સંવત ૨૦૧૧ :: આવૃત્તિ પહેલી :: પ્ર

आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् । आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादर

ધર્મ, અર્થ અને સુખના સાધનરૂપ આયુષની ઇચ્છાવાળાએ આયુર્વેદ ર ઉપદેશો વિષે અત્યંત આદર કરવો; અર્થાત્ આયુર્વેદ શાસ્ત્રને સારી રીતે સમ પ્રમાણે વર્તવું.

(મહર્ષિ વાગ

ज्ञात्वा दोषबलं धीमान् लङ्घनानि समाचरेत् । दोषे सति न दोषाय लङ्घनानि बहून

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પોતાના શરીરમાં (વાત–પિત્તના સમવિષમપણાથી થતા) જાણીને લંઘન આચરવું. શરીરમાં દોષ હોય ત્યાં સુધી ઘણાં લંઘન કરવા પણ નુકસાન થતું નથી.

इति बहुविधियुक्तं वैद्यविद्याविचारं क्षणमपि हृदये यो धारणं संकरोति ।
स भवति गदसंघस्यात्र विध्वंसशक्तो विमलविदितकीर्तिः पूज्यमानो नरेन्द्रैः ॥

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિધિથી યુક્ત આ વૈદ્યવિદ્યાના વિચારને જે એક ક્ષણ પણ હૃદયમાં સારી રીતે ધારણ કરે છે, તે સમસ્ત રોગસમુદાયનો કરવા માટે શક્તિમાન બને છે, તેની નિર્મળ કીર્તિ બધે ફેલાય છે અને મોટા મનુષ્યો તેનું સન્માન કરે છે.

(વ

મુદ્રક અને પ્રકાશક : નિરંજનલાલ ઠ૦ ઠાકર,
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, ઠે. ભદ્ર :: અમદાવાદ

નિવેદન

પ્રાચીન કાળમાં ભારત સ્વતંત્ર દેશ હતો, ત્યારે સમૃદ્ધિ અને વિદ્યાઓમાં સંસારના બધા દેશો ાં વધારે આગળપડતો દેશ ગણાતો હતો. એ વખતે દેશમાં મોટાં મોટાં વિશ્વવિદ્યાલયો ાં, જ્યાં બધી વિદ્યાઓનું શિક્ષણ અપાતું હતું. ત્યારે આયુર્વેદ પૂર્ણ વિકસિત હતો અને ભારત ારના સમગ્ર દેશોને આયુર્વેદની શિક્ષા આપતો હતો. એ સમયે મહર્ષિ આત્રેય, ધન્વન્તરિ વગેરે ાર્યોએ આયુર્વેદના ૨૫–૩૦ સંહિતાગ્રંથોની રચના કરી હતી. પણ એમાંથી આ જ ઉપલબ્ધ થતી હિતાઓમાં માત્ર ચરકસંહિતા અને સુશ્રુતસંહિતા તથા ખંડિત કશ્યપસંહિતા અને ભેડસંહિતા છે. ત્યાર પછીના યુગમાં બીજા આચાર્યોએ એ સંહિતાઓનો આધાર લઈને સંગ્રહગ્રંથોની ના કરી છે. વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત સંગ્રહગ્રંથોમાં ભારતના બધા પ્રાંતોમાં 'ભાવપ્રકાશ'ને પ્રમુખસ્થાન પાયું છે; કારણ ગ્રંથરચયિતા આચાર્ય ભાવમિશ્રે અન્ય સંહિતાઓના સંગૃહીત વિષયો (નિદાન, કિત્સા ઈત્યાદિ) સાથે પોતાના અનુભવ અને બુદ્ધિબળના આધારે ગ્રંથમાં કેટલીક વિશેષતા બતાવી છે.

આ ગ્રંથમાં નિદાન, ચિકિત્સા, શારીરરચના, શારીરક્રિયા, પ્રસૂતિતન્ત્ર અને સ્વસ્થવૃત્તના ચક્ વિવેચનની સાથે વનસ્પતિઓનું સરળ ભાષામાં વિશદ વિવેચન થયેલું છે. એ કારણે 'ભાવ-ાશ' બીજા સંગ્રહગ્રંથો કરતાં અધિક મહત્ત્વનો ગ્રંથ બની ગયો છે.

વનસ્પતિઓ (નિઘંટુ)નું જ્ઞાન આયુર્વેદના વિદ્વાન વૈદ્યો, સાધારણ ચિકિત્સકો ને વિદ્યાર્થીઓ ાંઓને હોવું જ જોઈએ. વનસ્પતિઓના યથાયોગ્ય જ્ઞાન વિના વૈદ્ય ચિકિત્સાકાર્ય કરી શકતો નથી. કારણથી ભારતની પ્રત્યેક નાનીમોટી આયુર્વેદની પાઠશાળાઓ, કૉલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ ારે બધાં સ્થાનોમાં પાઠ્યપુસ્તકરૂપે ભાવપ્રકાશને મુખ્ય સ્થાન અપાયું છે.

આ પુસ્તકમાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવામાં વધારે ઉપયોગી બની શકે, નામ–ઉપનામોનું રહસ્ય મજાવી શકે અને ગુણધર્મનો પરિચય કરાવી શકે તેવો પૂર્ણ વિવેચનયુક્ત અનુવાદ આપ્યો છે. એ મુખ્ય ્શ અનુસાર અને વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીને લક્ષ્યમાં લઈને ઔષધિ આદિનાં સંસ્કૃત નામ–ઉપનામોની ુત્પત્તિ અને સામાસિક વિગ્રહો આપીને આનો અભ્યાસ કરનાર માટે માર્ગ બહુ જ સરળ કરી આપ્યો , તેમજ સ્થાને સ્થાને ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા, વિવિધ નિઘંટુ વગેરે પ્રાચીન અને અર્વાચીન થોમાં જણાતા ભિન્ન ભિન્ન ગુણધર્મ, હેતુ, સંબંધ અને મતભેદોનો પરિચય કરાવ્યો છે. તે ઉપરાંત ાજા પ્રાંતોમાં પ્રચલિત ઘરગથ્થુ ઉપચારો અને ઔષધિઓનું પણ આમાં દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

આ ગ્રંથ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને શાસ્ત્રીય રીતે સામાન્ય માણસથી લઈને આયુર્વેદનો ભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ, આયુર્વેદના અધ્યાપકો, વૈદ્યો વગેરે સૌ કોઈને ઉપયોગી થઈ શકે રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. ભાવપ્રકાશની વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ માટે ઉપયોગી બને તેવો જરાતી અનુવાદ બીજી જગ્યાએથી પ્રસિદ્ધ થયેલ નથી, એ ન્યૂનતાને લક્ષ્યમાં રાખીને આ અનુવાદ યાર કરાવ્યો છે. વિદ્વાન વૈદ્યોને પણ ઉપયોગી થાય તેમ જ સાધારણ વૈદ્યો અને વિદ્યાર્થીઓને ાર્ગદર્શક બને એટલા માટે પારિભાષિક શબ્દો અને ઉપનામોની (પર્યાયોની) સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં ્યુત્પત્તિ અને શબ્દાર્થ આપેલ છે; તેમજ પ્રત્યેક શ્લોકોના અન્વયો પણ લખ્યા છે.

અનુવાદ શુદ્ધ અને સરળ બનાવવા અનુવાદક શાસ્ત્રી શ્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકરે બનતો યાસ કર્યો છે. આ ઉપરાંત જાણીતા વયોવૃદ્ધ રાજવૈદ્ય શ્રી પ્રભાશંકર નાનભટ્ટ ગઢડાવાળાએ આમાં નુભવપૂર્ણ સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શન આપવાનો ઘણો પરિશ્રમ લીધો છે, તે માટે અહીં તેમનો ાભાર માનવામાં આવે છે. મૂળ શ્લોકોના પાઠની શુદ્ધિ માટે મુંબઈ 'જગદીશ્વર પ્રેસ'ની તેમ જ ાશી 'ચૌખમ્બા સીરીઝ'ની પ્રતનો મુખત્વે આધાર લેવામાં આવ્યો છે. અને મૂળ શ્લોકોમાં શુદ્ધિ રહેવા ન પામે એ માટે બનતી કાળજી રાખવામાં આવી છે. તેમ છતાં અક્ષરો ભાંગવાતૂટવા-ી અને દૃષ્ટિદોષથી આમાં કેટલીક ભૂલો રહી ગયેલી જણાઈ આવી છે, તે માટે પાન ૮–૫ ઉપર શુદ્ધિપત્ર ાપ્યું હોઈ પ્રથમ એ પ્રમાણે ગ્રંથ સુધારી લઈને વાંચવા વિનતિ છે.

આ પછીના પાનાં ઉપર ખ્યાતિવાન રાજવૈદ્ય પ્રભાશંકર નાનાભાઈ ગઢવાળાની પ્રસ્તાવના આપી છે તે તરફ વાચકબંધુઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

આપણા દેશની આ પ્રાચીન અને નિર્દોષ આરોગ્યવિદ્યાનો લોકો ઉપયોગ કરી તેનો લાભ લઈ શકે એ હેતુથી આ સંસ્થા સદ્ગત સ્વામીજીના વખતથી આવા પ્રમાણગ્રંથો તથા સામાન્ય જનતાને ઉપયોગી થાય એવાં વૈદકનાં પુસ્તકો વખતોવખત આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. અને તે મુજબ ભાવપ્રકાશ, સુશ્રુતસંહિતા, અષ્ટાંગહૃદય—ભાષ્યઅર્થ, આરોગ્યવિજ્ઞાન, વૈદ્યજીવન, યોગશતક, આરોગ્યની કૂંચી (પથ્યાપથ્ય) ૬૦ ગ્રંથો મૂળ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથના પ્રકાશનથી તેમાં એકનો ઉમેરો થાય છે આશા છે કે આયુર્વેદપ્રેમીઓને તેમજ જનસમાજને આ પ્રકાશન પણ ઉપયોગી થઈ પડશે.

મુંબઈ, તા. ૨-૭-'૫૧ | સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

પ્રસ્તાવના

વિદ્ એટલે જાણવું એ ઉપરથી વેદ એટલે જે જાણ્યા પછી જાણવાનું કંઈ બાકી રહેતું નથી. એટલે કે જે સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે કેટલાક લોકો બ્રહ્માને વેદના 'કર્તા' અથવા 'રચયિતા' કહે છે, તે ખોટો શબ્દપ્રયોગ છે. બ્રહ્મા અનેક થઈ ગયા અને દરેક વખતે તેમણે વેદનો માત્ર પ્રકાશ જ કર્યો છે, રચના કરી નથી. બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ છે, સૂર્ય–ચંદ્રની પણ ઉત્પત્તિ છે, પરંતુ વેદની ઉત્પત્તિ નથી. વેદ અનાદિ, સ્વયંભૂ છે. સૃષ્ટિના આરંભે બ્રહ્મા તેનો માત્ર પ્રકાશ કરે છે, અથવા એમ કહીએ કે બ્રહ્મા દ્વારા વેદ પ્રકાશિત થાય છે. આયુર્વેદ એ ઉપવેદ છે અને તેના બે સંપ્રદાયો છે: એક આત્રેય સંપ્રદાય તે ઋગ્વેદનો ઉપવેદ છે, અને બીજો ધન્વંતરી સંપ્રદાય એ અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે.

ભગવાન ચરક પોતાની સંહિતામાં શરૂઆતમાં જ કહે છે કે, બ્રહ્મા હિ યથોવાચ। જેવો છે તેવો બ્રહ્માએ કહેલો, પરંતુ બ્રહ્માએ રચેલો એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો નથી.

ભગવાન સુશ્રુત કહે છે કે 'બ્રહ્મા પ્રોવાચ ... ।' આનો અર્થ ડલ્હણ પોતાની ટીકામાં આ પ્રમાણે કરે છે. ... પ્રાક્ આયુર્વેદં પ્રકાશં પ્રથમ. ... । ... ન તુ પૂર્વમુત્પાદિતવાન् ... । આ ટીકામાં પ્રકાશ શબ્દ વાપર્યો છે એટલે દર્શમાન કર્યો છે, પ્રકટ કર્યો છે અને આગળ સ્પષ્ટ કહે છે કે ઉત્પન્ન કરેલો નહી. વધારામાં એમ પણ કહે છે કે આયુર્વેદનો પ્રકાશ કર્યો અને પછી પ્રજાઓની રચના કરી

તે જ પ્રમાણે મહર્ષિ વાગ્ભટ પોતાના અષ્ટાંગહૃદયમાં કે જે વૈદકનું ત્રીજું પુસ્તક છે, તેમાં કહે છે કે, બ્રહ્મા સ્મૃત્વાયુષો વેદમ્, 'બ્રહ્મા, આયુર્વેદને યાદ કરીને' પરંતુ આયુર્વેદની રચના કરીને એવું કહેતા નથી.

સૃષ્ટિની પહેલાં પ્રાક્ આયુર્વેદનો પ્રકાશ કર્યો એનો અર્થ એવો થાય છે કે સૃષ્ટિની રચના કરી અને તેમાં જે જે સચરાચર પ્રાણીનું સર્જન કર્યું, તે આયુર્વેદમાં બતાવેલા નિયમોને આધારે કર્યું. આ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે જીવમાત્રને આયુર્વેદનું જ્ઞાન કેટલું બધું ઉપયોગી છે; એટલું જ નહી પણ એ જ્ઞાન અનિવાર્ય છે। એના વગર ચાલે જ નહીં.

આયુર્વેદીય ચિકિત્સાની શાખામાં બે પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે: એક અનાદિ છે, જે વૈદકમાં સાક્ષાત ઉપલબ્ધ છે અને જેમાં મુખ્યત્વે કાષ્ઠાદિ નિર્મિત ઔષધિઓ જ છે; અને બીજી પદ્ધતિ તે રસશાસ્ત્ર. આ તંત્રશાસ્ત્ર છે અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને રસ એટલે પારો તથા ગંધક, ધાતુઓ, વિષ વગેરે બનાવેલાં ઔષધિઓનો ઉપયોગ થાય છે. આ રીતે રસશાસ્ત્ર એ આયુર્વેદથી ભિન્ન શાસ્ત્ર છે. બીજો તફાવત એ છે કે આયુર્વેદ જ્ઞાન છે, રસશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન છે, અને તે ભગવાન શંકરે રચેલું છે. એ કેમિસ્ટ્રી (Chemistry) છે. જ્ઞાન અનાદિ તથા અનંત–સત્, ચિત્, આનંદ–છે. એ સર્વશાસ્ત્ર

છે એટલે દરેક ઠેકાણે લાગુ પડે છે; તેને કોઈ પણ પ્રકારનો અપવાદ નથી. ત્યારે વિજ્ઞાન એટલે 'વિશિષ્ટ જ્ઞાન ('વિ' વિશિષ્ટ અર્થમાં, જેમકે વિશેષ નામ) અને તેથી તે મર્યાદિત પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે. કહ્યું છે કે बहुव्यापकं सामान्यं अल्पव्यापकं विशेषः। આનો અર્થ એવો થાય છે કે જ્ઞાન દરેક ઠેકાણે ઉપયોગી છે. પરંતુ વિજ્ઞાન અમુક પ્રસંગે જ ઉપયોગી છે.

આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. ઘણા ગ્રંથોમાં ઘણા વિદ્વાનોએ એ વિષય ચર્ચ્યો છે અને તેથી વિશેષ કશું ખાસ કહેવાનું રહેતું નથી.

આયુર્વેદના પ્રણેતા બ્રહ્મા છે, તેમણે જ તેનાં આઠ અંગ પાડ્યાં છે અને તેથી તે 'અષ્ટાંગ' કહેવાય છે. આ આઠ અંગો આ પ્રમાણે છે: (૧) કૌમારભૃત્ય, (૨) ભૂતવિદ્યા, (૩) કાયચિકિત્સા, (૪) શલ્ય, (૫) શાલાક્ય, (૬) રસાયન, (૭) વાજીકરણ અને (૮) વિષ અથવા અગદ. આ આઠ અંગોમાં સમગ્ર આયુર્વેદનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને કંઈ બીજું જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. આ આઠ અંગો ઉપર સંહિતાઓ તથા અનેક તંત્રો રચાયાં છે.

આયુર્વેદના અભ્યાસની કેવી રીતે શરૂઆત કરવી એ બાબતમાં બહુ મતભેદ પ્રવર્તે છે. કેટલાકનો એવો મત છે કે વૃદ્ધત્રયી મૂળ ગ્રંથો હોવાથી તથા તેના ઉપરથી બીજા તંત્રોની રચના થયેલી હોવાથી આ ગ્રંથો જ શરૂઆતથી શીખવા જોઈએ. આ ત્રણમાં પણ વાગ્ભટનો ગ્રંથ અષ્ટાંગહૃદય એ મુખ્યત્વે ચરક તથા સુશ્રુત ઉપરથી રચાયેલો હોવાથી તેમજ એ સંગ્રહગ્રંથ હોવાથી ચરક તથા સુશ્રુત એ બે જ ગ્રંથોથી શરૂઆત કરવી જોઈએ, એ બે ગ્રંથો જ ખાસ કરીને ભણવા જોઈએ. બીજો મત એવો છે કે આ ત્રણે ગ્રંથો બહુ કૂટ છે—અઘરા છે, તેમાં વળી ચરક તો સૌથી વધારે કઠણ છે, માટે પ્રકરણ ગ્રંથો પહેલાં ભણવા જોઈએ.

આ બે મત ઉપર વિચાર કરતાં જણાશે કે બીજો મત વધારે સારો છે તથા આ શાસ્ત્રને યથાયોગ્ય જાણવા માટે એ રીત વધારે સરળ છે. જરા ઊંડા ઊતરવાથી આ સત્ય સમજાશે. પુરાણા સંસ્કૃત ગ્રંથોની ખૂબી એ હોય છે કે તેમાં જે ભાષાનો ઉપયોગ કરેલો છે, તે બહુ સરળ હોય છે. એટલે ભાષાનો સીધો અર્થ (વાચ્યાર્થ) સહેલાઈથી થઈ શકે છે, પણ તેનો ગૂઢાર્થ (લક્ષ્યાર્થ) અઘરો હોય છે. અંગ્રેજીમાં જેને to read between the lines કહે છે. એટલે કે ન લખાયેલું વાંચવું–સમજવું તે. અને આ કારણસર જ એ ગ્રંથો ઉપર વિદ્વાનોએ અનેક ટીકાઓ લખીને એ રીતે મૂળ ગ્રંથકારે જે ટૂંકમાં કહ્યું હોય તે વિસ્તૃત કરીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દાખલા તરીકે ગીતાજીની ભાષા ઘણી જ સરળ તથા સહેલી છે, પરંતુ દરેકે દરેક શબ્દનું અર્થગાંભીર્ય એટલું બધું છે કે તેના ઉપર ઘણી ટીકાઓ થઈ છે અને હજી સંતોષ થતો નથી, તેથી નવી નવી ટીકાઓ થયા જ કરે છે. એટલે ગીતાજીને બરાબર સમજવી હોય તો આ ટીકાઓ વાંચવી જ પડે અને ટીકાઓ સમજ્યા પછી મૂળ શ્લોક વાંચવાથી તેનું રહસ્ય સમજાય એટલે અવર્ણનીય અને અપૂર્વ આનંદ આવે છે, તેમજ ગીતાજી વાંચ્યાનું સાર્થક થાય છે. સંસ્કૃતના બધા પ્રાચીન ગ્રંથોનું આ પ્રમાણે જ છે. ચરક તથા સુશ્રુત પણ એવા પ્રાચીન ગ્રંથો હોવાથી, તેમને સમજવા માટે ટીકાઓ વગર ચાલે નહીં.

હવે આ ટીકાઓ વિષે વિચાર કરતાં જણાશે કે ઘણે ભાગે મૂળ ગ્રંથ કરતાં તેના ઉપરની ટીકાની ભાષા વધારે અઘરી હોય છે. આ ટીકાઓમાં ટીકાકાર એ ગ્રંથના રહસ્યનો સ્ફોટ કરતી વખતે પોતાનું જ્ઞાન બતાવે છે તથા સાથે સાથે ભાષા ઉપરનો પોતાનો કાબૂ પણ બતાવે છે. જો કે કેટલીકવાર એવું પણ હોય છે કે એવી રીતે લખ્યા વગર પોતે જે સમજાવવા માગે છે તે સમજાવવાનો બીજો માર્ગ હોતો નથી. દાખલા તરીકે 'માધવનિદાન' ઉપરની મધુકોશ તથા 'ચરક' ઉપરની પં. ગંગાધર શાસ્ત્રીની જલ્પકલ્પતરુ ટીકાઓ. આ ટીકાઓ મૂળ ગ્રંથો કરતાં અઘરી છે એ નિર્વિવાદ છે. હવે જેમ જેમ વખત જતો ગયો, અને કાળ બદલાતો ગયો, તેમ તેમ આ ભાષા સમજવાની મુશ્કેલી વધતી ગઈ. આ કારણને લઈને છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી વિદ્વાનોને એવું પ્રતીત થયું, કે લોક સમજી શકે તેવી સરળ ભાષામાં આ શાસ્ત્રની રચના થવી જોઈએ, અને તેથી એ મૂળ ગ્રંથો તથા

તેના ઉપર થયેલી ટીકાઓ. એ બધાનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરીને કેટલાક વિદ્વાનોએ સારભાગ લઈને અષ્ટાંગ આયુર્વેદ ઉપર અથવા તેમાંનાં અમુક અમુક અંગો અથવા વિષયો ઉપર નાના મોટા પ્રકરણ ગ્રંથો રચ્યા. જેવા કે ભાવપ્રકાશ, માધવનિદાન, ચક્રદત્ત, શાર્ઙ્ગધરસંહિતા, વંગસેન, પથ્યાપથ્ય, વૈદ્યજીવન, યોગશતક, યાનસેનમંજરી, ચિકિત્સાકલિકા વગેરે વગેરે.

હાલના જમાનામાં સંસ્કૃત પ્રચલિત ભાષા નથી, તેથી એમાં લખાયેલા ગ્રંથો સમજવાનું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે અર્વાચીન વિદ્વાનોએ આ મુશ્કેલી જોઈને તેઓએ ઉપર જણાવેલા પ્રકરણ ગ્રંથોના અનુવાદ અથવા તરજુમા કર્યા આ બધા ગ્રંથો પણ પ્રકરણ ગ્રંથો કહેવાય.

ઘણા પ્રાચીનકાળમાં હતી તેના કરતા હાલના જમાનાના લોકોની બુદ્ધિ તથા ધારણાશક્તિ ઊતરતી કોટીની છે, એવો સર્વસાધારણ મત છે, એવું હું સમજું છું તેનાં કારણો ગમે તે હોય પરંતુ ભાષાની મુશ્કેલી એ એક ખાસ કારણ છે કોઈ પણ વિષયનું ઘણું તથા પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું હોય તો એ વિષય જે ભાષામાં ખૂબ ખેડાયેલો હોય તે ભાષા શીખવી જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ એ ભાષા ઉપર કાબૂ મેળવવો જોઈએ. જેમકે આધુનિક જમાનામાં એવા વિષયો છે કે જેમાંના કેટલાક જર્મન ભાષામાં કેટલાક ફ્રેંચ ભાષામાં કેટલાક અંગ્રેજી ભાષામાં ખૂબ ખેડાયેલા છે, અને એ ભાષાઓને ઘણું સાહિત્ય ખૂબ મળેલું થયેલું છે હવે એ વિષયો શીખવા સારુ જે તે ભાષા શીખવી જોઈએ, અને એ ભાષા શીખ્યા પછી તે વિષયનાં શરૂઆતનાં સહેલાં તથા નાના પુસ્તકો શીખવા જોઈએ. આ નાના પુસ્તકો જેમ જેમ શિખાતાં જાય તેમ તેમ તે વિષયનું જ્ઞાન વધતું જાય અને સાથ સાથે ભાષાનું જ્ઞાન તથા ભાષા ઉપરનો કાબૂ પણ વધતો જાય અને અંતે એ વિષયમાં પારંગત થવાય. અંગ્રેજી ભાષા વિષે આપણે ત્યાં એવો જ અનુભવ દરેકને છે એ, બી, સી, ડીથી શરૂ કરી પ્રાથમિક ધોરણનાં પુસ્તકો શીખી ધીરેધીરે અઘરાં પુસ્તકો શીખીને ૨૦-૨૨ વર્ષે એ ભાષા મહદંશે આવડે છે અને ત્યાર પછી એ ભાષામાં લખાયેલા અઘરા ગ્રંથો સમજી શકાય છે એ બધાં શરૂઆતનાં પુસ્તકો પ્રકરણ ગ્રંથો જ કહેવાય, અને એ આવડે ત્યાર પછી જ બી.એ. કે એમ.એ.ના ગ્રંથો આવડે.

આટલા વિવેચન પછી આયુર્વેદના પ્રકરણ ગ્રંથો—ગીર્વાણગિરામાં લખાયેલા તેમજ જે તે આધુનિક ભાષામાં તરજુમો થયેલાની ઉપયોગિતા સમજાશે. આયુર્વેદનું જ્ઞાન મેળવવા સારુ આ ગ્રંથો પ્રથમ વાંચવાની કેટલી જરૂરિયાત છે એ સ્પષ્ટ થશે. જેને આ શાસ્ત્રમાં પારંગત થવું છે તેને તથા જેને માત્ર થોડુંપણ જાણીને સંતોષ માનવો છે તેને આ પ્રકરણ ગ્રંથો વાંચવા કેટલા અનિવાર્ય છે તે સહેજે સમજાશે.

ચરક તથા સુશ્રુત એવા ગ્રંથો છે કે તેમાં બધું જ્ઞાન બીજ સ્વરૂપે રહેલું છે. એ ગ્રંથો ઉપરની ટીકાઓમાં તથા પ્રકરણ ગ્રંથોમાં આ બીજ ઝાડરૂપે ફૂલીફાલી રહ્યાં છે ઝાડ ફૂલેફાલે તે પછી જ ફળ, બીજ પ્રાપ્ત થાય માટે ઝાડના ફાયદા તથા ફળનો આસ્વાદ લેવો હોય તો પ્રથમ પ્રકરણ ગ્રંથો વાંચવા જોઈએ.

બ્રહ્માએ આયુર્વેદ એક લાખ શ્લોકોમાં પ્રકાશિત કર્યો. તેમાંથી આચાર્ય પરંપરા ચાલતાં ચાલતાં હાલનો ઉપલબ્ધ આયુર્વેદ રહ્યો. કેટલાક મહાનુભાવોનું એવું કહેવું છે કે, શ્લોકો ઓછા થવાથી હાલનો આયુર્વેદ અધૂરો છે, સંપૂર્ણ નથી અને કેટલાક સમર્થ વિદ્વાનોનું કહેવું એવું છે કે હાલનો ઉપલબ્ધ આયુર્વેદ સંપૂર્ણ છે, માત્ર તેને સમજવાની ખામી છે અને અનુભવને અંતે તેમને આ મતલબની ખાતરી પણ થઈ છે શ્લોકો ઓછા થયા છતાં એમાં જે તે વિષયનું જ્ઞાન એટલું જ સમાવી શકાય છે, એવો તો લગભગ દરેક જણનો અનુભવ હોય છે, અને તેમાં પણ સંસ્કૃત ભાષામાં તો તેની નવાઈ જ નથી. એક એક ટૂંકા વાક્યમાં—જેને સૂત્ર કહેવાય છે તેમાં—પાનાંનાં પાનાં ભરાય એટલો અર્થ સમાવી શકાય છે.

કોઈ પણ ગ્રંથ ટૂંકાવવો હોય તો તે બે રીતે થઈ શકે છે. એક રીત ઉપર લખ્યું તે પ્રમાણે નવા શ્લોકોમાં અર્થગાંભીર્ય વધારવાની, એટલે કે જે શ્લોકોનો અર્થ નવા શ્લોકો ઉપર જવા વિચાર

કરતાં સમજી શકાય તેવા શ્લોકો પડતા મૂકવાની. એક દાખલો લઈએ. બંગસેન, કે જે પ્રકરણ ગ્રંથોમાંનો લગભગ પહેલો જ ગ્રંથ છે. તેમાં ગ્રહણી રોગની ચિકિત્સામાં છાશનાં વખાણ કર્યાં છે. અને કફની ગ્રહણી સારુ છાશ બનાવવા માટે કેવું દૂધ લેવું તેમાં લખે છે કે. कफे त्रिदोषजे रोगे पादोनक्वथितं श्रुतम । એટલે કે ગાયનું દૂધ ચોથા ભાગનું બાળી નાખીને તેનું દહીં કરીને છાશ બનાવવી. દૂધ ચોથા ભાગનું શું કામ બાળી નાંખવું એનું વિવેચન કરેલું નથી. પાણી એ પોતે જ કફ છે એ વાત સ્પષ્ટ ન સમજાય ત્યાં સુધી ગાયનું દૂધ ચોથા ભાગનું બાળી નાંખવાનું પ્રયોજન સમજી શકાય નહિ. હવે આ ઠેકાણે દૂધ ચોથા ભાગનું બાળવાનું કારણ સમજી લેવાનું છે અને તે મનન કરવાથી સમજી શકાય તેવું છે. આવા બીજા ઘણા દાખલા આપી શકાય.

ગ્રંથ ટૂંકાવવાની બીજી રીત એવી છે કે એક વાતનું વર્ણન એક વખત કર્યું હોય, તે વર્ણન ફરીથી પ્રસંગ આવે તોપણ ન કરવું અને સમજી લેવાનું વિદ્યાર્થીઓ ઉપર છોડી દેવું. જેમકે જ્વરનાં સામાન્ય લક્ષણો તથા જે તે દોષ કે દોષોનાં લક્ષણો. આ લક્ષણો એક વખત લખ્યા પછી બીજ વ્યાધિમાં કે વ્યાધિના ઉપદ્રવમાં જ્વર હોય તો તે સ્થળે 'જ્વર' એટલું જ માત્ર લખવામાં આવે અને વિશેષ લક્ષણો હોય તો તે કહેવામાં આવે; પરંતુ જ્વરનાં સમગ્ર લક્ષણોનું પુનરુચ્ચારણ કરવામાં ન આવે. આવે વખતે વિદ્યાર્થીએ જે તે લક્ષણો સમજી લેવાનાં અને યાદ ન હોય તો 'જ્વર'માં જોઈ લેવાનાં. એવી જ રીતે 'વિદ્રધિ'નો દાખલો લઈએ. વિદ્રધિનાં સામાન્ય લક્ષણો એક ઠેકાણે આપવામાં આવે. તેમાં ઉપર કહેવાઈ ગયું. તે પ્રમાણે અમુક અમુક દોષોથી વિદ્રધિ થાય છે એટલું જ માત્ર લખાય; પરંતુ જે તે દોષનાં સામાન્ય લક્ષણોનું વર્ણન ન અપાય; કારણ કે જે તે દોષનાં લક્ષણો તો પહેલાં કહેવાઈ જ ગયાં હોય. હવે આ પ્રમાણે વિદ્રધિનું વર્ણન આવ્યા પછી શરીરના અન્ય ભાગમાં જેવી કે આંતરડાં, ફેફસાં, વૃક્ક વગેરે અવયવોની વિદ્રધિ વિશે કહેવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે જે તે સ્થળ કે અવયવની વિદ્રધિનાં વિશેષ લક્ષણો હોય તો તે જ માત્ર કહેવામાં આવે; પરંતુ સામાન્ય લક્ષણો ફરીથી કહેવામાં ન આવે. આ રીતે ગ્રંથ બહુ ટૂંકાવી શકાય છે, અને છતાં ગ્રંથની લાયકાત ઓછી થતી નથી અથવા તેમાં કંઈ પણ ઊણપ આવતી નથી. કૌમુદીનું સૂત્ર છે કે सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र । જૂના ગ્રંથો ઘણે ભાગે આ પ્રમાણે જ લખાયા હોય છે (આને ઉપસંહારની યુક્તિ વેદાન્તાદિમાં કહે છે).

બ્રહ્માની એક લાખ શ્લોકોની સંહિતા આવી રીતે ટૂંકાવીને તેમાંથી ચરક, સુશ્રુત લખાયેલા હોવા જોઈએ. तंत्रयुक्तिः(कोष्यम्)માં ભગવાન ચરકના વચનનો આધાર બતાવે છે કે:

व्यक्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः । लेशोक्ता ये च केचित्स्युस्तेषां चापि प्रसाधनम् ॥

એટલે મૂળ સંહિતામાં જે જે સત્યો લખેલાં હશે, તે બધાં જ આ સંહિતાઓમાં સમાયેલાં છે. માત્ર તે જોવાની દૃષ્ટિ જોઈએ.

બ્રહ્માની સંહિતા ટૂંકાવવી કેમ પડી, એની એ કેમ ન રાખી, તે પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરીએ. સર્વસાધારણ અભિપ્રાય એવો છે, કે પહેલાના જમાના કરતાં ત્યાર પછીના જમાનાના લોકોની ધારણાશક્તિ ઓછી ને ઓછી થતી જાય છે તથા પરિશ્રમ કરવાની વૃત્તિ પણ ઘટતી જાય છે. પૂર્વે દરેક વિદ્યા કંઠસ્થ રખાતી હતી. જેમ જેમ કાળ બદલાતો ગયો તેમ તેમ યાદ રાખવાની મુશ્કેલી આચાર્યોને જણાતી ગઈ અને તેમ તેમ ગ્રંથો ટૂંકાવવા પડ્યા. આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને પાછળની સંહિતાઓ રચાઈ. ત્યાર પછી પણ કાળની અસર તો ચાલુ જ રહી અને તેથી તે પછીના આચાર્યોને તેથી પણ ટૂંકા ગ્રંથો રચવાની જરૂર જણાઈ. તે ઉપરાંત સંસ્કૃતભાષાનું જ્ઞાન ઓછું થતું ગયું, નવી નવી ભાષાઓ થતી ગઈ, અને કાળની અસર તો ચાલુ જ રહી. આ કારણોને લીધે અર્વાચીન આચાર્યોએ જે તે ભાષાઓમાં ગ્રંથોના તથા તેના ઉપરની ટીકાઓના તરજુમા કર્યા અને ટૂંકા ટૂંકા ગ્રંથો પણ રચ્યા. વળી છાપખાનાં થવાથી વિદ્યા કંઠસ્થ રાખવાની જરૂર પણ એટલી બધી ન રહી અને ધારણાશક્તિ ઓછી થવાથી પડતી મુશ્કેલી પણ દૂર થઈ. આ પ્રમાણે હાલના ઉપલબ્ધ ગ્રંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

ચરોટીભર રહેનારા તથા ફળ, ફૂલ, પાંદડાં ખાઈને લોકહિતાર્થે હલાવે વર્ષો ગાળનારા ઋષિ-મુનિઓ દુનિયાને અવળે રસ્તે ચડાવતા હશે કે સીધો રસ્તો બતાવતા હશે? લોકોને દુઃખી કરવા ઇચ્છતા હશે કે તેમનાં દુઃખ દૂર કરવા ઇચ્છતા હશે? સ્વાર્થી હશે કે દૂર હશે? તેઓએ લખ્યું કે वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः। એટલે સમાને વૃદ્ધિ અને વિરુદ્ધે હ્રાસ એ શું સાચું નથી? शोधनं शमनं चेति। એમાં શોધનને પહેલું મૂક્યું છે તે અમસ્તું જ મૂક્યું હશે? અને તે જ પ્રમાણે बस्ति विरेकौ वमनं तथा तैलं धूमं नस्यम्। એમાં પણ શોધન ક્રિયાઓને પહેલી ગણાવી છે તે વગર વિચારે જ હશે? સુશ્રુત કહે છે કે तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक् प्रयुक्ता निग्रहहेतवः। આ પ્રમાણે ઘણાં વાક્યો તેમણે કહ્યાં છે જેવા કે नित्यमपि ज्वरे दोषक्षयमल्पकमुक्तमात्रेव। तथा ज्वरान्ते लङ्घनं मोक्षम्। तथा [illegible] न [illegible] सेवयम्। [illegible] भूयो [illegible] ज्वरम्। तथा पाचयेद् दोषप्रकर्षे [illegible]। न [illegible] तथा [illegible] विमर्दयेत्॥ तथा [illegible] विमर्दयेत्। तथा [illegible] ज्वरे [illegible] न [illegible]। [illegible] तथा [illegible]। [illegible] सर्वेषु [illegible]। આ બધાં વાક્યો લોકોને મારવા સારુ લખ્યાં હશે? અને જો એમ હોય તો તે પછી હજી ગઈ કાલ સુધી એ પ્રમાણે ચાલનારી આખી દુનિયા શું મરી પરવારી છે? ઊલટું તે વખતના લોકો શક્તિ તથા સાહસના નમૂના હતા. વેદને ન માનનારા લોકો આયુર્વેદનું નામ સાંભળીને પણ આયુર્વેદને માને છે, ત્યારે વેદને માનનારા જ આયુર્વેદના સંદેશાને માનતા નથી અને બીજે ફાંફાં મારે છે તે કેટલી અફસોસની વાત છે? 'કેડમાં છોકરું અને ગામમાં શોધવું' એના જેવી વાત છે.

અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં ઋષિ-મુનિઓએ ખૂબ મંથન અને સંશોધન કર્યા પછી સારરૂપ જે પરિણામો તેમને જણાયાં તે પરિણામો જ ચરક તથા સુશ્રુત જેવી સંહિતાઓમાં લખાયેલાં છે. આ બધાં સનાતન સત્યો છે. આ સત્યો વિષે શંકા કરીને આ સત્યો સત્યો છે કે નહીં તે જાણવા સારુ પ્રયત્ન કરવો, એ સંશોધન નથી પણ વિશ્વાસ ઊભો કરવાના ફાંફાં છે. [illegible] દાખલો ઉપર આપ્યો છે તેની જ રીતે, તેના કરતાં વધારે કડક દાખલો લઈએ. જ્વરમાં લસણ અપાય નહીં એમ જે લખેલું છે (પથ્યાપથ્ય તથા ભાવપ્રકાશમાં પથ્યાપથ્ય) તે સત્ય છે. હવે આ સત્યમાં શંકા કરીને તેનું સંશોધન કરવું એ નિરર્થક છે, પરંતુ એ વચનને સત્ય માનીને એ વસ્તુ શા માટે ન અપાય તે જ શોધવું જોઈએ. જ્વરમાં શરીરની બધી ધાતુઓ ઉષ્ણ થઈ ગઈ હોય છે અને લસણ ઉષ્ણવીર્ય છે તેથી જ્વરમાં લસણ અપાય નહીં. વળી લસણ કફ માટે સારું છે, પણ જ્વર માટે નહીં. જ્વરમાં ખાસ કરીને શોષ હોય છે એટલે કફ જેનું બીજું રૂપ સ્નેહ છે તેનું વ્યાધિને લીધે શોષણ થઈ ગયેલું હોવાથી તે શરીરમાં નહીં જેવો જ હોય છે અને લસણ કફનો નાશ કરનાર હોવાથી જે થોડો સ્નેહ શરીરમાં રહ્યો હોય તેનો પણ નાશ કરે છે. આ કારણથી પણ જ્વરમાં લસણ અપાય નહીં. જ્વરમાં જે કફ નીકળે છે તે કફ નથી પરંતુ બળતી ધાતુઓ બળીને ક્ષીણ થાય છે, અને આ બળેલી ધાતુઓ કફરૂપે-ગળફારૂપે બહાર નીકળે છે. શરીરમાં મેદ તથા માંસ મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી તે જ મોટે ભાગે બળીને કફરૂપે બહાર નીકળે છે. આ કારણથી પણ લસણ જ્વરમાં વર્જ્ય છે. આ પ્રમાણે આ સત્યો ઉપર વિધાયક-સાધક મનન થવું જોઈએ, બાધક નહિ.

લસણ તથા દૂધ એકસાથે ન લેવાય, કારણ કે એ વિષમ ભોજન બને છે (ચરક સૂ. અ. ૨૬ શ્લો. ૮૨, અષ્ટાંગહૃદય સૂ. અ. ૭, શ્લો. ૩૨.) લસણ સ્નિગ્ધ છે ગુરુ છે. આ રીતે લસણ તથા દૂધ બંને સરખાં છે પરંતુ દૂધ શીતવીર્ય છે અને લસણ ઉષ્ણવીર્ય છે. આ બે દ્રવ્યોમાં આ બે ગુણો પ્રધાન છે, અને એકબીજાના વિરોધી છે. આ કારણને લીધે લસણ તથા દૂધ સાથે ન લેવાનું વચન છે. [illegible] સાત સાત ગુણો છે જે દ્રવ્યોમાં આ સાત ગુણોમાંથી કોઈ પણ પ્રધાન ગુણ એકબીજાના વિરોધી હોય તે બે દ્રવ્યો બનતા સુધી ભેગાં અપાય નહીં. આ કારણને લીધે પણ દૂધ અને લસણ જ્વરમાં અપાય નહીં. દૂધ વગર તો ચાલે જ નહીં, માટે લસણ જ વર્જ્ય થાય.

જ્વરમાં દૂધ ગુણકારી છે, પરંતુ તેને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી, છતાં દૂધ અપાય છે તે પૂરેપૂરું

યોગ્ય નથી. પુસ્તકોમાં માંસરસને મહત્ત્વ આપ્યું છે. આનું કારણ જોઈએ. દૂધ રસધાતુમાંથી બને છે. રસધાતુ જ્યારે પક્વ થાય ત્યારે તેના ત્રણ વિભાગ પડે છે, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા મળ. સ્થૂળ ભાગ રસરૂપે રસધાતુને પુષ્ટિ આપે છે, એટલે તેમાં ઉમેરો કરે છે; સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી રક્ત બને છે અને મળભાગ કફરૂપે બહાર નીકળી જાય છે. રસમાંથી દૂધ બને છે, પરંતુ રસ શુદ્ધ થયા પછી એટલે કે રસમાંથી તેનો મેલ જે કફ તે નીકળી ગયા પછી દૂધ બને છે કે પહેલાં, તેનો પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી; પરંતુ કફના રોગમાં દૂધ ગજબનું અપથ્ય છે, તે ખૂબ અવગુણ કરે છે. જો રસમાંથી કફ નીકળી ગયા પછી તેમાંથી દૂધ બનતું હોય તો દૂધ કફ કરે નહીં, અને કફના રોગમાં દૂધ અપાય; પરંતુ કફના રોગમાં દૂધ અવગુણ કરે છે તે નિર્વિવાદ છે. તેથી સાબિત થાય છે કે રસ શુદ્ધ થયા પહેલાં તેમાંથી દૂધ બને છે. દરેકના અનુભવની એક બીજી વાત છે અને તે આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. દૂધ રસધાતુમાંથી બને છે. ધાવણ માના શરીરના રસધાતુમાંથી બને છે. માતા જે આહાર લે છે તેની અસર તેના ધાવતા બાળક ઉપર થયા વગર રહેતી નથી. હવે જો રસ શુદ્ધ થયા. પછી ધાવણ બનતું હોય તો માતાના આહારની કોઈ પણ અસર ધાવણમાં આવે નહીં; છતાં આવ્યા વગર રહેતી નથી એ હકીકત છે.

હવે ક્ષય કફનો વ્યાધિ નથી એ તો આપણે જોઈ ગયા. પછી તે અનુલોમ હોય કે પ્રતિલોમ હોય. એ શોષ છે. શોષમાં તર્પણ કરવું જોઈએ, અને દૂધ એ તર્પણ કરનારું ઉત્તમ દ્રવ્ય છે. પરંતુ તેમાં ખામી એ છે કે દૂધ કફ કરનારું છે, એટલે તેનાથી કફના ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તો તર્પણ કરે, પણ કફ ન કરે એવું દ્રવ્ય શોધવા જઈએ તો તે માંસરસ છે અને તે પણ ક્રવ્યાદ પ્રાણીઓના માંસનો રસ.

રસ શુદ્ધ થયા પછી એટલે તેમાંથી તેનો મેલ જે કફ તે નીકળી ગયા પછી તેના સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી રક્ત બને છે. એટલે રક્તમાં કફ હોતો નથી. તેથી રક્ત કફ કરે નહીં. હવે રક્ત પકવ થાય ત્યારે તેના પણ ત્રણ વિભાગ થાય છે, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા મળ. સ્થૂળ ભાગ રક્તરૂપે રહે છે, સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી માંસ બને છે અને મળભાગ પિત્તરૂપે બહાર નીકળી જાય છે. એટલે કે રક્તનો મેલ જે પિત્ત તે નીકળી ગયા પછી તેમાંથી માંસ બને છે. પિત્ત એ તાવ છે. ક્ષયમાં તાવ હોય છે. માંસમાં પિત્ત હોતું નથી, તેથી માંસરસમાં પણ પિત્ત ન હોય. એટલે કે માંસરસમાં કફ નથી તેમ પિત્ત પણ નથી; તેથી ક્ષયમાં માંસરસ ઉત્તમ છે અને તેથી દૂધ કરતાં માંસરસ એ ખાસ ઔષધ તથા આહાર પણ છે. માંસરસ એ તત્કાળ પુષ્ટિ દેનાર છે, પરંતુ દૂધ કરતાં માંસરસ ગુરુ (ભારે) છે, એ વાત ધ્યાન બહાર રહેવી ન જોઈએ.

આ પ્રમાણે આ સત્ય વચનો સત્ય માનીને તેના ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ. આ વચનો અસત્ય માનીને તેનું સંશોધન કરવું તે વૃથા છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેમાંથી અસત્ય મળવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે ઘી. દૂધમાં ઘી છે એ વાત સત્ય છે. શાસ્ત્રે કહ્યું કે દૂધમાંથી ઘી નીકળે છે અને તે દૂધનું આખરી સત્ત્વ છે. આ બાબત સત્ય માનવી જ જોઈએ; પરંતુ ઘી આખરી સત્ત્વ નથી એમ માનીને ઘીનું સંશોધન કરવું તે વૃથા મહેનત છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે આયુર્વેદમાં જે વિધિ, યોગો તથા પ્રયોગો લખ્યા છે, તે સત્ય અને લખ્યા પ્રમાણે ફળ આપનારા હોવા છતાં જો તે વિફળ જણાતા હોય તો તે શા માટે વિફળ થાય છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ, પરિણામે સમજાશે કે વિફળ થવાનું કારણ વિધિ, યોગો તથા પ્રયોગોની ખામી નથી, પણ તેમાં આ બધાંનો ઉપયોગ કરનારની જ ખામી જણાશે. આ ખામી શોધી કાઢવાની જરૂર છે એટલે કે શાસ્ત્રને યથાવિધિ સમજવાની જ જરૂર છે.

રોગ શાથી થાય છે તે એક કોયડો છે. આ કોયડો આયુર્વેદે બહુ જ સુંદર અને સરળ રીતે ઉકેલ્યો છે. આયુર્વેદ કહે છે કે આહાર, વિહાર તથા ઋતુઓના ફેરફારને લીધે થતી અસર, એ રોગ થવામાં મૂળ કારણો છે. આ ત્રણમાં આહાર–વિહાર મુખ્ય છે. દરેક જણ કબૂલ કરશે કે આહાર સિવાય કોઈ પણ પદાર્થ શરીરમાં દાખલ થતો નથી. અને આ વાત મનુષ્યને આધીન

સંયોગીભર રહેનાર તથા કળ, ફૂલ, પાંદડાં આદિને લોકહિતાર્થે હજારો વર્ષ શોધનારા ઋષિ-મુનિઓ દુનિયાને અવળે રસ્તે ભમાવતા હશે કે સીધો રસ્તો બતાવતા હશે? લોકોને દુઃખી કરવા ઇચ્છતા હશે કે તેમનાં દુઃખ દૂર કરવા ઇચ્છતા હશે? દયાળુ હશે કે ક્રૂર હશે? તેઓએ લખ્યું કે वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः । એટલે સમાને વૃદ્ધિ અને વિરલે હ્રાસ એ શું ખોટું નથી? शोधनं शमनं चेति । એમાં શોધનને પહેલું મૂક્યું છે તે અમસ્તું જ મૂક્યું હશે? અને તે જ પ્રમાણે बस्ति विरेको वमनं तथा स्वेदं नस्यं च। એમાં પણ શોધન ક્રિયાઓને પહેલી ગણાવી છે તે વગર વિચારે જ હશે? સુશ્રુત કહે છે, કે तेषां संशोधनसंशमनाहारविचाराः सम्यक् प्रयुक्ता निग्रहेतवः । આ પ્રમાણે ઘણાં વાક્યો તેમણે કહ્યાં છે જેવા કે विडवाति ज्वरे दोषसमं ...हरणमाचरेत्। તથા ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तम्। તથા आमज्वरस्य विनापि च ...पाचनं भेषजम्। भेषज ...मलदोषस्य मूलो जनयति ज्वरम्। તથા पाचयेत् दोषान् दोषहरणं ...। स ...कल्पयेत् तु ...प्रयोजयेत्। તથા ...शरीरं विनश्येदिति। તથા ...ज्वरे ...शरीरे स्थापयतोऽधमम्। ...पीतं ...मान्यम्। તથા ...नेत्रे। ...रोपयते ...विनाशनम्। આ બધાં વાક્યો લોકોને મારવા સારુ લખ્યાં હશે? અને જો એમ હોય તો તે પછી હજી ગઈ કાલ સુધી એ પ્રમાણે ચાલનારી આખી દુનિયા શું મરી પરવારી છે? ઊલટું તે વખતના લોકો શક્તિ તથા સાહસના નમૂના હતા. વેદને ન માનનારા લોકો આયુર્વેદનું નામ બદલીને પણ આયુર્વેદને માને છે, ત્યારે વેદને માનનારા જ આયુર્વેદના શબ્દોને માનતા નથી અને બીજે ફાંફાં મારે છે તે કેટલી અફસોસની વાત છે! 'કેડમાં છોકરું અને ગામમાં શોધવું' એના જેવી વાત છે.

અનંત પ્રાચીન કાળમાં ઋષિ-મુનિઓએ પૂરું મનન અને સંશોધન કરી પછી સારરૂપ જે પરિણામો તેમને જણાયાં તે પરિણામો જ ચરક તથા સુશ્રુત જેવી સંહિતાઓમાં લખાયેલાં છે. આ બધાં સનાતન સત્યો છે. આ સત્યો ફરી શંકા કરીને આ સત્યો સત્યો છે કે નહીં તે જાણવા સારુ પ્રયત્ન કરવો, એ સંશોધન નથી પણ વિખવાદ ઊભા કરવાના ઉપાયો છે. મહર્ષિઓમાં જ્ઞાનનો પાયો ઉપર આપ્યો છે તેવી જ રીતે, તેના કરતાં વધારે મજબૂત પાયો હોઈએ. દૂધમાં લસણ અપાય નહીં એમ જે લખેલું છે (ભાવપ્રકાશ તથા ચરકમાં પથ્યાપથ્ય) તે સત્ય છે. હવે આ સત્યમાં શંકા કરીને તેનું સંશોધન કરવું એ નિરર્થક છે, પરંતુ એ સત્યને સત્ય માનીને એ વસ્તુ શા માટે ન અપાય તે જ શોધવું જોઈએ. દૂધમાં શરીરની બધી ધાતુઓ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હોય છે અને લસણ ઉષ્ણવીર્ય છે તેથી દૂધમાં લસણ અપાય નહીં. વળી લસણ કફ મટાડે સારું છે, પણ દૂધ મટાડે નહીં. દૂધમાં ખાસ કરીને સ્નેહ હોય છે એટલે કફ જેવું બીજું રૂપ રહેલું છે, તેનું વ્યાધિને લીધે શોષણ થઈ ગયેલું હોવાથી તે શરીરમાં નથી. જેવો જ કેમ છે, અને લસણ એનો નાશ કરનાર હોવાથી જે થોડો સ્નેહ શરીરમાં રહ્યો હોય તેનો પણ નાશ કરે છે. આ કારણથી પણ દૂધમાં લસણ અપાય નહીં. દૂધમાં જે કફ નીકળે છે તે કફ નથી પરંતુ સાતે ધાતુઓ બળીને ક્ષીણ થાય છે, અને આ બળેલી ધાતુઓ કફરૂપે-બળખારૂપે બહાર નીકળે છે. શરીરમાં મેદ તથા માંસ મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી તે જ મોટે ભાગે બળીને કફરૂપે બહાર નીકળે છે. આ કારણથી પણ લસણ દૂધમાં વર્જ્ય છે. આ પ્રમાણે આ સત્યો ઉપર વિધાયક-વ્યાપક મનન થવું જોઈએ, બાધક નહિ.

લસણ તથા દૂધ એકસાથે ન લેવાય, કારણ કે એ વિષમ ભોજન બને છે. (ચરક સૂ. અ. ૨૬ શ્લોક ૮૨, અષ્ટાંગહૃદય સૂ. અ. ૭, શ્લો. ૩૨) લસણ સ્નિગ્ધ છે, ગુરુ છે. આ રીતે લસણ તથા દૂધ બંને સરખાં છે. પરંતુ દૂધ શીતવીર્ય છે અને લસણ ઉષ્ણવીર્ય છે. આ બે દ્રવ્યોમાં આ બે ગુણો પ્રધાન છે, અને એકબીજાનાં વિરોધી છે. આ કારણને લીધે લસણ તથા દૂધ સાથે ન લેવાનું વચન છે. વળી વૈદ્યના આઠ સાત ગુણો છે. જે દ્રવ્યોમાં આ સાત ગુણોમાંથી કોઈ પણ પ્રધાન ગુણ એકબીજાના વિરોધી હોય તે બે દ્રવ્યો બનતા સુધી ભેગાં અપાય નહીં. આ કારણને લીધે પણ દૂધ અને લસણ ક્ષયમાં અપાય નહીં. દૂધ વગર તો ચાલે જ નહીં, માટે લસણ જ વર્જ્ય થાય.

ક્ષયમાં દૂધ ગુણકારી છે, પરંતુ તેને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી, છતાં દૂધ અપાય છે તે પૂરેપૂરું

ચોગ્ય નથી. પુસ્તકોમાં માંસરસને મહત્ત્વ આપ્યું છે. આનું કારણ જોઈએ. દૂધ રસધાતુમાંથી બને છે. રસધાતુ જ્યારે પક્વ થાય ત્યારે તેના ત્રણ વિભાગ પડે છે, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા મળ. સ્થૂળ ભાગ રસરૂપે રસધાતુને પુષ્ટિ આપે છે, એટલે તેમાં ઉમેરો કરે છે; સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી રક્ત બને છે અને મળભાગ કફરૂપે બહાર નીકળી જાય છે. રસમાંથી દૂધ બને છે, પરંતુ રસ શુદ્ધ થયા પછી એટલે કે રસમાંથી તેનો મેલ જે કફ તે નીકળી ગયા પછી દૂધ બને છે કે પહેલાં, તેનો પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી; પરંતુ કફના રોગમાં દૂધ ગજબનું અપથ્ય છે, તે ખૂબ અવગુણ કરે છે. જો રસમાંથી કફ નીકળી ગયા પછી તેમાંથી દૂધ બનતું હોય તો દૂધ કફ કરે નહીં, અને કફના રોગમાં દૂધ અપાય; પરંતુ કફના રોગમાં દૂધ અવગુણ કરે છે તે નિર્વિવાદ છે. તેથી સાબિત થાય છે કે રસ શુદ્ધ થયા પહેલાં તેમાંથી દૂધ બને છે. દરેકના અનુભવની એક બીજી વાત છે અને તે આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. દૂધ રસધાતુમાંથી બને છે. ધાવણ માના શરીરના રસધાતુમાંથી બને છે. માતા જે આહાર લે છે તેની અસર તેના ધાવતા બાળક ઉપર થયા વગર રહેતી નથી. હવે જો રસ શુદ્ધ થયા પછી ધાવણ બનતું હોય તો માતાના આહારની કોઈ પણ અસર ધાવણમાં આવે નહીં; છતાં આવ્યા વગર રહેતી નથી એ હકીકત છે.

હવે ક્ષય કફનો વ્યાધિ નથી એ તો આપણે જોઈ ગયા. પછી તે અનુલોમ હોય કે પ્રતિલોમ હોય. એ શોષ છે. શોષમાં તર્પણ કરવું જોઈએ, અને દૂધ એ તર્પણ કરનારું ઉત્તમ દ્રવ્ય છે. પરંતુ તેમાં ખામી એ છે કે દૂધ કફ કરનારું છે, એટલે તેનાથી કફના ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તો તર્પણ કરે, પણ કફ ન કરે એવું દ્રવ્ય શોધવા જઈએ તો તે માંસરસ છે અને તે પણ ક્રવ્યાદ પ્રાણીઓના માંસનો રસ.

રસ શુદ્ધ થયા પછી એટલે તેમાંથી તેનો મેલ જે કફ તે નીકળી ગયા પછી તેના સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી રક્ત બને છે. એટલે રક્તમાં કફ હોતો નથી. તેથી રક્ત કફ કરે નહીં. હવે રક્ત પકવ થાય ત્યારે તેના પણ ત્રણ વિભાગ થાય છે, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા મળ. સ્થૂળ ભાગ રક્તરૂપે રહે છે, સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી માંસ બને છે અને મળભાગ પિત્તરૂપે બહાર નીકળી જાય છે. એટલે કે રક્તનો મેલ જે પિત્ત તે નીકળી ગયા પછી તેમાંથી માંસ બને છે. પિત્ત એ તાવ છે. ક્ષયમાં તાવ હોય છે. માંસમાં પિત્ત હોતું નથી, તેથી માંસરસમાં પણ પિત્ત ન હોય. એટલે કે માંસરસમાં કફ નથી તેમ પિત્ત પણ નથી; તેથી ક્ષયમાં માંસરસ ઉત્તમ છે અને તેથી દૂધ કરતાં માંસરસ એ ખાસ ઔષધ તથા આહાર પણ છે. માંસરસ એ તત્કાળ પુષ્ટિ દેનાર છે, પરંતુ દૂધ કરતાં માંસરસ ગુરુ (ભારે) છે, એ વાત ધ્યાન બહાર રહેવી ન જોઈએ.

આ પ્રમાણે આ સત્ય વચનો સત્ય માનીને તેના ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ. આ વચનો અસત્ય માનીને તેનું સંશોધન કરવું તે વૃથા છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેમાંથી અસત્ય મળવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે શ્રી. દૂધમાં ઘી છે એ વાત સત્ય છે. શાસ્ત્રે કહ્યું કે દૂધમાંથી ઘી નીકળે છે અને તે દૂધનું આખરી સત્ત્વ છે. આ બાબત સત્ય માનવી જ જોઈએ; પરંતુ ઘી આખરી સત્ત્વ નથી એમ માનીને ઘીનું સંશોધન કરવું તે વૃથા મહેનત છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે આયુર્વેદમાં જે વિધિ, યોગો તથા પ્રયોગો લખ્યા છે, તે સત્ય અને લખ્યા પ્રમાણે ફળ આપનારા હોવા છતાં જો તે વિફળ જણાતા હોય તો તે શા માટે વિફળ થાય છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ, પરિણામે સમજાશે કે વિફળ થવાનું કારણ વિધિ, યોગો તથા પ્રયોગોની ખામી નથી, પણ તેમાં આ બધાંનો ઉપયોગ કરનારની જ ખામી જણાશે. આ ખામી શોધી કાઢવાની જરૂર છે એટલે કે શાસ્ત્રને યથાવિધિ સમજવાની જ જરૂર છે.

રોગ શાથી થાય છે તે એક કોયડો છે. આ કોયડો આયુર્વેદે બહુ જ સુંદર અને સરળ રીતે ઉકેલ્યો છે. આયુર્વેદ કહે છે કે આહાર, વિહાર તથા ઋતુઓના ફેરફારને લીધે થતી અસર, એ રોગ થવામાં મૂળ કારણો છે. આ ત્રણમાં આહાર–વિહાર મુખ્ય છે. દરેક જણ કબૂલ કરશે કે આહાર સિવાય કોઈ પણ પદાર્થ શરીરમાં દાખલ થતો નથી. અને આ વાત મનુષ્યને આધીન

છે વિહારથી શરીરની કુદરતી ક્રિયાઓમાં ફેરફાર થાય છે આ પણ મનુષ્યના હાથની વાત છે ત્યારે કારણ ઋતુઓના ફેરફાર આના ઉપર મનુષ્યનો કોઈ અધિકાર નથી આ ઋતુમાંથી કેવી રીતે બચવું અથવા બચવાનો ઉપાય કોઈએ તો કેવી રીતે કરવું તે આવે એટલે શરીરનું સ્વાસ્થ્ય મળી જાય. આયુર્વેદ આ વાત સાફ રીતે સમજાવે છે ટૂંકામાં આયુર્વેદ કહે છે કે સ્વાસ્થ્ય મેળવવાના બે જ મુખ્ય માર્ગ છે ક્રમનું તથા પુરુષનું અને આ બન્ને માર્ગે જવા સારુ આહાર તથા વિહાર એ બે જ સાધનો છે ઔષધિને આયુર્વેદ ગૌણ સ્થાન આપે છે ચિકિત્સા માટે ઉપયોગમાં લેવાતા આહાર-વિહારને ટેકો આપવા ખાતર જ ઔષધો છે એમ એ કહે છે આ પ્રમાણે આયુર્વેદ એક અપૂર્વ અને સાવ સરળ અને છતાં ખૂબ અસરકારક રાજમાર્ગ બતાવે છે તેમ છતાં હાલના જમાનામાં ઘણા મોટા ભાગના આયુર્વેદ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલનારા ખુદ વૈદો પણ આ માર્ગે ન ચાલતા બીજી પદ્ધતિઓ પ્રમાણે ઔષધિ ઉપર જ ખૂબ આધાર રાખે છે

ઔષધિના વિષય ઉપર આવતાં એક અત્યંત મહત્ત્વની વાત તરફ ધ્યાન દોરવાની ખૂબ આવશ્યકતા જણાય છે તે એ કે શરીર અન્નપાનનું જ બનેલું છે રોગ વિષે કહ્યું છે કે શરીરં અન્નપાનમૂલં । તથા [illegible] । અને તેથી અન્નપાણી જ શરીર રોગોનું મૂળ છે તેથી અન્ન તથા પાણી એ જ મુખ્ય ઔષધ છે અન્નને ઔષધિ કહેવાય છે

શરીરની ક્રિયા નિરંતર અખંડ રીતે ચાલ્યા જ કરે છે અને તેથી શરીરને ઘસારો પહોંચ્યા કરે છે આ ઘસારો જો પૂરો પાડવામાં ન આવે તો એટલે કે ઘસારારૂપી રોગ દૂર કરવામાં ન આવે તો શીઘ્ર વખતમાં શરીર ઘસાઈને મરી જાય. આ ઘસારારૂપી રોગ મટાડી દેવા અન્ન તથા પાણી શરીરને આપવું પડે છે એટલે શરીરને ટકાવી રાખવા સારુ આ ઔષધો જીવમાત્રને લેવાં પડે છે હવે અન્ન તથા પાણીની ઔષધિ સાથેની સરખામણી જરા આગળ ચલાવીએ. દરેક સમજુ માણસ જાણે છે કે ઔષધિ—દવા—અમુક રોગ ઉપર અમુક જ લેવાય અને તે પણ અમુક માત્રામાં—અમુક પ્રમાણમાં તેનાથી વધારે લેવાય તો નુકસાન કરે અથવા ફાયદો ઓછો કરે કે ન પણ કરે એટલું જ નહિ પરંતુ જે ઔષધિથી નુકસાન થતું હોય તે ઔષધિ ઓછી કરવાથી અથવા સમૂળગી બંધ કરવાથી થયેલું નુકસાન દૂર કરી શકાય છે બરાબર આ જ પ્રમાણે અન્નજળરૂપ ઔષધિનું પણ છે અન્નજળથી જે નુકસાન થતું હોય તે નુકસાન જો તે ખાવી ઓછી કરવાથી અથવા જરૂર પ્રમાણે સખતર બંધ કરવાથી દૂર કરી શકાય છે. પરંતુ કમનસીબીની વાત છે કે મનુષ્ય આ સાવ સાદી વાત સમજતો નથી અને આ પદાર્થો શરીરમાં ભર્યા જ કરે છે

અન્ન ઔષધ છે એનો એક સાધારણ પુરાવો એવો છે કે પશ્ચિમના ઠંડા દેશોમાં દિવસમાં ચાર વાર ખોરાક લેવાનો રિવાજ છે કારણ કે ત્યાં જીવન ટકાવવા માટે ઔષધરૂપી ખોરાક (અન્ન) દિવસમાં ત્રણ વાર લેવાય છે

જે કોઈ પદાર્થ શરીરને ટકાવી રાખે તથા સ્વસ્થ રાખે તે અમૃત અને તે જ પદાર્થ જો તેનાથી વિપરીત ક્રિયા કરે તો અમૃતથી વિપરીત એટલે ઝેરરૂપ બની જાય છે તે જ પ્રમાણે અન્ન-જળ જો પ્રમાણમાં લેવાથી શરીર ટકી રહે તથા સ્વસ્થ રહે તે અમૃત, અને પ્રમાણ બહાર લેવાથી તે વિપરીત ક્રિયા કરે, એટલે તે ઝેર અંગ્રેજીમાં એક સુંદર કહેવત છે To eat to live પણ તેનો સાચો અર્થ કોઈક જ સમજતું હશે. એ એમ કહે છે કે જીવવા સારુ આહાર લેવો. આ કહેવત સ્પષ્ટપણે કહે છે કે રોગ મટાડીને નીરોગી થવા માટે જે પ્રમાણે અમુક જ તથા અમુક પ્રમાણમાં જ ઔષધિ લેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે જ જીવતા રહેવા સારુ અમુક જ તથા અમુક પ્રમાણમાં જ અને ઔષધિરૂપે જ એટલે દવા તરીકે જ ઔષધિ—અન્ન લેવાં જોઈએ. મને એમ લાગ્યું કે આ વિચાર મને જ પહેલવહેલો સૂઝ્યો છે પરંતુ સ્વામી પ્રણવતીર્થે મારું એ અભિમાન કાઢી નાખ્યું, અને દુનિયામાં બધું પુનરુક્ત જ છે એમ કહીને દાખલો આપ્યો કે શ્રી શંકરાચાર્યે ઉપદેશપંચક નામના પોતાના ૫ શ્લોકના સ્તોત્રમાં મુમુક્ષુને સમજનારા સાધનાના સાર સાર વ્યવહાર નિયમો બતાવ્યા છે એમાં કહ્યું છે કે

ક્ષુદ્રોગં વિચિકિત્સ્યતાં પ્રતિદિનં ભિક્ષૌષધં મુજ્યતામ્ । ક્ષુધાને નિત્યપ્રતિનો રોગ જાણી એ રીતે તેની રોજ, તે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે ચિકિત્સા કરવી: રોગનિવારણ માટે આવશ્યક હોય તેટલી, તેવી અને ત્યારે જ દવા લેવી ઘટે તે દૃષ્ટિથી, ભૂખરોગની દવા કરવી તો બરાબર, પરંતુ અન્નને દવા તરીકે ગણીને લેવું. આ પ્રમાણે એમણે ભૂખને રોગ ગણ્યો છે, અને અન્ન(ઓષધિ)ને ઔષધિ ગણી છે.

આ સરખામણી જરા આગળ લંબાવીએ. અમુક પ્રકારની ઔષધિ વધારે પ્રમાણમાં લેવાથી અમુક પ્રકારનાં લક્ષણો જણાય છે. એટલે કે અમુક પ્રકારનો રોગ થાય છે; અને એ રોગ જણાય કે તરત તે ઔષધ બંધ કરવાથી થયેલો રોગ દૂર થાય છે. તે જ પ્રમાણે અમુક રોગ જણાય ત્યારે કયા અન્નજળથી થયો છે, તે શોધી કાઢીને જરૂર પ્રમાણે જે તે અન્નજળ કમી કરીને અથવા બંધ કરીને થયેલો રોગ દૂર કરી શકાય છે. આ વાત સમજવી સાવ સહેલી છે, પરંતુ ખૂબ જ મહત્ત્વની છે. આનું નામ જ 'કર્ષણ.' ચિકિત્સાપ્રાભૃતીયમ્ નામના અધ્યાયમાં સૌથી પ્રથમ વિરેચન બાબત લખ્યું છે એટલે કર્ષણને પહેલું જ ગણ્યું છે. લઙ્ઘનબૃંહણીયમધ્યાયમ્ એમાં લંઘન પહેલું લીધું છે. શાર્ઙ્ગધરે ચિકિત્સિતં કર્ષણબૃંહણાખ્યં કુર્વીત વૈદ્યઃ । એમ લખીને કર્ષણને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આવું તો ઘણે ઠેકાણે મળી આવે એમ છે. ચિકિત્સા સારુ કર્ષણ તથા બૃંહણ એ બે જ માર્ગો આયુર્વેદે બતાવ્યા છે. અને તેમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ કર્ષણને પહેલું સ્થાન આપીને તેનું મહત્ત્વ બતાવ્યું છે. અને તેથી જ આયુર્વેદ ચિકિત્સાપદ્ધતિમાં કર્ષણ મુખ્ય અંગ છે.

દરેક આધારભૂત વૈદ્યક ગ્રંથમાં એ ખાસ ખૂબી હોય છે કે તેમાં દરેક બાબતમાં ક્રમ સાચવેલો હોય છે. પહેલેથી છેવટ સુધી બધા અધ્યાયો એવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યા હોય છે, કે પ્રથમના અધ્યાયમાંથી તેના પછીનો અધ્યાય ફલિત થતો હોય અથવા તેના અનુસંધાનમાં હોય અથવા કોઈ પણ ક્રિયાના ક્રમ પ્રમાણે આવતો હોય. તે જ પ્રમાણે દરેક અધ્યાયમાં શ્લોકો પણ એવી રીતે જ ગોઠવેલા હોય છે, અને દરેક શ્લોકમાં જે શબ્દો મૂક્યા હોય છે, તે પણ ક્રમ પ્રમાણે જ મૂક્યા હોય છે. બીજી ખાસ ખાસિયત એ હોય છે કે મહત્ત્વની વાત સૌથી પ્રથમ મૂકવામાં આવે છે અને ઉત્તરોત્તર બીજી વાતો લખવામાં આવે છે. દરેક અધ્યાયમાં તેમ જ દરેક શ્લોકમાં આ ક્રમ ખૂબ કાળજીપૂર્વક જાળવવામાં આવ્યો હોય છે. પંડિત ભાવમિશ્રે આ પ્રણાલી બરાબર જાળવી રાખી છે; અને ચિકિત્સામાં તેનું ખાસ મહત્ત્વ છે. દરેક રોગની ચિકિત્સામાં શરૂઆતમાં સિદ્ધાંત આપવામાં આવે છે. પછી સામાન્ય ચિકિત્સા અને પછી વિશેષ ચિકિત્સા આવે છે. એમાં પણ જણાશે કે સૌથી પ્રથમ કાષ્ઠાદિ ઔષધો લખ્યાં છે, ત્યાર પછી તેલ, ઘી અને છેલ્લે રસ લખ્યાં છે. કાષ્ઠાદિમાં પણ પહેલા કાઢા, પછી સ્વરસ, ચૂર્ણો, ગોળીઓ, અવલેહ, તેલ, ઘી તથા પાકો એ પ્રમાણે ક્રમ રાખ્યો છે. એટલે ચિકિત્સામાં કાષ્ઠાદિને જ મુખ્ય ગણ્યાં છે, આ બહુ જ મહત્ત્વની અને ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે. આમાં એ પણ જણાશે કે કર્ષણચિકિત્સા પહેલી આપી છે અને બૃંહણચિકિત્સા પછીથી આવે છે.

મોક્ષ મેળવવા સારુ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ જે ત્રણ સાધનો છે, તે સાધનો મેળવવા શરીર જ એક માત્ર સાધન છે; પરંતુ આ શરીર જો નીરોગી હોય તો જ તેની મારફત આ લાભ મેળવી શકાય છે. શરીરને નીરોગી કેવી રીતે રાખવું તથા લાંબા કાળ સુધી કેવી રીતે તેવું ટકાવી રાખવું, એ એક માત્ર આયુર્વેદ જ શીખવે છે. કહ્યું છે કે, आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वाऽऽयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः ॥

આયુર્વેદનો ઇતિહાસ અનેક વિદ્વાનોએ લખ્યો છે. તેથી તેની ચર્ચા કરવી જરૂરની લાગતી નથી. પ્રાકૃત ગ્રંથો તથા પ્રકરણ ગ્રંથોમાં આ વિષયનું ઘણું મંથન થયું છે. આ બધી ચર્ચાઓમાંથી એવો સાર પ્રતીત થાય છે, કે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં વ્યાધિનિવારણનો એક માત્ર માર્ગ આયુર્વેદ જ હતો. કાળ જતાં એનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો થયાં. ધીમે ધીમે આ રૂપો એટલાં બધાં બદલાતાં ગયાં કે ઉપલક દૃષ્ટિથી જોનારને તો એમ જ લાગે કે અમુક અમુક સ્વરૂપ તો સ્વતંત્ર રીતે જ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે અને આયુર્વેદ સાથે તેને કોઈ જાતનો સંબંધ નહોતો.

'ભાવપ્રકાશ' પ્રકરણ ગ્રંથ છે અને તે સંગ્રહ ગ્રંથ છે. ઉપર કહ્યું તેમ શરીરસ્વાસ્થ્ય સારુ

તથા તેને લાંબા કાળ સુધી ટકાવી રાખવા સારૂ આયુર્વેદ એ જ એક માત્ર માર્ગ હોવાથી તેમજ મૂળ ગ્રંથો તથા તેના ઉપરની ટીકાઓ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી તથા ગ્રંથો ઘણા મોટા હોવાથી તથા મનુષ્યની બુદ્ધિ કુંઠિત થતી જતી હોવાને કારણે સમજવા અને અનુભવમાં ઉતારવા ઘણા મુશ્કેલ હોવાથી માનવી બહુ દુઃખી રહેતા હતા. આ દુઃખ તથા તે દૂર કરવાનું માનવીનું અજ્ઞાન જોઈને પંડિત વૈદ્યવર્ય શ્રી ભાવમિશ્રને એમ લાગ્યું કે કંઈક એવું કરવું જોઈએ કે જેથી મનુષ્ય નીરોગી થઈ શકે અને રહી શકે. આ હેતુ લક્ષમાં રાખીને તેમણે આ ગ્રંથની રચના કરી કારણ કે આવા પ્રકારનો સંગ્રહગ્રંથ એ વખતમા નહોતો. તેમના વખતમા જે જે ગ્રંથો ઉપલબ્ધ હતા તે તમામ ગ્રંથોનું અવલોકન કરીને તેમાંથી સાર માત્ર એકત્ર કરીને તેને આ ગ્રંથમાં યથાસ્થાને ગોઠવ્યો છે આ બધી ગોઠવણ મુખ્યત્વે કરીને સરળસહિતાને લક્ષમાં રાખીને કરી હોય એવું જણાય છે વળી આ ગ્રંથ રોજરોજના ઉપયોગમા આવી શકે તથા જે વસ્તુ જોવાની જરૂર પડે, તે વસ્તુ સહેલાઈથી જડી શકે એવો બનાવવાનો તેમનો હેતુ જણાઈ આવે છે તેમના શબ્દોમાં જ જોઈએ

आयुर्वेदाब्धिमन्थनविधिविधुवचो योपयुज्याभि [illegible]। सौ सौ [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

ભાવપ્રકાશ'માં સૃષ્ટિતંત્ર અને શાલાક્યતંત્ર ટૂંકમા આપ્યાં છે અને આમાં જ્વર પ્રકરણ ઉત્તમોત્તમ છે જ્વર સિવાય જન્મ નથી, અને જ્વર સિવાય મૃત્યુ નથી એટલે જ્વર ઓળખવો તથા તેને જીતવો એ વ્યાધિ માત્રને જીતવા બરાબર હોવાથી, જ્વરને ખાસ પ્રાધાન્ય આપેલું છે જ્વરને આ ગ્રંથમા જેટલો ભેગો છે, તેટલો બીજા કોઈ ગ્રંથમાં એ ભેગો નથી. આ ગ્રંથની એ વિશિષ્ટતા છે

ભાવપ્રકાશ મૂળ તો ગીર્વાણગિરામાં લખાયેલો છે એ ભાષા પ્રચલિત રહી ન હોવાથી ગુજરાતી ભાષામાં એનો અનુવાદ કરવાની જરૂર વિદ્વાનોને જણાઈ, અને તે ઉપરથી તરજુમા થયા. એ વાતને ઘણાં વર્ષો થઈ ગયા, અને એ ગ્રંથો અપ્રાપ્ય થતા ગયા, તેથી એવા ગ્રંથને પુનઃપ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર હતી.

કાળબળને લીધે, તથા સ્વદેશ ભાવે એ સૂત્રને લઈને આયુર્વેદ પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યો. તેમાં વળી આપણી સરકારે તેને રેશ આપવાની શરૂઆત કરી એટલે આ ગ્રંથની ગુજરાતી ભાષામાં ખૂબ જરૂર જણાઈ આ તથા આવાં બધાં કારણોને લઈને આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યો છે

અત્યાર સુધીમાં જે જે તરજુમા થયા તેમાં જે કંઈ ન્યૂનતાઓ દૃષ્ટિગોચર થતી ગઈ તે દૂર કરવાનો ઉદ્દેશ અહીં લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યો છે અને મહદંશે દૂર કરાઈ પણ છે, એ કારણથી આ તરજુમો વિશિષ્ટ પ્રકારનો બન્યો છે એક વિશિષ્ટતા એ છે કે દરેક શ્લોકનો અન્વય આપવામાં આવ્યો છે આ પ્રમાણે કરવાનો હેતુ એ છે કે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ઓછું હોય તેમણ આ અન્વયને આધારે 'શ્લોકાર્થ' સમજી શકાય, શ્લોકનો સીધો અર્થ સમજવાની ઇચ્છા તથા અનુકૂળતા થાય, અને તેમ થવાથી સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે વિદ્યાર્થીની અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવાનો પણ હેતુ છે મૂળ શ્લોક ઉપરાંત પંડિત ભાવમિશ્રની ટીકા પણ આમાં રાખી છે

ભાવપ્રકાશ માં નિઘંટુનું એક અનોખું સ્થાન છે આ નિઘંટુ ખૂબ વખણાય છે ઔષધિઓ બાબત વચન છે કે यस्य देशस्य यो जन्तु तज्जं तस्यौषधं स्मृतम्। એટલે કે જે દેશમાં જે જીવ જન્મ્યો હોય તે દેશમા ઉત્પન્ન થતી ઔષધી તેને માટે જેટલાં ગુણ કરનારા હોય છે તેટલાં બીજા દેશનાં ઔષધો ગુણ કરતાં નથી. આ જેવી તેવી વાત નથી બહુ જ મહત્ત્વની છે આ પુસ્તકની વિશિષ્ટતામાં એક ખાસ વાત એ છે, કે ઔષધિઓનાં દરેક નામ તથા દરેક પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ પણ આપી છે આ પ્રમાણે કરવાનો હેતુ એ છે, કે દરેક પર્યાયના અર્થ જાણવાથી જે તે ઔષધિના ગુણનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય. એટલે ઔષધિજ્ઞાન સરળ થઈ શકે ઔષધિના પર્યાયો આ કારણસર પણ કેટલા બધા ઉપયોગી છે, તેની આ દષ્ટાન્ત ઉપરથી ખાતરી થશે. આવી ગોઠવણ હોવાથી આ નિઘંટુ જરૂર સર્વોપયોગી થઈ પડશે.

—રાજવૈદ્ય પ્રભાશંકર નાનાભાઈ ભટ્ટવાળા

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩	૨	૩૮	शक्तिनित्या	शक्तिर्नित्या
૧૫	૨	ટિપ્પણ ૧	मुख्यत्वाते	मुख्यत्वात्
૧૬	૧	૧૦	र्यत्र	यत्र
૧૯	૧	૨	प्रकृति	विकृति
૨૫	૨	ટિપ્પણ ૨	यतिई तै	यति. ईतै
૨૮	૧	૨	રુવાંટીની પંક્તિ ઊગે,	રૂંવાડાં ખડાં થાય
૩૬	૧	૧૩	पित्तवामस्यानकर्मभेदैः	पित्तवन्नामस्थानकर्मभेदैः
૩૯	૧	૩૦	तिष्ठस्तेजो	तिष्ठंस्तेजो
૩૯	૧	૩૦	युक्तर्गमस्तिभिः	युक्तैर्गमस्तिभिः
૩૯	૧	૪૦	पूरीषने	पुरीषने
૪૪	૨	૩૭	यथार्थमूष्मणा	यथार्थमुष्मणा
૪૫	૧	૨	ऊष्मणा	उष्मणा
૬૪	૧	૧૯	चतुरङ्गुलानि	चतुरङ्गुलम्
૬૬	૧	૩૩	अर्धाङ्गूले	अर्धाङ्गुले
૭૧	૨	૩૬	अरोगं	अरोगतां
૭૬	૨	૨૪	शिरास्नायुर्मांसास्थिप्रभवाः	शिरास्नायुमांसास्थिप्रभवाः
૭૭	૨	૧૭	सा सिध्मस्थानं	सा च सिध्मस्थानं
૭૮	૨	૩૧	(ના મધ્યભાગી)	(ના મધ્યભાગ)
૮૩	૧	૯	मांसासृङ्मज्मामेदांसि	मांसासृङ्मज्जमेदांसि
૮૪	૨	૨૦	दाहयति	दारयति
૮૮	૧	૧૮	अतिन्द्रता	अतन्द्रिता
૮૯	૨	૩૨	मार्ङ्गदारुवचाः	मार्गीदारुवचाः
૯૮	૨	૨	स्वल्पपानीपादपः	स्वल्पपानीयपादपः
૧૦૩	૨	૬	विषमूर्च्छमदार्तानां	विषमूर्च्छामदार्तानां
૧૨૧	૧	૨૩	નાહ્યા પછી, વમન	નાહ્યા પછી, જમ્યા પછી વમન
૧૨૧	૧	૨૭	रौचनं	रोचनं
૧૨૭	૧	૨	द्रवादिकं	द्रवाधिकं
૧૩૬	૨	૩૩	સંગ કરવો'	સંગ ન કરવો'
૧૪૪	૨	૨૮	ગ્રિષ્મ	ગ્રીષ્મ
૧૫૬	૧	૧૧	ઠંડી ગ્રહણ કરે,	ઠંડી જેવી ગ્રહણ કરે,
૧૫૮	૨	૧૦	स्वेम्यश्च	खेम्यश्च
૧૫૮	૨	૧૪	માણસના રુવાંટાના	માણસના ઇંદ્રિયોના તથા રુવાંટાના
૧૭૧	૧	૩૦	वसामज्जा	वसामज्ज
૧૭૩	૧	૧૩	पटोलममृतं	पटोलममृतां
૧૭૮	૨	૧૨	कलिन्दफलम्	कालिन्दफलम्
૧૮૦	૧	ટિપ્પણ ૬	अभिष्यन्दी	अभिष्यन्दि
૧૮૫	૨	૬	णिन्	णिनिः

તથા તેને	२८	कम्मिकिनी	कम्मीकिनी
મૂળ પ્રથો	१७	प्रविशने	प्रवेशने
તથા મનુ	२०	मर्वंति	मर्वंति
મુકેલ હેર	३०	हीर्	हीर्
ન્યાયને પો	३१	मूरल	मूरल
નીરોગી થ	२१	हीर्	हीर्
આવા પ્રક	२	अन्यत्वात्	अन्य त्वात्
તમામ પ્રયે	२०	मित्र–	मित्रतंतुका
છે. આ મ	१	मध्यकां	मध्यकां
વળી આ મ	३४	मम्–मधुर	मन् [illegible]–मधुर
ચોથાઈથી	२१	मारेय्	मारेय्
આયુર્વેદાદિ	२२	मधुमिश्रवे	मधुमिश्रवे
ઉત્તર પ્રમ	२२	अन्यत्वात्‌	अन्यत्वात्
'આ	२६	मधुरोमिति	मधुरोमिति
ઉત્તમોત્તમ	२१	मम रोगोने	मम, सर्वेषाम्–रोगोने
તથા તેને	४	[illegible]	[illegible]
જ્વરને આ	२०	पाणमेलां	पाणमेलां
એ વિશિષ્ટ	१	[illegible]	[illegible]
'આ	३१	आगम	मेन
ગુજરાતી ભ	१२	[illegible]	अपूर्व
એ વાતને	३०	[illegible]	[illegible]
પ્રસિદ્ધ કરવ	१०	[illegible]	[illegible]

३७१	१	२३	महर्पत्वान्	महार्पत्वान्
३७६	१	२६	मन्दवह्निभिः विशेषात्	मन्दवह्निभिः पनसः विशेषात्
३७८	२	१३	खर्जुरस्य	खर्जूरस्य
३८०	२	१८	આળસ આપનાર	ઘેન કરનાર
३८१	२	१७	अस्ति	स्यात्
३८५	१	३१	सावीरं	सौवीरं
३९२	१	१९	विपस्फोटाकारीन	विपस्फोटकारीन्
३९२	२	३०	विसारे	विस्तारे
३९५	२	३८	ખંસા	ખાંસી
४१२	१	२७	पाण्डुकृमिरोगनति	पाण्डुकृमिरोगनति
४२०	१	१८	गुणः	गुणैः
४०७	२	१७	सत्ववजिताः	सत्ववर्जिताः
४३०	२	३६	यत्पाश्व	यत्पार्श्वे
४३१	२	७	यास्मन्	यस्मिन्
४३१	२	२०	दृत्यस्य	दृत्यस्य
४३४	१	१५	फे शब्दे	फ शब्दे
४३४	२	२८	गुरुवः	गुरवः
४३८	२	३३	(कथ्यन्त)	(कथ्यन्ते)
४४३	१	१९	स्वेदसग्राहकी	स्वेदसंग्राहकी
४४७	१	३३	गवेधु	गवेधुः
४४८	२	२७	ઝાડાને	મળોને
४५८	१	२१	જેનું પોતાના	જેનું ફળ પોતાના
४६२	२	४१	सुशीतः	सुशीतः
४६४	२	१३	अर्शांघ्न	अर्शोघ्न
४७०	२	२२	प्रतुदोऽपि च	प्रतुदास्तथा
४७०	२	३०	अविन	तथा
४७८	१	१८	लघुत्तमम्	लघूत्तमम्
४७८	१	३८	विहासो	विहायसो
४८२	१	३७	पारावतः	परावतः
४८३	२	२७	પ્રમાણે છે; વિશેષ નામ	નામ પ્રમાણે છે; વિશેષ-
४९५	२	२५	मधुरः लघुः	मधुरः ग्राही लघुः
५२१	१	१७	कर्मण्यमुन्	कर्मण्यमुन्
५२१	१	१८	થઈ	થાય
५२१	१	२९	द्धविण्मूत्रं	बद्धविण्मूत्रं
५२२	१	३७	पाल्वलनु	पल्वलनु
५२६	१	११	सृतं	शृतं
५२६	१	१०	सृतशीतलं	शृतशीतलं
५२६	१	२८	वाजिकरं	वाजीकरं
५३०	१	१५	मुखशाप	मुखशोप
५३३	१	३१	दाघ	दधि
५४३	२	७	तीक्ष्णोष्ण	तीक्ष्णोष्णं

૫૪૪	૧	૨	અનુસારતું	અનુસરતું
૫૫૧–	૧	૩	'અપ્ય'	'અપ્પો'
૫૫	૧	૩૪	મત્પત્વિ અનેન	મત્પત્તિ ચના અનેન
૫૫૧	૧	૨૫	સુકની આવેશે	સુકની સાથે આવેશે
૫૫૬	૨	૨૦	નવ્યાદિ	ચયાદિ
૫૫૮	૧	૧૪	રક્તખત્વને	રક્તખત્વનં
૫૫૮	૧	૨૩	અનકનામા	પર્ષદમા 'વિમક':-પાઠ
૫૫૯	૨	૨૦	અત્રિક	ચિત્રક
૫૬૧	૧	૪	રોહિસ	રોહિસ
૫૬૭	૧	૨૩	પેરવેલ	મોરવેલ
૫૬૭	૧	૩૩	ચતુર્વમનિ	ચતુરપમનિ
૫૬૩	૧	૪૧	પાશિગાપી	પાશિગોપી
૫૬૪	૧	૩	ચીલી	ગીલી
૫૭૪	૨	૨૬	પરિક્રમાત્	પરિક્રમસમ્ભાત્
૫૭૪	૨	૩૫	જમલ	જમલ
૫૭૮	૧	૩૨	નિરસ્યાદ્યપાતમ્	નિરસ્યાદ્યપેતમ્
૫૮૧	૨	૧૮	ઘર અમ ને	ઘર દર્ભ ને
૫૯૬	૧	૬	સિપેષ્ઠત	સિપેસ્ત્
૬૦૭	૧	૪	વિત્તેરબાયા	પિત્તેરબાયા:
૬૧૩	૨	૩૨	આજસ	પેન
૬૧૪	૦	૧૨	ગામણી	ગમિણી
૬૨૪	૧	૨૫	માર્ગીવૃક	મર્માવૃક
૬૭૮	૨	૧૫	વાસ્ત	વસ્તિ
૬૭૮	૨	૩૫	દધુવાસ્યપવાસોઓ	દધુવાસ્ત્યવાસોઓ
૬૦૯	૨	૩૫	મુક્તવેશાપોર્ધ	મુક્તવેશાપોર્ધ
૬૩૭	૧	૧૧	સુતીક્ષ્ણક:	સુતીક્ષ્ણકો
૬૩૧	૧	૨૩	પ્રતમરર્ષી	પ્રતિમરર્ષી
૬૪૨	૧	૩૧	મપ	મર્ચે
૬૪૩	૨	૯	મરમર્ષા	અમર્ષ
૬૫૦	૧	૩૫	શુષ્મા	શુષ્મા
૬૫૦	૨	૩૬	શ્લેષ્મરાયદા	શ્લેષ્મરોયદા
૬૬૩	૧	૨૭	વરી	વર્તિ:
૬૬૫	૧	૮	તસ્મિન્પૂપ	તસ્મિન્પૂર્વે
૬૬૮	૨	૧૨	ત્રિત્રિ	ત્રિત્રિ
૬૭૧	૨	૮	સ્માર્ગીન્	સ્માર્ગીન્
૬૭૩	૧	૩૬	વાર્તિકસ્વ	વાર્તિકસ્ય
૬૭૮	૧	૧૩	રક્તપિત્તગી	રક્તપિત્તથી
૬૮૨	૨	૧૮	પૂવા	પૂર્વા
૬૮૪	૧	૨૬	સ્નાનસ્યામપત્ન્ય:	સ્નાનસ્યામાકનસ્ય:
૬૮૫	૧	૨૫	કસ ોનિમપનિ	કસરીનમ્પૂનિ
૬૮૬	•	૧૧	મધુરમાનપર્વ	મધુરમાનપૂર્વ

અનુક્રમણિકા

૩: બાલપ્રકરણ

રાત્રિચર્યા

ઋતુચર્યા

૫: મિશ્રવર્ગ પ્રકરણ

૬ : ભાવપ્રકાશ નિઘંટુ

૧ : હરિતક્યાદિ વર્ગ

૪: પુષ્પવર્ગ

૭: ધાતુ–ઉપધાતુ, રસ–ઉપરસ, રત્ન–ઉપરત્ન, વિષ–ઉપવિષવર્ગ

પુષ્પશાક

ફળશાક

કાંડલીનાં શાક

કંદશાક

૧૦ : માંસવર્ગ

પુષ્પશાક

ફળશાક

ડાંડલીના શાક

કંદશાક

૧૦: માંસવર્ગ

બિલેશયો

વિષ્કિરો

પ્રતુદો

ગ્રામ્ય પશુઓ

કૂલેચરો

પાદીજલચર

જળચર માછલાં

૧૧ કૃતાન્નવર્ગ

માંસના પ્રકારો

પાકળથી પીરસવાના પદાર્થો

પ્રપાનકો અથવા ઉત્તમ પીણાં

૧૨: વારિવર્ગ

૧૩: દુગ્ધવર્ગ

૨૧ : મધુવર્ગ

૨૨ : ઇક્ષુવર્ગ

૨૩ : અનેકાર્થ નામવર્ગ

માનપરિભાષા પ્રકરણ

ઔષધો બનાવવાની રીતો

૫ પંચકર્મવિધિ

વિરેચનવિધિ

સ્નેહબસ્તિવિધિ

નિરૂહબસ્તિવિધિ

ઉત્તરબસ્તિવિધિ

અકારાદિ અનુક્રમ

આ

ઇ

ઉ–ઊ

ખ

ગ

ઘ

ચ

ધ

ન

પ

ય

ર

લ

ષ

સ

श्रीभावमिश्रविरचित

ભાવપ્રકાશ*

શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર

ભાવપ્રકાશ-પૂર્વખણ્ડ

પ્રથમ ભાગ-પરિભાષા

મંગલાચરણ×

गजमुखममरप्रवरं सिद्धिकरं विघ्नहर्त्तारम् ।
गुरुमवगमनयनप्रदमिष्टकरीमिष्टदेवतां वन्दे ॥ १ ॥

अन्वयः—अमरप्रवरं विघ्नहर्त्तारं, सिद्धिकरं गजमुखम्, अवगमनयनप्रदं गुरुम्, इष्टकरीम् इष्टदेवतां वन्दे ।

દેવોમાં શ્રેષ્ઠ, વિઘ્નો હરનાર અને સિદ્ધિ કરનાર શ્રીગણેશને તથા જ્ઞાનરૂપી નેત્ર આપનારા ગુરુને તથા ઇચ્છિત કરનારા ઇષ્ટદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧

આયુર્વેદનો આગમનક્રમ

आयुर्वेदागमनं, क्रमेण येनामवद्भुमौ ।
प्रथमं लिखामि तमहं, नानातन्त्राणि संदृश्य ॥२॥

तत्र प्रमाणत्वात् फलज्ञापकत्वाच्च; 'समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्' इति श्रुतेः । तथाहि मङ्गलं वेदबोधितकर्त्तव्यताकम्, अलौकिक-अविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शादिवत् । 'અહીં કોઈને શંકા થાય કે મંગલાચરણ અવશ્ય કરવું જ જોઈએ, તેમાં પ્રમાણ શું છે? અથવા મંગલાચરણનું ફળ શું છે? આનું સમાધાન આ છે: શિષ્ટ-સત્પુરુષોનો તેવો આચાર ચાલ્યો જ આવે છે અને તે ઉપરથી આવું વેદવાક્ય પણ અનુમાનથી મળી આવે છે, કે 'समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत् ।' હરકોઈ કાર્યની પરિપૂર્ણ સમાપ્તિ ઇચ્છનારે અવશ્ય મંગલાચરણ કરવું જ જોઈએ; જે દ્વારા નિર્વિઘ્ને કાર્યસમાપ્તિરૂપ ફળ અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે; આમ વેદભગવાન પોતે જ મંગલાચરણને અવશ્ય કર્તવ્યરૂપે અને નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિને તેના ફળરૂપે પણ જણાવે છે; વળી તે મંગલાચરણ અનિંદનીય હોઈ ધર્મશાસ્ત્રોમાં નહિ નિષેધેલા અલૌકિક શિષ્ટાચારનો ખાસ વિષય છે, તેથી જ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. જેમ દર્શયાગ આદિ યજ્ઞો, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ।' એ વેદવાક્યો વડે અવશ્ય કર્તવ્યરૂપે જણાયા છે, તેમ જ સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ તેવા યજ્ઞયાગો કરવા, એમ વેદવાક્યથી જ તેનું ફળ પણ દર્શાવેલ છે, તેથી તે પણ અવશ્ય કર્તવ્ય જ છે; તે જ પ્રમાણે મંગલાચરણ પણ અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

* 'भावप्रकाश' એવું આ ગ્રંથનું નામ આવો ઊંડો અર્થ ધરાવે છે: 'नामैकदेशग्रहणे सकलनामग्रहणम् । નામનો અમુક ભાગ લીધો હોય ત્યાં આખું નામ લઈ લેવાય' એવો ન્યાય હોવાથી 'भावः—भावमिश्रनामा पण्डितः, प्रकाश्यते इति प्रकाशः, भावेन कृतः प्रकाशः भावप्रकाशः'—ભાવ એટલે ભાવમિશ્ર નામના પંડિત; તેમણે કરેલો આયુર્વેદના રહસ્યનો પ્રકાશ—તે ભાવપ્રકાશ; અથવા 'भाव्यते—चिन्त्यते तद् आयुर्वेदाभिप्रायरूपं रहस्यम् भावः, तं भावं प्रकाशयति इति भावप्रकाशः ।' આયુર્વેદના અભિપ્રાયરૂપ રહસ્યને પ્રકટ કરતો ગ્રંથ તે भावप्रकाशः અથવા 'भाव्यन्ते ज्ञेयस्वरूपेण ज्ञायन्ते इति भावाः, तेषां भावानां प्रकाशः अस्मिन् अनेन वा इति भावप्रकाशः ।' જે જાણવાયોગ્ય રૂપે જણાય તે ભાવો; એવા આયુર્વેદના રહસ્યરૂપ જાણવા જેવા ભાવોનો પ્રકાશ આમાં છે અથવા આ ગ્રંથથી એવા આયુર્વેદના ભાવોનો પ્રકાશ જિજ્ઞાસુને થઈ જાય છે, તેથી भावप्रकाशः ।

× સંક્ષિપ્ત મંગલવાદ અથવા મંગલ પ્રયોજન: 'मगि सर्पणे—मङ्गति मङ्गयते वा—सर्पति—दूप्यते वा विघ्नानां समूहो येन तद् मङ्गलम्; आचर्यते इति आचरणम्; मङ्गलस्य आचरणम् मङ्गलाचरणम् ।' જેથી વિઘ્નોના સમુદાય દૂર ખસી જાય, તે મંગલ; એ મંગલનું કરવું તે મંગલાચરણ. 'ननु मङ्गलस्य कर्तव्यत्वे किं प्रमाणं किंवा फलम् ? इति चेन्न, शिष्टाचारानुमितश्रुतेरेव

अन्वयः—भूमौ येन क्रमेण आयुर्वेदस्यागमनम् अभवत् तम् अहं प्रथमं नानातन्त्राणि संदृश्य लिखामि।

આ પૃથ્વી પર જે ક્રમે આયુર્વેદનું (પ્રથમ) આવવું થયેલું છે, તે ક્રમ હું પ્રથમ અનેક શાસ્ત્રોને સારી રીતે જોઈને લખું છું ૨

આયુર્વેદ એટલે શું?

आयुर्हिताहितं व्याधिर्निदानं शमनं तथा।
विद्यते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते ॥३॥

अन्वयः—आयुर्हिताहितं व्याधिः निदानं तथा शमनं यत्र विद्यते स विद्वद्भिः आयुर्वेदः उच्यते।

આયુષને જે હિતકારી તથા અહિતકારી છે તે, રોગ, રોગનું કારણ તથા રોગને મટાડવો, એ જેમાં (કહેલ) હોય છે, તેને વિદ્વાનો આયુર્વેદ કહે છે ૩

આયુર્વેદની વ્યુત્પત્તિ કે વ્યાખ્યા[1]

अनेन पुरुषो यस्मादायुर्विन्दति वेत्ति च।
तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृतः ॥४॥

अन्वयः—यस्मात् पुरुषः आयुः अनेन विन्दति वेत्ति च तस्मात् मुनिवरैः एष आयुर्वेदः इति स्मृतः।

જેનાથી પુરુષ આયુષ મેળવે છે અને જાણે છે; તે કારણે શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ આને 'આયુર્વેદ' એમ કહ્યો છે. ૪

टीका—शरीरजीवयोर्योगो जीवनं तेनावच्छिन्नः कालः आयुः। आयुर्वृद्धयायुर्ह्रासकराणि च द्रव्यगुणकर्माणि ज्ञात्वा तेषां सेवनत्यागाभ्यामारोग्येणायुर्विन्दति। तेन हेतुना परस्यायुर्वेत्ति च ॥ શરીર અને જીવનો જે એક ઠેકાણે સંબંધ તે જીવન છે, અને તે જીવનથી યુક્ત જે કાળ તેનું નામ આયુષ છે આયુર્વેદ દ્વારા એ આયુષની વૃદ્ધિ કરનારાં અને આયુષનો નાશ કરનારાં દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ જાણી આયુષની જે વૃદ્ધિ કરનારાં હોય તેનું સેવન અને આયુષનો જે નાશ કરનારાં હોય તેનો ત્યાગ કરી મનુષ્ય આરોગ્ય દ્વારા આયુષને પામે છે, અને તે જ કારણે બીજાનું આયુષ પણ તે જાણી શકે છે ૪

अथ—ब्रह्मतो प्रथमं प्रादुर्भावः ॥

પ્રથમ બ્રહ્માથી આયુર્વેદ પ્રકટયો

[1]विधाताऽथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्।
स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम् ॥५॥

अन्वयः—अथर्वसर्वस्वम् आयुर्वेदं प्रकाशयन् विधाता स्वनाम्ना लक्षश्लोकमयीम् ऋजुं संहितां चक्रे।

અથર્વવેદના સર્વસ્વરૂપ આયુર્વેદનો (પ્રથમ) પ્રકાશ કરતા બ્રહ્માએ[1] પોતાના નામથી એક લાખ શ્લોકની સરળ સંહિતા પ્રકટ કરી. ૫

બ્રહ્માએ દક્ષ પ્રજાપતિને ભણાવ્યો

ततः प्रजापतिं दक्षं दक्षं सकलकर्मसु।
विधिर्विधिविधानज्ञं साङ्गमायुर्वेदमुपादिशत् ॥६॥

---

૧ 'आयुर्वेद' શબ્દમાં 'आयुष्' અને 'वेद' આ બે શબ્દો સમાસરૂપે જોડાયેલા છે, તેમાંનો 'आयुष्' શબ્દ 'इण् गतौ'—જવું—પામવું, એ અર્થના બીજા ગણના 'इ' ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે અને 'वेद' શબ્દ 'विद ज्ञाने'—विद्—જાણવું—બીજો ગણ, 'विद सत्तायाम्'—विद्—હોવું, ચોથો ગણ, 'विद्लृ लाभे'—विद्—મેળવવું—છઠ્ઠો ગણ, અને 'विद विचारणे'—विद्—વિચારવું—સાતમો ગણ આ ચાર ધાતુઓ ઉપરથી બનેલ છે. તેમાં 'आयुष्' એટલે 'इति—प्राप्यते जीवेन कर्मवशात्, यद्वा एति—प्राप्नोति जीवो यत् इति आयुः, अथवा शरीरजीवयोर्योगो—जीवनं, तदवच्छिन्नः कालः आयुः, तत् वेत्ति—जानाति यस्मात्, विद्यते—अस्ति—भवति वा यस्मिन्, विन्दति—प्राप्नोति वा अनेन विन्ते—विचारयति वा येन इति आयुर्वेदः।' પ્રારબ્ધ કર્મના વશથી જેને જીવ પામે છે, તે 'आयुष्' અથવા શરીર તથા જીવનો જે યોગ—સંબંધ તે જીવન એ જીવનયુક્ત જે કાળ તે આયુષ, એ આયુષને માણસ જેથી જાણે છે અથવા એ આયુષનાં હિતાહિત જેમાં કહેલાં હોય છે, અથવા જેમાં કહેલા માર્ગે જવાથી માણસ આયુષને મેળવી શકે છે અથવા આયુષ વધારવું વગેરે વિચારી શકે છે, તે 'આયુર્વેદ.'

૧ અહીં આ પાંચમા શ્લોકના આરંભમાં મૂકેલો આ 'विधाता' પ્રયોગ સૂચક છે, તેનો અર્થ 'બ્રહ્મા' થાય છે બ્રહ્માનાં બીજાં નામો તો ઘણાં છે, તે છતાં ખાસ 'विधाता' એ જ નામપ્રયોગ કરી સૂચવે છે, કે 'विशेषेण दधाति—धारयति—करोति च सर्वेभ्यः प्रथममेव आयुर्वेदमथर्ववेदसर्वस्वभूतम् इति विधाता।' બ્રહ્માએ સૌની પહેલાં અથર્વવેદના સર્વસ્વરૂપ આયુર્વેદને જ ધારણ કર્યો—સ્વીકાર્યો ને પ્રકટ કર્યો.

૨. दक्षति—वर्धयति प्रजाः सृष्ट्वा आयुर्वेदम् इति दक्षः—સૃષ્ટિ રચીને પ્રજાઓને તથા આયુર્વેદને જે વધારે છે, તે દક્ષ.

अन्वयः-ततः विधिः सकलकर्मसु दक्षं धीनीरधिं दक्षं साङ्गम् आयुर्वेदम् उपादिशत्।

પછી બ્રહ્માએ સર્વ કર્મમાં કુશળ અને બુદ્ધિના સમુદ્રરૂપ[1] દક્ષપ્રજાપતિને અંગ સહિત આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો. ૬

દક્ષે અશ્વિનીકુમારોને આયુર્વેદ ભણાવ્યો

अथ दक्षः क्रियादक्षः स्ववैद्यौ वेदमायुषः।
वेदयामास विद्वांसौ सूर्यांशौ सुरसत्तमौ ॥ ७ ॥

अन्वयः-अथ क्रियादक्षः दक्षः सूर्यांशौ विद्वांसौ सुरसत्तमौ स्ववैद्यौ आयुषः वेदं वेदयामास।

પછી ક્રિયામાં કુશળ દક્ષે સૂર્યના અંશરૂપ, વિદ્વાન અને દેવોમાં ઘણા ઉત્તમ સ્વર્ગવૈદ્ય એ અશ્વિનીકુમારોને[2] આયુર્વેદ ભણાવ્યો.

દક્ષ પાસેથી ભણી અશ્વિનીકુમારોએ આયુર્વેદ સંહિતા વિસ્તારી

दक्षादधीत्य दस्रौ वितनुतः संहितां स्वीयाम्।
सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम् ॥८

अन्वयः-दक्षात् अधीत्य दस्रौ सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्यां स्वीयां संहितां वितनुतः।

દક્ષ પાસેથી ભણી તે બન્ને અશ્વિની કુમારોએ સઘળા વૈદ્ય લોકોનું જ્ઞાન વધારવા પોતાની શ્રેષ્ઠ સંહિતાનો વિસ્તાર કર્યો. ૮

આયુર્વેદથી અશ્વિનીકુમારો દેવપૂજ્ય થયા

स्वयंभुवः शिरश्छिन्नं भैरवेण रुषाऽथ तत्।
अश्विभ्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ ॥९॥
देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये सक्षताः कृताः।
अक्षतास्ते कृताः सद्यो दस्राभ्यामद्भुतं महत् ॥१०
वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः।
सोमान्निपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः ॥११॥
विशीर्णा दशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च।
शशिनो राजयक्ष्माऽभूदश्विभ्यां ते चिकित्सिताः॥
भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः।
वीर्यवर्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा ॥१३॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषजां वरौ।
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम् ॥१४॥

अन्वयः-अथ भैरवेण रुषा स्वयंभुवः शिरः छिन्नं, तत् अश्विभ्यां संहितं, तस्मात् तौ यज्ञभागिनौ जातौ। देवासुररणे ये देवाः दैत्यैः सक्षताः कृताः, ते दस्राभ्यां सद्यः अक्षताः कृताः, महत् अद्भुतम्। वज्रिणः भुजस्तम्भः अभूत्, सः दस्राभ्यां चिकित्सितः, सोमात् निपतितः चन्द्रः ताभ्याम् एव सुखीकृतः पूष्णः दशनाः विशीर्णाः, भगस्य च नेत्रे नष्टे, शशिनः राजयक्ष्मा अभूत्, ते अश्विभ्यां चिकित्सिताः। भार्गवः वृद्धः सन् कामी च्यवनः विकृतिं गतः, अश्विभ्यां पुनः युवा वीर्यवर्णस्वरोपेतः कृतः। भिषजां वरौ, एतैः च अन्यैः च बहुभिः कर्मभिः इन्द्रादीनां दिवौकसां भृशं पूज्यौ बभूवतुः।

તે પછી ભૈરવે ક્રોધથી બ્રહ્માનું જે મસ્તક કાપી નાખ્યું હતું, તે અશ્વિનીકુમારોએ સાંધ્યું, તેથી તે બંને યજ્ઞભાગ મેળવનાર થયા. દેવ અને અસુરોના યુદ્ધમાં જે દેવોને દૈત્યોએ ઘાયલ કર્યા હતા, તેઓને બેય અશ્વિનીકુમારોએ ઝટ સાજા કર્યા, તે મોટું અદ્ભુત કામ કર્યું. ઇંદ્રનો જે હાથ સજ્જડ (લાંબોટૂંકો કે ઊંચોનીચો ન થાય તેવો) થયો હતો, તેને બે અશ્વિનીકુમારોએ સારો કર્યો હતો અને સોમથી ભ્રષ્ટ થયેલા ચંદ્રમાને પણ તે બેય જણે જ સુખી કર્યો છે; તેમજ પૂષાદેવના દાંત પડી ગયા હતા, ભગદેવનાં નેત્ર નાશ પામ્યાં હતાં અને ચંદ્રમાને ક્ષયરોગ થયો હતો, તે (બધા રોગ) બે અશ્વિનીકુમારોએ જ મટાડ્યા હતા. ભૃગુઋષિના વંશમાં જન્મેલા અને વૃદ્ધ છતાં કામી એવા ચ્યવનઋષિ (શરીરમાં વીર્યાદિકના ફેરફારરૂપ) વિકારને પામી ગયા હતા, તેમને પણ તે બેય અશ્વિનીકુમારોએ જ વીર્ય, વર્ણ અને સ્વરયુક્ત કરી ફરી જુવાન કર્યા હતા. વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ તે બેય અશ્વિની-

૧. 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च, दक्षते-वर्धते कौशल्येन, शीघ्रतां वा करोति आभ्युदयिककर्मणि आयुर्वेदप्रचारे चेति दक्षः।' જે પોતાની હોશિયારીથી ખૂબ આગળ વધ્યા અને પોતાની ઉન્નતિ માટેનાં કર્મો કરવા તથા આયુર્વેદનો પ્રચાર કરવા જેમણે ઘણી ઝડપ કરી, તે દક્ષ.

૨. 'अश्विन्याः कुमारौ अश्विनीकुमारौ।' અશ્વિનીના જોડકારૂપે બે પુત્રો, જે સૂર્યથી જન્મ્યા છે તે. (સૂર્યપત્ની સંજ્ઞાએ અશ્વિની એટલે ઘોડીનું રૂપ ધર્યું હતું, ત્યારે સૂર્યે ઘોડાનું રૂપ ધરી બે અશ્વિનીકુમારોને ઉત્પન્ન કર્યા.)

ઇંદ્રાદિ દેવોમાં અત્યંત પૂજ્ય થયા છે. ૯–૧૪

અશ્વિનીકુમારોએ ઇંદ્રને ભણાવ્યો

संदृश्य दस्रयोरिन्द्रः कर्माण्येतानि यत्नवान् ।
आयुर्वेदं निरुद्वेगं तौ ययाचे शचीपतिः ॥१५॥
नासत्यौ सत्यसंधेन शक्रेण किल याचितौ ।
आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे ॥१६॥
नासत्याभ्यामधीत्यैव आयुर्वेदं शतक्रतुः ।
अध्यापयामास बहूनात्रेयप्रमुखान् मुनीन् ॥१७॥

अन्वय—शचीपतिः बलवान् इन्द्रः दस्रयोः एतानि कर्माणि संदृश्य निरुद्वेगं तौ आयुर्वेदं ययाचे। सत्यसंधेन शक्रेण किल याचितौ नासत्यौ यथाधीतम् आयुर्वेदं शतमन्यवे ददतुः। नासत्याभ्याम् अधीत्य एव शतक्रतुः आत्रेयप्रमुखान् बहून् मुनीन् आयुर्वेदम् अध्यापयामास।

ઇંદ્રાણીના પતિ અને બલવાન ઇંદ્રે[1] તે અશ્વિનીકુમારોનાં એવાં કર્મ જોઈ, ઉદ્વેગ રહિત થઈ તે બેઉની પાસે આયુર્વેદની માગણી કરી. સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા ઇંદ્રે જ્યારે બંને અશ્વિનીકુમારો પાસે એવી આવશ્યક માગણી કરી, ત્યારે પોતે જે પ્રમાણે અધ્યયન કર્યું હતું, તે પ્રમાણે તેમણે ઇંદ્રને આયુર્વેદ ભણાવ્યો. એમ અશ્વિનીકુમારો પાસેથી ભણીને એ ઇંદ્રે આત્રેય આદિ ઘણા મુનિઓને તે આયુર્વેદ ભણાવ્યો. ૧૫–૧૭ (જેમકે :)

ઇંદ્ર પાસેથી આત્રેય મુનિ ભણ્યા

एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः ।
चिन्तयामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः ॥१८॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं लोका निरामयाः ।
भवन्ति सामयानेतान् शक्नोमि न निरीक्षितुम् ॥१९॥
दयालुत्वमत्यर्थं स्वभावो गुणिनां मतः ।
एतेषां कुर्वतां दुःखं ममापि व्यथतेऽधिकम् ॥२०॥
आयुर्वेदं पठिष्यामि चिकित्साय शरीरिणाम् ।
इति निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्रिदशालयम् ॥२१॥
तत्र सत्रिदशेन्द्रस्य गत्वा धाम ददर्श सः ।
सिंहासनसमासीनं स्तूयमानं सुरर्षिभिः ॥२२॥
भासयन्तं दिशो भासा भास्करप्रतिमं त्विषा ।
आयुर्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवौकसाम् ॥२३॥
शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव त्यक्तसिंहासनो ययौ ।
तदर्थं पूजयामास मुनिं मुदितपङ्कजम् ॥२४॥
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
स मुनिर्देवराजेन निजागमनकारणम् ॥२५॥
देवराज न राजासि दिव एव यतो भवान् ।
विधात्रा विहितो यत्नात्त्रिलोकीलोकपालकः ॥२६॥
व्याधिभिर्व्यथिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः ।
भूतले सन्ति संतापं तेषां हर्तुं कृपां कुरु ॥२७॥
आयुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो नृपाम् ।
तथेत्युक्त्वा सहस्राक्षोऽध्यापयामास तं मुनिम् ॥२८॥
मुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः ।
अभिनन्द्य तमाशीर्भिराजगाम पुनर्महीम् ॥२९॥
अथात्रेयो मुनिश्रेष्ठो भगवान् करुणाकरः ।
स्वनाम्ना संहितां चक्रे भरतस्यानुकम्पया ॥३०॥
ततोऽग्निवेशं भेडं च जातूकर्णं पराशरम् ।
क्षीरपाणिं च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् ॥३१॥
तन्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत्पुरा ।
ततो भेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ॥३२॥
श्रावयामासुरात्रेयं मुनिवृन्देन वन्दितम् ।
श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हर्षोऽभूदभिनन्दनः ॥३३॥
यथावत्सूत्रितं तस्मात् प्रहृष्टा मुनयोऽभवन् ।
त्रिदिवे देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साध्विति तेऽब्रुवन् ॥३४॥

अन्वय—एकदा इतस्ततः गदाकुलं जगत् आलोक्य मुनिपुङ्गवः भगवान् आत्रेयः चिन्तयामास। 'किं करोमि क्व गच्छामि लोकाः कथं निरामयाः भवन्ति। सामयान् एतान् निरीक्षितुं न शक्नोमि। अहम् अत्यर्थं दयालुः, स्वभावः गुणिनाम्, एतेषां दुःखं तु मम अपि हृदये अधिकं दुःखम्। अतः शरीरिणां चिकित्साय आयुर्वेदं पठिष्यामि' इति निश्चित्य आत्रेयः त्रिदशालयं गतवान्। तत्र इन्द्रस्य मन्दिरं गत्वा स सिंहासनसमासीनं सुरर्षिभिः स्तूयमानं भासा दिशः भासयन्तं त्विषा भास्करप्रतिमम् आयुर्वेदमहाचार्यं दिवौकसां शिरोधार्यं शक्रं ददर्श। शक्रः तु तं निरीक्ष्य एव त्यक्तसिंहासनः ययौ, मुदित इव सर्वं पूजयामास। कुशलं तथा आगमनकारणं परिपप्रच्छ, स मुनिः निजागमनकारणं वक्तुम् आरेभे। 'देवराज! (त्वं) दिव एव राजा न असि, यतः विधात्रा भवान् त्रिलोकीलोकपालकः विहितः। व्याधिभिः व्यथिताः शोकाकुलितचेतसः (ये) लोकाः भूतले सन्ति तेषां संतापं हर्तुं कृपां कुरु। नृपाः कारुण्यतः मे आयुर्वेदोपदेशं कुरु।' 'तथा' इति उक्त्वा सहस्राक्षः तं मुनिम् अध्यापयामास। स मुनीन्द्रः इन्द्रतः साङ्गम् आयुर्वेदम्

१ 'इन्दति—परमैश्वर्यं प्राप्नोति इति इन्द्रः।' જે સર્વ કરતાં વધુ ઐશ્વર્યને પામે છે, તે ઇંદ્ર.

अधीत्य आशीर्भिः तम् अभिनन्द्य पुनः महीम् आजगाम । अथ करुणाकरः मुनिश्रेष्ठः भगवान् आत्रेयः नरचक्रानुकम्पया स्वनाम्ना संहितां चक्रे। ततः अग्निवेशं भेडं च जातूकर्णं पराशरं क्षीरपाणिं च हारीतम् आयुर्वेदम् अपाठयत् । पुरा तन्त्रस्य प्रथमं कर्ता अग्निवेशः अभवत्, ततः भेडादयः स्वं स्वं तन्त्रं चक्रुः, कृतानि च (तानि) मुनिवृन्देन वन्दितम् आत्रेयं श्रावयामासुः, तानि च तन्त्राणि श्रुत्वा अत्रिनन्दनः हृष्टः अभूत् । यथावत्सूत्रितं (अभूत्) तस्मात् मुनयः प्रहृष्टाः अभवन्, दिवि देवर्षयः देवाः श्रुत्वा ते साधु इति अब्रुवन् ।

એક વખતે ચારે તરફ રોગથી વ્યાકુળ થયેલા જગતને જોઈ, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન આત્રેય[1] મુનિ વિચારવા લાગ્યા : ‘ શું કરું, કયાં જાઉં, લોકો કેવી રીતે રોગરહિત થાય ? રોગયુક્ત થયેલા આ લોકોને જોવા હું સમર્થ થતો નથી; હું અત્યંત દયાળુ છું; અને સ્વભાવ ટળવો મુશ્કેલ છે; આથી તેઓનાં દુઃખોને લીધે મારા હૃદયમાં પણ ઘણું જ દુઃખ થાય છે; તેથી મનુષ્યોને રોગરહિત કરવા હું આયુર્વેદ ભણીશ. ’ એમ નિશ્ચય કરી આત્રેય મુનિ સ્વર્ગમાં ગયા. ત્યાં ઇંદ્રના ઘેર જઈ આત્રેય મુનિએ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા, દેવો અને ઋષિઓએ સ્તુતિ કરેલા, કાંતિ વડે દિશાઓને પ્રકાશમાન કરતા, તેજથી સૂર્ય જેવા, સર્વ દેવોને માન્ય અને આયુર્વેદના મોટા આચાર્ય ઇંદ્રને જોયા. ઇંદ્ર પણ તે મુનિને જોતાં જ સિંહાસન ત્યજી તેમની પાસે ગયા અને ઘણું તપ કરવાથી કૃશ થયેલા તે મુનિની તેણે અત્યંત પૂજા કરી, તેમજ કુશળ પૂછયું તથા આવવાનું કારણ પૂછયું; ત્યારે તે મુનિએ પોતાના આવવાનું કારણ તેને કહેવા માંડયું : ‘ હે દેવોના રાજા ! તમે કેવળ સ્વર્ગના જ રાજા નથી; કારણ કે બ્રહ્માએ તમને યત્નથી ત્રણે લોકના રાજા કર્યા છે; માટે વ્યાધિઓથી પીડાયેલા, શોકથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળા જે લોકો પૃથ્વી પર છે, તેઓના સંતાપનો નાશ કરવા તમે કૃપા કરો; મનુષ્યોના ઉપરની દયાથી તમે મને આયુર્વેદનો ઉપદેશ કરો. ’ પછી ‘ બહુ સારું ’ એમ કહી ઇંદ્રે તે મુનિને આયુર્વેદ ભણાવ્યો. તે પછી મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ તે આત્રેય મુનિ ઇંદ્ર પાસેથી અંગ સહિત આયુર્વેદ ભણીને તથા તેને આશીર્વાદ આપીને પાછા પૃથ્વી ઉપર આવ્યા. પછી દયાના ભંડાર અને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન આત્રેય મુનિએ મનુષ્યોના સમૂહ પરની દયાથી પોતાના નામે (આયુર્વેદની) સંહિતા રચી. પછી તેમણે અગ્નિવેશને, ભેડને, જાતૂકર્ણને, પરાશરને, ક્ષીરપાણિને તથા હારીતને તે આયુર્વેદ ભણાવ્યો. (તેઓમાં) સૌની પહેલાં અગ્નિવેશ નામના મુનિ આ શાસ્ત્રના પ્રથમ કર્તા થયા અને પછી ભેડાદિક ઋષિઓએ પોતપોતાનાં શાસ્ત્રો કર્યાં. તેમણે કરેલાં તે શાસ્ત્રો મુનિના સમૂહોથી નમાયેલા આત્રેય મુનિને તેઓએ સંભળાવ્યાં; ત્યારે તે સઘળાં શાસ્ત્રો સાંભળી તે અત્રિપુત્ર આનંદ પામ્યા; તેમજ એ શાસ્ત્રો બરાબર રચેલાં હોવાથી (બીજા) મુનિઓ પણ આનંદ પામ્યા અને સ્વર્ગમાં દેવો તથા દેવર્ષિઓ પણ તે સાંભળી ‘ બહુ જ ઠીક થયું ’ એમ કહી રહ્યા. ૧૮–૩૪

ભરદ્વાજ પણ ઇંદ્ર પાસેથી ભણ્યા

एकदा हिमवत्पार्श्वे देवादागत्य सङ्गताः ।
मुनयो बहवस्तेषां नामभिः कथयाम्यहम् ॥३५॥
भरद्वाजो मुनिवरः प्रथमं समुपागतः ।
ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरीचिर्भृगुभार्गवौ ॥३६॥
पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वसिष्ठः सपराशरः ।
हारीतो गौतमः सांख्यो मैत्रेयश्च्यवनोऽपि च ॥३७॥
जमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च ।
नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिञ्जलः ॥३८॥
शाण्डिल्यः सहकौण्डिन्यः शाकुनेयश्च शौनकः ।
आश्वलायनसांकृत्यौ विश्वामित्रः परीक्षकः ॥३९॥
देवलो गालवो धौम्यः काम्यकात्यायनावुभौ ।
काङ्कायनो वैजपायः कुशिको बादरायणः ॥४०॥
हिरण्याक्षश्च लौगाक्षिः शरलोमा च गोभिलः ।
वैखानसा वालखिल्यास्तथैवान्ये महर्षयः ॥४१॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः ॥ ४२ ॥

[1] ‘अत्रेः अपत्यं पुमान् आत्रेयः ।’ અત્રિઋષિના પુત્ર તે આત્રેય મુનિ.

सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमाम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तं कलेवरम् ॥४३॥
तपःस्वाध्यायधर्मिष्ठं ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ।
हर्तारः प्रसृता रोगा यत्र तत्र च सर्वतः ॥४४॥
रोगाः कार्श्यकरा बलक्षयकरा देहस्य चेष्टाहरा
दृष्टा इन्द्रियशक्तिसंक्षयकराः सर्वाङ्गपीडाकराः ।
धर्मार्थाखिलकाममुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा बलात्,
प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः प्राणिनाम् ॥४५॥
तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भिर्बुधैर्योग्यैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं मुनिं तेऽब्रुवन् । त्वं योग्यो भगवन् सहस्रनयनं याचस्व लब्ध्वं क्रमादायुर्वेदमधीत्य यं गदभयात् मुक्ता भवामो वयम् ॥४६॥
इत्थं स मुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो विनयान्वितैः ।
भरद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम त्रिदशालयम् ॥४७॥
तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
ददर्श वृत्रहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥४८॥
दृष्ट्वैव स मुनिं प्राह भगवान् मघवा मुदा ।
धर्मज्ञ स्वागतं तेऽस्तु मुनिं तं समपूजयत् ॥४९॥
सोऽभिगम्य जयाशीभिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
ऋषीणां वचनं सम्यक् श्रावयन् मुनिसत्तम ॥५०॥
व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयंकराः ।
तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥५१॥
तमुवाच मुनिं साक्षादायुर्वेदं शतक्रतुः ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुक् निशम्य यम् ॥५२॥
सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामुनिः ।
यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥५३॥
तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम् ।
अन्यानपि मुनीनेके नीरुजः सुचिरायुषः ॥५४॥
तदनन्तरमत्रिमुखा मुनयोऽखिलाः ।
गुणान् द्रव्याणि कर्माणि दृष्ट्वा तद्विधिमाश्रिताः ॥
आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् ।
आयुर्वेदोक्तविधिनाऽद्यापि स्युर्मुनयो यथा ॥५५॥

अन्वय—एकदा हिमवत्पार्श्वे बहवः मुनयः देवात् आगत्य समेताः, तेषां नामानि अहं कथयामि । मुनिवर भरद्वाज प्रथमं समुपागत तथा अङ्गिरा तत्र गर्गः मरीचिः भृगुभार्गवौ पुलस्त्य अगस्तिः असित वसिष्ठ पराशर हारीत गौतम सांख्य मैत्रेय अत्रि च च्यवनः । च जमदग्नि च गार्ग्य काश्यप कश्यप च नारद च वामदेव मार्कण्डेय कपि ... मार्कण्डेय सार्वर्णिः पारीक्षि च शौनक । महातपाः विश्वामित्र परीक्षक देवलः ...

योग्याः अन्ये बहवो मुनयो समेताः । कपिष्ठलः चिवपम कुशिकः बादरायणः हिरण्याक्ष च लौगाक्षि शरलोमा च गोभिल वैखानसाः वालखिल्याः तथा एव अन्ये महर्षयः । ब्रह्मज्ञानस्य यमस्य नियमस्य च निधयः (सन्तः) हुताशनाः इव तपस तेजसा दीप्ताः ते सर्वे तत्र सुखोपविष्टाः इमां कथां चक्रुः । ' धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलं कलेवरं उक्तम् । तपःस्वाध्याय-धर्मिष्ठं ब्रह्मचर्यव्रतायुषां हर्तारः रोगाः यत्र तत्र च सर्वतः प्रसृताः (ते च) रोगाः कार्श्यकराः बलक्षयकराः देहस्य चेष्टाहराः दृष्टाः इन्द्रियशक्तिसंक्षयकराः सर्वाङ्गपीडाकराः धर्मार्थाखिलकाममुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपाः बलात् आशु प्राणान् हरन्ति, यदि ते सन्ति प्राणिनां क्षेमं कुतः ? तत् तेषां प्रशमाय योग्यैः बुधैः भवद्भिः कश्चन विधिः चिन्त्यः ' इति संसदि अभिधाय ते भरद्वाजं मुनिम् अब्रुवन् । ' भगवन् ! त्वं योग्य सहस्रनयनं याचस्व, क्रमात् लब्धम् आयुर्वेदम् अधीत्य यं गदभयात् मुक्ता भवाम ।' इत्थं विनयान्विते योग्यैः मुनिभिः प्रार्थितः स मुनिश्रेष्ठः भरद्वाज त्रिदशालयं जगाम । तत्र इन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगं वृत्रहन्तारं दीप्यमानम् अनलम् इव ददर्श । भगवान् स मघवा मुनिं दृष्ट्वा एव मुदा प्राह । ' धर्मज्ञ ! ते स्वागतं ' अथ तं मुनिं समपूजयत् ।

स मुनिसत्तमः अभिगम्य जयाशीभिः सुरेश्वरम् अभिनन्द्य ऋषीणां वचनं सम्यक् श्रावयन् (जगाद)—' सर्वप्राणिभयंकराः व्याधयः हि समुत्पन्नाः, तेषां प्रशमनोपायं यथावत् वक्तुम् अर्हसि ।' शतक्रतुः तं मुनिं साक्षात् आयुर्वेदम् उवाच । यं निशम्य देही नीरुक् (सन्) वर्षसहस्राणि जीवेत् । महामुनिः सः अनन्तपारं त्रिस्कन्धम् आयुर्वेदं यथावत् अचिरात् सर्वं बुबुधे, तन्मना मुनिः भरद्वाज तेन सुचिरं निरामयम् आयुः लेभे । अन्यान् अपि मुनीन् नीरुजः सुचिरायुषः चक्रे । तदनु अत्रिमुखाः अखिलाः मुनयः गुणान् द्रव्याणि कर्माणि दृष्ट्वा तद्विधिम् आश्रिताः । आरोग्यं च सुखसंयुतं दीर्घम् आयुः लेभिरे, यथा मुनयः अद्य अपि आयुर्वेदोक्तविधिना स्युः ।

એક વખતે હિમાલય પર્વતની પાસે ઘણા મુનિઓ દેવેચ્છાથી આવી એકઠા થયા હતા, તેઓનાં નામ લઈ હું કહું છું. મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ભરદ્વાજ[1] પ્રથમ આવ્યા હતા

[1] ' भर—भरणं पोषणं च द्वयं भरत, तस्माद् भरद्वाज—ग्रन्थान्तरान्यथाम् जातः ' इति वचनं वाक्यमिति बृहस्पतिना ममतया च परस्परमुत्पादाद् भरद्वाज ।' નું આ પુત્રનું ' भर '—ધારણપોષણ કર્યું, કારણ કે ' द्वाज '—

તે પછી અંગિરા અને તે પછી ગર્ગ, મરીચિ, ભૃગુ, ભાર્ગવ, પુલસ્ત્ય, અગસ્તિ, અસિત, પરાશર સહિત વસિષ્ઠ, હારીત, ગૌતમ, સાંખ્ય, મૈત્રેય અને ચ્યવન પણ આવ્યા હતા; તેમ જ જમદગ્નિ, ગાર્ગ્ય, કાશ્યપ, કશ્યપ, નારદ, વામદેવ, માર્કંડેય, કપિંજલ, કૌંડિન્ય સહિત શાંડિલ્ય, શાકુનેય, શૌનક, આશ્વલાયન, સાંકૃત્ય, વિશ્વામિત્ર, પરીક્ષક, દેવલ, ગાલવ, ધૌમ્ય, કામ્ય અને કાત્યાયન એ બેય; કાંકાયન, વૈજપાય, કુશિક, બાદરાયણ, હિરણ્યાક્ષ, લૌગાક્ષિ, શરલોમા, ગોભિલ, વૈખાનસ, વાલખિલ્ય અને બીજા પણ મહર્ષિઓ આવ્યા હતા. તે બ્રહ્મર્ષિઓ બ્રહ્મજ્ઞાન, યમ તથા નિયમના ભંડાર હતા, જેથી હોમેલા જાણે અગ્નિઓ હોય, તેમ તપના તેજથી પ્રકાશતા હતા. સુખેથી ત્યાં બેઠેલા તે સર્વે ઋષિઓ આવી વાત કરવા લાગ્યા કે, 'ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું મૂળ શરીર છે, એમ (પૂર્વે) કહેલું છે; પણ તપ, સ્વાધ્યાય, ધર્મ, બ્રહ્મચર્યવ્રત અને આયુષને હરનારા રોગો જ્યાં ત્યાં ચારે તરફ પ્રસરેલા છે અને તે રોગો શરીરને કૃશ કરે છે, બળનો ક્ષય કરે છે, દેહની ચેષ્ટાઓને હરે છે, ઇંદ્રિયોની શક્તિનો ક્ષય કરે છે, સર્વ અંગમાં પીડા કરે છે; ધર્મ, અર્થ, સઘળા કામ અને મુક્તિમાં પણ મહાવિઘ્ન સ્વરૂપે થઈ બળથી ઝટ પ્રાણોને હરી લે છે; એવા રોગો હમણાં જો છે, તો પ્રાણીઓનું કલ્યાણ ક્યાંથી થાય? અર્થાત્ ન જ થાય; માટે એ રોગોનો નાશ કરવાનો કોઈ ઉપાય યોગ્ય અને વિદ્વાન એવા તમારે વિચારવો જોઈએ.' એમ સભામાં કહી તે મુનિઓએ ત્યાં બેઠેલા ભરદ્વાજ મુનિને

આપણા બેયથી આ પુત્ર જન્મ્યો છે, એમ જેમના જન્મ સમયે બૃહસ્પતિએ તથા મમતાએ પરસ્પર કહ્યું હતું, તે ઉપરથી 'ભરદ્વાજ' નામે જે જાહેર થયા તે ઋષિ. વિષ્ણુપુરાણમાં આ જ આશય દર્શાવતો આ શ્લોક છે:

'मूढे भर द्वाजमिमं भर द्वाजं बृहस्पते ।
यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततोऽभवत् ॥'

કહ્યું, કે 'હે ભગવન્! તમે યોગ્ય છો, માટે ઇંદ્ર પાસે જઈ માગણી કરો, જેથી અનુક્રમે મળેલા જે આયુર્વેદનું અધ્યયન કરી આપણે રોગના ભયથી મુક્ત થઈએ.' એમ વિનયયુક્ત અને યોગ્ય એવા તે મુનિઓએ પ્રાર્થના કરી, ત્યારે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ભરદ્વાજ મુનિ સ્વર્ગમાં ગયા; તેમ જ ઇંદ્રભવનમાં જઈને ત્યાં દેવર્ષિઓના સમૂહોની મધ્યમાં રહી અગ્નિની જેમ પ્રકાશતા ઇંદ્રને તેમણે જોયો. ભગવાન તે ઇંદ્રે પણ મુનિને જોતાં જ હર્ષથી કહ્યું: 'હે ધર્મજ્ઞ! તમે ભલે પધાર્યા!' એમ કહી તેણે મુનિનો સત્કાર કર્યો. પછી મુનિઓમાં ઉત્તમ તે ભરદ્વાજ મુનિએ પાસે જઈ, જય શબ્દપૂર્વક આશીર્વાદ આપીને ઇંદ્રની સ્તુતિ કરી અને પછી ઋષિઓનું (આ) વચન સંભળાવતાં કહ્યું: 'સર્વ પ્રાણીઓને ભયંકર એવા રોગો જગતમાં ઉત્પન્ન થયા છે; તેઓનો નાશ કરવાનો જે ઉપાય હોય તે તમે અમને બરાબર કહેવા યોગ્ય છો.' પછી તે ઇંદ્રે ભરદ્વાજ મુનિને અંગ સહિત આયુર્વેદ કહ્યો, કે જે આયુર્વેદને સાંભળી રોગરહિત થયેલો મનુષ્ય હજારો વર્ષ સુધી જીવે છે. મહામુનિ તે ભરદ્વાજ પણ અપાર છતાં ત્રણ ભાગવાળા આયુર્વેદને થોડા જ કાળમાં સારી રીતે ભણ્યા અને તેમાં બરાબર મન રાખવાથી તે મુનિએ બધું જાણી લીધું; તેથી ભરદ્વાજ મુનિ લાંબુ નીરોગી આયુષ પામ્યા; અને એ જ રીતે બીજા પણ મુનિઓને તેમણે રોગરહિત તથા લાંબા આયુષવાળા કર્યા. સઘળા મુનિઓએ શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુ વડે ગુણ, દ્રવ્ય અને કર્મને જોઈ તે શાસ્ત્રના વિધિનો આશ્રય કર્યો; જેથી તે મુનિઓ આરોગ્ય અને સુખયુક્ત લાંબું આયુષ પામ્યા. એ રીતે જેમ મુનિઓ સુખી થયા, તેમ આયુર્વેદમાં કહેલા વિધિથી બીજા મનુષ્યો પણ સુખી થાય છે. ૩૫–૫૬

ચરકનો પ્રાદુર્ભાવ

यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥ ५७ ॥

अथर्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं च लब्धवान् ।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥५८॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीडितान् ।
स्थलेषु बहुषु व्याप्तान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥५९॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥६०॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह ।
प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥६१॥
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ।
तस्माच्चरकनाम्नासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ॥६२॥
स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ।
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ॥६३॥
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ।
मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ॥६४॥
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ।
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥६५॥

भावार्थः—यदा हरिणा मत्स्यावतारेण वेद उद्धृतः तदा च शेषः तत्र एव साङ्गं वेदम् अवाप्तवान् । च अथर्वान्तर्गतम् आयुर्वेदं सम्यक् लब्धवान्, एकदा च महीवृत्तं द्रष्टुं चर इव आगतः । तत्र बहुषु स्थलेषु गदैः ग्रस्तान् व्यथया परिपीडितान् भ्रमतः च म्रियमाणान् लोकान् दृष्टवान् । तान् दृष्ट्वा अतिदयायुक्तः तेषां दुःखेन दुःखितः अनन्तः रोगोपशमकारणं चिन्तयामास । संचिन्त्य स स्वयं तत्र वेदवेदाङ्गवेदिनः प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य मुनेः पुत्रः बभूव ह । यतः चरः इव आयातः, यतः केनचित् न ज्ञातः, तस्मात् असौ चरकनाम्ना क्षितिमण्डले विख्यातः । सहस्रवदनस्य अंशः येन रुजां ध्वंसः कृतः स चरकाचार्यः यथा दिवि देवाचार्यः (तथा भुवि) भाति । आत्रेयस्य मुनेः अग्निवेशादयः शिष्याः च बहवः मुनयः अभवन्, तैः स्वकं स्वकं तन्त्रं कृतम् । तेषां तन्त्राणि समाहृत्य संस्कृत्य विपश्चिता चरकेण आत्मनः नाम्ना अयं चरकः ग्रन्थः कृतः ।

જ્યારે શ્રીહરિ ભગવાને મત્સ્યાવતાર વડે વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, ત્યારે શેષ ભગવાન તે જ ઠેકાણે અંગ સહિત વેદને તેમ જ અથર્વવેદની અંદર રહેલા આયુર્વેદને પણ સારી રીતે પામ્યા હતા. એક વખતે તે શેષ ભગવાન (પરલોકનું વૃત્તાંત જાણવા સારુ નીમેલા) ચર અથવા જાસૂસની પેઠે પૃથ્વીનું વૃત્તાંત જોવા આવ્યા હતા; ત્યાં ઘણાં સ્થાનો પર રોગોએ ઘેરેલા, દુઃખથી પીડાયેલા, મૂંઝાયેલા અને મરણ પામતા લોકોને તેમણે જોયા હતા તેઓને જોઈ અતિ દયાયુક્ત થઈ તેઓનાં દુઃખ વડે દુઃખી થયેલા તે શેષ ભગવાન મનુષ્યોના રોગો દૂર થવાનું કારણ વિચારવા લાગ્યા. તે વિચાર્યા પછી એ શેષ ભગવાન પોતે જ ત્યાં પૃથ્વી પર વેદાંગને જાણતા કોઈ પ્રસિદ્ધ એવા વિશુદ્ધ મુનિના પુત્ર થયા જેમ કોઈ (રાજાનો) જાસૂસ કોઈ કારણે કોઈ ન જાણે એ રીતે ગુપ્ત આવે, તેમ તે આવ્યા હતા, તેથી તથા તેમને કોઈએ જાણ્યા ન હતા, એ કારણે તે શેષ ભગવાન પૃથ્વી ઉપર 'ચરક[1]' નામે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. શેષનારાયણના અંશરૂપ તથા રોગોનો જેમણે નાશ કર્યો હતો એવા તે ચરકાચાર્ય, જેમ સ્વર્ગમાં દેવોના આચાર્ય બૃહસ્પતિ શોભે, તેમ પૃથ્વી પર શોભતા હતા. આત્રેય મુનિના અગ્નિવેશ આદિ જે શિષ્યો થયા હતા, તેમ જ બીજા પણ જે મુનિઓ હતા, તેઓએ પોતપોતાનાં આયુર્વેદ શાસ્ત્રો રચ્યાં હતાં; તેઓનાં એ શાસ્ત્રો એકઠાં કરી, સુધારીને વિદ્વાન ચરક મુનિએ પોતાના નામે આ 'ચરક' નામનો ગ્રંથ કર્યો છે ૫૭–૬૫

ધન્વંતરિનો તથા તેમણે રચેલી આયુર્વેદ સંહિતાનો પ્રાદુર્ભાવ

एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीडिताः ॥६६॥
तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् ।
दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह ॥६७॥
धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किंचिदुच्यते ।
योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥६८॥

१. 'चरति पृथिव्यां लोकवृत्तं द्रष्टुं केनचित् अविज्ञातः, चर इव आयातो वा केनचित् ज्ञात इति चरकः, चरकेण प्रोक्तो ग्रन्थोऽपि चरकः ।' ખુદ શેષનાગ ભગવાન પૃથ્વી પર લોકોનું વૃત્તાંત જોવા કોઈ પણ પોતાને ન જાણે તેમ વિચર્યા હતા, અથવા ગુપ્ત જાસૂસની જેમ કોઈ ન જાણે તેમ પૃથ્વી પર આવ્યા હતા, તેથી 'ચરક' કહેવાયા અને તેમણે જે ગ્રંથ કર્યો તે પણ તેમના જ નામે 'ચરક' કહેવાયો.

उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा ।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥६९
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥७०॥
इत्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्वभूतहितेप्सया ।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत् ॥७१॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि ॥७२
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तपः ॥७३॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम् ।
ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ॥७४
हिताय देहिनां स्वीया संहिता विहितामुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठयत् ॥७५

अन्वयः—एकदा देवराजस्य दृष्टिः भुवि निपतिता । तत्र तेन व्याधिभिः भृशपीडिताः नराः दृष्टाः । तान् दृष्ट्वा तस्य हृदयं दयया परिपीडितम्, दयार्द्रहृदयः शक्रः धन्वन्तरिम् उवाच ह । 'हे धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् ! किंचित् उच्यते, योग्यः भवसि, भूतानाम् उपकारपरः भव । लोकानाम् उपकाराय पुरा केन किं न कृतं ? त्रैलोक्याधिपतिः विष्णुः मत्स्यादिरूपवान् अभूत् । तस्मात् त्वं पृथिवीं याहि, काशीमध्ये नृपः भव, रोगाणां प्रतीकाराय आयुर्वेदं प्रकाशय ।' सुरशार्दूलः इति उक्त्वा सर्वभूतहितेप्सया आयुषः समस्तं वेदं धन्वन्तरिम् उपादिशत् । पुरा च इन्द्रात् आयुषः वेदम् अधीत्य धन्वन्तरिः पृथिवीम् आगत्य काश्यां बाहुजवेश्मनि जातः । सः तु दिवोदासः इति नाम्ना क्षितौ ख्यातः अभवत्, बालः एव विरक्तः अभूत्, सुमहत् तपः चचार । ब्रह्मा महता यत्नेन तं काश्यां नृपम् अकरोत्, ततः धन्वन्तरिः लोकैः काशीराजः अभिधीयते । अमुना देहिनां हिताय स्वीया संहिता विहिता, अयं विद्यार्थिनः लोकान् तां संहिताम् अपाठयत् ।

એક વખતે ઇંદ્રની દૃષ્ટિ પૃથ્વી પર પડી; ત્યાં તેણે વ્યાધિઓથી અત્યંત પીડાયેલાં મનુષ્યો જોયાં; તેઓને જોઈ તે ઇંદ્રનું હૃદય દયાને લીધે ઘણું જ પીડાયું; પછી દયાથી કોમળ હૃદયવાળા ઇંદ્રે ધન્વંતરિને[1] કહ્યું: 'હે ધન્વંતરિ ! હે દેવશ્રેષ્ઠ ! હે ભગવન્ ! હું તમને કંઈક કહું છું, તે સાંભળો, તમે યોગ્ય છો; માટે પ્રાણીઓનો ઉપકાર કરવા તત્પર થાઓ. લોકોના ઉપકાર માટે પૂર્વે કોણે શું નથી કર્યું ? ત્રૈલોક્યના અધિપતિ વિષ્ણુએ મત્સ્યાદિક રૂપો ધર્યાં છે; માટે તમે પૃથ્વી ઉપર જાઓ અને કાશીમાં રાજા થાઓ; તેમ જ રોગોનો ઉપાય કરવા આયુર્વેદ પ્રકટ કરો.' દેવોમાં શ્રેષ્ઠ તે ઇંદ્રે એમ કહી સર્વ પ્રાણીઓના હિતની ઇચ્છાથી સઘળા આયુર્વેદનો ધન્વંતરિને ઉપદેશ કર્યો. એમ પૂર્વે ઇંદ્ર પાસેથી આયુર્વેદ ભણીને ધન્વંતરિ પૃથ્વી ઉપર આવી કાશીમાં ક્ષત્રિયના ઘેર જન્મ્યા હતા અને તે જ 'દિવોદાસ' એવા નામે પૃથ્વી પર પ્રખ્યાત થયા હતા. તે ધન્વંતરિએ બાલ અવસ્થામાં જ વિરક્ત થઈ ઘણું મોટું તપ કર્યું હતું. બ્રહ્માએ મોટા પ્રયત્નથી તેમને કાશીમાં રાજા કર્યા હતા. પછી એ ધન્વંતરિને લોકો 'કાશીરાજ' કહેતા હતા. તેમણે પ્રાણીઓના હિત માટે પોતાની (આયુર્વેદ) સંહિતા રચી હતી અને વિદ્યાર્થી લોકોને તે સંહિતા ભણાવી હતી. ૬૯–૭૫

ધન્વંતરિ પાસેથી સુશ્રુત આયુર્વેદ ભણ્યા અને તેમણે સુશ્રુત ગ્રંથ રચ્યો

अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽविदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽयमुच्यते ॥७६
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् ।
वत्स वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ॥७७
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति बाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदां वरः ॥७८॥

1. 'धनोः—शल्यशास्त्रस्य अन्तः धन्वन्तः, तस्य पारं इयर्ति प्राप्नोति इति धन्वन्तरिः ।' धनु એટલે શલ્યશાસ્ત્ર, તેના પારને પામેલા, તે ધન્વંતરિ; અથવા 'धन्व्यते—गम्यते दूरमस्मात् प्राणिभिरिति धन्वा—निर्जलभूप्रदेशः, तेन धन्वना सदृशं निःसारत्वात् कार्यकरणादि तरति—उल्लङ्घ्य गच्छति तपोयोगबलेन भगवन्नारायणवरप्रदानेन चेति धन्वन्तरिः ।' જ્યાંથી પ્રાણીઓ દૂર જતાં રહે છે, તેવા નિર્જળ ભૂપ્રદેશ સરખા નિઃસાર દેહેન્દ્રિયાદિને તપ તથા યોગના બળથી તેમ જ ભગવાન શ્રીનારાયણના વરદાનથી જે ઓળંગી ગયા હતા; અર્થાત્ માનવધર્મરહિત દિવ્ય દેહેંદ્રિયાદિને જે પામી ચૂક્યા હતા, તે ધન્વંતરિ

आयुर्वेदं ततोऽधीष्व लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्वेषामित्यातीर्थमुपकारो महामत. ॥७९॥
पितुर्वचनमाकर्ण्य सुश्रुत. काशिकां गतः ।
तेन सार्धं समध्येतुं मुनिपुत्रशतं ययौ ॥८०॥
अथ धन्वन्तरिं सर्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्बहुभिः स्तुतम् ॥८१॥
काशिराजं दिवोदासं तेऽपश्यन्विनयान्विताः ।
स्वागतं च इति स्माह दिवोदासो यशोधनः ॥८२॥
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् ॥८३॥
भगवन्मानवान्दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् ।
सन्ततो म्रियमाणांश्च जातास्माकं हृदि व्यथा ॥८४॥
आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः ।
आयुर्वेदं भवानस्मानध्यापयतु यत्नतः ॥८५॥
महीरत्न वचस्तेषां सुपठितानुपादिशत् ।
अध्यापितास्तेन ते यत्नादायुर्मुनयो मुदा ॥८६॥
काशिराजं तथा सर्वे मुनयश्च मुदान्विताः ।
सुश्रुताद्याः सुशिष्यास्ते आयुर्वेदं स्वकं स्वकम् ॥८७॥
प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वतन्त्रं कृतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सहायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ॥८८॥
सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्मतः ।
तस्मात्तत्सुश्रुत नाम्ना विख्यातं क्षितिमण्डले ॥८९॥

अन्वय:—अथ विश्वामित्रप्रभृतय ज्ञानदृशा अविदन्, 'अयं धन्वन्तरि, काश्यां काशिराज उच्यते।' तेषु विश्वामित्र मुनि सुश्रुतं पुत्रम् उक्तवान्—'वत्स! त्वं विश्वेश्वरस्य वाराणसीं गच्छ। तत्र दिवोदास नाम्ना बाहुज काशिराज अस्ति स आयुर्वेदविदां वर साक्षात् धन्वन्तरि हि। तत लोकोपकृतिहेतवे सर्व प्राणिनामीश्वम आयुर्वेदम् अधीष्व, उपकार महामत।' पितु वचनम् आकर्ण्य सुश्रुत काशिकां गता, तेन सार्धं समध्येतुं मुनिपुत्रशतं ययौ। अथ वानप्रस्थाश्रमे स्थितं सुरश्रेष्ठं बहुभि मुनिभि स्तुत भगवन्तं धन्वन्तरिं काशिराजं दिवोदासं विनयान्विता ते सर्वे अपश्यन्। यशोधन दिवोदास 'व स्वागतम्' इति आह स्म। कुशलं तथा आगमनकारणं परिपप्रच्छ ततः ते सुश्रुत द्वारा उत्तरं कथयामासु 'भगवन्' व्याधिभि परिपीडितान् सन्तत म्रियमाणान् च मानवान् दृष्ट्वा अस्माकं हृदि व्यथा जाता। आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयम् आगता, भवान् अस्मान् यत्नत आयुर्वेदम् अध्यापयतु।' तेषां वच महीपतिः श्रुत्वा तान् उपादिशत्, ते मुनय यत्नात् मुदा तेन आयुर्वेदं पाठिताः। काशीराजमुनि [illegible] सर्वे सुश्रुत-प्रथमं स्वतन्त्रं कृतवान्, सुश्रुतस्य सहाया अपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे। सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं बहुभि सुश्रुतं मतम्, तस्मात् तत् क्षितिमण्डले नाम्ना सुश्रुतं विख्यातम्।

પછી વિશ્વામિત્ર આદિ મુનિઓએ જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જાણ્યું, કે 'આ ધન્વંતરિ (પૃથ્વી પર અવતરી) કાશીમા કાશીરાજ કહેવાય છે' પછી તેઓમા વિશ્વામિત્ર મુનિએ સુશ્રુત[1] નામના પુત્રને કહ્યુ, કે 'હે પુત્ર! તુ શંકરને પ્રિય કાશીમા જા, ત્યા 'દિવોદાસ' નામનો ક્ષત્રિય કાશીરાજ છે; તે આયુર્વેદને જાણનારાઓમા એક સાક્ષાત્ ધન્વંતરિ જ છે, તેમની પાસેથી લોકોનો ઉપકાર કરવાના કારણે તુ સર્વ પ્રાણીઓ પરની દયાથી તીર્થરૂપ–પવિત્ર આયુર્વેદનુ અધ્યયન કર; કારણ કે ઉપકાર એ મોટો યજ્ઞ છે' પિતાનુ એ વચન સાંભળી સુશ્રુત કાશીમા ગયો અને તેની સાથે ભણવા માટે (બીજા) મુનિઓના સો પુત્રો પણ ગયા. પછી તે બધાએ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહેલા, દેવોમાં શ્રેષ્ઠ અને ઘણા મુનિઓએ સ્તુતિ કરેલા ભગવાન ધન્વંતરિને કાશીના રાજા દિવોદાસ તરીકે વિનયયુક્ત થઈ જોયા; ત્યારે યશરૂપી ધનવાળા તે દિવોદાસે પણ 'તમે ભલે પધાર્યા', એમ કહી કુશળપ્રશ્નપૂર્વક આવવાનુ કારણ પૂછ્યું; એટલે તેઓએ સુશ્રુત દ્વારા ઉત્તર કર્યો, કે 'હે ભગવન્! વ્યાધિઓથી અત્યંત પીડાઈને પીડા પામતાં ને મરતા મનુષ્યોને જોઈ અમારા હૃદયમાં દુ:ખ થાય છે, માટે વ્યાધિઓની શાંતિ કરવાનો ઉપાય જાણવા અમે આવ્યા છીએ; આપ અમને કાળજીથી આયુ

[1] 'सुष्ठु श्रुत स आयुर्वेदो येन स सुश्रुत, अथवा सुश्रुत श्रुतेः स [illegible] प्रख्यातिर्नेन इति सुश्रुत, सुश्रुतः प्रोक्तो मन्त्रोऽभिहितः।' જેણે ધન્વંતરિ પાસેથી આયુર્વેદ સારી રીતે સાંભળ્યો–ભણ્યો તે સુશ્રુત, અથવા પ્રખ્યાત વિદ્વાનોની શ્રેણીઓમાં જે 'સુશ્રુત' પ્રખ્યાત થયા હતા, તે (વિશ્વામિત્રના પુત્ર હ[illegible]) ... હતા, એ સુશ્રુતે ... ભાવ. (૯—૧)

વૈદ ભણાવો.' તેઓનું એ વચન સ્વીકારી તે રાજાએ તેઓને આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો; એટલે તે મુનિઓએ પણ કાળજીથી તથા હર્ષથી એ રાજાએ વ્યાખ્યાન કરેલો આયુર્વેદ ગ્રહણ કર્યો. પછી 'તમારો જય થાઓ' એમ કાશીરાજને આશીર્વાદ આપી હર્ષયુક્ત થઈ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરીને સુશ્રુત આદિ તે મુનિઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા. તેઓમાં સુશ્રુતે પ્રથમ પોતાનું સ્પષ્ટ શાસ્ત્ર રચ્યું અને સુશ્રુતના મિત્રોએ પણ પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો રચ્યાં. જે શાસ્ત્ર સુશ્રુતે રચ્યું હતું, તે ઘણા લોકોએ સારી રીતે સાંભળ્યું, તેથી 'સુશ્રુત' એવા નામે પૃથ્વી પર વિખ્યાત થયું છે. ૭૬–૮૯

એમ આયુર્વેદ પ્રકરણમાં આયુર્વેદ–પ્રાદુર્ભાવકથન સમાપ્ત

સૃષ્ટિપ્રકરણ

ગ્રંથારંભ[1]

આયુર્વેદાબ્ધિમધ્યાદતિમતિમુનયો યોગરત્નાનિ યત્નાल्लब्ध्वा स्वे स्वे निबन्धे दधुरखिलजनव्याधिविध्वंसनाय । तत्तद्ग्रन्थाद्गृहीतैः सुवचनमणिभिर्भावमिश्रैश्चिकित्साशास्त्रे जाड्यान्धकारं प्रशमयितुमिमं संविधत्ते प्रकाशम् ॥ १ ॥ श्रीपतिपदप्रसादादाशीर्भिर्भूमिदेवानाम् । भावप्रकाशनामा ग्रन्थोऽयं पठ्यतां सर्वैः ॥ २ ॥

अन्वयः–अतिमतिमुनयः आयुर्वेदाब्धिमध्यात् यत्नात् योगरत्नानि लब्ध्वा स्वे स्वे निबन्धे दधुः, अखिलजनव्याधिविध्वंसनाय तत्तद्ग्रन्थात् गृहीतैः भावमिश्रैः सुवचनमणिभिः चिकित्साशास्त्रे जाड्यान्धकारं प्रशमयितुं इमं प्रकाशं (ग्रन्थकर्ता–भावमिश्रः) संविधत्ते। श्रीपतिपदप्रसादात् भूमिदेवानाम् आशीर्भिः भावप्रकाशनामा अयं ग्रन्थः सर्वैः पठ्यताम् ।

મહાબુદ્ધિમાન મુનિઓએ આયુર્વેદરૂપી સમુદ્રમાંથી યત્નથી યોગરૂપી રત્નો મેળવીને પોતપોતાના ગ્રંથોમાં જે રાખ્યાં છે; (તે રત્નોને) સમગ્ર મનુષ્યોના વ્યાધિઓ મટાડવા તે તે ગ્રંથોમાંથી લઈને ભાવયુક્ત એ સુંદર વચનોરૂપી મણિઓ દ્વારા ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં જડતારૂપ અંધકાર દૂર કરવા (ગ્રંથકર્તા ભાવમિશ્ર પંડિત) સારી રીતે આ પ્રકાશ કરે છે. લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના ચરણની કૃપાથી અને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદથી ભાવપ્રકાશ નામનો આ ગ્રંથ બધા લોકો ભણો. ૧, ૨

સૃષ્ટિક્રમ

एतस्य निबन्धस्य फलं चिकित्सा पुरुषस्य, पुरुषस्तु चतुर्विंशतितत्त्वजीवात्मसमवायस्तस्माच्चतुर्विंशतितत्त्वानां जीवात्मनश्च स्वरूपनिरूपणाय सृष्टिक्रममाह ।

પુરુષને ચિકિત્સા સિદ્ધ થાય એ આ ગ્રંથનું ફળ છે. ચોવીસ તત્ત્વો અને જીવાત્માનું જે એક સ્થળે મળવું–સમૂહરૂપે ભેગાં થઈ જવું તે પુરુષ કહેવાય છે; માટે ચોવીસ તત્ત્વોનું[1] અને જીવાત્માનું સ્વરૂપ જણા-

---

૧ ગ્રંથકારે ગ્રંથનો આરંભ કરતી વેળા આ ૧,૨ શ્લોકમાં 'अनुबन्धचतुष्टय' એટલે ચાર અનુબંધો બતાવ્યા છે; તેમાં પ્રથમ તો 'अनुबन्ध' એટલે શું? તે સમજવા તેની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ આ પ્રમાણે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે: 'अनुबध्यते इति अनुबन्धः ।' ગ્રંથને જે અવશ્ય અનુસરે છે તે; અથવા 'अनुबन्धत्वं नाम ग्रन्थप्रवृत्तिप्रयोजक–ज्ञानविषयत्वम् ।' ગ્રંથની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનાર જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે–ગ્રંથને ખાસ જે અનુસરે છે–તે 'અનુબંધ' કહેવાય છે; તેના ચાર પ્રકારો છે: ગ્રંથવિષય, ગ્રંથપ્રયોજન, ગ્રંથસંબંધ તથા ગ્રંથના અધિકારી; આ ચારે અનુબંધો અહીં પહેલા તથા બીજા શ્લોકમાં આ પ્રમાણે છે: આયુર્વેદના યોગ એટલે શરીર સ્થિર કરવાના પ્રયોગો–ઉપાયો અથવા ઔષધોરૂપી રત્નો, જે મહાબુદ્ધિમાન મુનિઓએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં મેળવી રાખેલ છે, તે આ ગ્રંથના વિષયો છે; તે દ્વારા સર્વ લોકોના રોગો નાશ પામે તથા જડતારૂપી અંધકાર દૂર થાય, તે આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે; આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરાતાં યોગરત્નો જ પ્રતિપાદ્ય છે અને આ ગ્રંથ જ તેઓનો પ્રતિપાદક છે, તેથી તે બેયનો પ્રતિપાદ્ય–પ્રતિપાદક નામનો અહીં સંબંધ છે; અને આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે, તેથી જેઓ 'अधीतव्याकरणकोशकाव्याः' સંસ્કૃત વ્યાકરણ, કોશ તથા કાવ્ય ભણ્યા હોય તથા શ્રીભગવાનની કૃપાના અને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદોના અભિલાષી હોય તેવા સુયોગ્ય–સુપાત્ર પુરુષો જ આ ગ્રંથના અધિકારી છે; એમ ગ્રંથકાર પોતે જ અહીં જણાવે છે.

૧ (પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય:) કાન, ચામડી, આંખ, જીભ, નાક; (પાંચ કર્મેંદ્રિય:) વાણી, હાથ, પગ.

आयुर्वेदं ततोऽधीष्व लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्वप्राणिदयार्थं हि उपकारो महान्मतः ॥७९॥
पितुर्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन सार्धं समध्येतुं मुनिपुत्रशतं ययौ ॥८०॥
अथ धन्वन्तरिं सर्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्बहुभिः स्तुतम् ॥८१॥
काशिराजं दिवोदासं तेऽपश्यन्विनयान्विताः ।
स्वागतं व इति स्माह दिवोदासो यशोधनः ॥८२॥
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् ॥८३॥
भगवन्नामयान्नृणां व्याधिभिः परिपीडितान् ।
क्रन्दतो म्रियमाणांश्च जातास्माकं हृदि व्यथा ॥८४॥
आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः ।
आयुर्वेदं भवानस्मानध्यापयतु यत्नतः ॥८५॥
महीपत्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशत् ।
व्याख्यातं तेन ते सम्यग्जगृहुर्मुनयो मुदा ॥८६॥
काशिराजं नपारीभिरभिनन्द्य मुदान्विताः ।
सुश्रुताद्याः सुशिष्यास्ते जग्मुर्गेहं स्वकं स्वकम् ॥८७॥
प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वतन्त्रं कृतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ॥८८॥
सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्वृतः ।
तस्मात्सुश्रुत नाम्ना विख्यातं क्षितिमण्डले ॥८९॥

अन्वय—अथ विश्वामित्रप्रमुखाः मुनयः आख्यान्, 'अयं धन्वन्तरिः अस्याम् अयं काशिराज उच्यते।' तेषु विश्वामित्र मुनि सुश्रुत पुत्रम् उक्तवान् — वत्स ! त्वं विश्वेश्वरवल्लभां वाराणसीं गच्छ । तत्र दिवोदास नामा बाहुज काशिराज अस्ति स आयुर्वेदविदां वर साक्षात् धन्वन्तरि हि । ततः लोकोपकृतिहेतवे सर्व प्राणिदयार्थम् आयुर्वेदम् अधीष्व, उपकार महान्मत ।' पितुः वचनम् आकर्ण्य सुश्रुत काशिकां गतः, तेन सार्धं समध्येतुं मुनिपुत्रशतं ययौ । अथ वानप्रस्थाश्रमे स्थितं सुरश्रेष्ठं बहुभिः मुनिभिः स्तुतं भगवन्तं धन्वन्तरिं काशिराजं दिवोदासं विनयान्विताः ते सर्वे अपश्यन् । यशोधन दिवोदास 'व स्वागतम्' इति आह स्म । कुशलं तथा आगमनकारणं परिपप्रच्छ ततः ते सुश्रुत-द्वारा उत्तरं कथयामासुः 'भगवन्' व्याधिभिः परिपीडितान् क्रन्दतः म्रियमाणान् च मानवान् दृष्ट्वा अस्माकं हृदि व्यथा जाता । आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयम् आगताः, भवान् अस्मान् यत्नतः आयुर्वेदम् अध्यापयतु । तेषां वचः आकर्ण्य नृपतिः तान् उपादिशत्, ते मुनयः सम्यक् मुदा तेन व्याख्यातं आयुर्वेदं जगृहुः । काशिराजम् अभिनन्द्य मुदा अन्विताः सुश्रुताद्याः सुशिष्याः स्वकं स्वकं गेहं जग्मुः । तेषु सुश्रुतः प्रथमं स्फुटं स्वतन्त्रं कृतवान्, सुश्रुतस्य सखायः अपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे । सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं यत बहुभिः सुश्रुतं, तस्मात् तत् क्षितिमण्डले नाम्ना सुश्रुतं विख्यातम् ।

પછી વિશ્વામિત્ર આદિ મુનિઓએ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જાણ્યું, કે 'આ ધન્વંતરિ (પૃથ્વી પર અવતરી) કાશીમાં કાશીરાજા કહેવાય છે' પછી તેઓમા વિશ્વામિત્ર મુનિએ સુશ્રુત નામના પુત્રને કહ્યું, કે 'હે પુત્ર ! તું શંકરને પ્રિય કાશીમાં જા; ત્યાં 'દિવોદાસ' નામનો ક્ષત્રિય કાશીરાજ, છે; તે આયુર્વેદને જાણનારાઓમા શ્રેષ્ઠ સાક્ષાત ધન્વંતરિ જ છે; તેમની પાસેથી લોકોનો ઉપકાર કરવાના કારણે તું સર્વ પ્રાણીઓ પરની દયાથી વીર્યરૂપ–પવિત્ર આયુર્વેદનું અધ્યયન કર, કારણ કે ઉપકાર એ મોટો યજ્ઞ છે' પિતાનું એ વચન સાંભળી સુશ્રુત કાશીમા ગયો અને તેની સાથે ભણવા માટે (બીજા) મુનિઓના સો પુત્રો પણ ગયા. પછી તે બધાએ વાનપ્રસ્થાશ્રમમા રહેલા, દેવોમાં શ્રેષ્ઠ અને ઘણા મુનિઓએ સ્તુતિ કરેલા ભગવાન ધન્વંતરિને કાશીના રાજા દિવોદાસ તરીકે વિનયયુક્ત થઈ જોયા; ત્યારે યશરૂપી ધનવાળા તે દિવોદાસે પણ 'તમે ભલે પધાર્યા'—એમ કહી કુશળપ્રશ્નપૂર્વક આવવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેઓએ સુશ્રુત દ્વારા ઉત્તર કહ્યો, કે 'હે ભગવન્ ! વ્યાધિઓથી અત્યંત પીડાઈને ચીસો પાડતાં ને મરતાં મનુષ્યોને જોઈ અમારા હૃદયમા દુઃખ થાય છે; માટે વ્યાધિઓની શાંતિ કરવાનો ઉપાય જાણવા અમે આવ્યા છીએ; આપ અમને કાળજીથી આયુ

1 "सुश्रुत भूयते स्म आयुर्वेदो येन धन्वन्तरेः सकाशात्, मन्त्रप्र पुत्रार्थं श्रूयते स्म अनेन अध्येपन्निवेशेन इति सुश्रुत ,'सुश्रुतेन श्रोतव्यो मन्त्रोऽर्थः सुश्रुतः ।' એટલે ધન્વંતરિ પાસેથી આયુર્વેદ સારી રીતે સાંભળ્યો–ભણ્યો તે સુશ્રુત, અથવા પ્રખર વિદ્વાનો સ્ત્રીયોમાં જે અત્યંત પ્રખ્યાત થયા હતા, તે (વિશ્વામિત્રના પુત્ર મુનિ) સુશ્રુત નામે ઓળખાતા હતા, એ સુશ્રુતને આયુર્વેદનો જે ક્રમ રચ્યો, તે પણ

વેદ ભણાવો.' તેઓનું એ વચન સ્વીકારી તે રાજાએ તેઓને આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો; એટલે તે મુનિઓએ પણ કાળજીથી તથા હર્ષથી એ રાજાએ વ્યાખ્યાન કરેલો આયુર્વેદ ગ્રહણ કર્યો. પછી 'તમારો જય થાઓ' એમ કાશીરાજને આશીર્વાદ આપી હર્ષયુક્ત થઈ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરીને સુશ્રુત આદિ તે મુનિઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા. તેઓમાં સુશ્રુતે પ્રથમ પોતાનું સ્પષ્ટ શાસ્ત્ર રચ્યું અને સુશ્રુતના મિત્રોએ પણ પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો રચ્યાં. જે શાસ્ત્ર સુશ્રુતે રચ્યું હતું, તે ઘણા લોકોએ સારી રીતે સાંભળ્યું, તેથી 'સુશ્રુત' એવા નામે પૃથ્વી પર વિખ્યાત થયું છે. ૭૬–૮૯

એમ આયુર્વેદ પ્રકરણમાં આયુર્વેદ-પ્રાદુર્ભાવકથન સમાપ્ત

સૃષ્ટિપ્રકરણ

ગ્રંથારંભ[1]

आयुर्वेदाब्धिमध्यादतिमतिमुनयो योगरत्नानि यत्नाल्लब्ध्वा स्वे स्वे निबन्धे दधुरखिलजनव्याधिविध्वंसनाय । तत्तद्ग्रन्थाद्गृहीतैः सुवचनमणिभिर्भावमिश्रैश्चिकित्साशास्त्रे जाड्यान्धकारं प्रशमयितुमिमं संविधत्ते प्रकाशम् ॥ १ ॥
श्रीपतिपदप्रसादादाशीर्भिर्भूमिदेवानाम् ।
भावप्रकाशनामा ग्रन्थोऽयं पठ्यतां सर्वैः ॥ २ ॥

अन्वयः-अतिमतिमुनयः आयुर्वेदाब्धिमध्यात् यत्नात् योगरत्नानि लब्ध्वा स्वे स्वे निबन्धे दधुः, अखिलजनव्याधिविध्वंसनाय तत्तद्ग्रन्थात् गृहीतैः भावमिश्रैः सुवचनमणिभिः चिकित्साशास्त्रे जाड्यान्धकारं प्रशमयितुं इमं प्रकाशं (ग्रन्थकर्ता–भावमिश्रः) संविधत्ते। श्रीपतिपदप्रसादात् भूमिदेवानाम् आशीर्भिः भावप्रकाशनामा अयं ग्रन्थः सर्वैः पठ्यताम् ।

મહાબુદ્ધિમાન મુનિઓએ આયુર્વેદરૂપી સમુદ્રમાંથી યત્નથી યોગરૂપી રત્નો મેળવીને પોતપોતાના ગ્રંથોમાં જે રાખ્યાં છે; (તે રત્નોને) સમગ્ર મનુષ્યોના વ્યાધિઓ મટાડવા તે તે ગ્રંથોમાંથી લઈને ભાવયુક્ત એ સુંદર વચનોરૂપી મણિઓ દ્વારા ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં જડતારૂપ અંધકાર દૂર કરવા (ગ્રંથકર્તા ભાવમિશ્ર પંડિત) સારી રીતે આ પ્રકાશ કરે છે. લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના ચરણની કૃપાથી અને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદથી ભાવપ્રકાશ નામનો આ ગ્રંથ બધા લોકો ભણો. ૧, ૨

સૃષ્ટિક્રમ

एतस्य निबन्धस्य फलं चिकित्सा पुरुषस्य, पुरुषस्तु चतुर्विंशतितत्त्वजीवात्मसमवायस्तस्माच्चतुर्विंशतितत्त्वानां जीवात्मनश्च स्वरूपनिरूपणाय सृष्टिक्रममाह ।

પુરુષને ચિકિત્સા સિદ્ધ થાય એ આ ગ્રંથનું ફળ છે. ચોવીસ તત્ત્વો અને જીવાત્માનું જે એક સ્થળે મળવું–સમૂહરૂપે ભેગાં થઈ જવું તે પુરુષ કહેવાય છે; માટે ચોવીસ તત્ત્વોનું[1] અને જીવાત્માનું સ્વરૂપ જણા-

---

૧ ગ્રંથકારે ગ્રંથનો આરંભ કરતી વેળા આ ૧,૨ શ્લોકમાં 'अनुबन्धचतुष्टय' એટલે ચાર અનુબંધો બતાવ્યા છે; તેમાં પ્રથમ તો 'अनुबन्ध' એટલે શું? તે સમજવા તેની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ આ પ્રમાણે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે: 'अनुबध्यते इति अनुबन्धः ।' ગ્રંથને જે અવશ્ય અનુસરે છે તે; અથવા 'अनुबन्धत्वं नाम ग्रन्थप्रवृत्तिप्रयोजक–ज्ञानविषयत्वम् ।' ગ્રંથની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનાર જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે–ગ્રંથને ખાસ જે અનુસરે છે–તે 'અનુબંધ' કહેવાય છે; તેના ચાર પ્રકારો છે: ગ્રંથવિષય, ગ્રંથપ્રયોજન, ગ્રંથસંબંધ તથા ગ્રંથના અધિકારી; આ ચારે અનુબંધો અહીં પહેલા તથા બીજા શ્લોકમાં આ પ્રમાણે છે: આયુર્વેદના યોગ એટલે શરીર સ્થિર કરવાના પ્રયોગો–ઉપાયો અથવા ઔષધોરૂપી રત્નો, જે મહાબુદ્ધિમાન મુનિઓએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં મેળવી રાખેલ છે, તે આ ગ્રંથના વિષયો છે; તે દ્વારા સર્વ લોકોના રોગો નાશ પામે તથા જડતારૂપી અંધકાર દૂર થાય, તે આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે; આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરાતાં યોગરત્નો જ પ્રતિપાદ્ય છે અને આ ગ્રંથ જ તેઓનો પ્રતિપાદક છે, તેથી તે બેયનો પ્રતિપાદ્ય–પ્રતિપાદક નામનો અહીં સંબંધ છે; અને આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે, તેથી જેઓ 'अधीतव्याकरणकोशकाव्याः' સંસ્કૃત વ્યાકરણ, કોશ તથા કાવ્ય ભણ્યા હોય તથા શ્રીભગવાનની કૃપાના અને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદોના અભિલાષી હોય તેવા સુયોગ્ય–સુપાત્ર પુરુષો જ આ ગ્રંથના અધિકારી છે; એમ ગ્રંથકાર પોતે જ અહીં જણાવે છે.

૧ (પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય:) કાન, ચામડી, આંખ, જીભ, નાક; (પાંચ કર્મેંદ્રિય:) વાણી, હાથ, પગ,

વના સૃષ્ટિનો ક્રમ કહે છે:

आत्मा ज्योतिश्चिदानन्दरूपो नित्यश्च निस्पृहः ।
निर्गुणः प्रकृतेर्योगात्सगुणः कुरुते जगत् ॥ ३ ॥

अन्वय–आत्मा ज्योतिः चिदानन्दरूपः नित्यः च निस्पृहः, निर्गुणः (अपि) प्रकृतेः योगात् सगुणः (सन्) जगत् कुरुते ।

આત્મા પોતે તો જ્યોતિસ્વરૂપ, ચિદાનંદરૂપ, સ્પૃહારહિત અને નિર્ગુણ જ છે, છતાં તે જ આત્મા, પ્રકૃતિ(માયા)ના યોગથી સગુણ થઈને આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે ૩

ટીકા–સગુણ ઇચ્છાદિયુક્ત । સગુણ એટલે ઇચ્છાદિથી યુક્ત.૩

પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणास्तु प्रकृतेः समाः ।
सा जडापि जगत्कर्त्री परमात्मचिदन्वयात् ॥ ४ ॥

अन्वय–सत्त्वं रजः च तमः इति ते प्रकृतेः समाः गुणाः । सा जडा अपि परमात्मचिदन्वयात् जगत्कर्त्री (भवति)।

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્–એ ત્રણ પ્રકૃતિ (માયા)ના ગુણો છે, અને સમ છે;–અર્થાત્ એ ગુણો સમ હોય એટલે એકસરખી સ્થિતિવાળા હોય, તે જ 'પ્રકૃતિ' કહેવાય છે એ જ પ્રકૃતિ પોતે જડ હોવા છતાં પરમાત્મારૂપી ચૈતન્યના સંબંધથી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે ૪

ટીકા–सत्त्वः सतां भावः सत्त्वं प्रकाशकं ज्ञानं सुखहेतु । रजो रागात्मकं दुःखहेतु । तमयति ममाणि प्रमोहयति मनांसीति तमः आवरकं मोहहेतु । ते गुणा समाः प्रकृतिरित्यर्थः । तथा चोक्तं न्यूनविषमगुणा विकृतिः ॥ સત્ એટલે સત્નો જે ભાવ તે સત્ત્વ, જે પ્રકાશ કરનાર છે, તે સત્ત્વગુણ કહેવાય, અને તે સત્ત્વગુણ પ્રકાશ કરનાર, જ્ઞાનરૂપ તથા સુખનું કારણ છે રજોગુણ તે રાગાત્મક હોઈ દુઃખનું કારણ છે અને જેનાથી મનુષ્ય ગ્લાનિ–ખેદ પામે કે ઢળે તે તમોગુણ કહેવાય છે તે તમોગુણ બુદ્ધિને અથવા જ્ઞાનને ઢાંકી દેનારો હોઈ મોહ થવાનું કારણ છે તે ગુણો સમ

લિંગ, ગુણ (પાંચ મહાભૂત) પૃથ્વી, તેજ, વાયુ, જળ, આકાશ (ચાર અંતઃકરણ) મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, (પાંચ સૂક્ષ્મભૂત અથવા તન્માત્રા)

'પ્રકૃતિ'રૂપ છે અને તે જ ગુણો ન્યૂનાધિક અથવા ઓછાવધતા થાય ત્યારે તે વિકૃતિ કહેવાય છે ૪

પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું પૃથક્કરણ

अथ मुमुक्षूपदेशान्तरं प्रकृतेः स्वरूपविवेचनमाह ॥

હવે મુમુક્ષુને ઉપદેશ કર્યા પછી તરિ પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું વિવેચન અથવા પૃથક્કરણ કરી બતાવે છે

सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः संभवहेतुरव्यक्तं नामेति ॥ ५ ॥

अन्वय–सर्वभूतानां कारणम् अकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणम् अष्टरूपम् अखिलस्य जगतः संभवहेतुः अव्यक्तं नाम इति ।

તે પ્રકૃતિ[1] સર્વ ભૂતોનું કારણ, પોતે કારણરહિત; સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્રૂપ લક્ષણવાળી, આઠ રૂપવાળી, સમગ્ર જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ અને 'અવ્યક્ત' એવા નામવાળી છે ૫

ટીકા–तत्रायमर्थः–अव्यक्तं न व्यज्यते इति अव्यक्तं मूलप्रकृत्यपरपर्यायं तत् सर्वभूतानां कारणं–समवायिकारणम्, अकारणं न विद्यते कारणं यस्य तत् सत्त्वरजस्तमो– – समवस्थारजस्तमःस्वलक्षणम् अष्टरूपम् अव्यक्तं महानहंकार पञ्चतन्मात्राणीत्यष्टौ रूपाणि यस्य तत् । तत्र इन्द्रियाणां महाभूतानां च कारणत्वात् महदादयोऽपि तत्र प्रकृतयः । एवमखिलस्य जगतः संभवहेतुरव्यक्तं नित्युपसंहारः ॥ આ અવ્યક્તનો અર્થ આ છે કે જે સ્પષ્ટપણે ન દેખાય ન જણાય તે અવ્યક્ત છે, તેનું બીજું નામ મૂળ પ્રકૃતિ છે તે 'સર્વ ભૂતોનું કારણ' છે એટલે સમવાયિકારણ જાણવું–(अवयवैः समवायसम्बन्धेन समवायिकारणं यथा तन्तवः पटस्य, मृदः घटस्य चेति समवायिकारणम्–समवायः–જે મળીને એટલે જેમાં સમવાય સંબંધથી સંબંધ પામીને કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, તે સમવાયિકારણ કહેવાય, જેમકે તાંતણા કપડાનું અને કપડું પોતાની ઉપર રહેલા રૂપાદિનું સમવાયિકારણ છે) વળી તે

૧ 'प्रकृत इति–सर्वं विकृतिजातं यस्याः सा प्रकृष्टं करोति कार्यं विकृतिरूपं, प्रक्रियते वा विविधं कार्यं सर्वमनया इति प्रकृतिः ।' જેનું જગતરૂપ કાર્ય વિકૃતિરૂપે અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે અથવા જગતરૂપ ઉત્કૃષ્ટ વિકૃતિરૂપ કાર્યને જે કરે છે તે, અથવા તરેહતરેહનું જગતરૂપી કાર્ય જેના વડે ઉત્પન્ન

પ્રકૃતિ પોતે 'અકારણ' છે; એટલે જેનું પોતાનું કોઈ કારણ નથી, એવી છે; સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્રૂપી લક્ષણવાળી છે; એટલે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણનું જે એકસરખું સ્વરૂપ તે જ પ્રકૃતિનું લક્ષણ છે; વળી તે આઠ રૂપવાળી છે; એટલે અવ્યક્ત, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા, એ આઠ તેનાં રૂપો છે; કારણ કે મહત્તત્ત્વાદિ સાત તત્ત્વો બધી ઇંદ્રિયોનું તથા પંચ મહાભૂતનું પણ કારણ હોવાથી તે સાતે પ્રકૃતિ કહેવાય છે અને આઠમી પોતે-મૂળ પ્રકૃતિ મળી પ્રકૃતિનાં આઠ રૂપો અહીં કહ્યાં છે. એમ સઘળા જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ તે અવ્યક્ત અથવા પ્રકૃતિ છે, એવો અહીં ઉપસંહાર જાણવો. ૫

પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સમાન ધર્મો

उभावप्यनादी उभावप्यनन्तौ, उभावप्यलिङ्गावुभावपि नित्यावुभावप्यपरावुभावपि सर्वगतौ इति ॥६॥

અન્વયઃ—उभौ अपि अनादी, उभौ अपि अनन्तौ, उभौ अपि अलिङ्गौ, उभौ अपि नित्यौ, उभौ अपि अपरौ, उभौ अपि सर्वगतौ (स्तः) इति।

પ્રકૃતિ અને પુરુષ[1] બન્ને અનાદિ, બન્ને અનંત, બન્ને અલિંગ, બન્ને નિત્ય, બન્ને અપર અને બન્નેય સર્વમાં રહેનાર છે. ૬

ટીકા—उभावपि नित्यौ लयं क्वचिदपि न यातः। उभावप्यपरौ—न विद्यते परोऽपरो याभ्यां तावपरौ॥ પ્રકૃતિપુરુષ બેય 'નિત્ય છે' એટલે કોઈ પણ વખતે લય પામતાં નથી. 'બન્ને અપર છે' એટલે એ બેયથી આગળ અથવા એ બેય કરતાં ચડિયાતો કોઈ પદાર્થ નથી, કેવળ એ બે જ સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વો છે. ૬

પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો

એકા तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति ॥७॥

અન્વયઃ—प्रकृतिः तु एका अचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिणी अमध्यस्थधर्मिणी च (अस्ति) इति।

પ્રકૃતિ તો એક એવી છે, કે જે અચેતન, ત્રણ ગુણવાળી, બીજધર્મવાળી, પ્રસવધર્મવાળી અને મધ્યસ્થ ધર્મ વિનાની છે. ૭

ટીકા—अचेतना जडा, त्रिगुणा तुल्यगुणत्रयात्मिका, बीजधर्मिणी सर्वेषां महदादीनां विकाराणां बीजत्वेनावस्थिता, प्रसवधर्मिणी—पुरुषेणाक्रान्ता क्षोभं प्राप्य सम्यग्गतिकम्य महदहंकारादि क्रमेण जगतः प्रसवित्री, अमध्यस्थधर्मिणी सुखदुःखभोगभोगिनी न तु सुखदुःखभोगादुदासीना॥ તેમાં 'અચેતન' એટલે જડ; 'ત્રણ ગુણવાળી' એટલે એકસરખા ત્રણ ગુણોરૂપ સ્વરૂપવાળી; 'બીજધર્મવાળી' એટલે મહત્તત્ત્વાદિ સર્વ વિકારોના બીજપણે રહેલી; 'પ્રસવધર્મવાળી' એટલે પુરુષે આક્રમણ કરતાં ક્ષોભ પામીને એટલે પોતાની મૂળ સ્થિતિને સારી રીતે ઓળંગી મહત્તત્ત્વ અને અહંકારાદિના ક્રમથી જગતને ઉત્પન્ન કરનારી અને 'મધ્યસ્થ ધર્મ વિનાની' એટલે સુખદુઃખના ભોગને ભોગવનારી છે, પણ સુખદુઃખના ભોગથી ઉદાસીન રહેતી નથી.

पुरुषस्तु चेतनावान्निर्गुणोऽप्रसवधर्माबीजधर्मा मध्यस्थधर्मा चेति ॥८॥

અન્વયઃ—पुरुषः तु चेतनावान् निर्गुणः अप्रसवधर्मा अबीजधर्मा मध्यस्थधर्मा च (अस्ति) इति।

પુરુષ તો ચેતનાવાળો, નિર્ગુણ, પ્રસવધર્મરહિત, બીજધર્મરહિત અને મધ્યસ્થધર્મવાળો છે. ૮

ટીકા—निर्गुणः—अविद्यमानसत्त्वादिगुणः, अबीजधर्मा—महाप्रलये महादादीनां विकाराणां प्रकृताविव तस्मिन्ननवस्थानात्। मध्यस्थधर्मा—सुखदुःखेच्छाद्वेषादिभ्य उदासीनः॥ તેમાં 'નિર્ગુણ' એટલે જેમાં સત્ત્વાદિ ગુણો હોતા નથી; તેમજ 'બીજધર્મરહિત' એટલે મહાપ્રલય વખતે મહત્તત્ત્વાદિ વિકારો પ્રકૃતિમાં લય પામી તેમાં બીજરૂપે જેમ રહે છે, તેમ પુરુષમાં તેઓ રહેતા નથી; 'અને મધ્યસ્થ ધર્મવાળો' એટલે સુખ-દુઃખ, ઇચ્છા અને દ્વેષાદિકથી ઉદાસીન—અલિપ્ત જ રહે છે. ૮

પ્રકૃતિનાં નામો

प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्या चाविकृतिस्तथा। एतानि तस्या नामानि पुरुषं या समाश्रिता ॥९॥

અન્વયઃ—पुरुषं या समाश्रिता तस्याः प्रधानं प्रकृतिः शक्तिः नित्या तथा च अविकृतिः, एतानि नामानि (सन्ति)।

---

૧. 'पुरति अग्रे गच्छति चैतन्यस्वरूपेण सर्वत्र अथवा पूरयति स्वं केवलं चिद्रूपेणेति पुरुषः पूरुषो वा।' કેવળ ચૈતન્ય સ્વરૂપે બધામાં જે આગળ જાય છે, અથવા કેવળ ચિત્સ્વરૂપે પોતાને ભરપૂર રાખે છે, તે 'પુરુષ' કે 'પૂરુષ' કહેવાય છે.

જે (પ્રકૃતિ) પુરુષનો સારી રીતે આશ્રય કરી રહેલી છે, તેના પ્રધાન[1], પ્રકૃતિ[2], શક્તિ[3], નિત્યા[4] તથા અવિકૃતિ[5] એ નામો છે. ૯

પ્રકૃતિના ગુણો

सत्त्वं रजस्तमश्चेति विज्ञेयाः प्रकृतेर्गुणाः ।
तैश्च युक्तस्य चित्तस्य कथयाम्यखिलान् गुणान् ॥

अन्वय—सत्त्वं रजः तमः इति प्रकृतेः गुणाः विज्ञेयाः । तैः च युक्तस्य चित्तस्य अखिलान् गुणान् कथयामि ।

સત્ત્વ,[6] રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણો જાણવા, (હવે) તે ગુણોથી યુક્ત એવા ચિત્તના સઘળા ગુણો હું કહું છું. ૧૦

સત્ત્વગુણયુક્ત મનના ગુણો

आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुत्तापश्च तथ्यं वचो
मेधाबुद्धिधृतिक्षमाश्च करुणा ज्ञानं च निर्दम्भता ।
कर्मानिन्दितमस्पृहं च विनयो धर्मः सदैवादरात्
एते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा ज्ञानिभिः ॥

अन्वय—आस्तिक्यं, प्रविभज्य भोजनम्, अनुतापः च, तथ्यं वचः, मेधाबुद्धिधृतिक्षमाः च, करुणा, ज्ञानं च, निर्दम्भता, अनिन्दितम् अस्पृहं कर्म च, विनयः, सदा एव आदरात् धर्मः—एते ज्ञानिभिः सत्त्वगुणान्वितस्य मनसः गुणाः गीताः ।

આસ્તિકપણું, અન્ન વહેંચીને જમવું, અનૂતાપ, સત્ય વચન, મેધા, બુદ્ધિ, ધૃતિ, ક્ષમા, કરુણા, જ્ઞાન, નિર્દંભતા, અનિંદિત અને સ્પૃહારહિત એવું કર્મ, વિનય અને નિરંતર આદરથી ધર્મ—આ જ્ઞાનીઓએ સત્ત્વગુણયુક્ત મનના ગુણો કહ્યા છે. ૧૧

टीका—अस्ति धर्मो मोक्षः परलोकश्चेति बुद्ध्या परलोकादिविश्वासस्य भाव आस्तिक्यम्, अनुतापः पश्चात्तापः, धृतिः भूतप्रेतकामक्रोधाद्यावेशराहित्यम्, ज्ञानमात्म-ज्ञानम्, निर्दम्भता—कपटराहित्यम्, कर्म अनिन्दितम् अस्पृहं निष्कामम् । 'આસ્તિકપણું' એટલે ધર્મ, મોક્ષ અને પરલોકાદિક છે, એવી બુદ્ધિથી આચરણ કરવું તે, 'અનૂતાપ' એટલે ઉત્તાપ અથવા ક્રોધરહિત થવું તે, 'ધૃતિ' એટલે ભૂત, પ્રેત, કામ, ક્રોધ અને લોભાદિકના આવેશથી રહિત થવું તે, 'જ્ઞાન' એટલે આત્મજ્ઞાન 'નિર્દંભતા' એટલે કપટરહિતપણું, તેમ જ નિંદારહિત, સ્પૃહારહિત અને નિષ્કામ એવી જે ક્રિયા કરવી તે કર્મ ૧૧

રજોગુણયુક્ત મનના ગુણો

कोपस्ताडनशीलता च बहुलं दुःखं सुखेच्छाधिका, दम्भः कामुकताप्यलीकवचनं चाधीरताऽहंकृतिः । ऐश्वर्यादभिमानिताऽतिशयिताऽनन्दोऽभ्रमणं, प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्यैते गुणाश्चेतसः ॥ १२ ॥

अन्वय—कोपः ताडनशीलता च बहुलं दुःखं अधिका सुखेच्छा दम्भः कामुकता अपि अलीकवचनं च अधीरता अहंकृतिः ऐश्वर्यात् अतिशयिता अभिमानिता आनन्दः अभ्रमणं च—एते रजोगुणेन सहितस्य चेतसः गुणाः प्रख्याताः हि ।

---

૧ प्रधीयते धार्यतेऽस्मिन्, प्रधत्ते वा सर्वं स्वात्मन्यतः अपि, प्रकृष्टं वा धानमनेन इति प्रधानम् । જેમાં બધું ધારણ કરાય છે, અથવા પોતામાં આખું બ્રહ્માંડ જે ધારણ કરે છે, અથવા જેને લીધે સર્વનું સર્વ કરતાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ ધારણ—પોષણ થાય છે તે 'પ્રધાન.'

૨ આ શબ્દ નામની વ્યુત્પત્તિ ૪ થા શ્લોક પછી પ્રકૃતિના સ્વરૂપ ઉપર અપાઈ છે

૩ शक्नोति सर्वं कर्तुमन्यथाकर्तुं चान्यथा इति शक्तिः। જે બધું કરવા અથવા ઊલટસૂલટ કે વિપરીતપણે કરવા સમર્થ છે, તે શક્તિ.

૪ नियमेन भवति वा सदा इति नित्या। જે અવશ્ય અથવા કાયમ બની હોય છે, તેવા અવિનાશી સ્વભાવવાળી હોવાથી નિત્યા.

૫ विक्रियते विकारं वा विकृति—न विकृतिः अविकृतिः। જે વિકાર પામે તે વિકૃતિ, પણ જે વિકાર ન પામે—અર્થાત્ ત્રણે ગુણોની સમઅવસ્થા રૂપે રહે છે, તે અવિકૃતિ.

૬ આ ત્રણ ગુણો પૈકી સત્ત્વ એટલે 'अस्तीति सत्, सतः भावो भावः सत्त्वम् अथवा सीदन्ति अस्मिन्नन्ये गुणा गुणान्तरं इति सत्त्वम्।' જે સર્વકાળે હયાત રહે છે, તે સત્ કહેવાય છે તેનું સર્વોત્કૃષ્ટ પણું થવું—હોવું તે, અથવા જેમાં બીજા કોઈ પણ દુષ્ટ ગુણો વગેરે સિદાય અથવા નાશ પામે છે, તે સત્ત્વગુણ.

रजस् એટલે 'रञ्जयति जीवं रागादिना इति रजः।' જીવને રાગાદિ વડે જે રંગી દે—કામી, ક્રોધી, રાગી બનાવી દે, તે रजस्—રજોગુણ

तमस् એટલે 'ताम्यति ग्लानिं प्राप्नोति अनेन जीवः।' જેને લીધે જીવાત્મા અતિશય દુઃખ પામે, પોતાનો આત્મધર્મ વીસરી જઈ સંસારમાં હેરાન થયા કરે તે, तमस्—તમોગુણ.

ક્રોધ, કોઈ ને મારવાનો સ્વભાવ, ઘણું જ દુઃખ, સુખની અધિક ઇચ્છા, દંભ, કામીપણું, અસત્ય વચન, અધીરતા, અહંકાર, ઐશ્વર્યથી અત્યંત અભિમાનીપણું, આનંદ અને જ્યાં ત્યાં ભટકયા કરવું; આ રજોગુણયુક્ત ચિત્તના ગુણો પ્રખ્યાત છે જ. ૧૨

ટીકા–અલીકવચનં મિથ્યાકથનમ્, અટનં પૃથ્વીપરિભ્રમણમ્ ॥ 'અલીક વચન' એટલે જૂઠું બોલવું અને 'અટન' એટલે પૃથ્વી પર (જ્યાં ત્યાં) ભટકયા કરવું. ૧૨

તમોગુણયુક્ત મનના ગુણો

નાસ્તિક્યં સુવિષણ્ણતાઽતિશયિતાઽઽલસ્યં ચ દુષ્ટા મતિઃ, પ્રીતિર્નિન્દિતકર્મશર્મણિ સદા નિદ્રાલુતાઽહર્નિશમ્ । અજ્ઞાનં કિલ સર્વતોઽપિ સતતં ક્રોધાન્ધતા મૂઢતા, પ્રખ્યાતા હિ તમોગુણેન સહિતસ્યૈતે ગુણાશ્ચેતસઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ–નાસ્તિક્યં સુવિષણ્ણતા અતિશયિત–આલસ્યં ચ દુષ્ટા મતિઃ નિન્દિતકર્મશર્મણિ સદા પ્રીતિઃ, અહર્નિશં નિદ્રાલુતા, સર્વતઃ અપિ કિલ અજ્ઞાનં સતતં ક્રોધાન્ધતા મૂઢતા–એતે તમોગુણેન સહિતસ્ય હિ ચેતસઃ ગુણાઃ પ્રખ્યાતાઃ ।

નાસ્તિકપણું, અતિશય ખેદયુક્તપણું, અત્યંત આળસ, દુષ્ટ બુદ્ધિ, નિંદિત કામ અને નિંદિત સુખમાં નિરંતર પ્રીતિ, રાતદિવસ ઊંઘણશીપણું, સર્વ તરફનું ખરેખરું અજ્ઞાન, સર્વ તરફ કાયમ ક્રોધથી અંધ થવું અને મૂઢપણું–આ બધા તમોગુણયુક્ત મનના ગુણો જ પ્રખ્યાત છે. ૧૩

ત્રણ ગુણોથી ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો

તત્ર પ્રભૂતસત્ત્વસ્તુ સાત્ત્વિકઃ પુરુષઃ સ્મૃતઃ ।
રાજસસ્તામસશ્ચૈવ ત્રિવિધસ્તેન માનવઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય :–તત્ર પ્રભૂતસત્ત્વઃ પુરુષઃ તુ સાત્ત્વિકઃ સ્મૃતઃ, રાજસઃ ચ તામસઃ તેન ત્રિવિધઃ એવ માનવઃ ।

તેમાં ઘણું સત્ત્વ જેમાં હોય, તે પુરુષ સાત્ત્વિક કહેલો છે; જેમાં ઘણો રજોગુણ હોય તે રાજસ પુરુષ કહેલો છે; તથા જેમાં ઘણો તમોગુણ હોય તેને તામસ પુરુષ કહેલો છે; એવી રીતે ત્રણ પ્રકારનાં જ મનુ

પ્રકૃતિમાંથી મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ

તતોઽભવન્મહત્તત્ત્વં બુદ્ધિતત્ત્વાપરાભિધમ્ ।
ત્રિગુણં સત્ત્વબહુલં નિર્મલં સ્ફટિકોપમમ્ ।
ચિચ્છાયાપ્રાપ્તચૈતન્યં તદિચ્છામયમીરિતમ્ ॥૧૫॥

અન્વયઃ–તતઃ બુદ્ધિતત્ત્વાપરાભિધં મહત્તત્ત્વં અભવત્, તત્ ત્રિગુણં સત્ત્વબહુલં નિર્મલં સ્ફટિકોપમં ચિચ્છાયાપ્રાપ્તચૈતન્યમ્ ઇચ્છામયમ્ ઈરિતમ્ ।

તે પ્રકૃતિમાંથી જેનું બીજું નામ 'બુદ્ધિતત્ત્વ' છે, તે મહત્તત્ત્વ[1] ઉત્પન્ન થયું. એ મહત્તત્ત્વ ત્રણ ગુણવાળું, ઘણા સત્ત્વગુણવાળું, નિર્મળ સ્ફટિક મણિ જેવું, ચૈતન્યની છાયાથી જેને ચેતનપણું પ્રાપ્ત થયું છે એવું અને ઇચ્છામય કહેલું છે. ૧૫

ટીકા–તતઃ પ્રકૃતેસ્ત્રિગુણં ત્રયો ગુણા યત્ર તત્ તચ્ચ સત્ત્વબહુલમ્ । અત્રાયમભિપ્રાયઃ–યથા નિશ્ચલે હ્રદાદૌ બહુદ્રવ્યપાતાત્તદીયં જલં વર્ધતે તથા ચિદ્રૂપપુરુષેણાક્રમ્યમાણાયાસ્તુલ્યગુણત્રયાત્મિકાયાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનહેતુઃ પ્રકાશઃ સત્ત્વગુણો વૃદ્ધઃ–સત્ત્વતઃ પ્રવૃદ્ધપ્રકૃતેઃ સત્ત્વબહુલં બુદ્ધિતત્ત્વમભવત્ ॥ તે પ્રકૃતિમાંથી ત્રણે ગુણો જેમાં છે, છતાં સત્ત્વગુણની અધિકતાવાળું મહત્તત્ત્વ થયું. અહીં આ અભિપ્રાય છે: જેમ કોઈ નિશ્ચળ પાણીના ધરામાં ઘણાં દ્રવ્યો પડવાથી તેનું પાણી વધી જાય, તેમ ચિત્સ્વરૂપ પુરુષ વડે આક્રમણ કરાતી–તેની સાથે મળેલી અને એકસરખા ત્રણ ગુણોરૂપ સ્વરૂપવાળી હોવા છતાં તે પ્રકૃતિનો વિકાર થતાં જ્ઞાનનું કારણ એવો તેનો પ્રકાશમય સત્ત્વગુણ વધ્યો હોય અને તે વધેલા સત્ત્વગુણથી પ્રકૃતિ પણ ખૂબ વધી જાય, ત્યારે તે વધેલી પ્રકૃતિથી ઘણા સત્ત્વગુણવાળું બુદ્ધિતત્ત્વ થયું હોય છે. ૧૫

મહત્તત્ત્વમાંથી ત્રિવિધ અહંકારની ઉત્પત્તિ

મહતસ્ત્રિગુણાજ્જાતોઽહઙ્કારસ્ત્રિગુણાન્વિતઃ ।
સાત્ત્વિકો રાજસશ્ચાપિ તામસશ્ચેતિ સ ત્રિધા ॥૧૬

અન્વયઃ–ત્રિગુણાત્ મહતઃ ત્રિગુણાન્વિતઃ અહંકારઃ

[1] મહ્યતે પૂજ્યતે–પ્રશસ્યતે મુખ્યત્વાત્ ઇતિ મહત્, તન્યતે વિસ્તાર્યતે તનનં વિસ્તારણં વા તત, તત્ અસ્તિ અસ્ય, તસ્ય ભાવઃ વા તત્ત્વમ્, મહચ્ચ તત્ તત્ત્વં મહત્તત્ત્વમ્ । જે સર્વ તત્ત્વોમાં મુખ્ય હોવાથી વખણાય છે, તે મહત્ । વિસ્તાર પામવો અથવા ફેલાવું જેમાં છે અથવા ફેલાઈ જવાના ધર્મવાળું ...

जाता। स सात्त्विको राजस अपि च तामस च इति त्रिधा।

ત્રણ ગુણવાળા એ મહત્તત્ત્વથી ત્રણ ગુણવાળો અહંકાર[1] થયો છે અને તે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ—એમ ત્રણ પ્રકારનો છે ૧૬

टीका—अहंकारस्य रजोगुणान्वितस्य मनोधर्मत्वात् अहंकारोऽभिमानव्यापारस्तल्लक्षणमाह। अहंकारस्त्रिविधस्तमाह सात्त्विक इत्यादि। महतः बुद्धितत्त्वात् त्रिगुणात् त्रयो गुणा यत्र तत्। ननु महत्तत्त्वं त्रिगुणमुक्तमेव किमर्थं महतस्त्रिगुणादिति विशेषणम्। सत्यम्। त्रिगुणादिति पुनर्विशेषणमुक्त सत्त्वबहुलमिति विशेषणमत्र वक्तुमर्हति। तेनाहंकारोत्पादकं महत् तत् त्रिगुणमपि रजोबहुलं बोद्धव्यम्॥

રજોગુણયુક્ત અહંકાર મનનો ધર્મ છે, તેથી અહંકાર એ અભિમાનનો વ્યાપાર છે, એમ તેનું લક્ષણ કહે છે એ અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો છે—સાત્ત્વિક ઇત્યાદિ મહત્તત્ત્વથી એટલે બુદ્ધિતત્ત્વથી, જે ત્રણ ગુણવાળું હોય છે, તેથી તે 'ત્રિગુણ' કહેવાય છે અહીં શંકા થાય કે મહત્તત્ત્વને ત્રણ ગુણવાળું તો પ્રથમ કહ્યું જ છે, છતાં ફરી તેને 'महतस्त्रिगुणात्' એવું વિશેષણ શા માટે આપ્યું છે? આના સમાધાનમાં કહેવાનું કે આ વાત ખરી છે, છતાં ફરી 'त्रिगुणात्' એવું વિશેષણ આપવાથી સૂચવ્યું છે, કે 'सत्त्वबहुलं' એવું જે વિશેષણ આપેલું છે, તેનો સંબંધ અહીં લેવાનો નથી, એટલે કે અહંકારને ઉત્પન્ન કરનારું મહત્તત્ત્વ ત્રણ ગુણવાળું છે, છતાં તેમાં રજોગુણ વધારે હોય છે, એમ જાણવું ૧૬

ત્રણે પ્રકારના અહંકારનું કાર્ય: ઇંદ્રિયો તથા મન

तस्य त्रिविधस्य कार्यमाह।

તે ત્રણ પ્રકારના અહંકારનું કાર્ય કહે છે

जातानि सात्त्विकात्तस्मादिन्द्रियाणि सप्रकाशात्।
तानि श्रोत्रं त्वचो नेत्रं रसना नासिका तथा ॥१७॥
वाक्हस्तचरणोपस्थगुदान्येकादशं मनः।
पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुः प्राक्तनानीतराणि च ॥
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव कथयन्ति विपश्चितः ॥१८॥

अन्वय—सात्त्विकात् तस्मात् सात्त्विकात् इन्द्रियाणि जातानि, तानि श्रोत्रं त्वक् नेत्रं रसना नासिका तथा वाक्हस्तचरणोपस्थगुदानि एकादशं मनः। विपश्चितः प्राक्तनानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि आहुः, च इतराणि पञ्च एव कर्मेन्द्रियाणि कथयन्ति।

રાજસયુક્ત તે સાત્ત્વિક અહંકારથી ઇંદ્રિયો[1] થઈ છે; જેમકે શ્રોત્ર, ત્વક્, નેત્ર, રસના અને નાસિકા, વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ (લિંગ ઇંદ્રિય), ગુદા અને અગિયારમું મન, આમાં વિદ્વાનો પ્રથમ ગણાવેલી પાંચ ઇંદ્રિયોને જ્ઞાનેંદ્રિય કહે છે અને બીજી પાંચ ઇંદ્રિયોને કર્મેંદ્રિય કહે છે. ૧૭,૧૮

टीका—बुद्धीन्द्रियाणि बुद्धेराश्रयत्वात्, कर्मेन्द्रियाणि कर्माश्रयत्वात्। सात्त्विकाहंकारजातानीन्द्रियाणि प्रकाशलक्षणानि, सत्त्वस्य प्रकाशकत्वात् ॥ બુદ્ધિના આશ્રયવાળી હોવાથી જ્ઞાનેંદ્રિયો કહેવાય છે અને કર્મના આશ્રયવાળી હોવાથી કર્મેંદ્રિયો કહેવાય છે ઇંદ્રિયો સાત્ત્વિક અહંકારથી થયેલી છે, માટે પ્રકાશરૂપ લક્ષણવાળી છે, કારણ કે તે સત્ત્વગુણને પ્રકાશનારી છે ૧૭,૧૮

મનનું સ્વરૂપ

मनो बुद्धीन्द्रियं किञ्च कर्मेन्द्रियमपि स्मृतम्।
मनोऽधिष्ठितमेवेदमिन्द्रियं सम्प्रवर्तते ॥१९॥

अन्वय—किञ्च मनः बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियम् अपि स्मृतम्। यत् मनोऽधिष्ठितम् एव इदम् इन्द्रियं प्रवर्तते।

મનને[2] વિદ્વાનોએ જ્ઞાનેંદ્રિય ગણેલું છે અને કર્મેંદ્રિય પણ કહેલું છે; કારણ કે મનના આશ્રયે જ આ સર્વ ઇંદ્રિયો પ્રવૃત્તિ કરે છે ૧૯

ઇંદ્રિયોના વિષયો

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धो ह्यनुक्रमात्।
बुद्धीन्द्रियाणां विषयाः समाख्याता महर्षिभिः ॥२०॥
वाच्यं ग्राह्यं च गन्तव्यमानन्द्यं त्याज्यमेव च।
कर्मेन्द्रियाणां विषया ज्ञातव्या विषया इमे ॥२१॥

अन्वय—शब्दः स्पर्शः च रूपं च रसः गन्धः हि अनुक्रमात् बुद्धीन्द्रियाणां विषयाः महर्षिभिः समाख्याताः। वाच्यं ग्राह्यं च गन्तव्यम् आनन्द्यम् त्याज्यम् एव च कर्मे-

१ अहम् इति करणं, क्रियते वा अनेन इति अहंकारः। 'हुं' એવો અહંભાવ કરવો અથવા જેને લીધે જીવ અહંભાવ કરે છે, તે—અહંકાર.

१ इन्द्रस्य—આત્માના લિઙ્ગાનિ इन्द्रियाणि—ઇન્દ્રનાં એટલે આત્માના જે સૂચક ચિહ્નો છે, તે ઇંદ્રિય.
२ 'मन्यते ज्ञायते अनेन सर्वं, अथवा मनुते—अनुभवते विषयान्, इन्द्रियद्वारा इति मनः।' જેને લીધે બધું જણાય છે અથવા વિચારાય છે, અથવા ઇંદ્રિયો દ્વારા વિષયોને જે જાણે છે, તે મન.

न्द्रियाणां विषयाः ज्ञातव्याः, विषयाः हृदः (मनसः)।

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ અનુક્રમે જ્ઞાનેંદ્રિયોના વિષયો[1] મહર્ષિઓએ કહ્યા છે. બોલવું, લેવું, જવું, આનંદ લેવો તથા ત્યાગ કરવું: એ કર્મેંદ્રિયોના વિષયો જાણવા અને તે વિષયો હૃદયથી (મનથી) પ્રવર્તે છે. ૨૦.૨૧

તામસ અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓની ઉત્પત્તિ

तामसादप्यहंकारात्तन्मात्राणि सराजसात् ।
पञ्चाल्पसत्त्वसंबद्धात्तल्लिङ्गानि भवन्ति हि ॥२२॥
शब्दतन्मात्रकं स्पर्शतन्मात्रं रूपमात्रकम् ।
रसतन्मात्रकं गन्धतन्मात्रमिति तानि तु ॥२३॥

अन्वयः—अल्पसत्त्वसंबद्धात् सराजसात् तामसात् अपि अहंकारात् तल्लिङ्गानि पञ्च तन्मात्राणि भवन्ति हि । तानि तु शब्दतन्मात्रकं स्पर्शतन्मात्रं रूपमात्रकं रसतन्मात्रकं गन्धतन्मात्रम् इति ।

થોડાક સત્ત્વગુણયુક્ત અને રાજસ સહિત એવા તામસ અહંકારથી મોહાદિક ચિહ્નવાળી પાંચ તન્માત્રાઓ[2]–શબ્દતન્માત્ર, સ્પર્શતન્માત્ર, રૂપતન્માત્ર, રસતન્માત્ર અને ગંધતન્માત્ર–એ નામે થઈ છે. ૨૨,૨૩

ટીકા–तल्लिङ्गानि मोहादिलिङ्गानि तान्यद्भुतस्वभावानि बाह्येन्द्रियग्राह्याणि शब्दादीन्येव तन्मात्राणि; तानि च योगिभिरेव ग्राह्याणि, सा मात्रा यस्मिन् तत्तन्मात्रम् ॥ એ તન્માત્રાઓ 'तल्लिङ्गानि' એટલે 'મોહાદિરૂપ ચિહ્નવાળી' છે. તેમ જ એ શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ અદ્‌ભુત સ્વભાવવાળી અને બાહ્ય ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકે એવી છે; તથા યોગીઓ જ તેઓને ગ્રહણ કરી શકે છે. જેઓમાં તે (ચૈતન્યરૂપ) માત્રા (અંશ) હોય છે, તે 'તન્માત્રા' કહેવાય છે. ૨૨,૨૩

૧. विशेषेण सिन्वन्ति–बध्नन्ति इन्द्रियाणि इति विषयाः। જેઓ ખાસ કરી ઇંદ્રિયોને પોતામાં વધારે બાંધી રાખે, તે વિષયો.

૨. मीयते इति मात्रा; अवयवोंऽशो वा मानविषयीभूतः, सा चिच्छक्तिः मात्रा; अवयवोंऽशो वा येषु तानि यासु ता वा तन्मात्राणि, तन्मात्रा वा–જે માપી શકાય તે અવયવ અથવા અંશ માત્રા કહેવાય; જેઓમાં એ ચૈતન્યશક્તિ અવયવ અથવા અંશરૂપે હોય છે, તે તન્માત્રાઓ અથવા સૂક્ષ્મ ભૂતો.

પાંચ તન્માત્રાઓથી પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ

तन्मात्रेभ्यो वियद्वायुवह्निवारिवसुन्धराः ।
एतानि पञ्च जायन्ते महाभूतानि तत्क्रमात् ॥२४॥

अन्वयः—तन्मात्रेभ्य. वियद्वायुवह्निवारिवसुन्धराः–एतानि पञ्च महाभूतानि तत्क्रमात् जायन्ते ।

એ તન્માત્રાઓથી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી; એ પંચમહાભૂતો[1] તે ક્રમથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪

ટીકા–एकोत्तरपरिवृद्धया वियदादयो जायन्त इत्यर्थः। तद्यथा–शब्दतन्मात्राच्छब्दगुणं वियज्जायते। शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणो वायुर्जायते । शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्रसहितात् रूपतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपगुणो वह्निर्जायते। शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगुणं वारि जायते। शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रसहिताद्गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा वसुन्धरा जायते ॥ અર્થાત્ એકએકની વૃદ્ધિથી આકાશાદિક ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે; તે આ રીતે–શબ્દતન્માત્રાથી શબ્દગુણવાળું આકાશ; શબ્દતન્માત્ર સહિત સ્પર્શતન્માત્રાથી શબ્દ–સ્પર્શગુણવાળો વાયુ; શબ્દતન્માત્ર અને સ્પર્શતન્માત્રયુક્ત રૂપતન્માત્રાથી શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ–ગુણવાળો અગ્નિ; શબ્દતન્માત્ર, સ્પર્શતન્માત્ર અને રૂપતન્માત્ર સહિત રસતન્માત્રથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસગુણવાળું જળ; તથા શબ્દતન્માત્ર, રૂપતન્માત્ર, સ્પર્શતન્માત્ર અને રસતન્માત્ર સહિત ગંધતન્માત્રથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ-ગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪

મહાભૂતોના ગુણો

शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं वाऽपि च्छिद्राणि च विविक्तता ।
वियतः कथिता एते गुणा गुणविचारिभिः ॥२५॥

अन्वयः—शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं वा अपि च्छिद्राणि च विविक्तता एते गुणविचारिभिः वियतः गुणाः कथिताः ॥

શબ્દ, શ્રોત્રેંદ્રિય, છિદ્રો અને વિવિક્તતા; એને ગુણસંબંધી વિચાર કરનારા પુરુષોએ આકાશના ગુણો[2] કહ્યા છે. ૨૫

૧. 'भवन्ति–निष्पद्यन्ते स्म तन्मात्रेभ्यः इति भूतानि, महान्ति च तानि भूतानि महाभूतानि।' પાંચ તન્માત્રાઓ અથવા સૂક્ષ્મ ગુણોમાંથી જેઓ મોટાં સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયાં છે, તે મહાભૂતો.

૨. गुण्यन्ते–आमन्त्र्यन्ते जनैः इति गुणाः। જેઓને લોકો આમંત્રે–સ્વીકારવા તત્પર રહે છે–તે ગુણો.

टीका—विविक्तता—धमन्यो नाड्यो मांसपेश्यादि शरीरावयवानां जातिव्यक्तिभ्यां भिन्नं पृथक्त्वम् ॥

વિવિક્તતા એટલે નાડી, સ્નાયુ, કંડરા અને પેશી આદિ શરીરોના પદાર્થોનું જાતિ તથા વ્યક્તિથી એકએકથી જુદા કરવાપણું. ૨૫

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियं चापि लघुता स्पन्दनं तथा ।
चेष्टा सर्वशरीरस्य वायोरेते गुणाः स्मृताः ॥२६॥

अन्वय—स्पर्शः त्वगिन्द्रियं अपि च लघुता स्पन्दनं सर्वशरीरस्य चेष्टा—एते वायोः गुणाः स्मृताः ॥

સ્પર્શ તથા ત્વચાઇંદ્રિય, લઘુતા, શરીરનું સ્પંદન તથા સર્વ શરીરની ચેષ્ટાઓ, તે વાયુના ગુણો કહેલા છે. ૨૬

रूपं नेत्रेन्द्रियं पाकः सन्तापस्तीक्ष्णता तथा ।
वर्णो भ्राजिष्णुताऽमर्षः शौर्यं वह्नेर्गुणा अमी ॥२७॥

अन्वय.—रूपं नेत्रेन्द्रियं पाकः सन्तापः तीक्ष्णता तथा वर्णः भ्राजिष्णुता अमर्षः शौर्यम्—अमी वह्नेः गुणाः ॥

રૂપ, નેત્રઇંદ્રિય, પાક, સંતાપ તથા તીક્ષ્ણતા, વર્ણ, ભ્રાજિષ્ણુતા, અમર્ષ અને શૌર્ય, એ અગ્નિના ગુણો છે. ૨૭

टीका—रूपं लावण्यम् । पाकः उदराग्निनाऽऽहारपाकः । सन्तापः औष्ण्यम् । तीक्ष्णता आशुकारिता । वर्णो गौरादिः । भ्राजिष्णुता दीप्तिः । अमर्षः क्रोधः ॥ રૂપ એટલે લાવણ્ય જાણવું, પાક એટલે જઠરાગ્નિ વડે આહાર પચી જવું, સંતાપ એટલે ઉષ્ણપણું; તીક્ષ્ણતા એટલે ઝટ કરવાપણું, વર્ણ એટલે ગોરો વગેરે રંગ સમજવો, ભ્રાજિષ્ણુતા એટલે કાંતિ સમજવી, અમર્ષ એટલે ક્રોધ જાણવો. ૨૭

रसो रसेन्द्रियं शैत्यं स्नेहश्च गुरुता तथा ।
सर्वद्रवसमूहश्च शुक्रं वारिगुणाः स्मृताः ॥२८॥

अन्वय—रसः रसेन्द्रियं शैत्यं स्नेहः च गुरुता तथा सर्वद्रवसमूहः च शुक्रं वारिगुणाः स्मृताः ॥

રસ, રસનાઇંદ્રિય, શીતતા, ચીકણાપણું, ગુરુતા, સર્વ દ્રવનો સમૂહ અને વીર્ય; એ સઘળા જળના ગુણો કહેલા છે. ૨૮

गन्धो घ्राणेन्द्रियं चापि काठिन्यं गौरवं तथा ।
वसुन्धरागुणा एते गदिता गुणवेदिभिः ॥२९॥

अन्वय—गन्धः घ्राणेन्द्रियम् अपि च काठिन्यं तथा गौरवम् एते गुणवेदिभिः वसुन्धरागुणाः गदिताः ॥

ગંધ, ઘ્રાણઇંદ્રિય, કઠણપણું તથા ગુરુપણું, એ ગુણ જાણનાર પુરુષોએ પૃથ્વીના ગુણો કહ્યા છે. ૨૯

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तत्क्रमात् ।
तन्मात्राणां विशेषाः स्युः स्थूलभावमुपागताः ॥३०॥

अन्वय—शब्दः स्पर्शः च रसः च गन्धः तत्क्रमात् स्थूलभावम् उपागताः तन्मात्राणां विशेषाः स्युः ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ તેમના ક્રમે સ્થૂલભાવને પામેલા તન્માત્રાઓના વિશેષો છે. ૩૦

टीका—तत्क्रमात्तन्मात्राक्रमात् । विशेषा अनुभवयोग्यैः सुखदुःखमोहरूपैर्धर्मैर्विशिष्यन्त इति विशेषाः । अत्र कर्मणि घञ्प्रत्ययः । तन्मात्राणि त्वविशेषाणि, सूक्ष्मत्वादनुभवयोग्यैः सुखादिभिर्विशेषैर्न भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ તત્ક્રમાત્ એટલે શબ્દતન્માત્રાદિના ક્રમથી, એવો અર્થ જાણવો. અનુભવને યોગ્ય એવા સુખદુઃખ અને મોહરૂપ ધર્મો વડે વિશિષ્ટ થાય, એટલે એકએકથી જુદા પાડી શકાય, તે વિશેષો જાણવા. આ ઠેકાણે કર્મ અર્થમાં ઘઞ્ પ્રત્યય છે. તન્માત્રાઓ તો અવિશેષ કહેવાય છે, કારણ કે તે સૂક્ષ્મ હોવાથી અનુભવ યોગ્ય એવાં સુખાદિ વડે વિશિષ્ટ અથવા એકએકથી જુદી કરી શકાતી નથી. ૩૦

પ્રકૃતિ એક અને તેની વિકૃતિ સાત

प्रकृतेः कारणाभावात्प्रकृतिरेव सा ।
महत्तत्त्वाद्याः सप्त शक्तेर्विकृतयः स्मृताः ॥३१॥

अन्वय—प्रकृतेः कारणाभावात् सा प्रकृतिः एव मता, महत्तत्त्वाद्याः सप्त शक्तेः विकृतयः स्मृताः ॥

પ્રકૃતિને કોઈ બીજું કારણનો અયોગ છે—સંબંધ નથી, તેથી વિદ્વાનોએ તેને પ્રકૃતિ જ માનેલી છે, પણ મહત્તત્ત્વાદિક સાતને તો તે શક્તિની વિકૃતિઓ જ કહી છે. ૩૧

टीका—प्रकृतिरेव—कारणमेव, न तु कस्यचित् कार्यं विकारः । कर्मादि-इन्द्रियाणां सर्वभूतानां च कारणत्वात् । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि सप्त शक्तेर्विकृतय इति । सांख्ये महर्षिः कपिलः ॥ પ્રકૃતિ પોતે કારણરૂપ જ છે, પણ તે કોઈનું કાર્ય નથી. ઇંદ્રિયો અને સર્વ ભૂતોનું કારણ પ્રકૃતિ જ છે; તેથી મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રાઓ, એ સાત કાર્યો પ્રકૃતિરૂપ કારણને લીધે જ છે, એમ મહર્ષિઓએ કહેલું છે, એટલે શક્તિરૂપ પ્રકૃતિની જે વિકૃતિ છે, તે તેનાં કાર્યો કહેવાય છે. ૩૧

સાત પ્રકૃતિ પણ અમુક કારણે પ્રકૃતિ હોવાથી આઠ પ્રકૃતિ

इन्द्रियाणां च भूतानां कारणत्वान्महर्षिभिः ।
महत्तत्त्वादयः सप्त प्रोक्ताः प्रकृतयोऽपि च ॥३२॥

અન્વય:—इन्द्रियाणां च भूतानां कारणत्वात् महत्तत्त्वादयः सप्त अपि च महर्षिभिः प्रकृतयः प्रोक्ताः ॥

ઇંદ્રિયો અને ભૂતોનું કારણ હોવાથી મહત્તત્ત્વાદિક સાતને પણ મહર્ષિઓએ પ્રકૃતિઓ કહી છે. ૩૨

ટીકા—तथा सति प्रकृतिर्महानहंकारः पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः ॥ એમ એકંદર પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રાઓ મળી આઠ પ્રકૃતિઓ છે. ૩૨

સોળ વિકારો

दशेन्द्रियाणि चित्तं च महाभूतानि पञ्च च ।
एतानि सृष्टिं जानद्भिर्विकाराः षोडश स्मृताः॥३३॥

અન્વય:—दश इन्द्रियाणि च चित्तं च पञ्च महाभूतानि एतानि षोडश सृष्टिं जानद्भिः विकाराः स्मृताः ॥

દશ ઇંદ્રિયો, ચિત્ત અને પંચમહાભૂત—એ સોળને સૃષ્ટિ જાણનારા પુરુષોએ વિકારો[1] કહ્યા છે. ૩૩

ટીકા—विकाराः कार्याणि । વિકારો એટલે ફેરફાર—પરિણામરૂપ કાર્યો સમજવાં. ૩૩

ઉપસંહાર: જીવાત્માની વ્યાખ્યા

एवं चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्गृहे ।
जीवात्मा नियतेर्निघ्नो वसति स्वान्तदूतवान्॥३४॥

અન્વય—एवं चतुर्विंशतिभिः तत्त्वैः सिद्धे वपुर्गृहे स्वान्तदूतवान् जीवात्मा नियतेः निघ्नः वसति ॥

એમ ચોવીસ તત્ત્વોથી તૈયાર થયેલા શરીરરૂપી ઘરમાં મનરૂપી દૂતથી યુક્ત એવો જીવાત્મા[2] નિયતિને અધીન થઈ રહે છે. ૩૪

ટીકા—अत्र शब्दादीनां वियदादिमहाभूतगुणानां धर्मिभ्योऽभिन्नतया पृथक्त्वे निरस्युक्तानां तत्त्वानामुपसंहारमाह—चतुर्विंशतिभिरिति । तानि च प्रकृतयोऽष्टौ विकाराः षोडशेति । महत्तत्त्वादीनि प्रकृत्यादीनां भावाः । नियतेः शुभाशुभकर्मणः । निघ्नः आयत्तः । स्वान्तदूतवान् मनोदूतयुक्तः । અહીં આકાશાદિક મહાભૂતોના ગુણરૂપ શબ્દાદિકોનું ધર્મી—આકાશાદિથી જુદાપણું નહિ હોવાથી તે જુદાપણું છોડી દઈ તત્ત્વોનો ઉપસંહાર કરે છે. આઠ પ્રકૃતિઓ અને સોળ વિકારો મળી ચોવીસ તત્ત્વો છે. મહત્તત્ત્વાદિક છે તે પ્રકૃત્યાદિના ભાવો છે. નિયતિ એટલે શુભાશુભ કર્મ અને નિઘ્ન એટલે તેને અધીન છે, એમ સમજવું. स्वान्तदूतवान् એટલે મનરૂપી દૂતથી યુક્ત. ૩૪

તે જીવાત્મા 'દેહી' કહેવાય છે

स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः ।
व्याप्तो बद्धश्च मनसा कृत्रिमैः कर्मबन्धनैः ॥३५॥

અન્વય:—पापपुण्यदुःखसुखादिभिः व्याप्तः च मनसा कृत्रिमैः कर्मबन्धनैः बद्धः सः (જીવાત્મા) देही कथ्यते ॥

પાપ-પુણ્ય અને દુઃખસુખ આદિથી વ્યાપ્ત તથા મન વડે બાંધેલાં—કૃત્રિમ કર્મોરૂપ બંધનોથી બંધાયેલો તે જીવાત્મા 'દેહી' કહેવાય છે. ૩૫

જીવાત્માના ગુણો

तस्य देहिनः शरीरजीवात्मनोः संयोगकारकेण मनसा संयोगे ये ये गुणा उत्पद्यन्ते तानाह ।

તે દેહીને શરીર તથા જીવાત્માનો સંયોગ કરાવનાર મન સાથે સંયોગ થતાં જે જે ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને કહે છે:

इच्छाद्वेषसुखानि दुःखविषयज्ञानं प्रयत्नो मनः,
सङ्कल्पश्च विचारणा स्मृतिरथो बुद्धिः कलाविज्ञता ।
प्राणस्योपरि यापनं गुदवशाद्वायोरधः प्रेरणं,
नेत्रोन्मेषनिमेषकृत्यकरणोत्साहाश्च जीवे गुणाः ॥

અન્વય:—इच्छाद्वेषसुखानि दुःखविषयज्ञानं प्रयत्नः मनः सङ्कल्पः च विचारणा स्मृतिः अथ बुद्धिः कलाविज्ञता प्राणस्य उपरि यापनं गुदवशात् वायोः अधः प्रेरणं च नेत्रोन्मेषनिमेषकृत्यकरणोत्साहाः जीवे गुणाः (सन्ति)॥

ઇચ્છા, દ્વેષ, દુઃખ, સુખ, વિષયજ્ઞાન, પ્રયત્ન, મન, સંકલ્પ, વિચારણા, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, કલાવિજ્ઞતા, પ્રાણનું ઉપર લઈ જવું, ગુદાદ્વારાએ વાયુને નીચે પ્રેરવો, નેત્ર ઉઘાડવું

---

[1] विक्रियन्ते प्रकृतेर्विशेषपरिणामरूपेण निष्पद्यन्ते इति विकाराः । આઠ પ્રકૃતિઓમાંથી જુદાં જુદાં પરિણામ અથવા ફેરફારરૂપે જેઓ નીપજે છે, તે વિકારો.

[2] जीवयति शरीरं प्राणधारणपूर्वकम् इति जीवः, अतति सततं गच्छति विविधान् कर्मपरिणामान् इति आत्मा; जीवरूपः आत्मा जीवात्मा । પ્રાણધારણપૂર્વક શરીરને જે જિવાડે છે તે જીવ; અને વિવિધ કાર્યોનાં પરિણામોને જે નિરંતર પામ્યા કરે—ભોગવ્યા કરે તે આત્મા; જીવરૂપ આત્મા તે જીવાત્મા.

અને મીંચવું, કાર્ય કરવામાં ઉત્સાહ, એ જીવમાં રહેલા ગુણો છે. ૩૬

ટીકા–ઇચ્છા સુખહેતુરભિલાષ । દ્વેષો દુઃખહેતુર્મનઃપ્રવૃત્તિ । સુખં પ્રીતિઃ । દુઃખમપ્રીતિ । વિજ્ઞાનં શાસ્ત્રાદિજ્ઞાનમ્ । પ્રયત્નઃ કાર્યે તત્પરત્વમ્ । સત્ત્વં સંશયાત્મકં, સત્ત્વ કર્મ સંકલ્પ । વિચારણા તર્કયોગેનાર્થો વસ્તુવિમર્શ । સ્મૃતિ પૂર્વાનુભૂતસ્યાર્થસ્ય સ્મરણમ્ । બુદ્ધિઃ નિશ્ચયાત્મિકા । કલા શિલ્પકલાદિબોધ । પ્રાણસ્ય હૃદયસ્થિતસ્ય વાયોઃ ઉપરિ ગમનમ્ મુખાદિપ્રતિ ગમનમ્ । ગુદદ્વારાઽધો પ્રેરણમપાનસ્યાધઃ પ્રેરણમ્ । મેષોન્મેષનિમેષૌ નેત્રયોરુન્મીલનનિમીલને । કાર્યારંભે સામર્થ્યેનોત્સાહ । ઇતિ સર્વગુણસ્ય જીવાત્મનોઽમી ઇચ્છાદયો ગુણાઃ ॥

ઇચ્છા એટલે સુખના કારણરૂપ અભિલાષ, દ્વેષ એટલે દુઃખના કારણરૂપ મનની પ્રવૃત્તિ, સુખ એટલે પ્રીતિ, દુઃખ એટલે અપ્રીતિ, વિજ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રાદિકનું જ્ઞાન, પ્રયત્ન એટલે કાર્યમાં તત્પરપણું, સત્ત્વ એટલે સંશયાત્મક અભિપ્રાયથી ઇચ્છિત, તેનું જે કર્મ તે સંકલ્પ, વિચારણા એટલે તર્ક–વિતર્કથી વસ્તુનો વિચાર, સ્મૃતિ એટલે પ્રથમ અનુભવ કરેલા અર્થનું સ્મરણ, બુદ્ધિ એટલે નિશ્ચયાત્મિકા, કલાવિજ્ઞતા એટલે શિલ્પકલાઆદિક કળાઓનું જ્ઞાન, હૃદયમાં રહેલા પ્રાણવાયુનું ઉપરિ ગમન એટલે મુખાદિક પ્રત્યે થઈ જવું, ગુદદ્વારાએ અપાનનું અધઃપ્રેરણ એટલે અપાનનું નીચે થઈ જવું, નેત્રોન્મેષનિમેષ એટલે બે નેત્રોનું ઉઘાડવું અને મીંચવું, કાર્યારંભોત્સાહ એટલે કાર્યનો આરંભ કરવામાં સામર્થ્યપૂર્વકનો ઉત્સાહ, આ ઇચ્છાદિક મનયુક્ત એવા જીવાત્માના ગુણો છે. ૩૬

ઇતિ શ્રીમિશ્રલટકનના પુત્ર શ્રીભાવમિશ્રકૃત ભાવપ્રકાશમાં ૨૦મું સૃષ્ટિપ્રકરણ સમાપ્ત

૨૧ ગર્ભપ્રકરણ[2]

ચિકિત્સાયાં શરીરી અધિકૃતઃ, સ શરીરી યથોત્પદ્યતે તદ્વાચ્યં ગર્ભોત્પત્તિક્રમમાહ । ગર્ભોત્પત્તિભૂમિસ્તુ રજસ્વલા સ્ત્રી । તતો રજસ્વલાસ્વરૂપમાહ ।

ચિકિત્સામાં પ્રાણી અધિકારી છે, તે પ્રાણી જેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે જણાવવા ગર્ભની ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહે છે. ગર્ભની ઉત્પત્તિનું સ્થાન પણ રજસ્વલા સ્ત્રી છે, તેથી રજસ્વલાનું સ્વરૂપ કહે છે.

રજસ્વલાનું સ્વરૂપ

દ્વાદશાદ્વત્સરાદૂર્ધ્વમાપઞ્ચાશત્સમાઃ સ્ત્રિયાઃ ।
માસિ માસિ ભગદ્વારા પ્રકૃત્યૈવાર્તવં સ્રવેત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય–દ્વાદશાત્ વત્સરાત્ ઊર્ધ્વમ્ આપઞ્ચાશત્ સમાઃ માસિ માસિ પ્રકૃત્યા એવ સ્ત્રિયાઃ ભગદ્વારા આર્તવં સ્રવેત્ ॥

બારમા વર્ષથી માંડી પચાસમા વર્ષ સુધી દરેક મહિને સ્વભાવથી જ સ્ત્રીની યોનિ દ્વારા રુધિર સ્રવે છે. ૧

ગર્ભગ્રહણ યોગ્ય કાળ

આર્તવસ્રાવદિવસાદૃતુઃ ષોડશરાત્રયઃ ।
ગર્ભગ્રહણયોગ્યસ્તુ સ એવ સમયઃ સ્મૃતઃ ॥૨॥

અન્વય :–આર્તવસ્રાવદિવસાત્ ષોડશ રાત્રયઃ ઋતુ, સ એવ તુ સમય ગર્ભગ્રહણયોગ્ય સ્મૃત ॥

જે રુધિરસ્રાવના દિવસથી સોળ રાત્રિ સુધીનો ઋતુકાળ કહેવાય છે અને તે જ કાળ ગર્ભ ગ્રહણ કરવામાં યોગ્ય કહેલો છે. ૨

ટીકા–સર્વાસામેવ ચતુર્વર્ણસ્ત્રીણાં સર્વથાઽભિમતઃ. પૂર્વોક્તઃ સમયઃ । ગ્રન્થાન્તરે તુ વિશેષ । તથાહિ–સ્નાનદિવસાત્પ્રભૃતિ બ્રાહ્મણ્યા દ્વાદશરાત્રમપિ ક્ષત્રિયાયા, અષ્ટરાત્રમપિ વૈશ્યાયા, ષડ્રાત્રમપિ શૂદ્રાયા ગર્ભધારણે શક્તિઃ ॥

ચારે વર્ણની બધી સ્ત્રીઓ માટે સર્વવાદી પુરુષોને માન્ય એવો પ્રથમ–ઉપર કહેલો જ સમય (ઋતુકાળરૂપ) છે, છતાં બીજા ગ્રંથોમાં કંઈક ફેર પણ છે. જેમકે (ઋતુ પછી) સ્નાન કરવાના દિવસથી માંડી બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રીને બાર રાત્રિ સુધી, ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રીને દશ રાત્રિ સુધી, વૈશ્ય સ્ત્રીને આઠ રાત્રિ સુધી અને શૂદ્ર સ્ત્રીને છ રાત્રિ સુધી ગર્ભ ધારણ કરવા માટેની શક્તિ હોય છે. ૨

રજસ્વલાએ પાળવાના નિયમો

આર્તવસ્રાવદિવસાદહિંસા બ્રહ્મચારિણી ।
શયીત દર્ભશય્યાયાં પશ્યેદપિ પતિં ન ચ ॥૩॥

---

૧. ગર્ભાદિ વિશતિ ચૈતિ જ્ઞાનતઃ ઇતિ ગર્ભઃ । જે અવિનાશી આત્મારૂપે–માતાના પેટમાં ઝરે છે–રૂપે ઉ–ભરે છે અથવા કહેવાય છે, તે ગર્ભ.

૨. રમ્યતે અનેન ઇતિ રજ –સ્ત્રીધર્મજ્ઞાનમાર્તવં ગ્રહ–રૂપં ઇતિ રજ, રજ અસ્તિ અસ્યા ઇતિ રજસ્વલા–જેનાથી સ્ત્રીને મુખમૈથુન તથા વસ્ત્રાદિ રંગાઈ જાય–ખરડાઈ જાય છે, તે સ્ત્રીધર્મસૂચક ઋતુકાળનું મળરૂપ જે લોહી તે રજ, એ જેને પ્રાપ્ત થાય, તે સ્ત્રી રજસ્વલા.

૧. ઋતુરેવ કાલો વા સમયઃ ઋતુઃ । ઋતુ એ જ આર્તવ એટલે યોગ્ય સમયે થતો રુધિરસ્રાવ તે આર્તવ–સ્ત્રીરજ. (વિશેષ આગળ ગર્ભપ્રકરણના ૬૨મા શ્લોક પર છે.)

करे शरावे पर्णे वा हविष्यं त्र्यहमाचरेत् ।
अश्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम् ॥ ४ ॥
नेत्रयोरञ्जनं स्नानं दिवा स्वापं प्रधावनम् ।
अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं बहुभाषणम् ॥
आयासं भूमिखननं प्रवातं च विवर्जयेत् ॥ ५ ॥

अन्वयः—आर्तवस्त्रावदिवसात् अहिंसा, ब्रह्मचारिणी दर्भशय्यायां शयीत च पतिम् अपि न पश्येत् ॥ करे शरावे वा पर्णे त्र्यहं हविष्यम् आचरेत् । अश्रुपातं नखच्छेदम् अभ्यङ्गं अनुलेपनम्, नेत्रयोः अञ्जनं स्नानं दिवा स्वापं प्रधावनम् अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं बहुभाषणम् आयासं भूमिखनन च प्रवातं विवर्जयेत् ॥

ઋતુસ્રાવના દિવસથી માંડીને સ્ત્રીએ હિંસા ન કરવી, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, દર્ભની શય્યા ઉપર સૂવું, પતિને પણ જોવો નહિ; હાથમાં, સરાવડામાં અથવા પાંદડાંમાં ત્રણ દિવસ સુધી હવિષ્યાન્ન જમવું; આંસુ પાડવાં નહિ, નખ કાપવા નહિ, તેલ ચોળવું નહિ, ચંદનનું વિલેપન લગાડવું નહિ, આંખો આંજવી નહિ, સ્નાન કરવું નહિ, દિવસે સૂવું નહિ, દોડવું નહિ, ઘણો ઊંચો શબ્દ સાંભળવો નહિ, હસવું નહિ, ઘણું બોલવું નહિ, પ્રયાસ કરવો નહિ, જમીન ખોદવી કે ખોતરવી નહિ અને પુષ્કળ પવન સેવવો નહિ. ૩–૫

એ નિયમો ન પાળે તો ગર્ભને નુકસાન

अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा लोभाद्वा दैवतश्च वा ।
सा चेत्कुर्यान्निषिद्धानि गर्भो दोषांस्तदाप्नुयात् ॥
एतस्या रोदनाद्गर्भो भवेद्विकृतलोचनः ।
नखच्छेदेन कुनखी कुष्ठी त्वभ्यङ्गतो भवेत् ॥७॥
अनुलेपात्तथा स्नानाद्दुःखशीलोऽञ्जनाद्दृक् ।
स्वापशीलो दिवा स्वापाच्चञ्चलः स्यात्प्रधावनात् ॥
अत्युच्चशब्दश्रवणाद्बधिरः खलु जायते ।
तालुदन्तोष्ठजिह्वासु श्यावो हसनतो भवेत् ॥९॥
प्रलापी भूरिकथनादुन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
स्खलते भूमिखननादुन्मत्तो वातसेवनात् ॥ १० ॥

अन्वयः—सा चेत् अज्ञानात् वा प्रमादात् वा लोभात् वा दैवतः च वा निषिद्धानि कुर्यात् तदा गर्भः दोषान् आप्नुयात् । एतस्याः रोदनात् गर्भः विकृतलोचनः भवेत । नखच्छेदेन कुनखी, अभ्यङ्गतः तु कुष्ठी भवेत् । अनुलेपात् तथा स्नानात् दुःखशीलः, अञ्जनात् अदृक् । दिवा स्वापात् स्वापशीलः, प्रधावनात् चञ्चलः स्यात् । अत्युच्चशब्दश्रवणात् बधिरः खलु जायते । हसनतः तालुदन्तोष्ठजिह्वासु श्यावो भवेत् । भूरिकथनात् प्रलापी, परिश्रमात् तु उन्मत्तः । भूमिखननात् स्खलते, वातसेवनात् उन्मत्तः (स्यात्) ॥

તે રજસ્વલા સ્ત્રી જો અજાણપણાથી, ભૂલથી, ગફલતથી, લોભથી કે દૈવયોગે (ઉપર જણાવેલાં) નહિ કરવાનાં કર્મ કરે, તો તેથી ગર્ભ દોષોને પામે છે; જેમકે એ રજસ્વલાના રડવાથી ગર્ભ રોગી નેત્રવાળો થાય; નખ કાપવાથી ખરાબ નખવાળો થાય; તેલ ચોળવાથી કોઢના રોગવાળો થાય; અનુલેપન તથા સ્નાન કરવાથી દુઃખ પામવાના સ્વભાવવાળો થાય; દિવસે સૂવાથી ઘણી ઊંઘવાળો થાય; ઘણો ઊંચો શબ્દ સાંભળવાથી બહેરો થાય; હસવાથી તાળવું, દાંત, હોઠ અને જીભમાં તપખીરિયા રંગવાળો થાય; બહુ બોલવાથી બહુ બકવાદ કરનારો થાય; પરિશ્રમ કરવાથી ગાંડો થાય; જમીન ખોદવાથી કે ખોતરવાથી જ્યાં ત્યાં પડી જાય અથવા ઠોકરો ખાનારો થાય અને ઘણો પવન સેવવાથી પણ ગાંડો કે વાયલ થાય છે. ૬–૧૦

ઋતુસ્નાન પછીનું સ્ત્રીનું કર્તવ્ય

पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत्पुत्रं ततः पश्येत्पतिं प्रियम् ॥११॥

अन्वयः—ऋतुस्नाता अङ्गना यादृशं नरं पूर्वं पश्येत् तादृशं पुत्रं जनयेत्, ततः पतिं प्रियम् पश्येत ॥

ઋતુસ્નાન કર્યું હોય તે સ્ત્રી[1] જેવા પુરુષને પ્રથમ જુએ છે, તેવા પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે પતિને કે પ્રિય પુત્રાદિને તેણે (પ્રથમ) જોવા. ૧૧

टीका—प्रियमिति भर्तर्यनासन्ने पुत्रादिकमपि पश्येत् । શ્લોકમાં 'प्रिय' એવું પદ છે, તે પતિ જો પાસે ન હોય તો પુત્રાદિકને પણ જોવા એમ સૂચવે છે.

चतुर्थादिदिवसेऽपि रजोनिवृत्तौ स्त्री पत्या संगच्छेत् न तु रजोऽनुवृत्तौ । यत आह । ચોથા દિવસથી માંડી બીજા દિવસોમાં પણ જો રુધિર-

૧. स्त्यायतः शुक्रशोणिते अस्याम् इति स्त्री—જેમાં ગર્ભાશયની અંદર વીર્ય તથા આર્તવ-લોહી એકઠાં થાય છે, તે સ્ત્રી.

સાવ બંધ થયો હોય, તો જ સ્ત્રીએ પતિ પાસે જવું, પણ રુધિરસ્રાવ ચાલુ હોય તો પતિ પાસે જવું નહિ, કારણ કે કહ્યું છે કે

प्रवहत्सलिले क्षिप्तं द्रव्यं गच्छत्यधो यथा।
तथा वहति रक्ते तु क्षिप्तं वीर्यमधो व्रजेत्॥१२॥

अन्वय—यथा प्रवहत्सलिले क्षिप्तं द्रव्यम् अधः गच्छति, तथा वहति रक्ते तु क्षिप्तं वीर्यम् अधः व्रजेत्॥

જેમ પાણી વહેતું હોય તેમાં કોઈ પદાર્થ નાખીએ તો તે નીચાણ તરફ વહી જાય છે, તેમ રુધિર વહેતું હોય ત્યારે તેમાં જો વીર્ય નાખ્યું હોય, તો તે ઝટ નીચે ચાલ્યું જાય છે ૧૨

પતિનું કર્તવ્ય

तत्र गर्भाधाने निषिद्धं विहितं च कालं तत्फलं चाह।

તેમાં પ્રથમ ગર્ભાધાન માટે જે કાળનો નિષેધ અને વિધિ કહેલ છે તે નિષેધ અને વિધિ તથા તેનાં ફળ કહે છે

आयुःक्षयभयात्कर्ता प्रथमे दिवसे स्त्रियम्।
द्वितीयेऽपि दिने त्यजेदृतुमतीं तथा॥१३॥
तत्र चाहितो गर्भो जायमानो न जीवति।
आहितो यस्तृतीयेऽह्नि स्वल्पायुर्विकलाङ्गकः॥१४॥
अतश्चतुर्थी षष्ठी स्यादष्टमी दशमी तथा।
द्वादशी चापि या रात्रिस्तस्यां तां विधिना भजेत्॥
अत्रोत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च।
प्रजा सौभाग्यमैश्वर्यं बलं चाभिगमात्क्रमम्॥१६॥

अन्वय—भर्ता आयुःक्षयभयात् ऋतुमतीं स्त्रियम् प्रथमे दिवसे त्यजेत् तथा द्वितीये अपि दिने। तत्र च यः गर्भः आहितः (स) जायमानः न जीवति। तृतीये अह्नि च आहितः स्वल्पायुः विकलाङ्गकः, अतः चतुर्थी षष्ठी अष्टमी दशमी तथा या द्वादशी अपि या रात्रिः (स्यात्) तस्यां तां विधिना भजेत्। अत्र अभिगमात् आयुः च आरोग्यं प्रजा सौभाग्यम् ऐश्वर्यं बलं च उत्तरोत्तरं क्रमम् विद्यात्॥

પતિએ[1] આયુષ ઓછું થવાના ભયથી ઋતુવાળી સ્ત્રીનો પહેલા દિવસે સંયોગ માટે ત્યાગ કરવો; તેમ જ બીજા દિવસે પણ ત્યાગ કરવો; વળી તેમાં પહેલા કે બીજા દિવસે જે ગર્ભ રહ્યો હોય તે કદાચ ઉત્પન્ન થાય તોપણ જીવતો નથી; ત્રીજા દિવસે જે ગર્ભ રહ્યો હોય તે થોડા આયુષવાળો અને અપૂરા અંગવાળો થાય છે, માટે ચોથી રાત્રિ અથવા છઠ્ઠી, આઠમી, દશમી કે બારમી રાત્રિમાં તે સ્ત્રીનું વિધિપૂર્વક સેવન કરવું. અહીં તે દર્શાવેલ દિવસોમાં સ્ત્રીગમન કરવાથી ઉત્તરોત્તર ક્રમે આયુષ, આરોગ્ય, પ્રજા, સૌભાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને બળરૂપ ફળ થાય છે, એમ સમજવું. ૧૨-૧૬

टीका—विधिना—गर्भाधानोक्तविधिना। વિધિ એટલે ગર્ભાધાનમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે, એમ સમજવું

સ્ત્રીના જનનસ્થાનમાં રહેતી ત્રણ નાડીઓ

मनोभवागारमुखेऽबलानां, तिस्रो भवन्ति प्रमदाङ्गनानाम्। समीरणा चान्द्रमसी च गौरी, विशेषमासामुपवर्णयामि॥ प्रधानभूता मदनातपत्रे, समीरणा नाम विशेषनाडी। तस्या मुखे पतितं तु वीर्यं, तन्निष्फलं स्यादिति चन्द्रमौलिः॥ या चापरा चान्द्रमसी च नाडी, कन्दर्पगेहे भवति प्रधाना। सा सुन्दरी योषितमेव सूते, साध्या भवेत्स्मरतोषितेषु॥ गौरीति नाडी यदुपस्थगर्भे, प्रधानभूता भवति स्वभावात्। पुत्रं प्रसूते बहुधाङ्गना सा, कष्टोपभोग्या सुरतोपविष्टा॥

अन्वय—अबलानां प्रमदाङ्गनानाम् मनोभवागारमुखे समीरणा चान्द्रमसी च गौरी—तिस्रः (नाड्यः) भवन्ति। आसाम् विशेषम् उपवर्णयामि—मदनातपत्रे समीरणा नाम विशेषनाडी प्रधानभूता, तस्याः मुखे पतितं यत् वीर्यं तत् तु निष्फलं स्यात् इति चन्द्रमौलिः (आह)। अपरा च या चान्द्रमसी च नाडी कन्दर्पगेहे भवति प्रधाना सा सुन्दरी योषितम् एव सूते, स्मरतोषितेषु साध्या भवेत्। यदुपस्थगर्भे स्वभावात् प्रधानभूता गौरी इति नाडी भवति, सा अङ्गना बहुधा पुत्रं प्रसूते, सुरतोपविष्टा कष्टोपभोग्या॥

દરેક સ્ત્રીઓના (ગુહ્ય) કામગૃહના અગ્ર ભાગમાં એક સમીરણા, બીજી ચંદ્રમુખી અને ત્રીજી ગૌરી, એ નામની ત્રણ પ્રકારની નાડીઓ હોય છે; તેઓનો ભેદ હવે હું વર્ણવું છું : કામદેવના છત્રરૂપ ગુહ્ય પ્રદેશમાં સમીરણા નામની જે વિશેષ નાડી છે, તે મુખ્ય છે; તેના મુખમાં જે વીર્ય પડે છે, તે

[1] पति रक्षति इति पतिस्तस्य कर्तव्यम्। પતિ શબ્દનો અર્થ: દરેક સ્થિતિમાં પત્નીનું જે રક્ષણ કરે છે, તે પતિ.

નિષ્ફળ જાય છે, એમ ચંદ્રમૌલિ નામના આચાર્ય કહે છે; બીજી જે ચાંદ્રમસી નામની નાડી કામગૃહમાં મુખ્યરૂપે હોય છે, તેમાં વીર્ય પડવાથી તે સ્ત્રી કન્યાને જ ઉત્પન્ન કરે છે; અને તે સંભોગના થોડા જ ઉત્સવમાં સાધ્ય થઈ શકે છે; પણ સ્ત્રીની ઉપસ્થ ઇંદ્રિયના અંદરના ભાગમાં સ્વભાવથી જ મુખ્ય ગૌરી નામની જે નાડી હોય છે, તેથી તે સ્ત્રી લગભગ પુત્રને જ ઉત્પન્ન કરે છે અને સંભોગ વખતે પુરુષથી તે કષ્ટ વડે ભોગવી શકાય છે. ૧૬–૧૯

બેકી અને એકી રાત્રિઓમાં સંભોગનું ફળ

યુગ્માસુ પુત્રા જાયન્તે સ્ત્રિયોઽયુગ્માસુ રાત્રિષુ ।

અન્વયઃ—યુગ્માસુ રાત્રિષુ પુત્રાઃ, અયુગ્માસુ સ્ત્રિયઃ જાયન્તે ।

બેકી (એટલે સ્ત્રી રજસ્વલા થયા પછીની ૪, ૬, ૮, ૧૦, ૧૨મી) રાત્રિઓમાં સંભોગ કરવાથી પુત્રો અને એકી (એટલે સ્ત્રી રજસ્વલા થયા પછીની ૫, ૭, ૯, ૧૧મી) રાત્રિઓમાં સંભોગ કરવાથી કન્યાઓ જન્મે છે. ૨૦

કેવા પુરુષે સંભોગ માટે સ્ત્રી પાસે જવું?

તત્ર દમ્પત્યોઃ સંભોગે યાદૃક્ પુમાન્ યુક્તસ્તાદૃગુચ્યતે ।

તેમાં પતિપત્નીના સંભોગકાળે પુરુષ જેવા હોવા જોઈએ, તે કહે છે :

સ્નાતશ્ચન્દનલિપ્તાઙ્ગઃ સુગન્ધસુમનોઽર્ચિતઃ ।
મુક્તવૃષ્યઃ સુવસનઃ સુવેશઃ સમલંકૃતઃ ॥ ૨૧ ॥
તામ્બૂલવદનસ્તસ્યામનુરક્તોઽધિકસ્મરઃ ।
પુત્રાર્થી પુરુષો નારીમુપેયાચ્છયને શુભે ॥ ૨૨ ॥

અન્વયઃ—પુત્રાર્થી પુરુષઃ સ્નાતઃ ચન્દનલિપ્તાઙ્ગઃ સુગન્ધસુમનોર્ચિતઃ મુક્તવૃષ્યઃ સુવસનઃ સુવેશઃ સમલંકૃતઃ તામ્બૂલવદનઃ અધિકસ્મરઃ તસ્યામ્ અનુરક્તઃ (સન્) શુભે શયને નારીમ્ ઉપેયાત્ ॥

પુત્રાર્થી પુરુષ નાહેલો, ચંદનથી લીંપેલા અંગવાળો, સુગંધી પુષ્પોથી શોભીતો, વીર્યવર્ધક પદાર્થો જેણે ખાધા હોય, સારાં વસ્ત્રવાળો, સારા વેશવાળો, સારી રીતે શણગારેલો, મોઢામાં તાંબૂલ ખાતો, અધિક કામદેવવાળો તથા તે સ્ત્રીમાં આસક્ત હોઈ ઉત્તમ બિછાના પર સ્ત્રી પાસે જાય. ૨૧–૨૨

કેવા પુરુષે મૈથુન કરવું નહિ?

અત્યાશિતોઽધૃતિઃ ક્ષુદ્વાન્ સવ્યથાઙ્ગઃ પિપાસિતઃ ।
બાલો વૃદ્ધોઽન્યવેગાર્તસ્ત્યજેદ્રોગી ચ મૈથુનમ્ ॥

અન્વયઃ—અત્યાશિતઃ અધૃતિઃ ક્ષુદ્વાન્ સવ્યથાઙ્ગઃ પિપાસિતઃ બાલઃ વૃદ્ધઃ અન્યવેગાર્તઃ ચ રોગી મૈથુનં ત્યજેત્ ॥

ઘણું જમેલો, ધૈર્ય વિનાનો, ભૂખ્યો, પીડાયુક્ત અંગવાળો, તરસ્યો, બાળક, વૃદ્ધ, કોઈક બીજા વેગથી પીડાયેલો અને રોગી હોય એવા પુરુષે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો. ૨૩

કેવી સ્ત્રીએ પુરુષસમાગમ કરવો?

પુરુષસ્ય ગુણૈર્યુક્તા વિહિતા ન્યૂનભોજના ।
નારી ઋતુમતી પુંસા સંગચ્છેત્તુ સુતાર્થિની ॥૨૪॥

અન્વયઃ—પુરુષસ્ય ગુણૈઃ યુક્તા વિહિતા ન્યૂનભોજના ઋતુમતી સુતાર્થિની નારી પુંસા તુ સંગચ્છેત્ ॥

(પૂર્વોક્ત) પુરુષના ગુણોથી યુક્ત થયેલી અને ઓછું ખાનારી ઋતુમતી સ્ત્રીએ પુત્રની ઇચ્છા રાખીને પુરુષ પાસે જવું. ૨૪

કેવી સ્ત્રી સાથે પુરુષે સમાગમ ન કરવો?

રજસ્વલા વ્યાધિમતી વિશેષાદ્યોનિરોગિણી ।
વયોઽધિકા ચ નિષ્કામા મલિના ગર્ભિણી તથા ॥
એતાસાં સંગમાત્પુંસાં વૈગુણ્યાનિ ભવન્તિ હિ ॥૨૫

અન્વયઃ—રજસ્વલા વ્યાધિમતી વિશેષાત્ યોનિરોગિણી વયોઽધિકા ચ નિષ્કામા મલિના તથા ગર્ભિણી—એતાસાં સંગમાત્ પુંસાં વૈગુણ્યાનિ હિ ભવન્તિ ॥

જે સ્ત્રી રજસ્વલા હોય, રોગવાળી હોય, ખાસ કરી યોનિના રોગવાળી હોય, પુરુષ કરતાં વધારે ઉંમરવાળી હોય, કામરહિત હોય, મલિન હોય તથા સગર્ભા હોય, એવી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી પુરુષોને (તો) અવશ્ય નુકસાન જ થાય છે. ૨૫

પુરુષોએ ત્યજવા યોગ્ય સ્ત્રી

તત્ર રજસ્વલા દિનત્રયં યાવદ્ ઋતૌ નિષિદ્ધા, યત ઉક્તમ્ ।

તેમાં રજસ્વલા સ્ત્રી ત્રણ દિવસો સુધી તથા જ્યાં સુધી રુધિર ઝરતું હોય ત્યાં સુધી સમાગમ માટે નિષેધેલી છે; કારણ કે તે માટે કહ્યું છે કે:

'પ્રથમેઽહનિ ચાણ્ડાલી દ્વિતીયે બ્રહ્મઘાતિની ॥
તૃતીયે રજકી પુંસાં યથા વર્જ્યા તથાઙ્ગના ॥

अन्वय—पुंसां यथा वर्ज्या मता तथा प्रथमे अहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी तृतीये रजकी ॥

પુરુષોએ જે સ્ત્રી વર્જ્યવી કહેલી છે, તે આ છેઃ (ઋતુકાળના) પહેલા દિવસે ચાંડાલી, બીજા દિવસે બ્રહ્મહત્યારી અને ત્રીજા દિવસે તે ધોબણ જેવી ગણાય છે '

टीका—व्याधिमती च वर्ज्या। तत्र स्त्रीणां व्याधय प्रदरादयस्तद्युक्ता। निर्व्याधिस्तत्रापि विशेषतो योनिरोगिणी।
જે સ્ત્રી રોગવાળી હોય તે વર્જ્યવી, તેમાં સ્ત્રીઓને પ્રદરાદિ વ્યાધિઓ થાય છે, તે વ્યાધિઓથી યુક્ત જે સ્ત્રી હોય, તેનો સંગ ન કરવો અને તેમાં પણ જે સ્ત્રીને યોનિનો રોગ હોય તેનો તો ખાસ સંગ ન જ કરવો. ૨૫

ગર્ભની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર

कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः संजायते नार्याः स जातो बाल उच्यते ॥
'दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः।
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितमिति' ॥

अन्वय—कामात् मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः गर्भः नार्याः संजायते, स जातः बालः उच्यते। कुष्ठबाहुल्यात् दुष्टशोणितशुक्रयोः दंपत्योः यद् अपत्यं जातं तद् अपि तयोः इति (द्वेयो) कुष्ठितं ज्ञेयम् ॥

કામને લીધે સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ થયા પછી શુદ્ધ રુધિર અને શુદ્ધ વીર્ય દ્વારા સ્ત્રીથી જે ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જન્મ્યા પછીથી બાળ કહેવાય છે કોઢનો રોગ વધારે હોવાથી જેઓનાં લોહી તથા વીર્ય ખરાબ હોય તેવા સ્ત્રીપુરુષનું જે સંતાન જન્મે તે પણ તે બેયનું જ હોય છે, તે કારણે કોઢિયું જ થાય, એમ જાણવું ૨૬

टीका—काम एव कामात् गर्भोऽस्य शुद्धशोणितयोरपि जन्मासम्भवमिति। अत आह 'दंपत्योः' इति। कुष्ठं संजातं यस्य तत् कुष्ठितम्। अत्र तारकादित्वादितच्। यत्तु 'वाताद्युपहतत्वात् प्रजोत्पादने न समर्था' इति सुश्रुते तत्र शुद्धप्रजोत्पादने न समर्था इति बोद्धव्यम्। रोगादिनाऽशुद्धस्य प्रजा वातादिदुष्टस्यापि जनयन्ति जन्मान्धबधिरपङ्ग्वादिसंभवात्।
પુરુષનું વીર્ય અને સ્ત્રીનું રુધિર જો શુદ્ધ હોય તો ગર્ભ શુદ્ધ થાય છે અને અશુદ્ધ હોય તો ગર્ભ અશુદ્ધ થાય છે તેમાં કારણ આ કહે છે 'દંપત્યો એ શ્લોકમાં અહીં મૂળ શ્લોકમાં જે 'કુષ્ઠિત' એવું પદ છે તે વ્યાકરણના 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' એ સૂત્રથી 'कुष्ठ' શબ્દને 'इतच्' પ્રત્યય લાગી સિદ્ધ થયેલ છે, તેની વ્યુત્પત્તિ—'कुष्ठं संजातम् यस्य तत् कुष्ठितम्'—એટલે જેને કોઢનો રોગ સારી રીતે ઉત્પન્ન થયો હોય તે 'કુષ્ઠિત' કહેવાય.' 'વાયુ આદિથી જેનું વીર્ય દૂષિત થયું હોય તે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થતા નથી' એમ સુશ્રુતમાં જે કહેલું છે, ત્યાં 'શુદ્ધ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી' એવો અર્થ જાણવો. રોગાદિને લીધે પુરુષો અશુદ્ધ હોય અને વાયુ આદિથી ખરાબ વીર્યવાળા હોય, છતાં તેઓ પ્રજાઓને તો ઉત્પન્ન કરે જ છે, અને એ જ કારણે તેમણે ઉત્પન્ન કરેલા સંતાનો જન્મથી આંધળા, બહેરા અને પાંગળાં વગેરે દેખાય છે; જો એમ ન હોય તો એવાઓની ઉત્પત્તિ જ ન થવી જોઈએ. ૨૬

ऋतौ स्त्रीपुंसयोर्योगे मकरध्वजवेगतः।
मेढ्रयोन्यभिसंघर्षाच्छरीरोष्मानिलाहतं ॥ २७
पुंसः सर्वशरीरस्थं रेतो द्रावयतेऽथ तत्।
वायुर्मेहनमार्गेण पातयत्यङ्गनाभगे ॥ २८
तत् संसृत्य चाऽऽर्तवमुखं याति गर्भाशयं प्रति।
तत्र शुक्रवदायातेनार्तवेन युतं भवेत् ॥ २९

अन्वय—ऋतौ स्त्रीपुंसयोः योगे मकरध्वजवेगतः मेढ्रयोन्यभिसंघर्षात् शरीरोष्मानिलाहतं वायुः पुंसः सर्वशरीरस्थं रेतः द्रावयते। अथ तद् मेहनमार्गेण अङ्गनाभगे पातयति तद् संसृत्य आर्तवमुखं गर्भाशयं प्रति याति। तत्र शुक्रवत् आयातेन आर्तवेन युतं भवेत् ॥

ઋતુકાળે સ્ત્રીપુરુષનો સમાગમ થતાં કામદેવના વેગથી અને લિંગ તથા યોનિના પરસ્પર ઘસાવાથી શરીરના ગરમ વાયુથી અથડાયેલા અને પુરુષના સર્વ શરીરમાં રહેલા વીર્યને તે વાયુ જ ઝારે છે; તેમ જ લિંગના માર્ગે સ્ત્રીની યોનિમાં પાડે છે એમ કરીને તે વીર્ય ફાટેલા મુખવાળા ગર્ભાશય તરફ જાય છે અને ત્યાં એ વીર્યની પેઠે જ આવેલા રુધિર સાથે મળી જાય છે ૨૭-૨૯

ગર્ભશય્યા અથવા ગર્ભાશયનું સ્વરૂપ

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्ता सा च कीर्तिता।
तस्यास्तृतीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥ ३०
यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः।
तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥ ३१

અન્વયઃ-शङ्खनाभ्याकृतिः सा च योनिः त्र्यावर्ता कीर्तिता, तस्याः तृतीये आवर्ते तु गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । रोहितमत्स्यस्य मुखं यथा रूपतः भवति, तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां बुधाः विदुः ॥

શંખની નાભિના જેવા આકારવાળી સ્ત્રીની યોનિ ત્રણ આંટાવાળી હોય છે. તેના ત્રીજા આંટામાં ગર્ભશય્યા[૧] અથવા ગર્ભાશય રહેલ છે. રોહિત માછલીનું મોઢું જેવા રૂપવાળું હોય છે, તેવા જ રૂપવાળી તથા તેવા જ આકારવાળી ગર્ભશય્યાને વિદ્વાનો કહે છે.

ટીકા-અયમર્થઃ-गर्भशय्यामुखं रोहितमत्स्यस्यैव भवति। यथा च रोहितमत्स्यस्य स्थितिर्जले भवति, तथा पित्ताशयपक्वाशयमध्ये गर्भशय्यायाः स्थितिर्भवति, रूपमपि तस्यैव भवति। यथा रोहितस्य मुखं स्वल्पमाशयस्तु महानित्यर्थः । અહીં તાત્પર્ય આ છે, કે જેવું રોહિત માછલીનું મોઢું ઉપરથી નાનું અને અંદરથી પહોળું હોય છે, વળી જેમ રોહિત માછલીનું રહેઠાણ જળમાં હોય છે, તે જ પ્રમાણે ગર્ભાશયની સ્થિતિ પણ પિત્તાશય અને પકવાશયની વચ્ચે હોય છે.

વીર્ય અને આર્તવ ભેગાં થતાં જ જીવનો પ્રવેશ

शुक्रार्तवसमाश्लेषो यदैव खलु जायते ।
जीवस्तदैव विशति युक्तशुक्रार्तवान्तरः ॥ ३२ ॥
सूर्यांशोः सूर्यमणित उभयस्माद्युताद्यथा ।
वह्निः संजायते जीवस्तथा शुक्रार्तवाद्युतात् ॥ ३३ ॥
आत्मानादिरनन्तश्चाऽव्यक्तो वक्तुं न शक्यते।
चिदानन्दैकरूपोऽयं मनसापि न गम्यते ॥ ३४ ॥
एवंभूतोऽपि जगतो भाविनीबलवत्तया ।
अविद्यास्वीकृतेः कर्मवशो गर्भे विशत्यसौ ॥ ३५ ॥

અન્વયઃ-शुक्रार्तवसमाश्लेषः यदा एव खलु जायते, तदा एव युक्तशुक्रार्तवान्तरः जीवः विशति । सूर्यांशोः सूर्यमणितः-उभयस्मात् युतात् यथा वह्निः संजायते, तथा शुक्रार्तवात् युतात् जीवः (संजायते)। आत्मा अनादिः अनन्तः च अव्यक्तः वक्तुं न शक्यते, चिदानन्दैकरूपः अयं मनसा अपि न गम्यते, एवंभूतः असौ जगतः अपि भाविनीबलवत्तया अविद्यास्वीकृतेः कर्मवशः गर्भे विशति ॥

વીર્ય[૧] અને આર્તવ[૨] જ્યારે ભેગાં થાય છે, ત્યારે તે જ વખતે વીર્ય અને આર્તવની અંદર રહેલો જીવ પ્રવેશ કરે છે. (જેમ સૂર્યનાં કિરણમાં અગ્નિ પ્રથમથી જ રહેલો હોય છે તથા સૂર્યકાંત મણિમાં પણ અગ્નિ પ્રથમથી જ રહેલો હોય છે, પણ તે બન્ને જુદા જુદા હોય ત્યારે તેમાંથી અગ્નિ પ્રકટતો નથી, પરંતુ તે) સૂર્યકિરણ અને સૂર્યકાંત મણિ બન્ને એકઠાં મળે છે, ત્યારે તે જ વખતે તેમાંથી જેમ અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, તેમ વીર્ય એકલું હોય અને આર્તવ પણ એકલું હોય, ત્યારે તેમાંથી જીવ પ્રકટતો નથી, પણ તે બંને ભેગાં થાય છે, ત્યારે જ તેમાંથી જીવ પ્રકટે છે. (અહીં જીવ પ્રકટે છે તથા જીવ પ્રવેશ કરે છે, એમ જે કહ્યું છે, તે કેવળ લોકવ્યવહારની દૃષ્ટિએ સમજાવવા પૂરતું જ કહેલ છે. ઉપર કહ્યું કે વીર્યમાં તથા આર્તવમાં પણ જીવ તો પ્રથમથી છે જ, છતાં ભેગાં થવાથી જીવ પ્રકટે છે, એમ કહેવાથી જીવ નવો ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવાનું નથી, પણ તે કેવળ સ્પષ્ટ થાય છે, એમ સમજવાનું છે.) આત્મા અનાદિ, અનંત તથા અવ્યક્ત છે; તેનું વર્ણન પણ કરી શકાય તેમ નથી; તે 'ચિત્' તથા 'આનંદ'રૂપ છે તથા મન વડે તેની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી; એવો છતાં જગતની ઉત્પત્તિના બળવાનપણારૂપ કારણને લીધે અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરવાથી (અહંભાવના વડે પોતાના માનેલા) ગર્ભમાં તે પ્રવેશ કરે છે. (જે ગર્ભમાં તે પ્રવેશ

---

૧. गर्भः शेते अस्याम् इति गर्भशय्या । જેમાં ગર્ભ સૂઈ રહે છે, તે ગર્ભશય્યા. તેમ જ 'गर्भः आशेते अस्मिन् इति गर्भाशयः। જેમાં ગર્ભ સૂઈ રહે છે તે ગર્ભાશય.

૧. वीरयति पराक्रमं करोति अथवा विशेषेण ईरयतिईर्ते वा रणादिषु इति वीरः; वीरे साधु वीर्यम् । જે પરાક્રમો કરે છે અથવા યુદ્ધાદિમાં જવા જે ખાસ ઉત્સાહપૂર્વક ધસી જાય છે, તે વીર પુરુષ; અને તેવા વીરમાં જે સારી રીતે રહે છે, તે વીર્ય.

૨. इयर्ति ऋच्छति वा प्रतिमासं नियमाद् रुधिररूपेण योनिमार्गात् इति ऋतुः, ऋतुः एव आर्तवम् । જે દર મહિને નિયમપૂર્વક યોનિમાર્ગે લોહીરૂપે આવે છે, તે ઋતુ અને તે જ આર્તવ-સ્ત્રીરજ અથવા સ્ત્રીવીર્ય

કરે છે, તે ચોવીશ તત્ત્વમય છે.) ૩૨-૩૫

જીવનું લક્ષણ

स एष वेत्ता रसनो द्रष्टा घ्राता स्पृशत्यसौ।
श्रोता वक्ता च कर्ता च गन्ता रन्तोत्सृजत्यपि ॥

अन्वय—स एव असौ वेत्ता रसनः द्रष्टा घ्राता स्पृशति। श्रोता वक्ता च कर्ता च गन्ता रन्ता उत्सृजति अपि ॥

એ જ જીવ છે, કે જે મનથી બધું જાણનાર, જીભથી સ્વાદ લેનાર, નેત્ર વડે, જોનાર, નાક(પ્રાણ) વડે સૂંઘનાર, ત્વચા વડે સ્પર્શ કરનાર, કાન વડે સાંભળનાર, મુખ વડે બોલનાર, હાથ વડે કરનાર પગ વડે ચાલનાર, ગુહ્યેંદ્રિય વડે રતિ કરનાર અને પાયુ (ગુદા) વડે મળનો ત્યાગ કરનાર પણ છે. ૩૬

ઋતુકાળે યોનિનો વિકાસ તથા ઋતુકાળ પછી સંકોચ

दिने व्यतीते नियतं सङ्कुचत्यम्बुजं यथा ॥
ऋतौ व्यतीते नार्यास्तु योनिः संव्रियते तथा ॥३७॥

अन्वय—दिने व्यतीते यथा अम्बुजं नियतं सङ्कुचति तथा ऋतौ व्यतीते नार्याः योनिः तु संव्रियते ॥

દિવસ આથમ્યા પછી કમળ જેમ નિયમિત રીતે સંકોચાય છે, તેમ ઋતુકાળ વીતતાં સ્ત્રીની યોનિ પણ તે જ રીતે સંકોચાય છે

टीका—ऋतौ—रजोदर्शनात् षोडशदिवसात्मके काले। योनिस्तु गर्भाशयम्। પ્રથમ જે દિવસે આર્તવનું દર્શન થાય તે દિવસથી માંડી સોળ રાત્રિઓ સુધીના કાળને ઋતુકાળ કહે છે યોનિ એટલે સ્ત્રીના ગુહ્ય ભાગનું દ્વાર સમજવું ૩૭

જોડલાં જન્મવાનું કારણ

बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ।
यमावित्यभिधीयेते धर्मेतरपुरःसरौ ॥३८॥

अन्वय—अन्तर्वायुना बीजे भिन्ने कुक्षिम् आगतौ धर्मेतरपुरःसरौ द्वौ जीवौ यमौ इति अभिधीयेते ॥

અંદરના વાયુથી ગર્ભસ્થાનમાં ગયેલા બીજના બે વિભાગ થાય છે ત્યારે માતાની કૂખમાં આવેલા તથા ધર્મ અને અધર્મથી દોરાયેલા તે બે જીવ 'જોડલાં' એમ કહેવાય છે. ૩૮

टीका—तौ धर्मेतरपुरःसरौ—धर्मस्तदितरोऽधर्मस्तौ पुरःसरौ ययोः, तेन यमौ धर्माधर्माभ्यां भवत इत्यर्थः। ધર્મ અને અધર્મ જેમની આગળ ચાલે છે એવા એટલે ધર્મ અને અધર્મ જેમને આગળ થઈ જેમને ગર્ભસ્થાન પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે એવા તે બે જીવો સમજવા, અર્થાત્ જોડલામાંના એકને ધર્મથી અને બીજાને અધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો ન સમજવો, પણ તે બન્ને ધર્મ તથા અધર્મથી ઉપજેલા હોય છે, એ ભાવ છે ૩૮

પુત્ર, પુત્રી કે નપુંસક જન્મવાનું કારણ

आधिक्ये रेतसः पुत्रः कन्या स्यादार्तवेऽधिके।
नपुंसकं तयोः साम्ये यथेच्छा पारमेश्वरी ॥ ३९ ॥

अन्वय—रेतसः आधिक्ये पुत्रः, आर्तवे अधिके कन्या स्यात्। तयोः साम्ये नपुंसकं, यथा पारमेश्वरी इच्छा ॥

(વીર્ય અને આર્તવ ભેગા થતાં) જો વીર્યનો ભાગ વધારે હોય તો પુત્ર અને આર્તવનો ભાગ વધારે હોય તો કન્યા જન્મે છે; તેમ જ તે વીર્ય અને આર્તવ બન્ને સરખાં હોય તો નપુંસક જન્મે છે. પછી તો જેવી પરમેશ્વરની ઇચ્છા-ઈશ્વરેચ્છાની એ વાત છે, તેમાં કોઈનું કંઈ ચાલતું નથી. ૩૯

टीका—ननु वीर्ये सति कथं पुत्रोत्पत्तिः ? सदैवार्तवस्यैव बहुत्वात्। तत्र उच्यते—आर्तवं चतुरञ्जलिप्रमाणं, शुक्रं प्रसृतिमात्रमिति ॥ वाग्भटेऽप्युक्तमात्रेयादिभिः—કોઈ ને શંકા થાય કે (એમ વીર્યનો ભાગ અધિક હોય તો જ પુત્ર જન્મે), તો સ્ત્રીની યોનિમાં આર્તવ તો વીર્ય કરતાં સદા અધિક જ હોય છે, છતાં પુત્ર-સંતાન કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? કેમકે આર્તવ ચાર ખોબા જેટલું અને વીર્ય અર્ધો ખોબા જેટલું જ હોય છે, એમ કહેલું છે વાગ્ભટમાં તથા આત્રેયાદિ મુનિઓએ પણ કહ્યું છે, કે

'मज्जा मेदो वसा मूत्रपित्तश्लेष्मशकृन्त्यसृक् ॥
रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ॥
पृथक् च प्रसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥
द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्तु ते।
समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयावतः ॥

अन्वय—मज्जा मेदः वसा मूत्रपित्तश्लेष्मशकृन्ति असृक्, रसः च जलम् अस्मिन् देहे तु एकैकाञ्जलिवर्धितम्, ओजोमस्तिष्करेतसाम् च पृथक् प्रसृतं प्रोक्तम्, स्तन्यस्य तु द्वौ अञ्जली, रजसः तु ते चत्वारः, समधातोः इदं मानम्, अतः वृद्धिक्षयौ विद्यात् ॥

'મજ્જા, મેદ, વસા, મૂત્ર, પિત્ત, કફ મળ, રુધિર, રસ અને જળ, એ આ દેહમાં

એક એક ખોબો વધતાં વધતાં છે, પણ ઓજ, મગજ અને વીર્ય એ તો દરેક અર્ધો અર્ધો ખોબો જ છે; દૂધ બે ખોબા છે અને આર્તવ ચાર ખોબા છે. સમાન ધાતુવાળા શરીરમાં એમ હોય છે, પણ વિષમ ધાતુવાળા શરીરમાં આ ઉપરથી વધઘટ જાણી લેવાં.' અર્થાત્ આર્તવ કરતાં વીર્ય હમેશાં થોડું જ હોય.

ટીકા–નૈવમ્। યતો ગર્ભાશયસ્થમેવ શુક્રમાર્તવં ચ ગર્ભોત્પત્તિહેતુ:, શુક્રં કદાચિદત્યન્તહર્ષવશાદ્દુગ્ધાદિશુક્રલદ્રવ્યસેવનાત્ શુક્રબાહુલ્યાત્ ગર્ભાશયે બહુ સ્રવતિ, કદાચિદ્દુર્મનસ્યાદિના શુક્રાલ્પત્વાત્સ્વલ્પમિતિ। એવમાર્તવમપીતિ ન દોષ:॥ આ શંકાનું સમાધાન આ છે, કે એમ નથી; કેમકે ગર્ભાશયમાં રહેલું જ વીર્ય અને આર્તવ ગર્ભની ઉત્પત્તિનું કારણ હોય છે. કોઈક વખતે દૂધ વગેરે વીર્યજનક પદાર્થોનું સેવન કરવાથી અથવા અસંત હર્ષ ઊપજવાથી વીર્ય વિશેષ થઈને ગર્ભાશયમાં ઘણું પડે છે; ત્યારે કોઈક વખતે શોકાદિને લીધે કે વીર્ય ઓછું હોવાથી ગર્ભાશયમાં થોડું પડે છે; અને એ જ પ્રમાણે આર્તવ પણ ગર્ભાશયમાં ઘણું હોય તો આર્તવ કરતાં વીર્ય વધારે હોઈ શકે અને પુત્ર જન્મી શકે, એ અભિપ્રાયથી કહેલું આ વચન સત્ય જ છે, પણ દોષયુક્ત નથી.

દોષાદિનું અમુક ચોક્કસ માપ ન હોઈ શકે

સુશ્રુત: પુનરાહ–સુશ્રુત પણ કહે છે:

'વૈલક્ષણ્યાચ્છરીરાણામસ્થાયિત્વાત્તથૈવ ચ।
દોષધાતુમલાનાં તુ પરિમાણં ન વિદ્યતે॥

અન્વય:–શરીરાણાં વૈલક્ષણ્યાત્ તથા એવ ચ અસ્થાયિત્વાત્ દોષધાતુમલાનાં પરિમાણં તુ ન વિદ્યતે॥

પ્રાણીઓનાં શરીરોની એકએકથી વિલક્ષણતા હોવાથી તથા તેઓનું અસ્થિરપણું હોવાથી તેમના દોષ, ધાતુ અને મળનું અમુક ચોક્કસ માપ હોઈ શકે નહિ.'

ટીકા–વૈલક્ષણ્યાત્ દીર્ઘહ્રસ્વકૃશાદિભેદેન સાદૃશ્યાભાવાત્, અસ્થાયિત્વાત્ વયોઽહર્નિશર્તુભુક્તેષ્વેકમાત્રાનવસ્થાનાત્॥ વિલક્ષણતા એટલે લાંબો, ટૂંકો (ઠીંગણો), પાતળો આદિ ભેદને લીધે સરખાપણું નથી; તેમ જ અસ્થિરપણું એટલે ઉંમર, દિવસ, રાત્રિ અને ઋતુના ભોગમાં એકસરખા માપની સ્થિતિ ન હોવાથી દોષાદિનું અમુક ચોક્કસ માપ થઈ શકતું નથી. ૩૯

સ્ત્રીસેવનનો નિયમ

એવં તામભિસંગમ્ય પુનર્માસાદ્ભજેદસૌ। ૪૦

અન્વય:–એવં તામ્ અભિસઙ્ગમ્ય પુન: માસાત્ અસૌ ભજેત્।

એમ એકવાર સ્ત્રીસમાગમ કર્યા પછી ફરી એક માસ થયા પછી પુરુષે એને સેવવી.

ટીકા–માસાદૂર્ધ્વમિતિ શેષ:। અર્વાગ્ગમનેન ગર્ભદ્વારવિઘટ્ટનાદ્ગર્ભચ્યુતિપ્રસઙ્ગ: સ્યાત્। કેચિત્તુ પુન: પુષ્પદર્શનેન ગર્ભાલાભનિશ્ચયે માસાદૂર્ધ્વે ગચ્છેત્, લબ્ધગર્ભાં નૈવ ગચ્છેદિતિ વદન્તિ। આમ કહેવામાં આ અભિપ્રાય છે: માસ થયા પહેલાં સમાગમ કરવાથી ગર્ભના દ્વારને આઘાત થતાં ગર્ભપાત થવાનો પ્રસંગ આવે છે. કેટલાક આમ કહે છે, કે ફરી આર્તવ દેખાવાથી ગર્ભ રહ્યો નથી, એમ નિશ્ચય થાય તો સ્ત્રી પાસે જવું, એ અભિપ્રાય 'માસ પછી જવું' એમ કહેવામાં રહેલો છે; પણ ગર્ભ જો રહ્યો હોય, તો માસ થઈ ગયા પછી પણ ન જવું. ૪૦

તરત સગર્ભા થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણ

તત્ર પરિહાર્યપરિહારાર્થં સદ્યોગૃહીતગર્ભાયા લક્ષણમાહ–

ગર્ભ રહ્યા પછી તજવા જેવી બાબતોનો ત્યાગ કરવાના કારણે જેને તરત ગર્ભ રહ્યો હોય એવી સ્ત્રીનું લક્ષણ કહે છે:

શુક્રશોણિતયોર્યોનેરસ્રાવોઽથ શ્રમોદ્ભવ:।
સક્થિસાદ: પિપાસા ચ ગ્લાનિ: સ્ફૂર્તિર્ભગે ભવેત્॥

અન્વય:–યોને: શુક્રશોણિતયો: અસ્રાવ:, અથ શ્રમોદ્ભવ: સક્થિસાદ: પિપાસા ગ્લાનિ: ચ ભગે સ્ફૂર્તિ: ભવેત્।

યોનિ દ્વારા વીર્ય અને રુધિરનો સ્રાવ ન થાય, શરીરને થાક લાગે, સાથળનો ભાગ ભારે–સજડ થાય, તરસ લાગે, ગ્લાનિ ઊપજે અને યોનિમાં ફરકવું થાય, ત્યારે જાણવું કે ગર્ભ રહ્યો છે. ૪૧

ગર્ભ રહ્યા પછીનાં લક્ષણ

સ્તનયોર્મુખકાર્ષ્ણ્યં સ્યાદ્રોમરાજ્યુદ્ગમસ્તથા।
અક્ષિપક્ષ્માણિ ચાપ્યસ્યા: સંમીલ્યન્તે વિશેષત:॥
છર્દયેત્પથ્યભુક્ ચાપિ ગન્ધાદુદ્વિજતે શુભાત્।
પ્રસેક: સદનં ચૈવ ગર્ભિણ્યા લિઙ્ગમુચ્યતે॥ ૪૨॥

અન્વય:–અસ્યા: સ્તનયો: મુખકાર્ષ્ણ્યં સ્યાત્ તથા રોમરાજ્યુદ્ગમ: ચ અક્ષિપક્ષ્માણિ અપિ વિશેષત: સંમીલ્યન્તે ચ પથ્યભુક્ અપિ છર્દયેત્ શુભાત્ ગન્ધાત્ ઉદ્વિજતે।

એ સગર્ભા થયેલી સ્ત્રીનાં બંને સ્તનની

ડીંટડીઓ કાળી થાય; રુવાંટીની પંક્તિ ઊગે તથા આંખની પાંપણો વધારે મિચાતી રહે, પથ્ય ભોજન કરે તોપણ ઊલટી થાય, સારી ગંધથી પણ કંટાળે, શરીરમાંથી લીનાશ નીકળે અને ભગ સુકાવા લાગે, એ સગર્ભા સ્ત્રીનાં લક્ષણ કહ્યાં છે. ૪૨,૪૩

પુત્રરૂપ ગર્ભવાળીના લક્ષણ

पुत्रगर्भयुतायास्तु नार्या मासि द्वितीयके।
गर्भो गर्भाशये लक्ष्यः पिण्डाकारोऽपरं शृणु ॥४४॥

अन्वय—पुत्रगर्भयुतायाः नार्याः तु द्वितीयके मासि गर्भाशये पिण्डाकारः गर्भः लक्ष्यः, अपरं शृणु।

જે સ્ત્રીના ગર્ભમાં પુત્ર[1] હોય તે સ્ત્રીને બીજે મહિને ગર્ભાશયમાં પિંડાકાર ગર્ભ જણાય છે; બીજું પણ લક્ષણ સાંભળો. ૪૪

ટીકા—પિંડાકારો વર્તુલાકૃતિ मासि द्वितीयके लक्ष्यः गर्भे पिण्डाकारो लक्ष्यः इत्यनेनैवान्यको न त्वभिन्न कोऽपि। પિંડાકાર એટલે ગોળાકાર બીજે મહિને ગર્ભ પિંડાકાર જણાય છે, એટલું બીજા મહિનાના લક્ષણમાં સમજવું ૪૪

दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणे स्तने।
दक्षिणोरुः सुपुष्टः स्यात् प्रसन्नमुखवर्णता ॥४५॥
पुंनामधेयद्रव्येषु स्वप्नेष्वपि मनोरथः।
आम्रादिफलमाप्नोति स्वप्नेषु कमलादि च ॥४६॥

अन्वय—दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात्, दक्षिणे स्तने प्राक् क्षीरं, दक्षिणोरुः सुपुष्टः स्यात्, प्रसन्नमुखवर्णता, पुंनामधेयद्रव्येषु स्वप्नेषु अपि मनोरथः, स्वप्नेषु आम्रादि फलं च कमलादि आप्नोति।

જમણી આંખ મોટી થાય, જમણા સ્તનમાં પહેલાં દૂધ આવે, જમણી જાંઘ વધી પુષ્ટ થાય, મુખની કાંતિ પ્રસન્ન રહે, પુરુષ નામવાળા પદાર્થો ઉપર સ્વપ્નમાં પણ મનોરથ થાય, સ્વપ્નમાં કેરી વગેરે ફળ તથા કમળ વગેરે મેળવે ૪૫,૪૬

કન્યારૂપ ગર્ભવાળીના લક્ષણ

कन्यागर्भवतीगर्भे पेशी मासि द्वितीयके।
पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतानि वेक्षते ॥४७॥

अन्वय—कन्यागर्भवतीगर्भे द्वितीयके मासि पेशी, पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि च विपरीतानि ईक्षते।

જેના ગર્ભમાં કન્યા[1] હોય, તેને બીજા મહિને ગર્ભસ્થાનમાં પેશી બંધાય તથા ઉપર કહેલાં પુત્રગર્ભવતીના લક્ષણથી વિપરીત દેખાય છે ૪૭

ટીકા—પેશી દીર્ઘાકૃતિ। પેશી એટલે લાંબી આકૃતિ ૪૭

નપુંસક ગર્ભવતીનાં લક્ષણ

नपुंसकं यदा गर्भे भवेदर्बुदाकृति।
उभे ते भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत् ॥४८॥

अन्वय—गर्भे यदा नपुंसकं भवेत्, तदा अर्बुदाकृति, पार्श्वे उभे भवतः, उदरं पुरस्तात् महत्।

સ્ત્રીના ગર્ભમાં જ્યારે નપુંસક[2] હોય, ત્યારે (બીજા મહિને) તે ગર્ભ અર્બુદના જેવી આકૃતિવાળો થાય છે; સ્ત્રીના બે પાસાં ઊંચાં થાય તથા પેટ આગળથી મોટું વધે છે ૪૮

ટીકા—અર્બુદ વર્તુલં કર્કટાદ્યુન્નતમ્ ॥ અર્બુદ એટલે અરધા ફળના જેવું વર્તુલ. ૪૮

નપુંસકના પાંચ ભેદ

आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भिकश्चेर्ष्यकस्तथा।
अमी सशुक्रा बोद्धव्या अशुक्रः षण्ढसंज्ञकः ॥४९॥

अन्वय—आसेक्यः च सुगन्धी च कुम्भिकः च ईर्ष्यकः, तथा अमी सशुक्राः च बोद्धव्याः षण्ढसंज्ञकः अशुक्रः।

આસેક્ય, સુગંધી, કુંભિક, ઈર્ષ્યક, એ (ચાર) નપુંસકો વીર્યવાળા જાણવા, (પાંચમો) 'ષંઢ' નામે છે, તેને વીર્ય વિનાનો જાણવો. ૪૯

આસેક્ય અથવા મુખયોનિ નપુંસક

पित्रोस्तु स्वल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्।
स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम् ॥५०॥

अन्वय—पित्रोः तु स्वल्पबीजत्वात् पुरुषः आसेक्यः भवेत्। सः शुक्रं प्राश्य असंशयम् ध्वजोच्छ्रायं लभते।

१ पुनाति पूर्वजान् वा कुलमात्मनं इति पुत्रः। જેનાથી કુળ પવિત્ર થાય છે અથવા જે કુળને પવિત્ર કરે-તારે તે પુત્ર, અથવા 'पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः। तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा। મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૩૮ માં—पुन्नाम्नः नरकात् पितरं त्रायते इति पुत्रः—પુત નામના નરકથી પિતાને જે બચાવે છે, તે પુત્ર, એમ પુત્ર ...

१ कमते कम्यते वा—लोकमध्येऽतिशयेन दीप्यते इति कन्या। જે કોમળતા વગેરે ગુણોથી દીપે છે, તે કન્યા.

२ न स्त्री न पुमान् इति नपुंसकम्। જે સ્ત્રી નથી ...

માતાપિતાના અતિ અલ્પ વીર્યને લીધે 'આસેક્ય' પુરુષ થાય છે; તે વીર્યનું પ્રાશન કરી ખરેખર લિંગનું ઉત્થાન પામે છે. ૫૦

ટીકા—પિત્રોર્માતાપિત્રોઃ સ્વલ્પવીર્યત્વાત્—સ્વલ્પશુક્રત્વાત્ । આસેક્યનામા મુખયોનીતિનામાન્તરઃ । સ શુક્રં પ્રાશ્યેતિ—સ પુરુષોઽન્યપુરુષેણ સ્વમુખે મૈથુનં કારયિત્વા તસ્ય શુક્રં પ્રાશ્ય મેહનોત્થાનં લભત ઇત્યર્થઃ ॥ માતા તથા પિતા બન્નેનું વીર્ય સમાન હોય છતાં ઘણું જ થોડું હોય તો 'આસેક્ય' નામે નપુંસક જન્મે છે; તેનું બીજું નામ 'મુખયોનિ' છે. તે પુરુષ બીજા પુરુષ પાસે પોતાના મુખમાં મૈથુન કરાવી પોતાના મુખમાં પડેલું તેનું વીર્ય ખાઈ જાય છે, તેથી તેનું લિંગ ઉત્થાન પામે છે. ૫૦

સૌગંધિક અથવા નાસાયોનિ નપુંસક

યઃ પૂતિયોનૌ જાયેત સ હિ સૌગન્ધિકો ભવેત્ ।
સ યોનિશેફસૌગન્ધ્યમાઘ્રાય લભતે બલમ્ ॥૫૧

અન્વયઃ—યઃ પૂતિયોનૌ જાયેત સઃ હિ સૌગન્ધિકઃ ભવેત્, સઃ યોનિશેફસૌગન્ધ્યમ્ આઘ્રાય બલં લભતે ।

જે પુરુષ દુર્ગંધી યોનિમાં જન્મ્યો હોય, તે 'સૌગંધિક' નામે નપુસક થાય છે; તે પુરુષ યોનિ અથવા લિંગનો ગંધ સૂંઘી (લિંગમાં) બળ મેળવે છે. ૫૧

ટીકા—સૌગન્ધિકઃ સૌગન્ધિકનામા, નાસાયોનીતિનામાન્તરમ્ । બલ—મૈથુને શક્તિમ્ । સોગંધિકનું બીજું નામ નાસાયોનિ છે; તે લિંગમાં બળ મેળવે છે—એટલે વાસ લીધા પછી મૈથુન કરવાની શક્તિ પામે છે. ૫૧

કુંભિક અથવા ગુદયોનિ નપુંસક

સ્વે ગુદેઽબ્રહ્મચર્યાદ્યઃ સ્ત્રીષુ પુંવત્ પ્રવર્તતે ।
સ કુમ્ભિક ઇતિ જ્ઞેયો ગુદયોનિસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥૫૨

અન્વયઃ—યઃ સ્વે ગુદે અબ્રહ્મચર્યાત્ સ્ત્રીષુ પુંવત્ પ્રવર્તતે, સઃ કુમ્ભિકઃ ઇતિ જ્ઞેયઃ, સ તુ ગુદયોનિઃ સ્મૃતઃ ।

જે પુરુષ પોતાની ગુદામાં મૈથુન કરાવે તથા સ્ત્રીઓ વિષે પુરુષની પેઠે આચરણ કરે—એટલે સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રત્યે પુરુષ પેઠે આચરે, એમ ઇચ્છે, તેને કુંભિક નપુંસક જાણવો; તેને ગુદયોનિ પણ કહે છે. ૫૨

ટીકા—અબ્રહ્મચર્યાત્—બ્રહ્મચર્યમ્—અમૈથુનમ્, અબ્રહ્મચર્ય—મૈથુનમ્, કિંતુ સ્ત્રીવત્ અધોભૂતઃ સ્વે ગુદે પુરુષાન્તરેણ મૈથુનં તસ્માત્ । બ્રહ્મચર્ય એટલે મૈથુન કરવું નહિ તે; અબ્રહ્મચર્ય એટલે મૈથુન કરવું; પરંતુ આ કુંભિક તો સ્ત્રીની પેઠે નીચે રહી પોતાની ગુદામાં બીજા પુરુષ પાસે મૈથુન કરાવે છે; તેથી તે ગુદયોનિ કહેવાય છે. ૫૨

ઈર્ષ્યક અથવા દૃષ્ટિયોનિ નપુંસક

દૃષ્ટ્વા વ્યવાયમન્યેષાં વ્યવાયે યઃ પ્રવર્તતે ।
ઈર્ષ્યકઃ સ તુ વિજ્ઞેયો દૃષ્ટિયોનિસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥૫૩

અન્વયઃ—યઃ અન્યેષાં વ્યવાયં દૃષ્ટ્વા વ્યવાયે પ્રવર્તતે, સઃ તુ ઈર્ષ્યકઃ વિજ્ઞેયઃ, સઃ તુ દૃષ્ટિયોનિઃ સ્મૃતઃ ।

જે પુરુષ બીજાઓનું મૈથુન જોઈ મૈથુન કરવા તૈયાર થાય, તેને 'ઈર્ષ્યક' નપુંસક જાણવો; તેને દૃષ્ટિયોનિ પણ કહે છે. ૫૩

ષંઢ નપુંસક

યો ભાર્યાયામૃતૌ મોહાદઙ્ગનેવ પ્રવર્તતે ।
તત્ર સ્ત્રીચેષ્ટિતાકારો જાયતે ષણ્ઢસંજ્ઞકઃ ॥ ૫૪ ॥

અન્વય —યઃ ઋતૌ મોહાત્ ભાર્યાયામ્ અઙ્ગના ઇવ પ્રવર્તતે, તત્ર સ્ત્રીચેષ્ટિતાકારઃ ષણ્ઢસંજ્ઞકઃ જાયતે ।

જે પુરુષ ઋતુકાળે મોહથી પોતાની સ્ત્રી વિષે સ્ત્રીની પેઠે મૈથુન કરવા પ્રવૃત્ત થાય; એટલે પુરુષ પોતે સ્ત્રીની પેઠે નીચે ચત્તો રહે અને સ્ત્રીને પુરુષની પેઠે પોતાની ઉપર રાખી મૈથુન કરે; અને તેમાં જે ગર્ભ રહી પુરુષ જન્મે, તે 'ષંઢ' નામે નપુંસક થાય છે; તેની ચેષ્ટા તથા આકાર પણ સ્ત્રી જેવાં જ હોય છે. ૫૪

ટીકા—સ્ત્રીચેષ્ટિતાકારઃ—સ્ત્ર્યાકારઃ—શ્મશ્રુરહિતઃ, સ્ત્રીચેષ્ટિતઃ—સમેહનોઽપિ પુરુષશક્તિરહિતઃ ॥ કિન્તુ સ્ત્રીવદધોભૂતઃ સ્વે ગુદે પુરુષાન્તરેણ મૈથુનમ્ (કારયતીત્યર્થઃ)। તેની ચેષ્ટા સ્ત્રી જેવી એટલે તેના જેવા લટકા, અને આકાર પણ સ્ત્રી જેવો એટલે મૂછ વગેરેથી રહિત હોય છે; વળી તેને લિંગ હોય છતાં પુરુષશક્તિથી રહિત હોઈ સ્ત્રીની પેઠે નીચે પડી પોતાની ગુદામાં બીજા પુરુષ દ્વારા મૈથુન કરાવવું, એમ પણ સ્ત્રીની ચેષ્ટા તે કરે છે. ૫૪

નરના જેવી ચેષ્ટાવાળી (વંધ્ય) કન્યા

ઋતૌ ઋતૌ પુરુષવત્પ્રવર્તેતાઙ્ગના યદિ ।
તત્ર કન્યા યદિ ભવેત્સા ભવેન્નરચેષ્ટિતા ॥ ૫૫ ॥

અન્વયઃ—ઋતૌ ઋતૌ અઙ્ગના યદિ પુરુષવત્ પ્રવર્તેત, તત્ર યદિ કન્યા ભવેત્, સા નરચેષ્ટિતા ભવેત્ ।

દરેક ઋતુકાળે (મૈથુન કરતી વેળા) સ્ત્રી જો પુરુષની પેઠે આચરણ કરે—એટલે તે પુરુષને નીચે રાખી પોતે ઉપર રહીને મૈ...

ડીંટડીઓ કાળી થાય; રુવાંટીની પંક્તિ ઊગે તથા આંખની પાંપણો વધારે ભિજાતી રહે; પથ્ય ભોજન કરે તોપણ ઊલટી થાય; સારી ગંધથી પણ કંટાળે; શરીરમાંથી ભીનાશ નીકળે અને અંગ સુકાવા લાગે; એ સગળાં સ્ત્રીનાં લક્ષણ કહ્યાં છે. ૪૨,૪૩

પુત્રરૂપ ગર્ભવાળીનાં લક્ષણ

पुत्रगर्भयुतायास्तु नार्या मासि द्वितीयके।
गर्भो गर्भाशये स्त्रया पिण्डाकारोऽपर शृणु ॥४४॥

अन्वय—पुत्रगर्भयुताया नार्या तु द्वितीयके मासि गर्भाशये पिण्डाकार गर्भ भवेत्, अपर शृणु।

જે સ્ત્રીના ગર્ભમાં પુત્ર[1] હોય તે સ્ત્રીને બીજે મહિને ગર્ભાશયમાં પિંડાકાર ગર્ભ જણાય છે; બીજું પણ લક્ષણ સાંભળો:૪૪

ટીકા—પિણ્ડાકારો વર્તુલાકૃતિ, માસિ દ્વિતીયક ઇત્યસ્ય ગર્ભ પિણ્ડાકારો ભવત્ ઇત્યનેનૈવાન્યથો ન તસ્મિન્ મ્રોહેઽપિ। પિંડાકાર એટલે ગોળાકાર. બીજે મહિને ગર્ભ પિંડાકાર જણાય છે, એટલું બીજા મહિનાના સંબંધમાં સમજવું. ૪૪

दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणे स्तने।
दक्षिणोरुः सुपुष्टः स्यात् प्रसन्नमुखवर्णता ॥४५॥
पुन्नामधेयद्रव्येषु स्वप्नेष्वपि मनोरथः।
माप्नाति पद्मपद्माद्यानि स्वप्नेषु कमलादि च ॥४६॥

अन्वय—दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात्, दक्षिणे स्तने प्राक् क्षीरं, दक्षिणोरु सुपुष्ट स्यात्, प्रसन्नमुखवर्णता, पुन्नामधेयद्रव्येषु स्वप्नेषु अपि मनोरथ, स्वप्नेषु आम्रादि-फलं च कमलादि आप्नोति।

જમણી આંખ મોટી થાય, જમણા સ્તનમાં પહેલાં દૂધ આવે, જમણી જાંઘ વધુ પુષ્ટ થાય, મુખની કાંતિ પ્રસન્ન રહે, પુરુષ નામવાળા પદાર્થો ઉપર સ્વપ્નમાં પણ મનોરથ થાય; સ્વપ્નમાં કેરી વગેરે ફળ તથા કમળ વગેરે મેળવે. ૪૫,૪૬

કન્યારૂપ ગર્ભવાળીનાં લક્ષણ

कन्यागर्भवतीगर्भे पेशी मासि द्वितीयके।
पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतानि चेक्षते ॥४७॥

अन्वय—कन्यागर्भवतीगर्भे द्वितीयके मासि पेशी, पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि च विपरीतानि ईक्षते।

જેના ગર્ભમાં કન્યા[1] હોય, તેને બીજા મહિને ગર્ભસ્થાનમાં પેશી બંધાય તથા ઉપર કહેલાં પુત્રગર્ભવતીનાં લક્ષણથી વિપરીત દેખાય છે ૪૭

ટીકા—પેશી દીર્ઘાકૃતિ। પેશી એટલે લાંબી આકૃતિ. ૪૭

નપુંસક ગર્ભવતીનાં લક્ષણ

नपुंसके यदा गर्भे भवेदर्बुदसन्निभाकृतिः।
उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत् ॥४८॥

अन्वय—गर्भे यदा नपुंसकं भवेत्, गर्भ अर्बुदाकृति, पार्श्वे उन्नत भवत, उदर पुरस्तात् महत्।

સ્ત્રીના ગર્ભમાં જ્યારે નપુંસક[2] હોય, ત્યારે (બીજા મહિને) તે ગર્ભ અર્બુદના જેવી આકૃતિવાળો થાય છે; સ્ત્રીનાં બે પાસાં ઊંચાં થાય તથા પેટ આગળથી મોટું વધે છે ૪૮

ટીકા—અર્બુદ ગ્રન્થિ: ... । અર્બુદ એટલે ગરબા ગાંઠના જેવું વર્તુલ. ૪૮

નપુંસકના પાંચ ભેદ

आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भिकश्चेर्ष्यकस्तथा।
अमी सशुक्रा बोद्धव्या अशुक्रा पञ्चमः षण्ढकः ॥४९॥

अन्वय—आसेक्य च सुगन्धी च कुम्भिक च ईर्ष्यक, तथा अमी सशुक्रा बोद्धव्या, पञ्चम षण्ढक अशुक्र।

આસેક્ય, સુગંધી, કુંભિક, ઈર્ષ્યક, એ (ચાર) નપુંસકો વીર્યવાળા જાણવા; (પાંચમો) 'ષંઢ' નામે છે, તેને વીર્ય વિનાનો જાણવો. ૪૯

આસેક્ય અથવા મુખયોનિ નપુંસક

पित्रोस्तु स्वल्पवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्।
स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम् ॥५०॥

अन्वय—पित्रो तु स्वल्पवीर्यत्वात् पुरुष आसेक्य भवेत्। स शुक्रं प्राश्य असंशयम् ध्वजोच्छ्राय लभते।

१. पुन्नाति पुत्रो वा पुन्नाम्नः इति पुत्र। જેનાથી કુળ પવિત્ર થાય છે અથવા જે કુળને પવિત્ર કરનારો તે પુત્ર; અથવા 'पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात् पितरं त्रायते सुत। तस्मात् पुत्र इति प्रोक्त स्वयमेव स्वयंभुवा।' મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૩૮ માં—પુત્ર નામના નરકથી પિતાને જે બચાવે છે, તે પુત્ર, એમ પુત્ર શબ્દને પુત્ર શબ્દની વ્યાખ્યા કરી છે

१. कनति कमनीया भवति—कान्त्यादिगुणैः दीप्यते इति कन्या। જે કોમળતા વગેરે ગુણોથી દીપે છે, તે કન્યા

२. न स्त्री न पुमान् इति नपुंसक। જે સ્ત્રી નથી ને પુરુષ નથી, તે નપુંસક

માતાપિતાના અતિ અલ્પ વીર્યને લીધે 'આસેક્ય' પુરુષ થાય છે; તે વીર્યનું પ્રાશન કરી ખરેખર લિંગનું ઉત્થાન પામે છે. ૫૦

ટીકા–પિત્રોરત્યલ્પબીજત્વાત્, માતાપિત્રોરત્યલ્પશુક્રત્વાત્ । આસેક્યનામા નપુંસકઃ । स शुक्रं प्राश्य–स पुरुषोऽन्यपुरुषस्य शुक्रं पीत्वा ध्वजोच्छ्रायम्–लिङ्गोत्थानं लभते ॥ માતા તથા પિતા બંનેનું વીર્ય અલ્પ હોય તેમાંથી જે પુત્ર થાય તે 'આસેક્ય' નામે નપુંસક જન્મે છે; તેનું બીજું નામ 'મુખયોનિ' છે. તે પુરુષ બીજા પુરુષ પાસે પોતાના મુખમાં મૈથુન કરાવી પોતાના મુખમાં પડેલું તેનું વીર્ય ચાટી જાય છે, તેથી તેના લિંગનું ઉત્થાન થાય છે. ૫૦

સૌગંધિક અથવા નાસાયોનિ નપુંસક

यः पूतियोनौ जायेत स हि सौगन्धिको भवेत् ।
स योनिशेफसौगन्ध्यमाघ्राय लभते बलम् ॥५१॥

अन्वयः–यः पूतियोनौ जायेत, सः हि सौगन्धिकः भवेत्, सः योनिशेफसौगन्ध्यम् आघ्राय बलं लभते ।

જે પુરુષ દુર્ગંધી યોનિમાં જન્મ્યો હોય, તે 'સૌગંધિક' નામે નપુંસક થાય છે; તે પુરુષ યોનિ અથવા લિંગનો ગંધ સુંઘી (લિંગમાં) બળ મેળવે છે. ૫૧

ટીકા–સૌગન્ધિકઃ સૌગન્ધિકનામા, નાસાયોનીતિનામાન્તરમ્ । બલ–મૈથુને શક્તિમ્ । સૌગંધિકનું બીજું નામ નાસાયોનિ છે; તે લિંગમાં બળ મેળવે છે–એટલે વાસ લીધા પછી મૈથુન કરવાની શક્તિ પામે છે. ૫૧

કુંભિક અથવા ગુદયોનિ નપુંસક

स्वे गुदेऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्तते ।
स कुम्भिक इति ज्ञेयो गुदयोनिस्तु स स्मृतः ॥५२

अन्वयः–यः स्वे गुदे अब्रह्मचर्यात् स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्तते, सः कुम्भिकः इति ज्ञेयः, स तु गुदयोनिः स्मृतः ।

જે પુરુષ પોતાની ગુદામાં મૈથુન કરાવે તથા સ્ત્રીઓ વિષે પુરુષની પેઠે આચરણ કરે–એટલે સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રત્યે પુરુષ પેઠે આચરે, એમ ઇચ્છે, તેને કુંભિક નપુંસક જાણવો; તેને ગુદયોનિ પણ કહે છે. ૫૨

ટીકા–અબ્રહ્મચર્યાત્–બ્રહ્મચર્યમ્–અમૈથુનમ્, અબ્રહ્મચર્ય–મૈથુનમ્, કિંતુ સ્ત્રીવત્ અધોભૂતઃ સ્વે ગુદે પુરુષાન્તરેણ મૈથુનં તસ્માત્ । 'બ્રહ્મચર્ય' એટલે મૈથુન કરવું નહિ તે; અબ્રહ્મચર્ય એટલે મૈથુન કરવું; પરંતુ આ ઉપરાંત તે સ્ત્રીની પેઠે નીચે પડી પોતાની ગુદામાં બીજા પુરુષ પાસે મૈથુન કરાવે છે; તેથી તે ગુદયોનિ કહેવાય છે. ૫૨

ઈર્ષ્યક અથવા દૃગ્યોનિ નપુંસક

दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्तते ।
ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयो दृग्योनिस्तु स स्मृतः ॥५३

अन्वयः–यः अन्येषां व्यवायं दृष्ट्वा व्यवाये प्रवर्तते, स तु ईर्ष्यकः विज्ञेयः, स तु दृग्योनिः स्मृतः ।

જે પુરુષ બીજાઓનું મૈથુન જોઈને મૈથુન કરવા તૈયાર થાય, તેને 'ઈર્ષ્યક' નપુંસક જાણવો; તેને દૃગ્યોનિ પણ કહે છે. ૫૩

ષંઢ નપુંસક

यो भार्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्तते ।
तत्र स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्ढसंज्ञकः ॥५४॥

अन्वयः–यः ऋतौ मोहात् भार्यायाम् अङ्गना इव प्रवर्तते, तत्र स्त्रीचेष्टिताकारः षण्ढसंज्ञकः जायते ।

જે પુરુષ ઋતુકાળે મોહથી પોતાની સ્ત્રી વિષે સ્ત્રીની પેઠે મૈથુન કરવા પ્રવૃત્ત થાય; એટલે પુરુષ પોતે સ્ત્રીની પેઠે નીચે ચત્તો રહે અને સ્ત્રીને પુરુષની પેઠે પોતાની ઉપર રાખી મૈથુન કરે; અને તેમાં જે ગર્ભ રહી પુરુષ જન્મે, તે 'ષંઢ' નામે નપુંસક થાય છે; તેની ચેષ્ટા તથા આકાર પણ સ્ત્રી જેવાં જ હોય છે. ૫૪

ટીકા–સ્ત્રીચેષ્ટિતાકારઃ–સ્ત્રીવદાકાર:–શ્મશ્રુરહિતઃ, સ્ત્રીચેષ્ટિતઃ–સમેહનોઽપિ પુરુષશક્તિરહિતઃ ॥ કિન્તુ સ્ત્રીવદધોભૂતઃ સ્વે ગુદે પુરુષાન્તરેણ મૈથુનમ્ (કારયતીત્યર્થઃ)। તેની ચેષ્ટા સ્ત્રી જેવી એટલે તેના જેવા લટકા, અને આકાર પણ સ્ત્રી જેવો એટલે મૂછ વગેરેથી રહિત હોય છે; વળી તેને લિંગ હોય છતાં પુરુષશક્તિથી રહિત હોઈ સ્ત્રીની પેઠે નીચે પડી પોતાની ગુદામાં બીજા પુરુષ દ્વારા મૈથુન કરાવવું, એમ પણ સ્ત્રીની ચેષ્ટા તે કરે છે. ૫૪

નરના જેવી ચેષ્ટાવાળી (વંઠળ) કન્યા

ऋतौ ऋतौ पुरुषवत्प्रवर्तेताङ्गना यदि ।
तत्र कन्या यदि भवेत्सा भवेन्नरचेष्टिता ॥५५॥

अन्वयः–ऋतौ ऋतौ अङ्गना यदि पुरुषवत् प्रवर्तेत, तत्र यदि कन्या भवेत्, सा नरचेष्टिता भवेत् ।

દરેક ઋતુકાળે (મૈથુન કરતી વેળા) સ્ત્રી જો પુરુષની પેઠે આચરણ કરે–એટલે તે પુરુષને નીચે રાખી પોતે ઉપર રહીને વિપરીત મૈથુન

કરાવે અને તેમાં જો કન્યા ઉત્પન્ન થાય, તો તે પુરુષના જેવી ચેષ્ટાવાળી થાય. ૫૫

ગર્ભની બીજી પ્રકૃતિઓ

यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथंचन ।
मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥५६॥

अन्वय—यदा नार्यौ कथंचन वृषस्यन्त्यौ उपेयाताम्, अन्योन्यं शुक्रं मुञ्चन्त्यौ (भवतः) तत्र अनस्थि जायते।

જ્યારે બે સ્ત્રીઓ કોઈ પ્રકારે સામસામું મૈથુન કરવા તત્પર થાય અને સામસામું બીજીની યોનિમાં વીર્ય મૂકે, ત્યારે તેમાં અસ્થિ વિનાનો ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૬

टीका—पुरुषवत् स्त्रियमारुह्य या तस्या योनौ योनि- घर्षणं करोति । अनस्थि—अस्थिवर्जं गर्भम्, कोमलास्थिकमित्यर्थः । અર્થાત્ એક સ્ત્રી પુરુષની પેઠે બીજી સ્ત્રી ઉપર ચડી તેની યોનિ પર પોતાની યોનિનું ઘર્ષણ કરે, ત્યારે (સામસામે) વીર્ય છોડી બીજીની યોનિમાં મૂકવાથી અસ્થિ વિનાનો ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે—અસ્થિ વિનાનો એટલે કે કોમળ અસ્થિવાળો.

ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत् ।
आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥५७॥
मासि मासि प्रवर्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः ।
कललं जायते तस्य वर्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥५८॥

अन्वय—या तु नारी ऋतुस्नाता स्वप्ने मैथुनम् आचरेत्, वायुः आर्तवम् आदाय कुक्षौ गर्भं हि करोति । स गर्भः मासि मासि गर्भलक्षणः प्रवर्धेत, तस्य पैतृकैः गुणैः वर्जितं कललं जायते ।

જે સ્ત્રી ઋતુસ્નાન કર્યા પછી સ્વપ્નમાં જો મૈથુન કરે, તો વાયુ તેના આર્તવને લઈ તેની કૂખમાં ગર્ભ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ગર્ભ, ગર્ભનાં લક્ષણથી યુક્ત હોઈ મહિને મહિને વૃદ્ધિ પામે છે. તેનો પિતા સંબંધી ગુણથી રહિત એવો માંસનો એક લોચો ઉપજે છે ૫૭,૫૮

टीका—गर्भलक्षणः—गर्भलक्षणैः । पैतृकैर्गुणैः—केशश्मश्रुलोमनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतिभिः ॥ ગર્ભનાં લક્ષણવાળો ભર્તા વિનાના ગુણથી રહિત એટલે કેશ, દાઢી, રુવાંટાં, નખ, દાંત, શિરા, સ્નાયુ, ધમની, વીર્ય ઇત્યાદિથી રહિત હોય છે. ૫૮

सर्पवृश्चिककूष्माण्डाकृतयो विकृताश्च ये ।
गर्भास्ते योषितस्तासां ज्ञेयाः पापकृतो भृशम् ॥५९॥
गर्भो वातप्रकोपेण दोहदे वापमानिते ।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च ॥६०॥

अन्वय—ये गर्भाः सर्पवृश्चिककूष्माण्डाकृतयः च विकृताः (स्युः), ते च तासां योषितां भृशं पापकृताः ज्ञेयाः । दोहदे च अपमानिते वातप्रकोपेण गर्भः कुब्जः कुणिः पङ्गुः मूकः च मिन्मिनः एव भवेत् ॥

(સ્ત્રીઓને) જે ગર્ભ સર્પ, વીંછી અને કોળા જેવી આકૃતિવાળા અને વિકૃત થાય છે, તે ગર્ભને અને તે સ્ત્રીઓને અત્યંત પાપી સમજવા. ગર્ભવતી સ્ત્રીની ઇચ્છાનું અપમાન કરવાથી વાયુનો પ્રકોપ થવાને લીધે તે ગર્ભ કૂબડો, ખોડીલો, લંગડો, મૂંગો તથા બોબડો જ થાય છે. ૫૯,૬૦

જેવાં માતાપિતા તેવી પ્રજા

आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ ।
स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥६१॥

अन्वय—यादृशीभिः आहाराचारचेष्टाभिः समन्वितौ स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रः अपि तादृशः (स्यात्) ॥

જેવો આહાર, જેવો આચાર અને જેવી ચેષ્ટાથી યુક્ત કોઈ સ્ત્રી-પુરુષ સમાગમ કરે છે, તે બેથી થયેલો પુત્ર પણ તેવો જ થાય. ૬૧

टीका—समुपेयातां—संयोगं गच्छेताम्—એટલે સમાગમ કરે છે ૬૧

ગર્ભનું લક્ષણ

गर्भाशयगतं शुक्रमार्तवं जीवसंज्ञकम् ।
प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्वं गर्भसंज्ञकम् ॥६२॥
कालेन वर्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः ।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥६३॥

अन्वय—गर्भाशयगतं शुक्रम् आर्तवं जीवसंज्ञकं सविकारा च प्रकृतिः तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम्, कालेन वर्धितः गर्भः यदि अङ्गोपाङ्गसंयुतः भवेत् तदा स मुनिभिः शरीरी इति निगद्यते ॥

ગર્ભાશયમાં ગયેલું વીર્ય, આર્તવ, તેમાં પ્રકટ થયેલો જીવ તથા વિકારયુક્ત પ્રકૃતિ એ સર્વની 'ગર્ભ' એવી સંજ્ઞા છે. એ ગર્ભ કાળે કરી જ્યારે વધેલો થાય છે તથા અંગ અને ઉપાંગથી યુક્ત થાય છે, ત્યારે મુનિઓ તેને 'શરીરી' અથવા શરીરવાળો કહે છે.

टीका—अङ्गोपाङ्गसंयुतः—साङ्गोपाङ्गः । અંગ અને ઉપાંગયુક્ત એટલે અંગ તથા ઉપાંગ પ્રકટે છે ત્યારે,

એમ સમજવું. ૬૩

મનુષ્યનાં અંગ તથા ઉપાંગ

तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः ।
मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः शृणुत यत्नतः ॥६४
आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः ।
तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गं च ललाटं भ्रूयुगं तथा ॥६५॥
नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्तेते द्वे कनीनिके ।
दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी ॥६६॥
पक्ष्माण्यपाङ्गे शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुलिद्वयम् ।
पालिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्तिता ॥६७॥
ओष्ठाधरौ च सृक्किण्यौ मुखं तालु हनुद्वयम् ।
दन्ताश्च दन्तवेष्टश्च रसना चिबुकं गलः ॥ ६८ ॥
द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया मूर्धा विधार्यते ।
तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ॥ ६९ ॥
तत्रोपरि मतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वधः ।
कफोणियुक्तं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा ॥ ७० ॥
मणिबन्धौ तले हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश ।
नखाश्च दश ते स्याख्या दश चैवाः प्रकीर्तिताः ॥
चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।
स्तनौ पुंसस्तथा नार्या विशेष उभयोरयम् ॥७२
यौवनागमने नार्याः पीवरौ भवतः स्तनौ ।
गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ ॥ ७३ ॥
हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥ ७४ ॥
आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् ।
अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि ॥७५

टीका–चेतनास्थानमुत्तममिति, अयमभिप्रायः

'चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।
केशलोमनखाग्रं च मलं द्रव्यगुणैर्विना ॥'

–इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमुक्तम्, तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति ।

कक्षयोर्वक्षसः सन्धी जत्रुणी समुदाहृते ।
कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्यातां च वङ्क्षणौ ॥७६
उदरं पञ्चमं चाङ्गं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् ।
सपृष्ठवंशं पृष्ठं तु समस्तं सप्तमं स्मृतम् ॥७७॥
उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नतः ।
शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः ॥७८॥
रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः ।
हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनजः ॥७९॥
अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थितिः ।
तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥८०॥
अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात्क्लोम तिष्ठति ।
जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम् ॥८१॥

टीका–क्लोम तिलकम्, एतत्तु वातरक्तजम्, अत्र वृद्धवाग्भटः

'रक्तादनिलसंयुक्तात्तिलकस्य समुद्भवः.' इति ।

मेदःशोणितयोः साराद्वृक्कयोर्युगलं भवेत्
तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ॥८२॥
उर्काः सार्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः ।
अर्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्दिशेत् ॥८३
उन्डुकश्च कटी चापि त्रिकं वस्तिश्च वङ्क्षणौ ।
कण्डराणां प्ररोहः स्यात्स्थाने तद्वीर्यमूत्रयोः ॥८४
स एव गर्भस्याधानं कुर्याद्गर्भाशये स्त्रियाः ।
शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्ता सा च कीर्तिता ॥८५
तस्यास्तृतीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ।
वृषणौ भवतः सारात्कफासृग्भ्यां च मेदसाम् ॥८६
वीर्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ ।
गुदस्य मानं सर्वस्य सार्धं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥८७
तत्र स्युर्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्तनिभास्तु ताः ।
प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा सार्धाङ्गुलमिता मता ॥८८
उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्धाङ्गुलसंमिता ।
तस्याधः संवरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता ॥८९
अर्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधैर्गुदमुखं मतम् ।
मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः ॥९०
पुंसः प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च योषितः ।
तयोः ककुन्दरे स्यातां सक्थिनी त्वङ्गमष्टमम् ॥९१
तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् ॥
जङ्घे द्वे घुटिके पार्ष्णी तले च प्रपदे तथा ।
पादावङ्गुलयस्तत्र दश तासां नखा दश ॥९२

अन्वयः–तस्य तु अङ्गानि उपाङ्गानि सुश्रुतशास्त्रतः ज्ञात्वा मस्तकात् अभिधीयन्ते, हे शिष्याः ! यत्नतः शृणुत ॥

आद्यम् अङ्गं शिरः प्रोक्तं, तदुपाङ्गानि कुन्तलाः, तस्य अन्तः मस्तुलुङ्गं च ललाटं तथा भ्रूयुगं, नेत्रद्वयं, तयोः अन्तर् द्वे कनीनिके वर्तेते, दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी, पक्ष्माणि अपाङ्गे शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुलिद्वयम् । पालिद्वयं कपोलौ च सृक्किण्यौ मुखं तालु हनुद्वयम् । च दन्ताः दन्तवेष्टः च रसना चिबुकं गलः ।

द्वितीयम् अङ्गं तु ग्रीवा, यया मूर्धा विधार्यते । तृतीयं बाहुयुगलम्, अथ तदुपाङ्गानि ब्रुवे, तत्र उपरि स्कन्धौ मतौ, अधः तु प्रगण्डौ भवतः, तथा तदधः कफोणियुक्तं प्रकोष्ठयुगलं मणिबन्धौ तले हस्तौ, तयोः च अङ्गुलयः

दश, च मज्जा, ते दश स्थाप्या एष ज्ञेया अधिष्ठिता ।

चतुर्थम् अङ्गं तु वक्षः, अस्य तदुपाङ्गानि ब्रुवे । पुंसः तथा नार्याः स्तनौ, उभयोः अपि विशेष–यौवनागमने नार्याः स्तनौ पीवरौ भवतः । गर्भवत्याः प्रसूतायाः तौ एव क्षीरपूरितौ । हृदयं पुण्डरीकेण सदृशम् अधोमुखं स्यात् । जाग्रत तद् विकसति, स्वपतः तु निमीलति । तत् तु जीवस्य आशयः उत्तमं चेतनास्थानम् । अत तस्मिन् तमोऽभ्यावृते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि ॥

कक्षयो वक्षस सन्धी जत्रुणी अंसद्वयाहृते, तथे अंसे समासमाते, तथा च बाहुमूलौ च स्यातम् ।

उदरं च पञ्चमं अङ्गं, पार्श्वद्वयं मतम्, पृष्ठ वंशं समस्तं पृष्ठं तु सरमं स्मृतम् । उपाङ्गानि च कथ्यन्ते, तानि अस्य आशयादीनि । हृदयात् अध वामतः शोणितवह प्लीहा वामतः । स रक्तवाहिशिराणां मूल मर्मितिम, कथितः, हृदयात् च अध वामतः रक्तफेनज फुप्फुस । हृदयात् च अध दक्षिणतः अपि यकृत स्थिति, तत् तु शोणितस्य रञ्जकपित्तस्य स्थानं मतम् । हृदयात् अध दक्षिणे भागे तु क्लोम तिष्ठति, जलवाहि-शिरामूलं तृष्णाच्छादनकं मतम् ।

मेदःशोणितयो सारात् वृक्कयो तुम्बकं भवेत्, तौ तु जठरस्थस्य मेदसः पुष्टिकरौ प्रोक्तौ । सूरिभिः पुंसाम् अन्त्राणि सार्धा त्रय व्यामा उक्ता. । योषित अन्त्राणि अर्धव्यामेन हीनानि निर्दिशेत् । उन्दुकः च बस्ती अपि च त्रिकं बस्तिः च वङ्क्षणौ अन्त्रजालं प्रदेशः, तत् वीर्यमूत्रयो स्थानं स्यात् । स एव स्त्रिया गर्भाशये पर्यस्य आशानं कुर्यात् । योनि शङ्खनाभ्याकृति, सा च त्र्यावर्ता कीर्तिता । तस्या तृतीये आवर्ते तु गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । कफासृग्मांस च मेदसां सारात् वृषणौ भवत. । तौ वीर्यवाहिशिराणां पोषणकौ मतौ । शफस्य गुदस्य मार्गं सार्धं चतुरङ्गुलं स्यात् । तत्र त्रिसः वलय स्यु, ता तु शङ्खावर्तनिभा । पूर्वा प्रवाहिणी भवेत्, सार्धाङ्गुलमिता मता । तस्य तु उत्सर्जनी, सा सार्धाङ्गुलसंमिता । तस्य अथ संवरणी स्यात्, एकाङ्गुलप्रमा मता । गुदे गुदमुखे तु अर्धाङ्गुलप्रमाणं मतम् । अथ पशु देहे अन्त्रोत्तरीय मार्गं विनिर्मितः । पुंस यौ तु प्रोक्तौ स्तनौ तौ च योषित स्तिभ्यौ । तयो कुन्दरे स्यातां, तरुणी तु भरतम् अङ्गं । तदुपाङ्गानि च कूर्म–जत्रुणी, नितम्बपृष्ठम्, द्वे जङ्घे पुष्टिके पार्श्वौ तथे तथा च प्रपदे, पादौ, तत्र दश अङ्गुलय, तासां दश नखा ।

મનુષ્યનાં અંગ તથા ઉપાંગ સુશ્રુત શાસ્ત્ર માંથી જાણી પ્રથમ મસ્તકથી માંડી ક્રમીએ ડીએ, કે લિખ્યો, તે તમે કાળજીથી સાંભળો.

પ્રથમ અંગ મસ્તક છે, તેનાં ઉપાંગ કેશ છે; તેમજ માથામાં રહેલું મગજ, લલાટ, બન્ને ભ્રમર, બે નેત્ર, તેની બે કીકીઓ, બે દષ્ટિ, બે કાળા ગોળા, કાળા ગોળાની આસપાસના બે ધોળા ભાગ, બે પોપચાં, બે પાંપણો, બે અપાંગ. બે લમણા, બે કાન, કાનની બહારનાં બે પોલાણની આસપાસનો ભાગ, બન્ને કાનની પાળીઓ, બે ગાલ, નાક, બન્ને હોઠ, બે બખોલાં, મોઢું, તાળવું, બન્ને જડબાં, દાંત, દાંતની આસપાસનું માંસ વેષ્ટન-અવાળુ-પેઢાં, જીભ, હડપચી અને ગળુ–આ બધાં માથાને લગતાં ઉપાંગ છે.

બીજુ અંગ ડોકું છે, જેના વડે માથું ધારણ કરી રખાય છે.

ત્રીજું અંગ બન્ને બાહુ છે, એનાં ઉપાંગ હવે કહું છું : તેમાં બન્ને બાહુ ઉપરના ભાગ, તેની નીચે બે બગલ, તેની નીચેનો ભાગ, બે કોણી તથા બન્ને પ્રકોષ્ઠ, બે મણિબંધ (કાંડાં), હાથની હથેળી તથા તેની [illegible] બનો ભાગ; બે હાથ, તેની દશ આંગળીઓ, તેના નખ; નખમાં પણ દશ સ્થાપ્ય એટલે નહિ કાપવાના તથા દશ છેદ્ય એટલે કાપવાના કહ્યા છે.

ચોથું અંગ છાતી છે; તેના ઉપાંગ હવે કહું છું : પુરુષને તથા સ્ત્રીને બે બે સ્તન હોય છે, તે બન્નેના સ્તનમાં ફરક આ છે, કે સ્ત્રીને જુવાની આવે છે ત્યારે તેનાં સ્તન માંસથી ભરાવદાર થાય છે; તેમજ સ્ત્રી જ્યારે સગર્ભા થાય અને પ્રસૂતા થાય ત્યારે તેનાં તે બેય સ્તન દૂધથી ભરાય છે. (છાતીની અંદર તેની પાસે) હૃદય છે; તે કમળ સરખું તથા નીચા મોઢાનું છે; માણસ જાગતો હોય ત્યારે તે ખીલેલું રહે છે અને ઊંઘે છે ત્યારે તે બિડાઈ જાય છે; તે હૃદય જીવનું સ્થાન છે; અને ચેતનાશક્તિનું ઉત્તમ સ્થાન છે, તેથી જ્યારે તે તમસ્ અથવા અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી વ્યાપ્ત થાય છે, ત્યારે પ્રાણીઓ સૂઈ જાય છે. (અહીં ઉત્તમ ચેતનાસ્થાન છે, એમ કહે

વામાં આ અભિપ્રાય છે: જો કે 'કેશ, રૂંવાં, નખના અગ્રભાગ, મળ અને દ્રવ્ય–ગુણ વિના બાકીનો ઇંદ્રિયો સહિત દેહ તથા મન, એ ચેતનાનું સ્થાન છે.' એમ કહીને ચરક મુનિએ આખા શરીરને ચેતનાનુ સ્થાન કહેલું છે, પણ તેના કરતાંયે હૃદય તો ખાસ વધારે ચેતનાનું સ્થાન છે, એમ અહીં કહેવાનો ભાવ છે.) બગલ અને છાતીની વચ્ચેના સાંધાને જત્રુ (હાંસડી) કહે છે; તે બે જત્રુ, અને બે જે બગલ કહી છે, તેના બે બગલના સાંધા (વંક્ષણ) બનેલા છે.

હવે પાંચમું અંગ ઉદર (પેટ) છે; છઠ્ઠું અંગ બે પાસાં છે અને સાતમું અંગ બરડાની કરોડ સુદ્ધાં બરડો (પીઠ) છે; તેનાં ઉપાંગ હું તને કહું છું; તેઓને તું કાળજીથી સમજ. હૃદયની નીચે ડાબે પડખે રુધિરમાંથી પ્લીહા (બરળ) ઉત્પન્ન થાય છે; તે લોહીને વહેતી નાડીઓનું મૂળ છે, એમ મહર્ષિઓએ કહેલુ છે; તેમજ હૃદયથી નીચે ડાબે પડખે ફેફસું છે; તે રુધિરના ફીણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે; હૃદયની નીચે જમણે પડખે યકૃત્ આવેલું છે; તે રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલું અને રંજક પિત્તનું સ્થાન છે. હૃદયની નીચે જમણે પડખે ક્લોમન્ આવેલું છે; તે જળને વહેતી નાડીઓનું મૂળ છે. અને તરસને છિપાવનાર મનાય છે. (ક્લોમનનું જ બીજું નામ તિલક છે તથા તે વાયુ તથા રુધિરથી ઊપજેલું છે. વૃદ્ધવાગ્ભટ[1] કહે છે કે, 'વાયુ સાથે મળેલા લોહીથી કોષ્ઠનું ઉત્પન્ન થયેલું છે;') મેદ અને રુધિરના સારથી બન્ને અંડકોશ બનેલા છે તથા તે જઠરમાં રહેલા મેદને પુષ્ટિ કરનારા છે. વિદ્વાન પુરુષોએ પુરુષનાં આંતરડાં સાડાત્રણ વાંભ લાંબાં કહેલાં છે તથા સ્ત્રીઓનાં આંતરડાં તે કરતાં અરધી વાંભ ઓછાં (ત્રણ વાંભ) છે. ઉન્દુક, કટિ, ત્રિક (બરડાની કરોડનો છેડો), પેડુ, જાંઘના બે સાંધા, મોટા સ્નાયુના અંકુર–તે વીર્ય અને મૂત્રનું સ્થાન છે; તથા સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં ગર્ભનું સ્થાપન પણ તે જ કરે છે. યોનિ શંખની નાભિ જેવી છે તથા તેને ત્રણ આવર્ત હોય છે, એમ કહ્યું છે. તેના ત્રીજા આવર્તમાં ગર્ભને રહેવાનું સ્થાન છે. કફ, રુધિર અને મેદના તત્ત્વથી વૃષણ બનેલા છે; તે વીર્યને વહેતી નાડીના આધારભૂત છે અને પુરુષત્વને આપનાર છે. હરકોઈની ગુદાનું માપ સાડાચાર આંગળ છે; તથા તેમાં શંખના આવર્ત જેવા ત્રણ આવર્ત (આંટા) છે. ગુદાનું પહેલું આવર્ત પ્રવાહિણી કહેવાય છે, તે દોઢ આંગળનું છે; તેની નીચે ઉત્સર્જની નામે (બીજું) આવર્ત છે; તે પણ દોઢ આંગળનું છે; તેની નીચે સંવરણી નામે (ત્રીજું) આવર્ત છે, તે એક આંગળનું છે. પંડિતોએ ગુદાનું મુખ અર્ધા આંગળ પ્રમાણનું માન્યું છે. આ ગુદસ્થાન શરીરમાં મળનો ત્યાગ કરવાના માર્ગરૂપે રચાયું છે. પુરુષનાં જે પ્રોથ (ઢગરાં) કહેવાય છે, તે જ સ્ત્રીના નિતંબ કહેવાય છે. ઢગરાંની ઉપર તથા કરોડની નીચે બે બાજુએ જે ખાડા હોય છે, તેને કકુંદર કહે છે.

બન્ને સાથળો એ આઠમું અંગ છે; તેનાં ઉપાંગ અમે તમને કહીએ છીએ: બંને ઘૂંટણ, બંને પિંડીઓ, બે ઘૂંટીઓ, બે પગની પાટલીઓ, બે પગની એડીઓ, બે પગ, તેની દશ આંગળીઓ અને તેના દશ નખ. ૬૫–૯૨

અથેદં શરીરમપરેણાપિ યેન યેન સમવાયિકારણેનોત્પદ્યતે તાનિ સર્વાણ્યાહ–

હવે આ શરીર બીજા પણ જે જે સમવાયી (મૂળ) કારણ વડે ઉત્પન્ન થાય છે. તે બધાં કહે છે:

[1] વર્ધતે સ્મ જ્ઞાનેન વયસા ચેતિ વૃદ્ધઃ, ઉચ્યતે ઇતિ વાક્–વાણી; ભટતિ–ધારયતિ પોષયતિ વા પરિમાપતે ચેતિ ભટઃ, વાચિ ભટઃ–વાગ્ભટઃ, વૃદ્ધશ્ચાસૌ વાગ્ભટઃ વૃદ્ધવાગ્ભટઃ । જ્ઞાન તથા ઉંમરથી ખૂબ વધ્યા તેથી વૃદ્ધ; બોલાય તે વાણી; ધારણપોષણ કરે અથવા છટાદાર જે ભાષણલેખન કરે–તે ભટ; વાણીમાં ભટ–વીર–તે વાગ્ભટ–વાણીવીર, સુંદર બોલનાર–લખનાર, મહાવિદ્વાન; ખૂબ જ્ઞાનવૃદ્ધ તથા વયોવૃદ્ધ મહાવિદ્વાન–તે વાગ્ભટ.

દેહનાં બીજાં સમવાયી[1] (મૂળ) કારણો

અથ દોષાઃ પ્રવક્ષ્યન્તે ધાતવસ્તદનન્તરમ્ ।
આહારાદેર્ગતિસ્તસ્ય પરિણામશ્ચ કથ્યતે ॥ ૧૩ ॥
આર્તવં ચાથ ધાતૂનાં મલાસ્તદુપધાતવઃ ।
આશયાશ્ચ કલાશ્ચાપિ મર્માણ્યથ ચ સન્ધયઃ ॥ ૧૪ ॥
શિરાશ્ચ સ્નાયવશ્ચાપિ ધમન્યઃ કણ્ડરાસ્તથા ।
રન્ધ્રાણિ સૂક્ષ્મસ્રોતાંસિ જાલાઃ કૂર્ચાશ્ચ રજ્જવઃ ॥ ૧૫ ॥
સેવન્યશ્ચાથ સંઘાતાઃ સીમન્તાશ્ચ તથા ત્વચઃ ।
લોમાનિ લોમકૂપાશ્ચ દેહે કથ્યન્તે ક્રમાત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય—અથ દોષાઃ પ્રવક્ષ્યન્તે, તદનન્તરં ધાતવઃ, આહારાદેઃ ગતિઃ, તસ્ય ચ પરિણામઃ કથ્યતે । આર્તવમ્ અથ ચ ધાતૂનાં મલાઃ તદુપધાતવઃ ચ આશયાઃ ચ કલાઃ અપિ ચ મર્માણિ અથ સન્ધયઃ ચ શિરાઃ ચ સ્નાયવઃ અપિ ધમન્યઃ તથા કણ્ડરાઃ રન્ધ્રાણિ સૂક્ષ્મસ્રોતાંસિ જાલાઃ (સહ) કૂર્ચાઃ ચ રજ્જવઃ સેવન્યઃ અથ ચ સંઘાતાઃ ચ સીમન્તાઃ તથા ત્વચઃ. લોમાનિ ચ લોમકૂપાઃ—એતે ક્રમાત્ દેહે કથ્યન્તે ॥

હવે પ્રથમ દોષો કહેવાશે; તે પછી ધાતુઓ અને તે પછી આહાર વગેરેની ગતિ તથા તેનાં પરિણામ કહેવાશે; પછી આર્તવ, ધાતુઓના મળ, તેના આશયો, ઉપધાતુઓ, કલાઓ, મર્મસ્થાનો, સંધિઓ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, ધમનીઓ, કંડરાઓ, જેમાં અત્યંત છિદ્ર છે એવા રોમો, સૂક્ષ્મ સ્રોતો, જાલો, (તેની સાથે તેના પછી) કૂર્ચો અને રજ્જુઓ, સેવની નામની મોટી ચાર સીવણીઓ, પછી સંઘાતરૂપ ધાતુઓ, સીમંતો, ત્વચાઓ, રૂંવાં, રોમકૂપ, એ બધાં કહેવાશે; કેમકે દેહ[2]

૧. જે કારણ કાર્યમાં મળેલું હોય તેને સમવાયી કારણ જાણવું, જેમ વસ્ત્રનું કારણ-તાંતણા વસ્ત્રમાં મળેલા છે, માટે તેઓ વસ્ત્રનું સમવાયી કારણ છે વાંસ્તવમાં સમવાયી કારણનું જે લક્ષણ છે, તે આ ગ્રંથમાં પ્રથમ 'પ્રકૃતિનું પૂર્વકારણ' એ વિષયમાં કહ્યું છે, તે જુઓ. એ જ પ્રમાણે દોષ, ધાતુઓ વગેરે મળી શરીર ઉત્પન્ન થયું છે, માટે દોષ, ધાતુઓ વગેરે પણ દેહનું સમવાયી કારણ છે, તે હવે કહે છે

૨. શિરો-ધમનીભિઃ [illegible]—દોષ-ધાતુ-મલૈરિતિ ઇતિ ચ । અહીં રહેલા દોષો-વાતાદિ ત્રણે તથા સાત ધાતુઓ વગેરેથી વૃદ્ધિ પામે-અત્યંત આલય જે વ્યાપ્ત રહે છે, તે દેહ.

એ સર્વથી બન્યો છે. ૬૩–૬૬

દોષોનું સ્વરૂપ

તત્ર દોષલક્ષણમાહ—

તેમાં પ્રથમ દોષનું સ્વરૂપ આમ કહે છે:

વાયુઃ પિત્તં કફશ્ચેતિ ત્રયો દોષાઃ સમાસતઃ ।
વિકૃતાઽવિકૃતા દેહં ઘ્નન્તિ તે વર્ધયન્તિ ચ ॥ ૧૭ ॥
તે વ્યાપિનોઽપિ હૃન્નાભ્યોરધોમધ્યોર્ધ્વસંશ્રયાઃ ।
વયોઽહોરાત્રિભુક્તાનાં તેઽન્તમધ્યાદિગાઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વય—વાયુ પિત્તં ચ કફઃ ઇતિ સમાસતઃ ત્રયઃ દોષાઃ । તે વિકૃતાઃ અવિકૃતાઃ દેહં ઘ્નન્તિ ચ વર્ધયન્તિ । તે વ્યાપિનઃ અપિ હૃન્નાભ્યોઃ અધોમધ્યોર્ધ્વસંશ્રયાઃ, તે વયોઽહોરાત્રિભુક્તાનામ્ અન્તમધ્યાદિગાઃ ક્રમાત્ ॥

વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો ટૂંકમાં જાણવા; તે વિકાર પામે છે ત્યારે દેહનો નાશ કરે છે અને વિકાર નથી પામતા તો દેહને વધારે છે; તે દોષો (આખા શરીરમાં) જોકે વ્યાપક છે, તોપણ હૃદય અને નાભિ એ બેની નીચે, મધ્યે અને ઉપર ખાસ રહેલા છે; (અર્થાત નાભિની નીચે વાયુ, હૃદય તથા નાભિની વચ્ચે પિત્ત અને હૃદયની ઉપર કફ ખાસ રહે છે;) તેમ જ (ત્રણ) ઉંમર, દિવસ, રાત્રિ અને ભોજન, એમની અંતે, મધ્યે અને આદિમાં પણ (એટલે છેલ્લી ઉંમર-ઘડપણમાં વાયુ, વચ્ચે જુવાનીમાં પિત્ત અને પ્રથમ-બાળપણમાં કફ; તેમ જ દિવસની અંતે-સાંજના વાયુ, વચ્ચે બપોરે પિત્ત અને આદિ-સવારના ભાગમાં કફ; તે જ પ્રમાણે રાત્રિના અંતભાગે વાયુ, મધ્યભાગે પિત્ત અને આદિના પહેલા ભાગે કફ; તેમ જ ખોરાક જમ્યા પછી છેવટે વાયુ, વચ્ચે પિત્ત અને શરૂઆતમાં તે કફ) તે અંદર તેની ક્રમે ખાસ વધતા પ્રમાણમાં રહે તથા નીચે

દોષ તથા ધાતુ શબ્દની ત્યારે તે

ધાતવશ્ચ મલાશ્ચાપિ દુષ્યન્ત્યેભિર્યતઃ તે બિગાડે

વાતપિત્તકફા એતે ત્રયો દોષા ઇતિ છે, અને

અન્વય—યતઃ ચ મલાઃ ચ ધાતવઃ

દુષ્યન્તિ, તત એતે ત્રય વાતપિત્તકફાઃ તે તેથી જ્યારે

ધાતુઓ અને મળ જેમનાથી વ્યાપ્ત

પામે છે, તેથી વાત, પિત્ત અને [illegible] છે.

[illegible] એમ કહે

એ નામે કહ્યા છે. ૯૯

ટીકા–दोषा इत्यत्र दुष् वैकृत्ये इति दुष्धातोः दुष्यन्त्येभिरिति वाक्ये 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यनेन सूत्रेण करणेऽर्थे घञ् प्रत्ययः । દુષ્ ધાતુનો અર્થ વિકાર પમાડવો એવો થાય છે. 'एभिः दुष्यन्ति' (એમના વડે દોષ પામે છે), એ વાક્યમાં 'अकर्तरि च०' એ વ્યાકરણસૂત્ર વડે કરણ અર્થમાં ઘઞ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. ૯૯

ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्गदिता देहधारणात् ।
मलाश्च ते रसादीनां मलिनीकरणान्मताः ॥१००॥

અન્વયઃ–ते देहधारणात् विद्वद्भिः धातवः अपि गदिताः, ते च रसादीनां मलिनीकरणात् मलाः मताः ॥

તેઓ દેહનું ધારણ કરે છે, માટે એ દોષને વિદ્વાનો 'ધાતુઓ'[1] પણ કહે છે; વળી આ દોષો રસાદિને મલિન કરે છે; તેથી તેમને 'મલ'[2] એ નામે પણ કહે છે. ૧૦૦

ટીકા–यत आह सुश्रुतः–

'विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिला यथा ।
धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथेति ॥'

अत्र यथासंख्येनान्वयो बोद्धव्यः । विसर्गादानं वातस्यैव । विक्षेपः शीतोष्णादीनां विविधप्रकारेण प्रेरणम् ॥ સુશ્રુત પણ કહે છે: 'વિસર્ગ (ત્યાગ કરવો), આદાન (ગ્રહણ કરવું) અને વિક્ષેપ (ફેંકવું), એ ત્રણ ક્રિયાઓ વડે જેમ ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ જગતને ધારણ કરે છે, તેમ કફ, પિત્ત અને વાયુ પણ અનુક્રમે એ ત્રણ ક્રિયાઓ વડે દેહને ધારણ કરે છે.' આ વાક્યમાં એ ત્રણ ક્રિયાઓનો સંબંધ અનુક્રમે સમજવો; જેમકે ચંદ્ર વિસર્ગક્રિયાથી, સૂર્ય આદાનક્રિયાથી અને વાયુ વિક્ષેપક્રિયાથી જગતને ધારણ કરે છે, તેમ કફ વિસર્ગક્રિયાથી, પિત્ત લોહીથી કા[illegible]ક્રિયાથી તથા વાયુ વિક્ષેપક્રિયાથી દેહને ધારણ કરે છે–અર્થાત્ સોમ, સૂર્ય અને વાયુની તથા કફ, પિત્ત અને વાત એમની ક્રિયાઓ જગતમાં તથા દેહમાં અનુક્રમે સમાન છે; માટે તેઓના ગુણ પણ અનુક્રમે સમાન છે, એમ ગ્રંથકર્તા અહીં જણાવે છે. ઉપર વિક્ષેપ શબ્દ જે કહ્યો છે, તેનો અર્થ ઠંડી, ગરમી વગેરેની વિવિધ પ્રેરણા એવો સમજવો. ૧૦૦

વાયુનું સ્વરૂપ

दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षः शीतो लघुश्चलः ॥१०१
उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ।
सम्यग् गत्या च धातूनामिन्द्रियाणां च पाटवैः ॥
अनुगृह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रूक्षो लघुश्चलः ॥१०३
खरो मृदुर्योगवाही संयोगादुभयार्थकृत् ।
दाहकृत् तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयात् ॥१०४
विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहे ।
पक्वाशयकटीसक्थिस्रोतोऽस्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ।
स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः ॥१०५

અન્વયઃ–दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः रजोगुणमयः सूक्ष्मः रूक्षः शीतः लघुः चलः (सन्) उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः च सम्यक् गत्या धातूनां च इन्द्रियाणां पाटवैः अनुगृह्णाति, अविकृतः हृदयेन्द्रियचित्तधृक् रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतः रूक्षः लघुः चलः खरः मृदुः योगवाही संयोगात् उभयार्थकृत, तेजसा युक्तः दाहकृत, सोमसंश्रयात् शीतकृत, विभागकरणात् वायुः दोषसंग्रहे प्रधानम् । पक्वाशयकटीसक्थिस्रोतोऽस्थिस्पर्शनेन्द्रियं वातस्य स्थानं, तत्र अपि पक्वाधानं विशेषतः ॥

દોષ, ધાતુ અને મળ વગેરેને જે એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને લઈ જાય છે તથા જલદી કામ કરે છે, તે વાયુ[3] છે; વળી તે નિર્વિકાર હોય તો ઉત્સાહ, ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ, ચેષ્ટાઓ તથા વેગથી પ્રવૃત્તિ કરવા વડે અને ધાતુઓની સારી રીતે ગતિ કરીને તેમ જ ઇંદ્રિયોને ચપળતા આપીને દેહનો અનુગ્રહ અથવા બરાબર ટકાવ કરે છે; તેમ હૃદયને, ઇંદ્રિયોને અને ચિત્તને પણ ધારણ કરી રાખે છે; વળી તે રજોગુણમય, સૂક્ષ્મ,

૧. વર્ધતે ૨ કારણે ધાતુઓ અને મળ દોષ–વિકાર
ઇતિ વાક્–વાણો, તે દોષો.
માપતે ચેતિ મ દધતિ ધારયન્તિ પોષયન્તિ ચ દેહમ્ ઇતિ
વાગ્ભટઃ વૃદ્ધવાગ્ભ જેઓ શરીરનું ધારણપોષણ કરે છે, તે
તેથી વૃદ્ધ; બો
અથવા છટાદા मलयन्ति रसादीन्, मलन्ते धारयन्ति रसादीन्
વાણીમાં ભટ- मलाः, मल मलिनीकरणे, मल धारणे वेत्य-
બોલનાર–લખનતોઃ पचाद्यच्–જેઓ રસાદિને મલિન કરે
વયોવૃદ્ધ મહાવિવા ધારણ કરી રાખે છે, તે મલ.

૩. वाति गच्छति सर्वत्र देहे जगति चेति वायुः– જે આખા દેહમાં તથા જગતમાં અવરજવર કર્યા જ કરે છે, તે વાયુ.

શીતળ, રૂક્ષ, હલકો, ચલનધર્મયુક્ત, કઠોર, કોમળ, યોગવાહી, સંગ વડે બને અર્થને સિદ્ધ કરનાર છે; અને તેજ(અગ્નિ)થી યુક્ત હોય તો દાહ કરનાર અને સોમ (શીતળ–કફ)ના યોગથી શીતળતા કરનાર છે વિભાગ કરવાના ગુણને લીધે વાયુ, દોષના સમુદાયમાં મુખ્ય ગણાય છે. પક્વાશય, કેડ, સાથળ, શ્રોત્ર, અસ્થિ તથા સ્પર્શેન્દ્રિય, એ વાયુનાં સ્થાન છે; તેમાં પણ પક્વાશય એ વાયુનું ખાસ મુખ્ય સ્થાન છે.૧૦૧–૧૦૫

સ્થાનભેદથી વાયુનાં પાંચ નામો

एष वायुः पित्तवन्नामस्थानकर्मभेदैः पञ्चविधः । तेषां वायूनां नामान्याह–

આ જ વાયુ પિત્તની પેઠે નામ, સ્થાન અને કર્મના ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે હવે તે વાયુઓનાં નામો કહે છે :

उदानस्तत्तु प्राणः समानोऽपान एव च ।
व्यानश्चैतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥१०६

अन्वय–स्थानप्रभेदतः वायोः उदानः तदनु प्राणः समानः अपानः च व्यानः एव च एतानि नामानि (सन्ति) ॥

સ્થાનભેદને લીધે વાયુનાં ઉદાન, પ્રાણ, સમાન, અપાન અને વ્યાન એવાં (પાંચ) નામો છે. ૧૦૬

ઉદાનાદિ પાંચે વાયુનાં સ્થાન

कण्ठे हृदि तथा चास्ताकोष्ठवह्नेश्चाप्यधे ।
शकृन्मार्गेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ॥१०७

अन्वय–असौ पवनः क्रमेण कण्ठे हृदि तथा कोष्ठवह्नेः अधस्तात् शकृन्मार्गे अपि शरीरे वसेत् ॥

એ (ઉદાન વગેરે) વાયુ અનુક્રમે (ઉદાન) ગળામાં, (પ્રાણ) હૃદયમાં, તથા (સમાન) કોઠાના અગ્નિની નીચે (નાભિમાં), તથા (અપાન) મળાશયમાં અને (વ્યાન) સઘળા શરીરમાં રહે છે. ૧૦૭

ઉદાનવાયુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય

उदानो नाम यस्तूर्ध्वमुपैति पवनोत्तमः ।
तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्तते ।
ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः ॥१०८॥

अन्वय–यः तु उदानः नाम पवनोत्तमः ऊर्ध्वम् उपैति, तेन भाषितगीतादिविशेषः अभिप्रवर्तते (भवति), स: कुपित: तु विशेषतः ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति ॥

જે ઉદાન[1] નામનો ઉત્તમ વાયુ, ઊર્ધ્વસ્થાન–ગળામાં ગતિ કરે છે, તેથી ભાષણ, ગાયન આદિ ક્રિયા થઈ શકે છે; પણ તે વાયુ કોપે છે, ત્યારે ખાસ કરી જત્રુ(હાંસડી)ની ઉપરના ભાગના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે ૧૦૮

પ્રાણવાયુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય

यो वायुः प्राणनामासौ मुखं गच्छति देहधृक् ।
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ।
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ॥

अन्वय–यः असौ वायुः देहधृक् मुखं गच्छति, असौ प्राणः अन्नं अन्तः प्रवेशयति च प्राणान् अपि अवलम्बते, स प्राणनामा दुष्टः प्रायशः हिक्काश्वासादिकान् गदान् कुरुते ॥

જે આ વાયુ દેહને ધારણ કરતો મુખમાં ગતિ કરે છે, અન્નને અંદર પ્રવેશાવે છે અને પ્રાણને પણ ધારણ કરી શકે છે, તે પ્રાણ[2] નામે વાયુ છે અને જ્યારે તે કોપે છે, ત્યારે ખાસ કરી હેડકી, શ્વાસ (દમ) વગેરે રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૦૯,૧૧૦

સમાનવાયુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય

आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसंगतः ।
सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान्विविनक्ति हि ॥
स दुष्टो वह्निमान्द्यातिसारगुल्मान् करोति हि ॥

अन्वय–(यः) समानः स आमपक्वाशयचरः वह्निसंगतः (सन्) अन्नं पचति च तज्जान् विशेषान् हि विविनक्ति । स दुष्टः वह्निमान्द्यातिसारगुल्मान् हि करोति ॥

જે સમાનવાયુ[3] છે, તે આમાશય તથા પક્વાશયમાં ફરે છે; તથા જઠરાગ્નિની સાથે મળી અન્નનું પાચન કરે છે તથા તેમાંથી

૧ उद्–ऊर्ध्वं अन्यैति निस्सरति आनयति–ऊर्ध्वमिनयति, भाषितगीतादिकार्यं च कारयति इति उदानः–ઊંચે ગળામાં રહીને નિભાવે તથા બોલવું, ગાવું વગેરે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, તે ઉદાન.

૨. प्राणयति–इति जिवत्ता युक्तं च प्राणः इति प्राणः–જે હૃદયમાં રહી મુખમાં ગતિ કરીને પ્રાણ નિભાવે છે, તે પ્રાણ.

૩. समम्‌ आनयति आमपक्वाशयस्थानयोः सम्‌ इति समानः–આમાશય તથા પક્વાશયમાં ફરી જે ખોરાક રસાદિનું પૃથક્કરણ કરી શરીરને નિભાવે તે સમાન.

ઊપજેલા (રસાદિ) વિશેષ પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરે છે-એટલે મળ અને મૂત્ર વગેરેને જુદાં કરે છે. તે વાયુ જો દુષ્ટ થાય તો અગ્નિમાંદ્ય, ઝાડા અને ગોળો વગેરે રોગો ખાસ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૧

ટીકા-તજ્જાનિત્યાદિ-અન્નગતાન્ રસમલમૂત્રાદીન્ પૃથક્કરોતીત્યર્થઃ ॥ તેમાંથી ઊપજેલા એટલે અન્નમાં રહેલા રસ, મળ અને મૂત્ર વગેરેને જુદાં કરે છે.૧૧૧

અપાનવાયુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય

પક્વાશયાલયોઽપાનઃ કાલે કર્ષતિ ચાપ્યધઃ ।
સમીરણઃ શકૃન્મૂત્રશુક્રગર્ભાર્તવાન્યધઃ ॥૧૧૨॥
ક્રુદ્ધસ્તુ કુરુતે રોગાન્ ઘોરાન્વસ્તિગુદાશ્રયાન્ ।
શુક્રદોષપ્રમેહાંશ્ચ વ્યાનાપાનપ્રકોપજાન્ ॥૧૧૩॥

અન્વયઃ-અપાનઃ સમીરણઃ પક્વાશયાલયઃ (સન્) કાલે શકૃન્મૂત્રશુક્રગર્ભાર્તવાનિ અધઃ કર્ષતિ, અપિ ચ અયં ક્રુદ્ધઃ તુ વસ્તિગુદાશ્રયાન્ ઘોરાન્ રોગાન્, ચ વ્યાનાપાનપ્રકોપજાન્ શુક્રદોષપ્રમેહાન્ કુરુતે ।

અપાનવાયુ[1] પક્વાશયમાં રહે છે તથા યોગ્ય સમયે મળ, મૂત્ર, વીર્ય, ગર્ભ અને આર્તવને નીચેના દ્વાર તરફ ખેંચી જાય છે; પણ તે જો કોપે છે, તો બસ્તિ અને ગુદાના સ્થાનને લગતા ભયાનક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ જ વ્યાન તથા અપાનવાયુના કોપથી ઊપજતા વીર્યના દોષ, પ્રમેહ અને બીજા રોગોને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૨,૧૧૩

વ્યાનવાયુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય

કૃત્સ્નદેહચરો વ્યાનો રસસંવાહનોદ્યતઃ ।
સ્વેદાઽસૃક્સ્રાવણશ્ચાપિ પઞ્ચધા ચેષ્ટયત્યપિ ॥૧૧૪॥
ગત્યપક્ષેપણોત્ક્ષેપનિમેષોન્મેષણાદિકાઃ ।
પ્રાયઃ સર્વાઃ ક્રિયાસ્તસ્મિન્પ્રતિબદ્ધાઃ શરીરિણામ્ ॥
પ્રસ્પન્દનં ચોદ્વહનં પૂરણં ચ વિરેચનમ્ ।
ધારણં ચેતિ પઞ્ચૈતાશ્ચેષ્ટાઃ પ્રોક્તા નભસ્વતઃ ॥૧૧૬॥
ક્રુદ્ધઃ સ કુરુતે રોગાન્પ્રાયશઃ સર્વદેહગાન્ ।
યુગપત્કુપિતા એતે દેહં ભિન્દ્યુરસંશયમ્ ॥૧૧૭॥

અન્વયઃ-વ્યાનઃ કૃત્સ્નદેહચરઃ રસસંવાહનોદ્યતઃ અપિ ચ સ્વેદાઽસૃક્સ્રાવણઃ પઞ્ચધા અપિ ચેષ્ટયતિ । ગત્યપક્ષેપણોત્ક્ષેપનિમેષોન્મેષણાદિકાઃ શરીરિણાં સર્વાઃ ક્રિયાઃ પ્રાયઃ તસ્મિન્ પ્રતિબદ્ધાઃ । પ્રસ્પન્દનં ચ ઉદ્વહનં ચ પૂરણં વિરેચનં ચ ધારણમ્ ઇતિ એતાઃ પઞ્ચ ચેષ્ટાઃ નભસ્વતઃ પ્રોક્તાઃ । ક્રુદ્ધઃ સઃ પ્રાયશઃ સર્વદેહગાન્ રોગાન્ કુરુતે, યુગપત્ કુપિતાઃ એતે અસંશયં દેહં ભિન્દ્યુઃ ॥

વ્યાનવાયુ[2] આખા શરીરમાં ફરે છે તથા રસનું વહન કરવા તત્પર રહે છે; વળી તે સ્વેદ(પરસેવા)નું તથા રુધિરનું વહન કરે છે; તેમ જ પાંચ પ્રકારની ચેષ્ટા પણ કરાવે છે; જેમકે ગતિ, અપક્ષેપણ,[3] ઉત્ક્ષેપણ,[4] નિમેષ[5] અને ઉન્મેષ[6] વગેરે દેહધારીઓની બધી ક્રિયાઓ ખાસ કરી તેના ઉપર આધાર રાખે છે; વળી પ્રસ્પંદન,[7] ઉદ્વહન,[8] પૂરણ,[9] વિરેચન[10] અને ધારણ[11] એ પાંચ ચેષ્ટાઓ લગભગ આ વાયુની છે. તે વાયુ કોપે છે, તો લગભગ આખા શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન કરે છે; અને એ બધા વાયુઓ જો એકી વખતે કોપે છે, તો દેહનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૧૧૪-૧૧૭

ટીકા-દેહં ભિન્દ્યુઃ કુર્યુર્મારયેયુરિત્યર્થઃ । દેહને ભિન્ન કરે-અર્થાત્ મારી નાખે છે. ૧૧૪-૧૧૭

પિત્તનું સ્વરૂપ

પિત્તમુષ્ણં દ્રવં પીતં નીલં સત્ત્વગુણોત્તરમ્ ।
સરં કટુ લઘુ સ્નિગ્ધં તીક્ષ્ણમમ્લં તુ પાકતઃ ॥૧૧૮

અન્વયઃ-પિત્તમ્ ઉષ્ણં દ્રવં પીતં નીલં સત્ત્વગુણોત્તરમ્, સરં કટુ લઘુ સ્નિગ્ધં તીક્ષ્ણં પાકતઃ તુ અમ્લમ્ ॥

પિત્ત[12] ગરમ, પ્રવાહી, પીળું, લીલું,

૧. અપાનયતિ-પક્વાશયસ્થઃ સન્ શકૃન્મૂત્રાદીન્ કાલે કર્ષતિ ઇતિ અપાનઃ-પક્વાશયમાં રહી વિષ્ઠા, મૂત્ર આદિને યોગ્ય સમયે નીચે ખેંચી લાવે, તે અપાન.

૨. વિશેષેણ સર્વતો વ્યાપ્ય આનયતિ ઇતિ વ્યાનઃ-જે આખા શરીરમાં ચોપાસ વ્યાપીને રસાદિને વહે અને તે દ્વારા જિવાડે, તે વ્યાન.

૩. પાસે લાવવું-આકુંચન. ૪. દૂર ફેંકવું-પ્રસારણ. ૫. આંખ મીંચવી. ૬. આંખ ઉઘાડવી. ૭. ટપકવું. ૮. ઊંચે ખેંચી જવું. ૯. પૂરવું કે ભરવું. ૧૦. અલગ કરી વહેવડાવવું. ૧૧. અટકાવવું.

૧૨. અપિદીયતે સ્મ-અવખણ્ડયતે શીતોપચારૈઃ, પાલ્યતે સ્મ વા દેહઃ અનેનેતિ પિત્તમ્-દો અવખણ્ડને, દેઙ્ પાલને વા ઇત્યસ્માત્-ક્તઃ । 'અચ ઉપસર્ગાત્તઃ' 'વષ્ટિ ભાગુરિઃ' ઇત્યલ્લોપશ્ચ । જેનો પ્રકોપ શીતળ ઉપચારોથી કાપી શકાય છે-તે, અથવા જેનાથી દેહનું રક્ષણ કરાય તે તે પિત્ત.

પરિણામે સત્ત્વગુણવાળું, સારક, તીખું, કડવું, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ-કડવું અને પાકાવસ્થામાં ખાટું છે ૧૧૮

टीका-पीतं निरामम्। नीलं सामम्। एवं पित्तं नामस्थानकर्मभेदैः पञ्चविधम्। જે પિત્ત આમ રહિત હોય તે પીળું હોય છે તથા આમ સહિત હોય તે લીલું હોય છે એક જ પિત્ત વાયુની પેઠે નામ, સ્થાન અને કર્મોના ભેદથી પાંચ પ્રકારનું છે

પિત્તના નામ

तेषां पित्तानां नामान्याह-

તે પિત્તનાં નામો કહે છે

पाचकं रञ्जकं चापि साधकालोचके तथा।
भ्राजकं चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः॥११९॥

अन्वयः-पाचकम् रञ्जकम् अपि च साधकालोचके तथा च भ्राजकम् इति स्थानभेदतः पित्तस्य नामानि (सन्ति)॥

પાચક,[1] રંજક, સાધક, આલોચક તથા ભ્રાજક, એમ સ્થાનભેદને લીધે પિત્તનાં (પાંચ) નામો છે. ૧૧૯

પાચકાદિ પિત્તના સ્થાનો

आमाशये यकृत्प्लीह्नोर्हृदये लोचनद्वये।
त्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात्॥१२०॥

अन्वयः-आमाशये यकृत्प्लीह्नोः, हृदये, लोचनद्वये, त्वचि, सर्वशरीरेषु च क्रमात् पित्तं निवसति॥

આમાશયમાં, યકૃત-કાળજામાં તથા પ્લીહન-બરોળમાં, હૃદયમાં, બને નેત્રમાં, ત્વચામાં અને સર્વ શરીરમાં અનુક્રમે (પૂર્વોક્ત) તે (પાંચ પ્રકારનું) પિત્ત રહે છે, અર્થાત્ પાચક પિત્ત આમાશયમાં, રંજક પિત્ત યકૃતમાં અને પ્લીહામાં, સાધક પિત્ત હૃદયમાં, આલોચક પિત્ત બને નેત્રમાં અને ભ્રાજક પિત્ત ત્વચામાં તથા આખા શરીરમાં રહે છે

1 पाचयतीति भुक्तमन्नमिति पाचकम्, रञ्जयति रसं रुधिरत्वेनेति रञ्जकम्, साधयति बुद्धिं धृतिं स्मृतिं चेति साधकम्, आलोचयति-प्रकाशयति रूपं विषयीकरोति आलोचकम्, भ्राजते-दीप्यते त्वगादिकमनेनेति भ्राजकम्।

ખાધેલા ખોરાકને જે પચાવે તે પાચક રસને જે લોહિપણે રંગી નાખે તે રંજક બુદ્ધિને, ધીરજને તથા સ્મરણશક્તિને જે ઉપજાવે તે સાધક રૂપાદિનો જે પ્રકાશ કરે-બતાવે તે આલોચક અને પોતે તેજથી શોભતી જે દીપે-પ્રકાશે, તે ભ્રાજક.

પાચક પિત્તના કર્મ

पाचकं पचते भुक्तं शोषाग्निबलवर्धनम्।
रसमूत्रपुरीषाणि विवेचयति नित्यशः॥१२१॥

अन्वयः-पाचकं भुक्तं पचते, शोषाग्निबलवर्धनम्, रसमूत्रपुरीषाणि नित्यशः विवेचयति॥

પાચક પિત્ત ખાધેલા ખોરાકને પચાવે છે તથા જઠરના અગ્નિનું બળ વધારે છે, તેમ જ રસ, મૂત્ર અને પુરીષ(વિષ્ટા)નું હંમેશાં વિવેચન કરે છે ૧૨૧

टीका-पाचकं पित्तमामपक्वाशयमध्यस्थं [illegible] भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं लेह्यं चोष्यं पेयं पचति, [illegible] पुरीषाणि पृ-...[illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करोति। [illegible] [illegible] [illegible] गत्वा तत्र तत्र [illegible]। [illegible] पाचकं पित्तं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'इति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] भवन्ति, तथा [illegible] [illegible] भवन्ति।

तथा च वाग्भटः-

अग्नेस्तु पक्ता सर्वेषां पक्तॄणामधिको मतः।
तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः' इति॥

ननु पित्ताग्न्योरभेदोऽस्ति [illegible] [illegible]। उच्यते। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। तथा च [illegible]-

'पाचकं तिलमात्रं स्यात् [illegible] [illegible]।
[illegible] पित्तं पाकोऽस्य [illegible]॥
[illegible] [illegible]।
पित्तं पञ्चात्मकं तत्र [illegible]॥
पक्वामाशयमध्येऽपि [illegible]।
[illegible] [illegible]॥
पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा।

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ॥
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम् ।'

ननु यदि पित्ताग्न्योरभेदस्तदा कथं घृतं पित्तस्य शामकमग्नेर्दीपकमिति ? तथा मत्स्याः पित्तं कुर्वन्ति न च तेऽग्निदीप्तिकरा इति ? तथा पित्ताधिक्यात्तीक्ष्णोऽग्निरित्यपि कथं स्यात् ? तथा समदोषः समाग्निश्चेत्यपि वक्तुं न युज्यते । तथा 'द्रवं स्निग्धमधोगं च पित्तं वह्निरतोऽन्यथेति । अत्रोच्यते । पित्तमग्नेः सन्तताधिष्ठानम् । तथाचोक्तं तंत्रान्तरे–

'अग्निर्भिन्नगुणैर्युक्तः पित्तं भिन्नगुणैस्तथा ॥
द्रवं स्निग्धमधोगं च पित्तं वह्निरतोऽन्यथा ।
तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स शक्तिमान् ॥
स संचरति कुक्षिस्थः सर्वतो धमनीमुखैः ।
स कायाग्निः स कायोष्मा स पक्ता स च जीवनम् ॥
अनन्यगतिरित्येवं देहे कायाग्निरुच्यते ।'

अन्यच्च–

'वामपार्श्वाश्रितं नाभेः किंचित्सोमस्य मण्डलम् ॥
तन्मध्ये मण्डलं सौर्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः ।
जरायुमीत्रप्रच्छन्नः काचकोशस्थदीपवत् ॥'

तथा च मधुकोशे–'द्रवतेजःसमुदायात्मकस्यापि पित्तस्य तेजोभागोऽग्निरिति'। तेन पित्तमप्यग्निवन्मन्यते, अतितापितायोगोलकवत् । परमार्थतस्तु अग्निः पित्ताद्भिन्न एवेति सिद्धान्तः ॥ अत एवाह रसप्रदीपे–

'जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः ।
सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवक्तुं नैव शक्यते ॥
नाभौ मध्ये शरीरस्य विशेषात्सोममण्डलम् ।
सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात्सूर्यस्य मण्डलम् ॥
प्रदीपवत्तत्र नृणां स्थितो मध्ये हुताशनः ।
सूर्यो दिवि यथा तिष्ठस्तेजोयुक्तर्गभस्तिभिः ॥
विशोषयति सर्वाणि पल्वलानि सरांसि च ।
तद्वच्छरीरिणां भुक्तं ज्वलनो नाभिमाश्रितः ॥
मयूखैः पचते क्षिप्रं नानाव्यञ्जनसंस्कृतम् ।
स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रः प्रमाणतः ॥
ह्रस्वकायेषु सत्त्वेषु तिलमात्रः प्रमाणतः ।
कृमिकीटपतङ्गेषु वालमात्रोऽवतिष्ठत इति ॥'

પાચક પિત્ત આમાશય અને પક્વાશયની મધ્યમાં રહે છે, તથા ભોજ્ય, ભક્ષ્ય, ચર્વ્ય, લેહ્ય, ચોષ્ય અને પેય, એવા છ પ્રકારના આહારનું પાચન કરે છે; તેમ જ દોષ, રસ, મૂત્ર અને પૂરીષને જુદાં જુદાં કરે છે; તેમ જ અગ્નિસ્થાનમાં રહીને જ તે પોતાની શક્તિદ્વારા રસને રંગવો, હૃદયમાં રહેલા કફ તથા (ખેભાનપણા રૂપ) અંધકારને દૂર કરવો, રૂપ ગ્રહણ કરવું, કાંતિનો પ્રકાશ કરવો, અભ્યંગ–લેપ આદિનું પાચન કરવું–વગેરે અગ્નિનાં કર્મોને અને જુદાં જુદાં પિત્તનાં સ્થાનોને અનુગ્રહ અથવા સહાય કરે છે; વળી બાકીનાં બીજાં પણ યકૃત્, પ્લીહન આદિ પિત્તનાં સ્થાનોમાં અમુક અંશથી જઈને તે તે સ્થાનોમાં રસને રંગવો આદિ કર્મો વડે ઉપકાર કરે છે; વળી તે પાચક પિત્ત એવા પ્રકારનું છે કે બાકીના અગ્નિઓનું પણ બળ વધારનાર છે. અહીં બાકીના અગ્નિઓ એટલે પૃથ્વી આદિ મહાભૂતોના ગુણો સમજવાના છે; કારણ કે ચરકે કહ્યું છે કે 'ભૌમ–પૃથ્વીસંબંધી, આપ્ય–જળસંબંધી, આગ્નેય–અગ્નિસંબંધી, વાયવ્ય એટલે વાયુસંબંધી તથા નાભસ–આકાશસંબંધી–એમ પાંચ પ્રકારની ઉષ્ણતાઓ અથવા અગ્નિરૂપ–ગરમી છે.' એ રીતે જ વાગ્ભટમાં પણ કહ્યું છે : 'દોષ, ધાતુઓ તથા મળ આદિની જે ઉષ્ણતા તે જ અગ્નિ છે.' એમ આત્રેય ઋષિનું કહેવું છે; એટલે કે તે (પાચક) પિત્ત રસાદિ સાત ધાતુઓમાં રહેલા જે સાત અગ્નિઓ છે, તેઓના બળને વધારનારું છે; જેમ ઘરમાં રાખેલાં રત્નો, આગિયા–પતંગિયાં(જીવડાં)ની પેઠે દૂરથી પ્રકાશતાં હોય; પરંતુ દીવાના તેજથી તે જ રત્નો ખૂબ દૂર સુધી (વધારે) પ્રકાશ કરનારાં થાય છે, તે જ પ્રમાણે (જઠરના) અગ્ન્યાશયમાં રહેલા પાચક અગ્નિના તેજથી બધા અગ્નિઓ બળવાન થાય છે; આ જ પ્રમાણે વાગ્ભટ કહે છે કે, 'અન્નનું પાચન કરનારો અગ્નિ બધા પાચક–અગ્નિઓ કરતાં અધિક મનાયો છે; કારણ કે તેનો વધારો કે ઘટાડો થાય, તે આધારે જ બીજા અગ્નિઓનો વધારો કે ઘટાડો થતો હોઈ તે બધાઓનું મૂળ–તે અન્નપાચક અગ્નિ જ છે.'

અહીં શંકા થાય કે અગ્નિ પિત્તથી જુદો છે કે પિત્ત એ જ અગ્નિ છે? આનું સમાધાન આવું કહેવાય છે કે, પિત્તના ઉષ્ણતા આદિ ગુણદ્વારા જ આહારનું પાચન, રંજન, દર્શન વગેરે કર્મો થયા કરે છે, તેથી એવું કર્મ કરતા પિત્ત સિવાય બીજો કોઈ અગ્નિ (દેહમાં) નથી; અને તે જ કારણે એ અગ્નિરૂપ પિત્તનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોને લીધે પાચક, રંજક, સાધક, આલોચક અને ભ્રાજક એવાં (તેનાં પાંચ) નામો પડ્યાં છે; આ જ અભિપ્રાય વાગ્ભટ કહે છે : 'પાચક પિત્તનું માપ તલ જેવડું છે; એનું કઠિનપણું હોવાથી કોઈ

હોજને તે પામતું નથી એ પિત્ત જો વિકાર પામ્યું ન હોય તો પાચન કરવાથી, ગરમી આપવાથી, આંખને જોવાની શક્તિ આપવાથી, તેમજ ભૂખ, તરસ, રુચિ, કાંતિ, મેધાશક્તિ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ તથા શરીરમાં કોમળતા આપવાથી ઉપકાર કરે છે વળી તે પિત્ત પાંચ પ્રકારનું છે પક્વાશય તથા આમાશયની મધ્યમાં રહે છે અને તે જો કે પાંચ ભૂતાત્મક જ છે, છતાં તેમાં તેજનો ગુણ અધિક હોય પામતો હોવાથી તેમાંથી પ્રવાહીપણું છૂટી ગયું છે અને પાચન કરવું આદિ કામને લીધે તે 'અગ્નિ' તરીકે જ કહેવાય છે તેથી જ તે અન્નનું પાચન કરે છે અને (તેના) સારરૂપ તથા કીટરૂપ પદાર્થોને જુદા જુદા કરે છે વળી તે ત્યાં જ (પોતાના સ્થાનમાં) રહી બાકીનાં પિત્તોને પણ બળ આપવાથી તેમનો અનુગ્રહ–ઉપકાર અથવા સહાય કરે છે અને તેને 'પાચક' પિત્ત નામે કહે છે'

અહીં કોઈને શંકા થાય કે પિત્ત અને અગ્નિ જો એક જ છે તો ઘી પિત્તને શમાવનારું તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું કેવી રીતે થાય? તેમજ માછલાં પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે છતાં અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરતાં નથી એમ કેમ બને? વળી પિત્તની અધિકતા થવાથી અગ્નિ તીક્ષ્ણ થાય છે, એમ પણ કેમ થાય? વળી સમાન દોષવાળો તથા સમાન અગ્નિવાળો (કોઈ મનુષ્ય એમ) પણ કહી શકાય નહિ તેમ જ ~~~~ પિત્ત તો પ્રવાહી, સ્નિગ્ધ તથા નીચે ગતિ કરનાર છે અને અગ્નિ તો એથી ઊલટો છે—એટલે સ્થિર, રૂક્ષ તથા ઊંચે ગતિ કરનાર છે (એમ બન્ને જુદા જુદા સ્વભાવના હોવાથી તેઓને એકએકથી જુદાં જ કહેવાં યોગ્ય છે, પણ તેમને એક જ કહેવાં તે ઠીક નથી,) આ શંકાનું સમાધાન આ રીતે કરેવાય છે, કે પિત્ત એ અગ્નિનું કાયમી આશ્રય સ્થાન છે બીજા ગ્રંથમાં પણ આમ કહે છે

અગ્નિ જુદા ગુણોથી યુક્ત છે અને પિત્ત પણ જુદા ગુણોથી યુક્ત છે જેમ કે પિત્ત પ્રવાહી, સ્નિગ્ધ તથા નીચે ગતિ કરનારું છે, ત્યારે અગ્નિ તેથી ઊલટો–સ્થિર રૂક્ષ તથા ઊંચે ગતિ કરનાર છે તેથી જ પિત્ત તેજોમય છે પિત્તની જે ગરમી છે તે જ અગ્નિશક્તિ છે અને તે જ ગરમી શિરાઓના માર્ગે (શરીરમાં) સર્વ તરફ પ્રસર્યા કરે છે, તે જ કાયાનો અગ્નિ છે, તે જ કાયાની ઉષ્ણતા છે, તે જ પાચન કરનાર તથા જીવન છે, એમ દેહમાં એ સિવાય બીજી કોઈ ગતિ જ નથી અર્થાત્ દેહને ટકી રહેવા માટે એ સિવાય બીજો ખાસ કોઈ આશ્રય જ નથી, તેથી એ પિત્તને જ કાયાનો અગ્નિ કહેવામાં આવે છે.'

વળી બીજું પણ આ શાસ્ત્રીય પ્રમાણ મળે છે 'નાભિથી કંઈક ડાબે પડખે ચંદ્રનું મંડળ રહેલું છે; તેની મધ્યમાં સૂર્યનું મંડળ છે અને તે બેયની વચ્ચે અગ્નિ રહેલો છે, જેમ કાચના ગોળામાં દીવો રહ્યો હોય તેમ એ અગ્નિ કેવળ (પાતળા) જરાયુવેષ્ટનથી ઢંકાયેલો છે' વળી મધુકોશ(નામની માધવનિદાનની ટીકા)માં પણ આમ કહ્યું છે કે 'જો કે પિત્ત એ પ્રવાહી તેજના સમુદાયરૂપ જ છે છતાં તે તેજનો (અમુક) ભાગ અગ્નિ જ છે' આ ઉપરથી પિત્તને પણ અગ્નિ જેવું જ માનવામાં આવે છે જેમ અતિ ખૂબ તપાવેલો લોઢાનો ગોળો (ખરી રીતે તો લોઢું જ છે છતાં) અગ્નિરૂપ જ મનાય છે એટલે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તો અગ્નિ એ પિત્તથી જુદો જ છે, આવો સિદ્ધાંત છે આ જ કારણે રસપ્રદીપ ગ્રંથમાં કહે છે ભગવાન 'જઠરાગ્નિ સમર્થ' છે અન્નનું પાચન કરે છે અને રસોને પ્રગટાવે છે છતાં સૂક્ષ્મપણાને લીધે તેનો સ્પષ્ટ વિવેક અથવા પૃથક્કરણ કરી શકાતું નથી શરીરના મધ્યમાં ખાસ કરી નાભિની આસપાસ ચંદ્રનું મંડળ છે તે ચંદ્રમંડળની મધ્યમાં સૂર્યનું મંડળ રહ્યું છે એમ જાણવું અને ત્યાં એ બેયની મધ્યમાં મનુષ્યોનો અગ્નિ દીવાની પેઠે રહ્યો છે જેમ સૂર્ય આકાશમાં રહીને પોતાનાં તેજયુક્ત કિરણે વડે સમસ્ત ખાબોચિયાં તથા તળાવોને સૂકવી નાખે છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યોની નાભિમાં રહેલો અગ્નિ પોતાનાં કિરણે વડે તેમણે ખાધેલા જાતજાતનાં શાક–અથાણાં વગેરેથી સત્કાર પામેલા અન્નનું તરત પાચન કરે છે એ અગ્નિ મોટાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં જવ જેવડો હોય છે નાનાં શરીરવાળાં (મનુષ્યાદિ) પ્રાણીઓમાં તલ જેવડો હોય છે અને કરમિયા કીડા તથા પતંગિયાં વગેરે જીવોમાં વાળ જેવડો રહે છે'૧૯૧

બીજા ચાર પ્રકારનાં પિત્ત

रञ्जकं नाम यत्पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत् ।
यत्तु साधकसंज्ञं तत्कुर्याद्बुद्धिधृतिस्मृतिम् ॥१९२॥

अन्वय—यत् रञ्जकं नाम पित्तं तत् रसं शोणितं नयेत् । यत् तु साधकसंज्ञं तत् बुद्धिं धृतिं स्मृतिं कुर्यात् ॥

જે રંજક નામનું પિત્ત છે, તે રસને લોહીરૂપ કરે છે; પણ જે સાધક નામનું પિત્ત

છે, તે બુદ્ધિને, મેધા અથવા ધીરજને તથા સ્મરણશક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨૨

यदालोचकसंज्ञं तद्रूपग्रहणकारणम् ।
भ्राजकं कान्तिकारि स्याल्लेपाभ्यङ्गादिपाचकम् ॥

अन्वयः—यद् आलोचकसंज्ञं तद् रूपग्रहणकारणम्, भ्राजकं कान्तिकारि लेपाभ्यङ्गादिपाचकं स्यात् ॥

જે આલોચક નામનું પિત્ત છે, તે (નેત્રદ્વારા) રૂપને ગ્રહણ કરાવનાર છે-અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુને દેખવામાં કારણરૂપ છે; અને જે ભ્રાજક નામનું પિત્ત છે, તે કાંતિકારક તથા લેપ (ચંદન આદિનું વિલેપન), અભ્યંગ (તેલનું મર્દન), આદિનું પાચન કરનાર હોય છે. ૧૨૩

કફનું સ્વરૂપ

श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
तमोगुणाऽधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥१२४

अन्वयः—श्लेष्मा श्वेतः गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः तथा शीतलः तमोगुणाधिकः स्वादुः (सन्) विदग्धः लवणः भवेत् ॥

કફ[1] ધોળો, ભારે, સ્નિગ્ધ એટલે ભીનો સુંવાળો-ઘાટો-લીસો, પિચ્છિલ-ચીકણા તંતુવાળો-ચીકણો તેમજ શીતળ, તમોગુણની અધિકતાવાળો તથા સ્વાદિષ્ટ હોઈ વિદગ્ધ-અંદરના અગ્નિથી ખૂબ દાઝેલો-પાકેલો થઈ ખારો પણ થાય છે. ૧૨૪

ટીકા-एकः श्लेष्मा वातपित्तवत् नामस्थानकर्मभेदैः पञ्चविधः । મૂળ તો કફ એક જ છે, છતાં વાયુ તથા પિત્તની પેઠે તેનાં પણ નામો, સ્થાનો તથા કર્મો જુદાં જુદાં હોવાથી તે પાંચ પ્રકારનો છે. ૧૨૪

કફનાં નામો

कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः ।
रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः ॥१२५

अन्वयः—क्लेदनः च अवलम्बनः, रसनः, स्नेहनः च श्लेष्मणः एतानि अपि स्थानभेदतः कफस्य नामानि ॥

૧. केन—जलेन कात्—जलाद्वा फलति—निष्पद्यते, यद्वा के—शिरसि फणति फलति वेति कफः—જે પાણીમાંથી નીપજે છે અથવા મસ્તકમાં તથા તેનાથી નીચેનાં ...

ક્લેદન,[2] અવલંબન,[3] રસન,[4] સ્નેહન,[5] અને શ્લેષ્મણ[6] આ (પાંચ) પણ જુદાં જુદાં સ્થાનોને લીધે કફનાં નામો છે. ૧૨૫

ક્લેદનાદિ પાંચે કફનાં સ્થાનો

आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु ।
स्थानेष्वेषु मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुक्रमात् ॥१२६

अन्वयः—आमाशये अथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु एषु मनुष्याणां स्थानेषु श्लेष्मा अनुक्रमात् तिष्ठति ॥

આમાશય, હૃદય, કંઠ, મસ્તક તથા સાંધા આ (મનુષ્યોનાં શરીરનાં) સ્થાનોમાં (એ પાંચ પ્રકારનો) કફ અનુક્રમે રહે છે.

ટીકા-दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च पञ्च स्थानानीति बाहुल्याभिप्रायेणोक्तानि॥ વાત, પિત્ત અને કફ-આ દોષો, જોકે આખા શરીરમાં વ્યાપીને જ રહ્યા છે, તોપણ અહીં તેઓનાં જે પાંચ પાંચ સ્થાનો કહ્યાં છે, તે લગભગ તે તે સ્થાનોમાં તેઓ અમુક અંશે વધારે હોય છે, એ અભિપ્રાય સૂચવે છે. વાગ્ભટ પણ આમ જ કહે છે: 'इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् । व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥' જોકે આ દોષો આખા શરીરમાં વ્યાપીને જ રહ્યા છે, તોપણ તેઓ વિકાર પામ્યા ન હોય, તો તેઓનાં આ સ્થાનો લગભગ વધારે-

૨. क्लेदयति—आर्द्रीभावं प्रापयति अन्नमामाशयस्थः सन्निति क्लेदनः—જે આમાશયમાં રહેતો હોઈ ખાધેલા ખોરાકને ભીનાશ પમાડે, તે ક્લેદન.

૩. अवलम्बयति—आलम्बनं करोति हृदयस्थः सन् हृदयादिभागानामिति अवलम्बनः—જે હૃદયમાં રહેતો હોઈ હૃદયાદિ ભાગોને ટેકો આપે છે-ધારણ કરવામાં સહાયભૂત થાય છે, તે અવલંબન.

૪. रसयति—आस्वादमनुभावयति कण्ठस्थः सन् भुक्तपीतद्रव्याणामिति रसनः—જે કંઠમાં રહેતો હોઈ ખાધેલાપીધેલા પદાર્થોના સ્વાદનો અનુભવ કરાવે છે, તે રસન.

૫. स्नेहयति स्नेहप्रदानेन समस्तेन्द्रियाणि तर्पयति शिरःस्थः सन्निति स्नेहनः—જે મસ્તકમાં રહેતો હોઈ બધી ઇંદ્રિયોને ચીકાશ આપી તૃપ્ત કરે છે, તે સ્નેહન.

૬. श्लेषयति—सर्वसन्धीन् संश्लिष्टान् करोति सन्धिषु स्थितः सन् इति श्लेष्मणः—જે દરેક સાંધાઓમાં રહેતો હોઈ તે સાંધાઓને બરાબર વળગેલા રાખે છે, તે શ્લેષ્મણ.

પડતાં–ખાસ હોય છે અને તેઓમાં કોઈ પણ જુદાં જુદાં હોય છે. ચરક પણ આમ જ કહે છે: 'તે ખાદિર્ધોડપિ ... ।' તે કેલો જો આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહ્યા છે, તોપણ હૃદય તથા નાભિની નીચે, વચમાં તથા ઉપર અધિક અંશે વધારે રહ્યા છે. ૧૨૬

ક્લેદન કફનું કર્મ

ક્લેદનઃ ક્લેદયત્યન્નમામાશયસ્થિતમપ્યથ ।
અનુગૃહ્ણાતિ ચ સ્નેહસ્થાનાન્યુદકકર્મણા ॥૧૨૭॥

અન્વયઃ–ક્લેદન અન્નં ક્લેદયતિ, આત્મશક્ત્યા ચ અપરાણિ અપિ શ્લેષ્મસ્થાનાનિ ઉદકકર્મણા અનુગૃહ્ણાતિ ॥

ક્લેદન કફ ખાધેલા ખોરાકને ભીનાશ પમાડે છે અને પોતાની શક્તિ વડે બીજાં પણ કફનાં સ્થાનોનો પાણીના કર્મ દ્વારા ઉપકાર કરે છે. ૧૨૭

ટીકા–અન્નમ્ ... ક્લેદયતિ, તેન ... મેવં પ્રયોતિ। ...

ક્લેદન કફ અન્નને ભીનું રાખે છે,–એમ કહેવામાં આવે છે, કે ખોરાકને તે ભીનાશ આપે છે, જેથી તે ખોરાક એવો હોય તે ફરી પચે છે, તેમજ બીજાં હૃદય વગેરે જે કફસ્થાનો છે, ત્યાં પણ માર્ગાનુસાર જઈને ત્યાં ત્યાં કફને આલંબન આપવું, ત્રિકને બરાબર ધારણ કરી રાખવું, રસનું ગ્રહણ કરવું, બધી ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવી તથા સાંધાઓને મજબૂત સાથે જોડી રાખવા–વગેરે જળના જ કર્મો દ્વારા ઉપકાર કરે છે. ૧૨૭

અવલંબન કફનું કર્મ

તથા ચ–

રસયુક્તસ્વવીર્યેણ હૃદયસ્યાવલમ્બનમ્ ।
ત્રિકસન્ધારણં ચાપિ કરોત્યવલમ્બનઃ ॥૧૨૮॥

અન્વયઃ–અવલમ્બન રસયુક્તસ્વવીર્યેણ હૃદયસ્યાવલમ્બનં ત્રિકસન્ધારણં ચાપિ વિદધાતિ ॥

અવલંબન નામનો કફ રસયુક્ત પોતાના સામર્થ્ય વડે હૃદયમાં રહેલા પ્રાણોને અવલંબન અથવા ટેકો રાખવાનું કામ તથા ત્રિકને બરાબર ધારણ કરી રાખવાનું કામ પણ કરે છે. ૧૨૮

ટીકા–ત્રિકં શિરોંસયુગ્મસન્ધિ–માથું અને બેય ખભાના સાંધાઓ, તે ત્રિક જાણવું. ૧૨૮

રસન કફનું કર્મ

રસનાવપિ તતઃ સૌમ્યો વિશ્વતાન્ત્રિકે યતઃ ।
યતો રસાન્વિજાનીતે રસનારસનો હ્યસૌ ॥૧૨૯॥

અન્વયઃ–યતઃ રસનાસ્થો હ્યસૌ અપિ સૌમ્યો, જિહ્વામૂલે ચ સ્થિતઃ, રસાન્ વિજાનીતે તતઃ રસનો ॥

જે કારણે રસનાઇંદ્રિય તથા રસન (કંઠમાં રહેનારો) કફ–એ બન્નેય સૌમ્ય છે, (એકબીજાની) પાસે રહે છે અને બધા રસોને જાણે છે–અનુભવે છે, તેથી એ બન્ને સમાન છે. ૧૨૯

ટીકા–રસના–રસનેન્દ્રિય, રસન. ... રસના એટલે રસનઇંદ્રિય, રસન એટલે કંઠમાં રહેનારો કફ.

સ્નેહન તથા શ્લેષ્મણ કફનું કર્મ

સ્નેહનઃ સ્નેહદાનેન સમસ્તેન્દ્રિયતર્પણઃ ।
શ્લેષ્મણઃ સર્વસન્ધીનાં સંશ્લેષં વિદધાત્યસૌ ॥૧૩૦॥

અન્વયઃ–સ્નેહદાનેન સમસ્તેન્દ્રિયતર્પણઃ સ્નેહનઃ। સર્વસન્ધીનાં સંશ્લેષં વિદધાતિ, અસૌ શ્લેષ્મણઃ ॥

(જે) સ્નેહ–ચીકાશ આપીને બધી ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરે છે, એ સ્નેહન કફ છે અને બધાય સાંધાઓનું જે જોડવું–એકબીજાને વળગાડી રાખવાનું જે કરે છે, તે શ્લેષ્મણ નામનો કફ છે; અર્થાત્ બધા સાંધાઓને મજબૂત રાખનારો શ્લેષ્મણ છે. ૧૩૦

'ધાતુ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

યતો સપ્ત સ્વયં સ્થિત્વા દેહં દધતિ પઞ્ચધા ।
રસાસૃઙ્માંસમેદોઽસ્થિમજ્જશુક્રાણિ ધાતવઃ ॥૧૩૧॥

અન્વય–રસાસૃઙ્માંસમેદોઽસ્થિમજ્જશુક્રાણિ–એતે સપ્ત સ્વયં સ્થિત્વા નૃણાં દેહં યત્ દધતિ (તત્–તસ્માત્) ધાતવઃ (કથ્યન્તે) ॥

રસ, અસૃક્–રુધિર અથવા લોહી, માંસ, મેદસ્, અસ્થિ–હાડકાં, મજ્જા, અને શુક્ર અથવા વીર્ય; આ સાતે આપોઆપ રહીને મનુષ્યોના શરીરને જે ધારણ કરી રાખે છે, તેથી તે 'ધાતુ' કહેવાય છે. ૧૩૧

ટીકા–ધાતવ ઇતિ ધારણાદ્ધાતવઃ। 'ધાતુ' શબ્દમાં મૂળ 'ધા' ધારણ કરવું–પોષણ કરવું, એ અર્થવાળો ધાતુ છે; તે 'ધા'થી કૃદન્ત 'તુ' પ્રત્યય લાગવાથી 'ધાતુ' શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. ૧૩૧

ધાતુઓનાં કર્મ

પ્રીણનં જીવનં લેપઃ સ્નેહો ધારણપૂરણે ।
ગર્ભોત્પાદશ્ચ કર્માણિ ધાતૂનાં કથિતાનિ હિ ॥૧૩૨

અન્વયઃ—પ્રીણનં જીવનં લેપઃ સ્નેહઃ ધારણપૂરણે ચ ગર્ભોત્પાદઃ, (एतानि) ધાતૂનાં કર્માણિ હિ કથિતાનિ ॥

પ્રીણન—પ્રેમ ઉપજાવવો—ખુશ રાખવું—તૃપ્ત કરવું—એ રસ ધાતુનું કર્મ છે; જીવન—જિવાડવું એ અસૃ અથવા રુધિર ધાતુનું કર્મ છે; લેપ—લીંપવું—ખરડવું—ચોપડવું—એ માંસ ધાતુનું કર્મ છે; સ્નેહ—શરીરમાં ચીકાશ રાખવી—તે મેદ ધાતુનું કર્મ છે; ધારણ—આખા શરીરને બરાબર ધારી રાખવું—વ્યવસ્થિત ટટાર રાખવું—તે અસ્થિ ધાતુનું કર્મ છે; પૂરણ—હાડકાંની નળી ભરી રાખવી—તે મજ્જા ધાતુનું કર્મ છે અને ગર્ભની ઉત્પત્તિ કરવી—તે શુક્ર—વીર્ય ધાતુનું કર્મ છે; આમ (સાતે) ધાતુઓનાં ચોક્કસ કર્મો કહ્યાં છે.

'રસ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

યત્પાયો રસધાતુર્યસ્તતોઽભવદપાં રસઃ ।
સદ્રવં સકલં દેહં રસતીતિ રસઃ સ્મૃતઃ ॥૧૩૩॥

અન્વયઃ—યઃ રસધાતુઃ યત્ પાયઃ (अस्ति), ततः અપાં રસઃ અભવત । સકલં દેહં સદ્રવં રસતિ—इति રસઃ સ્મૃતઃ ॥

જે રસધાતુ,[1] જે કારણે જળરૂપ છે, તેથી જળનો જ એ (રસ) થયો છે—જળમાંથી જ સારરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ છે; વળી આખા શરીરને તે દ્રવયુક્ત—પ્રવાહી પદાર્થ-યુક્ત કરી દે છે, આ કારણે તે 'રસ' કહેવાય છે. ૧૩૩

રસનું સ્વરૂપ

સમ્યક્ પક્વસ્ય ભુક્તસ્ય સારો નિગદિતો રસઃ ।
સ તુ દ્રવઃ સિતઃ શીતઃ સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધશ્ચલો ભવેત્ ॥

૧. રસ આસ્વાદને—रस्यते आस्वाद्यते सर्वैः, જલરૂપત્વાદ્ મધુરત્વાચ્ચ, रसयति सद्रवान् करोति वा सर्वान् धातून् इति रसः—જે મધુર ગુણયુક્ત જળરૂપ હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓ વડે સ્વાદરૂપે અનુભવાય છે અથવા સર્વ ધાતુઓને પ્રવાહી તથા સ્વાદયોગ્ય મધુર ગુણવાળા જે કરે છે, તે રસ.

અન્વયઃ—ભુક્તસ્ય સમ્યક્ પક્વસ્ય સારઃ રસઃ નિગદિતઃ, સ તુ દ્રવઃ સિતઃ શીતઃ સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધઃ ચલઃ ભવેત્ ॥

ખાધેલા સારી રીતે પાચન થયેલા ખોરાકનો (જે) તત્ત્વરૂપ સાર તે 'રસ' કહેવાય છે અને તે પ્રવાહી, ધોળો, શીતળ, સ્વાદિષ્ટ—મધુર, સ્નેહયુક્ત—ચીકાશવાળો તથા ચળ-ચંચળ—અસ્થિર હોય છે. ૧૩૪

ટીકા—सारो यथा गुडमधूकपुष्पवल्कुलत्वग्बदरीमूलादिभवः सारो मदिरा । આ શ્લોકમાં સારને રસ કહ્યો છે; તે સાર એટલે જેમ ગોળ, મહુડાં, બાવળની છાલ તથા બોરડીનાં મૂળિયાં વગેરે(ના આથા)માંથી તેઓના સારરૂપે અથવા તત્ત્વરૂપે મદિરા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ખાધેલા ખોરાકનું પાચન થયા પછી તેમાંથી જે સાર નીપજે છે, તેને રસ સમજવો.

રસનું સ્થાન

સર્વદેહચરસ્યાપિ રસસ્ય હૃદયં સ્થલમ્ ।
સમાનમરુતા પૂર્વં યદયં હૃદયે ધૃતઃ ॥ ૧૩૫ ॥

અન્વયઃ—સર્વદેહચરસ્ય अपि રસસ્ય સ્થલં હૃદયમ્ (अस्ति); यत् સમાનમરુતા अयं हृदये धृतः ॥

જો કે રસ આખા દેહમાં ફરી રહ્યો છે, છતાં તેનું (ખાસ મુખ્ય) સ્થળ હૃદય છે; કેમકે સમાન નામના વાયુએ, (સૌની) પહેલાં તેને હૃદયમાં લાવી મૂકયો છે. ૧૩૫

રસનાં કર્મ

આરુહ્ય ધમનીર્ગત્વા ધાતૂન્ સર્વાનયં રસઃ ।
પુષ્ણાતિ તદનુ સ્વીયૈર્વ્યાપ્નોતિ ચ તનું ગુણૈઃ ॥૧૩૬

અન્વયઃ—अयं रसः ધમનીઃ આરુહ્ય સર્વાન્ ધાતૂન્ ગત્વા પુષ્ણાતિ, च तदनु स्वीयैः गुणैः तनुं व्याप्नोति ॥

આ રસ (ધોરી નસો રૂપી) ધમનીઓ પર ચડી તે માર્ગે થઈ બધી ધાતુઓમાં પહોંચી જઈ તેઓનું પોષણ કરે છે અને તે પછી પોતાના ગુણો વડે શરીરને વ્યાપ્ત કરે છે. ૧૩૬

ટીકા—ગુણૈઃ—शीतस्निग्धपोषकत्वगुणैः । ગુણો વડે એટલે શીતળ, સ્નિગ્ધ, અને પોષકત્વરૂપ ગુણો વડે.

વિદગ્ધ રસ અને તેનું કર્મ

મન્દવહ્નિવિદગ્ધસ્તુ કટુર્વામ્લો ભવેદ્રસઃ ।
સ કુર્યાદ્બહુલાન્ રોગાન્ વિષકૃત્યં કરોત્યપિ ॥૧૩૭

અન્વયઃ—મન્દવહ્નિવિદગ્ધઃ રસઃ तु कटुः वा अम्लः

ભવેત્ । સ બહુલમ્ રોગાન્ કુર્વીત, વિષકર્મ અપિ કરોતિ ॥

મન્દાગ્નિ વડે વિદગ્ધ થયેલો એટલે બળી ગયેલો અથવા પરિપૂર્ણ નહિ પાકેલો રસ તો તીખો, કડવો કે ખાટો થઈ જાય છે; તે ઘણા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે અને ઝેર જેવું કામ પણ કરે છે. ૧૩૭

રસ જ રક્ત થાય છે

યદા રસો યકૃદ્યાતિ તત્ર રઞ્જકપિત્તતઃ ।
રાગં પાકં ચ સંપ્રાપ્ય સ ભવેદ્રક્તસંજ્ઞકઃ ॥૧૩૮॥

અન્વય—યદા રસઃ યકૃત્ યાતિ (તદા) તત્ર રઞ્જકપિત્તતઃ રાગં ચ પાકં સંપ્રાપ્ય સઃ રક્તસંજ્ઞકઃ ભવેત્ ॥

જ્યારે રસ યકૃત્‌સ્થાનમાં જાય છે, ત્યારે ત્યાં (રહેલાં) રંજક પિત્તને લીધે રંગ પામીને તથા પરિપક્વ થઈને તે (રસ) રક્ત[1] (લોહી) નામની ધાતુરૂપે થાય છે. ૧૩૮

રક્તનું સ્વરૂપ

રક્તં સર્વશરીરસ્થં જીવસ્યાધારમુત્તમમ્ ।
સ્નિગ્ધં ગુરુ ચલં સ્વાદુ વિદગ્ધં પિત્તવદ્ભવેત્ ॥૧૩૯॥

અન્વય—રક્તં સર્વશરીરસ્થં જીવસ્ય ઉત્તમમ્ આધારં સ્નિગ્ધં ગુરુ ચલં સ્વાદુ (અસ્તિ) વિદગ્ધં પિત્તવત્ ભવેત્ ॥

એ રક્ત આખા શરીરમાં રહેનારું, જીવનો ઉત્તમ આધાર, સ્નિગ્ધ અથવા ચીકણું, ભારે, ચળ—અસ્થિર અને સ્વાદુ—મધુર હોય છે; પણ તે જો વિદગ્ધ અથવા બરાબર ન પાકેલું હોય તો પિત્ત જેવું (વિકાર કરનાર તથા ખાટું) થઈ જાય છે ૧૩૯

ટીકા—જીવસ્યાધારમુત્તમમિતિ, અત્ર આહ । રક્ત એ જીવનો ઉત્તમ આધાર છે, એ સંબંધે આમ કહેવાયું છે, કે 'જીવો વસતિ સર્વસ્મિન્ દેહે તત્ર વિશેષતઃ । વીર્યે રક્તે મલે યસ્મિન્ ક્ષીણે યાતિ ક્ષયં ક્ષણાત્' ઇતિ વીર્યે રક્તે મલે ચ શરીરસ્યારમ્ભકે યથાયોગ્યપરિમાણમિતિ શુદ્ધે જીવો વસતિ, ન તુ દુષ્ટે પ્રવૃદ્ધે ચ રક્તસ્યશોધનોપદેશસ્ય વૈયર્થ્યપ્રસઙ્ગાત્ । પિત્તવદ્ભવેત્—અમ્લં ભવેદિત્યર્થઃ । જો કે જીવ આખા શરીરમાં રહે છે, છતાં શરીરની અંદર રહેલા વીર્યમાં, લોહીમાં તથા મળમાં ખાસ વધારે વસતો રહે છે, કારણ કે તે ત્રણમાંનું એક પણ

૧ રઞ્જકે રસ—રઞ્જકાખ્યપિત્તેન રાગં પ્રાપ્તે રસ ... ઇતિ રઞ્જક—રંજક નામના પિત્ત વડે જે રંગાયું [illegible]

નાશ પામતાં તેજ ક્ષણે જીવન પણ નાશ પામે છે,' આમ છતાં જે વીર્ય, લોહી કે મળ શરીરનો આરંભ કરનાર હોઈ શુદ્ધ હોય, તેમજ વાજબી કહેલા માપ પ્રમાણે બરાબર આપસર હોય, તેમાં જ જીવ વસે છે, પણ જે વીર્ય, લોહી કે મળ દુષ્ટ અથવા બગડેલાં હોય કે ખૂબ વધી ગયાં હોય, તેમાં જીવ વસતો નથી. કેમકે જો એમ ન હોય તો બગડેલાં કે વધેલા લોહીને કાઢી નાખવા માટે શાસ્ત્રીય ઉપદેશ વ્યર્થ ઠરે. ૬૩૯

રક્તનું સ્થાન

યકૃત્પ્લીહા ચ રક્તસ્ય મુખ્યસ્થાનં તયોઃ સ્થિતમ્ ।
અન્યત્ર સંસ્થિતસ્યાપિ રક્તસ્ય પોષકં ભવેત્ ॥૧૪૦॥

અન્વય—યકૃત્ ચ પ્લીહા રક્તસ્ય મુખ્યસ્થાનમ્ । તયોઃ સ્થિતં (તત્) અન્યત્ર સંસ્થિતસ્ય રક્તસ્ય પોષકં ભવેત્ ॥

યકૃત્ અને પ્લીહા—એ બે રક્તના મુખ્ય સ્થાન છે, તે બેય સ્થળે રહેલું જે રક્ત, બીજાં સ્થાનોમાં રહેલા રક્તને પોષણ આપનાર થાય છે ૧૪૦

રક્ત જ માંસ બને છે

શોણિતં સ્વાગ્નિના પક્વં વાયુના ચ ઘનીકૃતમ્ ।
તદેવ માંસં જાનીયાત્તસ્ય મેદાદયો ગુણે ॥૧૪૧॥

અન્વય—સ્વાગ્નિના પક્વં વાયુના ચ ઘનીકૃતં તત્ એવ શોણિતં માંસં જાનીયાત્, તસ્ય મેદાદ્ અપિ ગુણે ॥

(લોહીમાં) પોતામાં જ રહેલા અગ્નિ વડે પાકેલું અને વાયુએ ઘટ્ટ કરેલું તે જ રક્ત માંસ[2] જાણવું; એ માંસના મેદો પણ કહેલું છુ. ૧૪૧

ટીકા—શોણિ મિતિ । શોણિતસ્થાનગતરસ એવ શોણિતરૂપતાં યાતિ એવમેવ રસસ્યૈવ ધાત્વન્તરરૂપતા । પહેલાં કહ્યું છે, કે જેમ લોહીના સ્થાનમાં ગયેલો રસ જ રુધિર સ્વરૂપને પામે છે—ખાસ બની જાય છે (ખરી રીતે) એમ આખરે જતાં રસ જ માંસ વગેરે જુદી જુદી ધાતુઓરૂપે બનતો જાય છે ૧૪૧

માંસની પેશીઓ

યથાયથં મૂલજા યુક્તો વાયુઃ સ્રોતાંસિ દારયેત્ ।
અનુપ્રવિશ્ય પિશિતં પેશીઃ વિભજતે તથા ॥૧૪૨॥

૨. અસ્મિંસ્તુ—પ્રાહુઃ રક્તવિકારરૂપમેવેતિ માંસમ્—અત્ર જ્ઞાને—'અધેરૈવ' (ચ૦ ૨–૧૪) ઇતિ ... અન્વય—જે અનાયાસ તો લોહીના વિકારરૂપે જ બન્યાન [illegible]

अन्वयः–ऊष्मणा युक्तः वायुः यथार्थं स्रोतांसि दारयेत्, तथा पिशितम् अनुप्रविश्य पेशीः विभजते ॥

ગરમી સાથે જોડાયેલો વાયુ, જેમ જોઈએ તેમ (પોલી) શિરાઓના વિભાગ કરે છે; તેમ જ (તે જ વાયુ) માંસમાં પ્રવેશ કરી માંસની પેશી[1]ઓના પણ વિભાગ કરે છે.

टीका–यथार्थं–यथाप्रयोजनम् । જેમ જોઈએ તેમ–એટલે જેમ જરૂર પડે તેમ. ૧૪૨

માંસની પેશીઓની સંખ્યા

માંસપેશ્યઃ સમાખ્યાતા નૃણાં પઞ્ચશતાનિ हि ।
તાસાં શતાનિ ચત્વારિ શાખાસુ કથિતાન્યથ ॥
कोष्ठे ષટ્ષષ્ટિઃ कथिता मुनिपुङ्गवैः ।
ग्रीवाया ऊर्ध्वगास्तास्तु चतुस्त्रिंशत् प्रकीर्तिताः ॥

अन्वयः–नृणां मांसपेश्यः पञ्चशतानि हि समाख्याताः । तासां चत्वारि शतानि शाखासु कथितानि, अथ कोष्ठे मुनिपुंगवैः षड्उत्तरा षष्टिः कथिता, ग्रीवायाः ऊर्ध्वगाः तु ताः चतुस्त्रिंशत् प्रकीर्तिताः ॥

પુરુષોની માંસની પેશીઓ પાંચસો છે; તેમાંની ચારસો પેશીઓ શાખાઓ(હાથ, પગ વગેરે અવયવ)માં કહી છે; તે પછી કોઠામાં શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ છાસઠ (૬૬) કહી છે, અને ડોકની ઉપરના ભાગે રહેલી તે પેશીઓ તો ૩૪ કહી છે. ૧૪૩,૧૪૪

टीका–एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश १५ । पादाग्रे दश १० । पादोपरि कूर्चसन्निविष्टा दश १० । गुल्फतलयोर्दश १० । गुल्फजानुनोरन्तरे विंशतिः २० । जानुनि पञ्च ५ । ऊरौ विंशतिः २० । वङ्क्षणे दश १० । एवमेकस्मिन् सक्थनि शतं भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ શાખાઓમાં જે ૪૦૦ પેશીઓ કહી, તે આ પ્રમાણે સમજવી: પગની એક એક આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ છે; તેથી એક પગની આંગળીઓમાં પંદર (૧૫) છે; પગના આગલા ભાગમાં દશ (૧૦); પગના ઉપરના ભાગમાં–પહોંચાઓમાં દશ (૧૦); પગની બન્ને ઘૂંટીના પૃષ્ઠ ઉપર દશ (૧૦) છે; ઘૂંટી અને ઢીંચણની વચ્ચે વીસ (૨૦) છે; ઢીંચણમાં પાંચ (૫); જાંઘમાં વીસ (૨૦); જાંઘના સાંધામાં દસ (૧૦); એમ એક સાથળ સુધીના પગમાં સો (૧૦૦) માંસની પેશીઓ છે; એ જ પ્રમાણે બીજો પગ તથા બન્ને બાહુઓમાં પણ જાણવી; એટલે બીજા પગમાં સો (૧૦૦); અને એક એક બાહુ(આખા હાથ)માં સો સો મળી બસો (૨૦૦); એમ ચારે શાખાઓમાં મળી (બસો બે પગની તથા બસો બે હાથની મળી એકંદર) ચારસો (૪૦૦) માંસની પેશીઓ છે.

अथ कोष्ठगताः प्राह–गुदे तिस्रः, शेफस्येका, सेवन्यामेका, वृषणयोर्द्वे, स्फिचोः पञ्च पञ्च, बस्तिमूर्धनि द्वे, उदरे पञ्च, नाभ्यामेका, पृष्ठोर्ध्वसंनिविष्टा उभयतः पञ्च पञ्च दीर्घाः, पार्श्वयोः षट्, वक्षसि दश, अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त (अक्षकः 'अधुआ' इति लोके, अंसौ स्कन्धौ). हृदि द्वे, यकृति द्वे, प्लीहनि द्वे, तुण्डके द्वे । હવે જે કોઠામાં છે તેની સંખ્યા આ પ્રમાણે કહી છે: ગુદામાં ત્રણ; લિંગમાં એક; મોટી ચાર શિરાઓ–જે 'સેવની' કહેવાય છે, તેમાં એક; બંને વૃષણમાં મળી બે; બંને ઢગરામાં પાંચ પાંચ; પેડુને મથાળે બે; પેટમાં પાંચ; નાભિમાં એક; પીઠની ઉપરના ભાગમાં દરેક બાજુએ લાંબી પાંચ પાંચ; બન્ને પાસાંમાં છ; છાતીમાં દસ; હાંસડી તથા બેય ખભાઓની આસપાસ સાત; હૃદયમાં બે; યકૃતમાં બે; પ્લીહામાં બે; મુખમાં બે; એમ કોઠામાં છાસઠ માંસની પેશીઓ છે.

अथ ग्रीवोर्ध्वगाः प्राह–ग्रीवायां चतस्रः, हन्वोरष्टौ, एका काकलके (कण्ठमणौ–घण्टिकायामिति यावत्), गले एका, तालुनि द्वे, जिह्वायामेका, ओष्ठयोर्द्वे, नासायां द्वे, नेत्रयोर्द्वे, गण्डयोश्चतस्रः, कर्णयोर्द्वे, ललाटे चतस्रः, शिरस्येका–एवं (पुंसां)मांसपेश्यः पञ्च शतानि भवन्ति। હવે ડોકની ઉપરના ભાગમાં જે પેશીઓ છે, તે આ પ્રમાણે જાણવી: ડોકામાં ચાર; બે હડપચીમાં આઠ; કંઠ–મણિ એટલે ઘંટિકા–જે ગળાની બારીમાં ઘંટડી જેવી દેખાય છે, તેમાં એક; ગળામાં એક; તાળવામાં બે; જીભમાં એક; બંને હોઠમાં મળી બે; નાકમાં બે; બંને આંખોમાં બે; બન્ને ગાલમાં મળી ચાર; બંને કાનમાં બે; કપાળમાં ચાર અને માથામાં એક; એમ ડોકાના ઉપરના ભાગમાં માંસની પેશીઓ ચોત્રીસ છે; આમ પુરુષના આખા શરીરમાં પાંચસો પેશીઓ છે. ૧૪૩–૧૪૪

સ્ત્રીઓના માંસની પેશીઓની સંખ્યા

स्त्रीणामपि भवन्त्येताः किन्तु विंशतिरुत्तराः ।
गर्भाशये गर्भमार्गे योनौ च स्तनयोरपि ॥१४५॥

अन्वयः–स्त्रीणामपि एताः भवन्ति, किन्तु विंशतिः

1. पिशति–अवयवरूपेण पृथग् भवति इति पेशी–જે અમુક અવયવ અથવા વિભાગરૂપે અલગ તૈયાર થાય, તે પેશી.

उत्तरा, गर्भाशये गर्भमार्गे योनौ च स्तनयो नरि ॥

સ્ત્રીઓને પણ પુરુષના જેટલી જ માંસની પેશીઓ છે, પરંતુ વીસ વધારે હોય છે, તે વીસ ગર્ભાશય, ગર્ભમાર્ગ, યોનિ અને બે સ્તન—એ સ્થળે રહેલી છે ૧૪૫

ટીકા—एता पञ्च शतानि मांसपेश्यः । अधिका विंश तिर्योषा—गर्भाशये तिस्रः ३ । गर्भच्छिद्रसंश्रिता शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्रः ३ । योन्यामन्तरतो मुखाश्रिते प्रतते द्वे २ । योन्यवेन वहिर्निर्गते स्रोतःपार्श्वद्वयस्थिते शङ्खवृत्ते योनिकर्णिके इति ख्याते द्वे २ । स्तनयोः पञ्च ५ पञ्च ५ । यौवने तासां वृद्धिर्भवति । પુરુષની એ પાચસો માંસની પેશીઓ કરતા બીજી વીસ વધારે સ્ત્રીઓને છે તે આ પ્રમાણે છે ગર્ભાશયમા ત્રણ, ગર્ભના છિદ્રમાં રહેલી—વીર્ય તથા આર્તવનો ગર્ભાશયમા પ્રવેશ કરાવનારી ત્રણ, યોનિમાં અંદરના ભાગમા—યોનિના મુખમા પ્રસરી રહેલી બે, યોનિમાં જ બહાર નીકળેલી બે, એ માંસની પેશીઓ છિદ્રની બંને બાજુએ આવેલી તથા શંખાકાર હોય છે તેને યોનિકર્ણિકા' કહે છે બંને સ્તનમા પાંચ પાંચ, (જુવાનીમા એ પેશીઓ વધે છે) એમ વીસ માંસની પેશીઓ સ્ત્રીને વધારે હોય છે ૧૪૫

ત્રણ માંસપેશીઓની સમજણ

पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता मेहनमुष्कजाः ।
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गता हि ताः ॥१४६॥

અન્વય—पुंसां मेहनमुष्कजा याः पेश्यः पुरस्तात् प्रोक्ता ता हि स्त्रीणां फलम् आवृत्य अन्तर्गताः तिष्ठन्ति ॥

પુરુષને લિંગ અને વૃષણની મળી જે ત્રણ માંસપેશીઓ પહેલાં કહી છે, તે જ ત્રણ માંસપેશીઓ સ્ત્રીના (શરીરની અંદર) ફળને વીંટાઈને અંદર રહેલી છે. ૧૪૬

ટીકા—અસ્યાયમર્થ—पुंसां मेहनमुष्कजेन वाक्येन योक्तेन पूर्वमुक्ताः स्त्रीणां मेहनमुष्कमाश्रित्य फलं गर्भाशयमावृत्य तिष्ठन्ति । આમ કહેવા માગે છે પુરુષને એક માંસપેશી લિંગસ્થળની અને બે માંસપેશીઓ વૃષણસ્થળની મળી જે ત્રણ માંસપેશીઓ જેવી કહી છે, તે સ્ત્રીઓને લિંગ અને અંડકોશ ન હોવાથી, ફળ એટલે ગર્ભાશયને વીંટીને અંદર રહેલી છે

भावप्रकाशः । स्त्रीणां मांसपेशयस्तिस्रोऽनामिकाः फलमाश्रित्य, तथा च भोज. ॥ આ સંબંધે ભગવાન ભોજ કહે છે 'સ્ત્રીઓની માંસપેશીઓ પુરુષની માંસપેશીઓમાંથી ત્રણ ઓછી સમજવી, અને ભોજ પણ તેમજ કહે છે 'पञ्चपेशीशतान्येव कीर्तितानि मुनिश्र ! तत्र तिस्रो हीयन्ते स्त्रीणां हेतवो मुष्कयो ॥ हे राजन्' પુરુષની માંસપેશીઓ પાંચસોમાંથી લિંગની એક અને બંને વૃષણની બે એમ ત્રણ માંસપેશીઓ સ્ત્રીઓને હોતી જ નથી, તેથી તેઓને એ ત્રણ ઓછી હોય છે ' ૧૪૬

માંસની પેશીઓના કર્મ

शिरास्नाय्वस्थिपर्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् ।
पेशीभिः संवृतान्येव बलवन्ति भवन्ति हि ॥१४७॥

અન્વય—शरीरिणां शिरास्नाय्वस्थिपर्वाणि च सन्धयः पेशीभिः संवृतानि एव हि बलवन्ति भवन्ति ॥

દેહધારીઓની શિરાઓ, સ્નાયુઓ, હાડકાં, અવયવો અને સાંધા, માંસની પેશીઓથી જો વીંટાયેલા હોય છે, તો જ બરેખરા બળવાન થાય છે ૧૪૭

મેદનું સ્વરૂપ

मांसस्य स्वाग्निना पक्वं तन्मेद इति कथ्यते ।
तदतीव गुरु स्निग्धं बलकृत्पुष्टिवृद्धिकृत् ॥१४८॥

અન્વય—स्वाग्निना पक्वं यत् मांसं तत् मेदः इति कथ्यते । तत् अतीव गुरु स्निग्धं बलकृत् पुष्टिकृत्च (अस्ति) ॥

પોતાની અંદર રહેલા અગ્નિ વડે પાક થયેલું જે માંસ, તેને 'મેદ'[1] એમ કહે છે, તે અત્યંત ભારે, સ્નિગ્ધ (ચીકણું), બળ આપનાર અને શરીરની અતિ વૃદ્ધિ—પુષ્ટતા કરે છે.

મેદનું સ્થાન

मेदो हि सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिसंस्थितम् ।
अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥१४९॥

અન્વય—मेदः हि सर्वभूतानाम् उदरेषु अस्थिसंस्थितम् (भवति) । अत एव मेदस्विनः प्रायः उदरे वृद्धिः भवेत् ॥

બધા પ્રાણીઓને મેદ અવશ્ય ઉદરમાં અને અસ્થિમાં રહેલ હોય છે, આથી જ મેદવાળા માણસને લગભગ ઉદરમાં વૃદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ એ જ કારણે મેદવાળાનું પેટ મોટું થાય છે ૧૪૯

१ मेद्यति—स्निह्यति—स्नेहस्येन यत् तन्मेदः मांसात् तत् मेदः—જે શુદ્ધ માંસમાંથી ચીકાશરૂપે તૈયાર થાય છે. તે—ચરબી માંસનો સ્નેહ બનાવ ... તે મેદ

અસ્થિનું સ્વરૂપ

मेदो यत्स्वाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम् ।
तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्वविग्रहे ॥१५०॥
अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् १५१
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा १५२

अन्वयः–स्वाग्निना पक्वं वायुना च अति शोषितं यत् मेदः, तद् अस्थिसंज्ञां लभते । सः सर्वविग्रहे सारः । यथा भूरुहाः अभ्यन्तरगतैः सारैः तिष्ठन्ति, तथा देहिनां देहाः अस्थिसारैः ध्रुवं ध्रियन्ते ॥ तस्मात् शरीरिणां त्वङ्मांसेषु चिरविनष्टेषु अस्थीनि न विनश्यन्ति । एतानि सर्वथा साराः (सन्ति) ॥

પોતાની અંદર રહેલા અગ્નિ વડે પકવેલો તથા વાયુએ અત્યંત શોષણ કરેલો જે મેદ તે 'અસ્થિ'[1] કહેવાય છે; તે આખા શરીરમાં સારભૂત છે. જેમ વૃક્ષો પોતાની અંદર રહેલા સાર (મધ્યભાગ અથવા 'ગાર') વડે ઊભાં રહી શકે છે, તેમ અસ્થિરૂપ સારવડે જ મનુષ્યોના અથવા હરકોઈ પ્રાણીઓના દેહ ધારણ કરી રખાય છે; આ કારણથી જ દેહધારીઓની ત્વચા અને માંસ અત્યંત નાશ પામ્યાં હોય છતાં ઘણા કાળ સુધી અસ્થિ (હાડકાં) નાશ પામતાં નથી; માટે આ અસ્થિ સર્વ પ્રકારે સારભૂત છે. ૧૫૦–૧૫૨

અસ્થિની સંખ્યા

शल्यतन्त्रेऽस्थिखण्डानां शतत्रयमुदाहृतम् ।
तान्येवात्र निगद्यन्ते तेषां स्थानानि यानि च ॥१५३
सविंशतिशतं त्वस्थ्नां शाखासु कथितं बुधैः ।
पार्श्वयोः श्रोणिफलके वक्षःपृष्ठोदरेषु च ॥१५४॥
जानीयाद्भिषगेतेषु शतं सप्तदशोत्तरम् ।
ग्रीवायामूर्ध्वगां विद्यादस्थ्नां षष्टिं त्रिसंयुताम् १५५

अन्वयः–शल्यतन्त्रे अस्थिखण्डानां शतत्रयम् उदाहृतम् । तानि एव च तेषां यानि स्थानानि (तान्यपि) अत्र निगद्यन्ते ॥ बुधैः शाखासु अस्थ्नां सविंशतिशतं कथितम्, पार्श्वयोः श्रोणिफलके च वक्षःपृष्ठोदरेषु–एतेषु भिषक् सप्तदशोत्तरं शतं जानीयात् । ग्रीवायाम् ऊर्ध्वगां त्रिसंयुतां षष्टिं विद्यात् ॥

શલ્યતંત્રમાં અસ્થિઓના (જુદા જુદા) ટુકડાઓની સંખ્યા ત્રણસો કહી છે; તે જ અસ્થિઓ તથા તેમનાં જે સ્થાનો છે, તે પણ અહીં કહેવાય છે: પંડિતોએ શાખાઓમાં એકસો વીસ અસ્થિ કહ્યાં છે; એટલે બે હાથ અને બે પગમાં મળી તે સંખ્યા કહેલ છે; તથા બંને પાસાં, કટિમંડળ, છાતી, પીઠ અને પેટમાં મળી વૈદ્યે એકસો સત્તર અસ્થિ જાણવાં; વળી ડોકમાં અને માથામાં મળી ત્રેસઠ જાણવાં. ૧૫૩–૧૫૫

टीका–तानि शाखागतान्याह–एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश १५ । पादतले पञ्चास्थिशलाकास्तदाधारभूतमेकमस्थि–एवं षट् ६ । कूर्चे द्वे २ । गुल्फे द्वे २ । पार्ष्ण्येकम् १ । जङ्घायां द्वे २ । जानुन्येकम् १ । ऊरावेकम् १ । एवं त्रिंशदेकस्मिन् सक्थनि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ।

पार्श्वयोः षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशत् ३६ । गुदे एकम् । शिश्ने भगे वैकम् १ । नितम्बयोरेकैकम् २ । त्रिके एकम् १ । वक्षस्यष्टौ ८ । पृष्ठे त्रिंशत् ३० । अक्षकसंज्ञे द्वे २ । अथ ग्रीवोर्ध्वगतान्याह–ग्रीवायां नव ९ । कण्ठनाड्यां चत्वारि ४ । हन्वोरेकैकम् २ । दन्ता द्वात्रिंशत् ३२ । नासायां त्रीणि ३ । तालुन्येकम् १ । गण्डयोरेकैकम् २ । कर्णयोरेकैकम् २ । भ्रुवोरेकैकम् २ । शिरसि षट् ६ । શાખાઓમાં રહેલાં અસ્થિની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે: એક એક પગની આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ; એટલે પાંચે આંગળીઓનાં પંદર; પગના તળિયામાં પાંચ અસ્થિની શલાકા (સળીઓ) છે તથા તેનું આધારભૂત એક અસ્થિ છે, એમ તે છ; બે કૂર્ચાસ્થિ; ઘૂંટીનાં હાડકાં બે; પાનીનું હાડકું એક; જંઘાનાં અસ્થિ બે; ઘૂંટણનું અસ્થિ એક; સાથળનું અસ્થિ એક; એમ એક પગમાં ત્રીસ તથા બીજા પગમાં ત્રીસ મળી સાઠ; તથા બન્ને હાથમાં સાઠ; એ રીતે શાખાઓમાં કુલ એકસો વીસ અસ્થિ થાય છે.

પાસાં વગેરેનાં અસ્થિની સંખ્યા આ છે: બંને પાસાંમાં છત્રીસ છત્રીસ; ગુદામાં એક; લિંગ અથવા યોનિનું એક, બંને કુલામાં એક એક મળી બે, ત્રિક (બરડાની કરોડના નીચલા ભાગ)નું અસ્થિ એક; છાતીમાં આઠ; પીઠમાં ત્રીસ; તથા અક્ષક(હાંસડી)નાં બે.

ડોકની ઉપરના અસ્થિની સંખ્યા આ છે:

[1] १. अस्यते–क्षिप्यते संपूर्णसाररूपेण मेदोनिष्पन्नं यद् देहे तद् अस्थि–મેદમાંથી બનેલા જેને સંપૂર્ણ સારરૂપે દેહમાં સ્થાપવામાં આવે છે, તે–અસ્થિ–હાડકું.

ડોકામાં નવ, કંઠની નાડીમાં ચાર, હડપચીમાં એક એક મળી બે, દાંત બત્રીસ, નાકમાં ત્રણ, તાળવામાં એક ગળામાં એકએક મળી બે, કાનમાં એકએક મળી બે, લમરમાં એકએક મળી બે અને માથામાં ૭ એમ ચેસઠ અસ્થિ ડોકાની ઉપરના ભાગમાં છે

(આ હાડકાંની સંખ્યા ગર્ભવાસની સ્થિતિને અનુસરી ચરકના મતે ૩૬૦ની છે જન્મ પછી ૨૫ વર્ષની અંદરના માણસની અપેક્ષાએ ધન્વન્તરિના મતે ૩૦૦ની છે, જ્યારે અર્વાચીન વૈદ્યોની ગણતરી પ્રમાણે ૨૦૦ની થાય છે, કારણ કે તે અર્વાચીન વૈદ્યો દાંત, નખ તથા બે કાનનાં ૭ હાડકાં ગણતા નથી, તેમ જ ૨૫ વર્ષની ઉમ્મર પછીના માણસના જે સાંધાઓ, પહેલાં ટુકડારૂપે હોય તે સંધાઈ જાય છે, તેઓને આખા જ ગણે છે) ૧૫૩–૧૫૫

અસ્થિના પ્રકાર

एतान्यस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति । तानि यथा–
આ અસ્થિ પાંચ પ્રકારનાં છે; તે કહે છે

तरुणानि कपालानि रुचकानि भवन्ति हि ।
वलयानीति तानि स्युर्नलकानि च कानिचित् ॥
अक्षिकोषघ्राणकर्णग्रीवासु तरुणानि च ।
शिरःशङ्खकपोलेषु तालुन्यंसेऽथ जानुषु ॥१५७॥
कपालानि भवन्त्येषु दन्तेषु रुचकानि च ।
पाण्योः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपादयोः ।
पादयोर्वलयानि स्युर्नलकानि भुजेऽङ्गुषु ॥१५८॥
हस्तपादाङ्गुलिदले कूर्चे च मणिबन्धके ।
बाहुजङ्घाद्वये चापि जानीयान्नलकानि तु ॥१५९॥

अन्वय –तानि अस्थीनि तरुणानि कपालानि रुचकानि वलयानि नलकानि इति स्युः । अक्षिकोषघ्राणकर्णग्रीवासु च तरुणानि, शिरःशङ्खकपोलेषु तालुन्यंसे जानुषु कपालानि, एषु दन्तेषु च रुचकानि पाण्योः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपादयोः वलयानि स्युः, अङ्गुषु नलकानि हस्तपादाङ्गुलिदले कूर्चे च बाहुजङ्घाद्वये चापि तु नलकानि जानीयात् ॥

તે કેટલાંક અસ્થિ તરુણ, કેટલાં રુચક, કેટલાંક વલય અને કેટલાંક નલક કહેવાય છે; નેત્રગોલક, કાન, નાક અને ડોકમાં તરુણાસ્થિ છે; માથું, લમણાં, ગાલ, તાળવું, ખભા, ઢૂંઢા અને ઘૂંટણરૂપ સ્થાનમાં કપાલાસ્થિ છે, દાંતનાં અસ્થિ રુચકાસ્થિ જાણવાં; બન્ને પગમાં, બન્ને પાસાંમાં, પીઠમાં, છાતીમાં, જઠરમાં, ઢૂંઢામાં, અને બન્ને પગમાં જે અસ્થિ છે, તે 'વલયાસ્થિ' કહેવાય છે. હવે નલકાસ્થિ કહું છું : હાથ તથા પગનાં તળિયાંમાં તથા આંગળીઓમાં, પહોંચામાં, મણિબંધ (કાંડા)માં, બાહુમાં અને બન્ને જાંઘોમાં જે અસ્થિ છે, તે નલકાસ્થિ જાણવાં ૧૫૬,૧૫૯

टीका–जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरःसु कपालानि । दन्तास्तु रुचका ॥ ઘૂંટણ, નિતંબ, ખભા, ગાલ, તાળવું, લમણા માથું, એ સ્થાનોમાં કપાલાસ્થિ છે અને દાંત એ રુચકાસ્થિ છે, એમ સમજવું

અસ્થિઓનું કામ

मांसान्यत्राणि बद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्तथा ।
अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ते पतन्ति च ॥१६०

अन्वय –मांसानि (च) अत्राणि शिराभिः तथा स्नायुभिः बद्धानि (सन्ति) (तानि) अस्थीनि आलम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ते न च पतन्ति ॥

માંસ અને આંતરડાં શિરાઓ તથા સ્નાયુઓ વડે બંધાયેલાં છે, તે અસ્થિઓનો ટેકો કરી સડતાં નથી કે પડી જતાં નથી. ૧૬૦

મજ્જાનું સ્વરૂપ

अस्थि यत्स्वाग्निना पक्वं तस्य सारो भवेद्घनः ।
यः स्वेदवत्पृथग्भूतः स मज्जेत्यभिधीयते ॥१६१॥

अन्वय –स्वाग्निना यत् अस्थि पक्वम्, तस्य च घनः सारः भवेत्, स्वेदवत् पृथग्भूतः यः स मज्जा इति अभिधीयते ॥

(અસ્થિમાં) પોતામાં રહેલા અગ્નિ વડે જે અસ્થિ પક્વ થાય અને તેનો જે ઘાટો સાર થાય છે, તથા પરસેવાની પેઠે જે અસ્થિમાંથી છૂટો પડે છે, તે 'મજ્જા' કહેવાય છે.

મજ્જાનું સ્થાન

स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः ॥

अन्वयः–(स) मज्जा विशेषेण तु स्थूलास्थिषु अभ्यन्तरे स्थितः (भवति) ॥

એ મજ્જા ખાસ કરીને તો સ્થૂલ (મોટા) અસ્થિઓમાં (અસ્થિની) અંદર રહે છે. ૧૬૨

વીર્યની ઉત્પત્તિ

रसादूर्ध्वं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य संभवः ॥

अन्वयः–रसात् रक्तं, ततः मांसं, मांसात् मेदः प्रजायते। मेदसः अस्थि, ततः मज्जा, मज्ज्ञः शुक्रस्य संभवः (भवति)॥

રસમાંથી રક્ત, તેથી માંસ, અને માંસથી મેદ ઊપજે છે; મેદમાંથી અસ્થિ, તેમાંથી મજ્જા[1] અને મજ્જામાંથી વીર્ય[2]ની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૬૩

ટીકા–शुक्रस्येति वचनेन शुक्रसंभव उक्तः। 'शुक्रस्य' આ પ્રમાણેના મૂળ ગ્રંથના વચનથી શુક્રની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવી છે. ૧૬૩

આમાશયમાં ગયેલા આહારનું પરિણામ

ननु 'मासेन रसः शुक्रो भवति, स्त्रीणां चार्तवं भवतीति' सुश्रुतस्यैव वचनेन रसादेव शुक्रस्योत्पत्तिरुच्यते। तदेतत् कथं संगच्छते? इममेव सन्देहं दूरीकर्तुमाहारादेर्गतिं परिणामं चाह–

અહીં કોઈને શંકા થાય કે 'એક મહિને રસ વીર્ય બને છે અને સ્ત્રીને તે જ રસ આર્તવ બને છે.' એવું સુશ્રુતનું જ વચન હોવાથી રસમાંથી જ વીર્યની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે, ત્યારે તમે તો વીર્યની ઉત્પત્તિ 'રસમાંથી રક્ત' ઇત્યાદિ જે કહી, તે કેમ સંભવે?' આ સંદેહ દૂર કરવા માટે જ આહારાદિકની ગતિ અને પરિણામ કહે છે:

यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः।
माधुर्यं फेनभावं च षड्रसोऽपि लभेत सः॥१६४॥

अन्वयः–पूर्वं प्राणानिलेन ईरितः आहारः आमाशयं याति। सः षड्रसः अपि माधुर्यं फेनभावं च लभेत॥

પ્રથમ પ્રાણવાયુથી પ્રેરણા પામીને આહાર આમાશયમાં જાય છે; તથા તે છ રસવાળો હોવા છતાં ત્યાં મધુરતા અને ફેનભાવને પામે છે–એટલે આહારમાં છયે રસ મિશ્ર હોવા છતાં તે આમાશયમાં જઈ મધુર તથા ફીણ સરખો બને છે. ૧૬૪

ટીકા–आहार इत्यत्र आह्रियत इत्याहारः। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'ति सूत्रेण कर्मणि घञ्। स च षड्विधः। तथा च॥ અહીં મૂળ શ્લોકમાં જે આહાર શબ્દ છે, તેની વ્યુત્પત્તિ 'आह्रियते इति आहारः–જે ચોપાસથી ખવાય તે આહાર કહેવાય છે.' તેમાં 'अकर्तरि॰' એ વ્યાકરણસૂત્ર વડે કર્મ અર્થમાં ઘઞ્ પ્રત્યય લાગેલો છે. તે આહાર ૭ પ્રકારનો છે: જેમ કે–

'आहार्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं तथैव च।
लेह्यं चोष्यं तथा पेयं तदुदाहरणानि तु॥
भोज्यमोदनसूपादि भक्ष्यं मोदकमण्डकम्।
चर्व्यं चिपिटधान्यादि रसालादि तु लेह्यते॥
चोष्यमाम्रफलेक्ष्वादि पीयते पानकं पयः'॥

આહાર કરવાના પદાર્થ ૭ પ્રકારના છે: (૧) ભોજ્ય, (૨) ભક્ષ્ય, (૩) ચર્વ્ય,[1] (૪) લેહ્ય,[2] (૫) ચોષ્ય[3] અને (૬) પેય.[4] જેમકે દાળભાત વગેરે ભોજ્ય છે; લાડુ, માંડ વગેરે ભક્ષ્ય છે; પૌંઆ, ધાણી વગેરે ચર્વ્ય છે; શિખંડ વગેરે લેહ્ય છે; કેરી, શેરડી વગેરે ચોષ્ય અને શરબત, દૂધ વગેરે પેય છે.

आमाशयमाह चरकः–આ શ્લોકમાં જે આમાશય કહ્યો છે, તેનું સ્વરૂપ ચરક આવું કહે છે:

'नाभिस्तनान्तरे जन्तोराहुरामाशयं बुधा' इति।

મનુષ્યની નાભિ અને સ્તનની વચ્ચે આમાશય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.

તે સંબંધે વિશેષ કહે છે, કે

'नाभेर्वितस्तिमात्रं च कण्ठदेशात्षडङ्गुलम्।
उरसस्तद्विजानीयाच्छेषं तु हृदयं मतम्॥
उरो रक्ताशयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः स्मृतः।
आमाशयस्तु तदधस्तदधो दहनाशयः॥'

નાભિથી એક વેંત ઊંચે અને કંઠથી ૭ આંગળ નીચે જે ભાગ છે, તેને ઉરઃસ્થાન જાણવું, પણ બાકીનો ભાગ તો હૃદય માન્યું છે. ઉરઃસ્થાન એ રુધિરનું સ્થાન અથવા રક્તાશય છે; તેની નીચે શ્લેષ્માશય (કફનું સ્થાન) કહેલ છે; તેની નીચે આમાશય છે અને તેની નીચે દહનાશય (અગ્નિનું સ્થાન) છે.'

प्राणानिलेरित इति। हृदयाधिष्ठानेन प्राणनाम्ना वायुना मुखं गतेनान्तःप्रवेशितः। तथा च सुश्रुतः–

'यो वायुः प्राणनामासौ मुखं गच्छति देहधृक्।
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते॥'

૧. મજ્જતિ–અસ્થ્નઃ શુદ્ધઘનસારસ્વેણ નિષ્પદ્ય અસ્થિષુ તિષ્ઠતીતિ મજ્જા–હાડકાંના શુદ્ધ ધાટા સારરૂપે ઉત્પન્ન થઈ તે હાડકાંઓની અંદર જે રહે છે, તે મજ્જા નામની છઠ્ઠી ધાતુ.

૨. वीरे साधु, यद्वा वीर विक्रान्तौ, वीरयति वीर्यते वा अनेन इति वीर्यम्–વીર પુરુષમાં જે સારી રીતે હોય, અથવા જેને લીધે પુરુષ પરાક્રમ કરે છે, તે વીર્ય નામની ૭મી ધાતુ.

૧. ચાવવા જેવું. ૨. ચાટવા જેવું. ૩. ચૂસવા જેવું. ૪. પીવા જેવું.

ક્લેદનનામ્ના કફેન ક્લેદયતિ, ક્લેદનાત્ સંહતં ભિનત્તિ ચ । યથોક્તં ચ સુશ્રુતે—'પ્રાણવાયુથી પ્રેરાયા પામીને'એમ મૂળ શ્લોકમાં લખેલું છે, એનો અર્થ આ છે, કે હૃદયમાં રહેનારો પ્રાણ નામે વાયુ મુખમાં જઈ આહારને શરીરમાં દાખલ કરે છે. તે જ સુશ્રુત કહે છે: 'પ્રાણ નામનો જે વાયુ છે, તે મનુષ્યના મુખમાં જઈ અન્નને શરીરમાં દાખલ કરે છે તથા પ્રાણોને પણ ટેકો આપે છે. ક્લેદન નામે કફ આહારને ભીનો કરે છે તથા ભીનો થવાથી એકઠા થયેલા તે આહારને છૂટો પાડે છે. તે જ સુશ્રુતમાં કહ્યું છે

'ક્લેદન ક્લેદયત્યન્નં સંહતં ચ ભિનત્તિ સઃ' ઇતિ ॥

સ આહારઃ ષડ્રસોઽપ્યામાશયે માધુર્યં ગમયેત્, આમાશયસ્થસ્ય મધુરસ્ય કફસ્ય યોગાત્ ॥—' ક્લેદન નામનો કફ અન્નને ભીનાશવાળું કરે છે તથા તે એકઠા થયેલા આહારને છૂટો કરે છે ' તે આહાર છ રસવાળો હોય છે, છતાં આમાશયમાં જઈ મધુરતા પામે છે, કેમકે આમાશયમાં રહેલા મધુર કફનો તેને સંબંધ થાય છે. યથોક્તં ચ શ્લેષ્મલક્ષણે—તે કફનું સ્વરૂપ આવું કહ્યું છે

'શ્લેષ્મા શ્વેતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ પિચ્છિલઃ શીત એવ ચ । તમોગુણાધિકઃ સ્વાદુર્વિદગ્ધો લવણો ભવેત્ ॥ ઇતિ । ફેનભાવં ચ ગમયેત્ જઠરાનલતેજસા ॥'

કફ ધોળો, ભારે, સ્નિગ્ધ, તાંતણાવાળો, શીતળ, તમોગુણની અધિકતાવાળો, મધુર અને વિદગ્ધ થવાથી ખારો થાય છે, તથા જઠરાગ્નિની ગરમીથી ફીણ જેવો થઈ જાય છે; યત આહ વાગ્ભટઃ—માટે વાગ્ભટ કહે છે:

'સમીરણેન સમાનેન પચ્યત્યામાશયસ્થિતમ્ । ઔદર્યોઽગ્નિર્યથા બાહ્યઃ સ્થાલીસ્થં તોયતણ્ડુલમ્, ઇતિ ॥'

જેમ બહારનો અગ્નિ તપેલીમાં નાખેલા પાણી અને ચોખાને પક્વ કરે છે, તેમ સમાન વાયુએ પ્રજ્વલિત કરેલો જઠરાગ્નિ આમાશયમાં રહેલા આહારને પક્વ કરે છે.

અથ સ એવાહારઃ પ્રાણવાયુના પ્રેરિતઃ કિંચિત્ સ્થિત્વા પાચકપિત્તોષ્મણા પક્વોઽમ્લરસો ભવતિ ॥

પછી એ જ આહાર પ્રાણવાયુથી પ્રેરાઈ લાંબી મુદ્દત સુધી ભાસીને પાચક નામના પિત્તની ગરમીથી પક્વ થઈ ખાટા રસવાળો થાય છે યથોક્તં—કહ્યું છે, કે

અથ પાચકપિત્તેન વિદગ્ધં ચામ્લતાં વ્રજેત્ ॥

પછી પાચક પિત્તથી વિદગ્ધ થઈને તે ખાટો થાય છે. પાચકપિત્તેન—પાચકપિત્તોષ્મણા । તતઃ સ એવાહારો નાભિમધ્યસ્થિતેન સમાનનામ્ના વાયુના પ્રેરિતો ગ્રહણીમભિનીયતે । પાચકપિત્તથી એટલે પાચક પિત્તની ગરમીથી. પછી તે જ આહાર નાભિમંડળમાં રહેલા સમાન નામના વાયુથી પ્રેરાઈને ગ્રહણી તરફ જાય છે. ૧૬૪

ગ્રહણીનું લક્ષણ

ષષ્ઠી પિત્તધરા નામ યા કલા પરિકીર્તિતા ।
આમપક્વાશયાન્તઃસ્થા ગ્રહણી સાઽભિધીયતે ૧૬૫

અન્વયઃ—આમપક્વાશયાન્તઃસ્થા પિત્તધરા નામ યા ષષ્ઠી કલા પરિકીર્તિતા, સા ગ્રહણી અભિધીયતે ॥

આમાશય અને પક્વાશયની મધ્યે રહેલી પિત્તધરા નામે જે છઠ્ઠી કળા કહી છે, તે 'ગ્રહણી' કહેવાય છે. ૧૬૫

ટીકા—પિત્તધરા—પાચકાખ્યં પિત્તં ધારયતીતિ પિત્તધરા ભવતિ । તત્ર ગ્રહણ્યામામાશયપક્વાશયમધ્યસ્થિતપાચકાખ્યપિત્તાગ્નિનાઽઽહારઃ પચ્યતે । સ ગ્રહણ્યા મધ્ય... પાચક નામનું પિત્ત જે અગ્નિનું આશ્રયસ્થાન છે, તેને ધારણ કરે છે, માટે તે 'પિત્તધરા' કહેવાય છે; તે ગ્રહણીમાં આમાશય તથા પક્વાશયની મધ્યે રહેલા પાચક નામના પિત્તમાં રહેલા અગ્નિ વડે આહારનું પાચન થાય છે, તે કડવો તથા ગરમ થાય છે.

ગ્રહણ્યાં પચ્યતે કોષ્ઠવહ્નિના જાયતે કટુઃ ।

અન્વય—ગ્રહણ્યાં કોષ્ઠવહ્નિના પચ્યતે કટુઃ જાયતે ।

ગ્રહણીમાં કોઠાના અગ્નિથી આહારનું પાચન થાય છે, અને તે કડવો થાય છે.

ટીકા ભાવાર્થ આહારો ગ્રહણ્યાં કોષ્ઠવહ્નિના ગ્રહણીસ્થિતપાચકપિત્તેન વહ્નિના પચ્યતે । પચ્યમાનઃ સ ગ્રહણીસ્થિતસ્ય કટુરસસ્ય યોગાત્ કટુર્ભવતિ । આનો આ અર્થ છે, કે ગ્રહણીમાં કોઠાના અગ્નિથી એટલે ગ્રહણીમાં રહેલા પાચક પિત્તરૂપી અગ્નિથી આહાર પચે છે; અને પચતી વખતે ગ્રહણીમાં રહેલા કડવા રસના યોગથી તે કડવો થાય છે.

આહારનું પાચન

પક્વાહારપક્તૌ વિશેષતઃ । શરીરં પચનીયસ્થિત્યૈ ।
તત્ર પ્રાહુ ગ્રહણં પચનસ્થિતત્વમ્ ।

આ આહારપાચનમાં વિશેષ કહે છે શરીર પંચભૂતાત્મક છે તેમાં પાંચ ધાતુઓના પાંચ અગ્નિઓ રહે છે તે વિષે આગળ કહ્યું છે, કે

૧. ગ્રહણી—ગ્રહણાતિ ગૃહ્ણાતિ—પાચકાખ્યં પિત્તમ્ ઇતિ ગ્રહણી—જે કોઠાના અગ્નિરૂપ પાચક નામના પિત્તને ધારણ કરે છે, તે ગ્રહણી.

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चौष्माणः सनाभसाः ।
पञ्चाहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ॥

अन्वयः—भौमाप्याग्नेयवायव्याः सनाभसाः पञ्च ऊष्माणः स्वान् स्वान् पञ्च पार्थिवादीन् आहारगुणान् अनुपचन्ति ।

ભૌમ (પૃથ્વી સંબંધી), આપ્ય (જળ સંબંધી), આગ્નેય (અગ્નિ સંબંધી), વાયવ્ય (વાયુ સંબંધી) અને નાભસ (આકાશ સંબંધી) એ પાંચ પ્રકારના અગ્નિઓ, પૃથ્વી આદિના પોતપોતાના આહારના ગુણોનું અનુપાચન કરે છે. ૧૬૬

टीका—अत्रोष्मपदेनाग्निरुच्यते । आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः । तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनोत्तेजितेन शरीरवर्तिना भूभागाग्निनाहारवर्तिभूभागः पच्यते । पक्वो भूभागःस्वकीयान्गुणानभिवर्धयति । एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते । આ સ્થળે 'ઉષ્મન્' શબ્દ વડે 'અગ્નિ' કહેવાનો અભિપ્રાય છે. આહાર પણ પાંચભૌતિક છે. તેમાં પાચક પિત્તમાં રહેલા અગ્નિએ ઉત્તેજિત કરેલા શરીરમાંના ભૌમાગ્નિ વડે આહારમાં રહેલા પૃથ્વીના ભાગનું પાચન થાય છે; પક્વ થયેલો પૃથ્વીનો ભાગ પોતાના ગુણોની વૃદ્ધિ કરે છે. એમ જલાદિ ભાગોનું પણ પાચન થાય છે. ૧૬૬

तथा च सुश्रुते। સુશ્રુતમાં પણ તેમજ કહ્યું છે, કે

पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः ।
विपक्वः पञ्चधा सम्यग्गुणान्स्वानभिवर्धयेत् ॥१६७

अन्वयः—पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः पञ्चधा विपक्वः (सन्) स्वान् गुणान् सम्यक् अभिवर्धयेत् ॥

પંચભૂતાત્મક દેહમાં આહાર પણ પાંચભૌતિક હોઈને પાંચ પ્રકારે વિપાક પામી પોતપોતાના ગુણોની સારી રીતે વૃદ્ધિ કરે છે.

टीका—गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादय उच्यन्ते । तेन गुणाञ्शरीरवर्तिनः पार्थिवादीन्भागानभिवर्धयेदित्यर्थः । અહીં 'ગુણ' શબ્દ વડે ગુણવાળાં પૃથ્વી આદિને કહેવાનો અભિપ્રાય છે, તેથી એમ સમજવું કે ગુણોની એટલે શરીરમાં રહેલા પૃથ્વી આદિના ભાગોના વૃદ્ધિ કરે છે; એવો અર્થ છે. ૧૬૭

मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुः ॥१६८

अन्वयः—मिष्टः च पटुः रसः मधुरम्, अम्लः अम्लं पच्यते । कटुतिक्तकषायाणां विपाकः कटुः जायते ॥

મીઠો અને પટુ—ખારો આહાર મધુર રસરૂપે પાચન થાય છે અને ખાટો આહાર ખટાશયુક્ત (રસરૂપે) થાય છે; તેમ જ કડવો, તીખો તથા તૂરો એ ત્રણે(આહાર)નું પાચન કડવું થાય છે. ૧૬૮

टीका—एवमहोरात्रेण पक्व आहारो मिष्टः पटुश्च मधुरो भवति । अम्लस्त्वम्लो भवति । कटुः तिक्तः कषायश्च कटुर्भवति । એમ એક દિવસરાત્રિમાં પાચન થયેલો મીઠો અને ખારો આહાર મધુર રસરૂપે થાય છે; ખાટો ખટાશવાળા રસરૂપે થાય છે અને કડવો, તીખો તથા તૂરો આહાર કડવા રસરૂપે (પચીને) તૈયાર થાય છે. ૧૬૮

આહારનો રસ

एवं विपक्वस्याहारस्य सारो निगदितो रसः । शेषो ग्रहणीस्थो मलद्रवः । मलद्रवस्य जलभागः शिराभिर्वस्ति नीतो मूत्रं भवतीत्याह—

એમ બરાબર પક્વ થયેલા આહારનો સાર 'રસ' કહેવાય છે. ગ્રહણીમાં રહેલો બાકીનો ભાગ તે 'મલદ્રવ' કહેવાય છે; એ મલદ્રવના જળનો ભાગ શિરાઓ દ્વારા બસ્તિમાં લઈ જવાય છે, અને તે મૂત્ર બને છે તે કહે છે:

आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्ति मूत्रत्वमाप्नुयात् १६९
शेषं किट्टं च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते ।
समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये ॥ १७०॥

अन्वयः—आहारस्य सारः रसः, सारहीनः मलद्रवः । तज्जलं शिराभिः वस्तिं नीतं मूत्रत्वम् आप्नुयात् । शेषं च यत् तस्य किट्टं, तत् पुरीषं निगद्यते । तत् समानवायुना नीतं मलाशये तिष्ठति ॥

આહારનો સાર રસ છે; અને સાર વિનાનો ભાગ તે 'મલદ્રવ' કહેવાય છે; તે મલદ્રવનું જળ શિરાઓ દ્વારા બસ્તિમાં લઈ જવાય છે, ત્યાં તે મૂત્રપણાને[1] પામે છે; તેનો જે કચરો બાકી રહે છે, તે 'વિષ્ઠા'[2] કહેવાય છે; તે વિષ્ઠાને સમાનવાયુ મળાશયમાં લઈ જાય છે; તેથી તે ત્યાં રહે છે. ૧૬૯,૧૭૦

૧. मूत्र्यते—प्रस्रूयते येनासौ मलद्रवात् जलरूपेण वस्तौ इति मूत्रम्—જે મલદ્રવમાંથી જળરૂપે બસ્તિમાં ઝરી આવે છે, તે મૂત્ર.

૨. वितिष्ठते मलाशये मलरूपेण, वितिष्ठते वा अनया मनुष्यः इति विष्ठा—જે મલાશયમાં મલરૂપે રહે છે અથવા જેના આધારે માણસ ટકી રહે છે. તે વિષ્ઠા

મૂત્ર અને વિષ્ઠાને નીકળવાના માર્ગો

तत्र मलाशयस्थेनापानवायुनाप्रेरितं मूत्रं मेढ्रयोनिमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण शरीराद्बहिर्यातीत्याह—

તે મળાશયમાં રહેલા અપાનવાયુથી પ્રેરાયેલું મૂત્ર લિંગ તથા યોનિમાર્ગે બહાર નીકળે છે; અને પુરીષ-વિષ્ઠા ગુદમાર્ગે શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે, તે કહે છે :

मूत्रं चोपस्थमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः ।
अपानवायुना क्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः ॥ १७१ ॥

अन्वय—अपानवायुना क्षिप्तं मूत्रम् उपस्थमार्गेण, पुरीषं च गुदमार्गेण शरीरतः बहिः याति ॥

અપાનવાયુથી પ્રેરાયેલું મૂત્ર ઉપસ્થ[1]-માર્ગથી અને પુરીષ[2] ગુદ[3]માર્ગથી શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે. (ઉપસ્થ એટલે શિશ્ન[4]-લિંગ અને ભગ[5]-યોનિ બંને સમજવાં.) ૧૭૧

योनि–मिश्रं करोति स्वस्मिन् वीर्यं रजश्चेति योनिः—જે પોતામાં વીર્યને તથા રજ—રુધિરને મિશ્ર કરે છે, તે સ્ત્રીચિહ્ન યોનિ.

રસનું સ્થાન અને પરિણામ

रसस्तु समानवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थाने हृदयं याति तेन सह मिश्रितो भवतीत्याह—

સમાનવાયુથી પ્રેરાયેલો રસ પણ ધમની-(ગોળી શિરાઓ)ના માર્ગે શરીરનો આરંભ કરનાર રસના સ્થાનરૂપ હૃદયમાં જઈ તેની સાથે મિશ્ર થાય છે, એમ કહે છે :

रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः ।
स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान्धातून्प्रतर्पयेत् ॥१७२
केदारेषु यथा कुल्याः पुष्यन्ति विविधौषधी ।
तथा कलेवरे धातून्सर्वानभिवर्धयते रसः ॥१७३॥

अन्वय—समानमरुता ईरितः रसः तु हृदयं याति, स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् प्रतर्पयेत् । यथा केदारेषु कुल्याः विविधौषधीः पुष्यन्ति, तथा रसः कलेवरे सर्वान् धातून् वर्धयते ॥

સમાનવાયુથી પ્રેરાયેલો રસ પણ હૃદયમાં જાય છે; ત્યાં તે પણ વ્યાનવાયુથી ચારે પાસ પ્રસરી સર્વ ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરે છે. જેમ ક્યારડામાં કરેલી પાણીની નીક (ધારા વહેતું જળ), અનેક પ્રકારની ઓષધિઓનું પોષણ કરે છે, તેમ (આ) રસ, શરીરમાં સર્વ ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરે છે. ૧૭૨,૧૭૩

ચરકમાં કહેલા રસના ત્રણ વિભાગ

रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा विभज्यते । तदेव चाह—

રસ પણ ત્યાં ત્યાં ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પામે છે, તે સંબંધી વળી પણ કહે છે :—

स्थूलः सूक्ष्मस्तन्मलश्च तत्र तत्र त्रिधा रसः ।
स्वं स्थूलोंऽशः परं सूक्ष्मस्तन्मलो याति तन्मलम् ॥

अन्वय—तत्र तत्र रसः त्रिधा (भवति)—स्थूलः सूक्ष्मः च तन्मलः । स्थूलः अंशः स्वं याति, सूक्ष्मः परं (याति), तन्मलः तन्मलम् (याति) ॥

તે તે સ્થળે રસ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે; સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ (તેમનો) સ્થૂળ ભાગ પોતાના સ્થાને જ રહે છે, સૂક્ષ્મ ભાગ બીજી ધાતુમાં જાય છે અને તે રસનો મળ *શરીરારંભક ધાતુઓના મળમાં જાય છે.* ૧૭૪

टीका गायमर्थ—स्थूलोंऽशः स्वं याति—स्वस्थान एव तिष्ठति । सूक्ष्मस्तु परं द्वितीयं धातुं याति । तन्मलः-रसादिमलः तन्मलं—शरीरारम्भकधातुमलं याति । यथा कौस्तुभमणिदृष्टान्तः पश्यतु, तथा शरीरारम्भकस्य रसस्यापि मलप्रकरणे पश्यते । पच्यमानः च धातुः स्वपोषकांशैः च धातुमलानां पोषकत्वेन तिष्ठति ॥

આનો અર્થ આ છે: રસનો સ્થૂળ ભાગ તો જ્યાં પોતે હોય ત્યાં જ રહે છે, રસનો સૂક્ષ્મ ભાગ બીજી ધાતુમાં જાય છે, અને તેનો એટલે રસાદિકનો મળ,

---

૧. उपतिष्ठते-स्त्रीपुंचिह्नत्वेनेति उपस्थः—જે સ્ત્રીના તથા પુરુષના ચિહ્ન તરીકે પેઢની સમીપે રહે છે, તે સ્ત્રીચિહ્ન તથા પુરુષચિહ્ન—ઉપસ્થ.

૨. पिपर्ति—पालयति शरीरं, यद्वा पूरयति मलाशयम् इति पुरीषम्—જે શરીરનું રક્ષણ કરે છે અથવા મળાશયને ભરપૂર રાખે છે, તે પુરીષ—વિષ્ઠા.

૩. गोपयति मलम् अनेन मलस्थानं इत्या, गूयते पुरीषमस्मिन्, क्रियते वा अनेन, गदति—अपानवायुशब्दं करोति वा यत् इति गुदम् —જેનાથી મળત્યાગ કરી માણસ આનંદી બને છે, અથવા જેનાથી માણસ મળત્યાગ કરે છે અથવા જે અપાનવાયુનો શબ્દ કરે છે, તે ગુદ.

૪ शास्ति–प्रवर्तयति प्रयोक्ति पुरुषस्य मैथुने प्रयत्नानो च स शिश्न—પુરુષને મૈથુન કરવાની ઈચ્છા થતાં જે જાગીને ઘણું ઊંચું થાય છે, તે પુરુષચિહ્ન શિશ્ન. लिङ्गयते–गम्यते अनेन योनौ, यद्वा लिङ्ग्यते अनेन पुरुष इति लिङ्गम्—જે યોનિમાં જાય છે અથવા જેનાથી પુરુષની નિશાની જણાય છે, તે લિંગ.

૫. भज्यते–सेव्यते मैथुनार्थं पुरुषैरिति भगम्—જેને પુરુષો મૈથુન માટે સેવે છે, તે સ્ત્રીચિહ્ન ભગ.

તેના એટલે શરીરનો આરંભ કરનાર તે તે ધાતુઓના મળમાં જાય છે; એવો અર્થ છે. જેમ લૌકિક અગ્નિ વડે શેરડીના રસનું પાચન થાય છે, તેમ શરીરનો આરંભ કરનારં રસના અગ્નિથી આહારના રસનું પાચન થાય છે; પાચન થતી વખતે તે પાંચ દિવસ અને દોઢ દંડ (ઘડી) સુધી પૂર્વના રસ ધાતુમાં જ રહે છે.

उक्तं च सुश्रुते–'स खलु रसः त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश कला एकैकस्मिन्धातावुपतिष्ठते । अत्र कलानां विंशतिर्मुहूर्तः, स च दण्डद्वयात्मकः ॥

સુશ્રુતમાં પણ કહ્યું છે કે, 'તે રસ ત્રણ ત્રણ હજાર અને પંદર કળા સુધી એકએક ધાતુમાં રહે છે.' અહીં વીસ કળાનું એક મુહૂર્ત અને એક મુહૂર્ત એટલે બે દંડ અથવા બે ઘડીનો સમય જાણવો. ૧૭૪

तथा च भोजः–એ જ પ્રમાણે ભોજ કહે છે :

धातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतो रसः ।
अहोरात्रात्स्वयं पञ्च सार्धं दण्डं च तिष्ठति ॥१७५॥

अन्वयः–रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं धातौ क्रमतः रसः स्वयं पञ्च अहोरात्रात् च सार्धं दण्डं तिष्ठति ॥

રસ જેમાં આદિ છે તથા મજ્જા જેમાં અંતે છે, એવી દરેક ધાતુઓમાં અનુક્રમે રસ પોતાની મેળે પાંચ રાત્રિદિવસ અને દોઢ દંડ (ઘડી) સુધી રહે છે. ૧૭૫

टीका–प्रत्येकमेकैकस्मिन्नित्यर्थः ॥ પ્રત્યેકમાં એટલે એકએક દરેક ધાતુમાં એવો અર્થ છે. ૧૭૫

કફની ઉત્પત્તિ :

टीका–ततो यथा पच्यमानादिक्षुरसान्मलो निर्गच्छति तथा पच्यमानादाहाररसान्मलो निर्गच्छति स कफः । પછી જેમ પક્વ થતાં શેરડીના રસમાંથી મળ (મેલ) નીકળે છે, તેમ પાચન થતા આહારના રસમાંથી મળ નીકળે છે તે કફ જાણવો. उक्तं च सुश्रुते ॥ સુશ્રુતમાં પણ કહ્યું છે, કે

'कफः पित्तं मलाः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ।
नेत्रविट् त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥'

કફ, પિત્ત, છિદ્રોનો મળ, પરસેવો, નખ, રુવાંટાં, નેત્રનો મેલ તથા ચામડી પરની ચીકાશ–એ અનુક્રમે ધાતુઓના મળ જાણવા–એટલે રસનો મળ કફ, રક્તનો મળ પિત્ત, માંસનો મળ કર્ણાદિનો મેલ અને શિરાઓનો મેલ વગેરે; મેદનો મળ પરસેવો, અસ્થિનો મળ નખ તથા રુવાંટાં અને મજ્જાનો મળ નેત્રની તથા ચામડી એમ જાણવું.

खेषु मलः कर्णादिस्रोतोमलः । स च कफः प्राणानिलप्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं क्लेदनाख्यं कफं गत्वा पुष्णाति, ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र सूक्ष्मो भागः शरीरारम्भकं रसं पोषयति तथा सकलशरीराधिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः संचरन्पोषणस्नेहनजठरानलोष्मकृतसन्तापनिवारणादिभिर्गुणैः सकलशरीरं पुष्णाति ॥ છિદ્રોનો મળ એટલે કાન વગેરે સ્રોતસ્થાનનો મળ; અને તે કફ પ્રાણવાયુથી પ્રેરાઈને ધમનીરૂપ માર્ગે શરીરારંભક[1] ક્લેદન નામે કફમાં જઈ તેનું પોષણ કરે છે. પછી સારભૂત આહારના રસના બે ભાગ થાય છે : એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંથી સૂક્ષ્મ ભાગ શરીરારંભક રસનું પોષણ કરે છે; તથા આખા શરીરમાં વ્યાપી રહેનારા વ્યાનવાયુ વડે પ્રેરાઈને ધમનીઓના માર્ગે ગતિ કરતો તે રસ પોષણ, સ્નેહન, જઠરાનલની ગરમીથી ઊપજેલા સંતાપનું નિવારણ કરવું, વગેરે ગુણોથી આખા શરીરનું પોષણ કરે છે.

પિત્તની ઉત્પત્તિ :

ततः सूक्ष्मो भागः प्राणवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रक्तस्य स्थानं यकृत्प्लीहरूपं गत्वा तेन सह मिलितो भवति । ततः प्राक्तनस्य रक्तस्याग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्धदण्डं च यावत्प्राक्तनरक्तधातावेव तिष्ठति । ततो यथाग्निना पुनः पुनः पच्यमानादिक्षुविकाराद् वारंवारं मलं निर्गच्छति, तथा पुनः पुनः पच्यमानादाहाररसात्प्रतिवारं मलं निर्गच्छति । तत्र रक्ताग्निना पच्यमानान्मलं पित्तं निर्गच्छति । तच्च पित्तं समानवायुना प्रेरितं धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं पाचकाख्यं पित्तं गत्वा पुष्णाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च । स्थूलो भागो रञ्जकाख्येन पित्तेन रक्तीकृतः शरीरारम्भकं रक्तं, व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् सकलशरीरगतानि रुधिराणि पुष्णाति ॥ પછી રસનો સૂક્ષ્મ ભાગ પ્રાણવાયુથી પ્રેરાઈ ધમનીરૂપ માર્ગે શરીરારંભક રક્તસ્થાનમાં એટલે યકૃત તથા પ્લીહારૂપ સ્થાનમાં જઈ તેની સાથે મળે છે; ત્યાં પ્રથમથી રહેલા રક્તના અગ્નિથી ફરી પક્વ થતો તે રસ, પાંચ દિવસરાત અને દોઢ ઘડી જેટલા વખત સુધી પ્રથમની રક્તધાતુમાં જ રહે છે; પછી જેમ અગ્નિ

૧. જ્યાં જ્યાં આ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં એમ

મૂત્ર અને વિષ્ઠાને નીકળવાના માર્ગો

तत्र मलाशयस्थेनापानवायुनाक्षिप्तं मूत्रं मेढ्रमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण शरीराद्बहिर्निःसरति—

તે મળાશયમાં રહેલા અપાનવાયુથી પ્રેરાયેલું મૂત્ર લિંગ તથા યોનિમાર્ગે બહાર નીકળે છે, અને પુરીષ-વિષ્ઠા ગુદમાર્ગે શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે, તે કહે છે

मूत्रं चोपस्थमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः।
अपानवायुना क्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः ॥ १७१ ॥

अन्वयः—अपानवायुना क्षिप्तं मूत्रम् उपस्थमार्गेण, पुरीषं च गुदमार्गेण शरीरात् बहिः याति ॥

અપાનવાયુથી પ્રેરાયેલું મૂત્ર ઉપસ્થ[1]-માર્ગથી અને પુરીષ[2] ગુદ[3]માર્ગથી શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે (ઉપસ્થ એટલે શિશ્ન[4]-લિંગ અને ભગ[5]-યોનિ જાણે સમજવાં) ૧૭૧

योनि—मिश्रं करोति स्वस्मिन् वीर्यं रक्तमेति योनिः—જે પોતામાં વીર્ય તથા રજ-રુધિરને મિશ્ર કરે છે, તે સ્ત્રીચિહ્ન યોનિ.

રસનું સ્થાન અને પરિણામ

रसस्तु समानवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरस्य मध्यस्थं रसस्य स्थानं हृदयं गत्वा तेन सह मिश्रितो भवतीत्यत—

સમાનવાયુથી પ્રેરાયેલો રસ પણ ધમની-(મોટી શિરાઓ)ના માર્ગે શરીરનો આરંભ કરનાર રસના સ્થાનરૂપ હૃદયમાં જઈ તેની સાથે મિશ્ર થાય છે, એમ કહે છે.

रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः।
स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान्धातून्विवर्धयेत् ॥१७२
केदारेषु यथा कुल्याः पुष्णन्ति विविधौषधीः।
तथा कलेवरे धातून्सर्वान्विवर्धयते रसः ॥१७३॥

अन्वयः—समानमरुता ईरितः रसः तु हृदयं याति, सः तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् विवर्धयेत् ॥ यथा केदारेषु कुल्याः विविधौषधीः पुष्णन्ति, तथा रसः कलेवरे सर्वान् धातून् वर्धयते ॥

સમાનવાયુથી પ્રેરાયેલો રસ પણ હૃદયમાં જાય છે, ત્યાં તે પણ વ્યાનવાયુથી ચારે પાસ પ્રસરી સર્વ ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરે છે જેમ ક્યારડામાં કરેલી પાણીની નીક (ધારા વહેતું જળ), અનેક પ્રકારની ઔષધિઓનું પોષણ કરે છે, તેમ (આ) રસ, શરીરમાં સર્વ ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરે છે. ૧૭૨,૧૭૩

શરીરમાં રહેલા રસના ત્રણ વિભાગ

रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा विभज्यते। उच्यते च तत्रैव—

રસ પણ ત્યાં ત્યાં ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પામે છે, તે સંબંધી અહીં પણ કહ્યું છે કે—

स्थूलः सूक्ष्मस्तन्मलश्च तत्र तत्र त्रिधा रसः।
स्वं स्थूलोंऽशः परं सूक्ष्मस्तन्मलो याति तन्मलम्॥

अन्वयः—तत्र तत्र रसः त्रिधा (भवति)—स्थूलः सूक्ष्मः च तन्मलः। स्थूलः अंशः स्वं याति, सूक्ष्मः परं (याति), तन्मलः तन्मलम् (याति)॥

તે તે સ્થળે રસ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે; સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ, (તેમાંનો) સ્થૂળ ભાગ પોતાના સ્થાને જ રહે છે, સૂક્ષ્મ ભાગ બીજી ધાતુમાં જાય છે અને તે રસનો મળ શરીરસ્થ ધાતુઓના મળમાં જાય છે. ૧૭૪

टीका—अस्यार्थः—स्थूलोंऽशः स्वं याति—स्वस्मिन्नेव तिष्ठति। सूक्ष्मस्त्वंशः परं द्वितीयं धातुं याति। तन्मलः तस्याशिवस्य तन्मलं—शरीरस्थं तद्धातुगतं मलीमसं यथा कौशिकाग्निसंभूतः पच्यते, तथा शरीरस्थान्तरस्थ रसस्याग्निसम्भवस्य पच्यते। पच्यमानं च पच्यमानोऽपि स्वादिमार्गेण च यावत्सारमसमर्पयत्येव तिष्ठति॥

આનો અર્થ આ છે રસનો સ્થૂળ ભાગ તો જ્યાં પોતે હોય ત્યાં જ રહે છે, રસનો સૂક્ષ્મ ભાગ બીજી ધાતુમાં જાય છે, અને તેનો એટલે રસાદિકનો મળ,

---

૧ उपतिष्ठते स्त्रीपुंचिह्नत्वेनेति उपस्थः—જે સ્ત્રીના તથા પુરુષના ચિહ્ન તરીકે પેડુની સમીપે રહે છે, તે સ્ત્રીચિહ્ન તથા પુરુષચિહ્ન-ઉપસ્થ.

૨ पिपर्ति—पालयति शरीरं, यद्वा पूरयति मलाशयम् इति पुरीषम्—જે શરીરનું રક્ષણ કરે છે અથવા મળાશયને ભરપૂર રાખે છે, તે પુરીષ-વિષ્ઠા.

૩ गोदते क्रीडते अनेन मलत्यागेन हृष्टः, गुदते पुरीषत्यागं कियते वा अनेन, गदते—अपानवायुशब्दं करोति वा यद् इति गुदम्—જેનાથી મળત્યાગ કરી માણસ આનંદી બને છે, અથવા જેનાથી માણસ મળત્યાગ કરે છે અથવા જે અપાનવાયુનો શબ્દ કરે છે, તે ગુદ.

૪ श्यति—तनूकरोति प्राप्नोति पुरुषस्य मैथुने श्रमदानौ च स शिश्न—પુરુષને મૈથુન કરવાની ઇચ્છા થતાં જે જાગીને ઊંચુંનીચું થાય છે, તે પુરુષચિહ્ન લિંગ. लिङ्ग्यते—गम्यते अनेन योनौ, यद्वा लिङ्ग्यते अनेन पुरुष इति लिङ्गम्—જે યોનિમાં જાય છે અથવા જેનાથી પુરુષની નિશાની જણાય છે, તે લિંગ.

૫. भज्यते—सेव्यते कर्मीभूतं पुरुषेण भगम्—જેને પુરુષો મૈથુન માટે સેવે છે, તે સ્ત્રીચિહ્ન ભગ.

મજ્જામાં રહેલા અગ્નિથી પાચન થઈ પાંચ દિવસ-રાત અને દોઢ ઘડી સુધી મજ્જામાં જ તે રહે છે. પછી પાચન થતી વખતે તેમાંથી મળ નીકળે છે. તે મળ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને શિરારૂપ માર્ગે બંને નેત્રમાં આવી નેત્રમળ અને ચામડીની ચીકાશરૂપે થાય છે. પછી સારભૂત રસના બે ભાગ થાય છે: એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્થૂલ ભાગ મજ્જાનું પોષણ કરે છે.

વીર્યની ઉત્પત્તિ :

ततः सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितः धमनीभिः शिराभिश्च शुक्रस्य स्थानं सकलं शरीरं गत्वा शरीरारम्भकेण शुक्रेण सह मिश्रितो भवति। ततः शुक्रस्याग्निना पुनः पच्यते। पच्यमाने तस्मिन्मलो नास्ति। स हि सहस्रधाध्मातसुवर्णवत्। પછી રસનો સૂક્ષ્મ ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમની અને શિરાઓરૂપ માર્ગે વીર્યના સ્થાનરૂપ આખા શરીરમાં જઈ શરીરારંભક વીર્યની સાથે મિશ્રિત થાય છે. પછી વીર્યમાં રહેલા અગ્નિથી ફરી તેનું પાચન થાય છે. પાચન થતી વખતે તેમાં મળ થતો નથી; કેમકે તે પક્વરસ તો હજારવાર તપાવેલા સોના જેવો છે.

उक्तं च–તે સંબંધે કહ્યું છે, કે–

વીર્યરૂપ થયેલા પક્વરસમાં મળ નથી

स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु।
षट्सु धातुषु जायन्ते मलानि मुनयो जगुः॥१७६
यथा सहस्रधाध्माते न मलं किल काञ्चने।
तथा रसे मुहुः पक्वे न मलं शुक्रतां गते॥१७७

अन्वयः–रसादिषु षट्सु धातुषु स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः (जायते; एवं) षट्सु धातुषु मलानि जायन्ते (इति) मुनयो जगुः (किंतु) यथा सहस्रधा आध्माते काञ्चने मलं किल न (भवति), तथा मुहुः पक्वे रसे शुक्रतां गते (सति) मलं न (भवति)॥

રસાદિક છયે ધાતુઓમાં રહેલા પોતપોતાના અગ્નિ વડે પાચન થતા (રસમાંથી) છયે ધાતુઓમાં મળ નીકળે છે, એમ મુનિઓ કહે છે; પણ જેમ હજાર વાર તપાવેલા સોનામાં કાંઈ મળ રહેતો નથી, તેમ વારંવાર પક્વ થઈ શુક્ર(વીર્ય)રૂપ થયેલા રસમાં મળ રહેતો નથી. ૧૭૬,૧૭૭

ઓજસની ઉત્પત્તિ

ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च। तत्र स्थूलो भागः शरीरारम्भकं शुक्रं याति, सूक्ष्मः स्नेहभाग ओजस्तस्य लक्षणमाह–

પછી સારરૂપ થયેલા રસના બે ભાગ થાય છે: સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્થૂળ ભાગ શરીરની રચનાનું આરંભ કરનાર વીર્યમાં જાય છે અને સૂક્ષ્મ સ્નેહભાગ 'ઓજસ' થાય છે, તેનું લક્ષણ કહે છે:

ओजः सर्वशरीरस्थं स्निग्धं शीतं स्थिरं सितम्।
सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम्॥१७८॥

अन्वयः–ओजः सर्वशरीरस्थं स्निग्धं शीतं स्थिरं सितं सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम्॥

ઓજસ[1] આખા શરીરમાં રહેલું, સ્નિગ્ધ, શીત, સ્થિર, ધોળું, સોમાત્મક અને શરીરને બળ તથા પુષ્ટિ કરનારું મનાયું છે. ૧૭૮

ટીકા–बलं चेष्टापाटवम्। तथा च–'चेष्टासु पाटवं यत्तु बलं तदभिधीयते।' यत्तु सुश्रुते 'रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्खलु ओजस्तदेव बलमिति, तेजस्तेजोद्रवः।' अत्रायमभिप्रायः–यस्माद्रसादोजो भवति, स रसः सर्वधातुस्थानगतत्वात्तद्धातुवन्मन्यत इति सर्वधातूनां स्नेहमोजः क्षीरे घृतमिव, तदेव बलमिति–तत्कार्यकारणयोरभेदोपचारात्। अभेदकथनं च चिकित्सैक्यार्थम्॥ 'બળ' એટલે ચેષ્ટામાં સ્ફૂર્તિ; કહ્યું છે, કે 'ચેષ્ટામાં જે સ્ફૂર્તિ તેને જ 'બળ' કહે છે.' છતાં સુશ્રુતમાં જે આમ કહે છે, કે 'રસથી આરંભી વીર્ય સુધીની ધાતુઓનું જે પરમ તેજ, તે જ ઓજસ છે અને તેને જ 'બળ' કહે છે; તેજ એટલે તેજરૂપ દ્રવ.' આનો આવો અભિપ્રાય છે, કે જે રસમાંથી ઓજસ થાય છે તે રસ સર્વ ધાતુઓના સ્થાનમાં જાય છે, તેથી તે ધાતુ જેવો તેને માનવામાં આવે છે. એમ સર્વ ધાતુઓનો જે સ્નેહ તે ઓજસ છે; દૂધમાં જેમ ઘી હોય તેમ તે જ બળ છે; કેમકે કાર્ય અને કારણનો વ્યવહાર એક જ રીતે કરવામાં આવે છે; તેમની ચિકિત્સા એક જ પ્રકારે થાય છે, માટે જ તેમને એકરૂપે કહેલ છે. ૧૭૮

ઓજસના ગુણ

अन्यच्च–અને બીજું–

गुरु शीतं मृदु स्निग्धं सान्द्रं स्वादु स्थिरं तथा।
प्रसन्नं पिच्छिलं सूक्ष्ममोजो दशगुणं स्मृतम्॥१७९

૧. उब्जति–ऋजुभावं प्राप्नोति सकलशरीरमनेनेति ओजः–જેને લીધે આખું શરીર સરળ–સીધું કે ટટાર રહી શકે છે, તે ઓજસ્–શરીરનું બળ અથવા તેજ કે કાંતિ.

વડે વારંવાર ઉકળતા શેરડીના રસરૂપ વિકારમાંથી વારંવાર મળ નીકળે છે, તેમ ફરીફરીને પાચન થતા તે સૂક્ષ્મ ભાગરૂપ આહારના રસમાંથી વિકારરૂપે વારંવાર મળ નીકળે છે; ત્યાં રક્તના અગ્નિથી પાચન થતા રસમાંથી મળરૂપ પિત્ત નીકળે છે; તે પિત્ત સમાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમનીરૂપ માર્ગે શરીરારંભક પાચક નામના પિત્તમાં જઈ તેનું પોષણ કરે છે; પછી સારભૂત આહારના રસના બે ભાગ થાય છે: એક સ્થૂલ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્થૂલ ભાગ રંજક નામના પિત્તથી રક્તરૂપે થાય છે તથા તે શરીરારંભક રક્તનું પોષણ કરે છે; તેમ જ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમનીરૂપ માર્ગે જઈ આખા શરીરના રુધિરનું પોષણ કરે છે.

કાનના મેલની ઉત્પત્તિ।

ततः सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः सिराभिश्च शरीरस्थमांसानि याति। ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रपर्यन्तं सार्धघटिकं मांसेष्वेव तिष्ठति। ततः पच्यमानात्तस्मान्मलं निर्गच्छति। तद्व्यानवायुना प्रेरितं कर्णाभ्यन्तरं कर्णविट् भवति। तत्र सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च। ततः स्थूलो भागो मांसानि पुष्णाति॥ પછી રસનો સૂક્ષ્મ ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમનીઓરૂપ માર્ગે તથા શિરાઓરૂપ માર્ગે શરીરારંભક માંસમાં જાય છે; પછી તે માંસ અગ્નિથી ફરી પાચન થઈ પાંચ દિવસરાત તથા દોઢ ઘડી સુધી માંસમાં જ રહે છે. પછી પાચન થતા થતા તેમાંથી મળ નીકળે છે; તે વ્યાનવાયુ વડે પ્રેરાઈને બને કાનમાં જઈ તે કાનનો મેલ થાય છે. પછી સારભૂત રસના બે ભાગ થાય છે: એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંથી સ્થૂલ ભાગ માંસોનું પોષણ કરે છે.

પરસેવાની ઉત્પત્તિ।

ततः सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शरीरस्थस्य मेदसः स्थानमुदरं याति। ततो मेदसोऽग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रं सार्धघटिकं च तत्रैव तिष्ठति। ततः पच्यमानात्तस्मान्मलो निर्गच्छति प्रस्वेदरूपः। स च स्वेदः स्रोतस्येव तिष्ठति। शरीरोष्मणा तप्तोऽसौ व्यानवायुना प्रेरितः सिरामुखैर्लोमकूपैर्बहिर्याति। 'जिह्वादन्तकक्षाप्रजननादिमलं च मेदसो मलमित्येके।' ततः सारभूतस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च। तत्र स्थूलो भागो मेदः पुष्णाति उदरे स्थितः॥ પછી રસનો સૂક્ષ્મ ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈ ધમનીઓરૂપ માર્ગે શરીરારંભક મેદનું સ્થાન-ઉદરમાં જાય છે. મેદમાંના અગ્નિથી ફરી તે પાચન થવા લાગે છે તથા પાંચ દિવસરાત અને દોઢ ઘડી સુધી મેદમાં જ રહે છે. પછી પાચન થતી વખતે તેમાંથી પરસેવારૂપ મળ નીકળે છે; તે દ્રવ હોવાથી સ્રોતઃસ્થાનમાં જ રહે છે; તે જ્યારે શરીરની ગરમીથી તપે છે, ત્યારે વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને શિરાઓરૂપ માર્ગે રુવાંટીના છિદ્ર(લોમકૂપ)માં થઈને બહાર નીકળે છે. 'જીભ, દાંત, કાખ (બગલ), લિંગ આદિનો મળ તે મેદનો મળ છે,' એમ કેટલાકનું માનવું છે. પછી સારભૂત રસના બે ભાગ થાય છે: એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમનો સ્થૂલ ભાગ ઉદરમાં રહી મેદનું પોષણ કરે છે.

નખની ઉત્પત્તિ।

सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः सिराभिश्च शरीरस्थान्यस्थीनि याति। ततोऽस्थ्यग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रं सार्धघटिकमस्थिष्वेव तिष्ठति। ततः पच्यमानात्तस्मान्मलो निर्गच्छति। स च व्यानवायुना प्रेरितः सिराभिरङ्गुलीषु गता नखा लोमानि भवन्ति। ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च। तत्र स्थूलभागोऽस्थीनि पुष्णाति॥ પછી રસનો સૂક્ષ્મ ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમનીઓ અને શિરાઓરૂપ માર્ગે શરીરારંભક અસ્થિઓમાં જાય છે; પછી અસ્થિમાં રહેલા અગ્નિથી ફરીને પાચન થતો તે રસ પાંચ દિવસરાત અને દોઢ ઘડી સુધી અસ્થિઓમાં જ રહે છે. પછી પાચન થતી વખતે તેમાંથી મળ નીકળે છે; તે વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને શિરાઓરૂપ માર્ગે આંગળીઓમાં આવી તેના નખ તથા બે સ્તન અને રુવાંટાં થાય છે. પછી સારરૂપ રસના બે ભાગ થાય છે: સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ; તેમનો સ્થૂલ ભાગ અસ્થિઓનું પોષણ કરે છે.

નેત્રમળની ઉત્પત્તિ।

ततः सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितः सिराभिर्मज्जस्थानानि स्थूलास्थ्यन्तरालानि याति। ततो मज्जाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रं सार्धघटिकं मज्जस्वेव तिष्ठति। ततः पच्यमानात्तस्मान्मलो निर्गच्छति। स च व्यानवायुना प्रेरितः सिरामार्गैर्नयनोपगतो नेत्रविट् तथा स्नेहश्च भवति। ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च। तत्र स्थूलभागो मज्जानं पुष्णाति॥ પછી સૂક્ષ્મ ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને શિરાઓરૂપ માર્ગે મજ્જાનાં સ્થાનરૂપ સ્થૂલ અસ્થિઓના અંદરના ભાગમાં જાય છે. પછી

મજ્જામાં રહેલા અગ્નિથી પાચન થઈ પાંચ દિવસ-રાત અને દોઢ ઘડી સુધી મજ્જામાં જ તે રહે છે. પછી પાચન થતી વખતે તેમાંથી મળ નીકળે છે. તે મળ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને શિરારૂપ માર્ગે બંને નેત્રમાં આવી નેત્રમળ અને ચામડીની ચીકાશરૂપે થાય છે. પછી સારભૂત રસના બે ભાગ થાય છે: એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્થૂલ ભાગ મજ્જાનું પોષણ કરે છે.

વીર્યની ઉત્પત્તિ :

ततः सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितः धमनीभिः शिराभिश्च शुक्रस्य स्थानं सकलं शरीरं गत्वा शरीरारम्भकेण शुक्रेण सह मिश्रितो भवति। ततः शुक्रस्याग्निना पुनः पच्यते। पच्यमाने तस्मिन्मलो नास्ति। स हि सहस्रधाध्मातसुवर्णवत्। પછી રસનો સૂક્ષ્મ ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમની અને શિરાઓરૂપ માર્ગે વીર્યના સ્થાનરૂપ આખા શરીરમાં જઈ શરીરારંભક વીર્યની સાથે મિશ્રિત થાય છે. પછી વીર્યમાં રહેલા અગ્નિથી ફરી તેનું પાચન થાય છે. પાચન થતી વખતે તેમાં મળ થતો નથી; કેમકે તે પકવરસ તો હજારવાર તપાવેલા સોના જેવો છે.

उक्तं च-તે સંબંધે કહ્યું છે, કે-

વીર્યરૂપ થયેલા પકવરસમાં મળ નથી

स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु।
षट्सु धातुषु जायन्ते मलानि मुनयो जगुः ॥१७६
यथा सहस्रधाध्माते न मलं किल काञ्चने।
तथा रसे मुहुः पक्वे न मलं शुक्रतां गते ॥१७७

अन्वयः-रसादिषु षट्सु धातुषु स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः (जायते; एवं) षट्सु धातुषु मलानि जायन्ते (इति) मुनयो जगुः (किंतु) यथा सहस्रधा आध्माते काञ्चने मलं किल न (भवति), तथा मुहुः पक्वे रसे शुक्रतां गते (सति) मलं न (भवति)॥

રસાદિક છયે ધાતુઓમાં રહેલા પોતપોતાના અગ્નિ વડે પાચન થતા (રસમાંથી) છયે ધાતુઓમાં મળ નીકળે છે, એમ મુનિઓ કહે છે; પણ જેમ હજાર વાર તપાવેલા સોનામાં કાંઈ મળ રહેતો નથી, તેમ વારંવાર પકવ થઈ શુક્ર(વીર્ય)રૂપ થયેલા રસમાં મળ રહેતો નથી. ૧૭૬,૧૭૭

ઓજસની ઉત્પત્તિ

ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च। तत्र स्थूलो भागः शरीरारम्भकं शुक्रं याति, सूक्ष्मः स्नेहभाग ओजस्तस्य लक्षणमाह-

પછી સારરૂપ થયેલા રસના બે ભાગ થાય છે: સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્થૂળ ભાગ શરીરની રચનાનું આરંભ કરનાર વીર્યમાં જાય છે અને સૂક્ષ્મ સ્નેહભાગ 'ઓજસ' થાય છે, તેનું લક્ષણ કહે છે:

ओजः सर्वशरीरस्थं स्निग्धं शीतं स्थिरं सितम्।
सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम् ॥१७८॥

अन्वयः-ओजः सर्वशरीरस्थं स्निग्धं शीतं स्थिरं सितं सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम्॥

ઓજસ[1] આખા શરીરમાં રહેલું, સ્નિગ્ધ, શીત, સ્થિર, ધોળું, સોમાત્મક અને શરીરને બળ તથા પુષ્ટિ કરનારું મનાયું છે. ૧૭૮

टीका-बलं चेष्टापाटवम्। तथा च-'चेष्टासु पाटवं यत्तु बलं तदभिधीयते।' यत्तु सुश्रुते 'रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्खलु ओजस्तदेव बलमिति, तेजस्तेजोद्रवः।' अत्रायमभिप्रायः-यस्माद्रसादोजो भवति, स रसः सर्वधातुस्थानगतत्वात्तत्तद्धातुवन्मन्यत इति सर्वधातूनां स्नेहमोजः क्षीरे घृतमिव, तदेव बलमिति-तत्कार्यकारणयोरभेदोपचारात्। अभेदकथनं च चिकित्सैक्यार्थम्॥ 'બળ' એટલે ચેષ્ટામાં સ્ફૂર્તિ; કહ્યું છે, કે 'ચેષ્ટામાં જે સ્ફૂર્તિ તેને જ 'બળ' કહે છે.' છતાં સુશ્રુતમાં જે આમ કહે છે, કે 'રસથી આરંભી વીર્ય સુધીની ધાતુઓનું જે પરમ તેજ, તે જ ઓજસ છે અને તેને જ 'બળ' કહે છે; તેજ એટલે તેજરૂપ દ્રવ.' આનો આવો અભિપ્રાય છે, કે જે રસમાંથી ઓજસ થાય છે તે રસ સર્વ ધાતુઓના સ્થાનમાં જાય છે, તેથી તે ધાતુ જેવો તેને માનવામાં આવે છે. એમ સર્વ ધાતુઓનો જે સ્નેહ તે ઓજસ છે; દૂધમાં જેમ ઘી હોય તેમ તે જ બળ છે; કેમકે કાર્ય અને કારણનો વ્યવહાર એક જ રીતે કરવામાં આવે છે; તેમની ચિકિત્સા એક જ પ્રકારે થાય છે, માટે જ તેમને એકરૂપે કહેલ છે. ૧૭૮

ઓજસના ગુણ

अन्यच्च-અને બીજું-

गुरु शीतं मृदु स्निग्धं सान्द्रं स्वादु स्थिरं तथा।
प्रसन्नं पिच्छिलं सूक्ष्ममोजो दशगुणं स्मृतम् ॥१७९

૧. उब्जति-ऋजुभावं प्राप्नोति सकलशरीरमनेनेति ओजः-જેને લીધે આખું શરીર સરળ-સીધું કે ટટાર રહી શકે છે, તે ઓજસ્-શરીરનું બળ અથવા તેજ કે કાંતિ.

अन्वय–तथा ओजः गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं स्वादु स्थिरं प्रसन्नं पिच्छिलं सूक्ष्मम्–(इति) दशगुणं स्मृतम् ॥

તેમજ ઓજસ ભારે, ઠંડુ, મૃદુ, સ્નિગ્ધ, ઘાટુ, મધુર, સ્થિર, નિર્મળ, ચીકણું જેવું, (થીકણું) અને સૂક્ષ્મ, એમ દશ ગુણવાળું છે

વળી ગ્રન્થાન્તરમાં તો–

मधुबिन्दुसमानं तदीषद्रक्तं सपीतकम् ।
अग्नीषोमात्मकत्वेन द्विरूपं वर्णितं नु तत् ॥१८०

अन्वय–तद् (ओजः) मधुबिन्दुसमम् ईषद् रक्तं सपीतकम् अग्नीषोमात्मकत्वेन तत् तु द्विरूपं वर्णितम् (अस्ति) ॥

તે ઓજસ મધના બિંદુ જેટલું, કાંઈક રાતાશ પર તથા કાંઈક પીળાશ પર હોઈ અગ્નિ અને સોમના ગુણથી યુક્ત હોવાથી તેને બે રૂપવાળું વર્ણવેલું છે ૧૮૦

ગ્રન્થાન્તર–વાગ્ભટ પણ કહે છે

ओजश्च तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् ।
हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥१८१॥

अन्वय–शुक्रान्तानां धातूनां परं तेजः ओजः स्मृतम् । (तद्) हृदयस्थम् अपि (सकलदेहे) व्यापि देहस्थिति-निबन्धनम् (च अस्ति) ॥

વીર્ય સુધીની (સઘળી) ધાતુઓનું પરમ તેજ તે ઓજસ છે; તે હૃદયમાં રહે છે, તોપણ આખા દેહમાં વ્યાપ્ત છે; તથા દેહની સ્થિતિનું કારણ છે ૧૮૧

यस्य प्रवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयाः ।
यन्नाशे नियतो नाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम् ॥१८२

अन्वयः–यस्य प्रवृद्धौ (सत्यां) देहस्य तुष्टिपुष्टि-बलोदयाः (स्युः) यन्नाशे (सति) नाशः नियतः, यस्मिन् तिष्ठति (सति) जीवनम् (अस्ति)

તે ઓજસની ખૂબ વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને બળ પ્રકટે છે; એનો નાશ થતાં જીવનનો નાશ નિશ્ચય છે, તથા જો હોય છે તો (દેહમાં) જીવન ટકે છે ૧૮૨

निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ।
उत्साहप्रतिभाधैर्यलावण्यसुकुमारताः ॥१८३॥

अन्वय–देहसंश्रयाः उत्साहप्रतिभाधैर्यलावण्यसुकु-मारताः विविधाः भावाः यतः निष्पद्यन्ते ॥

વળી દેહના આશ્રયે થતા ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, ધૈર્ય, લાવણ્ય અને સુકુમારતા વગેરે અનેક પ્રકારના ભાવો, જેના થકી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮૩

વીર્યની ઉત્પત્તિનો કાળ।

तत्र रसादेव स्थूलो मासेन पुंसां शुक्रीभवति स्त्रीणां चार्तवं भवति । उक्तं च सुश्रुते–'एवं मासेन रसः शुक्रो भवति, स्त्रीणां चार्तवम्' इति वचनात् स्त्रीणामपि शुक्रं भवति ।

વળી રસનો સ્થૂલ ભાગ એક મહિને પુરુષને વીર્ય રૂપે અને સ્ત્રીઓને આર્તવ તથા વીર્યરૂપે થાય છે સુશ્રુતમાં પણ કહ્યું છે, કે 'એ પ્રમાણે રસ એક મહિને પુરુષને વીર્યરૂપ થાય છે તથા સ્ત્રીઓને આર્તવ પણ.' અહીં 'પણ' શબ્દ મૂકવાથી સ્ત્રીઓને પણ વીર્ય થાય છે એમ સૂચવ્યું છે.

अत एवोक्तं सुश्रुते–એટલા માટે જ સુશ્રુતમાં કહ્યું છે કે–

સ્ત્રીને પણ વીર્ય હોય

योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे ।
तत्र गर्भस्य किंचित्तु करोतीति न चिन्त्यते ॥१८४

अन्वयः–योषितः अपि पुंसः समागमे (सति) शुक्रं स्रवति एव । तत्र गर्भस्य किंचित्तु करोति इति न चिन्त्यते ॥

સ્ત્રીને પણ પુરુષનો સમાગમ થતાં વીર્યસ્રાવ થાય છે; પણ તે ગર્ભના સંબંધમાં કાંઈ ઉપયોગી થાય છે, એમ મનાતું નથી ૧૮૪

टीका–गर्भस्य पुष्टस्य । विकृतस्य तु गर्भस्य कारणं तदपि भवति । यत उक्तम्–

यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथंचन ।
मुञ्चतः शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते' इति ॥

ગર્ભ એટલે શુદ્ધ ગર્ભ સમજવો વિકૃત ગર્ભનું કારણ તો તે (સ્ત્રીવીર્ય) પણ થાય છે જેમ કહ્યું છે કે જ્યારે કોઈ બે સ્ત્રીઓ એક બીજી સાથે મૈથુન કરે તથા તેઓ અન્યોન્ય વીર્ય છોડે, ત્યારે અસ્થિવનાનો ગર્ભ ઉપજે છે ' ૧૮૪

स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादार्तवं सर्वसंमतम् ।
तासामपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टिं करोति हि ॥१८५

अन्वय–स्त्रीणाम् आर्तवं गर्भोपयोगि स्यात् (इति) सर्वसंमतम् । तासाम् अपि शुक्रं बलं वर्णं पुष्टिं हि करोति ॥

સ્ત્રીઓને ગર્ભ ધારણ કરવામાં ઉપયોગી આર્તવ છે, એમ સર્વ આચાર્યોએ માનેલું છે; તેમ જ તેમને પણ વીર્ય બળ, વર્ણ, અને પુષ્ટિ અર્પણ કરે જ છે. ૧૮૫

ટીકા–एतेन स्त्रीणां सप्तमो धातुरार्तवं शुक्रमष्टममिति सोचितम्, आशयाधिक्यवत् ॥ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું છે કે સ્ત્રીઓને સાતમી ધાતુ આર્તવ અને આઠમી ધાતુ વીર્ય છે; જેમ સ્ત્રીઓને પુરુષ કરતાં એક આશય (ગર્ભાશય) વધારે હોય છે, તેમ એક ધાતુ પણ વધારે હોય છે. ૧૮૫

રસમાંથી વીર્ય તથા આર્તવની ઉત્પત્તિ

एवं च–એ રીતે–

रसाद् रक्तं ततो मांसं, मांसान्मेदः प्रजायते।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य संभवः॥

અન્વય:–रसात् रक्तं ततः मांसं मांसात् मेदः प्रजायते। मेदसः अस्थि ततः मज्जा, मज्ज्ञः शुक्रस्य संभवः॥

એમ રસમાંથી લોહી, લોહીથી માંસ, માંસથી મેદ, મેદમાંથી હાડકાં, હાડકાંમાંથી મજ્જા (ચરબી) અને મજ્જામાંથી વીર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૮૬

ટીકા–एवं रस एव केदारकुल्यान्यायेन सर्वान्धातून्पूरयन्मासेन नवदण्डोत्तरेण शुक्रमार्तवं भवतीति सिद्धान्तः। एवं सति रसाद्रक्तमिति सङ्गतमेव। ततो मांसं ततो रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः। मांसान्मेदः प्रजायत इति–मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते रसादेवेत्यर्थः। मेदसोऽस्थि जायते, रसादेवेत्यर्थः। एवं ततो मज्जा जायते, रसादेवेत्यर्थः। ततः शुद्धं शुक्रं रसादेव संभवतीत्यर्थः। એ રીતે ક્યારડાની નીક પ્રમાણે રસ જ સર્વ ધાતુઓની પૂર્તિ કરતો એક મહિનો ને નવ ઘડીમાં વીર્ય અને આર્તવરૂપે થાય છે, એવો સિદ્ધાંત છે. જો એમ છે, તો રસમાંથી રક્ત થાય છે, ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે, તે બરાબર જ છે. તે રક્તથી માંસ થાય છે, એટલે રક્તમાંથી માંસ પણ રક્તોત્પત્તિ થયા પછી રસમાંથી જ થાય છે, એવો અર્થ છે; માંસમાંથી મેદ થાય છે, એટલે માંસ થયા પછી રસમાંથી જ મેદ થાય છે, એ અર્થ છે; મેદથી અસ્થિ–હાડકાં થાય છે, તે પણ રસમાંથી જ થાય છે; એ જ પ્રમાણે તે પછી રસમાંથી જ મજ્જા થાય છે અને પછી રસમાંથી જ શુદ્ધ વીર્ય થાય છે, એ અર્થ છે.૧૮૬

શરીરમાં રસની ત્રણ પ્રકારની ગતિ

रसः शरीरे त्रिधा संचरतीत्याह–રસ શરીરમાં ત્રણ પ્રકારે ગતિ કરે છે; તે જ કહે છે:

रसः शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा।
संचरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम् ॥१८७

અન્વય:–देहिनां नित्यम् एव अनुरूपः अयं रसः शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा संचरति॥

પ્રાણીઓને કાયમ અનુકૂળ જ એવો આ રસ, (દરેક જુદાં જુદાં) શરીરોમાં શબ્દોના, (અગ્નિની) જ્વાળાઓના તથા જળના પ્રવાહની પેઠે ત્રણ પ્રકારની ગતિ કરે છે. ૧૮૭

ટીકા–अस्यायमभिप्रायः–पुरुषास्तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति। तत्र तीक्ष्णाग्नीनां रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं संचरति। मध्यमाग्नीनामर्चिःसन्तानवन्मध्यवेगेन चरति। मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति। तेन मासेन रसाच्छुक्रं भवतीति यदुक्तं तन्मध्यवेगेन चरति। मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति। तेन मासेन रसः शुक्रं भवतीति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनविकृत्योक्तम्। दीप्ताग्नीनां तु रसः किञ्चिन्न्यूनेन मासेन शुक्रं भवति। मन्दाग्नेः किंचिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्त॥ આ શ્લોકનો આવો ભાવ છે: પુરુષો તીક્ષ્ણાગ્નિ, મધ્યાગ્નિ અને મંદાગ્નિ એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે; તેમાં જે તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળા હોય છે, તેમનો રસ શબ્દના પ્રવાહની પેઠે ઉતાવળી ગતિ કરે છે; મધ્યમ અગ્નિવાળાઓનો રસ જ્વાળાના પ્રવાહની પેઠે મધ્યમ વેગે ગતિ કરે છે અને મંદાગ્નિ પુરુષોનો રસ જળના પ્રવાહની પેઠે ખૂબ મંદ વેગથી ગતિ કરે છે; તેથી આમ જે કહ્યું છે, કે 'એક મહિને રસમાંથી વીર્ય થાય છે' તે મધ્યમ અગ્નિવાળામાં મધ્યમ વેગથી રસની ગતિ થાય છે, તે અભિપ્રાયે કહ્યું છે; પરંતુ જેમનો અગ્નિ તીક્ષ્ણ–પ્રદીપ્ત હોય, તેમને તો મહિના કરતાં કાંઈક ઓછા દિવસે રસમાંથી વીર્ય થાય છે; તેમ જ મંદાગ્નિ પુરુષોને તો એક મહિના કરતાં પણ કાંઈક વધારે વખત પછી જ રસમાંથી વીર્ય થાય છે, એવો સિદ્ધાંત છે. ૧૮૭

વાજીકરણ ઔષધિઓનું પ્રયોજન

तर्हि वाजीकरिणीनामोषधीनां किं प्रयोजनमित्याह।

અહીં કોઈ શંકા કરે કે એમ રસમાંથી જ નિયમિત સમયે વીર્ય જો ઊપજે છે, તો (વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારી સાલમ, કૌવચબીજ, મુસલીકંદ, બળબીજ, દૂધ વગેરે) વાજીકરણ ઔષધિઓનું શું પ્રયોજન છે? તેનું સમાધાન આ છે કે—

वाजीकरिण्य ओषध्यः स्वप्रभावगुणोच्छ्रयात्।
विरेचयन्ति ताः शुक्रं विरेकिद्रव्यवन्नृणाम् ॥१८८

અન્વય:–ताः वाजीकरिण्यः ओषध्यः (सन्ति याः) स्वप्रभावगुणोच्छ्रयात् विरेकिद्रव्यवत् नृणां शुक्रं विरेचयन्ति॥

એવી વાજીકરણ[1] ઔષધિ[2]ઓ છે, કે જેઓ પોતાના પ્રભાવ (અસાધારણ સામર્થ્ય) અને ગુણની વિશેષતાને લીધે વિરેચક દ્રવ્યની પેઠે મનુષ્યોના વીર્યનું વિરેચન કરે છે. ૧૮૮

टीका—वाजीकरणि—वाजिरोऽपीमि पुरुष छाग-चिन्तयन्ति वाजीवत्सामर्थ्यं प्रजाति ता. वाजीकरण्य, स्वप्रभावगुणोत्कर्षात् । तत्र अधिरोपण्य स्वप्रभावाधि-क्यात्कश्चित्गुणाधिक्यात्कश्चित्स्वप्रभावगुणाधिक्यात् । तत्र मद्रमगारदेमविशिष्टसम्बन्धरांजिव स्वप्रभावाधि-क्यात्शुक्रं विरेचयन्ति । दुग्धादिगण स्वगुणाधिक्यात् कश्चि त्वाचित्वन्मतात्य स्वप्रभावाधिक्यगाधिगुणाधिक्यात् । वाजीकरण्य इति बहुवचनमत्यन्तानुवर्तनम् । वस्तुतस्तु-वीर्यवीवपत्रमस्ताद्दोहन्ना । विरेचयन्ति—स्वप्रभाव-गुणाधिक्यात् वीर्यमेव रसादुत्पन्नमर्थं शुक्रं जनयित्वा प्रवर्तयन्ति । 'વાજીકરણ ઔષધિ' એમ કહેવાનો અર્થ આ છે, કે જે ઔષધિઓ વડે વીર્યની અધિકતા થવાથી પુરુષ સ્ત્રીઓને વિષે ઘોડાની પેઠે સામર્થ્ય ધરાવે, તેને વાજીકરણ ઔષધિઓ જાણવી, એવી તે ઔષધિઓ છે, જેઓ 'પોતાના પ્રભાવ અને ગુણની વિશેષતાને લીધે' એમ કહેવામાં આ ભાવ છે, કે તેમાં કેટલીક ઔષધિઓ પોતાના પ્રભાવની અધિકતાથી અને કેટલીક ગુણની અધિકતાથી તથા કેટલીક પ્રભાવ અને ગુણ બન્નેની અધિકતાથી વીર્યનું વિરેચન કરે છે. તેમાં સ્ત્રીની કામનારૂપ સંકલ્પ, પાદક્ષેપ તથા વિશેષ સુંદરતા આદિ ગુણવાળી સ્ત્રીનો સ્પર્શ વગેરે પોતાના પ્રભાવની અધિકતાથી વીર્યનું વિરેચન કરે છે, ઘી, દૂધ વગેરે

પોતાના ગુણની અધિકતાથી વીર્યનું વિરેચન કરે છે અડદ વગેરે સ્નિગ્ધત્વાદિ પોતાના ગુણની અધિકતાથી તથા પોતાના વીર્યજનક પ્રભાવના આધિક્યથી વીર્યનું વિરેચન કરે છે. 'વાજીકરણ ઔષધિઓ' એમ બહુવચન મૂકવાનું કારણ આ છે, કે એ વિના બીજી પણ જે ઔષધિઓ તેવી વાજીકરણ હોય તે સમજી લેવી, એટલે બળ આપનારી તથા પુષ્ટિ કરનારી જીવનીય ગણ આદિ ઔષધિઓ પણ અહીં સમજવી. 'વિરેચન કરે છે' એટલે તેનો અર્થ આ છે, કે પોતાના પ્રભાવ અને ગુણની અધિકતાને લીધે જલદી રસાદિને ઉત્પન્ન કરી વીર્ય પેદા કરે છે તથા તેને પ્રવર્તાવે છે. ૧૮૮

એ દ્રવ્ય—કહ્યું છે, કે

दुग्धं माषाश्च भल्लातफलमज्जाऽऽमलानि च ।
जनकानि निगद्यन्ते रेचनानि च रेतसः ॥१८९॥

अन्वय—दुग्धं च माषा च भल्लातफलमज्जा आमलानि रेतसः जनकानि च रेचनानि निगद्यन्ते ॥

દૂધ, અડદ, ભિલામાનું ફળ તથા તેની મજ્જા અને આમળાં, એ બધાં વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારાં તથા પ્રવર્તાવનારાં કહેવાય છે. ૧૮૯

બાળકોને વીર્ય ન દેખાવાનું કારણ

નનુ બાળકોમાં વીર્ય કેમ ન દેખાય? એમ શંકા થાય છે, કે બાળકોનું વીર્ય કેમ દેખાતું નથી? અહીં સમાધાન કહે છે—

बालानां सूक्ष्ममस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते ।
पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते ॥१९०॥
तेषां तदेव तारुण्ये पुंस्त्वाद्व्यक्तिमेति हि ।
कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा ॥१९१॥
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने ।
आयान्त्येऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यातृता स च ॥

अन्वय—बालानां शुक्रम् अस्ति एव, किन्तु सौक्ष्म्यात् न दृश्यते, यथा पुष्पाणां मुकुले गन्धः सन् अपि न आप्यते । यथा प्रफुल्लानां कुसुमानां गन्धः प्रादुर्भवेत् (तथा) तेषां तारुण्ये तत् एव पुंस्त्वात् व्यक्तिम् एति हि । पुंसां नारीणाम् अपि यौवने रोमराज्यादयः आयान्ति, अत्र च यः भेदः स च व्याख्याता ज्ञेयः ॥

બાળકોને વીર્ય તો હોય જ છે, પરંતુ સૂક્ષ્મપણાને લીધે તે દેખાતું નથી; જેમ પુષ્પોની કળીઓમાં ગંધ તો છે જ, છતાં તે સ્પષ્ટ જણાતી નથી, પણ તે જ્યારે ખીલે

1 वाज पक्षौ, वाजस्वं भवति इति वाजी; यद्वा वाजन वाज—वेगः, वाजन्ते एभिर्वेति वाजाः, वाज अस्ति अस्य, वाजा वा पुंस्त्वमूलमस्य वेति वाजी–घोटकः, न वाजी अवाजी, अवाजी वाजीक्रियते अनेन व्याधिवां वाजीकरणम्, વાજીકરણો વા જે અત્યંત ગતિ કરે છે, તેનો વેગવાન ઘોડો વાજી કહેવાય છે, અથવા પૂર્ણ જેને વાજ–પાંખો હતી, તે ઘોડાની આખી જાતિ–વાજી કહેવાય છે. જેને લીધે પુરુષ એ વાજી–ઘોડા જેવો સામર્થ્યવાન–અધિક વીર્યવાન બની સ્ત્રીઓ વિષે ઘોડાની પેઠે શક્તિ પ્રસવે છે, તે જાણવું કે ઔષધિઓ વાજીકરણ અથવા વાજીકરણી કહેવાય છે

2 ओष—ओष फलपाकान्ताः धीयते अस्यामिति ओषधि.— જેમાં ઓષ–પ્રકાશ અથવા પ્રીતિ–ધિ–ધારણ કર્યા કરેલાં છે—તે ઔષધિ–ઔષધિ ગણ, વગેરે.

છે, ત્યારે તેની ગંધ પ્રકટે છે, તેમ બાળકોને પણ જુવાનીમાં પુષ્ટિ પામવાથી વીર્ય પ્રકટ થાય છે. એ જ પ્રમાણે પુરુષને તથા સ્ત્રીઓને પણ રોમાવલી વગેરે જુવાનીમાં થાય છે; એનો ભેદ પણ વ્યાખ્યાનથી જાણી લેવો.

ટીકા–વ્યાખ્યાનં યથા–પુંસાં રોમરાજીશ્મશ્રુપ્રભૃતયઃ। નારીણાં તુ રોમરાજીસ્તનસ્તન્યાર્તવપ્રભૃતયઃ। એટલે જેમ પુરુષને (જુવાનીમાં) રોમાવલી. દાઢી, મૂછ વગેરે પ્રકટે છે અને સ્ત્રીઓને રોમાવલી, સ્તન, સ્તનમાંનું દૂધ, આર્તવ વગેરે પ્રકટે છે. ૧૯૦–૧૯૨

વૃદ્ધાવસ્થામાં ધાતુવૃદ્ધિ કેમ થતી નથી ?

નનુ અન્નરસો વૃદ્ધસ્ય ધાતુવૃદ્ધિં કથં ન કરોતીત્યાહ–

અહીં શંકા થાય છે, કે અન્નનો રસ વૃદ્ધ થયેલા મનુષ્યની ધાતુવૃદ્ધિ કેમ કરતો નથી? આનું સમાધાન કહે છે:

વાર્દ્ધકે વર્ધમાનેન વાયુના રસશોપણાત્।
ન તથા ધાતુવૃદ્ધિઃ સ્યાત્તતસ્તત્રાનિલં જયેત્॥

અન્વયઃ–વાર્દ્ધકે વર્ધમાનેન વાયુના રસશોપણાત્ તથા (યૌવનવત્) ધાતુવૃદ્ધિઃ ન સ્યાત્, તતઃ તત્ર અનિલં જયેત્।

વૃદ્ધાવસ્થામાં વૃદ્ધિ પામતા વાયુ વડે રસનું શોષણ થવાથી (જુવાનીના જેવી) ધાતુવૃદ્ધિ બની શકતી નથી; માટે ઘડપણમાં (વૃદ્ધોની ધાતુવૃદ્ધિ કરવી હોય તો તેમના) વાયુને જીતવો–દૂર કરવો જોઈએ. ૧૯૩

વીર્યનું સ્વરૂપ

અથ શુક્રસ્ય સ્વરૂપમાહ–હવે વીર્યનું સ્વરૂપ કહે છે:

શુક્રં સૌમ્યં સિતં સ્નિગ્ધં બલપુષ્ટિકરં સ્મૃતમ્।
ગર્ભબીજં વપુઃસારો જીવસ્યાશ્રય ઉત્તમઃ॥૧૯૪॥

અન્વયઃ–શુક્રં સૌમ્યં સિતં સ્નિગ્ધં બલપુષ્ટિકરં ગર્ભબીજં વપુઃસારઃ જીવસ્ય ઉત્તમઃ આશ્રયઃ સ્મૃતમ્।

વીર્ય સોમાત્મક, ધોળું, સ્નિગ્ધ, બળ અને પુષ્ટિ કરનાર, ગર્ભના બીજરૂપ, દેહના સારરૂપ અને જીવના ઉત્તમ આશ્રયરૂપ કહેલું છે. ૧૯૪

જીવસ્યાશ્રય ઉત્તમ ઇત્યાહ–

જીવનનો ઉત્તમ આશ્રય કઈ રીતે? તે કહે છે:

જીવો વસતિ સર્વસ્મિન્દેહે તત્ર વિશેષતઃ।
વીર્યે રક્તે મલે યસ્મિન્ક્ષીણે યાતિ ક્ષયં ક્ષણાત્॥

અન્વયઃ–સર્વસ્મિન્ દેહે જીવઃ વસતિ (કિંતુ) તત્ર વીર્યે રક્તે મલે વિશેષતઃ (વસતિ), યસ્મિન્ ક્ષીણે ક્ષણાત્ ક્ષયં યાતિ।

જીવ આખા દેહમાં રહે છે, છતાં તે વીર્યમાં, રુધિરમાં અને મળમાં ખાસ વધારે રહે છે; તેથી વીર્ય, રુધિર અને મળનો ક્ષય થતાં તે જ ક્ષણે તે (જીવ) પણ નાશ પામે છે. ૧૯૫

ગર્ભની ઉત્પત્તિ કરે એવા વીર્યનું લક્ષણ

સ્ફટિકાભં દ્રવં સ્નિગ્ધં મધુરં મધુગન્ધિ ચ।
શુક્રમિચ્છન્તિ કેચિત્તુ તૈલક્ષૌદ્રનિભં ચ તત્ ૧૯૬

અન્વયઃ–શુક્રં સ્ફટિકાભં દ્રવં સ્નિગ્ધં મધુરં ચ મધુગન્ધિ (ભવતિ)। કેચિત્તુ તત્ તૈલક્ષૌદ્રનિભમ્ ઇચ્છન્તિ॥

(ગર્ભોત્પત્તિ કરનાર) વીર્ય સ્ફટિક સરખું, પ્રવાહી, સ્નિગ્ધ, મધુર અને મધ જેવી ગંધવાળું હોય છે; પણ કેટલાક કહે છે, કે તે વીર્ય તેલ અને મધ જેવું હોય છે.૧૯૬

વીર્યનું સ્થાન

યથા પયસિ સર્પિસ્તુ ગૂઢશ્ચેક્ષુરસો યથા।
એવં હિ સકલે કાયે શુક્રં તિષ્ઠતિ દેહિનામ્॥૧૯૭

અન્વયઃ–યથા પયસિ સર્પિઃ, યથા ચ ઇક્ષુરસઃ તુ ગૂઢઃ (તિષ્ઠતિ), એવં દેહિનામ્ સકલે કાયે શુક્રં તિષ્ઠતિ॥

જેમ દૂધમાં ઘી, તથા શેરડીમાં રસ પણ ગુપ્તપણે રહે છે, તે જ પ્રમાણે દેહધારીઓના આખા શરીરમાં વીર્ય (ગુપ્ત) રહે છે. ૧૯૭

ટીકા–અત્ર સર્પિર્દૃષ્ટાન્તો બહુશુક્રેઽલ્પમથનેન સર્પિઃ-શુક્રયોર્લાભાત્। ઇક્ષુરસદૃષ્ટાન્તસ્તુ સ્વલ્પશુક્રે પુંસિ અતિપીડનેનેક્ષુરસશુક્રયોર્લાભાત્। અહીં જે ઘીનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે, તેમાં આમ સમજવાનું છે, કે જેમ દૂધમાંથી થોડું મથન કરવાથી જ ઘી મળી આવે છે, તેમ બહુ વીર્યવાળા દેહમાંથી પણ થોડા મથનથી જ વીર્ય મળી રહે છે. શેરડીના દૃષ્ટાંતમાં પણ આમ સમજવું કે જેમ શેરડીમાંથી અતિશય પીલવાથી રસ નીકળે છે, તેમ અલ્પ વીર્યવાળા પુરુષના દેહમાંથી પણ ઘણું મથન કરવાથી વીર્ય મળે છે. ૧૯૭

વીર્યને નીકળવાનો માર્ગ

દ્વ્યઙ્ગુલે દક્ષિણે પાર્શ્વે બસ્તિદ્વારસ્ય ચાપ્યધઃ।
મૂત્રસ્રોતઃપથાદ્ શુક્રં પુરુષસ્ય પ્રવર્તતે॥૧૯૮॥

ज्वपुके मूत्रस्रोत पथात् पुरुषस्य शुक्र प्रवर्तति ॥

બસ્તિ(પેડુ)દ્વારની નીચે જમણે પડખે બે આંગળ ઉપર મૂત્રવાહી શિરાના માર્ગમાંથી પુરુષના વીર્યનું નીકળવું થાય છે. ૧૯૮

ટીકા—સ્વસ્થાનમધોઽપ્યાહ—'સપ્તમી શુક્રધરા કલા મુષ્કે વસ્તિદ્વારે ... મૂત્રમાર્ગમાશ્રિત્ય સકલશરીરવ્યાપિની શુક્ર પ્રવર્તની'તિ સપ્તમી કલા ॥ વાગ્ભટ પણ કહે છે—'બસ્તિદ્વારથી નીચે બે આંગળ ઉપર જમણે પડખે શુક્રધરા નામે સાતમી કળા, મૂત્રમાર્ગનો આશ્રય કરીને રહેલી છે, તે આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેનારી છે, અને તે વીર્યને પ્રવર્તાવે છે' એ કારણે એ સપ્તમી એટલે સાતમી કળા છે. ૧૯૮

વીર્યના નીકળવાનું કારણ

हस्तवेश्मस्थितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।
स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत्संप्रवर्तते ॥ १९९ ॥

अन्वय— तथा स्त्रीषु—

शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात्स्पर्शनादपि ।
शब्दसंश्रवणाद्ध्यानात्संयोगाच्च प्रवर्तते ॥ २०० ॥

अन्वय—तथा हस्तवेश्मस्थितं तत् शुक्रं प्रसन्नमनसः स्त्रीषु च व्यायच्छतः (पुंसः) हर्षात् संप्रवर्तते ॥ कामेन कामिन्याः दर्शनात् स्पर्शनात् शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् च संयोगात् अपि प्रवर्तते ॥

એ રીતે આખા દેહમાં રહેલું તે વીર્ય, જ્યારે પુરુષનું મન પ્રસન્ન હોય તથા સ્ત્રી સાથે સંયોગ કરે, ત્યારે હર્ષ થવાથી પ્રવૃત્ત થાય છે; વળી કામભાવથી કોઈ સ્ત્રીનું દર્શન, સ્પર્શ, શબ્દ, શ્રવણ, ધ્યાન કે સંયોગ થવાથી પણ વીર્ય પ્રવર્તે—નીકળે છે.૧૯૯,૨૦૦

ટીકા—સ્ત્રીષુ વ્યાયચ્છતઃ—સ્ત્રીષુ રતરૂપં વ્યાયામં કુર્વતઃ. મૂળમાં સ્ત્રીષુ વ્યાયચ્છતઃ એ પદ છે, તેનો અર્થ આ છે, કે સ્ત્રીઓની સાથે રતરૂપ વ્યાયામ કરે ત્યારે. ૧૯૯,૨૦૦

સ્ત્રીઓનું આર્તવ ક્યારે કઈ રીતે સ્રવે છે?

સ્ત્રીણાં રસ એવ ... મતાનુસારતઃ સુશ્રુત ૧૨-૧૩ જ એક મહિને સ્ત્રીઓના આર્તવરૂપે થાય છે, એમ કહી હરી સુશ્રુત જ કહે છે:

रसादेव स्त्रिया मासि मासि त्र्यहं स्रवेत् ।
तद्वर्षाद् द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥
मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्तवम् ।
ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥२०१-२०२॥

अन्वय—रसात् एव स्त्रियाः मासि मासि त्र्यहं रजः स्रवेत् । तद् द्वादशात् वर्षात् ऊर्ध्वं स्रवेत्, पञ्चाशतः क्षयं याति ॥ मासेन उपचितं ईषत् विगन्धं कृष्णं च तत् आर्तवं काले वायुः धमनीभ्यां योनिमुखं नयेत् ॥

રસ થકી જ (બનીને) સ્ત્રીઓને મહિને મહિને ત્રણ દિવસ સુધી આર્તવ સ્રવે છે; તે બાર વરસ પછી (વેવાર થઈ) સ્રવવા લાગે છે અને પચાસ વર્ષ પછી ક્ષય થાય છે. એક મહિના સુધી એકઠું થઈ લગાર ભુરા રંગના, તથા કાળા થયેલા તે આર્તવને સમય થતા—આર્તવસમય આવે છે ત્યારે ધમનીઓરૂપ માર્ગે વાયુ યોનિના મુખ આગળ લઈ જાય છે. ૨૦૧,૨૦૨

ગર્ભ ઉત્પન્ન કરનાર શુદ્ધ આર્તવનું લક્ષણ

शशासृक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमम् ।
तदार्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् ॥२०३॥

अन्वयः—यत् शशासृक्प्रतिमं यद्वा लाक्षारसोपमं (भवेत्) यद् वासः न विरञ्जयेत्, तद् आर्तवं (विद्वांसः) प्रशंसन्ति ॥

જે આર્તવ સસલાના રુધિર સરખું અથવા લાખના રસ જેવું રાતું હોય તથા વસ્ત્રને જે રંગી નાખતું નથી, તેવા આર્તવને (વિદ્વાનો) વખાણે છે. ૨૦૩

ટીકા—આર્તવસ્ય શુદ્ધલક્ષણમ્—શશાસૃક્ ... વર્ણેનેત્યર્થઃ । યદ્વાસો ન વિરઞ્જયેત્—વાસસ્યાર્પિતં ... ન તુ વિકૃતવર્ણં કુર્વન્તિ । અતસ્તુ સ્ત્રીણાં રજોદર્શનાત્ ... વિશેષતઃ, તત્ર ... માર્તવમ્ । ... ન સ્રવતિ, કિન્તુ ... ભવતિ । અતએવ તુ 'ધીમર' ઇતિ લોકે । ... યાતિ, તસ્માત્ ... ભવન્તિ । આર્તવના જે વર્ણ કહ્યા, તે વાતાદિ પ્રકૃતિઓના ભેદને લીધે રંગનો ભેદ થાય છે માટે કહ્યા છે. 'વસ્ત્રને જે રંગી નાખતું નથી' એટલે જેનો ડાઘ વસ્ત્ર ઉપર પડ્યો હોય, છતાં તેને પાણી નાખવાથી તે ડાઘ વસ્ત્ર ઉપરથી જતો રહે છે, પણ વસ્ત્રને ખરાબ કે લાલ રંગનું કરે નહિ. સ્ત્રીઓને જે દિવસે પ્રથમ રજોદર્શન થાય (આર્તવ દેખાય), ત્યારથી સોળ રાત્રિના કાળને ઋતુ કહે છે; એ ઋતુ—ઋતુકાળમાં થઈ—જે થાય તે આર્તવ કહેવાય છે. જે સ્ત્રીઓને

ર્ભ રહ્યો હોય, તે સ્ત્રીઓના આર્તવને વહેનારી શિરાઓના માગને ગર્ભ રોકી લે છે, તેથી આર્તવ (બહાર) નીકળતું નથી; પણ તે આર્તવ નીચે આવતાં રોકાઈને ઊંચે જઈ ત્યાં એકઠું થઈ તેની 'અપરા' (ઓળ તથા નાળ) બને છે, જે ગર્ભની ઉપર બધે તથા દૂંટી આગળ વળગેલ હોય છે. એ અપરાને લોકમાં ઓરવર કહે છે; બાકી રહેલું આર્તવ પણ ઊંચે જઈ બંને સ્તનમાં જાય છે; તેથી જ ગર્ભવતી સ્ત્રીઓનાં સ્તનો પુષ્ટ થાય છે. ૨૦૩

ધાતુઓમાં રહેલા અધિક ગુણો

અતિરિક્તા ગુણા રક્તે વહ્નેર્માંસે તુ પાર્થિવાઃ ।
મેદસ્યપાં ભુવશ્ચાસ્થ્નિ પૃથિવ્યનિલતેજસામ્ ૨૦૪
મજ્જ્નિ શુક્રે ચ સોમસ્ય મૂત્રે ચ શિખિનો ગુણાઃ ।
ભુવસ્તથાર્તવે ત્વગ્ને રસે ક્ષીરે તથામ્ભસઃ ॥૨૦૫॥

अन्वयः—रक्ते वह्नेः गुणाः अतिरिक्ताः, मांसे तु पार्थिवाः, मेदसि अपां च भुवः अस्थ्नि पृथिव्यनिल-तेजसाम्, मज्ज्नि च शुक्रे सोमस्य, मूत्रे च शिखिनः गुणाः, आर्तवे तु भुवः तथा अग्नेः, रसे तथा क्षीरे अम्भसः (गुणाः अतिरिक्ताः सन्ति) ॥

રક્તમાં અગ્નિનો ગુણ વધારે છે; માંસમાં પૃથ્વીનો ગુણ અધિક છે, મેદમાં પાણીનો તથા પૃથ્વીનો ગુણ અધિક છે; અસ્થિમાં પૃથ્વીનો, વાયુનો અને તેજનો ગુણ અધિક છે; મજ્જા અને વીર્યમાં ચંદ્રનો ગુણ અધિક છે; મૂત્રમાં અગ્નિનો ગુણ અધિક છે; આર્તવમાં પૃથ્વીનો તથા અગ્નિનો ગુણ અધિક છે; અને રસમાં તથા દૂધમાં જળનો ગુણ અધિક છે. ૨૦૪,૨૦૫

ધાતુઓના મળ

કફઃ પિત્તં મલઃ ખેષુ પ્રસ્વેદો નખલોમ ચ ।
નેત્રવિટ્ ત્વક્ષુ ચ સ્નેહો ધાતૂનાં ક્રમશો મલાઃ ।
નેત્રજિહ્વાકપોલાનાં જલં ચ રસજં મલમ્ ॥ (ઇત્યેકે)

अन्वयः—कफः पित्तं खेषु मलः प्रस्वेदः च नख-लोम नेत्रविट् च त्वक्षु स्नेहः (अमी) क्रमशः धातूनां मलाः (ज्ञेयाः)। नेत्रजिह्वाकपोलानां च जलं रसजं मलम् (इति एके) ॥

કફ, પિત્ત, કર્ણાદિ સ્રોતઃસ્થાનનો મળ, પરસેવો, નખ, રુવાંટાં, નેત્રમળ (પિયા) અને ત્વચા ઉપરનો સ્નેહ (ચીકાશ), એ અનુક્રમે ધાતુઓના મળ છે. નેત્ર, જીભ અને ગલોફાનું પાણી એ રસનો મળ છે (એમ કેટલાક કહે છે). ૨૦૬

ટીકા—खेषु कर्णादिस्रोतःसु मलः । रसनादन्तकक्षा-मेढ्रादिमलमपि मेदोमलमित्येके। नेत्रविट् त्वचां स्नेहश्च मज्जमलः। शुक्रस्य मलमेव नास्ति सहस्रधा ध्मातसुवर्णस्येव। મૂળમાં 'મલઃ ખેષુ' છે, એનો અર્થ આ છે, કે કર્ણાદિ સ્રોતઃસ્થાનનો મળ; કેટલાકનું આવું માનવું છે, કે જીભ, દાંત, બગલ અને લિંગ વગેરેનો મળ તે મેદનો મળ છે. આંખના પિયા, ત્વચા ઉપરની ચીકાશ, એ મજ્જાનો મળ છે; પણ જેમ હજાર વાર તપાવેલા સોનાનો મળ હોતો નથી, તેમ વીર્યનો મળ છે જ નહિ. ૨૦૬

ઉપધાતુઓ

વનિતાનાં પ્રસૂતાનાં ધમનીભ્યાં સ્તનૌ ગતાત્ ।
રસાદેવ હિ જાયેત સ્તન્યં સ્તનયુગાશયમ્ ॥૨૦૭॥
શુદ્ધમાંસસ્ય યઃ સ્નેહઃ સા વસા પરિકીર્તિતા ।
મેદસઃ સ્રવમાણસ્ય સ્નેહો વા કથિતા વસા ॥.

अन्वयः—प्रसूतानां वनितानां धमनीभ्यां स्तनौ गतात् रसात् एव स्तनयुगाशयं स्तन्यं हि जायेत । शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता । वा स्रव-माणस्य मेदसः स्नेहः वसा कथिता ॥

પ્રસવેલી સ્ત્રીઓનાં બંને સ્તનમાં બંને ધમનીઓના માર્ગે ગયેલા રસથી જ તે બંને સ્તનમાં રહેનારું સ્તન્ય (સ્તનમાંનું ધાવણ) નીપજે છે. શુદ્ધ માંસના સ્નેહને વસા કહે છે અથવા ઝરતા મેદની[1] જે ચીકાશ નીપજે છે, તે વસા કહેવાય છે. ૨૦૭,૨૦૮

शार्ङ्गधरे तु—શાર્ઙ્ગધરમાં તો આમ કહ્યું છે, કે:

સ્તન્યં રજો વસા સ્વેદો દન્તાઃ કેશાસ્તથૈવ ચ ।
ઓજશ્ચ સપ્તધાતૂનાં ક્રમાત્સપ્તોપધાતવઃ ॥૨૦૯॥

अन्वयः—स्तन्यं[2] रजः[3] वसा[4] स्वेदः[5] दन्ताः[6]

૧. मिद्यति—स्निह्यति अनेनाङ्गमिति मेदः—જેનાથી શરીર ચીકાશવાળું રહે છે, તે મેદસ્.

૨. स्तनयोर्भवं रसात् इति स्तन्यम्—એ સ્તનમાં રસ ધાતુમાંથી જે થાય છે તે સ્તન્ય—ધાવણ.

૩. रज्यते अनेन योन्यादि इति रजः—જેના વડે સ્ત્રીનો ગુહ્યભાગ આદિ રંગાઈ જાય તે, રજસ્.

૪. वसति मेदसि उदरे वा, वस्ते—आच्छादयति अस्थ्यादीनि वा इति वसा—જે મેદમાં અથવા ઉદરમાં રહે છે અને હાડકાં વગેરેને ઢાંકી દે છે, તે વસા.

૫. स्विद्यते अनेन अङ्गम् इति स्वेदः—જેને લીધે

केशाः[7] तथा एव च ओजः[8] च क्रमात् एत सप्तानां सप्त उपधातवः (सन्ति)॥

સ્તન્ય, આર્તવ, વસા, સ્વેદ, દાંત તેમ જ કેશ અને ઓજ—એ સાત ધાતુઓની અનુક્રમે સાત ઉપધાતુઓ[9] છે ૨૦૯

આશયો

અથાશયા—હવે આશયો[10] કહે છે

उरो रक्ताशयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः स्मृतः ।
आमाशयस्तु तदधस्तल्लिङ्गं चरकोऽब्रवीत् ॥
'नाभिस्तनान्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः' इति ॥

अन्वय—उरः रक्ताशयः, तस्मात् अधः श्लेष्माशयः स्मृतः, आमाशयः तु तदधः (अस्ति), तल्लिङ्गं चरकः अब्रवीत्, जन्तोः नाभिस्तनान्तरं बुधाः आमाशयम् आहुः ॥

ઉરઃસ્થાન એ 'રક્તાશય' છે; તેની નીચે શ્લેષ્માશય (કફનું સ્થાન) છે; તેની નીચે 'આમાશય' છે; તેનું લક્ષણ ચરકે આમ કહ્યું છેઃ 'પ્રાણીની નાભિથી સ્તન સુધીના આંતરભાગને પંડિતો 'આમાશય' કહે છે.'

आमाशयादधः पक्वाशयादूर्ध्वं तु या कला ।
ग्रहणीनामिका सैव कथिता पाचकाशयः ॥२११॥
ऊर्ध्वमग्न्याशयो नाभेर्मध्यभागे व्यवस्थितः ।
तस्योपरि तिलं ज्ञेयं तदधः पवनाशयः ॥२१२॥
पक्वाशयस्तु तदधः स एव तु मलाशयः ।
तदधः कथितो बस्तिः स हि मूत्राशयो मतः ॥

अन्वय—आमाशयात् अधः पक्वाशयात् तु ऊर्ध्वं या ग्रहणीनामिका कला सा एव पाचकाशयः कथिता । नाभेः ऊर्ध्वं मध्यभागे अग्न्याशयः व्यवस्थितः, तस्य उपरि तिलं ज्ञेयं, तदधः पवनाशयः (अस्ति), तदधः तु पक्वाशयः, स एव तु मलाशयः, तदधः बस्तिः कथितः, स हि मूत्राशयः मतः ॥

આમાશયની નીચે અને પક્વાશયની ઉપર જે ગ્રહણી નામે કળા છે, તેને 'પાચકાશય' કહે છે; નાભિથી ઉપર મધ્યભાગમાં 'અગ્ન્યાશય' રહેલ છે; તેની ઉપર 'તિલ' છે; તેની નીચે 'પવનાશય' છે; તેની નીચે 'પક્વાશય' છે; એને જ 'મળાશય' પણ કહે છે; તેની નીચે બસ્તિ છે, તેને જ 'મૂત્રાશય' માન્યો છે ૨૧૧–૨૧૩

आशयानुक्रममुक्त्वा प्रसङ्गतोऽन्यानाह । स यथा—

આશયોનો અનુક્રમ બતાવી કહ્યો છે, તે આ પ્રમાણે

कफासृक्पित्तवातानामाशया मलमूत्रयोः ।
पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः ॥
धरा गर्भाशयः प्रोक्ता पित्तपक्वाशयान्तरे ।
स्तनौ प्रवृद्धौ तावेव बुधैः स्तन्याशयौ मतौ ॥

अन्वय—कफासृक्पित्तवातानां मलमूत्रयोः आशयाः (सन्ति), नारीणाम् अन्ये त्रयः आशयाः पुरुषेभ्यः अधिकाः (सन्ति ते च–) पित्तपक्वाशयान्तरे धरा गर्भाशयः प्रोक्ता, प्रवृद्धौ तौ स्तनौ एव बुधैः स्तन्याशयौ मतौ ॥

કફાશય, આમાશય, પિત્તાશય, વાતાશય, મળાશય અને મૂત્રાશય, એ આશયો છે; સ્ત્રીઓને બીજા ત્રણ આશયો પુરુષોના કરતાં વધારે હોય છેઃ પિત્તાશય અને પક્વાશયની વચ્ચેના સ્થાનને ગર્ભાશય કહે છે; તેમ જ બે સ્તન જ્યારે વૃદ્ધિ પામે, ત્યારે તે જ બે સ્તનને પંડિતો સ્તન્યાશય માને છે ૨૧૪,૨૧૫

કલાનું સ્વરૂપ

स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नास्सन्ततांश्च जरायुणा ।
श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागास्तु तान्विदुः ॥
धात्वाशयान्तरे धातोर्यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति ।
सोऽभ्यामिपक्वस्सा कलेत्यभिधीयते ॥२१७॥

अन्वय—स्नायुभिः प्रतिच्छन्नान् जरायुणा सन्ततान् श्लेष्मणा चापि वेष्टितान् तान् कलाभागान् विदुः । धात्वाशयान्तरे धातोः यः क्लेदः तु अधितिष्ठति, स्वोष्मणा च अभिपक्वः, सा कला इति अभिधीयते ॥

સ્નાયુઓ વડે ઢંકાયેલા, જરાયુ વડે વિસ્તાર પામેલા અને કફ વડે વીંટાયેલા જે

શરીર ભીનું—ચીકણું થાય છે, તે—સ્વેદ.

૬ शाम्यतीति—ऋतुमत्वं नारी नैति यस्याः—आर्तवम् ઋતવ્યું કરી પ્રાણીને જે શાંતિ પમાડે છે, તે—ઋત—ઈત.

७. के मस्तके शेरते, यस्य ईशा वा इति केशाः—જેઓ માથા પર રહે છે અથવા માથાના ઈશ્વર-રાજા છે, તે કેશ–વાળ.

८. उब्जति—ऋजुभावं प्राप्नोति शरीरमनेनेति ओजः—જેને લીધે શરીર સ્થિર રહે છે, તે ઓજસ્ બળ.

९ उपगता धातुम् इति उपधातवः—જેઓ ધાતુઓમાંથી બને છે—નીપજે છે, તે ઉપધાતુઓ.

१०. आशेरते एषु आधारभावेन रक्तादीनि इति आशयाः—જ્યાં રુધિર વગેરે મુખ્યત્વે રહે છે, તે આશયો—રક્ત આદિનાં મુખ્ય સ્થાનો.

હોય છે, તેમને કળાના ભાગો કહે છે. ધાત્વાશય(ધાતુસ્થાન)ની મધ્યે ધાતુનો જે ભીનાશવાળો ભાગ રહે છે તથા જે દેહની ગરમીથી પકવ થયેલો હોય છે, તેને 'કળા[1]' કહે છે.

ताः सप्त–તે સાત છે :

आद्या मांसधरा प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी ।
मेदोधरा तृतीया तु चतुर्थी श्लेष्मधारिणी ॥
पञ्चमी तु मलान्धत्ते षष्ठी पित्तधरा मता ।
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः ॥

અન્વયઃ आद्या मांसधरा प्रोक्ता, द्वितीया रक्तधारिणी, तृतीया तु मेदोधरा, चतुर्थी श्लेष्मधारिणी, पञ्चमी तु मलान् धत्ते, षष्ठी पित्तधरा मता, सप्तमी रेतोधरा स्यात्, इति सप्त कलाः स्मृताः ॥

પહેલી કલા 'માંસધરા' કહેવાય છે; બીજી 'રક્તધરા', ત્રીજી 'મેદોધરા', ચોથી 'શ્લેષ્મધરા', પાંચમી 'મલધરા' અને છઠ્ઠી 'પિત્તધરા નામની કળા છે; તેમ જ સાતમી 'રેતોધરા' (વીર્ય ધારણ કરનારી) છે; એમ સાત કલાઓ કહી છે. ૨૧૮–૨૧૯

મર્મસ્થાનો

संनिपातः शिरास्नायुसन्धिमांसास्थिसंभवः ।
मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः ॥
सप्तोत्तरशतं सन्ति देहे मर्माणि देहिनाम् ।
तान्येकादश मांसे स्युरष्टावस्थिषु सन्ति हि ॥
सन्धीनां विंशतिस्तानि स्नायूनां सप्तविंशतिः ।
चत्वारिंशत्तथैकं च शिरामर्माणि तत्र तु ॥
द्वाविंशतिः सक्थियुगे तावन्त्येव भुजद्वये ।
द्वादशोरसि कुक्षौ च पृष्ठदेशे चतुर्दश ॥
ग्रीवायामूर्ध्वभागे तु सप्तत्रिंशन्मतानि हि ।
मर्माणि तानि सन्तीह पञ्चधा च भवन्ति हि ॥

અન્વયઃ–शिरास्नायुसन्धिमांसास्थिसंभवः संनिपातः मर्माणि, तेषु प्राणाः खलु विशेषतः तिष्ठन्ति, देहिनां देहे सप्तोत्तरशतं मर्माणि सन्ति, तानि एकादश मांसे स्युः, अष्टौ अस्थिषु हि सन्ति । तानि सन्धीनां विंशतिः, स्नायूनां सप्तविंशतिः, चत्वारिंशत् तथा च एकं शिरामर्माणि, तत्र तु सक्थियुगे द्वाविंशतिः, तावन्ति एव भुजद्वये, उरसि कुक्षौ च द्वादश, पृष्ठदेशे चतुर्दश, ग्रीवायाम् ऊर्ध्वभागे तु सप्तत्रिंशत् हि मतानि । इह तानि मर्माणि सन्ति च पञ्चधा हि भवन्ति ॥

શિરા, સ્નાયુ. સંધિ, માંસ અને અસ્થિ, એ જ્યાં એકઠાં મળે છે, ત્યાં મર્મસ્થળો હોય છે; તે મર્મસ્થળોમાં પ્રાણ ખાસ વધારે રહે છે. દેહધારીઓના દેહમાં એકસો સાત મર્મ[1] હોય છે; તેમાંથી અગિયાર માંસમાં, આઠ હાડકાંનાં, વીસ સાંધાઓનાં, સત્તાવીસ સ્નાયુઓનાં તથા એકતાળીસ શિરાનાં મર્મો છે. તેમાં પણ બાવીસ મર્મ બંને સાથળોમાં; તેટલાં જ (બાવીસ) બંને હાથમાં; છાતીમાં અને કૂખમાં મળી બાર, પીઠપ્રદેશમાં ચૌદ, ડોકમાં તેની ઉપરના ભાગમાં પણ સાડત્રીસ મર્મ માનેલાં છે; આ દેહમાં તે મર્મો પાંચ પ્રકારનાં જ છે. ૨૨૦–૨૨૪

મર્મસ્થાનના પાંચ પ્રકાર

तान्याह–તે મર્મસ્થાનોના પ્રકારો કહે છે :

सद्यः प्राणहराणि स्युर्मर्माण्येकोनविंशतिः ।
मर्मदेशास्त्रयस्त्रिंशत्स्युः कालान्तरमारकाः ॥२२५॥
चत्वारिंशच्च चत्वारि वैकल्यं जनयन्ति हि ।
मर्माष्टकं रुजाकारि विशल्यघ्नं त्रिकं मतम् ॥२२६

અન્વયઃ–एकोनविंशतिः मर्माणि सद्यः प्राणहराणि स्युः, त्रयस्त्रिंशत् मर्मदेशाः कालान्तरमारकाः स्युः, चत्वारिंशत् च चत्वारि वैकल्यं हि जनयन्ति, मर्माष्टकं रुजाकारि, त्रिकं विशल्यघ्नं मतम् ॥

(એ મર્મ પાંચ પ્રકારનાં છે, તેમાંથી) ઓગણીસ મર્મ તત્કાળ પ્રાણ હરનારાં છે; તેત્રીસ મર્મપ્રદેશો કાળાંતરે મૃત્યુ કરનારા છે; ચુમાળીસ મર્મસ્થાનો વિકળતા ઉત્પન્ન કરે જ છે; આઠ મર્મ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે; અને ત્રણ મર્મસ્થાન શલ્ય કાઢી લેવાથી પ્રાણ હરે એવાં છે. ૨૨૫,૨૨૬

તત્કાળ પ્રાણ હરનારાં ઓગણીસ મર્મ

शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरा गुदम् ।

૧. कल शब्दसंख्यानयोः–कलयति कल्यते वेति कला, यद्वा कं–क्लेदमात्रं लाति–आदत्ते इति कला–જે સાત નામોથી કહેવાય છે અથવા જેની સાત સંખ્યા છે, તે કલા અથવા જે ધાત્વાશયની વચ્ચે ભીનાશને ગ્રહણ કરે છે, તે કલા.

૧. म्रियते प्राणी यस्मिन् आहते इति मर्म, मर्मरूपं स्थानम् मर्मस्थानम्–જેમાં પ્રહાર થતાં પ્રાણી મરણ પામે છે, તે મર્મ; એવું મર્મરૂપ જે સ્થાન–તે મર્મસ્થાન.

हृदयं बस्तिनाभी च सद्यो घ्नन्ति हतानि चेत् ॥२२७॥

अन्वय-शृङ्गाटकानि, अधिपतिः शङ्खौ, कण्ठः, सिरामातृका हृदयं च बस्तिनाभी, हतानि चेत् सद्य घ्नन्ति ॥

શૃંગાટકો,[1] અધિપતિ, શંખ (બે લમણાં), કંઠની શિરા (નાડી)ઓ, ગુદા, હૃદય, બસ્તિ અને નાભિ-એ (આઠ) મર્મસ્થાનો (તેમાં) જો પ્રહાર થયો હોય, તો તરત જ મૃત્યુ પમાડે છે. ૨૨૭

टीका-शृङ्गाटकानि—घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासंतर्पणीनां सिराणां मध्ये संयोगस्थानं, तानि चत्वारि सिरामर्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानि हतानि घ्नन्ति-सद्यो मारकाणि भवन्ति । अधिपतिर्मस्तकस्याभ्यन्तरे सिरासन्धि-सन्निपातः उपरि रोमावर्तः, स एक, सन्धिमर्मैकमर्धाङ्गुल-प्रमाणं सद्योमारकम् । शङ्खौ—भ्रुवोरन्तयोरुपरि कर्णललाट-मध्ये-तौ द्वौ अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले सद्यो मारके । कण्ठसिरा सिरामातृका—ग्रीवायां उभयतश्चतस्रो धमन्यस्ताः सिरामर्माणि । चतुरङ्गुलानि सद्योमारकाणि । गुदं प्रसिद्धम् एकं मांसमर्म चतुरङ्गुलानि सद्योमारकम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्त्वरजस्तमसाम-धिष्ठानं हृदयं मर्मैकं सिरामर्मैकं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ॥

શૃંગાટકાનિ-નાસિકા, કર્ણ, નેત્ર અને જિહ્વા-એ ઇન્દ્રિયોનું સંતર્પણ કરનાર શિરાઓનાં મુખોનું મથાળાની વચ્ચે જે સંયોગસ્થાન છે, તે ચાર શિરાના મર્મ ચાર આંગળ માપનાં છે, તેના ઉપર પ્રહાર થતાં તત્કાળ મૃત્યુ થાય છે. અધિપતિ-મસ્તકની અંદર શિરાઓની સંધિઓ જ્યાં મળે છે તે સ્થાન, જેના ઉપર રોમનું આવર્ત છે, તે એક સંધિમર્મ (સાંધાનું મર્મ છે અને) અરધા આંગળ માપનું છે તેના ઉપર લાગવાથી તત્કાળ પ્રાણ જાય છે. શંખૌ-આ નામે બંને ભમરના છેડા ઉપર કાન તથા લલાટની વચ્ચે (લમણા ઉપર) બે અસ્થિમર્મ છે તે અરધા આંગળ માપના છે, તે ઉપર લાગવાથી તરત મૃત્યુ થાય છે. કંઠશિરા-આનું બીજું નામ શિરામાતૃકા છે. ડોકની બંને બાજુએ ચાર ચાર શિરાઓ છે; તે આઠ શિરાઓરૂપ મર્મસ્થાન છે. તેનું માપ ચાર ચાર આંગળ છે; તેમાં વાગવાથી પણ તત્કાળ મૃત્યુ થાય છે. ગુદમ્-આ પ્રસિદ્ધ છે. તે એક માંસમર્મ છે, એનું માપ ચાર આંગળ છે અને તે પણ તત્કાળ પ્રાણ હરનારું છે. બે સ્તનની વચ્ચે રહી છાતીમાં આમાશયના દ્વારરૂપ તથા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમોગુણનું આશ્રયસ્થાન હૃદય નામનું એક શિરામર્મ છે, આ પણ ચાર આંગળનું છે તથા તેમાં વાગતાં તત્કાળ મરણ નિપજાવનારું છે. ૨૨૭

बस्तिनाभिः पृष्ठकटीगुदवङ्क्षणशेफसाम् ।
मध्ये बस्तिः तनुत्वक् च एकद्वारो ह्यधोमुखः ॥

अन्वय-बस्ति नाभि (मर्मस्थाने स्तः तत्र) पृष्ठकटीगुदवङ्क्षणशेफसां मध्ये तनुत्वक् एकद्वार च अधोमुखः बस्तिः हि (अस्ति) ॥

બસ્તિ તથા નાભિ પણ (તરત મારનાર) મર્મસ્થાન છે. પીઠ, કેડ, ગુદા, વંક્ષણ-સંધિ, અને લિંગ એમની મધ્યે બસ્તિ છે; તેની ત્વચા પાતળી છે તથા તેને એક દ્વાર છે અને તેનું મુખ નીચું છે. ૨૨૮

टीका-(बस्ति-) स्नायुमर्मैकं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् । नाभिः प्रसिद्धा, सिरामर्मैकं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् । બસ્તિ એ સ્નાયુનું મર્મ છે અને તે ચાર આંગળનું છે, તે પણ તત્કાળ પ્રાણ હરે એવું છે. નાભિ તે પ્રસિદ્ધ છે, એ ચાર આંગળનું શિરામર્મ છે તથા તત્કાળ પ્રાણ લેનારું છે. ૨૨૮

કાળાંતરે પ્રાણ હરનારાં તેત્રીસ મર્મ

वक्षोमर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रबस्तयः ।
कटीकतरुणौ पार्श्वयोः सन्धी बृहत्यौ च ये ।
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरप्राणि तु ॥२२९॥

अन्वय-वक्षोमर्माणि, सीमन्त-तलक्षिप्रेन्द्रबस्तयः कटीकतरुणौ पार्श्वयो सन्धी ये च बृहत्यौ एतानि नितम्बौ-इति तु कालान्तरप्राणि (मर्माणि सन्ति) ॥

વક્ષોમર્મ,[2] સીમન્ત, તલ, ક્ષિપ્ર, ઇન્દ્ર-બસ્તિ, બે બૃહતી, બે પડખાંના બે સાંધા, કટીક, તરુણ અને બે નિતંબ (કુલાં), એમ આ પણ (તેના પર કંઈ વાગ્યું હોય તો તત્કાળ મરણ નહિ થતાં) અમુક કાળ વીત્યા પછી મરણ ઉપજાવનારાં મર્મ છે. ૨૨૯

टीका-वक्षोमर्माणि-स्तनमूल-स्तनरोहित-अपलाप-अपस्तम्भाः । तत्र स्तनमूले-स्तनयोरधस्तात् द्व्यङ्गुले भवत्

1. शृङ्गाटकम्-चतुष्पथम्, अत्र तु घ्राणादिचतुष्टयम्, सिराणां मध्ये स्थितत्वात् इति, ભાવપ્રકાશ-'સર્વેષાં' (૧-૨-૧) 'સંજ્ઞાયામ્' (૫-૧-૭૫) મસ્તકની મધ્યે રહી સર્વ મર્મોમાં જે મુખ્યપણું પામે છે, તે નાક, કાન, આંખ અને જીભને તૃપ્ત કરનાર શિરાઓની શૃંગાટક કહેવાય છે.

2. વક્ષઃ મર્માણિ વક્ષોમર્માણિ-છાતીને લગતાં મર્મસ્થાનો 'વક્ષોમર્મ' કહેવાય છે.

તનમૂલે નામ द्वे શિરામર્મણી, તત્ર कफपूर्णकोष्ठतया કાલાન્તરમારકે । स्तनरोहिते-स्तनयोरुपरि द्वयङ्गुलं आवद् द्वे मांसमर्मणी रक्तपूरितकोष्ठतया कालान्तरमारके । अपलापौ-अंसकूटयोरधस्तात्पार्श्वयोरुपरि द्वे शिरामर्मणी, अर्धाङ्गुले रक्तेन पूयतां गतेन कालान्तरमारके। अपस्तम्भौ-उरस उभयतो नाड्यौ वातवहे शिरामर्मणी, अर्धाङ्गुले वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च कालान्तरमारके । सीमन्ता.-शिरसि पञ्च सन्धयः सन्धिमर्माणि चतुरङ्गुलानि उन्मादभयचित्तविनाशैः कालान्तरमारकाः । तलानि-मध्याङ्गुलिमनुक्रम्य हस्तस्य मध्यं तलमेवमपरस्य हस्तस्य, पादयोश्चैवं चत्वारि तलानि मांसमर्माणि द्वयङ्गुलानि रुजाभिः कालान्तरमारकाणि। क्षिप्राणि-अङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्यं क्षिप्रम्, तानि च हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे चैवं चत्वारि स्नायु-मर्माण्यर्धाङ्गुलान्याक्षेपकेण कालान्तरमारकाणि । इन्द्र-बस्तयः-प्रकोष्ठयोर्मध्ये द्वौ जङ्घयोर्मध्ये द्वौ, एवं चत्वारि मांसमर्माणि द्वयङ्गुलानि शोणितक्षयेण कालान्तरमारकाणि, बृहत्यौ-स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशं यावत् शिरामर्मणी, अर्धाङ्गुलावृत्ते शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैः कालान्तर-मारके। पार्श्वसन्धी-जघनपार्श्वयोः सन्धी, प्रतिशिरामर्मणी अर्धाङ्गुले शोणितपूर्णकोष्ठतया कालान्तरमारके । कटीक-तरुणे-त्रिकसन्निधाने उभयतः श्रोणिकाण्डे लक्ष्यीकृत्यास्थिनी स्थित अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले शोणितक्षयात्पाण्डु विवर्णरूप कृत्वा कालान्तरमारके। नितम्बौ-प्रसिद्धौ, द्वे अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुलावधःकायशोषेण दौर्बल्येन च कालान्तरमारके ।

'વક્ષોમર્માણિ'-સ્તનમૂલ, સ્તનરોહિત, અપલાપ તથા અપસ્તંભ-એમ ચાર વક્ષોમર્મ છે; તેમાં બે સ્તનની નીચે બે આંગળ માપનાં 'સ્તનમૂલ' નામનાં બે શિરામર્મો છે; તેમાં કફથી ભરેલો કોષ્ઠ-મધ્યભાગ હોવાથી તેઓ બંને કાળાંતરે મારનારાં છે. વળી બે સ્તનની ઉપર બે આંગળ માપનાં 'સ્તનરોહિત' નામનાં બે માંસમર્મ છે; તેમાં રક્ત ભરેલું છે, માટે તે કાળાંતરે પ્રાણ હરનારાં છે; ખભાનાં હાડકાં-ની નીચે બે પાસાં ઉપર બે શિરામર્મ છે, તેને 'અપલાપ' કહે છે; તે અર્ધ આંગળ માપનાં છે; તે પણ લોહી જ્યારે પરરૂપે થાય છે, ત્યારે કાળાં-તરે પ્રાણ લેનારાં છે. છાતીની બંને બાજુની બે નાડીઓ જે વાતવાહી (વાયુને વહન કરનારી) હોઈ શિરાનાં બે મર્મરૂપ છે; તેને 'અપસ્તંભ' કહે છે, તે પણ વાયુથી ભરેલી છે; માટે ખાંસી તથા શ્વાસ થવાથી કાળાંતરે પ્રાણ લેનારાં છે. सीमन्ताः-માથામાં પાંચ સંધિઓ 'સીમંત' નામની છે; એ ચાર આંગળ માપનાં સંધિમર્મ છે; તેને હરકત પહોંચવાથી ઉન્માદ, ભય, મૂર્છા વગેરે ઉપજીને કાળાંતરે મૃત્યુ થાય છે. तलानि-વચલી આંગળીથી આરંભી હાથની હથેળીનો મધ્ય ભાગ, તેમજ બીજા હાથની હથેળીનો મધ્ય ભાગ, તેમજ બંને પગનાં તળિયાં-એમ ચાર સ્થાનો ચાર માંસમર્મ છે, તેનું માપ બે આંગળ છે; તથા તે તલમર્મ કહેવાય છે; તેમાં પીડા થાય તો કાળાંતરે તે મૃત્યુ કરે છે. क्षिप्राणि-અંગૂઠો અને આંગળીના મધ્યને 'ક્ષિપ્ર' કહે છે; તે બે હાથનાં તથા બે પગનાં મળી ચાર સ્નાયુમર્મ છે અને અરધો આંગળ માપનાં છે તથા તેને હરકત થવાથી આક્ષેપક નામે વાયુરોગ ઉત્પન્ન થઈ ને કાળાંતરે મૃત્યુ કરે છે. इन्द्रबस्तयः-બંને કાંડાંની મધ્યે તથા બંને જંઘાઓની મધ્યે રહેલાં તે ચાર 'ઇંદ્રબસ્તિ' નામનાં માંસનાં મર્મ છે; તેનું માપ બે આંગળ જેટલું છે; રુધિરનો ક્ષય થવાથી તે કાળાંતરે મારનારાં છે. बृहत्यौ-સ્તનના મૂળથી બંને બાજુએ બરડાની કરોડ સુધીનાં 'બૃહતી' નામનાં બે શિરા-મર્મ છે; તેનું માપ અરધો આંગળ ગોળ છે; તે પણ લોહીની ખૂબ પ્રવૃત્તિ થવારૂપ ઉપદ્રવ થવાથી કાળાંતરે મૃત્યુ ઉત્પન્ન કરે છે. पार्श्वसन्धी-જઘનનાં બંને પાસાંની બે સંધિ; તે બંને પ્રત્યેક 'પાર્શ્વસંધિ' નામે શિરામર્મ છે; તે અર્ધો આંગળના માપનાં છે અને તે રક્તથી પૂર્ણ છે; માટે તેને ઇજા થવાથી તે પણ કાળાંતરે મૃત્યુ કરે છે. कटीकतरुणे-ત્રિકની પાસે બંને શ્રોણીકાંડ ઉપર 'કટીક તથા તરુણ' નામનાં બે અસ્થિ રહેલાં છે; તે બંને અસ્થિમર્મ છે; તેનું માપ અર્ધો આંગળનું છે; તથા રુધિરનો ક્ષય થવાથી પાંડુ તથા વિવર્ણરૂપ કરીને કાળાંતરે પ્રાણ હરે છે. નિતંવ-ઢગરાં, એ બે તો પ્રસિદ્ધ છે; તે અસ્થિમર્મ છે તથા અર્ધો આંગળ માપનાં છે; કાયાની નીચેનો ભાગ સુકાવાથી તથા દુર્બળતા થવાથી તે કાળાંતરે પ્રાણ હરે છે. ૨૨૯

અંગની વિકળતા-ખોડ ઉપજાવનારાં ચુંમાળીસ મર્મ

લોહિતાક્ષાણિજાનૂર્વી-કૂર્ચા વિટપકૂર્પરાઃ ।
કુકુન્દરે कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके ॥ २३० ॥
अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणे तथा ।
वैकल्यकरणान्याहुरावर्तौ द्वौ तथैव च ॥ २३१ ॥

अन्वयः-लोहिताक्ष-आणि-जानु-ऊर्वी-कूर्चाः विट-पकूर्पराः कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके अंसांसफल-कापाङ्गाः नीले मन्ये तथा फणे तथैव च द्वौ आवर्तौ (एतानि) वैकल्यकरणानि (मर्माणि विद्वांसः) आहुः ॥

(ચાર) લોહિતાક્ષ, (ચાર) આણિ, (બે) જાનુ, (ચાર) ઊર્વી, (ચાર) કૂર્ચ, (બે) વિટપ, (બે) કૂર્પર, (બે) કુકુન્દર, (બે) કક્ષધર, (બે) વિધુર, (બે) કૃકાટિકા, (બે) અંસ, (બે) અંસફલક, (બે) અપાંગ, (બે) નીલા, (બે) મન્યા, (બે) ફણા અને (બે) આવર્ત—આ (૪૪) વિકળપણું અથવા ખોડ ઉપજાવનારા મર્મસ્થાનો (છે, એમ વિદ્વાનો) કહે છે. ૨૨૯,૨૩૦

टीका—लोहिताक्षमिति—ऊर्वोः ऊर्ध्वमधो वङ्क्षणसन्धेः लोहिताक्षं, ते च द्वे पादयोः द्वे बाह्वोरिति तानि चत्वारि सिरामर्माण्यर्धाङ्गुलानि वैकल्यकराणि, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः सक्थिसादो वा। आणयः— जानुन ऊर्ध्वम् उभयतः पार्श्वयोर्व्यङ्गुले एकस्मिन् जानुनि द्वे अपरस्मिन्नपि द्वे एवं चत्वारः स्नायुमर्माण्यर्धाङ्गुलानि वैकल्यकराणि, तत्र शोफाभिवृद्धिः सक्थिस्तम्भश्च। जानुनी—जङ्घोर्वोः सन्धौ सन्धिमर्मणी त्र्यङ्गुले वैकल्यकरे तत्र खञ्जता। ऊर्व्यो—ऊर्वोर्मध्ये द्वे बाह्वोर्मध्ये द्वे, एवं चत्वारः सिरामर्माणि, एकाङ्गुलानि वैकल्यकराणि तत्र शोणितक्षयात्सक्थिबाह्वोः शोषः। कूर्चौ—पादयोरङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये तयोरूर्ध्वं हस्तयोरधश्च, एवं चत्वारि स्नायुमर्माणि वैकल्यकराणि, तत्र पादयोर्भ्रमणवेपने भवतः। विटपे—द्वे वङ्क्षणवृषणयोर्मध्ये स्नायुमर्मणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे, तत्र षाण्ढ्यमल्पशुक्रता वा। कूर्परौ—कफोणियो द्वे सन्धिमर्मणी द्व्यङ्गुले वैकल्यकरे, तत्र बाहुमध्ये सङ्कोचः। ककुन्दरे नितम्बकूपकौ द्वे सन्धिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे, तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च। कक्षधरौ—वक्षःकक्षयोर्मध्ये द्वे स्नायुमर्मणी, एकाङ्गुले वैकल्यकरे, तत्र पक्षाघातः। विधुरे—कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विधुरसंज्ञके द्वे स्नायुमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र बाधिर्यम्। कृकाटिके—शिरोग्रीवासन्धानस्थे द्वे सन्धिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र चलमूर्धता। अंसौ—स्कन्धयोः बाहुमस्तकग्रीवामध्ये अंसपीठस्कन्धनिबन्धनौ द्वे स्नायुमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र बाहुस्तम्भः। अंसफलके—पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे, अंसयोः अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र बाह्वोः स्वापशोषौ। अपाङ्गौ—भ्रुवोः पुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतः सिरामर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे, तत्र आन्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा। नीले मन्ये च—कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे मन्ये, तत्र एका मन्या एका नीला पार्श्वयोरन्यतरस्मिन्, एवं मन्या नीला अपरस्मिन्पार्श्वे, मन्या द्वे द्वे सिरामर्माणि अर्धाङ्गुलानि वैकल्यकराणि, तत्र मूकता विकृतस्वरताऽरसग्राहिता च। फणे अत्र मर्मसु मध्ये सर्वोमर्मविशिष्टं भवन्त्यतो नाम्नापि अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र पक्षाघातम्। ऊर्वी—ऊरुमध्ये सिराप्रोक्ते सक्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे, तत्रास्य रक्तक्षयाद् वा॥

'લોહિતાક્ષાદિ'—બંને સાથળોના ઉપર અને વંક્ષણસંધિની નીચે લોહિતાક્ષ મર્મ છે. તે બે પગના તથા બે હાથોના મળી ચાર સિરામર્મ અર્ધ આંગળ માપના છે, તેને ઈજા થવાથી તે અંગની વિકળતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાં રુધિરનો ક્ષય થવાથી 'સક્થિસાદ' અથવા 'પક્ષાઘાત' નામે વાયુનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ઢીંચણની ઉપર અને બાજુએ બબ્બે આંગળ ઉપર 'આણિ' આ નામના—એક જાનુ (ઢીંચણ) ઉપર બે અને બીજા ઢીંચણ ઉપર બે, એમ ચાર અર્ધા આંગળ માપના સ્નાયુમર્મ છે, તે વિકળતા ઉત્પન્ન કરનારાં છે, તેમાં સોજાની વૃદ્ધિ અને સક્થિસ્તંભ નામે રોગ થાય છે. જાનુની—બે જંઘા તથા બે સાથળની બે સંધિરૂપ બે સંધિમર્મ છે, તે બે આંગળ માપના વિકળતા કરનારાં છે તે મર્મને ઈજા થવાથી માણસ લંગડો થાય છે. ઊર્વી—બંને સાથળના મધ્યમાં બે તથા પ્રગંડ(કોણીથી ઉપરના ભાગ)માં બે એમ ચાર 'ઊર્વી' નામનાં સિરામર્મ છે; તે એક આંગળ માપનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે; તેમાં રુધિરનો ક્ષય થવાથી સાથળનો તથા બાહુનો શોષ થાય છે. કૂર્ચ—બંને પગના અંગૂઠા અને આંગળીઓની વચ્ચે તે બેની ઉપર અને બે હાથની નીચે એમ ચાર સ્નાયુમર્મ છે, તે પણ વિકળતા કરનારાં છે તેમાં બંને પગનું ભમી જવું તથા ધ્રૂજવું થાય છે વિટપ—વંક્ષણ અને બંને વૃષણની મધ્યે 'વિટપ' નામે બે સ્નાયુમર્મ છે, તે એક આંગળ માપનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે, તે બંનેને ઈજા થવાથી નપુંસકપણું અથવા વીર્ય અલ્પ થઈ જાય છે કૂર્પર—નામનાં કોણી ઉપર બે સંધિમર્મ છે, તેનું માપ બે આંગળનું છે તથા તે પણ વિકળતા કરનારાં છે, તેમાં બાહુની મધ્યે સંકોચ થાય છે કુકુન્દર—નામના નિતંબના કોપરા—બે કમરા ઉપર બે સંધિમર્મ છે, તે અર્ધો આંગળનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે, તે મર્મને ઈજા થવાથી સ્પર્શનું જ્ઞાન થતું નથી તથા શરીરના નીચેના ભાગમાં ચેષ્ટા નાશ પામે છે કક્ષધર—નામનાં છાતી અને કાખની વચ્ચે બે સ્નાયુમર્મ છે, તે એક આંગળ માપનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે, તેમાં પક્ષાઘાત થાય છે વિધુર—કાનના પૃષ્ઠભાગની નીચે અંદર તરફ 'વિધુર' નામે બે સ્નાયુમર્મ

છે; તે અર્ધો આંગળ માપનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે; તેમાં બહેરાપણું થાય છે. कृकाटिके–નામનાં માથું અને ડોકની બંને બાજુ બે સંધિ છે, તે સંધિમર્મ છે; તેનું માપ અર્ધો આંગળનું છે અને તે પણ વિકળતા કરે છે, તેમાં શિર:કમ્પ થાય છે. अंसौ–બે ખભા; એ બે સ્નાયુમર્મ છે, તે અર્ધો આંગળ માપનાં છે તથા વિકળતા[1] કરનારાં છે; તેમાં બાહુસ્તંભ થાય છે. अंसफलके–ડોકમાં તથા બંને ખભાનો જ્યાં સંયોગ થાય છે, તેને ત્રિક કહે છે; એ ત્રિકની સાથે સંબંધ રાખનારાં તથા પછવાડે પીઠની ઉપર બરડાની કરોડની બંને બાજુ આવેલાં 'અંસફલક' નામનાં બે અસ્થિમર્મ અરધો આંગળ માપનાં છે; તે પણ અંગની વિકળતા કરનારાં છે; તે સ્થળે ઈજા થતાં બંને બાહુઓમાં શૂન્યતા તથા શોષ ઊપજે છે. अपाङ्गौ–નામનાં બંને નેત્રના છેડે બે શિરામર્મ છે; તે અર્ધો આંગળ માપનાં તથા વિકળતા ઉપજાવનારાં છે; તે મર્મને ઈજા થતાં આંધળાપણું અથવા દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે. नीले मन्ये च–કંઠનાડીની બંને બાજુ ચાર ધમનીઓ છે; તેમાંની બે નીલા અને બે મન્યા કહેવાય છે. તેમાંની એક મન્યા અને એક નીલા એક બાજુ છે; તથા બીજી બાજુ એ રીતે જ એક મન્યા તથા એક નીલા છે; એમ દરેક પાસે બબ્બે શિરામર્મ છે; તે દરેક બબ્બે આંગળનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે; તેમાં ઈજા થતાં મૂંગાપણું, સ્વરમાં વિકાર તથા સ્વાદેંદ્રિયથી રસને ગ્રહણ નહિ કરવું થાય છે. फणे–આ નામનાં નાસાઈંદ્રિયના માર્ગની બંને બાજુ સ્રોતમાર્ગ સાથે બંધાયેલાં અરધા અરધા આંગળના માપનાં બે માંસમર્મ છે; તેને ઈજા થવાથી વિકળતા કરે છે એટલે તેમાંથી વાસ પારખ શકવાની શક્તિ જતી રહે છે. आवर्तौ–નામનાં બે ભમરની ઉપર બે ખાડાઓનાં સંધિમર્મ છે; તે અરધા આંગળ માપનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે; તેમાં ઇજા થતાં અંધાપો અથવા દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે. ૨૩૦,૨૩૧

પીડા કરનારાં આઠ મર્મ

गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ द्वौ तथा कूर्चशिरांसि च।
रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥

अन्वयः–द्वौ गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ च कूर्चशिरांसि–

१. અહીં અને આગળ પણ જે 'વિકળતા' શબ્દ લખ્યો છે, તેનો અર્થ અંગની ખોડ–ખાંપણ એવો થાય છે.

एतानि अष्टौ बुद्धिमान् रुजाकराणि जानीयात् ॥

બે ઘૂંટી, બે હાથનાં કાંડાં અને (આર) કૂર્ચાઓનાં માથાં–એ આઠ મર્મોને બુદ્ધિમાન પુરુષે પીડા કરનારાં જાણવાં. ૨૩૨

ટીકા–गुल्फौ–घुण्टिके सन्धिमर्मणी द्व्यङ्गुले रुजाकरे, तत्र रुजा पादस्तम्भः खञ्जता च। द्वौ मणिवन्धौ-हस्तप्रकोष्ठसन्धी सन्धिमर्मणी द्व्यङ्गुलौ रुजाकरौ, तत्र हस्तयोः क्रियाराहित्यम्। कूर्चशिरांसि–पादसन्धेरध उभयत एकस्मिन् पादे एकमेकं च द्वितीये। हस्तयोर्द्वे च एवं चत्वारि स्नायुमर्माण्येकाङ्गुलानि रुजाकराणि, तत्र रुजा शोफश्च॥ गुल्फौ–બંને ઘૂંટીઓ; એ બબ્બે આંગળનાં સંધિમર્મ છે; તેને ઈજા થવાથી તેમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે; એટલે પગ રહી જવો તથા લંગડાપણું થાય છે. मणिवन्धौ–હાથનાં કાંડાંની બે સંધિઓરૂપ બે સંધિમર્મ બે બે આંગળનાં છે, તે પણ પીડા કરનારાં છે; તેમાં ઈજા થતાં હાથ રહી જાય છે એટલે તેનાથી કાંઈ કામ થતું નથી. कूर्चशिरांसि–પગના સંધિની નીચે બંને બાજુ એક એક અને બેય હાથમાં એક એક મળી ચાર સ્નાયુમર્મ, એક આંગળ માપનાં છે તથા પીડા કરનારાં છે; તેમાં (ઈજા થતાં) પીડા અને સોજો થાય છે. ૨૩૨

શલ્ય કાઢી લેવાથી મૃત્યુ કરનાર ત્રણ મર્મ

उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नं त्रिकं मतम् ॥२३३॥

अन्वयः–उत्क्षेपौ च स्थपनी त्रिकं विशल्यघ्नम् एव मतम् ॥

બે ઉત્ક્ષેપ અને એક સ્થપની–એ ત્રણ શલ્ય કાઢી લેવાથી જ મૃત્યુ કરનારાં મર્મ છે.

ટીકા–उत्क्षेपौ–शङ्खयोरुपरि केशान् यावत् स्नायुमर्मणी अर्धाङ्गुले, तयोर्विद्धयोः सशल्यो जीवेत्पाकात्पतितशल्यो वा। उद्धृतशल्यस्तु म्रियेत। अतएव विशल्यमुद्धृतशल्यं हन्तीति विशल्यघ्नं मर्म। स्थपनी–एका भ्रुवोर्मध्ये शिरामर्मैकमर्धाङ्गुलं विशल्यघ्नम्॥ उत्क्षेपौ–બંને લમણા ઉપર જેટલામાં કેશ ઊગતા નથી, ત્યાં સુધીમાં બે અરધા આંગળનાં સ્નાયુમર્મ છે; તે બે મર્મ વીંધાય અને શલ્ય–ભાલો, બાણ કે કાંટો જ્યાં સુધી તેમાં ને તેમાં જ રહે, ત્યાં સુધી મનુષ્ય જીવે અથવા તે પાકીને શલ્ય નીકળી જાય ત્યાં સુધી જીવે; પણ તે શલ્યને જો ખેંચી કાઢવામાં આવે તો તત્કાળ તે મરે છે, એટલા જ માટે એ મર્મને 'વિશલ્ય' થવાથી હણે છે, તેથી 'વિશલ્યઘ્ન[2]'

૨. विगतं शल्यं यस्मात् तत् विशल्यं. विशल्यं

કહ્યું છે. સ્પર્શનીમાં એ બન્ને અમરની વચ્ચે એક શિરામર્મ ગર્ભ આગળનું છે. તે પણ થમ કારી હોવાથી પ્રાણ હરનાર છે. ૨૩૨

મર્મ પ્રાણ લે છે તેની અવધિ

સમદાત્રાન્તરે હન્યુઃ સદ્યઃ પ્રાણહરાણિ હિ ।
કાલાન્તરપ્રાણહરં પક્ષે માસે ચ મારકમ્ ॥૨૩૩॥
સદ્યઃ પ્રાણહરં યાસ્તે વિદ્ધં કાલેન મારયેત્ ।
કાલાન્તરપ્રાણહરમન્તે વિદ્ધં તુ દુઃખદમ્ ॥૨૩૪॥

અન્વય –સદ્યઃ પ્રાણહરાણિ સપ્તરાત્રાન્તરે હિ હન્યુઃ, કાલાન્તરપ્રાણહરં પક્ષે ચ માસે મારકમ્ । સદ્યઃ પ્રાણહરં ચ (યદિ) અન્તે વિદ્ધં (ભવતિ તર્હિ) કાલેન મારયેત્ । કાલાન્તરપ્રાણહરં તુ (યદિ) અન્તે વિદ્ધં (સ્યાત્ તર્હિ) દુઃખદમ્ (એવ ભવતિ, ન તુ મારકમ્ ભવતિ) ॥

જે મર્મ તત્કાળ પ્રાણ હરનારા છે, તે સાત રાત્રિઓની અંદર પ્રાણ હરે છે, જે કાળાન્તરે પ્રાણ હરનારા છે, તે પખવાડિયે કે મહિને મારનારું છે; જે મર્મ તત્કાળ મૃત્યુ કરનારા છે, તેમાં પોતામાં ન વાગતાં તેની સમીપે વાગ્યું હોય તો તે કાળાન્તરે પ્રાણ હરે છે અને કાળાન્તરે પ્રાણ હરનારા મર્મ પણ જો પોતાની સમીપમાં–પોતે અખંડ રહી પોતાની આજુબાજુમાં જો વીંધાયા હોય તો તે દુઃખ દે છે. (પણ મારતા નથી.) ૨૩૩,૨૩૪

ટીકા–અન્તે મર્મસમીપે ॥ અંતમે મર્મની સમીપે પાસ ૨૩૩,૨૩૪

મર્મસ્થળોના વિકારો અતિશય કષ્ટસાધ્ય છે

મર્માણ્યધિષ્ઠાય હિ યે વિકારા, મૂર્ચ્છન્તિ કાયે વિવિધા નરાણામ્ । પ્રાયેણ તે કષ્ટતમા ભવન્તિ, વૈદ્યેન યત્નેઽપિ સાધ્યમાનાઃ ॥૨૩૫॥

અન્વય –નરાણાં કાયે યે વિવિધાઃ વિકારાઃ મર્માણિ અધિષ્ઠાય મૂર્ચ્છન્તિ, તે વૈદ્યેન યત્ને સાધ્યમાના અપિ પ્રાયેણ કષ્ટતમા ભવન્તિ ॥

પુરુષોના શરીરમાં જે અનેક પ્રકારના વિકારો મર્મસ્થળોને લગતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે મટાડવા વૈદ્ય ઘણા પ્રકારના યત્નો કરી તેની ચિકિત્સા કરે, તોપણ લગભગ તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે એટલે ઘણી મુશ્કેલીએ મટે છે ૨૩૫

સંધિઓ અને તેઓની સંખ્યા

શાખાસુ હન્વોઃ કટ્યાં ચ ચેષ્ટાવન્તો ભવન્તિ હિ ।
શેષાસ્તુ સન્ધયઃ સર્વે સ્થિરાસ્તત્ત્વાર્થદર્શિતાઃ ॥
બહિર્વા દેહિનાં દેહે સન્ધયો દ્વે શતે સ્મૃતાઃ ।
શાખાસુ તેઽષ્ટષષ્ટિશ્ચ કોષ્ઠે સ્યેકોનષષ્ટિકાઃ ॥૨૩૭॥
ગ્રીવાયાં કર્ધ્વદેશે તુ ત્ર્યશીતિસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ।
પ્રથમં પરિગણ્યન્તે તેષુ શાખાગતા દશ ॥૨૩૮॥

અન્વય –શાખાસુ હન્વોઃ ચ કટ્યાં ચેષ્ટાવન્તઃ હિ ભવન્તિ, શેષાઃ સર્વે સન્ધયઃ તત્ત્વે સ્થિરાઃ ઉદાહૃતાઃ । દેહિનાં દેહે દ્વે શતે દશ સન્ધયઃ કથિતાઃ । તે શાખાસુ અષ્ટષષ્ટિઃ, કોષ્ઠે તુ એકોનષષ્ટિઃ ગ્રીવાયાં ઊર્ધ્વદેશે તુ ત્ર્યશીતિઃ પ્રકીર્તિતાઃ । તેષુ પ્રથમમ્ દશ શાખાગતાઃ પરિગણ્યન્તે ॥

(સંધિઓ બે પ્રકારના છે: સ્થિર અને ચેષ્ટાવાળા) હાથપગમાં, બન્ને હડપચીમાં અને કેડમાં જે સાંધા છે, તે ચેષ્ટાવાળા (હાલેચાલે એવા) છે, બાકીના સર્વે સંધિઓ[1] સ્થિર છે, એમ વૈદ્યકશાસ્ત્ર જાણનારા કહે છે. દેહધારીઓના દેહમાં બસો દસ સંધિ–સાંધા કહ્યા છે; તેમાંના અડસઠ સાંધા હાથ તથા પગમાં મળીને છે; કોઠામાં ઓગણસાઠ સાંધા છે; ડોકમાં અને તેની ઉપરના ભાગમાં વ્યાશી છે; તેઓમાં પ્રથમ શાખામાં રહેલા સંધિઓ અહીં ગણવામાં આવે છે. ૨૩૬–૨૩૮

ટીકા–ચેષ્ટાવન્તો ચલનયુક્તાઃ ભવન્તિ [illegible] બાહુદ્વયે ચતુષ્ટયે ... [illegible] ભવન્તિ । ... ચ ... । પઞ્ચ... શાખાસુ । અત્ર ... કોષ્ઠે ... ત્ર્યશીતિઃ ... । ... [illegible] ગ્રીવાયાં, અત્ર ... [illegible] । ... [illegible] પ્રસિદ્ધે ॥ એક

જન્ યત્ર હન્તિ ઇતિ વિધાનમ્–જેમાંથી શલ્ય જતું રહે, એટલે જે સ્થળે કંઈક વાગ્યું હોય અને તે અંદર ખૂંતી ગયું હોય, તેને કાઢતાં જે મરણ નિપજાવે, તે વિશલ્યઘ્ન મર્મ કહેવાય છે

1. સન્ધય શરીરસ્ય–શરીરના અવયવોના એકઠા થવાના સ્થાન–જેઓને લીધે શરીરના અવયવો બરાબર ધારણ કરાય છે, તે સંધિઓ–સાંધા.

એક પગની આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ અને અંગૂઠાના બે, એમ પાંચ આંગળાના ચૌદ સંધિ; તથા ઘૂંટી, ઘૂંટણ અને વંક્ષણ (જાંઘનો સાંધો) એ એક એક, એમ કુલ સત્તર સાંધા સાથળથી છેક સુધીના એક આખા પગમાં થાય છે; એ જ પ્રમાણે બીજો પગ તથા બંને હાથ વિષે જાણવું; એમ અડસઠ સાંધા શાખાઓમાં (હાથ-પગના અવયવોમાં) જાણવા.

હવે કોઠાના (ધડ) ભાગના સંધિઓ કહે છે: કેડ, તથા બંને કપાલાસ્થિમાં મળી ત્રણ સાંધા, ચોવીસ સાંધા બરડાનાં કરોડમાં, તેટલા જ સાંધા બંને પાસામાં અને આઠ છાતીમાં, એમ ઓગણસાઠ સાંધા કોઠામાં જાણવા. હવે ડોકાના ઉપલા ભાગના સાંધાઓ વિષે કહે છે: આઠ ડોકામાં, ત્રણ કંઠમાં; હૃદય, ક્લોમ અને ફેફસાંમાં બંધાયેલી નાડીઓમાં અઢાર, બત્રીસ દાંતના મૂળમાં, એક કંઠમણિ(કાકડા)માં, નાકમાં એક, બેબે વર્ત્મમંડળ-(પાંપણ)ના કપાળ, કાન અને લમણાઓમાં, બે હડપચીના સાંધા, બે ભમરની ઉપર અને લમણાની ઉપર બે, માથાના કપાલાસ્થિમાં પાંચ અનેએક માથામાં. 'कंठमणि'ને જ લોક ઘંટિકા કહે છે. ૨૩૬-૩૮

સાંધાઓના આઠ ભેદો

एते सन्धयोऽष्टविधा भवन्ति । ते यथा-

આ સંધિઓ આઠ પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે:

कोरोदूखलसामुद्गाः प्रतरस्तूणसेवनी ।
काकतुण्डं मण्डलं च शङ्खावर्तोऽष्टसन्धयः ॥२३९

અન્વય:-कोरोदूखलसामुद्गाः प्रतरः तूणसेवनी काकतुण्डं मण्डलं च शङ्खावर्तः (इति) अष्ट सन्धयः (सन्ति) ॥

કોર, ઉદૂખલ, સામુદ્ગ, પ્રતર, તૂણસેવની, કાકતુંડ, મંડલ અને શંખાવર્ત-એમ આઠ પ્રકારના સંધિઓ છે. ૨૩૯

ટીકા-कोरो गर्तः । नलिकेत्यन्ये । उदूखलः प्रसिद्धः । समुद्गः संपुटः समुद्गः एव सामुद्गः । अत्र स्वार्थे अण् । प्रतरन्त्यनेनेति प्रतरो वेलकः । तूणस्येव-तूणीरस्येव सेवनी-स्यूतिस्तूणसेवनी । काकतुण्डं काकमुखम् । मण्डलं प्रसिद्धम् । शङ्खस्यावर्तः शङ्खावर्तः ।एते यथानामप्रकृतयः सन्धयो भवन्तीत्यर्थः । एषामङ्गुलीमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः॥ कक्षावङ्क्षणदन्तेषूदूखलाः । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गाः । ग्रीवापृष्ठवंशयोस्तु प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तूणसेवन्यः ॥ हन्वोरुभयतः काकतुण्डाख्याः । कण्ठहृदयक्लोमनाडीषु मण्डलाख्याः । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्ताः । ૧. કોર એટલે ખાડા જેવા સાંધા; કેટલાક વિદ્વાનો કોર એટલે 'નળી જેવા સાંધા' એમ કહે છે. ૨. उदूखल એટલે ખાંડણિયા જેવા સાંધા. ૩. सामुद्गाः-સમુદ્ગ એટલે સંપુટ, સમુદ્ગ તે જ સામુદ્ગ; (એમાં સ્વાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે.) મુદ્ગ સહિત-સંપુટ જેવા સાંધા ૪. प्रतरः-જેના વડે તરે છે તે પ્રતર કહેવાય છે; પ્રતર એટલે વેલ જેવા સાંધા, જે બરડાની કરોડમાં છે, તેને પ્રતર-વેલ જેવા સાંધા કહે છે. ૫. तूणसेवनी-ભાથાની પેઠે એટલે તુણીર (ભાથા)ના જેવું સીવણ તે તૂણસેવની કહેવાય છે; માથા વગેરેના જે સાંધા તે તૂણસેવની નામના છે. ૬. काकतुण्ड-કાગડાની ચાંચ જેવા સાંધા. ૭. मंडलम्-ગોળ મંડળ જેવા સાંધા. ૮. शंखावर्त-શંખના જેવા આવર્તવાળા સાંધા; આ સાંધા નામ જેવા જ આકારવાળા હોય છે; તેમાંથી :

(૧) આંગળીઓ, કાંડાં, ઘૂંટી, ઘૂંટણ અને કોણી, એ જગ્યાએ કોર નામના સંધિઓ છે.

(૨) બગલ, જાંઘનો સાંધો અને દાંત એ જગ્યાએ उदूखल નામે સંધિઓ છે.

(૩) ખભા, પીઠ, ગુદા, યોનિ તથા ઢગરાંના સાંધા सामुद्ग નામના છે.

(૪) ડોક અને કરોડમાં प्रतर નામે સાંધા છે.

(૫) માથું, કેડ અને કપાળમાં 'तूणसेवनी' નામે સાંધા છે.

(૬) બન્ને હડપચીમાં બન્ને બાજુ काकतुण्ड નામે સાંધા છે.

(૭) ગળું, હૃદય, ક્લોમ તથા નાડીમાં मंडल નામે સાંધા છે.

(૮) કાન અને 'શૃંગાટક'માં शंखावर्त સંધિઓ છે. ૨૩૯

अस्थ्नां तु सन्धयो ह्येते केवलाः समुदाहृताः ।
पेशीस्नायुशिराणां तु सन्धिसंख्या न विद्यते ॥२४०

અન્વય:-एते तु केवलाः अस्थ्नां हि संधयः समुदाहृताः । पेशीस्नायुशिराणां तु सन्धिसंख्या न विद्यते ॥

આ તો કેવળ અસ્થિઓના જ સંધિ કહ્યા છે; માંસની પેશીઓ, સ્નાયુઓ અને શિરાઓના સંધિઓની તો સંખ્યા જ નથી. ૨૪૦

શિરાઓ

सन्धिबन्धनकारिण्यो दोषधातुवहाः शिराः ।
नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥

अन्वयः—संधिबन्धनकारिण्यः दोषधातुवहाः सिराः (सन्ति), ताः सर्वाः नाभ्यां निबद्धाः (सत्य) समन्ततः प्रतन्वन्ति ॥

સંધિઓનું બંધન કરનારી અને દોષ તથા ધાતુનું વહન કરનારી શિરાઓ[1] છે, તે બધી નાભિમાં બંધાયેલી છે અને ત્યાંથી ચારે તરફ વિસ્તાર પામે છે. ૨૪૧

શિરાઓનું કામ

शरीरं सकलं चैताभिरेव पोष्यते सदा ।
महानदीभिरिवारामाः कुल्याभिः क्षेत्रभूमिवत् ॥

अन्वयः—महानदीभिः आरामाः इव कुल्याभिः क्षेत्र-भूमिवत् एतत् सकलं शरीरं सिराभिः सदा पोष्यते ॥

મોટી નદીઓથી બગીચાઓની પેઠે અને નાના પાળિયાથી ખેતરનાં ધાન્યોની પેઠે આ આખું શરીર શિરાઓથી સદા પોષણ કરાય છે.

टीका अत्र महानदीभिः कुल्याभिरिति दृष्टान्तद्वये स्थूलसूक्ष्मसिराभेदात् ॥ અહીં મોટા નદીનું અને નાના પાળિયાઓનું—એમ બે દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે, તે જાડી અને ઝીણી એમ બે પ્રકારની શિરાઓ હોવાથી આપેલાં છે. ૨૪૨

શિરાઓની સંખ્યા

प्रसारणाकुञ्चनादिक्रियाभिः सततं तनौ ।
सिरा यत्नोपकुर्वन्ति ताः स्युः सप्तशतानि तु ॥

अन्वयः—तनौ प्रसारणाकुञ्चनादिक्रियाभिः सिराः एव सततं उपकुर्वन्ति, ताः तु सप्तशतानि स्युः ॥

શરીરમાં પસારવું અને સંકોચવું—આદિ ક્રિયાઓથી નિરંતર શિરાઓ જ ઉપકાર કરે છે, એ શિરાઓની સંખ્યા સાતસોની છે.

શરીરમાં શિરાઓની સ્થિતિ

यथा कुमुदके व्याप्य व्यवस्थिताः सिराः ।
तथैव देहिनो देहे वर्तन्ते सकले सिराः ॥ २४४ ॥

अन्वयः—यथा कुमुदके प्रसृताः सिराः व्याप्य व्यवस्थिताः, तथैव देहिनः सकले देहे सिराः वर्तन्ते ॥

૧ सिरन्ति-बध्नन्ति धरीरस्थान् संधीन् इति सिराः—सिर् बन्धने इत्यस्मात् औणादिको रक्, यद्वा सिन्वन्ति-सेवयन्ति सर्वान् सन्धीन् इति सिराः—શરીરના દરેક સાંધાઓને એઓ બાંધી રાખે છે અથવા સેવન—ટકાવ રાખે છે, તે શિરાઓ અથવા સિરાઓ.

જેમ કમળના પાંદડામાં ફેલાયેલી શિરાઓ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રાણીના સઘળા દેહમાં શિરાઓ રહેલી છે. ૨૪૪

नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता ।
सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ २४५ ॥

अन्वयः—प्राणिनां प्राणाः नाभिस्थाः (सन्ति), नाभिः प्राणान् व्युपाश्रिता । अरकैः चक्रम् इव नाभिः सिराभिः आवृता (अस्ति) ॥

પ્રાણીઓના પ્રાણ નાભિમાં રહેલા છે અને નાભિ પ્રાણના આશ્રયે રહેલી છે, જેમ પૈડું આરાઓથી વીંટાયેલું હોય છે, તેમ એ નાભિ શિરાઓથી વીંટાયેલી છે. ૨૪૫

टीका—ता यथा—तासां खलु मूलसिराश्चत्वारिंशत् । तासां दश वातवहाः, दश पित्तवहाः, दश श्लेष्मवहाः, दश रक्तवहाः । तासां तु वातवहानां वातस्थानगतानां पञ्चसप्तत्यधिकं शतं भवति । तावत्य एव पित्तवहाः पित्तस्थाने । श्लेष्मवहाः तावत्यः श्लेष्मस्थाने । रक्तवहाः तावत्यः । एवं सिराः सप्तशतानि भवन्ति । तत्र वातवहाः शाखास्वेकैकस्मिन् पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत् । तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यां, द्वे द्वे पार्श्वयोः । षट् पृष्ठे । तावत्य एवोदरे । दश वक्षसि । एकचत्वारिंशत् जत्रुण ऊर्ध्वम्, तासां चतुर्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् । षट् नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः ॥

एवं वातवहानां पञ्चसप्तत्यधिकं शतं भवति, एवं विभाग पित्तवहानामपि । विशेषतस्तु पित्तवहा नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे, एवं रक्तवहाः । श्लेष्मवहास्तु नेत्रयोः दश कर्णयोर्द्वे । एवं सिराणां सप्तशतानि व्याख्यातानि ॥

તે શિરાઓ મૂળ તો ૪૦ છે. તેઓમાં દશ વાયુને ધરનારી, દશ પિત્તને ધરનારી, દશ કફને ધરનારી અને દશ લોહીને ધરનારી મળીને મૂળ શિરાઓ ચાળીસ છે. વાયુને ધરનારી મૂળ શિરાઓ વાયુનાં સ્થાનોમાં જઈ એકસો પંચોતેર થયેલી છે. એવી જ રીતે પિત્તને ધરનારી શિરાઓ પિત્તનાં સ્થાનોમાં જઈ અને કફને ધરનારી શિરાઓ કફનાં સ્થાનોમાં જઈ અને લોહીને ધરનારી શિરાઓ જઠરમાં પચનારી ગાંઠ(યકૃત)માં તથા રક્ત ધરનારી બરોળ(બરલ)માં જઈને ઉપરની પેઠે પોતપોતાના થયેલી છે, એટલે શિરાઓની કુલ સંખ્યા સાતસોની થાય છે.

વાયુને ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ કહી; તેઓમાં ૨૫ જમણા પગમાં, ૨૫ ડાબા પગમાં, ૨૫ જમણા હાથમાં, ૨૫ ડાબા હાથમાં, ૩૪ કોઠામાં અને ૪૧ હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં છે. કોઠામાં ૩૪ કહી, તે એવી રીતે છે કે કોઠાના ભાગની અંદર ગુદ તથા લિંગ આદિમાં ૮ છે, જમણા પડખામાં ૨ છે, ડાબા પડખામાં ૨ છે, પીઠમાં ૬ છે, પેટમાં ૬ છે અને છાતીમાં ૧૦ છે. હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં ૪૧ કહી, તે એવી રીતે છે કે ડોકમાં ૧૪ છે, જમણા કાનમાં ૨ છે, ડાબા કાનમાં ૨ છે, જીભમાં ૯ છે, નાકમાં ૬ છે, જમણા નેત્રમાં ૪ છે અને ડાબા નેત્રમાં ૪ છે; એ રીતે વાયુને ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ છે.

પિત્તને ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ કહી, તેઓના વિભાગ પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ છે; તેમાં ફેરફાર એટલો છે, કે તેઓ જમણા નેત્રમાં ૫, ડાબા નેત્રમાં ૫, જમણા કાનમાં ૧ અને ડાબા કાનમાં ૧ છે.

લોહીને ધરનારી શિરાઓ વિષે પણ વાયુને ધરનારી શિરાઓની પેઠે જ સમજવું.

કફને ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ કહી, તેઓના વિભાગ પણ વાયુને ધરનારી શિરાઓની પેઠે જ છે; તેમાં ફેરફાર એટલો છે કે તેઓ ડોકમાં ૧૬ છે, જમણા કાનમાં ૧ છે અને ડાબા કાનમાં ૧ છે.

પોતાની શિરાઓમાં ફરતા વાયુનું કામ

ક્રિયાણામપ્રતીઘાતમમોહં બુદ્ધિકર્મણામ્ ।
કરોત્યન્યાન્ગુણાંશ્ચાપિ સ્વાઃ શિરાઃ પવનશ્ચરન્ ॥

અન્વયઃ—સ્વાઃ શિરાઃ ચરન્ પવનઃ ક્રિયાણામ્ અપ્રતીઘાતં બુદ્ધિકર્મણામ્ અમોહં ચ અન્યાન્ અપિ ગુણાન્ કરોતિ ॥

પોતાની શિરાઓમાં ફરતો વાયુ અંગોને લાંબાં–ટૂંકાં કરવાં આદિ ક્રિયાઓમાં અડચણ આવવા દેતો નથી; જ્ઞાનેંદ્રિયોને, મનને તથા બુદ્ધિને પોતપોતાના વિષયોનું જ્ઞાન કરાવે છે અને રસ આદિ પદાર્થોને વ્યાપક કરી શરીરનું પોષણ આદિ બીજા ગુણો પણ કરે છે.

પોતાની શિરામાં ફરતો વાયુ કોપે તો?

યદા તુ કુપિતો વાયુઃ સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપદ્યતે ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે વાતસમ્ભવાઃ ॥૨૪૭

અન્વયઃ—યદા તુ (સ) વાયુઃ કુપિતઃ (સન્) સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપદ્યતે, તદા અસ્ય વાતસંભવાઃ વિવિધાઃ રોગાઃ જાયન્તે ॥

પણ જ્યારે એ વાયુ પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ફરે છે, ત્યારે શરીરમાં વાયુથી થતા ઘણા પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪૭

પોતાની શિરાઓમાં ફરતા પિત્તનું કામ

ભ્રાજિષ્ણુતામન્નરુચિમગ્નિદીપ્તિમરોગતામ્ ।
કરોત્યન્યાન્ગુણાંશ્ચાપિ પિત્તમાત્મશિરાશ્ચરત્ ॥૨૪૮

અન્વયઃ—આત્મશિરાઃ ચરત્ પિત્તં ભ્રાજિષ્ણુતામ્ અન્નરુચિમ્ અગ્નિદીપ્તિમ્ અરોગતાં ચ અન્યાન્ અપિ ગુણાન્ કરોતિ ॥

પોતાની શિરાઓમાં ફરતું પિત્ત પ્રકાશિતપણું કરે છે, અન્નમાં રુચિ ઉપજાવે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પિત્ત સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન થવા દેતું નથી અને ધારણાશક્તિ, બુદ્ધિ તથા જોવાની શક્તિ આદિ બીજા ગુણો પણ કરે છે. ૨૪૮

ટીકા—અરોગતાં પૈત્તિકરોગાનુત્પત્તિં કરોતિ, અન્યાન્ગુણાન્ મેધાબુદ્ધિદર્શનશક્ત્યાદીન્ ॥ અરોગતા એટલે પિત્તસંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરતું નથી. અન્ય ગુણોને એટલે મેધા, બુદ્ધિ, અને જોવાની શક્તિ વગેરે ગુણોને. ૨૪૮

એ પિત્ત કોપે તો?

યદા તુ કુપિતં પિત્તં સેવતે સ્વવહાઃ શિરાઃ ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે પિત્તસમ્ભવાઃ ॥

અન્વયઃ—યદા તુ પિત્તં કુપિતં (સત્) સ્વવહાઃ શિરાઃ સેવતે, તદા અસ્ય પિત્તસંભવાઃ વિવિધાઃ રોગાઃ જાયન્તે ॥

પણ જ્યારે એ પિત્ત પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ફરે છે, ત્યારે શરીરમાં પિત્તથી થતા ઘણા પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪૯

પોતાની શિરાઓમાં ફરતા કફનું કામ

સ્નેહમઙ્ગેષુ સન્ધીનાં સ્થૈર્યં બલમરોગતામ્ ।
કરોત્યન્યાન્ગુણાંશ્ચાપિ બલાસઃ સ્વાઃ શિરાશ્ચરન્ ॥

અન્વયઃ—સ્વાઃ શિરાઃ ચરન્ બલાસઃ અઙ્ગેષુ સ્નેહં સંધીનાં સ્થૈર્યં બલમ્ અરોગં ચ અન્યાન્ અપિ ગુણાન્ કરોતિ ॥

પોતાની શિરાઓમાં ફરતો કફ અંગોમાં સ્નિગ્ધપણું રાખે છે, સાંધાઓની સ્થિરતા કરે છે, બળ આપે છે, કફ સંબંધી રોગોને

ઉત્પન્ન થવા દેતા નથી અને પુષ્ટિ વગેરે બીજા ગુણો પણ કરે છે. ૨૫૦

ટીકા–અરોગતો શ્લેષ્મિરોગાનુત્પાદયતિ, અન્યાન્ ગુણાન્, બલપુષ્ટ્યાદીન્ ॥ કફ સમથી રોગોને ઉત્પન્ન કરતું નથી. બળ, પુષ્ટિ વગેરે ગુણોને કરે છે ૨૫૦

એ કફ કોપે તો ?

યદા તુ કુપિતઃ શ્લેષ્મા સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપદ્યતે ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે શ્લેષ્મસમ્ભવાઃ ॥૨૫૧॥

અન્વય–યદા તુ શ્લેષ્મા કુપિતઃ (સન્) સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપદ્યતે, તદા અસ્ય શ્લેષ્મસંભવાઃ વિવિધાઃ રોગાઃ જાયન્તે ॥

પણ જ્યારે એ કફ પ્રકોપ પામી પોતાની શિરાઓમાં ફરે છે, ત્યારે શરીરમાં કફથી થતા ઘણા પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૫૧

પોતાની શિરાઓમાં ફરતા લોહીનું કામ

ધાતૂનાં પૂરણં વર્ણં સ્પર્શજ્ઞાનમસંશયમ્ ।
સ્વાઃ શિરાઃ સંચરદ્ રક્તં કુર્યાચ્ચાન્યાન્ગુણાનપિ ॥૨૫૨॥

અન્વય–સ્વાઃ શિરાઃ સંચરદ્ રક્તં અસંશયં ધાતૂનાં પૂરણં વર્ણં સ્પર્શજ્ઞાનં ચ અન્યાન્ ગુણાન્ અપિ કુર્યાત્ ॥

પોતાની શિરાઓમાં ફરતું લોહી ખરે ખર ધાતુઓને પૂર્ણ તથા વર્ણ કરે છે, સ્પર્શનું જ્ઞાન કરાવે છે; અને બળ તથા પુષ્ટિ આદિ બીજા ગુણો પણ કરે છે ૨૫૨

એ લોહી કોપે તો ?

યદા તુ કુપિતં રક્તં સેવતે સ્વવહાઃ શિરાઃ ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે રક્તસમ્ભવાઃ ॥૨૫૩॥

અન્વય–યદા તુ રક્તં કુપિતં (સત્) સ્વવહાઃ શિરાઃ સેવતે, તદા અસ્ય રક્તસંભવાઃ વિવિધાઃ રોગાઃ જાયન્તે ॥

પણ જ્યારે એ લોહી પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ફરે છે, ત્યારે શરીરમાં લોહીથી થતા ઘણા પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૫૩

વાતવહા આદિ શિરાઓના વર્ણ વગેરે

તત્રારુણા વાતવહાઃ પૂર્યન્તે વાયુના શિરાઃ ।
પિત્તાદુષ્ણાશ્ચ નીલાશ્ચ શીતા ગૌર્યઃ સ્થિરાઃ કફાત્ ।
અસૃગ્વહાસ્તુ તા રક્તાઃ શિરા નાત્યુષ્ણશીતલાઃ ॥

અન્વય–તત્ર વાતવહાઃ શિરાઃ વાયુના પૂર્યન્તે, અરુણાઃ (ચ) સ્યુઃ, પિત્તાત્ ઉષ્ણાઃ ચ નીલાઃ સ્યુઃ, કફાત્ શીતાઃ ગૌર્યઃ સ્થિરાઃ સ્યુઃ । અસૃગ્વહાઃ તુ તાઃ રક્તાઃ ન અત્યુષ્ણાઃ શીતલાઃ સ્યુઃ ॥

તે શિરાઓમાં વાયુને ધરનારી શિરાઓ વાયુથી પૂરાય છે અને તે રાતી છે; પિત્તને ધરનારી શિરાઓ ઊની છે, કાળી છે અને તે પિત્તથી પૂરાય છે; કફને ધરનારી શિરાઓ ટાઢી છે, ધોળી છે, સ્થિર છે અને કફથી પૂરાય છે, લોહીને ધરનારી શિરાઓ તો રાતી છે, બહુ ઊની નથી, બહુ ટાઢી પણ નથી અને લોહીથી પૂરાય છે. ૨૫૪

સ્નાયુઓ અને તેઓનું સ્વરૂપ

મેદસઃ સ્નેહમાદાય શિરા સ્નાયુત્વમાપ્નુયુઃ ।
શિરાણાં હિ મૃદુઃ પાકઃ સ્નાયૂનાં તુ તતઃ ખરઃ ॥૨૫૫॥

અન્વય–(વર્ણિતાઃ, કથિતાઃ) શિરાઃ મેદસઃ સ્નેહમ્ આદાય સ્નાયુત્વમ્ આપ્નુયુઃ । શિરાણાં પાકઃ મૃદુઃ હિ, સ્નાયૂનાં તુ તતઃ ખરઃ (ભવતિ) ॥

(ઉપર કહેલી કેટલીક) શિરા નામની નાડીઓ, મેદમાંથી ચીકાશ (ચાકણો ભાગ) લઈ સ્નાયુરૂપે[1] તયાર થાય છે. શિરાઓનો પાક કોમળ જ હોય છે અને સ્નાયુઓનો પાક તો શિરાઓ કરતાં કઠણ હોય છે. ૨૫૫

આશયો બન્ધનાનિ સ્યુર્દેહમાંસાસ્થિમેદસામ્ ।
સન્ધીનામપિ યત્તાસ્તુ શિરા[illegible] સ્નાયવઃ સ્મૃતાઃ ॥

અન્વય–દેહમાંસાસ્થિમેદસામ્ સન્ધીનામ્ અપિ બન્ધનાનિ સ્નાયવઃ સ્યુઃ । યત્ તાઃ શિરાભ્યઃ તુ સુદૃઢાઃ સ્મૃતાઃ ॥

દેહનાં માંસ, હાડકાં, મેદ તથા સાંધાઓના પણ બંધનરૂપે સ્નાયુઓ છે; કારણ કે તે સ્નાયુઓ, શિરાઓ કરતાં પણ ખૂબ દૃઢ કહેલા છે ૨૫૬

નૌર્યથા ફલકાસ્તીર્ણા બન્ધનૈર્બહુભિર્યુતા ।
નિયુક્તા સા યથા[illegible] ભારસહા [illegible] ॥૨૫૭॥
એવમેવ શરીરેઽસ્મિન્યાવન્તઃ સન્ધયઃ સ્મૃતાઃ ।
સ્નાયુભિર્બહુભિર્બદ્ધાસ્તેન ભારસહા નરાઃ ॥૨૫૮॥

અન્વય–યથા ફલકાસ્તીર્ણા બહુભિઃ બન્ધનૈઃ યુતા નૌઃ [illegible] નિયુક્તા (સતી) ભારસહા ભવેત્,

૧ આસ્થિ–મેદસઃ સ્નેહમાદાય વા શિરાસ્નાયુત્વમ્ આપન–જે શિરાઓ મેદની ચીકાશ લઈ તેથી તરબોળ–ખૂબ ભીની અને મજબૂત બને છે તે સ્નાયુઓ.

एवमेव अस्मिन् शरीरे यावन्तः सन्धयः स्मृताः (ते सर्वेऽपि) बहुभिः स्नायुभिः बद्धाः (सन्ति), तेन नराः भारसहाः (भवन्ति)॥

જેમ લાકડાનાં પાટિયાંઓવાળું અને ઘણાં બંધનોથી બાંધેલું વહાણ, અગાધ પાણીમાં ચલાવ્યું હોય, તો તે ઘણો બોજો ઉપાડી શકે છે, તેજ પ્રમાણે આ શરીરમાં જેટલા સાંધાઓ છે, તે સઘળા, ઘણા સ્નાયુઓથી બંધાયેલા છે, તેથી જ માણસો બોજો સહન કરી શકે છે. ૨૫૭,૨૫૮

ટીકા-फलकैः-काष्ठपट्टैः, आस्तीर्णा-व्याप्ता॥ લાકડાનાં પાટિયાં વડે બંધાયેલું. ૨૫૭,૨૫૮

સ્નાયુઓની સંખ્યા

शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो नृणाम्।
तासां विवरणं ब्रूमः शिष्याः शृणुत यत्नतः॥२५९

अन्वयः-नृणां शरीरे नव शतानि स्नायवः जायन्ते। हे शिष्याः! तासां विवरणं (वयम्) ब्रूमः, यत्नतः (यूयं) शृणुत॥

માણસોના શરીરમાં નવસો સ્નાયુઓ છે. હે શિષ્યો! તેઓનો વિભાગ અમે કહીએ છીએ; તેને તમે કાળજીથી સાંભળો. ૨૫૯

शाखासु षट्शतानि स्युः कोष्ठे त्रिंशत् शतद्वयम्।
ग्रीवायामूर्ध्वदेशे तु स्नायूनां सप्ततिः स्मृताः॥२६०

अन्वयः-शाखासु षट्शतानि स्युः, कोष्ठे शतद्वयम (च) त्रिंशत्, ग्रीवायाम् ऊर्ध्वदेशे तु स्नायूनां सप्ततिः स्मृताः॥

એ સ્નાયુઓ હાથ તથા પગમાં છસો છે, કોઠામાં બસોત્રીસ છે અને ડોકમાં તથા ડોકથી ઉપરના ભાગમાં સિત્તેર છે. ૨૬૦

ટીકા-तत्र शाखागताः प्राह-एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां षट् षट् तास्त्रिंशत्। तावत्य एव तलकूर्चगुल्फेषु। तावत्य एव जङ्घायाम्। दश जानुनि। चत्वारिंशदूरौ। दश वङ्क्षणे। एवं सार्धशतमेकस्मिन्सक्थनि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ।

अथ कोष्ठगताः प्राह-षष्टिः कट्यां, तावत्य एव पार्श्वयोः। अशीतिः पृष्ठे, त्रिंशदुरसि।

अथ ग्रीवोर्ध्वगताः प्राह। षट्त्रिंशद् ग्रीवायाम्। चतुस्त्रिंशन्मूर्ध्नि। एवं स्नायूनां नवशतानि भवन्ति॥ હાથ તથા પગમાં છસો સ્નાયુઓ કહ્યા, તે આ રીતે છે: પગની એક એક આંગળીમાં ૭ ૭ છે; એટલે તે આંગળીઓમાં એકંદર ત્રીસ છે. પગના તળામાં, કૂર્ચમાં (કાંડાના ગાભામાં) અને ઘૂંટીમાં મળી ત્રીસ છે. પિંડીમાં ત્રીસ છે, ગોઠણમાં દશ છે, સાથળમાં ચાળીસ છે અને સાથળના સાંધામાં દશ છે; એટલે એક પગમાં દોઢસો થયા; એજ રીતે બીજા પગમાં અને બે હાથમાં પણ દોઢસો દોઢસો છે; એટલે હાથ તથા પગમાં કુલ છસો થયા.

કોઠામાં બસોત્રીસ કહ્યા, તે આ રીતે: કેડમાં સાઠ, બે પડખાંમાં સાઠ. પીઠમાં એંશી, અને છાતીમાં ત્રીસ છે; એટલે કુલ બસોત્રીસ થયા.

ડોકમાં તથા ડોકથી ઉપરના ભાગમાં સિત્તેર કહ્યા, તે આ રીતે: ડોકમાં છત્રીસ અને માથામાં ચોત્રીસ છે; એટલે કુલ સિત્તેર થયા; એમ સઘળાનો સરવાળો કરતાં નવસો થાય છે. ૨૬૦

ધમનીઓ અને તેઓની સંખ્યા

धमन्यो नाभितो जाताश्चतुर्विंशतिसंख्यया।
दशोर्ध्वगा दशाधोगाः शेषास्तिर्यग्गताः स्मृताः॥

अन्वयः-धमन्यः नाभितः जाताः (सन्ति ताः) चतुर्विंशतिसंख्यया (वर्तन्ते, तासाम्) दश ऊर्ध्वगाः, दश अधोगाः, शेषाः तिर्यग्गताः स्मृताः॥

ધમનીઓ[1] નાભિથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; તેઓની સંખ્યા ચોવીસની છે; તેમાંની દશ ઊંચે ગયેલી છે, દશ નીચે ગયેલી છે અને બાકીની (ચાર) આડી ગયેલી છે. ૨૬૧

ટીકા-तत्रोर्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुतहसितकथितरुदितगीतादिविशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति। प्रश्वासः अन्तःप्रविशन् वायुः। उच्छ्वासः ऊर्ध्वं गच्छन् वायुः। तास्तु हृदयं गतास्त्रिधा जायन्ते, तास्त्रिंशत्तासां मध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफशोणितरसान्वहतः। ता दश। अष्टाभिः शब्दरसरूपगन्धान्गृह्णाति पुरुषः। द्वाभ्यां भाषते द्वाभ्यां घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां जागर्ति। द्वे वस्तिवाहिन्यौ द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते, ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः। एतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याताः। एताभिरूर्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाशिरोबाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते च। अधोगतास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्तवादीनधो वहन्ति।

---

१. धमिर्ध्वनि सौत्रः, तस्माद् औणादिकोऽनिः प्रत्यय इति-धमन्ति-अन्तर्गतवायुना विविधान् ध्वनीन्-अव्यक्तशब्दविशेषान् कुर्वन्तीति धमन्यः-જેઓ અંદર ગયેલા વાયુને લીધે અનેક જાતના અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે, તે ધમની નામની શિરાઓ.

ગર્ભના રસ્તામાં એક એમ ત્રણ બીજાં છિદ્રો (વધારે) હોય છે ૨૬૬,૨૬૭

સ્રોતસ્

મનઃપ્રાણાન્નપાનીયદોષધાતૂપધાતવઃ ।
ધાતૂનાં ચ મલા મૂત્રં મલસ્વિન્નાદયસ્તથા ॥૨૬૮॥
સંચરન્તિ હિ યૈર્માર્ગૈસ્તાનિ સ્રોતાંસિ સંજગુઃ ।
બહૂનિ તાનિ સંખ્યાતું શક્યન્તે નૈવ માદૃશૈઃ ॥૨૬૯॥

અન્વયઃ—મનઃપ્રાણાન્નપાનીયદોષધાતૂપધાતવઃ ધાતૂનાં મલાઃ મૂત્રં ચ મલસ્વિન્નાદયઃ તથા યૈઃ માર્ગૈઃ સંચરન્તિ તાનિ સ્રોતાંસિ (પણ્ડિતાઃ) સંજગુઃ । તાનિ બહૂનિ (સન્તિ ઇતિ) સંખ્યાતું માદૃશૈઃ નૈવ શક્યન્તે ॥

મન, પ્રાણ, અન્ન, પાણી, દોષ, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ, ધાતુઓના મેલ મૂત્ર અને વિષ્ઠા ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગોથી શરીરમાં ફરે છે, તે માર્ગોને (પંડિતો) 'સ્રોતસ્' કહે છે; એ સ્રોતસ્ ઘણાં છે, તેથી તેમની સંખ્યા કરીને કહી શકાતી નથી ૨૬૮,૨૬૯

સોળ જાળાં

જાલાનિ તુ શિરાસ્નાયુમાંસાસ્થ્યુદ્ભવાનિ હિ ।
તાનિ ચત્વારિ ચત્વારિ સર્વાણ્યેવ ચ ષોડશ ॥૨૭૦॥

અન્વય—જાલાનિ તુ હિ [illegible] [illegible] ભવન્તિ । તાનિ ચત્વારિ ચ ચત્વારિ (સન્તિ) સર્વાણિ ષોડશ એવ (ભવન્તિ) ॥

જાળાં તો શિરા, સ્નાયુ, માંસ અને હાડકાંઓનાં જ બનેલાં છે; તેઓ (નીચે પ્રમાણે) એક એક સ્થાનમાં ચાર ચાર છે અને સઘળાં મળી સોળ જ છે ૨૭૦

ટીકા—[illegible] [illegible] ચ જાલાનીવ જાલાનિ ॥ તાનિ [illegible] [illegible] પરસ્પરમિશ્રાણિ પરસ્પરસંશ્લિષ્ટાનિ પરસ્પર । [illegible] [illegible] [illegible] શરીરમ્ । અથવા—[illegible] [illegible] ચત્વારિ શિરાણાં, ચત્વારિ સ્નાયૂનાં, માંસસ્ય ચતુર્ણાં [illegible] એવં ચત્વારિ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]—[illegible] [illegible] ॥ જાળાં છિદ્રોના સમૂહોથી ગૂંથેલી જાળી જેવાં હોય એવાં જાળાં છે તેઓ હાથની કાંડ અને પગની ઘૂંટી આગળ રહેલાં છે તેમજ એકબીજા સાથે બંધાયેલાં, એકબીજા સાથે મળેલાં અને પરસ્પર જાળિયાંરૂપ થયેલાં છે તેઓને લીધે આ શરીર જાળિયાંરૂપ થયેલું છે અહીં આ અર્થ છે કે જમણા હાથના કાંડામાં એક શિરાનું જાળું છે બીજું સ્નાયુનું ત્રીજું માંસનું અને ચોથું હાડકાંનું જાળું છે એમ ચાર જાળાં છે તેમ જ ડાબા હાથના કાંડામાં જમણા પગની ઘૂંટીમાં અને ડાબા પગની ઘૂંટીમાં પણ એ જ પ્રમાણે ચાર ચાર જાળાં છે એ જાળાંઓએ આ શરીરને પરસ્પર અંતર ગમે ત્યાં જાળિયાંના જેવાં છિદ્રોના સમૂહોવાળું કરી મૂક્યું છે ૨૭૦

છ કૂર્ચ અથવા ગાંઠા

કૂર્ચાઃ સ્યુઃ [illegible] તુ તાવન્તો પાદયોરપિ ।
ગ્રીવાયામેક એવ સ્યુર્મેઢ્રે સર્વેઽપિ ષટ્ સ્મૃતાઃ ।
કૂર્ચા અપિ શિરાસ્નાયુમાંસાસ્થિપ્રભવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અન્વય—કૂર્ચાઃ તુ હસ્તયોઃ દ્વૌ પાદયોઃ અપિ તાવન્તૌ સ્યુઃ । ગ્રીવાયામ્ એકઃ મેઢ્રે તુ એકઃ । (સર્વે અપિ ષટ્ સ્મૃતાઃ । (તે) કૂર્ચાઃ અપિ શિરાસ્નાયુમાંસાસ્થિપ્રભવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

કૂર્ચો પણ બે હાથમાં બે, બે પગમાં બે, ડોકમાં એક અને લિંગમાં પણ એક—એમ સઘળા મળી છ છે એ કૂર્ચો પણ શિરા, સ્નાયુ માંસ અને હાડકાંઓમાંથી બનેલા કહ્યા છે ૨૭૧

(भवति) ॥

બરડાનાં બંને પડખાંમાં મોટી મોટી ચાર માંસની રજ્જુઓ[1]–દોરીઓ છે; માંસની પેશીઓને બાંધી રાખવી, એ તેઓનું કામ છે. ૨૭૨

સાત સેવનીઓ અથવા સીવણીઓ

सेवन्यः सप्त तासां तु भवेयुः पञ्च मस्तके ।
एका शेफसि जिह्वायामेका विध्येन्न ताः क्वचित् ॥

अन्वयः–सेवन्यः तु सप्त भवेयुः, तासां पञ्च मस्तके, एका शेफसि, एका जिह्वायां; ताः क्वचित् न विध्येत ॥

(શરીરમાં) સીવણીઓ[2] તો કુલ સાત છે; તેઓમાંની પાંચ માથામાં છે, એક લિંગમાં છે અને એક જીભમાં છે; તેઓને કદી પણ વીંધવી નહિ. ૨૭૩

ચૌદ સંઘાતો અથવા હાડકાંના જથ્થા

चतुर्दशास्थ्नां संघातास्तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैकम् ॥

अन्वय.–अस्थ्नां संघाताः[3] चतुर्दश (सन्ति), तेषां त्रय. गुल्फजानुवङ्क्षणेषु (सन्ति), एतेन इतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ, त्रिकशिरसोः एकैकम् ॥

હાડકાંઓના જથ્થા ચૌદ છે; તેઓમાં પગની બે ઘૂંટીઓમાં બે, બે ગોઠણમાં બે, બે સાથળની સંધિઓમાં બે, બે હાથનાં કાંડા આગળનાં ટોચકાંમાં બે, બે કોણીઓમાં બે, હાથની તથા ખભાની સંધિઓમાં બે અને ડોકમાં એક તથા માથામાં એક છે.

टीका–अत्र तु त्रिकपदेन बाहुग्रीवास्थिसंघात उच्यते। અહીં 'ત્રિક'પદથી હાથ અને ડોકનાં હાડકાંનો જથ્થો કહ્યો છે.

ચૌદ સીમંતો અથવા સેંથા

चतुर्दशैव सीमन्ताः कथिता मुनिपुङ्गवैः ।
संघाताः सीविता यैस्तु सीमन्तास्ते प्रकीर्तिताः॥२७४

अन्वयः–मुनिपुंगवैः सीमन्ताः चतुर्दश एव कथिताः । यैः तु संघाताः सीविताः ते सीमन्ताः प्रकीर्तिताः ॥

ઉત્તમ મુનિઓએ સીમંતો[4] ચૌદ જ કહ્યા છે; જે(હાડકાં)ઓએ (ઉપર કહેલા ચૌદ) સંઘાતોને સીવી લીધા છે, તેઓને 'સીમંત' કહ્યા છે. ૨૭૪

ત્વચાઓ અથવા ચામડીઓ

क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्तानिका भवेत् ।
पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसश्च तथा त्वचः ॥
पूर्वावभासिनी तासां सिध्मस्थानं च सा स्मृता ।

अन्वयः–यथा पच्यमानस्य क्षीरस्य सन्तानिका भवेत्, तथा पच्यमानस्य शुक्रस्य च रजसः त्वचः (स्युः) तासां पूर्वा अवभासिनी,[5] सा सिध्मस्थानं[6] स्मृता ॥

જેમ અગ્નિથી પાકતા દૂધમાંથી તર થાય છે, તેમ પિત્તથી પાકતા વીર્યમાંથી અને રજમાંથી ત્વચા[7]–ચામડીઓ થાય છે; તેઓમાં પહેલી ચામડીનું નામ અવભાસિની છે અને તે સિધ્મ નામના એક જાતના કોઢનું સ્થાન છે. ૨૭૫

टीका–अथावभासिनी–भ्राजकेन पित्तेनावभासनात् । परिणाहेन विस्तारितस्य व्रीहेर्विंशतिभागेष्वष्टादशो भागः प्रमाणं यस्याः । व्रीहिरत्र यवः । सा सिध्मपद्मकण्टकयोरधिष्ठानम् ॥ પહેલી ચામડી ભ્રાજક નામના પિત્તથી

1. सृज विसर्गे–सृज्यन्ते–विरच्यन्ते मांसाद् बन्धनरूपा मांसपेशीनामिति रज्जवः–જેઓ માંસની પેશીઓના બંધનરૂપે માંસમાંથી બને છે–તે રજ્જુ–દોરડાં.

2. सीव्यन्ते इव तन्तुसंतानैरिति - सेवन्यः–તાંતણાઓના સમુદાયોથી જાણે સીવી–ઓટી લીધી હોય, તે સેવનીઓ–શરીરના એવા ભાગો છે, કે જેઓને ચામડીના દોરાઓથી જાણે ઓટી લીધા હોય !

3. संहन्यन्ते–समुदायीक्रियन्ते इति संघाताः–જે હાડકાંઓને સમુદાય–જથ્થારૂપે કરેલ છે, તે સંઘાતો.

4. सीम्नः अन्ताः केशविन्यासा इव यैः संघाताः सीविताः ते सीमन्ताः–સેંથાઓની પેઠે જેઓએ પૂર્વોક્ત સંઘાતોને સીવી લીધા છે, તે સીમંતો.

5. अवभासते–प्रकाशते भ्राजकपित्तेनेति अवभासिनी–ભ્રાજક નામના પિત્તને લીધે જે પ્રકાશે–ચળકે છે, તે અવભાસિની.

6. सिद्ध्यति–कुष्ठविशेषरोगरूपेण, प्राप्नोति च पूर्वायां त्वचि–इति सिध्म–જે એક જાતના કોઢના રોગરૂપે પહેલી ચામડી પર પ્રાપ્ત થાય, તે સિધ્મ.

7. त्वचन्ति संवृण्वन्ति शरीरं तदवयवांश्चेति त्वचः–क्विप्, यद्वा तन्वन्ति–शरीरोपरि विस्तारं प्राप्नुवन्तीति त्वचः (तनोतेरनश्च वः–चाचिक्)–જેઓ શરીરને તથા તેના અવયવોને ઢાંકે છે અથવા શરીરની ઉપર જે ફેલાય છે, તે ત્વચાઓ.

तास्तु पित्ताद्यं पञ्चानां वायन्ते, वाकिंवत् । तासां मध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफशोणितरसान्वहतः । ता दश । द्वे शब्दमाहे अन्याभिर्दे, द्वे रूपमाहे, द्वे रसितवे गन्धमाहे, द्वे घोषस्य प्रादुर्भावाय, द्वे वचनार्थम्, द्वे एव स्वप्नाय-मात्रे प्रबुद्धयनतो विषमत्व । द्वे स्त्रीणां स्तन्यमभिवहे पुरीषे विसर्जन, आत्मनस्तिर्यग्भ्यां शीघ्रसंवेष्टित । एवंविधम् । एताभिरधोगामे पक्वाशयस्थीमूत्रपुरीषवस्ति-पुरमेढ्रसक्थीनि धारयन्ते यापयन्ते च । तिर्यग्गाणां तु चतसृणामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते । तास्त्वसंख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं—गवाक्षवत् विबद्ध मास्तं, प्रतातं वलिततं, यथा गवाक्षे बहूनि छिद्राणि भवन्ति, तथा जालमिवेदं शरीरं तासां सिरा व्याप्य विस्तीर्णानि मात्र । विबद्धमाततं च जालवत् विरचितं—जालसदृशं विरचितं कृतमित्यर्थः तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि, यैः स्वेदं वहन्ति रसं चाभितर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च । तैरेवाभ्यङ्गपरिषेकाव-गाहालेपनवीर्याणि त्वचि विपक्वानि अन्तःशरीरं प्रवेशयन्ति । तैरेव स्पर्शं शुभमशुभं वा गृह्णाति ॥ ઊંચે રહેલી દશ ધમનીઓ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, નિશ્વાસ—અંદર જતો વાયુ, ઉચ્છ્વાસ—ઉપર જતો વાયુ, બગાસું, છીંક, હાસ્ય, કંપ, રોવું અને ગાવું આદિ પ્રકારોને યોગ્યાસ ગ્રહણી શરીરનું ધારણ કરે છે, એ ઊંચે રહેલી દશ ધમનીઓ હૃદયમાં આવતાં એકએકમાંથી ત્રણ ત્રણ એટલે કુલ ત્રીસ થાય છે, તેઓમાં બેથી વાયુનું, બેથી પિત્તનું, બેથી કફનું, બેથી લોહીનું અને બેથી રસનું વહન થાય છે, એ દશ થઈ આઠથી માણસ શબ્દ, રસ, રૂપ તથા ગંધનું ગ્રહણ કરે છે, બેથી બોલે છે, બેથી અવાજ કરે છે, બેથી સૂવે છે, બેથી જાગે છે બે મૂત્રને વહે છે અને બે સ્ત્રીના સ્તનમાં રહી ધાવણને વહે છે અને તે જ બે પુરુષના સ્તનમાંથી વીર્યને વહે છે એમ કુલ ત્રીસ વિભાગ સાથે કહી. જે ધમનીઓ નાભિની ઉપર પેટ પડખાં, પીઠ, છાતી ખાંધ ડોક, માથું અને હાથનું ધારણ કરે છે અને તેઓને હલાવે—ચલાવે છે નીચે રહેલી દશ ધમનીઓ વાયુ, મૂત્ર, વિષ્ઠા, વીર્ય અને સ્ત્રીના રજ વગેરે પદાર્થોને નીચે વહે છે, એ જ દશ ધમનીઓ પિત્તના આશયમાં જતાં એકએકમાંથી ત્રણ ત્રણ—એટલે કુલ ત્રીસ થયેલી છે, તેઓમાં બેથી વાયુનું બેથી પિત્તનું, બેથી કફનું બેથી રુધિરનું અને બેથી રસનું વહન થાય છે એમ તે દશ થઈ, પછી આંતરડામાં રહેલી બેથી અન્નનું વહન થાય છે, બે ધમનીઓ પાણીનું વહન કરે છે, બે ધમનીઓ મૂત્રાશયમાં રહી મૂત્રનું વહન કરે છે, બેથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય બેથી વીર્ય બહાર નીકળે છે, પુરુષના વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારી અને બહાર કાઢનારી એ જ ધમનીઓને જાણે સ્ત્રીઓના શરીરમાં જે ધમનીઓ છે, તેઓમાની બે સ્ત્રીઓનાં રજને ઉત્પન્ન કરે છે અને બે રજને બહાર કાઢે છે, બે ધમની જાડા આંતરડામાં બંધાઈને વિષ્ઠાને બહાર કાઢે અને બીજી આઠ આડી રહીને પસીનો ઉત્પન્ન છે, એટલે કુલ ત્રીસ થઈ એ ધમનીઓ નાભિ નીચે પક્વાશય (પાકું અન્ન રહેવાની જગ્યા), મૂત્ર વિષ્ઠા, મૂત્રાશય, ગુદ, લિંગ અને સાથળ ધારણ કરે છે અને તેઓને હલાવે—ચલાવે છે

આડી રહેલી ચાર ધમનીઓમાં એકએકમાં ઉત્તરોત્તર સેંકડો અને હજારો થયેલી છે, કે તેઓની સંખ્યા થઈ શકતી નથી, એ ધમનીઓ આખા શરીરને ગૂંથતી જાળીઓ જેવાં અંતર સમૂહવાળું કરેલું છે અને આખું બાંધેલું છે. ગોખમાં ઘણાં છિદ્રો હોય છે, તેમ આ જાળાની પેઠે એ ધમનીઓ વ્યાપી રહી છે, તેઓ બેઠાં રુંવાંટીઓમાં બાંધેલાં છે, કે જે બેઠાંથી પસીનો ઝરે છે અને અંદર તથા બહાર રસ કરે છે, તેલ વગેરે પદાર્થોને શરીર પર ચોળતાં, તેઓથી નાહતાં કે તેઓને ચોપડતાં થાય સાથે મળી તેઓનો જે અંદર પ્રવેશ થાય છે, ત્યાં એ બેઠાંઓથી જ થાય છે, સારા નરસા સ્પર્શનું ગ્રહણ પણ તેઓ દ્વારા જ થાય છે

यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु बिसेषु च । धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते ॥

अन्वय—यथा (कमलानां) मृणालेषु च बिसेषु स्वभावतः खानि (भवन्ति), तथा धमनीनां खानि (भवन्ति), यैः रसः उपचितः भवेत् ॥

જેમ કમળના ડાંડા તથા તંતુ અવયવોમાં સ્વાભાવિક છિદ્રો હોય છે, ધમનીઓમાં પણ સ્વાભાવિક છિદ્રો છે, જેઓથી રસ શરીરે તાજું કરે છે ૨૬૨

पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति । पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ॥ २६३ ॥

अन्वय—अथ पञ्चाभिभूताः (ता धमन्यः) पञ्चकृत्वः पञ्चसु मावयन्ति । पञ्चेन्द्रियं भावयित्वा विनाशकाले पञ्चत्वम् आयान्ति ॥

આકાશ આદિ પાંચભૂતોથી ચાર ન

ઉત્પન્ન થયેલી એ ધમનીઓ જ્ઞાનેંદ્રિય, કર્મેંદ્રિય અને જ્ઞાનકર્મરૂપી બંને સ્વભાવવાળું મન જેને છે, એવા જીવને જ્ઞાનેંદ્રિયોના, કર્મેંદ્રિયોના અને મનના વિષયોમાં પાંચવાર એકીવખતે નહિ પણ વારાફરતી જ જોડ્યા કરે છે; એમ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોને, પાંચ કર્મેંદ્રિયોને તથા મનને તેઓના એટલે જ્ઞાનેંદ્રિયોને તેઓના પાંચ વિષયોમાં, કર્મેંદ્રિયોને તેઓના પાંચ વિષયોમાં તથા મનને તેના મનનરૂપ વિષયમાં જોડ્યા કર્યા પછી જ્યારે વિનાશનો સમય આવે છે, ત્યારે પાછી પંચમહાભૂતરૂપ થઈ જાય છે. ૨૬૩

ટીકા–अस्यायमर्थः–धमन्यः कथंभूताः पञ्चाभिभूताः–पञ्चभ्यः आकाशादिमहाभूतेभ्यः अभिसमन्तात् भूताः। पञ्चेन्द्रियम्–पञ्च इन्द्रियाणि उभयात्मकं मनश्च यस्य तं पञ्चेन्द्रियं जीवात्मानं, पञ्चसु इन्द्रियाधिष्ठानेषु श्रोत्रादिषु, पञ्चकृत्वः–पञ्चवारान् पर्यायेण, न त्वेकदैव,भा वयन्ति–प्रापयन्ति। पञ्चेन्द्रियंपञ्चानामिन्द्रियाणां समाहारः पञ्चेन्द्रियं श्रोत्रादि, तदुपलक्षितं कर्मेन्द्रियं मनश्च। पञ्चसु–पृथिव्यादिषु बुद्धीन्द्रियविषयेषु तदुपलक्षितेषु हस्तादिषु कर्मेन्द्रियविषयेषु, मन्तव्ये–मनोविषये च भावयित्वा प्राप्य संयोज्येति यावत्। विनाशकाले पञ्चत्वम्–आकाशादिभावम् आयान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥ (આ ટીકાનો જ અર્થ ઉપર શ્લોકના અન્વયાર્થમાં સમાવ્યો છે, તેથી અલગ આપ્યો નથી.) ૨૬૩

કંડરાઓ તેમની સંખ્યા તથા પ્રયોજન

महत्यः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तास्तु षोडश।
प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम् ॥२६४॥

અન્વયઃ–महत्यः स्नायवः कण्डराः प्रोक्ताः, ताः तु षोडश (सन्ति), तासां प्रयोजनं प्रसारणाकुञ्चनयोः दृष्टम् ॥

મોટી સ્નાયુઓ કંડરા[1] કહેવાય છે; તેઓની સંખ્યા સોળની છે; એ કંડરાઓનો ઉપયોગ અંગોને લાંબાં કરવામાં તથા ટૂંકાં કરવામાં દેખાય છે. ૨૬૪

चतस्रो हस्तयोस्तासां तावत्यः पादयोः स्मृताः।
ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्यः पृष्ठसङ्गताः ॥२६५

અન્વયઃ–तासां चतस्रः हस्तयोः, तावत्यः पादयोः, ग्रीवायाम् अपि तावत्यः, तावत्यः पृष्ठसंगताः स्मृताः ॥

એ કંડરાઓમાંની બે જમણા હાથમાં, બે ડાબા હાથમાં, બે જમણા પગમાં, બે ડાબા પગમાં, ડોકમાં ચાર અને પીઠમાં ચાર છે. ૨૬૫

ટીકા–तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः, ग्रीवानिबन्धनानामधोभागगतानां प्ररोहो मेढ्रः, पृष्ठनिबन्धनानां प्ररोहा नितम्बमूर्धोरुवक्षोऽक्षिस्तनपिण्डाः॥ તેઓમાં હાથ તથા પગમાં રહેલી કંડરાઓમાંથી નખરૂપી અંકુરો થાય છે. ડોકની ચાર કંડરાઓ, જેઓ ડોકમાં બંધાઈને નીચા ભાગમાં ગઈ છે, તેઓમાંથી લિંગરૂપ અંકુર નીકળેલો છે અને પીઠમાં રહેલી ચાર કંડરાઓમાંથી કુલા, માથું, સાથળ, છાતી, નેત્ર તથા સ્તનપિંડરૂપી અંકુરો નીકળેલા છે. ૨૬૫

રંધ્રો અથવા છિદ્રો અને તેમની સંખ્યા.

नेत्रश्रवणनासानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते।
मुखमेहनपायूनामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ॥२६६॥
दशमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति नृणां विदुः।
स्त्रीणामन्यानि च त्रीणि स्तनयोर्गर्भवर्त्मनि ॥२६७

અન્વયઃ–नेत्रश्रवणनासानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते, मुखमेहनपायूनाम् एकैकं रन्ध्रम् उच्यते। दशमं मस्तके प्रोक्तम् इति नृणां रन्ध्राणि विदुः (विद्वांसः); स्त्रीणां च स्तनयोः गर्भवर्त्मनि अन्यानि त्रीणि (भवन्ति)॥

નેત્રોમાં બે, કાનમાં બે, નાકમાં બે, મુખમાં એક, લિંગમાં એક અને ગુદમાં એક, એમ નવ અને દશમું માથામાં એ રીતે પુરુષોનાં (શરીરમાં મુખ્ય) રંધ્રો[2] અથવા છિદ્રો[3] દશ હોય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે; પણ સ્ત્રીઓના (શરીરમાં ઉપરનાં ઉપરાંત) સ્તનમાં બે અને

૧. कण्ड्यन्ते–भिद्यन्ते महत्स्नायुरूपेणेति कण्डराः–कडि भेदने–उणादिः अरन् प्रत्ययः–टाप्–જેઓ મોટા સ્નાયુઓ રૂપે જુદી પડે છે, તે કંડરાઓ.

૨. रम्यते रमणं वा रम्, संपदादित्वात् क्विप्, संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः, रमं–क्रीडां धरन्ति विषयप्रापणेन इति रन्ध्राणि। मूलविभुजादित्वात् कः, यद्वा रध हिंसासंराद्ध्योः–रन्धयन्ति सम्यक् साधयन्ति विषयान् इति रन्ध्राणि–જેઓ વિષયોને મેળવી આપી આનંદ પમાડે અથવા વિષયોને સાધી આપે–પોતા દ્વારા મેળવી આપે, તે રંધ્રો.

૩. छिद्यन्ते छिद्यन्ते वेति छिद्राणि–छिद्र भेदने, छिदिर् द्वैधीकरणे वेत्यस्माद्रक्–જે ચિરાડ અથવા બાકાંરૂપે હોય છે–તે છિદ્રો.

મર્મોના રસ્તામાં એક એમ ત્રણ બીજા છિદ્રો (વધારે) હોય છે. ૨૬૬,૨૬૭

સ્રોતસ્

मनःप्राणान्नपानीयदोषधातूपधातवः ।
धातूनां च मला मूत्रं मलमित्यादयस्तथा ॥
संचरन्ति हि यैर्मार्गैस्तानि स्रोतांसि संजगुः ।
बहूनि तानि संख्याय शक्यन्ते नैव मापितुम् ॥२६९॥

अन्वयः—मनःप्राणान्नपानीयदोषधातूपधातवः, धातूनां मलाः मूत्रं च मलम्—इत्यादयः यैः मार्गैः संचरन्ति तानि स्रोतांसि (पण्डिताः) संजगुः । तानि बहूनि (सन्ति इति) संख्याय मापितुं नैव शक्यन्ते ॥

મન, પ્રાણ, અન્ન, પાણી, દોષ, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ, ધાતુઓના મેલ, મૂત્ર અને વિષ્ઠા ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગોથી શરીરમાં ફરે છે, તે માર્ગોને (પંડિતો) 'સ્રોતસ્'[1] કહે છે. એ સ્રોતસ્ ઘણાં છે, તેથી તેમની સંખ્યા કરીને કહી શકાતાં નથી. ૨૬૮,૨૬૯

સોળ જાળાં

जालानि तु शिरास्नायुमांसास्थ्नामुद्भवन्ति हि ।
तानि चत्वारि चत्वारि सर्वाण्येव च षोडश ॥२७०॥

अन्वयः—जालानि तु शिरास्नायुमांसास्थ्नां हि भवन्ति । तानि चत्वारि च चत्वारि (सन्ति) सर्वाणि षोडश एव (भवन्ति) ॥

જાળાં[2] તો શિરા, સ્નાયુ, માંસ અને હાડકાંઓનાં જ બનેલાં છે; તેઓ (નીચે પ્રમાણે) એક એક સ્થાનમાં ચાર ચાર છે અને સઘળાં મળી સોળ જ છે. ૨૭૦

टीका—मिथस्तारतम्येन जालकवितानि समूहितानि च जालानीव जालानि ॥ तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि

૧ स्रवन्ति—यान्ति मनःप्रभृतयो यैर्मार्गैस्तानि स्रोतांसि—જે માર્ગે મન, પ્રાણ વગેરે તથા મળમૂત્ર વગેરે શરીરમાં સંચાર અથવા ગતિ કરે છે તે માર્ગો–સ્રોતસ્ કહેવાય છે.

૨. जल संवरणे धातुः [illegible] जालयन्ति—संवृण्वन्ति [illegible] गवाक्षितानीव पर्यवभवन्ति वा—मणिबन्धादीन् च—इति जालानि । જેઓ હાથનાં કાંડાં તથા પગની ઘૂંટીઓમાં રહી ચારે બાજુથી તેઓને વીંટી રહે છે અથવા ગવાક્ષરૂપે જાળિયાંની પેઠે બીજા જેવાં લાગે છે, તે જાળાં.

परस्परनिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परं गवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम् । अयमर्थः—एकैकस्मिन्मणिबन्धे एकं जालं शिरायाः, अपरं जालं स्नायूनाम्, तृतीयं मांसस्य चतुर्थमस्थ्नः एवं चत्वारि जालानि । एवमेवापरस्मिन्मणिबन्धे गुल्फयोश्च मन्तव्यम् । गवाक्षितं—विरचितविविधगवाक्षम् [illegible] इत्यर्थः ॥ પાઠાં છિદ્રોના સમૂહોથી જેમ કોઈ જાળી એવા પ્રકારાં જાળિયાં હોય એવા આ જાળાં છે, તેઓ હાથનાં કાંડાં અને પગની ઘૂંટીઓમાં રહેલાં છે, તેમજ એકબીજા સાથે બંધાયેલાં, એકબીજા સાથે મળેલાં અને પરસ્પર જાળિયારૂપે થયેલાં છે. તેઓને લીધે આ શરીર જાળિયાવાળું કરાયેલું છે. અહીં, આ અર્થ છે કે જમણા હાથના કાંડામાં એક શિરાનું જાળું છે, બીજું સ્નાયુનું, ત્રીજું માંસનું અને ચોથું હાડકાનું જાળું છે એમ ચાર જાળાં છે તેમ જ ડાબા હાથના કાંડામાં, જમણા પગની ઘૂંટીમાં અને ડાબા પગની ઘૂંટીમાં પણ એ જ પ્રમાણે ચાર ચાર જાળાં છે. એ જાળાંઓએ આ શરીરને પરસ્પર અંતર વગરનાં જાળિયાંના જેવાં છિદ્રોના સમૂહવાળું કરી મૂક્યું છે. ૨૭૦

છ કૂર્ચો અથવા ગાભા

कूर्चाः स्युर्हस्तयोर्द्वौ तु तावन्तौ पादयोरपि ।
ग्रीवायामेक एवस्तु मेढ्रे सर्वेऽपि षट् स्मृताः ।
कूर्चा अपि शिरास्नायुमांसास्थिमया स्मृताः ॥

अन्वयः—कूर्चाः तु हस्तयोः द्वौ पादयोः अपि तावन्तौ स्युः । ग्रीवायाम् एकः, मेढ्रे तु एकः । सर्वे अपि षट् स्मृताः । (ते) कूर्चा अपि शिरास्नायुमांसास्थिमयाः स्मृताः ॥

કૂર્ચો[3] પણ બે હાથમાં બે, બે પગમાં બે, ડોકમાં એક અને લિંગમાં પણ એક–એમ સઘળા મળી [illegible] કૂર્ચો પણ શિરા, સ્નાયુ, મા[illegible] બનેલા કહ્યા છે. [illegible]

ચાર રજ્જુ અથવા દોરીઓ

पृष्ठवंशस्योभयत्र महत्यो मांसरज्जवः ।
चतस्रो मांसपेशीनां बन्धार्थं तत्प्रयोजनम् ॥

अन्वयः—पृष्ठवंशस्य उभयत्र महत्यः चतस्रः मांसरज्जवः (सन्ति) मांसपेशीनां बन्धार्थं तत्प्रयोजनम् ॥

૩ कुर शब्दे—कुरन्ति मिथः संश्लिष्यन्ति [illegible] ते कूर्चाः ([illegible]) । જેઓ એકબીજાથી નજીક ગોઠવેલા છે એવાં હાડકાં વગેરેના ઢગલા જ્યાં જ પાસે પાસે રહેલા હોય એમ [illegible] કરે છે–તે કૂર્ચો.

(भवति) ॥

બરડાનાં બંને પડખાંમા મોટી મોટી ચાર માંસની રજ્જુઓ[1]–દોરીઓ છે; માંસની પેશીઓને બાંધી રાખવી, એ તેઓનું કામ છે. ૨૭૨

સાત સેવનીઓ અથવા સીવણીઓ

सेवन्यः सप्त तासां तु भवेयुः पञ्च मस्तके ।
एका शेफसि जिह्वायामेका विध्येन ताः क्वचित् ॥

अन्वय –सेवन्यः तु सप्त भवेयु , तासां पञ्च मस्तके, एका शेफसि, एका जिह्वाया; ताः क्वचित् न विध्येत ॥

(શરીરમાં) સીવણીઓ[2] તો કુલ સાત છે; તેઓમાંની પાંચ માથામાં છે, એક લિંગમાં છે અને એક જીભમાં છે; તેઓને કદી પણ વીંધવી નહિ. ૨૭૩

ચૌદ સંઘાતો અથવા હાડકાંના જથ્થા

चतुर्दशास्थ्नां संघातास्तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैकम् ॥

अन्वय.–अस्थ्नां संघाताः[3] चतुर्दश (सन्ति), तेषां त्रय. गुल्फजानुवङ्क्षणेषु (सन्ति), एतेन इतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ, त्रिकशिरसाः एकैकम् ॥

હાડકાંઓના જથ્થા ચૌદ છે; તેઓમાં પગની બે ઘૂંટીઓમાં બે, બે ગોઠણમાં બે, બે સાથળની સંધિઓમાં બે, બે હાથનાં કાંડા આગળનાં ટોચકાંમાં બે, બે કોણીઓમાં બે, હાથની તથા ખભાની સંધિઓમાં બે અને ડોકમાં એક તથા માથામાં એક છે.

ટીકા–अत्र तु त्रिकपदेन बाहुग्रीवास्थिसंघात उच्यते। અહીં 'ત્રિક'પદથી હાથ અને ડોકનાં હાડકાંનો જથ્થો કહ્યો છે.

૧. सृज विसर्गे–सृज्यन्ते–विरच्यन्ते मांसाद् बन्धनरूपा मांसपेशीनामिति रज्जव.–જેઓ માંસની પેશીઓના બંધનરૂપે માંસમાંથી બને છે–તે રજ્જુ–દોરડાં.

૨. सीव्यन्ते इव तन्तुसंतानैरिति, सेवन्य –તાંતણાઓના સમુદાયોથી જાણે સીવી–ઓટી લીધી હોય, તે સેવનીઓ–શરીરના એવા ભાગો છે, કે જેઓને ચામડીના દોરાઓથી જાણે ઓટી લીધા હોય !

૩. संहन्यन्ते–समुदायीक्रियन्ते इति संघाताः–જે હાડકાંઓને સમુદાય–જથ્થારૂપે કરેલ છે, તે સંઘાતો.

ચૌદ સીમંતો અથવા સેંથા

चतुर्दशैव सीमन्ताः कथिता मुनिपुङ्गवैः ।
संघाताः सीविता यैस्तु सीमन्तास्ते प्रकीर्तिताः॥२७४

अन्वयः–मुनिपुंगवैः सीमंताः चतुर्दश एव कथिता. । यैः तु संघाताः सीविताः ते सीमन्ता प्रकीर्तिताः ॥

ઉત્તમ મુનિઓએ સીમંતો[4] ચૌદ જ કહ્યા છે; જે(હાડકાં)ઓએ (ઉપર કહેલા ચૌદ) સંઘાતોને સીવી લીધા છે, તેઓને 'સીમંત' કહ્યા છે. ૨૭૪

ત્વચાઓ અથવા ચામડીઓ

क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्तानिका भवेत् ।
पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसश्च तथा त्वचः ॥
पूर्वावभासिनी तासां सिध्मस्थानं च सा स्मृता ।

अन्वयः–यथा पच्यमानस्य क्षीरस्य सन्तानिका भवेत , तथा पच्यमानस्य शुक्रस्य च रजसः त्वचः (स्युः) तासां पूर्वा अवभासिनी,[5] सा सिध्मस्थानं[6] स्मृता ॥

જેમ અગ્નિથી પાકતા દૂધમાંથી તર થાય છે, તેમ પિત્તથી પાકતા વીર્યમાંથી અને રજમાંથી ત્વચા[7]–ચામડીઓ થાય છે; તેઓમાં પહેલી ચામડીનું નામ અવભાસિની છે અને તે સિધ્મ નામના એક જાતના કોઢનું સ્થાન છે. ૨૭૫

ટીકા–अथावभासिनी–भ्राजकेन वित्तेनावभासनात् । परिणाहेन विस्तारितस्य व्रीहेर्विंशतिभागेष्वष्टादशो भागः प्रमाणं यस्याः । व्रीहिरत्र यवः । सा सिध्मपद्मकण्टकयोरधिष्ठानम् ॥ પહેલી ચામડી ભ્રાજક નામના પિત્તથી

૪. सीम्नः अन्ता केशविन्यासा इव यै. संघाताः सीविताः ते सीमन्ता.–સેંથાઓની પેઠે જેઓએ પૂર્વોક્ત સંઘાતોને સીવી લીધા છે, તે સીમંતો.

૫ अवभासते–प्रकाशते भ्राजकपित्तेनेति अवभासिनी–ભ્રાજક નામના પિત્તને લીધે જે પ્રકાશે–ચળકે છે, તે અવભાસિની.

૬. सिद्धयति–कुष्ठविशेषरोगरूपेण, प्राप्नोति च पूर्वायां त्वचि–इति सिध्म–જે એક જાતના કોઢના રોગરૂપે પહેલી ચામડી પર પ્રાપ્ત થાય, તે સિધ્મ.

૭. त्वचन्ति संवृण्वन्ति शरीरं तदवयवाँश्चेति त्वचः–क्विप् , यद्वा तन्वन्ति–शरीरोपरि विस्तारं प्राप्नुवन्तीति त्वचः (तनोतेरनश्च वः. चाच्चिक्)–જેઓ શરીરને તથા તેના અવયવોને ઢાંકે છે અથવા શરીરની ઉપર જે ફેલાય છે, તે ત્વચાઓ.

પ્રકારી છે, તેથી અવભાસિની કહેવાય છે. પહો-ળાઈથી વિસ્તારેલા જવના વીસ ભાગ કરીએ, તેઓમાં અઢારમા ભાગ જેટલું એ ચામડીનું પ્રમાણ છે, એ ચામડી જેમ સિધ્મ નામના રોગનું સ્થાન છે, તેમ પદ્મકંટક નામના રોગનું પણ સ્થાન છે.

દ્વિતીયા લોહિતા જ્ઞેયા તિલકાલકજન્મભૂઃ ॥૨૭૬॥

અન્વય –દ્વિતીયા લોહિતા તિલકાલકજન્મભૂઃ જ્ઞેયા ॥

બીજી ચામડી 'લોહિતા' નામની છે અને તેને તિલકાલક રોગનું ઉત્પત્તિસ્થાન જાણવી. ૨૭૬

ટીકા–દ્વિતીયા ષોડશયવભાગપ્રમાણા તિલકાલક-ન્યચ્છવ્યઙ્ગાધિષ્ઠાના । બીજી ચામડીનું માપ જવના સોળમા ભાગ જેટલું છે અને તે તિલકાલક, ન્યચ્છ તથા વ્યંગ નામના રોગોનું સ્થાન છે. ૨૭૬

તૃતીયા તુ ભવેચ્છ્વેતા સ્થાનં ચર્મદલસ્ય સા ।

અન્વય –તૃતીયા તુ શ્વેતા ભવેત્, સા ચર્મદલસ્ય સ્થાનમ્ (અસ્તિ) ॥

ત્રીજી ચામડી 'શ્વેતા' નામની છે અને તે ચર્મદલ નામના રોગનું સ્થાન છે.

ટીકા–સા દ્વાદશયવભાગપ્રમાણા ચર્મદલાજગલ્લી-મશકાધિષ્ઠાના । આ ત્રીજી ચામડીનું માપ જવના બારમા ભાગ જેટલું છે અને તે ચર્મદલ-રોગ, અજગલ્લી તથા મસાનું સ્થાન છે.

તામ્રા ચતુર્થી વિજ્ઞેયા કિલાસશ્વિત્રભૂમિકા ॥૨૭૭॥

અન્વય–ચતુર્થી તામ્રા કિલાસશ્વિત્રભૂમિકા વિજ્ઞેયા ॥

ચોથી ચામડી 'તામ્રા' નામની જાણવી અને એ ચામડી કિલાસ અને શ્વિત્ર નામના રોગનું સ્થાન છે. ૨૭૭

ટીકા–ચતુર્થી અષ્ટયવભાગપ્રમાણા । ચોથી ચામડી જવના આઠ ભાગ જેટલા માપની છે. ૨૭૭

પઞ્ચમી વેદિની ખ્યાતા પઞ્ચમાંશયવાન્વિતા ।

વિસર્પકુષ્ઠાધિષ્ઠાના જ્ઞેયા ષષ્ઠી તુ રોહિણી ॥

વ્રીહિમાત્રપ્રમાણા સા ગ્રન્થ્યપચ્યાપચીસ્થિતિઃ ।

અન્વય–પઞ્ચમી ત્વક્ વેદિની પઞ્ચમાંશયવાન્વિતા વિસર્પકુષ્ઠાધિષ્ઠાના જ્ઞેયા । ષષ્ઠી તુ રોહિણી, સા વ્રીહિ-માત્રપ્રમાણા ગ્રન્થ્યપચ્યાપચીસ્થિતિઃ ॥

પાંચમી ચામડી 'વેદિની' નામની છે અને તેનું પ્રમાણ જવના પાંચ ભાગ જેવડું છે. એ ચામડી વિસર્પ (રતવા) નામના રોગનું સ્થાન છે. છઠ્ઠી ચામડી રોહિણી નામની છે અને તેનું પ્રમાણ જવ જેવડું છે. એ ચામડી ગાંઠ, અપચી, કંઠમાળ, મોટી અપચી અને શ્લીપદ (નામના શ્લીપદાધિકારમાં કહે-વાશે, તે રોગ)નું સ્થાન છે. ૨૭૮

ટીકા–સા રોહિણી ગ્રન્થ્યપચ્યર્બુદશ્લીપદગલગણ્ડા-ધિષ્ઠાના । તે રોહિણી ચામડી ગાંઠ, અપચી, કંઠમાળ, અર્બુદ તથા શ્લીપદ નામના રોગોનું સ્થાન છે. ૨૭૮

સ્થૂલા ત્વક્ સપ્તમી ખ્યાતા વિદ્રધ્યાદેઃ સ્થિતિશ્ચ સા ॥

અન્વય –સપ્તમી ત્વક્ સ્થૂલા ખ્યાતા, સા ચ વિદ્રધ્યાદેઃ સ્થિતિ ॥

સાતમી (માંસધરા નામની) ચામડી જાડી છે, અને (તેનું પ્રમાણ બે જવ જેવડું છે.) એ ચામડી વિદ્રધિ (એક જાતનું ગૂમડું) આદિનું સ્થાન છે. ૨૭૯

ટીકા–સા વ્રીહિદ્વયપ્રમાણા । તત્ર સુશ્રુતે 'સપ્તમી સ્થૂલા વ્રીહિદ્વિપ્રમાણે'તિ । એતાનિ ત્વચઃ પ્રમાણાનિ યવસ્ય વિંશતિ-તમભાગેનોપલક્ષિતપ્રમાણાનિ । તદેતત્પ્રમાણં તુ માંસોપચિતેષ્ववकाशेषु न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु । यत उक्तम्–'कुशधारोपमे' इत्यादि । આ સાતમી ચામડી બે જવ જેટલા માપની છે; આ ઉપરથી જ શાર્ઙ્ગધરે કહ્યું છે, કે જાડી ચામડી બે જવ જેવડી છે.

પરંતુ ચામડીઓના પ્રમાણને અંગે કહેલા વીસમા ભાગથી માંડી બે જવ જેવડું પ્રમાણ થાય છે; બે જવનું પ્રમાણ અંગુલના અષ્ટમાંશ જેવડું થાય છે. ચામડીઓનું આ પ્રમાણ માંસથી ભરેલા જાડા ભાગોમાં સમજવું, પણ લલાટ કે આંગળીઓ વગેરે પાતળા ભાગોમાં સમજવું નહિ; કારણ કે બીજા ગ્રંથમાં કહ્યું છે, કે 'ચેરને વીંધવું હોય, તો અંગૂઠા (ના મધ્યભાગ) જેટલું જ ઊંડું વીંધવું.' ૨૭૯

રૂંવાડાં અને રૂંવાડાંના ખાડા

મસ્તકે મિતાનિ રોમાણિ સાર્ધકોટિત્રયં મતાનિ હિ ।

સન્તિ યાવન્તિ રોમાણિ તાવન્તો રોમકૂપકાઃ ॥૨૮૦॥

અન્વય–શ્મશ્રુ. ચ મિતાનિ રોમાણિ¹ સાર્ધકોટિત્રયં હિ સન્તિ । યાવન્તિ રોમાણિ સન્તિ તાવન્તઃ રોમકૂપકાઃ ॥

રૂંવાડાંઓના જ મૂળરૂપ રૂંવાડાં અસંખ્યાત

1. રોહન્તિ ત્વચ, રાજન્તિ વપુ પુષ્ણન્તિ સર્વે, શરીરે વા વિશેષરૂપે–ઇતિ રોમાણિ–રોમો ચામડી પર ઊગે, રક્ષણ કરતાં અશાન્ત કરે અથવા પૂરા વધતાં કાયમ છે–તે રોમન–રૂંવાડાં.

છે; જેટલાં રૂંવાડાં, છે તેટલા જ તેઓના (રહેવાના) ખાડા છે. ૨૮૦

અંગો અને ઉપાંગો શાથી બને છે?

अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते ।
सन्निवेशश्च गात्राणां नात्रास्ते कारणान्तरम् ॥२८१

અન્વય:–अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः गात्राणां च सन्निवेशः स्वभावात् एव जायते, अत्र कारणान्तरं न आस्ते ॥

અંગો અને ઉપાંગોનું બનવું તથા ગાત્રોની રચના ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ થાય છે, એમાં બીજું કશું કારણ નથી. ૨૮૧

ટીકા–निर्वृत्तिः–सिद्धिः । स्वभावात् ईश्वरात् । संनिवेशो रचनाविशेषः । શ્લોકમાંના 'निर्वृत्ति' પદનો અર્થ સિદ્ધિ છે, 'स्वभावात्' એટલે ઈશ્વરથી અને 'संनिवेश' એટલે જુદી જુદી રચના. ૨૮૧

अंगप्रत्यंगनिर्वृत्तौ ये भवन्त्यगुणा गुणाः ।
ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्माधर्मनिमित्तजाः ॥२८२॥
दन्तानां पतने जन्म पुनः पाते त्वसंभवः ।
तलेष्वनुद्भवो लोम्नामेतत्सर्वं स्वभावतः ॥२८३॥

અન્વય: अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तौ ये गुणाः अगुणाः भवन्ति, ते ते गर्भस्य धर्माधर्मनिमित्तजाः विज्ञेयाः । दन्तानां पतनं पुनः जन्म पाते तु असंभवः, तलेषु लोम्नाम् अनुद्भवः एतत् सर्वं स्वभावतः (भवति) ॥

ગર્ભનાં અંગો તથા ઉપાંગો બનવામાં જે કાંઈ ગુણ કે દોષ થાય છે, તે ગર્ભમાં આવેલ જીવના ધર્મ–અધર્મરૂપી પ્રારબ્ધના કારણે થાય છે, એમ સમજવું. પહેલી વારના દાંત પડી જઈ બીજી વાર આવે છે અને બીજી વારના પડી જતાં પાછા ઊગતા નથી; હાથ-પગનાં તળાંઓમાં રૂંવાડાં ઊગતાં નથી; આ બધું ઈશ્વરની ઇચ્છારૂપ સ્વભાવથીજ થાય છે.

ગર્ભમાં દર મહિને શું શું થાય છે?

गर्भाशये निपतितं यादृक् शुक्रं तथार्तवम् ।
तादृगेव द्रवीभूतं प्रथमे मासि तिष्ठति ॥२८४॥

અન્વય:–शुक्रं तथा आर्तवं गर्भाशये यादृक् निपतितं (भवेत्) तादृग् एव द्रवीभूतं प्रथमे मासि तिष्ठति ॥

વીર્ય અને રજ ગર્ભાશયમાં જેવું પડ્યું હોય તેવું ને તેવું જ પ્રવાહીરૂપે પહેલા મહિનામાં રહે છે. ૨૮૪

मरुत्पित्तकफैस्तत्स्थैः पच्यमानो द्वितीयके ।
कललस्थमहाभूतसमुदायो घनो भवेत् ॥२८५॥

અન્વય:–तत्स्थैः मरुत्पित्तकफैः पच्यमानः कललस्थमहाभूतसमुदायः द्वितीयके (मासि) घनः भवेत् ॥

એ ગર્ભાશયમાં રહેલા વાત, પિત્ત અને કફથી પાકતાં વીર્ય અને રજમાં રહેલો પંચમહાભૂતોનો સમુદાય બીજા મહિનામાં ઘાટો થાય છે. ૨૮૫

ટીકા–अत्र मरुत्कफयोरपि पाकहेतुत्वं तयोरप्यूष्मणोऽधिकरणत्वात्, यत उक्तं चरके–'भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।' અહીં વાયુ તથા કફને પણ ગર્ભપાકના કારણ કહેલા છે; કારણ કે તેઓમાં પણ ગરમી રહેલી છે; જેથી ચરકમાં કહ્યું છે, કે પૃથ્વીની, જળની, તેજની, વાયુની તથા આકાશની–એમ પાંચેયની ગરમી છે.' ૨૮૫

तृतीये मासि शिरसो हस्तयोः पादयोस्तथा ।
पिण्डकाः पञ्च सिद्धयन्ति सूक्ष्मा अवयवास्तनोः ॥

અન્વય:–तृतीये मासि हस्तयोः पादयोः तथा शिरसः पञ्च पिण्डकाः तथा तनोः सूक्ष्माः अवयवाः सिद्धयन्ति ॥

ત્રીજા મહિનામાં બે હાથના બે, બે પગના બે અને એક એક માથાનો–એમ પાંચ પિંડ અને શરીરના સૂક્ષ્મ અવયવો તૈયાર થાય છે. ૨૮૬

सर्वाण्यङ्गान्युपाङ्गानि चतुर्थे स्युः स्फुटानि हि ।
हृदयव्यक्तभावेन व्यज्यते चेतनापि च ॥ २८७॥

અન્વય:–चतुर्थे (मासि) सर्वाणि अङ्गानि (च) उपाङ्गानि स्फुटानि हि (भवन्ति), हृदयव्यक्तभावेन च चेतना अपि व्यज्यते ॥

ચોથા મહિનામાં સઘળાં અંગો તથા ઉપાંગો ખરેખર સ્પષ્ટ થાય છે; તેમ જ હૃદયની સ્પષ્ટતા થવાથી ચેતના પણ (ચોથા મહિનામાં) સ્પષ્ટ થાય છે. ૨૮૭

तस्माच्चतुर्थे गर्भस्तु नानावस्तूनि वाञ्छति ।
ततो द्विहृदया यस्मान्नारी दौहृदिनी मता ॥२८८॥

અન્વય:–तस्मात् चतुर्थे (मासे) तु गर्भः नानावस्तूनि वाञ्छति । ततः यस्मात् नारी द्विहृदया (भवति तस्मात्) दौहृदिनी मता ॥

તેથી ચોથા મહિનામાં તો ગર્ભને અનેક વસ્તુઓની ઇચ્છા થાય છે; તે સમયે જે કારણે સ્ત્રી (એક પોતાનું અને બીજું ગર્ભનું એમ) બે હૃદયવાળી થાય છે, તેથી તે

ગર્ભિણી સ્ત્રી 'દૌહૃદિની'[1] મનાય છે ૨૮૮

ગર્ભિણીની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાનું કારણ

दौहृदावमानात् कुब्जं कुणिं खञ्जं च वामनम् ।
विकृताक्षमनक्षं वा पुत्रं नारी प्रसूयते ॥२८९॥

अन्वय—दौहृदावमानात् नारी कुब्जं कुणिं खञ्जं च वामनं विकृताक्षम् अनक्षं वा पुत्रं प्रसूयते ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીને જે ઇચ્છા થાય, તે તરફ બેપરવાઈ રાખવાથી તે સ્ત્રી પાંગળું, ઠૂંઠું, લંગડું, ઠીંગણું, આંધળું, કાણું કે ચૂંચું સંતાન જણે છે ૨૮૯

यथा स्त्री दौहृदं प्राप्य वीर्यवन्तं चिरायुषम् ।
पुत्रं प्रसूयते तस्मात्तस्यै वाञ्छितमर्पयेत् ॥२९०॥

अन्वय—यत् स्त्री दौहृदं प्राप्य वीर्यवन्तं चिरायुषं पुत्रं प्रसूयते, तस्मात् तस्यै वाञ्छितम् अर्पयेत् ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીને ખાવા, પીવા વગેરેની જે ઇચ્છા થાય, તે પાર પાડવાથી તે સ્ત્રી પરાક્રમી અને લાંબા આયુષવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે, માટે એ ગર્ભિણીને જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય, તે તેને આપવી જોઈએ

इन्द्रियार्थानसौ यान्यान्भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।
गर्भबाधाभयात्तांस्तान्भिषगाहृत्य दापयेत् ॥२९१॥

अन्वय—असौ गर्भिणी यान् यान् इन्द्रियार्थान् भोक्तुम् इच्छति, तान् तान् भिषक् गर्भबाधाभयात् आहृत्य दापयेत् ॥ २९१

એ ગર્ભિણી સ્ત્રી, જે જે ઇંદ્રિયોના વિષયો ને ભોગવવા ઇચ્છે, તેને તેને વૈદ્ય ગર્ભને હરકત થવાના ભયથી લાવી અપાવવા જોઈએ

ટીકા—भोक्तुम्—उपभोक्तुम् इच्छति—આ શ્લોકમાં 'भोक्तुम्' પદનો અર્થ—ઉપભોગ કરવા—ભોગવવા એવો થાય છે

सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत्तु गुणान्वितम् ।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥२९२॥

अन्वय—प्राप्तदौहृदा सा तु गुणान्वितं पुत्रं जनयेत् । अलब्धदौहृदा (तु सा) आत्मनि वा गर्भे भयं लभेत ॥

જેની ઇચ્છા પૂરી પાડી હોય તેવી એ સ્ત્રી તો ગુણવાન દીકરો જણે છે; પણ જેની ઇચ્છા પૂરી થઈ ન હોય એવી સ્ત્રી તો ગર્ભમાં અથવા પોતાના શરીરમાં હરકત પામે છે ૨૯૨

येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वावमानिता ।
प्रसूयते सुतं सार्ति तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये ॥२९३॥

अन्वय—येषु येषु इन्द्रियार्थेषु दौहृदे सा अवमानिता (भवेत्) तस्मिन् तस्मिन् तथेन्द्रिये आर्तिं सुतं प्रसूयते ॥

જે જે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં ગર્ભિણીને ઇચ્છા થવા તેના તરફ બેપરવાઈ કરી હોય, તો તે સ્ત્રી તે તે ઇંદ્રિયને લગતી પીડાવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે ૨૯૩

ટીકા—सार्तिम् । મૂળ શ્લોકમાંના 'सार्तिम्' પદનો અર્થ—વ્યથા કે પીડાવાળા એવો થાય છે

ગર્ભિણીની ઉત્તમ ઇચ્છાઓના ઉત્તમ ફળ

दौहृदविशेषफलम् ॥ ગર્ભવાળી સ્ત્રીને જુદા જુદા પદાર્થોની ઇચ્છા થવાથી જુદાં જુદાં ફળ થાય છે તે આ રીતે છે:

राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः ।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते ॥२९४॥

अन्वय—यस्याः स्त्रियाः राजसन्दर्शने दौहृदं जायते, सा अर्थवन्तं महाभागं कुमारं प्रसूयते ॥

જે સ્ત્રીને રાજાનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી ધનવાન અને મહાભાગ્યવાન પુત્રને જણે છે ૨૯૪

दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात् ।
अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ॥२९५॥

अन्वय—दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात् सा अलङ्कारैषिणं ललितं पुत्रं प्रसूयते ॥

જે સ્ત્રીને ઉત્તમ વસ્ત્ર, રેશમી વસ્ત્ર અને ઘરેણાં વગેરેની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી ઘરેણાંની ઇચ્છાવાળો રૂપાળો દીકરો જણે છે.

आश्रमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते ।
देवताप्रतिमायां तु प्रसूते पार्षदोपमम् ॥२९६॥

अन्वय—आश्रमे (दौहृदात्) संयतात्मानं धर्मशीलं (पुत्रं) प्रसूयते । देवताप्रतिमायां (दौहृदात्) तु पार्षदोपमं प्रसूते ॥

---

[1] दौ हृदये यस्याः सा गर्भावस्थायां नास्ति सा द्विहृदया तस्या भावः कर्म वा दौहृदम् पुंसवितव्यम् अस्ति तद् दौहृदम् अस्ति यस्याः इति दौहृदिनी—જે સગર્ભા સ્ત્રીને ચોથે મહિને એક ગર્ભનું તથા બીજું પોતાનું એમ બે હૃદય હોય છે તે વખતે એ સ્ત્રીને જે જે ભાવો કે ઇચ્છાઓ થાય છે, તે 'દોહદ' કહેવાય છે અને તેના સંબંધથી તે સગર્ભા સ્ત્રી તે વેળા 'દોહદિની' કહેવાય છે.

જે સ્ત્રીને તપસ્વીઓના આશ્રમમાં જવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી જિતેંદ્રિય અને ધર્માત્મા દીકરો જણે છે; તેમ જ જે સ્ત્રીને દેવતાની મૂર્તિનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી સદાશિવના પાર્ષદ જેવો દીકરો જણે છે.

ટીકા–आश्रमे–तपस्विनामाश्रमे दौहृदात्, पार्षदोपमं प्रमथोपमम्। આશ્રમ એટલે તપસ્વીઓના આશ્રમ વિષે દોહદ થવાથી; પાર્ષદ જેવો–પ્રમથ શિવગણ જેવો.

હલકી ઇચ્છાનું હલકું ફળ

दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते ।
रक्ताक्षं लोमशं शूरं महिषामिषदौहृदात् ॥२९७॥

અન્વય.–व्यालजातीनां दर्शने (दौहृदात्) हिंसाशीलं प्रसूयते । महिषामिषदौहृदात् रक्ताक्षं लोमशं शूरं (पुत्रं) प्रसूयते ॥

જે સ્ત્રીને સર્પની જાતિઓ જોવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી હિંસા કરવાના સ્વભાવવાળો દીકરો જણે છે; તેમજ પાડાનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તો રાતાં નેત્રવાળો, ઘણાં રૂંવાડાંવાળો અને વીર પુત્ર જણે છે.

वाराहमांसे स्वप्नालुं शूरं संजनयेत्सुतम् ।
मृगमांसे तु तच्छायं विक्रान्तं वनचारिणम् ॥२९८

અન્વય:–वाराहमांसे (दौहृदात्) स्वप्नालुं शूरं (पुत्रं) संजनयेत् । मृगमांसे तु तच्छायं विक्रान्तं वनचारिणम् (जनयेत्) ॥

સૂવરનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તો ઊંઘવાના સ્વભાવવાળા અને શૂરા પુત્રને જણે છે; હરણનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તો હરણ જેવી કાંતિવાળો, પરાક્રમી અને વનમાં ફરનારો દીકરો જણે છે. ૨૯૮

अतोऽनुक्तेषु या नारी दौहृदं विदधाति हि ।
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति ॥२९९॥

અન્વય:–या नारी अतः अनुक्तेषु दौहृदं विदधाति, सा शरीराचारशीलैः समानं हि जनयिष्यति ॥

જે સ્ત્રીને અહીં કહ્યા સિવાયની કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી શરીર, આચાર અને સ્વભાવથી ઇચ્છેલી વસ્તુના જેવો જ દીકરો જણે છે. ૨૯૯

પાંચથી આઠ મહિનાઓમાં શું ?

पञ्चमे मानसं षष्ठे बुद्धिश्चातिप्रबुध्यते ।
सर्वाण्यङ्गान्युपाङ्गानि भृशं व्यक्तानि सप्तमे ॥३००

અન્વય:–पञ्चमे (मासि) मानसं, षष्ठे च बुद्धिः अतिप्रबुध्यते । सप्तमे सर्वाणि अङ्गानि उपाङ्गानि भृशं व्यक्तानि (भवन्ति) ॥

પાંચમે મહિને મન અને છઠ્ઠે મહિને બુદ્ધિ અત્યંત જાગ્રત થાય છે; સાતમે મહિને સઘળાં અંગો અને ઉપાંગો સારી પેઠે સ્પષ્ટ થાય છે. ૩૦૦

ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ।
तेन तौ म्लानमुदितौ स्यातां जातो न जीवति ॥३०१

અન્વય:–अष्टमे ओजः संचरति, तेन तौ मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् म्लानमुदितौ स्याताम्, जातः न जीवति ॥

આઠમા મહિનામાં ઓજનો સંચાર થાય છે, તેથી (અનુક્રમે જીવ જરાવારમાં દીકરામાં પેસે છે અને જરાવારમાં માતામાં પેસે છે; તેથી) મા અને દીકરો વારંવાર ખેદ અને હર્ષ પામ્યા કરે છે; તેમ જ એ આઠમા મહિને જન્મેલું બાળક (ઓજ ન હોય તો) જીવતું નથી. ૩૦૧

न जीवत्यष्टमे जातस्तत्रौजो न स्थिरं यतः ।
तथा नैर्ऋत्यभागत्वाद्दापयेत्तद्बलिं ततः ॥ ३०२॥

અન્વય:–अष्टमे जातः न जीवति, यतः तत्र ओजः स्थिरं न (भवति) तथा नैर्ऋत्यभागत्वात् ततः बलिं दापयेत ॥

આઠમા મહિનામાં જન્મેલું જીવતું નથી, તેનું કારણ આ છે, કે તે મહિનામાં ઓજ સ્થિર હોતું નથી; આઠમે મહિને બાળકના શરીર પર નૈર્ઋત્ય નામના દેવનો ભાગ લાગે છે; તેથી તે દેવને બલિદાન આપવું જોઈએ. ૩૦૨

ટીકા–नैर्ऋत्याय भागश्च बालेषु रुद्रेण दत्तः ॥ यत उक्तं कुमारतन्त्रे–'अष्टमे मासि नैर्ऋत्याय मांसौदनं बलिं दापयेदि'ति॥ બાળકોનાં શરીરોમાં રુદ્રદેવે નૈર્ઋત્યનો ભાગ આપ્યો છે; જેથી કુમારતંત્રમાં કહ્યું છે, કે 'આઠમે મહિને નૈર્ઋત્યને માંસ મિશ્ર ભાતનું બલિદાન અપાવવું.' ૩૦૨

બાળકનો જન્મસમય

नवमे दशमे मासि नारी बालं प्रसूयते ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥३०३॥

અન્વય:–नवमे दशमे एकादशे वा द्वादशे मासि नारी बालं प्रसूयते, विकारतः ततः वा अन्यत्र (प्रसूयते) ॥

નવમે, દશમે, અગિયારમે કે બારમે મહિને પણ સ્ત્રી જન્મે છે; કોઈ વિકાર હોય તો એથી બીજા (વધારે) સમયે પણ જન્મે છે.

ગર્ભમાં કયું અંગ પ્રથમ થાય છે?

शिरो भवति आद्यस्य पूर्वमित्याह शौनकः ।
शिरस्येवोपजायन्ते प्रधानानीन्द्रियाणि यत् ॥३०४॥

अन्वय—आद्यस्य च शिरः पूर्वं भवति, इति शौनक आह, यत् शिरसि एव प्रधानानि इन्द्रियाणि उपजायन्ते ॥

'શરીરનું માથું પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે,' એમ શૌનક કહે છે; કારણ કે માથામાં જ મુખ્ય ઇંદ્રિયો થાય છે ૩૦૪

हृदयं जायते पूर्वं कृतवीर्यऽब्रवन्मुनिः ।
बुद्धेश्च मनसश्चापि यतस्तत् स्थानमीरितम् ॥३०५॥

अन्वय—पूर्वं हृदयं जायते (इति) कृतवीर्यं मुनिः अब्रवत्, यत बुद्धेः च मनसः च अपि तत् स्थानम् ईरितम् ॥

'પ્રથમ હૃદય ઉત્પન્ન થાય છે,' એમ કૃતવીર્ય મુનિએ કહ્યું છે; કારણ કે મનનું અને ઇંદ્રિયોનું સ્થાન હૃદય કહેવાય છે. ૩૦૫

पाराशर्य इति प्राह पूर्वं नाभिसमुद्भवः ।
प्राणो यत्र स्थितो देहं वर्धयत्यूष्मसंयुतः ॥३०६॥

अन्वय—पूर्वं नाभिसमुद्भवः इति पाराशर्यः प्राह, यत्र स्थितः प्राणः ऊष्मसंयुतः (सन्) देहं वर्धयति ॥

'પ્રથમ નાભિ ઉત્પન્ન થાય છે,' એમ પારાશર્ય મુનિ કહે છે; કારણ કે ત્યાં—નાભિમાં રહી પ્રાણ, ગરમીની સહાયતાથી દેહને વધારે છે. ૩૦૬

पाणिपादं भवेत् पूर्वं मार्कण्डेयमुनेर्मतम् ।
चेष्टिका सकलाश्चेष्टाः पाणिपादात्मका यतः ॥३०७॥

अन्वय—पूर्वं पाणिपादं भवेत् (इति) मार्कण्डेय-मुनेः मतम् (अस्ति), यतः चेष्टिकाः सकलाः चेष्टाः पाणि-पादात्मकाः (सन्ति) ॥

પહેલાં હાથપગ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો માર્કંડેય મુનિનો મત છે; કારણ કે પ્રાણીની સઘળી ચેષ્ટાઓ હાથપગના આશ્રયવાળી જ હોય છે (માટે હાથ અને પગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે.) ૩૦૭

प्रथमं जायते कोष्ठं ततः सर्वाङ्गसम्भवः ।
पतत्तु कथयामास गौतमो मुनिपुङ्गवः ॥३०८॥

अन्वय—मुनिपुंगवः गौतमः तु एतत् कथयामास (यत्) प्रथमं कोष्ठं जायते, ततः सर्वाङ्गसंभवः ॥

મુનિઓમાં ઉત્તમ ગૌતમ મુનિ તો આમ કહી ગયા છે, કે 'પ્રથમ કોઠો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પછી સઘળાં અંગો ઉત્પન્ન થાય છે.' ૩૦૮

सर्वाण्यङ्गान्युपाङ्गानि युगपत्सम्भवन्ति हि ।
सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मतं धन्वन्तरेरिदम् ॥३०९॥

अन्वय—सर्वाणि अङ्गानि उपाङ्गानि युगपत् हि संभवन्ति, (किंतु) सूक्ष्मत्वात् न उपलभ्यन्ते, इदं धन्वन्तरेः मतम् (अस्ति) ॥

'સઘળાં અંગો અને ઉપાંગો એકીવખતે ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં સૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતાં નથી.' આવો ધન્વંતરિનો મત છે ૩૦૯

आम्रस्याम्रफले भवन्ति युगपन्मांसास्थि-मज्जादयो, लक्ष्यन्ते न पृथक्पृथक्तनुतया पुष्टास्त एव स्फुटाः । एवं गर्भसमुद्भवे त्ववयवाः सर्वे भवन्त्येकदा, लक्ष्याः सूक्ष्मतया न ते मम्ब्वा-मायान्ति वृद्धिं यदा ॥३१०॥

अन्वय—आम्रस्य आम्रफले युगपत् मांसास्थिमज्जादयः भवन्ति, (किंतु) तनुतया पृथक् पृथक् न लक्ष्यन्ते, ते एव पुष्टाः (सन्तः) स्फुटाः (भवन्ति), एवं गर्भ-समुद्भवे तु सर्वे अवयवाः एकदा भवन्ति, (किंतु) सूक्ष्मतया लक्ष्याः न (भवन्ति), ते यदि यदा (ते) अम्बुवाम् आयान्ति ॥

એમ આંબાના નાના ફળમાં એકીવખતે માંસ, હાડકાં, મજ્જા, છાલ, કેસરા, ગોટલી અને ગીરિયું વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં તે ઝીણાં ઝીણાં હોવાથી જુદાં જુદાં દેખાતાં નથી, પરંતુ જ્યારે પુષ્ટ થાય છે, ત્યારે સ્પષ્ટ દેખાય છે; તેમ ગર્ભમાં સઘળા અવયવો એકીવખતે ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં ઝીણા હોવાથી દેખાતા નથી, પરંતુ જ્યારે મોટા થાય છે, ત્યારે સ્પષ્ટ પ્રકટ થાય છે.

ટીકા—મજ્જાદય—મજ્જાદિષુ આદિશબ્દાત્ કેસરાદયઃ ગૃહ્યન્તે। 'મજ્જાદિ' એમાં રહેલા આદિ શબ્દથી ત્વચા, કેસરા, મજ્જા, છાલના રેસા અને ગીરીઓ લેવાય છે ૩૧૦

ગર્ભમાં માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થતા અવયવો

केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः शिरास्तथा ।
धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि ॥३११॥

अन्वयः–केशाः श्मश्रु च लोमानि नखाः दन्ताः तथा शिराः धमन्यः स्नायवः शुक्रम्–एतानि पितृजानि हि ॥

કેશ, દાઢીમૂછ, રૂંવાડાં, નખ, દાંત, શિરાઓ, ધમનીઓ, સ્નાયુઓ અને વીર્ય, આટલાં પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૧૧

मांसासृङ्मज्जमेदांसि यकृत्प्लीहान्त्रनाभयः ।
हृदयं च गुदं चापि भवन्त्येतानि मातृतः ॥३१२॥

अन्वयः–मांसासृङ्मज्जामेदांसि यकृत्प्लीहान्त्रनाभयः च हृदयं च गुदम् अपि–एतानि मातृतः भवन्ति ॥

માંસ, લોહી, મજ્જા, મેદ, જમણા પડખાની ગાંઠ, બરોળ, આંતરડાં, નાભિ, હૃદય અને ગુદા–આટલાં માતાથી થાય છે. ૩૧૨

રસથી શું ઊપજે છે?

शरीरोपचयो वर्णो बलं देहस्थितिस्तथा ।
रसादेतानि जायन्ते भिषजो मुनयो जगुः ॥३१३॥

अन्वयः–शरीरोपचयः वर्णः तथा बलं देहस्थितिः–एतानि रसात् जायन्ते (इति) भिषजः मुनयः जगुः ॥

શરીરનું વધવું, વર્ણ, બળ અને દેહની સ્થિતિ, આટલાં રસથી થાય છે, એમ વૈદ્યમુનિઓએ કહેલું છે. ૩૧૩

આત્માથી શું ઊપજે છે?

ज्ञानं विज्ञानमायुश्च सुखदुःखादिकं तथा ।
इन्द्रियाणि च सर्वाणि भवन्त्येतानि चात्मनः ॥३१४

अन्वयः–ज्ञानं विज्ञानम् च आयुः तथा सुखदुःखादिकं च सर्वाणि इन्द्रियाणि–एतानि आत्मनः भवन्ति ॥

જ્ઞાન, અપરોક્ષ અનુભવ, આયુષ, સુખ, દુઃખ, (અનેક યોનિઓમાં જન્મ થવો આદિ) તથા બધી ઇંદ્રિયો, આ બધાં આત્માથી થાય છે. ૩૧૪

टीका–सुखदुःखादिकमित्यादिशब्देन नानायोनिजन्मादिकमुच्यते । आत्मनः-आत्मसन्निकर्षात् नत्वात्मनो जायन्ते, आत्मनो निर्विकारत्वात्प्रकृतिभावानुपपत्तेः । અહીં શ્લોકમાં 'सुखदुःखादिकं' એ પદમાં આદિ શબ્દ હોવાથી અનેક યોનિઓમાં જન્મ વગેરે કહેવાય છે; વળી અહીં જોકે જ્ઞાન આદિ અને સઘળી ઇંદ્રિયો, એ આત્માથી થાય છે, એમ કહ્યું છે, પણ આ નિર્વિકાર આત્મામાંથી કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થવી ઘટતી નથી; માટે આત્માથી એટલે આત્માના સમીપપણાથી એ થાય છે, એમ સમજવું. ૩૧૪

ગર્ભને જિવાડે છે કોણ?

अग्नीषोमौ मही वायुर्नभः सत्त्वं रजस्तमः ।
पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मा गर्भं संजीवयन्ति हि ॥३१५

अन्वयः–अग्नीषोमौ मही वायुः नभः सत्त्वं रजः तमः पञ्च इन्द्रियाणि भूतात्मा (एतानि) हि गर्भं संजीवयन्ति ॥

અગ્નિ, ચંદ્ર, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, સત્ત્વ, રજસ તથા તમસ, પાંચ ઇંદ્રિયો અને પ્રારબ્ધકર્મ આટલાં જ ગર્ભને જિવાડે છે.

टीका–अग्निरत्र पाचकभ्राजकालोचकरञ्जकसाधकानां तथा पाञ्चभौतिकानां तथा सप्तधातुगतानामग्नीनां शक्तिरूपतयावस्थितो वाचोऽधिदेवत्वं प्राप्तो बोद्धव्यः, स च पाचकादिकर्मणा जीवयति । सोमश्च पञ्चात्मककफश्लेष्मरसशुक्रादीनां तोयात्मकानां भावानां रसनेन्द्रियस्य च शक्तिरूपतयाऽवस्थितो मनसश्चाधिदेवत्वं प्राप्तो बोद्धव्यः । स च सौम्यधातोरोजःप्रभृतेः पोषणेन पवनपावकसंशुष्कभागस्यार्द्रताविधानेन जीवयतीति शेषः । मही च जलेन क्लिन्नस्यापि कठिनताविधानेन । वायुर्दोषधातुमलाङ्गोपाङ्गादीनां संचारणेनोच्छ्वासनिःश्वासाभ्यां च । नभः–अनिलानलविदारितस्रोतसामूर्ध्वाधस्तिर्यगवकाशदानेन । सत्त्वं रजस्तमश्च मनोरूपतया परिणतं जीवात्मनो जीवने शरीरान्तरग्रहणे मोक्षणे च हेतुरिति तदपि जीवयति । पञ्चेन्द्रियाणि–श्रोत्रत्वङ्नेत्रजिह्वाघ्राणानि शब्दादिग्रहणकर्मणा । भूतात्मा–कर्मपुरुषः स चाशेषस्यैव राशेश्चैतन्यहेतुर्जीवयतीति ॥ અહીં અગ્નિ એટલે પાચક, ભ્રાજક, આલોચક, રંજક અને સાધક એ પાંચ[1] પ્રકારનાં પિત્તોની તથા પંચમહાભૂતમાં રહેલી ગરમીઓની તથા સાત ધાતુઓમાં રહેલા અગ્નિઓની શક્તિરૂપે રહેલો તેમ જ વાણીના દેવતાપણાને પામેલો સમજવો; તે પાચન કરાવનારનું કામ કરી જિવાડે છે.

તેમજ ચંદ્ર એટલે પાંચ[2] પ્રકારના કફ, રસ અને વીર્ય આદિ જળરૂપ પદાર્થોની અને રસના (જીભ) ઇંદ્રિયની શક્તિરૂપે રહેલો ચંદ્ર, કે જે મનના દેવતાપણાને પામેલો છે, તે સમજવો; તે ઓજ આદિ સૌમ્ય ધાતુઓના પોષણથી અને પવન તથા અગ્નિથી સુકાયેલા ભાગને ભીનો કરવારૂપ કામ કરવાથી ગર્ભને જિવાડે છે. પૃથ્વી તે જળ વડે ભીના

૧. પાંચ પ્રકારનાં પિત્ત વિષે આ પુસ્તકમાં પ્રથમ જણાવેલું છે.

૨. પાંચ પ્રકારના કફ વિષે પણ આ પુસ્તકમાં પ્રથમ જણાવેલું છે.

થયેલા ગર્ભને કલ્યુ સ્વરૂપે કામ કરી ગર્ભને જિવાડે છે વાયુ તે રસ, ધાતુ, મળ, અંગ અને ઉપાંગોને સારી રીતે ચલન આપવારૂપ કામ કરીને તેમજ ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસનો માર્ગ આપી ગર્ભને જિવાડે છે

આકાશ તે વાયુ તથા અગ્નિએ વિદારેલા સ્રોતોને ઉપર નીચે તથા આડીઅવળી જગા આપીને ગર્ભને જિવાડે છે

સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો મન રૂપે પરિણામ પામેલા હોવાથી જીવને ઉત્પન્ન બીજું શરીર લેવામાં અને મુક્તિ આપવામાં પણ કારણરૂપ છે તેથી તેઓ પણ જિવાડે છે

શ્રોત્ર, ત્વચા નેત્ર, જીભ અને પ્રાણ એ પાંચ ઇન્દ્રિયો અનુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનું ગ્રહણ કરવારૂપ કામ કરી જિવાડે છે ભૂતાત્મા-એનુંએ પ્રારબ્ધ કર્મ ત સઘળા દેહમાં ચૈતન્ય રહેવાના કારણરૂપ છે માટે તે પણ ગર્ભને જિવાડે છ ૩૧૫

ગર્ભને જીવવાનો બીજો ઉપાય કયો?

ગર્ભસ્ય નાભિનાડ્યા તુ નાડી રસવહા સ્ત્રિયાઃ।
સંલગ્ના તેન ગર્ભસ્ય વૃદ્ધિર્ભવતિ નિત્યશઃ ॥૩૧૬॥

અન્વય -સ્ત્રિયાઃ રસવહા નાડી ગર્ભસ્ય નાભિનાડ્યા તુ સંલગ્ના (ભવતિ) તેન ગર્ભસ્ય નિત્યશઃ વૃદ્ધિઃ ભવતિ॥

સ્ત્રીની રસને વહેનારી નાડી, ગર્ભની નાભિની નાડી(નાળવા)ની સાથે લાગેલી હોય છે, તેથી ગર્ભની નિરંતર વૃદ્ધિ થાય છે

નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસસંક્ષોભસ્વપ્નાન્ગર્ભોઽધિગચ્છતિ।
માતુર્નિઃશ્વસિતોચ્છ્વાસસંક્ષોભસ્વપ્નસંભવાન્ ॥

અન્વય -સ (ગર્ભ) માતુઃ નિઃશ્વસિતોચ્છ્વાસસંક્ષોભસ્વપ્નસંભવાન્ નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસસંક્ષોભસ્વપ્નાન્ અધિગચ્છતિ॥

તે ગર્ભ (પોતાની) માતાના નિશ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ, હલનચલન તથા સ્વપ્નથી (પોતાને) થતા નિશ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ, હલનચલન તથા સ્વપ્નાના બનાવોને મેળવે છે-અર્થાત્ માતા નિશ્વાસ વગેરે જે જે ક્રિયાઓ કરે છે, તે તે ક્રિયાઓ ગર્ભ પણ કરે છે. ૩૧૭

ટીકા-સંક્ષોભ ચલનમ્। માતા નિશ્વાસાદિકા ચેષ્ટા કરોતિ તાદૃશા ગર્ભોઽપિ કરોતીત્યર્થઃ। સંક્ષોભ એટલે હાલવું ચાલવું માતા નિશ્વાસ વગેરે જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તે તે ગર્ભ પણ કરે છે ૩૧૭

ગર્ભનું શરીર કયા કારણે વધે છે?

ગર્ભસ્ય નાભિમધ્યે તુ જ્યોતિઃસ્થાનં ધ્રુવં સ્મૃતમ્।
તદાધ્માતિ વાયુશ્ચ દેહસ્તેનાસ્ય વર્ધતે ॥૩૧૮॥
ઊષ્મણા સહિતશ્ચાપિ દારયત્યસ્ય મારુતઃ।
ઊર્ધ્વં તિર્યગધસ્તાચ્ચ સ્રોતાંસિ તુ યથા તથા ॥૩૧૯॥

અન્વય-ગર્ભસ્ય નાભિમધ્યે તુ ધ્રુવં જ્યોતિઃસ્થાનં સ્મૃતમ્, તત્ વાતઃ આધ્માતિ તેન અસ્ય દેહ વર્ધતે। અપિ ચ ઊષ્મણા સહિતઃ મારુતઃ અસ્ય ઊર્ધ્વં તિર્યક્ ચ અધસ્તાત્ સ્રોતાંસિ, યથા (યથા) દારયતિ તથા (તથા અસ્ય દેહ વર્ધતે)॥

ગર્ભની નાભિના મધ્યમાં જોત, અગ્નિનું તેજનું સ્થાન છે, તે સ્થાનને વાયુ ધમાવથી ધમે છે, તેથી ગર્ભનો દેહ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ જ ગરમીની સહાયતાવાળો વાયુ એ ગર્ભના ઉપરના, નીચેના અને આડા સ્રોતોને (મળમૂત્ર આદિ વહાવવાના માર્ગોને) જેમ જેમ વિસ્તારતો જાય છે, તેમ તેમ એ ગર્ભનો દેહ વધતો જાય છે ૩૧૮,૩૧૯

ટીકા-યથા દારયતિ-વિસ્તારયતિ તથા ચાસ્ય વર્ધતે ઇતિ પૂર્વેણાન્વય-જેમ જેમ વાયુ, ધ્રુવ-જ્યોતિઃસ્થાનને વિસ્તારે છે તેમ તેમ પ્રાણીનો દેહ વધે છે, એમ ને સ્થાનનો સંબંધ સાથે છે ૩૧૮ ૩૧૯

રૂંવાડાના ખાડા અને દૃષ્ટિ ન વધવાનું કારણ

દૃષ્ટિશ્ચ રોમકૂપાશ્ચ ન વર્ધન્તે કદાચન।
ધ્રુવાણ્યેતાનિ મર્ત્યાનામિતિ ધન્વન્તરેર્મતમ્ ॥૩૨૦॥

અન્વય-મર્ત્યાનાં દૃષ્ટિઃ ચ રોમકૂપાઃ ચ કદાચન ન વર્ધન્તે એતાનિ ધ્રુવાણિ (સન્તિ) ઇતિ ધન્વન્તરેઃ મતમ્ (અસ્તિ)॥

'મનુષ્યોના રૂંવાડાંના ખાડા અને દૃષ્ટિ જેવાં પ્રથમ હોય છે, તેવાંને તેવાં જ રહે છે, પણ કદી વધતાં નથી,' એવો ધન્વંતરિનો મત છે, કારણકે એ ધ્રુવ છે-એક જ સ્થિતિમાં કાયમ રહેનારાં છે ૩૨૦

નખ અને વાળ તો કાયમ વધે છે

શરીરે ક્ષીયમાણેઽપિ વર્ધેતે ત્વનિશં સદા।
સ્વભાવં પ્રકૃતિં કૃત્વા નખકેશાવિતિ સ્થિતિ ॥૩૨૧॥

અન્વય-શરીરે ક્ષીયમાણે અપિ સ્વભાવં પ્રકૃતિ કૃત્વા નખકેશૌ-સદા અનિશં વર્ધેતે ઇતિ સ્થિતિઃ॥

શરીર ક્ષીણ થયા કરે, છતાં સ્વભાવરૂપ

કારણને લીધે નખ અને વાળ એ બે તો કાયમ વધ્યા જ કરે છે, એવી મર્યાદા છે. ૩૨૧

ટીકા—प्रकृतिं कृत्वा कारणं कृत्वा । स्थितिः—मर्यादा । શ્લોકમાં 'प्रकृतिं कृत्वा' એટલે કારણને લીધે અને 'स्थिति' એ પદનો અર્થ મર્યાદા એવો છે.

ચેતનાવાળાં અને ચેતના વગરનાં અંગો

चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।
केशलोमनखाग्रान्तर्मलद्रव्यगुणैर्विना ॥ ३२२ ॥

અન્વય:—मनः च सेन्द्रियः देहः, केशलोमनखाग्रान्तर्मलद्रव्यगुणैः विना चेतनानाम् अधिष्ठानम् (अस्ति) ॥

મન અને ઇંદ્રિયો સહિત દેહ, ચેતનાનાં સ્થાનરૂપ છે, પણ તેમાં કેશ, રુવાડાં, નખના આગલા ભાગ, અંદરના મળરૂપ પદાર્થો અને અંદરના ગુણો ચેતનારહિત છે. ૩૨૨

ગર્ભ અપાનવાયુને તથા વિષ્ઠામૂત્રને કેમ છોડતો નથી?

वातात्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च ।
वातमूत्रपुरीषाणि गर्भस्थो न विमुञ्चति ॥३२३॥

અન્વય:—वातात्पत्वात् च वायोः च पक्वाशयस्य अयोगात् गर्भस्थः वातमूत्रपुरीषाणि न विमुञ्चति ॥

વાયુ અલ્પ હોવાથી અને વાયુનો તથા પકવાશયનો યોગ થોડો હોવાથી ગર્ભમાં રહેલો પ્રાણી અધોવાયુ—અપાનને મૂકતો નથી; તેમ જ વિષ્ઠા કે મૂત્ર પણ કરતો નથી. ૩૨૩

ટીકા—अयोगात्—ईषद्योगात्—એટલે થોડો સંબંધ હોવાથી.

ગર્ભ રોતો કેમ નથી?

जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ।
वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥३२४॥

અન્વય:—मुखे जरायुणा छन्ने (सति) च कण्ठे कफवेष्टिते (सति) च वायोः मार्गनिरोधात् गर्भस्थः न प्ररोदिति ॥

મોઢું ઓળથી ઢંકાયેલું હોવાથી, કંઠ કફથી ઘેરાયેલો હોવાથી અને વાયુના માર્ગ રોકાયેલા હોવાથી ગર્ભમાં રહેલો પ્રાણી રોતો નથી. ૩૨૪

સગર્ભા સ્ત્રીએ પાળવાના નિયમો

गुर्विणी प्रथमादह्नः प्रहृष्टा भूषिता शुचिः ।
भवेच्छुक्लाम्बरधरा गुरुविप्रार्चने रता ॥ ३२५ ॥

અન્વય:—गुर्विणी (सगर्भा स्त्री) प्रथमात् अह्नः प्रहृष्टा भूषिता शुचिः शुक्लाम्बरधरा गुरुविप्रार्चने रता भवेत् ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ પહેલા દિવસથી જ આનંદી, શણગારેલ તથા પવિત્ર રહેવું; તેમ જ વસ્ત્રો ધોળાં પહેરવાં, તથા ગુરુ અને બ્રાહ્મણોના પૂજનમાં તત્પર રહેવું. ૩૨૫

भोज्यं तु मधुरप्रायं स्निग्धं हृद्यं द्रवं लघु ।
संस्कृतं दीपनीयं तु नित्यमेवोपयोजयेत् ॥३२६॥

અન્વય.—मधुरप्रायं स्निग्धं हृद्यं द्रवं लघु संस्कृतं तु दीपनीयम् एव भोज्यं तु नित्यम् उपयोजयेत् ॥

ઘણું કરીને મધુર, સ્નિગ્ધ, હૃદયને ગમે એવા હલકા અને પ્રવાહી પદાર્થો જ જમવા; તેમ જ વઘાર આદિથી સંસ્કાર આપેલા અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે એવા જ પદાર્થોનો કાયમ ઉપયોગ કરવો. ૩૨૬

ગર્ભિણીએ નહિ કરવા જેવું

गुर्विणी न तु कुर्वीत व्यायाममपतर्पणम् ।
व्यवायं च न सेवेत न कुर्यादतितर्पणम् ॥३२७॥

અન્વય:—गुर्विणी व्यायामम् अपतर्पणं तु न कुर्वीत, अतितर्पणं न कुर्यात् च व्यवायं न सेवेत ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ પરિશ્રમ કરવો નહીં, જમતાં ભૂખ્યું રહેવું નહીં તેમ જ અત્યંત ધરાઈને ખાવું પણ નહીં; તેમ જ મૈથુન પણ કરાવવું નહીં. ૩૨૭

रात्रौ जागरणं शोकं यानस्यारोहणं तथा ।
रक्तमोक्षं वेगरोधं न कुर्यादुत्कटासनम् ॥३२८॥

અન્વય:—तथा रात्रौ जागरणं शोकं यानस्य आरोहणं रक्तमोक्षं वेगरोधम् उत्कटासनं न कुर्यात् ॥

રાતમાં જાગરણ કરવું નહીં, શોક કરવો નહીં, વાહન પર ચડવું નહીં, લોહી કાઢવું નહીં, વિષ્ઠા કે મૂત્ર આદિના વેગને રોકવો નહીં અને ઊંચે કે ઉભડક બેસવું નહીં.

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते ।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥

અન્વય:—गर्भिण्याः दोषाभिघातैः यः यः भागः प्रपीड्यते, सः सः भागः तस्य गर्भस्थस्य शिशोः प्रपीड्यते ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીના શરીરની અંદર દોષોનો આઘાત કે પ્રત્યાઘાત થવાથી તેનો જે જે ભાગ પીડાય છે, તે તે ભાગ તેના ગર્ભમાં રહેલા બાળકનો પણ પીડાય છે. ૩૨૯

मलिनां विरूपाकारां हीनाङ्गीं न स्पृशेत्स्त्रियम् ।
न जिघ्रेदपि दुर्गन्धं न पश्येच्चक्षुषोऽप्रियम् ॥३३०॥
वचांसि नापि शृणुयात्कर्णयोरप्रियाणि च ।
नाद्यं पर्युषितं शुष्कं भुञ्जीत क्लेदितं न च ॥३३१॥
चैत्यश्मशानवृक्षांश्च मायामाप्ययशस्करान् ।
बहिर्निष्क्रमणं कोपं शून्यागारं च वर्जयेत् ॥३३२॥
नोच्चैर्ब्रूयाच्च तत्कुर्याद्येन गर्भो विनश्यति ।
तैलाभ्यङ्गोद्वर्तनं च नात्यर्थं कारयेदपि ॥३३३॥
नायासस्तत्र कुर्यात्तु नात्युच्चं शयनासनम् ।
एतांस्तु नियमान्सर्वान्यत्नात्कुर्वीत गुर्विणी ॥३३४॥

अन्वय—(गुर्विणी) मलिनां विरूपाकारां हीनाङ्गीं स्त्रियं न स्पृशेत्। दुर्गन्धम् अपि न जिघ्रेत्, चक्षुषोः अप्रियं न पश्येत् ॥ कर्णयोः अप्रियाणि वचांसि अपि न शृणुयात्, च पर्युषितं शुष्कम् अन्नं च क्लेदितं न भुञ्जीत ॥ चैत्यश्मशानवृक्षान् च भयकरम् मायाम् अपि वर्जयेत्, च बहिर्निष्क्रमणं कोपं च शून्यागारं विवर्जयेत् ॥ उच्चैः न ब्रूयात्, येन गर्भः विनश्यति तत् न कुर्यात्, तैलाभ्यङ्गोद्वर्तनम् अपि अत्यर्थं न कारयेत् ॥ आयासं तत्र न कुर्यात्, अत्युच्चं शयनासनं न कुर्यात्। गुर्विणी एतान् सर्वान् तु नियमान् यत्नात् कुर्वीत ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ મલિન, ખરાબ આકાર વાળી કે ઓછા અંગવાળી કોઈ પણ સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવો નહીં; દુર્ગંધવાળા પદાર્થને સૂંઘવો નહીં, નેત્રને અપ્રિય લાગે એવા પદાર્થોને જોવા નહીં; કાનને અપ્રિય લાગે એવાં વચન પણ સાંભળવાં નહીં; વાસી, સુકાયેલું કે કોહેલું અન્ન જમવું નહીં; ધજા બાંધેલા ઝાડ, સ્મશાનના ઝાડ કે ભય ઉત્પન્ન કરાવે એવા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો, તેમ જ બહાર નીકળવું નહીં, ક્રોધ કરવો નહીં, ઉજ્જડ ઘરમાં રહેવું કે જવું નહીં, ઊંચે સાદે બોલવું નહીં, જેથી ગર્ભને નુકસાન થાય એવું કાંઈ પણ કરવું નહીં, શરીર પર તેલ પણ ખૂબ ચોળાવવું નહીં, તેમજ કોઈ વસ્તુનો ચોળીને ખરડ પણ કરાવવો નહીં, ખાટ બિછાનું કરવું નહીં, શયન કે આસન પણ ઊંચું કરવું નહીં. આ સઘળા નિયમો ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ કાળજીથી પાળવા જોઈએ. ૩૩૦-૩૩૪

પ્રસવ થવાના મહિના

नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यथा विकारतः ॥३३५॥

अन्वय—नारी नवमे दशमे एकादशे वा द्वादशे गर्भं प्रसूयते, विकारतः ततः वा अन्यथा (प्रसूयते) ॥

સ્ત્રી નવમે, દશમે, અગિયારમે કે બારમે મહિને પણ જણે છે, છતાં એને કાંઈ વિકાર હોય, તો તેથી બીજા સમયે પણ જણે છે.

સુવાવડનું ઘર કેવું જોઈએ?

अष्टहस्तायतं चारु चतुर्हस्तविशालकम् ।
प्राग्द्वारमुत्तरद्वारं विदध्यात्सूतिकागृहम् ॥३३६॥

अन्वय—अष्टहस्तायतं चतुर्हस्तविशालकं प्राग्द्वारम् (वा) उत्तरद्वारं चारु सूतिकागृहं विदध्यात् ॥

આઠ હાથ લાંબું, ચાર હાથ પહોળું અને ઉગમણી તરફ કે ઉત્તર તરફ બારણાવાળું સુંદર, સુવાવડનું ઘર બનાવવું. ૩૩૬

પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણ

जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने ।
सशूले जघने नारी विज्ञेया प्रसवोत्सुका ॥३३७॥
आसन्नप्रसवायास्तु कटीपृष्ठं तु सव्यथम् ।
भवेन्मुहुः प्रवृत्तिश्च मूत्रस्य च मलस्य च ॥३३८॥

अन्वय—कुक्षौ शिथिले जाते हृदयबन्धने मुक्ते जघने सशूले (सति) नारी प्रसवोत्सुका हि ज्ञेया। आसन्नप्रसवायाः तु कटीपृष्ठं सव्यथं भवेत्, च मूत्रस्य च मलस्य च प्रवृत्तिः मुहुः भवेत् ॥

કૂખ ઢીલી પડી જાય, હૃદયના બંધ મોકળા થઈ જાય અને પેડુમાં શૂળ નીકળવા લાગે ત્યારે (ગર્ભિણી) તરત જણશે, એમ સમજવું. જેને જણવાનું પાસે આવેલું હોય તે સ્ત્રીને કેડમાં અને પીઠમાં વ્યથા થાય; તેમ જ ઝાડો તથા પેશાબ વારંવાર કરવા પડે છે ૩૩૭,૩૩૮

પ્રસવ કરવા તૈયાર થયેલી સ્ત્રીના ઉપચાર

[illegible] सेव्यानामनुपालिता ।
[illegible] ॥३३९॥
[illegible] सूतिकागृहे गर्भे ।
[illegible] ॥
अन्वय—[illegible]
[illegible]

પાયયેત્ ॥ વ્યથાન્વિતા નારી મૃદુનિ કૃતોપધાને વિસ્તીર્ણે શયને આભુગ્નસક્થિ ચ ઉત્તાના શનૈઃ તિષ્ઠેત્ ॥

જણવાને તૈયાર થયેલી સ્ત્રીનાં ગાત્રો પર તેલ ચોળી ઊના પાણીથી તેને નવરાવીને જેમાં માપસર ઘી નાખેલું હોય એવી અને જરા જરા ઊની એવી યવાગૂ[1] (એક જાતની રાબ) પાવી. જેને પીડ આવતી હોય એવી સ્ત્રીએ કોમળ, ઓશીકાંવાળા અને પહોળા શયન પર, સાથળ પહોળા રાખી ઉભડક ધીમેથી બેસવું. ૩૩૯,૩૪૦

સુયાણીઓ કેવી જોઈએ ?

ચતસ્રોઽશઙ્કનીયાશ્ચ સ્રાવણે કુશલા હિતાઃ ।
વૃદ્ધાઃ પરિચરેયુસ્તાં સમ્યક્ છિન્નનખાઃ સ્ત્રિયઃ ॥૩૪૧

અન્વયઃ-અશઙ્કનીયાઃ સ્રાવણે કુશલાઃ હિતાઃ સમ્યક્ છિન્નનખાઃ ચતસ્રઃ વૃદ્ધાઃ સ્ત્રિયઃ તાં પરિચરેયુઃ ॥

જેઓના ઉપર કોઈ જાતનો વહેમ ન હોય એવી, પ્રસવ કરાવવામાં હોશિયાર, હિતકારી અને જેઓએ નખ સારી રીતે કાપી નાખ્યા હોય એવી ચાર વૃદ્ધ સુયાણીઓએ, તે જણવા તૈયાર થયેલી સ્ત્રીના ઉપચાર તથા સેવા કરવી. ૩૪૧

સુયાણીઓએ શું કરવું ?

અપત્યમાર્ગં તૈલેન સમભ્યજ્ય સમન્તતઃ ।
એકા તુ તાસુ સુભગે પ્રવાહસ્વેતિ તાં વદેત્ ॥૩૪૨
અવ્યથા મા પ્રવાહિષ્ઠાઃ પ્રવાહેથા વ્યથા યદિ ।
પ્રવાહેથાઃ શનૈઃ પૂર્વં પ્રગાઢં ચ તતઃ પરમ્ ॥૩૪૩॥
તતો ગાઢતમં ગર્ભે યોનિદ્વારમુપાગતે ।
અપરાસહિતો ગર્ભો યાવત્ પતતિ ભૂતલે ॥ ૩૪૪॥

અન્વયઃ-અપત્યમાર્ગં તૈલેન સમન્તતઃ સમભ્યજ્ય તાસુ એકા તુ તામ્ 'સુભગે ! પ્રવાહસ્વ, ઇતિ વદેત્-યદિ અવ્યથા મા પ્રવાહિષ્ઠાઃ,યદિ વ્યથા(અસ્તિ તર્હિ) પ્રવાહેથાઃ, પૂર્વં શનૈઃ પ્રવાહેથાઃ, તતઃ પરં ચ પ્રગાઢં પ્રવાહેથાઃ । તતઃ ગર્ભે યોનિદ્વારમ્ ઉપાગતે(સતિ) અપરાસહિતઃ ગર્ભઃ યાવત્ ભૂતલે પતતિ (તાવત્) ગાઢતમમ્ (પ્રવાહેથાઃ) ' ॥

છોકરું નીકળવાના માર્ગને ચારે કોર તેલ ચોપડ્યા પછી તેઓમાંથી એક સુયાણીએ તે કષ્ટાતી સ્ત્રીને આમ કહેવું કે 'હે ભાગ્યશાળી બાઈ! તું ખૂબ જોર કર; પણ જો તને બરાબર પીડ ન આવતી હોય તો જોર કરીશ નહિ, અને બરાબર (પીડ) આવતી હોય તો જોર કરજે; પ્રથમ ધીરેધીરે જોર કરજે અને પછી વધારે જોર કરજે; તારો ગર્ભ યોનિના દ્વારમાં આવે, ત્યારે ત્યાંથી નીકળી ઓળ-સહિત ધરતી પર પડે ત્યાં સુધી બહુ જ જોર કરજે.' ૩૪૨-૩૪૪

[1] ૧. યવાગૂનું લક્ષણ આગળ કહેવાશે.

પીડ ન હોય છતાં ગર્ભવતી જોર કરે તો ?

મૂકં વા વધિરં કુબ્જં શ્વાસકાસક્ષયાન્વિતમ્ ।
સૂતે સ્રસ્તતનું વાલમકાલે તુ પ્રવાહણાત્ ॥૩૪૫॥

અન્વયઃ-(ગર્ભવતી)અકાલે તુ પ્રવાહણાત્ મૂકં વધિરં કુબ્જં શ્વાસકાસક્ષયાન્વિતં વા સ્રસ્તતનું વાલં સૂતે ॥

(ગર્ભિણી સ્ત્રી) સમય વગર જોર કરવાથી મૂંગું, બહેરું, ખૂંધું, શ્વાસના રોગવાળું, ઉધરસવાળું, ક્ષયવાળું કે શિથિલ શરીરવાળું છોકરું જણે છે. ૩૪૫

ઇતિ શ્રીમિશ્રલટકના પુત્ર શ્રીભાવમિશ્રે રચેલા ભાવપ્રકાશનું બીજું ગર્ભ-પ્રકરણ સમાપ્ત

૩ : બાલપ્રકરણ

બાળકના જન્મ પછી કરવાના ઉપચાર

અથ વાલે સમુત્પન્ને વિદધીત વિધિં તતઃ ।
યથૈવ કુલવૃદ્ધા સ્ત્રી વ્યવહારપરમ્પરા ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-અથ વાલે સમુત્પન્ને તતઃ કુલવૃદ્ધા સ્ત્રી યથા વ્યવહારપરંપરા (તથા) એવ વિધિં વિદધીત ॥

બાળક જન્મે તે પછી કુળની વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પોતાના કુળની જેવી વ્યવહારપરંપરા કે રીત-ભાત હોય તે પ્રમાણે (બાળકનો) વિધિ કરવો.

સુવાવડીએ પાળવાના નિયમો

પ્રસૂતા હિતમાહારં વિહારં ચ સમાચરેત્ ।
વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં શીતસેવાં વિવર્જયેત્ ॥૨॥

અન્વયઃ-પ્રસૂતા હિતમ્ આહારં ચ વિહારં સમાચરેત્ । વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં શીતસેવાં વિવર્જયેત્ ॥

સુવાવડી સ્ત્રીએ હિતકારી આહાર અને વિહાર કરવા; પરિશ્રમ, મૈથુન, ક્રોધ અને ઠંડા પદાર્થના સેવનનો ત્યાગ કરવો. ૨

મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો વ્યાધિરુપજાયતે ।
સ કૃચ્છ્રસાધ્યોઽસાધ્યો વા ભવેત્તત્પથ્યમાચરેત્ ॥

અન્વયઃ-સૂતિકાયાઃ મિથ્યાચારાત્ યઃ વ્યાધિઃ ઉપજાયતે

सः कृच्छ्रसाध्यः वा असाध्य भवेत्, तत् पथ्यम् आचरेत् ॥

सुवावडीना आहारविहारमां भूल थवाथी जे व्याधि उत्पन्न थाय छे, ते व्याधि वखते महेनते मटे छे, अथवा मटतो ज नथी, माटे तेणे पथ्य ज आचरण करवुं जोईए. ३

सुवावडीए क्यां सुधी नियमो पाळवा ?

सम्यक् परिहृता स्यात् मिताहाराल्पभोजना ।
स्वेदाभ्यङ्गपरा नित्यं भवेन्मासमतन्द्रिता ॥ ४ ॥

अन्वयः—सम्यक् परिहृता (सती प्रसूता) मासम् [illegible] स्यात्, नित्यं [illegible] स्वेदाभ्यङ्गपरा भवेत् ॥

जेणुं खावण थोडी नीकळतुं बंध थयुं होय एवी अतिशुद्ध सुवावडीए सावधान रही एक महिना सुधी नित्य पथ्य अने पीवाणुं थोडुं थोडुं जमवुं, शेक शीय करवो अने तेलनो अभ्यंग क्यों करवो. ४

टीका—सम्यक्परिहृता तु [illegible] । [illegible] । (श्लोकना आ पदनो अर्थ मतांतर मा छे)

प्रसूता सार्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरार्तवे ।
सूतिकानामहीना स्यादिति धन्वन्तरेर्मतम् ॥ ५ ॥
व्युपद्रवां विशुद्धां च विज्ञाय वरवर्णिनीम् ।
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो नियमं परिहारयेत् ॥ ६ ॥

अन्वयः—प्रसूता [illegible] वा पुनः आर्तवे दृष्टे (सति) सूतिकानामहीना स्यात्, इति धन्वन्तरेः मतम् (अस्ति) ॥ (स्त्री) व्युपद्रवां च विशुद्धां विज्ञाय चतुर्भ्यः मासेभ्यः ऊर्ध्वं नियमं परिहारयेत् ॥

जणया पछी (स्त्री) दोढ महिनो थई जाय अथवा फरी रज देखाय त्यारे 'सुवावडी' कहेवाती मटे, एवो धन्वंतरिनो मत छे. (आवी रीते) ते सुवावडी स्त्रीने उपद्रवरहित अने शोधनी थयेली जाण्या पछी पण चार महिना वीत्या पछी ज नियमो छोडाववा. ५-६

धावणनुं स्वरूप

रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः ।
कृत्स्नदेहात्स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥ ७ ॥

अन्वयः—[illegible] मधुरः रसप्रसादः कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यम् इति अभिधीयते ॥

पचेला आहारना कारणे थयेलो रसनो मधुर सार सघळा देहमांथी जे स्तनमां आव्यो होय ते धावणरूप छे, एम विद्वानो कहे छे. ७

टीका—रसप्रसाद—रसस्य सारः । श्लोकमां 'रसप्रसाद' ए पदनो अर्थ 'रसनो सार' एवो थाय छे.

धावण आवे क्यारे ?

स्तन्यं त्रिरात्राच्चतुरात्रतो वा प्रवर्तयन्ति ।
प्रवर्तयन्ति विवृता धमन्यो हृदये स्थिताः ॥ ८ ॥

अन्वयः—त्रिरात्रात् [illegible] वा चतुरात्रात् स्तन्यं हृदये स्थिताः धमन्यः विवृताः (सत्यः) स्तन्यं प्रवर्तयन्ति ॥

स्त्रीओने जणवाने त्रण रात अथवा चार रात थया पछी हृदयमां रहेली धमनीओ (ते नामनी नाडीओ) खुल्ली थई धावण चालु करे छे. ८

धावण छूटवानां कारणो

यथा पुत्रस्य संस्पर्शाद्दर्शनात्स्मरणादपि ।
ग्रहणाच्चुचुकस्यापि शुक्रसंसर्जने [illegible] ।
स्नेहो निरन्तरस्तस्य प्रवाहे हेतुरुच्यते ॥ ९ ॥

अन्वयः—पुत्रस्य संस्पर्शात् दर्शनात् स्मरणात् अपि चुचुकस्य ग्रहणात् अपि शुक्रम् एव [illegible] । निरन्तरः स्नेहः तस्य प्रवाहे हेतुः उच्यते ॥

पुत्रना स्पर्शथी, दर्शनथी, स्मरणथी अने तेणे स्तन पकडवाथी वीर्यनी पेठे धावण छूटे छे. पुत्र उपरनो निरंतर रहेतो स्नेह ज धावणनो प्रवाह थवाना कारणरूप कहेवाय छे. ९

धावण ओछुं आववानां कारणो

अवात्सल्याद्भयाच्छोकात्क्रोधादुत्पन्नपर्ययात् ।
स्त्रीणां स्तन्यं भवेदल्पं गर्भान्तरविधारणात् ॥ १० ॥

अन्वयः—[illegible] भयात् शोकात् क्रोधात् [illegible] गर्भान्तरविधारणात् स्त्रीणां स्तन्यम् अल्पं भवेत् ॥

पुत्र उपर प्रेम नहीं होवाथी, भयथी, शोकथी, क्रोधथी, खूब भूख्यां रहेवाथी अथवा बीजो गर्भ रहेवाथी, स्त्रीओनुं धावण थयुं ओछुं थई जाय छे १०

धावण वधवाना उपायो

शालिषष्टिकगोधूमान् मांसयूषरसानपि ।
[illegible] च मादिरं [illegible] ॥ ११ ॥
[illegible] वापि [illegible] च ।
मधुरं द्रव्यमादाय स्त्री सेवेत सुमना भवेत् ॥ १२ ॥

अन्वयः—[illegible], [illegible] वा [illegible]

पिबति । सा भवति भृशं तरुणी, क्षीरभरेणैव तुङ्गकुचयुगला ॥ १३ ॥

अन्वयः—दुग्धवृद्ध्यै स्त्री शालितण्डुलगोधूमान्, मांसं क्षुद्रझषान्, अपि कालशाकम्, अलाबूं च नारिकेलं कसेरुकं शृङ्गाटकं वरीं च विदारीकन्दम् अपि च लशुनम् एव सेवेत, सुमनाः भवेत् । या कलमस्य तण्डुलानां क्षीरपेषित कल्कं पिबति, सा तरुणी क्षीरभरेण एव भृशं तुङ्गकुचयुगला भवति ॥

ધાવણ વધારવા સ્ત્રીએ ડાંગરના ચોખા, સાઠીચોખા, ઘઉં, માંસ, નાનાંનાનાં માછલાં, કાલશાક, તુંબડું, નાળીએર, કસેરુ, શીંગોડાં, શતાવરી, વિદારીકંદ અને લસણ, એ જ પદાર્થો ખાવા અને મનમાં રાજી રહેવું. જે સ્ત્રી કલમી ચોખાને દૂધમાં વાટી પીએ, તે દૂધ ભરાવાથી ખૂબ ઊંચા સ્તનવાળી થાય છે; અર્થાત્ તેને ઘણું ધાવણ આવે છે. ૧૧,૧૨

कलमो धान्यविशेषः तस्य लक्षणमाह—કલમ તે એક જાતનું ધાન્ય થાય છે, તેનું લક્ષણ કહે છે :

कलमः किल विख्यातो जायते स बृहद्वने ।
काश्मीरदेशे प्रोक्तो महातण्डुलसंज्ञकः ॥ १४ ॥

अन्वयः—कलमः किल विख्यातः (अस्ति) सः बृहद्वने जायते । काश्मीरदेशे महातण्डुलसंज्ञकः एव उक्तः ॥

કલમ નામનું ધાન્ય ખરેખર પ્રખ્યાત છે અને તે કાશ્મીર દેશમાં 'મહાતંડુલ' નામે જ કહેવાય છે. ૧૪

विदारीकन्दस्य रसं पिबेत्स्तन्यस्य वृद्धये ।
तच्चूर्णं तस्य वृद्ध्यर्थं पिबेद्वा क्षीरसंयुतम् ॥१५॥

अन्वयः स्तन्यस्य वृद्धये विदारीकन्दस्य रसं पिबेत्, वा तच्चूर्णं तस्य वृद्ध्यर्थं क्षीरसंयुतं पिबेत् ॥

ધાવણ વધારવા માટે સ્ત્રીએ વિદારીકંદનો રસ પીવો; અથવા તે કંદનું ચૂર્ણ ધાવણ વધારવા માટે દૂધની સાથે પીવું. ૧૫

ધાવણ ખરાબ થવાનાં કારણો

धात्र्या गुरुभिराहारैर्विहारैर्दोपलैस्तथा ।
देहे दोषाः प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥१६॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः ।
दूषयन्ति पयस्तेन शरीरे व्याधयः शिशोः ॥१७॥

अन्वयः—गुरुभिः आहारैः तथा दोपलैः विहारैः धात्र्याः देहे दोषाः प्रकुप्यन्ति, ततः स्तन्यं प्रकुप्यति । मिथ्याहारविहारिण्याः स्त्रियाः दुष्टाः वातादयः पयः दूषयन्ति, तेन शिशोः शरीरे व्याधयः (भवन्ति) ॥

ભારે આહાર અને અયોગ્ય વિહાર કરવાથી, માના શરીરમાં દોષોનો પ્રકોપ થાય છે, તેથી ધાવણ ખરાબ થાય છે. અયોગ્ય આહાર અને અયોગ્ય વિહાર કરનારી સ્ત્રીના દુષ્ટ થયેલા વાત, પિત્ત અને કફ, એ દોષો ધાવણને બગાડે છે, તેથી બાળકના શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬,૧૭

દુષ્ટ ધાવણનાં લક્ષણ

कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् ।
पित्तादम्लं च कटुकं राज्योऽम्भसि तु पीतिकाः ॥
कफदुष्टं तु यत्तोये निमज्जति च पिच्छिलम् ।
द्वन्द्वजं तु द्विलिङ्गं स्यात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥१९

अन्वयः—मारुतदूषिते स्तन्यं कषायं सलिलप्लावि (भवति), पित्तात् (दुष्टं स्तन्यं) अम्लं च कटुकं (भवति) अम्भसि तु पीतिकाः राज्यः (प्रादुर्भवन्ति), यत् कफदुष्टं (भवति तत्) तोये निमज्जति च पिच्छिलं (स्यात्), द्वन्द्वजं तु द्विलिङ्गं, सान्निपातिकं त्रिलिङ्गं स्यात् ॥

વાયુથી ખરાબ થયેલું ધાવણ (સ્વાદમાં) તૂરું અને પાણીમાં નાખતાં ઉપર ને ઉપર તર્યા કરે છે; પિત્તથી બગડેલું ધાવણ (સ્વાદમાં) ખાટું અને તીખું હોય; તેમ જ પાણીમાં નાખતાં તેની પીળી પીળી કણીઓ થઈ જાય; અને જે ધાવણ કફથી બગડ્યું હોય તે પાણીમાં નાખતાં બૂડી જાય અને ચીકણું હોય; બે દોષથી બગડેલું બે દોષની નિશાનીઓવાળું હોય અને સાન્નિપાતિક એટલે ત્રણે દોષથી બગડેલું ત્રણેની નિશાનીવાળું હોય. ૧૮,૧૯

ખરાબ થયેલા ધાવણને સુધારવાના ઉપાય

धात्री क्षीरविशुद्ध्यर्थं मुद्गयूषरसाशिनी ।
मार्ङ्गीदारुवचाः पिष्ट्वा पिबेत्सातिविषास्तथा ॥२०

अन्वयः—धात्री क्षीरविशुद्ध्यर्थं मुद्गयूषरसाशिनी (भवेत्) तथा सातिविषाः मार्ङ्गीदारुवचाः पिष्ट्वा पिबेत् ॥

માતાએ ધાવણ સાફ કરવા માટે મગનું ઓસામણ પીવું અને ભારંગી, દેવદાર, વજ તથા અતિવિષા (અતિવિખ) એ ઓસડિયાં સાથે વાટીને પીવાં. ૨૦

पाठामूर्वाब्दमूनिम्बैर्दारुशुण्ठीकलिङ्गकैः ।
सारिवामत्स्यपित्ताख्यैः क्वाथः स्तन्यविशोधनः ॥

પાઠામૂર્વાગુડૂચીકટુરોહિણીભિઃ સનાગરૈઃ ક્વથિતે તોયે ધાત્રી સ્તન્યવિશોધનાય (પિબેત્) ॥

તેમ જ કાળીપાટ, મોરવેલ, (હાલ મોરવેલ મળતી નહિ હોવાથી તેના બદલે સોમ્બ પર કામ લાગતી નાની પીલુડી વપરાય છે,) મોથ, કરિયાતું, દેવદાર, સુંઠ, ઈંદ્રજવ, ઉપલસરી અને કડુનો ક્વાથ પીવાથી પણ ધાવણ શુદ્ધ થાય છે. ૨૧

ટીપ—મત્સ્યપિત્તા કડુકી। મત્સ્યપિત્તા એટલે કડુ ૨૩

પટોલનિમ્બવાસકદેવદારુપાઠામૂર્વાગુડૂચીકટુરોહિણીભિઃ। સનાગરાભિ ક્વથિતાભિ તોયે ધાત્રી પિબેત્સ્તન્યવિશુદ્ધિહેતોઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય—ધાત્રી સ્તન્યવિશુદ્ધિહેતોઃ પટોલનિમ્બવાસકદેવદારુપાઠામૂર્વાગુડૂચીકટુરોહિણી સનાગરાઃ તોયે ક્વથિતા ચ પિબેત્ ॥

અથવા ધાવણ ધવડાવતી માતાએ ધાવણ શુદ્ધ કરવા માટે પરવળ, લીંબડો, અરડુસો, દેવદાર, કાળીપાટ, મોરવેલ, ગળો, કડુ અને સૂંઠનો પાણીમા ક્વાથ કરી પીવો. ૨૨

શુદ્ધ ધાવણનાં લક્ષણ

નીરે સ્તન્યં પરીક્ષેત્યાવિકીર્ણમતન્તુમત્ ।
પાણ્ડુરં તનુ શીતં ચ તચ્છુદ્ધં શુભમાદિશેત્ ॥૨૩॥

અન્વય—યત્ સ્તન્યં નીરે પરીક્ષ્યમાણં અવિકીર્ણમ્ અતન્તુમત્ પાણ્ડુરં તનુ ચ શીતં (ભવેત્) તત્ શુદ્ધં શુભમ્ આદિશેત્ ॥

જે ધાવણ પાણીમા એકરૂપ થઈ તેની સાથે મળી જાય, રજ બાઝે નહિ, તાંતણા જેવું ન થાય અને પીળું, પાતળું તથા ટાઢું હોય તે ધાવણને શુદ્ધ કહેવું ૨૩

ધાત્રી કેવી રાખવી?

પીતાય યદિ બાલસ્ય વિદધ્યાદુપમાતરમ્ ।
સુવિચાર્ય ગુણાન્દોષાન્કુર્યાદ્ધાત્રીં તદેદૃશીમ્ ॥૨૪॥
સવર્ણાં મધ્યવયસં સુશીલાં મુદિતાં સદા ।
શુદ્ધદુગ્ધાં બહુક્ષીરાં સમ્યક્સ્થામતિવત્સલામ્ ॥૨૫॥
સ્વાધીનામલ્પસન્તુષ્ટાં કુલીનાં સજ્જનાત્મજામ્ ।
જીવત્વેન પરિત્યક્તાં નિજપુત્રદૃશં શિશૌ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય—બાલસ્ય પીતાય યદિ ઉપમાતરં વિદધ્યાત્ તદા ગુણાન્ દોષાન્ સુવિચાર્ય સવર્ણાં મધ્યવયસં સુશીલાં સદા મુદિતાં શુદ્ધદુગ્ધાં બહુક્ષીરાં સમ્યક્સ્થામ્ અતિવત્સલાં સ્વાધીનામ્ અલ્પસન્તુષ્ટાં કુલીનાં સજ્જનાત્મજાં જીવત્વેન પરિ-
સ્તનૌ શિશૌ નિજપુત્રદૃશં ધાત્રીં કુર્યાત્ ॥

બાળકને ધવડાવવા માટે, ધાવ રાખવી હોય તો આ પ્રમાણે તેના ગુણદોષ વિચારીને રાખવી: પોતાની જાતની, મધ્ય ઉંમરની, સારા સ્વભાવવાળી, સર્વદા આનંદમાં રહેનારી, શુદ્ધ અને પુષ્કળ ધાવણવાળી, પુત્રવાળી, બહુ પ્રેમ રાખનારી, પોતાને આધીન રહેનારી, થોડું મળવાથી સંતોષ પામનારી, સારા કુળની, સારા માણસની દીકરી, કપટ વગરની અને બાળક ઉપર પોતાના પુત્ર જેવી દૃષ્ટિવાળી—એવી ધાવ રાખવી.૨૪-૨૬

ધાવ કેવી ન રાખવી?

શોકાકુલા ક્ષુધાર્તા ચ શ્રાન્તા વ્યાધિમતી તથા ।
અત્યુચ્ચા નિતરાં નીચા સ્થૂલાતીવ કૃશા તથા ।
ગર્ભિણી જ્વરિણી ચાપિ અજીર્ણોપદ્રવા તથા ।
અતીર્ણભોજિની ચાપિ તથા પથ્યવિવર્જિતા ॥૨૮॥
આસક્તા ક્ષુદ્રકાર્યે તુ દુઃખાર્તા ચઞ્ચલાપિ ચ ।
એતાસાં સ્તન્યપાનેન શિશુર્ભવતિ સામયઃ ॥૨૯॥

અન્વય—શોકાકુલા ચ ક્ષુધાર્તા શ્રાન્તા તથા વ્યાધિમતી અત્યુચ્ચા નિતરાં નીચા અતીવ સ્થૂલા કૃશા ગર્ભિણી અપિ ચ જ્વરિણી અજીર્ણોપદ્રવા અપિ ચ અતીર્ણભોજિની તથા પથ્યવિવર્જિતા ક્ષુદ્રકાર્યે તુ આસક્તા દુઃખાર્તા અપિ ચ ચઞ્ચલા—એતાસાં સ્તન્યપાનેન શિશુઃ સામયઃ ભવતિ ॥

જે સ્ત્રી શોકથી વ્યાકુળ, ભૂખથી પીડાયેલી, થાકેલી, કાયમી રોગવાળી, બહુ ઉંચી, બહુ નીચી, બહુ જાડી, બહુ પાતળી, ગર્ભવાળી, તાવવાળી, લાંબા તથા ઊંચાં સ્તનવાળી, અજીર્ણ હોય છતાં જમનારી, પથ્ય વગરની, ક્ષુદ્ર કામમાં પણ આસક્ત, દુઃખથી પીડાયેલી કે ચંચળ હોય, એવી સ્ત્રીઓનું ધાવણ ધાવવાથી બાળક રોગી થાય છે ૨૭-૨૯

બાળકને ધાવણ ધવડાવવાની રીત

તત્ર માતા પ્રશસ્તાહ્ને બાલકં પ્રાઙ્મુખી ।
ઉપવિશ્યાસને સમ્યક્ક્ષાલિતં સ્તનમગ્રતઃ ॥ ૩૦ ॥
પ્રક્ષાલ્યેષત્પરિસ્રાવ્ય મન્ત્રાભ્યામભિમન્ત્રિતમ્ ।
ઉદઙ્મુખં શિશું ક્રોડે ધાત્રી સમ્યાર્ય પાયયેત્ ॥૩૧॥

અન્વય—તત્ર માતા પ્રશસ્તાહ્ને બાલકં પ્રાઙ્મુખી આસને ઉપવિશ્ય દક્ષિણં સ્તનમ્ અગ્રતઃ સમ્યક્ પ્રક્ષાલ્ય

ईशा. पश्चिमाज्य मन्त्राभ्याम् अभिमन्त्रिताम् स्तन्यं
शिशु सनैः सनैः मेलापं पाययेत ॥

તેમાં (ધવડાવતી વખતે) માતાએ અથવા ધાવે પોતાનાં અંગ સ્વચ્છ કરી, સારાં વસ્ત્ર પહેરી, પૂર્વ દિશામાં મુખ રાખી આસન પર બેસવું; પછી જમણા સ્તનને પાણીથી સારી રીતે ધોઈ, જરા ધાવણ કાઢી નાખી, બે મંત્ર વડે અભિમંત્રણ કરાવેલા બાળકને તેનું મોઢું ઉત્તર દિશામાં રહે એ રીતે ધીરેથી ખોળામાં લઈ ધવડાવવું. ૩૦,૩૧

ટીકા-માતા इत्युपलक्षणम्-धात्री च। શ્લોકમાં 'માતા' પદ જન્મ આપનારી માતાને તથા ધવડાવનારી ધાવને પણ સમજવે છે.

એથી જુદી રીતે ધવડાવાથી દોષ

अन्यथा दोषमाह सूत्र:-સ્તનમાંથી જરાક દૂધ કાઢી નાખ્યા સિવાય ધવડાવે, તો તેથી ખરાબી થવા વિષે સુશ્રુત કહે છે:

मन्त्राविर्त्ते स्तनं बालः पिबन्स्तन्येन भूयसा।
पूर्णस्रोता ग्रमीकासश्वासैर्भवति पीडितः॥ ३२॥

अन्वय:-अत्यधिकं स्तनं पिबन् बालः भूयसा स्तन्येन पूर्णस्रोताः (सन्) गलीकासश्वासैः पीडितः भवति॥

જેમાંથી પ્રથમ થોડુંક ધાવણ કાઢી નાખ્યું ન હોય, એવા સ્તનને ધાવતું બાળક, તેના સ્રોતસના માર્ગો ઘણા દૂધથી ભરાઈ જવાને લીધે ઊલટી, ઉધરસ અને શ્વાસની પીડાથી પીડાય છે. ૩૨

અભિમંત્રણ કરવાના બે મંત્રો

क्षीरनीरनिधिस्तेऽस्तु स्तनयोः क्षीरपूरकः।
सदैव सुभगो बालो भवत्वेष महाबलः॥ ३३॥
पयोऽमृतसमं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने।
दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राप्यामृतं यथा॥ ३४॥

अन्वयः-क्षीरनीरनिधिः ते स्तनयोः क्षीरपूरकः अस्तु। एषः बालः सदा एव सुभगः महाबलः भवतु। हे शुभानने! यथा देवाः अमृतं प्राप्य दीर्घम् आयुः (अवापुः तथा अयं) कुमारः अमृतसमं ते पयः पीत्वा दीर्घम् आयुः अवाप्नोतु॥

ક્ષીરસાગર તારા બેય સ્તનમાં દૂધ પૂરનાર થાઓ; (જેથી) આ બાળક સર્વકાળ કલ્યાણને પામનાર અને મહાબળવાન થાય. હે સુંદર મુખવાળી! જેમ દેવતાઓ અમૃત પીને લાંબું આયુષ પામેલા છે, તેમ આ પુત્ર અમૃતના રસ જેવું તારું ધાવણ ધાવી લાંબું આયુષ પામો. ૩૩,૩૪

ટીકા-ક્ષીરનીરનિધિ ... આ બે મંત્રો પિતાએ અથવા બીજા બ્રાહ્મણે બોલવા અને જ્યાં સુધી મંત્રપાઠ બોલાય ત્યાં સુધી માતાએ અથવા ધાવે જમણા હાથથી સ્તનનો સ્પર્શ કરી રાખવો. ૩૩,૩૪

ધાવણ ન આવે તો અને ધાવ ન મળે તો શું કરવું?

क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्याप्तेर्बालेभ्यो वीक्ष्य मात्रया॥३५॥

अन्वयः-बालेभ्यः क्षीरसात्म्यतया आस्तन्यपर्याप्तेः आजम् अथवा गव्यम् अपि क्षीरं वीक्ष्य मात्रया दद्यात्॥

બાળકોની પ્રકૃતિને દૂધ જ માફક આવે છે, (અન્નાદિક માફક આવતું નથી,) માટે બાળકની માને પૂરતું ધાવણ આવે ત્યા સુધી અથવા બાળક ધાવણ ધાવવાને યોગ્ય થાય ત્યાં સુધી તે બાળકને બકરીનું અથવા ગાયનું દૂધ પૂરી તપાસ કરી, માપ પ્રમાણે દેવું. ૩૫

ટીકા-क्षीरसात्म्यतयेति-यतः शिशोः क्षीरमेव सात्म्यं भवति नत्वन्नादिकम्। आस्तन्यपर्याप्तेरिति-यावन्मातुः स्तन्यस्य सम्यक्तया आगमनं प्रवर्तेतेति। अथवा बालस्य स्तन्यपानस्य योग्यता तावदित्यर्थः॥ (આ ટીકાનો અર્થ ભાષાંતરમાં જ સમાયેલો હોવાથી અલગ નથી આપ્યો.) ૩૫

બાળકને અન્નપ્રાશન કરાવવાનો સમય

यथोक्तविधिना बालं मासि षष्ठेऽष्टमेऽपि वा।
अन्नं संप्राशयेत्किंचित्ततस्तद्वर्धयेत्क्रमात्॥ ३६॥

अन्वयः-षष्ठे वा अष्टमे मासि यथोक्तविधिना बालं किंचित् अन्नं संप्राशयेत्, ततः क्रमात् तद् वर्धयेत्॥

છઠ્ઠે મહિને અથવા આઠમે મહિને શાસ્ત્રોમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે બાળકને કાંઈક અન્ન ખવડાવવું અને પછી અનુક્રમે તે વધારતા જવું. ૩૬

બાળકને ઉછેરવાની રીત

...लयेद्धि सुखं दद्यान्न चैनं तर्जयेत्कचित्।
सहसा ध... ...र्धयेन्नैव नायोग्यमुपवेशयेत्॥ ३७॥

अन्वय—बालम् अङ्के सुखं दध्यात् । सहसा नैव बोधयेत्, अयोग्यं न उपवेशयेत् ॥

બાળકને સુખ થાય તેમ તેને ખોળામાં લેવું; કદી પણ તરછોડવું નહીં; એ સૂઈ રહ્યું હોય તો એકદમ તેને જગાડવું નહિ; અને બેસવા અસમર્થ હોય ત્યાં સુધી બેસાડવું પણ નહીં. ૩૭

ટીકા—અયોગ્યમુપવેશનાસમર્થમ્ ॥ બેસવાને અસમર્થ. ૩૭

नाकृष्य स्थापयेत्क्रोडे न क्षिप्रं शायने क्षिपेत् ।
रोदयेच्च कचित्कार्ये विधिमावश्यकं विना ॥३८॥

अन्वय—आकृष्य क्रोडे न स्थापयेत्, क्षिप्रं शयने न क्षिपेत्, आवश्यकं विधिं विना क्वचित् कार्ये न रोदयेत् ॥

બાળકને ખેંચીને ખોળામાં લેવું નહીં, ઉતાવળે પથારીમાં નાખવું નહીં, આવશ્યક પ્રસંગ વિના કોઈ કામમાં એને રોવડાવવું નહીં. ૩૮

ટીકા—આવશ્યકો વિધિ—તૈલાભ્યઙ્ગસ્નાનોદ્વર્તનાદિઃ । આવશ્યક વિધિ એટલે ઓસડ પાવું, તેલ ચોપડવું કે કોઈ પદાર્થ ચોળવો વગેરે. ૩૮

चित्तमनुवर्तेत तं सर्वत्रानुमोदयेत् ।
निम्नोच्चस्थानतश्चापि रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥३९॥

अन्वय—सदा एव चित्तम् अनुवर्तेत, सदा एव अनुमोदयेत् च निम्नोच्चस्थानतः अपि प्रयत्नतः बालं रक्षेत् ॥

હંમેશ તેના ચિત્તને અનુસરવું અને હંમેશાં તેને અનુમોદન જ આપવું; એક દરની યોગ્ય ઇચ્છાને જ અનુસરવું; તેમ જ નીચા—ઊંચા ઠેકાણેથી પણ કાળજી રાખી બાળનું રક્ષણ કરવું. ૩૯

બાળકને જન્મથી માંડી હિતકારી બાબતો

अभ्यङ्गोद्वर्तनं स्नानं नेत्रयोरञ्जनं तथा ।
...नं मृदु वस्त्रं च तथा मृदनुलेपनम् ।
जन्मप्रभृति पथ्यानि बालस्येतानि सर्वथा ॥४०॥

अन्वय—अभ्यङ्गोद्वर्तनं स्नानं नेत्रयोः अञ्जनं तथा मृदु वसनं तथा च मृदु अनुलेपनम्—एतानि बालस्य जन्मप्रभृति सर्वथा पथ्यानि (सन्ति) ॥

તેલ ચોળવું, ઉત્તમ પદાર્થો ચોળવા, નવડાવવું, નેત્રમાં આંજણ આંજવું, સુંવાળાં વસ્ત્રો પહેરાવવાં અને કોમળ પદાર્થોનું લેપન કરવું, આ બાળકને જન્મથી માંડી સર્વ રીતે હિતકારી છે. ૪૦

બાળકને કોળિયો ભરાવવાનો સમય

कवलाः पञ्चमाद्वर्षाद्वर्षादष्टमतस्तथा च ।
विरेकाः षोडशाद्वर्षाद्विंशतेरेव मैथुनम् ॥४१॥

अन्वयः—पञ्चमात् वर्षात् कवलः, च अष्टमात् नस्यम्, षोडशात् विरेकः, च विंशतेः मैथुनम् (अनुज्ञातम्)॥

બાળકને ઔષધ આદિનો કોળિયો ભરાવવો હોય તો પાંચમા વર્ષથી જ ભરાવવો; નાકમાં કોઈ ઔષધનું ટીપું નાખવું હોય તો આઠમા વર્ષથી જ નાખવું; રેચ દેવો હોય તો સોળમા વર્ષથી જ દેવો અને મૈથુનની છૂટ વીશમા વર્ષથી જ દેવી; અર્થાત્ એ સમય પહેલાં એ ક્રિયાઓ કરવી નહીં. ૪૧

બાળપણ આદિ અવસ્થાઓની હદ

वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्धकं तथा ।
ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥४२॥
त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथान्नभुक् ।
दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्वयम् ॥४३॥
तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधा मतः ।
मध्यो षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः ॥४४॥
...र्था मध्यमं माहु युवा वाचिरतो मतः ।
चत्वारिंशत्समा पायरित्वक्षीयादिपूरितः ।
ततः क्रमेण क्षीयः स्यावाद्यावति सप्ततिः ॥४५॥

अन्वय—वयः तु त्रिविधम् (उच्यते), बाल्यं मध्यमं तथा वार्धकम् । ऊनषोडशवर्षः नरः तु बालः निगद्यते, स अपि त्रिविधः—दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथा अन्नभुक् । दुग्धाशी वर्षं यावत्, दुग्धान्नाशी शरद्द्वयम् । तदुत्तरम् अन्नाशी स्यात्, एवं बालः त्रिधा मतः । बालसप्तत्योः मध्ये बुधैः मध्यमः कथितः, मध्यमं चतुर्थं प्राहुः ...युवा मतः, चत्वारिंशत् समाः ... तिष्ठेत्, ततः यावत् सप्ततिः क्रमशः (तावत्) क्षीणः स्यात् ॥

(સુશ્રુત કહે છે કે) ઉંમર ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે : બાલ્યાવસ્થા, મધ્યમાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા—તેઓમાં જ્યાં સુધી સોળ વર્ષથી ઓછી અવસ્થાનો હોય ત્યાં સુધી મનુષ્ય બાળક કહેવાય છે; એ બાળક પણ ત્રણ પ્રકારનો કહેવાય છે : દૂધ ખાનાર; દૂધ તથા અન્ન ખાનાર અને કેવળ અન્ન ખાનાર; તેમાં

એક વર્ષ સુધી દૂધ ખાનાર. તે પછી બે વર્ષ સુધી દૂધ તથા અન્ન ખાનાર અને તે પછી કેવળ અન્ન ખાનાર સમજવો. સોળમા અને સિત્તેરમા વર્ષની વચ્ચે વિદ્વાનો, મધ્યમ—આધેડ કહે છે; તે મધ્યમના પણ આવા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે: બત્રીસ વર્ષ સુધી જુવાન મનાય છે; ચાળીશ વર્ષ સુધી વીર્ય, રસ વગેરે સઘળી ધાતુઓ, ઇંદ્રિયોનું બળ અને ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ રહે છે; પછી સિત્તેર વર્ષ થતાં સુધીમાં અનુક્રમે સઘળી ધાતુ–ઇંદ્રિયોનાં બળ અને ઉત્સાહથી રહિત થતો જાય છે. ૪૨–૪૫

ટીકા—વીર્યાદીત્યાદિશબ્દેન રસાદિસર્વધાત્વિન્દ્રિયવલોત્સાહા ઉચ્યન્તે। ક્ષીણ —સર્વધાત્વિન્દ્રિયવલોત્સાહૈર્હીનઃ ॥ 'વીર્યાદિ' એમાં આદિ શબ્દથી રસ વગેરે સર્વ ધાતુ અને ઇંદ્રિયનાં બળ–ઉત્સાહ કહેવાય છે. ક્ષીણ એટલે સર્વ ધાતુ અને ઇંદ્રિયોનાં બળ તથા ઉત્સાહ વગરનો. ૪૨–૪૫

તતસ્તુ સપ્તતેરૂર્ધ્વં ક્ષીણધાતુરસાદિકઃ।
ક્ષીયમાણેન્દ્રિયવલઃ ક્ષીણરેતા દિને દિને ॥ ૪૬ ॥
વલીપલિતખાલિત્યયુક્તઃ કર્મસુ ચાક્ષમઃ।
કાસશ્વાસાદિભિઃ ક્લિષ્ટો વૃદ્ધો ભવતિ માનવઃ ॥૪૭

અન્વયઃ—તતઃ સપ્તતેઃ ઊર્ધ્વં તુ દિને દિને ક્ષીણધાતુરસાદિકઃ ક્ષીયમાણેન્દ્રિયવલઃ ક્ષીણરેતાઃ વલીપલિતખાલિત્યયુક્તઃ કર્મસુ ચ અક્ષમઃ કાસશ્વાસાદિભિઃ ક્લિષ્ટઃ માનવઃ વૃદ્ધઃ ભવતિ ॥

સિત્તેર વર્ષ પછી તો દિવસે દિવસે ધાતુ તથા રસ આદિ ક્ષીણ થતાં, ઇંદ્રિયોનું બળ ક્ષીણ થતાં અને વીર્ય ક્ષીણ થતાં, માણસને પળિયાં આવે છે, કેશ ધોળા થઈ જાય છે, ટાલ પડે છે, કામ કરવામાં અસમર્થપણું થાય છે અને ઉધરસ તથા શ્વાસ આદિ વ્યાધિઓથી પીડાઈ ને માણસ વૃદ્ધ થાય છે. ૪૬,૪૭

કઈ ઉંમરમાં કયો દોષ અધિક હોય?

વાલ્યે વિવર્ધતે શ્લેષ્મા પિત્તં સ્યાન્મધ્યમેઽધિકમ્।
વાર્ધકે વર્ધતે વાયુર્વિચાર્યૈતદુપક્રમેત્ ॥ ૪૮ ॥

વાલ્યે શ્લેષ્મા વિવર્ધતે, મધ્યમે પિત્તમ્ અધિકં સ્યાત્, વાર્ધકે વાયુઃ વર્ધતે, એતદ્ વિચાર્ય ઉપક્રમેત્ ॥

બાલ્યાવસ્થામાં કફ વધે છે, જુવાનીમાં પિત્ત વધે છે અને વૃદ્ધ અવસ્થામાં વાયુ વધે છે; એ ઉપર ધ્યાન રાખી બાળક વગેરેની ચિકિત્સા કરવી. ૪૮

ટીકા—ઉપક્રમેત્—ચિકિત્સેત્। ઉપક્રમેત્ એટલે ચિકિત્સા કરવી. ૪૮

તન્ત્રાન્તરે તુ—બીજા ગ્રંથોમાં તો આમ કહ્યું છે:

વાલ્યં વૃદ્ધિશ્છવિર્મેધા ત્વગ્દૃષ્ટિઃ શુક્રવિક્રમૌ।
બુદ્ધિઃકર્મેન્દ્રિયં ચેતો જીવિતં દશતો હ્રસેત્ ॥ ૪૯

અન્વયઃ—વાલ્યં વૃદ્ધિઃ છવિઃ મેધા ત્વક્, દૃષ્ટિઃ શુક્રવિક્રમૌ બુદ્ધિઃ કર્મેન્દ્રિયં ચ જીવિતં દશતઃ હ્રસેત્ ॥

દશ વર્ષે બાળકપણું મટે, વીસ વર્ષે શરીરની વૃદ્ધિ થતી અટકે, ત્રીસ વર્ષે કાંતિ ઓછી થાય, ચાળીસ વર્ષે સ્મરણશક્તિ ઓછી થાય, પચાસ વર્ષે ચામડીની સ્નિગ્ધતા ઓછી થાય, સાઠ વર્ષે નેત્રની શક્તિ ઓછી થાય, સિત્તેર વર્ષે વીર્ય ઓછું થાય, એંસી વર્ષે પરાક્રમ ઓછું થાય, નેવું વર્ષે બુદ્ધિ ઓછી થાય, સો વર્ષે કર્મેંદ્રિયની શક્તિ ઓછી થાય, એકસો દસ વર્ષે ચેતના ઓછી થાય અને એકસો વીસ વર્ષે જીવિત ઓછું થાય છે.

મનુષ્યોની સાત પ્રકૃતિઓ

સપ્ત પ્રકૃતયો નૃણાં વાતાત્પિત્તાત્કફાત્તથા।
સંસર્ગાત્સન્નિપાતાચ્ચ ભવન્તિ ભિષજાં મતે ॥૫૦॥

અન્વય—વાતાત્ પિત્તાત્ કફાત્ તથા સંસર્ગાત્ ચ સંનિપાતાત્ ભિષજાં મતે નૃણાં સપ્ત પ્રકૃતયઃ ભવન્તિ ॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, વાયુ તથા પિત્તના સમાગમથી, પિત્ત તથા કફના સમાગમથી વાયુ તથા કફના સમાગમથી અને ત્રણે દોષના સંયોગથી (એમ) વૈદ્યોના મત પ્રમાણે મનુષ્યોની સાત પ્રકૃતિઓ થાય છે. ૫૦

શુક્રશોણિતસંયોગે યો દોષસ્તૂત્કટો ભવેત્।
પ્રકૃતિર્જાયતે તેન તસ્યા લક્ષણમુચ્યતે ॥ ૫૧ ॥

અન્વયઃ—શુક્રશોણિતસંયોગે તુ યઃ દોષઃ ઉત્કટઃ ભવેત્, તેન 'પ્રકૃતિ' જાયતે, તસ્યાઃ લક્ષણમ્ ઉચ્યતે ॥

વીર્ય તથા રુધિર—સ્ત્રીરજનો સંયોગ થતાં જે (વાતાદિ) દોષ વધારે હોય, તે ઉપરથી (માણસની) પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેનું લક્ષણ અહીં કહેવાય છે. ૫૧

વાગ્ભટે ત્વાત્રેયાદયઃ—વાગ્ભટમાં પણ આત્રેય આદિ આમ કહે છે:

શુક્રશોણિતગર્ભિણીભોજ્યચેષ્ટાગર્ભાશયાન્તરે ।
યઃ સ્યાદ્દોષોઽધિકસ્તેન પ્રકૃતિઃ સર્વથોદિતા ॥૫૨

અન્વય—શુક્રશોણિતગર્ભિણીભોજ્યચેષ્ટાગર્ભાશયાન્તરે યઃ દોષઃ અધિકઃ સ્યાત્ તેન સર્વથા પ્રકૃતિઃ ઉદિતા ॥

વીર્ય, રુધિર, ગર્ભિણીએ ખાધેલાં અન્ન, તેની ચેષ્ટા અને ગર્ભાશયની અંદર જે દોષ અધિક હોય, તે દોષ પ્રમાણે સઘળી રીતે મનુષ્યોની પ્રકૃતિ કહી છે. ૫૨

ટીકા—સોઽપિ દોષઃ સ્વભાવસ્થિતો ન તુ દુષ્ટઃ । દુષ્ટેન તુ ઉપઘાતોઽસ્મિન્ દુષ્ટે ગર્ભસંભવાત્ ॥ આમાં આમ સમજવાનું કે, ઉપર કહેલા વીર્ય આદિમાં દુષ્ટ થયેલા નહિ, પણ પોતાના સ્વભાવથી જ રહેલા વાતપિત્તાદિક દોષ પ્રમાણે મનુષ્યોની પ્રકૃતિ થાય છે; કારણ કે એ દોષો દુષ્ટ થયા હોય તો તેથી વીર્ય અને રુધિરમાં દુષ્ટતા થવાથી શુદ્ધ ગર્ભ થવો સંભવે નહિ.

વાતપ્રકૃતિ મનુષ્યનું લક્ષણ

જાગરૂકોઽલ્પકેશશ્ચ સ્ફુટિતાંઘ્રિકરઃ કૃશઃ ।
શીઘ્રગો બહુવાગ્રૂક્ષઃ સ્વપ્ને વિયતિ ગચ્છતિ ।
એવંવિધઃ સ વિજ્ઞેયો વાતપ્રકૃતિકો નરઃ ॥૫૩॥

અન્વય—જાગરૂકઃ અલ્પકેશઃ ચ સ્ફુટિતાંઘ્રિકરઃ કૃશઃ શીઘ્રગઃ બહુવાક્ રૂક્ષઃ—એવંવિધ (ચ) નરઃ સ્વપ્ને વિયતિ ગચ્છતિ, સ વાતપ્રકૃતિકઃ વિજ્ઞેયઃ ॥

જે માણસ જાગનાર હોય, થોડા કેશવાળો હોય, જેના હાથ અને પગ ફાટી ગયા હોય, જે દુબળો હોય, ઉતાવળે ચાલતો હોય, ઘણું બોલનાર હોય અને સ્વપ્નમાં આકાશમાં જતો હોય, આવાં લક્ષણોવાળો માણસ વાયુપ્રકૃતિવાળો જાણવો. ૫૩

પિત્તપ્રકૃતિ મનુષ્યનું લક્ષણ

પિત્તપ્રકૃતિકો લોકો યાદૃશોઽપિ નિગદ્યતે ।
અકાલપલિતો ગૌરઃ ક્રોધી સ્વેદી ચ બુદ્ધિમાન્ ।
બહુભુક્તામ્રનેત્રશ્ચ સ્વપ્ને જ્યોતીંષિ પશ્યતિ ।
એવંવિધો ભવેદ્યસ્તુ પિત્તપ્રકૃતિકો નરઃ ॥૫૪॥

અન્વય—અથ પિત્તપ્રકૃતિકઃ લોકઃ યાદૃશઃ (ભવતિ તાદૃશઃ) નિગદ્યતે—અકાલપલિતઃ ગૌરઃ ક્રોધી ચ સ્વેદી બુદ્ધિમાન્ બહુભુક્ તામ્રનેત્રઃ ચ સ્વપ્ને જ્યોતીંષિ પશ્યતિ, એવંવિધઃ યઃ ભવેત્ (સ) તુ નરઃ પિત્તપ્રકૃતિકઃ (વિજ્ઞેયઃ)॥

હવે પિત્ત પ્રકૃતિવાળો માણસ જેવો હોય છે, તેવો કહેવાય છે: અકાળે ધોળાં પળિયાંવાળો, ગૌર વર્ણવાળો, ક્રોધી, જેને ઘણો પસીનો વળતો હોય, બુદ્ધિમાન હોય, ઘણું જમતો હોય, લાલ નેત્રવાળો હોય અને સ્વપ્નમાં નક્ષત્ર આદિને દેખતો હોય, આવાં લક્ષણોવાળો જે હોય, તે માણસને પિત્ત પ્રકૃતિવાળો જાણવો. ૫૪

કફપ્રકૃતિ મનુષ્યનું લક્ષણ

શ્યામકેશઃ ક્ષમી સ્થૂલો બહુવીર્યો મહાબલઃ ।
સ્વપ્ને જલાશયાલોકી શ્લેષ્મપ્રકૃતિકો નરઃ ॥૫૫॥

અન્વય—શ્લેષ્મપ્રકૃતિકઃ નરઃ શ્યામકેશઃ ક્ષમી સ્થૂલઃ બહુવીર્યઃ મહાબલઃ (ચ) સ્વપ્ને જલાશયાલોકી ભવતિ ॥

કફ પ્રકૃતિવાળો માણસ ક્ષમાવાન, જાડો, કાળા વાળવાળો, ઘણા વીર્યવાળો, મહા બળવાન અને સ્વપ્નમાં જળાશય દેખતો હોય છે. ૫૫

બે દોષ તથા ત્રણે દોષવાળો કેવો?

દૃશ્યતે પ્રકૃતૌ યત્ર રૂપં દોષદ્વયસ્ય તુ ।
તાં સંસૃષ્ટાં વિજાનીયાત્ત્રિભિર્લિઙ્ગૈસ્ત્રિદોષજામ્ ॥૫૬॥

અન્વય—યત્ર તુ પ્રકૃતૌ દોષદ્વયસ્ય રૂપં દૃશ્યતે, તાં સંસૃષ્ટાં વિજાનીયાત્, ત્રિભિઃ લિઙ્ગૈઃ ત્રિદોષજામ્ (વિજાનીયાત્)॥

પણ જેની પ્રકૃતિમાં બે દોષનાં રૂપ દેખાતાં હોય, તેની પ્રકૃતિ બે દોષવાળી જાણવી અને જેની પ્રકૃતિમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ત્રણે દોષનાં રૂપ દેખાતાં હોય, તેની પ્રકૃતિને ત્રણે દોષવાળી જાણવી. ૫૬

વાગ્ભટે તુ—વાગ્ભટમાં પણ કહ્યું છે:

પ્રાયસ્ત્વ એવ પવનાધ્યુષિતા મનુષ્યા, દોષાત્મકાઃ સ્ફુટિતધૂસરકેશગાત્રાઃ । શીતદ્વિષશ્ચલધૃતિસ્મૃતિબુદ્ધિચેષ્ટાસૌહૃદ્દૃષ્ટિગતયોઽતિબહુપ્રલાપાઃ ॥૫૭॥

અલ્પવિત્તબલજીવિતનિદ્રાઃ સન્નસક્તચલજર્જરવાચઃ । નાસ્તિકા બહુભુજઃ સવિલાસા ગીતહાસમૃગયાકલિલોલાઃ ॥૫૮॥

મધુરામ્લપટૂષ્ણસાત્મ્યકાઙ્ક્ષાઃ કૃશદીર્ઘાકૃતયઃ સશબ્દયાતાઃ । ન દૃઢા ન જિતેન્દ્રિયા ન ચાર્યા, ન ચ કાન્તાદયિતા બહુપ્રજા વા ॥૫૯॥

નેત્રાણિ ચૈષાં ખરધૂસરાણિ, વૃત્તાન્યચારૂણિ મૃતોપમાનિ । ઉન્મીલિતાનીવ ભવન્તિ સુપ્તે, શૈલદ્રુમાંસ્તે ગગનં ચ યાન્તિ ॥૬૦॥

અધન્યા મત્સરાધ્માતાઃ સ્તેનાઃ પ્રોદ્બદ્ધપિણ્ડિકાઃ ।
શ્વશૃગાલોષ્ટ્રગૃધ્રાખુકાકાનૂકાશ્ચ વાતિકાઃ ॥૬૧॥

अन्वयः—प्रायः ते एव मनुष्याः पवनाध्युषिताः दोषात्मकाः (सन्ति, ये) स्फुटितधूसरकेशगात्राः शीतद्विषः चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टासौहार्ददृष्टिगतयः अतिबहुप्रलापाः अल्पपित्तकफजीवितनिद्राः सन्नसक्तबहुजर्जरवाचः नास्तिकाः बहुभुजः सविलासाः गीतहास्यमृगयाकलिलोलाः मधुराम्लकटूष्णसात्म्यकाङ्क्षाः कृशदीर्घाकृतयः सशब्दपानाः न दृढाः न जितेन्द्रियाः न च आर्याः न च कान्तादयिताः वा बहुप्रजाः (भवन्ति)॥ एषां नेत्राणि खरधूसराणि वृत्तानि अचारूणि मृतोपमानि उन्मीलितानि इव भवन्ति, ते सुप्ते शैलद्रुमान् गगनं प्रयान्ति॥ वातिकाः (ते) अधन्याः मत्सराध्माताः स्तेनाः प्रोद्बद्धपिण्डिकाः च श्वशृगालोष्ट्रगृध्राखुकाकोलूकाः (इव भवन्ति)॥

ઘણું કરી તે જ માણસો વાયુપ્રકૃતિવાળા હોય છે, જેઓ દુષ્ટ સ્વભાવવાળા હોય છે, જેઓના કેશ અને ગાત્રો ફાટેલાં તથા જરાક ધોળાશ ઉપર હોય છે, ટાઢના દ્વેષી હોય છે; જેઓની ધીરજ, સ્મરણ, બુદ્ધિ અને ચેષ્ટા ચંચળ હોય છે, તેઓની દૃષ્ટિમાં અને ચાલમાં સ્નેહ દેખાય છે, ઘણું બોલવાની તેમને ટેવ હોય છે; તેમનામાં કફ, જીવિત અને નિદ્રા ઓછાં હોય છે, બોલતાં તેઓ ઝલાય છે, મૂંઝાય છે અને વચન બહુ જ જાજરાં કાઢે છે, નાસ્તિક હોય છે, ઘણું ખાય છે, વિલાસ કરે છે; ગાયન, હાસ્ય, શિકાર અને કજિયા કરવામાં રુચિ ધરાવે છે; મીઠા, ખાટા, તીખા અને ગરમ પદાર્થો તેમને અનુકૂળ લાગે છે; તેમનાં શરીર પાતળાં અને લાંબાં હોય છે; પાણી વગેરે પદાર્થ પીતાં અવાજ થાય છે; દૃઢતા, જિતેંદ્રિયપણું, ઉત્તમપણું, સ્ત્રી પર પ્રેમ અને ઘણાં સંતાન તેમને હોતાં નથી; અને તેઓનાં નેત્ર, રૂક્ષ, જરાક ધોળાશવાળાં, ગોળ, સુંદરતાથી રહિત, મુડદાં જેવાં અને મીંચ્યાં હોય છતાં ઉઘડેલાં જેવાં જ રહે છે; તે લોકો સ્વપ્નમાં પર્વત ઉપર, ઝાડ ઉપર અને આકાશમાં જાય છે, ભાગ્યશાળી હોતા નથી, પરાયું સારું દેખી રાજી થતા નથી, ચોરી કરવાની ટેવવાળા હોય છે અને તેમની પિંડીઓ ગાંઠાવાળી હોય છે; કૂતરાં, શિયાળ, ઊંટ, ગીધ, ઉંદર, કાગડા અને ઘુવડો જેમ વાયુ પ્રકૃતિવાળાં છે, તેમ વાયુ પ્રકૃતિવાળા માણસોની પણ કેટલીક રીતભાત તેવી જ હોય છે. ૫૭–૬૧

पित्तं वह्निर्वह्निजं वापि तस्मात्पित्तोद्रिक्तस्तीव्रतृष्णो बुभुक्षुः। गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताङ्घ्रिवक्त्रः शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ ६२ ॥

दयितमाल्यविलेपनमण्डनः सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः। विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति भीष्मगतिर्द्विषतामपि ॥ ६३ ॥

मेधावी प्रशिथिलसन्धिबन्धमांसो नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकामः। आवासश्चलिततरङ्गनीरकान्त्या भुङ्क्तेऽन्नं मधुरकषायतिक्तशीतम् ॥ ६४ ॥

घर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धिर्भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्ष्यः। सुप्तः पश्येत्कर्णिकारान्पलाशान् दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानलांश्च ॥ ६५ ॥

तनूनि पिङ्गानि चलानि चैषां तन्वल्पपक्ष्माणि हिमप्रियाणि। क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा रागं व्रजन्त्याशु विलोचनानि ॥ ६६ ॥
मध्यायुषो मध्यबलाः पण्डिताः क्लेशभीरवः। व्याघ्रर्क्षकपिमार्जारयक्षा लूताश्च पैत्तिकाः ॥६७॥

अन्वयः—पित्तं वह्निः वा पित्तं वह्निजम् अपि, तस्मात् अपि पित्तोद्रिक्तः (मनुष्यः) तीव्रतृष्णः बुभुक्षुः गौरोष्णाङ्गः ताम्रहस्ताङ्घ्रिवक्त्रः शूरः मानी पिङ्गकेशः अल्परोमा दयितमाल्यविलेपनमण्डनः सुचरितः शुचिः आश्रितवत्सलः विभवसाहसबुद्धिबलान्वितः (च) द्विषताम् अपि भीष्मगतिः भवति॥ मेधावी प्रशिथिलसन्धिबन्धमांसः नारीणाम् अनभिमतः अल्पशुक्रकामः चलिततरङ्गनीरकान्त्याः आवासः मधुरकषायतिक्तशीतम् अन्नं भुङ्क्ते॥ घर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धिः भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्ष्यः सुप्तः (सन्) कर्णिकारान् पलाशान् च दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानलान् पश्यति॥ एषां विलोचनानि तनूनि पिङ्गानि चलानि च तन्वल्पपक्ष्माणि हिमप्रियाणि (भवन्ति) क्रोधेन मद्येन च रवेः भासा आशु रागं व्रजन्ति॥ पैत्तिकाः मध्यायुषः मध्यबलाः पण्डिताः क्लेशभीरवः च व्याघ्रर्क्षकपिमार्जारयक्षाः लूताः (इव भवन्ति)॥

પિત્ત અગ્નિરૂપ છે અથવા પિત્ત અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયું છે; તેથી પણ પિત્તપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યને તરસ ઘણી લાગે છે, ભૂખ બહુ લાગે છે, અંગ ધોળું તથા ગરમ હોય છે,

સોના જેવો હોય છે; હાથ લાંબા હોય છે, છાતી પહોળી તથા પુષ્ટ હોય છે; કપાળ મોટું હોય છે; કેશ ઘાટા અને શ્યામ હોય છે; અંગ કોમળ હોય છે; તેનું શરીર સરખું અને સારા દેખાવવાળું હોય છે; સામર્થ્ય ઘણું હોય છે; શૃંગાર રસમાં તે મગ્ન રહે છે; પુત્રો અને નોકરો તેને પૂરતા હોય છે; ધર્મ પર પ્રીતિ હોય છે; કદી પણ કઠણ વચન તે બોલતો નથી, કોઈ ન જાણે તેમ શત્રુની સાથે લાંબા કાળ સુધી દૃઢ વૈર રાખે છે, તેનું પરાક્રમ મદોન્મત્ત મોટા હાથીના જેવું હોય છે; તેનો અવાજ મેઘ, સમુદ્ર, મૃદંગ અને શંખના જેવો હોય છે; તેની સ્મરણશક્તિ સારી હોય છે; તે ઉદ્યોગી અને નમ્રતાવાળો હોય છે; બાલ્યાવસ્થામાં પણ ઘણું રોવાની ટેવ કે ચપળતા તેનામાં હોતી નથી; કડવાં, તૂરાં, તીખાં, ઊનાં અને લૂખાં અન્ન તેને ગમે છે; તે થોડું જમે છે, છતાં તેના શરીરમાં બળ રહે છે; તેનાં નેત્ર રાતા છેડાવાળાં, સારી પેઠે સ્નિગ્ધ, મોટાં, લાંબાં, સ્પષ્ટ, ધોળાં અને કાળી કાળી ઘણી પાંપણોવાળાં હોય છે; તેનો આહાર, જળપાન, ક્રોધ અને ભૂખ ઓછાં હોય છે; બુદ્ધિથી તે પ્રખ્યાત હોય છે; કાર્યો કરવામાં ઘણી વાર લગાડે છે; ઉદાર હોય છે; તેનું હૃદય ગંભીર હોય છે; છાતી જાડી હોય છે; તે ક્ષમાવાળો હોય છે, તેને ઊંઘ લેવાની ટેવ વધારે હોય છે; તેની સઘળી રીતભાત લોભ વગરની હોય છે; કોઈએ તેના જે ઉપકાર કર્યા હોય તેને તે ભૂલતો નથી; તેનો સ્વભાવ સરળ હોય છે; તે વિદ્વાન હોય છે, લાજવાળો હોય છે; રૂપાળો હોય છે; વડીલોની તે ભક્તિ કરે છે; પ્રેમને સ્થિર રાખે છે; અને સ્વપ્નમાં કમળ તથા પક્ષીઓની પંક્તિવાળાં જળાશયોને તથા વાદળાંઓને દેખે છે. કફ પ્રકૃતિવાળા માણસો વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇંદ્ર, વરુણ, હંસ, ગણપતિ, સિંહ, ઘોડા અને મોટા બળદના જેવી પ્રકૃતિવાળા હોય છે. ૬૮–૭૫

પ્રકૃતિ મનુષ્યને બાધક નથી

નનુ પ્રકૃતિહેતૂનાં મધ્યે યોऽધિકઃ સ સ્વવ્યાધીન્કથં ન કરોતીત્યાશઙ્કાયામાહ–અહીં શંકા થાય કે, પ્રકૃતિમાં કારણરૂપ વાત, પિત્ત અને કફમાંનો જે જે દોષ અધિક હોય તે પોતાનાથી થતા રોગોને કેમ નથી કરતા ? આનું સમાધાન કહે છે :

વિષજાતો યથા કીટો ન વિષેણ પ્રબાધ્યતે ।
તદ્વત્પ્રકૃતયો મર્ત્યં શક્નુવન્તિ ન બાધિતુમ્ ॥૭૬॥

અન્વયઃ–યથા વિષજાતઃ કીટઃ વિષેણ ન પ્રબાધ્યતે તદ્વત્ પ્રકૃતયઃ મર્ત્યં બાધિતું ન શક્નુવન્તિ ॥

જેમ ઝેરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કીડાને ઝેર હરકત કરી શકતું નથી, તેમ તે તે પ્રકૃતિવાળા માણસને તે તે પ્રકૃતિઓ હરકત કરી શકતી નથી. ૭૬

ટીકા–એતૌ દ્વૌ નબાવપીપદ્યે । તેન વિષેણ વિષજદાહાદિના ઈષત્પ્રબાધ્યતે ન તુ ભૃશમ્ । તથા ચ પ્રકૃતયઃ પ્રકૃતિહેતવો દોષાઃ બાધિતું ન શક્નુવન્તિ । કરચરણસ્ફુટિતત્વસ્વેદનિદ્રાધિક્યાદિના ઈષદ્બાધિતું શક્નુવન્ત્યેવ ન તુ જ્વરાદિભિઃ ॥' પ્રકૃતિરૂપ થયેલા દોષથી હરકત થતી નથી, એમ જે ઉપર કહ્યું, તેમાં આમ સમજવાનું, કે 'જેમ ઝેરના કીડાને ઝેરથી મરી જવું આદિ ખાસ હરકત નથી, છતાં ઝેરથી ઉત્પન્ન થતા દાહ આદિથી થોડીક હરકત તો થાય જ છે, તેમ તે તે પ્રકૃતિવાળા માણસને તે તે પ્રકૃતિના કારણરૂપ દોષોથી જ્વર આવવો આદિ ખાસ હરકત થતી નથી, છતાં હાથપગનું ફાટી જવું, પસીનો આવવો, અને નિદ્રા અધિક થવી વગેરે થોડી થોડી હરકત તો થાય જ છે.'

પ્રકોપો વાન્યભાવો વા શમો વા નોપજાયતે ।
પ્રકૃતીનાં સ્વભાવેન જાયન્તે તુ ગતાયુષઃ ॥૭૭॥

અન્વયઃ–પ્રકૃતીનાં પ્રકોપઃ વા અન્યભાવઃ વા શમઃ ન ઉપજાયતે । ગતાયુષઃ તુ સ્વભાવેન જાયન્તે ॥

પ્રકૃતિરૂપ દોષોનો પ્રકોપ, બદલવું કે ઉપશમ થતાં નથી; પણ તે તે પ્રકૃતિવાળા માણસનું આયુષ પૂર્ણ થતાં સ્વભાવ પ્રમાણે તે પ્રકોપ, બગાડ કે ફેરફાર આદિ તો થાય છે.

ઇતિ શ્રીમિશ્રલટકના પુત્ર શ્રીમાન ભાવમિશ્રે રચેલા ભાવપ્રકાશમાં ત્રીજું બાલપ્રકરણ સમાપ્ત

कायपण तथा मोटुं लाल होय छे, केश पिंगळा होय छे, रुवाडां थोडां होय छे; शूर वीरपणुं तथा अभिमान बहु होय छे; पुष्प, लेपन अने घरेणां तेने प्रिय होय छे, तेनी रीतभात सारी होय छे, आश्रित लोको पर तेने प्रेम होय छे; पवित्रता, वैभव, साहस तथा बुद्धिबळथी ते युक्त होय छे, एनी रीतभात शत्रुओने भयंकर लागे छे, तेनी स्मरणशक्ति सारी होय छे, सांधाओना बंधनो तथा मांस ढीलां होय छे, स्त्रीओने तेओ गमता नथी, वीर्य तथा कामदेव ओछा होय छे, तेओनी कांति जेमां तरंग दीपतां करता होय एवा पाणी सरखी होय छे; मधुर, तूरा, कडवा अने टाढा अन्न खावानी तेओनी रुचि होय छे, गरमी तेमने गमती नथी, पसीनो घणो वळे छे, तेमना शरीरमां दुर्गंध होय छे; विषय, क्रोध, जळपान, भोजन अने ईर्ष्या तेमने घणां होय छे, अने स्वप्नमां तेओ कनेर, खाखरा, दिशाओना दाह, उल्कापात, वीजळी, सूर्य तथा अग्नि देख्या करे छे; तेओना नेत्र थोडां, पीळां, पातळां तथा मोटी पांपणोवाळां अने कडी पर प्रीति धरावनारां होय छे; अने क्रोधथी, मदथी तथा सूर्यना तडकाथी रात थता थाय छे एवा लोको पंडित क्लेशथी बीकण, मध्यम आयुष्यवाळा अने मध्यम बळवाळा होय छे; तेम ज वाघ, रींछ, वानर, बिलाडां, यक्ष अने कनोलिया जेम पित्त प्रकृतिवाळा होय छे, तेम तेओना जेवी केटलीक रीतभात ए लोकोमां पण होय छे.

श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सौम्यो गूढस्निग्धश्लिष्टसन्ध्यस्थिमांसः। क्षुत्तृड्दुःखक्लेशघर्मैरतप्तो बुद्ध्या युक्तः सात्त्विकः सत्यसन्धः ॥ ६८ ॥

प्रियङ्गुदूर्वाशरकाण्डशस्त्रगोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः। प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवक्षा महाललाटो घननीलकेशः ॥ ६९ ॥

मृदङ्गः समसुविभक्तचारुदेहो बह्वोजा रतिरसशुक्रपुत्रभृत्यः। धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु प्रच्छन्नं वहति दृढं चिरं च वैरम् ॥ ७० ॥

समदद्विरदेन्द्रतुल्ययातो जलदाम्भोधिमृदङ्गसिंहघोषः। स्मृतिमानभियोगवान्विनीतो न च बाल्येऽप्यतिरोदनो न लोलः ॥ ७१ ॥

तिक्तं कषायं कटुकोष्णरूक्षमल्पं स भुङ्क्ते बलवांस्तथापि। रक्तान्तसुस्निग्धविशालदीर्घसुव्यक्तशुक्लासितपक्ष्मलाक्षः ॥ ७२ ॥

अल्पव्याहारक्रोधपानाशनेहः प्राज्ञश्चिरो दीर्घदर्शी वदान्यः। श्रद्धावान् स्थूलवर्ष्माः क्षमावानार्यान्गुरूनार्चयंस्तु कृतज्ञः ॥ ७३ ॥

मधुविपरीतसुमनाः सकलो मतो शुभानि स्थिरसौहृदश्च। स्वप्ने सपद्मान्सविहङ्गमालाञ्जलाशयान्पश्यति तोयदांश्च ॥ ७४ ॥

विष्णुरुद्रेन्द्रवरुणतार्क्ष्यहंसगजाधिपैः। श्लेष्मप्रकृतयस्तुल्यास्तथा सिंहाश्वगोवृषैः ॥ ७५ ॥

अन्वय—श्लेष्मा सोम, तेन श्लेष्मलः सौम्य गूढस्निग्धश्लिष्टसन्ध्यस्थिमांसः, क्षुत्तृड्दुःखक्लेशघर्मैः अतप्तः बुद्ध्या युक्तः सात्त्विकः सत्यसन्धः प्रियङ्गुदूर्वाशरकाण्डशस्त्रगोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवक्षाः महाललाटः घननीलकेशः मृदङ्गः समसुविभक्तचारुदेहः बह्वोजा रतिरसशुक्रपुत्रभृत्यः धर्मात्मा जातु निष्ठुरं न वदति, न प्रच्छन्नं चिरं दृढं वैरं वहति ॥ समदद्विरदेन्द्रतुल्ययातः जलदाम्भोधिमृदङ्गसिंहघोषः स्मृतिमान् अभियोगवान् विनीतः, न च बाल्ये अपि अतिरोदनः न लोलः ॥ तिक्तं कषायं कटुकोष्णरूक्षम् अल्पं भुङ्क्ते, तथापि बलवान् (भवति), रक्तान्तसुस्निग्धविशालदीर्घसुव्यक्तशुक्लासितपक्ष्मलाक्षः, अल्पव्याहारक्रोधपानाशनेहः प्राज्ञः चिरो दीर्घदर्शी वदान्यः श्रद्धावान् स्थूलवर्ष्मा क्षमावान् गुरून् आर्यान् अर्चयन् कृतज्ञः च भवति। स्थिर सौहृदः च, स्वप्ने सपद्मान् सविहङ्गमालान् जलाशयान् तोयदान् च पश्यति ॥ श्लेष्मप्रकृतयः (जनाः) विष्णुरुद्रेन्द्रवरुणतार्क्ष्यहंसगजाधिपैः तथा सिंहाश्वगोवृषैः तुल्याः (भवन्ति) ॥

कफ चंद्ररूप छे, तेथी कफ प्रकृतिवाळो माणस सौम्य होय छे; तेना सांधा, हाडकां, अने मांस एकबीजानी साथे लागी रहेल, स्निग्ध अने गूढ होय छे; भूख, तरस, दुःख क्लेश अने गरमीथी तेमने संताप थतो नथी; तेमनी बुद्धि सारी होय छे, तेमनामां सत्त्वगुण अधिक होय छे; पोतानुं बोलवुं ते पाळे छे; तेमना शरीरनो रंग कांग, धरो, कासडानां फूल, शस्त्र, गोरोचन, कमळ अने

दोषाणां समता (भवति), तस्मात् साधारणः वरः (मतः)॥

પણ જે દેશ અનૂપ અને જાંગલ એ બંને દેશનાં લક્ષણોની ભેળસેળવાળો હોય તેને મિશ્ર અથવા સાધારણ દેશ જાણવો; સાધારણ દેશમાં ટાઢ, વરસાદ, ગરમી અને પવન એકસરખાં હોય છે, તેથી વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષોની પણ સમતા રહે છે; માટે સાધારણ દેશ ઉત્તમ કહેવાય છે. ૮

હરકોઈ દેશમાં રહેનાર જો યોગ્ય રીતે વર્તે તો ભય નથી

सुश्रुतात्–સુશ્રુત કહે છે :

उचिते वर्तमानस्य नास्ति दुर्देशजं भयम् ।
आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य कृते सति ॥ ९ ॥

अन्वयः–तद्देशस्य उचिते आहारस्वप्नचेष्टादौ कृते सति (यस्मिन् कस्मिन्नपि देशे) वर्तमानस्य दुर्देशजं भयं नास्ति॥

'(ભલે ખરાબ દેશમાં રહેવું પડતું હોય, તોપણ) તે દેશને યોગ્ય આહાર, નિદ્રા અને વિહાર આદિ કરવામાં આવે, તો ત્યાં રહેનારને ખરાબ દેશમાં રહેવાથી થતો ભય રહેતો નથી.' ૯

वृद्धवाग्भटः–વૃદ્ધ વાગ્ભટ કહે છે :

यस्य देशस्य यो जन्तुस्तज्जं तस्यौषधं हितम् ।
देशादन्यत्र वसतस्तत्तुल्यगुणमौषधम् ॥ १० ॥
स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन्कोपमागताः ।
बलवन्तस्तथा न स्युर्जलजाः स्थलजास्तथा ॥११

अन्वयः–यः जन्तुः यस्य देशस्य (भवेत्), तस्य तज्जम् औषधं हितं (स्यात्), देशात् अन्यत्र वसतः तत्तुल्यगुणम् औषधं (हितं भवेत्) जलजाः तथा स्थलजाः (ये) दोषाः स्वदेशे निचिताः अन्यस्मिन् कोपम् आगताः सन्तः तथा बलवन्तः न स्युः ॥

'જે પ્રાણી જે દેશનું હોય, તે પ્રાણીને તે દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું ઔષધ હિતકારી થાય છે; પણ પોતાના દેશને છોડી બીજા દેશમાં રહેતું હોય તેને જે ઔષધ પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઔષધના જેવાં ગુણવાળું હોય તે ઔષધ હિતકારી થાય છે. જળથી અથવા સ્થળથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વાતપિત્ત આદિ દોષો પોતાના દેશમાં (શરીરની અંદર) વધ્યા હોય, તે દોષો બીજા દેશમાં ગયા પછી પ્રકોપ પામે, તોપણ જેવા પોતાના દેશમાં બળવાન થાય છે, તેવા બીજા દેશમાં બળવાન થતા નથી. (જેમકે અનૂપ દેશમાં રહેનારાને તે દેશમાં શરીરની અંદર જે દોષો વધ્યા હોય, તે દોષો તે માણસનું પાછું જાંગલ દેશમાં જવું થતાં પ્રકોપ પામે તોપણ અનૂપ દેશમાં જેવા બળવાન થાય તેવા જાંગલ દેશમાં બળવાન થતા નથી.)૧૦,૧૧

વૈદ્યનું કર્તવ્ય

मानवो येन विधिना स्वस्थस्तिष्ठति सर्वदा ।
तमेव कारयेद्वैद्यो यतः स्वास्थ्यं सदेप्सितम् ॥१२

अन्वयः–येन विधिना मानवः सर्वदा स्वस्थः तिष्ठति तम् एव (विधिम्) वैद्यः कारयेत्, यतः स्वास्थ्यं सदा ईप्सितं (भवति) ॥

જે પ્રકારે માણસ સર્વકાળ સ્વસ્થ રહે, તે જ પ્રકાર વૈદ્યે[1] કરાવવો જોઈએ; કારણ કે મનુષ્યોને સર્વદા સ્વસ્થ રહેવાની જ ઇચ્છા હોય છે. ૧૨

માણસે કઈ રીતે વર્તી સ્વસ્થ રહેવું ?

दिनचर्यां निशाचर्यां ऋतुचर्यां यथोदिताम् ।
आचरन्पुरुषः स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा ॥१३

अन्वयः–यथोदितां दिनचर्यां निशाचर्याम् ऋतुचर्याम् आचरन् पुरुषः सदा स्वस्थः तिष्ठति, अन्यथा न ॥

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા અને ઋતુચર્યા આચરતો માણસ સર્વદા સ્વસ્થ રહે છે; એ આચર્યા વિના સ્વસ્થ રહેતો નથી. ૧૩

સ્વસ્થનાં લક્ષણો

सुश्रुतः–સુશ્રુત જણાવે છે :

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥१४॥

अन्वयः–समदोषः समाग्निः समधातुमलक्रियः च प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः (जनः) स्वस्थः इति अभिधीयते ॥

જે માણસના વાત, પિત્ત આદિ દોષ, અગ્નિ, ધાતુ અને મળ સમાન સ્થિતિમાં હોય, જે માણસ પોતાના શરીરને અનુસરતી ક્રિયા

૧. (आयुर्वेदरूपाम्) विद्याम् अधीते वेत्ति वेति वैद्यः–જે આયુર્વેદરૂપી વિદ્યાને ભણ્યો હોય તથા બરાબર જાણતો હોય, તે વૈદ્ય.

૪ : દેશ, દિનચર્યા અને ઋતુચર્યાપ્રકરણ

ભૂમિદેશસ્ત્રિધાનૂપો જાઙ્ગલો મિશ્રલક્ષણઃ ॥૧॥

અન્વયઃ—ભૂમિદેશઃ ત્રિધા—અનૂપઃ જાઙ્ગલઃ મિશ્રલક્ષણઃ ॥

પૃથ્વી પર અનૂપ, જાંગલ અને મિશ્ર એમ ભૂમિદેશ ત્રણ પ્રકારના છે. ૧

અનૂપ દેશનું લક્ષણ

નદીપલ્વલશૈલાઢ્યઃ ફુલ્લોત્પલકુલૈર્યુતઃ ।
હંસસારસકારણ્ડચક્રવાકાદિસેવિતઃ ॥૨॥
શશવરાહમહિષરુરુરોહિતકુલાકુલઃ ।
પ્રભૂતદ્રુમપુષ્પાઢ્યસ્તાલસસ્યફલાન્વિતઃ ॥૩॥
અનેકશાલિકેદારકદલીઇક્ષુવિભૂષિતઃ ।
અનૂપદેશો જ્ઞાતવ્યો વાતશ્લેષ્મામયાન્વિતઃ ॥૪॥

અન્વયઃ—નદીપલ્વલશૈલાઢ્યઃ ફુલ્લોત્પલકુલૈઃ યુતઃ હંસ[illegible] શશવરાહમહિષરુરુરોહિત[illegible] પ્રભૂતદ્રુમપુષ્પાઢ્યઃ [illegible] અનેકશાલિ[illegible] અનૂપદેશઃ [illegible] ॥

જે દેશમાં નદીઓ, તળાવો અને પર્વતો ઘણાં હોય, ઘણાં પ્રફુલ્લિત કમળોથી જે યુક્ત હોય; હંસ, સારસ, કારંડ-બતક તથા ચક્રવાક આદિ પક્ષીઓ જ્યાં ઘણાં હોય; સસલાં, ભૂંડ, પાડા, રુરુ નામના મૃગ અને રોહી નામના મૃગ જ્યાં ઘણાં હોય, ઝાડ અને ફૂલ જ્યાં ઘણાં થતાં હોય; તાડ, ધાન્ય અને ફળો પણ જેમાં ઘણાં થતાં હોય; ચોખાના ક્યારા, કેળ તથા શેરડીઓ જ્યાં બહુ હોય અને જ્યાં વાયુના તથા કફના રોગ વધારે હોય, તે દેશને અનૂપ[1] દેશ જાણવો. ૨-૪

જાંગલ દેશનું લક્ષણ

આકાશસમ ઉચ્ચશ્ચ સ્વલ્પપાનીયપાદપઃ ।
શમીકરીરબિલ્વાર્કપીલુકર્કન્ધુસંકુલઃ ॥૫॥
હરિણૈણર્ક્ષપૃષતગોકર્ણખરસંકુલઃ ।
સુસ્વાદુફલવાન્ દેશો વાતલો જાઙ્ગલઃ સ્મૃતઃ ॥૬॥

અન્વયઃ—આકાશસમઃ ચ ઉચ્ચઃ સ્વલ્પપાનીયપાદપઃ શમીકરીરબિલ્વાર્કપીલુકર્કન્ધુસંકુલઃ હરિણૈણર્ક્ષપૃષતગોકર્ણખરસંકુલઃ સુસ્વાદુફલવાન્ વાતલઃ દેશઃ જાઙ્ગલઃ સ્મૃતઃ ॥

જે દેશ આકાશની પેઠે સ્વચ્છ હોય, ઊંચો હોય, જેમાં ઝાડ અને પાણી થોડાં હોય, જેમાં ખીજડા, કેરડા, બીલી, આકડા, પીલુ અને બોરડીઓ ઘણાં થતાં હોય; હરણ, એણ-મૃગ, રીંછ, ટપકાંવાળાં મૃગ, ગોકર્ણ મૃગ તથા ગધેડાં જ્યાં ઘણાં હોય અને ફળો બહુ જ મીઠાં થતાં હોય તે વાતપ્રધાન-વાયડો દેશ જાંગલ[2] જાણવો. ૫,૬

[illegible]
બહૂદકનગોઽનૂપઃ કફમારુતરોગવાન્ ।
જાઙ્ગલોઽલ્પામ્બુશાખી ચ પિત્તાસૃઙ્મારુતોત્તરઃ ॥૭॥

અન્વયઃ—બહૂદકનગઃ અનૂપઃ કફમારુતરોગવાન્, ચ અલ્પામ્બુશાખી પિત્તાસૃઙ્મારુતોત્તરઃ જાઙ્ગલઃ ॥

જેમાં પાણી તથા પર્વતો ઘણા હોય અને કફ તથા વાયુ સંબંધી રોગ વિશેષ હોય, તેને અનૂપ દેશ જાણવો અને જેમાં પાણી તથા ઝાડ થોડાં હોય અને પિત્ત, રુધિર તથા વાયુ સંબંધી રોગ વિશેષ હોય તેને જાંગલ દેશ જાણવો. ૭

મિશ્ર દેશનું લક્ષણ

સંસૃષ્ટલક્ષણો યસ્તુ દેશઃ સાધારણો મતઃ ।
સમાઃ સાધારણે યસ્માચ્છીતવર્ષોષ્ણમારુતાઃ ।
સમતા તેન દોષાણાં તસ્માત્સાધારણો વરઃ ॥૮॥

અન્વયઃ—યઃ તુ દેશઃ સંસૃષ્ટલક્ષણઃ (સઃ) સાધારણઃ મતઃ । યસ્માત્ સાધારણે શીતવર્ષોષ્ણમારુતાઃ સમાઃ, તેન [illegible]

---

૧ અનુગતા આપઃ યસ્મિન્ સ અનૂપઃ—જ્યાં પાણી પુષ્કળ રહેતું હોય, તે જળબહુલ દેશ અનૂપ-[illegible] [illegible]—પુષ્કળ પાણીવાળો દેશ કચ્છ.

૨. [illegible] દેશ, '[illegible]' [illegible] જેમાં થોડું પાણી તથા થોડાં ઝાડો હોય તેવો [illegible] દેશ જાંગલ; તેમ જ પાણી ઓછું હોવાના કારણે જ ખીજડી, કેરડા, બીલી, આકડા, પીલુ, બોરડી વગેરે [illegible] જેમાં ઘણું થાય છે, તેવો દેશ—જાંગલ—અને જાંગલ એ જ જંગલ.

દોષાણાં સમતા (भवति), तस्मात् साधारणः वरः (मतः)॥

પણ જે દેશ અનૂપ અને જાંગલ એ બંને દેશનાં લક્ષણોની ભેળસેળવાળો હોય તેને મિશ્ર અથવા સાધારણ દેશ જાણવો; સાધારણ દેશમાં ટાઢ, વરસાદ, ગરમી અને પવન એકસરખાં હોય છે, તેથી વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષોની પણ સમતા રહે છે; માટે સાધારણ દેશ ઉત્તમ કહેવાય છે. ૮

હરકોઈ દેશમાં રહેનાર જો યોગ્ય રીતે વર્તે તો ભય નથી

सुश्रुतात्—સુશ્રુત કહે છે :

उचिते वर्तमानस्य नास्ति दुर्देशजं भयम् ।
आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य कृते सति ॥ ९ ॥

अन्वयः—तद्देशस्य उचिते आहारस्वप्नचेष्टादौ कृते सति (यस्मिन् कस्मिन्नपि देशे) वर्तमानस्य दुर्देशजं भयं नास्ति ॥

'(ભલે ખરાબ દેશમાં રહેવું પડતું હોય, તોપણ) તે દેશને યોગ્ય આહાર, નિદ્રા અને વિહાર આદિ કરવામાં આવે, તો ત્યાં રહેનારને ખરાબ દેશમાં રહેવાથી થતો ભય રહેતો નથી.' ૯

वृद्धवाग्भटः—વૃદ્ધ વાગ્ભટ કહે છે :

यस्य देशस्य यो जन्तुस्तज्जं तस्यौषधं हितम् ।
देशादन्यत्र वसतस्तत्तुल्यगुणमौषधम् ॥ १० ॥
स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन्कोपमागताः ।
बलवन्तस्तथा न स्युर्जलजाः स्थलजास्तथा ॥११

अन्वयः—यः जन्तुः यस्य देशस्य (भवेत्), तस्य तज्जम् औषधं हितं (स्यात्), देशात् अन्यत्र वसतः तत्तुल्यगुणम् औषधं (हितं भवेत्) जलजाः तथा स्थलजाः (ये) दोषाः स्वदेशे निचिताः अन्यस्मिन् कोपम् आगताः सन्तः तथा बलवन्तः न स्युः ॥

'જે પ્રાણી જે દેશનું હોય, તે પ્રાણીને તે દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું ઔષધ હિતકારી થાય છે; પણ પોતાના દેશને છોડી બીજા દેશમાં રહેતું હોય તેને જે ઔષધ પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઔષધના જેવાં ગુણવાળું હોય તે ઔષધ હિતકારી થાય છે. જળથી અથવા સ્થળથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વાતપિત્ત આદિ દોષો પોતાના દેશમાં (શરીરની અંદર) વધ્યા હોય, તે દોષો બીજા દેશમાં ગયા પછી પ્રકોપ પામે, તોપણ જેવા પોતાના દેશમાં બળવાન થાય છે, તેવા બીજા દેશમાં બળવાન થતા નથી. (જેમકે અનૂપ દેશમાં રહેનારાને તે દેશમાં શરીરની અંદર જે દોષો વધ્યા હોય, તે દોષો તે માણસનું પાછું જાંગલ દેશમાં જવું થતાં પ્રકોપ પામે તોપણ અનૂપ દેશમાં જેવા બળવાન થાય તેવા જાંગલ દેશમાં બળવાન થતા નથી.)૧૦,૧૧

વૈદ્યનું કર્તવ્ય

मानवो येन विधिना स्वस्थस्तिष्ठति सर्वदा ।
तमेव कारयेद्वैद्यो यतः स्वास्थ्यं सदेप्सितम् ॥१२

अन्वयः—येन विधिना मानवः सर्वदा स्वस्थः तिष्ठति तम् एव (विधिम्) वैद्यः कारयेत्, यतः स्वास्थ्यं सदा ईप्सितं (भवति) ॥

જે પ્રકારે માણસ સર્વકાળ સ્વસ્થ રહે, તે જ પ્રકાર વૈદ્યે[1] કરાવવો જોઈએ; કારણ કે મનુષ્યોને સર્વદા સ્વસ્થ રહેવાની જ ઇચ્છા હોય છે. ૧૨

માણસે કઈ રીતે વર્તી સ્વસ્થ રહેવું ?

दिनचर्यां निशाचर्यां ऋतुचर्यां यथोदिताम् ।
आचरन्पुरुषः स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा ॥१३

अन्वयः—यथोदितां दिनचर्यां निशाचर्याम् ऋतुचर्याम् आचरन् पुरुषः सदा स्वस्थः तिष्ठति, अन्यथा न ॥

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા અને ઋતુચર્યા આચરતો માણસ સર્વદા સ્વસ્થ રહે છે; એ આચર્યા વિના સ્વસ્થ રહેતો નથી. ૧૩

સ્વસ્થનાં લક્ષણો

सुश्रुतः—સુશ્રુત જણાવે છે :

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥१४॥

अन्वयः—समदोषः समाग्निः समधातुमलक्रियः च प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः (जनः) स्वस्थः इति अभिधीयते ॥

જે માણસના વાત, પિત્ત આદિ દોષ, અગ્નિ, ધાતુ અને મળ સમાન સ્થિતિમાં હોય, જે માણસ પોતાના શરીરને અનુસરતી ક્રિયા

૧. (आयुर्वेदरूपाम्) विद्याम् अधीते वेत्ति वेति वैद्यः—જે આયુર્વેદરૂપી વિદ્યાને ભણ્યો હોય તથા બરાબર જાણતો હોય, તે વૈદ્ય.

अन्वय—मधुरे मधूकः श्रेष्ठः, कटुके करञ्जः श्रेष्ठः, तथा तिक्तके निम्बः श्रेष्ठः, तथा कषाये खदिरः श्रेष्ठः । समयं दोषं तथा च प्रकृतिं तु समालोच्य यथोचिते रसे वीर्ये युक्तं दन्तं प्रयोजयेत् ॥ तेन दन्तस्य मुखवैरस्यं दन्तविकाराश्च न भवन्ति च रुचिसौख्यप्रयुक्ता भवन्ति । अर्के वीर्यं, वटे दीप्तिः, करञ्जे विजयः, प्लक्षे च अर्थसंपत्तिः एव, बदर्यां मधुरस्वरः भवेत् । खदिरे मुखदौर्गन्ध्यं क्षिणोति तु, बिल्वे तु विपुलं धनम्, उदुम्बरे तु वाक्सिद्धिः, च आम्रे तु आरोग्यम् एव । कदम्बे तु मेधा, चम्पके दृढवाक्स्मृतिः, शिरीषे कीर्तिसौभाग्यम् आयुः च आरोग्यम् ॥ अपामार्गे धृतिः मेधा, तथा असने प्रज्ञाशक्तिः, दाडिमा ककुभे तथा कुब्जे सुन्दराननं च जातीतगरमन्दारे दुःस्वप्नं विनश्यति ॥

મધુરમા મહુડો, તીખામા કરંજ, કડવામાં લીમડો અને તુરામા ખેર શ્રેષ્ઠ છે સમય, દોષ અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરી યોગ્ય રસ અને યોગ્ય શક્તિવાળા ઝાડના લાકડાનુ દાતણ કરવું અને દાંત સાફ કરવાનો ભૂકો પણ યોગ્ય જણાય તે લેવો, એ રીતે દાતણ કરવાથી મોઢુ બગડી ગયું હોય તે મટે છે; દાંત, જીભ તથા મોઢામાં રોગ થતા નથી અને રુચિ, સ્વચ્છપણુ તથા શરીરમાં હલકાઈ પ્રાપ્ત થાય છે આકડાનુ દાતણ કરવાથી શક્તિ, વડનુ કરવાથી કાંતિ, કરંજનુ કરવાથી જય, પીપળાનુ કરવાથી ધનની સંપત્તિ, બોરડીનુ કરવાથી મીઠુ ગળુ, ખેરનુ કરવાથી મોઢામા સુગંધ, બીલીનુ કરવાથી ઘણુ ધન, ઉંબરાનુ કરવાથી વચનસિદ્ધિ, આંબાનુ કરવાથી આરોગ્ય, કદંબનુ કરવાથી ધીરજ તથા સ્મરણશક્તિ; ચંપાનુ કરવાથી વાણી તથા કાનની દૃઢતા; સરસડિયાનુ કરવાથી કીર્તિ, ઉત્તમ ભાગ્ય, આયુષની વૃદ્ધિ તથા આરોગ્ય; અઘેડાનુ કરવાથી ધીરજ તથા ધારણાશક્તિ; બીબલાનુ કરવાથી બુદ્ધિની શક્તિ, અને દાડિમનુ, આસુંદરાનુ તથા ઇંદ્રજવના ઝાડનું કરવાથી સારુ રૂપ મળે છે. જાઈ, તગર અને કાયફિયાવરનુ કરવાથી ખરાબ સ્વપ્ન નાશ પામે છે.૨૭—૩૩

સાત તૃણરાજનાં દાતણ ન કરાય

गुवाकतालहिन्तालकेतक्यश्च पृथुच्छदः ।
खर्जूरं नारिकेलं च सप्तैते तृणराजकाः ॥३४॥
तृणराजसमुत्थं यः कुर्याद्दन्तस्य धावनम् ।
नरश्चाण्डालयोनिः स्याद्यावद्गङ्गां न पश्यति ॥३५॥

अन्वय—गुवाकतालहिन्तालकेतकः च पृथुच्छदः खर्जूरं च नारिकेलम्—एते सप्त तृणराजकाः (कथ्यन्ते)। यः नरः तृणराजसमुत्थं दन्तस्य धावनं कुर्यात् (सः) यावत् गङ्गां न पश्यति (तावत्) चाण्डालयोनिः स्यात्॥

સોપારી, તાડ, હિંતાલ,[1] ખૂકડર, કેવડો, ખજૂરી અને નાળિયેરી—એ સાત તૃણરાજ કહેવાય છે જે માણસ તેઓનુ દાતણ કરે છે, તે જ્યા સુધી ગંગાજીના દર્શન ન કરે, ત્યાં સુધી ચાંડાલ રહે છે.૩૪,૩૫

કોણે દાતણ ન કરવુ ?

न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वादन्तगदेषु तत् ।
मुखस्य पाके शोथे च श्वासकासवमीषु च ॥३६॥
दुर्बलोऽजीर्णभुक्तश्च हिक्कामूर्च्छामदान्वितः ।
शिरोरुगार्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः ॥३७॥
अर्दिती कर्णशूली च नेत्ररोगी नवज्वरी ।
वर्जयेद्दन्तकाष्ठं तु हृदामययुतोऽपि च ॥३८॥

अन्वय—गलताल्वोष्ठजिह्वादन्तगदेषु मुखस्य पाके च शोथे च श्वासकासवमीषु तत् न खादेत्। दुर्बलः च अजीर्णभुक्तः हिक्कामूर्च्छामदान्वितः शिरोरुगार्तः तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः अर्दितः च कर्णशूली नेत्ररोगी नवज्वरी अपि च हृदामययुतः तु दन्तकाष्ठं वर्जयेत्॥

ગળું, તાળવું, હોઠ, જીભ અને દાંતમા જેને રોગ થયો હોય તેણે, જેનુ મોઢુ પાક્યું હોય તેણે, સોજાવાળાઓ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ઊલટીવાળાઓ, દુબળાઓ, જેને ખાધેલું પચ્યું ન હોય તેણે, જેને હેડકી આવ્યા કરતી હોય તેણે, મૂર્છાવાળાઓ, નશાવાળાઓ, માથાના દરદથી જે પીડાતો હોય તેણે, તરસ્યાઓ, થાકેલાઓ, કોઈ વસ્તુ પીવાથી જેને પરિશ્રમ પડ્યો હોય તેણે, જેને અરદીઓ વા થયો હોય તેણે, કાનમાં શૂળ

[1] હિંતાલ અને ખૂકડર એ બે વનસ્પતિના અર્થ ગુજરાતીમાં બરાબર મળ્યા નથી, પણ એ તાડની જાતિઓ છે, એમ જણાય છે

નીકળતાં હોય તેણે, આંખના દરદીએ, નવા તાવવાળાએ અને છાતીના દરદવાળાએ દાતણ ન કરવું. ૩૬–૩૮

ટીકા–अजीर्णभुक्तः–न जीर्णं भुक्तं यस्य सः ॥ જેનું ખાધેલું પચ્યું ન હોય એવાએ. ૩૬–૩૮

ઊલ ઉતારવાનું સાધન કેવું જોઈએ?

जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं ताम्रजं तथा।
पाटितं मृदु तत्काष्ठं मृदुपत्रमयं तथा ॥ ३९ ॥
दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं तेन जिह्वां लिखेत्सुखम्।
तज्जिह्वामलवैरस्यदुर्गन्धजडताहरम् ॥ ४० ॥

अन्वयः–जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं तथा ताम्रजं (भवेत्, तदभावे) पाटितं मृदु तत् काष्ठं तथा मृदुपत्रमयं (स्यात्)। तत् दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं (भवेत्) तेन सुखं (यथा स्यात् तथा) जिह्वां लिखेत्, तत् जिह्वामलवैरस्यदुर्गन्धजडताहरम् (भवति)॥

ઊલ ઉતારવાની ચીપ સોનાની, રૂપાની અથવા ત્રાંબાની રાખવી; એ ન મળે તો દાતણ કરવાનાં કોમળ પાંદડાંવાળા, કૂણા લાકડાને ચીરી તે ચીરીથી ધીરે ધીરે ઊલ ઉતારવી; દશ આંગળ લાંબી, કોમળ અને ચીકાશવાળી તે ચીર વડે અથવા ઉપર કહેલી સોના વગેરેની ચીપ વડે સુખપૂર્વક જીભને ખોતરવી–ઊલ ઉતારવી; જેથી જીભનો મેલ, રસરહિતપણું, દુર્ગંધ અને જડતા (બહેર મારી ગયેલાપણું) મટે છે. ૩૯,૪૦

ટીકા–तत्काष्ठं–दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम् ॥ દાંત સાફ કરવા માટેનું લાકડું. ૩૯,૪૦

કેવા પાણીથી કોગળા કરવા?

गण्डूषमपि कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः।
कफतृष्णामलहरं मुखान्तःशुद्धिकारकम् ॥ ४१ ॥
सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः।
दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः ॥ ४२ ॥

अन्वयः–शीतेन पयसा मुहुः गण्डूषम् अपि कुर्वीत, (तत्) कफतृष्णामलहरं (च) मुखान्तःशुद्धिकारकम् (भवति)। सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः च दन्तजाड्यहरः मुखलाघवकारकः अपि (भवति)॥

ટાઢા પાણી વડે વારંવાર કોગળા કરવા, તેથી કફ, તરસ અને મેલ મટે છે તથા મોઢાની અંદરનો ભાગ સાફ થાય છે. સહેજ ઊના પાણી વડે કોગળા કરવાથી કફ, અરુચિ, મેલ તથા દાંતની જડતા મટે છે અને મોઢું પણ હલકું થાય છે. ૪૧,૪૨

ગરમ પાણીથી કોગળા કોણે ન કરવા?

विषमूर्च्छमदार्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम्।
कुपिताक्षिबलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते ॥ ४३ ॥

अन्वयः–विषमूर्च्छामदार्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् कुपिताक्षिबलक्षीणरूक्षाणां सः न शस्यते ॥

ઝેરથી, મૂર્છાથી, કે મદથી પીડાયેલા, શોષવાળા, રક્તપિત્તવાળા, જેઓની આંખો દુખતી હોય એવા અને બળ ક્ષીણ થવાથી રૂક્ષ થયેલાઓએ ઊના પાણીના કોગળા કરવા સારા નથી. ૪૩

ટીકા–सः–सुखोष्णोदकगण्डूषः–શ્લોકમાં 'सः' પદનો અર્થ સહેવાય એવા ગરમ પાણીના કોગળા એવો છે.

કેવા પાણીથી મોઢું ધોવું?

मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित्।
मुखस्य पिडिकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् ॥४४
कुर्याद्वापि कदुष्णेन पयसास्यविशोधनम्।
कफवातहरं स्निग्धं मुखशोषविनाशनम् ॥४५॥

अन्वयः–शीतपयसा मुखप्रक्षालनं रक्तपित्तजित् मुखस्य पिडिकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम्। वा कदुष्णेन पयसा अपि आस्यविशोधनं कुर्यात्। (तत्) कफवातहरं स्निग्धं मुखशोषविनाशनम् (भवति)॥

ઠંડા પાણી વડે મોઢું ધોવાથી રક્તપિત્ત મટે છે અને મોઢાની ફોલ્લીઓ, શોષ, દાઝ તથા ખીલ પણ મટે છે; અથવા જરા ઊના પાણીથી મોઢું ધોવું, કે જેથી કફ તથા વાયુ મટે છે, સ્નિગ્ધતા રહે છે અને મોઢાનો શોષ મટે છે. ૪૪,૪૫

નાકમાં તેલનાં ટીપાં નાખવારૂપ નસ્યવિધિ અને તેના ફાયદા

कटुतैलादि नस्यार्थे नित्याभ्यासेन योजयेत्।
प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं समीरजे ॥४६
सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः।
निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ ४७ ॥

अन्वयः–नस्यार्थे[1] कटुतैलादि नित्याभ्यासेन योजयेत्।

[1] नासिकायै हितं नस्यम्–નાકને હિતકારી તેલનાં ટીપાં વગેરે–નસ્ય કહેવાય છે.

ष्वप्यपि प्रातः, पित्ते मध्याह्ने, समीरणे सायम् (योज्यम्) ॥ स्निग्धानि सुगन्धवदना निष्पलितस्तथा विमलेन्द्रिया निर्वलीपलितश्च भवेयुः ॥

નાકને રોગરહિત રાખવા હમેશા નાકમાં સરસિયું તેલ આદિનાં ટીપાં નાખવાનો અભ્યાસ રાખવો. કફનો વધારો હોય તો સવારે, પિત્તનો વધારો હોય તો બપોરે અને વાયુનો વધારો હોય તો સાયંકાળે ટીપાં નાખવાં. નાકમાં ટીપાં નાખવાની ટેવવાળા એોના મોઢાં સુગંધી રહે છે, અવાજ સ્નિગ્ધ નીકળે છે, ઇંદ્રિયો નિર્મળ રહે છે, શરીરે વળીઓ વળતી નથી, ધોળા પળિયા વહેલ આવતાં નથી અને ખીલ થતા નથી ૪૬,૪૭

આંખમાં ધોળો સુરમો આંજવાથી ફાયદા

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ।
लोचने भवतस्तेन मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शिनी ॥ ४८ ॥

अन्वय –सौवीरम् अञ्जनं अक्ष्णो हितम् (अस्ति) तत नित्यं (तद्) भजेत् । तेन लोचने सूक्ष्मदर्शिनी मनोज्ञे भवतः ॥

ધોળો સુરમો આંખને હિતકારી છે, માટે તે હમેશા આંજવો, એ આંજવાથી નેત્ર ઝીણા પદાર્થોને જોઈ શકે છે અને મનોહર થાય છે ૪૮

टीका–सौवीरं– श्वेत सुरमा इति लोके प्रसिद्धम् ॥ સૌવીર એટલે ધોળો સુરમો, એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે ૪૮

કાળો સુરમો આંજવાના ફાયદા

स्रोतोऽञ्जनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसंभवम् ।
दाहकण्डूमलघ्नं च दाहक्लेदरुजापहम् ॥ ४९ ॥
अक्ष्णो रूपावहं चैव सहते मारुतातपौ ।
नेत्रे रोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ॥ ५० ॥

अन्वय –सिन्धुसंभवं स्रोतोऽञ्जनं विशुद्धम् (अपि) श्रेष्ठं मतम्, (तत्) दाह कण्डूमलघ्नं दाहक्लेदरुजापहम् अक्ष्णो रूपावहं च मारुतातपौ सहते च, नेत्रे रोगाः न जायन्ते, तस्मात् अञ्जनम् आचरेत् ॥

સિંધુ નામના પર્વતમાં ઉત્પન્ન થયેલો કાળો સુરમો શુદ્ધ કરેલો ન હોય તોપણ ઉત્તમ છે; એ આંજવાથી આંખની બળ, મેલ, બળતરા તથા ખરાબ ભીનાશની પીડા મટે છે; આંખ રૂપાળી થાય છે; પવન તથા તડકો સહન કરવાને સમર્થ થાય છે અને સુરમો આંજવાથી આંખમાં રોગ થતા નથી, માટે તે આંજવો જોઈએ. ૪૯,૫૦

टीका–स्रोतोऽञ्जनं–'कृष्ण सुरमा' इति लोके। विशुद्धं शोधनं विनापि। सिन्धुसंभवम्–सिन्धुनाम पर्वत तत्र संभवम् ॥ સ્રોતોઽઞ્જન એટલે કાળો સુરમો એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે વિશુદ્ધ–શુદ્ધ કરેલો ન હોય તોપણ, અને તે સિંધુ નામના પર્વતમાં થયેલો ૪૯,૫૦

આંખો ક્યારે ન આંજવી?

रात्रौ जागरितः श्रान्तश्छर्दितो भुक्तवांस्तथा ।
ज्वरातुरः शिरःस्नातो नाक्ष्णोरञ्जनमाचरेत् ॥ ५१ ॥

अन्वय –रात्रौ जागरित श्रान्त छर्दित भुक्तवान् तथा ज्वरातुर शिरःस्नात अक्ष्णो अञ्जनं न आचरेत् ॥

રાતના ઉજાગરાવાળાએ, થાકેલાએ, જેને ઊલટી થઈ હોય તેણે, જમેલાએ, તાવવાળાએ તથા માથે નાહેલાએ આંખો આંજવી નહિ

નખ આદિ કપાવવાથી ફાયદા

पञ्चपञ्चदिनेष्वेवं श्मश्रुकेशरोमापि कर्तयेत् ।
केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं संप्रसाधनम्,
पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् ॥ ५२ ॥

अन्वय –पञ्चपञ्चदिनेषु श्मश्रुकेशरोमापि कर्तयेत् । केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं संप्रसाधनं पौष्टिकं वृष्यम् आयुष्यं परं शौचकान्तिकरं (भवति) ॥

પાંચ પાંચ દિવસે નખ, દાઢી, કેશ અને રૂંવાડા કપાવવાં કે ઉતરાવવાં જોઈએ, એ શોભાકારક, પુષ્ટિદાયી, ધન આપનાર, આયુષ્ય વધારનાર, પવિત્રપણું કરનાર તથા ઉત્તમ કાંતિકારક છે ૫૨

टीका–संप्रसाधनं शोभा जनकम् ॥ સંપ્રસાધન એટલે શોભાકારક ૫૨

નાકના વાળ કદી ન ચૂંટવા

उत्पाटयेन्नु रोमाणि नासाया न कदाचन ।
तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौर्बल्यं त्वरया भवेत् ॥ ५३ ॥

अन्वय–नासाया रोमाणि कदाचन न उत्पाटयेत् । तदुत्पाटनतः त्वरया दृष्टेः दौर्बल्यं भवेत् ॥

નાકના રૂંવાડાં કદી ચૂંટવા કે ચૂંટાવવાં નહિ; કારણ કે એ ચૂંટવાથી કે ચૂંટાવવાથી તરત આંખો નબળી થાય છે ૫૩

કાંસકી કે દાંતિયાથી વાળ અવશ્ય ઓળવા

केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ।
केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् ॥५४॥

अन्वयः—केशपाशे प्रसाधन्या प्रसाधनं प्रकुर्वीत । केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् (अस्ति) ॥

કાંસકીથી અથવા દાંતિયાથી (ઓળી) કેશના ગુચ્છા સ્વચ્છ અને સારા દેખાવના કરવા જોઈએ; એ કેશને હિતકારી અને રજ, જંતુ તથા મેલને દૂર કરનાર છે. ૫૪

દર્પણમાં જોવું તે ઉત્તમ છે

आदर्शालोकनं प्रोक्तं मङ्गल्यं कान्तिकारकम् ।
पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् ॥५५॥

अन्वयः—आदर्शालोकनं मङ्गल्यं कान्तिकारकं पौष्टिकं बल्यम् आयुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनं प्रोक्तम् ॥

અરીસામાં શરીર જોવું, એ મંગળરૂપ છે, કાંતિ કરનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, બળને તથા આયુષને વધારનાર છે અને પાપ તથા અલક્ષ્મીનો નાશ કરનાર છે. ૫૫

કસરત કરવાથી ફાયદા

लाघवं कर्मसामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता ।
दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥५६॥
व्यायामदृढगात्रस्य व्याधिर्नास्ति कदाचन ।
विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते ॥५७॥
भवन्ति शीघ्रं नैतस्य देहे शिथिलतादयः ।
न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥५८॥
न चास्ति सदृशं तेन किंचित्स्थौल्यापकर्षणम् ।
स सदा गुणमाधत्ते बलिनां स्निग्धभोजिनाम् ॥५९॥
वसन्ते शीतसमये सुतरां स हितो मतः ।
अन्यदापि च कर्तव्यो बलार्धेन यथाबलम् ॥६०॥

अन्वयः—व्यायामात् लाघवं कर्मसामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता दोषक्षयः च अग्निवृद्धिः उपजायते ॥ व्यायामदृढगात्रस्य कदाचन व्याधिः नास्ति । विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते ॥ एतस्य देहे शिथिलतादयः शीघ्रं न भवन्ति । जरा च एनं सहसा आक्रम्य न समधिरोहति ॥ तेन च सदृशं स्थौल्यापकर्षकं किंचित् न अस्ति, सः स्निग्धभोजिनां बलिनां सदा गुणम् आधत्ते ॥ वसन्ते शीतसमये सः सुतरां हितः मतः (अस्ति) अन्यदा अपि च (सः हितः, तथापि) बलार्धेन यथाबलं कर्तव्यः ॥

કસરત કરવાથી શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે, કામ કરવાનું સામર્થ્ય વધે છે, ગાત્રો સારા દેખાવનાં તથા ઘાટાં થાય છે; કફ આદિ દોષનો નાશ થાય છે અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે. જેનાં ગાત્રો કસરતથી દૃઢ થયાં હોય તેને કદી પણ રોગ થતા નથી અને વિરુદ્ધ અથવા પેટમાં બરાબર નહિ પચેલું અન્ન પણ તરત પચી જાય છે. કસરત કરનારના શરીરમાં શિથિલપણું આદિ તરત થતા નથી અને વૃદ્ધાવસ્થા પણ એ માણસને એકદમ દબાવી દેતી નથી. કસરત જેવું શરીરના જાડાપણાને મટાડનાર બીજું કંઈ પણ નથી; ચીકણા પદાર્થ જમનાર બળવાન લોકોને કસરત સર્વકાળ લાભ આપે છે. વસંતઋતુમાં તથા ટાઢના સમયમાં કસરત અત્યંત હિતકારી છે; બીજા સમયોમાં પણ તે હિતકારી છે, છતાં અર્ધા બળવાળા થયેલાએ બળને અનુસરતી કસરત કરવી. ૫૬–૬૦

અર્ધું બળ થયાનું લક્ષણ

हृदिस्थो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते ।
मुखं च शोषं लभते तद् बलार्धस्य लक्षणम् ॥६१॥
किंवा ललाटे नासायां गात्रसन्धिषु कक्षयोः ।
यदा संजायते स्वेदो बलार्धं तु तदादिशेत् ॥६२॥

अन्वयः—हृदिस्थः वायुः यदा शीघ्रं वक्त्रं प्रपद्यते, मुखं च शोषं लभते, तद् बलार्धस्य लक्षणम् (अस्ति) ॥ किंवा यदा ललाटे नासायां गात्रसन्धिषु कक्षयोः स्वेदः संजायते तदा तु बलार्धम् आदिशेत् ॥

(કસરત કરતાં કરતાં) જ્યારે હૃદયમાં રહેલો વાયુ તરત મોઢામાં આવે અને મોઢું સુકાવા લાગે, ત્યારે તે 'બલાર્દ્ધ' (અર્ધું બળ થયા)નું લક્ષણ સમજવું; અથવા જ્યારે કપાળમાં, નાકમાં, ગાત્રોના સાંધાઓમાં અને કાખમાં પસીનો આવે ત્યારે પણ તે 'બલાર્દ્ધ'–અર્ધું બળ (થયેલું) સમજવું. (આમ બલાર્ધ થયેલાએ ચાલુ કસરત બંધ કરવી, એવો ભાવ છે.) ૬૧,૬૨

કસરત કોણે ન કરવી?

भुक्तवान्कृतसंभोगः कासी श्वासी कृशः क्षयी ।
रक्तपित्ती क्षती शोषी न तं कुर्यात् कदाचन ॥६३॥

अन्वयः—भुक्तवान् कृतसंभोगः कासी श्वासी कृशः क्षयी रक्तपित्ती क्षती शोषी कदाचन तं न कुर्यात् ॥

જે માણસ જમ્યો હોય, જેણે મૈથુન કર્યું હોય અને જેને ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, છાતી આદિમાં ક્ષત અને શોષનો રોગ હોય તથા જે દૂબળો હોય તેણે કસરત ન કરવી. ૬૩

ઘણી વધારે કસરત કરવાથી નુકસાન

अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिः श्रमः क्लमः ।
तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं च जायते ॥ ६४ ॥

अन्वयः—अतिव्यायामतः कासः ज्वरः छर्दिः श्रमः क्लमः तृष्णा क्षयः प्रतमकः च रक्तपित्तं जायते ॥

બહુ જ કસરત કરવાથી ઉધરસ, તાવ, ઊલટી, શ્રમ, ઇંદ્રિયોની ગ્લાનિ, તરસ, ક્ષય, મૂર્છા તથા તાવ સાથે શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે. (માટે મધ્યમ રીતે કસરત કરવી જોઈએ.) ૬૪

શરીરે તેલ ચોળાવવાથી ફાયદા

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सर्पिस्तैलेषु पुष्टिदम् ।
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ ६५ ॥
सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥ ६६ ॥
अभ्यङ्गो वातकफहृच्छ्रमनाशि बलं सुखम् ।
निद्रावर्णमृदुत्वायुः कुरुते देहपुष्टिकृत् ॥ ६७ ॥
अभ्यङ्गः शीलितो मूर्ध्नि सर्वेन्द्रियतर्पणः ।
दधिपुष्टिकरो हन्ति शिरोभूमिगतान्गदान् ॥ ६८ ॥
केशानां बहुतां शार्ढ्यं मृदुतां दीर्घतां तथा ।
कृष्णतां कुरुते कुर्यात्शिरसः पूर्णतामपि ॥ ६९ ॥
न कर्णरोगा न मलं न च मन्याहनुग्रहः ।
नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ७० ॥
रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक् प्रशस्यते ।
तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ ७१ ॥
पादाभ्यङ्गश्च तत्स्थैर्यं निद्राक्ष्णोः प्रसादकृत् ।
पादसुप्तिश्रमस्तम्भसङ्कोचस्फुटनप्रणुत् ॥ ७२ ॥
व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यां संमर्दितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ ७३ ॥
लोमकूपशिराधमनीभिः स्नेहस्तर्पयेत् ।
तर्पयित्वा बलं धत्ते स्नेहो युक्तोऽभ्यङ्गयोगतः ॥ ७४ ॥
अङ्घ्रिः संसिक्तमूलानां तरूणां पल्लवादयः ।
वर्धन्ते हि तथा नृणां स्नेहसंसिक्तधातवः ॥ ७५ ॥

अन्वयः—सर्पिस्तैलेषु पुष्टिदम् अभ्यङ्गं नित्यम् आचरेत् । शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ सार्षपं गन्धतैलं च पुष्पवासितं यत् तैलं अन्यद्रव्ययुतं च तैलं कदाचन न दुष्यति ॥ अभ्यङ्गः वातकफहृत् (स्यात्) श्रमनाशि बलं सुखं निद्रावर्णमृदुत्वायुः कुरुते, देहपुष्टिकृत् (भवति) ॥ मूर्ध्नि शीलितः अभ्यङ्गः सर्वेन्द्रियतर्पणः दधिपुष्टिकरः (सन्) शिरोभूमिगतान् गदान् हन्ति, तथा केशानां बहुतां शार्ढ्यं मृदुतां दीर्घतां कृष्णतां कुरुते, शिरसः पूर्णताम् अपि कुर्यात् ॥ नित्यं कर्णपूरणात् कर्णरोगाः न, मलं न, च मन्याहनुग्रहः न, उच्चैः श्रुतिः न, बाधिर्यं न स्यात् ॥ कर्णे रसाद्यैः पूरणं भोजनात् प्राक् प्रशस्यते, तैलाद्यैः कर्णे पूरणं भास्करे अस्तम् उपागते (सति प्रशस्यते) ॥ च पादाभ्यङ्गः तत्स्थैर्यं निद्राक्ष्णोः प्रसादकृत् पादसुप्तिश्रमस्तम्भसङ्कोचस्फुटनप्रणुत् (भवति) ॥ व्यायामक्षुण्णगात्रस्य तथा पद्भ्यां संमर्दितस्य व्याधयः, उरगाः वैनतेयम् इव न उपसर्पन्ति ॥ अभ्यङ्गे युक्तः स्नेहः लोमकूपशिराधमनीभिः स्नेहः तर्पयेत्, बलम् धत्ते ॥ (यथा) अङ्घ्रिः संसिक्तमूलानां तरूणां पल्लवादयः (वर्धन्ते) तथा नृणां स्नेहसंसिक्तधातवः हि वर्धन्ते ॥

સઘળાં અંગોમાં પુષ્ટિદાયી તેલનું અભ્યંગ—માલિસ નિત્ય કરાવવું; માથામાં, કાનમાં અને પગમાં તો વિશેષે કરી માલિસ કરાવવું. સરસિયું તેલ, અગ્નિનો યોગ આપી અગુરુ આદિ સુગંધી પદાર્થોમાંથી કાઢેલું તેલ, ફુલેલ તેલ અને બીજા પણ યોગ્ય પદાર્થોથી મેળવેલું તેલ કદી ખરાબ નથી—હિતકારી જ છે. (જપવાના સમયો સિવાય અભ્યંગથી કદી પણ નુકસાન થતું નથી.) અભ્યંગ કરવાથી (તેલ ચોળવાથી) વાયુ તથા કફ મટે છે, થાક મટે છે, બળ તથા સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, નિદ્રા સારી આવે છે, શરીરનો વર્ણ સારો થાય છે, શરીરમાં કોમળતા થાય છે, આયુષની વૃદ્ધિ થાય છે અને દેહની પુષ્ટિ થાય છે. માથામાં માલિસ કરેલું તેલ સઘળી ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરે છે, દૃષ્ટિને બળ આપે છે, માથાનાં દરદોને મટાડે છે; અને (કેશમાં તેલ પહોંચવાથી) કેશ ઘણા થાય છે, લાંબા થાય છે, કૂણા થાય છે, ઘણા દિવસ સુધી ટકે છે અને કાળા થાય છે તથા માથાને પણ ભરેલું કરે છે; વળી નિત્ય કાનમાં તેલ નાખવાથી કાનમાં રોગ કે મેલ થતો નથી, ગળાના પડખાંની નાડી કે દાઢી ઝલાઈ જતાં

નથી અને ઊંચકનાપણું-બહુ ઊંચેથી સાંભળવું કે બહેરાપણું થતું નથી. કાનમાં રસ આદિ પદાર્થો નાખવા હોય તો જમ્યા પહેલાં નાખવા, એ સારું છે. પગે તેલ ચોળાવવાથી પગ મજબૂત થાય છે, નિદ્રા સારી આવે છે, આંખ સ્વચ્છ રહે છે અને પગ બહેર મારી જતા નથી, શ્રમથી અકડાઈ જતા નથી, સંકોચ પામતા નથી અને ફાટી પણ જતા નથી. કસરતના અભ્યાસી શરીર-ગાળા અને તેલનું માલિસ કરાવનાર માણસની પાસે રોગો, જેમ ગરુડની પાસે સર્પો જતા નથી, તેમ જતા નથી. નાહવાના સમયે તેલનો ઉપયોગ કર્યો હોય, તો તે તેલ રૂંવાડાંના ખાડા, શિરાઓના સમૂહ અને ધમનીઓ દ્વારા સઘળા શરીરને તૃપ્ત કરે છે અને બળ આપે છે. જેમ મૂળમાં પાણી સિંચેલાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં વગેરે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ અંગો પર તેલ ચોળાવનાર માણસોની, તેલથી સિંચાયેલી ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામે છે. ૬૫,૭૫

ટીકા—गन्धतैलम्—गन्धद्रव्याणामगुर्वादीनामग्नियोगेन निष्काशितः स्नेहः ॥ ગંધતેલ-એટલે અગુરુ આદિ સુગંધી દ્રવ્યોને અગ્નિનો યોગ આપી તેમાંથી કાઢવામાં આવેલું તેલ. ૬૫-૭૫

તેલ કોણે ન ચોળાવવું ?

नवज्वरी अजीर्णी च नाभ्यक्तव्यः कथंचन ।
तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः ॥ ७६
पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा ।
शेषाणां नत्विह प्रोक्ता वह्निसादादयो गदाः ॥७७

अन्वयः—नवज्वरी च अजीर्णी कथंचन न अभ्यक्तव्यः, तथा यः मानवः विरिक्तः च वान्तः च निरूढः (स्यात्, सः अपि) न अभ्यक्तव्यः ॥ पूर्वयोः व्याधेः कृच्छ्रता अथवा असाध्यत्वम् अपि (भवति), शेषाणां तु वह्निसादादयः गदाः (स्युः किंतु ते) इह न उक्ताः (सन्ति) ॥

નવા તાવવાળાને, અજીર્ણવાળાને, જેણે રેચ લીધો હોય તેને, જેને ઊલટી થઈ હોય તેને અને જેને નિરૂહબસ્તિ (ગુહ્યભાગમાં કષાય અને દૂધથી યુક્ત તેલની પિચકારી) આપી હોય તેને કદી પણ તેલ ચોળવું નહિ. નવા તાવવાળાને અને અજીર્ણવાળાને તેલ ચોળવાથી તેનાં દરદો મુશ્કેલીએ-માંડ મટે એવાં અથવા ન જ મટે એવાં થઈ પડે છે અને બાકીનાઓને (જેણે રેચ લીધો હોય તે વગેરેને) અગ્નિની મંદતા આદિ જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે અમે અહીં કહ્યા નથી. ૭૬,૭૭

ટીકા—નિરૂઢઃ—दत्तो निरूहबस्तियेन सः । पूर्वयोः तरुणज्वरिणोऽजीर्णिनश्च ॥ (આનો ભાવાર્થ ભાષાંતરમાં આવી જાય છે.) ૭૬,૭૭

શરીરે ચૂર્ણ ચોળવાથી ફાયદા

उद्वर्तनं कफहरं मेदोघ्नं शुक्रदं परम् ।
बल्यं शोणितकृच्चापि त्वक्प्रसादमृदुत्वकृत् ॥७८॥
मुखलेपाद्दृढं चक्षुः पीनो गण्डस्तथाननम् ।
कान्तमव्यङ्गपिटकं भवेत्कमलसंनिभम् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—उद्वर्तनं कफहरं मेदोघ्नं परं शुक्रदं बल्यं शोणितकृत् च त्वक्प्रसादमृदुत्वकृत् अपि (भवति) ॥ मुखलेपात् चक्षुः दृढं गण्डः पीनः तथा आननं कान्तम् अव्यङ्गपिटकं कमलसंनिभं भवेत् ॥

(મેલને દૂર કરવા) શરીર પર ચૂર્ણરૂપ પદાર્થો ચોળવાથી કફ મટે છે, મેદ ઓછો થાય છે, વીર્ય ખૂબ વધે છે, બળ પ્રાપ્ત થાય છે, રુધિર ઠીક થાય છે અને ચામડી સ્વચ્છ તથા કૂણી થાય છે. (એવા પદાર્થો) મોઢા પર ચોળવાથી આંખ મજબૂત થાય છે, ગાલ પુષ્ટ થાય છે, ખીલ તથા ફોલ્લીઓ થતી નથી, થઈ હોય તો મટે છે અને મોઢું કમળ જેવું (સુશોભિત), થાય છે. ૭૮,૭૯

ટાઢા કે ઊના પાણીથી નાહવાના ફાયદા

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदम् ।
कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपापनुत् ॥ ८० ॥
बाह्यैश्च सेकैः शीताद्यैरूष्मान्तर्याति पीडितः ।
नरस्य स्नातमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः ॥ ८१ ॥
शीतेन पयसा स्नानं रक्तपित्तप्रशान्तिकृत् ।
तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं वातकफापहम् ॥ ८२ ॥
शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णेनाम्बुना सदा ।
वातश्लेष्मप्रकोपे तु हितं तच्च प्रकीर्तितम् ॥ ८३ ॥
अशीतेनाम्भसा स्नानं पयःपानं नवाः स्त्रियः ।
एतद्वो मानवाः पथ्यं स्निग्धमल्पं च भोजनम् ॥८४॥
यः सदामलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् ।
वलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ ८५ ॥

ભૂષણૈર્ભૂષયેદ્ગાત્રં યથાયોગ્યં વિધાનતઃ ।
રુચિ સૌભાગ્યસંતોષદાયકં કાઞ્ચનં સ્મૃતમ્ ॥૯૮
ગ્રહદૃષ્ટિહરં પુષ્ટિકરં દુઃસ્વપ્નનાશનમ્ ।
પાપદૌર્ભાગ્યશમનં રત્નાભરણધારણમ્ ॥૯૯॥

માણિક્યં તરણેઃ સુજાત્યમમલં મુક્તાફલં શીતગોર્માહેયસ્ય ચ વિદ્રુમો નિગદિતઃ સૌમ્યસ્ય ગારુત્મતમ્ । દેવેજ્યસ્ય ચ પુષ્પરાગમસુરાચાર્યસ્ય વજ્રં શનેર્નીલં નિર્મલમન્યયોશ્ચ ગદિતે ગોમેદવૈદૂર્યકે ॥૧૦૦॥

વાસઃ સમાલ્યરત્નાનાં ધારણં પ્રીતિવર્ધનમ્ ।
રક્ષોઘ્નમર્થ્યમોજસ્યં સૌભાગ્યકરમુત્તમમ્ ॥૧૦૧॥
સતતં સિદ્ધમન્ત્રસ્ય મહૌષધ્યાસ્તથૈવ ચ ।
રોચનાસર્ષપાદીનાં મઙ્ગલ્યાનાં ચ ધારણમ્ ॥૧૦૨
આયુર્લક્ષ્મીકરં રક્ષોહરં મઙ્ગલ્યદં શુભમ્ ।
હિંસાદિભયવિધ્વંસિ વશીકરણકારણમ્ ॥૧૦૩॥

અન્વય—સુગન્ધિપુષ્પમાલ્યાનાં ધારણં કાન્તિકરં પાપરક્ષોઘ્નકરં અલક્ષ્મીઘ્નં પ્રીતિવર્ધનમ્ (ભવતિ)॥ ભૂષણૈર્ગાત્રં વિધાનતઃ યથાયોગ્યં ભૂષયેત્। (તત્ર) કાઞ્ચનં રુચિ સૌભાગ્યસંતોષદાયકં સ્મૃતમ્, રત્નાભરણધારણં ગ્રહદૃષ્ટિહરં પુષ્ટિકરં દુઃસ્વપ્નનાશનમ્ પાપદૌર્ભાગ્યશમનમ્ (અસ્તિ)॥ સુજાત્યમ્ અમલં માણિક્યં તરણેઃ, મુક્તાફલં શીતગોઃ, વિદ્રુમં માહેયસ્ય નિગદિતં, ગારુત્મતં સૌમ્યસ્ય, પુષ્પરાગં દેવેજ્યસ્ય, વજ્રમ્ અસુરાચાર્યસ્ય, નિર્મલં નીલં શનેઃ ચ અન્યયોઃ ગોમેદવૈદૂર્યકે ગદિતે॥ વાસઃ સમાલ્યરત્નાનાં ધારણં પ્રીતિવર્ધનં રક્ષોઘ્નમ્ અર્થ્યમ્ ઓજસ્યમ્ ઉત્તમં સૌભાગ્યકરં (ભવતિ)॥ સિદ્ધમન્ત્રસ્ય તથા એવ ચ મહૌષધ્યાઃ ચ મઙ્ગલ્યાનાં રોચનાસર્ષપાદીનાં સતતં ધારણમ્ આયુર્લક્ષ્મીકરં રક્ષોહરં મઙ્ગલ્યદં શુભં હિંસાદિભયવિધ્વંસિ વશીકરણકારણમ્ (ભવતિ)॥

સુગંધી ફૂલ અને સુગંધી પાંદડાં ધારણ કરવાં, એ કાંતિ વધારનારાં પાપ, રાક્ષસ તથા ગ્રહોને દૂર કરનારાં ઇચ્છાઓ પૂરી કરનાર તથા લક્ષ્મીને વધારનાર છે. યોગ્યતાને અનુસરી સારી વિધિ પ્રમાણે ઘરેણાંઓથી શરીરને શણગારવું જોઈએ, તેમાં સોનું પવિત્ર, ભાગ્ય વધારનાર અને સંતોષ આપનાર કહેલું છે. રત્ન જડેલાં ઘરેણાં પહેરવાં, તે ગ્રહની પીડા તથા કોઈની ખરાબ નજર દૂર કરે છે, પુષ્ટિ કારક છે, ખરાબ સ્વપ્નનો નાશ કરે છે, અને પાપ તથા દુર્ભાગ્યની શાંતિ કરે છે. સારી જાતનું નિર્મળ માણિક્ય સૂર્યનું રત્ન છે, મોતી ચંદ્રનું રત્ન કહ્યું છે, પરવાળું મંગળનું રત્ન કહ્યું છે, પાનું બુધનું રત્ન છે, પોખરાજ બૃહસ્પતિનું રત્ન છે, હીરા શુક્રનું રત્ન છે, નીલમ શનિનું રત્ન છે, ગોમેદ રાહુનું અને લસણિયો કેતુનું રત્ન છે. (એટલે તે તે રત્નો ધારણ કરવાથી તે તે ગ્રહોની પીડા દૂર થાય છે.) વસ્ત્ર, માળા, સુગંધ અને રત્નો ધારણ કરવાથી પ્રીતિ વધે છે, રાક્ષસો નાશ પામે છે, ધન મળે છે, સામર્થ્ય વધે છે અને ઉત્તમ ભાગ્ય પણ વધે છે. સિદ્ધ મંત્ર, બ્રાહ્મી આદિ ઉત્તમ ઔષધિ અને ગોરોચના તથા સરસવ આદિ માંગલિક પદાર્થો ધારણ કરવાથી આયુષ વધે છે, લક્ષ્મી મળે છે, રાક્ષસો દૂર થાય છે, મંગલ તથા શુભ પ્રાપ્ત થાય છે, હિંસક વગેરેનો ભય નાશ પામે છે અને દરકોઈ (પ્રાણી) વશ થાય છે. ૯૭–૧૦૩

ભોજનવિધિ

તતો ભોજનવેલાયાં કુર્યાન્મઙ્ગલ્યદર્શનમ્ ।
તસ્ય પ્રદર્શનં નિત્યમાયુર્ધર્મવિવર્ધનમ્ ॥૧૦૪॥
લોકેઽસ્મિન્મઙ્ગલાન્યષ્ટૌ બ્રાહ્મણો ગૌર્હુતાશનઃ ।
પુષ્પસ્રક્સર્પિરાદિત્ય આપો રાજા તથાષ્ટમઃ ॥૧૦૫
પાદુકારોહણં કુર્યાત્પૂર્વં ભોજનતઃ પરમ્ ।
પાદરોગહરં વૃષ્યં ચક્ષુષ્યં ચાયુષો હિતમ્ ॥૧૦૬

અન્વય—તતઃ ભોજનવેલાયાં મઙ્ગલ્યદર્શનં કુર્યાત્, અસ્મિન્ લોકે અષ્ટૌ મઙ્ગલાનિ (સન્તિ)—બ્રાહ્મણઃ ગૌઃ હુતાશનઃ પુષ્પસ્રક્ સર્પિઃ આદિત્યઃ આપઃ તથા અષ્ટમઃ રાજા॥ તસ્ય નિત્યં પ્રદર્શનમ્ આયુર્ધર્મવિવર્ધનમ્ (ભવતિ)॥ ભોજનતઃ પૂર્વં પરં (ચ) પાદુકારોહણં કુર્યાત્, (તત્) પાદરોગહરં વૃષ્યં ચક્ષુષ્યં ચ આયુષઃ હિતમ્ (ભવતિ)॥

પછી ભોજનનો સમય થાય ત્યારે માંગલિક પદાર્થોનું દર્શન કરવું. આ લોકમાં આઠ માંગલિક છે—બ્રાહ્મણો, ગાયો, અગ્નિ, ફૂલની માળા, ઘી, સૂર્ય, જળ અને આઠમો રાજા. તેમનું કાયમ દર્શન કરવાથી આયુષ તથા ધર્મનો વધારો થાય છે જમ્યા પહેલાં અને જમ્યા પછી ચાખડી પર ચડવું કારણ કે તે પગના રોગ દૂર કરે છે, શક્તિવર્ધક

છે અને નેત્રને તથા આયુષને હિતકારી છે. ૧૦૪-૧૦૬

ભૂખ, તરસ આદિની ઇચ્છાઓ રોકવાથી હાનિ

शरीरे जायते नित्यं वाञ्छा नृणां चतुर्विधा ।
बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्सा च रतस्पृहा ॥१०७
भोजनेच्छाविघातात्स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्रमः ।
तन्द्रा लोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥१०८॥
विघातेन पिपासाया शोषः कण्ठास्ययोर्भवेत् ।
श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा ॥१०९॥
निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमर्दस्तथा तन्द्रा स्यादन्नापाक एव च ॥११०॥
बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याहारेन्धनक्षयात् ।
मन्दीभवति कायाग्निर्यथा चाग्निर्निरिन्धनः॥ १११
आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति।
दोषक्षये च धातून्धातुक्षैण्ये तथा प्राणान् ॥११२

અન્વયઃ—नृणां शरीरे बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्सा च रतस्पृहा (इति) चतुर्विधा वाञ्छा नित्यं जायते ॥ भोजनेच्छाविघातात् अङ्गमर्दः अरुचिः श्रमः तन्द्रा लोचनदौर्बल्यं धातुदाहः (च) बलक्षयः स्यात् ॥ पिपासायाः विघातेन कण्ठास्ययोः शोषः, श्रवणस्य अवरोधः रक्तशोषः च हृदि व्यथा भवेत् ॥ निद्राविघाततः जृम्भा शिरोलोचनगौरवम्, अङ्गमर्दः तन्द्रा च अन्नापाकः एव स्यात् ॥ यः बुभुक्षितः (सन्) न अश्नाति, तस्य कायाग्निः आहारेन्धनक्षयात् निरिन्धनः अग्निः यथा (तथा) मन्दीभवति ॥ शिखी आहारं पचति, (स) आहारवर्जितः (सन्) दोषान् पचति, दोषक्षये च धातून् पचति, तथा धातुक्षैण्ये प्राणान् पचति ॥

માણસોના શરીરમાં જમવાની ઇચ્છા, પાણી પીવાની ઇચ્છા, સૂવાની ઇચ્છા અને સ્ત્રીનો સંભોગ કરવાની ઇચ્છા—એમ ચાર ઇચ્છાઓ હમેશાં થાય છે; તેમાં જમવાની ઇચ્છાને રોકવાથી શરીર તૂટવા લાગે છે, અરુચિ થાય છે, શ્રમ થાય છે, નિદ્રા જેવું આળસ ભરાય છે, આંખો નબળી પડે છે, ધાતુ બળવા લાગે છે અને બળ ખૂટી પડે છે. તરસને રોકવાથી ગળું સુકાય છે, કાન બંધ પડી જાય છે, લોહી સુકાય છે અને હૃદયમાં પીડા થાય છે. નિદ્રાને રોકવાથી બગાસાં આવે છે, માથું તથા આંખો ભારે થઈ જાય છે, અંગો તૂટવા લાગે છે, આળસ ઉત્પન્ન થાય છે અને ખાધેલું પચતું જ નથી. જે માણસ ભૂખ્યો થયો હોય છતાં ખાતો નથી, તેના શરીરનો અગ્નિ, ખાધેલા અન્નરૂપ લાકડાં ખૂટવાથી, લાકડાં વગરના અગ્નિની પેઠે મંદ થઈ જાય છે. શરીરનો અગ્નિ ખાધેલા આહારને પચાવે છે, આહાર ખૂટતાં વાત, પિત્ત, તથા કફને પકાવે છે, દોષો ખૂટતાં ધાતુઓને પકાવે છે અને ધાતુઓ ખૂટતાં પ્રાણોને પકાવે છે—નાશ પમાડે છે. ૧૦૭-૧૧૨

ખોરાકના ફાયદા

आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ।
स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्त्वशोभाविवर्धनः ॥ ११३॥

અન્વયઃ—आहारः सद्यः प्रीणनः बलकृत् देहधारणः स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्त्वशोभाविवर्धनः (भवति) ॥

ખાધેલો ખોરાક તરત તૃપ્તિકારક, બળ કરનાર, દેહનું ધારણપોષણ કરનાર તથા સ્મૃતિ, આયુષ, શક્તિ, શરીરનો વર્ણ, ઉત્સાહ, ધીરજ તથા શોભાને વધારનાર થાય છે. ૧૧૩

ગુણયુક્ત ભોજન બે વાર જમવું

यथोक्तगुणसंपन्नं नरः सेवेत भोजनम् ।
विचार्य दोषकालादीन्कालयोरुभयोरपि ॥ ११४॥
सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥११५॥
याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद् बलक्षयः ॥११६॥

અન્વયઃ—नरः दोषकालादीन् विचार्य उभयोः अपि कालयोः यथोक्तगुणसंपन्नं भोजनं सेवेत ॥ सायं प्रातः मनुष्याणाम् अशनं श्रुतिबोधितम् (अस्ति), अन्तरा भोजनं न कुर्यात्, (यतः सः) अग्निहोत्रसमः विधिः (अस्ति)॥ याममध्ये न भोक्तव्यं, यामयुग्मं न लङ्घयेत्, याममध्ये रसोत्पत्तिः यामयुग्मात् बलक्षयः ॥

માણસે દોષ અને કાળ વગેરેનો વિચાર કરી બેય કાળે—સવારે અને સાંજે વૈદક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જેમાં ગુણ હોય એવું અન્ન જમવું. સાંજે અને સવારે—એમ બે વખત જમવાની મનુષ્યોને વેદની આજ્ઞા છે; માટે એ બે વખતની વચમાં જમવું ન જોઈએ; કેમકે વેદની આજ્ઞા પ્રમાણે બે

अन्वयः—स्नानं दीपनं वृष्यम् आयुष्यम् ओजोबलप्रदं कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपाप्मजित् (भवति)। च शीतजलेन स्नातस्य पुंसः देहे स्थिता ऊष्मा अन्तर् याति, तेन अभ्यन्तरस्य नरस्य पावकः दीप्यते। शीतेन पयसा स्नानं रक्तपित्तप्रशान्तिकृत् (भवति), तद् एव उष्णेन तोयेन (स्नानं) बल्यं वातकफापहं भवति। अतिउष्णेन अम्बुना मूर्ध्नि स्नानम् अचक्षुष्यम् (अस्ति), तत् च वातश्लेष्मप्रकोपे (सति) हितं प्रकीर्तितम्। हे मनुष्याः! शीतेन अम्भसा स्नानं पयःपानं युवा स्त्रियः च स्निग्धम् अल्पं भोजनम्—एतत् नृणां पथ्यम् (अस्ति)। यः नरः सदा आमलकैः स्नानं करोति, सः वलिपलितनिर्मुक्तः (सन्) वर्षशतं जीवेत्॥

નાહવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, શક્તિ તથા આયુષ્ય વધે છે, ઉત્સાહ તથા બળની પ્રાપ્તિ થાય છે, ચળ મટે છે અને પરિશ્રમ, પસીનો, આળસ, તરસ, બળતરા તથા પાપ દૂર થાય છે. શરીર પર બહારના ટાઢા પાણી રેડવાથી ગરમી દબાઈને અંદર જતી રહે છે, તેથી નાહવાવેત જ માણસનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ટાઢા પાણી વડે નાહવાથી રક્તપિત્ત મટે છે અને ઊના પાણી વડે નાહવાથી બળ વધે છે તેમ જ વાયુ તથા કફ ઓછા થાય છે. બહુ જ ઊના પાણીથી હમેશાં માથે નાહવું, એ આંખને નુકસાન કરનાર છે, પણ વાયુ અને કફનો પ્રકોપ થયો હોય તો તે હિતકારી છે (હારીત-ઋષિઓનો આ અભિપ્રાય છે કે,) 'ઓ મનુષ્યો, ઊના પાણીથી નાહવું, દૂધ પીવું, જુવાન સ્ત્રીઓનો સમાગમ અને ચીકણું અલ્પ ભોજન, એ તમારા માટે હિતકારી છે.' જે માણસ હમેશાં આમળાંથી નાહે છે, તેને ખરેખર વળિયાં વળે નહિ, પળિયાં આવે નહિ. અને સો વર્ષ સુધી એ જીવે છે. ૮૦,૮૫

ક્યારે નાહવું નહિ!

स्नानं ज्वरेऽतिसारे च नेत्रकर्णानिलार्तिषु।
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम्॥८६॥

अन्वयः—ज्वरे अतिसारे च नेत्रकर्णानिलार्तिषु च आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु स्नानं गर्हितम् (अस्ति)॥

વાળાઓ; આંખ, કાન તથા વાયુના દરદવાળાઓ, જેનું પેટ આફર્યું હોય, જેને સળેખમ કે અજીર્ણ થયું હોય તથા જેણે ભોજન કર્યું હોય, તેઓએ નાહવું, એ સારું નથી. ૮૬

નહાયા પછી શરીર લૂછવાથી ફાયદા

स्नानस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेणाङ्गस्य मार्जनम्।
कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम्॥८७॥

अन्वयः—स्नानस्य अनन्तरं वस्त्रेण अङ्गस्य सम्यक् मार्जनं शरीरस्य कान्तिप्रदं कण्डूत्वग्दोषनाशनम् (भवति)॥

નાહ્યા પછી વસ્ત્ર વડે અંગને સારી રીતે લૂછી નાખવું જોઈએ, એથી કાંતિ વધે છે, શરીરની ચળ મટે છે અને ચામડીના દોષ પણ નાશ પામે છે. ૮૭

શિયાળામાં ક્યાં વસ્ત્ર પહેરવાં?

कौशेयौर्णिकवस्त्रं च रक्तवस्त्रं तथैव च।
वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत्॥८८॥

अन्वयः—कौशेयौर्णिकवस्त्रं च तथा एव च रक्तवस्त्रं वातश्लेष्महरम् (अस्ति), तत् तु शीतकाले विधारयेत्।

રેશમી વસ્ત્રો, ઊનનાં વસ્ત્રો અને રાતાં વસ્ત્રો વાયુ તથા કફને હરનાર છે માટે એ વસ્ત્રો શિયાળામાં પહેરવાં. ૮૮

टीका—कौशेयं—पट्टाम्बरं तसरकं वा। કૌશેય એટલે પીતાંબર અને 'ટસર' જાતનું કપડું ૮૮

ઉનાળામાં ક્યાં વસ્ત્રો?

मेध्यं सुगन्धि पित्तघ्नं काषायं वसनमुच्यते।
तद्धारयेदुष्णकाले तत्रापि लघु शस्यते॥८९॥

अन्वयः—काषायं वसनं मेध्यं सुगन्धि पित्तघ्नम् उच्यते, तद् उष्णकाले धारयेत्, तत्र अपि लघु शस्यते॥

ભગવા રંગમાં રંગેલાં વસ્ત્રો પવિત્ર, ટાઢાં અને પિત્તને હણનાર કહેવાય છે માટે એ વસ્ત્રો ઉનાળામાં પહેરવાં, તેમાં પણ ઝીણાં અને હલકાં શ્રેષ્ઠ છે. ૮૯

टीका—काषायं—पीतकौ इति लोके कषायवर्णं वा। કષાય એટલે 'ભગવો' એ પ્રમાણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, અથવા કષાય—ભગવા રંગથી રંગેલું. ૮૯

ચોમાસામાં ક્યાં વસ્ત્રો?

शुभ्रं तु गुरुकं वस्त्रं शीतातपनिवारणम्।
न चोष्णं न च वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत्॥९०॥

निर्मलं च

च उष्णं न च शीतम् (अस्ति), तत् तु वर्षासु, धारयेत् ॥

ધોળાં વસ્ત્રો તો શુભ દેનારાં છે, ટાઢ તથા તડકાનું નિવારણ કરનાર છે અને ગરમ કે ટાઢાં પણ નથી; માટે એ વસ્ત્રો તો વરસાદના સમયમાં પહેરવાં. ૯૦

નવાં નિર્મળ વસ્ત્રોના ફાયદા

यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्धनम् ।
त्वच्यं वशीकरं रुच्यं नवनिर्मलमम्बरम् ॥ ९१ ॥

अन्वयः—नवनिर्मलम् अम्बरं यशस्यं काम्यम् आयुष्यं श्रीमत् आनन्दवर्धनं त्वच्यं वशीकरं रुच्यम् (अस्ति) ॥

નવાં નિર્મળ વસ્ત્રો કીર્તિ આપે છે, કામને પ્રદીપ્ત કરે છે, આયુષને વધારે છે, શોભાયુક્ત હોય છે, આનંદ વધારે છે, ચામડીને હિતકારી છે, મનુષ્યોને વશ કરનાર છે અને રુચિ ઉપજાવનાર છે. ૯૧

ટીકા—काम्यं—कामोद्दीपकम् ॥ કામ્ય—કામને પ્રદીપ્ત કરનારાં. ૯૧

મેલાં કપડાં ન જ પહેરવાં

कदापि न जनैः सद्भिर्धार्यं मलिनमम्बरम् ।
तत्तु कण्डूकृमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम् ॥९२॥

अन्वयः—सद्भिः जनैः मलिनम् अम्बरं कदापि न धार्यम्, तत् तु कण्डूकृमिकरं परं ग्लान्यलक्ष्मीकरम् (अस्ति) ॥

સારા માણસે મેલાં વસ્ત્ર કદી પણ પહેરવાં નહિ; કારણ કે એ વસ્ત્રોથી શરીરમાં ચળ આવે છે, જૂ વગેરે જીવડાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ઘણો જ કંટાળો, કદ્રૂપાપણું તથા દારિદ્રય પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૨

ટીકા—अलक्ष्मीः—अशोभा दारिद्र्यं च । અલક્ષ્મી—શોભારહિતપણું અથવા દારિદ્રય. ૯૨

શિયાળાનું લેપન

कुङ्कुमं चन्दनं चापि कृष्णागुरु च मिश्रितम् ।
उष्णं वातकफध्वंसि शीतकाले तदिष्यते ॥ ९३ ॥

अन्वयः—कुङ्कुमं च चन्दनं च कृष्णागुरु अपि मिश्रितम् उष्णं वातकफध्वंसि (अस्ति), तत् शीतकाले इष्यते ॥

કેસર, ચંદન અને કાળું અગર, એ (ત્રણે) ભેગાં કરી લેપન કરવું; કારણ કે એ ગરમ હોઈ વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે; તે શિયાળામાં ઠીક છે. ૯૩

ઉનાળાનું લેપન

चन्दनं घनसारेण वालकेन च मिश्रितम् ।
सुगन्धि परमं शीतमुष्णकाले प्रशस्यते ॥ ९४ ॥

अन्वयः—घनसारेण च वालकेन मिश्रितं सुगन्धि चन्दन परमं शीतं (सत्) उष्णकाले प्रशस्यते ॥

કપૂર અને વાળો, એથી મિશ્ર કરેલું ચંદન અત્યંત શીતળ હોઈ ઉનાળામાં વખણાય છે. ૯૪

ટીકા—घनसारः—कर्पूरः । वालकं—ह्रीबेरम् ॥ ઘનસાર એટલે કપૂર; વાલક—વાળો. ૯૪

ચોમાસાનું લેપન

चन्दनं घुसृणं पीतं मृगनाभिसमायुतम् ।
न चोष्णं न च वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते ॥ ९५ ॥

अन्वयः—मृगनाभिसमायुतं चन्दनं पीतं घुसृणं न च उष्णं न च वा शीतं (सत्) वर्षाकाले तद् इष्यते ॥

કસ્તૂરીથી મિશ્ર કરેલું ચંદન અને પીળું કેસર ગરમ નથી અને શીતળ પણ નથી, તેથી ચોમાસામાં તે સારું ગણાય છે. ૯૫

ટીકા—घुसृणं—कुङ्कुमम् । मृगनाभिः कस्तूरी ॥ ઘુસૃણ—કંકુ; મૃગનાભિ—કસ્તૂરી. ૯૫

લેપનના ફાયદા

अनुलेपस्तृषामूर्च्छादुर्गन्धस्वेददाहजित् ।
सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णप्रीत्योजोबलवर्धनः ॥९६॥

अन्वयः—अनुलेपः तृष्णामूर्छादुर्गन्धस्वेददाहजित् सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णप्रीत्योजोबलवर्धनः (भवति) ॥

લેપન લગાવવાથી તરસ, મૂર્છા, દુર્ગંધ, પસીનો અને બળતરા મટે છે અને ભાગ્યશાળીપણું, તેજસ્વીપણું, ચામડીનો સારો વર્ણ, પ્રીતિ, ઉત્સાહ તથા બળ વધે છે. ૯૬

લેપન કોણે ન લગાવવું?

स स्नानानर्हलोकानामनुलेपोऽपि नो हितः

अन्वयः—सः अनुलेपः अपि स्नानानर्हलोकानां हितः नो (भवति)

(નાહવાના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે) જેઓ માટે નાહવાનું હિતકારી નથી, તેઓ માટે લેપન પણ હિતકારી નથી.

ફૂલ તથા ઘરેણાં આદિ પહેરવાથી ફાયદા

सुगन्धिपुष्पपत्राणां धारणं कान्तिकारकम् ।
पापरक्षोग्रहहरं कामदं श्रीविवर्धनम् ॥ ९७ ॥

ભૂષણૈર્ભૂષયેદઙ્ગં યથાયોગ્યં વિધાનતઃ ।
શુચિ સૌભાગ્યસંતોષદાયકં વસનં સ્મૃતમ્ ॥૯૮॥
મહર્દ્ધિદં પુષ્ટિકરં દુઃસ્વપ્નનાશનમ્ ।
પાપદૌર્ભાગ્યશમનં રત્નાભરણધારણમ્ ॥૯૯॥
માણિક્યં તરણેઃ સુજાત્યમમલં મુક્તાફલં શીતગોર્માહેયસ્ય ચ વિદ્રુમો નિગદિતઃ સૌમ્યસ્ય ગારુત્મતમ્ । દેવેજ્યસ્ય ચ પુષ્પરાગમસુરાચાર્યસ્ય વજ્રં શનેર્નીલં નિર્મલમન્યયોશ્ચ ગદિતે ગોમેદવૈદૂર્યકે ॥૧૦૦॥
વાસઃસુગન્ધપુષ્પાણાં ધારણં પ્રીતિવર્ધનમ્ ।
રક્ષોઘ્નમર્થ્યમોજસ્યં સૌભાગ્યકરમુત્તમમ્ ॥૧૦૧॥
તત્તત્સિદ્ધમન્ત્રસ્ય મહૌષધ્યાસ્તથૈવ ચ ।
રોચનાસર્ષપાદીનાં મઙ્ગલ્યાનાં ચ ધારણમ્ ॥૧૦૨
આયુર્લક્ષ્મીકરં રક્ષોહરં મઙ્ગલ્યકં શુભમ્ ।
હિંસ્રાદિભયવિધ્વંસિ વશીકરણકારણમ્ ॥૧૦૩॥

અન્વય—સુગન્ધિપુષ્પમાલ્યાનાં ધારણં શક્તિભાવં પાપશોકાપહરં કામદં પ્રીતિવર્ધનમ્ (ભવતિ) ॥ યથાયોગ્યં વિધાનતઃ ભૂષણૈઃ અઙ્ગં ભૂષયેત્ । (તત્ર) વસનં શુચિ સૌભાગ્યસંતોષદાયકં સ્મૃતમ્, રત્નાભરણધારણં મહર્દ્ધિદં પુષ્ટિકરં દુઃસ્વપ્નનાશનમ્ પાપદૌર્ભાગ્યશમનમ્ (ભવતિ) ॥ સુજાત્યમ્ અમલં માણિક્યં તરણેઃ, મુક્તાફલં શીતગોઃ, વિદ્રુમઃ માહેયસ્ય નિગદિતઃ, ગારુત્મતં સૌમ્યસ્ય, પુષ્પરાગં દેવેજ્યસ્ય, વજ્રમ્ અસુરાચાર્યસ્ય, નિર્મલં નીલં શનેઃ ચ અન્યયોઃ ગોમેદવૈદૂર્યકે ગદિતે ॥ વાસઃસુગન્ધપુષ્પાણાં ધારણં પ્રીતિવર્ધનં રક્ષોઘ્નમ્ અર્થ્યમ્ ઓજસ્યમ્ ઉત્તમં સૌભાગ્યકરં (ભવતિ) ॥ સિદ્ધમન્ત્રસ્ય તથા એવ ચ મહૌષધ્યાઃ ચ મઙ્ગલ્યાનાં રોચનાસર્ષપાદીનાં તત્તત્ ધારણમ્ આયુર્લક્ષ્મીકરં રક્ષોહરં મઙ્ગલ્યકં શુભં હિંસ્રાદિભયવિધ્વંસિ વશીકરણકારણમ્ (ભવતિ)॥

સુગંધી ફૂલ અને સુગંધી પદાર્થ ધારણ કરવાં, એ કાંતિ વધારનાર, પાપ, શોક તથા ભયોને દૂર કરનાર, ઇચ્છાઓ પૂરી કરનાર તથા લક્ષ્મીને વધારનાર છે. યોગ્યતાને અનુસરી વિધિ પ્રમાણે ઘરેણાંઓથી શરીરને શણગારવું જોઈએ; તેમાં સોનું પવિત્ર, ભાગ્ય વધારનાર અને સંતોષ આપનાર કહેલું છે. રત્ન જડેલાં ઘરેણાં પહેરવાં, તે ગ્રહની પીડા તથા કોઈની અશુભ નજર દૂર કરે છે, પુષ્ટિ કારક છે, અશુભ સ્વપ્નનો નાશ કરે છે, અને પાપ તથા દુર્ભાગ્યની શાંતિ કરે છે. સારી જાતનું નિર્મળ માણિક્ય સૂર્યનું રત્ન છે, મોતી ચંદ્રનું રત્ન કહ્યું છે, પરવાળું મંગળનું રત્ન કહ્યું છે, પાનું બુધનું રત્ન છે, પોખરાજ બૃહસ્પતિનું રત્ન છે, હીરો શુક્રનું રત્ન છે, નીલમ શનિનું રત્ન છે, ગોમેદ રાહુનું અને લસણિયો કેતુનું રત્ન છે. (એટલે તે તે રત્નો ધારણ કરવાથી તે તે ગ્રહોની પીડા દૂર થાય છે.) વસ્ત્ર, માળા, સુગંધ અને રત્નો ધારણ કરવાથી પ્રીતિ વધે છે, રાક્ષસો નાશ પામે છે, ધન મળે છે, સામર્થ્ય વધે છે અને ઉત્તમ ભાગ્ય પણ વધે છે. સિદ્ધ મંત્ર, બ્રાહ્મી આદિ ઉત્તમ ઔષધિ અને ગોરોચના તથા સરસવ આદિ માંગલિક પદાર્થો ધારણ કરવાથી આયુષ વધે છે, લક્ષ્મી મળે છે, રાક્ષસો દૂર થાય છે, મંગલ તથા શુભ પ્રાપ્ત થાય છે, હિંસક વગેરેનો ભય નાશ પામે છે અને હરકોઈ (પ્રાણી) વશ થાય છે. ૯૭–૧૦૩

ભોજનવિધિ

તતો ભોજનવેલાયાં કુર્યાન્મઙ્ગલ્યદર્શનમ્ ।
તસ્ય પ્રદર્શને નિત્યમાયુર્ધર્મવિવર્ધનમ્ ॥૧૦૪॥
લોકેઽસ્મિન્મઙ્ગલાન્યષ્ટૌ બ્રાહ્મણો ગૌર્હુતાશનઃ ।
પુષ્પમાલ્યં સર્પિરાદિત્ય આપો રાજા તથાષ્ટમઃ ॥૧૦૫
પાદુકાપોહનં કુર્યાત્પૂર્વં ભોજનતઃ પરમ્ ।
પાદરોગહરં વૃષ્યં ચક્ષુષ્યં ચાયુષો હિતમ્ ॥૧૦૬

અન્વય—તતઃ ભોજનવેલાયાં મઙ્ગલ્યદર્શનં કુર્યાત્, અસ્મિન્ લોકે અષ્ટૌ મઙ્ગલાનિ (સન્તિ)—બ્રાહ્મણઃ ગૌઃ હુતાશનઃ પુષ્પમાલ્યં સર્પિઃ આદિત્યઃ આપઃ તથા અષ્ટમઃ રાજા ॥ તસ્ય નિત્યં પ્રદર્શનમ્ આયુર્ધર્મવિવર્ધનમ્ (ભવતિ)॥ ભોજનતઃ પૂર્વં પરં (ચ) પાદુકાપોહનં કુર્યાત્, (તત્) પાદરોગહરં વૃષ્યં ચક્ષુષ્યં ચ આયુષઃ હિતમ્ (ભવતિ) ॥

પછી ભોજનનો સમય થાય ત્યારે માંગલિક પદાર્થોનું દર્શન કરવું. આ લોકમાં આઠ માંગલિક છે—બ્રાહ્મણ, ગાય, અગ્નિ, ફૂલની માળા, ઘી, સૂર્ય, જળ અને આઠમો રાજા. તેમનું પ્રથમ દર્શન કરવાથી આયુષ તથા ધર્મનો વધારો થાય છે. જમ્યા પહેલાં અને જમ્યા પછી પાવડી પર ચડવું નહિ; કારણ કે તે પગના રોગ દૂર કરે છે, શક્તિવર્ધક

છે અને નેત્રને તથા આયુષને હિતકારી છે. ૧૦૪-૧૦૬

ભૂખ, તરસ આદિની ઇચ્છાઓ રોકવાથી હાનિ

શરીરે જાયતે નિત્યં વાઞ્છા નૃણાં ચતુર્વિધા।
બુભુક્ષા ચ પિપાસા ચ સુષુપ્સા ચ રતસ્પૃહા ॥૧૦૭
ભોજનેચ્છાવિઘાતાત્સ્યાદઙ્ગમર્દોઽરુચિઃ શ્રમઃ।
તન્દ્રા લોચનદૌર્બલ્યં ધાતુદાહો બલક્ષયઃ ॥૧૦૮॥
વિઘાતેન પિપાસાયા શોષઃ કણ્ઠાસ્યયોર્ભવેત્।
શ્રવણસ્યાવરોધશ્ચ રક્તશોષો હૃદિ વ્યથા ॥૧૦૯॥
નિદ્રાવિઘાતતો જૃમ્ભા શિરોલોચનગૌરવમ્।
અઙ્ગમર્દસ્તથા તન્દ્રા સ્યાદન્નાપાક એવ ચ ॥૧૧૦॥
બુભુક્ષિતો ન યોઽશ્નાતિ તસ્યાહારેન્ધનક્ષયાત્।
મન્દીભવતિ કાયાગ્નિર્યથા ચાગ્નિર્નિરિન્ધનઃ॥ ૧૧૧
આહારં પચતિ શિખી દોષાનાહારવર્જિતઃ પચતિ।
દોષક્ષયે ચ ધાતૂન્ધાતુક્ષીણે તથા પ્રાણાન્ ॥૧૧૨

અન્વયઃ—નૃણાં શરીરે બુભુક્ષા ચ પિપાસા ચ સુષુપ્સા ચ રતસ્પૃહા (ઇતિ) ચતુર્વિધા વાઞ્છા નિત્યં જાયતે ॥ ભોજનેચ્છાવિઘાતાત્ અઙ્ગમર્દઃ અરુચિઃ શ્રમઃ તન્દ્રા લોચનદૌર્બલ્યં ધાતુદાહઃ (ચ) બલક્ષયઃ સ્યાત્ ॥ પિપાસાયાઃ વિઘાતેન કણ્ઠાસ્યયોઃ શોષઃ, શ્રવણસ્ય અવરોધઃ રક્તશોષઃ ચ હૃદિ વ્યથા ભવેત્ ॥ નિદ્રાવિઘાતતઃ જૃમ્ભા શિરોલોચનગૌરવમ્, અઙ્ગમર્દઃ તન્દ્રા ચ અન્નાપાકઃ એવ સ્યાત્ ॥ યઃ બુભુક્ષિતઃ (સન્) ન અશ્નાતિ, તસ્ય કાયાગ્નિઃ આહારેન્ધનક્ષયાત્ નિરિન્ધનઃ અગ્નિઃ યથા (તથા) મન્દીભવતિ ॥ શિખી આહારં પચતિ, (સ) આહારવર્જિતઃ (સન્) દોષાન્ પચતિ, દોષક્ષયે ચ ધાતૂન્ પચતિ, તથા ધાતુક્ષીણે પ્રાણાન્ પચતિ ॥

માણસોના શરીરમાં જમવાની ઇચ્છા, પાણી પીવાની ઇચ્છા, સૂવાની ઇચ્છા અને સ્ત્રીનો સંભોગ કરવાની ઇચ્છા—એમ ચાર ઇચ્છાઓ હમેશાં થાય છે; તેમાં જમવાની ઇચ્છાને રોકવાથી શરીર તૂટવા લાગે છે, અરુચિ થાય છે, શ્રમ થાય છે, નિદ્રા જેવું આળસ ભરાય છે, આંખો નબળી પડે છે, ધાતુ બળવા લાગે છે અને બળ ખૂટી પડે છે. તરસને રોકવાથી ગળું સુકાય છે, કાન બંધ પડી જાય છે, લોહી સુકાય છે અને હૃદયમાં પીડા થાય છે. નિદ્રાને રોકવાથી બગાસાં આવે છે, માથું તથા આંખો ભારે થઈ જાય છે, અંગો તૂટવા લાગે છે, આળસ ઉત્પન્ન થાય છે અને ખાધેલું પચતું જ નથી. જે માણસ ભૂખ્યો થયો હોય છતાં ખાતો નથી, તેના શરીરનો અગ્નિ, ખાધેલા અન્નરૂપ લાકડાં ખૂટવાથી, લાકડાં વગરના અગ્નિની પેઠે મંદ થઈ જાય છે. શરીરનો અગ્નિ ખાધેલા આહારને પચાવે છે, આહાર ખૂટતાં વાત, પિત્ત, તથા કફને પકાવે છે, દોષો ખૂટતાં ધાતુઓને પકાવે છે અને ધાતુઓ ખૂટતાં પ્રાણોને પકાવે છે—નાશ પમાડે છે. ૧૦૭-૧૧૨

ખોરાકના ફાયદા

આહારઃ પ્રીણનઃ સદ્યો બલકૃદ્દેહધારણઃ।
સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ણોજઃસત્ત્વશોભાવિવર્ધનઃ ॥ ૧૧૩॥

અન્વયઃ—આહારઃ સદ્યઃ પ્રીણનઃ બલકૃત્ દેહધારણઃ સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ણોજઃસત્ત્વશોભાવિવર્ધનઃ (ભવતિ) ॥

ખાધેલો ખોરાક તરત તૃપ્તિકારક, બળ કરનાર, દેહનું ધારણપોષણ કરનાર તથા સ્મૃતિ, આયુષ, શક્તિ, શરીરનો વર્ણ, ઉત્સાહ, ધીરજ તથા શોભાને વધારનાર થાય છે. ૧૧૩

ગુણયુક્ત ભોજન બે વાર જમવું

યથોક્તગુણસંપન્નં નરઃ સેવેત ભોજનમ્।
વિચાર્ય દોષકાલાદીન્કાલયોરુભયોરપિ ॥ ૧૧૪॥
સાયંપ્રાતર્મનુષ્યાણામશનં શ્રુતિબોધિતમ્।
નાન્તરા ભોજનં કુર્યાદગ્નિહોત્રસમો વિધિઃ ॥૧૧૫॥
યામમધ્યે ન ભોક્તવ્યં યામયુગ્મં ન લઙ્ઘયેત્।
યામમધ્યે રસોત્પત્તિર્યામયુગ્માદ્ બલક્ષયઃ ॥૧૧૬॥

અન્વયઃ—નરઃ દોષકાલાદીન્ વિચાર્ય ઉભયોઃ અપિ કાલયોઃ યથોક્તગુણસંપન્નં ભોજનં સેવેત ॥ સાયં પ્રાતઃ મનુષ્યાણામ્ અશનં શ્રુતિબોધિતમ્ (અસ્તિ), અન્તરા ભોજનં ન કુર્યાત્, (યતઃ સઃ) અગ્નિહોત્રસમઃ વિધિઃ (અસ્તિ)॥ યામમધ્યે ન ભોક્તવ્યં, યામયુગ્મં ન લઙ્ઘયેત્, યામમધ્યે રસોત્પત્તિઃ યામયુગ્માત્ બલક્ષયઃ ॥

માણસે દોષ અને કાળ વગેરેનો વિચાર કરી બેય કાળે—સવારે અને સાંજે વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જેમાં ગુણ હોય એવું અન્ન જમવું. સાંજે અને સવારે—એમ બે વખત જમવાની મનુષ્યોને વેદની આજ્ઞા છે; માટે એ બે વખતની વચમાં જમવું ન જોઈએ; કેમકે વેદની આજ્ઞા પ્રમાણે એ

વખત જમવું, એ અગ્નિહોત્ર જેવો વિધિ છે સવારે જમવું-એટલે પહેલો પહોર વીત્યા પછી બીજા પહોરની આખરમાં જમવું, એ ભાવ છે; કારણ કે પહેલા પહોરની અંદર તો જમાય જ નહિ, તેમજ બીજો પહોર જમ્યા વગર જવા દેવો નહિ, અર્થાત્ મધ્યાહ્ન સમયે એટલે સૂર્ય બરાબર માથે આવે, ત્યારે જમવું, કેમકે પહેલા પહોરની અંદર રસની ઉત્પત્તિ થાય છે અને બે પહોર (જમ્યા વિના) જવા દેવાથી બળનો ક્ષય થાય છે ૧૧૪-૧૧૬

टीका-समयो भक्ष्णो प्रातः सायं च । प्रातः प्रथमयामादूर्ध्वं द्वितीययामावधि । બે કાળે-એટલે સવારે ને સાંજે; તેમાં સવારે પહેલો પ્રહર પૂરો થયા પછી બીજા પ્રહરની આખરમાં, એ ભાવ છે

ભૂખ લાગી, એ જ ભોજનકાળ

तथा च અને વળી-

मूत्सर्गमर्वति पवनेषु रसस्त्रोतस्सु च ।
काले वा यदि वाऽकाले सोऽस्याहारकाल उच्यते ॥

अन्वय-च रसस्रोतस्सु पवनेषु (सत्सु) सूत् उदेति, काले यदि वा अकाले वा सः अन्नस्य काल उच्यते ॥

(બીજું પણ કહ્યું છે, કે) 'રસ, દોષ અને મળ પાકી જાય, ત્યારે ભૂખ લાગે છે, માટે સમય થયો હોય કે ન થયો હોય, પણ જ્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે જમવાનો સમય થયો જ છે, એમ સમજવું ૧૧૭

ખાધેલો ખોરાક પચી ગયાના લક્ષણો

अन्वय અને વળી-

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥११८॥

अन्वय-उद्गारशुद्धिः उत्साहः यथोचितं वेगोत्सर्गः लघुता क्षुत् च पिपासा जीर्णाहारस्य लक्षणम् (भवेत्) ॥

ઓડકાર સાફ આવે, ઉત્સાહ થાય, પવન આદિનો વેગ યોગ્ય રીતે છૂટે, શરીર મા હલકાઈ થાય, ભૂખ લાગે અને તરસ લાગે, ત્યારે (ખાધેલો) આહાર પચી ગયો છે, એમ જાણવું ૧૧૮

આહાર તથા મળમૂત્ર કેવા સ્થળે કરવા?

आहारं तु तथा कुर्याद्विहारमपि सर्वदा ।
समाभ्यामस्पृश्यैव स्यात्सम्यगोहीयते श्रिया ॥११९॥

अन्वय-आहारं तु निर्हारम् अपि सर्वदा रहः कुर्यात् । उभाभ्यां अस्पृश्यैव स्यात् । प्रकाशे श्रिया हीयते ॥

આહાર અને મળમૂત્રનો ત્યાગ-જો બને કોઈ માણસ ન દેખે એવા સ્થળે કરવાં; એ બન્નેને એમ કરવાથી માણસ લક્ષ્મીયુક્ત થાય છે અને ખુલ્લામાં-લોકો દેખે એવા સ્થળે કરવાથી લક્ષ્મીથી રહિત થાય છે ૧૧૯

टीका-निर्हारो-मलमूत्रोत्सर्गः । નિર્હાર એટલે મળમૂત્રનો ત્યાગ. ૧૧૯

अन्वय । અને વળી-

आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥

अन्वय-सद्भिः आहारनिर्हारविहारयोगाः सदा विजने एव विधेयाः ॥

'સારા માણસોએ આહાર, મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ અને વિહાર હમેશાં નિર્જન સ્થળે જ કરવાં જોઈએ.'

જમતી વેળા સારીમાઠી નજર વિષે

पितृमातृसुहृद्वैद्यपाककृद्धंसबर्हिणाम् ।
सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा ॥१॥
हीनदीनक्षुधार्तानां पापपाखण्डिरोगिणाम् ।
कुक्कुटस्य शुनो दृष्टिर्भोजने नैव शोभना ॥२॥

अन्वय-भोजने पितृमातृसुहृद्वैद्यपाककृद्धंसबर्हिणां सारसस्य चकोरस्य दृष्टिः उत्तमा । (किंतु) भोजने हीनदीनक्षुधार्तानां पापपाखण्डिरोगिणां कुक्कुटस्य शुनः दृष्टिः शोभना नैव (भवति) ॥

જમતી વેળા પિતા, માતા, મિત્ર, વૈદ્ય, રસોઇયો, હંસ, મોરપક્ષી, સારસ કે ચકોર પક્ષીની નજર ઉત્તમ ગણાય છે, પણ ગરીબ, હલકાં, ભૂખ્યાં, પાપી, પાખંડી કે રોગી માણસો તથા કૂકડાં વગેરે પક્ષી કે કૂતરાંની નજર સારી ગણાતી નથી. ૧,૨

જમવાના તથા પાણી પીવાના વાસણો વિષે

सौवर्णं रुचिरं पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥१२०॥

अन्वय-हैमं भोजनभाजनं रुचिरं पथ्यं भवति रौप्यं चक्षुष्यं पित्तहृत् कफवातकृत् भवति ॥

જમવાનું પાત્ર સુવર્ણનું બનેલું હોય, તો તે પથ્ય છે, રોગોને હરનાર છે અને આંખને બળ આપનાર છે, અને રૂપાનું

વાસણ આંખને હિતકારી છે, પિત્તને હરનાર છે અને કફ તથા વાયુને કરનાર છે. ૧૨૦

કાંસ્યં બુદ્ધિપ્રદં રુચ્યં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ।
પૈત્તલં વાતકૃદ્રૂક્ષમુષ્ણં કૃમિકફપ્રણુત્ ॥ ૧૨૧ ॥

अन्वयः—कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ; पैत्तलं वातकृत् रूक्षम् उष्णं कृमिकफप्रणुत् (भवति) ॥

કાંસાનુ વાસણ બુદ્ધિ આપનાર છે, રુચિકારક છે અને લોહી તથા પિત્તને સાફ કરનાર છે. પિત્તળનું વાસણ વાયુ કરનાર હોઈ લૂખું તથા ગરમ છે અને પેટના કૃમિ તથા કફને મટાડે છે. ૧૨૧

આયસે કાચપાત્રે ચ ભોજનં સિદ્ધિકારકમ્ ।
શોથપાણ્ડુહરં વલ્યં કામલાપહમુત્તમમ્ ॥૧૨૨॥

अन्वयः—आयसे च काचपात्रे भोजनं सिद्धिकारकं शोथपाण्डुहरं वल्यं कामलापहम् उत्तमम् (अस्ति)

લોઢાના અથવા કાચના પાત્રમાં જમવાથી મંત્રની સિદ્ધિ થાય છે, સોજા તથા ફીકાપણું મટે છે, બળ વધે છે અને 'કમળો' નામનો રોગ મટે છે, તેથી એ ઉત્તમ છે. ૧૨૨

શૈલેયમૃણ્મયે પાત્રે ભોજનં શ્રીનિવારણમ્ ।
દારૂદ્ભવં વિશેષેણ રુચિદં શ્લેષ્મકારિ તુ ॥ ૧૨૩ ॥

अन्वयः—शैलेयमृण्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणं (भवति) दारूद्भवं तु विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि (अस्ति)॥

પથરા કે માટીના વાસણમાં જમવાથી લક્ષ્મી જતી રહે છે. લાકડાનું વાસણ વિશેષે કરી રુચિ ઉપજાવનાર છે અને કફ કરનાર છે. ૧૨૩

પાત્રં પત્રમયં રુચ્યં દીપનં વિષપાપનુત્ ।
જલપાત્રં તુ તામ્રસ્ય તદભાવે મૃદો હિતમ્ ॥૧૨૪

पत्रमयं पात्रं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् (अस्ति) जलपात्रं तु ताम्रस्य हितम्, तदभावे मृदः हितम् (अस्ति) ॥

પાંદડાંનું વાસણ રુચિ ઉપજાનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને ઝેર તથા પાપને મટાડનાર છે. પાણી પીવા માટે ત્રાંબાનું વાસણ ઉત્તમ છે, અને તે ન હોય તો માટીનું વાસણ હિતકારી છે. ૧૨૪

પવિત્રં શીતલં પાત્રં ઘટિતં સ્ફટિકેન યત્ ।
કાચેન રચિતં તદ્વત્તથા વૈદૂર્યસંભવમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

अन्वयः—स्फटिकेन घटितं यत् पात्रं (तत्) पवित्रं शीतलं (भवति) तद्वत् काचेन रचितं तथा वैदूर्यसंभवम् (अस्ति) ॥

સ્ફટિકથી, કાચથી અથવા લસણિયા મણિથી બનેલું વાસણ પવિત્ર છે અને ઠંડું છે. ૧૨૫

ભોજનની પહેલાં શું ખાવું ?

ભોજનાગ્રે સદા પથ્યં લવણાર્દ્રકભક્ષણમ્ ।
અગ્નિસંદીપનં રુચ્યં જિહ્વાકણ્ઠવિશોધનમ્ ॥૧૨૬॥

अन्वयः—भोजनाग्रे लवणार्द्रकभक्षणं सदा पथ्यम् (अस्ति, तद्) अग्निसंदीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् (भवति) ॥

જમવાના પ્રારંભમાં (પ્રથમ) લૂણ અને આદાનું ભક્ષણ કરવું, એ સર્વ કાળે હિતકારી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને જીભ તથા કંઠને સાફ કરનાર છે. ૧૨૬

टीका—ननु लवणस्य पित्तजनकत्वादार्द्रकस्य कटुकत्वेन पित्तलत्वाद् बुभुक्षितस्य वृद्धपित्तस्य कथं प्रथमं लवणार्द्रकस्य भक्षणमुचितम् ? उच्यते—'लवणं सैन्धवं ज्ञेयं चन्दनं रक्तचन्दनमि'ति वचनाल्लवणमत्र सैन्धवम् तत् त्रिदोषघ्नम् ॥ यत आह गुणग्रन्थे—'सैन्धवं लवणं स्वादु, दीपनं पाचनं लघु । स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत् ॥'

आर्द्रकं तु कटुकमपि न विरोधि मधुरपाकित्वात् । यत आह तत्रैव—'आर्द्रिका भेदिनी गुर्वी, तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका मधुरा पाके, सूक्ष्मा वातकफापहा ॥'

अथ चान्यदपि लवणमार्द्रकं च नात्र विरोधि, संयोगस्वभावात् । संयोगस्वभावं चैतादृशम् भोजनस्य पूर्वं लवणार्द्रकभक्षणबोधकवचनमेव प्रमाणयति ॥

'લૂણ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને આદું તીખું હોવાથી પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે; માટે જેને પિત્ત વધેલું હોય છે, એવો ભૂખ્યો માણસ પ્રથમ લૂણ અને આદું ખાય, તે કેમ યોગ્ય ગણાય ?' એવી શંકા કરવી નહિ; કારણ કે 'લૂણ એટલે સિંધાલૂણ સમજવું અને ચંદન એટલે રક્તચંદન સમજવું' એવું શાસ્ત્રનું વચન છે; માટે અહીં લૂણ શબ્દથી સિંધાલૂણ હોઈ તે ત્રણે દોષને હરનાર છે. ગુણગ્રંથમાં લખ્યું છે, કે 'સિંધાલૂણ સ્વાદિષ્ટ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, અન્નપાનને

પચાવનાર છે, લઘુ છે, સ્નિગ્ધ છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, ટાઢું છે, વીર્યને વધારનાર છે, સૂક્ષ્મ છે, આંખોને હિતકારી છે અને વાત, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણે દોષને હરનાર છે.' આદુ જો કે તીખું છે, તોપણ તેનો પાક મધુર હોવાથી વિરોધી નથી. આ વિષે પણ સુશ્રુતમાં જ કહ્યું છે, કે 'આદું આમના ગાઢાને તોડનાર છે, બહુ ગરમ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તીખું છે. પાકમાં મધુર છે, સૂક્ષ્મ છે અને વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે.' વળી આ વિષયમાં બીજું પણ આ કારણ છે, કે લૂણ અને આદાના સંયોગનો સ્વભાવ હોવાથી ભોજનના આરંભમાં લૂણ તથા આદાનું ભક્ષણ કરવું, તે વિરોધી નથી. કેમકે ભોજનની પહેલાં તે ખાવાનું જે આવું વચન છે, તેજ તેઓના સંયોગનો સ્વભાવ સાબિત કરે છે. ૧૨૬

ભોજન પહેલાં બ્રહ્મા વગેરેનું સ્મરણ કરવું

'અન્નં બ્રહ્મા રસો વિષ્ણુર્ભોક્તા દેવો મહેશ્વરઃ।'
इति संचिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न बाधते ॥१२७॥
'अञ्जनीगर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम्' ॥१२८॥

अन्वयः—'अन्नं ब्रह्मा रसः विष्णुः भोक्ता देवः महेश्वरः, इति संचिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषः न बाधते ॥ अञ्जनीगर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणं हनूमन्तं दृष्टिदोषविनाशाय अहं स्मरामि ॥

'અન્ન બ્રહ્મારૂપ છે, રસ વિષ્ણુરૂપ છે, અને જે જમનાર છે તે સદાશિવરૂપ છે.' એમ ચિંતન કરી જે જમે છે, તેને દૃષ્ટિનો દોષ હરકત કરતો નથી. વળી (તે સમયે આ પ્રમાણે બોલવું કે) 'અંજનીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા અને બાલબ્રહ્મચારી કુમારશ્રી હનુમાનજીનું દૃષ્ટિના દોષનો વિનાશ કરવા હું સ્મરણ કરું છું.' ૧૨૭,૧૨૮

જમવાના પદાર્થોને ખાવાનો ક્રમ

अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ॥१२९॥

अन्वयः—तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् अश्नीयात्, मध्ये अम्ललवणौ, पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् अश्नीयात् ॥

ચિત્ત એકાગ્ર રાખી પ્રથમ મધુરરસ, વચમાં ખાટા તથા ખારા રસ અને અંતે તીખા, કડવા, તથા તૂરા રસ જમવા. ૧૨૯

फलान्यादौ समश्नीयाद्दाडिमादीनि बुद्धिमान् ।
विना मोचफलं तद्वद्वर्जनीया च कर्कटी ॥१३०॥

अन्वयः—बुद्धिमान् दाडिमादीनि फलानि आदौ समश्नीयात्; मोचफलं विना, तद्वत् च कर्कटी वर्जनीया ॥

સમજુ માણસે દાડિમ આદિ ફળો પણ પ્રથમ જ ખાવાં, પણ તેમાં કેળાં અને કાકડીનો ત્યાગ કરવો. ૧૩૦

मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि ।
पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥१३१॥

मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि अपि पूर्वम् एव भोज्यानि, भुक्त्वा तु कदाचन न (भोज्यानि) ॥

કમળની નાળ, તંતુ, કમળનો કંદ, બીજો કંદ અને શેરડી વગેરે પણ પ્રથમ જ ખાઈ લેવાં, પણ જમ્યા પછી કદી ખાવાં નહિ. ૧૩૧

टीका—मृणालं—पद्मनालं । बिसं—बिसकन्दम् । शालूक-कन्दं प्रसिद्धम् ॥ મૃણાલ—કમળનાળ, બિસ એટલે બિસકંદ, શાલૂકકંદ તો પ્રસિદ્ધ છે. ૧૩૧

गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान्पृथुकानपि ।
न जातु भुक्तवान्खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥१३२॥

अन्वयः—भुक्तवान् (जनः) पिष्टमयं गुरु द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकान् अपि जातु न खादेत्, बुभुक्षितः (चेत्) मात्रां खादेत् ॥

જમ્યા પછી કદી પણ લોટના ભારે પદાર્થો અને (નવા) ચોખા કે પૌંઆ ખાવા નહિ; ખાવાની ઇચ્છા થાય તો થોડાક જ ખાવા, પણ વધારે ખાવા નહિ. ૧૩૨

पूर्वं पूर्वं समश्नीयात्कठिनं भोजको मुदा ।
मध्ये पुनर्मृदुद्रव्यं तु भक्ष्यं शेषेण भुज्यते ॥१३३॥

अन्वयः—भुक्तुः पूर्वं कठिनं प्राक् समश्नीयात्, ततः मृदु समश्नीयात्, मध्ये पुनः द्रवाणि तु भक्ष्यं शेषेण भुज्यते ॥

પ્રથમ ઘીની સાથે કઠણ પદાર્થો ખાવા, પછી કોમળ પદાર્થો ખાવા અને અંતે પ્રવાહી પદાર્થો ખાવા; આવો નિયમ રાખે તો તે માણસ નિયમના બળથી નીરોગી રહે છે; અને કદાચ રોગ થયો હોય તોપણ મટી જાય છે. ૧૩૩

टीका—मन्दाग्निः । प्रथमतः कठिनं समश्नीयात् । यथा मन्दाग्निवाहिनि प्रथमं सम्भक्षणं पूर्वस्मिन् रोगिणां भुज्यते । ततो मध्ये स्वल्पपोषणं भुज्यते । अन्ते द्रव-

चाशिनः । भोजनान्ते दधितक्रदुग्धादि भुञ्जते ॥ અહીં આ અર્થ છે, કે પહેલાં ઘી સાથે કઠણ પદાર્થો ખાવા; જેમકે કાશી વગેરેના રહેવાસીઓ આ વિષયમાં દાખલારૂપ છે; એ લોકો પ્રથમ શાક આદિની સાથે ઘીવાળી રોટલી ખાય છે, પછી દાળની સાથે કોમળ ભાત ખાય છે, છેલ્લા પ્રવાહી પદાર્થો ખાય છે અને બધું જમી રહ્યા પછી દહીં, છાશ અને દૂધ વગેરે ખાય છે. ૧૩૩

यद्यत्स्वादुतरं तद्धि विदध्यादुत्तरोत्तरम् ।
भुक्त्वा यत्प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं स्वादु भोजनम् ॥

अन्वयः—यद् यत् स्वादुतरं (भवेत् तद्) उत्तरोत्तरं विदध्यात् । यद् भुक्त्वा भूयः प्रार्थ्यते तद् भोजनं स्वादु उक्तम् ॥

જે જે પદાર્થો બહુ જ મીઠા હોય તે અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર પિરસાવા જોઈએ; જે પદાર્થ ખાધા પછી બીજી વાર માગવામાં આવે, તે પદાર્થ મીઠા છે, એમ સમજવું. ૧૩૪

सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं वृद्धिमायुषः ।
स्वादु संजनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥१३५॥

अन्वयः—स्वादु अन्नं सौमनस्यं बलं पुष्टिम् उत्साहम् आयुषः वृद्धिं संजनयति, च अस्वादु विपर्ययं (संजनयति) ॥

સ્વાદિષ્ટ (અન્ન ખાધાથી) મનને પ્રસન્ન કરે છે, બળ વધારે છે, પુષ્ટિ કરે છે, ઉત્સાહ કરે છે તથા આયુષની વૃદ્ધિ કરે છે અને સ્વાદ વગરનું અન્ન (જમવાથી) ઉપર કહેલાંથી વિપરીત કરે છે. ૧૩૫

अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥१३६

अन्वयः—अत्युष्णान्नं बलं हन्ति, शीतं च शुष्कं दुर्जरम् (भवति), अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं (स्यात तस्मात्) युक्तियुक्तं हि भोजनम् (कर्तव्यम्) ॥

અન્ન બહુ જ ઊનું હોય તો બળનો નાશ કરે છે, ટાઢું થઈ ગયેલું કે સુકાઈ ગયું હોય તો માંડ માંડ પચે છે અને પાણી આદિથી બહુ જ પચપચતું હોય તો કંટાળો ઉપજાવે છે; માટે જે જમવું તે યુક્તિથી જમવું જોઈએ. ૧૩૬

अतिद्रुताशी त्वाहारे गुणान्दोषान्न विन्दति ।
भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमश्नतः ॥१३७

अन्वयः—अतिद्रुताशी तु आहारे गुणान् दोषान् न विन्दति । विलम्बितम् अश्नतः भोज्यं शीतम् च अहृद्यं स्यात् ॥

બહુ જ ઉતાવળે જમનારો માણસ ભોજનના ગુણદોષ જાણી શકતો નથી અને બહુ જ વાર લગાડીને જમનારાનું ભોજન ટાઢું અને મનને ન ગમે એવું થઈ જાય છે. (માટે મધ્યમ રીતે જમવું જોઈએ.) ૧૩૭

મંદાગ્નિવાળાએ ભારે પડતા પદાર્થો ન ખાવા

मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥१३८॥

अन्वयः—मन्दानलः नरः मात्रागुरु यत् च स्वभावतः गुरु तथा संस्कारतः गुरु द्रव्यं विवर्जयेत् ॥

મંદ અગ્નિવાળા માણસે પ્રમાણ કરતાં વધારે ખાવાથી ભારે પડતા, સ્વભાવથી જ ભારે પડતા અને દળાવા આદિ સંસ્કારથી ભારે પડતા—એ ત્રણે પ્રકારના ભારે પદાર્થો ખાવા ન જોઈએ. ૧૩૮

ભારે પદાર્થો કયા ?

मात्रागुरुस्तु मुद्गादिर्माषादिः प्रकृतेर्गुरुः ।
संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥१३९॥

अन्वयः—मुद्गादिः मात्रागुरुः, माषादिः तु प्रकृतेः गुरुः, पिष्टान्नं संस्कारगुरु प्रोक्तम्, इति उपलक्षणम् ॥

મગ વગેરે પદાર્થો પ્રમાણ કરતાં વધારે ખાવાથી ભારે પડે છે, અડદ વગેરે પદાર્થો સ્વભાવથી જ ભારે પડે છે અને દળેલું અન્ન સંસ્કારને લીધે ભારે પડે છે, એમ એનાં ઉપલક્ષણ કહેવાયાં છે. ૧૩૯

છ પ્રકારના ઉત્તરોત્તર ભારે આહાર

आहारं षड्विधं चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥१४०

अन्वयः—चूष्यं पेयं लेह्यं तथा च भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यम् (इति) षड्विधम् आहारं यथोत्तरम् एव गुरु विद्यात् ॥

ચૂસવા યોગ્ય, પીવા યોગ્ય, ચાટવા યોગ્ય, જમવા યોગ્ય, ખાવા યોગ્ય અને ચાવવા યોગ્ય, એમ છ પ્રકારના આહાર છે; તેમાં પહેલા કરતાં બીજો, બીજા કરતાં ત્રીજો, ત્રીજા કરતાં ચોથો, ચોથા કરતાં પાંચમો, અને પાંચમા કરતાં છઠ્ઠો એમ તે આહાર ઉત્તરોત્તર

જ ભારે પડતો જાણવો. ૧૪૦

टीका–चूष्यं–इक्षुदाडिमादि । पेयं–पानकयवाग्वादि । लेह्यं–रसालावलेह्यादि । भक्ष्यं–ओदनादि । भोज्यं–मोदकादि । चर्व्यं–चिपिटचणकादि ॥ શેરડી અને દાડમ આદિ પદાર્થો ચૂસવા યોગ્ય, શરબત અને સાકરના પાણી આદિ પદાર્થો પીવા યોગ્ય, શિખંડ અને કઢી આદિ પદાર્થો ચાટવા યોગ્ય, દાળભાત આદિ પદાર્થો જમવા યોગ્ય, લાડુ અને માલપૂવા આદિ પદાર્થો ખાવા યોગ્ય અને પૌંઆ તથા ચણા આદિ પદાર્થો ચાવવા યોગ્ય અનુક્રમે છે. ૧૪૦

ભારે–હલકા આદિ પદાર્થો કઈ રીતે ખાવા?

गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥१४१॥

अन्वयः–गुरूणाम् अर्धसौहित्यम्, लघूनां तृप्तिः इष्यते । द्रवः च द्रवोत्तरः अपि मात्रागुरुः न इष्यते ॥

ભારે પદાર્થોથી અર્ધી તૃપ્તિ કરવી અને હલકાથી પૂરી તૃપ્તિ કરવી, પ્રવાહી અને જેમાં પ્રવાહી મેળવેલું હોય એવા પદાર્થો પ્રમાણથી વધારે ખાધા હોય તોપણ ભારે પડતા નથી. ૧૪૧

टीका–अन्वये–भारयितव्याभिरर्धसौहित्यं कर्तव्यम् । लघुभिः स्वभावेन लघुभिर्भोज्यैः तृप्तिः कर्तव्येत्यर्थः । द्रवः–पेयादि । द्रवोत्तरः–द्रवप्रधानः खेचरादि । मात्रातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुत्वेन मन्तव्यः, पेयस्य लघुत्वेन ॥ उक्तं च सुश्रुतेन–'पेयलेह्यादिभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम्' इति । पेयं–पय आदि । लेह्यं–रसालादि । भक्ष्यं–ओदनादि, भोज्यं–मोदकादि ॥

અડદ અને દહીંવડા આદિથી અરધી તૃપ્તિ કરવી અને મગ આદિ સ્વાભાવિક હલકા પદાર્થોથી પૂરી તૃપ્તિ કરવી. પીવાના શરબત આદિ પ્રવાહી પદાર્થો અને જેમાં દાળ આદિ પ્રવાહીરૂપ પદાર્થો વધારે નાખેલા હોય એવા ભાત આદિ પદાર્થો પ્રમાણથી વધારે ખાધા હોય તોપણ ભારે પડતા નથી, કારણ કે પ્રવાહ પદાર્થો પચવામાં સ્વતઃ હલકા હોય છે. સુશ્રુતે પણ કહ્યું છે, કે 'પીવાના (પ્રવાહી), ચાટવાના, જમવાના અને ખાવાના પદાર્થોમાં પહેલાથી બીજો, બીજાથી ત્રીજો અને ત્રીજાથી ચોથો પદાર્થ ઉત્તરોત્તર વધારે ભારે સમજવો.' દૂધ વગેરે પીવાના પદાર્થો છે, શિખંડ વગેરે ચાટવાના પદાર્થો છે, દાળ તથા ભાત વગેરે જમવાના પદાર્થો છે અને લાડુ આદિ ખાવાના પદાર્થો છે. ૧૪૧

કયું અન્ન પચે–ન પચે?

द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते ।
विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥१४२॥

अन्वयः–शुष्कम् अपि द्रवाढ्यं तु सम्यक् एव उपपद्यते, विशुष्कम् अन्नम् अभ्यस्तं साधु पाकं न गच्छति ॥

જે અન્ન શુષ્ક એટલે શરીરમાં રસ કરવાના માર્ગોને રોકનાર હોય, છતાં તેમાં પ્રવાહી પદાર્થ સારી રીતે મેળવીને તેનો ઉપયોગ કર્યો હોય, તો તે સારી રીતે પચે છે, પણ એકલાં શુષ્ક અન્નનો જ અભ્યાસ રાખ્યો હોય, તો તે અન્ન સારી રીતે પચતું નથી. ૧૪૨

टीका–अन्वये–शुष्कमपि–स्रोतोरोधकमपि द्रवाढ्यं सम्यक्पाकं याति । केवलस्य शुष्कान्नस्य सेवनम्–विशुष्कमन्नमित्यादि । (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ન ખાવા યોગ્ય અન્ન

पिष्टीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ।
शुष्कं विरूढं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत् ॥१४३॥

अन्वयः–असंक्लिन्नं पिष्टीकृतं (अन्नम्) विदाहम् उपगच्छति । शुष्कं विरूढं विष्टम्भि (अन्नं) वह्निव्यापदम् आवहेत् ॥

પ્રવાહી પદાર્થોથી સારી રીતે નહિ ભીંજવેલું શુષ્ક અન્ન સારી રીતે પોચું નહિ થવાથી બળતા જેવું થઈ કાચું પાકું જ રહે છે, પૌંઆ વગેરે શુષ્ક અન્ન, દૂધ, માછલાં વગેરે વિરુદ્ધ અન્ન અને ચણા તથા મસૂર વગેરે ઝાડાની કબજિયાત કરનાર અન્ન ખાવાથી અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે. (માટે તે ન ખાવું.) ૧૪૩

टीका–पिष्टीकृतमसंक्लिन्नम्–अपक्वम् । असंक्लिन्नम्–असम्यक्पक्वम्, विदाहमुपगच्छति–विदाहं भवतीत्यर्थः । शुष्कं–चिपिटकादि । विरूढं–क्षीरमत्स्यादि । विष्टम्भि–चणकमसूरादि वह्निमान्द्यं कुर्यात् ॥ १४३

સાચવો ખાવાની રીત

न भुक्त्वा न स्त्रियं गच्छेन्न निद्रायां न वा बहु ।
न कण्ठान्तरिताय हि सकृद्भक्षयेत् केवलम् ॥

अन्वयः–भुक्त्वा तत्क्षणं न भजेत, स्त्रियं न भजेत्, निद्रायां न भजेत्, बहु वा न भजेत्, कण्ठान्तरितम् न भजेत्, हि न भजेत्, केवलम् भजेत् ॥

જમ્યા પછી સાથવો ખાવો નહીં, દાંતથી ચાવીને ખાવો નહીં, રાતમાં ખાવો નહીં, આઝો ખાવો નહીં, પાણીમાં ઘોળીને ખાવો નહીં, બે વાર ખાવો નહીં અને એકલો પણ ખાવો નહીં. ૧૪૪

સાથવો ખાવામાં ત્યાજ્ય સાત કર્મો

पुनर्दानं पृथक् पानं सामिषं पयसा निशि ।
दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ॥१४५॥

अन्वयः—पुनर्दानं, पृथक्पानं, सामिषं, पयसा, निशि, दन्तच्छेदनं, च उष्णं—सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ॥

જેણે સાથવો એકવાર ખાધો હોય તેને બીજીવાર દેવો નહીં, સાથવાને એકલો જ પીવો નહીં, માંસની સાથે ખાવો નહીં, દૂધની સાથે ખાવો નહીં, રાત્રે ખાવો નહીં, દાંતથી ચાવવો નહીં અને ઊનો ઊનો ખાવો નહીં; આ સાત બાબતો સાથવામાં ત્યજવી જોઈએ. ૧૪૫

टीका—सुश्रुतः—'सक्तूनामाशु जीर्णे स्यान्मृदुत्वादवलेहके ।' સુશ્રુત કહે છે કે 'સાથવાનું ચાટણ કરી ચાટવો, એટલે તે કૂણો પડવાથી તરત પચે છે.' ૧૪૫

માપથી વધારે કે ઓછું જમવાથી નુકસાન

आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम् ।
हीनमात्रं तनोः कार्श्यं करोति च बलक्षयम् ॥१४६॥

अन्वयः—अधिकं (भुक्तम् अन्नम्) आलस्यगौरवाटोपशब्दान् कुरुते, च हीनमात्रं तनोः कार्श्यं च बलक्षयं करोति ॥

માપથી વધારે અન્ન જમાય તો પેડુ ચડી આવે, આળસ ઉત્પન્ન થાય, શરીર ભારે થઈ જાય અને પેટમાં અવાજ થવા લાગે; તેમ જ માપથી ઓછું જમાય તો શરીર દૂબળું થઈ જાય અને બળનો ક્ષય થાય છે. ૧૪૬

टीका—अधिकं अन्नम् ॥ શ્લોકમાં 'અધિક' શબ્દથી અધિક અન્ન સમજવું. ૧૪૬

સમય થયા વગર જમવાથી નુકસાન

अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः ।
तांस्तान्व्याधीनवाप्नोति मरणं चाधिगच्छति ॥१४७॥

अन्वयः—अप्राप्तकाले भुञ्जानः नरः हि असमर्थतनुः (सन्) तान् तान् व्याधीन् अवाप्नोति, मरणं च अधिगच्छति ॥

જે માણસ જમવાનો સમય થયો ન હોય, છતાં બહુ જ વહેલો વહેલો જમે, તેનું શરીર અશક્ત થાય છે અને તેથી (માથામાં વ્યથા, કૉલેરા, અલસક[1] અને વિલંબિકા આદિ, તે તે વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; અને (વ્યાધિઓ વધી જાય તો) મોત પણ પામે છે. ૧૪૭

टीका—अप्राप्तकाले—कालादतिप्राग् भुञ्जानः असमर्थशरीरो भवति । तथा सति तांस्तान्व्याधीञ्शिरोव्यथाविषूचिकालसकविलम्बिकादिकान्प्राप्नोति । तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ (શ્લોકના અર્થમાં આનો અર્થ આપ્યો છે.) ૧૪૭

સમય વીત્યા પછી જમે તોયે નુકસાન

कालेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्वायुनोपहतेऽनले ।
कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥

अन्वयः—काले अतीते अश्नतः जन्तोः अनले वायुना उपहते (सति) भुक्तं (अन्नं) कृच्छ्रात् विपच्यते, पुनः भोक्तुं स्पृहा न स्यात् ॥

જે માણસ જમવાનો સમય વીતી ગયા પછી (ઘણી વારે) જમે, તેનો અગ્નિ વાયુથી મંદ થતાં ખાધેલું માંડ માંડ પચે છે અને ફરી વાર જમવાની ઇચ્છા થતી નથી. ૧૪૮

જમવાનું માપ અને રીત

कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीये वारि पूरयेत् ।
वायोः संचारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ १४९ ॥

अन्वयः—कुक्षेः भागद्वयं भोज्यैः पूरयेत्, तृतीये वारि पूरयेत्, चतुर्थं वायोः संचारणार्थाय अवशेषयेत् ॥

પેટના બે ભાગ અન્નથી પૂરવા, ત્રીજો ભાગ જળથી પૂરવો અને ચોથો ભાગ વાયુની હેરફેર માટે ખાલી રાખવો. ૧૪૯

रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।
न तथा स्वादमाप्नोति ततः शोध्याम्बुनान्तरा ॥

अन्वयः—अन्नस्य प्रथमेन रसेन उपतर्पिता रसना तथा स्वादं न आप्नोति, ततः अन्तरा अम्बुना शोध्या ॥

અન્નના પહેલા રસથી તૃપ્ત થયેલી જીભ બીજા સ્વાદિષ્ટ પદાર્થના સ્વાદને બરાબર જાણી શકતી નથી; માટે વચમાં વચમાં

૧. અલસક અને વિલંબિકા, એ બે રોગ કૉલેરાની જાતના જ છે; તેઓનું વર્ણન રોગના

पाणी पीने छमने साफ कर्यें जवी. १५०

पाणी पीवानी रीत

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः। तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥१५१॥

अन्वय—अत्यम्बुपानात् अन्नं न विपच्यते, च अनम्बुपानात् च स एव दोषः (भवति), तस्मात् नरः वह्निविवर्धनाय मुहुः मुहुः अभूरि वारि पिबेत् ॥

घणुं पाणी पीवाथी अन्न बराबर पचतुं नथी अने वळी पाणी न पीवाथी पण अन्न बराबर पचतुं नथी; माटे माणसे अग्नि वधारवा सारु वारवार थोडुं थोडुं पाणी पीधा करवुं जोईए. १५१

भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत्। मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥१५२॥

अन्वय—भुक्तस्य आदौ पीतं जलं कार्श्यमन्दाग्नि-दोषकृत् (भवति) मध्ये अग्निदीपनं श्रेष्ठम्, अन्ते स्थौल्यकफप्रदं (स्यात्) ॥

जमवा पहेलां पाणी पिवाय तो अग्नि मंद थाय छे अने शरीर दूबळुं थाय छे; जमता वच्चे पाणी पिवाय तो अग्निने प्रदीप्त करनार होई श्रेष्ठ छे; अने जमी रह्या पछी पाणी पिवाय तो शरीर जाडुं थई जाय छे अने कफ वधे छे; (माटे जमता वच्चे पाणी पिवाय ए श्रेष्ठ छे) १५२

अन्यच्च [illegible]—वळी भानु वाग्भट कहे छे—

'समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः'।
तृषितस्तु न चाश्नीयात्क्षुधितो न पिबेज्जलम्।
तृषितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥१५३॥

अन्वय—भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः [illegible] (भवन्ति [illegible]—भुक्तमध्याम्बुपाः समाः भुक्त-अन्त-अम्बुपाः स्थूलाः भुक्तप्रथमाम्बुपाः कृशाः स्युः)॥ तृषितः तु न अश्नीयात्, क्षुधितः च जलं न पिबेत् (यतः) तृषितः तु गुल्मी भवेत्, क्षुधितः तु जलोदरी (स्यात्)॥

'जेओ जमता जमता वच्चे पाणी पीए, तेओनुं शरीर समान रहे छे; जमी रह्या पछी पाणी पीए, तेओनुं शरीर जाडुं थई जाय छे अने जम्या पहेलां पाणी पीए, तेओनुं शरीर दूबळुं थई जाय छे.' तरस्याए जमवुं नहीं अने भूख्याए पाणी पीवुं नहीं; जेने तरस लागी होय ते (तरस शांत कर्या विना) जमे तो गोळानो रोगी थाय छे, अने जेने भूख लागी होय ते (भूख शांत कर्या विना) पाणी पीए, तो तेने जळोदर नामनो रोग थाय छे १५३

टीका—[illegible] पिबेत् [illegible] सिञ्चति, [illegible] मुक्तिम्। [illegible] [illegible] भोजनं, [illegible] पिबेत्, तृतीये [illegible]। अत एवम्—

'[illegible] भागं पूर्वं तु मधुरं रसम्।
[illegible]' ॥

अन्यत्रापि [illegible]—

भोजने पूर्वं भुक्तो मधुरो रसः [illegible] पित्तवातौ शमयति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति। अत उक्तम्—

'पूर्वं [illegible] [illegible]'
[illegible] गुरु [illegible]' ॥
इति [illegible]—
'[illegible] पिबेत् [illegible] ।
[illegible] पिबेत्' ॥
तथा च [illegible]—
'[illegible]
[illegible] ।
[illegible] मधुरस्य [illegible]' ॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]। [illegible] [illegible], न तु [illegible], [illegible] [illegible] इति। उक्तम्—[illegible] [illegible] च [illegible]। तथा चोक्तम्—

'न [illegible] [illegible] च [illegible]।
[illegible]' ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] तु [illegible] [illegible], [illegible] च [illegible]। तथा च—

'[illegible]।
[illegible]' ॥

वस्तुतो य एव रसः प्राचुर्येण भुक्तस्तस्यैव सर्वे रसा वश्या भवन्ति । यत आह सुश्रुतः-

'जग्धाः सर्वेऽपि गच्छन्ति बलिनो वश्यतां रसाः ।
यथा प्रकुपिता दोषा वशं यान्ति बलीयसः' ॥
बलिनो रसस्य, बलीयसो दोषस्य ॥

અહીં શંકા થાય છે કે, સમજુ માણસો ભોજનની અંતે દૂધ પીએ છે, તે કેમ યોગ્ય ગણાય? કેમકે જમવાના વખતના ત્રણ ભાગ કોઈ ને તેઓમાં પહેલો ભાગ વાયુનો છે, બીજો ભાગ પિત્તનો છે અને ત્રીજો ભાગ કફનો છે; કહ્યું છે કે 'એકાગ્રચિત્ત થઈ પ્રથમ મધુર રસ, વચમાં ખાટો તથા ખારો રસ અને છેવટે તીખા, કડવા તથા કષાય રસ જમવા.' આ વચનનો આવો અભિપ્રાય છે, કે 'ભોજનમાં પ્રથમ મધુરરસ જમાય, તો ભૂખ્યા માણસના વાયુ અને પિત્તની શાંતિ થાય છે; વચમાં ખાટા અને ખારા રસ જમાય. તો પિત્તાશયમાં અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે; અને ભોજનના અંતમાં તીખા, કડવા તથા કષાય રસ જમાય, તો તેઓ કફને શમાવે છે.' આ પ્રમાણે ભોજનના અંતનો સમય તે કફનો વખત છે, તો તેમાં કફને ઉત્પન્ન કરનારું દૂધ પીવું, તે કેમ યોગ્ય ગણાય? કારણ કે કહ્યું છે કે 'દૂધ એ મીઠા રસવાળું, સ્નિગ્ધ, સામર્થ્ય માટે સારું, ધાતુઓને વધારનાર, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર. કફ કરનાર અને ઠંડું છે.'

ઉપર જણાવેલી શંકાનું સમાધાન આ છે, કે બળતરા કરનારાં જે જે અન્નપાન જમવામાં આવે છે, તે તે અન્નપાનોથી થતી બળતરાની શાંતિ કરવા માણસે ભોજનની અંતે દૂધ પીવું જોઈએ; વળી બ્રહ્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે 'જેના અંતે દૂધ આવે એવો આહાર કરવો, પણ જેના અંતે દહીં આવે એવો આહાર કદી ન કરવો.' ખારા, ખાટા, તીખા અને ગરમીવાળા જે પદાર્થો, અત્યંત બળતરા ઉપજાવનારા છે. તેઓના દોષને મટાડવા છેવટમાં મધુરરસ જમીને આહાર પૂરો કરવો. ભોજનની અંતે દૂધ વગેરે મધુર ભોજને વધારેલો કફ ખાટા, ખારા, અને તીખા ભોજને ઉત્પન્ન કરેલા પિત્તની વૃદ્ધિ મટાડે છે; પિત્તની વૃદ્ધિ મટવાથી કફની વૃદ્ધિ પણ ઓછી થાય છે અને ઓછી થયેલી કફની વૃદ્ધિ, અગ્નિનું મંદપણું વગેરે વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી.

આ સંબંધી ફરી પણ આવી શંકા થાય છે કે શત્રુનો નાશ કરવાથી તે શત્રુને મારનારાની તો વૃદ્ધિ જ જોવામાં આવે છે, પણ ક્ષીણતા જોવામાં આવતી નથી; તો ઉપર પ્રમાણે પિત્તનો નાશ કરવાથી તેના શત્રુ કફની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, પણ ક્ષીણતા થવી ન જોઈએ, છતાં 'ક્ષીણતા થાય છે' એમ કેમ કહી શકાય?

આનું સમાધાન આ છે, કે બળવાન શત્રુનો નાશ કરવાથી તેને નાશ પમાડનારની પણ ક્ષીણતા થતી જોવામાં આવે છે; જેમ અગ્નિથી તપેલા લોઢાના તપ્તપણાનો જળ નાશ કરે છે, ત્યારે પોતે પણ ક્ષીણ થાય છે, તેમ જે કોઈ બળવાન શત્રુના વધારાનો નાશ કરે છે, ત્યારે તે પોતે પણ ક્ષીણ થાય જ છે.

વળી પણ અહીં આવી શંકા થાય છે કે ભોજનના અંત સમયે ખાધેલા તીખા, કડવા અને તૂરા રસો કફને શમાવે, પણ વાયુની તો વૃદ્ધિ જ કરે તેનું શું?

આનું સમાધાન આ છે, કે તીખા વગેરે રસોની શક્તિ કફને શમાવવાનું જ કામ કરી ક્ષીણ થાય છે, એટલે વાયુને વધારી શકતી નથી; જે પદાર્થ એક દોષનો નાશ કરે, તે બીજા દોષને કેમ વધારી શકે? ન જ વધારી શકે; કારણ કે તેની શક્તિ એક દોષનો નાશ કરવામાં જ ક્ષીણ થાય છે. ખરી વાત તો આ છે, કે ખાધેલા સઘળા રસો, જે રસ વધારે બળવાન હોય. તેને જ વશ રહેનાર થાય છે; કારણ કે સુશ્રુત કહે છે કે-'જેમ પ્રકોપ પામેલા દોષો સૌથી વધારે બળવાન દોષને જ વશ રહેનાર થાય છે, તેમ ખાવામાં આવેલા સઘળા રસો બળવાન રસને જ વશ વર્તતા થઈ જાય છે.' ૧૫૩

જમ્યા પછી શું કરવું?

एवं भुक्त्वा समाचामेद्रूक्षग्रहणपूर्वकम् ।
भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥१५४॥

अन्वयः-एवं भुक्त्वा रूक्षग्रहणपूर्वकं समाचामेत्, भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्य आचमनं चरेत् ॥

જમી રહ્યા પછી (લૂણ આદિ) રૂક્ષ પદાર્થથી મોઢું સાફ કરી આચમન કરવું. જમતી વખતે દાંતમાં કાંઈ ચોંટી ગયું હોય, તેને કાઢ્યા પછી પણ આચમન કરવું. ૧૫૪

दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ।
कुर्यादनिर्हृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥१५५॥

अन्वयः-दन्तान्तरगतं च अन्नं शोधनेन शनैः आहरेत्, तत् हि अनिर्हृतं (सत्) [illegible]

अन्वयः—विचक्षणः धूमेन वा हृद्यैः कषायकटुतिक्तकैः पूगकर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः वा मुखवैशद्यकारिभिः कटुकषायैः फलैः वा ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैः (मुखमात्रे गूढं कफम्) अपोह्य (ताम्बूलचर्वणं कुर्यात इति शेषः)॥

સમજુ માણસે અગુરુ આદિનો ધુમાડો પીને અથવા મનને ગમે એવાં સોપારી, કપૂર, કસ્તૂરી, લવિંગ તથા જાયફળ વગેરે જે તૂરાં, તીખાં અને કડવાં છે, તેઓથી અથવા મુખને સ્વચ્છ કરનારાં તીખાં અને તૂરાં એલચી તથા હરડે આદિ ફળોથી અથવા નાગરવેલના પાન સહિત સુગંધી પદાર્થોથી કફને દૂર કરવો.

टीका—धूमेन—अगुर्वादिधूमेन। अपोह्य—कफं दूरीकृत्य. कषायकटुतिक्तकैः फलैः—कर्पूरकस्तूरीलवङ्गादिभिः। पूगैः—क्रमुकैः। सुमनःफलैः—जातीफलैः एलाहरीतक्यादिफलैः॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આવી ગયો છે.) ૧૬૩,૬૪

નાગરવેલનું પાન ક્યારે ખાવું?

रतौ सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलचर्वणम् ॥१६५

अन्वयः—रतौ सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते सङ्गरे विदुषां च राज्ञां सभासु ताम्बूलचर्वणं[1] कुर्यात्॥

સંભોગના સમયે, સૂઈને ઊઠ્યા પછી, નાહ્યા પછી, વમન થયા પછી, યુદ્ધમાં તથા વિદ્વાનોની અને રાજાઓની સભામાં પાન ચાવવું. ૧૬૫

નાગરવેલના પાનના ગુણો

ताम्बूलमुक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं तुवरं सरम्।
तिक्तं क्षारोषणं कामरक्तपित्तकरं लघु ॥१६६॥
वश्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम्।
मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ॥१६७॥
हनुदन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनम्।
मुखप्रसेकशमनं गलामयविनाशनम् ॥१६८॥

१. तमु ग्लानौ—ताम्यति ग्लायति तापेन इति ताम्—क्विप् दीर्घश्च; बुल मज्जने—चौरादिकः, चुरादीनां णिच् वा, वोलति मज्जति जले इति बुली, ताम् चासौ बुली इति ताम्बूली, ताम्बूल्याः पर्णं ताम्बूलम्, ताम्बूलस्य चर्वणम् ताम्बूलचर्वणम्॥ જે તાપથી કરમાય છે, અને પાણીમાં ડૂબી રહે છે, તે નાગરવેલ–તામ્બૂલી અને તેનું પાન તે તામ્બૂલ; તેને ચાવવું તે તામ્બૂલ-ચર્વણ.

नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं गुरु।
कफप्रसजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम् ॥१६९॥
वङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम्।
पाचनं पित्तजननमुष्णं कफहरं स्मृतम् ॥१७०॥
पर्णं पुराणमकटु शुल्कं तनु पाण्डुरम्।
विशेषाद्गुणवच्चेयमन्यद्धीनगुणं स्मृतम् ॥१७१॥

अन्वयः—ताम्बूलं तीक्ष्णोष्णं रोचनं तुवरं सरं तिक्तं क्षारोषणं कामरक्तपित्तकरं लघु वश्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहं मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकं हनुदन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनं मुखप्रसेकशमनं गलामयविनाशनम् उक्तम्॥ तद् एव नवं मधुरं कषायानुरसं गुरु कफप्रसजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम्॥ वङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरं पाचनं पित्तजनकम् उष्णं कफहरं स्मृतम्॥ पुराणं पर्णम् अकटु शुल्कं तनु पाण्डुरं विशेषात् गुणवत् ज्ञेयम्, अन्यत् हीनगुणं स्मृतम्॥

પાન તીખાં છે, ગરમ છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, તૂરાં છે, ઝાડો સાફ લાવનાર છે, કડવાં છે, પાચક છે; વીર્ય, રુધિર તથા પિત્તને વધારનાર છે, હલકાં છે, લોકોને વશ કરનાર છે, કફને મટાડે છે, મોઢાના દુર્ગંધને તથા મેલને દૂર કરે છે, વાયુને તથા પરિશ્રમને હરે છે; મોઢામાં સ્વચ્છતા, સુગંધ, કાંતિ તથા સારાપણું કરે છે, હોઠના તથા દાંતના મેલને હઠાવે છે, જીભને સાફ કરે છે, મોઢાની લાળને શમાવે છે અને ગળાના રોગને મટાડે છે. એ જ પાન જો નવું હોય તો તે મધુર છે, છેવટે તૂરા રસવાળું છે, ભારે છે, કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને ઘણું કરી તે ભાજીપાલાના જેવા ગુણવાળું છે. બંગાળ દેશનું પાન કેવળ તીખા રસવાળું છે, ઝાડો સાફ લાવનાર છે, પાચક છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે, ગરમ છે અને કફને હરનાર છે. જે પાન પાકેલું, તીખાશ વગરનું, નાનું, પાતળું અને ધોળાશ ઉપર હોય, તે પાનને ઉત્તમ ગુણવાળું જાણવું અને બીજા પાનને ઓછા ગુણવાળું જાણવું. ૧૬૬–૧૭૧

સોપારીના ગુણ

पूगं गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तनुत्।
मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम् ॥१७२॥

अन्वय–पूगं[1] गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तनुत्, मोहनं दीपनं रुच्यम् आस्यवैरस्यनाशनम् (अस्ति) ॥

સોપારી એ ભારે છે, ટાઢી છે, રૂક્ષ છે, તૂરી છે, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે, મોહ ઉપજાવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને મોઢાના વિરસપણાને મટાડનાર છે. ૧૭૨

पूगं स्याद् वक्रमध्यं यत्स्विन्नं वापि त्रिदोषनुत् ।
सरसं गुर्वभिष्यन्दि तद् गुर्वी वह्निनाशनम् ॥१७३॥

अन्वय–यत् पूगं वक्रमध्यम् अपि वा स्विन्नं त्रिदोषनुत् स्यात्, तत् सरसं गुरु अभिष्यन्दि पुनः वह्निनाशनम् (अस्ति) ॥

જે સોપારી મધ્યભાગે કઠણ–સૂકી હોય કે તેજ શેકેલી હોય, એ વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણે દોષને મટાડે છે, પણ તે જ સોપારી રસ ભરેલી–લીલી કે નવી હોય, તો ભારે છે, કફ કરે છે અને અગ્નિનો અત્યંત નાશ કરનાર છે. ૧૭૩

કાથા તથા ચૂનાના ગુણ

खदिरः कफपित्तघ्नश्चूर्णं वातकफापहम् ।
संयोगात्त्रिदोषघ्नं सौमनस्यं करोति च ॥१७४॥

अन्वय–खदिरः[2] कफपित्तघ्नः (अस्ति), चूर्णं[3] वातकफापहम् (अस्ति), संयोगात् त्रिदोषघ्नं च सौमनस्यं करोति ॥

કાથો કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે અને ચૂનો વાયુ તથા કફને હરનાર છે. પાન, કાથો તથા ચૂનો ભેગા કરી ખાધાં હોય, તો ત્રણે દોષ મટાડે છે અને મનને પ્રફુલ્લિત કરે છે. ૧૭૪

૧. पूयं पूयं वा पवनं, औणादिको गप्रत्ययः, पूयते पुनाति वा मुखं वैरस्यनाशनेनेति पूगम्–મોઢાની વિરસતાનો નાશ કરી મોઢાને જે સાફ કરે છે, તે પૂગ–સોપારી.

૨. खदि स्थैर्ये हिंसायां च, औणादिक किरच्, खदति–स्थिरतां प्रापयति दन्तान्, हिनस्ति च वातपित्तमिति खदिरः–જે દાંતને સ્થિર કરે છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, તે–ખદિર–ખેર–કાથો.

૩. चूर्ण प्रेरणे–चूर्णयति–विनाशयति, वातकफमनेनेति, चूर्णम्। જેના વડે વાયુ તથા કફનો નાશ કરાય છે, તે ચૂર્ણ–ચૂનો.

નાગરવેલનું પાન ખાવાની રીત

मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ।
प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा ।
निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥१७५॥

अन्वय–मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकं ताम्बूलं तथा भक्षयेत्, (यत्र) प्रभाते पूगम् अधिकं, मध्याह्ने खदिरम् अधिकं, तथा निशासु चूर्णम् अधिकं (भवेत्) ॥

મોઢાની સફાઈ, સુગંધ, કાંતિ તથા સારાપણું કરનાર પાનબીડાં હંમેશાં ખાવાં, તેમાં સવારે સોપારી કાંઈક વધારે નાખવી, બપોરે કાથો કાંઈક વધારે નાખવો અને રાત્રે ચૂનો કાંઈક વધારે નાખવો. ૧૭૫

आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥१७६॥

अन्वय–पर्णस्य अग्रे आयु (वसति), मूले यशः, मध्ये लक्ष्मीः व्यवस्थिता, तस्मात् अग्रं मध्यं तथा मूलं वर्जयेत् ॥

પાનની અણીમાં આયુષ રહે છે, મૂળમાં યશ રહે છે અને મધ્યમાં લક્ષ્મી રહે છે, માટે પાનનાં અગ્ર, મૂળ તથા મધ્ય ભાગનો ત્યાગ કરવો–એટલે ખાવા નહિ. ૧૭૬

पर्णमूले भवेद् व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
पर्णमध्यं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥१७७॥

अन्वय–पर्णमूले व्याधिः भवेत्, पर्णाग्रे पापसम्भवः, पर्णमध्यम् आयुः हरति, शिरा बुद्धिविनाशिनी (अस्ति) ॥

પાનનું મૂળ ખાવાથી વ્યાધિ થાય છે, અણી ખાવાથી પાપ લાગે છે, વચલો ભાગ ખાવાથી આયુષનો નાશ થાય છે અને તેના ઉપરની નસ ખાવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. ૧૭૭

आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् ।
तृतीयादनु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥१७८॥

अन्वय–आद्यं पीतं विषोपमम् (अस्ति), द्वितीयं भेदि दुर्जरं (अस्ति), तृतीयात् अनुपातव्यम्, (तत्) रसायनं सुधातुल्यम् (भवति) ॥

પાનબીડીની પહેલી પચરકી ઝેર જેવી છે, માટે તેને ગળવી નહિ અને બીજી પચરકી પણ ઝાડો લગાડનાર અને માંડ પચે એવી હોય છે, માટે તેને પણ ગળવી નહિ–

અર્થાત્ થૂંકી નાખવી; ત્રીજી પચરકીથી ગળી જવું; કેમકે તે રસાયનરૂપ અને અમૃત સમાન થાય છે; (માટે બીજી પછીની સઘળી પચરકીઓ ગળી જવી.) ૧૭૮

અતિશય પાન ન ખાવાં

તામ્બૂલં નાતિસેવેત ન વિરિક્તો બુભુક્ષિતઃ।
દેહદૃક્કેશદન્તાગ્નિશ્રોત્રવર્ણબલક્ષયઃ।
શોષઃપિત્તાનિલાસ્રંસ્યાદતિતામ્બૂલચર્વણાત્ ॥૧૭૯

અન્વયઃ–તામ્બૂલં ન અતિસેવેત, વિરિક્તઃ બુભુક્ષિતઃ ન (અતિસેવેત); અતિતામ્બૂલચર્વણાત્ દેહદૃક્કેશદન્તાગ્નિશ્રોત્રવર્ણબલક્ષયઃ શોષઃ પિત્તાનિલાસ્રં સ્યાત્ ॥

નાગરવેલનાં પાન બહુ વધારે ન ખાવાં; તેમા પણ જેણે રેચ લીધો હોય તેણે અને ભૂખ્યાએ તો પાન ખાવું જ નહિ; અથવા (વ્યસન હોય તોપણ) બહુ ખાવાં નહિ. બહુ પાન ખાવાથી દેહ, દૃષ્ટિ, કેશ, દાંત, અગ્નિ, કાન, વર્ણ અને બળ નાશ પામે છે; વળી બહુ પાન ચાવવાથી શોષ થાય છે અને પિત્ત, વાયુ તથા લોહીવા થાય છે. ૧૭૯

નાગરવેલનું પાન કોને હિતકારી નથી?

તામ્બૂલં ન હિતં દન્તદુર્બલેક્ષણરોગિણામ્।
વિષમૂર્ચ્છામદાર્તાનાં ક્ષયિણાં રક્તપિત્તિનામ્ ॥૧૮૦

અન્વયઃ–દન્તદુર્બલેક્ષણરોગિણાં વિષમૂર્ચ્છામદાર્તાનાં ક્ષયિણાં રક્તપિત્તિનાં તામ્બૂલં હિતં ન (ભવતિ) ॥

નબળા દાંતવાળાને, આંખના રોગવાળાને, ઝેરથી પીડાયેલાને, મૂર્ચ્છાવાળાને અને નશાથી પીડાતાને તથા ક્ષયરોગીને અને રક્તપિત્તવાળાને પાન હિતકારી નથી. ૧૮૦

જમ્યા પછી સો પગલાં ચાલવું

મુક્ત્વા શતપદં ગચ્છેચ્છનૈસ્તેન તુ જાયતે।
અન્નસંઘાતશૈથિલ્યં ગ્રીવાજાનુકટીસુખમ્ ॥૧૮૧॥

અન્વયઃ–મુક્ત્વા શનૈઃ શતપદં ગચ્છેત્; તેન તુ અન્નસંઘાતશૈથિલ્યં ગ્રીવાજાનુકટીસુખં જાયતે ॥

જમ્યા પછી ધીરે ધીરે સો પગલાં ચાલવું; તેથી (પેટમા પડેલો) અન્નનો જથો પોચો પડે છે અને ડોક, ગોઠણ તથા કેડમાં સુખ થાય છે. ૧૮૧

જમીને બેસે, સૂવે, ચાલે કે દોડે તો?

મુક્ત્વોપવિશતસ્તન્દ્રા શયાનસ્ય તુ પુષ્ટતા।
આયુશ્ચઙ્ક્રમમાણસ્ય મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતઃ ॥૧૮૨

અન્વયઃ–મુક્ત્વા ઉપવિશતઃ તન્દ્રા, શયાનસ્ય તુ પુષ્ટતા, ચઙ્ક્રમમાણસ્ય આયુઃ (જાયતે), ધાવતઃ મૃત્યુઃ ધાવતિ ॥

જમીને બેસી રહેનારના શરીરમાં આળસ ભરાય છે, સૂઈ જતાનું શરીર પુષ્ટ થાય છે, (સો પગલાં) ચાલનારનું આયુષ વધે છે અને દોડમદોડ કરનારનું મૃત્યુ (તેની પાછળ) દોડે છે–અર્થાત્ અકસ્માત્ મરણ થાય છે. ૧૮૨

ટીકા–ચઙ્ક્રમમાણસ્ય–પદશતં શનૈર્ગચ્છતઃ। 'ચઙ્ક્રમમાણસ્ય'નો અર્થ ધીમે ધીમે સો પગલાં ચાલનારાનું, એ છે. ૧૮૨

સૂવાની રીત

શ્વાસાનષ્ટૌ સમુત્તાનસ્તાન્ દ્વિઃ પાર્શ્વે તુ દક્ષિણે।
તતસ્તદ્દ્વિગુણાન્વામે પશ્ચાત્સ્વપ્યાદ્યથાસુખમ્॥

અન્વયઃ–(પ્રથમં) સમુત્તાનઃ અષ્ટૌ શ્વાસાન્, (તતઃ) દક્ષિણે પાર્શ્વે તુ તાન્ દ્વિઃ, તતઃ વામે પાર્શ્વે તદ્દ્વિગુણાન્ (ગૃહ્ણીયાત્), પશ્ચાત્ યથાસુખં સ્વપ્યાત્ ॥

પ્રથમ ચત્તા સૂઈ આઠ શ્વાસ લેવા, પછી જમણે પડખે સૂઈ સોળ શ્વાસ લેવા, પછી ડાબે પડખે સૂઈ બત્રીસ શ્વાસ લેવા અને તે પછી જેમ સુખ થાય તેમ સૂઈ જવું. ૧૮૩

હમેશ ડાબે પડખે સૂવામાં કારણ

વામદિશાયામનલો નાભેરૂર્ધ્વેઽસ્તિ જન્તૂનામ્।
તસ્માત્તુ વામપાર્શ્વે શયીત મુક્તપ્રપાકાર્થમ્ ॥૧૮૪

અન્વય.–જન્તૂનાં નાભેઃ ઊર્ધ્વે વામદિશાયામ્ અનલઃ અસ્તિ, તસ્માત્ તુ મુક્તપ્રપાકાર્થં વામપાર્શ્વે શયીત ॥

પ્રાણીઓની નાભિ ઉપર ડાબી બાજુમાં અગ્નિ રહેલો છે, માટે જ ખાધેલું પચાવવા ડાબે પડખે સૂવું જોઈએ. ૧૮૪

કઈ પથારી કેવી?

ત્રિદોષશમની ખટ્વા તૂલી વાતકફાપહા।
ભૂશય્યા બૃંહણી વૃષ્યા કાષ્ઠપટ્ટી તુ વાતલા ॥૧૮૫

અન્વયઃ–ખટ્વા ત્રિદોષશમની, તૂલી વાતકફાપહા, ભૂશય્યા બૃંહણી વૃષ્યા, કાષ્ઠપટ્ટી તુ વાતલા (અસ્તિ) ॥

ખાટલો ત્રણે દોષને મટાડનાર છે, (તેના પર) તળાઈ કે ગાદલું વાયુ તથા કફને શમાવનાર છે, પૃથ્વી પર બિછાનું એ વીર્યને વધારનાર તથા સ્રીનો સંગ કરતા પુરુષને હિતકારી છે અને લાકડાના પાટિયાંરૂપી શય્યા તો વાયુને વધારનાર છે. ૧૮૫

अन्यः पुनराह—બીજો પ્રકાર વળી આમ કહે છે :

भूशय्या वातलाऽतीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी ।
सुखशय्यासनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ।
श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १८६ ॥

अन्वयः—भूशय्या वातला अतीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी (अस्ति), सुखशय्यासनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदं श्रमानिलहरं वृष्यं (भवति), अतः अन्यथा विपरीतं (स्यात्) ॥

'પૃથ્વી પર સૂવું એ વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, અત્યંત રૂક્ષ અને પિત્તનો તથા રુધિરનો નાશ કરનાર છે; જ્યારે સુંદર બિછાના પર સૂવું, તે હૃદયને પ્રસન્ન કરનાર હોઈ પુષ્ટિ, નિદ્રા તથા ધીરજ આપનાર, પરિશ્રમ તથા વાયુને હરનાર અને સ્ત્રીનો સંગ કરનારાને અનુકૂળ થાય છે; પણ એથી ઊલટું—ખરાબ બિછાનું તો વિપરીત અથવા નુકસાન કરનાર થાય છે. ૧૮૬

શરીર ચંપાવવું તે ઉત્તમ

संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं परम् ।
प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् ॥ १८७ ॥

अन्वयः—संवाहनं परं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् ॥

અંગોને ચંપાવવું તે માંસ, લોહી અને ચામડીને બહુ જ સારું કરે છે; પ્રીતિકારક હોઈ નિદ્રા લાવે છે, વીર્ય વધારે છે અને કફ, વાયુ તથા પરિશ્રમનો નાશ કરે છે. ૧૮૭

કયો વાયુ શરીરને કયો ગુણ કરે છે?

प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहपित्तनुत् ।
स्वेदमूर्च्छापिपासाघ्नमप्रवातमतोऽन्यथा ॥ १८८ ॥

अन्वयः—प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृत् दाहपित्तनुत् स्वेदमूर्च्छापिपासाघ्नम् (भवति) अप्रवातम् अतः अन्यथा ॥

ઘણા પવનવાળી જગ્યા શરીરમાં રૂક્ષપણું કરે છે, વર્ણને બગાડે છે, અંગોને જકડાઈ ગયેલાં જેવાં કરે છે, બળતરાને તથા પિત્તને મટાડે છે, પસીનાને ટાળે છે, મૂર્છાને મટાડે છે અને તરસને પણ શાંત કરે છે; જ્યાં ઘણો પવન ન હોય, તે જગ્યા ઉપર કહ્યાથી વિપરીત ફળ આપે છે. ૧૮૮

ग्रीष्मे प्रवातं सेवेत सुखं शरदि चान्यदा ।
निर्वातमायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्वदा ॥ १८९ ॥

अन्वयः—ग्रीष्मे प्रवातं सुखं सेवेत, शरदि च अन्यदा (सेवेत), आयुषे च आरोग्याय निर्वातम् सर्वदा सेव्यम् ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં (ઉનાળામાં) સુખેથી—પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઘણા પવનવાળી જગ્યાનું સેવન કરવું અને શરદઋતુના વખતમાં પણ તેવી જગ્યાનું સેવન કરવું. (ખરી રીતે હરકોઈ ઋતુઓમાં) આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે અને આરોગ્ય માટે ઘણા પવન વગરની જગ્યાનું જ સર્વકાળ સેવન કરવું. ૧૮૯

पूर्वोऽनिलो गुरुः सोष्णः स्निग्धः पित्तास्रदूषकः ।
विदाही वातलः श्रान्तिकफशोषवतां हितः ॥ १९० ॥
स्वादुः पटुरभिष्यन्दी त्वग्दोषार्शोविषक्रिमीन् ।
संनिपातज्वरं श्वासमामवातं च कोपयेत् ॥ १९१ ॥

अन्वयः—पूर्वः अनिलः गुरुः सोष्णः स्निग्धः पित्तास्रदूषकः विदाही वातलः श्रान्तिकफशोषवतां हितः स्वादुः पटुः अभिष्यन्दी (च) त्वग्दोषार्शोविषक्रिमीन् संनिपातज्वरं श्वासं च आमवातं प्रकोपयेत् ॥

પૂર્વ દિશાનો પવન ભારે છે, ગરમીવાળો છે, સ્નિગ્ધ છે, પિત્ત તથા લોહીને ખરાબ કરનાર છે, બળતરા કરનાર છે; પરિશ્રમ, કફ તથા શોષવાળાઓને હિતકારી છે, ખાવાના પદાર્થોમાં ઘણી મીઠાશ કરનાર છે, સખત છે અને અંગોના સ્રોતરૂપી માર્ગોને રોકનાર હોઈને ચામડીના દોષને, અરશને, ઝેરને, પેટના કીડાઓને, સન્નિપાત જ્વરને, શ્વાસને તથા આમવાતને[1] કોપાવનાર છે. ૧૯૦,૧૯૧

टीका—स्वादुरित्यस्य मधुरत्वेन मधुरलवणम् ।
'સ્વાદુ' એટલે ખાવાના પદાર્થોમાં વધારે મીઠાશ ઉત્પન્ન કરનાર. ૧૯૦,૧૯૧

दक्षिणः पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः ।
वीर्येण शीतलो बल्यश्चक्षुष्यो न तु वातलः ॥ १९२ ॥

अन्वयः—दक्षिणः पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरः लघुः वीर्येण शीतलः बल्यः चक्षुष्यः (अस्ति), वातलः तु न (भवति) ॥

દક્ષિણ દિશાનો પવન ખાવાના પદાર્થોમાં મીઠાશ કરનાર છે, પિત્ત તથા લોહીને હરનાર છે, હલકો છે, શીતવીર્યવાળો છે, બળ આપનાર છે, આંખોને હિતકારી છે,

૧. આમવાયુ નામનો એક રોગ છે. તેનું લક્ષણ આગળ કહેવાશે.

અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર નથી. ૧૯૨

પશ્ચિમઃ પવનસ્તીક્ષ્ણઃ શોષણો બલહૃલ્લઘુઃ ।
મેદઃપિત્તકફધ્વંસી પ્રભઞ્જનવિવર્ધનઃ ॥ ૧૯૩ ॥

अन्वयः—पश्चिमः पवनः तीक्ष्णः शोषणः बलहृत् लघुः मेदःपित्तकफध्वंसी प्रभञ्जनविवर्धनः (अस्ति) ॥

પશ્ચિમ દિશાનો પવન તીક્ષ્ણ છે, સુકાવી નાખનાર છે, બળને હરનાર છે, હલકો છે; મેદ, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે અને વાયુને ખૂબ વધારનાર છે. ૧૯૩

ઉત્તરો મારુતઃ શીતઃ સ્નિગ્ધો દોષપ્રકોપકૃત્ ।
ક્લેદનઃ પ્રકૃતિસ્થાનાં બલદો મધુરો મૃદુઃ ॥૧૯૪

अन्वयः—उत्तरः मारुतः शीतः स्निग्धः दोषप्रकोपकृत् क्लेदनः प्रकृतिस्थानां बलदः मधुरः मृदुः (अस्ति) ॥

ઉત્તર દિશાનો પવન ટાઢો છે, સ્નિગ્ધ છે, દોષોને અત્યંત કોપાવનાર છે, શરીરમાં કૂણાશ કરનાર છે, સાજા માણસોને બળ આપનાર છે, મધુર છે અને કોમળ છે. ૧૯૪

टीका—दोषप्रकोपकृत् आतुराणाम्—એટલે માંદા માણસોના દોષોને કોપાવનાર. ૧૯૪

આગ્નેયો દાહકૃદ્રૂક્ષો નૈર્ઋતો ન વિદાહકૃત્ ।
વાયવ્યસ્તુ ભવેત્તિક્ત ઐશાનઃ કટુકઃ સ્મૃતઃ ॥૧૯૫

अन्वयः—आग्नेयः (पवनः) दाहकृत् रूक्षः, नैर्ऋतः विदाहकृत् न, वायव्यः तु तिक्तः भवेत्, ऐशानः कटुकः स्मृतः॥

અગ્નિ ખૂણાનો પવન બળતરા કરનાર છે અને રૂક્ષ છે; નૈર્ઋત્ય ખૂણાનો પવન બળતરા કરનાર નથી, પણ રુક્ષ છે; વાયવ્ય ખૂણાનો પવન કડવો છે અને ઈશાન ખૂણાનો પવન તીખો છે. ૧૯૫

વિષ્વગ્વાયુરનાયુષ્યઃ પ્રાણિનાં બહુરોગકૃત્ ।
અતસ્તં નૈવ સેવેત સેવિતઃ સ્યાન્ન શર્મણે ॥૧૯૬॥

अन्वयः—विष्वग् वायुः प्राणिनाम् अनायुष्यः, बहुरोगकृत् (अस्ति), अतः तं न सेवेत, सेवितः शर्मणे न स्यात् ॥

ચારે દિશાઓમાં વાતો સામટો વાયુ પ્રાણીઓના આયુષની હાનિ કરનાર અને ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરનાર છે; માટે તે પવનને સેવવો નહીં; છતાં તેને સેવ્યો હોય, તો તેથી સારું થતું નથી. ૧૯૬

વ્યજનસ્યાનિલો દાહસ્વેદમૂર્ચ્છાશ્રમાપહઃ ।
તાલવૃન્તભવો વાતસ્ત્રિદોષશમકો મતઃ ॥ ૧૯૭॥

अन्वयः—व्यजनस्य अनिलः दाहस्वेदमूर्च्छाश्रमापहः, तालवृन्तभवः वातः त्रिदोषशमकः मतः ॥

પંખાનો પવન દાહને, પસીનાને, મૂર્છાને અને પરિશ્રમને મટાડનાર છે. તાડના પંખાનો પવન ત્રણે દોષને શાંત કરનાર મનાયો છે.

વંશવ્યજનજસ્તૂષ્ણો રક્તપિત્તપ્રકોપનઃ ।
ચામરો વસ્ત્રસંભૂતો માયૂરો વેત્રજસ્તથા ।
એતે દોષજિતો વાતાઃ સ્નિગ્ધા હૃદ્યાઃ સુપૂજિતાઃ ॥

अन्वय.—वंशव्यजनजः तु (वातः) उष्णः रक्तपित्तप्रकोपनः, चामरः वस्त्रसंभूतः मायूरः तथा वेत्रजः—एते वाताः दोषजितः स्निग्धाः हृद्याः सुपूजिताः (भवन्ति) ॥

વાંસના વીંજણાનો પવન ગરમ છે અને લોહીનો તથા પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર છે; ચામરનો, વસ્ત્રનો, મોરપીંછનો અને નેતરના પંખાનો પવન દોષને હરનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, મનને ગમે એવો છે અને સારી રીતે વખણાયેલો છે. ૧૯૮

ઉનાળા સિવાય દિવસે ઊંઘવું નહિ

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત યતોઽસૌ સ્યાત્કફાવહઃ ।
ગ્રીષ્મવર્જ્યેષુ કાલેષુ દિવાસ્વપ્નો નિષિદ્ધ્યતે ॥ ૧૯૯

अन्वयः—दिवा स्वापं न कुर्वीत, यतः असौ कफावहः स्यात्, ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नः निषिद्ध्यते ॥

દિવસે સૂવું નહીં; કારણ કે દિવસે સૂવાથી કફ થાય છે. ગ્રીષ્મઋતુ સિવાય બાકીના સઘળા સમયોમાં દિવસે સૂવાનો નિષેધ છે. ૧૯૯

દિવસે ઊંઘવાની ટેવવાળાને ઊંઘવાની છૂટ

ઉચિતો હિ દિવાસ્વપ્નો નિત્યં યેષાં શરીરિણામ્ ।
વાતાદયઃ પ્રકુપ્યન્તિ તેષામસ્વપતાં દિવા ॥૨૦૦॥

अन्वयः—येषां शरीरिणां दिवास्वप्नः उचितः हि, तेषां दिवा अस्वपतां वातादयः प्रकुप्यन्ति ॥

પણ જે માણસોને હંમેશ દિવસે સૂવાની ટેવ હોય, તેઓ જો દિવસે ન સૂવે, તો તેઓના વાયુ આદિ દોષોનો પ્રકોપ થાય છે. (માટે તેઓને દિવસે સૂવાનો નિષેધ લાગુ નથી.) ૨૦૦

કયા લોકોને દિવસે ઊંઘવા દેવા?

વ્યાયામપ્રમદાઽધ્વવાહનરતાન્ક્રાન્તાનતીસારિણઃ, શૂલશ્વાસવતસ્તૃષાપરિગતાન્હિક્કામરુત્પી-

हितान् । स्त्रीमद्यभाराध्वकर्माभिघातश्वासहिक्कातृषा-तिसारिणो, रात्रौ जागरितान्सर्वान्यथा-कामं दिवा स्वापयेत् ॥२०१॥

अन्वयः—अध्ययनमद्याध्वकर्मक्लान्तान् हृतान् अती-सारिण [illegible] तृषार्दितान् हिक्कयापीडितान् क्षीणान् [illegible] शिशून् मत्तान् वृद्धान् रसाजीर्णिन रात्रौ जागरितान् निरशनान् यथाकामं दिवा स्वापयेत् ॥

કસરતમા તત્પર રહેનારા, સ્ત્રીઓના સંગમાં તત્પર રહેનારા, માર્ગમા ચાલવામાં તત્પર રહેનારા, ઘોડા વગેરે વાહનો પર બેસવામા તત્પર રહેનારા, ગ્લાનિવાળા, ઘણા જાડાના રોગવાળા, શૂળ નીકળવાના રોગ વાળા, શ્વાસના રોગી, તરસથી ઘેરાયેલા, હેડકીથી પીડાતા, પવનના રોગથી પીડાતા, ક્ષીણ થયેલા, જેઓનો કફ ક્ષીણ થયો હોય એવા, બાળકો, નશાથી ઘેરાયેલા, વૃદ્ધ લોકો, રસના અજીર્ણવાળા, રાતના ઉજાગરાવાળા અને જેઓએ ઉપવાસ કરેલો હોય એવા મનુષ્યોને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે દિવસે સુવા દેવા ૨૦૧

સ્વાધીન નિદ્રાવાળાને કશી હરકત નથી

दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्मीकृता तु यैः ।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां चोपजायते ॥२०२

अन्वयः—यैः दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्मी-कृता तेषां (दिवा) स्वपतां दोषः न उपजायते (रात्रौ) जाग्रतां च दोषः न उपजायते ॥

દિવસે અથવા રાત્રે જેઓને નિદ્રા સ્વાધીન હોય, તેઓ દિવસે સુઈ રહે અને રાત્રે જાગે, તોપણ તેઓને કશી હરકત નથી. ૨૦૨

જમ્યા પછી ઊંઘવાથી શું ?

भोजनानन्तरं निद्रा वातं हरति पित्तहृत् ।
कफं करोति वपुषः पुष्टिं सौख्यं तनोति हि ॥२०३

अन्वयः—भोजनानन्तरं निद्रा वातं हरति, पित्तहृत्, कफं करोति, वपुषः पुष्टिं सौख्यं हि तनोति ॥

જમ્યા પછી ઊંઘવું, તે વાયુ તથા પિત્તને હરે છે, કફ કરે છે, શરીરની પુષ્ટિ કરે છે અને સુખ વધારે છે ૨૦૩

ઊંઘ, ચંપી, ઊલટી, લાંઘણ ને ઓસાનું ફળ

शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय मर्दनम् ।
वमनं कफनाशाय ज्वरनाशाय लङ्घनम् ।
आसीनं पूरितं यत्तु नाभिष्यन्दि न रुक्प्रदम् ॥

अन्वयः—शयनं पित्तनाशाय, मर्दनं वातनाशाय वमनं कफनाशाय, लङ्घनं ज्वरनाशाय (भवति), यत्तु आसीनं पूरितं (तत्) न अभिष्यन्दि, न रुक्प्रदम् (भवति) ॥

સુઈ રહેવાથી પિત્તનો નાશ થાય છે, અંગ ચંપાવવાથી વાયુનો નાશ થાય છે, વમન(ઊલટી)થી કફનો નાશ થાય છે અને લાંઘણથી જ્વરનો નાશ થાય છે; બેસી બેસીને ઓસાં ખાવાથી કફ થતો નથી અને દુખાવો પણ થતું નથી. ૨૦૪

ખાધેલું પેટમાં બરાબર સ્થિર શાથી થાય?

शब्दान्स्पर्शांश्च रूपाणि रसान्गन्धांश्च मनःप्रियान् ।
भुक्तवानपि सेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥२०५

अन्वयः—भुक्तवान् अपि मनःप्रियान् शब्दान्, स्पर्शान् रूपाणि रसान् च गन्धान् सेवेत, तेन अन्नं (जठरे) साधु तिष्ठति ॥

જમેલાએ પણ મનને પ્રિય લાગે એવા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનું સેવન કરવું, કેમકે એથી પેટમાં અન્ન સારી રીતે સ્થિર થાય છે. ૨૦૫

ક્યા કારણે ખાધેલું પેટમાં ન રહે?

अन्नस्योदरेऽस्थितिकारणम्—અન્ન પેટમાં ન રહે તેનાં કારણો કહે છે

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धो जुगुप्सितः ।
भुक्तमप्रयतं चान्नमतिहास्यं च वामयेत् ॥२०६

अन्वयः—जुगुप्सितः शब्दः स्पर्शः रूपं रसः तथा गन्धः च अप्रयतं भुक्तम् अन्नम् अतिहास्यं च (अन्नं) वामयेत् ॥

ખરાબ સ્પર્શ, ખરાબ શબ્દ, ખરાબ રૂપ, ખરાબ રસ, ખરાબ ગંધ, અપવિત્ર અન્ન અને અત્યંત હસવું, એટલાં (ખાધેલા ખોરાકનું) વમન કરાવનારાં છે. ૨૦૬

टीका—अप्रयतमपवित्रम्—'અપ્રયત' એટલે અપવિત્ર. ૨૦૬

ખાધા પછી ખાસ શું ન કરવું?

भुक्त्वापि वर्जनीयम्—જમીને શું ન કરવું, તે કહે છે

शयनं चासनं चाति न सेवेत द्रवाधिकम् ।
नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥२०७

अन्वयः—(भुक्त्वा नरः) अतिशयनं न सेवेत,

अति आसनं न भजेत्, द्रवादिकं न भजेत्, अग्न्यातपौ न भजेत्, प्लवनं न भजेत्, यानं न भजेत्, वाहनम् अपि न भजेत् ॥

જમેલા માણસે અત્યંત સૂઈ રહેવું નહીં, અત્યંત બેસી રહેવું નહીં, જે પદાર્થ બહુ જ પ્રવાહી હોય તેનું સેવન કરવું નહીં, અગ્નિ કે તડકાનું સેવન કરવું નહીં, હાથ વડે પાણીમાં તરવું નહીં, માર્ગમાં બહુ ચાલવું નહીં અને ઘોડા વગેરે વાહન પર બેસવું નહીં. ૨૦૭

टीका—प्लवनं—बाहुभ्यां जलप्रतरणम् । यानं—मार्गे चलनम् । वाहनमश्वादि ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આવી ગયો છે.) ૨૦૭

જમ્યા પછી બે ઘડી શું ત્યજવું ?

व्यायामं च व्यवायं च धावनं यानमेव च ।
युद्धं गीतं च पाठं च मुहूर्तं भुक्तवांस्त्यजेत् ॥२०८

अन्वयः—भुक्तवान् (जनः) मुहूर्तं व्यायामं च व्यवायं च धावनं च यानम् च युद्धं च गीतं च पाठं त्यजेत् एव ॥

જમેલા માણસે બે ઘડી સુધી કસરત કરવી નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, દોડવું નહીં, માર્ગમાં ચાલવું નહીં, યુદ્ધ કરવું નહીં, ગાવું નહીં અને ભણવું પણ નહીં. ૨૦૮

અજીર્ણનાં કારણો

अत्यम्बुपानाद्विषमासनाच्च सन्धारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥२०९॥

अन्वयः—काले अपि सात्म्यं च लघु अपि नरस्य भुक्तम् अन्नम् अत्यम्बुपानात् च विषमासनात् (अधोवातमलमूत्रादीनाम्) संधारणात् च स्वप्नविपर्ययात् पाकं न भजते ॥

સમયસર, પ્રકૃતિને માફક અને હલકું પણ માણસે ખાધું હોય છતાં તે અન્ન ઝાઝું પાણી પીવાથી, જેમતેમ બેસી રહેવાથી અને અધોવાયુના કે મળમૂત્રના વેગને રોકી રાખવાથી તેમજ ઉજાગરો કરવાથી પણ સારી રીતે પચતું નથી. ૨૦૯

ईर्ष्याभयक्रोधसमन्वितेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन । विद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्परिपाकमेति ॥२१०॥

अन्वयः—ईर्ष्याभयक्रोधसमन्वितेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन च विद्वेषयुक्तेन (जनेन) सेव्यमानम् अन्नं सम्यक् परिपाकं न एति ॥

વળી ઈર્ષ્યા, ભય, ક્રોધ, લોભ, રોગ, દીનતા કે દ્વેષ જેનામાં ભરાયાં હોય, તે માણસે તે સમયે જે અન્ન ખાધું હોય, તે પણ બરાબર પચતું નથી. ૨૧૦

અજીર્ણ ઉપર જમવાથી નુકસાન

अध्यशनलक्षणमाह (च) तन्निवारयन्नाह—વધારેપડતું જમાયાનું લક્ષણ કહે છે અને તેનો નિષેધ કહે છે:

अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ।
प्राग्भुक्ते चानले मन्दे द्विरह्नि न समाहरेत् ॥२११

अन्वयः—अजीर्णे (सति) यद् भुज्यते तत् तु अध्यशनम् उच्यते; प्राक्भुक्ते (सति) अनले च मन्दे (सति) अह्नि द्विः न समाहरेत् ॥

પેટમાં અજીર્ણ છતાં જે જમવામાં આવે, તે અધ્યશન કહેવાય છે; માટે પહેલું જમેલું પચ્યું ન હોય અને અગ્નિ મંદ હોય, તો દિવસમાં બીજી વાર જમવું નહીં. ૨૧૧

टीका—अस्यायमर्थः—प्रातर्भुक्तेऽजीर्णे सति अहन्येव पुनर्न भुञ्जीतेत्यर्थः । रात्रौ पुनस्तथापि सति भुञ्जीतैव । यत आह सुश्रुत एव—

'प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्यति ।
पूर्वे भुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् ॥'

अस्य त्वयमर्थः—पूर्वे भुक्ते—रात्रिभुक्ते अन्ने, विदग्धे—किंचिदपक्वे किंचित्पक्वे, प्रातर्भुञ्जानः पावकं हन्तीत्यर्थः । यत आह—'सायमाशे त्वजीर्णे तु प्रातर्भुक्तं विषोपममिति ॥'

આનો અર્થ આ છે કે સવારે ખાધેલું પચ્યું ન હોય, તો દિવસમાં જ બીજી વાર જમવું નહિ; પરંતુ રાત થયા પછી પણ તે અજીર્ણ જણાય, તો જમવામાં હરકત નથી; આ જ અભિપ્રાય સુશ્રુત કહે છે: 'સવારે ખાધેલાંનું અજીર્ણ હોય, તોપણ સાંજે જમવામાં હરકત નથી, પણ સાંજે ખાધેલું અન્ન અજીર્ણ હોય છતાં જે માણસ સવારે જમે છે, તેનો અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે; આનું કારણ પણ તે જ સુશ્રુત કહે છે: સાંજે ખાધેલું અજીર્ણ હોય છતાં સવારે જમવામાં આવે, તો તે અન્ન ઝેરના જેવું થાય છે. ૨૧૧

સવારમાં અજીર્ણ જણાય તો ઔષધ લેવું

भवेद्यदि प्रातरजीर्णशङ्का तदाभयां नागरसैन्धवाभ्याम् । विचूर्णितां शीतजलेन भुक्त्वा भुञ्जीत चान्नं मितमन्नकाले ॥२१२॥

અન્વયઃ—યદિ પ્રાતઃ અજીર્ણશઙ્કા ભવેત્ તદા અભય-સૈન્ધવાભ્યાં (સહ) નિર્મિતમ્ અથવા શીતજલેન (સહ) ભુક્ત્વા (પશ્ચાત્) ચ ભક્તકાલે મિતમ્ અન્નં ભુઞ્જિત ॥

(સાંજે ખાધેલું પચ્યું નથી એવી) જો સવારમાં શંકા થાય, તો (તે વેળા) સૂંઠ અને સિંધાલૂણ સાથે હરડેનું ચૂર્ણ ટાઢા પાણી સાથે ખાઈ જઈ ને પછી જમવાના સમયે માપસર જમવું. ૨૧૨

દિવસે સ્ત્રી ન ભોગવાય

આયુઃક્ષયભયાદ્દિવા નાઽહ સેવેત કામિનીમ્।
અવશો યદિ સેવેત તદા ગ્રીષ્મવસન્તયોઃ ॥૨૧૩

અન્વય—વિદ્વાન્ (નરઃ) આયુઃક્ષયભયાત્ અહનિ કામિની ન સેવેત, અવશઃ યદિ (ભવેત્) તદા ગ્રીષ્મવસન્તયોઃ સેવેત ॥

સમજુ પુરુષે આયુષનો નાશ થાય, એ ભયથી દિવસે સ્ત્રીનું સેવન કરવું નહિ; છતાં બહુ જ કામાતુરપણાથી પરવશ થઈ જવાય, તો ગ્રીષ્મ અને વસંતઋતુમાં દિવસે પણ સ્ત્રીને ભલે ભોગવે. ૨૧૩

બેસી રહેવાના તથા માપસર ફરવાના ગુણો

આસ્યા વર્ણકફસ્થૌલ્યસૌકુમાર્યસુખપ્રદા।
અધ્વા વર્ણકફસ્થૌલ્યસૌકુમાર્યવિનાશનઃ ॥૨૧૪

અન્વય—આસ્યા વર્ણકફસ્થૌલ્યસૌકુમાર્યસુખપ્રદા। અધ્વા વર્ણકફસ્થૌલ્યસૌકુમાર્યવિનાશનઃ (અસ્તિ) ॥

બેસી રહેવું, તે શરીરનો વર્ણ સારો કરે છે, કફ વધારે છે, શરીર જાડું કરે છે, કુમાશ કરે છે, અને સુખ આપે છે; પંથ કરવો, તે શરીરનો વર્ણ બગાડે છે અને કફનો, જાડા પણાનો તથા કુમાશનો પણ નાશ કરે છે. ૨૧૪

યત્તુ ચઙ્ક્રમણં નાતિદેહપીડાકરં ભવેત્।
તદાયુર્બલમેધાગ્નિપ્રદમિન્દ્રિયબોધનમ્ ॥૨૧૫॥

અન્વય—યત્તુ નાતિદેહપીડાકરં ચઙ્ક્રમણં ભવેત્, તત્ આયુર્બલમેધાગ્નિપ્રદમ્ ઇન્દ્રિયબોધનમ્ (ચ ભવતિ) ॥

દેહને વધારે પીડા ન થાય, એ રીતનું ચંક્રમણ કરવું, તે આયુષ, બળ તથા બુદ્ધિને વધારે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને ઇંદ્રિયોને જાગ્રત કરે છે. ૨૧૫

પાવડી પહેરવાના ફાયદા

ચક્ષુષ્યં ચાગ્નિકૃદ્દેહે રજોવાતકફાપહમ્।
મધુ તચ્ચ સ્યાત્ યસ્માદ્ ગુરુ પિત્તાક્ષિરોગકૃત્ ॥૨૧૬

અન્વય—ઉપાનહૌ અગ્નિકૃત્ દેહે રજોવાતકફાપહમ્ (અસ્તિ), તત્ મધુ ચસ્યાત્, યસ્માત્ ગુરુ પિત્તાક્ષિરોગકૃત્ (ભવતિ) ॥

પાવડી પહેરવી, તે કાંતિ વધારે છે, કેશ સારા કરે છે અને રજ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે; પણ પાવડી હલકી (ઓછા ભાર-વાળી) રાખવી, એ સારું છે; કારણ કે ભારે પાવડી પહેરવી, તે પિત્ત અને આંખનો રોગ કરે છે. ૨૧૬

જોડા પહેરવાના ફાયદા

ઉપાનદ્ધારણં નેત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગહૃત્।
સુખપ્રચારમોજસ્યં વૃષ્યં ચ પરિકીર્તિતમ્ ॥૨૧૭

અન્વયઃ—ઉપાનદ્ધારણં નેત્ર્યમ્ આયુષ્યં પાદરોગહૃત્ સુખપ્રચારમ્ ઓજસ્યં ચ વૃષ્યં પરિકીર્તિતમ્ ॥

જોડા પહેરવા, એ નેત્રને હિતકારી છે, આયુષ વધારે છે, પગના રોગ મટાડે છે, ચાલવામાં સુખ કરે છે, ઉત્સાહ વધારે છે અને વીર્યવર્ધક કહેવાય છે. ૨૧૭

જોડા વિના વધું ચાલવાથી નુકસાન

પાદાભ્યામનુપાનદ્ભ્યાં સદા ચઙ્ક્રમણં નૃણામ્।
અનારોગ્યમનાયુષ્યમિન્દ્રિયઘ્નમચક્ષુષમ્ ॥૨૧૮॥

અન્વય—અનુપાનદ્ભ્યાં પાદાભ્યાં સદા ચઙ્ક્રમણં નૃણામ્ અનારોગ્યમ્ અનાયુષ્યમ્ ઇન્દ્રિયઘ્નમ્ અચક્ષુષ્યમ્ (ભવતિ)॥

પગમાં પગરખાં પહેર્યા વગર હમેશ ફર્યા કરવું, તે મનુષ્યોના આરોગ્યને તથા આયુષને હિતકારી નથી, ઇંદ્રિયોનો નાશ કરે છે અને આંખની શક્તિ ઓછી કરે છે. ૨૧૮

છત્રી ઓઢવાના ફાયદા

છત્રસ્ય ધારણં વર્ષાઽઽતપવાતરજોઽપહમ્।
હિમઘ્નં હિતમક્ષ્યોશ્ચ મઙ્ગલ્યમપિ કીર્તિતમ્ ॥૨૧૯

અન્વય—છત્રસ્ય ધારણં વર્ષાઽઽતપવાતરજોઽપહમ્ હિમઘ્નમ્ અક્ષ્ણોઃ હિતં ચ મઙ્ગલ્યમ્ અપિ કીર્તિતમ્ (અસ્તિ)॥

છત્રી[1] ઓઢવી તે વરસાદ, તડકો, પવન

૧. રજસ્ય કેશ—કેશિકા ઇતિ વર્ણાદિષુ, હિ અપારો, પ્રસરણાત્ ચ, શમ્યાદિ—જે અરમીનો નાશ કરે-તાય વગેરેથી બનાવે, ન કાન્તિ—પાવડી.

૨. પાદ ઇત્યાદિ—પાદ ઇતિ ઉપાનત્—પાદ અર્થે, ચેતરાદિ તત્ સિદ્ધ, અદિ—વિશેષ—પગની સમીપે જે નખાય—પગમાં જે પહેરાય છે, તે ઉપાનત્—જોડા

૩. છત્રી ઓઢવી, આતપથી વા વર્ષાથી ઇતિ

કે રજને રોકે છે, ટાઢ મટાડે છે, આંખોનું હિત કરે છે અને (સંસારમાં) મંગળરૂપ પણ ગણાય છે. ૨૧૯

લાકડી રાખવાના ફાયદા

સત્ત્વોત્સાહબલસ્થૈર્યધૈર્યતેજોવિવર્ધનમ્ ।
અવષ્ટમ્ભકરં ચાપિ ભયઘ્નં દણ્ડધારણમ્ ॥૨૨૦॥

અન્વય:—દણ્ડ[૪]ધારણં સત્ત્વોત્સાહબલસ્થૈર્યધૈર્યતેજોવિવર્ધનમ્ અવષ્ટમ્ભકરમ્ અપિ ચ ભયઘ્નમ્ (ભવતિ) ॥

(હાથમાં) લાકડી રાખવી તે શક્તિ, ઉત્સાહ, બળ, સ્થિરતા, ધીરજ તથા તેજ વધારે છે, ટેકો કરે છે અને બીક પણ મટાડે છે. ૨૨૦

પાલખી પર બેસવાથી શું?

ઊર્ધ્વાચ્છાદનસંયુક્તા શિવિકા સર્વવલ્લભા ।
યસ્યામારોહણં નૃણાં ત્રિદોષશમકં મતમ્ ॥૨૨૧॥

અન્વય:—ઊર્ધ્વાચ્છાદનસંયુક્તા શિવિકા સર્વવલ્લભા (ભવતિ), યસ્યામ્ આરોહણં નૃણામ્ ત્રિદોષશમકં મતમ્ ॥

ઉપર ઢાંકણવાળી પાલખી, સર્વને પ્રિય લાગે છે અને એમાં બેસવાથી માણસોના વાયુ આદિ ત્રણે દોષ મટે છે, એમ માનવામાં આવ્યું છે. ૨૨૧

વહાણ તથા હાથી પર બેસવાથી શું?

વાતશ્લેષ્મગદાર્ત્તાનામહિતા શ્રમકૃત્તરિઃ ।
પિત્તાનિલકરો હસ્તી લક્ષ્મ્યાયુઃપુષ્ટિવર્ધનઃ ॥૨૨૨

અન્વય:—તરિઃ વાતશ્લેષ્મગદાર્ત્તાનામ્ અહિતા શ્રમકૃત્ (અસ્તિ). હસ્તી પિત્તાનિલકરઃ લક્ષ્મ્યાયુઃપુષ્ટિવર્ધનઃ (ભવતિ) ॥

વહાણ એ વાયુ તથા કફના રોગવાળાઓ માટે સારું નથી અને તેમાં બેસવાથી ફેર આવે છે; તેમ જ હાથી પર બેસવાથી પિત્ત તથા વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ લક્ષ્મી, આયુષ તથા પુષ્ટિ વધે છે. ૨૨૨

ઘોડા પર બેસવાથી શું?

ઘોટકારોહણં વાતપિત્તાગ્નિશ્રમકૃન્મતમ્ ।
મેદોવર્ણકફઘ્નં ચ હિતં તદ્બલિનાં પરમ્ ॥૨૨૩॥

અન્વય.—ઘોટકારોહણં વાતપિત્તાગ્નિશ્રમકૃત્ મેદોવર્ણકફઘ્નં મતમ્, તત્ ચ બલિનાં પરં હિતમ્ (અસ્તિ) ॥

ઘોડા પર બેસવું તે વાયુ, પિત્ત તથા અગ્નિ વધારે છે, પરિશ્રમ કરે છે, મેદ ટાળે છે, વર્ણમાં ફેરફાર કરે છે અને કફ મટાડે છે; બળવાળા માણસોને ઘોડા પર બેસવું બહુ હિતકારી છે. ૨૨૩

તડકો, છાંયો, વરસાદ, ઘનઘોર, અગ્નિ અને ધુમાડો સેવવાથી શું?

આતપઃ સ્વેદમૂર્ચ્છાસ્રપિત્તતૃષ્ણાક્લમશ્રમાન્ ।
દાહં વિવર્ણતાં કુર્યાદેતાञ્છાયા વ્યપોહતિ ॥૨૨૪

અન્વય:—આતપઃ સ્વેદમૂર્ચ્છાસ્રપિત્તતૃષ્ણાક્લમશ્રમાન્ દાહં વિવર્ણતાં કુર્યાત્, એતાન્ છાયા વ્યપોહતિ ॥

તડકો પસીનો કરે છે, મૂર્છા લાવે છે, રક્તપિત્ત નામનો રોગ કરે છે, તરસ લગાડે છે, ગ્લાનિ કરે છે, થાક લગાડે છે, બળતરા કરે છે અને રંગ બદલી નાખે છે; જ્યારે છાંયો એ બધાંને મટાડે છે; જેમકે છાયાથી પસીનો મટે છે, મૂર્છા ટળે છે, રક્તપિત્ત મટે છે, તરસ મટે છે, ગ્લાનિ મટે છે, પરિશ્રમ મટે છે, બળતરા મટે છે અને રંગ સારો થાય છે.

વૃષ્ટિર્વૃષ્યા હિમા બલ્યા નિદ્રાऽऽલસ્યવિધાયિની ।
ભયાવહા મોહકરી કુહેલિઃ કફવાતલા ॥૨૨૫॥

અન્વય:—વૃષ્ટિઃ વૃષ્યા હિમા બલ્યા નિદ્રાલસ્યવિધાયિની, કુહેલિઃ ભયાવહા મોહકરી કફવાતલા (ચ અસ્તિ) ॥

વરસાદ એ વીર્યને વધારે છે, ટાઢક કરે છે, બળ આપનાર છે અને નિદ્રા તથા આળસને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ઘનઘોર (વાદળાંથી ઘેરાયેલો દિવસ) એ ભય તથા મોહ કરનાર છે અને કફ તથા વાયુને વધારનાર છે. ૨૨૫

ટીકા—કુહેલિઃ કુહેશ ઇતિ લોકે। લોકમાં વાદળાંથી ઘનઘોર દિવસને કુહેલિ કહે છે.

અગ્નિર્વાતકફસ્તમ્ભશીતવેપથુનાશનઃ ।
આમાભિષ્યન્દશમનો રક્તપિત્તપ્રકોપનઃ ॥ ૨૨૬ ॥

અન્વય:—અગ્નિઃ વાતકફસ્તમ્ભશીતવેપથુનાશનઃ આમાભિષ્યન્દશમનઃ રક્તપિત્તપ્રકોપનઃ (અસ્તિ) ॥

છત્રમ્, છદ અપવારણે—ણ્યન્તાદ્ ઔણાદિકઃ ષ્ટ્રન્, 'ઇસ્મન્૦' ઇતિ હ્રસ્વશ્ચ—જે શરીરને ઢાંકે છે અને વરસાદ વગેરે અટકાવે છે, તે છત્ર—છત્રી.

૪ દણ્ડયતિ દુષ્ટાદીન્, દણ્ડ્યતે અનેન વા દુષ્ટાદિઃ ઇતિ દણ્ડઃ—દણ્ડ નિપાતને ચુરાદિઃ, પચાદ્યચ્, પુંસિ સંજ્ઞાયાં ઘો વા—જે દુષ્ટ આદિને શિક્ષા કરે છે અથવા જેના વડે દુષ્ટાદિને શિક્ષા કરાય છે, તે દણ્ડ—લાકડી.

અગ્નિ અને વાયુને, કફને, વધારે જ્વરને, ટાઢને અને કંપ-ધ્રુજારાને મટાડનાર છે; તેમ જ આમને તથા સ્રોતમાર્ગના રોકાણને અથવા આમયુક્ત આજના દુખાવાને શાંત કરે છે, પણ રક્તપિત્તરોગનો પ્રકોપ કરે છે તેમ જ લોહી તથા પિત્તનો પણ પ્રકોપ કરે છે ૨૨૬

सद्यः श्लेष्मकरो धूमो नेत्रयोरहितो भृशम् ।
शिरोगौरवकृच्चापि वातपित्तं च कोपयेत् ॥२२७॥

अन्वय—धूमः सद्यः श्लेष्मकरः, नेत्रयोः भृशम् अहितः, च शिरःगौरवकृत्, अपि च वातपित्तं प्रकोपयेत् ॥

ધુમાડો એ તરત કફ કરનાર છે, નેત્રને બહુ જ નુકસાન કરનાર છે, માથામાં ભારે પણું કરનાર છે અને વાયુ તથા પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર છે ૨૨૭

નીતિના સદાચાર પાળવા

मैत्रीं सद्भिः समं कुर्यात्स्नेहं सत्सु तु सर्वथा ।
संसर्गं साधुभिः कुर्यादसत्संगं परित्यजेत् ॥२२८॥

अन्वय—सद्भिः समं मैत्रीं कुर्यात्, सत्सु तु सर्वथा स्नेहं कुर्यात्, साधुभिः संसर्गं कुर्यात्, असत्संगं परित्यजेत् ॥

સારા માણસોની સાથે મિત્રતા કરવી, સજ્જનો ઉપર તો સઘળી રીતે સ્નેહ રાખવો, અને (મન, વચન તથા કર્મથી) સોબત પણ સજ્જનોની જ કરવી, અને નીચ માણસોનો સંગ સઘળી રીતે છોડી દેવો. ૨૨૮

ટીકા—સત્સુ—સજ્જનોમાં। [illegible] મનવચનકર્મથી સજ્જનોની સોબત કરવી. ૨૨૮

सेवेत देवभूदेववृद्धवैद्यनृपातिथीन् ।
विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत कानपि ॥२२९॥

अन्वय—देवभूदेववृद्धवैद्यनृपातिथीन् सेवेत, अर्थिनः विमुखान् न कुर्यात्, कान् अपि न अवमन्येत ॥

દેવ, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ, વૈદ્ય, રાજા અને અતિથિઓનું સેવન કરવું; માગવા આવેલા લોકોને નિરાશ પાછા વાળવા નહી અને કોઈ પણ લોકોનું અપમાન કરવું નહી ૨૨૯

गुरूणां सन्निधौ तिष्ठेत्सर्वथा विनयान्वितः ।
पादप्रसारणादीनि तत्र नैव समाचरेत् ॥२३०॥

अन्वय—गुरूणां सन्निधौ सर्वथा विनयान्वितः एव तिष्ठेत्, तत्र पादप्रसारणादीनि नैव समाचरेत् ॥

વડીલ વગેરે લોકોની પાસે સર્વકાળ નમ્રતા ભરેલી રીતે જ રહેવું, તેઓની પાસે પગ લાંબા કરી બેસવું વગેરે અયોગ્ય વર્તન કદી કરવું નહી. ૨૩૦

अपकारपरेऽपि स्यादुपकारपरः पुमान् ।
आत्मवत्सकलान्पश्येद्वैरिणो दूरतस्त्यजेत् ॥२३१॥

अन्वय—पुमान् अपकारपरे अपि उपकारपरः स्यात्, सकलान् आत्मवत् पश्येत्, वैरिणः दूरतः त्यजेत् ॥

માણસે અપકાર કરનાર માણસનો પણ ઉપકાર કરવા તત્પર રહેવું, સઘળાઓને પોતાના સરખા જ જોવા અને શત્રુથી દૂર રહેવું ૨૩૧

न कस्यचिदात्मानं शत्रुमात्मानं कस्यचिद्रिपुम् ।
प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ॥२३२॥

अन्वय—कस्यचित् आत्मानं शत्रुं न प्रकाशयेत्, आत्मानं कस्यचित् रिपुं न प्रकाशयेत् । अपमानं च प्रभोः निःस्नेहतां (अपि) न प्रकाशयेत् ॥

કોઈને પોતાના શત્રુ તરીકે કે પોતાને કોઈના શત્રુ તરીકે જાહેર ન કરવો, (કોઈ સ્થળે) પોતાનું અપમાન થયું હોય, તે વાતને અને પોતાની ઉપર સ્વામી–શેઠ કે ઉપરી અમલદારનો સ્નેહ ન હોય, તે વાતને પણ જાહેર કરવી નહી ૨૩૨

नात्मानमुदके पश्येन्न नग्नः प्रविशेज्जलम् ।
तथा नागाधगम्भीरं न हिंस्रप्राणिसेवितम् ॥२३३॥

अन्वय—उदके आत्मानं न पश्येत्, नग्नः जलं न प्रविशेत्, तथा अगाधगम्भीरं जलं न प्रविशेत्, हिंस्रप्राणिसेवितं जलम् (अपि) न प्रविशेत् ॥

પાણીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોવું નહી, નગ્ન થઈ જળમાં પેસવું નહીં; જેની ઊંડાઈ જાણી ન હોય તથા જેમાં મગર વગેરે ઘાતકી પ્રાણી રહેતા હોય એવા જળમાં પણ પેસવું નહી ૨૩૩

काले हितं मितं सत्यं संवादि मधुरं वदेत् ।
सुशीलः मधुरप्रायं स्निग्धं काले हितं मितम् ॥२३४॥

अन्वय—काले मितं हितं सत्यं संवादि मधुरं वदेत्, काले मधुरप्रायं स्निग्धं हितं मितं कुर्वीत ॥

બોલવાનો સમય આવ્યો ત્યારે થોડું, હિતકારી, સાચું, યોગ્ય હોય એવું અને મીઠું વચન બોલવું અને બોલવાનો સમય થાય, ત્યારે ઘણું મધુર રસવાળું, ચીકાશ અને

હિતકારી માપસર ખાવું. ૨૩૪

न रात्रौ दधि भुञ्जीत न च निर्लवणं तथा।
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं न चाप्यघृतशार्करम् ॥२३५॥

અન્વયઃ—रात्रौ दधि न भुञ्जीत, तथा निर्लवणं दधि न (कदापि) भुञ्जीत, अमुद्गसूपं न, अक्षौद्रं न, च अघृतशार्करम् अपि दधि न भुञ्जीत ॥

રાત્રે દહીં ખાવું જ નહીં અને (દિવસે પણ) લૂણ નાખ્યા વગરનું દહીં પણ કદી ખાવું નહીં; તેમ જ મગની દાળ વગરનું, મધ વગરનું, કે સાકર તથા ઘી વગરનું દહીં (દિવસે પણ) ખાવું નહીં. ૨૩૫

जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति।
तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः ॥ २३६ ॥

અન્વયઃ—पराराधनपण्डितः जनस्य आशयम् आलक्ष्य यः यथा परितुष्यति, तथा एव तम् अनुवर्तेत ॥

માણસોને રાજી રાખવામાં કુશળ માણસે, બીજા માણસનો અભિપ્રાય જોઈને જે માણસ જે રીતે રાજી થાય, તે રીતે જ તેને અનુસરવું—એટલે બીજા માણસોને રાજી રાખવામાં ચતુર થવું. ૨૩૬

नैकः सुखी न सर्वत्र विश्वस्तो न च शङ्कितः।
नोद्यमे विरमेत्क्वापि हेतावीर्ष्येत्फले न तु ॥२३७॥

અન્વયઃ—एकः सुखी न, सर्वत्र विश्वस्तः न, न च शङ्कितः (सुखी स्यात्), उद्यमे न विरमेत्, क्वापि हेतौ फले न तु ईर्ष्येत् ॥

એકલો—સહાય વગરનો માણસ સુખી થતો નથી, તેમ સર્વ ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર કે સર્વ ઉપર શંકા રાખનાર પણ સુખી થતો નથી; (માટે સહાયકો મેળવવા; અને બધે વિશ્વાસુ કે શંકાશીલ પણ ન થવું;) ઉદ્યમ કરવામાં અટકવું નહિ; કોઈ માણસ ફળ મળે એવો ઉદ્યમ કરતો હોય અથવા ધન કમાતો હોય તો તેની ઈર્ષ્યા કરવી નહીં. ૨૩૭

ટીકા—हेतौ—फलहेतौ उद्यमे। फले—धनादौ। (આનો અર્થ ઉપર અપાયેલો છે.)

वेगान् न धारयेज्जातु मनोवेगान्विधारयेत्।
न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ॥२३८॥

અન્વયઃ—वेगान् जातु न धारयेत्, मनोवेगान् विधारयेत्। इन्द्रियाणि न पीडयेत्, एतानि न च अतिलालयेत् ॥

મળ, મૂત્ર, કે અધોવાયુ વગેરેના વેગને કદી ન રોકવા; પણ કામ—ક્રોધાદિ મનના વેગોને તો અવશ્ય રોકવા; ઇંદ્રિયોને પીડવી નહીં તેમ જ તેઓને ખૂબ લાડ પણ લડાવવું નહીં. ૨૩૮

वर्षाऽऽतपादिषु च्छत्री दण्डी रात्रौ भयेषु च।
सोपानत्कस्तनुं रक्षेद्विचरेद्युगमात्रदृक् ॥ २३९॥

અન્વય.—वर्षाऽऽतपादिषु छत्री, रात्रौ च भयेषु दण्डी, सोपानत्कः (सन्) तनुं रक्षेत्, युगमात्रदृक् विचरेत् ॥

વરસાદ કે તડકા વગેરેમાં છત્રી રાખીને, રાત્રે તથા ભયનાં સ્થળોએ (હાથમાં) લાકડી રાખીને તથા પગરખાં પહેરી રાખીને દેહનું રક્ષણ કરવું; તેમ જ આગળ ચાર ચાર હાથ ધરતી જોઈને ચાલવું. ૨૩૯

ટીકા—युगमात्रदृक्—अग्रतो हस्तचतुष्टयमितां भूमिं पश्यन्। (અર્થ ભાષાંતરમાં અપાયો છે.)

नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत्।
सन्दिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दुष्टयानकम् ॥२४०॥

અન્વયઃ—बाहुभ्यां नदीं न तरेत्, अग्निस्कन्धं न अभिव्रजेत्, सन्दिग्धनावं वृक्षं च दुष्टयानकं न आरोहेत् ॥

હાથ વડે નદીને તરવી નહીં; જ્યાં અગ્નિ જથાબંધ હોય ત્યાં તેની સામે જવું નહીં; શકભરેલા વહાણમાં બેસવું નહીં, ઝાડ પર ચડવું નહીં અને તોફાની—હાથી કે ઘોડા વગેરે—વાહન પર ચડવું નહીં. ૨૪૦

ટીકા—दुष्टयानं—दुष्टगजघोटकादि—દુષ્ટ વાહન—તોફાની હાથી, ઘોડા વગેરે. ૨૪૦

नासंवृतमुखः कुर्यात्सभायां च विचक्षणः।
कासं श्वासं तथोद्गारं जृम्भणं क्षवथुं तथा ॥२४१॥

અન્વયઃ—विचक्षणः सभायाम् असंवृतमुखः कासं श्वासं तथा उद्गार जृम्भणं तथा क्षवथुं न कुर्यात् ॥

સમજુ માણસે સભામાં મોઢા આડું લૂગડું રાખ્યા વગર ઉધરસ, શ્વાસ, ઓડકાર, બગાસું કે છીંક ખાવાં નહીં. ૨૪૧

नासिकां न विकुष्णीयान्नासीतोत्कटकः क्वचित्।
नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्न नखेन लिखेद्भुवम् ॥२४२॥

અન્વયઃ-(कदापि) नासिकां न विकुष्णीयात्, उत्कटः क्वचित् न आसीत, ऊर्ध्वजानुः चिरं न तिष्ठेत्, नखेन भुवं न लिखेत् ॥

કોઈ પણ કાળે નાક ખોતરવું નહીં.

કોઈ પણ વખતે ઉભડક બેસવું નહીં, ઘણી વાર સુધી ગોઠણ ઊંચા રાખી બેસવું નહીં અને નખથી જમીન ખોતરવી નહીં ૨૪૨

સંમાર્જનીરજો નૈવ દેહે વૃષ્ણ્યાત્કદાચન।
ન નખેન તૃણં છિન્ઘાન્નોચ્છિદ્યો ગાત્રાર્થ સ્પૃશેત્ ॥

અન્વય–સંમાર્જનીરજઃ દેહે કદાચન નૈવ સ્પર્શયેત્, નખેન તૃણં ન છિન્દ્યાત્, ઉચ્છિષ્ટઃ ગાત્રાણ્ ન સ્પૃશેત્ ॥

સાવરણીની ધૂળ શરીર પર કદી પડવા દેવી નહીં, નખ વડે તણખલા તોડવા નહીં, અને એઠા શરીરે પ્રાણાણુને અડવું નહીં ૨૪૩

નોપરાર્ક ન ચોપશ્યેત્ નાસ્તં યાન્તં દિવાકરમ્ ।
સંધ્યા ન સમીક્ષેત ન જલે પ્રતિબિમ્બિતમ્ ॥૨૪૪

અન્વય–ઉપરાગં દિવાકરં સંધ્યા ન સમીક્ષેત, ઉપરતં ન ચ સમીક્ષેત, અસ્તં યાન્તં ન સમીક્ષેત, જલે પ્રતિબિમ્બિતં ન સમીક્ષેત ॥

રાહુથી ઘેરાયેલા, ઊગતા કે આથમતા સૂર્યની સામે જોવું નહીં, પાણીમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડ્યું હોય, તેને પણ કદી જોવું નહીં. ૨૪૪

નેક્ષેત સતતં સૂક્ષ્મં દીપ્તામેધ્યાપ્રિયાણિ ચ ।
પૌરન્દરં ધનુર્નૈવ દર્શયેત્કસ્યચિત્ કચિત્ ॥૨૪૫॥

અન્વય–દીપ્તામેધ્યાપ્રિયાણિ ચ સતતં સૂક્ષ્મં ન ઈક્ષેત, પૌરન્દરં ધનુઃ કચિત્ કસ્ય અપિ નૈવ દર્શયેત્ ॥

પ્રદીપ્ત અપવિત્ર, અપ્રિય કે ખૂબ ઝીણી વસ્તુ સામે નીરખીને જોવું નહીં; આકાશમાં ઇંદ્રધનુષ ખેંચાયું હોય, તેને કોઈ પણ સમયે કોઈને પણ ન જ દેખાડવું ૨૪૫

નેચ્છેદ્બલવતા યુદ્ધં ન ભારં શિરસા વહેત્ ।
ગાત્રં ન માદયેત્કિંચિત્ત્હસ્તેન ધુનુયાત્ ચ ॥૨૪૬॥

અન્વય–બલવતા યુદ્ધં ન ઇચ્છેત્, શિરસા ભારં ન વહેત્, ગાત્રં ન માદયેત્, કેશાન્ ચ હસ્તેન ન ધુનુયાત્ ॥

બળવાનની સામે લડાઈ કરવાની ઇચ્છા કરવી નહીં, માથા પર બોજો ઉપાડવો નહીં, (હાથ વગેરે ઠોકીને) શરીરના કોઈ ભાગનો અવાજ કરવો નહીં અને હાથ વડે કેશને ધુણાવવા કે ઝાટકવા નહીં ૨૪૬

ન ગચ્છેન્પૂજ્યયોર્મધ્યે વૃષયોરન્તરેણ ચ ।
રિપોર્ધનં ન મુષ્ણીત ગણિકાન્નમપિ કચિત્ ॥૨૪૭

અન્વય–પૂજ્યયોઃ મધ્યે ન ઇયાત્ – ગણિકા ન ભક્ષેત્, રિપોઃ ધનં (ચ) ગણિકાન્નમ્ અપિ કચિત્ ન મુષ્ણીત ॥

બે પૂજ્ય માણસ કે સ્ત્રીપુરુષ ઊભા હોય, તેઓની વચમાં થઈને જવું નહીં, શત્રુનું કે વેશ્યાનું અન્ન કદી ખાવું નહીં ૨૪૭

પ્રતિભૂર્ન ભવેત્કાપિ ન ચ સાક્ષી મૃષા ભવેત્ ।
ત્યાગી ન ધારયેત્સાગ્નિં દૂરાત્ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥૨૪૮

અન્વય–કાપિ પ્રતિભૂઃ ન ભવેત્, મૃષા ચ સાક્ષી ન ભવેત્। ત્યાગી સાગ્નિં ન ધારયેત્, દૂરાત્ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥

કોઈ પણ સમયે કોઈના જામીન થવું નહીં; કોઈના અર્થે કે ખોટા સાક્ષી થવું નહીં; કોઈની થાપણ કદી રાખવી નહીં અને જુગારનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો. ૨૪૮

વિશ્વાસં નાચરેત્સ્ત્રીષ્વાં તાઃ સ્વતન્ત્રાઃ નાચરેત્ ।
રક્ષણીયાઃ સદા યત્નાદ્યૌવને તુ વિશેષતઃ ॥૨૪૯

અન્વય–સ્ત્રીષુ વિશ્વાસં ન આચરેત્, તાઃ સ્વતન્ત્રાઃ ન આચરેત્, સદા યત્નાત્ (તાઃ) રક્ષણીયાઃ યૌવને તુ વિશેષતઃ (તાઃ રક્ષણીયાઃ) ॥

સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ કરવો નહીં, સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર કરવી નહીં; હંમેશા પ્રયત્નથી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું અને જુવાનીમાં તો વિશેષ રક્ષણ કરવું ૨૪૯

ન ભિન્ને શયને સ્વપ્યાન્નાજ્ઞાતેઽવિદિતેઽપિ ચ ।
નૈકો દેવાલયે નૈવ રાત્રૌ ચત્વરકેઽપિ ચ ॥૨૫૦

અન્વય–ભિન્ને શયને ન સ્વપ્યાત્, અજ્ઞાતે અપિ (શયને) ન ચ સ્વપ્યાત્, રાત્રૌ દેવાલયે એકઃ ન સ્વપ્યાત્, ચત્વરકે અપિ એકઃ ન ચ સ્વપ્યાત્।

ફાટેલા કે અજાણ્યા, અથવા અને છિદ્રવાળા શયનમાં સૂવું નહીં; રાત્રે દેવમંદિરમાં કે ઝાડ નીચે એકલા જવું કે સૂવું નહીં ૨૫૦

એવં દિનાનિ ગમયેત્સદાચારરતઃ સદા ।
તતો રાત્રિયુક્તાનિ કુર્યાત્કર્માણિ માનવઃ ॥૨૫૧

અન્વય–એવં માનવઃ સદા સદાચારરતઃ (સન્) દિનાનિ ગમયેત્, તતઃ રાત્રિયુક્તાનિ કર્માણિ કુર્યાત્।

એમ માણસે સર્વકાળ સદાચારમાં તત્પર રહી દિવસો ગાળવા અને પછી રાત્રિઓને લગતા કામો કરવાં. ૨૫૧

इत्याचारं समासेन भाषितं यः समाचरेत्।
स विन्दत्यायुरारोग्यं प्रीतिं धर्मं धनं यशः ॥२५२

अन्वयः—इति समासेन भाषितम् आचारं यः समाचरेत्, सः आयुः आरोग्यं प्रीतिं धर्मं धनं यशः विन्दति ॥

એ પ્રમાણે ટૂંકમાં કહેલા સદાચારને જે માણસ પાળે છે, તે આયુષ, આરોગ્ય, પ્રીતિ, ધર્મ, ધન અને યશ મેળવે છે. ૨૫૨

સંધ્યાકાળે પાંચ કર્મો ન કરવાં

एतानि पञ्च कर्माणि सन्ध्यायां वर्जयेद् बुधः।
आहारं मैथुनं निद्रां संपाठं गतिमध्वनि ॥२५३॥

अन्वयः—बुधः संध्यायाम् आहारं मैथुनं निद्रां संपाठम् अध्वनि गतिम्—एतानि पञ्च कर्माणि वर्जयेत् ॥

સમજુ માણસે સંધ્યાકાળે આહાર, મૈથુન, નિદ્રા, શાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન અને માર્ગમાં ચાલવું, એ પાંચ કર્મો ન કરવાં.

છતાં કરે તો નુકસાન

भोजनाज्जायते व्याधिर्मैथुनाद्गर्भवैकृतिः।
निद्राया निःस्वता पाठादायुर्हानिर्गतेर्भयम् ॥२५४

अन्वयः—भोजनात् व्याधिः जायते, मैथुनात् गर्भवैकृतिः, निद्रायाः निःस्वता, पाठात् आयुर्हानिः, गतेः भयं जायते ॥

સાયંકાળે ભોજન કરવાથી વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, મૈથુન કરવાથી ગર્ભમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, નિદ્રા કરવાથી નિર્ધનપણું પ્રાપ્ત થાય છે, ભણવાથી આયુષ ઓછું થાય છે અને (માર્ગમાં) ચાલવાથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૫૪

રાત્રિચર્યા[1]

ચાંદની વગેરેના ગુણ

ज्योत्स्ना शीता स्मरानन्दप्रदा तृट्पित्तदाहहृत्।
ततो हीनगुणः कुर्यादवश्यायोऽनिशं कफम् ॥

अन्वयः—ज्योत्स्ना शीता स्मरानन्दप्रदा तृट्पित्तदाहहृत्, अवश्यायः ततः हीनगुणः अनिशं कफं कुर्यात् ॥

ચાંદની એ શીતળ છે, કામદેવ સંબંધી આનંદ આપનારી છે અને તરસ, પિત્ત તથા બળતરાને હરનારી છે. ઝાકળ એ ચાંદનીથી ઓછા ગુણવાળું છે અને હમેશાં કફ કરે છે.

तमो भयावहं मोहदिङ्मोहजनकं भवेत्।
पित्तहृत्कफहृत्कामवर्धनं क्लमकृच्च तत् ॥२५६॥

अन्वयः—तमः भयावहं मोहदिङ्मोहजनकं भवेत्, तत् पित्तहृत् कफहृत् कामवर्धनं च क्लमकृत् (अस्ति) ॥

અંધારું એ ભય કરનાર તથા મોહ કરનાર છે; દિશાઓને ભુલાવી દેનાર છે, પિત્ત તથા કફને હરનાર છે, કામદેવને વધારનાર છે અને શરીરમાં ગ્લાનિ આપનાર છે.

રાત્રે ક્યારે જમવું?

रात्रौ च भोजनं कुर्यात्प्रथमप्रहरान्तरे।
किञ्चिदूनं समश्नीयाद्दुर्जरं चात्र वर्जयेत् ॥ २५७ ॥

अन्वयः—रात्रौ च प्रथमप्रहरान्तरे भोजनं कुर्यात्, किंचित् ऊनं समश्नीयात्, अत्र च दुर्जरं वर्जयेत् ॥

રાત્રે પહેલા પહોરની અંદર જમવું અને કંઈક ઓછું જમવું; તે વેળા ઘણી વારે પચે એવા પદાર્થો ખાવા નહીં. ૨૫૭

મૈથુન સંબંધી વિવેચન

शरीरे जायते नित्यं देहिनः सुरतस्पृहा।
अव्यवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥ २५८

अन्वयः—देहिनः शरीरे नित्यं सुरतस्पृहा जायते, अव्यवायात् मेहमेदोवृद्धिः तनोः शिथिलता जायते ॥

પ્રાણીને શરીરમાં નિત્ય મૈથુન કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે; (તે ઇચ્છા થયા છતાં) મૈથુન નહીં કરવાથી પ્રમેહ થાય છે, મેદની વૃદ્ધિ થાય છે અને શરીરમાં શિથિલપણું થાય છે. ૨૫૮

સ્ત્રીઓની બાલ્યાદિ અવસ્થાની હદ

बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश।
ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ॥२५९॥
तदूर्ध्वमधिरूढा स्यात्पञ्चाशद्वत्सरावधि।
वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ॥ २६० ॥

अन्वयः—नारी षोडशवर्षाणि यावत् बाला इति गीयते, ततः द्वात्रिंशद्वत्सरावधि तु तरुणी ज्ञेया। तदूर्ध्वं पञ्चाशद्वत्सरावधि अधिरूढा स्यात्, तत्परतः सुरतोत्सववर्जिता वृद्धा ज्ञेया ॥

---

[1] रा दाने, औणादिकः त्रिप्, रात्रि—ददाति सुखं निद्रया इति रात्रिः, चर्यते इति चर्या, 'गदमदचरे'ति यत्, रात्रेः चर्या रात्रिचर्या—લોકોને નિદ્રા દ્વારા જે સુખ આપે છે, તે રાત્રિ; રાત્રનું વર્તન—કામ—તે રાત્રિચર્યા.

સ્ત્રી સોળ વર્ષ સુધી બાલા કહેવાય છે, તે પછી બત્રીસ વર્ષ સુધી તો જુવાન જાણવી; તે પછી પચાશ વર્ષ સુધી પ્રૌઢા કહેવાય છે અને તે પછી કામદેવ સંબંધી ઉત્સવ વિનાની વૃદ્ધ જાણવી. ૨૫૯,૨૬૦

કઈ ઋતુમાં કઈ સ્ત્રી હિતકારી ?

निदाघशारदोर्बाला हिता विषयिणो मता।
तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥२६१॥

अन्वय—निदाघशरदोः विषयिणः बाला हिता मता, शीतसमये तरुणी, वर्षावसन्तयोः प्रौढा (हिता मता)॥

ગ્રીષ્મ અને શરદઋતુમાં વિષયી પુરુષને બાલા સ્ત્રી હિતકારી મનાઈ છે, શીતકાળમાં જુવાન સ્ત્રી અને વર્ષા તથા વસંતમાં પ્રૌઢા સ્ત્રી હિતકારી મનાઈ છે. ૨૬૧

नित्यं बाला सेव्यमाना नित्यं वर्धयते बलम्।
तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढा द्रावयते जराम् ॥२६२॥

अन्वय—नित्यं सेव्यमाना बाला नित्यं बलं वर्धयते, तरुणी शक्तिं ह्रासयेत्, प्रौढा जरां द्रावयते॥

નિત્ય સેવન કરાતી બાલા સ્ત્રી, નિત્ય બળ વધારે છે; જુવાન સ્ત્રી શક્તિ ઘટાડે છે અને પ્રૌઢા સ્ત્રી ઘડપણ લાવે છે ૨૬૨

તરત બળ આપનારી છ વસ્તુ

सद्योमांसं नवं चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम्।
घृतमुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥२६३॥

अन्वय—सद्योमांसं, नवं च अन्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनं, घृतम् उष्णोदके स्नानं—षट् सद्यः प्राणकराणि (भवन्ति)॥

તાજુ માંસ, નવુ અન્ન, બાલા સ્ત્રી, દૂધનું જમણ, ઘી અને ઊના પાણીથી સ્નાન, એ છ તરત બળ કરનારાં થાય છે. ૨૬૩

તરત બળ હરનારાં છ

पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥२६४॥

अन्वय—पूतिमांसं, वृद्धा स्त्रियः, बालार्कः, तरुणं दधि, प्रभाते मैथुनं प्रभाते निद्रा—षट् सद्यः प्राणहराणि (भवन्ति)॥

(સડેલું) બગડેલું માંસ, વૃદ્ધ સ્ત્રી, કન્યા સંક્રાંતિનો સૂર્ય, તરતનું જમાવેલું (એટલે બરાબર નહીં જામેલું) દહીં, પ્રભાતકાળનું મૈથુન અને પ્રભાતકાળની નિદ્રા, એ છ તરત બળને હરનારાં છે. ૨૬૪

टीका—प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः। बालार्कः कन्यार्कः—અહીં 'પ્રાણ' શબ્દ બળ અર્થમાં વપરાયો છે. 'બાલાર્ક' એટલે કન્યારાશિમાં આવેલો સૂર્ય. ૨૬૪

જુવાન અને મોટી સ્ત્રીના સંગનું ફળ

वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात्।
वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते ॥२६५॥

अन्वय—वृद्धः अपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वम् अवाप्नुयात्, तरुणः (अपि) वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा स्थविरायते॥

વૃદ્ધ પુરુષ પણ જુવાન સ્ત્રીનો સંભોગ કરી જુવાની પામે છે અને જુવાન પુરુષ પણ પોતાના કરતાં વધારે ઉંમરની સ્ત્રીને ભોગવી વૃદ્ધ જેવો થઈ જાય છે. ૨૬૫

સ્ત્રીસંગમાં સંયમી રહેવાના ફાયદા

आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः।
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥२६६॥

अन्वय—स्त्रीषु संयताः (नराः) आयुष्मन्तः, मन्दजराः वपुर्वर्णबलान्विताः स्थिरोपचितमांसाः च भवन्ति॥

સ્ત્રીઓ વિષે સંયમી રહેનારા પુરુષો લાંબા આયુષવાળા થાય છે, તરત ઘડપણ પામતા નથી, શરીરે સારા વર્ણવાળા તથા બળવાન રહે છે અને સ્થિર તથા વૃદ્ધિ પામેલ માંસવાળા થાય છે. ૨૬૬

ઋતુપ્રમાણે સ્ત્રીસંગનો કાળ

सेवेत कामतः कामं वृष्यैर्वाजीकृतो हिमे।
प्रकामं तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे।
त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वर्षानिदाघयोः ॥२६७॥

अन्वय—हिमे वाजीकृतः (नरः) कामतः कामं सेवेत, शिशिरागमे तु प्रकामं मैथुनं निषेवेत, वसन्तशरदोः त्र्यहात्, वर्षानिदाघयोः पक्षात् (मैथुनं सेवेत)॥

હેમંત ઋતુમાં વાજીકરણ ઔષધ સેવી ઘોડા જેવા બળવાન થયેલા પુરુષે, ત્યાંથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મૈથુન કરવું; શિશિર ઋતુમાં પણ મરજી પ્રમાણે ખૂબ મૈથુન કરવું; વસંતઋતુમાં ને શરદઋતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે મૈથુન કરવું અને વર્ષાઋતુમાં તથા ગ્રીષ્મઋતુમાં પખવાડીએ પખવાડીએ મૈથુન કરવું ૨૬૭

સુશ્રતસ્તુ-સુશ્રુત તો આમ કહે છે:

त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्रमदां नरः ।
सर्वेष्वृतुषु घर्मे तु पक्षात्पक्षाद्व्रजेद् बुधः ॥२६८॥

અન્વય:-बुधः नरः सर्वेषु ऋतुषु त्रिभिः त्रिभिः अहोभिः प्रमदां समेयात्, घर्मे तु पक्षात् पक्षाद् व्रजेत् ॥

'સમજુ પુરુષે સઘળી ઋતુઓમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે સ્ત્રીનો સંભોગ કરવો, પણ ગ્રીષ્મઋતુમાં પખવાડીએ પખવાડીએ કરવો.' ૨૬૮

ઋતુઅનુસાર સ્ત્રીસેવનનો સમય

शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवानिशि ।
वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु स्वरसः स्मरः ॥२६९

અન્વય:-शीते रात्रौ, ग्रीष्मे दिवा, वसन्ते तु दिवानिशि, वर्षासु वारिदध्वाने, शरत्सु स्वरसः स्मरः (स्यात्)॥

શીતકાળમાં રાત્રે, ગ્રીષ્મઋતુમાં દિવસે, વસંતઋતુમાં રાત્રે તથા દિવસે પણ, વર્ષાઋતુમાં મેઘની ગર્જના થાય ત્યારે અને શરદઋતુમાં પોતાની મરજી થાય, ત્યારે કામભોગ થાય. ૨૬૯

સ્ત્રીસેવન ક્યારે ન કરાય?

उपेयात्पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्न च पर्वसु ।
गोसर्गे चार्धरात्रे च तथा मध्यंदिनेऽपि च ॥२७०

અન્વય:-पुरुषः संध्ययोः पर्वसु गोसर्गे च अर्धरात्रे तथा मध्यंदिने अपि नारीं न उपेयात् ॥

પુરુષે બેય સંધ્યાકાળે, પર્વણીઓમાં, ગાયો છૂટવાના સમયે, અર્ધરાત્રે અને મધ્યાહ્ન સમયે (મૈથુન માટે) સ્ત્રી પાસે જવું નહિ.

સ્ત્રીસંગ માટે સ્થળ કેવું?

विहारं भार्यया कुर्याद्देशेऽतिशयसंवृते ।
रम्ये श्रव्याङ्गनागाने सुगन्धे सुखमारुते ॥२७१॥

અન્વય:-अतिशयसंवृते सुगन्धे सुखमारुते श्रव्याङ्गनागाने रम्ये देशे भार्यया (सह) विहारं कुर्यात् ॥

અત્યંત ગુપ્ત, સુગંધી, સુખદાયી પવનવાળા અને જ્યાં સ્ત્રીઓનાં સાંભળવા લાયક ગાયન સંભળાતાં હોય એવા સુંદર સ્થળે સ્ત્રીની સાથે વિહાર કરવો. ૨૭૧

કેવા સ્થાને સ્ત્રીસંગ ન કરાય?

देशे गुरुजनासन्ने विवृतेऽतित्रपाकरे ।
श्रूयमाणव्यथाहेतुवचने न रमेत ना ॥ २७२ ॥

અન્વય:-गुरुजनासन्ने विवृते अतित्रपाकरे श्रूयमाणव्यथाहेतुवचने देशे ना (भार्यया सह) न रमेत ॥

પણ જ્યાં વડીલ લોકો સમીપમાં હોય, જે ખુલ્લું હોય, બહુ શરમ ઉપજાવતું હોય, અથવા જ્યાં મનને ગ્લાનિ આપનારાં વચન સંભળાતાં હોય, તેવા સ્થળે પુરુષે સ્ત્રીની સાથે રમણ કરવું નહીં. ૨૭૨

કેવા પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો?

स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः ।
भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेषः समलंकृतः ॥ २७३ ॥
ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः ।
पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे ॥२७४॥

અન્વય:-पुत्रार्थी पुरुषः स्नातः चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेषः समलंकृतः ताम्बूलवदनः पत्न्याम् अनुरक्तः अधिकस्मरः शुभे शयने नारीम् उपेयात् ॥

પુત્રની ઇચ્છાવાળા પુરુષે નાહીને, અંગો પર ચંદનનું લેપન કરી, સુગંધી પદાર્થોને ધારણ કરી, ફૂલની માળાઓ પહેરી, વીર્ય વધારનારા પદાર્થો જમી, સારાં વસ્ત્ર પહેરી, સારા અલંકાર પહેરી, ઉત્તમ વેષ ધરી, મોઢામાં પાનબીડું રાખી, સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ ધરી તેમ જ કામદેવથી અધિક યુક્ત થઈ સુંદર શયન પર સ્ત્રી પાસે (મૈથુન માટે) જવું. ૨૭૩,૨૭૪

કયા પુરુષે મૈથુન ત્યજવું?

अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान्सव्यथाङ्गः पिपासितः ।
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ॥२७५

અન્વય:-अत्याशितः अधृतिः क्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपासितः बालः वृद्धः अन्यवेगार्त्तः च रोगी मैथुनं त्यजेत् ॥

જમેલાએ, ધીરજ વગરનાએ, ભૂખ્યાએ, દુખતાં અંગવાળાએ, તરસવાળાએ, બાળકે, વૃદ્ધે, મળમૂત્રાદિના વેગથી પીડાયેલાએ અને (મૈથુનથી વધે એવા) રોગવાળાએ મૈથુન ત્યજવું જોઈએ. ૨૭૫

ટીકા-रोगी-मैथुनसंवर्धनीयरोगयुक्तः। રોગી એટલે મૈથુન કરવાથી વધે એવા રોગવાળાએ. ૨૭૫

કેવી સ્ત્રીનો સંગ કરવો?

भार्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ।
अतिकामोऽभिकामां तु हृष्टो हृष्टामलंकृताम् ॥
सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहितः ॥२७६॥

अन्वय—वाजीकरणबृंहितः अतिकामः ना (पुरुषः) तु सरूपां वेशां सुस्वभावां कुलोद्भवाम् अभिकामां हृष्टाम् अलंकृतां प्रमदां नारीं युक्त्या उपेयात् ॥

વાજીકરણના ઉપાયોથી વધેલી શક્તિ વાળા અતિકામી પુરુષે પણ હર્ષયુક્ત થઈ રૂપાળી, સુઘડવાળી, પોતાના જેવા સ્વભાવવાળી, સારા કુળની, બહુ કામનાવાળી, રાજીપાવાળી અને જેણે શણગાર ધર્યો હોય એવી જુવાન સ્ત્રીને યુક્તિપૂર્વક ભોગવવી. ૨૭૬

કેવી સ્ત્રી પાસે ન જવું?

रजस्वलामकामां च मलिनामप्रियां तथा ।
वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥२७७॥
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् ।
सगोत्रां गुरुपत्नीं च तथा प्रव्रजितामपि ।
नाभिगच्छेत्पुमान्नारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया ॥२७८॥

अन्वय—पुमान् रजस्वलाम् अकामां च मलिनाम् तथा अप्रियां वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडितां हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्वितां सगोत्रां च गुरुपत्नीं तथा प्रव्रजिताम् अपि नारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया न अभिगच्छेत् ॥

પુરુષે જે સ્ત્રી રજસ્વલા, કામના વગરની, મલિન, અપ્રિય, ઊંચા વર્ણની, પોતાથી અધિક ઉમરની, વ્યાધિથી પીડાયેલી, ઓછાં અંગ વાળી, ગર્ભવાળી, દ્વેષપાત્ર, યોનિના રોગવાળી, પોતાના ગોત્રમા જન્મેલી અથવા ગુરુપત્ની હોય અથવા જેણે ભેખ લીધો હોય એવી સ્ત્રીની પાસે બહુ જ ખરાબ પરિણામ આવવાની શંકાના કારણે (મૈથુન કરવા) જવુ નહિ ૨૭૭,૨૭૮

રજસ્વલા સ્ત્રી ન ભોગવાય

रजस्वलां गच्छतो नरस्यासंयतात्मनः ।
दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् ॥२७९॥

अन्वय—असंयतात्मनः रजस्वलां गच्छतः नरस्य दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिः ततः अधर्मः भवेत् ॥

પોતાના મનને વશમા નહી રાખીને રજસ્વલા સ્ત્રીને ભોગવતા પુરુષની દૃષ્ટિ, આયુષ અને તેજની હાનિ થાય છે અને તથી અધર્મ પણ થાય છે ૨૭૯

મૈથુન માટે ત્યાજ્ય સ્ત્રી તથા કાળ

लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च सगोत्रामथ पर्वसु ।
वृद्धां च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः ॥२८०॥

अन्वय—लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च सगोत्रां च वृद्धां गच्छतः, अथ पर्वसु च सन्ध्ययोः अपि (स्त्रियं नारीं) गच्छतः (नरस्य), जीवितक्षयः (भवेत्) ॥

ભેખધારી સ્ત્રી, ગુરુપત્ની, પોતાના ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી કે વૃદ્ધ ઉમરની સ્ત્રીનો સંગ કરનાર તેમ જ સવારે, સાંજે કે પર્વના દિવસોમા સ્ત્રીનો સગ કરવા પુરુષના જીવનનો ક્ષય થાય છે ૨૮૦

કેવી સ્ત્રીમા અને કેવા સ્થળે મૈથુન ન કરવુ?

गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्व्याधितायां बलक्षयः ।
हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां क्षामां वन्ध्यामसंवृते ।
देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं म्लानं मनो भवेत् ॥

अन्वय—गर्भिण्यां गर्भपीडा स्यात्, व्याधितायां बलक्षयः स्यात् । हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां क्षामां वन्ध्याम् अभिगच्छतः, असंवृते देशे च (नारीम्) अभिगच्छतः रेतः क्षीणं मनः (च) म्लानं भवेत् ॥

ગર્ભિણીમાં મૈથુન કરવાથી ગર્ભને પીડા થાય છે, રોગવાળીમા મૈથુન કરવાથી બળનો ક્ષય થાય છે, ઓછા અંગવાળી, મલિન, દ્વેષપાત્ર, દૂબળી કે વાંઝણી સ્ત્રીનો સગ કરનારનુ તેમ જ ખુલ્લી જગ્યામા સ્ત્રીનો સગ કરનારનુ વીર્ય ક્ષીણ થાય છે અને મન ગ્લાનિસહિત થાય છે. ૨૮૧

टीका—गर्भिणी तु नैवाभिगन्तव्या द्वितीये मासि गर्भे स्थिरीभवति यतो गर्भस्याभिहिंसनाभावे वा तृतीये मासि पुंसवने कृते नाभिगच्छेत् ॥ यत पुंसवनानन्तरमुक्तम् —

'ततःप्रभृति नैवेयं वैचक्षणोक्तं तथा ।
नदीं गच्छेन्न पतनस्थां तथैवाभिरमीक्षणम् ॥

अन्वय—

अभिगन्तव्यामपि गर्भिणीं परिवर्जयेत् ।
वेदाध्ययनादिकं प्रयोगं पुरुषस्य च ॥

ગર્ભિણીનો સગ કરવો' એમ જે કહ્યુ, તેમા આમ સમજવાનુ છે કે ગર્ભ રહેવાના દિવસથી બીજે મહિને અથવા ગર્ભ રહેવાનો નિશ્ચય નહી હોવાને લીધે કે જ્યોતિશાસ્ત્રમાં કહેલાં નક્ષત્રાદિક નહીં મળવાને લીધે કે ત્રીજે મહિને પુંસવન નામની ક્રિયા કરવામાં આવ્યા પછી ગર્ભિણીનો સગ કરવો નહી, કારણ કે પુંસવન થયા પછી સ્ત્રીએ પાળવાના નિયમો આમ કહે છે 'તે સ્ત્રીએ નદીના કાંઠે જવુ નહીં પાણીના કૂવા ખાડામાં જવુ નહીં, પતિની શય્યામા જવુ નહીં,

જેનાં છોકરાં મરી જતાં હોય એવી સ્ત્રીની પાસે જવું નહીં અને માંસ ખાવું નહીં.' વળી બીજું પણ આ શાસ્ત્રવચન છે, કે 'ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ માંસ ખાવાનો, દેવના બગીચામાં જવાનો, નદીએ જવાનો અને પુરુષના સંભોગનો ત્યાગ કરવો.' ૨૮૧

ભૂખ્યા, તરસ્યા વગેરેએ મૈથુન ત્યજવું

क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने तृषितोऽबलः।
स्थितश्च हानिं शुक्रस्य वायोः कोपं च विन्दति॥

અન્વય:–क्षुधितः तृषितः क्षुब्धचित्तः च अबलः च मध्याह्ने (मैथुने) स्थितः (पुरुषः) शुक्रस्य हानिं च वायोः प्रकोपं विन्दति॥

ભૂખ્યો, તરસ્યો, વ્યાકુળ ચિત્તવાળો કે બળરહિત છતાં જે પુરુષ સ્ત્રીનો સંગ કરે, અથવા મધ્યાહ્નના સમયે સંગ કરે, તો (તેના) વીર્યની હાનિ અને વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. ૨૮૨

व्याधितस्य रुजा प्लीहा मूर्च्छा मृत्युश्च जायते।
प्रत्यूषे चार्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः॥२८३॥

અન્વય:–व्याधितस्य (मैथुने) रुजा प्लीहा मूर्छा च मृत्युः जायते, प्रत्यूषे च अर्धरात्रे (मैथुनं कुर्वतः) वातपित्ते प्रकुप्यतः॥

રોગી પુરુષને (સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી) પીડા, બરળનું દરદ, મૂર્છા અને મૃત્યુ પણ થાય છે. પરોઢિયે કે અર્ધરાત્રે સ્ત્રીનો સંગ કરનારના વાયુનો અને પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. ૨૮૩

तिर्यग्योनावयोनौ वा दुष्टयोनौ तथैव च।
उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रसुखक्षयः॥२८४

અન્વય:–तिर्यग्योनौ वा अयोनौ तथा च दुष्टयोनौ (मैथुनं कुर्वतः) उपदंशः वायोः प्रकोपः तथा शुक्रसुखक्षयः (भवति)॥

પશુની યોનિમાં અથવા યોનિ વિના–સૃષ્ટિ ક્રમ વિરુદ્ધ મૈથુન કરનારને અથવા ખરાબ યોનિમાં મૈથુન કરનારને ચાંદીનો રોગ થાય છે, વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને વીર્યનો તથા સુખનો નાશ થાય છે. ૨૮૪

હાજતો રોકવાથી અને ચત્તા મૈથુનથી રોગ

उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे।
उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राश्मर्यास्तु संभवः॥२८५

અન્વય:–उच्चारिते च मूत्रिते च रेतसः विधारणे (कृते सति) च उत्ताने (मैथुने कृते) तु शीघ्रं शुक्राश्मर्याः संभवः भवेत्॥

ઝાડાના વેગને, મૂત્રના વેગને, આવેલા વીર્યને રોકવાથી અને ચત્તા પડી મૈથુન કરવાથી પણ તરત વીર્યની પથરી થવાનો સંભવ થાય છે. ૨૮૫

सर्वमेतत्त्यजेत्तस्माद्यतो लोकद्वयाऽहितम्।
शुक्रं तूपस्थितं मोहान्न सन्धार्यं कदाचन॥२८६

અન્વય:–तस्मात् एतत् सर्वं त्यजेत्, यतः (तत्) लोकद्वयाहितम् (अस्ति), उपस्थितं शुक्रं तु मोहात् कदाचन न संधार्यम्॥

આ બધું ત્યજવું જોઈએ; કારણ કે તે આ લોક તથા પરલોકમાં અહિતરૂપ છે; તેમ જ આવેલા વીર્યને તો મોહથી કદી ન રોકવું.

મૈથુન પછી શું હિતકારી?

स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैक्षवसंस्कृतम्।
वातो मांसरसः स्वप्नः सुरतान्ते हिता अमी॥२८७

અન્વય:–सुरतान्ते स्नानं सशर्करं क्षीरम् ऐक्षवसंस्कृतं भक्ष्यं वातः मांसरसः स्वप्नः, अमी हिताः (सन्ति)॥

મૈથુન કર્યા પછી નાહવું, સાકર સહિત દૂધ પીવું, ગોળવાળા પદાર્થ ખાવા, વાયુનું સેવન કરવું, માંસનો રસ પીવો અને નિદ્રા કરવી, એ હિતકારી છે. ૨૮૭

અતિ મૈથુનથી નુકસાન

शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः।
अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः॥२८८॥

અન્વય. अतिव्यवायात् शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः च आक्षेपकादयः रोगाः जायन्ते॥

બહુ મૈથુન કરવાથી શૂળ, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, દૂબળાપણું, પાંડુરોગ, ક્ષયરોગ અને આક્ષેપકરોગ (જે થવાથી શરીર વારંવાર ડોલ્યા કરે છે, તે વાયુ સંબંધી રોગ) વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૮૮

રાત્રે જાગવાનું તથા સમયસરની નિદ્રાનું ફળ

रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषार्तिजित्।
निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रिताम्।
पुष्टिवर्णबलोत्साहं वह्निदीप्तिं करोति हि॥२८९॥

અન્વય:–रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषार्तिजित् (अस्ति), काले तु सेविता निद्रा धातुसात्म्यम् अतन्द्रितां पुष्टिवर्णबलोत्साहं वह्निदीप्तिं हि करोति॥

રાત્રે જાગવું એ રૂક્ષપણું કરે છે અને કફને તથા ઝેરની પીડાને મટાડે છે (રાત્રે) સમયસર કરેલી નિદ્રા[1] ધાતુઓની સમતા કરે છે, આળસ મટાડે છે તથા પુષ્ટિ, વર્ણ, બળ અને ઉત્સાહ કરે છે તેમ જ જઠરાગ્નિને ખરેખર પ્રદીપ્ત કરે છે ૨૮૯

શાંત નિદ્રાનો ઉપાય

यो लेढि शयनसमये मधुमिश्रं बीजपूरकचूर्णम्।
स तु श्वासकासापानप्रसरनिरोधात्सुखं स्वपिति॥

अन्वय—यः शयनसमये मधुमिश्रं बीजपूरकचूर्णं लेढि, स तु श्वासकासापानप्रसरनिरोधात् सुखं स्वपिति॥

જે માણસ સુવાના સમયે બિજોરાના પાકનું ચૂર્ણ મધની સાથે ચાટે છે, તે માણસ દમ ઉધરસ કરનારા અપાનવાયુનું પ્રસરવું રોકાવાથી સુખે સૂઈ રહે છે. ૨૯૦

આઠ અખો ખોબા પાણી પીવાથી લાભ

सवितुः समुदयकाले प्रसृतीः सलिलस्य पिबेदष्टौ। रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्वत्सरशतं साग्रम्॥२९१॥

अन्वय—यः सवितुः समुदयकाले सलिलस्य अष्टौ प्रसृतीः पिबेत्, (सः) रोगजरापरिमुक्तः (सन्) साग्रं वत्सरशतं जीवेत्॥

જે માણસ સૂર્યના ઉદયકાળ પહેલાં પાણીના આઠ અખો ખોબા પીવાનો નિયમ રાખે, તે રોગ અને ઘડપણથી મુક્ત રહી સો વર્ષ ઉપરાંત જીવે છે ૨૯૧

टीका—अस्य जलपानस्योपक्रमकालमाह रजन्यन्त्यप्रहरे प्रवेशः। तथा च भोज—

'विगते पश्चिमे यामे तिमिरे नीरमं प्रहरे मोद।
एवं नाम मन्यमानो सूर्योदयावधि विहित प्रातःपाने।

तथाच तन्त्रान्तरे—

अम्भसः प्रसृतीरष्टौ रवावनुदिते पिबेत्।
वातपित्तकफान् जित्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी॥

इति सलिलपानमत्र पर्युषितस्यैव सामर्थ्यतानुपपत्तम्।

રાતનો ચોથો પહોર થાય ત્યારે આ જળ પીવાનો આરંભ કરવાનો સમય સમજવો, કારણ કે ભોજ કહે છે, 'જે રાતના ચોથા પહોરમાં રાખી રાખી મૂકેલું જળ રોજ પીએ આમ પાણી પીવાનો સમય સૂર્યોદય થવાને જરા વાર હોય ત્યારે છે. બીજા ગ્રંથમાં પણ આમ લખ્યું છે 'જે માણસ સૂર્ય ઊગ્યા પહેલાં પાણીના આઠ અખો ખોબા પી જાય તે માણસ વાયુ, પિત્ત અને કફને જીતીને સો વર્ષ સુધી સુખેથી જીવે.' આ ટીકાનો બોલ્યા વચન ઉપરથી વાસી પાણી પીવાનું સમજવું ૨૯૧

સવારે પાણી પીવાથી આ રોગો મટે

अर्शःशोथग्रहण्यो ज्वरजठरजराकुष्ठमेदोविकारा, मूत्राघातास्रपित्तश्रवणगलशिरःश्रोणिशूलाक्षिरोगाः। ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तोस्तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीतमन्ते निशायाः॥२९२॥

अन्वय—निशायाः अन्ते पीतं पयः जन्तोः अर्शःशोथग्रहण्यः ज्वरजठरजराकुष्ठमेदोविकाराः मूत्राघातास्रपित्तश्रवणगलशिरःश्रोणिशूलाक्षिरोगाः च अन्ये वातपित्तक्षतजकफकृताः ये व्याधयः सन्ति तान् तान् अभ्यासयोगात् अपहरति॥

રાત્રિના અંતે (સૂર્યોદય પહેલાં સવારે પીધેલું પાણી અરશ, સોજો, ઝાડાનું દરદ, તાવ, પેટના રોગ, ઘડપણ, કોઢ, મેદ વિકાર, મૂતરવાની અડચણ, લોહીનો બગાડ, પિત્તનો બગાડ, કાનના રોગ, ગળાના રોગ, માથાના રોગ, કેડની પાછળના નીચલા ભાગના રોગ, શૂળ, આંખના રોગ અને બીજા પણ વાત, પિત્ત, ક્ષત અને કફથી જે જે રોગો થાય છે, તે તે બધા રોગોને (કાયમ પરોઢિયે પીવાનો) અભ્યાસ રાખવાથી (તે પાણી) નાશ કરે છે ૨૯૨

સવારે નાકથી પાણી પીવું ઉત્તમ છે

विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं, पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि। स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो, वलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः॥२९३॥

अन्वय—विगतघननिशीथे प्रातः उत्थाय यः नरः नित्यं घ्राणरन्ध्रेण वारि पिबति, स मतिपूर्णः चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यः वलिपलितविहीनः (सन्) सर्वरोगैः विमुक्तः (स्यात्)॥

---

१ निद्रा तु स्वाभाविकी, आगन्तुकी च। तत्र निद्राया निद्रा, अथवा निद्रा मनसा श्रान्तं यानि इति निद्रा निरोधकार्यम्' इति। મૂળ—અંતઃકરણ આરામ સ્થિતિમાં હતું—મરણ જેવી આરામ સ્થિતિ, તે નિદ્રા અથવા જેનાથી પ્રાણીઓ વિરામીને નિદ્રે છે, તે આરામ સ્થિતિ અથવા પ્રમાદ, તે નિદ્રા. ૨૮૯

(જે માણસ) રાતનું ઘાટું અંધારું મટે ત્યારે સવારમાં ઊઠી નિત્ય નાકના છિદ્રથી પાણી પીએ, તેની બુદ્ધિ પરિપૂર્ણ થાય, આંખો ગરુડની આંખો જેવી બળવાન થાય, ધોળાં ન આવે, વળિયાં ન વળે અને સઘળા રોગોથી તે રહિત રહે. ૨૯૩

ટીકા–નિશીથોऽત્ર નિશાન્ધકારઃ। (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

નાકથી પાણી પીવાના ફાયદા અને નિષેધ

પાતવ્યં નાસયા નીરં પ્રસૃતિત્રયમાત્રયા ॥
વ્યઙ્ગવલિપલિતઘ્નં પીનસવૈસ્વર્યકાસશોથહરમ્ ।
રજનીક્ષયેऽમ્બુ નસ્યં રસાયનં દૃષ્ટિસંજનનમ્ ॥
સ્નેહે પીતે ક્ષતે શુદ્ધાવાધ્માને સ્તિમિતોદરે ।
હિક્કાયાં કફવાતોત્થે વ્યાધૌ તદ્વારિ વારયેત્ ॥

અન્વયઃ–નાસયા પ્રસૃતિત્રયમાત્રયા નીરં પાતવ્યમ્, રજનીક્ષયે નસ્યમ્ અમ્બુ વ્યઙ્ગવલિપલિતઘ્નં પીનસવૈસ્વર્યકાસશોથહરં રસાયનં દૃષ્ટિસંજનનં (ભવતિ, કિંતુ) સ્નેહે પીતે ક્ષતે શુદ્ધૌ આધ્માને સ્તિમિતોદરે હિક્કાયાં કફવાતોત્થે વ્યાધૌ તદ્ વારિ વારયેત્ ॥

નાકથી ત્રણ અર્ધા ખોબા જેટલું પાણી પીવું; રાત્રિના અંતે–સવારમાં એમ નાકથી પીધેલું તે પાણી ખીલ, વળિયાં, ધોળાં, સળેખમ, સ્વરભંગ, ઉધરસ અને સોજા મટાડે છે અને રસાયનરૂપ થયેલું તે પાણી, આંખોને પણ સારી કરે છે, છતાં જો સ્નેહ-પાન કર્યું હોય (ઘી કે તેલ પીધું હોય), ક્ષત થયેલ હોય, રેચ લીધો હોય, પેટ ચડ્યું હોય, જઠરાગ્નિ મંદ પડ્યો હોય, હેડકી આવતી હોય, અથવા કફ કે વાયુથી કોઇ રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો નાકથી પાણી પીવું નહીં. ૨૯૪,૨૯૫

ઋતુચર્યા

ઋતુઓનાં સ્વરૂપ

ચયકોપશમા યસ્મિન્દોષાણાં સંભવન્તિ હિ ।
ઋતુષટ્કં તદાખ્યાતં રવે રાશિષુ સંક્રમાત્ ॥

અન્વયઃ–રાશિષુ રવેઃ સંક્રમાત્ તત્ ઋતુષટ્કમ્ આખ્યાતં, યસ્મિન્ હિ દોષાણાં ચયકોપશમાઃ સંભવન્તિ ॥

રાશિઓમાં સૂર્યના ફરવાથી તે છ ઋતુઓ કહેવાય છે, કે જેઓમાં વાત, પિત્ત અને કફનાં વૃદ્ધિ, પ્રકોપ અને શમન થાય છે. ૨૯૬

ગ્રીષ્મો મેષવૃષૌ પ્રોક્તઃ પ્રાવૃણ્મિથુનકર્કટૌ ।
સિંહકન્યે સ્મૃતા વર્ષા તુલાવૃશ્ચિકયોઃ શરત્ ।
ધનુર્ગ્રાહી ચ હેમન્તો વસન્તઃ કુમ્ભમીનયોઃ ॥૨૯૭

અન્વયઃ–મેષવૃષૌ ગ્રીષ્મઃ પ્રોક્તઃ, મિથુનકર્કટૌ પ્રાવૃટ્, સિંહકન્યે વર્ષા સ્મૃતા, તુલાવૃશ્ચિકયોઃ શરત્, ધનુર્ગ્રાહી ચ હેમન્તઃ, કુમ્ભમીનયોઃ વસન્તઃ ॥

મેષ અને વૃષભ, એ બે સંક્રાંતિઓ ગ્રીષ્મ કહેવાય છે; મિથુન અને કર્ક, એ બે સંક્રાંતિઓ પ્રાવૃટ્ઋતુ કહેવાય છે; સિંહ અને કન્યા, એ બે સંક્રાંતિઓ વર્ષાઋતુ કહેવાય છે; તુલા અને વૃશ્ચિક, એ બે સંક્રાંતિઓ શરદઋતુ કહેવાય છે; ધન અને મકર, એ બે સંક્રાંતિઓ હેમંત કહેવાય છે અને કુંભ તથા મીન, એ બે સંક્રાંતિઓ વસંતઋતુ કહેવાય છે. ૨૯૭

ટીકા–મેષવૃષૌ રવિણા સંક્રાન્તૌ । એવં મિથુનકર્કટાવિત્યાદિ ॥ મેષ અને વૃષભ રાશિમાં સૂર્ય આવે ત્યારે; તેમજ મિથુન અને કર્ક રાશિમાં સૂર્ય આવે ત્યારે, એમ સમજવું. ૨૯૭

અન્યે તુ–બીજાઓ તો આમ કહે છેઃ

શિશિરઃ પુષ્પસમયો ગ્રીષ્મો વર્ષાશરદ્ધિમાઃ ।
માઘાદિમાસયુગ્મૈઃ સ્યુર્ઋતવઃ ષટ્ ક્રમાદમી ॥૨૯૮

અન્વયઃ–શિશિરઃ પુષ્પસમયઃ ગ્રીષ્મઃ વર્ષાશરદ્ધિમાઃ–અમી ષટ્ ઋતવઃ માઘાદિમાસૈઃ ક્રમાત્ સ્યુઃ ॥

શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ અને હેમંત, એ છ ઋતુઓ માઘ આદિ (બાર) મહિનાઓ વડે અનુક્રમે થાય છે–અર્થાત્ માઘ અને ફાગણ, એ બે મહિના શિશિરઋતુ છે; ચૈત્ર અને વૈશાખ, એ બે મહિના વસંત-ઋતુ છે; જેઠ અને આષાઢ, એ બે મહિના ગ્રીષ્મઋતુ છે; શ્રાવણ અને ભાદરવો, એ બે મહિના વર્ષાઋતુ છે; આસો અને કાર્તિક, એ બે મહિના શરદઋતુ છે અને માગશર તથા પોષ, એ બે મહિના હેમંત ઋતુ છે. ૨૯૮

છ ઋતુઓનાં નામ વિષે મતભેદનું કારણ

ગઙ્ગાયા દક્ષિણે દેશે વૃષ્ટેર્બહુલભાવતઃ ।
ઉભૌ મુનિભિરાખ્યાતૌ પ્રાવૃડ્વર્ષાભિધાવૃતૂ ॥૨૯૯

अन्वय—यस्मात् दक्षिणे देशे वृष्टेः बाहुल्यमतः मुनिभिः प्रावृड्वर्षाभिधौ द्वौ ऋतू कथितौ ॥

જે કારણથી દક્ષિણ તરફના દેશમાં વરસાદ ઘણો થાય છે, તેને લીધે મુનિઓએ (ત્યાં) પ્રાવૃટ્ અને વર્ષા નામની બે ઋતુઓ કહી છે; અર્થાત્ જુદી જુદી ગણી છે; એટલે ત્યાં ગ્રીષ્મ, પ્રાવૃટ્, વર્ષા, શરદ, હેમંત તથા વસંત—એમ છ ઋતુઓ, ૨૯૭મા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શિશિર ઋતુ સિવાયની હોય છે ૨૯૯

[तस्या एवोत्तरे देशे हिमप्राचुर्यभावतः ।
ऋतुभेदौ समाख्यातौ हेमन्तशिशिरावृतू ॥

अन्वय—तस्या एव उत्तरे देशे हिमप्राचुर्यभावतः हेमन्तशिशिरौ द्वौ ऋतू समाख्यातौ ॥

તેમજ એ જ ગંગાથી ઉત્તર તરફના દેશમાં હિમ ઘણું જ હોય છે, તેથી હેમંત અને શિશિર—એ બે ઋતુઓ (જુદી જુદી) કહી છે અર્થાત્ ત્યાં શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ અને હેમંત, એમ છ ઋતુઓ ૨૯૮મા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાવૃટ્ઋતુ સિવાયની હોય છે]

બે અયન અને તેના ગુણ

उत्तरायणमादित्यैः परैः स्याद्दक्षिणायनम् ।
आद्यमुष्णं बलहरं ततोऽन्यद्बलदं हिमम् ॥३००॥

अन्वय—त्रि आद्यैः उत्तरायणं परैः दक्षिणायनं स्यात्, आद्यम् उष्णं बलहरम्, अन्यत् बलदं हिमम् (अस्ति) ॥

પહેલી ત્રણ ઋતુઓથી ઉત્તરાયણ થાય અને બીજી ત્રણ ઋતુઓથી દક્ષિણાયન થાય છે; પહેલું—ઉત્તરાયણ ગરમ છે તથા બળને હરનાર છે અને બીજું—દક્ષિણાયન ટાઢું છે તથા બળ દેનાર છે ૩૦૦

ઋતુઓના ગુણદોષ

हेमन्तः शीतलः स्निग्धः स्वादुर्जठरवह्निकृत् ।
शिशिरः शीतलोऽतीव रूक्षो वाताग्निवर्धनः ॥३०१॥

अन्वय—हेमन्तः शीतलः स्निग्धः स्वादुः जठरवह्निकृत्, शिशिरः शीतलः अतीव रूक्षः वाताग्निवर्धनः (अस्ति) ॥

હેમંતઋતુ ઠંડી છે, સ્નિગ્ધ છે, મીઠાશ ઉપજાવનાર છે અને જઠરાગ્નિને વધારનાર છે શિશિરઋતુ ઠંડી છે, અત્યંત રૂક્ષ છે અને વાયુ તથા અગ્નિને વધારનાર છે ૩૦૧

टीका—हेमन्तः स्वादु:—प्रायेण हेमन्ते सर्वरसा मधुराः । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम्—હેમંતઋતુ ઘણુંખરા પદાર્થોમાં મીઠાશ ઉપજાવનાર છે એમ બીજી ઋતુમાં પણ સમજી લેવું ૩૦૧

वसन्तो मधुरः स्निग्धः श्लेष्मवृद्धिकरश्च सः ।
ग्रीष्मो रूक्षोऽतिकटुकः पित्तकृत्कफनाशनः ॥३०२॥

अन्वय—वसन्तः मधुरः स्निग्धः च सः श्लेष्मवृद्धिकरः, ग्रीष्मः रूक्षः अतिकटुकः पित्तकृत् कफनाशनः (भवति) ॥

વસંતઋતુ (પદાર્થોમાં) મધુરપણું ઉપજાવનાર છે, સ્નિગ્ધ છે અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર છે ગ્રીષ્મઋતુ રૂક્ષ છે, પદાર્થોમાં ઘણી તીખાશ ઉપજાવનાર છે, પિત્ત કરનાર છે અને કફનો નાશ કરનાર છે ૩૦૨

वर्षाः शीता विदाहिन्यो वह्निमान्द्यानिलप्रदाः ।
शरदुष्णा पित्तकर्त्री नृणां मध्यबलावहा ॥३०३॥

अन्वय—वर्षाः शीताः विदाहिन्यः वह्निमान्द्यानिलप्रदाः (सन्ति) शरद् उष्णा पित्तकर्त्री नृणां मध्यबलावहा (अस्ति) ॥

વર્ષાઋતુ ઠંડી છે, બળતરા કરનાર છે, અગ્નિને મંદ કરનાર છે અને વાયુને વધારનાર છે શરદઋતુ ગરમ છે, પિત્ત કરનાર છે અને માણસોને મધ્યમ બળ આપનાર છે ૩૦૩

चयप्रकोपोपशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु च पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥३०४॥

अन्वय—ग्रीष्मादिषु त्रिषु वायोः चयप्रकोपोपशमाः, वर्षादिषु (त्रिषु) पित्तस्य चयप्रकोपशमाः, शिशिरादिषु (त्रिषु) श्लेष्मणः चयप्रकोपशमाः (स्युः) ॥

ગ્રીષ્માદિ ત્રણ ઋતુઓમાં વાયુની વૃદ્ધિ, કોપ તથા શમન થાય છે; વર્ષાદિ ત્રણ ઋતુઓમાં પિત્તની વૃદ્ધિ, કોપ તથા શમન થાય છે અને શિશિર આદિ ત્રણ ઋતુઓમાં કફની વૃદ્ધિ, કોપ તથા શમન થાય છે; જેમકે ગ્રીષ્મઋતુમાં વાયુનો ચય (વધારો) થાય છે, વર્ષાઋતુમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને શરદઋતુમાં વાયુનું શમન થાય છે; વર્ષાઋતુમાં પિત્તનો ચય (વધારો) થાય છે, શરદઋતુમાં પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને હેમંતઋતુમાં પિત્તનું શમન થાય છે; શિશિરઋતુમાં કફનો વધારો થાય છે, વસંતઋતુમાં કફનો પ્રકોપ

થાય છે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં કફનું શમન થાય છે. ૩૦૪

चीयते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ।
तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति ॥३०५

अन्वयः–(ग्रीष्मे) लघुरूक्षाभिः ओषधीभिः तद्विधः समीरणः तद्विधे देहे चीयते, (किंतु) कालस्य औष्ण्यात् न कुप्यति ॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં હલકી અને રૂક્ષ ઔષધિઓથી તેવા પ્રકારનો–હલકો અને રૂક્ષ પવન, તેવા પ્રકારના–હલકા અને રૂક્ષ થયેલા (દરેક) શરીરમાં વધે છે, પણ તે કાળની ગરમીને લીધે પ્રકોપ પામી શકતો નથી. ૩૦૫

टीका–तद्विधो–रूक्षो लघुश्च । तद्विधे–रूक्षे लघौ च ॥ તદ્વિધઃ–એટલે રૂક્ષ અને હલકો (પવન); તદ્વિધે એટલે રૂક્ષ અને હલકું થયેલ (શરીરમાં).

अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ।
पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥३०६

अन्वयः–(वर्षासु) अद्भिः च अम्लविपाकाभिः ओषधीभिः तादृशम् (अम्लविपाकं) पित्तं चयं याति, (किंतु) कालस्य शैत्यतः कोपं तु न याति ॥

વર્ષાઋતુમાં ખાટા પાકવાળાં પાણી અને તેવી જ ઔષધિઓથી તેવું જ–ખાટા પાકવાળું પિત્ત વધે છે, પણ એ વધેલું પિત્ત, તે કાળના શીતપણાને લીધે પ્રકોપ પામી શકતું નથી. ૩૦૬

चीयते रूक्षशीताभिरुदकौषधिभिः कफः ।
तुल्ये च काले देहे च प्रस्कन्नत्वान्न कुप्यति ॥३०७

अन्वयः–(शिशिरे) रूक्षशीतादिभिः उदकौषधिभिः कफः चीयते, (किंतु) तुल्ये काले च तुल्ये च देहे प्रस्कन्नत्वात् न कुप्यति ॥

શિશિરઋતુમાં રૂક્ષ અને શીતલ પાણીથી તથા તેવી જ ઔષધિઓથી કફ વધે છે, પણ એ વધેલો કફ પોતાના જેવા જ રૂક્ષ અને શીતળપણાવાળા કાળમાં તથા તેવા જ પોતાના જેવા થયેલા (દરેક) દેહમાં થીજી ગયેલો રહેવાથી પ્રકોપ પામી શકતો નથી. ૩૦૭

टीका–तुल्येऽपि काले–रूक्षे शीतले च, प्रस्कन्नत्वात्–देहे शुष्कत्वात् ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આવી ગયો છે.)

हिमे याति शमं पित्तं वायुः श्लेष्मा च चीयते ।
स वायुः शिशिरे कोपं यात्येवोपचयं कफः ॥३०८

अन्वयः–हिमे पित्तं शमं याति, वायुः श्लेष्मा च चीयते, सः वायुः शिशिरे कोपं याति, कफः (तु) उपचयम् एव याति ॥

હેમંતઋતુમાં પિત્તનું શમન થાય છે અને વાયુ તથા કફનો વધારો થાય છે. એ હેમંતઋતુમાં વધેલો તે વાયુ, શિશિરઋતુમાં પ્રકોપ પામે છે, પણ કફ તો માત્ર વધ્યા જ કરે છે. ૩૦૮

हेमन्ते सञ्चितः श्लेष्मा शिशिरे त्वतिचीयते ।
शीतस्निग्धगुरुद्रव्यैः शैत्यस्कन्नो न कुप्यति ॥३०९

अन्वयः–हेमन्ते शीतस्निग्धगुरुद्रव्यैः संचितः श्लेष्मा शिशिरे तु अतिचीयते, (किंतु) शैत्यस्कन्नः न कुप्यति ॥

હેમંતઋતુમા શીતળ, સ્નિગ્ધ અને ભારે પદાર્થોથી વધેલો કફ શિશિરઋતુમાં તો બહુ જ વૃદ્ધિ પામે છે, પણ (ઋતુની) શીતલતાથી કઠણ થઈ રહેવાને લીધે પ્રકોપ પામી શકતો નથી. ૩૦૯

इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात्पुनः ।
चयादीन्यान्ति सद्योऽपि दोषाः काले विशेषतः ॥

अन्वयः–इति अयं कालस्वभावः (अस्ति तथापि) पुनः आहारादिवशात् दोषाः सद्यः अपि चयादीन् यान्ति, काले (तु) विशेषतः (चयादीन् यान्ति) ॥

એ પ્રમાણે આ કાળનો સ્વભાવ છે, છતાં (તેવા તેવા) આહારાદિને લીધે (તે) દોષો (કાળ વિના પણ) તરત જ વૃદ્ધિ, પ્રકોપ અને શમનને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ પોતપોતાના કાળમાં વિશેષે કરી વૃદ્ધિ, પ્રકોપ અને શમનને પામે છે. ૩૧૦

દરરોજ દિવસરાતમાં છયે ઋતુઓ દેખાય છે

टीका–चयादीन्–चयकोपशमान् । पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं, मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकम्, शारदमर्धरात्रे, प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव, शीतोष्णवर्षादिलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमनैः जानीयादिति सुश्रुतः ।

શ્લોકમાં 'चयादीन्' પદનો અર્થ વધારો, પ્રકોપ તથા શમન, એ છે. દિવસના પહેલા ભાગમાં વસંતનાં. બપોરે ગ્રીષ્મનાં, બપોર પછી પ્રાવૃટ્ઋતુનાં, સાયંકાલે વર્ષાઋતુનાં, મધરાતે શરદઋતુનાં અને પરોઢિયે હેમંતઋતુનાં ચિહ્ન દેખાય છે; માટે એક દિવસરાત્રિમાં પણ આખા વર્ષની પેઠે

ટાઢ, ગરમી અને વરસાદના ચિહ્નો દોષોની વૃદ્ધિ, પ્રકોપ તથા શમન ઉપરથી જાણવા, એમ સુશ્રુત કહે છે ૩૧૦

સમય વિના પણ દોષોની વૃદ્ધિ આદિનું કારણ

चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसेवनैः ।
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम् ॥ ३११ ॥

अन्वय—समाने विहाराहारसेवनैः अकाले अपि दोषा चयकोपशमान् यान्ति, विपरीतैः (काले अपि) विपर्ययं यान्ति ॥

સમાન—એટલે જેઓથી દોષોની વૃદ્ધિ થાય એવા વિહાર અને આહારનું સેવન કરવાથી સમય વિના પણ દોષોની વૃદ્ધિ થાય છે; જેઓથી પ્રકોપ થાય એવા વિહાર અને આહાર સેવવાથી સમય વિના પણ પ્રકોપ થાય છે અને જેઓથી શમન થાય એવા વિહાર અને આહાર સેવવાથી સમય વિના પણ શમન થાય છે; તેમજ વિપરીત—એટલે જેઓથી વૃદ્ધિ અટકે એવા વિહાર અને આહારનું સેવન કરવાથી સમય હોવા છતાં વૃદ્ધિ અટકે છે, જેઓથી પ્રકોપ અટકે એવા વિહાર અને આહારનું સેવન કરવાથી સમય છતાં પ્રકોપ અટકે છે અને જેઓથી શમન અટકે એવા વિહાર અને આહારનું સેવન કરવાથી સમય છતાં શમન અટકે છે ૩૧૧

टीका—समानैस्तुल्यैः—चयादिकारकैरिति यावत् । विपर्ययं कालेऽपि वैपरीत्यम् ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં આવી ગયો છે)

સુશ્રુતે કહેલું દોષવૃદ્ધિનું લક્ષણ

स्वस्थानस्थस्य दोषस्य वृद्धौ स्यात्स्तब्धकोष्ठता ।
पीतावभासता वह्निमन्दता चाङ्गगौरवम् ।
आलस्यं चयहेतौ तु द्वेषश्च चयकारणम् ॥ ३१२ ॥

अन्वय—स्वस्थानस्थस्य दोषस्य वृद्धौ (सत्यां) स्तब्धकोष्ठता पीतावभासता वह्निमन्दता अङ्गगौरवम् च आलस्यम् (भवति), चयहेतौ तु द्वेष च—(एतत्) चयलक्षणं (ज्ञेयम्) ॥

(સુશ્રુત કહે છે કે) 'પોતાના સ્થાનમાં રહેલો દોષ વધે ત્યારે કોઠો સજ્જડ થઈ જાય છે, અંગમાં પીળાશ દેખાય છે, અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, આળસ થાય છે અને જેથી વૃદ્ધિ થઈ હોય તે પદાર્થ ઉપર અરુચિ થાય છે; આ ઉપરથી દોષની વૃદ્ધિ થયાનું લક્ષણ જાણવું.'

દોષોને વધતાં જ ઓછા કરવા

चयएव जिता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः ।
ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥ ३१३ ॥

अन्वय—चयएव जिता दोषा उत्तरा गतीः न लभन्ते, ते तु उत्तरासु गतिषु बलवत्तरा भवन्ति ॥

વૃદ્ધિના સમયમાં જ દોષોને ઓછા કર્યો હોય, તો તે દોષો વધારે ગતિ પામી શકતા નથી; પણ જો ઓછા કરવામાં ન આવે, તો તેઓ વધારે ગતિઓ પામીને બહુ જ બળવાન થઈ જાય છે ૩૧૩

વર્ષાઋતુમાં પાળવાના નિયમો

वर्षासु प्रबलो वायुस्तस्मादम्लाश्च पवनस्य शान्तये ॥ ३१४ ॥
रसाः सेव्या विशेषेण पवनस्योपशान्तये ॥ ३१४ ॥

अन्वय—वर्षासु वायुः प्रबलः भवति, तस्मात् पवनस्य उपशान्तये मधुराम्ल लवण रसा विशेषेण सेव्या ॥

વર્ષાઋતુમાં વાયુ પ્રબળ થાય છે, માટે તેની શાંતિ કરવા મધુર, ખાટા અને ખારા—ત્રણ રસને વિશેષે કરી સેવવા જોઈએ. ૩૧૪

भवेद्वर्षासु यत्पुंसां क्लिन्नत्वं यद्विशेषतः ।
तत्क्लेदशान्तये सेव्या अपि कट्वादयस्त्रयः ॥ ३१५ ॥

अन्वय—यत—यस्मात् वर्षासु वपुष क्लिन्नत्वं विशेषतः भवेत्, तत्क्लेदशान्तये कट्वादयः त्रयः अपि (रसा) सेव्या ॥

વર્ષાઋતુમાં શરીરની ભીનાશ વિશેષે કરી થઈ જાય છે, માટે તે ભીનાશને શાંત કરવા તીખા, કડવા અને તૂરા—એ ત્રણ રસ પણ સેવવા ૩૧૫

स्वेदनं मर्दनं सेव्यं रूक्षं चाप्युष्णमामिषम् ।
गोधूमा शालयो माषा जलं कौपं जलं शृतम् ॥

अन्वय—(वर्षासु) स्वेदनं मर्दनं उष्ण रूक्ष आमिषम्, गोधूमा शालयः माषा कौपं जलं शृतं (च) जलं सेव्यम् ।

વર્ષાઋતુમાં શેક લેવો, શરીર પર તેલથી મર્દન કરવું, કદી ખાવું હોય તો મરી આદિ ગરમ પદાર્થ સહિત ખાવું, વગડાના જનાવરોનું માંસ[1] ખાવું, ઘઉં, ચોખા તથા અડદ

[1] આની મતલબ જેઓ ન ખાનારા તેમણે પોતાને જે અનુકૂળ પડે, તે ઉપયોગમાં લેવી.

ખાવા, તથા કૂવાનું અને અદ્ધરથી ઝીલેલું પાણી પણ પીવું. ૩૧૬

न भजेत्पूर्वपवनं वृष्टिं धर्मं हिमं श्रमम् ।
नदीतीरं दिवास्वप्नं रूक्षं नित्यं च मैथुनम् ॥३१७॥

अन्वयः–(वर्षासु) पूर्वपवनं वृष्टिं धर्मं हिमं श्रमं नदीतीरं दिवास्वप्नं रूक्षं च नित्यं मैथुनं न भजेत् ॥

(વર્ષાઋતુમાં) પૂર્વ દિશાનો પવન સેવવો નહીં, વરસાદને સેવવો નહીં, ઘામમાં રહેવું નહીં, હિમને સેવવું નહીં, પરિશ્રમ કરવો નહીં, નદીકાંઠે રહેવું કે જવું નહિ, દિવસે સૂવું નહીં, રૂક્ષ પદાર્થો સેવવા નહીં અને નિત્ય મૈથુન કરવું નહીં. ૩૧૭

શરદઋતુમાં પાળવાના નિયમો

सर्पिः स्वादुकषायतिक्तकरसा यच्छीतलं यल्लघु, क्षीरं स्वच्छसितेक्षवः पटुरसः स्वल्पं पलं जाङ्गलम् । गोधूमा यवमुद्गशालिसहिता नादेयमंशूदकं, चन्द्रश्चन्दनमिन्दुराजिरजनी माल्यं पटो निर्मलः ॥३१८॥ विश्रामः सुहृदां गणेषु मधुरा वाचः सरः क्रीडनं, पित्तानां च विरेचनं बलवतो युक्तं शिरामोक्षणम् । एतान्यत्र घनावसानसमये पथ्यानि मुञ्चेद्दधिव्यायामाम्लकटूष्णातीक्ष्णदिवसस्वप्नं हिमं चातपम् ॥३१९॥

अन्वयः–सर्पिः, स्वादुकषायतिक्तकरसाः, यत् शीतलं, यत् लघु, क्षीरं, स्वच्छसितेक्षवः, पटुरसः, स्वल्पं जाङ्गलं पलम्, यवमुद्गशालिसहिताः गोधूमाः, नादेयं (जलम्), अंशूदकं, चन्द्रः, चन्दनम् । इन्दुराजि-रजनी, माल्यं, निर्मलः पटः, सुहृदां गणेषु विश्रामः, मधुराः वाचः, सरःक्रीडनं, पित्तानां च विरेचनं, बलवतः शिरामोक्षणं युक्तम्–एतानि अत्र घनावसानसमये पथ्यानि, (किंतु) दधिव्यायामाम्लकटूष्णतीक्ष्णदिवसस्वप्नं, हिमं च आतपं मुञ्चेत् ॥

ઘીનું સેવન કરવું; મધુર, તુરા તથા કડવા રસનું સેવન કરવું; જે પદાર્થ ઠંડા અને હલકા છે તેઓનું સેવન કરવું; દૂધ પીવું તથા ખાવું; ધોળી અને સ્વચ્છ શેલડીઓ ખાવી; ખારો રસ ખાવો; થોડું થોડું વગડાઉ જાનવરોનું માંસ ખાવું; ઘઉં, જવ, મગ અને ચોખા ખાવા; નદીનું જળ પીવું કે અંશૂદક પીવું; (અંશૂદકનું લક્ષણ પછીના શ્લોકમાં કહેવાશે.) કપૂર, ચંદન, ચાંદનીવાળી રાત, ફૂલ અને નિર્મળ વસ્ત્રનું સેવન કરવું; મિત્રોના મંડળમાં બેસવું, મીઠી મીઠી વાતો કરવી, તળાવમાં ક્રીડા કરવી, પિત્તવાળા માણસોએ રેચ લેવો; બળવાન પુરુષોએ ફસ ખોલાવવી; આટલાં શરદઋતુમાં હિતકારી છે; પણ શરદઋતુમાં દહીં ખાવું નહીં, કસરત કરવી નહીં; ખાટું, તીખું, ગરમ અને તીક્ષ્ણ હોય તે ખાવું નહીં; દિવસે સૂવું નહીં, બરફનું સેવન કરવું નહીં, અને તડકો લેવો નહી. ૩૧૮,૩૧૯

ટીકા–चन्द्रः–कर्पूरः–૩૧૮ મા શ્લોકમાં 'चन्द्रः' એ પદનો અર્થ કપૂર સમજવો.

अंशूदकलक्षणमाह–અંશૂદકનું લક્ષણ કહે છે :

दिवसेऽर्ककरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ।
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ॥३२०॥

अन्वयः–दिवसे अर्ककरैः जुष्टं, निशि शीतकरांशुभिः जुष्टम् (जलम्) अंशूदकं नाम ज्ञेयम्, (तत्) स्निग्धं दोषत्रयापहम् (च अस्ति) ॥

'જે પાણી ઉપર દિવસે સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોય અને રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય, તે પાણી અંશૂદક સમજવું; એ પાણી સ્નિગ્ધ છે અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે.' ૩૨૦

ટીકા–अत्र समग्रप्राप्त्यर्थं दिवसपादद्वयं निशापादं च । અહીં સમગ્ર પ્રાપ્તિ માટે આ સૂચન છે, કે જે જળ ઉપર દિવસના બે ભાગમાં સૂર્યનાં અને રાતના એક ભાગમાં ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય તે જળ પૂરેપૂરું અંશૂદક છે. ૩૨૦

इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोऽम्भः क्वथितं पयः ।
शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥३२१॥

अन्वयः–शरदि इक्षवः शालयः मुद्गाः सरोऽम्भः, क्वथितं पयः प्रदोषे च इन्दुरश्मयः–एतानि पथ्यानि (सन्ति) ॥

શરદઋતુમાં શેલડી, ચોખા, મગ, તળાવનું પાણી, ઊનું દૂધ અને પ્રદોષ કાળમાં (એટલે રાત્રિના આરંભકાળે) ચંદ્રનાં કિરણો, આટલાં હિતકારી છે. ૩૨૧

હેમંતઋતુમાં પાળવાના નિયમો

प्रातर्भोजनमम्लमिष्टलवणानभ्यङ्गधर्मश्रमान्,
गोधूमेक्षवशालिमाषपिशितं पिष्टं नवान्नं तिलान् ।
कस्तूरीं वरकुङ्कुमागुरुयुतामुष्णाम्बुशौचं तथा,
स्निग्धं स्त्रीषु सुखं गुरूष्णवसनं सेवेत हेमन्तके ॥

अन्वय–हेमन्तके प्रातः भोजनम्, अम्ललवण रसवान्, अभ्यङ्गमर्दनम्, धूमस्निग्धगव्यादिमांससिद्धिः, पिष्टं नवान्नम्, स्निग्धम्, वरकुङ्कुमागुरुणो कस्तूरीम्, उष्णाम्बुपानं, स्त्रीषु स्निग्धं गुरु तथा गुरुवस्त्रं (एतानि) सेवेत ॥

હેમંતઋતુમા સવારમાં જમવું, ખાટા મીઠા તથા ખારા રસ ખાવા, શરીરે તેલ ચોળવું, ગરમીમાં રહેવું, પરિશ્રમ કરવો; ઘઉં, ગોળ, શીખા, અડદ અને માસ ખાવા, (વડા વગેરે) લોટના પદાર્થો, નવું અન્ન અને તલ ખાવા; ઉત્તમ કેસર અને અગરથી યુક્ત કસ્તુરીનું સેવન કરવું, શરીરની સ્વચ્છતા ઊના પાણીથી કરવી. સ્ત્રીઓનું સ્નેહ ભરેલું સુખ લેવું અને ભારે તથા ગરમ કપડા પહેરવાં ૩૨૨

શિશિરઋતુમાં પાળવાના નિયમો

शिशिरे शीतमधिकं रौक्ष्यं चावाताभ्रजम् ।
विशेषतस्तत्तस्तत्र हेमन्तस्य मतो विधिः ॥३२३॥

अन्वय–शिशिरे शीतम् अधिकं च वाताभ्रजं रौक्ष्यं (भवति), तत तत्र विशेषतः हेमन्तस्य विधिः मतः (भवति) ॥

શિશિરઋતુમાં ટાઢ અધિક હોય છે અને વાયુ રહીને એમ છે, તેથી ઋતુ રૂક્ષપણું પણ અધિક હોય છે; માટે એ ઋતુમાં ખાસ કરી ઉપર કહેલા હેમંતના પ્રકારે વર્તવું મનાયું છે ૩૨૩

વસંતઋતુમા પાળવાના નિયમો

वान्तिं नस्यमथाभ्यङ्गं च मधुना व्यायाममुद्वर्तनं, संसेवेत मधौ कफप्रकृत्यं चूर्णं धर्म चाहुत्तम् । गोधूमान् यवचणकादिमेषसहितान्मुद्गान्यवान्विहितान्, सेवेत चन्दनकुङ्कुमागुरुकृतं स्नातं कटूष्णं लघु ॥३२४॥

अन्वय–मधौ वान्तिम्, नस्यम्, अथ मधुना (सह) अभ्यङ्गम्, व्यायामम्, उद्वर्तनम्, चूर्णं धर्मम् चाहुत्तम्, गोधूमादिमेषसहितान् मोगद्मान्, मुद्गान्, यवान्, विहितान्, चन्दनकुङ्कुमागुरुकृते स्नेम, स्नातं कटु उष्णं लघु संसेवेत ॥

વસંતઋતુમા વમનનાં ઔષધ લેવા; નાકમા ઔષધના ટીપા નખાવવા, મધની સાથે હરડે ખાવી, કસરત કરવી, ચૂર્ણથી શરીરને મોળાવવું, કફને મટાડે એવા ઔષધ ના કોળિયા ખાવા; ઘેટાના શોષા પર પકાવેલું વગડાઉ જાનવરોનું માસ ખાવું; ઘઉં, ઘણી જાતના શીખા, મગ, જવ અને સાઠી ચોખા ખાવા, ચંદન કેસર અને અગુરુનું લેપન કરવું તથા જે પદાર્થ તૂખા, તીખા, ગરમ અને હલકા હોય, તેઓનું સેવન કરવુ ૩૨૪

निद्रामसौ त्यजि स्निग्धं दिवास्वाप च वर्जयेत् ।
मधस्यायमपि प्राज्ञो वसन्ते परिवर्जयेत् ॥३२५॥

अन्वय–प्राज्ञः वसन्ते मिष्टम् अम्लं स्निग्धं दधि, दिवास्वापं, गुर्वन्नं अवश्यायम् अपि परिवर्जयेत् ॥

વસંતઋતુમાં મીઠું, ખાટું અને ચિકાશ વાળું દહીં ખાવું નહીં, દિવસે સૂવુ નહીં, ઘણી વારે પચે એવા પદાર્થ ખાવા નહીં અને ઝાકળનું પણ સેવન કરવુ નહીં. ૩૨૫

ગ્રીષ્મઋતુમાં પાળવાના નિયમો

स्वादु स्निग्धहिमं लघु द्रवमयं द्रव्यं रसार्थं सितां, सक्तुक्षीरयवाग्वकादि स्तिमितं शालिं दर्श मांसिम् । शीतांशुं शयनं दिवा मलयजं शीतं पयः पानकं, सेवेताप्यहिमे रसेषु कटु कषायाम्लमम्लमान ॥३२६॥

अन्वय–अहिमे स्वादु स्निग्धहिमं लघु द्रवमयं द्रव्यं रसार्थं सिताम्, सक्तुक्षीरयवाग्वादिनि, स्तिमितं शालिं मांसलं रसं, शीतांशुं, दिवा शयनं, मलयजं, शीतं पयः पानकं सेवेत (किंतु) कटुकषायाम्लमम्लमानि रसेषु त्यजेत ॥

ગ્રિષ્મ ઋતુના દિવસમાં જે પદાર્થ મીઠા, સ્નિગ્ધ, ટાઢા, હલકા અને પ્રવાહી હોય તે ખાવા, શિખંડ ખાવો, સાકર ખાવી, સાથવો ખાવો, દૂધ જમવું, ઠરબૂચ–રેટીઓ ખાવો, સાકર–ચોખા જમવા; માંસનો રસો ખાવો; ચંદ્રનાં કિરણોનું સેવન કરવું, દિવસે સૂવું, ચંદનનું સેવન કરવું, ટાઢું પાણી પીવું અને ઠંડા પીણાં–શરબતો વગેરે પીવાં, કડવા તીખા, ખારા અને ખાટા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો; ગરમીમાં રહેવું નહીં અને પરિશ્રમ કરવો નહીં. ૩૨૬

ઋતુમર્યાદામા કહેલા નિયમો પાળવાથી ફાયદા

ऋतुष्वेषु च यैस्तु विधिभिर्निर्दिष्टो मतः ।
दोषाऋतुद्भवाद्वैषु क्रमते स कदाचन ॥३२७॥

अन्वयः—यः नरः एषु ऋतुषु एतैः विधिभिः वर्तते, सः ऋतुकृतान् दोषान् कदाचन नैव लभते ॥

જે માણસ આ ઋતુઓમાં કહેલા તે તે નિયમો પ્રમાણે વર્તે છે, તે ઋતુઓથી થતી હરકતોને કદી પામતો જ નથી. ૩૨૭

ઇતિ શ્રીમિશ્રલટકના પુત્ર શ્રીમાન ભાવમિશ્રે રચેલા ભાવપ્રકાશમાં ૪થું દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા પ્રકરણ સમાપ્ત

૫ : મિશ્રવર્ગ પ્રકરણ

રોગનું લક્ષણ અને પ્રકાર

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।
रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते ॥ १ ॥

अन्वयः—दोषवैषम्यं तु रोगः, दोषसाम्यम् अरोगता, दुःखस्य दातारः ज्वरप्रभृतयः ते रोगाः हि (सन्ति) ॥

(વાગ્ભટ કહે છે કે) 'દોષોની વિષમતા થાય એ રોગ છે અને દોષોની સમતા રહે એ આરોગ્ય છે. દુઃખ દેનારા જે તાવ વગેરે છે, તે રોગ જ છે. ૧

ते च स्वाभाविकाः केचित्केचिदागन्तवः स्मृताः ।
मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः॥

अन्वयः—ते च केचित् स्वाभाविकाः, केचित् आगन्तवः स्मृताः । केचित् मानसाः आख्याताः, केऽपि कायिकाः कथिताः (सन्ति) ॥

તે કેટલાક સ્વાભાવિક, કેટલાક આગંતુક, કેટલાક માનસ અને કેટલાક કાયિક રોગ કહેલા છે. ૨

टीका—तत्र स्वाभाविकाः—शरीरस्वभावादेव जाताः क्षुत्पिपासासुषुप्तिजरामृत्युप्रभृतयः । अथवा स्वस्वभावादुत्पत्तेर्जाताः स्वाभाविकाः—सहजा इति यावत् । ते च जन्मान्धत्वादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः, अथवा जन्मोत्तरभाविनः । मानसाः—कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्यप्रभृतयः, अथवा उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतमःसंन्यासप्रभृतयः । कायिकाः—पाण्डुरोगप्रभृतयः ॥

તેમાં સ્વાભાવિક એટલે શરીરના સ્વભાવથી જ થતાં ભૂખ, તરસ, સૂવાની ઇચ્છા, ઘડપણ અને મરણ વગેરે સમજવાં; અથવા જન્માંધપણું વગેરે જન્મની સાથે જ હોય છે, તેઓને સ્વાભાવિક રોગ સમજવા; આને સહજ કહે છે. લાકડી કે પથરા વગેરે વાગવાથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને આગંતુક—આવેલા રોગ સમજવા; અથવા જન્મ થયા પછી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને આગંતુક રોગ સમજવા. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય, અભિમાન, દીનતા, ચાડિયાપણું, શોક, ખેદ, ઈર્ષ્યા, પરાયા ગુણોમાં દોષોનું આરોપણ કરવાની ટેવ અને બીજાનું ભલું સહન નહીં થવાની ટેવ વગેરે; અથવા ઉન્માદ, વાઈ, મૂર્છા, ભ્રમ, મોહ, તમસ, સંન્યાસ (એક જાતનો મૂર્છાનો પ્રકાર) વગેરે જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને માનસ—એટલે મનના રોગ સમજવા અને પાંડુરોગ વગેરે જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને કાયિક—એટલે કાયાના રોગ સમજવા. ૨

કર્મથી થતા રોગો

कर्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे ।
कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः॥३

अन्वयः—केचित् व्याधयः कर्मजाः कथिताः, अपरे च दोषजाः सन्ति, अन्ये च कर्मदोषोद्भवाः (सन्ति, इत्येवं) व्याधयः त्रिविधाः स्मृताः ॥

કેટલાક વ્યાધિઓ કર્મથી થાય છે, કેટલાક વ્યાધિઓ વાત, પિત્ત તથા કફરૂપ દોષથી થનારા હોય છે; અને કેટલાક વ્યાધિઓ કર્મ તથા દોષ એ બન્નેથી થાય છે; એમ કર્મજ, દોષજ અને કર્મદોષજ—એ રીતે ત્રણ પ્રકારના વ્યાધિઓ કહ્યા છે. ૩

टीका—तत्र कर्मजा—व्याधयः—यत्प्राक्तनं दुष्कर्म प्रबलं केवलभोगनाश्यम् प्रायश्चित्तनाश्यं वा ततो जाताः, न तु दुष्टवातादिदोषेण जनिताः । तथा—

'यथाशास्त्रं तु निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः ।
न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥'

તેમાં કર્મથી ઉત્પન્ન થતા રોગો—એટલે પોતાના પૂર્વજન્મનું જે દુષ્ટ કર્મ, મહા બળવાન હોઈ કેવળ ભોગવવાથી મટે એવું અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી મટે એવું હોય, તેથી જ ઉત્પન્ન થયા હોય, પણ દુષ્ટ થયેલા વાયુ વગેરે દોષોથી ઉત્પન્ન થયા ન હોય, તે રોગોને કર્મજ રોગ સમજવા; તેમ જ 'શાસ્ત્ર પ્રમાણે નિર્ણય કરેલો તથા રોગ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરેલો છતાં જે રોગ શાંત ન થાય, તે રોગને સમજુઓએ કર્મજ રોગ જાણવો.

દોષજ રોગો

दोषजाः—मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः । ननु मिथ्याहारविहारिणामपि प्राक्तनसुकृतेन नैरुज्यं

रसस्त एव, ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनदुष्कर्मैव कारणम्, तत् कथं दोषजा इति? उच्यते, दोषजेष्वपि वस्तुतः प्राक्तनं दुष्कर्म भवत्य एव, किन्तु तत्र मिथ्याहार विहारदूषिता दोषा हेतवो रसस्य इति दोषजा इत्युच्यन्त इति समाधि ॥ ખોટા આહારવિહાર કરવાને લીધે પ્રકોપ પામેલા વાત, પિત્ત અને કફથી જે રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તેઓને દોષજ રોગ સમજવા. અહીં શંકા થાય કે ખોટા આહારવિહાર કરનારા માણસો પણ પૂર્વજન્મનાં પુણ્યથી રોગરહિત જોવામાં આવે છે, માટે દોષજ રોગોમા પણ પૂર્વજન્મનું પાપકર્મ જ કારણ હોય છે, છતાં દોષજ રોગો કેમ કહો છો?

આનુ સમાધાન આ છે જો કે દોષજ રોગોમા પણ ખરી રીતે પૂર્વજન્મમાં કરેલું પાપ કર્મ જ પરોક્ષ જ કારણ છે, તોપણ તે રોગોમા ખોટા આહારવિહારોથી દૂષિત થયેલા વાયુ આદિ દોષો પણ કારણરૂપ જોવામા આવે છે, તેથી તેઓનું 'દોષજ' નામ કહેવાય છે

કર્મ તથા દોષ એ બન્નેથી થતા રોગો

'स्वल्पदोषा महीयांसस्ते ज्ञेया कर्मदोषजाः ॥

यत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं, यतो दोषजन्यत्वेऽपि व्याधेर्महीयस्त्वं, ... न्यायेन दीर्घं भवति । दोषा-स्वल्पा अपि निदानमात्रोत्था रसस्य एवेति दोषाणां कारणता मन्यत इति कर्मदोषजाः ॥

જે રોગો વાતપિત્ત આદિ દોષો થોડા હોય છતાં મોટા થઈ પડે છે, તેઓને 'કર્મદોષજ' જાણવા. આમાં દોષો થોડા હોય છતા રોગો મોટા થવામાં પૂર્વજન્મનું પ્રબળ પાપકર્મ જ કારણ છે અને તે પાપકર્મ ભોગવ્યાથી જ ક્ષીણ થાય છે દોષો પણ ઓછા હોય છતા રોગોના નિદાનરૂપ થયેલા દેખાય છે, તેથી તે રોગોમાં દોષોનું પણ કારણપણું મનાય છે, તેથી તે રોગો કર્મ અને દોષ—બન્નેથી થયેલા કહ્યા છે ૩

રોગોનો નાશ થવાના કારણો

कर्मक्षयात्कर्मजा वा दोषजाः स्वस्वभेषजैः ।
कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षयात्क्षयम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—कर्मजा (रोगा) कर्मक्षयात् क्षयं यान्ति, दोषजा स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्ति, कर्मदोषोद्भवा कर्म-दोषक्षयात् क्षयं यान्ति ॥

કર્મજ (કર્મથી થયેલા) રોગો કર્મનો નાશ થાય ત્યારે નાશ પામે છે, દોષજ (દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા) રોગો પોતપોતાનાં ઓષધોથી નાશ પામે છે અને કર્મ તથા દોષ એ બન્નેથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો કર્મ તથા દોષો એ બન્નેનો નાશ થાય ત્યારે નાશ પામે છે. ૪

टीका—दोषजा स्वस्वभेषजैरिति। दोषजेष्वपि प्राक्तनं दुष्कर्म, तद्वैपरीत्येन ... दुष्कर्मक्षयो न हि ... न क्षयं यान्ति। तेन द्रव्य हेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः ॥ દોષજ રોગોનો પોતપોતાનાં ઓષધોથી ક્ષય થવાનું કહ્યું, તેમા આમ સમજવાનું છે, કે તેઓમા પરોક્ષ કારણ પાપકર્મ હોય છે તે ઓષધ ખાઈ ખારે ધન ખૂટી પડે—વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખ ભોગવવાથી અને તીખા, કડવા તથા ઉગ્ર આદિ હૃદયને ન ગમતા પદાર્થો ખાવા વગેરેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખ ભોગવવાથી નાશ પામે છે, તેમજ એ રોગોમાં બીજા કારણરૂપ દોષો, કે જેઓ દૂષિત થયા હોય છે, તેઓ પોતપોતાનાં ઓષધોથી નાશ પામે છે ૪

રોગોના સાધ્ય આદિ ત્રણ ભેદો

साध्या याप्यास्तथाऽसाध्या व्याधयस्त्रिविधा स्मृताः । सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥ ५ ॥

अन्वयः—साध्याः याप्याः च असाध्याः (इति) त्रिविधा व्याधयः स्मृताः, (तत्र) साध्यः सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यः (इति) द्विविधः उच्यते ॥

સાધ્ય,[1] યાપ્ય[2] અને અસાધ્ય એમ ત્રણ પ્રકારના રોગો કહેવાય છે, તેઓમાં સાધ્ય રોગ પણ સુખસાધ્ય અને કષ્ટસાધ્ય—એમ બે પ્રકારનો કહેવાય છે. ૫

1 साध्यते इति साध्यं—सिद्धिः, साध कर्मणि, 'अर्ह ... ' इति माने ... —तद् अस्ति ... इति ... —જે સાધી શકાય, મટાડી શકાય તે સાધ્ય—એ સાધ્ય રૂપ સિદ્ધિ જેની થઈ શકે, તે ઉપચારો વગેરેથી મટી શકે, તેવો રોગ સાધ્ય કહેવાય છે, અને એવો સાધ્ય જે ન હોય તે અસાધ્ય

2 याप्यते—यापनीयः क्रियते इति याप्य —या प्रापणे इति ... 'यापो ... '—જેને ચિકિત્સારૂપ ક્રિયાથી રોકી શકાય—એમનો એમ રાખી શકાય, તેવો રોગ યાપ્ય જાણવો.

યાપ્યનું લક્ષણ

ાપનીયં તુ તં વિદ્યાત્ક્રિયા ધારયતે હિ યમ્ ।
ક્રિયાયાં તુ નિવૃત્તાયાં સદ્યો યશ્ચ વિનશ્યતિ ॥૬

अन्वयः-यं क्रिया धारयते तं तु यापनीयं हि विद्यात्, क्रियायां च निवृत्तायां यः सद्यः विनश्यति ॥

જેને (ચિકિત્સારૂપ) ક્રિયા ધારણ કરી રાખતી હોય-અર્થાત્ વધવા કે ઘટવા દેતી ન હોય, તે 'યાપ્ય' રોગ જાણવો; પરંતુ (એ) ક્રિયા અટકતાં (યાપ્ય) રોગવાળો માણસ તરત જ નાશ પામે છે. ૬

પ્રાપ્તા ક્રિયા ધારયતિ સુખિનં યાપ્યમાતુરમ્ ।
પ્રપતિષ્યદિવાગારં સ્તમ્ભો યત્નેન યોજિતઃ ॥૭॥

अन्वयः-प्रपतिष्यत् अगारं यत्नेन योजितः स्तम्भः इव याप्यम् आतुरं प्राप्ता क्रिया सुखिनं धारयति ॥

જેમ પડવાને તૈયાર થયેલા ઘરને યત્નથી લગાવેલો થાંભલો શોભાવી રાખે છે, તેમ આતુર થયેલાં જે (યાપ્ય) રોગીને કરવામાં આવતી ચિકિત્સારૂપ ક્રિયા જ સુખી કરી બચાવી રાખતી હોય, તે રોગીનો એ રોગ યાપ્ય (એમને એમ ઉપાય ચાલુ રાખી શોભાવવા યોગ્ય) છે, એમ સમજવું. ૭

સાધ્ય અને યાપ્ય રોગમાં ચિકિત્સાની જરૂર

સાધ્યા યાપ્યત્વમાયાન્તિ યાપ્યાશ્ચાસાધ્યતાં તથા ।
ઘ્નન્તિ પ્રાણાનસાધ્યાસ્તુ નરાણામક્રિયાવતામ્ ॥૮

अन्वयः-अक्रियावतां नराणां साध्याः (रोगाः) याप्यत्वम् आयान्ति, च याप्याः असाध्यताम् आयान्ति, तथा असाध्याः तु प्राणान् घ्नन्ति ॥

જે રોગ સાધ્ય હોય છતાં પણ જો તેની ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે, તો તે યાપ્ય થઈ જાય છે અને યાપ્ય છતાં જો ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો અસાધ્ય થઈ જાય છે; એ અસાધ્ય થયેલા રોગો તો પ્રાણનો નાશ કરે છે. ૮

ટીકા-अक्रियावतां-चिकित्सारहितानाम् ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં આપ્યો છે.)

ઉપદ્રવનું લક્ષણ

રોગારમ્ભકદોષસ્ય પ્રકોપાદુપજાયતે ।
યોઽન્યો વિકારઃ સ બુધૈરુપદ્રવ ઇહોદિતઃ ॥ ૯ ॥

अन्वयः-रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपात् यः अन्यः विकारः जायते, सः इह बुधैः उपद्रवः उ[illegible]

રોગને શરૂ કરનારા દોષનો પ્રકોપ થવાથી જે બીજો વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં વિદ્વાનો ઉપદ્રવ[1] કહે છે. ૯

અરિષ્ટનું લક્ષણ

રોગિણો મરણં યસ્માદવશ્યં ભાવિ લક્ષ્યતે ।
તલ્લક્ષણમરિષ્ટં સ્યાદ્રિષ્ટં ચાપિ તદુચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

अन्वयः-यस्मात् रोगिणः मरणम् अवश्यं भावि लक्ष्यते, तल्लक्षणम् अरिष्टं स्यात्, तत् च रिष्टम् अपि उच्यते ॥

જે લક્ષણ થવાથી રોગીનું મરણ અવશ્ય થવાનું જણાય છે, તે લક્ષણ 'અરિષ્ટ'[2] કહેવાય છે અને વિદ્વાનો તેને 'રિષ્ટ' પણ કહે છે.

ચિકિત્સાનું લક્ષણ

યા ક્રિયા વ્યાધિહરણી સા ચિકિત્સા નિગદ્યતે ।
દોષધાતુમલાનાં યા સામ્યકૃત્સૈવ રોગહૃત્ ॥૧૧॥

अन्वयः-या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते, या दोषधातुमलानां साम्यकृत्, सा एव रोगहृत् (भवति) ॥

જે ક્રિયા 'વ્યાધિહરણી'-એટલે રોગને દૂર કરે, તે ક્રિયા 'ચિકિત્સા'[3] કહેવાય છે. જે ક્રિયા દોષ, ધાતુ અને મળોને બરાબર કરે એવી હોય, તે ક્રિયા જ રોગને દૂર કરે છે. ૧૧

ટીકા-क्रिया-कर्म, व्याधिर्ह्रियते यथेति व्याधिहरणी । करणाधिकरणयोश्चेति सूत्रेण करणार्थे ल्युट् ।

સંસ્કૃત વ્યાકરણની રીતિ પ્રમાણે 'करणाधिकरणयोश्च (૩-૩-૧૧૭)' એ સૂત્રથી 'વ્યાધિહરણી' શબ્દમાં કરણ અર્થમાં લ્યુટ્ પ્રત્યય થયો છે, તેથી 'વ્યાધિ હરવાનું સાધન' એવો તેનો અર્થ થાય છે.

तथा च-તેમ જ-

યાભિઃ ક્રિયાભિર્જાયન્તે શરીરે ધાતવઃ સમાઃ ।
સા ચિકિત્સા વિકારાણાં કર્મ તદ્ભિષજાં મતમ્ ॥

૧. उप समीपे द्रूयते-प्राप्यते अन्यविकाररूपेण यः स उपद्रवः-उपपूर्वकात् द्रु गतौ इत्यस्मात् 'ऋदोरप्' જે કોપેલા દોષની પાસે બીજા વિકારોરૂપે પ્રાપ્ત કરાય તે ઉપદ્રવ.

૨. न रिष्यते स्म कैश्चिदपि उपायैः इति अरिष्टम्-रिष हिंसायाम्, कर्मणि क्तः-જેને કોઈ પણ ઉપાયથી હણી શકાતું નથી, તે અશુભ-મરણચિહ્ન-અરિષ્ટ.

૩. 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन्-चिकित्स्यते इति चिकित्सा-अः प्रत्ययात् इति भावे अः-રોગને [illegible]

अन्वय—याभि: क्रियाभि: शरीरे धातव: समा: जायन्ते, सा विकाराणां चिकित्सा (कथ्यते), तद् भिषजां कर्म मतम् ॥

જે ક્રિયાઓથી શરીરમા ધાતુઓ સરખી થાય છે, તે રોગોની (સામે કરવામાં આવતી) ચિકિત્સા કહેવાય છે અને એ વૈદ્યોનુ કામ મનાયુ છે ૧૨

या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥१३॥

अन्वय—या उदीर्णं व्याधिं शमयति हि, अन्यं च व्याधिं न करोति सा क्रिया (कथ्यते), या तु व्याधिं हरति, अन्यं (व्याधिम्) उदीरयेत्, सा क्रिया न (उच्यते) ॥

જે ક્રિયા ઉપજેલા રોગને શમાવે છે અને બીજા રોગને ઉત્પન્ન કરતી નથી, તે ક્રિયા-ચિકિત્સા કહેવાય છે; પણ જે એક રોગને શમાવે અને બીજા રોગને ઉત્પન્ન કરે, તે ક્રિયા-ચિકિત્સા ન કહેવાય. ૧૩

टीका—क्रियात्र चिकित्सा, तथा चामरसिंह:—'आरम्भो निष्कृति: शिक्षा, पूजनं संप्रधारणम् । उपाय: कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रिया' इति ॥ અહીં ક્રિયા શબ્દનો અર્થ ચિકિત્સા કર્યો છે, તેમાં અમરસિંહનો અમરકોશ પ્રમાણ છે ત્યા તેણે લખ્યુ છે, કે 'ક્રિયા શબ્દના આરંભ પ્રાયશ્ચિત્ત, કેળવણી, પૂજા વિચાર, ઉપાય, કર્મ, ચેષ્ટા અને ચિકિત્સા, એ નવ અર્થ થાય છે'

રોગની ચિકિત્સા તરત કરવી

जातमात्रश्चिकित्स्य: स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया गद: ।
वह्निशत्रुविषैस्तुल्य: स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥१४॥

अन्वय—गद: जातमात्र: चिकित्स्य: स्यात्, (किंतु) अल्पतया उपेक्ष्य: न स्यात्, (यत:) असौ स्वल्प: अपि वह्निशत्रुविषै: तुल्य: (सन्) विकरोति ॥

રોગ જેવો ઉત્પન્ન થાય કે તરત તેની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ, પણ રોગને થયો જ ઓછો જાણી તેનો ઉપાય કરવામાં બેદરકાર ન રહેવુ; કારણ કે એ રોગ થયો ઓછો હોય છતા અગ્નિ, શત્રુ અને ઝેર જેવો હોઈ ખરાબી કરે છે. ૧૪

ચિકિત્સાની રીત

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
तत: कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥१५॥

अन्वय—भिषक् आदौ रोगं परीक्षेत, तत: अनन्तरम् औषधं (चिन्तयेत्), तत: पश्चात् ज्ञानपूर्वं कर्म समाचरेत् ॥

વૈદ્યે પ્રથમ રોગની પરીક્ષા કરવી, તે પછી ઓષધનો વિચાર કરવો અને તે પછી સમજણપૂર્વક કર્મ કરવુ—એટલે ઓષધ દેવું વગેરે રૂપ ચિકિત્સા કરવી. ૧૫

टीका—अन्वयं—भिषङ्मादौ रोगं परीक्षेत—विचारयेत् । तत: पश्चादौषधविचारानन्तरं ज्ञानपूर्वं साधनानि च समीक्ष्य, कर्म चिकित्सालक्षणमादिश्य समाचरेदिति सर्वम् । (ભાષાંતરમા અર્થ સમાઈ જાય છે)१५

રોગ જાણ્યા વગરની ચિકિત્સા કદાચ નિષ્ફળ પણ થાય

यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥१६॥

अन्वय—य: तु भिषक् औषधविधानज्ञ: (सन्) अपि रोगम् अविज्ञाय कर्माणि आरभते, तस्य सिद्धि: यदृच्छया (भवति) ॥

પણ જે વૈદ ઓષધો કરવાનુ જાણતો હોય, છતાં રોગને જાણ્યા વગર (ચિકિત્સારૂપ) કર્મો શરૂ કરે, તે વૈદની સફળતા કોઈક વખતે થાય છે અને કોઈક વખતે નથી પણ થતી. ૧૬

टीका—सिद्धिरेव सिद्धिर्भवति नापि भवतीत्यर्थ: ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યો છે) १६

રોગ ન જાણે છતાં વૈદું કરે તો શિક્ષાપાત્ર

અથવા—વળી બીજુ—

भेषजं केवलं कर्तुं यो जानाति न चामयम् ।
वैद्यकर्म स चेत्कुर्याद्वधमर्हति राजत: ॥१७॥

अन्वय—य: केवलं भेषजं कर्तुं जानाति, आमयं च न जानाति, स चेत् वैद्यकर्म कुर्यात् (तर्हि) राजत: वधम् अर्हति ॥

'જે માણસ કેવળ ઓસડ કરી જાણતો હોય, પણ રોગને ન જાણતો હોય, તે જે વૈદનો ધંધો કરે, તો રાજા તરફથી દેહાંત શિક્ષાને યોગ્ય ઠરે છે' ૧૭

રોગ જાણવા છતાં ઔષધ જાણતો ન હોય તેપણ ખરાબી

यस्तु केवलरोगज्ञो भेषजेष्वविचक्षण: ।
तं वैद्यं प्राप्य रोगी स्याद्यथा नौर्नाविकं विना ॥१८॥

अन्वयः—यः तु केवलरोगज्ञः (सन् अपि) भेषजेषु अविचक्षणः (भवति), तं वैद्यं प्राप्य रोगी, नाविकं विना यथा नौः (तथा) स्यात् ॥

વળી જે વૈદ્ય કેવળ રોગ જાણતો હોય, પણ ઔષધ કરવામાં કુશળ ન હોય, તેવા વૈદ્યને મેળવી રોગી માણસ, જેમ ખલાસી વિનાનું વહાણ સંકટમાં પડે, તેમ સંકટમાં પડે છે.

ટીકા—नाविक—कर्णधारं विना यथा नौः सङ्कटे पतति, तथा स रोगीत्यर्थः (ભાષાંતરમાં અર્થ આવી જાય છે.)

કેવળ શાસ્ત્ર જાણે છતાં જો ક્રિયા ન જાણે તોયે વ્યર્થ

અન્યચ્ચ—બીજા ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે—

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः क्रियास्वकुशलो भिषक् ।
स मुह्यत्यातुरं प्राप्य यथा भीरुरिवाहवम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—यः तु भिषक् केवलशास्त्रज्ञः (सन् अपि) क्रियासु अकुशलः (भवति), सः आतुरं प्राप्य, यथा भीरुः आहवं (प्राप्य मुह्यति तथा) मुह्यति ॥

'જે વૈદ્ય કેવળ વૈદ્યક શાસ્ત્રને જાણતો હોય, પણ ચિકિત્સા કરવામાં કુશળ ન હોય, તે જેમ બીકણ માણસ લડાઈમાં જઈને મૂંઝાય છે, તેમ રોગીને પ્રાપ્ત કરી મૂંઝાય છે.

રોગ અને વૈદ્યક્રિયા એ બેયનું જ્ઞાન જ સફળ થાય

यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ।
देशकालविभागज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ २० ॥

अन्वयः—यः तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः देशकालविभागज्ञः (च स्यात्), तस्य सिद्धिः (भवति) न संशयः ॥

પણ જે વૈદ્ય, રોગોના ભેદોને જાણતો હોય, સઘળી વૈદ્યક્રિયામાં કુશળ હોય અને દેશકાળના વિભાગને જાણતો હોય, તે વૈદ્યની સફળતા થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૨૦

आदावन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
भेषजानां विधानेन ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥२१॥

अन्वयः—चिकित्सकः आदौ अन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतेत, ततः भेषजानां विधानेन चिकित्सितं कुर्यात् ॥

(માટે) વૈદ્યે આદિમાં અને અંતમાં રોગ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો અને તે પછી ઔષધોની ગોઠવણી કરી ચિકિત્સા કરવી. ૨૧

ટીકા—चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः ॥ चिकित्सितम्—શબ્દમાં ભાવ અર્થમાં 'क्त' પ્રત્યય લાગ્યો છે. ૨૧

विकाराणामकुशलो न जिह्रीयात्कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥

अन्वयः—विकाराणाम् अकुशलः कदाचन न जिह्रीयात्, हि सर्वविकाराणां स्थितिः नामतः ध्रुवा न अस्ति ॥

કોઈ રોગ પારખી ન શકાય, તો તેથી વૈદ્યે કદી પણ શરમાવું નહીં; કારણ કે સઘળા રોગોની સ્થિતિ નામવાર સ્થિર હોતી નથી.

नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माच्चिकित्सकः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥२३॥

अन्वयः—यस्मात् दोषैः विना रोगः नास्ति, तस्मात् चिकित्सकः अनुक्तम् अपि व्याधिं दोषाणां लिङ्गैः उपाचरेत् ॥

દોષો વિના રોગ હોતો નથી, માટે વૈદ્યે કોઈ રોગનું નામ શાસ્ત્રમાં ન કહ્યું હોય, તોપણ દોષોનાં ચિહ્નો ઉપરથી તે રોગની ચિકિત્સા કરવી. ૨૩

અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા ન કરવી

ये न कुर्वन्त्यसाध्यानां चिकित्सां ते भिषग्वराः ।
अतो वैद्यैः श्रमः कार्यः साध्यासाध्यपरीक्षणे ॥ २४

अन्वयः—ये असाध्यानां (रोगाणां) चिकित्सां न कुर्वन्ति, ते भिषग्वराः (कथ्यन्ते), अतः वैद्यैः साध्यासाध्यपरीक्षणे श्रमः कार्यः ॥

જેઓ અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા ન કરે, તેઓ ઉત્તમ વૈદ્ય કહેવાય છે; માટે વૈદ્યોએ સાધ્ય-અસાધ્ય રોગની પરીક્ષા કરવા યત્ન કરવો. ૨૪

ટીકા—रोगज्ञानोपाया अग्रे वक्ष्यन्ते—રોગ જાણવાના ઉપાયો આગળ કહેવાશે. ૨૪

ચિકિત્સાનો સમય જવા ન દેવો

शीते शीतप्रतीकारमुष्णे तूष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्यात्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥

अन्वयः—शीते शीतप्रतीकारम् उष्णे तु उष्णनिवारणं कृत्वा प्राप्तां क्रियां कुर्यात, क्रियाकालं न हापयेत् ॥

શીતથી રોગ થયો હોય તો શીતનું અને ગરમીથી રોગ થયો હોય તો ગરમીનું નિવારણ કર્યા પછી યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી; પણ ચિકિત્સાનો સમય જવા દેવો નહિ. ૨૫

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता ।
क्रिया हीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिद्ध्यति॥२६

अन्वयः—क्रियाकाले अप्राप्ते या क्रिया कृता, वा

क्रियाकाले प्राप्ते या क्रिया न कृता, या च क्रिया हीना अतिरिक्ता च कृता, (सा क्रिया) साध्येषु अपि न सिद्ध्यति ॥

ચિકિત્સાનો સમય પ્રાપ્ત થયો ન હોય છતા જે ચિકિત્સા કરવામાં આવે, અથવા સમય પ્રાપ્ત થયો હોય છતા જે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે, પણ પાછળથી કરવામાં આવે; અથવા જે ચિકિત્સા ઓછી કે વધારે કરવામાં આવે, તે ચિકિત્સા રોગો સાધ્ય હોય છતાં સિદ્ધ થતી નથી (પણ નકામી થાય છે). ૨૬

टीका गतगार्थे क्रिया चिकित्साऽवसरे। अप्राप्तेऽप्राप्ते । या क्रिया—चिकित्सा । यथा ज्वरे सर्विवाममप्राप्ते तरुण एव ज्वरेऽप्यतर्पणक्रिया न सिद्ध्यति । या च क्रिया—चिकित्साऽवसरे प्राप्ते न कृता, अर्थात् पश्चात्कृता, यथा दाहे सर्वचिकित्सान्ते पश्चात्शीतप्रलेपनादिक्रिया । तथा हीनातिरिक्ता च क्रिया साध्येष्वपि न सिद्ध्यति । જેમકે જ્વર ઇચ્છું થયો ન હોય છતા નવા જ્વરમાં જ જો ક્વાથ દેવાની ચિકિત્સા કરાય, તો તે ઉપયોગી થતી નથી, તેમ જ કોઈ રીતે દાહ શાંત થયા પછી પાછળથી ઠંડા લેપન આદિરૂપ ક્રિયા કરાય, તો તે પણ કામની નથી. ૨૬

अतिरिक्तां हीनां च क्रियां वर्णयन्नाह—અને તે જ પ્રમાણે વધારે કે ઓછી ચિકિત્સા કરવામાં આવે, તે પણ કામની નથી, તે હવે કહે છે

विकारेऽल्पे महत्यल्पे क्रिया नाल्पीयसी महती ।
तुल्यमेवत्कौशल्यं कौशल्यं पुरुषकर्मता ॥ २७ ॥

अन्वय—विकारे अल्पे महत् कर्म, विकारे महति अल्पीयसी क्रिया, एतद् द्वयम् अकौशल्यं (भवेत्), तुल्यकर्मता कौशल्यं (कथ्यते) ॥

વિકાર મોટો હોય છતા મોટી ચિકિત્સા કરે અથવા વિકાર ભારે હોય છતા હલકી ચિકિત્સા કરે, તો તે બન્ને હોંશિયારપણુ નથી; માટે જે યોગ્ય હોય તે જ ચિકિત્સા કરવી, એ હોંશિયારપણુ કહેવાય છે. ૨૭

તુલ્ય ક્રિયાની ભેળસેળ ન થાય

क्रियायास्तु गुणलाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः ॥२८॥

अन्वय—क्रियायाः तु गुणलाभे (सति) पूर्वस्यां शान्तवेगायां (सत्याम्) अन्यां क्रियां प्रयोजयेत्, (किंतु) क्रियासङ्करः हितः न (भवति) ॥

એક ક્રિયાથી ફાયદો ન થાય, તો તે ક્રિયાનો વેગ શાંત થયા પછી બીજી ક્રિયા કરવી; (પણ સાથે સાથે બે ક્રિયા કરવી નહિ; કારણ કે) ક્રિયાઓની ભેળસેળ હિતકારી થતી નથી. ૨૮

જુદી જુદી ક્રિયાઓ ભેગી કરાય

भिन्नस्वामिस्तु क्रियामिः साङ्कर्यमपि न दोषाय ।
तत आह—જુદી જુદી ક્રિયાઓને એક સામટી કરવામાં આવે, તોપણ કંઈ વાંધો નથી તે કહે છે

क्रियामिस्तुल्यरूपाभिर्न क्रियासङ्करो हितः ।
तामिस्तु भिन्नरूपामिः साङ्कर्यं नैव दुष्यति ॥२९॥

अन्वयः—तुल्यरूपाभिः क्रियाभिः क्रियासङ्करः न हितः, ताभिः तु भिन्नरूपाभिः साङ्कर्यं नैव दुष्यति ॥

(આમાં પણ આમ સમજવાનું કે) સરખા પ્રકારની ક્રિયાઓ સામટી કરવી, તે હિતકારી નથી, પણ જુદા જુદા પ્રકારની ક્રિયાઓ સામટી કરાય તો હરકત નથી. ૨૯

टीका—तत्र एवोक्तम्—

'ज्वरे लङ्घनमेवादौ कार्यं सिद्धिर्न तथा ।
अवपीडोऽञ्जनं चापि प्राक् प्रयोज्यं शिरोगते' ॥

ज्वर इति शेष । આથી જ કહ્યું છે કે 'ત્રણે દોષથી થયેલા જ્વરમાં પ્રથમથી જ લંઘનનો, વૈદ્યના શેકનો, નાકમાં ટીપાં નાખવાં વગેરેનો, ધૂમ્રપાનનો, ઔષધ સુંઘાડવાનો અને અંજનનો પણ ઉપયોગ કરાવવો.' આ ઉપરથી ઉપલી વાત સિદ્ધ થાય છે.૨૯

ચિકિત્સામાં શાસ્ત્ર ઉપરાંત તર્કની પણ જરૂર

न चैकान्तेन निर्दिष्टे शास्त्रे निविशते बुधः ।
स्वयमप्यत्र भिषजा तर्कणीयं चिकित्सिता ॥३०॥

अन्वय—बुधः निर्दिष्टे शास्त्रे एकान्तेन न निविशते, (किंतु) चिकित्सया भिषजा स्वयम् अपि अत्र तर्कणीयम् ॥

સમજુ વૈદ્યે બતાવેલા શાસ્ત્ર ઉપર જ કેવળ આગ્રહ રાખી બેસી રહેવું નહિ, પણ ચિકિત્સા કરતી વખતે પોતાની બુદ્ધિથી તર્ક પણ ચલાવવા જોઈએ. ૩૦

तत्र आह—કહ્યું છે કે—

उत्पद्यते च सावस्था देशकालबलं प्रति ।
यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्म कार्यं विवर्जितम् ॥३१॥

अन्वय—देशकालबलं प्रति सा च अवस्था उत्पद्यते, यस्यां कार्यं कर्म अकार्यं स्यात्, विवर्जितं कर्म कार्यं स्यात् ॥

કારણ કે દેશ અને કાળના બળને

અનુસરી (રોગની) એવી પણ સ્થિતિ થાય છે, કે જેમાં શાસ્ત્રની રીતે કરવાનું કર્મ હોય તે ન કરવું જોઈએ અને ન કરવાનું કર્મ હોય તે કરવું જોઈએ. ૩૧

ટીકા–વિવર્જિતં कर्म कर्तव्यं भवतीत्यर्थः ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ચિકિત્સાનાં ફળ

क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्मः क्वचिद्यशः ।
कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥

અન્વયઃ–क्वचित् अर्थः, क्वचित् मैत्री, क्वचित् धर्मः, क्वचित् यशः, क्वचित् च कर्माभ्यासः (इति) चिकित्सा निष्फला न अस्ति ॥

(ચિકિત્સા કરવાથી) કોઈ ઠેકાણે ધન મળે, કોઈ ઠેકાણે મિત્રતા થાય, કોઈ ઠેકાણે ધર્મ થાય, કોઈ ઠેકાણે યશ મળે અને કોઈ ઠેકાણે ક્રિયા કરવાનો અભ્યાસ વધે છે; માટે ચિકિત્સા કોઈ વખતે કે સ્થળે નિષ્ફળ થતી જ નથી. ૩૨

નીરોગી, પુણ્યવાન તથા દીર્ઘાયુ કોણ?

आयुर्वेदोदितां युक्तिं कुर्वाणा विहितां च ये ।
पुण्यायुर्वृद्धिसंयुक्ता नीरोगाश्च भवन्ति ते ॥३३॥

અન્વયઃ–ये आयुर्वेदोदितां च विहितां युक्तिं कुर्वाणाः (भवन्ति), ते नीरोगाः पुण्यायुर्वृद्धिसंयुक्ताः च भवन्ति ॥

જેઓ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કહેલી અને ધર્મ-શાસ્ત્રમાં કહેલી યુક્તિઓ અથવા વર્તવાની યોજનાઓને પાળી રહ્યા હોય છે, તેઓ રોગરહિત થાય છે અને તેઓનાં પુણ્ય તથા આયુષ પણ વધે છે. ૩૩

વૈદ્યોની આજીવિકા

नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापुण्यविक्रयम् ।
ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थं तु वृत्तये ॥ ३४ ॥

અન્વયઃ–लोभेन चिकित्सापुण्यविक्रयं नैव कुर्वीत, वृत्तये तु ईश्वराणां वसुमताम् अर्थं लिप्सेत ॥

વૈદ્યે લોભને લીધે ગરીબ લોકોની પાસેથી ધન લઈ ચિકિત્સાનું પુણ્ય વેચવું કે ગુમાવવું નહીં; પણ જે લોકો સમર્થ અને ધનવાળા હોય, તેઓની પાસેથી (આજીવિકા માટે) ધન લેવાની ઇચ્છા કરવી. ૩૪

રોગ મટાડવા બદલ વૈદ્યને કંઈ ન આપે તો?

चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।
स यत्करोति सुकृतं सर्वं तद्भिषगश्नुते ॥ ३५ ॥

અન્વયઃ–यः दुर्मतिः चिकित्सितं शरीरं न निष्क्रीणाति, सः यत् सुकृतं करोति, तत् सर्वं भिषक् अश्नुते ॥

જે દુર્બુદ્ધિ માણસ, પોતાના શરીરની ચિકિત્સા કરાવી વૈદ્યને બદલો આપતો નથી, તે જે કાંઈ પુણ્ય કરે છે, તે સઘળું વૈદ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫

વૈદ્યોની આજીવિકા બધે હોય છે

न देशो मनुजैर्हीनो न मनुष्या निरामयाः ।
ततः सर्वत्र वैद्यानां सुसिद्धा एव वृत्तयः ॥ ३६ ॥

અન્વયઃ–मनुजैः हीनः देशः न, निरामयाः मनुष्याः न, ततः सर्वत्र वैद्यानां वृत्तयः सुसिद्धाः एव (भवन्ति)॥

મનુષ્યો વિનાનો (કોઈ પણ) દેશ હોતો નથી અને રોગ વગરનાં મનુષ્યો હોતાં નથી; તેથી સર્વ સ્થળે વૈદ્યોની આજીવિકાઓ તૈયાર જ હોય છે. ૩૬

ચિકિત્સાનાં અંગો

रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यं सुसेवकः ।
सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगुः ॥३७॥

અન્વયઃ–रोगी दूतः भिषक् दीर्घम् आयुः द्रव्यं सुसेवकः सत् औषधम्–इति बुधाः चिकित्सायाम् अङ्गानि जगुः ॥

રોગી, દૂત, વૈદ્ય, લાંબું આયુષ, દ્રવ્ય, સારો ચાકર અને સારું ઔષધ, એ(સાત)ને વિદ્વાનોએ ચિકિત્સાનાં અંગો કહ્યાં છે. ૩૭

ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય રોગીનાં લક્ષણો

रोगो यस्यास्ति रोगी स, स चिकित्स्यस्तु यादृशः । यादृशश्चाचिकित्स्योऽपि, वक्ष्यमाणो निशम्यताम् ॥ ३८ ॥

અન્વયઃ–यस्य रोगः अस्ति सः रोगी, यादृशः सः चिकित्स्यः, च यादृशः अचिकित्स्यः अपि (तादृशः) वक्ष्यमाणः (भवद्भिः) निशम्यताम् ॥

જેને રોગ હોય તેવો માણસ રોગી કહેવાય; તો (હવે) જેવા રોગીની ચિકિત્સા કરવી અને જેવાની ન કરવી, તે પણ હું કહું છું, તમે સાંભળો. ૩૮

तत्र चिकित्स्यः–તેમાં કોની ચિકિત્સા કરવી, તે કહે છે :

निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन संयुतः ।
चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ॥

अन्वय—निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन संयुतः (च) युक्तः वैद्यभक्तः जितेन्द्रियः रोगी भिषजा चिकित्स्यः ॥

પોતાની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ અને શરીરના વર્ણથી જે યુક્ત હોય, જેનું મન પડતી કે ચડતી વગેરેની ક્રિયાઓમાં ધીરજ ન છોડતું હોય, જેની ચક્ષુ વગેરે ઇંદ્રિયો યોગ્ય સ્થિતિમાં હોય, જે જિતેંદ્રિય હોય અને વૈદ્ય ઉપર ભક્તિવાળો હોય, એવા રોગીની વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી. ૩૯

टीका—सत्त्वं—व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वविक्लवकरं तेन युक्तः । संयुतः—संयुक्तश्चक्षुरादीन्द्रियैः । चिकित्स्यः—रोगान्मोचयितव्यः ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ સમાયો છે.) ૩૯

અપરં—વળી બીજું—

आयुष्मान्सत्त्ववान्साध्यो द्रव्यवान्मित्रवानपि ।
चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यकृदास्तिकः ॥ ४० ॥

अन्वय—आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यः द्रव्यवान् मित्रवान् वैद्यवाक्यकृत् आस्तिकः अपि रोगी भिषजा चिकित्स्यः ॥

જે આયુષ્યવાળો, ધીરજવાળો, સાધ્ય કરી શકાય એવો, ધનવાળો, મિત્રવાળો, વૈદ્યનું કહ્યું માનનાર અને વૈદ્યશાસ્ત્ર ઉપર આસ્થાવાળો હોય, તે રોગીની વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી. ૪૦

टीका—आयुर्वेदोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः—આયુર્વેદ છે એવી જેની બુદ્ધિ હોય તે આસ્તિક કહેવાય છે. ૪૦

કેવા રોગીની ચિકિત્સા ન કરવી?

चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।
शोकाकुलो मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ॥ ४१ ॥
वैरी वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनश्च शङ्कितः ।
भिषजामविधेयाश्च नोपक्रम्या भिषग्विदा ।
एतानुपाचरन्वैद्यो बहून्दोषानवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥

अन्वय—चण्डः साहसिकः भीरुः कृतघ्नः व्यग्र एव च शोकाकुलः मुमूर्षुः च यः करणैः विहीनः वैरी च वैद्यविदग्धः श्रद्धाहीनः च शङ्कितः, (ये च) भिषजाम् अविधेयाः (ते) भिषग्विदा न उपक्रम्याः, एतान् उपाचरन् वैद्यः बहून् दोषान् अवाप्नुयात् ॥

જે રોગી બહુ જ ક્રોધી, વિચાર્યા વગર ઉતાવળિયો કામ કરનાર, બીકણ, વૈદ્યે કરેલા ઉપકારનો નાશ કરનાર, વ્યાકુળ, શોકથી વ્યાપ્ત, મરવા પડેલો, ઇંદ્રિયોની શક્તિ વગરનો, વૈરભાવવાળો, વૈદ્યને ઠગનાર, શ્રદ્ધા રહિત, વૈદ્ય ઉપર વિશ્વાસ વગરનો હોય, વૈદ્યોનું વચન માનતો ન હોય અને જે રોગી વૈદ્ય જેવો હોય તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. (અહીં વૈરીની ચિકિત્સા ન કરવાનું કારણ આ છે કે કદાચ રોગ વધી જાય તો વૈદ્ય ઉપર અપવાદ આવે;) આવા રોગીની ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય ઘણા દોષોને પ્રાપ્ત થાય છે ૪૧,૪૨

टीका—चण्डोऽत्यन्तक्रोधयुक्तः । साहसिकोऽविचार्यकारी, भीरुर्भययुक्तः । कृतघ्नो—वैद्यकृतोपकारघ्नः । व्यग्रो—व्याकुलः । विहीनः करणैश्च—विगतेन्द्रियशक्तिः । वैरी न चिकित्स्यः, [illegible] । वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्तः । (ભાષાંતરમાં અર્થ સમાઈ જાય છે.) तथा च सुश्रुतः—

'स न सिद्ध्यति वैद्यस्य गृहे यस्य न पूज्यते ॥'

સુશ્રુત કહે છે કે 'જેના ઘરમાં વૈદ્યનો આદરસત્કાર થતો ન હોય, તે વૈદ્યને ઠગનાર [illegible] જેવો ધુતારો માણસ કદી સિદ્ધ અથવા રોગ રહિત થતો નથી.'

शङ्कितो—वैद्यविश्वासरहितः । भिषजामविधेया—वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्विदा—वैद्यश्रेष्ठेन । एते नोपक्रम्याः—न चिकित्स्याः ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આવી જાય છે.) ૪૧,૪૨

દૂતનાં લક્ષણ

यश्चिकित्सकमाहूतुं याति दूतः स कथ्यते ।
स च यादृक्समुचितस्तादृगत्र निगद्यते ॥ ४३ ॥
दूताः शुभावहोऽव्यङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः ।
शुचिनोऽव्यग्रपाणयः शुभपुष्पफलैर्युताः ॥ ४४ ॥
स्वजातयः सुवेषाश्च सजीवदिशि संगताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥ ४५ ॥

अन्वय—यः चिकित्सकम् आहूतुं याति स दूतः कथ्यते, स च यादृक् समुचितः तादृक् अत्र निगद्यते । (ये) दूताः शुभावहाः अव्यङ्गाः पटवः निर्मलाम्बराः शुचिनः अव्यग्रपाणयः शुभपुष्पफलैः युताः स्वजातयः सुवेषाः च सजीवदिशि संगताः (सन्तः) समये भिषजं प्राप्ताः (स्युः ते) रोगिणः सुखहेतवे (भवन्ति) ॥

જે માણસ વૈદ્યને બોલાવવા જાય તે દૂત કહેવાય છે; એ દૂત જેવો યોગ્ય જણાય

છે, તે અહીં કહેવાય છે: (જે) દૂતો ઉત્તમ કુલના, અંગે ખોડખાંપણ વગરના, સમર્થ, નિર્મળ વસ્ત્રોવાળા, સુખિયા; ઘોડા પર, ઘોડાગાડી પર કે બેલગાડી પર બેઠેલા, ધોળાં ફૂલ અને ફળોને સાથે રાખનારા, રોગીની સમાન જાતના, સારી રીતભાતવાળા અને જે નાસિકામાં પ્રાણવાયુ ચાલતો હોય, તે દિશામાં સમયસર વૈદ્યને મળેલા હોય, તેઓ રોગીને સુખના કારણ થાય છે. ૪૩-૪૫

ટીકા-सजातयो-रोगिसमानजातयः ।

'यस्यां प्राणमरुद्याति सा नाडी जीवसंज्ञिता ।' (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.) ૪૩-૪૫

શકુન ક્યાં સારાં?

वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तं तु सुखावहम् ॥४६॥

અન્વય:-रोगिणः कृते वैद्याह्वानाय गच्छतः दूतस्य सौम्यशकुनं शुभं न (भवति), प्रदीप्तं तु सुखावहं (स्यात्) ॥

રોગી માટે વૈદ્યને બોલાવવા જતા દૂતને જે સારાં શકુન થાય, તે (રોગી માટે) શુભ નથી, પણ બળતો અગ્નિ મળે તો તે સુખકારક છે; (અથવા બીજો પાઠ જોતાં આવો પણ અર્થ થાય છે, કે 'ખરાબ શકુન મળે તો રોગીનું સારું થાય છે.') ૪૬

આટલાને ખાલી હાથે ન જોવા

रिक्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजं गुरुम् ।
दैवज्ञं देवतां मित्रं फलेन फलमादिशेत् ॥४७॥

અન્વય:-रिक्तहस्तः राजानं भिषजं गुरुं दैवज्ञं देवतां मित्रं तु न पश्येत्, फलेन फलम् आदिशेत् ॥

(દૂતે કે રોગીએ હાથમાં ધન આદિ રાખ્યા વગર) ખાલી હાથે રાજાનું, વૈદ્યનું, ગુરુનું, જોષીનું, દેવનું કે મિત્રનું દર્શન કરવું નહિ; પરંતુ ફળ વડે ફળ જોવું-અર્થાત્ હાથમાં અર્પણ કરવા માટે ફળ, ધન આદિ કંઈક રાખીને જ રાજા વગેરેનાં દર્શન કરવાં.૪૭

ઉત્તમ વૈદ્યનાં લક્ષણ

चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते ।
स च यादृक्समीचीनस्तादृशोऽपि निगद्यते ॥४८॥

અન્વય:-यः तु चिकित्सां कुरुते सः चिकित्सकः उच्यते, स च यादृक् समीचीनः तादृशः अपि निगद्यते ॥

જે માણસ ચિકિત્સા કરે, તે વૈદ્ય કહેવાય છે; એ વૈદ્ય કેવો ઉત્તમ ગણાય છે, તે પણ હું કહું છું. ૪૮

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥४९॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान्व्यवसायी प्रियंवदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते ॥५०॥

અન્વય:-यः तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थः दृष्टकर्मा स्वयं कृती लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः प्रत्युत्पन्नमतिः, धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः च सत्यधर्मपरः (भवेत्) ईदृक् वैद्यः प्रशस्यते ॥

જેણે શાસ્ત્રના અર્થને બરાબર જાણ્યા હોય, બીજાઓએ કરેલી ચિકિત્સાઓ નજરે જોઈ હોય, પોતે પણ ચિકિત્સા કરવામાં હોશિયાર હોય, સિદ્ધિયુક્ત-હલકા હાથવાળો હોય, પવિત્ર તથા ઉત્સાહવાળો હોય, જેની પાસે ઔષધ અને સરસામાન તૈયાર હોય, જેની બુદ્ધિમાં વખતસર યોગ્ય ઉપચાર સૂઝતા હોય, જે બુદ્ધિમાન, ઉદ્યોગી, મીઠું બોલનાર અને સત્ય તથા ધર્મમાં તત્પર રહેતો હોય, એવો વૈદ્ય ઉત્તમ ગણાય છે. ૪૯,૫૦

ટીકા-दृष्टकर्मा-दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः । स्वयंकृती-स्वयं चिकित्साकुशलः । लघुहस्तः-सिद्धिमद्धस्तः ॥ (આનો અર્થ ભાષાંતરમાં છે.)

આ પાંચ વૈદ્યો વખણાતા નથી

कुचैलः कर्कशः स्तब्धो ग्रामीणः स्वयमागतः ।
पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा यदि ॥५१॥

અન્વય:-कुचैलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामीणः स्वयम् आगतः (एते) पञ्च वैद्याः यदि धन्वन्तरिसमाः (स्युः तथापि) न पूज्यन्ते ॥

જે વૈદ્ય ખરાબ વસ્ત્રવાળો, અપ્રિય બોલનાર, અભિમાની, ગામડિયો એટલે વ્યવહારકુશળ ન હોય તથા વગર બોલાવ્યે-પોતાની મેળે જ આવેલો હોય, આ પાંચ વૈદ્યો ભલે ધન્વંતરિ જેવા હોય તોપણ વખણાતા નથી.૫૧

ટીકા-कर्कशः-अप्रियवादी । स्तब्धः-साभिमानः । ग्रामीणो-व्यवहाराचतुरः ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યા છે.)

વૈદ્યનું કર્મ

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥५२॥

अन्वय—व्याधेः तत्त्वपरिज्ञानं च वेदनायाः निग्रहः — एतद् वैद्यस्य वैद्यत्वम् (अस्ति), वैद्यः आयुषः प्रभुः न ॥

રોગને ખરેખરો ઓળખવો અને રોગીની વેદના મટાડવી, એ જ વૈદ્યનું કામ છે; વૈદ્ય કંઈ આયુષ આપવા સમર્થ નથી. ૫૨

टीका—अन्वयार्थ—व्याधेः सम्यक् परिचयो वेदनाशान्तिश्च वैद्यस्य कर्म । न तु वैद्य आयुषः प्रभु रित्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याचक्षते—व्याधेस्तत्त्व परिचयो वेदनायाः शान्तिश्च च—एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं च, किन्तु वैद्य आयुषः प्रभुरायुर्दानसमर्थो न । तथा च सुश्रुते धन्वन्तरि —

'एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ।
तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः' ॥

अस्यार्थः—अथर्वाणोऽथर्ववेदज्ञा मुनयः मृत्यु-मेकोत्तरं शतं प्रचक्षते । तत्रैको मृत्युः कालसंयुक्तः, स च आयुषोऽन्ते सर्वप्राणिनां संहर्ता सर्वैरुपायैरनिवार्यश्च भवत्येव । स ब्रह्मादीनामपि आयुषोऽन्ते संहरति । यत आह त्रिपुरवधे कार्तिकेयं प्रति महादेव —'ममायुरप्यसौ काल पुत्र ! संहरति' इति । तेन कालेन संयुक्त संहारक [illegible] योऽन्तकसंज्ञकः । शेषाः शतं मृत्यवः आगन्तव —आगन्तुकहेतुजन्याः [illegible], आगन्तवो हेतवो यथा विषमकुपथ्यादीनि अत्यन्त-भोजनं च दुर्देशजलपानम्, तथाऽऽरण्यैर्महिषव्याघ्रमत्तमातङ्गादिभिर्युद्धम्, सर्पेण सह क्रीडनम्, बाहुभ्याम् महानदीतरणम्, रात्रौ दुर्गे मार्गे गमनमित्यादि । आगन्तुहेतुभ्यः मृत्यवो जायन्ते आविर्भावात्मा आगन्तवस्तु सत्स्वपि मारयन्ति । यथा मणिप्रदीपतैलवर्तिषु विद्यमानेषु वात्या दीपं नाशयति, तथा च—

'यथा सत्यपि तैलादौ दीपं निर्वापयेन्मरुत् ।
एवमायुष्मतोऽपि स्युः मृत्यवश्चागन्तवः ॥'

किन्तु आगन्तुनिमित्तानि निवारयित्वा निवारयितुं शक्यन्ते । यत आह सुश्रुते धन्वन्तरि —

'दोषागन्तुनिमित्तेभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्तौ वैद्यपुरोहितौ ॥'

वैद्यमन्त्रिणौ नृपतिं नित्यं रक्षतामेताम् । कुतः दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः, दोषा—विविधाहारविहारदूषिता वात-पित्तकफा रोगोत्पादकाः । आगन्तवो—विविधा विहारा अति-भोजनादिप्रभृतयः । ते निमित्तानि येषां तेभ्यः मृत्युभ्यः । अत्र वैद्यपुरोहितौ क्रमेण तौ मृत्यू निवारयितुं शक्तौ । तत्राद्य—रसरूपो रसमन्त्रविशारदौ, प्रथमं वैद्यो विविधाहारविहारदूषितेभ्यो दोषेभ्यः जातान् रोगान् समान् शमनेन रक्षति, ततो रसमन्त्रविशारदो मन्त्री च आगन्तुहेतुभ्यो विविधविहारेभ्यो नृपतिं निवारयति । एवं आगन्तुमृत्यवो निवारयितुं शक्या न त्वन्तकालिकाः ॥

બીજાઓ તો આ શ્લોકનો અર્થ આમ પણ કરે છે કે 'રોગને સાચા રૂપમાં ઓળખવો અને રોગીની વેદના મટાડવી, એટલું જ વૈદ્યનું કામ નથી પણ સો પ્રકારનાં આગન્તુક (નવા આવેલાં) મૃત્યુઓને દૂર કરવાં, એ પણ વૈદ્યનું કામ છે અને તે કરવા વૈદ્ય સમર્થ પણ છે ' સુશ્રુતમાં કહ્યું છે કે, અથર્વવેદના તત્ત્વને જાણનારા મુનિઓ, 'એકસો ને એક મૃત્યુઓ છે' એમ કહે છે તેઓમાં એક મૃત્યુ એવું છે, કે જે આયુષના અંતે સર્વ પ્રાણીઓનો અવશ્ય નાશ કરે છે અને સઘળા ઉપાયોથી પણ જેને રોકવું શક્ય જ નથી, એ કાળે નાશ કરવા માટે જ તત્પર થયેલા તે મૃત્યુનું નિવારણ થઈ શકતું નથી સર્વ પ્રાણીઓનો અવશ્ય સંહાર કરનાર એ કાળરૂપ મૃત્યુ તો આયુષની અંતે બ્રહ્માદિકનો પણ સંહાર કરે જ છે, આ ઉપરથી જ ત્રિપુરવધમાં મહાદેવે કાર્તિકેય સ્વામીને કહ્યું છે, કે 'હે પુત્ર' કાળ તો મારા આયુષને પણ ગળી જાય છે,' માટે એવા કાળની સામે રક્ષણનું પણ કંઈ ન ચાલે, તેમાં શું કહેવું ! આવા કાળે મોકલેલા મૃત્યુનું વૈદ્યથી નિવારણ ન થાય પણ જે મૃત્યુઓ આગન્તુક એટલે નવા ઉત્પન્ન થયેલાં કારણોથી આવનારાં છે, તેઓનું તો તે તે કારણોને દૂર કરવાથી નિવારણ થઈ શકે છે ઝેર ખાવું અજીર્ણ છતાં અત્યંત ભોજન કરવું, ખરાબ પ્રદેશનું પાણી પીવું, અત્યંત બળવાળા વેરી, વાઘ, વનના પાડા કે મદોન્મત્ત હાથીઓની સાથે લડવું, સર્પની સાથે રમવું, બહુ જ ઊંચા ઝાડ પર ચડવું, હાથ વડે મોટી નદીમાં તરવું અને રાત્રે વિષમ માર્ગમાં એકલાએ જવું-ઇત્યાદિ કારણો આગન્તુક કહેવાય છે અને એવાં કારણોથી ઉત્પન્ન થતાં મૃત્યુઓ, તે દુષ્ટ કારણોથી થતી સ્થિતિઓના અનુભવ પછીને લીધે જેમ કોડિયું, તેલ વાટ અને અગ્નિ હયાત હોય છતાં પવનો વાયુ દીવાનો નાશ કરે છે, તેમ આયુષ હોય છતાં પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે કહ્યું છે 'કે જેમ તેલ વગેરે હોય છે, છતાં પવન દીવાને ઠારી નાખે છે, તેમ આયુષ હોવા છતાં આગન્તુક મૃત્યુઓ પ્રાણીઓને મારી નાખે છે,' માટે આગન્તુક કારણોને દૂર કરવાથી આગન્તુક મૃત્યુઓનું નિવારણ

...ાય છે, એ વિષે સુશ્રુતમાં લખેલું ધન્વંતરિનું આ ...ચન પ્રમાણરૂપ છે: 'ધન્વંતરિ કહે છે કે, નિષિદ્ધ ...આહાર અને નિષિદ્ધ વિહારથી દૂષિત થયેલા વાત, પિત્ત ...અને કફ–એ દોષો રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા છે; તેઓથી ...તાં સો મૃત્યુઓથી વૈદ્યે યત્નપૂર્વક રાજાની સર્વ ...ળે રક્ષા કરવી અને અત્યંત બળવાન શત્રુની સાથે ...ડાઈ વગેરે નિષિદ્ધ વિહારો, કે જેઓ આગંતુક છે, તેઓથી ઉત્પન્ન થતાં સો મૃત્યુઓથી પુરોહિતે પણ રાજાની રક્ષા કરવી. વૈદ્ય પ્રથમ દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા અને ઋતુચર્યામાં કહેલા આહારવિહાર કરાવીને વાત, પિત્ત, કફ તથા ધાતુઓના મળોને સરખા જ રાખે છે અને પછી રસાયનને જાણનાર હોવાને લીધે નિષિદ્ધ આહારવિહારના કારણે દૂષિત થયેલા દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા અને મૃત્યુના કારણરૂપ વિકારને મૃત્યુંજય વગેરે રસોથી મટાડે છે; તેમ જ સારા વિચાર આપનારો પુરોહિત, સારી બુદ્ધિ આપીને મૃત્યુના કારણરૂપ નિષિદ્ધ વિહારોથી રાજાને અટકાવે છે, એટલે તે પણ આગંતુક મૃત્યુઓને મટાડે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે 'અવશ્ય થનારા એક જ મૃત્યુનું નિવારણ થઈ શકતું નથી, પણ આગંતુક સો મૃત્યુઓનું નિવારણ તો થઈ શકે છે.' પર

આયુષનો વિચાર

મિષગાદૌ પરીક્ષેત રુગ્ણસ્યાયુઃ પ્રયત્નતઃ ।
યત આયુષિ વિસ્તીર્ણે ચિકિત્સા સફલા ભવેત્ ॥

અન્વયઃ–મિષક્ આદૌ રુગ્ણસ્ય આયુઃ પ્રયત્નતઃ પરીક્ષેત, यतः आयुषि विस्तीर्णे (सति) चिकित्सा सफला भवेत् ॥

વૈદ્યે પ્રથમ રોગીના આયુષની પ્રયત્નપૂર્વક પરીક્ષા કરવી જોઈએ; કારણ કે આયુષ લાંબું હોય તો જ ચિકિત્સા સફળ થાય છે. ૫૩

લાંબાં આયુષનાં લક્ષણો

સૌમ્યા દૃષ્ટિર્ભવેદ્ યસ્ય શ્રોત્રે વક્ત્રં તથૈવ ચ ।
સ્વાદું ગન્ધં વિજાનાતિ સ સાધ્યો નાત્ર સંશયઃ ॥

અન્વયઃ–यस्य दृष्टिः सौम्या भवेत्, यस्य श्रोत्रे च वक्त्रं तथा एव, (सौम्यं स्यात्, यश्च) स्वादुं गन्धं विजानाति, सः साध्यः (भवति), अत्र संशयः न (अस्ति) ॥

જે રોગીનાં નેત્ર, કાન અને મોઢું સારાં હોય અને જે મીઠા રસને તથા સારા ગંધને જાણી શકતો હોય, તે રોગીનો રોગ સાધ્ય જ હોય, એમાં સંશય નથી. ૫૪

પાણિપાદૌ ચ યસ્યોષ્ણૌ દાહઃ સ્વલ્પતરો ભવેત્ ।
જિહ્વા તુ કોમલા યસ્ય સ રોગી ન વિનશ્યતિ ॥

અન્વયઃ–यस्य च पाणिपादौ उष्णौ (भवेतां), दाहः स्वल्पतरः भवेत्, यस्य जिह्वा तु कोमला (स्यात्), सः रोगी न विनश्यति ॥

જેના હાથ અને પગ ઊના હોય, બળતરા બહુ જ થોડી હોય અને જીભ કૂણી હોય, તે રોગી મરતો નથી. ૫૫

સ્વેદહીનો જ્વરો યસ્ય શ્વાસો નાસિકયા ચરેત્ ।
કણ્ઠશ્ચ કફહીનઃ સ્યાત્સ રોગી જીવતિ ધ્રુવમ્ ॥૫૬॥

અન્વયઃ–यस्य ज्वरः स्वेदहीनः (स्यात्), श्वासः नासिकया चरेत्, च कण्ठः कफहीनः स्यात्, सः रोगी ध्रुवं जीवति ॥

જેનો તાવ પસીના વગરનો હોય અને કંઠ કફ વગરનો હોય તે રોગી અવશ્ય જીવે છે. ૫૬

યસ્ય નિદ્રા સુખેન સ્યાચ્છરીરં દ્યુતિમદ્ભવેત્ ।
ઇન્દ્રિયાણિ પ્રસન્નાનિ સ રોગી નૈવ નશ્યતિ ॥૫૭॥

અન્વયઃ–यस्य निद्रा सुखेन स्यात्, शरीरं द्युतिमद् भवेत्, इन्द्रियाणि (च) प्रसन्नानि (स्युः), सः रोगी नैव नश्यति ॥

જેને નિદ્રા સારી આવતી હોય, શરીર કાંતિવાળું હોય અને ઇંદ્રિયો પ્રસન્ન હોય, તે રોગી મરતો જ નથી. ૫૭

અતિશય ટૂંકા આયુષનાં લક્ષણો

શરીરશીલયોર્યસ્ય પ્રકૃતેર્વિકૃતિર્ભવેત્ ।
તદરિષ્ટં સમાસેન વ્યાસતશ્ચ નિબોધ મે ॥૫૮॥

અન્વયઃ–यस्य शरीरशीलयोः प्रकृतेः विकृतिः भवेत्, तत् समासेन अरिष्टं (प्रोक्तम्), व्यासतः च (त्वं) मे निबोध ॥

જેના શરીરની પ્રકૃતિ બગડી હોય, જેનો સ્વભાવ બદલી ગયો હોય તથા પ્રકૃતિમાં પણ ફેરફાર થયો હોય, એ ટૂંકમાં મરણનું લક્ષણ કહ્યું; હવે વિસ્તારથી મરણનાં લક્ષણો કહું છું, તે તમે મારી પાસેથી સાંભળો. ૫૮

શૃણોતિ વિવિધાઞ્શબ્દાન્વિપરીતાઞ્શૃણોતિ ચ ।
યો ન શૃણોતિ ચાકસ્માત્તં વદન્તિ ગતાયુષમ્ ॥૫૯॥

અન્વયઃ–यः विविधान् शब्दान् शृणोति, च विपरीतान् (शब्दान्) शृणोति च अकस्मात् न शृणोति, तं (पण्डिताः) गतायुषं वदन्ति ॥

જે રોગી અનેક પ્રકારના શબ્દો સાંભળે,

વિપરીત શબ્દો સાંભળે અને અકસ્માત્ સાંભળે નહિ, તેને વિદ્વાનો ગયેલા આયુષ વાળો કહે છે. ૫૯

वस्तून्यपि स्पृशति शीतमुष्णं च शीतवत् ।
उष्णगात्रोऽतिमात्रं यो मूर्छा शीतेन कम्पते ॥६०॥

अन्वयः—य शीतं वस्तु उष्णम् इव, उष्णं च शीतवत् स्पृशति, अतिमात्रम् उष्णगात्र (सन् अपि) शीतेन मूर्छा कम्पते (तम् अपि गतायुषं वदन्ति) ॥

જે રોગી ઠંડી વસ્તુને ઊની જેવી અને ઊની વસ્તુને ઠંડી ગ્રહણ કરે, જેના ગાત્રો બહુ જ ઊનાં હોય છતાં ટાઢને લીધે જે બહુ જ કંપતો હોય, તેને વિદ્વાનો ગયેલા આયુષવાળો કહે છે. ૬૦

प्रहारं नैव जानाति यो गच्छेदन्यथापि वा ।
पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ॥६१॥
वर्णान्यतो वा राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ।
स्नातानुलिप्तं यं चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः ॥६२॥
विपरीतेन गृह्णाति रसान्यश्चोपयोजितान् ।
यो वा रसांश्च संवेत्ति तं गतासुं प्रचक्षते ॥६३॥

अन्वय—य प्रहारं न एव जानाति, वा अन्यथा अपि गच्छेत्, यश्च पांशुना अवकीर्णानि इव गात्राणि मन्यते, यस्य गात्रे वर्णान्यत्वं वा राज्य वा भवन्ति, यं च स्नातानुलिप्तम् अपि नीलमक्षिकाः भजन्ते, यः च उपयोजितान् रसान् विपरीतेन गृह्णाति, वा रसान् न संवेत्ति, तं गतासुं प्रचक्षते ॥

જેને શરીરમાં પ્રહાર લાગ્યાની ખબર પડતી ન હોય, જે કોઈ જુદી જ રીતે વર્તતો હોય, જે પોતાનાં ગાત્રોને ધૂળથી ખરડાયેલા માનતો હોય, જેના શરીરનો રંગ બદલાઈ ગયો હોય, જેના ગાત્રોમાં શાઈ જેવી કરકરીઓ થઈ આવી હોય, નાહ્યા છતાં તથા ચંદન આદિનું લેપન કર્યા છતાં જેના ઉપર કાળી માખીઓ બેસતી હોય, જે ખાધેલા રસોને વિપરીત સ્વાદવાળા જાણતો હોય અને જેને રસોની બરાબર ખબર પડતી જ ન હોય, તેને વિદ્વાનો ગયેલા આયુષવાળો કહે છે. ૬૧–૬૩

सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धं च सुगन्धवत् ।
गृह्णाति योऽन्यथा गन्धं शान्ते दीपे निरामयः ॥

रात्रौ सूर्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् ।
दिवा ज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ॥६५॥
विद्युत्वतोऽसितान्मेघानागगने निर्मले मतान् ।
विमानयानप्रासादैर्यश्च संकुलमम्बरम् ॥६६॥
यश्चानिलं मूर्तिमन्तमन्तरिक्षेऽवलोकते ।
धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनीम् ॥६७॥
प्रदीप्तमिव यो लोकं यो वाप्लुतमिवाम्भसा ।
भूमिमष्टापदाकारां लेखाभिर्यश्च पश्यति ॥६८॥
यो न पश्यति नक्षत्राणि यश्च देवीमरुन्धतीम् ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां च तं वदन्ति गतायुषम् ॥६९॥

अन्वय—यः सुगन्धं दुर्गन्धं वेत्ति, दुर्गन्धं च सुगन्धवत् (वेत्ति), दीपे शान्ते निरामय, अन्यथा गन्धं गृह्णाति ॥ रात्रौ ज्वलन्तं सूर्यं वा पश्यति, दिवा च सूर्यं चन्द्रवर्चसं पश्यति, अपि च यः दिवा ज्योतींषि ज्वलितानि इव पश्यति च निर्मले गगने विद्युत्वत असितान् मतान् मेघान् (पश्यति), अम्बरं विमानयानप्रासादैः संकुलं (पश्यति) ॥ यः च अन्तरिक्षे अनिलम् मूर्तिमन्तम् अवलोकते, मेदिनीं धूमनीहारवासोभि आवृताम् इव (अवलोकते) ॥ यः लोकं प्रदीप्तम् इव पश्यति, यः वा लोकम् अम्भसा आप्लुतम् इव पश्यति, यः च भूमिम् लेखाभिः अष्टापदाकारां पश्यति (तं गतासुं प्रचक्षते) ॥ यः नक्षत्राणि न च पश्यति, यः च देवीम् अरुन्धतीं ध्रुवम् आकाशगङ्गां च न पश्यति, तं गतायुषं वदन्ति ॥

જે માણસ સુગંધને દુર્ગંધ જેવી અને દુર્ગંધને સુગંધ જેવી જાણે, એમ ગંધને વિપરીત માને; તેમ જ દીવો ઠરી જાય ત્યારે જેનો રોગ ઓછો થઈ જાય; વળી જે માણસ રાત્રે પ્રજ્વલિત સૂર્યને દેખે અને દિવસે સૂર્યને ચંદ્ર જેવા પ્રકાશવાળો દેખે; વળી જે દિવસે નક્ષત્ર–તારાઓ જાણે પ્રકાશતા હોય તેવું દેખે, તેમ જ જે માણસ વાદળા વગરના આકાશમાં વીજળીવાળા કાળા મેઘ દેખે; આકાશને વિમાન, વાહન તથા મહેલો વડે સુશોભિત દેખે; જે માણસ અંતરિક્ષમાં વાયુને દેહધારી દેખે; પૃથ્વીને ધુમાડા, ઝાકળ તથા વસ્ત્રોથી જાણે વીંટાયેલી હોય તેવી દેખે; વળી જે જગતને બળજેલા જેવું અથવા પાણીથી ડૂબેલા જેવું દેખે; વળી જે પૃથ્વીને રેખાઓ વડે સોગઠા રમવાની બાજી જેવી દેખે; અને જે નક્ષત્રોને, અરુંધતીના તારાને,

ધ્રુવને તથા આકાશગંગાને ન દેખે, તેને વિદ્વાનો ગયેલા આયુષવાળો કહે છે. ૬૪-૬૯

आदर्शेऽम्बुनि घर्मे वा छायां यश्च न पश्यति ।
पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विकृतां वान्यसत्त्वजाम् ॥७०

अन्वयः—यः आदर्शे अम्बुनि घर्मे वा छायां न पश्यति, वा एकाङ्गहीनां विकृतां वा अन्यसत्त्वजां पश्यति, (तं गतायुषं वदन्ति) ॥

જે માણસ અરીસામાં, પાણીમાં અથવા તડકામાં પોતાની છાયાને ન દેખે, અથવા તે છાયાને એક અંગથી રહિત અથવા વિકારવાળી કે બીજા પ્રાણીની છાયા હોય તેવી દેખે, તેને વિદ્વાનો ગયેલા આયુષવાળો કહે છે. ૭૦

श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम् ।
आतुरो लभते मृत्युं स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥

अन्वयः—यः आतुरः (उपर्युक्तादर्शादौ) श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसां (छायां पश्यति), सः मृत्युं लभते, स्वस्थः (चेत्) व्याधिम् आप्नुयात् ॥

તેમ જ જે રોગી ઉપર કહેલા દર્પણ વગેરેમાં કૂતરાંની, કાગડાની, કંકપક્ષીની, ગીધની, પ્રેતની, યક્ષની કે રાક્ષસની છાયા દેખે, તે મરી જાય છે અને સાજો હોય તો રોગી થાય છે. ૭૧

ह्रीश्रियौ नश्यतो यस्य तेजओजःस्मृतिप्रभाः ।
अकस्माच्च भजन्ते यं स गतासुरसंशयम् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—यस्य ह्रीश्रियौ नश्यतः, यं च तेजओजःस्मृतिप्रभाः अकस्मात् भजन्ते, सः असंशयं गतासुः (ज्ञेयः) ॥

જેની લાજ અને શોભા નાશ પામી જાય અથવા જેને તેજ, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ અને હાજરજવાબીપણું અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થાય, તે માણસ અવશ્ય ગયેલા આયુષવાળો થયો છે, એમ સમજવું. ૭૨

ટીકા—प्रभाऽत्र प्रतिमा—આ શ્લોકમાં પ્રભાશબ્દનો અર્થ પ્રતિભા—એટલે તત્કાળ ઉત્પન્ન થતી નવાંનવાં સ્ફુરણવાળી બુદ્ધિ—હાજરજવાબીપણું એવો થાય છે. ૭૨

यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः ।
उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥७३

अन्वयः—यस्य अधरोष्ठः पतितः (स्यात्), तथा उत्तरः (ओष्ठः) ऊर्ध्वं क्षिप्तः (स्यात्), वा उभौ (ओष्ठौ) जाम्बवाभासौ (स्याताम्), तस्य जीवितं दुर्लभं (भवेत्) ॥

જેનો નીચલો હોઠ નીચો નમી ગયો હોય અને ઉપલો હોઠ ઊંચો ચઢી ગયો હોય અથવા જેના બન્ને હોઠ જાંબુ જેવા કાળા થઈ ગયા હોય, તે માણસનું જીવવું દુર્લભ હોય, એમ સમજવું. ૭૩

आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति वा ।
खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—यस्य दशनाः आरक्ताः वा श्यावाः स्युः, वा पतन्ति, वा खञ्जनप्रतिमाः अपि (स्युः). तम् गतायुषम् आदिशेत् ॥

જેના દાંત રાતા કે કાળા થઈ જાય, પડી જાય અથવા ખંજન પક્ષીના જેવા રંગવાળા પણ થઈ જાય, તેને ગયેલા આયુષવાળો કહેવો. ૭૪

कृष्णा तथानुलिप्ता च जिह्वा शून्या च यस्य वै ।
कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥७५

अन्वयः—यस्य च जिह्वा कृष्णा तथा अनुलिप्ता च शून्या वा कर्कशा भवेत्, सः अचिरात् असून् विजहाति ॥

જેની જીભ કાળી, ચીકણી, બહેર મારી ગયેલી અથવા કઠણ થઈ જાય, તે માણસ તત્કાળ પ્રાણ ત્યજે છે. ૭૫

कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ।
अवस्फूर्जति भग्ना वा स न जीवति मानवः ॥७६॥

अन्वयः—यस्य नासिका कुटिला वा स्फुटिता अपि वा शुष्का भग्ना वा (भवति) वा अवस्फूर्जति, सः मानवः न जीवति ।

જેનું નાક વાંકું, ફાટેલું, સુકાયેલું કે નમેલું થઈ જાય અથવા શ્વાસના વેગથી મોટો અવાજ કરે, તે માણસ જીવતો નથી. ૭૬

ટીકા—अवस्फूर्जति—श्वासवेगेनोच्चैः शब्दं करोतीत्यर्थः । (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

संक्षिप्ते विषमे स्तब्धे रूक्षे स्रस्ते च लोचने ।
स्यातां परिप्लुते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवम् ॥ ७७

अन्वयः—यस्य लोचने संक्षिप्ते विषमे स्तब्धे रूक्षे स्रस्ते च परिप्लुते स्यातां, सः नरः ध्रुवं गतायुः (ज्ञेयः) ॥

જેની આંખો ટૂંકી, વિષમ, અક્કડ, લૂખી કે વિખાયેલી થઈ જાય અથવા જેની આંખમાંથી આંસુ ઝર્યા કરે, તે માણસને અવશ્ય ગયેલા આયુષવાળો જાણવો. ૭૭

केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ।
लुञ्चन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽभिधावति मृत्यवे ॥७८॥

अन्वय—यस्य केशाः सीमन्तिनः, भ्रुवौ संक्षिप्ते विनते, च अक्षिपक्ष्माणि लुञ्चन्ति, स अभितः मृत्यवे धावति ॥

જેના વાળ જાણે સેંથાવાળા હોય તેવા નોખનોખા થઈ જાય, જેની ભમરો ટૂંકી અને નમેલી થઈ જાય અથવા જેની આંખોની પાંપણો ખરી પડતી હોય, તે માણસ તરત મરે છે. ૭૮

ટીકા—लुञ्चन्ति—पतन्ति—(આનો અર્થ અપાયો છે.) ૭૮

नाहरत्यन्नमास्यस्थं न धारयति यः शिरः।
एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान्विमुञ्चति ॥७९॥

अन्वय—यः आस्यस्थम् अन्नं न आहरति, शिरः न धारयति, एकाग्रदृष्टिः मूढात्मा (भवति सः) सद्यः प्राणान् विमुञ्चति ॥

જે માણસ મોઢામાં રહેલા અન્નને ખાઈ શકતો ન હોય, માથાને સ્થિર રાખી શકતો ન હોય, એકીટસે જોઈ રહેતો હોય, અથવા જેનું મન મૂઢ થઈ ગયું હોય, તે માણસ તરત પ્રાણ તજે છે. ૭૯

उत्थाप्यमानो बहुशः संमोहं योऽधिगच्छति।
बलवान्दुर्बलो वापि तं पक्वं भिषगादिशेत् ॥८०॥

अन्वय—यः बहुशः उत्थाप्यमानः संमोहम् अधिगच्छति, बलवान् वा अबलवान् (भवति), तं भिषक् पक्वम् आदिशेत् ॥

જે ઘણીવાર ઉઠાડતાં છતાં અત્યંત મોહ પામી જતો હોય, તેમ જ (થોડી થોડી વારે) ઘણો બળવાન કે દુર્બળ થતો હોય, તેને વૈદ્યે મોતને કિનારે પહોંચેલો કહેવો. ૮૦

निद्रा निरन्तरं यस्य यो जागर्ति च सर्वदा।
मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः स जानता ॥८१॥

अन्वय—यस्य निरन्तरं निद्रा, च यः सर्वदा जागर्ति, वक्तुकामः वा मुह्येत्, स जानता (भिषजा) प्रत्याख्येयः ॥

જેને નિરંતર ઊંઘ આવ્યા કરતી હોય અથવા જે જાગ્યા કરતો હોય, અથવા જે બોલવા ઇચ્છતો હોય છતાં બોલવામાં મૂંઝાઈ જતો હોય, તેને સમજુ વૈદ્યે ઔષધ કરવાની ના પાડવી જોઈએ. ૮૧

उत्तानोऽह्नि च यो निद्रामुत्क्षेपं च करोति यः।
प्रेतैर्वा भाषते सायं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥८२॥

अन्वय—यः उत्तानोऽह्नि निद्राम्, यः च उत्क्षेपम् करोति, सायं वा प्रेतैः भाषते, तं प्रेतस्थम् आदिशेत् ॥

જે માણસ ઉપરા હોઈને ચાળા કરતો હોય, હાથપગ પછાડ્યા કરતો હોય કે સાયંકાળે પ્રેતોની સાથે ભાષણ કરતો હોય, તે માણસ તરત મરશે, એમ કહેવું. ૮૨

ટીકા—उत्क्षेपम्—हस्तपादादिविक्षेपान्—(આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.) ૮૨

स्वेभ्यश्च रोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते।
पुरुषस्याविघातस्य स सद्यो जीवितं त्यजेत् ॥८३॥

अन्वय—अविघातस्य यस्य च पुरुषस्य स्वेभ्यः रोमकूपेभ्यः रक्तं प्रवर्तते, स सद्यः जीवितं त्यजेत् ॥

ઝેરથી પીડાયા વગર પણ જે માણસના રુવાંટાના ખાડાઓમાંથી લોહી નીકળે, તે માણસ તરત મરે છે. ૮૩

सम्यक्चिकित्स्यमानस्य विकारो योऽभिवर्धते।
प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्गतायुषः ॥८४॥

अन्वय—सम्यक् चिकित्स्यमानस्य (अपि) प्रक्षीणबलमांसस्य, यः विकारः अभिवर्धते, तद् गतायुषः लक्षणम् (ज्ञेयम्) ॥

જેની સારી રીતે ચિકિત્સા કરવામાં આવતી હોય, છતાં માંસ અને બળ ઘણાં ક્ષીણ થયેલાં હોવાથી જેનો વિકાર વધતો જાય, તે ગયેલા આયુષ્યનું લક્ષણ છે, એમ સમજવું. ૮૪

ઉપર જણાવેલાઓને ઔષધ નકામું નીવડે, તેમાં કારણ

भूताः प्रेताः पिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च।
मरणाभिमुखं जन्तुमुपसर्पन्ति नित्यशः ॥८५॥
तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया।
तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषः ॥८६॥

अन्वय—मरणाभिमुखं जन्तुं भूताः प्रेताः च पिशाचाः च विविधानि रक्षांसि नित्यशः उपसर्पन्ति ॥ तानि जिघांसया भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति, तस्मात् गतायुषः सर्वाः क्रियाः मोघाः एव भवन्ति ॥

જેનું મોત સામે આવેલું હોય, તે માણસની પાસે નિત્ય ભૂત, પ્રેત, પિશાચ અને અનેક પ્રકારના રાક્ષસો આવે છે અને તેઓ એ માણસને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ઔષધોની શક્તિને હણી નાખે છે, તેથી

જેનું આયુષ ગયું હોય, તે માણસને જે જે ચિકિત્સાઓ કરવામાં આવે, તે સઘળી નિષ્ફળ જ થાય છે. ૮૫,૮૬

ટીકા—गतायुषि सति चिकित्सायाः साफल्यमुक्तम् । आयुश्चदस्ति तदा तदेव जीवनहेतुः । किं चिकित्साविधानेन? तत्रोच्यते—आयुषि सति चिकित्सायाः फलं वेदनानिग्रहः । उक्तं च—

'आयुष्मान्पुरुषो जीवेत्सव्यथो भेषजं विना ।
भेषजेन पुनर्जीवेत्स एव हि निरामयः' ॥

किञ्च—आयुषि सत्यपि रोगी चिकित्सां विनोत्थातुं न शक्नोति । यत आह चरकः—

'सति चायुषि नोपायं विनोत्थातुं क्षमो रुजी ।
दर्शितश्चात्र दृष्टान्तः पङ्कलग्नो यथा गजः' ॥

किञ्च—चिकित्सां विनाऽऽयुष्मानप्यवसीदति । यत आह स एव—

'सति चायुषि नष्टः स्यादामयैश्चाचिकित्सितः ।
यथा सत्यपि तैलादौ दीपो निर्वाति वात्यया' ॥

अत एवोक्तम्—

'साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्या गच्छन्त्यसाध्यताम् ।
घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्' ॥

चिकित्सा त्वनिश्चितायुषोऽपि कर्तव्या । यत आह—

'तावत्प्रतिक्रिया कार्या यावच्छ्वसिति मानवः ।
कदाचिद्दैवयोगेन दृष्टारिष्टोऽपि जीवति' ॥

इति तु यस्यासाध्यत्वं सन्दिग्धं तं प्रत्युक्तम् । येषु त्वसाध्यता शास्त्रेणानुभवेन च विनिश्चिता ते पुनर्न चिकित्स्याः । यत उक्तम्—

'सद्वैद्यास्ते न येऽसाध्यानारभन्ते चिकित्सितु'मिति ॥

અહીં શંકા થાય છે કે, આયુષ હોય તો ચિકિત્સા સફળ થાય, એમ કહ્યું છે; તો જો આયુષ હોય, તો જીવવામાં તે જ કારણરૂપ થાય છે, માટે ચિકિત્સા કરવાની શી જરૂર છે?

આનું સમાધાન આ છે કે, આયુષ હોય તો ચિકિત્સાનું ફળ વેદના અટકે એ જ છે; કહ્યું છે કે, 'આયુષ હોય છતાં જો ઔષધ કરવામાં ન આવે, તો વેદના સહિત જીવે; અને ઔષધ કરવામાં આવે તો વેદના વગર જીવે.' ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો રોગી, આયુષ હોય છતાં પણ ઊઠી શકતો નથી; એ વિષે ચરક કહે છે કે, 'આયુષ હોય છતાં પણ રોગી ઉપાય કર્યા વિના ઊઠી શકતો નથી; આ સંબંધે કાદવમાં ખૂંચી ગયેલો હાથી દૃષ્ટાંતરૂપ છે.' આયુષ હોય છતાં પણ ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો રોગી મરી જાય છે, એમ પણ ચરકના વચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે; ચરક કહે છે કે, 'જેમ તેલ વગેરે હોવા છતાં પણ ઘણા પવનથી દીવો ઓલાઈ જાય છે, તેમ આયુષ હોય છતાં પણ જો ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો રોગી, રોગોથી મરી જાય છે.' આ ઉપરથી જ પ્રથમ કહેવાયું છે, કે જો ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે, તો માણસોના સાધ્ય રોગો યાપ્ય થઈ જાય છે અને યાપ્ય રોગો અસાધ્ય થઈ જાય છે; જે રોગો અસાધ્ય થાય છે, તેઓ તો પ્રાણનો નાશ જ કરે છે.

જેના આયુષનો નિશ્ચય ન હોય, તે માણસની પણ ચિકિત્સા તો કરવી જ જોઈએ; તે વિષે પણ કહ્યું છે કે, 'જ્યાં સુધી માણસ શ્વાસ લેતો હોય, ત્યાં સુધી ચિકિત્સા કરવી; કારણ કે જેનું મોત નજરે દેખાતું હોય, તે માણસ પણ કદાચ દૈવયોગથી જીવે છે.' એવું જે વચન છે, તેનો અભિપ્રાય આ છે કે, 'જેના અસાધ્યપણામાં સંદેહ હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ;' પણ શાસ્ત્રથી તથા અનુભવથી જેઓના અસાધ્યપણાનો પાકો નિશ્ચય થાય, તેઓની ચિકિત્સા ન જ કરવી; તે વિષે કહ્યું છે કે, 'જેઓ અસાધ્યની ચિકિત્સા કરવાની શરૂઆત ન કરે, તેઓ ઉત્તમ વૈદ્યો છે; અથવા જેઓ અસાધ્યની ચિકિત્સા શરૂ કરે છે, તેઓ ઉત્તમ નથી. ૭૮

ચિકિત્સામાં ધનની જરૂર

**सर्वे द्रव्यमपेक्षन्ते रोगिप्रभृतयो यतः ।
विना वित्तं न भैषज्यं चिकित्साङ्गं ततो धनम् ॥८७**

અન્વય:—रोगिप्रभृतयः सर्वे द्रव्यम् अपेक्षन्ते, यतः वित्तं विना भैषज्यं न (भवेत्), ततः धनं चिकित्साङ्गम् (अस्ति) ॥

રોગી વગેરે બધા લોકો ધનની ઇચ્છા રાખે છે; કારણ કે ધન વિના ઔષધ કે ચિકિત્સા ન થાય, માટે ધન ચિકિત્સાનું અંગ છે. ૮૭

રોગીની ચાકરી કરનારનું લક્ષણ

**स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान्युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तो युज्यते परिचारकः ॥ ८८ ॥**

અન્વય:—परिचारकः[1] स्निग्धः अजुगुप्सुः बलवान् व्याधितरक्षणे युक्तः वैद्यवाक्यकृत् अश्रान्तः युज्यते ॥

૧. परितः चरति—गच्छति रोगिणो रक्षार्थं सेवकभावेन इति परिचारकः—જે રોગીની રક્ષા માટે સેવકપણે હાજરનો હાજર રહે, તે ચાકરી—અરદાસ કરનારો માણસ—પરિચારક કહેવાય છે.

(રોગીનો) પરિચારક એટલે ચાકરી કરનાર માણસ સ્નેહવાળો, નિદ્રા કે સૂગ નહી કરનાર, બળવાન, રોગીના રક્ષણમાં તત્પર, વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે કરનાર અને થાકે નહિ, એવો હોવો જોઈએ ૮૮

ઔષધ વિષે

वैद्यो व्याधिं हरेद्येन तद् द्रव्यं प्रोक्तमौषधम् ।
तद्धारणमवश्यं स्याद्रोगघ्नं तादृशं शुभे ॥ ८९ ॥

अन्वय—वैद्य येन व्याधिं हरेत्, तद् द्रव्यम् औषधं प्रोक्तम्, तद् धारणम् अवश्यं रोगघ्नं स्यात् तादृशं शुभे ॥

વૈદ્ય જે પદાર્થથી રોગને મટાડે, તે ઔષધ કહેવાય છે; એ ઔષધ જેવું જોઈએ, તેવું હોય તો અવશ્ય રોગને મટાડે, માટે તેવું તે કહું છું ૮૯

અથૌષધગ્રહણપરિભાષામાહ—હવે ઔષધ કેવું લેવું તથા દેવું તે કહે છે—

प्रशस्तदेशे संजातं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
अल्पमात्रं बहुगुणं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥ ९० ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्यये ।
समीक्ष्य काले दत्तं च भेषजं स्याद् गुणावहम् ॥

अन्वय—प्रशस्तदेशे संजातं च प्रशस्ते अहनि उद्धृतम्, अल्पमात्रं बहुगुणं गन्धवर्णरसान्वितं, दोषघ्नम् अग्लानिकरं यत् अधिकं न विकारि, च समीक्ष्य काले दत्तं भेषजं गुणावहं स्यात् ॥

જે ઔષધ સારી જગ્યામાં ઉત્પન્ન થયેલું, સારા દિવસે લીધેલું, થોડા પ્રમાણમાં હોય છતાં ઘણો ગુણ કરનારું, યોગ્ય ગંધવાળું, યોગ્ય વર્ણવાળું, યોગ્ય રસવાળું, દોષને હણનારું, શરીરમાં ગ્લાનિ નહીં કરનારું, અને વધારે દેવાઈ જાય તોપણ જે વિકાર ન કરે, તેવું ઔષધ જોઈ-વિચારીને સમયસર જો દેવામાં આવે, તો ગુણકારક થાય છે.૯૦,૯૧

આગ્નેયા વિન્ધ્યશૈલાદ્યાઃ સૌમ્યો હિમગિરિઃ સ્મૃતઃ ।
અતસ્તદૌષધાનિ સ્યુરનુરૂપાણિ હેતુભિઃ ॥ ૯૨ ॥

अन्वय—विन्ध्यशैलाद्याः आग्नेयाः स्मृताः, हिमगिरिः सौम्यः स्मृतः, अतः तदौषधानि हेतुभिः अनुरूपाणि स्युः ॥

વિંધ્યાચળ વગેરે પર્વતોમાં અગ્નિનો ભાગ વધારે છે અને હિમાલયમાં ચંદ્રનો-શીતળ ભાગ વધારે છે, તેથી ત્યાંના ઔષધો પોતાના કારણો જેવા હોય છે—અર્થાત્ વિંધ્યાચળ વગેરેમાં થયેલા ઔષધોમાં ગરમી વધારે હોય છે અને હિમાલયમાં થયેલા ઔષધોમાં ઠંડી વધારે હોય છે ૯૨

ટીકા—આગ્નેયા—અધિકાગ્નયઃ । સૌમ્યોઽધિકસૌમ્યઃ, ઔષધ્ય એવૌષધાનિ । અત્ર સ્વાર્થેઽણ્ । અનુરૂપાણિ સદૃશાનિ । અધિક અગ્નિના ભાગવાળા પર્વતો, અધિક ઠંડીના ભાગવાળા પર્વતો, 'ઔષધાનિ' આ શબ્દમાં સ્વાર્થમાં 'અણ્' પ્રત્યય થયો છે અનુરૂપ એટલે તેના જેવાં ૯૨

अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ।
उत्पाट्यानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे ॥ ९३ ॥
आदित्यसंमुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि ।
साधारणधराद्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् ॥ ९४ ॥

अन्वय—अन्येषु अपि वनेषु च उपवनेषु (यानि औषधानि) प्ररोहन्ति, तानि सुवासरे प्रातः आदित्यसंमुखः मौनी (स्थित) हृदि शिवं नमस्कृत्य सुमनाः शुचिः (सन्) उत्पाट्य, साधारणधराद्रव्यं उत्तराश्रितं गृह्णीयात् ॥

બીજા વનો અને ઉપવનોમાં જે જે ઔષધો ઉગે છે, તેઓને સારા દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યની સામે ઉભી, મૌનવ્રત ધરી, હૃદયમાં સદાશિવને પ્રણામ કરી, પ્રસન્નચિત્ત તથા પવિત્ર થઈને એ ઔષધો લેવે લેવા સાધારણ ધરતી પરનું દ્રવ્ય પોતાથી ઉત્તર દિશામાં જે ઉત્પન્ન થયેલું હોય, તે લેવું.

ટીકા—સાધારણધરાદ્રવ્યં—સર્વભૂમિજમ્ દ્રવ્યમ્ । ઉત્તરાશ્રિતં સ્વસ્માત્ ઉત્તરદિગ્ભવમ્ । (ભાષાંતરમાં અર્થ આપ્યો છે) ૯૩ ૯૪

वल्मीककुत्सितानूपश्मशानोषरमार्गजाः ।
जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्यसाधिकाः ॥ ९५

अन्वय—वल्मीककुत्सितानूपश्मशानोषरमार्गजाः जन्तुवह्निहिमव्याप्ताः औषध्यः कार्यसाधिकाः न (भवन्ति) ॥

૧. वस्मात् ओषधं वैद्यैः ओष—दाहः—दीप्तिर्वा, सा धीयते यस्यां वीर्यवत्वेन सा ओषधिः, 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किः, ओषधेरिदम् अथवा ओषधिः एव औषधम्—'ओषधेरजातौ' इति वा स्वार्थिकः अण्—ઓષ પ્રકાશ અથવા તેજને જે ધારણ કરે, તે ઓષધિ, અને તે ઓષધિનું જે કંઈ હોય તે અથવા તે ઓષધિ પોતે જ ઔષધ—ઔષધિ ઇત્યાદિ.

જે ઔષધિઓ રાફડામાં, ખરાબ જગ્યામાં, ઘણા પાણીવાળી જગ્યામાં, સ્મશાનમાં, ખારી ધરતીમાં કે માર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોય તથા જે ઔષધિઓ જીવડાંથી, ગરમીથી કે ઠંડીથી વ્યાપ્ત હોય, તે ઔષધીઓ કામ કરતી નથી. ૯૫

शरद्यखिलकार्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् ।
विरेकवमनार्थं तु वसन्तान्ते समाहरेत् ॥९६॥

अन्वयः—शरदि औषधं सरसं (भवति तदा) अखिलकार्यार्थं ग्राह्यम्, विरेकवमनार्थं तु वसन्तान्ते समाहरेत् ॥

શરદઋતુમાં ઔષધિઓ રસ ભરેલી હોય છે, માટે સઘળાં કામોને માટે તે (શરદમાં) લેવી, પણ રેચ દેવા કે વમન કરાવવા માટે તો (જે ઔષધિઓ લેવી હોય) તે વસંતઋતુના મધ્યમાં લઈ રાખવી. ૯૬

टीका—वसन्तान्ते—वसन्तमध्ये । समाहरेत्—गृह्णीयात् । (આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.) ૯૬

अन्यच्च—વળી બીજું—

अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां ग्राह्यास्त्वचो ध्रुवम् । गृह्णीयात्सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥९७॥

अन्वयः—बुद्धिमान् याः (औषध्यः) अतिस्थूलजटाः स्युः तासां त्वचः ध्रुवं ग्राह्याः, सूक्ष्ममूलानि (तु) सकलानि गृह्णीयात् ॥

બુદ્ધિમાન વૈદ્ય જેઓનાં મૂળિયાં બહુ જ જાડાં હોય તેઓની છાલ જ લેવી અને જેઓનાં મૂળિયાં ઝીણાં હોય તેઓ તો સઘળીયે લેવી. ૯૭

महान्ति येषां मूलानि काष्ठगर्भाणि सर्वतः ।
तेषां तु वल्कलं ग्राह्यं ह्रस्वमूलानि सर्वशः ॥९८॥

अन्वयः—येषाम् मूलानि महान्ति सर्वतः काष्ठगर्भाणि स्युः, तेषां वल्कलं ग्राह्यं, ह्रस्वमूलानि सर्वशः (ग्राह्याणि) ॥

(બીજા ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે) 'જેઓનાં મૂળ મોટાં અને અંદર લાકડાંવાળાં હોય, તેઓની છાલ લેવી, પણ નાનાં મૂળિયાંવાળાંઓના તો સઘળા ભાગો લેવા.' ૯૮

न्यग्रोधादेस्त्वचो ग्राह्याःसारः स्याद्बीजकादितः ।
तालीसादेश्च पत्राणि फलं स्यात्रिफलादितः ॥९९

अन्वयः—न्यग्रोधादेः त्वचः ग्राह्याः, बीजकादितः सारः (ग्राह्यः) स्यात्, तालीसादेः च पत्राणि (ग्राह्याणि स्युः), त्रिफलादितः फलं (ग्राह्यं) स्यात् ॥

વડ વગેરેની છાલ લેવી, બીબલા વગેરેનો સાર લેવો, તાલીસ (તમાલની જાત) વગેરેનાં પાંદડાં લેવાં અને ત્રિફલા વગેરેનાં ફળ લેવાં. ૯૯

क्वचिन्मूलं क्वचित्कन्दः क्वचित्पत्रं क्वचित्फलम् ।
क्वचित्पुष्पं क्वचित्सर्वं क्वचित्सारः क्वचित्त्वचः ॥१००
चित्रकं सूरणं निम्बो वाला च त्रिफला क्रमात् ।
धातकी कण्टकारी च खदिरः क्षीरपादपः ॥१०१

अन्वयः—क्वचित् मूलं, क्वचित् कन्दः, क्वचित् पत्रं, क्वचित् फलं, क्वचित् पुष्पं, क्वचित् सर्वं, क्वचित् सारः, क्वचित् त्वचः (ग्राह्याः, यथा—) चित्रकं सूरणं निम्बः वाला, च त्रिफला धातकी कण्टकारी खदिरः च क्षीरपादपः—क्रमात् (दृष्टान्ताः ज्ञेयाः) ॥

કોઈનાં મૂળ, કોઈનાં કંદ, કોઈનાં પાંદડાં, કોઈનાં ફળ, કોઈનાં ફૂલ, કોઈના સઘળા ભાગ, કોઈનો સાર અને કોઈની છાલ લેવી જોઈએ; જેમકે, ચિત્રાનાં મૂળ, સૂરણનો કંદ, લીંબડા તથા અરડૂસાનાં પાંદડાં, ત્રિફલાનાં ફળ, ધાવડીનાં ફૂલ, ભોરીંગણીનો સઘળો ભાગ, ખેરનો સાર અને છીર(દૂધ)વાળી વનસ્પતિઓની છાલો જ લેવી જોઈએ. ૧૦૦,૧૦૧

क्वचिन्निम्बस्य गृह्णीयात्पत्राभावे त्वचामपि ।
बालं फलं तु बिल्वस्य पक्वमारग्वधस्य च ॥१०२

अन्वयः—क्वचित् निम्बस्य पत्राभावे त्वचाम् अपि गृह्णीयात्, बिल्वस्य तु बालं फलम्, आरग्वधस्य च पक्वं फलं गृह्णीयात् ॥

કોઈ સમયે લીંબડાનાં પાન ન મળે તો છાલ જ લેવી; બીલીનું તો કાચું ફળ લેવું અને ગરમાળાનું પાકું ફળ લેવું. ૧૦૨

अङ्गेऽनुक्ते जटा ग्राह्या भागेऽनुक्तेऽखिलं समम् ।
पात्रेऽनुक्ते मृदः पात्रं कालेऽनुक्ते त्वहर्मुखम् ॥१०३

अन्वयः—अङ्गे अनुक्ते जटा ग्राह्या, भागे अनुक्ते अखिलं समं (ग्राह्यं), पात्रे अनुक्ते मृदः पात्रं (ग्राह्यं), काले तु अनुक्ते अहर्मुखं (ग्राह्यम्) ॥

અમુક ઔષધિનું કયું અંગ લેવું, એ જ્યાં ન કહ્યું હોય, ત્યાં તેનાં મૂળ લેવાં; ઔષધિઓ વજનમાં આટલા આટલા ભાગની નાખવી, એમ જ્યાં ન કહ્યું હોય, ત્યાં સઘળી ઔષધિઓ સરખે ભાગે નાખવી; અમુક

(રોગીનો) પરિચારક એટલે ચાકરી કરનાર માણસ સ્નેહવાળો, નિંદા કે સૂગ નહી કરનાર, બળવાન, રોગીના રક્ષણમા તત્પર, વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે કરનાર અને થાકે નહિ, એવો હોવો જોઈએ. ૮૮

ઔષધ વિષે

યેનો વ્યાધિ હરેદ્ યેન તદ્ દ્રવ્યં પ્રોક્તમૌષધમ્ ।
તથાવશ્યમવશ્યં સ્યાદ્રોગાણાં તાદૃશં ભવેત્ ॥ ૮૯ ॥

અન્વય —વૈદ્ય યેન વ્યાધિં હરેત્, તદ્ દ્રવ્યમ્ ઔષધમ્ પ્રોક્તમ્, તદ્ તાદૃશમ્ અવશ્યં રોગસ્ય સ્યાત્ તાદૃશં ભવેત્ ॥

વૈદ્ય જે પદાર્થથી રોગને મટાડે, તે ઔષધ કહેવાય છે; એ ઔષધ જેવું જોઈએ, તેવુ હોય તો અવશ્ય રોગને મટાડે, માટે તેવુ તે કહ્યુ છુ ૮૯

અત્રૌષધસ્ય લક્ષણમાહ—હવે ઔષધ કેવુ એવું તથા દેવુ, તે કહે છે—

પ્રશસ્તદેશે સંભૂતં પ્રશસ્તેઽહનિ ચોદ્ધૃતમ્ ।
અલ્પમાત્રં બહુગુણં ગન્ધવર્ણરસાન્વિતમ્ ॥ ૯૦ ॥
દોષઘ્નમગ્લાનિકરમવિકારિ ન વિપર્યયે ।
સમીક્ષ્ય કાલે દત્તં ચ ભેષજં સ્યાદ્ ગુણાવહમ્ ॥

અન્વય —પ્રશસ્તદેશે સંભૂતં ચ પ્રશસ્તે અહનિ ચ ઉદ્ધૃતમ્, અલ્પમાત્રં બહુગુણં, ગન્ધવર્ણરસાન્વિતં, દોષઘ્નમ્, અગ્લાનિકરં ચ અવિકારિ, ચ સમીક્ષ્ય કાલે દત્તં ભેષજં ગુણાવહં સ્યાત્ ॥

જે ઔષધ સારી જગ્યામા ઉત્પન્ન થયેલું, સારા દિવસે લીધેલું, થોડા પ્રમાણમાં હોય છતાં ઘણો ગુણ કરનારુ, યોગ્ય ગંધવાળું, યોગ્ય વર્ણવાળું, યોગ્ય રસવાળું, દોષને હણનારુ, શરીરમા ગ્લાનિ નહી કરનારુ, અને વધારે દેવાઈ જાય તોપણ જે વિકાર ન કરે, તેવુ ઔષધ જોઈ-વિચારીને સમયસર જો દેવામાં આવે, તો ગુણકારક થાય છે.૯૦,૯૧

૧. ઉષ્યત ઓષધં ઇતિ ઓષ —પ્લોષ—દાહેર્, ઓષં ધત્તે, ઓષ ધીયતે અંત્રેતિ ઓષધિ, 'કર્મણ્યધિકરણે ચેતિ કિ, ઓષધેરિમ્ અથવા ઓષધિ એવ ઔષધમ્— 'ઓષધેરજાતૌ' ઇતિ વા સાર્થિક અણ્—દાહ, પ્રકાશ અથવા તેજને જે ધારણ કરે, તે ઓષધિ; અને તે ઓષધિનું જે કંઈ હોય તે અથવા તે ઓષધિ પોતે જ ઔષધ—કહેવાય છે.

વામેષ્વા વિન્ધ્યશૈલાદ્યાઃ સૌમ્યો હિમગિરિઃ સ્મૃતઃ ।
અતસ્તદૌષધાનિ સ્યુરનુરૂપાણિ હેતુભિઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય —વિન્ધ્યશૈલાદ્યાઃ આગ્નેયાઃ સ્મૃતાઃ, હિમગિરિઃ સૌમ્યઃ સ્મૃતઃ, અતઃ તદૌષધાનિ હેતુભિઃ અનુરૂપાણિ સ્યુઃ ॥

વિન્ધ્યાચળ વગેરે પર્વતોમા અગ્નિનો ભાગ વધારે છે અને હિમાલયમા ચંદ્રનો—શીતળ ભાગ વધારે છે, તેથી ત્યાંનાં ઔષધિ પોતાનાં કારણો જેવાં હોય છે—અર્થાત્ વિન્ધ્યાચળ વગેરેમા થયેલાં ઔષધોમાં ગરમી વધારે હોય છે અને હિમાલયમાં થયેલાં ઔષધોમાં ઠંડી વધારે હોય છે. ૯૨

ટીકા—આગ્નેયા —અગ્નિબહુલાઃ. । સૌમ્યોઽપિ તદ્વત્—શીતઃ, ઓષધયઃ એતેષામપિ । તત્ર સાર્થોઽણ્ । અનુરૂપાણિ—સદૃશાનિ । અધિક અગ્નિના ભાગવાળા પર્વતો. અધિક ઠંડીના ભાગવાળા પર્વતો; 'ઓષધિ' આ શબ્દમાં સ્વાર્થમાં 'અણ્' પ્રત્યય થયો છે. અનુરૂપ એટલે તેના જેવાં. ૯૨

અન્યેષ્વપિ પ્રરોહન્તિ વનેષૂપવનેષુ ચ ।
ગૃહીયાત્તાનિ સુમના શુચિઃ પ્રાતઃ સુવાસરે ॥ ૯૩ ॥
આદિત્યસંમુખો મૌની નમસ્કૃત્ય શિવં હૃદિ ।
સાધારણધરાદ્રવ્યં ગૃહીયાદુત્તરાશ્રિતમ્ ॥ ૯૪ ॥

અન્વય —અન્યેષુ અપિ વનેષુ ચ ઉપવનેષુ (યાનિ ઓષધાનિ) પ્રરોહન્તિ, તાનિ સુવાસરે પ્રાતઃ આદિત્યસંમુખઃ મૌની (શિવં) હૃદિ શિવં નમસ્કૃત્ય સુમનાઃ શુચિઃ (સન્) ગૃહીયાત્, સાધારણધરાદ્રવ્યં ઉત્તરાશ્રિતં ગૃહીયાત્ ॥

બીજા વનો અને ઉપવનોમાં પણ જે ઔષધિ ઊગે છે, તેઓને સારા દિવસે પ્રાતઃકાળમા સૂર્યની સામે ઊભી, મૌનવ્રત ધરી, હૃદયમાં સદાશિવને પ્રણામ કરી, પ્રસન્નચિત્ત તથા પવિત્ર થઈને એ ઔષધિ વૈદ્યે લેવાં. સઘળી ધરતી પરનુ દ્રવ્ય પોતાથી ઉત્તર દિશામાં જે ઉત્પન્ન થયેલું હોય, તે લેવું.

ટીકા—સાધારણધરાદ્રવ્યં—સર્વભૂમિજં દ્રવ્યમ્ । ઉત્તરાશ્રિતં સમાશ્રિતં ઉત્તરદિગ્ભવમ્ । (ભાષાંતરમાં અર્થ આપ્યો છે.) ૯૩,૯૪

વલ્મીકકુત્સિતાનૂપશ્મશાનોષરમાર્ગજાઃ ।
જન્તુવહ્નિહિમવ્યાપ્તા નૌષધ્યઃ કાર્યસાધિકાઃ ॥ ૯૫

અન્વય —વલ્મીકકુત્સિતાનૂપશ્મશાનોષરમાર્ગજાઃ જન્તુવહ્નિહિમવ્યાપ્તાઃ ઓષધ્યઃ કાર્યસાધિકાઃ ન (ભવન્તિ) ॥

वाराहीकन्दसंज्ञकः (उत्तमः), सौवर्चलं तु काचाभं, सैन्धवं स्फटिकप्रभं, स्वर्णमाक्षिकम् सुवर्णच्छविकं उत्तमं ज्ञेयम्। मनोह्वा च इन्द्रपुष्पप्रतीकाशा उत्तमा मता॥

જે વારાહીકંદ સૂવરના માથા જેવો હોય તેને ઉત્તમ સમજવો, જે સંચળ કાચ જેવો હોય તેને ઉત્તમ સમજવો; સિંધાલૂણ સ્ફટિક જેવું હોય, સોનામુખી સોના જેવી કાંતિવાળી હોય અને મણશીલ લાંગલી નામનાં ઝેરનાં ફૂલ જેવી હોય, તે ઉત્તમ મનાય છે. ૧૧૧,૧૧૨

श्रेष्ठं शिलाजतु ज्ञेयं प्रक्षिप्तं न विशीर्यते।
तोयपूर्णे कांस्यपात्रे प्रतानेन विवर्धते॥११३॥

अन्वयः—(यत्) शिलाजतु प्रक्षिप्तं (सत्) न विशीर्यते तोयपूर्णे कांस्यपात्रे (प्रक्षिप्तं सत्) वितानेन विवर्धते (तत्) श्रेष्ठं ज्ञेयम्॥

જે શિલાજિત ધરતી પર પછાડ્યા છતાં વીખરાઈ ન જાય તથા પાણીથી ભરેલા કાંસાના વાસણમાં નાખતાં વાંકડિયા તાંતણા જેવું થઈ ને વધ્યા કરે, તેને ઉત્તમ સમજવું. ૧૧૩

कर्पूरस्तु वरः स्निग्ध एला सूक्ष्मफला वरा।
श्वेतचन्दनमत्यन्तं सुगन्धि गुरु पूजितम्॥११४॥

अन्वयः—कर्पूरः तु स्निग्धः वरः, एला सूक्ष्मफला वरा, श्वेतचन्दनम् अत्यन्तं सुगन्धि गुरु पूजितम्॥

કપૂર તો સ્નિગ્ધ હોય તે શ્રેષ્ઠ, એલચી ઝીણા દાણાવાળી હોય તે ઉત્તમ અને ધોળું ચંદન—સુખડ અત્યંત સુગંધદાર તથા ભારે હોય તે શ્રેષ્ઠ છે.૧૧૪

रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितं प्रवरं मतम्।
काकतुण्डानिभः स्निग्धोऽगुरुः श्रेष्ठो गुरुर्मतः॥११५॥

अन्वयः—रक्तचन्दनम् अत्यन्तं लोहितं प्रवरं मतम्, अगुरुः काकतुण्डानिभः स्निग्धः गुरुः श्रेष्ठः मतः॥

રતાંજલિ બહુ જ રાતી હોય તે ઉત્તમ મનાય છે અને અગુરુ ચણોઠીના મોઢા જેવું કાળું, સ્નિગ્ધ તથા ભારે હોય, તે શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ૧૧૫

सुगन्धि लघु रूक्षं च सुरदारु वरं मतम्।
सरलं स्निग्धमत्यर्थं सुगन्धि च गुणावहम्॥११६॥

अन्वयः—सुरदारु सुगन्धि लघु च रूक्षं वरं मतम्, सरलं स्निग्धं च अत्यर्थं सुगन्धि गुणावहं (ज्ञेयम्)॥

દેવદાર સુગંધી, હલકું તથા રૂક્ષ હોય તે ઉત્તમ સમજવું. સરુ બહુ જ સ્નિગ્ધ તથા સુગંધી હોય તે ગુણકારક જાણવું. ૧૧૬

अतिपीता प्रशस्ता तु ज्ञेया दारुनिशा बुधैः।
जातीफलं गुरु स्निग्धं समं शुभ्रान्तरं वरम्॥११७॥

अन्वयः—दारुनिशा तु अतिपीता बुधैः प्रशस्ता ज्ञेया, जातीफलं गुरु स्निग्धं समं शुभ्रान्तरं वरम्॥

દારુહળદર બહુ જ પીળી હોય તેને વિદ્વાનોએ ઉત્તમ સમજવી. જાયફળ ભારે, રસભરેલું, સરખું અને અંદરના ભાગમાં ધોળું હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧૭

मृद्वीका सोत्तमा ज्ञेया या स्याद्गोस्तनसन्निभा।
करमर्दफलाकारा मध्यमा सा प्रकीर्तिता॥११८॥

अन्वयः—या मृद्वीका गोस्तनसन्निभा स्यात्, सा उत्तमा ज्ञेया, या करमर्दफलाकारा सा मध्यमा प्रकीर्तिता॥

જે દ્રાક્ષ ગાયના આંચળ જેવી હોય, તે ઉત્તમ અને કરમદાંના ફળ જેવા આકારની હોય, તે મધ્યમ સમજવી. ૧૧૮

टीका—गोस्तनसन्निभा—मुनक्का इति लोके। करमर्दफलाकारा—करौन्दीद्राक्ष इति लोके॥ ગાયના આંચળ જેવી દ્રાક્ષને લોકમાં 'મુનક્કા' કહે છે અને કરમદાંના આકારવાળીને લોકમાં 'કરૌન્દીદ્રાક્ષ' એમ કહે છે.

खण्डं तु विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम्।
गव्याज्यसदृशं रुच्यगन्धं मधु वरं मतम्॥११९॥

अन्वयः—खण्डं तु विमलं चन्द्रकान्तसमप्रभं श्रेष्ठम्, मधु गव्याज्यसदृशं रुच्यगन्धं वरं मतम्॥

ખાંડ પણ નિર્મળ અને ચદ્રકાંત મણિ જેવી સફેદ હોય તે ઉત્તમ સમજવી. જે મધ ગાયના ઘી જેવું અને સુગંધી હોય તેને ઉત્તમ સમજવું. ૧૧૯

સ્વાભાવિક હિતકારી પદાર્થો

शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु च यष्टिका।
शूकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः॥१२०॥

अन्वयः—शालीनां लोहितः शालिः, षष्टिकेषु च यष्टिका, शूकधान्येषु अपि यवः, (च) गोधूमः प्रवरः मतः॥

ચોખાઓમાં રાતા ચોખા, સાઠી ચોખાઓમાં યષ્ટિકા[1] નામના ચોખા, અણીવાળાં ધાન્યોમાં જવ તથા ઘઉં અતિ શ્રેષ્ઠ મનાય છે.

शिम्बीधान्ये वरो मुद्गो मसूरश्चाढकी तथा।
रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवः॥१२१॥

૧. આ યષ્ટિકા જાતના ચોખા હાલ પ્રસિદ્ધ નથી.

વાસણ લેવું, એમ ન કહ્યું હોય તો માટીનું વાસણ લેવું અને અમુક સમયે ઓષધ આપવું, એમ ન કહ્યું હોય, ત્યા પ્રાતઃકાળ લેવો. ૧૦૩

भक्ष्याण्येव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।
विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः ॥१०४॥

अन्वयः—अखिलकर्मसु विडङ्गकृष्णाभ्यां विना गुडधान्याज्यमाक्षिकैः विना भक्ष्याणि एव द्रव्याणि हि योज्यानि ॥

સઘળા કામોમા વાવડિંગ, લીંડીપીપર, ગોળ, અનાજ, ઘી અને મધ સિવાય નવા જ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો; (પણ એ વાવડિંગ વગેરે તો જૂનાં જ લેવા) ૧૦૪

पुराणं तु प्रशस्तं स्यात्ताम्बूलं माक्षिकं तथा ।
शुष्कं नवीनद्रव्यं तु योज्यं सकलकर्मसु ॥१०५॥
आर्द्रं तु द्विगुणं युञ्ज्यादेष सर्वत्र निश्चयः ।
गुडूची कुटजो वासा कूष्माण्डश्च शतावरी ॥१०६॥
अश्वगन्धा सहचरः शतपुष्पा प्रसारिणी ।
प्रयोक्तव्याः सदैवार्द्रा द्विगुणं नैव कारयेत् ॥१०७॥

अन्वयः—ताम्बूलं तथा माक्षिकं पुराणं तु प्रशस्तं स्यात्, सकलकर्मसु शुष्कं द्रव्यं तु नवीनं योज्यम् ॥ आर्द्रं तु द्विगुणं युञ्ज्यात्, एष सर्वत्र निश्चयः । गुडूची कुटजः वासा कूष्माण्डः च शतावरी अश्वगन्धा सहचरः शतपुष्पा प्रसारिणी सदा आर्द्रा एव प्रयोक्तव्याः, द्विगुणं नैव कारयेत् ॥

નાગરવેલનાં પાન અને કાંઈ જૂનાં હોય તે સારા સમજવાં. સઘળા કામોમા સુકાયેલા તો નવા જ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો અને લીલા પદાર્થો બમણા નાખવા, એ સર્વ સ્થળે (સાધારણ) નિર્ણય છે ગળો, ઇંદ્રજવ, અરડૂસી, કોળુ, શતાવરી, આસોદ, પીળાં ફૂલવાળો કાંટાશેરિયો, વરિયાળી અને નાળી–એટલા પદાર્થો લીલા જ વાપરવા, પણ બમણા ન કરવા. ૧૦૫–૧૦૭

टीका—सहचरः—कुरण्टकः—कटसरैया इति लोके ॥

સહચર એટલે કુરંટક, લોકમાં તે 'કાંટાશેરિયો' એ નામે કહેવાય છે ૧૦૫–૧૦૭

वासानिम्बपटोलकेतकबलाकूष्माण्डकेन्द्रीवरीवर्षाभूकुटजाश्वगन्धसहिता सा पूतिगन्धामृता । मांसी नागबला कुरण्टकयुतो हिंस्राप्रसार्यार्द्रकं धत्ते, [illegible] न पुनः कुर्याद् द्विगुणानि च ॥१०८॥

अन्वयः—वासानिम्बपटोलकेतकबलाकूष्माण्डकेन्द्रीवरीवर्षाभूकुटजाः च [illegible] सा पूतिगन्धा अमृता मांसी नागबला कुरण्टकयुता [illegible] द्विगुणानि च न कुर्यात् ॥

અરડૂસો, લીંબડો, પરવળ, કેવડો, બળદાણા, કોળુ, ઇંદ્રવારણું, શતાવરી, સાટોડી, ઇંદ્રજવ, કદ, આખની, ગળો, જટામાસી, નાગબલા (બલદાણાની જાત) કાંટાશેરિયો, સૂગળ, હિંગ, આદુ અને ગોળ–એટલા પદાર્થો રસ ભરેલા લેવા, પણ તેઓને બમણા નાખવા નહિ. ૧૦૮

टीका—ऐन्द्री—इन्द्रवारुणी । वरी—शतावरी । पूतिगन्धा—गन्धप्रसारणी । [illegible] । कुरण्टक—पीतपुष्प (कटसरैया) । पुरो—गुग्गुलु ॥ (ઉપર અર્થ આપી ગયા છે) ૧૦૮

घृतं तैलं च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम् ।
पक्त्वा शीतीकृतं योज्यं तत्सर्वं स्याद्विषोपमम् ॥१०९॥

अन्वयः—घृतं तैलं च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकं पक्त्वा शीतीकृतं च योज्यं तत् सर्वं विषोपमं स्यात् ॥

ઘી, તેલ, પાણી, કષાય અને શાક કે કઢી વગેરે જે પદાર્થો અગ્નિથી પાક્યા પછી ઠંડા થઈ ગયા હોય, તેઓને પાછા લીના કર્યો હોય, તો તે બધા ઝેર જેવા થાય છે (માટે તેમ ન કરવુ) ૧૦૯

પદાર્થોની પરીક્ષા

सूक्ष्मास्थिर्मांसला पथ्या सर्वकर्मसु पूजिता ।
सिताम्भसि निमज्जेद्या महाबलतयोत्तमा ॥११०॥

अन्वयः—या पथ्या सूक्ष्मास्थिर्मांसला (स्यात्), [illegible] निमज्जेत्, सा सर्वकर्मसु पूजिता [illegible] उत्तमा (च) ॥

જે હરડે ઝીણા ઠળિયાવાળી અને ઘણા ગર્ભવાળી હોય, તથા પાણીમાં નાખતાં જે ડૂબી જાય તેને સઘળાં કામોમાં ઉત્તમ સમજવી; અને બિલામા પણ તે જ પ્રમાણે પાણીમાં નાખ્યાથી ડૂબી જાય, તેઓને ઉત્તમ સમજવાં.

[illegible] वाराहीकन्दसंज्ञकः ।
सोमवल्ली तु [illegible] स्यादित्यमनम् ॥१११॥
सुवर्णपुष्पिका [illegible] स्पर्शमात्रस्तुत्तमम् ।
[illegible] मनोज्ञा योत्तमा मता ॥११२॥

अन्वयः—(य) [illegible] ([illegible])

वाराहीकन्दसंज्ञकः (उत्तमः), सौवर्चलं तु काचाभं, सैन्धवं स्फटिकप्रभं, स्वर्णमाक्षिकम् सुवर्णच्छविकं उत्तमं ज्ञेयम् । मनोह्वा च इन्द्रपुष्पप्रतीकाशा उत्तमा मता ॥

જે વારાહીકંદ સૂવરના માથા જેવો હોય તેને ઉત્તમ સમજવો, જે સંચળ કાચ જેવો હોય તેને ઉત્તમ સમજવો; સિંધાલૂણ સ્ફટિક જેવું હોય, સોનામુખી સોના જેવી કાંતિવાળી હોય અને મણશીલ લાંગલી નામનાં ઝેરનાં ફૂલ જેવી હોય, તે ઉત્તમ મનાય છે. ૧૧૧,૧૧૨

श्रेष्ठं शिलाजतु ज्ञेयं प्रक्षिप्तं न विशीर्यते ।
तोयपूर्णे कांस्यपात्रे प्रतानेन विवर्धते ॥११३॥

अन्वयः–(यत्) शिलाजतु प्रक्षिप्तं (सत्) न विशीर्यते तोयपूर्णे कांस्यपात्रे (प्रक्षिप्तं सत्) वितानेन विवर्धते (तत्) श्रेष्ठं ज्ञेयम् ॥

જે શિલાજિત ધરતી પર પછાડ્યા છતાં વીખરાઈ ન જાય તથા પાણીથી ભરેલા કાંસાના વાસણમાં નાખતાં વાંકડિયા તાંતણા જેવું થઈ ને વધ્યા કરે, તેને ઉત્તમ સમજવું. ૧૧૩

कर्पूरस्तु वरः स्निग्ध एला सूक्ष्मफला वरा ।
श्वेतचन्दनमत्यन्तं सुगन्धि गुरु पूजितम् ॥११४॥

अन्वयः–कर्पूरः तु स्निग्धः वरः, एला सूक्ष्मफला वरा, श्वेतचन्दनम् अत्यन्तं सुगन्धि गुरु पूजितम् ॥

કપૂર તો સ્નિગ્ધ હોય તે શ્રેષ્ઠ, એલચી ઝીણા દાણાવાળી હોય તે ઉત્તમ અને ધોળું ચંદન–સુખડ અત્યંત સુગંધદાર તથા ભારે હોય તે શ્રેષ્ઠ છે.૧૧૪

रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितं प्रवरं मतम् ।
काकतुण्डानिभः स्निग्धोऽगुरुः श्रेष्ठो गुरुर्मतः ॥११५॥

अन्वयः–रक्तचन्दनम् अत्यन्तं लोहितं प्रवरं मतम्, अगुरुः काकतुण्डानिभः स्निग्धः गुरुः श्रेष्ठः मतः ॥

રતાંજલિ બહુ જ રાતી હોય તે ઉત્તમ મનાય છે અને અગુરુ ચણોઠીના મોઢા જેવું કાળું, સ્નિગ્ધ તથા ભારે હોય, તે શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ૧૧૫

सुगन्धि लघु रूक्षं च सुरदारु वरं मतम् ।
सरलं स्निग्धमत्यर्थं सुगन्धि च गुणावहम् ॥११६॥

अन्वयः–सुरदारु सुगन्धि लघु च रूक्षं वरं मतम्, सरलं स्निग्धं च अत्यर्थं सुगन्धि गुणावहं (ज्ञेयम्) ॥

દેવદાર સુગંધી, હલકું તથા રૂક્ષ હોય તે ઉત્તમ સમજવું. સરુ બહુ જ સ્નિગ્ધ તથા સુગંધી હોય તે ગુણકારક જાણવું. ૧૧૬

अतिपीता प्रशस्ता तु ज्ञेया दारुनिशा बुधैः ।
जातीफलं गुरु स्निग्धं समं शुभ्रान्तरं वरम् ॥११७॥

अन्वयः–दारुनिशा तु अतिपीता बुधैः प्रशस्ता ज्ञेया, जातीफलं गुरु स्निग्धं समं शुभ्रान्तरं वरम् ॥

દારુહળદર બહુ જ પીળી હોય તેને વિદ્વાનોએ ઉત્તમ સમજવી. જાયફળ ભારે, રસભરેલું, સરખું અને અંદરના ભાગમાં ધોળું હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧૭

मृद्वीका सोत्तमा ज्ञेया या स्याद्गोस्तनसन्निभा ।
करमर्दफलाकारा मध्यमा सा प्रकीर्तिता ॥११८॥

अन्वयः–या मृद्वीका गोस्तनसन्निभा स्यात्, सा उत्तमा ज्ञेया, या करमर्दफलाकारा सा मध्यमा प्रकीर्तिता ॥

જે દ્રાક્ષ ગાયના આંચળ જેવી હોય, તે ઉત્તમ અને કરમદાંના ફળ જેવા આકારની હોય, તે મધ્યમ સમજવી. ૧૧૮

ટીકા–गोस्तनसन्निभा–मुनक्का इति लोके । करमर्दफलाकारा–करौन્दीद्राक्ष इति लोके ॥ ગાયના આંચળ જેવી દ્રાક્ષને લોકમાં 'मुनक्का' કહે છે અને કરમદાંના આકારવાળીને લોકમાં 'करौन्दीद्राक्ष' એમ કહે છે.

खण्डं तु विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ।
गव्याज्यसदृशं रुच्यगन्धं मधु वरं मतम् ॥ ११९॥

अन्वयः–खण्डं तु विमलं चन्द्रकान्तसमप्रभं श्रेष्ठम्, मधु गव्याज्यसदृशं रुच्यगन्धं वरं मतम् ॥

ખાંડ પણ નિર્મળ અને ચંદ્રકાંત મણિ જેવી સફેદ હોય તે ઉત્તમ સમજવી. જે મધ ગાયના ઘી જેવું અને સુગંધી હોય તેને ઉત્તમ સમજવું. ૧૧૯

સ્વાભાવિક હિતકારી પદાર્થો

शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु च षष्टिका ।
शूकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः ॥ १२०॥

अन्वयः–शालीनां लोहितः शालिः, षष्टिकेषु च षष्टिका, शूकधान्येषु अपि यवः, (च) गोधूमः प्रवरः मतः ॥

ચોખાઓમાં રાતા ચોખા, સાઠી ચોખાઓમાં યષ્ટિકા[1] નામના ચોખા, અણીવાળાં ધાન્યોમાં જવ તથા ઘઉં અતિ શ્રેષ્ઠ મનાય છે.

शिम्बीधान्ये वरो मुद्गो मसूरश्चाढकी तथा ।
रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवः ॥ १२१॥

૧. આ યષ્ટિકા જાતના ચોખા હાલ પ્રસિદ્ધ નથી.

अन्वय—शिम्बीधान्ये मुद्गः च मसूरः वरः, तथा आढकी (वरा), रसेषु मधुरः श्रेष्ठः च लवणेषु सैन्धवं श्रेष्ठम् ॥

શિમ્બીરૂપે થતા ધાન્યોમાં મગ, મસૂર તથા તુવરદાળ શ્રેષ્ઠ મનાય છે; રસોમાં મધુર રસ શ્રેષ્ઠ છે; લૂણની જાતોમાં સિંધાલૂણ ઉત્તમ છે. ૧૨૧

दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं च परूषकम् ।
राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गेषु शस्यते ॥ १२२ ॥

अन्वय—फलवर्गेषु दाडिमामलके द्राक्षा खर्जूरं परूषकं राजादनं च मातुलुङ्गं शस्यते ॥

ફળોના વર્ગોમાં દાડિમ, આમળાં, દ્રાક્ષ, ખજૂર, ફાલસા, રાયણ અને બિજોરું વખણાય છે. ૧૨૨

टीका—परूषकं फालसा इति लोके। राजादनं—खिरणी इति लोके। मातुलुङ्गं—बिजौरा इति लोके॥ અર્થ ઉપર છે.

पत्रशाकेषु वास्तूकं जीवन्ती पोतिका वरा ।
पटोलं फलशाकेषु कन्दशाकेषु सूरणम् ॥ १२३ ॥

अन्वय—पत्रशाकेषु वास्तूकं जीवन्ती पोतिका वरा, फलशाकेषु पटोलं, कन्दशाकेषु सूरणं (वरम्) ॥

પાંદડારૂપ શાકોમાં ચીલી (બથવો), મીઠી ખરખોડી અને પોથી અથવા પોઈ શ્રેષ્ઠ છે. ફળરૂપ શાકોમાં પરવળ ઉત્તમ છે કંદરૂપ શાકોમાં સૂરણ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨૩

एणः कुरङ्गो हरिणो जाङ्गलेषु प्रशस्यते ।
पक्षिणां तित्तिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः ॥१२४

अन्वय—जाङ्गलेषु एणः हरिणः कुरङ्गः प्रशस्यते, पक्षिणां तित्तिरिः लावः वरः. मत्स्येषु रोहितः वरः (श्रेष्ठः)॥

જંગલી પશુઓમાં કાળિયાર, રાતો હરણ અને હરણ જેવી આકૃતિવાળો કદાવર રાતો મૃગ હિતકારી છે પક્ષીઓમાં તેતર અને લાવાં ઉત્તમ છે. માછલાંઓમાં રોહિત શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨૪

हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णतया मतः ।
कुरङ्गस्ताम्रवर्णः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ॥१२५॥

अन्वय—ताम्रवर्णः हरिणः स्यात्, एणः तु कृष्णतया मतः, कुरङ्गः ताम्रवर्णः, हरिणाकृतिकः महान् (भवति)॥

લાલ રંગનો મૃગ હરિણ કહેવાય છે, કાળો મૃગ એણ કહેવાય છે અને કુરંગ મૃગ પણ રાતો હોઈ હરિણ જેવી આકૃતિનો મોટો—કદાવર હોય છે ૧૨૫

जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोभवम् ।
तैलेषु तिलजं तैलमैक्षवेषु सिता हिता ॥ १२६ ॥

अन्वय—जलेषु दिव्यं (हितम्), दुग्धेषु गव्यं (हितम्), आज्येषु गोभवं (हितम्), तैलेषु तिलजं तैलं (हितम्), ऐक्षवेषु सिता हिता ॥

પાણીમાં વરસાદનું ઝીલેલું પાણી હિતકારી છે; દૂધમાં ગાયનું દૂધ અને ઘીમાં પણ ગાયનું ઘી હિતકારી છે. તેલમાં તલનું તેલ હિતકારી છે અને શેલડીના પદાર્થોમાં સાકર (સ્વાભાવિક) હિતકારી છે. ૧૨૬

સ્વાભાવિક અહિતકારી પદાર્થો

शिम्बीषु माषान् ग्रीष्मर्तौ भूम्यौषरं त्यजेत् ।
फलेषु लकुचं शाके सार्षपं न हितं मतम् ॥ १२७ ॥

अन्वय—शिम्बीषु माषान् ग्रीष्मर्तौ त्यजेत्, भौमेषु औषरं त्यजेत्, फलेषु लकुचं न हितम्, शाके सार्षपं हितं न मतम् ॥

શિમ્બીરૂપે થતા ધાન્યોમાં અડદ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ત્યજવા જોઈએ, ભૂમિની જાતોમાં ખારી જમીન પર પાકેલું મીઠું ત્યજવું જોઈએ, ફળોમાં લકુચ અને શાકમાં સરસવનું શાક હિતકારી મનાતું નથી. ૧૨૭

गोमांसं ग्राम्यमांसेषु न हितं महिषीपयः ।
मेषीपयः कुसुम्भस्य तैलं त्याज्यं च फाणितम् ॥१२८

अन्वय—ग्राम्यमांसेषु गोमांसं न हितम्, महिषीपयः न हितं, मेषीपयः त्याज्यम्, कुसुम्भस्य तैलं त्याज्यम्, फाणितं च त्याज्यम् ॥

ગામડી પશુઓનાં માંસોમાં ગાયનું માંસ હિતકારી નથી; ભેંસની બકરી હિતકારી નથી; ગાડરનું દૂધ, કસુંબાનું તેલ અને પરિપક્વ હોય છતાં આરપો ઘાટો શેલડીનો રસ પણ ત્યજવા યોગ્ય છે. ૧૨૮

टीका—इक्षुरस परिपक्वो योऽपक्वः फाणितं, 'राब' इति लोके॥ (આનો અર્થ ભાષાન્તરમાં છે.)

સંયોગ થવાથી અહિતકારી પદાર્થો

मत्स्यमानूपमांसं च दुग्धयुक्तं विवर्जयेत् ।
कपोतं सर्षपस्नेहभर्जितं परिवर्जयेत् ॥ १२९ ॥

अन्वय—मत्स्यं च आनूपमांसं दुग्धयुक्तं विवर्जयेत् सर्षपस्नेहभर्जितं कपोतं परिवर्जयेत् ॥

માછલાં દૂધની સાથે ખાવાં નહિ; ઘણા પાણીવાળી જગ્યામાં થયેલાં પ્રાણીઓનું માંસ અને દૂધ ખાવાં નહિ; સરસિયા તેલમાં પકાવેલું હોલાનું કે કબૂતરનું માંસ ખાવું નહિ. ૧૨૯

मत्स्यानिक्षोर्विकारेण तथा क्षौद्रेण वर्जयेत् ।
सक्तून् मांसपयोयुक्तानुष्णैर्दधि विवर्जयेत् ॥१३०॥

अन्वय:—इक्षोः विकारेण तथा क्षौद्रेण (सह) मत्स्यान् वर्जयेत्; मांसपयोयुक्तान् सक्तून्, उष्णैः (सह च) दधि विवर्जयेत् ॥

ગોળ વગેરે શેલડીના પદાર્થોની સાથે કે મધની સાથે માછલાં ખાવાં નહિ; માંસ અને દૂધની સાથે સાથવો ખાવો નહિ; તેમ જ ઊના પદાર્થોની સાથે દહીં ખાવું નહિ. ૧૩૦

उष्णैर्नभोऽम्बुना क्षौद्रं पायसं कृसरान्वितम् ।
रम्भाफलं त्यजेत्तक्रदधिबिल्वफलान्वितम् ॥१३१॥

अन्वय:—उष्णैः नभोऽम्बुना (च सह) क्षौद्रं, कृसरान्वितं पायसं, तक्रदधिबिल्वफलान्वितं रम्भाफलं त्यजेत् ॥

ઊના પદાર્થોની સાથે કે વરસાદના ઝીલેલા પાણીની સાથે મધ ખાવું નહિ; દૂધ અને ખીચડી ખાવાં નહિ; છાશ, દહીં અને બીલાંની સાથે કેળાં ખાવાં નહિ. ૧૩૧

दशाहमुषितं सर्पिः कांस्ये मधु घृतं समम् ।
कृतान्नं च कषायं च पुनरुष्णीकृतं त्यजेत् ॥१३२॥

अन्वय:—कांस्ये दशाहम् उषितं सर्पिः त्यजेत्, मधु च घृतं समं त्यजेत्, कृतान्नं च कषायं पुनः उष्णीकृतं त्यजेत् ॥

કાંસાના વાસણમાં દશ દિવસ રહેલું ઘી ખાવું નહિ. મધ અને ઘી સમભાગે ખાવાં નહિ. રાંધેલું અન્ન કે કષાય—ઉકાળા જો ફરીવાર ઊનાં કરેલાં હોય તો તેઓને છોડી દેવાં. ૧૩૨

एकत्र बहुमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ।
मधुसर्पिर्वसातैलं पानीयानि यथा तथा ॥१३३॥

अन्वय:—यथा मधुसर्पिः, वसातैलं पानीयानि परस्परं विरुध्यन्ते, तथा एकत्र बहुमांसानि परस्परं विरुध्यन्ते ॥

જેમ મધ અને ઘી, ચરબી અને તેલ, અને પાણી તથા દૂધ એ પરસ્પર વિરોધી છે, તેમ ઘણા પ્રકારનાં માંસો પણ સાથે ખાવામાં આવે, તો પરસ્પર વિરો

ઔષધ લેવાનો સંકેત

लवणं सैन्धवं प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
चूर्णलेहासवस्नेहाः साध्या धवलचन्दनैः ॥१३४॥

अन्वय:—लवणं सैन्धवं प्रोक्तं, चन्दनं रक्तचन्दनम्, चूर्णलेहासवस्नेहाः धवलचन्दनैः साध्याः ॥

લૂણ કહ્યું હોય ત્યાં સિંધાલૂણ અને ચંદન કહ્યું હોય ત્યાં રતાંજલિ લેવી; ચંદનનાં ચૂર્ણ, અવલેહ, આસવ કે તેલ કરવાં હોય, તે સુખડનાં જ કરવાં જોઈએ. ૧૩૪

कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ।
अन्तःसंमार्जने ज्ञेया ह्यजमोदा यवानिका ।
बहिःसंमार्जने सैव विज्ञातव्याजमोदिका ॥१३५॥

अन्वय:—कषायलेपयोः प्रायः रक्तचन्दनं युज्यते, अन्तःसंमार्जने हि अजमोदा यवानिका ज्ञेया, बहिःसंमार्जने सा एव अजमोदिका विज्ञातव्या ॥

કષાય—ઉકાળા કે લેપમાં લગભગ રતાંજલિનો ઉપયોગ કરવો. શરીરની અંદરનો ભાગ સાફ કરવા જ્યાં 'અજમોદા' કહેલ હોય ત્યાં યવાનિકા—'અજમા' સમજવા; અને બહારનો ભાગ સાફ કરવા જ્યાં 'અજમોદા' કહેલ હોય ત્યાં બોડી અજમોદ સમજવી.

पयःसर्पिःप्रयोगेषु गव्यमेव हि गृह्यते ।
शकृद्रसो गोमयकं मूत्रं गोमूत्रमुच्यते ॥१३६॥

अन्वय:—पयःसर्पिःप्रयोगेषु गव्यम् एव हि गृह्यते, शकृद्रसः गोमयकं, मूत्रं गोमूत्रम् उच्यते ॥

દૂધના અને ઘીના પ્રયોગોમાં ગાયનું દૂધ અને ગાયનું ઘી જ લેવું; તેમ જ છાણ અને મૂત્ર કહ્યું હોય ત્યાં ગાયના છાણનો રસ અને ગાયનું મૂત્ર જ સમજવાં. ૧૩૬

ઔષધોના પ્રતિનિધિઓ[1] વિષે

चित्रकाभावतो दन्ती क्षारः शिखरिजोऽथवा ।
अभावे धन्वयासस्य प्रक्षेप्या तु दुरालभा ॥१३७॥

अन्वय:—चित्रकाभावतः दन्ती, शिखरिजः क्षारः (प्रक्षेप्यः), धन्वयासस्य अभावे तु दुरालभा प्रक्षेप्या ॥

ચિત્રો ન મળે તો નેપાળાનાં મૂળ અથવા

૧. मुख्यसदृशा ये अर्थाः ते प्रतिनिधयः—प्रति—नि—धा—प्रतिनिधीक्रियन्ते—सदृशीक्रियन्ते गुणा एभिः मुख्यसदृशत्वात् इति प्रतिनिधयः—'उपसर्गे घोः किः' इति किः प्रत्ययः—મુખ્ય જેવા જે પદાર્થો અથવા ઔષધો (?)

અધેડાના ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો. રાતો ધમાસો ન મળે તો સાધારણ ધમાસાનો ઉપયોગ કરવો. ૧૩૭

तगरस्याप्यभावे तु कुष्ठं दद्याद्भिषग्वरः।
मूर्वाभावे त्वचो ग्राह्या जिङ्गिनीप्रभवा बुधैः ॥१३८॥

अन्वय—तगरस्य अपि अभावे तु भिषग्वरः कुष्ठं दद्यात्, मूर्वाभावे बुधैः जिङ्गिनीभवा त्वचः ग्राह्या ॥

તગર ન મળે તો (તેને બદલે) ઉત્તમ વૈદ્ય કઠ–ઉપલેટનો ઉપયોગ કરવો. મોરવેલ ન મળે તો વિદ્વાન વૈદ્યોએ મજીઠની છાલ લેવી. ૧૩૮

अहिंस्राया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः।
लक्ष्मणाया अभावे तु नीलकण्ठशिखा स्मृता ॥१३९॥

अन्वय—अहिंस्रायाः अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः, लक्ष्मणायाः अभावे तु नीलकण्ठशिखा मता ॥

હીંસવો ન મળે તો તેને બદલે માનકંદનો ઉપયોગ કરવો. ધોળી ભોંયરીંગણી ન મળે તો તેને બદલે મોરશિખાનો ઉપયોગ કરવો. ૧૩૯

टीका—नीलकण्ठशिखा—मयूरशिखा। (અર્થ ઉપર છે)

पङ्कजाभावतो देयं कह्लारोत्पलपङ्कजम्।
नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते ॥१४०॥

अन्वय—पङ्कजाभावतः कह्लारोत्पलपङ्कजं देयम्, नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयम् इष्यते ॥

ઓલસરી ન મળે તો તેને બદલે કલ્હાર અથવા ઉત્પલ નામના કમળનો ઉપયોગ કરવો. કાળું ઉત્પલ કમળ ન મળે તો કુમુદ(રાત્રિવિકાસી કમળ)નો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૦

जातीपुष्पं न यत्रास्ति लवङ्गं तत्र दीयते।
अर्कपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः ॥१४१॥

अन्वय—यत्र जातीपुष्पं न अस्ति तत्र लवङ्गं दीयते, अर्कपर्णादिपयसः अभावे हि तद्रसः मतः ॥

જાવત્રી ન મળે તો લવિંગનો ઉપયોગ કરવો. આકડાના પાંદડાં વગેરેનું ક્ષીર (દૂધ) ન મળે તો તેઓનો રસ લેવો. ૧૪૧

पौष्कराभावतः कुष्ठं तथा लाङ्गल्यभावतः।
स्थौणेयकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीयते तथा ॥१४२॥

अन्वय—पौष्कराभावतः तथा लाङ्गल्यभावतः कुष्ठं भिषग्भिः दीयते, स्थौणेयकस्य अभावे तु भिषग्भिः कुष्ठं दीयते ॥

પોયણું અથવા હરકોઈ કમળ કે ગોરખડું મૂળ ન મળે અથવા લાંગલી (એક જાતનું વિષ) ન મળે તો વૈદ્યોએ ઉપલેટનો ઉપયોગ કરવો; થોડી કલ્હાર ન મળે તોપણ ઉપલેટનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૨

चविकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत्स्मृतौ।
अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाटफलं मतम्।
यदि न स्याद्दारुनिशा तदा देया निशा बुधैः ॥

अन्वय—चविकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत् स्मृते, सोमराज्याः अभावे तु प्रपुन्नाटफलं मतम्, यदि दारुनिशा न स्यात्, तदा बुधैः निशा देया ॥

ચવક અથવા ગજપીપર એ બન્ને પીપળી મૂળ જેવાં કહ્યાં છે, એટલે તે ન મળે તો પીપળીમૂળનો ઉપયોગ કરવો. બાવચી ન મળે તો કુવાડિઆનાં બીજનો ઉપયોગ કરવો. દારુહળદર ન મળે તો વિદ્વાન વૈદ્યોએ હળદરનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૩

रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्वी प्रयुज्यते।
सौराष्ट्र्यभावतो देया स्फटिका तद्गुणा बुधैः ॥१४४॥

अन्वय—रसाञ्जनस्य अभावे तु सम्यक् दार्वी प्रयुज्यते, सौराष्ट्र्यभावतः बुधैः तद्गुणा स्फटिका देया ॥

રસવંતી ન મળે તો સારી દારુહળદરનો ઉપયોગ કરવો. સોરઠી માટી ન મળે તો વૈદ્યલોકોએ તેના જેવા ગુણવાળી ફટકડીનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૪

टीका—सौराष्ट्री—'सोरठी माटी' इति लोके। स्फटिका—'फिटकिरी' इति लोके। (આનો અર્થ ભાષાંતરમાં આપ્યો છે.)

तालीसपत्रस्याभावे स्वर्णताली प्रशस्यते।
भार्ग्यभावे तु तालीसं कण्टकारीजटाऽपि वा ॥१४५॥

अन्वय—तालीसपत्रस्य अभावे स्वर्णताली प्रशस्यते, भार्ग्यभावे तु तालीसम् अथवा कण्टकारीजटा (प्रयुज्यते) ॥

તાલીસપત્ર ન મળે તો (તેને બદલે) સુવર્ણતાલી ઉત્તમ ગણાય છે; ભારંગી ન મળે તો તાલીસ(તમાલપત્રની જાત)નો અથવા ભોંયરીંગણીના મૂળનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૫

रुचकाभावतो दद्याल्लवणं पांसुपूर्वकम्।
अभावे मधुपर्ण्यास्तु धातकीं च प्रयोजयेत् ॥१४६॥

अन्वय—[illegible] पांसुपूर्वकं लवणं दद्यात्, मधुपर्ण्याः अभावे तु धातकीं प्रयोजयेत् ॥

સંચળ ન મળે તો ધૂળિયો ખારો વાપ

રવો; અને જેઠીમધ ન મળે તો ધાવડીનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૬

ટીકા–ક્ષવકં–'चौहार' इति लोके। पांसुपूर्वकं लवणं–'खारी' अथवा 'रेह' इति लोके। (આનો અર્થ ભાષાંતરમાં છે.) ૧૪૬

अम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यमिष्यते।
द्राक्षा यदि न लभ्येत प्रदेयं काश्मरीफलम् ॥१४७

अन्वयः—अम्लवेतसाभावे चुक्रं दातव्यम् इष्यते, द्राक्षा यदि न लभ्येत, (तर्हि) काश्मरीफलं प्रदेयम् ॥

અમ્લવેતસ (લીંબુની જાત) ન મળે તો ખાટા ચૂકાનો (સુરકાનો) ઉપયોગ કરવો. દ્રાક્ષ ન મળે તો સીવણનાં ફળનો ઉપયોગ કરવો.

तयोरभावे कुसुमं बन्धूकस्य मतं बुधैः।
लवङ्गकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः ॥ १४८ ॥

अन्वयः—तयोः अभावे बुधैः बन्धूकस्य कुसुमं मतम्, पुनः नखस्य अभावतः लवङ्गकुसुमं देयम् ॥

પણ એ બન્ને ન મળે તો વિદ્વાન વૈદ્યોએ બપોરિયાનાં ફૂલનો ઉપયોગ કરવો. વળી નખલો ન મળે તો લવિંગનાં ફૂલનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૮

कस्तूर्यभावे कङ्कोलं क्षेपणीयं विदुर्बुधाः।
कङ्कोलस्याप्यभावे तु जातीपुष्पं प्रदीयते ॥१४९॥

अन्वयः—कस्तूर्यभावे बुधाः कङ्कोलं क्षेपणीयं विदुः, कङ्कोलस्य अपि अभावे तु जातीपुष्पं प्रदीयते ॥

કસ્તૂરી ન મળે તો વિદ્વાન વૈદ્યો ચણકબાબનો ઉપયોગ કરવા કહે છે; ચણકબાબ પણ ન મળે તો જાવંત્રીનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૯

सुगन्धि मुस्तकं देयं कर्पूराभावतो बुधैः।
कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः ॥ १५० ॥

अन्वयः—कर्पूराभावतः बुधैः सुगन्धि मुस्तकं देयम्, कर्पूराभावतः विशेषतः ग्रन्थिपर्णं देयम् ॥

કપૂર ન મળે તો વિદ્વાન વૈદ્યોએ સુગંધી મોથનો અથવા તગરના ગાંઠાનો ખાસ ઉપયોગ કરવો. ૧૫૦

कुङ्कुमाभावतो दद्यात्कुसुम्भकुसुमं नवम्।
श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते ॥ १५१ ॥

अन्वयः—कुङ्कुमाभावतः नवं कुसुम्भकुसुमं दद्यात्, श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयम् इष्यते ॥

કેસર ન મળે તો કસૂંબાનાં નવાં ફૂલનો ઉપયોગ કરવો. સુખડ ન મળે તો કપૂરનો ઉપયોગ કરવો. ૧૫૧

अभावे त्वेतयोर्वैद्यः प्रक्षिपेद् रक्तचन्दनम्।
रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्बुधाः ॥१५२॥

अन्वयः—एतयोः अभावे तु वैद्यः रक्तचन्दनं प्रक्षिपेत्, रक्तचन्दनकाभावे बुधाः नवोशीरं विदुः ॥

પણ એ બન્ને ન મળે તો વૈદ્યે રતાંજલિનો ઉપયોગ કરવો. રતાંજલિ ન મળે તો વિદ્વાન વૈદ્યો નવા વાળાનો ઉપયોગ કરવા જાણે છે. ૧૫૨

मुस्ता चातिविषाभावे शिवाभावे शिवा मता।
अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेसरमिष्यते ॥ १५३ ॥

अन्वयः—अतिविषाभावे मुस्ता, च शिवाभावे शिवा मता, नागपुष्पस्य अभावे पद्मकेसरम् इष्यते ॥

અતિવિષ ન મળે તો મોથનો ઉપયોગ કરવો. હરડે ન મળે તો આમળાંનો ઉપયોગ કરવો. નાગકેસર ન મળે તો કમળના કેસરાનો ઉપયોગ કરવો. ૧૫૩

मेदाजीवककाकोलीऋद्धिद्वन्द्वेऽपि वाऽसति।
वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीश्च क्रमात्क्षिपेत् ॥ १५४

अन्वयः—मेदाजीवककाकोलीऋद्धिद्वन्द्वे अपि वा असति वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीः च क्रमात् क्षिपेत् ॥

મેદા, જીવક, કાકોલી અને બે પ્રકારની ઋદ્ધિ (આ ઔષધિઓના અર્થ ગુજરાતીમાં મળ્યા નથી) ન મળે, તો અનુક્રમે શતાવરી, વિદારીકંદ, આસોંદ અને વારાહીકંદનો ઉપયોગ કરવો. ૧૫૪

ટીકા–વરી–શતાવરી। (આનો અર્થ ભાષાંતરમાં છે.)

वाराह्याश्च तथाभावे चर्मकारालुको मतः।
वाराहीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः ॥ १५५ ॥

अन्वयः—तथा च वाराह्याः अभावे चर्मकारालुकः मतः, वाराहीकन्दसंज्ञः तु पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः (प्रसिद्धः) ॥

વારાહીકંદ ન મળે તો ચર્મકારાલુક નામના કંદનો ઉપયોગ કરવો. વારાહીકંદ તો પશ્ચિમ દેશમાં ગૃષ્ટિ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ૧૫૫

वाराहीकन्द एवान्यश्चर्मकारालुको मतः।
अनूपसंभवे देशे वराह इव लोमवान् ॥ १५६ ॥

अन्वयः—चर्मकारालुकः एव अन्यः वाराहीकन्दः मतः, (स च) अनूपसंभवे देशे वराहः इव लोमवान् (भवति)

ચર્મકારાલુક એ જ બીજો એક જાતનો વારાહીકંદ મનાય છે; તે ઘણા પાણીવાળા

દેશમાં થાય છે અને તેના ઉપરની રુવાટી સુવરની રુવાંટી જેવી હોય છે ૧૫૬

भल्लातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते।
भल्लातकाभावतश्चित्रं नलदोऽभावतः ॥ १५७ ॥

अन्वय—भल्लातकासहत्वे तु रक्तचन्दनम् इष्यते, भल्लातकाभावतः चित्रम्, नलदः च अभावतः नलः इष्यते ॥

જે ઔષધ ભિલામાંને સહન કરી ન શકે એવું હોય તેમાં ભિલામાને બદલે રતાંજળી નાખવી; ભિલામા ન મળે તો ચિત્રાનો ઉપયોગ કરવો; શેકડી ન મળે તો બરુનો ઉપયોગ કરવો. ૧૫૭

सुवर्णाभावतः स्वर्णमाक्षिकं प्रक्षिपेद् बुधः।
श्वेतं तु माक्षिकं ज्ञेयं बुधै रजतवद् ध्रुवम् ॥ १५८ ॥

अन्वय—सुवर्णाभावतः बुधः स्वर्णमाक्षिकं प्रक्षिपेत्, श्वेतं माक्षिकं तु बुधैः रजतवत् ध्रुवं ज्ञेयम् ॥

સોનું ન મળે તો (તેને બદલે) વિદ્વાન વૈદ્યે સુવર્ણમાક્ષિક નાખવી; અને ધોળી માક્ષિકને વિદ્વાન વૈદ્યોએ રૂપા જેવી જ જાણવી–અર્થાત્ રૂપું ન મળે તો તેને બદલે ધોળી માક્ષિક નાખવી. (અહીં સુવર્ણમાક્ષિક એ ઉપધાતુ લેવાની છે, જે તાપી નદીમાં થાય છે) ૧૫૮

माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात्स्वर्णगैरिकम्।
सुवर्णमथवा रौप्यं मृतं यत्र न लभ्यते।
तत्र कान्तेन कर्माणि भिषक्कुर्याद्विचक्षणः ॥ १५९ ॥

अन्वय—माक्षिकस्य अपि अभावे स्वर्णगैरिकं दद्यात्, सुवर्णम् अथवा रौप्यं यत्र मृतं न लभ्यते तत्र विचक्षणः भिषक् कान्तेन कर्माणि कुर्यात् ॥

જો સુવર્ણમાક્ષિક કે ધોળી માક્ષિક પણ ન મળે તો સોનાગેરુનો ઉપયોગ કરવો. મારેલું સોનું અથવા રૂપું ન મળે તો ત્યાં સમજુ વૈદ્યે કાંતલોહ(કાંતિસાર–ચમકલોહુ)થી કામ ચલાવવું ૧૫૯

कान्ताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्वैद्यसत्तमः।
अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥ १६० ॥

अन्वय—कान्ताभावे वैद्यसत्तमः तीक्ष्णलोहं योजयेत्. मौक्तिकस्य अभावे अपि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥

કાંતિસાર ન મળે તો શ્રેષ્ઠ વૈદ્યે જમલોહનો ઉપયોગ કરવો. મોતી ન મળે તો મોતીની છીપનો ઉપયોગ કરવો. ૧૬૦

मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुडो मतः।
मत्स्यण्ड्यभावतः शुभ्रमत्र सितशर्करम् ॥ १६१ ॥

अन्वय—यत्र मधु न लभ्यते तत्र जीर्णगुडः मतः, मत्स्यण्ड्यभावतः सितम्, सिताभावे खण्डु ॥

મધ ન મળે તો જૂના ગોળનો ઉપયોગ કરવો. ઊંચી સાકર ન મળે તો વૈદ્યોએ સાધારણ સાકરનો ઉપયોગ કરવો. ૧૬૧

मत्स्यण्ड्यभावे सितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते।
क्षीराभावे रसो मौद्गो मासूरो वा प्रदीयते ॥ १६२ ॥

अन्वय—सितायाः अभावे तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते, क्षीराभावे मौद्गः वा मासूरः रसः प्रदीयते ॥

સાકર ન મળે તો વિદ્વાન વૈદ્યોએ ખાંડનો ઉપયોગ કરવો. દૂધ ન મળે તો મગના અથવા મસૂરના રસનો ઉપયોગ કરવો. ૧૬૨

अत्र प्रोक्तानि वस्तूनि यानि तेषु च तेषु च।
योऽप्यमिच्छत्यभावे परं वैद्येन जानता ॥ १६३ ॥

अन्वय—अत्र यानि वस्तूनि प्रोक्तानि तेषु च तेषु च एकतराभावे जानता वैद्येन परं योज्यम् ॥

આ પ્રકરણમાં જે પદાર્થો પ્રતિનિધિરૂપે કહ્યા છે, તે તેમાં અમુક એક ન મળે તો સમજુ વૈદ્યે તે પદાર્થો જેઓના પ્રતિનિધિ હોય તેમાંનો બીજો વાપરવો ૧૬૩

रसवीर्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च।
युञ्ज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्याभावे तु रसादिवित् ॥

अन्वय—द्रव्याभावे च रसादिवित् (वैद्य) रसवीर्यविपाकाद्यैः समं तद्विधं च अन्यत् तु द्रव्यं विचिन्त्य युञ्ज्यात् ।

પદાર્થોના રસ વગેરેને જાણનારા વૈદ્ય રસ, વીર્ય ને વિપાક આદિથી સરખું અને તેના જેવું બીજું પણ દ્રવ્ય વિચારીને તેનો ઉપયોગ કરવો. ૧૬૪

योगे यदप्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्मतः।
यत्तु प्रधानं तस्यापि सदृशो नैव गृह्यते ॥ १६५ ॥

अन्वय—योगे यत् अप्रधानं स्यात् तस्य प्रतिनिधिः मतः, यत्तु प्रधानं (स्यात्) तस्य अपि सदृशः नैव गृह्यते ॥

(ઔષધોના) યોગમાં જે ઔષધ ગૌણ (પેટાનું) હોય, તેને બદલે પ્રતિનિધિ ઔષધ વાપરવું; પણ જે મુખ્ય ઔષધ હોય, તેને બદલે તેના જેવું પણ પ્રતિનિધિ નજ વાપરવું

व्याधिप्रयुक्तं यद् द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत्।
अनुक्तमपि युक्तं यद्योजयेत्तत्र तद्विदः ॥ १६६ ॥

અન્વયઃ—યત્ દ્રવ્યં વ્યાધેઃ અયુક્તં (ભવેત્), તત્ ગણોક્તમ્ અપિ ત્યજેત્, યત્ અનુક્તમ્ અપિ વ્યાધેઃ યુક્તં (સ્યાત્), તત્ રસાદિવિત્ યોજયેત્ ॥

જે પદાર્થ રોગને અયોગ્ય હોય તે પદાર્થ તે રોગસંબંધી ઔષધોના ગણમાં કહ્યો હોય, તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો અને જે પદાર્થ તે ગણમાં ન કહ્યો હોય છતાં (રોગને) યોગ્ય જણાય તો તે પદાર્થનો તેના રસ વગેરેને જાણનારા વૈદ્યે ઉપયોગ કરવો. ૧૬૬

દરેક પદાર્થમાં રહેલા રસ આદિ પાંચ પદાર્થો

द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च।
पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च ॥१६७

અન્વયઃ—(પ્રતિ) દ્રવ્યે રસઃ ગુણઃ વીર્યં વિપાકઃ ચ શક્તિઃ—(ઇતિ) પઞ્ચ પદાર્થાઃ તિષ્ઠન્તિ एव, च स्वं स्वं कर्म कुर्वन्ति ॥

દરેક પદાર્થમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિ એ પાંચ પદાર્થો હોય જ છે; અને તેઓ પોતપોતાનું કામ કરે છે. ૧૬૭

રસો તથા તેઓનાં સામાન્ય કામો

तत्र रसानाह वाग्भटः—તેમાં વાગ્ભટ રસો કહે છે કે—

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः।
षड्द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥१६८॥

અન્વયઃ સ્વાદ્વમ્લલવણતિક્તોષણકષાયકાઃ ષડ્ રસાઃ દ્રવ્યમ્ આશ્રિતાઃ (સન્તિ), તે ચ યથાપૂર્વં બલાવહાઃ (ભવન્તિ)॥

મધુર, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો અને કષાય (તૂરો)—એ છ રસો પદાર્થોમાં રહેલા છે અને તેઓમાંનો પહેલો પહેલો રસ પછી પછીના રસ કરતાં વધારે બળ આપનાર છે. ૧૬૮

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्।
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥१६९॥

અન્વયઃ—તત્ર આદ્યાઃ ત્રયઃ મારુતં ઘ્નન્તિ, અન્યે તુ (તિક્તાદયઃ) મારુતં કુર્વતે; તિક્તાદયઃ ત્રયઃ કફં ઘ્નન્તિ, અન્યે તુ કફં કુર્વતે; કષાયતિક્તમધુરાઃ પિત્તં ઘ્નન્તિ, અન્યે તુ પિત્તં કુર્વતે ॥

મધુર, ખાટો અને ખારો—એ ત્રણ રસો વાયુને હણનારા છે, પણ એ સિવાયના બીજા રસો વાયુને કરનારા છે; કડવો, તીખો અને તૂરો-એ ત્રણ રસો કફને હણનારા છે પણ એ સિવાયના બીજા રસો કફને કરનારા છે; તૂરો, કડવો અને મધુર—એ ત્રણ રસો પિત્તને હણનારા છે, પણ એ સિવાયના બીજા રસો પિત્તને કરનારા છે. ૧૬૯

ये रसाः वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै।
रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥१७०

અન્વયઃ—યે રસાઃ વાતશમનાઃ ભવન્તિ, તેષુ વૈ યદિ રૌક્ષ્યલાઘવશૈત્યાનિ (સ્યુઃ તર્હિ), તે સમીરણં ન હન્યુઃ ॥

જે રસો વાયુને હણનારા છે, તે રસોવાળા પદાર્થોમાં જ જો રૂક્ષપણું, હલકાપણું અને શીતપણું હોય, તો તેઓ વાયુને હણી શકતા નથી. ૧૭૦

ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै।
तीक्ष्णोष्णलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः ॥१७१॥

અન્વયઃ—યે રસાઃ પિત્તશમનાઃ ભવન્તિ, તેષુ વૈ યદિ તીક્ષ્ણોષ્ણલઘુતાઃ (સ્યુઃ તર્હિ), તે एव च तत्कर्मकारिणः न (સ્યુઃ) ॥

જે રસો પિત્તને શમાવનારા છે, તે રસોવાળા પદાર્થોમાં જ જો તીક્ષ્ણપણું, ગરમપણું અને હલકાપણું હોય તો તેઓ જ (પિત્તને શમાવવારૂપ) તેઓનું કામ કરી શકતા નથી.

ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै।
स्नेहगौरवशैत्यानि न ते हन्युः कफं तदा ॥१७२॥

અન્વયઃ—યે રસાઃ શ્લેષ્મશમનાઃ ભવન્તિ, તેષુ વૈ યદિ સ્નેહગૌરવશૈત્યાનિ (સ્યુઃ) તદા તે કફં ન હન્યુઃ ॥

જે રસો કફને શમાવનારા છે, તે રસોવાળા પદાર્થોમાં જ જો સ્નિગ્ધપણું, ભારેપણું અને શીતપણું હોય, તો તેઓ કફને હણી શકતા નથી. ૧૭૨

મધુર રસના ગુણો

मधुरो हि रसः शीतो धातुस्तन्यबलप्रदः।
चक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुर्यात्स्थौल्यमलक्रमीन् ॥१७३

અન્વયઃ—મધુરઃ રસઃ શીતઃ હિ (સન્) ધાતુસ્તન્યબલપ્રદઃ ચક્ષુષ્યઃ વાતપિત્તઘ્નઃ સ્થૌલ્યમલક્રમીન્ કુર્યાત્ ॥

મધુર[1] રસ શીતલ જ હોઈ ધાતુ, સ્તનમાં દૂધ તથા બળ આપનાર છે, નેત્રને હિતકારી

૧. મન્યતે—જ્ઞાયતે સ્વાદુતયા ઇતિ મધુ—માધુર્યમ્, મન જ્ઞાને, ઇત્યસ્માત્ 'ફલિપાટિ૦' ઇત્યૌણાદિક ઉઃધશ્ચાન્તાદેશઃ, તત્ મધુ—માધુર્યમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ મધુરઃ, 'ઊષસુ૦ષિ૦' ઇતિ મત્વર્થીયો રઃ પ્રત્યયઃ—જેને સ્વાદરૂપે જાણવામાં આવે છે, તે મધુ—એટલે માધુર્ય—મીઠાશ; એ મીઠાશ જેમાં છે, તે મધુર—મીઠો રસ.

છે, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર છે અને શરીરની જાડાઈને, મળને તથા કૃમિને કરે છે. ૧૭૩

रसेषु प्रवरश्चापि स्निग्धः प्रीत्यायुषोर्हितः ।
बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥ १७४ ॥
प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यो गुरुः सन्धानकृन्मतः ।
पिपासा पिच्छिलश्चापि स्निग्धः प्रीत्यायुषोर्हितः १७५

अन्वय –अपि च (स) रसेषु प्रवरः स्निग्धः प्रीत्यायुषोः हितः बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् प्रशस्तः बृंहणः कण्ठ्यः गुरुः संधानकृत् पिपासा पिच्छिलः अपि च स्निग्धः प्रीत्यायुषोः हितः मतः ॥

વળી તે સઘળા રસોમાં ઉત્તમ છે સ્નિગ્ધ છે, પ્રીતિ આપનાર છે, આયુષને હિતકારી છે, બાળક, વૃદ્ધ તથા ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલા માણસો માટે સારો છે; વર્ણ, કેશ, ઇંદ્રિય અને શક્તિ માટે પણ સારો છે, તેમ જ શરીરના તત્ત્વોને વધારનાર, કંઠને સારો કરનાર, ભારે, સાંધી દેનાર, ઝેરને હણનાર, ચીકણો અને સ્નિગ્ધ હોઈ પ્રીતિ તથા આયુષને પણ હિતકારી મનાયો છે ૧૭૪,૧૭૫

सोऽतियुक्तो ज्वरश्वासगलगण्डार्बुदक्रिमीन् ।
स्थौल्याग्निमान्द्यमेहांश्च कुर्यान्मेदःकफामयान् १७६

अन्वय –स (एव मधुररस) अतियुक्त (चेत् तर्हि) ज्वरश्वासगलगण्डार्बुदक्रिमीन् स्थौल्याग्निमान्द्यमेहान् च मेदःकफामयान् कुर्यात् ॥

(પરંતુ) એ જ મધુર રસનો અત્યંત ઉપયોગ કર્યો હોય તો તાવ, શ્વાસ, કંઠમાળ, રસોળી, કૃમિ, શરીરનું જાડાપણું, અગ્નિનું મંદપણું અને મેદ તથા કફ સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે ૧૭૬

અમ્લ-ખાટા રસના ગુણો

रसोऽम्लः पाचनो रुच्यः पित्तश्लेष्मास्रदो लघुः ।
लेखनोष्णो बहिः शीतः क्लेदनः पवनापहः ॥१७७
स्निग्धस्तीक्ष्णः सरो शुक्रविबन्धानाहविघ्नः ।
हर्षणो रोमहर्षानामक्षिभ्रूविनिकोचनः ॥ १७८ ॥

अन्वय–अम्ल १ रस पाचन रुच्य पित्त... अस्र लघु क्लेदिनः उष्ण बहिः शीत श्लेष्मल पवनापह स्निग्ध तीक्ष्ण सर २ शुक्रविबन्धानाहघ्नः हर्षणः रोमहर्षाणां हर्षणः अक्षिभ्रूविनिकोचनः (भवति) ॥

ખાટો રસ પાચક છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે; પિત્ત, કફ તથા રુધિરને વધારનાર છે, હલકો છે, ઉખેડનાર છે, ગરમ છે, સ્પર્શમાં શીતળ છે, ભીનાશ કરનાર છે, વાયુને મટાડનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, તીક્ષ્ણ છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, વીર્યનો નાશ કરનાર છે, મળબંધને મટાડનાર છે, પેડુના આફરાને તોડનાર છે, નેત્રને હાનિ કરનાર છે, રૂંવાડાં ઊભા કરનાર છે, દાંતને અંબાવી નાખનાર છે અને આંખ તથા ભમરનો સંકોચ કરનાર છે

टीका–अतियुक्तो सेवता । बहिः शीत–स्पर्शे शीतः । विनिकोचन –संकोचन ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આપ્યો છે)

અતિશય ઉપયોગ કરેલા ખાટા રસથી નુકસાન

सोऽतियुक्तो भ्रमं कुर्यात्तृष्णादाहतिमिरज्वरान् ।
कण्डूपाण्डुत्ववीसर्पशोथविस्फोटकुष्ठकान् ॥१७९

अन्वय –स अतियुक्त (सन्) भ्रमं तृष्णादाहतिमिरज्वरान् कुर्यात्, (तथा च) कण्डूपाण्डुत्ववीसर्पशोथविस्फोटकुष्ठकान् (करोति) ॥

એ રસનો અત્યંત ઉપયોગ કર્યો હોય તો ભ્રમ, તરસ, બળતરા, આંખે અંધારાં, જ્વર, ખંજવાળ, પાંડુપણું, રતવા, સોજા, વિસ્ફોટક અને કોઢ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૭૯

લવણ-ખારા રસના ગુણ

लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तकृत् ।
पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः ।
बलहानिकरस्तथा कपोलिनाशकृत्तथा ॥ १८० ॥

अन्वय–लवण १ शोधन रुच्य पाचन कफपित्तकृत् पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः बलहानिकरस्तथा कपोलिनाशकृत् (भवति) ॥

१ अपि कण्ठे– धूपकर्माणि च '–रसोऽम्लाद्ि… प्रत्यय, अथवा अम रोगे इत्यस्मात् … अम्यते–अम्यते सोऽम्लः, अथवा अमति–गच्छति … व्याधि, बातं तथा च … करोति च अति-युक्त सन् विविधान् रोगान् इति अम्ल –જેનો સ્વાદ લેનારા શબ્દ કરે કે 'ખાટુ ખાટુ' અથવા જે અરુચિનો વાયુનો તથા ચીન' આદિનો નાશ કરે અને વધુ સેવવાથી ઘણી જાતના રોગ કરે છે, તે અમ્લ–ખાટો રસ.

२ लुनाति–छिनत्ति–नाशयति पुंस्त्वं वातं च … इति लवण, तद् लेखने–इत्यस्माद् … 'लवण लूङ्' चेति सिद्धम्–જે પુરુષપણાનો, વાયુનો તથા જડપણાનો નાશ કરે છે–તે લવણ–ખારો રસ.

ખારો રસ સાફ કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, પાચક છે, કફ તથા પિત્તને કરનાર છે, પુરુષપણાને હણનાર છે, વાયુને મટાડનાર છે, કાયામાં શિથિલપણાને તથા કૂણાપણાને કરનાર છે; નેત્રમાં, નાકમાં, તથા મોઢામાં પાણી આણનાર છે અને ગાલમાં તથા ગળામાં બળતરા ઉપજાવનાર છે. ૧૮૦

ખારા રસના અતિ ઉપયોગથી નુકસાન

સોऽતિયુક્તોऽક્ષિપાકાસ્રપિત્તકોઠક્ષતાર્તિકૃત્ ।
વલીપલિતખાલિત્યકુષ્ઠવીસર્પતૃટ્પ્રદઃ ॥ ૧૮૧ ॥

અન્વયઃ—સઃ અતિયુક્તઃ અક્ષિપાકાસ્રપિત્તકોઠક્ષતાર્તિકૃત્ વલીપલિતખાલિત્યકુષ્ઠવીસર્પતૃટ્પ્રદઃ (અસ્તિ) ॥

એ ખારા રસનો અત્યંત ઉપયોગ કર્યો હોય તો આંખ પાકી આવે, રક્તપિત્ત નામનો રોગ થાય, મધમાખી કરડ્યા જેવો સોજો (કરવલું) થાય, ક્ષતની પીડા થાય, શરીરમાં વળિયાં વળે, કેશ ધોળા થઈ જાય, માથામાં ટાલ પડે, કોઢ થાય, રતવા થાય અને તરસ લાગે છે. ૧૮૧

ટીકા—કોઠઃ—વરટાકૃતદંશશોથવત્ । પલિતં—કેશશુક્લતા । ખાલિત્યં—શિરસિ કેશનાશઃ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આવી ગયો છે.) ૧૮૧

કટુ—તીખા રસના ગુણો

કટુરુષ્ણશ્ચ તીક્ષ્ણશ્ચ વિશદો વાતપિત્તકૃત્ ।
શ્લેષ્મહૃલ્લઘુરાગ્નેયઃ કૃમિકણ્ડૂવિષાપહઃ ॥ ૧૮૨ ॥
રૂક્ષસ્તન્યહરશ્ચાપિ મેદઃસ્થૌલ્યાપકર્ષણઃ ।
અશ્રુદો નાસિકાસ્યાક્ષિજિહ્વાગ્રોદ્વેજકો મતઃ ॥ ૧૮૩
દીપનઃ પાચનો રુચ્યો નાસિકાશોષણો ભૃશમ્ ।
ક્લેદમેદોવસામજ્જાશકૃન્મૂત્રોપશોષણઃ ।
સ્રોતઃપ્રકાશકો રૂક્ષો મેધ્યો વર્ચોવિબન્ધકૃત્ ॥૧૮૪

અન્વયઃ—કટુ[1]ઃ ઉષ્ણઃ ચ તીક્ષ્ણઃ ચ વિશદઃ વાતપિત્તકૃત્ શ્લેષ્મહૃત્ લઘુઃ આગ્નેયઃ કૃમિકણ્ડૂવિષાપહઃ રૂક્ષઃ સ્તન્યહરઃ અપિ ચ મેદઃસ્થૌલ્યાપકર્ષણઃ અશ્રુદઃ, નાસિકાસ્યાક્ષિજિહ્વાગ્રોદ્વેજકઃ દીપનઃ પાચનઃ રુચ્યઃ ભૃશં નાસિકાશોષણઃ ક્લેદમેદોવસામજ્જાશકૃન્મૂત્રોપશોષણઃ સ્રોતઃપ્રકાશકઃ રૂક્ષઃ મેધ્યઃ વર્ચોવિબન્ધકૃત્ મતઃ ॥

તીખો રસ ગરમ છે, તીક્ષ્ણ છે, ખરસટ છે, વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે, કફને હરનાર છે, હલકો છે, અગ્નિના ભાગથી વધારે યુક્ત છે; કૃમિ, ચળ તથા ઝેરને મટાડનાર છે, રૂક્ષ છે, સ્તનના દૂધને હરી લેનાર છે, મેદથી થતા જાડાપણાને મટાડનાર છે, આંખમાં આંસુ આણનાર છે; નાક, મુખ, નેત્ર અને જીભની અણીને ઉદ્વેગ આપનાર છે; અગ્નિને દીપાવનાર છે, પાચક છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, નાકને બહુ જ સુકાવનાર છે, ભીનાશ મટાડનાર છે; મેદ, ચરબી, મજ્જા, વિષ્ઠા અને મૂત્રને સુકાવનાર છે, સ્રોત નામના નાડીઓના માર્ગોને ખુલ્લા કરનાર છે, બુદ્ધિને હિતકારી છે અને મળ બંધ કરનાર છે. ૧૮૨–૧૮૪

ટીકા—આગ્નેયોऽધિકાગ્ન્યંશઃ । મેધ્યો—મેધાયૈ હિતઃ । વર્ચોવિબન્ધકૃત્—મલબન્ધં કરોતિ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આપ્યો છે.) ૧૮૨–૧૮૪

અતિશય સેવેલા તીખા રસથી નુકસાન

સોऽતિયુક્તો ભ્રાન્તિદાહમુખતાલ્વોષ્ઠશોષકૃત્ ।
કણ્ઠાદિપીડામૂર્ચ્છાતૃટ્કમ્પદો બલશુક્રહૃત્ ॥ ૧૮૫

અન્વયઃ—સઃ અતિયુક્તઃ (સન્) ભ્રાન્તિદાહમુખતાલ્વોષ્ઠશોષકૃત્ કણ્ઠાદિપીડામૂર્ચ્છાતૃટ્કમ્પદઃ બલશુક્રહૃત્ ॥

એ રસનો અત્યંત ઉપયોગ કર્યો હોય તો ભ્રમ થાય છે, બળતરા થાય છે; મોઢામાં, તાળવામાં તથા હોઠમાં શોષ પડે છે; કંઠ વગેરેને પીડા થાય છે, મૂર્છા થાય છે, તરસ લાગે છે, કંપ થાય છે અને બળ તથા વીર્યનો નાશ થાય છે. ૧૮૫

તિક્ત—કડવા રસના ગુણો

તિક્તઃ શીતસ્તૃષામૂર્ચ્છાજ્વરપિત્તકફાઞ્ જયેત્ ।
કૃમિકુષ્ઠવિષોત્ક્લેદદાહરક્તગદાપહઃ ॥ ૧૮૬ ॥
રુચ્યઃ સ્વયમરોચિષ્ણુઃ કણ્ઠસ્તન્યવિશોધનઃ ।
વાતલોऽગ્નિકરો નાસાશોષણો રૂક્ષણો લઘુઃ ॥૧૮૭

અન્વયઃ—તિક્તઃ[2] (રસઃ) શીતઃ (સન્) તૃષામૂર્ચ્છાજ્વર-

૧. કટતિ—વર્ષતિ તીક્ષ્ણતામ્, આવૃણોતિ વા તીક્ષ્ણતયા મુખમિતિ કટુઃ, કટે વર્ષાવરણયોઃ, ઇત્યસ્માત્ 'કટિવટિભ્યાં ચ' ઇતિ ઔણાદિક ઉઃ। જે તીક્ષ્ણપણાને વર્ષે છે અથવા તીક્ષ્ણપણાથી મોઢાંને ચોપાસ ઢાંકી દે છે, તે કટુ—તીખો રસ.

૨. તેજયતિ સ્મ—તીક્ષ્ણીકરોતિ રુચિં વાતં જઠરાગ્નિં ચેતિ તિક્તઃ—તિજ નિશાને ઇત્યસ્માત્ 'ગત્યર્થાકર્મક૦' ઇતિ ક્તઃ—જે બીજા પદાર્થો પર તીક્ષ્ણ રુચિ ઉત્પન્ન

पित्तज्वरान् जयति, कृमिकुष्ठविषमेहमेदोरक्तजातांश्च रोगान् स्तन्यम् शोधयति कण्ठस्तन्यविशोधनः वातलः अग्निदः ग्राहकः शोषणः रूक्षः लघुः (अस्ति)॥

કડવો રસ ટાઢો હોઈ તરસ, મૂર્છા, તાવ, પિત્ત તથા કફને હરનાર છે; કૃમિ, કોઢ, ઝેર, પ્રમેહ, મેદ તથા રુધિર સંબંધી રોગને મટાડનાર છે; બીજી વસ્તુઓ પર રુચિ ઉપજાવનાર છે અને પોતે ન ગમે એવો છે; કંઠને તથા સ્તનના દૂધને સાફ કરનાર છે, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અગ્નિ કરનાર છે, નાકને સુકાવનાર છે, રૂક્ષ છે અને હલકો છે

टीका—अन्योऽन्येषु वस्तुषु रुचिमुत्पादयति । स्वयमरोचिष्णुर्यः स्वयं न रोचते । अन्येषु वस्तुषु रुचिं करोति ॥ જેમ લીમડો કડવો છે તે બીજી વસ્તુઓ પર રુચિ ઉપજાવનાર છે અને પોતે ન ગમે એવો છે તેવો જ કડવો રસ હોય છે ૧૮૬ ૧૮૭

અતિશય સેવેલા કડવા રસથી નુકસાન

सोऽतियुक्तः शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्दितः ।
कम्पमूर्छातृषाकारी बलशुक्रक्षयप्रदः ॥ १८८ ॥

अन्वयः—सः अतियुक्तः (सन्) शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्दितः, कम्पमूर्छातृषाकारी बलशुक्रक्षयप्रदः (भवति)॥

એ કડવા રસનો અત્યંત ઉપયોગ કર્યો હોય, તો માથામાં શૂળ નીકળે છે, ડોકની નાડી જકડાઈ જાય છે, પરિશ્રમ થાય છે, પીડા થાય છે, કંપ, મૂર્છા તથા તરસ ઉત્પન્ન થાય છે અને બળ તથા વીર્યનો ક્ષય થાય છે ૧૮૮

કષાય-તૂરા રસના ગુણો

कषायो रोपणो ग्राही स्तम्भनः शोधनस्तथा ।
लेखनः पीडनः सौम्यः शोषणो वातकोपनः ॥ १८९ ॥
कफास्रपित्तशमनो रूक्षः शीतो लघुर्मतः ।
त्वक्प्रसादनमांसस्य स्तम्भनो विशदो मतः ॥ १९० ॥
जिह्वाया जाड्यकृत्कण्ठस्रोतसां च विबन्धकृत् ।

अन्वयः—कषायः (रसः) रोपणः ग्राही स्तम्भनः शोधनः तथा लेखनः पीडनः सौम्यः शोषणः वातकोपनः कफास्रपित्तशमनः रूक्षः शीतः लघुः मतः, त्वक्प्रसादनः मांसस्य स्तम्भनः विशदः मतः । जिह्वायाः जाड्यकृत् कण्ठस्रोतसां च विबन्धकृत् (मतः)॥

કરે, વાયુને તથા જઠરાગ્નિને તીક્ષ્ણ કરે-વધારે, તે તિક્ત-કડવો રસ.

કષાય[1] રસ વ્રણને રુઝાવનાર છે, મળને રોકનાર છે, ગાત્રોને જકડાઈ ગયેલાં જેવાં કરનાર છે, વ્રણને સાફ કરનાર છે, મેદ વગેરેથી ખસી ગયેલા માંસને ઉખેડી નાખનાર છે, (વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી હૃદયને) પીડનાર છે, અગ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, મળ તથા પ્રમેહ વગેરેને સુકાવનાર છે, વાયુનો પ્રકોપ કરનાર છે; કફ, રુધિર તથા પિત્તને હણનાર છે, રૂક્ષ છે, ઠંડો છે, હલકો છે, ચામડીને સાફ તથા સારી કરનાર છે, માંસ ભાગને રોકનાર છે, ખરસટ છે, જીભને જડ કરનાર છે અને કંઠ તથા સ્રોતસ્ નામના નાડીઓના માર્ગોને રોકનાર મનાયો છે ૧૮૯,૧૯૦

टीका—रोपणो व्रणस्य । स्तम्भनो मलस्तम्भनः । शोधनो व्रणस्य । लेखनो मेदःप्रभृतिमांसस्य । शोषणो मलप्रमेहादीनाम् । पीडनो हृदयस्य वायुप्रकोपकत्वात् सौम्योऽग्रजत्वात् ॥ આનો અર્થ ભાષાંતરમાં આવી ગયો છે. ૧૮૯ ૧૯૦

અતિશય ઉપયોગ કરેલા કષાય રસથી હાનિ

सोऽतियुक्तो महाध्मानहृत्पीडाक्षेपकादिकृत् ॥

अन्वयः—सः अतियुक्तः महाध्मानहृत्पीडाक्षेपकादिकृत् (भवति)॥

એ કષાય રસનો અત્યંત ઉપયોગ કર્યો હોય તો શરીર જકડાઈ જાય, પેટ ચઢી આવે, હૃદયમાં પીડા થાય અને આક્ષેપકવાયુ આદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે ૧૯૧

મધુર આદિ રસવાળા પદાર્થોની વિશેષતા

मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णशालीयवादृते ।
मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात्सितायाः जाङ्गलामिषात् ॥ १९२ ॥

अन्वयः—जीर्णशालीयवात्, मुद्गात्, गोधूमतः, क्षौद्रात्, सितायाः, जाङ्गलामिषात् ऋते मधुरं प्रायः श्लेष्मलम् ॥

જૂના ચોખા, જવ, મગ, ઘઉં, મધ, સાકર અને જંગલી જાનવરોનાં માંસ સિવાય બાકીના મધુર રસવાળા પદાર્થો સળેખમ-કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે ૧૯૨

૧ कषायेति—हिनस्ति श्लेष्माणं पित्तं च कफास्रोऽपि पित्तं मांसप्रविष्टं शोषयति कषायः—यः हिनस्ति—वायुकृत्—જે મળોને તથા સ્રોતસ્-નાડીઓના માર્ગોને બંધ કરી દે, કફ, રુધિર તથા પિત્તનો નાશ કરે અને ગૂમડાંના સડેલા માંસને સાફ કરી દે, તે કષાય-તૂરો રસ.

અમ્લં પિત્તકરં પ્રાયો વિના ધાત્રીં ચ દાડિમીમ્ ।
લવણં પ્રાયશો દ્વેપિ નેત્રયોઃ સૈન્ધવં વિના ॥૧૯૩॥

अन्वयः—धात्रीं च दाडिमीं विना अम्लं प्रायः पित्तकरं (भवति), सैन्धवं विना लवण प्रायशः नेत्रयोः द्वेषि ॥

આમળા અને દાડિમ સિવાય બાકીના ખાટા રસવાળા પદાર્થો ઘણું કરી પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે. સિંધાલૂણ વિના બાકીના ખારા રસવાળા પદાર્થો ઘણું કરીને નેત્રને હાનિ પહોંચાડનાર છે. ૧૯૩

પ્રાયઃ કટુ તથા તિક્તમવૃષ્યં વાતકોપનમ્ ।
શુણ્ઠીકૃષ્ણારસોનાનિ પટોલમમૃતં વિના ॥૧૯૪॥

अन्वयः—शुण्ठीकृष्णारसोनानि पटोलम् अमृतं विना कटु तथा तिक्तं प्रायः वातकोपनम् अवृष्यं (भवति)॥

સૂંઠ, પીપર, લસણ, પરવળ અને ગળો વિના બાકીના તીખા અને કડવા રસવાળા પદાર્થો ઘણું કરી વાયુનો પ્રકોપ કરનાર છે અને વીર્યને હાનિ પહોંચાડનાર છે. ૧૯૪

उक्तं च चरकेऽपि ॥ ચરકમાં પણ કહ્યું છે કે—

પિપ્પલી નાગરં વૃષ્યં કટુ ચાવૃષ્યમુચ્યતે ।
પ્રાયશઃ સ્તમ્ભનં પ્રોક્તં કષાયમભયાં વિના ॥૧૯૫

अन्वयः—पिप्पली नागरं वृष्यम् उच्यते, (अन्यत्) च कटु अवृष्यम् उच्यते, अभयां विना कषायं प्रायशः स्तम्भनं प्रोक्तम् (अस्ति)॥

પીપર અને સૂંઠ વીર્યને વધારનાર કહેવાય છે અને બીજા તીખા પદાર્થો વીર્યની હાનિ કરનાર છે. હરડે વિના બાકીના કષાય રસવાળા પદાર્થો ઘણું કરી શરીરને ઝલાઈ ગયેલા જેવું કરનાર કહેલ છે. ૧૯૫

સામાન્યેનાત્ર નિર્દિષ્ટા ગુણાઃ ષડ્રસસંભવાઃ ।
રસાનાં યોગતસ્તુ સ્યાદન્ય એવ ગુણોદયઃ ॥૧૯૬

अन्वयः—अत्र षड्रससंभवाः गुणाः सामान्येन निर्दिष्टाः (सन्ति, तथापि) रसानां योगतः तु अन्यः एव गुणोदयः स्यात् ॥

આ પ્રકરણમાં છ રસોના ગુણો સામાન્ય રીતે કહ્યા છે, તોપણ (તેમાં વિશેષ સમજવાનું આ છે કે) રસોનો યોગ થવાથી તો બીજા પ્રકારના જ ગુણો પ્રકટ થાય છે. ૧૯૬

સંયોગાદ્વિષતાં યાતિ સમમાજ્યેન માક્ષિકમ્ ।
અમૃતત્વં વિષં યાતિ સર્પદષ્ટસ્ય વૈ યથા ॥૧૯૭॥

अन्वयः—यथा आज्येन समं माक्षिकं संयोगात् विषतां याति, सर्पदष्टस्य विषं वै अमृतत्वं याति ॥

જેમકે ઘીની સાથે મધ મળે તો ઝેરરૂપ થાય છે અને જેને સર્પ કરડ્યો હોય તેને (બીજું) ઝેર જ અમૃતરૂપ થાય છે. ૧૯૭

આકાશ આદિ પાંચના ગુણો

લઘુર્ગુરુસ્તથા સ્નિગ્ધો રૂક્ષસ્તીક્ષ્ણ ઇતિ ક્રમાત્ ।
નભોભૂવાર્વાતાનાં વહ્નેરેતે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૯૮॥

अन्वयः—लघुः गुरुः तथा स्निग्धः रूक्षः तीक्ष्णः, इति एते क्रमात् नभोभूवारिवातानां वह्नेः गुणाः स्मृताः ॥

લઘુ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ તથા તીક્ષ્ણ—એમ આ (પાંચ) અનુક્રમે આકાશ, પૃથ્વી, જળ, વાયુ તથા અગ્નિના ગુણો કહ્યા છે—અર્થાત્ હલકાપણું એ આકાશનો ગુણ છે, ભારેપણું એ પૃથ્વીનો ગુણ છે, સ્નિગ્ધપણું એ જળનો ગુણ છે, રૂક્ષપણું એ વાયુનો ગુણ છે અને તીક્ષ્ણપણું એ અગ્નિનો ગુણ છે. ૧૯૮

ઉપર્યુક્ત લઘુ આદિ ગુણવાળા પદાર્થોના ગુણો

લઘુ પથ્યં પરં પ્રોક્તં કફઘ્નં શીઘ્રપાકિ ચ ।
ગુરુ વાતહરં પુષ્ટિશ્લેષ્મકૃચ્ચિરપાકિ ચ ॥ ૧૯૯ ॥

अन्वयः—लघु परं पथ्यं कफघ्नं च शीघ्रपाकि प्रोक्तम्, गुरु वातहरं पुष्टिश्लेष्मकृत् च चिरपाकि (प्रोक्तम्)॥

હલકા પદાર્થો અત્યંત પથ્ય, કફને હણનાર અને તરત પાકનારા છે; ભારે પદાર્થો વાયુને હરનારા, પુષ્ટિ આપનારા, કફ કરનારા અને ઘણી વારે પાકનારા છે. ૧૯૯

टीका—लघु द्रव्यं, एवं गुर्वादि, तथा चोक्तम्—'गुर्वादयो गुणा द्रव्ये, पृथिव्यादौ रसाश्रये। रसेषु व्यपदिश्यन्ते, साहचर्योपचारतः' ॥ જો કે ભારેપણું વગેરે ગુણો, રસોના આશ્રયરૂપ પૃથ્વી વગેરેમાં રહેલા છે, તોપણ ગુણો અને રસો સાથે રહેનારા હોવાને લીધે ગૌણવૃત્તિથી ગુણો રસોમાં રહ્યા છે, એમ કહેવાય છે. ૧૯૯

સ્નિગ્ધં વાતહરં શ્લેષ્મકારિ વૃષ્યં બલાવહમ્ ।
રૂક્ષં સમીરણકરં પરં કફહરં મતમ્ ॥ ૨૦૦ ॥

अन्वयः—स्निग्धं वातहरं श्लेष्मकारि वृष्यं बलावहम् (मतम्), रूक्षं परं समीरणकरं कफहरं मतम् ॥

સ્નિગ્ધ પદાર્થો વાયુને હરનારા, કફ કરનારા, વીર્યને વધારનારા અને બળ આપનારા છે. રૂક્ષ પદાર્થો વાયુને બહુ જ કરનારા અને કફને હરનારા મનાય છે. ૨૦૦

तीक्ष्णं पित्तकरं प्रायो लेखनं कफवातहृत् ।
सुश्रुते तु गुणा एते विंशतिस्तान् ब्रुवे शृणु ॥२०१

अन्वय—तीक्ष्णं पित्तकरं प्रायः लेखनं कफवातहृत् (भवम्), सुश्रुते तु एते विंशतिः गुणाः (कथिताः) तान् ब्रुवे, शृणु ॥

તીક્ષ્ણ પદાર્થો ઘણું કરી પિત્તને કરનારા, કફને ઉખેડનારા અને કફ તથા વાયુને દૂર કરનારા છે સુશ્રુતમાં તો આ વીસ ગુણો કહેલા છે; તેઓને હું કહું છું, સાંભળ. ૨૦૧

गुर्वलघु स्निग्धरूक्षौ तीक्ष्णः श्लक्ष्णः स्थिरः सरः ।
पिच्छिलो विशदः शीत उष्णश्च मृदुकर्कशौ ।
स्थूलः सूक्ष्मो द्रवः शुष्क आशुर्मन्दः स्मृता गुणाः ॥

अन्वय—गुरु लघु स्निग्ध-रूक्षौ तीक्ष्णः श्लक्ष्णः स्थिरः सरः पिच्छिलः विशदः शीतः च उष्णः मृदुकर्कशौ स्थूलः सूक्ष्मः द्रवः शुष्कः आशुः मन्दः—(एते विंशतिः) गुणाः स्मृताः ॥

ગુરુ (ભારેપણું), લઘુ (હલકાપણું), સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, શ્લક્ષ્ણ, સ્થિર, સર, પિચ્છિલ, વિશદ, શીત, ઉષ્ણ, મૃદુ, કર્કશ, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, દ્રવ, શુષ્ક, આશુ અને મંદ, આ વીશ ગુણો કહ્યા છે ૨૦૨

तत्र गुरुलघुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णा गुणा उक्ता एव, अन्येषां लक्ष—તેઓમાં ગુરુ લઘુ સ્નિગ્ધ રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ એટલા ગુણો વિષે કહેવાઈ ગયું છે માટે બાકીના ગુણો વિષે હવે કહેવામાં આવે છે

श्लक्ष्णः स्नेहं विनापि स्यात्कठिनोऽपि हि चिक्कणः ।
स्थिरो वातमलस्तम्भी सरस्तेषां प्रवर्तकः ॥२०३

अन्वय—श्लक्ष्णः स्नेहं विना अपि स्यात् कठिनः अपि चिक्कणः स्यात्, स्थिरः वातमलस्तम्भी सरः तेषां प्रवर्तकः ॥

શ્લક્ષ્ણગુણ સ્નેહવાળા પદાર્થો વગર પણ હોય છે અને તે કઠણ છતાં પણ ચીકણો છે; સ્થિરગુણ વાયુને અને મળને રોકનાર છે; સરગુણ વાયુને તથા મળને પ્રવર્તાવે છે ૨૦૩

पिच्छिलस्तन्तुलो बल्यः सन्धानो श्लेष्मलो गुरुः ।
विशदो विपरीतोऽस्मात्क्लेदाचूषणरोपणः ॥२०४

अन्वय—पिच्छिलः तन्तुलः बल्यः सन्धानः श्लेष्मलः गुरुः (भवति) विशदः अस्मात् विपरीतः क्लेदाचूषणरोपणः ॥

પિચ્છિલગુણ તાંતણાવાળો છે, બળ આપનાર છે, ભાંગેલાને સાંધનાર છે, કફને કરનાર છે અને ભારે છે વિશદગુણ ભીનાશને મટાડનાર અને ઘાને રૂઝાવનારો છે ૨૦૪

टीका—सन्धानः सन्धस्य। (આનો અર્થ ઉપર છે)

शीतस्तु ह्लादनः स्तम्भी मूर्च्छातृट्स्वेददाहजित् ।
उष्णो भवति शीतस्य विपरीतश्च पाचनः ॥२०५

अन्वय—शीतः तु ह्लादनः स्तम्भी मूर्च्छातृट्स्वेददाहजित् (भवति), उष्णः शीतस्य विपरीतः च पाचनः भवति ॥

શીતગુણ તો સુખ આપનાર છે, લોહીની વહી પ્રવૃત્તિ વગેરેને અટકાવનાર છે અને મૂર્છા, તરસ, બળતરા તથા પસીનાને મટાડનાર છે ઉષ્ણગુણ એથી વિપરીત એટલે સુખ કરનાર નથી, લોહીની વહી પ્રવૃત્તિ વગેરેને રોકનાર નથી, વ્રણ વગેરેને પકવનાર છે, અને મૂર્છા, તરસ, બળતરા તથા પસીનાને ઉત્પન્ન કરનાર છે (મૃદુ તથા કર્કશ ગુણો તો કોમળપણું તથા કઠણપણું તરીકે પ્રસિદ્ધ છે) ૨૦૫

टीका—ह्लादनः—सुखदः । स्तम्भी रक्तपित्तादि- वीनाम्। उष्णः शीतस्य विपरीतः सुखदत्वादिरहितः मूर्च्छातृट्स्वेददाहकारकः। पचनशीलम् ॥ मृदुकर्कशौ प्रसिद्धौ ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં આવી જાય છે.) ૨૦૫

स्थूलः स्थौल्यकरो देहे स्रोतसामवरोधकृत् ।
देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेद्यः सूक्ष्म उच्यते ।
द्रवः प्रक्लेदकृद्व्यापी शुष्कस्तद्विपरीतकः ॥२०६
आशुराशुकरो देहे धावत्यम्भसि तैलवत् ।
मन्दः स्वल्पकार्येषु शिथिलोऽल्पोऽपि कथ्यते॥२०७

अन्वय—स्थूलः देहे स्थौल्यकरः स्रोतसाम् अवरोधकृत् (कथ्यते) यः देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेत् (सः) सूक्ष्मम् उच्यते। द्रवः प्रक्लेदकृत् व्यापी शुष्कः तद्विपरीतकः आशुः आशुकरः (सन्) अम्भसि तैलवत् देहे धावति। मन्दः स्वल्पकार्येषु शिथिलः (सन्) अल्पः अपि कथ्यते ॥

સ્થૂલગુણ દેહમાં જાડાપણું કરનાર છે અને સ્રોતસ નામના નાડીમાર્ગોને રોકનાર છે, શરીરનાં ઝીણાં છિદ્રોમાં તેલ આદિ પદાર્થો જેથી પ્રવેશ કરે છે, તે સૂક્ષ્મગુણ છે, દ્રવગુણ ભીનાશ કરનાર અને વ્યાપ્ત થનાર છે શુષ્કગુણ દ્રવગુણથી ઊલટો છે આશુગુણ જેમ પાણીમાં તેલ દોડે છે, તેમ શરીરમાં વ્યાપ્ત દોડી જાય

છે અને મંદગુણ સઘળાં કાર્યોમાં શિથિલ છે અને તે અલ્પ પણ કહેવાય છે. ૨૦૬,૨૦૭

લક્ષણ સહિત દીપન આદિ ગુણો

अथ गुणप्रस्तावाद् दीपनादयो गुणाः सलक्षणा उच्यन्ते, तत्रादौ दीपनमाह–હવે ગુણોના પ્રકરણને લીધે દીપન વગેરે ગુણો અને તેઓનાં લક્ષણો કહેવાય છે; તેમાં પ્રથમ દીપન ગુણ કહે છે:

पचेन्नामं वह्निकृद्यद्दीपनं तद्यथा मिसिः ।

अन्वयः–यत् आमं न पचेत् वह्निकृत् (स्यात्) तद् दीपनं, यथा–मिसिः ॥

જે પદાર્થ કાચાને પકાવે નહીં, પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે, તે દીપન[1] કહેવાય છે; જેમ કે વરિયાળી.

टीका–वह्निकृद्वह्निदीप्तिकृत् । ननु यद्वह्निं प्रदीपयति तदामं कथं न पचेदित्याशङ्कायामुच्यते–दीपनद्रव्यं तावन्तं वह्निं प्रदीपयति, यथान्ने भोक्तुमिच्छामुत्पादयति, न त्वामं पक्तुं क्षमं, यथा सूक्ष्मदीपाग्निरुद्योतं करोति, न तु बृहत्स्थालीस्थान् तण्डुलानोदनं कर्तुं क्षमः ॥ અહીં શંકા થાય છે કે જે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તે કાચાને ન પકાવે એ કેમ ઘટે? આનું સમાધાન આ છે, કે દીપન પદાર્થ અગ્નિને એટલો જ પ્રદીપ્ત કરે છે, કે જેથી અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય, પણ તે પદાર્થ કાચાને પકાવવા સમર્થ નથી; જેમ ઝીણા દીવાનો અગ્નિ અજવાળું કરે છે, પણ મોટી તપેલીમાં રહેલા ચોખાનો ભાત બનાવવા સમર્થ નથી.

પાચન દ્રવ્ય

पचत्यामं न वह्निं च कुर्याद्यत्तद्धि पाचनम् ।
नागकेसरवद्विद्याच्चित्रो दीपनपाचनः ॥ २०८ ॥

अन्वयः–यत् आमं पचति, वह्निं च न कुर्यात्, तद् हि नागकेसरवत् पाचनं विद्यात्, चित्रः (तु) दीपनपाचनः ॥

જે પદાર્થ કાચાને પકાવે છે, પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરતો નથી, તે પાચન કહેવાય છે; જેમકે નાગકેસર; ચિત્રો તો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને કાચાને પકાવે પણ છે, તેથી તે દીપન અને પાચન[2] પણ છે. ૨૦૮

टीका–ननु यद्वह्निं न दीपयति तदामं कथं पचतीत्याशङ्कायामाह–पाचनं वह्निदीप्तिमकुर्वाणमप्यामं पचति। यथाग्न्याधानीस्थोऽङ्गारसमूहोऽन्नं पचति, न तु दीपवत्सर्वतः प्रदीपयति ॥ અહીં પણ શંકા થાય છે કે જે પદાર્થ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તે કાચાંને પકાવે, એ કેમ ઘટે? આનું સમાધાન આ છે કે જેમ ચૂલામાં રહેલા અંગારાઓનો સમૂહ અન્નને પકાવે છે, પણ દીવાની પેઠે બધે પ્રકાશ કરતો નથી, તેમ પાચન પદાર્થ કાચાને પકાવે છે, પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરતો નથી.

શમન દ્રવ્ય

न शोधयति यद्दोषान्समान्नोदीरयत्यपि ।
समीकरोति विषमाञ्शमनं तद्यथाऽमृता ॥२०९॥

अन्वयः–यत् दोषान् न शोधयति, समान् न उदीरयति अपि, विषमान् समीकरोति, तद् शमनं (विद्यात्), यथा–अमृता ॥

જે પદાર્થ ત્રણે દોષને શોધતો નથી, એટલે ઊંચે કે નીચે માર્ગે લઈ જતો નથી, સમસ્થિતિમાં રહેલા દોષોને વધારતો નથી, છતાં વિષમ થયેલા દોષોને સમ કરે છે, તેને શમન[3] જાણવું; જેમકે ગળો. ૨૦૯

टीका–यद्द्रव्यं दोषत्रयं न शोधयति–नोर्ध्वाधोमार्गाभ्यामानयति. समान्दोषान्नोदीरयति–न वर्धयति च शमनं तत् ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ સમાઈ જાય છે.) ૨૦૯

અનુલોમન દ્રવ્ય

कृत्वा पाकं मलानां च भित्त्वा बन्धमधो नयेत् ।
तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥२१०॥

अन्वयः–(यत्) मलानां पाकं कृत्वा च बन्धं भित्त्वा (तान् मलान्) अधः नयेत्, तत् च अनुलोमनं ज्ञेयं, यथा हरीतकी ॥

જે પદાર્થ કાચા વાત, પિત્ત અને કફને પકાવી વાયુના બંધને ભેદીને નીચે લઈ જાય, એટલે મળોને નીચે પાડી નાખે, તે અનુલોમન[4] કહેવાય છે; જેમકે હરડે. ૨૧૦

૧. दीपयति जाठरम् अग्निम् इति दीपनम्–જઠરાગ્નિને જે પ્રદીપ્ત કરે, તે દીપન.

૨. पाचयति आमम् इति पाचनम्–આમને જે પકાવે, તે પાચન.

૩. शमयति दोषान् विषमान् इति शमनम्–જે વિષમ થયેલા દોષોને શમાવે–સમ કરે, તે શમન.

૪. लुनाति–छिनत्ति–प्रातिकूल्यं मलानां धातूनां वा इति लोम–अनुगतं लोम आनुकूल्यम् इति अनुलोम, तत् करोति इति अनुलोमयति, अनुलोमयति इति अनुलोमनम्–જે મળ તથા ધાતુઓની પ્રતિકૂળતાને તોડીને અનુકૂળતા કરે–એટલે શરીરને માફક હોય તેવા કરે, તે અનુલોમન.

टीका—अश्मन्तकस्य वल्कलं पत्राणि वा । अस्यार्थ—बालु-कस्य भिन्त्वापो नयेत्—अधस्तात् पातयति ॥ (ઉપર અર્થ આપ્યો છે)૨૧૦

સ્રંસન દ્રવ્ય

पक्तव्यं यदपक्त्वैव श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ।
नयत्यधः स्रंसनं तद् यथा स्यात्कृतमालकम् ॥२११

अन्वय—यत् कोष्ठे श्लिष्टं पक्तव्यं मलादिकम् अपक्त्वा एव अधः नयति, तद् स्रंसनं स्यात्, यथा कृतमालकम् ॥

જે પદાર્થ કોઠામાં ચોટી રહેલા પકાવવા યોગ્ય મળ, કફ અને પિત્તને પકાવ્યા વિના જ નીચે લઈ જાય, તે સ્રંસન[1] કહેવાય છે; જેમકે ગરમાળો. ૨૧૧

ટીકા મલાદિકમાદિશબ્દાત્કફપિત્તે । કૃતમાલ —ધન-બહેરા ઇતિ લોકે ॥ 'મલાદિકમ્' અહીં આદિ શબ્દથી કફ તથા પિત્ત સમજવાં. કૃતમાલને લોકમાં 'ધન-બહેરા—ગરમાળો' કહે છે ૨૧૧

ભેદન દ્રવ્ય

मलादिकमबद्धं यद् बद्धं वा पिण्डितं मलैः ।
भित्त्वाऽधः पातयति यद्भेदनं कटुकी यथा ॥२१२

अन्वय—यत् अबद्धं वा बद्धं मलैः पिण्डितं वा यद् मलादिकं भित्त्वा अधः पातयति, तद् भेदनं, यथा कटुकी ॥

જે પદાર્થ નહિ બંધાયેલ (શિથિલ) અથવા બંધાયેલ (દઢ) થઈ રહેલ અથવા મળરૂપ વાયુએ (પોતાના અધિકપણાને લીધે) ગોળી જેવા કરેલા મળ આદિને તોડીને નીચે પાડે, તે પદાર્થ ભેદન[2] કહેવાય છે; જેમકે કડુ. ૨૧૨

ટીકા—અબદ્ધં—શિથિલં, બદ્ધં—ગાઢં, મલૈર્વાયુભિરપિ વા । બહુત્વાદિત્યનેનાન્વયઃ । પિણ્ડિતં ગુટિકી-કૃતમ્ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ સમાઈ જાય છે)૨૧૨

રેચન દ્રવ્ય

विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् ।
रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ॥२१३॥

अन्वय—यत् विपक्वं वा अपक्वं मलादि द्रवतां नयेत्, रेचयति अपि, तद् रेचनं ज्ञेयं, यथा—त्रिवृता ॥

જે પદાર્થ અધો પાકેલા અથવા કાચા મળ વગેરેને પ્રવાહીરૂપ કરી નાખે અને નીચે પણ પાડે, તે પદાર્થ રેચન[3] કહેવાય છે; જેમકે નસોતર ૨૧૩

ટીકા—રેચયત્યપિ—અધઃ પાતયતિ ચ । ત્રિવૃતા-ત્રિવૃત્ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આપ્યો છે) ૨૧૩

વમન દ્રવ્ય

अपक्वं पित्तश्लेष्माणं बलादूर्ध्वं नयेत्तु यत् ।
वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ॥२१४॥

अन्वय—यत् तु अपक्वं पित्त-श्लेष्माणम् ऊर्ध्वं नयेत्, तद् हि वमनं विज्ञेयं, यथा मदनस्य फलम् ॥

જે પદાર્થ કાચા પિત્ત, કફ તથા અન્નના સમૂહને બળે મુખના માર્ગથી બહાર કાઢી નાખે, તે પદાર્થ વમન[4] કહેવાય છે; જેમકે મીંઢળ. ૨૧૪

ટીકા—ઊર્ધ્વં નયેન્મુખમાર્ગેણ બહિઃ કુર્યાત્ । મદનસ્ય ફલં મદનફલમિતિ લોકે ॥ ઊંચે લઈ જાય—મોંએથી બહાર કાઢી નાખે. મદનનું ફળ 'મદનફળ'—મીંઢળ એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે ૨૧૪

દેહસંશોધન દ્રવ્ય

स्थानाद्बहिर्नयेदूर्ध्वमधो वा मलसञ्चयम् ।
देहसंशोधनं तत्स्याद्देवदालीफलं यथा ॥२१५॥

अन्वय—(यत्) मलसञ्चयं स्थानात् बहिः ऊर्ध्वं वा अधः नयेत्, तद् देहसंशोधनं स्यात्, यथा देवदालीफलम् ॥

જે પદાર્થ મળના સમૂહને સ્થાનમાંથી બહાર કાઢે અથવા નીચે લઈ જાય, તે પદાર્થ દેહસંશોધન[5] કહેવાય છે; જેમકે કુકડવેલનું ફળ ૨૧૫

ટીકા—દેવદાલી 'સોનૈયા' ઇતિ લોકે ॥ લોકમાં દેવદાલીને 'સોનૈયા—કુકડવેલ' કહે છે ૨૧૫

---

૧ સ્રંસયતિ—અધઃ પાતયતિ કોષ્ઠસ્થિતં મલાદિકમ् અપક્વમેવેતિ સ્રંસનમ્—જે કોઠામાં વળગેલા મળ આદિને પકાવ્યા વિના જ નીચે પાડે, તે સ્રંસન

૨ ભિનત્તિ—વિદાર્ય અધઃ પાતયતિ બદ્ધમબદ્ધં વા મલાદિ—ઇતિ ભેદનમ્ જે બંધાયેલા કે નહિ બંધાયેલા મળ આદિને તોડી કાઢી નીચે પાડે, તે ભેદન.

૩ રેચયતિ પુરીષાદ્યધઃ પાતયતિ, દ્રવતાં ચ નયતિ પક્વમપક્વં વા ઇતિ રેચનમ્—જે કાચાપાકા મળ વગેરેને છૂટા પાડી નીચે પાડે અને પ્રવાહી કરી દે, તે રેચન.

૪ વમયતિ—ઉદ્ગારયતિ—ઊર્ધ્વં નયતિ અપક્વ-પિત્તાદિકમ્ ઇતિ વમનમ્—જે કાચાં પિત્ત વગેરેને બળે ઉલટી કરાવી બહાર કાઢે, તે વમન.

૫ સમ્યક્ શોધયતિ દેહમ્ સ્વસ્થાનાત્ મલાન્ બહિઃ નિષ્કાસ્ય ઇતિ—સંશોધનમ્, દેહસ્ય સંશોધનં દેહસંશોધનમ્ જે મળસમૂહને ચોપાસથી તેના સ્થાનમાંથી કાઢી દેહને શુદ્ધ—સાફ કરે, તે દેહસંશોધન.

ગ્રાહી દ્રવ્ય

દીપનં પાચનં યત્સ્યાદુષ્ણત્વાદ્ દ્રવશોષકમ્ ।
ગ્રાહિ તચ્ચ યથા શુણ્ઠી જીરકં ગજપિપ્પલી ॥૨૧૬॥

અન્વયઃ–યત્ ઉષ્ણત્વાત્ દીપનં પાચનં દ્રવશોષકં સ્યાત્, તત્ ગ્રાહિ (જ્ઞેયમ્), યથા–શુણ્ઠી જીરકં ચ ગજપિપ્પલી ॥

જે પદાર્થ ગરમપણાને લીધે અગ્નિને દીપ્ત કરનારા, કાચાને પકાવનાર અને ભીનાશને સુકાવનાર હોય, તે ગ્રાહી[1] કહેવાય છે; જેમકે સૂંઠ, જીરું અને ગજપીપર. ૨૧૬

સ્તંભન દ્રવ્ય

રૌક્ષ્યાચ્છૈત્યાત્કષાયત્વાલ્લઘુપાકાચ્ચ યદ્ભવેત્ ।
વાતકૃત્સ્તમ્ભનં તત્સ્યાદ્યથા વત્સકટુણ્ટુકૌ ॥૨૧૭॥

અન્વયઃ–યત્ રૌક્ષ્યાત્ શૈત્યાત્ કષાયત્વાત્ ચ લઘુપાકાત્ વાતકૃત્ ભવેત્, તત્ સ્તમ્ભનં સ્યાત્, યથા–વત્સકટુણ્ટુકૌ ॥

જે પદાર્થ રૂક્ષપણાથી, શીતપણાથી, કષાયપણાથી અને પાકમાં હલકો હોવાથી વાયુને ઊલટ કરનાર હોય તે પદાર્થ સ્તંભન[2] કહેવાય છે; જેમકે કડાછાલ અને લોદર. (તેઓ નીચે જનારા મળ વગેરેને થોભાવી રાખનાર છે, માટે સ્તંભન કહેવાય છે.) ૨૧૮

ટીકા–વાતકૃત્પ્રતિલોમવાતકૃત્ । સ્તમ્ભનમધોગામિમલાદીનામ્ । વત્સકઃ–કડૈયા । ટુણ્ટુકઃ–સોનાપાઠા ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં આવી જાય છે.) ૨૧૭

છેદન દ્રવ્ય

શ્લિષ્ટાન્કફાદિકાન્દોષાનુન્મૂલયતિ યદ્બલાત્ ।
છેદનં તદ્યથા ક્ષારા મરિચાનિ શિલાજતુ ॥૨૧૮॥

અન્વયઃ–યત્ શ્લિષ્ટાન્ કફાદિકાન્ દોષાન્ બલાત્ ઉન્મૂલયતિ, તત્ છેદનં (સ્યાત્), યથા–ક્ષારાઃ મરિચાનિ શિલાજતુ ॥

જે પદાર્થ શરીરમાં ચોંટી રહેલા મળ આદિ દોષોને બલાત્કારથી ઉખેડી નાખે, તે પદાર્થ છેદન[3] કહેવાય છે; જેમકે જવખાર વગેરે ક્ષારો, મરી અને શિલાજિત. ૨૧૮

ટીકા–ક્ષારાઃ–યવક્ષારાદયઃ ॥ ક્ષારશબ્દથી જવખાર વગેરે લેવા. ૨૧૮

લેખન દ્રવ્ય

ધાતૂન્મલાન્વા દેહસ્ય વિશોષ્યોલ્લેખયેચ્ચ યત્ ।
લેખનં તદ્યથા ક્ષૌદ્રં નીરમુષ્ણં વચા યવાઃ ॥૨૧૯॥

અન્વયઃ–યત્ ચ દેહસ્ય ધાતૂન્ મલાન્ વા વિશોષ્ય ઉલ્લેખયેત્, તદ્ લેખનં (સ્યાત્), યથા–ક્ષૌદ્રમ્ ઉષ્ણં નીરં વચા યવાઃ ॥

જે પદાર્થ દેહના ધાતુઓને અથવા મળોને સુકાવી ખોતરી નાખે–એટલે પાતળા કરી નાખે, તે પદાર્થ લેખન[4] કહેવાય છે; જેમકે મધ, ઊનું પાણી, વજ અને ઇંદ્રજવ. ૨૧૯

ટીકા–ઉલ્લેખયેત્કૃશીકુર્યાત્ । લેખનં–કૃશીકારકમ્ । ક્ષૌદ્રં–મધુ । યવા–ઇન્દ્રયવાઃ ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં આપ્યો છે.) ૨૧૯

વાજીકરણ દ્રવ્ય

યસ્માદ્ દ્રવ્યાદ્ભવેત્સ્ત્રીષુ હર્ષો વાજીકરં હિ તત્ ।
યથાશ્વગન્ધા મુશલી શર્કરા ચ શતાવરી ॥૨૨૦॥

અન્વયઃ–યસ્માત્ દ્રવ્યાત્–સ્ત્રીષુ હર્ષઃ ભવેત્, તત્ વાજીકરં (ભવેત્), યથા–અશ્વગન્ધા મુશલી શર્કરા ચ શતાવરી ॥

જે પદાર્થનો ઉપયોગ કરવાથી સ્ત્રીઓ વિષે રમવાનો ઉત્સાહ થાય, તે પદાર્થ વાજીકર[5] કહેવાય છે; જેમકે આસોંદ, મુશલી, સાકર અને શતાવરી. ૨૨૦

૧. ગૃહ્ણાતિ–શોષયતિ–દ્રવમ્ ઉષ્ણત્વાત્ ઇતિ ગ્રાહિ–જે ગરમ હોવાથી પ્રવાહીને સૂકવે, તે ગ્રાહી.

૨. સ્તમ્નાતિ–રુણદ્ધિ મલાદિકં પ્રતિલોમવાતં કૃત્વા ઇતિ સ્તમ્ભનમ્–જે વાયુને અવળી ગતિવાળો કરીને મળ વગેરેને થંભાવી દે–રોકી દે–તે સ્તંભન.

૩. છેદયતિ–વિદારયતિ ઉન્મૂલયતિ વા શ્લિષ્ટાન્ કફાદીન્ દોષાન્ બલાત્ ઇતિ છેદનમ્–જે વળગેલા–ચોંટેલા કફાદિ દોષોને બળથી ચીરી તોડી ઉખાડી કાઢે, તે છેદન.

૪. લેખયતિ–કૃશીકરોતિ ધાતૂન્ મલાન્ વા દેહસ્ય ઇતિ લેખનમ્–જે શરીરના ધાતુઓને અથવા મળ આદિને ખોતરી પાતળા કરી કાઢે, તે લેખન.

૫. વાજઃ વેગઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વાજી–અશ્વઃ, ન વાજિનમ્ અવાજિનમ્, અવાજિનં વાજિનમ્–અશ્વસદૃશં–વેગવન્તં હર્ષાત્ કરોતિ પુરુષં સ્ત્રીષુ ઇત્યેવંશીલં વાજીકરમ્–'કૃઞો–હેતુતાચ્છીલ્યે'તિ ટઃ–જે દ્રવ્ય પુરુષને સ્ત્રીઓ વિષે રમવા હર્ષપૂર્વક વેગવાન ઘોડા જેવો બનાવે, તે વાજીકર.

ટીકા–હર્ષ–રત્નું સમુત્થમ્ ॥ (અર્થ આપ્યો છે.)

શુક્રલ દ્રવ્ય

यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलं हि तदुच्यते ।
यथा नागबलाद्याः स्युर्बीजं च कपिकच्छुजम् ॥२२१॥

अन्वय–यस्मात् शुक्रस्य वृद्धिः स्यात् तद् हि शुक्रलम् उच्यते, यथा नागबलाद्याः स्युः च कपिकच्छुजं बीजम् ॥

જે પદાર્થથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાય, તે પદાર્થ શુક્રલ[1] કહેવાય છે; જેમ કે નાગબલા (બલ-દાણાની જાત) વગેરે અને કવચાંનાં બીજ.

ટીકા–નાગબલા ગુલ્મકારી ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યો છે)

વીર્યજનક અને પ્રવર્તક દ્રવ્ય

दुग्धं माषाश्च भल्लातफलमज्जामलानि च ।
एतानि जनकानि स्यू रेचकानि च रेतसः ॥२२२॥

अन्वय–दुग्धं च माषाः च भल्लातफलमज्जामलानि–एतानि रेतसः जनकानि च रेचकानि[2] स्युः ॥

દૂધ, અડદ, ભિલામાના ફળ, મજ્જા અને આમળાં–એ (પોતાના પ્રભાવને લીધે વરત રસાદિકને ઉત્પન્ન કરી) વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર અને વીર્યની વધારે પ્રવૃત્તિ કરનાર છે. ૨૨૨

ટીકા–જનકાનિ–પ્રભાવાત્ રસાદિક્રમેણ રસાદુત્પાદ્યતે રેતઃ જનયન્તિ । રેચકાનિ અધિકત્વાત્ પ્રવર્તયન્તિ ચ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આપ્યો છે) ૨૨૨

શુક્રપ્રવર્તક–રેચન–સ્તમ્ભક–ક્ષયકારી દ્રવ્ય

प्रवर्तनी स्त्री शुक्रस्य रेचनं बृहतीफलम् ।
जातीफलं स्तम्भकं स्यात्कालिङ्गं क्षयकारि च ॥२२३॥

अन्वय–स्त्री शुक्रस्य प्रवर्तनी, बृहतीफलं शुक्रस्य रेचनं, जातीफलं शुक्रस्य स्तम्भकं, च कालिङ्गं शुक्रस्य क्षयकारि स्यात् ॥

સ્ત્રી વીર્યને પ્રવર્તાવનારી છે, મોટી ભોંય રીંગણીનાં ડોડવાં પણ વીર્યનાં રેચન–પ્રવર્તાવનાર છે, જાયફળ વીર્યને રોકનાર છે અને તડબૂચ વીર્યનો ક્ષય કરનાર છે. ૨૨૩

ટીકા–સ્ત્રી સ્મરણકીર્તનકેલિપ્રેક્ષણગુહ્યભાષણસ્પર્શનસંકલ્પાધ્યવસાયક્રિયાનિવૃત્તિભેદેન અષ્ટાંગમૈથુનેન શુક્રસ્ય પ્રવર્તિની । પ્રવર્તિની–પ્રવૃત્તિકારિણી–રેચની । બૃહતીફલમ્–બૃહત્યાઃ ફલમ્ શુક્રસ્ય રેચનં–પ્રવર્તનમ્ । કાલિંગં ફલં ઇતિ ખ્યાતમ્ ॥ સ્મરણ, કીર્તન, દર્શન, સંભાષણ, સ્પર્શ, ચુંબન, આલિંગન અને મૈથુન એ સઘળી ક્રિયાઓથી અથવા એમાંની થોડી ઘણી ક્રિયાઓથી અથવા એમાંની કોઈ એકાદ ક્રિયાથી પણ સ્ત્રી વીર્યને પ્રવર્તાવે છે. (બાકીનો અર્થ ભાષાંતરમાં છે.) ૨૨૩

રસાયન દ્રવ્ય

रसायनं तु तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम् ।
हरीतकी रुदन्ती च गुग्गुलुश्च शिलाजतु ॥२२४॥

अन्वय–यत् जराव्याधिनाशनं तत् तु रसायनं ज्ञेयम्, यथा–हरीतकी च रुदन्ती, च गुग्गुलुः च शिलाजतु ॥

જે પદાર્થ ઘડપણ અને વ્યાધિનો નાશ કરનાર હોય તે પદાર્થ તો રસાયન[3] કહેવાય છે, જેમકે હરડે, રુદંતી (આ શબ્દનો અર્થ ગુજરાતીમાં મળ્યો નથી), ગૂગળ અને શિલાજિત. ૨૨૪

વ્યવાયી દ્રવ્ય

पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकं च गच्छति ।
व्यवायि तद्यथा भङ्गा फेनं चाहिसमुद्भवम् ॥२२५॥

अन्वय–(यत्) पूर्वम् अखिलं कायं व्याप्य ततः च पाकं गच्छति, तद् व्यवायि (स्यात्), यथा–भङ्गा च अहिसमुद्भवं फेनम् ॥

જે પદાર્થ પ્રથમ સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને પછી પાક અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય, તે પદાર્થ

1. શોચયતિ–શોકં કરોતિ યસ્ય નાશેન પુરુષઃ, શોચયતિ વા પુરુષં સ્વવિનાશેન–ઇતિ શુક્રમ્, શુક્રં લાતિ–દદાતિ–ઇતિ શુક્રલમ્, જેના નાશથી પુરુષ શોક કરે અથવા પોતાના નાશથી પુરુષને જે શોક કરાવે, તે શુક્ર–વીર્ય, એ શુક્રને જે આપે, તે શુક્રલ.

2. રિણાતિ–ગચ્છતિ શિરા ધમનીઃ, રિણાતિ વા પુરુષં સ્વક્ષયેણ ઇતિ રેતઃ–'સ્રુરીભ્યાં તુટ્ ચ' ઇત્યસુન્. જનયતિ ઇતિ જનકમ્, રેચયતિ ઇતિ રેચકમ્, રેતસઃ જનકં, રેતસઃ રેચકં ઇતિ રેતોજનકં, રેતોરેચકં, જે શરીરની ધમનીઓમાં જાય તે રેતસ્, અથવા પોતાના નાશ દ્વારા પુરુષનો જે નાશ કરે, તે રેતસ્, એટલે વીર્ય; તે રેતસ્‌ને ઉત્પન્ન કરનાર અથવા તેનો રેચ કરનાર જે દ્રવ્ય, તે રેતોજનક તથા રેતોરેચક કહેવાય છે.

3. રસ્યતે આસ્વાદ્યતે ઇતિ રસઃ, યદ્વા, રસ્યતે પ્રાપ્યતે ઇતિ રસઃ–સ્વાદમ્, અયનમ્ આશ્રયઃ, રસસ્ય અયનં રસાયનમ્, જેનો સ્વાદ લેવાય છે, તે રસ, જે પ્રાપ્ત કરાય છે, તે અયન–આશ્રયસ્થાન; રસનું જે આશ્રયસ્થાન હોય, તે રસાયન.

વ્યવાયી[1] કહેવાય છે; જેમકે ભાંગ અને અફીણ. ૨૨૫

ટીકા—અન્યદ્રવ્યં પક્વં તદ્ગુણં કરોતિ, વ્યવાયિ ત્વપક્વમેવ સ્વગુણૈઃ સકલશરીરં વ્યાપ્ય પાકં યાતિ । અહિસમુદ્ભવફેનમફીનમ્ ॥ બીજા પદાર્થો પાકે ત્યારે પોતાનો ગુણ કરે છે, ત્યારે વ્યવાયી પદાર્થો તો કાચા જ પોતાના ગુણોથી સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થયા પછી પાકે છે. ૨૨૫

વિકાશી દ્રવ્ય

સન્ધિબન્ધાંસ્તુ શિથિલાન્યત્કરોતિ વિકાશિ તત્ ।
વિશોષ્યૌજશ્ચ ધાતુભ્યો યથા ક્રમુકકોદ્રવૌ ॥૨૨૬

અન્વયઃ—યત્ ચ ધાતુભ્યઃ ઓજઃ વિશોષ્ય સન્ધિબન્ધાન્ તુ શિથિલાન્ કરોતિ, તત્ વિકાશિ, યથા—ક્રમુકકોદ્રવૌ ॥

જે પદાર્થ સઘળા શરીરમાં રહેલાં વીર્યોમાંથી ઓજને (એક જાતની ઉપધાતુને) સુકાવીને શરીરના સાંધાઓના બંધોને ઢીલા કરી નાખે, તે પદાર્થ વિકાશી[2] કહેવાય છે; જેમકે સોપારી તથા કોદરા. ૨૨૬

ટીકા—ધાતુભ્યઃ—સકલશરીરસ્થેભ્યો વીર્યેભ્યઃ । ઓજ—ઉપધાતુવિશેષં વિશોષ્ય । ક્રમુકં પૂગફલમ્ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આવી જાય છે.) ૨૨૬

મદકારી દ્રવ્ય

બુદ્ધિં લુમ્પતિ યદ્ દ્રવ્યં મદકારિ તદુચ્યતે ।
તમોગુણપ્રધાનં ચ યથા મદ્યં સુરાદિકમ્ ॥૨૨૭॥

અન્વયઃ—યદ્ દ્રવ્યં બુદ્ધિં લુમ્પતિ, તમોગુણપ્રધાનં ચ (ભવતિ), તદ્ મદકારિ ઉચ્યતે, યથા સુરાદિકં મદ્યમ્ ॥

જે પદાર્થ બુદ્ધિનો નાશ કરે છે અને તમોગુણની મુખ્યતાવાળો હોય છે, તે મદકારી[3] અથવા માદક કહેવાય છે; જેમકે મદિરા. ૨૨૭

ટીકા—મદકારિ—માદકમ્ ॥ મદકારી એટલે મદ કરનારું—માદક. ૨૨૭

વિષ દ્રવ્ય

વ્યવાયિ ચ વિકાશિ સ્યાચ્છ્લેષ્મચ્છેદિ મદાવહમ્ ।
આગ્નેયં જીવિતહરં યોગવાહિ સ્મૃતં વિષમ્ ॥૨૨૮॥

અન્વયઃ—(યત્) ચ વ્યવાયિ વિકાશિ શ્લેષ્મચ્છેદિ મદાવહમ્ આગ્નેયં જીવિતહરં યોગવાહિ (સ્યાત્ તદ્) વિષં સ્મૃતમ્ (યથા—વત્સનામશકુકાદિકમ્) ॥

જે પદાર્થ વ્યવાયી, વિકાશી, કફને કાપનાર, મદ કરનાર, અગ્નિના અધિક અંશવાળો, જીવિતને હરનાર અને યોગવાહી—એટલે સંસર્ગી પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર હોય, તે વિષ[4] કહેવાય છે. (જેમકે વછનાગ અને શકતુક વગેરે.) ૨૨૮

ટીકા—વ્યવાયિ—સકલકાયગુણવ્યાપનપૂર્વકપાકગમનશીલમ્ । વિકાસ્યોજ.શોષણપૂર્વકસન્ધિબન્ધશિથિલીકરણશીલમ્ । મદાવહં—તમોગુણાધિક્યેન બુદ્ધિવિધ્વંસકમ્ । આગ્નેયમધિકાગ્નિગુણમ્ । યોગવાહિ—સંસર્ગિગુણગ્રાહકમ્ । વિષં લક્ષ્યં, દૃષ્ટાન્તો વત્સનામશકુકાદિભિઃ ॥ વછનાગ વગેરે પદાર્થો સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થયા પછી પાકે છે, માટે વ્યવાયી છે; ઓજનું શોષણ કરીને સાંધાઓના બંધને ઢીલા કરનાર છે, તેથી વિકાશી છે; તમોગુણના અધિક ભાગવાળા હોવાને લીધે બુદ્ધિનો નાશ કરીને મદ કરનાર છે; અગ્નિના અધિક અંશવાળા છે અને જે પદાર્થોની સાથે મેળવીએ તે પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી યોગવાહી પણ છે. ૨૨૮

પ્રમાથી દ્રવ્ય

નિજવીર્યેણ યદ્ દ્રવ્યં સ્રોતોભ્યો દોષસંચયમ્ ।
નિરસ્યતિ પ્રમાથિ સ્યાત્તદ્યથા મરિચં વચા ॥૨૨૯

અન્વયઃ—યત્ દ્રવ્યં નિજવીર્યેણ સ્રોતોભ્યઃ દોષસંચયં નિરસ્યતિ, તત્ પ્રમાથિ સ્યાત્, યથા મરિચં વચા ॥

૧. વિ—અવ—એતિ—વિશેષતો યદ્ વૈરુદ્ધ્યં પ્રાપ્નોતિ—અપક્વમેવ સકલશરીરં વ્યાપ્ય પાકં યાતિ ઇત્યેવંશીલં વ્યવાયિ—જે ખાસ વિરુદ્ધપણું પ્રાપ્ત કરે—એટલે બીજાં દ્રવ્યોથી ભિન્ન રીતે કાચું જ આખા શરીરમાં પ્રથમ વ્યાપ્યા પછી જે પાકે, તે—વ્યવાયી.

૨. વિશેષેણ કષ્ટં—ગચ્છતિ—દેહસ્ય સન્ધિબન્ધેષુ તચ્છિથિલીકરણાર્થં ધાતુસ્થૌજોવિશોષણપૂર્વકમિતિ વિકાશિ—વિપૂર્વકાત્ કશ ગતિશાસનયોઃ ઇત્યાદાદિકાત્ તાચ્છીલિકો ણિનિઃ—જે ધાતુઓમાંની ઓજધાતુને સૂકવી નાખી સાંધાનાં બંધનોમાં તેઓને ઢીલા કરવા પહોંચી જાય, તે દ્રવ્ય વિકાશી કહેવાય છે.

૩. માદ્યતિ અનેનેતિ મદઃ, મદી હર્ષે, 'મદોઽનુપસર્ગે' ઇતિ અપ્, મદં કરોતિ ઇત્યેવંશીલં મદકારિ—જે આનંદયુક્ત બેભાનપણું કરે—કેફ ઉપજાવે, તે મદકારી.

૪. વેવેષ્ટિ—વ્યાપ્નોતિ બુદ્ધિં સકલશરીરં વેતિ વિષમ્—વિષ્લૃ વ્યાપ્તૌ—ઇગુપધેતિ કઃ—જે છેક બુદ્ધિ સુધી અથવા આખા શરીરમાં વ્યાપી જાય, તે વિષ—ઝેરી દવા

જે પદાર્થ પોતાની શક્તિથી સ્રોતસ્ નામના નાડીમાર્ગોમાંથી વાયુ વગેરે દોષોના સમૂહને દૂર કરી નાખે, તે પદાર્થ પ્રમાથી[1] કહેવાય છે; જેમકે મરી અને વજ. ૨૨૯

ટીકા—દોષા—વાતાદય ॥ દોષો એટલે વાત વગેરે.

અભિષ્યંદી દ્રવ્ય

पैच्छिल्याद्गौरवाद् द्रव्यं रुद्ध्वा रसवहाः सिराः।
धत्ते यद्गौरवं तत्स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥२३०

अन्वयः—यद् द्रव्यं पैच्छिल्यात् गौरवात् रसवहाः सिराः रुद्ध्वा (शरीरे) गौरवं धत्ते तद् अभिष्यन्दि स्यात्, यथा दधि ॥

જે પદાર્થ ચીકાશથી અને ભારેપણાથી રસને વહેનારી શિરાઓને રોકી દઈને શરીરમાં ભારેપણું કરે, તે અભિષ્યંદી[2] કહેવાય છે; જેમ કે દહીં. ૨૩૦

ટીકા—ગૌરવં શરીરે ॥ શરીરમાં ભારેપણું કરે છે. ૨૩૦

વિદાહી દ્રવ્ય

विदाहि द्रव्यमुद्गारमम्लं कुर्यात्तथा तृषाम्।
हृदि दाहं च जनयेत्पाकं गच्छति तच्चिरात् ॥२३१

अन्वयः—(यद्) द्रव्यम् अम्लम् उद्गारं तथा तृषां कुर्यात्, हृदि च दाहं जनयेत्, तद् विदाहि, तत् चिरात् पाकं गच्छति ॥

જે પદાર્થ (ખાધાથી) ખાટા ઓડકાર આવે, તરસ લાગે અને હૃદયમાં દાહ ઉપજાવે, તે પદાર્થ વિદાહી[3] કહેવાય છે; એ પદાર્થ ઘણા લાંબા કાળે પચે છે. ૨૩૧

યોગવાહી દ્રવ્ય

गृह्णाति योगवाहि, द्रव्यं संसर्गिवस्तुगुणान्।
पच्यमानं यथैतन्मधु—अम्बुतैलाम्बुघृतपारदलोहादि २३२

अन्वयः—(यद्) द्रव्यं पच्यमानं (सत्) संसर्गिवस्तुगुणान् गृह्णाति, एतद् योगवाहि (स्मृतम्), यथा मधुघृततैलाम्बुपारदलोहादि ॥

જે પદાર્થ પાકતાં પોતાની સાથે મેળવેલી વસ્તુઓના ગુણોને ગ્રહણ કરે છે, તે પદાર્થ યોગવાહી[4] કહેવાય છે; જેમકે મધ, પાણી, તેલ, ઘી, પારો અને લોઢું, વગેરે. ૨૩૨

પદાર્થોમાં રહેલાં બે વીર્ય

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम्।
यतस्तदग्नीषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम् ॥२३३॥

अन्वयः—यत् (यस्मात् कारणात्) इदं भुवनत्रयम् अग्नीषोमीयं दृश्यते, (अत—तस्मात्) उष्णशीतगुणोत्कर्षात् तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ॥

જે કારણે સઘળું ત્રૈલોક્ય અગ્નિ અને ચંદ્રના સંબંધવાળું દેખાય છે, એ કારણે કોઈ પદાર્થમાં ગરમી અને કોઈ પદાર્થમાં ઠંડી વધારે હોવાથી વિદ્વાનોએ (પદાર્થોમાં) ઉષ્ણ અને શીત, એમ બે પ્રકારનું વીર્ય[5] માનેલું છે. ૨૩૩

उष्णं वातकफौ हन्यात्पित्तं तु वर्धयेत्परम्।
शीतं वातकफावृद्धिं कुरुते पित्तहृत्परम् ॥२३४

अन्वयः—उष्णं वातकफौ हन्यात् पित्तं तु परं वर्धयेत्, परं शीतं पित्तहृत् वातकफावृद्धिं कुरुते ॥

ઉષ્ણ વીર્ય વાયુને તથા કફને હણે છે પણ પિત્તને અતિશય વધારે છે; અને બીજું શીત વીર્ય પિત્તને હણે છે પણ વાયુના તથા કફના રોગોને કરે છે. ૨૩૪

ઉષ્ણ વીર્યની ઔષધ—

तत्रोष्णं भ्रमतृड्ग्लानिस्वेददाहाशुपाकताम्।
शमं च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः।
ह्लादनं जीवनं स्तम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥२३५

१ प्रमाथि—प्रमथ्नाति—दूरीकरोति दोषान् स्रोतोभ्यः स्ववीर्येण—प्रमाथि गन्ध निर्मोऽपि, ... —જે નાડીઓના માર્ગોમાંથી દોષોને દૂર કરે, તે પ્રમાથી.

२ अभिष्यन्दि—अभिष्यन्दति शरीरे गौरवं पैच्छिल्यात् स्ववीर्येण अभि—ति, ... अभिष्यन्दि —જે ચીકાશને લીધે શરીરમાં ભારેપણું કરે, તે અભિષ્યંદી.

३. विशेषेण दहति हृदयमिति स्ववीर्येण विदाहि—... —જે હૃદયમાં ઘણો જ દાહ કરે, તે વિદાહી.

४. योग—संसर्गि..., वहति—प्राप्नोति स्ववीर्येण योगवाहि—... —જે પોતાની સાથે મળેલી વસ્તુઓના ગુણોનો સંબંધ ધારણ કરે છે, તે યોગવાહી.

५. वीरयति—विक्रमं करोति ... इति वीरः—... विशेषेण ईरयति ... इति वीरः, वीरे साधु वीर्यम्, 'तत्र साधुः' इति ... —જે વસ્તુઓમાં અતિશય પરાક્રમ કરે અથવા પુરુષાર્થમાં પ્રસરી જાય, તે વીર, અને તે વીરમાં રહેલી અતિશય મહાન શક્તિ તે વીર્ય.

અન્વયઃ—તત્ર ઉષ્ણં શ્રમતૃડ્ગ્લાનિસ્વેદદાહાશુપાકતાં ચ વાતકફયોઃ શમં કરોતિ, પુનઃ શિશિરં હ્લાદનં જીવનં રક્તપિત્તયોઃ પ્રસાદં કરોતિ ॥

(વળી બીજા ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે,) 'ઉષ્ણ વીર્ય ભ્રમ, તરસ, ગ્લાનિ, પસીનો, દાહ અને જલદી પાચન કરે છે; વાયુ તથા કફને શાંત કરે છે; તેમ જ (બીજું) શીત વીર્ય આનંદકારક, જિવાડનાર, મળાદિને થોભાડનાર અને લોહી તથા પિત્તને સાફ કરનાર છે. ૨૩૫

પદાર્થોના વિપાક

જાઠરેણાગ્નિના યોગાદ્યદુદેતિ રસાન્તરમ્ ।
રસાનાં પરિણામાન્તે સ વિપાક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૨૩૬

અન્વયઃ—જાઠરેણ અગ્નિના યોગાત્ રસાનાં પરિણામાન્તે યત્ રસાન્તરમ્ ઉદેતિ, સઃ વિપાકઃ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

પેટના અગ્નિ સાથે સંયોગ થવાથી રસોનું પરિણામ થયા પછી જે બીજો રસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિપાક[1] કહેવાય છે. ૨૩૬

મિષ્ટઃ પટુશ્ચ મધુરમમ્લોઽમ્લં પચ્યતે રસઃ ।
કટુતિક્તકષાયાણાં પાકઃ સ્યાત્પ્રાયશઃ કટુઃ ॥૨૩૭

અન્વયઃ—મિષ્ટઃ ચ પટુઃ રસઃ પ્રાયશઃ મધુરં પચ્યતે, અમ્લઃ રસઃ પ્રાયશઃ અમ્લં પચ્યતે, કટુતિક્તકષાયાણાં પાકઃ પ્રાયશઃ કટુઃ સ્યાત્ ॥

મધુર અને ખારા રસનો વિપાક ઘણું કરી મધુર થાય છે, ખાટા રસનો વિપાક ઘણું કરી ખાટો થાય છે અને તીખા, કડવા તથા કષાય રસનો વિપાક ઘણું કરી તીખો થાય છે. ૨૩૭

ટીકા—તથા ચ વાગ્ભટઃ—

'ત્રિધા રસાનાં પાકઃ સ્યાત્સ્વાદ્વમ્લકટુકાત્મકઃ' ॥

પ્રાયઃપદેન વ્રીહિઃ સ્વાદુરમ્લો વિપાકે । શિવા કષાયા મધુરા પાકે । શુણ્ઠી કટુકા મધુરા પાકે ઇત્યાદિ ॥ વાગ્ભટ પણ કહે છે કે 'રસોનો વિપાક મધુર, ખાટો અને તીખો—એમ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે.' 'ઘણું કરી' એમ કહ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય આ છે, કે કોઈ ઠેકાણે એ નિયમ રહેતો પણ નથી; જેમકે ચોખા મધુર છે, છતાં તેનો વિપાક ખાટો થાય છે; હરડે તૂરી છે, છતાં તેનો વિપાક મધુર થાય છે અને સૂંઠ તીખી છે, છતાં તેનો વિપાક મધુર થાય છે. ઇત્યાદિ. ૨૩૭

વિપાકોના ગુણો

શ્લેષ્મકૃન્મધુરઃ પાકો વાતપિત્તહરો મતઃ ।
અમ્લસ્તુ કુરુતે પિત્તં વાતશ્લેષ્મગદાપહઃ ॥૨૩૮॥

અન્વયઃ—મધુરઃ પાકઃ શ્લેષ્મકૃત્ વાતપિત્તહરઃ મત, અમ્લઃ તુ પિત્તં કુરુતે, વાતશ્લેષ્મગદાપહઃ (મતઃ) ॥

મધુર વિપાક કફને ઉત્પન્ન કરે છે અને વાયુ તથા પિત્તને હરે છે; ખાટો વિપાક પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે અને વાયુ તથા કફ-સંબંધી રોગોને મટાડે છે. ૨૩૮

કટુઃ કરોતિ પવનં કફં પિત્તં ચ નાશયેત્ ।
વિશેષ એવં રસતો વિપાકાનાં નિદર્શિતઃ ॥ ૨૩૯ ॥

અન્વયઃ—કટુઃ પવનં કરોતિ, કફં ચ પિત્તં નાશયેત્; એવં રસતઃ વિપાકાનાં વિશેષઃ નિદર્શિતઃ ॥

તીખો વિપાક વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે; આ રીતે રસો કરતાં વિપાકોનો જે વિશેષ (તફાવત) થાય છે, તે કહ્યો છે. ૨૩૯

પદાર્થોના પ્રભાવ

રસાદિસામ્યે યત્કર્મ વિશિષ્ટં તત્પ્રભાવજમ્ ।
દન્તી રસાદ્યૈસ્તુલ્યાપિ ચિત્રકસ્ય વિરેચની ॥૨૪૦॥

અન્વયઃ—રસાદિસામ્યે (સતિ અપિ) યત્ વિશિષ્ટં કર્મ તત્ પ્રભાવજમ્ (જ્ઞેયમ્, યથા—) દન્તી રસાદ્યૈઃ ચિત્રકસ્ય તુલ્યા અપિ વિરેચની (અસ્તિ) ॥

રસ આદિ સરખા હોય છતાં (કોઈ પદાર્થ કોઈ પદાર્થ કરતાં) જે કાંઈ અધિક કામ કરે છે, તે તેના પ્રભાવ[1]થી થાય છે, એમ સમજવું; જેમ કે નેપાળો રસ વગેરેથી ચિત્રાની બરોબર જ છે, તોપણ તે નેપાળો રેચક તરીકે (અધિક) છે. ૨૪૦

૧. પચ્યતે પચનં વા પાકઃ, પચ—ભાવે ઘન્—વિશિષ્ટઃ પાકઃ વિપાકઃ—પાચન થવું—પાકવું તે પાક, વિશેષ પાક તે વિપાક—છેલ્લામાં છેલ્લું પરિણામ—આખરી સ્વરૂપ.

૧. ભવતિ અનેનેતિ ભાવઃ—વસ્તુસ્વરૂપમ્, 'શ્રિણીભુવઃ' ઇતિ ઘન્—પ્રકૃષ્ટો ભાવઃ પ્રભાવઃ—જેને લીધે થાય છે, તે ભાવ—અતિશય ઉત્કૃષ્ટ ભાવ—એટલે વસ્તુનું

मधूकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।
प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः ।
समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् ॥ २४१ ॥

अन्वयः–यथा च मृद्वीका रसादिभिः मधूकस्य समा अपि विरेचनी (अस्ति), घृतं च रसादिभिः क्षीरस्य समम् अपि दीपनम् (अस्ति), धात्री रसादिभिः लकुचस्य समा अपि दोषत्रितयस्य विनाशनं कुरुते, तथा तु (तेषां) प्रभावः (एवास्ति) ॥

જેમ દ્રાક્ષ પણ રસ વગેરેથી મહુડાની બરાબર જ છે, તોપણ તે રેચક તરીકે (અધિક) છે; ઘી પણ રસ વગેરેથી દૂધની બરાબર જ છે, તોપણ તે અગ્નિને દીપાવનાર તરીકે (અધિક) છે; તેમ જ આમળાં પણ રસ વગેરેથી લકુચની બરાબર જ છે, તોપણ તે ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર (તરીકે અધિક) છે; કારણ કે તેવો તેઓનો પ્રભાવ જ છે. ૨૪૧

क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात्प्रभावतः ।
ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा ॥ २४२ ॥

अन्वयः–क्वचित्तु केवलं द्रव्यं प्रभावतः कर्म कुर्यात्, यथा सहदेवीजटा शिरोबद्धा (सती) ज्वरं हन्ति ॥

કોઈક વખતે તો એકલો પદાર્થ પણ પ્રભાવને લીધે કામ કરે છે; જેમ કે સહદેવીનું મૂળિયું માથે બાંધ્યું જ હોય તોપણ તે તાવનો નાશ કરે છે. ૨૪૨

टीका–तथा नानौषधियोगेषु फलं प्रति स्वभाव एवा-भ्युपेयो न तु तत्र रसादिस्वहेतुविचारः कर्तव्य । तद्‌ यथा सुश्रुतः–

'अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः ।
आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः ॥
प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः ।
नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान्परीक्षेत कदाचन ॥
विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते ।
रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्–व्यपोहति ॥

તેમ જ અનેક પ્રકારની ઔષધિઓનો યોગ થતાં જે ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં સ્વભાવને જ કારણ તરીકે માનવો, પણ તેમાં રસ વગેરેરૂપ કારણોનો વિચાર કરવો નહિ, કારણ કે સુશ્રુત કહે છે કે, 'જે ઔષધિ સ્વભાવથી પ્રસિદ્ધ છે, તેઓમાં રસ વગેરે કારણોનો ઊંડો વિચાર કે તર્ક નહિ કરતાં વિચક્ષણ વૈદ્યોએ શાસ્ત્ર ઉપર આધાર રાખીને તેઓનો ઉપયોગ કરવો. જે ઔષધિઓનું લક્ષણ તથા ફળ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે અને સ્વભાવથી જે પ્રસિદ્ધ જ છે, તે ઔષધિઓની પરીક્ષા તેઓના રસ વગેરે કારણોથી વિદ્વાને કદી કરવી નહિ. વળી પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણવાળી ઔષધિઓનો સંયોગ થતાં તેઓમાં રસ વગેરેનું ન્યૂનાધિકપણું પણ અવશ્ય થાય જ છે, કારણ કે વિપાક રસને જીતી લે છે, વીર્ય રસ તથા વિપાક–એ બન્નેને જીતી લે છે અને પ્રભાવ રસ, વિપાક તથા વીર્ય–એ ત્રણેને જીતી લે છે.' ૨૪૨

ઇતિ શ્રીમિશ્રલટકના પુત્ર શ્રીભાવમિશ્રે રચેલા ભાવપ્રકાશમાં પહેલું મિશ્રવર્ગ પ્રકરણ સમાપ્ત

૬ : ભાવપ્રકાશનિઘંટુ[1]

૧ : હરીતકયાદિવર્ગ

હરડેની ઉત્પત્તિ વગેરેના પ્રશ્નો

इति रसगुणवीर्यविपाकप्रभावाणां स्वरूपमभिधाय प्रसंगेन, द्रव्ये के रसगुणविपाकप्रभावा सन्तीति बोधयितुं द्रव्यगतान् रसगुणवीर्यविपाकप्रभावानाह । तत्र प्रथमं हरीतक्या उत्पत्तिनामलक्षणगुणानाह—हरीतकीति—પ્રથમ રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક તથા પ્રભાવોનાં સ્વરૂપો કહીને કયા દ્રવ્યમાં કયા રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક તથા પ્રભાવ રહેલા છે, તે જણાવવા માટે દ્રવ્યમાં રહેલા રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક તથા પ્રભાવ કહે છે; તેમાં પ્રથમ હરડેની ઉત્પત્તિ, નામો, લક્ષણો તથા ગુણો 'दक्षं' ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં જણાવે છે :

दक्षं प्रजापतिं स्वस्थमश्विनौ वाक्यमूचतुः ।
कुतो हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥१॥
रसाः कति समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः ।
नामानि कति चोक्तानि किं वा तासां च लक्षणम् ॥२॥
के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
केन द्रव्येण संयुक्ता कांश्च रोगान् व्यपोहति ॥३॥
प्रश्नमेतद्यथा पृष्टं भगवन् वक्तुमर्हसि ।
अश्विनोर्वचनं श्रुत्वा दक्षो वचनमब्रवीत् ॥४॥

अन्वयः—(एकदा) अश्विनौ स्वस्थं दक्षं प्रजापतिं वाक्यम् ऊचतुः—'हरीतकी कुतः जाता ? तस्याः तु जातयः कति (सन्ति) ? रसाः कति समाख्याताः ? च उपरसाः कति स्मृताः ? नामानि च कति उक्तानि ? तासां च लक्षणं किं वा (चोक्तम्) ? के च वर्णाः ? के च गुणाः ? का च कुत्र प्रयुज्यते ? केन च द्रव्येण संयुक्ता (सती) कान् रोगान् व्यपोहति ? हे भगवन् ! एतत् प्रश्नं यथा पृष्टं (तथा) वक्तुम् अर्हसि' अश्विनोः वचनं श्रुत्वा दक्षः वचनम् अब्रवीत् ॥

એકવેળા સ્વસ્થ બેઠેલા દક્ષપ્રજાપતિને અશ્વિનીકુમારોએ પૂછ્યું, કે 'હરડે કયા પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે ? તેની જાતો કેટલી છે ? તેમાં રસ કેટલા કહ્યા છે ? ઉપરસ કેટલા માન્યા છે ? તેનાં નામો કેટલાં કહ્યાં છે ? તેઓનું લક્ષણ શું છે ? તેઓના વર્ણ અને ગુણો કયા કયા છે ? કઈ હરડેનો કયા કામમાં ઉપયોગ થાય છે ? એ હરડે કયા પદાર્થની સાથે મળવાથી કયા રોગોને મટાડે છે ? હે મહારાજ ! આ અમારા પ્રશ્નના બરાબર ઉત્તરો આપે દેવા ઘટે છે.' એવું અશ્વિનીકુમારોનું વચન સાંભળી દક્ષપ્રજાપતિએ આ વચન કહ્યું : ૧–૪

હરડેની ઉત્પત્તિનું કથન

पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्यात् समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥५॥

अन्वयः—शक्रस्य अमृतं पिबतः मेदिन्यां बिन्दुः पपात, ततः दिव्यात् सप्तजातिः हरीतकी समुत्पन्ना ॥

ઇંદ્ર જ્યારે અમૃત પીતા હતા, ત્યારે પૃથ્વી પર (તે અમૃતનું) ટીપું પડ્યું હતું, તે દિવ્ય ટીપામાંથી સાત જાતની હરડે ઉત્પન્ન થઈ છે. ૫

હરડેનાં નામો, જાતિ તથા આકૃતિ વગેરે

हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनामृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥६॥

---

૧. આ 'ભાવપ્રકાશનિઘંટુ' એ પંડિત ભાવમિશ્રે, ભાવપ્રકાશગ્રંથમાં હરીતકયાદિવર્ગથી આરંભી અનેકાર્થ–નામવર્ગ સુધીના ૨૩ વર્ગોમાં લગભગ ઘણીખરી ઔષધિઓ, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ, રસો, ઉપરસો, રત્નો, ઉપરત્નો, વિષો તથા ઉપવિષો આદિનાં પર્યાયનામોનો એકત્ર અર્થ કહેવા રચેલો એક સંગ્રહ અથવા શબ્દકોષ જ છે; જેમાં પ્રથમ હરીતકી–હરડેનાં પર્યાયનામોથી શરૂઆત કરી લગભગ બધી ઔષધિ આદિનાં પર્યાયનામો તથા ગુણદોષ બતાવી તે તે ઔષધિ આદિનો કયા કયા રોગો પર ઉપયોગ થાય છે તે પણ દર્શાવેલ છે. એ ઉપરાંત તેતે એકએક પર્યાયનામનો અર્થ વ્યાકરણદૃષ્ટિએ કેવો થાય છે, તેમ જ તે તે નામ વ્યાકરણ દ્વારા કઈ રીતે સિદ્ધ થયેલ છે; અને તે તે નામ પડવામાં શું કારણ છે, તે જાણવા અહીં ભાષાંતરની નીચે અર્થ સહિત સંસ્કૃત કૃદન્તતદ્ધિત–વ્યુત્પત્તિઓ તથા સામાસિક વિગ્રહો અપાયેલ છે.

यपस्या विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया ॥७॥
जीवन्ती चेतकी चेति विज्ञेयाः सप्त जातयः।
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ॥८॥
पूतनाऽस्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलाऽमृता।
पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥९॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः।
विजया सर्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ॥१०॥
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता।
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोगहृत् ॥११॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायुक्तं प्रयोजयेत्।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ॥१२॥
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ॥१३॥
काचित्स्पर्शेन दृष्ट्वाऽन्या चतुर्धा भेदयेच्छिवा।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ॥१४॥
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनाम्।
तावद्भिद्येत वेगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥१५॥

अन्वय—हरीतकी अभया पथ्या कायस्था पूतना अमृता हैमवती अव्यथा अपि च चेतकी श्रेयसी शिवा वयस्था विजया अपि च जीवन्ती च रोहिणी इति (नामानि); विजया च रोहिणी पूतना च अमृता अभया जीवन्ती च चेतकी इति सप्त जातयः एव विज्ञेयाः। (तत्र) अलाबुवृत्ता विजया, (या) वृत्ता सा रोहिणी स्मृता, अस्थिमती सूक्ष्मा पूतना कथिता, मांसला अमृता, पञ्चरेखा अभया, स्वर्णवर्णिनी जीवन्ती प्रोक्ता, त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया, इयं सप्तानाम् आकृतिः, विजया सर्वरोगेषु हिता, रोहिणी व्रणरोहिणी, पूतना प्रलेपे योज्या, अमृता शोधनार्थे हिता, अभया अक्षिरोगे शस्ता, जीवन्ती सर्वरोगहृत्, चूर्णार्थे चेतकी शस्ता, यथायुक्तं प्रयोजयेत्, चेतकी वर्णतः द्विविधा प्रोक्ता; श्वेता च कृष्णा, शुक्ला षडङ्गुला आयता, कृष्णा तु एकाङ्गुला स्मृता, काचित् आस्वादमात्रेण भेदयेत्, काचित् गन्धेन भेदयेत्, काचित् स्पर्शेन, अन्या दृष्ट्या (इत्येवं) चतुर्धा शिवा भेदयेत्। ये नराः (ये च) पशुपक्षिमृगादयः (अपि) चेतकीपादपच्छायाम् उपसर्पन्ति, (ते) तत्क्षणात् एव भिद्यन्ते, चेतकी तु देहिनां हस्ते धृता यावत् तिष्ठति, तावत् प्रभावात् वेगैः भिद्येत, अत्र संशयः न (अस्ति)॥

હરીતકી,[1] અભયા,[2] પથ્યા,[3] કાયસ્થા,[4] પૂતના,[5] અમૃતા,[6] હૈમવતી,[7] અવ્યથા,[8] ચેતકી,[9] શ્રેયસી,[10] શિવા,[11] વયસ્થા,[12] વિજયા,[13] જીવતી,[14] અને રોહિણી[15] એટલાં હરડેનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અભયા, જીવતી અને ચેતકી, એમ સાત હરડેની જાતો જ જાણવી.

તેમાં જે તુંબડા જેવી ગોળ હોય તે વિજયા; સાધારણ ગોળ હોય તે રોહિણી; જે મોટા ઠળિયાવાળી તથા પાતળી હોય તે પૂતના; જાડા ગર્ભવાળી હોય તે અમૃતા; પાંચ રેખાવાળી હોય તે અભયા; સોના જેવા રંગવાળી હોય તે જીવતી, અને ત્રણ રેખાવાળી હોય તે ચેતકી કહેવાય છે; આમ હરડેની સાત જાતોની આકૃતિ સમજવી.

(આ સાતે જાતિના અલગ અલગ ઉપયોગ:) વિજયા સઘળા રોગો પર વપરાય છે, રોહિણી વ્રણને રૂઝવનારી છે, પૂતના લેપમાં વપરાય છે, અમૃતા રેચ માટે હિતકારી છે, અભયા આંખોના રોગમાં વખણાય છે, જીવંતી સઘળા રોગોને દૂર કરનારી છે અને ચેતકી ચૂર્ણ માટે ઉત્તમ છે; આમ યથાયોગ્ય તેઓને વાપરવી. ચેતકી રંગે બે પ્રકારની કહી છે: ધોળા રંગવાળી અને કાળા રંગવાળી. ધોળી છ આંગળ લાંબી, અને કાળી એક આંગળની માની છે. કોઈક હરડે માત્ર ખાવાથી, કોઈક માત્ર ગંધથી, કોઈક માત્ર સ્પર્શથી અને કોઈક માત્ર જોવાથી—એમ ચાર પ્રકારથી હરડે રેચ લગાડે છે. જે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી કે મૃગ વગેરે કોઈ પણ પ્રાણી ચેતકીના ઝાડની છાયામાં જાય છે, તેઓને તે જ ક્ષણે રેચ લાગે છે. ચેતકીને માણસ જેટલીવાર હાથમાં રાખે, તેટલીવાર તેના પ્રભાવથી તેને ઝાડા થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૬–૧૫

હરડેનાં આ જે નામો તેના ગુણ પ્રમાણે અનુક્રમે ઓળખાવતાં આપવામાં આવ્યાં છે, તે જાણવા તેમની વ્યુત્પત્તિ જાણવી જરૂરી છે; એટલે વ્યાકરણદૃષ્ટિએ તેમની વ્યુત્પત્તિ કે વ્યાખ્યા આ રીતે થાય છે

૧ हरति सर्वान् रोगान् इति हरीतकी 'हृञ् हरणे-' 'हरी०' (हैम-उणा० ५९) इति ईतक प्रत्ययः – જે સર્વ રોગોને દૂર કરે છે, અથવા–'हरितो वर्णम् इति हरीतकी–पीतनो वर्ण, पीतनि–

જેમાં પિંગળો વર્ણ મળેલો હોય છે તેથી હરીતકી.

૨. નાસ્તિ ભયં યસ્યાઃ સેવનાત્ રોગેભ્ય ઇતિ અભયા–જેના સેવનથી કોઈ રોગનો ભય રહેતો નથી, તેથી અભયા–હરડે.

૩. પથઃ અનપેતા ઇતિ પથ્યા, 'ધર્મપથ્યર્થે'તિ યત્–ટાપ્–આયુર્વેદના કે શરીરના હિતના માર્ગથી જે કદી દૂર થઈ નથી–સર્વ રીતે હિતકારી છે. તેથી પથ્યા–હરડે.

૪. કાયસ્તિષ્ઠતિ અનયા ઇતિ કાયસ્થા–'ઘનર્થે કવિધાનમ્' ઇતિ વાર્તિકાત્ કઃ–ટાપ્ જેના સેવનથી શરીર ખૂબ સ્વસ્થ–નીરોગી રહે છે, તેથી કાયસ્થા.

૫. પૂતં કરોતિ પૂતયતિ–તત્કરોતીતિ ણિચ્–પૂતયતિ શરીરમ્ મલાદિશોધનેન–ઇતિ પૂતના, 'બહુલમન્યત્રાપી'તિ ઔણાદિકો યુચ્, ટાપ્ મળ આદિની શુદ્ધિ કરી શરીરને નિર્મળ અથવા દોષોથી રહિત–નીરોગી કરે; અથવા પૂતં કરોતિ વ્રણમ્–જે પોતાના લેપથી વ્રણને શુદ્ધ કરે–રૂઝવે છે, તેથી પૂતના–હરડે.

૬. 'ન મ્રિયન્તે મનુજા અકાલમરણાદિના યયા ઇતિ અમૃતા–'તનિમૃઙ્ભ્યાં કિચ્ચ' ઇતિ ઔણાદિકતન્–ટાપ્–જેના સેવનથી માણુસો અકાળ મૃત્યુ વગેરેથી કમોતે મરે નહિ, તેથી અમૃતા–હરડે.

૭. હિમવતિ જાતા ઇતિ હૈમવતી–તત્ર જાતઃ ઇતિ અણ્–ઙીપ્–હિમાલયમાં જે નીપજે છે, તેથી હૈમવતી

૮. ન વ્યથા યસ્યાઃ સેવનેન સા અવ્યથા–જેના સેવનથી કોઈ પીડા કે રોગ કદી થાય નહિ, તેથી અવ્યથા–હરડે.

૯. ચેતયતિ–સમ્યક્ જ્ઞાનં કરોતિ ઇતિ ચેતકી–ણ્વુલ્, ગૌરાદિઃ–જેનું સેવન કરવામાં આવે તો મનુષ્યમાં ઉત્તમ જ્ઞાન જે વધારે છે, તેથી ચેતકી–હરડે.

૧૦. અતિશયેન પ્રશસ્તા સર્વર્તુકાલેષુ ઇતિ શ્રેયસી–ઈયસુન્, પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ, 'ઉગિતશ્ચે'તિ ઙીપ્–હરકોઈ ઋતુના કાળમાં જે અત્યંત ઉત્તમ જ અસર કરે છે–સર્વ પ્રકારે હિતકારી છે, તેથી શ્રેયસી–હરડે.

૧૧. શિવં કરોતિ સર્વેષામ્ ઇતિ શિવા–'તત્કરોતિ॰' ઇતિ ણિચ્, પચાદ્યચ્, ટાપ્–હરકોઈ માણુસનું જે કલ્યાણ જ કરે છે, દરેકને સુખકારક છે, તેથી શિવા–હરડે.

૧૨. વયઃ–યૌવનં તિષ્ઠતિ અનયા ઇતિ વયસ્થા–અત્રાપિ ઘનર્થે કઃ ટાપ્–જેને લીધે માણસનું યૌવન જીવન પર્યંત ટકી રહે છે–તેથી વયસ્થા–હરડે.

૧૩. 'વિજયતે સર્વાન્ રોગાન્ ઇતિ વિજયા–અચ્ ટાપ્–દરેક રોગને જીતે–કદી થવા જ ન દે'–તેથી વિજયા–હરડે.

૧૪. 'જીવતિ ચિરકાલમ્ અમૃતજાતત્વાત્ ઇતિ જીવન્તી'–શત્રન્તાદ્ઙીપ્–જે અમૃતથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી લાંબો કાળ જીવે છે, તેથી'–જીવન્તી–હરડે.

૧૫. રોહતિ અમૃતસ્વરૂપેણ ઇતિ રોહિણી–ગ્રહાદિત્વાત્–ણિન્, ઋન્નેતિ ઙીપ્–અમૃતસ્વરૂપે જે ઊગે છે, તેથી રોહિણી. અથવા અવશ્યં રોહતિ વ્રણે માંસાદિ યસ્યા લેપેન ઇતિ રોહિણી–જેના લેપથી વ્રણમાં અવશ્ય માંસાદિ ઊગે–જેનાથી વ્રણ રુઝાય છે, તેથી રોહિણી–હરડે.

ચેતકી હરડે ખાસ કોને?

નૃપાણાં સુકુમારાણાં કૃશાનાં ભેષજદ્વિષામ્ ।
ચેતકી પરમા શસ્તા હિતા સુખવિરેચની ॥૧૬॥

અન્વયઃ–નૃપાણાં સુકુમારાણાં કૃશાનાં ભેષજદ્વિષાં ચેતકી પરમા શસ્તા હિતા સુખવિરેચની (જ્ઞેયા) ॥

રાજા, કોમળ માણુસો, શરીરમાં દૂબળા અને જેઓને ઔષધ ગમતું ન હોય, તેઓ માટે ચેતકી બહુ જ ઉત્તમ છે; કારણુ કે તે હિતકારી છે અને સુખપૂર્વક રેચ લગાડનારી છે. ૧૬

દરેક રોગ પર વિજયા હરડે સારી

સપ્તાનામપિ જાતીનાં પ્રધાના વિજયા સ્મૃતા ।
સુખપ્રયોગા સુલભા સર્વરોગેષુ શસ્યતે ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ–સપ્તાનામ્ અપિ જાતીનાં વિજયા પ્રધાના સ્મૃતા, સુખપ્રયોગા સુલભા (ચ સતી) સર્વરોગેષુ શસ્યતે ॥

હરડેની સાતે જાતિઓમાં વિજયા મુખ્ય મનાયેલી છે; કારણુ કે તે મળવી સહેલી છે; તેનો પ્રયોગ પણુ સહેલો છે. અને સઘળા રોગો પર તે વખણુાય છે. ૧૭

હરડેના ગુણો

હરીતકી પઞ્ચરસા લવણા તુ ન વર્તતે ।
રૂક્ષોષ્ણા દીપની મેધ્યા સ્વાદુપાકા રસાયની ॥૧૮
ચક્ષુષ્યા લઘુરાયુષ્યા બૃંહણી ચાનુલોમિની ।
શ્વાસકાસપ્રમેહાર્શઃકુષ્ઠશોથોદરક્રમીન્ ॥ ૧૯ ॥
વૈસ્વર્યગ્રહણીરોગવિબન્ધવિષમજ્વરાન્ ।
ગુલ્માધ્માનતૃષાચ્છર્દિહિક્કાકણ્ડૂહૃદામયાન્ ॥૨૦॥
કામલાં શૂલમાનાહં પ્લીહાનં ચ યકૃત્તથા ।
અશ્મરીં મૂત્રકૃચ્છ્રં ચ મૂત્રાઘાતં ચ નાશયેત્ ॥૨૧

અન્વય.–હરીતકી પઞ્ચરસા (અસ્તિ), લવણા તુ ન વર્તતે, (તથા ચ) રૂક્ષા ઉષ્ણા દીપની મેધ્યા સ્વાદુપાકા રસાયની ચક્ષુષ્યા લઘુઃ આયુષ્યા બૃંહણી અનુલોમિની ચ (સતી) શ્વાસકાસપ્રમેહાર્શઃકુષ્ઠશોથોદરક્રમીન્, વૈસ્વર્ય-

શ્વાસકાસપ્રમેહાર્શઃકુષ્ઠશોથોદરક્રિમીન્... ગુલ્મપ્લીહાનાહ, ... ગ્રહણીં ચ મૂત્રકૃચ્છ્રં ચ મૂત્રાઘાતં નાશયેત્ ॥

હરડે ખારા રસ સિવાય બાકીના પાંચે રસવાળી છે; વળી તે રૂક્ષ, ગરમ, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી, બુદ્ધિને હિતકારી, મધુર પાકવાળી, રસાયનરૂપ, આંખોને હિતકારી, આયુષ્યને વધારનારી, શરીરનાં તત્ત્વોને વધારનારી તથા પવનને સવળો કરનારી છે; તેમજ શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોઢ, સોજા, પેટના કીડા, સ્વરભંગ, ગ્રહણીનો રોગ, મળબંધ, વિષમજ્વર, ગોળો, પેટનો વધારો, પેડુનો આફરો, તરસ, ઊલટી, હેડકી, ચળ, હૃદયના રોગ, કમળો, શૂળ, બરોળ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, પાણવી, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત, એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. ૧૮-૨૧

હરડે ત્રણે દોષને દૂર કરે છે, તેનાં કારણો

સ્વાદુતિક્તકષાયત્વાત્પિત્તહૃત્કફહૃત્તુ સા ।
કટુતિક્તકષાયત્વાદમ્લત્વાદ્વાતહૃચ્છિવા ॥ ૨૨ ॥

અન્વય—સા તુ શિવા સ્વાદુતિક્તકષાયત્વાત્ પિત્તહૃત્, કટુતિક્તકષાયત્વાત્ કફહૃત્, અમ્લત્વાત્ વાતહૃત્ (પ્રોક્તા)॥

હરડેમાં મધુર, તીખો અને તૂરો રસ હોવાને લીધે તે (ખાવાથી) પિત્ત દૂર કરે છે; તીખો, કડવો અને તૂરો રસ હોવાને લીધે કફ દૂર કરે છે અને ખાટો રસ હોવાને લીધે વાયુને પણ દૂર કરે છે. ૨૨

પિત્તકૃત્કટુકામ્લત્વાદ્વાતકૃન્ન કથં શિવા ।
પ્રભાવાદ્દોષહન્તૃત્વં સિદ્ધં યત્તત્પ્રકાશ્યતે ॥ ૨૩ ॥
હેતુભિઃ શિષ્યબોધાર્થં નાપૂર્વં ક્રિયતેઽધુના ।
કર્માન્યત્વે ગુણૈઃ સામ્યં દૃષ્ટમાશ્રયભેદતઃ ॥ ૨૪ ॥
યતસ્તતો નેતિ ચિન્ત્યં ધાત્રીલકુચયોર્યથા ।

અન્વય—શિવા કટુકામ્લત્વાત્ પિત્તકૃત્, વાતકૃત્ કથં ન ? (इति चेदुच्यते) प्रभावात् दोषहन्तृत्वं यत् सिद्धं तत् शिष्यबोधार्थं हेतुभिः प्रकाश्यते, अधुना अपूर्वं न क्रियते । यथा धात्रीलकुचयोः गुणैः साम्यम् च आश्रयभेदतः कर्मान्यत्वं दृष्टं (तथा शिवायां गुणैः साम्यम् कर्मान्यत्वम् आश्रयभेदतः) यतः (अस्ति) ततः न इति चिन्त्यम् ॥

'હરડે તીખા અને ખાટા રસવાળી હોવાથી વાયુને અને પિત્તને કેમ ન ઉત્પન્ન કરે' એવી અહીં શંકા ન કરવી; કારણ કે તેના પ્રભાવને લીધે દોષોને હણનારપણું તેનું એ સિદ્ધ જ છે, તે જ અહીં શિષ્યોને સમજાવવા કારણો દેખાડી અમે પ્રકટ કરીએ છીએ; તે હમણાં કંઈ નવું કરી દેખાડતા નથી, જેમ આમળાં અને ક્ષુદ્રલ ગુણોમાં સરખા છે, છતાં કામ જુદાં જુદાં કરે છે, એટલે ગુણો સરખા હોવા છતાં તે ગુણોના આશ્રયના ભેદને લીધે તેઓના કામ જુદાં જુદાં છે, તેમ હરડેમાં પણ તીખા અને ખાટા રસના આશ્રયના ભેદને લીધે પિત્ત કે વાયુને ઉત્પન્ન કરનારપણું નથી, એમ વિચારી લેવું. ૨૩,૨૪

હરડેમાં તે તે રસોનાં સ્થાનો

પથ્યાયા મજ્જનિ સ્વાદુઃ સ્નાય્વામમ્લો વ્યવસ્થિતઃ ।
વૃન્તે તિક્તસ્ત્વચિ કટુરસ્થિસ્થસ્તુવરો રસઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્વય—પથ્યાયાઃ મજ્જનિ સ્વાદુઃ રસઃ, સ્નાય્વામ્ અમ્લઃ રસ, વૃન્તે તિક્તઃ રસ, ત્વચિ કટુઃ રસ, અસ્થિ તુવરઃ રસ (વ્યવસ્થિતઃ) ॥

હરડેની મજ્જામાં મધુર રસ, નસમાં ખાટો રસ, ડીંટિયામાં કડવો રસ, છાલમાં તીખો રસ અને ઠળિયામાં તૂરો રસ રહેલો છે. ૨૫

શ્રેષ્ઠ હરડે કઈ?

નવા સ્નિગ્ધા ઘના વૃત્તા ગુર્વી ક્ષિપ્તા ચ યામ્ભસિ ।
નિમજ્જેત્સા પ્રશસ્તા ચ કથિતાતિગુણપ્રદા ॥ ૨૬ ॥

અન્વય—(યા) નવા સ્નિગ્ધા ઘના વૃત્તા ગુર્વી ચ અમ્ભસિ ક્ષિપ્તા નિમજ્જેત્, સા પ્રશસ્તા ચ અતિગુણપ્રદા કથિતા ॥

જે હરડે નવી, સ્નિગ્ધ, ભારી, ગોળ તથા ભારે હોય તેમ જ પાણીમાં નાખતાં ડૂબી જાય, તે હરડે વખણાયેલી અને ઘણું જ ગુણ આપનારી કહેવાય છે. ૨૬

નવાદિગુણયુક્તત્વં તથૈકત્ર દ્વિકર્ષતા ।
હરીતક્યાઃ પ્રશસ્તત્વં યસ્યામ્ અનુગુણમ્ભવતે ॥ ૨૭ ॥

અન્વય—યત્ર હરીતક્યાઃ એકત્ર નવાદિગુણયુક્તત્વં તથા દ્વિ...પ (इति) प्रशस्तत्वं (उच्यते) तत् श्रेष्ठम् उच्यते ॥

જે હરડેના ફળમાં નવીનપણું વગેરે

(ઉપર કહેલા) ગુણો તથા બે રૂપિયાભાર વજન, એ બંને હોય તે ફળ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ૨૭

હરડેના જુદા જુદા પ્રયોગથી જુદાં જુદાં ફળ

चर्विता वर्द्धयत्यग्निं पेषिता मलशोधिनी ।
स्विन्ना संग्राहिणी पथ्या भ्रष्टा प्रोक्ता त्रिदोषनुत् ॥

अन्वयः—चर्विता पथ्या अग्निं वर्धयति, पेषिता मलशोधिनी (भवति), स्विन्ना संग्राहिणी प्रोक्ता, भ्रष्टा त्रिदोषनुत् प्रोक्ता ॥

ચાવેલી હરડે અગ્નિને વધારે છે. વાટેલી હરડે રેચ લગાડે છે. જરા ગરમ કરેલી હરડે ઝાડો રોકે છે અને શેકેલી હરડે ત્રણે દોષને મટાડનારી કહેલી છે. ૨૮

उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणां, निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् । विस्रंसिनी मूत्रशकृन्मलानां, हरीतकी स्यात्सह भोजनेन ॥ २९ ॥

अन्वयः—हरीतकी भोजनेन सह बुद्धिबलेन्द्रियाणाम् उन्मीलिनी, पित्तकफानिलानां निर्मूलिनी, मूत्रशकृन्मलानां विस्रंसिनी स्यात् ॥

હરડે ભોજનની સાથે ખાધી હોય તો બુદ્ધિ, બળ તથા ઇંદ્રિયોનો પ્રકાશ કરે છે; વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે અને મૂત્ર તથા વિષ્ઠાના મળો વિખેરી નાખે છે. ૨૯

अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् ।
हरीतकी हरत्याशु भुक्तस्योपरि योजिता ॥ ३० ॥

अन्वयः—भुक्तस्य उपरि योजिता हरीतकी अन्नपानकृतान् वातपित्तकफोद्भवान् दोषान् आशु हरति ॥

જમ્યા પછી હરડે ખાધી હોય તો તે અન્નપાનથી થયેલા અને વાત, પિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષોને તરત દૂર કરે છે. ૩૦

लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा ।
घृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडान्विता ॥

अन्वयः—हरीतकी लवणेन (सह) कफं हन्ति, सशर्करा पित्तं हन्ति, घृतेन (सह) वातजान् रोगान् हन्ति, गुडान्विता सर्वरोगान् हन्ति ॥

હરડે મીઠા સાથે ખાવાથી કફને મટાડે છે, સાકરની સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે, ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુથી થયેલા રોગોને મટાડે છે અને ગોળની સાથે ખાવાથી સઘળા રોગોનો નાશ કરે છે. ૩૧

રસાયન ગુણ માટેનો હરડેનો પ્રયોગ

सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥३२॥

अन्वयः—रसायनगुणैषिणा (नरेण) क्रमात् वर्षादिषु सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः (सह) अभया प्राश्या ॥

છયે ઋતુમાં રસાયન ગુણોને ઇચ્છતા માણસે અનુક્રમે વર્ષાઋતુમાં સિંધાલૂણની સાથે, શરદઋતુમાં સાકરની સાથે, હેમંતઋતુમાં સૂંઠની સાથે, શિશિર ઋતુમાં પીપરની સાથે, વસંતઋતુમાં મધની સાથે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં ગોળની સાથે હરડે ખાવી. ૩૨

હરડે કોણે ન ખાવી ?

अध्वातिखिन्नो बलवर्जितश्च, रूक्षः कृशो लङ्घनकर्शितश्च । पित्ताधिको गर्भवती च नारी विमुक्तरक्तस्त्वभयां न खादेत् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—अध्वातिखिन्नः च बलवर्जितः रूक्षः कृशः लङ्घनकर्शितः च पित्ताधिकः गर्भवती नारी च विमुक्तरक्तः तु अभयां न खादेत् ॥

મુસાફરી કરવાથી બહુ થાકેલાએ, બળ વગરનાએ, રૂક્ષ થયેલાએ, દૂબળા શરીરવાળાએ, લાંઘણ કરી હોય તેણે, અધિક પિત્તવાળાએ, ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ અને જેણે લોહી કઢાવ્યું હોય, તેણે હરડે ખાવી નહિ. ૩૩

બહેડાંનાં નામો તથા ગુણો

विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलस्तु सः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥ ३४ ॥
विभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् ।
उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनम् ।
रूक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैस्वर्यनाशनम् ॥ ३५ ॥
विभीतमज्जा तृट्छर्दिकफवातहरो लघुः ।
कषायो मदकृच्चाथ धात्रीमज्जापि तद्गुणः ॥३६॥

अन्वयः—विभीतकः त्रिलिङ्गः स्यात्, अक्षः ना, स तु कर्षफलः कलिद्रुमः भूतवासः तथा कलियुगालयः (इतिनामकः भवति) । विभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनं रूक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैस्वर्यनाशनम् । विभीतमज्जा तृट्छर्दिकफवातहरः लघुः कषायः अथ च मदकृत् (अस्ति); धात्रीमज्जा अपि तद्गुणः (ज्ञेयः) ॥

બિભીતક,[1] અક્ષ,[2] કર્ષફલ,[3] કલિદ્રુમ,[4] ભૂતવાસ,[5] અને કલિયુગાલય,[6] એટલાં બહેડાંના સંસ્કૃત નામો છે; તેઓમાં પહેલું નામ ત્રણે લિંગમાં વપરાય છે અને બાકીના પુંલિંગમાં વપરાય છે બહેડાનું ફળ મધુર પાકવાળું છે, તૂરું છે, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે, ગરમ વીર્યવાળું છે, ટાઢા સ્પર્શવાળું છે, દસ્તને લાવનાર છે, ઉધરસને મટાડનાર છે, રૂક્ષ છે, નેત્રને હિતકારી છે, કેશ માટે સારું છે, અને કૃમિ તથા બેસૂરપણાનો નાશ કરે છે બહેડાની મજ્જા તરસ, ઊલટી, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે, હલકી છે, તૂરી છે, અને મદ કરનાર છે; આમળાની મજ્જા પણ તેવા જ ગુણવાળી છે ૩૪-૩૬

૧ बिभेति भीति—रोगभयम् अस्मात्, अथवा बिभेति भयम् अस्मात् भूतग्रहोपद्रवात् इति बिभीतक, जनोऽनेन्यत् बिभीतकोऽपि—જેનાથી રોગનો ભય દૂર જતો રહે છે અથવા ભૂતગ્રહ અને કલિયુગનું આશ્રમસ્થાન હોવાને લીધે એનાથી ખાસ ભય થાય છે, તેથી વિભીતક સંસ્કૃતમાં 'બ' ને 'વ' એક ગણાય છે તેથી બિભીતક પણ કહેવાય છે એટલે બહેડું

૨ अश्नोति—व्याप्नोति शरीरं गुणेन इति अक्ष—વ્યાપવું-ગુણને લીધે આખા શરીરમાં જે વ્યાપી જાય છે, તેથી અક્ષ—બહેડું

૩ कर्षपरिमितं फलं यस्य सः कर्षफल—જેનું ફળ એક તોલા જેટલા વજનનું હોય છે તેથી કર્ષફલ—બહેડું

૪ कलेः द्रुम कलिद्रुमः—કલિયુગનું જે વૃક્ષ ગણાય છે, તેથી કલિદ્રુમ—બહેડું

૫ भूतानाम् वास भूतवास—ભૂતપ્રેતોને રહેવાનું જે સ્થાન હોય છે, તેથી ભૂતવાસ—બહેડું

૬ कलिः इति नाम यस्य स कलियुग कलिनामा युगः कलियुगः कलियुगस्य आलयः कलियुगालय—કલિયુગનું જે રહેઠાણ છે માટે કલિયુગાલય—બહેડું

આમળાના નામ તથા ગુણો

त्रिष्वामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलामृता ।
हरीतकीसमं धात्रीफलं किन्तु विशेषतः ॥ ३७ ॥
रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम् ।
हन्ति वातं तदम्लत्वात्पित्तं माधुर्यशैत्यतः ।
कफं रूक्षकषायत्वात्फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् ॥ ३८ ॥

मल्लक—आमलकं त्रिषु आमलकम्, धात्री तिष्यफला अमृता (इति नामानि च आमलक्य), हरीतकीसमं किन्तु विशेषतः रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनं (च अस्ति) तद् अम्लत्वात् वातं हन्ति, माधुर्यशैत्यतः पित्तं हन्ति, रूक्षकषायत्वात् कफं हन्ति (इत्येवं) धात्र्याः फलं त्रिदोषजित् (अस्ति) ॥

આમલક,[1] ધાત્રી[2] તિષ્યફલા[3] અને અમૃતા[4] એટલા આમળાના (સંસ્કૃત) નામો છે; તેઓમાં પહેલું નામ ત્રણે લિંગે વપરાય છે, (અને બાકીના સ્ત્રીલિંગે વપરાય છે) ૩૭

આમળાનું ફળ હરડેના ફળ જેવું જ છે, પણ તેમાં ફરક આ છે, કે આમળું રક્તપિત્ત તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે, વીર્યને અત્યંત વધારનાર છે અને રસાયન છે આમળું ખાટું હોવાને લીધે વાયુને હણે છે, મધુર તથા ટાઢું હોવાને લીધે પિત્તને હણે છે, અને રૂક્ષ તથા તૂરું હોવાથી કફને હણે છે; આમ આમળું ત્રણે દોષોને જીતનાર છે ૩૮

૧. अम प्रापणम् —ते चामयति रसायनगुणान् निरोधगुणान् वेति वा मि आमलकम् मल धारणे—इति औणादिकः प्रत्ययः 'कलेरमि ति डीप् …' इति मल्लक, 'अमे मल' — જે રસાયનના ગુણોને નિરોગતાના ગુણોને તથા કાયમ ટકાવીને ધારણ કરે છે તે આમલકી—આમળાનું ઝાડ અને તેનું ફળ—આમલક—આમળાં

૨ धीयते—पीयते या रसायन विद्वद्भिरिति धात्री—धेट् पाने ष्ट्रन्प्रत्ययात् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' सिद्धान्त १-१-४१ इति डीप्—રસાયન ગુણને કરનારા લોકો જેને પીએ છે સેવે છે તે ધાત્રી—આમળાં

૩. तिष्यमिति—तिष्यस्य अस्मिन् सत्यपि अस्य दृश्यन्ते अस्मिन् सर्वेऽपि इति तिष्यम्—अन्यादि—उणा० ४-११२ अथवा तुष्यन्ति' इति तिष्यः कलियुग तिष्यः फलं यस्याः अथवा तिष्ये कलियुगे फलं यस्याः सेवया इति तिष्यफलाऽऽमलकी ત્રિષ્ય—જેનું ફળ માંગલિક છે અથવા જેને સેવવાથી કલિયુગમાં મંગળ ફળ મળે છે તે તિષ્યફલા આમળાં એમ પણ આવી શ્રુતિ છે કે—"नित्यमामलकैः लक्ष्मीरिच्छेद्यैव नित्यं शुभं च नवमीं च नित्यं शुभं च सप्तमीं"—આમળાંમાં, ગાયના લીલા છાણમાં, દૂધમાં, કમળમાં તથા ધોળાં—ચોખ્ખાં વસ્ત્રમાં કાયમ લક્ષ્મી વસે છે

આ કારણે પણ આમળાં સેવવા યોગ્ય છે.

૪. न म्रियन्ते जनाः अनया अकालमरणादिना रसायनाश्रितत्वात् इति अमृता 'तनिमृङ्भ्यां किच्च' इति औणादिकस्तन्-જેના સેવનને લીધે રસાયન ગુણો મળી રહેવાથી લોકો અકાળમરણાદિ કમોતે મરતા નથી, તે અમૃતા-આમળાં.

ચાલુ પ્રકરણ વિષેની સમજૂતી

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥३९

अन्वयः-इह यस्य यस्य फलस्य यादृशं वीर्यं भवति तस्य तस्य मज्जानम् अपि वीर्येण (तादृशम्) एव निर्दिशेत् ॥

આ પ્રકરણમાં (આમ સમજવાનું કે) જે જે ફળનું જેવું વીર્ય (બતાવ્યું) હોય, તેની તેની મજ્જા પણ તેવા જ વીર્યવાળી જાણવી. ૩૯

ત્રિફલાનું લક્ષણ અને તેનાં નામો

पथ्याविभीतधात्रीणां फलैः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलत्रिकं च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥४०

अन्वयः-पथ्याविभीतधात्रीणां फलैः समैः त्रिफला स्यात्, सा च फलत्रिकं त्रिफला च वरा प्रकीर्तिता ॥

હરડે, બહેડાં અને આમળાં-એ ત્રણેનાં ફળો સમભાગે ભેગાં કરવામાં આવે, તે ત્રિફલા[1], ફલત્રિક[2] અથવા વરા[3] કહેવાય છે.૪૦

૧. त्रयाणां फलानां समाहारः त्रिफला-अजादित्वात् टाप्-હરડે, બહેડાં ને આમળાં એ ત્રણ ફળો સમભાગે ભેગાં કરાય, તે ત્રિફલા.

૨. फलानां त्रिकं फलत्रिकम्-ફળોનું ત્રિક-એટલે ત્રણ ફળો એકઠાં-તે ફળત્રિક-ત્રિફલા.

૩. व्रियते-स्वीक्रियते आरोग्यकामैः इति वरा-वृञ् वरणे इत्यस्मात् 'ग्रहवृदृ०' इत्यप्-આરોગ્ય ઇચ્છતા લોકો જેને સ્વીકારે છે, તે વરા-ત્રિફલા.

ત્રિફલાના ગુણો

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥४१॥

अन्वयः-त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी (स्मृता) ॥

એ ત્રિફલા કફ તથા પિત્તને હણે છે, પ્રમેહ તથા કોઢને મટાડે છે, ઝાડો ઉતારે છે, નેત્રને હિતકારી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, રુચિ ઉપજાવે છે અને વિષમ જ્વરનો નાશ કરે છે. ૪૧

સૂંઠનાં નામો

शुण्ठी विश्वा च विश्वं च नागरं विश्वभेषजम् ।
ऊषणं कटुभद्रं च शृङ्गवेरं महौषधम् ॥४२॥

अन्वयः-शुण्ठी विश्वा च विश्वं च नागरं विश्वभेषजम्, ऊषणं कटुभद्रं च शृङ्गवेरं महौषधम् (इति शुण्ठ्या नामानि) ॥

શુંઠી,[1] વિશ્વા,[2] વિશ્વ,[3] નાગર,[4] વિશ્વભેષજ,[5] ઊષણ,[6] કટુભદ્ર,[7] શૃંગવેર[8] અને મહૌષધ,[9] એટલાં સૂંઠનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. शुण्ठति-प्रतिहन्ति कफामवातादीन् इति शुण्ठी-शुठि प्रतिघाते-'अच्' गौरादिः-જે કફ, આમવાત તથા વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે-તે શુંઠી-સૂંઠ.

૨-૩. विशति-प्रविशति गुणद्वारा हृदयादिप्रदेशान् रोगापनोदार्थम् इति विश्वम्-विश प्रविशने-इत्यस्मात् औणादिकः-'अशूप्रुषि'-इति सूत्रेण क्वन्-જે ગુણો દ્વારા રોગોને દૂર કરવા હૃદય આદિ સ્થાનોમાં પ્રવેશે છે, તે વિશ્વ અથવા વિશ્વા-સૂંઠ.

૪. नगरे तन्नाम्नि देशे भवम्, अथवा न न गिरति कफम्-अवश्यं कफं नाशयति इति नागरम्-तत्र भव इति अण्, अथवा नखादित्वात् सिद्ध्यति-જે નગર નામના દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે અથવા કફનો નાશ નથી કરતી એમ નથી, પણ અવશ્ય કફનો નાશ કરે છે, તે નાગર-સૂંઠ.

૫. विश्वेषां-सर्वेषां रोगाणां प्रायः भेषजम्-औषधम् इति विश्वभेषजम्-જે લગભગ બધા રોગોના ઔષધરૂપ છે, તે વિશ્વભેષજ-સૂંઠ.

૬. ऊषति-रुजति-भनक्ति विबन्धम् इति ऊषणम्-ऊष राजायाम् इत्यस्मात्-नन्द्यादेर्ल्युः-જે કોઠાના મળબંધને તોડે છે, તે ઊષણ-સૂંઠ.

૭. कटति-आवृणोति तीक्ष्णतया मुखमिति कटु-'कटिवटिभ्यां चे'ति औणादिः उः, भन्दते-कल्याणं करोति नैरुज्यप्रदानेन इति भद्रम् 'ऋजेन्द्र०' इति औणादिनिपातः, ततश्च कटु च तत् भद्रं चेति कटुभद्रम्-જે તીખી હોવાથી મુખને તમતમાવી દે છે, છતાં આરોગ્ય આપવાપૂર્વક કલ્યાણ કરે છે, તે કટુભદ્ર સૂંઠ.

૮. शृङ्गम् इव वेरं-शरीरम्-आकृतिर्यस्य तत्-જેની આકૃતિ શિખર જેવી હોય છે, તે શૃંગવેર-સૂંઠ.

૯. महत् च तत् औषधम् महौषधम्-જે મોટું ઔષધ ગણાય છે, તેથી મહૌષધ-સૂંઠ

સૂંઠના ગુણો

शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः।
स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत्॥४३॥
वृष्या स्वर्या वमिश्वासशूलकासहृदामयान्।
हन्ति श्लीपदशोथार्शआनाहोदरमारुतान्॥४४॥

अन्वय–(अथ तस्या गुणाः–) शुण्ठी रुच्या आमवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः स्निग्धा उष्णा पाके मधुरा कफवातविबन्धनुत् वृष्या स्वर्या (सती) वमिश्वासशूलकासहृदामयान् श्लीपदशोथार्शआनाहोदरमारुतान् हन्ति॥

સૂંઠ રુચિ ઉપજાવે છે, આમવાતને (એક જાતના વાયુના દરદને) મટાડે છે, પાચક છે, તીખી છે, હલકી છે, સ્નિગ્ધ છે, ગરમ છે, પાકમાં મધુર છે; કફ, વાયુ તથા મળના બંધને તોડનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, સ્વરને સારો કરે છે અને ઉલટી, શ્વાસ, શૂલ, ઉધરસ, હૃદયના રોગ, શ્લીપદ–હાથી પગું નામનો રોગ, સોજા, અરશ, પેટનું ચઢી આવવું અને પેટનો પવન–એટલાં દરદોને મટાડનાર છે ૪૩,૪૪

आग्नेयगुणभूयिष्ठं तोयांशपरिशोषि यत्।
संगृह्णाति मलं तत्तु ग्राहि शुण्ठ्यादयो यथा॥४५॥

अन्वय–यत् (द्रव्यम्) आग्नेयगुणभूयिष्ठं (सत्) तोयांशपरिशोषि (स्यात्) तत् तु मलं संगृह्णाति (इति) ग्राहि (कथ्यते) यथा शुण्ठ्यादयः॥

જે દ્રવ્ય અગ્નિના ગુણને વધારે ધરાવતું હોય અને તેથી જળના ભાગને શોષનાર હોય, તે મળને રોકી રાખનાર હોય અને તેથી જ તે ગ્રાહી કહેવાય છે; જેમકે સૂંઠ વગેરે ૪૫

विबन्धभेदिनी या तु सा कथं ग्राहिणी भवेत्।
शक्तिर्विबन्धभेदे स्याद्यतो न मलपातने॥४६॥

अन्वय–या तु विबन्धभेदिनी (अस्ति) सा ग्राहिणी कथं भवेत्? (इति चेत् उच्यते–)यतः विबन्धभेदे शक्तिः स्यात् (तत्.) मलपातने (शक्तिः) न॥

(અહીં આવી શંકા થાય છે કે) સૂંઠ મળના બંધને તોડનાર છે, છતાં તે ગ્રાહી કેમ હોય? આનું સમાધાન આ છે, કે બંધને તોડવામાં તેની શક્તિ છે, પણ મળને પાડવામાં તેની શક્તિ નથી. ૪૬

આદુના નામ તથા ગુણો

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुभद्रं तथार्द्रिका।
आर्द्रिका भेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी मता॥४७॥
कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा। ये गुणाः
कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः॥४८॥

अन्वय–आर्द्रकं शृङ्गवेरं तथा कटुभद्रम् आर्द्रिका स्यात्, आर्द्रिका भेदिनी गुर्वी तीक्ष्णा उष्णा दीपनी कटुका पाके मधुरा रूक्षा वातकफापहा मता, ये गुणाः शुण्ठ्याः कथिताः ते अखिलाः अपि आर्द्रके सन्ति॥

આર્દ્રક,[1] શૃંગવેર,[2] કટુભદ્ર[3] અને આર્દ્રિકા[4] એટલાં આદુનાં સંસ્કૃત નામ છે. આદુ દસ્તને ભેદનાર છે, ભારે છે, તીક્ષ્ણ છે, ગરમ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, તીખું છે, પાકમાં મધુર છે, રૂક્ષ છે અને વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે. જે ગુણો સૂંઠમાં છે તે સઘળા ગુણો આદુમાં પણ છે.

૧ आर्द्रयति भूमौ जातं–पृथिव्याः रसमार्द्रमाकर्षति वा–इति गुरुः, अर्दयति वा रोगान्–इति' औणादिक., आर्द्रक शब्दं च 'आर्द्रायां सन्'–आर्द्रायां नक्षत्रे सम्–अर्द्र दिधानम्, आर्द्रमिव इति एक औणादि–जायते एव कन्–भीनी જમીન માં જે ઉત્પન્ન થાય છે અથવા જમીનને જે ભીની કરી દે છે અથવા 'આર્દ્ર' એવું જેનું નામ છે અથવા કફનો જે નાશ કરે છે તે આર્દ્રક–આદું.

૨ ૩ નંબર સૂંઠના નામોમાં આપાયેલ છે. ૪ નંબર તો આર્દ્રક પ્રમાણે જ છે કેવળ સ્ત્રીલિંગ વિશેષ છે.

જમ્યા પહેલાં આદુ અને લૂણ કાયમ ખાવું

भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम्।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्॥४९॥

अन्वय–भोजनाग्रे लवणार्द्रकभक्षणं सदा पथ्यम् अग्निसंदीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनं (भवति)॥

ભોજનની પહેલાં લૂણ અને આદુ ખાવું એ સર્વકાળ પથ્ય છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને જીભ તથા કંઠને સાફ કરનાર છે ૪૯

આદુ ક્યારે ન ખાવું?

कुष्ठपाण्डुमूत्रकृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे।
दाहे निदाघशरदोर्नैव पूजितमार्द्रकम्॥५०॥

अन्वय–कुष्ठपाण्डुमूत्रकृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे दाहे निदाघशरदोः आर्द्रकं नैव पूजितम्॥

પરંતુ કોઢ, પાંડુરોગ, (મૂત્ર)કૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, ગૂમડું, જ્વર અને દાહ હોય ત્યારે અને

ગ્રીષ્મ તથા શરદઋતુમાં આદું ખાવું તે સારું નથી. ૫૦

પીપરનાં નામો

પિપ્પલી માગધી કૃષ્ણા વૈદેહી ચપલા કણા ।
ઉપકુલ્યોષણા શૌણ્ડી કોલા સ્યાત્ તીક્ષ્ણતણ્ડુલા ॥

અન્વયઃ–પિપ્પલી માગધી કૃષ્ણા વૈદેહી ચપલા કણા ઉપકુલ્યા ઊષણા શૌણ્ડી કોલા તીક્ષ્ણતણ્ડુલા સ્યાત્ ॥

પિપ્પલી,[1] માગધી,[2] કૃષ્ણા,[3] વૈદેહી,[4] ચપલા,[5] કણા,[6] ઉપકુલ્યા,[7] ઊષણા,[8] શૌંડી,[9] કોલા[10] અને તીક્ષ્ણતંડુલા[11] એટલાં લીંડીપીપરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૧

૧. પિપર્તિ–પાલયતિ પૂરયતિ વા રોગિણમ્ ઇતિ પિપ્પલી–પૄ પાલનપૂરણયોઃ–બાહુલકાદ્ અલચ્–પૃષોદરાદિઃ, ગૌરાદિશ્ચ, જે રોગીનું રક્ષણ કરે છે, રોગીને આરોગ્યથી પૂરે, તે પિપ્પલી–પીપર.

૨. મગધેષુ મવા માગધી–મવાર્થે અણ્, 'ટિડ્ઢે'તિ ઙીપ્ મગધ દેશમાં થાય છે, તેથી માગધી–પીપર.

૩. કૃષ્ણઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ, અર્શઆદ્યચ્, કર્ષતિ–વિલિખતિ કફાદીન્–કૃષ વિલેખને–બાહુલકાત્ વર્ણે વિનાપિ ઔણાદિકો નક્–કૃષ્ણા–જેનો રંગ કાળો છે અથવા કફ વગેરેને જે ખોતરી કાઢે છે, તે કૃષ્ણા–પીપર.

૪. વિદેહેષુ મવા–મવાર્થેઽણ્, ઙીપ્ ચ–વિદેહ દેશમાં થાય છે, તેથી –વૈદેહી.

૫. ચપતિ–સાન્ત્વયતિ રોગિણમારોગ્યદાનેનેતિ ચપલા, ચપ સાન્ત્વને–વૃષાદિત્વાત્ ઔણાદિકઃ કલચ્–જે રોગીને આરોગ્ય આપી શાંત પાડે છે, તેથી ચપલા–પીપર.

૬. કણતિ–શબ્દયતિ આરોગ્યકામાન્, કણ શબ્દે–અન્તર્માવિતણ્યર્થઃ–પચાદ્યચ્, કણાઃ સન્તિ અસ્યા વા–અર્શઆદ્યચ્–ટાપ્ કણા–જે આરોગ્ય ઇચ્છનારાઓને પોતાનું સેવન કરવા આમંત્રણ કરે–બોલાવે અથવા જેમાં કણિયા–કરકર હોય છે, તેથી કણા–પીપર.

૭. ઉપકોલતિ–સંસ્ત્યાયતિ શ્વાસાદિરોગાન્–કુલ સંસ્ત્યાને, 'અધ્ન્યાદિઃ', અથવા ઉપગતા કુલ્યામ્ ઇતિ ઉપકુલ્યા–જે શ્વાસાદિ રોગોને આહ્‌વાન કરે અથવા જે પાણીના ધોરિયા અથવા નીક કે નાની નહેરોના કિનારે ઊગી રહી હોય છે, તેથી ઉપકુલ્યા–પીપર.

૮. ઓષતિ–દાહં કરોતિ તીક્ષ્ણત્વાત્ મુખે, ઉષ દાહે, બાહુલકાત્ ક્યુન્, દીર્ઘાદિરપિ–ઊષ રુજાયામ્, ઊષતિ–રુજતિ–મનક્તિ–વાતશ્લેષ્માદિપીડામ્–ઇતિ ઉષણા ઊષણા વા–જે તીક્ષ્ણ–તીખી હોવાથી મોઢામાં તમતમાટ કરી મૂકે છે અથવા વાયુ કે કફ આદિની પીડાને મટાડે છે, તેથી ઉષણા કે ઊષણા–પીપર.

૯. શુણ્ડાયાં મદ્યપાનગૃહે મવા શૌણ્ડી–મવાર્થેઽણ્ ઙીપ્ ચ દારૂના પીઠામાં જરૂરી વસ્તુ તરીકે હોય છે, તેથી શૌંડી–પીપર.

૧૦. કોલતિ–સંસ્ત્યાયતિ રોગાન્ પ્રતિ–કુલ સંસ્ત્યાને, પચાદ્યચ્–જે રોગો પ્રત્યે અવાજ કરે અથવા આહ્‌વાન કરે છે, તેથી કોલા–પીપર.

૧૧. તીક્ષ્ણાઃ તણ્ડુલાઃ–કણાઃ યસ્યાઃ સા–જેના કણિયા તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણતંડુલા–પીપર.

પીપરના ગુણો

પિપ્પલી દીપની વૃષ્યા સ્વાદુપાકા રસાયની ।
અનુષ્ણા કટુકા સ્નિગ્ધા વાતશ્લેષ્મહરી લઘુઃ ॥૫૨
પિપ્પલી રેચની હન્તિ શ્વાસકાસોદરજ્વરાન્ ।
કુષ્ઠપ્રમેહગુલ્માર્શઃપ્લીહશૂલામમારુતાન્ ॥ ૫૩ ॥

અન્વયઃ–પિપ્પલી દીપની વૃષ્યા સ્વાદુપાકા રસાયની અનુષ્ણા કટુકા સ્નિગ્ધા વાતશ્લેષ્મહરી લઘુઃ । પિપ્પલી રેચની (સતી) શ્વાસકાસોદરજ્વરાન્ કુષ્ઠપ્રમેહગુલ્માર્શઃ-પ્લીહશૂલામમારુતાન્ હન્તિ ॥

પીપર અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે, વીર્યને વધારનારી છે, મધુર પાકવાળી છે, રસાયનરૂપ છે, ગરમ નથી, તીખી છે, સ્નિગ્ધ છે, વાયુ તથા કફને હરનારી છે, હલકી છે, રેચક છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, પેટના રોગ, જ્વર, કોઢ, પ્રમેહ, ગાંઠ, અરશ, બરળ, શૂલ તથા આમવાયુને મટાડનારી છે. ૫૨,૫૩

આર્દ્રા કફપ્રદા સ્નિગ્ધા શીતલા મધુરા ગુરુઃ ।
પિત્તપ્રશમની સા તુ શુષ્કા પિત્તપ્રકોપિની ॥૫૪॥

અન્વયઃ–આર્દ્રા (પિપ્પલી) કફપ્રદા સ્નિગ્ધા શીતલા મધુરા ગુરુઃ પિત્તપ્રશમની (અસ્તિ), શુષ્કા તુ સા પિત્તપ્રકોપિની (મવતિ) ॥

એ પીપર જો લીલી હોય તો સ્નિગ્ધ છે, કફ કરનાર છે, ભારે છે, મધુર છે અને પિત્તને શમાવનારી છે; પણ જો સુકાયેલી હોય તો પિત્તને કોપાવનારી છે. ૫૪

પીપરનાં અનુપાન

પિપ્પલી મધુસંયુક્તા મેદઃકફવિનાશિની ।
શ્વાસકાસજ્વરહરા વૃષ્યા મેધ્યાગ્નિવર્દ્ધિની ॥૫૫॥

અન્વયઃ–મધુસંયુક્તા પિપ્પલી મેદઃકફવિનાશિની શ્વાસકાસજ્વરહરા વૃષ્યા મેધ્યા અગ્નિવર્દ્ધિની (મવતિ) ॥

મધની સાથે પીપર ખાવામાં આવે તો મેદ તથા કફનો નાશ કરે છે; શ્વાસ, ઉધરસ તથા જ્વર મટાડે છે; વીર્ય વધારે છે, બુદ્ધિને હિતકારી છે અને અગ્નિને વધારે છે. ૫૫

જીર્ણજ્વરેઽગ્નિમાન્દ્યે ચ શસ્યતે ગુડપિપ્પલી।
કાસાજીર્ણારુચિશ્વાસહૃત્પાણ્ડુકૃમિરોગનુત્ ॥૫૬॥

અન્વય—જીર્ણજ્વરે અગ્નિમાન્દ્યે ચ ગુડપિપ્પલી શસ્યતે, (સા ચ) કાસાજીર્ણારુચિશ્વાસહૃત્પાણ્ડુકૃમિરોગનુત્ (ભવતિ)॥

જીર્ણજ્વર હોય તથા અગ્નિ મંદ હોય તો ગોળની સાથે પીપર ખાવી, એ ઉત્તમ છે. ગોળની સાથે ખાધેલી પીપર ઉધરસ, અજીર્ણ, અરુચિ, શ્વાસ, હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ અને કૃમિની પીડા મટાડે છે. ૫૬

દ્વિગુણઃ પિપ્પલીચૂર્ણાદ્ ગુડોઽત્ર ભિષજાં મતઃ ॥૫૭

અન્વય—અત્ર પિપ્પલીચૂર્ણાત્ દ્વિગુણઃ ગુડઃ ભિષજાં મતઃ ॥

ગોળની સાથે પીપર ખાવી હોય તો પીપરના ભૂકાથી બમણો ગોળ લેવો, એવો વૈદ્યોનો અભિપ્રાય છે. ૫૭

મરીનાં નામો તથા ગુણો

મરિચં વેલ્લજં કૃષ્ણમૂષણં ધર્મપત્તનમ્।
મરિચં કટુકં તીક્ષ્ણં દીપનં કફવાતજિત્।
ઉષ્ણં પિત્તકરં રૂક્ષં શ્વાસશૂલકૃમીન્ હરેત્ ॥૫૮॥

અન્વય—મરિચં વેલ્લજં કૃષ્ણમ્ ઊષણં ધર્મપત્તનમ્ (ઇતિ નામાનિ)। મરિચં કટુકં તીક્ષ્ણં દીપનં કફવાતજિત્ ઉષ્ણં પિત્તકરં રૂક્ષં (ચ) શ્વાસશૂલકૃમીન્ હરેત્ ॥

મરિચ,[1] વેલ્લજ,[2] કૃષ્ણ,[3] ઊષણ[4] અને ધર્મપત્તન[5] એટલાં મરીનાં (સંસ્કૃત) નામો છે. મરી તીખાં છે, તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે, ગરમ છે, પિત્ત કરનાર છે, રૂક્ષ છે અને શ્વાસ, શૂળ તથા કૃમિને મટાડે છે. ૫૮

૧. મ્રિયન્તે વિષકફાદ્યા અનેન, મૃઙ્ પ્રાણત્યાગે ધાતુ ઉપરથી—જેનાથી ઝેર, કફ અને વાયુ મરી જાય છે. તે મરીચ અથવા મરિચ—મરિચાં.

૨. વેલ્લજમ્ ઇતિ વેલ્લમ્—વેલ્લ ચલને, અન્તર્ભાવિતણ્યર્થઃ, ભાવે ઘઞ્, વેલ્લે ગમને—કંપે—વેલ્લ—તટે વા જાયતે—'જનેર્ડઃ'—ઇતિ ડઃ—વેલ્લજમ્—જે શ્વાસ, કફ તથા કૃમિઓનું ગમન કરાવે—તેઓને કાઢી મૂકે; અથવા વેલા—તટ ઉપર જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વેલ્લજ—મરી.

૩. કર્ષતિ નિષ્કર્ષતિ કફમ્, કૃષ્ણં વર્ણે ચ, કૃષ વિલેખને—'કૃષેર્વર્ણે'—ઇતિ નક્—જે કફને ખોતરી કાઢે અને કાળો રંગ પામે છે, તેથી કૃષ્ણ—કાળાં મરી.

૪. ઓષતિ દહતિ વા—વાઈ જ્વોલતિ તીક્ષ્ણત્વાત્, દહતિ નાશયતિ વા કફાદીન્ ઇતિ ઊષણમ્, ઉષ દાહે અથવા ઉષ રુજાયામિતિ ધાતોઃ 'ક્યુન્' પ્રત્યય—પૂર્વવર્ણો દીર્ઘશ્ચ—જે તીક્ષ્ણ હોવાથી દાહ કરે અથવા કફાદિનો જે નાશ કરે છે, તેથી ઊષણ કે ઉષણ—મરી.

૫. ઘર્મસ્ય પત્તને ઘર્માન્તે, ઘર્માન્તે ઘર્મપત્તનમ્ 'તત્ર જાતઃ' ઇતિ અણ્—ઘર્મપત્તનમ્ ઇતિ—ઘર્મરોગના છેડેમાં (સો પકેલા) ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેથી ઘર્મપત્તન—મરી.

લીલાં મરીના ગુણો

તદાર્દ્રં મધુરં પાકે નાત્યુષ્ણં કટુકં ગુરુ।
કિઞ્ચિત્તીક્ષ્ણગુણં શ્લેષ્મપ્રસેકિ સ્યાદપિત્તલમ્ ॥૫૯॥

અન્વય—આર્દ્રં તત્ પાકે મધુરં ન અત્યુષ્ણં કટુકં ગુરુ કિઞ્ચિત્ તીક્ષ્ણગુણં શ્લેષ્મપ્રસેકિ અપિત્તલં સ્યાત્ ॥

લીલાં મરી પાકમાં મધુર છે, બહુ ગરમ નથી, તીખાં છે, ભારે છે, કાંઈક તીક્ષ્ણ ગુણવાળાં છે, કફને પડાળનાર છે અને પિત્તને વધારનાર નથી. ૫૯

ત્રિકટુનું લક્ષણ અને નામો

વિશ્વોપકુલ્યા મરિચં ત્રયં ત્રિકટુ કથ્યતે।
કટુત્રિકં તુ ત્રિકટુ ત્ર્યૂષણં વ્યોષ ઉચ્યતે ॥૬૦॥

અન્વય.—વિશ્વા ઉપકુલ્યા મરિચં ત્રયં ત્રિકટુ કથ્યતે, કટુત્રિકં ત્રિકટુ ત્ર્યૂષણં વ્યોષઃ (ઇતિ) ॥ (નામાનિ તત્) ઉચ્યતે ॥

સૂંઠ, પીપર અને મરી—એ ત્રણે ભેગાં કરાય ત્યારે ત્રિકટુ કહેવાય છે. કટુત્રિક,[1] ત્રિકટુ,[2] ત્ર્યૂષણ[3] અને વ્યોષ[4] એટલાં ત્રિકટુનાં સંસ્કૃત નામો કહેવાય છે. ૬૦

૧. કટુકાનાં ત્રિકમ્, 'સંખ્યાયાઃ સંજ્ઞા—સંઘ૰' ઇતિ કન્, કટુનાં—વિશ્વોપકુલ્યામરિચાનાં ત્રિકમ્—કટુત્રિકમ્—સૂંઠ, પીપર અને મરી—એ ત્રણેનો જે સમુદાય તે કટુત્રિક.

૨. ત્રયાણાં કટૂનાં સમાહારઃ ત્રિકટુ—ત્રણ તીખી વસ્તુ—સૂંઠ, પીપર અને મરીનો સમુદાય—ત્રિકટુ.

૩. ત્રયાણામ્ ઊષણાનાં સમાહારઃ—ત્રણ ઊષણ—

વસ્તુ સૂંઠ. મરી અને પીપરનો ભેગો સમુદાય, તે ત્ર્યૂષણ.

૪. विशेषेण ओषति दाहं करोति–तीक्ष्णत्वात्, विपूर्वकात् उष दाहे–इत्यस्मात् अच्–व्योषः–જે ખૂબ ગરમ હોવાથી ખાસ દાહ કરે છે, તેથી વ્યોષ–ત્રિકટુ.

ત્રિકટુના ગુણો

त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् ।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान् ॥६१॥

अन्वयः–त्र्यूषणं दीपनं (सत्) श्वासकासत्वगामयान् गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान् हन्ति ॥

ત્રિકટુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, ચામડીના રોગ, ગોળો, પ્રમેહ, કફ, સ્થૂળતા, મેદ, હાથીપગું રોગ અને સળેખમને મટાડે છે. ૬૧

પીપરીમૂળનાં નામો તથા ગુણો

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः ।
दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं लघु ॥६२॥
रूक्षं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् ।
आनाहप्लीहगुल्मघ्नं कृमिश्वासक्षयापहम् ॥६३॥

अन्वयः–ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ऊषणं चटकाशिरः (इति नामानि)। पिप्पलीमूलं दीपनं कटु उष्णं पाचनं लघु रूक्षं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् आनाहप्लीहगुल्मघ्नं कृमिश्वासक्षयापहम् (अस्ति) ॥

ગ્રંથિક,[1] પિપ્પલીમૂળ,[2] ઊષણ[3] અને ચટકાશિર[4] એટલાં પીપરીમૂલનાં (સંસ્કૃત) નામો છે. પીપરીમૂળ દીપન છે, તીખું છે, ગરમ છે, પાચન છે, હલકું છે, રૂક્ષ છે, પિત્ત કરનાર છે, દસ્તને ભેદનાર છે અને કફ, વાયુ, પેટના રોગ, આફરો, બરલ, ગોળો, કૃમિ, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે. ૬૨,૬૩

૧. ग्रन्थेः प्रतिकृतिः ग्रन्थिकम्, 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–ગાંઠ જેવું–ગાંઠ જેવા આકારનું જે હોય છે, તે–ગ્રન્થિક–ગંઠોડા.

૨. पिप्पल्याः मूलं पिप्पलीमूलम्–પીપરનું મૂળિયું તે પિપ્પલીમૂળ–ગંઠોડા.

૩. ઊષણની વ્યુત્પત્તિ ઉપર સૂંઠમાં અપાઈ છે.

૪. चटकायाः शिर इव चटकाशिरः–ચકલીનું જાણે માથું હોય એવો આકાર ધરાવે છે, તેથી ચટકાશિર–ગંઠોડા.

ચતુરૂષણ

त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम् ।
व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥६४॥

अन्वयः–सकणामूलं त्र्यूषणं चतुरूषणं कथितम्, चतुरूषणे व्योषस्य एव अधिकाः गुणाः प्रोक्ताः ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર અને પીપરીમૂળ એ ચાર ભેગાં કરવામાં આવે, એટલે ચતુરૂષણ[1] કહેવાય છે; ચતુરૂષણમાં ઉપર કહેલા ત્રિકટુના જ ગુણો (કંઈક) અધિક કહેલા છે. ૬૪

૧. चतुर्णाम् ऊषणानां समाहारः चतुरूषणम्–ચાર ઊષણ–સૂંઠ, પીપર મરી અને પીપરીમૂળ–ગંઠોડા, એ ચાર ગરમ પદાર્થોનો ભેગો કરેલો સમુદાય–ચતુરૂષણ.

ચવકનાં નામો તથા ગુણો

भवेच्चव्यं तु चविका कथिता सा तथोषणा ।
कणामूलगुणं चव्यं विशेषाद्गुदजापहम् ॥६५॥

अन्वयः–चव्यं तु चविका भवेत्, तथा सा ऊषणा कथिता, चव्यं कणामूलगुणं (सत्) विशेषात् गुदजापहम् (अस्ति) ॥

ચવ્ય,[1] ચવિકા[2] અને ઊષણા[3] એ ચવકનાં (સંસ્કૃત) નામો છે, ચવકમાં પીપરીમૂળના ગુણ રહેલા છે અને એ ચવક ખાસ કરી ગુદના રોગો મટાડે છે. ૬૫

૧. चर्व्यते–अद्यते 'ऋहलोर्ण्यत्–पृषोदरादिः–चव्यम् જે ચવડ હોવાથી ઘણી જ મુશ્કેલીએ ચાવી ખવાય છે, તેથી ચવ્ય–એટલે ચવક.

૨. चर्व्यते–अद्यते इति चविका–औणादिकः 'क्वुन्-२,३२'–અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૩. ओषति दाहं करोति तीक्ष्णत्वात्, ऊषति रुजति वा कफादीन् इति ऊषणा–ल्युः–જે તીક્ષ્ણ હોવાથી દાહ કરે છે અથવા કફ આદિનો નાશ કરે છે, તેથી ઊષણા–ચવક.

ગજપીપરનાં નામો

चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली ।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च सा ॥६६॥

अन्वयः–चविकायाः फलं प्राज्ञैः गजपिप्पली कथिता, सा च कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः (इत्यपि कथ्यते) ॥

ચવકનાં ફળને વિદ્વાનો ગજપિપ્પલી[1]–ગજપીપર કહે છે. કપિવલ્લી,[2] કોલવલ્લી,[3] શ્રેયસી[4] ...

સંસ્કૃત નામો છે. ૬૬

૧ ગજ ઇવ પિપ્પલી—ગજપિપ્પલી. ૨ કપિ ઇવ વલ્લી—૩. શ્રેયસ. ઇવ વલ્લી—ઇતિ ગજપિપ્પલી—કપિવલ્લી—કોલવલ્લી—એમિ ઘન તસ્યા રોમ્ણાં બાહુલ્યાત્—હાથી, વાનર તથા ભૂંડના જેવી રુવાટી જેને હોય છે તેથી ગજપિપ્પલી—કપિવલ્લી—કોલવલ્લી—એટલે ગજપીપર.

૪ અતિશયેન પ્રશસ્તા અતિસારાદિરોગેષુ ઇતિ શ્રેયસી—ઝાડા વગેરે રોગોમાં જે ખૂબ વખણાઈ છે, તેથી શ્રેયસી.

૫. વશિ—અવશ્યં અતિસારાદિરોગનિવારણાર્થં વૈદ્યૈઃ ઇતિ વશિર, યદ્વા કાન્ત્યા સ્પર્શનાત્ નિર્ગચ્છ શોથ-નિર્ઘ્નત્વાત્—અતિસાર આદિ રોગો મટાડવા જેને વૈદ્ય ઇચ્છે છે તે વશિર—ગજપીપર.

ગજપીપરના ગુણો

ગજકૃષ્ણા કટુર્વાતશ્લેષ્મહૃદ્વહ્નિવર્ધિની।
ઉષ્ણા નિહન્ત્યતીસારં શ્વાસકણ્ઠામયક્રિમીન્ ॥૬૭॥

અન્વય—ગજકૃષ્ણા કટુ વાતશ્લેષ્મહૃત્ વહ્નિવર્ધિની ઉષ્ણા (સતી) અતીસારં શ્વાસકણ્ઠામયક્રિમીન્ નિહન્તિ ॥

ગજપીપર તીખી છે, વાયુ તથા કફને હરનારી છે, અગ્નિને વધારનારી છે અને ગરમ હોઈ ઝાડાના રોગને, શ્વાસરોગને, કંઠના રોગને તથા કૃમિઓને મટાડનારી છે ૬૭

ચિત્રાના નામ તથા ગુણો

ચિત્રકોઽનલનામા ચ પીઠો વ્યાલસ્તથોષણઃ।
ચિત્રકઃ કટુકઃ પાકે વહ્નિકૃત્પાચનો લઘુઃ ॥૬૮॥
રૂક્ષોષ્ણો ગ્રહણીકુષ્ઠશોથાર્શઃક્રિમિકાસનુત્।
વાતશ્લેષ્મહરો ગ્રાહી વાતાર્શઃશ્લેષ્મપિત્તહૃત્ ॥૬૯॥

અન્વય—ચિત્રકઃ અનલનામા ચ પીઠઃ વ્યાલઃ તથા ઉષણઃ (ઇતિ નામાનિ) ચિત્રકઃ પાકે કટુકઃ વહ્નિકૃત્ પાચનઃ લઘુઃ રૂક્ષોષ્ણઃ ગ્રાહી (ચ) ગ્રહણીકુષ્ઠશોથાર્શઃ ક્રિમિકાસનુત્ વાતશ્લેષ્મહરઃ વાતાર્શઃશ્લેષ્મપિત્તહૃત્ ॥

ચિત્રક,[1] અનલનામા[2] (એટલે જેટલાં અગ્નિના નામો છે તે બધા નામો ધરાવનાર), પીઠ,[3] વ્યાલ[4] અને ઉષણ[5] એટલાં ચિત્રાનાં સંસ્કૃત નામ છે. ચિત્રો પાકમાં તીખો છે, અગ્નિને વધારનાર છે, પાચન છે, હલકો છે, રૂક્ષ છે, ગરમ છે, દસ્તને પકડી રાખનાર છે અને ઝાડાનો રોગ, કોઢ, સોજા, અર્શ, કૃમિ, ઉધરસ, વાયુ, કફ તથા પિત્તને હરનાર છે

૧. ચિત્ર—ઇતિ ચિત્રં કરોતિ વાતાદિદોષાન્ હરતિ ઇતિ ચિત્રકઃ— ચૈત્ પાલન— માતાડનુપસર્ગે' ઇતિ ક— જે વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણેના દોષોને હરનાર હોવાથી ચિત્તનું એટલે બુદ્ધિનું રક્ષણ કરે છે—તેને બરાબર સ્વસ્થ રાખે છે, તેથી ચિત્રક

૨ અનલસ્ય નામાનિ ઇવ નામાનિ યસ્ય સ— અગ્નિનાં જેટલા નામો છે, તે બધા નામો ધરાવે છે, માટે અનલનામા—ચિત્રો

૩ પિઠતિ—હિનસ્તિ—ઉગ્રત્વ કિલ્પતિ વા મહતી કુષ્ઠાદિરોગાન્ વાતાદિવા તાનિતિ પીઠ —પિઠ હિંસાસંક્લેશનયો, અચ્— પચાદ્યચ્ દીર્ઘશ્ચ—ન્ન સંગ્રહણી. કોઢ આદિ રોગોનો તથા વાતાદિ દોષોનો બરાબર નાશ કરે છે તેથી પીઠ—ચિત્રો.

૪ વાતાદિભ્ય વિરુદ્ધમ્ આચમન્તાત્ સર્વ-રોગાદ રાતિ—અત મૂલત્વાત્, અત ઉપમ વા—અત્યન્તમ્. વન્યત્—જે વાતાદિ દોષો કે ગ્રહણી આદિ રોગોથી વિરુદ્ધ—તેઓને દૂર કરવા આપોઆપ ઉદ્યમ કરે છે તેથી વ્યાલ—ચિત્રો

૫ શિખતુ—ઉષણની વ્યુત્પત્તિ ઉપર સૂંઠ વગેરેના નામોમાં પણ ત્યાં અપાઈ છે, તે જ પ્રમાણે અહીં સમજવી.

પંચકોલનું લક્ષણ

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકનાગરૈઃ।
પઞ્ચભિઃ કોલમાત્રૈર્યત્પઞ્ચકોલં તદુચ્યતે ॥૭૦॥

અન્વય—પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકનાગરૈઃ પઞ્ચભિઃ કોલમાત્રૈઃ યત્ (ચૂર્ણં ક્રિયતે) તત્ પઞ્ચકોલમ્ ઉચ્યતે।

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો અને સૂંઠ—એ પાંચ પદાર્થોનું એક તોલા ભાર જે ચૂર્ણ કરવામાં આવે, તે પંચકોલ[1] કહેવાય છે ૭૦

૧ પઞ્ચભિ—પિપ્પલ્યાદિભિ કોલ—કોલપ્રમાણૈ ચૂર્ણ યત્ ક્રિયતે તત્ પઞ્ચકોલમ્—પીપર વગેરે પાંચ ઔષધ એક તોલાભાર જે ચૂર્ણ કરાય, તે પંચકોલ.

પંચકોલના ગુણો

પઞ્ચકોલં રસે પાકે કટુકં રુચિકૃન્મતમ્।
તીક્ષ્ણોષ્ણં પાચનં શ્રેષ્ઠં દીપનં કફવાતનુત્।
ગુલ્મપ્લીહોદરાનાહશૂલઘ્નં પિત્તકોપનમ્ ॥૭૧॥

અન્વય—પઞ્ચકોલં રસે પાકે કટુકં રુચિકૃત્ તીક્ષ્ણોષ્ણં પાચનં શ્રેષ્ઠં દીપનં કફવાતનુત્ પિત્તકોપનં ગુલ્મપ્લીહોદરાનાહશૂલઘ્નં મતમ્ ॥

પંચકોલ રસમાં તથા પાકમાં તીખું છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, ગરમ છે.

પાચક છે, શ્રેષ્ઠ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે, પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર છે અને ગોળો, બરલ, પેટનો આફરો તથા શૂલ, એ રોગોને મટાડનાર છે. ૭૧

ષડૂષણનું લક્ષણ તથા ગુણો

पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ।
पञ्चकोलगुणं तत्तु रूक्षमुष्णं विषापहम् ॥ ७२ ॥

अन्वयः–समरिचं पञ्चकोलं षडूषणम् उदाहृतम्, तत्तु पञ्चकोलगुणं रूक्षम् उष्णं विषापहम् (अस्ति) ॥

સૂંઠ, પીપર, પીપરીમૂલ, ચવક, ચિત્રો અને મરી–એ છ પદાર્થોને ભેગા કરવામાં આવે તે ષડૂષણ[1] કહેવાય છે; ષડૂષણ પંચકોલના જેવા ગુણોવાળું છે, રૂક્ષ છે, ગરમ છે અને ઝેરને હણનાર છે. ૭૨

૧. षणाम् ऊषणानां–पिप्पल्यादीनां समाहारः षडूषणम्–પીપર વગેરે છ ગરમ દ્રવ્યોનો એકઠો કરેલો સમુદાય, તે ષડૂષણ.

યવાનઅજમાની જાતનાં નામો

यवानिकोग्रगन्धा च ब्रह्मदर्भाऽजमोदिका ।
सैवोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसाह्वया ॥७३

अन्वयः–यवानिका उग्रगन्धा च ब्रह्मदर्भा अजमोदिका तथा सा एव दीप्यका दीप्या उक्ता, यवसाह्वया च स्यात् ॥

યવાનિકા,[1] ઉગ્રગંધા,[2] બ્રહ્મદર્ભા,[3] અજમોદિકા,[4] દીપ્યકા[5] અને દીપ્યા[6] એટલાં ચવાન(અજમા)નાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમ જ જેટલાં જવનાં નામ છે, તેટલાં પણ યવાનનાં નામો થાય છે. ૭૩

૧. दुष्टः यवः यवानी–'इन्द्रवरुणे–'ति ङीषानुकौ, ततश्च यवानी एव यवानिका–स्वार्थे कन्–એક જાતનો ખરાબ જવ હોય તેવી જે લાગે, તેથી યવાનિકા–અજમો.

૨. उग्रः गन्धः यस्याः सा उग्रगन्धा–જેની ગંધ ઉગ્ર હોય છે, તેથી ઉગ્રગન્ધા–અજમો.

૩. ब्रह्मणा दृभ्यते–ग्रथ्यते–दृभी ग्रन्थे–घञ् ३-३-१९, 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः જેને ખુદ બ્રહ્માએ સરજેલ છે, તેથી બ્રહ્મદર્ભા–અજમો.

૪. अजं मोदयति, मुद हर्षे ण्यन्तः, 'कर्मण्यण्'–अजादित्वात् टाप्–अथवा अजेन मोदते मोदते वा पचाद्यच्, घञ् वा–अजमोदा, ततश्च अजमोदा एव अजमोदिका–स्वार्थे कः–જે બ્રહ્માને આનંદ પમાડે અથવા જે પોતે બ્રહ્માથી આનંદ પામે છે, તેથી અજમોદિકા–અજમો.

૫, ૬. दीप्यते, दीपयितुं शक्या वा जाठरं वह्निं, दीपे साधुर्वा दीप्या–ऋहलोर्ण्यत्, तत्र साधुः इति वा यत्–જે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા સમર્થ છે અથવા દીવાના પ્રકાશમાં જે સારી જણાય છે–તે દીપ્યા અને दीप्या एव दीप्यका–દીપ્યા તે જ દીપ્યકા–અજમો.

યવાન–અજમાના ગુણો

यवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।
दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत् ।
वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिप्रणुत् ॥ ७४ ॥

अन्वयः–यवानी पाचनी रुच्या उष्णा कटुका तीक्ष्णा लघुः च दीपनी तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत् वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

યવાન(અજમો*) પાચન છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, ગરમ છે, તીખી છે, તીક્ષ્ણ છે, હલકી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, કડવી છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને વીર્ય, શૂલ, વાયુ, કફ, પેટનું ચડવું, ગોળો, બરલનું દરદ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૭૪

બોડી અજમોદનાં નામો

अजमोदा खराश्वा च मयूरो दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता काकोली च समस्तका ॥७५

अन्वयः–अजमोदा खराश्वा च मयूरः तथा दीप्यकः तथा ब्रह्मकुशा काकोली च समस्तका प्रोक्ता (नामभिः) ॥

અજમોદા,[1] ખરાશ્વા,[2] મયૂર,[3] દીપ્યક,[4] બ્રહ્મકુશા,[5] કાકોલી[6] અને સમસ્તકા[7] એટલાં બોડી અજમોદનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૭૫

૧. अजं मोदयति इति अजमोदा–पूर्ववत्–જે બ્રહ્માને અથવા બકરાંને પ્રિય હોવાથી આનંદ પમાડે છે, તેથી અજમોદા–બોડી અજમોદ.

૨. खरम्–तीक्ष्णतां अश्नुते, खरैः अश्यते वा अशूङ्

* ચરકસંહિતામાં અજમાને શૂલપ્રશમન (શળ બેસાડનાર) અને દીપનીય (ભૂખ પ્રદીપ્ત કરનાર) વર્ણવેલ છે; યવાની શબ્દ નીચે અજમાનું વર્ણન કરતાં તેને કફવાતઘ્ન અને ક્ષુધાપ્રદીપક (ભૂખ ઉઘાડનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાતકફનાશક, અરુચિનાશક, દીપન, ગુલ્મશૂલઘ્ન અને આમપાચન વર્ણવેલ છે.

यवानी, भूत मोचने वा—'स्यादवर्म' इति मौषादिको न, 'अविद्रुषि॰' इति वा क्रम्—જે તીક્ષ્ણપણાથી વ્યાપ્ત છે અથવા મયૂર જેને વધારે (પ્રેમથી) ખાય છે, તેથી ખરાપ—બોડી અજમોદ.

૩ मोचति—हिनस्ति नेत्रादिरोगान् कफादींश्चेति मयूर—मोच्—हिंसायाम्—'मोचकिस्तर्' उणादि—જે આંખના રોગ વગેરેને તથા કફ વગેરેને મટાડે છે, તેથી મયૂર—બોડી અજમોદ.

૪. दीप्यते, दीपयति वा जाठरं वा वह्निम्—इत्यादि पूर्ववत्—જે ગરમ હોઈ દીપે છે અથવા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા સમર્થ છે, તેથી દીપ્યક—બોડી અજમોદ.

૫ कुप्यति—छिप्यति इति कुप्या, कुपिर् ग्लेपे, ह्रस्वपेति च., यद्वा कुशा ब्रह्मकुशा—બ્રહ્માને ભેટનારી અથવા તેમને પ્રથમ જ પ્રિય—તે બ્રહ્મકુશા—બોડી અજમોદ.

૬ लोचयति—लोचमति प्रकाशयति स्वगुणैः इति लोचमको—लोच दर्शने इति सार्वधातुकात् बहुलवचनात् लोचमक् उणादि, कारिकायां टीप्—જે પોતાના ગુણોને દીપે બતાવે છે, તે કારવી—બોડી અજમોદ.

૭ मस्तकेन सह वर्तते समस्तका—જે મસ્તક જેવા ગુચ્છાઓવાળી હોય છે, તેથી સમસ્તકા—બોડી અજમોદ.

બોડી અજમોદના ગુણો

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघुः ।
नेत्रामयकफच्छर्दिहिक्कावस्तिरुजो हरेत् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—अजमोदा कटुः तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघुः (सती) नेत्रामयकफच्छर्दिहिक्कावस्तिरुजः हरेत् ॥

બોડી અજમોદ તીખી છે, તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે, ગરમ છે, બળતરા કરનાર છે, મનને ગમે એવી છે, વીર્યને વધારનાર છે, બળ કરનાર છે, હલકી છે અને નેત્રના રોગ, કફ, ઊલટી, હેડકી તથા નાભિથી નીચેના ભાગના દર્દને મટાડનાર છે ૭૬

ખુરાસાની અજમાનું નામ તથા ગુણો

पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात्पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी गुरुः ॥ ७७ ॥

अन्वयः—पारसीकयवानी तु गुणैः यवानीसदृशी, विशेषात् पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी गुरुः (भवति) ॥

ખુરાસાની[1] અજમાના ગુણો યવાન-અજમાના જેવા જ છે; ખુરાસાની અજમો ખાસ કરી પાચન છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, દસ્તને રોકનાર છે, મદ ઉપજાવનાર છે અને ભારે છે. ૭૭

૧. पारसीके देशे भवा पारसीका—'भवार्थ' इत्यण्—पारसीका चासौ यवानी—पारसीकयवानी—પારસીઓના ઈરાન દેશમાં ખાસ વધુ થનારી યવાની, તે પારસીકયવાની—ખુરાસાની અજમો.

ધોળું જીરું, કાળું જીરું અને મોટું જીરું—જીરાનાં નામો તથા ગુણો

जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ।
कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ॥ ७८ ॥
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका ॥ ७९ ॥
उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि ।
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ॥ ८० ॥
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ।
ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहम् ।
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥ ८१ ॥

अन्वयः—जीरकः जरणः अजाजी कणा दीर्घजीरकः स्यात्, कृष्णजीरः च सुगन्धः तथा एव उद्गारशोधनः (स्यात्), कालाजाजी तु सुषवी कालिका च उपकालिका पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णा उपकुञ्चिका उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि (नाम) स्यात्। जीरकत्रितयं रूक्षं कटु उष्णं दीपनं लघु संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहं चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् (अस्ति) ॥

જીરક,[1] જરણ,[2] અજાજી,[3] કણા,[4] દીર્ઘજીરક,[5] એટલાં ધોળા જીરા[*]ના સંસ્કૃત નામો છે; કૃષ્ણજીર,[1] સુગંધ[2] ઉદ્ગારશોધન,[3] અને કાળા[4] એટલાં કાળા જીરાનાં સંસ્કૃત નામો છે; અજાજી,[1] સુષવી,[2] કાલિકા,[3] ઉપકાલિકા,[4] પૃથ્વીકા,[5] કારવી,[6] પૃથ્વી,[7] પૃથુ,[8] કૃષ્ણા,[9] ઉપકુંચિકા,[10] ઉપકુંચી,[11]

* ચરકસંહિતામાં જીરાને [illegible] ([illegible] મટાડનાર) કહેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાત-કફ-નાશક, અરુચિનાશક, દીપન, ગુલ્મ-શૂળ-આમઘ્ન (ગોળો, શૂળ અને આમ પડતી બંધ કરનાર) વર્ણવેલ છે

કુંચી[૧૨] અને બૃહજ્જીરક[૧૩] એટલાં કલૌંજી જીરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. (કલૌંજી જીરાનાં નામો કાળા જીરાને પણ લાગુ થાય છે.) ત્રણે જીરાં રૂક્ષ છે, તીખાં છે, ગરમ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, હલકાં છે, દસ્તને રોકનાર છે, પિત્તને કરનાર છે, બુદ્ધિને હિતકારી અથવા પવિત્ર છે, ગર્ભાશયને સાફ કરનાર છે, તાવને મટાડનાર છે, પાચન છે, વીર્યને વધારનાર છે, બળ આપનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, કફને મટાડનાર છે, નેત્રને હિતકારી છે અને વાયુ, પેટનો આફરો, ગોળો, ઊલટી તથા અતિસાર–ઝાડાને પણ મટાડનાર છે. ૭૮–૮૧

૧. जवति–वेगेन गच्छति गुणैः शरीरे, जुः सौत्रः 'जोरी च' इति रक् औणादिः, जिनाति वयो–हानिं करोति वा रोगाणाम् 'ज्या वयोहानौ' 'ज्यश्च' इति रक् ततश्च 'संज्ञायाम्' इति कन्–जीरः एव जीरकः– પોતાના ગુણો દ્વારા વેગથી શરીરમાં જે પહોંચી જાય અથવા રોગોની અવસ્થા ઓછી કરે–રોગોને ઓછા કરે છે, તેથી જીરક–ધોળું જીરું.

૨. जरयति–वयोहानिं करोति रोगाणाम् इति जरणः–जॄष् वयोहानौ–नन्द्यादेर्ल्युः–જે રોગોની અવસ્થા જીર્ણ કરે–નાશ કરે છે, તેથી જરણ–જીરું.

૩. अजं–स्वाभाविकं मन्दाग्नित्वं अजति–क्षिपति –कर्मण्यण्, अण्णन्तत्वाद् ङीप् 'वहुलं च्छन्दसि' इति वी न–अजाजी–સ્વાભાવિક મંદાગ્નિનો જે નાશ કરે છે, તેથી અજાજી–ધોળું જીરું.

૪. કણા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પિપ્પલીના નામમાં અપાઈ છે, તે ત્યાં જોઈ લેવી.

૫. दीर्घश्चासौ जीरक. दीर्घजीरकः–લાંબું ધોળું જીરું.

૧. कृष्णश्चासौ जीरः कृष्णजीरः–કાળું જીરું.

૨. सुष्ठु गन्धः यस्य सः सुगन्धः–જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધ–કાળું જીરું.

૩. शोधयति इति शोधनः, उद्गारस्य शोधनः–उद्गारशोधनः–ઓડકારને જે શુદ્ધ કરે છે, તેથી ઉદ્ગારશોધન–કાળું જીરું.

૪. कालः वर्णः अस्ति अस्याः काला–अर्शआद्यच्–જેનો રંગ કાળો હોય છે, તેથી કાલા–કાળું જીરું.

૧. અજાજી–શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તો અહીં ઉપર જ અપાઈ છે; તેનો અર્થ અહીં કલૌંજી જીરું સમજવો.

૨. सुतरां सूयते प्रेर्यते इति सुषवः, षू प्रेरणे–ऋदोरप्–उपसर्गात्सुनोति, इति षत्वं, सुषवः अस्ति अस्याः–पिप्पल्यादिः–૪,૧,૪૧ જેની પ્રેરણા શરીરને ઘણી જ સારી મળે છે, તેથી સુષવી–કલૌંજી જીરું.

૩. कालः वर्णः अस्ति अस्याः–ठन्–૫,૧,૧૧૫ यद्वा काली एव–स्वार्थे कन्–कालिका–જેનો રંગ કાળો છે; તેથી કાલિકા–કલૌંજી જીરું.

૪. उपगता कालिकाम् गुणैः उपकालिका–કાળાશને પામેલ છે, તેથી અથવા ગુણોથી કાળા જીરાને મળતું હોય છે, તેથી ઉપકાલિકા–કલૌંજી જીરું.

૫. प्रथते–प्रख्याता भवति गुणैः–इति पृथ्वी 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्' इति औणादिः कुः, 'वोतो गुणवचनात्' इति वा ङीष्, पृथ्वी एव पृथ्वीका–જે પોતાના ગુણોથી પ્રખ્યાત છે, તેથી પૃથ્વીકા–કલૌંજી જીરું.

૬. कारं–क्रियां वाति–वा गतिगन्धनयोः 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः, गौरादित्वाद् ङीप्–अथवा कार्यते इति कारः–कॄञ् हिंसायाम् ण्यन्तात् संपदादिक्विप्, कारम् अवति–रक्षति–अव रक्षणादौ–अण्–ङीप् च, संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः–कारवी–જે શરીરની ક્રિયાને ગતિ આપે–સૂચવે, અથવા શરીરના અકાળ નાશને ગુણો દ્વારા રોકે–અટકાવે છે, તેથી કારવી–કલૌંજી જીરું.

૭. પૃથ્વી નંબર ૫ પ્રમાણે છે; ફક્ત कन् પ્રત્યય નથી.

૮. પૃથુઃ–નંબર ૫ પ્રમાણે છે, ફક્ત ङीष्, પ્રત્યય નથી.

૯. कृष्णः वर्णः अस्ति अस्याः, અથવા कर्षति ज्वरादीन्–इति कृष्णा–જેનો રંગ કાળો છે અથવા તાવ વગેરેને જે દૂર કરે છે, તેથી કૃષ્ણા–કલૌંજી જીરું.

૧૦. उपकुञ्चति–कुञ्च कौटिल्ये–ण्वुल् ૩,૧,૧૩૩–જે કંઈક કુટિલતાને પામે છે, દસ્ત રોકે છે, તેથી ઉપકુંચિકા–કલૌંજી જીરું.

૧૧. कुञ्चति इति कुञ्ची, कुञ्च कौटिल्ये अच्, जातित्वात् ङीष्–કુટિલતાને પામનાર છે, તેથી કુંચી કલૌંજી જીરું.

૧૨. कुञ्चीम् उपगता–उपकुञ्ची–કાળા જીરાને મળતું ઉપકુંચી હોય છે, તેથી કલૌંજી જીરું.

૧૩. बृहत् चासौ जीरकः बृहज्जीरकः–મોટી જાતનું જીરું–ગણાય છે, તેથી બૃહજ્જીરક–કલૌંજી જીરું.

ધાણાનાં નામો

धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकं तथा।
कुनटी धेनुका छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम् ॥८२॥

अन्वय-धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकं तथा कुनटी धेनुका छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम् (इति नामानि)॥

ધાન્યક,[1] ધાનક,[2] ધાન્ય,[3] ધાના,[4] ધાનેયક,[5] કુનટી,[6] ધેનુકા,[7] છત્રા,[8] કુસ્તુંબુરુ[9] અને વિતુન્નક,[10] એટલાં ધાણાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૮૨

૧ धन्यते-आश्रयते मत्स्यार्थिभिः धन-धान्य मिना- भ्यदम ४ १५ इति उणादि साधु. अथवा धान्यम् ... धान्यमिव वा इति धान्यकम् આરંભમાં આકો જેને આશ્રય આપે છે, અથવા જે મૂર્ખતાથી ધાન્યમાં પેઠા જાય છે અથવા જે ધાન્ય જેવા જણાય છે તેથી ધાન્યક-ધાણા.

૨ धन्यते-धान्यत ... इति धान-धान धान एव धानकः-संज्ञायाम् कन्-જે ખાસ મસાલા તરીકે કહેવાય છે તેથી ધાનક-ધાણા.

૩ धीयते इति धान्यम्-कुधान ... पुष्ट धान-पोषणे साधु इति धान्यं तत्र साधु इति यत्-જે શરીરના પોષણમાં ઉત્તમ ગણાય છે તેથી ધાન્ય-ધાણા.

૪ दधति-पुष्णन्ति-धारयन्ति वा शरीरं गुणैः इति धाना - ... इति उणादि- જે ગુણો દ્વારા શરીરનું ધારણ-પોષણ કરે છે તેથી ધાના-ધાણા.

૫ धान-धारणे पोषणे च हितं साधु वेति धान- यम् ... संज्ञायां च कन्-धानेयकम्-જે શરીરનું ધારણ-પોષણ કરવામાં હિતકારક અથવા ઉત્તમ છે તેથી ધાનેયક-ધાણા.

૬ कौ नटति-नट नृत्ये-नाम नौ ... कुत्सित नटो इव જે પૃથ્વી પર કંપાય છે અથવા જાણે નિશ્ચળ નથી હોય તેમ નાચે છે તેથી કુનટી-ધાણા.

૭ धीयते पायते अग्निः इति धेनु-धेट पाने 'धेट इच' इति नु-औणादिक नु इव इति प्रतिकृतौ इति कन्-धेनुका-જેને ધેનુ નામની ગૌ એટલે આનંદ પમાડનાર જેવા ગુણકારક માની અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા પીએ છે તેથી ધેનુકા-ધાણા.

૮ छत्रम् अस्ति अस्याः ... छत्राकारपुष्पमस्याः इत्यच्-જેને છત્રી જેવાં ગુચ્છાં હોય છે તેથી છત્રા-ધાણા.

૯ कुत्सितं ... तुम्बति, तुबि अर्दने ... 'कुस्तुम्बुरूणि जातिः' इति निर्देशात् ... જે દુષ્ટ તાવ વગેરેને મટાડે છે તેથી કુસ્તુંબુરુ-ધાણા.

૧૦ वितर्दे तुदं-व्यथयति रोगान् यम् अस्मात्, वेति इति कत्-अथवा वितुन्नत-विशेषेण भक्षणार्थं ... कर्मणि च संज्ञायां च कन्-वितुन्नकम्-જેનાથી તાવ વગેરે રોગનું દુઃખ મટે છે અથવા ખોરાક માટે જેને ખાંડી-કૂટી છિન્નભિન્ન કરવામાં આવે છે તેથી વિતુન્નક-ધાણા.

ધાણાના ગુણો

धान्यकं तुवरं स्निग्धमवृष्यं मूत्रलं लघु।
तिक्तं कटूष्णवीर्यं च दीपनं पाचनं स्मृतम् ॥८३॥
ज्वरघ्नं रोचकं ग्राहि स्वादुपाकि त्रिदोषनुत्।
तृष्णादाहवमिश्वासकासकार्श्यकृमिप्रणुत्।
आर्द्रं तु तद्गुणं स्वादु विशेषात्पित्तनाशि तत् ॥८४॥

अन्वय-धान्यकं तुवरं स्निग्धम् अवृष्यं मूत्रलं लघु तिक्तं कटु च उष्णवीर्यं दीपनं च पाचनं स्मृतम् (अपि च) तत् ज्वरघ्नं रोचकं ग्राहि स्वादुपाकि त्रिदोषनुत् तृष्णादाहवमिश्वासकासकार्श्यकृमिप्रणुत् (अस्ति) आर्द्रं तद्गुणं तु तत् विशेषात् स्वादु पित्तनाशि (च भवति)॥

ધાણા* તૂરા છે, સ્નિગ્ધ છે, વીર્ય માટે સારા નથી, મૂત્ર ઉપજાવનાર છે, હલકા છે, કડવા છે, તીખા છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળા છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, પાચન છે, જ્વરને મટાડનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, ઝાડાને રોકનાર છે, મધુર પાકવાળા છે, ત્રણે દોષને મટાડનાર છે અને તરસ, દાહ, વમન, શ્વાસ, ઉધરસ, દૂબળાપણું તથા કૃમિઓને પણ મટાડનાર છે (લીલા ધાણાના ગુણ સૂકા ધાણાના જેવા જ છે, પણ) તે ધાણા લીલા, ફૂણા હોય ત્યારે ખાસ વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય છે અને પિત્તનો નાશ કરનારા છે. ૮૩-૮૪

* ચરકસંહિતામાં ધાણાને તૃષ્ણાનિગ્રહ (તરસ મટાડનારા) તથા શીતપ્રશમન (ટાઢ મટાડનાર) જણાવ્યા છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને જ્વરનાશક, દાહનાશક, ... અને મીઠી ગંધ કરનાર જણાવેલ છે.

વરિયાળી અને સુવાનાં નામો તથા ગુણો

શતપુષ્પા શતાહ્વા ચ મધુરા કારવી મિસિઃ ।
અતિલમ્બી સિતચ્છત્રા સંહિતા છત્રિકાઽપિ ચ ॥૮૫
છત્રા શાલેયશાલીનૌ મિશ્રેયા મધુરા મિસઃ ।
શતપુષ્પા લઘુસ્તીક્ષ્ણા પિત્તકૃદ્દીપની કટુઃ ॥૮૬॥
ઉષ્ણા જ્વરાનિલશ્લેષ્મવ્રણશૂલાક્ષિરોગહૃત્ ।
મિશ્રેયા તદ્ગુણા પ્રોક્તા વિશેષાદ્યોનિશૂલનુત્ ॥૮૭
અગ્નિમાન્દ્યહરી હૃદ્યા બદ્ધવિટ્કૃમિશુક્રહૃત્ ।
રૂક્ષોષ્ણા પાચની કાસવમિશ્લેષ્માનિલાન્હરેત્ ॥૮૮

અન્વય:–શતપુષ્પા શતાહ્વા च મધુરા કારવી મિસિઃ અતિલમ્બી સિતચ્છત્રા સંહિતા अपि च છત્રિકા છત્રા શાલેયશાલીનૌ (इति नामानि); મિશ્રેયા મધુરા મિસિઃ (इति च मिसेर्नामानि)। શતપુષ્પા લઘુઃ તીક્ષ્ણા પિત્તકૃત્ દીપની કટુઃ ઉષ્ણા જ્વરાનિલશ્લેષ્મવ્રણશૂલાક્ષિરોગહૃત્ । મિશ્રેયા તદ્ગુણા પ્રોક્તા, વિશેષાત્ યોનિશૂલનુત્ અગ્નિમાન્દ્યહરી હૃદ્યા બદ્ધવિટ્કૃમિશુક્રહૃત્, રૂક્ષા ઉષ્ણા પાચની (च सा) કાસવમિશ્લેષ્માનિલાન્ હરેત્ ॥

શતપુષ્પા,[1] શતાહ્વા,[2] મધુરા,[3] કારવી,[4] મિસિ,[5] અતિલંબી,[6] સિતછત્રા,[7] સંહિતા,[8] છત્રિકા,[9] છત્રા,[10] શાલેય,[11] અને શાલીન[12] એટલાં વરિયાળી[×]નાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ મિશ્રેયા,[1] મધુરા[2] અને મિસિ[3] એટલાં સુવા[*]નાં સંસ્કૃત નામો છે. વરિયાળી હલકી છે, તીક્ષ્ણ છે, પિત્ત કરનાર છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, તીખી છે, ગરમ છે અને જ્વર, વાયુ, કફ, વ્રણ, શૂળ તથા નેત્રના રોગને મટાડે છે. સુવામાં પણ એ જ ગુણો છે, છતાં તે સુવા ખાસ કરી યોનિના શૂળને, અગ્નિના મંદપણાને, કૃમિને તથા વીર્યને હરે છે; મનને ગમે એવા છે, વિષ્ઠાને બાંધનાર છે, રૂક્ષ છે, ગરમ છે, પાચન છે અને ઉધરસ, ઊલટી, કફ તથા પવનને મટાડે છે. ૮૫–૮૮

૧. શતં પુષ્પાણિ યસ્યા સા શતપુષ્પા–'સદ્વકાણ્ડ૦' इति टाप्–જેને સો ફૂલ થાય છે, તેથી શતપુષ્પા–વરિયાળી.

૨. શતં આહ્વા યસ્યાઃ સા શતાહ્વા–જેનાં સો નામો છે. તેથી શતાહ્વા–વરિયાળી.

૩. મધુઃ રસઃ અસ્તિ અસ્યાઃ મધુરા–'ઊષશુષિ૦' इति मत्वर्थीयो रः–જેનો રસ મીઠો હોય છે, તેથી મધુરા–વરિયાળી ને સુવા.

૪. કારવીની વ્યુત્પત્તિ જીરાનાં નામોમાં આપી છે.

૫. मस्यति–परिणमति उष्णतया इति मिसिः–मसी परिणामे–'इन्' उणादिः, पृषोदरादिः–मिसिः–જે પાકકાળે ઉષ્ણ તરીકે પરિણમે છે, તેથી મિસિ વરિયાળી અને સુવા.

૬. अतिशयेन लम्बते–अवस्रंसयति तैक्ष्ण्यं पित्तं च, ज्वरादीन्वा दूरीकरोति, लबि अवस्रंसने–अच् जातित्वाच्च ङीप् અતિલમ્બી–જે તીક્ષ્ણતાને તથા પિત્તને અતિશય વધે છે અથવા તાવ વગેરેને સમૂળા દૂર કરે છે, તેથી અતિલમ્બી–વરિયાળી.

૭. सितं बद्धं शुभ्रं वा छत्रं यस्याः सा–सितच्छत्रा–જેનું છત્ર બંધાય છે–એટલે જેમાં છત્રી જેવા ગુચ્છા થાય છે અથવા જેના છત્રાકાર ગુચ્છા સફેદ થાય છે, તેથી સિતચ્છત્રા–વરિયાળી.

૮. सम्यक् धीयते स्म–धार्यते पुष्यते स्म धा भिषग्भिर्या रोगनिवारणार्थमिति संहिता, संपूर्वकाद् डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात् कर्मणि क्तः टाप् च–જેને વૈદ્ય લોકો ઘણા રોગો મટાડવા વાપરે છે, તેથી સંહિતા–વરિયાળી.

૯–૧૦. छत्रं–छत्राकारस्तवकम् अस्ति अस्याः–अर्शआद्यच्–छादयति वा ज्वरादिरोगावेगम् औणादिः ष्ट्रन् (४–१५९) 'दस्मनूत्रन्' इति ह्रस्वश्च–જેને છત્રી જેવા ગુચ્છા થાય છે અથવા જ્વર આદિ રોગોના વેગને જે ઢાંકી દે–રોકી દે છે, તેથી છત્રા–વરિયાળી; छत्रा एव छत्रिका–પણ તે જ પ્રમાણે.

૧૧. शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम्, तद् अस्य अस्ति उत्पत्तिस्थानम्–'व्रीहिशाल्योर्ढक्,' ततश्च अर्शआद्यच्–ડાંગર પાકે એવું ખેતર જેનું ઉત્પતિસ્થાન હોય છે, તેથી શાલેય–વરિયાળી.

૧૨. शालाप्रवेशम् अर्हति–गुणरक्षणार्थम्–इति शालीनः–'शालीनकौपीने'ति साधुः–જેના ગુણો બરાબર જળવાઈ રહે, તે માટે બરાબર બંધ ઢાંકણાંવાળા ડબા–કોઠી–શીશી વગેરેમાં રાખવી પડે છે, તેથી શાલીન–વરિયાળી.

૧. मिश्रयति स्वस्मिन् शतपुष्पागुणान् मिश्रा–अच्,

× ચરકસંહિતામાં વરિયાળીને પ્રજાસ્થાપન અને શૂલપ્રશમન કરનારી વર્ણવેલી છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં વરિયાળીને કફસંશમન (કફ બેસાડનાર) ગણેલ છે.

* ચરકસંહિતામાં સુવાને લોહીમાંથી પિત્ત કાઢી નાખનાર અને સ્તનમાંનું લોહી શુદ્ધ કરનાર વર્ણવેલ છે.

ઈંદ્રિયે–મ્લાયે અગ્નિમાન્દ્યાદિરોગાભિઃ–ઇતિ એષા, મિશ્રા ચાસૌ એષા ચ–મિશ્રેયા–સ્વકન્યાદિ –જે પોતાના વરિયાળીના ગુણોને મિશ્ર કરે છે, તેમ જ અગ્નિમાંદ્ય આદિ રોગો મટાડવા લોકો જેને સેવે છે, તેથી મિશ્રિયા–સુવા.

૨–૩. મધુરા, મિસિ–એ બે સુવાનાં નામોની વ્યુત્પત્તિ, વરિયાળીના ૩–૫ નામ પ્રમાણે થાય છે.

મેથી તથા ગડભનાં નામો તથા ગુણો

મેથિકા મેથિની મેથી દીપની બહુપત્રિકા।
બોધિની બહુબીજા ચ જ્યોતિર્ગન્ધફલા તથા ॥૮૯
વલ્લરી ચન્દ્રિકા મન્થા મિશ્રપુષ્પા ચ કૈરવી।
કુઞ્ચિકા બહુપર્ણી ચ પિત્તજિદ્વાયુનુત્ સ્મૃતા ॥૯૦
મેથિકા વાતશમની શ્લેષ્મઘ્ની જ્વરનાશિની।
તતઃ સ્વલ્પગુણા વન્યા વાજિનાં સા તુ પૂજિતા ॥

અન્વય–મેથિકા મેથિની મેથી દીપની બહુપત્રિકા બોધિની બહુબીજા ચ જ્યોતિ ગન્ધફલા તથા વલ્લરી ચન્દ્રિકા મન્થા મિશ્રપુષ્પા કૈરવી કુઞ્ચિકા બહુપર્ણી (ઇતિ નામાનિ, સા ચ) પિત્તજિત્ વાયુનુત્ (અસ્તિ), તથા મેથિકા વાતશમની શ્લેષ્મઘ્ની જ્વરનાશિની (અસ્તિ, કિંતુ) વન્યા સ્વલ્પગુણા (ભવતિ), સા તુ વાજિનાં પૂજિતા ॥

મેથિકા,[1] મેથિની,[2] મેથી,[3] દીપની,[4] બહુપત્રિકા,[5] બોધિની,[6] બહુબીજા,[7] જ્યોતિ,[8] ગંધફલા,[9] વલ્લરી,[10] ચંદ્રિકા,[11] મંથા,[12] મિશ્રપુષ્પા,[13] કૈરવી,[14] કુંચિકા[15] અને બહુપર્ણી[16] એટલાં મેથી* તથા ગડભનાં સંસ્કૃત નામો છે. મેથી વાયુને શમાવનાર, કફને મટાડનાર અને જ્વરનો નાશ કરનાર છે; પણ ગડભમાં એથી ઓછા ગુણ છે અને તે ઘોડાઓને માટે બહુ સારી છે. ૮૯–૯૧

* સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં–મેથીમાં ધૂંક મટાડવાના અને પાચનશક્તિ તેમજ કામવાસના વધારવાના ગુણો રહેલા છે, એમ મનાયેલું છે બહુજમી, ખાવાની અરુચિ, આંઓને થતો ઝાંખ અને સંધિવાનાં દરદોમાં ખાવા માટે મેથીમોદક, સ્વલ્પ મેથીમોદક વગેરે નામથી તેના લાડુ બનાવવાની રીતો વર્ણવેલી છે અને તેમા બધામા બીજા ઔષધોપર પદાર્થોનો એક એક ભાગ અને બધાના સરવાળા જેટલી મેથી લેવા કહ્યું છે

ઇજિપ્તના વૈદ્યો મેથીના બીજને પ્રથમ શેકીને પછી પાણીમાં ભીંજાવી મરડાના દરદમાં આપે છે

સુશ્રુતસંહિતામાં મેથીને પિત્તશોધક્ષિતાનિલનાશક (પિત્ત કાઢી નાંખી લોહી સુધારનાર,) ગ્રાહક (ધોદિક), સ્તન્ય (સ્તનમાં લોહી શુદ્ધ કરી દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર) ગણેલ છે.

૧. મેથતિ–હિનસ્તિ વાતાદિગણમ્–મેથૃ મેધાહિંસનયો, અણ્–ઔણાદિકત્વાત્ ઙીપ્ મેથી, મેથી એવ મેથિકા–જે વાયુ, કફ તથા તાવનો નાશ કરે છે, તેથી મેથિકા–મેથી.

૨–૩ મેથતિ–હિનસ્તીત્યાદિપૂર્વવત્, ઔણાદિક-ઇન, 'કૃદિકારાદક્તિનઃ' ઇતિ ઙીષ્ વિકલ્પેન –આ ૨–૩ નામોની વ્યુત્પત્તિ ઉપર પ્રમાણે જ છે, ફક્ત પ્રત્યય ફેરફાર છે, તે જ અહીં બતાવેલ છે

૪. દીપયતિ વહ્નિ–દીપી દીપ્તૌ–ઇતિ ધાતુ, અણ્-ઔણાદિકત્વાત્ ઙીપ્–અગ્નિને જે પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી દીપની–મેથી.

૫. બહૂનિ પત્રાણિ યસ્યાઃ સા બહુપત્રિકા–જેમાં ઘણા પાંદડાં હોય છે, તેથી બહુપત્રિકા–મેથી

૬. બોધયતિ જઠરાગ્નિમ્–'સર્વધાતુભ્ય ઇન' ઔણાદિ –જે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી બોધિની–મેથી.

૭. બહૂનિ બીજાનિ યસ્યાઃ સા બહુબીજા–જેમાં બિયા બહુ થાય છે, તેથી બહુબીજા–મેથી.

૮. દ્યોતતે–પ્રકાશતે ગુણૈઃ –'દ્યુતેરિસિન્નાદેશ્ચ જઃ'–ઇત્યાદિ –જે ગુણોથી પ્રકાશે છે, તેથી જ્યોતિ–મેથી.

૯. ગન્ધયુક્તાનિ ફલાનિ યસ્યાઃ સા–જેનાં ફળ ગંધવાળાં હોય છે, તેથી ગંધફલા–મેથી

૧૦. વલ્લતે–સંવૃણોતિ અરસમાનં પર્ણૈ ઇતિ વલ્લિ, ૧, ૧, ૧૮૦, વલ્લતિ–પ્રવર્તતે બહુધીવ્યાપ્ય વલ્લીઃ સ્ત્રિયાં ઙીષ્ ૪ ૧૩૬–ઇત્યાદિઃ, વલ્લરી પ્રસરિણોતિ વલ્લરિ –પાંદડાંથી ફાલે અને ઘણું ભીંચ પામે છે, તેથી વલ્લરિ–મેથી.

૧૧. ચન્દ્ર–ચન્દ્રાકારં અસ્તિ અસ્યા –'અત ઇનિઠનૌ' ઇતિ ઠન્, ઠસ્યેક–ટાપ્–જેના છોડનો આકાર ગોળ હોય છે, તેથી ચંદ્રિકા–મેથી

૧૨. મન્થતિ–વિલોડયતિ–હિનસ્તિ–વાતાદીન્, મન્થ વિલોડને મન્–ટાપ્–મન્થા–વાયુ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી મન્થા–મેથી.

૧૩. મિશ્રતિ–યુગ્મભાવેન પરસ્પરં સંમિશ્રાણિ પુષ્પાણિ યસ્યાઃ સા–જેનાં ફૂલ ગુચ્છાકારે પરસ્પર મળેલાં–મિશ્ર થયાં હોય છે, તેથી મિશ્રપુષ્પા–મેથી.

૧૪. કૈરવઃ–કુમુદ, તસ્ય ઇવ પ્રિયા–ગમિની જે વહાલી છે, તેથી કૈરવી–મેથી.

૧૫. કુઞ્ચતિ–સંકોચયતિ–વાતાદીન્, કુઞ્ચ કૌટિ-

સ્યાલ્પીમાવયોઃ—ટાપ્—તાવ વગેરેને જે ઓછા કરે છે, તેથી કુંચિકા—મેથી.

૧૬. बहूनि पर्णानि यस्याः सा—જેને પાંદડાં ઘણાં હોય છે, તેથી બહુપર્ણી—મેથી

અશેળિયાનાં નામો તથા ગુણો

चन्द्रिका चर्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥९२॥
चन्द्रशूरं हितं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणाम् ।
असृग्वातगदद्वेषि वलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ ९३ ॥

અન્વયઃ—चन्द्रिका चर्महन्त्री, पशुमेहनकारिका नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा चन्द्रशूरम् (इति नामानि) चन्द्रशूरं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणां हितं असृग्वातगदद्वेषि वलपुष्टिविवर्धनं (चास्ति) ॥

ચંદ્રિકા,[1] ચર્મહંત્રી,[2] પશુમેહનકારિકા,[3] નંદિની,[4] કારવી,[5] ભદ્રા,[6] વાસપુષ્પા.[7] સુવાસરા[8] અને ચંદ્રશૂર[9] એટલાં અશેળિયાનાં[×] સંસ્કૃત નામો છે. અશેળિયો હેડકી, વાયુ, કફ, ઝાડા તથા લોહીવાનો રોગ મટાડનાર છે, તેમ જ બળ અને પુષ્ટિને વધારનાર છે.

૧. चन्द्रयति—आह्लादं करोति जनानां हिक्कादिरोगनिवारणपूर्वकमिति चन्द्रिका—'तत्करोति०' इति ण्यन्तात् ण्वुल्—જે હેડકી વગેરે રોગો દૂર કરી લોકોને હર્ષ ઉપજાવે છે, તેથી ચન્દ્રિકા—અશેળિયો.

૨. चरति—गच्छति प्राणिनां शरीरोपरि इति चर्म, मनिन्—ઉણાદિઃ, हन्ति इति हन्त्री, तृच्, 'ऋन्नेभ्यो'ति ङीप् च—चर्मणः हन्त्री—चर्म—हन्त्री—षष्ठी—समासः ચામડીનો નાશ કરનાર હોવાથી ચર્મહન્ત્રી—અશેળિયો.

૩. मिह्यते इति मेहनम्, मिह सेचने—भावे ल्युट्, पशूनां मेहनं पशुमेहनं, करोति इति कारिका—पशुमेहनस्य कारिका—पशुमेहनकारिका—પશુઓને પેશાબ લાવનાર છે, તેથી પશુમેહનકારિકા—અશેળિયો.

૪. नन्दयति—आनन्दं प्रापयति वलपुष्टिवर्धनद्वारा इति नन्दिनी,टुनदि समृद्धौ, ण्यन्तात् नन्द्यादिल्युः—બળપુષ્ટિ વધારવાપૂર્વક લોકોને જે આનંદ પમાડે છે, તેથી નંદિની—અશેળિયો.

૫. કારવીની વ્યુત્પત્તિ કલૌંજી જીરાના નામમાં આપી છે.

૬. भन्दति—कल्याणं करोति हिक्कादिरोगापनोदनद्वारा रोगिणाम् इति भद्रा—भदि कल्याणे, 'ऋजेन्द्र०' इति औणादिः साधुः—જે હેડકી વગેરેના રોગીઓના તે તે રોગો દૂર કરી કલ્યાણ—સુખ કરે છે, તેથી ભદ્રા—અશેળિયો.

૭. वसति अत्र चित्तम् इति वासः—सुगन्धः—'हलश्चे'ति घञ्—वासेन युक्तानि वासयुक्तानि—पुष्पाणि यस्याः सा—જેનાં ફૂલ સુગંધદાર હોય છે, તેથી વાસપુષ્પા—અશેળિયો.

૮. सुष्ठु वासः सुवासः, सुवासं राति ददाति रा दाने, 'आतोऽनुपसर्गे कः' टाप्—सुवासरा—સુવાસ સુગંધને જે આપે છે, તેથી સુવાસરા—અશેળિયો.

૯. चन्दति—आह्लादयति लोकान् वलपुष्टिवर्धनद्वारा इति चन्द्रः, 'स्फायितञ्चि०' इति उणादिः रक्, शूरयति—विक्रमं करोति वातादिरोगेषु इति शूरः, चन्द्रश्चासौ शूरश्च, चन्द्र इव वा शूरः—चन्द्रशूरः—જે બળ—પુષ્ટિ વધારવાપૂર્વક લોકોને હર્ષ પમાડે છે, તેમ જ વાયુ આદિ રોગોનો નાશ કરવામાં પરાક્રમ કરે છે, અથવા ચંદ્ર જેવો શૂરો છે, તેથી ચંદ્રશૂર—અશેળિયો.

× **સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં** અશેળિયાને કૌવત આપનાર અને પાચનશક્તિ સુધારનાર ગણેલ છે.

ચતુર્બીજ અથવા ચારદાણાનું લક્ષણ

मेथिका चन्द्रशूरश्च कालाऽजाजी यवानिका ।
एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्वीजमिति स्मृतम् ॥९४॥

અન્વયઃ—मेथिका च चन्द्रशूरः काला अजाजी यवानिका—एतत् चतुष्टयं युक्तं चतुर्वीजम् इति स्मृतम्॥

મેથી, અશેળિયો, કાળું જીરું અને યવાન (અજમો)—એ ચાર મળીને ચતુર્બીજ અથવા ચારદાણા કહેવાય છે. ૯૪

ચારદાણાના ગુણો

तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्ति पवनामयम् ।
अजीर्णं शूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथाम् ॥९५

અન્વયઃ—तच्चूर्णं (चेत्) नित्यं भक्षितं (तर्हि) पवनामयम् अजीर्णं शूलम् आध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथां निहन्ति ॥

ચારદાણાનું ચૂર્ણ નિત્ય ખાધું હોય તો વાયુનાં દરદ, અજીર્ણ, શૂળ, આફરો, પડખાનું શૂળ અને કેડની પીડાને મટાડે છે.

હિંગનાં નામો તથાં ગુણો

सहस्रवेधि जतुकं वाह्लीकं हिङ्गु रामठम् ।
हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातवलासहृत् ।
शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्धनम् ॥ ९६ ॥

અન્વયઃ—सहस्रवेधि जतुकं वाह्लीकं हिङ्गु रामठम् (इति नामानि, गुणाश्च)—हिङ्गु उष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातवलासहृत् शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्धनं (चास्ति)॥

ખુરસાણી વજનાં નામ તથા ગુણો

પારસીકવચા શુક્લા પ્રોક્તા હૈમવતીતિ સા ।
હૈમવત્યુદિતા તદ્વદ્વાતં હન્તિ વિશેષતઃ ॥૯૯॥

अन्वयः—पारसीकवचा शुक्ला (भवति), सा हैमवती इति प्रोक्ता, तद्वत् हैमवती उदिता. विशेषतः वातं हन्ति ॥

પારસીકવચા,[1] શુક્લા,[2] અને હૈમવતી[3] એટલાં ખુરસાણી વજનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખુરસાણી વજના ગુણો વજના જેવા જ છે, પણ તે વિશેષે કરી વાયુને મટાડે છે. ૯૯

૧. પારસીકે દેશે भवा—'कोपधाञ्च' इत्यण्, पारसीका चासौ वचा पारसीकवचा—પારસીઓના ઇરાન દેશમાં થયેલી જે વજ તે પારસીકવચા કહેવાય છે.

૨. शुक्लः वर्णः अस्ति अस्याः—अर्शआद्यच्—જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી શુક્લા—ખુરસાણી વજ.

૩. हिमवति जाता हैमवती 'तत्र जातः' इत्यण्—ङीप्—હિમાલયમાં જે થાય છે, તેથી હૈમવતી—ખુરસાણી વજ.

કુલિંજન(પાનની જડ)નાં નામો તથા ગુણો

સુગન્ધાપ્યુગ્રગન્ધા ચ વિશેષાત્કફકાસનુત્ ।
સુસ્વરત્વકરી રુચ્યા હૃત્કણ્ઠમુખશોધિની ॥૧૦૦
સ્થૂલગ્રન્થિઃ સુગન્ધા સ્યાત્તતો હીનગુણા સ્મૃતા ॥

अन्वयः—सुगन्धा अपि च उग्रगन्धा विशेषात् कफकासनुत् सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी । स्थूलग्रन्थिः सुगन्धा स्यात्, ततः हीनगुणा स्मृता ॥

સુગન્ધા[1] અને ઉગ્રગંધા,[2] એ બે પાનની જડનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાનની જડ વિશેષે કરી કફ તથા ઉધરસને મટાડે છે, સ્વરને સારો કરે છે અને હૃદય, કંઠ તથા મુખને શુદ્ધ કરે છે; જાડી ગાંઠોવાળી પાનની જડમાં એથી ઓછા ગુણ છે. ૧૦૦,૧૦૧

૧. सुष्ठु गन्धः यस्याः सुगन्धा—જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધા—પાનની જડ.

૨. उग्रः गन्धः यस्याः सा—उग्रगन्धा જેની ગંધ ઉગ્ર હોય છે, તેથી ઉગ્રગન્ધા—પાનની જડ.

टीका—यस्या लोके 'कुलिजन' इति नामान्तरम् ॥ अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके 'महाभरी' इति नाम ॥ જેનું લોકમાં 'કુલિંજન' એવું બીજું નામ છે; તે સિવાયની બીજી પણ પાનની જડ થાય છે, જે સુગંધી તથા જાડી ગાંઠવાળી હોય છે; અને લોકમાં તેને 'મહાભરી' નામે કહે છે.

ચોપચીનીનાં નામ તથા ગુણો

દ્વીપાન્તરવચા કિંચિત્તિક્તોષ્ણા વહ્નિદીપ્તિકૃત્ ।
વિબન્ધાધ્માનશૂલઘ્ની શકૃન્મૂત્રવિશોધિની ॥૧૦૨॥
વાતવ્યાધીનપસ્મારમુન્માદં તનુવેદનામ્ ।
વ્યપોહતિ વિશેષેણ ફિરઙ્ગામયનાશિની ॥૧૦૩॥

अन्वयः—द्वीपान्तरवचा किंचित् तिक्ता उष्णा वह्निदीप्तिकृत् विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी (सती) वातव्याधीन् अपस्मारम् उन्मादं तनुवेदनां व्यपोहति, विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी (चास्ति) ॥

દ્વીપાંતરવચા[1] એ ચોપચીનીનું સંસ્કૃત નામ છે; ચોપચીની કાંઈક તીખી છે, ગરમ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને સાફ કરનાર છે અને બંધકોષ, આફરો, શૂળ, વાયુના રોગ, વાઈ, ઉન્માદ અને શરીરની વેદનાને મટાડનાર છે. વિશેષે કરી જેમાં હાથ—પગ ઝલાઈ જાય છે, એવા વિસ્ફોટકને ખાસ મટાડે છે. ૧૦૨,૧૦૩

૧. अन्यः द्वीपः द्वीपान्तरम्, द्वीपान्तरे जाता द्वीपान्तरजा, सा चासौ वचा—द्वीपान्तरवचा—मयूरव्यंसकादिः, शाकपार्थिवादिश्च—કોઈ બીજા બેટમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી દ્વીપાન્તરવચા—ચોપચીની.

પલાશીનાં લક્ષણ તથા નામ—ગુણો

अथ हपुषाद्वयम्, तन्मध्ये प्रथमं फलं मत्स्यसदृशं विस्रगन्धं, द्वितीयमश्वत्थफलसदृशं मत्स्यगन्धं, तयोर्नामानि गुणांश्चाह—હવે પલાશી બે પ્રકારની છે; એકનું ફલ માછલાં જેવું અને દુર્ગંધવાળું થાય છે; બીજીનું ફલ પીપળાના ટેટા જેવું અને માછલા જેવી ગંધવાળું થાય છે; તે બંનેનાં નામ તથા ગુણો કહે છે:

હપુષા પુષ્પવસ્તા ચ પરાશ્વત્થફલા મતા ।
મત્સ્યગન્ધા પ્લીહહન્ત્રી વિષઘ્ની ધ્વાઙ્ક્ષનાશિની ॥

अन्वयः—हपुषा च पुष्पवस्ता (इतिनाम्नी प्रथमा), परा च अश्वत्थफला मत्स्यगन्धा ध्वाङ्क्षनाशिनी (इतिनाम्नी) प्लीहहन्त्री विषघ्नी मता ॥

હપુષા,[1] અને પુષ્પવસ્તા[2] એ પહેલા પ્રકારની પલાશી×નાં નામો છે; અશ્વત્થફલા[3] અને મત્સ્યગંધા[4] એ બીજા પ્રકારની પલાશીનાં નામો છે. બીજા પ્રકારની પલાશી, ધ્વાંક્ષ-

× पलं मांससदृशं गन्धं वर्णं वा अश्नुते—व्याप्नोति—अशूङ् व्याप्तौ—कर्मण्यण्—अणन्तत्वाद् ङीप्—માંસ જેવા ગંધ અથવા વર્ણને જે વ્યાપે છે, તેથી પલાશી.

નાશિની[૫] પણ કહેવાય છે; તે અરુચિના દસ્તને મટાડે છે અને ઝેરને હણે છે. ૧૦૪

૧. ह इति तिरस्कारे अव्ययम्—ह इति रोषणाो तिरस्कारपूर्वकं जाठरं वह्निं पुष्यति—इति हपुषा, 'हपुषे'-ति च—રોગોના તિરસ્કારપૂર્વક જઠરાગ્નિને જે પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી હપુષા–પલાશી.

૨ पुष्पवत्–विकसने इति पुष्पा, पुष्प विकसने धातु, तस्य, अतनति—अर्दयति उदररोगादीन् इतितस्य—तत्, पुष्पा चासौ अत्ता च—पुष्पत्ता—વિકાસપૂર્વક જે ઉદરરોગ આદિનો નાશ કરે છે, તેથી પુષ્પઘ્ના–પલાશી.

૩ अश्वत्थस्य फलमिव फलं यस्याः सा—જેનું ફળ પીપળાના ફળ જેવું હોય છે, તેથી અશ્વત્થફલા–પલાશી.

૪. मत्स्यस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः सा—જેની ગંધ માછલાંની ગંધ જેવી હોય છે, તેથી મત્સ્યગન્ધા–પલાશી.

૫ ध्वाङ्क्षं काकादिकं मत्स्यभक्षकं तत्समानं वा पक्षिणं नाशयति, यद्वा ध्वाङ्क्षवत् कृष्णवर्णं भयानकं विषं नाशयति—'ध्वाङ्क्षनाशनी' इति शिवि—કાગડાને અથવા માછલાં ખાનાર ધ્વાંક્ષ નામના પક્ષીને જે નસાડી મૂકે છે, અથવા કાળા જેવા ભયંકર ઝેરનો જે નાશ કરે છે, તેથી ધ્વાંક્ષનાશિની–પલાશી

બેય પલાશીના ખાસ ગુણો

हपुषा दीपनी तिक्ता कटूष्णा तुवरा गुरुः ।
पित्तोदरसमीरार्शोग्रहणीगुल्मशूलजित् ।
पलाश्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो द्वयोरपि ॥१०५॥

अन्वय—हपुषा दीपनी तिक्ता कटु—उष्णा तुवरा गुरु (तथा) पित्तोदरसमीरार्शोग्रहणीगुल्मशूलजित् (अस्ति), परा अपि एतद्गुणा प्रोक्ता, (तथापि) द्वयो: अपि रूपभेद: (अस्ति) ॥

પહેલા પ્રકારની પલાશી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, કડવી છે, તીખી છે, ગરમ છે, તુરી છે, ભારે છે અને પિત્ત, પેટના રોગ, વાયુ, અર્શ, સંગ્રહણી, ગોળો તથા શૂળને દૂર કરે છે; બીજીમાં પણ એ જ ગુણો છે, પરંતુ બન્નેના રૂપમાં ભેદ છે.૧૦૫

વાવડિંગનાં નામો

पुंसि क्लीबे विडङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः ।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥१०६॥

अन्वय—विडङ्ग पुंसि क्लीबे (च) स्यात्, कृमिघ्नः जन्तुनाशन च तण्डुल तथा वेल्लम् अमोघा चित्रतण्डुला (च स्यात्) ॥

વિડંગ,[૧] કૃમિઘ્ન[૨] જંતુનાશન,[૩] તંડુલ,[૪] વેલ્લ,[૫] અમોઘા[૬] અને ચિત્રતંડુલા[૭] એટલાં વાવડિંગના* સંસ્કૃત નામો છે; તેમાં વિડંગ શબ્દ પુંલ્લિંગે અને નપુંસક લિંગે પણ વપરાય છે. ૧૦૬

૧. वेडति—भिनत्ति वह्निमान्द्य कृमि—श्लेष्मादीनिति विडङ्गः—विड भेदने, 'विडादिभ्यः कित्' इति औणादिकः अङ्ग् प्रत्ययः—અગ્નિની મંદતાને તથા કૃમિ, આફરો મળબંધ વગેરેને જે તોડે–નાશ પમાડે છે, તેથી વિડંગ–વાવડિંગ

૨. कृमीन् हन्ति—'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्—પેટના કરમિયાઓનો જે નાશ કરે છે, તેથી–કૃમિઘ્ન–વાવડિંગ.

૩ नाशयति इति नाशनः—जन्तूनां, जन्तूनां नाशनः—जन्तुनाशनः—જંતુઓનો જે નાશ કરે છે, તેથી જંતુનાશન–વાવડિંગ

૪ तण्डते—ताडयन्ते उपयोगविधिम् इति तण्डुलः, 'कुलच्छिन्नशि०' इति औणादिकः—જેનો ઉપયોગ કરવા કણના લોકો જેને ખાંડે છે–કૂટે છે, તેથી તંડુલ–વાવડિંગ

૫ वेल्लति—चलति उदरस्थो रोगसमूहः यस्मिन् वेल्लम्, वेल्ल चलने इति धातोः—પેટના કોઠામાંના કૃમિ આદિને દૂર કરવા છેક સુધી પોતાનો ગુણ પહોંચાડે છે, તેથી વેલ્લ–વાવડિંગ

૬. मोघयति फलरहितत्वात् इति मोघा—व्यर्थं न्यूनत्वादिरहितत्वात् व्यर्थम्, न मोघा अमोघा—ફળરહિત અથવા નિષ્ફળ હોવાથી જે મોહ પમાડે–મૂંઝવે તે મોઘા, એવું જે નિષ્ફળ નથી, તેથી અમોઘા–વાવડિંગ.

૭ चित्रा—अद्भुता तण्डुलम् यस्याः सा—જેના ચોખા અદ્ભુત–આશ્ચર્યકારક હોય છે, તેથી ચિત્રતંડુલા–વાવડિંગ.

વાવડિંગના ગુણો

विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं वह्निकरं लघु ।
शूलाध्मानोदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥१०७॥

* સુશ્રુતસંહિતામાં વાવડિંગને શરીરમાં શક્તિ લાવવા તેમ જ વૃદ્ધ અવસ્થાની અસર જણાઈ ન આવે તેમ કરવા ઔષધની સાથે આપવા ભલામણ કરેલી છે

ચરકસંહિતામાં વાવડિંગને કૃમિનાશક, શિરોવિરેચન (નાકમાંથી પાણીનો પ્રવાહ કાઢનાર), ગુલ્મ–ગોળાનાશક, તથા કાસશ્વાસહર તરીકે વર્ણવેલ છે

અન્વયઃ-(ગુણાશ્ચ-) વિડઙ્ગં કટુ તીક્ષ્ણોષ્ણં રૂક્ષં વહ્નિકરં લઘુ (સત્) શૂલાધ્માનોદરશ્લેષ્મકૃમિવાતવિબન્ધનુત્ ॥

વાવડિંગ તીખાં, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રૂક્ષ, અગ્નિ કરનાર અને હલકાં હોઈ શૂલ, આફરો, પેટના રોગ, કફ, કૃમિ, વાયુ તથા ઝાડાની કબજિયાતને મટાડે છે. ૧૦૭

તુંબુરુ કે તુવરૂ ફલનાં નામો અને ગુણો

તુમ્બુરુઃ સૌરભઃ સૌરો વનજઃ સાનુજોઽન્ધકઃ ।
તુમ્બુરુ પ્રથિતં તિક્તં કટુ પાકેઽપિ તત્કટુ ॥ ૧૦૮ ॥
રૂક્ષોષ્ણં દીપનં તીક્ષ્ણં રુચ્યં લઘુ વિદાહિ ચ ।
વાતશ્લેષ્માક્ષિકર્ણોષ્ઠશિરોરુગ્ગુરુતાકૃમીન્ ।
કુષ્ઠશૂલારુચિશ્વાસપ્લીહકૃચ્છ્રાણિ નાશયેત્ ॥ ૧૦૯

અન્વયઃ-તુમ્બુરુઃ સૌરભઃ સૌરઃ વનજઃ સાનુજઃ અન્ધકઃ-(ઇતિ, નામાનિ, ગુણાશ્ચ) તુમ્બુરુ-તિક્તં પ્રથિતં, કટુ તત્ પાકે અપિ કટુ, રૂક્ષોષ્ણં દીપનં તીક્ષ્ણં રુચ્યં લઘુ ચ વિદાહિ (સત્) વાતશ્લેષ્માક્ષિકર્ણોષ્ઠશિરોરુગ્ગુરુતાકૃમીન્ કુષ્ઠશૂલારુચિશ્વાસપ્લીહકૃચ્છ્રાણિ નાશયેત્ ॥

તુંબુરુ,[૧] સૌરભ,[૨] સૌર,[૩] વનજ,[૪] સાનુજ[૫] અને અંધક[૬] એટલાં તુંબુરુનાં સંસ્કૃત નામો છે. તુંબુરુ કડવું છે, તીખું છે, પાકમાં પણ તીખું છે, લૂખું છે, ગરમ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, હલકું છે, બળતરા કરનાર છે અને વાયુ, કફ, નેત્રના રોગ, કાનના રોગ, હોઠના રોગ, માથાના રોગ, ભારેપણું, કૃમિ, કોઢ, શૂલ, અરુચિ, શ્વાસ અને બરળના દરદનો નાશ કરે છે. ૧૦૮,૧૦૯

૧. તુમ્બતિ-અર્દતિ-નાશયતિ વાતશ્લેષ્માક્ષિરોગવિશેષાન્, તુમ્બિ અર્દને-ઔણાદિક ઉરુન્-વાત, કફ, નેત્રરોગ આદિનો જે નાશ કરે છે, તેથી તુંબુરુ ફળ.

૨. સુરભેઃ ભાવઃ સૌરભમ્-ભાવે અણ્, સૌરભમ્ અસ્તિ અસ્ય અર્શઆદ્યચ્-સૌરભઃ-જેમાં સુગંધ હોય છે, તેથી સૌરભ-તુંબુરુ-તુંબુરુ ફળ.

૩. સૂરસ્ય અયમ્ ઉષ્ણત્વાત્, તસ્યેદમિત્યણ્-જે ગરમ હોવાથી સૂર્યના સંબંધવાળું છે, તેથી સાર-તુંબુરુ ફળ.

૪. વને જાતઃ-વનજઃ-સપ્તમ્યાં જનેર્ડઃ-વનમાં ઉત્પન્ન થનાર છે, તેથી વનજ-તુંબુરુ ફળ.

૫. સાનુનિ-પર્વતશિખરે જાતઃ-પૂર્વવત્ ડઃ-પર્વતના શિખર પર જે થાય છે, તેથી-સાનુજ-તુંબુરુ ફળ.

૬. અન્ધયતિ ઇતિ અન્ધઃ-અચ્, અન્ધં કાયતિ-કૈ શબ્દે-અન્તર્ભાવિતણ્યર્થત્વાત્ શબ્દયતિ, નેત્રરોગહરત્વાત્ 'આતોઽનુપસર્ગે' ઇતિ કઃ-નેત્રના રોગ નાશ કરનાર હોવાથી અંધ માણસોને આમંત્રે-બોલાવે છે, તેથી અન્ધક-તુંબુરુ ફળ.

વંશલોચનનાં અથવા વાંસકપૂરનાં નામો

સ્યાદ્વંશરોચના વાંશી તુઙ્ગા ક્ષીરી તુગા શુભા ।
ત્વક્ક્ષીરી વંશજા શુભ્રા વંશક્ષીરી ચ વૈણવી ॥ ૧૧૦

અન્વયઃ-વંશરોચના વાંશી તુઙ્ગા ક્ષીરી તુગા શુભા ત્વક્ક્ષીરી વંશજા શુભ્રા વંશક્ષીરી ચ વૈણવી (ઇતિનામ્ની) સ્યાત્ ॥

વંશરોચના,[૧] વાંશી,[૨] તુંગા,[૩] ક્ષીરી,[૪] તુગા,[૫] શુભા,[૬] ત્વક્ક્ષીરી,[૭] વંશજા,[૮] શુભ્રા,[૯] વંશક્ષીરી[૧૦] અને વૈણવી[૧૧] એટલાં વંશલોચન-વાંસકપૂરનાં સંસ્કૃત નામો છે. (આ વાંસકપૂરનું સંસ્કૃત નામ 'વંશકર્પૂર'[૧૨] પણ મળે છે.)

૧. રોચયતિ ઇતિ રોચના-નન્દ્યાદેર્લ્યુઃ, ટાપ્-વંશસ્ય રોચના રલયોરૈક્યાત્ લોચના વા-વંશરોચના-વાંસને શોભાવનાર-દીપાવનાર હોવાથી વંશરોચના કે વંશલોચના-વાંસકપૂર.

૨. વંશે ભવા વાંશી, 'તત્ર ભવઃ' ઇતિ અણ્-અણ્ણન્તત્વાદ્ ઙીપ્ વાંસમાં જે થાય છે, તેથી વાંશી-વંશલોચન-વાંસકપૂર.

૩. તુઞ્જ્યતે-હિંસ્યતે લાઘવમનયા ઉચ્ચત્વાત્, ગુણૈઃ શ્રેષ્ઠત્વાચ્ચ-તુજિ હિંસાયામ્, ઘઞ્-જે હલકાઈ અથવા તુચ્છપણાનો નાશ કરે છે; કેમકે ઉચ્ચ જાતિની છે; તથા ગુણોથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે તુંગા-વંશલોચન કે વાંસકપૂર.

૪. ક્ષીરમ્ અસ્તિ સ્વરૂપમ્ અસ્યાઃ-અર્શઆદ્યચ્, ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીપ્-વાંસનું ક્ષીર જ જેનું સ્વરૂપ છે, તેથી ક્ષીરી-વંશલોચન કે વાંસકપૂર.

૫. તુ-પ્રશંસાં ગચ્છતિ-અન્યત્રાપિ૦ (વા ૩, ૨, ૪૮) ઇતિ પ્રશંસાર્થક-'તુ' અવ્યયપૂર્વકાત્ ગમેર્ડઃ-ટાપ્ તુગા-પ્રશંસાને જે પામે છે, તેથી તુગા-વંશલોચન કે વાંસકપૂર.

૬. શોભતે ગુણૈઃ ઇતિ શુભા-શુભ દીપ્તૌ 'ઇગુપધે'તિ કઃ, ટાપ્, યદ્વા શુ-પૂજિતા ભાતિ-'આતઃ' (૩, ૨, ૩) ઇતિ કઃ, ટાપ્ શુભા-જે ગુણોથી શોભે છે અથવા પૂજિત હોઈ પ્રકાશે છે, તેથી શુભા-વંશલોચન કે વાંસકપૂર.

૭. ત્વચઃ-વંશસ્ય ક્ષીરમ્ અસ્તિ સ્વરૂપમ્ અસ્યાઃ, ગૌરાદિઃ-વાંસમાંથી જે ક્ષીર વહે છે, તે જેનું સ્વરૂપ

છે તેથી ત્વક્ક્ષીરી–વંશલોચન કે વાંસકપૂર

૮ વર્ણે વાતા—માતાની મત્ત—વંશના—વાંસમાં ઉત્પન્ન થએલ છે તેથી–વંશલોચન કે વાંસકપૂર

૯ શુભ્રત્વ ગુણં ધારયન્ સ્ફુરતિ શુભ્રા–શુભ્ર ધોળી હોવાથી વા [illegible] ' સર્વૌષધિભ્ય [illegible]—જે ગુણોથી અથવા ચિળકાટથી દીપે છે અથવા શોભે છે તેથી શુભ્રા–વંશલોચન કે વાંસકપૂર

૧૦ વંશસ્ય ક્ષીરમ્ અસ્તિ અસ્યામ્ અસ્યા ગોરાદિ– વાંસનું ક્ષીર જેનું વ્યાપ્ય છે તેથી વંશક્ષીરી–વંશલોચન કે વાંસકપૂર

૧૧ વેણૌ–વંશે ભવા–'તત્ર ભવઃ' ઇત્યણ્ [illegible] ત્વાદ્ ઙીપ્—વાંસમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તે વૈણવી– વંશલોચન–વાંસકપૂર

૧૨ વંશસ્ય કર્પૂર વંશકર્પૂર–વાંસનું જે કપૂર કહેવાય છે તથા વંશકપૂર–વાંસકપૂર

વંશલોચનના ગુણો

वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला ।
तृष्णाकासक्षयश्वासज्वरपित्तास्रकामलाः ।
हरेत्कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥१११॥

अन्वय—वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला (अस्ती) तु [illegible] कुष्ठं व्रणं पाण्डुं च हरेत् वातकृच्छ्रजित् कषाया च (भवति) ॥

વંશલોચન કે વાંસકપૂર શરીરની ધાતુઓને વધારનાર છે, મૈથુનની શક્તિ આપનાર છે, બળ આપે છે, મધુર છે, ઠંડુ છે અને તરશ, ઉધરસ, જ્વર, શ્વાસ, ક્ષય, પિત્ત, રુધિરના દર્દ, કમળો, કોઢ, વ્રણ, પાંડુરોગ તથા વાયુના રોગને મટાડે છે અને કષાય–તુરા રસવાળું હોય છે ૧૧૧

સમુદ્રફીણનાં નામો તથા ગુણો

समुद्रफेनः फेनश्च डिण्डीरोऽब्धिकफस्तथा ।
समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलः सरः ।
कषायो विषपित्तघ्नः कर्णरुक्कफहृल्लघुः ॥११२॥

अन्वय—समुद्रफेनः फेनः डिण्डीरः तथा अब्धिकफः (इति नामानि तस्य–) समुद्रफेनः चक्षुष्यः लेखनः शीतलः सरः कषायः विषपित्तघ्नः कर्णरुक्कफहृत् लघुः (अस्ति)

સમુદ્રફેન,[1] ફેન,[2] ડિંડીર[3] અને અબ્ધિકફ,[4] એટલાં સમુદ્રફીણનાં[*] સંસ્કૃત નામો છે. સમુદ્રફીણ નેત્રને હિતકારી છે, મળને ઉખેડનાર છે, શીતળ છે, ચપચપ છે, તુરા રસવાળું છે અને વિષ, પિત્ત, કાનના દર્દ તથા કફને મટાડે છે અને હલકુ છે ૧૧૨

૧ સમ્યક્ ઉનત્તિ–ક્લેદયતિ– [illegible] ' (ઉણા० ૫–૧૧) ઇતિ રક્ અથવા [illegible] મુદ્રા–મર્યાદા [illegible] એકત્ર [illegible] ઇતિ ફેન–[illegible] [illegible] ' ઇતિ ઉણાદિ સાધુ સમુદ્રસ્ય ફેન સમુદ્રફેન– જે સારી રીતે ભીનાશ ધરાવે છે, અથવા જેમાં ઘણી જાતનાં જળચર પ્રાણીઓ સારી રીતે રહે છે અથવા જે બરાબર મર્યાદામાં રહે છે એવા સમુદ્રનું જે ફીણ છે તેથી સમુદ્રફેન–સમુદ્રફીણ

૨ ફેન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર આપી છે

૩ ડિમ્બી, ઇતિ શબ્દમ્ ઈરયતિ ઈર [illegible] [illegible] જે ડિંડી એવો અવાજ ધરાવે છે, તેથી ડિંડીર–સમુદ્રફીણ

૪ આપ ધીયન્તે અસ્મિન્ ઇતિ અબ્ધિ– [illegible] ઇતિ [illegible] કિ–જેમાં પાણી ધારણ કરાય છે, તે અબ્ધિ એટલે સમુદ્ર અને [illegible] [illegible] ઇતિ ક–, અને [illegible]—અન્તામાં જે પ્રાપ્ત થાય છે અથવા પાણીમાંથી જે નીપજે છે–તે કફ સમુદ્રનો જાણે કફ હોય, તે અબ્ધિકફ–સમુદ્રફીણ

અષ્ટવર્ગનું લક્ષણ

जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥११३॥

अन्वय—जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके इति अष्टभिः द्रव्यैः अष्टवर्गः चरकादिभिः कथितः ॥

જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ, એ આઠ ઔષધિઓ મળીને અષ્ટવર્ગ[1] થાય છે, એ ચરક આદિ મુનિઓએ કહેલ છે ૧૧૩

૧ [illegible] ઇતિ [illegible]

* સુશ્રુતસંહિતામાં આ ફીણને [illegible] (પિત્તનો વધારો થવામાં શરીર ઉપર થતા [illegible] રોગમાં) મટાડનાર જણાવેલ છે

સન્નિવર્ગ:–વૃજ્યતે વર્જ્યતે–વિજાતીયમિતિ વર્ગ:. અષ્ટાનાં વર્ગ:–અષ્ટવર્ગ:–આઠ દ્રવ્યોનો સમુદાય અને તે રૂપ જે વર્ગ. તે અષ્ટવર્ગ.

અષ્ટવર્ગના ગુણો

અષ્ટવર્गो हिमः स्वादुर्बृंहणः शुक्रलो गुरुः ।
भग्नसन्धानकृत्कामबलासबलवर्द्धनः ।
वातपित्तास्रतृड्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत् ॥ ११४ ॥

अन्वयः–अष्टवर्गः हिमः स्वादुः बृंहणः शुक्रलः गुरुः भग्नसंधानकृत् कामबलासबलवर्धनः वातपित्तास्रतृड्दाहज्वर-मेहक्षयप्रणुत् (अस्ति) ॥

એ અષ્ટકવર્ગ શીતળ છે, મધુર છે, શરીરનાં તત્ત્વોને વધારનાર છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે, ભારે છે, ભાંગી ગયેલાને સાંધ નાર છે; કામ, કફ તથા બળને વધારનાર છે; તેમ જ વાયુ, પિત્ત, લોહીવિકાર, તરશ, બળતરા, પ્રમેહ તથા ક્ષયનો રોગ મટાડે છે. ૧૧૪

જીવક તથા ઋષભકની ઉત્પત્તિ વગેરે

जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥ ११५ ॥

अन्वयः–जीवकर्षभकौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ज्ञेयौ; रसोनकन्दवत् निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ कन्दौ (स्तः) ॥

જીવક અને ઋષભક–એ બે હિમાલયના શિખરમાં ઉત્પન્ન થાય છે; એ બેય લસણના કંદની પેઠે અંદર ગર્ભ વગરના અને ઝીણાં પાંદડાંવાળા કંદ હોય છે. ૧૧૫

जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् ।
जीवको मधुरश्शृङ्गो ह्रस्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः ॥११६॥
ऋषभो वृषभो धीरो विषाणी द्राक्ष इत्यपि ।
जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ ।
मधुरौ पित्तदाहास्रकार्श्यवातक्षयापहौ ॥ ११७ ॥

अन्वयः–जीवकः कूर्चकाकारः (भवति). ऋषभः (च) वृषशृङ्गवत् (भवति); जीवकः मधुरशृङ्गः ह्रस्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः (इति तस्य नामानि); ऋषभः वृषभः धीरः विषाणः द्राक्षः इत्यपि (ऋषभस्य नामानि सन्ति, तयोश्च गुणाः–) जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ मधुरौ पित्तदाहास्रकार्श्यवातक्षयापहौ (स्तः) ॥

જીવકનો આકાર કુચ્ચા જેવો અને ઋષભકનો આકાર બળદનાં શીંગડાં જેવો હોય છે. જીવક,[1] મધુરશૃંગ,[2] હ્રસ્વાંગ[3] અને કૂર્ચશીર્ષક[4] એટલાં જીવકનાં; તેમજ ઋષભ,[5] વૃષભ,[6] ધીર,[7] વિષાણુ,[8] અને દ્રાક્ષ[9] એવાં પણ ઋષભકનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ બંને કંદ બળ આપનાર, ઠંડા, વીર્યને તથા કફને વધારનાર, મધુર હોઈ પિત્ત, દાહ, રુધિરનાં દરદ, દૂબળાપણું, વાયુ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે.

૧. जीवयति–प्राणान् धारयति रोगिणां दौर्बल्य-नाशनद्वारेति जीवकः, जीव प्राणधारणे–इति ण्यन्तात् ण्वुल्–રોગીઓના દુર્બળપણાનો નાશ કરી તે દ્વારા તેઓને જિવાડે–પ્રાણ ધારણ કરાવે છે. તેથી જીવક.

૨. मधुरं शृङ्गं यस्य सः–જેનો અગ્રભાગ મીઠો હોય છે. તેથી મધુરશૃંગ–જીવક.

૩. ह्रस्वम् अङ्गं यस्य सः–જેનું કદ ટૂંકું હોય છે. તેથી હ્રસ્વાંગ–જીવક.

૪. कूर्चाकारं शीर्षं यस्य सः–જેની ટોચ કૂચા જેવા આકારની હોય છે. તેથી કૂર્ચશીર્ષક–જીવક.

૫. ऋषति–गच्छति शरीरान्तर्बलप्रदानार्थम् इति ऋषभः–ऋषी गतौ, 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' इत्यौणादिकः अभच्प्रत्ययः–જે શરીરની અંદર બળ આપવા પ્રવેશે છે, તેથી ઋષભ.

૬. वर्षति–सिञ्चति देहे वीर्यकफादीन् इति वृषभः–वृषु सेचने, अत्रापि पूर्वसूत्रेणौणादिरभच्–શરીરમાં જે વીર્ય, કફ આદિને સીંચે છે, તેથી વૃષભ–ઋષભ.

૭. दधाति–धारयति पोषयति च देहम्–बलादि-वर्धनेन, डुधाञ् धारणपोषणयोः–इति धातोः 'सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्' इत्यौणादिः क्रन् प्रत्ययः, घुमास्थेतीत्वं च–શરીરનું બળ વગેરે વધારી જે ધારણ–પોષણ કરે છે, તેથી ધીર–ઋષભ.

૮. व्यस्ति–विशेषेण भवति बलवीर्यादिवर्धनः देह इति विषाणः–विपूर्वकाद् अस भुवि 'चानश्'–(૩–૨–૧૨૯) असोरल्लोपः, 'उपसर्गात्प्रादुर्' इति षत्वम्–જે શરીરમાં બળ, વીર્ય આદિને વધારનાર થાય છે, તેથી વિષાણુ–ઋષભ.

૯. द्राङ्क्ष्यते–काङ्क्ष्यते सर्वैर्मधुरत्वात् इति द्राक्षः, द्राक्षि काङ्क्षायाम्, कर्मणि घञ्–મધુર હોવાથી જેને સર્વ લોકો ઇચ્છે છે, તેથી દ્રાક્ષ–ઋષભ.

મેદા તથા મહામેદાની ઉત્પત્તિ, નામો, ગુણો

महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते ।
महामेदा खनीमेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः ॥११८

अन्वयः–महामेदाभिधः कन्दः मोरङ्गादौ जायते; महामेदा खनीमेदा स्यात् इति मुनीश्वरैः उक्तम् (अस्ति) ॥

મહામેદા નામનો કંદ મોરંગ વગેરે સ્થળોમાં થાય છે અને એ મહામેદા ખાણુમાં

જ થનારી મેદા હોય છે, એમ મોટા મુનિઓએ કહ્યું છે. ૧૧૮

शुक्लार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः।
महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ॥११९॥
शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधातुमिव स्रवेत्।
यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ॥१२०॥

अन्वय—शुक्लार्द्रकनिभः सुपाण्डुरः लताजातः कन्दः महामेदाभिधः ज्ञेयः, (अथ) मेदालक्षणम् उच्यते ॥ यः शुक्लकन्दः नखच्छेद्यः (सन्) मेदोधातुम् इव स्रवेत्, सः जिज्ञासातत्परैः जनैः मेदा इति विज्ञेयः ॥

પીળા—સૂકા આદુ જેવો બહુ જ પીળો અને વેલામાં જે થાય છે, તે મહામેદા નામનો કંદ જાણવો. હવે મેદાનું લક્ષણ કહીએ છીએ, જે પીળો કંદ નખથી કપાઈ જાય એવો અને મેદધાતુના જેવો રસ સ્રવતો હોય, તેને જિજ્ઞાસામાં તત્પર લોકોએ મેદા જાણવો. ૧૧૯,૧૨૦

शल्यपर्णी मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवाऽध्वरा।
महामेदा वसुच्छिद्रा त्रिदन्ती देवतामणिः ॥१२१॥

अन्वय—(अथ तस्या नामानि—) शल्यपर्णी मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवा अध्वरा, महामेदा वसुच्छिद्रा त्रिदन्ती देवता मणिः ॥

શલ્યપર્ણી,[1] મણિચ્છિદ્રા,[2] મેદા,[3] મેદોભવા[4] અને અધ્વરા[5] એટલાં મેદાના અને મહામેદા,[6] વસુચ્છિદ્રા[7] ત્રિદંતી,[8] દેવતા[9] અને મણિ[10] એટલાં મહામેદાના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૧

૧ શલ્યપર્ણી—શલ્યસ્ય પર્ણમિવ પર્ણમસ્યાઃ [illegible] ‘પાકકર્ણ૦’ इति ङीष्—જે શરીર વગેરેમાં પેસી જાય છે, તે શલ્ય—બાણ વગેરે, એનું પાંદડું એ શલ્ય જેવું હોય છે, તેથી શલ્યપર્ણી—મેદા.

૨ મણિચ્છિદ્રા—[illegible] ‘[illegible]’—(૪-૧૧૪) [illegible] સા—જેમાં મણિ જેવાં છિદ્રો હોય છે તેથી મણિચ્છિદ્રા—મેદા.

૩ મેદસ્ મસ્તિ અસ્યાઃ—[illegible] મેદોધાતુમિવ સ્રવતિ રસં વા, [illegible]—જેમાં મેદ ધાતુ હોય છે અથવા મેદ ધાતુ જેવા રસને સ્રવે છે, તેથી—મેદા.

૪ [illegible] અસ્યા ઉદ્ભવઃ સા—મેદોભવા—મેદના જેવા રસની જેમાંથી ઉત્પત્તિ હોય છે અથવા જેના સેવનથી મેદની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી મેદોદ્ભવા—મેદા.

૫ ન ધ્વરતિ—કૌટિલ્યં ન કરોતિ [illegible] ન કૌટિલ્યે—[illegible] શરીરસ્થતત્ત્વાનાં [illegible] ‘[illegible]’—જે કુટિલતા અથવા વૈપરીત્ય કરતી નથી તેમજ શરીરનાં તત્ત્વોને વધારી સ્રોતસ્રૂપ માર્ગને જે વ્યવસ્થિત કરી આપે છે, તેથી અધ્વરા—મેદા.

૬ મહતી ચાસૌ મેદા—મોટી મેદા તે મહામેદા.

૭ વસુ ઇવ છિદ્રં અસ્યા—જેમાં મણિ જેવાં છિદ્ર હોય છે, તેથી વસુચ્છિદ્રા—મહામેદા.

૮ ત્રય દન્તા યસ્યા સા—જેમાં ત્રણ દાંત હોય છે, તેથી ત્રિદન્તી—મહામેદા.

૯ [illegible]—મધુરતા આદિ ગુણોથી જે દેવી સરખી પ્રકારે છે. તેથી દેવતા—મહામેદા.

૧૦ મણ્યતે—[illegible]—જે કીર્તિમાં રત્ન જેવી કહેવાય છે, તેથી મણિ—મહામેદા.

मेदायुग्मं गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यं कफावहम्।
बृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत् ॥१२२॥

अन्वय—(तयोश्च गुणाः)—मेदायुग्मं गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यं कफावहं बृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत् (भवति) ॥

બંને મેદાઓ ભારે, મધુર, મૈથુનનું બળ આપનાર, ધાવણ વધારનાર, કફ કરનાર, શરીરના ધાતુઓને વધારનાર તથા શીતલ છે અને રક્તપિત્ત રોગને તથા વાયુથી થયેલા તાવને મટાડે છે. ૧૨૨

કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ, નામો તથા ગુણો

जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले।
यत्र स्यात्क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥१२३॥

अन्वय—महामेदोद्भवस्थले क्षीरकाकोली जायते यत्र क्षीरकाकोली स्यात् तत्र काकोली जायते ॥

જ્યાં મહામેદા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં જ ક્ષીરકાકોલી થાય છે અને જ્યાં ક્ષીરકાકોલી થાય છે ત્યાં કાકોલી થાય છે. ૧૨૩

पीवरीसदृशः कन्दः क्षीरं स्रवति गन्धवान्।
[illegible] ॥१२४॥

અન્વય:—પીવરીસદશઃ ગન્ધવાન્ (યઃ) કન્દઃ ક્ષીરં સ્રવતિ, સઃ ક્ષીરકાકોલી પ્રોક્તઃ, (અથ) કાકોલીલિઙ્ગમ્ ઉચ્યતે ॥

ક્ષીરકાકોલીનો કંદ આસોંદ જેવો હોય છે, ગંધવાળો હોય છે અને તેમાંથી દૂધ ઝર્યા કરે છે. હવે કાકોલીનું લક્ષણ કહીએ છીએ. ૧૨૪

યથા સ્યાત્ક્ષીરકાકોલી કાકોલ્યપિ તથા ભવેત્ ।
એષા કિઞ્ચિદ્ભવેત્કૃષ્ણા ભેદોઽયમુભયોરપિ ॥૧૨૫॥

અન્વય:—યથા ક્ષીરકાકોલી સ્યાત્ તથા કાકોલી અપિ ભવેત્, એષા કિંચિત્ કૃષ્ણા ભવેત્, અયમ્ ઉભયોઃ અપિ ભેદઃ (કથિતઃ) ॥

જેવી ક્ષીરકાકોલી હોય છે તેવી જ કાકોલી પણ હોય છે, પરંતુ કાકોલી કાંઈક કાળી હોય છે; એટલો તે બેયમાં તફાવત છે. ૧૨૫

કાકોલી વાયસોલી ચ વીરા કાયસ્થિકા તથા ।
સા શુક્લા ક્ષીરકાકોલી વયસ્થા ક્ષીરવલ્લિકા ॥૧૨૬
કથિતા ક્ષીરિણી ધીરા ક્ષીરશુક્લા પયસ્વિની ।
કાકોલીયુગલં શીતં શુક્લં મધુરં ગુરુ ।
બૃંહણં વાતદાહાસ્રપિત્તશોષજ્વરાપહમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

અન્વય:—કાકોલી વાયસોલી ચ વીરા તથા કાયસ્થિકા (એતાનિ નામાનિ); (યા) શુક્લા સા ક્ષીરકાકોલી વયસ્થા ક્ષીરવલ્લિકા ક્ષીરિણી ધારા ક્ષીરશુક્લા પયસ્વિની (ઇતિ નામભિઃ) કથિતા । કાકોલીયુગલં શીતં શુક્લં મધુરં ગુરુ બૃંહણં વાતદાહાસ્રપિત્તશોષજ્વરાપહમ્ (જ્ઞેયમ્) ॥

કાકોલી,[1] વાયસોલી,[2] વીરા[3] અને કાયસ્થિકા[4] એટલાં કાકોલીનાં નામો છે; જે કાકોલી ધોળી હોય તે ક્ષીરકાકોલી,[5] વયસ્થા,[6] ક્ષીરવલ્લિકા,[7] ક્ષીરિણી,[8] ધારા,[9] ક્ષીરશુકલા[10] અને પયસ્વિની[11] કહેવાય છે. બંને કાકોલી ઠંડી છે, વીર્યને વધારનાર છે, મધુર છે, ભારે છે, શરીરની ધાતુઓને વધારે છે અને વાયુ, દાહ, રક્તપિત્ત રોગ, શોષ તથા તાવને મટાડે છે. ૧૨૬,૧૨૭

૧. કાકયતિ—લોલુપતાં કારયતિ જનાનાં માધુર્યાદિ—ગુણૈઃ—કક લૌલ્યે—બાહુલકાદોલચ્ ઉણાદિઃ જાતિત્વાદ્ ઙીષ્—માધુર્ય આદિ ગુણોને લીધે લોકોને જે લલચાવે છે, તેથી—કાકોલી.

૨ વયન્તે—ગચ્છન્તિ આકાશે શીઘ્રમિતિ—વાયસાઃ—વય ગતૌ—' વયશ્ચ ' ઇત્યૌણાદિરસચ્, વાયસાન્ ઓલણ્ડતિ—ઉત્ક્ષિપતિ, ઓલડિ ઉત્ક્ષેપણે—'અન્યેભ્યોઽપિ' (૩,૨,૧૦૧) ઇતિ ડઃ, શકન્ધ્વાદિઃ—કાગડાઓને જે ઊંચે ઉછાળે—દૂર રાખે છે, તેથી વાયસોલી—કાકોલી.

૩. વિશેષેણ ઈર્તે ઈરયતિ વા શારીરધાતુવૃદ્ધયે—વિ–ઈર ગતૌ, ' ઇગુપધે 'તિ કઃ—ટાપ્—શરીરની ધાતુઓને વધારવા જે ખાસ વધારે ગતિ કરે છે, તેથી વીરા—કાકોલી.

૪. કાયઃ તિષ્ઠતિ અનયા વીર્યવર્ધકત્વાત્, સ્થાધાતોઃ ઘઞર્થે કઃ—કાયસ્થા એવ કાયસ્થિકા—વીર્યવર્ધક હોવાને લીધે જેનાથી શરીર ટકાઉ બને છે, તેથી કાયસ્થિકા—કાકોલી.

૫. ક્ષીરેણ યુક્તા કાકોલી—શાકપાર્થિવાદિઃ—ક્ષીર ઝર્યા કરે એવી જે કાકોલી, તે ક્ષીરકાકોલી.

૬. વયસિ સ્થીયતે અનયા, વયઃ તિષ્ઠતિ વા અસ્યાઃ સેવનાત્ જનસ્ય, ઘઞર્થે કઃ—જેના સેવનથી માણસ ઉંમરમાં ટકી રહે છે અથવા જેનાથી ઉંમર ટકી રહે છે, તેથી વયસ્થા—ધોળી કાકોલી.

૭. ક્ષીરસ્ય વલ્લી ઇવ—ઇવાર્થે કન્—દૂધની જાણે વેલ હોય, તેમ દૂધ જેવું ક્ષીર ઝરે છે, તેથી ક્ષીરવલ્લી—ધોળી કાકોલી.

૮. ક્ષીરમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ, ' અત ઇનિઠનૌ '—ઇતિ ઇન્—નાન્તત્વાદ્ ઙીપ્—જેમાં દૂધ જેવું ક્ષીર હોય છે, તેથી ક્ષીરિણી—ધોળી કાકોલી.

૯. ધાર્યતે અનયા ક્ષીરં માધુર્યાદિગુણશ્ચેતિ ધારા—જે દૂધ જેવું છીર ધારણ કરે છે તેમ જ મધુરતા આદિ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી ધારા—ક્ષીરકાકોલી.

૧૦. ક્ષીરં શુક્લં યસ્યાઃ, ક્ષીરેણ શુક્લા વા—જેનું ક્ષીર દૂધ જેવું સફેદ હોય છે અથવા દૂધ જેવા ક્ષીરને લીધે જે સફેદ હોય છે, તેથી ક્ષીરશુક્લા—ક્ષીરકાકોલી.

૧૧. પ્રશસ્તં પયઃ અસ્તિ અસ્યાઃ—'અસ્માયામેધા'—ઇતિ પ્રાશસ્ત્યે વિન્—જેનું ક્ષીરરૂપી દૂધ ઉત્તમ હોય છે. તેથી પયસ્વિની—ક્ષીરકાકોલી.

ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિની ઉત્પત્તિ, નામો તથા ગુણો

ઋદ્ધિર્વૃદ્ધિશ્ચ કન્દૌ દ્વૌ ભવતઃ કોશલાચલે ।
શ્વેતલોમાન્વિતઃ કન્દો લતાજાતઃ સરન્ધ્રકઃ ॥૧૨૮
સ એવ ઋદ્ધિર્વૃદ્ધિશ્ચ ભેદમપ્યેતયોર્બ્રુવે ।
તૂલગ્રન્થિસમા ઋદ્ધિર્વામાવર્તફલા ચ સા ॥૧૨૯
વૃદ્ધિસ્તુ દક્ષિણાવર્તફલા પ્રોક્તા મહર્ષિભિઃ ।
ઋદ્ધિયુગ્મં સિદ્ધિલક્ષ્મ્યૌ વૃદ્ધેરપ્યાહ્વયે ક્ષમે ॥૧૩૦

અન્વય:—ઋદ્ધિઃ ચ વૃદ્ધિઃ દ્વૌ કન્દૌ કોશલાચલે ભવતઃ, (યઃ) લતાજાતઃ સરન્ધ્રકઃ કન્દઃ શ્વેતલોમાન્વિતઃ સઃ એવ ઋદ્ધિઃ ચ વૃદ્ધિઃ (કથ્યતે); એતયોઃ

मेदम् अपि शुक्रे—ऋद्धिः सव्यावर्तफला, सा च वामावर्तफला, ऋद्धिः तु वृद्धि-प्रभेदस्य महर्षिभिः प्रोक्ता, ऋद्धि-युग्मं सिद्धिलक्ष्म्यौ (कथ्यते), इमे वृद्धे अपि कथ्यते ॥

ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ—એ બેય કદ કોશલ પર્વતમાં થાય છે, જે બને કંદ વેલામાં થાય છે, છિદ્રોવાળા હોય છે અને પીળી રુ છાઠવાળા હોય છે, તે જ ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ કહેવાય છે. તેઓમાં જે ભેદ છે તે હું કહું છું; ઋદ્ધિ રૂની ગાઠ જેવી અને ડાબી તરફ વળેલા ફળવાળી હોય છે અને વૃદ્ધિના ફળ જમણી તરફ વળેલા હોય છે, એમ મુનિઓએ કહેલું છે. ઋદ્ધિયુગ્મ,[1] સિદ્ધિ[2] લક્ષ્મી[3] અને વૃદ્ધિ[4]નાં જેટલાં નામો છે, તે આ બનેના પણ નામો છે.

૧. ऋध्नोति—वर्धते बलवीर्यमायुरादि आभ्याम्, ऋधु—वृद्धौ—क्तिन्—(૧-૧-૧૭૪)—જેનાથી બળવીર્ય તથા આયુરાદિ વધે છે, તેથી ऋद्धि, ऋद्ध्यो युग्मे ऋद्धियुग्मम्—બે ઋદ્ધિઓનું જોડું—તે ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ.

૨. सिद्ध्यति कार्याणि अनया—क्तिन्—જેનાથી બધાંય સિદ્ધ થાય છે, તે સિદ્ધિ—ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ.

૩. लक्ष्यते लक्ष्यते वा गुणैः—लक्ष दर्शने, 'लक्षेर्मुट् च' इत्यौणादिक ई—જે પોતાના ગુણો વડે ઓળખાય છે, તેથી લક્ષ્મી—ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ.

૪. वर्धते बलादि अनया, वृधु वृद्धौ—क्तिन्—જેનાથી બળ વગેરે વધે છે, તેથી વૃદ્ધિ એટલે ઋદ્ધિ કે વૃદ્ધિ.

ઋદ્ધિના ખાસ ગુણો

ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः ।
प्राणैश्वर्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तविनाशिनी ॥१३१॥

अन्वय—ऋद्धिः बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः प्राणैश्वर्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तविनाशिनी (भवति) ॥

ઋદ્ધિ બળ આપનાર છે, ત્રણે દોષને હણનાર છે, વીર્યને વધારે છે, મધુર છે, ભારે છે, પ્રાણ તથા ઐશ્વર્યને વધારે છે અને મૂર્છા તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૧૩૧

વૃદ્ધિના ખાસ ગુણો

वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता ।
वृष्या पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा ॥१३२॥

अन्वय—वृद्धिः गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा वृष्या पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा स्मृता ॥

વૃદ્ધિ સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપે છે, ઠંડી છે, પુષ્ટિ આપનારી છે, મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પિત્ત તથા રુધિરના દોષને શમાવે છે અને ક્ષત, ઉધરસ તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૩૨

અષ્ટવર્ગના પ્રતિનિધિ

राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं भिषक् ॥१३३॥

अन्वय—अयम् अष्टवर्गः तु राज्ञाम् अपि यतः अतिदुर्लभः (अस्ति), तस्मात् भिषक् तद्गुणम् अस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात् ॥

(ઉપર્યુક્ત) આ અષ્ટવર્ગ રાજાઓને પણ બહુ જ દુર્લભ છે (મળતો નથી), માટે વૈદ્ય તેના સરખા ગુણવાળા પ્રતિનિધિને લેવું. ૧૩૩

મુખ્યસ્ય પ્રતિનિધિ, મુખ્ય અલભ્ય પ્રતિનિધિ મળ—મુખ્ય (ઔષધ)ના જેવું જે હોય તે તેનું પ્રતિનિધિ કહેવાય છે, આ અષ્ટવર્ગના પ્રતિનિધિ આપેલા કહે છે

मेदाजीवककाकोलीऋद्धिद्वन्द्वेऽपि चासति ।
वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीश्च क्रमात्क्षिपेत् ॥१३४॥

अन्वयः—मेदाजीवक-काकोलीऋद्धिद्वन्द्वे अपि च असति (तेषां प्रतिनिधित्वेन) वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीः क्रमात् क्षिपेत् ॥

મેદા, જીવક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ ન મળે તો (વૈદ્યે તેના પ્રતિનિધિ રૂપે) વરી, વિદારી, અશ્વગંધા અને વારાહી નાખવા—અર્થાત્ મેદા અને મહામેદાને બદલે શતાવરીનું મૂળ, જીવક અને ઋષભકને બદલે વિદારીનું મૂળ, કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીને બદલે આસોધનું મૂળ અને ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિને બદલે વારાહીકંદ વાપરવાં. (કારણ કે તેઓમાં તેમના જેવા જ ગુણો છે.) ૧૩૪

દીપ—મેદામહામેદયોઃ સ્થાને શતાવરીમૂલમ્। જીવકર્ષભકયોઃ સ્થાને વિદારીમૂલં, કાકોલીક્ષીરકાકોલ્યોઃ સ્થાને અશ્વગન્ધામૂલમ્। ઋદ્ધિવૃદ્ધ્યોઃ સ્થાને વારાહીકન્દં બુદ્ધિમાન્ ક્ષિપેત્। (અર્થ ભાષાંતરમાં આવી જાય છે.)

જેઠીમધનાં નામો તથા ગુણો

यष्टीमधु तथा यष्टीमधुकं क्लीतकं तथा ।
अन्यत्क्लीतनकं तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥१३५॥
यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्णकृत् ।
सुस्निग्धा शुक्रला केश्या स्वर्या पित्तानिलास्रजित् ।
व्रणशोथविषच्छर्दितृष्णाग्लानिक्षयापहा ॥१३६॥

अन्वयः—यष्टी मधु तथा यष्टीमधुकं तथा क्लीतकम्

(इति नामानि। अन्यत् क्लीतनकं तोये (भवति), तत्तु मधुलिका भवेत्॥ (गुणाश्च-) यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्णकृत् सुस्निग्धा शुक्रला केश्या स्वर्या पित्तानिलास्रजित् व्रणशोथविषच्छर्दितृष्णाग्लानिक्षयापहा (भवति)

યષ્ટી,[1] મધુ,[2] યષ્ટીમધુક[3] અને કલીતક[4] એટલાં જેઠીમધનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાણીમાં પણ એક જાતનું જેઠીમધ થાય છે, તે મધૂલિકા[5] કહેવાય છે. જેઠીમધ× ઠંડું છે, ભારે છે, મધુર છે, નેત્રને હિતકારી છે, બળ તથા વર્ણ માટે ઉત્તમ છે, સ્નિગ્ધ છે, વીર્યને વધારનાર છે, કેશને તથા સ્વરને હિતકારી છે અને પિત્ત, વાયુ, લોહીના બગાડ, વ્રણ, સોજો, ઝેર, ઊલટી, તરશ, ગ્લાનિ તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૩૬

૧. યક્ષન્તે-પૂજ્યન્તે વૈદ્યા યાં ગુણૈઃ-યક્ષ પૂજાયામ્, ક્તિચ્ (૩.૩,૧૭૪) યદ્વા યજન્તિ-પૂજયન્તિ યાં ભિષજો માધુર્યાદિગુણહેતુના. યજેર્બાહુલકાત્ તિઃ, ઉભયોઃ 'કૃદિકારાદક્તિનઃ' ઇતિ વા ઙીપ્-જેને વૈદ્યો માધુર્ય આદિ ગુણોરૂપ કારણથી પૂજે છે-વખાણે છે, તેથી યષ્ટી-જેઠીમધ.

૨. મન્યતે-જ્ઞાયતે ગુણવિશેષેણ, મન જ્ઞાને-'ફલિપાટિ૦' ઇત્યુણાદિઃ ઉઃ, ધશ્ચ-વિશેષ ગુણોથી જે જણાય-ઓળખાય છે, તેથી મધુ-જેઠીમધ.

૩. યષ્ટી મધુ ઇવ અસ્યાઃ, કપ્ (૫-૪-૧૫૪) જેની લાકડી મધ જેવી મીઠી હોય છે, તે યષ્ટીમધુક-જેઠીમધ.

૪. ક્લીબ્યતે ઇતિ ક્લીવમ્, ક્લીવૃ અધાર્ષ્ટ્યે, ભાવે ક્તઃ, આગમશાસ્ત્રમનિત્યમ્-ઇતિ ઇડભાવઃ, ક્લીતમ્ અધાર્ષ્ટ્યં કલતિ-ક્ષિપતિ વૃષ્યત્વાત્, કલ ક્ષેપે-'અન્યેભ્યોઽપિ દૃશ્યતે' ઇતિ ડઃ, યદ્વા સંપદાદિત્વાત્ ક્વિપ્-બાહુલકાદ્ વલોપઃ, ક્લીં-ક્લીવત્વં તકતિ-હસતિ વૃષ્યત્વાદેવ, તક હસને-મૂલવિભુજાદિત્વાત્ કઃ-જે વૃષ્ય એટલે વીર્યવર્ધક હોવાથી નપુંસકતાને દૂર કરે છે, તેથી કલીતક-જેઠીમધ.

૫. મધુ લાતિ-ગૃહ્ણાતિ, દદાતિ વા-'આતોઽનુપસર્ગે' ઇતિ કઃ-અન્યેષામપિ-૬.૩,૧૩૭ ઇતિ દીર્ઘઃ-જે મીઠાશ સ્વીકારે છે અથવા આપે છે. તેથી મધૂલિકા-પાણીમાં થતું એક જાતનું જેઠીમધ.

× સુશ્રુતસંહિતામાં જેઠીમધને કફહર, મેદહર, દીપક, અને ગુલ્માદિ રોગહર ગણેલ છે. ચરકસંહિતામાં તેને કાંતિકર, (કાંતિ સુધારનાર) કંઠહિતકર (રાગ સુધારનાર) દાહપ્રશમન (દાહની શાંતિ કરનાર) રક્તશુદ્ધિકર (લોહી સુધારનાર) તથા કંડૂઘ્ન (ચામડી ઉપર પિત્તની ફોલ્લીઓ થઈ ખરજ આવે છે તેને શમાવનાર) ગણેલ છે; વળી તેને ચીકણું, ઠંડું અને ઉધરસના રોગમાં ઉપયોગી કહેલ છે.

કંપિલાનાં નામો તથા ગુણો

काम्पिल्लः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च।
काम्पिल्लः कफपित्तास्रकृमिगुल्मोदरव्रणान्।
हन्ति रेची कटूष्णश्च मेहानाहविषाश्मनुत्॥१३७॥

અન્વયઃ-काम्पिल्लः कर्कशः चन्द्रः रक्ताङ्गः अपि च रोचनः (इति नामानि, गुणाश्च-) काम्पिल्लः कफपित्तास्रकृमिगुल्मोदरव्रणान् हन्ति, रेची च कटूष्णः (सन्) मेहानाहविषाश्मनुत् (अस्ति)॥

કાંપિલ્લ,[1] કર્કશ,[2] ચંદ્ર,[3] રક્તાંગ[4] અને રોચન[5] એટલાં કંપિલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કંપિલો રેચક છે, કડવો છે, ગરમ છે અને કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ, કૃમિ, ગોળો, પેટના રોગ, વ્રણ, પ્રમેહ, આફરો, ઝેર તથા પથરીને મટાડે છે. ૧૩૭

૧. કમ્પિલ્લાયા અદૂરભવઃ, યદ્વા કમ્પતે જનો યસ્ય સેવને કટુત્વાત્-કપિ કિંચિચ્ચલને, બાહુલકાદિલ્લઃ, કમ્પિલ્લઃ એવ કામ્પિલ્લઃ-પ્રજ્ઞાદ્યણ્-કમ્પિલ્લા નગરી કે નદીની નજીકમાં થાય છે અથવા જેનું સેવન કરતી વખતે કડવાશને લીધે માણસ લગાર કંપી જાય છે, તેથી કામ્પિલ્લ-કપિલો.

૨. કૃણાતિ-હિનસ્તિ કફપિત્તરુધિરવિકારાદીન્-ઇતિ કર્-'અન્યેભ્યોઽપિ દૃશ્યતે' ઇતિ વિચ્, કષ્ટે-ગચ્છતિ શાસ્તિ વા કટૂષ્ણતાં રેચકત્વં ચેતિ કશઃ-પચાદ્યચ્, કર્ ચાસૌ કશશ્ચ-કર્કશઃ-જે કફ, પિત્ત તથા લોહીવિકાર આદિનો નાશ કરે છે અને કડવાશ, ગરમપણું તથા રેચકપણું સૂચવે છે, તેથી કર્કશ-કપિલો.

૩. ચન્દતિ-આહ્લાદયતિ રોગિણાં ચિત્તં-ચદિ આહ્લાદને-'સ્ફાયિતઞ્ચિ૦' ઇત્યૌણાદી રક્-જે રોગીના રોગ મટાડી તેના ચિત્તને આનંદી કરે છે, તેથી ચંદ્ર-કપિલો.

૪. રક્તમ્ અઙ્ગં યસ્ય સઃ-જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી રક્તાંગ-કપિલો.

૫. રોચતે-પ્રકાશતે ગુણૈઃ-'કૃત્યલ્યુટો બહુલમિ'તિ લ્યુટ્-જે ગુણોથી વધુ પ્રકાશે છે, તેથી રોચન-કપિલો.

ગરમાળાનાં નામો તથા ગુણો

आरग्वधो राजवृक्षः शम्याकश्चतुरङ्गुलः।
आरेवतो व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः॥१३८

कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः ।
आरग्वधो गुरुः स्वादुः शीतलः स्रंसनो गुरुः ॥
ज्वरहृद्रोगपित्तास्रवातोदावर्तशूलनुत् ।
तत्फलं स्रंसनं रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहम् ।
ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परम् ॥ १४० ॥

अन्वय—आरग्वधः राजवृक्षः शम्पाकः चतुरङ्गुलः आरेवतः व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः कर्णिकारः दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः (इति नामानि, गुणाश्च—) आरग्वधः गुरुः स्वादुः शीतलः स्रंसनः गुरुः (सन्) ज्वरहृद्रोगपित्तास्रवातोदावर्तशूलनुत् (अस्ति) तत्फलं स्रंसनं रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहम्, ज्वरे तु सततं पथ्यं परं कोष्ठशुद्धिकरम् (अस्ति) ॥

આરગ્વધ,[1] રાજવૃક્ષ,[2] શમ્પાક,[3] ચતુરંગુલ,[4] આરેવત,[5] વ્યાધિઘાત,[6] કૃતમાલ,[7] સુવર્ણક,[8] કર્ણિકાર,[9] દીર્ઘફલ,[10] સ્વર્ણાંગ[11] અને સ્વર્ણભૂષણ[12] એટલાં ગરમાળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગરમાળો* ભારે છે, મધુર છે, ઠંડો છે, મળને ખસેડનાર છે અને જ્વર, હૃદયના રોગ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ, વાયુ, ઉદાવર્ત (આ રોગનું લક્ષણ રોગના અધિકારમાં કહેવાશે;) તથા શૂળને મટાડે છે. ગરમાળાનું ફળ મળને ખસેડનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે; કોઢ, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે, તાવમાં તો સર્વકાળે પથ્યરૂપ છે અને કોઠાને બહુ જ સાફ કરનાર છે.

૧ आ—समन्तात् रग्यते—शङ्क्यते इति आरक्—रोगशङ्का, ताम्—वधति—नाशयति किम्? आरग्वं रोगसमूहमपि हन्ति—अत्र 'वधुर्वधे' इति धातोर्बाहुलकात् अप्रत्ययः। इति आक्षेप—यद्वा आ समन्तात् रज्यते इति आरक्—रागः—रोगः तं वधति, आरग्वधं रोगसमूहमपि हन्ति—इति आरग्वध—જેનું સેવન કર્યું હોય તો રોગની શંકાનો કે રોગનો પણ નાશ કરે છે—કોઈ રોગ થતો જ નથી, તેથી આરગ્વધ—ગરમાળો.

૨ राजा चासौ वृक्षश्च वृक्षाणां राजा वा वृक्षराज—राजवन्ति इति, यद्वा रोगाणां राजानं वृक्षति—छिनत्ति—नाशयति इति राजवृक्षः—જે વૃક્ષોનો રાજા છે અથવા રોગોના રાજા જેવા મોટા રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી રાજવૃક્ષ—ગરમાળો.

* ચરકસંહિતામાં આને કૃતમાલક વર્ણવેલ છે. સુશ્રુતસંહિતામાં કૃતમાલક નામે કહેલ છે.

૩ મૂળમાં 'શમ્પાક' આવા શબ્દ પાઠ મળે છે—શમ્પાક, શંપાક, સંપાક—એ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જુદી જુદી છે—शमी—शमीधान्यम्, तद्वत् पच्यते—शमीफलवत् पाकः अस्य—જે આકૃતિ રીતે ભીંગડીના જેવા ગુણોને અનુસરે છે, તેથી શમ્પાક—ગરમાળો.—सम्यक् पाकः—पाचनं वा यस्य संपाकः—જેનો પાક અથવા પાચન ઉત્તમ થાય છે, તેથી સંપાક તેમ જ शं—सुखं पाकः यस्य—शंपाकः—જેનું પચન સુખકારક હોય છે, તેથી શંપાક—ગરમાળો.

૪ चतुरः अङ्गुलः प्रमाणम् यस्य पर्वणः, सः चतुरङ्गुलः पर्वयुक्तः वृक्षोऽपि—चतुरङ्गुल—જેની ગાંઠનું માપ ચાર આંગળનું હોય છે, તેવી ગાંઠવાળું તેનું ઝાડ હોવાથી તે પણ ચતુરંગુલ—ગરમાળો.

૫. आरेवयति—नि सारयति मलं समन्तात्, रेवृ प्लवगतौ—रेव्, रेव्—आरेव्, ततश्च आरेवति मलं गमयति—प्रेरयति—मलं—अपानम्, आरेव् धातोः क्त प्रत्यये—आरेवत—જે સારક હોવાથી મળને બહાર મોકલે છે, માટે કાયમ એ સ્વરૂપે શરીરમાં ગતિ કરે છે તેથી આરેવત—ગરમાળો.

૬ व्याधीन् घातयति हन्ति—हन् हिंसायाम्—'हनस्तोऽचिण्णलोः'—વ્યાધિઓ—તાવ વગેરે રોગોનો નાશ જે કરે છે, તેથી વ્યાધિઘાત—ગરમાળો.

૭ कृता माला यस्य पुष्पैः सः—જેનાં પુષ્પોની માળા કરાઈ હોય છે—જેને પંક્તિબદ્ધ પુષ્પો આવે છે તેથી કૃતમાલ—ગરમાળો.

૮ शुभः वर्णो यस्य, शुभ पर्णानि वा यस्येति पाठः—જેનો રંગ સુંદર હોય છે અથવા જેનાં પાંદડાં સુંદર હોય છે, તેથી સુવર્ણક અથવા સુપર્ણક—ગરમાળો.

૯ कर्णिकाम् इयर्ति—कर्णिका पुष्पं करोति वा—જે કળી પામે છે—જેમાં કળી આવે છે, તેથી કર્ણિકાર—ગરમાળો.

૧૦ दीर्घाणि फलानि यस्य सः दीर्घफलः—જેનાં ફળો લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘફલ—ગરમાળો.

૧૧ स्वर्णस्येव अङ्गं यस्य, सेवनात् स्वर्णम् अङ्गं यस्य सः—જેનું સ્વરૂપ સોના જેવું હોય છે અથવા જેને સેવવાથી માણસનું શરીર સોના જેવું તેજસ્વી થાય છે, તેથી સ્વર્ણાંગ—ગરમાળો.

૧૨. स्वर्णम् इव भूषयति स्वस्य सेविनम् आरोग्यदानेन—પોતાનું સેવન કરનારને આરોગ્ય આપી સોનામાં જેવો સુશોભિત જે કરે છે, તેથી સ્વર્ણભૂષણ—ગરમાળો.

કડુનાં નામો તથા ગુણો

कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥१४१
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ।
कट्वी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः ॥
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत् ॥१४३॥

अन्वयः–कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी (इति नामभिः कथ्यते, गुणाश्च–) कट्वी तु कटुका (सत्यपि) पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

કટ્વી,[1] કટુકા,[2] તિક્તા,[3] કૃષ્ણભેદા,[4] કટુંભરા,[5] અશોકા,[6] મત્સ્યશકલા,[7] ચક્રાંગી,[8] શકુલાદની,[9] મત્સ્યપિત્તા,[10] કાંડરુહા,[11] રોહિણી[12] અને કટુરોહિણી,[13] એટલાં કડુનાં સંસ્કૃત નામો છે. કડુ કડવા રસવાળું છે, પાકમાં તીખું છે, રૂક્ષ છે, ઠંડું છે, હલકું છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હૃદયને હિતકારી છે અને કફ, પિત્ત, જ્વર, પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, લોહીના રોગ, દાહ, કોઢ તથા કૃમિઓને મટાડે છે.

૧. कटति–आवृणोति रोगम्–तीक्ष्णतया मुखं वा 'शस्वृस्निहि०' इत्यत्र चकाराद् उः–औणादिः, 'वोतो गुणवचनात्' इति वा ङीप्–જે રોગને ઢાંકી દે–દાબી દે અથવા તીક્ષ્ણતાથી મોઢાને વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી કટ્વી–કડુ.

૨. कटुः एव कटुका–स्वार्थे कः–કટુકા–કડુ.

૩. तेजयते स्म–तीक्ष्णीकुरुते स्म वह्निम्–तिज निशाने–'गत्यर्थाकर्मके'ति कर्तरि क्तः, टाप्–જે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી તિક્તા–કડુ.

૪. कृष्णं–कृष्णवर्णं मलं भिनत्ति, कर्मण्यण्, यद्वा कृष्णः (वर्णेन) भेदश्छेदः यस्याः सा–જે કાળા રંગના (ખૂબ જૂના) મળને ભેદે–ઉખાડી કાઢે અથવા જેના ટુકડા રંગે કાળા હોય છે, તેથી કૃષ્ણભેદા–કડુ.

૫. कटुं रसं बिभर्ति–धारयति पाके 'संज्ञायां भृतृ०' इति खच्, 'अरुर्द्विषत्०' इति मुम्–જે પાકમાં તીખા રસને ધારણ કરે છે, તેથી કટુંભરા–કડુ.

૬. न विद्यते रोगसंबन्धी शोकः यस्याः सेवनात्–જેનું સેવન કરવાથી રોગ નિમિત્તે શોક કરવો રહેતો નથી, તેથી અશોકા–કડુ.

૭. मत्स्यस्य शकलमिव–तद्वत् स्वादुत्वात्–માછલાંનો જાણે ટુકડો હોય તેવા સ્વાદવાળું હોય છે, તેથી મત્સ્યશકલા–કડુ.

૮. चक्रं–चक्राकारमिव अङ्गं यस्याः–गौरादित्वाद् ङीप्–જેનો દેખાવ ચક્રાકાર હોય છે, તેથી ચક્રાંગી–કડુ.

૯. शकुलैः–मत्स्यभेदैः अद्यते–अत्तेः कर्मणि ल्युट्–શકુલ નામનાં માછલાં જેને ખાય છે, તેથી શકુલાદની–કડુ.

૧૦. मत्स्यानां पित्तम् इव–तद्वत् स्वादुत्वात्–માછલાનું જાણે પિત્ત હોય એવા સ્વાદવાળું હોય છે, તેથી મત્સ્યપિત્તા–કડુ.

૧૧. काण्डेन रोहति–इगुपधेति कः–ડાળખી વાવવાથી અથવા ડાળખીરૂપે જે ઊગે છે, તેથી કાંડરુહા–કડુ.

૧૨. अवश्यं रोहति तिक्ततया 'आवश्यकाध०' इति णिनिः 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'–અવશ્ય કડવાશ સાથે જ ઊગે છે, તેથી રોહિણી–કડુ.

૧૩. कटुश्चासौ रोहिणी–कटुरोहिणी–અવશ્ય કડવું હોઈને જે ઊગે છે, તેથી કટુરોહિણી–કડુ.

કરિયાતાનાં નામો તથા ગુણો

किराततिक्तः कैरातः कटुतिक्तः किरातकः ।
काण्डतिक्तोऽनार्यतिक्तो भूनिम्बो रामसेनकः॥१४४
किरातकोऽन्यो नैपालः सोऽर्धतिक्तो ज्वरान्तकः ।
किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः॥१४५
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् ।
कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत् ॥ १४६ ॥

अन्वयः–किराततिक्तः, कैरातः कटुतिक्तः किरातकः काण्डतिक्तः अनार्यतिक्तः भूनिम्बः रामसेनकः (इति नामानि) ॥ (यः) अन्यः नैपालः किरातकः (भवति), सः अर्धतिक्तः ज्वरान्तकः; (अथ च गुणाः–) किरातः सारकः रूक्षः शीतलः तिक्तकः लघुः (सन्) सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् (तथा च) कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

કિરાતતિક્ત,[1] કૈરાત,[2] કટુતિક્ત[3] કિરાતક,[4] કાંડતિક્ત,[5] અનાર્યતિક્ત,[6] ભૂનિંબ[7] અને રામસેનક[8] એટલાં કરિયાતાનાં સંસ્કૃત નામો છે. બીજું નેપાલી કરિયાતું થાય છે; તે અર્ધું કડવું હોય છે અને જ્વરને મટાડે છે. કરિયાતું દસ્તને ગતિ આપનાર છે, રૂક્ષ છે, ઠંડું છે; કડવું છે, હલકું છે અને સન્નિપાત-

જ્વર, શ્વાસ, કફ, પિત્ત, રુધિરના રોગ કે દાહ, ઉધરસ, સોજો, તરશ, કોઢ, તાવ, મઠમૂત્ર-ઘાવ તથા કૃમિઓને મટાડે છે. ૧૪૪–૧૪૬

૧. किराते़षु अस्ति जन्मस्थानम् अस्य-अर्थ-स्यापर्-किराततः तिक्ताः-જેનું જન્મસ્થાન કિરાત દેશ છે અને સ્વાદમાં જે કડવું હોય છે, તેથી કિરાતતિક્ત–કરિયાતું

૨. किराते भव –'तत्र भव' इत्यण्–કિરાત દેશમાં જે થાય છે, તેથી કૈરાત–કરિયાતું.

૩ कटु स्वादे तिक्तम पाके चेति कटुतिक्त –જે સ્વાદમાં કડવું અને પાકમાં તીખું હોય છે, તેથી કટુતિક્ત–કરિયાતું

૪ किरातदेश जन्मस्थानमस्यत्यादि पूर्ववत् किरात. एव किरातक-स्वार्थे कन्–કિરાત દેશ જેનું જન્મસ્થાન છે તેથી કિરાતક–કરિયાતું

૫. कान्तं तिक्तं यस्य स –જેનું ડાળું પણ કડવું હોય છે, તેથી કાંડતિક્ત–કરિયાતું.

૬. न आर्याः अनार्याः, अनार्याणां–किरातानां प्रिय अनार्यप्रिय, अनार्यप्रियश्चासौ तिक्तश्च-अनार्यतिक्तः –આર્ય નહિ એવા અનાર્ય કિરાત અથવા ભિલ્લ લોકોને જે પ્રિય હોય છે, તથા પાકમાં તીખું હોય છે, તેથી અનાર્યતિક્ત–કરિયાતું

૭ भुव निम्ब इव જમીનનો જાણે લીંબડો હોય તેવું હોવાથી ભૂનિમ્બ–કરિયાતું

૮ रामो वानरसेनेव, च स्वकीयगुणसेनया सन्निपातज्वरादिरोगशत्रून् प्रति याति इति रामसेनक– 'प्रतिविधाय ज्वरार्तं ज्वरनिर्गमने'ति निघण्टात् रामसेनकम् इति नामचारोऽर्थः–શ્રીરામચંદ્ર જેમ વાનરોની સેના સાથે શત્રુઓ સામે સ્વારી લઈ ગયા હતા, તેમ પોતાના ગુણરૂપી સેનાસાથે જે સન્નિપાતજ્વર આદિ રોગો સામે સ્વારી લઈ જાય છે–ને તે રોગોને મટાડે છે તેથી રામસેનક–કરિયાતું

ઇંદ્રજવનાં નામો

शक्रं कुटजबीजं तु यवमिन्द्रयवं तथा ।
कलिङ्गं चापि कालिङ्गं तथा भद्रयवं स्मृतम् ॥१४७

अन्वय—कुटजबीजं तु शक्रं तथा इन्द्रयवम् उच्यते, अपि च (तत् एव) कलिङ्गं कालिङ्गं तथा भद्रयवं स्मृतम् ॥

કુટજબીજ,[1] યવ,[2] ઇંદ્રયવ,[3] કલિંગ,[4] કાલિંગ[5] અને ભદ્રયવ[6] એટલાં ઇંદ્રજવ*નાં સંસ્કૃત નામો છે, એમ (અમરસિંહે) કહ્યું છે

૧. शक्रे–इन्द्राख्य आख्य स्म–'शक्रस्य सौदं' इतोऽस्य पुष्टिमन्तः, कुटजस्य बीजं–कुटजबीजम्–પહાડના શિખર પર થતા ઇંદ્રજવના ઝાડનું જે બી હોય છે, તે ઇંદ્રજવ

૨. यवाकारत्वात् बीजं यवम्–જવના જેવા આકારનું જે બિયું હોય છે, તેથી યવ–ઇંદ્રજવ

૩. इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवाकार बीजम्–इन्द्रयवम्–ઇંદ્રનું નામ ધરાવતા વૃક્ષનું જવ જેવા આકારનું બિયું, તે ઇંદ્રયવ–ઇંદ્રજવ.

૪. रोगार्तान् कलि, कुत्से वा गच्छति किरोऽयमम् गच्छति वा–'......' इति क–'कल किलि' इति सूत्रे मतेन कुम्–કળિયુગને પહેલી વયે આવતા ગાય, અથવા ગયે રોગોનો નાશ કરનાર હોવાથી રોગોના ઝઘડાને ખોડી પછે છે, તેથી કલિંગ–ઇંદ્રજવ

૫. कलिङ्गम् एव कालिङ्गम्, कलिङ्गदेशे वा भवम्, 'तत्र भव इति' अण्–કલિંગ તે જ કાલિંગ, અથવા કલિંગ દેશમાં જે થાય છે, તેથી કાલિંગ–ઇંદ્રજવ.

૬. भद्रमि–मङ्गलं करोति सुखयति वेति भद्रम्, भद्रं च तत् यव भद्रयवम्–કલ્યાણકારી તથા સુખકારક જવ જેવું જે બિયું, તે ભદ્રયવ–ઇંદ્રજવ.

यवादिरिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकम् ।
फलानीन्द्रयवास्तस्य तथा भद्रयवा अपि ॥१४८

अन्वय –कश्चित् इन्द्रस्य नाम एव तदभि-धायकम्, तस्य फलानि इन्द्रयवाः तथा भद्रयवाः अपि (कथ्यन्ते) ॥

(ધન્વંતરિ કહે છે કે) કોઈ સ્થળે ઇંદ્રના નામો જ ઇંદ્રયવના ઝાડને કહેનાર થાય છે. ને ઝાડના જે ફળ થાય છે, તે ઇંદ્રયવ અને ભદ્રયવ પણ કહેવાય છે ૧૪૮

* સુશ્રુતસંહિતામાં ઇંદ્રજવના બીજ અને છાલ ને મૂળ વ્યાધિનાશક, કફનાશક, સ્તન્યશોધક, આમાતિસારનાશક વર્ણવેલ છે.

ચરકસંહિતામાં આની છાલ અને બીજને દીપનકર, કફનાશક, કૃમિનાશક, વાતવિનાશક, સ્તન્યશોધક અને અર્શનિષૂદન વર્ણવેલ છે

હિંદુ વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં આ ઝાડની છાલ અને બીજ ઘણા પ્રાચીનકાળથી જણાયેલાં છે. મરડાના રોગમાં છાલ મુખ્ય ઉપાય મનાય છે બીજ ગ્રાહી તાવનાશક અને પેટમાંના જંતુ કાઢી નાખનાર મનાય છે

ઇંદ્રયવના ગુણો

इन्द्रयवं त्रिदोषघ्नं संग्राहि कटु शीतलम् ।
ज्वरातिसाररक्तार्शोवमिवीसर्पकुष्ठनुत् ।
दीपनं गुदकीलास्रवातास्रश्लेष्मशूलजित् ॥ १४९॥

अन्वयः—इन्द्रयवं त्रिदोषघ्नं संग्राहि कटु शीतलं (सत्) ज्वरातिसाररक्तार्शोवमिवीसर्पकुष्ठनुत् दीपनं गुदकीलास्रवातास्रश्लेष्मशूलजित् (अस्ति) ॥

ઇંદ્રયવ ત્રણે દોષને મટાડનાર છે, દસ્તને રોકનાર છે, તીખા છે, શીતલ છે અને જ્વર, ઝાડા, લોહીનો બગાડ, અરશ, ઊલટી, રતવા તથા કોઢને મટાડનાર છે; અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તેમ જ ગુદાના રોગને, લોહીવાને, લોહીવાળા કફને તથા શૂળને પણ મટાડે છે. ૧૪૯

મીંઢળનાં નામો

मदनश्छर्दनः पिण्डीनटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥ १५० ॥

अन्वयः—मदनः छर्दनः पिण्डीनटः पिण्डीतकः तथा करहाटः मरुवकः शल्यकः विषपुष्पकः (इति नामानि) ॥

મદન,[1] છર્દન,[2] પિંડીનટ,[3] પિંડીતક,[4] કરહાટ,[5] મરુબક,[6] શલ્યક[7] અને વિષપુષ્પક[8] એટલાં મીંઢળનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૦

૧. मदं करोति—मदयति—हर्षयति वा ग्लपयति—नन्द्यादेर्ल्युः—જે કેફ લાવે, રોમાંચિત કરે અથવા બેભાન બનાવે છે. તેથી મદન—મીંઢળ.

૨. छर्दयति—वमनं कारयति—छर्द वमने—ल्युः—જે ઊલટી કરાવે છે, તેથી છર્દન—મીંઢળ.

૩. पिण्डीं नटयति—नर्तयति—कर्मण्यण्—घटादिः—પિંડાકૃતિને નચવે—ધારણ કરે છે, તેથી પિંડીનટ—મીંઢળ.

૪ पिण्डीं तनोति विस्तारयति, तनु विस्तारे 'अन्येभ्योऽपि,' इति डः—પિંડાકૃતિને વિસ્તારે—ધરે છે, તેથી પિંડીતક—મીંઢળ.

૫. करं वरकन्ययोः हाटयति—दीपयति लग्नवेलायाम्—हट दीप्तौ—णिजन्तात् कर्मण्यण्—લગ્ન વખતે વરકન્યાના હાથને દીપાવે છે—શોભાવે છે. તેથી કરહાટ—મીંઢળ.

૬. मरुं—निर्जलप्रदेशं वाति—गच्छति गन्धयति वा—निर्जले जायमानत्वात्, वा गतिगन्धनयोः क्वुन्—उणादिः, वबयोरैक्यम्- નિર્જળ પ્રદેશમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થાય અથવા ત્યાં પોતાની ગંધ ફેલાવે છે, તેથી મરુબક—મીંઢળ.

૭. शलति—गच्छति शरीरस्थकुष्ठादिरोगनाशार्थं गुणैः तन्मूलप्रदेशान्, शल गतौ—अघ्न्यादित्वात् यक्—उणादिः, ततश्च स्वार्थे कः—શરીરમાં થયેલા કોઢ વગેરેને મટાડવા પોતાના ગુણો દ્વારા તે તે રોગોના મૂળ પ્રદેશોમાં પહોંચી જાય છે, તેથી શલ્યક—મીંઢળ.

૮. विषरूपाणि पुष्पाणि यस्य सः. अथवा विषस्य पुष्पम् इव—इवार्थे कन्—જેનાં ફૂલ ઝેરી હોય છે અથવા પોતે જ ઝેરનું જાણે ફૂલ હોય તેવું હોય છે, તેથી વિષપુષ્પક—મીંઢળ.

મીંઢળના ગુણો

मदनो मधुरस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः ।
वान्तिकृद्विद्रधिहरः प्रतिश्यायव्रणान्तकः ।
रूक्षः कुष्ठकफानाहशोथगुल्मव्रणापहः ॥ १५१ ॥

अन्वयः—(अथ च गुणाः—) मदनः मधुरः तिक्तः वीर्योष्णः लेखनः लघुः वान्तिकृत् विद्रधिहरः प्रतिश्यायव्रणान्तकः रूक्षः कुष्ठकफानाहशोथगुल्मव्रणापहः (अस्ति)॥

મીંઢળ મધુર છે, કડવું છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, મળોને ખોતરનાર છે, હલકું છે, ઊલટી કરાવનાર છે, વિદ્રધિ નામના અંદરના ગૂમડાને મટાડનાર છે, રૂક્ષ છે અને સળેખમ, વ્રણ, કોઢ, કફ, આફરો, સોજા અને ગોળો મટાડનાર છે. ૧૫૧

રાસ્નાનાં નામો

रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥१५२

अन्वयः—रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा तथा श्रेयसी (इति नामानि)॥

રાસ્ના,[1] યુક્તરસા,[2] રસ્યા,[3] સુવહા,[4] રસના,[5] રસા,[6] એલાપર્ણી,[7] સુરસા,[8] સુગંધા,[9] અને શ્રેયસી[10] એટલાં રાસ્નાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૨

૧. रास्यते—शब्द्यते 'कफवातजित्' इत्यादिगुणयुक्ता, रास्र शब्दे, यद्वा रस्यते—आस्वाद्यते शोथादिरोगिभिः—रस आस्वादने—' रास्नासास्ना॰ ' इत्युणादिः साधुः—જેને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનાર ઇત્યાદિ ગુણોવાળી કહેલ છે, અથવા સોજો વગેરે રોગ જેઓને થયા હોય તેવા રોગીઓ જેનો સ્વાદ લે છે, તેથી રાસ્ના.

૨. युक्तः रसः यस्याः सा—જેનો રસ યોગ્ય છે, તેથી યુક્તરસા—રાસ્ના.

૩. रसे साधुः रस्या—' तत्र साधुः ' इति यत्—રસ માટે સારી અથવા રસથી યુક્ત હોય છે, તેથી રસ્યા—રાસ્ના.

૪. सुष्ठु वहति रसं. प्रापयति वा [illegible]

ગન્ધત્વાત્, વહ પ્રાપણે–અપ્–અથવા વાયુનો નાશ કરનાર હોવાથી ઉત્તમ આરોગ્ય જમાવનારી અથવા ઉત્તમ રસને વહેનારી છે, તેથી સુવહા–રાસ્ના.

૫. રસ્યતે–આસ્વાદ્યતે અનયા રસને – 'બહુલમન્યત્રાપિ' ઇતિ યુટ્ આરોગ્ય ઇચ્છનારા લોકો જેનો સ્વાદ અનુભવે છે, તેથી રસના–રાસ્ના.

૬ રસ અસ્તિ અસ્યા–અર્શઆદ્યચ્–જેમાં રસ રહેલ છે, તેથી રસા–રાસ્ના.

૭ એલાયા ઇવ પર્ણાનિ અસ્યા સા–'પાકકર્ણ– ઇતિ ઙીષ્–જેનાં પાંદડાં એલચી જેવાં હોય છે, તેથી એલાપર્ણી–રાસ્ના.

૮ સુષ્ઠુ રસ અસ્યા સા–સુરસા–જેનો રસ ઉત્તમ હોય છે તેથી સુરસા–રાસ્ના.

૯ સુષ્ઠુ ગન્ધ અસ્યા સા–જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધા–રાસ્ના.

૧૦ અતિશયેન પ્રશસ્તા સર્વવાતરોગેષુ ઇતિ શ્રેયસી–શ્રેયસ્ (૫–૩–૫૭) પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ, ઉગિતશ્ચેતિ ઙીપ્–સર્વ વાયુના રોગો પર જે અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે, તેથી શ્રેયસી–રાસ્ના.

રાસ્નાના ગુણો

રાસ્નાઽઽમપાચિની તિક્તા ગુરૂષ્ણા કફવાતજિત્ ।
શોથશ્વાસસમીરાસૃગ્વાતશૂલોદરાપહા ।
કાસજ્વરવિષાશીતિવાતિકામયહિધ્મહૃત્ ॥ ૧૫૩

અન્વય–રાસ્ના આમપાચિની તિક્તા ગુરુ ઉષ્ણા કફવાતજિત્ શોથશ્વાસસમીરાસૃગ્વાતશૂલોદરાપહા, કાસજ્વરવિષાશીતિવાતિકામયહિધ્મહૃત્ ॥

રાસ્ના કાચા મળને પકાવનાર છે, કડવી છે, ભારે છે, ગરમ છે, કફ તથા વાયુને જીતનાર છે અને સોજો, શ્વાસ, વાયુ, લોહીવાનું દર્દ, વાયુથી થતું શૂળ, પેટના રોગ, ઉધરસ, જ્વર, ઝેર, તાવ, એંશી પ્રકારના વાયુના રોગ તથા હિક્કારોગને મટાડનાર છે ૧૫૩

નોરવેલના નામો

નાકુલી સુરસા નાગસુગન્ધા ગન્ધનાકુલી ।
નકુલેષ્ટા ભુજઙ્ગાક્ષી સર્પાઙ્ગી વિષનાશિની ॥ ૧૫૪

અન્વય–નાકુલી સુરસા નાગસુગન્ધા ગન્ધનાકુલી નકુલેષ્ટા ભુજઙ્ગાક્ષી સર્પાઙ્ગી વિષનાશિની (પ્રોક્તા) ॥

નાકુલી,[1] સરસા,[2] નાગસુગંધા,[3] ગંધનાકુલી,[4] નકુલેષ્ટા,[5] ભુજંગાક્ષી,[6] સર્પાંગી[7] અને વિષનાશિની[8] એટલાં નોરવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૪

૧ નકુલાનામ્ ઇયં પ્રિયા, તસ્યેદમિત્યણ્ – ટિડ્ઢાણ્ ઙીપ્ ચ, યદ્વા ન – નકુલ વિષમર્દિન વચ, યદ્વા નકુલેન રક્ષા પીતા વા–અણ્–નોળિયાને જે પ્રિય હોય છે, અથવા જેને સીધે ઝેર ચડવાથી અસર થતી નથી, અથવા નોળિયાએ જેને પીધેલી હોય છે, તેથી નાકુલી–નોરવેલ.

૨. રસેન સહિતા સરસા–રસયુક્ત હોવાથી સરસા–નોરવેલ.

૩ નાગસ્ય ઇવ સુષ્ઠુ ગન્ધ અસ્યાઃ સા–જેની ગંધ ખૂબ જ સારી રીતે નાગના જેવી હોય છે, તેથી નાગસુગંધા–નોરવેલ.

૪ ગન્ધેન યુક્તા ગન્ધયુક્તા, ગન્ધયુક્તા ચાસૌ નાકુલી ગન્ધનાકુલી–ગંધવાળી તે ગંધનાકુલી–નોરવેલ.

૫ નકુલાનામ્ ઇષ્ટા–નકુલેષ્ટા–નોળિયાને પ્રિય હોય છે, તેથી નકુલેષ્ટા–નોરવેલ.

૬ ભુજાભ્યાં ગચ્છતિ–ભુજ પાણ્યાદ્યવયવ, 'ભુજો કૌટિલ્યે' ઇતિ ધાતુ, યદ્વા ભુજતિ–કુટિલતાં યાતિ–ભુજો ભવેત્ ગિરૌ–'ઘઞર્થે' કિ ક.–ભુજ ઇવ, ભુજ ઇવ, ભુજેન ગચ્છતિ વા મધ્યમ–' ગમે સુપિ 'ખચ્ ડિચ્ચ' ઇતિ ખચિ ડિત્વે ટિલોપે ભુજંગઃ 'ભુજંગસ્ય અક્ષિ ઇવાક્ષિ અસ્યાસૌ, બહુવ્રીહ, અન્યતરસ્યામ ઙીષ્–જે કાચની પેઠે વાંકુંચૂકું થાય અથવા વાંકુંચૂકું ચાલે, તે ભુજંગ–સર્પ' એ સર્પોને આંખે–સર્પોથી આંખ હોય છે, તેથી ભુજંગાક્ષી–નોરવેલ.

૭. સર્પસ્ય ઇવ અઙ્ગં યસ્યા સા ઙીષ્–જેનું અંગ સર્પ જેવું હોય છે તેથી સર્પાંગી–નોરવેલ.

૮ વિષં નાશયતિ ઇત્યેવંશીલા–'સુપ્યજાતૌ ણિનિસ્તાચ્છીલ્યે' ઇતિ ણિનિ–ઝેરનો નાશ કરવાનો જેનો સ્વભાવ હોય છે તેથી વિષનાશિની–નોરવેલ.

નોરવેલના ગુણો

નાકુલી તુવરા તિક્તા કટુકોષ્ણા વિનાશયેત્ ।
ભોગિલૂતાવૃશ્ચિકાખુવિષજ્વરકૃમિવ્રણાન્ ॥ ૧૫૫ ॥

અન્વય–નાકુલી તુવરા તિક્તા કટુકા ઉષ્ણા (ચ) ભોગિલૂતાવૃશ્ચિકાખુવિષજ્વરકૃમિવ્રણાન્ વિનાશયેત્ ॥

નોરવેલ તૂરી છે, કડવી છે, તીખી છે, ગરમ છે અને સર્પનું ઝેર, કરોળિયાનું ઝેર, વીંછીનું ઝેર, ઉંદરનું ઝેર, તાવ, કૃમિ તથા વ્રણને મટાડે છે ૧૫૫

નાની પીલુડીના નામો

માચિકા પ્રસ્થિકામ્બષ્ઠા તથા ચામ્લાઽમ્બિકાઽમ્બિકા ।
મયૂરવિદલા કેશી સહસ્રા બાલમૂલિકા ॥ ૧૫૬ ॥

અન્વય–માચિકા પ્રસ્થિકા અમ્બષ્ઠા તથા ચ અમ્લા–

લિકા અમ્બિકા મયૂરવિદલા કેશી સહસ્રા બાલમૂલિકા (इति नामानि) ॥

માચિકા,[૧] પ્રસ્થિકા,[૨] અંબષ્ઠા,[૩] બાલિકા,[૪] અંબિકા,[૫] મયૂરવિદલા,[૬] કેશી,[૭] સહસ્રા[૮] અને બાલમૂલિકા[૯] એટલાં નાની પીલુડીનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. मा अञ्चति–गच्छति–अम्लरसं त्यक्त्वा, मापूर्वकात् अञ्चु गतिपूजनयोः, कः, कन्, टाप्-ह्रस्वश्च–જે ખાટા રસને કદી છોડતી નથી, તેથી માચિકા–નાની પીલુડી.

૨. प्रस्थीयते अत्र–प्रपूर्वकात् ष्ठा गतिनिवृत्तौ–इत्यस्मात्–आधारे–घनर्थे कविधानम्, प्रस्थः–प्रस्थाकारः अस्ति–अस्याः–'अत इनिठनौ' इति ठन्, ठस्येकः, टाप्–જેનો આકાર પર્વતની ઉપરના શિખરપ્રદેશના જેવો હોય છે, તેથી પ્રસ્થિકા–નાની પીલુડી.

૩. अम्ब्यते स्नेहेन गम्यते प्राप्यते या जनैः, अबि गतौ–कर्मणि घञ्–अम्बा माता इव तिष्ठति या रक्षकतया पक्वातीसारादिरोगिणाम्–'सुपि स्थः' इति कः, अम्बाम्बेति षत्वम्–ङ्यापोरिति ह्रस्वश्च–જે પકવ અતીસાર આદિ રોગવાળાનું રક્ષણ કરતી હોઈને તેઓની જાણે માતા ઊભી હોય, તેવી છે, તેથી અંબષ્ઠા–નાની પીલુડી.

૪. अम्बा इति शब्दं लाति–गृह्णाति–धत्ते मातृवत् शीतलगुणवत्त्वात्–'आतोऽनुपसर्गे कः,' ततश्च अम्बाला एव अम्बालिका इति स्वार्थे के, अत इत्वं ह्रस्वश्च–જે માતા જેવી શીતલ ગુણવાળી હોવાથી માતાના પર્યાયરૂપ અંબા નામને ધારણ કરે છે, તેથી અંબાલિકા–નાની પીલુડી.

૫. अम्बा एव अम्बिका-स्वार्थे कः, यद्वा अम्बा इति शब्दं कायति–शब्दयति अम्बासदृशगुणवत्त्वात् 'आतोऽनुपसर्गे कः'–જે માતારૂપ જ છે અથવા માતા જેવા ગુણવાળી હોવાથી અંબા શબ્દને કહેવડાવે છે, તેથી અંબિકા–નાની પીલુડી.

૬. मीनाति-हिनस्ति पक्वातिसारादिरोगान् इति मयूरी–'मीनातेरूरन्' जातित्वाद् ङीष्, विशिष्टानि दलानि यस्याः सा विदला, मयूरी चासौ विदला चेति मयूरविदला, यद्वा मिनोति–हिनस्ति सर्पान् इति मयूरः, मयूरेण विदल्यते–विशीर्यते, अथवा मयूर इव विशिष्टं दलं यस्याः सा–જે પકવાતિસાર આદિ રોગોનો નાશ કરે છે અને જેનાં પાંદડાં ઘણાં જ ઉત્તમ જુદી જાતનાં હોય છે અથવા સર્પભક્ષક મોર પક્ષીઓ જેને વિખેરી તોડી નાખે છે અથવા મોર પક્ષી જેવાં જેનાં પાંદડાં ઘણી જુદી જાતનાં હોય છે, તેથી મયૂરવિદલા–નાની પીલુડી.

૭. क्लिश्नाति–विबाधते–कफपित्तकण्ठादिरोगान्–क्लिश् विबाधायाम्, 'क्लिशेरन् लो लोपश्च' इत्यौणादिरन् प्रत्ययः, जातित्वाच्च ङीष्– જે કફ, પિત્ત તથા ગળાના રોગોને દૂર કરે છે, તેથી કેશી–નાની પીલુડી.

૮. समानगुणमन्यं हसति–हसे हसने–रः प्रत्ययः–टाप् च–સમાન ગુણવાળાં બીજાં વૃક્ષોને જે હસે છે, તે સહસ્રા અથવા सहस्रं गुणाः सन्ति प्रायः अस्याम्–अर्शआद्यच्–જેમાં લગભગ હજાર ગુણો છે, તેથી સહસ્રા.

૯. बालं मूलं यस्याः सा–જેનું મૂળિયું નાનું અથવા ટૂંકું હોય છે, તેથી બાલમૂલિકા–નાની પીલુડી.

નામો છે. ૧૫૬

टीका–पश्चिमदेशे 'मोइआ' इति लोके प्रसिद्धो वृक्षविशेषः–પશ્ચિમ તરફ મોઈઆ (પીલુડી) નામે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૫૬

નાની પીલુડીના ગુણો

माचिकाम्ला रसे पाके कषाया शीतला लघुः ।
पक्वातीसारपित्तास्रकफकण्ठामयापहा ॥ १५७ ॥

अन्वयः–(गुणाश्च–) माचिका रसे अम्ला पाके कषाया शीतला लघुः (सती) पक्वातीसारपित्तास्रकफकण्ठामयापहा (अस्ति) ॥

એ પીલુડી રસમાં ખાટી છે, પાકમાં તૂરી છે, ઠંડી છે, હલકી છે અને પાકો અતિસાર, પિત્ત, રુધિરનાં દરદ, કફ તથા કંઠના રોગને મટાડે છે. ૧૫૭

તેજબલનાં નામો તથા ગુણો

तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ।
तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ।
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपिनी ॥१५८

अन्वयः–तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तथा तेजनी (इति नामानि–गुणाश्च–) तेजस्विनी पाचनी उष्णा कटुः तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपिनी (सती) कफश्वासकासास्यामयवातहृत् (अस्ति)

તેજસ્વિની,[૧] તેજવતી,[૨] તેજોહ્વા[૩] અને તેજની[૪] એટલાં તેજબલનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેજબલ પાચન છે, ગરમ છે, કડવી છે, તીખી છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, મોઢાનાં દરદ તથા વાયુને મટાડે છે. ૧૫૮

૧. प्रशस्तं तेजः अस्ति अस्याः–જેનું તેજ ઉત્તમ

ઉષ્ણતા ઉત્તમ છે, જે ગરમ છે, તેથી તેજસ્વિની-તેજસ્વિની.

૨. તેજઃ અસ્તિ અસ્યા-તેજવતી-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૩ તમ સ્પર્શે-સ્પર્શતે-તેજ્ સ્પર્શાવમ્, 'માલોઙ ગુપર્ણો,' ઇતિ ક પ્રપ્-જે તેજની રજથી અથવા સ્પર્શ કરે છે તેથી તેજોવતી તેજાવ.

૪ લજવતિ-જાઠરં વહ્નિં પ્રદીપયતિ લજ્જાલૂ-તિમ નિપાતને, પ્રત્યાત્ નલ્વાદેશું, જાઠિર વ ઙીપ્-જે ગરમ હોવાથી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી તેજની-તેજસ્વી.

માલકાંકણીનાં નામો

જ્યોતિષ્મતી સ્યાત્કટભી જ્યોતિષ્કા કઙ્ગુનીતિ ચ।
પારાવતપદી પણ્યા લતા પ્રોક્તા કકુન્દની ॥૧૫૨॥

અન્વય-જ્યોતિષ્મતી કટભી જ્યોતિષ્કા કઙ્ગુની પારાવતપદી પણ્યા લતા કકુન્દની ઇતિ ચ (નામ્ની) પ્રોક્તા સ્યાત્ ॥

જ્યોતિષ્મતી,[1] કટભી,[2] જ્યોતિષ્કા,[3] કઙ્ગુની,[4] પારાવતપદી,[5] પણ્યા,[6] લતા[7] અને કકુન્દની[8] એટલાં માલકાંકણી*નાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧ જ્યોતિઃ અસ્તિ અસ્યા-મતુપ્-(૮-૨-૧૪) જેમાં તેજ અગ્નિનો ગુણ રહેલ છે તેથી જ્યોતિષ્મતી માલકાંકણી.

૨ કમ્ ઇવ ભાતિ-આ કીર્તિ-અત્યન્તોઽપિ દસ્ય-ઇતિ ક ભાતિ-લિઙ્ ઙીપ્-હાથીના સમતુલ્ય જેવી જે દેખાય છે તથા કટભી-માલકાંકણી.

૩ જ્યોતિઃ ઇવ-કાયતિ-કન્-જે અર્પિત દીપ-અગ્નિ જેવી ગરમ છે તેથી જ્યોતિષ્કા-માલકાંકણી.

૪ કં સુખમ્ ગતિ-આપયતિ-બુદ્ધિદીપયતિ-પ્રત્યય, અતિ કરો-વર્ણવિકારાત્ કુ-ઉણાદિ નુ. ગાવયન્ ભીષા-જ્ઞાન-ક ઙીપ્-જે અગ્નિદીપક બુદ્ધિદાયક તથા સ્મૃતિદાયક હોવાથી સુખ આપનાર છે

---

* મુસ્તસંહિતામાં જેને મધુશોધન ક્ર પ્રશમન ગણ્યું છે

ગરકસંહિતામાં તેને શિરોવિરેચન ગણ્યું છે. ... પોતાના રસથી છાતીનું લઈ જાય છે અને તેથી પેટમાં જઈને જાય છે ને જઠરમાં ... આપવાથી માત્ર વિરેચ થાય છે તેમ જ ... વિષથી થાય છે તેમ જ ... થાય ... પ્રાણનો રસ આપવાથી મોહને ગમન જ દૂર થાય છે.

અને તેથી જ 'કંગુ' એ શબ્દથી ઓળખાય છે માટે કંગુની-માલકાંકણી.

૫. પરં ગીર્ભિ જ્ઞાતિ-રક્ષતિ, પરાત્-પાશો-અર્પયતિ પ્રાણો દેહેઽપિ પરાવત્-અવ રક્ષ્યારો, પતૂરન, 'દ્વિતીયા-૨-૧-૨૪, 'પઞ્ચમી-૨-૧-૩૭, ઇતિ યોગ વિભાગાત્ સમાસ, પરાવત-રક્ષ્યતેઽયમ અર્થ પૂ, ન્યસ્યેદમિત્યપૂ, પારાવત, પારાવત ઇવ પાદાઃ મૂલાનિ અસ્યા સા પારાવતપદી-જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપી જીવ જીવની જે રક્ષા કરે છે અથવા અલ્હકારક બેઉ શત્રુથી જે બચાવે છે. તે પરાવત-ગુરુઈશ્વર, એ ઈશ્વરનો જે ગુરુ અનુભવ છે તે પારાવત-પારેવું એ પારેવા જેવાં જેનાં મૂળિયાં હોય છે, તેથી પારાવતપદી-માલકાંકણી.

૬ પણ્યતે-સ્તૂયતે ગુણૈ-પણ વ્યવહારે સ્તુતૌ ચ 'અઘ્ન્યપણ્ય' ઇતિ સાધુ-પોતાના ગુણોને લીધે જે વખણાય છે તેથી પણ્યા-માલકાંકણી.

૭ લાતિ-આ સમન્તાત્ ઇતિ-કલ્પયન્ ગત્યાદ્ મત આયાત-અદ્-અતિઉષ્ણ હોવાથી કફ તથા વાયુનો જે નાશ કરે છે, તેથી લતા-માલકાંકણી.

૮ કં-સુખસ્વરૂપમ્ એવ કુન્દં-વિષ્ણુ પ્રાપ્તિ-પ્રાપ્ત બુદ્ધિમત્ત્વાત્ કકુન્દની-ઙીપ્-પ્રાપ્તી ક ઙીપ્-જે બુદ્ધિ દાયક હોવાથી સુખસ્વરૂપ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેથી કકુન્દની-માલકાંકણી.

માલકાંકણીના ગુણો

જ્યોતિષ્મતી કટુસ્તિક્તા સરા કફસમીરજિત્।
અત્યુષ્ણા વામની તીક્ષ્ણા વહ્નિબુદ્ધિસ્મૃતિપ્રદા ॥૧૫૩॥

અન્વય-જ્યોતિષ્મતી કટુ તિક્તા સરા કફસમીરજિત્ અત્યુષ્ણા વામની તીક્ષ્ણા (ચ તથા) વહ્નિબુદ્ધિસ્મૃતિપ્રદા (ભવતિ) ॥

માલકાંકણી તીખી છે, કડવી છે, ઝાડો લાવનાર છે; કફ તથા વાયુને જીતનાર છે, બહુ ગરમ છે, તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને બુદ્ધિ તથા સ્મૃતિને આપનાર છે

કંકના નામો તથા ગુણો

કુષ્ઠરોગારિ પાર્થ્ય પારિમાણ્ડ તપોલ્પનમ્।
કુષ્ઠમુષ્ણં કટુ સ્યાત્ તુ ગુણસ્તે તિક્તકં લઘુ।
હન્તિ પાતાલવીસર્પાન્ કફમારુત સ્રાવ ॥૧૫૪॥

અન્વય-કુષ્ઠ ... પાર્થ્ય પારિભાવ્ય ... (ઇતિ નામાનિ ગુણાશ્ચ-) કુષ્ઠમ્ ઉષ્ણં કટુ તિક્તકં લઘુ (ચ) ... વિસર્પાન્ ... હન્તિ ॥

કુષ્ઠરોગાહ્વય,[૧] વાપ્ય,[૨] પારિભાવ્ય,[૩] ઉત્પલ[૪] અને કુષ્ઠ[૫] એટલાં કઠનાં સંસ્કૃત નામો છે. (જે કોઢરોગનાં નામો છે, તે કઠનાં પણ નામ છે.) કઠ ગરમ છે, તીખું છે, મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે, કડવું છે, હલકું છે અને વાયુ, લોહીનાં દરદ, રતવા, ઉધરસ, કોઢ તથા કફને મટાડે છે. ૧૬૧

૧. કુષ્ઠનામા રોગઃ કુષ્ઠરોગઃ. આહ્વયન્તીત્યાહ્વાઃ-'આતશ્ચોપસર્ગે' ઇતિ કે પ્રાપ્તે 'પ્રસારણિભ્યો ડો વક્તવ્યઃ' 'ઇતિ ડઃ,' આહ્વાભિર્યાયત-પ્રાપ્યતે, યા પ્રાપણે, 'ઘઞર્થે કઃ' 'અન્યત્રાપિ' ઇતિ ટો વા, યદ્વા આહ્વાનમ્ આહ્વઃ, સંપદાદિઃ-ક્વિપ્-ઈયતે ઇતિ અયઃ 'એરચ્', આહ્વાઃ અયઃ-આહ્વયઃ-કુષ્ઠરોગ આહ્વયો યસ્ય સ.-કોઢનો રોગ-કુષ્ઠ જેનું નામ છે, તેથી કુષ્ઠરોગાહ્વય-કઠ.

૨. વાપ્યાં ભવઃ, 'ભવાર્થે યત્' યદ્વા ઉપ્યતે ઇતિ વાપ્યઃ-'ઋહલોર્ણ્યત્'-જે વાવમાં થાય છે અથવા વવાય છે, તેથી વાપ્ય-કઠ.

૩. પરિભૂયતે-તિરસ્ક્રિયતે ઇતિ પરિભાવઃ-'પરૌ ભુવઃ' ઇતિ ઘઞ્, રોગાણાં પરિભાવાય-પ્રશમનાય સાધુ ઇતિ પારિભાવ્યમ્-'તત્ર સાધૌ' ઇતિ યત્ રોગોનો તિરસ્કાર અથવા પ્રશમન કરવાને જે હિતકારી છે, તેથી પારિભાવ્ય-કઠ.

૪. ઉત્-ઉત્કૃષ્ટતયા પલતિ-ગચ્છતિ-ઉષ્ણતાં કટુતાં ચેતિ ઉત્પલમ્-અતિશય ગરમ તથા તીખાશનો ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી ઉત્પલ-કઠ.

૫. કુષ્ણાતિ-નિષ્કર્ષતિ-દૂરીકરોતિ વાતાદિરોગાન્-કુષ નિષ્કર્ષે-'હનિકુષિ-' ઇતિ ઉણા૦ ક્થન્-જે વાયુ વગેરેના રોગોને દૂર કરે છે, તેથી કુષ્ઠ-કઠ.

પુષ્કરમૂળનાં નામો

ઉક્તં પુષ્કરમૂલં તુ પૌષ્કરં પુષ્કરં ચ તત્ ।
પદ્મપત્રં ચ કાશ્મીરં કુષ્ઠભેદમિમં જગુઃ ॥ ૧૬૨ ॥

અન્વયઃ-પુષ્કરમૂલં તુ પૌષ્કરં પુષ્કરં તત્ ચ પદ્મપત્રં ચ કાશ્મીરમ્ ઉક્તમ્, ઇમં કુષ્ઠભેદં જગુઃ ॥

પુષ્કરમૂળ,[૧] પૌષ્કર[૨] પુષ્કર,[૩] પદ્મપત્ર,[૪] અને કાશ્મીર[૫] એટલાં પુષ્કરમૂળ*નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૬૨

૧. પુષ્ણાતિ કટુતાં તિક્તતાં ચ-'પુષ પુષ્ટૌ-'પુષઃ કિત્' ઇત્યૌણાદિઃ કરન્ પ્રત્યયઃ-પુષ્કરઃ, તસ્ય મૂલં-જે કડવાશ અને તીખાશને ધારણ કરે છે, તેથી યદ્વા પુષ્કરસ્ય-કમલસ્ય આકારં મૂલમ્ અસ્તિ અસ્ય-અથવા જેનું મૂળિયું કમળ જેવા આકારનું હોય છે; તેથી પુષ્કરમૂળ.

૨. પુષ્કરસ્યાકારઃ અસ્તિ અસ્ય મૂલે-જેનાં મૂળિયાંનો આકાર કમળ જેવો હોય છે, તેથી પૌષ્કર-પુષ્કરમૂળ.

૩. નંબર પહેલો જુઓ.

૪. પદ્મસ્ય ઇવ પત્રં યસ્ય તત્-જેનું પાન કમળ જેવું હોય છે, તેથી પદ્મપત્ર-પુષ્કરમૂળ.

૫. કશ્મીરેષુ ભવં કાશ્મીરમ્-કશ્મીર દેશમાં જે થાય છે, તેથી કાશ્મીર-પુષ્કરમૂળ.

પુષ્કરમૂળના ગુણો

પૌષ્કરં કટુકં તિક્તમુષ્ણં વાતકફજ્વરાન્ ।
હન્તિ શોથારુચિશ્વાસાન્વિશેષાત્પાર્શ્વશૂલનુત્ ૧૬૩.

અન્વયઃ-પૌષ્કરં કટુકં તિક્તમ્ ઉષ્ણમ્; (તત્) વાતકફજ્વરાન્ (તથા) શોથારુચિશ્વાસાન્ હન્તિ, પાર્શ્વશૂલનુત્ વિશેષાત્ (અસ્તિ) ॥

પુષ્કરમૂળ તીખું છે, કડવું છે અને વાયુ તથા કફથી થયેલા તાવ, સોજો, અરુચિ તથા શ્વાસને મટાડે છે; તેમ જ પડખાંના શૂળને વિશેષે કરી મટાડે છે. ૧૬૩

દારુડીનાં નામો

કટુપર્ણી હૈમવતી હેમક્ષીરી હિમાવતી ।
હેમાહ્વા પીતદુગ્ધા ચ તન્મૂલં ચોકમુચ્યતે ॥ ૧૬૪.

અન્વયઃ-કટુપર્ણી હૈમવતી હેમક્ષીરી હિમાવતી હેમાહ્વા પીતદુગ્ધા (ઇતિ નામાનિ), તન્મૂલં ચ ચોકમ્ ઉચ્યતે ॥

કટુપર્ણી,[૧] હૈમવતી,[૨] હેમક્ષીરી,[૩] હિમાવતી[૪] હેમાહ્વા[૫] અને પીતદુગ્ધા,[૬] એટલાં દારુડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. દારુડીના મૂળનું

* ચક્રદત્ત અને શાર્ઙ્ગધરમાં આ મૂળિયાંને ખુશબોદાર અને જાગ્રત કરનાર વર્ણવેલાં છે અને તેમને ઉધરસ, દમ, તાવ, બદહજમી અને ત્વચારોગમાં વાપરવા ભલામણ કરેલી છે.

ચરકસંહિતામાં તેને શુક્રશોધન, લેખનીય (ધાતુને પાતળી કરનાર), શુક્રજનન (વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર) અને હેડકી મટાડનાર વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને યોનિદોષહર અને સ્તન્યશોધન, વર્ણપ્રસાદન (ચામડીનો રંગસુધારનાર) તેમ જ ખૂજલી અને બીજા વિકાર દૂર કરનાર વર્ણવેલ છે.

ચક્રદત્તમાં તેને હરડે, અજમો, હિંગ અને સૂંઠ સાથે મેળવી ઉધરસ, દમ, તાવ અને જઠરાગ્નિ મંદ હોય ત્યારે આપવા ભલામણ કરી છે.

નામ થી કહેવાય છે ૧૬૪

૧ કટુનિ પર્ણાનિ યસ્યા સા—જેનાં પાંદડાં કડવાં હોય છે, તેથી કટુપર્ણી-દારુડી

૨ હિમવતિ ભવા—'તત્ર ભવ' ... હિમાલયમાં જે થાય છે, તેથી હૈમવતી-દારુડી.

૩ હેમવર્ણ ક્ષીરં યસ્યા સા—જેનું ક્ષીર સોના જેવું પચ્ચકતું ને પીળું હોય છે, તેથી હેમક્ષીરા-દારુડી.

૪ હિમમ્ અસ્તિ યસ્યા —મતુપ્ ૫-૨-૯૪ 'શરાદીનાં ચેતિ દીર્ઘ—જેમાં હિમ રહેલું છે, તેથી હિમાવતી-દારુડી.

૫ હેમ ઇતિ આહ્વા યસ્યા સા, યદ્વા હેમનામ્ના આહૂયતે—જેનું નામ હેમ છે અથવા હેમ-સોનાના નામે જે કહેવાય છે, તેથી હેમાહ્વા-દારુડી.

૬ પીતં દુગ્ધં યસ્યા સા—જેનું દૂધ-ક્ષીર પીળું હોય છે, તેથી પીતદુગ્ધા-દારુડી.

દારુડીના ગુણો

હેમાહ્વા રેચની તિક્તા ભેદિન્યુત્ક્લેશકારિણી ।
કૃમિકણ્ડૂવિષાનાહકફપિત્તાસ્રકુષ્ઠનુત્ ॥ ૧૬૫ ॥

અન્વય –(અથ તદ્ગુણાઃ–) હેમાહ્વા રેચની તિક્તા ભેદિની ઉત્ક્લેશકારિણી (ભવતિ) કૃમિકણ્ડૂવિષાનાહકફપિત્તાસ્રકુષ્ઠનુત્ (અસ્તિ) ॥

દારુડી રેચક છે, કડવી છે, ઝાડો લાવનાર છે, શરીરને ઉદ્વેગ-ચોળ્યુ કરનાર છે અને કરમિયા, ખરજ, ઝેર, આફરો, કફ, પિત્ત, લોહીના દોષ તથા કોઢને મટાડે છે

કાકડાશીંગીના નામો

શૃઙ્ગી કર્કટશૃઙ્ગી ચ સ્યાત્કુલીરવિષાણિકા ।
અજશૃઙ્ગી ચ વક્રા ચ કર્કટાખ્યા ચ કીર્તિતા ॥

અન્વય –શૃઙ્ગી કર્કટશૃઙ્ગી ચ કુલીરવિષાણિકા સ્યાત્, (તથા) ચ અજશૃઙ્ગી ચ વક્રા ચ કર્કટાખ્યા કીર્તિતા (અસ્મિ) ॥

શૃંગી,[1] કર્કટશૃંગી,[2] કુલીરવિષાણિકા,[3] અજશૃંગી,[4] વક્રા[5] અને કર્કટાખ્યા[6] એટલાં કાકડાશીંગી[×]ના સંસ્કૃત નામો છે ૧૬૬

× પ્રાચીન હિંદુ વૈદ્યક ગ્રંથોમાં કાકડાશીંગીને પાચિક, કફ કાઢનાર અને ઉધરસ, દમ, તાવ અરુચિ તથા પેટનાં દરદો મટાડનાર વસ્તુ લેખી છે

ચરકસંહિતામાં તેને કાસહર (ઉધરસ મટાડનાર) તથા આચકી બંધ કરનાર વસ્તુ લેખી છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને શ્વાસ, પાચિક,

૧ શૃઙ્ગાણિ-શિખરાણિ સન્તિ અસ્યાઃ, 'અજાદિભ્યો ...' ઇતિ ... શૃઙ્ગી-કાકડાશીંગી. રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી શૃંગી-કાકડાશીંગી.

૨ કર્કટાનિ-... વર્ણાઃ ... શૃઙ્ગી-કાકડાશીંગી ... જળજીવોની હિંસા કરનાર અથવા તેવા જળજીવોને હસનાર અથવા પોતાના શૃંગ-શિખરો ધારણ કરતા કરચલા જેવું શિખર અથવા અણી જેને હોય છે, તેથી કર્કટશૃંગી-કાકડાશીંગી.

૩ કુલીરવિષાણમ્ ... કુલીરવિષાણિકા ... શિખર કરનારને જ ઝાડ જતા કરચલા જેવું જેને શિખર અથવા અણી હોય છે, તેથી કુલીરવિષાણિકા-કાકડાશીંગી.

૪ અજ ઇવ શૃઙ્ગં યસ્યા સા—જેને બકરાંના શીંગડાં જેવા આકારનું ફળ હોય છે, તેથી અજશૃંગી-કાકડાશીંગી.

૫ વક્રં-વક્રાકાર ફલમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ ... જેમાં વાંકું-બકરાના શીંગડાં જેવા આકારનું ફળ થાય છે, તેથી વક્રા-કાકડાશીંગી.

૬ કર્કટસ્ય આખ્યા યસ્યાઃ સા યદ્વા કર્કટનામ્ના આખ્યાયતે ... —જે કરચલાનું નામ ધરાવે છે અથવા કરચલાના નામે જેને સાદ કરે છે, તેથી કર્કટાખ્યા-કાકડાશીંગી.

કાકડાશીંગીના ગુણો

શૃઙ્ગી કષાયા તિક્તોષ્ણા કફવાતક્ષયજ્વરાન્ ।
શ્વાસોર્ધ્વવાતતૃટ્કાસહિક્કારુચિવમીન્ હરેત્ ૧૬૭

અન્વય –(અથ તદ્ગુણાઃ–) શૃઙ્ગી કષાયા તિક્તા ઉષ્ણા (ચ) (અસ્તિ) કફવાતક્ષયજ્વરાન્ શ્વાસોર્ધ્વવાતતૃટ્કાસહિક્કારુચિવમીન્ હરેત્ ॥

કાકડાશીંગી તૂરી છે, કડવી છે, ગરમ છે અને કફ, વાયુ, ક્ષય, તાવ, શ્વાસ, ઊંચો ગતિનો વાયુ, તરસ, ઉધરસ, હેડકી, અરુચિ

મૂઢતા (શરીરકંપ) અને પિત્ત-ઊલટીનાશક મનાય છે

તથા ઊલટીને મટાડે છે. ૧૬૭

કાયફ્લનાં નામો

કટ્ફલઃ સોમવલ્કશ્ચ કૈટર્યઃ કુમ્ભિકાऽપિ ચ ।
શ્રીપર્ણિકા કુમુદિકા ભદ્રા ભદ્રવતીતિ ચ ॥૧૬૮॥

અન્વયઃ—કટ્ફલઃ च सोमवल्कः कैटर्यः अपि च कुम्भिका श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा च भद्रवती इति (कथ्यते)॥

કટ્ફલ,[1] સોમવલ્ક,[2] કૈટર્ય,[3] કુંભિકા,[4] શ્રીપર્ણિકા,[5] કુમુદિકા,[6] ભદ્રા[7] અને ભદ્રવતી[8] એટલાં કાયફળનાં સંસ્કૃત નામો છે.૧૬૮

૧. कटति—आवृणोति वायुकफज्वरादिरोगान्, वर्षति वा तुवरतिक्तकटुरसान्—क्विप्—३.२,१७८, कट् फलम् यस्य सः—જેનું ફળ વાયુ, કફ, તાવ વગેરે રોગોને રોકે છે, તેમ જ તૂરો, કડવો તથા તીખો રસ વર્ષે છે, તેથી કટ્ફલ—કાયફળ.

૨. सोम इव वल्कं यस्य सः—જેને ચંદ્ર જેવી સફેદ છાલ હોય છે, તેથી સોમવલ્ક—કાયફળ.

૩. किट्यते इति केट—किट त्रासे—घञ्, केटं राति—ददाति अतितिक्तत्वात्—चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्—कैटर्यः—જે અતિશય કડવું હોવાથી ત્રાસ આપે છે. તેથી કૈટર્ય—કાયફળ.

૪. कुं भूमिम् उम्भति—पूरयति, उम्भ पूरणे—अच्—गौरादिः—कुम्भी इव रसाधारत्वात् कुम्भिका—इवार्थे कन्, રસોનો આધાર હોવાથી જાણે કળશી કે પાણીની કોઠી હોય, તેવું હોય છે, તેથી કુંભિકા—કાયફળ.

૫. श्रीः पर्णेषु यस्याः सा, यद्वा श्रीयुक्तानि पर्णानि यस्याः सा—'पाककर्णपर्ण०' इति ङीष्, स्वार्थे च कन्—જેનાં પાંદડાંમાં શોભા હોય છે અથવા જેનાં પાંદડાં શોભાવાળાં હોય છે, તેથી શ્રીપર્ણિકા—કાયફળ.

૬. कौ मोदते—मुदी हर्षे, 'इगुपधे'ति कः, स्वार्थे च कन्—टाप् इत्वं च—कुमुदिका—જમીન પર ફાલ્યુંફૂલ્યું રહે છે, તેથી કુમુદિકા—કાયફળ.

૭. मन्दते—कल्याणं सुखं च करोति रोगिणां, भदि कल्याणे सुखे च—'ऋजेन्द्र०' इति रक्—રોગીઓનું જે કલ્યાણ તથા સુખ કરે છે, તેથી ભદ્રા—કાયફળ.

૮. भद्रम् अस्ति अस्यां रोगिणाम्—मतुप् वत्वं ङीप्—જેમાં રોગીઓનું કલ્યાણ તથા સુખ છે, તેથી ભદ્રવતી—કાયફળ.

કાયફ્લના ગુણો

કટ્ફલસ્તુવરસ્તિક્તઃ કટુર્વાતકફજ્વરાન્ ।
હન્તિ શ્વાસપ્રમેહાર્શઃકાસકણ્ઠામયારુચીઃ ॥૧૬૯॥

અન્વયઃ—(तद्गुणाश्च—) कट्फलः तुवरः तिक्तः कटुः (सन्) वातकफज्वरान् श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः हन्ति ॥

કાયફ્લ તૂરું છે, કડવું છે, તીખું છે અને વાયુ, કફ, તાવ, શ્વાસ, પ્રમેહ, અરશ, ઉધરસ, કંઠના રોગ તથા અરુચિને મટાડે છે. ૧૬૯

ભારંગીનાં નામો તથા ગુણો

ભાર્ગી ભૃગુભવા પદ્મા ફઞ્જી બ્રાહ્મણયષ્ટિકા ।
બ્રાહ્મણ્યઙ્ગારવલ્લી ચ ખરશાકશ્ચ હઞ્જિકા ।
ભાર્ગી રુક્ષા કટુસ્તિક્તા રુચ્યોષ્ણા પાચની લઘુઃ ॥
દીપની તુવરા ગુલ્મરક્તનુન્નાશયેદ્ ધ્રુવમ્ ।
શોથકાસકફશ્વાસપીનસજ્વરમારુતાન્ ॥૧૭૧॥

અન્વયઃ—भार्गी भृगुभवा पद्मा फञ्जी ब्राह्मणयष्टिका ब्राह्मणी अङ्गारवल्ली च खरशाकः च हञ्जिका (इति नामानि गुणाश्च—) भार्गी रूक्षा कटुः तिक्ता रुच्या उष्णा पाचनी लघुः दीपनी तुवरा (सती) गुल्मरक्तनुत् (अस्ति तथा च) शोथकासकफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ध्रुवं नाशयेत् ॥

ભાર્ગી,[1] ભૃગુભવા,[2] પદ્મા,[3] ફઞ્જી,[4] બ્રાહ્મણયષ્ટિકા,[5] બ્રાહ્મણી,[6] અંગારવલ્લી,[7] ખરશાક[8] અને હંજિકા[9] એટલાં ભારંગીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ભારંગી રૂક્ષ છે, તીખી છે, કડવી છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, ગરમ છે, પાચક છે, હલકી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, તૂરી છે, અને ગોળો, લોહીનાં દરદ, સોજો, ઉધરસ, કફ, શ્વાસ, સળેખમ, તાવ તથા વાયુને નક્કી મટાડે છે. ૧૭૦,૧૭૧

૧. भृज्ज्यते इति भर्गः—भ्रस्ज पाके—घञ्, 'भ्रस्जो रोपधयो०' इति रम्, चजोरिति कुत्वम्, यद्वा भृज्ज्यते इति भर्गः—भृजी भर्जने—घञ्, भर्गः—भर्जनो वह्निगुणः अस्ति अस्यां—दीपनत्वात् उष्णत्वाच्च, ज्योत्स्नादण्—જેમાં અગ્નિનો પાચન ગુણ છે, કેમકે દીપન તથા ઉષ્ણ છે, તેથી ભાર્ગી—ભારંગી.

૨. भृगौ—गिरिशिखरे भवति—अच्—भृगुभवा—પર્વતનાં શિખર પર જે થાય છે, તેથી ભૃગુભવા—ભારંગી.

૩. पद्मं—पद्माभं पुष्पम् अस्ति अस्याः—अर्शआद्यच्—જેમાં કમળ જેવાં ફૂલ થાય છે, તેથી પદ્મા—ભારંગી.

૪. भनक्ति गुल्मादिरोगान्—भञ्जो आमर्दने—पचाद्यच्, जातित्वाद् ङीष्—पृषोदरादित्वात् भस्य फः—જે ગોળો વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી ફંજી—ભારંગી.

૫ પ્રલાશ इव शलाकाणी-इरसर्वे अनु-शलाकी यासी यष्टिः शलाकयष्टिः, शलाकयष्टि. इव तालपत्रकलतसाम्, इयर्थे कन्-પ્રલાની કે શાકડાની લાકડી જેવા એવું જેનું ઝાડ હોય છે, તેથી શાકશુયષ્ટિકા-ભારંગી.

૬ प्रजाश इयम्-प्रिया, इरसर्वेऽर्थ-प्रियू-પ્રલાની આ પ્રિય વસ્તુ છે, તેથી બ્રાહ્મણી-ભારંગી.

૭ अङ्गाराणां वल्ली इव, अङ्गारवल्ली वा वल्ली-અંગારાઓની જાણે વેલ હોય અથવા અંગારા જેવા રંગની વેલરૂપે જે શોભે છે, તેથી અંગારવલ્લી-ભારંગી

૮ खरं शाकं यस्य सा-જેનું શાક કઠણ માલ છે તેથી ખરશાક-ભારંગી.

૯ हन्ति गुल्मादिरोगान्-नाशयत्-इति दयति -એટલે વગેરે રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી હંજિકા-ભારંગી

પાષાણભેદનાં નામો તથા ગુણો

पाषाणभेदकोऽश्मघ्नो गिरिभिद्भिन्नयोजनः ।
अश्मभेदो हिमस्तिक्तः कषायो वस्तिशोधनः ॥१७२॥
भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुजः ।
योनिरोगान्प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च ॥१७३॥

अन्वय-पाषाणभेदकः अश्मघ्नः गिरिभित् भिन्नयोजनः (इति नामानि, गुणाश्च-) अश्मभेदः हिमः तिक्तः कषायः वस्तिशोधनः भेदनः (सन्) दोषार्शो-गुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुजः योनिरोगान् च प्रमेहान् च प्लीहशूल-व्रणानि हन्ति ॥

પાષાણભેદક,[1] અશ્મઘ્ન,[2] ગિરિભિત્[3] અને ભિન્નયોજન[4] એટલાં પાષાણભેદનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાષાણભેદ ઠંડો છે, કડવો છે, તૂરો છે, નાભિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર છે, ભેદ લાવનાર છે અને અર્શ, એળો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, હૃદયના રોગ, યોનિના રોગ, પ્રમેહ, બરલનું દર્દ, શૂલ અને વ્રણને મટાડે છે ૧૭૨,૧૭૩

૧ पाषाणं-पाषाणरोगं भिनत्ति-विदारयति इति-वस्ति-शोधकत्वात्-भिनत्ति विदारते ... જે નાભિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર હોવાથી પથરીના રોગનો નાશ કરે છે, તેથી પાષાણભેદ.

૨ अश्मानम्-अश्मरोगं हन्ति-हन्-हिंसायाम् 'अम-नुष्ये-ष्टिच' इति टक्-જે બસ્તિશોધક હોવાથી પથરીના રોગનો નાશ કરે છે, તેથી અશ્મઘ્ન-પાષાણભેદ.

૩ गिरिं भिनत्ति प्ररोहेण, गिरि-भिद्-જે શિલા નીચેના પથ્થરને પણ તોડી છે-ભારી નાખે છે, તેથી ગિરિભિત્-પાષાણભેદ.

૪ भिन्नं-मर्म भावयति मांसादिकं युनक्ति योजन-स्मरणात् भिन्नयोजनः-જે તૂટેલાં માંસ વગેરેથી જોડાઈ છે, તેથી ભિન્નયોજન-પાષાણભેદ

ધાવડીનાં નામો

धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता ॥१७४॥

अन्वय-धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा सुभिक्षा च बहुपुष्पी च सा वह्निज्वाला स्मृता (इति नामानि) ॥

ધાતકી,[1] ધાતુપુષ્પી,[2] તામ્રપુષ્પી,[3] કુંજરા,[4] સુભિક્ષા,[5] બહુપુષ્પી[6] અને વહ્નિજ્વાલા,[7] એટલાં ધાવડીનાં[+] સંસ્કૃત નામો છે.

૧ धातुं करोति-तत्करोति-इति ण्यन्तात् गुणैः...-જે ધાતુને કરે છે અથવા શરીરનું ધારણપોષણ કરે છે, તેથી ધાતકી-ધાવડી.

૨ धातु पुष्पं यस्याः सा-જેનું પુષ્પ ધાતુ શરીરનું ધારણપોષણ કરનાર છે, તેથી ધાતુપુષ્પી-ધાવડી.

૩ ताम्राणि पुष्पाणि यस्याः सा-જેનાં ફૂલ લાલ રંગનાં હોય છે તેથી તામ્રપુષ્પી-ધાવડી.

૪ कुञ्ज-हस्तिदन्त इव पुष्पम् यस्याः 'कुञ्जकुञ्जेभ्यो र' (पा ५.२,१०७) इति र, टाप्-જેનું ફૂલ હાથીના દાંત જેવું હોય છે તેથી કુંજરા-ધાવડી

૫ सुष्ठु भिक्षते-याचते तृष्णादिनाशार्थं रोगिभिः ... -તૃષા આદિને શાંત કરવા રોગીઓ જેની યાચના કરે છે, તેથી સુભિક્ષા-ધાવડી

૬ बहूनि पुष्पाणि यस्याः सा-જેમાં ઘણાં ફૂલ

+ ચક્રદત્ત અને શાર્ઙ્ગધરમાં ધાવડીનાં ફૂલો વાટીને તેને વારીને મધ સાથે મેળવી ... મરડાના દર્દમાં આપવા લખે છે. સ્ત્રીઓને આર્તવ વધારે જતું હોય ત્યારે આનું ફૂલ આપવા ભલામણ કરે છે તેમના ભીના ફાળી ... મારે ... ભાગ પર વારીને ચોપડવામાં આવે છે

ચરકસંહિતામાં ધાવડીનાં ફૂલને પુરીષસંગ્રહણ (મળ બાંધનાર) મૂત્રવિરજનીય (પેશાબને રંગ મટાડનાર) અને સ્ત્રીઓ ગર્ભવતી હોય ત્યાં આ ફૂલને ગરમી આપનાર તથા રક્ષણ આપનાર વર્ણવેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં તેમને પક્વાતિસારનાશક (જૂનો અતિસાર મટાડનાર) સંધાનીય (સાંધનાર અથવા સ્તંભક), વ્રણ્ય (ગુમડાં વગેરે મટાડનાર) અને પિત્ત મેળવનાર ... છે

આવે છે, તેથી બહુપુષ્પા-ધાવડી.

૭. વહ્નેઃ જ્વાલા ઇવ યા દૃશ્યતે રક્તપુષ્પત્વાત્-જેનાં ફૂલ રાતાં હોવાથી લોકો છેટેથી જેને અગ્નિની જ્વાળા જેવી દેખે છે, તેથી વહ્નિજ્વાલા-ધાવડી.

ધાવડીના ગુણો

ધાતકી કટુકા શીતા મૃદુકૃત્તુવરા લઘુઃ ।
તૃષ્ણાતીસારપિત્તાસ્રવિષક્રિમિવિસર્પજિત્ ॥ ૧૭૫ ॥

અન્વયઃ-(અથ ચ ગુણાઃ-) ધાતકી કટુકા શીતા મૃદુકૃત્ તુવરા લઘુઃ તૃષ્ણાતીસારપિત્તાસ્રવિષક્રિમિવિસર્પજિત્ ॥

ધાવડી તીખી છે, ઠંડી છે, કોમળપણું કરનાર છે, તૂરી છે, હલકી છે અને તરશ, ઝાડા, પિત્ત, લોહીનાં દરદ, ઝેર, કૃમિ તથા રતવાને મટાડે છે. ૧૭૫

મજીઠનાં નામો તથા ગુણો

મઞ્જિષ્ઠા વિકસા જિઙ્ગી સમઙ્ગા કાલમેષિકા ।
મણ્ડૂકપર્ણી ભણ્ડીરી ભણ્ડી યોજનવલ્લ્યપિ ॥ ૧૭૬ ॥
રસાયન્યરુણા કાલા રક્તાઙ્ગી રક્તયષ્ટિકા ।
ભણ્ડીતકી ચ ગણ્ડીરી મઞ્જૂષા વસ્ત્રરઞ્જિની ॥ ૧૭૭ ॥
મઞ્જિષ્ઠા મધુરા તિક્તા કષાયા સ્વરવર્ણકૃત્ ।
ગુરુરુષ્ણા વિષશ્લેષ્મશોથયોન્યક્ષિકર્ણરુક્ ।
રક્તાતીસારકુષ્ઠાસ્રવીસર્પવ્રણમેહનુત્ ॥ ૧૭૮ ॥

અન્વયઃ-મઞ્જિષ્ઠા વિકસા જિઙ્ગી સમઙ્ગા કાલમેષિકા મણ્ડૂકપર્ણી ભણ્ડીરી ભણ્ડી યોજનવલ્લી અપિ ચ રસાયની અરુણા કાલા રક્તાઙ્ગી રક્તયષ્ટિકા ભણ્ડીતકી ગણ્ડીરી મઞ્જૂષા વસ્ત્રરઞ્જિની (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ-) મઞ્જિષ્ઠા મધુરા તિક્તા કષાયા સ્વરવર્ણકૃત્ ગુરુઃ ઉષ્ણા વિષશ્લેષ્મશોથયોન્યક્ષિકર્ણરુક્ રક્તાતીસારકુષ્ઠાસ્રવીસર્પવ્રણમેહનુત્ (અસ્તિ) ॥

મંજિષ્ઠા,[1] વિકસા,[2] જિંગી,[3] સમંગા,[4] કાલમેષિકા,[5] મંડૂકપર્ણી,[6] ભંડીરી,[7] ભંડી,[8] યોજનવલ્લી,[9] રસાયની,[10] અરુણા,[11] કાલા,[12] રક્તાંગી,[13] રક્તયષ્ટિકા,[14] ભંડીતકી,[15] ગંડીરી,[16] મંજૂષા[17] અને વસ્ત્રરંજિની[18] એટલાં મજીઠ×નાં સંસ્કૃત નામો છે. મજીઠ મધુર છે, કડવી છે, તૂરી છે, સ્વરને સારો કરનારી છે, ભારે છે, ગરમ છે અને ઝેર, સળેખમ, સોજો, યોનિના રોગ, નેત્રના રોગ, કાનના રોગ, લોહીનો ઝાડો, કોઢ, લોહીનાં દરદ, રતવા, વ્રણ અને પ્રમેહને મટાડે છે.

× **ચક્રદત્ત**માં શરીર ઉપરની ત્વચાનો રંગ ભૂરો થઈને ભીંગડાં ઊખડી જાય છે, તે ઉપર મજીઠને મધમાં વાટી ચોપડવા ભલામણ કરેલ છે. **ચરકસંહિતા**માં મજીઠને પૂરીષસંગ્રહણ, યૌવન સ્થાપનાર અને જ્વરહર વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને પક્વાતિસારનાશક, સંધાનીય, વર્ણ્ય અને પિત્ત કાઢી નાખનાર વર્ણવેલ છે.

૧. મઞ્જૌ-શોભને વર્ણે તિષ્ઠતિ-'સુપિ સ્થઃ' ઇતિ કઃ, 'અમ્બામ્બ૦' ઇતિ ષત્વમ્, પૃષોદરાદિઃ, યદ્વા અતિશયેન મઞ્જુઃ-'અતિશાયને તમબિષ્ઠનૌ'-જે સુંદર રંગમાં રહે છે. અથવા જે ખૂબ સુંદર હોય છે, તેથી મંજિષ્ઠા-મજીઠ.

૨. વિશેષેણ કસતિ-ગચ્છતિ ગુણસમૂહમ્, અચ્-ટાપ્-જે ઘણા ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી વિકસા-મજીઠ.

૩. જિઙ્ગતિ-ગચ્છતિ-રોગનાશનાર્થં દેહે-જિગિ ગતૌ-જે રોગોનો નાશ કરવા શરીરમાં જાય છે, તેથી જિંગી-મજીઠ.

૪. સમન્તાત્ અઙ્ગતિ-ગચ્છતિ શરીરાન્તઃ-જે શરીરમાં ચોપાસ પહોંચી જાય છે. તેથી સમંગા-મજીઠ.

૫. કાલં મિષતિ-સ્પર્ધતે રસાયનીત્વાત્, મિષ સ્પર્ધાયામ્-ણ્વુલ્-ટાપ્-જે રસાયની હોવાથી કાળ સામે સ્પર્ધા કરે છે, તેથી કાલમેષિકા-મજીઠ.

૬. મણ્ડૂકવત્ પર્ણમસ્યાઃ-'પાકકર્ણ'તિ ઙીપ્-જેનાં પાંદડાં દેડકાં જેવાં હોય છે, તેથી મંડૂકપર્ણી-મજીઠ.

૭. ભણ્ડતિ-ભણ્ડ આભણ્ડને, ભડિ ગતૌ વા-ઉત્તમં વર્ણં ગચ્છતિ-બાહુલકાદીરન્, ગૌરાદિઃ-જે ઉત્તમ વર્ણ જણાવે-પામે છે, તેથી ભંડીરી-મજીઠ.

૮. ભણ્ડતિ-ગચ્છતિ સુન્દરવર્ણં ગુણનિવહં ચ-જે ઉત્તમ વર્ણને તથા ઘણા ગુણોને ધારણ કરે છે. તેથી ભંડી-મજીઠ.

૯. યોજનગામિની વલ્લી-એક યોજન સુધી પહોંચે તેવી વેલડી રૂપે જે થાય છે, તેથી યોજનવલ્લી-મજીઠ.

૧૦. રસાનામ્ અયનમિવ, રસા વા ઈયન્તે અનયા-કરણે લ્યુટ્-રસોનું જાણે આશ્રયસ્થાન છે, અથવા જેના દ્વારા રસો મેળવી શકાય છે, તેથી રસાયની-મજીઠ.

૧૧. અરુણઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-અર્શઆદ્યચ્-જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી અરુણા-મજીઠ.

૧૨. કાલયતિ-ગણયતિ તુચ્છં કુષ્ઠાદિરોગસમૂહમ્-કોઢ વગેરે રોગોને જે તુચ્છ ગણી કાઢે છે, તેથી કાલા-મજીઠ.

૧૩. રક્તમ્ અઙ્ગં યસ્યાઃ સા-'અઙ્ગગાત્ર૦' ઇતિ ઙીપ્-જેનું અંગ લાલ હોય છે, તેથી રક્તાંગી-મજીઠ.

૧૪. રક્તા યષ્ટિર્યસ્યાઃ સા-જેની લાકડી અથવા આખું લાકડું લાલ હોય છે, તેથી રક્તયષ્ટિકા-મજીઠ.

૧૫. તકતિ-હસતિ વિષશ્લેષ્માદીન્, તક હસને-

मद्-गौरवादि, मञ्जी यातो तद्धी-मञ्जिष्ठी-ઉત્તમ ગુણો જણાવે અને તેથી જ ઝેર તથા કફ વગેરેને હસે-તુચ્છકારે છે, તેથી મંજીતકી-મજીઠ

૧૬ मण्डयति-वर्णाप्रवेशं प्रसादयति-स्वरवर्णौ, रसायनौषधीषु मुख्यतया-गच्छति मण्डूकी वा मण्डयति-જે સ્વર તથા વર્ણકારક હોવાથી શુભ પ્રદેશને પામે છે અથવા ઓષધિઓમાં મુખ્ય ગણાય છે, તેથી મંડૂકી-મજીઠ

૧૭. भजति उत्तमत्वं गुणविशेषं अस्याम्-इमस्यो छन्दों-'भत्वेर्दुम् च' (उणा० ४-७०) इत्यूदन्-જેમાં ઉત્તમ શુદ્ધ વર્ણ તથા ગુણસમુદાય રહે છે, તેથી ભંડૂરા-મજીઠ

૧૮ वस्त्रं रञ्जयति-वस्त्ररञ्जिका-णिनि, वस्त्ररञ्जनात् डीप्-જે કપડાંને રંગી દે એવા સ્વભાવની છે, તેથી વસ્ત્રરંજિની-મજીઠ

કસુંબાના નામો તથા ગુણો

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं वस्त्ररञ्जकमित्यपि ।
कुसुम्भं वातलं कृच्छ्ररक्तपित्तकफापहम् ॥१७९॥

अन्वय कुसुम्भं वह्निशिखं वस्त्ररञ्जकम् इत्यपि स्यात्, (तत्कुसुम्भं) कुसुम्भं वातलं कृच्छ्ररक्तपित्तकफापहम् (अस्ति) ॥

કસુંભ,[1] વહ્નિશિખ[2] અને વસ્ત્રરંજક[3] એટલાં કસુંબાના સંસ્કૃત નામો છે. કસુંબો વાયુ કરનાર છે અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત તથા કફને મટાડે છે ૧૭૯

૧ कुस्यति रञ्जयति वस्त्रादीनि-कुस धातोः-'कुसेरम्भोमक्ता' इति उम्भ-प्रत्ययः, (४-१०६) बहुलग्रहणात् गुण-જે કપડાં વગેરેને રંગનાર હોવાથી તેમાં સારી રીતે વળગે છે, તેથી કુસુંભ-કસુંબો

૨ वह्निवत् शिखा यस्य तत्-જેની શિખા કે રોમ અગ્નિ જેવી હોય છે, તેથી વહ્નિશિખ-કસુંબો.

૩ वस्त्रं रञ्जयति-रञ्ज् धातोः ण्वुल्, કપડાંને જે રંગી દેનાર છે, તેથી વસ્ત્રરંજક-કસુંબો.

લાખ અને અળતાના નામો

लाक्षा पलङ्कषालक्तो यावो वृक्षामयो जतु ।

अन्वय-लाक्षा पलङ्कषा अलक्त याव वृक्षामय जतु (इति नामानि) ॥

લાક્ષા,[1] પલંકષા,[2] અલક્ત,[3] યાવ,[4] વૃક્ષામય[5] અને જતુ[6] એટલાં લાખનાં સંસ્કૃત નામો છે ૧૮૦

૧ लक्ष्यते गुणैः-लक्ष धातोः 'गुराम०' इत्य, अ-ल्लादित्वात् अप्-જે ગુણોથી જણાય છે-અનુભવાય છે, તેથી લાક્ષા-લાખ.

૨ पलं-मांसादिकं कषति-हिनस्ति कुलशुष्कत्वात्-कष हिंसायाम्, मूलविभुजादित्वात् क, इति करोति-જે પોતે લૂખી હોવાથી માંસ વગેરેના પ્રમાણ માંસનો નાશ કરે છે, તેથી પલંકષા-લાખ.

૩ न क्लाम्यति सा, आलक्ती ग्लानि-लक्तम्, यद्वा न अलक्ते-स्थाप्ये सा अलक्तात्, अलक्तते-क, यद्वा न रक्तः अस्मात्-अतिरक्तत्वात्, अलक्तम्-જે કરમાય નહિ-સુકાય નહિ, અથવા અત્યંત હોવાથી જે ખવાય નહિ, અથવા જેનાથી વધારે લાલ બીજું કંઈ નથી, તેથી અલક્ત-લાખ.

૪ यौति, युक्तो वा-यु मिश्रणे 'भुवोऽयु' इत्यण् यावः-जावक्-જે મિશ્ર થાય છે અથવા મિશ્ર કરાય છે, તેથી યાવ-લાખ.

૫ वृक्षस्य आमय-ઝાડના રોગરૂપે જે હોય છે, તેથી વૃક્ષામય-લાખ.

૬ जायते-उत्पद्यते वृक्ष-त्वची जतु-'जनि'-प्रत्ययः-जनेस्तुरस्य-જે વૃક્ષના રોગરૂપે અથવા રસરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જતુ-લાખ.

લાખ અને અળતાના ગુણો

लाक्षा वर्ण्या हिमा बल्या स्निग्धा च तुवरा लघुः ।
अनुष्णा कफपित्तास्रहिक्काकासज्वरप्रणुत् ॥१८१॥
व्रणोरःक्षतवीसर्पकृमिकुष्ठगदापहा ।
अलक्तको गुणैस्तद्वद्विशेषाद्व्यङ्गनाशनः ॥१८२॥

अन्वय.-लाक्षा वर्ण्या हिमा बल्या स्निग्धा च तुवरा लघु अनुष्णा (सती) कफपित्तास्रहिक्काकासज्वरव्रणोरःक्षतवीसर्पकृमिकुष्ठगदापहा (अस्ति) ॥ अलक्तकः गुणैः तद्वत्, विशेषात् व्यङ्गनाशनः (अस्ति) ॥

લાખ વર્ણને સારો કરનાર છે, ઠંડી છે, બળ આપનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, તૂરી છે, ગરમ નથી અને કફ, પિત્ત, લોહીનાં રક્ત, ઉધરસ, તાવ, વ્રણ, છાતીનું ક્ષત, રતવા, કૃમિ અને કોઢને મટાડે છે. લાખના અળતામાં લાખના જેવા જ ગુણો છે અને તે ખાસ કરી ખીલને મટાડે છે ૧૮૧,૧૮૨

હળદરના નામો

हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी ।
कृमिघ्ना हलदी योषित्प्रिया हट्टविलासिनी ॥१८३॥

अन्वय-हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी कृमिघ्ना हलदी योषित्प्रिया हट्टविलासिनी (च) ॥

હરિદ્રા,[૧] કાંચની,[૨] પીતા,[૩] નિશાખ્યા,[૪] વરવર્ણિની,[૫] કૃમિઘ્ના,[૬] હલદી,[૭] યોષિત્પ્રિયા,[૮] અને હ્રદવિલાસિની[૯] એટલાં હળદરનાં સંસ્કૃત નામો છે. (જેટલાં રાતનાં નામ છે, તેટલાં હળદરનાં પણ નામો છે.) ૧૮૩

૧. हरिं-पीतं वर्णं द्राति-गच्छति-द्रा कुत्सायां गतौ-'આતોઽનુપસર્ગે कः,' यद्वा हरिभिर्द्रूयते, हरितं द्रवति वा, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः-પીળા વર્ણને જે પામે છે અથવા પીળાં કિરણો વડે જે અનુસરાય છે, તેથી હરિદ્રા-હળદર.

૨. काच्यते-दीप्यते पीतवर्णेन यया-'करणावि॰' इति ल्युट्, 'टिड्ढे'ति ङीप्-જેના વડે હરકોઈ વસ્તુ પીળા રંગથી દીપાવાય છે, તેથી કાંચની-હળદર.

૩. पीयते स्म प्रमेहादिरोगिभिः-पीङ् पाने-पा पाने वा, कर्मणि क्तः, 'घुमास्थे'तीत्वम्-પ્રમેહ આદિ રોગવાળા લોકો પોતાના રોગ દૂર કરવા જેને પીએ છે, તેથી પીતા-હળદર.

૪. निशा आख्या यस्याः सा-રાત્રિનાં જેટલાં નામો છે, તે નામોથી કહેવાય છે, તેથી, નિશાખ્યા-હળદર.

૫. वरश्चासौ वर्णश्च वरवर्णः, सः अस्ति अस्या.-'अत इनिठनौ'-'ऋन्नेभ्यो ङीप्,'-જેનો રંગ ઉત્તમ હોય છે, તેથી વરવર્ણિની-હળદર.

૬. कृमीन् हन्ति-हन हिंसायाम्, 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्, अजादित्वात् टाप्-પેટનાં કરમિયાં અથવા હરકોઈ જંતુઓનો નાશ કરે છે, તેથી કૃમિઘ્ના-હળદર.

૭. हलति-विलिखति भूमिं-हल विलेखने-अच्-हलः-कर्षकः, तम् अपि दायति, दैप् शोधने-'आतोऽनुपसर्गे कः,' गौरादित्वाद् ङीप्-ખેતી કરનાર-હળદર વાવનારને પણ જે શુદ્ધ કરે છે, પોતાના ગુણ દ્વારા રંગી દે છે, નીરોગી કરે છે, તેથી હલદી-હળદર.

૮. योषितां प्रिया-સ્ત્રીઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી યોષિત્પ્રિયા-હળદર.

૯. ह्रदे ह्रदैर्वा विलसति इत्येवंशीला-णिनिः-પાણીના ધરામાં-કયારામાં જે વિલસે છે-ફાલે છે, અથવા પીળાં કિરણોથી જે પ્રકાશે છે-શોભે છે, તેથી હ્રદવિલાસિની-હળદર.

હળદરના ગુણો

हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत् ।
वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा ॥१८४॥

अन्वयः-(गुणाश्च-) हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षा उष्णा कफपित्तनुत् वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा ॥

હળદર તીખી છે, કડવી છે, લૂખી છે, ગરમ છે, વર્ણને સારો કરનાર છે અને કફ, પિત્ત, ચામડીના દોષ, પ્રમેહ, રુધિરના રોગ, સોજા, પાંડુરોગ અને વ્રણને મટાડે છે. ૧૮૪

આંબાહળદરનાં નામો

दार्वी मेदाम्रगन्धा च सुरभी दारुदारु च ।
कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात्सुरीमत्सुरतारका ॥ १८५ ॥

अन्वयः-दार्वी मेदा आम्रगन्धा च सुरभी दारुदारु च कर्पूरा पद्मपत्रा सुरीमत् च सुरतारका स्यात् ॥

દાર્વી,[૧] મેદા,[૨] આમ્રગંધા,[૩] સુરભી,[૪] દારુદારુ,[૫] કર્પૂરા,[૬] પદ્મપત્રા,[૭] સુરીમત્[૮] અને સુરતારકા[૯] એટલાં આંબાહળદરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૮૫

૧. दृणाति-विदारयति पित्तादीन्-दृ विदारणे-'दृसनि॰' इति उण्-गौरादित्वाद् ङीप्-જે પિત્ત આદિનો નાશ કરે છે, તેથી દાર્વી-આંબાહળદર.

૨. मेदः अस्तिः अस्याः-अर्शआद्यच्-જેમાં મેદ-ચીકાશ રહેલ છે, તેથી મેદા-આંબાહળદર.

૩. आम्रस्य गन्ध इव गन्धः यस्याः सा-જેની ગંધ આંબા જેવી હોય છે, તેથી આમ્રગંધા-આંબાહળદર.

૪. सुष्ठु रमते-रम रामस्ये-औणादिक इन्, 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप्-જે બધી જાતની ચળને દૂર કરવા સારી શરૂઆત કરે છે, તેથી સુરભી-આંબાહળદર.

૫. दृणाति त्वचं इति दारु-दृ विदारणे-'दृसनि॰' इति उण्-दारुणः दारु दारुदारु-ચામડીને ચીરી નાખતી સર્વ જાતની ચળનો જે નાશ કરે છે, તેથી દારુદારુ-આંબાહળદર.

૬. कल्पते-समर्थोभवति सर्वकण्डूविनाशने-क्लृपू सामर्थ्ये-खर्जादित्वात् ऊरः, टाप्-જે બધી ચળનો નાશ કરવા સમર્થ છે, તેથી/ કર્પૂરા-આંબાહળદર.

૭. पद्मस्येव पत्रं यस्याः सा-જેનાં પાન કમળના જેવાં હોય છે, તેથી પદ્મપત્રા-આંબાહળદર.

૮. सुष्ठु राजते-राजृ दीप्तौ-'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'-इति डः-गौरादित्वाद् ङीप्-सुरी अस्ति अस्य सुरीमत्-અતિશય પ્રકાશતી કાંતિ જેમાં છે, તે સુરીમત્-આંબાહળદર.

૯. तारयति इति तारका ण्वुल्, सुराणां तारका, शीतत्वात् सुरतारका-શીતળતાથી દેવોને પણ પ્રકાશનાર-શાંત કરનાર છે, તેથી સુરતારકા-આંબાહળદર.

આંબાહળદરના ગુણો

आम्रगन्धा हरिद्रा या सा शीता वातला मता।
पित्तहृन्मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी ॥१८६॥

अन्वय-(गुणाः-) या हरिद्रा आम्रगन्धा सा शीता पित्तहृत् मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी मता ॥

જે હળદર આંબા જેવા ગંધવાળી છે, તે ટાઢી છે, વાયુ કરનાર છે, પિત્તને હરનાર છે, મધુર છે, કડવી છે અને સઘળા પ્રકારની ચળનો નાશ કરનાર છે. ૧૮૬

જંગલી હળદરનાં નામો તથા ગુણો

अरण्यहरिद्राकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ॥१८७॥

अन्वय-अरण्यहरिद्राकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः (अस्ति)॥

અરણ્યહળદીકંદ[1] એ કંદરૂપે થતી જંગલી હળદરનું નામ છે; (ગુજરાતીમાં તેને વનહળદર પણ કહે છે;) એ કંદ કોઢનો વાયુનો તથા લોહીના દરદોનો નાશ કરે છે. ૧૮૭

૧ अरण्ये भवा हरिद्रा-अरण्यहरिद्रा, अरण्यहरिद्रायाः कन्दः अरण्यहरिद्राकन्दः-જંગલમાં થતી હળદરનું મૂળ તે અરણ્યહળદીકંદ-જંગલી હળદર.

દારુહળદરનાં નામો તથા ગુણો

दार्वी दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जनीति च।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत्सैव पचम्पचा ॥१८८॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारु कपीतकम्।
दार्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥१८९॥

अन्वय-दार्वी दारुहरिद्रा च पर्जन्या च पर्जनी इति कटङ्कटेरी च पीता च सा एव पचम्पचा भवेत् ॥ सा एव कालीयकः तथा कालेयकः प्रोक्तः, अपि च पीतद्रुः च हरिद्रुः च पीतदारु कपीतकम् (इत्यादि नामानि) दार्वी निशागुणा (अस्ति) किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् (अस्ति)॥

દાર્વી,[1] દારુહળદ્રા,[2] પર્જન્યા,[3] પર્જની,[4] કટંકટેરી,[5] પીતા,[6] પચંપચા,[7] કાલીયક,[8] કાલેયક,[9] પીતદ્રુ,[10] હરિદ્રુ,[11] પીતદારુ[12] અને કપીતક[13] એટલાં દારુહળદરના સંસ્કૃત નામો છે. દારુહળદરમાં હળદરના જેવા જ ગુણો છે અને તે વિશેષે કરી નેત્રના રોગ, કાનના રોગ તથા મોઢાના રોગને મટાડે છે.

૧. दार्वी-આંબાહળદરનું ૧મું નામ જુઓ.
૨. दारुणो हरिद्रा-કઠણ તથા પિત્ત વગેરેને તોડનારી હળદર તે દારુહરિદ્રા કહેવાય છે.
૩. पिपर्ति-पालयति प्रमेहादिरोगिणम्, पर्जति-स्निह्यति वा इत्यन्यत्-पृ पालनपूरणयोः, पृज् स्नेहने वा-'पर्जन्य' उणादि १-१०३-सा, यद्-જે પ્રમેહ આદિના રોગીઓનું રક્ષણ કરે છે અથવા ઉષ્ણતારૂપ ગુણને સીંચે છે, તેથી પર્જન્યા-દારુહળદર.
૪. पिपर्ति इति पर्-पृ पालनपूरणयोः-विप् प्रत्ययः, पर् चासौ जनी च, परं स्वास्थ्यं वा जनयति-पर्जनी, प्रसूयते, जन्-जन् 'जनिघसि' अच्-उत्पत्ति ईप्-શરીરને ઉત્તમ રીતે સ્વસ્થ કરે, પણ જ પાળે-પોતે, પુષ્ટ કરે છે, તેથી પર્જની-દારુહળદર.
૫ कटति-आवृणोति स्रोतोमार्गान् इति कटः-कट आवरणे, कम् अपि कटति-आवृणोति इति कटङ्कट-'संज्ञायाम्' (३-२-४६) इत्यत्र 'संज्ञायाम्' इति योगविभागात् खच्, 'अरुर्द्विषत्' इति मुम्, कटङ्कट-आवरणं एकं गुणम् ईरयति-प्रेरयति,' अन्येष्वपि ईप्-ओત નામના નાડીમાર્ગોને રોકી દેતા ઉગ્ર રોગોને દાબી દેનાર ગુણને પ્રેરે છે, તેથી કટંકટેરી-દારુહળદર.
૬. પીતા-હળદરનું ત્રીજું નામ જુઓ.
૭. पचति इति पच-पचादच्, पचं-पाचकं पित्तविशेषमपि पचति इति पचम्पचा-संज्ञायामिति योगविभागात् खच्, मुम्, यत्-પાચન કરનારા પાચક પિત્તને પણ ભભૂક થતાં દાબી દેનાર છે, તેથી પચંપચા-દારુહળદર.
૮. कालस्य वर्णेन सह कायक. ओषधिविशेषः, इत्यर्थे 'इदाष्ठ'-नाम स्वार्थे कन्-આ એક જાતની ઔષધિ છે, કે જે કાળા રંગને દૂર કરે છે, માટે કાલીયક-દારુહળદર.
૯ कलौ कलियुगे भवं 'कलेरढक्' इत्यनेन ढक्-કલિયુગમાં જે થાય છે, તેથી કાલેયક-દારુહળદર.
૧૦ પીતઃ-પીળો દ્રુમ પીતદ્રુ-પીળા ઝાડ તરીકે જે થાય છે, તેથી પીતદ્રુ-દારુહળદર.
૧૧ હરિદ્ર-પીળો દ્રુમ હરિદ્રુ-પીળા ઝાડ તરીકે જે થાય છે, તેથી હરિદ્રુ-દારુહળદર.
૧૨ पीतं च तत् दारु च पीतदारु-પીળાં લાકડાંરૂપે જે થાય છે, તેથી પીતદારુ-દારુહળદર.
૧૩ क कर्म, ततम्यं पातयति इति-अर्थ-मनन अरोदयमस्य गोत्र, का स्वार्थे कन्-પાણી એના સોદ રંગને જણુ દાબશે છે, તેથી કપીતક-દારુહળદર.

દેસણ તેનાં નામો તથા ગુણો

दार्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यदा घनम्।
तदा रसाञ्जनाख्यं तन्नेत्रयोः परमं हितम् ॥१९०॥

रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भं च तार्क्ष्यजम् ।
रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत् ।
उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत् । १९१ ॥

अन्वय.–दार्वीक्वाथसमं क्षीरं (भवेत्), पादं त्यक्त्वा यदा घनं (स्यात्) तदा तत् नेत्रयोः परमं हितं रसाञ्जनं (स्यात्) ॥ रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भं च तार्क्ष्यजम् (इति नामानि, गुणाश्च–) रसाञ्जनं कटु (मतं) श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत्, उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत् (भवति) ॥

દારુહળદરનો કવાથ કરી તેમાં તેના જેટલું જ દૂધ નાખી કવાથનો અને દૂધનો ચોથો ભાગ બાળી નાખતાં તે સઘળું ઘાટું થઈ જાય, ત્યારે તે રસાંજન (રસવંતી) કહેવાય છે; એ રસાંજન અથવા રસવંતી નેત્રને બહુ જ હિતકારી છે. રસાંજન,[1] તાર્ક્ષ્યશૈલ,[2] રસગર્ભ[3] અને તાર્ક્ષ્યજ[4] એટલાં રસાંજનનાં સંસ્કૃત નામો છે. રસાંજન તીખું છે, ગરમ છે, રસાયનરૂપ છે, કડવું છે, દોષને કાપનાર છે અને ઝેર, નેત્રના વિકાર તથા વ્રણના દોષને મટાડે છે. ૧૯૦,૧૯૧

૧. दार्वीक्वाथमिश्रतत्प्रमाणदुग्धरूपो यो रसः तस्माज्जातं रसजं, अज्यते अनेन नेत्रमिति अञ्जनम्, रसजं च तद् अञ्जनं रसाञ्जनम्, शाकपार्थिवादित्वात् समासः– દાર્વી એટલે દારુહળદરના ક્વાથ સાથે તેના જેટલું જ મેળવેલું દૂધ અને તે બેયને ઉકાળી ચોથા ભાગે જે બાકી રહેલું હોય તે રૂપી રસથી જે ઉત્પન્ન થયેલું અંજન, તે રસાંજન.

૨. तार्क्ष्यनाम्नि शैले प्रथमं भवं तार्क्ष्यशैलम्–તાર્ક્ષ્ય નામના પર્વતમાં પ્રથમ તૈયાર થયેલું હતું, તેથી તાર્ક્ષ્યશૈલ–રસાંજન.

૩. पूर्वोक्तः रसः गर्भे यस्मिन् तत्–ઉપર જણાવેલો ક્વાથ અને તે મિશ્ર દૂધરૂપી રસ જેમાં રહેલો હોય છે, તેથી રસગર્ભ–રસાંજન.

૪. तार्क्ष्ये–तन्नाम्नि पर्वते प्रथमं जातम्–सप्तम्यां जनेर्डः–તાર્ક્ષ્ય નામના પર્વતમાં જે પહેલું ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેથી તાર્ક્ષ્યજ–રસાંજન.

બાવચીનાં નામો તથા ગુણો

**अवल्गुजो वाकुची स्यात्सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च ॥१९२
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्तिता ।
वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥१९३**

विष्टम्भहृद्धिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत् ।
रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत् ॥ १९४ ॥
तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु ।
केश्यं त्वच्यं वमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् ॥१९५

अन्वयः–अवल्गुजः वाकुची सोमराजी सुपर्णिका शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफली इति (नामभिः)स्यात् (तथा) च सोमवल्ली कालमेषी च कुष्ठघ्नी प्रकीर्तिता । वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी विष्टम्भहृत् हिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत् रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत् (अस्ति); तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु केश्यं त्वच्यं वमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् (अस्ति) ॥

અવલ્ગુજ,[1] બાકુચી,[2] સોમરાજી,[3] સુપર્ણિકા,[4] શશિલેખા,[5] કૃષ્ણફલા,[6] સોમા,[7] પૂતિફલી,[8] સોમવલ્લી,[9] કાલમેષી[10] અને કુષ્ઠઘ્ની[11] એટલાં બાવચી*નાં સંસ્કૃત નામો છે. બાવચી મધુર છે, કડવી છે, પાકમાં તીખી છે, રસાયનરૂપ છે, ઝાડાની કબજિયાત મટાડનાર છે, ટાઢી છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, ઝાડાને ગતિ આપનાર છે, રૂક્ષ છે, મનને ગમે એવી છે; અને કફ, રુધિરના રોગ, પિત્ત, શ્વાસ, કોઢ, પ્રમેહ, જ્વર તથા કૃમિને મટાડે છે; બાવચીનું ફલ પિત્ત કરનાર છે, કેશ તથા ચામડીને સારું છે, તીખું છે; કોઢ, કફ, વાયુ, ઊલટી, શ્વાસ, ઉધરસ, સોજા, આમ અને પાંડુરોગને મટાડે છે.૧૯૫

૧. वल्गु–शोभनं, न वल्गु अवल्गु, अवल्गोः– अशोभनात् जातः–'अन्येभ्योऽपि०' इति डः–ખરાબ સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અવલ્ગુજ–બાવચી.

૨. वातं कोचयति–कुच शब्दे तारे, यद्वा वाचं गुञ्जति–गुजि अव्यक्ते शब्दे–मूलविभुजादित्वात् कः, पृषोदरादिः, गौरादित्वाद् ङीप्–જે વાયુનો ઊંચો શબ્દ કરાવે–અપાનવાયુ ખૂબ લાવે અથવા વાણીનો ગુંજારવ કરે–વાણીને અસ્પષ્ટ કરે છે, તેથી બાકુચી–બાવચી.

* અન્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આનાં બીજને ગરમ ગણેલાં છે અને કેટલાક લોકો તેને દસ્ત ખુલાસે લાવનાર, જાગૃતિ કરનાર અને કામવાસના વધારનાર પણ ગણે છે. કોઢ તેમ જ લોહીના બગાડથી થતા ચામડીના રોગમાં વાપરવા અને પિત્તવિકાર તેમ જ પેટનાં જંતુ કાઢવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવા જણાવેલ છે.

૩. સોમ इव सोमेन वा राजति—राजृ दीप्तौ, 'उपमानं' इति 'सुप्यजातौ' वा णिनि—ચંદ્ર જેવી શોભે અથવા ચંદ્ર ગુણ વડે જે શોભે છે, તેથી સોમરાજી—બાવચી.

૪ सुष्ठु पर्णानि यस्या सा—જેનાં પાંદડાં સારાં હોય છે, તેથી સુપર્ણિકા—બાવચી.

૫ शशिन इव लेखा इव—ચંદ્રની જાણે કળા હોય તેવી જણાય છે તેથી શશિલેખા—બાવચી

૬. कृष्णानि फलानि यस्या सा—જેનાં ફળ રંગે કાળાં હોય છે, તેથી કૃષ્ણફલા—બાવચી.

૭ सोम—चन्द्रगुण अस्ति अस्याः—અર્શઆદ્યચ્—જેનો ગુણ ચંદ્ર જેવો શીતળ હોય છે, તેથી સોમા—બાવચી

૮ पूति फलं यस्या सा—જેનું ફળ દુર્ગંધવાળું હોય છે, તેથી પૂતિફલા—બાવચી

૯ सोमस्य वल्ली—ચંદ્રની વેલ હોવાથી સોમવલ્લી—બાવચી.

૧૦ कालं मिषति—स्पर्धते (कालमेषी)—જે રસાયનરૂપ હોવાથી કાળ-મૃત્યુ સામે પણ સ્પર્ધા કરે છે તેથી કાલમેષી-બાવચી.

૧૧ कुष्ठं हन्ति—हन हिंसायाम्, 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्—ङिप् च ङीप्—કોઢનો જે નાશ કરે છે તેથી કુષ્ઠઘ્ની-બાવચી.

કુવાડિયાનાં નામો

चक्रमर्दः प्रपुन्नाडो दद्रुघ्नो मेषलोचनः।
पद्माट स्यादेडगजश्चक्रः पुन्नाट इत्यपि ॥ १९६ ॥

अन्वय—चक्रमर्दः प्रपुन्नाडः दद्रुघ्नः मेषलोचनः पद्माटः एडगजः चक्रः पुन्नाटः इत्यपि स्यात् ॥

ચક્રમર્દ,[1] પ્રપુન્નાડ,[2] દદ્રુઘ્ન,[3] મેષલોચન,[4] પદ્માટ,[5] એડગજ,[6] ચક્ર,[7] અને પુન્નાટ[8] એટલાં કુવાડિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે

૧ चक्रं—दद्रुरोगं मृद्नाति—मृद क्षोदे, 'कर्मण्यण्' ચક્ર એટલે દાદરના રોગનો જે નાશ કરે છે, તેથી ચક્રમર્દ—કુવાડિયો.

૨ प्रकर्षेण पुमांसं नाटयति—नट अवस्यन्दने 'कर्मण्यण्'—જે પુરુષને અતિશય નચાવે છે, તેથી પ્રપુન્નાડ—કુવાડિયો

૩ दद्रुं हन्ति—हन हिंसायाम्, 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्—જે દાદરના રોગનો નાશ કરે છે, તેથી દદ્રુઘ્ન—કુવાડિયો.

૪. मेषस्य लोचनम् इव पुष्पं यस्य सः—જેનું ફૂલ ઘેટાની આંખ જેવું હોય છે, તેથી મેષલોચન-કુવાડિયો.

૫. पद्मम् इव अटति वा पद्मवत् वा अटति—अट गतौ वा कमळ અથવા લક્ષ્મી અથવા કમળના સમૂહને પામતી શોભાથી તેનું અનુકરણ કરનાર છે, તેથી પદ્માટ—કુવાડિયો.

૬ एड—मेष एव गज यस्य सः—એડગજ—જેને બકરો ખાઈ નાખે છે, તેથી એ બકરો જ એને હાથી સમાન છે, તેથી એડગજ—કુવાડિયો.

૭. चक्रं—चक्राकारं पुष्पं फलं च अस्ति अस्य अर्श आद्यच्—જેનું ફૂલ તથા ફળ ગોળાકાર પૈડા જેવું હોય છે, તેથી ચક્ર—કુવાડિયો.

૮ पुमांसं नाटयति—पुमान् इव नाटयति वा, नट अवस्यन्दने—अण्, अण् वा—પુરુષને નચાવે અથવા પુરુષની પેઠે જે નચાવે છે, તેથી પુન્નાટ—કુવાડિયો.

કુંવાડિયાના ગુણો

चक्रमर्दो लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः।
हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमीन्हरेत् ॥ १९७ ॥

अन्वयः—चक्रमर्दः लघुः स्वादुः रूक्षः हृद्यः हिमः (सन्) पित्तानिलापहः कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमीन् हरेत् ॥

કુવાડિયો હલકો છે, મધુર છે, રૂક્ષ છે, હૃદયને ગમે એવો છે, ટાઢો છે અને પિત્ત, વાયુ, કફ, શ્વાસ, કોઢ, દાદર તથા કૃમિઓને મટાડે છે. ૧૯૭

हन्त्युष्णं तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलान्।
गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥ १९८ ॥

अन्वय—तत्फलं उष्णं (सत्) कुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलान् हन्ति, (तथा च) गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥

કુવાડિયાનું ફળ ગરમ તથા તીખું છે અને કોઢ, ખસ, દાદર, ઝેર, વાયુ, ગોળો, ઉધરસ, કૃમિ તથા શ્વાસને મટાડે છે ૧૯૮

અતિવિષનાં નામો

विषा त्वतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषारुणा।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गुरा घुणवल्लभा ॥ १९९ ॥

अन्वय.—विषा तु अतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषा अरुणा शुक्लकन्दा च उपविषा भङ्गुरा घुणवल्लभा (इति नामानि) ॥

વિષા,[1] અતિવિષા,[2] વિશ્વા,[3] શૃંગી,[4] પ્રતિવિષા,[5] અરુણા,[6] શુક્લકંદા,[7] ઉપવિષા,[8] ભંગુરા[9] અને ઘુણવલ્લભા,[10] એટલાં અતિવિષનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૯૯

૧. વેવેષ્ટિ વ્યાપ્નોતિ શરીરે ઉષ્ણત્વાત્—વિષ્લૃ વ્યાપ્તૌ—'ઇગુપધે'તિ કઃ, ટાપ્—જે ગરમ હોવાથી શરીરમાં વ્યાપી જાય છે, તેથી વિષા—અતિવિષ.

૨. વિષમ્ અતિક્રાન્તા—પ્રાદિતત્પુરુષઃ—જે ઝેરને ઓળંગી જાય છે. ઝેરનો નાશ કરે છે, ઝેરથી પણ વધે છે, તેથી અતિવિષા—અતિવિષ.

૩. વિશતિ શરીરં તીક્ષ્ણત્વાત્ કફાદિનાશનાર્થં, વિશ પ્રવેશને—'અશૂ પ્રુષિ૦' ઇત્યૌણાદિઃ ક્વન્—જે તીક્ષ્ણ હોવાથી કફાદિનો નાશ કરવા શરીરમાં પ્રવેશે છે, તેથી વિશ્વા—અતિવિષ.

૪. શૃણાતિ—હિનસ્તિ અતિસાર—આમવિષાદીન્—શૄ હિંસાયામ્, 'શૃણાતેર્હ્રસ્વશ્ચ' ઇતિ ઔણાદિકો ગન્ કિન્ નુટ્ ચ—જે ઝાડાનો, અન્નાદિના અપક્વ ભાગનો તથા ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી શૃંગી—અતિવિષ.

૫. પ્રતીપં વિષમ્ અસ્યાઃ—જેનું ઝેર બીજા ઝેરથી ઊલટું હોય છે, તેથી પ્રતિવિષા—અતિવિષ.

૬. અરુણઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ—અર્શઆદ્યચ્—જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી અરુણા—અતિવિષ.

૭. શુક્લઃ કન્દઃ યસ્યાઃ સા—જેનો કાંદો—મૂળ સફેદ હોય છે, તેથી શુકલકંદા—અતિવિષ.

૮. વિષમ્ ઉપગતા—ઝેરની પાસે ગયેલ—લગભગ ઝેરી અથવા ઝેરનો નાશ કરે. તે ઉપવિષા—અતિવિષ.

૯. મજ્યતે સ્વયમેવેત્યેવંશીલા—મજ્જો આમર્દને—'ભજ્જભાસમિદો ઘુરચ્'—ટાપ્—જે પોતાની મેળે ભાંગી પડે એવા સ્વભાવનું હોય છે, તેથી ભઙ્ગુરા—અતિવિષ.

૧૦. ઘુણાનાં કીટાનાં વલ્લભા—ઘુણ નામના—લકડકૂટ કીડાઓને જે અતિશય પ્રિય છે, તેથી ઘુણવલ્લભા—અતિવિષ.

અતિવિષના ગુણો

વિષા સોષ્ણા કટુસ્તિક્તા પાચની દીપની હરેત્ ।
કફપિત્તાતિસારામવિષકાસવમિક્રમીન્ ॥ ૨૦૦ ॥

અન્વયઃ—સા વિષા ઉષ્ણા કટુઃ તિક્તા પાચની (ચ) દીપની (સતી) કફપિત્તાતિસારામવિષકાસવમિક્રમીન્ હરેત્॥

એ અતિવિષ ગરમ, તીખું, કડવું, પાચન, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને કફ, પિત્ત, અતિસાર, આમ (અન્નાદિકનો કાચો ભાગ), ઝેર, ઉધરસ, ઊલટી તથા કૃમિને મટાડે છે. ૨૦૦

લોધર અને પાઠિયાલોધરનાં નામો તથા ગુણો

લોધ્રસ્તિરીટકશ્ચૈવ શાવરો માલવસ્તથા ।
દ્વિતીયઃ પટ્ટિકાલોધ્રઃ ક્રમુકઃ સ્થૂલવલ્કલઃ ॥૨૦૧॥
જીર્ણપત્રો બૃહત્પત્રઃ પટ્ટી લાક્ષાપ્રસાદનઃ ।
લોધ્રો ગ્રાહી લઘુઃ શીતશ્ચક્ષુષ્યઃ કફપિત્તનુત્ ।
કષાયો રક્તપિત્તાસૃગ્જ્વરાતીસારશોથહૃત્ ॥૨૦૨

અન્વયઃ—લોધ્રઃ તિરીટકઃ ચ શાવર એવ તથા માલવઃ (ઇતિ નામાનિ); દ્વિતીયઃ પટ્ટિકાલોધ્રઃ ક્રમુકઃ સ્થૂલવલ્કલઃ જીર્ણપત્રો બૃહત્પત્રઃ પટ્ટી લાક્ષાપ્રસાદનઃ (ઇતિ કથ્યતે); લોધ્રઃ ગ્રાહી લઘુઃ શીતઃ ચક્ષુષ્યઃ કફપિત્તનુત્ કષાયઃ (સન્) રક્તપિત્તાસૃગ્જ્વરાતીસારશોથહૃત્ (અસ્તિ)॥

લોધ્ર,[1] તિરીટક,[2] શાબર[3] અને માલવ[4] એટલા લોધરનાં સંસ્કૃત નામો છે. બીજું લોધર પટ્ટિકાલોધ્ર,[1] ક્રમુક,[2] સ્થૂલવલ્કલ,[3] જીર્ણપત્ર,[4] બૃહત્પત્ર,[5] પટ્ટી[6] અને લાક્ષાપ્રસાદન[7] એ નામે સંસ્કૃતમાં કહેવાય છે. લોધર* ઝાડાને રોકનાર, હલકું, ઠંડું, નેત્રને હિતકારી અને તૂરું હોઈ કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત. રુધિરનાં દરદ, તાવ, અતિસાર તથા સોજો મટાડે છે. ૨૦૧,૨૦૨

૧. રુણદ્ધિ—આવૃણોતિ મલં કફપિત્તાદીન્ રક્તપિત્તાદીંશ્ચ રોગાન્, રુધિર્ આવરણે—બાહુલકાદરન્ કપિલાદિત્વાચ્ચ લત્વમ્—જે ઝાડાને રોકે, કફ—પિત્ત વગેરેને તથા રક્તપિત્ત આદિ રોગોને મટાડે છે, તેથી લોધ્ર—લોધર.

૨. તીર્યતે જ્વરાતીસારશોથાદિ અનેન 'કૃતૃકૃષિભ્યઃ કીટન્' ઇતિ કીટન્ પ્રત્યયઃ, ઇત્વમ્ (૭—૧—૧૦૦) રપરત્વં ચ, તતઃ સ્વાર્થે કન્—જેનાથી તાવ, ઝાડા,

* **ચક્રદત્ત**માં ફૂલેલું અવાળું મટાડવા લોધર, રસવંતી અને નાગરમોથનું મિશ્રણ વાપરવા ભલામણ કરેલ છે.

અમૃતસાગરમાં લોધર, જેઠીમધ, ફુલાવેલ ફટકડી અને રસવંતી સરખે ભાગે લઈ પાણીમાં ઘસીને વાપરવા લખેલ છે.

ચરકસંહિતામાં લોધરની છાલને રક્તશુદ્ધિકર અને સંગ્રાહી (સ્તંભક) ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને મેદહર, કફહર, યોનિદોષહર. સ્તંભક, વ્રણશોધક, પક્વાતિસારનાશક, રક્તપિત્તહર અને રક્ત પ્રદરને મટાડનાર વર્ણવેલ છે.

અન્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં લોધરને ઠંડું, ગ્રાહી ગણેલ છે અને આંતરડાં, આંખ તથા નાસુરનાં દરદોમાં ઉપયોગી માનેલ છે. અવાળાં નરમ પડી ગયાં હોય અથવા તેમાંથી લોહી નીકળતું હોય, ત્યારે લોધરની છાલનો ઉકાળો કોગળા કરવામાં વપરાય છે.

મોળા વગેરે મોર છે, તેથી તિરીટક–લોધર.

૩ શાબરજનાનાં પ્રિય: શાબરઃ, વરલેવમિત્યનૂ–ભિલ લોકોને જે પ્રિય હોય છે, તેથી શાબર–લોધર

૪. માલવનામ્નિ દેશે ભવ., મલવે ભવ–માળવા દેશમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી માલવ–લોધર.

૧ પટ્ટિ. હર સમ્યક્ ક્ષિ–મધ્યપતે ઇતિ પટ્ટિકા– કે ઘાતે–'મસ્તોડનુપસર્ગે' ઇતિ ક–ઘ્સ્–પટ્ટિકાલ મોધ્ર–પટ્ટિકાલોધ–જે લોધર પાટી જેવું હોય છે, તેથી તે પટ્ટિકાલોધ–પાટિયાલોધર કહેવાય છે.

૨ ક્રમુકે–પ્રાપ્નોતિ રૂપાન્તમ્ ઇતિ ક્રમુક–ક્રમુ પાદવિક્ષેપે–ચકુન્નચ્–સ્વાર્થે કન્–જે ઘણા રસને પામે છે તેથી ક્રમુક–પાટિયાલોધર

૩. સ્થૂલ વલ્કલં યસ્ય સ –જેની છાલ જાડી હોય છે, તેથી સ્થૂલવલ્કલ–પાટિયુ લોધર

૪ જીર્ણાનિ પત્રાણિ યસ્ય સ જીર્ણપત્ર–જેનાં પાંદડાં જીર્ણ હોય છે તેથી જીર્ણપત્ર–પાટિયુ લોધર

૫. બૃહન્તિ પત્રાણિ યસ્ય સ –જેનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે તેથી બૃહત્પત્ર–પાટિયુ લોધર

૬ પટ્ટ સ્વ અસ્તિ– અત ઇનિઠનૌ –જેનો દેખાવ પાટી જેવો હોય છે તેથી પટ્ટી–પાટિયું લોધર.

૭. લાક્ષા પ્રસાદયતિ ક્ષારયતા–સ્વાદિ –જે વર્ણ કામ છે તેથી લાખને સાફ કરે છે, તેથી લાક્ષાપ્રસાદન–પાટિયુ લોધર

લસણનાં નામો

લશુનસ્તુ રસોનઃ સ્યાદુગ્રગન્ધો મહૌષધમ્ ।
અરિષ્ટો મ્લેચ્છકન્દશ્ચ યવનેષ્ટો રસોનકઃ ॥૨૦૩॥

લશુન–લશુન તુ રસોન ઉગ્રગન્ધ મહૌષધમ્ અરિષ્ટ. મ્લેચ્છકન્દ યવનેષ્ટ રસોનક સ્યાત્ ॥

લશુન[1] રસોન,[2] ઉગ્રગંધ,[3] મહૌષધ,[4] અરિષ્ટ,[5] મ્લેચ્છકંદ,[6] યવનેષ્ટ[7] અને રસોનક[8] એટલાં લસણ[*]નાં સંસ્કૃત નામો છે ૨૦૩

૧. લશતિ રોગાન્ લિનાતિ, લશ્યતે વા રુજા આદિ ગુણાન્, અથ શ્લેષ્મણી, અશ્નુ વ્યાપ્તૌ ઇત્યસ્માત્ અશેઃ લશ્ચ ઉનન્ પ્રત્યય ઉણાદિ, લશુ ધાતુથી–જે રોગના શમ વગેરે રોગોને નાશ પમાડે છે અથવા રસાયન આદિ ગુણોને આપે છે, તેથી લશુન–લસણ.

૨. એકેન અમ્લેન રસેન ઊન–રહિત, યથા રસૈ– ર્મધુરાદિભિઃ ઊનઃ–રસ્યતે વાર્ધિકૈ વમ્બોદુમન, ઊન પરિહાણે–એકજ, મળ વા, જેમાં એક ખારો રસ ઓછો છે, તેથી–રસોન, અથવા જે ખાવાથી પાપ થાય છે, તેથી ધાર્મિક લોકો ખાવામાં જેનો ત્યાગ કરે છે.

[*] હારિતસંહિતામાં લસણની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે લખી છે –

સમુદ્રમંથન કરાને જ્યારે અમૃત કાઢવામાં આવ્યું તે પ્રસંગે દેવો અને દૈત્યોનો મોટો સંગ્રામ થયો. તે વખતે ગરુડ તે અમૃતના કળશને ચાંચમાં પકડીને સ્વર્ગમાં લઈ ગયો. ગરુડને સંગ્રામનો થાક લાગ્યો હતો તથા તે થાક હોવા છતાં વેગથી તે દોડતો હતો અને આકાશમાં ફરતો હતો. તેથી એ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો હતો. એ કારણથી એની પાસેના અમૃતના કળશમાંથી અમૃતના ટીપાં નીચે પડ્યાં હતાં. કુદરતી ખરાબ થયેલા તે પ્રદેશમાં જ્યાં જ્યાં એ અમૃતનાં ટીપાં પડ્યાં તે ત્યાં જ રહ્યાં. પછી ફરી તે સ્થળે બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો, તેથી વનમાં સઘળાં ઝાડ, ઘાસ અને વેલા વગેરે બધું સુકાઈ ગયું. એ દુકાળને લીધે સઘળા ઋષિઓ અતિશય મોટા સંકટમાં પડ્યા. તે ઋષિઓમાં એક વૃદ્ધ ઋષિ હતો. તેનાથી ચલાતું નહિ; તેના અંગો સઘળાં જીર્ણ થઈ ગયાં હતાં, તેથી હાથમાં લાકડી લઈને તે ચાલતો હતો. રસ્તે ચાલવાથી તે થાકી ગયો હતો, તેના મુખમાંથી સઘળાં દાંત પડી ગયાં હતાં; ભૂખથી પીડાઈને તે સ્થળે રહેનારા સઘળા ઋષિઓમાં તે અધિક હતો. એ ઘરડો ઋષિ પણ ભૂખથી પીડિત થઈ પૃથ્વી પર જે જે કંદમૂળ ખાતો હતો. ત્યાં ત્યાં ભટકતો હતો. એમ ભટકતાં ભટકતાં કોઈ વાર પુણ્યયોગને લીધે સુંદર ઊગેલાં તેણે જોયાં. તે છોડ લીલા શેવાળના જેવા હતા તથા તેની આસપાસ પૃથ્વી ઉપર પણ લીલું ઘાસ ઊગ્યું હતું. પેલા ઘરડા ઋષિ ભૂખથી પીડાયેલા હતા, તેથી તેમણે તેનાં પાંદડાં છ માસ સુધી ખાધાં, છ મહિના પછી તેનાં સફેદ કાળાં ખાધાં અને તે પછી એક મહિના સુધી તે ઋષિએ તેના કંદ ખાધા. પછી જ્યારે સુકાળ થયો ત્યારે બધા ઋષિઓ એકઠા થયા. આ ઘરડો ઋષિ પણ જુવાન થઈને જ્યાં બધા ઋષિઓ હતા ત્યાં ગયો, તેને જોઈને સઘળા ઋષિઓ વિસ્મય પામ્યા અને તેને પૂછવા લાગ્યા કે, 'તમે એવો શો ઉપાય કર્યો ? કે જેથી ઘરડા મટીને જુવાન થયા ?' પણ તે ઋષિએ તેમને કંઈ કહ્યું નહિ, ત્યારે સઘળાએ મળીને તેને શાપ દીધો કે 'જે પદાર્થ તે ખાધો હશે તે બ્રાહ્મણોને અભક્ષ્ય થાઓ તથા તે દુર્ગંધવાળો અને અપવિત્ર થાઓ.' એ રીતે લસણ ઉત્પન્ન થયું છે.

તેથી પણ રસોન-લસણ.

૩. उग्रः गन्धः यस्य सः-જેની ગંધ ઉગ્ર હોય છે, તેથી ઉગ્રગંધ-લસણ.

૪. महच्च तत् औषधम्-જે મોટું ઓસડ ગણાય છે, તેથી મહૌષધ-લસણ.

૫. न विद्यते रिष्टं-रोगादिरूपम् अशुभं यस्मात्, यस्य सेवनाद्वा-જેનું સેવન કરવાથી રોગાદિરૂપ અશુભ રહેતું નથી, તેથી અરિષ્ટ-લસણ.

૬. મ્લેચ્છાનાં प्रियः कन्दः-शाकपार्थिवादिः-જે મ્લેચ્છ જાતિના હલકા લોકોને પ્રિય એવો કંદ છે અથવા મૂળિયાંરૂપે થાય છે, તેથી મ્લેચ્છકંદ-લસણ.

૭. यवनानां-सनातनधर्मबहिर्भूतानां वर्णचतुष्टय-बाह्यानाम् लोकानाम् इष्टः-प्रियः, न तु सनातनधर्मावलम्बिद्विजातीनां प्रियः-સનાતન ધર્મને નહિ માનતા અને ચારે વર્ણથી બહાર ગણાતા યવન-હલકા લોકોને જે પ્રિય હોય છે, પણ સનાતન ધર્મને માનતા બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજ વર્ણોને પ્રિય નથી, તેથી યવનેષ્ટ-લસણ.

૮. બીજા નંબરનું જે નામ છે, તે જ 'रसोनः एव रसोनकः' એમ સ્વાર્થિક कन् પ્રત્યયાન્ત આઠમું નામ થયું છે અને તેનો અર્થ તો બીજા નામના જેવો જ છે.'

લસણની ઉત્પત્તિ

यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात् ।
तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽभवद् भुवि ॥२०४

અન્વયઃ-वैनतेयः यदा सुरसत्तमात् अमृतं जहार (तदा) ततः (यः) बिन्दुः भुवि अपतत् सः रसोनः अभवत् ॥

ગરુડજી ઇંદ્રની પાસેથી અમૃતનું જ્યારે હરણ કરી જતા હતા, ત્યારે તેમાંથી જે ટીપું પૃથ્વી પર પડ્યું હતું, તે જ લસણ થયેલ છે. ૨૦૪

લસણનું 'રસોન' નામ કેમ?

पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः ।
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥२०५

અન્વયઃ-(सः) पञ्चभिः रसैः युक्तः च अम्लेन रसेन वर्जितः (अस्ति), तस्मात् द्रव्याणां गुणवेदिभिः रसोनः इति उक्तः ॥

તે લસણ પાંચ રસથી યુક્ત છે; માત્ર ખાટો રસ તેમાં નથી; એટલે એક રસ તેમાં ઓછો છે, તેથી પદાર્થોના ગુણ જાણનારાઓએ તેને 'રસોન' નામે કહેલ છે. ૨૦૫

લસણમાં કયો રસ કયા ભાગમાં?

कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः ।
नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः ।
बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ॥२०६॥

અન્વયઃ-अपि च (सः) मूलेषु कटुकः, पत्रेषु तिक्तः संस्थितः, नाले कषायः उद्दिष्टः, नालाग्रे लवणः स्मृतः, बीजे तु तद्गुणवेदिभिः मधुरः रसः प्रोक्तः ॥

એ લસણનાં મૂળિયાંમાં તીખો, પાંદડાંમાં કડવો, નાળમાં તૂરો, નાળની અણીમાં ખારો અને બીજમાં તેના ગુણ જાણનારાઓએ મધુર રસ કહેલ છે. ૨૦૬

લસણના ગુણો

रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः ॥
रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः ॥२०७

અન્વયઃ-रसोनः बृंहणः वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः रसे च पाके कटुकः तीक्ष्णः मधुरकः मतः ॥

લસણ પુષ્ટિકારક, વીર્યને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, પાચન, ઝાડો ઉતારનાર, પાકમાં તથા રસમાં તીખું, તીક્ષ્ણ અને મધુર મનાયું છે. ૨૦૭

भग्नसन्धानकृत्कण्ठ्यो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः ।
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो रसायनः ॥ २०८ ॥
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोफान् । दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्च हन्ति ॥ २०९ ॥

અન્વયઃ-(तथा च रसोनः) भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यः गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः बलवर्णकरः मेधाहितः नेत्र्यः रसायनः (अस्ति) ॥ (अपि) च हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोफान् दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफान् हन्ति ॥

વળી તે ભાંગેલાંને સાંધનાર, કંઠને સારો કરનાર, ભારે, પિત્ત તથા રુધિરને વધારનાર તથા બળ અને વર્ણ માટે સારું છે, બુદ્ધિને તથા નેત્રને હિતકારી છે, રસાયનરૂપ છે અને હૃદયના રોગ, જૂનો તાવ પેટનું શૂળ, ઝાડાની કબજિયાત, ગોળો, અરુચિ, ઉધરસ, સોજા, અરશ, કોઢ, અગ્નિનું મંદપણું, જીવડાં, વાયુ, શ્વાસ તથા કફને મટાડે છે. ૨૦૮,૨૦૯

લસણ ખાનારને હિતકારી તથા અહિતકારી શું?

मद्यं मांसं तथाम्लं च हितं लशुनसेविनाम् ।
व्यायाममातपं रोषमतिनीरं पयो गुडम् ।
रसोनमश्नन्पुरुषस्त्यजेदेतान्निरन्तरम् ॥२१०॥

अन्वय—लशुनसेविनां मद्यं मांसं तथा च अम्लं हितम् (अस्ति, किन्तु) रसोनम् अश्नन् पुरुषः व्यायामम् आतपं रोषम् अतिनीरं पयः गुडम्—एतान् निरन्तरं त्यजेत् ॥

લસણ ખાવા ટેવાયેલાઓને મદ્ય, માંસ અને ખાટા પદાર્થો હિતકારી છે; પણ લસણ ખાતા માણસે પરિશ્રમ, તડકો, ક્રોધ, ઘણું પાણી, દૂધ અને ગોળ–એટલા પદાર્થોનો સર્વકાળ ત્યાગ કરવો. ૨૧૦

ડુંગળીનાં નામો તથા સામાન્ય ગુણો

पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ।
पलाण्डुस्तु बुधैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणैः ॥२११॥

अन्वय—पलाण्डुः च यवनेष्टः दुर्गन्धः मुखदूषकः (इति नामानि, गुणाश्च—) पलाण्डुः तु गुणैः रसोनसदृशः बुधैः ज्ञेयः ॥

પલાંડુ,[1] યવનેષ્ટ,[2] દુર્ગંધ[3] અને મુખદૂષક[4] એટલા ડુંગળીના સંસ્કૃત નામો છે. ડુંગળીને પણ લસણના જેવા જ ગુણોવાળી વિદ્વાનોએ જાણવી. ૨૧૧

૧. पलति—रक्षति बलवीर्यप्रदानेन, पल रक्षणे—धातुः अण्डु प्रत्यय औणादिक—જે બળ તથા વીર્ય વધારી શોણિતનું રક્ષણ કરે છે, તેથી પલાંડુ–ડુંગળી.

૨. યવનેષ્ટ–આ નામની વ્યુત્પત્તિ લસણના ૭મા નામ પ્રમાણે સમજવી.

૩. दुर् गन्ध यस्य स—જેની ગંધ ખરાબ હોય છે, તેથી દુર્ગંધ–ડુંગળી.

૪. मुखं दूषयति मुखदूषकः—જે દુર્ગંધી હોવાથી જ મોઢાને પણ દૂષિત–દુર્ગંધી કરે છે, તેથી મુખદૂષક–ડુંગળી.

ડુંગળીના વિશેષ ગુણો

स्यात्पलाण्डुः ... रसेऽनुष्णः ... ।
... गुरुः ॥२१२॥

अन्वय—... गुरुः ... ॥

ડુંગળી પાકમાં તથા રસમાં મધુર છે, ગરમ નથી, કફ કરનાર છે, બહુ પિત્ત કરનારી નથી, બળ તથા વીર્યને વધારે છે, ભારે છે અને કેવળ વાયુને જ મટાડે છે. ૨૧૨

ભિલામાનાં નામો

भल्लातकं त्रिषु प्रोक्तमरुष्कोऽरुष्करोऽग्निकः ।
तथैवाग्निमुखी भल्ली वीरवृक्षश्च शोफकृत् ॥२१३॥

अन्वय—भल्लातकं त्रिषु प्रोक्तम्, अरुष्कः अरुष्करः अग्निकः तथा एव अग्निमुखी भल्ली च वीरवृक्षः शोफकृत् (इति नामानि) ॥

ભલ્લાતક,[1] આ એક નામ ત્રણે લિંગે વપરાય છે; અરુષ્ક,[2] અરુષ્કર,[3] અગ્નિક,[4] અગ્નિમુખી,[5] ભલ્લી,[6] વીરવૃક્ષ[7] અને શોફકૃત[8] એટલાં ભિલામા*નાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. भल्ल इव अतति—सततं गच्छति मर्मणि मेदसि शरीरे—भल्ल सातत्यगमने, 'अतुन्' (उणा १-११) જે શરીરમાં ભાલાની પેઠે મર્મોને તોડવા ભાલાની જેમ એકધારી ગતિ કરે છે, તેથી ભલ્લાતક–ભિલામું.

૨. अरु—मर्मस्थाने ष्यति—पीडयति (... अनेकार्थतात्) ... 'आतोऽनुपसर्गे कः'—જે માત્ર સ્પર્શ કરીને જ શરીરનાં મર્મસ્થાનોમાં વણ–પીડા કરી પીડા ઉપજાવે છે, તેથી અરુષ્ક–ભિલામું.

૩. अरु—व्रणं करोति—'दिवाविभा०' इति ट, 'मिरं समासेऽनुपपदस्य' इति म—જે વ્રણ–પીડા કરે છે, તેથી અરુષ્કર–ભિલામું.

૪. अग्नि इव भाति—दीपन—अग्नित्वविशेषात् જેમાં અગ્નિતત્ત્વ વધારે હોવાથી જે અગ્નિની પેઠે ગરમી કરે છે, તેથી અગ્નિક–ભિલામું.

* સુશ્રુતસંહિતામાં આ ફળની છાલને માંસ અને રોમક કહેલી છે, અને ફળના તેલને ચામડી ઉપર ફોલ્લા પાડનાર તેમ જ કૃમિ ઉપર નાશ અને સર્વવાયુનો નાશ કરનાર વર્ણવેલ છે.

ચરકસંહિતામાં આ ફળને દીપનીય (જઠર પ્રદીપ્ત કરનાર), ભેદનીય (મળ ભાંગનાર), વિદાહી (દાહ ઉત્પન્ન કરનાર) અને કુષ્ઠઘ્ન (કોઢ મટાડનાર) કહેલ છે.

અન્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આ ફળને તીક્ષ્ણ, ગરમ, સ્તંભન કરનાર, પાચક, ગ્રાહી, વ્રણને સારૂ ભરનાર અને ચામડી ઉપર ફોલ્લા ઉપજાવનાર કહેલ છે. તેમજ ભગંદર, દરાજ, ચામડીના રોગ અને સાંધાના દરદમાં વાપરવા સૂચવેલ છે.

૫. अग्निः इव मुखम् अस्याः–गौरादित्वाद् ङीप्–જેનું મોઢું અગ્નિ જેવું ગરમ હોય છે, તેથી અગ્નિમુખી–ભિલામું.

૬. भल्लति–हिनस्ति अशुद्धोपयोगात्–भल्ल हिंसायाम्, अच्, गौरादित्वात् ङीप्–શોધન કર્યા વિના જો વાપર્યું હોય તો જે નાશ કરે છે, તેથી ભલ્લી–ભિલામું.

૭. वीरः इव वृक्षः दुःस्पर्शत्वात्–જેનો સ્પર્શ કરવો પણ મુશ્કેલ હોય છે, એવા વીર પુરુષ જેવું એ ઝાડ હોય છે, તેથી વીરવૃક્ષ–ભિલામું.

૮. शोफं कृन्तति–छिनत्ति, कृती छेदने–क्विप्–જે સોજાનો નાશ કરે છે, તેથી શોફકૃત્–ભિલામું.

ભિલામાંના ગુણો

भल्लातकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु ।
कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं छेदि भेदनम् ॥२१४
मेध्यं वह्निकरं हन्ति कफवातव्रणोदरम् ।
कुष्ठार्शोग्रहणीगुल्मशोफानाहज्वरक्रमीन् ॥२१५॥

अन्वय.–(अथ गुणास्तु–) भल्लातकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं छेदि भेदनं मेध्यं वह्निकरं (सत्) कफवातव्रणोदरं कुष्ठार्शोग्रहणीगुल्मशोफानाहज्वरक्रमीन् हन्ति ॥

ભિલામાનું પાકું ફળ પાકમાં અને રસમાં મધુર, હલકું, તૂરું, પાચન, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, મળને કાપનાર, ઝાડો લાવનાર, બુદ્ધિવર્ધક અને અગ્નિને કરનાર હોઈ કફ, વાયુ, વ્રણ, પેટના રોગ, કોઢ, અરશ, સંગ્રહણી (એક જાતનું ઝાડાનું દરદ), ગોળો, સોજો, આફરો, તાવ અને જીવડાંને મટાડે છે.

तन्मज्जा मधुरो वृष्यो बृंहणो वातपित्तहा ।
वृन्तमारुष्करं स्वादु पित्तघ्नं केश्यमग्निकृत् ॥२१६॥

अन्वयः–तन्मज्जा मधुरः वृष्यः बृंहणः वातपित्तहा (अस्ति), आरुष्करं वृन्तं स्वादु पित्तघ्नं केश्यम् अग्निकृत् (अस्ति) ॥

ભિલામાનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ભિલામાનું ડીંટિયું મધુર. પિત્તને હરનાર, કેશને હિતકારી અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. ૨૧૬

भल्लातकः कषायोष्णः शुक्लो मधुरो लघुः ।
वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोग्रहणीगदान् ।
हन्ति गुल्मज्वरश्वित्रवह्निमान्द्यक्रमिव्रणान् ॥ २१७

अन्वयः–भल्लातकः कषायोष्णः शुक्लः मधुरः लघुः (सन्) वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोग्रहणीगदान् गुल्मज्वरश्वित्रवह्निमान्द्यक्रमिव्रणान् हन्ति ॥

ભિલામું તૂરું, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, મધુર અને હલકું હોઈ વાયુ, કફ, પેટનો આફરો, કોઢ, અરશ, સંગ્રહણીનો રોગ, ગોળો, તાવ, શ્વિત્ર નામનો ધોળો કોઢ, અગ્નિનું મંદપણું, જીવડાં અને વ્રણને મટાડે છે. ૨૧૭

ભાંગનાં નામો તથા ગુણો

भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी विजया जया ।
भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः ।
तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्वह्निवर्धिनी ॥२१८

अन्वयः–भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी विजया जया (इति नामानि, गुणाश्च–)भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः तीक्ष्णा उष्णा पित्तला मोहमदवाग्वह्निवर्धिनी (स्यात्) ।

ભંગા,[1] ગંજા,[2] માતુલાની,[3] માદિની,[4] વિજયા[5] અને જયા[6] એટલાં ભાંગનાં સંસ્કૃત નામો છે. ભાંગ કફને હરનાર, કડવી, ઝાડાને રોકનાર, પાચન, હલકી, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પિત્ત કરનાર અને મોહ, મદ, ભાષણ તથા અગ્નિને વધારનાર છે. ૨૧૮

૧. भज्यते अनया कफादिः तीक्ष्णत्वात्, भञ्जो आमर्दने–'हलश्चे'ति घञ्–તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે જેનાથી કફ વગેરે કપાય છે, તેથી ભંગા–ભાંગ.

૨. गञ्ज्यते अनया जनेन मादकत्वात्–गजि शब्दे पूर्ववत् घञ्, टाप्–કેફી હોવાથી જેને લીધે માણસ ખૂબ બકે છે, તેથી ગંજા–ભાંગ.

૩. मातुलस्य–धत्तूरस्य स्त्री इव मादकत्वात् ' मातुलोपाध्याययोर्ङीपानुकौ '–इति ङीप् आनुक् च–કેફી હોવાથી ધંતૂરાની જાણે સ્ત્રી હોય તેવી જણાય છે, તેથી માતુલાની–ભાંગ.

૪. मादयति–मदं करोति–ग्रहादित्वात् णिनिः–જે મદ અથવા કેફ કરે છે–બેભાન બનાવે છે, તેથી માદિની–ભાંગ.

૫. विजयते कफम्–अच्–टाप्–જે કફને દૂર કરે છે, તેથી વિજયા–ભાંગ.

૬. એ જ પ્રમાણે जयति कफम् इति जया–કફને હરે છે, તેથી જયા–ભાંગ.

અફીણના ડોડવાનાં નામો તથા ગુણો

तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः ।
स्यात्खाखसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥२१९

माहि स्निग्धं कषायं च वातहृच्च कफापहम् ।
धातूनां शोषणं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्धनम् ।
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात्पुंस्त्वनाशनम् ॥२२०॥

अन्वय—तिलभेदः खसतिलः अपि च स खाखस स्मृत । खाखसफलसमुद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ग्राहि तिक्तं च कषायं च वातहृत् कफापहम्, धातूनां शोषणं रूक्षं मदकृत् वाग्विवर्धनं मुहुः मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् (अस्ति) ॥

તિલભેદ,[1] ખસતિલ[2] અને ખાખસ[3] એટલા અફીણના ડોડવાના સંસ્કૃત નામો છે તેની છાલ ટાઢી, હલકી, ઝાડાને રોકનાર, કડવી, તુરી, વાયુને હરનાર, કફ તથા લોહીને મટાડનાર, ધાતુઓને સુકાવનાર, રૂક્ષ, મદ કરનાર, વાણીને વધારનાર, વારંવાર મોહ કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને સેવન કરવાથી પુરુષપણાનો નાશ કરનાર છે ૨૨૦

૧ તિલભેદ–તિલસ્ય ભેદ તિલ સ્નેહે–'સ્નુહભેદ' તિ ક– તિલસ્ય ભેદ ઇવ–તલનો ભેદ–તેલ ધરાવનાર જાણે એક જાતનો તલનો પ્રકાર હોય તેવો જણાય છે, તેથી તિલભેદ–અફીણનું ડોડવું

૨ ખાનિ–ઇન્દ્રિયાણિ સ્વતિ–નિષ્ક્રીયાણિ કરોતિ મદ- દ્વારેણ—વા ખસતલિ '................'–ખસખસ તિલ ઇન્દ્રિયોને બેભાન કરી બગાડી દે છે અને તેલ જેવી ચીકાશ ધરાવે છે તેથી ખસતિલ–અફીણનું ડોડવું

૩. ખસવત્ આકાર અખસ–ખસાકારે તિલ, પૃષોદરાદિ – ઇન્દ્રિયોને બેભાન કરે એવા પ્રકારનો ઘાસ છે તેથી ખાખસ–અફીણનું ડોડવું

અફીણનાં નામો તથા ગુણો

उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम् ।
आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् ।
तथा खसफलोद्भूतवल्कलप्रायमित्यपि ॥२२१॥

अन्वय–खसफलक्षीरम् आफूकम् अहिफेनकम् उक्तम् । आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलं तथा खसफलोद्भूतवल्कलप्रायम् इत्यपि (ज्ञेयम्) ॥

ખસફલક્ષીર,[1] આફૂક[2] અને અહિફેનક[3] એટલા અફીણના સંસ્કૃત નામો છે અફીણ શોષક, ઝાડાને રોકનાર, કફને મટાડનાર અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે. ઉપર કહેલ ડોડવાની છાલના જે ગુણો હોય છે, તેમાંના ઘણાખરા ગુણો અફીણમાં પણ છે ૨૨૧

૧ ખસાનિ–ઇન્દ્રિયાણિ સ્યતિ–નિષ્ક્રીયાણિ કરોતિ ઇતિ ખસાનિ, ખસાનિ ફલાનિ યસ્ય સ ખસફલ તસ્ય ક્ષીરમ્ ઇવ–જેનાં ફળ ઇન્દ્રિયોને નિષ્ક્રિય કરે છે, બગાડી દે છે, તેવાં તેના ડાડાનું જાણે ક્ષીર હોય તેવો તેનો જે રસ, તે જ ખસફલક્ષીર–અફીણ.

૨ આ–ઈષત્ સંપૂર્ણમ્ ઇવ ફેન યસ્મિન્ ઇતિ– આફૂકમ્–ફૂત્કારોત્પત્તિ –જેમાં સર્પનો વગર ફૂંકે થતો ફેણ હોય તેવો અવાજ કરતું દેખાય છે, તેથી આફૂક–અફીણ.

૩ અહે –સર્પસ્ય ફેન–ગરલમ્ ઇવ પ્રાણનાશક–ગર– લત્ સાર્થે કન્–સર્પનું જાણે ઝેર હોય તેવું પ્રાણઘાતક નીવડે છે, તેથી અહિફેનક–અફીણ.

ખસખસનાં નામો તથા ગુણો

उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि ।
खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च ।
जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम् ॥२२२॥

अन्वय –(तानि) खसबीजानि ते (एव) खाखसतिला अपि उच्यन्ते । खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि (सन्ति) तानि कफं जनयन्ति, समीरणं (च) शमयन्ति ॥

ખસબીજ[1] અને ખાખસતિલ[2] એ ખસખસનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખસખસ બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બહુ ભારે, કફને ઉત્પન્ન કરનાર તથા વાયુને શાંત કરનાર છે ૨૨૨

૧ ખસસ્ય બીજાનિ–અફીણના ડોડવાનાં બિજ રૂપે જે ચાર છે, તેથી ખસબીજ–ખસખસ.

૨ ખ .... તિલ–અફીણના ડોડવાના તલ જેવા દાણારૂપ જે ચાર છે, તેથી ખાખસતિલ–ખસખસ.

સિંધાલૂણનાં નામો તથા ગુણો

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजम् ।
सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु ।
स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत् ॥२२३॥

अन्वय –सैन्धवः अस्त्री, शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजम् (इति नामानि, गुणाश्च–) सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत् (अस्ति) ॥

સૈંધવ,[1] આ નામ સ્ત્રીલિંગ સિવાય બીજા લિંગે વપરાય છે, શીતશિવ,[2] માણિમંથ[3] અને સિંધુજ[4] એટલાં સિંધાલૂણનાં સંસ્કૃત નામો

છે. સિંધાલૂણ સ્વાદિષ્ઠ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, હલકું, સ્નિગ્ધ, રુચિ ઉપજાવનાર, ઠંડું, મૈથુનની શક્તિ આપનાર, સૂક્ષ્મ, નેત્રને હિતકારી અને દોષને મટાડનાર છે. ૨૨૩

૧. સિન્ધુષુ ભવઃ–'કચ્છાદિભ્યશ્ચ' ઇત્યણ્–સિંધુ દેશમાં જે થાય છે, તેથી સૈન્ધવ–સિંધાલૂણ.

૨. શીત ચ તત્ શિવ ચ–જે શીતળ ગુણવાળું અને સુખકારક છે, તેથી શીતશિવ-સિંધાલૂણ.

૩. મણિમન્થનામ્નિ પર્વતે ભવં મણિમન્થ નામના પર્વતમાં જે ખૂબ થાય છે. તેથી માણિમન્થ–સિંધાલૂણ.

૪. સિન્ધુષુ–જાત– સપ્તમ્યાં જનેર્ડઃ–સિંધુ દેશમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સિંધુજ–સિંધાલૂણ.

સાંભરલૂણનાં નામો તથા ગુણો

શાકમ્ભરીયં કથિતં ગુડાખ્યં રૌમકં તથા ।
ગુડાખ્યં લઘુ વાતઘ્નમત્યુષ્ણં ભેદિ પિત્તલમ્ ॥૨૨૪
તીક્ષ્ણોષ્ણં ચાપિ સૂક્ષ્મં ચાભિષ્યન્દિ કટુપાકિ ચ ॥

અન્વય.–શાકમ્ભરીયં ગુડાખ્યં તથા રૌમકં કથિતમ્ । ગુડાખ્યં લઘુ વાતઘ્નમ્ અત્યુષ્ણ ભેદિ પિત્તલં તીક્ષ્ણોષ્ણમ્ અપિ ચ સૂક્ષ્મં ચ અભિષ્યન્દિ ચ કટુપાકિ (અસ્તિ) ॥

શાકંભરીય,[1] ગુડાખ્ય[2] અને રૌમક[3] એ સાંભરલૂણનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગોળનાં જે નામો છે તે બધાં સાંભરલૂણના પણ નામો છે. સાંભરલૂણ હલકું, વાયુને હણનાર, બહુ જ ગરમ, ઝાડો લાવનાર, પિત્ત કરનાર, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ, (દહીંની પેઠે) કફ કરનાર અને પાકમાં તીખું છે. ૨૨૪,૨૨૫

૧. શાકમ્ભરે દેશે ભવમ્ 'વૃદ્ધાચ્છઃ'–શાકંભર નામના દેશમાં જે થાય છે. તેથી શાકંભરીય–સાંભરલૂણ.

૨. ગુડસ્ય આખ્યા યસ્ય તત્–ગોળનાં જેટલાં નામો છે, તે બધાં નામે જે કહેવાય છે, તેથી ગુડાખ્ય–સાંભરલૂણ.

૩. રુમાયાં ભવમ્–અણ્ (૪–૩–૫૩) સંજ્ઞાયાં કન્ (૫–૩–૭૫)–રુમા નામના દેશમાં પણ જે થાય છે. તેથી રૌમક–સાંભરલૂણ

દરિયાઈ લૂણનાં નામો તથા ગુણો

સામુદ્રં યત્તુ લવણમક્ષીવં વશિરં ચ તત્ ।
સામુદ્રજં સાગરજં લવણોદધિસમ્ભવમ્ ॥૨૨૬॥
સામુદ્રં મધુરં પાકે સતિક્તં મધુરં ગુરુ ।
નાત્યુષ્ણં દીપનં ભેદિ સક્ષારમવિદાહિ ચ ॥૨૨૭॥
શ્લેષ્મલં વાતનુત્તિક્તમરૂક્ષં નાતિશીતલમ્ ॥૨૨૮॥

અન્વય.–યત્તુ સામુદ્રં લવણં તત્ અક્ષીવં વશિરં ચ સામુદ્રજં સાગરજં લવણોદધિસંભવમ્ (કથ્યતે); સામુદ્રં મધુરં પાકે સતિક્તં મધુરં ગુરુ ન અતિઉષ્ણં દીપનં ભેદિ સક્ષારમ્ ચ અવિદાહિ શ્લેષ્મલં વાતનુત્ તિક્તમ્ અરુક્ષં ન અતિશીતલમ્ (અસ્તિ) ॥

સામુદ્ર,[1] અક્ષીવ,[2] વશિર,[3] સમુદ્રજ,[4] સાગરજ[5] અને લવણોદધિસંભવ[6] એટલાં દરિયાઈ લૂણનાં સંસ્કૃત નામો છે. દરિયાઈ લૂણ મધુર, પાચન થતાં તીખાશ સાથે મધુર, ભારે, બહુ ગરમ નથી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઝાડો લાવનાર, ખારા રસવાળું અને બળતરા કરનાર નથી; તેમજ કફ કરનાર, વાયુને મટાડનાર અને કડવું છે, છતાં રૂક્ષ નથી અને અત્યંત ઠંડું પણ નથી. ૨૨૬–૨૨૮

૧. સમુદ્રે ભવ–'તત્ર ભવઃ' ઇત્યણ્–સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સામુદ્ર–દરિયાઈ લૂણ.

૨. અક્ષ્ણઃ ઈ–શોભા અક્ષી, અક્ષીં વાતિ વાયતિ વા, વા ગતિગન્ધનયોઃ, ઓવૈ શોષણે, 'આતોऽનુપસર્ગે કઃ–' આંખની શોભા અથવા તેજને વધારનાર છતાં વધારે સેવનથી આંખનું તેજ ઓછું કરનાર પણ છે, તેથી અક્ષીવ–દરિયાઈ લૂણ.

૩. ઉશ્યતે ઇતિ વશિઃ–વશ કાન્તૌ 'ઇન્' (ઉણા૦ ૪–૧૧૮) વર્શિ–કાન્તિ રાતિ–દદાતિ–કાંતિને જે આપે છે, તેથી વશિર–દરિયાઈ લૂણ.

૪. સમુદ્રાત્ જાયતે સ્મ–'અન્યેષ્વપિ૦' ઇતિ જનેર્ડઃ–સમુદ્રમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સમુદ્રજ–દરિયાઈ લૂણ.

૫. સાગરાત્ જાયતે સ્મ–પૂર્વવત્ ડઃ–સમુદ્રમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સાગરજ–દરિયાઈ લૂણ.

૬. લવણશ્ચાસૌ ઉદધિઃ લવણોદધિઃ, લવણોદધિઃ સંભવઃ યસ્ય તત્–ખારો સમુદ્ર જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેથી લવણોદધિસંભવ–દરિયાઈ લૂણ.

બિડલૂણનાં નામો તથા ગુણો

વિડં પાક્યં ચ કૃતકં તથા દ્રાવિડમાસુરમ્ ।
વિડં સક્ષારમૂર્ધ્વાધઃકફવાતાનુલોમનમ્ ॥૨૨૯॥
દીપનં લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણં રૂક્ષં રુચ્યં વ્યવાયિ ચ ।
વિબન્ધાનાહવિષ્ટમ્ભહૃદ્ગ્રગૌરવશૂલનુત્ ॥ ૨૩૦ ॥

અન્વયઃ–વિડં પાક્યં ચ કૃતકં તથા દ્રાવિડમ્ આસુરમ્ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ–) વિડં સક્ષારમ્ (સત્) ઊર્ધ્વાધઃ–કફવાતાનુલોમનં દીપનં લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણં રૂક્ષં રુચ્યં ચ વ્યવાયિ (સત્) વિબન્ધાનાહવિષ્ટમ્ભહૃદ્ગ્રગૌરવ-

पस्तुत् (अस्ति)॥

બિડ,[1] પાક્ય,[2] કૃતક,[3] દ્રાવિડ[4] અને આસુર[5] આટલાં બિડલૂણના સંસ્કૃત નામો છે. બિડલૂણ ખારા રસવાળું કોઈ કહે ઊંચો ચલાવનાર, વાયુને નીચો ચલાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રૂક્ષ, રુચિ ઉપજાવનાર અને પ્રથમ સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને પછી પાકનાર કોઈ આચાની કબજિયાત, આફરો, અજીર્ણ જડું, હૃદયના રોગ, ભારેપણું તથા શૂળને મટાડે છે. ૨૨૯,૨૩૦

ટીકા-અર્થ કઠ્ઠમથો મતાં સંચરયેત્સિર્ષ—(અર્થ ભાષાંતરમાં આપ્યો છે) ૨૨૯ ૨૩૦

૧ बिनत्ति—भिनत्ति विबन्धादीन् रोगान्, भिद् भेदने, 'इगुपधे'ति क—આચાની કબજિયાત વગેરેને જે તોડે છે, તેથી બિડ—બિડલૂણ.

૨ पच्यते पच् साधु, 'ऋहलोर्ण्यत्' 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' पाके वा साधु—'तत्र साधुरि'ति यत्—જે સારી રીતે પચે છે અથવા પાચનક્રિયામાં જે ઉત્તમ કામ કરે છે, તેથી પાક્ય—બિડલૂણ.

૩ क्रियते स्म इति कृतम्, कृतमेव कृतकम्—कर्मणि क्त, स्वार्थे कन्—જે બનાવેલું હોય, તેથી કૃતક—બિડલૂણ.

૪ द्रविडदेशे भवं—'तत्र भवः' इत्यण्—દ્રવિડ દેશમાં જે વધારે થાય છે તેથી દ્રાવિડ—બિડલૂણ.

૫. असुराणाम् इदं प्रियं लवणम्—'तस्येदमि'त्यण्—આ લૂણ અસુરોને પ્રિય હોય છે તેથી આસુર—બિડલૂણ.

સંચળના નામો તથા ગુણો

सौवर्चलं स्याद्रुचकं मन्थपाक्यं च तन्मतम्।
रुचकं रोचनं भेदि दीपनं पाचनं परम्॥२३१॥
सुस्नेहं वातनुन्नातिपित्तलं विशदं लघु।
उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं विबन्धानाहशूलजित्॥२३२॥

अन्वय—सौवर्चलं रुचकं स्यात्, तत् मन्थपाक्यं मतम्, रुचकं रोचनं भेदि दीपनं परं पाचनं सुस्नेहं वातनुत् न अति पित्तलं विशदं लघु उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं (तत्) विबन्धानाहशूलजित् (अस्ति)॥

સૌવર્ચલ,[1] રુચક[2] અને મંથપાક[3] એટલા સંચળના સંસ્કૃત નામો છે સંચળ રુચિ ઉપજાવનાર, ઝાડો લાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બહુ જ પાચન, સ્નિગ્ધ, વાયુને મટાડનાર, બહુ પિત્ત કરનાર નથી અને સ્વચ્છ—સહેલ, હલકો, ઓડકારને સાફ કરનાર તથા સૂક્ષ્મ કોઈ આચાની કબજિયાત, આફરો તથા શૂળ મટાડે છે ૨૩૧,૨૩૨

૧. सुष्ठु वर्चते—दीप्यते—वर्च दीप्तौ, 'वर्चिरुचि' (उणा० १-१०६) असुन्, ततः प्रज्ञाद्यण्, सुवर्चले भवं, भवार्थेऽण्—જે અત્યંત પ્રકાશે—ચળકે છે, અથવા સુવર્ચલ દેશમાં જે થાય છે, તેથી સૌવર્ચલ—સંચળ.

૨ रोचते—दीप्यते—रुच दीप्तौ, क्वुन् (उणा० २-३२) જે પ્રકાશે—ચળકે છે, તેથી રુચક—સંચળ

૩ मन्थेनमन्थेन वा पाकः यस्य तत्—સૂર્યના કિરણો વડે અથવા સૂર્ય વડે જે પાકે છે અથવા જે ધીમેથી પાકે છે, તેથી મંથપાક—સંચળ

ખારાના લૂણના નામો તથા ગુણો

औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्।
क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनम्॥२३३॥

अन्वय—यत् भूमितः स्वयं जातं (तत्) औद्भिदं पांशुलवणं (च कथ्यते) क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनम् (अस्ति)॥

જે લૂણ જમીનમાંથી પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઔદ્ભિદ[1] અને પાંશુલવણ[2] કહેવાય છે; એ લૂણ ખારું, ભારે, તીખું, સ્નિગ્ધ, ઠંડું અને વાયુનો નાશ કરે છે.

૧ उद्भिनत्ति भूमिं भिदिर् विदारणे 'इगुपधे'ति क., तत स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्—જે જમીનને ફાડી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ઔદ્ભિદ—ખારો.

૨ पांशुषु लवणम्—धूल्यादिष्वपि—જે ધૂળમાં ક્ષાર હોય છે, તેથી પાંશુલવણ—ધૂળિયું લૂણ—ખારો.

જવખાનો ખાર અને તેના ગુણો

यवक्षारो लघुः स्निग्धो दीपनो वह्निवर्धनः।
कण्ठ्यो हृद्यः रूक्षः शूलानाहविबन्धनुत्॥२३४॥

अन्वय—यवक्षारः लघुः स्निग्धः दीपनः वह्निवर्धनः कण्ठ्यः हृद्यः रूक्षः शूलानाहविबन्धनुत् (अस्ति)॥

જવખાનો ખાર ખાટો, બહુ જ ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, દાંતને (અમ્લતાથી) પ્રહર્ષિત કરનાર, ખારાશવાળો, રુચિ ઉપજાવનાર અને શૂળ, આફરો તથા મળબંધને મટાડનાર છે ૨૩૪

૧ चनति—दहति सर्वमपि दीप्तिम् इति चणकम्—चण दाने उण्, रचाति., चनकेभ्यो जातम् अम्लम् पात्रादिष्विव., तत स्वार्थे कन्—ચણાને પ્રીતિકર—

ચણામાંથી ઉપજેલ જે ખટાઈરૂપ ખાર, તે ચણકામ્લક કહેવાય છે.

જવખાર અને સાજીખારનાં નામો તથા ગુણો

પાક્યઃ ક્ષારો યવક્ષારો યાવશૂકો યવાગ્રજઃ।
સ્વર્જિકાઽપિ સ્મૃતઃ ક્ષારઃ કાપોતઃ સુખવર્ચકઃ ॥
કથિતઃ સ્વર્જિકાભેદો વિશેષજ્ઞૈઃ સુવર્ચિકા।
યવક્ષારો લઘુઃ સ્નિગ્ધઃ સુસૂક્ષ્મો વહ્નિદીપનઃ ॥૨૩૬
નિહન્તિ શૂલવાતામશ્લેષ્મશ્વાસગલામયાન્।
પાણ્ડ્વર્શોગ્રહણીગુલ્માનાહપ્લીહહૃદામયાન્ ॥૨૩૭

અન્વયઃ–પાક્યઃ ક્ષારઃ યવક્ષારઃ યાવશૂકઃ યવાગ્રજઃ (ઇતિ યવક્ષારનામાનિ, અથ) સ્વર્જિકા અપિ ક્ષારઃ કાપોતઃ સુખવર્ચકઃ સ્મૃતઃ, વિશેષજ્ઞૈઃ સ્વર્જિકાભેદઃ સુવર્ચિકા કથિતઃ। યવક્ષારઃ લઘુઃ સ્નિગ્ધઃ સુસૂક્ષ્મઃ વહ્નિદીપનઃ (સન્) શૂલવાતામશ્લેષ્મશ્વાસગલામયાન્ પાણ્ડ્વર્શોગ્રહણીગુલ્માનાહપ્લીહહૃદામયાન્ હન્તિ ॥

પાક્ય,[1] ક્ષાર,[2] યવક્ષાર,[3] યાવશૂક[4] અને યવાગ્રજ[5] એટલાં જવખારનાં સંસ્કૃત નામો છે. સ્વર્જિકા,[1] ક્ષાર,[2] કાપોત[3] અને સુખવર્ચક[4] એટલાં સાજીખારનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિશેષ જાણનારા લોકો એક જાતના સાજીખારને સુવર્ચિકા[5] પણ કહે છે. જવખાર હલકો, સ્નિગ્ધ, બહુ જ સૂક્ષ્મ અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ શૂલ, વાયુ, અપક્વ ભાગ, કફ, શ્વાસ, તથા ગળાનાં દરદને મટાડે છે; તેમ જ પાંડુરોગ, અરશ, સંગ્રહણી, ગોળો, મલબંધ, બરળના દરદને અને હૃદયના દરદને પણ મટાડે છે. ૨૩૫–૨૩૭

૧. પાક્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બિડલૂણનાં બીજા નામ પ્રમાણે જાણવી.

૨. ક્ષરતિ–સમ્યક્ ચલતિ સૂક્ષ્મત્વાત્ પ્રતિશરીરાવયવમ્–ક્ષર સઞ્ચલને–'જ્વલિતિકસન્તેભ્યો ણઃ'–જે સૂક્ષ્મ હોવાથી શરીરના દરેક અવયવોમાં બરાબર ગતિ કરે છે, તેથી ક્ષાર–યવક્ષાર–જવનો ખાર.

૩. યવાનાં ક્ષારઃ–જવનો ખાર.

૪. યવાનાં શૂકં યવશૂકં, તત્ર જાતઃ–અણ્ જવની શિખામાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી–યાવશૂક–જવખાર.

૫. યવાનામ્ અગ્રં યવાગ્રં, તસ્માત્ જાતઃ–'પઞ્ચમ્યાં૦' (૩–૨–૯૮) ઇતિ ડઃ–જવની અણી–શિખામાંથી ઉત્પન્ન જે થાય છે, તેથી યવાગ્ર–જવનો ખાર.

૧. સુતરામ્ અર્જ્યતે સુપૂર્વક ઙર્જ અર્જને–ઘઞ્, સ્વર્જઃ અસ્તિ અસ્યાઃ, 'અત ઇનિઠનૌ'–ઇતિ ઠન્, તતશ્ચ ટાપ્–સ્વર્જિકા–જે જંગલોમાં સારી રીતે મેળવી શકાય છે, તેવો જે ક્ષાર તે સ્વર્જિકા–સાજીખાર.

૨. ક્ષાર–ક્ષાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર જવખારના બીજા નામમાં પ્રથમ અપાઈ છે.

૩. કપોતસ્યેવ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્ય, 'અર્શઆદ્યચ્'–જેનો રંગ હોલા જેવો હોય છે, તેથી કાપોત–સાજીખાર.

૪. સુખં વર્ચયતિ દીપયતિ શરીરમ્, વર્ચ દીપ્તૌ–ણ્વુલ્ જે શરીરને અનાયાસે દીપાવે છે, તેથી સુખવર્ચક–સાજીખાર.

૫. સુષ્ઠુ વર્ચઃ અસ્તિ અસ્ય, વર્ચેતિ અદન્તાત્ 'અત ઇનિઠનૌ,' ઇતિ ઠન્, ટાપ્–જે સારી રીતે પ્રકાશે છે, ચળકે છે, તેથી સુવર્ચિકા–સાજીખાર.

સ્વર્જિકાલ્પગુણા તસ્માદ્વિશેષાદ્ગુલ્મશૂલહૃત્।
સુવર્ચિકા સ્વર્જિકાવદ્બોદ્ધવ્યા ગુણતો જનૈઃ ॥૨૩૮

અન્વયઃ–સ્વર્જિકા તસ્માત્ અલ્પગુણા, વિશેષાત્ ગુલ્મશૂલહૃત્; સુવર્ચિકા ગુણતઃ સ્વર્જિકાવત્ જનૈઃ બોદ્ધવ્યા ॥

સાજીખાર જવખારથી ઓછા ગુણવાળો છે અને વિશેષે કરી ગોળાને તથા શૂલને મટાડે છે. સુવર્ચિકાક્ષારમાં પણ સાજીખારના જેવા જ ગુણો છે, એમ લોકોએ સમજવું.

ટંકણખારનાં નામો તથા ગુણો

સૌભાગ્યં ટઙ્કણં ક્ષારો ધાતુદ્રાવકમુચ્યતે।
ટઙ્કણં વહ્નિકૃદ્રૂક્ષં કફહૃદ્વાતપિત્તકૃત્ ॥ ૨૩૯ ॥

અન્વયઃ–સૌભાગ્યં ટઙ્કણં ક્ષારઃ ધાતુદ્રાવકમ્ (ઇતિ–નામકમ્) ઉચ્યતે; ટઙ્કણં વહ્નિકૃત્ રૂક્ષં કફહૃત્ વાતપિત્તકૃત્ (અસ્તિ)॥

સૌભાગ્ય,[1] ટંકણ,[2] ક્ષાર[3] અને ધાતુદ્રાવક[4] એટલાં ટંકણખારનાં સંસ્કૃત નામો છે. ટંકણખાર અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર, રૂક્ષ, કફને હરનાર અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૨૩૯

૧. સુષ્ઠુ ભગમ્–ઐશ્વર્યં ધાતુદ્રાવકત્વલ્પમ્ અસ્તિ યસ્ય સઃ સુભગઃ, સુભગસ્ય ભાવઃ–ષ્યઞ્, સૌભાગ્યમ્ અસ્તિ અસ્ય–અર્શઆદ્યચ્–ધાતુઓને ગાળનાર તરીકેનું મહાસામર્થ્ય જેનામાં છે, તેથી સૌભાગ્ય–ટંકણખાર.

૨. ટઙ્ક્યન્તે–બધ્યન્તે ધાતવઃ અનેન દ્રવીકૃત્ય–ટકિ બન્ધને–કરણે યુચ્–જેના વડે ધાતુઓને ઓગાળી તે ધાતુઓને એકરૂપે બાંધી શકાય છે, તેથી ટંકણ.

૩. ક્ષાર–શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જવખારના બીજા નામમાં જોવી.

૪ ધાતુમતિ-ટુ ધ્મૌ–અસ્માત્ ધ્મુર, ધાતૂનાં ધ્માપકમ્–ધાતુઓને ઓગાળનાર હોવાથી–ધાતુદ્રાવક–ટંકણખાર

બે ખાર અને ત્રણ ખાર

स्वर्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।
टङ्कणेन युतं तत्तु क्षारत्रयमुदीरितम् ।
मिलितं तुल्यगुणकृद्विशेषाद्गुल्मनाशनम् ॥२४०॥

અન્વય—સ્વર્જિકા ચ યાવશૂકઃ–ક્ષારદ્વયમ્ ઉદાહૃતમ્। તત્તુ ટઙ્કણેન યુતં ક્ષારત્રયમ્ ઉદીરિતમ્। મિલિતં (તત્ ત્રયં) તુ વિશેષાત્ ઉષ્ણગુણકૃત્ (ભવતિ), ચ ગુલ્મઘ્નં (સ્યાત્) ॥

સાજીખાર અને જવખાર એ બે મળે ત્યારે ક્ષારદ્વય (બે ખાર) કહેવાય છે, અને તેમાં ટંકણખારને પણ મેળવવામાં આવે ત્યારે ક્ષારત્રય (ત્રણ ખાર) કહેવાય છે એ ત્રણે ભેગા મળી વિશેષ ઉષ્ણ ગુણ કરે છે અને ગોળાને મટાડે છે ૨૪૦

આઠ ક્ષારો તે ક્ષારાષ્ટક

पलाशवज्रिशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः स्वर्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् ।
क्षारा एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहरा भृशम् ॥२४१॥

અન્વય—પલાશ-વજ્રિ-શિખરિ-ચિઞ્ચા-અર્ક-તિલનાલજાઃ યવજઃ ચ સ્વર્જિકા–ઇતિ ક્ષારાષ્ટકમ્ ઉદાહૃતમ્। એતે ક્ષારાઃ અગ્નિના તુલ્યાઃ (સન્તિ) ભૃશં ગુલ્મશૂલહરાઃ (ભવન્તિ) ॥

ખાખરાનો ખાર, થોરનો ખાર, અઘેડાનો ખાર, આમલીનો ખાર, આકડાનો ખાર, તલના નાળનો ખાર, જવખાર અને સાજીખાર એ આઠ ખાર (ભેગા કરાય ત્યારે તે) ક્ષારાષ્ટક[1] કહેવાય છે. એ (આઠ ભેગા કરેલા) ખારો અગ્નિ જેવા છે અને ગોળાને તથા શૂળને અત્યંત મટાડે છે ૨૪૧

૧ અષ્ટૌ અવયવાઃ સન્તિ અસ્ય અષ્ટકમ્, ક્ષારાણામ્ અષ્ટકમ્–ભેગા કરેલા આઠ ક્ષારો–ક્ષારાષ્ટક.

ચૂકાના નામો તથા ગુણો

चुक्रं सहस्रवेधि स्याद्रसाम्लं शुक्तमित्यपि ।
चुक्रमत्यम्लमुष्णं च दीपनं पाचनं परम् ॥२४२॥
शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं सरम् ।
वमिकृत्तृष्णास्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यहृत् ॥२४३॥

અન્વય—ચુક્રં સહસ્રવેધિ રસામ્લં શુક્તમ્ ઇતિ અપિ સ્યાત્, ચુક્રમ્ અત્યમ્લં ચ ઉષ્ણં દીપનં પરં પાચનં (ચ) [illegible] સરં [illegible] (અસ્તિ)।

ચુક્ર,[1] સહસ્રવેધિ,[2] રસામ્લ[3] અને શુક્ત[4] એટલાં ચૂકાનાં સંસ્કૃત નામો છે ચૂકો બહુ ખાટો, ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બહુ જ પાચન હોઈને શૂળ, ગોળો, મળબંધ, આમવાત તથા કફને મટાડનાર, ઝાડો લાવનાર તેમ જ ઊલટી, તરસ, મોઢાનું રસ રહિતપણું, હૃદયની પીડા અને અગ્નિનું મંદપણું મટાડે છે ૨૪૨,૨૪૩

૧ ચુક્રતિ–વ્યથતિ–ચૂતિઅસ્ય્ રોગી અનેન ઇતિ ચુક્રમ્, 'ચકિ[illegible]' (ઉણા૦ ૨, ૧૪) ઇતિ સાધુ –જેને લીધે રોગી માણસ વગેરે રોગોને દૂર કરે છે, તેથી ચુક્ર એટલે ચૂકો.

૨ સહસ્રં વેધિતું શીલમસ્ય–વિધ વિધાને, 'સુપ્યજાતૌ૦' ઇતિ ણિનિ–જે હજારોને ખાટા કરી નાખે છે, તેથી સહસ્રવેધિ–ચૂકો.

૩ રસેન અમ્લં, રસો વા અમ્લઃ યસ્ય તત્–જે રસ વડે ખાટું હોય છે અથવા જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી રસામ્લ–ચૂકો.

૪. શુક્તં યત્ અસ્તિ અસ્ય–[illegible]–જેને રસ મીઠો હોય છે તેથી શુક્ત–ચૂકો।

ભાવપ્રકાશમાં હરીતક્યાદિવર્ગ પ્રકરણ સમાપ્ત

૨ : કર્પૂરાદિવર્ગ*

કપૂરના નામો, ગુણો તથા બે પ્રકાર

पुंसि क्लीबे च कर्पूरः सिताभ्रो हिमवालुका ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञो हिमनामापि स स्मृतः ॥१॥
कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः ।
सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ।
दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः ॥२॥
कर्पूरो द्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः ।
पक्वात्कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम् ॥३॥

અન્વય—કર્પૂરઃ પુંસિ ચ ક્લીબે (સ્યાત્) [illegible] હિમવાલુકા ઘનસારઃ ચન્દ્રસંજ્ઞઃ હિમનામા અપિ સ સ્મૃતઃ। કર્પૂરઃ શીતઃ વૃષ્યઃ ચક્ષુષ્યઃ લેખનઃ લઘુઃ સુરભિઃ મધુરઃ તિક્તઃ કફપિત્તવિષાપહઃ દાહ[illegible]મેદોદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ (અસ્તિ)। કર્પૂરઃ પક્વાપક્વપ્રભેદતઃ દ્વિવિધઃ પ્રોક્તઃ, પક્વાત્ કર્પૂરતઃ અપક્વં ગુણવત્તરં પ્રાહુઃ ॥

* કર્પૂર આદિ યેષાં તે કર્પૂરાદયઃ, કર્પૂરાદીનાં વર્ગઃ–કર્પૂરાદિવર્ગ–કપૂર આદિનો સમુદાય

કર્પૂર,[1] આ નામ પુંલિંગે તથા નપુંસકલિંગે પણ વપરાય છે; સિતાભ્ર,[2] હિમવાલુક,[3] ઘનસાર,[4] ચંદ્રસંજ્ઞ[5] અને હિમનામા[6] એટલાં કપૂરનાં[×] સંસ્કૃત નામો છે. વળી એ ચંદ્રના અને હિમના નામે પણ કહેવાય છે. કપૂર ઠંડું, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, મળોને ઉખેડનાર, હલકું, સુગંધી, મધુર અને કડવું હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, દાહ, તરશ, મોઢાનું વિરસપણું, મેદ તથા દુર્ગંધપણું મટાડે છે. કપૂર પાકું અને કાચું એમ બે પ્રકારનું છે; તેમાં પાકા કરતાં કાચાંને વિદ્વાનો વધારે ગુણવાળું કહે છે. ૧,૩

૧. किरति विक्षिपति, कृणाति हिनस्ति वा मलकफपित्तविषादीन्, करोति वा वीर्यवृद्धि-नेत्रहितं च-कॄ विक्षेपे, कृन् हिंसायाम, डुकृञ् करणे-या विचू-कर्, पूर्यते शरीरं चेति-पूरी आप्यायने-'इगुपधे'ति क'-कर् चासौ पूरश्च कर्पूर-જે મળ, કફ, પિત્ત, ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, વીર્ય વધારે છે અને નેત્રને હિતકારી છે, તેમ જ શરીરને પુષ્ટ કરે છે, તેથી કર્પૂર-કપૂર.

૨. सितं-श्वैत्यं बन्धनं चन्द्रं वा अभ्रति-गच्छति-'कर्मण्यण्,' यद्वा सितं-शौक्ल्यम् अभ्रयति स्वसंबद्धम्, यद्वा सितम् अभ्रमिव शुक्लत्वात्-इति सिताभ्रः-જે ધોળાશને, બંધનને તથા ચંદ્ર જેવા ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા પોતામાં ધોળાશનો સંબંધ પમાડે છે, અથવા ધોળું હોવાથી સફેદ વાદળાં જેવું જે જણાય છે, તેથી સિતાભ્ર-કપૂર.

૩. हिमा वालुका यस्य सः-જેના રજકણ શીતળ હોય છે, તેથી હિમવાલુક-કપૂર.

૪. घनः-दृढः सारो यस्य सः, यद्वा घनस्य-श्वेताभ्रस्य सार इव शीतत्वात् सिताभ्राकारत्वाच्च-જેનો સાર ઉત્તમ હોય છે અથવા પોતે શીતળ તથા ધોળાં વાદળનો આકાર ધરાવતું હોવાથી ધોળાં વાદળાંનો જાણે સાર હોય તેવું છે,તેથી ઘનસાર-કપૂર.

૫. चन्द्रस्य संज्ञा, चन्द्र इति संज्ञा वा यस्य सः-ચંદ્રનાં જેટલાં નામો છે, તેટલાં નામે પણ જે કહેવાય છે, તેથી ચંદ્રસંજ્ઞ-કપૂર.

× રાજનિઘંટુમાં કપૂર બે જાતનું વર્ણવેલું છે : પક્વ અને અપક્વ.

વૈદ્યો ભીમસેની કપૂરને સાધારણ કપૂર કરતાં ઘણું જલદ અને કામવાસના વધારનાર ગણે છે.

૬. हिमस्य संज्ञा, हिमम् इति वा संज्ञा यस्य सः-હિમનાં જેટલાં નામો છે, તેટલાં નામે પણ જે કહેવાય છે, તેથી હિમનામા-કપૂર.

ચીનાઈ કપૂરનું નામ તથા ગુણો

चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः ।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः ॥ ४ ॥

अन्वयः-चीनाकसंज्ञः[1] कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः, तथा च सः कुष्ठकण्डूवमिहरः च तिक्तरसः (भवति)॥

ચીનાઈ કપૂર કફ, કોઢ, ચળ તથા વમનને મટાડે છે; અને તે કડવા રસવાળું હોય છે.

૧. चीनं-श्वेतवस्त्रसूत्राकारम् अकति-गच्छति-अक गतौ 'कर्मण्यण्'-ચીન એટલે ધોળા કપડાના સૂતરના તાંતણાંના જેવા આકારને જે પામે છે, તેથી ચીનાક ચીનાઈ કપૂર.

કસ્તૂરીનાં નામો

मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित् ।
कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता ॥५

अन्वय-मृगनाभिः तु मृगमदः कथितः, सा च सहस्रभित् कस्तूरिका कस्तूरी च वेधमुख्या स्मृता ॥

મૃગનાભિ,[1] મૃગમદ,[2] સહસ્રભિત્,[3] કસ્તૂરિકા,[4] કસ્તૂરી[5] અને વેધમુખ્યા[6] એટલાં કસ્તૂરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫

૧. मृगस्य नाभिः-મૃગની નાભિમાં થતી હોઈ તેની નાભિરૂપ છે. તેથી મૃગનાભિ-કસ્તૂરી.

૨. मृगस्य मदः-મૃગના મદરૂપ છે, તેથી મૃગમદ-કસ્તૂરી.

૩. सहस्रं भिनत्ति-भिदिर् विदारणे-क्विप्-હજારો વસ્તુને ભેદનાર-પોતાની સુવાસની અસર કરનાર છે, તેથી સહસ્રભિત્-કસ્તૂરી.

૪. कस्तूरी एव कस्तूरिका स्वार्थे कन्-કસ્તૂરી એ જ કસ્તૂરિકા પણ કહેવાય છે.

૫. कसति-गच्छति गन्धः अस्याः सर्वत्र इति कस्तूरी-कस गतौ खर्जादित्वात् ऊरः (ઉણા. ૪-૯૦), पृषोदरादिः, गौरादिः-જેની ગંધ બધે પ્રસરે-ફેલાય છે, તેથી કસ્તૂરી.

૬. विध्यन्ते-भिद्यन्ते एभिः पदार्थाः-वेधाः, करणे घञ्,तेषु मुख्या-જેનાથી બીજા પદાર્થો ભેદાય-વીંધાય તેવા પદાર્થોમાં મુખ્ય, અસરકારક પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેથી વેધમુખ્યા-કસ્તૂરી.

કસ્તૂરી ત્રણ જાતની

कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपाली नीलवर्णयुक् ।
काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता ॥६

૪. ક્ષારપતિ–ટુ ગતૌ–વ્યાપ્ય ગચ્છતિ, ધાતુઓ ઇત્યર્થમ્–ધાતુઓને ઓગાળનાર હોવાથી–ધાતુદ્રાવક–ટંકણખાર.

બે ખાર અને ત્રણ ખાર

સર્જિકા યાવશૂકશ્ચ ક્ષારદ્વયમુદાહૃતમ્ ।
ટંકણેન યુતં તત્તુ ક્ષારત્રયમુદીરિતમ્ ।
મિલિતં તૂષ્ણગુણકૃદ્વિશેષાદ્ગુલ્મશૂલહૃત્ ॥૨૪૦॥

અન્વય–સર્જિકા ચ યાવશૂકઃ–ક્ષારદ્વયમ્ ઉદાહૃતમ્। તત્તુ ટંકણેન યુતં ક્ષારત્રયમ્ ઉદીરિતમ્। મિલિતં (તત્ ત્રયં) તુ વિશેષાત્ ઉષ્ણગુણકૃત્ (ભવતિ), ચ ગુલ્મહૃત્ (સ્યાત્) ॥

સાજીખાર અને જવખાર એ બે મળે ત્યારે ક્ષારદ્વય (બે ખાર) કહેવાય છે; અને તેમાં ટંકણખારને પણ મેળવવામાં આવે ત્યારે ક્ષારત્રય (ત્રણ ખાર) કહેવાય છે. એ ત્રણે ભેગા મળી વિશેષ ઉષ્ણ ગુણ કરે છે અને ગોળાને મટાડે છે. ૨૪૦

આઠ ક્ષારો તે ક્ષારાષ્ટક

પલાશવજ્રિશિખરિચિઞ્ચાર્કતિલનાલજાઃ ।
યવજઃ સ્વર્જિકા ચેતિ ક્ષારાષ્ટકમુદાહૃતમ્ ।
ક્ષારા એતેઽગ્નિના તુલ્યા ગુલ્મશૂલહરા ભૃશમ્ ॥૨૪૧॥

અન્વય–પલાશવજ્રિશિખરિચિઞ્ચાર્કતિલનાલજાઃ યવજઃ ચ સર્જિકા–ઇતિ ક્ષારાષ્ટકમ્ ઉદાહૃતમ્। એતે ક્ષારાઃ અગ્નિના તુલ્યાઃ (સન્ત) ભૃશં ગુલ્મશૂલહરાઃ (ભવન્તિ) ॥

ખાખરાનો ખાર, થોરનો ખાર, અઘેડાનો ખાર, આમલીનો ખાર, આકડાનો ખાર, તલના નાળનો ખાર, જવખાર અને સાજીખાર એ આઠ ખાર (ભેગા કરાય ત્યારે તે) ક્ષારાષ્ટક[1] કહેવાય છે. એ (આઠ ભેગા કરેલા) ખારો અગ્નિ જેવા છે અને ગોળાને તથા શૂળને અત્યંત મટાડે છે. ૨૪૧

૧ અષ્ટાનાં ક્ષારાણાં સમાહારઃ ક્ષારાષ્ટકમ્–ભેગા કરેલા આઠ ક્ષારો–ક્ષારાષ્ટક.

ચૂકાનાં નામો તથા ગુણો

ચુક્રં સહસ્રવેધિ સ્યાદ્રસામ્લં શુક્તમિત્યપિ ।
ચુક્રમત્યમ્લમુષ્ણં ચ દીપનં પાચનં પરમ્ ॥૨૪૨॥
શૂલગુલ્મવિબન્ધામવાતશ્લેષ્મહરં સરમ્ ।
વમિતૃષ્ણાસ્યવૈરસ્યહૃત્પીડાવહ્નિમાન્દ્યહૃત્ ॥૨૪૩॥

અન્વય–ચુક્રં સહસ્રવેધિ રસામ્લં શુક્તમ્ ઇત્યપિ સ્યાત્, ચુક્રમ્ અતિઅમ્લં ચ ઉષ્ણં દીપનં પરં પાચનં (સ્યાત્) શૂલગુલ્મવિબન્ધામવાતશ્લેષ્મહરં સરં વમિતૃષ્ણાઽઽસ્યવૈરસ્યહૃત્પીડાવહ્નિમાન્દ્યહૃત્ (અસ્તિ) ।

ચુક્ર,[1] સહસ્રવેધિ,[2] રસામ્લ[3] અને શુક્ત[4] એટલાં ચૂકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચૂકો બહુ ખાટો, ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બહુ જ પાચન હોઈને શૂળ, ગોળો, મળબંધ, આમવાત તથા કફને મટાડનાર, ઝાડો લાવનાર તેમ જ ઊલટી, તરસ, મોઢાનું રસ રહિતપણું, હૃદયની પીડા અને અગ્નિનું મંદપણું મટાડે છે. ૨૪૨,૨૪૩

૧. ચુક્ર્યતિ–વ્યથયતિ–દૂરીકરોતિ સુબહૂન્ રોગાન્ રોગી અનેન ઇતિ ચુક્રમ્, , ચુક્રેત્ર૦ ' (ઉણા૦ ૧, ૧૮) ઇતિ સાધુ–જેને લીધે રોગી માણસ ઘણા વ્યાધિ રોગોને દૂર કરે છે, તેથી ચુક્ર એટલે ચૂકો.

૨. સહસ્રં વેધિતું શીલમસ્ય–વિધ વિધાને, 'સુપ્યજાતૌ૦' ઇતિ ણિનિઃ–જે હજારોને ખાટા કરી નાખે છે તેથી સહસ્રવેધિ–ચૂકો.

૩. રસેન અમ્લં, રસો વા અમ્લો યસ્ય તત્–જે રસ વડે ખાટું હોય છે અથવા જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી રસામ્લ–ચૂકો.

૪. શુક્ર વર્ણ અસ્તિ યસ્ય તત્–જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી શુક્ત–ચૂકો.

ભાવપ્રકાશમાં હરીતક્યાદિવર્ગ પ્રકરણ સમાપ્ત

૨ : કર્પૂરાદિવર્ગ*

કપૂરનાં નામો, ગુણો તથા બે પ્રકાર

પુંસિ ક્લીબે ચ કર્પૂરઃ સિતાભ્રો હિમવાલુકા ।
ઘનસારશ્ચન્દ્રસંજ્ઞો હિમનામાપિ સ સ્મૃતઃ ॥૧॥
કર્પૂરઃ શીતલો વૃષ્યશ્ચક્ષુષ્યો લેખનો લઘુ ।
સુરભિર્મધુરસ્તિક્તઃ કફપિત્તવિષાપહઃ ।
દાહતૃષ્ણાસ્યવૈરસ્યમેદોદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ ॥૨॥
કર્પૂરો દ્વિવિધઃ પ્રોક્તઃ પક્વાપક્વપ્રભેદતઃ ।
પક્વાત્કર્પૂરતઃ પ્રાહુરપક્વં ગુણવત્તરમ્ ॥૩॥

અન્વયઃ–કર્પૂરઃ પુંસિ ચ ક્લીબે (સ્યાત્), સિતાભ્રઃ હિમવાલુકા, ઘનસારઃ, ચન્દ્રસંજ્ઞઃ હિમનામ અપિ સઃ સ્મૃતઃ । કર્પૂરઃ શીતલઃ વૃષ્યઃ ચક્ષુષ્યઃ લેખનઃ લઘુ સુરભિઃ મધુરઃ તિક્તઃ કફપિત્તવિષાપહઃ દાહતૃષ્ણાસ્યવૈરસ્યમેદોદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ (અસ્તિ)। કર્પૂરઃ પક્વાપક્વપ્રભેદતઃ દ્વિવિધઃ પ્રોક્તઃ, પક્વાત્ કર્પૂરતઃ અપક્વં ગુણવત્તરં (વિદ્વાંસઃ) પ્રાહુઃ ॥

* કર્પૂર આદિ. યેષાં તે કર્પૂરાદયઃ, કર્પૂરાદીનાં વર્ગઃ–સમુદાય કર્પૂરાદિવર્ગઃ–કપૂર આદિનો સમુદાય.

કર્પૂર,[૧] આ નામ પુંલિંગે તથા નપુંસકલિંગે પણ વપરાય છે; સિતાભ્ર,[૨] હિમવાલુક,[૩] ઘનસાર,[૪] ચંદ્રસંજ્ઞ[૫] અને હિમનામા[૬] એટલાં કપૂરનાં[×] સંસ્કૃત નામો છે. વળી એ ચંદ્રના અને હિમના નામે પણ કહેવાય છે. કપૂર ઠંડું, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, મળોને ઉખેડનાર, હલકું, સુગંધી, મધુર અને કડવું હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, દાહ, તરશ, મોઢાનું વિરસપણું, મેદ તથા દુર્ગંધપણું મટાડે છે. કપૂર પાકું અને કાચું એમ બે પ્રકારનું છે; તેમાં પાકા કરતાં કાચાંને વિદ્વાનો વધારે ગુણવાળું કહે છે. ૧,૩

૧. કિરતિ વિક્ષિપતિ, કૃણાતિ હિનસ્તિ વા મલકફપિત્તવિષાદીન્, કરોતિ વા વીર્યવૃદ્ધિ–નેત્રહિતં ચ–કૃ વિક્ષેપે, કૃઞ્ હિંસાયામ્, ડુકૃઞ્ કરણે–વા વિચ્–કર્, પૂર્યતે શરીરં ચેતિ–પૂરી આપ્યાયને–'ઇગુપધે'તિ કઃ–કર્ ચાસૌ પૂરશ્ચ કર્પૂરઃ–જે મળ, કફ, પિત્ત, ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, વીર્ય વધારે છે અને નેત્રને હિતકારી છે, તેમ જ શરીરને પુષ્ટ કરે છે, તેથી કર્પૂર–કપૂર.

૨. સિતં–શ્વૈત્યં બન્ધનં ચન્દ્રં વા અભ્રતિ–ગચ્છતિ–'કર્મણ્યણ્,' યદ્વા સિતં–શૌક્લ્યમ્ અભ્રયતિ સ્વસંબદ્ધમ્, યદ્વા સિતમ્ અભ્રમિવ શુક્લત્વાત્–ઇતિ સિતાભ્રઃ–જે ધોળાશને, બંધનને તથા ચંદ્ર જેવા ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા પોતામાં ધોળાશનો સંબંધ પમાડે છે, અથવા ધોળું હોવાથી સફેદ વાદળાં જેવું જે જણાય છે, તેથી સિતાભ્ર–કપૂર.

૩. હિમા વાલુકા યસ્ય સઃ–જેના રજકણ શીતળ હોય છે, તેથી હિમવાલુક–કપૂર.

૪. ઘનઃ–દૃઢઃ સારો યસ્ય સઃ, યદ્વા ઘનસ્ય–શ્વેતાભ્રસ્ય સાર ઇવ શીતત્વાત્ સિતાભ્રાકારત્વાચ્ચ–જેનો સાર ઉત્તમ હોય છે અથવા પોતે શીતળ તથા ધોળાં વાદળનો આકાર ધરાવતું હોવાથી ધોળાં વાદળાંનો જાણે સાર હોય તેવું છે, તેથી ઘનસાર–કપૂર.

૫. ચન્દ્રસ્ય સંજ્ઞા, ચન્દ્ર ઇતિ સંજ્ઞા વા યસ્ય સઃ–ચંદ્રનાં જેટલાં નામો છે, તેટલાં નામે પણ જે કહેવાય છે, તેથી ચંદ્રસંજ્ઞ–કપૂર.

× **રાજનિઘંટુમાં** કપૂર બે જાતનું વર્ણવેલું છે: પક્વ અને અપક્વ.

વૈદ્યો ભીમસેની કપૂરને સાધારણ કપૂર કરતાં ઘણું જલદ અને કામવાસના વધારનાર ગણે છે.

૬. હિમસ્ય સંજ્ઞા, હિમમ્ ઇતિ વા સંજ્ઞા યસ્ય સઃ–હિમનાં જેટલાં નામો છે, તેટલાં નામે પણ જે કહેવાય છે, તેથી હિમનામા–કપૂર.

ચીનાઈ કપૂરનું નામ તથા ગુણો

ચીનાકસંજ્ઞઃ કર્પૂરઃ કફક્ષયકરઃ સ્મૃતઃ ।
કુષ્ઠકણ્ડૂવમિહરસ્તથા તિક્તરસશ્ચ સઃ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ–ચીનાકસંજ્ઞઃ[૧] કર્પૂરઃ કફક્ષયકરઃ સ્મૃતઃ, તથા ચ સઃ કુષ્ઠકણ્ડૂવમિહરઃ ચ તિક્તરસઃ (ભવતિ)॥

ચીનાઈ કપૂર કફ, કોઢ, ચળ તથા વમનને મટાડે છે; અને તે કડવા રસવાળું હોય છે.

૧. ચીનં–શ્વેતવસ્ત્રસૂત્રાકારમ્ અકતિ–ગચ્છતિ–અક ગતૌ 'કર્મણ્યણ્'–ચીન એટલે ધોળા કપડાના સૂતરના તાંતણાંના જેવા આકારને જે પામે છે, તેથી ચીનાક ચીનાઈ કપૂર.

કસ્તૂરીનાં નામો

મૃગનાભિર્મૃગમદઃ કથિતસ્તુ સહસ્રભિત્ ।
કસ્તૂરિકા ચ કસ્તૂરી વેધમુખ્યા ચ સા સ્મૃતા ॥૫

અન્વય–મૃગનાભિઃ તુ મૃગમદઃ કથિતઃ, સા ચ સહસ્રભિત્ કસ્તૂરિકા કસ્તૂરી ચ વેધમુખ્યા સ્મૃતા ॥

મૃગનાભિ,[૧] મૃગમદ,[૨] સહસ્રભિત્,[૩] કસ્તૂરિકા,[૪] કસ્તૂરી[૫] અને વેધમુખ્યા[૬] એટલાં કસ્તૂરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫

૧. મૃગસ્ય નાભિઃ–મૃગની નાભિમાં થતી હોઈ તેની નાભિરૂપ છે, તેથા મૃગનાભિ–કસ્તૂરી.

૨. મૃગસ્ય મદઃ–મૃગના મદરૂપ છે, તેથી મૃગમદ–કસ્તૂરી.

૩. સહસ્રં ભિનત્તિ–ભિદિર્ વિદારણે–ક્વિપ્–હજારો વસ્તુને ભેદનાર–પોતાની સુવાસની અસર કરનાર છે, તેથી સહસ્રભિત્–કસ્તૂરી.

૪. કસ્તૂરી એવ કસ્તૂરિકા સ્વાર્થે કન્–કસ્તૂરી એ જ કસ્તૂરિકા પણ કહેવાય છે.

૫. કસતિ–ગચ્છતિ ગન્ધઃ અસ્યાઃ સર્વત્ર ઇતિ કસ્તૂરી–કસ ગતૌ ખર્જાદિત્વાત્ ઊરઃ (ઉણા. ૪–૯૦), પૃષોદરાદિઃ, ગૌરાદિઃ–જેની ગંધ બધે પ્રસરે–ફેલાય છે, તેથી કસ્તૂરી.

૬. વિધ્યન્તે–ભિદ્યન્તે એભિઃ પદાર્થાઃ–વેધાઃ, કરણે ઘઞ્, વેધેષુ મુખ્યા–જેનાથી બીજા પદાર્થો ભેદાય–વીંધાય તેવા પદાર્થોમાં મુખ્ય, અસરકારક પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેથી વેધમુખ્યા–કસ્તૂરી.

કસ્તૂરી ત્રણ જાતની

કામરૂપોદ્ભવા કૃષ્ણા નૈપાલી નીલવર્ણયુક્ ।
કાશ્મીરી કપિલચ્છાયા કસ્તૂરી ત્રિવિધા સ્મૃતા ॥૬

अन्वयः—कामरूपोद्भवा कस्तूरी कृष्णा नैपाली नील-वर्णयुक् काश्मीरी कपिलच्छाया (इत्येवं) त्रिविधा स्मृता ॥

કામરૂપ દેશની કસ્તૂરી કાળી હોય છે, નેપાળની કસ્તૂરી લીલા રંગની હોય છે અને કાશ્મીરની કસ્તૂરી પિંગળા રંગની હોય છે; એ રીતે કસ્તૂરી ત્રણ પ્રકારની થાય છે ૬

ત્રણે કસ્તૂરીના ગુણો

कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत् ।
काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी अधमा मता ॥ ७ ॥
कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः ।
कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत् ॥ ८ ॥

अन्वयः—(तत्र) कामरूपोद्भवा कस्तूरी श्रेष्ठा, नैपाली मध्यमा भवेत्, काश्मीरदेशसम्भूता हि अधमा मता । कस्तूरिका कटुः तिक्ता क्षारा उष्णा शुक्रला गुरुः (तथा) कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत् (अस्ति) ॥

તેમાં કામરૂપ દેશની કસ્તૂરી શ્રેષ્ઠ, નેપાળની મધ્યમ અને કાશ્મીરની અધમ છે કસ્તૂરી તીખી, કડવી, ખારી, ગરમ, વીર્યને વધારનાર અને ભારે હોઈ કફ, વાયુ ઝેર, ઊલટી, શીત, દુર્ગંધપણું તથા શોષને મટાડે છે ૭,૮

ભેરમુષકનું નામ તથા ગુણો

लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः ।
चक्षुष्या छेदिनी श्लेष्मतृष्णाबस्त्यास्यरोगहृत् ९

अन्वयः—लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः चक्षुष्या छेदिनी (तथा) श्लेष्मतृष्णाबस्त्यास्य-रोगहृत् (अस्ति) ॥

ભેરમુષક લતાકસ્તૂરિકા[1] કહેવાય છે એ ભેરમુષક કડવી, મધુર, વીર્યને વધારનાર, ટાઢી, હલકી, નેત્રને હિતકારી, મળોને છેદનાર અને કફ, તરશ, મૂત્રાશયના રોગ તથા મોઢાના રોગને મટાડે છે. ૯

૧ लतायां कस्तूरी,—लता गुल्म-स्तम्ब—જે વેલ રૂપે હોઈને કસ્તૂરી જેવી સુગંધી હોય છે, તેથી લતા-કસ્તૂરિકા કહેવાય છે

જબાદિયા કસ્તૂરીનું નામ તથા ગુણો

गन्धमार्जारवीर्यं तु वीर्यकृत्कफवातहृत् ।
कण्डूकुष्ठहरं नेत्र्यं सुगन्धं स्वेदगन्धनुत् ॥ १० ॥

अन्वयः—गन्धमार्जारवीर्यं तु वीर्यकृत् कफवातहृत् कण्डूकुष्ठहरं नेत्र्यं सुगन्धं (तथा) स्वेदगन्धनुत् (अस्ति) ॥

જબાદિયાં કસ્તૂરી ગંધમાર્જારવીર્ય[1] કહેવાય છે એ કસ્તૂરી વીર્યને વધારનાર અને કફ, વાયુ, ખસ, કોઢ તથા પસીનાનો ગંધ મટાડનાર, નેત્રને હિતકારી તથા સુગંધી હોય છે. ૧૦

૧. गन्धयुक्तः मार्जारः गन्धमार्जारः, गन्धमार्जारस्य वीर्य—ગંધવાળા બિલાડાનું એટલે વણિયરનું જે વીર્ય હોય છે, તે ગંધમાર્જારવીર્ય કહેવાતી કસ્તૂરીની એક જાત છે

સુખડનાં નામો

श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥ ११ ॥

अन्वयः—श्रीखण्डं चन्दनं, न स्त्री, भद्रश्री तैलपर्णिकः गन्धसारः मलयजः तथा चन्द्रद्युतिः (कथ्यते) ॥

શ્રીખંડ,[1] ચંદન,[2] આ બે નામો સ્ત્રીલિંગે નથી, પણ પુંલિંગે તથા નપુંસકલિંગે છે ભદ્રશ્રી,[3] તૈલપર્ણિક,[4] ગંધસાર,[5] મલયજ[6] તથા ચંદ્રદ્યુતિ[7] એટલાં સુખડનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧

૧ श्रिया खण्ड्यते—શોભાનો અથવા લક્ષ્મીનો જાણે અમુક ભાગ હોય તેવું જેનું હોય છે, તેથી શ્રીખંડ-સુખડ.

૨. चन्दयति—आह्लादयति चन्दनम्, सुगन्धत्वात् शीतत्वात्, यदि अनुलेपने—ચોપડવું—જે સુગંધી તથા શીતળ હોવાથી લોકોને આનંદ પમાડે છે તેથી ચંદન-સુખડ.

૩ भद्रा श्रीः यस्य तत्—જેની શોભા તથા કાંતિ લોકોને સુખકારક હોય છે તેથી ભદ્રશ્રી-સુખડ.

૪ तिलानां पर्णानीव पर्णानि यस्य सः तिलपर्णी, तिलपर्णी एव तैलपर्णिकः—स्वार्थे क प्रत्ययः, ततः 'तत्र भवः' इत्यण्—જેનાં પાંદડાં તલના છોડના પાંદડાં જેવાં હોય છે, તેવાં આમાં જે થાય છે, તેથી તૈલપર્ણિક-સુખડ.

૫ गन्धस्य सारः, गन्ध एव सारो यस्य सः—જેનો સાર ગંધવાળો હોય છે અથવા સુગંધ એ જ જેનો સાર હોય છે, તેથી ગંધસાર-સુખડ.

૬ मलये पर्वते जातः—मलयजः चन्दनः—મલય નામના પર્વતમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી મલયજ-સુખડ.

૭ चन्द्रस्येव उज्ज्वला द्युतिः यस्य सः—જેની કાંતિ ચંદ્ર જેવી ઉજ્જ્વળ હોય છે, તેથી ચંદ્રદ્યુતિ-સુખડ.

શ્રેષ્ઠ સુખડનાં લક્ષણ

स्वादे तिक्तं कटु पीते छेदे रक्तं तनौ सितम् ।
ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥ १२ ॥

અન્વયઃ-(યત્) સ્વાદે તિક્તં, કષે પીતં, છેદે રક્તં, તનૌ સિતં ગ્રન્થિકોટરસંયુક્તં (ભવતિ તત્) ચન્દનં શ્રેષ્ઠમ્ ઉચ્યતે ॥

જે સુખડ સ્વાદમાં કડવી, ઘસતાં પીળી, કાપતાં રાતી, સ્વરૂપે ધોળી અને ગાંઠો તથા કોતરવાળી હોય તે સુખડ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

સુખડના ગુણો

ચન્દનં શીતલં રૂક્ષં તિક્તમાહ્લાદનં લઘુ ।
શ્રમશોષવિષશ્લેષ્મતૃષ્ણાપિત્તાસ્રદાહનુત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-ચન્દનં શીતલં રૂક્ષં તિક્તમ્ આહ્લાદનં લઘુ શ્રમશોષવિષશ્લેષ્મતૃષ્ણાપિત્તાસ્રદાહનુત્ (અસ્તિ) ॥

સુખડ ઠંડી, રૂક્ષ, કડવી, સુખ આપનાર, હલકી અને શ્રમ, શોષ, ઝેર, કફ, તરશ, પિત્ત, લોહીનાં દરદ અને દાહને મટાડે છે. ૧૩

પીતચંદનનાં નામો તથા ગુણો

કાલીયકં તુ કાલીયં પીતાભં હરિચન્દનમ્ ।
હરિપ્રિયં કાલસારં તથા કાલાનુસાર્યકમ્ ।
કાલીયકં રક્તગુણં વિશેષાદ્વ્યઙ્ગનાશનમ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ-કાલીયકં તુ કાલીયં પીતાભં હરિચન્દનં હરિપ્રિયં કાલસારં તથા કાલાનુસાર્યકમ્ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ-) કાલીયકં રક્તગુણં વિશેષાત્ વ્યઙ્ગનાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

કાલીયક,[1] કાલીય,[2] પીતાભ,[3] હરિચંદન,[4] હરિપ્રિય,[5] કાલસાર[6] અને કાલાનુસાર્યક[7] એટલાં પીતચંદનનાં સંસ્કૃત નામો છે. પીતચંદનમાં રતાંજલિના જેવા જ ગુણો હોય છે અને તે વિશેષે કરી ખીલને મટાડે છે. ૧૪

૧. શરીરસ્યકાલસ્ય વર્ણસ્ય ઇદં નાશકમ્-'વૃદ્ધાચ્છઃ,' સ્વાર્થે કન્-શરીરમાં રહેલા કાળા રંગનો જે નાશ કરે છે, તેથી કાલીયક-પીતચંદન.

૨. કાલીય-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે, કેવળ કન્પ્રત્યય નથી-કાલીય-પીતચંદન.

૩. પીતમ્ આસમન્તાદ્ ભાતિ-'આતશ્ચોપસર્ગે.' ઇતિ કઃ-જે ચોપાસ પીળું હોય છે, તેથી પીતાભ-પીતચંદન.

૪. હરેઃ પ્રિયં ચન્દનં, હરિવર્ણં વા ચન્દનં હરિચન્દનમ્-શ્રીહરિને પ્રિય અથવા હરિ-પીંગળા રંગનું જે ચંદન છે, તેથી હરિચંદન-પીતચંદન.

૫. હરેઃ પ્રિયં ચન્દનમ્-શ્રીહરિ-ભગવાનને પ્રિય જે ચંદન છે, તેથી હરિપ્રિય-પીતચંદન.

૬. કાલેન વર્ણેન સ્રિયતે ઋગતૌ-ણ્યત્-કાળા રંગથી ભા. જે જતું રહે છે. તેથી કાલસાર-પીતચંદન.

૭. અનુસ્રિયતે ઇતિ અનુસાર્યમ્-ણ્યત્. કાલેન વસ્તુના અનુસાર્યમ્-તતઃ સ્વાર્થે કન્-કાળી વસ્તુ વડે જે અનુસરાય છે એટલે કાળામાં જે ઠીક જણાય છે, તેથી કાલાનુસાર્યક-પીતચંદન.

રતાંજલિનાં નામો

રક્તચન્દનમાખ્યાતં રક્તાઙ્ગં ક્ષુદ્રચન્દનમ્ ।
તિલપર્ણં રક્તસારં તત્પ્રવાલફલં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વયઃ-રક્તચન્દનં રક્તાઙ્ગં ક્ષુદ્રચન્દનં તિલપર્ણં રક્તસારમ્ આખ્યાતમ્, તત્ પ્રવાલફલં સ્મૃતમ્ ॥

રક્તચંદન,[1] રક્તાંગ,[2] ક્ષુદ્રચંદન,[3] તિલપર્ણ,[4] રક્તસાર[5] અને પ્રવાલફલ,[6] એટલાં રતાંજલિનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫

૧. રક્તં ચ તત્ ચન્દનમ્-રાતું ચંદન તે રક્તચંદન-રતાંજલિ.

૨. રક્તમ્ અઙ્ગં યસ્ય તત્-જેનું સ્વરૂપ લાલ હોય છે, તેથી રક્તાંગ-રતાંજલિ.

૩. ક્ષુદ્રં ચ તત્ ચન્દનમ્-હલકું ચંદન હોવાથી ક્ષુદ્રચંદન-રતાંજલિ.

૪. તિલાનામિવ પર્ણાનિ યસ્ય તત્-જેનાં પાંદડાં તલના છોડ જેવાં હોય છે, તેથી તિલપર્ણ-રતાંજલિ.

૫. રક્તઃ સારો યસ્ય તત્-જેનો સાર લાલ હોય છે, તેથી રક્તસાર-રતાંજલિ.

૬. પ્રવાલસદૃશં ફલં યસ્ય તત્-જેનું ફળ પ્રવાલ જેવું હોય છે, તેથી પ્રવાલફલ-રતાંજલિ.

રતાંજલિના ગુણો

રક્તં શીતં ગુરુ સ્વાદુ છર્દિતૃષ્ણાસ્રપિત્તહૃત્ ।
તિક્તં નેત્રહિતં વૃષ્યં જ્વરવ્રણવિષાપહમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-રક્તં શીતં ગુરુ સ્વાદુ છર્દિતૃષ્ણાસ્રપિત્તહૃત્ તિક્તં નેત્રહિતં વૃષ્યં જ્વરવ્રણવિષાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

રતાંજલિ× ટાઢી, ભારે, મધુર, કડવી, નેત્રને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર અને ઊલટી, તરશ, રક્તપિત્તનો રોગ, તાવ, વ્રણ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૧૬

× **ચરકસંહિતામાં** આનાં લાકડાંને કાંતિકર (શરીરની કાંતિ સુધારનાર) ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને પિત્ત, કફ તથા અરુચિનો નાશ કરનાર, વર્ણ્ય (ચામડીનો રંગ સુધારનાર), જ્વરોપશમન (તાવ ઉતારનાર) તથા છર્દિકંડૂહર (ઊલટી અને ચેળ બંધ કરનાર) વર્ણવેલ છે.

પતંગનાં નામો

पतङ्गं रक्तसारं च सुरङ्गं रञ्जनं तथा।
पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तूरं च कुचन्दनम् ॥ १७ ॥

अन्वय—पतङ्गं च रक्तसारं सुरङ्गं तथा रञ्जनं पट्टरञ्जकम् पत्तूरं च कुचन्दनम् (इति नामानि) आख्यातम् ॥

પતંગ,[1] રક્તસાર,[2] સુરંગ,[3] રંજન,[4] પટ્ટરંજક,[5] પત્તૂર[6] અને કુચંદન[7] એટલાં પતંગ+નાં (લાકડાનાં) સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭

૧. पतन्–पतत्यम् गच्छति गुणसाम्यं पीतचन्दनेन सह, रक्तनाशकत्वं च विशेषात्–ગમેઈ—જે પીતચંદન સાથે સમાન ગુણ પામે તથા ખાસ લોહીનો નાશ કરવાપણું ધારણ કરે છે, તેથી પતંગ.

૨. रक्तः सारो यस्य तत्–જેનો સાર લાલ હોય છે, તેથી રક્તસાર–પતંગ.

૩. सुष्ठु रङ्गो यस्य तत्–જેનો રંગ સારો હોય છે, તેથી સુરંગ–પતંગ.

૪. रञ्जयति रज्यते वा अनेन ... રંગવાળું, करणे वा ल्युट्–જે રંગી દે છે, અથવા જેના વડે રંગાય છે, તેથી રંજન–પતંગ.

૫. पट्टस्य रञ्जकः–પટને રંગનાર હોવાથી પટ્ટરંજક–પતંગ.

૬. पत्तूरति–पत्तूरति माधुर्यशैत्यादिगुणान्, त्वर् गतौ, औणादिक ऊरच्, निपातनात् तस्य द्वित्वं च–જે મધુરતા, શીતળતા આદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી પત્તૂર–પતંગ.

૭. कुत्सितं चन्दनम्–એક જાતનું હલકું ચંદન છે, તેથી કુચંદન–પતંગ.

પતંગના ગુણો

पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत्।
हरिचन्दनवद्वेद्यं विशेषाद्दाहनाशनम् ॥ १८ ॥

अन्वय—पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत् हरिचन्दनवत् वेद्यम्, विशेषात् दाहनाशनम् अस्ति ॥

પતંગનું લાકડું મધુર અને ઠંડું હોઈ પિત્ત, કફ, વ્રણ તથા લોહીવિકારને મટાડનાર છે, એમાં પીતચંદનના જેવા જ ગુણો છે અને તે વિશેષે કરી દાહનો નાશ કરે છે. ૧૮

\+ સુશ્રુતસંહિતામાં પતંગના લાકડાને વર્ણ્ય (વર્ણ સુધારનાર), પિત્તની બળતરા બંધ કરનાર, કંડૂનાશક, રક્તપિત્તહર, દાહનાશક, વિષમજ્વરનાશક અને સંધાનીય (સાંધનારું) ગણેલ છે.

બધાં ચંદનો વિષે

चन्दनानि तु सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः।
गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्वं श्रेष्ठतमो गुणैः ॥ १९ ॥

अन्वय—सर्वाणि चन्दनानि रसादिभिः तु सदृशानि (सन्ति), गन्धेन तु विशेषः अस्ति, (तथापि) पूर्वं गुणैः श्रेष्ठतमम् (अस्ति) ॥

સઘળા પ્રકારનાં ચંદનોમાં રસ વગેરે સરખાં છે, માત્ર ગંધનો ફેરફાર છે. સઘળાં ચંદનોમાં મુખ્ય સર્વોત્તમ ગુણવાળું છે. ૧૯

અગુરુ અથવા અગરનાં નામો

अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजं तथा।
वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्यकम् ॥ २० ॥

अन्वय—अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजं वंशिकं तथा कृमिजं अपि वा कृमिजग्धम् अनार्यकम् (इति नामानि) ॥

અગુરુ,[1] પ્રવર,[2] લોહ,[3] રાજાર્હ,[4] યોગજ,[5] વંશિક,[6] કૃમિજ,[7] કૃમિજગ્ધ[8] અને અનાર્યક[9] એટલાં અગુરુ*ના સંસ્કૃત નામો છે.

૧. न विद्यते गुरु अस्मात् सौगन्ध्ये ... જેનાથી ભારે અથવા એક બીજું કોઈ સુગંધી દ્રવ્ય નથી, તેથી અગુરુ–અગર.

૨. प्रकर्षेण व्रियते–स्वीक्रियते सर्वैरिति. ... वृञ् वरणे 'प्रहतः' इति अप्–જે સુગંધી હોવાથી દરેક લોકો જેને ખૂબ સ્વીકારે છે, તેથી પ્રવર–અગર.

૩. लुनाति–सद्गुणैः सर्वेषां चित्तम्, ... जो लुनाति–જેનામાં ઘણા જ ગુણો હોવાથી સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે—જેના તરફ લલચાય છે, તેથી લોહ–અગર.

૪. राजानम् अर्हति ... सर्वं पूजयति, 'अर्हः प्रशंसायाम्' इत्यच्–જે મહાકીમતી હોવાથી રાજાને લાયક ગણાય છે, તેથી રાજાર્હ–અગર.

૫. योगात् जायते–'अन्येष्वपि०' इति डः–જે

* ચરકસંહિતામાં અગુરુને શીતપ્રશમન (ટાઢ દૂર કરનાર) અને કાસહર (ઉધરસ મટાડનાર) ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાતશ્લેષ્મહર, વર્ણ્ય, ત્વચ્ય (શરીરનો રંગ સુધારનાર), કંડૂનાશક અને કુષ્ઠનાશક વર્ણવેલ છે. અગુરુના લાકડાને પાણીમાં ઘસીને પાવાથી તાવની બીમારીમાં તરસ ઓછી થાય છે; અને તે ધૂપ અથવા ... માં પણ ઉપયોગી ગણાય છે.

અમુક અમુક ઉપાયો કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી યોગજ-અગર.

૬. વંશઃ-વંશગુણઃ અસ્તિ અત્ર-'અત ઇનિઠનૌ' ઇતિ ઠન્-જેમાં વાંસના જેવા ગુણો હોય છે. તેથી વંશિક-અગર.

૭. કૃમિભિઃ જન્યતે 'અન્યેષ્વપી'તિ ડઃ-જે કીડાઓ વડે ઉત્પન્ન કરાય છે, તેથી કૃમિજ-અગર.

૮. કૃમિભિઃ અદ્યતે સ્મ. અદ ભક્ષણે-કર્મણિ ક્તઃ. 'અદોજગ્ધિર્૦' ઇતિ જગ્ધ્યાદેશઃ-કીડાઓએ જેને ખાધું હોય છે. તેથી કૃમિજગ્ધ-અગર.

૯. અનાર્યે દેશે જાતમ્-'સપ્તમ્યાં જનેર્ડઃ'-અનાર્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી અનાર્યજ-અગર.

અગુરુના ગુણો

અગુરૂષ્ણં કટુ ત્વચ્યં તિક્તં તીક્ષ્ણં ચ પિત્તલમ્ ।
લઘુ કર્ણાક્ષિરોગઘ્નં શીતવાતકફપ્રણુત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્વયઃ-(ગુણાશ્ચ-) અગુરુ ઉષ્ણં કટુ ત્વચ્યં તિક્તં ચ તીક્ષ્ણં પિત્તલં લઘુ કર્ણાક્ષિરોગઘ્નં શીતવાતકફપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

અગર ગરમ, તીખું, ચામડીને હિતકારી, કડવું, તીક્ષ્ણ, પિત્ત કરનાર, હલકું અને કાનના રોગ, નેત્રના રોગ, શીત, વાયુ તથા કફને મટાડે છે. ૨૧

કૃષ્ણં ગુણાધિકં તત્તુ લોહવદ્વારિ મજ્જતિ ।
અગુરુપ્રભવઃ સ્નેહઃ કૃષ્ણાગુરુસમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વયઃ-કૃષ્ણં (અગુરુ), ગુણાધિકં (ભવતિ) તત્ તુ લોહવત્ વારિ મજ્જતિ, અગુરુપ્રભવઃ સ્નેહઃ કૃષ્ણાગુરુસમઃ સ્મૃતઃ ॥

જે અગર કાળા રંગનું હોય છે, તેમાં અધિક ગુણ હોય છે અને તે અગર લોઢાની પેઠે પાણીમાં ડૂબી જાય છે. અગરમાંથી બનાવેલા તેલમાં કાળા અગરના જેવા જ ગુણો છે. ૨૨

દેવદારનાં નામો

દેવદારુ સ્મૃતં દારુભદ્રં દાર્વિન્દ્રદારુ ચ ।
મસ્તદારુ દ્રુકિલિમં કૃત્રિમં સુરભૂરુહઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ-દેવદારુ દારુભદ્રં દારુ ઇન્દ્રદારુ ચ મસ્તદારુ, દ્રુકિલિમં કૃત્રિમં સુરભૂરુહઃ સ્મૃતમ્ ॥

દેવદારુ,[1] દારુભદ્ર,[2] દારુ,[3] ઇંદ્રદારુ,[4] મસ્તદારુ,[5] દ્રુકિલિમ,[6] કૃત્રિમ[7] અને સુરભૂરુહ[8] એટલાં દેવદારનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૩

૧. દેવાનાં દારુ, દારૂણાં વા દેવઃ-રાજદન્તાદિઃ-દેવદારુ-દેવોનું લાકડું અથવા લાકડાંમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી દેવદારુ-દેવદાર.

૨. દારુષુ ભદ્રં દારુભદ્રમ્-લાકડામાં ઉત્તમ હોવાથી દારુભદ્ર-દેવદાર

૩. દારયતિ વિબન્ધાદિરોગાન્-મળબંધ આદિ રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી દારુ-દેવદાર

૪. ઇન્દ્રસ્ય દારુ. દારૂણાં વા ઇન્દ્રઃ-રાજદન્તાદિઃ-ઇન્દ્રદારુ-ઇંદ્રનું લાકડું અથવા લાકડાંઓમાં ઇંદ્ર-શ્રેષ્ઠ છે. તેથી ઇંદ્રદારુ-દેવદાર.

૫. મસ્યતિ-પરિણમતિ ઉન્નમ્-મસી પરિણામે, અકર્મકાત્ કર્તરિ ક્તઃ-મસ્તં ચ તત્ દારુ ચેત્યાદિ-જે ખૂબ ઊંચું તૈયાર થાય છે. તેથી મસ્તદારુ-દેવદાર.

૬. કિલતિ-ક્રીડતિ લઘુત્વાત્-કિલ શ્વૈત્યક્રીડનયોઃ, બાહુલકાત્ કિમચ્-દ્રુઃ અસૌ કિલિમશ્ચ દ્રુકિલિમઃ-જે હલકું હોવાથી ખૂબ ઝૂલે છે અથવા જે સફેદપણું ધરાવે છે. એવું જેનું ઝાડ હોય છે, તેથી દ્રુકિલિમ-દેવદાર.

૭. ક્રિયયા નિર્વૃત્તં કૃત્રિમમ્-ડુકૃઞ્ કરણે-'ડ્વિતઃ ક્ત્રિઃ,' 'ક્ત્રેર્મમ્'-જેને અમુક ક્રિયાઓ કરી ઉગાડ્યું હોય છે, તેથી કૃત્રિમ-દેવદાર.

૮. ભુવિ રોહતિ ભૂરુહઃ, રુહ બીજજન્મનિ પ્રાદુર્ભાવે ચ, 'ઇગુપધે'તિ કઃ, સુરાણાં ભૂરુહઃ-દેવોનું ઝાડ અથવા ઉત્તમ ઝાડ ગણાય છે, તેથી સુરભૂરુહ-દેવદાર.

દેવદારના ગુણો

દેવદારુ લઘુ સ્નિગ્ધં તિક્તોષ્ણં કટુપાકિ ચ ।
વિબન્ધાધ્માનશોથામતન્દ્રાહિક્કાજ્વરાસ્રજિત્ ।
પ્રમેહપીનસશ્લેષ્મકાસકણ્ડૂસમીરનુત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વયઃ-દેવદારુ લઘુ સ્નિગ્ધં તિક્તોષ્ણં ચ કટુપાકિ (સત્) વિબન્ધાધ્માનશોથામતન્દ્રાહિક્કાજ્વરાસ્રજિત્ પ્રમેહપીનસશ્લેષ્મકાસકણ્ડૂસમીરનુત્ (અસ્તિ) ॥

દેવદાર હલકું, સ્નિગ્ધ, કડવું, ગરમ અને પાકમાં તીખું હોઈ મળબંધ, આફરો, સોજા, આમ, નિદ્રા જેવું આળસ, હેડકી, તાવ, લોહીનાં દરદ, પ્રમેહ, સળેખમ, કફ, ઉધરસ, ચળ તથા વાયુને મટાડે છે. ૨૪

પીળા બેરજાનાં નામો તથા ગુણો

સરલઃ પીતવૃક્ષઃ સ્યાત્તથા સુરભિદારુકઃ ।
સરલો મધુરસ્તિક્તઃ કટુપાકરસો લઘુઃ ॥ ૨૫ ॥
સ્નિગ્ધોષ્ણઃ કર્ણકણ્ઠાક્ષિરોગરક્ષોહરઃ સ્મૃતઃ ।
કફાનિલસ્વેદદાહકાસમૂર્ચ્છાવ્રણાપહઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્વયઃ-સરલઃ પીતવૃક્ષઃ તથા સુરભિદારુકઃ સ્યાત્ (ઇતિ નામાનિ ગુણાશ્ચ-) સરલઃ મધુરઃ તિક્તઃ કટુપાકરસઃ

कटु स्निग्धोष्णं कर्णाक्षिशिरोरुग्घरम्। कण्ठाक्षिरोगहृत् ... स्मृतः ॥

સરલ,[1] પીતવૃક્ષ,[2] અને સુરભિદારુ,[3] એટલા પીળા એરંડના સંસ્કૃત નામો છે. પીળો એરંડો મધુર, કડવો, પાકમાં તીખો, હલકો, સ્નિગ્ધ અને ગરમ હોઈ કાનના રોગ, ગળાના રોગ, નેત્રના રોગ, ભૂતાદિકની પીડા, કફ, વાયુ, પસીનો, દાહ, ઉધરસ, મૂર્છા તથા વ્રણને મટાડે છે. ૨૫,૨૬

૧. सरति–प्रसरति वक्रतादित्वं गुणनिचयं च, य यतो–प्रसृतत्वात् सरल्–જે સીધાપણું તથા ગુણસમુદાયને પામે છે, તેથી સરલ–પીળો એરંડો.

૨ पीतम्–पीतो वृक्षः विटप–જેનું ઝાડ રંગે પીળું હોય છે, તેથી પીતવૃક્ષ–પીળો એરંડો

૩ सुरभिदारुः दारु यस्य तत्–જેનું લાકડું સુગંધી હોય છે, તેથી સુરભિદારુ–પીળો એરંડો

બે જાતનાં તગરનાં નામો

कालानुसार्यं तगरं कुटिलं नहुषं नतम्।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बर्हिणम् ॥ २७ ॥

अन्वय–कालानुसार्यं तगरं कुटिलं नहुषं नतम् (इति प्रथमस्य नामानि), अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बर्हिणम् (उच्यते) ॥

કાલાનુસાર્ય,[1] તગર,[2] કુટિલ,[3] નહુષ[4] અને નત[5] એટલા તગર*નાં સંસ્કૃત નામો છે બીજી જાતનું પણ એક તગર થાય છે, તેનાં પિંડતગર,[1] દંડહસ્તી[2] અને બર્હિણ[3] એટલાં નામો છે ૨૭

૧ कालेन वर्णेन कृष्णेन वा अनुसार्यते–अनु य यतो– अनुसार्यम्'–જે કાળા રંગ વડે અથવા કસ્તૂરી જેવા રંગ–ગંધ વડે અનુસરાય છે, તેથી કાલાનુસાર્ય–તગર.

૨ तीर्त्वा प्राप्य अपनेति, गरं विषम्, पु विपर्यये 'तगरम्' ... ... प्रसिद्धविषस्य वा गर–तस्य ... 'त –गरम्–જે પ્રાપ્ત થઈ છે–હરે છે, તે ગર અને જે 'ત' એટલે થડ અથવા ઝાડને ઝેરરૂપ હોય છે, તેથી અથવા પ્રસિદ્ધ ઝેરનો પણ નાશ કરે છે, તેથી–તગર.

૩. कुटति–वक्रतां प्राप्नोति पुष्पे–कुट कौटिल्ये– 'भिदादिभ्यश्च' इतीलच् (उणा०)–જેનું ફૂલ વાંકું હોય છે, તેથી પોતે પણ કુટિલ કહેવાય છે, તેથી કુટિલ–તગર.

૪ नह्यते–बध्यते उष्णतादिगुणैः–नह बन्धे– औणादिक उषच् प्रत्यय –ઉષ્ણતા આદિ ગુણો વડે જે બંધાયેલ હોય છે, તેથી નહુષ–તગર.

૫ नमते स्म गुणाधिक्यैः विशेषत्वात् विनाशयितुं, वस प्रह्वत्वे ... ... –જેને ઉત્તમ તરીકે સઘળાં ગુણથી ફળો નમે છે અથવા ઝેર આદિ પણ એની સામે નાશ પામતાં હોઈ નમે છે, તેથી નત–તગર.

૧. पिण्डवत् तगरम्–... –પિંડ નામનું એક જાતનું જે તગર તે પિંડતગર–એક જાતનું તગર

૨ दण्ड इव हस्तो–दण्डम् यस्य इति दण्डहस्त तादृक् पुष्पम् अस्य अस्ति–'अत इनिठनौ'–इन्–જેનું દાંડા જેવું હોય છે, એવું પુષ્પ જેમાં આવે છે, તેથી દંડહસ્તી–એક જાતનું તગર.

૩ बर्हम्–पत्रं विस्तार. प्रचारो वा अस्ति अस्य– '... ...मिनन्,'–જેને પાંદડાં ઘણાં હોય, જેનો વિસ્તાર અથવા પ્રચાર પણ ઘણો હોય છે, તેથી બર્હિણ–એક જાતનું તગર.

* ચરકસંહિતામાં તગરને શીતપ્રશમન (ટાઢ મટાડનાર) અને ચેતનાસ્થાપન (બેશુદ્ધિ મટાડનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તગરને વાત–કફહર, વિષહર, વર્ણપ્રસાદન અને કફ–શુક્રનાશક વર્ણવેલ છે.

બેય જાતના તગરના ગુણો

तगरद्वयमुष्णं स्यात्स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम्।
विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ॥ २८ ॥

अन्वय –तगरद्वयम् उष्णं स्यात्, स्वादु स्निग्धं लघु विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहं स्मृतम् ॥

બન્ને તગર ગરમ, મધુર, સ્નિગ્ધ અને હલકા હોઈ ઝેર, વાઈ, શૂળ, નેત્રના રોગ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૨૮

પદ્મકનાં નામો તથા ગુણો

पद्मकं पद्मगन्धि स्यात्तथा पद्माह्वयं स्मृतम्।
पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ॥ २९ ॥
वीसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तनुत्।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिव्रणतृषापहम् ॥ ३० ॥

अन्वय–पद्मकं पद्मगन्धि स्यात्, तथा पद्माह्वयं स्मृतम् (इति नामानि, गुणाश्च–) पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु गर्भसंस्थापनं रुच्यं (तत्) वीसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तनुत् वमिव्रणतृषापहं (अस्ति)।

પદ્મક,[1] પદ્મગન્ધિ[2] તથા પદ્માહ્વય[3] એટલાં પદ્મકના સંસ્કૃત નામો છે, તેમ જ એટલાં કમળનાં નામો છે, તે સંબંધે

પદ્મકનાં પણ નામો છે. પદ્મક તૂરું, કડવું, ઠંડું, વાયુ કરનાર, હલકું, ગર્ભને સ્થાપનાર અને રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ રતવા, દાહ, વિસ્ફોટક, કોઢ, કફ, રક્તપિત્ત, રોગ, ઊલટી, વ્રણ તથા તરશને મટાડનાર છે.

૧. પદ્મમ્ ઇવ કાયતિ–આત્માનમ્. 'કૈ શબ્દે' આતોઽનુપસર્ગે કઃ,'–જાણે પોતે કમળ હોય તેમ કમળના નામે પોતાને જણાવે છે, તેથી પદ્મક.

૨. પદ્મસ્યેવ ગન્ધો યસ્ય તત્–જેની ગંધ કમળ જેવી હોય છે, તેથી પદ્મગંધિ–પદ્મક.

૩. પદ્મમ્ ઇતિ આહ્વયો યસ્ય તત્–કમળ એવું જેનું નામ છે–કમળનાં બધાં નામોથી જે કહેવાય છે, તેથી પદ્માહ્વય–પદ્મક.

ગૂગળનાં નામો

ગુગ્ગુલુર્દેવધૂપશ્ચ જટાયુઃ કૌશિકઃ પુરઃ ।
કુમ્ભોલૂખલકં ક્લીબે મહિષાક્ષઃ પલઙ્કષઃ ॥૩૧॥

અન્વય.–ગુગ્ગુલુઃ ચ દેવધૂપઃ જટાયુઃ કૌશિકઃ પુરઃ કુમ્ભોલૂખલં ક્લીબે મહિષાક્ષઃ પલંકષઃ (ઇતિ નામાનિ) ॥

ગુગ્ગુલુ,[1] દેવધૂપ,[2] જટાયુ,[3] કૌશિક,[4] પુર,[5] કુમ્ભોલૂખલક,[6] આ નામ નપુંસક લિંગે છે; મહિષાક્ષ[7] અને પલંકષ[8] એટલાં ગૂગળનાં* સંસ્કૃત નામો છે. ૩૧

૧. ગુજતિ–હરતિ બલમિતિ ગુગ્–વ્યાધિઃ, ગુજ સ્તેયે, ક્વિપ્, ગુજઃ ગુડતિ–રક્ષતિ–બાહુલકાદ્ ઉઃ, ડલયોરૈક્યાદ્ ગુગ્ગુલુઃ–શરીરનું બળ હરી લેનારા રોગોથી જે બચાવે છે, તેથી ગુગ્ગુલુ–ગૂગળ.

૨. દેવાનાં ધૂપઃ–જે દેવોનો ધૂપ ગણાય છે, તેથી દેવધૂપ–ગૂગળ.

૩. જટાં યાતિ–યા પ્રાપણે, ઉણાદિઃ કુઃ–જે જટાને પામે છે, તેથી જટાયુ–ગૂગળ

૪. કોશે ભવઃ–અધ્યાત્માદિત્વાત્ ઠઞ્–જે દોડામાં-છાલમાં થાય છે, તેથી કૌશિક–ગૂગળ.

૫. પુરતિ–અગ્રે ગચ્છતિ રોગનિવારણાર્થમ્, પુર અગ્રગમને, 'ઇગુપધે'તિ કઃ–જે રોગોને દૂર કરવા આગળ ધપે છે, તેથી પુર–ગૂગળ.

૬. કં જલમ્ ઉમ્ભતિ–પૂરયતિ ઇતિ કુમ્ભઃ, ઉમ્ભ પૂરણે કર્મણ્યણ્, શકન્ધ્વાદિઃ, ઊર્ધ્વે ચ તત્ ખમ્ ઉલૂખલમ્–પૃષોદરાદિઃ, ઉલૂખલં લાતિ–લા દાને 'આતોઽનુપસર્ગે કઃ.' તતઃ સ્વાર્થે કન્, કુમ્ભોલૂખલકાકારાત્ વૃક્ષકોશાન્નિર્યાતમ્ ઇત્યર્થઃ–જે પોતામાં પાણી ભરે છે, તે કુંભ–ઘડો; તેમ જ ઉપર જતાં જે વધારે પહોળાઈ ધારણ કરે છે, તે ઉલૂખલ–ખાંડણિયો; એ ઘડા જેવા તથા ખાંડણિયાના આકાર જેવા ઝાડના દોડામાંથી જે નીકળે છે, તેથી કુંભોલૂખલક–ગૂગળ.

૭. મહિષસ્ય અક્ષિ ઇવ શ્યામઃ–'અક્ષ્ણોઽદર્શનાત્' ઇતિ અચ્ સમાસાન્તઃ–જે પાડાની આંખ જેવો કાળો હોય છે, તેથી મહિષાક્ષ–ગૂગળ–ભેંસાગૂગળ.

૮. પલં માંસં કષતિ–હિનસ્તિ–મેદોઘ્નત્વાત્ અતિલેખનત્વાચ્ચ–જે મેદનો નાશ કરે છે અને મળને પણ ખૂબ ઉખેડી કાઢે છે, માટે માંસ ઓછું કરે છે, તેથી પલંકષ–ગૂગળ.

ગૂગળની પાંચ જાત

મહિષાક્ષો મહાનીલઃ કુમુદઃ પદ્મ ઇત્યપિ ।
હિરણ્યઃ પઞ્ચમો જ્ઞેયો ગુગ્ગુલોઃ પઞ્ચ જાતયઃ ॥૩૨

અન્વયઃ–મહિષાક્ષઃ મહાનીલઃ કુમુદઃ પદ્મઃ પઞ્ચમઃ હિરણ્યઃ ઇત્યપિ જ્ઞેયઃ, એવં ગુગ્ગુલોઃ પઞ્ચ જાતયઃ (સન્તિ) ॥

મહિષાક્ષ, મહાનીલ, કુમુદ, પદ્મ અને પાંચમો હિરણ્ય, એમ ગૂગળની પાંચ જાતો છે.

પાંચે ગૂગળની ઓળખ

ભૃઙ્ગાઞ્જનસવર્ણસ્તુ મહિષાક્ષ ઇતિ સ્મૃતઃ ।
મહાનીલસ્તુ વિજ્ઞેયઃ સ્વનામસમલક્ષણઃ ॥ ૩૩ ॥
કુમુદઃ કુમુદાભઃ સ્યાત્ પદ્મો માણિક્યસન્નિભઃ ।
હિરણ્યાક્ષસ્તુ હેમાભઃ પઞ્ચાનાં લિઙ્ગમીરિતમ્ ॥૩૪

અન્વયઃ–(તત્ર) ભૃઙ્ગાઞ્જનસવર્ણઃ તુ મહિષાક્ષઃ ઇતિ સ્મૃતઃ, મહાનીલઃ તુ સ્વનામસમલક્ષણઃ વિજ્ઞેયઃ, કુમુદઃ કુમુદાભઃ સ્યાત્, પદ્મઃ માણિક્યસન્નિભઃ, હિરણ્યાક્ષઃ તુ હેમાભઃ (ભવતિ, ઇત્યેવં) પઞ્ચાનાં લિઙ્ગમ્ ઈરિતમ્ ॥

જે ગૂગળ ભમરા જેવા અને આંજણ જેવા રંગવાળો હોય તે મહિષાક્ષ કહેવાય છે; જે ગૂગળ પોતાના નામ જેવા જ બહુ નીલા રંગવાળો હોય તે મહાનીલ કહેવાય છે; જે

* ચરકસંહિતામાં ગૂગળને પુરીષવિરજનીય (મળનો રંગ બદલનાર), સ્વર સાફ કરનાર, કફહર અને મૂત્રસ્થાનનાં તથા ફેફસાનાં દરદ મટાડનાર ગણેલ છે,

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને મેદ–કફ–હર અને યોનિદોષહર ગણેલ છે.

અન્ય વૈદ્યો ગૂગળને પરમિયો અને બીજાં દરદોમાં ઘી સાથે મેળવી, તેમ જ ખૂજલી વગેરેમાં તથા ખરાબ નાસૂર અને જખમ ઉપર લગાવવા તેને લીંબુના રસ અને કોપરેલ તેલ સાથે મેળવીને આપવા ભલામણ કરે છે.

ગૂગળનો રંગ કુમુદ(ચંદ્રવિકાસી પોયણાં)ના જેવો હોય તે કુમુદાભ કહેવાય છે, જે ગૂગળ માણેક જેવો હોય તે પદ્મ કહેવાય છે અને જે ગૂગળ સોના જેવો હોય તે (હિરણ્ય અથવા) હિરણ્યાક્ષ કહેવાય છે એમ પાંચેના લક્ષણ કહ્યાં છે ૩૩,૩૪

કયો ગૂગળ કોને હિતકારી ?

महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हितावुभौ।
हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्त्यारोग्यकरौ परौ॥३५॥
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः।
कदाचिन्महिषाक्षश्च स्मृतः कैश्चिन्नृणामपि॥३६॥

अन्वयः—महिषाक्षः महानीलः उभौ गजेन्द्राणां हितौ कुमुदः पद्मः हयानां परौ स्वस्त्यारोग्यकरौ (मतौ)। कनकः मनुष्याणां विशेषेण (हितः) परिकीर्तितः कदाचित् च महिषाक्षः नृणाम् अपि (हितः) कैश्चित् स्मृतः॥

મહિષાક્ષ અને મહાનીલ એ બે ગૂગળ હાથીઓને હિતકારી છે; કુમુદ અને પદ્મ એ બે ગૂગળ ઘોડાઓને ખૂબ હિતકારી તથા આરોગ્ય કરનારા છે અને હિરણ્યાક્ષ ગૂગળ વિશેષે કરી માણસોને હિતકારી છે કોઈક સમયે મહિષાક્ષ ગૂગળ પણ માણસોને હિતકારી થાય છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનોએ કહ્યું છે ૩૫,૩૬

ગૂગળના ગુણો

गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्योष्णः पित्तलः सरः।
कषायः कटुकः पाके कटू रूक्षो लघुः परः॥३७॥
भग्नसन्धानकृद्वृष्यः सूक्ष्मः स्वर्यो रसायनः।
दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातव्रणापचीः॥३८॥
मेदोमेहाश्मवातांश्च क्लेदकुष्ठाममारुतान्।
पिडकाग्रन्थिशोफार्शोगण्डमालाकृमीञ्जयेत्॥३९॥

अन्वयः—गुग्गुलुः विशदः तिक्तः वीर्योष्णः पित्तलः सरः कषायः कटुकः पाके कटुः रूक्षः परः लघुः भग्नसन्धानकृत् वृष्यः सूक्ष्मः स्वर्यः रसायनः दीपनः पिच्छिलः बल्यः (सन्) कफवातव्रणापचीः मेदोमेहाश्मवातान् क्लेदकुष्ठाममारुतान् च पिडकाग्रन्थिशोफार्शोगण्डमालाकृमीन् जयेत्॥

ગૂગળ સ્વચ્છ, કડવો, ગરમ વીર્યવાળો, પિત્ત કરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, તૂરો, તીખો, પાકમાં પણ તીખો, રૂક્ષ, બહુ જ હલકો, ભાગેલાને સાંધનાર, મૈથુનની શક્તિ વધારનાર, સૂક્ષ્મ, સ્વર માટે સારો, રસાયનરૂપ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ચીકણો અને બળ આપનાર હોઈ કફ, વાયુ, વ્રણ, ગંડમાળાની જ એક અવસ્થારૂપ અપચી રોગ મેદ, પ્રમેહ, પથરી, વાયુ, સડેલપણું, કોઢ, તથા આમવાતને મટાડે છે; તેમ જ ફોલ્લીઓ, ગાંઠ, સોજા, અરશ, ગંડમાળ, કરમિયાં તથા જંતુઓને મટાડે છે ૩૭-૩૯

माधुर्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा।
तिक्तत्वात्कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा॥४०॥

अन्वयः—गुग्गुलुः माधुर्यात् वातं शमयेत् च कषायत्वात् पित्तहा (अस्ति) तिक्तत्वात् (च) कफजित् (अस्ति, इत्यतः) सर्वदोषहा (प्रोक्तः)॥

ગૂગળ મધુર હોવાથી વાયુને શમાવે છે, તૂરો હોવાથી પિત્તને મટાડે છે અને કડવો હોવાથી કફને જીતે છે; એમ ગૂગળ ત્રણે દોષને હણનાર કહેવાય છે ૪૦

નવાજૂના ગૂગળની ઓળખ તથા ગુણો

स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः।
स्निग्धः काञ्चनसंकाशः पक्वजम्बूफलोपमः॥४१॥
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः।

अन्वयः—सः (चेत्) नवः बृंहणः (च) वृष्यः (भवति) पुराणः तु अतिलेखनः (भवेत्) यः तु स्निग्धः काञ्चनसंकाशः पक्वजम्बूफलोपमः सुगन्धिः पिच्छिलः (स्यात्) सः नूतनः प्रोक्तः॥

તે ગૂગળ જો નવો હોય તો પુષ્ટિ આપે છે અને મૈથુનની શક્તિ વધારે છે; જૂનો હોય તો તે મળોને બહુ જ ઉખેડે છે; જે ગૂગળ સ્નિગ્ધ, સોના જેવા રંગવાળો, પાકેલા જાંબુ જેવો, સુગંધી અને ચીકણો હોય તે નવો કહેવાય છે ૪૧,૪૨

शुष्को दुर्गन्धकश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णकः॥४२॥
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्यवर्जितः॥४३॥

अन्वयः—(यः तु) शुष्कः च दुर्गन्धकः त्यक्तप्रकृतिवर्णकः गुग्गुलुः वीर्यवर्जितः (स्यात्) सः पुराणः विज्ञेयः॥

પણ જે ગૂગળ સૂકો તથા દુર્ગંધી હોય અને જેમાં સ્વાભાવિક ગુણ, વર્ણ અને સામર્થ્ય ન રહ્યાં હોય, તેને જૂનો સમજવો.

ગૂગળ સેવનારે શું ત્યજવું ?

अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च व्यवायं श्रममातपम् ।
मद्यं रोषं त्यजेत्सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—पुरसेवकः सम्यक् गुणार्थी (चेत् तर्हि) अम्लं तीक्ष्णम् अजीर्णं च व्यवायं श्रमम् आतपं मद्यं न रोषं त्यजेत् ॥

ગૂગળનું સેવન કરનારાને જો તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે ખાટા, તીક્ષ્ણ, કાચા કે ન પચે તેવા પદાર્થ, મૈથુન, પરિશ્રમ, તડકો, મદ્ય અને રોષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪૪

દેવદારના ગુંદરરૂપ ધૂપનાં નામો તથા ગુણો

श्रीवासः सरलस्रावः श्रीवेष्टो वृक्षधूपकः ।
श्रीवासो मधुरस्तिक्तः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः ॥४५॥
पित्तलो वातमूर्धाक्षिस्वररोगकफापहः ।
रक्षोघ्नः स्वेददौर्गन्ध्ययूकाकण्डूव्रणप्रणुत् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—श्रीवासः सरलस्रावः श्रीवेष्टः वृक्षधूपकः (इति नामानि, गुणाश्च—) श्रीवासः मधुरः तिक्तः स्निग्धोष्णः तुवरः सरः पित्तलः (सन्) वातमूर्धाक्षिस्वररोगकफापहः रक्षोघ्नः स्वेददौर्गन्ध्ययूकाकण्डूव्रणप्रणुत् (अस्ति)

શ્રીવાસ,[1] સરલસ્રાવ,[2] શ્રીવેષ્ટ[3] અને વૃક્ષધૂપક[4] એટલાં દેવદારના ગુંદરનાં સંસ્કૃત નામો છે; એ ગુંદર મધુર, કડવો, સ્નિગ્ધ, ગરમ, તૂરો, ઝાડો ઉતારનાર અને પિત્ત કરનાર હોઈ વાયુ, માથાના રોગ, નેત્રના રોગ, સ્વરભંગાદિ રોગ, કફ, રાક્ષસની પીડા, પસીનો, દુર્ગંધપણું, જૂ, ચળ તથા વ્રણ મટાડે છે. ૪૫,૪૬

૧. श्रियाः वासः, अस्मिन् वा—લક્ષ્મીના રહેઠાણરૂપ અથવા લક્ષ્મીનું જેમાં રહેઠાણ છે. તેથી શ્રીવાસ—દેવદારનો ગુંદર.

૨. सरलस्य—देवदारुवृक्षस्य स्रावः—द्रवः—દેવદારના ઝાડનો જે રસ હોય છે. તેથી સરલસ્રાવ—દેવદારનો ગુંદર.

૩. श्रियः—श्रीसंज्ञकस्य देवदारुवृक्षस्य वेष्टो—निर्यासः—શ્રીનામે કહેવાતા દેવદારનો જે રસ હોય છે. તેથી શ્રીવેષ્ટ—દેવદારનો ગુંદર.

૪. वृक्षस्य—देवदारोः धूपः, ततः स्वार्थे कन्—દેવદારના ઝાડનો જે ધૂપ ગણાય છે, તેથી વૃક્ષધૂપક—દેવદારનો ગુંદર.

રાળનાં નામો તથા ગુણો

रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्जरसः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्वरसश्च सः ॥ ४७ ॥
रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायो ग्राहको हरेत् ।
दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः ।
ग्रहभग्नाग्निदग्धाश्रीशूलातीसारनाशनः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—रालः तु शालनिर्यासः तथा सर्जरसः स्मृतः, तथा देवधूपः यक्षधूपः च सः सर्जरसः स्मृतः । (इति नामानि, गुणाश्च—) रालः हिमः गुरुः तिक्तः कषायः ग्राहकः (सन्) दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः हरेत्, (तथा च) ग्रहभग्नाग्निदग्धाश्रीशूलातीसारनाशनः ॥

રાલ,[1] શાલનિર્યાસ,[2] સર્જરસ,[3] દેવધૂપ,[4] યક્ષધૂપ[5] અને સર્વરસ[6] એટલાં રાળનાં સંસ્કૃત નામો છે. રાળ ટાઢી, ભારે, કડવી, તૂરી અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ દોષ, લોહીનાં દરદ, પસીનો, રતવા, તાવ, વ્રણ, પગ ફાટે છે તે રૂપ-વિપાદિકા નામનું પગનું દરદ, ગ્રહો કે ભૂતપ્રેત, ભાગેલું અગ્નિદાઝ, અલક્ષ્મી, શૂળ તથા અતિસાર—ઝાડાને મટાડે છે. ૪૭,૪૮

૧. राति—ददाति सुखम् अलक्ष्मीनाशनेन, रा दाने-बाहुलकात् लक्—જે અલક્ષ્મીનો નાશ કરી સુખ આપે છે. તેથી રાલ—રાળ.

૨. शालस्य निर्यासः—સાગના ઝાડનો જે રસ હોય છે, તેથી શાલનિર્યાસ—રાળ.

૩. सर्जस्य—सालवृक्षस्य रसः—સાગના ઝાડનો રસ હોવાથી સર્જરસ—રાળ.

૪. देवानां धूपः—દેવોનો જે ધૂપ ગણાય છે, તેથી દેવધૂપ—રાળ.

૫. यक्षान् धूपयति—धूप संतापे—'आयादय आर्धधातुके वा'—कर्मण्यण्—યક્ષોને પીડા કરે, હાંકી કાઢે છે, તેથી યક્ષધૂપ—રાળ.

૬. सर्वैः रस्यते—आस्वाद्यते—रस आस्वादने—चुरादिः अदन्तः ण्यन्तः, घञ्, अच् वा, यद्वा सर्वे रसा अस्मिन् नानाकृतिगन्धवत्त्वात्—જેનો સર્વ લોકો સ્વાદ અનુભવે છે અથવા જેની આકૃતિ તથા ગંધ અનેક જાતનાં હોવાથી જેમાં બધા રસો જણાય છે, તેથી સર્વરસ—રાળ.

કિંદરુનાં નામો તથા ગુણો

कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात्सुगन्धः कुन्द इत्यपि ।
कुन्दुरुर्मधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुर्हरेत् ।
ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान् ॥ ४९ ॥

अन्वय—कुन्दुरुः तु मुकुन्दः सुगन्धः कुन्दः इत्यपि स्यात्, कुन्दुरुः मधुरः तिक्तः तीक्ष्णः त्वच्यः कटुः (च) ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान् हरेत् ॥

કુંદુરુ,[1] મુકુંદ,[2] સુગંધ[3] અને કુંદ[4] એટલાં કિંદરુનાં સંસ્કૃત નામો છે કિંદરુ મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, ચામડીને સારો અને તીખો હોઈ તાવ, પસીનો, ગ્રહ–ભૂત આસક્ષ્મી, મોઢાના રોગ, કફ તથા વાયુને મટાડે છે ૪૯

૧ कुं–भूमिम् उनत्ति–क्लेदयति–इत्थी व्युत्पत्तेः 'कमादयश्च –कुम्बुनस्यिमलयपान्त साधु'–જે જમીનને ભીની કરે છે, તે કુંદુરુ–કિંદરુ–સમ્મકીગુંદર.

૨ मुखं ददाति प्रहसुमम्यो मुखरोगनिवारणेति मुकुन्द –ददाम् दाने अन्तोऽप्युक्तौ स्त्रि–भ–जनरदि – જે ગ્રહ–ભૂતના વળગાડથી તથા મોઢાના રોગ વગેરેથી માણસને છોડાવે છે, તેથી મુકુંદ–કિંદરુ–સમ્મકીગુંદર.

૩ सुष्ठु गन्धो यस्य सः–सुगन्ध–જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધ–કિંદરુ–સમ્મકીગુંદર.

૪ कुं–भूमिम् उनत्ति क्लेदयति–इत्थी व्युत्पत्ते–कुन्दः–જે જમીનને ભીની રાખે છે, તેથી કુંદ–કિંદરુ–સમ્મકીગુંદર.

શિલારસ–સેલ્હાનનાં નામો

सिह्लकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतो यवनदेशजः ।
कपितैलं च संख्यातस्तथा च कपिनामकः ॥५०॥

अन्वय—सिह्लकः तु तुरुष्कः स्यात्, यतः यवनदेशजः (अस्ति) कपितैलं तथा च कपिनामकः संख्यातः ॥

શિલારસ યવનોના દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેનું 'તુરુષ્ક' એવું નામ છે સિહ્લક,[1] તુરુષ્ક,[2] યવનદેશજ,[3] કપિતૈલ[4] અને કપિનામક[5]–એટલાં શિલારસનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે ૫૦

૧ सिह्लति–मधुरत्वात् पुष्पवत्–सिद्ध प्रीतौ–...मनोविनयात्, ...–इत्यादि, तत स्त्रार्थे कन्–જે મધુર તથા પીળવર્ણ હોવાથી લોકોને પોતાના પર પ્રીતિ કરાવે છે તેથી સિહ્લક–શિલારસ–સેલ્હાન.

૨. तुरोति–त्वरां करोति इत्यर्थः ज्वरादि–नाशने च, तुर त्वरणे–...स्वार्थे कन्–જે વીર્ય તથા કાંતિ વધારવા અને તાવ વગેરેનો નાશ કરવા ઉતાવળ કરે–જલદી અસર કરે છે, તેથી તુરુષ્ક–શિલારસ–સેલ્હાન.

૩ यवनानां देशः यवनदेशः 'तत्र जातः'–'यवना जनेषु'–યવન લોકોના દેશ–તુર્કસ્તાન વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી યવનદેશજ–શિલારસ–સેલ્હાન.

૪. कपीनां तैलम्–अर्थात् कपिभिः शिलाभ्यां सम्भेद्य निःसारितं तैलम्–વાંદરાઓએ શિલાઓ તોડીને ઉપ-જાવેલ તેલરૂપ હોવાથી કપિતૈલ–શિલારસ–સેલ્હાન.

૫ कपेर्नाम यस्य सः–વાંદરાના જેટલાં નામો છે, તેટલાં નામોથી જે કહેવાય છે, તેથી કપિનામક–શિલારસ–સેલ્હાન.

શિલારસ–સેલ્હાનના ગુણો

सिह्लकः कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्तिकृत् ।
वृष्यः कण्ठ्यः स्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः ॥५१॥

अन्वय—सिह्लकः कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्ति-कृत् वृष्यः कण्ठ्यः स्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः (अस्ति) ॥

શિલારસ–સેલ્હાન તીખો, મધુર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, કાંતિ આપનાર, શક્તિ આપનાર, કંઠને હિતકારી અને પસીનો, કોઢ, તાવ, દાહ તથા ગ્રહ–ભૂતનો નાશ કરે છે. ૫૧

જાયફળનાં નામો તથા ગુણો

जातीफलं जातिकोशं मालतीफलमित्यपि ।
जातीफलं रसे तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु ॥५२॥
कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्यं श्लेष्मानिलापहम् ।
निहन्ति मुखवैरस्यं मलदौर्गन्ध्यकृष्णताः ।
कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुजः ॥५३॥

अन्वय—जातीफलं जातिकोशं मालतीफलम् इति (अपि नामानि); जातीफलं रसे तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्यं श्लेष्मानिलापहं (अस्ति) मुखवैरस्यं मलदौर्गन्ध्यकृष्णताः कृमिकास-वमिश्वासशोषपीनसहृद्रुजः निहन्ति ॥

જાતીફલ,[1] જાતિકોશ[2] અને માલતીફલ[3] એટલાં જાયફળનાં સંસ્કૃત નામો છે જાયફળ રસમાં કડવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકું, તીખું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, સ્વરને હિતકારી અને કફ તથા પવનનો નાશ કરે છે; તેમ જ મોઢાનું વિરસપણું, મળ, દુર્ગંધપણું, કાળાશ, કૃમિ, ઉધરસ, ઊલટી, શ્વાસ, શોષ, સળેખમ અને હૃદયનાં દરદોને મટાડે છે ૫૨,૫૩

૧. जात्याः फलं जातीफलम्–જાઈનું ફળ હોવાથી જાતીફલ–જાયફળ.

૨. जातेः कोशः इव जातिकोशम्–જાઈ નો જાણે દોડો હોય તેવું હોય છે, તેથી જાતિકોશ–જાયફળ.

૩. मालत्याः फलम् मालतीफलम्–માલતી એટલે જાઈનું ફળ હોવાથી માલતીફલ–જાયફળ.

જાવંત્રીનાં નામો તથા ગુણો

जातीफलस्य त्वक् प्रोक्ता जातीपत्री भिषग्वरैः।
जातीपत्री लघुः स्वादुः कटूष्णा रुचिवर्णकृत्।
कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा ॥ ५४ ॥

अन्वयः–जातीफलस्य त्वक् भिषग्वरैः जातीपत्री प्रोक्ता; जातीपत्री लघुः स्वादुः कटूष्णा रुचिवर्णकृत् कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा (अस्ति) ॥

જાયફળની છાલને ઉત્તમ વૈદ્યોએ જાતીપત્રી[1] કહી છે. જાવંત્રી હલકી, મધુર, કડવી, ગરમ, રુચિ કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને કફ, ઉધરસ, ઊલટી, શ્વાસ, તરશ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૫૪

૧. जातेः पत्री जातीपत्री–જાયફળની છાલ, તે જાતીપત્રી–જાવંત્રી.

લવિંગનાં નામો તથા ગુણો

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं श्रीप्रसूनकम्।
लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमम् ॥ ५५ ॥
दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशकृत्।
तृष्णां छर्दिं तथाध्मानं शूलमाशु विनाशयेत् ॥५६
कासं श्वासं च हिक्कां च क्षयं क्षपयति ध्रुवम् ॥५७

अन्वयः–लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं श्रीप्रसूनकम् (इति नामानि, गुणाश्च–) लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमं दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशकृत् (अस्ति अपि च) तृष्णां छर्दिं तथा आध्मानं शूलम् आशु विनाशयेत्; च कासं श्वासं च हिक्कां च क्षयं ध्रुवं क्षपयति ॥

લવંગ,[1] દેવકુસુમ,[2] શ્રીસંજ્ઞ[3] અને શ્રીપ્રસૂનક[4] એટલાં લવિંગનાં* સંસ્કૃત નામો છે. લવિંગ તીખું, કડવું, હલકું, નેત્રને હિતકારી, ટાઢું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, રુચિ ઉપજાવનાર અને કફ, પિત્ત, લોહીના રોગ, તરશ, ઊલટી, આફરો, શૂળ, ઉધરસ, શ્વાસ, હેડકી અને ક્ષયને અવશ્ય મટાડે છે.

* વૈદ્યો લવિંગને ઉષ્ણ, પાચક, કફ દૂર કરનાર અને આમ બેસાડનાર ગણે છે; તેમ જ પેટની ચૂંક બેસાડવાને તેમજ તરશ છિપાવવાને અને ઊલટી, વાયુ વગેરેને બંધ કરવાને ઔષધ તરીકે આપે છે.

૧. लुनाति–छिनत्ति कफं पित्तं च अपि, लूञ् छेदने, 'तरत्यादिभ्यश्च' (ઉણા. ૧–૧૨૦) इत्यङ्गच्–જે કફનો તથા પિત્તનો પણ નાશ કરે છે, તેથી લવંગ–લવિંગ.

૨. देवानां कुसुमं, यद्वा कुसुमेषु देव इव, राजदन्तादिः, यद्वा देवयोग्यं कुसुमं देवकुसुमम्–જે દેવોનું ફૂલ ગણાય છે, અથવા ફૂલોમાં દેવ જેવું છે અથવા દેવોને યોગ્ય ફૂલ છે, તેથી દેવકુસુમ–લવિંગ.

૩. श्रियः संज्ञा यस्य तत्–લક્ષ્મીનાં જેટલાં નામ છે, તેટલાં નામ ધરાવે છે, તેથી શ્રીસંજ્ઞ–લવિંગ.

૪. श्रियाः प्रसूनं, ततः स्वार्थे कन्–લક્ષ્મીનું પુષ્પ ગણાય છે, તેથી શ્રીપ્રસૂનક–લવિંગ.

જાડી એલચીનાં નામો

एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥५८

अन्वयः–एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटा अपि च भद्रैला बृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः (इति नामानि) ॥

એલા,[1] સ્થૂલા,[2] બહુલા,[3] પૃથ્વીકા,[4] ત્રિપુટા,[5] ભદ્રૈલા,[6] બૃહદેલા,[7] ચંદ્રબાલા[8] અને નિષ્કુટિ[9] એટલાં જાડી એલચીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૮

૧. एलयति–प्रेरयति वह्निम् उष्णत्वात्–इल प्रेरणे, पचाद्यच्, टाप्–જે ઉષ્ણ અથવા ગરમ હોવાથી જઠરાગ્નિને પ્રેરણા આપે છે, પ્રદીપ્ત કરે છે–તેથી એલા–એલચી.

૨. स्थूलयति–वृद्धिं प्राप्नोति, स्थूल बृंहणे, 'पचाद्यच्'–જે દાણે જાડી હોય છે, તેથી સ્થૂલા–મોટી એલચી.

૩. बहूनि बीजानि लाति–ददाति, ला दाने–आदाने च, 'आतोऽनुपसर्गे कः'–જે ઘણાં બિયાં આપે છે અથવા ધારણ કરે છે, તેથી બહુલા–મોટી એલચી.

૪. प्रथते–प्रख्याता भवति विस्तारे गुणैर्वा–प्रथ प्रख्याने 'फफरीकादयश्च' इति साधुः–જે વિસ્તારમાં અથવા ગુણોથી પ્રખ્યાત છે, તેથી પૃથ્વીકા–મોટી એલચી.

૫. त्रीणि पुटानि यस्याः सा–જેને ત્રણ પડ (છાલના ત્રણ ભાગ) હોય છે, તેથી ત્રિપુટા–એલચી.

૬. भद्रा चासौ एला–જે કલ્યાણ તથા સુખકારક હોઈ દીપન છે, તેથી ભદ્રૈલા–મોટી એલચી.

૭. बृहन्ती चासौ एला–જે દાણે મોટી હોય છે, તેથી બૃહદેલા–મોટી એલચી.

૮. चन्द्रस्य–कर्पूरस्य वाला इव–कर्पूरगन्धित्वात्–

જેની ગંધ કપૂર જેવી હોવાથી જાણે કપૂરની છોકરી હોય, તેવી છે, તેથી ચંદ્રબાલા—મોટી એલચી.

૯ નિષ્કુટિ કુટિ—કૌટિલ્યમ્ અસ્યા', યદ્વા નિષ્ક્રમ્ય કુટે—જેની વાંકાઈ નક્કી થયેલી હોય છે અથવા પડપી સૂપડીમાંથી જે નીકળે છે, તેથી નિષ્કુટિ—મોટી એલચી.

જાડી એલચીના ગુણો

स्थूलैला कटुका पाके रसे चानलकृल्लघुः।
रूक्षोष्णा श्लेष्मपित्तास्रकण्डूश्वासतृषापहा। हृल्लासविषबस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् ॥ ६० ॥

अन्वय—(गुणाः—) स्थूलैला पाके रसे च कटुका अनलकृत् लघुः रूक्षा उष्णा श्लेष्मपित्तास्रकण्डूश्वासतृषापहा हृल्लासविषबस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् (अस्ति)॥

જાડી એલચી પાકમાં અને રસમાં તીખી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકી, રૂક્ષ, ગરમ અને કફ, પિત્ત, લોહીના દર્દ, ચળ, શ્વાસ, તરસ, ઉબકા કે મોળ, ઝેર, મૂત્રાશયના રોગ, મોઢાના રોગ, માથાના રોગ, ઉલટી તથા ઉધરસને મટાડે છે. ૫૯,૬૦

ઝીણી કાગદી એલચીના નામો તથા ગુણો

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी द्राविडी त्रुटिः।
एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत्।
रसे तु कटुका शीता लघ्वी वातहरी मता ॥ ६१ ॥

अन्वय—सूक्ष्मा उपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी द्राविडी त्रुटिः (इति नामानि गुणाश्च—) सूक्ष्मा एला रसे तु कटुका शीता लघ्वी वातहरी कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत् मता॥

સૂક્ષ્મૈલા,[1] ઉપકુંચિકા,[2] તુત્થા[3] કોરંગી,[4] દ્રાવિડી[5] અને ત્રુટિ[6] એટલા ઝીણી એલચીના સંસ્કૃત નામો છે ઝીણી એલચી રસમાં તીખી, ઠંડી, હલકી અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, મસા તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર મનાઈ છે

૧ सूक्ष्मा चासौ एला च सूक्ष्मैला—ઝીણી એલચી.

૨ ઉપકુંચતિ—કૌટિલ્યં ગચ્છતિ ચ સંકુચતિ—ઇતિ કૌટિલ્યવતી ભવતિ—જુઓ—જે વાંકાઈને તથા સંકોચપણાને પામે છે, તેથી ઉપકુંચિકા—ઝીણી એલચી.

૩ તુદતિ—વ્યથયતિ કફાદીન્—તુદ વ્યથને, 'પાતુતુદિ૦' (ઉણા૦ ૨-૭) ઇતિ ક્થન્—જે કફ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી તુત્થા—ઝીણી એલચી.

૪. કોરંગી—કોરં કરોતિ વાયુત્વમ્, વાયુલત્વાત્, કુર શબ્દે, બહુમપાત્રત્, કૌરંગીનામ્ ઙીપ્—જે વાયુ કરનાર હોવાથી અપાનવાયુનો શબ્દ કરાવે છે તેથી કોરંગી—ઝીણી એલચી.

૫ દ્રવિડે દેશે ભવા—ભવાર્થે અણ્ ઙીપ્ ચ—જે દ્રવિડ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી દ્રાવિડી—ઝીણી એલચી.

૬ ત્રુટ્યતે—છિદ્યતે કફાદયોઽનયા—ત્રુટ છેદને 'ઇગુપધાત્' ઇતિ (ઉણા૦ ૪-૧૨૦) ઇન્—એનાથી કફ વગેરે કપાય છે, નાશ કરાય છે, તેથી ત્રુટિ—ઝીણી એલચી.

જાડી તજના નામો તથા ગુણો

त्वक्पत्रं च वराङ्गं स्यात् भृङ्गं चोचं तथोत्कटम्।
त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तं च रूक्षकम् ॥ ६२ ॥
पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूआमारुचिनाशनम्।
हृद्वस्तिरोगवातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृत् ॥ ६३ ॥

अन्वय—त्वक्पत्रं च वराङ्गं भृङ्गं चोचं तथा उत्कटं स्यात्। त्वचं लघु उष्णं कटुकं, स्वादु तिक्तं च रूक्षं पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूआमारुचिनाशनं हृद्वस्तिरोगवातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृत् (अस्ति)॥

ત્વક્પત્ર,[1] વરાંગ,[2] ભૃંગ,[3] ચોચ,[4] અને ઉત્કટ[5] એટલા જાડી તજનાં સંસ્કૃત નામો છે. જાડી તજ હલકી, ગરમ, તીખી, મધુર, કડવી, રૂક્ષ અને પિત્ત કરનાર હોઈ કફ, વાયુ, ચળ, અપક્વ રસ (આમ) તથા અરુચિને તેમજ હૃદયના રોગ, મૂત્રાશયના રોગ, મસા, કૃમિ, સળેખમ તથા વીર્યને પણ હરે છે.

૧ ત્વક્ એવ પત્રં યસ્ય તત્—જેનું પાંદડું જ જેવું હોય છે, તેથી ત્વક્પત્ર—તજ

૨ વરમ્ અઙ્ગં યસ્ય તત્—જેનું અંગ શ્રેષ્ઠ હોય છે તથા વરાંગ—તજ

૩ બિભર્તિ ઉષ્ણતાદિગુણાન્, ભૃઞ્ ભરણે 'ભૃઞ્ શ્રિમૃ ચ' (ઉણા ૧-૧૨૫) ઇતિ ગન્—જે ઉષ્ણતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી ભૃંગ—તજ

૪ [illegible]—જેની છાલ ઉત્તમ હોય છે, તેથી ચોચ—તજ

૫ અધિકગન્ધવત્ત્વાત્ ઉત્કટં—'ઉત્કટ...' અતિશય વધારે ગંધવાળી હોવાથી ઉત્કટ—તજ

પાતળી તજના નામો તથા ગુણો

त्वक् स्वाद्वी तु तनुत्वक् स्यात्तथा दारुसिता मता।
उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत्।
सुरभिः शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषापहा ॥ ६४ ॥

अन्वय—स्वाद्वी तु त्वक् तनुत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता। दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता सुरभिः शुक्रला वर्ण्या

अनिलपित्तहृत् च मुखशोषतृषापहा ६५॥

त्वक्,[1] સ્વાદ્વી,[2] તનુત્વક્[3] અને દારુસિતા[4] એટલાં પાતળી તજનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાતળી તજ મધુર, કડવી, તીખી. સુગંધી. વીર્યને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને વાયુ, પિત્ત, મોઢાનો શોષ તથા તરશને મટાડનાર છે.

૧. त्वचति-संवृणोति-वायुपित्तादीन्-त्वच संवरणे-क्विप् વાયુ, પિત્ત વગેરેને જે ઢાંકી દે છે, તેથી ત્વક્-પાતળી તજ.

૨. स्वद्यते-आस्वाद्यते जनै. मधुरत्वात् सुरभित्वाच-स्वद आस्वादने-उण्-'वोतो' -इति ङीप्-સુગંધી હોવાથી લોકો જેનો સ્વાદ લે છે. તેથી સ્વાદ્વી-તજ.

૩. तनुर्यासौ त्वक्, तनुस्त्वक् यस्या वा-પાતળી છાલરૂપ છે અથવા જેની છાલ પાતળી હોય છે, તેથી તનુત્વક્-પાતળી તજ.

૪. दारुण्या सिता, दारुणि सितेव वा माधुर्यात्-લાકડાંરૂપ સાકર અથવા લાકડામાં જાણે સાકર હોય તેવી મધુરતા ધરાવે છે. તેથી દારુસિતા-પાતળી તજ.

તમાલપત્રનાં નામો તથા ગુણો

पत्रं तमालपत्रं च तथा स्यात् पत्रनामकम् ।
पत्रकं मधुरं किंचित्तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं लघु ।
निहन्ति कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसान् ॥६६॥

अन्वयः-पत्रं च तमालपत्रं तथा पत्रनामकम (इति नामानि, गुणाश्च-) पत्रकं मधुरं किंचित् तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं लघु (सत्) कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसान् निहन्ति ॥

પત્ર,[1] તમાલપત્ર[2] અને પત્રનામક[3] એટલાં તમાલપત્રનાં સંસ્કૃત નામો છે. તમાલપત્ર મધુર, કાંઈક તીક્ષ્ણ તથા ગરમ, ચીકણું, હલકું અને કફ, વાયુ, અરશ. ઊબકા કે મોળ, અરુચિ તથા સળેખમને મટાડનાર છે. ૬૬

૧. पतन्ति-गच्छन्ति नाशमनेन कफादयः, पत्लृ पतने 'दाम्नी०' इत्यनेन करणे ष्ट्रन्-જેના વડે કફ આદિના રોગો નાશ પામે છે. તેથી પત્ર-તમાલપત્ર.

૨. तमालस्य पत्रम्-તમાલનાં પાનરૂપ જે હોય છે. તેથી-તમાલપત્ર.

૩. पत्रम् इति नाम यस्य तत्-જેનું નામ પત્ર એટલે પાંદડાંનાં જેટલાં નામ છે, તે બધાંય નામ તમાલપત્રનાં પણ છે, તેથી તે પત્રનામક કહેવાય છે.

નાગકેસરનાં નામો

नागपुष्पः स्मृतो नागः केसरो नागकेसरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाह्वयः ॥ ६७

अन्वयः-नागपुष्पः नागः केसरः नागकेसरः स्मृतः (तथा च स एव) चाम्पेयः नागकिञ्जल्कः काञ्चनाह्वयः कथितः ॥

નાગપુષ્પ,[1] નાગ,[2] કેસર,[3] નાગકેસર,[4] ચાંપેય,[5] નાગકિંજલ્ક[6] અને કાંચનાહ્વય[7]-(સોનાનાં નામવાળો) એટલાં નાગકેસરનાં* સંસ્કૃત નામો છે. (આ શબ્દો જ્યારે તેનાં ફૂલને લાગુ પાડવામાં આવે, ત્યારે નપુંસક લિંગમાં વપરાય છે.) ૬૭

૧. नागगन्धयुक्तं हस्तिमदगन्धयुक्तं वा पुष्पं यस्य सः-જેનું ફૂલ સર્પ જેવી ગંધવાળું અથવા હાથીના મદ જેવી ગંધવાળું હોય છે, તેથી નાગપુષ્પ-નાગકેસર.

૨. न गच्छति इति अगः-'अन्येष्वपि०' इति डः, न अगः ज्वरादिनाशनार्थम्, यद्वा नगे पर्वते भवः, 'तत्र भव' इत्यण्, नागः-તાવ વગેરેનો નાશ કરવા નથી જતું એમ નહિ, પણ જે અવશ્ય જાય છે અથવા પહાડોમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી નાગ-નાગકેસર.

૩. केसराः सन्ति अस्य-अर्शआद्यच्-જેને કેસરા-તાંતણા હોય છે, તેથી કેસર-નાગકેસર.

૪. नागाख्याः केसराः सन्ति यस्य-જેના કેસરા નાગ નામે કહેવાય છે, તેથી નાગકેસર.

૫. चम्पाया अपत्यं पुमान् 'स्त्रीभ्यो ढक्'-ચંપા નામની નદીનું સંતાન એટલે તે નદીના કિનારે ખાસ થાય છે. તેથી ચાંપેય-નાગકેસર.

૬. नागाख्याः किञ्जल्काः केसरा यस्य सः-જેના કેસરા નાગ નામે કહેવાય છે, તેથી નાગકિંજલ્ક-નાગકેસર.

૭. काञ्चनस्य आह्वयो यस्य-સોનાનાં જેટલાં નામો છે, તેટલાં નામે જે કહેવાય છે, તેથી કાંચનાહ્વય-નાગકેસર.

* **અન્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રોમાં** નાગકેસરનાં સૂકવેલાં ફૂલને વાટીને ઘી સાથે મેળવીને દૂઝતા અરશ તેમજ પગનાં તળિયાંમાં થતી બળતરા મટાડવા ભલામણ કરી છે; અને આ ઝાડની છાલ તથા મૂળિયાં પાણીમાં ભીંજવી તે પાણી પીવાથી પાચનશક્તિ વધે છે અને બીજમાંથી કાઢેલું તેલ સંધિવા પર વાપરવા જણાવેલ છે.

નાગકેસરના ગુણો

नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम् ।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृल्लासनाशनम् ।
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥ ६८ ॥

अन्वय—नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघु आमपाचनं ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृल्लासनाशनं दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् (अस्ति) ॥

નાગકેસર તૂરું, ગરમ, રૂક્ષ, હલકું, આમને પકાવનાર અને તાવ, ખળ, તરશ, પસીનો, ઊલટી, ઊબકા કે મોળ, દુર્ગંધપણું, કોઢ, રતવા, કફ, પિત્ત તથા ઝેરને મટાડે છે.

ત્રિજાતક અને ચાતુર્જાતકનાં લક્ષણ

त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेसरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥ ६९ ॥

अन्वय—त्वगेलापत्रकैः तुल्यैः त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् उच्यते, नागकेसरसंयुक्तं (तत्) चातुर्जातकम् उच्यते ॥

તજ, એલચી અને તમાલપત્ર સમભાગે ભેગા કરવાથી તે ત્રિસુગંધી[1] અથવા ત્રિજાતક[2] કહેવાય છે અને તેઓમાં નાગકેસર પણ ભેળવાથી તે ચાતુર્જાતક[3] કહેવાય છે. ૬૯

૧ त्रीणि सुगन्धीनि—त्वगेलापत्राणि द्रव्याणि यस्मिन् तत्—તજ, એલચી ને તમાલપત્ર એ ત્રણ સુગંધી પદાર્થો જેમાં સરખા ભાગે મળ્યા હોય, તે ત્રિસુગન્ધિ.

૨ त्रिभिः जातं त्रिजातं, तदेव स्वार्थे कन्—તજ, એલચી ને તમાલપત્ર એ ત્રણથી બનેલું—ત્રિજાતક.

૩ चतुर्भिः—त्वगेलापत्रनागकेसरैः जातम्, तदेव स्वार्थे च कन् प्रत्ययः—તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ ચાર ભેગા મળી બનેલું હોય, તે ચાતુર્જાતક

ત્રિજાતક અને ચાતુર્જાતકના ગુણો

तद् द्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् ।
लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥ ७० ॥

अन्वय—तद् द्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् कफवातविषापहं लघु पित्ताग्निकृत् वर्ण्यं (अस्ति) ॥

એ ત્રિજાતક તથા ચાતુર્જાતક બંને રેચક, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ મોઢાની દુર્ગંધ, કફ, વાયુ તથા ઝેરને મટાડે છે, હલકાં છે, પિત્ત તથા અગ્નિને કરનાર છે અને વર્ણ માટે પણ સારાં છે. ૭૦

કેસરનાં નામો

कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् ।
संकोचं पिशुनं धीरं बाह्लीकं शोणिताभिधम् ॥ ७१ ॥

अन्वय—कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरं संकोचं पिशुनं धीरं बाह्लीकं शोणिताभिधम् (इति नामानि) ॥

કુંકુમ,[1] ઘુસૃણ,[2] રક્ત,[3] કાશ્મીર,[4] પીતક,[5] વર,[6] સંકોચ,[7] પિશુન,[8] ધીર,[9] બાહ્લીક[10] શોણિતાભિધ[11] એટલાં કેસરનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમ જ એટલાં લોહીનાં નામો છે તે સઘળાંય કેસરનાં પણ નામો છે. ૭૧

૧. 'कुङ्कुम्' इति शब्दः वाचकत्वेन अस्ति अस्य-अर्थमात्रम्, यद्वा कुकन्ते—अपनीयन्ते शिरोरुगादयो यानेन—કુક માતાને, ... 'कुक्' इति धोर्बाहुलकादुम्—'કુક' એવો શબ્દ જેનો કહેનાર છે અથવા માથાનો રોગ, વગેરે આદિ મટાડવા લોકો જેને સ્વીકારે છે, તેથી કુંકુમ-કેસર

૨. घुष्यते कण्ठ्यत्वादिगुणविशेषोऽनेन, घुषिर् अवशब्दने ... घृतोपलिप्तम् इव तत्, यद्वा—घुष्यते भक्तम् अतः, घुसते—कान्तिं करोति इति घुसृणं, '...' (उणा० १८१) इति ... इति कैयटीयनाम्—તીખાશ વગેરે ગુણોને જે બતાવે છે અથવા જેનાથી શરીરે લેપન કરાય છે અથવા શરીરની કાંતિને જે કરે છે, તેથી ઘુસૃણ-કેસર

૩ रज्यते रज रागं करोति रक्त—रक्तम्, 'रक्त' इति कर्तरि क्तः—જે રંગી દે છે, તેથી રક્ત-કેસર.

૪. कश्मीरे भवति वा कश्मीरे, 'कश्मीरेषु च' ... कश्मीरेषु भवम्, अण्—કાશ્મીર દેશમાં જે થાય છે, તેથી કાશ્મીર-કેસર

૫. पीतं—पीतवर्णं करोति—करोति, इ... 'आतोऽनुपसर्गे—'इति कः—જે પીળા રંગને બનાવે છે, તેથી પીતક-કેસર.

૬ व्रियते—स्त्री० ... वरणे, 'वृञ्' वरणे, ... શીતળી, ખીલ વગેરે રોગો મટાડવા લોકો જેને પસંદ કરે છે, તેથી વર-કેસર

૭ संकोचयति वा, यद्वा संकोचयति संकोचनं वा, ... —જે બીજામાં મિશ્ર કરાય છે, ચોટી વાંકડી ધારણ કરે છે અથવા દેહોનું કે રોગોનું રોકાણ કરે છે અથવા ઓતરી ધરવું કરે છે, તેથી સંકોચ-કેસર.

૮ पिशति—अवयवान्, प्राप्नोति—पिश अवयवे '...' इत्युणादि—उनन्—જે અવયવો રૂપે દેખાવ પામે છે, તેથી પિશુન-કેસર.

૯ दधाति—धारयति उत्तमं वर्णं गन्धं च—इति ... वर्णं दधाति, 'धुमास्थे...'

त्वम्-જે ઉત્તમ રંગ તથા ગંધ ધારણ કરે છે, તેથી ધીર-કેસર.

૧૦. वल्हते-પ્રાધાન્ય યાતિ-वल्ह प्राधान्ये. बाहुलकादीकन्-बल्हीकदेशे भव 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यण्-જે દેશોમાં મુખ્ય ગણાતા બલ્હીક દેશમાં થાય છે, માટે બાલ્હીક-કેસર.

૧૧ शोणितस्य अभिधा यस्य तत्-લોહીનાં જેટલાં નામો છે, તે નામોથી જે કહેવાય છે, તેથી શોણિતાભિધ-કેસર.

કાશ્મીરી કેસર

कास्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत्।
सूक्ष्मकेसरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ ७२ ॥

अन्वय.-(अथ तज्जातय -) कास्मीरदेशजे क्षेत्रे सूक्ष्मकेसरम् आरक्तं पद्मगन्धि यत् कुङ्कुमं भवेत् तत् हि उत्तमम् (भवति) ॥

કાશ્મીરદેશના ખેતરમાં જે ઝીણું, રાતું અને કમળ સરખા ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે ઉત્તમ હોય છે. ૭૨

બાલ્હીકી કેસર

बाल्हीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं मतम्।
केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेसरम् ॥ ७३ ॥

अन्वयः-बाल्हीकदेशसंजातं (यत्) पाण्डुरं केतकीगन्धयुक्तं सूक्ष्मकेसरं कुङ्कुमं तत् मध्यमं मतम् ॥

બાલ્હીક દેશમાં જે ઝીણું. ધોળાશવાળું અને કેવડા જેવા ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે મધ્યમ મનાય છે. ૭૩

ઈરાની કેસર

कुङ्कुमं पारसीके यन्मधुगन्धि तदीरितम्।
ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेसरम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः-पारसीके ईषत् पाण्डुरवर्णं मधुगन्धि स्थूलकेसरं यत् कुङ्कुमं (भवति) तत् अधमम् ईरितम् ॥

પારસીઓના ઈરાનમાં જે જાડું, જરા ધોળા રંગવાળું અને મધ જેવી ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે અધમ કહેલ છે. ૭૪

કેસરના ગુણો

कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित्।
तिक्तं वमिहरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम् ॥ ७५ ॥

अन्वयः-(गुणाश्च-) कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं तिक्तं वर्ण्यं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित् वमिहरं व्यङ्गदोषत्रयापहम् (अस्ति) ॥

કેસર તીખું, સ્નિગ્ધ, કડવું, વર્ણને માટે સારું અને માથાનું દરદ તથા ... ખીલ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૭૫

ગોરોચનનાં નામો તથા ગુણો

गोरोचना तु मङ्गल्या वन्द्या गौरी च रोचना।
गोरोचना हिमा तिक्ता वश्या मङ्गलकान्तिदा।
विषालक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रहृत् ॥ ७६ ॥

अन्वयः-गोरोचना तु मङ्गल्या वन्द्या गौरी च रोचना (इति नामानि, गुणाश्च-) गोरोचना हिमा तिक्ता वश्या मङ्गलकान्तिदा विषालक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रहृत् ॥

ગોરોચના,[1] મંગલ્યા,[2] વંદ્યા,[3] ગૌરી[4] અને રોચના[5] એટલાં ગોરોચનનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગોરોચન ટાઢું, કડવું, વશકારક, મંગલકારક, કાંતિદાયક અને ઝેર, અલક્ષ્મી, ગ્રહ-ભૂત, ઘેલછા, ગર્ભસ્રાવ, ક્ષત તથા લોહીનાં દરદને મટાડનાર છે. ૭૬

૧. गोः जाता रोचना-गोरोचना-ગાયના કાળજામાં કે કલેજામાં ઉત્પન્ન થતું સુગંધી પિત્ત તે-ગોરોચન.

૨. मङ्गले साधुः, 'तत्र साधुः' इति यः-જે મંગળમાં ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી મંગલ્યા-ગોરોચન.

૩. वन्द्यते मङ्गलार्थिभिः, वन्दितुं योग्या वा मङ्गलत्वात्-वदि अभिवादनस्तुत्योः-'ऋहलोर्ण्यत्'-મંગળ ઇચ્છતા લોકો જેને વંદન કરે છે અથવા જે મંગલકારી હોવાથી વંદન કરવા યોગ્ય છે, તેથી વંદ્યા-ગોરોચન.

૪. गौरः वर्णः अस्ति अस्याः-अर्शआद्यच्, गौरादित्वाच्च ङीष्-જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી ગૌરી-ગોરોચન.

૫. रोचते-प्रकाशते मङ्गलकान्तिप्रदैर्गुणैः-મંગળ તથા કાંતિદાયક ગુણો વડે જે પ્રકાશે છે, તેથી રોચના-ગોરોચન.

નખલા તથા નખલીનાં નામો

नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम्।
नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी ॥७७॥

अन्वयः-नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं (च) तत् चक्रकारकं (प्रोक्तम्); स्वल्पं नखं नखी हनुः हट्टविलासिनी प्रोक्ता ॥

નખ,[1] વ્યાઘ્રનખ,[2] વ્યાઘ્રાયુધ[3] અને ચક્રકારક[4] એટલાં નખલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. નખી,[1] હનુ[2] અને હટ્ટવિલાસિની[3] એટલાં નખલીનાં (ઝીણા નખલાનાં) નામો છે.

૧. न विद्यते खम् अत्र नखः, नख इव आकृतिरस्ति अस्य-अर्शआद्यच्-જેની આકૃતિ નખ જેવી હોય ...

૨. વ્યાઘ્રસ્ય નખમિવ–શુક્તિ–વાઘનો જાણે નખ હોય તેવો આકાર જેનો હોય છે, તેથી વ્યાઘ્ર-નખ–નખલો નામે પ્રાણીજન્ય સુગંધી દ્રવ્ય.

૩. વ્યાઘ્રસ્ય આયુધમિવ–વાઘનું જાણે આયુધ–તેનો નખ હોય તેવો આકાર ધરાવે છે, તેથી વ્યાઘ્રાયુધ–નખલો નામે પ્રાણીજન્ય સુગંધી દ્રવ્ય.

૪. નખાકૃતિમત્ત્વેન ચક્રવત્ વેષ્ટનં કરોતિ ઇ ત્યુક્–નખ જેવી આકૃતિ ધરાવનાર કોઈ ચક્ર જેવો ગોળ આકાર ધારણ કરે છે, તેથી ચક્રકારક–નખલો.

૧. નખમ્ અસ્તિ અસ્ય–અસ્યાઃ, ગૌરાદિ–નખ જેવી આકૃતિ જેની હોય છે, તેથી નખી–નખલી.

૨ હન્તિ ગ્રહશ્લેષ્માદીન્ કફકુષ્ઠવિષાદીન્–હન્–'ધૃતશિખિ૰' સૂત્ર–જે ગ્રહ, ભૂત, કફ, કોઢ, ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે તેથી હનુ–નખલી.

૩ હટ્ટે વિલસતિ, હટ્ટં વા વિલાસયતિ શોભયતીત્યર્થઃ, અસ્–'ધુપવાસો૰' ઇતિ ણિનિ, જેનો હટ્ટ–દુકાન–માં વિલાસ કરે અથવા તેને જે શોભાવે એવા સ્વભાવની છે, તેથી હટ્ટવિલાસિની–નખલી.

નખલા તથા નખલીના ગુણો

નખદ્વયં ગ્રહશ્લેષ્મવાતાસ્રજ્વરકુષ્ઠહૃત્ ।
કટૂષ્ણં શુક્રલં વર્ણ્યં સ્વાદુ વ્રણવિષાપહમ્ ॥ ૭૮ ॥
અલક્ષ્મીમુખદૌર્ગન્ધ્યહૃત્પાકરસયોઃ કટુ ॥ ૭૯ ॥

અન્વય –નખદ્વયમ્, ઉષ્ણં શુક્રલં વર્ણ્યં સ્વાદુ ગ્રહશ્લે-ષ્મવાતાસ્રજ્વરકુષ્ઠહૃત્ લઘુ વ્રણવિષાપહમ્ અલક્ષ્મીમુખદૌર્ગ-ન્ધ્યહૃત્ પાકરસયોઃ કટુ (અસ્તિ) ॥

બંને નખલા ઉષ્ણ, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર, મધુર અને ગ્રહ–ભૂત, કફ, વાયુ, લોહીનાં દરદ, તાવ, કોઢ, ઘા, ઝેર, અલક્ષ્મી તથા મુખના દુર્ગંધપણાને મટાડનાર છે અને પાક તથા રસમા તીખાં હોય છે. ૭૮,૭૯

સુગંધી વાળાના નામો તથા ગુણો

વાલકં હ્રીબેરબર્હિષ્ઠોદીચ્યં કેશામ્બુનામ ચ ।
વાલકં શીતલં રૂક્ષં લઘુ દીપનપાચનમ્ ।
હૃલ્લાસારુચિવીસર્પવ્રણામાતિસારજિત્ ॥ ૮૦ ॥

અન્વયઃ–વાલં હ્રીબેરં બર્હિષ્ઠમ્ ઉદીચ્યં કેશામ્બુનામ ચ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ–) વાલકં શીતલં રૂક્ષં લઘુ દીપન-પાચનં હૃલ્લાસારુચિવીસર્પવ્રણામાતિસારજિત્ (અસ્તિ) ॥

વાલ,[૧] હ્રીબેર,[૨] બર્હિષ,[૩] ઉદીચ્ય[૪] એટલાં વાળાનાં સંસ્કૃત નામો છે–અને કેશામ્બુ નામ–કેશનાં તથા પાણીનાં જેટલાં નામો છે, તે સઘળા સુગંધીવાળાનાં પણ નામો છે વાળો ઠંડો, રૂક્ષ, હલકો, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને પાચન હોઈ ઊબકા–મોળ, અરુચિ, રતવા, ઝાડાના રોગ તથા ઘાવોને મૂળ વહેતા ઝાડાને મટાડનાર છે. ૮૦

૧. વલ્યતિ–હૃત્નોતિ ગ્રહસાદીન્ રોધન્–અ ઉલટે–અથવા વલ્યતે–જે ઊબકા–મોળ વગેરે રોગો ને ઘાળી દે છે, તેથી વાલ અથવા વાલ–વાળો.

૨ હ્રીમુચ્ચં બેરં–શરીરમાકૃતિર્યસ્ય–જેની આકૃતિ શરમાળ–સંકોચશીલ જુદા હોય છે, તેથી હ્રીબેર–વાળો.

૩. બર્હિષિ–કુશે તિષ્ઠતિ–'સુપિ સ્થઃ' ઇતિ ક–જે દર્ભમાં રહે છે– તેની વચ્ચે ઊગે છે, તેથી બર્હિષ–વાળો.

૪ ઉદીચિ જાતં–'ધુપ્રાગા૰' ઇતિ યત્, જે ઉત્તર દેશમા થાય છે, તેથી ઉદીચ્ય–વાળો.

૫ કેશાશ્ચ અમ્બુ ચ કેશામ્બુની, કેશામ્બુનઃ નામ યસ્ય તત્–અર્થાત્ વાળ તથા પાણીનાં જેટલાં નામો છે, તે નામે જે કહેવાય છે, તેથી કેશામ્બુનામ–વાળો.

કાળા–વીરણ વાળાનાં નામો તથા ગુણો

સ્યાદ્વીરણં વીરતરં વીરં ચ બહુમૂલકમ્ ।
વીરણં પાચનં શીતં વાન્તિહૃલ્લઘુ તિક્તકમ્ ॥૮૧॥
સ્તમ્ભનં જ્વરનુદ્ વાન્તિમદહૃત્કફપિત્તહૃત્ ।
તૃષ્ણાસ્રવિષવીસર્પકૃચ્છ્રદાહવ્રણાપહમ્ ॥૮૨॥

અન્વય –વીરણં વીરતરં વીરં ચ બહુમૂલકં સ્યાત્, વીરણં પાચનં શીતં સ્તમ્ભનં લઘુ તિક્તકં વાન્તિહૃત્ જ્વરનુત્ વાન્તિમદહૃત્ કફપિત્તહૃત્ તૃષ્ણાસ્રવિષવીસર્પ-કૃચ્છ્રદાહવ્રણાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

વીરણ,[૧] વીરતરુ,[૨] વીર[૩] અને બહુમૂલક,[૪] એટલાં કાળા વાળાના સંસ્કૃત નામો છે કાળો વાળો પાચન, ઠંડો, વીર્યને રોકનાર, હલકો, કડવો અને ઊલટી, તાવ, ભ્રમ, મદ, કફ, પિત્ત, તરસ, લોહીનું દરદ, ઝેર રતવા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ તથા ઘાને મટાડનાર છે. ૮૧,૮૨

૧ વિં–પક્ષિણમ્ ઈરયતિ–પ્રેરયતિ–ગુણગુણેન, યદ્વા વિવિધજનમ્ ઈરયતિ નન્યાદેર્લ્યુ – જે સુગંધવાળો હોવાથી પક્ષીને પણ પ્રેરણા કરે અથવા વિવિધ માણસોને પ્રેરણા કરે છે, તેથી વીરણ–કાળો વાળો.

૨ વીરનામા તરુઃ–વ૰ –નામિ –જે વીર નામને ધારણ કરતું ઝાડ છે, તેથી વીરતરુ–કાળો વાળો.

૩. વિશેષેણ ઈરયતિ–પ્રેરયતિ જનાન્ ગુણૈઃ–

જે સુગંધદાર હોઈ હરકોઈને પ્રેરણા કરે છે, તેથી વીર–કાળો વાળો.

૪. बहूनि मूलानि यस्य तत्–જેને ઘણાં મૂળિયાં હોય છે, તેથી બહુમૂલક–કાળો વાળો.

કાળા વાળાના ઝાડનાં મૂળનાં નામો તથા ગુણો

वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदं च तत् ।
अमृणालं च सेव्यं च समगन्धिकमित्यपि ॥८३॥
उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् ।
मधुरं ज्वरहृद्वान्तिमदनुत्कफपित्तहृत् ।
तृष्णास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम् ॥ ८४ ॥

अन्वय:–वीरणस्य मूलं तु उशीरं नलदम् अमृणालं च सेव्यम् अपि च तत् समगन्धिकम् इत्यपि स्यात् । उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकं मधुरं ज्वरहृत् वान्तिमदनुत्–कफपित्तहृत् तृष्णास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम् (अस्ति) ॥

ઉપર જણાવેલા કાળા વાળાનું જે મૂળિયું હોય છે, તે ઉશીર,[1] નલદ,[2] અમૃણાલ,[3] સેવ્ય[4] અને સમગંધિક[5] એમ પણ કહેવાય છે. એ મૂળિયાંરૂપ વાળો પાચન, ઠંડો, વીર્યને થંભાવનાર, હલકો, કડવો અને મધુર હોઈ તાવ, ઊલટી, મદ, કફ, પિત્ત, તરશ, લોહીનાં દરદ, ઝેર, રતવા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર ને વ્રણને મટાડે છે.

૧. उश्यते–इष्यते सर्वैर्माधुर्यादिगुणवत्त्वात्–वश कान्तौ–'वशेः कित्' (उणा. ४–३१) इति ईरन्–જેમાં મીઠાશ વગેરે ગુણો હોવાથી સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી ઉશીર–વાળાનું મૂળ.

૨. नलं–गन्धं ददाति, दयते वा–डुदाञ् दाने, देङ् पालने वा, 'आतोऽनुपसर्गे कः'–જે ગંધ આપે છે તથા સાચવે છે, તેથી નલદ–વાળાનું મૂળ.

૩. मृणालम् इव–सादृश्येऽत्र नञ्–જાણે કમળનું નાળ હોય તેવું હોય છે, તેથી અમૃણાલ–વાળાનું મૂળ.

૪: सेवितु योग्यं ज्वरादिनाशकत्वात्, षेवृ सेवने– 'ऋहलोर्ण्यत्'–તાવ વગેરેનો નાશ કરનાર હોવાથી જે સેવવાયોગ્ય છે, તેથી સેવ્ય–કાળા વાળાનું મૂળ.

૫. समः–सर्वदा तुल्यस्य: गन्धः अस्ति अस्य– 'अत इनिठनौ'–इति ठन्–જેની ગંધ સર્વકાળ એકસરખી હોય છે, તેથી સમગંધિક–વાળાનું મૂળ.

જટામાંસીનાં નામો તથા ગુણો

जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ।
मांसी तिक्ता कषाया च मेध्या कान्तिवलप्रदा ।
स्वाद्वी हिमा त्रिदोषास्रदाहवीसर्पकुष्ठनुत् ॥८५॥

अन्वय:–जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी (इति नामानि, गुणाश्च–) मांसी तिक्ता च कषाया मेध्या कान्तिवलप्रदा स्वाद्वी हिमा त्रिदोषास्रदाहवीसर्पकुष्ठनुत् ॥

જટામાંસી,[1] ભૂતજટા,[2] જટિલા[3] અને તપસ્વિની[4] એટલાં જટામાંસી*નાં સંસ્કૃત નામો છે. જટામાંસી કડવી, તૂરી, પવિત્ર અથવા બુદ્ધિવર્ધક, કાંતિ તથા બળને આપનારી, મધુર અને ટાઢી હોઈ ત્રણે દોષ, લોહીનાં દરદ, દાહ, રતવા તથા કોઢને મટાડે છે. ૮૫

૧. जटा अस्ति अस्याः–अर्शआद्यच्–टाप्, यद्वा जटति–त्रिदोषनाशकगुणसमुदायं गच्छति, जट संघाते– अच्, टाप्, तथा मन्यते–ज्ञायते वैद्यैर्मेध्यादिगुणविशेषयुक्ता, मन ज्ञाने–'मनेर्दीर्घश्च' इति (उणा० ३–६–४०) सः, गौरादिः, जटा चासौ मांसी जटामांसी–જેને જટા હોય છે અથવા ત્રણે દોષોનો નાશ કરનાર ગુણસમુદાયને જે ધારણ કરે છે, તેથી 'જટા,' તેમ જ બુદ્ધિવર્ધક આદિ વિશેષ ગુણવાળી જે હોય છે, એમ વૈદ્યો જેને જાણે છે, તેથી માંસી–(આવાં બે નામ છૂટાં અહીં પાડી શકાય છે અને તે બેયનો કર્મધારય સમાસ થતાં એક થતાં એક નામ પણ) જટામાંસી થાય છે.

૨. भूतस्य जटा इव या दृश्यते–જાણે ભૂતડાંની જટા હોય તેવી જે દેખાય છે, તેથી ભૂતજટા–જટામાંસી.

૩. जटा अस्ति अस्याः–पिच्छादित्वादिलच्–टाप्– જેને જટા હોય છે, તેથી જટિલા–જટામાંસી.

૪. तपः अस्ति अस्याः जटिलत्वात्–જટાધારી હોવાથી જાણે તપ કરતી હોય તેવી જણાય છે, તેથી તપસ્વિની–જટામાંસી.

છડીલો અથવા પથ્થરફૂલનાં નામો તથા ગુણો

शैलेयं तु शिलापुष्पं वृद्धं कालानुसार्यकम् ।
शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु ।
कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद् रुधिरक्तहृत् ॥ ८६ ॥

अन्वय:–शैलेयं तु शिलापुष्पं वृद्धं कालानुसार्यकम् (कथ्यते, गुणाश्च–) शैलेयं शीतलं हृद्यं लघु कफपित्तहरं

* **ચરકસંહિતામાં** આને વિકૃત ચેતનાનું સ્થાપન કરનારી અને ગાંડપણ, વાઈ તથા વાયુના વિકાર ઉપર અકસીર ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં આને વાતકફહર, વર્ણપ્રસાદન, કંડ–કષ્નાશન ...

…જ્વરાશ્મરીશ્લેષ્મવિષઘ્ન ગુરારુચિહર (અસ્તિ)॥

શૈલેય,[1] શિલાપુષ્પ,[2] વૃદ્ધ[3] અને કાલાનુસાર્યક[4] એટલાં છડીલાનાં સંસ્કૃત નામો છે છડીલો ટાઢો, હૃદયને ગમે એવો, હલકો અને કફ, પિત્ત, ચળ, કોઢ, પથરી, દાહ, ઝેર તથા ગુદાના લોહીરૂપ અર્શને મટાડે છે ૮૬

૧ શિલાયાં ભવં 'તસ્યાપત્યમ્' ઇતિ ઢક્–શિલામાં જે થાય છે, તેથી શૈલેય–છડીલો–પથ્થરફૂલ

૨ શિલાયા પુષ્પમ્ ઇવ–શિલાનું જાણે ફૂલ હોય તેવું હોય છે તેથી શિલાપુષ્પ–છડીલો.

૩ વર્ધતે સ્મ શિલાયાં ગુર્વ્યાં–'ગત્યર્થાકર્મક૦' ઇતિ કર્તરિ ક્ત–જે શિલામાં વધેલું હોય છે અથવા જે ગુણોથી વધ્યુ હોય છે, તેથી વૃદ્ધ–છડીલો.

૪. કાલેન વર્ણેન અનુસ્રિયતે–'ધ્વનુલેખક'–જે કાળા રંગથી યુક્ત હોય છે તેથી કાલાનુસાર્યક–છડીલો.

મોથના નામો તથા ગુણો

मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च संप्रोक्तोऽपरः क्रोडकसेरुकः ॥८७॥
भद्रमुस्तं च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः ।
मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥८८॥
कषायं कफपित्तास्रतृड्ज्वरारुचिजन्तुहृत् ।
अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत्प्रशस्यते ।
तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम् ॥८९॥

अन्वय–मुस्तकं स्त्रियां न मुस्तं त्रिषु (प्रयुज्यते) वारिदनामकं च कुरुविन्दः, अपरः क्रोडकसेरुकः, भद्रमुस्तं च गुन्द्रा तथा च नागरमुस्तकः (इति तन्नामानि सन्ति) मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनं कषायं कफपित्तास्रतृड्ज्वरारुचिजन्तुहृत् (अस्ति), यत् मुस्तकम् अनूपदेशे जातं तत्प्रशस्यते, तत्रापि नागरमुस्तकं मुनिभिः वरं प्रोक्तम् ॥

મુસ્તક,[1] આ નામ પુંલિંગે તથા નપુંસકલિંગે છે, અને મુસ્ત[2] આ નામ ત્રણે લિંગે વપરાય છે; તેમ જ વારિદનામક[3]–એટલે મેઘના જેટલા નામો છે તે સઘળાં મોથના પણ નામો છે, કુરુવિંદ[4] અને બીજો ક્રોડકસેરુક[5] કહેવાય છે, તેમ જ ભદ્રમુસ્ત[6] ગુંદ્રા[7] અને નાગરમોથ[8] એ નામે પણ મોથની જાતો છે મોથ તીખી, ટાઢી, અર્શને રોકનાર, કડવી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન …

…દાહ, અરુચિ તથા જીવડાંને મટાડનાર છે તેમાં પણ જે મોથ આગા પાણીવાળા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય તે વખણાય છે અને તેમાં પણ નાગરમોથને મુનિઓએ ઉત્તમ કહી છે. ૮૭–૮૯

૧ મુસ્યતિ–સમ્યક્ હન્તિ કફપિત્તાસ્રતૃષ્ણાદીન્–મુસ ખંડને–મુસ્–જે કફ રક્તપિત્તનો રોગ, તરસ, તાવ વગેરેને બરાબર મટાડે છે, તેથી મુસ્તક–મોથ.

૨ મુસ્યતિ–મુસ્–મુસ્તમ્–અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

૩ વારિદ–મેઘ, તસ્ય નામ યસ્ય તત્–એટલે મેઘનાં નામો છે, તે બધાં જેનાં નામો છે, તેથી વારિદનામક–પણ મોથ કહેવાય છે

૪ કુરુન્ વિન્દતિ–વિદ્ લાભે–'ગવાદિષુ વિન્દે૦' ઇતિ શ–જે કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુરુવિંદ–મોથ.

૫ ક્રોડસ્ય વરાહસ્ય પ્રિય કસેરુ … –ભૂંડને પ્રિય જળકસેરુ–કસેરુ જેવી જે હોય છે–ભૂંડને જે ઘણી ગમે છે, તેથી ક્રોડકસેરુક–મોથ.

૬ ભદ્રમ્–મદિ કલ્યાણ સુખે ચ 'સ્ફાયિતં૦' ઇતિ સાધુ, ભદ્રં મંગલં કરોતિ તત્કરોતીતિ ણિચ્–ભદ્રં ચ તત્ મુસ્તં ચ–જે કલ્યાણ તથા સુખ કરનાર હોય છે તેથી ભદ્રમુસ્ત–મોથ.

૭ ગુન્દ્–ગન્દ્ર ક્રાઉ–ગચ્છતિ–ગ પતો 'ઋજ્રેન્દ્રાગ્ર૦' સૂત્રેણ રક્–જે પાણીમાં ઊગે છે, તેથી ગુંદ્રા–મોથ.

૮ નગર ભવં નાગર, નગરે વા તત્ મુસ્તકં ચ નાગરાણાં પ્રિયં મુસ્તકમ્–નગરમાં થનાર અથવા નગરવાસીઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી નાગરમોથ.

કપૂરના નામો તથા ગુણો

कर्पूरो वेधमुख्यश्च द्राविडः कल्पकः शशी ।
कर्पूरो दीपनो वृष्यः कटुकस्तिक्त एव च ॥९०॥
सुगन्धिः कटुपाकः स्यात् कुष्ठाशोविषपिच्छनुत् ।
तृष्णो मधुरो लेखनश्च गुल्मनाशकफापहः ॥९१॥

अन्वय–कर्पूरः च वेधमुख्यः द्राविडः कल्पकः शशी (इति नामानि सन्ति) कर्पूरः दीपनः वृष्यः कटुः तिक्तः एव च सुगन्धिः कटुपाकः तृष्णो मधुरः (च) …स्यात् …गुल्मनाशकफापहः (च) ॥

કર્પૂર,[1] વેધમુખ્ય,[2] દ્રાવિડ,[3] કલ્પ[4] કે કલ્પક અને શશી[5] કે શશી–એટલાં કપૂરનાં સંસ્કૃત નામો છે. કપૂર અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, તીખો, કડવો, સુગંધી અને …

અરશ, વ્રણ, ઉધરસ, શ્વાસ, ગોળો, વાયુ, કફ તથા કરમિયાં કે જીવડાંને મટાડે છે. ૯૦,૯૧

૧. કર્ચતિ—ગચ્છતિ દીપનરુચ્યાદિગુણવિશેષાન્, કચ ગતૌ, કર્જતિ—વ્યથયતિ વા કુષ્ઠાદીન્, કર્જ વ્યથને—ખર્જાદિત્વાત્ (ઉણા૦ ૪-૯૦) ઊરઃ—પૃષોદરાદિઃ—દીપન, રુચિકારક આદિ વિશેષ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, અથવા કોઢ વગેરેને જે મટાડે છે, તેથી કર્ચૂર—કચૂરો.

૨. વિધ્યતે ઇતિ વેધઃ—ઘઞ્, વેધે—કુષ્ઠાદિનાશને—મુખ્યઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્—કોઢ વગેરેનો નાશ કરવામાં જે મુખ્ય ગણાય છે, તેથી વેધમુખ્યક—કચૂરો.

૩. દ્રવિડે દેશે જાતઃ—'તત્ર જાત' ઇત્યણ્, સ્વાર્થે ચ કન્—દ્રવિડ દેશમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી દ્રાવિડક—કચૂરો.

૪. કલ્પતે—સમર્થો ભવતિ શ્વાસાદીન્ રોગાન્ હન્તું વહ્નિં ચ દીપયિતુમ્, કુષ્ઠાદિરોગનિવારણં વા કર્તુમ્ ઉષ્ણત્વાત્—કૃપૂ સામર્થ્યે—ણ્વુલ્, 'કૃપો રો લઃ' ઇતિ કલ્પકઃ,—યદ્વા કલ્પે—કુષ્ઠાદિનાશકપ્રયોગવિધૌ ભવઃ—'તત્ર ભવ' ઇત્યણ્, કાલ્પઃ, તતઃ સ્વાર્થે ચ કન્—કાલ્પકઃ—જે ગરમ હોવાથી શ્વાસ આદિ રોગોનો નાશ કરવા તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા સમર્થ છે, તેમજ કોઢ વગેરે રોગો મટાડવા જે સામર્થ્ય ધરાવે છે, તેથી કલ્પક; અથવા કોઢ વગેરેનો નાશ કરનાર પ્રયોગની વિધિમાં જે ખાસ હોય છે, તેથી કાલ્પક—કચૂરો.

૫. શટતિ—રુજતિ શ્વાસગુલ્માદીન્ ઉષ્ણત્વાત્—શટ રુજાદૌ, શઠ હિંસાદૌ વા, અચ્, ગૌરાદિઃ—જે ગરમ હોય છે, તેથી શ્વાસ, ગોળો વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી શટી કે શઠી—કચૂરો.

મુરામાંસીનાં નામો તથા ગુણો

મુરા ગન્ધકુટી દૈત્યા સુરભિઃ શાલપર્ણિકા ।
મુરા તિક્તા હિમા સ્વાદ્વી લધ્વી પિત્તાનિલાપહા ૧૨
જ્વરાસૃગ્ભૂતરક્ષોઘ્ની કુષ્ઠકાસવિનાશિની ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ—મુરા ગન્ધકુટી દૈત્યા સુરભિઃ શાલપર્ણિકા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ—) મુરા તિક્તા હિમા સ્વાદ્વી લધ્વી પિત્તાનિલાપહા જ્વરાસૃગ્ભૂતરક્ષોઘ્ની કુષ્ઠકાસવિનાશિની (અસ્તિ) ॥

મુરા,[૧] ગંધકુટી,[૨] દૈત્યા,[૩] સુરભિ[૪] અને શાલપર્ણિકા[૫] એટલાં મુરામાંસીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મુરામાંસી કડવી, ટાઢી, મધુર અને હલકી હોઈ પિત્ત, વાયુ, તાવ, લોહીનાં દરદ, ભૂત, રાક્ષસ, કોઢ તથા ઉધરસને મટાડે છે. ૯૨,૯૩

૧. મુરતિ—વેષ્ટયતિ સુરભિગન્ધં, મુર વેષ્ટને, 'ઇગુપધે'તિ કઃ—ટાપ્—જે સુગંધી ગંધને વીંટી વળે છે, તેથી મુરા—મુરામાંસી.

૨. ગન્ધસ્ય કુટી ઇવ સુગંધની જાણે કોટડી અથવા ઓરડી હોય, તેવી હોવાથી ગંધકુટી—મુરામાંસી.

૩. દિતેઃ ઇયં પ્રિયા—'દિત્યદિત્ય૦'તિ ણ્યઃ—દિતિને જે પ્રિય હતી, તેથી દૈત્યા—મુરામાંસી.

૪. સુષ્ઠુ રમતે રમ્યતે વા ઘ્રાણેન્દ્રિયં પ્રતિ ગન્તું ગન્ધેન. રમ રામસ્યે—'સર્વધાતુભ્ય ઇન્' ઉણાદિઃ—જે ગંધદ્વારા ઘ્રાણેન્દ્રિય તરફ જવા એકદમ ઉતાવળ કરે છે, તેથી સુરભિ—મુરામાંસી.

૫. શાલસ્યેવ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા—જેના પાંદડાં શાલ વૃક્ષના જેવાં હોય છે, તેથી શાલપર્ણિકા—મુરામાંસી.

ગંધપલાશી-કપૂરકાચલીનાં નામો

શટી પલાશી ષડ્ગ્રન્થા સુવ્રતા ગન્ધમૂલિકા ।
ગન્ધારિકા ગન્ધવધૂર્વધૂઃ પૃથુપલાશિકા ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ—શટી પલાશી ષડ્ગ્રન્થા સુવ્રતા ગન્ધમૂલિકા ગન્ધારિકા ગન્ધવધૂઃ વધૂઃ પૃથુપલાશિકા (ઇતિ નામાનિ)॥

શટી,[૧] પલાશી,[૨] ષડ્ગ્રંથા,[૩] સુવ્રતા,[૪] ગંધમૂલિકા,[૫] ગંધારિકા,[૬] ગંધવધૂ,[૭] વધૂ[૮] અને પૃથુપલાશિકા[૯] એટલાં ગંધપલાશી—કપૂરકાચલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૯૪

૧. શટતિ—રુજતિ શોથકાસાદીન્ કષાયતિક્તાદિગુણયુક્તત્વાત્—શટ રુજાદૌ અચ્—ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીષ્—જે તૂરી, કડવી વગેરે ગુણોવાળી હોવાથી સોજા, ઉધરસ વગેરેને મટાડે છે, તેથી શટી—કપૂરકાચલી.

૨. પલે—માંસે આશા યસ્યાઃ સા—ગૌરાદિઃ, જાતિત્વાદ્વા ઙીષ્—જેને (ખાતરમાં) માંસની આશા રહે છે અથવા વ્રણનાશક હોવાથી જેના દ્વારા માંસ માટે આશા રહે છે, તેથી પલાશી—કપૂરકાચલી.

૩. ષડ્—બહવઃ ગ્રન્થા યસ્યાઃ સા—જેને છથીયે વધારે ગાંઠો હોય છે, તેથી ષડ્ગ્રંથા—કપૂરકાચલી.

૪. સુષ્ઠુ વ્રતં શોથાદિદુષ્ટરોગનાશનરૂપં યસ્યાઃ સા—સોજા વગેરે દુષ્ટ રોગોનો નાશ કરવારૂપ જેનું ઉત્તમ વ્રત છે, તેથી સુવ્રતા—કપૂરકાચલી.

૫. ગન્ધયુક્તાનિ મૂલાનિ યસ્યાઃ સા—જેનાં મૂળિયાં ગંધવાળાં હોય છે, તેથી ગંધમૂલિકા—કપૂરકાચલી.

૭. ગન્ધમ્ ઋચ્છતિ—વ્યાપ્નોતિ—ઋ ગતૌ, અણ્, ઙીપ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્—જે ગંધને વ્યાપે છે—ગંધમય હોય છે, તેથી ગંધારિકા—કપૂરકાચલી.

૮. વહતિ ઇતિ વધૂઃ—'વહો ધશ્ચ' ઇત્યૂઃ—ગન્ધસ્ય વધૂઃ—

શ્રમને વધેલી હોવાથી ગન્ધધૂ-કપૂરકાચલી.

૯ વહતિ ગન્ધં મુખનિરૂં ચૈતિ ગન્ધ-મૂર્ધન્ય છ- શ્રમને તથા મુખદુર્ગંધને જે વહે છે તેથી ગન્ધૂ- કપૂરકાચલી.

ગંધપલાશી-કપૂરકાચલીના ગુણો

ભવેદ્ગન્ધપલાશી તુ કષાયા ગ્રાહિણી લઘુઃ ।
તિક્તા તીક્ષ્ણા ચ કટુકાનુષ્ણાઽઽસ્યમલનાશિની ।
શોથકાસવ્રણશ્વાસશૂલહિધ્માગ્રહાપહા ॥ ૯૫ ॥

અન્વય-(ગુણાઃ-) ગન્ધપલાશી તુ કષાયા ગ્રાહિણી લઘુઃ તિક્તા ચ તીક્ષ્ણા કટુકા અનુષ્ણા (સતી) આસ્યમલના- શિની શોથકાસવ્રણશ્વાસશૂલહિધ્માગ્રહાપહા ભવેત્ ॥

ગંધપલાશી તૂરી, ઝાડાને રોકનાર, હલકી, કડવી, તીક્ષ્ણ, તીખી, અને ગરમ ન હોઈને મોઢાના મેલનો નાશ કરનાર છે તેમજ સોજા, ઉધરસ, ત્રણ, શ્વાસ, શૂળ, હિધ્મ નામનો હેડકીનો રોગ તથા ગ્રહ-ભૂતાદિનો નાશ કર નાર છે. ૯૫

બે જાતના ઘઉંલાનાં નામો

પ્રિયઙ્ગુઃ ફલિની કાન્તા લતા ચ મહિલાહ્વયા ।
ગુન્દ્રા ગુન્દ્રફલા શ્યામા વિષ્વક્સેનાઙ્ગનાપ્રિયા ॥૯૬॥

અન્વય-પ્રિયઙ્ગુઃ ફલિની કાન્તા લતા ગુન્દ્રા ગુન્દ્ર- ફલા શ્યામા વિષ્વક્સેના અઙ્ગના પ્રિયા ચ મહિલાહ્વયા (ઇતિ નામાનિ) ॥

પ્રિયંગુ,[1] ફલિની,[2] કાન્તા,[3] લતા,[4] ગુન્દ્રા,[5] ગુન્દ્રફલા,[6] શ્યામા,[7] વિષ્વક્સેના,[8] અંગના[9] અને પ્રિયા[10] એટલાં બે જાતના ઘઉં લાનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ મહિલાહ્વયા[11]- એટલે સ્ત્રીનાં જેટલાં નામો છે તે સઘળાં ઘઉંલા નાં પણ નામો છે. ૯૬

૧ પ્રિયં-ગુણસમૂહં ગચ્છતિ પ્રાપ્નોતિ-'ખચ્ચાન્તૌ ...'-ઇતિ (ઉણા૦ ૧-૨૭) નિપાત -જે પ્રિય ગુણસમુ દાયને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી પ્રિયંગુ-ઘઉંલા.

૨ ફલાનિ-વાતપિત્તાદિવિનાશનરૂપાણિ સન્તિ અસ્યાઃ 'ફલ ઇનિઠનૌ' ઇતીનિ, 'ઋન્નેભ્યો ઙીપ્'-વાયુ, પિત્ત આદિનો નાશ કરવારૂપ જેનાં ભાસ ફળ છે, તેથી ફલિની-ઘઉંલા.

૩. કામ્યતે ઇતિ-કામ્યતે ઇતિ સર્વૈઃ...કમ- કાન્તૌ-પિત્તાશ્ચ (૩-૨-૧૦૨)-અનુનાસિક- સ્યેતિ દીર્ઘઃ-તાવ વગેરેનો નાશ કરનાર હોવાથી સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી કાન્તા-ઘઉંલા.

૪. લતતિ-આચ્છાદયતિ દ્રવ્ય વાતપિત્તાદીન્-લત આચ્છાદ-શોષ, ... વાયુ તથા પિત્ત વગેરે નો જે બરાબર નાશ કરે છે, તેથી લતા-ઘઉંલા.

૫ ગુન્દ્રયતિ-દ્રાવયતિ ગુલ્માદીન્, ગુદિ ... ગુલ્મ, ગોળા વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી ગુન્દ્રા -ઘઉંલા.

૬. ગુન્દ્રાણિ ફલાનિ યસ્યાઃ સા-જેનાં ફળો મોટાં વગેરેને મટાડનારાં છે, તેથી ગુન્દ્રફલા-ઘઉંલા.

૭ શ્યામઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ -જેનો રંગ કાળો હોય છે તેથી શ્યામા-ઘઉંલા.

૮. વિષ્વક્ સિનોતિ-બધ્નાતિ-શૈત્યાદિગુણાન્, ષિઞ્ બન્ધને-'ઇણ્ભીકા..' (ઉણા. ૩-૧૦) ઇતિ ન, ગુણ, ... -શીતળતા આદિ ગુણોને જે ચોપાસ ધારણ કરે છે, તેથી વિષ્વક્સેના-ઘઉંલા.

૯ પ્રશસ્તાનિ અઙ્ગાનિ સન્તિ અસ્યાઃ-'અઙ્ગાત્ કલ્યાણે' (ગ. ૫-૨-૧૦૦) ઇતિ ન., ... જેનાં દરેક અંગો ઉત્તમ હોય છે, તેથી અંગના-ઘઉંલા.

૧૦. પ્રીણાતિ સર્વાન્ લોકાન્, પ્રીઞ્ તર્પણે કાન્તૌ ચ-'ઇગુપધ'ઇતિ કઃ-ટાપ્ જે સર્વ લોકોને તૃપ્ત કરે છે, ખુશ કરે છે, તેથી પ્રિયા-ઘઉંલા.

૧૧ મહિલાયા આહ્વયો યસ્યા સા- સ્ત્રીનાં જેટલાં નામો છે, તે બધાં નામો ઘઉંલાનાં પણ છે, તેથી તે મહિલાહ્વયા કહેવાય છે.

બેય જાતના ઘઉંલાના ગુણો

પ્રિયઙ્ગુઃ શીતલા તિક્તા તુવરાનિલપિત્તહૃત્ ।
રક્તાતિયોગદૌર્ગન્ધ્યસ્વેદદાહજ્વરાપહા ॥૯૭॥
ગુલ્મતૃડ્વિષમોહઘ્ની તદ્વત્ગન્ધપ્રિયઙ્ગુકમ્ ।
તત્ફલં મધુરં રૂક્ષં કષાયં શીતલં ગુરુ ।
વિબન્ધાધ્માનબલકૃત્સંગ્રાહિ કફપિત્તજિત્ ॥૯૮॥

અન્વય -(ગુણાઃ-) પ્રિયઙ્ગુઃ શીતલા તિક્તા તુવરા અનિલપિત્તહૃત્ રક્તાતિયોગદૌર્ગન્ધ્યસ્વેદદાહજ્વરાપહા ગુલ્મ- તૃડ્વિષમોહઘ્ની (અસ્તિ), તદ્વત્ ગન્ધપ્રિયઙ્ગુકમ્ (અસ્તિ), તત્ફલં મધુરં રૂક્ષં કષાયં શીતલં ગુરુ (સત્) વિબન્ધાધ્માન- બલકૃત્ સંગ્રાહિ કફપિત્તજિત્ (અસ્તિ) ॥

ઘઉંલા શીતળ, કડવા અને તૂરા હોઈ વાયુ, પિત્ત, લોહીનું અધિકપણું, દુર્ગંધપણું, પસીનો, દાહ, તાવ, ગોળો, તરસ, ઝેર તથા મોહને મટાડે છે. પ્રિયંગુ નામના ઘઉંલામાં જે ગુણો છે, તે જ ગંધપ્રિયંગુ નામના ઘઉંલામાં પણ છે. ઘઉંલાનું ફળ મધુર, રૂક્ષ, તૂરું, ઠંડું અને ભારે હોઈ મળબંધ, આફરો તથા બળને કરનાર,

ડાને રોકનાર અને કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૯૭,૯૮

મરિયાં જેવી રેણુકાનાં નામો

રેણુકા રાજપુત્રી ચ નન્દિની કપિલા દ્વિજા ।
ભસ્મગન્ધા પાણ્ડુપત્રી સ્મૃતા કૌન્તી હરેણુકા ॥૯૯

અન્વયઃ-રેણુકા રાજપુત્રી નન્દિની કપિલા દ્વિજા ભસ્મગન્ધા પાણ્ડુપત્રી કૌન્તી ચ હરેણુકા સ્મૃતા ॥

રેણુકા,[1] રાજપુત્રી,[2] નંદિની,[3] કપિલા,[4] દ્વિજા,[5] ભસ્મગંધા,[6] પાંડુપત્રી,[7] કૌન્તી[8] અને હરેણુકા[9] એટલાં રેણુકાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. રેણુઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-વ્રીહ્યાદિત્વાત્ ઠન્, 'ઇસુસુક્તાન્તાત્ કઃ'-યદ્વા રેણુરેવ રેણુકા-' સંજ્ઞાયામ્ ' ઇતિ કન્-જેના કણિયા અથવા રજકણો હોય છે, તેથી અથવા કણિયારૂપ જ હોવાથી રેણુકા કહેવાય છે.

૨. રાજ્ઞઃ-ચન્દ્રસ્ય પુત્રી ઇવ અનુષ્ણત્વાત્-જે ગરમ નથી, તેથી રાજા-ચંદ્રની શીતળ ગુણવાળી પુત્રી હોય તેવી છે, તેથી રાજપુત્રી-રેણુકા.

૩. નન્દતિ-સમૃદ્ધયતિ ગુણસમૃદ્ધયા-ટુનદિ સમૃદ્ધૌ-ગ્રહાદિત્વાત્ ણિનિઃ-'ઋન્નેભ્યો ઙીપ્'-જે ગુણસમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ-ભરચક ભરેલી છે, તેથી નંદિની-રેણુકા.

૪. કપિલઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-અર્શઆદ્યચ્-ટાપ્-જેનો રંગ પીંગળો-લાલપીળો હોય છે, તેથી કપિલા-રેણુકા.

૫. દ્વિર્જાતા-જની પ્રાદુર્ભાવે-' અન્યેષ્વપિ૦ ' ઇતિ ડઃ-જે બે વાર ઊગે છે. તેથી દ્વિજા-રેણુકા.

૬. ભસ્મનઃ ગન્ધઃ,. ભસ્મગન્ધઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-અર્શઆદ્યચ્-ટાપ્-જેની ગંધ ભસ્મ જેવી હોય છે, તેથી ભસ્મગંધા-રેણુકા.

૭. પાણ્ડુ પત્રં યસ્યાઃ સા-જાતિત્વાદ્ ઙીપ્-જેનાં પાંદડાં કંઈક ફીકાં-ધોળાશ પડતાં હોય છે, તેથી પાંડુપત્રી-રેણુકા.

૮ કુન્તિષુ દેશેષુ ભવા-' તત્ર ભવઃ ' ઇત્યણ્, અણન્તત્વાદ્ ઙીપ્-કુન્તિ નામના દેશમાં જે થાય છે, તેથી કૌન્તી-રેણુકા.

૯. હરતિ-ચલાસવાતાદીન્ રોગાન્-હૃઞ્ હરણે ' કૃહમ્યામેણુઃ'-(ઉણા૦ ૨-૧) ઇતિ એણુઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્ , ટાપ્ -જે કફ તથા વાયુ વગેરેના રોગોને દૂર કરે છે, તેથી હરેણુકા-રેણુકા.

રેણુકાના ગુણો

રેણુકા કટુકા પાકે તિક્તાનુષ્ણા કટુર્લઘુઃ ।
પિત્તલા દીપની મેધ્યા પાચની ગર્ભપાતિની ।
ચલાસવાતવૈકલ્યતૃટ્કણ્ડૂવિષદાહનુત્ ॥ ૧૦૦ ॥

અન્વયઃ-(ગુણાસ્ત્ર) રેણુકા કટુકા પાકે તિક્તા અનુષ્ણા કટુઃ લઘુઃ પિત્તલા દીપની મેધ્યા પાચની ગર્ભપાતિની ચલાસવાતવૈકલ્યતૃટ્કણ્ડૂવિષદાહનુત્ (અસ્તિ) ॥

રેણુકા તીખી, પાકમાં કડવી, ગરમ નથી, હલકી, પિત્ત કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બુદ્ધિને હિતકારી, પાચન, ગર્ભને પાડનાર અને કફ, વાયુ, વિહ્વળપણું, તરશ, ચળ, ઝેર તથા દાહને મટાડનાર છે. ૧૦૦

તગરની ગાંઠનાં નામો

ગ્રન્થિપર્ણં ગ્રન્થિકં ચ કાકપુચ્છં ચ ગુચ્છકમ્ ।
નીલપુષ્પં સુગન્ધં ચ કથિતં તૈલપર્ણકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

અન્વયઃ-ગ્રન્થિપર્ણં ગ્રન્થિકં ચ કાકપુચ્છં ચ ગુચ્છકં નીલપુષ્પં સુગન્ધં ચ તૈલપર્ણકં કથિતમ્ ॥

ગ્રંથિપર્ણ,[1] ગ્રંથિક,[2] કાકપુચ્છ,[3] ગુચ્છક,[4] નીલપુષ્પ,[5] સુગંધ[6] અને તૈલપર્ણક એટલાં તગરની ગાંઠનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૦૧

૧. ગ્રન્થૌ ગ્રન્થય ઇવ ગ્રન્થિયુક્તાનિ વા પર્ણાનિ યસ્ય તત્-જેની ગાંઠમાં પાંદડાં હોય છે અથવા જેનાં પાંદડાં ગાંઠ જેવાં હોય છે અથવા જેનાં પાંદડાં ગાંઠવાળાં હોય છે, તેથી ગ્રન્થિપર્ણ-તગરની ગાંઠ.

૨. ગ્રન્થિરિવ કાયતિ-કૈ શબ્દે-'આતોઽનુપસર્ગે'તિ કઃ; યદ્વા ગ્રન્થયઃ સન્તિ-અસ્ય વ્રીહ્યાદિત્વાત્ ઠન્-જે ગાંઠ જેવું લાગે છે, અથવા જેને ગાંઠો હોય છે, તેથી ગ્રન્થિક-તગરની ગાંઠ.

૩. કાકસ્ય પુચ્છમિવ, યદ્વા કાકસ્યેવ પુચ્છં યસ્ય તત્-કાગડાનું જાણે પૂછડું હોય અથવા કાગડા જેવું જેને પૂછડું હોય છે. તેથી કાકપુચ્છ-તગરની ગાંઠ.

૪. ગૂયતે ઇતિ ગુત્-ગુઙ્ શબ્દે, સંપદાદિક્વિપ્, ગુતં-શબ્દં છ્યતિ-છિનત્તિ, છો છેદને-'આતોઽનુપસર્ગે કઃ,' તતઃ સ્વાર્થે કન્-જે અવાજનો નાશ કરે છે, જેમાં કોઈ અવાજ હોતો નથી, તેથી ગુચ્છક-તગરની ગાંઠ.

૫. નીલં પુષ્પં યસ્ય તત્-જેનું પુષ્પ નીલ હોય છે, તેથી નીલપુષ્પ-તગરની ગાંઠ.

૬. સુષ્ઠુ ગન્ધો યસ્ય તત્-જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગન્ધ-તગરની ગાંઠ.

૭. તૈલયુક્તમિવ પર્ણં યસ્ય તત્-જેનું પાંદડું જાણે તેલવાળું હોય તેવું ચીકણું ને ચળકતું હોય છે, તેથી તૈલપર્ણક-તગરની ગાંઠ.

તગરની ગાંઠના ગુણો

ગ્રન્થિપર્ણં તિક્તતીક્ષ્ણં કટૂષ્ણં દીપનં લઘુ ।
કફવાતવિષશ્વાસકણ્ડૂદૌર્ગન્ધ્યનાશનમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

अन्वय:-(गुणाश्च-) अग्निदीपनं तिक्तोष्णं कटु लघु तीक्ष्णं मधु (सन्) कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशनम् (भवति) ॥

તગરની ગાંઠ કડવી, તીક્ષ્ણ, તીખી, ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી હોઈ કફ, પાણુ, ઝેર, શ્વાસ, ખસ અને દુર્ગંધ પણાનો નાશ કરનાર છે ૧૦૨

બરૂડ અથવા એક જાતની તગરની ગાંઠના નામો તથા ગુણો

स्थौणेयकं बर्हिबर्हं शुकबर्हं च कुक्कुरम्।
शीर्णरोमशुकं चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम् ॥१०३॥
स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत्।
मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोघ्नं ज्वरजन्तुजित्।
हन्ति कुष्ठास्रकृच्छ्रदाहतृष्णाविलास्यस्मान् ॥१०४

अन्वय:-स्थौणेयकं बर्हिबर्हं शुकबर्हं च कुक्कुरं शीर्णरोमशुकं अपि च शुकपुष्पं शुकच्छदम् (इति नामानि, गुणाश्च-) स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत् मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोघ्नं ज्वरजन्तुजित् (सत्) कुष्ठास्रकृच्छ्रदाहतृष्णाविलास्यस्मान् हन्ति ॥

સ્થૌણેયક,[1] બર્હિબર્હ,[2] શુકબર્હ,[3] કુક્કુર,[4] શીર્ણરોમશુક,[5] શુકપુષ્પ[6] અને શુકચ્છદ એટલા બરૂડના સંસ્કૃત નામો છે (આ બરૂડ મારવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે.) બરૂડ તીખુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને મટાડનાર, બુદ્ધિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, રાક્ષસ-ભૂતને હણનાર અને તાવ, જીવડાં, કોઢ, લોહીના દરદ, તરસ, દાહ, દુર્ગંધપણું અને વિલકાસક નામના ક્ષુદ્ર રોગને મટાડનાર છે

૧ સ્થૂણાયા અભ્યર્ણે-થાંભલીપે જાયમાનત્વાત્ 'સ્થૌણેયો વહ' તદ્ સમ્બન્ધ-જાણે થાંભલીનું સંતાન હોય, તેમ તેની પાસે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સ્થૌણેયક-બરૂડ

૨ બર્હિણો મયૂરસ્ય બર્હ-મૂલં યસ્ય તત્ તત્સમત્વાત્-મોરપીંછાનું જાણે પીછું હોય તેવાં મૂળિયાવાળું હોવાથી બર્હિબર્હ-બરૂડ

૩ શુકસ્ય બર્હાણિ-પર્ણાનિ યસ્ય તત્-પોપટના પીંછાં જેવાં જેને પાન હોય છે, તેથી શુકબર્હ-બરૂડ

૪ કુક્કુરસ્ય ગન્ધ ઇવ ગન્ધો યસ્ય-કુક્કુરગન્ધ સમ્પન્નત્વાત્ કુક્કુર-જેની ગંધ નાના કુરકુરિયાં-કૂતરાં જેવી હોય છે, તેથી કુક્કુર બરૂડ

૫ શીર્ણાનિ રોમાણિ યસ્ય સ શીર્ણરોમા, સ

શાલી શુક ઇવ-જેની રુંવાટી ખરી પડી હોય એવો જાણે પોપટ હોય તેવું થાય છે, તેથી શીર્ણરોમ શુક એવું બરૂડ નામ પડ્યું છે

૬ શુકપ્રિયં શુકવર્ણં વા પુષ્પં યસ્ય-જેનું ફૂલ પોપટને પ્રિય અથવા પોપટ જેવા રંગવાળું હોવાથી શુકપુષ્પ-બરૂડ

૭ શુકસ્ય ચ્છદ ઇવ ચ્છદ-પર્ણં યસ્ય તત્-પોપટના પીછાં જેવું જેનું પાંદડું હોય છે, તેથી શુકચ્છદ-બરૂડ

ભોરેંડ અથવા એક જાતના ગંઠિપર્ણના નામો તથા ગુણો

निशाचरो धनहर: कितवो गणहासक:।
रोचको मधुरस्तिक्त: कटु: पाके कटुर्लघु: ॥१०५॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिलान्।
रक्षोऽलक्ष्मीस्वेदमेदोऽस्रज्वरव्रणविषव्रणान् ॥१०६

अन्वय:-निशाचर: धनहर: कितव: गणहासक: (इति नामानि गुणाश्च-) रोचक: मधुर: तिक्त: कटु: पाके कटु: लघु तीक्ष्ण: हृद्य: हिम: (सन्) कुष्ठकण्डूकफानिलान् रक्षोऽलक्ष्मीस्वेदमेदोऽस्रज्वरव्रणविषव्रणान् हन्ति ॥

નિશાચર,[1] ધનહર,[2] કિતવ[3] અને ગણહાસક[4] એટલા ભોરેંડનાં સંસ્કૃત નામો છે ભોરેંડ રુચિ ઉપજાવનાર, મધુર, કડવુ, તીખુ, પાકમાં પણ તીખુ, હલકુ, તીક્ષ્ણ, મનને ગમે એવુ અને ટાઢુ હોઈ કોઢ, ખસ, કફ, વાયુ, રાક્ષસાદિ, અલક્ષ્મી, પસીનો, મેદ, લોહીનાં દરદ, તાવ, દુર્ગંધ, ઝેર તથા વ્રણને મટાડે છે

૧ નિશાયાં ચરતિ, રક્ષોઘ્નત્વાત્, ચરેટ-રાક્ષસોનો નાશ કરનાર હોવાથી રાત્રે ખાસ વપરાય છે તેથી નિશાચર ભોરેંડ

૨ ધનં હરતિ રોચનત્વાદિ ગુણૈ: હરત્યનુમનોજ્ઞં -રુચિ ઉપજાવનાર તથા મધુરતા આદિ ગુણોને લીધે ધન હરનાર હોવાથી ધનહર-ભોરેંડ

૩ કિતેન જ્ઞાનેન વર્તતે-પ્રકાશતે, કિ જ્ઞાને-ધાતુ પ-ના પરિભાષાથી -'ઘટાદ્યનુપસર્ગે ક:'-જે જ્ઞાન વડે પ્રકાશ પામે છે, તેથી કિતવ-ભોરેંડ.

૪ ગણાન્ રોગિણાં હાસયતિ-હર્ષાનન્દયતિ કોઢિયા વગેરે રોગીઓના સમુદાયને તેમના રોગ મટાડીને હસાવે છે-આનંદી કરે છે, તેથી ગણહાસક-ભોરેંડ

તાલીસપત્રના નામો તથા ગુણો

तालीसमुक्तं पत्राढ्यं धात्रीपत्रं च तत्स्मृतम्।
तालीसं लघु तीक्ष्णोष्णं श्वासकासकफानिलान्।
निहन्त्यरुचिगुल्माग्निमान्द्यक्षयामयान् ॥१०७॥

अन्वयः—तालीसं पत्राढ्यम् उक्तम्, तत् च धात्रीपत्रं स्मृतम्। तालीसं लघु तीक्ष्णोष्णं (सत्) श्वासकासकफानिलान् अरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यक्षयामयान् निहन्ति ॥

તાલીસ,[1] પત્રાઢ્ય[2] અને ધાત્રીપત્ર[3] એટલાં તાલીસપત્રનાં સંસ્કૃત નામો છે. તાલીસપત્ર હલકું, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ શ્વાસ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, અરુચિ, ગોળો, અપક્વરસ, અગ્નિનું મંદપણું તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૦૭

૧. ताली इव रोगान् स्यति—नाशयति, पांऽन्तकर्मणि—'आतोऽनुपसर्गे कः'—જે તાડીની પેઠે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી તાલીસ—તાલીસપત્ર.

૨. पत्रेण आढ्यं—જેમાં પાંદડાં ખૂબ હોય છે, અથવા જેનું નામ પત્રશબ્દથી યુક્ત હોય છે, તેથી પત્રાઢ્ય—તાલીસપત્ર.

૩. धात्र्या इव पत्रम् अस्य—જેનાં પાંદડાં આમળાંના ઝાડનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, તેથી ધાત્રીપત્ર—તાલીસપત્ર.

કંકોલનાં નામો તથા ગુણો

कक्कोलं कोलकं प्रोक्तं तथा कोषफलं स्मृतम्।
कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं हृद्यं रुचिप्रदम्।
आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकफवातामयान्ध्यहृत् ॥ १०८

अन्वयः—कक्कोलं कोलकं प्रोक्तं, तथा कोषफलं स्मृतम्; कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं हृद्यं रुचिप्रदम् आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकफवातामयान्ध्यहृत् (अस्ति) ॥

કક્કોલ,[1] કોલક[2] અને કોષફલ[3] એટલાં કંકોલનાં સંસ્કૃત નામો છે. કંકોલ હલકું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, કડવું, હૃદયને ગમે એવું અને રુચિ આપનાર હોઈ મુખનું દુર્ગંધપણું, હૃદયના રોગ, કફ, વાયુ તથા આંધળાપણું મટાડનાર છે. ૧૦૮

૧. ककन्ते—लोलुपतां गच्छन्ति जना अत्र—संपदादिक्विप्; कोलति—संस्त्यायति गुणनिवहम्, कुल संस्त्याने—ज्वलादित्वात् णः, ततः कक् च तत् कोलं च कक्कोलम्—જેમાં ગુણોને લીધે માણસો લાલચુ થાય છે, અને જે ગુણસમુદાયના સમૂહરૂપ હોય છે, તેથી કક્કોલ—કંકોલ.

૨. कोलमेव कोलकम्—જે ગુણસમુદાયના ઢગલારૂપ છે, તેથી કોલક—કંકોલ:

૩. कोषे फलं यस्य तत्—જેનું ફળ દાંડામાં હોય છે, તેથી કોષફલ—કંકોલ.

ગંધકોકિલા અને ગંધમાલતીનાં નામો તથા ગુણો

स्निग्धोष्णा कफहृत्तिक्ता सुगन्धा गन्धकोकिला।
गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती ॥१०९

अन्वयः—गन्धकोकिला स्निग्धा उष्णा कफहृत् तिक्ता सुगन्धा (अस्ति तथैव); गन्धमालती गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया ॥

ગંધકોકિલા[1] સ્નિગ્ધ, ગરમ, કફને હરનાર અને સુગંધી છે; તેમજ ગંધમાલતી[2] પણ ગંધકોકિલા જેવી જ જાણવી. ૧૦૯

૧. गन्धप्रधाना कोकिला इव कृष्णवर्णत्वात्—જેમાં ગંધ મુખ્ય હોય છે, અને કાળો રંગ હોવાથી જાણે કોયલ હોય તેવી હોય છે, તેથી ગંધકોકિલા

૨. गन्धेन मालती इव—ગંધને લીધે જાણે માલતી અથવા જાઈ હોય તેવી હોય છે, તેથી ગંધમાલતી.

લામજ્જકનાં નામો

लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लयं लघु।
इष्टकापथकं सेव्यं नलदं चावदाहकम् ॥ ११० ॥

अन्वयः—लामज्जकं सुनालं अमृणालं लयं लघु इष्टकापथकं सेव्यं नलदं च अवदाहकं स्यात् ॥

લામજ્જક,[1] સુનાલ,[2] અમૃણાલ,[3] લય,[4] લઘુ,[5] ઇષ્ટકાપથક,[6] સેવ્ય,[7] નલદ[8] અને અવદાહક[9] એટલાં લામજ્જકનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. लाति—आददाति दोषान् इति लाः—अच्, क्विप् वा, लाः मज्जाख्यः सारो यस्य तत्—कप्—દોષોને ગ્રહણ કરનાર અથવા કાબૂમાં રાખનારો મજ્જારૂપી સાર જેનો હોય છે, તે લામજ્જક—વીરણમૂળ, જેને ખસ કહે છે—એટલે સુગંધીવાળા જેવું જ એક જાતનું ઘાસ હોય છે.

૨. सुष्ठु नालं यस्य तत्—જેનું નાળ સુંદર હોય છે, તેથી સુનાલ—લામજ્જક.

૩. मृणालम् इव—सादृश्येऽत्र नञ्—જાણે કમળનો દાંડલો હોય તેવું હોય છે, તેથી અમૃણાલ—લામજ્જક.

૪. लीयते—श्लिष्यति भूमिं, लीङ् श्लेषणे—अच्—જે જમીન પર ખૂબ જામેલું—વળગેલું હોય છે, તેથી લય—લામજ્જક.

૫. लङ्घते दोषत्रयं, लङ्घ्यते वा सर्वैर्भूमिस्थत्वात्, लघि गतौ 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' इत्युः (उणा.१—२९) જે ત્રણે દોષને મટાડે છે અથવા જમીન પર પથરાતું હોવાથી બધાં જેને ઓળંગે છે, તેથી લઘુ—લામજ્જક.

૬. ...પન્થા યસ્ય તત્, ... પન્થા યસ્ય તત્, અથવા ... —જેનો માર્ગ ઉંટમાં પણ થાય છે, ઉંટ ઉપર પણ જે ઊગી નીકળે છે અથવા જેનો માર્ગ ઉંટ જેવો મજબૂત હોય છે અથવા અપાનવાયુ જેને દૃઢ હોય છે—એટલે જેને સેવવાથી અપાનવાયુની સારી છૂટ થાય છે, તેથી દૃઢકાપથક-લામજ્જક.

૭. ... —જે અર્શ રોગોનો નાશ કરનાર હોવાથી ... સેવી શકાય છે, તેથી સેવ્ય-લામજ્જક.

૮. ... —જે અંગને આપે છે અથવા પામે છે—સારવે છે, તેથી નલદ-લામજ્જક.

૯. ... શીતલત્વાત્—જે શીતળ હોવાથી બળતરા અથવા દાહનો નાશ કરે છે અથવા શીતળ હોવાથી જેના વડે દાહ શાંત કરાય છે, તેથી અનદાહક-લામજ્જક.

લામજ્જકના ગુણો

લામજ્જકં હિમં તિક્તં લઘુ દોષત્રયાસજિત્ ।
ત્વગામયસ્વેદકૃચ્છ્રદાહપિત્તાસ્રરોગનુત્ ॥ ૧૧૧ ॥

અન્વય—... હિમં તિક્તં લઘુ (તત્) દોષત્રયાસ્રજિત્, ત્વગામયસ્વેદકૃચ્છ્રદાહપિત્તાસ્રરોગનુત્ ॥

લામજ્જક ટાઢું, કડવું અને હલકું હોઈ ત્રણે દોષ, લોહીનો બગાડ, ચામડીના રોગ, પસીનો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ તથા રક્તપિત્ત રોગને મટાડનાર છે. ૧૧૧

એલવાલુકનાં નામો

એલવાલુકમૈલેયં સુગન્ધિ હરિવાલુકમ્ ।
એલાવાલુકમૈલાલુ કપિત્થં પત્રમીરિતમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અન્વય—એલવાલુકમ્ ઐલેયં સુગન્ધિ હરિવાલુકમ્ એલાવાલુકમ્ એલાલુ કપિત્થં પત્રમ્ ઈરિતમ્ ॥

એલવાલુક,[1] ઐલેય,[2] સુગન્ધિ,[3] હરિવાલુક,[4] એલાવાલુક,[5] એલાલુ,[6] કપિત્થ[7] અને પત્ર[8] એટલાં એલવાલુકનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૧૧૨

૧. એલયતિ-પ્રેરયતિ ... , ... —જે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી એલવા-લુ—એવું, તે એલમાંની પીડા જે ખિજાઈ—જેર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી એલવાલુક—વનસ્પતિ.

૨. ... —'ઇલા' જેનું સંતાન મનાય છે, તેથી ઐલેય-એલવાલુક.

૩. ... —જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધિ-એલવાલુક.

૪. ... —પીળો રંગ પૂરો ધરાવે છે તથા હૃદયને ગમી આવે છે, તેથી હરિવાલુક-એલવાલુક.

૫. પહેલું નામ તેજ પ્રમાણે છે

૬. ... 'એલા'નો —એલાવાલુ ઉપરથી એલાલુ કહેવાય છે, આ એલું નામ અર્થમાં ખાસ વિશેષતા જણાવતું નથી.

૭. ... —જેના પર વાંદરાઓ ખાસ બેસે છે, તેથી કપિત્થ એલવાલુક.

૮. ... 'પત્ર'—જેનાથી શેઠ સાફ થાય છે—શોભીવિકાસ થાય છે, તેથી પત્ર-એલવાલુક.

એલવાલુકના ગુણો

એલવાલુ કષાયં સ્યાત્ કષાયં શીતલં લઘુ ।
હન્તિ કણ્ડૂવ્રણચ્છર્દિતૃટ્કાસારુચિહૃદ્રુજઃ ।
બલાસવિષપિત્તાસ્રકુષ્ઠમૂત્રગદકૃમીન્ ॥ ૧૧૩ ॥

અન્વય—એલવાલુ ... શીતલં લઘુ (તત્) કણ્ડૂવ્રણચ્છર્દિતૃટ્કાસારુચિહૃદ્રુજઃ બલાસવિષપિત્તાસ્રકુષ્ઠમૂત્રગદકૃમીન્ હન્તિ ॥

એલવાલુક તીખો, પાકમાં તૂરો, ઠંડો અને હલકો હોઈ ચળ, ત્રણ, ઊલટી, તરસ, ઉધરસ, અરુચિ, હૃદયના રોગ, કફ, ઝેર, રક્તપિત્તનો રોગ, કોઢ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ૧૧૩

કૈવર્તીમોથનાં નામો

કુટન્નટં દાશપુરં વાનેયં પરિપેલવમ્ ।
પ્લવગોપુરગોનર્દકૈવર્તીમુસ્તકાનિ ચ ॥ ૧૧૪ ॥
મુસ્તાવત્પેલવપુટં શુક્લકં સ્યાદ્વિતુન્નકમ્ ।

અન્વય—કુટન્નટં દાશપુરં વાનેયં પરિપેલવં ચ પ્લવગોપુરગોનર્દકૈવર્તીમુસ્તકાનિ મુસ્તાવત્ પેલવપુટં શુક્લકં વિતુન્નકં સ્યાત્ । (ઇતિ નામાનિ) ॥

કુટન્નટ,[1] દાશપુર,[2] વાનેય,[3] પરિપેલવ,[4] પ્લવ,[5] ગોપુર,[6] ગોનર્દ,[7] કૈવર્તીમુસ્તા,[8] મુસ્તાવત્ પેલવપુટ,[9] શુક્લક[10] ને વિતુન્નક[11] એટલાં કૈવર્તીમોથનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૪

૧. कुटति इति कुटत्–कुट कौटिल्ये, शत्रन्तः, कुटत्-वक्रीभवत् नटति, पचाद्यच्–જે વાંકી થઈ ને નાચે છે, તેથી કુટન્નટ–કેવડીમોથ.

૨. दासा(शा)न्–कैवर्तान् पिपर्ति–पालयति–पूरयति वा, तेषामाहारत्वात्, पॄ पालनपूरणयोः, मूलविभुजादित्वात् कः–જે મચ્છીમારોનો આહાર હોવાથી તેમનું પાલનપોષણ કરે છે, તેથી દાસ(શ)પુર–કેવડીમોથ.

૩. वने–जले भवं–नद्यादित्वात् ढक्–પાણીમાં જે થાય છે, તેથી વાનેય–કેવડીમોથ.

૪. परितः पेलवं कोमलं–परिपेलवम्–प्रादिसमासः–જે ચોપાસ કોમળ હોય છે, તેથી પરિપેલવ–કેવડીમોથ.

૫. प्लवते जलस्योपरि–प्लुङ् गतौ, अच्–જે પાણી ઉપર તરે છે–પથરાય છે, તેથી પ્લવ–કેવડીમોથ.

૬. गां–जलं पिपर्ति–पालयति–पॄ पालने, पूर्ववत् कः–यद्वा गौः जलं पुरमस्य निवासत्वात्–જે પાણીને સાચવે છે અથવા પાણી જેનું રહેઠાણ હોવાથી જેને શહેર જેવું છે, તેથી ગોપુર–કેવડીમોથ.

૭. गां–जलं नर्दयति–नर्द शब्दे–कर्मण्यण्–પાણીને જે ગજાવે છે–અવાજ કરાવે છે, તેથી ગોનર્દ–કેવડીમોથ.

૮. कैवर्तानां जातिः कैवर्ती, मुस्तयति संघातयति–ण्वुल्–कैवर्त्या मुस्तकम्–મચ્છીમારોની આખી જાતને પોતે તેમનો આહાર હોવાથી એકઠી કરાવનાર અથવા મચ્છીમારોની જે મોથ ગણાય છે, તેથી કૈવર્તીમુસ્તક–કેવડીમોથ.

૯. मुस्ता इव इति मुस्तावत्–पेलवं–कोमलं पुटं यस्य तत्–જેનું પડ મોથના જેવું કોમળ હોય છે, તેથી મુસ્તાવત્પેલવપુટ–કેવડીમોથ.

૧૦. शुकस्य आह्वा यस्य तत् शुकाह्वं यद्वा शुक इव आभाति यद्वा शुक्रमिव आभाति–आपूर्वकाद् भा दीप्तौ–'अन्येष्वपि०' इति डः–જે પોપટના નામે કહેવાય છે, તેથી શુકાહ્વ; અથવા જે પોપટ જેવી જણાય છે, તેથી શુકાભ; અથવા જે વીર્ય જેવી જણાય છે, તેથી શુક્રાભ–કેવડીમોથ. (અહીં મદનપાલ નિઘંટુમાં શુકાહ્વ મળે છે, અને ભાવપ્રકાશ નિઘંટુમાં જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં 'શુકાભ' તથા 'શુક્રાભ' એવા બે પાઠો મળે છે.)

૧૧. विशेषेण तुद्यते स्म–व्यथ्यते स्म कैवर्तैः–तुद व्यथने, कर्मणि क्तः–જેને (મચ્છીમારો) ઘણી જ વ્યથા કરે છે, ઉખાડી કાઢે છે; કેમકે તેઓનો તે આહાર હોય છે, તેથી વિતુન્નક–કેવડીમોથ.

કેવડીમોથના ગુણો

वितुन्नकं हिमं तिक्तं कषायं कटु कान्तिदम्।
कफपित्तास्रवीसर्पकुष्ठकण्डूविषप्रणुत् ॥ ११५ ॥

अन्वयः–वितुन्नकं हिमं तिक्तं कषायं कटुकान्तिदं कफपित्तास्रवीसर्पकुष्ठकण्डूविषप्रणुत् (अस्ति) ॥

કેવડીમોથ ટાઢી, કડવી, તૂરી, તીખી અને કાંતિ આપનાર હોઈ કફ, રક્તપિત્તનો રોગ, રતવા, કોઢ, ચળ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૧૫

સ્પૃક્કા–કપૂરીમધુરીનાં નામો

स्पृक्काऽसृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥११६॥

अन्वयः–स्पृक्का असृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका इत्यपि (सा कथ्यते) ॥

સ્પૃક્કા,[1] અસૃક્,[2] બ્રાહ્મણી,[3] દેવી,[4] મરુન્માલા,[5] લતા,[6] લઘુ,[7] સમુદ્રાંતા,[8] વધૂ,[9] કોટિવર્ષા[10] અને લંકોપિકા[11] એટલાં કપૂરીમધુરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૬

૧. स्पृश्यते सर्वैः कुष्ठादित्वग्रोगिभिः सर्वदोषहरत्वात्, स्पृश स्पर्शे–बाहुलकात्, कक् प्रत्ययः, पृषोदरादित्वात् सलोपे पृक्का इत्यपि–જે સર્વ દોષોને દૂર કરનાર હોવાથી કોઢ વગેરે સર્વ રોગવાળાઓ, જેનો સ્પર્શ અથવા ઉપયોગ કરે છે, તેથી સ્પૃક્કા અથવા પૃક્કા પણ કહેવાય છે; આ સ્પૃક્કા 'કપૂરીમધુરી' નામનું એક જાતનું શાક છે.

૨. अस्यन्ते–क्षिप्यन्ते निखिला दोषा अनया–असु क्षेपणे–बाहुलकाद् ऋज् प्रत्ययः–उणा०–જે બધા દોષોને દૂર કરે છે, તેથી અસૃક્–સ્પૃક્કા–કપૂરીમધુરી.

૩. ब्रह्मण इयं सर्वदोषहरत्वात् इदमर्थे अण्–अणन्तत्वाच्च ङीप्–જે સઘળા દોષોને દૂર કરનાર હોવાથી બ્રહ્મ અથવા બ્રહ્માના સંબંધવાળી છે, તેથી બ્રાહ્મણી–કપૂરીમધુરી.

૪. दीव्यति–क्रीडति माधुर्यादिगुणैः, दिवु क्रीडादौ–अच्–गौरादित्वाद् ङीप्–જે મધુરતા આદિ ગુણો સાથે રમનારી–તે તે ગુણોથી યુક્ત છે. માટે દેવી–કપૂરીમધુરી.

૫. मरुद्भिः–देवैरपि मल्यते धार्यते सर्वदोषहरत्वात्, मल धारणे–घञ्, टाप्–જે સર્વ દોષોને દૂર કરતી હોવાથી દેવો પણ જેને ધારણ કરે છે, તેથી મરુન્માલા–કપૂરીમધુરી.

६. क्षयति-अपनयति बहून् कुष्ठादिरोगान् सर्वान् दोषांश्च, क्षय भावार्थे-अप्-अप्-जे कोढ वगेरे घणा रोगोने तथा बधा दोषोने हणे छे, तेथी क्षता-कपूरीमधुरी.

७ लघयते कफपित्तविकारम्, लघि गतौ- कपित्तविकारेषु लघुत्वं करोति इत्यौणादिक उ-जे कोढीविकारने पण मटाडे छे, तेथी लघु-कपूरीमधुरी

८ समुद्रस्य अन्तः यस्याः, अन्तौ पे समीपसामान्यात्-जे दरिआकांठा पर थाय छे, तेथी समुद्रनो किनारो जेनो अंत अथवा समीपवर्ती छे, तेथी समुद्रान्ता-कपूरीमधुरी.

९ वहति माधुर्यरसत्वादिगुणान् वह प्रापणे-'वहो वध' इत्यू-उणादि-जे मधुरता, वीर्यवर्धकता आदि गुणोने वहे छे-धारण करे छे, तेथी वधू-कपूरीमधुरी.

१० कोटिशो वर्णान् वधाति स्वा, हन् हिंसायाम्-अप्-अप्-जे करोडो उपरांत वर्णोने मध करे छे, तेथी कोटिवर्षा-कपूरीमधुरी

११ लङ्कायामुत्पन्ने-लङ्काप् वीजस्थाने-अण्-उणादि 'अविनयी सि क्षेत्रारपम, अप्, 'प्रत्ययस्थात् कात्'-इत्वम्-जे लंकामां थवाय छे, तेथी लङ्कोपिका-कपूरीमधुरी.

स्वरूप-कपूरीमधुरीना गुणो

स्पृक्का स्वाद्वी हिमा वृष्या तिक्ता निखिलदोषनुत् ।
कुष्ठकण्डूविषस्वेददाहाश्मज्वररक्तहृत् ॥ ११७ ॥

अन्वय-स्पृक्का स्वाद्वी हिमा वृष्या तिक्ता निखिलदोषनुत् कुष्ठकण्डूविषस्वेददाहाश्मज्वररक्तहृत् (अस्ति) ॥

कपूरीमधुरी मधुर, टाढी, वीर्यने वधारनार अने तीखी होई सघळा दोष, कोढ, खरज, झेर, परसेवो, दाह, अश्मरी, ताव तथा लोहीनो बगाड मटाडनार छे ११७

पर्पटी अथवा पद्मावतीना नामो

पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी ।
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ ११८ ॥

अन्वय-पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी जतुकृष्णा अग्निसंस्पर्शा जतुकृत् चक्रवर्तिनी (इति नामानि) ॥

पर्पटी,[1] रंजना,[2] कृष्णा,[3] जतुका,[4] जननी,[5] जनी,[6] जतुकृष्णा,[7] अग्निसंस्पर्शा,[8] जतुकृत[9] अने चक्रवर्तिनी[10] एटलां पर्पटीनां संस्कृत नामो छे ११८

१ पर्पति-गच्छति पुनः पुनः प्रशस्तगुणान्, पर्प गतौ-औणादिक अटन् प्रत्यय, गौरादित्वात् ङीप्-जे वडाश वगेरे गुणोने धारण करे छे, तेथी पर्पटी-पद्मावती.

२. रञ्जयते अनया शरीरं वर्णान्-'रञ्जेः' इति सूत्र, विलम्बु लो ङीप् कर्मणि स्थानि अनवस्थेनरीति-जे शरीरनो वर्ण सारी रीते रंगी नाखे छे, तेथी रंजना-पद्मावती.

३. कृष्णः वर्णः अस्ति अस्याः-कृष्णवर्ण, अप्, ष्या कर्षति विषादीन्-जेना मिठो ... अप्, अप्-जेनो रंग काळो होय छे अथवा झेर तथा मल वगेरेने जे दूर करे छे, तेथी कृष्णा-पद्मावती

४ जायते कुष्ठकण्डूज्वरादिनाशः अनया-जनी प्रादुर्भावे-'जनेस्तु' इति सूत्र, जतुप्रत्यय, स्वार्थे कनि जतुका इत्यपि-जेनाथी कोढ, खस, ज्वर वगेरेनो नाश थाय छे, तेथी जतुका अथवा जतुका-पद्मावती

५. जनयति आरोग्यं कुष्ठादिरोगिणाम्, जनी प्रादुर्भावे ... 'इन् ... कृत्' इति सूत्र, णिलुक् ङीप्-जे कोढिया वगेरे रोगीओने नीरोगी करे छे, तेथी जननी-पद्मावती.

६ जायते आरोग्यम् अनया-जनी प्रादुर्भावे-'जनि घसिभ्यामिञ्' 'जनिवध्योश्च' इति न वृद्धि, इकारान्तत्वात् इति वा ङीप्-जेनाथी रोगीओने आरोग्य प्राप्त थाय छे, तेथी जनी-पद्मावती.

७ जतुरिव कृष्णा-जे लाख जेवी काळी होय छे, तेथी जतुकृष्णा-पद्मावती

८ अग्निरिव संस्पर्शो यस्याः-... कुष्ठादि वगेरे रोगोनो समूळो नाश करती होवाथी ते रोगोने अग्नि जेवा स्पर्शवाळी होय छे, तेथी-अग्निसंस्पर्शा-पद्मावती

९ जतु करोति-जतु क्विप् ? लाखने उत्पन्न करे छे, तेथी जतुकृत-पद्मावती

१० चक्रमिव वर्तितुं शीलमस्याः-जेनुं वर्तन स्वभाव अथवा आकृति चक्र जेवी होय छे, तेथी चक्रवर्तिनी-पद्मावती

पर्पटी अथवा पद्मावतीना गुणो

पर्पटी तुवरा तिक्ता शिशिरा वर्णकृल्लघुः ।
विषमपाहारी कफपित्तास्रकुष्ठनुत् ॥ ११९ ॥

अन्वय-(गुणाः-) पर्पटी तुवरा तिक्ता शिशिरा वर्णकृत् लघुः विषमपाहारी कफपित्तास्रकुष्ठनुत् (अस्ति) ॥

पर्पटी तुरी, कडवी, टाढी, वर्णने सारो करनारी अने हलकी होई झेर, ताव, कफ, पित्त, लोहीनो बगाड रक्तपित्तरोग तथा कोढने मटाडनार छे. ११९

નલિકા અથવા પ્રવાલાકૃતિ–સુગંધાનાં નામો

નલિકા વિદ્રુમલતા કપોતચરણા નટી ।
ધમન્યઞ્જનકેશી ચ નિર્મધ્યા સુષિરા નલી ॥૧૨૦

અન્વય:–નલિકા વિદ્રુમલતા કપોતચરણા નટી ધમની અઞ્જનકેશી નિર્મધ્યા સુષિરા ચ નલી (इति नामानि) ॥

નલિકા,[1] વિદ્રુમલતા,[2] કપોતચરણા,[3] નટી,[4] ધમની,[5] અંજનકેશી,[6] નિર્મધ્યા,[7] સુષિરા[8] અને નલી[9] એટલાં નલિકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૦

૧. નલતિ–ગન્ધયુક્તા भवति णल गन्धे–अच्, गौरादिः, स्वार्थे कन् 'केऽण' इति ह्रस्वश्च–જે પુષ્કળ ગંધયુક્ત હોય છે, તેથી નલિકા.

૨. વિદ્રુમસ્ય લતા इव–જાણે પરવાળાંની વેલ હોય તેવી જણાય છે, તેથી વિદ્રુમલતા–નલિકા

૩. કપોતસ્ય ચરણ इव, रक्तवर्णत्वात्–જાણે કબૂતરના પગ હોય તેવી લાલ રંગની હોય છે, તેથી કપોતચરણા–નલિકા.

૪. નટતિ–स्पन्दते, नट स्पन्दने–अच्, गौरादिः–જે ફરકયા કરે છે. નાચ્યા કરતી હોય તેવી લાગે છે, તેથી નટી–નલિકા.

૫. ધમ્યન્તે–कथ्यन्ते अनया स्वकीयगुणा उपयोग-द्वारा–धमिः सौत्रः–'अर्तिसृधृ०' इत्यनिः प्रत्यय उणादिः–'कृदिकारात्०' इति ङीष्–જે ઉપયોગ દ્વારા પોતાના ગુણો જણાવે છે, તેથી ધમની–નલિકા.

૬. अञ्जनमिव केशा यस्याः सा–જેની રૂંછાડ આંજણ જેવી કાળી હોય છે, તેથી અંજનકેશી–નલિકા.

૭. निर्गतं मध्यमस्या, मध्यान्निर्गता वा शुषिरत्वात्–અંદરના ભાગમાં વચ્ચે પોલી હોય છે, તેથી મધ્ય ભાગ વિનાની અથવા વચ્ચે પોલી તે નિર્મધ્યા–નલિકા.

૮. सुषिरमस्ति अस्याः अर्शआद्यच्, सुषिरस्ति अस्या वा 'ऊषसुषि' इति रः टाप्–જેમાં પોલાણ હોય છે, તેથી સુષિરા–નલિકા.

૯. પહેલા નામ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ છે.

નલિકા અથવા પ્રવાલાકૃતિ સુગંધાના ગુણો

નલિકા શીતલા લઘ્વી ચક્ષુષ્યા કફપિત્તહૃત્ ।
કૃચ્છ્રાશ્મવાતતૃષ્ણાસ્રકુષ્ઠકણ્ડૂજ્વરાપહા ॥ ૧૨૧॥

અન્વય:–નલિકા શીતલા લઘ્વી ચક્ષુષ્યા કફપિત્ત-હૃત્ કૃચ્છ્રાશ્મવાતતૃષ્ણાસ્રકુષ્ઠકણ્ડૂજ્વરાપહા (अस्ति.) ॥

નલિકા ટાઢી, હલકી, નેત્રને હિતકારી અને કફ, પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, વાયુ, તરશ, લોહીનો બગાડ, કોઢ, ચળ તથા તાવને મટાડનાર છે. ૧૨૧

પ્રપૌંડરીક અથવા પુંડેરીનાં નામો તથા ગુણો

પ્રપૌણ્ડરીકં પૌણ્ડર્યં ચક્ષુષ્યં પૌણ્ડરીયકમ્ ।
પૌણ્ડર્યં મધુરં તિક્તં કષાયં શુક્રલં હિમમ્ ।
ચક્ષુષ્યં મધુરં પાકે વર્ણ્યં પિત્તકફપ્રણુત્ ॥૧૨૨॥

અન્વય:–પ્રપૌણ્ડરીકં પૌણ્ડર્યં ચક્ષુષ્યં પૌણ્ડરીયકમ્ (इति नामानि, गुणाश्च–) પૌણ્ડર્યં મધુરં તિક્તં કષાયં શુક્રલં હિમં ચક્ષુષ્યં પાકે મધુરં વર્ણ્યં પિત્તકફપ્રણુત્ ॥

પ્રપૌંડરીક,[1] પૌંડર્ય,[2] ચક્ષુષ્ય[3] અને પૌંડરીયક[4] એટલાં પ્રપૌંડરીકનાં સંસ્કૃત નામો છે. પ્રપૌંડરીક મધુર, કડવું, તૂરું, વીર્યને વધારનાર, ટાઢું, નેત્રને હિતકારી, પાકમાં મધુર, વર્ણને સારો કરનાર અને પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે. ૧૨૨

૧. पुण्डरीकेण सदृशं पौण्डरीकम्–'शेषे' इत्यण्, यद्वा स्वार्थे अण्, प्रकृष्टं पौण्डरीकं–જે લગભગ ધોળા કમળ જેવું હોય છે, તેથી પ્રપૌંડરીક–પુંડેરી.

૨. पुण्डयति–खण्डयति–पित्तं कफं च मधुरतिक्त-कषायत्वात्, पुडि खण्डने–अच्, पुण्डस्य अर्यः–प्रधानं पुण्ड-र्यम्, शकन्ध्वादिः, पुण्डर्यमेव पौण्डर्यम् स्वार्थेऽण्–જે મધુર, કડવું તથા તૂરું હોવાથી પિત્ત અને કફને તોડનારમાં મુખ્ય છે, તેથી પૌંડર્ય–પુંડેરી.

૩. चक्षुषे हितं–'शरीरावयवाद् यत्'–જે આંખને હિતકારી છે, તેથી ચક્ષુષ્ય–પુંડેરી.

૪. पुण्ड–तिलकम् ऋच्छति–'सुप्यजातौ' इति णिनिः, शक०, पुण्डरी इव आचरति पुण्डरीयति–क्यच्, पुण्डरीयति इति पुण्डरीयकम्, ततः स्वार्थे अण्–જાણે તિલકવાળું હોય તેવું જે લાગે છે, તેથી પૌંડરીયક–પુંડેરી.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં કર્પૂરાદિવર્ગ પ્રકરણ સમાપ્ત

૩ : ગુડૂચ્યાદિવર્ગ

ગળોની ઉત્પત્તિ, નામો તથા ગુણો

અથ લઙ્કેશ્વરો માની રાવણો રાક્ષસાધિપઃ ।
રામપત્નીં બલાત્સીતાં જહાર મદનાતુરઃ ॥ ૧ ॥
તતસ્તં બલવાન્ રામો રિપું જાયાપહારિણમ્ ।
વૃતો વાનરસૈન્યેન જઘાન રણમૂર્દ્ધનિ ॥ ૨ ॥
હતે તસ્મિન્ સુરારાતૌ રાવણે બલગર્વિતે ।
દેવરાજઃ સહસ્રાક્ષઃ પરિતુષ્ટોઽતિ રાઘવે ॥ ૩ ॥
તત્ર યે વાનરાઃ કેચિદ્રાક્ષસૈર્નિહતા રણે ।
તાનિન્દ્રો જીવયામાસ સંસિચ્યામૃતવૃષ્ટિભિઃ ॥૪॥

तदा येषु प्लवङ्गेषु कपिगात्रात्परिच्युताः ।
पीयूषबिन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥५॥
गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥६॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥७॥
चन्द्रहासा वयस्था च मण्डली देवनिर्मिता ।
गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी ॥८॥
संग्राहिणी कषायोष्णा लघ्वी बल्याऽग्निदीपनी ।
दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासांश्च पाण्डुताम् ॥९॥
कामलाकुष्ठवातास्रज्वरकृमिवमीन् हरेत् ।
प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत् ॥१०॥

अन्वय—अथ ओदर मानी रक्षसाधिप रावण मदनातुर (सन्) रामस्य सीतां बलात् जहार । तत् बलवान् राम वानरसैन्येन सह (सन्) आगत्यापि तं रिपुं रणमूर्ध्नि जघान । अथ तस्मिन् सुरशत्रौ रावणे हते (सति) सहस्राक्ष देवराज राघवे अति परितुष्ट । तत्र रणे च केचित् वानरा राक्षसैः निहताः तान् इन्द्र अमृतवृष्टिभि संसिच्य जीवयामास । तदा कपिगात्रात् येषु प्रदेशेषु परिच्युताः पीयूषबिन्दवः पेतुः तेभ्यः गुडूचिका जाता । गुडूची मधुपर्णी अमृता अमृतवल्लरी छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनी इति च स्मृता । जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी चन्द्रहासा वयस्था मण्डली च देवनिर्मिता (इति नामानि, गुणाश्च-) गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी संग्राहिणी कषाया उष्णा लघ्वी बल्या अग्निदीपनी (सती) दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासान् च पाण्डुतां कामलाकुष्ठवातास्रज्वरकृमिवमीन् हरेत् (तथा च) प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत् (अस्ति) ॥

એકાનો અભિમાની રાક્ષસ અને રાક્ષસોનો અધિપતિ રાવણ કામાતુર થઈ રામચંદ્રજીની સ્રી સીતાને બળાત્કારે હરી ગયો હતો ત્યારે બળવાન રામચંદ્રજીએ વાનરોના સૈન્યની સાથે રહી સ્રીનું હરણ કરનારા એ શત્રુને યુદ્ધના મોખરે મારી હતો. બળથી ગર્વ પામેલો એ દેવશત્રુ રાવણ મરાયો, તે પછી હજાર નેત્રોવાળો દેવતાઓનો રાજા ઇંદ્ર રામચંદ્રજી ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો હતો. એ યુદ્ધમાં રાક્ષસો વડે જે કોઈ વાનરો મરાયા હતા, તેઓને ઇંદ્રે અમૃતની વૃષ્ટિથી સિંચીને જીવતા કર્યા હતા એ વખતે (અમૃતથી ભીંજાયેલા) વાનરોના ગાત્રોમાંથી જે જે સ્થળો પર અમૃતના છાંટા પડ્યા હતા, તેમાંથી ગળો ઉત્પન્ન થઈ છે તેનાં નામો ગુડૂચી,[1] મધુપર્ણી,[2] અમૃતા,[3] અમૃતવલ્લરી,[4] છિન્ના,[5] છિન્નરુહા,[6] છિન્નોદ્ભવા,[7] વત્સાદની,[8] જીવંતી,[9] તંત્રિકા,[10] સોમા,[11] સોમવલ્લી,[12] કુંડલી,[13] ચક્રલક્ષણિકા,[14] ધીરા,[15] વિશલ્યા,[16] રસાયની,[17] ચંદ્રહાસા,[18] વયસ્થા,[19] મંડલી[20] અને દેવનિર્મિતા[21] એટલાં ગળોનાં સંસ્કૃત નામો છે ગળો* તીખી, કડવી, પાકમાં મધુર, રસાયનરૂપ, ઝાડાને રોકનાર, તૂરી, ગરમ, હલકી, બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને ત્રણે દોષ, આમ, તરસ, દાહ, પ્રમેહ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, કમળો, કોઢ, વાયુ, લોહીનો બગાડ, તાવ, કૃમિ, ઊલટી, શ્વાસ, અરશ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા હૃદયના રોગને મટાડનાર છે. ૧-૧૦

૧ गुडति-रक्षति रोगेभ्य—गुड रक्षणे ऊ ङी उणादि किरच् ङीष्—જે રોગોથી રક્ષા કરે છે તેથી ગુડૂચી—ગળો.

૨ मधूनि पर्णानि यस्या सा—'पाककर्ण०' इति ङीष्—જેનાં પાંદડાં મધ જેવાં મધુર હોય છે તેથી મધુપર્ણી—ગળો.

૩ न म्रियते मृङ्-मरणे यस्या. अमृतस्वरूप—જે અમૃત સ્વરૂપ હોવાથી કદી મરતી નથી, તેથી અમૃતા—ગળો.

૪ अमृतस्या वल्लरी—वल्लरावित्यादि—જે અમૃતસ્વરૂપ વેલી છે, તેથી અમૃતવલ્લરી—ગળો.

૫ छिद्यते स्म छिदिर् द्वैधीकरणे—छिदिर् द्वैधीकरणे

* કેટલાક વૈદ્યક શાસ્ત્રકારો જ્ઞાતને અંતરે આવતા તેમ જ બીજી જાતના તાવ મટાડવાને તેમ જ કામવાસના વધારવાને ગળોમાં તજ-જાયફળ વગેરે ગરમ પદાર્થો મેળવીને આપવા ભલામણ કરે છે કમળા તથા સંધિવાના રોગમાં પણ તેને ઉપયોગી ગણે છે ગળોનાં પાંદડાંને મધ સાથે વાટીને ગૂમડાં પર ચોપડાય છે અને તેલમાં વાટીને માથા પર ચોપડવાથી ગરમીથી દુખતું માથું મટી જાય છે. ગળોનું સત્ત્વ પેશાબના રોગ માટે અને ગરમીના રોગ માટે પણ જ અકસીર ગણાય છે સંધિવામાં ગળો સાંધાઓને ફાયદો આપે છે, ને તેથી પેશાબ વધારે થાય છે.

कर्मणि क्तः, टाप्-ગુણને ઇચ્છતા લોકો જેને છેદે-કાપે છે. તેથી છિન્ના-ગળો.

૬. छिन्नाऽपि रोहति पुनर् अमृतस्वरूपत्वात्, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च-'इगुपधे'ति कः, टाप्-જેને કાપી હોય તોપણ અમૃતમય હોવાથી ફરી ઊગ્યા જ કરે છે, તેથી છિન્નરુહા-ગળો.

૭. छिन्नाप्युद्भवति या-उत्पूर्वक-भू सत्तायाम, अच् टाप्-જેને કાપી હોય તોપણ ફરી ઊગે છે, તેથી છિન્નોદ્ભવા-ગળો.

૮. वत्सैरद्यते-अद भक्षणे-ल्युट्-टित्वाद् ङीप्-જેને નાનાં વાછરડાં તથા નાનાં બાળકો પણ (સત્ત્વરૂપે) ખાય છે, તેથી વત્સાદની-ગળો.

૯. जीवति सर्वकालम् अमृतरूपत्वात्-जीव प्राणधारणे-शत्रन्ताद् 'उगितश्चे'ति ङीप्-જે અમૃતરૂપ હોવાથી સર્વ કાળ જીવતી જ રહે છે, તેથી જીવંતી-ગળો.

૧૦. तन्त्रयति-कुटुम्बधारणं करोति सर्वेषां रोगनिवारणेन-तन्त्रि कुटुम्बधारणे-ण्वुल्-સર્વ લોકોના રોગો દૂર કરી દરેકનાં કુટુંબોનું જે ધારણપોષણ કરે છે. તેથી તંત્રિકા-ગળો.

૧૧. सोमगुणः अस्ति अस्यां विशेषात्-अर्शआद्यच्-टाप्-જેમાં ચંદ્રનો અમૃતમય ગુણ વધારે છે, તેથી સોમા-ગળો.

૧૨. सोमस्य वल्ली-तृड्दाहादिशामकत्वात्-જે તૃષા, દાહ વગેરેને શાંત કરે છે, તેથી ચંદ્રની વેલી ગણાય છે, તેથી સોમવલ્લી-ગળો.

૧૩. कुण्डलं-वृक्षोपरि वेष्टनम् अस्ति अस्याः, यद्वा कुडि दाहे, रक्षणे च-कुण्ड्यते-रक्ष्यते इति कुण्डलं, तद् अस्ति-अस्याः-अर्शआद्यच् गौरादिः-જે ઝાડ ઉપર વીંટળાઈ રહે છે, અથવા જેના સંબંધથી લોકોનું રક્ષણ થયા કરે છે, તેથી કુંડલી-ગળો.

૧૪. चक्रे-मण्डलाकारकुष्ठरोगे दद्रुरोगे वा प्रतिकाररूपं लक्षणं-चिह्नं यस्याः सा, ततः स्वार्थे कन्, 'प्रत्ययस्थात' इतीत्वम्-ગોળાકાર કોઢના રોગ ઉપર તથા દાદર ઉપર તેને મટાડવાના સાધનરૂપે જેમાં ચિહ્ન હોય છે, તેને મટાડવા જેમાં નિશાની હોય છે, તેથી ચક્રલક્ષણિકા-ગળો.

૧૫. दधाति-धारयति कटुतिक्तादिगुणान्, डुधाञ् धारणादौ, 'सुसूधाम्०' (ઉણા. ૨-૨૪) इति क्रन्, 'क्षुमास्या०' इतीत्वम्-टाप्-જે તીખાશ, કડવાશ વગેરે ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી ધીરા-ગળો.

૧૬. विगतं भवति शल्यं-व्रणम् अस्याः पर्णविलेपात् इति विशल्या-જેનાં પાંદડાંને મધ સાથે વાટી લગાડવાથી ગૂમડાં મટે છે, તેથી વિશલ્યા-ગળો.

૧૭. रसानाम् अयनम्-आश्रयस्थानम् इव इति रसायनी-गौरादिः-બધા રસોનું જાણે આશ્રયસ્થાન હોય-બધા રસો જેમાં રહે છે, તેથી રસાયની-ગળો.

૧૮. चन्द्र इव हासः-प्रभा अस्याः सत्त्वे, टाप्, यद्वा चन्द्र हसति इव तत्सदृशगुणयुक्तत्वात्-हसे हसने-'कर्मण्यण्'-अणन्तत्वाच्च ङीप्-જેના સત્ત્વમાં ચંદ્ર જેવી કાંતિ હોય છે અથવા જેમાં ચંદ્ર જેવા ગુણો હોય છે, તેથી ચંદ્રને જાણે હસતી હોય તેવી છે, તેથી ચંદ્રહાસા કે ચંદ્રહાસી-ગળો.

૧૯. वयः यौवनं तिष्ठति अनया-रसायनरूपत्वात्, स्था-घञर्थे कविधानम्-જે રસાયનરૂપ હોવાથી જેના સેવનથી યુવાવસ્થા ટકી રહે છે, તેથી વયઃસ્થા-ગળો.

૨૦. मण्डलम् अस्ति अस्या वृक्षोपरि-ઝાડ ઉપર ગોળાકારે જેનું ફેલાવું હોય છે, તેથી મંડલી-ગળો.

૨૧. देवेन-इन्द्रेण रामसैनिकवानरजीवनार्थममृतवृष्टौ कृतायां भूपतितैरमृतबिन्दुभिर्निर्मिता-ઇંદ્રદેવે શ્રીરામના વાનર સૈનિકોને સજીવન કરવા અમૃતની વૃષ્ટિ કરી, ત્યારે જમીન પર પડેલાં તેનાં ટીપાંઓમાથી જે નિર્માણ કરાઈ છે. તેથી દેવનિર્મિતા-ગળો.

નાગરવેલનાં નામો તથા ગુણો

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥११॥
वश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥१२॥

अन्वयः-ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी (इति नामानि, गुणाश्च-) ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् वश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु बल्यं (सत्) श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् (अस्ति)

તાંબૂલવલ્લી,[1] તાંબૂલી,[2] નાગિની[3] અને નાગવલ્લરી[4] એટલાં નાગરવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. નાગરવેલનું પાન સ્વચ્છ, રુચિ ઉપજાવનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, તૂરું, ઝાડાને લાવનાર, વશ કરનાર, તીખું, કડવું, ખારું, રુધિરને તથા પિત્તને કરનાર અથવા રક્તપિત્તનો રોગ કરનાર, હલકું તથા બળ આપનાર હોઈ કફ, મોઢાનું દુર્ગંધપણું, મળ, વાયુ તથા શ્રમ મટાડનાર છે. ૧૧,૧૨

૧ ताम्यति-ग्लायति जलं विना उष्णत्वात्-तमु ग्लानौ क्विप्, 'अनुनासिके'ति दीर्घश्च; बोलति-मज्जति जले उष्णत्वादेव, बुल मज्जने, 'इगुपधे'ति कः, गौरा-

સિતાદ્ ઙીપ્. તામ્ પાણી પુરી ચ-પૃષોદરાદિત્વાદ્ દીર્ઘત્વમ્, તામ્બૂલાત્મક વલ્લી-પાનનાગવલ્લી-જે ગરમ હોવાથી પાણી વિના કરમાય છે અને તેથી જ પાણીમાં જ ડૂબી રહે છે, એવી તાંબૂલી નામની વેલડી-તાંબૂલવલ્લી-નાગરવેલ.

૨. ઉપરના નામમાં જ તાંબૂલી નામ સમાયુ છે, તે સમજી લેવું

૩ નાગાઃ સન્તિ અસ્યામ્, તદ્ પ્રિયત્વાત્-'અત ઇનિઠનૌ' ઇતિ ઇન્-નાગત્વાદ્ 'ઋન્નેભ્યો ઙીપ્'-નાગ નામના સર્પોને પ્રિય હોવાથી તેમાં તેઓ હોય છે, તેથી નાગિની-નાગરવેલ.

૪ નાગાનાં વલ્લી-નાગોની જે વેલ ગણાય છે, તેથી નાગવલ્લરી.

બીલીનાં નામો તથા ગુણો

બિલ્વઃ શાણ્ડિલ્યશૈલૂષૌ માલૂરશ્રીફલાવપિ ।
શ્રીફલસ્તુવરસ્તિક્તો ગ્રાહી રૂક્ષોઽગ્નિપિત્તકૃત્ ।
વાતશ્લેષ્મહરો બલ્યો લઘુરુષ્ણશ્ચ પાચનઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-બિલ્વ શાણ્ડિલ્યશૈલૂષૌ માલૂરશ્રીફલૌ અપિ, (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ-) શ્રીફલઃ તુવરઃ તિક્તઃ ગ્રાહી રૂક્ષઃ અગ્નિપિત્તકૃત્ વાતશ્લેષ્મહરઃ બલ્યઃ લઘુ ઉષ્ણ ચ પાચનઃ (અસ્તિ) ॥

બિલ્વ,[1] શાંડિલ્ય,[2] શૈલૂષ,[3] માલૂર[4] અને શ્રીફલ[5] એટલાં બીલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેનું ફળ-બીલું* તૂરું, કડવું, ઝાડાને રોકનાર, રૂક્ષ, અગ્નિ તથા પિત્તને કરનાર, વાયુ તથા કફને હરનાર, બળ આપનાર, હલકું, ગરમ અને પાચન છે. ૧૩

૧. બિલ્વતિ-ભિનત્તિ વાતં શ્લેષ્માણં ચ, બિલ ભેદને ક્વાદિ (ઉણા૦ ૪-૧૫)-જે વાયુ તથા કફને તોડે છે, તેથી બિલ્વ-બીલી.

૨ શાણ્ડિલ્ય-શાણ્ડતિ અપમાનીન્, શણ્ડિ રુજાયામ્-'સલિક૦' (ઉણા ૧-૫૪)-ઇલચ્ પ્રત્યય, શણ્ડિલ તસ્ય ભાવઃ કર્મ વા-'પત્યાદિભ્યો યત્,' શાણ્ડિલ્ય ઇવ, યદ્વા શણ્ડયતિ-રુજં કરોતિ, પૂર્વવત્ ઇલચ્ 'ગુણવચનબ્રાહ્મણ૦'-ઇતિ સ્વાર્થે ષ્યઞ્-પ્રમાદિ શત્રુઓનો જે નાશ કરે

* ચરકસંહિતામાં બીલાને મૂત્રસ્થાપક (ઝરણ અટકાવનાર), સોજા ઉતારનાર અને ઝાડામાં આમ પડતો અટકાવવા તેનો ગર્ભ ઉપયોગી ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને રક્તાતિસારનાશક અને પિત્તશામક ગણેલ છે.

છે, એવા શાંડિલ ઋષિના વંશજ-શાંડિલ્ય ઋષિ જેવા ગુણો ધરાવનાર અથવા વાયુ તથા કફને કાપનાર હોવાથી શાંડિલ્ય-બીલી.

૩. શિલૂષસ્યાપત્યં શૈલૂષ,-દ્ધયેમિ વા-શિલૂષ જાણે સંતાન-નટ હોય. તેમ તેના જેવું રૂપ વગેરે ગુણો ધરાવે છે, તેથી શૈલૂષ-બીલી.

૪. મા-લક્ષ્મી પરેષાં લુનાતિ-છિનત્તિ સંક્ષિપ્ય ગચ્છતા-લૂક્ છેદને-અનુન્યાદ્ રક્-પોતાના ગુણોની લક્ષ્મી વડે બીજાઓની લક્ષ્મીને જે તોડે છે-તિરસ્કારે છે, તેથી માલૂર-બીલી.

૫ શ્રિયા યુક્ત-સમાનસ્ય, શ્રિયો વા પ્રિયં ફલં યસ્ય સ-જેનું ફળ લક્ષ્મીનું સ્થાન અથવા લક્ષ્મીને પ્રિય ગણાય છે, તેથી શ્રીફલ-બીલી.

ગંભારી-સીવણનાં નામો તથા ગુણો

ગમ્ભારી ભદ્રપર્ણી ચ શ્રીપર્ણી મધુપર્ણિકા ।
કાશ્મીરી કાશ્મરી હીરા કાશ્મર્યઃ પીતરોહિણી ।
કૃષ્ણવૃન્તા મધુરસા મહાકુસુમિકાપિ ચ ।
કાશ્મરી તુવરા તિક્તા વીર્યોષ્ણા મધુરા ગુરુઃ ।
દીપની પાચની મેધ્યા ભેદિની ભ્રમશોષજિત્ ।
દોષતૃષ્ણામશૂલાર્શોવિષદાહજ્વરાપહા ॥ ૧૬ ॥

અન્વય-ગમ્ભારી ભદ્રપર્ણી ચ શ્રીપર્ણી મધુપર્ણિકા કાશ્મીરી કાશ્મરી હીરા કાશ્મર્યઃ પીતરોહિણી કૃષ્ણવૃન્તા મધુરસા ચ મહાકુસુમિકા અપિ, (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ-) કાશ્મરી તુવરા તિક્તા વીર્યોષ્ણા મધુરા ગુરુઃ દીપની પાચની મેધ્યા ભેદિની ભ્રમશોષજિત્ દોષતૃષ્ણામશૂલાર્શોવિષદાહજ્વરાપહા (અસ્તિ) ॥

ગંભારી,[1] ભદ્રપર્ણી,[2] શ્રીપર્ણી,[3] મધુપર્ણિકા,[4] કાશ્મીરી,[5] કાશ્મરી,[6] હીરા,[7] કાશ્મર્ય,[8] પીતરોહિણી,[9] કૃષ્ણવૃન્તા,[10] મધુરસા,[11] અને મહાકુસુમિકા[12] એટલાં સીવણનાં સંસ્કૃત નામો છે સીવણ તૂરી, કડવી, ગરમ વીર્યવાળી, મધુર, ભારે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, બુદ્ધિને હિતકારી અને ઝાડો લગાડનાર હોઈ ભ્રમ, શોષ, દોષ, તરસ, આમ, શૂળ, અરશ, ઝેર, દાહ તથા તાવને મટાડનાર છે. ૧૪-૧૬

૧ કં-જલં બિભર્તિ-ડુભૃઞ્ ધારણપોષણયોઃ 'કર્મણ્યણ્,' પૃષોદરાદિત્વાદ્ ગમ્ભમ્-જે પાણીને ધારણ કરે છે-જલતત્ત્વ વધુ ધરાવે છે, તેથી ગંભારી-સીવણ.

૨. ભદ્રાણિ-મંગલાનિ પર્ણાનિ પત્રાણિ યસ્યાઃ સા-'પાક૦' ઇતિ ઙીષ્-જેનાં પાંદડાં પણ મંગ

લિક તથા સુખકારક છે. તેથી ભદ્રપર્ણી–ગંભારી–સીવણ.

૩. શ્રીયુક્તાનિ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા 'પાકકર્ણે'તિ ઙીષ્–જેનાં પાંદડાં શોભાયમાન હોય છે, તેથી શ્રીપર્ણી–ગંભારી સીવણ.

૪. મધુ ઇવ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા–'પાકકર્ણે'તિ ઙીષ્–સ્વાર્થે ચ કન્, ટાપ્, હ્રસ્વશ્ચ–જેનાં પાંદડાં મધ જેવાં મીઠાં હોય છે, તેથી મધુપર્ણિકા સીવણ.

૫–૬. કશ્મીરદેશે ભવા, 'તત્ર ભવ' ઇત્યણ્–અણન્તત્વાચ્ચ ઙીપ્, તથા કાશતે–દીપ્યતે માધુર્યાદિગુણૈઃ. કાશૃ દીપ્તૌ, 'અન્યેભ્યોઽપિ૦' ઇતિ મનિન્. 'વનો ર ચે'તિ ઙીબ્રૌ,–કાશ્મીર દેશમાં જે થાય છે, તેથી કાશ્મીરી–સીવણ; તેમજ મધુરતા આદિ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કાશ્મરી–સીવણ.

૭. હરતિ શ્રમશોષદોષાદીન્–'ખુરક્ષુર૦'–(ઉણા૦ ૩૯૬) ઇતિ રે નિપાત્યતે (ઇતિ હેમચન્દ્રઃ–અભિધાન–ચિન્તામણિ–સ્વોપજ્ઞટીકાયામ્) જે શ્રમ, શોષ, દોષ વગેરે દૂર કરે છે, તેથી હીરા–સીવણ.

૮. કાશ્મરીશબ્દઃ અસ્તિ અસ્ય વાચકઃ 'અન્યેભ્યોઽપિ દૃશ્યતે' (વા. ૫–૨–૧૨૦) ઇતિ યપ્– કાશ્મરી એવો શબ્દ જેનું નામ સૂચવે છે માટે કાશ્મર્ય–સીવણ.

૯. પીતા સતી રોહતિ ઇત્યેવંશીલા–રુહ બીજજન્મનિ પ્રાદુર્ભાવે ચ–'સુપ્યજાતૌ' ઇતિ ણિનિઃ, નાન્તત્વાદ્ 'ઋન્નેભ્યો ઙીપ્,' ણત્વમ્–જે સ્વભાવથી જ પીળી ઊગે છે, તેથી પીતરોહિણી–સીવણ.

૧૦. કૃષ્ણં વૃન્તં યસ્યાઃ સા–જેનું દીંટું કાળું હોય છે, તેથી કૃષ્ણવૃંતા–સીવણ.

૧૧. મધુ ઇવ રસઃ યસ્યાઃ સા–જેનો રસ મધ જેવો મીઠો હોય છે, તેથી મધુરસા–સીવણ.

૧૨. મહત્ કુસુમં યસ્યાઃ સા–જેનું ફૂલ મોટું થાય છે, તેથી મહાકુસુમિકા–સીવણ.

સીવણના ફળના ગુણો

તત્ફલં બૃંહણં વૃષ્યં ગુરુ કેશ્યં રસાયનમ્ ।
વાતપિત્તતૃષારક્તક્ષયમૂત્રવિબન્ધનુત્ ॥ ૧૭ ॥
સ્વાદુ પાકે હિમં સ્નિગ્ધં તુવરામ્લં વિશુદ્ધિકૃત્ ।
હન્યાદ્દાહતૃષાવાતરક્તપિત્તક્ષતક્ષયાન્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ–તત્ફલં બૃંહણં વૃષ્યં ગુરુ કેશ્યં રસાયનં (સત્) વાતપિત્તતૃષારક્તક્ષયમૂત્રવિબન્ધનુત્ પાકે સ્વાદુ હિમં સ્નિગ્ધં તુવરામ્લં વિશુદ્ધિકૃત્ (સત્) દાહતૃષાવાતરક્તપિત્તક્ષતક્ષયાન્ હન્યાત્ ॥

સીવણનું ફળ પુષ્ટિકારક, વીર્યને વધારનાર, ભારે, કેશને હિતકારી, રસાયન, પાકમાં મધુર, ટાઢું, સ્નિગ્ધ, તૂરું, ખાટું અને કોઠાને સાફ કરનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, તરશ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષતને મટાડે છે. ૧૭,૧૮

બે જાતની કાંકચ કે પાડલનાં નામો

પાટલિઃ પાટલાઽમોઘા મધુદૂતી ફલેરુહા ।
કૃષ્ણવૃન્તા કુબેરાક્ષી કાલસ્થાલ્યલિવલ્લભા ॥૧૯॥
તામ્રપુષ્પી ચ કથિતા પરા સ્યાત્પાટલા સિતા ।
મુષ્કકો મોક્ષકો ઘણ્ટાપાટલિઃ કાષ્ઠપાટલા ॥૨૦॥

અન્વયઃ–પાટલિઃ પાટલા અમોઘા મધુદૂતી ફલેરુહા કૃષ્ણવૃન્તા કુબેરાક્ષી કાલસ્થાલી અલિવલ્લભા ચ તામ્રપુષ્પી કથિતા; પરા પાટલા સિતા મુષ્કકઃ મોક્ષકઃ ઘણ્ટા પાટલિઃ કાષ્ઠપાટલા સ્યાત્ ॥

પાટલિ,[1] પાટલા,[2] અમોઘા,[3] મધુદૂતી,[4] ફલેરુહા,[5] કૃષ્ણવૃંતા,[6] કુબેરાક્ષી,[7] કાલસ્થાલી,[8] કાચસ્થાલી,[9] અલિવલ્લભા[10] અને તામ્રપુષ્પી[11] એ એક જાતની કાંકચનાં સંસ્કૃત નામો છે. બીજી પાટલા,[1] સિતા,[2] મુષ્કક,[3] મોક્ષક,[4] ઘંટા,[5] પાટલિ[6] અને કાષ્ઠપાટલા[7] એ ધોળી કાંકચનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૯,૨૦

ટીકા–કાલસ્થાલીત્યત્ર કાચસ્થાલીત્યેકે–'કાલસ્થાલી' ને બદલે 'કાચસ્થાલી' એવો પાઠ કેટલાકના મતમાં છે. ૨૦

૧. પાતિ–રક્ષતિ દોષત્રયાત્ ઇતિ પાઃ–ક્વિપ્, ટલતિ–વૈક્લવ્યં કરોતિ રોગાણામ્ ઇતિ ટલિઃ, ટલ વૈક્લવ્યે 'સર્વધાતુભ્ય ઇન્,' પાશ્ચાસૌ ટલિશ્ચ પાટલિઃ–જે ત્રણે દોષથી રક્ષા કરે છે અને રોગોને ગભરાવે છે, તેથી પાટલિ–કાંકચ.

૨. પાટ–વિસ્તારં લાતિ–આદત્તે–'આતોઽનુપસર્ગે કઃ'–જે વિસ્તાર તથા ફેલાવો પામે છે, તેથી પાટલા–કાંકચ.

૩. ન મોઘા–નિષ્ફલા ત્રિદોષજન્યવિકારે–જે ત્રિદોષના હરકોઈ વિકારમાં નિષ્ફળ નથી, તેથી અમોઘા; અથવા મોહયતિ ત્રિદોષજાન્ રોગાન્, મુહ વૈચિત્ત્યે–ણ્યન્તાત્ પચાદ્યચ્, ન્યઙ્ક્વાદિત્વાત્ કુત્વમ્–જે ત્રણે દોષના રોગોને મૂંઝવે છે, તેથી મોઘા એવું કાંકચનું નામ પણ અહીં મૂળમાં સૂચવ્યું છે.

૪. મધોર્વસન્તસ્ય દૂતી ઇવ તદગ્રસરત્વાત્–વસંતઋતુમાં સૌની પહેલાં ફાલે છે–પુષ્પોવાળી થાય છે,

તેથી તેની સુગંધ જાણે દૂતી હોય તેવી છે, તેથી મધુદૂતી–કાંકચ.

૫. ફલે રોહતિ–યઃ બીજવપનમપિ પ્રસુમાયૈ વા–'ઇગુપધે'તિ ક–ફળ હોય તો ઊગે અથવા રોગનિવારણરૂપ ફળ માટે જે ઊગે છે, તેથી ફલેરુહા–કાંકચ.

૬ કૃષ્ણં વૃન્તં યસ્યા સા–જેનું ડીંટું કાળું હોય છે, તેથી કૃષ્ણવૃન્તા–કાંકચ.

૭ કુબેરસ્ય અક્ષિ ઇવ અક્ષિ યસ્યા સા–'બહુવ્રીહૌ સક્થ્યક્ષ્ણોઃ' ઇત્યચ્, ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીષ્–જેની આંખ કુબેરની આંખ જેવી હોય છે, તેથી કુબેરાક્ષી–કાંકચ.

૮ ૯ પાત્રાણ્ય ... કૃતસ્ય યજ્ઞસ્ય વા સ્વામી–પાત્રી–જે કાળા રંગનું જાણે પાત્ર હોય તેવી લાગે છે, તેથી કાર્ય કે કાય સ્વામી–કાંકચ.

૧૦ અલીનાં શાલ્મા–ભમરાઓને જે વહાલી હોય છે તેથી અલિવલ્લભા–કાંકચ.

૧૧ તામ્રાણિ પુષ્પાણિ યસ્યા સા–જેનાં ફૂલ લાલ હોય છે, તેથી તામ્રપુષ્પા–કાંકચ.

૧ પાટલા–બીજી કાંકચ. આની વ્યુત્પત્તિ ઉપર બીજા નંબર પ્રમાણે સમજવી.

૨ ક્ષિત વર્ણં અસ્તિ યસ્યા–'અર્શઆદ્યચ્'–જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી શ્વિતા–બીજી કાંકચ.

૩ મુષ્ણાતિ અરુચિશ્વાસાદિરોગાન્–મુષ ધાતુ–'ઘસ્મુષિમુષિભ્યઃ ક (ઉણા ૧,૪૧) ઇતિ ક, તત સ્વાર્થે કન્–જે અરુચિ, શ્વાસ આદિ રોગોને દૂર કરે છે તેથી મુષ્કક–બીજી કાંકચ.

૪ મોક્ષયતિ રોગમ્, મુચે ... –તત સ્વાર્થે કન્–જે રોગને છૂટવાની ફરજ પાડે છે, તેથી મોક્ષક–બીજી કાંકચ.

૫. હન્તિ રોગમ્ ... પાટુશ્વાસ ... –જે ત્રણે રોગનો નાશ કરે છે તેથી પટલા–બીજી કાંકચ.

૬ 'પાટલિ' આ નામની વ્યુત્પત્તિ ઉપર પહેલા નંબરના જ નામ પ્રમાણે છે

૭. ... ફલિકા પાટલા–જે કાંકચ જેવી કડવી હોય છે, તેથી કાષ્ઠપાટલા–બીજી કાંકચ

બંને કાંકચના ગુણો

પાટલા તુવરા તિક્તાનુષ્ણા દોષત્રયાપહા।
અરુચિશ્વાસશોથાસ્રચ્છર્દિહિક્કાતૃષાહરી ॥ ૨૧ ॥

અન્વય–પાટલા તુવરા તિક્તા અનુષ્ણા દોષત્રયાપહા અરુચિશ્વાસશોથાસ્રચ્છર્દિહિક્કાતૃષાહરી (અસ્તિ)।

(બંને) કાંકચ તૂરી, કડવી, ગરમ તથા ત્રણે દોષને હણનાર હોઈ અરુચિ, શ્વાસ, સોજા, લોહીનો બગાડ, ઊલટી હેડકી તથા તરસને મટાડનાર છે ૨૧

કાંકચનાં ફૂલ તથા ફળના ગુણો

પુષ્પં કષાયં મધુરં હિમં હૃદ્યં કફાસ્રનુત્।
પિત્તાતિસારહૃત્ કણ્ઠ્યં ફલં હિક્કાસ્રપિત્તહૃત્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય–પુષ્પં કષાયં મધુરં હિમં હૃદ્યં કફાસ્રનુત્ ... કણ્ઠ્યં પિત્તાતિસારહૃત્ હિક્કાસ્રપિત્તહૃત્ (અસ્તિ)।

કાંકચનું ફૂલ તૂરું, મધુર, ટાઢું, હૃદયને ગમે એવું અને કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. કાંકચનું ફળ કંઠને હિતકારી છે અને પિત્ત, ઝાડાનું દરદ, હેડકી, લોહીનો બગાડ તથા પિત્તને મટાડનાર છે ૨૨

અરણીના નામો

અગ્નિમન્થો જયા સ સ્યાચ્છ્રીપર્ણી ગણિકારિકા।
જયા જયન્તી તર્કારી નાદેયી વૈજયન્તિકા ॥ ૨૩ ॥

અન્વય–સ અગ્નિમન્થ જયા શ્રીપર્ણી ગણિકારિકા જયા જયન્તી તર્કારી નાદેયી વૈજયન્તિકા સ્યાત્ ।

અગ્નિમંથ,[૧] જયા,[૨] શ્રીપર્ણી,[૩] ગણિકારિકા,[૪] જયા,[૫] જયંતી,[૬] તર્કારી,[૭] નાદેયી અને વૈજયંતિકા[૯] એટલાં અરણીનાં સંસ્કૃત નામો છે ૨૩

૧ અગ્નિ મથ્નાતિ–મન્થ વિલોડને, 'કર્મણ્યણ્'–અગ્નિને જે મથે છે–પ્રગટાવે પોતામાંથી જે બહાર કાઢે છે, તેથી અગ્નિમન્થ–અરણિ.

૨ જયતિ–... –જે સોજા, વાયુ કફ તથા પાંડુરોગને મટાડે છે, તેથી જય–અરણિ.

૩ શ્રી પર્ણેષુ યસ્યા સા–પાંદડાંમાં શોભા ... જેનાં પાંદડાંમાં શોભા તથા લક્ષ્મી વસે છે, તેથી શ્રીપર્ણી–અરણિ.

૪ ગણયતિ ઇતિ ગણિ–ગણ સંખ્યાને 'ઇનુ ... વિભ્ય ઇનિ–ગણનાં કરોતિ ... ગણિકા ... કારિકા–જે પોતાની ઉત્તમ તરીકે ગણતરી કરાવે અને રોગાદિ તરફ પ્રહારો કરે છે તેથી ગણિકારિકા–અરણિ

૫. બીજા નામ પ્રમાણે.

૬ જયતિ ... –જે ઉષ્ણ વીર્યવાળી હોઈ કફ, વાયુ તથા પાંડુરોગને હણે છે, તેથી જયંતી–અરણિ

૭. तर्कम् ऋच्छति—प्राप्नोति जनानां गुणाधिक्यात्, ऋ गतौ, 'कर्मण्यण्' अणन्तत्वाद् ङीप्—ગુણોની અધિકતાને લીધે લોકોના તર્કને એટલે ઉત્તમ તરીકેના પ્રતિપાદનને જે પામે છે, તેથી તર્કારી—અરણિ.

૮. नद्यां भवा 'नद्यादिभ्यो ढक्'નદી પર જે થાય છે. તેથી નાદેયી—અરણિ.

૯. विजयन्तस्य—इन्द्रस्य इयं प्रिया यज्ञोपयोगित्वात्. इदमर्थेऽण्, ङीप् स्वार्थे च कन्, यद्वा वैजयन्ती—पताकेव ओषधीनाम्, श्रेष्ठत्वात्—'इवे प्रतिकृतौ'—इति कन्—યજ્ઞોમાં પ્રથમ અગ્નિ કાઢવા જેનો ખાસ ખપ પડે છે, તેથી ઇંદ્રને જે પ્રિય છે અથવા ઔષધિઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી જાણે પોતે સર્વોચ્ચતા દર્શાવતી પતાકા હોય તેવી છે, તેથી વૈજયન્તિકા—અરણિ.

અરણીના ગુણો

अग्निमन्थः श्वयथुनुद्वीर्योष्णः कफवातहृत् ।
पाण्डुनुत् कटुकस्तिक्तस्तुवरो मधुरोऽग्निदः ॥२४

अन्वय.—अग्निमन्थः वीर्योष्णः कटुक. तिक्तः तुवरः मधुरः अग्निदः श्वयथुनुत् कफवातहृत् पाण्डुनुत् (अस्ति) ॥

અરણી ગરમ વીર્યવાળી, તીખી, કડવી, તૂરી, મધુર અને અગ્નિ કરનાર હોઈ સોજા, કફ, વાયુ અને પાંડુને મટાડનાર છે. ૨૪

અરલુ અથવા મોટા અરડૂસાનાં નામો તથા ગુણો

स्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः ॥ २५ ॥
दीर्घवृन्तोऽरलुश्चापि पृथुशिम्बः कटम्भरः ।
स्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः ॥
ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः ।
टुण्टुकस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहम् ॥ २७ ॥
हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् ।
गुल्मार्शःकृमिहृत्प्रौढं गुरुवातप्रकोपनम् ॥ २८ ॥

अन्वयः—स्योनाकः शोषणः नट—कट्वङ्ग—टुण्टुकाः मण्डूकपर्ण—पत्रोर्ण—शुकनास—कुटन्नटाः दीर्घवृन्तः अरलुः अपि च पृथुशिम्बः च कटम्भरः स्यात् (इति नामानि, गुणाश्च—) स्योनाकःदीपनः पाके कटुकः तुवरः हिमः ग्राही तिक्तः (सन्) अनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः (अस्ति) । टुण्टुकस्य फलं बालं—रूक्षं वातकफापहं हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनं, प्रौढं—गुल्मार्शःकृमिहृत् गुरु वातप्रकोपनम् (अस्ति)

સ્યોનાક,[1] શોષણ,[2] નટ,[3] કટ્વંગ,[4] ટુંટુક,[5] મંડૂકપર્ણ,[6] પત્રોર્ણ,[7] શુકનાસ,[8] કુટન્નટ,[9] દીર્ઘવૃંત,[10] અરલુ,[11] પૃથુશિંબ,[12] અને કટંભર[13] એટલાં અરલુનાં સંસ્કૃત નામો છે. અરલુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાકમાં તીખો, તૂરો, ટાઢો, ઝાડાને રોકનાર અને કડવો હોઈ વાયુ, કફ, પિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર છે. અરલુનું નાનું ફળ રૂક્ષ, હૃદયને ગમે એવું, તૂરું, મધુર, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને વાયુ તથા કફને હરનાર છે. અરલુનું મોટું ફળ ગોળો, અરશ તથા કૃમિને હરનાર, ભારે અને વાયુનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૨૫–૨૮

૧. सीव्यति सर्वपदार्थान्, षिवु. तन्तुसंताने, बाहुलकात् 'च्छ्वोः शूडनु.' इति वस्य ऊः, अन्तरङ्गत्वाद् यण् ततो गुणः—'स्योनः किरणसूर्ययोः', तेन अकति—कुटिलं गच्छति, अक्यते—गम्यते वा, अक कुटिलायां गतौ—अच्, घञ् वा, सवर्णदीर्घश्च—દરેક પદાર્થોમાં જે પરોવાઈ રહે છે એવા સૂર્ય વડે અથવા તેનાં કિરણો વડે જે વક્ર ગતિ કરે છે, તેથી સ્યોનાક—અરલુ.

૨. शोषयति वायुश्लेष्मपित्तान्, शुषेर्ण्यन्तात्नन्द्यादिल्युः—વાયુ, કફ તથા પિત્તનો જે નાશ કરે છે, તેથી શોષણ—અરલુ.

૩. नटति—नृत्यं करोति गुणाधिक्यात्, णट नृत्तौ—पचाद्यच्—ઘણા ગુણોને લીધે જાણે નાચે છે, તેથી નટ—અરલુ.

૪. कटूनि अङ्गानि यस्य सः—જેનાં અંગો તીખાં હોય છે, તથા કટ્વંગ—અરલુ.

૫. टुण्टु इति कायति—कै शब्दे—'आतोऽनुपसर्गे कः'—ટુંટુ એવો જે અવાજ કરે છે, તેથી ટુંટુક—અરલુ.

૬. मण्डूक इव पर्णं—यस्य सः—જેનાં પાંદડાં દેડકાં જેવાં હોય છે, તેથી મંડૂકપર્ણ—અરલુ.

૭. पत्रे ऊर्णा यस्य सः—જેના પાનમાં ઊન હોય છે, તેથી પત્રોર્ણ—અરલુ.

૮. शुकस्य नासा इव पुष्पं यस्य सः—જેનું ફૂલ પોપટની ચાંચ જેવું હોય છે, તેથી શુકનાસ—અરલુ.

૯. कुटति इति कुटत्—कुट कौटिल्ये—शत्रन्तः, कुटन्—वक्रीभवन् नटति—नट स्पन्दने—पचाद्यच्—જે વાંકો થઈને નાચે છે, તેથી કુટન્નટ—અરલુ.

૧૦. दीर्घं वृन्तं यस्य सः—જેનું દીંટું લાંબું હોય છે, તેથી દીર્ઘવૃન્ત—અરલુ.

૧૧. इयर्ति—गच्छति गुणविशेषान्, ऋ गतौ 'अर्तेररुः' (ઉણા૦ ૪–૭૯) इत्यरुः—'कपिलिकादिः'

(શ્ર. ૪, ૨-૧૪) इति रा मा—જે વિશેષ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી અરણુ.

૧૨. પૃથ્વી ચિમ્બ મસ્ય સ —જેની શીંગ પહોળી હોય છે, તેથી પૃથુશિમ્બ-અરણુ.

૧૩. कर्ण-गुणातिशयं बिभर्ति—कुरण् भरणपोष णयो:' सज्ञायां भृञ्' इति खच्—જે અતિશય ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી કટમ્ભર-અરણુ.

બૃહત્પંચમૂલનું લક્ષણ

श्रीफल: सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका।
स्योनाकः पञ्चभिश्चैतैः पञ्चमूलं महन्मतम् ॥२९॥

अन्वय—श्रीफल: सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका च स्योनाक:—एतै: पञ्चभि: महत् पञ्चमूलं मतम् ॥

બીલી, સીવણ, કાઢલ, અરણી અને અરડુ એ પાંચ ભેગા કરવાથી 'બૃહત્પંચમૂલ' કહેવાય છે. ૨૯

બૃહત્પંચમૂલના ગુણો

पञ्चमूलं महत्तिक्तं कषायं कफवातनुत्।
मधुरं श्वासकासघ्नमुष्णं लघ्वग्निदीपनम् ॥३०॥

अन्वय—महत् पञ्चमूलं तिक्तं कषायं मधुरम् उष्णम् अग्निदीपनं लघु, (तत्) कफवातनुत् श्वासकासघ्नम् (भवति)॥

એ બૃહત્પંચમૂલ કડવું, તૂરું, મધુર તથા ગરમ હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને કફ, વાયુ, શ્વાસ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. ૩૦

સમેરવાના નામો તથા ગુણો

शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीवरी गुहा।
विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्रांशुमत्यपि ॥३१॥
शालिपर्णी गुरुश्छर्दिज्वरश्वासातिसारजित्।
शोषदोषत्रयहरी बृंहण्युक्ता रसायनी।
तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासकृमिप्रणुत् ॥३२॥

अन्वय—शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीवरी गुहा विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्रा अंशुमती अपि (इति नामानि, गुणाश्च—) शालिपर्णी गुरु: बृंहणी रसायनी तिक्ता स्वादुः (च्छर्दि) छर्दिज्वरश्वासातिसारजित् शोष दोषत्रयहरी विषहरी क्षतकासकृमिप्रणुत् उक्ता ॥

શાલિપર્ણી,[1] સ્થિરા,[2] સૌમ્યા,[3] ત્રિપર્ણી,[4] પીવરી,[5] ગુહા,[6] વિદારિગંધા,[7] દીર્ઘાંગી,[8] દીર્ઘપત્રા[9] અને અંશુમતી[10] એટલાં સમેરવાના સંસ્કૃત નામો છે. સમેરવો ભારે, પુષ્ટિકારક, રસાયનકર, કડવો અને મધુર હોઈ ઊલટી, તાવ, શ્વાસ, ઝાડાનું દરદ, શોષ, ત્રણે દોષ, ઝેર, ક્ષત, ઉધરસ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૩૧,૩૨

૧. शालेरिव पर्णानि यस्या सा-'पाककर्ण०' इति ङीष्—જેનાં પાંદડાં ડાંગર જેવાં હોય છે, તેથી શાલિપર્ણી—સમેરવો.

૨. तिष्ठति शरीरे चिरं 'अजिरशिशिर०' (उणा० १, ५३) इति साधु—જે શરીરમાં લાંબો કાળ ટકે છે, અથવા પોતે મજબૂત હોઈ ખૂબ ટકે છે, તેથી સ્થિરા—સમેરવો.

૩. सोम: देवता अस्या:—सन्धाय्यादिभ्यश्च, 'सोमट्यण्, यद्वा सोम: इव सोम:, स्वार्थे अण्, टाप्—જે ચંદ્રના ગુણોથી યુક્ત હોઈ ચંદ્ર દેવતાવાળો છે અથવા ચંદ્ર જેવો છે, તેથી સૌમ્યા—સમેરવો.

૪. त्रीणि पर्णानि यस्या: सा—જેને એક સાથે ત્રણ પાન હોય છે, તેથી ત્રિપર્ણી—સમેરવો.

૫. प्यायते-वर्धते भक्षौ:—'प्यैङ् वृद्धौ'—'छित्वरच्छत्वर- धीवरपीवर०' इति क्वनिप्, ङीबादेश: 'वनो र च' इति ङीप्—જે અંગોપાંગ વડે ખૂબ વધે છે, તેથી પીવરી—સમેરવો.

૬. गूहति—संवृणोति दोषचयम्, गुहू संवरणे—'इगुपधे'ति क, टाप्—જે ત્રણે દોષોને ઢાંકી દે છે, તેથી ગુહા—સમેરવો.

૭. विदारी: गन्ध: विदारिगन्ध:, 'उपमानाच्च' इति इत्व—स अस्ति अस्या:—'अर्शआद्यच्' टाप्—જેની ગંધ વિદારીકંદ જેવી હોય છે, તેથી વિદારિગંધા—સમેરવો.

૮. दीर्घम् अङ्गं यस्या सा—જેનું અંગ લાંબું હોય છે, તેથી દીર્ઘાંગી—સમેરવો.

૯. दीर्घं पत्रं यस्या: सा—જેનું પાન લાંબું હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રા—સમેરવો.

૧૦. अंशव: सन्ति अस्या:—शीर्षमूलत्वात्—જેનાં મૂળિયાં ખૂબ લાંબાં હોય છે, તેથી અંશુમતી—સમેરવો.

નાનો સમેરવો અથવા ઝીણી સમેરવાનાં નામો તથા ગુણો

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवल्लिका।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनिर्गुहा ॥३३॥
पृश्निपर्णी त्रिदोषघ्नी वृष्योष्णा मधुरा सरा।
हन्ति दाहज्वरश्वासरक्तातीसारतृड्वमी: ॥३४॥

अन्वय—पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्णी अङ्घ्रि वल्लिका क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनि: गुहा (इति नामानि, गुणाश्च—) पृश्निपर्णी त्रिदोषघ्नी तथा उष्णा

मधुरा सरा (सती) दाहज्वरश्वासरक्तातीसारतृड्वमीः हन्ति ॥

પૃષ્ઠિપર્ણી,[૧] પૃથક્પર્ણી,[૨] ચિત્રપર્ણી,[૩] અહિપર્ણી,[૪] ક્રોષ્ટુવિન્ના,[૫] સિંહપુચ્છી,[૬] કલશી,[૭] ધાવનિ[૮] અને ગુહા[૯] એટલાં નાના સમેરવાનાં સંસ્કૃત નામો છે. નાનો સમેરવો ત્રણે દોષને હરનાર, વીર્યને વધારનાર, ગરમ, મધુર તથા ઝાડો લાવનાર હોઈ દાહ, તાવ, શ્વાસ, લોહીનો ઝાડો, તરશ તથા ઊલટી મટાડનાર છે.

૧. पृष्ठिः(श्निः)–अल्पं पर्णं यस्याः सा–'पाककर्णे' ति ङीप्–જેનાં પાન નાનાં હોય છે, તેથી પૃષ્ઠિ(શ્નિ)-પર્ણી–નાનો સમેરવો.

૨. पृथक्–असक्तं पर्णं यस्याः सा–જેનું પાન નહિ વળગેલું–છૂટું હોય છે, તેથી પૃથક્પર્ણી–નાનો સમેરવો.

૩. चित्रं पर्णं यस्याः सा–જેનું પાન રંગબેરંગી હોય છે, તેથી ચિત્રપર્ણી–નાનો સમેરવો.

૪. अहिः इव पर्णं यस्याः सा, यद्वा अङ्घ्रेरारभ्य पर्णानि यस्याः सा–જેનું પાન સાપ જેવું હોય છે, અથવા મૂળથી માંડી જેને પાન હોય છે, તેથી અહિપર્ણી અથવા અંઘ્રિપર્ણિકા–એવું પણ નામ અમરકોષમાં છે–નાનો સમેરવો.

૫. क्रोष्टुभिः–गर्दभैः विन्ना–विचारिता इव, दत्तेव वा–ગધેડાંઓએ જાણે વિચારી હોય અથવા આપી હોય, તેવી પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ક્રોષ્ટુવિન્ના–નાનો સમેરવો.

૬. सिंहस्य पुच्छं यस्या सा–सिंहपुच्छाकारपुष्पवत्त्वात्, 'उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च' इति ङीष्–જેનાં ફૂલ સિંહનાં પૂછડાં જેવાં થાય છે, તેથી સિંહપુચ્છી–નાનો સમેરવો.

૭. कलम्–अजीर्णं श्यति–तनूकरोति उणात्वात्–शो तनूकरणे–इन् (उणादिः ४–११८) बाहुलकादाकारलोपः–'कृदिकारादक्तिन' इति ङीप्–જે ગરમ હોવાથી અજીર્ણને ઓછું કરે છે, તેથી કલશી–નાનો સમેરવો.

૮. धावति–गच्छति शुद्धयति वा त्रिदोषहननार्थम्–धावु गतिशुद्धयोः, बाहुलकादनिः–જે શરીરના ત્રણે દોષ દૂર કરવા ગતિ કરે છે અને તે દ્વારા શરીરને શુદ્ધ કરે છે, તેથી ધાવનિ–નાનો સમેરવો.

૯. ગુહા નામ મોટા સમેરવાના છઠ્ઠા નામ પ્રમાણે છે.

ઊભી ભોરીંગણીનાં નામો

वार्ताकी क्षुद्रभण्टाकी महती बृहती कुली ।
हिङ्गुली राष्ट्रिका सिंही महोष्ट्री दुष्प्रधर्षिणी ॥३५

अन्वयः–वार्ताकी क्षुद्रभण्टाकी महती बृहती कुली हिङ्गुली राष्ट्रिका सिंही महोष्ट्री दुष्प्रधर्षिणी (इति नामानि) ॥

વાર્તાકી,[૧] ક્ષુદ્રભંટાકી,[૨] મહતી,[૩] બૃહતી,[૪] કુલી,[૫] હિંગુલી,[૬] રાષ્ટ્રિકા,[૭] સિંહી,[૮] મહોષ્ટ્રી[૯] અને દુષ્પ્રધર્ષિણી[૧૦] એટલાં ઊભી ભોરીંગણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૩૫

૧. वार्तम्–आरोग्यम् आकयति–प्रापयति–पाचन्यादिगुणाधिक्यात्–अक कुटिलायां गतौ–कर्मण्यण्, अणन्तत्वाद् ङीप्, यद्वा वार्त–फल्गु–तुच्छम् अकम्–रोगादिदुःखं जायते यस्याः संसेवनात्–जातित्वाद् ङीप्–જે પાચન આદિ ગુણોની અધિકતાથી આરોગ્યને પમાડે છે અથવા જેના સેવનથી રોગાદિનાં દુઃખ તુચ્છ જણાય છે, તેથી વાર્તાકી–ઊભી ભોરીંગણી.

૨. भटयते–भ्रियते गुणसमूहेन, यद्वा भण्यते–कथ्यते पाचन्यादिगुणयुक्ता भिषग्भिरिति भण्टाकी, क्षुणत्ति–हिनस्ति कफादीन् इति–क्षुद्रा चासौ भण्टाकी, भट भृतौ, भण शब्दे च–'पिनाकादयश्च' (उणा० ४–१५) इति साधुः–जातित्वाद् ङीप्–જે ગુણસમૂહથી ભરેલી છે અથવા વૈદ્યો જેને પાચની આદિ ગુણોવાળી કહે છે, માટે ભંટાકી; તેમ જ કફ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી ક્ષુદ્રભંટાકી–ઊભી ભોરીંગણી.

૩. मह्यते–पूज्यते गुणैः–मह पूजायाम् 'वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगदि' त्यादि–उणादिसूत्रेण निपात्यते, उगित्वाच्च ङीप्–જે ગુણોથી પૂજાય છે, માટે મહતી–ઊભી ભોરીંગણી.

૪. बृहति–वर्धते गुणैः–बृह वृद्धौ, 'पृषन्महद्०' इत्यादिरुणादिः शत्रन्तो निपातः, शत्रन्तत्वादुगितश्चेति ङीप्–જે ગુણોને લીધે વધે છે–ઘણી ચડિયાતી છે, તેથી બૃહતી–ઊભી ભોરીંગણી.

૫. कोलति सम्यक् स्त्यायति,–शब्दं करोति सर्वोत्कृष्टतारूपं, सम्यक् हन्ति वा रोगान्, कुल संस्त्याने–'इगुपधे'-ति कः–गौरादिः–જે પોતે સર્વોત્કૃષ્ટ છે; એમ જણાવે છે અથવા રોગોનો બરાબર નાશ કરે છે, તેથી કુલી–ઊભી ભોરીંગણી.

૬. हिङ्गु इव वर्णं लाति–ला आदाने–'आतोऽनुपसर्गे कः'–गौरादिः–જે હિંગ જેવો રંગ સ્વીકારે છે, તેથી હિંગુલી–ઊભી ભોરીંગણી.

૭. राजते–दीप्यते गुणविशेषैः, राजृ दीप्तौ, उणादिः ष्ट्रन् प्रत्ययः, षित्त्वाद् ङीप्, ततः संज्ञायां कन्, 'इयापोरि' ति ह्रस्वः टाप्–વિશેષ ગુણોથી જે શોભે છે, તેથી રાષ્ટ્રિકા–ઊભી ભોરીંગણી.

૮. हिनस्ति कुष्ठज्वरादिरोगमृगान्–हिंसि हिंसायाम्–

પૈત્તાપહ્—મૂત્રદોષવિતાદ્ વર્ગવિધ્વંસ, વાતિત્વાત્ દીપ્—જે મેહ, તાવ વગેરે રોગરૂપી મૃગલાંઓનો નાશ કરે છે, તેથી સિંહી—ભેભી ભોરીંગણી.

૯. ઓષધિ—રામણ્ ઓષધિ [illegible] હેમતીવ [illegible]—સવ રાશે—મૂત્ર, પિત્તાદ્ દીપ્, જ્વરી, મહતી વાસો ગ્રસ્ય મહોષ્ટ્રી—ક વગેરેને તથા બીજા રોગોને જે અત્યંત ભાંગી નાખે છે, તેથી મહોષ્ટ્રી—ભેભી ભોરીંગણી.

૧૦ દુઃખેન પ્રધૃષ્યતે [illegible] રાત્રૈ—'[illegible]' ઇતિ [illegible], [illegible] '[illegible] દીપ્'—શ્વાસ, ખાંસી, ઉધરસ વગેરે રોગો જેની સામે વારંવાર મહાપુરુષોએ હુમલા કરી શકે, એટલે તેમની સામે બરાબર ટક્કર ઝીલે છે, તેથી દુષ્પ્રધર્ષિણી—ભેભી ભોરીંગણી.

ઊભી ભોરીંગણીના ગુણો

બૃહતી ગ્રાહિણી હૃદ્યા પાચની કફવાતજિત્ ।
કટુતિક્તાસ્યવૈરસ્યમલારોચકનાશિની ।
ઉષ્ણા કુષ્ઠજ્વરશ્વાસશૂલકાસાગ્નિમાન્દ્યજિત્ ॥૩૬

અન્વયઃ—બૃહતી ગ્રાહિણી હૃદ્યા પાચની ઉષ્ણા કટુ-તિક્તા (ચ અસ્તિ) કફવાતજિત્ આસ્યવૈરસ્યમલારોચકનાશિની કુષ્ઠજ્વરશ્વાસશૂલકાસાગ્નિમાન્દ્યજિત્ (અસ્તિ) ॥

ઊભી ભોરીંગણી ઝાડાને રોકનાર, મનને ગમે એવી, પાચન, ગરમ, તીખી અને કડવી હોઈ કફ, વાયુ, મોઢાનું વિરસપણું, મળ, અરુચિ, કોઢ, તાવ, શ્વાસ, શૂળ, ઉધરસ તથા અગ્નિનું મંદપણું મટાડે છે. ૩૬

બેઠી ભોરીંગણીનાં નામો તથા ગુણો

કણ્ટકારી તુ દુઃસ્પર્શા ક્ષુદ્રા વ્યાઘ્રી નિદિગ્ધિકા ।
કણ્ટાલિકા કણ્ટકિની ધાવની બૃહતી તથા ॥૩૭॥
ક્ષુદ્રાયાં ક્ષુદ્રભણ્ટાકાયાં બૃહતીતિ નિગદ્યતે ।
શ્વેતા ક્ષુદ્રા ચન્દ્રહાસા લક્ષ્મણા ક્ષેત્રદૂતિકા ॥૩૮
ગર્ભદા ચન્દ્રમા ચાન્દ્રી ચન્દ્રપુષ્પા પ્રિયંકરી ।
કણ્ટકારી સરા તિક્તા કટુકા દીપની લઘુઃ ॥૩૯
રૂક્ષોષ્ણા પાચની કાસશ્વાસજ્વરકફાનિલાન્ ।
નિહન્તિ પીનસં પાર્શ્વપીડાકૃમિહૃદામયાન્ ॥૪૦

અન્વય—કણ્ટકારી તુ દુઃસ્પર્શા ક્ષુદ્રા વ્યાઘ્રી નિદિગ્ધિકા કણ્ટાલિકા કણ્ટકિની ધાવની તથા બૃહતી, (ઇતિ નામાનિ), (કિંચ) ક્ષુદ્રાયાં ક્ષુદ્રભણ્ટાકાયાં બૃહતી ઇતિ નિગદ્યતે, શ્વેતા ક્ષુદ્રા ચન્દ્રહાસા લક્ષ્મણા ક્ષેત્રદૂતિકા ગર્ભદા ચન્દ્રમા ચાન્દ્રી ચન્દ્રપુષ્પા પ્રિયંકરી (ઇત્યપિ નામાનિ શ્વેતાયા [illegible], [illegible] ગુણાઃ—) કણ્ટકારી સરા તિક્તા કટુકા દીપની લઘુ રૂક્ષોષ્ણા પાચની (ચ) પીનસં કાસશ્વાસજ્વરકફાનિલાન્ પાર્શ્વપીડાકૃમિહૃદામયાન્ નિહન્તિ ॥

કંટકારી,[1] દુઃસ્પર્શા,[2] ક્ષુદ્રા,[3] વ્યાઘ્રી,[4] નિદિગ્ધિકા,[5] કંટાલિકા,[6] કંટકિની,[7] ધાવની,[8] અને બૃહતી,[9] એટલાં બેઠી ભોરીંગણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઊભી અને બેઠી બંને ભોરીંગણી 'બૃહતી' એવા નામથી ઓળખાય છે. (શાશ્વત કોષમાં કહ્યું છે કે,) 'બેઠી ભોરીંગણી અને ઊભી ભોરીંગણી એ બંને બૃહતી કહેવાય છે.' શ્વેતા,[1] ક્ષુદ્રા,[2] ચંદ્રહાસા,[3] લક્ષ્મણા,[4] ક્ષેત્રદૂતિકા,[5] ગર્ભદા,[6] ચંદ્રમા,[7] ચાંદ્રી,[8] ચંદ્રપુષ્પા[9] અને પ્રિયંકરી[10] એટલાં ધોળાં ફૂલવાળી ભોરીંગણીનાં નામો છે બેઠી ભોરીંગણી મળને ખસેડનાર, કડવી, તીખી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકી, રૂક્ષ, ગરમ અને પાચન હોઈ સળેખમ, શ્વાસ, પડખાંની પીડા તથા હૃદયના રોગને મટાડે છે. ૩૭-૪૦

૧. [illegible] ઇતિ—[illegible], '[illegible]' [illegible] દીપ્—જેમાં કાંટા હોય છે, તેથી કંટકારી—બેઠી ભોરીંગણી.

૨. દુઃખેન સ્પૃશ્યતે—[illegible]—'[illegible]' ઇતિ [illegible], [illegible]—કાંટાળી હોવાથી જેને સ્પર્શ કરો મુશ્કેલ હોય છે, તેથી દુઃસ્પર્શા—બેઠી ભોરીંગણી.

૩ ક્ષુદ્રા નામની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીંગણીનાં બીજાં નામમાં છે.

૪ [illegible] [illegible] ઓષધિ—[illegible] [illegible]ઇતિ [illegible] '[illegible]' ઇતિ [illegible], '[illegible]' ઇતિ [illegible], [illegible]—જે ગંધ ગ્રહણ કરે છે તેથી વ્યાઘ્રી—બેઠી ભોરીંગણી.

૫ [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible]—[illegible] [illegible]—જે ઉષ્ણતા આદિ ગુણોથી અત્યંત વ્યાપ્ત છે, તેથી નિદિગ્ધિકા—બેઠી ભોરીંગણી.

૬ [illegible]—[illegible] [illegible]—[illegible] [illegible]—[illegible]—[illegible] [illegible], વાતિત્વાત્ દીપ્, [illegible] [illegible], [illegible]—ભ્રમ, શ્વાસ, હૃદયરોગ આદિ રોગવાળા લોકો જેને [illegible] સંભારે છે, તેથી કંટાલિકા—બેઠી ભોરીંગણી.

૭ [illegible] [illegible] [illegible]—'[illegible] ઇતિ [illegible],' [illegible] દીપ્—જેમાં કાંટા હોય છે, તેથી કંટકિની—બેઠી ભોરીંગણી.

૮. ધાવની શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નાના સમેરવાના આઠમા નામ પ્રમાણે છે.

૯. બૃહતી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીંગણી-ના ચોથા નામ પ્રમાણે છે.

૧. શ્વેત: વર્ણ: અસ્તિ અસ્યા: પુષ્પેષુ અર્શઆદ્યચ્, ટાપ્-જેનાં ફૂલ ધોળાં હોવાથી જે ધોળી ભોરીંગણી કહેવાય છે, તે શ્વેતા-ભોરીંગણી.

૨. ક્ષુદ્રા-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીંગણીનાં બીજાં નામમાંથી સમજવી.

૩. ચન્દ્ર ઇવ હાસ:-શ્વેતપુષ્પરૂપં યસ્યા: સા-ધોળાં ફૂલરૂપે ચંદ્ર જેવું હાસ્ય જેમાં હોય છે, તેથી ચંદ્રહાસા-ધોળી ભોરીંગણી.

૪. લક્ષ્મી: અસ્તિ અસ્યા: શ્વેતપુષ્પરૂપા ગુણરૂપા ચ-'લક્ષ્મ્યા અચ્ચ' ઇતિ ન:-જેમાં ધોળાં ફૂલની તથા ગુણોની શોભા હોય છે, તેથી લક્ષ્મણા-ધોળી ભોરીંગણી.

૫. ક્ષેત્રે દૂતી ઇવ, ઇવાર્થે કન્, ટાપ્, હ્રસ્વ:-પોતાના ખેતરમાં જાણે બોલાવતી હોય તેવી જણાય છે, તેથી ક્ષેત્રદૂતિકા-ધોળી ભોરીંગણી.

૬. ગર્ભં દદાતિ ગુણવિશેષત્વાત્-'આતોઽનુપસર્ગે ક:'-એવા ખાસ વિશેષ ગુણને લીધે સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપે છે, તેથી ગર્ભદા-ધોળી ભોરીંગણી.

૭. ચન્દ્ર ઇવ ભાતિ શ્વેતપુષ્પયુક્તત્વાત્ 'અન્યેષ્વપિ દૃશ્યતે' ઇતિ ડ:, ટાપ્-ધોળાં ફૂલોવાળી હોવાથી જાણે ચંદ્ર હોય તેવી પ્રકાશે છે, તેથી ચંદ્રભા-ધોળી ભોરીંગણી.

૮. ચન્દ્ર: અસ્તિ અસ્યા:, અર્શઆદ્યચ્-જાતિત્વાદ્ ઙીષ્-યદ્વા ચન્દતિ-આહ્લાદયતિ ગુણવિશેષૈ:-'સ્ફાયીતઞ્ચિ'તિ રક્, ઙીષ્-જેનો ચંદ્રગુણ છે, અથવા વિશેષ ગુણોથી જે આનંદ પમાડે છે, તેથી ચંદ્રી-ધોળી ભોરીંગણી.

૯. ચન્દ્ર ઇવ પુષ્પં યસ્યા: સા-'પાકકર્ણપર્ણ૦' ઇતિ ઙીષ્-જેનાં ફૂલ ચંદ્ર જેવાં ધોળાં હોય છે, તેથી ચંદ્રપુષ્પા-ધોળી ભોરીંગણી.

૧૦. પ્રિયં કરોતિ રોગિણાં રોગાપનયનદ્વારા, વન્ધ્યાસ્ત્રીણાં ચ ગર્ભપ્રદાનદ્વારા, 'ક્ષેમપ્રિયમદ્રેઽણ્ ચ' ઇત્યનેન ચાત્ ખચ્-ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીષ્-રોગીઓના રોગો દૂર કરીને તેમજ વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભપ્રદાન કરી તેમનું જે પ્રિય કરે છે, તેથી પ્રિયંકરી-ધોળી ભોરીંગણી.

બંને ભોરીંગણીનાં ફળના ગુણો

તયો: ફલં કટુ રસે પાકે ચ કટુકં ભવેત્ ।
શુક્રસ્ય રેચનં ભેદિ તિક્તં પિત્તાગ્નિકૃલ્લઘુ ॥ ૪૧
હન્યાત્કફમરુત્કણ્ડૂકાસમેદ:કૃમિજ્વરાન્ ।
તદ્વત્પ્રોક્તા સિતા ક્ષુદ્રા વિશેષાદ્ગર્ભકારિણી ॥ ૪૨

અન્વય:-તયો: ફલં રસે કટુ પાકે ચ કટુકં, શુક્રસ્ય રેચનં ભેદિ તિક્તં પિત્તાગ્નિકૃત્ લઘુ ભવેત્ । (તચ્ચ) કફમરુત્કણ્ડૂકાસમેદ:કૃમિજ્વરાન્ હન્યાત્, સિતા તદ્વત્ પ્રોક્તા, ક્ષુદ્રા વિશેષાત્ ગર્ભકારિણી પ્રોક્તા ॥

બન્ને ભોરીંગણીનાં ડોડવાં તીખાં, પાકમાં પણ તીખાં, વીર્યનાં રેચક, ઝાડો લગાડનાર, કડવાં, પિત્ત તથા અગ્નિને કરનાર અને હલકાં હોય છે; તેમજ કફ, વાયુ, ચળ, ઉધરસ, મેદ, કૃમિ અને તાવને મટાડનાર છે. ધોળાં ફૂલવાળી ભોરીંગણી પણ બેઠી ભોરીંગણીની જ જાત હોઈ બેઠી ભોરીંગણી જેવા જ ગુણવાળી છે, પણ એ ધોળાં ફૂલવાળી ભોરીંગણી વિશેષે કરી સ્ત્રીઓને ગર્ભ રખાવનારી છે.

ગોખરુનાં નામો તથા ગુણો

ગોક્ષુર: ક્ષુરકોઽપિ સ્યાત્ત્રિકણ્ટ: સ્વાદુકણ્ટક: ।
ગોકણ્ટકો ગોક્ષુરકો વનશૃઙ્ગાટ ઇત્યપિ ॥ ૪૩ ॥
પલઙ્કષા શ્વદંષ્ટ્રા ચ તથા સ્યાદિક્ષુગન્ધિકા ।
ગોક્ષુર: શીતલ: સ્વાદુર્બલકૃદ્ બસ્તિશોધન: ॥ ૪૪
મધુરો દીપનો વૃષ્ય: પુષ્ટિદશ્ચાશ્મરીહર: ।
પ્રમેહશ્વાસકાસાર્શ:કૃચ્છ્રહૃદ્રોગવાતનુત્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વય:-ગોક્ષુર: ક્ષુરક: અપિ સ્યાત્, તથા ચ ત્રિકણ્ટ: સ્વાદુકણ્ટક: ગોકણ્ટક: ગોક્ષુરક: વનશૃઙ્ગાટ: ઇત્યપિ સ્યાત્, તથા ચ પલઙ્કષા શ્વદંષ્ટ્રા ઇક્ષુગન્ધિકા ચ સ્યાત્ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ-) ગોક્ષુર: શીતલ: સ્વાદુ: બલકૃદ્ વસ્તિશોધન: મધુર: દીપન: વૃષ્ય: પુષ્ટિદ: ચ અશ્મરીહર: પ્રમેહશ્વાસકાસાર્શ:કૃચ્છ્રહૃદ્રોગવાતનુત્ (અસ્તિ) ।

ગોક્ષુર,[1] ક્ષુરક,[2] ત્રિકંટ,[3] સ્વાદુકંટક,[4] ગોકંટક,[5] ગોક્ષુરક,[6] વનશૃંગાટ,[7] પલંકષા,[8] શ્વદંષ્ટ્રા[9] અને ઇક્ષુગંધિકા,[10] એટલાં ગોખરુ×નાં સંસ્કૃત નામો છે. ગોખરુ ટાઢો, મધુર, બલ આપનાર, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, સ્વાદિષ્ઠ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધા-

× ચરકસંહિતામાં ગોખરુને મૂત્રવિરેચનીય, શુક્રદોષહર અને શોફહર ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને શ્લેષ્મસંશમન, પિત્તશમન અને મૂત્રદોષનિવારક ગણેલ છે; અને આની છાલ તથા પાંદડાંને કફહર, દીપન, ગુલ્મશૂલનાશક અને કૃમિહર વર્ણવેલ છે.

ध्मानत्वम् स्त्रोतसामिताम् सर्वविषयत्व , ऋत्विनाद् सीघ्– જે કેફ, તાવ વગેરે રોગરૂપી મૃગલાંઓનો નાશ કરે છે, તેથી સિંહી–સિંહી ભોરીંગણી.

૯ ઓષધિ–रसनात् करोति कफादीन् रोगमात्रे च नाशयति–रुष धातोः–रुन्, विस्ताद् डीष्, रूषी, महती चासौ रुषधी महौषधी–કફ વગેરેને તથા બીજા રોગોને જે અત્યંત બાળી નાખે છે, તેથી મહૌષધી–મોટી ભોરીંગણી.

૧૦ दु खेन प्रधृष्यते अभीक्ष्णं श्वासज्वरकासादि रोगैः–'बृहत्यामीक्ष्णे' इति सिद्धि , मान्तत्वाद् 'ङीबन्तो डीष्'–શ્વાસ, કફ, ઉધરસ વગેરે રોગો જેની સામે વારવાર મહામુશ્કેલીએ હુમલા કરી શકે, એટલે તેમની સામે બરાબર ટક્કર ઝીલે છે. તેથી દુષ્પ્રધર્ષિણી–મોટી ભોરીંગણી

ઊભી ભોરીંગણીના ગુણો

बृहती ग्राहिणी हृद्या पाचनी कफवातहृत् ।
कटुस्तिक्तास्यवैरस्यमलारोचकनाशिनी ।
उष्णा कुष्ठज्वरश्वासशूलकासाग्निमान्द्यजित् ॥३६

अन्वयः–बृहती ग्राहिणी हृद्या पाचनी उष्णा कटु तिक्ता (सती) कफवातहृत् आस्यवैरस्यमलारोचकनाशिनी कुष्ठज्वरश्वासशूलकासाग्निमान्द्यजित् (अस्ति) ॥

ઊભી ભોરીંગણી ઝાડાને રોકનાર, મનને ગમે એવી, પાચન, ગરમ, તીખી અને કડવી હોઈ કફ, વાયુ, મોઢાનું વિરસપણું, મળ, અરુચિ, કોઢ, તાવ, શ્વાસ, શૂળ, ઉધરસ તથા અગ્નિનું મંદપણું મટાડે છે. ૩૬

બેઠી ભોરીંગણીના નામો તથા ગુણો

कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका ।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा ॥३७॥
क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाक्यां बृहतीति निगद्यते ।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका ॥३८
गर्दभा चन्द्रभा चान्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ।
कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः ॥३९
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान् ।
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाकृमिहृदामयान् ॥४०

अन्वय–कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका कण्टालिका कण्टकिनी धावनी तथा बृहती, (इति नामानि), (किंच) क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाक्यां बृहती इति निगद्यते, श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका गर्दभा चन्द्रभा चान्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी (इत्यपि नामानि श्वेतायाः कण्टकार्याः, अथ गुणाः–) कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः रूक्षा उष्णा पाचनी (सती) पीनसं कासश्वासज्वरकफानिलान् पार्श्वपीडाकृमिहृदामयान् निहन्ति ॥

કંટકારી,[1] દુઃસ્પર્શા,[2] ક્ષુદ્રા,[3] વ્યાઘ્રી,[4] નિદિગ્ધિકા,[5] કંટાલિકા,[6] કંટકિની,[7] ધાવની,[8] અને બૃહતી,[9] એટલા બેઠી ભોરીંગણીનાં સંસ્કૃત નામો છે ઊભી અને બેઠી બન્ને ભોરીંગણી 'બૃહતી' એવા નામથી ઓળખાય છે (શાશ્વત કોષમાં કહ્યું છે કે,) 'બેઠી ભોરીંગણી અને ઊભી ભોરીંગણી એ બન્ને બૃહતી કહેવાય છે' શ્વેતા,[1] ક્ષુદ્રા,[2] ચંદ્રહાસા,[3] લક્ષ્મણા,[4] ક્ષેત્રદૂતિકા,[5] ગર્દભા,[6] ચંદ્રભા,[7] ચાંદ્રી,[8] ચંદ્રપુષ્પા[9] અને પ્રિયંકરી[10] એટલાં ધોળાં ફૂલવાળી ભોરીંગણીના નામો છે. બેઠી ભોરીંગણી મળને ખસેડનાર, કડવી, તીખી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકી, રૂક્ષ, ગરમ અને પાચન હોઈ સળેખમ, શ્વાસ, પાસાંની પીડા તથા હૃદયના રોગને મટાડે છે. ૩૭–૪૦

૧. कण्टकान् इयर्ति–ऋ गतौ, 'कर्मण्यण्,' गौरादित्वाद् ङीष्–જેમાં કાંટા હોય છે, તેથી કંટકારી–બેઠી ભોરીંગણી.

૨ दुःखेन स्पृश्यते–कण्टकान्वितत्वात्–'ईषद्दुः०' इति खल्, टाप्–કાંટાળી હોવાથી જેને સ્પર્શ કરવો મુશ્કેલ હોય છે, તેથી દુઃસ્પર્શા–બેઠી ભોરીંગણી

૩ ક્ષુદ્રા નામની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીંગણીના બીજા નામમાં છે

૪ व्याजिघ्रति–वमनमान करोति–घ्रा गन्धोपादाने, व्याङ्पूर्वः विघ्रिति किप्, 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः, 'पाघ्रा०' इति च, गौरादि–જે ગંધ ગ્રહણ કરે છે તેથી વ્યાઘ્રી–બેઠી ભોરીંગણી.

૫ नितरां दिह्यते स्म उपचयादिगुणैः–दिह उपचये कर्मणि क्त–दिह् धातोः क्त–જે ઉપચયતા આદિ ગુણોથી અત્યંત વ્યાપ્ત છે, તેથી નિદિગ્ધિકા–બેઠી ભોરીંગણી

૬ कण्टकैः–अलति भूषयति शिखां–अलति दोषान्–अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु–अण्–अलति, आदित्वाद् ङीष्, स्वार्थे कन्, टाप्, ह्रस्व–જે ભ્રમ, શ્વાસ, હૃદયરોગ આદિ રોગવાળા દોષ જેને ઉત્પન્ન કરે છે તેમને સંમારે છે, તેથી કંટાલિકા–બેઠી ભોરીંગણી

૭ कण्टकाः सन्ति अस्याम्–'अत इनिठनौ,' नान्तत्वाद् ङीप्–જેમાં કાંટા હોય છે, તેથી કંટકિની–બેઠી ભોરીંગણી.

૮. ધાવની શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નાના સમેરવાના આઠમા નામ પ્રમાણે છે.

૯. બૃહતી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીંગણી-ના ચોથા નામ પ્રમાણે છે.

૧. શ્વેતઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ પુષ્પેષુ–અર્શઆદ્યચ્, ટાપ્–જેનાં ફૂલ ધોળાં હોવાથી જે ધોળી ભોરીંગણી કહેવાય છે, તે શ્વેતા–ભોરીંગણી.

૨. ક્ષુદ્રા–શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીંગણીનાં બીજાં નામમાંથી સમજવી.

૩. ચન્દ્ર ઇવ હાસઃ–શ્વેતપુષ્પરૂપો યસ્યાઃ સા–ધોળાં ફૂલરૂપે ચંદ્ર જેવું હાસ્ય જેમાં હોય છે, તેથી ચંદ્રહાસા–ધોળી ભોરીંગણી.

૪. લક્ષ્મીઃ અસ્તિ અસ્યાઃ શ્વેતપુષ્પરૂપા ગુણરૂપા ચ–'લક્ષ્મ્યા અચ્ચ' ઇતિ નઃ–જેમાં ધોળાં ફૂલની તથા ગુણોની શોભા હોય છે, તેથી લક્ષ્મણા–ધોળી ભોરીંગણી.

૫. ક્ષેત્રે દૂતો ઇવ, ઇવાર્થે કન્, ટાપ્, હ્રસ્વઃ–પોતાના ખેતરમાં જાણે બોલાવતી હોય તેવી જણાય છે, તેથી ક્ષેત્રદૂતિકા–ધોળી ભોરીંગણી.

૬. ગર્ભં દદાતિ ગુણવિશેષત્વાત્–'આતોઽનુપસર્ગે કઃ'–એવા ખાસ વિશેષ ગુણને લીધે સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપે છે, તેથી ગર્ભદા–ધોળી ભોરીંગણી.

૭. ચન્દ્ર ઇવ ભાતિ શ્વેતપુષ્પયુક્તત્વાત્ 'અન્યેષ્વપિ દૃશ્યતે' ઇતિ ડઃ, ટાપ્–ધોળાં ફૂલોવાળી હોવાથી જાણે ચંદ્ર હોય તેવી પ્રકાશે છે, તેથી ચંદ્રભા–ધોળી ભોરીંગણી

૮. ચન્દ્રઃ અસ્તિ અસ્યાઃ, અર્શઆદ્યચ્–જાતિત્વાદ્ ઙીષ્–યદ્વા ચન્દતિ–આહ્લાદયતિ ગુણવિશેષૈઃ–'સ્ફાયીતઞ્ચી'તિ રક્, ઙીપ્–જેનો ચંદ્રગુણ છે, અથવા વિશેષ ગુણોથી જે આનંદ પમાડે છે, તેથી ચંદ્રી–ધોળી ભોરીંગણી.

૯. ચન્દ્ર ઇવ પુષ્પં યસ્યાઃ સા–'પાકકર્ણપર્ણ૦' ઇતિ ઙીષ્–જેનાં ફૂલ ચંદ્ર જેવાં ધોળાં હોય છે, તેથી ચંદ્રપુષ્પા–ધોળી ભોરીંગણી.

૧૦. પ્રિયં કરોતિ રોગિણાં રોગાપનયનદ્વારા, વન્ધ્યાસ્ત્રીણાં ચ ગર્ભપ્રદાનદ્વારા, 'ક્ષેમપ્રિયમદ્રેઽણ્ ચ' ઇત્યનેન ચાત્ ખચ્–ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીષ્–રોગીઓના રોગો દૂર કરીને તેમજ વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભપ્રદાન કરી તેમનું જે પ્રિય કરે છે, તેથી પ્રિયંકરી–ધોળી ભોરીંગણી.

બંને ભોરીંગણીનાં ફળના ગુણો

તયોઃ ફલં કટુ રસે પાકે ચ કટુકં ભવેત્ ।
શુક્રસ્ય રેચનં ભેદિ તિક્તં પિત્તાગ્નિકૃલ્લઘુ ॥ ૪૧
હન્યાત્કફમરુત્કણ્ડૂકાસમેદઃકૃમિજ્વરાન્ ।
તદ્વત્પ્રોક્તા સિતા ક્ષુદ્રા વિશેષાદ્ગર્ભકારિણી ॥૪૨

અન્વયઃ–તયોઃ ફલં રસે કટુ પાકે ચ કટુકં, શુક્રસ્ય રેચનં ભેદિ તિક્તં પિત્તાગ્નિકૃત્ લઘુ ભવેત્ । (તચ્ચ) કફમરુત્કણ્ડૂકાસમેદઃકૃમિજ્વરાન્ હન્યાત્, સિતા તદ્વત્ પ્રોક્તા, ક્ષુદ્રા વિશેષાત્ ગર્ભકારિણી પ્રોક્તા ॥

બન્ને ભોરીંગણીનાં ડોડવાં તીખાં, પાકમાં પણ તીખાં, વીર્યનાં રેચક, ઝાડો લગાડનાર, કડવાં, પિત્ત તથા અગ્નિને કરનાર અને હલકાં હોય છે; તેમજ કફ, વાયુ, ચળ, ઉધરસ, મેદ, કૃમિ અને તાવને મટાડનાર છે. ધોળાં ફૂલવાળી ભોરીંગણી પણ બેઠી ભોરીંગણીની જ જાત હોઈ બેઠી ભોરીંગણી જેવા જ ગુણવાળી છે, પણ એ ધોળાં ફૂલવાળી ભોરીંગણી વિશેષે કરી સ્ત્રીઓને ગર્ભ રખાવનારી છે.

ગોખરુનાં નામો તથા ગુણો

ગોક્ષુરઃ ક્ષુરકોઽપિ સ્યાત્ત્રિકણ્ટઃ સ્વાદુકણ્ટકઃ ।
ગોકણ્ટકો ગોક્ષુરકો વનશૃઙ્ગાટ ઇત્યપિ ॥ ૪૩ ॥
પલઙ્કષા શ્વદંષ્ટ્રા ચ તથા સ્યાદિક્ષુગન્ધિકા ।
ગોક્ષુરઃ શીતલઃ સ્વાદુર્બલકૃદ્ બસ્તિશોધનઃ ॥ ૪૪
મધુરો દીપનો વૃષ્યઃ પુષ્ટિદશ્ચાશ્મરીહરઃ ।
પ્રમેહશ્વાસકાસાર્શઃકૃચ્છ્રહૃદ્રોગવાતનુત્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ–ગોક્ષુરઃ ક્ષુરકઃ અપિ સ્યાત્, તથા ચ ત્રિકણ્ટઃ સ્વાદુકણ્ટકઃ ગોકણ્ટકઃ ગોક્ષુરકઃ વનશૃઙ્ગાટઃ ઇત્યપિ સ્યાત્, તથા ચ પલઙ્કષા શ્વદંષ્ટ્રા ઇક્ષુગન્ધિકા ચ સ્યાત્ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ–) ગોક્ષુરઃ શીતલઃ સ્વાદુઃ બલકૃદ્ વસ્તિશોધનઃ મધુરઃ દીપનઃ વૃષ્યઃ પુષ્ટિદઃ ચ અશ્મરીહરઃ પ્રમેહશ્વાસકાસાર્શઃકૃચ્છ્રહૃદ્રોગવાતનુત્ (અસ્તિ)।

ગોક્ષુર,[1] ક્ષુરક,[2] ત્રિકંટ,[3] સ્વાદુકંટક,[4] ગોકંટક,[5] ગોક્ષુરક,[6] વનશૃંગાટ,[7] પલંકષા,[8] શ્વદંષ્ટ્રા[9] અને ઇક્ષુગંધિકા,[10] એટલાં ગોખરુ×નાં સંસ્કૃત નામો છે. ગોખરુ ટાઢો, મધુર, બલ આપનાર, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, સ્વાદિષ્ઠ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધા-

× **ચરકસંહિતામાં** ગોખરુને મૂત્રવિરેચનીય, શુક્રદોષહર અને શોફહર ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને શ્લેષ્મસંશમન, પિત્તશમન અને મૂત્રદોષનિવારક ગણેલ છે; અને આની છાલ તથા પાંદડાંને કફહર, દીપન, ગુલ્મશૂલનાશક અને કૃમિહર વર્ણવેલ છે.

કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને પથરી, પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, અર્શ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, હૃદયના રોગ તથા વાયુને મટાડનાર છે ૪૩–૪૫

૧ गो—पृथिव्याः क्षुर इव तीक्ष्णकण्टकत्वात्, क्षुर विलेखने 'इगुपधे'ति कः—પૃથ્વીનો જાણે ભાલો હોય તેવો તીક્ષ્ણ કાંટાવાળો હોય છે, તેથી ગોક્ષુર—ગોખરુ.

૨ क्षुर इव—स्वार्थे कन्—જાણે અસ્ત્રો કે ભાલો હોય તેવો લાગે છે, તેથી ક્ષુરક—ગોખરુ.

૩ कण्टति—प्रविशति प्राणिपादावयवेषु तीक्ष्णत्वात्, कटि गतौ गम् कण्ट, त्रयः कण्टा यस्य सः—પ્રાણીઓના અવયવોમાં પેસી જાય એવા તીક્ષ્ણ ત્રણ કાંટા જેને હોય છે, તેથી ત્રિકંટ—ગોખરુ

૪ कण्ट एव कण्टकः—स्वार्थे कन्, स्वादु कण्टकः यस्य सः—જેનો કાંટો સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુકંટક—ગોખરુ

૫ गोः—पृथिव्याः कण्टक इव—પૃથ્વીનો જાણે કાંટો હોય તેવો હોય છે, તેથી ગોકંટક—ગોખરુ

૬ गोः—पृथिव्याः क्षुर इव—स्वार्थे कन्—પૃથ્વીનો જાણે અસ્ત્રો કે ભાલો હોય તેવો હોય છે, તેથી ગોક્ષુરક—ગોખરુ

૭ वनम् भवति शृङ्गाटः—वने 'कर्मण्यण्'—वनस्य शृङ्गाट इव—જંગલનું જાણે શીંગોડું હોય તેવો લાગે છે, તેથી વનશૃંગાટ—ગોખરુ

૮ पलं—मांसं कषति हिनस्ति—तीक्ष्णत्वात्, पल हिंसायाम् मूलविभुजादित्वात् कः पृषोदरादि, यत्—જે પ્રાણીઓના માંસને વીંધી નાખે છે, તેવો તીક્ષ્ણ અણીવાળો હોય છે, તેથી પલંકષા—ગોખરુ.

૯ शुन दंष्ट्रा इव—કૂતરાની જાણે દાઢ હોય, એવી અણીવાળો હોય છે, તેથી શ્વદંષ્ટ્રા—ગોખરુ.

૧૦ इक्षोरिव गन्धो यस्याः सा, कप्, टाप्, अत इत्त्वम्—શેરડીની જેવી ગંધ હોય તેવી ગંધવાળો હોય છે, તેથી ઈક્ષુગંધિકા—ગોખરુ

લઘુપંચમૂલનું લક્ષણ

शालिपर्णी पृश्निपर्णी वार्ताकी कण्टकारिका ।
गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् ॥४६॥

अन्वय—शालिपर्णी पृश्निपर्णी वार्ताकी कण्टकारिका च गोक्षुरः—एतैः पञ्चभिः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् (स्यात्) ॥

સમેરવો, રમીસમેરવો, ઊભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી અને ગોખરુ—એ પાંચ ભેગાં કરાય ત્યારે લઘુપંચમૂળ કહેવાય છે. ૪૬

લઘુપંચમૂલના ગુણો

पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहम् ।
नात्युष्णं बृंहणं ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् ॥४७॥

अन्वय—लघु पञ्चमूलं स्वादु न अति उष्णं बृंहणं ग्राहि बल्यं (स्यात्) पित्तानिलापहं ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् (अस्ति)।

લઘુપંચમૂલ મધુર, બહુ ગરમ નહીં, પુષ્ટિ આપનાર, ઝાડાને રોકનાર અને બળ આપનાર હોઈ પિત્ત, વાયુ તાવ, શ્વાસ તથા પથરીને મટાડનાર છે ૪૭

દશમૂલનું લક્ષણ અને ગુણો

उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम् ।
दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वासकासशिरोरुजः ।
तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीडारुचीर्हरेत् ॥४८॥

अन्वय—उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलम् उदाहृतम् । दशमूलं त्रिदोषघ्नं (स्यात्) श्वासकासशिरोरुजः तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीडारुचीः हरेत् ।

લઘુપંચમૂલ અને (૨૯,૩૦ શ્લોકમાં કહેલ) બૃહત્પંચમૂલ—એ બન્ને મળી દશમૂલ કહેવાય છે. દશમૂલ ત્રણે દોષને હરે છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, માથાનું દરદ, નિદ્રા જેવું આળસ, સોજા, તાવ, આફરો, પડખાંની પીડા અને અરુચિને મટાડનાર છે ૪૮

મીઠી ખરખોડીનાં નામો

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥४९॥

अन्वय—जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा मङ्गल्यनामधेया शाकश्रेष्ठा च पयस्विनी (इति नामानि)।

જીવંતી,[1] જીવની,[2] જીવા,[3] જીવનીયા,[4] મધુસ્રવા,[5] મંગલ્યનામધેયા,[6] શાકશ્રેષ્ઠા,[7] અને પયસ્વિની[8] એટલાં મીઠી ખરખોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે ૪૯

૧. जीवयति—प्राणान् धारयति स्वयं जीवति, जीव प्राणधारणे—शतृ ङीप्—જે પોતે સર્વકાળ જીવે છે, તેથી જીવંતી—મીઠી ખરખોડી.

૨. जीव्यते अनया करणे जीवनी—रसायनरूप હોવાથી જેના સેવનથી માણસ લાંબું જીવે છે, તેથી જીવની—મીઠી ખરખોડી.

૩. जीवयति चिरं स्वसेवकान्, जीव—अच् टाप्—જે પોતે આયુ આપનાર તથા ચિરંજીવ

હોવાથી પોતાને સેવનારાઓને વધુ કાળ જિવાડે છે, તેથી જીવા—મીઠી ખરખોડી.

૪. જીવનાય હિતા—"તસ્મૈ હિતમિ"તિ છઃ, ટાપ્—જે જીવન માટે હિતકારી છે, તેથી જીવનીયા—ખરખોડી.

૫. મન્યતે—જ્ઞાયતે મધુરા इति मधुः, स्रवति पयः इति स्रवा—प्रथमं मन ज्ञाने 'फलिपाटि०' इत्युः धश्च, ततः स्रु गतौ—अच्—मधुश्चासौ स्रवा च मधुस्रवा—જે મીઠી લાગે છે તેમ જ જેમાંથી દૂધ ઝરે છે, તેથી મધુસ્રવા—મીઠી ખરખોડી. (અમરકોશમાં મધુ અને સ્રવા, એવાં બે નામ છૂટાં પાડ્યાં છે.)

૬. मङ्गल्यं नामधेयं यस्याः सा—જેનું નામ પણ મંગલયુક્ત અથવા માંગલિક છે, તેથી મંગલ્યનામધેયા—મીઠી ખરખોડી.

૭. શાકેષુ શ્રેષ્ઠા—શાકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી શાકશ્રેષ્ઠા—મીઠી ખરખોડી.

૮. पयः अस्ति अस्याः—'अस्मायामेधा' इति विनि—नान्तत्वाद् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'—જેમાં દૂધ હોય છે, તેથી પયસ્વિની—મીઠી ખરખોડી.

મીઠી ખરખોડીના ગુણો

જીવન્તી શીતલા સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધા દોષત્રયાપહા ।
રસાયની વલકરી ચક્ષુષ્યા ગ્રાહિણી લઘુઃ ॥૫૦॥

અન્વયઃ—(ગુણાશ્ચ—) જીવન્તી શીતલા સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધા દોષત્રયાપહા રસાયની વલકરી ચક્ષુષ્યા ગ્રાહિણી લઘુઃ (અસ્તિ) ॥

મીઠી ખરખોડી ટાઢી, મધુર, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને હણનાર, રસાયનરૂપ, બળ આપનાર, નેત્રને હિતકારી, ઝાડાને રોકનાર અને હલકી છે. ૫૦

જંગલી મગનાં નામો

મુદ્ગપર્ણી કાકપર્ણી સૂર્યપર્ણ્યલ્પિકા સહા ।
કાકમુદ્ગા ચ સા પ્રોક્તા તથા માર્જારગન્ધિકા ॥૫૧॥

અન્વય.—મુદ્ગપર્ણી કાકપર્ણી સૂર્યપર્ણી અલ્પિકા સહા ચ સા કાકમુદ્ગા તથા માર્જારગન્ધિકા પ્રોક્તા ॥

મુદ્દગપર્ણી,[1] કાકપર્ણી,[2] સૂર્યપર્ણી,[3] અલ્પિકા,[4] સહા,[5] કાકમુદ્દગા[6] અને માર્જારગંધિકા[7] એટલાં જંગલી મગનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૧

૧. મુદ્ગસદૃશાનિ પર્ણાનિ સન્તિ અસ્યાઃ—'પાકકર્ણે'તિ ઙીપ્—જેને મગના છોડના જેવાં પાન હોય છે, તેથી મુદ્દગપર્ણી—જંગલી મગ.

૨. કાક इव कृष्णं पर्णं यस्याः सा—જેનાં પાન કાગડા જેવાં કાળાં હોય છે, તેથી કાકપર્ણી—જંગલી મગ.

૩. सूर्य इव क्षतशोथघ्नं पर्णं यस्याः सा—સૂર્યની પેઠે ક્ષત તથા સોજો મટાડનારું જેનું પાંદડું હોય છે, તેથી સૂર્યપર્ણી—જંગલી મગ

૪. અલ્પા પ્રમાણેન—संज्ञायां कन्, टाप् इत्व च—કદમાં જે નાની હોય છે, તેથી અલ્પિકા—જંગલી મગ.

૫. सहते सूर्यस्य तापं स्वयं शीतत्वात्—षह मर्षणे—પચાદ્યચ્—પોતે શીતળ ગુણવાળી હોવાથી સૂર્યના તાપને જે સહન કરે છે. તેથી સહા—જંગલી મગ.

૬. ईषत् कं—જલં काकम्, 'ईषदर्थे' इति कोः कादेशः, काकेन—ईषज्जलेन मुदं गच्छति, स्वयं शीतत्वात्, 'गमेश्च' इति डः यद्वा काका मुद्गा—हर्षप्राप्ता यस्यां, यद्वा काकवर्णाः—श्यामा मुद्गा यस्याः सा काकमुद्गा—જે પોતે શીતળ હોવાથી થોડા પાણીથી પ્રફુલ્લ રહે છે, અથવા (ખોરાકરૂપે મળવાથી) જેના વિષે કાગડા આનંદ પામે છે અથવા જેના મગ કાળા રંગના હોય છે, તેથી કાકમુદ્દગા—જંગલી મગ.

૭. માર્જારસ્યેવ गन्धो यस्याः सा—જેની ગંધ બિલાડાના જેવી હોય છે, તેથી માર્જારગંધિકા—જંગલી મગ.

જંગલી મગના ગુણો

મુદ્ગપર્ણી હિમા રૂક્ષા તિક્તા સ્વાદુશ્ચ શુક્રલા ।
ચક્ષુષ્યા ક્ષતશોથઘ્ની ગ્રાહિણી જ્વરદાહનુત્ ।
દોષત્રયહરી લઘ્વી ગ્રહણ્યર્શોઽતિસારજિત્ ॥૫૨॥

અન્વયઃ—(ગુણાશ્ચ—) મુદ્ગપર્ણી હિમા રૂક્ષા તિક્તા ચ સ્વાદુઃ શુક્રલા ચક્ષુષ્યા ગ્રાહિણી દોષત્રયહરી લઘ્વી ક્ષતશોથઘ્ની જ્વરદાહનુત્, ગ્રહણ્યર્શોઽતિસારજિત્ (અસ્તિ) ॥

જંગલી મગનું ઝાડ ટાઢું, રૂક્ષ, કડવું, મધુર, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, ઝાડાને રોકનાર, ત્રણે દોષને હરનાર, હલકું અને ક્ષત, સોજા, તાવ, દાહ, ગ્રહણીરોગ, અર્શ અને અતિસારરોગ મટાડે છે. ૫૨

જંગલી અડદનાં નામો તથા ગુણો

માષપર્ણી સૂર્યપર્ણી કામ્બોજી હયપુચ્છિકા ।
પાણ્ડુર્લોમશપર્ણી ચ કૃષ્ણવૃન્તા મહાસહા ॥૫૩॥
માષપર્ણી હિમા તિક્તા રૂક્ષા શુક્રવલાસ્રકૃત્ ।
મધુરા ગ્રાહિણી શોથવાતપિત્તજ્વરાસ્રજિત્ ॥૫૪॥

અન્વયઃ—માષપર્ણી સૂર્યપર્ણી કામ્બોજી હયપુચ્છિકા પાણ્ડુઃ લોમશપર્ણી કૃષ્ણવૃન્તા ચ મહાસહા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ—) માષપર્ણી હિમા તિક્તા રૂક્ષા

बृंहणत्वात् मधुर प्रकृतिः (छती) जीवनवत्पित्तनाशक- मिश्र (अस्ति)॥

માષપર્ણી,[1] સૂર્યપર્ણી,[2] કાંબોજી,[3] હયપુચ્છિકા,[4] પાંડુ,[5] રોમશપર્ણી,[6] કૃષ્ણવૃન્તા[7] અને મહાસહા[8] એટલા જંગલી અડદના આઠના નામો છે એ અડદ ટાઢું, કડવું, શુક્ર વીર્ય, બળ તથા લોહીને કરનારું મધુર અને ઝાડાને રોકનાર કોઈ સોજા, વાયુ, પિત્ત, તાવ તથા લોહીનો બગાડ મટાડનાર છે ૫૩,૫૪

૧ माषस्येव पर्णानि यस्याः सा—माषपर्णी इति ङीप्—જેનાં પાંદડાં અડદના છોડના જેવાં હોય છે, તેથી માષપર્ણી—જંગલી અડદનું ઝાડ.

૨ सूर्यवत् शोथवातघ्नं पर्णं यस्याः सा—જેનું પાંદડું પણ સૂર્યની પેઠે સોજો તથા વાયુ મટાડે છે તેથી સૂર્યપર્ણી—જંગલી અડદનું ઝાડ.

૩ कम्बोजे देशे भवा—'तत्र भव' इत्यण्—काम्बोज्यात् ङीप् કંબોજ દેશમાં જે થાય છે તેથી કાંબોજી—જંગલી અડદનું ઝાડ.

૪ हयस्य पुच्छमिव पर्णानि यस्याः सा—गौरादित्वात् ङीप् स्वार्थे कन् ह्रस्व अप् च—ઘોડાના પૂંછડા જેવા જેના પાન હોય છે તેથી હયપુચ્છિકા—જંગલી અડદનું ઝાડ.

૫ पाण्डुवर्ण—ईषत् केतकीधूलिसंनिभपीतमधुर- वर्णवत्त्वात् पर्ण—पाण्डु पर्णो च प्रत्याविलात् कु- मौन दिक प्रतोदपाविलक्षीनत्वम्—જેનો રંગ કેવડાની રજ જેવો અર્ધો પીળો તથા સફેદ હોવાથી લોકો જેને ઓળખી લે છે તેથી પાંડુ—જંગલી અડદનો છોડ.

૬ लोमानि सन्ति एषां—लोमादित्वात् शः लोम- शानि पर्णानि सन्ति यस्याः—જેનાં પાંદડાં રૂંછાંવાળાં હોય છે તેથી રોમશપર્ણી—જંગલી અડદનો છોડ.

૭ कृष्णं वृन्तं यस्याः सा—જેનું ડીંટું કાળું હોય છે તેથી કૃષ્ણવૃન્તા—જંગલી અડદનો છોડ.

૮ महती चासौ सहा—शीतलत्वात् अत्यन्तं ताप- सहासहम्—જે શીતળ હોવાથી તાપને ખૂબ સહન કરી શકે છે તેથી મહાસહા—જંગલી અડદનો છોડ.

જીવનીયગણના લક્ષણ તથા ગુણો

मधुकः ऋषभको जीवन्ती मुद्गपर्णिका।
माषपर्णी गणोऽयं तु जीवनीयगणः स्मृतः।
जीवनो मधुरश्चापि नाम्ना स परिकीर्तितः।
जीवनीयगणः प्रोक्तः शुक्रकृद् बृंहणो हिमः॥५६॥
गुरुर्गर्भप्रदः स्तन्यकफकृत् पित्तरक्तहृत्।
तृष्णां शोषं ज्वरं दाहं रक्तपित्तं व्यपोहति॥

अन्वयः—ऋषभकः मधुकं जीवन्ती मुद्गपर्णी माषपर्णी अयं तु गणः जीवनीयगणः स्मृतः। स नाम्ना जीवनः अपि च मधुरः परिकीर्तितः। जीवनीयगणः शुक्रकृत् बृंहणः हिमः गुरुः गर्भप्रदः स्तन्यकफकृत् पित्तरक्तहृत् (सन्) तृष्णां शोषं ज्वरं दाहं रक्तपित्तं अपाहरति॥

(હરીતક્યાદિ વર્ગના ૧૧૩મા શ્લોકમાં કહેલ) ઋષભક, જેઠીમધ, ખરખોડી જંગલી મગ અને જંગલી અડદ એ સર્વ મળી જીવનીયગણ કહેવાય છે તે જીવન[1] અને મધુર[2] એ નામે પણ કહેવાય છે એ જીવનીયગણ વીર્યને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ટાઢો, ભારે, ગર્ભ સ્થાપનાર, ધાવણ તથા કફને કરનાર કોઈ પિત્ત, તરસ, શોષ, તાવ, દાહ તથા રક્તપિત્ત રોગને મટાડે છે ૫૬-૫૭

૧ जीवयति रोगिणम्—जीव प्राणधारणे धातु—રોગીને જે જિવાડે છે તેથી જીવન—જીવનીયગણ.

૨ मधुर गुण अस्ति अस्य—અસ્ય મધુર—જેનો ગુણ મધુર છે તેથી મધુર—જીવનીયગણ.

ધોળા તથા રાતા એરંડાના નામો તથા ગુણો

शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः।
पञ्चाङ्गुलो वर्धमानो दीर्घदण्डो व्यडम्बकः॥५८॥
वातारिस्तरुणश्चापि रुबूकश्च निगद्यते।
रक्तोऽपरो रुबूकः स्यादुरुबूको रुबूस्तथा॥५९॥
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः।
एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत्॥६०॥
शूलशोथकटीबस्तिशिरःपीडोदरज्वरान्।
ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान्॥६१॥

अन्वयः—शुक्लः एरण्डः आमण्डः चित्रः पञ्चाङ्गुलः वर्धमानः दीर्घदण्डः व्यडम्बकः वातारिः तरुणः च अपि रुबूकः निगद्यते। अपरः रक्तः रुबूकः तथा उरुबूकः रुबूः व्याघ्रपुच्छः वातारिः चञ्चुः उत्तानपत्रकः स्यात्। एरण्डयुग्मं मधुरम् उष्णं गुरु (सत्) शूलशोथकटीबस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् विनाशयेत्॥

શુક્લેરંડ,[1] આમંડ,[2] ચિત્ર,[3] ગંધર્વહસ્તક,[4] પંચાંગુલ,[5] વર્ધમાન,[6] દીર્ઘદંડ,[7] વ્યડંબક,[8] વાતારિ,[9] તરુણ[10] અને રુબૂ[11]

એટલાં ધોળા એરંડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેમજ રક્તૈરંડ,[૧] રુબૂક,[૨] ઉરુબૂક,[૩] રુબૂ,[૪] વ્યાઘ્રપુચ્છ,[૫] વાતારિ,[૬] ચંચુ[૭] અને ઉત્તાનપત્રક[૮] એટલાં રાતા એરંડાનાં નામો છે. બન્ને એરંડા મધુર, ગરમ તથા ભારે હોઈ શૂળ, સોજા, કેડનાં દરદ, મૂત્રાશયની પીડા, માથાનું દરદ, પેટનું દરદ, તાવ, બ્રધ્મ* (બદ) નામનો રોગ, શ્વાસ, કફ, આફરો, ઉધરસ, કોઢ અને આમવાતને મટાડે છે. ૫૮-૬૧

૧. આ-સમન્તાત્ ઈરયતિ-નામયતિ કમ્પયતિ ચ વાયુમ્, આપૂર્વક-ઈર ગતૌ કમ્પને ચ-ઇત્યસ્માદ્ ણિજન્તાદ્ બાહુલકાદ્ અણ્ડચ્ પ્રત્યયઃ ઉણાદિઃ-જે વાયુને ચોપાસથી હાંકી કાઢે, કંપાવી દે છે, તેથી એરંડ-ધોળો એરંડો.

૨. આ-સમન્તાત્ મણ્ડયતિ-ભૂષયતિ શરીરં વાય્વાદિરોગવિનાશનેન-આપૂર્વક મડિ ભૂષાયામ્, અચ્-વાયુ વગેરે રોગોનો નાશ કરી શરીરને ચોપાસ સુશોભિત બનાવે છે, માટે આમંડ-ધોળો એરંડો.

૩. ચિત્રયતિ-આશ્ચર્યં કરોતિ વાય્વાદિરોગનિવારણે, ચિત્ર અદ્ભુતાદૌ-અચ્-વાયુ વગેરે રોગોને દૂર કરવામાં જે આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે, તેથી ચિત્ર-ધોળો એરંડો.

૪. ગન્ધર્વસ્ય-મૃગભેદસ્ય હસ્ત ઇવ હસ્તઃ-પત્રં યસ્ય સઃ-ગંધર્વ નામના એક જાતના મૃગના પગ જેવાં જેનાં પાન હોય છે, તેથી ગંધર્વહસ્તક-ધોળો એરંડો.

૫. પઞ્ચ અઙ્ગુલયઃ પત્રાગ્રરૂપાઃ પ્રમાણમસ્ય-'તત્પુરુષસ્યાઙ્ગુલેઃ' ઇત્યચ્-પાંદડાંના આગલા ભાગોરૂપી પાંચ આંગળી જેવું પ્રમાણ હોય છે, તેથી પંચાંગુલ-ધોળો એરંડો.

૬. વર્ધતે-છિનત્તિ શૂલાદીન્ રોગાન્, વર્ધ છેદનપૂરણયોઃ, ચુરાદિર્વા ભ્વાદિઃ-શાનચ્-જે શૂળ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી વર્ધમાન-ધોળો એરંડો.

૭. દીર્ઘઃ દણ્ડઃ યસ્ય સઃ-જેનો દાંડો લાંબો હોય છે, તેથી દીર્ઘદંડ-ધોળો એરંડો.

૮. વ્યડં-મલમ્ અમ્બયતિ-સ્રંસયતિ ઇતિ વ્યડમ્બકઃ-અબિ સ્રંસને-ણ્યન્તાદ્ ણ્વુલ્-મળને જે પાડે છે તેથી વ્યડંબક-ધોળો એરંડો.

૯. વાતસ્ય અરિઃ-શત્રુઃ-વાયુનો જે શત્રુ છે, તેથી વાતારિ-ધોળો એરંડો.

૧૦. તરતિ-પ્લવતે કફાદિનાશને, 'ત્રોરસ્ય લો વા' (ઉણા૦ ૩-૫૪) ઇત્યૂનન્-કફ આદિનો નાશ કરવા જે કૂદે છે-ખૂબ કામ કરે છે, તેથી તરુણ-ધોળો એરંડો.

૧૧. રૌતિ-શબ્દં કરોતિ શૂલાદિરોગાન્ પ્રતિ, રુ શબ્દે-ઔણાદિક ઊકક્, વબયોરૈક્યમ્-શૂળ આદિ રોગો પ્રત્યે જે આહ્વાન કરે છે, તેથી રુબૂક-ધોળો એરંડો.

* આનું લક્ષણ રોગોના પ્રકરણમાં કહેવાશે.

૧. રક્તશ્વાસૌ એરણ્ડઃ-રક્તૈરંડ-રાતો એરંડો.

૨. રુબૂક-ઉપર ૧૧મું નામ જુઓ.

૩. ઉરું-મહાન્તં વાયું વાયતિ-શોષયતિ-'ઓવૈ શોષણે-' ઉલ્કાદયશ્ચ, ઇત્યૂકઃ, વવયોરૈક્યમ્-જે મોટા વાયુનો નાશ કરે છે, તેથી ઉરુબૂક-રાતો એરંડો.

૪. રૌતિ-શબ્દં કરોતિ વાતાદિરોગાન્ પ્રતિ-રુ શબ્દે-કૂઃ પ્રત્યયઃ-જે વાયુ વગેરે રોગો સામે શબ્દ કરે છે-આહ્વાન કરે છે, તેથી રુબૂ-રાતો એરંડો.

૫. વ્યાઘ્રસ્ય પુચ્છમ્ ઇવ પુચ્છં યસ્ય સઃ-જેને વાઘના પૂંછડા જેવું પૂંછડું હોય છે, તેથી વ્યાઘ્રપુચ્છક-રાતો એરંડો.

૬. વાતસ્ય અરિઃ-શત્રુઃ-વાયુનો શત્રુ છે, તેથી વાતારિ-રાતો એરંડો.

૭. ચઞ્ચતિ-પ્રાપ્નોતિ સામર્થ્યં વાતપ્રધાનરોગનિવારણાર્થં-ચઞ્ચ ગતૌ-બાહુલકાદુઃ-વાયુ જેમાં મુખ્ય હોય એવા રોગો મટાડવા જે સામર્થ્ય ધરાવે છે, તેથી ચંચુ-રાતો એરંડો.

૮. ઉત્તાનાનિ પત્રાણિ યસ્ય સઃ-જેનાં પાંદડાં ચત્તાં હોય છે, તેથી ઉત્તાનપત્રક-રાતો એરંડો.

બન્ને એરંડાનાં પાનના ગુણો

એરણ્ડપત્રં વાતઘ્નં કફકૃમિવિનાશનમ્ ।
મૂત્રકૃચ્છ્રહરં ચાપિ પિત્તરક્તપ્રકોપનમ્ ॥ ૬૨ ॥

અન્વયઃ-એરણ્ડપત્રં વાતઘ્નં કફકૃમિવિનાશનં મૂત્રકૃચ્છ્રહરમ્ અપિ ચ પિત્તરક્તપ્રકોપનમ્ (અસ્તિ) ॥

એરંડાનું પાંદડું વાયુને, કફને, કૃમિને, અને મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છે અને પિત્ત તથા રુધિરનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૬૨

એરંડાના પાનના આગલા ભાગના ગુણો

વાતાર્યગ્રદલં ગુલ્મબસ્તિશૂલહરં પરમ્ ।
કફવાતકૃમીન્ હન્તિ વૃદ્ધિં સપ્તવિધામપિ ॥૬૩॥

અન્વયઃ-વાતાર્યગ્રદલં ગુલ્મબસ્તિશૂલહરં પરં કફવાતકૃમીન્ સપ્તવિધાં વૃદ્ધિમ્ અપિ હન્તિ ॥

એરંડાના પાનનો આગળનો ભાગ ગોળાને, મૂત્રાશયના શૂળને તેમજ કફને, વાયુને, કૃમિને અને સાત પ્રકારની વધરાવળને મટાડે છે. ૬૩

એરંડાનાં ફળના તથા મજ્જાના ગુણો

एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं परम् ।
तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापहा ॥ ६४ ॥

प्रसङ्गः—एरण्डफलम् अत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहं यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं परं दीपनम् (अस्ति), तद्वत् च मज्जा विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापहा (अस्ति) ॥

એરંડાનું ફળ અતિશય ગરમ હોઈ ગોળો, શૂળ, વાયુ, જમણા પડખાનો કાળજાનો રોગ, ડાબા પડખાનો બરોળનો રોગ તથા મસાને મટાડે છે; તેમજ સ્વાદમાં તે તીખું હોઈ અગ્નિને અત્યંત પ્રદીપ્ત કરે છે અને તે જ પ્રમાણે તેની મજ્જા પણ તેવા જ ગુણવાળી હોવા ઉપરાંત વિષ્ટંભ મળને તોડે છે અને વાયુ, કફ તથા પેટના રોગોનો પણ નાશ કરે છે. ૬૪

ધોળા અને રાતા આકડાનાં નામો

अलर्को गणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सबालार्कः प्रतापसः ॥ ६५ ॥
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णो विकीरणः ।
रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथा स्फोटः प्रकीर्तितः ॥ ६६ ॥

प्रसङ्गः—अलर्कः गणरूपः मन्दारः वसुकः श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सबालार्कः प्रतापसः च (अर्कः) स्यात्। परः रक्तः अर्कनामा स्यात् अर्कपर्णः विकीरणः रक्तपुष्पः शुक्लफलः तथा स्फोटः प्रकीर्तितः ॥

અલર્ક,[1] ગણરૂપ,[2] મંદાર,[3] વસુક,[4] શ્વેતપુષ્પ,[5] સદાપુષ્પ,[6] સબાલાર્ક[7] અને પ્રતાપસ[8] એટલાં ધોળા આકડાના સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ અર્કનામ—'સૂર્ય'નાં સઘળાં નામ વાળો, અર્કપર્ણ,[1] વિકીરણ,[2] રક્તપુષ્પ,[3] શુક્લફલ[4] અને સ્ફોટ[5] એટલાં રાતા ફૂલવાળા આકડા*ના સંસ્કૃત નામો છે ૬૫,૬૬

* સુશ્રુત લખે છે કે—આકડાના મૂળિયાંની છાલ આપવાથી શરીરની અંદરના મળાદી વધારે જોરથી નીકળે છે, ત્વચારોગમાં તેમજ પેટની અંદરના અવયવો મોટા થઈ ગયા હોય ત્યારે અને પેટના દુઃખાવામાં, ઉપદંશ જ્વર વગેરે રોગમાં પણ સારી અસર કરે છે આકડાનું દૂધ આપવાથી સખત જુલાબ લાગે છે અને ચોપડવાથી ચામડી લાલ થઈ જાય છે તેનાં ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર, ગોવત આપનાર, પેટની ચૂંક મટાડનાર [illegible] છે અને ઉપદંશ, દમ, [illegible] તથા [illegible] અપાય છે તેનાં મૂળિયાંની છાલ આકડાના દૂધમાં પલાળી રાખીને સૂકવવી. આ છાલને દેવતામાં નાખી તેનો ધુમાડો શ્વાસમાં લેવાથી ઉપદંશ મટી જાય છે. રસૌષધ (હાથીપગું) અને [illegible] ના રોગમાં [illegible] ની છાલ છાશમાં વાટીને ચોપડવાથી આરામ થાય છે

ચરકસંહિતામાં આને ભેદનીય, સ્વેદોપગ (પરસેવો લાવનાર) વમનોપગ (ઊલટી લાવનાર) ઉદર [illegible], આસ્થાપનોપગ (નિરૂહબસ્તિમાં ઉપયોગી ઔષધ) અને આના બીજને મસ્તિષ્કવિરેચનીય ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં આને કૃમિઘ્ન [illegible] શોધન અને [illegible] ગણાવેલ છે

૧ अलर्कः—[illegible] ... નાશ કરવા જે સમર્થ છે તેમ જ ધોળાં ફૂલોથી પોતાને જે શણગારે છે, તે ધોળો આકડો—અલર્ક કહેવાય છે.

૨ गुणरूपत्वात् गुणा एव रूपं यस्य, [illegible]—ગુણરૂપ હોવાથી ગુણરૂપ, અથવા અનેક જાતના આકાર થાય છે, તેથી ગણરૂપ એવું પણ નામ મળે છે—ધોળો આકડો.

૩ मन्दान् ददाति, मन्दैः [illegible]—મંદ લોકોને જે ત્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અથવા મંદાઓ જેને ત્વરૂપે મેળવે છે અથવા [illegible] લોકો પણ એને મેળવી લે છે, તેથી મંદાર—ધોળો આકડો.

૪ वसति अस्मिन् [illegible]—'कृमिनिधि' इत्यादिकः, [illegible]—જેમાં [illegible], કફ આદિ રોગોને નાશ કરનાર [illegible] વગેરે ખાસ ગુણો રહે છે, તેથી વસુક—ધોળો આકડો.

૫. श्वेतानि पुष्पाणि यस्य सः—જેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પ—ધોળો આકડો.

૬ सदा पुष्पाणि यस्य सः—જેને બારેમાસ ફૂલ આવે છે, તેથી સદાપુષ્પ—ધોળો આકડો.

૭ बालार्कः [illegible]—બાળ સૂર્યના જેવા ગુણોથી યુક્ત હોય છે, તેથી સબાલાર્ક—ધોળો આકડો.

૮ प्रतापं—[illegible]

ષ્ણોઽન્તકર્મણિ-'આતોઽનુપસર્ગે૦' ઇતિ કઃ-જે તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોવાથી આંખના તેજનો નાશ કરે છે, તેથી પ્રતાપસ-ધોળો આકડો.

રાતા આકડાનાં નામોની વ્યુત્પત્તિઓ

૧. અર્કસ્ય નામાનિ સન્તિ યસ્ય-સૂર્યનાં જેટલાં નામો છે, તે બધાં નામો જે ધરાવે છે, તેથી અર્ક-નામા-રાતો આકડો.

૨. અર્કસદૃશાનિ તીક્ષ્ણગુણાનિ પત્રાણિ યસ્ય-જેનાં પાંદડાં સૂર્યના જેવા તીક્ષ્ણ ગુણોવાળાં હોય છે. તેથી અર્કપર્ણ-રાતો આકડો.

૩. વિકિરતિ-વિક્ષિપતિ શ્વાસકાસાર્શઃપ્રભૃતિરોગ-નિવહં, વિપૂર્વક-કૃ વિક્ષેપે-'કૃષ્ણ૦' ઇત્યુણાદિઃ ક્યુન્, ઇત્વં રપરત્વં ચ, વાહુલકાદ્દીર્ઘઃ-શ્વાસ, ઉધરસ, અરશ વગેરે રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી વિકીરણ-રાતો આકડો.

૪. રક્તવર્ણાનિ પુષ્પાણિ યસ્ય સઃ-જેનાં ફૂલ રાતાં હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પ-રાતો આકડો.

૫. શુક્લવર્ણં ફલં યસ્ય સઃ-જેનું ફળ ધોળું હોય છે, તેથી શુક્લફલ-રાતો આકડો.

૬. સ્ફોટતિ-વિકસતિ સર્વકાલં, સ્ફુટિર્ વિકસને, અચ્-જે સર્વકાળ વિકસિત રહે છે, તેથી સ્ફોટ-રાતો આકડો.

બેય આકડાના ગુણો

અર્કદ્વયં સરં વાતકુષ્ઠકણ્ડૂવિષવ્રણાન્ ।
નિહન્તિ પ્લીહગુલ્માર્શઃશ્લેષ્મોદરશકૃત્કૃમીન્ ॥૬૭॥

અન્વયઃ-અર્કદ્વયં સરં (સત્) વાતકુષ્ઠકણ્ડૂવિષ-વ્રણાન્ પ્લીહગુલ્માર્શઃશ્લેષ્મોદરશકૃત્કૃમીન્ નિહન્તિ ॥

બંને આકડા મળને ખસેડનાર હોઈ વાયુ, કોઢ, ચળ, ઝેર, વ્રણ, બરલનું દરદ, ગોળો, અરશ, કફ, પેટનું દરદ, ઝાડાનું દરદ અને કૃમિને મટાડનાર છે. ૬૭

ધોળા આકડાના ફૂલના ગુણો

અલર્કકુસુમં વૃષ્યં લઘુ દીપનપાચનમ્ ।
અરોચકપ્રસેકાર્શઃકાસશ્વાસનિવારણમ્ ॥૬૮॥

અન્વયઃ-અલર્કકુસુમં વૃષ્યં દીપનપાચનં (સત્) અરોચકપ્રસેકાર્શઃકાસશ્વાસનિવારણમ્ (અસ્તિ) ॥

ધોળા આકડાનું ફૂલ વીર્યને વધારનાર, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને પાચન હોઈ અરુચિ, લાળ પડવાનો રોગ, અરશ, ઉધરસ તથા શ્વાસને અટકાવનાર છે. ૬૮

રાતા આકડાના ફૂલના ગુણો

રક્તાર્કપુષ્પં મધુરં સતિક્તં કુષ્ઠકૃમિઘ્નં કફનાશનં ચ ।
અર્શો વિષં હન્તિ ચ રક્તપિત્તં સંગ્રાહિ ગુલ્મે શ્વયથૌ હિતં તત્ ॥ ૬૯ ॥

અન્વયઃ-રક્તાર્કપુષ્પં મધુરં સતિક્તં સંગ્રાહિ કુષ્ઠકૃમિઘ્નં ચ કફનાશનં ચ અર્શઃ વિષં રક્તપિત્તં હન્તિ. તત્ ગુલ્મે શ્વયથૌ હિતમ્ (અસ્તિ) ॥

રાતા આકડાનું ફૂલ મધુર, કડવું અને ઝાડાને રોકનાર છે; તેમ જ કોઢ, કરમિયા-જીવજંતુ, કફ, અરશ, ઝેર અને રક્તપિત્તરોગ નો નાશ કરે છે તથા ગોળાના રોગમાં અને તે સોજામાં હિતકારી છે. ૬૯

આકડાના ક્ષીરના ગુણો

ક્ષીરમર્કસ્ય તિક્તોષ્ણં સ્નિગ્ધં સલવણં લઘુ ।
કુષ્ઠગુલ્મોદરહરં શ્રેષ્ઠમેતદ્ વિરેચનમ્ ॥ ૭૦ ॥

અન્વયઃ-અર્કસ્ય ક્ષીરં તિક્તોષ્ણં સ્નિગ્ધં સલવણં લઘુ (સત્) કુષ્ઠગુલ્મોદરહરમ્, એતદ્ શ્રેષ્ઠં વિરેચનમ્ (અસ્તિ)

આકડાનું ક્ષીર કડવું, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ખારાશવાળું અને હલકું હોઈ કોઢ, ગોળો તથા પેટનાં દરદને મટાડે છે, તેમ જ રેચ દેવામાં એ ઘણું જ ઉત્તમ છે. ૭૦

ખુરાસાની થોરનાં નામો

સેહુણ્ડઃ સિંહતુણ્ડઃ સ્યાદ્વજ્રી વજ્રદ્રુમોઽપિ ચ ।
સુધા સમન્તદુગ્ધા ચ સ્નુક્ સ્ત્રિયાં સ્યાત્ સ્નુહી ગુડા ॥

અન્વય -સેહુણ્ડઃ સિંહતુણ્ડઃ વજ્રી વજ્રદ્રુમઃ અપિ ચ સુધા સમન્તદુગ્ધા સ્નુક્ સ્નુહી ગુડા ચ સ્ત્રિયાં સ્યાત્ ॥

સેહુંડ,[1] સિંહતુંડ,[2] વજ્રી,[3] વજ્રદ્રુમ,[4] સુધા,[5] સમંતદુગ્ધા,[6] સ્નુક્,[7] સ્નુહી[8] અને ગુડા[9] એટલાં ખુરાસાની થોરનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેઓમાં છેલ્લાં પાંચ સ્ત્રીલિંગ છે.

૧. 'સી' ઇતિ શબ્દં હુણ્ડતે-ધૃણુતે તીક્ષ્ણત્વાત્, હુડિ વરણે-પચાદ્યચ્-પૃષોદરાદિ.-જે તીક્ષ્ણ હોવાથી સીસકારા બોલાવી દે છે, તેથી સેહુંડ, સીહુંડ કે સિહુંડ-ત્રણ નામોવાળો-ખુરાસાની થોર.

૨. સિંહસ્ય તુણ્ડમિવ તુણ્ડં-પુષ્પં યસ્ય સઃ-જેનું ફૂલ સિંહના મોઢા જેવું હોય છે, તેથી સિંહતુંડ-ખુરાસાની થોર.

૩. વજ્રં-વજ્રનામ અસ્તિ અસ્ય-'મત ઇનિઠનૌ'-વજ્રના નામે જે કહેવાય છે, તેથી વજ્રી-ખુરાસાની થોર.

૪ वज्रद्रुमः द्रुम—वज्राकारं ...—જેનું આ વજ્રના નામ કહેવાય છે, તેથી વજ્રદ્રુમ–ખુરાસાની થોર

૫ सुधा पीयते—पीयते गुल्मिप्रभृतिभिरिति, सुपूर्वक–धेट् पाने 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् ...—ગુલ્મ વગેરેના રોગીઓ જેના દૂધને ખાસ પીએ છે તેથી સુધા–ખુરાસાની થોર

૬ समन्तात् दुग्धं यस्याः सा—જેનામાં ચારે તરફ દૂધ–એટલે ક્ષીર હોય છે, તેથી સમન્તદુગ્ધા–ખુરાસાની થોર

૭ स्नुक् स्नुह्यति समन्तात् क्षीरम्—स्नुह उद्गिरणे–क्विप्—જે ચારે બાજુથી ક્ષીરને બહાર કાઢે છે તેથી સ્નુક્–ખુરાસાની થોર.

૮ पूर्ववदेव 'स्नुह उद्गिरणे क्विप्' (उणा०४–११०) इति ह्नस्, वा ङीप् (पा० ४–१–४५) स्नुही–ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ સમજવો.

૯ गुडति–वेष्टयति क्षरति समन्तात्, गुड वेष्टने–'गुडादिभ्य' इति क–प्रत्यय्—જે ચોપાસ ક્ષીરથી તથા વીંટવાથી યુક્ત છે, અથવા કોઈ ખેતર વગેરેને પોતાની વાડથી વીંટે છે તેથી ગુડા–ખુરાસાની થોર.

ખુરાસાની થોરના ગુણો

सेहुण्डो रेचनस्तीक्ष्णो दीपनः कटुको गुरुः ।
शूलाष्ठीलिकाध्मानकफगुल्मोदरानिलान् ॥ ७२ ॥
उन्मादमोहकुष्ठार्शःशोथमेदोऽश्मपाण्डुताः ।
व्रणशोथज्वरप्लीहविषदूषीविषं हरेत् ॥ ७३ ॥

अन्वय–सेहुण्डः रेचनः तीक्ष्णः दीपनः कटुकः गुरुः (सन्) शूलम् अष्ठीलिकाध्मानकफगुल्मोदरानिलान्, उन्मादमोहकुष्ठार्शःशोथमेदोऽश्मपाण्डुताः, व्रणशोथज्वरप्लीहविषदूषीविषं हरेत् ॥

આ થોર રેચક, તીક્ષ્ણ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તીખો અને ભારે હોઈ શૂળ, અષ્ઠીલિકા નામનો મૂત્રાઘાત રોગ, આફરો, કફ, ગોળો, પેટનું દર્દ, વાયુ, ઉન્માદ, મોહ, કોઢ, અર્શ, સોજા, મેદ, પથરી, પાંડુરોગ, વ્રણ, તાવ, બરોળનું દર્દ, ઝેર અને દૂષીવિષ[×] નામના ઝેરને હરનાર છે ૭૨,૭૩

× આ દૂષીવિષને હેમાદ્રીમાં જણાવ્યું છે કે 'दूषीविषं त्वविषमौषधं विषि'–ઔષધ કે મંત્રયોગ વગેરેથી જે પ્રભાવરહિત થાય તેને દૂષીવિષ સમજવું

ખુરાસાની થોરના ક્ષીરના ગુણો

उष्णवीर्यं स्नुहीक्षीरं स्निग्धं च कटुकं लघु ।
गुल्मिनां कुष्ठिनां चापि तथैवोदररोगिणाम् ।
हितमेतद्विरेकार्थं ये चान्ये दीर्घरोगिणः ॥ ७४ ॥

अन्वय–स्नुहीक्षीरम् उष्णवीर्यं स्निग्धं कटुकं लघु च (सत्) गुल्मिनां कुष्ठिनाम् अपि च तथैव उदररोगिणाम् अन्ये च ये दीर्घरोगिणः (सन्ति तेषां) विरेकार्थं एतत् हितम् (अस्ति) ॥

થોરનું ક્ષીર ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, તીખું અને હલકું હોઈ ગોળાના દર્દી, કોઢના દર્દી, પેટના દર્દી તથા બીજા પણ જે કોઈ લાંબા દરદવાળા હોય તેઓને રેચ લેવાના કામમાં હિતકારી છે ૭૪

શાતલા થોરની બીજી જાત શિકાખાઈના નામ

शातला सप्तला सारा विमला विदुला च सा ।
तथा निगदिता भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ ७५ ॥

अन्वय–शातला सप्तला सारा विमला विदुला च सा भूरिफेना चर्मकषा इत्यपि निगदिता ॥

શાતલા,[१] સપ્તલા,[२] સારા,[३] વિમલા,[४] વિદુલા,[५] ભૂરિફેના[६] અને ચર્મકષા[७] એટલાં શાતલાનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે ૭૫

૧ शातं–सुखं लाति–आ दाने–'आतोऽनुपसर्गे कः' प्रत्यय्—જે સોજા વગેરે રોગો મટાડી રોગીને સુખ આપે છે, તેથી શાતલા–થોરની એક જાત–શિકાખાઈ

૨ सप्त प्रमाणान् लाति–पूर्ववत् कः—જે સાત પ્રકારે મદદ કરે છે, તેથી સપ્તલા–શિકાખાઈ

૩ सारः–पित्तशमनादिरसः ... अस्ति अस्याः–જેમાં પિત્તશમન આદિ ઉત્તમ ગુણોવાળો સાર રહ્યો છે તેથી સારા–થોરની એક જાત–શિકાખાઈ

૪ विगतः मलः यस्याः सा–જેનામાંથી મળ જતો રહે છે, તેથી વિમલા–થોરની એક જાત–શિકાખાઈ

૫ विदुले–वाचके ... विदुषी ...–वि+दल ... —જે વાયુથી તથા શીતલ આદિ ગુણોથી જણાય છે–ઓળખાય છે તેથી વિદુલા–એક જાતનો થોર–શિકાખાઈ

૬ भूरयः फेनाः यस्याः सा–જેનાં ઘણાં ફીણ થાય છે તેથી ભૂરિફેના–એક જાતનો થોર–શિકાખાઈ

૭ कषति–हिनस्ति इति कषा–ચામડીને જે ઘસી કાઢે છે–ચામડીના રોગ મટાડે છે માટે ચર્મકષા–એક જાતનો થોર–શિકાખાઈ

શાતલા થોરની બીજી જાત ચિકાખાઈના ગુણો

શાતલા કટુકા પાકે વાતલા શીતલા લઘુ ।
તિક્તા શોથકફાનાહપિત્તોદાવર્તરક્તજિત્ ॥૭૬॥

અન્વયઃ-શાતલા પાકે કટુકા વાતલા શીતલા લઘુઃ તિક્તા (સતી) શોથકફાનાહપિત્તોદાવર્તરક્તજિત્ (અસ્તિ) ॥

શાતલા પાકમાં તીખી, વાયુ કરનાર, ટાઢી, હલકી અને કડવી હોઈ સોજા, કફ, આફ્રો, પિત્ત, ઉદાવર્ત્ત નામનો રોગ અને લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ૭૬

ઇંદ્રપુષ્પી અથવા કલિહારીનાં નામો

કલિહારી તુ હલિની લાઙ્ગલી શક્રપુષ્પ્યપિ ।
વિશલ્યાગ્નિશિખાનન્તા વહ્નિવક્ત્રા ચ ગર્ભનુત્ ॥૭૭

અન્વયઃ-કલિહારી તુ હલિની લાઙ્ગલી શક્રપુષ્પી અપિ ચ વિશલ્યા અગ્નિશિખા અનન્તા વહ્નિવક્ત્રા ચ ગર્ભનુત્ (ઇતિ નામાનિ) ॥

કલિહારી,[1] હલિની,[2] લાંગલી,[3] શક્રપુષ્પી,[4] વિશલ્યા,[5] અગ્નિશિખા,[6] અનંતા,[7] વહ્નિવક્ત્રા[8] અને ગર્ભનુત્[9] એટલાં કલિહારીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૭૭

૧. કલીન્-મલાન્ હરતિ-સારકત્વાત્, હૃ હરણે-'કર્મણ્યણ્' અણન્તત્વાદ્ ઙીપ્-જે સારક હોવાથી પેટના મળને પાડે છે-તેથી કલિહારી.

૨. હલતિ-વિલિખતિ મલાન્-હલ વિલેખને-'સર્વધાતુભ્ય ઇન્' ઇત્યૌણાદિરિન્. નાન્તત્વાદ્ ઙીપ્-જે મળોને ખોતરી કાઢે છે; તેથી હલિની-કલિહારી.

૩. લઙ્ગતિ-ગચ્છતિ તીક્ષ્ણતામુષ્ણતાં ચ-લગિ ગતૌ-વાહુલકાદલચ્-દીર્ઘશ્ચ, ગૌરાદિઃ-જે તીક્ષ્ણપણું તથા ગરમ પણું ધારણ કરે છે, તેથી લાંગલી-કલિહારી.

૪. શક્રસ્ય-અર્જુનતરોરિવ પુષ્પં યસ્યાઃ સા-ઇંદ્રવૃક્ષ કે અર્જુનવૃક્ષ ઝાડનાં જેવાં જેને ફૂલ હોય છે, તેથી શક્રપુષ્પી-કલિહારી.

૫. વિગતં શલ્યમ્ અનયા-જેનાથી વ્રણ મટે છે, તેથી વિશલ્યા-કલિહારી.

૬. અગ્નેઃ શિખા ઇવ તીક્ષ્ણોષ્ણત્વાત્-તીક્ષ્ણ તથા ગરમ હોવાથી અગ્નિની જાણે શિખા હોય તેવી છે. તેથી અગ્નિશિખા-કલિહારી.

૭. નાસ્તિ-અન્તઃ યસ્યાઃ સા-છિન્નાયામપિ જાયમાનત્વાત્-કાપ્યા છતાં ફરી જે ઊગ્યા કરે છે, તેથી જેનો અંત અથવા નાશ નથી, માટે અનંતા-કલિહારી.

૮. વહ્નેર્વક્ત્રમિવ તીક્ષ્ણોષ્ણત્વાત્-જે તીક્ષ્ણ તથા ગરમ હોવાથી અગ્નિનું જાણે મુખ હોય તેવી છે. તેથી વહ્નિવક્ત્રા-કલિહારી.

૯. ગર્ભં નુદતિ-ણુદ્ પ્રેરણે-ક્વિપ્-ગર્ભને જે ખસેડી કાઢે છે. તેથી ગર્ભનુત્-કલિહારી.

ઇંદ્રપુષ્પી અથવા કલિહારીના ગુણો

કલિહારી સરા કુષ્ઠશોફાર્શોવ્રણશૂલજિત્ ।
સક્ષારા શ્લેષ્મજિત્તિક્તા કટુકા તુવરાપિ ચ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણા કૃમિહૃલ્લઘ્વી પિત્તલા ગર્ભપાતિની ॥૭૮

અન્વયઃ-(ગુણાશ્ચ-) કલિહારી સરા સક્ષારા તિક્તા કટુકા અપિ ચ તુવરા તીક્ષ્ણા ઉષ્ણા લઘુઃ (સતી) પિત્તલા ગર્ભપાતિની કુષ્ઠશોફાર્શોવ્રણશૂલજિત્ શ્લેષ્મજિત્ કૃમિહૃત્ (અસ્તિ) ॥

કલિહારી મળોને ખસેડનાર, ખારાશવાળી, કડવી, તીખી તેમ જ તૂરી, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને હલકી હોઈ પિત્ત કરનાર, ગર્ભને પાડનાર અને કોઢ, સોજા, અરશ, વ્રણ, શૂલ, કફ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૭૮

ધોળી તથા રાતી કરેણનાં નામો તથા ગુણો

કરવીરઃ શ્વેતપુષ્પઃ શતકુમ્ભોઽશ્વમારકઃ ।
દ્વિતીયો રક્તપુષ્પશ્ચ ચણ્ડાતો લગુડસ્તથા ॥૭૯॥
કરવીરદ્વયં તિક્તં કષાયં કટુકં ચ તત્ ।
વ્રણલાઘવકૃન્નેત્રકોપકુષ્ઠવ્રણાપહમ્ ।
વીર્યોષ્ણં કૃમિકણ્ડૂઘ્નં ભક્ષિતં વિષવન્મતમ્ ॥૮૦॥

અન્વયઃ-કરવીરઃ શ્વેતપુષ્પઃ શતકુમ્ભઃ અશ્વમારકઃ, દ્વિતીયઃ ચ રક્તપુષ્પઃ ચણ્ડાતઃ તથા લગુડઃ (ઇતિ નામાનિ, દ્વયોઃ ગુણાશ્ચ-) તત્ કરવીરદ્વયં તિક્તં કષાયં ચ કટુકં (સત્) વીર્યોષ્ણં વ્રણલાઘવકૃત્ નેત્રકોપકુષ્ઠવ્રણાપહં કૃમિકણ્ડૂઘ્નમ્ (અસ્તિ), ભક્ષિતં (ચેત્) વિષવત્ મતમ્ ॥

શ્વેતપુષ્પ,[1] કરવીર,[2] શતકુંભ[3] અને અશ્વમારક,[4] એટલાં ધોળી કરેણનાં સંસ્કૃત નામો છે; અને રક્તપુષ્પ,[1] ચંડાત[2] તથા લગુડ,[3] એટલાં રાતી કરેણનાં નામો છે. બન્ને કરેણ કડવી, તૂરી, તીખી અને ઉષ્ણવીર્ય હોઈ વ્રણને હલકું કરનાર, તેમજ નેત્રનું ઊઠવું, કોઢ, વ્રણ, કૃમિ તથા ચળને મટાડનાર છે; પણ જો ખાવામાં આવે તો ઝેર સમાન મનાય છે. ૭૯,૮૦

૧. શ્વેતં પુષ્પં યસ્ય સઃ-જેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પ-કરેણ.

૨. कर्ण—मत्र वीरयति—वीर विक्रान्तौ—'कर्णिकम्'—જે પોતાના પાનને વધારે ઉત્તમ કરે છે, તેથી કરવીર-કરેણ.

૩. चर्ते कुम्भा—मूषपर्पेस्या यस्य स —જેને સેંકડો ભૂમિમાં કે પાન હોય છે, તેથી શતકુંભ-કરેણ.

૪. मारयति इति मारक —य—मनुष्, मनसामां मारक વિષપત્વાત્-ઝેરી હોવાથી ઘોડાઓને જે મારે છે, તેથી અશ્વમારક-કરેણ.

૧. रक्तं पुष्पं यस्य स —જેનાં ફૂલ લાલ હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પ-લાલ કરેણ.

૨. चण्डम्—उग्रम् भवति—भव धातुप्रयमाने—'कर्णिकम्'—જે ઝેરી હોઈ કાયમ ઉગ્રતા ધરાવે છે, તેથી ચંડાત-રાતી કરેણ.

૩. लगति—लग करोति ઠનનીર્યस्य—लगो एगे—सौमा-विस्वम्—सम्पोर्दिस्यात—बगुड —જે ઉગ્ર વીર્યરૂપે સંગ કરે છે, તેથી લગુડ-રાતી કરેણ.

ધંતુરાનાં નામો તથા ગુણો

धत्तूरधूर्तधुस्तूरा उन्मत्तः कनकाह्वयः।
देवता कितवस्तूरी महामोही शिवप्रियः ॥ ८१ ॥
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः।
धत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठनुत् ॥ ८२ ॥
कषायो मधुरस्तिक्तो यूकालिक्षाविनाशकः।
उष्णो गुरुर्व्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः ॥ ८३ ॥

अन्वय —धत्तूरधूर्तधुस्तूर उन्मत्त कनकाह्वय देवता कितव तूरी महामोही शिवप्रिय मातुल च मदन (इति नामानि), अस्य फले मातुलपुत्रक (उच्यते) ॥ धत्तूर मदवर्णाग्निवातकृत् उष्ण गुरु कषाय मधुर तिक्त यूकालिक्षाविनाशक ज्वरकुष्ठनुत् व्रण-श्लेष्मकण्डूकृमिविषापह (अस्ति) ॥

ધત્તૂર,[1] ધૂર્ત,[2] ધુસ્તૂર,[3] ઉન્મત્ત,[4] કનકાહ્વય[5]—સુવર્ણના નામોવાળો, દેવતા,[6] કિતવ,[7] તૂરી,[8] મહામોહી,[9] શિવપ્રિય,[10] માતુલ[11] અને મદન,[12] એટલાં ધતૂરા-ના સંસ્કૃત નામો છે ધતૂરાનો ડોડવો માતુલપુત્રક[13] કહેવાય છે. ધતૂરો મદ કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર, અગ્નિ તથા વાયુને કરનાર, ગરમ, ભારે, તૂરો, મધુર અને કડવો હોઈ જૂ તથા લીખનો નાશ કરનાર તેમજ તાવ, કોઢ, વ્રણ, કફ-સળેખમ, ચળ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૮૧–૮૩

૧. धयति धातून् मल-शोषयति धन-धन, ઘેટ પાને, धातुन्मलान्—धूमोदयति —જે ઉગ્ર હોવાથી શરીરની ધાતુઓને તથા મળ-કફ વગેરેને પી જાય છે, તેથી ધત્તૂર-ધંતૂરો.

૨. धूर्वति रस—हिनस्ति रस धूर्वति-धनुधार्थ, धुर्वी हिंसायां—धर्माणि च, यद्वा धूर्वति सेति 'मसिधुर्वि धूमोर्वेभ्यश्च'ति तन्प्रत्यये कर्तरि च यद्वा धूर्व धूर्त मावे च, तद् अस्ति यस्य अभिमायत् मू-कीट વગેરે જંતુઓનો જે નાશ કરે છે અથવા મધુ જાતિ નો જેનાથી નાશ કરાય છે, તેથી ધૂર્ત-ધંતૂરો.

૩. धूस्तयति कान्तिमुष्ट करोति शरीरे कान्ति-हरत्वात्—धूम कान्तिहरे—किप्, तथा च तुरते—हिनस्ति धातून् अनायौम—तुरी त्वरणहिंसनयो —'इगुपधे'ति क, तयो धूसाधौ तुरश्चेति कर्मधारय, पृषोदरादित्वात् इत्वम्, यद्वा धुनाति—कम्पयति चित्तं सेवनेन मदकरत्वात्—धूम कम्पने— औणादिक स्तर तुट् च—જે શરીરનો રંગ ખરાબ નાખે છે, કેમકે અગ્નિવર્ધક છે, તો શરીરને તેજસ્વી કરે છે; તેમ જ મધુ—જતુ વગેરેને જે નાશ કરે છે; અથવા જે કેફ કરનાર હોવાથી જો સેવન કર્યું હોય તો ચિત્તને ભમાવી દે છે તેથી ધુસ્તૂર કે ધુસ્તુર-ધતૂરો.

૪ उन्मादं करोति सेवितारं मदकरत्वात् इति उन्मत्त मदि—उन्मत्तयति इति उन्मत्त'—पचाद्यच्—જે કેફ કરનાર હોવાથી પોતાનું સેવન કરનારને બેભાન ગાંડો કરી નાખે છે, તેથી ઉન્મત્ત-ધતૂરો.

૫. कनकम् आह्वये यस्य स,—સોનાના જેટલાં નામો છે, તે બધાંથી જે કહેવાય છે, તેથી કનકાહ્વય-ધતૂરો.

૬. दीव्यति—क्रीडति शिवप्रियत्वेन प्रियशिवा सम्बन्धेति देव—दिवु क्रीडायां—पचाद्यच्, ततो देव एव देवता—स्वार्थे तल्—જે શિવને પ્રિય હોવાથી તથા ઝેર વગેરેનો નાશ કરનાર હોવાથી દેવ જેવો પ્રાણી-આનંદ પામે છે, તેથી દેવતા-ધતૂરો.

૭. कितवा—धूर्तकोपम इत्थि यस्य मादक-गौरवत्वात्, यद्वा कितवम्— [illegible] कवति—व्यक्तति—प्रकटत्वात्—वधु गतौ—'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड —જેની ગંધ જેને મદ્યના જેવા કેફ કરનારા હોય છે, અથવા જેની સમીપ વાસ કરનારમાં તથા સેવન કરનારાઓમાં કેફી અસર ઉપજાવે છે-એ કરે છે, તેથી કિતવ-ધતૂરો.

૮ तुरते—हिनस्ति धातून् [illegible] सेवनेन, तदा [illegible]—पचाद्यच्—[illegible] —જે ધતુ

વગેરેનો તથા જૂ વગેરે ક્ષુદ્ર જંતુઓનો તથા સેવન કરનારની સાનનો પણ નાશ કરે છે, તેથી તૂરી—ધંતૂરો.

૯. मोहयति इति मोही—मुह वैचित्त्ये—ग्रहादित्वात् णिनिः, महांश्चासौ मोही—महामोही—मदकरत्वात्—અતિશય કેફી પદાર્થ હોવાથી ઘણો જ મોહ કરે છે—બેભાન બનાવે છે. તેથી મહામોહી—ધંતૂરો.

૧૦. शिवस्य प्रियः शिवप्रियः—શંકરને પ્રિય છે, તેથી શિવપ્રિય—ધંતૂરો.

૧૧. मा अस्ति—नास्ति तुला यस्य सः. यद्वा मा—श्रीः तुला यस्य सः कनकनामत्वात्—જેની કોઈ તુલના નથી અથવા શોભા કે ગુણસંપત્તિ એ જ જેની તુલના છે; કેમકે સોનાનાં નામો ધરાવે છે, તેથી માતુલ—ધંતૂરો.

૧૨. मदयति—ग्लेपयति अङ्गानि मदकरत्वात्, यद्वा मदयति—हर्षयति व्रणादिनाशनेन, मदी हर्षग्लेपनयोः—नन्द्यादेर्ल्युः—જે કેફ ઉપજાવી અંગોને ઢીલાં કરે છે અથવા વ્રણાદિનો નાશ કરી હર્ષ ઉપજાવે છે, તેથી મદન—ધંતૂરો.

૧૩. मातुलस्य—धत्तूरस्य पुत्र इव—स्वार्थे कन्—ધંતૂરાનો જાણે પુત્ર હોય તેવો તેનો ડોડવો—તેનું ફળ—માતુલપુત્રક કહેવાય છે.

અરડૂસીનાં નામો

वासको वाशिका वासा भिषङ्माता च सिंहिका ।
सिंहास्यो वाजिदन्ता स्यादाटरूषोऽटरूषकः ॥८४॥
आटरूषो वृषस्ताम्रः सिंहपर्णश्च स स्मृतः ।

अन्वयः—वासकः वाशिका वासा भिषङ्माता सिंहिका सिंहास्यः वाजिदन्ता आटरूषः च आटरूषकः स्यात्, सः आटरूषः वृषः ताम्रः च सिंहपर्णः स्मृतः॥

વાસક,[1] વાશિકા,[2] વાસા,[3] ભિષઙ્માતા,[4] સિંહિકા,[5] સિંહાસ્ય,[6] વાજિદંતા,[7] આટરૂષ,[8] અટરૂષક,[9] વૃષ,[10] તામ્ર[11] અને સિંહપર્ણ,[12] એટલાં અરડૂસી×નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૮૪

૧. वासयति वायुमात्मनि तिक्ततुवरत्वं च, वसेर्ण्यन्ताद् ण्वुल्, यद्वा वस्ते—आच्छादयति श्वासादीन् रोगान्—वस आच्छादने—ण्वुल्—જે પોતામાં વાયુને વસાવે છે, તેથી વાયુકારક છે તેમજ કડવાશ તથા તૂરાપણું ધારણ કરે છે, અથવા શ્વાસ આદિ રોગોને જે દાબી દે છે. તેથી વાસક—અરડૂસી.

૨. वाश्यते स्वर्यत्वात्—वाशृ शब्दे—'गुरोश्च हलः' इत्यः, स्वार्थे कन्, टाप्, इत्वं च; यद्वा उश्यते—इष्यते श्वासादिनिवारणार्थं वैद्यैः, वश कान्तौ—संज्ञायां ण्वुल्—જે સ્વરને હિતકારી હોવાથી સારો અવાજ કરાવે—ઘાંટો સુધારે છે અથવા શ્વાસાદિ રોગ મટાડવા વૈદ્યો જેને ઇચ્છે છે, તેથી વાશિકા—અરડૂસી.

૩. वासयति कफनाशकत्वादिगुणान् स्वस्मिन्, ण्यन्ताद् वसेः पचाद्यच्—टाप्—કફનો નાશ કરનારપણું વગેરે ગુણોને પોતામાં જે વસાવે છે, તેથી વાસા—અરડૂસી.

૪. भिषजां माता इव रोगिणां रोगनिवारणद्वारा धनाद्यर्पकत्वात्—રોગીઓના રોગ મટાડી વૈદ્યોને ધનાદિ અપાવે છે, તેથી વૈદ્યોની જાણે માતા હોય તેવી છે, તેથી ભિષઙ્માતા—અરડૂસી.

૫. हिनस्ति कासादीन् रोगमृगान् इति सिंही, हिसि हिंसायाम्—पचाद्यच्, पृषोदरादिः, गौरादिः, स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च—ઉધરસ વગેરે રોગોરૂપી હરણાંનો જે નાશ કરે છે, તેથી સિંહિકા—અરડૂસી.

૬. सिंहस्य आस्यमिव आस्यं—पुष्पं यस्य सः—સિંહના મોઢા જેવું જેનું ફૂલ હોવાથી સિંહાસ્ય—અરડૂસી.

૭. वाजिनः दन्ता इव दन्ताः—केसरा यस्याः सा—જેના કેસરા ઘોડાના દાંત જેવા હોય છે, તેથી વાજિદન્તા—અરડૂસી.

૮. अटन्ति इति अटाः—अट गतौ—पचाद्यच्; तान् अटान्—गच्छतो भ्रमतो वा क्षयादीन् रोगान् रोषति—हिनस्ति—रुष हिंसायाम्, मूलविभुजादित्वात् कः, ततः अटरुष एव—आटरूषः स्वार्थेऽण्, पृषोदरादित्वाद् दीर्घत्वम्—જે અટન કરતા—પ્રસરતા ક્ષય આદિ રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી આટરૂષ—અરડૂસી.

૯. अटरूष एव अटरूषकः स्वार्थे कन्—ઉપર પ્રમાણે જ પ્રકૃતિ, પ્રત્યય તથા અર્થ સમજવો.

૧૦. वर्षति—सिञ्चति मधु, वृष सेचने, 'इगुपधे'ति कः—જે મધને સિંચે છે, તેથી વૃષ—અરડૂસી.

૧૧. ताम्रः वर्णः अस्ति अस्य, अर्शआद्यच्, यद्वा तम्यते—काङ्क्ष्यते क्षयकासादिरोगिभिर्मान्द्यनिवारणार्थम्—तमु काङ्क्षायाम्, 'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उणा० २–१६)

× રાજનિઘંટુમાં લખે છે કે અરડૂસીના ઝાડની છાલમાં કડવાપણું રહેલું છે અને છાલ તથા પાંદડાંને દીપન, રોચક અને આમનાશક વર્ણવેલાં છે; અને આ ગુણોને લીધે તે જૂની સંગ્રહણી અને કફ ઉપર વપરાય છે. છાલનો ઉકાળો બેથી ત્રણ ઔંસની માત્રામાં આપવાથી બદહજમી દૂર થાય છે. વૈદ્યો આની છાલને તાવની બીમારીમાં અને નબળાઈમાં પૌષ્ટિક તરીકે વાપરે છે અને પ્રસવ થયા પછી સ્ત્રીઓને આ ઝાડની છાલ તથા પાંદડાંનો ઉકાળો કરીને પાવાની ભલામણ કરે છે.

સ્વૌષધાદિભિઃ રુઙ્ પ્રસભં શીર્યતે યત્ર—જેનાથી રગ શાંત થાય છે અથવા ક્ષય કે ઉધરસ વગેરેના રોગીઓ પોતાનો રોગ દૂર કરવા જેને ઇચ્છે છે, તેથી તામ્ર-અરડૂસી.

૧૨. સિંહ ઇવ પર્ણં યસ્ય શ્વાસાદિરોગમૃગનિવારણે—શ્વાસ આદિ રોગરૂપી મૃગોને હાંકી કાઢવા જેનું પાંદડું પણ સિંહ જેવું હોય છે, તેથી સિંહપર્ણ-અરડૂસી.

અરડૂસીના ગુણો

વાસકો વાતકૃત્ સ્વર્યઃ કફપિત્તાસ્રનાશનઃ ।
તિક્તસ્તુવરકો હૃદ્યો લઘુઃ શીતસ્તૃડર્તિહૃત્ ।
શ્વાસકાસજ્વરચ્છર્દિમેહકુષ્ઠક્ષયાપહઃ ॥ ૮૫ ॥

અન્વય—વાસકઃ વાતકૃત્ સ્વર્યઃ તિક્તઃ તુવરકઃ હૃદ્યઃ લઘુઃ શીતઃ (ચ) કફપિત્તાસ્રનાશનઃ તૃડર્તિહૃત્ શ્વાસકાસજ્વરચ્છર્દિમેહકુષ્ઠક્ષયાપહઃ (અસ્તિ) ॥

અરડૂસી વાયુ કરનાર, સ્વરને માટે સારી, કડવી, તૂરી, હૃદયને હિતકારી, હલકી અને ઠંડી હોઈ કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, તરસની પીડા, શ્વાસ, ઉધરસ, તાવ, ઊલટી, પ્રમેહ, કોઢ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે.

ખડસલિયા પિત્તપાપડાનાં નામો તથા ગુણો

પર્પટો વરતિક્તશ્ચ સ્મૃતઃ પર્પટકશ્ચ સઃ ।
કથિતઃ પાંશુપર્યાયસ્તથા કવચનામકઃ ॥ ૮૬ ॥
પર્પટો હન્તિ પિત્તાસ્રભ્રમતૃષ્ણાકફજ્વરાન્ ।
સંગ્રાહી શીતલસ્તિક્તો દાહનુદ્વાતલો લઘુઃ ॥ ૮૭ ॥

અન્વય—પર્પટઃ વરતિક્તઃ સ્મૃતઃ, સઃ ચ પર્પટકઃ પાંશુપર્યાયઃ તથા કવચનામકઃ કથિતઃ । પર્પટઃ સંગ્રાહી શીતલઃ તિક્તઃ. દાહનુત્ લઘુઃ (સન્) વાતલઃ (તથા ચ) પિત્તાસ્રભ્રમતૃષ્ણાકફજ્વરાન્ હન્તિ ॥

પર્પટ,[1] વરતિક્ત,[2] પર્પટક[3] એ ખડસલિયા પિત્તપાપડાના સંસ્કૃત નામો છે તેમજ પાંશુપર્યાય[4] એટલે રજ-ધૂળના નામોથી તથા કવચનામક[5]—બખતરનાં નામોથી પણ તે કહેવાય છે. ખડસલિયો પિત્તપાપડો ઝાડાને રોકનાર, ટાઢો, કડવો, વાયુ કરનાર અને હલકો હોઈ દાહને મટાડનાર છે; તથા પિત્ત, લોહીનો બગાડ અથવા રક્તપિત્તનો રોગ, ભ્રમ, તરસ, કફ તથા તાવને પણ મટાડે છે. ૮૬,૮૭

૧. પર્પટિ—પરાઙ્કતિ શીતત્વાદિગુણાન્-પર્પ ગતૌ, 'બહુલમન્યત્રાપિ' સ્વૌષધાદિઃ અટન્ પ્રત્યય —જે શીતતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી પર્પટ-ખડસલિયો પિત્તપાપડો.

૨. વર તિક્ત રસો યસ્ય સઃ—જેનો કડવો રસ ઉત્તમ હોય છે, તેથી વરતિક્ત—ખડસલિયો પિત્તપાપડો.

૩ પર્પટ. एव पर्पटकः स्वार्थे कन्—પર્પટ પ્રમાણે સમજવું

૪ પાંશો પર્યાયા યસ્ય સઃ—રજના કે ધૂળનાં જેટલાં નામો છે, તે બધા નામોથી પણ આ પિત્તપાપડો કહેવાય છે, તેથી પાંશુપર્યાય-ખડસલિયો પિત્તપાપડો.

૫ કવચસ્ય નામાનિ યસ્ય સઃ—બખ્તરનાં જેટલાં નામો છે, તે બધાં આ પિત્તપાપડાના પણ નામો છે, તેથી કવચનામક—ખડસલિયો પિત્તપાપડો.

લીંબડાનાં નામો

નિમ્બઃ સ્યાત્પિચુમર્દશ્ચ પિચુમન્દશ્ચ તિક્તકઃ ।
અરિષ્ટઃ પારિભદ્રશ્ચ હિઙ્ગુનિર્યાસ ઇત્યપિ ॥ ૮૮ ॥

અન્વય—નિમ્બઃ પિચુમર્દઃ ચ પિચુમન્દઃ તિક્તકઃ અરિષ્ટઃ ચ પારિભદ્રઃ ચ હિઙ્ગુનિર્યાસ ઇત્યપિ સ્યાત્ ॥

નિંબ,[1] પિચુમર્દ,[2] પિચુમંદ,[3] તિક્તક,[4] અરિષ્ટ,[5] પારિભદ્ર,[6] અને હિંગુનિર્યાસ[7] એટલાં લીંબડા*નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૮૮

* આયુર્વેદમાં લીંબડાનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે તેની છાલ પાચક, કડવી અને ગ્રાહી છે. તેનાં પાંદડાં મધના સોટની પોટીસ બનાવવામાં વપરાય છે, તેથી ગૂમડાંની ગાંઠ વેરાઈ જાય છે, પાંદડાં વાટીને શીતળાના ફોલ્લા ઉપર લગાવવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે, પાંદડાંનો રસ પાવાથી પેટમાંના કૃમિ નીકળી જાય છે અને કમળો તથા શરીર પર નીકળતાં ગૂમડાંના દરદ પર અપાય છે

સુશ્રુતમાં ખરાબ નાસૂર ઉપર લીંબડાનાં પાંદડાં અને તલ વાટીને તેની પોટીસ બાંધવા ભલામણ કરેલ છે, અને લીંબડાના ફળ (લીંબો-ળી)ને જુલાબ તથા પેટનાં જંતુ કાઢી નાખવા માટે વાપરવા લખેલ છે બીજનું તેલ ચામડીમાં ગૂમડાં અને કોઢ ઉપર ઘણી સારી અસર કરે છે.

ચરકસંહિતામાં લીંબડાને દીપનીય અને કંડૂનાશક લખેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં આને કફવાતધ્ન અને શરીરના કોઈ પણ ભાગ પર સોજો આવી બળતરા થતી હોય તેને મટાડનાર લખેલ છે, આનાં ફૂલ કફને પ્રમેહના દરદમાં ઉપયોગી અને તાવની અસર મટાડનાર લખેલ છે.

૧. નિમ્બતિ-સિઞ્ચતિ શૈત્યં તિક્તતાં ચ, ણિવિ સેચને પચાદ્યચ્-વવયોરૈક્યમ્-જે શીતળતાને સિંચે છે, તેથી નિમ્બ-લીંબડો.

૨. પિચું-કુષ્ઠમેદં મર્દયતિ મૃદુ ક્ષોદે-ણ્યન્તાત્ 'કર્મણ્યણ્-' કોઢના રોગનો જે નાશ કરે છે, તેથી પિચુમર્દ-લીંબડો.

૩. પિચું મન્દયતિ-મન્દ મન્દાયાં ગતૌ, ણ્યન્તાત્ 'કર્મણ્યણ્'-અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ છે.

૪. તિક્તઃ રસઃ અસ્તિ અસ્ય-અર્શઆદ્યચ્, સ્વાર્થે ચ કન્-જેનો રસ કડવો હોય છે, તેથી તિક્તક-લીંબડો.

૫. ન રિષ્ટમ્-અશુભં યસ્ય સેવનાત્-જેનું સેવન કરવાથી અશુભ થતું નથી, તેથી અરિષ્ટ-લીંબડો.

૬. પરિતઃ ભદ્રં યસ્ય સેવનાત્, તતઃ સ્વાર્થે અણ્-જેનું સેવન કરવાથી ચારે બાજુથી કલ્યાણ જ થાય છે, તેથી પારિભદ્ર-લીંબડો; યદ્વા પારમ્ અસ્યાસ્તિ-'અત ઇનિ૦', પારિ-પારં ગતં ભદ્રં યસ્ય સેવનાત્-અથવા જેનું સેવન કરવાથી પરિપૂર્ણ કલ્યાણ થાય છે, તેથી પારિભદ્ર-લીંબડો.

૭. હિઙ્ગ્વાકારઃ હિઙ્ગુગન્ધો વા નિર્યાસો યસ્ય-જેનો રસ અથવા ગુંદર હિંગ જેવા આકારનો તથા હિંગ જેવી ગંધવાળો હોય છે, તેથી હિંગુનિર્યાસ-લીંબડો.

લીંબડાના તથા તેનાં પાન અને ફળના ગુણો

નિમ્બઃ શીતો લઘુર્ગ્રાહી કટુપાકોઽગ્નિવાતનુત્ ।
અહૃદ્યઃ શ્રમતૃટ્કાસજ્વરારુચિકૃમિપ્રણુત્ ॥ ૮૯ ॥
વ્રણપિત્તકફચ્છર્દિકુષ્ઠહૃલ્લાસમેહનુત્ ।
નિમ્બપત્રં સ્મૃતં નેત્ર્યં કૃમિપિત્તવિષપ્રણુત્ ॥૯૦॥
વાતલં કટુપાકં ચ સર્વારોચકકુષ્ઠનુત્ ।
નિમ્બફલં રસે તિક્તં પાકે તુ કટુ ભેદનમ્ ।
સ્નિગ્ધં લઘૂષ્ણં કુષ્ઠઘ્નં ગુલ્માર્શઃકૃમિમેહનુત્ ॥૯૧॥

અન્વયઃ-નિમ્બઃ શીતઃ લઘુઃ ગ્રાહી કટુપાકઃ અહૃદ્યઃ (સન્) અગ્નિવાતનુત્ શ્રમતૃટ્કાસજ્વરારુચિકૃમિપ્રણુત્ વ્રણપિત્તકફચ્છર્દિકુષ્ઠહૃલ્લાસમેહનુત્ (અસ્તિ); નિમ્બપત્રં નેત્ર્યં વાતલં ચ કટુપાકં (સત્) સર્વારોચકકુષ્ઠનુત્ કૃમિપિત્તવિષપ્રણુત્ (અસ્તિ); નિમ્બફલં રસે તિક્તં પાકે તુ કટુ ભેદનં સ્નિગ્ધં લઘુ ઉષ્ણં ચ (સત્) કુષ્ઠઘ્નં ગુલ્માર્શઃકૃમિમેહનુત્ (અસ્તિ) ॥

લીંબડો ટાઢો, હલકો, ઝાડાને રોકનાર, પાકમાં તીખો અને મનને ન ગમે એવો હોઈ અગ્નિ, વાયુ, શ્રમ, તરશ, તાવ, અરુચિ, કૃમિ, વ્રણ, પિત્ત, કફ, ઊલટી, કોઢ, મોળ-ઊબકા તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે. લીંબડાનું પાંદડું નેત્રને હિતકારી, વાયુ કરનાર તથા પાકમાં તીખું હોઈ સઘળી અરુચિ, કોઢ, કૃમિ, પિત્ત તથા ઝેરને મટાડનાર છે. લીંબડાનું ફળ રસમાં કડવું, પાકમાં તીખું, ઝાડો લગાડનાર, સ્નિગ્ધ, હલકું અને ગરમ હોઈ કોઢ, ગોળો, અરશ, કૃમિ તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે.૮૯-૯૧

બકાનનાં નામો

મહાનિમ્બઃ સ્મૃતોદ્રેકા રમ્યકો વિષમુષ્ટિકઃ ।
કેશા મુષ્ટિર્નિમ્બકશ્ચ કાર્મુકો જીવ ઇત્યપિ ॥૯૨॥

અન્વયઃ-મહાનિમ્બઃ ઉદ્રેકા સ્મૃતા (તથા) રમ્યકઃ વિષમુષ્ટિકઃ કેશા મુષ્ટિઃ નિમ્બકઃ ચ કાર્મુકઃ જીવઃ ઇત્યપિ (કથ્યતે) ॥

મહાનિંબ,[૧] ઉદ્રેકા,[૨] રમ્યક,[૩] વિષમુષ્ટિક,[૪] કેશા,[૫] મુષ્ટિ,[૬] નિંબક,[૭] કાર્મુક[૮] અને જીવ[૯] એટલાં બકાનનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૯૨

૧. મહાંશ્ચાસૌ નિમ્બઃ મહાનિમ્બઃ-એક જાતનો મોટો લીંબડો જ હોવાથી મહાનિંબ-બકાન.

૨. ઉદ્રિચ્યતે હિમગુણેન રુક્ષત્વેન કષાયત્વેન ચ નિમ્બાત્, ઉત્પૂર્વકાત્ રિચિર્ વિરેચને ઇત્યસ્માદ્ ઘઞ્, 'ચજોઃ' ઇતિ કુત્વં, ટાપ્-શીતળતા, રૂક્ષતા તથા તૂરાશના ગુણથી લીંબડાના કરતાં જે ચડિયાતી છે, તેથી ઉદ્રેકા-બકાન.

૩. રમ્યતે અનેન શ્રમચ્છર્દિકુષ્ઠાદિરોગિભિઃ, રમુ ક્રીડાયાં-ણ્યત્, સંજ્ઞાયાં ચ કન્-જેને લીધે શ્રમ, ઊલટી તથા કોઢ વગેરેના રોગીઓને પોતાના રોગો દૂર થતાં આનંદ થાય છે, તેથી રમ્યક-બકાન.

૪. વિષં મૂષિકાયા મુષ્યતે-નાશ્યતે અનેન, મુષ સ્તેયે-ક્તિન્-સંજ્ઞાયાં ચ કન્-જેનાથી ઉંદરનું ઝેર નાશ કરાય છે, તેથી વિષમુષ્ટિક-બકાન.

૫. ક્લિશ્નાતિ-વિબાધતે કફપિત્તભ્રમાદીન્ રોગાન્-ક્લિશૂ વિબાધને-'ક્લિશેરન્ લો લોપશ્ચ' ઇત્યૌણાદિઃ અન્પ્રત્યયઃ, લકારસ્ય ચ લોપઃ, અજાદિત્વાત્ ટાપ્-જે કફ, પિત્ત, ભ્રમ આદિ રોગોને મટાડે છે, તેથી કેશા-બકાન.

૬. મુષ્યતે-નાશ્યતે અનયા પ્રમેહાદિઃ-મુષ સ્તેયે, ક્તિન્-પ્રમેહ આદિ રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી મુષ્ટિ-બકાન.

૭. નિમ્બ ઇવ કાયતિ વિશેષગુણૈઃ-કૈ શબ્દે-'આતોઽનુપસર્ગે' ઇતિ કઃ-અમુક ખાસ ગુણોથી જે લીંબડા જેવી કહેવાય છે, તેથી નિંબક-બકાન.

૮. કુષ્ઠાદિરોગનિવારણસ્યાય કર્મણે પ્રભવતિ 'કર્મણ

वमन्–કોઢ વગેરે રોગોને મટાડવા રૂપ કર્મ માટે જે સમર્થ થાય છે, તેથી કાર્મુક–મઢાન.

૯. जीवयति श्वासगुल्मादिरोगिणं रोगनिवारणेन. जीव प्राणधारणे–धातु, श्वस्–શ્વાસ, ગોળો વગેરેના રોગીને રોગ મટાડી જે જિવાડે છે, તેથી જીવ–મઢાન.

બકાનના ગુણો

महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिक्तो ग्राही कषायकः।
कफपित्तभ्रमच्छर्दिकुष्ठहृल्लासरक्तजित्।
प्रमेहश्वासगुल्मार्शोमूषिकाविषनाशनः॥९३॥

अन्वय–महानिम्बः हिमः रूक्षः तिक्तः ग्राही कषायकः (च) कफपित्तभ्रमच्छर्दिकुष्ठहृल्लासरक्तजित् प्रमेहश्वासगुल्मार्शोमूषिकाविषनाशनः (अस्ति)॥

બકાન ટાઢી, રૂક્ષ, કડવી, ઝાડાને રોકનાર અને તૂરી હોઈ કફ, પિત્ત, ભ્રમ, ઊલટી કોઢ, મોળ–ઊબકા, લોહીનો બગાડ, પ્રમેહ, શ્વાસ, ગોળો, અરશ, તથા ઉંદરના ઝેરનો નાશ કરે છે. ૯૩

કરંજ (કુરહક)નાં નામો તથા ગુણો

पारिभद्रो निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः।
पारिभद्रोऽनिलश्लेष्मशोथमेदःकृमिप्रणुत्।
तत्पत्रं पित्तरोगघ्नं कर्णव्याधिविनाशनम्॥९४॥

अन्वय–पारिभद्रः निम्बतरुः मन्दारः पारिजातकः (इति नामानि, गुणाश्च–) पारिभद्रः अनिलश्लेष्मशोथमेदःकृमिप्रणुत् (अस्ति) तत्पत्रं पित्तरोगघ्नं कर्णव्याधिविनाशनम् (भवति)॥

પારિભદ્ર,[1] નિંબતરુ,[2] મંદાર[3] અને પારિજાતક[4] એટલાં કરંજ×ની એક જાતના સંસ્કૃત નામો છે. એ વાયુને, કફને, સોજાને, મેદને તથા કૃમિને મટાડે છે; એનાં પાંદડાં પિત્તરોગને તથા કાનના રોગને મટાડે છે ૯૪

૧. परम् अस्मात्–'भद्र इनि॰'–पारि–परं पर्त भद्रं कल्याणं, यद्वा परितो भद्रं कल्याणम्–જેના સંબંધથી પરિપૂર્ણ કલ્યાણ થાય છે, તેથી પારિભદ્ર–કરંજની એક જાત.

૨. निम्बस्य तरुनिम्बतरुः यो वा तरु–લીમડાના નામનું અથવા લીમડા જેવું જે ઝાડ હોય છે,

× ચરકસંહિતામાં કરંજના તેલને શેષ્મનીય (ધાતુ પાતળી કરનાર) કહેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં આને શ્વાસપ્રશમન, રક્તશોધન, કુષ્ઠ તથા ક્રિમિરોગનિવારક કહેલ છે.

તેથી નિંબતરુ–કરંજની એક જાત

૩. मन्दा मदं यस्य तं, मन्दम् मन्दारी मन्द गतौ, 'कमेन्दन्', यद्वा मन्दते–स्तूयते यो, यो खलतो, 'अतिमहिमस्थित मन्दरत्'–જેના ખાસ ઓછા હોય છે, અથવા જે ધીમી અસર કરે છે, અથવા અમુક ખાસ ગુણોને લીધે લોકો જેને વખાણે છે, તેથી મંદાર–કરંજની એક જાત.

૪. पारि–पारं पर्त जन्म यस्य तं, यद्वा परि–समुद्रमन्थन, जातो जन्–જેનો જન્મ સમુદ્ર થકી મનાય છે અથવા સમુદ્રમાંથી જેનો જન્મ થયો છે, તેથી પારિજાતક–એક જાતનું કરંજ ઝાડ

કાંચનારનાં તથા કોવિદારનાં નામો તથા ગુણો

काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः।
कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः॥९५॥
कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मन्तकः स्वल्पकेसरी।
काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत्॥९६॥
कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः।
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात्तयोः पुष्पं लघु स्मृतम्।
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत्॥९७॥

अन्वय–काञ्चनारः काञ्चनकः गण्डारिः शोणपुष्पकः (तथा च) कोविदारः चमरिकः कुद्दालः युगपत्रकः कुण्डली ताम्रपुष्पः अश्मन्तकः च स्वल्पकेसरी (इति नामानि, गुणाश्च–) काञ्चनारः हिमः ग्राही तुवरः (च) श्लेष्मपित्तनुत् कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः (अस्ति); कोविदारः अपि तद्वत् स्यात्, तयोः पुष्पं लघु रूक्षं संग्राहि (च) पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत् (अस्ति)॥

કાંચનાર,[1] કાંચનક,[2] ગંડારિ[3] અને શોણપુષ્પક,[4] એટલાં કાંચનારનાં સંસ્કૃત નામો છે. કોવિદાર,[1] ચમરિક,[2] કુદ્દાલ,[3] યુગપત્રક,[4] કુંડલી,[5] તામ્રપુષ્પ,[6] અશ્મંતક[7] અને સ્વલ્પકેસરી[8] એટલાં કોવિદાર નામની કાંચનારની જ એક જાતનાં નામો છે. કાંચનાર ટાઢો, ઝાડાને રોકનાર અને તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત, કૃમિ, કોઢ, ગાંમણ, ગંડમાળા અને વ્રણને મટાડનાર છે. કોવિદારના પણ એ જ ગુણો છે; એ બંનેનાં પુષ્પ હલકાં, રૂક્ષ અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ અથવા રક્તપિત્ત રોગ, પ્રદર, ક્ષય તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. ૯૫–૯૭

૧. काञ्चनं अलति पर्याप्नोति कुसुमैः वर्णेन–'कर्मण्यण्'–જેનાં ફૂલ સોનેરી થાય છે, તેથી કાંચનાર

૨. કાઞ્ચનમ્ ઇવ કાયતિ–પ્રકાશતે પુષ્પૈઃ, કૈ શબ્દે-'આતોઽનુપસર્ગે.' ઇતિ કઃ—જે સોનેરી ફૂલોથી સોના જેવો પ્રકાશે છે, તેથી કાંચનક—કાંચનાર.

૩. ગણ્ડસ્ય—ગણ્ડમાલારોગસ્ય અરિઃ નાશકત્વાત્—જે ગંડમાલા રોગનો શત્રુ હોઈ નાશ કરે છે, તેથી ગંડારિ—કાંચનાર.

૪. શોણાનિ—રક્તપીતવર્ણાનિ પુષ્પાણિ યસ્ય સઃ—જેનાં ફૂલ લાલપીળાં હોય છે, તેથી શોણપુષ્પ—કાંચનાર.

૧. કું ભૂમિં વિદારયતિ—દૃ વિદારણે 'કર્મણ્યણ્'—પૃષોદરાદિઃ—જે જમીનને ફાડી નાખે છે અથવા વ્રણને મટાડે છે, લોહીવિકાર દૂર કરે છે, તેથી કોવિદાર—કાંચનારની એક જાત.

૨. ચમરમ્ અસ્તિ અસ્ય—'અત ઇનિઠનૌ' ઇતિ ઠન્—જેને ચામર જેવા ગુચ્છા થાય છે, તેથી ચમરિક—કાંચનારની એક જાત.

૩. કુમ્ ઉદ્દાલયતિ—દલ વિદારણે—'કર્મણ્યણ્'—શકન્ધ્વાદિઃ—ઉપરના પડેલા નામ કોવિદાર જેવો જ અર્થ થાય છે.

૪. યુગં—યુગ્મં પત્રં યસ્ય સઃ—જેને જોડકાંરૂપે પાન હોય છે, તેથી યુગપત્રક—કોવિદાર.

૫. કુણ્ડલં—કુણ્ડલનમ્—કુણ્ડલાનુકરણમ્ અસ્તિ અસ્ય—'અત ઇનિ.'—જેનું અનુકરણ—ફેલાવું કુંડલાકાર—કુંડળ જેવું ગોળાકાર હોય છે, તેથી કુંડલી—કોવિદાર.

૬. તામ્રાણિ—રક્તવર્ણાનિ પુષ્પાણિ યસ્ય સઃ—જેનાં ફૂલ રાતાં હોય છે, તેથી તામ્રપુષ્પ—કોવિદાર.

૭. અશ્મનોઽપ્યન્તં કરોતિ—'અન્તયતેર્ણ્વુલ્'—જે પથરાને પણ તોડી નાખે છે, તેથી અશ્મન્તક—કોવિદાર.

૮. સ્વલ્પાઃ કેસરા યસ્ય સઃ—જેને કેસરા ઘણા જ થોડા હોય છે, તેથી સ્વલ્પકેસરી—કોવિદાર.

કાળા, ધોળા તથા રાતા સરગવાનાં નામો

શોભાઞ્જનઃ શિગ્રુતીક્ષ્ણગન્ધકાક્ષીવમોચકાઃ ।
તદ્બીજં શ્વેતમરિચં મધુશિગ્રુઃ સલોહિતઃ ॥૯૮॥

અન્વયઃ—શોભાઞ્જનઃ શિગ્રુ—તીક્ષ્ણગન્ધક અક્ષીવ—મોચકાઃ (ઇતિ નામાનિ), તદ્બીજં શ્વેતમરિચં (કથ્યતે) મધુશિગ્રુઃ સલોહિતઃ ઉચ્યતે ॥

શોભાંજન,[1] શિગ્રુ,[2] તીક્ષ્ણગંધક,[3] અક્ષીવ[4] અને મોચક[5] એટલાં સરગવા*નાં સંસ્કૃત નામો છે. સરગવાનું બીજ શ્વેત-મરિચ—ધોળું મરી કહેવાય છે. રતાશવાળો સરગવો મધુશિગ્રુ[6] કહેવાય છે. ૯૮

૧. શોભામ્ અનક્તિ વિશેષગુણૈઃ સુન્દરપુષ્પૈશ્ચ, અઞ્જૂ વ્યક્તિમ્રક્ષણાદૌ, કર્તરિ લ્યુટ્ 'બહુલમન્યત્રાપિ' ઇતિ યુજ્ વા—ખાસ ગુણોને લીધે તથા સુંદર પુષ્પોથી જે શોભા પ્રકટ કરે છે, તેથી શોભાંજન—સરગવો.

૨. શિનોતિ—તીક્ષ્ણતામ્ આવહતિ, શિઞ્ નિશાને—'જઝ્વાદયશ્ચ' ઇત્યુણાદિઃ (૪–૧૦૨) નિપાતઃ—જે તીક્ષ્ણતા ધારણ કરે છે, તેથી શિગ્રુ—સરગવો.

૩. તીક્ષ્ણઃ ગન્ધઃ યસ્ય સઃ—'શેષાદ્વિભાષા' ઇતિ કપ્—જેની ગંધ તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણગંધ—સરગવો.

૪. ન ક્ષીવતે ક્ષીવયતિ વા, ક્ષીબૃ મદે—પચાદ્યચ્, વવયોરૈક્યમ્—જે મદ અથવા કફ કરતો નથી, તેથી અક્ષીવ—સરગવો.

૫. મોચયતિ નાનારોગેભ્યઃ—ણ્વુલ્—જે અનેક જાતના રોગોથી છોડાવે છે, તેથી મોચક સરગવો.

૬. મધુઃ—મધુસદૃશકિંચિદ્રક્તવર્ણમાધુર્યગુણવિશેષયુક્તત્વાસૌ શિગ્રુઃ—મધુશિગ્રુઃ—શાકપાર્થિવાદિઃ—જે મધ જેવા કંઈક રાતા રંગનો અને વધારે પડતી મીઠાશ-ગુણવાળો હોય છે. તેથી મધુશિગ્રુ—રાતો સરગવો.

* કેટલાક વૈદ્યો સરગવાને ગરમ, તીક્ષ્ણ, પેશાબ વધારનાર અને ચામડી પર લગાડવાથી ચામડીને લાલ કરનાર ગણે છે; બીજને પણ ગરમ ગણે છે અને તેને શ્વેતમરીચના નામથી ઓળખે છે.

હારિતસંહિતામાં સરગવાની બે જાત વર્ણવી છે—લાલ અને સફેદ. ચામડી લાલ કરવામાં લાલ કરતાં સફેદ વધારે ગુણ ધરાવે છે, તોપણ અંદર ખવડાવવાના ઉપયોગ માટે લાલ જાત વધારે પસંદ કરાય છે અને તે કાળજું તથા બરલની ગાંઠ મોટી થઈ હોય ત્યારે અપાય છે. શરીરના અંદરના ભાગમાં ઊંડો સોજો હોય ત્યારે મૂળિયાંની છાલનો ઉકાળો કરી સોજા ઉપર શેક કરવામાં તે વપરાય છે; તેમ જ પેશાબની થેલીમાં થયેલી પથરી ઉપર પણ ઉપયોગી ગણેલ છે. આ ઝાડનો ગુંદર તલના તેલ સાથે મેળવીને કાનમાં ચસકા આવતા હોય ત્યારે રેડવાથી આરામ થાય છે.

ચરકસંહિતામાં આ ઝાડની છાલ તથા મૂળિયાંને શિરોવિરેચન અને સ્વેદોપગ (પસીનો લાવનાર), ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં આને કફમેદોનિવારક, શિરશૂલનાશક અને ગુલ્મવિદ્રધિનાશક ગણેલ છે.

સરગવાના ગુણો

शिग्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः ।
दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत् ॥९९॥
संग्राही शुक्रलो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपनः ।
चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिश्वयथुक्रिमीन् ॥१००॥
मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत् ।
श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषाद्दाहकृद्भवेत् ॥१०१॥
प्लीहानं विद्रधिं हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तहृत् ।
मधुशिग्रुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः ॥१०२॥
शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसः परमार्त्तिहृत् ।
चक्षुष्यं शिग्रुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् ।
अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्येन शिरोऽर्त्तिनुत् ॥१०३॥

अन्वयः—(अथ शिग्रुः) शिग्रुः कटुः पाके (अपि) कटुः तीक्ष्णोष्णः मधुरः लघुः दीपनः रोचनः रूक्षः क्षारः तिक्तः विदाहकृत् संग्राही शुक्रलः हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपनः चक्षुष्यः कफवातघ्नः (सन्) विद्रधिश्वयथुक्रिमीन् मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत्, श्वेतः (शिग्रुः) प्रोक्तगुणः ज्ञेयः विशेषात् दाहकृत् भवेत् । (तथा च) प्लीहानं विद्रधिं हन्ति, व्रणघ्नः पित्तरक्तहृत् (अस्ति)। मधुशिग्रुः प्रोक्तगुणः (सन्) विशेषात् दीपनः सरः (अस्ति)। शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसः परमार्त्तिहृत् (अस्ति), शिग्रुजं बीजं चक्षुष्यं तीक्ष्णोष्णम् विषनाशनं अवृष्यं कफवातघ्नं तत् नस्येन शिरोऽर्त्तिनुत् (अस्ति)॥

સરગવો તીખો, પાકમાં પણ તીખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, મધુર, હલકો, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, રૂક્ષ, ખારો, કડવો, દાહ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, હૃદયને ગમે એવો, પિત્ત તથા લોહીનો પ્રકોપ કરનાર, નેત્રને હિતકારી અને કફ, વાયુ, ગાંઠનું ગૂમડું, સોજા, કૃમિ, મેદ, ગળાની ગાંઠ, ઝેર, બરલનું દરદ, ગોળો, ગંડમાળ તથા વ્રણને મટાડનાર છે. ધોળો સરગવો પણ ઉપર કહેલા ગુણવાળો છે, પરંતુ તે વિશેષે કરી દાહ કરે છે અને બરલનું દરદ, ગાંઠનું ગૂમડું, વ્રણ, પિત્ત તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. રાતો સરગવો પણ એ જ ગુણોવાળો છે અને તે વિશેષે કરી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. સરગવાની છાલ અને પાંદડાંનો રસ ભારે પીડાને મટાડનાર છે. સરગવાનું બીજ નેત્રને હિતકારી, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ વીર્યને વધારનાર નથી, પણ ઝેર, કફ તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે; એ બીજનું નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી માથાનું દરદ મટે છે. ૯૯-૧૦૩

ધોળાં તથા કાળાં ફૂલવાળી ગરણીનાં નામો તથા ગુણો

आस्फोता गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्तापराजिता ।
अपराजिता कटुर्मेध्या शीता कण्ठ्या सुदृष्टिदा ॥१०४॥
कुष्ठमूत्रत्रिदोषामशोथव्रणविषापहा ।
कषाया कटुका पाके तिक्ता च स्मृतिबुद्धिदा ॥१०५॥

अन्वयः—आस्फोता गिरिकर्णी विष्णुक्रान्ता (इतिनाम्नी) स्यात्, अपराजिता कटुः मेध्या शीता कण्ठ्या सुदृष्टिदा कषाया पाके कटुका तिक्ता च स्मृतिबुद्धिदा कुष्ठमूत्रत्रिदोषामशोथव्रणविषापहा (स्यात्)॥

આસ્ફોતા,[1] ગિરિકર્ણી[2] વિષ્ણુક્રાંતા[3] અને અપરાજિતા[4] એટલાં ગરણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ગરણી તીખી, પવિત્ર, ઠંડી, કંઠને હિતકારી, દૃષ્ટિને સારી કરનાર, તૂરી, પાકમાં તીખી, સ્મૃતિ તથા બુદ્ધિને આપનાર અને કોઢ, મૂત્રનું દરદ, ત્રણે દોષ, આમ, સોજા, વ્રણ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૦૪,૧૦૫

1. आस्फोटनात् [illegible] च, [illegible] — જે સ્મરણશક્તિ તથા બુદ્ધિને ખૂબ વધારે છે, તેથી આસ્ફોતા—ગરણી.

2. गिरिः—[illegible] — પર્વતની ટેકરી જેવાં જેનાં ફૂલ હોય છે તેથી ગિરિકર્ણી—ગરણી.

3. विष्णुना [illegible] — હોવાથી વિષ્ણુ વડે જે વ્યાપ્ત મનાય છે, તે વિષ્ણુક્રાન્તા—ગરણી.

4. न पराजीयते [illegible] — જે આવા ઉત્તમ ગુણોવાળી હોવાથી બીજી ઔષધિઓથી કદી જિતાઈ નથી, તેથી અપરાજિતા—ગરણી.

ધોળાં તથા કાળાં ફૂલવાળી નગોડનાં નામો

सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः ।
नीलपुष्पी तु निर्गुण्डी शेफाली सुवहा च सा ॥१०६॥

अन्वयः—सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः, नीलपुष्पी तु निर्गुण्डी शेफाली सा च सुवहा (स्मृता)॥

સિંદુવાર,[1] શ્વેતપુષ્પ,[2] સિંદુક[3] અને

સિંદુવારક[૪] એટલાં ધોળાં ફૂલવાળી નગોડનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેમ જ નીલપુષ્પી,[૧] નિર્ગુંડી,[૨] શેફાલી[૩] અને સુવહા[૪] એટલાં કાળાં ફૂલવાળી નગોડનાં નામો છે. ૧૦૬

૧. स्यन्दते-પ્રસવતિ, स्यन्दू प्रस्रवणे 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' इत्यौणादिकः-बाहुलकाद् अत्र धो न, सिन्दुं वृणोति वारयति वा सिन्दुवारः-वृञ् वरणे, वृञ् આવરણે વા, 'कर्मण्यण्'-જે રસને સ્વીકારે છે અથવા રસથી વ્યાપ્ત હોય છે. તેથી સિંદુવાર-નગોડ.

૨. श्वेतानि पुष्पाणि यस्य सः-જેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પ-નગોડ.

૩. सिन्दुः एव सिन्दुकः-स्वार्थे कन्-જે રસમય હોય છે, તેથી સિન્દુક-ધોળાં ફૂલવાળી નગોડ.

૪. सिन्दुवारः एव सिन्दुवारकः-અર્થ વગેરે પહેલા નામ પ્રમાણે.

૧. नीलानि पुष्पाणि यस्याः सा-જેનાં ફૂલ કાળાં થાય છે, તેથી નીલપુષ્પી-નગોડ.

૨. निर्गुण्डति-अत्यन्तं रक्षति कृमिकुष्ठादिरोगेभ्यः-निर्पूर्वक-गुडि रक्षायाम्-'इगुपधे'ति कः-पृषोदरादिः, यद्वा गुण्डात्-वेष्टनान्निर्गता, गौरादित्वाद् ङीप्-જે કરમિયાં, કોઢ વગેરે રોગોથી રક્ષા કરે છે અથવા કોઈ જાતના વેષ્ટનથી રહિત હોય છે, તેથી નિર્ગુંડી-નગોડ.

૩. शेरते इति शेफाः-शीङ् स्वप्ने, बाहुलकात् फः (उणादिः), शेफाः-अलयः यस्यां सा सुगन्धित्वात्, 'कृदिकारादक्तिनः' इति वा ङीप्-જેમાં સુગંધ હોવાથી ભમરા સૂઈ રહે છે, તેથી શેફાલી-નગોડ.

૪. सुष्ठु वहति आमोदम्, वह प्रापणे-पचाद्यच्-જે ઉત્તમ સુગંધને ધારણ કરે છે, તેથી સુવહા-નગોડ.

બન્ને નગોડના ગુણો

सिन्दुकः स्मृतिदस्तिक्तः कषायः कटुको लघुः ।
केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूलशोथाममारुतान् १०७
कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मज्वरान्नीलापि तद्विधा ।
सिन्दुवारदलं जन्तुवातश्लेष्महरं लघु ॥ १०८ ॥

अन्वयः-सिन्दुकः स्मृतिदः तिक्तः कषायः कटुकः लघुः केश्यः नेत्रहितः (सन्) शूलशोथाममारुतान् कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मज्वरान् हन्ति, नीला अपि तद्विधा (अस्ति), सिन्दुवारदलं लघु (सत्) जन्तुवातश्लेष्महरम् (अस्ति) ॥

બન્ને નગોડ સ્મૃતિ આપનાર, કડવી, તૂરી, તીખી, હલકી, કેશને સારી, નેત્રને હિતકારી અને શૂળ, સોજા, આમવાયુ, કૃમિ, કોઢ, અરુચિ, કફ તથા તાવને [illegible] છે. નગોડનું ફૂલ હલકું અને જીવડાં, વાયુ તથા કફને હરનાર છે. ૧૦૭,૧૦૮

ઇંદ્રજવના ઝાડનાં નામો

कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ॥ १०९

अन्वयः-कुटजः कूटजः कौटः वत्सकः गिरिमल्लिका कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्पः इत्यपि (तथा च) इन्द्रः यवफलः वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः प्रोक्तः ॥

કુટજ,[૧] કૂટજ,[૨] કૌટ,[૩] વત્સક,[૪] ગિરિમલ્લિકા,[૫] કાલિંગ,[૬] શક્રશાખી,[૭] મલ્લિકાપુષ્પ,[૮] ઇંદ્ર,[૯] યવફલ,[૧૦] વૃક્ષક[૧૧] અને પાંડુરદ્રુમ[૧૨] એટલાં ઇંદ્રજવના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે.૧૦૯

૧. कुटे-गिरिशृङ्गे जायते स्म-'सप्तम्यां जनेर्डः', पृषोदरादिः-પર્વતના શિખર ઉપર જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કુટજ-ઇંદ્રજવનું ઝાડ.

૨. कूटज-ની વ્યુત્પત્તિ ઉપર પ્રમાણે જ છે.

૩. कुटे-गिरिशृङ्गे भवः 'तत्र भव' इत्यण्-પર્વતના શિખર ઉપર થાય છે, તેથી કૌટ-ઇંદ્રજવનું ઝાડ.

૪. वदति-दीपनत्वादिगुणान्, वद व्यक्तायां वाचि-'वृतॄवदिवचिहनिकमिकषिभ्यः सः' ततः संज्ञायां कन्-દીપનપણું આદિ પોતાના ગુણોને જે જણાવે છે, તેથી વત્સક-ઇંદ્રજવનું ઝાડ.

૫. गिरेः मल्ली इव-इवार्थे कन्-પર્વતનો જાણે મોગરો હોય તેવી છે, તેથી ગિરિમલ્લિકા-ઇંદ્રજવનું ઝાડ.

૬. कलिङ्गदेशे भवः-भवार्थे अण्-કલિંગદેશમાં જે થાય છે, તેથી કાલિંગ-ઇંદ્રજવનું ઝાડ.

૭. शक्रनामा शाखी-वृक्षः-शाकपार्थिवादिः-જે ઝાડ ઇંદ્રના નામથી કહેવાય છે, તેથી શક્રશાખી-ઇંદ્રજવનું ઝાડ.

૮. मल्लिकाया इव पुष्पं यस्य सः-જેનું ફૂલ મોગરા જેવું હોય છે, તેથી મલ્લિકાપુષ્પ-ઇંદ્રજવનું ઝાડ.

૯. इन्दति-परमम् ऐश्वर्यं प्राप्नोति गुणानाम् इन्द्र इव-इदि परमैश्वर्ये 'ऋज्रेन्द्र.' इति रन्-ઇંદ્રની પેઠે ગુણોના પરમ ઐશ્વર્યને જે પામે છે, તેથી ઇંદ્ર-ઇંદ્રજવનું ઝાડ.

૧૦. यवसदृशं फलं यस्य सः-જેનું ફળ જવના જેવું હોય છે, તેથી યવફલ-ઇંદ્રજવનું ઝાડ.

૧૧. ह्रस्वः वृक्षः वृक्षकः, यद्वा वृश्चति-छिनत्ति कफपित्तादिविकारान्-उणादिः (३-६६) सक्, ततः

કફપિત્ત વગેરે વિકારોનો જે નાશ કરે છે, તેથી વત્સક-ઇંદ્રજવનું ઝાડ.

૧૨. પાણ્ડુરપ્રભો દ્રુમ-જેનું ઝાડ ધોળા રંગનું અથવા ધોળા ને પીળા મિશ્ર રંગનું હોય છે, તેથી પાંડુરદ્રુમ-ઇંદ્રજવનું ઝાડ.

ઇંદ્રજવના ઝાડના ગુણો

કુટજઃ કટુકો રૂક્ષો દીપનસ્તુવરો હિમઃ।
અર્શોઽતિસારપિત્તાસ્રકફતૃષ્ણામકુષ્ઠનુત્ ॥૧૧૦॥

અન્વય—કુટજઃ કટુકઃ રૂક્ષઃ દીપનઃ તુવરઃ હિમઃ (સન્) અર્શોઽતિસારપિત્તાસ્રકફતૃષ્ણામકુષ્ઠનુત્ (અસ્તિ)॥

ઇંદ્રજવનું ઝાડ તીખું, રૂક્ષ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તૂરું અને ટાઢું હોઈ અરશ, અતિસાર, રક્તપિત્તનો રોગ, કફ, તરશ, આમ તથા કોઢને મટાડનાર છે. ૧૧૦

બે જાતનાં કરંજનાં નામો તથા ગુણો

કરઞ્જો નક્તમાલશ્ચ કરજશ્ચિરબિલ્વકઃ।
ઘૃતપૂર્ણકરઞ્જોઽન્યઃ પ્રકીર્યઃ પૂતિકોઽપિ ચ ॥૧૧૧॥
સ ચોક્તઃ પૂતિકરજઃ સોમવલ્કશ્ચ સ સ્મૃતઃ।
કરઞ્જઃ કટુકસ્તીક્ષ્ણો વીર્યોષ્ણો યોનિદોષહૃત્ ॥૧૧૨॥
કુષ્ઠોદાવર્તગુલ્માર્શોવ્રણકૃમિકફાપહઃ।
તત્પત્રં કફવાતાર્શઃકૃમિશોથહરં પરમ્ ॥૧૧૩॥
ભેદનં કટુકં પાકે વીર્યોષ્ણં પિત્તલં લઘુ।
તત્ફલં કફવાતઘ્નં મેહાર્શઃકૃમિકુષ્ઠજિત્।
ઘૃતપૂર્ણકરઞ્જોઽપિ કરઞ્જસદૃશો ગુણૈઃ ॥૧૧૪॥

અન્વય—કરઞ્જઃ ચ નક્તમાલઃ કરજઃ ચિરબિલ્વકઃ (ઇતિ કથ્યતે) અન્યઃ ઘૃતપૂર્ણકરઞ્જઃ પ્રકીર્યઃ અપિ ચ પૂતિકઃ ઉક્તઃ, સ ચ પૂતિકરજઃ ચ સોમવલ્કઃ સ્મૃતઃ। કરઞ્જઃ કટુકઃ તીક્ષ્ણઃ વીર્યોષ્ણઃ યોનિદોષહૃત્ કુષ્ઠોદાવર્તગુલ્માર્શોવ્રણકૃમિકફાપહઃ (અસ્તિ), તત્પત્રં પરં ભેદનં પાકે કટુકં વીર્યોષ્ણં પિત્તલં લઘુ (સત્) કફવાતાર્શઃકૃમિશોથહરં (ભવતિ)। તત્ફલં કફવાતઘ્નં મેહાર્શઃકૃમિકુષ્ઠજિત્ (અસ્તિ), ઘૃતપૂર્ણકરઞ્જઃ અપિ ગુણૈઃ કરઞ્જસદૃશઃ (ભવતિ)॥

કરંજ,[1] નક્તમાલ,[2] કરજ[3] અને ચિરબિલ્વક[4] એટલાં કરંજનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેમ જ ઘૃતપૂર્ણકરંજ,[1] પ્રકીર્ય,[2] પૂતિક,[3] પૂતિકરજ[4] અને સોમવલ્ક[5] એટલાં કરંજની બીજી જાતનાં નામો છે. કરંજ, તીખો, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, યોનિના દોષને હરનાર અને કોઢ, ઉદાવર્ત રોગ, ગોળો, અરશ, કૃમિ, વ્રણ તથા કફને મટાડનાર છે. કરંજનાં પાદડાં તોડનાર-મળ તોડનાર, પાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્ત કરનાર અને હલકાં હોઈ કફ, વાયુ, અરશ, કૃમિ તથા સોજાને અત્યંત મટાડનાર છે. કરંજનું ફળ કફ, વાયુ, પ્રમેહ, અરશ, કૃમિ તથા કોઢને મટાડનાર છે. ઘૃતપૂર્ણકરંજમાં પણ કરંજના જેવા જ ગુણો છે ૧૧૧-૧૧૪

૧. કં—સુખં જલં વા રઞ્જયતિ-આરઞ્જયતિ-સુખ અથવા પાણીને જે રંગી દે છે, તેથી કરંજ.

૨. નક્તં માલ—પારર્વે યસ્ય, યદ્ધા નક્તમ્ આમન્તાત્ અલતિ-અલ ભૂષણાદૌ-પચાદ્યચ્-જેનું પારર્વ પોષણ રાત્રિ છે, અથવા રાત્રિના વખતે ચારે બાજુથી જે શોભે છે, તેથી નક્તમાલ-કરંજ.

૩. કરેણ-હસ્તાસ્ફાલેન જાયતે-'જનેર્ડઃ' ઇતિ ડઃ યદ્વા પૂર્વવત્ કં-સુખં જલં વા 'રઞ્જયતિ-રઞ્જનમ્' ઇતિ નિર્દેશાત્ અચિ ડઃ ત્યપિ ન લોપઃ, ... જેને હાથ વાગીને ઉત્પન્ન કરાય છે, ... તેથી કરજ-કરંજ.

૪. ચિરં બિલ્વતિ-બિલ્વતિ ભાસે, બિલ્વ ભેદને-ણ્વુલ્ બાહુલકાત્ ક-ચૈવાર્થે કન્-જે લાંબા કાળે ભળવે છે, તેથી ચિરબિલ્વક-કરંજ.

૧. ઘૃતમિવ સ્નેહેન પૂર્ણં ફલમસ્ય-જે ઘી જેવા રસથી ભરેલો હોય છે, તેથી ઘૃતપૂર્ણકરંજ-એક જાતનો કરંજ થાય છે.

૨. પ્રકીર્યતે-વિક્ષિપ્યતે કુષ્ઠાદિરોગોઽનેન, કૄ વિક્ષેપે અજ્વાદિત્વાત્ (૪-૧૧૧) ઉત્પત્તિ (-જેનાથી કોઢ) વગેરે રોગો મટે છે, તેથી પ્રકીર્ય-કરંજની બીજી જાત.

૩. પૂતિ વાયતિ-દુર્ગંધં કુત્સયતિ-કૈ શબ્દે-'આતોઽનુપ૦' ઇતિ કઃ-જે દુર્ગંધને અત્યંત પ્રકટપણે જણાવે છે, તેથી પૂતિક-કરંજની બીજી જાત.

૪ પૂતિશ્ચાસૌ કરજશ્ચ-પૂતિકરજ-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫. સોમસ્યેવ વલ્કઃ યસ્ય સઃ-જેની છાલ ચંદ્રના જેવા સૌમ્ય ગુણવાળી હોય છે, તેથી સોમવલ્ક-કરંજની બીજી જાત.

ઉદકીર્ય નામના ત્રીજા કરંજનાં નામો

ઉદકીર્યસ્તૃતીયોઽન્યઃ ષડ્ગ્રન્થો હસ્તિવારુણી।
મર્કટી વાયસી ચાપિ કરઞ્જી કરભઞ્જિકા ॥૧૧૫॥

અન્વય—અન્યઃ તૃતીયઃ (કરઞ્જઃ) ઉદકીર્યઃ ષડ્ગ્રન્થઃ હસ્તિવારુણી મર્કટી વાયસી અપિ ચ કરઞ્જી ચ કરભઞ્જિકા (ઇતિ નામાનિ કથ્યન્તે)॥

વળી ત્રીજો ઉદકીર્ય,[1] ષડ્ગ્રંથ,[2] હસ્તિવારુણી,[3] મર્કટી,[4] વાયસી,[5] કરંજી[6] અને કરભંજિકા,[7] એટલાં ઉદકીર્ય નામના કરંજનાં

જાતનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૫

૧. ઉદકેન કીર્યતે-વિક્ષિપ્યતે-કૃ વિક્ષેપે 'ઇગુપધ...'-પાણીથી જે વેરાય અથવા ફેલાય છે, તેથી ઉદકીર્ય-એક જાતનો કરંજ.

૨. ષટ્ ગ્રન્થયો યસ્ય સઃ-'અચ્ પ્રત્યન્વવપૂર્વાત્' ઇત્યત્ર 'અચ્' ઇતિ યોગવિભાગાત્ સમાસાન્તોઽચ્. યસ્ય ષટ્ ગ્રન્થયઃ સન્તિ સઃ-જેને છ ગાંઠો હોય છે, તેથી ષડ્ગ્રન્થ-એક જાતનો કરંજ.

૩. કલિતઃ મદ્યં યેન-દારૂના જેવો મદિરા રોગ તેવો જેને મદ કરાવનાર હોવાથી કલિતમારક-એક જાતનો કરંજ.

૪. મર્કટિ-ગચ્છતિ મધ્વાદિરોગાન્ પ્રતિ, મર્ક ગતૌ, ગૌરાદિ, તસ્માત્ 'શકાદિભ્યોઽટન્' ઇતિ (ઉણા૦ ૪-૮૧) અટન્ પ્રત્યયઃ, ગૌરાદિ-ગલટી વગેરે રોગોનો નાશ કરવા જે કામ કરે છે, તેથી મર્કટી-એક જાતનો કરંજ.

૫. વાયસાનામિવ પ્રિયા-ઇત્યર્થે અણ્, અણન્તત્વાદ્ ઙીપ્; યદ્વા વયતે-ગચ્છતિ કુષ્ઠાદિરોગાન્ પ્રતિ, વય ગતૌ, 'વયશ' ઇતિ (ઉણા. ૩-૧૨૦) અસચ્, જાતિત્વાદ્ ઙીષ્-જે કાગડાઓને પ્રિય હોય છે અથવા કોઢ વગેરે રોગોનો નાશ કરવા જે કામ કરે છે, તેથી વાયસી-એક જાતનો કરંજ.

૬. કં રઞ્જયતિ-'કર્મણ્યણ્,' અણન્તત્વાદ્ ઙીપ્-પ્રથમ આપેલ કરંજ શબ્દ પ્રમાણે જ અર્થ છે.

૭. મનસિ ભજતિ ઇતિ મઞ્જિકા-ણ્વુલ્, કરસ્ય મઞ્જિકા-હાથને મસળાવે તેવો હોય છે, તેથી કરમંજિકા-એક જાતનો કરંજ.

ઉદકીર્ય કરંજના ગુણો

ફરઞ્જી સ્તમ્ભની તિક્તા તુવરા કટુપાકિની ।
વીર્યોષ્ણા વમિપિત્તાર્શઃકૃમિકુષ્ઠપ્રમેહજિત્ ॥૧૧૬॥

અન્વયઃ-(તદ્ગુણાશ્ચ-) કરઞ્જી સ્તમ્ભની તિક્તા તુવરા કટુપાકિની વીર્યોષ્ણા (સતી) વમિપિત્તાર્શઃકૃમિ-કુષ્ઠપ્રમેહજિત્ (અસ્તિ) ॥

એ કરંજ વીર્યને સ્તંભાવનાર, કડવો, તૂરો, પાકમાં તીખો અને ઉષ્ણવીર્ય હોઈ ઊલટી, પિત્ત, અરશ, કૃમિ, કોઢ તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે. ૧૧૬

ધોળી તથા રાતી ચણોઠીનાં નામો

શ્વેતા ગુઞ્જોચ્ચટા પ્રોક્તા કૃષ્ણલા ચાપિ સા સ્મૃતા ।
રક્તા સા કાકચિઞ્ચી સ્યાત્કાકાનન્તી ચ રક્તિકા ।
કાકાદની કાકપીલુઃ સા સ્મૃતા કાકવલ્લરી ॥૧૧૭॥

અન્વયઃ-શ્વેતા ગુઞ્જા ઉચ્ચટા પ્રોક્તા, અપિ ચ સા કૃષ્ણલા સ્મૃતા, સા ચ રક્તા કાકચિઞ્ચી કાકાનન્તી રક્તિકા સ્યાત્, સા કાકાદની કાકપીલુઃ કાકવલ્લરી સ્મૃતા ॥

(ધોળી અને રાતી એમ બે પ્રકારની ચણોઠી છે; તેમાં) ઉચ્ચટા[1] અને કૃષ્ણલા,[2] એ ધોળી ચણોઠી×નાં નામો છે; અને કાકચિંચી,[1] કાકાનંતી,[2] રક્તિકા,[3] કાકાદની,[4] કાકપીલુ[5] તથા કાકવલ્લરી,[6] એટલાં રાતી ચણોઠીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૭

૧. ઉત ઊર્ધ્વં ચટતિ-ગચ્છતિ પુષ્પાદિગુણૈઃ, ચટ્ ભેદને-ચટ ગતૌ, અચ્, ટાપ્-ધોળીપણું આદિ ગુણોને લીધે જે ખૂબ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય છે, તેથી ઉચ્ચટા-ધોળી ચણોઠી.

૨. કૃષ્ણં વર્ણમપિ લાતિ-લા આદાને-'આતોઽનુપસર્ગે.' ઇતિ કઃ, ટાપ્-જે અમુક ભાગમાં કાળો રંગ પણ ધરાવે છે. તેથી કૃષ્ણલા-ધોળી ચણોઠી.

૧. ચિમ્ ઇતિ અવ્યક્તં શબ્દં ચિનોતિ, ચિઞ્ ચયને-'અન્યેભ્યોઽપિ.' ઇતિ ડઃ. ગૌરાદિઃ, કાકવર્ણા કાકાનાં વા ચિઞ્ચી-કાગડાના જેવા રંગવાળી અથવા કાગડાઓની જાણે આંબલી હોય તેવી કહેવાય છે, તેથી કાકચિંચી-રાતી ચણોઠી.

૨. કાકાઃ અનન્તા અસ્યાં, તેષાં ભક્ષ્યત્વાત્. જાતિત્વાદ્ ઙીપ્-પોતાનો જે ખોરાક હોવાથી જેના પર કાગડા ઘણા હોય છે. તેથી કાકાનંતી-રાતી ચણોઠી.

૩. રક્તઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ, સંજ્ઞાયાં કન્, ટાપ્ ઇત્વં ચ-જેનો રંગ રાતો હોય છે, તેથી રક્તિકા-રાતી ચણોઠી.

૪. કાકૈઃ અદ્યતે, અદ ભક્ષણે, કર્મણિ લ્યુટ્, ટિત્વાદ્ ઙીપ્-કાગડાઓ જેને ખાય છે, તેથી કાકાદની-રાતી ચણોઠી.

૫. કાકાનાં પીલુઃ ઇવ, તદ્ભક્ષ્યત્વાત્-ખોરાકરૂપ હોવાથી કાગડાઓની જાણે પીલુડી હોય તેવી છે, તેથી કાકપીલુ-રાતી ચણોઠી.

× ચક્રદત્તમાં ચણોઠી બે જાતની વર્ણવેલી છે; લાલ અને સફેદ. ચણોઠીનાં બીજ ઝેરી ગણાય છે અને જ્ઞાનતંતુના દરદોમાં તે ખવડાવાય છે; તેમજ ત્વચારોગ અને નાસુર ઉપર ચોપડાવામાં પણ વપરાય છે. ચણોઠીનાં મૂળિયાં ઊલટી લાવનાર ગણેલાં છે.

ચરકસંહિતામાં સફેદ ચણોઠીને દાહશામક તથા પિત્તશામક ગણેલ છે.

૬. કાકમાચી—કાગડાઓની વેલ ગણાય છે, તેથી કાકવલ્લરી—રાતી ચણોઠી.

ધોળી તથા રાતી ચણોઠીના ગુણો

गुणाढ्यं तु कैडर्यं स्याद्वातपित्तज्वरापहम् ।
मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ॥११८॥
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कफकृमीन् हरेत् ।
छर्दीन्कुष्ठकृमीनि रक्ता च भवत्यपि च ॥११९॥

अन्वय—गुञ्जाद्वयं तु केश्यं वृष्यं बल्यं (च) वातपित्तज्वरघ्नं मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनं नेत्रामयहरं स्यात्, रक्ता च श्वेता अपि च कफकृमीन् कुष्ठानि अपि च हरेत् ॥

બન્ને ચણોઠી કેશને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર અને બળ આપનાર હોઈ વાત, પિત્ત, તાવ, મુખનો શોષ, શ્રમ, શ્વાસ, તરશ, મદ. નેત્રના રોગ, વળ, મલ, કૃમિ, ઉદરરોગ તથા કોઢને મટાડનાર છે. ૧૧૮,૧૧૯

કૌંચાના ઝાડના નામો તથા ગુણો

कपिकच्छूरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा व्यङ्गा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥१२०॥
लाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः ।
कपिकच्छूर्भृशं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरुः ॥१२१॥
तिक्ता वातहरी बल्या कफपित्तास्रनाशिनी ।
तद्बीजं वातशमनं स्मृतं वाजीकरं परम् ॥१२२॥

अन्वय—कपिकच्छूः आत्मगुप्ता वृष्या च मर्कटी अजरा कण्डुरा व्यङ्गा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी प्रोक्ता, सा एव महर्षिभिः लाङ्गली च शूकशिम्बी प्रोक्ता, कपिकच्छूः भृशं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरुः तिक्ता वातहरी बल्या कफपित्तास्रनाशिनी (अस्ति) तद्बीजं वातशमनं परं वाजीकरं स्मृतम् ॥

કપિકચ્છુ,[1] આત્મગુપ્તા,[2] વૃષ્યા,[3] મર્કટી,[4] અજરા,[5] કંડુરા,[6] વ્યંગા,[7] દુઃસ્પર્શા,[8] પ્રાવૃષાયણી,[9] લાંગલી[10] અને શૂકશિંબી,[11] એટલાં કૌંચાના ઝાડનાં મહર્ષિઓએ સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે એ આ વીર્યને બહુજ વધારનાર, મધુર, પુષ્ટિકારક, ભારે, કડવું, વાયુને હરનાર, બળ આપનાર અને કફ, પિત્ત તથા લોહીના બગાડનો નાશ કરનાર છે. તેનું બિજ વાયુને શાંત કરનાર તથા અત્યંત વાજીકરણ કહેલ છે.

૧. કપતિ—ચલતિ ... ચ' ઇતિ (ઉણા ૧—૮૪) ક., કપીનામ્ અપિ કચ્છૂ—જે આમળીનો નાશ કરે છે, તે ચેળ, વાદરાને પણ જે ચેળ ઉપજાવે છે, તેથી કપિકચ્છુ—કૌચનું ઝાડ.

૨. આત્મા ગુપ્તા યયા સા—જેને કોઈ પણ સ્પર્શ કરવી મુશ્કેલ હોવાથી જે પોતાની જ આપોઆપ રક્ષાયેલ હોય છે, તેથી આત્મગુપ્તા—કૌંચા.

૩. વૃષતિ—સિંચતિ રેતઃ, વૃષ સેચને, 'વૃષ્ટો' ઇતિ ક—પુરુષ., વૃષે હિત, હિતાર્થે યત્—વીર્ય સિંચન કરનારી, કામી પુરુષને હિતકારી—વીર્યવર્ધક છે, તેથી વૃષ્યા—કૌંચા.

૪. મર્કટ—માર્કટી ... 'મર્કટિન્યોડય્' ગૌરાદિ, ... સ્ત્રિયા ... —જે વીર્યવર્ધક અતિ ગુણો ધરાવે છે, તેથી અથવા ચેળ કરાવી વાદરા જેવી અનેક ચેષ્ટા કરાવે છે, તેથી મર્કટી—કૌંચા.

૫. ન વિદ્યતે જરા યસ્યા ... —પૌષ્ટિક આદિ વિશેષ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જેનું સેવન કરવાથી ઘડપણ આવતું નથી, તેથી અજરા—કૌંચા.

૬. કણ્ડૂ ઇતિ ... 'મતોઽનુપસર્ગે કઃ' ... —જેને સ્પર્શ કરવાથી ખૂજ આવે છે, તેથી કંડુરા—કૌંચા.

૭. ન વિદ્યતે ... યસ્યાઃ ... ઇતિ ... —જેનું એક પણ અંગ વિપરીત અથવા વિરુદ્ધ જણાતું નથી અથવા મોટાના શીંગડાં જેવું જેનું અંગ હોય છે તેથી વ્યંગા, અથવા જેનું બિજું કોઈ નથી, તેથી 'વ્યંગા' એમ અમરકોશમાં કહેલ છે, માટે વ્યંગા પણ કહેવાય છે, તે કૌંચા.

૮. દુઃખેન સ્પર્શો યસ્યાઃ—જેને સ્પર્શ કરવો મુશ્કેલ હોય છે, તેથી દુઃસ્પર્શા—કૌંચા.

૯. પ્રાવૃષ ... ઇતિ ... પ્રાવૃષ્, મહર્ષિને ... પ્રાવૃષાયણી ... અપિ ... ચોમાસામાં જે થાય છે, તેથી પ્રાવૃષાયણી—કૌંચા.

૧૦. લાઙ્ગલ—હળ, તસ્ય આકારઃ અસ્તિ ... ગૌરાદિ—જેનો આકાર હળ જેવો હોય છે, તેથી લાંગલી—કૌંચા.

૧૧. શૂકયુક્તા શિમ્બી યસ્યાઃ સા—જેની શીંગ અણીદાર હોય છે તેથી શૂકશિંબી કૌંચા.

રોહિણીનાં નામો તથા ગુણો

मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्मकषा कृशा ।
प्रहारवल्ली विकषा वीरवत्यपि कथ्यते ।
मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥१२३॥

અન્વયઃ—માંસરોહિણી અતિરુહા વૃન્તા ચર્મકરી કૃશા પ્રહારવલ્લી વિકષા વીરવતી અપિ કથ્યતે, માંસરોહિણી વૃષ્યા સરા દોષત્રયાપહા સ્યાત્ ॥

માંસરોહિણી,[1] અતિરુહા,[2] વૃંતા,[3] ચર્મકરી,[4] કૃશા,[5] પ્રહારવલ્લી,[6] વિકષા,[7] અને વીરવતી[8] એટલાં રોહિણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. રોહિણી વીર્યને વધારનાર, મળને ખસેડનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૧૨૩

૧. માંસં રોહયતિ ઇત્યેવંશીલા. રુહ બીજજન્મનિ પ્રાદુર્ભાવે ચેતિ ણ્યન્તાત્ 'સુપ્યજાતૌ' ઇતિ ણિનિઃ, નાન્તત્વાચ્ચ ઙીપ્—માંસને જે રુઝવે છે, તેવા સ્વભાવવાળી હોવાથી માંસરોહિણી—રોહિણી.

૨. અતિશયેન રોહતિ, રુહ—'ઇગુપધે'તિ કઃ, ટાપ્—જે ઘણી જ ઊગે છે, તેથી અતિરુહા—રોહિણી.

૩. વૃન્તમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ, અર્શઆદ્યચ્, ટાપ્—જેને દીંટું હોય છે. તેથી વૃંતા—રોહિણી.

૪. કરોતિ ઇતિ કરા—અચ્, ટાપ્, ચર્મણઃ કરા—મણાદિષુ, જાતિત્વાદ્ ઙીપ્—વ્રણ વગેરેને રૂઝવી તેમાં ચામડી કરનાર હોવાથી ચર્મકરી—રોહિણી.

૫. કૃશ્યતિ—તનૂકરોતિ મલાન્ સારકત્વાત્—કૃશ તનૂકરણે 'ઇગુપધે'તિ કઃ—જે મળને ઓછા કરે છે, કેમકે સારક છે, તેથી કૃશા—રોહિણી.

૬. પ્રહારસ્ય વેદનોપશમનાર્થા રોપિણી ચાસૌ વલ્લી—શાકપાર્થિવાદિઃ—પ્રહારની વેદના શાંત કરનાર તથા રુઝવનારી વેલડી હોવાથી—પ્રહારવલ્લી રોહિણી.

૭. વિશેષેણ કષતિ—હિનસ્તિ દોષત્રયમ્, કષ હિંસાયામ્, અચ્, ટાપ્—જે ત્રણે દોષોનો ખાસ નાશ કરે છે, તેથી વિકષા—રોહિણી.

૮. વીરયન્તિ—વિક્રામ્યન્તિ ઇતિ વીરાઃ—વીર વિક્રાન્તૌ અચ્, વીરાઃ ગુણાઃ સન્તિ અસ્યાઃ—મતુપ્, 'માદુપધાયા' ઇતિ વત્વમ્, 'ઉગિતશ્ચે'તિ ઙીપ્—જેમાં ઘણા જ પરાક્રમી ગુણો રહે છે, તેથી વીરવતી—રોહિણી.

ચિલ્હકનું નામ તથા ગુણો

ચિલ્હકો વાતનિર્હારો શ્લેષ્મઘ્નો ધાતુપુષ્ટિકૃત્ ।
આગ્નેયો વિષવદ્યસ્ય ફલં મત્સ્યનિષૂદનમ્ ॥ ૧૨૪

અન્વયઃ—ચિલ્હકઃ વાતનિર્હારઃ શ્લેષ્મઘ્નઃ ધાતુપુષ્ટિકૃત્ આગ્નેયઃ (અસ્તિ), યસ્ય ફલં વિષવત્ મત્સ્યનિષૂદનમ્ (ભવતિ)॥

ચિલ્હક[1] વાયુને હરનાર, કફને મટાડનાર, ધાતુની પુષ્ટિ કરનાર અને ગરમ છે. ચિલ્હકનું ફળ ઝેરની પેઠે માછલાંઓને મારી નાખનાર છે. ૧૨૪

૧. ચિલ્હતિ—શિથિલં કરોતિ વાયું કફં ચ આગ્નેયત્વાત્, ચિલ્હ શૈથિલ્યે—ણ્વુલ્-પૃષોદરાદિત્વાદ્ધ્રસ્વ હઃ—જે ગરમ હોવાથી વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. તેથી ચિલ્હક.

ટંકારીનું નામ તથા ગુણો

ટઙ્કારી વાતજિત્તિક્તા શ્લેષ્મઘ્ની દીપની લઘુઃ ।
શોથોદરવ્યથાહન્ત્રી હિતા પીઠવિસર્પિણામ્ ॥૧૨૫

અન્વયઃ—ટઙ્કારી વાતજિત્ તિક્તા શ્લેષ્મઘ્ની દીપની લઘુઃ (સતી) શોથોદરવ્યથાહન્ત્રી (ભવતિ, તથા ચ) પીઠવિસર્પિણાં હિતા (અસ્તિ)॥

ટંકારી[1] વાયુને જીતનાર, કડવી, કફને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી છે; અને સોજા તથા પેટની પીડાને હણનાર છે. લાકડાંની ઘોડી લઈ ચાલનારા લૂલા-લંગડાને સારી છે ૧૨૫

૧. ટઙ્ક—ગર્વમ્ ઋચ્છતિ વાતકફજિત્વાત્—ઋ ગતૌ 'કર્મણ્યણ્' ઙીપ્—જે વાયુને તથા કફને જીતનાર હોવાથી ગર્વ કરે છે. તેથી ટંકારી.

નેતરનાં નામો

વેતસો નમ્રકઃ પ્રોક્તો વાનીરો વઞ્જુલસ્તથા ।
અભ્રપુષ્પશ્ચ વિદુલો રથઃ શીતશ્ચ કીર્તિતઃ ॥૧૨૬॥

અન્વયઃ—વેતસઃ નમ્રકઃ વાનીરઃ તથા વઞ્જુલઃ પ્રોક્તઃ (તથા ચ) અભ્રપુષ્પઃ વિદુલઃ રથઃ ચ શીતઃ કીર્તિતઃ ॥

વેતસ,[1] નમ્રક,[2] વાનીર,[3] વંજુલ,[4] અભ્રપુષ્પ,[5] વિદુલ,[6] રથ[7] અને શીત[8] એટલાં નેતરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૬

૧. ઈયતે સ્મ ઇતિ ઇતં—જ્ઞાનમ્ 'ઇણ્ ગતૌ' 'નપુંસકે' ભાવે ક્તઃ, વા—વિકલ્પસ્ય ઇતં—જ્ઞાનં સ્યતિ—ષોઽન્તકર્મણિ 'આતશ્ચોપસર્ગે' ઇતિ કઃ, યદ્વા ઊયતે—વેઞ્ તન્તુસંતાને—'વેઞસ્તુટ્ ચ' ઇતિ અસચ્ પ્રત્યયસ્તુટ્ ચ—જે વિકલ્પના જ્ઞાનનો નાશ કરે છે અથવા જે વણાય છે—અંદરના ભાગમાં રેસાઓથી ગૂંથાય છે, તેમ જ ખુરશી વગેરેમાં ગૂંથાય છે, તેથી વેતસ—નેતર.

૨. નમતિ ઇત્યેવંશીલઃ, ણમ પ્રહ્વત્વે—'નમિકમ્પિસ્મ્યજસ૦' ઇતિ શીલે રઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્—જે નમે છે, એવા સ્વભાવનું હોય છે, તેથી નમ્રક—નેતર.

૩. વાયતિ—ઓવૈ શોષણે—ક્વિપ્, વાં—શુષ્કમ્ આસમન્તાત્ નીરં યસ્ય સઃ—જેની આસપાસ પાણી સુકાયેલું હોય છે, તેથી વાનીર—નેતર.

૪. વજતિ—ગચ્છતિ શૈત્યં નમ્રતાં ચ, વજ ગતૌ—બાહુલકાદ્ ઉલચ્ નુમ્ ચ—જે શીતળતા તથા નમ્રતાને

५ अभ्रमिव अभ्रसमये वा पुष्पं यस्य सः—જેનું ફૂલ વાદળાં જેવું હોય છે, અથવા વાદળાંના સમયે જેને ફૂલ આવે છે, તેથી અભ્રપુષ્પ—નેતર.

६ वेत्ति तं वैद्याः, विद्यते—ज्ञायते वा वैशेषिक-गुणेभ्यः, विद् धातो—बहुलमन्यत्रापि उणादयः—જેને વૈદ્યો વિશેષ ગુણો ઉપરથી જાણે છે, તેથી વિદુલ—નેતર.

७ रमन्ते अत्र दाहशोथादिरोगिणः, तेषां दाहादिनिवारकत्वात्, रमु क्रीडायाम्—'हनिकुषिनीरमि०' इति (उणा० २-१) क्थन् प्रत्ययः—જેના વિષે દાહ, સોજા વગેરેના રોગીઓ પોતાના રોગો મટવાથી આનંદ પામે છે, તેથી રથ—નેતર.

८ शीतत्वम् अस्ति अस्य अर्शआदित्वात् अच्—જેમાં શીતળ ગુણ હોય છે, તેથી શીત—નેતર.

નેતરના ગુણો

વેતસઃ શીતળો દાહશોથાર્શોયોનિરુક્પ્રણુત્ ।
હન્તિ વીસર્પકૃચ્છ્રાસ્રપિત્તાશ્મરિકફાનિલાન્ ॥૧૨૭॥

अन्वय—वेतसः शीतलः (अस्ति) दाहशोथार्शोयोनिरुक्-प्रणुत् (तथा) वीसर्पकृच्छ्रास्रपित्ताश्मरिकफानिलान् हन्ति ॥

નેતર ઠંડું હોઈ દાહ, સોજા, અર્શ, યોનિના રોગ, રતવા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, લોહીનો બગાડ, પિત્ત, રક્તપિત્ત રોગ, પથરી, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે ૧૨૭

જલવેતસ—જલબરુવાનાં નામો તથા ગુણો

નિકુઞ્જકઃ પરિવ્યાધો નાદેયો જલવેતસઃ ।
જલજો વેતસઃ શીતઃ કુષ્ઠઘ્નો વાતકોપનઃ ॥૧૨૮॥

अन्वय—निकुञ्जकः परिव्याधः नादेयः जलवेतसः (इति नामानि, गुणाश्च—) जलजः वेतसः शीतः (अस्ति) कुष्ठघ्नः वातकोपनः (अस्ति) ॥

નિકુંજક,[1] પરિવ્યાધ,[2] નાદેય[3] અને જલવેતસ[4] એટલાં જલબરુવાનાં સંસ્કૃત નામો છે જલબરુવો ઠંડો હોઈ કોઢને મટાડનાર અને વાયુને કોપાવનાર છે. ૧૨૮

૧ नितरां कुञ्जति—अतिशयेन कौटिल्यं याति—कुञ्ज कौटिल्ये—अच्, तत स्वार्थे कन्—જે અતિશય વાંકાઈ પામી જાય છે—ખૂબ વળે છે તેથી નિકુંજક—જલબરુવો—પાણીમાં થતું એક નેતર

૨ परितः विध्यते—व्याप ताडने—घञ्—જે ચોપાસ વીંધાય કોરાય—ચિરાય છે, તેથી પરિવ્યાધ—પાણીમાં થતું એક નેતર—જલબરુવો.

૩ नद्यां भव 'नद्यादिभ्यो ढक्—'જે નદીમાં થાય છે, તેથી નાદેય—જલબરુવો.

૪ જલે જાત વેતસ—પાણીમાં ઊગેલું—પાણીમાં થતા નેતરરૂપ હોવાથી જલવેતસ—જલબરુવો.

સમુદ્રશોષનાં નામો તથા ગુણો

ઇજ્જલો હિજ્જલશ્ચાપિ નિચુલોઽમ્બુજસ્તથા ।
જલવેતસવદ્વેદ્યો હિજ્જલોઽયં વિષાપહઃ ॥૧૨૯॥

अन्वय—इज्जलः हिज्जलः अपि च निचुलः तथा च अम्बुजः (इति नामानि) । अयं हिज्जलः जलवेतसवत् वेद्यः विषापहः (अस्ति) ॥

ઇજ્જલ,[1] હિજ્જલ,[2] નિચુલ[3] અને અંબુજ[4] એટલાં સમુદ્રશોષનાં સંસ્કૃત નામો છે એમાં જલબરુવાના જેવા જ ગુણો જાણવા અને વિશેષે કરી ઝેરનો તે નાશ કરે છે. ૧૨૯

૧ एति इति इत्, इण् गतौ—क्विप्, इतं च तत् जलं यस्य सः—જેને મળવા માટે પાણી જવા જોઈએ છે, તેથી ઇજ્જલ—સમુદ્રશોષ—પાણીમાં થતું એક નેતર

૨ हिनोति—वर्धयति वर्धते वा, हि गतौ वृद्धौ च—क्विप्, तुक् च, हित् जलं यस्य सः—પાણીને ઉગાડનાર તથા વધારનાર છે તેથી હિજ્જલ—સમુદ્રશોષ.

૩ नितरां चोचति—संकुचति, चुल समुच्छ्राये चुलति—उच्छ्रितोऽपि तृणीनां विशेषा, 'इगुपधात् कित्' क—જે અતિશય ઊંચું વધે છે, તેથી નિચુલ—સમુદ્રશોષ.

૪ अम्बुनि जातः, अम्बुनि 'सप्तम्यां जनेर्डः' જે પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અંબુજ—સમુદ્રશોષ

અંકોઠ કે અખરોટનાં નામો તથા ગુણો

અઙ્કોઠો દીર્ઘકીલઃ સ્યાદઙ્કોલશ્ચ નિકોચકઃ ।
અઙ્કોઠકઃ કટુસ્તીક્ષ્ણઃ સ્નિગ્ધોષ્ણસ્તુવરો લઘુઃ ॥૧૩૦॥
રેચનઃ કૃમિશૂલામશોફગ્રહવિષાપહઃ ।
વિસર્પકફપિત્તાસ્રમૂષકાહિવિષાપહઃ ॥૧૩૧॥

अन्वय—अङ्कोठः दीर्घकीलः अङ्कोलः च निकोचकः स्यात् । अङ्कोठकः कटुः तीक्ष्णः स्निग्धः उष्णः तुवरः लघुः रेचनः (अस्ति) कृमिशूलामशोफग्रहविषापहः विसर्पकफपित्तास्रमूषकाहिविषापहः (अस्ति) ॥

અંકોઠ,[1] દીર્ઘકીલ,[2] અંકોલ[3] અને નિકોચક[4] એટલાં અંકોઠ×નાં સંસ્કૃત નામો છે. અંકોઠ તીખો, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, ગરમ, તૂરો, હલકો અને રેચક હોઈ કૃમિ, શૂળ, આમ, સોજા, વળગાડ જેવું, ઝેર, રતવા, કફ

× સુશ્રુતસંહિતામાં આને સારા ફ્લોડાર વિનાશક અને મધુરરેચક ગણેલ છે

પિત્ત, લોહીનો બગાડ–પિત્તરક્ત તથા ઊંદર કે સર્પનું ઝેર મટાડનાર છે. ૧૩૦,૧૩૧

૧. अङ्क्यते–लक्ष्यते विशेषगुणैः, अकि लक्षणे–बाहुलकादोटः–જે વિશેષ ગુણોથી ઓળખાય છે, તેથી અંકોટ–અંકોલ કે અખરોટ.

૨. दीर्घ कोलं–बदरीफलसदृशं फलं यस्य–જેનું ફળ બોરના જેવું લંબગોળ હોય છે, તેથી દીર્ઘકોલ–અંકોલ–અખરોટ.

૩. अङ्क्यते–लक्ष्यते विशेषगुणैः, अकि लक्षणे–बाहुलकादोलच्–અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે.

૪. नितरां कुच्यते–तारः शब्दः क्रियते अनेन–कटुतीक्ष्णत्वात्, निपूर्वक–कुच शब्दे तारे–' क्वुनादिभ्यो–वुन्' (उणा०५–३५)–અતિશય તીખો તથા તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે જેને લીધે રોગીનો મોટો અવાજ નીકળી જાય છે, તેથી નિકોચક–અંકોલ કે અખરોટ.

અંકોલના ફળના ગુણો

तत्फलं शीतलं स्वादु श्लेष्मघ्नं बृंहणं गुरु ।
बल्यं विरेचनं वातपित्तदाहक्षयास्रजित् ॥ १३२ ॥

अन्वयः–तत्फलं शीतलं स्वादु श्लेष्मघ्नं बृंहणं गुरु बल्यं विरेचनं (सत्) वातपित्तदाहक्षयास्रजित् (अस्ति) ॥

અંકોલનું ફળ ઠંડું, સ્વાદિષ્ઠ, કફને તોડનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, બળ આપનાર અને રેચક હોઈ વાયુ, પિત્ત, દાહ, ક્ષય તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૧૩૨

ચાર જાતની ખપાટનાં નામો

बला वाट्यालिका वाट्या सैव वाट्यालकाऽपि च ।
महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा स्मृता ॥१३३॥
ततोऽन्यातिबला ऋष्यप्रोक्ता कङ्कतिका च सा ।
गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वा गवेधुका ॥१३४॥

अन्वयः–बला वाट्यालिका वाट्या सा एव च वाट्यालका अपि (कथ्यते), महाबला पीतपुष्पा (भवति), सा च सहदेवी स्मृता । ततः अन्या अतिबला ऋष्यप्रोक्ता, सा च कङ्कतिका; (तथा च) गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वा गवेधुका (प्रोच्यते) ॥

બલા,[1] વાટ્યાલિકા,[2] વાટ્યા[3] અને વાટ્યાલકા[4] એ ખપાટની પહેલી જાતનાં સંસ્કૃત નામો છે. મહાબલા,[1] પીતપુષ્પા,[2] અને સહદેવી[3] એ ખપાટની બીજી જાતનાં નામો છે. અતિબલા,[1] ઋષ્યપ્રોક્તા[2] અને કંકતિકા[3] એટલાં ત્રીજી ખપાટનાં નામો છે; પછી ગાંગેરુકી,[1] નાગબલા,[2] ઝષા[3] અને ગવેધુકા[4] એ ચોથી ખપાટનાં નામો છે.

૧. वलति–संवृणोति मलं ग्राहित्वात्, वल संवरणे–पचाद्यच्, टाप्, यद्वा बलम् अस्ति अस्याः सेवनात्–अर्शआद्यच्–જે ગ્રાહિ હોવાથી ઝાડો રોકે છે અથવા જેને સેવવાથી બળ આવે છે, તેથી બલા–પહેલી ખપાટ.

૨. वाटीम् अलति–भूषयति, अल भूषणादौ 'कर्मण्यण्,' अण्णन्तत्वाद् ङीप्, ततः स्वार्थे कन्, टाप् च–જે વાડીને શોભાવે છે, તેથી વાટ્યાલિકા–પહેલી ખપાટ.

૩. वाट्यै हिता, हिते यः, टाप्–જે વાડીને હિતકારી હોય છે, તેથી વાટ્યા–પહેલી ખપાટ.

૪. वाटीम् अलति–भूषयति, अल भूषणादौ 'कर्मण्यण्', ततः स्वार्थे कन्–અર્થ બીજા નામ પ્રમાણે.

૧. महती चासौ बला–महाबला–મોટી બીજી ખપાટ.

૨. पीतानि पुष्पाणि यस्याः सा–જેનાં ફૂલ પીળાં હોય છે, તેથી પીતપુષ્પા–બીજી ખપાટ.

૩. केनचित् सह दीव्यति–लतारूपत्वात्, दिवु क्रीडादौ पचाद्यच्–गौरादित्वाद् ङीष्–જે વેલીરૂપ હોવાથી કોઈ ઝાડ વગેરે સાથે વધે છે, તેથી સહદેવી–બીજી ખપાટ.

૧. अतिशयितं बलमस्ति अस्याः सेवनात्–अर्शआद्यच् જેનું સેવન કરવાથી ઘણું બળ આવે છે, તેથી અતિબલા–ત્રીજી ખપાટ.

૨. ऋष्यैः मृगैः प्रोक्ता, ऋषिभिः अप्रोक्ता वा–જેને મૃગલાંઓએ જણાવી છે અથવા જેને ઋષિઓએ જણાવી નથી, તેથી ઋષ્યપ્રોક્તા–ત્રીજી ખપાટ.

૩. कङ्कते–प्राप्नोति माधुर्यादिगुणान्, ककि गतौ–बाहुलकादतच्, गौरादि; स्वार्थे कन्, टाप्, 'केऽणः' इति ह्रस्वश्च–મધુરતા આદિ ગુણોને જે પામે છે, તેથી કંકતિકા–ત્રીજી ખપાટ.

૧. गङ्गाया इदं गाङ्गम्–इदमर्थे अण्, गाङ्गं जलं ईरयति–क्षिपति माधुर्यातिशयात्–'मृगय्वादयश्च' (उणा० १,३७) इति साधुः–અતિશય મીઠાશને લીધે ગંગાના પાણીનો પણ જે તિરસ્કાર કરે છે, તેથી ગાંગેરુકી–ચોથી ખપાટ.

૨. नागानां–हस्तिनां बला–જેનું સેવન કરવાથી હાથીઓને બળ આવે છે અથવા માણસને હાથી જેવું બળ આવે છે, તેથી નાગબલા–ચોથી ખપાટ.

૩ झषति–हिनस्ति वातादीन् रोगान्, झष हिंसायाम्–पचाद्यच्, टाप्–જે વાયુ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી ઝષા–ચોથી ખપાટ.

૪. गवि–भूमौ एधते–वर्धते–एध वृद्धौ, बाहुल-

અત્ર તુ, ચંદ્રાણાં અત્ર, ભૂ-જમીન ઉપર જે વધે છે તેથી ભદ્રૌદના-ચોથી નાની ખપાટ.

ચારે જાતની ખપાટના ગુણો

बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् ।
स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् ॥१३५॥
बलामूलत्वचश्चूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम् ।
मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः ॥१३६॥
हन्यान्महाबला कृच्छ्रं भवेद्वातानुलोमनी ।
हन्यादतिबला मेहं पयसा सितया समम् ॥१३७॥

अन्वय —बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् स्निग्धं ग्राहि (तथ) समीरासृक्पित्तासृक्क्षतनाशनम् (अस्ति)। बलामूलत्वचः चूर्णं सक्षीरशर्करं पीतं (चेत्) मूत्रातिसारं हरति, एतत् दृष्टं, न संशयः । महाबला कृच्छ्रं हरेत् वातानुलोमनी भवेत्, अतिबला पयसा सितया समं मेहं हन्यात् ॥

ચારે ખપાટ, ઠંડી, મધુર, બળ તથા કાંતિ આપનાર, સ્નિગ્ધ અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ વાયુ, લોહીનો બગાડ, પિત્તરક્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરનાર છે. ખપાટના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ જો દૂધ અને સાકરની સાથે પીધું હોય તો તે બહુમૂત્રપણાના રોગને મટાડે છે, એ અમે નજરે જોયું છે, એમાં સંશય નથી. મહાબલા નામની ખપાટ મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડે છે અને વાયુને સવળો ચલાવે છે. અતિબલા નામની ખપાટ જો દૂધ અને સાકરની સાથે પીધી હોય તો તેથી પ્રમેહ મટે છે. ૧૩૫-૧૩૭

હનુમાનવેલનું લક્ષણ, નામો તથા ગુણો

पुत्रकाकाररक्ताल्पबिन्दुभिर्लाञ्छिता सदा ।
लक्ष्मणा पुत्रजननी बस्तगन्धाकृतिर्भवेत् ।
कथिता पुत्रदातृत्वं लक्ष्मणा मुनिपुङ्गवैः ॥१३८॥

अन्वय —पुत्रकाकाररक्ताल्पबिन्दुभिः सदा लाञ्छिता लक्ष्मणा बस्तगन्धाकृतिः पुत्रजननी भवेत्, लक्ष्मणा अवश्यं पुत्रदा मुनिभिः कथिता ॥

હનુમાનવેલો સર્વ કાળ પૂતળીઓના આકારના રાતા નાના છાંટવાંવાળો હોય છે અને તેનો ગંધ તથા આકાર બકરાના જેવો હોય છે. લક્ષ્મણા[1] અને પુત્રજનની[2] એ બે હનુમાનવેલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ વેલો અવશ્ય પુત્રને આપનાર છે, એમ મોટા મુનિઓએ કહ્યું છે. ૧૩૮

૧. પુત્રકાકારરક્તાલ્પબિન્દૂનાં લક્ષ્મી અસ્તિ અસ્યાः, 'લક્ષ્મ્યા અણ' ઇતિ ન, સ્ત્રી, યદ્વા લક્ષ્મ પુત્રકાકારબિન્દુરૂપં ચિહ્નમ્ અસ્તિ અસ્યાः—અર્શઆદ્યચ્, યદ્વા લક્ષ્યતે પુત્રકાકારબિન્દુભિરિતિ, અત્ર રક્ષેઃ-યમિ (ઉણા૦ ૪-૧૪૫), સ્ત્રી; પૂતળાં જેવા આકારના નાના છાંટણાંઓની શોભા જેને હોય છે, તેથી અથવા પૂતળાના આકારના છાંટણારૂપી ચિહ્ન એને હોય છે અથવા એ ચિહ્ન ઉપરથી જે ઓળખાય છે, તેથી લક્ષ્મણા-હનુમાનવેલો.

૨. જનયતિ ઇતિ જનની—ણ્યન્તાત્ જનેઃ અનુઃ (હ્યાસમાન્) 'કૃદિકારાદક્તિનઃ' ઇતિ ઙીષ્, પુત્રસ્ય જનની—જે પુત્રને ઉત્પન્ન કરાવે છે—અવશ્ય પુત્ર આપે છે, તેથી પુત્રજનની-હનુમાનવેલો.

સ્વર્ણવલ્લી કે સોનવેલનાં નામો તથા ગુણો

स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्लरी ।
स्वर्णवल्ली शिरःपीडां त्रिदोषान् हन्ति पुष्टिदा ॥१३९॥

अन्वय —स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्लरी (इति नामानि, गुणास्तु—) स्वर्णवल्ली शिरःपीडां त्रिदोषान् हन्ति, पुष्टिदा (च अस्ति) ॥

સ્વર્ણવલ્લી,[1] રક્તફલા,[2] કાકાયુ[3] અને કાકવલ્લરી[4] એટલાં સ્વર્ણવલ્લીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સ્વર્ણવલ્લી માથાની પીડાને અને ત્રણે દોષોને મટાડે છે તથા પુષ્ટિ વધારે છે. ૧૩૯

૧ સ્વર્ણમિવ પીતા વલ્લી—જે સોના જેવી પીળી હોય છે, તેથી સ્વર્ણવલ્લી-સોનવેલ.

૨ રક્તાનિ ફલાનિ અસ્યાः સા—જેનાં ફળ રાતાં રંગરૂપે હોય છે, તેથી રક્તફલા-સોનવેલ.

૩ કાકસ્ય પ્રિયમ્ આયુ યસ્યાः સા, અથવા કાકાનામ્ આયુ—અતિપ્રિયત્વાત્ તેનાં ફિલ-નહિ, યદ્વા કાકાનામ્ આયુ યસ્યાः—જેનું આયુષ કાગડાના જેવું લાંબું હોય છે અથવા કાગડાઓને પ્રિય હોવાથી જેના પર કાગડા ઘણા આવે છે, અથવા કાગડાઓને જેનાથી આયુષ મળે છે, તેથી કાકાયુ-સોનવેલ.

૪ કાકાનાં પ્રિયા વલ્લરી—જે કાગડાઓને પ્રિય વેલી છે, તેથી કાકવલ્લરી-સોનવેલ.

વણ કે કપાસનાં નામો તથા ગુણો

कार्पासी तुण्डिकेरी च समुद्रान्ता च कथ्यते ।
कार्पासकी लघुः कोष्णा मधुरा वातनाशिनी ॥१४०॥
तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकृन्मूत्रवर्धनम् ।
तत्कर्णपीडकानादपूयस्रावविनाशनम् ।
तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु ॥१४१॥

अन्वय —कार्पासी च तुण्डिकेरी च समुद्रान्ता च

कार्पासकी कथ्यते, (सा च) लघुः कोष्णा मधुरा (सती) वातनाशिनी (अस्ति), तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकृत् मूत्रवर्धनं क्षुत्कर्णपीडकानादपूयस्रावविनाशनम् (अस्ति), तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु (अस्ति)॥

કાર્પાસી,[1] તુંડિકેરી[2] અને સમુદ્રાંતા[3] અને કાર્પાસકી[4] એટલાં વણનાં સંસ્કૃત નામો છે. વણ હલકું, જરા ગરમ, મધુર અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. વણનું પાંદડું વાયુને હણે છે, મૂત્રને તથા લોહીને વધારે છે. અને કાનની ફોડકી, કાનનો અવાજ તથા કાનમાંથી પરુનું ઝરવું વગેરેને પણ મટાડે છે. વણનું ફળ ધાવણને તથા વીર્યને વધારે છે; તેમજ સ્નિગ્ધ હોઈ કફ કરનાર અને ભારે છે. ૧૪૦,૧૪૨

૧. क्रियते वातनाशो वस्त्रादिकं चानया–'कृञः पासः' (उणा० ४–४५), जातित्वाद् ङीप्, पृषोदरादि, यद्वा स्वार्थे अण्–જેનાથી વાયુનો નાશ તથા વસ્ત્ર વગેરે કરાય છે, તેથી કાર્પાસી–વણ કે કપાસ.

૨. तुण्डं–सुखमस्ति एषां तुण्डिकानि–शरीराणि, 'अत इनिठनौ' इति ठन्, तुण्डिकानि ईरयति–गच्छति वस्त्ररूपेणाच्छादकत्वात्–ईर गतिप्रेरणयोः–'कर्मण्यण्'–જે વસ્ત્રરૂપે ઢાંકનાર હોવાથી મનુષ્યોનાં શરીર પર જાય છે, તેથી તુંડિકેરી–કપાસ.

૩. समुद्रः अन्तः यस्याः सा, यद्वा मुद्रया सह वर्तमानः अन्तः–समीपं यस्याः सा आच्छादकत्वात्–જેનો અંત વસ્ત્રરૂપે થતો હોવાથી તે વસ્ત્રરૂપ મુદ્રા અથવા નિશાનીવાળો છે. તેથી સમુદ્રાન્તા–કપાસ.

૪. कर्पास्याः विकारः फलं वा कार्पासं, ततः स्वार्थे कन्, तद् अस्ति अस्याः–अच्, जातित्वाद् ङीप्–જેનું ફળ કપાસ ગણાય છે, તેથી કાર્પાસકી–વણ કે કપાસ.

વાંસનાં નામો તથા ગુણો

वंशस्त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः।
शतपर्वा शतफली वेणुमस्करतेजनाः॥ १४३॥
वंशः सरो हिमः स्वादुः कषायो वस्तिशोधनः।
छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित्॥१४४॥

अन्वयः–वंशः त्वक्सार–कर्मार–त्वचिसार–तृणध्वजाः शतपर्वा शतफली वेणु–मस्कर–तेजनाः (इति नामानि, गुणाश्च–) वंशः सरः हिमः स्वादुः कषायः वस्तिशोधनः छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित् (अस्ति)॥

વંશ,[1] ત્વક્સાર,[2] કર્માર,[3] ત્વચિસાર,[4] તૃણધ્વજ,[5] શતપર્વા,[6] શતફલી,[7] વેણુ,[8] મસ્કર[9] અને તેજન[10] એટલાં વાંસનાં સંસ્કૃત નામો છે. વાંસ મળને ઝસેડનાર, ટાઢો, મધુર, તૂરો, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, મળના ગાંઠાને કાપનાર અને કફ, પિત્ત, કોઢ, લોહીનો બગાડ, વ્રણ તથા સોજાને મટાડનાર છે. ૧૪૩,૧૪૪

૧. वनति–शब्दं करोति, वन शब्दे–बाहुलकात् शः, यद्वा उश्यते–इष्यते सरत्वादिगुणैर्जनैन–वश कान्तौ–घञ्, संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः, 'संख्या वंश्येन' इति निर्देशान्नुम्–જે અવાજ કરે છે, તેથી અથવા સારક આદિ ગુણોને લીધે લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી વંશ–વાંસ.

૨. त्वक् त्वचि वा सारो यस्य सः–જેનો સાર છાલરૂપે જ હોય છે, તેથી ત્વક્સાર–વાંસ.

૩. कर्म–क्रियाम् ऋच्छति–ऋ गतौ 'कर्मण्यण्'–બસ્તિશોધન આદિ ક્રિયાને જે કરે છે, તેથી કર્માર–વાંસ.

૪. त्वचि सारः यस्य 'हलदन्तात्०'–इति वाऽलुक्–છાલમાં જેનો સાર છે, તેથી ત્વચિસાર–વાંસ.

૫. तृणेषु ध्वज इव श्रेष्ठत्वात्–ઉત્તમ હોવાને લીધે ઘાસની જાતોમાં જે ધજા જેવો છે, તેથી તૃણધ્વજ–વાંસ.

૬. शतं पर्वाणि यस्य सः–જેને સો ગાંઠો અથવા સાંધા હોય છે, તેથી શતપર્વા–વાંસ.

૭. शतं फलानि यस्य, यद्वा यवा इव फलानि यस्य (इति अमरः)–જેને સો ફળ હોય છે અથવા અમરકોશના પ્રમાણે જેનાં ફળ જવ જેવાં હોય છે, તેથી શતફલી કે યવફલ–વાંસ.

૮. वेणति–वेणृ निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु–बाहुलकादुः, यद्वा अजति–गच्छति गुणविशेषान्, क्षिपति वा कफादींश्चेति 'अजिवृरीभ्यो निच्च' इति णुः, 'अजेर्वी' आदेशश्च–વાંસળીના વાદિત્રરૂપે જે ગ્રહણ કરાય છે અથવા વિશેષ ગુણોને જે ધારણ કરે છે અને કફ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી વેણુ–વાંસ.

૯. मस्कते–प्राप्नोति आरोग्यमनेन कुष्ठादिरोगिवर्गः, मस्क गतौ–बाहुलकाद् अरः, यद्वा मङ्कते भूषयति शरीरं व्रणशोथादिरोगिणां रोगनिवारणेन, मकि मण्डने–अरः प्रत्ययः, आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वान्न नुम्, 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' इति सुद्–કોઢ વગેરેના રોગીઓ જેનાથી આરોગ્ય પામે છે, અથવા વ્રણ–સોજા વગેરેના રોગવાળાઓના તે તે રોગો મટાડી તેમનાં શરીરને જે સુશોભિત કરે છે, તેથી મસ્કર–વાંસ.

૧૦. तेजयति–तीक्ष्णयति शस्त्रं जाठरं वह्निं च, तिज निशाने–नन्द्यादेर्ल्युः–જે શસ્ત્રને તથા જઠરાગ્નિને,

તેજ કરે છે, તેથી તેજન-વાંસ.

વાંસના કુણા અંકુરના ગુણો

वंशकरीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः ।
कषायः कफकृत्स्वादुर्विदाही वातपित्तलः ॥१४५॥

अन्वय—वंशकरीर पाके रसे कटु रूक्ष गुरु सर कषाय (च) कफकृत् स्वादु विदाही वातपित्तलः (भवति) ॥

વાંસનો કુણો અંકુર પાકમાં તથા રસમાં તીખો, રૂક્ષ, ભારે, મળને ખસેડનાર, તૂરો, કફ કરનાર, સ્વાદિષ્ટ, દાહ કરનાર તથા વાયુને અને પિત્તને વધારનાર છે. ૧૪૫

વાંસના જવના ગુણો

तद्यवास्तु सराः रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ।
वातपित्तकराः उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः ॥१४६॥

अन्वय—तद्यवाः तु सराः रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः वातपित्तकराः उष्णाः बद्धमूत्राः कफापहाः (सन्ति) ॥

વાંસના જવ (જેવા ફળ) મળને ખસેડનાર, રૂક્ષ, તૂરા, પાકમાં તીખા, વાયુ તથા પિત્તને કરનાર, ગરમ, મૂત્રને રોકનાર અને કફને તોડનાર છે. ૧૪૬

નડઘાસ-બરૂનાં નામો તથા ગુણો

नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा ।
नलस्तु मधुरस्तिक्तः कषायः कफरक्तजित् ।
उष्णो हृद्वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविसर्पहृत् ॥१४७॥

अन्वयः—नल पोटगल च शून्यमध्य तथा धमन (नामानि) नल तु मधुर तिक्त कषाय उष्ण (च) कफरक्तजित् हृद्वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविसर्पहृत् (भवति) ॥

નલ,[1] પોટગલ,[2] શૂન્યમધ્ય[3] અને ધમન[4] એટલાં બરૂનાં સંસ્કૃત નામો છે. બરૂ મધુર, કડવું, તૂરું અને ગરમ હોઈ કફ, લોહીનો બગાડ, હૃદયની પીડા, મૂત્રાશયની પીડા, યોનિની પીડા, દાહ, પિત્ત, તથા રતવાને મટાડે છે.૧૪૭

૧ નલતિ માધુર્યાદિગુણાન્, નલ બન્ધે—બન્ધ્-મધુરતા આદિ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી નલ-બરૂ.

૨. પોટેન-સંશ્લેષેણ ગલતિ-ક્ષરતિ કફાદીન્, સંશ્લેષે વા માધુર્યાદીન્ રસાન્ ઇતિ પોટગલ—ગલ સ્રવણે (આદિ, સ્રવણે-ચુવાદિ) સ્રવ્-જેનો સંબંધ થવાથી કફાદિ નાશ પામે છે અથવા મધુરતા આદિ રસોને જે ઝરે છે, તેથી પોટગલ-બરૂ.

૩. શૂન્યં મધ્યં યસ્ય સ શૂન્યમધ્ય—જેને મધ્ય પોલું હોય છે, તેથી શૂન્યમધ્ય-બરૂ.

૪. ધમતિ-શબ્દં કરોતિ શુષિરત્વેન, ધ્મા શબ્દે સૌત્રઃ, વચ્છુધ્માદ્ ધ્મ-જે અંદર પોલું હોવાથી અવાજ કરે છે, તેથી ધમન-બરૂ.

મુંજની જાત-પાનબાજરિયું અને મુંજનાં નામો

भद्रमुञ्जः शरो बाणस्तेजनश्चेक्षुवेष्टनः ।
मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेखलः ॥१४८॥

अन्वय—भद्रमुञ्ज शर बाण तेजन च इक्षुवेष्टन (तथा) मुञ्ज मुञ्जातक बाण स्थूलदर्भ सुमेखल, (इति द्वयोर्नामानि) ।

ભદ્રમુંજ,[1] શર,[2] બાણ,[3] તેજન[4] અને ઇક્ષુવેષ્ટન[5] એટલાં પાનબાજરિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે; તથા મુંજ,[1] મુંજાતક,[2] બાણ,[3] સ્થૂલદર્ભ[4] અને સુમેખલ[5] એટલાં મુંજનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૪૮

૧ મુંજ્યતે-શોધ્યતે અનેન ચક્ષુરાદિ, મુંજ શુદ્ધૌ—જેનાથી આંખ વગેરેનું શોધન થાય છે, તેથી મુંજ, ભદ્રશ્ચાસૌ મુંજ ભદ્રમુંજ—કલ્યાણકારી મુંજ જાતનું ઘાસ-પાનબાજરિયું.

૨. શૃણાતિ-હિનસ્તિ મધુરત્વાદિના શીતત્વાદિના દાહં, શૃ હિંસાયામ્-અચ્-જે મધુર તથા શીતળ હોવાથી દાહ તથા તરસ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી શર-પાનબાજરિયું.

૩. બણ્યતે શબ્દ્યતે, બણ શબ્દે-ઘઞ્, બાણઃ ઇવ બાણ—જેને બાણ જેવા રૂપ નામ તરીકે વાપરાય છે, તેથી બાણ-પાનબાજરિયું.

૪ તેજન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ વાંસના જેવા નામ પ્રમાણે છે.

૫. વેષ્ટયતિ ઇતિ વેષ્ટન-અલ્પાર્થેઽર્થે, ઇક્ષ્વાદિષુ વેષ્ટન-શીતળતા આદિ ગુણોથી જેઓને વીંટી લઈ તેવા રોગને દૂર કરે છે, તેથી ઇક્ષુવેષ્ટન, અથવા ઇક્ષુ વેષ્ટયતે અનેન વેગાગે, અથવા ઇક્ષુ-શેરડી જેવા આખના રોગમાં જેને આંખ પર વીંટવામાં આવે છે, તેથી ઇક્ષુવેષ્ટન-પાનબાજરિયું.

૧. મુંજ-વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ઉપર મુજબ.

૨. મુંજવત્ ઇતિ નામ ગચ્છતિ-પ્રાપ્નોતિ, અત ગમને ઘઞર્થે 'ક્વચિદપિ' ઇતિ સાર્થે ક્ન-મુંજ નામને પામે છે, તેથી મુંજાતક-મુંજ.

૩. બાણ-ઉપર બીજા પ્રમાણે આ નામ સમજવું.

૪. स्थूलश्चासौ दर्भः इव—જાણે મોટો દર્ભ હોય, તેવું હોય છે, તેથી સ્થૂલદર્ભ—મુંજ.

૫. सुष्ठु मेखला यस्य सः—જેનો કેડકંદોરો સારો બને છે, તેથી સુમેખલ—મુંજ.

પાનબાજરિયું અને મુંજના ગુણો

मुञ्जद्वयं तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा।
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रकृच्छ्राक्षिरोगजित्।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥ १५० ॥

અન્વયઃ—मुञ्जद्वयं तु मधुरं तुवरं तथा शिशिरं वृष्यं (सत्) दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रकृच्छ्राक्षिरोगजित् दोषत्रयहरं (भवति), मेखलासु उपयुज्यते ॥

બન્ને મુંજ મધુર, તૂરાં, ટાઢાં અને વીર્યને વધારનાર હોઈ દાહ, તરશ, રતવા, આમ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, નેત્રના રોગ તથા ત્રણે દોષને હરનાર છે. મુંજ મેખલા કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. ૧૪૯,૧૫૦

કાસડાનાં નામો

काशः काशेक्षुरुद्दिष्टः स स्यादिक्षुरसस्तथा।
इक्ष्वालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः ॥१५१

અન્વયઃ—काशः काशेक्षुः उद्दिष्टः तथा सः इक्षुरसः स्यात्, तथा च इक्ष्वालिका इक्षुगन्धा पोटगल, स्मृतः।

કાશ,[1] કાશેક્ષુ[2] કહેવાય છે, તેમ જ ઇક્ષુરસ,[3] ઇક્ષ્વાલિકા,[4] ઇક્ષુગંધા,[5] અને પોટગલ[6] એ પણ કાસડાનાં સંસ્કૃત નામો કહેલ છે. ૧૫૧

૧. काशते माधुर्यादिगुणैः, काशृ दीप्तौ—अच्—મધુરતા આદિ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કાશ—કાસડો.

૨. इष्यते सर्वैर्मधुरत्वात्—इष इच्छायाम्, 'इषेः क्सुः' (ઉણા૦ ૩–૧૫૭), 'षढोः कः सि'—જે મધુર હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓ વડે ઇચ્છાય છે, તેથી ઇક્ષુ—શેલડી; काशरूपः इक्षुः काशेक्षुः—કાસડારૂપે શેલડી અથવા શેલડી જેવો જે મીઠો હોય છે, તેથી કાશેક્ષુ—કાસડો.

૩. इक्षोः रस इव रसो यस्य सः—જેનો રસ શેલડીના જેવો મીઠો હોય છે, તેથી ઇક્ષુરસ—કાસડો.

૪. इक्षूणाम् आलिः इव कायति—प्रकाशते तत्सादृश्यात्, कै शब्दे—'सुपी'ति योगविभागात् कः—टाप्—શેલડી જેવો હોઈને શેલડીની જાણે પંક્તિ હોય, તેવો લાગે છે, તેથી ઇક્ષ્વાલિકા—કાસડો.

૫. इक्षोर्गन्ध इव गन्धो यस्याः सा—જેની ગંધ પણ શેલડીના જેવી હોય છે, તેથી ઇક્ષુગંધા—કાસડો.

૬. पोटेन—संश्लेषेण गलति मूत्रकृच्छ्रपित्तजादिरोगान्, स्रवते वा माधुर्यादिगुणान्—गल अदने पचाद्यच्—જેના સંબંધથી મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પિત્તના રોગો વગેરે નાશ પામે છે અથવા મધુરતા આદિ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી પોટગલ—કાસડો.

કાસડાના ગુણો

काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाको हिमः सरः।
मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगजित् ॥१५२॥

અન્વયઃ—काशः मधुरः तिक्तः स्वादुपाकः हिमः सरः (सन्) मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगजित् स्यात् ॥

કાસડો મધુર, કડવો, પાકમાં મીઠો, ટાઢો અને મળોને ખસેડનાર હોઈ મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, દાહ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા પિત્ત સંબંધી રોગને મટાડે છે. ૧૫૨

ગુંદ્ર નામે ખડનાં નામો તથા ગુણો

गुन्द्रः पटेरको रच्छः शृङ्गवेराभमूलकः।
गुन्द्रः कषायो मधुरः शिशिरः पित्तरक्तजित्।
स्तन्यः शुक्ररजोमूत्रशोधनो मूत्रकृच्छ्रहृत् ॥१५३॥

અન્વયઃ—गुन्द्रः पटेरकः रच्छः शृङ्गवेराभमूलकः (इति नामानि, गुणाश्च—) गुन्द्रः कषायः मधुरः शिशिरः स्तन्यः (सन्) पित्तरक्तजित् मूत्रकृच्छ्रहृत् शुक्ररजोमूत्रशोधनः (अस्ति) ॥

ગુંદ્ર,[1] પટેરક,[2] રચ્છ,[3] અને શૃંગવેરાભમૂલક,[4] એટલાં ગુંદ્રનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગુંદ્ર, તૂરું, મધુર, ટાઢું અને ધાવણને વધારનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્તરક્તરોગ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છે; તેમ જ વીર્ય, રજ અને મૂત્રને સાફ કરે છે. ૧૫૩

૧. गोदते क्रीडति जलयुक्तप्रदेशे, गुद क्रीडायाम्—बाहुलकाद् रक्, पृषोदरादिः—જે જળવાળા પ્રદેશમાં તાજું રહે છે, તેથી ગુંદ્ર—એક જાતનું ખડ.

૨. पटति—गच्छति शिशिरत्वादिगुणान्, पट गतौ—बाहुलकाद् एरक्, स्वार्थे कन्—જે શીતલતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી પટેરક—ગુંદ્રખડ.

૩. रमते जलप्रायदेशे, रमु क्रीडायाम्, 'शस्यादिभ्यश्छक्' इति श्रीभोजमतेन छक् प्रत्ययः, कित्वादनुनासिकलोपः, 'छे च' इति तुगागमश्च—જે જલમય—ખૂબ ભેજવાળા પ્રદેશમાં તાજું રહે છે, તેથી રચ્છ—ગુંદ્રખડ.

૪. शृङ्गवेरम्—आर्द्रकं, तद् इव आभाति, 'आतश्चोपसर्गे' इति के—शृङ्गवेराभं मूलं यस्य सः—જેનું મૂળિયું આદુ જેવું હોય છે, તેથી શૃંગવેરાભમૂલક—ગુંદ્રખડ.

ખડની એક જાતિ એરકાનાં નામો તથા ગુણો

एरका गुन्द्रमूला च शिबिर्गुन्द्रा शरीति च।
एरका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितनाशिनी॥१५४॥

अन्वय—एरका गुन्द्रमूला च शिबिः गुन्द्रा च शरी इति (नामानि, गुणाश्च—) एरका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितनाशिनी (अस्ति)॥

એરકા,[1] ગુન્દ્રમૂલા,[2] શિબિ,[3] ગુંદ્રા,[4] અને શરી[5] એટલા એરકા(નામે ખડની જાત)નાં સંસ્કૃત નામો છે. એરકા ટાઢી, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, વાયુનો પ્રકોપ કરનાર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, દાહ, પિત્ત, તથા લોહીવિકારનો નાશ કરનારી છે. ૧૫૪

૧. एति—गच्छति वृष्यत्वादिगुणान्, इण् गतौ, ... र ... कन्, यद्वा—वीર્યવર્ધક આદિ ગુણોને જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી એરકા—એ નામે એક ઘાસ.

૨. गुन्द्रस्येव मूलं यस्या सा—જેનાં મૂળિયાં ગુંદ્રાઘાસના જેવાં હોય છે, તેથી ગુન્દ્રમૂલા—એરકા.

૩. शिवं करोति मूत्रकृच्छ्रादिरोगिणाम् इति शिवयति, ... 'सर्वधातुभ्य' इन्, ...—શિબિ—મૂત્રકૃચ્છ્ર આદિ રોગવાળાઓના તે રોગો મટાડી જે કલ્યાણ કરે છે, તેથી શિબિ—એરકા.

૪. ... समुद्रादितीरे, गुद ... इण्, ... —જે સમુદ્રના કિનારા વગેરે ઉપર તાજી રહે છે, તેથી ગુંદ્રા—એરકા.

બે જાતના કુશ અથવા દાભનાં નામો

कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात्क्षुरपत्रस्तथैव च॥१५५॥

अन्वय—कुशः दर्भः तथा बर्हिः सूच्यग्रः यज्ञभूषणः, ततः अन्यः दीर्घपत्रः तथा च क्षुरपत्रः एव स्यात्॥

કુશ,[1] દર્ભ,[2] બર્હિ,[3] સૂચ્યગ્ર[4] અને યજ્ઞભૂષણ[5] એટલાં કુશનાં કે દાભનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ સિવાયનો બીજો જે લાંબાં પાન વાળો દાભ થાય છે, તેનાં નામ દીર્ઘપત્ર[1] અને ક્ષુરપત્ર[2] છે. ૧૫૫

૧. कौ शेते, शीङ् स्वप्ने—'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड, यद्वा कुत्सितं भूमिं, ... —જે જમીન પર પથરાયેલ રહે છે, તેથી કુશ—દાભની પહેલી જાત.

૨. दृणाति शिरोधमनादीनि, दृणाति ... —... શિરોધમનાશક આદિ ગુણોથી જે યુક્ત છે, તેથી દર્ભ—દાભડો.

૩. बर्हति—वर्धते ..., ... 'बृंहेर्नलोपश्च' (उणा. २—१०९) इति ... 'सर्वधातुभ्य इन्' इति ... જે યુક્ત પ્રદેશમાં વધે છે, તેથી બર્હિ—દાભ.

૪. सूची इव अग्रं यस्य सः—જેની અણી સોય જેવી તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી સૂચ્યગ્ર—દાભ.

૫. यज्ञस्य भूषणम्, ... —જે યજ્ઞને શોભાવનાર છે, તેથી યજ્ઞભૂષણ—દાભ.

૧. दीर्घाणि पत्राणि यस्य सः—જેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્ર—નામનો બીજો દાભ.

૨. क्षुर इव तीक्ष्णं पत्रं यस्य सः—જેનું પાંદડું અસ્ત્રા જેવું તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી ક્ષુરપત્ર—બીજી જાતનો દાભ.

બેય જાતના કુશ કે દાભના ગુણો

दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्॥१५६॥

अन्वय—दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमं (च) मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् (अस्ति)॥

બે બંને જાતના દાભ ત્રણે દોષને હરનાર, મધુર, તુરા અને ટાઢા હોઈ મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, તરસ, મૂત્રાશયની પીડા, પ્રદર તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૧૫૬

રોહિષ નામના ઘાસનાં નામો

कतृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा।
भूतीकं ध्यामपौरं च श्यामकं धूमगन्धिकम्॥१५७॥

अन्वय—कतृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा भूतीकं ध्यामपौरं श्यामकं च धूमगन्धिकम् (इति नामानि)॥

કતૃણ,[1] રોહિષ,[2] દેવજગ્ધ,[3] સૌગન્ધિક,[4] ભૂતીક,[5] ધ્યામપૌર,[6] શ્યામક, અને ધૂમગંધિ[7] એટલાં રોહિષનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧ कुत्सितं तृणं—'तृणे च जातौ' इति को कद्, ... —જે ઘાસની જાતિમાં નિંદ્ય ગણાય છે, તેથી કતૃણ—રૌહિષ નામનું ઘાસ.

૨. रोहति—प्रादुर्भवति, 'रुहेर्हिष' (उणा० १—४१) इति ... —જળ વધારે હોય એવા પ્રદેશમાં જે ઊગે છે, તેથી રોહિષ નામે ઘાસ.

૩. ... देवैः ... 'कर्मणि च' ...

जग्धि.' इति जग्धादेशश्च-દેવોએ જેને ખાધું છે, તેથી દેવજગ્ધ-રૌહિષ નામે ઘાસ.

૪. सुगन्धः प्रयोजनम् अस्य-'प्रयोजनम्' इति ठञ्-સુગંધ માટે જેનો ખપ પડે છે, તેથી સાગંધિક-રાહિષ નામે ઘાસ.

૫. भुवि तीकते-गच्छति, तीकृ गतौ-अच्-પૃથ્વી પર જે જાય છે-પથરાય છે, તેથી ભૂતીક-રૌહિષ નામે ઘાસ.

૬. विशेषेण अम्यते-गम्यते, अम गत्याम्-घञ्-व्यामम्, पुरे भवं पौरं-भवार्थे अण्, व्यामं च तत् पौरं च-એક વામ સુધી પહોંચનાર અને શહેરમાં થાય છે, તેથી વ્યામપૌર-રાહિષ નામે ઘાસ.

૭. धूमस्य इव गन्धः अस्य-'अत इनिठनौ' इति ठन्, धूमगन्धिकः-જેની ગંધ ધુમાડા જેવી હોય છે, તેથી ધૂમગંધિક-રૌહિષ નામે ઘાસ.

રૌહિષ નામના ઘાસના ગુણો

रौहिषं तुवरं तिक्तं कटुपाकं व्यपोहति ।
हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासकफज्वरान् ॥१५८॥

अन्वयः-(गुणाढ्य-) रौहिषं तुवरं तिक्तं कटुपाकं (सत्) हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासकफज्वरान् व्यपोहति ॥

રૌહિષ તૂરું, કડવું તથા પાકમાં તીખું હોઈ હૃદયનાં દરદ, કંઠનાં દરદ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્તરક્ત, શૂળ, ઉધરસ, કફ તથા તાવને મટાડે છે. ૧૫૮

ભૂતૃણ ઘાસનાં નામો

गुह्यबीजं तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।
भूतृणं तु भवेच्छत्रा मालातृणकमित्यपि ॥१५९॥

अन्वयः-गुह्यबीजं तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियं भूतृणं तु छत्रा मालातृणकम् इत्यपि भवेत् ॥

ગુહ્યબીજ,[1] ભૂતીક,[2] સુગંધ,[3] જંબુકપ્રિય,[4] ભૂતૃણ,[5] છત્રા[6] અને માલાતૃણક,[7] એટલાં ભૂતૃણ ઘાસનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૯

૧. गुह्यं बीजं यस्य तत्-જેનું બીજ ગુપ્ત હોય છે, તેથી ગુહ્યબીજ-ભૂતૃણ ઘાસ.

૨. भूतीक-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ રૌહિષ ઘાસના પાંચમા નામ પ્રમાણે છે.

૩. सुष्ठु गन्धो यस्य तत्-જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધ-ભૂતૃણ ઘાસ.

૪. जम्बुकानां प्रियम्-શિયાળોને જે પ્રિય હોય છે, તેથી જંબૂકપ્રિય-ભૂતૃણ ઘાસ.

૫. भुवः भुवि वा तृणं-જમીનનું કે જમીન પર પથરાતું જે ઘાસ કહેવાય છે, તેથી ભૂતૃણ નામે ઘાસ.

૬. छदति छादयति वा भूमिम्, छद् अपवारणे-त्रन् (उणा. ४-१५९), 'इस्मन्त्रन्' इति ह्रस्वः-જમીનને જે ઢાંકી દે છે. તેથી છત્રા-ભૂતૃણ ઘાસ.

૭. मालाकाराणि तृणानि यस्य तत्-જેનાં તરણાં માળાના જેવા આકારનાં હોય છે, તેથી માલાતૃણક-ભૂતૃણ ઘાસ.

ભૂતૃણ ઘાસના ગુણો

भूतृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रेचनं लघु ।
विदाहि दीपनं रूक्षमनेत्र्यं मुखशोधनम् ।
अवृष्यं बहुविट्कं च पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥१६०॥

अन्वयः-भूतृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रेचनं लघु विदाहि दीपनं रूक्षं (सत्) अनेत्र्यं मुखशोधनम् अवृष्यं बहुविट्कं च पित्तरक्तप्रदूषणम् (अस्ति) ॥

ભૂતૃણ તીખું, કડવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રેચક, હલકું, દાહ ઉપજાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા રૂક્ષ હોઈ નેત્રને હિતકારી નથી, મોઢાને સાફ કરનાર છે, વીર્યવર્ધક નથી, વિષ્ઠા ઘણી લાવનાર છે અને પિત્ત તથા રુધિરનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૧૬૦

લીલા રંગની ધ્રોનાં નામો

नीलदूर्वा रुहानन्ता भार्गवी शतपर्विका ।
शष्पं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्तिता ॥१६१॥

अन्वयः-नीलदूर्वा रुहा अनन्ता भार्गवी शतपर्विका शष्पं च सहस्रवीर्या च शतवल्ली कीर्तिता ॥

નીલદૂર્વા,[1] રુહા,[2] અનંતા,[3] ભાર્ગવી,[4] શતપર્વિકા,[5] શષ્પ,[6] સહસ્રવીર્યા[7] અને શતવલ્લી[8] એટલાં લીલા રંગની ધ્રોનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૬૧

૧. नीला चासौ दूर्वा-લીલા રંગની ધરો નીલદૂર્વા કહેવાય છે.

૨. रोहति सर्वत्र स्वभावादेव-જે સ્વાભાવિક રીતે જ બધે ઊગી નીકળે છે, તેથી રુહા-ધ્રો.

૩. न विद्यते अन्तः यस्याः सा सर्वकालं विद्यमानत्वात्-જેનો કદી અંત કે નાશ નથી, કેમકે હરકોઈ કાળે તે મળી શકે છે, તેથી અનંતા-લીલી ધ્રો.

૪. भृगोः इयं प्रिया-જે ભૃગુ ઋષિને ખાસ પ્રિય હતી, તેથી ભાર્ગવી-ધ્રો.

૫. शतं पर्वाणि यस्याः सा-'शेषात्' इति कप्, टाप्,

'પ્રતાનવત્ત્વાત્' ઇતીત્વં ચ—જેને સો પર્વ–સાંધા અથવા ગાંઠો કે ડાળીઓ હોય છે, તેથી શતપર્વિકા–ધ્રો

૬ સહસ્રે–વિરૂઢે પર્વાણિ, યદ્વા સહસ્રં વીર્યં સહ્ય વિપાક્યં, ઇવ યોગ્યે વા ઇત્યમરઃ 'વ્યાધિઘ્ન' ઇતિ (ઉણા॰ ૧–૨૮) સૂત્રે સિદ્ધાન્ત–પશુઓ વગેરે જેનો નાશ કરે છે અથવા જે જલદી સુકાઈ જાય છે, તેથી સહસ્ર–લીલી ધ્રો.

૭ સહસ્રં વીર્યાણિ યસ્યાઃ સા–જેનાં એક હજાર પરાક્રમો કે ગુણો છે, તેથી સહસ્રવીર્યા–લીલી ધ્રો.

૮ ભાર્ગવવત્સ્ય પત્ની, ધાત્વાદિત્વાદિ –એ પર્વોની સંખ્યાવાળી વેલી હોવાથી શતપર્વી–ધ્રો.

લીલા રંગની ધ્રોના ગુણો

नीलदूर्वा हिमा तिक्ता मधुरा तुवरा हरेत्।
कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान्॥१९२॥

અન્વય—નીલદૂર્વા હિમા તિક્તા મધુરા તુવરા (સતી) કફપિત્તાસ્રવીસર્પતૃષ્ણાદાહત્વગામયાન્ હરેત્॥

લીલી ધ્રો ટાઢી, કડવી, મધુર તથા તૂરી હોઈ કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્ત રક્તરોગ, રતવા, તરસ, દાહ તથા ચામડીના રોગને મટાડે છે. ૧૯૨

ધોળી ધ્રોના નામો તથા ગુણો

दूर्वा शुक्ला तु गोलोमी शतवीर्या च कथ्यते।
श्वेता दूर्वा कषाया स्यात्स्वाद्वी व्रण्या च जीवनी।
तिक्ता हिमा विसर्पास्रतृट्पित्तकफदाहहृत्॥१९३॥

અન્વય—શુક્લા તુ દૂર્વા ગોલોમી ચ શતવીર્યા કથ્યતે। શ્વેતા દૂર્વા કષાયા સ્વાદ્વી વ્રણ્યા જીવની તિક્તા હિમા ચ (સતી) વિસર્પાસ્રતૃટ્પિત્તકફદાહહૃત્ સ્યાત્॥

શુકલદૂર્વા,[1] ગોલોમી,[2] અને શતવીર્યા[3] એટલાં ધોળી ધ્રોનાં સંસ્કૃત નામો છે. ધોળી ધ્રો તૂરી, મધુર, ઘાને મટાડનારી, જિવાડનારી, કડવી, ટાઢી અને રતવા, લોહીનો બગાડ, તરસ, પિત્ત, કફ તથા દાહને મટાડનાર છે ૧૯૩

૧ દૂર્વતિ–હિનસ્તિ વિસર્પાદીન્ રોગાન્, દૂર્વી હિંસાયામ્–ધાતુ, ઘાવ–રતવા વગેરે રોગોનો જે નાશ કરે છે તે દૂર્વા–ધ્રો

૨ ગોઃ લોમાનિ યસ્યાઃ, ગોલોમવત્ યસ્ય, 'ગાત્ર યાન' ઇત્યણ્, ગૌરાદિત્વાત્ ઙીષ્–ગાયના રૂવાં જેવાં જેનાં સૂક્ષ્મ પર્વ છે, તેથી ગોલોમી–ધોળી ધ્રો.

૩ શતં વીર્યાણિ યસ્યાઃ સા–જેના સો પ્રકારે અથવા પ્રભાવો છે, તેથી શતવીર્યા–ધોળી ધ્રો.

ગાંઠાવાળી ધ્રોનાં નામો તથા ગુણો

गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षका।
गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः।
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत्कटुपाकिनी।
दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा॥१९४॥

અન્વય—ગણ્ડદૂર્વા તુ ગણ્ડાલી મત્સ્યાક્ષી શકુલાક્ષકા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ–) ગણ્ડદૂર્વા હિમા લોહદ્રાવિણી ગ્રાહિણી લઘુઃ તિક્તા કષાયા મધુરા વાતકૃત્ કટુપાકિની (સતી) દાહતૃષ્ણાબલાસાસ્રકુષ્ઠપિત્તજ્વરાપહા (અસ્તિ)।

ગંડદૂર્વા,[1] ગંડાલી,[2] મત્સ્યાક્ષી[3] અને શકુલાક્ષકા[4] એટલાં ગાંઠાવાળી ધ્રોનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગાંઠાવાળી ધ્રો ટાઢી, લોઢાને ગાળનારી, ઝાડાને રોકનારી, હલકી, કડવી, તૂરી, મધુર, વાયુ કરનારી અને પાકમાં તીખી હોઈ દાહ, તરસ, કફ, લોહીનો બગાડ, કોઢ, પિત્ત તથા તાવને મટાડનારી છે.૧૯૪

૧ ગણ્ડયુક્તા દૂર્વા–શાકપાર્થિવાદિ–ગાંઠોવાળી ધ્રો તે ગંડદૂર્વા.

૨. ગણ્ડતિ–ગ્રન્થિં પ્રાપ્નોતિ, યદ્વા ગણ્ડો–ગ્રન્થિઃ અસ્યાઃ, ગણ્ડાન્ અલતિ–ભૂષયતિ, પર્યાપ્નોતિ, વા વારયતિ, 'કર્મણ્યણ્,' ગૌરાદિત્વાત્ ઙીષ્–જે ગાંઠોને પ્રાપ્ત છે, તેથી ગંડાલી–ગાંઠાળી ધ્રો

૩. મત્સ્યસ્ય ઇવ અક્ષિ યસ્યાઃ–'બહુવ્રીહૌ સક્થ્યક્ષ્ણોઃ' ઇત્યચ્ સમાસાન્તઃ–જેને માછલાંના જેવી આંખ છે તેથી મત્સ્યાક્ષી–ગાંઠાળી ધ્રો.

૪ શકુલસ્ય મત્સ્યસ્ય ઇવ અક્ષિ યસ્ય ઇ–ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ થાય છે

વારાહીકંદ કે ક્ષીરવિદારીની ઓળખ

वाराहीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः।
वाराहीकन्द एवान्यश्चर्मकारालुको मतः।
अनूपसम्भवे देशे वराह इव लोमवान्॥१९५॥

અન્વય—પશ્ચિમે તુ વારાહીકન્દસંજ્ઞઃ ગૃષ્ટિસંજ્ઞકઃ (ઉચ્યતે) અનૂપસમ્ભવે દેશે વરાહ ઇવ લોમવાન્ (ચ ભવતિ સ) વારાહીકન્દ એવ (કથ્યતે, ચ) અન્યઃ ચર્માકારાલુકઃ મતઃ (અસ્તિ)॥

પશ્ચિમમાં તો વારાહીકંદ નામના કંદને 'ગૃષ્ટિ' નામે કહે છે જ્યાં બહુ પાણી હોય છે એવા દેશમાં સૂવર જેવાં રુંવાટાવાળો જે

કંદ થાય છે, તે જ વારાહીકંદ× કહેવાય છે; બીજા લોકો એ કંદને ‘ચર્મકારાલુક’ પણ કહે છે. ૧૬૬

વારાહીકંદનાં કે વિદારીનાં નામો તથા ગુણો

विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता।
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी ॥१६७
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते।
विदारी मधुरा स्निग्धा बृंहणी स्तन्यशुक्रदा ॥१६८
शीता स्वर्या मूत्रला च जीवनी बलवर्णदा।
गुरुः पित्तास्रपवनदाहान् हन्ति रसायनी ॥

अन्वयः–सा तु विदारी स्वादुकन्दा क्रोष्ट्री सिता स्मृता (तथा) इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी वाराहवदना गृष्टिः वदरा इत्यपि कथ्यते। विदारी मधुरा स्निग्धा बृंहणी स्तन्यशुक्रदा शीता स्वर्या मूत्रला च जीवनी बलवर्णदा गुरुः रसायनी (सती) पित्तास्रपवनदाहान् हन्ति ॥

વિદારી,[૧] સ્વાદુકંદા,[૨] ક્રોષ્ટ્રી,[૩] સિતા,[૪] ઇક્ષુગંધા,[૫] ક્ષીરવલ્લી,[૬] ક્ષીરશુક્લા,[૭] પયસ્વિની,[૮] વારાહવદના,[૯] ગૃષ્ટિ[૧૦] અને બદરા[૧૧] એટલાં વિદારીકંદનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિદારીકંદ મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર, ધાવણ તથા વીર્યને વધારનાર, જીવન દેનાર, બળ તથા સારા વર્ણને આપનાર, ભારે અને રસાયનરૂપ હોઇ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, વાયુ તથા દાહને મટાડે છે. ૧૬૭-૧૬૯

૧. विदारयति भूमिं पित्तादींश्च, दॄ विदारणे, ण्यन्तात् पचाद्यच्, गौरादिः–જે જમીન ફાડી બહાર નીકળે છે, તથા પિત્ત વગેરેનો પણ નાશ કરે છે, તેથી વિદારી–વારાહીકંદ.

૨. स्वादुः कन्दः यस्याः सा–જેનું કંદ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુકંદા–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૩. क्रोशति–आह्वानं करोति पित्तास्रदाहादिरोगाणां, क्रुश आह्वाने–‘सितनि.’ इति (उणा० १–६९) तुन्, ‘स्त्रियां च’ इति तृज्वत्–‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’–જે પિત્ત, લોહીવિકાર, દાહ આદિ રોગોને આહ્વાન કરે છે, તેથી ક્રોષ્ટ્રી–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૪. सितः वर्णः अस्ति अस्याः–अर्शआद्यच्, टाप्–જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી સિતા–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૫. इक्षोर्गन्ध इव गन्धो यस्याः–જેની ગંધ શેલડીના જેવી હોય છે, તેથી ઇક્ષુગંધા–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૬. क्षीरयुक्ता वल्ली–शाकपार्थिवादिः–જેની વેલી ક્ષીરવાળી હોય છે, તેથી ક્ષીરવલ્લી–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૭. क्षीरम् इव शुक्ला–જે દૂધ જેવી સફેદ હોય છે, તેથી ક્ષીરશુક્લા–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૮. पयः अस्ति अस्याः–‘अस्मायामेधा०’ इति विनिः, नान्तत्वाद् ङीप्–જેમાં ક્ષીર હોય છે, તેથી પયસ્વિની–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૯. वराहस्येदं वाराहम्–इदमर्थेऽण्, वाराहमिव वदनं यस्याः–વરાહ એટલે ભૂંડના મોઢા જેવું જેનું મોઢું હોય છે અથવા ભૂંડના નામે જે કહેવાય છે, તેથી વારાહવદના–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૧૦. गर्धति–हिनस्ति दाहादिरोगान्, गृधु हिंसायां, क्तिन्, यद्वा गृह्णाति माधुर्यादिगुणान्, क्तिच्–पृषोदरादिः–જે દાહ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે અથવા મધુરતા આદિ ગુણોને ગ્રહણ કરે છે, તેથી ગૃષ્ટિ–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૧૧. वदति–स्थिरतां याति रसायनरूपत्वात्, वद स्थैर्ये–बाहुलकात् अरन्, टाप्–જે રસાયનરૂપ હોવાથી

× આ વારાહીકંદને જ અથવા તેના જેવી જ તેની એક જાતને ક્ષીરવિદારી કે વિદારીકંદ કહે છે. ગુજરાતીમાં આને કુક્કરકંદ અથવા ફગવેલાની ગાંઠ કે ફાંગની ગાંઠ પણ કહે છે; છતાં કુક્કરકંદ તરીકે તે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. છેલ્લાં બે નામો ગામડી ભાષામાં મળે છે. જો કે મદનપાલ નિઘંટુમાં વિદારીકંદની બે જાતને અલગ અલગ જણાવેલ છે, તેમ જ વારાહીકંદને પણ અલગ બતાવેલ છે; તેમ જ આ ગ્રંથમાં પણ મિશ્રવર્ગના ૧૫૪મા શ્લોકમાં જીવકને બદલે વિદારીકંદ તથા એ પ્રકારની ઋદ્ધિને બદલે વારાહીકંદનો ઉપયોગ કરવા જણાવી તે બેયને જુદીજુદી જાત તરીકે સૂચવેલ છે, છતાં અહીં જોતાં એમ લાગે છે, કે તેઓનાં નામ ગુણો એક હોવાથી તેઓ એક જાતની જ ઔષધિ સંભવે છે. અમરકોષમાં તો વિદારી તથા ક્ષીરવિદારીનાં અલગ અલગ નામો આપ્યાં છે, છતાં ક્ષીરવિદારી એ જ વારાહીકંદ જણાય છે; કદાચ ક્ષીરવાળી વિદારી તે વારાહીકંદ અને ક્ષીર વિનાની હોય તે વિદારીકંદ હોય, એમ સંભવે છે; આમાં જે સત્ય હોય તે વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ સમજી શકે તેવું છે.

વારાહીકંદને કુક્કરકંદ તથા વિદારીકંદને ભોંયકોળું જણાવી બેયને અલગ સૂચવેલ છે.

સ્થિરતા અથવા મજબૂતાઈ પમાડે છે, તેથી ભદ્રા-વિદારીકંદ કે ખરાટીકંદ.

મુસલીનાં નામો તથા ગુણો

તાલમૂલી તુ વિજ્ઞેયા મુસલી પરિકીર્તિતા ।
મુસલી મધુરા વૃષ્યા વીર્યોષ્ણા બૃંહણી ગુરુઃ ।
તિક્તા રસાયની હન્તિ ગુદજાન્યનિલં તથા ॥૧૭૦॥

અન્વય—તાલમૂલી તુ વિજ્ઞેયા મુસલી પરિકીર્તિતા । મુસલી મધુરા વૃષ્યા વીર્યોષ્ણા બૃંહણી ગુરુઃ તિક્તા રસાયની (સતી) ગુદજાનિ તથા અનિલં હન્તિ ॥

તાલમૂલી[1] અને મુસલી,[2] એ બે મુસલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મુસલી મધુર, વીર્યને વધારનાર, ઉષ્ણ વીર્યવાળી, પુષ્ટિકારક, ભારે, કડવી અને રસાયનરૂપ હોઈ ગુદાનાં રોગ તથા વાયુને મટાડે છે. ૧૭૦

૧. મુસલી—મુસ્યતિ ગુદરોગાનનિલં ચ, મુષ ખણ્ડને, મૃષાદિભ્યઃ (ઉણા૰ ૧-૧૦૬) કલચ્, ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીષ્-જે ગુદાના રોગને તથા વાયુને મટાડે છે, તેથી-મુસલી.

૨. તાલસ્યેવ મૂલં યસ્યા સા, પાકર્ણેતિ ઙીષ્-જેનું મૂળિયું તાડના જેવું હોય છે, તેથી તાલમૂલી-મુસલી.

શતાવરી અને મહાશતાવરીનાં નામો

શતાવરી બહુસુતાઽભીરુરિન્દીવરી વરી ।
નારાયણી શતપદી શતવીર્યા ચ પીવરી ॥૧૭૧॥
મહાશતાવરી ચાન્યા શતમૂલ્યૂર્ધ્વકણ્ટિકા ।
સહસ્રવીર્યા હેતુશ્ચ ઋષ્યપ્રોક્તા મહોદરી ॥૧૭૨॥

અન્વય—શતાવરી બહુસુતા અભીરુઃ ઇન્દીવરી વરી નારાયણી શતપદી શતવીર્યા ચ પીવરી । અન્યા ચ મહાશતાવરી શતમૂલી ઊર્ધ્વકણ્ટિકા સહસ્રવીર્યા હેતુઃ ઋષ્યપ્રોક્તા ચ મહોદરી (કથ્યતે) ॥

શતાવરી,[1] બહુસુતા,[2] અભીરુ,[3] ઇંદીવરી,[4] વરી,[5] નારાયણી,[6] શતપદી,[7] શતવીર્યા[8] અને પીવરી,[9] એટલાં શતાવરીનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ મહાશતાવરી,[1] શતમૂલી,[2] ઊર્ધ્વકંટિકા,[3] સહસ્રવીર્યા,[4] હેતુ,[5] ઋષ્યપ્રોક્તા[6] અને મહોદરી[7] એટલાં મહાશતાવરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭૧,૧૭૨

૧. શતમ્ વીર્યાણામ્ આવૃણોતિ આત્મનિ, શતપૂર્વાત્ વૃઞ્ વરણે-... પચાદ્યચ્-ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીષ્-સો પરાક્રમો અથવા પ્રભાવો વડે પોતાને જે વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી શતાવરી.

૨. બહવઃ સુતાઃ સૂલાનિ યસ્યાઃ સા-જેને મૂળિયારૂપી ઘણા પુત્રો હોય છે, તેથી બહુસુતા-શતાવરી.

૩. ન બિભેતિ યસ્માત્ ભિયઃ ક્રુક્લુકનૌ ભિયઃ ક્રુક્લુકનૌ' (ઉણા૰ ૧-૨-૧૭૪) ઇતિ ક્રુ-જેનાં પાંદડાં સ્થિર રહેતાં હોવાથી જે વાયુ વગેરેથી કે કોઈથી ડરતી નથી, તેથી અભીરુ-શતાવરી.

૪. ઇન્દીવરમ્ અસ્તિ અસ્યા, નીલકમલ જેવાં ફૂલ-ઇન્દીવરપુષ્પ-જેનાં ફૂલ કમળ જેવાં હોય છે, તેથી ઇંદીવરી-શતાવરી.

૫. વૃણોતિ ગ્નન્ત્યેવ રુચિકરમ્, વૃઞ્ વરણે, ગૌરાદિ-જેથી વડે પ્રાણીઓને જે વરે છે-સ્વીકારે છે-ખુશી કરે છે, તેથી વરી-શતાવરી.

૬. નારાયણસ્ય, નારાયણો વા દેવતા યસ્ય-નારાયણે દેવતાયે વા ઋષ્, ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીષ્-નારાયણથી ઉત્પન્ન થઈ છે અથવા નારાયણ જેના દેવ છે, તેથી નારાયણી-શતાવરી.

૭. શતં પાદાઃ-મૂલાનિ યસ્યાઃ, 'પાદોઽન્યતરસ્યામ્' ઇતિ વા ઙીપ્, પાદ પદ-જેને સો મૂળિયાં પગ હોય છે, તેથી શતપદી-શતાવરી.

૮. શતં વીર્યાણિ યસ્યા-જેનાં પરાક્રમો અથવા પ્રભાવો પણ સો છે, તેથી શતવીર્યા-શતાવરી.

૯. પ્યાયતે-વર્ધતે ગુણાદિભિઃ, પ્યૈઙ્ વૃદ્ધૌ-'અન્યેભ્યોઽપિ દૃશ્યન્તે' ઇતિ ક્વનિપ્, ઙીપ્ ઙીષ્-જે અનેક જાતના ગુણોથી વધે છે-અધિક છે, તેથી પીવરી-શતાવરી.

૧. મહતી ચાસૌ શતાવરી-મોટી શતાવરી તે મહાશતાવરી.

૨. શતં મૂલાનિ યસ્યા-જેને સો મૂળિયાં હોય છે, તેથી શતમૂલી-મહાશતાવરી.

૩. ઊર્ધ્વં કણ્ટકા યસ્યા સા-'નદ્યૃતશ્ચ' ઇતિ કપ્, ઉપર કાંટા છે-જેને ઉપર કાંટા હોય છે, તેથી ઊર્ધ્વકંટિકા-મહાશતાવરી.

૪. સહસ્રં વીર્યાણિ યસ્યા સા-જેનાં હજાર પરાક્રમો છે, તેથી સહસ્રવીર્યા-મહાશતાવરી.

૫. હિનોતિ-ગચ્છતિ ગુણૈઃ, હિ ગતૌ વૃદ્ધૌ ચ, 'કમિમનિજનિ...' ઇતિ (ઉણા૰૧-૭૩) તુન્-જે ગુણોથી વધે છે અથવા વ્યાપ્ત છે, તેથી હેતુ-મહાશતાવરી.

૬. ઋષિભિઃ-મુનિભિઃ પ્રોક્તા પ્રથમમ્-જેને સૌથી પહેલાં ઋષિમુનિઓએ જણાવેલ છે, તેથી ઋષ્યપ્રોક્તા-મહાશતાવરી.

૭. महत् उदरं यस्याः सा, नैकगुणपूर्णत्वात्–જે અનેક ગુણોથી ભરપૂર છે, તેથી મોટા પેટવાળી–વિશાળ ગુણોથી ભરેલી છે, તેથી મહોદરી–મહાશતાવરી.

બન્ને શતાવરીના ગુણો

शतावरी गुरुः शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी ।
मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या गुल्मातिसारजित् ॥
शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजित् ।
महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी ।
शीतवीर्या निहन्त्यर्शोग्रहणीनयनामयान् ॥१७४॥

अन्वयः–शतावरी गुरुः शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या शुक्रस्तन्यकरी बल्या (सती) गुल्मातिसारजित् वातपित्तास्रशोथजित् (अस्ति)। महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी शीतवीर्या (सती) अर्शोग्रहणीनयनामयान् निहन्ति ॥

શતાવરી ભારે, ટાઢી, કડવી, મધુર, રસાયનરૂપ, બુદ્ધિ માટે સારી, અગ્નિને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, નેત્રને હિતકારી, વીર્યને તથા ધાવણને વધારનારી અને બળ આપનારી હોઈ ગોળો, અતિસાર, વાયુ, પિત્ત, રુધિરનાં દરદ કે પિત્તરક્તરોગ તથા સોજાને મટાડે છે. મહાશતાવરી બુદ્ધિ માટે સારી, હૃદયને ગમે એવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયનરૂપ અને શીતવીર્યવાળી હોઈ અરશ, ગ્રહણીરોગ તથા નેત્રના રોગને મટાડનારી છે. ૧૭૩,૧૭૪

આસોંદનાં નામો

गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया ।
वराहकर्णी वरदाऽवरदा कुष्ठगन्धिनी ॥१७५॥

अन्वयः–गन्धान्ता वाजिनामादिः अश्वगन्धा हयाह्वा वराहकर्णी वरदा अवरदा कुष्ठगन्धिनी (कथ्यते)॥

ગંધાંતા,[1] વાજિનામાદિ,[2] અશ્વગંધા,[3] હયાહ્‌વા,[4] વરાહકર્ણી,[5] વરદા,[6] અવરદા,[7] અને કુષ્ઠગંધિની,[8] એટલાં આસોંદનાં સંસ્કૃત નામો છે. (ઘોડાનો હરકોઈ પર્યાયશબ્દ આગળ મૂકી છેડે ગંધ શબ્દ લગાડવાથી આસોંદનું નામ થાય છે.) ૧૭૫

૧. गन्धः अन्तः यस्याः सा–જેનો છેડો ગંધરૂપ અથવા ગંધમય હોય છે, તેથી ગંધાંતા–આસોંદ.

૨. वाजिनः नाम आदि यस्याः सा–જેના નામની શરૂઆતમાં ઘોડાનું નામ (અને છેડે ગંધ શબ્દ) હોય છે, તેથી વાજિનામાદિ–આસોંદ.

૩. अश्वस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः सा–જેની ગંધ ઘોડાના જેવી હોય છે, તેથી અશ્વગંધા–આસોંદ.

૪. हयस्य आह्वयो यस्याः सा–ઘોડાનું નામ જે ધરાવે છે–જેટલાં ઘોડાનાં નામ છે, તેથી કહેવાય છે, માટે હયાહ્‌વા–આસોંદ.

૫. वरम्–आरोग्यं ददाति रसायनीत्वात्, डुदाञ् दाने–'आतोऽनुपसर्गे' इति कः, टाप्–જે રસાયનીરૂપ હોવાથી ઉત્તમ આરોગ્ય આપે છે, તેથી વરદા–આસોંદ.

૬. वराहस्य कर्ण इव कर्णः–पत्रं यस्याः सा–'पाककर्ण'ेति ङीष्–જેનું પાન ભૂંડના કાન જેવું હોય છે, તેથી વરાહકર્ણી–આસોંદ.

૭. अवरान्–दुष्टान् रोगान् शोथादीन् द्यति–खण्डयति, दो अवखण्डने, 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः, टाप्–સોજા વગેરે દુષ્ટ રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી અવરદા–આસોંદ.

૮. कुष्ठस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः सा–જેની ગંધ કોઢ રોગના જેવી અથવા કઠ કે ઉપલેટ જેવી હોય છે, તેથી કુષ્ઠગંધિની–આસોંદ.

આસોંદના ગુણો

अश्वगन्धाऽनिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा ।
बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णाऽतिशुक्रला ॥

अन्वयः–(गुणाश्व–) अश्वगन्धा बल्या रसायनी तिक्ता कषाया उष्णा (सती) अतिशुक्रला अनिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा (अस्ति) ॥

આસોંદ, બળ આપનારી, રસાયનરૂપ, કડવી, તૂરી, ગરમ તથા વીર્યને અત્યંત વધારનાર હોઈ વાયુ, કફ, શ્વિત્રનામનો કોઢ, સોજા તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૭૬

કાળીપાટનાં નામો

पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका ।
एकाष्ठीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥१७७॥

अन्वयः–पाठा अम्बष्ठा अम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका एकाष्ठीला रसा पाठिका वरतिक्तिका प्रोक्ता ॥

પાઠા,[1] અંબષ્ઠા,[2] અંબષ્ઠકી,[3] પ્રાચીના,[4] પાપચેલિકા,[5] એકાષ્ઠીલા,[6] રસા,[7] પાઠિકા[8] અને વરતિક્તિકા[9] એટલાં કાળીપાટનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭૭

૧. पठ्यते–स्पष्टमुच्यते या विषादिनाशकगुणा वैद्यैः, पठ व्यक्तायां वाचि, घञ्–જેને વૈદ્યો ઝેર વગેરેનો નાશ કરનાર ગુણવાળી સ્પષ્ટ જાહેર કરે છે, તેથી પાઠા–

કણાપાટ

૨ અમ્બા-માતા ઇવ તિષ્ઠતિ જ્વરાદિરોગિભ્યો લોમવિવરણાદિ રક્ષણાત્, ત્વાષ્ઠો 'મુનિ સ્વ' ઇતિ ચ, 'અમ્બષ્ઠ૦' ઇતિ ષત્વમ્, કપાલો'રિતિ હ્રસ્વ, યદ્-ઘમ આદિ રોગવાળાઓના તે તે રોગો દૂર કરી માતાની પેઠે તેઓનું જે રક્ષણ કરે છે, તેથી અમ્બષ્ઠા-કણાપાટ

૩ અમ્બાય-ચિકિત્સકશબ્દાય-સ્વયશસ્ત્વાર્થં તિષ્ઠતિ-અભિપ્રૈતિ ઇતિ-અમ્બષ્ઠ-વૈદ્ય, સ્વા પાઠે 'મુનિ સ્વ' ઇતિ ચ, તત્ત તમ્ અમ્બષ્ઠં અવતિ-અસ્માર્થમભ્યવતિ રોગિણાં દ્રવ્યે-વૈદ્યાર્થે અતોઽનુપસર્ગે ઇતિ ક, ગૌરાદિત્વાત્ ઙીષ્-પોતાના વૈદ નામને પ્રખ્યાત કરવા જે તૈયાર રહે છે, એવા વૈદને રોગીઓના રોગ મટાડવા પોતાને પ્રકટ કરવા જે બોલાવે છે, તેથી અમ્બષ્ઠકી-કણાપાટ.

૪ પ્રાચિ ભવા-'દિગાદિભ્યો' ઇતિ યત્, યદ્-પૂર્વદિશામાં જે થાય છે, તેથી પ્રાચીના-કણાપાટ.

૫. પાપે-રોગિણિ અપિ પતતિ, પત્ર વિલસ્યે, ષ્વાસો 'ચેકન્' ઇતિ નિપાતનાત્ વિષ્ઠતો ઙીષ્, યદ્વા પુનઃ પુનઃ અતિપતેન વા પતતિ-ઇતિ પચેદ્ધસ્મનાત્ અધિ-પાચયતિ ઇતિ પાચક -વાયુ, તમ્ હિનસ્તિ-નાશયતિ-ઇતિ 'કર્મણ્યણ્,' અન્યત્રાપિ ઙીષ્, તત સ્વાર્થે કન્, યદ્-જે રોગીમા તેના રોગ દૂર કરવા વિશ્વાસ કરે છે અથવા વાયુનો ખાસ નાશ કરે છે, તેથી પાપચેલિકા-કણાપાટ.

૬. એકમ્ અસ્તિ ઇવ-વાસ્તુ અસ્તિ સ્વર્ગં શાતિ-'આતોઽનુપસર્ગે' ઇતિ ક, મુખાનાદિત્વાત્ અર્થે ઙીષ્, યદ્-એક કાકાં જેવા કણ્ય મણાને જે સ્વીકારે છે, તેથી એકાષ્ઠીલા-કણાપાટ.

૭ રસતે-અસ્તાસ્ત્વે રક્ષતિ રોગિભ્યઃ અતર્થે રોગિભિ, રસ આસ્વાદને, કર્મણિ ઘન્, યદ્-દાહ આદિ રોગ દૂર કરવા રોગીઓ જેનો સ્વાદ લે છે, તેથી રસા-કણાપાટ.

૮ પાઠા એવ પાઠિકા સ્વાર્થે કન્, યદ્ સર્વ ચ-જે પાઠ એરાય છે, તે જ પાઠિકા-કણાપાટ.

૯ વરા પાઠો તિક્તા ચ, તત સ્વાર્થે કન્, યદ્ સર્વ ચ-જે અતિશય ઉત્તમ કણાક ધારણ કરે છે, તેથી વરતિક્તિકા-કણાપાટ

કાળીપાટના ગુણો

પાઠોષ્ણા કટુકા તીક્ષ્ણા વાતશ્લેષ્મહરી લઘુઃ ।
હન્તિ શૂલજ્વરચ્છર્દિકુષ્ઠાતીસારહૃદ્રુજઃ ।
દાહકણ્ડૂવિષશ્વાસકૃમિગુલ્મગરવ્રણાન્ ॥ ૧૭૮ ॥

અન્વય-પાઠા ઉષ્ણા કટુકા તીક્ષ્ણા લઘુઃ (સતી) વાતશ્લેષ્મહરી શૂલજ્વરચ્છર્દિકુષ્ઠાતીસારહૃદ્રુજઃ દાહકણ્ડૂવિષશ્વાસકૃમિગુલ્મગરવ્રણાન્ હન્તિ ॥

કાળીપાટ ગરમ, તીખી, તીક્ષ્ણ તથા હલકી હોઈ વાયુ, કફ, શૂળ, તાવ, ઊલટી, કોઢ, અતીસાર, હૃદયના રોગ, દાહ, ખસ, ઝેર, શ્વાસ, કૃમિ, ગોળો અને ઝેરી મણને મટાડે છે. ૧૭૮

ધોળા નસોતરનાં નામો

શ્વેતા ત્રિવૃતા ભણ્ડી સ્યાત્ત્રિભણ્ડી ત્રિપુટાપિ ચ ।
સર્વાનુભૂતિઃ સરલા નિશોત્રા રેચનીતિ ચ ॥ ૧૭૯ ॥

અન્વય-શ્વેતા ત્રિવૃતા ભણ્ડી ત્રિવૃત્ ત્રિપુટા ચ સર્વાનુભૂતિ, સરલા નિશોત્રા ચ રેચની ઇતિ સ્યાત્

શ્વેતા,[1] ત્રિવૃતા,[2] ભણ્ડી,[3] ત્રિવૃત્,[4] ત્રિપુટા,[5] સર્વાનુભૂતિ,[6] સરલા,[7] નિશોત્રા[8] અને રેચની[9] એટલાં ધોળા નસોતરનાં સંસ્કૃત નામો છે ૧૭૯

૧ શ્વેત વર્ણ અસ્તિ અસ્યા, અર્શઆદ્ય-જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી શ્વેતા-ધોળુ નસોતર

૨ ત્રિભિ અવયવૈ વૃતા-ત્રણ અવયવોથી જે વીંટાયેલ હોય છે, તેથી ત્રિવૃતા-ધોળુ નસોતર

૩ ભણ્ડતે-પરિભાષતે [illegible] પરિભાષવે યદ્-ગૌરાદિ-ઉપયુક્ત વગેરે ગુણોને જે જણાવે છે, તેથી ભણ્ડી-ધોળુ નસોતર

૪ ત્રીન્ અવયવાન્ વૃણોતિ, યદ્ ત્રણે-ત્રિ-જે ત્રણ અવયવોને સ્વીકારે છે, તેથી ત્રિવૃત્-ધોળુ નસોતર

૫. ત્રય પુટા અસ્યા સા-જેને ત્રણ પડ હોય છે, તેથી ત્રિપુટા-ધોળુ નસોતર

૬ સર્વા અનુભૂતિ અસ્યામ્, સર્વૈર્વા અનુભૂયતે રેચકત્વાત્-આધારે કર્મણિ વા ક્તિન્-સર્વ અનુભવો જેમાં રહેલા છે અથવા સર્વ લોકો જેને રેચક તરીકે અનુભવે છે, તેથી સર્વાનુભૂતિ-ધોળુ નસોતર

૭. સરતિ-ગચ્છતિ ઉષ્ણત્વાદિગુણાન્-ઉષ્ણતા વગેરે ગુણોને જે પામે છે, તેથી સરલા-ધોળુ નસોતર

૮ નિતરાં શ્યતિ-તનૂકરોતિ પિત્તજ્વરાદીન્ વા, શો તનૂકરણે-ધાતુ-ન્ય તન્ (ઉણા૦ ૧-૯૮) ટાપ્-જે પિત્તજ્વર આદિ રોગોના દુઃખને અલ્પ કરે છે, તેથી નિશોત્રા-ધોળુ નસોતર

૯ રેચયતિ-રિચિર્ વિરેચને-ધાતુ, ણિચ્ ઇતિ-જે રેચ કરાવે છે, તેથી રેચની-ધોળુ નસોતર

ધોળા નસોતરના ગુણો

શ્વેતા ત્રિવૃદ્રેચની સ્યાત્સ્વાદૂષ્ણા સમીરણહૃત્ ।
રૂક્ષા પિત્તજ્વરશ્લેષ્મપિત્તશોથોદરાપહા ॥ ૧૮૦ ॥

અન્વય-શ્વેતા ત્રિવૃત્ રેચની સ્વાદુ ઉષ્ણા સમીર

હૃત્ રૂક્ષા (સતી) પિત્તજ્વરશ્લેષ્મપિત્તશોથોદરાપહા સ્યાત્ ॥

ધોળું નસોતર રેચક, મધુર, ગરમ અને રૂક્ષ હોઈ વાયુ, પિત્તનો તાવ, કફ, પિત્ત, સોજા તથા પેટના રોગને મટાડે છે. ૧૮૦

કાળા નસોતરનાં નામો

ત્રિવૃત્ શ્યામાર્ધચન્દ્રા ચ પાલિન્દી ચ સુષેણિકા ।
મસૂરવિદલા કાલકેશિકા કાલમેષિકા ॥૧૮૧॥

અન્વયઃ–શ્યામા ત્રિવૃત્ અર્ધચન્દ્રા ચ પાલિન્દી ચ સુષેણિકા મસૂરવિદલા કાલકેશિકા કાલમેષિકા (ઇતિ નામભિઃ કથ્યતે) ॥

શ્યામત્રિવૃત્,[1] અર્ધચંદ્રા,[2] પાલિંદી,[3] સુષેણિકા,[4] મસૂરવિદલા,[5] કાલકેશિકા[6] અને કાલમેષિકા,[7] એટલાં કાળા નસોતરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૮૧

૧. શ્યામઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ, શ્યામા ચાસૌ ત્રિવૃત્–જેનો રંગ કાળો હોય છે, તે શ્યામત્રિવૃત્–કાળું નસોતર.

૨. અર્ધઃ ચન્દ્રઃ યસ્યાઃ દ્વયોર્દલયોઃ–ટાપ્–જેની બન્ને દાળનો આકાર અર્ધચંદ્ર જેવો હોય છે, તેથી અર્ધચંદ્રા–કાળું નસોતર.

૩. પાલયતિ–રક્ષતિ પિત્તજ્વરાદિરોગિણમ્, પાલ રક્ષણે–બાહુલકાત્ કિન્દચ્, ગૌરાદિઃ–પિત્તજ્વર આદિ રોગવાળાનું જે રક્ષણ કરે છે, તેથી પાલિન્દી–કાળું નસોતર.

૪. સુષ્ઠુ સેનયા–ગુણસ્પયા યાતિ, સેનાશબ્દાત્ 'સત્યાપપાશ૦'ઇતિ ણિચ્, પચાદ્યચ્, 'એતિ સંજ્ઞાયામગાત્' ઇતિ પત્વમ્, સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, ઇત્વં ચ–પોતાના ગુણોરૂપી ઉત્તમ સેના સાથે જે કામ કરે છે, તેથી સુષેણિકા–કાળું નસોતર.

૫. મસૂરવત્ વિદલં યસ્યાઃ સા, ટાપ્–જેની દાળ મસૂરના જેવી હોય છે, તેથી મસૂરવિદલા–કાળું નસોતર.

૬. કાલઃ કેશા ઇવ પત્રાદિ યસ્યાઃ સા, કાલકેશી, સ્વાઙ્ગત્વાદ્ ઙીપ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, 'ઙ્યાપોઃ'ઇતિ હ્રસ્વઃ–જેનાં પાંદડાં વગેરે કાળાં હોય છે, તેથી કાલકેશિકા–કાળું નસોતર.

૭. કાલં મિષતિ–સ્પર્ધતે તીવ્રવિરેચનીત્વાત્, મિષ સ્પર્ધાયામ્–'કર્મણ્યણ્', અણન્તત્વાદ્ ઙીપ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, હ્રસ્વશ્ચ–તીવ્ર રેચને લગાડતી હોવાથી કાળ સાથે સ્પર્ધા કરતી કાળ જેવી છે, તેથી કાલમેષિકા–કાળું નસોતર.

કાળા નસોતરના ગુણો

શ્યામા ત્રિવૃત્તતો હીનગુણા તીવ્રવિરેચની ।
મૂર્ચ્છાદાહમદભ્રાન્તિકણ્ઠોત્કર્ષણકારિણી ॥૧૮૨॥

અન્વયઃ–શ્યામા ત્રિવૃત્ તતઃ હીનગુણા તીવ્રવિરેચની મૂર્ચ્છાદાહમદભ્રાન્તિકણ્ઠોત્કર્ષણકારિણી (અસ્તિ) ॥

કાળું નસોતર ધોળા નસોતર કરતાં ઓછા ગુણવાળું છે, બહુ જ રેચક છે અને મૂર્છા, દાહ, મદ, ભ્રમ તથા કંઠનું ઘસાવું કરે છે. ૧૮૨

નાના નેપાળાનાં ઝાડનાં નામો

લઘુદન્તી વિશલ્યા ચ સ્યાદુદુમ્બરપર્ણ્યપિ ।
તથૈરણ્ડફલા શીઘ્રા શ્યેનઘણ્ટા ઘુણપ્રિયા ।
વારાહાઙ્ગી ચ કથિતા નિકુમ્ભશ્ચ મકૂલકઃ ॥૧૮૩॥

અન્વયઃ–લઘુદન્તી ચ વિશલ્યા અપિ ચ ઉદુમ્બરપર્ણી તથા ચ એરણ્ડફલા શીઘ્રા શ્યેનઘણ્ટા ઘુણપ્રિયા વારાહાઙ્ગી નિકુમ્ભઃ ચ મકૂલકઃ કથિતા ॥

લઘુદંતી,[1] વિશલ્યા,[2] ઉદુંબરપર્ણી,[3] એરંડફલા,[4] શીઘ્રા,[5] શ્યેનઘંટા,[6] ઘુણપ્રિયા,[7] વારાહાંગી,[8] નિકુંભ[9] અને મકૂલક[10] એટલાં નાના નેપાળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૮૩

૧. દામ્યતિ ગુદાઙ્કુરાદીન્, દમ્યન્તે વા કુષ્ટાદયઃ અનયા ઇતિ દન્તી, દમુ ઉપશમે–'હસિમૃ૦' (ઉણા૦ ૩, ૮૬) ઇતિ તન્, જાતિત્વાદ્ ઙીપ્, લઘ્વી ચાસૌ દન્તી–લઘુદન્તી–જે ગુદાના રોગ તથા કોઢ વગેરેને મટાડે છે, તે દંતી–નેપાળો; તે નાનો લઘુદંતી કહેવાય છે.

૨. વિગતં ભવતિ શલ્યમ્–અશ્મશર્કરાર્શોરૂપં યસ્યાઃ–જેનાથી પથરી, શળ અથવા અરશ વગેરેનાં દુઃખ પણ મટે છે, તેથી વિશલ્યા–નાનો નેપાળો.

૩. ઉદુમ્બરસ્ય પર્ણાનિ ઇવ પર્ણાનિ સન્તિ યસ્યાઃ–જેનાં પાંદડાં ઉંબરાનાં પાન જેવાં હોય છે, તેથી ઉંદુબરપર્ણી–નાનો નેપાળો.

૪. એરણ્ડસ્ય ઇવ ફલાનિ યસ્યાઃ–જેનાં ફળ એરંડાના ફળ જેવાં હોય છે, તેથી એરંડફલા–નાનો નેપાળો.

૫. શીઘ્રં રેચકત્વમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ–અર્શઆદ્યચ્–જે જલદી રેચ લગાડે છે, તેથી શીઘ્રા–નાનો નેપાળો.

૬. શ્યાયતે–ગચ્છતિ શીઘ્રં રેચકત્વગુણં, શ્યૈઙ્ ગતૌ–'શ્યાસ્ત્યા૦' ઇતિ (ઉણા. ૨–૪૬) ઇનચ્, સ્ત્રીત્વાત્ 'વર્ણાદનુદાત્તાદ્' ઇતિ ઙીપ્ નશ્ચ, શ્યેની ઘણ્ટા ઇવ શ્યેનઘણ્ટા–જે જલદી રેચક ગુણ ધરાવતી હોવાથી જાણે ઘંટડી હોય, તેમ રોગીને તરત રેચની

સૂચના કરે છે, તેથી સ્નેહપંદા—નાનો નેપાળો.

૭ કુનામ્યપ્રમુખમહાપ્રીયસ્ય પ્રિયા—મુખ નામના ચક્રવર્તી રાજાને જે પ્રિય હોય છે, તેથી મુખપ્રિયા—નાનો નેપાળો.

૮. વરાહસ્ય ઇવ વારાહમ્ મદ્રમ્, વારાહમિવ મદ્રં યસ્યા સા—જેનું અંગ ભૂંડના જેવું હોય છે, તેથી વારાહકામી—નાનો નેપાળો.

૯ કું—ભૂમિં બિભર્તિ, કાન્ડૂકણ્ડવિરોપનિવારણેન, કુમ્ભ પચાદ્યો 'મૂલ૰' ઇતિ (૩. ૧. ૪૬) સૂત્રેણ પચ્ પ્રત્યય, સ ચ સ્થિતિ, નિષ્કઃ ચાસૌ કુમ્ભ નિકુમ્ભ—જે કોઢ, ચેળ વગેરેને મટાડી અવસ્ય નવી ચામડી લાવે છે, તેથી નિકુંભ—નાનો નેપાળો.

૧૦ માકૃષ્ટે—સમયતિ શરીરં કફ્ન કુષ્ઠાદિરોગનિવારણદ્ધારા, મક્ષિ મખ્યતે—'પિનાકૂન્' (ઉણા૰ ૪–૧૦), ઇતિ રાર્થે કન્, અયમમાત્રસ્ય મક્ષિકરાણામ કુમ્—જે કોઢ, ચેળ તથા ઘોળીવિકાર મટાડી શરીરને શોભીતું કરે છે, તેથી મકૂલ—નાનો નેપાળો.

મોટા નેપાળાના સંસ્કૃત નામો

દ્રવન્તી શામ્બરી ચિત્રા પ્રત્યક્‌પર્ણ્યાખુકર્ણ્યપિ।
ચિત્રોપચિત્રા ન્યગ્રોધી સુતશ્રેણ્યાખુપર્ણ્યપિ॥૧૮૪

અન્વય—(સા વૃહતી) દ્રવન્તી શામ્બરી ચિત્રા પ્રત્યક્‌પર્ણી આખુકર્ણી અપિ ચિત્રોપચિત્રા ન્યગ્રોધી સુતશ્રેણી આખુપર્ણી અપિ (કથિતા)॥

દ્રવંતી,[1] શાબરી,[2] ચિત્રા,[3] પ્રત્યકૃપર્ણી,[4] આખુકર્ણી,[5] ચિત્રોપચિત્રા,[6] ન્યગ્રોધી,[7] સુતશ્રેણી[8] અને આખુપર્ણી[9] એટલાં મોટા નેપાળાનાં સંસ્કૃત નામો છે ૧૮૪

૧ દ્રવતિ—ગચ્છતિ રેચકત્વાદિગુણાન્—જે રેચકપણું વગેરે ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી દ્રવંતી—મોટો નેપાળો.

૨ શં કરોતિ રુજાનિવારણેન, શમ્ બરોતિ 'શમિ ધાતો' ઇત્યચ્, ગૌરાદિ, સ્વાર્થેઽણ્ ચ—જે દાદ વગેરેને મટાડી સુખ આપે છે, તેથી શાંબરી—મોટો નેપાળો.

૩ ચિત્રં રૂપમ્ અસ્તિ અસ્યા—અર્શઆદ્યચ્ સા—જેનું રૂપ અદ્ભુત અથવા રંગબેરંગી હોય છે, તેથી ચિત્રા—મોટો નેપાળો.

૪ પ્રત્યક્ પશ્ચિમભાગે પ્રસૃતાનિ પર્ણાનિ યસ્યા, પાકભ્યોં ઇતિ ઙીપ્—જેનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન જેવાં હોય પશ્ચિમ બાજુ હોય છે, તેથી પ્રત્યકૃપર્ણી—મોટો નેપાળો.

૫ આખોઃ—મૂષિકસ્ય કર્ણાકારાણિ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા—ઉંદરડીના કાન જેવાં જેનાં પાંદડાં હોય છે, તેથી આખુકર્ણી—મોટો નેપાળો.

૬. ચપલત્વ ચિત્રમ્ ઉપચિત્રા, ચિત્રા ચાસૌ ઉપ ચિત્રા ચ ચિત્રોપચિત્રા—રંગબેરંગીપણાને લીધે અને અદ્ભુત ગુણોવાળો હોવાથી ચિત્રોપચિત્રા—મોટો નેપાળો.

૭ ન્યક્ રુણદ્ધિ બહુમૂલત્વાત, અધઃ, રોહતિ, મૂલં ન્યગ્ રુણદ્ધિ, ગૌરાદિત્વાત્ ઙીષ્—જેનાં મૂળિયાંવાળો ભાગ નીચેનો ભાગ રોકે છે, તેથી ન્યગ્રોધી—મોટો નેપાળો.

૮ સુતાનાં—પુત્રાણાં શ્રેણી ચ યેષાં યસ્યા સા—પુત્રો તથા મૂળિયાંની પંક્તિ જેને હોય છે, તેથી સુતશ્રેણી—મોટો નેપાળો.

૯. આખો ઃ મૂષકસ્ય પર્ણં યસ્યા સા, પાકભ્યોં ઇતિ ઙીપ્—ઉંદરડીના કાન જેવા જેને પાન હોય છે, તેથી આખુપર્ણી—મોટો નેપાળો.

મોટા નેપાળાના ગુણો

દ્રવન્તીદ્વયં સરં પાકે રસે ચ કટુ દીપનમ્।
ગુરુ શૂલકૃમિપ્રશમનાર્શોઽગ્નિદ્ભગ્નિદ્રાવણુત્।
તીક્ષ્ણોષ્ણં હન્તિ પિત્તાસ્રકફશોથોદરક્રિમીન॥૧૮૫

અન્વય—દ્રવન્તીદ્વયં સરં પાકે રસે ચ કટુ દીપનં તીક્ષ્ણોષ્ણં (ગુરુ) શૂલાર્શોઽશ્મરીકણ્ડૂકુષ્ઠાદિહર (અસ્તિ, તથા) પિત્તાસ્રકફશોથોદરક્રિમીન્ હન્તિ॥

બંને નેપાળા રેચક, પાકમાં તથા રસમાં તીખા, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ શૂળનો રોગ, પથરી, ચળ, અરશ, મળ, કોઢ, દાહ, પિત્ત, લોહીને બગાડે કે પિત્તરક્તરોગ, કફ, સોજા, પેટના રોગ તથા કૃમિને મટાડે છે ૧૮૫

નાના નેપાળાના બીજનું નામ તથા ગુણો

સુક્ષ્મદન્તીફલં તુ સ્યાન્મધુરં રસપાકયોઃ।
શીતલં સર્વદોષઘ્નં ગરશોથવ્રણાપહમ્॥૧૮૬

અન્વય—સૂક્ષ્મદન્તીફલં તુ રસપાકયોઃ મધુરં શીતલં સર્વદોષઘ્નં ગરશોથવ્રણાપહં સ્યાત્॥

નાના નેપાળાનું બીજ ક્ષુદ્રદંતીફલ કહેવાય છે, એ બીજ રસ તથા પાકમાં મધુર, ટાઢું, વિષ તથા મૂત્રને કાઢનાર અને ઝેર, સોજા તથા ફોડાંને મટાડનાર છે ૧૮૬

૧ ક્ષુદ્રા ચાસૌ દન્તી ક્ષુદ્રદન્તી, ક્ષુદ્રદન્ત્યાઃ ફલં—નાના નેપાળાનું ફળ તે ક્ષુદ્રદંતીફળ કહેવાય છે.

મોટા નેપાળાના બીજનાં નામો તથા ગુણો

જયપાલો દન્તીબીજં વિખ્યાતં તિન્તિડીફલમ્।
જયપાલો ગુરુઃ સ્નિગ્ધો રેચી પિત્તકફાપહઃ॥૧૮૭

अन्वयः–(बृहद्दन्तीफलं) जयपालः दन्तीबीजं तिन्तिलीफलं विख्यातं, जयपालः गुरुः स्निग्धः रेची पित्तकफापहः (अस्ति) ॥

જયપાલ,[1] દંતીબીજ[2] અને તિન્તિલીફલ[3] એટલાં મોટા નેપાળાના બીજનાં સંસ્કૃત નામો પ્રખ્યાત છે; એ બીજ ભારે, સ્નિગ્ધ અને રેચક હોઈ પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે.૧૮૭

૧. रोगाणाम् ઉપરિ लब्धं जयं पालयति–रक्षति पुनरुत्पत्तिवारणेन, पाल रक्षणे–कर्मण्यण्–રોગો ઉપર મેળવેલા જયને ફરી તેને નહિ ઉત્પન્ન થવા દઈ જાળવી રાખે છે, તેથી જયપાલ–મોટા નેપાળાનું બી.

૨. दन्त्याः बीजं–दन्तीबीज–મોટા નેપાળાનું બી.

૩. तिन्तिल्याः फलमिव आकृत्या–આકારમાં આંબલીના ફલ જેવું હોવાથી તિન્તિલીફલ–મોટા નેપાળાનું બી.

બે જાતની ઇંદ્રવારુણીનાં નામો

ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
वारुणी च पराप्युक्ता सा विशाला महाफला ।
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगेर्वारुर्मृगादनी ॥१८८

अन्वयः–ऐन्द्री इन्द्रवारुणी चित्रा च गवाक्षी गवादनी (इति प्रथमाया नामानि) परा अपि सा वारुणी विशाला महाफला श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगेर्वारुः मृगादनी उक्ता ॥

ઐંદ્રી,[1] ઇંદ્રવારુણી,[2] ચિત્રા,[3] ગવાક્ષી[4] અને ગવાદની[5] એટલાં પહેલી ઇંદ્રવારુણી*નાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમ જ વારુણી,[1] વિશાલા,[2] મહાફલા,[3] શ્વેતપુષ્પા,[4] મૃગાક્ષી,[5] મૃગેર્વારુ[6] અને મૃગાદની[7] એટલાં ધોળાં ફૂલવાળી બીજી ઇંદ્રવારુણીનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૧૮૮

૧. इन्द्रस्य इयं प्रिया–ऐन्द्री–इदमर्थे अण्–अण्णन्तत्वाद् ङीप्–ઇંદ્રને જે પ્રિય હોય છે, તેથી ઐન્દ્રી–ઇંદ્રવારુણી–પહેલી ઇંદ્રામણી.

૨. इन्द्रं वारयति देवतारूपेण, वृञ् वरणे–' कृवृदारि० ' इति (उणा० ३, ५३) बाहुलकाद् ण्यन्तादप्युनन्, णत्वं, जातित्वाद् ङीप्–ઇંદ્રને પોતાના દેવરૂપે જે સ્વીકારે છે, તેથી ઇંદ્રવારુણી–પહેલી ઇંદ્રામણી.

૩. चिनोति–तिक्तादिगुणान्–चिञ् चयने ' अमिचि० ' इति (उणा. ४–१६४) त्रन् प्रत्ययः, टाप्–કડવાશ વગેરે ગુણોને જે ગ્રહણ કરે છે, તેથી ચિત્રા–પહેલી ઇંદ્રામણી.

૪. गां–भूमिम् अक्ष्णोति–व्याप्नोति, अक्षू व्याप्तौ–कर्मण्यण्, अण्णन्तत्वाद् ङीप्–પૃથ્વી પર જે વ્યાપે છે–પથરાય છે. તેથી ગવાક્ષી–પહેલી ઇંદ્રામણી.

૫. गोभिः अद्यते–भक्ष्यते, अद भक्षणे, कर्मणि ल्युट्, टित्त्वाद् ङीप्–ગાયો જેને ખાય છે, તેથી ગવાદની–પહેલી ઇંદ્રામણી.

૧. वरुणस्य इयं प्रिया, इदमर्थे अण्–વરુણદેવને જે પ્રિય હોય છે, તેથી વારુણી–બીજી ઇંદ્રામણી.

૨. विशेषेण शलति–चलति कामलादिरोगान्निवारयितुं, पृथिव्यां व्याप्तुं वा–विपूर्वकात् शल चलने, इत्यस्मात् 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः'–इत्यनेन णः, टाप्, यद्वा विशति–प्रविशति अत्र वीर्योष्णत्वादिगुणनिवहः, विश प्रवेशने–' तमिविशिविडि ' इति (उणा. १–११०) कालन् प्रत्ययः–કમળો વગેરે રોગોને મટાડવા જે ખાસ કામ કરે છે અને પૃથ્વી પર ફેલાવા માટે જે વધારે ચાલે છે, તેથી અથવા જેમાં ઉષ્ણવીર્યતા વગેરે ગુણો પ્રવેશે છે, તેથી વિશાલા–બીજી ઇંદ્રામણી.

૩. महत् फलं यस्याः सा–જેનું ફળ પહેલી કરતાં મોટું હોય છે, તેથી મહાફલા–બીજી ઇંદ્રામણી.

૪. श्वेतानि पुष्पाणि यस्याः–જેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પા–બીજી ઇંદ્રામણી.

૫. मृगान् अक्ष्णोति–व्याप्नोति भक्ष्यरूपेण, अक्षू व्याप्तौ–कर्मण्यण्–જે મૃગલાંઓના ખોરાકરૂપ હોય છે; यद्वा मृगस्य अक्षि इव पुष्प यस्याः–અથવા મૃગની આંખ જેવું જેનું ફૂલ હોય છે, તેથી મૃગાક્ષી–બીજી ઇંદ્રામણી.

૬. मृगप्रिया ईर्वारुः–कर्कटी–મૃગોને પ્રિય કાકડી રૂપ હોય છે, તેથી મૃગેર્વારુ–બીજી ઇંદ્રામણી.

૭. मृगैः अद्यते, अद भक्षणे–कर्मणि ल्युट्–મૃગલાં જેને ખાય છે, તેથી મૃગાદની–બીજી ઇંદ્રામણી.

બંને ઇંદ્રવારુણીના ગુણો

गवादिनीद्वयं तिक्तं पाके कटु सरं लघु ।
वीर्योष्णं कामलापित्तकफप्लीहोदरापहम् ॥१८९॥

* **સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં** ઇંદ્રામણું કડવું, તીખું અને ઘણો જુલાબ લાવનાર વર્ણવેલ છે; અને પિત્તવિકાર, ઝાડાની કબજિયાત, તાવ તથા પેટનાં જીવડાંની બીમારીમાં અપાય છે; તેનાં મૂળિયાંથી જુલાબ લાગે છે અને કમળો, કાળજામાં પાણીનો ભરાવો, જલંદર, મૂત્રસ્થાનના વ્યાધિ અને સંધિવા પર સારી અસર કરે છે.

ચરકસંહિતા તથા **સુશ્રુતસંહિતામાં** આ ફળને વિકારનાશક, સંશોધન અને પિચકારી આપવામાં ઉપયોગી ગણેલ છે.

श्वासकासारुचिं कुष्ठगुल्मानलविनाशनम्।
प्रमेहमूत्रगर्भाशयान्त्रामयविनाशनम् ॥१९०॥

अन्वय—[illegible] तिक्तं [illegible] दीपनं (च) [illegible] श्वासकासारुचिं कुष्ठगुल्मानलविनाशनम् प्रमेहमूत्रगर्भाशयान्त्रामयविनाशनम् (अस्ति)।

અતિ ઉગ્રવાસવાળી કડવી, પાકમાં તીખી, આહારને પચાવનાર, કફઘ્ની અને ઉષ્ણવીર્ય હોઈ કમળો, પિત્ત, કફ, અરુચિ, પેટના રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, કોઢ, ગોળો, મંદ, મળ, પ્રમેહ, ગર્ભાશયના રોગ, અપક્વ અંત્રરોગ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૧૮૯,૧૯૦

ગળીનાં નામો તથા ગુણો

नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका।
रञ्जनी श्रीफली तुत्था ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥१९१॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता।
नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या मोहभ्रमापहा ॥१९२॥
उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान्।
आमवातमुदावर्तं मदं च विषमुद्धतम् ॥१९३॥

अन्वय—नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका रञ्जनी श्रीफली तुत्था ग्रामीणा मधुपर्णिका क्लीतका कालकेशी च सा नीलपुष्पा स्मृता (इति नामानि, गुणाश्च—) नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या उष्णा (सती) मोहभ्रमापहा (अस्ति तथा च) उदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् आमवातम् उदावर्तं मदं च उद्धतं विषं हन्ति।

નીલી,[1] નીલિની,[2] તૂલી,[3] કાલા,[4] દોલા,[5] નીલિકા,[6] રંજની,[7] શ્રીફલી,[8] તુત્થા,[9] ગ્રામીણા,[10] મધુપર્ણિકા,[11] ક્લીતકા,[12] કાલકેશી[13] અને નીલપુષ્પા[14] એટલાં ગળીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગળી રેચક, કડવી, કેશ માટે સારી અને ગરમ હોઈ મોહ, ભ્રમ, પેટના રોગ, બરોળનું દર્દ, વાતરક્ત રોગ, કફ, વાયુ, આમવાયુ, ઉદાવર્ત, મદ અને આકરા ઝેરનો નાશ કરે છે. ૧૯૧-૧૯૩

૧ नील वर्णं [illegible] अस्ति यस्याः, 'नीलादोषध्यौ' इति ङीप्—જેમાંથી ગળીનો રંગ બને છે, તેથી નીલી—ગળી.

૨. नील वर्णं इत्यादि [illegible]—'[illegible]' ઉપર પ્રમાણે. નીલિની—ગળી.

૩. तूलति—[illegible] [illegible]—जे तूलति, तूल [illegible] निष्कर्षे—'[illegible]' [illegible] [illegible] ङीप्—જે પૈસાના રોગ નીચ વસ્તુને બહાર કાઢે છે, તેથી તૂલી—ગળી.

૪. कालयते—[illegible] [illegible]—જેનાથી મોહ, ભ્રમ વગેરે કરે છે, તે કાલા—ગળી.

૫. दोलयति—[illegible] [illegible] [illegible]—જે પેટના રોગ વગેરેને મટાડે છે તે દોલા—ગળી

૬. नीली एव नीलिका नीलिकाभावात् [illegible] [illegible]—અર્થ' પ્રમાણે નામ પ્રમાણે.

૭. रञ्जति [illegible]—[illegible] [illegible], [illegible] [illegible]—રંગ વગેરેને જે રંગે છે, અથવા જેનાથી વસ્ત્ર વગેરે રંગાય છે તે રંજની—ગળી.

૮. श्रीयुक्तं [illegible] [illegible], [illegible] '[illegible]' इति ङीप्—જેનું ફળ શોભાયમાન હોય છે તે શ્રીફલી—ગળી.

૯. तुत्थति—[illegible] [illegible], [illegible] 'पाकुरि.' इति (उणा २-७) [illegible]—[illegible] तुत्थति—आप्नोति आमवातमुदावर्तं [illegible], [illegible]—જે મદ, ઝેર વગેરે મટાડે છે અથવા આમવાયુ તથા ઉદાવર્ત રોગને પણ દૂર કરે છે, તેથી તુત્થા—ગળી.

૧૦ ग्रामे भवा—'ग्रामाद् यखञौ' इति [illegible] प्रत्यय—જે ગામડાંમાં થાય છે, તેથી ગ્રામીણા—ગળી.

૧૧. मधूनि पर्णानि यस्याः सा, '[illegible]', [illegible] '[illegible]' [illegible]—જેનાં પાંદડાં મીઠાં હોય છે, તેથી મધુપર્ણિકા—ગળી.

૧૨ क्लीतकं—[illegible] अस्ति यस्याः, [illegible] [illegible]—જેનું સેવન પણ થાય છે તેથી ક્લીતકા—ગળી.

૧૩ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—જેને પાંદડાં વગેરે કાળા વાળ જેવાં—શ્યામ હોય છે, તેથી કાલકેશી—ગળી.

૧૪. नीलानि पुष्पाणि यस्याः—જેનાં ફૂલ નીલા રંગ જેવા નીલવર્ણાં હોય છે, તેથી નીલપુષ્પા—ગળી.

ગરપંખાનાં નામો તથા ગુણો

शरपुङ्खः प्लीहशत्रुर्नीलवृक्षाकृतिश्च सः।
शरपुङ्खो यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहः।
तिक्तः कषायः कासास्रश्वासज्वरहरो लघुः ॥१९४॥

अन्वय—शरपुङ्खः प्लीहशत्रुः (अस्ति), स च नील[illegible]

વૃક્ષાકૃતિઃ (भवति)। शरपुङ्खः तिक्तः कषायः लघुः (सन्) यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहः कासास्रश्वासज्वरहरः (अस्ति)॥

શરપુંખ,[1] પ્લીહશત્રુ[2] અને નીલીવૃક્ષાકૃતિ[3] એટલાં શરપંખાનાં સંસ્કૃત નામો છે. શરપંખો કડવો, તૂરો અને હલકો હોઈ જમણા પડખાની ગાંઠ, બરલ, ગોળો, વ્રણ, ઝેર, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, શ્વાસ તથા તાવને મટાડે છે. ૧૯૪

૧. शरस्य इव पुङ्खः यस्य सः—જેને બાણના મૂળ ભાગમાં રહેલાં પુંખડાં જેવાં મૂળમાં પુંખડાં હોય છે, તેથી શરપુંખ.

૨. प्लीह्नः शत्रुः—જે બરળરોગનો ખાસ શત્રુ ગણાય છે, તેથી પ્લીહશત્રુ—શરપંખો.

૩. नीली नामा वृक्षः, तस्य इव आकृतिर्यस्य सः—જેની આકૃતિ ગળીના ઝાડ જેવી હોય છે, તેથી નીલીવૃક્ષાકૃતિ—શરપંખો.

જવાસો અને ધમાસાનાં નામો તથા ગુણો

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी॥१९५
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा।
यासः स्वादुः सरस्तिक्तस्तुवरः शीतलो लघुः॥१९६
कफमेदोमदभ्रान्तिपित्तास्रकुष्ठकासजित्।
तृष्णाविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः स्मृतः।
यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा॥१९७

અન્વય.—यासः यवासः दुःस्पर्शः धन्वयासः कुनाशकः दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी (इति यवासनामानि, अथ दुरालभानामानि) गान्धारी कच्छुरा, अनन्ता कषाया हरविग्रहा (इति, अथ द्वयोर्गुणाः—) यासः स्वादुः सरः तिक्तः तुवरः शीतलः लघुः (सन्) कफमेदोमदभ्रान्तिपित्तास्रकुष्ठकासजित् तृष्णाविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः स्मृतः। यवासस्य गुणैः तुल्या दुरालभा बुधैः उक्ता॥

યાસ,[1] યવાસ,[2] દુઃસ્પર્શ,[3] ધન્વયાસ,[4] અને કુનાશક[5] એટલાં જવાસા†નાં સંસ્કૃત નામો છે. તેમજ દુરાલભા,[1] દુરાલંભા,[2] સમુદ્રાંતા,[3] રોદિની,[4] ગાંધારી,[5] કચ્છુરા,[6] અનંતા,[7] કષાયા[8] અને હરવિગ્રહા[9] એટલાં ધમાસાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જવાસો મધુર, મળને ખસેડનાર, કડવો, તૂરો, ટાઢો અને હલકો હોઈ કફ, મેદ, મદ, ભ્રમ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ, કોઢ, ઉધરસ, તરશ, રતવા, વાતરક્તરોગ, ઊલટી તથા તાવને મટાડે છે. જવાસામાં જે ગુણો છે, તે જ ધમાસામાં છે, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ૧૯૫-૧૯૭

૧. यस्यत इति यासः, यसु प्रयत्ने, भावे घञ्, यासः—प्रयत्नः कफमेदोमदादिजये अस्ति अस्य—अर्श आद्यच्—કફ. મેદ, મદ આદિનો નાશ કરવા જેનો પ્રયત્ન હોય છે, તેથી યાસ—જવાસો.

૨. यौति—मिश्रोऽमिश्रश्च भवति योऽन्यैः सह, यु मिश्रणेऽमिश्रणे च—'ऋतन्यञ्जि०' इत्यासः प्रत्ययः—જે બીજાંની સાથે મિશ્ર થાય છે અને મિશ્ર થતો પણ નથી, તેથી યવાસ—જવાસો.

૩. दुःखेन स्पृश्यते खरस्पर्शत्वात् इति दुःस्पर्शः, स्पृश आमर्शने—घञ्—જે ખરછટ હોવાથી જેનો સ્પર્શ કરવો મુશ્કેલ હોય છે, તેથી દુઃસ્પર્શ—જવાસો.

૪. धन्वन' यासः मरुदेशे जायमानत्वात्—નિર્જળ પ્રદેશમાં થતો હોવાથી ધન્વયાસ—જવાસો.

૫. कुं—भूमिं नाशयति समास्तीर्य, णश अदर्शने—ण्यन्तात् पचाद्यच्, ततः स्वार्थे कन्—જમીન પર પથરાઈને જમીનને જે દેખાવા દેતો નથી, તેથી કુનાશક—જવાસો.

૧. दुःखेन आलभ्यते—डुलभष् प्राप्तौ—'ईषद्दुःसु०' इति खल्, आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वान्न नुम्—જેનો સ્પર્શ મુશ્કેલ હોય છે. અથવા જે મળવો મુશ્કેલ હોય છે, તેથી દુરાલભા—ધમાસો.

૨. દુરાલમ્ભાની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ બધું ઉપર પ્રમાણે છે; કેવળ 'नुम्' આગમ વધારે છે.

૩. समुद्रः अन्तः यस्याः सा—સમુદ્ર જેની પાસે

† **સંસ્કૃત વૈદ્યકગ્રંથોમાં** જવાસાને ઝાડો ખુલાસે લાવનાર, પેશાબ વધારનાર અને કફનો નાશ કરનાર ગણેલ છે; એનું જે સત્ત્વ નીકળે છે, તે ઉધરસ ઉપર અપાય છે.

ચક્રદત્તમાં જવાસાને મળ શુદ્ધ કરનાર, મૂત્રલ અને કફોત્સર્જક ગણેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં જવાસાને ઉષ્ટ્રભક્ષિકા નામથી વર્ણવતાં તેને કફમેદહર, મૂત્રકચ્છ્રહર અને ગુલ્મનાશક ગણેલ છે; વળી તે જ પુસ્તકમાં તેને ગિરિકર્ણિકાના નામથી લખતાં વાતપિત્તસંશમન વર્ણવેલ છે.

ચરકસંહિતામાં તેને સારક ગણેલ છે અને નાનાં બચ્ચાંની ઉધરસ ઉપર હરડે, પીપર તથા દ્રાક્ષના ચૂર્ણમાં મધ અને માખણ સાથે આપવાની ભલામણ કરેલ છે.

હોય છે, કેમકે સમુદ્રકિનારે જે ખાસ ઊગે છે, તેથી સમુદ્રાન્તા–ધમાસો.

૪. રાવયતિ ઉચ્ચારં ગચ્છતુમુત્પાદ્ય, યદ્વિદ્ મધુમિશ્રોમને, ભ્રમરાન્ ગુરુ, રોધ્ ચ–પોતાનો સ્પર્શ કરનારને જે રોળ ઉપજાવી રડાવે છે, તેથી રોદની–ધમાસો.

૫ ગન્ધારદેશે ભવા–ગાર્ગે ભણ્, ગન્ધાત્તાત્ ડીપ્–જે ગધાર દેશમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગાંધારી–ધમાસો.

૬. ક્ષુરમ્ ગૃવિ સ્પર્શત્, દા દાન 'આતોઽનુપસર્ગે કઃ.' પૃષોદરાદિત્વાત્ શિવત્વમ્–જેને સ્પર્શ કરવાથી શૂળ આવે છે, તેથી ક્ષુરા–ધમાસો.

૭ ન વિદ્યતે અન્ત યસ્યા સા, સર્વત્ર ગમ્ય- માનત્વાત્–જે સર્વ કાળે ઉત્પન્ન થયા કરે છે, તેથી અનન્તા–ધમાસો.

૮. કષાય રસ અસ્તિ અસ્યા–કષાયાય જેનો રસ તૂરો હોય છે, તેથી કષાયા–ધમાસો.

૯ દ્રવ્યેવ વિગ્રહા યસ્યા સા–જેનુ શરીર શિવ જેવું ધોળુ હોય છે, તેથી હરવિગ્રહા–ધમાસો.

બે જાતની ગોરખમુંડીનાં નામો તથા ગુણો

मुण्डी भिक्षुरपि प्रोक्ता श्रावणी च तपोधना ।
श्रवणाह्वा मुण्डितिका तथा श्रवणशीर्षिका ॥१९८॥
महाश्रावणिकाऽन्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका ।
कदम्बपुष्पिका च स्यादव्यथाऽतितपस्विनी ॥१९९॥
मुण्डी तिक्ता कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः ।
मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यर्तिपाण्डुनुत् ॥२००॥
श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्तिनुत् ।
महामुण्डी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥२०१॥

अन्वय–मुण्डी भिक्षुः अपि च श्रावणी तपोधना श्रवणाह्वा मुण्डितिका तथा श्रवणशीर्षिका प्रोक्ता । अन्या तु सा महाश्रावणिका भूकदम्बिका कदम्बपुष्पिका च अव्यथा अतितपस्विनी स्मृता स्यात् । मुण्डी तिक्ता पाके कटुः वीर्योष्णा मधुरा लघुः मेध्या (सती) गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यर्तिपाण्डुश्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्तिनुत् (अस्ति) । महामुण्डी च गुणैः तत्तुल्या महर्षिभिः उक्ता ॥

મુંડી,[1] ભિક્ષુ,[2] શ્રાવણી,[3] તપોધના,[4] શ્રવણાહ્વા,[5] મુંડિતિકા[6] અને શ્રવણશીર્ષિકા[7] એટલાં ગોરખમુંડીનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ મહાશ્રાવણિકા,[1] ભૂકદંબિકા,[2] કદંબપુષ્પિકા,[3] અવ્યથા[4] અને અતિતપસ્વિની[5] એટલાં મોટી ગોરખમુંડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગોરખમુંડી કડવી, પાકમાં તીખી, ઉષ્ણવીર્ય, મધુર, હલકી અને પવિત્ર હોઈ ગંડમાળા કે ગડગૂમડાં, અપચી નામનો ગંડમાળાની જાતનો એક રોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કૃમિ, યોનિની પીડા, પાંડુરોગ, શ્લીપદ કે હાથીપગુ નામનો રોગ, અરુચિ, વાઈ, બરોળનુ દરદ, મેદ તથા ગુદાની પીડાને મટાડનાર છે. તેમજ મોટી ગોરખમુંડીના પણ એવા જ ગુણો છે, એમ મહર્ષિઓએ કહ્યું છે. ૧૯૮–૨૦૧

૧. મુણ્ડતિ–ખણ્ડયતિ ખર્જ્વાદીન્ રોગાન્, મુણ્ડ ખણ્ડને પચાદ્યચ્, ગૌરાદિત્વાત્ ઙીષ્–જે ખૂજલી–ખસ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી મુંડી–ગોરખમુંડી.

૨. ભિક્ષતે રુગ્ણેભ્યોઽર્થિના–'સનાશંસભિક્ષ ઉઃ'–જે રોગીઓ પ્રત્યે પોતાને સ્વીકારવા માગણી કરે છે એવા સ્વભાવની છે, તેથી ભિક્ષુ–ગોરખમુંડી.

૩. શ્રવણસ્ય ઇયમ્–ઇદમર્થે અણ્, અણન્તાત્ ઙીપ્–શ્રવણ નક્ષત્ર અથવા કાનનું જે નામ ધરાવે છે, તેથી શ્રાવણી–ગોરખમુંડી.

૪. રોગિણાં રોગનિવારણાર્થં તપ એવ ધનં યસ્યાઃ સા–રોગીઓના રોગ દૂર કરવારૂપ તપ એ જ જેનું ધન છે, તેથી તપોધના–ગોરખમુંડી.

૫ શ્રવણમ્ આહ્વા યસ્યા સા–જેને શ્રવણ નામથી કહેવાય છે એટલે શ્રવણનાં જેટલાં નામો છે, તેથી ઓળખાય છે, માટે શ્રવણાહ્વા–ગોરખમુંડી.

૬ મુણ્ડયતે–ખણ્ડયતે સ ક્ષયાદિરોગેભ્યો વૈદ્યં રોગનિવારણાર્થં, મુણ્ડિ ખણ્ડને–ઘઞર્થે ક, ઇત્વ. સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, ઇત્વં ચ–ગડગૂમડ આદિ રોગવાળા લોકો અથવા વૈદો, રોગોને મટાડવા જેને કાપે છે, તેથી મુંડિતિકા.

૭ શ્રવણમ્ ઇવ શીર્ષં યસ્યા સા–'શેષાદ્વિભાષા' ઇતિ કપ્, ટાપ્, ઇત્વં ચ–જેનું માથું શ્રવણ નક્ષત્ર કે કાન અથવા શ્રવણ એટલે કાન જેવાં હોય છે, તેથી શ્રવણશીર્ષિકા–ગોરખમુંડી.

૧. મહતી ચાસૌ શ્રાવણી–મહા-શ્રા-ણી, તતઃ સ્વાર્થે કન્ 'કેઽણઃ' ઇતિ હ્રસ્વઃ–જે મોટી શ્રાવણીના નામે કહેવાય છે તે મોટી ગોરખમુંડી.

૨. ભુવિ કદમ્બ ઇવ ભૂકદમ્બ તતઃ સ્વાર્થે કન્ ટાપ્, ઇત્વં ચ–પૃથ્વી પર જાણે કદંબ હોય, એવી જણાય છે તેથી ભૂકદંબિકા–મોટી ગોરખમુંડી.

૩. કદમ્બસ્ય પુષ્પમિવ પુષ્પં યસ્યા સા કદમ્બપુષ્પા, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, ઇત્વં ચ–જેનાં ફૂલ કદંબના ફૂ

જેવાં હોય છે, તેથી કદંબપુષ્પિકા—મોટી ગોરખમુંડી.

૪. न विद्यते यस्याः सेवनात् गण्डादिरोगाणां व्यथा—જેના સેવનથી ગૂમડાં વગેરેની પીડા રહેતી નથી, તેથી અવ્યથા—મોટી ગોરખમુંડી.

૫. अतिशयितं तपः अस्ति अस्याः—'अस्मायामेधा०' इति विनिः, नान्तत्वाद् ङीप्—જેનું રોગના નિવારણરૂપ તપ અતિશય—ઘણું છે. તેથી અતિતપસ્વિની—મોટી ગોરખમુંડી.

અઘેડાનાં નામો

अपामार्गस्तु शिखरी ह्यधःशल्यो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्ग्रहा चापि किणिही खरमञ्जरी ॥२०२॥

अन्वयः—अपामार्गः तु शिखरी अधःशल्यः मयूरकः मर्कटी दुर्ग्रहा किणिही अपि च खरमञ्जरी हि (कथ्यते नामभिः ॥)

અપામાર્ગ,[1] શિખરી,[2] અધઃશલ્ય,[3] મયૂરક,[4] મર્કટી,[5] દુર્ગ્રહા,[6] કિણીહી[7] અને ખરમંજરી[8] એટલાં અઘેડાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. अपमृज्यन्ते—विनाश्यन्ते छर्दिप्रभृतयो व्याधयोऽनेन, अपपूर्वकान्मृज् शुद्धौ इत्यस्माद् 'हलश्चे'ति करणे घञ्—निष्ठायामनिट्त्वात् कुत्वम्, 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः—જેના વડે ઊલટી વગેરે રોગો મટે છે, તેથી અપામાર્ગ; અથવા अपकृष्टः आसमन्तात् मार्गः अस्य—જેનો માર્ગ ચોપાસ હલકો હોય છે—હલકી જમીન પર જે ઊગે છે, તેથી અપામાર્ગ—અઘેડો.

૨. शिखरम् उद्भवस्थानम् प्रायेण अस्ति अस्य, 'अत इनि०' इति इनि—જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન લગભગ ઊંચાણવાળી જમીન હોય છે. તેથી શિખરી—અઘેડો.

૩. अधः शल्यं यस्य सः—જેને નીચેના ભાગમાં કાંટા હોય છે, તેથી અધઃશલ્ય—અઘેડો.

૪. मयूरस्य प्रतिकृतिः इव—'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्—મોરપક્ષીની જાણે નકલ અથવા પ્રતિમા હોય તેવો હોય છે, તેથી મયૂરક—અઘેડો.

૫. मर्कति—गच्छति तीक्ष्णत्वादिगुणान्, मर्क गतौ—सौत्रः, 'शकादिभ्योऽटन्' गौरादिः—જે તીક્ષ્ણતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી મર્કટી—અઘેડો.

૬. दुःखेन गृह्यते अधःशल्यत्वात्, दुर्पूर्वकाद् ग्रह उपादाने इत्यस्मात् 'ईषद्दुः०' इत्यनेन कर्मणि खल्—જેને નીચેના ભાગમાં કાંટા હોય છે, તેથી જેને ગ્રહણ કરવો મુશ્કેલ હોય છે, માટે દુર્ગ્રહા—અઘેડો.

૭. किणिनः—व्रणान् हन्ति—'अन्येभ्योऽपि.' इति डः, यद्वा किणिनो—व्रणान् जिहीते—ओहाङ्गतौ, 'आतोऽनुपसर्गे कः' गौरादिः—જે વ્રણ, ગૂમડાં વગેરેનો નાશ કરે છે—મટાડે છે, તેથી કિણિહી—અઘેડો.

૮. खरा मञ्जरी यस्याः—જેની માંજર ખરબચડી અથવા કઠોર હોય છે, તેથી ખરમંજરી—અઘેડો.

અઘેડાના ગુણો

अपामार्गः सरस्तीक्ष्णो दीपनस्तिक्तकः कटुः ।
पाचनो रोचनश्छर्दिकफमेदोऽनिलापहः ।
निहन्ति हृद्रुजाध्मानार्शःकण्डूशूलोदरापचीः ॥२०३

अन्वयः—अपामार्गः सरः तीक्ष्णः दीपनः तिक्तकः कटुः पाचनः रोचनः (सन्) छर्दिकफमेदोऽनिलापहः (अस्ति, तथा च) हृद्रुजाध्मानार्शःकण्डूशूलोदरापचीः निहन्ति ॥

અઘેડો મળને ખસેડનાર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કડવો, તીખો, પાચક અને રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ ઊલટી, કફ, મેદ, વાયુ, હૃદયના રોગ, આફરો, અરશ, ચળ, શૂળ, પેટના રોગ તથા અપચી નામની ગંડમાળની જાતની ગાંઠોને મટાડનાર છે. ૨૦૩

રાતા અઘેડાનાં નામો

रक्तोन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यकपर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥२०४

अन्वयः—रक्तः वशिरः वृत्तफलः धामार्गवः अपि च प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कपिपिप्पली कथिता ॥

વશિર,[1] વૃત્તફલ,[2] ધામાર્ગવ,[3] પ્રત્યક્પર્ણી,[4] કેશપર્ણી[5] અને કપિપિપ્પલી[6] એટલાં રાતા અઘેડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૦૪

૧. उश्यते—इष्यते वातविष्टम्भकत्वादिगुणैः, वश कान्तौ, बाहुलकात् इरन्—उणादिः—વાયુને રોકનારપણું આદિ ગુણવાળો હોવાથી તે તે રોગો દૂર કરવા જેને ઇચ્છવામાં આવે છે, તેથી વશિર—રાતો અઘેડો.

૨. वृत्तं फलं यस्य सः—જેનું ફળ ગોળાકાર હોય છે, તેથી વૃત્તફલ—રાતો અઘેડો.

૩. धाम्नः अर्गः—मार्गः धामार्गः, धामार्गं वाति—गच्छति दीपनत्वात्, वा धातोः 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः—જે દીપન તથા પાચન હોવાથી તેજના માર્ગે જાય છે—જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી ધામાર્ગવ—રાતો અઘેડો.

૪. प्रत्यञ्चि पर्णानि यस्याः सा—'पाकव.र्णे'ति ङीष्—જેનાં પાંદડાં પશ્ચિમ તરફ જતાં હોય છે, તેથી પ્રત્યક્પર્ણી—રાતો અઘેડો.

૫. कपिकेशसदृशकेशयुक्तानि पर्णानि यस्य, पूर्ववत् ङीप्—જેનાં પાંદડાં વાંદરાનાં વાળ જેવી રૂંછાડવાળાં હોય છે, તેથી કેશપર્ણી—રાતો અઘેડો. આવા જ

આકારથી અમરકોશમાં 'કીશપર્ણી' એવું નામ કહ્યું છે

૬ કપિવર્ણા રક્તા પિપ્પલી ઇવ—લાલ મોઢાવાળા માંકડાના રંગની—રાતી લાંબી પીપર હોય તેવો હોવાથી કપિપિપ્પલી—રાતો અઘેડો.

રાતા અઘેડાના ગુણો

अपामार्गोऽरुणो वातविष्टम्भी कफकृद्धिमः ।
रूक्षः पूर्वगुणैर्न्यूनः कथितो गुणवेदिभिः ॥२०५॥

अन्वयः—अरुणः अपामार्गः वातविष्टम्भी कफकृत् हिमः रूक्षः (च) गुणवेदिभिः पूर्वगुणैः न्यूनः कथितः ॥

રાતો અઘેડો વાયુને રોકનાર, કફ કરનાર, ટાઢો, રૂક્ષ અને પહેલા અઘેડાથી ઓછા ગુણવાળો છે, એમ ગુણ જાણનારાઓએ કહ્યું છે

રાતા અઘેડાના બીજના ગુણો

अपामार्गफलं स्वादु रसे पाके च दुर्जरम् ।
विष्टम्भि वातलं रूक्षं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥२०६॥

अन्वयः—अपामार्गफलं रसे स्वादु पाके च दुर्जरं विष्टम्भि वातलं रूक्षं रक्तपित्तप्रसादनम् (अस्ति) ॥

અઘેડાનું બીજ રસમાં મધુર, પાકમાં ભારે પચે એવું, ઝાડાને રોકનાર, વાયુ કરનાર અને રૂક્ષ હોઈ લોહી તથા પિત્તને સાફ કરનાર છે તથા રક્તપિત્ત રોગને મટાડનાર પણ છે ૨૦૬

એખરાનાં નામો

कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका ॥२०७॥

अन्वयः—कोकिलाक्षः तु काकेक्षुः इक्षुरः क्षुरकः क्षुरः भिक्षुः काण्डेक्षुः इक्षुगन्धा इक्षुवालिका अपि उक्तः ॥

કોકિલાક્ષ[1] કાકેક્ષુ,[2] ઇક્ષુર,[3] ક્ષુરક[4], ક્ષુર,[5] ભિક્ષુ[6] કાંડેક્ષુ,[7] ઇક્ષુગંધા[8] અને ઇક્ષુવાલિકા[9] એટલાં એખરાનાં સંસ્કૃત નામો છે ૨૦૭

૧ કોકિલાક્ષમ્ અક્ષિ યસ્ય કોકિલાક્ષસ્ય પુષ્પ-સમુદાયરૂપ પુષ્પચિહ્નમ્ અક્ષ્ણાઽઽકારત્વાત્ કોકિલ-સમાનત્વ—જેને કોયલ જેવી આંખ હોય છે, તેથી કોકિલાક્ષ—એખરો.

૨ કાકસ્ય ઇક્ષુરિવ તત્સ્થલત્વાત્—કાગડાની જાણે શેલડી હોય તેમ તેવાઓને જ પ્રિય હોય છે, તેથી કાકેક્ષુ—એખરો.

૩ ઇક્ષુગંધો યસ્ય તત્—જાણે શેલડી જેવી ગંધ શેલડીના જેવી હોય છે, તેથી ઇક્ષુર—એખરો

૪ ક્ષુરસ્પર્શવાત્ ક્ષુર ઇવ ધારવત્પર્ણકંટક-કેસરસ્પર્શ, ક્ષુરો ક્ષુર—ચપ્પુ સરખી ધાર વગેરે કાપનાર કંટકરૂપે હોવાથી તેઓને છરા જેવો સ્પર્શ હોય તેવો છે તેથી ક્ષુરક—એખરો.

૫ ક્ષુરતિ—વિલિખતિ ચર્માદિકમિતિ, ક્ષુર શબ્દ 'ક્ષુર વિલેખને' ઇતિ ક્ષુર ધાતુ પરથી ક્ષુર—અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

૬ ભિક્ષતે દંતાંદ્રીઁણ સર્વાન્ગુણાન્ભિક્ષુઃ 'સનાતનમિવ ગુરુ'—પોતાના ગુણનો લાભ લેવા કહેનારાઓની જે માગણી કરે છે, એવા સ્વભાવને હોવાથી ભિક્ષુ—એખરો.

૭ કાંડેષુ ઇક્ષુરિવ—ગાંઠોમાં જાણે શેરડી હોય તેવો લાગે છે તેથી કાંડેક્ષુ—એખરો.

૮ ઇક્ષોર્ગંધ ઇવ ગંધો યસ્યા —જેની ગંધ શેલડી જેવી હોય છે તેથી ઇક્ષુગંધા—એખરો.

૯ ઇક્ષોર્વાલ ઇવ માધુર્યેણ, ઇક્ષુઃ વાલ ઇવ—શેલડીની જાણે બાળક હોય તેમ તેના જેવા મધુર ગુણવાળો છે, તેથી ઇક્ષુવાલિકા—એખરો.

એખરાના ગુણો

क्षुरकः शीतलो वृष्यः स्वाद्वम्लः पिच्छिलस्तथा ।
तिक्तो वातामशोथाश्मतृष्णादृष्ट्यनिलास्रजित् ॥

अन्वयः—क्षुरकः शीतलः वृष्यः स्वादुः अम्लः पिच्छिलः तथा तिक्तः (सन्) वातामशोथाश्मतृष्णादृष्ट्यनिलास्रजित् (अस्ति) ॥

એખરો ટાઢો, વીર્યને વધારનાર, મધુર ખાટો, ચિકણો અને કડવો હોઈ વાયુ સંબંધી આમ, સોજા, પથરી, તરસ, નેત્ર રોગ, વાયુ તથા લોહીનો બગાડ અને વાતરક્ત રોગને મટાડે છે

હાડસાંકળ અથવા હાડસી ગરનાં નામો—ગુણો

ग्रन्थिमानस्थिसंहारी वज्राङ्गी चास्थिशृङ्खला ।
अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् ।
उष्णः सरः कृमिघ्नश्च दुर्नामघ्नोऽक्षिरोगजित् ।
रूक्षः स्वादुर्लघुर्वृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः ॥

अन्वयः—ग्रन्थिमान् अस्थिसंहारी वज्राङ्गी च अस्थिशृङ्खला च अस्थिसंहारकः प्रोक्तः (स्थितिः, स च) अस्थियुक् उष्णः सरः कृमिघ्नः स्वादुः लघुः वृष्यः पाचनः पित्तलः (सन्) वातश्लेष्महरः कृमिघ्नः च दुर्नामघ्नः अक्षिरोगजित् स्मृतः ॥

ગ્રંથિમાન,[1] અસ્થિસંહારી[2] વજ્રાંગી[3] અને અસ્થિશૃંખલા[4] એટલાં હાડસાંકળનાં સંસ્કૃત નામો છે હાડસાંકળ હાડકાંને સાંધનાર

ારમ, મળને ખસેડનાર, રૂક્ષ, મધુર, હલકી, ીર્યને વધારનાર, પાચન અને પિત્ત કરનાર હોઈ વાયુ, કફ, કૃમિ, અરશ તથા નેત્રના રોગને મટાડે છે. ૨૦૯,૨૧૦

૧. ग्रन्थयः सन्ति अस्य–मतुप्–જેને ગાંઠો હોય છે, તેથી ગ્રંથિમાન–હાડસાંકળ.

૨. अस्थीनि संहरति–संयोजयति इत्येवंशील:–'सुप्यजातौ०' इति णिनि:–જે હાડકાંને સાંધી દે એવા સ્વભાવની છે, તેથી અસ્થિસંહારી–હાડસાંકળ.

૩. वज्रमिव अङ्गं यस्य प्रयोगात्–જેનું અંગ વજ્ર જેવું હોય છે અથવા જેનો પ્રયોગ કરવાથી શરીર વજ્ર જેવું બને છે, તેથી વજ્રાંગી–હાડસાંકળ.

૪. अस्थ्नः शृङ्खला इव संयोजनहेतुत्वात्–હાડકાંને સાંધી દેવામાં કારણરૂપ હોઈ પોતે જાણે હાડકાંની સાંકળ હોય તેવી છે. તેથી અસ્થિશૃંખલા–હાડસાંકળ.

વાતનાશક હાડસાંકળનો પ્રયોગ

काण्डं त्वग्विरहितमस्थिशृङ्खलाया, माषार्द्र द्विदलमकञ्चुकं तदर्धम् ।
संपिष्टं तदनु ततस्तिलस्य तैले, सम्पक्वं वटकमतीव वातहारि ॥ २११ ॥

अन्वयः–(प्रयोगः–) अस्थिशृङ्खलायाः त्वग्विरहितं काण्डम् (तथा च) अकञ्चुकं माषार्द्रं द्विदलं (मिश्रं कृत्वा) तदनु तद् अर्धं संपिष्टं (कुर्यात्), ततः तिलस्य तैले पक्वं (तद्) वटकम् अतीव वातहारि भवति ॥

હાડસાંકળની છાલ કાઢી નાખેલી દાંડલીને અડદની પલાળેલી ફોતરાં વગરની ભીની દાળમાં મેળવી, એને અરધી વાટી તેનાં વડાં કરી તલના તેલમાં પકાવી ખાધાં હોય તો વાયુના તમામ રોગ જતા રહે છે. ૨૧૧

કુંવારનાં નામો તથા ગુણો

कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ।
कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी ॥
मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् ।
गुल्मप्लीहयकृद्‌वृद्धिकफज्वरहरी हरेत् ।
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥२१३

अन्वयः–कुमारी गृहकन्या कन्या च घृतकुमारिका (इति नामानि, गुणाश्च–) कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या (सती) वातविषप्रणुत् गुल्मप्लीहयकृद्‌वृद्धिकफज्वरहरी (अस्ति, तथा) ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् हरेत् ॥

કુમારી,[1] ગૃહકન્યા,[2] કન્યા[3] અને ઘૃતકુમારિકા[4] એટલાં કુંવારનાં સંસ્કૃત નામો છે. કુંવાર મળને ભેદનાર–ઝાડો લગાડનાર, ટાઢી, કડવી, નેત્રને હિતકારી, રસાયનરૂપ, મધુર, પુષ્ટિ આપનાર અને બળ આપનાર હોઈ વાયુ, ઝેર, ગોળો, બરલનું દરદ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, વધરાવળ, કફજ્વર, ગાંઠ, અગ્નિદાહ, વિસ્ફોટક, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્તરક્ત તથા ચામડીના રોગને મટાડે છે.

૧. कुमारी इव, यद्वा कुमारयति–क्रीडते स्वल्पेनापि जलेन शीतलत्वात्, कुमार क्रीडायाम्–अच्, गौरादिः, यद्वा कामयते पुष्टिदातुमन्येभ्यः रसायनत्वात्, कमु कान्तौ–'कमेः किदुधोपधायाः' (उणा० ३–१३४) इत्यारन् प्रत्ययः 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्–જાણે કુંવારી હોય તેવી છે; અથવા થોડા પાણીથી પણ જે તાજી રહે છે, કેમકે શીતળ છે, અથવા પોતાને સેવનારાઓને પુષ્ટિ તથા બળ આપવા જે ઇચ્છે છે, તેથી કુમારી–કુંવાર.

૨. गृहे कन्या इव माधुर्यादिगुणयुक्तत्वात्–મધુરતા આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, તેથી ઘરમાં જાણે કન્યા હોય, તેવી જણાય છે, તેથી ગૃહકન્યા–કુંવાર.

૩. कनति कन्यते वा रसायनत्वादिगुणैः–कनी दीप्तौ–'अघ्न्यादिः' (उणा. ४–११२) રસાયનપણું આદિ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કન્યા–કુંવાર.

૪. घृतयुक्ता कुमारिका, दले दलिते घृतसमानरसस्य स्राविणीत्वात्, शाकपार्थिवादित्वात् समासः–જે ઘીથી ભરેલી જાણે કુંવારકા હોય, તેવી જણાય છે, તેથી ઘૃતકુમારી–કુંવાર.

ધોળી સાટોડીનાં નામો તથા ગુણો

पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका ।
कटुः कषायानुरसा पाण्डुघ्नी दीपनी परा ।
शोफानिलगरश्लेष्महरी व्रध्नोदरप्रणुत् ॥२१४॥

अन्वयः–पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका (इति नामानि, गुणाश्च–) (पुनर्नवा) कटुः कषायानुरसा परा दीपनी (सती) पाण्डुघ्नी शोफानिलगरश्लेष्महरी व्रध्नोदरप्रणुत् (अस्ति) ॥

પુનર્નવા,[1] શ્વેતમૂલા,[2] શોથઘ્ની[3] અને દીર્ઘપત્રિકા[4] એટલાં ધોળી સાટોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ધોળી સાટોડી તીખી, તૂરી અને અગ્નિને બહુ જ પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ પાંડુરોગ, સોજા, વાયુ, ઝેર, કફ, વ્રણ અને પેટના

રોગને મટાડે છે. ૨૧૪

૧. पुनर्—भूयोऽपि नवा, नूतने वा भवेत् पाण्डु-अश्मरीरोगविनाशकत्वात्, 'पुनर्नवा'—ફરી ફરી-કાયમ માટે જે તાજી રહે છે અથવા પાંડુ વગેરે રોગોનો નાશ કરનારા ખાસ ગુણોને લીધે વૈદો જેને વારવાર વખાણે છે, તેથી પુનર્નવા-સાટોડી.

૨. श्वेतानि मूलानि यस्या सा—જેનાં મૂળિયાં ધોળાં હોય છે, તેથી શ્વેતમૂલા-સાટોડી.

૩. शोथं हन्ति—'अमनुष्यकर्तृके' इति टक्-टित्वात् 'टिड्ढे' ति ङीप्—સોજાના રોગ જે મટાડે છે, તેથી શોથઘ્ની-સાટોડી.

૪. दीर्घाणि पत्राणि यस्या सा, बह्वीहत्वात् ङीप्, स्वार्थे कन्, टाप्, इत्वम्—જેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રિકા-સાટોડી.

રાતાં ફૂલવાળી સાટોડીનાં નામો

पुनर्नवापरा रक्ता रक्तपुष्पा शिलाटिका।
शोथघ्नी क्षुद्रवर्षाभूर्वर्षकेतुः कठिल्लकः॥२१५॥

अन्वय—अपरा रक्ता पुनर्नवा रक्तपुष्पा शिलाटिका शोथघ्नी क्षुद्रवर्षाभूः वर्षकेतुः कठिल्लकः (इति नामानि)॥

પુનર્નવા,[1] રક્તપુષ્પા,[2] શિલાટિકા,[3] શોથઘ્ની,[4] ક્ષુદ્રવર્ષાભૂ,[5] વર્ષકેતુ[6] અને કઠિલ્લક[7] એટલાં રાતી સાટોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧ પુનર્નવા-ઉપર ધોળીના ૧લા નામ પ્રમાણે.

૨. रक्तानि पुष्पाणि यस्या सा—જેનાં ફૂલ લાલ હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પા-રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

૩ शिलाम् अटति—अट गतौ—अच्, अण्, अन्त्यात् ङीप्-शिलाटी, तत. स्वार्थे कन्, टाप्, इत्वम् च—જે શિલા ઉપર જાય છે અથવા ઊગી નીકળે છે, તેથી શિલાટિકા-રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

૪. शोथं हन्ति इति शोथघ्नी—સોજાનો જે નાશ કરે છે, તેથી શોથઘ્ની-રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

૫ वर्षासु भवति इति वर्षाभूः, क्षुद्रा चासौ वर्षाभूः क्षुद्रवर्षाभूः—વર્ષા ઋતુમાં થતી ક્ષુદ્રવનસ્પતિ છે, તેથી ક્ષુદ્રવર્ષાભૂ-રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

૬. वर्ष—मेघः केतुश्चिह्नं यस्य सः, वर्षासु जाय-मानत्वात्—મેઘ જેને નિશાની ચિહ્ન છે, કેમકે વરસાદ થતાં જે ઊગી નીકળે છે, તેથી વર્ષકેતુ-રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

૭. कठति—कठ कृच्छ्रजीवने, कठे वर्षाभाव-योः—अच् तत् ...; कठति—शोकं करोति वर्षा विना वर्षाभावत्वात्, कठ शोके पूर्ववत् ..., तत. स्वार्थे कन्—कठिल्लकः, कठिल्लक, इत्येव पाठक्रम् अस-कोषे इत्यस्ते—કફ વગેરેને જે મટાડે છે, તેથી કઠિલ્લક; અથવા વરસાદ હોય તો જે થાય છે, અને વરસાદ વિના જે શોક કરે છે, તેથી કઠિલ્લક-આવા બે પાઠ અમરકોષમાં મળે છે, એના અર્થ-રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

શતી સાટોડીના ગુણો

पुनर्नवारुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः।
वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी॥२१६॥

अन्वय—अरुणा पुनर्नवा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः वातला ग्राहिणी (सती) श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी (अस्ति)॥

રાતી સાટોડી કડવી, પાકમાં તીખી, ટાઢી, હલકી, વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને પિત્ત તથા લોહીનો બગાડ કે પિત્ત રક્તરોગનો નાશ કરનાર છે. ૨૧૬

પ્રસારણી કે ગંધપ્રસારણીનાં નામો

प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिका।
सरणी सारणी भद्रा बला चापि कटम्भरा॥

अन्वयः—प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिका सरणी सारणी भद्रा बला अपि च कटम्भरा (इति नामानि)।

પ્રસારણી,[1] રાજબલા,[2] ભદ્રપર્ણી,[3] પ્રતાપની,[4] સરણી,[5] સારણી,[6] ભદ્રા,[7] બલા,[8] અને કટંભરા,[9] એટલાં ગંધપ્રસારણીનાં સંસ્કૃત નામો છે ૨૧૭

૧. प्रसारयति अङ्गम् अनया । नारीत्वात् 'पत्नौ स्तुट्' इत्यादि ङीप्, अत इत्वं च—જે વીર્ય-વર્ધક, બલદાયક આદિ ગુણોવાળી હોવાથી એના વડે મનુષ્ય પોતાના શરીરને બળવાન તથા પુષ્ટ કરી શકે છે, તેથી પ્રસારણી.

૨. राजतां—अत्यन्तमनस्य बला सा, पुंवद्भाव-त्वात्—'राजदन्तादि'—જે ઉત્તમ તથા બળ આપનારા ગુણોવાળી હોવાથી બળ આપનારા દ્રવ્યોની જાણે રાણી હોય તેવી છે, તેથી રાજબલા-ગંધપ્રસારિણી.

૩ भद्राणि पर्णानि यस्याः—જેનાં પાંદડાં કલ્યાણકારી છે, તેથી ભદ્રપર્ણી-ગંધપ્રસારણી.

૪. प्रतानं तनोति वीर्योत्कर्षात्—प्रतापनि, ...—જે ઉષ્ણવીર્ય હોવાથી ઘણી જ ગરમી કરે છે, માટે પ્રતાપની-ગંધપ્રસારણી.

૫. सरति—सृ गतौ—ल्युट्, ङीप्—અર્થ નીચે મુજબ.

૬. सरति—सृ गतौ, ल्युट्, स्त्रीत्वात् ङीप्—જે

શરીરમાં જઈ સારું કામ કરે છે, તેથી સારણી-ગંધપ્રસારણી.

૭. भन्दते-कल्याणं सुखं च करोति गुणद्वारा, भदि कल्याणे सुखे च-'ऋजेन्द्रे'ति साधुः, टाप्-જે પોતાના ગુણોદ્વારા સેવન કરનારનું કલ્યાણ તથા સુખ કરે છે, તેથી ભદ્રા-ગંધપ્રસારણી.

૮. बलम् अस्ति अस्याः सेवनेन, अर्शआद्यच्-જેનું સેવન કરવાથી માણસોમાં બળ આવે છે, તેથી બલા-ગંધપ્રસારણી.

૯. कटुम्-अद्भुतं गुणातिशयं बिभर्ति वृष्यत्वादिकं-संज्ञायां 'भृतृ०' इति खच्, टाप्-જે અદ્ભુત ઉચ્ચ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી કટંભરા-ગંધપ્રસારણી.

ગંધપ્રસારણીના ગુણો

प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत्सरा ।
वीर्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥२१८

अन्वयः-(गुणाश्च-) प्रसारणी गुरुः वृष्या बलसंधानकृत् सरा वीर्योष्णा तिक्ता (सती) वातहृत् वातरक्तकफापहा (अस्ति) ॥

ગંધપ્રસારણી ભારે, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, સાંધનાર, મળને ખસેડનાર, ઉષ્ણવીર્ય અને કડવી હોઈ વાયુ, વાતરક્ત રોગ તથા કફને મટાડે છે. ૨૧૮

ઉપલસરીનાં નામો

कृष्णा तु शारिवा श्यामा गोपी गोपवधूश्च सा ।
इन्द्रयवकवत्पत्रा सुगन्धा कलघण्टिका ॥ २१९ ॥

अन्वयः-कृष्णा तु शारिवा इन्द्रयवकवत्पत्रा सुगन्धा कलघण्टिका श्यामा गोपी सा च गोपवधूः (कथ्यते) ॥

કાળી ઉપલસરીનાં શારિવા,[1] ઇંદ્રયવકવત્-પત્રા,[2] સુગન્ધા,[3] કલઘંટિકા,[4] શ્યામા,[5] ગોપી[6] અને ગોપવધૂ[7] એટલાં સંસ્કૃત નામો કહેવાય છે. (આ ઉપલસરી* કાળાં ફૂલવાળી અને ઇંદ્રજવના જેવાં પાંદડાંવાળી થાય છે.) ૨૧૯

૧. शीर्यते शरणं वा शारिः-शॄ हिंसायाम् 'कृञादृ०' -(उणा० ४-१४२) इति इण्प्रत्ययः-शारिः, हिंसनम् अस्ति अस्याः अग्निमान्द्यादिरोगनाशनार्थम् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिकाद् मत्वर्थे वः टाप्-અગ્નિમાંદ્ય વગેરે રોગો મટાડવા જેનો ઉપયોગ કરાય છે, તેથી શારિવા-કાળી ઉપલસરી.

૨. इन्द्रयवः एव इन्द्रयवकः, तद्वत् पत्रं यस्याः सा-જેનાં પાંદડાં ઇંદ્રજવના ઝાડના જેવાં થાય છે, તેથી ઇંદ્રયકવવત્પત્રા-કાળી ઉપલસરી.

૩. सुष्ठु गन्धः यस्याः सा-જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધા-કાળી ઉપલસરી.

૪. कला चासौ घण्टा इव, अतीसारादिरोगनिवारकत्वस्यप्रकटगुणवत्त्वात्, इवार्थे संज्ञायां वा कन्, टाप्, हृस्व इत्वं च-ઝાડા વગેરેને મટાડનારપણું વગેરે રૂપ જાહેર ગુણવાળી હોવાથી પોતાના તે ગુણોને વગાડી-જાહેર કરતી સુંદર જાણે ઘંટડી હોય તેવી છે, તેથી કલઘંટિકા-કાળી ઉપલસરી.

૫. श्यामं पुष्पम् अस्ति अस्याः, अर्शआद्यच्-જેનું ફૂલ કાળું હોય છે, તેથી શ્યામા-કાળી ઉપલસરી.

૬. गोपायति-रक्षति अग्निमान्द्यादिरोगिणः, गुपू रक्षणे-अच्, गौरादिः-અગ્નિમંદપણું વગેરે રોગવાળાઓનું રક્ષણ કરે છે, તેથી ગોપી-કાળી ઉપલસરી.

૭. गोपायति-रक्षति दोषत्रयात् इति गोपी, वहति गुणनिवहम् इति वधूः, 'वहो धश्च' इति (उणा० १-८३) ऊः प्रत्ययः, गोपी चासौ वधूश्च गोपवधूः-ત્રણે દોષોથી રક્ષા કરનારી અને તેવા ગુણોને ધારણ કરનારી છે, તેથી ગોપવધૂ-કાળી ઉપલસરી.

* **અન્ય વૈદ્યો** આ ઉપલસરીને લોહી સુધારનાર, પાચક અને ચીકાશવાળી ગણે છે અને બદહજમી, ત્વચારોગ તથા વિસ્ફોટક રોગમાં વાપરવા ભલામણ કરે છે.

ધોળી ઉપલસરીનાં નામો

धवला शारिवा गोपी गोपकन्या कृशोदरी ।
स्फोटा श्यामा गोपवल्ली लताऽऽस्फोता च चन्दना ॥

अन्वयः-धवला शारिवा गोपी गोपकन्या कृशोदरी स्फोटा श्यामा गोपवल्ली लता आस्फोता च चन्दना (कथ्यते) ॥

તેમજ ધોળી ઉપલસરીનાં ધવલા,[1] શારિવા,[2] ગોપી[3] (ગોપા), ગોપકન્યા,[4] કૃશોદરી,[5] સ્ફોટા,[6] શ્યામા,[7] ગોપવલ્લી,[8] લતા,[9] આસ્ફોતા[10] અને ચંદના[11] એટલાં સંસ્કૃત નામો કહેવાય છે. (અને તે ધોળાં ફૂલવાળી, જાંબુ જેવાં પાંદડાંવાળી તેમજ ક્ષીરવાળી વેલરૂપે થાય છે.) ૨૨૦

टीका-इयमपि जम्बूवत्पत्रा दुग्धगर्भा व्रततिर्भवति । गां पातीति गोपा गोपकन्या । श्यामापदेन कृष्णा श्वेतापि शारिवा कथ्यते । शाश्वतेन शारिवापदस्य प्रयुक्तत्वात् । तद्यथा 'शारिवायां निशि श्यामा श्यामौ च

हरितोऽसितानि'ति ॥ આ પણ બન્નેની જેમ ખાંડવાળી અને ક્ષીરવાળી વેલ થાય છે. શ્યામા એ શબ્દ બન્ને ઉપલસરીને લાગુ પડે છે, કારણ કે શાબ્દિક કોશમાં 'ઉપલસરી અને રાત્રિ એ બન્ને શ્યામા કહેવાય અને હરિત તથા કૃષ્ણ એ બન્ને વર્ણ પણ શ્યામ કહેવાય,' એમ જણાવ્યું છે.

૧. पयसं पुष्पम् अस्ति अस्य –અથ અબ્જ્ – જેનું ફૂલ પીળું હોય છે, તેથી અનંતા–પીળી ઉપલસરી.

૨. सारिवा નામ કાળી ઉપલસરીના ૧લા નામ પ્રમાણે સમજવું.

૩. गोपी–ઉપર કાળી ઉપલસરીનું ૬ઠ્ઠું નામ જુઓ.

૪. गोपी नामी कन्या, कन्यति–दीप्यते विशेष गुणैः–कर्मा दीप्तो–अन्यानि –રોગોથી રક્ષણ કરે છે અને પોતાના ખાસ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી ગોપકન્યા–પીળી ઉપલસરી.

૫. श्याम उदरं–મધ્યભાગો यस्याः–જેનો મધ્યભાગ પાતળો હોય છે, તેથી કૃશોદરી–પીળી ઉપલસરી.

૬. स्फुटन्ति–विकसन्ति अस्यामि पुष्पाणि अस्याम्, स्फुट विकसने–भावारे यम्, यस्–જેમાં પીળાં ફૂલ ખીલે છે, તેથી સ્ફોટા–પીળી ઉપલસરી.

૭ श्यायते–गच्छति मधुरतादिगुणमिति, श्यैङ् गतौ 'इषियुधि०' (उणा० १–१४५) इति मक्, यस्–મધુરતા આદિ ગુણસમુદાયને જે ધારણ કરે છે, તેથી શ્યામા–પીળી ઉપલસરી.

૮ गोपायति–रक्षति रोगभयादिभ्यः इति गोपी, गुपू रक्षणे + ण, गौरादि, गोपी नामी वल्ली इति જે ... રોગોના પ્રકોપથી રક્ષણ કરનારી જે વેલી છે, તેથી ગોપવલ્લી–પીળી ઉપલસરી

૯ लाति–गृह्णाति मधुरतादिगुणान्, लाधिके च, लति. लता वाजुर्वेलाथं, धनम्, यस्–નીર્યવર્ધક આદિ ગુણસમુદાયને જે ધારણ કરે છે, તેમ જ બીજા ઝાડ આદિને વીંટી રહે છે, તેથી લતા–પીળી ઉપલસરી

૧૦. आ–समन्तात् स्फोटन्ति–विशीर्यन्ते यस्मात् रोगा कासा, स्फुटिर् विशरणे–अपादाने यम्, घ्नोपदसिताद् अस्य च., यस्–જેના વડે ઉધરસ વગેરે રોગો સંપૂર્ણ નાશ પામે છે, તેથી આસ્ફોતા–પીળી ઉપલસરી.

૧૧. चन्दयति–आह्लादयति ज्वरातीसारादिरोगिणः रोगनिवारणद्वारा, चदि आह्लादने–ण्यन्तात् ल्यु–તાવ, ઝાડા વગેરેના રોગીઓને તેમના રોગો દૂર કરી જે આનંદી કરે છે, તેથી ચંદના–પીળી ઉપલસરી.

બન્ને ઉપલસરીના ગુણો

सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु।
अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासामविषनाशनम्
दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम् ॥२२१॥

अन्वय–सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु (च) अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासामविषनाशनं दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम् (अस्ति)॥

બન્ને ઉપલસરી મધુર, સ્નિગ્ધ, વીર્ય કરનાર અને ભારે હોઈ અગ્નિની મંદતા, અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, આમ, ઝેર, ત્રિદોષ, લોહીનો બગાડ, પ્રદર, તાવ તથા અતીસારનો નાશ કરે છે ૨૨૧

આંગરાનાં નામો

भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च।
अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥२२२॥

अन्वय–भृङ्गराज भृङ्गरजः मार्कवः भृङ्गः एव च अङ्गारकः केशराज भृङ्गार केशरञ्जन (इति नामानि)॥

ભૃંગરાજ,[1] ભૃંગરજ,[2] માર્કવ,[3] ભૃંગ,[4] અંગારક,[5] કેશરાજ,[6] ભૃંગાર[7] અને કેશરંજન[8] એટલાં ભાંગરા*ના સંસ્કૃત નામો છે.

૧. भृङ्ग इव राजते–एभु दीप्तौ–अच्–જે ભમરાની પેઠે શોભે છે, તેથી ભૃંગરાજ–ભાંગરો.

૨ भृङ्गान् रञ्जयति–'कर्मण्यण्'–इत्यण्, ... अथवा विकासमयमस्तीति इति–ભમરાઓને જે આનંદ પમાડે છે, તેથી ભૃંગરજ–ભાંગરો.

૩ मारयति–केशपलितानि विनाशयति–मार्कवः ... मारम् किम्, किनोपि मत्, तत्र इष्टे ... 'कृतोरल', मत् नामी ... –આંધળાં પળિયાંને નાશ કરનાર છે, એમ જે ઓળખાય છે, તેથી માર્કવ–ભાંગરો.

૪ बिभर्ति–धारयति केशान्–शुक्लपित्तप्रदान्, ... च ... –कुसुम धारकोपकमो, 'मृग भृगु च' इति (उणा २–१२५) गन् प्रत्ययः–જે વાળ ધોળા તથા ભામરી માટે સારો–વગેરે ગુણો ધારણ કરે છે તથા બળવર्धक હોવાથી પુષ્ટિકારક પણ છે, તેથી ભૃંગ–ભાંગરો.

૫ अङ्गानि इव रमति–दीप्तोपान्तनाम ... कर्मण्यण्,' तत स्वार्थे कन्, ...

* સુશ્રુતસંહિતામાં આને કારીસક, એકાર રસ અને કેશરંજન વર્ણવેલ છે

પ્રત્યઙ્ગં રસાયનરૂપત્વાત્, अगि गतौ—'अङ्गिमदि०' इति (ઉણા. ૩-૧૩૪) આરન્, ततः स्वार्थे कन्—જે રસાયનરૂપ હોવાથી શરીરનાં દરેક અંગોમાં પહોંચી જાય છે, તેથી અંગારક—ભાંગરો.

૬. કેશાઃ રાજન્તે अनेन केश्यत्वात्, राजृ दीप्तौ—કરણે યત્—જે કેશને હિતકારી હોવાથી જેને લીધે કેશ સુશોભિત (કાળા) થાય છે, તેથી કેશરાજ—ભાંગરો.

૭. भृङ्गान् इयर्ति—प्राप्नोति, तेषां प्रियत्वात्—ऋ गतौ, 'कर्मण्यण्'—જે ભમરાઓને પ્રાપ્ત કરે છે એટલે ભમરાઓને પ્રિય હોવાથી જેના ઉપર તેઓ આવે છે, તેથી ભૃંગાર—ભાંગરો.

૮. रञ्जयति इति रञ्जनः, केशानां रञ्जनः—केश्यत्वात्—જે કેશને હિતકારી હોવાથી તેઓને રંગી દે છે—કાળા સુશોભિત કરે છે, તેથી કેશરંજન—ભાંગરો.

ભાંગરાના ગુણો

भृङ्गारः कटुकस्तीक्ष्णो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् ।
दन्त्यो रसायनो वल्यः कुष्ठनेत्रशिरोर्तिनुत् ॥२२३

અન્વયઃ—(ગુણાશ્ચ—) भृङ्गारः कटुकः तीक्ष्णः रूक्षोष्णः केश्यः त्वच्यः दन्त्यः रसायनः वल्यः (सन्) कफवातनुत् कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् कुष्ठनेत्रशिरोर्तिनुत् (अस्ति) ॥

ભાંગરો તીખો, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, ગરમ, કેશને સારા કરનાર, ચામડી માટે સારો, દાંતને સારો, રસાયનરૂપ તથા બળ આપનાર હોઈ કફ, વાયુ, કૃમિ, શ્વાસ, ઉધરસ, સોજા, આમ, પાંડુરોગ, કોઢ. નેત્રની પીડા તથા માથાની પીડાને મટાડે છે. ૨૨૩

શણપુષ્પીનાં નામો તથા ગુણો

शणपुष्पी स्मृता घण्टा शणपुष्पसमाकृतिः ।
शणपुष्पी कटुस्तिक्ता वामिनी कफपित्तजित् ॥२२४

અન્વયઃ—शणपुष्पी घण्टा शणपुष्पसमाकृतिः स्मृता, शणपुष्पी कटुः तिक्ता वामिनी कफपित्तजित् (अस्ति) ॥

શણપુષ્પી,[1] ઘંટા[2] અને શણપુષ્પસમાકૃતિ[3] એટલાં શણપુષ્પીનાં સંસ્કૃત નામો છે. શણપુષ્પી તીખી, કડવી તથા ઊલટી કરાવનાર હોઈ કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૨૪

૧. शणपुष्पसदृशं पुष्पं यस्याः सा, शणशब્दस्य [illegible] ફૂલ શણના ફૂલ જેવું હોય છે, તેથી શણપુષ્પી.

૨. घण्टयति—घण्टसदृशं शब्दं करोति कफपित्तजये, घटि शब्दकरणे—અચ્, ટાપ્—જે કફ તથા પિત્તને જીતવા માટે ઘંટ જેવો અવાજ કરે છે, તેથી ઘંટા—શણપુષ્પી.

૩. शणस्य पुष्पं, तेन समा आकृतिः यस्याः—જેના ફૂલની આકૃતિ શણના ફૂલ જેવી હોય છે, તેથી શણપુષ્પસમાકૃતિ—શણપુષ્પી.

ત્રાયમાણનાં નામો તથા ગુણો

बलभद्रा त्रायमाणा त्रायन्ती गिरिसानुजा ।
त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा ।
ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥ २२५ ॥

અન્વય—बलभद्रा त्रायमाणा त्रायन्ती गिरिसानुजा (इति नामानि, गुणास्तु—) त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा (सती) पित्तकफापहा ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् (अस्ति) ॥

બલભદ્રા,[1] ત્રાયમાણા,[2] ત્રાયંતી[3] અને ગિરિસાનુજા[4] એટલાં ત્રાયમાણનાં સંસ્કૃત નામો છે. ત્રાયમાણ તૂરી, કડવી અને મળને ખસેડનાર હોઈ પિત્ત, કફ, તાવ, હૃદયના રોગ, ગોળો, અરશ, ભ્રમ, શૂળ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૨૨૫

૧. भन्दते—कल्याणं सुखं च करोति, भदि कल्याणे सुखे च—'ऋजेन्द्र.' इति (ઉણા૦ ૨-૨૮) रनि निपात्यते, ततष्टाप्, बलेन भद्रा—જે બળ વડે કલ્યાણ તથા સુખ કરે છે, તેથી બલભદ્રા—ત્રાયમાણા.

૨. त्रायते—रक्षति ज्वरहृद्रोगविषादिभ्यः, त्रैङ् पालने—'लटः शतृशानचौ' इति शानच्, 'आने मुक्' टाप्—તાવ, હૃદયનો રોગ, ઝેર વગેરેથી જે રક્ષણ કરે છે, તેથી ત્રાયમાણા.

૩. त्रायते त्राणं वा—त्राः, संपदादित्वात् क्विप्, त्रा अयति, इ गतौ—औवादिः, शत्रन्ताद् ङीप्, 'शप्श्यनोर्'ति नुम्—તાવ વગેરે રોગોથી રક્ષણ કરવાના કારણે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ત્રાયન્તી—ત્રાયમાણા.

૪. गिरेः सानौ जायते स्म—'सप्तम्यां जनेर्डः,' टाप्—પર્વતનાં શિખર પર જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગિરિસાનુજા—ત્રાયમાણા.

મોરવેલનાં નામો

मूर्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥२२६॥

અન્વયઃ—मूर्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा [illegible] र्णी अपि (इति

मामाणि) ॥

મૂર્વા,[1] મધુરસા,[2] દેવી,[3] મોરટા,[4] તેજની,[5] સ્રુવા,[6] મધૂલિકા,[7] મધુશ્રેણી,[8] ગોકર્ણી[9] અને પીલુપર્ણી[10] એટલાં મોરવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૨૬

૧. मूर्वति—बध्नाति मधुरादिरसान्, मुर्वी बन्धने, अच्, टाप्—જે મધુરતા વગેરે રસોને ધારણ કરે છે, તેથી મૂર્વા—મોરવેલ.

૨. मधु रसः यस्याः सा—જેનો રસ મીઠો હોય છે, તેથી મધુરસા—મોરવેલ.

૩. दीव्यति—क्रीडति स्वकीयगुणैः पित्तास्रविरोधनिवारणेन, दिवु क्रीडायाम्—अच्, पचाद्यौ देवट् इति निपातनात् स्त्रियां ङीप्—પોતાના ગુણો દ્વારા પિત્ત, લોહીવિકાર આદિ રોગો મટાડી જે આનંદ પામે છે, તેથી દેવી—મોરવેલ.

૪. मुरति—वेष्टनं करोति त्रिदोषादीनाम्—मुर वेष्टने 'अटन्नपिन्याऽटन्' (उणा. ४–८१)—જે ત્રિદોષ આદિને બરાબર ઘેરો ઘાલે છે, તેથી મોરટા—મોરવેલ.

૫. तेजति—रक्षति कुष्ठादिरोगेभ्यः, तेज पालने—ल्युट्, स्त्रियां ङीप्—કોઢ વગેરે રોગોથી જે બચાવે છે, તેથી તેજની—મોરવેલ.

૬. स्रवति—गच्छति मेहादिरोगान् प्रति, स्रु गतौ—अच्, [illegible]—જે પ્રમેહ આદિ રોગો સામે ધસી જાય છે, તેથી સ્રુવા—મોરવેલ.

૭. मधु लाति—'आतोऽनुपसर्गे कः' 'अल्पेऽर्थे कन्' इति कप्रत्ययः, ला आदाने क्, मधु इत्यं च—જે મીઠાશને ગ્રહણ કરે છે—સ્વીકારે છે તેથી મધૂલિકા—મોરવેલ.

૮. मधुनः श्रेणिः यस्याम्—'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीप्—જેમાં મીઠા રસની તો હાર—એક ધારા હોય છે, તેથી મધુશ્રેણી—મોરવેલ.

૯. गो कर्ण इव पत्रं यस्याः सा, पाककर्णेति ङीप्—જેનાં પાન ગાયના કાન જેવાં હોય છે, તેથી ગોકર્ણી—મોરવેલ.

૧૦. पीलोः इव पर्णानि यस्याः सा—पाककर्णेति ङीप्—જેનાં પાંદડાં પીલુડીનાં પાન જેવાં હોય છે, તેથી પીલુપર્ણી—મોરવેલ.

મોરવેલના ગુણો

मूर्वा सरा गुरुः स्वाद्वी तिक्ता पित्तास्रमेहनुत्।
त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहा॥ २२७॥

अन्वय—(गुणाः—) मूर्वा सरा गुरुः स्वाद्वी तिक्ता (सती) पित्तास्रमेहनुत्, त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहा (अस्ति)॥

મોરવેલ મળને ખસેડનાર, ભારે, મધુર અને કડવી હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્તરોગ, પ્રમેહ, ત્રણે દોષ, તરશ, હૃદયના રોગ, ચળ, કોઢ તથા તાવને મટાડે છે (અને બદલે નાની પીલુડી વપરાય છે.) ૨૨૭

પીલુડીની જાત કાકમાચીનાં નામો તથા ગુણો

काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा चैव वायसी।
काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा॥ २२८॥
तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शोज्वरमेहजित्।
कटुर्नेत्रहिता हिक्काच्छर्दिहृद्रोगनाशिनी॥ २२९॥

अन्वय—काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा वायसी एव च (इति नामानि, गुणाः—) काकमाची स्निग्धा उष्णा स्वरशुक्रदा तिक्ता रसायनी कटुः नेत्रहिता (सती) त्रिदोषघ्नी [illegible] शोथकुष्ठार्शोज्वरमेहजित् हिक्का—[illegible] (अस्ति)॥

કાકમાચી,[1] ધ્વાંક્ષમાચી,[2] કાકાહ્વા[3] અને વાયસી[4] એટલાં એક જાતની પીલુડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાકમાચી સ્નિગ્ધ, ગરમ, સ્વરને સારો કરનાર, વીર્યને વધારનાર, કડવી, રસાયનરૂપ, તીખી, નેત્રને હિતકારી અને ત્રણે દોષ, સોજા, કોઢ, હરસ, તાવ, પ્રમેહ, હેડકી, ઊલટી તથા હૃદયના રોગને મટાડનાર છે. ૨૨૮,૨૨૯

૧. काकान् माचते—धारयति—पूजयति वा, [illegible] धारणे पूजने च, कर्मण्यण्, [illegible] स्त्रियां ङीप्, [illegible] स्त्रियाम्—જે કાગડાઓને પોતાના પર બેસાડે છે, ધારે છે, તેઓને પ્રિય હોય છે, તેથી કાકમાચી—પીલુની એક જાત.

૨ એ જ પ્રમાણે ध्वाङ्क्ष—[illegible] ઉપર પ્રમાણે છે.

૩. काकस्य आह्वा यस्याः सा—કાગડાનું નામ જે કહેવાય છે, તેથી કાકાહ્વા—કાકમાચી.

૪. वायसानाम् इयं प्रिया—इदमर्थे अण्, [illegible] ङीप्—કાગડાઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી વાયસી—કાકમાચી.

કાકનાસાનાં નામો તથા ગુણો

काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा।
काकनासा कषायोष्णा कटुका रसपाकयोः।
कफघ्नी वामनी तिक्ता शोथार्शःश्वित्रकुष्ठहृत्॥ २३०॥

अन्वय—काकनासा तु काकाङ्गी, सा च काकतु[illegible]

ફલા (કથ્યતે), કાકનાસા કષાયા ઉષ્ણા રસપાકયોઃ કટુકા વામની તિક્તા (સતી) કફઘ્ની શોથાર્શઃશ્વિત્રકુષ્ઠહૃત્ (અસ્તિ)॥

કાકનાસા,[1] કાકાંગી[2] અને કાકતુંડફલા[3] એટલાં કાકનાસાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાકનાસા તૂરી, ગરમ, રસ તથા પાકમાં તીખી, ઊલટી કરાવનાર અને કડવી હોઈ કફ, સોજા, અરશ તથા શ્વિત્રનામના કોઢને મટાડે છે.૨૩૦

૧. કાકસ્ય નાસાસદૃશં ફલં યસ્યાઃ સા–જેનું ફળ કાગડાની ચાંચ જેવું હોય છે, તેથી કાકનાસા.

૨. કાકસ્ય અઙ્ગં નાસાખ્યં, તત્સદૃશમ્ અઙ્ગં–ફલં યસ્યાઃ સા, ગૌરાદિઃ–કાગડાનું અંગ એટલે ચાંચ, તેના જેવું જેનું અંગ એટલે ફળ હોય છે, તેથી કાકાંગી–કાકનાસા.

૩. કાકસ્ય તુણ્ડં–તત્સદૃશં ફલં યસ્યાઃ સા–કાગડાના મોઢા જેવું એટલે ચાંચ જેવું જેનું ફળ હોય છે, તેથી કાકતુંડફલા–કાકનાસા.

અઘેડીનાં નામો

કાકજઙ્ઘા નદીકાન્તા કાકતિક્તા સુલોમશા ।
પારાવતપદી દાસી કાકા ચાપિ પ્રકીર્તિતા ॥૨૩૧॥

અન્વયઃ–કાકજઙ્ઘા નદીકાન્તા કાકતિક્તા સુલોમશા પારાવતપદી દાસી અપિ ચ કાકા પ્રકીર્તિતા ॥

કાકજંઘા,[1] નદીકાંતા,[2] કાકતિક્તા,[3] સુલોમશા,[4] પારાવતપદી,[5] દાસી[6] અને કાકા[7] એટલાં અઘેડીનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે.૨૩૧

૧. કાકસ્ય જઙ્ઘા ઇવ જઙ્ઘા–અવયવો યસ્યાઃ–જેનો અમુક ભાગ કાગડાની જાંઘ જેવો હોય છે, તેથી કાકજંઘા–અઘેડી.

૨. નદી કાન્તા–પ્રિયા યસ્યાઃ–જેને ઊગવા માટે નદી વધારે પ્રિય હોય છે, તેથી નદીકાંતા–અઘેડી.

૩. કાક ઇવ–કાકમાંસમિવ તિક્તા, અત્ર કાકશબ્દસ્તન્માંસે લાક્ષણિકઃ–જે કાગડાના માંસ જેવી કડવી હોય છે, તેથી કાકતિક્તા–અઘેડી.

૪. સુષ્ઠુ સુતરાં વા લોમાનિ અસ્યાઃ–લોમાદિત્વાત્ –, ટાપ્–જેને ઘણી સુંદર રૂંછાડ હોય છે, તેથી ...લોમશા–અઘેડી.

૫. પારાવતસ્યેવ પાદો–મૂલં–યસ્યાઃ સા–જેનાં ...ળિયાં પારેવાના પગ જેવાં હોય છે, તેથી ...રાવતપદી–અઘેડી.

૬. દસ્યતે–નાસ્યતે રોગિણાં રોગનિવારણાર્થં યા, દસુ ...ક્ષયે–કર્મણિ ઘઞ્–રોગીઓના રોગો મટાડવા જેનો નાશ કરવામાં આવે છે, તેથી દાસી–અઘેડી.

૭. કાયતિ–શબ્દાયતિ આહ્વયતિ વા કફપિત્તાદીન્ જેતુમ્, કૈ શબ્દે–' ઇણ્ભીકા.' ઇતિ (ઉણા. ૩–૪૩) કન્ પ્રત્યયઃ, ટાપ્–કફ, પિત્ત વગેરેનો નાશ કરવા જે તેઓ પ્રત્યે આહ્વાન કરે છે, તેથી કાકા–અઘેડી.

અઘેડીના ગુણો

કાકજઙ્ઘા હિમા તિક્તા કષાયા કફપિત્તજિત્ ।
નિહન્તિ જ્વરપિત્તાસ્રજ્વરકણ્ડૂવિષક્રિમીન્ ॥૨૩૨॥

અન્વયઃ–કાકજઙ્ઘા હિમા તિક્તા કષાયા (સતી) કફપિત્તજિત્ (અસ્તિ. તથા) જ્વરપિત્તાસ્રજ્વરકણ્ડૂવિષક્રિમીન્ નિહન્તિ ॥

અઘેડી ટાઢી, કડવી અને તૂરી હોઈ કફ, પિત્ત, તાવ, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્તથી યુક્ત તાવ, ચળ, ઝેર તથા કૃમિને મટાડે છે. ૨૩૨

નાગપુષ્પીનાં નામો તથા ગુણો

નાગપુષ્પી શ્વેતપુષ્પા નાગિની રામદૂતિકા ।
નાગિની રોચની તિક્તા તીક્ષ્ણોષ્ણા કફપિત્તનુત્ ।
વિનિહન્તિ વિષં શૂલં યોનિદોષવમિક્રિમીન્ ॥૨૩૩॥

અન્વયઃ–નાગપુષ્પી શ્વેતપુષ્પા નાગિની રામદૂતિકા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ–) નાગિની રોચની તિક્તા તીક્ષ્ણા ઉષ્ણા (સતી) કફપિત્તનુત્ વિષં શૂલં યોનિદોષવમિક્રિમીન્ વિનિહન્તિ ॥

નાગપુષ્પી,[1] શ્વેતપુષ્પા,[2] નાગિની[3] અને રામદૂતિકા[4] એટલાં નાગપુષ્પીનાં સંસ્કૃત નામો છે. નાગપુષ્પી રુચિકારક, કડવી, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, શૂળ, યોનિના રોગ, ઊલટી અને કૃમિને મટાડે છે. ૨૩૩

૧. નાગસ્ય–નાગકેસરસ્ય પુષ્પમિવ પુષ્પં યસ્યાઃ સા–'પાકકર્ણે'તિ ઙીપ્–જેનાં ફૂલ નાગકેસરનાં ફૂલ જેવાં હોય છે, તેથી નાગપુષ્પી.

૨. શ્વેતાનિ પુષ્પાણિ યસ્યાઃ સા–જેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પા–નાગપુષ્પી.

૩. નાગઃ–નાગકેસરપુષ્પસાદૃશ્યમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ પુષ્પે–'અત ઇનિ.' ઇતિ ઇન્, નાન્તત્વાદ્ ઙીપ્–જેના ફૂલમાં નાગકેસરના ફૂલની સમાનતા હોય છે, તેથી નાગિની–નાગપુષ્પી.

૪. રામસ્ય દૂતી ઇવ–ઇવાર્થે કન્, ટાપ્, 'કેયાપોરિ'તિ હ્રસ્વત્વં ચ–રામની જાણે દૂતી હોય, તેવા નામે જે કહેવાય છે, તેથી રામદૂતિકા–નાગપુષ્પી

મરડાશીંગી કે મેઢાશીંગીનાં નામો તથા ગુણો

मेषशृङ्गी विषाणी स्यान्मेषवल्ल्यजशृङ्गिका ।
मेषशृङ्गी रसे तिक्ता वातला श्वासकासहृत् ।
रूक्षा पाके कटुस्तिक्ता व्रणश्लेष्माक्षिशूलनुत् ॥२३४॥

अन्वय –मेषशृङ्गी विषाणी मेषवल्ली अजशृङ्गिका स्यात्, (इति नामानि, गुणाश्च–) मेषशृङ्गी रसे तिक्ता वातला श्वासकासहृत् रूक्षा पाके कटुः तिक्ता (सती) व्रणश्लेष्माक्षिशूलनुत् (अस्ति) ॥

મેષશૃંગી,[1] વિષાણી,[2] મેષવલ્લી[3] અને અજશૃંગિકા[4] એટલાં મરડાશીંગીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મરડાશીંગી[×] રસમાં કડવી, વાયુ કરનાર, રૂક્ષ અને પાકમાં તીખી હોઈ શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણ, કફ તથા નેત્રનાં શૂળને મટાડનાર છે.

૧ મેષ શૃઙ્ગમ્ અસ્યા, મેષશৃङ्गवच्छृङ्गे ... ... –જેની શીંગ અથવા ફળ બકરાના શીંગડાં જેવાં હોય છે, તેથી મેષશૃંગી–મરડાશીંગ.

૨. विषाणं–मेषशृङ्गवत् शृङ्गम् अस्ति अस्याः, ... गौरादित्वात् ङीष्–જેને બકરાનાં શીંગડાં જેવાં ફળ થાય છે, તેથી વિષાણી–મરડાશીંગ.

૩. મેષશૃङ्गाकारफलयुक्ता वल्ली–... –જે બકરાનાં શીંગડાં જેવાં ફળવાળી વેલડી છે, તેથી મેષવલ્લી–મરડાશીંગ.

૪ अजस्य शृङ्गम् इव फलं अस्या अस्ति सा–गौरादित्वात् ङीष्, ततः स्वार्थे कन्, ह्रस्वः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः–જેનું ફળ બકરાનાં શીંગડાં જેવું હોય છે, તેથી અજશૃંગિકા–મરડાશીંગ.

મરડાશીંગીના ફળના ગુણો

मेषशृङ्गीफलं तिक्तं कुष्ठमेहकफप्रणुत् ।
दीपनं स्रंसनं कासकृमिव्रणविषापहम् ॥ २३५ ॥

अन्वय–मेषशृङ्गीफलं तिक्तं दीपनं स्रंसनं (च, तत्) कुष्ठमेहकफप्रणुत् कासकृमिव्रणविषापहम् (अस्ति) ॥

મરડાશીંગીનું ફળ કડવું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને મળને નીચે પાડનાર હોઈ કોઢ, પ્રમેહ, કફ, ઉધરસ, કૃમિ, વ્રણ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૨૩૫

× વૈદ્યકશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આ શીંગ કાનની અંદરની ફોલ્લીઓ મટાડવા વપરાય છે, તેમ જ બાળકના પેટમાં આવતી ચૂંક, આતરડાના રોગ અને પેટના ફુલાવામાં પણ વપરાય છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં આને વાતપિત્તશામક અને સ્તંભક કહેલી છે.

હંસરાજનાં નામો તથા ગુણો

हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ।
हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् ।
विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणीः ॥२३६॥

अन्वय–हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका (इति नामानि, गुणाश्च–) हंसपादी गुरुः शीता (च) रक्तविषव्रणान् विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणीः हन्ति ।

હંસપાદી,[1] હંસપદી,[2] કીટમાતા[3] અને ત્રિપાદિકા[4] એટલાં હંસરાજનાં સંસ્કૃત નામો છે. હંસરાજ ભારે તથા ઠંડો હોઈ લોહીને બગાડ, ઝેર, વ્રણ, રતવા, દાહ, અતીસાર, લૂતા નામનો રોગ, ભૂતપીડા તથા અગ્નિરોહિણી નામના રોગને મટાડનાર છે. ૨૩૬

૧ हंसस्य इव पादा–पर्णानि यस्या सा–'पाकर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च' इति पद्भावे स्त्रियां ङीष्–જેનાં પાંદડાં હંસના પગ જેવાં હોય છે, તેથી હંસપાદી–હંસરાજ.

૨. हंसपदी–ઉપર પ્રમાણે બધું છે, કેવળ 'पद्' આદેશ વિશેષ છે.

૩. कीटानां माता इव, सूक्ष्म ... –જેનાં મૂળિયામાં કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જાણે કીડાઓની માતા હોય તેવો છે, તેથી કીટમાતા–હંસરાજ.

૪. त्रयः पादाः मूलानि यस्या सा, ततः ... स्त्रियां ङीप् ततः स्वार्थे कनि ... –જેને ત્રણ મૂળિયાં હોય છે, તેથી ત્રિપાદિકા–હંસરાજ.

સોમવલ્લીનાં નામો તથા ગુણો

सोमवल्ली सोमलता सोमक्षीरी द्विजप्रिया ।
सोमवल्ली त्रिदोषघ्नी कटुस्तिक्ता रसायनी ॥२३७॥

अन्वय –सोमवल्ली सोमलता सोमक्षीरी द्विजप्रिया (इति नामानि, गुणाश्च–) सोमवल्ली त्रिदोषघ्नी कटुः तिक्ता रसायनी (अस्ति) ॥

સોમવલ્લી,[1] સોમલતા,[2] સોમક્ષીરી[3] અને દ્વિજપ્રિયા[4] એટલાં સોમવલ્લીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સોમવલ્લી ત્રણે દોષને મટાડનાર, તીખી, કડવી અને રસાયનરૂપ છે. ૨૩૭

૧. सोमस्य सोमरसस्य वा वल्ली–... અથવા ચંદ્રના જેવા ... હોવાથી–સોમવલ્લી.

૨. सोमस्य सोमरसस्य वा लता–... પ્રમાણે.

૩. सोमवत् क्षीरं यस्याः सा–...

ચંદ્રના જેવા ગુણોવાળું હોય છે, તેથી સોમક્ષીરી—સોમવલ્લી.

૪. દ્વિજાનાં—યાજ્ઞિકબ્રાહ્મણાનાં પ્રિયા—જે યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોને પ્રિય હોય છે, તેથી દ્વિજપ્રિયા—સોમવલ્લી.

અમરવેલનાં નામો તથા ગુણો

આકાશવલ્લી તુ બુધૈઃ કથિતામરવલ્લરી ।
ખવલ્લી ગ્રાહિણી તિક્તા પિચ્છિલાક્ષ્યામયાપહા ।
તુવરાગ્નિકરી હૃદ્યા પિત્તશ્લેષ્મામનાશિની ॥ ૨૩૮ ॥

અન્વયઃ—આકાશવલ્લી તુ બુધૈઃ અમરવલ્લરી ખવલ્લી કથિતા, (सा च) ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला तुवरा अग्निकरी हृद्या (सती) अक्ष्यामयापहा पित्तश्लेष्मामनाशिनी (अस्ति) ॥

આકાશવલ્લી,[1] અમરવલ્લરી[2] અને ખવલ્લી[3] એટલાં અમરવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. અમરવેલ ઝાડાને રોકનાર, કડવી, ચીકણી, તૂરી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને હૃદયને પ્રિય લાગે એવી હોઈ નેત્રના રોગને હરનારી તથા પિત્ત, કફ અને આમને મટાડનારી છે. ૨૩૮

૧. આકાશસ્ય વલ્લી ઇવ—અત્યુચ્ચશિખત્વાત્—જેની શિખા ઘણી જ ઊંચી હોય છે, તેથી આકાશની જાણે વેલ હોય તેવી લાગે છે, તેથી આકાશવલ્લી.

૨. અમરા ચાસૌ વલ્લરી, સર્વકાલસ્થિતિમત્ત્વાત્—જે સર્વકાળ રહે છે, તેથી મરણ વિનાની હોઈ અમરવલ્લરી—અમરવેલ.

૩. ખે સ્થિતા વલ્લી, અત્યુચ્ચત્વાત્—જે ઘણી જ ઊંચી હોવાથી આકાશમાં રહેલી વેલ ગણાય છે, તેથી ખવલ્લી—અમરવેલ.

પાતાલગરુડીનાં નામો તથા ગુણો

છિલિહિણ્ટો મહામૂલઃ પાતાલગરુડાહ્વયઃ ।
છિલિહિણ્ટઃ પરં વૃષ્યઃ કફઘ્નઃ પવનાપહઃ ॥ ૨૩૯ ॥

અન્વયઃ—છિલિહિણ્ટઃ મહામૂલઃ પાતાલગરુડાહ્વયઃ (इति नामानि, गुणाश्च—) छिलिहिण्टः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः (अस्ति) ॥

છિલિહિંટ,[1] મહામૂલ[2] અને પાતાલગરુડ,[3] એટલાં પાતલગરુડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાતાલગરુડી વીર્યને બહુજ વધારનાર અને કફ તથા વાયુને મટાડનારી છે. ૨૩૯

૧. ‘ છિરિ ’ इति मल्लकशब्दवाचकोदेश्यः शब्दः, रलयोरैक्यात्—‘छिलि’ इति मल्लकशब्द—सदृशं ध्वनिं कृत्वा हिण्डते—गच्छति कफं वायुं च हन्तुं, पृथिव्यां वा महामूलैर्यातुमिति छिलिहिण्टः—हिडि गत्यनादरयोः—अच्, पृषोदरादित्वात् डस्य टः—જે રીંછ જેવો અવાજ કરી કફ તથા વાયુનો નાશ કરવા જાય છે અથવા મોટાં મૂળિયાંથી જમીનમાં ઊંડી જાય છે, તેથી છિલિહિંટ—પાતાલગરુડી કે પાતાલતુંબડી.

૨. મહત્ મૂલં યસ્ય સઃ—જેનાં મૂળિયાં મોટાં હોય છે, તેથી મહામૂલ—પાતાલગરુડી કે પાતાલતુંબડી.

૩. પાતાલગામી ગરુડઃ ઇવ—મહામૂલત્વાત્, પાતાલગરુડ ઇતિ આહ્વયો યસ્ય સઃ—જેનાં મૂળિયાં ઘણાં ઊંડાં જતાં હોય છે તેથી પાતાળમાં જાણે ગરુડપક્ષી જતું હોય તેવી હોવાથી પાતાલગરુડ નામે જે ઓળખાય છે, તેથી પાતાલગરુડાહ્વય—પાતાલગરુડી.

એક વૃક્ષ ઉપર બીજા વૃક્ષરૂપે થતી વંદાનાં કે બાંદાનાં નામો તથા ગુણો

વન્દા વૃક્ષાદની વૃક્ષભક્ષ્યા વૃક્ષરુહાપિ ચ ।
વન્દાકઃ સ્યાદ્ધિમસ્તિક્તઃ કષાયો મધુરો રસે ॥
મઙ્ગલ્યઃ કફવાતાસ્રરક્ષોવ્રણવિષાપહઃ ॥ ૨૪૦ ॥

અન્વયઃ—વન્દા વૃક્ષાદની વૃક્ષભક્ષ્યા અપિ ચ વૃક્ષરુહા (इति नामानि, गुणाश्च—) वन्दाकः हिमः तिक्तः कषायः रसे मधुरः मङ्गल्यः (सन्) कफवातास्ररक्षोव्रणविषापहः (अस्ति) ॥

વંદા,[1] વૃક્ષાદની,[2] વૃક્ષભક્ષ્યા[3] અને વૃક્ષરુહા,[4] એટલાં વંદાવૃક્ષનાં સંસ્કૃત નામો છે. વંદાવૃક્ષ ટાઢું, કડવું, તૂરું, મધુર અને મંગલકારી હોઈ કફ, વાતરક્ત રોગ, ભૂત—રાક્ષસ, વ્રણ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૨૪૦

૧. वन्द्यते—अभिवाद्यते स्तूयते वा जनैर्मङ्गल्यत्वात्—वदि अभिवादनस्तुत्योः—‘ गुरोश्च० ’ इति अः, टाप्—જે માંગલિક હોવાથી લોકો વડે વંદન તથા સ્તુતિ કરાય છે, તેથી વંદા.

૨. वृक्षः अद्यते अनया, वृक्षस्य उपरि जायमानत्वात्, अदं भक्षणे—ल्युट्, टित्वाद् ङीप्—જે બીજાં કોઈ ઝાડની ઉપર જ થાય છે, તેથી એ વૃક્ષનો જ આહાર કરે છે, તેથી વૃક્ષાદની—વંદા.

૩. वृक्षः एव भक्ष्यं यस्याः सा—જે વૃક્ષ ઉપર પોતે ઊગી હોય તે જ વૃક્ષ જેનો ખોરાક છે, તેથી વૃક્ષભક્ષ્યા—વંદા.

૪. वृक्षं रोहति—वृक्षे वा रोहति ‘मूलविभुजादित्वात् कः’ यद्वा ‘इगुपधे’ति कः, टाप्—જે વેલરૂપે હોઈ ને જે ઝાડ પર ઊગી હોય, તેના પર અથવા બીજા કોઈ ઝાડ ઉપર ચઢે છે, તેથી વૃક્ષરુહા—વંદા.

પાપાખુભેદની જાત વટપત્રીનાં નામો તથા ગુણો

वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः।
वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा ॥२४१॥

अन्वय—वटपत्री तु मोहिनी रेचनी बुधैः कथिता, (सा) वटपत्री कषाया उष्णा (च) योनिमूत्रगदापहा (अस्ति)॥

વટપત્રી,[1] મોહિની[2] અને રેચની[3] એટલાં વટપત્રીનાં સંસ્કૃત નામો વિદ્વાનોએ કહ્યાં છે. વટપત્રી તૂરી તથા ગરમ હોઈ યોનિના તથા મૂત્રના રોગને મટાડે છે. ૨૪૧

૧. वटस्येव पत्रं यस्याः सा, गौरादित्वात् ङीप्—જેનાં પાંદડાં વડના ઝાડનાં પાન જેવાં હોય છે, તેથી વટપત્રી–પાખાણભેદની જાત.

૨. मोहयति जनान् गुणैः—स्वगुणैरित्यर्थः [illegible], [illegible] ङीप्—જે પોતાના ગુણોથી લોકોને મોહ પમાડે છે, તેથી મોહિની–વટપત્રી.

૩. रेचयति इति रेचनी, रिचिर् पृथग्भावे—ल्युः [illegible] ङीप्—જે રેચ લગાડે છે, તેથી રેચની–વટપત્રી.

હિંગુપત્રીનાં નામો તથા ગુણો

हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्वीका पृथुका पृथुः।
हिङ्गुपत्री भवेद्रुच्या तीक्ष्णोष्णा पाचनी कटुः॥
हृद्बस्तिरुग्विबन्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहा ॥२४२॥

अन्वय—हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्वीका पृथुका पृथुः (इति नामानि कथिता, गुणास्तु—) हिङ्गुपत्री रुच्या तीक्ष्णा उष्णा पाचनी कटुः (तथा) हृद्बस्तिरुग्विबन्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहा भवेत्॥

હિંગુપત્રી,[1] કવરી,[2] પૃથ્વિકા,[3] પૃથુકા[4] અને પૃથુ,[5] એટલાં હિંગુપત્રીનાં સંસ્કૃત નામો છે. હિંગુપત્રી રુચિ ઉપજાવનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પાચક અને તીખી હોઈ હૃદયના રોગ, મૂત્રાશયના રોગ, ઝાડાની કબજિયાત, અરસ, કફ, ગોળો તથા વાયુને મટાડે છે.

૧. हिङ्गुन इव पत्रं यस्याः सा, गौरादि—જેનાં પાંદડાં હિંગના વૃક્ષના પાન જેવાં હોય છે, તેથી હિંગુપત્રી. (આને કેટલાક નાડીહિંગુ કહે છે.)

૨. कवते इति कवरी, कुङ् शब्दे—अरन्, गौरादिः, कवरस्य वरी—कवरी—જે પાચનને વધારે ભાગે છે, તેથી કવરી–હિંગુપત્રી.

૩. प्रथते—प्रख्याता भवति गुणैः, प्रथ प्रख्याने—'फर्फरीकादयश्च' इति (उणा. ४–२०) साधु—જે ગુણો વડે પ્રખ્યાત છે, તેથી પૃથ્વિકા–હિંગુપત્રી.

૪. प्रथते इति पृथुः, प्रथ प्रख्याने—'प्रथि' इत्यादि [illegible] प्रमाणे.

૫. प्रथते—प्रख्याता [illegible]—'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' (उणा. १–२८) इति कु—प्रथ' ઉપર પ્રમાણે.

બીજી જાતની હિંગુપત્રીનાં નામો તથા ગુણો

वंशपत्री वेणुपत्री पिण्डा हिङ्गुशिवाटिका।
हिङ्गुपत्रीगुणा विज्ञेया वंशपत्री च कीर्तिता ॥

अन्वय—वंशपत्री वेणुपत्री पिण्डा हिङ्गुशिवाटिका (इति नामानि, गुणास्तु) वंशपत्री च हिङ्गुपत्रीगुणा कीर्तिता॥

વંશપત્રી,[1] વેણુપત્રી,[2] પિંડા[3] અને હિંગુશિવાટિકા[4] એટલાં બીજી જાતની હિંગુપત્રીનાં સંસ્કૃત નામો છે. (આને જ કેટલાક હિંગામારી કહે છે.) ઉપર હિંગુપત્રીના જે ગુણો કહ્યા, તેવા જ આ બીજી હિંગુપત્રીના હોય છે. ૨૪૩

૧. वंशस्येव पत्रं यस्याः सा, जातित्वात् ङीप्—જેનાં પાંદડાં વાંસનાં પાન જેવાં હોય છે, તે વંશપત્રી–બીજી જાતની હિંગુપત્રી.

૨. वेणोः इव पत्रं यस्याः सा 'वंश' ઉપર પ્રમાણે.

૩. पिण्डते पिण्डयते वा, पिडि सङ्घाते—अच्, [illegible]—જે પોતાના ગુણોને હિંગુની સાથે એકઠા કરે છે—તેના જેવા જ ગુણો ધરાવે છે, તેથી પિંડા–બીજી જાતની હિંગુપત્રી.

૪. हिङ्गुः इव शिवं—[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] इति, तत्र सार्थे कन्, अप्, [illegible]—જે હિંગના ઝાડનાં પાનની નસ જેવી નસ હોય છે, તેથી હિંગુશિવાટિકા–બીજી જાતની હિંગુપત્રી.

મત્સ્યાક્ષીનાં નામો તથા ગુણો

मत्स्याक्षी बाह्लिका मत्स्यगन्धा मत्स्यादनीति च।
मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीता कुष्ठपित्तकफास्रजित्।
लघुस्तिक्ता कषाया च स्वाद्वी कटुविपाकिनी।

अन्वय—मत्स्याक्षी बाह्लिका मत्स्यगन्धा मत्स्यादनी इति च (नामानि, गुणास्तु—) मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीता लघुः तिक्ता कषाया स्वाद्वी च कटुविपाकिनी (तथा) कुष्ठपित्तकफास्रजित् (अस्ति)॥

મત્સ્યાક્ષી,[1] બાહ્લિકા,[2] મત્સ્યગંધા[3] અને મત્સ્યાદની[4] એટલાં મત્સ્યાક્ષીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મત્સ્યાક્ષી ઝાડાને રોકનાર, ઠંડી, હલકી, કડવી, તૂરી, મધુર અને પાકમાં તીખી હોઈ કોઢ, પિત્ત, કફ તથા લોહીના

બગાડને મટાડે છે. ૨૪૪

૧. મત્સ્યસ્ય અક્ષિ इव પુષ્પં યસ્યાઃ સા–'બહુવ્રીહૌ સક્થ્યક્ષ્ણોઃ–' ઇતિ ષચ્, ષિત્ત્વાદ્ ઙીપ્–જેનું ફૂલ માછલાંની આંખ જેવું હોય છે, તેથી મત્સ્યાક્ષી.

૨. બલ્હિકદેશે ભવા–ભવાર્થે અણ્, અજાદિત્વાત્ ટાપ્–જે બલ્હિક દેશમાં થાય છે, તેથી બાલ્હિકા–મત્સ્યાક્ષી.

૩. મત્સ્યસ્ય ગન્ધ इव ગન્ધો યસ્યાઃ–જેની ગંધ માછલાંના જેવી હોય છે, તેથી મત્સ્યગન્ધા–મત્સ્યાક્ષી.

૪. મત્સ્ય इव યા અદ્યતે–આસ્વાદ્યતે, કર્મણિ લ્યુટ્–જે ખાવામાં પણ માછલાં જેવી લાગે છે, તેથી મત્સ્યાદની–મત્સ્યાક્ષી.

સર્પાક્ષીનાં નામો તથા ગુણો

સર્પાક્ષી સ્યાત્તુ ગણ્ડાલી તથા નાડીકલાપકઃ ।
સર્પાક્ષી કટુકા તિક્તા સોષ્ણા ક્રૂમિનિકૃન્તની ।
વૃશ્ચિકોન્દુરસર્પાણાં વિષઘ્ની વ્રણરોપિણી ॥૨૪૫॥

અન્વયઃ–સર્પાક્ષી તુ ગણ્ડાલી તથા નાડીકલાપકઃ સ્યાત્ । સર્પાક્ષી કટુકા તિક્તા સોષ્ણા વ્રણરોપિણી (સતી) ક્રૂમિનિકૃન્તની વૃશ્ચિકોન્દુરસર્પાણાં વિષઘ્ની (અસ્તિ) ॥

સર્પાક્ષી,[1] ગંડાલી[2] અને નાડીકલાપક,[3] એટલાં સર્પાક્ષીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સર્પાક્ષી તીખી, કડવી, ગરમ અને વ્રણને રુઝાવનાર હોઈ કૃમિ, વીંછીનું ઝેર, ઉંદરનું ઝેર તથા સર્પના ઝેરનો નાશ કરે છે. ૨૪૫

૧. સર્પસ્ય અક્ષિ इव પુષ્પં યસ્યાઃ સા–જેનું ફૂલ સર્પની આંખ જેવું હોય છે, તેથી સર્પાક્ષી.

૨. ગણ્ડમ્ અલતિ–કર્મણ્યણ્, અણન્તાદ્ ઙીપ્–જે ગડગૂમડ–વ્રણ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ગંડાલી–સર્પાક્ષી.

૩. નાડીનાં–નાળાનાં કલાપઃ સમૂહો યસ્મિન્ સઃ–'શેષાદ્વા' ઇતિ કપ્–જેમાં નાળ અથવા નસોનો સમુદાય હોય છે, તેથી નાડીકલાપક–સર્પાક્ષી.

શંખાવલીનાં નામો તથા ગુણો

શઙ્ખપુષ્પી તુ શઙ્ખાહ્વા મઙ્ગલ્યકુસુમાપિ ચ ।
શઙ્ખપુષ્પી સરા મેધ્યા વૃષ્યા માનસરોગહૃત્ ॥
રસાયની કષાયોષ્ણા સ્મૃતિકાન્તિબલાગ્નિદા ।
દોષાપસ્મારભૂતાશ્રીકુષ્ઠક્રૂમિવિષપ્રણુત્ ॥૨૪૭॥

અન્વયઃ–શઙ્ખપુષ્પી તુ શઙ્ખાહ્વા ચ મઙ્ગલ્યકુસુમા અપિ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ–) શઙ્ખપુષ્પી સરા મેધ્યા વૃષ્યા માનસરોગહૃત્ રસાયની કષાયા ઉષ્ણા (સતી) સ્મૃતિકાન્તિબલાગ્નિદા દોષાપસ્મારભૂતાશ્રીકુષ્ઠક્રૂમિવિષપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

શંખપુષ્પી,[1] શંખાહ્વા[2] અને મંગલ્યકુસુમા[3] એટલાં શંખાવલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. શંખાવલી મળને ખસેડનાર, પવિત્ર, બુદ્ધિવર્ધક, વીર્યને વધારનાર, મનના રોગને મટાડનાર, રસાયનરૂપ, તૂરી તથા ગરમ હોઈ સ્મૃતિ, કાંતિ, બળ તથા અગ્નિને આપનાર છે અને દોષ, વાઈ, ભૂત. અલક્ષ્મી, કોઢ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડનાર છે.

૧. શઙ્ખ इव પુષ્પં યસ્યાઃ સા, 'પાકકર્ણે'તિ ઙીષ્–જેનું ફૂલ શંખ જેવું હોય છે, તેથી શંખપુષ્પી–શંખાવલી.

૨. શઙ્ખ ઇતિ આહ્વા યસ્યાઃ સા–જેનું નામ શંખ છે–એટલે શંખના નામે જે કહેવાય છે, તેથી શંખાહ્વા–શંખાવલી.

૩. મઙ્ગલ્યં કુસુમં યસ્યાઃ સા–જેનું ફૂલ માંગલિક ગણાય છે, તેથી મંગલ્યકુસુમા–શંખાવલી.

સૂર્યમુખીનાં નામો તથા ગુણો

અર્કપુષ્પી ક્રૂરકર્મા પયસ્યા જલકામુકા ।
અર્કપુષ્પી ક્રૂમિશ્લેષ્મમેહપિત્તવિકારજિત્ ॥૨૪૮॥

અન્વયઃ–અર્કપુષ્પી ક્રૂરકર્મા પયસ્યા જલકામુકા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ–) અર્કપુષ્પી ક્રૂમિશ્લેષ્મમેહપિત્તવિકારજિત્ (અસ્તિ) ॥

અર્કપુષ્પી,[1] ક્રૂરકર્મા,[2] પયસ્યા[3] અને જલકામુકા[4] એટલાં સૂર્યમુખીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સૂર્યમુખી કૃમિ, કફ, પ્રમેહ તથા પિત્તના વિકારને મટાડે છે. ૨૪૮

૧. અર્કસદૃશં અર્કવૃક્ષપુષ્પતુલ્યં વા પુષ્પં યસ્યાઃ સા–જેનું ફૂલ સૂર્ય જેવું અથવા આકડાના ફૂલ જેવું હોય છે, તેથી અર્કપુષ્પી–સૂર્યમુખી.

૨. ક્રૂરં કર્મ–ક્રૂમ્યાદીનાં વિનાશનરૂપં યસ્યાઃ સા–જેનું કર્મ ક્રૂર હોય છે–એટલે કીડા વગેરેનો નાશ કરવારૂપ હોય છે, તેથી ક્રૂરકર્મા–સૂર્યમુખી.

૩. પયસઃ વિકારઃ–'ગોપયસોર્યત્' ટાપ્–જે પાણીના વિકારરૂપ હોય છે–અર્થાત્ જેને પાણી ખૂબ જોઈએ છે, તેથી પયસ્યા–સૂર્યમુખી.

૪. કામયતે ઇત્યેવંશીલા–'લષપતપદ૦' ઇત્યુકઞ્, ટાપ્, જલસ્ય કામુકા–જલકામુકા–પાણીને જે ઇચ્છે છે, એવા સ્વભાવની હોય છે, તેથી જલકામુકા–સૂર્યમુખી.

રિસામણીનાં નામો

लज्जालुः स्याच्छमीपत्रा समङ्गा जलकारिका ।
रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरिकेत्यपि ॥२४९॥

अन्वय—लज्जालुः शमीपत्रा समङ्गा जलकारिका रक्तपादी नमस्कारी खदिरिका इत्यपि नाम्ना स्मृता ॥

લજ્જાલુ,[1] શમીપત્રા,[2] સમંગા,[3] જલકારિકા,[4] રક્તપાદી,[5] નમસ્કારી[6] અને ખદિરિકા[7] એટલાં રિસામણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૪૯

૧ लज्जां स्पर्शात् संकोचमिव—अलति [illegible]—જેને અડવાથી શરમાય એવા સ્વભાવની હોય છે, તેથી લજ્જાલુ—રિસામણી.

૨ शम्या इव पत्राणि यस्याः सा—જેનાં પાંદડાં ખીજડીનાં જેવાં હોય છે, તેથી શમીપત્રા—રિસામણી.

૩ समम् अङ्गति—गच्छति—रक्तपित्तादीन् निवर्तयितुमिति समङ्गा—જે રક્તપિત્ત આદિ રોગોનો નાશ કરવા બરાબર કામ કરે છે તેથી સમંગા—રિસામણી.

૪ करोति क्रियते वा कारिका—'करोति भावे वा' [illegible], जलं इव [illegible] कारिका—શીતલ [illegible]—પાણીને કરનાર અથવા પાણીની જ એક રચનારૂપ છે, કેમકે શીતળ ગુણથી ખાસ યુક્ત છે, તેથી જલકારિકા—રિસામણી.

૫ रक्ता पादा—मूलानि यस्या सा—જેનાં મૂળિયાં રાતાં હોય છે, તેથી રક્તપાદી—રિસામણી.

૬ नमः करोति स्वभावेनेति—नमस्कारः, शुष्कवर्ती इति निनि—જે નમસ્કાર કરવાના સ્વભાવવાળી—નમેલી હોય છે, તેથી નમસ્કારી—રિસામણી.

૭ खदति—स्थैर्ये प्राप्नोति [illegible] [illegible], [illegible]—खदिर—[illegible] इति धातु, [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] खदिर—[illegible] [illegible] खदिर—[illegible] अस्ति अस्या, 'अत इनिठनौ' इति ठन्, [illegible], [illegible], [illegible]—આમ વગેરે રોગો મટાડી શરીરને જે સ્થિર કરે છે, તેથી અથવા જેનાં પાંદડાં તથા રસ ખેરના જેવાં હોય છે, તેથી ખદિરિકા—રિસામણી.

રિસામણીના ગુણો

लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।
रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगान्विनाशयेत् ॥२५०॥

अन्वय—लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया (सती) कफपित्तजित् रक्तपित्तम् अतीसारं योनिरोगान् विनाशयेत् ॥

રિસામણી ટાઢી, તીખી તથા તૂરી હોઈ કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અતીસાર તથા યોનિના રોગોને મટાડે છે. ૨૫૦

રિસામણીની જાત અલંબુષાનાં નામો તથા ગુણો

अलम्बुषा खरत्वक् च तथा मेदोगला स्मृता ।
अलम्बुषा लघुः स्वादुः कृमिपित्तकफापहा ॥२५१॥

अन्वयः—अलम्बुषा च खरत्वक् तथा मेदोगला स्मृता । अलम्बुषा लघुः स्वादुः (सती) कृमिपित्तकफापहा (अस्ति) ॥

અલંબુષા,[1] ખરત્વક્[2] અને મેદોગલા[3] એટલાં રિસામણીની બીજી જાતનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ જાત હલકી તથા મધુર હોઈ કૃમિ, પિત્ત તથા કફને મટાડે છે. ૨૫૧

૧. अलं पुष्णाति, कृमिपित्तकफान् [illegible], पृषोदरादित्वात् [illegible]—જે કૃમિ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરી લે બહુ પોષણ કરે છે, તેથી અલંબુષા—રિસામણીની એક જાત.

૨ खरा त्वक् यस्याः सा—જેની છાલ ખરબચડી હોય છે, તેથી ખરત્વક્—રિસામણીની એક જાત.

૩ गलति—[illegible] मधु, मद्, मेद [illegible]—જે મેદ જેવા રસને ઝરે છે, તેથી મેદોગલા—રિસામણીની એક જાત.

દૂધેલીનાં નામો તથા ગુણો

दुग्धिका स्वादुपर्णी स्यात्क्षीराबी क्षीरिणी तथा ।
दुग्धिकोष्णा गुरू रूक्षा वातला गर्भकारिणी ॥२५२॥
स्वादुक्षीरा कटुस्तिक्ता सृष्टमूत्रा मलापहा ।
स्वादुर्विष्टम्भिनी वृष्या कफकुष्ठकृमिप्रणुत् ॥२५३॥

अन्वय—दुग्धिका स्वादुपर्णी क्षीराबी तथा क्षीरिणी स्यात्, दुग्धिका उष्णा गुरुः रूक्षा वातला गर्भकारिणी स्वादुक्षीरा कटुः तिक्ता सृष्टमूत्रा मलापहा स्वादुः विष्टम्भिनी वृष्या (सती) कफकुष्ठकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

દુગ્ધિકા,[1] સ્વાદુપર્ણી,[2] ક્ષીરાવી[3] અને ક્ષીરિણી[4] એટલાં દૂધેલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ દૂધેલી ગરમ, ભારે, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર, ગર્ભ રાખનાર, મીઠા દૂધવાળી, તીખી, કડવી, મૂત્ર લાવનાર, મળનો નાશ કરનાર, મધુર, વીર્યને વધારનાર તથા મળને રોકનાર હોઈ મળ, કફ, વાયુ તથા કૃમિને મટાડે છે.

૧ दुग्धम् अस्ति अस्या—'अत इनिठनौ' इति ठन्, अल्लोपः, टाप्—જેમાં દૂધ અથવા ક્ષીર હોય છે, તેથી દુગ્ધિકા—દૂધેલી.

૨. स्वादूनि पर्णानि यस्याः सा—[illegible]

જેનાં પાંદડાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુપર્ણી-દુધેલી.

૩. क्षीरम् अवति-अव रक्षणादौ-कर्मण्यण्-अण्णन्तत्वाद् ङीप्-જે ક્ષીરને ધારણ કરે છે, તેથી ક્ષીરાવી-દુધેલી.

૪ क्षीरम् अस्ति अस्याः-'अत इनि०' इति इन्, नान्तत्वाद् ङीप्-જેમાં ક્ષીર હોય છે. તેથી ક્ષીરિણી-દુધેલી.

ભોંયઆમલીનાં નામો

भूम्यामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च ।
बहुपत्रा बहुफला बहुवीर्या जटापि च ॥२५४॥

अन्वय-भूम्यामलकिका शिवा तामलकी इति च बहुपत्रा बहुफला बहुवीर्या अपि च जटा प्रोक्ता ॥

ભૂમ્યામલકિકા,[1] શિવા,[2] તામલકી,[3] બહુપત્રા,[4] બહુફલા,[5] બહુવીર્યા[6] અને જટા[7] એટલાં ભોંયઆમલીનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. आ समन्तात् मलते-धारयति-तिक्तकषायमधुरादिगुणान्-मल धारणे-' क्वुन् ' (उणा २-३२) जातित्वाद् ङीष्, ततः स्वार्थे कन्, टाप्, 'क्यापारि'ति ह्रस्वत्वम्, भूमेः आमलकिका-જે કડવો, તૂરો તથા મધુર રસ ધારણ કરે છે, અને ભોંય સાથે સંબંધ પામે છે-ભોંય પર પથરાય છે, તેથી ભૂમ્યામલકિકા-ભોંયઆમલી.

૨. शिवम् अस्ति अस्यां पिपासाकासादिपीडितानाम्-अर्शआद्यच्-તરશ, ઉધરસ વગેરેથી પીડાતા રોગીઓનું જેમાં કલ્યાણ રહેલું છે, તેથી શિવા-ભોંયઆમલી.

૩. तनुश्चासौ आमलकी, पृषोदरादिः-तामलकी-જે નાની આમલી ગણાય છે, તેથી તામલકી-ભોંયઆમલી.

૪. बहूनि पत्राणि यस्याः सा-જેને ઘણાં પાંદડાં હોય છે, તેથી બહુપત્રા-ભોંયઆમલી.

૫. बहूनि फलानि यस्याः सा-જેને ઘણાં ફળ હોય છે, તેથી બહુફલા-ભોંયઆમલી.

૬. बहु वीर्यं यस्याः सा-જેનું સામર્થ્ય ઘણું હોય છે, તેથી બહુવીર્યા-ભોંયઆમલી.

૭. जटति जट्यते वा भूम्या सह, जट संघाते, अच्, घञ् वा-જે ભોંય સાથે એકઠી મળી જાય છે-ખૂબ પથરાય છે, તેથી જટા-ભોંયઆમલી.

ભોંયઆમલીના ગુણો

भूधात्री वातकृत्तिक्ता कषाया मधुरा हिमा ।
पिपासाकासपित्तास्रकफकण्डूक्षतापहा ॥२५५॥

अन्वयः-भूधात्री वातकृत् तिक्ता कषाया मधुरा हिमा (सती) पिपासाकासपित्तास्रकफकण्डूक्षतापहा (अस्ति) ॥

ભોંયઆમલી વાયુ કરનાર, કડવી, તૂરી, મધુર અને ટાઢી હોઈ તરશ, ઉધરસ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, મળ તથા ક્ષતને મટાડનાર છે. ૨૫૫

બે જાતની બ્રાહ્મીનાં નામો તથા ગુણો

ब्राह्मी कपोतवङ्का च सोमवल्ली सरस्वती ।
मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी ॥
ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेध्या च शीतला ।
कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी ॥२५७
स्वर्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित् ।
विषशोथज्वरहरी तद्वन्मण्डूकपर्णिनी ॥२५८॥

अन्वयः-ब्राह्मी कपोतवङ्का सोमवल्ली च सरस्वती (इति प्रथमाया नामानि, द्वितीया-) मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी (कथ्यते, द्वयोर्गुणाश्च-) ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुः मेध्या च शीतला कषाया मधुरा स्वादुपाका आयुष्या रसायनी स्वर्या (सती) स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित् विष शोथज्वरहरी (अस्ति), मण्डूकपर्णिनी तद्वत् ॥

બ્રાહ્મી,[1] કપોતવંકા,[2] સોમવલ્લી[3] અને સરસ્વતી[4] એટલાં બ્રાહ્મીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મંડૂકપર્ણી,[1] માંડૂકી,[2] ત્વાષ્ટ્રી,[3] દિવ્યા[4] અને મહૌષધિ[5] એટલાં બ્રાહ્મીની બીજી જાત કે જેનાં પાંદડાં વળી જાય છે, તેનાં નામો છે. બંને બ્રાહ્મી ટાઢી, મળને ખસેડનાર, કડવી, હલકી, બુદ્ધિને હિતકારી, તૂરી, મધુર, પાકમાં મધુર, આયુષ માટે સારી, રસાયન-રૂપ, સ્વરને સારો કરનાર અને સ્મૃતિ આપનાર હોઈ કોઢ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, લોહીનો બગાડ, ઉધરસ, ઝેર, સોજા તથા તાવને મટાડે છે. ૨૫૬-૨૫૮

૧. ब्रह्मणः इयम्-इदमर्थे अण्, 'ब्राह्मोऽजातौ' इत्यणि टिलोप-જે બ્રહ્માના કે બ્રહ્મ-પરમેશ્વરના સંબંધવાળી છે; તેથી બ્રાહ્મી.

૨. कपोतः वङ्क्यते-प्रतार्यते अनया-वङ्कु प्रलम्भने इत्यस्मात् घञ्, कुत्वं, टाप्-જેના દ્વારા હોલું-પક્ષી ઠગાય છે, તેથી કપોતવંકા-બ્રાહ્મી.

૩ सोमस्य वल्ली-सौम्यगुणत्वात्-જે સૌમ્ય શીતળ ગુણવાળી હોવાથી ચંદ્રની વેલ ગણાય છે, તેથી સોમવલ્લી-બ્રાહ્મી.

૪. सरः-प्रसरणशीलं ज्ञानमस्ति अस्याः सेवनात्

મેધ્યત્વસ્વરપ્રદત્વાત્–સરસ્વત્યૈ મતુપ્, 'મતોમૌ ચ યવાદિભ્યઃ' ઇતિ ઙીપ્–જે બુદ્ધિવર્ધક તથા સ્વરસ્પષ્ટકારક હોવાથી જેનું સેવન કરવાથી વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી સરસ્વતી–બ્રાહ્મી.

૧ મણ્ડૂકાત્ પર્ણં યસ્યા સા–'પાકકર્ણે'તિ ઙીપ્–જેનાં પાંદડાં દેડકા જેવાં થાય છે, તેથી મણ્ડૂકપર્ણી–બીજી બ્રાહ્મી.

૨. મણ્ડૂકસ્ય ઇયં–તત્સાદૃશ્યસમ્બન્ધિત્વાત્–ઇદમર્થે અણ્–મણ્ડૂકત્વાત્ ઙીપ્–દેડકા જેવાં પાંદડાં હોવાથી જે તેના સંબંધવાળી જે ગણાય છે, તેથી માણ્ડૂકી–બીજી બ્રાહ્મીની જાત.

૩ ત્વષ્ટ્રઃ ઇયં પ્રિયા–ઇદમર્થે અણ્, ... ઙીપ્–વિશ્વકર્માને જે પ્રિય છે અથવા તેમના સંબંધવાળી છે, તેથી ત્વાષ્ટ્રી–બીજી બ્રાહ્મીની જાત.

૪ દિવિ ભવા દિવ્યા, પ્રથમં દિવ્યભૂમૌ જાતત્વાત્–ભવાર્થે યત્, યત્–જે પ્રથમ દેવતાઈ ભૂમિમાં પેદા થયેલી હોવાથી દિવ્યા–બીજી બ્રાહ્મી.

૫. મહતી ચાસૌ ઓષધિ–'સન્મહત્પરમોત્તમ૦' ઇતિ સ ઙીપ્–જે મોટી ઔષધિ ગણાય છે, તેથી મહૌષધી–બીજી બ્રાહ્મી.

કૂબાનાં નામો તથા ગુણો

દ્રોણા ચ દ્રોણપુષ્પી ચ ફલેપુષ્પા ચ કીર્તિતા।
દ્રોણપુષ્પી ગુરુઃ સ્વાદૂ રૂક્ષોષ્ણા વાતપિત્તકૃત્॥
સતીક્ષ્ણલવણા સ્વાદુપાકા કટ્વી ચ ભેદિની।
કફામકામલાશોથતમકશ્વાસજન્તુજિત્॥૨૯૦

અન્વય–દ્રોણા ચ દ્રોણપુષ્પી ચ ફલેપુષ્પા કીર્તિતા (નામભિઃ)। દ્રોણપુષ્પી ગુરુઃ સ્વાદુ રૂક્ષા ઉષ્ણા સતી–તીક્ષ્ણા લવણા સ્વાદુપાકા કટ્વી ચ ભેદિની (સતી) વાતપિત્ત કફામકામલાશોથતમકશ્વાસજન્તુજિત્ (અસ્તિ)॥

દ્રોણા,[1] દ્રોણપુષ્પી[2] અને ફલેપુષ્પા[3] એટલાં કૂબાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કૂબો ભારે, મધુર, રૂક્ષ, ગરમ, તીક્ષ્ણતાવાળો, ખારાશવાળો, પાકમાં મધુર, તીખો અને ઝાડો લાવનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, કમળો, સોજા, તમકરોગ, શ્વાસ તથા જીવડાં મટાડે છે

૧. દ્રોણ–દ્રોણાકારમ્ પુષ્પમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ–અર્શઆદ્યચ્–જેને દ્રોણ નામના પડિઆ જેવું ફૂલ હોય છે, તેથી દ્રોણા–કૂબો.

૨. દ્રોણસ્ય પુષ્પમિવ પુષ્પં યસ્યા સા, 'પાકકર્ણ–' ઇતિ ઙીપ્–જેને દ્રોણ નામના પડિઆના ફૂલ જેવું ફૂલ હોય છે, તેથી દ્રોણપુષ્પી–કૂબો.

૩. ફલે અગ્રભાગે પુષ્પં યસ્યાઃ સા–જેને ફળના આગલા ભાગમાં ફૂલ આવે છે, તેથી ફલેપુષ્પા–કૂબો.

બે જાતની તલવણીનાં નામો

સુવર્ચલા સૂર્યભક્તા વરદા બદરાપિ ચ।
સૂર્યાવર્તા રવિપ્રીતાઽપરા બ્રહ્મસુવર્ચલા॥

અન્વયઃ–સુવર્ચલા સૂર્યભક્તા વરદા બદરા અપિ સૂર્યાવર્તા રવિપ્રીતા (ઇતિ પ્રથમાયા નામાનિ), અપરા બ્રહ્મસુવર્ચલા (કથ્યતે)॥

સુવર્ચલા,[1] સૂર્યભક્તા,[2] વરદા,[3] બદરા,[4] સૂર્યાવર્તા[5] અને રવિપ્રીતા[6] એટલાં પહેલી તલવણીનાં સંસ્કૃત નામો છે અને બીજી બ્રહ્મસુવર્ચલા[1] કહેવાય છે. ૨૯૧

૧ સુષ્ઠુ વર્ચતિ–દીપ્યતિ શરીરં શિરોવાર્તિ વિનાશ્ય, સુવર્ચ–વર્ચ દીપ્તાવિતિ ધાતોઃ 'શાલીન' (ઉણા૦ ૧–૧૦૬) ઇતિ અલચ્ પ્ર૦–મળબંધ વગેરેને મટાડી શરીરને જે દીપાવે કે તેજસ્વી કરે છે, તે સુવર્ચલા–તલવણી.

૨ સૂર્યસ્ય ભક્તા ઇવ–સૂર્યની ભક્ત જેવી જે ગણાય છે, તેથી સૂર્યભક્તા–તલવણી.

૩. વરમ્–આરોગ્યં દદાતિ–વરદા 'આતોઽનુપ૦' ક.'–પ્ર–જે ઉત્તમ આરોગ્ય આપે છે, તેથી વરદા–તલવણી.

૪ બદતિ–સ્થૈર્યં પ્રાપ્નોતિ શરીરે, શિરોરોગ વિનાશનેન, બદ સ્થૈર્યે ... અચ્, પ્ર–શિરોરોગ વગેરે રોગો મટાડી શરીરમાં જે સ્થિરતા પમાડે છે તેથી બદરા–તલવણી.

૫ સૂર્યે ઇવ આવર્તતે, ભ્રમણશીલ–જે સૂર્યભક્ત હોઈ સૂર્યની પૂંઠે તે તે દિશા તરફ ભ્રમણ કરે છે, તેથી સૂર્યાવર્તા–તલવણી.

૬ રવિઃ પ્રીતઃ યસ્યા–જેના પર સૂર્ય પ્રસન્ન રહે છે, તેથી રવિપ્રીતા–તલવણી.

૧ બ્રહ્મણાઽપિ સુષ્ઠુ વર્ચતે, સુવર્ચલા બ્રહ્મસુવર્ચલા–'વિશુદ્ધ' ઇતિ વત્, ... –જે બ્રહ્મ–પણ મળતી સુરેખ હોય છે, તેથી બ્રહ્મસુવર્ચલા–બીજી તલવણી.

પહેલી તલવણીના ગુણો

સુવર્ચલા હિમા રૂક્ષા સ્વાદુપાકા સરા ગુરુઃ।
અપિત્તલા કટુઃ ક્ષારા વિષ્ટમ્ભકફવાતજિત્॥

અન્વય–સુવર્ચલા હિમા રૂક્ષા સ્વાદુપાકા સરા ગુરુઃ અપિત્તલા કટુઃ ક્ષારા (સતી) વિષ્ટમ્ભકફવાતજિત્ (અસ્તિ)॥

પહેલી તલવણી ટાઢી, રૂક્ષ, પાકમાં મધુર, મળને ખસેડનાર, ભારે, ગરમી કરનાર નથી પણ તીખી અને ખારી હોઈ મળબંધ, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૨૬૨

બીજી તલવણીના ગુણો

अन्या तिक्ता कषायोष्णा सरा रूक्षा लघुः कटुः।
निहन्ति कफपित्तास्रश्वासकासारुचिज्वरान् ॥
विस्फोटकुष्ठमेहास्रयोनिरुक्कृमिपाण्डुताः ॥२६३॥

अन्वयः—अन्या तिक्ता कषाया उष्णा सरा रूक्षा लघुः कटुः (सती) कफपित्तास्रश्वासकासारुचिज्वरान् विस्फोटकुष्ठमेहास्रयोनिरुक्कृमिपाण्डुताः निहन्ति ॥

તલવણીની બીજી જાત—બ્રહ્મસુદર્શના કડવી, તૂરી, ગરમ, મળને ખસેડનાર, રૂક્ષ, હલકી અને તીખી હોઈ કફ, રક્તપિત્તનો રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોઢ, પ્રમેહ, લોહીનો બગાડ, યોનિના રોગ, કૃમિ તથા પાંડુપણું મટાડે છે. ૨૬૩

ફલ વગરની કંકોડીનાં નામો

वन्ध्या कर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरीति च।
नागारिर्नक्रदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥२६४॥

अन्वयः—वन्ध्या कर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरी च नागारिः नक्रदमनी तथा विषकण्टकिनी इति (कथ्यते)

વંધ્યા,[1] કર્કોટકી,[2] દેવી,[3] કન્યા,[4] યોગેશ્વરી,[5] નાગારિ,[6] નક્રદમની[7] અને વિષકંટકિની[8] એટલાં ફલ વગરની કંકોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૬૪

૧. बध्नाति फलप्रसूतिम्, बन्ध बन्धने—अघ्न्यादिः (उणा० ૪–૧૧૨)—જે ફળની ઉત્પત્તિને રોકે છે—ફળ વિનાની હોય છે, તેથી વંધ્યા—કંકોડી.

૨. कर्कति—हसति सर्पदर्पं विनाश्य, कर्क हसने—उणादिः—ओटः प्रत्ययः, ततः स्वार्थे कन्, गौरादिः—જે સર્પના ગર્વનો નાશ કરી હસે છે, તેથી કર્કોટકી—કંકોડી.

૩. दीव्यति—क्रीडति विसर्पविषादीन् हत्वा, दिवु क्रीडादौ—अच्, देवट् इति पचादौ निपातनात्—टित्वाद् ङीप्—જે રતવા તથા ઝેર વગેરેનો નાશ કરી આનંદ પામે છે, તેથી દેવી—કંકોડી.

૪. कनति—दीप्यते वन्ध्यत्वतीक्ष्णत्वविषनाशकत्वादिगुणैः—कनी दीप्तौ—अघ्न्यादिः (उणा. ૪–૧૧૨)—ફળ રહિતપણું, તીક્ષ્ણપણું તથા ઝેરનો નાશ કરવાપણું વગેરે ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કન્યા—કંકોડી.

૫. योगानाम्—विषनाशकादीनाम्—ईश्वरी—જે વિષનાશક યોગોની રાણી છે, તેથી યોગેશ્વરી—કંકોડી.

૬. नागानां—सर्पाणाम् अरिः—तद्विषनाशकत्वात्—સર્પોના ઝેરનો નાશ કરનાર હોવાથી—સર્પોની શત્રુ છે. તેથી નાગારિ—કંકોડી.

૭ दमयति इति दमनी, नक्राणां दमनी. यद्वा नक्राः दम्यन्ते अनया—दमु उपशमे—करणे ल्युट्—टित्वाद् ङीप्—જેનાથી મગરમચ્છો પણ વશ થાય છે, તેથી નક્રદમની—કંકોડી.

૮. विषयुक्तं कण्टकम् अस्ति अस्याः—'अत इनि,' इति इन्, नान्तत्वाद् ङीप्—જેનો કાંટો ઝેરી હોય છે, તેથી વિષકંટકિની—વાંઝણી કંકોડી

ફલ વગરની કંકોડીના ગુણો

वन्ध्या कर्कोटकी लघ्वी कफनुद्व्रणशोधिनी।
सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी ॥२६५

(अन्वयः—) वन्ध्या कर्कोटकी लघ्वी कफनुत् व्रणशोधिनी तीक्ष्णा सर्पदर्पहरी विसर्पविषहारिणी (अस्ति)॥

એ કંકોડી હલકી, કફનો નાશ કરનાર, વ્રણને સાફ કરનાર, તીક્ષ્ણ, સર્પના અભિમાનને હરનાર અને રતવા તથા ઝેરને મટાડનાર છે. (જેને સર્પ કરડ્યો હોય તે આથી જીવે છે, એ પ્રત્યક્ષ જોયેલું છે.) ૨૬૫

ધોળી મીંઢીઆવળનાં નામો તથા ગુણો

मार्कण्डिका भूमिवल्ली मार्कण्डी मृदुरेचनी।
मार्कण्डिका कुष्ठहरी ऊर्ध्वाधःकायशोधिनी ॥
विषदुर्गन्धकासघ्नी गुल्मोदरविनाशिनी ॥२६६॥

अन्वयः—मार्कण्डिका भूमिवल्ली मार्कण्डी मृदुरेचनी (इति नामानि, गुणाश्च—) मार्कण्डिका कुष्ठहरी ऊर्ध्वाधःकायशोधिनी विषदुर्गन्धकासघ्नी गुल्मोदरविनाशिनी (अस्ति) ॥

માર્કંડિકા,[1] ભૂમિવલ્લી,[2] માર્કંડી[3] અને મૃદુરેચની[4] એટલાં ધોળી મીંઢીઆવળનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ ધોળી મીંઢીઆવળ*

* વૈદક ગ્રંથોમાં મીંઢીઆવળને કફ અને અટકી રહેલું પિત્ત કાઢી નાખનાર, મગજ સ્વચ્છ કરનાર અને સાધારણ રીતે શરીર સાફ કરનાર ગણેલ છે; સંધિવા ઉપર તે ઘણી અકસીર ગણાય છે અને તેનાથી ખીલ તથા ફોલ્લા મટી જાય છે, પેટનાં જીવડાં નીકળી જાય છે અને હરસ થવાનો સંભવ દૂર થાય છે.

ઉપર તથા નીચે કાયાને સાફ કરનાર કોઈ કોઢ, ઝેર, દુર્ગંધ, ઉધરસ, ગોળો તથા પેટના રોગને મટાડે છે. ૨૬૬

૧. मृकण्डो. मकस्य मार्कण्ड, तेन सह याति मार्कण्डी, कल्पन्ताद् ङीप्, तत सार्थे कन्, मृद् पुत्रस्य मृકંડુ ઋષિના પુત્ર માર્કંડ નામના મુનિએ જેને ઉત્પન્ન કરી છે, તેથી માર્કંડિકા-મીંઢીઆવળ.

૨. भूमिसंश्रया वल्ली-भूमिवल्ली-જે ભોંય પર પથરાએલી વેલરૂપે થાય છે, તેથી ભૂમિવલ્લી-મીંઢીઆવળ.

૩ मार्कण्डी-પહેલા નામ પ્રમાણે કેવળ સ્વાર્થિક પ્રત્યય નથી.

૪ मृदु यथा स्यात् तथा रेचयति-कर्तरि मृदुरेचिरवाद् ङीप्-જે કોમળ રેચ કરાવે છે, તેથી મૃદુરેચની-મીંઢીઆવળ.

બે જાતની કુકડવેલનાં નામો તથા ગુણો

देवदाली तु वेणी स्यात्कर्कटी च गरागरी।
देवताडो वृत्तकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ॥२६७॥
पीता परा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी।
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोफपाण्डुता।
नाशयेद्वामनी तिक्ता क्षयहिक्काकृमिज्वरान् ॥

अन्वय-देवदाली तु वेणी कर्कटी गरागरी देवताड वृत्तकोश तथा जीमूत इत्यपि स्यात्। परा पीता खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी (अस्ति)। देवदाली रसे तिक्ता वामनी तिक्ता (सती) कफार्शःशोफपाण्डुता क्षयहिक्काकृमिज्वरान् नाशयेत् ॥

દેવદાલી,[१] વેણી,[२] કર્કટી,[३] ગરાગરી,[४] દેવતાડ,[५] વૃત્તકોશ[६] તથા જીમૂત[७] એટલાં કુકડવેલના સંસ્કૃત નામો છે. તેમજ ખરસ્પર્શા,[१] વિષઘ્ની[२] અને ગરનાશિની[३] એટલા પીળી કુકડવેલ×ના સંસ્કૃત નામો છે. કુકડવેલ રસમાં કડવી, વમન કરાવનાર અને કડવી કોઈ કફ, અરશ, સોજા, પાંડુપણું, ક્ષય, હેડકી, કૃમિ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ૨૬૭,૨૬૮

૧. देवेन-मेघेन दलति-दलनं करोति वा, गौरादित्वाद् ङीप्-મેઘના ઉદયથી જે ફાટે છે-ખીલે છે, તેથી દેવદાલી-કુકડવેલ.

૨. वेणति-विषमवति जानाति वा गमयति, पृ विषमनाविनाशनादिभ्यः, इत्यस्माद् 'संज्ञायां इन्' अनुनासिकिम् प्रत्ययः, तत 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष्-જે ઝેરના ઉદયને જાણે છે અથવા જાણે છે, તેથી વેણી-કુકડવેલ.

૩. कर्कटि-हसति विषं प्रति-तद्भक्षणाय, यो हसने-सौत्रस् 'कर्कटिकोऽक्षम्' गौरादि-જે કોઈ ઝેરને હસી કાઢે છે, કેમકે તેનો નાશ કરનાર છે તેથી કર્કટી-કુકડવેલ.

૪. गरं-विषम् गिरति निगिरति-णत्-व गिरत्, गौरादि-જે ઝેરોને ઝેરનો નાશ કરે છે, તેથી ગરાગરી-કુકડવેલ.

૫. देवम्-इन्द्रियं ताडयति ताडनं तद्, ताड्यते-कर्मणि-अच्प्रत्ययाद् ङीप्-જેનો સ્પર્શ માત્ર જ મળ્યો હોવાથી સ્પર્શ માત્ર ઇન્દ્રિયને જે માત્ર પહોંચાડે છે, તેથી દેવતાડ-કુકડવેલ.

૬. वृत्त कोश यस्य स-જેનો રેશેદાર ફળ છે, તેથી વૃત્તકોશ-કુકડવેલ.

૭. जीयते मूत्र-मूत्रम् अनेन विषजीवितम्, मूत् बन्धने-कर्मणि क्त-पृषोदरादि-જેના ઉપયોગથી મૂત્રનું બંધન જેણે બાંધ્યું હોય તે-બાંધ્યું હોય છે તેથી જીમૂત-કુકડવેલ

૧. खर स्पर्श यस्या सा-જેનો સ્પર્શ ખરબચડો અથવા કઠોર હોય છે, તેથી ખરસ્પર્શા-પીળી કુકડવેલ.

૨. विषं हन्ति-'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्प्रत्ययः-'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्-ઝેરનો જે નાશ કરે છે, તેથી વિષઘ્ની-પીળી કુકડવેલ.

૩. गरं-विषं नाशयति इत्येवंशीला-'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनि, नान्तत्वाद् ङीप्-ઝેરનો નાશ કરવો જેનો સ્વભાવ છે તેથી ગરનાશિની-પીળી કુકડવેલ.

કુકડવેલના ફળના ગુણો

देवदालीफलं तिक्तं कृमिसंशोधनिवारणम्।
कफसर्पं गुल्मशूलघ्नमर्शोघ्नं वातजित्परम् ॥२६९॥

अन्वय-देवदालीफलं तिक्तं वमनं परं वातजित् कृमिश्लेष्मविनाशनं गुल्मशूलघ्नम् अर्शोघ्नम् (अस्ति)।

કુકડવેલનું ફળ કડવું, મળને સ્થાનથી નીચે પાડનાર, વાયુને અત્યંત મટાડનાર અને કૃમિ, કફ, ગોળો, શૂળ તથા અરશનો નાશ કરનાર છે.

સ્વર્ણક્ષીરીનાં નામો

स्वर्णक्षीरी हेमदुग्धा पीतदुग्धा हिमावती।
स्वर्णादुग्धी स्वस्त्याख्या हेमक्षीरीत्यपि कीर्तिता ॥

× પીળી વેલો આનું ફળ પણ કડવું હોવાથી તેને કેટલીક ઔષધિઓના ઉકાળામાં મેળવે છે. પોતાના પેટમાં કૃમિ થયાં હોય, ત્યારે પણ આનું ફળ મસાલા સાથે ખવડાવવામાં આવે છે

અન્વયઃ—જલપિપ્પલી શારદી અભિહિતા, શકુલાદની મત્સ્યાદની મત્સ્યગન્ધા લાઙ્ગલી ઇત્યપિ કીર્તિતા (પણ્ડિતૈઃ) ॥

જલપિપ્પલી,[1] શારદી,[2] શકુલાદની,[3] મત્સ્યાદની,[4] મત્સ્યગંધા,[5] અને લાંગલી,[6] એટલાં રતવેલિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૭૦

૧. જલસ્ય પિપ્પલી ઇવ—પાણીની જાણે પીપર હોય તેવો હોય છે, તેથી જલપિપ્પલી—રતવેલિયો.

૨. શરદિ ભવા—'સંધિવેલા.' ઇત્યણ્—અણ્ણન્તાદ્ ઙીપ્—શરદઋતુમાં જે થાય છે, તેથી શારદી—રતવેલિયો.

૩. શકુલૈઃ અદ્યતે, તેષાં પ્રિયત્વાત્—અદ ભક્ષણે—'કૃત્યલ્યુટઃ—' ઇતિ લ્યુટ્—'ટિડ્ઢે'તિ ઙીપ્—માછલાંઓને પ્રિય હોવાથી તો માછલાંઓ જેને ખાય છે. તેથી શકુલાદની-રતવેલિયો.

૪. મત્સ્યૈઃ અદ્યતે—પૂર્વવત્ લ્યુટ્ ઙીપ્ ચ—અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫. મત્સ્યાનાં ગન્ધ ઇવ ગન્ધો યસ્યાઃ—જેની ગંધ માછલાં જેવી હોય છે, તેથી મત્સ્યગંધા—રતવેલિયો.

૬. લાઙ્ગલસ્યાકારઃ અસ્તિ અસ્યાઃ—જેનો આકાર હળના જેવો હોય છે, તેથી લાંગલી—રતવેલિયો.

રતવેલિયાના ગુણો

જલપિપ્પલિકા હૃદ્યા ચક્ષુષ્યા શુક્રલા લઘુઃ ।
સંગ્રાહિણી હિમા રૂક્ષા રક્તદાહવ્રણાપહા ।
કટુપાકરસા રુચ્યા કષાયા વહ્નિવર્દ્ધિની ॥૨૭૧

અન્વયઃ—જલપિપ્પલિકા હૃદ્યા ચક્ષુષ્યા શુક્રલા લઘુઃ સંગ્રાહિણી હિમા રૂક્ષા કષાયા કટુપાકરસા રુચ્યા વહ્નિવર્ધિની (સતી) રક્તદાહવ્રણાપહા (અસ્તિ) ॥

રતવેલિયો હૃદયને પ્રિય લાગનાર, નેત્રને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર, હલકો, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢો, રૂક્ષ, તૂરો, પાકમાં તીખો, રુચિ ઉપજાવનાર તથા અગ્નિને વધારનાર હોઈ લોહીનો બગાડ, દાહ તથા વ્રણને મટાડે છે.

ગળજીભીનાં નામો તથા ગુણો

ગોજિહ્વા ગોજિકા ગોભી દાર્વિકા ખરપર્ણિની ।
ગોજિહ્વા વાતલા શીતા ગ્રાહિણી કફપિત્તનુત્ ॥
હૃદ્યા પ્રમેહકાસાસ્રવ્રણજ્વરહરી લઘુઃ ।
કોમલા તુવરા તિક્તા સ્વાદુપાકરસા સ્મૃતા ॥

અન્વયઃ—ગોજિહ્વા ગોજિકા ગોભી દાર્વિકા ખરપર્ણિની (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ—). ગોજિહ્વા વાતલા શીતા ગ્રાહિણી કફપિત્તનુત્ હૃદ્યા લઘુઃ કોમલા તુવરા તિક્તા સ્વાદુપાકરસા (સતી) પ્રમેહકાસાસ્રવ્રણજ્વરહરી સ્મૃતા ॥

ગોજિહ્વા,[1] ગોજિકા,[2] ગોભી,[3] દાર્વિકા[4] અને ખરપર્ણિની[5] એટલાં ગળજીભીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગળજીભી વાયુ કરનાર, ટાઢી, ઝાડાને રોકનાર, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર, હૃદયને ગમે એવી, હલકી, કોમળ, તૂરી, કડવી તથા પાકમાં મધુર હોઈ પ્રમેહ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, વ્રણ, તથા તાવને મટાડનાર કહી છે.

૧. ગોઃ જિહ્વા ઇવ આકૃત્યા—જેનો આકાર ગાયની જીભ જેવો હોય છે, તેથી ગોજિહ્વા—ગળજીભી.

૨. ગોઃ ગોજિહ્વાકારા જાતા, 'અન્યેષ્વપિ' ઇતિ ડઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્, અત ઇત્વં ચ—, ગોશબ્દસ્ય ગોજિહ્વાસાદૃશ્યેઽત્ર લાક્ષણિકત્વમ્)—જે ગાયની જીભ જેવા આકારે ઉત્પન્ન થઈ હોય છે, તેથી ગોજિકા—ગળજીભી.

૩. ગોઃ ગોજિહ્વેવ ભાતિ—'સુપિ સ્થઃ' ઇત્યત્ર 'સુપી'તિ યોગવિભાગાત્ આકારાન્તસર્વધાતુભ્યઃ સુપ્યુપપદે કઃ, તતો ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીપ્—જે ગાયની જીભ જેવા આકારની જણાય છે, તેથી ગોભી—ગળજીભી.

૪. દારયતિ કફપિત્તપ્રમેહાદીન્, દૃ વિદારણે—ઉલ્વાદિત્વાત્ (ઉણા. ૪—૯૫) સાધુઃ, ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીપ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, 'ઙ્યાપોરિ'તિ હ્રસ્વત્વં ચ—જે કફ, પિત્ત, પ્રમેહ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી દાર્વિકા—ગળજીભી.

૫. ખરાણિ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા—'પાકકર્ણે'તિ ઙીષ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, પૂર્વવત્ હ્રસ્વશ્ચ—જેનાં પાંદડાં ખરબચડાં, કઠોર અથવા બરછટ હોય છે, તેથી ખરપર્ણિકા—ગળજીભી.

ઝીપટાનાં નામો તથા ગુણો

વિજ્ઞેયા નાગદમની બલામોટા વિષાપહા ।
નાગપુષ્પી નાગપત્રા મહાયોગેશ્વરીતિ ચ ॥૨૭૪
બલામોટા કટુસ્તિક્તા લઘુઃ પિત્તકફાપહા ।
મૂત્રકૃચ્છ્રવ્રણાન્ રક્ષો નાશયેજ્જાલગર્દભમ્ ॥૨૭૫
સર્વગ્રહપ્રશમની નિઃશેષવિષનાશિની ।
જયં સર્વત્ર કુરુતે ધનદા સુમતિપ્રદા ॥૨૭૬॥

અન્વયઃ—નાગદમની બલામોટા વિષાપહા નાગપુષ્પી નાગપત્રા ચ મહાયોગેશ્વરી ઇતિ (નામાનિ, ગુણાસ્તુ—) બલામોટા કટુઃ તિક્તા લઘુઃ (સતી) પિત્તકફાપહા (અસ્તિ) [illegible] નાશયેત્

(तथा च) सर्वग्रहप्रशमनी भिन्नविषनाशिनी (सती) सर्वत्र जय कुरुते, धनदा सुमतिप्रदा (अस्ति)॥

નાગદમની,[1] બલામોટા,[2] વિષાપહા,[3] નાગપુષ્પી,[4] નાગપત્રા[5] અને મહાયોગેશ્વરી[6] એટલાં ઝીપટાનાં સંસ્કૃત નામો છે ઝીપટો તીખો, કડવો તથા હલકો કોઢ, પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, રાક્ષસ-ઝોડ, બાલગ્રહ નામનો પિત્તજન્ય ક્ષુદ્રરોગ, સર્વ ગ્રહજન્ય પીડા અને સર્વ પ્રકારનાં ઝેરને મટાડે છે; સર્વ સ્થળે જય કરે છે, ધન આપે છે તથા સારી બુદ્ધિ આપે છે. ૨૭૪–૨૭૬

[1] नागाः दम्यन्ते अनया—तेषां विषघ्नत्वात्, करणे ल्युट्, 'टिड्ढाण०' इति वा ङीप्, स्त्रियाम् ङीप्—સર્પોનાં ઝેરનો નાશ કરનાર હોવાથી જેના વડે સર્પોને વશ કરી શકાય છે તેથી નાગદમની—ઝીપટો.

[2] बलेन आसमन्तात् मोटयति—मर्दयति सर्वं विषरक्षोग्रहादीन्, मुट आक्षेपे—अच्, टाप्—જે પોતાના બળથી ચારે બાજુથી બધાં ઝેર, રાક્ષસો તથા ગ્રહો વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી બલામોટા—ઝીપરો.

[3] विषाणि अपहन्ति सर्वाणि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति वचनात् अपपूर्वादपि डः—જે બધાં ઝેરનો નાશ કરે છે, તેથી વિષાપહા—ઝીપરો.

[4] नागस्येव पुष्पम् अस्ति अस्याः—'पाककर्ण०' इति ङीष्—જેનું ફૂલ નાગના જેવા આકારનું હોય છે, તેથી નાગપુષ્પી—ઝીપરો.

[5] नागकेसरस्येव पत्रम् अस्ति अस्याः—જેનાં પાંદડાં નાગકેસરના જેવાં હોય છે, તેથી નાગપત્રા—ઝીપરો.

[6] महान्तश्च ते योगा विषादिनाशकाः, तेषाम् ईश्वरी—ઝેર આદિનો નાશ કરનારા જે મોટા પ્રયોગો છે, તેઓની જાણે રાણી હોય, તેવી હોવાથી મહાયોગેશ્વરી—ઝીપરો.

અસતોરાનાં નામો તથા ગુણો

वेल्लन्तरः कथित वीरतरुः प्रसिद्धः।
श्वेतासितारुणविलोहितनीलपुष्पः॥
स्यादतितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः।
स्यात्कण्टकी विषमरोहज एष वृक्षः॥ २७७॥
रसे पाके तिक्तस्तुवरकफापहः।
नाश्मरीद् ग्राही योनिमूत्रानिलार्तिजित्॥

अन्वय—वेल्लन्तरः कथ्यते वीरतरुः प्रसिद्धः, एष श्वेतासितारुणविलोहितनीलपुष्पः अतितुल्यकुसुम शमिसूक्ष्मपत्रः कण्टकी विषमरोहज स्यात्। वेल्लन्तरः रसे पाके तिक्तः ग्राही तुवरः कफापहः मूत्राघाताश्मरीयोनिमूत्रानिलार्तिजित् (अस्ति)॥

વેલ્લંતર,[1] વીરતરુ,[2] અતિતુલ્યકુસુમ,[3] શમિસૂક્ષ્મપત્ર,[4] કંટકી[5] અને વિષમરોહજ[6] એટલા અસતોરાના સંસ્કૃત નામો છે. અસતોરાનાં ફૂલ પીળાં, કાળાં, ધોળાં રાતાં, ખૂબ રાતાં અને નીલા રંગનાં થાય છે. અસતોરો રસમાં તથા પાકમાં કડવો, ઝાડાને રોકનાર, તૂરો, કફ તથા મૂત્રની અટકાયત, પથરી, યોનિની પીડા તથા વાયુની પીડાને હરનાર છે ૨૭૭,૨૭૮

[1] वेल्लं यथा स्यात् तथा तरति, तृ धातु ने ડોલતો—ઝૂકતો જાણે તરતો હોય એવો લાગે છે. તેથી વેલ્લંતર—અસતોરો.

[2] वीराणां तरुः—જે વીરતરુ જેવો છે. તેથી વીરતરુ—અસતોરો.

[3] अन्यैः तुल्यानि कुसुमानि यस्य—જેને બીજાં જેવાં ફૂલ આવે છે, તેથી અતિતુલ્યકુસુમ—અસતોરો.

[4] शमिवत् सूक्ष्माणि पत्राणि यस्य—જેને ખીજડાના જેવાં ખૂબ નાનાં પાંદડાં થાય છે, તેથી શમિસૂક્ષ્મપત્ર—અસતોરો.

[5] कण्टकाः सन्ति यस्य—'अत इनि०' इति इन्—જેને કાંટા હોય છે, તેથી કંટકી—અસતોરો.

[6] विगतं समं समानम्—विषमं तस्मिन् रोहति—'सप्तम्यां जनेर्डः'—જે પાણી વિનાના નિર્જળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વિષમરોહજ—અસતોરો.

નાકછીંકણીનાં નામો તથા ગુણો

छिक्कनी क्षवकृत्तीक्ष्णा छिक्किका घ्राणदुःखदा।
छिक्कनी कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत्।
वातरक्तहरी कुष्ठकृमिवातकफापहा॥ २७९॥

अन्वय—छिक्कनी क्षवकृत् तीक्ष्णा छिक्किका घ्राणदुःखदा (इति नामानि, गुणाश्च—) छिक्कनी कटुका रुच्या तीक्ष्णा उष्णा (सती) वह्निपित्तकृत् वातरक्तहरी कुष्ठकृमिवातकफापहा (अस्ति)॥

છિક્કની,[1] ક્ષવકૃત,[2] તીક્ષ્ણા,[3] છિક્કિકા[4] અને ઘ્રાણદુઃખદા[5] એટલાં છીંકણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. છીંકણી તીખી, રુચિ ઉપજાવનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, અગ્નિ તથા પિત્તને કરનાર, કોઈ વાતરક્ત રોગને હરે છે અને કોઢ, કૃમિ તથા કફને મટાડે છે. ૨૭૯

૧. છિક્ ઇતિ અવ્યક્તો નાસિકાશબ્દઃ કનતિ–પ્રકાશતે અનયા, કરણે લ્યુટ્–ટિત્ત્વાદ્ ઙીપ્–જેને લીધે છિક્ એવો અસ્પષ્ટ નાકનો શબ્દ પ્રકટ થાય છે–જેનાથી છીંક આવે છે, તેથી છિક્કની–નાકછીંકણી.

૨. ક્ષવં–છિક્કાં કરોતિ, ક્વિપ્–જે છીંક કરે છે, તેથી ક્ષવકૃત્–નાકછીંકણી.

૩. તીક્ષ્ણઃ ગુણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ–અર્શઆદ્યચ્, ટાપ્–જેનો ગુણ તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણા–નાકછીંકણી.

૪. છિક્ ઇતિ અવ્યક્તં શબ્દં કરોતિ 'અન્યેષ્વપિ દૃશ્યતે' ઇતિ ડઃ, છિક્કા–ક્ષુતમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ, અર્શઆદ્યચ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, અત ઇત્વં ચ–જેનાથી છીંક આવે છે, તેથી છિક્કિકા–નાકછીંકણી.

૫. ઘ્રાણસ્ય દુઃખં દદાતિ–'આતોઽનુપસર્ગે'–ઇતિ કઃ–ટાપ્–જે ઘ્રાણેંદ્રિયને દુઃખ દે છે, તેથી ઘ્રાણદુઃખદા–નાકછીંકણી.

ખોડિયાકલારનાં નામો તથા ગુણો

કુકુન્દરસ્તામ્રચૂડઃ સૂક્ષ્મપત્રો મૃદુચ્છદઃ ।
કુકુન્દરઃ કટુસ્તિક્તો જ્વરરક્તકફાપહઃ ।
તન્મૂલમાર્દ્રં નિઃક્ષિપ્તં વદને મુખશોષહૃત્ ॥૨૮૦

અન્વયઃ–કુકુન્દરઃ તામ્રચૂડઃ સૂક્ષ્મપત્રઃ મૃદુચ્છદઃ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ–) કુકુન્દરઃ કટુઃ તિક્તઃ (સન્) જ્વરરક્તકફાપહઃ (અસ્તિ), આર્દ્રં તન્મૂલમ્ વદને નિઃક્ષિપ્તં (સત્) મુખશોષહૃત્ (ભવતિ) ॥

કુકુંદર,[1] તામ્રચૂડ,[2] સૂક્ષ્મપત્ર[3] અને મૃદુચ્છદ[4] એટલાં ખોડિયાકલારનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખોડિયોકલાર તીખો તથા કડવો હોઈ તાવ, લોહીનો બગાડ તથા કફને મટાડે છે. ખોડિયાકલારનું લીલું મૂળ મોઢામાં રાખ્યું હોય તો તેથી મુખનો શોષ મટે છે.

૧. કુત્સિતં સ્કુન્દ્યતે–ઉદ્ધ્રિયતે મુખશોષનિવારણાર્થમ્ આર્દ્રમૂલાર્થિભિઃ–સ્કુદિ આપ્રવણે–'મદ્ગુરાદયશ્ચ' (ઉણા. ૧–૪૧) ઇતિ સાધુઃ–મોઢાંનો શોષ દૂર કરવા જેવું લીલું મૂળિયું ઇચ્છતા લોકો જેને ખરાબ રીતે ઉખાડી કાઢે છે, તેથી કુકુન્દર–ખોડિયોકલાર.

૨. તામ્રા–રક્તવર્ણા ચૂડા શિખા યસ્ય સઃ–જેની શિખા લાલવર્ણી હોય છે, તેથી તામ્રચૂડ–ખોડિયોકલાર.

૩. સૂક્ષ્માણિ પત્રાણિ યસ્ય સઃ–જેનાં પાંદડાં ઘણાં બારીક હોય છે, તેથી સૂક્ષ્મપત્ર–ખોડિયોકલાર.

૪. મૃદૂનિ છદાનિ યસ્ય સઃ–જેનાં પાંદડાં કોમળ હોય છે, તેથી મૃદુચ્છદ–ખોડિયોકલાર.

સુદર્શનનાં નામો તથા ગુણો

સુદર્શના સોમવલ્લી ચક્રાહ્વા મધુપર્ણિકા ।
સુદર્શના સ્વાદુરુષ્ણા કફશોફાસ્રવાતજિત્ ॥૨૮૧

અન્વયઃ–સુદર્શના સોમવલ્લી ચક્રાહ્વા મધુપર્ણિકા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ–) સુદર્શના સ્વાદુઃ ઉષ્ણા (સતી) કફશોફાસ્રવાતજિત્ (અસ્તિ) ॥

સુદર્શના,[1] સોમવલ્લી,[2] ચક્રાહ્વા[3] અને મધુપર્ણિકા[4] એટલાં સુદર્શનનાં સંસ્કૃત નામો છે. સુદર્શન મધુર તથા ગરમ હોઈ કફ, સોજા, લોહીનો બગાડ તથા વાયુને મટાડે છે. ૨૮૧

૧. સુષ્ઠુ દર્શનં યસ્યાઃ, યદ્વા સુષ્ઠુ દૃશ્યતે, 'ભાષાયાં શાસિયુધિદૃશિમુષિભ્યો યુચ્'–જેનું દર્શન અથવા દેખાવ સારો હોય છે, તેથી સુદર્શના.

૨. સોમકલાગુણયુક્તા અતએવ સોમસ્ય વા વલ્લી–જે ચંદ્રની કલા જેવા ગુણવાળી હોઈને ચંદ્રની વેલ કહેવાય છે, તેથી સોમવલ્લી–સુદર્શન.

૩. વિષ્ણોશ્ચક્રં–સુદર્શનમિતિ આહ્વા યસ્યાઃ–વિષ્ણુના ચક્ર–સુદર્શનના નામે જે કહેવાય છે, તેથી ચક્રાહ્વા–સુદર્શના.

૪. મધૂનિ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા–'પાકકર્ણે'તિ ઙીપ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, હ્રસ્વશ્ચ–જેનાં પાંદડાં મીઠાં હોય છે. તેથી મધુપર્ણિકા સુદર્શન.

ઉંદરકનીનાં નામો તથા ગુણો

આખુકર્ણી ત્વાખુકર્ણપર્ણિકા ભૂદરીભવા ।
આખુકર્ણી કટુસ્તિક્તા કષાયા શીતલા લઘુઃ ।
વિપાકે કટુકા મૂત્રકફામયકૃમિપ્રણુત્ ॥ ૨૮૨ ॥

અન્વયઃ–આખુકર્ણી તુ આખુકર્ણપર્ણિકા ભૂદરીભવા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ–) આખુકર્ણી કટુઃ તિક્તા કષાયા શીતલા લઘુઃ વિપાકે કટુકા (સતી) મૂત્રકફામયકૃમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

આખુકર્ણિકા,[1] આખુકર્ણપર્ણિકા,[2] ભૂદરીભવા[3] એટલાં ઉંદરકનીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઉંદરકની તીખી, કડવી, તૂરી, ટાઢી, હલકી તથા પાકમાં તીખી હોઈ મૂત્રનો રોગ, કફ સંબંધી રોગ તથા કૃમિને મટાડે છે. ૨૮૨

૧. આખોઃ કર્ણ ઇવ પત્રં યસ્યાઃ–જેનાં પાંદડાં

(तथा च) सर्पमदप्रशमनी निखिलविषनाशिनी (सती) सर्वत्र जयं कुरुते, धनदा सुमतिप्रदा (अस्ति)॥

નાગદમની,[૧] બલામોટા,[૨] વિષાપહા,[૩] નાગપુષ્પી,[૪] નાગપત્રા[૫] અને મહાયોગેશ્વરી[૬] એટલા ઝીપટાના સંસ્કૃત નામો છે ઝીપટો તીખો, કડવો તથા હલકો હોઈ પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, રાક્ષસ-ઝોડ, જાલગર્દભ નામનો પિત્તજન્ય ક્ષુદ્રરોગ, સર્વ ગ્રહસંબંધી પીડા અને સર્વ પ્રકારના ઝેરને મટાડે છે; સર્વ સ્થળે જય કરે છે, ધન આપે છે તથા સારી બુદ્ધિ આપે છે ૨૭૪-૨૭૬

૧ नागा दम्यन्ते अनया-तेषां विषघ्नत्वात्, दम्यते सुदृ, 'दम्यसुद' इति वा सुदृ, विस्वाद् सौपू-સર્પોનાં ઝેરનો નાશ કરનાર હોવાથી જેના વડે સર્પોને વશ કરી શકાય છે તેથી નાગદમની-ઝીપટો.

૨ बलेन महत्त्वात् मोटयति-मर्दयति सर्वं विषग्रहभूतादीन्, मुट प्रमर्दने-मृद्, मृद्-જે પોતાના બળથી ચારે બાજુથી ગ્રહ, ઝેર, રાક્ષસો તથા ભૂતો વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી બલામોટા-ઝીપટો.

૩ विषाणि अपहन्ति सर्वाणि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययात्, अपहन्त्यरेभ्यपि च—જે બધા ઝેરનો નાશ કરે છે, તેથી વિષાપહા-ઝીપટો.

૪ नागफणं पुष्पम् अस्ति अस्याः—પન્નગ એટલે સર્પ-જેનું ફૂલ નાગના જેવા આકારનું હોય છે, તેથી નાગપુષ્પી-ઝીપટો.

૫ नागफेनाकाराणि पत्राणि सन्ति अस्याः—જેનાં પાંદડાં નાગફેણના જેવાં હોય છે તેથી નાગપત્રા-ઝીપટો.

૬ महान्तश्च ते योगा विषादिनाशकाः, तेषाम् ईश्वरी इव—ઝેર આદિનો નાશ કરનારા જે મોટા પ્રયોગો છે, તેઓની જાણે રાણી હોય તેવી હોવાથી મહાયોગેશ્વરી-ઝીપટો.

અસતોરાના નામો તથા ગુણો

वेल्लन्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः।
श्वेतासिताद्यविलोहितनीलपुष्पः॥
स्याज्जातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः।
स्यात्कण्टकी विजलदेशज एव सूरः॥२७७॥
वेल्लन्तरो रसे पाके तिक्तस्तुवरकफापहः।
मूत्राघाताश्मजित् ग्राही योनिमूत्रानिलार्तिजित्॥

अन्वय—वेल्लन्तरः जगति वीरतरुः प्रसिद्धः, एषः श्वेतासितारुणलोहितनीलपुष्पः जातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः कण्टकी विजलदेशज एव स्यात्। वेल्लन्तरः रसे पाके तिक्तः ग्राही तुवरः कफापहः मूत्राघाताश्मजित् योनिमूत्रानिलार्तिजित् (अस्ति)॥

વેલ્લંતર,[૧] વીરતરુ,[૨] જાતિતુલ્યકુસુમ[૩] શમિસૂક્ષ્મપત્ર,[૪] કંટકી[૫] અને વિજલદેશજ[૬] એટલા અસતોરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. અસતોરાનાં ફૂલ ધોળાં, કાળાં, થોડાં રાતાં, ખૂબ રાતાં અને નીલા રંગનાં થાય છે. અસતોરો રસમાં તથા પાકમાં કડવો, ઝાડાને રોકનાર; તૂરો, કફ તથા મૂત્રની અટકાયત, પથરી, યોનિની પીડા તથા વાયુની પીડાને હરનાર છે ૨૭૭,૨૭૮

૧ वेल्लं यथा स्यात् तथा तरति, तृ-तरवुं-જે હાલતો-ડોલતો જાણે તરતો હોય એવો લાગે છે તેથી વેલ્લંતર-અસતોરો.

૨ वीरवृक्षो तरुः—જે વીરવૃક્ષ ગણાય છે તેથી વીરતરુ-અસતોરો.

૩. जात्याः पुष्पाणि इव कुसुमानि यस्य—જેને જાઈ જેવાં ફૂલ આવે છે, તેથી જાતિતુલ્યકુસુમ-અસતોરો.

૪ शमिवत् सूक्ष्माणि पत्राणि यस्य—જેને ખીજડા જેવાં ખૂબ નાનાં પાંદડાં હોય છે, તેથી શમિસૂક્ષ્મપત્ર-અસતોરો.

૫. कण्टकाः सन्ति अस्य—'अत इनि०' इति इन्—જેને કાંટા હોય છે, તેથી કંટકી-અસતોરો.

૬ विगतं जलं यस्मात्—विजलः तस्मिन् देशे जातः—'सप्तम्यां जनेर्डः'—જે પાણી વિનાના નિર્જળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વિજલદેશજ-અસતોરો.

નાકડી કણીનાં નામો તથા ગુણો

छिक्कनी क्षवकृत्तीक्ष्णा छिक्किका घ्राणदुःखदा।
छिक्कनी कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत्।
वातरक्तहरी कुष्ठकृमिवातकफापहा॥२७९॥

अन्वयः—छिक्कनी क्षवकृत् तीक्ष्णा छिक्किका घ्राणदुःखदा (इति नामानि, गुणास्तु—) छिक्कनी कटुका रुच्या तीक्ष्णा उष्णा (सती) वह्निपित्तकृत् वातरक्तहरी कुष्ठकृमिवातकफापहा (अस्ति)॥

છિક્કની,[૧] ક્ષવકૃત્,[૨] તીક્ષ્ણા,[૩] છિક્કિકા[૪] અને ઘ્રાણદુઃખદા[૫] એટલાં છીંકણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. છીંકણી તીખી, રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, અગ્નિ તથા પિત્તને પ્રકટ કરનાર હોઈ વાતરક્ત રોગને હરે છે અને કોઢ, કૃમિ તથા કફને મટાડે છે. ૨૭૯

અથવા લક્ષ્મીનું જે રહેઠાણ છે, તેથી કમળ.

૭. શતં પત્રાણિ યસ્ય તત્–જેને કેટલાંકને સો પાંખડીઓ પણ હોય છે, તેથી શતપત્ર–કમળ.

૮. कुशे–જલે शेते–'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्, 'शयवास०' इत्यलुक्–જે પાણીમાં રહે છે, તેથી કુશેશય–કમળ.

૯. पङ्के रोहति–रुह प्रादुर्भावे–'इगुपधे'ति कः–'तत्पुरुषे कृती'त्यलुक्–જે કાદવમાં ઊગે છે, તેથી પંકેરુહ–કમળ.

૧૦. तामरे–જલે सस्ति–स्वपिति–षस स्वप्ने–'अन्येभ्योऽपि०' इति डः, यद्वा तम्यते–काङ्क्ष्यते–इति तामं–तमु काङ्क्षायाम्–घञ्, 'नोदात्तोपदेशस्ये'ति निषेधस्य अनित्यत्वान्न वृद्धिनिषेधः, ततश्च रस्यते इति रसं–रस आस्वादने चुरादावदन्तः–'एरच्', तामं च तत् रसं च–तामरसम्–જે પાણીમાં રહે છે અથવા જેને દેખતાં જ લેવાની ઇચ્છા થાય છે તથા મધુર હોવાથી સ્વાદિષ્ટ પણ હોય છે, તેથી તામરસ–કમળ.

૧૧. सरसि भवं–'तत्र भव' इत्यण्–જે લગભગ તળાવોમાં થાય છે, તેથી સારસ–કમળ.

૧૨. सरस्यां रोहति–'इगुपधे'ति कः–જે નાની તળાવડીમાં પણ થાય છે, તેથી સરસીરુહ–કમળ.

૧૩. बिसस्य–मृणालस्य प्रसूनं–पुष्पं–જે પોતાના છોડવાના કોમળ દાંડાનું ફૂલ છે, તેથી બિસપ્રસૂન–કમળ.

૧૪. केसराणां राजी अस्ति अस्य–'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वः–જેમાં કેસરાઓની પંક્તિ હોય છે, તેથી રાજીવ–કમળ.

૧૫. पुष्णाति–पुष्टिं करोति–विस्फोटविसर्पादीन् विनाश्य, पुष पुष्टौ–'पुषः कित्' (ઉણા. ૪–૪) इति करन् प्रत्ययः–વિસ્ફોટક, રતવા વગેરેનો નાશ કરી શરીરની જે પુષ્ટિ કરે છે, તેથી પુષ્કર–કમળ.

૧૬. अम्भसि–रोहति, रुह धातोः 'इगुपधे'ति कः–જે પાણીમાં ઊગે છે, તેથી અંભોરુહ–કમળ.

કમળના ગુણો

कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् ।
तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥ ३ ॥
विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् ।
रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् ॥ ४ ॥
धवलं शीतलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ॥ ५ ॥

અન્વયઃ–(अथ च गुणाः–)कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् विशेषतः सितं पद्मं 'पुण्डरीकम्' इति स्मृतम्, रक्तं 'कोकनदं' ज्ञेयम्, नीलम् 'इन्दीवरं' स्मृतम् । धवलं शीतलं शीतं मधुरं (सत्) कफपित्तजित् (अस्ति) तस्मात् अन्यत् रक्तोत्पलादिकं किंचित् अल्पगुणं (भवति) ॥

કમળ ટાઢું, વર્ણને સારો કરનાર તથા મધુર હોઈ કફ, પિત્ત, તરશ, દાહ, લોહીનો બગાડ, વિસ્ફોટક, ઝેર તથા રતવાનો નાશ કરે છે. વિશેષે કરી ધોળું કમળ 'પુંડરીક'[1] કહેવાય છે. રાતું કમળ 'કોકનદ'[2] કહેવાય છે અને કાળું કમળ 'ઇંદીવર'[3] કહેવાય છે. ધોળું કમળ ટાઢું અને મધુર હોઈ કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. તે સિવાયનાં બીજાં રાતાં કમળ વગેરે કમળો એથી કાંઈક ઓછાં ગુણવાળાં હોય છે. ૩–૫

૧. पुण्डयति–भूषयति આત્માનં श्वेतवर्णेन, सरः शोभया, वपुश्च जनस्य कफपित्तनाशनेन, पुडि भूषायाम्–'फर्फरीकादयश्च' (ઉણા. ૪–૨૦) इत्यरीकन्–જે પોતાને ધોળા રંગથી શોભાવે છે, પોતાની શોભા વડે સરોવરને શોભાવે છે, તેમ જ કફ તથા પિત્તનો નાશ કરી માણસના શરીરને શોભીતું કરે છે, તેથી પુંડરીક–ધોળું કમળ.

૨. कोकान्–चक्रवाकान् नदति–णद अव्यक्ते शब्दे–अन्तर्भावितण्यर्थात् 'मूलविभुजादित्वात्' कः–જે ચક્રવાક પક્ષીઓને આનંદના શબ્દો કરાવે છે, તેથી કોકનદ–રાતું કમળ.

૩. इन्दति परमम् ऐश्वर्यं प्राप्नोति–इदि परमैश्वर्ये–इन् (ઉણા. ૪–૧૧૮)–'कृदिकारात्०' इति ङीष्–इन्दी–लक्ष्मीः, तस्या वरम्–इष्टम्–इन्दीवरम्–શ્રેષ્ઠ ઐશ્વર્યને ધારણ કરતી લક્ષ્મીદેવીને વધારે વહાલું હોવાથી ઇન્દીવર–કાળું કમળ.

પદ્મિની–કમળના છોડનાં નામો

मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुनः ।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्बिसिन्यादि च सा स्मृता ॥

અન્વયઃ–मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता प्राज्ञैः पद्मिनी प्रोच्यते, सा च पुनः बिसिन्यादि प्रोक्ता ॥

મૂળ, નાળ, પત્ર, પ્રફુલ્લિત પુષ્પ અને ફળ એ સઘળા અવયવોવાળું કમળનું જે ઝાડ તે જ પદ્મિની,[1] બિસિની,[2] નલિની,[3] અને કમલિની[4] ઇત્યાદિ નામોથી વિદ્વાનો વડે કહેવાય છે. ૬

ઉંદરના કાન જેવાં હોય છે, તેથી આખુકર્ણિકા-ઉંદરકની

૨ આખો ઃ કર્ણ ઇવ પર્ણં યસ્યા—જેનું પાંદડું ઉંદરના કાન જેવું હોય છે, તેથી આખુકર્ણપર્ણિકા-ઉંદરકની.

૩. મુષિ હરી—મુષ્ટા મૂષરી, મૂષકો મતધિ—મત્, યસ્-જમીનમાં રહેલું દર જેને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન હોય છે, તેથી મૂષરીભવા-ઉંદરકની.

મોરશિખાનાં નામો તથા ગુણો

મયૂરાદિશિખા પ્રોક્તા સહસ્રાહિર્મધુચ્છદા।
નીલકણ્ઠશિખા લઘ્વી પિત્તશ્લેષ્માતિસારજિત્ ॥

અન્વય—મયૂરાદિશિખા સહસ્રાહિઃ મધુચ્છદા પ્રોક્તા। નીલકણ્ઠશિખા લઘ્વી (સતી) પિત્તશ્લેષ્માતિસારજિત્ (અસ્તિ) ॥

મયૂરશિખા,[1] સહસ્રાહિ,[2] મધુચ્છદા[3] અને નીલકંઠશિખા[4] એટલાં મોરશિખાનાં સંસ્કૃત નામો છે. (મોરનો પર્યાય શબ્દ આગળ મૂક્યા પછી શિખા શબ્દ મૂકવામાં આવે એટલે મોરશિખાનું નામ થાય છે) મોરશિખા હલકી હોઈ પિત્ત, કફ તથા અતિસારરોગને મટાડે છે. ૨૮૩

૧ મયૂરાદ્યાં શિખા—શાખામયૂરાદિ—શિખા શબ્દની પૂર્વે મોરપક્ષીનું કોઈ પણ નામ મૂકવાથી જેનું નામ તૈયાર થાય છે, જેમકે મયૂરશિખા-નીલકંઠશિખા ઇત્યાદિ તે-મોરશિખા.

૨. સહસ્રાણિ અહય—દીપકસ્તમ્ભાકારા સન્તિ યસ્યા—યદ્વા સહસ્રાણિ ગુણાનામ્ અહન્તિ—વ્યાપ્નોતિ, અહ વ્યાપ્તૌ—ઇન્, યદ્વા સહસ્રાણિ પિત્તાદિરોગાણામ્ અહન્તિ—નાશયન્તિ—આદિપ્રત્યય ઇન્ ઇતિ વિશેષમ્—ઇત્યસ્મિન્ વિગ્રહે જ્ઞાતવ્યમ્, વિશેષ ઃ ગ્રાહ્યો દુર્લભ—જેમાં હજારો ઉપાયોથી સર્પોનો નાશ કરનારા ગુણો છે અથવા તેવા હજારો ગુણોથી જે વ્યાપ્ત છે, અથવા પિત્ત વગેરે હજારો રોગોનો જે નાશ કરે છે તેથી સહસ્રાહિ-મોરશિખા.

૩ મધૂનિ છદાનિ યસ્યા સા—જેનાં પાંદડાં મીઠાં હોય છે, તેથી મધુચ્છદા-મોરશિખા.

૪. નીલકણ્ઠાનાં શિખા—પાઠવાચિરાદિ—અર્થ ૧ના નામ પ્રમાણે છે.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં ગુડૂચ્યાદિવર્ગ સમાપ્ત

૪ : પુષ્પવર્ગ

કમળનાં નામો

વા પુંસિ પદ્મં નલિનમરવિન્દં મહોત્પલમ્।
સહસ્રપત્રં કમલં શતપત્રં કુશેશયમ્ ॥ ૧ ॥
પંકેરુહં તામરસં સારસં સરસીરુહમ્।
બિસપ્રસૂનરાજીવપુષ્કરામ્ભોરુહાણિ ચ ॥ ૨ ॥

અન્વય—પદ્મં વા પુંસિ, નલિનમ્ અરવિન્દં મહોત્પલં સહસ્રપત્રં કમલં શતપત્રં કુશેશયં પંકેરુહં તામરસં સારસં સરસીરુહં ચ બિસપ્રસૂનરાજીવપુષ્કરામ્ભોરુહાણિ ચ (ઇતિ નામાનિ) ॥

પદ્મ[1] (પુલ્લિંગ તથા નપુંસકલિંગ છે), નલિન,[2] અરવિંદ,[3] મહોત્પલ,[4] સહસ્રપત્ર,[5] કમલ,[6] શતપત્ર,[7] કુશેશય,[8] પંકેરુહ,[9] તામરસ,[10] સારસ,[11] સરસીરુહ,[12] બિસપ્રસૂન,[13] રાજીવ,[14] પુષ્કર[15] અને અંભોરુહ[16] એટલાં કમળનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧ પદ્મા અસ્તિ અસ્મિન્ ઇતિ—અર્શઆદિભ્યોઽચ્, યદ્વા પદ્યતે—પ્રાપ્યતે લક્ષ્મ્યાદિભિઃ, પદ ગતૌ—'અર્તિસ્તુ' (ઉણા. ૧-૧૪) ઇતિ મન્—જેમાં લક્ષ્મી—શોભા હોય છે, કમો તેમ એનું રહેઠાણ છે, અથવા શીતળતા તથા મધુરતા આદિ ગુણોવાળું હોવાથી જેના વડે તરસ, દાહ વગેરેનો નાશ કરાય છે તેથી પદ્મ-કમળ.

૨ નલતિ—ગન્ધયુક્તં ભવતિ—નલ ગન્ધે ઇનન્ (ઉણા. ૨-૪૯)—જે ગંધયુક્ત હોય છે, તેથી નલિન-કમળ.

૩ અરં—શીઘ્રં વિન્દન્તિ વિન્દતિ ગુણસ્થાનાં, અરાણીવ પત્રાણિ વા વિન્દતિ—'ગાવિન્દુ વિન્દે' ઇતિ શ—જે ગુણ હોવાથી તરત મેળવવાની ઇચ્છા કરાવે છે અથવા જે આરા જેવા આકારની પાંખડીઓવાળું હોય છે, તેથી અરવિંદ-કમળ.

૪ મહત્ ત ત્ ઉત્પલમ્—ઉત્—પત્—અચ્ પ્રત્યય અથવા ઉત્પલતિ—પ્રસરતિ—પલ ગતૌ—પચાદ્યચ્—જે પાણીની ઉપર પાંખુ ઊંચું આવે છે, તેથી મહા—ઉત્પલ-મહોત્પલ-કમળ.

૫. સહસ્રં પત્રાણિ યસ્ય તત્—જેને એક હજાર સુધી પાંખડીઓ થાય છે, તેથી સહસ્રપત્ર-કમળ.

૬. ક—બ્રહ્મ મલતિ—ધારયતિ—મલ ધારણે, કુમ્ બિભુયાદિત્વાત્ કલ, યદ્વા કામ્યતે—ઇચ્છા ક્રિયતે—કમુ કાન્તૌ—'વૃષાદિભ્યઃ' (ઉણા ૧-૧-૧) કલચ્, કં જલમ્ અસ્તિ અસ્મિન્—અર્શઆદ્યચ્—જે પાણીને દીપાવે છે, અથવા દેખતાં જ લોકોની ઇચ્છા કરાવે છે,

મકરંદ-પુષ્પરસ.

૬. मृण्यते-हिंस्यते स्वल्पेनापि संमर्दन अतिकोमलत्वात्, मृण हिंसायाम् 'तमिविशिविडिमृणि.' इति कालन् (ઉણા. ૧-૧૧૮)-જે અતિશય થોડું મસળાવાથી પણ નાશ પામે છે, ચીમળાઈ જાય છે, એવું અતિશય કોમળ હોય છે, તેથી મૃણાલ-કમળનાળ.

૭. विस्यति-प्रेरयति स्वात्मन उपयोगार्थं जनान् वृष्यत्वादिगुणयुक्तत्वात्-જે વીર્યવર્ધક આદિ ગુણવાળું હોવાથી પોતાનો ઉપયોગ કરવા લોકોને પ્રેરણા કરે છે, તેથી બિસ-કમળનાળ.

૮. शलति-संवृणोति चलति वा भुवि यः-शल चलनसंवरणयोः-'शलिमण्डिभ्यामूकण्' (ઉણા. ૪-૪૨) णित्त्वाद् वृद्धिः-જે જમીનમાં પોતાને ઢાંકે છે અથવા ચાલે છે-તે શાલૂક-કમળકંદ.

સ્થલકમળના છોડનાં નામો તથા ગુણો

पद्मचारिण्यतिचराव्यथा पद्मा च शारदा।
पद्मानुष्णा कटुस्तिक्ता कषाया कफवातजित्।
मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नी श्वासकासविषापहा ॥१४॥

अन्वयः-पद्मचारिणी अतिचरा अव्यथा पद्मा च शारदा (इति नामानि, गुणास्तु-) पद्मा अनुष्णा कटुः तिक्ता कषाया (सती) कफवातजित् मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नी श्वासकासविषापहा (अस्ति)॥

પદ્મચારિણી[1], અતિચરા,[2] અવ્યથા,[3] પદ્મા,[4] અને શારદા[5] એટલાં સ્થલકમળના છોડનાં સંસ્કૃત નામો છે. તે છોડ ગરમ નથી, પણ તીખો, કડવો અને તૂરો હોઈ કફ, વાયુ મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, શૂળ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૧૪

૧. गुणैः-पद्मम् इव चरितुं शीलमस्याः 'सुप्यजातौ०' इति णिनिः-नान्तत्वाद् ङीप्-જે ગુણોમાં કમળની પેઠે વર્તવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, તેથી-પદ્મચારિણી-સ્થલકમળનો છોડ.

૨. अतिशयेन चरति-चर गतौ, पचाद्यच्-જે ખૂબ જ ચાલે છે, તેથી અતિચરા-સ્થલકમળનો છોડ.

૩. न व्यथते-विभेति संचलति वा शीतातपादिभ्यः-व्यथ भयसंचलनयोः-पचाद्यच्-જે ટાઢ, તડકો વગેરેથી ડરતી નથી કે ગભરાતી નથી, તેથી અવ્યથા-સ્થલકમળનો છોડ.

૪. पद्मानि सन्ति अस्याम्-अर्शआद्यच्, टाप्-જેમાં કમળો હોય છે, તેથી પદ્મા-સ્થલકમળનો છોડ.

૫. शरदि भवं शारदं-श्वेतपद्मम् अस्ति अस्याः-अर्शआद्यच्-टाप्-જેમાં શરદ્ઋતુમાં થતું ધોળું કમળ થાય છે, તેથી શારદા-સ્થલકમળનો છોડ.

પોયણાંનાં નામો તથા ગુણો

श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा।
कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम् ॥

अन्वयः-श्वेतं कुवलयं कुमुदं तथा कैरवं प्रोक्तम्, कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं (सत्) ह्लादि शीतलं (भवति)॥

ધોળું પોયણું કુવલય,[1] કુમુદ[2] તથા કૈરવ[3] એ નામોથી કહેવાય છે. એ પોયણું ચીકણું, સ્નિગ્ધ તથા મધુર હોઈ સુખ આપનાર અને ઠંડું છે. ૧૫

૧. कोः-पृथिव्या वलयं-कङ्कणमिव शोभाकरत्वात्-જે શોભાને કરનારું હોઈ પૃથ્વીનું જાણે કંકણ કે કડું હોય તેવું લાગે છે, તેથી કુવલય-પોયણું.

૨. कौ मोदते मुद हर्षे-'इगुपधे'ति कः-જે પૃથ્વી પર આનંદ પામે છે, તેથી કુમુદ-પોયણું.

૩. के-जले रौति-रु शब्दे-पचाद्यच्, यद्वा कैरवस्य-हंसस्य इदं प्रियम्-इदमर्थे अण्-જે પાણીમાં અવાજ કરે છે અથવા હંસને જે પ્રિય હોય છે, તેથી કૈરવ-પોયણું.

કુમુદિની કે પોયણીનાં નામો તથા ગુણો

कुमुद्वती कैरविका तथा कुमुदिनीति च।
सा तु मूलादिसर्वाङ्गैरुक्ता समुदिता बुधैः।
पद्मिन्या ये गुणाः प्रोक्ताः कुमुदिन्याश्च ते स्मृताः॥

अन्वयः-या मूलादिसर्वाङ्गैः समुदिता सा तु बुधैः कुमुद्वती कैरविका तथा च कुमुदिनी इति उक्ता, पद्मिन्याः ये गुणाः प्रोक्ताः, ते च कुमुदिन्याः स्मृताः॥

મૂળ આદિ સઘળા અવયવોથી સંયુક્ત પોયણાનો જે છોડ તે કુમુદ્વતી,[1] કૈરવિકા[2] તથા કુમુદિની[3] કહેવાય છે. ઉપર પદ્મિનીના જે ગુણો કહ્યા છે, તે જ ગુણો આ કુમુદિનીમાં પણ હોય છે. ૧૬

૧. कुमुदानि सन्ति अस्यां-'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्'-'झय' इति वत्वम्-'उगितश्चे'ति ङीप्-જેમાં પોયણાં થાય છે, તે એનો છોડ-કુમુદ્વતી.

૨. कैरवस्य-हंसस्य इयं प्रिया-इदमर्थेऽण्-अणन्ताद् ङीप्-ततः स्वार्थे कन्, 'ङ्यापोरि'ति ह्रस्वश्च-હંસને જે પ્રિય હોય છે, તેથી કૈરવિકા-કુમુદિની.

૩. कुमुदानि सन्ति अस्याम्-'अत इनि०' नान्तत्वाद् ङीप्-જેમાં પોયણાં હોય છે, તેથી કુમુદિની-પોયણી.

ટીપ્પ–પદ્મિન્યાદિકમલિની કમલિનીત્યાદિ–આદિ શબ્દથી નલિની, કમલિની વગેરે નામે સમજવાં.૬

૧. પદ્માનિ સન્તિ અસ્યામ્–'અત ઇનિ.' [illegible] ઇની–જેમાં કમળો હોય છે, તે પદ્મિની–કમળનો છોડ.

૨. બિસં–મૃણાલમ્ અસ્તિ અસ્યામ્–જેમાં કોમળ મૃણાલ–બીસો હોય છે, તેથી બિસિની–કમળનો છોડ.

૩ નલિનાનિ કમલાનિ સન્તિ અસ્યા.–જેમાં કમળો હોય છે, તેથી નલિની–કમળનો છોડ.

૪. કમલાનિ સન્તિ અસ્યામ્–જેમાં કમળો હોય છે, તેથી કમલિની–કમળનો છોડ.

પદ્મિની–કમળના છોડના ગુણો

पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा लवणा च सा ।
पित्तासृक्कफनुद्रूक्षा वातविष्टम्भकारिणी ॥ ७ ॥

अन्वय–सा च पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा लवणा रूक्षा (सती) वातविष्टम्भकारिणी पित्तासृक्कफनुद् (अस्ति) ॥

તે પદ્મિની ઠંડી, ભારે મધુર, ખારી તથા રૂક્ષ હોઈ વાયુ તથા મળબંધને કરે છે અને પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા કફને મટાડે છે. ૭

પદ્મિનીના અવયવોનાં નામો તથા ગુણો

संवर्तिका नवदलं बीजकोशस्तु कर्णिका ।
किञ्जल्कः केसरः प्रोक्तो मकरन्दो रसः स्मृतः ॥
पद्मनालं मृणालं स्यात्तथा बिसमिति स्मृतम् ।
संवर्तिका हिमा तिक्ता कषाया दाहतृड्प्रणुत् ॥१०
मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी ।
पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा ॥
मुखवैशद्यकृल्लघ्वी तृष्णास्रकफपित्तनुत् ।
किञ्जल्कः शीतलो वृष्यः कषायो ग्राहकोऽपि सः ॥
कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित् ।
मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजिद् गुरु ॥१२
दुर्जरं स्वादुपाकं च स्तन्यानिलकफप्रदम् ।
संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम् ॥ १३ ॥

अन्वयः–(पद्मिन्या) नवदलं संवर्तिका, बीजकोशः तु कर्णिका, केसरः किञ्जल्कः प्रोक्तः, रसः मकरन्दः स्मृतः । पद्मनालं मृणालं स्यात् तथा बिसम् इति स्मृतम् । संवर्तिका हिमा तिक्ता कषाया (सती) दाहतृड्प्रणुत्, मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी (अस्ति), पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा लघ्वी (सती) मुखवैशद्यकृत्, तृष्णास्रकफपित्तनुत् (भवति), किञ्जल्कः शीतलः वृष्यः कषायः (सन्) स ग्राहकः अपि (अस्ति) । (तथा च) कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित् (भवति) । मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजित् गुरु दुर्जरं स्वादुपाकं संग्राहि मधुरं च रूक्षं (सत्) स्तन्यानिलकफप्रदम् (अस्ति) । शालूकम् अपि तद्गुणम् (भवति) ।

પદ્મિનીનાં નવાં પાંદડાંનું નામ સંવર્તિકા[1] છે. જેમાં કમળકાકડી થાય છે તે બીજકોશ કે કર્ણિકા[2] (ડોડી) કહેવાય છે. પદ્મિનીનું કેસર[3] કિંજલ્ક[4] કહેવાય છે અને રસ મકરંદ[5] કહેવાય છે. પદ્મિનીનું નાળ મૃણાલ[6] અથવા બિસ[7] કહેવાય છે. સંવર્તિકા ટાઢી, કડવી તથા તૂરી હોઈ દાહ, તરસ મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુદાના રોગ તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે. કમળની ડોડી કડવી, તૂરી, મધુર, ઠંડી અને હલકી હોઈ મોઢાને સ્વચ્છ કરે છે તરસ, લોહીનો બગાડ, કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. પદ્મિનીનું કેસર ઠંડું, વીર્યને વધારનારું તૂરું તથા ઝાડાને રોકનાર હોઈ કફ, પિત્ત તરસ, દાહ, લોહીનો બગાડ, અરશ, ઝેર તથા સોજાને મટાડે છે. પદ્મિનીનું નાળ ઠંડું, વીર્યને વધારનાર, ભારે, માંડ પચે એવું, પાકે મધુર, ધાવણ વધારનાર, વાયુ તથા કફને કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, મધુર અને રૂક્ષ હોઈ પિત્ત, દાહ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. કમળના શાલૂકકંદમાં[8] પણ નાળના જેવા ગુણો છે. ૯–૧૩

૧. સમ્યક્ વર્તતે, સમ્–વૃત્–ણ્વુલ્ [illegible] સ્ત્રીં ચ–જે ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે, તેથી સંવર્તિકા કમળના છોડનું નવું પાંદડું–કૂંપળ.

૨. કર્ણિકા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] –જે [illegible] આભૂષણ જેવી હોય છે, તેથી કર્ણિકા–કમળની બીજકોશ–ડોડી.

૩. કે–જલે સરતિ–[illegible] 'ઇગુપધ'–[illegible] પાણીમાં સરે છે–રહેલ છે, તેથી કેસર.

૪. કિંચિદ્ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–જે પોતાને કંઈક [illegible] છે, તેથી કિંજલ્ક–કેસર.

૫. મકરમ્ અપિ [illegible] [illegible] 'અકારોઽનુપપર્ગે ચ'–[illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]–જે ભ્રમરભ્રમરને પણ ભક્તિ કરે છે–મેમાન બનાવે છે; અથવા ભ્રમરને પણ [illegible] છે બંધાવી દે છે–એવો જે કમળોદિક હોય છે, તેથી

લિકા[3] અને વાસંતી[4] એટલાં બટમોગરા[×]નાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. બટમોગરો ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૧

૧. नेपालदेशे भवा–भवार्थे अण्, अण्णन्तत्वाद् ङीप्–જે નેપાળ દેશમાં થાય છે, તેથી નૈપાલી–બટમોગરો.

૨. सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति–आदत्ते सुगन्धयुक्तत्वात्, ला आदाने–'आतोऽनुपसर्गे कः'–टाप्–જે સાત પાનવાળી હોય છે, અથવા સુગંધયુક્ત હોવાથી મન, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો એ સાતેને આકર્ષી લે છે, તેથી સપ્તલા–બટમોગરો.

૩. नवा–स्तुत्या माला यस्याः सा–'शेषाद्वे'ति कप्–જેની માળા વખાણવા લાયક હોય છે, તેથી નવમાલિકા–બટમોગરો.

૪. वसन्ते पुष्प्यति–'कालात् साधुपुष्प्यत्.' इत्यण्, अण्णन्तत्वाद् ङीप्–વસંતઋતુમાં જે ફાલે–ફૂલે છે, તેથી વાસંતી–બટમોગરો.

લવારાનાં નામો તથા ગુણો

श्रीपदी षट्पदानन्ता वार्षिकी मुक्तबन्धना।
वार्षिकी शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा।
कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी तत्तैलं तद्गुणं स्मृतम् ॥२२॥

अन्वयः–श्रीपदी षट्पदा अनन्ता वार्षिकी मुक्तबन्धना (इति नामानि, गुणास्तु–) वार्षिकी शीतला लघ्वी तिक्ता (सती) दोषत्रयापहा कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी (अस्ति), तत्तैलं तद्गुणं स्मृतम् ॥

શ્રીપદી,[1] ષટ્પદા,[2] અનંતા,[3] વાર્ષિકી[4] અને મુક્તબંધના[5] એટલાં લવારાનાં સંસ્કૃત નામો છે. લવારો ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ, કાનના રોગ, નેત્રના રોગ તથા મુખના રોગને મટાડે છે. લવારાના તેલમાં પણ એવા જ ગુણો હોય છે. ૨૨

૧. श्रियाः पदम् अस्यां–जातित्वाद् ङीप्–લક્ષ્મીનું કે શોભાનું જેમાં સ્થાન હોય છે, તેથી શ્રીપદી–લવારો.

૨. षट् पादा यस्याः, यद्वा षण्णां ज्ञानेन्द्रियाणां पदं यस्यां सुगन्धेनाकृष्टत्वात्–જેને છ મૂળિયાં હોય છે અથવા સુગંધને લીધે મન સહિત જ્ઞાનેંદ્રિયોનું જેમાં આકર્ષણ થઈ સ્થાન બને છે, તેથી ષટ્પદી–લવારો.

× **ચક્રદત્તમાં** બટમોગરાનાં તાજાં પાંદડાંનો રસ નરમ મસ ઉપર ચોપડવા તથા મોઢામાં ફોલ્લા પડ્યા હોય ત્યારે પાંદડાં વાપરવા ભલામણ કરી છે.

૩. न विद्यते अन्तो यस्या गुणानाम्–જેના ગુણોનો અંત કે પાર નથી તેથી, અનંતા–લવારો.

૪. वर्षासु भवा–'वर्षाभ्यष्ठक्'–'ठस्येकः,' 'टिड्ढे'ति ङीप्–જે વર્ષાઋતુમાં થાય છે, તેથી વાર્ષિકી–લવારો.

૫. मुक्तं बन्धनं यस्याः–જેનું બંધન અથવા ડીંટું છૂટું હોય છે, તેથી મુક્તબંધના–લવારો.

બે જાતની ચંબેલીનાં નામો તથા ગુણો

जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका
जातीयुगं तिक्तमुष्णं तुवरं लघु दोषजित्।
शिरोऽक्षिमुखदन्तार्तिविषकुष्ठानिलास्रजित् ॥२४॥

अन्वयः–जातिः च जाती सुमना मालती राजपुत्रिका चेतिका च हृद्यगन्धा; सा च पीता स्वर्णजातिका (इति नामानि, गुणास्तु–) जातीयुगं तिक्तम् उष्णं लघु (सत्) दोषजित् शिरोऽक्षिमुखदन्तार्तिविषकुष्ठानिलास्रजित् (अस्ति) ॥

જાતિ,[1] જાતી,[2] સુમના,[3] માલતી,[4] રાજપુત્રિકા,[5] ચેતિકા[6] અને હૃદ્યગંધા[7] એટલાં ચંબેલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સ્વર્ણજાતિકા[1] એ પીળાં ફૂલવાળી ચંબેલીનું નામ છે. બન્ને ચંબેલી કડવી, ગરમ, તૂરી અને હલકી હોઈ દોષને જીતનાર તેમજ માથાના રોગ, નેત્રના રોગ, મુખના રોગ, ઝેર, કોઢ, વાયુ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૪

૧. जायते–प्रादुर्भवति तिक्तादिगुणयुक्ता दोषजित् शिरोऽक्ष्यादिरोगहन्त्री चेति–जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् 'क्तिच्क्तौ चे'ति कर्तरि क्तिच्, 'जनसने'त्यात्वम्, 'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीप्–જે કડવાશ વગેરે ગુણથી યુક્ત હોઈ દોષોનો તથા મસ્તક આંખ વગેરેના રોગોનો નાશ કરનાર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જાતિ–ચંબેલી.

૨. જાતી–આ બીજું નામ પણ ઉપર પ્રમાણે.

૩. सुष्ठु मन्यते–ज्ञायते वैद्यैः, मन ज्ञाने–असुन् (उणा. ४–१८९), यद्वा शोभनं मनः अस्या दोषजित्त्वात्, 'सुमनायाश्च पत्रेण' इति सुश्रुते दर्शनात् टाबन्तोऽपि–જેને વૈદ્યો બરાબર જાણે છે, તેથી અથવા દોષને જીતનારી હોવાથી જેના કારણે મન સારું રહે છે અથવા દરેકનું મન જેના વિષે સારા અભિપ્રાયવાળું છે, તેથી સુમના–ચંબેલી.

૪. मा–लक्ष्मीं लतति–वेष्टयति–लत सौत्रो वेष्टनार्थः, तस्माद् 'मूलविभुजादित्वात्' कः, गौरादिः, यद्वा

જળ ઉપરના વેલા તથા શેવાળનાં નામો તથા ગુણો

वारिपर्णी कुम्भिका स्याच्छैवालं शैवलं च तत्।
वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा कटुः॥
दोषत्रयहरी रूक्षा शोणितज्वरशोषहृत्॥१७॥
शैवालं तुवरं तिक्तं मधुरं शीतलं लघु।
स्निग्धं दाहतृषापित्तरक्तज्वरहरं परम्॥१८॥

अन्वय—वारिपर्णी कुम्भिका स्यात्, तत् शैवालं च शैवलं (तु अन्यत्), वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा कटुः रूक्षा (सती) दोषत्रयहरी शोणितज्वर शोषहृत् (अस्ति), शैवालं तुवरं तिक्तं मधुरं शीतलं लघु स्निग्धं (सत्) परं दाहतृषापित्तरक्तज्वरहरम् (अस्ति)॥

વારિપર્ણી[1] તથા કુંભિકા[2] એ જળ ઉપર પાંદડાના જે વેલા થાય છે, તેના સંસ્કૃત નામો છે. શૈવાલ[3] અને શૈવલ[4] એ શેવાળનાં નામો છે. કુંભિકા ટાઢી, કડવી, હલકી, મધુર, મળને ખસેડનાર, તીખી, ત્રણે દોષને હરનાર અને રૂક્ષ હોઈ રુધિર, તાવ તથા શોષને હરનાર છે. તેમજ શેવાળ તૂરી કડવી, મધુર, ઠંડી, હલકી અને સ્નિગ્ધ હોઈ દાહ, તરસ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા તાવને અત્યંત મટાડે છે ૧૭,૧૮

૧ वारिणि पर्णानि यस्या सा—પાણીમાં જેનાં પાંદડાં પાણી ઉપર થાય છે, તેથી અથવા वारि पिपर्ति—पृ पालनपूरणयोः 'वातुशसल्य...' (उणा ૧-૬) 'वारिपर्णि' ईप्—પાણી જેનું રક્ષણ કરે છે તથા પુષ્ટિ કરે છે, તેથી વારિપર્ણી—પાણી ઉપર થતો પાંદડાંનો વેલો.

૨ कुम्भः अस्ति अस्या—'अत इनिठनौ'—इति ठन्—ટપ્—कुम्भः, कुम्—પાણીનું પૂરણ અથવા ભરણપોષણ કરે છે, તે કુંભિકા—પાણી પર થતો પાણીનો વેલો.

૩ जले शेते—शिङ्—'शीङो धुक् लक् वलञ् वालनः' (उणा ૪-૩૮) तत सार्थे अण्—शैवाल—જે જળમાં રહે છે, તેથી શેવાળ.

૪ शैवल—શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ ઉપરના શૈવાલ પ્રમાણે છે

ગુલાબના નામો

शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेसरा।
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षापुष्पातिमञ्जुला॥

अन्वय—शतपत्री तरुणी कर्णिका चारुकेसरा महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षापुष्पा अतिमञ्जुला उक्ता॥

શતપત્રી,[1] તરુણી,[2] કર્ણિકા,[3] ચારુકેસરા,[4] મહાકુમારી,[5] ગંધાઢ્યા,[6] લાક્ષાપુષ્પા[7] અને અતિમંજુલા[8] એ ગુલાબનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૯

૧ शतं पत्राणि यस्याः सा—अर्शआदित्वात् ङीप्—જેને સો પાંખડીઓ હોય છે, તેથી શતપત્રી—ગુલાબ.

૨. तरति प्रथमे वयसि—'तो रन् वा' (उणा) तरुणन् 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्—જે યુવાન જ રહે છે, તેથી તરુણી—ગુલાબ.

૩ કમળની કર્ણિકા પ્રમાણે જ આની કર્ણિકા છે

૪ चारवः केसराः यस्याः सा—જેના કેસરા સુંદર હોય છે, તેથી ચારુકેસરા—ગુલાબ.

૫. महती चासौ कुमारी—જે મોટી કુમારિકા જેવું લાગે છે, તેથી મહાકુમારી—ગુલાબ.

૬. गन्धेन आढ्या—ગંધવાળી—જે ગંધથી ભરપૂર હોય છે, તેથી ગંધાઢ્યા—ગુલાબ.

૭. लाक्षेव...—લાક્ષા જેવાં પુષ્પો જેનાં હોય છે, તેથી લાક્ષાપુષ્પા—ગુલાબ; અથવા સુખથી દેવાથી ચિત્તનું જે આનંદ કરે એ તેમ જ છે, જેનાથી શીતળતા આદિ સુખો એવા અથવા અનુભવાય તેથી લાક્ષાપુષ્પા—ગુલાબ.

૮. अतिशयेन मञ्जु सुन्दरं अस्ति—જેનો રંગ અતિશય સુંદર હોય છે તેથી અતિમંજુલા—ગુલાબ

ગુલાબના ગુણો

शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः।
दोषत्रयास्रजिद्वर्ण्या तिक्ता कट्वी च पाचनी॥

अन्वय—शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः वर्ण्या तिक्ता च पाचनी (सती) दोषत्रयास्रजित् (अस्ति)॥

ગુલાબ ટાઢું, હૃદયને ગમે એવું, મળને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકું, વર્ણને સારો કરનાર, કડવું, તીખું અને પાચક હોઈ ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૦

નવમોગરાનાં નામો તથા ગુણો

नेपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमल्लिका।
पाश्चात्या शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा।

अन्वय—तज्ज्ञैः नेपाली सप्तला नवमल्लिका च कथिता, (सा च) शीतला लघ्वी तिक्ता (सती) दोषत्रयापहा (अस्ति)॥

પંડિતોએ નેપાલી[1], સપ્તલા,[2] નવમ

લિકા[3] અને વાસંતી[4] એટલાં બટમોગરા[×]નાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. બટમોગરો ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૧

૧. નેપાલદેશે ભવા–ભવાર્થે અણ્, અણન્તત્વાદ્ ઙીપ્–જે નેપાળ દેશમાં થાય છે, તેથી નૈપાલી–બટમોગરો.

૨. સપ્ત પર્ણાનિ મનોબુદ્ધીન્દ્રિયાણિ વા લાતિ-આદત્તે સુગન્ધયુક્તત્વાત્, લા આદાને–'આતોઽનુપસર્ગે કઃ'–ટાપ્–જે સાત પાનવાળી હોય છે, અથવા સુગંધયુક્ત હોવાથી મન, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો એ સાતેને આકર્ષી લે છે, તેથી સપ્તલા–બટમોગરો.

૩. નવા–સ્તુત્યા માલા યસ્યાઃ સા–'શેષાદ્વે'તિ કપ્–જેની માળા વખાણવા લાયક હોય છે, તેથી નવમાલિકા–બટમોગરો.

૪. વસન્તે પુષ્પ્યતિ–'કાલાત્ સાધુપુષ્પ્યત્.' ઇત્યણ્, અણન્તત્વાદ્ ઙીપ્–વસંતઋતુમાં જે ફાલે–ફૂલે છે, તેથી વાસંતી–બટમોગરો.

લવારાનાં નામો તથા ગુણો

શ્રીપદી ષટ્પદાનન્તા વાર્ષિકી મુક્તબન્ધના ।
વાર્ષિકી શીતલા લઘ્વી તિક્તા દોષત્રયાપહા ।
કર્ણાક્ષિમુખરોગઘ્ની તત્તૈલં તદ્ગુણં સ્મૃતમ્ ॥૨૨॥

અન્વયઃ–શ્રીપદી ષટ્પદા અનન્તા વાર્ષિકી મુક્તબન્ધના (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ–) વાર્ષિકી શીતલા લઘ્વી તિક્તા (સતી) દોષત્રયાપહા કર્ણાક્ષિમુખરોગઘ્ની (અસ્તિ), તત્તૈલં તદ્ગુણં સ્મૃતમ્ ॥

શ્રીપદી,[1] ષટ્પદા,[2] અનંતા,[3] વાર્ષિકી[4] અને મુક્તબંધના[5] એટલાં લવારાનાં સંસ્કૃત નામો છે. લવારો ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ, કાનના રોગ, નેત્રના રોગ તથા મુખના રોગને મટાડે છે. લવારાના તેલમાં પણ એવા જ ગુણો હોય છે. ૨૨

૧. શ્રિયાઃ પદમ્ અસ્યાં–જાતિત્વાદ્ ઙીપ્–લક્ષ્મીનું કે શોભાનું જેમાં સ્થાન હોય છે, તેથી શ્રીપદી–લવારો.

૨. ષટ્ પાદા યસ્યાઃ, યદ્વા ષણ્ણાં–મનોબુદ્ધીન્દ્રિયાણાં પદં યસ્યાં–સુગન્ધેનાકૃષ્ટત્વાત્–જેને છ મૂળિયાં હોય છે અથવા સુગંધને લીધે મન સહિત જ્ઞાનેંદ્રિયોનું જેમાં આકર્ષણ થઈ સ્થાન બને છે, તેથી ષટ્પદી–લવારો.

× **ચક્રદત્તમાં** બટમોગરાનાં તાજાં પાંદડાંનો રસ નરમ મસ ઉપર ચોપડવા તથા મોઢામાં ફોલ્લા પડ્યા હોય ત્યારે પાંદડાં વાપરવા ભલામણ કરી છે.

૩. ન વિદ્યતે અન્તો યસ્યા ગુણાનામ્–જેના ગુણોનો અંત કે પાર નથી તેથી, અનંતા–લવારો.

૪. વર્ષાસુ ભવા–'વર્ષાભ્યષ્ઠક્'–'ઠસ્યેકઃ,' 'ટિડ્ઢે'તિ ઙીપ્–જે વર્ષાઋતુમાં થાય છે, તેથી વાર્ષિકી–લવારો.

૫. મુક્તં બન્ધનં યસ્યાઃ–જેનું બંધન અથવા ડીંટું છૂટું હોય છે, તેથી મુક્તબંધના–લવારો.

બે જાતની ચંબેલીનાં નામો તથા ગુણો

જાતિર્જાતી ચ સુમના માલતી રાજપુત્રિકા ।
ચેતિકા હૃદ્યગન્ધા ચ સા પીતા સ્વર્ણજાતિકા ।
જાતીયુગં તિક્તમુષ્ણં તુવરં લઘુ દોષજિત્ ।
શિરોઽક્ષિમુખદન્તાર્તિવિષકુષ્ઠાનિલાસ્રજિત્ ॥૨૪॥

અન્વયઃ–જાતિઃ ચ જાતી સુમના માલતી રાજપુત્રિકા ચેતિકા ચ હૃદ્યગન્ધા, સા ચ પીતા સ્વર્ણજાતિકા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ–) જાતીયુગં તિક્તમ્ ઉષ્ણં લઘુ (સત્) દોષજિત્ શિરોઽક્ષિમુખદન્તાર્તિવિષકુષ્ઠાનિલાસ્રજિત્ (અસ્તિ) ॥

જાતિ,[1] જાતી,[2] સુમના,[3] માલતી,[4] રાજપુત્રિકા,[5] ચેતિકા[6] અને હૃદ્યગંધા[7] એટલાં ચંબેલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સ્વર્ણજાતિકા[1] એ પીળાં ફૂલવાળી ચંબેલીનું નામ છે. બન્ને ચંબેલી કડવી, ગરમ, તૂરી અને હલકી હોઈ દોષને જીતનાર તેમજ માથાના રોગ, નેત્રના રોગ, મુખના રોગ, ઝેર, કોઢ, વાયુ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૪

૧. જાયતે–પ્રાદુર્ભવતિ તિક્તાદિગુણયુક્તા દોષજિત્ શિરોઽક્ષ્યાદિરોગહન્ત્રી ચેતિ–જની પ્રાદુર્ભાવે ઇત્યસ્માત્ 'ક્તિચ્ક્તૌ ચે'તિ કર્તરિ ક્તિચ્, 'જનસને'ત્યાત્વમ્, 'કૃદિકારાદક્તિન' ઇતિ વા ઙીપ્–જે કડવાશ વગેરે ગુણથી યુક્ત હોઈ દોષોનો તથા મસ્તક આંખ વગેરેના રોગોનો નાશ કરનાર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જાતિ–ચંબેલી.

૨. જાતી–આ બીજું નામ પણ ઉપર પ્રમાણે.

૩. સુષ્ઠુ મન્યતે–જ્ઞાયતે વૈદ્યૈઃ, મન જ્ઞાને–અસુન્ (ઉણા. ૪–૧૮૧), યદ્વા શોભનં મનઃ અસ્યાં દોષજિત્વાત્, 'સુમનાયાશ્ચ પત્રેણ' ઇતિ સુશ્રુતે દર્શનાત્ ટાબન્તોઽપિ–જેને વૈદ્યો બરાબર જાણે છે, તેથી અથવા દોષને જીતનારી હોવાથી જેના કારણે મન સારું રહે છે અથવા દરેકનું મન જેના વિષે સારા અભિપ્રાયવાળું છે, તેથી સુમના–ચંબેલી.

૪. માં–લક્ષ્મીં લતતિ–વેષ્ટયતિ–લત સૌત્રો વેષ્ટનાર્થઃ, તસ્માદ 'મલવિમજાદિભ્યાત'...

मार्गे—क्षेत्रं यस्य विष्णुं वा उपैति—'अन्येभ्योऽपि' इति डः જે શોભા અથવા લક્ષ્મીને વીંટાય છે—શોભાયમાન હોય છે, તેથી અથવા ક્ષેત્ર, કે વનનો વિસ્તાર પમાડે છે અથવા વિષ્ણુભગવાનને વરે છે, તેથી માલતી—ચંબેલી.

૫. राजन्यस्य पुत्री इव—शिरोऽक्षिमुखादिरोग—नाशकत्वात्—स्वार्थे कन्, टाप्, इत्वं च—જે માથાના, આંખના તથા મોઢાં વગેરેના રોગનો નાશ કરનાર હોવાથી ગુણમાં જાણે ચંદ્રરાજાની પુત્રી હોય તેવી છે, તેથી રાજપુત્રી—ચંમેલી.

૬. चेतयति—सम्यक् ज्ञापयति सौगन्ध्यादिकान् स्वगुणान्, गुणवान्, गिरौ संज्ञाने ण्वुल्, टाप्, इत्वं च सुगन्धादिक वગેરે પોતાના ગુણોને જે સારી રીતે જણાવે છે, તેથી ચેતિકા—ચંમેલી—જાઈ.

૭. हरस्य प्रिय इव:—'हरस्य प्रिय' इति वा, 'हरस्य प्रियवल्लभ०' इति इष् आदेश, ततः—इष् गन्ध: यस्याः सा—જેની ગંધ શંકરને પ્રિય લાગે છે, તેથી હરગંધા—ચંમેલી જાઈ.

૮. स्वर्णमिव पीतपुष्पं अस्ति, तत स्वार्थे कन्, टाप्—સોના જેવા પીળા રંગનાં ફૂલવાળી ચમેલી તે સ્વર્ણજાતિકા કહેવાય છે.

બે જાતની જૂઈનાં નામો તથા ગુણો

यूथिका गणिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका।
यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकरसं लघु॥२५॥
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातकृत्।
व्रणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम्॥२६॥

अन्वय:—यूथिका गणिका अम्बष्ठा (तथा) सा पीता हेमपुष्पिका (कथ्यते), यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकरसं लघु मधुरं तुवरं हृद्यं (तथा) पित्तघ्नं कफवातकृत् व्रणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् (अस्ति)॥

યૂથિકા,[1] ગણિકા[2] અને અંબષ્ઠા[3] એટલાં જૂઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. હેમપુષ્પિકા[1] એ પીળાં ફૂલવાળી જૂઈનું નામ છે. બન્ને જૂઈ ટાઢી, કડવી, પાકમાં તથા રસમાં તીખી, હલકી, મધુર, તૂરી અને મનને ગમે એવી હોઈ કફ, તથા વાયુને કરનાર અને ગડ, લોહીવિકાર, મુખના રોગ, દાંતના રોગ, નેત્રના રોગ, માથાના રોગ તથા ઝેરને મટાડે છે.

૧. यूथम् पुष्पानाम् अस्ति अस्याः—'अत इनिठनौ'—इति ठन्—टापू—अत्—જેને ફૂલનાં ઝૂમખાં આવે છે, તેથી યૂથિકા—જૂઈ.

૨. गण:—पुष्पाणां गुच्छः अस्ति अस्याः—'अत इनि०' इति ठन्, अस्येकः, टाप्—अथवा ઉપર પ્રમાણે ગણ્ય गणिका इव विपणाय्यपुष्पपुञ्जत्वात्—ગણિકને ભાગે તેવાં ઝૂમખાં પુષ્પોથી જાણે આભૂષણો પહેર્યા હોય તેવી જણાય છે, તેથી ગણિકા—જૂઈ.

૩. अम्बा इव तिष्ठति रक्षति अस्मिन् रोगिभिः 'सुपि स्थः' इति कः, 'अम्बाम्बे' इति षत्वम्, 'दन्त्यो'—रिति इत्वलम्—વગેરે આદિ રોગવાળાનું રક્ષણ કરી જાણે તેમની માતા ઊભી હોય તેવી છે, તેથી અંબષ્ઠા—જૂઈ.

૪. हेम इव पीतं पुष्पं यस्याः सा—'पात्रसंमिता' दीप्, कप्, इत्वम्—જેનું ફૂલ સોના જેવું પીળું હોય, તે હેમપુષ્પિકા સોનેરી—જૂઈ.

ચંપાનાં નામો

चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः।
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः॥२७॥

अन्वयः—चाम्पेय चम्पकः प्रोक्तः, स च हेमपुष्पः स्मृतः, बुधैः एतस्य कलिका गन्धफली इति कथिता।

ચાંપેય,[1] ચંપક[2] અને હેમપુષ્પ[3] એટલાં ચંપાનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિદ્વાનોએ ચંપાની કળીનું નામ ગંધફલી[1] કહેલ છે. ૨૭

૧. चम्पायां भवस्य पुष्पम्—'चीत्रो ढञ्'—ચંપા નગરમાં પ્રથમ ચંપાનગરીમાં કે ચંપા નામની કોઈ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી ચંપેય—ચંપો.

૨. चम्पति गच्छति वा विषादिविनाशनाय, ण्वुल्, चम्पकम् 'मधुर' (उणा. २-११) मेर વગેરેનો નાશ કરવાપણું આદિ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી ચંપા—ચંપો.

૩. हेमवर्णं पुष्पम् अस्य, ब्रह्मवा कन्—જેનું ફૂલ સોના જેવા રંગનું હોય છે, તેથી હેમપુષ્પ—ચંપો.

૧. गन्ध फले यस्यां सा—'पात्रसंमिता' दीप्—જેનું ફળ અથવા ગાભ ગંધ છે, તેથી ગંધફલી—ચંપાકળી.

ચંપાના ગુણો

चम्पकः कटुकस्तिक्तः कषायो मधुरो हिमः।
विषक्रिमिहरः कृच्छ्रकफवातास्रपित्तजित्॥२८॥

अन्वय—चम्पकः कटुकः तिक्तः कषाय मधुरः हिमः (तथा) विषक्रिमिहरः कृच्छ्रकफवातास्रपित्तजित् (अस्ति)॥

ચંપો તીખો, કડવો, તૂરો, મધુર અને ટાઢો હોઈ વિષ, કૃમિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ, વાત રક્તરોગ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૮

બોલસરીનાં નામો તથા ગુણો

वकुलो मधुगन्धश्च सिंहकेसरकस्तथा ।
वकुलस्तुवरोऽनुष्णः कटुपाकरसो गुरुः ।
कफपित्तविषश्वित्रक्रिमिदन्तगदापहः ॥ २९ ॥

अन्वयः—वकुलः मधुगन्धः तथा च सिंहकेसरकः (कथ्यते), वकुलः तुवरः अनुष्णः कटुपाकरसः गुरुः (सन्) कफपित्तविषश्वित्रक्रिमिदन्तगदापहः (अस्ति) ॥

બકુલ,[1] મધુગંધ[2] અને સિંહકેસરક[3] એટલાં બોલસરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. બોલસરી તૂરી છે, ગરમ નથી, પાકમાં તીખા રસવાળી તથા ભારે હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, શ્વિત્ર નામનો કોઢ, કૃમિ તથા દાંતના રોગને મટાડે છે. ૨૯

૧. वक्कते—गच्छति कफपित्तविषघ्नत्वादिगुणविशेषं वकिर्गत्यर्थः भ्वादिः, तस्माद्—बाहुलकादुलच्, उणादिः, आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वान्न नुम्, यद्वा उच्यते—वर्ण्यते कविभिः इति वकुलः, अत्र ववयोरैक्यं न मन्यते बहुभिर्वैयाकरणैः, कैश्चिन्मन्यतेऽपि—જે કફ પિત્ત, ઝેર વગેરેનો નાશ કરવાપણું વગેરે વિશેષ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી વકુલ અથવા બકુલ—બોલસરી.

૨. मधुः—मधुरः गन्धः यस्य सः—જેની ગંધ મીઠી હોય છે, તેથી મધુગંધ—બોલસરી.

૩. सिंहसदृशाः केसराः सन्ति अस्य, संज्ञायां कन्, જેને સિંહના જેવા કેસરા હોય છે, તેથી સિંહકેસરક—બોલસરી.

મોટી બોલસરીનાં નામો તથા ગુણો

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ।
बुकोऽनुष्णः कटुस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ।
योनिशूलतृषादाहकुष्ठशोथास्रनाशनः ॥ ३० ॥

अन्वयः—शिवमल्ली पाशुपतः एकाष्ठीलः बुकः वसुः (इति नामानि, गुणाश्च—) बुकः अनुष्णः कटुः तिक्तः (सन्) कफपित्तविषापहः योनिशूलतृषादाहकुष्ठशोथास्रनाशनः (अस्ति) ॥

શિવમલ્લી,[1] પાશુપત,[2] એકાષ્ઠીલ,[3] બુક[4] અને વસુ[5] એટલાં મોટી બોલસરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોટી બોલસરી ગરમ નથી, પણ તીખી અને કડવી હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, યોનિનું શૂળ, તરશ, દાહ, કોઢ, સોજા તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૩૦

૧. शिवप्रिया मल्ली—શિવને પ્રિય મોગરો ગણાય છે, તેથી શિવમલ્લી—મોટી બોલસરી.

૨. पशुपतेः—शिवस्य अयं प्रियः—इदमर्थेऽण्—જે શંકરને પ્રિય હોય છે, તેથી પાશુપત—બોલસરી.

૩. एकम् अस्थि इव कठिनं काण्डं लाति—'आतोऽनुपसर्गे कः'—सुषामादित्वात् षत्वं दीर्घत्वं च—જેને હાડકાં જેવું કઠણ એક ડાળું હોય છે, તેથી એકાષ્ઠીલ—મોટી બોલસરી.

૪. वाति—सुगन्धयुक्तो भवति, वा गतिगन्धनयोः—बाहुलकात् कुकः, कसुनोऽकारस्योत्वं वा, ववयोरैक्यं च—જે સુગંધયુક્ત હોવાથી બુક—મોટી બોલસરી.

૫. वस्ते—आच्छादयति कफं पित्तं योनिशूलादींश्च, वस आच्छादने—'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि०' इति (उणा. १–१०) उः प्रत्ययः—જે કફ, પિત્ત, યોનિશૂલ વગેરેને દાબી દે છે, તેથી વસુ—મોટી બોલસરી.

કદંબનાં નામો તથા ગુણો

कदम्बः प्रियको नीपो वृत्तपुष्पो हलिप्रियः ।
कदम्बो मधुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः ।
सरो विष्टम्भकृद्रूक्षः कफस्तन्यानिलप्रदः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—कदम्बः प्रियकः नीपः वृत्तपुष्पः हलिप्रियः (इति नामानि, गुणाश्च—) कदम्बः मधुरः शीतः कषायः लवणः गुरुः सरः विष्टम्भकृत् रूक्षः (सन्) कफस्तन्यानिलप्रदः (अस्ति) ॥

કદંબ,[1] પ્રિયક,[2] નીપ,[3] વૃત્તપુષ્પ[4] અને હલિપ્રિય[5] એટલાં કદંબનાં સંસ્કૃત નામો છે. કદંબ મધુર, ટાઢો, તૂરો, ખારો, ભારે, મળને ખસેડનાર, અંગોને થંભાવી દેનાર અને રૂક્ષ હોઈ કફ, ધાવણ તથા વાયુને વધારનાર છે. ૩૧

૧. कदति—हिनस्ति बद्धकोष्ठतां सरत्वात्, कद हिंसार्थः सौत्रः, तस्मात् 'कृकदिकडि–' इति (उणा. ४–८२) अम्बच् प्रत्ययः—જે સારક હોવાથી કબજિયાતનો નાશ કરે છે, તેથી કદંબ.

૨. प्रीणाति—तर्पयति सुगन्धेन लोकान्, प्रीञ् तर्पणे, 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उणा. २–३२), ततः स्वार्थे कन्—જે સુગંધથી લોકોને તૃપ્ત કરે છે, તેથી પ્રિયક—કદંબ.

૩. नयति—प्रापयति कफस्तन्यानिलान् माधुर्यादिगुणयुक्तत्वात्, णीञ् प्रापणे—'पानीविषिभ्यः पः' (उणा. ३–२३) बाहुलकाद् गुणाभावः—જે મધુરતા આદિ ગુણોવાળો હોવાથી કફ, ધાવણ તથા વાયુને વધારે છે, તેથી નીપ—કદંબ.

૪. वृत्तं पुष्पं यस्य सः—જેનું ફૂલ ગોળ હોય

છે, તેથી વૃત્તપુષ્પ–કંઠમ.

૫ હન્તમ્ અસ્તિ અસ્ય ગન્ધુપમિતિ હલી બલ દેવ, 'આ ઇતિ૦', તસ્ય ઇતિમ પ્રિય સુરાયા મધિ-વાસ્યત્–મદિરાને જે સુગંધી બનાવે છે, તેથી બળદેવજીને જે પ્રિય મધુમ છે, કેમકે કદમની સુગંધવાળી મદિરા તેમને વધારે પ્રિય છે, તેથી હલિપ્રિય–કદમ

કુંજકાના નામો તથા ગુણો

કુબ્જકો ભદ્રતરુણી વૃહત્પુષ્પોઽતિકેસરઃ।
મહાસહા કણ્ટકાઢ્યા નીલાલિકુલસંકુલા ॥
કુબ્જકઃ સુરભિઃ સ્વાદુઃ કષાયાનુરસઃ સરઃ।
ત્રિદોષશમનો વૃષ્યઃ શીતવર્ણો ચ સ સ્મૃતઃ ॥

અન્વય–કુબ્જકઃ ભદ્રતરુણી વૃહત્પુષ્પઃ અતિકેસરઃ મહાસહા કણ્ટકાઢ્યા નીલાલિકુલસંકુલા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ–) કુબ્જકઃ સુરભિ સ્વાદુઃ કષાયાનુરસઃ સરઃ ત્રિદોષશમનઃ વૃષ્યઃ સ ચ શીતવર્ણો સ્મૃતઃ ॥

કુબ્જક,[1] ભદ્રતરુણી,[2] બૃહત્પુષ્પ,[3] અતિકેસર,[4] મહાસહા,[5] કંટકાઢ્યા[6] અને નીલાલિકુલસંકુલા[7] એટલાં કુબ્જકાનાં સંસ્કૃત નામો છે કુબ્જકો સુગંધી, મધુર, તૂરા રસને અનુસરનાર, ઝાડો લાવનાર, ત્રણે દોષને શમાવનાર, વીર્યને વધારનાર અને દાહને હરનાર કહેલ છે

૧ કુબ્જં કરોતિ–કુબ્જ આર્જવે–મનુ, ન્યાકુ ક્વિપ્ કુબ્જત્વમ્–આર્જવમ્ અસ્ય, કુબ્જત્વાદિ, કુબ્જકા કન્–જેનું જમીન પર સરળપણું અથવા નમવાપણું હોય છે અથવા જમીન પર વધાર જ નમેલાપણું જણાવે છે, તેથી કુબ્જક–કુંજો.

૨ ભદ્રા–મંગલાભિન્ન તાસૌ તરુણી ઇવ ભુજ્યતાત્–જે વીર્યવર્ધક સેવાયો કોઈ ઉત્તમ પ્રકારની જાણે સ્ત્રી હોય તેવો છે, તેથી ભદ્રતરુણી–કુંજો.

૩ બૃહન્તિ પુષ્પાણિ યસ્ય સ–જેના ફૂલ મોટાં આય છે, તેથી બૃહત્પુષ્પ–કુંજો.

૪ અતિશયિતા કેસરા યસ્ય સઃ–જેનામાં કેસરા ઘણા જ હોય છે, તેથી અતિકેસર–કુંજો.

૫ સહતે ઇતિ સહા–સહ મર્ષણે ગન્, ધનુ, મહતી ચાસૌ સહા–'અચ્ચમહત'–ઇતિ તત્પુરુષઃ, આત્મહત–' સ્ત્યાનમ્–જે પણ જ મહણનુ વગેરે સહન કરી શકે છે, તેથી મહાસહા–કુંજો.

૬ કણ્ટકૈઃ આઢ્યા–કાંટાઓથી જે યુક્ત હોય છે, તેથી કંટકાઢ્યા–કુંજો

૭ નીલાશ્ચ તે અલયઃ, તેષાં કુલં–સમુદાય, તેન સંકુલા–આસા પુષ્પસંકુલત્વમ્–જે સુગંધને લીધે કાળા ભમરાઓના ટોળાઓથી વ્યાપ્ત હોય છે, તેથી નીલાલિકુલસંકુલા–કુંજો.

મોગરાનાં નામો તથા ગુણો

મલ્લિકા મદયન્તી ચ શીતભીરુશ્ચ ભૂપદી।
મલ્લિકોષ્ણા લઘુર્વૃષ્યા તિક્તા ચ કટુકા હરેત્।
વાતપિત્તાસ્યદૃગ્વ્યાધિકુષ્ઠારુચિવિષવ્રણાન્ ॥

અન્વય–મલ્લિકા મદયન્તી ચ શીતભીરુ ચ ભૂપદી (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ–) મલ્લિકા ઉષ્ણા લઘુ વૃષ્યા તિક્તા ચ કટુકા (સતી) વાતપિત્તાસ્યદૃગ્વ્યાધિકુષ્ઠારુચિવિષવ્રણાન્ હરેત્ ॥

મલ્લિકા,[1] મદયન્તી,[2] શીતભીરુ[3] અને ભૂપદી[4] એટલાં મોગરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોગરો ગરમ, હલકો, વીર્યને વધારનાર, કડવો અને તીખો હોઈ વાત, પિત્ત, મુખના રોગ, નેત્રના રોગ, કોઢ, અરુચિ, ઝેર તથા વ્રણને મટાડે છે ૩૪

૧ મલ્લતિ–ધારયતિ પુષ્પમ્, મલ્લ ધારણે–'સ્તંબકુમ્બ ઇત્' (ઉણા ૪–૧૧૪) ઇતિ પ્રત્યયઃ, તતઃ કન્ ટાપ્–જે સુગંધને ધારણ કરે છે, તેથી મલ્લિકા–મોગરો.

૨. મદં કરોતિ–મદયતિ, ણ્યન્તાત્–'ઉણાદી લક્ષ્યતે' ઇતિ ભિન્નતાત્પર્યકો શત્રન્ત ઇતિ ઙીપ્–જે ગરમ તથા વીર્યવર્ધક હોવાથી મદ અથવા કામોત્તેજના કરે છે, તેથી મદયન્તી–મોગરો.

૩ શીતાત્ બિભેતિ શ્વેતવર્ણાદ્ભિ ભિયો ગો–'ભિયઃ ક્રુક્લુકનૌ' ઇતિ ક્રુ–ઠંડીથી જે ડરે છે, એવા સ્વભાવનો હોય છે, તેથી શીતભીરુ–મોગરો.

૪ ભુવિ પદમ્ અસ્યા અર્ધપુષ્પાવસ્થે ઋત્ ચ ગૌરાદિ–પૃથ્વી પરનાં સર્વ ફૂલોમાં જેનું મુખ્ય તરીકે સ્થાન છે, તેથી ભૂપદી–મોગરો.

મધુમાધવીના નામો તથા ગુણો

માધવી સ્યાત્તુ વાસન્તી પુણ્ડ્રકો મણ્ડકોઽપિ ચ।
અતિમુક્તો વિમુક્તશ્ચ કામુકો ભ્રમરોત્સવઃ।
માધવી મધુરા શીતા લઘ્વી દોષત્રયાપહા ॥

અન્વય–માધવી તુ વાસન્તી પુણ્ડ્રકઃ મણ્ડકઃ અપિ ચ અતિમુક્તઃ વિમુક્તઃ ચ કામુકઃ ચ ભ્રમરોત્સવઃ સ્યાત્, માધવી મધુરા શીતા લઘ્વી (સતી) દોષત્રયાપહા (અસ્તિ) ॥

માધવી,[1] વાસંતી,[2] પુંડ્રક,[3] મંડક,[4] અતિમુક્ત,[5] વિમુક્ત,[6] કામુક[7] અને ભ્રમ

રોત્સવ[8] એટલાં મધુમાધવીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મધુમાધવી મધુર, ટાઢી અને હલકી હોઈ ત્રણે દોષને મટાડે છે. ૩૫

૧. મધૌ–વસન્તે પુષ્પ્યતિ–'कालात् साधुपुष्प्यत्.'–इत्यण्, अण्णन्ताद् ङीप्–જેને વસંતઋતુમાં ફૂલ આવે છે. તેથી માધવી–મધુમાધવી.

૨. वसन्ते पुष्प्यति–इत्यादि पूर्ववत् सर्वं कार्यम्–वासन्ती–અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૩. पुण्डति–खण्डयति दोषत्रयं माधुर्यादिगुणयुक्तत्वात्–पुडि खण्डने 'स्फायि०' इति (उणा. २–१३) रक्, स्वार्थे कन्–મધુરતા આદિ ગુણોને લીધે ત્રણે દોષોનો જે નાશ કરે છે, તેથી પુંડ્રક–મધુમાધવી.

૪. मण्डयति–भूषयति शरीरं दोषत्रयं दूरीकृत्य–मडि भूषायाम्–ण्वुल्–ત્રણે દોષોને દૂર કરી શરીરને જે સુશોભિત કરે છે, તેથી મંડક–મધુમાધવી.

૫. अतिक्रान्तः मुक्तां शौक्ल्यात्–'अत्यादयः'–इति तत्पुरुषः–'गोस्त्रियोरि'ति ह्रस्वश्च, यद्वा मुक्तान्–विरक्तान् अतिक्रान्तः–જે ધોળાશને લીધે મોતીથી પણ ચડિયાતી હોય છે અથવા વિરાગી–મુક્ત પુરુષોને જે ત્યજે છે, તેથી અતિમુક્ત–મધુમાધવી.

૬. विशेषात मुच्यते स्म विरक्तैः–विपूर्वकाद् मुच्लृ मोक्षणे इत्यस्मात् कर्मणि क्तः–ખાસ કરીને વિરક્ત પુરુષોએ જેને છોડી દીધેલ છે, તેથી વિમુક્ત–મધુમાધવી.

૭. कामयते रागिजनान् इत्येवंशीलः. कमु कान्तौ–'लषपतपद०'–इत्युकञ्–જે રાગવાળા–શોખીન લોકોને ઇચ્છે છે, એવો સ્વભાવ ધરાવે છે, તેથી કામુક–મધુમાધવી.

૮. भ्रमराणाम् उत्सव इव–सुगन्धेन आनन्दप्रदत्वात्–જે સુગંધ વડે આનંદદાયી હોવાથી ભમરાઓનો જાણે ઉત્સવરૂપ છે, તેથી ભ્રમરોત્સવ–મધુમાધવી.

બે જાતના કેવડાનાં નામો તથા ગુણો

केतकः सूचिकापुष्पो जम्बूकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥ ३६
केतकः कटुकः स्वादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः ।
उष्णा तिक्तरसा ज्ञेया चक्षुष्या हेमकेतकी ॥ ३७॥

अन्वयः–केतकः सूचिकापुष्पः जम्बूकः क्रकचच्छदः (कथ्यते). अन्या सुवर्णकेतकी तु लघुपुष्पा सुगन्धिनी (प्रोच्यते), केतकः कटुकः स्वादुः लघुः तिक्तः कफापहः (अस्ति), हेमकेतकी उष्णा तिक्तरसा चक्षुष्या ज्ञेया ॥

કેતક,[1] સૂચિકાપુષ્પ,[2] જંબૂક[3] અને ક્રકચચ્છદ[4] એટલાં કેવડાનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ સુવર્ણકેતકી,[1] લઘુપુષ્પા,[2] અને સુગંધિની[3] એટલાં પીળાં ફૂલવાળા કેવડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કેવડો તીખો, મધુર, હલકો, કડવો અને કફને મટાડનાર છે. તેમ જ પીળો કેવડો ગરમ, કડવા રસવાળો અને નેત્રને હિતકારી છે. ૩૬,૩૭

૧. केतयन्ति–निवसन्ति कटुकस्वादुप्रभृतयो गुणा अस्मिन्, कित निवासे–क्वुन् (उणा० २–३२) केतकः–જેમાં તીખાશ. મીઠાશ વગેરે ગુણો રહે છે, તેથી કેતક–કેવડો.

૨. सूचिकासदृशं पुष्पं यस्य सः–જેનું ફૂલ સોય જેવું અણીવાળું હોય છે, તેથી સૂચિકાપુષ્પ–કેવડો.

૩. जमति–अत्ति कफम्, जमु अदने–'उलूकादि-त्वात् (उणा० ४–४१) साधुः–જે કફનો નાશ કરે છે. તેથી જંબૂક–કેવડો.

૪. क्रकचतुल्याश्छदा यस्य सः–જેનાં પાંદડાં કરવત જેવાં હોય છે, તેથી ક્રકચચ્છદ–કેવડો.

૧. सुवर्णसदृशा केतकी–सुवर्णकेतकी–शाकपार्थिवादिः–સોના જેવો પીળો કેવડો–સુવર્ણકેતકી–સોનેરી કેવડો કહેવાય છે.

૨. लघु पुष्पं यस्याः सा–જેનું ફૂલ નાનું હોય છે, તેથી લઘુપુષ્પા–સોનેરી કેવડો.

૩. सुष्ठु गन्धः अस्याः, 'अत इनि०'–नान्तत्वाद् ङीप्–જેનો ગંધ સારો હોય છે, તેથી સુગંધિની–સોનેરી કેવડો.

રામબાવળનાં નામો તથા ગુણો

किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ।
किङ्किरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेदसौ ।
कफपित्तपिपासास्रदाहशोषवमिकृमीन् ॥ ३८ ॥

अन्वयः–किङ्किरातः हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः (इति नामानि, गुणास्तु–) किङ्किरातः हिमः तिक्तः च कषायः (सन्) कफपित्तपिपासास्रदाहशोषवमिकृमीन् हरेत् ॥

કિંકિરાત,[1] હેમગૌર,[2] પીતક[3] અને પીતભદ્રક[4] એટલાં રામબાવળનાં સંસ્કૃત નામો છે. રામબાવળ ટાઢો, કડવો અને તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત, તરશ, લોહીનો બગાડ, દાહ, શોષ, ઊલટી તથા કૃમિને મટાડે છે. ૩૮

૧. किञ्चित् किरति–क्षिपति चित्तं रोगिणामिति किङ्किरः–सुवर्णसदृशो वर्णः-किपूर्वक–कॄ विक्षेपे–'इगुपधे'ति

ક, યસ્ય કુસુમ સ્પર્શે ચ, કિંકિરં-રાતં વર્ણમ્ અસ્તિ- સ્તં મન્મથસ્ય પુષ્પેષુ, અત્ર સાત્ત્વિકમાની કામિનામ્-જે ગૌરવર્ણ મોહક ચિત્તને કર્મ કરે એવા સોના જેવા રંગને જે કામમ રૂપમાં ધારણ કરે છે, તેથી કિંકિરાત-રામબાવળ.

૨. હેમ ઇવ ગૌર વર્ણ પુષ્પેષુ યસ્ય સઃ-જેના ફૂલમાં સોના જેવો ઉજ્જ્વલ રંગ રહેલો હોય છે, તેથી હેમગૌર-રામબાવળ.

૩ પીતવર્ણ ધારયતિ-મન્મથે કે યાતો 'સુપિત' ઇત્યત્ર યોગવિભાગાત્ ક-જે સોનેરી પીળા રંગનો પ્રકાશ છે; તેથી પીતક-રામબાવળ.

૪. પીતવર્ણો ધનઃ, યસ્ય પીતવર્ણો સ્રાવ કરોતિ આદિ રોગિણામ્-જે પીળા રંગનો હોય ને અથવા જેને પાકી હોય તો કફ, પિત્ત, તરસ આદિથી પીડાતા રોગીઓને સુખ-કલ્યાણ કરે છે, તેથી પીતભદ્રક-રામબાવળ.

પીળી કરેણનાં નામો તથા ગુણો

કર્ણિકારઃ પરિવ્યાધઃ પાદપોત્પલ ઇત્યપિ।
કર્ણિકારઃ કટુસ્તિક્તસ્તુવરઃ શોધનો લઘુઃ।
ત્વગ્મા સુખદઃ શોથશ્લેષ્માસ્રવ્રણકુષ્ઠજિત્ ॥૩૯॥

અન્વય-કર્ણિકારઃ પરિવ્યાધઃ પાદપોત્પલ ઇત્યપિ (કથ્યતે), કર્ણિકારઃ કટુઃ તિક્તઃ તુવરઃ શોધનઃ લઘુઃ ત્વગ્મા સુખદઃ (ચ) શોથશ્લેષ્માસ્રવ્રણકુષ્ઠજિત્ (અસ્તિ)॥

કર્ણિકાર,[1] પરિવ્યાધ[2] અને પાદપોત્પલ[3] એટલાં પીળી કરેણનાં સંસ્કૃત નામો છે. પીળી કરેણ કડવી, તીખી, તૂરી, કોઠાને સાફ કરનાર, હલકી, રંગ આપનાર તથા સુખકારી હોઈ સોજા, કફ, લોહીનો બગાડ, ગડ તથા કોઢને મટાડે છે. ૩૯

૧. કર્ણિકામ્ ઇયર્તિ પ્રથમં ચ પુષ્પાણામ્-ચ યાતો-આરણ્યમ્-જેનાં ફૂલોની પ્રથમ કળી થાય છે, તેથી કર્ણિકાર-પીળી કરેણ.

૨ પરિત. વિધ્યતિ શોથાદીન્ રોગાન્, વ્યધ તાડને-'વ્યધજપો૦' ઇતિ ઘ-જે સોજા વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી પરિવ્યાધ-પીળી કરેણ.

૩ પુષ્પે ઉત્પલ-તદાકારં પુષ્પં યસ્ય-જેના ઝાડમાં કમળના આકારનું ફૂલ થાય છે, તેથી કુમોત્પલ-પીળી કરેણ.

આસોપાલવનાં નામો તથા ગુણો

અશોકો હેમપુષ્પશ્ચ વઞ્જુલસ્તામ્રપલ્લવઃ।
કઙ્કેલિઃ પિણ્ડપુષ્પશ્ચ ગન્ધપુષ્પો નટસ્તથા ॥૪૦॥
અશોકઃ શીતલસ્તિક્તો ગ્રાહી વર્ણ્યઃ કષાયકઃ।
દોષાપચીતૃષાદાહકૃમિશોષવિષાસ્રજિત્ ॥૪૧॥

અન્વય-અશોકઃ હેમપુષ્પઃ વઞ્જુલઃ તામ્રપલ્લવઃ કઙ્કેલિઃ પિણ્ડપુષ્પઃ ચ ગન્ધપુષ્પઃ તથા નટઃ (ઇતિ કથ્યતે, ગુણાશ્ચ-) અશોકઃ શીતલઃ તિક્તઃ ગ્રાહી વર્ણ્યઃ કષાયકઃ (ચ) દોષાપચીતૃષાદાહકૃમિશોષવિષાસ્રજિત્ (અસ્તિ)॥

અશોક,[1] હેમપુષ્પ,[2] વંજુલ,[3] તામ્રપલ્લવ,[4] કંકેલિ,[5] પિંડપુષ્પ,[6] ગંધપુષ્પ[7] અને નટ[8] એટલાં આસોપાલવનાં સંસ્કૃત નામો છે. આસોપાલવ ઠંડો, તીખો, ઝાડાને રોકનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને તૂરો હોઈ દોષ, અપચી નામનો રોગ, તરસ, દાહ, કૃમિ, શોષ, ઝેર તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૪૦,૪૧

૧. ન વિદ્યતે શોકઃ યસ્માત્ યસ્ય વા-પાનાદ્યન્તરેણ-જેથી, તૃષા આદિથી પીડા પામતા લોકોને જેનાથી શોક રહેતો નથી, કેમકે તે તે રોગોનો તેનાથી નાશ થાય છે માટે અશોક-આસોપાલવ.

૨. હેમવર્ણં પુષ્પં યસ્ય સઃ-જેનું ફૂલ સોના જેવા રંગનું હોય છે, તેથી હેમપુષ્પ-આસોપાલવ.

૩. વઞ્જતિ-ગચ્છતિ શીતલતામ્ ઇતિ, વઞ્જુલઃ-શીતલતા અર્થાત્ જે ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી વંજુલ-આસોપાલવ.

૪. તામ્રવર્ણાનિ પલ્લવાનિ યસ્ય સઃ-જેનાં પાંદડાં તાંબા જેવાં લાલ હોય છે, તેથી તામ્રપલ્લવ-આસોપાલવ.

૫. કઙ્કો-યમ ઇવ કેલતિ-ક્રીડતિ કૃમિરોગાદિભિઃ સહ, કેલ ક્રીડાયામ્-'અંચવ્રજ ઇઃ'-કૃમિ, સોજા, ઝેર વગેરેનો યમરૂપે જે નાશ કરે છે, તેથી કંકેલિ-આસોપાલવ.

૬. પિણ્ડ ઇવ સંહતં પુષ્પં યસ્ય સઃ-જેનું ફૂલ પિંડ જેવું ગોળ અથવા એકમેક હોય છે, તેથી પિંડપુષ્પ-આસોપાલવ.

૭. ગન્ધયુક્તં પુષ્પં યસ્ય સઃ-જેનું ફૂલ સુગંધીદાર હોય છે, તેથી ગંધપુષ્પ-આસોપાલવ.

૮. નટતિ-નૃત્યતિ ઇવ, યદ્વા નટતિ-હિનસ્તિ રોગાદીન્-નટ નૃત્યે હિંસાયાં ચ-જે નૃત્ય કરનારની પેઠે નાચે છે અથવા રોગોનો તથા ઝેર વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી નટ-આસોપાલવ.

બાણપુષ્પનાં નામો તથા ગુણો

અમ્લાતોઽમ્લાટનઃ પ્રોક્તસ્તથામ્લાતક ઇત્યપિ ।
કુરણ્ટકો વર્ણપુષ્પઃ સ એવોક્તો મહાસહઃ ।
અમ્લાટનઃ કષાયોષ્ણઃ સ્નિગ્ધઃ સ્વાદુશ્ચ તિક્તકઃ ॥૪૨

અન્વયઃ—અમ્લાતઃ અમ્લાટનઃ તથા અમ્લાતકઃ ઇત્યપિ પ્રોક્તઃ, સઃ એવ કુરણ્ટકઃ વર્ણપુષ્પઃ મહાસહઃ ઉક્તઃ । અમ્લાટનઃ કષાયોષ્ણઃ સ્નિગ્ધઃ સ્વાદુઃ ચ તિક્તકઃ (ભવતિ) ॥

અમ્લાત,[1] અમ્લાટન,[2] અમ્લાતક,[3] કુરંટક,[4] વર્ણપુષ્પ[5] અને મહાસહ[6] એટલાં બાણપુષ્પનાં સંસ્કૃત નામો છે. બાણપુષ્પ તૂરો, ગરમ, સ્નિગ્ધ, મધુર અને કડવો હોય છે. ૪૨

૧. ન મ્લાયતિ—મ્લૈ હર્ષક્ષયે—બાહુલકાત્ તન્—ઉણાદિઃ—જે એકદમ કરમાતો નથી, તેથી અમ્લાત—બાણપુષ્પ.

૨. ન મ્લાયતિ—'સુપિ સ્થઃ' ઇત્યત્ર સુપિ ઇતિ યોગવિભાગાત્ કઃ, યદ્વા 'અન્યેષ્વપિ' ઇતિ ડઃ, અમ્લઃ સન્ અટતિ—લ્યુટ્—જે કરમાય નહિ તેવો રહે છે, તેથી અમ્લાટન—બાણપુષ્પ.

૩. અમ્લાત એવ અમ્લાતકઃ—સ્વાર્થે કન્—અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે.

૪. કુર્યતે—છિદ્યતે જનૈઃ ઉપયોગાર્થં, કુર છેદને—બાહુલકાદ્ અણ્ટઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્—જેને લોકો ઉપયોગ માટે કાપે છે, તેથી કુરંટક—બાણપુષ્પ.

૫. વર્ણયુક્તં પુષ્પં યસ્ય સઃ—જેનું ફૂલ રંગવાળું હોય છે, તેથી વર્ણપુષ્પ—બાણપુષ્પ.

૬. મહાસહ—નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ કુંજડાના પાંચમા નામ પ્રમાણે છે.

ચાર જાતના કાંટાઅશેળિયાનાં નામો

સૈરેયકઃ શ્વેતપુષ્પઃ સૈરેયઃ કટસારિકા ।
સહાચરઃ સહચરઃ સ ચ ભિન્દ્યપિ કથ્યતે ॥૪૩॥
કુરણ્ટકોઽત્ર પીતે સ્યાદ્રક્તે કુરબકઃ સ્મૃતઃ ।
નીલે બાણા દ્વયોરુક્તો દાસ આર્તગલશ્ચ સઃ ॥૪૪॥

અન્વયઃ—સૈરેયકઃ શ્વેતપુષ્પઃ સૈરેયઃ કટસારિકા સહાચરઃ સહચરઃ સ ચ ભિન્દી અપિ કથ્યતે । અત્ર પીતે કુરણ્ટકઃ સ્યાત્, રક્તે કુરબકઃ સ્મૃતઃ, નીલે બાણા દ્વયોઃ ઉક્તઃ, સ ચ દાસઃ આર્તગલઃ (ઉક્તઃ) ॥

સૈરેયક,[1] શ્વેતપુષ્પ,[2] સૈરેય,[3] કટસારિકા,[4] સહાચર,[5] સહચર[6] અને ભિંદી[7] એટલાં કાંટાઅશેળિયા×નાં સંસ્કૃત નામો છે.

× કેટલાક વૈદ્યક ગ્રંથોમાં કાંટા અશેળિયાને કૌવત આપનાર, પાચનશક્તિ સુધારનાર અને તેનાં બીજને પાણીમાં પલાળવાથી ચીકાશવાળા થયેલા પાણીને ઉધરસ મટાડનાર ગણે છે.

પીળો કાંટાઅશેળિયો કુરંટક[8] કહેવાય છે, રાતો કાંટાઅશેળિયો કુરબક[9] કહેવાય છે અને કાળો કાંટાઅશેળિયો બાણા,[10] દાસ[11] તથા આર્તગલ[12] કહેવાય છે. આ નામોમાં બાણા શબ્દ સ્ત્રીલિંગ તથા પુલિંગ પણ છે.

૧. સીરે—સૂર્યયુક્તાવરણરહિતપ્રદેશે ભવઃ, 'નદ્યાદિભ્યો ઢક્', તતઃ સ્વાર્થે કન્, યદ્વા સીરસ્યેમં સૈરં—સીરાકારમ્ અર્હતિ, પ્રત્યયસ્તુ ઢક્ એવ—જ્યાં સૂર્ય આવતો હોય તેવા ખુલ્લા પ્રદેશમાં જે થાય છે અથવા સૂર્ય જેવા આકારને ફૂલમાં ધારણ કરે છે અથવા જેના છોડનો આકાર હળ જેવો હોય છે, તેથી સૈરેયક—કાંટાઅશેળિયો.

૨. શ્વેતં પુષ્પં યસ્ય સઃ—જેનું ફૂલ ધોળું હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પ—કાંટાઅશેળિયો.

૩. સૈરેય—નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે છે.

૪. કટમ્—ઉત્કટં સરતિ ઇત્યેવંશીલા સુસ્નિગ્ધત્વાત્—'સુપ્યજાતાવિ'તિ ણિનિઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્—જે અતિશય સ્નિગ્ધપણાનો ગુણ સ્રવે છે, તેથી કટસારિકા—કાંટાઅશેળિયો.

૫. સહ ચરતિ—પચાદ્યચ્—'અન્યેષામપી'તિ દીર્ઘત્વમ્—જે કોઈની સાથે કામ કરે છે, તેથી સહાચર-કાંટાઅશેળિયો.

૬. ઉપર પ્રમાણે જ સહચર નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ છે, ફક્ત દીર્ઘ થયેલ નથી.

૭. ભિન્દતિ—પીતરક્તનીલાદ્યવયવાન્ પ્રાપ્નોતિ, ભિદિ અવયવે—ઔણાદિક ઇન્—'કૃદિકારાદક્તિન' ઇતિ વા ઙીષ્—જે લાલ, પીળા, કાળા વગેરે રંગના અવયવો ધારણ કરે છે—તે તે જુદા જુદા રંગનો પણ થાય છે, તેથી ભિંદી—કાંટાઅશેળિયો.

૮. કુરણ્ટક—નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ઉપર બાણપુષ્પના ચોથા નામ પ્રમાણે છે.

૯. કુત્સિતઃ ઈષદ્ વા રવઃ અલીનામત્ર, અલ્પમકરન્દત્વાત્—જેમાં પુષ્પરસ ઓછો હોય છે, તેથી ભમરાઓનો શબ્દ થોડો હોય છે અથવા બરાબર હોતો પણ નથી, તેથી કુરબક—રાતો કાંટાઅશેળિયો.

૧૦. વણ્યતે—શબ્દ્યતે વર્ણ્યતે વા કવિભિઃ, વણ શબ્દે કર્મણિ ઘઞ્,—બવયોરૈક્યમ્—જેને કવિઓ વર્ણવે છે, તેથી વાણા અથવા બાણા—કાળો કાંટાઅશેળિયો.

૧૧. દસ્યતે—નાસ્યતે કુષ્ઠાદિરોગિણાં કૃતે યો વૈદ્યૈઃ—

यसु रुपतीति—कर्मणि धम—કોઢિયા વગેરે રોગીઓના રોગો મટાડવા વૈદો જેનો નાશ કરે છે, તેથી દાસ—કાળો કાંટાઅશેળિયો.

૧૨. આર્ત इव गच्छति—मपति रथं, सुस्निग्धत्वात्—मन करोति—પચાદ્ય—અતિ સ્નિગ્ધ હોવાથી જાણે દુખિયારો હોય તેમ રસ ઝરે છે, તેથી આર્તગલ—કાળો કાંટાઅશેળિયો.

બધા કાંટાઅશેળિયાના ગુણો

सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥४५॥

अन्वयः—सैरेयः तिक्तोष्णः मधुरः अनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः (तथा) कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः (अस्ति)॥

કાંટાઅશેળિયો તીખો, ગરમ તથા મધુર છે; ખાટો નથી તેમ જ સારી પેઠે સ્નિગ્ધ, કેશને રંગનાર અને કોઢ, વાતરક્ત નામનો રોગ, કફ, ચળ તથા ઝેરને મટાડે છે ૪૫

ડોલરનાં નામો તથા ગુણો

कुन्दं तु कथितं माघ्यं सदापुष्पं च तत्स्मृतम् ।
कुन्दं शीतं लघु श्लेष्मशिरोरुग्विषपित्तहृत् ॥४६॥

अन्वय—कुन्दं तु माघ्यं कथितं, तत् च सदापुष्पं स्मृतम्, कुन्दं शीतं लघु (तथा) श्लेष्मशिरोरुग्विष पित्तहृत् (अस्ति)॥

કુંદ,[1] માઘ્ય[2] અને સદાપુષ્પ[3] એટલાં ડોલરનાં સંસ્કૃત નામો છે ડોલર ટાઢું અને હલકું હોઈ કફ, માથાનું દરદ, ઝેર તથા પિત્તને મટાડનાર છે ૪૬

૧ कु—भूमिं धमति यति वा—दैप् शोधने, दो वा खण्डने वा—'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः यद्वा कुन्दते—शब्दार्थकादस्माद् धातोः 'सुन्दरकुन्दमुखपद्म शीलभ्याधिपवान—कुन्द शब्दे—कुन्दनम' (उणा० ४–१८) इति क—જે જમીનને સાફ કરે છે અથવા ખંડિત કરે છે, તેથી અથવા અતિશય સુગંધી હોવાથી કવિઓ જેને વર્ણવે છે તેમ જ સુંદર દાંતની ઉપમા દે છે, તેથી કુંદ—મોગરો.

૨ माघे साधु: 'तत्र साधु' इति यत्, यद्वा माघे भवं—मिथावलिलाद् यत् इति माघ्य —જે માઘ માસમાં ઉત્તમ થાય છે, તેથી માઘ્ય—મોગરો.

૩ सदा—सर्वकालं पुष्पाणि—पुष्प विकसने—पचाद्यच्—જે સર્વકાળ વિકસે છે, તેથી સદાપુષ્પ—મોગરો.

મુચુકુંદનાં નામો તથા ગુણો

मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः ।
मुचुकुन्दः शिरःपीडापित्तास्रविषनाशनः ॥४७॥

अन्वयः—मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षः चित्रकः प्रतिविष्णुकः (इति नामानि, गुणास्तु—) मुचुकुन्दः शिरःपीडापित्तास्रविषनाशनः॥

મુચુકુંદ,[1] ક્ષત્રવૃક્ષ,[2] ચિત્રક[3] અને પ્રતિવિષ્ણુક[4] એટલાં મુચુકુંદનાં સંસ્કૃત નામો છે. મુચુકુંદ માથાના દરદને, પિત્તરક્ત કે રક્તપિત્ત રોગને તથા ઝેરને મટાડે છે. ૪૭

૧ मुचति सुगन्धं कुन्द इव—सुगन्ध मुञ्चति—मुच्—कु—उणादि —જે ડોલરની પેઠે સુગંધ છોડે છે, તેથી મુચુકુંદ.

૨ मुचुकुन्देति क्षत्रनामको—राज —नाम्नि स्थितः—જે મુચુકુંદ નામના ક્ષત્રિયના નામે ઓળખાય છે, તેથી ક્ષત્રવૃક્ષ—મુચુકુંદ

૩ चित्रेण, चित्र इव वा कायति—कै शब्दे—'आतोऽनुपसर्गे' इति क —જે ચિત્રક વૃક્ષના નામે અથવા તેના જેવો પોતાને જણાવે છે, તેથી ચિત્રક—મુચુકુંદ.

૪. प्रतिरूपो विष्णुकस्य च—प्रतिविष्णुः, प्रतिविष्णु मुचुकुन्दनाम्ना ख्यायति ख्यायमानम्—જેનાથી વિષ્ણુ વિરલ હતા એટલે શ્રીકૃષ્ણ જેના શત્રુ હતા એવા મુચુકુંદ રાજાના નામે જે ઓળખાય છે, તેથી પ્રતિવિષ્ણુ—મુચુકુંદ.

તિલકનાં નામો તથા ગુણો

तिलकः क्षुरकः श्रीमान् पुरुषश्छिन्नपुष्पकः ।
तिलकः कटुकः पाके रसे चोष्णो रसायनः ।
कफकुष्ठकृमीन् वस्तिमुखरोगव्रणान् हरेत् ॥४८॥

अन्वयः—तिलकः क्षुरकः श्रीमान् पुरुषः छिन्नपुष्पकः (इति नामानि, गुणास्तु—) तिलकः पाके रसे च कटुः उष्णः रसायनः (च) कफकुष्ठकृमीन् वस्तिमुखरोगव्रणान् हरेत्॥

તિલક[1], ક્ષુરક,[2] શ્રીમાન,[3] પુરુષ[4] અને છિન્નપુષ્પક,[5] એટલાં તિલકનાં સંસ્કૃત નામો છે (આનું ગુજરાતી નામ તિલક વતનાપરથી કહે છે) તિલક પાકમાં તથા રસમાં તીખો, ગરમ અને રસાયન હોઈ કફ, કોઢ, કૃમિ, મૂત્રાશયનાં દરદ, મુખના રોગ તથા વ્રણના રોગને મટાડે છે ૪૮

૧ तिलति—स्निह्यति कफकुष्ठादिरोगान्निवृत्य, तेन रोगनिवृत्तये इत्यत्र—तिल स्नेहे—'बहुलं निर्दिशति'

• તિલકના મૂળમાં આખો છે આ આવાં ફૂલની ક્રમીઓ ચોખાની પાકમાં નાખીને માથા ઉપર ચોપડવાથી આમાશયથી મરી જાય છે

इति (उणा. २–३२), यद्वा तिल इवेति इवार्थे कन्–કફ કોઢ, વગેરેના રોગીઓના તે તે રોગો દૂર કરી તેઓના પર જે સ્નેહ ધરાવે છે અથવા તલના છોડ જેવો જે થાય છે, તેથી તિલક કહેવાય છે.

૨. क्षुरति–विलिखति कफकुष्ठादीन्, क्षुर विलेखने–पूर्ववत् क्वुन् प्रत्ययः–કફ, કોઢ વગેરેને જે ખોતરી કાઢે–મટાડે છે. તેથી ક્ષુરક–તિલક.

૩. श्रीः अस्ति अस्य–मतुप्–જેની શોભા સારી હોય છે, તેથી શ્રીમાન્–તિલક.

૪. पुरति अग्रे गच्छति सर्वपुष्पवृक्षाणां रसायनत्वात्–पुर अग्रगमने–'पुरः कुषन्' (उणा. ४–७४)–જે બધાં ફૂલઝાડોમાં અગ્રેસર ગણાય છે, કેમકે રસાયન છે, તેથી પુરુષ–તિલક.

૫. छिन्नं पुष्पं यस्य सः–જેનું ફૂલ છેદાયેલું–ચિરાડવાળું જ થાય છે, તેથી છિન્નપુષ્પક–તિલક.

બપોરિયાનાં નામો તથા ગુણો

बन्धूको बन्धुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि च ।
बन्धूकः कफकृद्ग्राही वातपित्तहरो लघुः ॥४९॥

अन्वयः–बन्धूकः च बन्धुजीवः रक्तः अपि च माध्याह्निकः–(इति नामानि, गुणास्तु–) बन्धूकः कफकृत् ग्राही लघुः (सन्) वातपित्तहरः (अस्ति) ॥

બંધૂક,[1] બંધુજીવ,[2] રક્ત[3] અને માધ્યાહ્નિક[4] એટલાં બપોરિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે. બપોરિયો કફ કરનાર, દસ્તને રોકનાર અને હલકો હોઈ વાયુ તથા પિત્તને મટાડે છે.૪૯

૧. बध्नाति चित्तं सुन्दरपुष्पत्वात्, मलं चापि ग्राहित्वाद्, बन्ध बन्धने–'उल्कादयश्च' (उणा. ४–४१) इत्यूकः प्रत्ययः–જેનું ફૂલ સુંદર હોવાથી લોકોનાં ચિત્તને આકર્ષે છે, તેથી અથવા ગ્રાહી ગુણવાળો હોવાથી ઝાડાને રોકે છે, તેથી બંધૂક–બપોરિયો.

૨. बन्धुः इव जीवं–जलम् अस्य वायुपित्तहरं, यद्वा बन्धुरिव जीवयति वातादिरोगिणः–अच्–જેનું પાણી વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર હોવાથી રોગીને બંધુ જેવું છે, જેનું પોતાનું જીવન પણ પાણી છે, અથવા વાતપિત્તના રોગીઓને બંધુની પેઠે જે જિવાડે છે, તેથી બંધુજીવન–બપોરિયો.

૩. रक्तः वर्णः अस्ति अस्य पुष्पे–अर्शआद्यच्–જેના ફૂલમાં રાતો રંગ હોય છે, તેથી રક્ત–બપોરિયો.

૪. अह्नः मध्यं–मध्याह्नः, मध्याह्ने भवः–'कालाट्ठञ्'–બપોરના વખતે જેનું ફૂલ ઊઘડે છે. માટે માધ્યાહ્નિક–બપોરિયો.

જાસૂદનાં નામો તથા ગુણો

ओड्रपुष्पं जपा चाथ त्रिसन्ध्या साऽरुणाऽसिता ।
जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ५०

अन्वयः–ओड्रपुष्पं जपा, अथ सा अरुणा असिता त्रिसन्ध्या (कथ्यते), जपा संग्राहिणी केश्या (भवति), त्रिसन्ध्या कफवातजित् (अस्ति) ॥

ઓડ્રપુષ્પ[1] અને જપા[2] એ જાસૂદનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ જાસૂદ ઝાડાને રોકનાર અને કેશને માટે સારી છે. જે જાસૂદ રાતાં અને કાળાં ફૂલવાળી થાય છે, તે ત્રિસંધ્યા[3] કહેવાય છે. એ જાસૂદ કફ તથા વાયુને મટાડે છે. ૫૦

૧. आ–ईषत् उनत्ति–क्लिद्यति–उन्दी क्लेदने–'स्फायितञ्चि.' (उणा. २–१३) इति रक्, बाहुलकाद् दस्य डत्वम्–ओड्रं पुष्पं यस्य–જેનું ફૂલ લગાર ભીનું રહે છે, તેથી ઓડ્રપુષ્પ–જાસૂદ.

૨. जपति–व्यक्तं वदति स्वकीयान् गुणान्, जप व्यक्तायां वाचि, अच्–टाप्, જે પોતાના ગુણોને સ્પષ્ટ જણાવે છે, તેથી જપા–જાસૂદ.

૩. तिस्रः सन्ध्या अस्याः पुष्पकालः–જેના પુષ્પનો સમય ત્રણે સંધ્યાઓ હોય છે, તેથી ત્રિસંધ્યા–રાતી અને કાળી–જાસૂદ.

રાતાં ફૂલવાળી જાસૂદનાં નામો તથા ગુણો

सिन्दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ।
सिन्दूरी विषपित्तास्रतृष्णावान्तिहरी हिमा ॥५१॥

अन्वयः–सिन्दूरी रक्तबीजा रक्तपुष्पा च सुकोमला (इति नामानि, गुणास्तु–) सिन्दूरी हिमा विषपित्तास्रतृष्णावान्तिहरी (अस्ति) ॥

સિંદૂરી,[1] રક્તબીજા[2], રક્તપુષ્પા[3] અને સુકોમલા[4] એટલાં કેવળ રાતાં ફૂલવાળી જાસૂદનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ જાસૂદ ટાઢી છે અને ઝેર, પિત્તરક્ત કે રક્તપિત્ત, તરશ તથા વમનને મટાડે છે. ૫૧

૧. स्यन्दते–प्रस्रवति शैत्यम्–स्यन्दू प्रस्रवणे–'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उणा. १–६८) इत्यूरन् प्रत्ययः, संप्रसारणं च, जातित्वाद् ङीप्–જે શીતળતાને ઝરે છે, તેથી સિન્દૂરી; અથવા सिन्दूरसदृशो वर्णः अस्ति अस्याः–अर्शआद्यच्–पूर्ववद् ङीप्–જેનો રંગ સિંદૂર જેવો લાલ હોય છે, તેથી સિંદૂરી–રાતી જાસૂદ.

૨ रक्तं बीजं यस्याः—જેનું બિયું લાલ હોય છે, તેથી રક્તબીજા—રાતી ગલ્ફ.

૩. रक्तं पुष्पं यस्याः—જેનું ફૂલ રાતું હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પા—રાતી ગલ્ફ.

૪ सुतरां कोमला—सुकोमला—જે અતિશય કોમળ હોય છે, તેથી સુકોમલા રાતી—ગલ્ફ.

અગથિયાનાં નામો તથા ગુણો

अथागस्त्यो वङ्गसेनो मुनिपुष्पो मुनिद्रुमः ।
अगस्तिः पित्तकफजिच्चातुर्थकहरो हिमः ।
रूक्षो वातकरस्तिक्तः प्रतिश्यायनिवारणः ॥५२॥

अन्वय—अथ अगस्त्यः वङ्गसेनः मुनिपुष्पः मुनिद्रुमः (इति नामानि, गुणास्तु—) अगस्तिः हिमः रूक्षः वातकरः तिक्तः (च) पित्तकफजित् चातुर्थकहरः प्रतिश्यायनिवारणः (अस्ति) ॥

અગસ્ત્ય,[1] વંગસેન,[2] મુનિપુષ્પ[3] અને મુનિદ્રુમ[4] એટલાં અગથિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે. અગથિયો ટાઢો, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર, અને કડવો હોઈ પિત્ત, કફ, ચોથિયો તાવ તથા સળેખમને મટાડે છે. ૫૨

૧ अगः—विन्ध्याचलं स्तम्भयति—स्तम्भाति, इति—अगस्त्य—ર્બનાવ્યો—'अगस्तोऽनुपसर्गे च'—अगस्त्य इति सुप्रियम् अस्ति अस्य तस्मिन्नात्, અહંભાવ—વિંધ્યાચળને નમાવી દેનાર અગસ્ત્ય ઋષિને પ્રિય હોવાથી તેમના નામે જે ઓળખાય છે, તેથી અગસ્ત્ય અગથિયો.

૨ वङ्गमिव पुष्पं—सेना—पुष्पं यस्य सः—જેનું ફૂલ કલઈ જેવું પીળું હોય છે, તેથી વંગસેન—અગથિયો.

૩. मुनेः—अगस्त्यस्य प्रियं पुष्पं यस्य सः—જેનું ફૂલ અગસ્ત્ય મુનિને પ્રિય હતું, તેથી મુનિપુષ્પ—અગથિયો.

૪ मुनेः—अगस्त्यस्य प्रियः द्रुमः—અગસ્ત્ય મુનિને પ્રિય ઝાડ તરીકે કહેવાય છે, તેથી મુનિદ્રુમ—અગથિયો.

કાળી તથા પીળી તુલસીનાં નામો

तुलसी सुरसा ग्राम्या सुलभा बहुमञ्जरी ।
अपेतराक्षसी गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभिः ॥५३॥

अन्वय—तुलसी सुरसा ग्राम्या सुलभा बहुमञ्जरी अपेतराक्षसी गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभिः (इति नामानि) ॥

તુલસી[1], સુરસા,[2] ગ્રામ્યા,[3] સુલભા,[4] બહુમંજરી,[5] અપેતરાક્ષસી,[6] ગૌરી[7], ભૂતઘ્ની[8] અને દેવદુંદુભિ[9] એટલાં તુલસીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૩

૧. तुलनाम्—उपमां नास्ति वा यस्याः—तिर्यक्—ક્ષમ્ય સેવે—મધ્—બન્ધાદિ—ઔષધિ—જે જેની ઉપમા અથવા સરખામણીને દૂર કરે છે—જેવી નથી, એવી અનુપમ હોવાથી—તુલસી.

૨. सुष्ठु रस यस्याः सा—જેનો રસ ઉત્તમ હોય છે, તેથી સુરસા—તુલસી.

૩. ग्रामे भवा—ग्राम्या—'ग्रामाद्यखञौ' इति य, या—જે ગામડામાં એટલે નિરાળી જમીનમાં જ થાય છે, તેથી ગ્રામ્યા—તુલસી.

૪. सुखेन लभ्यते—'सुदुरोः' इति खल्, या—જે સુખેથી મળી શકે છે—આવી સહેલી છે, તેથી સુલભા—તુલસી.

૫. बह्व्यः मञ्जर्यः यस्याः सा—જેને ઘણી માંજર થાય છે, તેથી બહુમંજરી—તુલસી.

૬. अपेता राक्षसा यस्याः यस्मात् वा सा—अपेतराक्षसी—જેના દર્શનથી રાક્ષસો અને સર્વે ભૂતો પાપો જતાં રહે છે, તેથી અપેતરાક્ષસી—તુલસી.

૭ गौरः वर्णः अस्ति यस्याः, गौरादित्वात् ङीष्, गौरी—જેનો રંગ પીળો હોય છે, તેથી પીળી તુલસી ગૌરી કહેવાય છે

૮. भूतं हन्ति—'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्—'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' इति लुक्, ङीप्—જે ભૂત રોગનો નાશ કરે છે, તેથી ભૂતઘ્ની—તુલસી.

૯. देवानां दुन्दुभिरिव—દેવોને જે આનંદદાયક છે, તેથી તેમની આગળ નોબત જેવા નગારા હોય તેવી ગણાય છે, તેથી દેવદુંદુભિ—તુલસી.

કાળી તથા પીળી તુલસીના ગુણો

तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् ।
दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् ॥
शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्तिता ॥५४॥

अन्वय—(गुणास्तु—) तुलसी कटुका तिक्ता हृद्या उष्णा दीपनी (च) दाहपित्तकृत् कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् (अस्ति), शुक्ला च कृष्णा तुलसी गुणैः तुल्या प्रकीर्तिता ॥

તુલસી તીખી, કડવી, હૃદયને પ્રિય લેઈ અને ગરમ તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ દાહ, પિત્ત, કોઢ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, લોહીનો બગાડ, પડખાંની પીડા, કફ તથા વાયુને મટાડે છે. પીળી તથા કાળી તુલસી ગુણોમાં સરખી જ કહી છે. ૫૪

મરવાનાં નામો

मारुतोऽग्नो मरुबको मरुन्मरुदपि स्मृतः ।
फणी फणिज्झकश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥५५॥

અન્વયઃ અસૌ મારુતઃ મરુબકઃ મરુત્ મરુઃ અપિ સ્મૃતઃ, અપિ ચ ફણી ફણિજ્જકઃ પ્રસ્થપુષ્પઃ સમીરણઃ (કથ્યતે) ॥

મારુત,[1] મરુબક,[2] મરુત્,[3] મરુ,[4] ફણી,[5] ફણિજજક,[6] પ્રસ્થપુષ્પ[7] અને સમીરણ[8] એટલાં મરવાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૫

૧. મરુતઃ અયં સમ્બન્ધી, તદુત્પાદકત્વાત્–ઇદમર્થેઽણ્ –આ મરવો વાયુકારક હોવાથી વાયુના સંબંધવાળો છે, તેથી મારુત કહેવાય છે.

૨. મરૌ–નિર્જલપ્રદેશે વાતિ–ગચ્છતિ, વા ગતિગન્ધનયોઃ–'ક્વુન્' (ઉણા. ૨–૩૨)–વવયોરૈક્યમ્–જે નિર્જળ પ્રદેશમાં થાય છે, તેથી મરુબક–મરવો.

૩. મ્રિયન્તે અનેન વૃશ્ચિકાદિવિષાણિ–'મૃગ્રોરુતિઃ' (ઉણા ૧–૯૪)–જેના ઉપયોગથી વીંછી વગેરેનાં ઝેર નાશ પામે છે, તેથી મરુત્–મરવો.

૪. મ્રિયન્તે અનેન વૃશ્ચિકાદિવિષશ્લેષ્મવાતાદયઃ, 'મૃમૃશી.' (ઉણા. ૧–૭)–જેના ઉપયોગથી વીંછી વગેરેનું ઝેર તથા કફ, વાયુ વગેરે નાશ પામે છે, તેથી મરુ–મરવો.

૫. ફણાઃ–સર્પફણાસદૃશપત્રાણિ સન્તિ અસ્ય–વ્રીહ્યાદિત્વાત્ ઇન્, અદન્તત્વે તુ 'અત ઇનિઃ૦'–જેને સર્પની ફેણ જેવાં પાંદડાં હોય છે, તેથી ફણી–મરવો.

૬. ફણો જાત ઇવ અસ્માત્–ફણાતુલ્યપત્રત્વાત્, યદ્વા ફણી ઉજ્ઝકઃ–દૂરાદ્ વર્જકઃ અસ્ય, તદ્વિષઘ્નત્વાત્ ઉભૌ પૃષોદરાદી–જેનાં પાંદડાં સર્પની ફેણ જેવાં હોય છે, તેથી જેમાંથી જાણે સાપ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ લાગે છે, તેથી અથવા સર્પના ઝેરનો નાશ કરનાર હોવાથી જેને સાપ દૂરથી છોડે છે–જેની પાસેથી સાપ દૂર નાસે છે, તેથી ફણિજ્જક–મરવો.

૭. પ્રસ્થે–પર્વતાદિશિખરે પુષ્પ્યતિ, પુષ્પ વિકસને, પચાદ્યચ્–પર્વત વગેરેનાં શિખર ઉપર અથવા બહુ ઓછા પાણીવાળા પ્રદેશ પર જે ફાલે છે, તેથી પ્રસ્થપુષ્પ–મરવો.

૮. સમ્યક્ ઈરયતિ જાઠરં વહ્નિં તીક્ષ્ણોષ્ણત્વાદગ્નિપ્રદત્વાચ્ચ, નન્દ્યાદિત્વાત્ લ્યુઃ–જે તીક્ષ્ણ તથા ગરમ છે તથા અગ્નિપ્રદાયક છે, તેથી જઠરાગ્નિને જે બરાબર પ્રેરે છે, માટે સમીરણ–મરવો.

મરવાના ગુણો

મરુદગ્નિપ્રદો હૃદ્યસ્તીક્ષ્ણોષ્ણઃ પિત્તલો લઘુઃ ।
વૃશ્ચિકાદિવિષશ્લેષ્મવાતકુષ્ઠકૃમિપ્રણુત્ ।
કટુપાકરસો રુચ્યસ્તિક્તો રૂક્ષઃ સુગન્ધિકઃ ॥૫૬॥

અન્વયઃ–મરુદ્ અગ્નિપ્રદઃ હૃદ્યઃ તીક્ષ્ણોષ્ણઃ પિત્તલઃ લઘુઃ (સન્) વૃશ્ચિકાદિવિષશ્લેષ્મવાતકુષ્ઠકૃમિપ્રણુત્ કટુપાકરસઃ રુચ્યઃ તિક્તઃ રૂક્ષઃ સુગન્ધિકઃ (અસ્તિ) ॥

મરવો અગ્નિ કરનાર, હૃદયને ગમે એવો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પિત્ત કરનાર અને હલકો હોઈ વીંછી આદિનાં ઝેર, કફ, વાયુ, કોઢ અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે; પાકમાં કડવો, રુચિ ઉપજાવનાર, તીખો, રૂક્ષ અને સુગંધી છે. ૫૫

ડમરાનાં નામો

ઉક્તો દમનકો દાન્તો મુનિપુત્રસ્તપોધનઃ ।
ગન્ધોત્કટો બ્રહ્મજટો વિનીતઃ કલપત્રકઃ ॥૫૭॥

અન્વયઃ–દમનકઃ દાન્તઃ મુનિપુત્રઃ તપોધનઃ ગન્ધોત્કટઃ બ્રહ્મજટઃ વિનીતઃ કલપત્રકઃ ઉક્તઃ ॥

દમનક[1], દાંત,[2] મુનિપુત્ર,[3] તપોધન,[4] ગંધોત્કટ,[5] બ્રહ્મજટ,[6] વિનીત[7] અને કલપત્રક[8] એટલાં ડમરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૭

૧. દમયતિ ભૂતપ્રેતવિષાદીન્, દમુ ઉપશમે–ણ્યન્તાદ્ નન્દ્યાદેર્લ્યુઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્–જે ભૂતપ્રેત તથા ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી દમનક–ડમરો.

૨. દમયતિ–ઉપશમયતિ કુષ્ઠકણ્ડ્વાદીન્, દમુ ઉપશમે–કર્તરિ ક્તઃ–'વા દાન્તશાન્ત૦' ઇતિ સૂત્રેણ ણિજન્તો નિષ્ઠાન્તો નિપાતિતઃ–કોઢ, ચેળ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી દાન્ત–ડમરો.

૩. મુનેઃ પુત્ર ઇવ હૃદ્યત્વાત્ વિષાદિનાશકત્વાચ્ચ–હૃદયને ગમે એવો અને ઝેર વગેરેનો નાશ કરનાર હોવાથી જાણે કોઈ મુનિનો પુત્ર હોય તેવો છે, તેથી મુનિપુત્ર–ડમરો.

૪. વિષાદિપીડિતાનાં પીડાનાશકત્વરૂપં તપઃ એવ ધનં યસ્ય સઃ–ઝેર વગેરેથી પીડા પામતા લોકોની પીડાનો નાશ કરવો, એ રૂપી તપ જેનું ધન અથવા સર્વસ્વ છે, તેથી તપોધન–ડમરો.

૫. ગન્ધેન ઉત્કટઃ–ઉગ્રઃ–ઉત્તમો વા–જેની ગંધ ઉત્કટ, ઉગ્ર અને ઉત્તમ હોય છે, તેથી ગન્ધોત્કટ–ડમરો.

૬. બ્રહ્મણો જટા ઇવ સંહતત્વં યસ્ય સઃ–બ્રહ્મનિષ્ઠની જટા જેવું ગીચપણું અથવા ઝૂંડ જેને હોય છે, તેથી બ્રહ્મજટ–ડમરો.

૭. વિનીયતે સ્મ વિષકુષ્ઠાદિનાશનાર્થે જનૈઃ, વિપૂર્વકાદ્ ણીઞ્ પ્રાપણે ઇત્યસ્માત્ કર્મણિ ક્તઃ–ઝેર, કોઢ વગેરેનો નાશ કરવા લોકો જેને ખાસ લઈ જાય છે તેથી

વિનીત-ડમરો.

૮ પત્રાણિ-મનોહરાણિ રૂપાણિ ચ પત્રાણિ યસ્ય સ—જેનાં પાંદડાં મનોહર તથા વીર્યવર્ધક છે, તેથી કઠપત્રક-ડમરો

ડમરાના ગુણો

દમનસ્તુવરસ્તિક્તો હૃદ્યો વૃષ્યઃ સુગન્ધિકઃ ।
ગ્રહાન્વિષકુષ્ઠાસ્રક્લેદકણ્ડૂત્રિદોષજિત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્વય—દમનઃ તુવરઃ તિક્તઃ હૃદ્યઃ વૃષ્યઃ સુગન્ધિકઃ ગ્રહાન્ વિષકુષ્ઠાસ્રક્લેદકણ્ડૂત્રિદોષાન્ જિત્ (અસ્તિ) ॥

ડમરો તૂરો, તીખો, હૃદયને ગમે એવો, વીર્યને વધારનાર તથા સુગંધી કોઈ ભૂતપ્રેત, ઝેર, કોઢ, લોહીનો બગાડ, શરીરની ભીનાશ, ખૂજલી તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૫૮

તુલસીની જાત—બર્બરીનાં નામો તથા ગુણો

બર્બરી તુવરી તુઙ્ગી ખરપુષ્પાઽજગન્ધિકા ।
પર્ણાસસ્તત્ર કૃષ્ણે તુ કઠિઞ્જરકુઠેરકૌ ॥ ૫૯ ॥
તત્ર શુક્લેઽર્જકઃ પ્રોક્તો વટપત્રસ્તથાઽપરઃ ।
બર્બરીત્રિતયં રૂક્ષં શીતં કટુ વિદાહિ ચ ॥ ૬૦ ॥
તીક્ષ્ણં રુચિકરં હૃદ્યં દીપનં લઘુપાકિ ચ ।
પિત્તકૃત્કફવાતાસ્રકણ્ડૂકૃમિવિષાપહમ્ ॥ ૬૧ ॥

અન્વય—બર્બરી તુવરી તુઙ્ગી ખરપુષ્પા અજગન્ધિકા પર્ણાસ (અપ્યસ્તિ)। તત્ર કૃષ્ણે તુ કઠિઞ્જરકુઠેરકૌ (ઇતિ નામદ્વયં પ્રયુજ્યતે), તત્ર શુક્લે અર્જકઃ, તથા અપરઃ વટપત્રઃ પ્રોક્તઃ । બર્બરીત્રિતયં રૂક્ષં શીતં કટુ વિદાહિ ચ તીક્ષ્ણં રુચિકરં હૃદ્યં દીપનં ચ લઘુપાકિ (તથા) પિત્તકૃત્ કફવાતાસ્રકણ્ડૂકૃમિવિષાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

બર્બરી,[1] તુવરી,[2] તુંગી,[3] ખરપુષ્પા,[4] અજગંધિકા[5] અને પર્ણાસ[6] એટલાં બર્બરીનાં સંસ્કૃત નામો છે; પરંતુ કાળી બર્બરી કઠિંજર[7] અને કુઠેરક[8] કહેવાય છે. ધોળી બર્બરી અર્જક[9] કહેવાય છે અને ત્રીજી જાતની બર્બરી વટપત્ર[10] કહેવાય છે ત્રણે બર્બરી રૂક્ષ, ઠાઢી, કડવી, દાહ કરનાર, તીક્ષ્ણ, રુચિ ઉપજાવનાર, હૃદયને ગમે એવી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાકમાં હલકી અને પિત્ત કરનાર કોઈ કફ, વાતરક્ત રોગ, ખળ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડે છે ૫૯–૬૧

૧ બર્બરીતિ—અતિશયં તીક્ષ્ણોઽસ્તિ વિવિધાન્ ગુણાન્—ગુણ્ વરણે—બહુગુણત્વાત્ સ્વાધ્યમ્—સ્વીકરોતિ—અનેકગુણોપેતત્વાત્ બર્બરી—જે અનેક જાતના ગુણોને અતિશય સ્વીકારે છે, તેથી બર્બરી-તુલસીની એક જાત.

૨. તુવરઃ રસઃ અસ્તિ યસ્યાઃ—અર્થમાધ્યમ્—મૌરાધિ, ગ્રહ વાતાદિ—ત્રિદોષજ્ઞત્વાત્—વાતાદિ દોષ–‘કિઞ્ચિજ્જલ’ (ઉણા. ૩-૧) ઇત્યાદિના પ્રત્યય—જેનો રસ કંઈક તૂરો હોય છે, તેથી અથવા કફ, વાયુ, ઝેર વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી તુવરી-બર્બરી તુલસી.

૩. તુઙ્ગતિ—હિનસ્તિ વિષાદિકમનયા, તુગિ હિંસાયામ્, ધનુ, ગ્રામણ્યાદિ ગૌરાદિત્વ, અથવા તુઙ્ગત્વાત્—તુઙ્ગી—જેનાથી ઝેર વગેરેનો નાશ કરાય છે, તેથી અથવા ઊંચી હોવાથી તુંગી-બર્બરી તુલસી.

૪. ખરાણિ પુષ્પાણિ યસ્યાઃ સા—જેનાં ફૂલ કઠોર—ખરબચડાં થાય છે, તેથી ખરપુષ્પા-બર્બરી તુલસી.

૫. અજસ્ય ગન્ધ ઇવ ગન્ધો યસ્યાઃ સા—જેની ગંધ બકરાના જેવી હોય છે, તેથી અજગંધિકા-બર્બરી તુલસી.

૬. પર્ણાનિ અસ્યતિ, અસુ ક્ષેપણે—અણ્વધમ્, અથવા પર્ણે અસતિ—દીપ્યતે, અસ દીપ્તૌ ધ્વાદ્—જે પાંદડાને ફેંકી પાડે છે અથવા પાંદડાં વડે જે દીપે છે, તેથી પર્ણાસ-બર્બરી.

૭. કઠિનમપિ જરયતિ—જીર્ણતાં નયતિ તીક્ષ્ણત્વાત્ દીપનત્વાત્, જૃષ્ વયોહાનૌ, અચ્પ્રત્યય, ખચ્પ્રત્યય—જે તીક્ષ્ણ તથા દીપન હોવાથી કઠણ વસ્તુને પણ પચાવી દે છે, તેથી કઠિંજર-કાળી બર્બરી.

૮. કુત્સિતં કઠિનં અતિક્રમ્ય ગચ્છતીતિ, કુઠિ પ્રતિઘાતે—‘પરિતસ્યિકુઠિ’ (ઉણા. ૧-૫૮) ઇત્યેરક, કફવાતાદીન્ પ્રતિહન્તિ ઇતિ કુઠેરક—જે કફ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી કુઠેરક-કાળી બર્બરી.

૯. અર્જયતિ ગુણાન્ ઇત્યાદિ, અર્જ અર્જને—અર્જકઃ—જે દીપન વગેરે ગુણોને મેળવે છે અથવા પમાડે છે, તેથી અર્જક-ધોળી બર્બરી.

૧૦. વટસ્યેવ પત્રં યસ્ય સઃ—જેનાં પાન વડના ઝાડ જેવાં હોય છે, તેથી વટપત્ર નામે કહેવાતી ત્રીજી બર્બરીની જાત.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં પુષ્પાદિવર્ગ સમાપ્ત

૫ : વટાદિવર્ગ

વડનાં નામો

वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणावासो वहुपादो वनस्पतिः ॥ १ ॥

અન્વયઃ–वटः रक्तपत्रः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजः ध्रुवः क्षीरी वैश्रवणावासः वहुपादः वनस्पतिः (इति नामानि) ॥

વટ,[1] રક્તફળ,[2] શૃંગી,[3] ન્યગ્રોધ,[4] સ્કંધજ,[5] ધ્રુવ,[6] ક્ષીરી,[7] વૈશ્રવણાવાસ,[8] બહુપાદ[9] અને વનસ્પતિ[10] એટલાં વડનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧

૧. वटति–वेष्टयति भूप्रदेशं व्योमप्रदेश कफपित्तव्रणादींश्च, वट वेष्टने–पचाद्यच्–જે જમીનના તથા આકાશના અમુક પ્રદેશને વીંટી લે છે તેમ જ કફ, પિત્ત, વ્રણ વગેરે રોગોને પણ ઘેરી લઈ મટાડે છે, તેથી વટ–વડનું ઝાડ.

૨. रक्तं फलं यस्य सः–જેનું ફળ લાલ રંગનું થાય છે, તેથી રક્તફલ–વડ.

૩. शृङ्गम् अस्य अस्ति–'अत इनि०'–જેની ટોચ શિખરાકાર હોય છે, તેથી શૃંગી–વડ.

૪. न्यग् रुणद्धि, रुधिर् आवरणे–कर्मण्यण्–જે નીચેના પ્રદેશને પણ રોકે–ઘેરે છે, તેથી ન્યગ્રોધ–વડ.

૫. स्कन्धात् जायते–'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डः–જે થડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સ્કન્ધજ–વડનું ઝાડ.

૬. ध्रुवति–स्थिरीभवति दीर्घकालं, ध्रु स्थैर्ये–अच्–જે લાંબો કાળ સ્થિર રહે–ટકે છે, તેથી ધ્રુવ–વડનું ઝાડ.

૭. क्षीरम् अस्ति अस्य–'अत इनि०'–જેને ક્ષીર હોય છે, તેથી ક્ષીરી–વડનું ઝાડ.

૮. वैश्रवणस्य–यक्षपतेः कुवेरस्य आवासः यस्मिन्–જેમાં યક્ષરાજ કુબેરનો વાસ હોય છે, તેથી વૈશ્રવણાવાસ–વડનું ઝાડ.

૯. वहवः पादाः–मूलानि यस्य सः–જેને ઘણાં મૂળિયાં હોય છે, તેથી બહુપાદ–વડ.

૧૦. वनस्य पतिः–पारस्करादित्वात् सडुट्को निपातः–જેને ફૂલ વિના ફળ આવે છે, તેવું ઝાડ હોવાથી વનસ્પતિ–વડ.

વડના ગુણો

वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः ।
वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत् ॥ २ ॥

અન્વયઃ–(गुणास्तु–) वटः शीतः गुरुः ग्राही वर्ण्यः कषायः (सन्) कफपित्तव्रणापहः विसर्पदाहघ्नः योनिदोषहृत् (अस्ति) ॥

વડ ટાઢો, ભારે, ઝાડાને રોકનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત, વ્રણ, રતવા, દાહ તથા યોનિના દોષને મટાડે છે. ૨

પીપળાનાં નામો તથા ગુણો

वोधिद्रुः पिप्पलोऽश्वत्थश्चलपत्रो गजाशनः ।
पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ॥
गुरुस्तुवरको रूक्षो वर्ण्यो योनिविशोधनः ॥ ३ ॥

અન્વય.–वोधिद्रुः पिप्पलः अश्वत्थः चलपत्रः गजाशनः (इति नामानि, गुणास्तु–) पिप्पलः दुर्जरः शीतः (सन्) पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् गुरुः तुवरकः रूक्षः वर्ण्यः योनिदोषविशोधनः (अस्ति) ॥

બોધિદ્રુ[1] પિપ્પલ,[2] અશ્વત્થ,[3] ચલપત્ર[4] અને ગજાશન[5] એટલાં પીપળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. પીપળો માંડ પચે એવો અને ટાઢો હોઈ પિત્ત, કફ, વ્રણ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર, ભારે, તૂરો, રૂક્ષ, વર્ણને સારો કરનાર અને યોનિના દોષોને દૂર કરનાર છે. ૩

૧. वुध्यते–ज्ञायते दुर्जरत्वादिगुणयुक्तः, वुध अवगमने–' सर्वधातुभ्य इन् ', ततः वोधिश्चासौ द्रुश्च–જેનું પાચન થવું મુશ્કેલ છે, એવા ઝાડરૂપે જે જણાય છે, તેથી બોધિદ્રુ–પીપળો.

૨. पिप्पलं–जलमस्ति अस्य मूले सिक्तत्वात्–अर्शआद्यच्–જેનાં મૂળિયાંમાં પાણી સિંચાય છે, તેથી કાયમ પાણીના સંબંધવાળો જે રહે છે, તેથી પિપ્પલ–પીપળો..

૩. वटशाल्मल्याद्यपेक्षया न श्वः–चिरं तिष्ठति–' सुपि स्थः ' इति कः, यद्वा अश्वत्थं–जलम् अस्य अस्ति–अर्शआद्यच्–વડ, શીમળો વગેરે ઝાડોના કરતાં લાંબો કાળ જે ટકતો નથી, પણ ઓછો કાળ ટકે છે, તેથી અથવા જેને કાયમ પાણી સાથે સંબંધ રહે છે, તેથી અશ્વત્થ–પીપળો.

૪. चलानि दलानि यस्य सः–જેનાં પાંદડાં કાયમ ચાલ્યા કરે છે, તેથી ચલદલ–પીપળો.

૫. गजैः अश्यते, अश भोजने–कर्मणि ल्युट्–જેને હાથીઓ વધારે ખાય છે, તેથી ગજાશન–પીપળો.

પારસપીપળાનાં નામો તથા ગુણો

पारीशोऽन्यः पलाशश्च कपिचूतः कमण्डलुः ।
गर्दभाण्डः कन्दरालः कपीतनसुपार्श्वकौ ॥ ४ ॥

पारीशो दुर्जरः स्निग्धः कृमिशुक्रकफप्रदः।
फलेऽम्लो मधुरो मूले कषायः स्वादुमज्जकः॥५॥

अन्वय–अस्य पारीशः पलाशः कपिचूतः कमण्डलुः गर्दभाण्डः कन्दरालः च कपीतनः सुपार्श्वकः (इति नामानि, गुणाश्च–) पारीशः दुर्जरः स्निग्धः फले अम्लः मूले मधुरः कषायः स्वादुमज्जकः (च) कृमिशुक्रकफप्रदः (अस्ति)॥

બીજો પારીશ,[1] પલાશ,[2] કપિચૂત,[3] કમણ્ડલુ,[4] ગર્દભાંડ,[5] કંદરાલ,[6] કપીતન[7] અને સુપાર્શ્વક[8] એટલાં પારસપીપળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. પારસપીપળો મોડે પચે એવો, સ્નિગ્ધ, ફળમાં ખાટો, મૂળમાં મધુર, તૂરો, મીઠા ગર્ભવાળો અને કૃમિ, વીર્ય તથા કફને વધારનારો છે ૪,૫

૧ पारयति पारं गच्छति वा–पॄ पूर्तौ–कुर्वति, अपां, जल वा–गौरादि पारीं पानं शमयति–जलं जयति वा–पारीशः–જે પાણીના પૂરને ઓછું કરે છે અથવા નાશ પમાડે છે તેથી પારીશ–પારસપીપળો.

૨ प्रशस्तानि पलाशानि–पत्राणि सन्ति अस्य–अर्शआद्यच्, पलं मांसम् अश्नाति, पलं शोभते वा–જેમાં પાંદડાં સુંદર હોય છે, તેથી અથવા માંસને જે (ખાતર દ્વારા) ખાય છે, તેથી પલાશ–પારસપીપળો.

૩ कपीनां चूत इव प्रियत्वात्–વાંદરાઓનો જાણે આંબો હોય તેવો તેઓને પ્રિય હોય છે, તેથી કપિચૂત–પારસપીપળો.

૪ कस्य–जलस्य मण्डलं इति मण्ड–शब्दं लाति, कं जलं मण्डयति वा–भूषयतीत्यर्थः–પાણીનો ભાર જે ગ્રહણ કરે છે તેથી કમણ્ડલુ–પારસપીપળો.

૫ गर्दभं । –विशेषं अण्डति–भाति–अस्य फलम्–'अण्ड' (उणा १–११४)–જે ગધેડાના જાતની ખાસ ગંધ ધરાવે છે તેથી ગર્દભાંડ–પારસપીપળો.

૬ कन्दरं–गुहां लाति–'आतोऽनुपसर्गे कः'–જે બખોલ વગેરેમાં કોતરો–ગુફાઓ ધરાવે છે તેથી કંદરાલ–પારસપીપળો.

૭ तनोति इति तन–तनु वा कायं तन् केन, कपीनां कोटरैर्वसतां वा हितः–कपीतनः–જે વાંદરાની અથવા વાંદરાના રંગ જેવી શોભા વિસ્તારે છે, તેથી કપીતન–પારસપીપળો.

૮ शोभनं पार्श्वं यस्य सः–જેનું પડખું–બાજુનો ભાગ સુંદર હોય છે, તેથી સુપાર્શ્વક–પારસપીપળો.

વેલિયા પીપળાના નામો

नन्दिवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः।
स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः॥६॥

अन्वय–नन्दिवृक्षः अश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च वनस्पतिः स्यात्॥

નંદિવૃક્ષ,[1] અશ્વત્થભેદ,[2] પ્રરોહી,[3] ગજપાદપ,[4] સ્થાલીવૃક્ષ,[5] ક્ષયતરુ,[6] ક્ષીરી[7] અને વનસ્પતિ[8] એટલાં વેલિયા પીપળાના સંસ્કૃત નામો છે ૬

૧ नन्दन्ति अस्मिन्–टुनदि समृद्धौ–'इन्' (उणा ४–११८) नन्द्या वृक्षः–જે સમૃદ્ધિનું ઝાડ ગણાય છે તેથી નંદિવૃક્ષ–વેલિયો પીપળો.

૨ अश्वत्थस्य–पिप्पलस्य भेदः–જે પીપળાની એક જાત છે, તેથી અશ્વત્થભેદ–વેલિયો પીપળો.

૩ प्ररोहेण रोहति–प्ररोहति–प्ररोहाः–अङ्कुराः सन्ति अस्य–'अत इनि०'–જેને ઘણી જ ટીશીઓ અથવા અંકુરા થાય છે, તેથી પ્રરોહી–વેલિયો પીપળો.

૪ गजानां–प्रिय पादपः–જે હાથીને પ્રિય ઝાડ છે તેથી ગજપાદપ–વેલિયો પીપળો.

૫ स्थाल्यै वृक्षः–જે ઝાડ હાંડલાં વાડકી, રમકડાં વગેરે બનાવવામાં ખાસ ઉપયોગી છે, તેથી સ્થાલીવૃક્ષ–વેલિયો પીપળો.

૬ क्षयहेतुः तरुः–उष्णत्वात्ग्राहित्वात्कटुपाकित्वात्–જે ગરમ ઝાડો રોકનાર તથા પાકમાં તીખા રસવાળો હોવાથી ક્ષયરોગનું કારણ ઝાડ છે, તેથી ક્ષયતરુ–વેલિયો પીપળો.

૭ ક્ષીરી–વડનું સાતમું નામ જુઓ.

૮ વનસ્પતિ–વડનું છઠ્ઠું નામ જુઓ.

વેલિયા પીપળાના ગુણો

नन्दिवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवर उष्णकः।
कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रजित्॥७॥

अन्वय–नन्दिवृक्षः लघुः स्वादुः तिक्तः तुवरः उष्णकः कटुपाकरसः ग्राही (च) विषपित्तकफास्रजित् (अस्ति)

વેલિયો પીપળો, હલકો, મધુર, તીખો, તૂરો, ગરમ, પાકમાં કડવો અને ઝાડા રોકનાર હોઈ ઝેર, પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે ૭

ઉંબરાનાં નામો તથા ગુણો

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रजित् ॥
मधुरस्तुवरो वर्ण्यो व्रणशोधनरोपणः ॥ ८ ॥

અન્વયઃ—उदुम्बरः जन्तुफलः यज्ञाङ्गः हेमदुग्धकः (इति नामानि, गुणाश्च–) उदुम्बरः हिमः रूक्षः गुरुः मधुरः तुवरः वर्ण्यः व्रणशोधनरोपणः पित्तकफास्रजित् (अस्ति) ॥

ઉદુંબર,[1] જંતુફલ,[2] યજ્ઞાંગ[3] અને હેમદુગ્ધક[4] એટલાં ઉંબરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઉંબરો ટાઢો, રૂક્ષ, ભારે, મધુર, તૂરો, વર્ણને સારો કરનાર, વ્રણને સાફ કરનાર, રુઝાવનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ૮

૧. उल्लङ्घितम् अम्बरमनेन—उच्चत्वात्, यद्वा उत्—अतिशयेन अम्ब्यते—वर्ण्यते याज्ञिकैर्यज्ञाङ्गत्वात्, अबि शब्दे–बाहुलकात् अरन्, पृषोदरादिः—જે ઘણો ઊંચો હોવાથી છેક આકાશમાં પહોંચે છે અથવા યજ્ઞના અંગ તરીકે યાજ્ઞિકો જેનું ઘણું વર્ણન કરે છે, તેથી ઉદુંબર–ઉંબરો.

૨. जन्तवः फले यस्य सः—જેના ફળમાં જંતુઓ હોય છે, તેથી જંતુફલ–ઉંબરો.

૩. यज्ञम् अङ्गति–गच्छति समित्काष्टत्वात्, अगि गतौ–कर्मण्यण्–યજ્ઞમાં હોમવાની સમિધનું લાકડું હોવાથી યજ્ઞમાં જે ઉપયોગી તરીકે જાય છે, તેથી યજ્ઞાંગ–ઉંબરો.

૪. हेमवर्णं दुग्धं यस्य सः—'शेषाद् विभाषे'ति कप्—જેનું ક્ષીર સોના જેવા રંગનું હોય છે, તેથી હેમદુગ્ધક–ઉંબરો.

કાળા ઉંબરાનાં નામો તથા ગુણો

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ।
मलयूः स्तम्भकृत्तिक्ता शीतला तुवरा जयेत् ॥
कफपित्तव्रणश्वित्रकुष्ठपाण्डर्वशीकामलाः ॥ ९ ॥

અન્વયઃ—काकोदुम्बरिका फल्गुः मलयूः जघनेफला (इति नामानि, गुणाश्च–) मलयूः स्तम्भकृत् तिक्ता शीतला तुवरा (सती) कफपित्तव्रणान् श्वित्रकुष्ठपाण्डर्वशीकामलाः जयेत् ॥

કાકોદુંબરિકા,[1] ફલ્ગુ,[2] મલયૂ[3] અને જઘનેફલા[4] એટલાં કાળા ઉંબરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાળો ઉંબરો મળબંધ–કબજિયાત કરનાર, કડવો, ટાઢો અને તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત, વ્રણ, ચીતરી, કોઢ, પાંડુ, અરશ તથા કમળાને મટાડે છે. ૯

૧. काकप्रिया काकवर्णा वा उदुम्बरा–संज्ञायां कन्, 'ङ्यापोरि'ति ह्रस्वत्वं च–કાગડાઓને પ્રિય અથવા કાગડા જેવા રંગનો ઉંબરો તે કાકોદુંબરિકા–કાળો ઉંબરો.

૨. फलति–निष्पद्यते शीतलत्वादिगुणयुक्ता, फल निष्पत्तौ–' फलिपाटि.' इति साधुः—શીતલપણું આદિ ગુણોથી યુક્ત જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ફલ્ગુ–કાળો ઉંબરો.

૩. मलं यवते, यु जुगुप्सायाम्–क्विप्–बाहुलकाद् दीर्घः, यद्वा मलते–धारयति स्तम्भकृत्त्वगुणं, मल धारणे–बाहुलकाद् अयूः, यद्वा मलपूः इति पाठे मलात् पापात् पुनाति–पूञ् पवने–क्विप्–જે મળને થંભાવી ખરાબ કરે છે, અથવા જે મળને બંધ કરવાનો ગુણ ધરાવે છે, તેથી અથવા મળથી–પાપથી પવિત્ર–શુદ્ધિ કરે છે, તેથી મલયૂ કે મલપૂ–કાળો ઉંબરો.

૪. जघने–मध्यप्रदेशे फलं यस्याः सा—જેને જાંઘમાં એટલે મધ્યપ્રદેશમાં ફળ આવે છે, તેથી જઘનેફલા–કાળો ઉંબરો.

પીપળનાં નામો તથા ગુણો

प्लक्षो जटी पर्करी च पर्कटी च स्त्रियामपि ।
प्लक्षः कषायः शिशिरो व्रणयोनिगदापहः ॥
दाहपित्तकफास्रघ्नः शोथहा रक्तपित्तहृत् ॥ १० ॥

અન્વયઃ—प्लक्षः जटी च पर्करी च पर्कटी स्त्रियाम् अपि (प्रयुज्यते), प्लक्षः कषायः शिशिरः (सन्) व्रणयोनिगदापहः दाहपित्तकफास्रघ्नः शोथहा रक्तपित्तहृत् (अस्ति) ॥

પ્લક્ષ,[1] જટી,[2] પર્કરી[3] અને પર્કટી[4] એટલાં પીપળનાં સંસ્કૃત નામો છે. છેલ્લાં બે નામો સ્ત્રીલિંગે પણ વપરાય છે. પીપળ તૂરી અને ટાઢી હોઈ વ્રણ, યોનિના રોગ, દાહ, પિત્ત, કફ, લોહીનો બગાડ, સોજા તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૧૦

૧. प्रक्षरति शैत्यं कषायत्वं च, क्षर संचलने–'अन्येभ्योऽपि०' इति डः–कपिलिकादित्वाद् लत्वम्; यद्वा प्लक्ष्यते गक्ष्यते व्रणदाहादिनिवारणार्थं जनैः, प्लक्ष भक्षणे–कर्मणि घञ्, यद्वा प्लक्षति–अधो गच्छति जटाद्वारा–अच्–જે શીતળતા તથા તૂરાશને ઝરે છે, અથવા વ્રણ, દાહ વગેરે મટાડવા જેને લોકો ખાય છે અથવા વડવાઈઓ દ્વારા જે નીચે જાય છે, તેથી પ્લક્ષ–પીપળ.

૨. जटति–संघातीभवति, जट संघाते–'सर्वधातुभ्य इन्'–'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीप्, यद्वा जटाः सन्ति अस्य–'शिखादिभ्य इन्'–જે વડવાઈરૂપે એકઠી થાય...

છે અથવા જેને વડવાઈઓ થાય છે, તેથી જટી–પીપળ.

૩,૪ પ્ર્કરી–कन्यादू पर्करी भवतीत्यु, पर्करी संस्कृते–मधुकन्यादू कर कर. वा प्रत्यय, पर्करी—જેનો મધુ વગેરે મટાડવા સારો ઉપયોગ કરાય છે, તેથી પર્કરી અને પર્ક઼ટી–એ નામ પીપળનાં ગણાય છે

સરસડાના નામો

शिरीषो भण्डिलो भण्डी भण्डीरश्च कपीतनः ।
शुकपुष्पः शुकतरुर्मृदुपुष्पः शुकप्रियः ॥ ११ ॥

अन्वय–शिरीष भण्डिल भण्डी च भण्डीर कपीतन. शुकपुष्प शुकतरु मृदुपुष्प शुकप्रिय (कथ्यते) ॥

શિરીષ,[1] ભંડિલ,[2] ભંડી,[3] ભંડીર,[4] કપીતન,[5] શુકપુષ્પ,[6] શુકતરુ,[7] મૃદુપુષ્પ[8] અને શુકપ્રિય[9] એટલાં સરસડાનાં સંસ્કૃત નામો છે

૧ शृणाति–हिनस्ति दोषशोथादीन्, यद्वा शीर्यते–हिंस्यते स्पर्शेनापि सम्पर्केण पत्रपुष्पम्–अतिकोमलत्वात्, 'शॄकॄभ्यो किन्' इति (उणा. ४-२७) ईषन्–જે દોષોનો તથા સોજાનો નાશ કરે છે અથવા જેનું ફૂલ અત્યંત કોમળ હોવાથી સ્પર્શમાત્ર જ સ્પર્શ આદિથી કરમાય છે, તેથી શિરીષ–સરસડો.

૨ भण्डति–कल्याणं करोति रक्तजन्यविकारपीडितानाम्, भडि कल्याणे– इडित्यन्याने.' इति (उणा १–५४) इलच् प्रत्यय–ઉધરસ, મધુ ઝેર વગેરેથી પીડાતા લોકોનું તે તે રોગ મટાડી જે કલ્યાણ કરે છે, તેથી ભંડિલ–સરસડો.

૩. भण्डति– सर्वमनुष्य इन् – 'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीप्–भण्डी–અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે

૪ भण्डति–बाहुलकात् ईर–भण्डीर –અર્થ ભંડીલ નામ પ્રમાણે છે

૫. कपीतन–પારસપીપળાનું ૭મું નામ જુઓ.

૬ शुकप्रियं, शुकानां प्रियं पुष्पं यस्य स–જેનું ફૂલ પોપટને પ્રિય હોય છે અથવા પોપટની ચાંચના જેવું હોય છે, તેથી શુકપુષ્પ–સરસડો.

૭ शुकानां प्रिय तरु–शाकपार्थिवादि –જે ઝાડ પોપટને પ્રિય હોય છે, તેથી શુકતરુ–સરસડો.

૮. मृदु पुष्पं यस्य स–જેનું ફૂલ કોમળ હોય છે, તેથી મૃદુપુષ્પ–સરસડો.

૯ शुकानां प्रिय–પોપટને પ્રિય હોવાથી શુકપ્રિય–સરસડો.

સરસડાના ગુણો

शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः ।
दोषशोफविसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः ॥ १२ ॥

अन्वय–शिरीष मधुर. अनुष्ण तिक्तः तुवरः च लघु (अस्ति) दोषशोफविसर्पघ्नः कासव्रणविषापह (अस्ति) ॥

સરસડો મધુર છે, ગરમ નથી, કડવો, તૂરો અને હલકો હોઈ દોષ, સોજા, રતવા, ઉધરસ, ઘા તથા ઝેરને મટાડે છે ૧૨

ક્ષીરવૃક્ષો અને પંચવલ્કલના સ્વરૂપ તથા ગુણો

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादपाः ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् ॥ १३ ॥
क्षीरवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः ।
रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पश्वयथुनाशनाः ॥ १४ ॥
शोथपित्तकफास्रघ्नाः स्तन्या भग्नास्थियोजकाः ।
त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ॥ १५ ॥
तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुल्लघु ।
विष्टम्भाध्मानजित् तिक्तं कषायं मधुकेशनम् ॥ १६ ॥

अन्वय–न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादपा–एते पञ्च क्षीरिण वृक्षा (कथ्यन्त) तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् (इति कथ्यते, तदुक्तमास्तु–) क्षीरवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहा रूक्षा कषाया मेदोघ्ना विसर्पश्वयथुनाशनाः स्तन्याः भग्नास्थियोजकाः शोथपित्तकफास्रघ्ना (सन्ति)। त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् (अस्ति), तेषां पत्रं हिमं ग्राहि लघु तिक्तं कषायं मधुकेशनं (सत्) कफवातास्रनुत् विष्टम्भाध्मानजित् (अस्ति) ॥

વડ, ઉંબરો, પીપળો, પારસપીપળો અને પીપળ એ પાંચ વૃક્ષો ક્ષીરી વૃક્ષ (ક્ષીર વાળાં ઝાડ) કહેવાય છે અને એ પાંચ વૃક્ષોની છાલ પંચવલ્કલ કહેવાય છે. ક્ષીરવૃક્ષો ટાઢાં, વર્ણને સારો કરનારાં, યોનિના રોગને તથા ઘાને મટાડનારાં, રૂક્ષ, તૂરાં, મેદને તોડનારાં, રતવાનો રોગ મટાડનારાં, ધાવણ વધારનારાં, ભાંગેલાં હાડકાંને જોડી દેનારાં અને સોજા, પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનારાં છે પાંચેની છાલ ટાઢી, ઝાડાને રોકનાર અને ઘા, સોજા તથા રતવાને મટાડનાર છે પાંચેનાં પાંદડાં ટાઢાં, ઝાડાને રોકનાર, હલકાં, કડવાં, તૂરાં તથા જલદી મળને ઉખેડનારાં હોઈ કફ, વાતરક્ત નામનો રોગ, મળબંધ તથા આફરાને મટાડે છે ૧૩–૧૬

टीका–केचित्तु पारीषत्वाने शिरीषं केचित्तु वा वेदं वद न्तीति विशेष–કેટલાક કહે છે કે પારસપીપળાને બદલે સરસડાને અથવા નેતરને ક્ષીરવૃક્ષોમાં ગણવાં.

મોટા ગજના ઝાડનાં નામો તથા ગુણો

શાલસ્તુ સર્જકાર્ષ્યાશ્વકર્ણકાઃ શસ્યસંવરઃ ।
અશ્વકર્ણઃ કષાયઃ સ્યાદ્ વ્રણસ્વેદકફક્રૃમીન્ ॥
બ્રધ્નવિદ્રધિબાધિર્યયોનિકર્ણગદાન્હરેત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ-શાલઃ તુ સર્જકાર્ષ્યાશ્વકર્ણકાઃ શસ્યસંવરઃ (इति नामानि, ગુણાશ્ચ-) अश्वकर्णः कषायः स्यात्, (तथा च) વ્રણસ્વેદકફક્રૃમીન્ બ્રધ્નવિદ્રધિબાધિર્યયોનિકર્ણગદાન્ હરેત્ ॥

શાલ,[1] સર્જ,[2] કાર્ષ્ય,[3] અશ્વકર્ણક,[4] અને શસ્યસંવર[5] એટલાં મોટા ગજના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ઝાડ તૂરું હોય છે અને વ્રણ, પસીનો, કફ, કૃમિ, બ્રધ્ન નામનો રોગ, વિદ્રધિ નામનો રોગ, બહેરાપણું, યોનિના રોગ તથા કાનના રોગને મટાડે છે. ૧૭

૧. શાઘ્યતે-શ્લાઘ્યતે વ્રણાદિનાશકત્વેન વૈદ્યૈઃ-શાઙ્ શ્લાઘાયામ્-कर्मणि ઘઞ્-ડલયોરૈક્યમ્-વ્રણ આદિનો નાશ કરનાર તરીકે વૈદ્યો જેને વખાણે છે, તેથી શાલ-મોટો ગજ. યદ્વા સલ્યતે-ગમ્યતે વ્રણાદિરોગિભિઃ, સલ ગતૌ-कर्मणि ઘઞ્-વ્રણ આદિ રોગવાળા લોકો જેને મેળવે છે, તેથી સાલ-એવો દંત્યાદિ પાઠ પણ છે.

૨. सर्ज्यते-अर्ज्यते બ્રધ્નવિદ્રધિબાધિર્યાદિરોગનાશનાર્થં वैद्यैः, षर्ज अर्जने-कर्मणि ઘઞ્-બ્રધ્નરોગ, વિદ્રધિરોગ તથા બહેરાશ વગેરેનો નાશ કરવા વૈદ્યો જેને મેળવે છે, તેથી સર્જ-મોટો ગજ.

૩. कृषति-विलिखति कफं कृमींश्च, कृष विलेखने-'इगुपधे'ति कः, ततः चातुर्वर्ण्यादित्वात् ष्यञ्-કફ તથા કરમિયાં વગેરેને જે ખોતરી કાઢે છે, તેથી કાર્ષ્ય-મોટો ગજ.

૪. अश्वस्य कर्ण इव पत्रम् अस्य, इवार्थे कन्-જેનાં પાંદડાં ઘોડાના કાન જેવાં હોય છે, તેથી અશ્વકર્ણક-મોટો ગજ.

૫. शस्यैः संव्रियते, वृञ् वरणे-'ग्रहवृद०'-इत्यप्-જે ધાન્યોથી વીંટાયેલો રહે છે, તેથી શસ્યસંવર-મોટો ગજ.

ગજની જાત-સર્જનાં નામો તથા ગુણો

સર્જકોઽન્યોઽજકર્ણઃ સ્યાચ્છાલો મરિચપત્રકઃ ।
અજકર્ણઃ કટુસ્તિક્તઃ કષાયોષ્ણો વ્યપોહતિ ॥
કફપાણ્ડુશ્રુતિગદાન્ મેહકુષ્ઠવિષવ્રણાન્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-અન્યઃ સર્જકઃ અજકર્ણઃ શાલઃ મરિચપત્રકઃ સ્યાત્ । અજકર્ણઃ કટુઃ તિક્તઃ કષાયોષ્ણઃ (सन्) કફપાણ્ડુશ્રુતિગદાન્ મેહકુષ્ઠવિષવ્રણાન્ વ્યપોહતિ ॥

સર્જક,[1] અજકર્ણ[2], શાલ[3] અને મરિચપત્રક[4] એટલાં બીજા ગજ-સર્જનાં સંસ્કૃત નામો છે. સર્જ તીખો, કડવો, તૂરો અને ગરમ હોઈ કફ, પાંડુરોગ, કાનના રોગ, પ્રમેહ, કોઢ, ઝેર, તથા વ્રણને મટાડે છે. ૧૮

૧. सृजति कटुतिक्तकषायोष्णताम्, सृज विसर्गे-ण्वुल्, यद्वा सर्ज्यते-अर्ज्यते कफादिपीडितैः, षर्ज अर्जने-क्वुन् (ઉણા. ૨-૩૨)-કડવાશ, તીખાશ, તૂરાશ અને ઉષ્ણુતાને જે પ્રકટ કરે છે, તેથી અથવા કફ આદિથી પીડાતા લોકો જેને મેળવે છે, તેથી સર્જક-ગજની એક જાત.

૨. अजस्य कर्ण इव पत्रं यस्य सः-જેને બકરાના કાન જેવાં પાંદડાં હોય છે, તેથી અજકર્ણ-ગજની એક જાત.

૩. શાલઃ-મોટા ગજનું પહેલું નામ જુઓ.

૪. मरिचस्येव पत्रं यस्य सः-'शेषाद् विभाषे'ति कप्-જેને મરિયાંનાં જેવાં પાન આવે છે, તેથી મરિચપત્રક-ગજની એકજાત.

શરુનાં નામો

શલ્લકી ગજભક્ષ્યા ચ સુવહા સુરભી રસા ।
મહેરણા કુન્દુરુકી વલ્લકી ચ વહુસ્રવા ॥ ૧૯ ॥

અન્વયઃ-શલ્લકી ગજભક્ષ્યા ચ સુવહા સુરભિઃ રસા મહેરણા કુન્દુરુકી વલ્લકી ચ બાહુસ્રવા (कथ्यते) ॥

શલ્લકી,[1] ગજભક્ષ્યા,[2] સુવહા,[3] સુરભિ,[4] રસા,[5] મહેરણા,[6] કુંદુરુકી,[7] વલ્લકી[8] અને બહુસ્રવા[9] એટલાં શરુનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૯

૧. शलति-चलति रक्तपित्तादीन् हन्तुं पुष्टिं च कर्तुं, શલ ચલને-ક્વુન્ (ઉણા. ૨-૩૨૭), પૃષોદરાદિઃ, गौरादिश्च; यद्वा दन्त्यादिपाठे-सलति-गच्छतीत्यादि पूर्ववत्-सल गतौ क्वुन्, पृषोदरादिर्गौरादिश्च; यद्वा सत्कृत्य लक्यते आस्वाद्यते गजैः पित्तश्लेष्मातिसारिभिश्च, लक आस्वादने-क्वुन्-જે રક્તપિત્ત આદિ રોગોનો નાશ કરવા કામ કરે છે તેમ જ પુષ્ટિ કરે છે અથવા હાથીઓ અને પિત્ત, કફ તથા ઝાડાના રોગીઓ જેનો આદરપૂર્વક સ્વાદ લે છે, તેથી શલ્લકી કે સલ્લકી-શરુ.

૨. ગજૈઃ ભક્ષ્યતે-'ઋહલોર્ણ્યત્', ટાપ્-હાથીઓ જેને ખાય છે, તેથી ગજભક્ષ્યા-શરુ.

૩. सुतरां वहति तुवरत्वशैत्यादिगुणान्, वह प्रापणे-પચાદ્યચ્, ટાપ્-તૂરાશ અને શીતળતા આદિ ગુણોને જે ખાસ ધારણ કરે છે, તેથી સુવહા-શરુ.

૪ सुष्ठु रमते—अतिसारादीन् रोद्धुं, रमि रमसे—'सर्वधातुभ्य इन्', सुरभिः—अतिसारादि शमयति–અતિસાર વગેરે રોગોને મટાડવા જે સારી રીતે ઝડપી કામ કરે છે, તેથી સુરભિ—શરુ.

૫. रसयते—आस्वादयते पत्रं पुष्टिकामैः, रस आस्वादने—अच्, कुञ्जरैरत्यन्ताद्दृतत्वात् इति—જેનો હાથીઓ તથા પુષ્ટિ ઇચ્છતા લોકો સ્વાદ લે છે, તેથી રસા—શરુ.

૬ महत् ईरणम् यस्या सा, यद्वा महम्—उत्सवम् ईरयति प्रवर्तयति, ईर गतौ प्રेरणे च—ण्यन्तादेल्युः, यद्—જેની મોટી પ્રેરણા અથવા ગતિ છે, તેમ જ હાથી વગેરેને જે મોટા ઉત્સવની તથા આનંદની પ્રેરણા કરે છે અથવા તેઓને જે ઉત્સવ જેવો આનંદ પમાડે છે, તેથી મહેરણા—શરુ

૭. कुम् रमयति—आनन्दयति वा, रमी क्रीडने—'कर्मण्यण्' (पाणि० ૪–૧૦૨) इति साधु, ततः कुन्दुरु स्व—अस्त्यर्थे–'इनि प्रत्ययौ'—इति ङीप्, कोऽपि—થાકના ભાર જેવી જે હોય છે, તેથી કુંદુરુકી—શરુ

૮ वल्कते—दीप्यते इति वल्कलानिद्रव्यम्, वल्ल संवरणे ... (पाणि० ૧–૨૧), कीरति—વરાહ વગેરે પશુઓને જે ભાગ સ્વીકારે છે, તેથી વલ્લકી—શરુ.

૯ मधु यथा स्यात् तथा स्रवति मधुरं वीर्यं च रसम्, स्रु गतौ—अच्, यद्—જે તૂરા તથા શીતળ રસને ઘણા જ પ્રમાણમાં ઝરે છે, તેથી મધુસ્રવા—શરુ.

શરુના ગુણો

શલ્લકી તુવરા શીતા પિત્તશ્લેષ્માતિસારજિત્ ।
રક્તપિત્તપ્રહરી પુષ્ટિકૃન્મધુરીરિતા ॥૨૦॥

अन्वय—शल्लकी तुवरा शीता पुष्टिकृत् (तथा) पित्तश्लेष्मातिसारजित् रक्तपित्तप्रहरी मधुरीरिता ॥

શરુ તૂરું, ટાઢું તથા પુષ્ટિ કરનાર હોઈ પિત્ત, કફ, અતિસાર, રક્તપિત્ત તથા મધુને મટાડનાર કહેવાય છે ૨૦

બે જાતના શીશમનાં નામો

શિંશપા પિચ્છિલા શ્યામા કૃષ્ણસારા ચ સા ગુરુઃ ।
કપિલા સૈવ મુનિભિર્ભસ્મગર્ભેતિ કીર્તિતા ॥૨૧॥

अन्वय—शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा सा च गुरुः, सा एव कपिला मुनिभिः भस्मगर्भा इति कीर्तिता ॥

શિંશપા,[1] પિચ્છિલા,[2] શ્યામા,[3] કૃષ્ણસારા[4] અને ગુરુ[5] એટલાં શીશમનાં સંસ્કૃત નામો છે જે શીશમ કપિલા[1]—પીળાશ રંગનું હોય છે, તેને મુનિઓએ ભસ્મગર્ભા[2] કહેલ છે. ૨૧

૧ 'शिम्' इति अव्यक्तशब्दं करोति वा शपति क्रोधार्त, शप आक्रोशे, पचाद्यच्, यद्वा शिम्भाभि शपति—' शेषिक सिद्धवत्' इति निर्देशात् 'ब' वर्णलोप, यद्—જે પોતાના કાપનારને 'શિ' એવા અસ્પષ્ટ અવાજથી અથવા પોતાની શીંગો દ્વારા શાપ દે છે, તેથી શિંશપા—શીશમ.

૨ पिच्छ—शुल्कम् अस्ति अस्याः, पिच्छादित्वात् इलच्, यद्—જેને ફૂટતી પડે છે અથવા ખૂબ ઉખડતી પડે છે અથવા જેમાં ચીકાશ ખાસ કરીને હોય છે, તેથી પિચ્છિલા—શીશમ.

૩. श्याम वर्ण अस्ति अस्या, अर्शआद्यच् જેનો રંગ કાળો હોય છે, તેથી શ્યામા—શીશમ.

૪ कृष्ण सार यस्या सा—જેનો સાર કાળો હોય છે, તેથી કૃષ્ણસારા—શીશમ

૫. न विद्यते गुरुः यस्या कश्चिद् अन्य सा—જેનાથી ભારે બીજું કોઈ ઝાડ નથી તેથી અગુરુ—શીશમ.

૧ कपिलवर्णं पुष्पम् अस्ति अस्याः, अर्शआद्यच्—જેનું ફૂલ પીળાશ રંગનું હોય છે, તેથી કપિલા—પીળાશ શીશમ.

૨ भस्म गर्भे यस्या सा भस्मवत्त्वात्—જેનો સાર કે અંદરનો ભાગ સફેદ હોય છે તેથી ભસ્મગર્ભા—પીળાશ શીશમ.

શીશમના ગુણો

શિંશપા કટુકા તિક્તા કષાયા શોફહારિણી ।
ઉષ્ણવીર્યા હરેન્મેદઃકુષ્ઠશ્વિત્રવમિક્રિમીન્ ॥
બસ્તિરુગ્વ્રણદાહાસ્રબલાસાન્ ગર્ભપાતિની ॥૨૨॥

अन्वयः—शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया (तथा) शोफहारिणी, उष्णवीर्या (तथा) गर्भपातिनी (तथा च) मेदः कुष्ठश्वित्रवमिक्रिमीन् बस्तिरुग्व्रणदाहास्रबलासान् हरेत् ॥

શીશમ તીખી, કડવી અને તૂરી હોઈ સોજાને હરનારી તથા ઉષ્ણવીર્ય હોઈ ગર્ભને પાડનાર તથા મેદ, કોઢ, ધોળો કોઢ, ઊલટી, કૃમિ, મૂત્રાશયના રોગ, વ્રણ, દાહ, લોહીનો બગાડ તથા કફને મટાડે છે. ૨૨

આસોદરાનાં નામો

કકુભોઽર્જુનનામાખ્યો નદીસર્જશ્ચ કીર્તિતઃ ।
ઇન્દ્રદ્રુર્વીરવૃક્ષશ્ચ વીરશ્ચ ધવલઃ સ્મૃતઃ ॥૨૩॥

अन्वय—ककुभ अर्जुननामाख्यः नदीसर्जः च इन्द्रद्रुः च वीरवृक्षः च वीरः च धवलः कीर्तितः ॥

કકુભ[1], અર્જુનનામાખ્ય,[2] નદીસર્જ,[3]

ઇંદ્રદ્રુ,[૪] નીરવૃક્ષ,[૫] વીર[૬] અને ધવલ[૭] એટલાં આસોંદરાનાં સંસ્કૃત નામો કહેલ છે. (પાંડવ અર્જુનનાં જેટલાં નામો છે તે સઘળાં આસોંદરાનાં પણ નામો છે.) ૨૩

૧. કકુભઃ–દિશઃ સન્તિ અસ્ય બહુવિસ્તારવત્ત્વાત્–અર્શઆદ્યચ્–જેનો વિસ્તાર ઘણો જ હોય છે, તેથી સઘળી દિશાઓ જેને ફેલાવા માટેની હોય છે, તેથી કકુભ–આસોંદરો.

૨. અર્જુનસ્ય નામ, તદ્ આખ્યા યસ્ય સઃ–અર્જુનનાં જેટલાં નામો છે, તેથી જે કહેવાય છે, તેથી અર્જુનનામાખ્ય–આસોંદરો.

૩. નદ્યાઃ સર્જઃ–નદીનું જે ગજવૃક્ષ ગણાય છે, તેથી નદીસર્જ–આસોંદરો.

૪. ઇન્દ્રસ્ય ઇન્દ્ર દ્રુ, ઇવ વા દ્રુઃ–જે ઇંદ્રનું અથવા દરેક વૃક્ષોમાં ઇંદ્ર જેવું ઝાડ છે, તેથી ઇંદ્રદ્રુ–આસોંદરો.

૫. વીરશ્ચાસૌ વૃક્ષશ્ચ–દઢકાષ્ટત્વાત્, યદ્વા નીરજઃ વૃક્ષઃ–નીરવૃક્ષઃ–ઇત્યપિ પાઠઃ–શકન્ધ્વાદિઃ–જેનું લાકડું ઘણું જ મજબૂત હોય છે, તેથી જે વીરવૃક્ષ કહેવાય છે અથવા પાણી પાસે થતું વૃક્ષ હોવાથી નીરવૃક્ષ પણ કહેવાય છે; એટલે વીરવૃક્ષ તથા નીરવૃક્ષ–એવાં બે નામો પણ અહીં મળે છે.

૬. વિશેષેણ ઈરયતિ–પ્રેરયતિ ચિત્તં હૃદ્યત્વાત્, ઈર ગતૌ કમ્પને ચ–પચાદ્યચ્–જે હૃદયને ગમે તેવો હોવાથી ખાસ ચિત્તને પ્રેરણા કરે છે, તેથી વીર–આસોંદરો.

૭. ધવલઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્ય પુષ્પે–અર્શઆદ્યચ્, યદ્વા–ધાવતિ મનઃ અત્ર, યદ્વા ધાવતિ–શુદ્ધ્યતિ અનેન રુધિરં વ્રણાદિકં ચ, ધાવુ ગતિશુદ્ધ્યોઃ–વૃષાદિત્વાત્ કલચ્ (ઉણા. ૧–૧૬) જેના ફૂલનો રંગ ધોળો હોય છે, અથવા જે હૃદયને ગમતું હોવાથી જેમાં મન દોડે છે, અથવા લોહીવિકાર તથા વ્રણને જે મટાડે છે, તેથી ધવલ–આસોંદરો.

આસોંદરાના ગુણો

કકુભઃ શીતલો હૃદ્યઃ ક્ષતક્ષયવિષાસ્રજિત્ ।
મેદોમેહવ્રણાન્ હન્તિ તુવરઃ કફપિત્તહૃત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વયઃ–કકુભઃ શીતલઃ હૃદ્યઃ તુવરઃ (સન્) ક્ષતક્ષયવિષાસ્રજિત્, મેદોમેહવ્રણાન્ હન્તિ, કફપિત્તહૃત્ (ચાસ્તિ) ॥

આસોંદરો ટાઢો, હૃદયને ગમે એવો અને તૂરો હોઈ ક્ષત, ક્ષય, ઝેર, લોહીનો બગાડ, મેદ, પ્રમેહ, વ્રણ, કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૪

હીરાદખણનાં નામો

વીજકઃ પીતસારશ્ચ પીતશાલક ઇત્યપિ ।
બન્ધૂકપુષ્પઃ પ્રિયકઃ સર્જકશ્ચાસનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્વયઃ–વીજકઃ ચ પીતસારઃ પીતશાલકઃ ઇત્યપિ (તથા) ચ બન્ધૂકપુષ્પઃ પ્રિયકઃ સર્જકઃ અસનઃ સ્મૃતઃ ॥

બીજક,[૧] પીતસાર,[૨] પીતશાલક,[૩] બંધૂકપુષ્પ,[૪] પ્રિયક,[૫] સર્જક[૬] અને અસન[૭] એટલાં હીરાદખણનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૨૫

૧. વીજેન કાયતિ–પ્રકાશતે, કૈ શબ્દે–'અન્યેષ્વપિ દૃશ્યતે' ઇતિ ડઃ–જે પોતાના મૂળ કારણ રસાયનાદિ ગુણોથી પ્રકાશે છે, તેથી બીજક–હીરાદખણ.

૨. પીતઃ સારઃ યસ્ય સઃ–જેનો સાર પીળો હોય છે, તેથી પીતસાર–હીરાદખણ.

૩. પીતેન સારેણ શાલ્યતે–શ્લાઘ્યતે, શાઢૃ શ્લાઘાયામ્–કર્મણિ ઘઞ્, ડલયોરૈક્યમ્; યદ્વા પીતં ફલં સારં ચ શલતિ–પ્રાપ્નોતિ, શલ ગતૌ–કર્મણ્યણ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્–જે પીળા રંગના સારથી વખણાય છે અથવા જેનાં ફળ તથા સાર પીળા રંગનાં હોય છે, તેથી પીતશાલક–હીરાદખણ.

૪. બન્ધૂકસ્યેવ પુષ્પાણિ યસ્ય સઃ–જેને બપોરિયાના જેવાં ફૂલ હોય છે, તેથી બંધૂકપુષ્પ–હીરાદખણ.

૫. પ્રીણાતિ–તર્પયતિ રોગિણાં શરીરં ત્વક્કેશાંશ્ચ રસાયનત્વાત્ ત્વચ્યત્વાત્ કેશ્યત્વાચ્ચ, પ્રીઞ્ તર્પણે–ક્વુન્ (ઉણા. ૨–૩૨)–જે રોગીઓના શરીરને, ચામડીને તથા વાળને તૃપ્ત કરે છે, કેમકે રસાયનરૂપ છે, તેમ જ ચામડીને તથા માથાના વાળને પણ હિતકારી છે, તેથી પ્રિયક–હીરાદખણ.

૬. સૃજતિ પીતં સારમ્, યદ્વા સર્જ્યતે–અર્જ્યતે અનેન આરોગ્યં રસાયનત્વાત્, સૃજ વિસર્ગે–ણ્વુલ્, યદ્વા ષર્જ અર્જને ક્વુન્–જે પીળા રંગનો સાર બહાર કાઢે છે અથવા ઉત્પન્ન કરે છે અથવા રસાયનરૂપ હોવાથી જેના સેવનથી ઉત્તમ આરોગ્ય મેળવાય છે, તેથી સર્જક–હીરાદખણ.

૭. અસ્યતિ–ક્ષિપતિ કુષ્ઠાદીન્ રોગાન્, અસુ ક્ષેપણે–નન્દ્યાદેર્લ્યુઃ–કોઢ વગેરે રોગોને જે મટાડે છે, તેથી અસન–હીરાદખણ.

હીરાદખણના ગુણો

વીજકઃ કુષ્ઠવીસર્પશ્વિત્રમેહગુદક્રમીન્ ॥
હન્તિ શ્લેષ્માસ્રપિત્તં ચ ત્વચ્યઃ કેશ્યો રસાયનઃ ૨૬

અન્વયઃ–વીજકઃ ત્વચ્યઃ કેશ્યઃ રસાયનઃ (સન્) કુષ્ઠવીસર્પશ્વિત્રમેહગુદક્રમીન્ શ્લેષ્માસ્રપિત્તં ચ હન્તિ ॥

હીરાદખણ ચામડી માટે સારી, કેશને

સારા કરનાર તથા [illegible]

ત્વચા, ચીતરી, પ્રમેહ, મુખના રોગ, કૃમિ, કફ, લોહીનો બગાડ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૬

ખેરનાં નામો તથા ગુણો

खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥२७॥

अन्वय—खदिरः रक्तसारः गायत्री दन्तधावनः कण्टकी बालपत्रः च बहुशल्यः च यज्ञियः (इति नामानि)॥

ખદિર,[1] રક્તસાર,[2] ગાયત્રી,[3] દતધાવન,[4] કંટકી,[5] બાલપત્ર,[6] બહુશલ્ય[7] અને યજ્ઞિય[8] એટલાં ખેરનાં* સંસ્કૃત નામો છે. ૨૭

૧ खदति–स्थिरयति मसृणति दन्तानां, हिनस्ति च कण्डूकृमि आदीन्, खद स्थैर्ये हिंसायां च– खदिर किरच्॰ इति (उणा १–५१) किरच्–જે દાંતને સ્થિર બનાવે છે તથા ચેળ, કોઢ, કૃમિ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી ખદિર–ખેર.

૨ रक्तम् सारो यस्य सः—જેનો સાર લાલ રંગનો હોય છે તેથી રક્તસાર–ખેર.

૩ गायन्त्यनेन–स्वरवन्तम्, ये शब्दे– गायतेऽनुप-

* મદનપાલનિઘંટુમાં લખે છે કે આ ઝાડના મેરા રંગનું લાકડું અને કાચી સીંગોને ઉકાળી તેમાંથી સત્ત્વ કાઢે છે તેને કાથો કહે છે. કરિયાતાને પાણીમાં ભીંજવી તે પાણીમાં ૧૦–૧૨ ગ્રેન કાથો નાખી મુદતને અંતરે આવતા તાવની બીમારીમાં આપવાથી ઘણી સારી અસર થાય છે. લોહીના બગાડને લીધે અવાળુમાંથી લોહી નીકળતું હોય ત્યારે કાથો અવાળુ ઉપર ઘસવાથી તેમ જ ખવડાવવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

ચરકમાં ખેરની છાલને કુષ્ઠઘ્ન (કોઢ મટાડનાર) વર્ણવી છે અને સુશ્રુતમાં તેને મેદહર, કૃમિનાશક અને એરીનાક ગણેલ છે. તે પુસ્તકોમાં કાથાને સ્તંભક ગણેલ છે. ખેરના પાંદડાંનો ઉકાળો કરીને આપવાથી પેશાબસ્થાનના દરદ મટી જાય છે અને લોહી સાફ થાય છે. વૈદો કાથાને ઠંડો, પાચક ગણે છે અને ગળાની અંદરના દરદ, મોઢાની ગરમી, ફોલ્લાં, અવાળાં, ઉધરસ, ઝાડા અને મરડાના દરદમાં ઉપયોગી ગણે છે. જૂના નાસૂર, ઘૂમડાં અને ફોલ્લા ઉપર તેને બારીક વાટીને ચોપડે છે. કાથાને બીજી દવાઓ સાથે મેળવીને આપવા માટે શાર્ઙ્ગધર, ચક્રદત્ત અને યોગરત્નાવલી પુસ્તકોમાં ઘણા મિશ્રણો વર્ણવેલાં છે.

स्वरे' इति कः, गौरादि –જે સ્વરને હિતકારી હોવાથી ગાયનનું રક્ષણ કરે છે, તેથી ગાયત્રી–ખેર

૪ दन्तान् धावति–शोधयति, धावु गतिशुद्ध्योः, नन्द्यादित्वात्–દાંતને જે શુદ્ધ કરે છે તેથી દતધાવન–ખેર.

૫ कण्टका सन्ति अस्य–'अत इनि॰'–જેને કાંટા હોય છે, તેથી કંટકી–ખેર.

૬ बाल इव सूक्ष्मं पत्रं यस्य सः—જેનાં પાંદડાં ઘણાં જ નાનાં હોય છે, તેથી બાલપત્ર–ખેર

૭ बहूनि शल्यानि कण्टका वि यस्मिन् सः—જેમાં કાંટારૂપે ઘણાં શલ્ય હોય છે તેથી બહુશલ્ય–ખેર.

૮ यज्ञाय हितः यज्ञियः–यज्ञे च, यज्ञम् अर्हति 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' इत्यनेन घ– જેનું લાકડું યજ્ઞમાં હોમવાની સમિધ તરીકે ઉપયોગી છે, તેથી યજ્ઞિય–ખેર.

ખેરના ગુણો

खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत्।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् ॥
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥२८॥

अन्वय–(गुणास्तु) खदिरः शीतलः दन्त्यः तिक्तः कषायः (च) कण्डूकासारुचिप्रणुत् मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत्॥

ખેર ટાઢો, દાંતને હિતકારી, કડવો અને તૂરો હોઈ ચળ, ઉધરસ, અરુચિ, મેદ, કૃમિ, પ્રમેહ, જ્વર, વ્રણ, ચીતરી, સોજો, આમ, રક્તપિત્તરોગ, પાંડુરોગ, કોઢ તથા કફને મટાડે છે. ૨૮

પીળા સારવાળા ખેરનાં નામો તથા ગુણો

खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः।
कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् ॥२९॥

अन्वय–अन्यः श्वेतसारः खदिरः कदरः सोमवल्कलः (कथ्यते)। कदरः विशदः वर्ण्यः (तथा) मुखरोगकफास्रजित् (अस्ति)॥

શ્વેતસાર,[1] કદર[2] અને સોમવલ્કલ[3] એટલાં પીળા સારવાળા બીજા ખેરનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ખેર સ્વચ્છ તથા વર્ણને સારો કરનાર હોઈ મુખના રોગ, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ૨૯

૧ श्वेतः सारो यस्य सः—જેનો સાર પીળા રંગનો હોય છે તેથી શ્વેતસાર–પીળા સારવાળો ખેર.

૨ कदति–विदारयति इति कर, दृ विदारणे–पचाद्यच्, अस्य–कस्य नसलपस्य दर –विदारयः कदरः–

પાણીના તત્ત્વરૂપ કફનો જે નાશ કરે છે, તેથી કદર-ધોળા સારવાળો ખેર.

૩. સોમવર્ણ વલ્કં યસ્ય સઃ-જેની છાલ ચંદ્ર જેવા રંગની-ધોળી હોય છે, તેથી સોમવલ્ક-ધોળા સારવાળો ખેર.

દુર્ગંધી ખેરનાં નામો તથા ગુણો

इरिमेदो विट्खदिरः कालस्कन्धोऽरिमेदकः।
इरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित्॥
हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठग्रहव्रणान्॥ ३०॥

अन्वयः-इरिमेदः विट्खदिरः कालस्कन्धः अरिमेदकः (इति नामानि, गुणाश्च-) इरिमेदः कषायोष्णः मुखदन्त-गदास्रजित् कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठग्रहव्रणान् हन्ति॥

ઇરિમેદ,[1] વિટ્ખદિર,[2] કાલસ્કંધ[3] અને અરિમેદક[4] એટલાં દુર્ગંધી ખેરનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ખેર તૂરો અને ગરમ હોઈ મુખના રોગ, દાંતના રોગ, લોહીનો બગાડ, ચળ, ઝેર, કફ, કૃમિ, કોઢ, ગ્રહ-ભૂતાદિક તથા વ્રણને મટાડે છે. ૩૦

૧. ईर्यते-ईर्ष्यति-इर ईर्ष्यायां कण्ड्वादिः-'सर्वधातुभ्य इन्' (ઉણા. ૪-૧૧૮)-इरिः-दन्तरोगादीनामीर्ष्यकः मेदो-निर्यासो यस्य सः-જેનો મેદ-ગુંદર દાંતના રોગ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ઇરિમેદ-દુર્ગંધી ખેર.

૨. विड्गन्धिः खदिरः-જેની ગંધ વિષ્ટાના જેવી ખરાબ હોય છે, તેથી વિટ્ખદિર-દુર્ગંધી ખેર.

૩. कालः-कृष्णवर्णः स्कन्धो यस्य सः-જેનું થડ કાળા રંગનું હોય છે, તેથી કાલસ્કંધ-દુર્ગંધી ખેર.

૪. अरिः इव खेदजनको मेदो यस्य सः-दुर्गन्धत्वात् 'शेषाद् विभाषे'ति कप्-જેનો મેદ અથવા ગુંદર દુર્ગંધી હોવાથી શત્રુની પેઠે કંટાળો આપે છે, તેથી અરિમેદક-દુર્ગંધી ખેર.

રગતરોહિડાનાં નામો તથા ગુણો

रोहीतको रोहितको रोही दाडिमपुष्पकः।
रोहीतकः प्लीहघाती रुच्यो रक्तप्रसादनः॥ ३१॥

अन्वयः-रोहीतकः रोहितकः रोही दाडिमपुष्पकः (कथ्यते), रोहीतकः रुच्यः रक्तप्रसादनः प्लीहघाती (भवति)॥

રોહીતક,[1] રોહિતક,[2] રોહી[3] અને દાડિમપુષ્પક[4] એટલાં રગતરોહિડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. રગતરોહિડો રુચિ ઉપજાવનાર, લોહીને સાફ કરનાર અને બરલના દરદને મટાડનાર છે. ૩૧

૧, ૨. रोहति-प्रादुर्भवति वक्षादौ प्रकटतया, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च-'रुहे रश्च लो वा' (ઉણા. ૩-૧૪) इतीतन्-बाहुलकाद् दीर्घोऽपि-रोहीतः वर्णः अस्यास्ति-अर्शआद्यच्, स्वार्थे कन्-જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી રોહીતક અને રોહિતક-રગતરોહિડો.

૩. अवश्यं रोहति प्लीहघातित्वरूपेण, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च-'आवश्यके' इति णिनिः-જે બરલનો અવશ્ય નાશ કરનાર તરીકે ઊગે છે, તેથી રોહી-રગતરોહિડો.

૪. दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य सः-'शेषाद् विभाषे'ति कप्-જેનું ફૂલ દાડમના ફૂલ જેવું હોય છે, તેથી દાડિમપુષ્પક-રગતરોહિડો.

બાવળનાં નામો તથા ગુણો

बब्बूलः किङ्किरातः स्यात् किङ्किराटः सपीतकः।
स एव कथितस्तज्ज्ञैराभा षट्पदमोदिनी॥
बब्बूलः कफनुद् ग्राही कुष्ठकृमिविषापहः॥ ३२॥

अन्वयः-बब्बूलः किङ्किरातः किङ्किराटः सपीतकः स्यात्, सः एव तज्ज्ञैः आभा च षट्पदमोदिनी कथितः। बब्बूलः ग्राही कफनुत् कुष्ठकृमिविषापहः (अस्ति)॥

બબ્બૂલ,[1] કિંકિરાત,[2] કિંકિરાટ,[3] સપીતક,[4] આભા[5] અને ષટ્પદમોદિની[6] એટલાં બાવળનાં સંસ્કૃત નામો છે. બાવળ* ઝાડાને

* **રાજનિઘંટુમાં લખે છે કે:** બાવળની શીંગોમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે. તેની છાલનું સત્ત્વ ચીકણું અને ગ્રાહી હોય છે અને તે ઔષધિ તરીકે વપરાય છે. ઝાડામાં આમ પડતા હોય ત્યારે પાંદડાં અપાય છે. શીંગો ઉધરસના દરદમાં વપરાય છે. ગુંદર પણ ઘણા ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવો છે અને નાજુક ડાળીઓની છાલ ઘણી રેસાવાળી હોઈને કાગળ બનાવવામાં વપરાઈ શકે તેવી હોય છે.

ધન્વંતરિનિઘંટુમાં લખે છે કે: બાવળની છાલ ઘણી ગ્રાહી છે અને પાચનશક્તિ વધારવા માટે આપવામાં આવે છે; તેમજ અંગ્રેજી દવામાં ઓકની છાલને બદલે વપરાય છે. તેનો ઉકાળો જખમ ધોવામાં વાપરવાથી જલદીથી રૂઝ આવે છે. બાવળના ગુંદરમાં લાલ જાતનો ગુંદર વધારે ગુણકારી ગણાય છે. તે ઉધરસ અને સંધિવાના દરદમાં વપરાય છે અને પેશાબમાં સાકર જેવો પદાર્થ જતો હોય ત્યારે ખવરાવાય છે. જે નાસુરોમાંથી પીળા રંગનું પાણી વહેતું હોય, તે માટે કુમળાં પાંદડાંની પોટીસ ઘણી ફાયદાકારી ગણાય છે. શીંગો પણ

શેકનાર૭ છે અને કફ, કોઢ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૩૨

૧. વાપયતિ–ઉત્કમ્પતિ–વપાતિ મલં ગ્રહીત્વાત્–વા ઇન્દ્રને–'બંધિનિર્બધ્નન્ ...' (રઘુ. ૪–૧૦) ઇતિ–નિબધ્નાતિ વ્રણમ્, મધુરત્વાત્ યસ્ય વા, ક્રિમિ વા–જે ઝાડાને રોકે છે, કેમકે ગ્રાહી ગુણવાળો છે, તેથી ...–ભાવક.

૨, ૩ કિંકિરિ–રક્તં વર્ણમ્ અશ્નાતિ ધરતિ વા કિંકિરાત ધારયમાનં, ... ગતો વા, આમ્રાં ... જે પોતાના પુષ્પમાં અથવા રસમાં રતાશપણાનો રંગ ધારણ કરે છે, તેથી કિંકિરાત અને કિંકિરાટ–ભાવક.

૪ પીતં પુષ્પં યદ્ વર્તતે–'ઉંચાદ્ વિભાતે' તિ સ્પૃ– જેને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે, તેથી સુપીતક–ભાવક.

૫. ... માર્તિ પીતિ પુષ્પે, ... 'આમ્લાયતએ' ઇતિ ક, ... –પીળા રંગના ફૂલને ધીમે ધીમે શોભાવે જે ગ્રાસે છે, તેથી આમ્લા–ભાવક.

૬. પટ્‌પદાન્ આમોદયતિ પુષ્પગુણભૂત ...–મુદ હર્ષે–... 'મુખાયતે' ઇતિ ..., ... ફૂલની સુગંધથી ભમરાઓને જે આનંદ પમાડે છે, એવા સ્વભાવનો હોવાથી ષટ્પદમોદિની–ભાવક.

અરીઠાનાં નામો તથા ગુણો

અરિષ્ટકસ્તુ મઙ્ગલ્યઃ કૃષ્ણવર્ણોઽર્થસાધનઃ ।
રક્ષોબીજઃ પીતફેનઃ ફેનિલો ગર્ભપાતનઃ ॥
અરિષ્ટકસ્ત્રિદોષઘ્નો ગ્રહઘ્નો ગર્ભપાતનઃ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય–અરિષ્ટકઃ તુ મઙ્ગલ્યઃ કૃષ્ણવર્ણઃ અર્થસાધનઃ રક્ષોબીજઃ પીતફેનઃ ફેનિલઃ ગર્ભપાતનઃ (અસ્ય, ગુણાસ્તુ–) અરિષ્ટકઃ ત્રિદોષઘ્નઃ ગ્રહઘ્નઃ ગર્ભપાતનઃ (અસ્તિ) ॥

અરિષ્ટક,[1] મંગલ્ય,[2] કૃષ્ણવર્ણ,[3] અર્થસાધન,[4] રક્ષોબીજ,[5] પીતફેન,[6] ફેનિલ[7] અને ગર્ભપાતન[8] એટલા અરીઠાનાં સંસ્કૃત નામો છે. અરીઠા ત્રણે દોષને મટાડનાર, ભૂતાદિકને ટાળનાર અને ગર્ભને પાડી નાખનાર છે. ૩૩

૧ ન રિષ્ટમ્ અશુભમ્ યસ્માત્–જે માંગલિક સ્વભાવ છે, તેથી જેનાથી કોઈ અનિષ્ટ કે અશુભ થતું નથી, માટે અરિષ્ટ–અરીઠા.

૨. મઙ્ગલ્યઃ, મઙ્ગલાય વા હિતઃ–મઙ્ગલ–જે મંગળરૂપ છે તેથી અથવા મંગળ માટે હિતકારી છે, તેથી માંગલ્ય–અરીઠા.

૩. કૃષ્ણ વર્ણં યસ્ય બીજસ્ય–જેના બીજમાં કાળો રંગ હોય છે, તેથી કૃષ્ણવર્ણ–અરીઠા.

૪. અર્થં–શિરોધાવનાદિરૂપમ્ સાધયતિ અનેન, અથવા સુહૃદ્–વિરોધનો નાશ વગેરે પ્રયોજન જેનાથી સાધી શકાય છે, તેથી અર્થસાધન–અરીઠા.

૫. રક્તવર્ણં બીજં યસ્ય સઃ–જેનું બિજ ઉપરના ભાગમાં લાલ રંગનું હોય છે, તેથી રક્તબીજ–અરીઠા.

૬ પીતઃ ફેનઃ યસ્ય સઃ–જેનું ફીણ પીળા રંગનું હોય છે, તેથી પીતફેન–અરીઠા.

૭ ફેનઃ અસ્તિ અસ્ય–અનાદિત્વ–જેમાં ફીણ વળે છે, તેથી ફેનિલ–અરીઠા.

૮ પાતયતીતિ પાતનઃ–...ઘાતિ, ગર્ભસ્ય પાતનઃ–ગર્ભને જે પાડી નાખનાર છે, તેથી ગર્ભપાતન–અરીઠા.

જિયાપોતાનાં નામો તથા ગુણો

પુત્રજીવો ગર્ભકરો યષ્ટિપુષ્પોઽર્થસાધકઃ ।
પુત્રજીવો ગુરુર્વૃષ્યો ગર્ભદઃ શ્લેષ્મવાતહૃત્ ॥
સૃષ્ટમૂત્રમલો રૂક્ષો હિમઃ સ્વાદુઃ પટુઃ કટુઃ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય.–પુત્રજીવઃ ગર્ભકરઃ યષ્ટિપુષ્પઃ અર્થસાધકઃ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ–) પુત્રજીવઃ ગુરુઃ વૃષ્યઃ ગર્ભદઃ સૃષ્ટમૂત્રમલઃ રૂક્ષઃ હિમઃ સ્વાદુઃ પટુઃ કટુઃ (ચ) શ્લેષ્મવાતહૃત્ (અસ્તિ) ॥

પુત્રજીવ,[1] ગર્ભકર,[2] યષ્ટિપુષ્પ[3] અને અર્થસાધક[4] એટલાં જીયાપોતાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જીયાપોતો ભારે, વીર્યને વધારનાર, ગર્ભ રાખનાર, વિષ્ઠા તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર, રૂક્ષ, ટાઢો, મધુર, ખારો અને તીખો હોઈ કફ તથા વાયુને મટાડે છે. ૩૪

૧ પુત્રં–ગર્ભં જીવયતિ ધર્મંત્વાત્, ગર્ભસ્થમ્–ગર્ભને જિવાડનાર હોવાથી પુત્રજીવ–જિયાપોતો.

૨. કરોતિ ઇતિ કરઃ–કર્તા, પુત્રસ્ય કરઃ–જે પુત્ર આપનાર છે, તેથી પુત્રકર–જિયાપોતો.

૩ યષ્ટિરિવ પુષ્પં યસ્ય સઃ–જેનું ફૂલ લાકડી જેવું થાય છે, તેથી યષ્ટિપુષ્પ–જિયાપોતો.

૪ અર્થસ્ય–પુત્રપ્રાપ્તિરૂપસ્ય, સાધયતિ ઇતિ સાધકઃ–પુત્રપ્રાપ્તિરૂપ–અર્થ, પુત્રગર્ભ આપીને પુત્રરૂપ અર્થને જે સિદ્ધ કરે છે, તેથી અર્થસાધક–જિયાપોતો.

ઈંગોરિયાનાં નામો તથા ગુણો

इङ्गुदोऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः ।
इङ्गुदः कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषक्रमीन् ॥
हन्त्युष्णः श्वित्रशूलघ्नस्तिक्तकः कटुपाकवान् ॥ ३५

अन्वयः-इङ्गुदः अङ्गारवृक्षः तिक्तकः च तापसद्रुमः (इति नामानि, गुणास्तु-) इङ्गुदः उष्णः तिक्तकः कटुपाकवान् (सन्) श्वित्रशूलघ्नः कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषक्रमीन् हन्ति ॥

ઈંગુદ,[1] અંગારવૃક્ષ,[2] તિક્તક[3] અને તાપસદ્રુમ[4] એટલાં ઈંગોરિયા*નાં સંસ્કૃત નામો છે. ઈંગોરિયો ગરમ, કડવો અને પાકમાં તીખો હોઈ ચીતરી, શૂળ, કોઢ, ભૂતાદિ, ગ્રહ, વ્રણ, ઝેર તથા કૃમિને મટાડે છે. ૩૫

૧. इङ्ग्यते इति इङ्गं-कुष्ठभूतग्रहादिचेष्टितम्, इगि गतौ-भावे घञ्, इङ्गं द्यति-खण्डयति-दो अवखण्डने-'आतोऽनुपसर्गे कः,' पृषोदरादित्वात्, इङ्गुदः-કોઢ, ભૂતડાં, ગ્રહો વગેરેની અસરનો જે નાશ કરે છે, તેથી ઈંગુદ-ઈંગોરિયો.

૨. अङ्गारवर्णः वृक्षः-જેનો રંગ અંગારા જેવો હોય છે, તેવું ઝાડ છે, તેથી અંગારવૃક્ષ-ઈંગોરિયો.

૩. तिक्तरसः कायति-'अन्येष्वपि०' इति डः, यद्वा तिक्तः एव तिक्तकः-स्वार्थे कन्-જે કડવા રસવાળો હોય છે, તેથી તિક્તક-ઈંગોરિયો.

૪. तापसानाम् उपयुक्तः द्रुमः-शाकपार्थिवादिः-જે તપસ્વીઓને ઉપયોગી ઝાડ છે, તેથી તાપસદ્રુમ-ઈંગોરિયો.

જિંગિનીનાં નામો તથા ગુણો

जिङ्गिनी झिङ्गिनी झिङ्गी सुनिर्यासा प्रमोदिनी ।
जिङ्गिनी मधुरा सोष्णा कषाया योनिशोधिनी ॥
कटुका व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत्पटुः ॥ ३६ ॥

अन्वयः-जिङ्गिनी झिङ्गिनी झिङ्गी सुनिर्यासा प्रमोदिनी (इति नामानि, गुणाश्च-) जिङ्गिनी मधुरा सोष्णा कषाया पटुः कटुका (सती) योनिशोधिनी व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत् (अस्ति) ॥

જિંગિની,[1] ઝિંગિની,[2] ઝિંગી,[3] સુનિર્યાસા[4] અને પ્રમોદિની[5] એટલાં જિંગિનીનાં સંસ્કૃત નામો છે. જિંગિની મધુર, ગરમ, તૂરી, ખારી અને તીખી હોઈ યોનિને સાફ કરનાર અને વ્રણ, હૃદયનાં દરદ, વાયુ તથા અતિસારને મટાડનાર છે. ૩૬

૧. अवश्यं जिङ्गति योनिशोधकताम्, जिगि गतौ-'आवश्यकाधमर्ण्ये०' इति णिनिः, नान्तत्वाद् ङीप्-યોનિને શુદ્ધ કરવાપણાનો ગુણ અવશ્ય ધરે છે, તેથી-જિંગિની.

૨. अवश्यं लिङ्गति-गच्छति व्रणादीन् नाशयितुम्-लिगि गतौ-पूर्ववत् णिनिः, ङीप् च, पृषोदरादित्वात् लस्य झः-જે અવશ્ય વ્રણાદિ મટાડે છે, તેથી-ઝિંગિની.

૩. झिङ्गी-નામ પણ ઉપર પ્રમાણેજ બધું દર્શાવે છે.

૪. सुष्ठु निर्यासो यस्याः सा-જેનો રસ ઘણો જ સરસ હોય છે, તેથી સુનિર્યાસા-જિંગિની.

૫. प्रकर्षेण मोदयति-हर्षयति हृद्रोगवातातिसारिणां चित्तं तद्रोगनिवारणं कृत्वा-હૃદયના રોગ, વાયુ તથા ઝાડાના રોગ મટાડી તે તે રોગવાળા લોકોના ચિત્તને જે ઘણો જ આનંદ પમાડે છે, તેથી પ્રમોદિની-જિંગિની.

તમાલનું નામ તથા ગુણો

तमालः शालवद्वेद्यो दाहविस्फोटहृत् पुनः ॥३७॥

अन्वयः-तमालः शालवत् वेद्यः पुनः दाहविस्फोटहृत् (अस्ति) ॥

ઉપર મોટા ગજના ઝાડના જે ગુણો કહ્યા, તે ગુણો તમાલ[1]ના પણ છે; ખાસ કરી તે દાહને તથા વિસ્ફોટકને મટાડે છે. ૩૭

૧. ताम्यति-ग्लायति दाहो विस्फोटश्चानेन, तमु ग्लानौ 'तमिविशि०' (उणा. १-११८) इति कालन्-જેનાથી દાહ અને વિસ્ફોટક મટે છે, તેથી તમાલ.

તૂણિનાં નામો

तूणिस्तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा ।
कुठेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः ॥ ३८ ॥

अन्वयः-तूणिः तुन्नकः आपीनः तुणिकः तथा कच्छकः कुठेरकः कान्तलकः नन्दिवृक्षः नन्दकः (कथ्यते)॥

તૂણિ,[1] તુન્નક,[2] આપીન,[3] તુણિક,[4] કચ્છક,[5] કુઠેરક,[6] કાંતલક,[7] નંદિવૃક્ષ[8] અને અને નંદક[9] એટલાં તૂણી (એક જાતના પીપળા)નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૩૮

૧. तूणयति-संकोचयति मलं ग्राहित्वात्, तूण संकोचे

* સુશ્રુતસંહિતામાં ઈંગોરિયાંના ફળના મગજને મેદકફહર, યોનિદોષહર અને ગુલ્મનાશક ગણેલ છે.

ચરકસંહિતામાં આને કફસંશમન, વ્રણશોધન અને કુષ્ઠપ્રશમન વર્ણવેલ છે.

[illegible], [illegible] 'स्व इ' (उणा. ४-११९)—જે ખાધી હોવાથી આંકાને સંકુચિત કરે છે—રોકે છે, તેથી તુવિ—એક જાતનો પીપળો.

૨. [illegible] स [illegible], [illegible] सर्वे कफ—વગુ આદિ મટાડવા યોગ્ય જેને કાપે—રોકે છે, તેથી તુણક—એક જાતનો પીપળો.

૩ [illegible]—[illegible] 'गन्धर्वा' इति च, 'पाप वी निम्नगम्,' 'भादिवम'इति [illegible]—જે ગેપાસ ધૂપ વધે છે, તેથી આપીન—વૃક્ષ—એક જાતનો પીપળો.

૪ [illegible]—પર્યાય નામ પ્રમાણે હતા ઉપરાંત—[illegible] [illegible], सर्वे कफ च—એ વિશેષ.

૫ [illegible]—[illegible] પર્વતોનો, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible]—'[illegible].' इति ह., [illegible] सर्वे कफ—જે પાંદડાં વગેરેની સુંદરતાથી દીપે છે અથવા પક્ષી વડે જે શોભે છે, તેથી [illegible]—વૃક્ષ.

૬ [illegible]—[illegible] [illegible], [illegible] [illegible]—'[illegible]' (उणा १-५८) [illegible], [illegible] [illegible]—વગુ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી [illegible]—વૃક્ષ પીપળો.

૭ [illegible] इति [illegible]—[illegible] [illegible]—'[illegible]' इति च, '[illegible]' इति [illegible], [illegible] इति [illegible], [illegible] [illegible]—[illegible], [illegible] [illegible]—જે સુંદર હોય છે તથા સ્વાદ ધરાવે છે, તેથી કાંતિકર વૃક્ષ પીપળો.

૮ [illegible]—વેલિયો પીપળો જુઓ.

૯ [illegible] इति [illegible]—[illegible] [illegible], [illegible]—જે દેખતાં જ આનંદ પમાડે છે તેથી નંદ—વૃક્ષ પીપળો.

તૂણિના ગુણો

तूणिः [illegible] पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो [illegible]पित्तजित् ॥ ३९ ॥

[illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मधुर [illegible] [illegible] ग्राही हिम [illegible] ([illegible]) [illegible] जित् उष्ण ॥

તૂણિ તીખો, પાકમાં તૂરો, મધુર, હલકો, કડવો, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢો અને વીર્યને વધારનાર હોઈ મણ, કોઢ તથા રક્તપિત્તને મટાડનાર છે. ૩૯

ભોજપત્રનાં નામો તથા ગુણો

भूर्जपत्रः स्मृतो भूर्जश्चर्मी बहुलवल्कलः ।
भूर्जो भूतग्रहरक्षोघ्नः कर्णपित्तास्रदोषजित् ।
कषायो [illegible] मेदोविषहरः परः ॥ ४० ॥

[illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। भूर्जः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) ॥

ભૂર્જપત્ર,[1] ભૂર્જચર્મી,[2] બહુલવલ્કલ[3] અને ભૂર્જ[4] એટલાં ભોજપત્રનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ખાટ તૂરું હોય છે અને ભૂત, ગ્રહ, કફ, કાનનાં દરદ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ, રાક્ષસ, મેદ તથા ઝેરને અત્યંત મટાડનાર છે. ૪૦

૧ [illegible]—[illegible]—[illegible], [illegible] [illegible]—[illegible], भू [illegible] [illegible]—भूमिम् [illegible] [illegible]—પૃથ્વી જેવું ભળ હોય છે એવા ભાગવાળું ઝાડ, તે ભૂર્જ.

૨ भूर्ज—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible]—જેની છાલ જમીનના ભળવામાં—ચેક દોષ છે તેથી ભૂર્જચર્મિન્—ભોજપત્ર.

૩ [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible]—'[illegible]' [illegible], [illegible]—[illegible] [illegible]—[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—જેને પુષ્કળ છાલ હોય છે, તેથી બહુવલ્કલ—ભોજપત્ર.

૪ भू, [illegible]. [illegible] [illegible]—જમીન જેવું ભળ છે, તેથી ભૂર્જ—ભોજપત્ર ઝાડ.

ખાખરાનાં નામો

पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः ॥ ४१ ॥

[illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समिद्वर (इति [illegible]) ॥

પલાશ,[1] કિંશુક,[2] પર્ણ,[3] યજ્ઞિય,[4] રક્તપુષ્પક,[5] ક્ષારશ્રેષ્ઠ,[6] વાતહર,[7] બ્રહ્મવૃક્ષ,[8] અને સમિદ્વર[9] એટલાં ખાખરા×નાં સંસ્કૃત નામો છે ૪૧

× [illegible]માં ખાખરાને ભાગી તરીકે બતાવવા તરફેણ છે અને વાપરવા માટે બીજા ભાગી પદાર્થો અને સેવન સાથે ગણાવે છે આ મિશ્રણ ખાખરા [illegible] પડી હોય ત્યારે વપરાય છે.

ચરકમાં ખાખરાના [illegible] ગુણો ભાગી, પુરીષ સંગ્રહ (મળ બંધ કરનાર) તથા શોણિતસ્થાપન (લોહીનો સ્રાવ બંધ કરનાર) ગણેલ છે

સુશ્રુતમાં તેમને રક્તપિત્તહર (લોહીમાંનું

૧. પ્રશસ્તાનિ પલાશાનિ-પર્ણાનિ અસ્ય-અર્શઆદ્યચ્, યદ્વા પલં-માંસમ્ અશ્નાતિ અત્યન્તં સેવિતઃ સન્ દીપનત્વાત્ સરોષ્ણત્વાચ્ચ, અશ ભોજને-કર્મણ્યણ્-જેનાં પાંદડાં ઘણાં સારાં હોય છે, તેથી અથવા પોતે દીપન, સારક તથા ગરમ હોવાથી અત્યંત સેવ્યો હોય તો માંસ ખાઈ જાય છે-માંસ ઓછું કરે છે. તેથી પલાશ-ખાખરો.

૨. શુકતુણ્ડાભપુષ્પત્વાત્ કિંચિત્ શુકઃ ઇવ-જેનું ફૂલ પોપટની ચાંચ જેવું હોય છે. તેથી જાણે કંઈક પોપટ જેવો છે, તેથી કિંશુક-ખાખરો.

૩. પૃણતિ-પ્રીણાતિ વૃષ્યત્વાત્ સ્નિગ્ધત્વાચ્ચ, પૃણ પ્રીણને-અચ્, યદ્વા પ્રશસ્તાનિ પર્ણાનિ યસ્ય સઃ-અર્શ-આદ્યચ્, યદ્વા પિપર્તિ-પાલયતિ પૂરયતિ ચ રોગિણો રોગાન્ વિનાશ્ય, પૄ પાલનપૂરણયોઃ-'ધાપૄ૦સ્ય.' (ઉણા૦ ૩-૬) ઇતિ નઃ-જે વીર્યવર્ધક તથા સ્નિગ્ધ હોવાથી તૃપ્તિકારક તથા કાંતિવર્ધક છે, તેથી અથવા જેનાં પાંદડાં ઘણાં સારાં હોય છે, તેથી અથવા રોગી લોકોના રોગોનો નાશ કરી તેમનું જે રક્ષણ તથા પોષણ કરે છે, તેથી પર્ણ-ખાખરો.

૪. યજ્ઞમ્ અર્હતિ સમિત્કાષ્ટત્વાત્-'યજ્ઞર્ત્વિગ્ભ્યાં' ઇતિ અર્હે ઘઃ-જે યજ્ઞમાં હોમવાનાં સમિધોનું લાકડું હોવાથી યજ્ઞને યોગ્ય ગણાય છે, તેથી યજ્ઞિય-ખાખરો.

૫. રક્તવર્ણં પુષ્પં યસ્ય સઃ-'શેષાદ્ વિભાષે'તિ કપ્-જેનાં ફૂલ લાલ રંગનાં હોય છે,તેથી રક્તપુષ્પક-ખાખરો.

૬. ક્ષારઃ શ્રેષ્ઠઃ યસ્ય સઃ-જેનો ક્ષાર શ્રેષ્ઠ હોય છે, તેથી અથવા ક્ષારયુક્તવૃક્ષેષુ શ્રેષ્ઠઃ-ખારવાળાં વૃક્ષોમાં જે શ્રેષ્ઠ છે, તેથી ક્ષારશ્રેષ્ઠ-ખાખરો.

૭. વાતં હરતિ-'હરતેરનુદ્યમનેઽચ્'-વાયુનો નાશ કરે છે, તેથી વાતહર-ખાખરો. (અહીં વાતં પોથયતિ-નાશયતિ-પુથ હિંસાયામ્-કર્મણ્યણ્-વાતપોથઃ-એવો પર્યાય પણ અમરકોષમાં મળે છે.)

૮. બ્રહ્મણઃ પ્રિયઃ, તન્નામખ્યાતો વા વૃક્ષઃ-બ્રહ્માને પ્રિય અથવા બ્રહ્માના નામથી પ્રખ્યાત હોવાને લીધે બ્રહ્મવૃક્ષ-ખાખરો.

૯. સમિત્સુ વરઃ, યદ્વા સમિદ્રૂપેણ વ્રિયતે-સ્વીક્રિયતે યાજ્ઞિકૈઃ-વૃઞ્ વરણે-'ગ્રહવૃદૃનિશ્ચિ.' ઇતિ સૂત્રેણ કર્મણિ અપ્-જે યજ્ઞકાષ્ઠ-સમિધોમાં શ્રેષ્ઠ છે અથવા યજ્ઞ કરનારા લોકો જેને યજ્ઞકાષ્ઠ-સમિધરૂપે સ્વીકારે છે, તેથી સમિદ્વર-ખાખરો.

ખાખરાના પોતાના તથા તેના પુષ્પના ગુણો

પલાશો દીપનો વૃષ્યઃ સરોષ્ણો વ્રણગુલ્મજિત્ ।
કષાયઃ કટુકસ્તિક્તઃ સ્નિગ્ધો ગુદજરોગજિત્ ॥ ૪૨
ભગ્નસન્ધાનકૃદ્દોષગ્રહણ્યર્શઃકૃમીન્ હરેત્ ।
તત્પુષ્પં સ્વાદુ પાકે તુ કટુ તિક્તં કષાયકમ્ ॥૪૩॥
વાતલં કફપિત્તાસ્રકૃચ્છ્રજિદ્ ગ્રાહિ શીતલમ્ ।
તૃડ્દાહશમકં વાતરક્તકુષ્ઠહરં પરમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્વયઃ-(અથ ગુણાઃ-) પલાશઃ દીપનઃ વૃષ્યઃ સરોષ્ણઃ કષાયઃ કટુકઃ સ્નિગ્ધઃ (સન્) ભગ્નસંધાનકૃત્ વ્રણગુલ્મજિત્ ગુદજરોગજિત્ દોષગ્રહણ્યર્શઃકૃમીન્ હરેત્, તત્પુષ્પં સ્વાદુ, પાકે તુ કટુ તિક્તં કષાયકં વાતલં ગ્રાહિ શીતલં (સત્) કફપિત્તાસ્રકૃચ્છ્રજિત્ તૃડ્દાહશમકં પરં વાતરક્તકુષ્ઠહરમ્ (અસ્તિ) ॥

ખાખરો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, ઝાડાને ખસેડનાર, ગરમ, તૂરો, તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, ભાંગેલું સાંધનાર અને વ્રણ, ગોળો, ગુદાના રોગ, દોષ, ગ્રહણી રોગ, અરશ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ખાખરાનાં ફૂલ-કેસૂડાં મધુર, પાકમાં તીખાં, કડવાં, તૂરાં, વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને ઠંડાં હોઈ કફ, રક્તપિત્તનો રોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તરશ, દાહ, વાતરક્ત રોગ તથા કોઢને અત્યંત મટાડનાર છે. ૪૨-૪૪

પિત્ત કાઢી નાખનાર) તથા યોનિદોષહર (યોનિના રોગ મટાડનાર) ગણેલ છે. એનો ગુંદર એકથી બે રતીની માત્રામાં આપવાથી અતિસાર અને પીળા લોહીનો ઝાડો બંધ થાય છે. બીજ વાટીને ચોપડવાથી દાદર મટી જાય છે. પેશાબ મુશ્કેલીથી ઊતરતો હોય તે વખતે ફૂલને પાણીમાં ઉકાળી શેક કરવાથી આરામ થાય છે. આ ઝાડની ઉપર લાખ પણ ઘણી વખતે મળી આવે છે. આ ઝાડના લાકડાના કોયલા બંદૂકનો દારૂ બનાવવામાં ઘણા વપરાય છે. મૂળિયાંની છાલ કાઢી નાંખ્યા પછી તેમનાં ઘણાં મજબૂત દોરડાં બનાવે છે. હોળી વગેરેના તહેવારમાં કેસૂડાંનાં ફૂલનો રંગ ઘણો વપરાય છે.

ખાખરાના ફળના ગુણો

ફલં લઘૂષ્ણં મેહાર્શઃકૃમિવાતકફાપહમ્ ।
વિપાકે કટુકં રૂક્ષં કુષ્ઠગુલ્મોદરપ્રણુત્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ-ફલં લઘુ ઉષ્ણં વિપાકે કટુકં રૂક્ષં (સત્) મેહાર્શઃકૃમિવાતકફાપહં કુષ્ઠગુલ્મોદરપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

ખાખરાનું ફળ-પિત્તપાપડો હલકો, ગરમ પાકમાં તીખો તથા રૂક્ષ હોઈ પ્રમેહ, અરશ, કૃમિ, વાયુ, કફ, કોઢ, ગોળો તથા પેટનાં

રક્તને મટાડનાર છે ૪૫

શીમળાનાં નામો

शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी ॥४६॥

अन्वय—शाल्मलिः तु मोचा पिच्छिला च पूरणी इति रक्तपुष्पा च स्थिरायुः कण्टकाढ्या च तूलिनी भवेत् ॥

શાલ્મલિ,[1] મોચા,[2] પિચ્છિલા,[3] પૂરણી,[4] રક્તપુષ્પા,[5] સ્થિરાયુ,[6] કંટકાઢ્યા[7] અને તૂલિની[8] એટલાં શીમળાનાં સંસ્કૃત નામો છે

૧ शाल्मलि—शल्यन्ति रसायनगुणं, ... અને ... शाल्मलि शैत्यं माधुर्यं च, ... यः ... शाल्मलिः—જે શરીરમાં રસાયન ગુણનો સંચાર કરે છે તથા શીતળતા અને મધુરતાને પણ ધારણ કરે છે, તેથી શાલ્મલિ—શીમળો.

૨ मुञ्चति रसं निर्यासरूपम् मुच्यते मोचकेन... यः—જે ગુંદરરૂપ રસને અથવા સ્વાદિષ્ટ શીતળ રસને છોડે છે તેથી મોચા—શીમળો.

૩ पिच्छा—शाल्मलिनिर्यासः अस्ति अस्याः, पिच्छिला इति यः—જેનો ગુંદર પિચ્છા નામનો છે, તેથી પિચ્છિલા—શીમળો.

૪ पूरयति—... ... शरीरं रसायनत्वात्, पूरी ... इति ... यः—જે રસાયનરૂપ હોવાથી શરીરને પુષ્ટ કરે છે તેથી પૂરણી—શીમળો.

૫ रक्तानि पुष्पाणि यस्याः सा—જેનાં ફૂલ રાતાં હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પા—શીમળો.

૬ स्थिरं—दीर्घम् आयुर्यस्य सः—'... शाल्मलिः' इति वचनात्—સાઠ હજાર વર્ષ સુધી શીમળો વનમાં જીવે છે, એવું વચન મળે છે, તેથી તે સ્થિરાયુ કહેવાય છે

૭ कण्टकैः ... —જેમાં કાંટા હોય છે તેથી કંટકાઢ્યા—શીમળો.

૮ तूलम् अस्ति अस्याः—'... इति ...' यः—જેમાં રેશમ જેવું રૂ થાય છે, આ જ કારણે અંગ્રેજીમાં શીમળાને 'સિલ્ક કોટન ટ્રી' કહે છે—એ શીમળો જ છે.

શીમળાના ગુણો

शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी ।
श्लेष्मला पित्तवातास्रहारिणी रक्तपित्तजित् ॥४७॥

अन्वयः—शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी श्लेष्मला पित्तवातास्रहारिणी रक्तपित्तजित् (अस्ति) ॥

શીમળો ટાઢો, રસમાં તથા પાકમાં પણ મધુર, રસાયનરૂપ કફ કરનાર અને પિત્ત, વાતરક્ત રોગ, તથા રક્તપિત્તને મટાડનાર છે.

શીમળાના ગુંદરના નામો તથા ગુણો

निर्यासः शाल्मलेः पिच्छा शाल्मलीवेष्टकोऽपि च ।
मोचास्रावो मोचरसो मोचनिर्यास इत्यपि ॥४८॥
मोचास्रावो हिमो ग्राही स्निग्धो वृष्यः कषायकः ।
प्रवाहिकातिसारामकफपित्तास्रदाहनुत् ॥४९॥

अन्वय—शाल्मलेः निर्यासः पिच्छा शाल्मलीवेष्टकः अपि च मोचास्रावः मोचरसः मोचनिर्यासः इत्यपि (कथ्यते) । मोचास्रावः हिमः ग्राही स्निग्धः वृष्यः कषायकः (च) प्रवाहिकातिसारामकफपित्तास्रदाहनुत् (अस्ति) ॥

નિર્યાસ,[1] પિચ્છા,[2] શાલ્મલીવેષ્ટક,[3] મોચાસ્રાવ,[4] મોચરસ[5] અને મોચનિર્યાસ,[6] એટલાં શીમળાના ગુંદરના સંસ્કૃત નામો છે એ ગુંદર ટાઢો, ઝાડાને રોકનાર, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર અને તૂરો હોઈ વળી મરડો, ઝાડા, આમ, કફ, રક્તપિત્ત રોગ તથા દાહને મટાડે છે ૪૮,૪૯

૧ निर्यासः—... ... निर्यास्यते ... यः—વૃક્ષની અંદરની ભાગની ગરમીથી જેને પ્રવાહી રસરૂપે વૃક્ષમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે, તે નિર્યાસ—ગુંદર.

૨ पिच्छिला—... ... ... , ... यः—... ... , ... या—જે વૃક્ષમાંથી રસરૂપે બહાર નીકળી તેને વળગી—ચોંટી રહે છ, તેથી પિચ્છા—શીમળાનો ગુંદર

૩ ... ... —જે શીમળાને રસરૂપે વીંટળાઈ વળે છે તે શાલ્મલિવેષ્ટક—શીમળાનો ગુંદર

૪ मोचायाः ... —શીમળાના રસનું અથવા બહાર ઝરી આવેલો શીમળાનો રસ—ગુંદર—તે મોચાસ્રાવ—શીમળાનો ગુંદર.

૫ मुञ्चति ... इति मोचः, मुच्यते मोचकेन—मोचस्य रसः—મોચરસ—શીમળાનો ગુંદર

૬ मोचस्य निर्यासः—મોચનિર્યાસ—શીમળાનો ગુંદર

કૂટશાલ્મલિ—હલકી જાતના શીમળાનાં નામો તથા ગુણો

कुत्सितः शाल्मलिर्मोक्षो रोचनः कूटशाल्मलिः ।
कूटशाल्मलिरम्लिका: कटुष्ण: कफवातनुत् ॥५०॥

મેદ્યુષ્ણઃ પ્લીહજઠરયકૃદ્ગુલ્મવિષાપહઃ ।
ભૂતાનાહવિબન્ધાસ્રમેદઃશૂલકફાપહઃ ॥ ૫૧ ॥

અન્વયઃ—કુત્સિતઃ શાલ્મલિઃ રોચનઃ કૂટશાલ્મલિઃ પ્રોક્તઃ, કૂટશાલ્મલિકઃ તિક્તઃ કટુકઃ મેદી ઉષ્ણઃ (સન્) કફવાતનુત્ પ્લીહજઠરયકૃદ્ગુલ્મવિષાપહઃ ભૂતાનાહવિબન્ધાસ્રમેદઃશૂલકફાપહઃ (અસ્તિ) ॥

હલકી જાતનો શીમળો રોચન[1] અને કૂટશાલ્મલિ[2] એવાં બે સંસ્કૃત નામોથી કહેવાય છે. એ શીમળો કડવો, તીખો, ઝાડો લગાડનાર અને ગરમ હોઈ કફ, વાયુ, બરલનું દરદ, પેટના રોગ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, ગોળો, ઝેર, ભૂત, આફરો, મળબધ, લોહીનો બગાડ, મેદ તથા શૂળને મટાડે છે. ૫૦,૫૧

૧. રોચતે-દીપ્યતે ભૂતાદિનાશકગુણૈઃ, રુચ દીપ્તૌ—'અનુદાત્તેતશ્ચ'—ઇતિ યુચ્—જે ભૂતડાં વગેરેનો નાશ કરનારા ગુણ વડે શોભે છે, તેથી રોચન—એક જાતનો હલકો શીમળો.

૨. કૂટઃ—ક્ષુદ્રઃ શ્યામવર્ણઃ શાલ્મલિઃ—જે હલકો કાળા રંગનો શીમળો થાય છે, તે કૂટશાલ્મલિ કહેવાય છે.

ધાવડાનાં નામો તથા ગુણો

ધવો ધટો નન્દિતરુઃ સ્થિરો ગૌરો ધુરન્ધરઃ ।
ધવઃ શીતઃ પ્રમેહાર્શઃપાણ્ડુપિત્તકફાપહઃ ॥
મધુરસ્તુવરસ્તસ્ય ફલં ચ મધુરં મનાક્ ॥ ૫૨ ॥

અન્વયઃ—ધવઃ ધટઃ નન્દિતરુઃ સ્થિરઃ ગૌરઃ ધુરન્ધરઃ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ—) ધવઃ શીતઃ મધુરઃ તુવરઃ (સન્) પ્રમેહાર્શઃપાણ્ડુપિત્તકફાપહઃ (અસ્તિ), તસ્ય ચ ફલં મનાક્ મધુરં (ભવતિ) ॥

ધવ,[1] ધટ,[2] નંદિતરુ,[3] સ્થિર,[4] ગૌર,[5] અને ધુરંધર[6] એટલાં ધાવડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. (આનું લાકડું ઇમારતી છે.) ધાવડો ટાઢો, મધુર અને તૂરો હોઈ પ્રમેહ, અરશ, પાંડુ, પિત્ત તથા કફને મટાડે છે. ધાવડાનું ફળ જરાક મધુર હોય છે. ૫૨

૧. ધવતિ પાણ્ડું ધૂયતે વા પ્રમેહાદિઃ અનેન—ધૂલ્ કમ્પને અચ્, ઘત્, 'ઋદોરપ્' વા, ધવિ—સંજ્ઞાપૂર્વકત્વાન્ન વૃદ્ધિઃ—જે પાંડુ રોગને તથા પ્રમેહ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ધવ—ધાવડો.

૨. તટતિ—ઉન્નતો ભવતિ, તટ ઉચ્છ્રાયે—અચ્, તસ્ય ધઃ પૃષોદરાદિત્વાત્, યદ્વા ધન્યતે—વર્ણ્યતે વૈદ્યૈઃ પાણ્ડુપિત્તકફાપહ ઇતિ, ધન શબ્દે—'પુંસિ સંજ્ઞાયાં ઘઃ', નસ્ય ટઃ—પૃષોદરાદિત્વાત્—જે ઘણો જ ઊંચો થાય છે, તેથી અથવા વૈદ્યો જેને પાંડુ, પિત્ત તથા કફનાશક તરીકે વર્ણવે છે, તેથી ધટ—ધાવડો.

૩. નન્દિતરુ—વેલિયા પીપળાનું પહેલું નામ જુઓ.

૪. તિષ્ઠતિ ચિરકાલમ્, અજિરાદિત્વાત્ કિરચ્—(ઉણા. ૧–૫૬) જે ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહે છે, તેથી સ્થિર—ધાવડો.

૫. ગુરતે—ઉદ્યુઙ્ક્તે મનઃ અસ્મિન્ મધુરત્વાત્, ગુરી ઉદ્યમને—'ઋજ્રેન્દ્રે'—તિ (ઉણા. ૨–૨૮) નિપાતિતઃ—જેમાં મન લલચાય છે; કેમકે મધુર તથા સુંદર હોય છે, તેથી ગૌર—ધાવડો.

૬. ધુરં ધારયતિ ગૃહાદીનાં ગૃહકાષ્ઠત્વાત્. સંજ્ઞાયાં 'ભૃતૃવૃજિ૦' ઇતિ ખચ્, ખચિ હ્રસ્વઃ, 'અરુર્દ્વિષદ૦' ઇતિ મુમ્—જેનું લાકડું ઇમારતી ગણાય છે, તેથી ઘર વગેરેના મુખ્ય ભાગોને ટેકવે છે, માટે ધુરંધર—ધાવડો.

ધ્રામણનાં નામો તથા ગુણો

ધન્વઙ્ગસ્તુ ધનુર્વૃક્ષો ગોત્રવૃક્ષઃ સુતેજનઃ ।
ધન્વઙ્ગઃ કફપિત્તાસ્રકાસહૃત્તુવરો લઘુઃ ॥
બૃંહણો બલકૃદ્રૂક્ષઃ સન્ધિકૃદ્ વ્રણરોપણઃ ॥ ૫૩ ॥

અન્વયઃ—ધન્વઙ્ગઃ તુ ધનુર્વૃક્ષઃ ગોત્રવૃક્ષઃ સુતેજનઃ (કથ્યતે)। ધન્વઙ્ગઃ તુવરઃ લઘુઃ બૃંહણઃ રૂક્ષઃ બલકૃત્ સંધિકૃત્ વ્રણરોપણઃ કફપિત્તાસ્રકાસહૃત્ (અસ્તિ)॥

ધન્વંગ,[1] ધનુર્વૃક્ષ,[2] ગોત્રવૃક્ષ[3] અને સુતેજન[4] એટલાં ધ્રામણનાં સંસ્કૃત નામો છે. ધ્રામણ તૂરી, હલકી, પુષ્ટિ આપનાર, રૂક્ષ, બળ દેનાર, (ભાંગેલું) સાંધનાર, વ્રણને રુઝાવનાર અને કફ, રક્તપિત્ત રોગ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. (આ ઝાડની લાકડીઓ થાય છે.)

૧. ધનોઃ અઙ્ગમ્ ઇવ અઙ્ગં યસ્ય સઃ—જેનું અંગ જાણે ધનુષનું અંગ હોય તેવું હોય છે, ધનુષ બનાવવામાં જેનો ઉપયોગ પણ થાય છે, તેથી ધન્વંગ—ધ્રામણ.

૨. ધનુષઃ વૃક્ષઃ—જે ધનુષ બનાવવા માટેનું ઝાડ ગણાય છે, તેથી ધનુર્વૃક્ષ—ધ્રામણ.

૩. ગાં ભૂમિં ત્રાયતે—ત્રૈઙ્ પાલને—'આતોઽનુપસર્ગે કઃ—ગોત્રે જાતઃ વૃક્ષઃ—જે ઝાડ પહાડમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગોત્રવૃક્ષ—ધ્રામણ.

૪. સુતરાં તેજયતિ શરીરં બૃંહણત્વાત્, તિજ નિશાને—નન્દ્યાદેર્લ્યુઃ, યુચ્ (ઉણા. ૨–૭૮) વા—જે શરીરને ખૂબ તેજસ્વી કરે છે, કેમકે પૌષ્ટિક છે, તેથી સુતેજન—ધ્રામણ.

કેરડાનાં નામો તથા ગુણો

करीरः क्रकरोऽपत्रो ग्रन्थिलो मरुभूरुहः।
करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेदघ्नो भेदनः स्मृतः॥
दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत्॥५४॥

अन्वय–करीर क्रकर अपत्र ग्रन्थिल मरुभूरुह (इति नामानि गुणाश्च–) करीरः कटुकः तिक्तः स्वेदघ्नः भेदनः (स्मृतः) दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत् स्मृतः॥

કરીર,[1] ક્રકર,[2] અપત્ર,[3] ગ્રંથિલ[4] અને મરુભૂરુહ[5] એટલાં કેરડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કેરડો તીખો, કડવો, પસીનો લાવનાર, ઝરમ અને મળને તોડનાર હોઈ અરશ, કફ, વાયુ આમ, ઝેર, સોજા તથા વ્રણને મટાડે છે. ૫૪

૧ किरति–विक्षिपति मलं विरेचकत्वादिति भेदनत्वात्, कृ विक्षेपे–'कृशॄपॄ॰' इति (उणा. ४–३०) ईरन्, यद्वा करिणम् ईरयति–प्रेरयतीति–જે ભેદન ગુણવાળો હોવાથી મળ, ઝેર તથા કફ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી અથવા હાથીને જે પ્રેરણા કરે છે, તેથી કરીર–કેરડો.

૨ 'क्र' इति अव्यक्तं शब्दं करोति भिद्यमान–इत्यम् अर्थे–अच्, 'हलो हेतुव्र–'ऐरेऽ' इति क्रो वा–જેને ભાંગવામાં આવતાં 'ક્ર' એવો અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે, તેથી ક્રકર–કેરડો.

૩ न विद्यते पत्रं यस्य सः–જેને પાંદડું હોતું જ નથી, તેથી અપત્ર–કેરડો.

૪ ग्रन्थिः अस्ति अस्य शिफादिवलात् अणु, यद्वा ग्रन्थिं करोति, का भासने–'आतोऽनुपसर्गे' इति कः–જેને ગાંઠો હોય છે, તેથી ગ્રંથિલ–કેરડો.

૫. मरौ–निर्जलभूमौ भुवि रोहति, रुह प्रादुर्भावे–'इगुपधे'ति कः–જે ખુબ જ ઓછા પાણીવાળી જમીનમાં ઊગે છે, તેથી મરુભૂરુહ–કેરડો.

શાખોટ અથવા હલકા સાગનાં નામો તથા ગુણો

शाखोटः पीतफलको भूतावासः खरच्छदः।
शाखोटो रक्तपित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजित्॥५५॥

अन्वय–शाखोटः पीतफलकः भूतावासः खरच्छदः (इति नामानि, गुणाश्च–) शाखोटः रक्तपित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजित् (भवति)॥

શાખોટ,[1] પીતફલક,[2] ભૂતાવાસ[3] અને ખરચ્છદ[4] એટલાં શાખોટનાં સંસ્કૃત નામો છે. શાખોટ રક્તપિત્ત, અરશ, વાયુ, કફ તથા અતિસારને મટાડે છે. ૫૫

૧ शाखाभिः व्याप्नोति शाखोटी, शाखा व्याप्तौ–'शाखामोटम्'–જે મોટાં પાંદડાં તથા ફૂલથી વ્યાપ્ત હોય છે, તેથી શાખોટ–હલકો સાગ.

૨. पीतानि फलानि यस्य सः–'शेषाद् विभाषे'ति कप्–જેનાં ફળ પીળાં હોય છે, તેથી પીતફલક–શાખોટ.

૩. भूतानाम् आवासः–ભૂતોનું જે રહેઠાણ હોય છે, તેથી ભૂતાવાસ–શાખોટ.

૪. खरः छदः यस्य सः–જેનાં પાંદડાં ખરબચડાં–ખરસટ હોય છે, તેથી ખરચ્છદ–શાખોટ.

વાયવરણાનાં નામો તથા ગુણો

वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः।
वरुणः पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्मरीप्रणुत्॥
निहन्ति गुल्मवातास्रकृमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः।
कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः॥५६-५७॥

अन्वय–वरुण वरण सेतु तिक्तशाक कुमारक (इत्यमूनि नामानि–) वरुणः पित्तलः भेदी कषायः मधुरः तिक्तः कटुकः रूक्षकः लघुः उष्णः च अग्निदीपनः (सन्) श्लेष्मकृच्छ्राश्मरीगुल्मवातास्रकृमीन् निहन्ति॥

વરુણ,[1] વરણ,[2] સેતુ,[3] તિક્તશાક,[4] અને કુમારક[5] એટલાં વાયવરણાનાં સંસ્કૃત નામો છે. વાયવરણો પિત્ત કરનાર, મળને તોડનાર, તૂરો, મધુર, કડવો, તીખો, લૂખો, હલકો, ગરમ અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, ગુલ્મ, વાયુ, વાતરક્તરોગ તથા કૃમિને મટાડે છે. ૫૬,૫૭

૧ वृणोति–रोगान् आवृणोति संवृणोतीति, 'वृञ् वरणे'–'कृवृदारिभ्य उनन्' (उणा. ३–५३)–એવા વગેરે રોગોનો નાશ કરવા સારુ જેને પસંદ કરે છે, તેથી વરુણ–વાયવરણો.

૨. वृणोति–स्वीकरोति पित्तादिगुणान्, वृञ् वरणे–कर्तरि ल्युट् (३–३–११३)–પિત્ત કરવાપણું વગેરે ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી વરણ–વાયવરણો.

૩. सिनोति–बध्नाति मलं भेदनादिगुणम्, षिञ् बन्धने–'सितनि॰' (उणा. १–६९) तुन्–મળને તોડનારપણું વગેરે ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી સેતુ–વરુણવૃક્ષ.

૪. तिक्तं शाकं यस्य सः–જેનું શાક કડવું થાય છે, તેથી તિક્તશાક–વાયવરણો.

૫. कुमार इव आचरति कुमारयति, यद्वा–कुमार क्रीडायामिति चौरादिकात् पचाद्यच्, ततः कुमार एव स्वार्थे–'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–જે લાંબા કાળ

સુધી તાજો જ રહે છે. તેથી જાણે કોઈ કુમાર વયનો હોય તેવો લાગે છે માટે કુમારક–વાયવરણો.

ટિંબરુની જાત કટભીનાં નામો તથા ગુણો

કટમ્ભી સ્વાદુપુષ્પશ્ચ મધુરેણુઃ કટમ્ભરઃ ।
કટમ્ભી તુ પ્રમેહાર્શોનાડીવ્રણવિષક્રમીન્ ॥ ૫૮ ॥
હન્ત્યુષ્ણા કફકુષ્ઠઘ્ની કટુ રૂક્ષા ચ કીર્તિતા ।
તત્ફલં તુવરં જ્ઞેયં વિશેષાત્કફશુક્રહૃત્ ॥ ૫૯ ॥

અન્વયઃ–કટમ્ભી સ્વાદુપુષ્પઃ મધુરેણુઃ ચ કટમ્ભરઃ (કથ્યતે), કટમ્ભી તુ ઉષ્ણા કટુઃ રૂક્ષા (સતી) કફકુષ્ઠઘ્ની કીર્તિતા (તથા ચ સા) પ્રમેહાર્શોનાડીવ્રણવિષક્રમીન્ હન્તિ, તત્ફલં તુવરં વિશેષાત્ કફશુક્રહરં જ્ઞેયમ્ ॥

કટભી,[1] સ્વાદુપુષ્પ,[2] મધુરેણુ[3] અને કટંભર[4] એટલાં એક જાતના ટિંબરુનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ટિંબરુ ગરમ, તીખું તથા રૂક્ષ હોઈ કફ તથા કોઢને મટાડે છે અને પ્રમેહ, અરશ, નાડીવ્રણ, ઝેર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનું ફળ તૂરું હોઈ ખાસ કરી કફ તથા વીર્યને હરનાર જાણવું. ૫૮,૫૯

૧. કટવત્ ભાતિ–'અન્યેભ્યોઽપિ૦' ઇતિ ડઃ. ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીષ્–જે આશ્ચર્યકારક હોય તેવી જણાય છે. તેથી કટભી–ટિંબરુની એક જાત.

૨. સ્વાદૂનિ પુષ્પાણિ યસ્ય સઃ–જેનાં ફૂલ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુપુષ્પ–કટભી.

૩. મધુઃ રેણુઃ યસ્ય સઃ–જેની રજ પણ મીઠી હોય છે, તેથી મધુરેણુ–કટભી.

૪. કટમ્–અદ્ભુતં ગુણાતિશયં બિભર્તિ. ભૃધાતોઃ–'સંજ્ઞાયાં ભૃતૃ'. ઇતિ ખચ્. ખિત્વાત્ મુમ્–જે આશ્ચર્યકારક ચડિયાતા ગુણો ધારણ કરે છે. તેથી કટંભર–કટભી.

બે જાતના જધરિયા ખાખરાનાં નામો

મોક્ષસ્તુ મોક્ષકોઽપિ સ્યાદ્ગોલીઢો ગોલિહસ્તથા ।
ક્ષારશ્રેષ્ઠઃ ક્ષારવૃક્ષો દ્વિવિધઃ શ્વેતકૃષ્ણકઃ ॥ ૬૦ ॥

અન્વયઃ–મોક્ષઃ તુ મોક્ષકઃ ગોલીઢઃ ગોલિહઃ ક્ષારશ્રેષ્ઠઃ તથા ક્ષારવૃક્ષઃ અપિ સ્યાત્, (સઃ)–શ્વેતકૃષ્ણકઃ (ઇતિ) દ્વિવિધઃ (ભવતિ) ॥

મોક્ષ,[1] મોક્ષક,[2] ગોલીઢ,[3] ગોલિહ,[4] ક્ષારશ્રેષ્ઠ[5] અને ક્ષારવૃક્ષ[6] એટલાં જધરિયા ખાખરાનાં નામો છે. જધરિયો ખાખરો ધોળો અને કાળો એમ બે પ્રકારનો થાય છે. ૬૦

૧. મોક્ષયતિ જનં કફવાતાદિજન્યરોગેભ્યઃ, મુચેઃ સમન્તાદકર્મકાણિજન્તાદચ્–કફ, વાયુ વગેરેથી થતા રોગોથી માણસને જે છોડાવે છે. તેથી મોક્ષ–જધરિયો ખાખરો.

૨. મોક્ષયતિ જનં વિષમેદઃપ્રમૃતિભ્યોઽપિ, ણ્વુલ્–ઝેર, મેદ વગેરેથી પણ માણસને જે છોડાવે છે. તેથી મોક્ષક–જધરિયો ખાખરો.

૩. ગોભિઃ લિહ્યતે–આસ્વાદ્યતે સ્મ, લિહ આસ્વાદને–કર્મણિ ક્તઃ–ગાયો જેને ખૂબ જ ખાય છે. તેથી ગોલીઢ–જધરિયો ખાખરો.

૪. ગોભિઃ લિહ્યતે–ઘબર્થે કવિધાનમ્–ગાયો જેને ખૂબ ખાય છે. તેથી ગોલિહ–જધરિયો ખાખરો.

૫. ક્ષારેષુ શ્રેષ્ઠઃ–ક્ષારવૃક્ષોમાં જે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી ક્ષારશ્રેષ્ઠ–જધરિયો ખાખરો.

૬. ક્ષારપ્રધાનઃ વૃક્ષઃ–શાકપાર્થિવાદિઃ–ક્ષારની મુખ્યતાવાળું ઝાડ હોવાથી ક્ષારવૃક્ષ–જધરિયો ખાખરો.

બન્ને જધરિયા ખાખરાના ગુણો

મોક્ષકઃ કટુકસ્તિક્તો ગ્રાહ્યુષ્ણઃ કફવાતહૃત્ ।
વિષમેદોગુલ્મકણ્ડૂવસ્તિરુક્કૃમિશુક્રનુત્ ॥ ૬૧ ॥

અન્વયઃ–મોક્ષકઃ કટુકઃ તિક્તઃ ગ્રાહી ઉષ્ણઃ (સન્) કફવાતહૃત્ વિષમેદોગુલ્મકણ્ડૂવસ્તિરુક્કૃમિશુક્રનુત્ (અસ્તિ) ॥

જધરિયો ખાખરો તીખો, કડવો, ઝાડાને રોકનાર અને ગરમ હોઈ કફ, વાયુ, ઝેર, મેદ, ગોળો, ચળ, મૂત્રાશયનું દરદ, કૃમિ અને વીર્યનો નાશ કરે છે, ૬૧

જલસરસડિયાનાં નામો તથા ગુણો

શિરીષિકા ટિણ્ટિણિકા દુર્બલામ્બુશિરીષિકા ।
ત્રિદોષવિષકુષ્ઠાર્શોહરી વારિશિરીષિકા ॥ ૬૨ ॥

અન્વયઃ–શિરીષિકા ટિણ્ટિણિકા દુર્બલા અમ્બુશિરીષિકા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ–) વારિશિરીષિકા ત્રિદોષવિષકુષ્ઠાર્શોહરી (અસ્તિ) ॥

શિરીષિકા,[1] ટિંટિણિકા,[2] દુર્બલા[3] અને અંબુશિરીષિકા[4] એટલાં જલસરસડિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ સરસડિયો ત્રણે દોષ, ઝેર, કોઢ તથા અરશને મટાડે છે. ૬૨

૧. શૃણાતિ–હિનસ્તિ ત્રિદોષવિષાદીન્, શૄ હિંસાયામ્–'શૄપૄભ્યાં કિત્' ઇતિ (ઉણા. ૪–૨૭) ઈષન્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, અત ઇત્વં ચ–ત્રણે દોષ. ઝેર વગેરેનો જે નાશ કરે છે. તેથી શિરીષિકા–જલસરસડિયો.

૨. તિમ્યતિ–આર્દ્રીભવતિ, જલજત્વાત્, 'અલીકાદયશ્ચ' (ઉણા. ૪–૨૫) ઇતિ નિપાતઃ, પૃષોદરાદિત્વાત્ દન્ત્યસ્થાને મૂર્ધન્યઃ. તતઃ ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીષ્, સ્વાર્થે

ण्न्, मनु, इत्यर्थ च-પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જેમાં ભીનાશ વધારે હોય છે, માટે ટિટિભિકા–જલસરસ્વાર્ડિકા.

૩. कुम्भं धर्ते यस्या: सा कम्बलम्-જેનું નળ ફૂટ થયું હોય છે, કેમકે પાણીમાં થયેલ હોય છે, તેથી કુંભિકા–જલસરસ્વાર્ડિકા.

૪ अम्बुजा छिरीषिका–शाल्मालिकादि–જે પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અંબુશિરીષિકા–જલસરસ્વાર્ડિકા.

ખીજડીનાં નામો

शमी सक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्रीफला शिवा ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः स्वल्पिका स्मृता ॥६३॥

अन्वय–शमी सक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्रीफला शिवा मङ्गल्या तथा च लक्ष्मी, सा स्वल्पा शमीरः स्मृता ।

શમી,[1] સક્તુફલા,[2] તુંગા,[3] કેશહંતૃફલા,[4] શિવા,[5] મંગલ્યા[6] અને લક્ષ્મી[7] એટલાં ખીજડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. તે નાની ખીજડી શમીર[1] કહેવાય છે. ૬૩

૧ शमयति कफश्रमश्वासादीन् रोगान् पचति, कोपादि–ઉધરસ, શ્રમ, શ્વાસ વગેરે રોગોને જે મટાડે છે, તેથી શમી–ખીજડી.

૨. सक्तुवत् शुष्कं फलं यस्या: सा–मधूकादित्वात् मनु–જેનું ફળ સાથવા જેવું પણ સૂકાનું હોય છે, તેથી સક્તુફલા–ખીજડી.

૩ तुदयति–हिनस्ति कफवात श्वासा, यद्वा तुदयति–हिनस्ति पवनादिना रक्तातम्, तुषि हिंसायाम्, व्युत्पादितवान् तुङ्गम्, मनु–કફ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેમ આમના પ્રિયાર્થને લીધે પવન વગેરે જેનો નાશ કરે છે, તેથી તુંગા–ખીજડી.

૪ केशानां हन्तृ फलं यस्याः सा, मधूकादित्वात् मनु–જેનું ફળ વાળનો નાશ કરે છે, તેથી કેશહંતૃફલા–ખીજડી.

૫. शिवं करोति कुष्ठादिरोगनिवृत्ति पथ्यत्वमिति 'तत्करोति' इति णिजन्तात्पचाद्यच्, मनु–કોઢિયા વગેરે રોગીઓના તે તે રોગો મટાડી તેમનું જે કલ્યાણ કરે છે, તેથી શિવા–ખીજડી.

૬. मङ्गलं साधु–'तत्र साधुः' इति यत्–मनु जे મંગલ માટે સારી ગણાય છે, તેથી મંગલ્યા–ખીજડી.

૭. लक्ष्यति–दर्शयति कफादिरोगनिवारणोपायं स्वोपयोगेन–'लक्षेर्मुट्' (उणा. ૩–૧૬૦) इति ई–કફ વગેરેના રોગીઓનું આરોગ્ય પોતાના ઉપયોગથી જે દેખાડી દે છે, તેથી લક્ષ્મી–ખીજડી.

૧. अल्पा शमी शमीर –'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः'–નાની ખીજડી શમીર કહેવાય છે.

ખીજડીના ગુણો

शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः ।
कफकासश्वासकुष्ठार्शःकृमिजित् स्मृता ॥६४॥

अन्वय–शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः (तथा) कफकासश्वासकुष्ठार्शः कृमिजित् स्मृता ।

ખીજડી કડવી, તીખી, ટાઢી, તૂરી, રેચક અને હલકી હોઈ કફ, ઉધરસ, શ્રમ, શ્વાસ, કોઢ, અરશ તથા કૃમિને મટાડે છે.

સાતપુડો કે સાતિનનાં નામો તથા ગુણો

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।
सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मवातकुष्ठास्रजन्तुजित् ॥
दीपनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः ॥६५॥

अन्वय –सप्तपर्णः विशालत्वक् शारदः विषमच्छदः (इति नामानि, गुणास्तु–) सप्तपर्णः दीपनः स्निग्धोष्ण तुवरः सरः (तथा) व्रणश्लेष्मवातकुष्ठास्रजन्तुजित् श्वास गुल्मघ्न: (अस्ति) ॥

સપ્તપર્ણ,[1] વિશાલત્વક્,[2] શારદ[3] અને વિષમચ્છદ[4] એટલાં સાતિન[×]નાં સંસ્કૃત નામો છે. સાતિન અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, તૂરો અને મળને ખસેડનાર હોઈ વ્રણ, કફ, વાયુ, કોઢ, લોહીનો બગાડ, કૃમિ, શ્વાસ તથા ગોળાને મટાડે છે. ૬૫

× સુશ્રુતમાં હરસના તાવ માટે નીચે મુજબ ઉપાય વર્ણવેલો છે: સાતિનની છાલ, મરી, લીમડાની અંતરછાલ અને ગળજીભીની છાલ સરખે ભાગે એટલે બન્ને તોલા લઈને એકઠી ઉકાળવી અને તે પાણી પીવામાં વાપરવું. તમારોગ માટે પણ વિષમજ્વરમાં આની છાલ વપરાય છે.

ચરકમાં સાતિનનો રસ, બીજ અને છાલને વાતપિત્તશમન (વાયુ અને પિત્તનું શમન કરનાર), કુષ્ઠઘ્ન (કોઢ અને તેવા રોગ મટાડનાર), રક્તપિત્તપ્રશમન (રક્તપિત્ત નષ્ટ કરનાર) અને શીતપિત્તપ્રશમન (દાહ મટાડનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતમાં આને કફવાતપ્રશમન (કફ અને વાયુ બેસાડનાર), અગ્નિદીપન–અગ્નિનો નાશ કરનાર, ગુલ્મપ્રણાશક (ગોળો અને વ્રણ મટાડનાર), આમપાચક (આમ ને પચાવનાર) અને ઉત્ક્લેશપ્રશમન

૧. काण्डे काण्डे सप्त पर्णानि यस्य सः-જેની ડાળે ડાળે બરાબર સાત જ પાંદડાં હોય છે, તેથી સપ્તપર્ણ-સાત્વિન.

૨. विशाला त्वक् यस्य सः-જેની છાલ વિશાળ હોય છે, તેથી વિશાલત્વક્ સાત્વિન.

૩. शरदि पुष्प्यति-'कालात् साधुपुष्प्यत्' इत्यण्-શરદઋતુમાં જેને ફૂલ આવે છે, તેથી શારદ સાત્વિન.

૪. विषमाः-सप्त छदा यस्य सः-જેની ડાળે ડાળે વિષમ-એકી સાત પાંદડાં હોય છે, તેથી વિષમચ્છદ-સાત્વિન.

તિનિશ-નેતરનાં નામો તથા ગુણો

તિનિશઃ સ્યન્દનો નેમી રથદ્રુર્વઞ્જુલસ્તથા ।
તિનિશઃ શ્લેષ્મપિત્તાસ્રમેદઃકુષ્ઠપ્રમેહજિત્ ।
તુવરઃ શ્વિત્રદાહઘ્નો વ્રણપાણ્ડુકૃમિપ્રણુત્ ॥ ૬૬ ॥

અન્વયઃ-તિનિશઃ સ્યન્દનઃ નેમિઃ રથદ્રુઃ તથા વઞ્જુલઃ (इति नामानि, गुणास्तु-) તિનિશઃ તુવરઃ (સન્) શ્લેષ્મપિત્તાસ્રમેદઃકુષ્ઠપ્રમેહજિત્ શ્વિત્રદાહઘ્નઃ વ્રણપાણ્ડુ-કૃમિપ્રણુત્ (अस्ति) ॥

તિનિશ,[1] સ્યંદન,[2] નેમિ,[3] રથદ્રુ[4] અને વંજુલ[5] એટલાં તિનિશનાં સંસ્કૃત નામો છે. તિનિશ તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, મેદ, કોઢ, પ્રમેહ, ચીતરી, દાહ, વ્રણ, પાંડુ અને કૃમિને મટાડે છે. ૬૬

૧. अतिशयेन नेशति आरोग्यम्, णिश समाधौ-'इगुपधे'ति कः, यद्वा अतिक्रान्तो रोगरूपा निशाः, 'अत्यादयः'-इति समासः, पृषोदरादिः-જે અતિશય આરોગ્ય આપે છે, તેથી અથવા રોગરૂપી રાત્રિઓને જે ઓળંગી ગયો છે, તેથી તિનિશ-નેતર.

૨. स्यन्दते तुवरं रसं-स्यन्दू प्रस्रवणे-'बहुलमन्यत्रापि' इति (ઉણા. ૨-૭૮) युच्-જે તૂરા રસને ઝરે છે, તેથી સ્યન્દન-તિનિશ નેતર

૩. नयति-प्रापयति आरोग्यं श्लेष्मादीन् विनाश्य-णीञ् प्रापणे-'नियो मिः'-(ઉણા. ૪-૪૩) કફ વગેરેનો નાશ કરી જે આરોગ્ય પમાડે છે, તેથી નેમિ-તિનિશ નેતર.

૪. रथस्य द्रुः, तत्र उपयुक्तत्वात्-રથ બનાવવામાં જે ઉપયોગી ઝાડ છે, તેથી રથદ્રુ-તિનિશ નેતર.

૫. वच्यते-गम्यते श्वित्रदाहनाशनार्थं येन, वञ्चु गतौ-बाहुलकाद् उलो जत्वं च-ચીતરી-કોઢ તથા દાહનો નાશ કરવાનું જે કામ કરે છે, તેથી વંજુલ-તિનિશ નેતર.

સાગનાં નામો તથા ગુણો

ભૂમીસહો દ્વારદારુર્નરિદારુઃ ખરચ્છદઃ ।
ભૂમીસહસ્તુ શિશિરો રક્તપિત્તપ્રસાદનઃ ॥ ૬૭ ॥

અન્વયઃ-ભૂમીસહઃ દ્વારદારુઃ નરિદારુઃ ખરચ્છદઃ (इति नामानि, गुणास्तु-) ભૂમીસહઃ તુ શિશિરઃ (सन्) રક્તપિત્તપ્રસાદનઃ (अस्ति) ॥

ભૂમીસહ,[1] દ્વારદારુ,[2] નરિદારુ[3] અને ખરચ્છદ[4] એટલાં સાગનાં સંસ્કૃત નામો છે. સાગ ટાઢો હોઈ રક્તપિત્તને સાફ કરનાર છે.

૧. सहते-इति सहः-पचाद्यच्, भूम्याः सहः-જમીનને સહન કરે છે-જમીનમાં પણ લાંબા કાળ સુધી ટકે છે, તેથી ભૂમીસહ-સાગ.

૨. द्वारोपयोगि दारु यस्य सः-જેનું લાકડું બારણું બનાવવા ઉપયોગી છે, તેથી દ્વારદારુ સાગ.

૩. न रियति इति नरि, रि गतौ-क्विप्, नरि दारु यस्य सः-જેનું લાકડું જતું નથી-પણ ખૂબ ટકે છે, તેથી નરિદારુ-સાગ.

૪. खराश्छदा यस्य सः-જેનાં પાંદડાં બરછટ હોય છે, તેથી ખરચ્છદ-સાગ.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં વટાદિવર્ગ સમાપ્ત

૬ : આમ્રાદિ ફલવર્ગ

આંબાનાં નામો

આમ્રઃ પ્રોક્તો રસાલશ્ચ સહકારોઽતિસૌરભઃ ।
કામાઙ્ગો મધુદૂતશ્ચ માકન્દઃ પિકવલ્લભઃ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-આમ્રઃ ચ રસાલઃ સહકારઃ અતિસૌરભઃ કામાઙ્ગઃ મધુદૂતઃ માકન્દઃ ચ પિકવલ્લભઃ પ્રોક્તઃ ॥

આમ્ર,[1] રસાલ,[2] સહકાર,[3] અતિસૌરભ,[4] કામાંગ,[5] મધુદૂત,[6] માકંદ[7] અને પિકવલ્લભ,[8] એટલાં આંબાનાં* સંસ્કૃત નામો છે. ૧

* **વૈદ્યક ગ્રંથોમાં** કાચી તેમ જ પાકી કેરીના ગુણ વિષે ઘણા લંબાણથી લખાયેલું છે. ટૂંકમાં કહીએ તો તેનાં પાકાં ફળ જોર આપનાર, ચરબી વધારનાર, ખુશકારક અને જરા ઝાડો ખુલાસે લાવનાર તેમજ પેશાબ વધારે લાવનાર ગણાય છે:

(રક્તપિત્ત અને વાયુ બેસાડનાર) વર્ણવેલ છે. આની છાલ જરા સુગંધી, ગરમ, તૂરી અને કડવી હોય છે અને પેટમાં ખાવા આપવાથી જરા જુલાબ લાગે છે, ભૂખ લાગે છે, તાવ મટી જાય છે અને સોજો તથા શૂલ પણ મટી જાય છે.

૧. अम्यते–गम्यते आरोग्यं फलं यावेन, अम गत्यादौ–'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उणा. ३-१६) इति रक्, दीर्घश्च–જેનાથી આરોગ્ય તથા ફળ મેળવાય છે, તેથી આમ્ર–આંબો અને તેનું ફળ કેરી.

૨. रसम् आलाति–गृह्णाति माधुर्यादिना, आङ् पूर्वात् लाते: डः–મીઠાશ વગેરે દ્વારા રસને જે શોભાવે છે, તે રસાલ–આંબો.

૩. सह कारयति–मेलयति कुसुम–अलि–જે ભ્રમરોનો સહકાર–મેળાપ કરાવે છે, તેથી સહકાર–આંબો.

૪. अतिशयितं सौरभं यस्य स–જેની સુગંધ ઘણી અધિકાતી હોય છે, તેથી અતિસૌરભ–આંબો.

૫. कामं–कामोद्दीपनम् अंगं–मुकुलं फलं च यस्य स, यद्वा कामस्य अंगम् इव उद्दीपकत्वात् वृष्यत्वात्–જેની કળી અથવા મોર તથા ફળ અત્યંત કામોદ્દીપક છે, તેથી અને વીર્યવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે, તેથી કામનું જાણે અંગ હોય તેવો હોવાથી કામાંગ–આંબો.

૬. मधोर्वसन्तस्य दूत इव, तत्पुष्पोद्गमेन प्रथमारंभ एव पुष्पमाप्यत्वात्–વસંતની શરૂઆતમાં જ સૌની પહેલાં જ એ વસંતને જાણે સૂચવતો હોય તેમ ફૂલે–ફાલે છે, તેથી વસંતનો જાણે દૂત હોય તેવો હોવાથી મધુદૂત–આંબો.

૭. माति इति मा: मा माने–क्विप्, मा –परिमितः–समन्तात् कुन्दित कन्द इव फलं यस्य स–ચોપાસથી બરાબર સુપરિત–ગમ્યમેયનું અને મોટા જાણે કંદ હોય તેવું જેનું ફળ હોય છે, તેથી માકંદ–આંબો.

૮. पिकानां–कोकिलानां वल्लभः–प्रियः–કોયલોને જે ઘણો જ વહાલો હોય છે, તેથી પિકવલ્લભ–આંબો.

પણ તેની છાલ અને કાચા ફળના રેસા ખાટી અને ખારા ગણાય છે. કાચા ફળનું અથાણું કરી ખાવે તે પેટને શાંતિ પમાડનાર અને ભૂખને ખૂબ ઉઘાડનાર મનાય છે. કાચી કેરીને છોલીને ગોટલી કાઢી સૂકવે છે તેને આમચૂર અથવા આમોળિયા કહે છે, અને તે ખાવામાં ઘણા વપરાય છે. તેમનામાં જે ખટાશ રહેલી છે તે સાઇટ્રિક ઍસિડના લીધે છે અને તે જીભની તથા જેટલી સુધારનાર મનાય છે. આંબાનાં ફૂલ, ગોટલી અને છાલ કડવી અને ગ્રાહી મનાય છે, અને ઝાડા વગેરેમાં વપરાય છે. આંબાનાં પાંદડાંને બાળી તેનો ધુમાડો ગળામાં લેવાથી ગળાની અંદરનાં કેટલાંક દર્દોને ફાયદો થાય છે

આંબાના મોરના ગુણો

आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् ।
असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृद् ग्राहि वातलम् ॥२॥

अन्वय–आम्रपुष्पं शीतं रुचिकृत् ग्राहि वातलं (च) असृग्दुष्टिहरम् अतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् (अस्ति)॥

આંબાનું ફૂલ (મોર) ઠંડું, રુચિ ઉપજાવનાર, ઝાડો રોકનાર, વાયુ કરનાર અને લોહીના બગાડને, અતીસારને તથા કફ, પિત્ત અને પ્રમેહને મટાડનાર છે. ૨

નાની તથા મોટી કાચી કેરીના ગુણો

आम्रं बालं कषायाम्लं रुच्यं मारुतपित्तकृत् ।
तरुणं तु तदत्यम्लं रूक्षं दोषत्रयास्रकृत् ॥३॥

अन्वयः–बालम् आम्रं कषायाम्लं रुच्यं मारुतपित्तकृत् (अस्ति), तरुणं तु तत् अत्यम्लं रूक्षं (सत्) दोषत्रयास्रकृत् (अस्ति)॥

આંબાની નાની કાચી કેરી તૂરી, ખાટી, રુચિ ઉપજાવનાર અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે. મોટી થયેલી કાચી કેરી બહુ જ ખાટી, રૂક્ષ અને ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને કરનાર છે. ૩

તડકે ખૂબ સૂકવેલી કાચી કેરીના ગુણો

आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशोषितम् ।
अम्लं स्वादु कषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् ॥४॥

अन्वय–आमम् आम्रं त्वचाहीनम् (कृत्वा) आतपे अतिविशोषितं (चेत् तर्हि तत्) अम्लं स्वादु कषायं भेदनं (सत्) कफवातजित् स्यात्॥

કાચી કેરીને તેની છાલ છોલી કાઢી તડકામાં બહુ જ સૂકવેલ હોય તો તે–સૂકા પછી ખાટી, મધુર, તૂરી અને મળને તોડનાર થઈ કફ તથા વાયુને મટાડનાર થાય છે. ૪

પાકી કેરીના ગુણો

पक्वं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं बलसुखप्रदम् ।
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥५॥
कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ।
तदेव वृक्षसम्पक्वं गुरु वातहरं परम् ॥६॥
मधुराम्लरसं किञ्चिद्भवेत्पित्तप्रकोपनम् ।
आम्रं कृत्रिमपक्वं यत्तद्भवेत्पित्तनाशनम् ॥७॥
रसस्याम्लस्य हीनत्वान्माधुर्याच्च विशेषतः ।
चूषितं तत्परं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु ॥८॥
शीतलं शीघ्रपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम् ।
तद्रसो गालितो बल्यो वातपित्तहरः सरः ॥९॥

अह्वयस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्धनः।
तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च ॥१०॥
मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम्।
वात्तपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्धनम् ॥
वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाम्रं गुरु शीतलम् ॥११॥

अन्वयः—पक्वं तु (तत्) मधुरं वृष्यं स्निग्धं बलसुखप्रदं गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतम् (सत्) अपित्तलं कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्धनम् (भवति), तत् एव वृक्षसंपक्वं गुरु परं वातहरं मधुराम्लरसं (सत्) किंचित् पित्तप्रकोपनं भवेत्; कृत्रिमपक्वं च तत् आम्रं तु अम्लस्य रसस्य हानेः विशेषतः माधुर्याच्च पित्तनाशनं भवेत्। चूषितं तत् परं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु शीतलं शीघ्रपाकि वातपित्तहरं सरं स्यात्। गालितः तद्रसः बल्यः वातपित्तहरः सरः अहृद्यः तर्पणः अतीव बृंहणः कफवर्धनः (स्यात्)। तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् (अस्ति)। दुग्धाम्रं वृष्यं वर्णकरं वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्धनं स्वादु गुरु शीतलम् (भवति)॥

પાકી કેરી તો મધુર, વીર્યને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, બલ તથા સુખને આપનાર, ભારે, વાયુને હરનાર, હૃદયને ગમે એવી, વર્ણને સારો કરનારી તથા ટાઢી હોઈ પિત્તને નહિ કરનાર, છેવટે તૂરા રસવાળી અને અગ્નિ, કફ તથા વીર્યને વધારનાર છે. જે કેરી ઝાડ ઉપર જ પાકેલ હોય તે ભારે, વાયુને બહુ જ હરનાર, ખટમધુરી અને પિત્તનો કાંઈક પ્રકોપ કરનાર હોય છે. જે કેરી ઝાડ પરથી ઉતાર્યા પછી ક્રિયાથી પકાવી હોય, તેમાંથી ખાટો રસ જતો રહેવાથી અને તેમાં મધુર રસ વિશેષ થવાથી પિત્તનો નાશ કરનારી થાય છે. જે કેરી ચૂસવામાં આવી હોય તે બહુ જ રુચિકારક, બળ આપનાર, વીર્યને વધારનારી, હલકી, ટાઢી, તરત પચનાર, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર અને મળને ખસેડનાર થાય છે. કેરીનો ગાળેલો રસ બળ આપનાર, ભારે, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, મળને ખસેડનાર, હૃદયને બહુ નહિ ગમતો, તૃપ્તિ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર અને કફને વધારનાર છે. કેરીની ચીર ભારે, બહુ રુચિ ઉપજાવનાર, લાંબા કાળે પચનાર, મધુર, પુષ્ટિ કરનાર, બળ આપનાર, ટાઢી અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. જે કેરી દૂધની સાથે ખાવામાં આવી હોય તે વીર્યને વધારે, વર્ણને સારો કરે, વાયુ તથા પિત્તને હરે, રુચિ ઉપજાવે, પુષ્ટિ આપે અને બળને વધારે છે. વળી તે મધુર, ભારે અને શીતળ પણ છે. ૫–૧૧

ખાટી કેરી વધારે ખાવાથી નુકસાન

मन्दानलत्वं विषमज्वरं च,
रक्तामयं बद्धगुदोदरं च।
आम्रातियोगो नयनामयं वा,
करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥१२॥

अन्वयः—आम्रातियोगः मन्दानलत्वं विषमज्वरं रक्तामयं च बद्धगुदोदरं वा नयनामयं करोति, तस्मात् तानि अति न अद्यात् ॥

બહુ કેરીઓ ખવાય તે અગ્નિને મંદ કરે, વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે, લોહીના રોગો કરે, કબજિયાત કરે, પેટના રોગ અને નેત્રના રોગ પણ કરે છે; માટે (ખાટી) કેરીઓ બહુ ખાવી નહીં. ૧૨

મીઠી કેરી વધારે ખવાય તો ખાસ નુકસાન નથી

एतदम्लाम्रविषयं मधुराम्लपरं न तु।
मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः ॥१३॥

अन्वयः—एतत् (आम्रातियोगनिषेधकथनं) अम्लाम्रविषयं (ज्ञेयं, न तु मधुराम्रपरं), मधुरस्य (तु) परं नेत्रहितत्वाद्याः गुणाः (सन्ति)॥

કેરી વધારે નહિ ખાવાનું ઉપર જે કહ્યું તે ખાટી કેરી માટે છે, મીઠી કેરી માટે નથી; કારણ કે મીઠી કેરીના તો નેત્રને અત્યંત હિતકારકપણું વગેરે ઘણા ગુણો છે. ૧૩

મીઠી કેરીઓ વધારે ખાવી હોય તો ?

शुण्ठ्यम्भसोऽनुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे।
जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च ॥१४॥

अन्वयः—आम्राणाम् अतिभक्षणे शुण्ठ्यम्भसः अनुपानं स्यात्, वा सौवर्चलेन सह च जीरकं प्रयोक्तव्यम्॥

(મીઠી) કેરીઓ ઘણી ખાવી હોય તો સૂંઠના પાણીનું અનુપાન હોવું જોઈએ અથવા સંચળ સાથે જીરાનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪

આમ્રાવર્તનું લક્ષણ

पक्वस्य सहकारस्य पटे विस्तारितो रसः।
घर्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रावर्त इति स्मृतः ॥१५

अन्वय.—पक्वस्य आम्रस्य रसः पटे विस्तारितः पर्यायेण सूर्यतप्तः आम्रावर्तः इति स्मृतः ॥

પાકી કેરીનો રસ લૂગડા પર પાથરી તડકામાં સૂકવ્યો હોય અને વળી પાછો તેના જ ઉપર બીજો રસ પાથરી સુકવાય; એમ વારંવાર કરી તેનાં જે પડવાં કરવામાં આવે, તે આમ્રાવર્ત[1] કહેવાય છે. ૧૫

૧. आम्रस्य रस मुग्धाम्लरसः—रस आवर्तते अस्मिन्, आम्रतनुरूपत्वात्, स च वर्तते—वृत्—આંબાના તાજા રસ જેવો જ જેમાં કંઈક ખારો ઓછો સ્વાદ હોય છે, કેમકે તાપમાં જેને સૂકવેલ હોય તે આમ્રાવર્ત—કેરીના રસના તડકે સૂકવેલા ઉપરાઉપરી થરો.

આમ્રાવર્તના ગુણો

आम्रावर्तस्तृषाच्छर्दिवातपित्तहरः सरः ।
रुच्यः सूर्यांशुभिः पाकाल्लघुश्च प्रकीर्तितः ॥१६॥

अन्वय—स आम्रावर्तः रुच्यः सरः सूर्यांशुभिः पाकात् च लघु (च) तृषाच्छर्दिवातपित्तहरः प्रकीर्तितः ॥

તે આમ્રાવર્ત રુચિ ઉપજાવનાર, મળને ખસેડનાર અને સૂર્યનાં કિરણો વડે પાકેલો હોવાથી હલકો સર્વ તરસ, ઉલટી, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૧૬

આંબાની ગોટલીના ગુણો

आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्दितीसारनाशनम् ।
ईषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥१७॥

अन्वय—आम्रबीजं कषायम् ईषद् अम्लं तथा मधुरं (स्यात्), छर्द्यतीसारनाशनं च हृदयदाहनुत् स्यात् ॥

આંબાની ગોટલી તૂરી, કંઈક ખાટી અને મધુર હોઈ ઉલટી, અતીસાર તથા હૃદયના દાહને મટાડે છે. ૧૭

આંબાના નવપલ્લવના ગુણો

आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् ॥१८॥

अन्वय—आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् (भवति) ॥

આંબાનું નવું પલ્લવ-કૂંપળ રુચિ ઉપજાવનાર અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે. ૧૮

જંગલી આંબાનાં નામો તથા ગુણો

आम्रातकः पीतनश्च मर्कटाम्रः कपीतनः ।
आम्रातकमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत्सरम् ॥१९॥

अन्वयः—आम्रातकः पीतनः मर्कटाम्रः च कपीतनः (इति नामानि, गुणास्तु—) आम्रातकम् अम्लं वातघ्नं गुरु उष्णं रुचिकृत् सरं (भवति) ।

આમ્રાતક,[1] પીતન,[2] મર્કટામ્ર[3] અને કપીતન[4] એટલાં જંગલી આંબાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જંગલી આંબાનું ફળ ખાટું, વાયુને હરનાર, ભારે, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર અને મળને ખસેડનાર હોય છે. ૧૯

૧. आम्रम् अतति—सततं गच्छति गुणसाम्यत्वात्, अत सातत्यगमने—'इणाग्निभ्यो कन्' (उणा. ५-१५)—જે હમેશાં આંબાના જેવા ગુણસ્વરૂપને ધારણ કરે છે, તેથી આમ્રાતક—જંગલી આંબો.

૨. पीतं करोति फलं पाकावस्थायामिति पीतनः, 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, ततः 'बहुलमन्यत्रापि'—इति युच्—પાકેલી સ્થિતિમાં પોતાના ફળને જે પીળું કરે છે, તેથી પીતન—જંગલી આંબો.

૩. मर्कटानां प्रियः, मर्कटवर्णो वा आम्रः—मर्कटाम्रः—જે વાંદરાને પ્રિય અથવા વાંદરાંના જેવા રંગનો આંબો હોય છે, તેથી મર્કટામ્ર—જંગલી આંબો.

૪. कपतीति कपः, कपि विस्तारे—पचाद्यच्, कपीनां, कपेर्वर्णस्य वा तनः—कपीतनः—'अन्येषामपि' इति दीर्घः, यद्वा कपिः—मर्कटस्तस्य इव तनः शोभा कपीनां कपेर्वा तनः—कपीतनः—જે વાંદરાંને અથવા વાંદરાંના જેવા રંગને ફેલાવે છે, અથવા વાંદરાના જેવી શોભા ફેલાવે છે, તેથી કપીતન—જંગલી આંબો.

જંગલી આંબાના પાકાં ફળના ગુણો

पक्वं तु मधुरं स्वादु रसे पाके हिमं स्मृतम् ।
तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृष्यं विष्टम्भि बृंहणम् ॥
गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित् ॥२०॥

अन्वय—(तस्य) पक्वं तु फलं मधुरं रसे पाके स्वादु हिमं तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृष्यं विष्टम्भि बृंहणं गुरु बल्यं (च) मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित् (भवति) ॥

એ આંબાનું પાકું ફળ તૂરું, મધુર, પાકમાં પણ મધુર જ, ઠંડું, તૃપ્તિ આપનાર, કફ કરનાર, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર, મળને રોકનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, ક્ષત, દાહ, ક્ષય તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૦

આમ્રૂસ આંબાના નામો તથા ફળના ગુણો

पञ्चाम्लकः आम्रातः अम्लाङ्गो पञ्चपुष्पकः ।
पञ्चाम्लं मधुरं स्वादु विपाके शीतलं गुरु ॥
ग्राहि वर्ण्यं स्निग्धमाध्मानवातहरं कफपित्तनुत् ॥२१॥

અન્વયઃ-રાજામ્રઃ ટઙ્કઃ આમ્રાતઃ કામાઙ્ગઃ રાજપુત્રકઃ (કથ્યતે), રાજામ્રં તુવરં સ્વાદુ વિશદં શીતલં ગુરુ ગ્રાહિ રુક્ષં (સત્) વિવન્ધાધ્માનવાતકૃત્ કફપિત્તનુત્ (અસ્તિ) ॥

રાજામ્ર,[1] ટંક,[2] આમ્રાત,[3] કામાંગ,[4] અને રાજપુત્ર[5] એટલાં આફૂસ આંબાનાં સંસ્કૃત નામો છે. આફૂસ આંબાનું ફળ તૂરું, મધુર, સ્વચ્છ, ટાઢું, ભારે, ઝાડાને રોકનાર તથા રૂક્ષ હોઈ મળબંધ, આફરો તથા વાયુને કરનાર છે અને કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

૧. આમ્રાણાં રાજા-રાજામ્રઃ, રાજદન્તાદિત્વાત્ પરનિપાતઃ, યદ્વા રાજ્ઞામ્-ઐશ્વર્યવતાં લોકાનામ્ આમ્રઃ-મહાર્ઘત્વાત્-જે આંબાઓનો રાજા-ઉત્તમ આંબો ગણાય છે અથવા ઐશ્વર્યવાળા મોટા લોકોનો આંબો હોય છે; કેમકે મહા કિંમતી હોય છે, તેથી રાજામ્ર-આફૂસ-આંબો.

૨. ટઙ્કયતિ-વધ્નાતિ મલં ગ્રાહિત્વાત્, ટકિ બન્ધને-ચુરાદિઃ, અચ્-જે ગ્રાહી હોવાથી મળ બંધ કરે છે, તેથી ટંક-આફૂસ આંબો.

૩. આમ્રમ્ અતતિ આમ્રાતઃ-કર્મણ્યણ્-ઉપરના જંગલી આંબાના પહેલા નામ પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

૪. કામાઙ્ગ-આંબાના પાંચમા નામ પ્રમાણે.

૫. રાજ્ઞઃ ચન્દ્રસ્ય વા પુત્ર ઇવ-મહર્ઘત્વાત્, શીતલત્વાચ્ચ, સ્વાર્થે કન્-મહાકિંમતી હોવાને લીધે જાણે રાજાનો પુત્ર હોય અથવા શીતળ હોવાથી જાણે રાજા-ચંદ્રનો પુત્ર હોય તેવો હોય છે, તેથી-રાજપુત્રક-આફૂસ આંબો.

હલકી જાતના આંબાનાં નામો તથા ગુણો

કોશામ્ર ઉક્તઃ ક્ષુદ્રામ્રઃ કૃમિવૃક્ષઃ સુકોશકઃ ।
કોશામ્રઃ કુષ્ઠશોથાસ્રપિત્તવ્રણકફાપહઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વયઃ-કોશામ્રઃ ક્ષુદ્રામ્રઃ કૃમિવૃક્ષ. સુકોશકઃ ઉક્તઃ, કોશામ્રઃ કુષ્ઠશોથાસ્રપિત્તવ્રણકફાપહઃ (અસ્તિ) ।

કોશામ્ર,[1] ક્ષુદ્રામ્ર,[2] કૃમિવૃક્ષ[3] અને સુકોશક[4] એટલાં હલકી જાતના આંબાનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ આંબો કોઢ, સોજા, લોહીવિકાર, પિત્ત અથવા રક્તપિત્ત, વ્રણ તથા કફનો નાશ કરે છે. ૨૨

૧. કોશે આમ્ર ઇવ ફલપ્રાચુર્યાત્, યદ્વા કોશાકાર આમ્રઃ-ફલે કોશસાદૃશ્યાત્-જાણે ભંડારમાં આંબા રાખી રહ્યો હોય, તેમ પુષ્કળ ફળવાળો જે હોય છે અથવા જેનાં ફળ ફળી કે દોડા જેવાં લંબગોળ થાય છે, તેથી કોશામ્ર-એક જાતનો હલકો આંબો.

૨. ક્ષુદ્રશ્ચાસૌ આમ્રઃ-ક્ષુદ્રામ્રઃ-હલકી જાતનો જે આંબો હોય છે, તેથી-ક્ષુદ્રામ્ર-હલકો આંબો.

૩. કૃમિયુક્તઃ વૃક્ષઃ-શાકપાર્થિવાદિઃ-જે ઝાડ કીડાવાળું હોય છે, તેથી કૃમિવૃક્ષ-હલકો આંબો.

૪. સુષ્ઠુ કોશઃ યસ્ય સઃ, સ્વાર્થે કઃ-જેનો સારો કોશ છે, તેથી સુકોશક-હલકો આંબો.

એ હલકી જાતના આંબાના ફળના ગુણો

તત્ફલં ગ્રાહિ વાતઘ્નમમ્લોષ્ણં ગુરુ પિત્તલમ્ ।
પક્વં તુ દીપનં રુચ્યં લઘૂષ્ણં કફવાતનુત્ ॥૨૩

અન્વયઃ-તત્ફલં ગ્રાહિ વાતઘ્નમ્ અમ્લોષ્ણં ગુરુ પિત્તલં (ભવતિ), પક્વં તુ દીપનં રુચ્યં લઘુ ઉષ્ણં (સત્) કફવાતનુત્ (અસ્તિ) ॥

એ આંબાનું (કાચું) ફળ ઝાડાને રોકનાર, વાયુને હણનાર, ખાટું, ગરમ, ભારે અને પિત્ત કરનાર છે; પણ પાકું ફળ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકું અને ગરમ હોઈ કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૨૩

પનસ કે ફણસનાં નામો તથા ગુણો

પનસઃ કણ્ટકિફલઃ પણસોઽતિબૃહત્ફલઃ ।
પનસં શીતલં પક્વં સ્નિગ્ધં પિત્તાનિલાપહમ્ ॥૨૪
તર્પણં બૃંહણં સ્વાદુ માંસલં શ્લેષ્મલં ભૃશમ્ ।
વલ્યં શુક્રપ્રદં હન્તિ રક્તપિત્તક્ષતવ્રણાન્ ॥ ૨૫ ॥

અન્વયઃ-પનસઃ કણ્ટકિફલઃ પણસઃ અતિબૃહત્ફલઃ (કથ્યતે), પક્વં પનસં શીતલં સ્નિગ્ધં (સત્) પિત્તાનિલાપહં તર્પણં બૃંહણં સ્વાદુ માંસલં ભૃશં શ્લેષ્મલં વલ્યં શુક્રપ્રદં (સત્) રક્તપિત્તક્ષતવ્રણાન્ હન્તિ ॥

પનસ,[1] કંટકિફલ,[2] પણસ[3] અને અતિબૃહત્ફલ[4] એટલાં ફણસનાં સંસ્કૃત નામો છે. ફણસનું પાકું ફળ ટાઢું અને સ્નિગ્ધ હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, તૃપ્તિ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, મધુર, માંસને વધારનાર, કફને બહુ જ કરનાર, બળ આપનાર તથા વીર્યને વધારનાર હોઈ રક્તપિત્ત, ક્ષત તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ૨૪,૨૫

૧. પનાય્યતે સ્તૂયતે વનસ્પતિશાસ્ત્રકોવિદૈઃ સૂત્તમગુણવત્ત્વાત્, પન સ્તુતૌ-'અત્યવિચમિ-' ઇતિ (ઉણા. ૩-૧૧૭) અસચ્ પ્રત્યયઃ-વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનો જેને અતિ ઉત્તમ ગુણવાન તરીકે વખાણે છે, તેથી પનસ-ફણસ.

૨. કણ્ટકાઃ સન્તિ એષામ્-'અત ઇનિ૰', તતઃ કણ્ટકીનિ ફલાનિ યસ્ય સઃ-જેનાં ફળ કાંટાવાળાં હોય

છે, તેથી કંટકિફલ-ફણસ.

૩. પનસ નામ પણ પનાય્યતે ઇત્યાદિ પહેલા નામ પ્રમાણે છે.

૪. અતિબૃહત્ ફલં યસ્ય સઃ—જેનું ફળ ઘણું જ મોટું હોય છે, તેથી અતિબૃહત્ફલ-ફણસ.

ફણસના કાચા ફળના ગુણો

बालं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।
दाहकृन्मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्धनम् ॥ २६ ॥

अन्वय—तद् एव बालं (तत्) विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु दाहकृत् मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्धनम् (अस्ति) ॥

ફણસનું કાચું ફળ ઝાડાને રોકનાર, વાયુ કરનાર, તૂરું, ભારે, દાહ કરનાર, મધુર, બળ આપનાર અને કફ તથા મેદને વધારનાર છે.

ફણસના બીજના ગુણો

पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुरूणि बद्धविट्कानि सृष्टमूत्राणि संवदेत् ॥ २७ ॥

अन्वय—पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि गुरूणि बद्धविट्कानि सृष्टमूत्राणि संवदेत् ॥

ફણસનાં બીજ વીર્યને વધારનાર, મધુર, ભારે, ઝાડાને રોકનાર અને મૂત્રને વધારનાર જાણવાં.

ફણસના ગર્ભના ગુણો

मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः ।
विशेषात्पनसो वर्ज्यो गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥ २८ ॥

अन्वय—पनसस्य मज्जा वृष्यः वातपित्तकफापहः (भवति), गुल्मिभिः मन्दवह्निभिः विशेषतः वर्ज्यः ॥

ફણસનો ગર્ભ વીર્યને વધારનાર અને વાત, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે. ગોળાના રોગીઓએ તથા મંદાગ્નિવાળાએ ફણસનો ખાસ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૮

લકુચ ફણસનાં નામો તથા ફળના ગુણો

लकुचः क्षुद्रपनसो लिकुचो डहुरित्यपि ।
आमं लकुचमुष्णं च गुरु विष्टम्भकृत्तथा ॥ २९ ॥
मधुरं च तथाम्लं च दोषत्रितयरक्तकृत् ।
शुक्राग्निनाशनं चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् ॥ ३० ॥
सुपक्वं तत्तु मधुराम्लकं वातपित्तहृत् ।
कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भदं च तत् ॥ ३१ ॥

अन्वय—लकुचः क्षुद्रपनसः लिकुचः डहुः इत्यपि (कथ्यते)। आमं लकुचम् उष्णं गुरु विष्टम्भकृत् तथा च मधुरं च अम्लं तथा दोषत्रितयरक्तकृत् शुक्राग्निनाशनम् अपि च नेत्रयोः अहितं स्मृतम् । सुपक्वं तत्तु मधुराम्लं वातपित्तहृत् कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं च तत् विष्टम्भदं (भवति) ॥

લકુચ,[1] ક્ષુદ્રપનસ,[2] લિકુચ,[3] અને ડહુ[4] એટલાં લકુચનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ લકુચનું કાચું ફળ ગરમ, ભારે, ઝાડાને રોકનાર, મધુર, ખાટું, ત્રણે દોષને તથા રુધિરને કરનાર, વીર્ય તથા અગ્નિનો નાશ કરનાર અને નેત્રને માટે સારું નથી. એ લકુચનું પાકું ફળ મધુર, ખાટું, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, કફ તથા અગ્નિને કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, વીર્યને વધારનાર અને ઝાડાને રોકનાર છે. ૨૯–૩૧

૧, ૩. લકુચ—લકતળે મધુરામ્લત્વાત્ સ્વાદ્યતે લોકૈઃ, લકુચ લકતને—લકુચ, પ્રશોધયતિ ... લિકુચોઽપિ—જે મધુર તથા ખાટું હોવાથી અને શોષને વધારનાર હોવાથી ઘણા લોકો જેને ખાય છે, તેથી લકુચ—લકડું ફળ.

૨. ક્ષુદ્રઃ પનસઃ—નાનું ફણસ તે ક્ષુદ્રપનસ.

૪. દહતિ રોહતિ વા શુક્રં નેત્રે ચ ... અસ્મીત્યને, દહિર્ ... (ઉણા. ૧–૨૭) નિપાતિત—જે ગરમ હોવાથી વીર્યને તથા આંખને નુકસાન કરે છે, તેથી ડહુ—ડહુ ફળ.

કેળાનાં નામો તથા ફળ-કેળાંના ગુણો

कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।
मोचाफलं स्वादु शीतं विष्टम्भि कफनुद् गुरु ॥ ३२ ॥
स्निग्धं पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयसमीरजित् ।
पक्वं स्वादु हिमं पाके स्वादु वृष्यं च बृंहणम् ॥ ३३ ॥
क्षुत्तृष्णानेत्रगदहृन्मेहघ्नं रुचिमांसकृत् ॥ ३४ ॥

अन्वय—कदली वारणबुसा रम्भा मोचा अंशुमत्फला (कथ्यते), मोचाफलं स्वादु शीतं विष्टम्भि गुरु स्निग्धं (तत्) कफनुत् पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयसमीरजित् (अस्ति) ॥ पक्वं (मोचाफलं) स्वादु हिमं पाके स्वादु वृष्यं च बृंहणं (तत्) क्षुत्तृष्णानेत्रगदहृत् मेहघ्नं (भवति) ॥

કદલી,[1] વારણબુસા,[2] રંભા,[3] મોચા[4] અને અંશુમત્ફલા[5] એટલાં કેળનાં સંસ્કૃત નામો છે કેળું મધુર, ટાઢું, ઝાડાને રોકનાર, ભારે અને સ્નિગ્ધ હોઈ કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, દાહ, ક્ષત, ક્ષય તથા વાયુને મટાડે છે. પાકું કેળું મધુર, ટાઢું, પાકમાં પણ મધુર, વીર્યને વધારનાર તથા પુષ્ટિ આપનાર હોઈ રુચિ ઉપજાવનાર અને

માંસને વધારનાર છે; તેમજ ભૂખ, તરશ, નેત્રના રોગ તથા પ્રમેહને મટાડે છે. ૩૨–૩૪

૧. कन्दते–आह्वानं करोति या स्वकीयगुणोपयोगार्थं जनान् प्रति, क्न्यते–रुद्यते च फलोत्पत्तिकाले यया, कदि आह्वाने रोदने च–मृषादित्वात् (उणा. १–१०६) साधुः, आगमशासनमनित्यम्, यद्वा केन वायुना दल्यते–विशीर्यते–दल विशरणे–'खनो घ च' इति घः, गौरादित्वाद् ङीप्–પોતાના ગુણોનો ઉપયોગ કરવા લોકોને જે આહ્‌વાન કરે છે; અથવા ફળની ઉત્પત્તિ વખતે જે રડે છે ચીસ પાડે છે; અથવા વાયુને લીધે જે વીખરાય–ચિરાય છે, તેથી કદલી–કેળ.

૨. वुसति वुस्यते वा–वुस उत्सर्गे–'इगुपधे'ति कः, भिदाद्यङ् वा, ततष्टाप्, વારણાનાં વુસા–હાથીઓના જે ત્યાગ કરે છે; અથવા હાથીઓ વડે જે તજાય છે, કેમકે તેઓને તે ભાવતી નથી, તેથી વારણબુસા–કેળ.

૩. रमति रम्यते वा–रम रामस्थे–पचाद्यच्, घञ् वा, 'रमेरशब्लिटोरि'ति नुम्–જે ઉતાવળ કરે છે–ઝડપથી વધે છે અથવા પોતાનો ઉપયોગ કરવા લોકો સામે ઉતાવળ કરે છે, તેથી અથવા પ્રમેહ આદિ રોગો દૂર કરવા જે ઝડપ કરે છે, તેથી રંભા–કેળ.

૪. मुञ्चति माधुर्यं शैत्यं स्निग्धत्वं चेति मोचा–मुच्लृ मोक्षणे–पचाद्यच्, टाप्–જે મધુરતા, શીતળતા, સ્નિગ્ધતારૂપ ગુણને છોડે છે–એટલે પોતામાં રહેલા તે ગુણોનો લોકોને અનુભવ કરાવે છે, અથવા मुञ्चति वारणान् इति मोचा–હાથીઓને જે છોડે છે, તેથી મોચા–કેળ.

૫. अंशवः–सूक्ष्मावयवाः सन्ति एषाम् इति अंशुमन्ति–फलानि यस्याः सा, यद्वा अंशुमान् इव फलानि यस्याः सा–अजादित्वात् टाप्–જેના ફળમાં બારીક વિભાગો અથવા રેસા હોય છે, તેથી અથવા જેનાં ફળ જાણે સૂર્ય હોય તેવાં ચળકે છે, તેથી અંશુમત્ફલા–કેળ.

કેળની ઘણી જાતો અને તેના ગુણો

माणिक्यमर्त्यामृतचम्पकाद्या,
मेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति।
उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति,
निर्दोषता स्याल्लघुता च तेषाम् ॥३५॥

अन्वयः–माणिक्यमर्त्यामृतचम्पकाद्याः कदल्याः बहवः अपि भेदाः सन्ति, तेषु उक्ताः गुणाः अधिकाः भवन्ति, तेषां निर्दोषता च लघुता स्यात् ॥

માણિક્યકદલી, મર્ત્યકદલી, અમૃતકદલી અને ચંપકકદલી આદિ કેળની અનેક જાતો છે; તેઓમાં ઉપર કહેલા ગુણો અધિક હોય છે; અને એ સઘળી જાતો નિર્દોષ તથા હલકી છે.

ચીભડાનાં નામો તથા ગુણો

चिर्भिटं धेनुदुग्धं च तथा गोरक्षकर्कटी।
चिर्भिटं मधुरं रूक्षं गुरु पित्तकफापहम् ॥
अनुष्णं ग्राहि विष्टम्भि पक्वं तूष्णं च पित्तलम् ॥३६॥

अन्वयः–चिर्भिटं धेनुदुग्धं तथा च गोरक्षकर्कटी (इति कथ्यते, गुणास्तु–) चिर्भिटं मधुरं रूक्षं गुरु पित्तकफापहम् अनुष्णं ग्राहि विष्टम्भि (अस्ति), पक्वं तु उष्णं पित्तलं च (अस्ति) ॥

ચિર્ભિટ,[1] ધેનુદુગ્ધ[2] અને ગોરક્ષકર્કટી[3] એટલાં ચીભડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચીભડું મધુર, રૂક્ષ, ભારે, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર, ગરમ નથી અને ઝાડાને રોકનાર છે. પાકું ચીભડું તો ગરમ અને પિત્ત કરનાર છે.

૧. चिरेण भटति–भ्रियते वा गुरुत्वात्, भट मृतौ, पचाद्यच्, पृषोदरादिः–જે લાંબા કાળે પોષાય છે અથવા પોતાનું કામ આપે છે, કેમકે પાચનમાં ભારે છે, તેથી ચિર્ભિટ–ચીભડું.

૨. धेनोर्दुग्धमिव स्वादु फलमस्य–જેનું ફળ ગાયના દૂધ જેવું સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તેથી ધેનુદુગ્ધ–ચીભડું.

૩. रक्षन्ति इति रक्षाः–अच्, गवां रक्षाः गोरक्षाः, तेषां प्रिया, करं कटति–कटे वर्षावरणयोः, 'सर्वधातुभ्य इन्', पृषोदरादित्वात्, 'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीप्–कर्कटी–शकन्ध्वादिः, यद्वा गोरक्षा चासौ कर्कटी–ગાયોનું રક્ષણ કરતા ગોવાળો વગેરેને પ્રિય કાકડી અથવા ગાયોનું રક્ષણ કરતી કાકડી, તે ગોરક્ષકર્કટી ચીભડું.

નારિયેળીનાં નામો

नालिकेरो दृढफलो लाङ्गली कूर्चशीर्षकः।
तुङ्गः स्कन्धफलश्चैव तृणराजः सदाफलः ॥३७॥

अन्वयः–नालिकेरः दृढफलः लाङ्गली कूर्चशीर्षकः तुङ्गः स्कन्धफलः एव तृणराजः च सदाफलः (इति नामानि) ॥

નાલિકેર,[1] દૃઢફલ,[2] લાંગલી,[3] કૂર્ચશીર્ષક,[4] તુંગ,[5] સ્કંધફલ,[6] તૃણરાજ[7] અને સદાફલ[8] એટલાં નારિયેળીનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. नलति नल्यते वा–णल गन्धे–बाहुलकादिण्, केन वायुना ईर्यते–ईर प्रेरणे–घञ्, नालिश्चासौ केरश्च नालिकेरः–જેમાં ગંધ હોય છે તથા વાયુની પ્રેરણા પણ હોય છે, તેથી નાલિકેર–નારિયેળી.

૨. दृढं फलं यस्य सः–જેનું ફળ મજબૂત હોય છે તેથી દૃઢફલ–નારિયેળી

૩ लाति—पक्वमपि, शैत्यं माधुर्यं च, यानि यस्मात् तस्मात् मधुर्यं, वीर्य, गोपयित्वात् शीतजना तथा मीઠાશને ગુણ જે ધારણ કરે છે, તેથી લાગલી—નારિયેળ.

૪ कूर्चसुपं शीर्षं यस्य फले च—'येषाम् विमात्वे' स्थित—જેના ફળનું માથું કૂચડાવાળું હોય છે, તેથી કૂર્ચશીર્ષક—નારિયેળ.

૫. तुम्मते—हिंस्यते उपयोगार्थमपि, तुभि हिंसायाम्—गन्, स्वतुम्बिलात् तुरर्य, यद्वा तुङ्गत्वम्—उच्चता अस्ति यस्य, अर्थोभ्यम्—ઉપયોગ કરવા ઇચ્છતા લોકો જેનો નાશ કરે છે, તેથી અથવા જેની ઊંચાઈ ઘણી હોય છે, તેથી તુંગ—નારિયેળ.

૬ स्कन्धे फलानि यस्य स—જેને થડમાં ફળ આવે છે, તેથી સ્કન્ધફલ—નારિયેળ.

૭ वृक्षाणां राजा—'राजाह सखिभ्यष्टच्'—ઝાડની આખી જાતનો રાજા ગણાય છે, તેથી વૃક્ષરાજ—નારિયેળ.

૮ सदा फलानि यस्य स—જેને હંમેશ બધી ઋતુઓમાં ફળ આવે છે, તેથી સદાફલ—નારિયેળ.

નારિયેળના ગુણો

नारिकेलफलं शीतं दुर्जरं बस्तिशोधनम्।
विष्टम्भि बृंहणं बल्यं वातपित्तास्रदाहनुत्॥ ३८॥

अन्वय—नारिकेलफलं शीतं दुर्जरं बस्तिशोधनं विष्टम्भि बृंहणं बल्यं (तत्) वातपित्तास्रदाहनुत् (भवति)॥

નારિયેળીનું ફળ ટાઢું, મોડે પચે એવું, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને બળ આપનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડે છે ૩૮

विशेषतः कोमलनारिकेलं, निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान्। तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि, विदाहि विष्टम्भि मतं भिषग्भिः॥ ३९॥

अन्वय—कोमलनारिकेलं विशेषतः पित्तज्वरपित्तदोषान् निहन्ति, तत् एव जीर्णं गुरु पित्तकारि विदाहि विष्टम्भि भिषग्भिः मतम्॥

કૂણું નારિયેળ ખાસ કરી પિત્તજ્વરને અને પિત્તના દોષોને મટાડે છે જૂનું નારિયેળ ભારે, પિત્ત કરનાર, દાહ ઉપજાવનાર અને ઝાડાને રોકનાર છે, એમ વૈદ્યોએ માનેલું છે. ૩૯

નારિયેળના પાણીના ગુણો

तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु।
पिपासापित्तजित् स्वादु बस्तिशुद्धिकरं परम्॥ ४०॥

अन्वय—तस्य अम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु पिपासापित्तजित् स्वादु परं बस्तिशुद्धिकरं (भवति)॥

નારિયેળનું પાણી ટાઢું, પ્રિય લાગે એવું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકું, તરશ તથા પિત્તને મટાડનાર, મધુર અને મૂત્રાશયને બહુ જ સાફ કરે છે

નારિયેળી, તાડ અને ખજૂરીના ઉપલા ભાગોના ગુણો

नारिकेलस्य तालस्य खर्जूरस्य शिरांसि तु।
कषायस्निग्धमधुरबृंहणानि गुरूणि च॥ ४१॥

अन्वय—नारिकेलस्य तालस्य खर्जूरस्य शिरांसि तु कषायस्निग्धमधुरबृंहणानि च गुरूणि (सन्ति)॥

નારિયેળી, તાડ અને ખજૂરીના ઉપલા ભાગો તૂરા, સ્નિગ્ધ, મધુર, પુષ્ટિ કરનાર અને ભારે હોય છે ૪૧

તરબૂચનાં નામો તથા ગુણો

कालिन्दं कृष्णबीजं स्यात्कालिङ्गं च सुवर्तकम्।
कालिन्दं ग्राहि दृक्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु।
पक्वं तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्॥ ४२॥

अन्वय—कालिन्दं कृष्णबीजं कालिङ्गं च सुवर्तकं स्यात्। कालिन्दं ग्राहि शीतलं गुरु (तत्) दृक्पित्तशुक्रघ्नं (अस्ति), पक्वं तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं (तत्) कफवातजित् (भवति)॥

કાલિંદ,[1] કૃષ્ણબીજ,[2] કલિંદ[3] અને સુવર્તક[4] એટલાં તરબૂચનાં ચાર નામો છે. તરબૂચ (કાચું) ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું અને ભારે હોઈ દૃષ્ટિની શક્તિ, પિત્ત તથા વીર્યને હરનાર છે પાકું તરબૂચ તો ગરમ, ખારાશવાળું તથા પિત્ત કરનાર હોઈ કફ તથા વાયુને મટાડે છે ૪૨

૧ कलं मनस्य वाति याति, वाति—गच्छति इदाति—'आतोऽनुपसर्गे कः', यद्वा कलिन्द पर्वते प्रथमं भवं—'तत्र भवः' इत्यण्—પાણીનો મધુરપણું જે આપે છે અથવા કલિંદ પર્વતમાં જે પ્રથમ થયેલું હતું તેથી કાલિંદ—તરબૂચ.

૨ कृष्णानि बीजानि यस्य तत्—જેનાં બિયાં કાળા રંગનાં હોય છે, તેથી કૃષ્ણબીજ—તરબૂચ.

૩. कलिं—मदं ददाति मदिरावत्, भयभवत् च—

ઝાડાને રોકે છે તેથી કલિંદ-તરબૂચ.

૪. सुष्ठु वर्चयति-दीपयति पित्तं सोष्णत्वात्, वर्च दीप्तौ-ण्यन्ताद्-'वृषादिभ्यश्चित्' (ઉણા૦ ૧-૧૦૬) इति कलच् प्रत्ययः-જે ગરમ હોવાથી પિત્તને ખૂબ જ વધારે છે, તેથી સુવર્ચલ-તરબૂચ.

ખરબૂજ અથવા તળિયાં ચીભડાં કે સકરટેટીનાં નામો તથા ગુણો

दशाङ्गुलं तु खर्बूजं कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।
खर्बूजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु॥
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम्॥४३॥

अन्वयः-दशाङ्गुलं तु खर्बूजं (भवति), अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते-खर्बूजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं (सत्) पित्तानिलापहम् (अस्ति)।

દશાંગુલ[1] અને ખર્બૂજ[2] એ તળિયાં ચીભડાંનાં નામો છે. તળિયું ચીભડું મૂત્ર વધારનાર, બળ આપનાર, કોઠાને સાફ કરનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ, બહુ જ મીઠું, ટાઢું અને વીર્યને વધારનાર હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડે છે. ૪૩

૧. दश अङ्गुलय इव सन्ति अस्य फलत्वगुपरि-तद्धितार्थे द्विगुः-अर्शआद्यच्-જેની છાલ ઉપર જાણે દશ આંગળીઓ હોય તેવી રેખાઓ હોય છે, તેથી દશાંગુલ-તળિયું ચીભડું.

૨. खर्वति-गच्छति पृथिव्या उपरि, खर्व गतौ-मृगय्वादिः, खर्वूरूपेण जातम् 'अन्येभ्योऽपि०' इति जनेर्डः-પૃથ્વી પર વેલારૂપે જે જાય છે, તે ખર્બૂ કહેવાય અને એવા ખર્બૂરૂપે જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ખર્બૂજ-તળિયું ચીભડું.

તળિયાં ચીભડાંમાં પણ વિશેષતા

तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारं च रसाद्भवेत्।
रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम्॥४४॥

अन्वयः-तेषु यत् च अम्लमधुरं रसात् च सक्षारं भवेत् तत्तु रक्तपित्तकरं परं मूत्रकृच्छ्रकरं (भवति)॥

તેઓમાં પણ જે તળિયું ખટાશ, મીઠાશ અને ખારાશવાળું હોય છે, તે રક્તપિત્ત કરનાર અને બહુ જ મૂત્રકૃચ્છ્ર કરનાર હોય છે.

ત્રપુસનાં નામો તથા ગુણો

त्रपुसं कण्टकिफलं सुधावासः सुशीतलम्।
त्रपुसं लघु नीलं च नवं तृट्क्लमदाहजित्॥
स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम्॥४५॥
तत्पक्वमम्लमुष्णं स्यात् पित्तलं कफवातनुत्।
तद्बीजं मूत्रलं शीतं रूक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित्॥४६॥

अन्वयः-त्रपुसं कण्टकिफलं सुधावासः सुशीतलम् (इति नामानि, तद्गुणास्तु-) लघु नीलं च नवं त्रपुसं तृट्क्लमदाहजित् स्वादु पित्तापहं शीतं (सत्) परं रक्तपित्तहरम् (अस्ति)। तत् पक्वम् अम्लम् उष्णं पित्तलं (सत्) कफवातनुत् स्यात्, तद्बीजं मूत्रलं शीतं रूक्षं (सत्) पित्तास्रकृच्छ्रजित् (अस्ति)॥

ત્રપુસ,[1] કંટકિફલ,[2] સુધાવાસ[3] અને સુશીતલ[4] એટલાં ત્રપુસ(એક જાતની કાકડી)નાં સંસ્કૃત નામો છે. નાની, નીલી અને નવી ત્રપુસ તરશ, ગ્લાનિ તથા દાહને મટાડે છે અને મધુર હોઈ પિત્તને તોડનાર, ટાઢી અને રક્તપિત્તને અત્યંત મટાડનાર છે. પાકી ત્રપુસ ખાટી, ગરમ તથા પિત્ત કરનાર હોઈ કફ તથા વાયુને મટાડે છે. એ કાકડીનું બીજ મૂત્રને વધારનાર, ટાઢું તથા રૂક્ષ હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડે છે. ૪૫,૪૬

૧. त्रपते-लज्जते कण्टकिफलत्वात्, त्रपूष् लज्जायाम्-औणादिक उसः प्रत्ययः-જેનું ફળ કાંટાવાળું હોવાથી પોતે તેથી શરમાય છે, માટે ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

૨. कण्टकाः सन्ति अस्य कण्टकि 'अतइनि०,' कण्टकि फलं यस्य तत्-જેનું ફળ કાંટાવાળું હોય છે, તેથી કંટકિફલ-ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

૩. सुधाया आवास इव माधुर्यात्-મીઠાશને લીધે અમૃતનું જાણે રહેઠાણ હોય તેવી છે, તેથી સુધાવાસ-ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

૪. सुतरां शीतलंसु शीतलम्-અતિશય શીતળતાવાળી હોય છે, તેથી સુશીતલ-ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

સોપારીનાં નામો

घोण्टा पूगी च पूगश्च गुवाकः क्रमुकोऽस्य तु।
फलं पूगीफलं प्रोक्तमुद्वेगं च तदीरितम्॥४७॥

अन्वयः-घोण्टा च पूगी च पूगः क्रमुकः गुवाकः (इति नामानि वृक्षस्य) अस्य फलं तु पूगीफलं प्रोक्तं तत् च उद्वेगम् ईरितम्॥

ઘોંટા,[1] પૂગી,[2] પૂગ,[3] ગુવાક[4] અને ક્રમુક[5] એટલાં સોપારીના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. એનું ફલ પૂગીફલ[1] અને ઉદ્વેગ[2] કહેવાય છે. ૪૭

૧. ઘોણ્ટે–ભ્રમયતિ મોહજનકત્વાત્, ઘુણ ભ્રમણે–ઘોણુ-ભ્રમણ્ટ્ ચ, ઘણ્ટ્–ભીણો ભ્રમાવનાર હોવાથી જે ભમાવે છે, તેથી ઘોંટા–સોપારી.

૨. પવતે પુનાતિ વા મુખં કષાયત્વાત્, પૂઙ્ પૂન્ વા પવને–'ભ્રમુદિભ્યઃ કિત્' (ઉણા૦ ૧–૧૨૪) ઇતિ ગન્, ગૌરાદિ–જે તૂરી હોવાથી મોઢાને સાફ કરે છે, તેથી પૂગી–સોપારી.

૩ પૂગ–પુંલિંગે છે, અર્થ તો ઉપર પ્રમાણે છે.

૪ ગુવાક–પુનાતીત્યર્થે ગુવકતિ મનેન વચા. મુખ મસાત્, ગુ પુરીષોત્સર્ગે–'પિનાકાદયશ્ચ' (ઉણા૦ ૪–૧૫) ઇતિ સાધુ–સારક હોવાથી જેને લીધે લોકોને ઝાડે સાફ આવે છે, તેથી ગુવાક–સોપારી.

૫. ક્રમુક–પાદવિક્ષેપે ક્રામતિ કફપિત્તપ્રશમનાર્થમ્ અગ્નિદીપનાર્થં ચ, ક્રમુ પાદવિક્ષેપે ક્રમુન્નાદ્ ચ, 'ક્રમાદિભ્યઃ' –કફ તથા પિત્તને મટાડવા અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા જે કામ કરે છે, તેથી ક્રમુક–સોપારી.

૧. પૂગસ્ય ફલં પૂગીફલમ્–સોપારીનું ફળ.

૨. ઉદ્વેગઃ વેગઃ યસ્માત્ લેખનત્વાત્, યદ્વા ઉદ્વિજન્તે જના અનેન મોહકત્વાત્–ઓવિજી ભયચલનયો– 'હલશ્ચે'તિ ઘઞ્–શરીરને લીધું પાડનાર હોવાથી જેને લીધે શરીરનો વેગ જતો રહે છે અથવા ભીણો ભ્રમાવનાર હોવાથી લોકો જેનાથી ભમી જાય છે, તેથી ઉદ્વેગ–સોપારી.

સોપારીના ગુણો

પૂગં ગુરુ હિમં રૂક્ષં કષાયં કફપિત્તજિત્ ।
મોહનં દીપનં રુચ્યમાસ્યવૈરસ્યનાશનમ્ ॥૪૮॥

અન્વય–પૂગં ગુરુ હિમં રૂક્ષં કષાયં (તદ્) કફપિત્તજિત્ મોહનં દીપનં રુચ્યમ્ આસ્યવૈરસ્યનાશનમ્ (અસ્તિ)॥

સોપારીનું ફળ ભારે, ટાઢું, રૂક્ષ તથા તૂરું હોઈ કફ તથા પિત્તને મટાડનાર, ભીણો ચઢાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિકારક અને મોઢાના વિરસપણાને મટાડનાર છે ૪૮

લીલી, બાફેલી તથા રેઢી સોપારીના ગુણો

આર્દ્રં તદ્ ગુર્વભિષ્યન્દિ વહ્નિદૃષ્ટિહરં સ્મૃતમ્ ।
સ્વિન્નં દોષત્રયચ્છેદિ દૃઢમધ્યં તદુત્તમમ્ ॥૪૯॥

અન્વય–આર્દ્રં તદ્ ગુરુ અભિષ્યન્દિ (તદ્) વહ્નિદૃષ્ટિહરં સ્મૃતમ્, સ્વિન્નં તદ્ દોષત્રયચ્છેદિ (ભવતિ), દૃઢમધ્યં ઉત્તમમ્ (અસ્તિ)॥

લીલી સોપારી ભારે, (દહીંની પેઠે) કફ કરનાર અને અગ્નિને તથા નેત્રની શક્તિને હરનાર છે. બાફેલી સોપારી ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. જે સોપારીનો મધ્ય ભાગ કઠણ હોય તે (રેઢી) ઉત્તમ હોય છે. ૪૯

તાડનાં નામો તથા ફળ અને મજ્જાના ગુણો

તાલસ્તુ લેખપત્રઃ સ્યાત્ તૃણરાજો મહોન્નતઃ ।
પક્વં તાલફલં પિત્તરક્તશ્લેષ્મવિવર્ધનમ્ ॥૫૦॥
દુર્જરં બહુમૂત્રં ચ તન્દ્રાભિષ્યન્દિ શુક્રલમ્ ।
તાલમજ્જા તુ તરુણઃ કિઞ્ચિન્મદકરો લઘુઃ ॥
શ્લેષ્મલો વાતપિત્તઘ્નઃ સસ્નેહો મધુરઃ સરઃ ॥૫૧॥

અન્વય–તાલઃ તુ લેખપત્રઃ તૃણરાજઃ મહોન્નતઃ સ્યાત્। પક્વં તાલફલં પિત્તરક્તશ્લેષ્મવિવર્ધનં દુર્જરં બહુમૂત્રં ચ તન્દ્રાભિષ્યન્દિ શુક્રલમ્ (ભવતિ), તાલમજ્જા તુ તરુણઃ કિઞ્ચિત્ મદકરઃ લઘુઃ શ્લેષ્મલઃ વાતપિત્તઘ્નઃ સસ્નેહઃ મધુરઃ સરઃ (અસ્તિ)॥

તાલ,[1] લેખપત્ર,[2] તૃણરાજ[3] અને મહોન્નત[4] એટલાં તાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. તાડનું પાકું ફળ પિત્તને, રુધિરને તથા કફને વધારનાર, મોડે પચે એવું, મૂત્રને બહુ જ વધારનાર, આળસ આપનાર, (દહીંની પેઠે) કફ કરનાર અને વીર્ય આપનાર છે. તાડના બીજનો તાળો ગર્ભ–મજ્જા કાંઈક મદ ઉપજાવનાર, હલકો, કફ કરનાર, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર, સ્નિગ્ધ, મધુર અને મળને ખસેડનાર છે. ૫૦,૫૧

૧. તલતિ–પ્રતિષ્ઠાપયતિ શરીરં શુક્રદત્વાત્–તલ પ્રતિષ્ઠાયામ્–જ્વલિતિ–ણ્યન્તાદ્–વીર્ય આપનાર હોવાથી શરીરને જે સ્થિરતા પમાડે છે, તેથી તાલ–તાડનું ઝાડ.

૨. લેખાય પત્ર –લખાણ કરવાના કાગળ–તાડપત્રી તરીકે વપરાય છે, તેથી લેખપત્ર–તાડ.

૩. તૃણાનાં રાજા–'રાજાહઃસખિભ્યષ્ટચ્'–ઘાસની જાતનો રાજા કહેવાય છે, તેથી તૃણરાજ–તાડ.

૪ મહાનુન્નતો યસ્ય –અતિશય ઊંચું હોય છે, તેથી મહોન્નત–તાડનું ઝાડ.

તાડનું તાજું પાણી–તાડીના ગુણો

તાલજં તરુણં તોયમતીવ મદકૃન્મતમ્ ।
અમ્લીભૂતં યદા તુ સ્યાત્ પિત્તકૃદ્વાતદોષહૃત્ ॥

અન્વય–તાલજં તરુણં તોયમ્ અતીવ મદકૃત્ મતમ્, (અમ્લીભૂતં યદા) સ્યાત્ તદા તુ પિત્તકૃત્ વાતદોષહૃત્ (ભવતિ)॥

તાડનું તાજું પાણી અત્યંત મદ કરનાર છે, તે જો ખાટું થયું હોય તો પિત્ત કરનાર અને વાયુના દોષને મટાડનાર છે. ૫૨

બીલીનાં અને તેના ફળનાં નામો

બિલ્વઃ શાણ્ડિલ્યશૈલૂષૌ માલૂરશ્રીફલાવપિ ।
બાલં બિલ્વફલં બિલ્વકર્કટી બિલ્વપેશિકા ॥૫૩॥

અન્વયઃ–બિલ્વઃ શાણ્ડિલ્યશૈલૂષૌ માલૂરશ્રીફલૌ અપિ (इति नामानि), बालं बिल्वफलं बिल्वकर्कटी बिल्वपेशिका (कथ्यते) ॥

બિલ્વ,[1] શાંડિલ્ય,[2] શૈલૂષ,[3] માલૂર,[4] અને શ્રીફલ[5] એટલાં બીલીના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેનું નાનું–કાચું ફળ બિલ્વકર્કટી[1] અને બિલ્વપેશિકા[2] કહેવાય છે. ૫૩

૧. બિલતિ–भिनत्ति कफवातामशूलानि दीपनपाचनत्वात्, बिल भेदने–उल्वादिः–(उणा० ४–९५)–જે દીપન તથા પાચન હોવાથી કફ, વાયુ, આમ તથા શૂળને મટાડે છે, તેથી બિલ્વ–બીલી.

૨. શણ્ડતિ–रुजति- भिनत्ति कामादीन्–शडि रुजायाम् 'सलि०' (उणा० १–५४) इत्यादिना इलच्, शण्डिलस्य गोत्रापत्यं–' गर्गादिभ्यो यञ् ' शाण्डिल्यः इव, यद्वा शण्डयति–रुजं करोति वातादीनाम्–पचाद्यच्, ततः स्वार्थे ष्यञ् (वा. ५–१–१२४)–કામાદિ શત્રુઓનો નાશ કરનાર શંડિલ ઋષિના વંશજ–શાંડિલ્ય મુનિના નામે જે ઓળખાય છે અથવા વાયુ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી શાંડિલ્ય–બીલી.

૩. શિલૂષસ્યાપત્યં शैलूष इव–શિલૂષના પુત્ર શૈલૂષ નામના નાટ્યાચાર્યની પેઠે નાચતું હોવાથી શૈલૂષ–બીલીનું ઝાડ.

૪. मां–लक्ष्मीं परेषां लुनाति–छिनत्ति गुणाधिक्यात्–लूञ् छेदने–बाहुलकाद् रक्–ગુણોની અધિકતાથી બીજાં વૃક્ષોની શોભાનો જે નાશ કરે છે, તેથી માલૂર–બીલી.

૫. श्रियाः पदं प्रियं वा फलमस्य–अर्शआद्यच्–शाकपार्थिवादिः–જેનું ફળ લક્ષ્મીનું સ્થાન હોઈ લક્ષ્મીને પ્રિય છે, તેથી શ્રીફલ–બીલી.

૧. बिल्वस्य कर्कटी इव–બીલીની જાણે કાકડી હોય તેવું જણાતું તેનું કાચું ફળ તે બિલ્વકર્કટી કહેવાય છે.

૨. बिल्वस्य पेशी इव–इवार्थे कन्, टाप् 'केऽण–' इति ह्रस्वश्च–બીલીની જાણે પેશી હોય તેવું જણાતું હોવાથી તેનું નાનું–કાચું ફળ બિલ્વપેશિકા કહેવાય છે.

કાચાં બીલાંના ગુણો

ગ્રાહિણી કફવાતામશૂલઘ્ની બિલ્વપેશિકા ।
બાલં બિલ્વફલં ગ્રાહિ દીપનં પાચનં કટુ ।
કષાયોષ્ણં લઘુ સ્નિગ્ધં તિક્તં [illegible] ॥

અન્વયઃ–બિલ્વપેશિકા ग्राहिणी कफवातामशूलघ्नी (भवति) । बालं बिल्वफलं ग्राहि दीपनं पाचनं कटु कषायोष्णं लघु स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् (अस्ति) ॥

નાનું–કાચું બીલું ઝાડાને રોકનાર હોઈ કફ, વાયુ, આમ તથા શૂળને મટાડનાર છે; (બીજા ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે) નાનું–કાચું બીલું ઝાડાને રોકનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચક, તીખું, તૂરું, ગરમ, હલકું, સ્નિગ્ધ અને કડવું હોઈ વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે. ૫૪

પાકાં બીલાંના ગુણો

પક્વં ગુરુ ત્રિદોષં સ્યાત્ દુર્જરં પૂતિ મારુતમ્ ।
વિદાહિ વિષ્ટમ્ભકરં મધુરં વહ્નિમાન્દ્યકૃત્ ॥૫૫॥

અન્વયઃ–પક્વં (तु तत्) गुरु त्रिदोषं दुर्जरं पूति मारुतं विदाहि विष्टम्भकरं मधुरं (सत्) वह्निमान्द्यकृत् (अस्ति) ॥

પાકું બીલું ભારે, ત્રણે દોષવાળું, માંડ પચે એવું, દુર્ગંધવાળું, વાયુકારક, દાહ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને મધુર હોઈ અગ્નિને મંદ કરનાર છે. ૫૫

કાચાં, પાકાં, સૂકાં બીલાંના ગુણોમાં તફાવત

ફલેષુ પરિપક્વં યદ્ ગુણવત્તદુદાહૃતમ્ ।
બિલ્વાદન્યત્ર વિજ્ઞેયમામં તદ્ દ્વિગુણાધિકમ્ ॥
દ્રાક્ષાબિલ્વશિવાદીનાં ફલં શુષ્કં ગુણાધિકમ્ ॥૫૬

અન્વયઃ–બિલ્વાદ્ अन्यत्र फलेषु यत् परिपक्वं तद्-गुणवत् उदाहृतम्, तद् (बिल्वं तु) आमं द्विगुणाधिकं विज्ञेयम्, द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकं (भवति) ॥

બીલાં સિવાય બાકીનાં સઘળાં ફળોમાં જે પાકેલું હોય તે ગુણવાળું કહેવાય છે, પણ બીલું તો કાચું હોય તે બમણા ગુણવાળું જાણવું. દ્રાક્ષ, બીલી અને હરડે વગેરેનાં ફળ જે સુકાયેલાં હોય, તેઓમાં વધારે ગુણ હોય છે. ૫૬

કોઠનાં નામો

કપિત્થસ્તુ દધિત્થઃ સ્યાત્તથા પુષ્પફલઃ સ્મૃતઃ ।
કપિપ્રિયો દધિફલસ્તથા દન્તશઠોઽપિ ચ ॥૫૭

અન્વયઃ–કપિત્થઃ तु दधित्थः स्यात् तथा पुष्पफलः कपिप्रियः दधिफलः तथा च दन्तशठः अपि स्मृतः ॥

દધિફલ[5] અને દંતશઠ[6] એટલાં કોઠ*ના ઝાડના સંસ્કૃત નામો છે. ૫૭

૧. कपयः तिष्ठन्ति अत्र तेषां प्रियत्वात्–'सुपि स्थः' इति कः, पृषोदरादि –વાંદરાને પ્રિય હોવાથી જેના પર તેઓ વધારે રહે છે, તેથી કપિત્થ–કોઠનું ઝાડ.

૨ दधितुल्य इव तिष्ठति अत्र, पूर्ववत्–જેમાં દહીં જેવો રસ રહે છે, તેથી દધિત્થ–કોઠનું ઝાડ.

૩ पुष्पयुक्तं फलं यस्य सः–જેનું ફળ તેનાં ફૂલ સાથે લાગેલું હોય છે, તેથી પુષ્પફલ–કોઠ.

૪ कपीनां प्रिय–વાંદરાને પ્રિય હોવાથી કપિપ્રિય–કોઠ.

૫. दधिवत् रसः फले यस्य सः–જેના ફળમાં દહીં જેવો (ખટમધુરો) રસ હોય છે, તેથી દધિફલ–કોઠ.

૬ दन्तानां शठ इव अपकारित्वात्–દાંતને નુકસાન કરે છે, અંબાવી દે છે, તેથી દાંતને માટે જાણે શઠ–લુચ્ચા હોય તેવો છે, તેથી દંતશઠ–કોઠ

કોઠના ફળના ગુણો

कपित्थमामं संग्राहि कषायं लघु लेखनम् ।
पक्वं गुरु तृषाहिक्काशमनं वातपित्तजित् ॥
स्वाद्वम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्जरम् ॥५८॥

अन्वय–कपित्थम् आमं संग्राहि कषायं लघु लेखनम् (अस्ति) पक्वं गुरु वातपित्तजित् तृषाहिक्काशमनं स्यात्, अम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्जरम् (भवति) ॥

કોઠનું કાચું ફળ ઝાડાને રોકનાર, તૂરું, હલકું અને મળને ઉખેડનાર છે. કોઠનું પાકેલું ફળ ભારે, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર અને તરસ તથા હેડકીને શમાવનાર છે કોઠનું ખટું જ નાનું ફળ તૂરું, કંઠને સાફ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને માંડ પચે એવું હોય છે. ૫૮

બે જાતની નારંગીનાં નામો તથા ગુણો

नारङ्गो नागरङ्गः स्यात्त्वक्सुगन्धो मुखप्रियः ।
नारङ्गो मधुराम्लः स्याद्रोचनो वातनाशनः ॥
अपरं त्वम्लमत्युष्णं दुर्जरं वातहृत्सरम् ॥५९॥

* વૈદ્યો કોઠના ફળને ગ્રાહી ગણે છે ને કાચું ફળ ઝાડા અને મરડામાં અને પાકું ફળ અરુચિ અને ઊલટીના રોગમાં આપવા ભલામણ કરે છે.

ચરકસંહિતામાં કોઠને અમ્લ અને ગ્રાહી ગણેલ છે અને તેના પાકાના રસને અરુચિઘ્ન તથા [illegible] ગણેલ છે.

अन्वय–नारङ्गः नागरङ्गः त्वक्सुगन्धः मुखप्रियः स्यात्, नारङ्गः मधुराम्लः (सन्) रोचनः वातनाशनः स्यात्, अपरं तु अम्लम् अत्युष्णं दुर्जरं वातहृत् सरं (स्यात्) ॥

નારંગ,[1] નાગરંગ,[2] ત્વક્સુગંધ[3] અને મુખપ્રિય[4] એટલાં નારંગી*નાં સંસ્કૃત નામો છે. નારંગી ખટમધુરી હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. બીજી જાતની નારંગી તો ખાટી, બહુ જ ગરમ, માંડ પચે એવી, વાયુને હરનાર અને મળને ખસેડનાર હોય છે. ૫૯

૧. [illegible]–જઠરાગ્નિને જે પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી નારંગ–નારંગી

૨. नागस्य–सिन्दूरस्येव रङ्गो यस्य–જેનો રંગ (પાકવા પછી) સિંદૂર જેવો થાય છે, તેથી નાગરંગ–નારંગી.

૩ त्वचि सुगन्धो यस्य–જેની છાલમાં સુગંધ

* લીંબુ, નારંગી વગેરે ખાટાં ફળોમાં, ખાવામાં તેમજ તેનો રસ પીવામાં અને તેની છાલમાંથી નીકળતું તેલ ખુશબો માટે વપરાય છે. પણ ખાવાથી જલદી પાચન ન થાય તેવો ખોરાક ખાવાથી થયેલા અજીર્ણમાં લીંબુને મીઠામાં ઘણા દિવસ રાખી મૂકીને આપવાથી આરામ થાય છે. લીંબુનો રસ [illegible] અને ખાંસી મટાડે છે અને તે અજીર્ણ તથા તાવમાં શરીરની તરસ છિપાવવાને અપાય છે. લીંબુનો રસ ખાવાથી શરીરમાં થતી અજીર્ણની ફરિયાદ ઓછી થાય છે. બીજી પણ પાચનશક્તિ વધારનાર દવાઓ–જેવી કે [illegible] વગેરે બનાવવામાં પણ લીંબુનો રસ ઘણો વપરાય છે.

—વૈદ્ય હરિચંદ્ર

શાર્ઙ્ગધરમાં અગ્નિના જેવાં દર્દોમાં લીંબુનો રસ જવખાર (યવક્ષાર) અને મધ સાથે મેળવીને આપવા ભલામણ કરેલ છે.

ચરકસંહિતામાં મીઠાં લીંબુ [illegible], વાતઘ્ન, રુચિકર, મુખશોધન, [illegible] છે અને તેનાં [illegible] ગણાવેલ છે. [illegible] જેને [illegible] કરે છે, તેને તેજ પુસ્તકમાં [illegible] માટે આપવા ભલામણ કરેલ છે.

કેટલાક વૈદક ગ્રંથોમાં નારંગીના ફળને રુચિકારક અને પેટ સુધારનાર ગણેલ છે

ગંધ હોય છે, તેથી ત્વક્સુગંધ—નારંગી.

૪. મુખસ્ય પ્રિયઃ—જે મોઢાને પ્રિય લાગે છે, તેથી મુખપ્રિય—નારંગી.

ટિંબરુનાં નામો તથા ફળના ગુણો

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्चासितसारकः ।
स्यादामं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु ॥
पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु ॥ ६० ॥

અન્વયઃ—तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धः च असितसारकः (इति नामानि, फलगुणास्तु—) आमं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु स्यात्, पक्वं (तु) मधुरं गुरु (सत्) पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं (भवति) ॥

તિંદુક,[1] સ્ફૂર્જક,[2] કાલસ્કંધ[3] અને અસિતસારક,[4] એટલાં ટિંબરુ×નાં સંસ્કૃત નામો છે. ટિંબરુનું કાચું ફળ ઝાડાને રોકનાર, વાયુ કરનાર, ટાઢું અને હલકું હોય છે. ટિંબરુનું પાકું ફળ મધુર અને ભારે હોઈ પિત્ત, પ્રમેહ, લોહીનો બગાડ તથા કફને મટાડે છે. ૬૦

૧. तिम्यति—आर्द्रीभवति, तिम आर्द्रीभावे—मृगय्वादिः (ઉણા. ૧—૩૭), संज्ञायां कन्—જે હંમેશાં તાજી—ભીનાશ પર રહે છે, તેથી તિન્દુક—ટિંબરુ.

૨. स्फूर्जति—वज्रनिर्घोषं करोति प्रमेहादिनाशनार्थम्, टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे, ण्वुल्—પ્રમેહ આદિ રોગોને હાંકી કાઢવા વિજયી હોઈ મેઘ જેવા જાણે કડાકા કરે છે, તેથી સ્ફૂર્જક—ટિંબરુ.

૩. कालः स्कन्धो यस्य सः—જેનું થડ કાળું હોય છે, તેથી કાલસ્કંધ—ટિંબરુ.

× લોકો ટિંબરુનાં ફળનો રસ તાજા જખમ ઉપર લગાડે છે. ગરીબ લોકો આ ફળ ખાય છે અને તેનાં બીજને તેના ગ્રાહી ગુણોને લીધે ઝાડાની બીમારીમાં વાપરે છે.

ચરકસંહિતામાં ટિંબરુના કાચા ફળના રસને વાયુ અને પિત્ત બેસાડનાર વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને રક્તપિત્તહર (લોહીમાંનું પિત્ત કાઢી નાખનાર), દાહનાશક (બળતરા ઓછી કરનાર), યોનિદોષહર (યોનિના રોગ મટાડનાર), વર્ણ્ય (શરીરનો રંગ સુધારનાર) અને સંગ્રાહી (સ્તંભક અથવા ગ્રાહી) ગણેલ છે. ફળના રસમાંથી કાઢેલું સત્ત્વ જૂની સંગ્રહણી ઉપર સારી અસર કરે છે.

૪. असितः—श्यामवर्णः सारो यस्य सः—'शेषाद् विभाषे'ति कप्—જેનો સાર કાળા રંગનો હોય છે, તેથી અસિતસારક—ટિંબરુ.

ઝેરકોચલાંનાં નામો

तिन्दुकोऽन्यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रकः ।
कुपीलुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुकः ॥
काकेन्दुर्विषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः ॥ ६१ ॥

અન્વયઃ—अन्यः तिन्दुकः तु जलदः दीर्घपत्रकः कुपीलुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुकः तथा च मर्कटतिन्दुकः कथितः ॥

જલદ,[1] દીર્ઘપત્રક,[2] કુપીલુ,[3] કુલક,[4] કાકતિંદુક,[5] કાકપીલુક,[6] કાકેંદુ,[7] વિષતિંદુ[8] અને મર્કટતિંદુક[9] એટલાં બીજા ટિંબરુ અથવા ઝેરકોચલાંનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૬૧

૧. जलं ददाति शीतलत्वात्—डुदाञ् दाने—'आतोऽनुपसर्गे कः'—જે શીતળ હોવાથી જળતત્ત્વને આપે છે, તેથી જલદ—ઝેરકોચલું.

૨. दीर्घाणि पत्राणि यस्य सः—'शेषाद् विभाषे'ति कप्—જેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રક—ઝેરકોચલું.

૩. कुत्सितः पीलुः—હલકી જાતનું પીલુ ગણાય છે, તેથી કુપીલુ—ઝેરકોચલું.

૪. कुलस्य—गृहस्य प्रतिकृतिः इव, इवार्थे कन्—ઘરની જાણે નકલ હોય એવું—ઘર જેવું હોય છે, તેથી કુલક—ઝેરકોચલું.

૫. काकानां तिन्दुकः—કાગડાઓનું ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી અથવા काकवर्णः तिन्दुकः—કાગડાના જેવા રંગના ટિંબરુની એક જાત ગણાય છે, તેથી કાકતિન્દુક—ઝેરકોચલું.

૬. काकानां पीलुकः, काकवर्णः वा पीलुकः, काकैः पील्यते वा, पील प्रतिष्टम्भे—बाहुलकाद् उः, ततः संज्ञायां कन्—કાગડાઓનું પીલુ અથવા કાગડાના જેવા રંગનું કાળું પીલુ અથવા કાગડાઓથી જે વ્યાપ્ત રહે છે, તેથી કાકપીલુક—ઝેરકોચલું.

૭. काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः, पृषोदरादित्वात् सिद्ध्यति—કાગડાઓનું અથવા કાગડાના જેવા કાળા રંગનું ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી કાકેન્દુ—ઝેરકોચલું.

૮. विषयुक्तः तिन्दुः—शाकपार्थिवादिः—ઝેરી ટિંબરુની એક જાત છે, તેથી વિષતિન્દુ—ઝેરકોચલું.

૯. मर्कटानां तिन्दुकः—માંકડાં—વાંદરાંઓનું ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી મર્કટતિન્દુક—ઝેરકોચલું.

ઝેરકોચલાના ગુણો

कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु ।
परं व्यवायि ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम् ॥६२॥

अन्वयः—कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृत् लघु ग्राहि (च) परं व्यवायि कफपित्तास्रनाशनम् (भवति) ॥

ઝેરકોચલું ટાઢું, કડવું, વાયુ કરનાર કેફ ચઢાવનાર, હલકું અને ઝાડાને રોકનાર કોઈ પણની પીડાને હરનાર તેમજ કફ પિત્ત તથા લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્તને મટાડનાર છે ૬૨

મોટા જાંબુના ઝાડના નામો તથા ગુણો

फलेन्द्रः कथितो नन्दो राजजम्बूर्महाफला ।
तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बूरपि स्मृता ॥
राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ॥६३॥

अन्वयः—फलेन्द्रः नन्दः कथितः, राजजम्बूः महाफला तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बूः अपि स्मृता राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् (भवति) ॥

ફલેંદ્ર,[1] નંદ,[2] રાજજાંબૂ,[3] મહાફલ,[4] સુરભિપત્રા[5] અને મહાજાંબૂ[6] એટલા જાંબુના ઝાડના સંસ્કૃત નામો છે જાંબુનું* મોટું ફળ મધુર, ઝાડાને રોકનાર, ભારે અને રુચિ ઉપજાવનાર છે ૬૩

૧ फलानाम् इन्द्रः—ફળોનો રાજા જેવો હોય તેનું રૂપ છે તેથી ફલેન્દ્ર—મોટાં જાંબુનું ઝાડ.

૨ नन्दयति स्वादुत्वात् जनान् नन्दः—જે સ્વાદિષ્ટ હોવાથી આનંદ પમાડે છે તેથી નંદ—મોટા જાંબુનું ઝાડ.

૩ जम्बूनां राजा—જાંબુના ઝાડનો રાજા મનાય છે તેથી રાજજાંબૂ—મોટાં જાંબુનું ઝાડ.

૪ महत् फलं यस्याः सा—જેનું ફળ મોટું થાય છે તેથી મહાફલા—મોટાં જાંબુનું ઝાડ.

૫ सुरभीणि पत्राणि यस्याः सा—જેનાં પાંદડાં સુગંધી હોય છે તેથી સુરભિપત્રા—મોટાં જાંબુનું ઝાડ.

૬ महती चासौ जम्बूः—મોટી જાંબુડી કહેવાય છે તેથી મહાજાંબૂ—મોટી જાંબુડીનું ઝાડ.

* કેટલાક વૈદ્યો જાંબુના રસને સડાવીને તેનો સિરકો બનાવે છે જે પેટની ચૂંક મટાડનાર અને પેશાબ વધારે લાવનાર મનાય છે વળી તે રસનું મદસંધાન કરીને જાંબ્વાસવ નામનું મદ્ય બનાવે છે તેની છાલ વળી તુરી અને સ્તંભક હોવાને લીધે બીજી ઔષધિઓ સાથે મેળવી કોગળા કરવાની દવાઓમાં તથા જખમ ધોવાના મિશ્રણ વગેરે બનાવવામાં વાપરે છે નાના બાળકોને ઝાડા થયા હોય ત્યારે છાલનો તાજો રસ બકરીના દૂધ સાથે મેળવીને આપે છે

ચરકસંહિતામાં જાંબુ અને તેની છાલને મૂત્રસંગ્રહણ (પેશાબનું વહન ઓછું કરનાર) અને પુરીષવિરજનીય (મળને રંગ આપનાર અથવા મળનો રંગ બદલનાર) વર્ણવેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં જાંબુને રક્તપિત્તહર (લોહીમાંનું પિત્ત કાઢી નાખનાર), વ્રણનાશક (ગળતરા નષ્ટ કરનાર) યોનિદોષહર (યોનિના રોગ મટાડનાર) વર્ણ્ય (શરીરની કાંતિ સુધારનાર) અને સંગ્રાહી (સ્તંભક) વર્ણવેલ છે

નાની જાંબુડીના નામો તથા ફળના ગુણો

क्षुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका ।
जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहजित् ॥६४॥

अन्वयः—क्षुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका (इति नामानि गुणास्तु—) जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा (सती) कफपित्तास्रदाहजित् (भवति) ॥

ક્ષુદ્રજાંબૂ,[1] સૂક્ષ્મપત્રા,[2] નાદેયી[3] અને જલજાંબુકા[4] એટલા ક્ષુદ્ર—નાની જાંબુડીના સંસ્કૃત નામો છે એના જાંબુ ઝાડાને રોકનાર અને રૂક્ષ હોઈ કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે ૬૪

૧ क्षुद्रो—[illegible] 'क्षुद्रे—अल्पमल्पकम्' (अमर० ३ ११) [illegible] क्षुद्रा जम्बूः—સ્વાદિષ્ટ હોવાથી જેનું ફળ [illegible] થાય છે તે નાના જાંબુનું ઝાડ.

૨ सूक्ष्माणि पत्राणि यस्याः सा—જેનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે તેથી સૂક્ષ્મપત્રા—નાની જાંબુડી.

૩ नद्यां भवा—'नद्यादिभ्यो ढक्' इति ढक्—જે નદી પર થાય છે તેથી નાદેયી—નાની જાંબુડી.

૪ जले जाता जम्बूः—जम्ब्वां कन्, 'केऽणः' इति ह्रस्वः—જળ પાસે જે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જલજાંબુકા—નાની જાંબુડી.

બોરડીના નામો

पुंसि स्त्रियां च कर्कन्धूर्बदरी कोलिरित्यपि ।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका ॥६५॥

अन्वयः—कर्कन्धूः पुंसि स्त्रियां च बदरी कोलिः इत्यपि अजप्रिया कुहा कोली विषमा उभयकण्टका (इति कथ्यते) ॥

કર્કંધૂ,[૧] (નામ) સ્ત્રીલિંગે તથા પુલ્લિંગે છે; બદરી,[૨] કોલિ,[૩] અજપ્રિયા,[૪] કુહા,[૫] કોલી,[૬] વિષમા[૭] અને ઉભયકંટકા[૮] એટલાં બોરડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૯૫

૧. કર્કં—કણ્ટકં દધાતિ—કર્કન્ધૂઃ, ડુધાઞ્ ધારણે—'અન્દૂદૃન્ભૂ—'(ઉણા. ૧–૯૩) ઇતિ કૂપ્રત્યયાન્તો નિપાતિતઃ—કાંટાને જે ધારણ કરે છે, તેથી કર્કન્ધૂ—બોરડી.

૨. વદતિ—સ્થિરતાં પ્રાપયતિ શરીરં શુક્રલવૃંહણત્વાત્, વદ સ્થૈર્યે—વાહુલકાદરઃ, ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીપ્—જે વીર્યવર્ધક તથા પાષ્ટિક હોવાથી શરીરને સ્થિરતા પમાડે છે, તેથી બદરી—બોરડી.

૩. કોલતિ—ઘનીભવતિ, કુલ સંસ્ત્યાને—'સર્વધાતુભ્ય ઇન્'—જે ખૂબ ઘાટી થાય છે, તેથી કોલિ—બોરડી.

૪. અજાનાં પ્રિયા—બકરાંઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી અજપ્રિયા—બોરડી.

૫. કુહયતિ—વિસ્માયયતિ માધુર્યેણ શોકનિવારણેન ચ, કુહ વિસ્માપને—અદન્તચુરાદિઃ—અચ્, ટાપ્—અતિશય મધુરતાથી અને શોક દૂર કરનાર હોવાથી જે વિસ્મય પમાડે છે, તેથી કુહા—બોરડી.

૬. કોલી—ત્રીજા નામ પ્રમાણે છતાં 'કૃદિકારાદક્તિનઃ' ઇતિ વા ઙીપ્—એ વિશેષતા છે.

૭. વિગતા વિરુદ્ધા વા સમા—વિષમા, ઉભયતઃ કણ્ટકયુક્તત્વેન દુઃસ્પર્શત્વાત્, ઇતસ્તતો વિસ્તીર્ણત્વાચ્ચ—જેને બે બે કાંટા હોવાને લીધે સ્પર્શ કરવી મુશ્કેલ હોય છે, તેથી તેમજ આમતેમ ચોપાસ વિસ્તારવાળી ગીચ હોવાથી વિષમા—બોરડી.

૮. ઉભયૌ કણ્ટકૌ યસ્યાઃ સા—જેને બે બે કાંટા હોય છે, તેથી ઉભયકંટકા—બોરડી.

બોરડીનું ફળ—બોરનાં નામો તથા ગુણો

ફેનિલં વદરં ઘોણ્ટા સૌવીરં કુવલં તથા ।
પચ્યમાનં સુમધુરં સૌવીરં વદરં મહત્ ॥ ૯૬ ॥

અન્વયઃ—ફેનિલં વદરં ઘોણ્ટા સૌવીરં તથા કુવલં (કથ્યતે), પચ્યમાનં મહત્ વદરં સૌવીરં (કથ્યતે) ॥

ફેનિલ,[૧] બદર,[૨] ઘોંટા,[૩] સૌવીર[૪] અને કુવલ[૫] એટલાં બોરનાં* સંસ્કૃત નામો છે. પાકેલું અને બહુજ મીઠું જે મોટું બોર હોય છે તે 'સૌવીર' કહેવાય છે. ૯૬

* સુશ્રુતસંહિતામાં બોરને રક્તપિત્તહર, વાતસંશમન, શુક્રદોષનાશક અને શોકનાશક ગણેલ છે. **ચરકસંહિતામાં** તેમને સ્વેદોપગ, વિરેચનોપગ, છર્દિનિગ્રહણ, શ્રમહારક અને વાતપિત્તશમન ગણેલ છે.

૧. ફેનઃ અસ્તિ અસ્ય—ફેનાદિલચ—જેનાં ફીણ વળે છે, તેથી ફેનિલ—બોર.

૨. વદર્યાઃ ફલં વદરં, ફલે અણ્, તસ્ય ચ લુક્—બોરડીનું જે ફળ હોય તે બદર—બોર.

૩. ઘોણયતિ—ભ્રમયતિ ચિત્તં માધુર્યેણ, યતસ્તતોऽપ્યાદાને મનસઃ પ્રેરકત્વાત્, ઘુણ ભ્રમણે—ણ્યન્તાદ્ વાહુલકાટ્ટઃ, ટાપ્—મધુરતા હોવાને લીધે હરકોઈ સ્થાનેથી પણ લઈ લેવા મનને જે ભમાવે—લલચાવે છે. તેથી ઘોંટા—બોર.

૪. સુવીરદેશે ભવમ્—'તત્ર ભવ' ઇત્યણ્ સુવીર દેશમાં જે બોર થાય છે, તે સૌવીર કહેવાય છે.

૫. કૌ—સામાન્યપૃથિવ્યાં વલતિ—પ્રાણિતિ, વલ પ્રાણને—અચ્. ગૌરાદિઃ, વવયોરૈક્યાત્ કુવલી, તસ્યાઃ ફલં—ફલેऽણ્, તસ્ય ચ લુક્, તલ્લુકિ—'લુક્ તદ્ધિતલુકી'તિ ઙીપો લુક્—સામાન્ય જમીન ઉપર જે છવે છે. તેવી બોરડીનું ફળ કુવલ—બોર.

સૌવીર બોરના ગુણો

સૌવીરં વદરં શીતં ભેદનં ગુરુ શુક્રલમ્ ।
વૃંહણં પિત્તદાહાસ્રક્ષયતૃષ્ણાનિવારણમ્ ॥ ૯૭ ॥

અન્વયઃ—સૌવીરં વદરં શીતં ભેદનં ગુરુ શુક્રલં વૃંહણં (સત્) પિત્તદાહાસ્રક્ષયતૃષ્ણાનિવારણં (ભવતિ) ॥

એ સૌવીર બોર ટાઢું, મળને તોડનાર, ભારે, વીર્યને વધારનાર અને પુષ્ટિકારક હોઈ પિત્ત, દાહ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા તરશને મટાડનાર છે. ૯૭

કોલ બોરના ગુણો

સૌવીરં લઘુ સમ્પક્વં મધુરં કોલમુચ્યતે ।
કોલં તુ વદરં ગ્રાહિ રુચ્યમુષ્ણં ચ વાતલમ્ ॥
કફપિત્તકરં ચાપિ ગુરુ સારકમીરિતમ્ ॥ ૯૮ ॥

અન્વયઃ—સમ્પક્વં મધુરં લઘુ સૌવીરં કોલમ્ ઉચ્યતે, કોલં તુ વદરં ગ્રાહિ રુચ્યમ્ ઉષ્ણં ચ વાતલં કફપિત્તકરમ્ અપિ ચ ગુરુ સારકમ્ ઈરિતમ્ ॥

સારી રીતે પાકેલું, મીઠું અને નાનું સૌવીર બોર કોલ કહેવાય છે. એ કોલ બોર ઝાડાને રોકનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, ગરમ, વાયુ કરનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, ભારે અને મળને ખસેડનાર છે. ૯૮

ચણી બોરના ગુણો

કર્કન્ધૂઃ ક્ષુદ્રવદરં કથિતં પૂર્વસૂરિભિઃ ।
અમ્લં સ્યાત્ક્ષુદ્રવદરં કાષાયં મધુરં મનાક્ ।
સ્નિગ્ધં ગુરુ ચ તિક્તં ચ વાતપિત્તાપહં સ્મૃતમ્ ॥ ૯૯

अन्वय—कुवलयं पूर्वसूरिभिः कर्कन्धु कथितम् । कुवलयम् सर्व कर्कन्धु मनाक् मधुरं स्यात्, (तत्) च स्निग्धं गुरु तिक्तं च वातपित्तापहं स्मृतम् ॥

ક્ષુદ્ર (ચણી) બોરને પૂર્વકાળના વિદ્વાનો એ કર્કંધૂ કહેલ છે. એ ચણી બોર ખાટું, તૂરું, જરાક મીઠું, સ્નિગ્ધ, ભારે, અને કડવું હોઈ વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૬૯

સૂકાં બોરના ગુણો

शुष्कं भेदनमिष्टं सर्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित् ॥७०॥

अन्वय—सर्वं शुष्कं (बदरं) भेदि अग्निदीपनं लघु (तत्) तृष्णाक्लमास्रजित् (भवति) ॥

સઘળા પ્રકારના સૂકા બોર મળને છૂટા પાડનાર, અગ્નિ કરનાર અને હલકા હોઈ તરસ, ગ્લાનિ તથા લોહીનો બગાડ મટાડનારા છે ૭૦

જળ-આમળાંના નામો તથા ગુણો

प्राचीनामलकं प्रोक्तं पानीयामलकं स्मृतम् ।
प्राचीनामलकं दोषघ्नं ज्वरनाशि च ॥७१॥

अन्वय—प्राचीनामलकं प्रोक्तं पानीयामलकं स्मृतम्, प्राचीनामलकं दोषघ्नं च ज्वरनाशि (कथ्यते) ॥

પ્રાચીનામલક[1] અને પાનીયામલક[2] એ બે પાણીમાં ઊગતાં આમળાના ઝાડનાં ફળનાં સંસ્કૃત નામો છે, એ ત્રણે દોષને તથા તાવને મટાડનાર છે ૭૧

૧ प्राग् भवं प्राचीनम्—'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्'—इति ख, आ ना फलम्—आमलकम्—'नित्य स्त्र'—इति मयट् तस्य च 'फले लुक्', ... इति लुक्, तत प्राचीनं च तत् आमलकम्—પૂર્વકાળથી પાણીમાં થતા એક જાતનાં આમળાનાં ઝાડનું ફળ.

૨. पानीये जातम् आमलकम्—पानीयामलकम्—પાણીમાં થતા આમળાના ઝાડનું ફળ.

હરફારેવડીનાં નામો તથા ફળના ગુણો

सुगन्धमूला लवली पाण्डुः कोमलवल्कला ।
लवलीफलमम्लार्शःकफपित्तहरं गुरु ॥
विशदं रोचनं रूक्षं स्वादु कषायं तुवरं रसे ॥७२॥

अन्वय—सुगन्धमूला लवली पाण्डुः कोमलवल्कला (इति नामानि, गुणास्तु—) लवलीफलं गुरु विशदं रोचनं रूक्षं स्वादु अम्लं रसे तुवरं (तत्) अम्लार्शःकफपित्तहरं (भवति) ॥

સુગંધમૂલા,[1] લવલી,[2] પાંડુ[3] અને કોમલવલ્કલા[4] એટલાં હરફારેવડીના સંસ્કૃત નામો છે. હરફારેવડીનું ફળ ભારે, સ્વચ્છ, રુચિ ઉપજાવનાર, રૂક્ષ, મધુર, ખાટું અને રસમાં તૂરું હોઈ પથરી, અરશ, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે ૭૨

૧ सुष्ठु गन्धो यस्य तत्—सुगन्धं मूलं यस्याः सा—જેનું મૂળિયું સુગંધી હોય છે, તેથી સુગંધમૂલા—હરફારેવડી.

૨. लव—छेदं याति—प्राप्नोति रसे तुवरत्वात्, या प्रत्ययः—'आतो ऽनुपसर्गे कः'—गौरादि—જે રસમાં તૂરાશનો અંશ સ્વીકારે છે, તેથી લવલી—હરફારેવડી

૩. पण्डते—गच्छति शिवत्वम् लोके, पडि गतौ—पाण्डुर्वर्णं ..., मृगय्वादित्वाद् (उणा. १-३७) कु, पृषोदरादित्वात् दीर्घत्वम्—જેને લોકો સ્વચ્છ તરીકે જાણે છે, તેથી પાંડુ—હરફારેવડી.

૪ कोमलं वल्कलं यस्या सा—જેની છાલ કોમળ હોય છે, તેથી કોમલવલ્કલા—હરફારેવડી.

બે જાતના કરમદાનાં નામો

करमर्दः सुषेणः स्यात् कृष्णपाकफलस्तथा ।
तस्मादल्पफला या तु सा ज्ञेया करमर्दिका ॥७३॥

अन्वय—करमर्दः सुषेणः तथा कृष्णपाकफलः स्यात्, या तु तस्मात् अल्पफला सा करमर्दिका ज्ञेया ॥

કરમર્દ,[1] સુષેણ[2] અને કૃષ્ણપાકફળ[3] એટલાં કરમદા[×]નાં સંસ્કૃત નામો છે. જેનાં ફળ તેનાથી નાના થાય છે, તે કરમર્દિકા[1] જાણવી ૭૩

૧. करं मर्दनाति स्पर्शेन, मृद तोदे—करमर्दनम्, સ્પર્શ કરવાથી હાથને જે ચોળી—મસળી નાખે—હાથમાં જે વળ આવે છે, તેથી કરમર્દ—કરમદો.

૨ शोभना सेना—पुष्पफलरूपा यस्य स—'वृत्ति छायामध्यवत्' इति पत्रम्—પુષ્પ તથા ફળરૂપી જેની સેના ઉત્તમ હોય છે, તેથી સુષેણ—કરમદો.

૩. कृष्णः पाको यस्य तत्, कृष्णपाकं फलं यस्य स—જેનું ફળ પાક વખતે કાળું થાય છે, તેથી

× વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કાચાં કરમદાં ખાટાં અને પાકાં હલકાં મધુર છે અને પિત્ત નરમ પાડવા ભરાય છે. તેનાં મૂળિયાંથી પેટની ભૂખ, અગ્નિમાંદ્ય અને તાવ મટે છે અને પેટનાં કૃમિ તથા ઝેરનો નાશ થાય છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને રક્તપિત્તહર, શુક્રલ નાશક, સન્નિપાતહર અને શ્રીહર કહેલ છે.

કૃષ્ણપાકફળ—કરમદો.

૧. हस्वा करमर्दी करमर्दिका—ह्रस्वार्थे संज्ञायां कन्—ટાપ્—નાનાં ફળવાળી કરમદી—કરમર્દિકા કહેવાય છે.

બે જાતના કરમદાનાં ફળના ગુણો

करमर्दद्वयं त्वाममम्लं गुरु तृषाहरम् ।
उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं रक्तपित्तकफप्रदम् ।
तत्पक्कं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—करमर्दद्वयम् आमं तु अम्लं गुरु तृषाहरम् उष्णं रुचिकरं (सत्) रक्तपित्तकफप्रदं प्रोक्तम्, पक्वं तत् मधुरं रुच्यं लघु (सत्) पित्तसमीरजित् (भवति) ॥

બન્ને કરમદાનાં કાચાં ફળ ખાટાં, ભારે, તરશને મટાડનાર, ગરમ અને રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર કહેલ છે. તેઓનાં પાકાં ફળ મધુર, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકાં હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૭૪

ચારોળીના ઝાડનાં નામો

पियालस्तु खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः ।
राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ॥ ७५ ॥

अन्वयः—पियालः तु खरस्कन्धः चारः बहुलवल्कलः राजादनः तापसेष्टः सन्नकद्रुः धनुष्पटः (कथ्यते) ॥

પિયાલ,[1] ખરસ્કંધ,[2] ચાર,[3] બહુલવલ્કલ,[4] રાજાદન,[5] તાપસેષ્ટ,[6] સન્નકદ્રુ,[7] ધનુઃ[8] અને પટ[9] અથવા 'ધનુષ્પટ' એવું ભેગું—એક નામ, એટલાં ચારોળીના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે.૭૫

૧. पीयति—तर्पयति हृदयं हृद्यत्वात्—पीयुः सौत्रो धातुः तर्पणार्थकः, तस्मात् 'पीयुकणिभ्यां कालन्' हृस्वश्च (ઉણા. ૩–૭૬) पियालः, यद्वा प्रीणाति—तर्पयति इति प्रीणातेः कालनि—प्रियालश्च—જે હૃદયને પ્રિય હોવાથી હૃદયને તૃપ્ત કરે છે, તેથી પિયાલ અથવા પ્રિયાલ—ચારોળી.

૨. खरः स्कन्धः यस्य सः—જેનું થડ કઠોર અથવા ખૂબ ખરસટ હોય છે, તેથી ખરસ્કંધ—ચારોળી.

૩. चरति—गच्छति चेतसि हृद्यत्वात्, यद्वा चरति—भक्षयति पित्तकफास्रम्—चर गतिभक्षणयोः—पचाद्यच्, ततः चरः एव चारः—स्वार्थेऽण्—જે હૃદયપ્રિય હોવાથી છેક ચિત્તમાં પહોંચી જાય અથવા પિત્ત, કફ તથા લોહીવિકારનો નાશ કરે છે, તેથી ચાર—ચારોળી.

૪. बहुलानि वल्कलानि यस्य सः—જેને ઘણી છાલ હોય છે, તેથી બહુલવલ્કલ—ચારોળી.

૫. राजभिः—धनाढ्यैरद्यते महार्घत्वात्, अद भक्षणे—कर्मणि ल्युट्—મહાકીંમતી હોવાને લીધે જેને ધનવાન લોકો ખાય છે, તેથી રાજાદન—ચારોળી.

૬. तापसानाम् इष्टः—प्रियः तर्पकत्वात् वने सुलभत्वाच्च—વનમાં મળવી સુલભ તથા તૃપ્તિકારક હોવાથી તપસ્વી લોકોને જે પ્રિય હોય છે, તેથી તાપસેષ્ટ—ચારોળી.

૭. सन्नः—लीनः कद्रुवर्णो यस्य सः—જેનો રંગ ખાસ કાંગ જેવો હોય છે, તેથી સન્નકદ્રુ—ચારોળી.

૮. दधनति—धान्यरूपेणार्जयन्ति यं राजादिधनाढ्याः, धन धान्ये—'भृमृशी०' (ઉણા૦ ૧–૭) इति उः, उसिः (ઉણા૦ ૨–૧૧૭) वा—જેને રાજા વગેરે ધનવાન લોકો ધાન્ય તરીકે મેળવે છે—વાપરે છે, તેથી ધનુ કે ધનુસ—ચારોળી.

૯. पटति—गच्छति हृदयं हृद्यत्वात्, विस्तारं च—पट गतौ—अच्—જે હૃદયપ્રિય હોવાથી હૃદયમાં પહોંચી જાય છે અથવા જેનું ઝાડ ખૂબ વિસ્તાર પામે છે, તેથી પટ—ચારોળી. અથવા धनुष इव पटो—विस्तारो यस्य स धनुष्पटः इति समस्तम् एकं नामेति સ્વામી—જેનો વિસ્તાર ધનુષના જેવો હોય છે, તેથી ધનુષ્પટ એવું એક નામ ક્ષીરસ્વામી માને છે. (અમરકોશની ટીકામાં ભાનુજીદીક્ષિત લખે છે.)

ચારોળીના તથા તેના ફળના ગુણો

चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु ।
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—चारः पित्तकफास्रघ्नः (अस्ति), तत्फलं मधुरं गुरु स्निग्धं सरं (सत्) मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् (भवति) ॥

ચારોળી પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ચારોળીનું ફળ મધુર, ભારે, સ્નિગ્ધ અને મળને ખસેડનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, દાહ, તાવ તથા તરશને મટાડનાર છે.

ચારોળીના ગર્ભના ગુણો

प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्धनः ॥ ७७ ॥

अन्वयः—प्रियालमज्जा मधुरः वृष्यः पित्तानिलापहः हृद्यः अतिदुर्जरः स्निग्धः च विष्टम्भी (सन्) आमवर्धनः (स्यात्) ॥

ચારોળીનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધારનાર, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવો, ઘણી મુશ્કેલીથી પચે એવો, સ્નિગ્ધ અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ આમને

વધારનાર છે. ૭૭

રાયણનાં નામો તથા ફળના ગુણો

राजादनः फलाध्यक्षो राजन्या क्षीरिकापि च।
क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु॥
तृष्णामूर्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित्॥७८॥

अन्वयः–राजादनः फलाध्यक्षः राजन्या अपि च क्षीरिका (कथ्यते)। क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु (तत्) तृष्णामूर्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् (भवति)॥

રાજાદન,[1] ફલાધ્યક્ષ,[2] રાજન્યા[3] અને ક્ષીરિકા[4] એટલાં રાયણનાં સંસ્કૃત નામો છે. રાયણનું ફળ વીર્યને તથા બળને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ટાઢું અને ભારે હોઈ તરશ, મૂર્છા, મદ, ભ્રાંતિ, ક્ષય, ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૭૮

૧ राजभिः–श्रीमद्भिरदनं गुरुत्वात्, अद भक्षणे–ભારે હોવાથી જેને રાજાઓ—એટલે શ્રીમંત જઠરાગ્નિવાળા લોકો ખાઈ પચાવી શકે છે, તેથી રાજાદન–રાયણ.

૨ फलेषु अध्यक्षो–मुख्यः–वृष्यत्व–स्वादित्व–गुणोपेतत्वात्–જે વીર્યવર્ધક તથા બલદાયક આદિ ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે ફળવર્ગોમાં મુખ્ય ગણાય છે, તેથી ફલાધ્યક્ષ–રાયણ.

૩ राजानमर्हति, राजानमीक्षते वा–इत्यर्थे, अर्हति वा अत्, जातित्वात् स्त्रियां टाप्–જે રાજાને લાયક અથવા રાજાને પ્રિય હોય છે, તેથી રાજન્યા–રાયણ.

૪ क्षीरम् अस्ति अस्याः–'अत इनि.' ठन्, स्त्रियां टाप्–જેમાં ક્ષીર રહેલું હોય છે, તેથી ક્ષીરિકા–રાયણ.

વિકંકતના નામો તથા ફળના ગુણો

विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि॥
विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषजित्॥७९॥

अन्वयः–विकङ्कतः स्रुवावृक्षः ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः (कथ्यते), च एव यज्ञवृक्षः कण्टकी च व्याघ्रपात् अपि (कथ्यते), विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं (तत्) सर्वदोषजित् (भवति)॥

વિકંકત,[1] સ્રુવાવૃક્ષ,[2] ગ્રંથિલ,[3] સ્વાદુકંટક,[4] યજ્ઞવૃક્ષ,[5] કંટકી[6] અને વ્યાઘ્રપાદ,[7] એટલાં વિકંકતના સંસ્કૃત નામો છે. વિકંકતનું પાકું ફળ મધુર હોઈને સઘળા દોષોને મટાડનાર છે. ૭૯

૧. विशेषेण कङ्कते–गच्छति सर्वरोगनाशार्थं पाकक्रमात्, कङ्कि गतौ, तस्मात् अच् प्रत्यय औणादिक–પાકા ફળ દ્વારા સર્વ રોગોને મટાડવા જે કામ કરે છે, તેથી વિકંકત–વિકંકો.

૨. स्रवति होमार्थं घृतादिकम्, स्रु प्रस्रवणे–'स्रुव कः' (उणा. २–११), तत्रभूः स्रुवा–होमपात्रस्य वृक्षः–હોમ માટેનું ઘી વગેરે જે ઝરે છે—ટપકે છે—તે સ્રુવા નામનું હોમ કરવાનું પાત્ર જેમાંથી બને છે, તેથી સ્રુવાવૃક્ષ–વિકંકો.

૩. ग्रन्थयः सन्ति अस्य पिच्छादित्वात् इलच्–જેને ગાંઠો હોય છે, તેથી ગ્રંથિલ–વિકંકો.

૪. कण्टकाः सन्ति अस्य गर्भत्वात्, स्वादुफलो–पेतकण्टक–જેમાં કાંટા હોય છે અને જેનું પાકું ફળ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુકંટક–વિકંકો.

૫. यज्ञस्य–यज्ञाग्निस्रुवपात्रस्य वृक्ष–યજ્ઞસંબંધી સ્રુવા પાત્રનું જે ઝાડ ગણાય છે, તેથી યજ્ઞવૃક્ષ–વિકંકો.

૬ कण्टकाः सन्ति अस्य–'अत इनि'–જેને કાંટા હોય છે, તેથી કંટકી–વિકંકો.

૭. व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलानि यस्य–જેનાં મૂળિયાં વાઘના પગ જેવા હોય છે, તેથી વ્યાઘ્ર-પાદ–વિકંકો.

કમળકાકડીનાં નામો તથા ગુણો

पद्मबीजं तु पद्माक्षं गालोड्यं पद्मकर्कटी।
पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु॥८०॥
विष्टम्भि वृष्यं रूक्षं च गर्भसंस्थापकं परम्।
कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहनुत्॥८१॥

अन्वयः–पद्मबीजं तु पद्माक्षं गालोड्यं पद्मकर्कटी (कथ्यते), पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु विष्टम्भि वृष्यं रूक्षं परं गर्भसंस्थापकं बल्यं च ग्राहि (तत्) कफवातकरं पित्तास्रदाहनुत् (भवति)॥

પદ્મબીજ,[1] પદ્માક્ષ,[2] ગાલોડ્ય[3] અને પદ્મકર્કટી[4] એટલાં કમળકાકડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કમળકાકડી ટાઢી, મીઠી, તૂરી, કડવી, ભારે, ઝાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, રૂક્ષ, ગર્ભનું સ્થાપન કરનાર, બળ આપનાર, મળનું શોષણ કરનાર અને કફ તથા વાયુને કરનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે. ૮૦,૮૧

૧. पद्मस्य बीजं–કમળનું બિજ તે જ પદ્મબીજ–કમળકાકડી.

૨. पद्मस्य अक्षि इव-'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इति समासान्तोऽच्-કમળની જાણે આંખ હોય તેવી જણાય છે, તેથી પદ્માક્ષ-કમળકાકડી.

૩. गोभिः आसमन्तात् लोड्यते-'ऋहलोर्ण्यत्', પૃષોદરાદિત્વમ્-જેને ગાયો તથા બળદો ચોપાસથી ચૂંથી નાખે છે, તેથી ગાલોઢ્ય-કમળકાકડી.

૪. पद्मस्य कर्कटी-पद्मकर्कटी-કમળની કાકડી.

મખાનાનાં નામો તથા ગુણો

माखान्नं पद्मबीजाभं पानीयफलमित्यपि ।
माखान्नं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत् ॥८२

અન્વય:-माखान्नं पद्मबीजाभं पानीयफलम्-इत्यपि (कथ्यते); माखान्नं पद्मबीजस्य गुणैः तुल्यं विनिर्दिशेत् ॥

માખાન્ન,[1] પદ્મબીજાભ[2] અને પાનીયફલ[3] એટલાં મખાનાનાં સંસ્કૃત નામો છે. મખાનામાં કમળકાકડીના જેવા ગુણો જાણવા.

૧. मख्यन्ते-प्राप्यन्ते पद्मबीजगुणा अनेन, मख गतौ-करणे घञ्, अद्यते इति अन्नम्, माखं च तत् अन्नं माखान्नम्-જેનાથી કમળકાકડીના જેવા ગુણો મેળવાય છે, એવું જે ખાદ્ય ફળ તે માખાન્ન-મખાના.

૨. पद्मबीजम् इव आभाति-'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डः-કમળકાકડી જેવું જે લાગે છે, તેથી પદ્મબીજાભ-મખાના.

૩. पानीये जातं फलम्-પાણીમાં થતું ફળ હોવાથી પાનીયફલ-મખાના.

શીંગોડાનાં નામો તથા ગુણો

शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलमित्यपि ।
शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् ॥
ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत् ॥८३॥

અન્વય:-शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलम्-इत्यपि (कथ्यते); शृङ्गाटकं हिमं स्वादु वृष्यं कषायकं ग्राहि (सत्) शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत् (भवति) ॥

શૃંગાટક,[1] જલફળ[2] અને ત્રિકોણફલ[3] એટલાં શીંગોડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. શીંગોડું ટાઢું, મીઠું, ભારે, વીર્યને વધારનાર, તૂરું અને મળનું શોષણ કરનાર હોઈ વીર્ય, વાયુ તથા કફને વધારનાર તેમ જ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે.

૧. शृङ्गं-प्राधान्यम् अटति-गच्छति जलजफलेषु, वृष्यत्वशुक्रदत्वादिगुणविशेषात्, अट गतौ-कर्मण्यण्, ततः संज्ञायां कन्-જળમાં થતાં ફળોમાં જે મુખ્ય ગણાય છે; કેમકે વીર્યવર્ધક ત... ગુણો ધરાવે છે, તેથી શૃંગાટક-શીંગોડું.

૨. जले जातं फलम्-शाकपार्थिवादिः-જે ફળ તરીકે પાણીમાં થાય છે, તેથી જલફલ-શીંગોડું.

૩. त्रयः कोणा यस्य-त्रिकोणं च तत् फलं,-જેને ત્રણ ખૂણા હોય એવું ફળ તે ત્રિકોણફલ-શીંગોડું.

પોયણાના બીજનાં નામો તથા ગુણો

उक्तं कुमुदबीजं तु बुधैः कैरविणीफलम् ।
भवेत्कुमुद्वतीबीजं स्वादु रूक्षं हिमं गुरु ॥८४॥

અન્વય:-कुमुदबीजं तु बुधैः कैरविणीफलं कुमुद्वतीबीजम् उक्तम्, (तत्) स्वादु रूक्षं हिमं गुरु भवेत् ॥

કુમુદબીજ,[1] કૈરવિણીફલ[2] અને કુમુદ્વતીબીજ[3] એટલાં રાત્રે ઊઘડતાં કમળ-પોયણાંના બીજનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ બીજ મધુર, રૂક્ષ, ટાઢું તથા ભારે છે. ૮૪

૧. કુમુદાનાં बीजं-પોયણાંનું બિયું તે કુમુદબીજ કહેવાય છે.

૨. कैरविण्याः फलम्-ચંદ્રવિકાશી કમળના છોડનું જે ફળ તે કૈરવિણીફલ-પોયણાંનાં બીજ.

૩. कुमुद्वत्याः बीजं-પોયણાંનું જે બીજ તે કુમુદ્વતીબીજ-કહેવાય છે.

બે જાતના મહુડાનાં નામો

मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजेऽत्र मधूलकः ॥८५॥

અન્વય:-मधूकः गुडपुष्पः मधुपुष्पः मधुस्रवः वानप्रस्थः मधुष्ठीलः स्यात्, अत्र जलजे मधूलकः (इति नाम उच्यते) ॥

મધૂક,[1] ગુડપુષ્પ,[2] મધુપુષ્પ,[3] મધુસ્રવ,[4] વાનપ્રસ્થ[5] અને મધુષ્ઠીલ[6] એટલાં મહુડા+નાં સંસ્કૃત નામો છે. જળમાં થતા મહુડાનું નામ મધૂલક[1] છે. ૮૫

+ **સુશ્રુતસંહિતામાં** મહુડાના ફૂલમાંથી કાઢેલા દારૂને ગરમ, ગ્રાહી, કૌવત આપનાર અને ખૂબ ભૂખ ઉઘાડનાર ગણેલ છે, ને તેનાં બીજમાંથી કાઢેલું તેલ મગજના દરદમાં માથા પર ઘસવા ભલામણ કરેલ છે; અને ઝાડની છાલને પાચક, પિત્તહર, વાયુનાશક, મૂત્રકૃચ્છ્રહર, તૃષાનાશક, રક્તપિત્તહર, પક્વાતિસારનાશક, પિત્તજ્વરનાશક, દાહનાશક અને શ્વાસહર વર્ણવેલ છે.

ચરકસંહિતામાં મહુડાનાં ફૂલને શોણિત-

૧. मह्यते—पूज्यते, मधूकं वा वैद्यैर्विशिष्टगुणयुक्तत्वात्, मह पूजायाम्, मह इति धातुः—'उल्कादयश्चे'ति (उणा. ४-४१) ऊक—વિશેષ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે વૈદો જેને વખાણે છે તથા જાણે છે, તેથી મધૂક-મહુડો.

૨. गुड इव मधुरं पुष्पं यस्य सः—જેનું ફૂલ ગોળ જેવું મીઠું હોય છે, તેથી ગુડપુષ્પ-મહુડો.

૩. मधु इव मधुरं पुष्पं यस्य सः—જેનું ફૂલ મધ જેવું મીઠું હોય છે, તેથી મધુપુષ્પ-મહુડો.

૪. स्रवतीति स्रवः—पचाद्यच्, मधुनः स्रवः—મધ જેવા મીઠા રસને ઝરે છે, તેથી મધુસ્રવ-મહુડો.

૫. वनस्य प्रस्थः—एकदेशो वनप्रस्थः, वनप्रस्थे भवः—'तत्र भव' इत्यण्—વનના અમુક કોઈક ભાગમાં જે થાય છે, તેથી વાનપ્રસ્થ-મહુડો.

૬. मधु ष्ठीवति—निरस्यति, ष्ठिवु निरसने—'इगुपधे'ति कः—प्रत्ययः, यद्वा मधु ष्ठीलं—मध्ये यस्य सः—જે મીઠા રસને અથવા દારૂને ઝરે છે—બહાર કાઢે છે અથવા જેની અંદર મીઠાશ કે દારૂ તત્ત્વ રહેલ છે, તેથી મધુષ્ઠીલ-મહુડો.

૧ मधु ददाति—डुदाञ् दाने—'आतोऽनुपसर्गे कः,' 'अन्येषामपी'ति दीर्घः, स्वार्थे कन् च—જે મીઠાશ અથવા દારૂ આપે છે, તેથી મધૂલક-પાણીમાં થતો મહુડો.

મહુડાનાં ફૂલના ગુણો

मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम्।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्॥८६॥

अन्वय—मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणं (तथा) बलशुक्रकरं वातपित्तविनाशनं प्रोक्तम्॥

મહુડાનું ફૂલ મધુર, ટાઢું, ભારે અને પુષ્ટિ આપનાર હોઈ બળ તથા વીર્યને વધારનાર અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર કહેલ છે.

મહુડાનાં ફળના ગુણો

फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्।
अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान्॥८७॥

अन्वय—फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलम् अहृद्यं वातपित्तनुत् (तथा) तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान् हन्ति॥

મહુડાનું ફળ ટાઢું, ભારે, મધુર, વીર્યને વધારનાર, હૃદયને ન ગમે એવું અને વાયુ, પિત્ત, તરસ, લોહીનો બગાડ, દાહ, શ્વાસ, ક્ષત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ૮૭

ફાલસાંનાં નામો તથા ગુણો

परूषकं तु परुषमल्पास्थि च परापरम्।
परूषकं कषायाम्लमामं पित्तकरं लघु॥८८॥
तत्पक्वं मधुरं पाके शीतं विष्टम्भि बृंहणम्।
हृद्यं तु पित्तदाहास्रज्वरक्षयसमीरहृत्॥८९॥

अन्वय—परूषकं तु परुषम् अल्पास्थि च परापरं (कथ्यते), परूषकम् आमं कषायाम्लं पित्तकरं लघु (भवति), पक्वं तत् पाके मधुरं शीतं विष्टम्भि बृंहणं हृद्यं तु (तत्) पित्तदाहास्रज्वरक्षयसमीरहृत् (भवति)॥

પરૂષક,[1] પરુષ,[2] અલ્પાસ્થિ[3] અને પરાપર[4] એટલાં ફાલસાંનાં સંસ્કૃત નામો છે. એનું કાચું ફળ તૂરું, ખાટું, પિત્ત કરનાર અને હલકું છે; અને પાકું ફળ પાકમાં મધુર, ટાઢું, ઝાડાને રોકનાર, પુષ્ટિ કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું અને પિત્ત, દાહ, લોહીનો બગાડ, તાવ, ક્ષય તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૮૮,૮૯

૧. पिपर्ति—पालयति पित्तदाहादिभ्यः, पूरयति वा पक्वतां माधुर्येण—पॄ पालनपूरणयोः—'परुषि.' (उणा. ४-७५) इत्युषन्, स्वार्थे कन्—પિત્ત, દાહ આદિથી જે રક્ષણ કરે છે અને પાકા ફળમાં મીઠાશ પૂરે છે, તેથી પરૂષક-ફાલસાં.

૨. परुष પણ ઉપર પ્રમાણે છે, ફરક એટલો કે પ્રત્યય હ્રસ્વ છે અને સ્વાર્થમાં कन् નથી.

૩ अल्पम् अस्थि यस्य तत्—જેનો ઠળિયો નાનો હોય છે, તેથી અલ્પાસ્થિ-ફાલસાં.

૪. परम् अत्यन्तम् आपिपर्ति पौष्टिकत्वात्, आङ्पूर्वकात् पॄ पालनपूरणयोः. इत्यस्मात् पचाद्यच्—જે પૌષ્ટિક હોવાથી અતિશય રક્ષણ કરે છે તથા શરીરને ભરાવદાર કરે છે, તેથી પરાપર-ફાલસાં.

શેતૂતનાં નામો તથા ફળના ગુણો

तूतः स्यात्तूलकः पूगो मृदुको ब्रह्मदारु च।
तूतं पक्वं गुरु स्वादु हिमं पित्तानिलापहम्॥
तदेवामं गुरु सरमम्लोष्णं रक्तपित्तकृत्॥९०॥

अन्वय—तूतः च तूलः च पूगः मृदुकः च ब्रह्मदारु (इति नामानि, अस्य भवन्ति) पक्वं तूतं गुरु स्वादु हिमं (तथा) पित्तानिलापहम् (अस्ति), तत् एव आमं गुरु सरम् अम्लोष्णं (तथा) रक्तपित्तकृत् (भवति)॥

તૂત,[1] તૂલ,[2] પૂગ,[3] મૃદુક[4] અને બ્રહ્મદારુ[5] એટલાં શેતૂતનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાકું શેતૂત ભારે, મધુર અને ટાઢું હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે, કાચું શેતૂત ભારે, મળને ખસેડનાર, ખાટું અને ગરમ હોઈ રક્તપિત્તને કરનાર છે. ૯૦

૧. तूयते—सम्यक् माधुर्येण पूर्यते, [illegible]

તુત્થ સ્તુતૌ—ઘઞ્—પૃષોદરાદિત્વ—મધુરપણાથી અને પિત્ત શમાવનાર હોવાથી લેકો જેને વખાણે છે, તેથી તૂત—શેતૂત.

૨. સ્થૂલયતિ—બૃંહયતિ સ્વાત્માનં ગુરુત્વેન, સ્થૂલ બૃંહણે—અચ્—પચવું ભારે હોવાના ગુણથી પોતાને જે પુષ્ટ કરે છે, તેથી સ્થૂલ—શેતૂત.

૩. પવતે પુનાતિ વા ઉદરકોષ્ઠં સરત્વાત્—પૃઙ્ પૂઞ્ વા પવને 'છાપૂખડિભ્ય: કિત્' ઇતિ (ઉણા. ૧—૧૨૪) ગન્ પ્રત્યય:—જે સારક હોવાથી મળને ખસેડી પેટનો કોઠો સાફ કરે છે, તેથી પૂગ—શેતૂત.

૪. ક્રામતિ—પાદવિક્ષેપં કરોતિ પિત્તવાયુશમનાર્થમ્, ક્રમુ પાદવિક્ષેપે—બાહુલકાદ્ ઉ:, સંજ્ઞાયાં કન્ ચ—જે પિત્ત તથા વાયુને શાંત કરવા કામ કરે છે, તેથી ક્રમુક—શેતૂત.

૫. બ્રહ્મણો બ્રહ્મણિ વા દારુ—વૈદિક કર્મનું અથવા કર્મમાં ઉપયોગી લાકડું હોવાથી બ્રહ્મદારુ—શેતૂત. (અહીં પડેલા નામ સંબંધે ઘણા મતભેદ છે; અમરકોષમાં પડેલું નામ નૂદ જોવામાં આવે છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ ભાનુજીદીક્ષિત આમ લખે છે: નુદતિ પાપં—પાપરૂપં મલં સરત્વાત્—ણુદ પ્રેરણે—'ઇગુપધે'તિ ક:, પૃષોદરાદિત્વાદ્ દીર્ઘત્વમ્—જે સારક હોવાથી પાપરૂપ મળને દૂર કરે છે, તેથી નૂદ—શેતૂત. યદ્વા તૂદ ઇતિ ક્ષીર સ્વામી, તત્ર તુદતિ—વ્યથયતિ પિત્તં વાયું ચ, તુદ વ્યથને—ઇગુપધે'તિ ક', પૃષોદરાદિ:—પિત્ત તથા વાયુને જે મટાડે છે, તેથી તૂદ—શેતૂત.)

દાડિમના ઝાડનાં નામો તથા ફળના ત્રણ પ્રકારો

દાડિમ: કરકો દન્તબીજો લોહિતપુષ્પક: ।
તત્ફલં ત્રિવિધં સ્વાદુ સ્વાદ્વમ્લં કેવલામ્લકમ્ ॥૯૧

અન્વય:—દાડિમ: કરક: દન્તબીજ: લોહિતપુષ્પક: (કથ્યતે), તત્ફલં ત્રિવિધં—સ્વાદુ સ્વાદ્વમ્લં કેવલામ્લકમ્ ॥

દાડિમ,[1] કરક,[2] દંતબીજ[3] અને લોહિતપુષ્પક[4] એટલાં દાડિમ*નાં સંસ્કૃત નામો છે.

* કેટલાક વૈદ્યો દાડમનો રસ કેસર સાથે મેળવીને ઠંડક તરીકે આપવા ભલામણ કરે છે. આંતરડાંનાં દરદ (ઝાડાની કબજિયાત સિવાયનાં) માટે ફળની છાલ અને ફૂલ, લવિંગ, તજ, ધાણા, મરી વગેરે ખુશબોદાર પદાર્થો સાથે મેળવીને આપે છે. વૈદ્યક પુસ્તકોમાં દાડમનાં મૂળિયાંની છાલ માટે કાંઈ વર્ણન જોવામાં આવતું નથી.

ચરકસંહિતામાં દાડમને ઊલટી બંધ કરનાર, હૃદ્ય (રુચિ ઉત્પન્ન કરી શરીરને ઉત્તેજન આપ-

દાડિમનું ફળ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે—મીઠું, ખટમધુરું અને કેવલ ખાટું. ૯૧

૧. દલનં દાલ:, દલ વિશરણે—ઘઞ્, દાલેન નિર્વૃત્ત: ભાવપ્રત્યયાન્તાદિમપ્, ડલયોરૈક્યમ્—વીખરાવારૂપે જે તૈયાર થાય છે—છૂટાછૂટા અવયવોરૂપે છેવટે જે બને છે, તેથી દાડિમ.

૨. કરોતિ દોષાભાવમ, ત્રિદોષઘ્નત્વાત્. 'કૃષાદિભ્યો વુન્'—ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર હોવાથી સર્વ દોષોનો જે અભાવ કરે છે, તેથી કરક—દાડિમ.

૩. દન્તા ઇવ બીજાનિ યસ્ય સ:—જેનાં બિયાં દાંત જેવાં હોય છે, તેથી દંતબીજ—દાડિમ.

૪. લોહિતં—રક્તવર્ણં પુષ્પં યસ્ય સ:—'શેષાદ્ વિભાષે'તિ કપ—જેનું ફૂલ લાલ રંગનું હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પક—દાડિમ.

ત્રણે જાતનાં દાડિમના ગુણો

તત્તુ સ્વાદુ ત્રિદોષઘ્નં તૃડ્દાહજ્વરનાશનમ્ ।
હૃત્કણ્ઠમુખગન્ધઘ્નં તર્પણં શુક્રલં લઘુ ॥૯૨॥
કષાયાનુરસં ગ્રાહિ સ્નિગ્ધં મેધાબલાવહમ્ ।
સ્વાદ્વમ્લં દીપનં રુચ્યં કિઞ્ચિત્પિત્તકરં લઘુ ॥
અમ્લં તુ પિત્તજનકમમ્લં વાતકફાપહમ્ ॥૯૩॥

અન્વય:—તત્ સ્વાદુ તુ ત્રિદોષઘ્નં તર્પણં શુક્રલં લઘુ કષાયાનુરસં ગ્રાહિ સ્નિગ્ધં (સત્) મેધાબલાવહં તૃડ્દાહજ્વરનાશનં હૃત્કણ્ઠમુખગન્ધઘ્નં (ભવતિ), સ્વાદ્વમ્લં દીપનં રુચ્યં કિંચિત્ પિત્તકરં લઘુ (ભવતિ), અમ્લં તુ અમ્લં (સત્) પિત્તજનકં વાતકફાપહં (ભવતિ) ॥

તેઓમાં મીઠું ફળ તો ત્રણે દોષને હરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકું, તૂરા રસવાળું, મળનું શોષણ કરનાર, સ્નિગ્ધ, બુદ્ધિ તથા બળને આપનાર અને તરસ, દાહ, તાવ અને છાતીનો, કંઠનો તથા મોઢાનો દુર્ગંધ મટાડનાર છે. ખટમધુરું ફળ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, કાંઈક પિત્ત કરનાર અને હલકું છે. કેવલ ખાટું ફળ ખાટું હોઈ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુ તથા કફને મટાનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાતનાશક (વાયુ બેસાડનાર), મૂત્રદોષહર (પેશાબસ્થાનના રોગ મટાડનાર), તૃષાનાશક (તરસ છિપાવનાર) અને રુચિકારક (રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર) ગણેલ છે.

કનાર છે. ૯૨,૯૩

ગૂંદા-ગૂંદીનાં નામો

बहुवारस्तु शीतः स्यादुद्दालो बहुवारकः।
शेलुः श्लेष्मातकश्चापि पिच्छिलो भूतवृक्षकः॥९४

अन्वय—बहुवार तु शीत उद्दाल बहुवारकः शेलुः श्लेष्मातकः अपि च पिच्छिल भूतवृक्षकः स्यात्॥

બહુવાર,[1] શીત,[2] ઉદ્દાલ,[3] બહુવારક,[4] શેલુ,[5] શ્લેષ્માતક,[6] પિચ્છિલ[7] અને ભૂતવૃક્ષ,[8] એટલાં ગૂંદા-ગૂંદીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૯૪

૧. बहून् रोगान् वारयति, इण् वरणे—निवारणाम् 'बहुन् पिच्छिलेभ्या' (उणा. २-११)—ઘણા રોગોને જે મટાડે છે, તેથી બહુવાર-ગૂંદો કે ગૂંદી.

૨. श्यायते—गच्छति स्म हिमभावम् श्यैङ् गतौ—'श्यश्चोर्णर्मसि' इति कर्तरि क्त 'द्रवमूर्ति'—इति संप्रसारणम्, 'हलः' इति दीर्घ—જે ઠંડા ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી શીત-ગૂંદો કે ગૂંદી.

૩. उद्दालयति—अत्यर्थं विदारयति विषस्फोटादीन् रोगान्, दल विदारणे—उत्पूर्वाण्णिजन्तात् अच् ઝેર, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોને જે અત્યંત નાશ કરે છે, તેથી ઉદ્દાલ-ગૂંદો કે ગૂંદી.

૪. बहुवार एव बहुवारकः—संज्ञायां कन्—'બહુવાર' પ્રમાણે નામ પ્રમાણે છે.

૫. शेलयति—उत्क्षिपति सर्वादीन्‌ रोगान्—शिल उञ्छे—बाहुलकात् उन—લષ્ટ, રતવા, કોઢ વગેરે રોગોને જે વીણી લે છે, તેથી શેલુ-ગૂંદો કે ગૂંદી.

૬. श्लेष्माणम् अतति—सततं गच्छति, अत सातत्यगमने—'बहुल छिपिपठेभ्य' —કફ જેવી ચીકાશને જે પ્રથમ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી શ્લેષ્માતક-ગૂંદો કે ગૂંદી.

૭. पिच्छा अस्य अस्ति पिच्छादित्वादिलच्—પીઅ જેવી ચાળો થાય છે-ચીકાશના તાંતણા થાય છે, તેથી પિચ્છિલ-ગૂંદો કે ગૂંદી.

૮. भूतानां वासस्य वृक्षः संज्ञायां कन्—ભૂતપ્રેતોનું રહેઠાણ જે છે, તેથી ભૂતવૃક્ષ-ગૂંદો કે ગૂંદી.

ગૂંદા-ગૂંદીના ગુણો

बहुवारो विषस्फोटवीसर्पशोषनुत्।
मधुरस्तुवरस्तिक्तः केश्यश्च कफपित्तहृत्॥९५

अन्वय—बहुवार मधुर तुवर तिक्त च केश्य (अस्ति) विषस्फोटवीसर्पशोषनुत् कफपित्तहृत् (अस्ति)॥

ગૂંદા-ગૂંદી મધુર, તૂરા, કડવાં અને કેશ માટે સારાં હોઈ ઝેર, વિસ્ફોટક, લવ, રતવા, મેહ, કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૯૫

ગૂંદા-ગૂંદીના ફળના ગુણો

फलमामं तु विष्टम्भि रूक्षं पित्तकफास्रजित्।
तत्पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु॥९६॥

अन्वय—आमं फलं तु विष्टम्भि रूक्षं (च) पित्तकफास्रजित् (अस्ति), पक्वं तु तत् मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु (भवति)॥

ગૂંદા-ગૂંદીનું કાચું ફળ ઝાડાને રોકનાર તથા રૂક્ષ હોઈ પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. તેમનું પાકું ફળ મધુર, સ્નિગ્ધ, કફ કરનાર, ટાઢું અને ભારે છે. ૯૬

નિર્મળીનાં નામો તથા ફળના ગુણો

पयःप्रसादि कतकं कतकः तत्फलं च तत्।
कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्मलताकरम्॥
वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु॥९७॥

अन्वय—पयःप्रसादि कतकं (इति नामद्वयं कथ्यते), तत्फलं च तत्—फलम् (उच्यते), कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्मलताकरं वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु (भवति)॥

પયઃપ્રસાદિ[1] અને કતક,[2] એ બે નિર્મળીનાં સંસ્કૃત નામો છે. નિર્મળીનું ફળ પણ કતક કહેવાય છે. નિર્મળીનું ફળ નેત્રને હિતકારી, જળને નિર્મળ કરનાર, વાયુ તથા કફને મટાડનાર, ટાઢું, મધુર, તૂરું અને ભારે છે. ૯૭

૧ पयः प्रसादयति स्वच्छीकरोति—प्रसादयत्-अन्तात् 'सुप्यजातौ णिनि'—પાણીને જે ચોખ્ખું કરે છે, તેથી પયઃપ્રસાદિ-નિર્મળી.

૨. कं—जलं द्राक् करोति, डुकृञ् करणे—'अन्येष्वपि दृश्यते' ड, तत संज्ञायां कन्, यद्वा कम् जलस्य कत—इव—शुद्धि—स्वच्छत्वं वा अस्मात्—कतकम्—પાણીને જે શુદ્ધ કરે છે કે પાણીની શુદ્ધિ અથવા સ્વચ્છતા જેનાથી થાય છે, તેથી કતક-નિર્મળી.

દ્રાક્ષનાં નામો

द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्तिता॥९८

अन्वय—द्राक्षा स्वादुफला तथा मधुरसा अपि च मृद्वीका च हारहूरा अपि च गोस्तनी कीर्तिता॥

દ્રાક્ષા,[1] સ્વાદુફલા,[2] મધુરસા,[3] મૃદ્વીકા,[4] હારહૂરા[5] અને ગોસ્તની,[6] એટલાં દ્રાક્ષનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૯૮

૧. द्राङ्क्ष्यते–काङ्क्ष्यते सर्वैर्लोकैः बृंहणत्वादिगुणयुक्तत्वात् स्वादुत्वाच्च, द्राक्षि काङ्क्षायाम्–कर्मणि घञ्, આગમશાસ્ત્રસ્યાનિત્યત્વાન્ન નુમ્, ततष्टाप्–પુષ્ટિકારક આદિ ગુણોવાળી તથા સ્વાદિષ્ટ હોવાથી સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી દ્રાક્ષા–દ્રાક્ષ.

૨. स्वादु फलं यस्याः सा–જેનું ફળ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુફલા–દ્રાક્ષનું ઝાડ.

૩. मधू रसो यस्याः सा–જેનો રસ મીઠો હોય છે, તેથી મધુરસા–દ્રાક્ષ.

૪. मृद्नाति तृष्णाज्वरादीन्, मृद्यन्ते वा श्वासवातादयो यया, मृद क्षोदे–'અલીકાદયશ્ચ' (ઉણા. ૪–૨૫) इति निपातितः, ततष्टाप्–તરશ, તાવ વગેરેનો જે નાશ કરે છે અથવા શ્વાસ, વાયુ વગેરેનો જેનાથી નાશ કરાય છે, તેથી મૃદ્વીકા–દ્રાક્ષ.

૫. ह्वयते इति ह्वः–ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च–संपदादित्वात् क्विप्, हार इव ह्वं–स्पर्धां गति–रा दाने 'आतोऽनुपसर्गे कः'–टाप्–હારની પેઠે જે સ્પર્ધા આપે–પ્રથમ લેવાની દરેકને લાલચ કરાવે અથવા સૌને લેવા જે આહ્‌વાન આપે છે, તેથી હારહૂરા–દ્રાક્ષ.

૬. गोः स्तन इव फलं यस्याः साः–જેનું ફળ ગાયના આંચળ જેવું હોય છે, તેથી ગોસ્તની, यद्वा गौः स्तनः (फलं) यस्याः सा, गोस्तनसदृशे गोशब्दो गौणः, 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्'–इति ङीष्–ગાયના જેવાં જેને સ્તન એટલે ફળ હોય છે, તેથી ગોસ્તની–દ્રાક્ષ.

દ્રાક્ષના ગુણો

द्राक्षा पक्वा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः।
स्वादुपाकरसा स्वर्या तुवरा सृष्टमूत्रविट् ॥९९॥
कोष्ठमारुतकृद् वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा।
हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्रकामलाः॥१००
कृच्छ्रास्रपित्तसंमोहदाहशोषमदात्ययान्।
आमा स्वल्पगुणा गुर्वी सैवाम्ला रक्तपित्तकृत् १०१
वृष्या स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुर्वी च कफपित्तनुत्।
अबीजान्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः ॥१०२
द्राक्षा पर्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत्।
द्राक्षा पर्वतजा यादृक् तादृशी करमर्दिका ॥१०३॥

अन्वयः–पक्वा द्राक्षा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः स्वादुपाकरसा स्वर्या तुवरा सृष्टमूत्रविट् कोष्ठमारुतकृत् वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा (सती) तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्रकामलाः कृच्छ्रास्रपित्तसंमोहदाहशोषमदात्ययान् हन्ति.। आमा स्वल्पगुणा गुर्वी (भवति), सा एव अम्ला रक्तपित्तकृत् (भवति)। गोस्तनी द्राक्षा वृष्या च गुर्वी (सती) कफपित्तनुत् (अस्ति)। अन्या अबीजा स्वल्पतरा (द्राक्षा) गुणैः गोस्तनीसदृशी (भवति)। पर्वतजा द्राक्षा लघ्वी साम्ला (सती) श्लेष्माम्लपित्तकृत् (भवति), यादृक् पर्वतजा द्राक्षा तादृशी करमर्दिका (भवति)॥

પાકી દ્રાક્ષ મળને ખસેડનાર, ટાઢી, નેત્રને હિતકારી, પુષ્ટિ કરનાર, ભારે, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, સ્વરને સારો કરનારી, તૂરી, વિષ્ઠા તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનારી, કોઠામાં વાયુ કરનારી, વીર્યને વધારનાર અને કફ તથા રુચિને ઉત્પન્ન કરનાર હોઈ તરશ, તાવ, શ્વાસ, વાયુ, વાતરક્ત રોગ, કમળો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, મોહ, દાહ, શોષ તથા મદાત્યય નામના રોગને મટાડનાર છે. કાચી દ્રાક્ષ ખૂબ ઓછા ગુણવાળી અને ભારે છે. ખાટી દ્રાક્ષ રક્તપિત્તને કરનાર છે. જે દ્રાક્ષ ગાયના આંચળ જેવી થાય છે, તે વીર્યને વધારનાર અને ભારે હોઈ કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. બીજી–ખિસમિસી દ્રાક્ષ બીજ વગરની અને બહુ જ નાની થાય છે; તેમાં દ્રાક્ષના જેવા જ ગુણો છે. પર્વતમાં થતી દ્રાક્ષ હલકી અને ખટાશવાળી હોઈ કફ તથા અમ્લપિત્તને કરનારી છે. પર્વતમાં થતી દ્રાક્ષમાં જેવા ગુણો હોય છે તેવા જ ગુણો કરમદીમાં પણ હોય છે. ૯૯–૧૦૩

ભોંયખજૂરી કે ખલેલાં ખારેકડીનાં નામો

भूमिखर्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा।
तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥१०४

अन्वयः–भूमिखर्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका (कथ्यते)॥

ભૂમિખર્જૂરિકા,[1] સ્વાદ્વી,[2] દુરારોહા,[3] મૃદુચ્છદા,[4] સ્કંધફલા,[5] કાકકર્કટી[6] અને સ્વાદુમસ્તકા[7] એટલાં ખારેકડી(ખલેલાં)ના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૦૪

૧. खर्जति–व्यथयति क्षयवान्तिवातादीन्, खर्ज व्यथने–'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (ઉણા. ૪–૧૦) इत्यूरः, जातित्वाद् ङीष्, ततः भूमौ जाता खर्जूरी–शाकपार्थिवादिः, संज्ञायां कन्, टाप्–ક્ષય, ઊલટી, વાયુ વગેરેને જે મટાડે છે, તે જમીન પર નીચા કદે થતી (ખલેલાંની) ભોંય ખજૂરી–ભૂમિખર્જૂરિકા કહેવાય છે.

૨. स्वदते इति स्वाद्वी–'कृवापाजि' (ઉણા. ૧–૧)

स्तनम्, 'योतो गुणवत्त्वादि' ति वा डीप्-જે સ્વાદિષ્ટ હોય છે તેથી સ્વાદ્વી-ખલેલાં ખજૂરી.

૩ दु खेन आरुह्यते- 'निवद्धु पुर्वि' ति खल्-જેના પર ચઢવું મુશ્કેલ હોય છે તેથી દુરારોહા-ખલેલા ખજૂરી.

૪ मृदु त्वक् यस्याः सा-જેની પાંદડી કોમળ હોય છે તેથી મૃદુચ્છદા-ખલેલા ખજૂરી.

૫ स्कन्धे फलं यस्याः सा-જેનું ફળ થડમાં થાય છે, તેથી સ્કન્ધફલા-ખલેલાં ખજૂરી.

૬ ककति-हास्यं करोति फल इत्यन्ये-शोम, तस्मा-दौनादिकोऽण् प्रत्ययः गौरादि, ककका ककटी-કાગડાઓને ખાવું હસે છે કે તમે મારો સ્વાદ શું સમજો? તેથી કાકકટી-ખલેલાં ખજૂરી.

૭ स्वादु मस्तकं यस्याः सा-જેની ટોચ પણ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુમસ્તકા-ખલેલા ખજૂરી.

મૂસી ખારેક અને છુવારી ખારેકના નામો તથા વર્ણન

पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्।
खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता॥
जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्यते॥१०५॥

अन्वय-पिण्डखर्जूरिका तु अन्या, सा पश्चिमे देशे भवेत्। गोस्तनाकारा (या) परद्वीपात् इह आगता (सती) पश्चिमे देशे जायते, सा छोहारा इति कीर्त्यते॥

બીજી મૂસી ખારેકની ખજૂરી 'પિંડ ખજૂંરિકા'[1] કહેવાય છે અને તે પશ્ચિમ દેશમાં થાય છે. ગાયના આંચળ જેવી જે ખજૂરી બીજા દ્વીપમાંથી અહીં આવેલી હોઈ પશ્ચિમ દેશમાં થાય છે, તે છોહારા[2] (છુવારી ખારેક) કહેવાય છે. ૧૦૫

૧ पिण्डाकारफला खर्जूरिका-खजूरनामि-જેના ફળ ગોળાકાર થાય છે તે પિંડખજૂરિકા-એક જાતની બીજી ખજૂરી-મૂસી ખારેક.

૨ छोहारे इति संज्ञा यस्याः-अमरकोषम् मरु-પશ્ચિમ દેશમાં થતી ત્રીજી ખજૂરી તે છોહારા-છુવારી ખારેક.

ત્રણે ખજૂરી કે ખારેકોના ગુણો

खर्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः।
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु॥१०६॥
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम्।
कोष्ठमारुतहृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम्॥१०७॥
ज्वरातिसारक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम्।
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत्॥१०८॥

अन्वय-खर्जूरीत्रितयं शीतं रसपाकयोः मधुरं स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं गुरु तर्पणं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् क्षतक्षयहरं (च) कोष्ठमारुतहृत् रक्तपित्तघ्नं बल्यं वान्तिवातकफापहम् ज्वरातिसारक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकं मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् (भवति)॥

ત્રણે ખજૂરીઓ ટાઢી, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, રુચિ કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવી, ભારે, તૃપ્તિ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર અને બળ દેનાર હોઈ ક્ષત, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કોઠાનો વાયુ, ઊલટી, વાયુ, કફ, તાવ, અતીસાર, ભૂખ, તરશ, ઉધરસ, શ્વાસ, મદ, મૂર્છા, વાતપિત્ત અને મદ્યથી થયેલા રોગને મટાડનાર છે. ૧૦૬,૧૦૮

ખજૂરીના ઝાડના પાણીના ગુણો

महतीभ्यो गुणैरल्पा स्वल्पखर्जूरिका स्मृता।
खर्जूरीतरुतोयं तु मदपित्तकरं भवेत्।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्॥१०९॥

अन्वय-स्वल्पखर्जूरिका गुणैः महतीभ्यः अल्पा स्मृता। खर्जूरीतरुतोयं तु मदपित्तकरं वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् भवेत्॥

વળી જ નાની (ખલેલાની) ખજૂરી, એ મોટી ખજૂરીઓ કરતાં ઓછા ગુણવાળી છે. ખજૂરીના ઝાડનું પાણી તો મદ તથા પિત્તને કરનાર, વાયુ તથા કફને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બળ તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૧૦૯

સુલેમાની મુસી ખારેકના નામો તથા ગુણો

सुलेमानी तु मृदुला दलहीनफला च या।
सुलेमानी श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत्॥११०॥

अन्वय-सुलेमानी तु मृदुला या च दलहीनफला (सास्ति) सुलेमानी श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत् (भवति)॥

સુલેમાની,[1] મૃદુલા[2] અને દલહીનફલા[3] એટલા સુલેમાની મુસી ખારેકના સંસ્કૃત નામો છે. એ ખારેક શ્રમ, ભ્રમ, દાહ, મૂર્છા અને રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૧૧૦

૧ सुलेमाननामा यवनदेशः उत्पत्तिस्थानम् यस्याः-अर्शआद्यच् अर्शआदित्वात् डीप्-જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન સુલેમાન નામનો યવનદેશ છે તેથી સુલેમાની-તે નામે એક ખારેક.

૨. મૃદ્યતે—ક્ષુદ્યતે સ્વલ્પેનૈવ સ્પર્શાદિના, મૃદ ક્ષોદે—'પ્રથિમ્રદિભ્રસ્જામ્'-(ઉણા. ૧–૨૮) ઇતિ કુઃ, મૃદુઃ ગુણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ, સિધ્માદિત્વાલ્લચ્, તતઃ ટાપ્—થોડા જ સ્પર્શ આદિથી જે ચીમળાઈ, કરમાઈ, ચોળાઈ જાય એવો કોમળ ગુણ જેનો હોય છે, તેથી મૃદુલા—સુલેમાની ખારેક.

૩. દલૈઃ હીના દલહીના, દલહીનૈવ ફલતિ—ત્રિફલા વિશરણે—અચ્, અજાદિત્વાત્ ટાપ્, દલૈઃ હીનં ફલં યસ્યા વા—જે પાંદડાં વિનાની જ રહી ફળે છે અથવા જેનું ફળ પાંદડાં વિનાનું હોય છે. તેથી દલહીનફલા—સુલેમાની ખારેક.

બદામના ઝાડનાં નામો તથા ફળ—મજ્જાના ગુણો

વાતાદો વાતવૈરી સ્યાન્નેત્રોપમફલસ્તથા ।
વાતાદ ઉષ્ણઃ સુસ્નિગ્ધો વાતઘ્નઃ શુક્રકૃદ્ ગુરુઃ ૧૧૧
વાતાદમજ્જા મધુરો વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।
સ્નિગ્ધોષ્ણઃ કફકૃન્નેષ્ટો રક્તપિત્તવિકારિણામ્ ૧૧૨

અન્વયઃ—વાતાદઃ વાતવૈરી તથા નેત્રોપમફલઃ સ્યાત્, વાતાદઃ ઉષ્ણઃ સુસ્નિગ્ધઃ વાતઘ્નઃ શુક્રકૃત્ ગુરુઃ (અસ્તિ)॥ વાતાદમજ્જા મધુરઃ વૃષ્યઃ (સન્) પિત્તાનિલાપહઃ સ્નિગ્ધોષ્ણઃ કફકૃત્ (સન્) રક્તપિત્તવિકારિણાં ન ઇષ્ટઃ॥

વાતાદ,[1] વાતવૈરી,[2] અને નેત્રોપમફલ[3] એટલાં બદામના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. બદામ ગરમ, સારી પેઠે સ્નિગ્ધ, વાયુને હરનાર, વીર્યને વધારનાર અને ભારે છે. બદામનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધારનાર, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર અને સ્નિગ્ધ તથા ગરમ હોઈ કફ કરનાર છે, અને રક્તપિત્તના વિકારવાળાઓ માટે સારો નથી. ૧૧૧–૧૧૨

૧. વાતમ્ અત્તિ, અદ ભક્ષણે—કર્મણ્યણ્, યદ્વા વાતાય—વાતનિવૃત્તયે અદ્યતે વાતરોગિભિઃ—કર્મણિ ઘઞ્—જે વાયુને ખાઈ જાય છે અથવા વાયુના રોગવાળાઓ વાયુને મટાડવા જેને ખાય છે, તેથી વાતાદ—બદામ.

૨. વાતસ્ય વૈરી—વાયુનો શત્રુ છે, તેથી વાતવૈરી—બદામ.

૩. નેત્રસ્ય ઉપમા યસ્ય તત્—નેત્રોપમં ફલં યસ્ય સઃ—જેનું ફળ આંખની ઉપમાવાળું—આંખ જેવું હોય છે, તેથી નેત્રોપમફલ—બદામ.

સેવફળનાં નામો તથા ગુણો

મુષ્ટિપ્રમાણં વદરં સેવં સિવિતિકાફલમ્ ।
સેવં સમીરપિત્તઘ્નં બૃંહણં કફકૃદ્ ગુરુ ।
રસે પાકે ચ મધુરં શિશિરં રુચિશુક્રકૃત્ ॥૧૧૩॥

અન્વયઃ—મુષ્ટિપ્રમાણં વદરં સેવં સિવિતિકાફલમ્ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ–) સેવં સમીરપિત્તઘ્નં બૃંહણં કફકૃત્ ગુરુ રસે ચ પાકે મધુરં શિશિરં રુચિશુક્રકૃત્ (અસ્તિ)॥

મુષ્ટિપ્રમાણ,[1] બદર,[2] સેવ[3] અને સિવિતિકાફલ[4] એટલાં સેવફળનાં સંસ્કૃત નામો છે. સેવફળ વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર, પુષ્ટિ આપનાર, કફ કરનાર, ભારે. પાકમાં તથા રસમાં મધુર, ટાઢું, રુચિ કરનાર અને વીર્યને વધારનાર છે. ૧૧૩

૧. મુષ્ટિ પ્રમાણં યસ્ય તત્—જેનું માપ મુઠ્ઠી જેવડું હોય છે, તેથી મુષ્ટિપ્રમાણ—સેવફળ.

૨. વદતિ—સ્થૈર્યં પ્રાપયતિ શરીરં બૃંહણત્વાત્, વદ સ્થૈર્યે—'અર્તિદિવિભ્રમિ'–(ઉણા. ૩–૧૧૭) ઇત્યરઃ બાહુલકાત્—જે પૌષ્ટિક હોવાથી શરીરને મજબૂત બનાવે છે, તેથી બદર—સેવફળ.

૩. સેવ્યતે સમીરપિત્તનાશાર્થં બૃંહણત્વાર્થં ચ જનૈઃ, ષેવૃ સેવને—કર્મણિ ઘઞ્—વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરવા અને પુષ્ટિ મેળવવા લોકો જેને સેવે છે તેથી સેવ—સેવફળ.

૪. સિવિતિકાયાઃ ફલમ્—સિવિતિકા નામની વનસ્પતિનું જે ફળ છે, તેથી સિવિતિકાફલ—સેવફળ.

નાસપાતનું નામ તથા ગુણો

અમૃતફલં લઘુ વૃષ્યં, સુસ્વાદુ ત્રીન્ હરેદ્દોષાન્ ।
દેશેષુ મુદ્ગલાનાં, બહુલં તલ્લભ્યતે લોકૈઃ ॥૧૧૪॥

અન્વયઃ—અમૃતફલં લઘુ વૃષ્યં સુસ્વાદુ (સત્) ત્રીન્ દોષાન્ હરેત્. તત્ મુદ્ગલાનાં દેશેષુ લોકૈઃ બહુલં લભ્યતે ॥

નાસપાત (એ બદકસાન તરીકે કાબૂલ વગેરે દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે; તે) અમૃતફળ[1] કહેવાય છે. નાસપાત હલકું, વીર્યને વધારનાર અને ઘણું જ મીઠું હોઈ ત્રણે દોષને મટાડનાર છે; તેને મુગલોના દેશમાં લોકો ખૂબ મેળવે છે.

૧. અમૃતસ્યં ફલં, યદ્વા અમૃતમિવ ફલમ્—જે ફળ અમૃત જેવું હોય છે, તેથી જે અમૃતફલ કહેવાય છે, તે—નાસપાત.

પીલુ ઝાડનાં નામો તથા તેના ફળના ગુણો

પીલુર્ગુલફલઃ સ્રંસી તથા શીતફલોઽપિ ચ ।
પીલુ શ્લેષ્મસમીરઘ્નં પિત્તલં ભેદિ ગુલ્મનુત્ ॥
સ્વાદુ તિક્તં ચ યત્ પીલુ તન્નાત્યુષ્ણં ત્રિદોષહૃત્ ॥

અન્વયઃ—પીલુઃ ગુલફલઃ તથા સ્રંસી અપિ ચ શીતફલઃ (કથ્યતે), પીલુ પિત્તલં ભેદિ શ્લેષ્મસમીર-

ગુરુમધુર (સ્યાત્)। યત્ પીલુ સ્વાદુ ચ તિક્તં (ભવતિ), તત્ નાતિ ઉષ્ણં ચ ત્રિદોષહૃત્ (અસ્તિ)॥

પીલુ,[1] ગુડફલ,[2] સ્રંસી[3] તથા શીતફલ,[4] એટલાં (બે જાતના) પીલુનાં ઝાડના સંસ્કૃત નામો છે. પીલુ પિત્ત કરનાર તથા મળને તોડનાર કોઈ કડ, વાયુ તથા ગોળાને મટાડનાર છે. જે પીલુ મીઠું અને કડવું હોય છે, તે બહુ ગરમ નથી અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૧૧૫

૧. પીલતિ-પ્રતિષ્ઠાતિ ગુલ્મં ત્રિદોષં ચ, પીલ પ્રતિષ્ટમ્ભે-'પ્રમ્યાદિત્વાત્ (ઉણા. ૧-૨૦) ઉ-ગોળાને તથા ત્રણે દોષને જે મટાડે છે, તે પીલુ

૨. ગુડ ઇવ મધુરં ફલં યસ્ય સઃ, ગુડફલઃ 'ગુડફલ' ઇત્યપિ ફલ-જેનું ફળ ગોળ જેવું મીઠું હોય છે, તેથી ગુડફલ અથવા ગુડફલ-પીલુ

૩. સ્રંસતિ-અધઃપાતયતિ મલમ્ મેદિવાત્-જે મળને છૂટો પાડી નીચે પાડે છે, તેથી સ્રંસી-પીલુ.

૪. શીતં ફલં યસ્ય સઃ-જેનું ફળ શીતળ હોય છે, તેથી શીતફલ-પીલુ

પહાડી પીલુના નામો તથા તેના ફળના ગુણો

પીલુઃ શૈલભવોઽક્ષોટઃ કર્પરાલશ્ચ કીર્તિતઃ।
અક્ષોટકોઽપિ વાતાદ્યસદૃશઃ કફપિત્તકૃત્ ॥૧૧૬

અન્વય-શૈલભવઃ પીલુ અક્ષોટઃ ચ કર્પરાલઃ કીર્તિતઃ। અક્ષોટકઃ અપિ વાતાદ્યસદૃશઃ (સન્) કફપિત્તકૃત્ (ભવતિ)॥

પહાડી પીલુ અક્ષોટ[1] અને કર્પરાલ[2] કહેવાય છે. એ પીલુ બદામ સમાન હોઈને કફ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૧૧૬

૧. અક્ષ્ણોતિ-વ્યાપ્નોતિ શરીરં, અક્ષતિ-નાશયતિ ચ વાતમ્, અક્ષૂ વ્યાપ્તૌ સંઘાતે ચ, બાહુલકાદ્-જે શરીરમાં વ્યાપે છે અને વાયુનો નાશ કરે છે તેથી અક્ષોટ-પહાડી પીલુ

૨. કર્પરમ્ અલતિ, અલ ભૂષણપર્યાપ્તિવારણેષુ, યદ્વા કર્પરાલ અલ્પ કર્પરાલ-વિભાષિતત્વાત્, અણ્-જેને ઉપરનો ભાગમાં પણ હોય છે, તેથી કર્પરાલ-પહાડી પીલુ

બિજોરાના ઝાડના નામો તથા ફળના ગુણો

બીજપૂરો માતુલુઙ્ગો રુચકઃ ફલપૂરકઃ।
બીજપૂરફલં સ્વાદુ રસેઽમ્લં દીપનં લઘુ ॥૧૧૭॥
રક્તપિત્તહરં કણ્ઠજિહ્વાહૃદયશોધનમ્।
શ્વાસકાસારુચિહરં હૃદ્યં તૃષ્ણાહરં સ્મૃતમ્॥૧૧૮

અન્વય-બીજપૂરઃ માતુલુઙ્ગઃ રુચકઃ ફલપૂરકઃ (કથ્યતે), બીજપૂરફલં સ્વાદુ રસે અમ્લં દીપનં લઘુ (સ્યાત્) રક્તપિત્તહરં કણ્ઠજિહ્વાહૃદયશોધનમ્ શ્વાસકાસારુચિહરં હૃદ્યં તૃષ્ણાહરં સ્મૃતમ્॥

બીજપૂર,[1] માતુલુંગ,[2] રુચક[3] અને ફલપૂરક[4] એટલાં બિજોરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. બિજોરાનું ફળ મધુર, રસમાં ખાટું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા હલકું હોઈ રક્તપિત્તને મટાડનાર; કંઠ, જીભ તથા હૃદયને સાફ કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું અને શ્વાસ, ઉધરસ અરુચિ તથા તરસને હરનાર મનાય છે. ૧૧૭

૧. બીજૈઃ પૂર્ણ-પૂરી આપ્યાયને-'પૂરયતે' ઇતિ ક, કર્માણિ ક્ષ્ય વા, પૂર્ણ બીજાનિ પૂરયતિ-પૂરીતિ ષ્ક, 'કર્મણ્યણ્'-જે બિયાંથી ભરાય કે અથવા બિયાંને અંદરના ભાગમાં ભરે છે, તેથી બીજપૂર-બિજોરું.

૨. મીયતે-હિંસ્યતે મદ્યપાનાદિના, મીઙ્ હિંસાયામ્-માતુલઃ ગ્રહ, ક્ષયરોગ-માતુલસ્ય અસૌ રોગઃ ગ્રહણ્યાં, અરુચિઃ અશ્નાતિ ગચ્છતિ ઇતિ માતુલુઙ્ગ-અરુચિ આદિનો જે નાશ કરે છે અને રસથી જે પ્રકાશે છે, તેથી માતુલુંગ-બિજોરું

૩. રોચતે-દીપ્યતે રોચતે, અભિપ્રીયતે ચ, રુચ દીપ્તાવભિપ્રીતૌ ચ-ચાકુન્ (ઉણા. ૨-૩૨) રસથી જે દીપે છે અને ખૂબ તૃપ્તિ પમાડે છે-પ્રસન્ન કરે છે, રુચિ ઉપજાવે છે, તેથી રુચક-બિજોરું.

૪. ફલૈઃ પૂર્યતે ફલાનિ વા પૂરયતિ ઇતિ ફલ-પૂરકઃ, બાહુલકાત્ ણ્વુલ્, ફલૈ ફલ વિશેષ-ફળ વડે જે ભરાય છે અથવા ફળોને જે ભરે છે, તેથી ફલપૂરક-બિજોરું.

બીજી જાતના બિજોરાનાં નામો તથા ગુણો

બીજપૂરોઽપરઃ પ્રોક્તો મધુરો મધુકર્કટી।
મધુકર્કટિકા સ્વાદ્વી રોચની શીતલા ગુરુઃ॥
રક્તપિત્તક્ષયશ્વાસકાસહિક્કાભ્રમાપહા ॥૧૧૯॥

અન્વય-અપરઃ બીજપૂરઃ મધુરઃ મધુકર્કટી (ચ) પ્રોક્તઃ, મધુકર્કટિકા સ્વાદ્વી રોચની શીતલા ગુરુઃ (ચ) રક્તપિત્તક્ષયશ્વાસકાસહિક્કાભ્રમાપહા (અસ્તિ)॥

બીજી જાતનું બિજોરું મધુર[1] અને મધુકર્કટી[2] કહેવાય છે. એ બિજોરું મધુર, રુચિ ઉપજાવનાર, ઠંડું અને ભારે હોઈ રક્તપિત્ત, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી તથા ભ્રમને મટાડે છે. ૧૧૯

૧. મધુ-મધુરં અસ્ય અસ્તિ-'અર્શઆદિ.' ઇતિ ર-જેમાં મીઠાશ હોય છે, તેથી મધુર-મીઠું જાતનું બિજોરું

૨. મધુવાસી કર્કટી ઇવ–ઇવાર્થે કન્–જાણે મીઠી કાકડી હોય તેવું હોય છે, તેથી મધુકર્કટી–મીઠી જાતનું એક બિજોરું.

લાંબાં લીંબુના ઝાડનાં નામો તથા ફળના ગુણો

સ્યાજ્જમ્બીરો દન્તશઠો જમ્ભજમ્ભીરજમ્ભલાઃ ।
જમ્બીરમુષ્ણં ગુર્વમ્લં વાતશ્લેષ્મવિબન્ધનુત્ ॥૧૨૦॥
શૂલકાસકફોત્ક્લેશચ્છર્દિતૃષ્ણામદોષજિત્ ।
આસ્યવૈરસ્યહૃત્પીડાવહ્નિમાન્દ્યકૃમીન્ હરેત્ ॥
સ્વલ્પજમ્બીરિકા તદ્વત્ તૃષ્ણાચ્છર્દિનિવારિણી ॥૧૨૧॥

અન્વયઃ–જમ્બીરઃ દન્તશઠઃ જમ્ભ–જમ્ભીર–જમ્ભલાઃ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ–) જમ્બીરમ્ ઉષ્ણં ગુરુ અમ્લં (સત્) વાતશ્લેષ્મવિબન્ધનુત્ શૂલકાસકફોત્ક્લેશચ્છર્દિતૃષ્ણામદોષજિત્ (તથા ચ) આસ્યવૈરસ્યહૃત્પીડાવહ્નિમાન્દ્યકૃમીન્ હરેત્ । સ્વલ્પજમ્બીરિકા તદ્વત્ તૃષ્ણાચ્છર્દિનિવારિણી (ભવતિ) ॥

જંબીર,[1] દંતશઠ,[2] જંભ,[3] જંભીર[4] અને જંભલ[5] એટલાં લાંબાં લીંબુના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. એનાં લીંબુ ગરમ, ભારે તથા ખાટાં હોઈ વાયુ, કફ, મળબંધ, શૂળ, ઉધરસ, કફથી થતી મૂંઝવણ, ઊલટી, તરશ, આમ સંબંધી દોષ તથા મુખનું વિરસપણું, હૃદયની પીડા, અગ્નિનું મંદપણું અને કૃમિને મટાડનાર છે. એ લીંબુની સ્વલ્પજંબીરિકા[1] નામની નાની જાત તેના જેવી જ હોય છે તેમજ તરશને અને ઊલટીને મટાડે છે.

૧. જમ્બ્યંત–અદ્યતે સ્વાદપૂર્વકં લોકૈઃ આસ્યવૈરસ્યવહ્નિમાન્દ્યાદિવારકત્વાત્–જમુ અદને 'ગમ્ભીરાદયશ્ચે'તિ સાધુઃ–મોઢાનું વિરસપણું તથા જઠરાગ્નિની મંદતા આદિને દૂર કરનાર હોવાથી લોકો જેને સ્વાદપૂર્વક ખાય છે, તેથી જંબીર–લાંબું લીંબુ.

૨. દન્તાનાં શઠ ઇવ, અમ્લત્વેન જાડ્યકારકત્વાત્–ખટાઈને લીધે દાંતને અંબાવી જડ જેવા કરી નાખે છે, તેથી દાંતને હેરાન કરવા જાણે તેઓની સામે લુચ્ચાઈ કરતું હોય તેવું છે, તેથી દન્તશઠ–લાંબું લીંબું.

૩. જમ્ભયતિ વિનામયતિ ગાત્રાણિ અમ્લત્વાત્, જમી ગાત્રવિનામે–પચાદ્યચ્, 'રધિજભોરચી'તિ નુમ્–શરીરના અવયવોને ખટાઈથી જે અત્યંત નમાવે છે–ઢીલા કે આળસુ બનાવે છે, તેથી જંભ–લાંબું લીંબુ.

૪. જમ્ભયતીત્યાદિપૂર્વવત્, પ્રત્યયસ્તુ 'ગમ્ભીરાદિત્વાત્ (ઉણા. ૪–૩૫) ઈરન્–અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

૫. જમ્ભયતીત્યાદિ તૃતીયનામવત્, પ્રત્યયસ્તુ વૃષાદિત્વાત્ (ઉણા. ૧–૧૦૬) કલચ્–અર્થ ત્રીજા નામ પ્રમાણે છે.

૧. સુતરામ્ અલ્પા ચાસૌ જમ્બીરી–સંજ્ઞાયાં કન્, ટાપ્, 'ઙ્યાપોરિ'તિ હ્રસ્વત્વં ચ–અતિશય નાની લીંબુની જાત સ્વલ્પજંબીરિકા કહેવાય છે.

ખાટાં ગોળ લીંબુના ઝાડનાં નામો તથા ફળના ગુણો

નિમ્બૂઃ સ્ત્રી નિમ્બુકં ક્લીબે નિમ્બૂકમપિ કીર્તિતમ્ ।
નિમ્બૂકમમ્લં વાતઘ્નં દીપનં પાચનં લઘુ ॥૧૨૨॥
નિમ્બુકં કૃમિસમૂહનાશનં તીક્ષ્ણમમ્લમુદરગ્રહાપહમ્
વાતપિત્તકફશૂલિને હિતં કષ્ટનષ્ટરુચિરોચનં પરમ્ ॥

અન્વયઃ–નિમ્બૂઃ સ્ત્રી નિમ્બુકં નિમ્બૂકમ્ અપિ ક્લીબે કીર્તિતમ્, નિમ્બૂકમ્ અમ્લં વાતઘ્નં દીપનં પાચનં લઘુ. નિમ્બુકં કૃમિસમૂહનાશનં તીક્ષ્ણમ્ અમ્લં (સત્) ઉદરગ્રહાપહં કષ્ટનષ્ટરુચિરોચનં વાતપિત્તકફશૂલિને પરં હિતં (ભવતિ)

નિંબૂ[1] સ્ત્રીલિંગે છે; નિંબુક[2] અને નિંબૂક[3] નપુંસકલિંગે હોઈ એ ખાટાં ગોળ લીંબુના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. એનું લીંબુ ખાટું, વાયુને હરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને પાચક હોઈ હલકું છે. (બીજા ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે) એ લીંબુ કૃમિ–જીવડાંઓને મટાડનાર, તીક્ષ્ણ, ખાટું, પેટની પીડાને મટાડનાર, ગ્રહ–ભૂતાદિને દૂર કરનાર, દુઃખરહિતને રુચિ ઉપજાવનાર અને વાત, પિત્ત, કફ તથા શૂળવાળાને પરમ હિતકારી છે. ૧૨૨,૧૨૩

૧. નિમ્બતિ–સિઞ્ચતિ અમ્લં વાતઘ્નં દીપનં પાચનં ચ રસં, ણિબિ સેચને–બાહુલકાદૂઃ–જે ખાટા, વાયુનાશક, દીપન અને પાચન રસને સિંચે છે, તેથી નિમ્બૂ–ખાટું ગોળ લીંબુ.

૨,૩ બન્ને નામો પણ ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ દર્શાવે છે અને તેમાં પ્રકૃતિ–પ્રત્યય પણ તેજ છે; કેવળ પૃષોદરાદિત્વાત્–વૈકલ્પિકં હ્રસ્વત્વં સંજ્ઞાયાં ચ કન્ એ વિશેષ છે.

એ લીંબુ કોને અવશ્ય દેવું ?

ત્રિદોષવહ્નિક્ષયવાતરોગ–
નિપીડિતાનાં વિષવિહ્વલાનામ્ ।
મન્દાનલે બદ્ધગુદે પ્રદેયં
વિષૂચિકાયાં મુનયો વદન્તિ ॥૧૨૪॥

અન્વયઃ–(કિઞ્ચ–) ત્રિદોષવહ્નિક્ષયવાતરોગનિપીડિતાનાં

વિષવિદગ્ધાનાં મન્દાગ્નેઃ મદાત્યયે નિમ્બૂવિકારાણાં (च) प्रदेयम् (इति) मुनयः वदन्ति ॥

ત્રણે દોષ, અગ્નિ, ક્ષય તથા વાયુસંબંધી રોગથી પીડાયેલાઓને, ઝેરથી વિદગ્ધ થયેલાઓને, મંદ અગ્નિવાળાઓને, ગાંડાની કબજિયાતવાળાઓને તથા હેડકીવાળાઓને એ લીંબુ અવશ્ય દેવું, એમ મુનિઓ કહે છે. ૧૨૪

મીઠા લીંબુનું નામ તથા ગુણો

મિષ્ટનિમ્બૂફલં સ્વાદુ ગુરુ મારુતપિત્તનુત્ ।
ગરોરગવિષશ્વાસિ કફોત્ક્લેશિ ચ રક્તકૃત્ ॥
શોષારુચિતૃષાચ્છર્દિહરં બલ્યં ચ બૃંહણમ્ ॥૧૨૫॥

અન્વય—મિષ્ટનિમ્બૂફલં[1] સ્વાદુ ગુરુ (ચ) મારુતપિત્તનુત્ ગરોરગવિષશ્વાસિ રક્તકૃત્ શોષારુચિતૃષાચ્છર્દિહરં કફોત્ક્લેશિ બલ્યં ચ બૃંહણમ્ (અસ્તિ) ॥

મીઠું લીંબુ મધુર અને ભારે હોઈ વાયુ, પિત્ત, ઝેર, સર્પનું ઝેર, લોહીનો બગાડ, શોષ, અરુચિ તરશ તથા ઊલટીને હરનાર, કફ સંબંધી પીડાને કરનાર, બળ આપનાર અને પુષ્ટિકારક છે ૧૨૫

૧ મિષ્ટમ્ ફલં મિષ્ટં ચ તત્ નિમ્બૂફલમ્—મીઠા લીંબુનું ફળ.

કર્મરંગનું નામ તથા ગુણો

કર્મરઙ્ગં હિમં ગ્રાહિ સ્વાદ્વમ્લં કફવાતકૃત્ ॥૧૨૬॥

અન્વય—કર્મરઙ્ગં હિમં ગ્રાહિ સ્વાદુ અમ્લં (ચ) કફવાતકૃત્ (અસ્તિ) ॥

કર્મરંગ[1] (એકજાતનું લીંબુ) ટાઢું, ઝાડાને રોકનાર, મળને સૂકવનાર, મધુર અને ખાટું હોઈ કફ તથા વાયુને હરનાર છે ૧૨૬

૧ કર્મણે—કફવાતનાશનરૂપ કાર્યાય રજ્યતે ઇતિ કર્મરઙ્ગમ્, 'કર્મણિ ચ' ... કફ તથા વાયુનો નાશ કરવારૂપ કર્મ માટે જે રંગાય છે—કામ કરે છે, તેથી કર્મરંગ—તે નામે એક જાતનું લીંબુ

આંબળીના નામો

અમ્લિકા ચુક્રિકામ્લી ચ ચુક્રા દન્તશઠાપિ ચ ।
અમ્લા ચ ચિઞ્ચિકા ચિઞ્ચા તિન્તિડીકા ચ તિન્તિડી ॥

અન્વય—અમ્લિકા ચુક્રિકા ચ અમ્લી ચુક્રા દન્તશઠા અપિ ચ અમ્લા ચિઞ્ચિકા ચિઞ્ચા તિન્તિડીકા ચ તિન્તિડી (કથ્યતે) ॥

અમ્લિકા,[1] ચુક્રિકા,[2] અમ્લી,[3] ચુક્રા,[4] દંતશઠા,[5] અમ્લા,[6] ચિંચિકા,[7] ચિંચા,[8] તિંતિડીકા[9] અને તિંતિડી,[10] એટલાં આંબલી*નાં સંસ્કૃત નામો છે ૧૨૭

૧. અમ્લઃ રસઃ અસ્તિ અસ્યાઃ—'અમ્લ ઇત્યેકે'—ઇતિ ઠન્, ટાપ્, અત ઇત્વં ચ—જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી અમ્લિકા—આંબલી

૨ ચુક્રયતિ—વ્યથયતિ દન્તાન્ ... ઇતિ ... તત સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, અત ઇત્વં ચ, ... 'દ્વિપ્રકૃતિઃ' ઇતિ કન્—ખાટી હોવાથી દાંતને જે અંબાવે છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે, અથવા અત્યંત ખાટી હોવાથી જે ચુક્ર જેવી હોય છે, તેથી ચુક્રિકા—આંબલી

૩ અમ્લઃ રસઃ અસ્તિ અસ્યા—અર્શઆદ્યચ્, ગૌરાદિ—જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી અમ્લી—આંબલી.

૪ ચુક્રા—બીજા નામ પ્રમાણે.

૫. દશતિ—હિનસ્તિ દન્તાન્ ... દંતશઠા—દાંતને દુઃખ દે છે—અંબાવી નાખે છે તેથી દંતશઠા—આંબલી.

૬. અમ્લઃ રસઃ અસ્તિ અસ્યાઃ—અર્શઆદ્યચ્, ટાપ્—જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી અમ્લા—આંબલી.

૭ 'ચિમ્' ઇતિ અવ્યક્તં શબ્દં ચિનોતિ, ચિ ... 'અન્યેષ્વપિ દૃશ્યતે' ઇતિ ડ, તત સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, અત ઇત્વં ચ—'ચિમ' એવો અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે, તેથી ચિંચિકા—આંબલી.

૮. ચિંચા—નામ પણ ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ સૂચવે છે અને પ્રકૃતિપ્રત્યય પણ તેજ છે કેવળ

* વૈદ્યો આને ઠંડી પાચક, ઝાડો સાફ લાવનાર અને આગની કબજિયાત તથા તાવમાં પથ્ય ઉપયોગી ગણે છે આંબલીની શીંગની ઉપરની છાલની રાખ દવામાં ખાર તરીકે વપરાય છે અને પાંદડાં સોજા ઉપર બાંધવાથી સોજા ઉતરી જાય છે

ચરકસંહિતામાં આંબલીને અમ્લ (ખાટી), પિત્તશામક (પિત્ત શમાવનાર) અને સારક (થોડો ઝાડો લાવનાર) વર્ણવેલ છે

સુશ્રુતમાં ધતૂરા વગેરેનું ઝેર ઉતારવા માટે ખજૂર, દ્રાક્ષ, આંબલીનો ગર્ભ, દાડમનાં બીજ, ફાલસાં અને આમળાં સરખે ભાગે લઈને તેમને બારીક કરી તેમાં પાંચગણું પાણી મેળવીને ઉકાળી પાકું કરીને આપવા લખેલ છે દવા તરીકે આંબલીનો ગર્ભ ૧। રૂપિયાભાર આપવો તેથી વધારે ખાવાથી થોડો નુકસાન લાગે છે, પાચનશક્તિ વધે છે અને તરસ થોડી લાગે છે

કન્ પ્રત્યય નથી.

૯. તિમ્યતિ–आर्द्रीभवति मुखम् अस्या दर्शनादेव, તિમ आर्द्रीभावे–'अलीकादयश्च' (ઉણા. ૪–૨૫) इति निपातः, गौरादित्वाद् ङीष्. स्वार्थे कन्–જેના દેખતાં જ મોઢું ભીનું થાય છે–મોઢામાં પાણી છૂટે છે. તેથી તિન્તિડીકા–આંબલી.

૧૦ 'तिन्तिडी' નામ પણ ઉપર પ્રમાણે અર્થ દર્શાવે છે અને તેમાં પ્રકૃતિ–પ્રત્યયાદિ પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે, કેવળ 'कन्' પ્રત્યય નથી.

આંબલીના ફળના ગુણો

अम्लिकाम्ला गुरुर्वातहरी पित्तकफास्रकृत् ।
पक्वा तु दीपनी रूक्षा सरोष्णा कफवातनुत् ॥ १२८

અન્વયઃ–अम्लिका (अपक्वा) अम्ला गुरुः (सती) वातहरी पित्तकफास्रकृत् (अस्ति), पक्वा तु दीपनी रूक्षा सरा उष्णा (सती) कफवातनुत् (अस्ति) ॥

આંબલીનું કાચું ફળ ખાટું, ભારે, વાયુને હરનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીવિકારને કરનાર છે. આંબલીનું પાકું ફળ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રૂક્ષ, મળને ખસેડનાર અને કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૧૨૮

અમ્લવેતસ–અમ્લભેદનાં નામો તથા ગુણો

स्यादम्लवेतसश्चुक्रं शतवेधि सहस्रनुत् ।
अम्लवेतसमत्यम्लं भेदनं लघु दीपनम् ॥ १२९ ॥
हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं पित्तलं लोमहर्षणम् ।
रूक्षं विण्मूत्रदोषघ्नं प्लीहोदावर्तनाशनम् ॥ १३० ॥
हिक्कानाहारुचिश्वासकासाजीर्णवमिप्रणुत् ।
कफवातामयध्वंसि छागमांसद्रवत्वकृत् ॥
चणकाम्लगुणं ज्ञेयं लोहसूचीद्रवत्वकृत् ॥ १३१ ॥

અન્વયઃ–अम्लवेतसः चुक्रं शतवेधि सहस्रनुत् स्यात्, अम्लवेतसम् अत्यम्लं भेदनं लघु दीपनं पित्तलं लोमहर्षणं रूक्षं (सत्) हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं विण्मूत्रदोषघ्नं प्लीहोदावर्तनाशनं हिक्कानाहारुचिश्वासकासाजीर्णवमिप्रणुत् कफवातामयध्वंसि चणकाम्लगुणं छागमांसद्रवत्वकृत् लोहसूचीद्रवत्वकृत् ज्ञेयम् ॥

અમ્લવેતસ,[1] ચુક્ર,[2] શતવેધિ[3] અને સહસ્રનુત્[4] એટલાં અમ્લભેદનાં સંસ્કૃત નામો છે. અમ્લભેદ બહુ જ ખાટું, મળને તોડનાર, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પિત્ત કરનાર, રૂવાંટાં ઊભાં કરનાર અને રૂક્ષ હોઈ હૃદયના રોગ, શૂળ, ગોળો, વિષ્ઠા તથા મૂત્રના દોષ, બરલનું દરદ, ઉદાવર્ત નામનો રોગ, હેડકી, આફરો, અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, અજીર્ણ, ઊલટી, કફ સંબંધી રોગ, તથા વાયુ સંબંધી રોગ મટાડનાર છે. વળી તે ચણાની ખટાઈ અથવા ખાર જેવા ગુણવાળું હોઈ બકરાંના માંસને ઓગાળી નાખનાર છે, એટલું જ નહિ પણ લોઢાની સોયને પણ પિગળાવી ઓગાળી નાખનાર છે, એમ જાણવું. ૧૨૯–૧૩૧

૧. अम्लश्चासौ वेतसश्च नम्रत्वात्–નમવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી જે ખાટું નેતર ગણાય છે, તેથી અમ્લવેતસ–અમ્લભેદ.

૨. चुक्यति अनेन हृद्रोगादि, लोहसूच्यादिश्च–चुक्क व्यथने–'ऋज्रेन्द्र.'–(ઉણા. ૨–૨૮) इति साधुः–જેનાથી હૃદય વગેરેના રોગો તથા લોઢાની સોય પણ ગળી જાય–નાશ પામે છે, તેથી ચુક્ર–અમ્લવેતસ.

૩. शतं वेधितु શીલમસ્ય, विध विधाने–'सुप्यजातौ'–इति णिनिः–સોને પોતાની અસર જે કરે છે. તેથી શતવેધિ–અમ્લવેતસ–અમ્લભેદ.

૪. વસ્તૂનાં રોગાણાં वा सहस्रं नुदति, णुद प्रेरणे–क्विप्–એક હજાર વસ્તુ અથવા રોગોને પોતાની અસર જે કરે છે, તેથી સહસ્રનુત્–અમ્લવેતસ.

કોકમનાં નામો તથા ગુણો

वृक्षाम्लं तिन्तिडीकं च चुक्रं स्यादम्लवृक्षकम् ।
वृक्षाम्लमाममम्लोष्णं वातघ्नं कफपित्तलम् ॥ १३२ ॥
पक्वं तु गुरु संग्राहि कटुकं तुवरं लघु ।
अम्लोष्णं रोचनं रूक्षं दीपनं कफवातकृत् ॥
तृष्णार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृद्रोगजन्तुजित् ॥ १३३ ॥

અન્વયઃ–वृक्षाम्लं तिन्तिडीकं चुक्रं च अम्लवृक्षकं स्यात् । वृक्षाम्लम् आमम् अम्लोष्णं वातघ्नं कफपित्तलं (स्यात्), पक्वं तु गुरु संग्राहि कटुकं तुवरं लघु अम्लोष्णं रोचनं रूक्षं (सत्) दीपनं कफवातकृत् तृष्णार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृद्रोगजन्तुजित् (भवति) ॥

વૃક્ષામ્લ,[1] તિંતિડીક, ચુક્ર[3] અને અમ્લવૃક્ષક[4] એટલાં કોકમનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાચું કોકમ ખાટું, ગરમ, વાયુને હણનાર અને કફ તથા પિત્તને કરનાર છે; પાકું કોકમ તો ભારે, મળને સુકાવનાર, તીખું, તૂરું, હલકું, ખાટું, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર તથા રૂક્ષ હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કફ તથા વાયુને કરનાર અને તરશ, અગ્ગ્ર, ગ્રહણી ગ...

ગોળો, શૂળ, હૃદયના રોગ તથા ઉબકાને મટાડનાર છે. ૧૩૨,૧૩૩

૧ वृक्षस्य अम्लं फलम्–वृक्षाम्लं–વૃક્ષનું ખાટું ફળ અથવા ઝાડની ખટાશરૂપે જે થાય છે તેથી વૃક્ષામ્લ–કોકમ.

૨ निम्बितीके–આમલીનું બીજું નામ જુઓ.

૩ चक्रम्–सर्वमपि चित्तं प्रतिबध्नाति च तृष्णादीन्, चक्र तृष्णां प्रतिघ्नते च–'चक्रिरध्योस्तथोपनयमा' (રત્ના ૨–૧૪) इति रत्न–જે ચિત્તને તૃપ્ત કરે છે તથા તરસ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ચુક્ર–કોકમ.

૪ अम्लः रसो मूले यस्य तत्, 'हेमाद् विभाषे' इति रूप्–જેના ઝાડમાં ખારો રસ હોય છે, તેથી અમ્લ વૃક્ષક–કોકમ

ચતુરમ્લ અને પંચામ્લ એટલે શું ?

अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः ।
चतुरम्लं हि पञ्चाम्लं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥ १३४ ॥

अन्वय अम्लवेतस–वृक्षाम्ल बृहज्जम्बीर–निम्बुकैः चतुरम्लं तथा) बीजपूरयुतैः (तैः) पञ्चाम्लं हि भवेत् ॥

અમ્લબેત, કોકમ, મોટું લીંબુ લીંબુ અને ગોળ ખાટું લીંબુ એ ચાર ખાટા પદાર્થો ભેગા મળી ચતુરમ્લ[1] કહેવાય છે અને તેઓમાં બિજોરું મેળવાય ત્યારે તે પંચામ્લ[2] કહેવાય છે ૧૩૪

૧–૨ चतुर्णाम् अम्लानां समाहारः, पञ्चानाम् अम्लानां समाहारः–ચાર ખાટાંનો સમુદાય તે ચતુરમ્લ અને પાંચ ખાટાંનો સમુદાય તે પંચામ્લ કહેવાય છે

ફળોનો ઉપયોગ કરનારને સૂચના

फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।
बिल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद् हि गुणाधिकम् ॥ १३५ ॥

अन्वय–बिल्वात् अन्यत्र फलेषु यद् परिपक्वं तत् गुणवत् उदाहृतम् तत् (बिल्वं तु) आमं हि गुणाधिकं विज्ञेयम् ॥

બીલા સિવાય (બાકીના સઘળા) ફળોમાં જે પાકેલુ હોય તેને ગુણવાળું કહ્યું છે બીલું તો કાચું હોય ત્યારે તેને વધારે ગુણવાળું જાણવું. ૧૩૫

फलेषु सरसं यत्स्याद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।
द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम्
फलतुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ १३६

अन्वय –फलेषु यत् सरसं स्यात् तत् गुणवत् उदाहृतम्, द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं (सत्) गुणाधिकम् (भवति) सर्वं मज्जानम् अपि फलतुल्यगुणं निर्दिशेत् ॥

ફળોમાં જે સરસ–તાજુ રસદાર હોય તેને ગુણવાળું કહ્યું છે, છતાં દ્રાક્ષ, બીલી અને હરડે વગેરેનું ફળ જે સુકાયેલું હોય તેમાં અધિક ગુણ હોય છે ફળમાં જેવા ગુણો કહ્યા છે, તેવા જ ગુણો તેઓના બધા ગર્ભમાં પણ હોય છે, એમ સમજવું ૧૩૬

કયું ફળ ન ખાવું ?

फलं हिमाग्निदुर्वातव्यालकीटादिदूषितम् ।
अकालजं कुभूमीजं पाकातीतं न भक्षयेत् ॥ १३७ ॥

अन्वय –(यत्) फलं हिमाग्निदुर्वातव्यालकीटादिदूषितम् अकालजं कुभूमीजं पाकातीतं (स्यात् तत्) न भक्षयेत् ॥

જે ફળ હિમથી, અગ્નિથી ખરાબ પવનથી, સર્પથી કે કીડા વગેરેથી ખરાબ થયું હોય કે સમય વગર થયું હોય, ખરાબ જમીનમાં ઉત્પન્ન થયું હોય અથવા પાકીને ઘણો કાળ થયો હોય તે ફળ ખાવું નહિ. ૧૩૭

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં આમ્રાદિફલવર્ગ સમાપ્ત

૭ : ધાતુ–ઉપધાતુ રસ–ઉપરસ રત્ન–ઉપરત્ન વિષ–ઉપવિષવર્ગ

ધાતુઓની સંખ્યા તથા ઉત્પત્તિસ્થાન

स्वर्णं रूप्यं च ताम्रं च रङ्गं यशदमेव च ।
सीसं लौहं च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥ १ ॥

अन्वय–स्वर्णं च रूप्यं च ताम्रं च रङ्गं च यशदं च सीसं च लौहम् एते सप्त धातवः (सन्ति, ते च) गिरिसम्भवाः ॥

સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ, કથીર, જસત, સીસું તથા લોઢું, એ સાત ધાતુઓ છે અને તેઓ પર્વતોમાં થાય છે. ૧

'ધાતુ'નામની વ્યાખ્યા

वलीपलितखालित्यकार्श्यबल्यजरामयान् ।
निवार्य देहं दधति नृणां तद्धातवो मताः ॥ २ ॥

अन्वय–वली–पलित–खालित्य–कार्श्य–अबल्य–जरा–आमयान् निवार्य नृणां देहं (यत्) दधति, तत् (तस्मात् कारणात्) धातवः मताः ॥

વળિયાં, સફેદ થયેલા વાળ, માથાનું કેશ-રહિતપણું, દુર્બળપણું, નિર્બળપણું, ઘડપણ તથા રોગોને અટકાવી માણસોના શરીરને જે ધારી–ટકાવી પોષે છે, તે કારણે એ ધાતુઓ કહેવાય છે. ૨

સોનાની ઉત્પત્તિનું વર્ણન

મરીચિરઙ્ગિરા અત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ ક્રતુઃ ।
વસિષ્ઠશ્ચેતિ સપ્તૈતે કીર્તિતાઃ પરમર્ષયઃ ॥ ૩ ॥
પુરા નિજાશ્રમસ્થાનાં સપ્તર્ષીણાં જિતાત્મનામ્ ।
પત્નીર્વિલોક્ય લાવણ્યલક્ષ્મીસમ્પન્નયૌવનાઃ ॥૪॥
કન્દર્પદર્પવિધ્વસ્તચેતસો જાતવેદસઃ ।
પતિતં યદ્ધરાપૃષ્ઠે રેતસ્તદ્ધેમતામગાત્ ॥
કૃત્રિમં ચાપિ ભવતિ તદ્રસેન્દ્રસ્ય વેધતઃ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ—મરીચિઃ અઙ્ગિરાઃ અત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ ક્રતુઃ ચ વસિષ્ઠઃ—ઇતિ એતે સપ્ત પરમર્ષયઃ કીર્તિતાઃ, પુરા નિજાશ્રમસ્થાનાં જિતાત્મનાં (તેષાં) સપ્તર્ષીણાં લાવણ્યલક્ષ્મીસંપન્નયૌવનાઃ પત્નીઃ વિલોક્ય કન્દર્પદર્પવિધ્વસ્તચેતસઃ જાતવેદસઃ યત્ રેતઃ ધરાપૃષ્ઠે પતિતં તત્ હેમતામ્ અગાત્ । રસેન્દ્રસ્ય વેધતઃ તત્ ચ કૃત્રિમમ્ અપિ ભવેત્ ॥

મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને વસિષ્ઠ એ સાત મહર્ષિઓ–સપ્તર્ષિ કહેવાય છે. પૂર્વે પોતાના આશ્રમમાં રહી અંતઃકરણને તથા ઇંદ્રિયોને જીતનારા એ સપ્તર્ષિઓની લાવણ્યશોભાથી યુક્ત યૌવનવાળી સ્ત્રીઓને જોઈ કામના ગર્વથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળા અગ્નિદેવનું જે વીર્ય જમીન પર પડ્યું હતું તે સોનું થયું છે; અને પારાની ક્રિયાથી બનાવટી સોનુ પણ થાય છે. ૩–૫

સોનાના નામો

સ્વર્ણં સુવર્ણં કનકં હિરણ્યં હેમ હાટકમ્ ॥૬॥
તપનીયં ચ ગાઙ્ગેયં કલધૌતં ચ કાઞ્ચનમ્ ।
ચામીકરં શાતકુમ્ભં તથા કાર્તસ્વરં ચ તત્ ॥
જામ્બૂનદં જાતરૂપં મહારજતમિત્યપિ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ—(સુવર્ણનામાનિ યથા—) સ્વર્ણં સુવર્ણં કનકં હિરણ્યં હેમ હાટકં તપનીયં ચ ગાઙ્ગેયં કલધૌતં ચ કાઞ્ચનં ચામીકરં શાતકુમ્ભં તથા ચ તત્ કાર્તસ્વરં જામ્બૂનદં જાતરૂપં મહારજતમ્ ઇત્યપિ (કથ્યતે) ॥

સ્વર્ણ,[1] સુવર્ણ,[2] કનક,[3] હિરણ્ય,[4] હેમ,[5] હાટક,[6] તપનીય,[7] ગાંગેય,[8] કલધૌત,[9] કાંચન,[10] ચામીકર,[11] શાતકુંભ,[12] કાર્તસ્વર,[13] જાંબૂનદ,[14] જાતરૂપ[15] અને મહારજત[16] એટલાં સોનાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૬,૭

૧. સુષ્ઠુ ઋણોતિ–પ્રાપ્નોતિ મૂલ્યં, ઋણુ ગતૌ–પચાદ્યચ્, યદ્વા અર્ણનમ્ અર્ણઃ–ઘઞ્, શોભનઃ અર્ણઃ–ગતિઃ અનેન પવિત્રત્વાત્—જે સારી રીતે કિંમત મેળવે છે અથવા પવિત્ર હોવાથી જેને લીધે ઉત્તમ ગતિ થાય છે, તેથી સ્વર્ણ સોનું.

૨. શોભનઃ વર્ણઃ યસ્ય, યદ્વા સુષ્ઠુ વર્ણ્યતે લોકૈઃ, વર્ણ વર્ણને–ણ્યન્તાદ્ 'એરચ્'—જેનો રંગ ઉત્તમ હોય છે અથવા લોકો જેને સારી રીતે વર્ણવે છે, તેથી સુવર્ણ સોનું.

૩. કનતિ–દીપ્યતે તેજસા, કની દીપ્તૌ–'કૃઞાદિભ્યઃ સંજ્ઞાયાં વુન્' (ઉણા. ૫–૩૫)—તેજને લીધે જે પ્રકાશે છે, તેથી કનક સોનું.

૪. હર્યતિ–પ્રાપ્નોતિ ભાગ્યવન્તં જનં, યદ્વા હર્યતે–કામ્યતે સર્વૈર્જનૈર્યત્ તદ્ હિરણ્યમ્, હર્ય ગતિકાન્ત્યોઃ—'હર્યતેઃ કન્યન્ હિરચ્' (ઉણા. ૫–૪૪)—ભાગ્યવાન માણસને જે પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી હિરણ્ય–સોનું.

૫. હિનોતિ હીયતે વા મૂલ્યં પવિત્રત્વાદિગુણવર્ણખ્યાનેન, હિ ગત્યાદૌ—મનિન્ (ઉણા. ૪–૧૪૫)—જે મૂલ્યને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા પવિત્રતા આદિ ગુણસમુદાયને જે મેળવે છે, તેથી હેમ–સોનું.

૬. હટતિ–દીપ્યતે, હટ દીપ્તૌ–ણ્વુલ્, યદ્વા હાટયતિ–દીપયતિ ભૂષણાદિના જનં—'ક્વુન્' (ઉણા. ૨–૩૨)—જે તેજથી પ્રકાશે છે અને દાગીનારૂપે બની લોકને જે દીપાવે છે, તેથી હાટક–સોનું.

૭. તપ્યતે અનેન શુદ્ધિહેતોર્વહ્નૌ, તપ સંતાપે—'કૃત્યલ્યુટઃ—' ઇત્યનીયર્—શુદ્ધિ માટે અગ્નિમાં જે તપે છે, તેથી તપનીય–સોનું.

૮. ગઙ્ગાયા અપત્યં–શુભ્રાદિત્વાદ્ ઢક્, 'યં ગર્ભં સુષુવે ગઙ્ગા પાવકાદ્ દીપ્તતેજસમ્, તદુલ્વં પર્વતે ન્યસ્તં હિરણ્યં સમપદ્યત' ઇતિ વાયુપુરાણમ્—ગંગાનું જે સંતાન ગણાય છે, તેથી ગાંગેય–સોનું. આના સંબંધમાં વાયુપુરાણ જણાવે છે 'પ્રદીપ્ત તેજવાળા જે ગર્ભને ગંગાએ અગ્નિથી ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તેની ઓળ પર્વત પર મૂકી હતી, એ સોનારૂપે થઈ હતી.'

૯. કલઃ–મલઃ ધૌતો યસ્ય તત્—જેનો મેલ ધોવાય છે, તેથી કલધૌત–સોનું.

૧૦. કાઞ્ચતે–દીપ્યતે તેજસા, કાચિ દીપ્તૌ–નન્દ્યાદિત્વાત્ લ્યુઃ–તેજ વડે જે દીપે–પ્રકાશે–ચળકે છે, તેથી કાંચન–સોનું.

૧૧. चामीकरे–आकरे भवम्, 'तत्र भव' इत्यण्, यद्वा चमने चामि, चमु अदने–'इनजादिभ्य', 'अनामये'–इति भाव अधिकविहितत्वात् इञ्, तत् करोतीत्यण्'–इति णा णिच्, चामीम्–भरणं करोति विनाशेनामिति चामीकरम्–ચામીકર નામની ખાણમાં જે થાય છે, અથવા ઝેર વગેરેને જે ખાઈ જાય–ક્ષય વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી ચામીકર–સોનુ

૧૨. शातकुम्भे पर्वते भवं, 'तत्र भव' इत्यण् बाहुलकादिवत्त्वात्–શતકુંભ નામના પર્વતમાં જે વધારે થાય છે, તેથી શાતકુમ્ભ કે શાતકૌમ્ભ–સોનું.

૧૩. हृतस्वरे आकरे भवम्, 'तत्र भव' इत्यण्, यद्वा कृता–पठिता स्वरा वैदिका येन कृतस्वरो वेदवित् ब्राह्मण, तस्मै दाने देयं 'देये' इत्यण्–હૃતસ્વર નામની ખાણમાં જે થાય છે, અથવા વૈદિક સ્વરોનો પાઠ કરનાર વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને જે દાનમાં આપવા યોગ્ય મનાય છે, તેથી કાર્તસ્વર–સોનુ.

૧૪. जम्बूनद्या रसेन युक्तायां नद्यां भवं, 'तत्र भव' इत्यण्–જાંબૂના રસથી યુક્ત એવી એક નદીમાં થાય છે, તેથી જાંબૂનદ–સોનુ

૧૫. जातं रूपं यस्य तत् एव यद्वा प्रशस्तं जातं जन्मत एव–'प्रशंसायां रूपप्'–જેનું રૂપ આપોઆપ ઉત્પન્ન થયું છે અથવા જન્મથી જ ઉત્તમ તરીકે જે પેદા થયું હોય છે, તેથી જાતરૂપ–સોનુ.

૧૬. महत् च तत् रजतं–'सन्महत्' इति समासः, 'आन्महत' इत्यात्वं च–જે મોટું અથવા સર્વોત્તમ રૂપું ગણાય છે, તેથી મહારજત–સોનુ

સોનાની પરીક્ષા અને મારેલા સોનાના ગુણો

दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् ।
तारशुल्बोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् ॥८॥
तच्छ्वेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् ॥९॥
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे त्याज्यं लघु स्फुटम् ।
सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् ॥१०॥
स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् ।
पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् ॥११॥
हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् ।
विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् ॥१२॥

अन्वय –(यत्) दाहे रक्तं छेदे सितं निकषे कुङ्कुमाभं तारशुल्बोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु (स्यात् तत्) हेम सत् (अस्ति)। (यत् सुवर्णं) श्वेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलं दाहे छेदे सितं कषे श्वेतं लघु स्फुटं (स्यात्) तत् त्याज्यम्। (अथ गुणाः–) सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनं स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलं पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदं हृद्यम् आयुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् (भवति)॥

પરીક્ષા : જે સોનુ તપાવતાં રાતું, કપાતાં પીળું, ઘસતાં કેસર જેવું દેખાય; રૂપા તથા ત્રાંબા વગરનું, સ્નિગ્ધ, કૂણું, નિર્મળ અને ભારે હોય તે સોનું ઉત્તમ હોય છે, (એમ સમજવું.) જે સોનું પીળું, કઠણ, રૂક્ષ, ખરાબ રંગવાળું, મેલવાળું, ચીરાડાવાળું, તપાવતાં તથા કાપતા પીળાશવાળું, કસોટીમાં પીળું, હલકું અને (ઘણુ મારતાં) ફાટી જાય, તે સોનું (હલકુ હોઈ) ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

ગુણો : સોનુ ટાઢું, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, બળ આપનાર, ભારે, રસાયન, મધુર, કડવું, તૂરું, પાકમાં મધુર, ચીકાશવાળું, પવિત્ર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, નેત્રને હિતકારી; બુદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ તથા વિચારશક્તિને આપનાર, હૃદયને પ્રિય થાય એવું, આયુષને વધારનાર, કાંતિને તથા વાણીને સ્વચ્છ કરનાર, સ્થિરતા આપનાર અને (સ્થાવર–જંગમ) બે પ્રકારનાં ઝેર, ક્ષય, ગાંડપણ, ત્રિદોષ, તાવ તથા શોષને મટાડનાર છે. ૮–૧૨

બરાબર નહિ મારેલા અશુદ્ધ સોનાના દોષો

बलं सवीर्यं हरते नराणां,
रोगव्रजान् पोषयतीह काये ।
असौख्यकार्यापि सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणं च कुर्यात् ॥१३॥

अन्वय –एतत् सुवर्णम् अशुद्धं (चेत् तर्हि) नराणां सवीर्यं बलं हरते, इह काये रोगव्रजान् (रसाय तान्) पोषयति, सदा च असौख्यकार्यं (सत्) मरणं च कुर्यात् ॥

આ સોનું બરાબર સંસ્કારથી જો શોધાયું–મરાયું ન હોય તો મનુષ્યોના બળને તથા વીર્યને હરી લે છે, આ શરીરમાં અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરી તેઓને વધારે છે, કાયમ દુઃખ કરે છે અને મરણ પણ નિપજાવે છે. ૧૩

બરાબર નહિ મારેલું સોનું મારી નાખે

असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्यं च नाशयेत् ।
करोति रोगान् मृत्युं च तद्धन्याद्यत्नतस्ततः ॥१४॥

अन्वयः–अथ न च मारितं स्वर्णं बलं च वीर्यं

નાશયેત્, રોગાન્ મૃત્યું ચ કરોતિ, તતઃ યત્નતઃ તદ્ હન્યાત્ ॥

બરાબર નહીં મારેલું સોનું બળનો તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, રોગોને ઉપજાવે છે અને મરણ પણ કરે છે, માટે પ્રયત્નપૂર્વક તેને મારવું જોઈએ. ૧૪

રૂપાની ઉત્પત્તિ

ત્રિપુરસ્ય વધાર્થાય નિર્નિમેષૈર્વિલોચનૈઃ ।
નિરીક્ષયામાસ શિવઃ ક્રોધેન પરિપૂરિતઃ ॥૧૫॥
અગ્નિસ્તત્કાલમપતત્તસ્યૈકસ્માદ્વિલોચનાત્ ।
તતો રુદ્રઃ સમમવદ્વૈશ્વાનર ઇવ જ્વલન્ ॥૧૬॥

અન્વયઃ–ત્રિપુરસ્ય વધાર્થાય ક્રોધેન પરિપૂરિતઃ શિવઃ નિર્નિમેષૈઃ વિલોચનૈઃ નિરીક્ષયામાસ । તત્કાલં તસ્ય એકસ્માત્ વિલોચનાત્ અગ્નિઃ અપતત્, તતઃ વૈશ્વાનરઃ ઇવ જ્વલન્ રુદ્રઃ સમમવત્ ॥

ત્રિપુરાસુરનો વધ કરવા ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયેલા સદાશિવ, નિમેષ (આંખના પલકારા) વગરનાં નેત્રોથી જોઈ રહ્યા હતા; તે સમયે તેમના એક નેત્રમાંથી તરત અગ્નિ નીકળી પડ્યો હતો અને તે અગ્નિમાંથી અગ્નિ જેવો તેજસ્વી રુદ્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. ૧૫,૧૬

દ્વિતીયાદપતન્નેત્રાદશ્રુબિન્દુસ્તુ વામકાત્ ।
તસ્માદ્રજતમુત્પન્નમુક્તકર્મસુ યોજયેત્ ॥૧૭॥

અન્વયઃ–દ્વિતીયાત્ વામકાત્ નેત્રાત્ તુ અશ્રુબિન્દુઃ અપતત્, તસ્માત્ રજતમ્ ઉત્પન્નં, (તચ્ચ) ઉક્તકર્મસુ યોજયેત્ ॥

બીજા ડાબા નેત્રમાંથી આંસુનું ટીપું પડ્યું હતું અને તે ટીપામાંથી રૂપું ઉત્પન્ન થયું છે. તે રૂપાનો શાસ્ત્રોમાં કહેલાં કામોમાં ઉપયોગ કરવો. ૧૭

બનાવટી રૂપું અને રૂપાનાં નામો તથા પરીક્ષા

કૃત્રિમં ચ ભવેત્તદ્ધિ વઙ્ગાદિરસયોગતઃ ।
રૂપ્યં તુ રજતં તારં ચન્દ્રકાન્તિ સિતપ્રભમ્ ॥૧૮
ગુરુ સ્નિગ્ધં મૃદુ શ્વેતં દાહે છેદે ઘનક્ષમમ્ ।
વર્ણાઢ્યં ચન્દ્રવત્સ્વચ્છં રૂપ્યં નવગુણં શુભમ્ ॥૧૯

અન્વયઃ–વઙ્ગાદિરસયોગતઃ તત્ ચ કૃત્રિમમ્ (અપિ) ભવેત્, (અથ તન્નામાનિ–) રૂપ્યં તુ રજતં તારં ચન્દ્રકાન્તિ સિતપ્રભમ્ (ઉચ્યતે, તચ્ચ) વર્ણાઢ્યં ચન્દ્રવત્ સ્વચ્છં ગુરુ સ્નિગ્ધં મૃદુ દાહે છેદે શ્વેતં ઘનક્ષમં (ઇતિ) નવગુણં રૂપ્યં શુભં (મતમ્) ॥

કથીર આદિ રસોના યોગથી બનાવટી રૂપું પણ થાય છે. રૂપ્ય,[1] રજત,[2] તાર,[3] ચંદ્રકાંતિ[4] અને સિતપ્રભ[5] એટલાં રૂપાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જે રૂપું સારા વર્ણવાળું, ચંદ્ર જેવું સ્વચ્છ, ભારે, સ્નિગ્ધ, કોમળ, તપાવતાં તથા કાપતાં ધોળાશવાળું અને ઘણના મારને ખમી શકે એવું હોય, તે (ઉપર કહેલા) નવ ગુણોવાળા રૂપાને ઉત્તમ માન્યું છે. ૧૮,૧૯

૧. રૂપ્યતે ઇતિ રૂપ્યમ્, રૂપ રૂપક્રિયાયામિતિ ચુરાદિણ્યન્તાત્ 'અચો યત્'–જેનાથી રૂપની ક્રિયા કરાય-રૂપાળું બનાવાય છે, તેથી રૂપ્ય–રૂપું.

૨. રજતિ રજ્યતે વા અનેન, રઞ્જ રાગે–'પૃષિરઞ્જિભ્યાં કિત્' (ઉણા. ૩–૧૧૧) ઇત્યતચ્–જે પ્રીતિ ઉપજાવે અથવા જેનાથી પ્રેમ કરાય છે, તેથી રજત–રૂપું.

૩. તારયતિ પ્રમેહાદિરોગદુઃખાત્, તરતેર્ણ્યન્તાદ્ અચ્, તાર્યન્તે વા વાયુપિત્તાદિરોગિણોઽનેન–ઘઞ્, પ્રમેહ આદિ રોગોરૂપી દુઃખથી જે તારે–બચાવે અથવા વાયુ, પિત્ત વગેરેના રોગીઓને જે તારે છે, તેથી તાર–રૂપું.

૪. ચન્દ્રસ્યેવ કાન્તિર્યસ્ય તત્–જેની કાન્તિ ચંદ્ર જેવી હોય છે, તેથી ચંદ્રકાન્તિ–રૂપું.

૫. સિતા પ્રભા યસ્ય તત્–જેની કાંતિ ધોળી હોય છે, તેથી સિતપ્રભ–રૂપું.

દુષ્ટ–હલકું રૂપું

કઠિનં કૃત્રિમં રૂક્ષં રક્તં પીતદલં લઘુ ।
દાહચ્છેદઘનૈર્નષ્ટં રૂપ્યં દુષ્ટં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૨૦॥

અન્વયઃ–(યત્તુ) કઠિનં કૃત્રિમં રૂક્ષં રક્તં પીતદલં લઘુ દાહચ્છેદઘનૈઃ નષ્ટં (તદ્) રૂપ્યં દુષ્ટં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

જે રૂપું કઠણ, બનાવટી, રૂક્ષ, રાતું, પીળાં પતરાંવાળું, હલકું, તપાવતાં કે કાપતાં વીંખાઈ જાય એવું કે ઘણ મારતાં ટુકડા થઈ જાય એવું હોય તેને દુષ્ટ કહ્યું છે. ૨૦

બરાબર મારેલા રૂપાના ગુણો

રૂપ્યં શીતં કષાયામ્લં સ્વાદુપાકરસં સરમ્ ।
વયસઃ સ્થાપનં સ્નિગ્ધં લેખનં વાતપિત્તજિત્ ॥
પ્રમેહાદિકરોગાંશ્ચ નાશયત્યચિરાદ્ ધ્રુવમ્ ॥૨૧॥

અન્વયઃ–(અથ તદ્ગુણાઃ–) રૂપ્યં શીતં કષાયામ્લં સ્વાદુપાકરસં સરં (સત્) વયસઃ સ્થાપનં સ્નિગ્ધં લેખનં વાતપિત્તજિત્ ચ પ્રમેહાદિકરોગાન્ અચિરાત્ ધ્રુવં નાશયતિ ॥

રૂપું ટાઢું, તૂરૂં, ખાટું, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, ઝાડો ઉતારનાર, યૌવનને સ્થિર રાખનાર, સ્નિગ્ધ, મળોને ઉખેડનાર, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર અને પ્રમેહ આદિ રોગોનો થોડા સમયમાં અવશ્ય નાશ કરે છે

અશુદ્ધ રૂપાના દોષો

तापं शरीरस्य करोति तारं,
विड्बन्धनं पश्यति शुक्रनाशम्।
वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं,
महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥२२॥

अन्वयः—अशुद्धं एवं विधं तारं शरीरस्य तापं करोति, शुक्रनाशं पश्यति, वीर्यं बलं च तनोः पुष्टिं हन्ति, महागदान् (उत्पाद्य तान्) पोषयति ॥

નહિ શોધાયેલું અને કાચું ભેળસેળવાળું રૂપું શરીરમાં તાપ ઉત્પન્ન કરે છે, વીર્યનો નાશ કરે છે, વીર્યને, બળને તથા શરીરની પુષ્ટિને હણે છે અને મોટા રોગો ઉત્પન્ન કરી તેઓને વધારે છે ૨૨

ત્રાંબાની ઉત્પત્તિ

शुक्रं यत्कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले।
तस्मात्ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥२३॥

अन्वयः—कार्त्तिकेयस्य यत् शुक्रं धरणीतले पतितं तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नम्, इदं पुराविदः आहुः ॥

કાર્તિકેય સ્વામીનું જે વીર્ય પૃથ્વી પર પડ્યું હતું, તેમાંથી ત્રાંબુ ઉત્પન્ન થયું છે, એમ ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે ૨૩

ત્રાંબાનાં નામો

ताम्रमौदुम्बरं शुल्बमुदुम्बरमपि स्मृतम्।
रविप्रियं म्लेच्छमुखं सूर्यपर्यायनामकम् ॥२४॥

अन्वयः—ताम्रम् औदुम्बरं शुल्बम् उदुम्बरं रविप्रियं म्लेच्छमुखं सूर्यपर्यायनामकम् इति स्मृतम् ॥

તામ્ર,[1] ઔદુંબર,[2] શુલ્બ,[3] ઉદુંબર,[4] રવિપ્રિય[5] અને મ્લેચ્છમુખ[6] એટલાં ત્રાંબાનાં સંસ્કૃત નામો છે, તેમજ સૂર્યનાં જે નામો છે, તે બધાં ત્રાંબાનાં પણ નામો છે ૨૪

૧ ताम्यति ताम्यते वा ताम्र् ग्लानौ धातोः ... 'अमितम्रोदीर्घश्च' (उणा २-१६) इति रक्—જે નરાધમ રોગોને તથા પાંડુ આદિ રોગોને નિવારણ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી તામ્ર—તાંબુ.

૨ ... उदुम्बरे भवम् औदुम्बरम् ... 'उदुम्बर' इति शब्द, ... इति ... ; उदुम्बरम् एव औदुम्बरमिति स्वार्थे प्रत्ययः—જેને ઉંબર પ્રિય છે, તેથી તેમને જે સ્વીકારે છે, પસંદ કરે છે—એવા શિવભક્તોમાં જે શ્રેષ્ઠ છે, તેથી ઔદુંબર—તાંબુ.

૩ शल्यति—... 'शल्बस्य' (उणा ४-१५) इति साधु, ... गतिमिति दोषनाशनार्थं चेत्, ... આદિ દુઃખસમુદાયને જે પસંદ કરે છે અથવા જો અશુદ્ધ હોય તો આ રોગોને જે આપે છે—સ્વીકારે છે, તેથી શુલ્બ—તાંબુ

૪ उदुम्बर—નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ બીજા નામ પ્રમાણે છે

૫ रवेः प्रियं रविप्रियम्—સૂર્યને જે પ્રિય છે, તેથી રવિપ્રિય—તાંબુ

૬ म्लेच्छानां मुखम्—... म्लेच्छ ... —મ્લેચ્છોના દેશમાં જેની ઉત્પત્તિ છે અથવા લાલ રંગનું હોવાથી મ્લેચ્છોના મોઢા જેવું જે હોય છે, તેથી મ્લેચ્છમુખ—તાંબુ

મારવા માટે કેવું ત્રાંબુ યોગ્ય છે?

जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनक्षमम्।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥२५॥

अन्वयः—(यत्) जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनक्षमं लोहनागोज्झितं (भवेत् तत्) ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥

જે ત્રાંબુ જાસૂદના ફૂલ જેવું, સ્નિગ્ધ, કોમળ, ઘણના મારને ખમી શકે એવું અને લોઢાની તથા સીસાની ભેળ વગરનું હોય, તે ત્રાંબુ મારવાના કામમાં વખણાય છે ૨૫

કેવું ત્રાંબુ દુષ્ટ ગણાય છે?

कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतं चापि घनासहम्।
लोहनागयुतं चेति शुल्बं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥२६॥

अन्वयः—(यत्) कृष्णं रूक्षम् अतिस्तब्धं श्वेतम् अपि च घनासहं लोहनागयुतं च इति शुल्बं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥

જે ત્રાંબુ કાળું, રૂક્ષ, બહુ આકરું, ધોળું, ઘણને ન ખમે એવું અને લોઢા કે સીસા વાળું હોય તે દુષ્ટ કહેવાય છે ૨૬

બરાબર મારેલા ત્રાંબાના ગુણો

ताम्रं कषायं मधुरं च तिक्तम्
अम्लं च पाके कटु सारकं च।

પિત્તાપહં શ્લેષ્મહરં ચ શીતં,
તદ્રોપણં સ્યાલ્લઘુ લેખનં ચ ॥ ૨૭ ॥
પાણ્ડૂદરાર્શોજ્વરકુષ્ઠકાસ-
શ્વાસક્ષયાન્ પીનસમમ્લપિત્તમ્ ।
શોથં કૃમિં શૂલમપાકરોતિ,
પ્રાહુઃ પરે બૃંહણમલ્પમેતત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્વયઃ-(અથ તદ્ગુણાઃ-) તત્ તામ્રં કષાયં ચ મધુરં તિક્તમ્ અમ્લં પાકે ચ કટુ સારકં (સત્) પિત્તાપહં શ્લેષ્મહરં ચ શીતં રોપણં લઘુ ચ લેખનં સ્યાત્ ॥ (તત્ તામ્રમ્) પાણ્ડૂદરાર્શોજ્વરકુષ્ઠકાસશ્વાસક્ષયાન્ પીનસમ્ અમ્લપિત્તં શોથં કૃમિં શૂલમ્ અપાકરોતિ, પરે પ્રાહુઃ- એતત્ અલ્પં બૃંહણમ્ (અસ્તિ) ॥

એ ત્રાંબું તૂરું, મધુર, કડવું, ખાટું, પાકમાં તીખું, ઝાડો ઉતારનાર, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર, ટાઢું, વ્રણને રુઝાવનાર, હલકું અને મળોને ઉખેડનાર હોઈ પાંડુ, પેટના રોગ, અરશ, તાવ, કોઢ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, સળેખમ, અમ્લપિત્ત, સોજા, કૃમિ તથા શૂળને મટાડનાર છે. કેટલાક કહે છે કે ત્રાંબું શરીરને વધારવાના ગુણમાં ઓછું છે.

બરાબર નહિ મારેલા ત્રાંબામાં આઠ દોષો

એકો દોષો વિષે તામ્રે ત્વસમ્યઙ્મારિતેઽષ્ટ તે ।
દાહઃ સ્વેદોઽરુચિર્મૂર્ચ્છા ક્લેદો રેકો વમિર્ભ્રમઃ ॥ ૨૯

અન્વયઃ-વિષે (તુ) એકઃ દોષઃ (મારણાખ્યઃ અસ્તિ, પરમ્) અસમ્યક્ મારિતે તામ્રે તુ દાહઃ સ્વેદઃ અરુચિઃ મૂર્ચ્છા ક્લેદઃ રેકઃ વમિઃ ભ્રમઃ (ઇત્યેવં) તે અષ્ટ (દોષાઃ સન્તિ) ॥

ઝેરમાં તો (મારી નાખવા રૂપ) એક જ દોષ છે, પણ બરાબર નહિ મરાયેલા ત્રાંબામાં દાહ, પરસેવો, અરુચિ, મૂર્છા, ગ્લાનિ, રેચ, ઊલટી અને ભ્રમ એ આઠ દોષો છે. ૨૯

કથીરનાં નામો અને તેના બે ભેદો

રઙ્ગં વઙ્ગં ત્રપુ પ્રોક્તં તથા પિચ્ચટમિત્યપિ ।
ખુરકં મિશ્રકં ચાપિ દ્વિવિધં વઙ્ગમુચ્યતે ॥ ૩૦ ॥

અન્વયઃ-રઙ્ગં વઙ્ગં ત્રપુ તથા પિચ્ચટમ્ ઇત્યપિ પ્રોક્તમ્ (પ્રાજ્ઞૈઃ) । અપિ ચ ખુરકં મિશ્રકં દ્વિવિધં વઙ્ગમ્ ઉચ્યતે ॥

રંગ,[1] વંગ,[2] ત્રપુ[3] અને પિચ્ચટ[4] એટલાં કથીરનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ખુરક અને મિશ્રક એવા બે ભેદવાળું કથીર કહેવાય છે.

૧. રઙ્ગતિ-ગચ્છતિ લઘુસરરૂક્ષોષ્ણગુણાન્ રગિ ગતૌ-પચાદ્યચ્-હલકું, સારક, રૂક્ષ તથા ઉષ્ણતારૂપ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી રંગ-કથીર.

૨. વઙ્ગતિ-ગચ્છતિ ચક્ષુષ્યપિત્તલભાવમપિ, વગિ ગતૌ-પચાદ્યચ્-નેત્રને હિતકારી તથા પિત્તકારકપણું પણ જે ધારણ કરે છે, તેથી વંગ-કથીર.

૩. ત્રપતે-લજ્જતે અગ્નિસંયોગાત્, ત્રપૂષ્ લજ્જાયામ્, 'શૃસ્વૃસ્નિહિ.' (ઉણા. ૧-૧૦) ઇત્યુઃ-અગ્નિના સંયોગથી જે શરમાય છે-પીગળે છે, તેથી ત્રપુ-કથીર.

૪. પિચયતિ પિચતે વા-પિચ છેદને-પચાદ્યચ્, પિચમ્-અખિલમેહવર્ગસ્ય છેદં ટીકતે, ટીકૃ ગતૌ-'અન્યેભ્યોઽપિ' ઇતિ ડઃ, યદ્વા પિચયતિ-છિનત્તિ પ્રમેહવર્ગમ્-'શકાદિભ્યોઽટન્, (ઉણા. ૪-૮૧) સમગ્ર પ્રમેહના નાશને જે પહોંચી વળે છે અથવા બધા પ્રમેહનો જે નાશ કરે છે, તેથી પિચ્ચટ-કથીર.

બરાબર મારેલા કથીરના ગુણો

ઉત્તમં ખુરકં તત્ર મિશ્રકં ત્વવરં મતમ્ ।
રઙ્ગં લઘુ સરં રૂક્ષમુષ્ણં મેહકફક્રિમીન્ ॥
નિહન્તિ પાણ્ડું સશ્વાસં ચક્ષુષ્યં પિત્તલં મનાક્ ॥ ૩૧

અન્વયઃ-તત્ર ખુરકમ્ ઉત્તમં મિશ્રકં તુ અવરં મતમ્, રઙ્ગં લઘુ સરં રૂક્ષમ્ ઉષ્ણં મનાક્ પિત્તલં ચક્ષુષ્યં (સત્) મેહકફક્રિમીન્ સશ્વાસં પાણ્ડું નિહન્તિ ॥

ખુરક (રૂપા જેવું ચકચકિત હોઈ) ઉત્તમ છે અને મિશ્રક હલકું મનાય છે. કથીર હલકું, ઝાડો ઉતારનાર, રૂક્ષ, ગરમ, જરાક પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર અને નેત્રને હિતકારી હોઈ પ્રમેહ, કફ, કૃમિ, પાંડુ તથા શ્વાસને મટાડે છે. ૩૧

સિંહો યથા હસ્તિગણં નિહન્તિ,
તથૈવ વઙ્ગોઽખિલમેહવર્ગમ્ ।
દેહસ્ય સૌખ્યં પ્રબલેન્દ્રિયત્વં,
નરસ્ય પુષ્ટિં વિદધાતિ નૂનમ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વયઃ-યથા સિંહઃ હસ્તિગણં નિહન્તિ, તથા એવ વઙ્ગઃ અખિલમેહવર્ગં (નિહન્તિ, કિંચ) નરસ્ય દેહસ્ય સૌખ્યં પ્રબલેન્દ્રિયત્વં પુષ્ટિં (ચ) નૂનં વિદધાતિ ॥

જેમ સિંહ હાથીઓના સમૂહને મારી નાખે છે, તેમ કથીર સઘળા પ્રમેહના સમૂહનો નાશ કરે છે, માણસના દેહમાં સુખ ઉપજાવે છે, ઇંદ્રિયોની પ્રબળતા કરે છે અને અવશ્ય પુષ્ટિ કરે છે. ૩૨

જસતનાં નામો તથા ગુણો

यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम्।
यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत्॥
चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासं च नाशयेत्॥ ३३॥

अन्वय—यशदं रङ्गसदृशं च रीतिहेतु मतम्, तत् यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं परमं चक्षुष्यं (तत्) कफपित्तहृत्, मेहान् पाण्डुं च श्वासं नाशयेत्॥

યશદ,[1] રંગસદૃશ[2] અને રીતિહેતુ[3] એટલાં જસતનાં સંસ્કૃત નામો છે જસત તૂરું, કડવું, ટાઢું, કફ તથા પિત્તને હરનાર, નેત્રને બહુ જ હિતકારી અને પ્રમેહ, પાંડુ તથા શ્વાસનો નાશ કરનાર છે ૩૩

૧ યશ-बाहुल्या यशः-हानिः...पति, ... —વ્યાપન-વાયુથી જે ધીમે ધીમે નાશ પામે છે, તેથી યશદ-જસત

૨. रङ्गसदृशं गुणैः—જે ગુણોમાં કથીર જેવું હોય છે, તેથી રંગસદૃશ-જસત.

૩ रीति-पित्तलस्य हेतु-पित्तलનું જે કારણ ગણાય છે તેથી રીતિહેતુ-જસત

સીસાની ઉત્પત્તિ

दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु भुजङ्गमः।
वीर्यं मुमोच तस्मात्तु सीसं सर्वगदापहम्॥ ३४॥

अन्वय—रम्यां भोगिसुतां दृष्ट्वा वासुकिः तु ... वीर्यं मुमोच, ततः सर्वरोगापहं सीसं जातम्॥

સુંદર નાગકન્યાને જોવાથી વાસુકિ નાગનું જે વીર્ય પડ્યું હતું, તેમાંથી સીસું ઉત્પન્ન થયું છે અને તે માણસોના સઘળા રોગોને મટાડે છે ૩૪

સીસાનાં નામો તથા ગુણો

सीसं वध्रं च वप्रं च योगेष्टं नागनामकम्।
सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम्॥ ३५॥

अन्वय—सीसं वध्रं च वप्रं योगेष्टं च नागनामकं (भवति)। सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं, विशेषात् मेहनाशनम् (भवति)॥

સીસ,[1] વધ્ર,[2] વપ્ર,[3] યોગેષ્ટ[4] અને નાગ,[5] એટલાં સીસાનાં સંસ્કૃત નામો છે નાગ અને ભુજંગ આદિ જેટલાં સર્પનાં નામો છે તે સઘળાં સીસાનાં પણ નામો છે. સીસામાં કથીરના જેવા ગુણો હોય છે અને તે વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરે છે ૩૫

૧ सिनोति-बध्नाति शीघ्रं मिलितेऽन्यान्, सिञ् बन्धने-धिञ्, पृषोदरादित्वाद् दीर्घत्वम्, सिनोति-नाशयति प्रमेहादीन्, षोऽन्तकर्मणि—'आतोऽनुपसर्गे कः,' सीस इत्याद्युक्तम् च—सीसं—કાચમ સેવવાથી જે જીવન ટકાવે છે તેમજ પ્રમેહ રોગ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી સીસ-સીસું.

૨. वध्यते जीवितमनेन ... 'ष्ट्रन्' (उणा. ४-१७)—કાચમ સેવવાથી જેના વડે જિંદગી વધે છે, તેથી વધ્ર-સીસું.

૩ वप्यते नागलक्षणमनेन शरीरे, डुवप् बीज संताने—'दाम्नीशस...ष्ट्रन्'—(उणा. ४-१७) જેના વડે શરીરમાં સો હાથીનું બળ સ્થપાય છે, તેથી વપ્ર-સીસું

૪ योगे-धातुर्वादे इष्टम्—બીજી ધાતુઓ સાથે મેળવવા જેનો ઉપયોગ કરાય છે, તેથી યોગેષ્ટ-સીસું

૫. नगे भवः नागः—'तत्र भवः' इत्यण्-પર્વતમાં જે થાય છે, તેથી નાગ-સીસું.

બરાબર મારેલા સીસાના વિશેષ ગુણો

नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति,
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति।
वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति,
मृत्युं च नाशयति सन्ततसेवितः सः॥ ३६॥

अन्वय—संततसेवितः सः नागः तु नागशततुल्यबलं ददाति, व्याधिं विनाशयति, जीवनम् आतनोति, वह्निं प्रदीपयति, कामबलं च करोति, मृत्युं च नाशयति॥

સીસાનું જો નિરંતર સેવન કર્યું હોય તો સો હાથીઓના જેટલું બળ તે આપે, વ્યાધિઓનો નાશ કરે, જિંદગીનો વધારો કરે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે, કામદેવનું બળ કરે અને મૃત્યુનો પણ નાશ કરે છે ૩૬

બરાબર નહિ મારેલા કથીર અને સીસાના દોષો

पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ,
कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान्।
कण्डूं प्रमेहानिलकोप-
भगन्दरादीन् कुरुतः प्रयुक्तौ॥ ३७॥

अन्वय—पाकेन हीनौ वङ्गनागौ किल प्रयुक्तौ (सन्तौ) कुष्ठानि च तथा अतिकष्टान् गुल्मान् कण्डूं प्रमेहानिलकोप-भगन्दरादीन् कुरुतः॥

કથીર અને સીસું યોગ્ય રીતે માર્યા વગર જો ખાધાં હોય તો કોઢ, અત્યંત દુઃખ દેનારો ગોળો, ખસ, પ્રમેહ, વાયુની પીડા,

સોજા અને ભગંદર આદિ રોગોને તે ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૭

લોઢાની ઉત્પત્તિ

પુરા લોમિનદૈત્યાનાં નિહતાનાં સુરૈર્યુધિ ।
ઉત્પન્નાનિ શરીરેભ્યો લોહાનિ વિવિધાનિ ચ ॥૩૮

અન્વયઃ–પુરા સુરૈઃ યુધિ નિહતાનાં લોમિનદૈત્યાનાં શરીરેભ્યઃ વિવિધાનિ ચ લોહાનિ ઉત્પન્નાનિ ॥

પૂર્વે દેવતાઓએ યુદ્ધમાં મારેલા લોમિન નામના દૈત્યોનાં શરીરોમાંથી અનેક પ્રકારનાં લોઢાં ઉત્પન્ન થયાં છે. ૩૮

લોઢાનાં નામો, દોષો તથા ગુણો

લોહોઽસ્રો શસ્રકં તીક્ષ્ણં પિણ્ડં કાલાયસાયસી ।
ગુરુતા દઢતોત્ક્લેદઃ કશ્મલં દાહકારિતા ॥૩૯॥
અશ્મદોષઃ સુદુર્ગન્ધો દોષાઃ સપ્તાયસસ્ય તુ ।
લોહં તિક્તં સરં શીતં મધુરં તુવરં ગુરુ ॥૪૦॥
રૂક્ષં વયસ્યં ચક્ષુષ્યં લેખનં વાતલં જયેત્ ।
કફં પિત્તં ગરં શૂલં શોથાર્શઃપ્લીહપાણ્ડુતાઃ ।
મેદોમેહક્રમીન્ કુષ્ઠં તત્કિટ્ટં તદ્વદેવ હિ ॥ ૪૧ ॥

અન્વયઃ–લોહઃ અસ્રો, શસ્રકં તીક્ષ્ણં પિણ્ડં કાલાયસાયસી (ઇતિ નામાનિ,) ગુરુતા દઢતા ઉત્ક્લેદઃ કશ્મલં દાહકારિતા અશ્મદોષઃ સુદુર્ગન્ધઃ–(ઇતિ) સપ્ત આયસસ્ય તુ દોષાઃ (સન્તિ) ॥ (ગુણાસ્તુ)–લોહં તિક્તં સરં શીતં મધુરં તુવરં ગુરુ રૂક્ષં વયસ્યં ચક્ષુષ્યં લેખનં વાતલં (સત્) કફં પિત્તં ગરં શૂલં શોથાર્શઃપ્લીહપાણ્ડુતાઃ મેદોમેહક્રમીન્ કુષ્ઠં જયેત્, તત્કિટ્ટ તદ્વત્ એવ હિ (અસ્તિ) ॥

લોહ,[1] આ નામ સ્ત્રીલિંગે નથી–પુંલિગે તથા નપુંસક લિંગે છે; શસ્રક,[2] તીક્ષ્ણ,[3] પિંડ,[4] કાલાયસ[5] અને અયસ્,[6] એટલાં લોઢાનાં સંસ્કૃત નામો છે. લોઢામાં ભારેપણું, દઢપણું, ગ્લાનિ કરનારપણું, મૂર્છા આપનારપણું, દાહ કરનારપણું, પથરાના સંબંધનો દોષ અને બહુ જ દુર્ગંધ એ સાત દોષો છે. લોઢું કડવું, ઝાડો ઉતારનાર, ટાઢું, મધુર, તૂરું, ભારે, રૂક્ષ, યૌવન આપનાર, નેત્રને હિતકારી, મળોને ઉખેડનાર અને વાયુ કરનાર હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, શૂળ, સોજા, અરશ, બરલ, પાંડુ, મેદ, પ્રમેહ, કૃમિ તથા કોઢને મટાડનાર છે. લોઢાના કીટામાં પણ લોઢા જેવા જ ગુણો છે.

૧. લોહતિ લુપ્યતે વા દોષસપ્તકં તિક્તત્વાદિકં વાતલત્વં કફઘ્નત્વાદિકં ચ, લુહ ગાર્ધ્યે–અચ્ ઘઞ્ વા, યદ્વા લૂયતે અનેન ગરશૂલમેદઃપ્રભૃતિરોગનિવહઃ, લૂઞ્ છેદને–બાહુલકાદ્ હઃ, રુહ્યતે રોહતિ વા પુરા લોમનદૈત્યશરીરેભ્યઃ, રુહ પ્રાદુર્ભાવે–ઘઞ્, અચ્ વા, કપિલિકાદિત્વાત્ લત્વં ચ–સાત દોષો, કડવાશ વગેરે ગુણો તથા કફ આદિનો નાશ કરવાપણું જે ઇચ્છે છે; અથવા ઝેર, શૂળ, મેદ આદિ રોગોને જે મટાડે છે અથવા લોમન નામના દૈત્યોના શરીરોમાંથી પૂર્વે જે પ્રકટ્યું છે, તેથી લોહ–લોઢું.

૨. શસ્યતે–હિંસ્યતે અનેન પિત્તમેહકુષ્ઠાદિકમ્, શસુ હિંસાયામ્–'દામ્નીશસ્'–ઇતિ ષ્ટ્રન્, સ્વાર્થે ચ કન્–પિત્ત, પ્રમેહ, કોઢ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી શસ્રક–લોઢું.

૩. તેજયતિ તેજ્યતે વા અનેન ચક્ષુર્વાતશ્ચ, તિજ નિશાને–'તિજેર્દીર્ઘશ્ચ' (ઉણા. ૩–૧૮) ઇતિ ક્સ્નઃ, આંખને તથા વાયુને જે તેજ કરે છે, તેથી તીક્ષ્ણ–લોઢું.

૪. પિણ્ડતે પિણ્ડયતે દોષનિવહત્વં શીતમાધુર્યાદિકં ચ, પિડિ સંઘાતે–અચ્, ઘઞ્ વા–દોષના સમુદાય તથા શીતળતા, મધુરતા આદિ ગુણો જેમાં એકઠા રહે છે, તેથી પિંડ–લોઢું.

૫. કાલં ચ તદ્ અયશ્ચ–'અનોઽશ્માયઃસરસામ્' ઇતિ સમાસાન્તષ્ટચ્–જે કાળા રંગવાળું તથા પથ્થરના સારરૂપ છે, તેથી કાલાયસ–લોઢું.

૬. એતિ અયતે વા અશ્મનઃ સારતામ્–'અસુન્' (ઉણા. ૪–૧૮૯) પથ્થરના સારને જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી અયસ્–લોઢું.

અશુદ્ધ લોઢાના દોષો

પાણ્ડુત્વકુષ્ઠામયમૃત્યુદં ભવે-
હૃદ્રોગશૂલૌ કુરુતેઽશ્મરીં ચ ।
નાનારુજાનાં ચ તથા પ્રકોપં,
કરોતિ હૃલ્લાસમશુદ્ધલોહમ્ ॥ ૪૨ ॥

અન્વયઃ–અશુદ્ધલોહં પાણ્ડુત્વકુષ્ઠામયમૃત્યુદં ભવેત્, હૃદ્રોગશૂલૌ ચ અશ્મરીં કુરુતે, તથા ચ નાનારુજાનાં પ્રકોપં (ચ) હૃલ્લાસં કરોતિ ॥

અશુદ્ધ લોઢું (ખાવામાં આવે તો) પાંડુરોગ, કોઢ તથા મરણ આપનાર થાય; તેમજ હૃદયના રોગ, શૂળ, પથરી, મોળ–ઊબકા અને બીજા પણ અનેક પ્રકારના રોગોનો પ્રકોપ કરે છે. ૪૨

સંસ્કાર નહિ આપેલું લોઢું ભયંકર

જીવહારિ મદકારિ ચાયસં,
દેહશુદ્ધિહદસંસ્કૃતં ધ્રુવમ્ ।

पाटवं न तनुते शरीरके,
दारुणां हृदि रुजं च यच्छति ॥ ४३ ॥

अन्वय- अपाकृतम् आयसं चूर्णं जीवहारि मदकारि पाण्डुदिकृत् (भूत्वा) शरीरके पाटवं न तनुते, हृदि च दारुणां रुजं यच्छति ॥

जेने योग्य संस्कार आपाया न होय एवुं लोढुं जीवनने हरनार, मद करनार तथा देहनी स्वच्छताने हरनार थई शरीरमां सावधपणुं रहेवा देतुं नथी अने हृदयमां दारुण पीडा उत्पन्न करे छे. ४३

लोढुं सेवनारे शुं त्यजवुं?

कूष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा।
मद्यमम्लरसं चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः ॥ ४४ ॥

अन्वय-लोहस्य सेवकः कूष्माण्डं तिलतैलं माषान्नं राजिकां तथा च मद्यम् अम्लरसम् अपि त्यजेत् ॥

लोढानुं सेवन करनाराओए कोळुं, तलनुं तेल, अडदनो खोराक, राई, मद्य अने खाटा रसनो पण त्याग करवो. ४४

सारलोहनुं लक्षण तथा गुणो

समासृष्टिशिखराकाराण्यङ्गान्यम्लेन लेपयेत्।
लोहे स्युर्यत्र सूक्ष्माणि तत्सारमभिधीयते ॥ ४५ ॥
लोहं सारभवं हन्याद्ग्रहणीमतिसारकम्।
अर्शः सर्वाङ्गवातं शूलं च परिणामजम् ॥
छर्दिं च पीनसं पित्तं श्वासं कासं कफोद्भवम् ॥

अन्वय-समासृष्टिशिखराकाराणि अङ्गानि अम्लेन लेपयेत्, यत्र लोहे (तानि) सूक्ष्माणि स्युः तत् सारम् अभिधीयते। सारभवं लोहं ग्रहणीम् अतिसारकम् अर्शः सर्वाङ्गवातं च परिणामजं शूलं हन्यात्। छर्दिं पीनसं पित्तं श्वासं च कफजं कासं नाशयति ॥

पहाडना शिखरो जेवा आकारना-मोटा कणो लोढाना गांठाओने खाटा रसथी लेपवा जोईए. जे लोढामां ते गांठाओ पातळा पडी जाय, ते लोढुं सारलोह[1] कहेवाय छे ए लोढुं ग्रहणीरोग, अतिसार, अर्शी-मसा, सर्वांगवायु, अन्न पच्या पछी नीकळता शूळ, ऊलटी, सळेखम, पित्त, श्वास अने कफ रसने मटाडे छे ४५,४६

१ सारभूतो लाद मेहनमतो वा-नागरात्यादि-भाराय जनेषु भेदुं अथवा लोहनो जे सार ते सारलोह कहेवाय छे.

कांतलोहनुं लक्षण

यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्ते।
हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः।
तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं।
कृष्णाङ्गः स्यात्सजलचणकः कान्तलोहं तदुक्तम् ॥ ४७ ॥

अन्वय-यत्पात्रे प्रतप्ते जले तैलबिन्दुः न प्रसरति, हिङ्गुः निजं गन्धं च निम्बकल्कः तिक्ततां त्यजति, तप्तं दुग्धं शिखराकारकं (सत्) भूमिं न एति, सजलचणकः कृष्णाङ्गः स्यात्, तत् कान्तलोहम् उक्तम् ॥

जे लोढाना पात्रमां ऊना करेला पाणीमां तेलनो छांटो प्रसरी शके नहि, तथा जेना पात्रमां हिंग नाखतां ए हिंग पोतानो गंध त्यजी दे, तेमज लीमडानी छाल नाखतां ते कडवाश छोडी दे; अने जेनी कढाईमां ऊनुं करेलुं दूध ऊभराईने शिखर जेवुं थवा छतां जमीन पर पडे नहि तथा जेना पात्रमां नाखेलो भीजवेलो चणो काळो थई जाय, ते कांतलोह[1] कहेवाय छे. ४७

१ कान्तति सम सर्वरोगेभ्यिः सर्वोपद्रवान्-कमैपि च, 'कमु विभाषा' इति नङ्, अनुनासिकस्य क्वि दीर्घत्व, यहा कायति स्म गुणैः-कमी दीप्यतो-'कमयति' इति क्वारि च-कान्तं च तत् लोहम्-जेने सर्व रोगवाळां कर्युं छे केमके दरेक रोगने जे दूर करे छे, अथवा गुणो वडे जे दीपे छे-प्रकाशे छे, तेवुं जे लोढुं ते कान्तलोह कहेवाय छे

कान्तलोहना गुणो

गुल्मोदरार्शःशूलाममामवातं भगन्दरम्।
कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो हरेत् ॥ ४८ ॥
प्लीहानमम्लपित्तं च यकृच्चापि शिरोरुजम्।
सर्वान्रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः ॥
बलं वीर्यं वपुः पुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्धयेत् ॥ ४९ ॥

अन्वय-कान्तम् अयः गुल्मोदरार्शःशूलम् आमम् आमवातं भगन्दरं कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं हरेत्। (किं च) कान्तलोहं प्लीहानम् अम्लपित्तं यकृत् शिरोरुजम् अपि च सर्वान् रोगान् विजयते, न संशयः (अस्ति अत्र, तथा) बलं वीर्यं वपुः पुष्टिं कुरुते, अग्निं विवर्धयेत् ॥

ए लोढुं गोळो, पेटना रोगो, अरश, आमवायु, भगंदर, कमळो, सोजा, कोढ, क्षयरोग, बरोळ, अम्लपित्त, जमणा पडखानी गांठनी पीडा, माथानी पीडा तथा

સઘળા રોગોને મટાડે છે, એમાં સંશય નથી. એ લોઢું બળ, વીર્ય તથા શરીરની પુષ્ટિ કરે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૪૮,૪૯

લોઢાનું કિટ્ટ-મંડૂરનાં લક્ષણ, નામો તથા ગુણો

ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानं च निगद्यते ॥
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥५०॥

अन्वयः—ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरम् उच्यते, (तच्च) लोहसिंहानिका किट्टी च सिंहानं निगद्यते । यद् लोहं यद्गुणं (भवति) तत्किट्टमपि तद्गुणं प्रोक्तम् ॥

અગ્નિમાં નાખીને ધમાતા લોઢાનો જે મેલ (કિટ્ટું) નીકળે છે તે મંડૂર,[1] લોહસિંહાનિકા,[2] કિટ્ટી[3] અને સિંહાન[4] કહેવાય છે. જે લોઢામાં જેવા ગુણ હોય છે, તે લોઢાનું કિટ્ટું પણ તેવા જ ગુણોવાળું કહેલ છે.

૧. मण्डति—भूषयति लोकानां शरीरं रोगवारणं कृत्वा—मडि भूषायाम्—'खर्जूरादित्वात् (उणा. ४–९०) ऊरच्—રોગો દૂર કરી લોકોના શરીરને જે શોભાયમાન કરે છે, તેથી મંડૂર—લોઢાનું કિટ્ટું.

૨. सिंहवत् अनिति सर्वरोगजयं कृत्वा, अन प्राणने—अच्, गोरादित्वाद् ङीष्, स्वार्थे कन्, टाप्, 'ङ्यापोरि'ति ह्रस्वश्च, यद्वा सिंहमानयति—जीवयति—कर्मण्यण्, अण्णन्ताद् ङीप्, कन्, टाप्, ह्रस्वश्च—સર્વ રોગોનો જય કરી સિંહની પેઠે જે જીવે અથવા માણસને સિંહ જેવો બનાવી જિવાડે છે, તેથી સિંહાનિકા—મંડૂર.

૩. केटति स्म—प्राप्नोति स्म लोहात् मलरूपेण, किट गतौ—'गत्यर्थे'ति कर्तरि क्तः—गौरादिः—લોઢામાંથી મેલ રૂપે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કિટ્ટી—મંડૂર.

૪. સિંહાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ બીજાં નામ પ્રમાણે છે, કેવળ સ્ત્રીલિંગ તથા સ્વાર્થિક પ્રત્યય નથી.

સાત ઉપધાતુઓ

सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम् ।
तुत्थं कांस्यं च रीतिश्च सिन्दूरं च शिलाजतु ॥५१

अन्वयः—स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकं तुत्थं कांस्यं च रीतिः च सिन्दूरं च शिलाजतु (इति) सप्त उपधातवः (कथ्यन्ते) ॥

સોનામખી, રૂપામખી, મોરથૂથુ, કાંસું, પિત્તળ, સિંદૂર અને શિલાજિત એ સાત ઉપધાતુઓ એટલે ગૌણ ધાતુઓ કહેવાય છે.

ટીકા—उपधातवः—गौणा धातवः—અર્થ ઉપર છે.

ઉપધાતુઓના ગુણો વિષે

उपधातुषु सर्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि ।
सन्ति किं तेषु तेऽत्रोनास्तत्तदंशाल्पभावतः ॥५२॥

अन्वयः—सर्वेषु उपधातुषु तत्तद्धातुगुणाः अपि सन्ति, किं (तु) ते तत्तदंशाल्पभावतः अत्र तेषु (उपधातुषु) ऊनाः (सन्ति) ॥

સઘળી ઉપધાતુઓમાં તે તે ધાતુઓના ગુણો પણ રહ્યા છે, પરંતુ તે ગુણો તે તે ધાતુઓના અંશો આમાં ઓછા હોવાથી ઓછા હોય છે. ૫૨

સોનામખીનાં નામો

स्वर्णमाक्षिकमाख्यातं तापीजं मधुमाक्षिकम् ।
ताप्यं माक्षिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥

अन्वयः—स्वर्णमाक्षिकं तापीजं मधुमाक्षिकं ताप्यम् आख्यातम्, स च माक्षिकधातुः च मधुधातुः स्मृतः ॥

સ્વર્ણમાક્ષિક,[1] તાપીજ,[2] મધુમાક્ષિક,[3] તાપ્ય,[4] માક્ષિકધાતુ[5] અને મધુધાતુ[6] એટલાં સોનામખીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૩

૧. किंचित् स्वर्णे—स्वर्णतुल्यगुणं स्वर्णसहितं च, माक्षिकं—मक्षिकाभिः कृतस्य मधुनस्तुल्यगुणकं—चेति स्वर्णमाक्षिकम्—સોના જેવું પીળું તથા તે સોના જેવા લગભગ બધા ગુણોવાળું અને મધ સરખા પણ ગુણોવાળું જે હોય છે, તેથી સ્વર્ણમાક્ષિક—સોનામખી.

૨. ताप्या नद्याः समीपस्थ—आकरविशेषे जायते स्म—जनेर्डः—તાપી નદીની પાસેની એક ખાણમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તાપીજ—સોનામખી.

૩. मधु इव माक्षिकम्—મધ જેવા ગુણવાળી જે ઉપધાતુ તે મધુમાક્ષિક—સોનામખી.

૪. तापयितुं योग्यं शोधनकाले—'ऋहलोर्ण्यत्'—શુદ્ધ કરતી વેળા જે તપાવવા યોગ્ય હોય છે, તેથી તાપ્ય—સોનામખી.

૫. माक्षिकतुल्यगुणो धातुः—शाकपार्थिवादिः—માક્ષિક—એટલે મધ જેવા ગુણવાળી જે ધાતુ છે, તેથી માક્ષિકધાતુ—સોનામખી.

૬. मधुगुणो धातुः—મધ જેવા ગુણવાળી જે ધાતુ છે, તેથી મધુધાતુ—સોનામખી.

'સુવર્ણમાક્ષિક' નામનું કારણ

किंचित्सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम् ।
उपधातुः सुवर्णस्य किंचित्स्वर्णगुणान्वितम् ॥५४॥

अन्वयः—किंचित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकम् ईरितम्, किंचित् स्वर्णगुणान्वितम् (अस्ति ततः) सुवर्णस्य उपधातुः (कथ्यते) ॥

એ ઉપધાતુમાં સોનું કંઈક મિશ્ર હોય છે, તેથી 'સ્વર્ણમાક્ષિક' કહેવાય છે; વળી તે સોનામખી કંઈક-થોડા અંશે સોનાના જેવા ગુણવાળી છે, તેથી સોનાની ઉપધાતુ કહેવાય છે.

સોનું ન હોય ત્યાં સોનામખી આપે

तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम्।
किन्तु तस्यानुकल्पत्वात्किञ्चिदूना गुणास्ततः॥५५॥

अन्वय—तथा च काञ्चनाभावे स्वर्णमाक्षिकं दीयते, किन्तु तस्य अनुकल्पत्वात् ततः किञ्चित् ऊनाः गुणाः (सन्ति इति ज्ञेयम्)॥

વળી સોનાના અભાવે સોનામખી દેવાય છે; પણ એ સોનાના અભાવે દેવાય છે, માટે તેમા સોના કરતા કાંઈક ઓછા ગુણો છે, એમ સમજવું ૫૫

સોનામખીમા બીજા દ્રવ્યોના ગુણો પણ છે

न केवलं स्वर्णगुणा वर्तन्ते स्वर्णमाक्षिके।
द्रव्यान्तरस्य संसर्गात्सन्त्यन्येऽपि गुणा यतः॥५६॥

अन्वय—स्वर्णमाक्षिके केवलं स्वर्णगुणाः न वर्तन्ते। यतः द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् अन्ये अपि गुणाः सन्ति॥

સોનામખીમાં માત્ર સોનાના જ ગુણો રહ્યા છે, એમ જ નથી; કેમકે તેમા બીજા પદાર્થોનો સંસર્ગ હોવાથી બીજા ગુણો પણ રહ્યા છે.

સોનામખીના વિશેષ ગુણો

सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्।
चक्षुष्यं बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरान्।
अर्शः शोथं विषं कण्डूं त्रिदोषमपि नाशयेत्॥५७॥

अन्वय—सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनं चक्षुष्यं (स्यात्) बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरान् अर्शः शोथं विषं कण्डूं त्रिदोषम् अपि नाशयेत्॥

સોનામખી મધુર, કડવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયન અને નેત્રને હિતકારી હોઈ નાભિથી નીચેના ભાગનો રોગ, કોઢ, પાંડુ, પ્રમેહ, ઝેર, પેટના રોગો, અરશ, સોજા, ખસ અને ત્રિદોષનો પણ નાશ કરે છે. ૫૭

અશુદ્ધ સોનામખીના દોષો

मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां,
विष्टम्भितां नेत्रगदान्सकुष्ठान्।
तथैव मालां व्रणपूर्विकां च,
करोति तापीजमशुद्धमेतत्॥५८॥

अन्वय—एतत् तापीजम् अशुद्धं (अग्निमान्द्यं चेत् तर्हि) मन्दानलत्वम् उग्रां बलहानिं विष्टम्भितां सकुष्ठान् नेत्रगदान् तथैव व्रणपूर्विकां च मालां करोति॥

અશુદ્ધ સોનામખી (ઉપયોગમાં લીધી હોય તો) અગ્નિનુ મંદપણું, બળની બહુ જ હાનિ, ઝાડાની કબજિયાત, નેત્રના રોગ, કોઢ અને ગંડમાળની પંક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૮

તારમાક્ષિક કે રૂપામખી

तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम्।
किञ्चिद्रजतसाहित्यात्तारमाक्षिकमीरितम्॥५९॥

अन्वय—अन्यत्तु तारमाक्षिकं रजतोपमं भवेत्, तत् किञ्चित् रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकम् ईरितम्॥

બીજી રૂપામખી રૂપા જેવી જ હોય છે અને તેમા કાંઈક રૂપુ રહેલુ હોવાથી તાર-માક્ષિક[1] રૂપામખી કહેવાય છે. ૫૯

૧ तारवत्स्वर्णं तारसहितं च माक्षिकम्—જે રૂપા જેવા ગુણવાળી તેમજ માક્ષિક એટલે મધ જેવા ગુણવાળી પણ ઉપધાતુ છે, તે તારમાક્ષિક-રૂપામખી.

રૂપામખીના ગુણો

अनुकल्पतया तस्य ततो हीना गुणाः स्मृताः।
न केवलं रूप्यगुणा यतः स्यात्तारमाक्षिकम्॥६०॥
स्वादु पाके रसे किञ्चित्तिक्तं वृष्यं रसायनम्।
चक्षुष्यं बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम्॥
अर्शः शोथं क्षयं कण्डूं त्रिदोषमपि नाशयेत्॥६१॥

अन्वय—तस्य अनुकल्पत्वात् ततः हीनाः गुणाः स्मृताः। (तारमाक्षिके) केवलं रूप्यगुणाः न (वर्तन्ते), यतः (द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् अन्ये गुणाः अपि सन्ति) तारमाक्षिकं पाके स्वादु रसे किञ्चित् तिक्तं वृष्यं रसायनं चक्षुष्यं स्यात्, (तथा) बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम् अर्शः शोथं क्षयं कण्डूं त्रिदोषम् अपि नाशयेत्॥

રૂપાના અભાવે રૂપામખી દેવાય છે, માટે તેમાં રૂપા કરતા ઓછા ગુણો કહ્યા છે રૂપામખીમા કેવળ રૂપાના જ ગુણો છે એમ નથી, પણ બીજા દ્રવ્યના સંબંધથી બીજા ગુણો પણ રહ્યા છે. રૂપામખી પાકમાં મધુર, રસમાં કાંઈક કડવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયન અને નેત્રને હિતકારી છે; તેમજ નાભિથી નીચેના ભાગના રોગ, કોઢ, પાંડુ, પ્રમેહ, ઝેર, પેટના રોગ, અરશ, સોજા, ક્ષય, ખસ તથા ત્રિદોષનો પણ નાશ કરે છે ૬૦,૬૧

અશુદ્ધ રૂપામખીના દોષો

मन्दानलत्वं वलहानिमुग्रां,
विष्टम्भितां नेत्रगदान्सकुष्ठान् ।
तथैव मालां व्रणपूर्विकां च,
करोति तापीजमिदं च तद्वत् ॥ ६२ ॥

अन्वयः–इदं च तापीजं तद्वत् (अशुद्धं चेत् भवति तर्हि) मन्दानलत्वम् उग्रां बलहानिं विष्टम्भितां सकुष्ठान् नेत्रगदान् तथैव च व्रणपूर्विकां मालां करोति ॥

આ રૂપામખી જો અશુદ્ધ હોય તો તે સોનામખીની પેઠે અગ્નિનું મંદપણું, બળની બહુ જ હાનિ, ઝાડાની કબજિયાત, નેત્રના રોગ, કોઢ અને વ્રણોની પંક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૬૨

મોરથૂથાનાં નામો તથા ઓળખ

तुत्थं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम् ।
तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किंचित्ताम्रेण तद्भवेत् ॥६३॥

अन्वयः–तुत्थं वितुन्नकं शिखिग्रीवं च मयूरकम् अपि (कथ्यते) । तुत्थं हि ताम्रोपधातुः (अस्ति), तत् किंचित् ताम्रेण (तुल्यं) भवेत् ॥

તુત્થ,[1] વિતુન્નક,[2] શિખિગ્રીવ[3] અને મયૂરક[4] એટલાં મોરથૂથુનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોરથૂથુ એ ત્રાંબાની ઉપધાતુ છે; (તેમાં કાંઈક ત્રાંબાનો યોગ છે;) તેથી થોડુંક ત્રાંબાના જેવું તે હોય છે. ૬૩

૧. तुत्थयति–आवृणोति ताम्रगुणान्, तुत्थ्यते–आव्रियते वा ताम्रेण, तुत्थ आवरणे–चौरादिकात् अच्, 'एरच्' वा–ત્રાંબાના ગુણોને જે સ્વીકારે છે અથવા ત્રાંબાથી જે યુક્ત હોય છે, તેથી તુત્થ–મોરથૂથુ.

૨. वितुद्यते स्म शोधनकाले विशेषात्, विपूर्वकात् तुद व्यथने–इत्यस्मात् कर्मणि क्तः–શોધન વખતે જેને ખૂબ હેરાન કરવામાં આવે છે, તેથી વિતુન્નક–મોરથૂથુ.

૩. शिखिनः ग्रीवा शिखिग्रीवा अस्ति अस्य तद्वद्वर्णत्वात्–જેનો રંગ મોરની ડોક જેવો હોય છે, તેથી શિખિગ્રીવ–મોરથૂથુ.

૪. मयूरस्य प्रतिकृतिः, 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–મોરની જાણે ડોક હોય તેવું જણાય છે, તેથી મયૂરક–મોરથૂથુ.

મોરથૂથુના ગુણો

किंचित्ताम्रगुणं तस्माद्वक्ष्यमाणगुणं च तत् ।
तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु ॥ ६४ ॥
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ।
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परं चापि तद्गुणम् ॥६५॥

अन्वयः–तस्मात् किंचित् ताम्रगुणं च वक्ष्यमाणगुणं तत् (अस्ति), तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं (सत्) कफपित्तहृत् विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं (भवति), च खर्परम् अपि (तद्गुणम् (अस्ति) ॥

એ કારણે કંઈક ત્રાંબાના જેવા ગુણવાળું તથા નીચે કહેવાતા ગુણવાળું પણ તે છે. મોરથૂથુ તીખું, ખારું, તૂરું, ઊલટી કરાવનાર, હલકું, મળોને ઉખેડનાર, ઝાડાને તોડી કાઢનાર, ટાઢું અને નેત્રને હિતકારી હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, પથરી, કોઢ, તથા ચળને મટાડનાર છે. મોરથૂથુમાં જે ગુણો છે, તે જ ગુણો ખાપરિયામાં પણ હોય છે. ૬૪,૬૫

કાંસાનાં નામો તથા ઓળખ

ताम्रत्रपुजमाख्यातं कांस्यं घोषं च कंसकम् ।
उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः ॥ ६६ ॥

अन्वयः–ताम्रत्रपुजं कांस्यं घोषं च कंसकम् आख्यातम् । कांस्यं तरणिरङ्गयोः द्वयोः उपधातुः भवेत् ॥

તામ્રત્રપુજ,[1] કાંસ્ય,[2] ઘોષ[3] અને કંસક[4] એટલાં કાંસાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાંસું એ ત્રાંબાની અને કથીરની ઉપધાતુ છે એટલે તેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૬

૧. ताम्रं च त्रपु च अनयोः समाहारः ताम्रत्रपु, ताम्रत्रपुणो जायते स्म–जनेर्डः–ત્રાંબુ તથા કથીરના સંયોગથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તામ્રત્રપુજ–કાંસું.

૨. कंसाय–पानपात्राय हितं कंसीयं, तस्य विकारः कांस्यम्–'तस्मै हितमि'ति छः, ततश्च 'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च 'ति यञ् प्रत्ययः, तद्योगे च छस्य लुक्–પીવાના પાત્ર માટે જે હિતકારી ગણાય તેવી ધાતુ અને ત્રાંબાનો જે વિકાર છે, તેથી કાંસ્ય–કાંસું.

૩. घुष्यते अनेन आहते सति, घुषिरविशब्दने–'हलश्चे'ति घञ्–જેને ઠોકતાં અવાજ કરે છે, તેથી ઘોષ–કાંસું.

૪. कम्यते–इष्यते पानपात्राय, कमु कान्तौ–'आयादय' इति णिङ् न, 'कृतॄवदिहनिकमि.' (ઉણા. ૩–૬૨). इति सः, कंसमेव कंसकम्–स्वार्थे कन्–ખાવાપીવાના પાત્ર માટે જે ઇચ્છાય છે, તેથી કંસક–કાંસું.

કાંસાના ગુણો

कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः ।
संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः ॥६७॥

अन्वयः–कांस्यस्य गुणाः स्वयोनिसदृशाः जनैः ज्ञेयाः, संयोगजप्रभावेण तस्य अन्ये अपि गुणाः स्मृताः ॥

પોતાની ઉત્પત્તિનું કારણ–ત્રાંબાના અને

કથીરના જે ગુણો છે, તે ગુણો કાસામા લોઢાંએ આવ્યા વળી સયોગથી થતા પ્રભાવને લીધે તેમા બીજા પણ ગુણો કહ્યા છે ૬૭

कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम्।
गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम् ॥ ६८ ॥

अन्वय—कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सर गुरु नेत्रहितं रूक्षं (रूस) पर कफपित्तहरम् (अस्ति) ॥

કાસુ તુરુ, કડવુ, ગરમ, મળને ઉખેડનાર, સ્વચ્છ, ઝાડો ઉતારનાર, ભારે, નેત્રને હિતકારી અને રૂક્ષ હોઈ કફ તથા પિત્તને બહુ જ હરનાર છે ૬૮

પિત્તળના નામો તથા ભેદો

पित्तलं त्वारकूटं स्यादारो रीतिश्च कथ्यते।
राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च ॥ ६९ ॥

अन्वय—पित्तलं तु आरकूटं स्यात् आर रीति कपिला—राजरीति च पिङ्गला—ब्रह्मरीति अपि कथ्यते ॥

પિત્તલ,[1] આરકૂટ[2] આર[3] અને રીતિ[4] એટલા પિત્તળનાં સસ્કૃત નામો છે (તપાવીને કાજીમા બોળતા) જેમા સ્વાદ દેખાય તે પિત્તળ રાજરીતિ[5] અને જેમાં પીંગળાપણુ દેખાય તે પિત્તળ બ્રહ્મરીતિ[1] કહેવાય છે

૧ पित्तलवर्णं कान्ति—भासते वा ममानि—આતીઙ્ગુરમર્ય ક.—જે શરીરમાં રહેલા પિત્ત જેવો—પીળો રગ સ્વીકારે છે તેથી પિત્તલ—પિત્તળ.

૨ अर्कूट—प्राप्नत इति आरम् च गतौ—मारे वसु आर्त—पाण्डुकृमिरोगान् कूटयति—वारयति, कूट दाहे—अणु—જે પાંડુ તથા કૃમિ રોગની ગતિને અટલે પ્રસારને ભાગી નાખે છે તથી આરકૂટ—પિત્તળ

૩ अवते—प्राप्नव ताम्रस्य यशदस्य च गुणान् तयोरुपधातु यत्. ऋ गतौ—अणू—જના વડે ત્રાબાનો તથા જસતનો ગુણ મેળવાય છે કેમો તે બેયની જે ઉપધાતુ છે તેથી આર—પિત્તળ.

૪ रीति स्रावयति वा रूक्षत्व दि विकारविशेषं रीङ् स्रवणे री अविरेव्यमेभ्यो—स्निग्धं स्निग्—रક્ષતા, કડવાશ આદિ ગુણોને જે ઝરે છે અથવા ધરે છે તેથી રીતિ—પિત્તળ.

૫ रीतीनां राजा राजरीति—ર ત્રરત્ન રિ—પિત્તળોનો રાજા—એટલે જેમા કંઈ સ્વાદ હોય છે, એવુ ઉત્તમ પિત્તળ—રાજરીતિ કહેવાય છે

૧ ब्रह्मवर्णा पिङ्गलरीति ब्रह्मरीति—પાત્ત પિ ર—જેનો રગ બ્રહ્મા જેવો કંઈક પિગળો હોય છે તે બ્રહ્મરીતિ પિગળા નામનુ એક જાતનુ પિત્તળ.

પિત્તળના ગુણો

रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यशदस्य च।
पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः ॥
संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः ॥ ७० ॥

अन्वय—रीति अपि ताम्रस्य च यशदस्य उपधातु स्यात् पित्तलस्य गुणा स्वयोनिसदृशा जनै ज्ञेया संयोगजप्रभावेण तस्य अन्ये अपि गुणा स्मृताः ॥

પિત્તળ એ ત્રાબાની અને જસતની ઉપધાતુ છે, તેથી પિત્તળના ગુણો પોતાના કારણ—ત્રાબાના અને જસતના જેવા લોઢાંએ આવ્યા; તેમ જ સયોગના પ્રભાવને લીધે તેમાં બીજા પણ ગુણો કહ્યા છે ૭૦

બન્ને પિત્તળના વિશેષ ગુણો

रीतिकायुगलं रूक्षं तिक्तं च लवणं रसे।
शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं नातिलेखनम् ॥ ७१ ॥

अन्वय—रीतिकायुगलं रसे तिक्तं रसे लवणं शोधनम् अतिलेखनं न पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं (चास्ति) ॥

બન્ને જાતનુ પિત્તળ રૂક્ષ, કડવુ, રસમાં ખારુ, શુદ્ધિ કરનાર, મળોને બહુ ઉખેડનાર નથી અને પાડુરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરનાર છે ૭૧

સિંદૂરના નામો, ઓળખ તથા ગુણો

सिन्दूरं रक्तरेणुश्च नागगर्भं च सीसजम्।
सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत्सीसवन्मतम् ॥७२॥
संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः।
सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् ॥
भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ७३ ॥

अन्वय—सिन्दूरं रक्तरेणु च नागगर्भं च सीसजं (कथ्यते सिन्दूरं सीसोपधातु (अस्ति अत एव) तत् गुणै सीसवत् मतम् संयोगजप्रभावेण तस्य अन्ये अपि गुणा स्मृताः। सिन्दूरम् उष्णं (सत्) भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् (अस्ति) ॥

સિંદૂર,[1] રક્તરેણુ[2] નાગગર્ભ[3] અને સીસજ[4] એટલા સિંદૂરના સસ્કૃત નામો છે. સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે, માટે તે સીસાના જેવા ગુણોવાળુ મનાયુ છે અને સયોગથી થતા પ્રભાવને લીધે બીજા પણ ગુણો તેના કહ્યા છે. સિંદૂર ગરમ હોઈ ભાંગેલાને સાંધનાર, વ્રણને સાફ કરનાર, વ્રણને રુઝવનાર

અને રતવા, કોઢ, ચળ તથા ઝેરનો નાશ કરનાર છે. ૭૨,૭૩

૧. स्यन्दते–प्रस्रवति उष्णतां सीसकगुणांश्च, स्यन्दू प्रस्रवणे–'स्यन्देः संप्रसारणं च' (ઉણા. ૧–૬૮) इत्यूरन्–ગરમી તથા સીસાના ગુણોને જે ઝરે છે, તેથી સિન્દૂર.

૨. रक्ता रेणवो यस्य सः–જેની રજકણ લાલરંગની હોય છે, તેથી રક્તરેણુ–સિન્દૂર.

૩. नागः गर्भे यस्य सः–જેની અંદર સીસાનો ભાગ રહ્યો હોય છે, તેથી નાગગર્ભ–સિન્દૂર.

૪. सीसात् जायते स्म–जनेर्डः–સીસામાંથી જે ઉત્પન્ન થયું છે, તેથી સીસજ–સિન્દૂર.

શિલાજિતની ઉત્પત્તિ તથા ઓળખ

निदाघे घर्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः ।
निर्यासवत्प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्तितम् ॥७४॥

अन्वयः–निदाघे घर्मसंतप्ताः धराधराः निर्यासवत् धातुसारं प्रमुञ्चन्ति, तत् शिलाजतु कीर्तितम् ॥

ઉનાળામાં ગરમીથી તપેલા પર્વતો ગુંદર જેવા ધાતુઓના સારને ઝરે છે, તે (ગુંદર જેવો રસ) શિલાજતુ–શિલાજિત કહેવાય છે.

શિલાજિતના ચાર ભેદો, નામો અને ગુણો

सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्विधम् ।
शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्यास इत्यपि ॥ ७५ ॥
गैरेयमश्मजं चापि गिरिजं शैलधातुजम् ।
शिलाजं कटु तिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् ॥७६॥
छेदि योगवहं हन्ति कफमेहाश्मशर्कराः ।
मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुताम् ७७
अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरकृमीन् ।
सौवर्णं तु जपापुष्पवर्णं भवति तद्रसात् ॥ ७८ ॥
मधुरं कटु तिक्तं च शीतलं कटुपाकि च ।
राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च ॥ ७९ ॥
ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णं च जायते ।
लौहं जटायुपक्षाभं तत्तिक्तं लवणं भवेत् ॥
विपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम् ॥ ८० ॥

अन्वयः–तत् सौवर्णं राजतं ताम्रम् आयसम् (इति) चतुर्विधम् (भवति) । शिलाजतु अद्रिजतु च शैलनिर्यासः इत्यपि, गैरेयम् अश्मजं गिरिजम् अपि च शैलधातुजम् (इति नामानि, गुणास्तु–)–शिलाजं कटु तिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनं छेदि योगवहं (सत्) कफमेहाश्मशर्कराः मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुताम् अपस्मारम् उन्मादं तथा शोथकुष्ठोदरकृमीन् हन्ति । सौवर्णं तु तत् जपापुष्पवर्णं रसात् मधुरं कटु तिक्तं च शीतलं च कटुपाकि भवति । राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं च स्वादुपाकि (भवति), ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णं च उष्णं जायते, लौहं तत् जटायुपक्षाभं तिक्तं लवणं भवेत्, विपाके कटुकं शीतं (तत्) सर्वश्रेष्ठम् उदाहृतम् ॥

તે સોનાનું, રૂપાનું, ત્રાંબાનું અને લોઢાનું એમ ચાર પ્રકારનું થાય છે. શિલાજતુ,[1] અદ્રિજતુ,[2] શૈલનિર્યાસ,[3] ગૈરેય,[4] અશ્મજ,[5] ગિરિજ[6] અને શૈલધાતુજ[7] એટલાં શિલાજિતનાં સંસ્કૃત નામો છે. શિલાજિત તીખું, કડવું, ગરમ, પાકમાં તીખું, રસાયન, મળનું છેદન કરનાર અને અનુપાન સાથે મેળવતાં તેના સંબંધી ગુણોને પણ ધારણ કરી અમૃતતુલ્ય પચીને કફ, પ્રમેહ, પથરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુસંબંધી અરશ, પાંડુ, વાઈ, ગાંડપણ, સોજા, પેટના રોગ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. સોનાનું શિલાજિત જાસૂદના ફૂલ જેવા રંગવાળું થાય છે અને તે રસમાં મધુર, તીખું, કડવું, ટાઢું, તથા પાકમાં તીખું હોય છે. રૂપાનું શિલાજિત સફેદ થાય છે; તે ટાઢું, તીખું અને પાકમાં મધુર હોય છે. ત્રાંબાનું શિલાજિત મોરના ગળાના જેવા રંગવાળું થાય છે, તે તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોય છે. લોઢાનું શિલાજિત ગીધની પાંખોના જેવા રંગવાળું થાય છે અને તે કડવું, ખારું, પાકમાં તીખું તથા ટાઢું હોઈ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

૧. शिलायाः जतु इव–શિલાની જાણે લાખ હોય તેવું થાય છે, તેથી શિલાજતુ–શિલાજિત.

૨. अद्रेः जतु इव–પર્વતની જાણે લાખ હોય તેવું હોય છે, તેથી અદ્રિજતુ–શિલાજિત.

૩. शैलस्य निर्यास इव–પહાડનો જાણે ગુંદર હોય તેવું થાય છે, તેથી શૈલનિર્યાસ–શિલાજિત.

૪. गिरौ भवं गैरेयं, 'नद्यादिभ्यः' इति ढक्–પહાડમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગૈરેય–શિલાજિત.

૫. अश्मनः जायते स्म–'पञ्चम्यामजातौ' इति जनेर्डः–પથરામાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અશ્મજ–શિલાજિત.

૬. गिरेर्जातमिति गिरिजं, पूर्ववत् जनेर्डः–પહાડમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગિરિજ–શિલાજિત.

૭. शैलस्य धातवः शैलधातवः, शैलधातुभ्यः जायते

रस-पूर्ववत् च-પ્રકારની ધાતુઓમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હૈમધાતુજ-શિવાન્વિત.

પારો રસ અને ધાતુ પણ છે

रसायनार्थिभिर्लोकैः पारदो रस्यते यतः।
ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः ॥८१॥

अन्वय—रसायनार्थिभिः लोकैः पारदः यतः रस्यते ततः रस इति प्रोक्तः, स च धातुः अपि स्मृतः

રસાયનને ઇચ્છતા લોકો પારાનો જે કારણે સ્વાદ લે છે, તેથી પારો રસ કહેવાય છે અને ધાતુ પણ કહેવાય છે. ૮૧

પારાની ઉત્પત્તિ

शिवाङ्गात्प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले।
तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ॥८२॥

अन्वय—शिवाङ्गात् प्रच्युतं रेतः धरणीतले पतितं (तत्) तद्देहसारजातत्वात् तत् शुक्लं च अच्छम् अभूत्॥

સદાશિવના અંગમાંથી સ્ખલિત થયેલું વીર્ય જમીન પર પડ્યું હતું અને તે સદાશિવના શરીરના સારથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી ધોળું અને સ્વચ્છ છે, તે જ પારદ કહેવાય છે. ૮૨

પારાની ચાર જાતિ

क्षेत्रभेदेन विज्ञेयं शिववीर्यं चतुर्विधम्।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत्क्रमात् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः ॥८३॥

अन्वय—तत् तु शिववीर्यं क्षेत्रभेदेन श्वेतं रक्तं पीतं तथा कृष्णं चतुर्विधं विज्ञेयं, तत् क्रमात् खलु जातितः ब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यः च शूद्रः भवेत्॥

એ સદાશિવનું વીર્ય ક્ષેત્રોના ભેદને લીધે ધોળું, રાતું, પીળું અને કાળું એમ ચાર પ્રકારનું થયેલું જાણવું; અને તે જ અનુક્રમે ધોળો પારદ બ્રાહ્મણ જાતિનો છે, રાતો ક્ષત્રિય જાતિનો છે, પીળો વૈશ્ય જાતિનો અને કાળો શૂદ્ર જાતિનો છે. ૮૩

પારાનાં જુદાં કામ

श्वेतं शस्तं रुजां नाशे रक्तं किल रसायने।
धातुवादे तु तत्पीतं खे गतौ कृष्णमेव च ॥८४॥

अन्वय—श्वेतं रुजां नाशे शस्तं, रक्तं किल रसायने (भवति), पीतं तत् धातुवादे (शस्तं), खे गतौ च कृष्णम् एव (शस्तं भवति)॥

ધોળો પારદ રોગોનો નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે, રાતો પારદ રસાયન જ છે, પીળો પારદ ધાતુક્રિયા કરવામાં ઉત્તમ છે અને આકાશમાં ગતિ કરવા માટે કાળો પારદ જ વખણાય છે. ૮૪

પારદનાં નામો

पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः।
चपलः शिववीर्यं च रसः सूतः शिवाह्वयः ॥८५॥

अन्वय—पारदः च रसधातुः च रसेन्द्रः महारसः चपलः शिववीर्यं च रसः सूतः शिवाह्वयः (कथ्यते)॥

પારદ,[1] રસધાતુ,[2] રસેન્દ્ર,[3] મહારસ,[4] ચપલ,[5] શિવવીર્ય,[6] રસ[7] અને સૂત[8] એટલાં પારદનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેમ જ શિવાહ્વય[9] એટલે સદાશિવનાં જેટલાં નામો છે, તે સઘળાં પારદનાં પણ નામો કહેવાય છે ૮૫

૧. पारं ददाति चिकित्सायाऽलितानमसाध्यानामपि रोगाणामिति पारदः, ददातेः—'आतोऽनुपसर्गे कः'—જેની ચિકિત્સા પણ ન હોય તેવા અસાધ્ય રોગોને પણ જે મટાડે છે, તેથી પારદ-પારો.

૨. रसस्य धातुः, यद्वा रसश्चासौ धातुश्च रस-धातुः—જે રસરૂપ ધાતુ છે અથવા જે રસ તથા ધાતુ પણ કહેવાય છે, તેથી રસધાતુ-પારો.

૩ रसेषु रसानां वा इन्द्रः,—રસોનો જાણે ઇંદ્ર હોય તેવો શ્રેષ્ઠ રસરૂપ છે, તેથી રસેન્દ્ર-પારો.

૪. महांश्चासौ रसश्च—જે મહા ઉત્તમ રસરૂપ છે, તેથી મહારસ-પારો

૫. चोपति—मन्दं गच्छति ઇત્યાદિ, चुप मन्दायां गतौ—'चुपेरच्चोपधायाः' (उणा १-१११) इति कल, यद्वा चपते चप, चप इत्यो स्वरम्यात् ...चपल, ... मनुष्य, ... રોગો દૂર કરવા જે ધીમી ગતિએ કામ કરે છે અથવા જે શુદ્ધ હોય તો શક્તિ આપે છે અને અશુદ્ધ હોય તો શક્તિ હરી લે છે, તેથી ચપલ-પારો.

૬ शिवस्य वीर्यम्—શિવનું જે વીર્ય છે, તેથી શિવવીર્ય-પારો.

૭ रस्यते—आस्वाद्यते रसायनकामैर्लोकैः, रस आस्वादने—चुरादिरदन्तः 'एरच्,' यद्वा रसयति धातून्, रसायनम्—રસાયનગુણને ઇચ્છતા લોકો જેનો સ્વાદ લે છે અથવા જે ધાતુઓને રસયુક્ત કરે છે, તેથી રસ-પારો.

૮. सूयते स्म शिवेन, षू प्रसवे—कर्मणि क्त—જેને શંકરે ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેથી સૂત-પારો.

૯. शिवस्य आह्वयो यस्य सः-શંકરનાં જેટલાં નામો છે, તે બધાં નામોથી જે કહેવાય છે, તેથી શિવાહ્વય-પારો.

પારદના ગુણો

पारदः षड्रसः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः।
योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः॥
सर्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात्सर्वकुष्ठनुत्॥८६॥

अन्वयः-(तद्गुणाश्च) पारदः षड्रसः स्निग्धः त्रिदोषघ्नः रसायनः योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः सर्वामयहरः विशेषात् सर्वकुष्ठनुत् प्रोक्तः॥

પારદ છ રસવાળો, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને હણનાર. રસાયન, અનુપાનની સાથે મેળવતાં તેના ગુણો લઈને અમૃતતુલ્ય પચે એવો, વીર્યને બહુ જ વધારનાર, સર્વકાળ નેત્રને બળ આપનાર, સઘળા રોગોને હરનાર અને વિશેષે કરી સર્વ પ્રકારના કોઢને મટાડનાર કહેવાય છે. ૮૬

પારદ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સાક્ષાત્ શંકર!

स्वस्थो रसो भवेद् ब्रह्मा बद्धो ज्ञेयो जनार्दनः।
रञ्जितः कामितश्चापि साक्षाद्देवो महेश्वरः॥८७॥

अन्वयः-स्वस्थः रसः ब्रह्मा भवेत्, बद्धः (रसः) जनार्दनः ज्ञेयः, अपि च रञ्जितः कामितः (स तु) साक्षात् देवः महेश्वरः (भवति)॥

સ્વસ્થ પારદ બ્રહ્મારૂપ, બંધાયેલો પારદ વિષ્ણુરૂપ અને જેને રંજન તથા કામન સંસ્કાર અપાયા હોય તે પારદ તો સાક્ષાત્ દેવ સદાશિવરૂપ છે. ૮૭

પારદ સર્વોત્કૃષ્ટ દયાળુ!

मूर्छितो हरति रुजं,बन्धनमनुभूय खे गतिं कुरुते।
अजरीकरोति हि मृतः,कोऽन्यः करुणाकरः सूतात्॥

अन्वयः-(पारदः) मूर्छितः रुजं हरति, बन्धनम् अनुभूय खे गतिं कुरुते, मृतः (सन्) अजरीकरोति, सूतात् अन्यः कः करुणाकरः (भवेत्)?॥

પારદ (પોતે) મૂર્છિત થઈ (પરાયા) રોગને મટાડે છે, બંધન પામી આકાશમાં ગતિ આપે છે અને (પોતે) મરીને માણસને જુવાન કરે છે; માટે પારદથી બીજો કોણ દયાળુ છે? (કોઈ નથી.) ૮૮

અસાધ્ય કે ચિકિત્સારહિત રોગ પારદ મટાડે

असाध्यो यो भवेद्रोगो यस्य नास्ति चिकित्सितम्।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम्॥८९॥

अन्वयः-नरकुञ्जरवाजिनां यः रोगः असाध्यः भवेत्, यस्य चिकित्सितं नास्ति, तं रोगं रसेन्द्रः हन्ति॥

માણસો, હાથીઓ કે ઘોડાઓનો જે રોગ અસાધ્ય હોય અને જેની ચિકિત્સા પણ ન હોય તે રોગનો પારદ નાશ કરે છે. ૮૯

પારદના સાત દોષો

मलं विषं वह्निगिरित्वचापलं,
नैसर्गिकं दोषमुशन्ति पारदे।
उपाधिजौ द्वौ त्रपुनागयोगजौ,
दोषौ रसेन्द्रे कथितौ मुनीश्वरैः॥९०॥

अन्वयः-पारदे मलं विषं वह्निगिरित्वचापलं नैसर्गिकं दोषम् उशन्ति (वैद्याः), (तथा) रसेन्द्रे त्रपुनागयोगजौ द्वौ दोषौ उपाधिजौ मुनीश्वरैः कथितौ (स्तः)।

પારદમાં મળ, વિષ, અગ્નિ, ગિરિપણું અને ચપલપણું એ પાંચ દોષને (વૈદ્યો) સ્વાભાવિક માને છે; તેમજ કથીરના અને સીસાના યોગથી બીજા બે આગંતુક દોષો પણ મોટા મુનિઓએ કહ્યા છે. ૯૦

પારદના એ સાતે દોષો ભયંકર

मलेन मूर्छा मरणं विषेण,
दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे।
देहस्य जाड्यं गिरिणा सदा स्या-
च्चाञ्चल्यतो वीर्यहृतिश्च पुंसाम्॥९१॥

अन्वयः-(तत्र) मलेन मूर्छा, विषेण मरणं, अग्निना शरीरे कष्टतरः दाहः, गिरिणा देहस्य सदा जाड्यं, चाञ्चल्यतः च पुंसां वीर्यहृतिः स्यात्॥

(એ દોષો માંહેના) મળથી મૂર્છા થાય છે, વિષથી મરણ થાય છે, અગ્નિથી શરીરમાં મહાભયંકર દાહ થાય છે, ગિરિપણાથી સર્વકાળ દેહમાં જડપણું થાય છે અને ચપલપણાથી પુરુષોનું વીર્ય હરાઈ જાય છે. ૯૧

वङ्गेन कुष्ठं भुजगेन षण्ढो,
भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः॥९२॥

अन्वयः-वङ्गेन कुष्ठं (च) भुजगेन षण्ढः भवेत्, अतः असौ (पारदः) परिशोधनीयः॥

કલાઈના યોગથી કોઢ થાય છે અને સીસાના યોગથી નપુંસકપણું થાય છે, માટે એ પારદને બરાબર શુદ્ધ કરવો જોઈએ. ૯૨

પારદના મુખ્ય ત્રણ દોષો અને તેનાં ફળ

वह्निर्विषं मलं चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे।
एते कुर्वन्ति सन्तापं मृतिं मूर्छां नृणां क्रमात्॥९३॥

अन्वय–रसे वह्निः विषं च मलम्–इति त्रयः दोषा मुख्याः (सन्ति), एते क्रमात् नृणां सन्तापं मृत्युं मूर्छां कुर्वन्ति ॥

પારામાં અગ્નિ, વિષ અને મળ એ ત્રણ દોષો મુખ્ય છે અને એ દોષો અનુક્રમે માણસને સંતાપ, મરણ તથા મૂર્છા ઉપજાવે છે. ૯૩

એ ત્રણ દોષો અવશ્ય દૂર કરવા જરૂરી

अन्येऽपि कथिता दोषा भिषग्भिः पारदे यदि ।
तथाप्येते त्रयो दोषा हरणीया विशेषतः ॥९४॥

अन्वय–यदि (अपि) भिषग्भिः पारदे अन्ये अपि दोषा कथिता (सन्ति), तथापि एते त्रयः दोषा विशेषतः हरणीयाः ॥

જો કે વૈદ્યોએ પારામાં બીજા પણ દોષો કહ્યા છે, તોપણ એ ત્રણ દોષો તો વિશેષે કરી દૂર કરવા જ જોઈએ. ૯૪

સંસ્કારરહિત પારાના સેવનથી નુકસાન

संस्कारहीनं खलु सूतराजं,
यः सेवते तस्य करोति बाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं,
कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥९५॥

अन्वय–यः संस्कारहीनं सूतराजं सेवते तस्य खलु (स) बाधां करोति, नराणां देहस्य नाशं विदधाति, नूनं च कष्टान् रोगान् जनयेत् ॥

જે માણસ સંસ્કારો આપ્યા વગરના પારાનું સેવન કરે છે, તેને તે અવશ્ય નુકસાન કરે છે; લોકોના દેહનો નાશ કરે છે અને ખરેખર મહાભયંકર રોગોને ઉપજાવે છે. ૯૫

ઉપરસોનાં નામો તથા ગુણો

गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिला स्रोतोऽञ्जनं टङ्कणं, राजावर्तकचुम्बकौ स्फटिकिका शङ्खः खटी गैरिकम् । कासीसं रसकं कपर्दसिकता-बोलाश्च कङ्कुष्ठकं, सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः ॥९६॥

अन्वय–गन्धः हिङ्गुलम् अभ्र–तालक–शिला–स्रोतोऽञ्जनं टङ्कणं राजावर्त–चुम्बकौ स्फटिकिका शङ्खः खटी गैरिकं कासीसं रसकं कपर्द–सिकता–बोलाः कङ्कुष्ठकं च सौराष्ट्री–अमी सूतस्य किञ्चिद्गुणैः (तुल्याः) उपरसाः मताः (सन्ति) ॥

ગંધક, હિંગળો, અબરખ, હરતાળ, મણશીલ, સુરમો, ટંકણખાર, રાજાવર્ત, (એક જાતનો મણિ અથવા સોના જેવો ચકચકિત પથરો), ચમક, ફટકડી, શંખ, ખડી, ગેરુ, હીરાકસી, ખાપરિયું, કોડી, રેતી, હીરાબોળ, પીળીઓ (જેનો રેચ લાગે છે તે) અને સોરઠી માટી એટલા પારાના કાંઈક થોડા જ ગુણોવાળા ઉપરસો માન્યા છે. (ઉપરસ એટલે ઔષુરસ.)

હિંગળાનાં નામો, ભેદો અને ઓળખ

हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छमिङ्गुलं चूर्णपारदम् ।
तत्त्रिविधं प्रोक्तमर्मारं शुकतुण्डकम् ॥९७॥
हंसपादस्तृतीयः स्याद् गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात्सपीतः शुकतुण्डकः ॥९८॥
जपाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥९९॥

अन्वय–हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छम् इङ्गुलं चूर्णपारदम् (इति नामानि)। चर्मार. शुकतुण्डक. तृतीय हंसपाद (इति) तत् त्रिविधं प्रोक्तं, शुक्लवर्णः चर्मारः स्यात्, सपीतः शुकतुण्डकः, जपाकुसुमसंकाशः हंसपादः महोत्तमः (स्यात्) (अत्र) उत्तरोत्तरं गुणवान् स्यात् ॥

હિંગુલ,[1] દરદ,[2] મ્લેચ્છ,[3] ઇંગુલ[4] અને ચૂર્ણપારદ[5] એટલાં હિંગળાનાં સંસ્કૃત નામો છે ચર્માર,[1] શુકતુંડક[2] અને હંસપાદ[3] એમ હિંગળો ત્રણ પ્રકારનો કહેલ છે. ધોળા રંગવાળો હિંગળો ચર્માર કહેવાય છે. પીળાશવાળો હિંગળો શુકતુંડક કહેવાય છે અને જાસુદનાં ફૂલ જેવો રાતો હિંગળો હંસપાદ કહેવાય છે, તે મહાઉત્તમ છે તેઓમાં પહેલાથી બીજો અને બીજાથી ત્રીજો હિંગળો ગુણવાન છે એટલે હંસપાદ હિંગળો શ્રેષ્ઠ છે. ૯૭,૯૮

૧ हिङ्गु–गर्वं गच्छति–'गम्लृ गतौ' ધાતુને 'अन्येष्वपि दृश्यते'–જે હિંગ જેવા રંગને સ્વીકારે છે, તેથી હિંગુલ–હિંગળો.

૨. दरं–भयं पित्तादिजन्यं दरति–दारयति, यद्वा दरम्–भयं ददाति–खण्डयति–दो अवखण्डने, दैप्–शोधने वा, 'अन्येष्वपि दृश्यते'–ડ, પિત્ત આદિના ભયનો જે નાશ કરે છે અથવા જે થોડા જ ભયને દૂર કરે છે, તેથી દરદ–હિંગળો.

૩. म्लेच्छदेशे उत्पत्तिस्थानम् अस्ति अस्य–म्लेच्छम्–જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન મ્લેચ્છ દેશ છે, તેથી મ્લેચ્છ હિંગળો.

૪. इङ्गते–इङ्गनं वा, इगि गतौ–धातो प्रत्, इं–

ચેષ્ટિતં રોગાણાં લાતિ-આદત્તે-રોગોની ચેષ્ટાને જે હરી લે છે, તેથી ઇંગુલ-હિંગળો.

૫. પારદસ્ય ચૂર્ણં, ચૂર્ણરૂપો વા પારદઃ-રાજદન્તાદિઃ શાકપાર્થિવાદિર્વા-પારાનું જે ચૂર્ણ છે અથવા ચૂર્ણરૂપે થયેલો જે પારો છે, તેથી ચૂર્ણપારદ-હિંગળો.

૧. ચર્મ ઋચ્છતિ-પ્રાપયતિ કુષ્ઠઘ્નત્વાત્, ઋ ગતૌ-કર્મણ્યણ્-કોઢનો જે નાશ કરે છે અને તે સ્થળે નવી ચામડી લાવે છે, તેથી ચર્માર-હિંગળો.

૨. શુકસ્ય તુણ્ડમિવ કાયતિ, કૈ શબ્દે 'અન્યેભ્યોઽપિ દૃશ્યતે' ઇતિ ડઃ, યદ્વા શુકસ્ય તુણ્ડમ્ ઇવ-ઇવાર્થે કન્-પોપટની ચાંચ જેવા લગાર પીળાશપડતા રંગને જે ધારણ કરે છે અથવા જે પોપટની ચાંચના જેવા જ રંગવાળો હોય છે, તેથી શુકતુંડક-હિંગળો.

૩. હંસસ્ય પાદ ઇવ તદ્વદ્રક્તવર્ણત્વાત્-હંસના પગના જેવા લાલ રંગનો હોવાથી હંસપાદક-હિંગળો

હિંગળાના ગુણો

તિક્તં કષાયં કટુ હિઙ્ગુલં સ્યા-
ન્નેત્રામયઘ્નં કફપિત્તહારિ ।
હૃલ્લાસકુષ્ઠજ્વરકામલાશ્ચ,
પ્લીહામવાતૌ ચ ગરં નિહન્તિ ॥

અન્વય.-હિઙ્ગુલં તિક્તં કષાયં કટુ (સત્) નેત્રામયઘ્નં કફપિત્તહારિ સ્યાત્ (તથા) ચ હૃલ્લાસકુષ્ઠજ્વરકામલાઃ પ્લીહામવાતૌ ચ ગરં નિહન્તિ ॥

હિંગળો કડવો, તૂરો અને તીખો હોઈ નેત્રના રોગ, કફ, પિત્ત, મોળ-ઊબકા, કોઢ, તાવ, કમળો, બરલ, આમવાયુ તથા ઝેરનો નાશ કરે છે. ૧૦૦

ઊર્ધ્વપાતનયુક્ત્યા તુ ડમરુયન્ત્રપાચિતમ્ ।
હિઙ્ગુલં તસ્ય સૂતં તુ શુદ્ધમેવં ન શોધયેત્ ॥

અન્વયઃ-ઊર્ધ્વપાતનયુક્ત્યા ડમરુયન્ત્રપાચિતં (યત્) હિઙ્ગુલં (ભવતિ), તસ્ય સૂતમ્ એવં શુદ્ધં ન શોધયેત્ ॥

ઉપલા પાત્રમાં ચડાવી દેવાની યુક્તિથી ડમરુયંત્રમાં પકાવેલો જે હિંગળો હોય છે, તે હિંગળાનો પારો એ રીતે જ શુદ્ધ થયો હોય છે, તેથી તેને શુદ્ધ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

ગંધકની ઉત્પત્તિ નામો તથા ચાર ભેદો

શ્વેતદ્વીપે પુરા દેવ્યાઃ ક્રીડન્ત્યા રજસાપ્લુતમ્ ।
દુકૂલં તેન વસ્ત્રેણ સ્નાતાયાઃ ક્ષીરનીરધૌ ॥૧૦૨
પ્રસૃતં યદ્રજસ્તસ્માદ્ગન્ધકઃ સમભૂત્તતઃ ।
ગન્ધકો ગન્ધિકશ્ચાપિ ગન્ધ[illegible] [illegible] ॥૧૦૩
સૌગન્ધિકશ્ચ કથિતો બલિર્બલિરસોઽપિ ચ ।
ચતુર્ધા ગન્ધકઃ પ્રોક્તો રક્તઃ પીતઃ સિતોઽસિતઃ ॥
રક્તો હેમક્રિયાસૂક્તઃ પીતશ્વેતૌ રસાયને ॥
વ્રણાદિલેપને શ્વેતઃ કૃષ્ણઃ શ્રેષ્ઠઃ સુદુર્લભઃ ॥૧૦૫॥

અન્વયઃ-પુરા શ્વેતદ્વીપે ક્રીડન્ત્યાઃ દેવ્યાઃ દુકૂલં રજસા આપ્લુતમ્ (અભૂત્), તેન વસ્ત્રેણ ક્ષીરનિધૌ સ્નાતાયાઃ (તસ્યાઃ) યદ્ રજઃ પ્રસૃતં, તતઃ ગન્ધકઃ સમભૂત્ । (તન્નામાનિ યથા-) ગન્ધકઃ ગન્ધિકઃ અપિ ચ ગન્ધપાષાણઃ સૌગન્ધિકઃ ચ બલિઃ અપિ ચ બલિરસઃ કથિતઃ । ગન્ધકઃ રક્તઃ પીતઃ સિતઃ અસિતઃ ચતુર્ધા પ્રોક્તઃ । રક્તઃ હેમક્રિયાસુ ઉક્તઃ, રસાયને પીતશ્વેતૌ વ્રણાદિલેપને શ્વેતઃ, કૃષ્ણઃ (સર્વક્રિયાસુ) શ્રેષ્ઠઃ, કિંતુ સઃ સુદુર્લભઃ (ભવતિ) ॥

પૂર્વે શ્વેતદ્વીપમાં જગદંબા ક્રીડા કરતાં હતાં; ત્યારે તેમનું વસ્ત્ર રજના રુધિરથી ભીંજાઈ ગયું હતું અને તે જ વસ્ત્રથી જગદંબા ક્ષીરસાગરમાં નાહ્યાં હતાં; તે વેળા તે વસ્ત્રમાંથી જે રજ પ્રસર્યું હતું, તેમાંથી ગંધક ઉત્પન્ન થયો છે. ગંધક,[1] ગંધિક,[2] ગંધપાષાણ,[3] સૌગંધિક,[4] બલિ[5] અને બલિરસ[6] એટલાં ગંધકનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગંધક રાતો, પીળો, ધોળો અને કાળો એમ ચાર પ્રકારનો કહેવાય છે. તેઓમાં રાતો સોનું બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી છે, ધોળો તથા પીળો રસાયનના કામમાં ઉપયોગી છે, વ્રણ આદિ ઉપર લેપ લગાડવાના કામમાં ધોળો ઉપયોગી છે અને કાળો ગંધક તો (સોનું બનાવવું આદિ સઘળી ક્રિયાઓમાં) બહુ જ વખણાયેલો છે, પરંતુ તે મળવો મુશ્કેલ હોય છે. ૧૦૨-૧૦૫

૧. ગન્ધઃ અસ્તિ અસ્મિન્-અર્શઆદ્યચ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્-જેનામાં ગંધ હોય છે, તેથી ગંધક.

૨. ગન્ધઃ અસ્તિ અસ્મિન્ -'અત ઇનિઠનૌ'-ઇતિ ઠન્-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૩. ગન્ધયુક્તઃ પાષાણઃ-શાકપાર્થિવાદિઃ-જે ગંધવાળો એક જાતનો પથ્થર જ છે, તેથી ગંધપાષાણ-ગંધક.

૪. શોભનઃ ગન્ધઃ અસ્તિ અસ્ય, વિનયાદિત્વાત્ સ્વાર્થે ઠક્-જેનો ગંધ સારો હોય છે, તેથી સૌગન્ધિક-ગંધક.

૫. મલસિ—વ્યાળોતિ રસાન્નાદિપુષ્માન્, મલ સંસારે—'ધર્મવદ્ધન્ત ષ્ર' (ઘણા. ૪-૧૧૪) વસ્ત્રોરેત્પ્રત્ય—સિઃ—રસાન્ન આદિ ગુણોને જે સ્વીકારે છે, તેથી મલિ—ગંધક

૬ મલી મારો રસ—જે ગુણવાન રસ ગણાય છે, તેથી મલિરસ—ગંધક.

ગંધકના ગુણો

ગન્ધકઃ કટુકસ્તિક્તો વીર્યોષ્ણસ્તુવરઃ સરઃ ।
પિત્તલઃ કટુકઃ પાકે કણ્ડૂવીસર્પજન્તુજિત્ ॥
હન્તિ કુષ્ઠક્ષયપ્લીહકફવાતાન્રસાયનઃ ॥૧૦૬॥

અન્વય—ગન્ધકઃ કટુકઃ તિક્તઃ વીર્યોષ્ણઃ તુવરઃ સરઃ પિત્તલઃ પાકે કટુકઃ રસાયનઃ (ચ) કણ્ડૂવીસર્પજન્તુજિત્ કુષ્ઠક્ષયપ્લીહકફવાતાન્ હન્તિ ॥

ગંધક તીખો, કડવો, ઉષ્ણવીર્ય, તુરો, ઝાડો ઉતારનાર, પિત્ત કરનાર, પાકમાં તીખો અને રસાયન હોઈ ખેળ, સ્તવા, જંતુ, કોઢ, ક્ષય, બરલ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે.

નહિ શોધેલા ગંધકના દોષો

મહોષિતો ગન્ધક એવ કુર્ષ્ઠ,
કરોતિ તાપં વિષમં શરીરે ।
શોષં ચ રૂપં ચ બલં તથૌજ,
શુક્રં નિહન્ત્યેવ કરોતિ ચાઽસ્રમ્ ॥

અન્વય—અશોધિત એવ ગન્ધકઃ શરીરે કુષ્ઠં વિષમં તાપં શોષં ચ કરોતિ, તથા ચ રૂપં બલમ્ ઓજઃ શુક્રં નિહન્તિ એવ, અસ્રં ચ કરોતિ ॥

નહીં શોધેલો આ ગંધક શરીરમાં કોઢ, વિષમજ્વર તથા શોષ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ રૂપ, બળ, ઓજ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે અને લોહીવિકાર કરે છે ૧૦૭

અભ્રકની ઉત્પત્તિ

પુરા બધાય વૃત્રસ્ય વજ્રિણા વજ્રમુદ્ધૃતમ્ ।
વિસ્ફુલિઙ્ગાસ્તતસ્તસ્ય ગગને પરિસર્પિતાઃ ॥૧૦૮॥
તે નિપેતુર્ઘનધ્વાનાચ્છિખરેષુ મહીભૃતામ્ ।
તેભ્ય એવ સમુત્પન્નં તત્તદ્ગિરિષુ ચાઽભ્રકમ્ ॥૧૦૯॥

અન્વય—પુરા વૃત્રસ્ય બધાય વજ્રિણા વજ્રમ્ ઉદ્ધૃતમ્ (આસીત્), તતઃ તસ્ય (યે) વિસ્ફુલિઙ્ગાઃ ગગને પરિસર્પિતાઃ, તે ઘનધ્વાનાત્ મહીભૃતાં શિખરેષુ નિપેતુ, તેભ્ય એવ ચ તત્ તત્ ગિરિષુ અભ્રકં સમુત્પન્નમ્ ॥

પૂર્વે વૃત્રાસુરને મારવા ઇંદ્રે વજ્ર ઉપાડ્યું હતું, ત્યારે તેમાંથી તેના જે તણખા આકાશમાં ગયા હતા અને મેઘ જેવો શબ્દ કરી પર્વતોનાં શિખરો પર પડ્યા હતા, તેઓમાંથી જ તે તે પર્વતોમાં અભ્રક ઉત્પન્ન થયું છે

અભ્રકનાં કારણયુક્ત નામો

તદ્વજ્રં વજ્રજાતત્વાદભ્રમભ્રરવોદ્ભવાત્ ।
ગગનાત્સ્ખલિતં યસ્માદ્ગગનં ચ તતો મતમ્ ॥૧૧૦॥

અન્વય—તદ્ વજ્રજાતત્વાદ્ વજ્રમ્, અભ્રરવોદ્ભવાત્ અભ્રં, યસ્માત્ ચ ગગનાત્ સ્ખલિતં તતઃ ગગનં મતમ્ ॥

એ અભ્રક વજ્રમાંથી થયું છે, તેથી વજ્ર[1] કહેવાય છે, મેઘ જેવી ગર્જના તેમાંથી ઉપજવી હતી, તેથી અભ્ર[2] કહેવાય છે અને આકાશમાંથી પડ્યું છે, તેથી ગગન[3] કહેવાય છે

૧. વજ્રમ્ વજ્રાદ્ભવમ્ પૂર્વોત્પત્તિત્વાત્—ઇતિ વજ્રમ્—અભ્રક—જેનું પ્રથમ ઉત્પત્તિસ્થાન ઇન્દ્રનું વજ્ર છે, તેથી વજ્ર અભ્રક

૨. અભ્રમ્—અભ્રરવોદ્ભવ. અસ્તિ યસ્મિન્ પૂર્વ મુક્તાવિકલે—ઇતિ અભ્રમ્—અભ્રક, યદ્વા અભ્રાણિ અસ્યતે વાયસે પુરોવર્તિક વજ્રમુષ્ઠિસમ્, વાક્ વર્ણો—'અભ્રમ્' (ઉણા. ૧-૧૨), યદ્વા અભ્રસ્ય પ્રતિકૃતિ—'ઇવે પ્રતિકૃતૌ' ઇતિ કન્—પહેલાં ઉત્પત્તિ—સમયે વાદળના જેવા આકાર જેમાં થયા હતા, તેથી અભ્ર, અથવા પ્રથમ ઉત્પત્તિ વખતે વજ્રના તણખાએ આકાશમાં ગયું હતું, તેથી અભ્રના રંગમાં જે વાદળાં જેવું હોય છે, તેથી અભ્ર કે અભ્રક.

૩ ગચ્છન્તિ ગુણાન્ વિશાલ 'ગમેર્ગઃ' (૧-૭૭) ઇતિ ગુણ યથ, યદ્વા ગગનમસ્તિ અસ્ય પૂર્વોત્પત્તિ—ગગનમાત્ર—ત્યાગ વગેરે રસોને જે પામે છે અથવા જેનું પહેલું ઉત્પત્તિસ્થાન ગગન—આકાશ છે, તેથી ગગન—અભ્રક

અભ્રકના ચાર ભેદો

વિપ્રક્ષત્રિયવિટ્શૂદ્રભેદાત્તત્સ્યાચ્ચતુર્વિધમ્ ।
ક્રમેણૈવ સિતં રક્તં પીતં કૃષ્ણં ચ વર્ણતઃ ॥૧૧૧॥

અન્વય—તત્ વિપ્રક્ષત્રિયવિટ્શૂદ્રભેદાત્ ચતુર્વિધં સ્યાત્, વર્ણતઃ ક્રમેણ એવ સિતં રક્તં પીતં ચ કૃષ્ણં (ભવેત્)॥

અભ્રક બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે અને રંગથી અનુક્રમે ધોળું અભ્રક બ્રાહ્મણ છે, રાતું ક્ષત્રિય છે, પીળું વૈશ્ય છે અને કાળું શૂદ્ર છે. ૧૧૧

એ ચારેના જુદા જુદા ઉપયોગ

પ્રશસ્યતે સિતં તારે રક્તં તત્તુ રસાયને ।
પીતં હેમનિ કૃષ્ણં તુ ગદેષુ દ્રુતયેઽપિ ચ ॥૧૧૨॥

અન્વય—તારે સિતં, રસાયને તુ તત્ રક્તં, હેમનિ

પીતં, ગદેષુ અપિ च द्रुतये तु कृष्णं प्रशस्यते ॥

રૂપું કરવાના કામમાં ધોળું, રસાયનના કામમાં રાતું, સુવર્ણ કરવાના કામમાં પીળું અને રોગ મટાડવામાં તથા રસ કરવાના કામમાં કાળું અભ્રક વખણાય છે. ૧૧૨

અભ્રકના ચાર પ્રકારો અને તેઓની પરીક્ષા

પિનાકં દર્દુરં નાગં વજ્રં ચેતિ ચતુર્વિધમ્ ।
મુઞ્ચત્યગ્નૌ વિનિક્ષિપ્તં પિનાકં દલસંચયમ્ ॥૧૧૩॥
અજ્ઞાનાદ્ભક્ષણં તસ્ય મહાકુષ્ઠપ્રદાયકમ્ ।
દર્દુરં ત્વગ્નિનિઃક્ષિપ્તં કુરુતે દર્દુરધ્વનિમ્ ॥ ૧૧૪ ॥
ગોલકાન્બહુશઃ કૃત્વા તત્સ્યાન્મૃત્યુપ્રદાયકમ્ ।
નાગં તુ નાગવદ્વહ્નૌ ફૂત્કારં પરિમુઞ્ચતિ ॥ ૧૧૫॥
તદ્ભક્ષિતમવશ્યં તુ વિદધાતિ ભગન્દરમ્ ।
વજ્રં તુ વજ્રવત્તિષ્ઠેત્તન્નાગ્નૌ વિકૃતિં વ્રજેત્ ॥
સર્વાભ્રેષુ વરં વજ્રં વ્યાધિવાર્ધક્યમૃત્યુહૃત્ ॥૧૧૬

अन्वयः-(पुनश्च) पिनाकं दर्दुरं नागं च वज्रम् इति तत् चतुर्विधं (भवति); (तल्लक्षणानि यथा-) अग्नौ विनिक्षिप्तं दलसंचयं मुञ्चति (तत्) पिनाकं (कथ्यते), तस्य अज्ञानात् भक्षणं कुष्ठदायकं (भवति); दर्दुरं तु अग्निनिःक्षिप्तं (सत्) दर्दुरध्वनिं कुरुते, (तदपि चेद् भक्षितं तर्हि) बहुशः गोलकान् कृत्वा मृत्युप्रदायकं स्यात्, नागं तु वह्नौ (क्षिप्तं) नागवत् फूत्कारं परिमुञ्चति, तत् तु भक्षितं (तर्हि) अवश्यं भगन्दरं विदधाति, वज्रं तु अग्नौ वज्रवत् तिष्ठेत्, विकृतिं न व्रजेत् । सर्वाभ्रेषु वज्रं वरं (सत्) व्याधिवार्धक्यमृत्युहृत् (स्यात्) ॥

વળી પિનાક, દર્દુર, નાગ અને વજ્ર એમ તે અભ્રક ચાર પ્રકારનું છે. જે અભ્રકને અગ્નિમાં નાખતાં તેનાં પતરાં છૂટાં છૂટાં થઈ જાય તે પિનાક કહેવાય છે; એ પિનાકને અજાણતાં જો ખાધું હોય તો તેમાંથી કોઢ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દર્દુર અભ્રક તો અગ્નિમાં નાખતાં દેડકાના જેવો અવાજ કરે છે, તેથી દર્દુર કહેવાય છે; એ દર્દુર ઘણા ગોળાના રોગો ઉત્પન્ન કરી અંતે મરણ આપે છે. જે અભ્રક અગ્નિમાં નાખતાં સર્પની પેઠે ફૂંફાડા મારે છે, તે નાગ કહેવાય છે. એ નાગ જો ખાધું હોય તો તે અવશ્ય ભગંદર નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. વજ્ર અભ્રક તો અગ્નિમાં વજ્રની પેઠે સ્થિર રહે છે, કોઈ જાતનો વિકાર પામતું નથી. સઘળી જાતનાં અભ્રકોમાં વજ્ર ઉત્તમ છે અને તે વ્યાધિ, વૃદ્ધપણું તથા મરણ દૂર કરે છે. ૧૧૩-૧૧૬

શ્રેષ્ઠ અને હલકું અભ્રક

અભ્રમુત્તરશૈલોત્થં બહુસત્ત્વં ગુણાધિકમ્ ॥
દક્ષિણાદ્રિભવં સ્વલ્પસત્ત્વમલ્પગુણપ્રદમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

अन्वयः-उत्तरशैलोत्थम् अभ्रं बहुसत्त्वं गुणाधिकं (भवति), दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्त्वम् अल्पगुणप्रदम् (अस्ति)॥

ઉત્તર દિશાના પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થયેલું અભ્રક ઘણા સામર્થ્યવાળું અને બહુ ગુણકારી છે; દક્ષિણ દિશાના પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થયેલું અભ્રક ઓછા સામર્થ્યવાળું છે અને થોડું ગુણકારી છે. ૧૧૭

મારેલા અભ્રકના ગુણો

અભ્રં કષાયં મધુરં સુશીત-
માયુષ્કરં ધાતુવિવર્ધનં ચ ।
હન્યાત્ ત્રિદોષં વ્રણમેહકુષ્ઠ-
પ્લીહોદરગ્રન્થિવિષક્રમીંશ્ચ ॥ ૧૧૮ ॥

अन्वय -(अथ तद्गुणा यथा-) अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतं (सत्) आयुष्करं च धातुविवर्धनं (भवति, तथा) त्रिदोषं च व्रणमेहकुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषकृमीन् हन्ति ॥

(મારેલું) અભ્રક તૂરું, મધુર અને બહુ ટાઢું હોઈ આયુષ તથા ધાતુને વધારનાર છે અને ત્રિદોષ, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, બરોળ, પેટની ગાંઠ, ઝેર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે.

મારેલા અભ્રકના નિત્યસેવનના મહાગુણો

રોગાન્ હન્તિ દ્રઢયતિ વપુર્વીર્યવૃદ્ધિં વિધત્તે ।
તારુણ્યાઢ્યં રમયતિ શતં યોષિતાં નિત્યમેવ ॥
દીર્ઘાયુષ્કાન્ જનયતિ સુતાન્ વિક્રમૈઃ સિંહતુલ્યાન્
મૃત્યોર્ભીતિં હરતિ સતતં સેવ્યમાનં મૃતાભ્રમ્ ॥

अन्वयः-सततं सेव्यमानं मृताभ्रं रोगान् हन्ति, वपुः द्रढयति, वीर्यवृद्धिं विधत्ते, तारुण्याढ्यं योषितां शतं नित्यम् एव रमयति, दीर्घायुष्कान् विक्रमैः सिंहतुल्यान् सुतान् जनयति, मृत्योः भीतिं हरति ॥

મારેલું અભ્રક જો કાયમ સેવાતું હોય તો રોગોને હણે, શરીરને મજબૂત કરે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે, જુવાનીથી ભરપૂર સો સ્ત્રીઓની સાથે નિત્ય રમણ કરાવે; લાંબા આયુષવાળા તથા સિંહ જેવા પરાક્રમી પુત્રો ઉપજાવે અને મૃત્યુનો ભય દૂર કરે છે. ૧૧૯

અશુદ્ધ અભ્રકના દોષો

पीडां विधत्ते विविधां नराणां,
कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदं च शोथम्।
हृत्पार्श्वपीडां च करोत्यशुद्ध-
मभ्रं त्वसिद्धं गुरुतापदं स्यात् ॥१२०॥

अन्वय—अशुद्धम् अभ्रं तु असिद्धं (सत्) नराणां विविधां पीडां विधत्ते, कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदं च शोथं च हृत्पार्श्वपीडां करोति, गुरुतापदं स्यात् ॥

નહિ શોધાયેલું અભ્રક સિદ્ધ નહિ થયેલું હોવાથી મનુષ્યોને અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે; કોઢ, ક્ષય, પાંડુ તથા સોજાની ઉત્પત્તિ કરે છે, હૃદયમાં તથા પડખામાં પીડા કરે છે અને ઘણો જ તાપ આપનાર થાય છે.

હરતાલનાં નામો, ભેદો તથા ગુણો

हरितालं तु तालं स्यादालं तालकमित्यपि।
हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राढ्यं पिण्डसंज्ञकम् ॥१२१॥
तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम्।
स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् ॥१२२॥
पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम्।
निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु ॥
स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम् ॥१२३॥

अन्वय—हरितालं तु तालम् आलं तालकम् इत्यपि स्यात्। हरितालं द्विधा प्रोक्तं—पत्राढ्यं पिण्डसंज्ञकम्, तयोः आद्यं गुणैः श्रेष्ठं, परं तत् हीनगुणम् (अस्ति) स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धम् अभ्रपत्रवत् च सपत्रं तत् पत्राख्यं तालकं गुणाढ्यं रसायनं विद्यात्, निष्पत्रं पिण्डसदृशं तत् पिण्डतालकं स्वल्पसत्त्वं गुरु तथा स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं (विद्यात्) ॥

હરિતાલ,[1] તાલ,[2] આલ[3] અને તાલક[4] એટલાં હરતાલના સંસ્કૃત નામો છે. હરતાલ બે પ્રકારની કહેલ છે; તેમાં જેમાંથી પતરીઓ નીકળે તે પત્રાખ્ય અને જે પિંડ જેવું હોય તે પિંડ કહેવાય છે. તેઓમાં પહેલું ગુણો વડે શ્રેષ્ઠ છે અને બીજું તેથી ઓછા ગુણોવાળું છે. સોના જેવા રંગવાળું, ભારે, સ્નિગ્ધ અને અભ્રકના જેવી પતરિયોવાળું પત્રાખ્ય હરતાલ ગુણોથી ભરપૂર અને રસાયન જાણવું, પણ પતરિયો વગરનું જે પિંડ જેવું હરતાલ હોય છે, તેને થોડા સામર્થ્યવાળું, ભારે, સ્ત્રીઓના રજને હરનાર અને થોડા ગુણવાળું સમજવું. ૧૨૧-૧૨૩

૧. हरिवत् वर्णेन भाति—शोभते, अथ आभ्यन्तरं—पत्रादयन्—સોના જેવા પીળા રંગથી જે શોભે છે, यद्वा हरितं वर्णम् आ—समन्तात् आति, मूलविभुजादित्वात् क—અથવા જે પીળા રંગને ચોપાસ લે છે—સ્વીકારે છે, તેથી હરિતાલ-હરતાલ.

૨. तालयति तालयते वा गुणैः, तल प्रतिष्ठायाम्—कर्तरि पचाद्यच्, कर्मणि वा 'एरच्'—ગુણોને લીધે જે પ્રતિષ્ઠા પામે છે, તેથી તાલ-હરતાલ.

૩. अलङ्करोति—भूषयति गुणैरलङ्करणम्—पचाद्यच्, यद्वा आ—समन्तात् आति हरितं वर्णम्, 'आ आनोति—' आतश्चोपसर्गे' इति क—ગુણો વડે પોતાને જે શોભાવે છે અથવા પીળા રંગને ચોપાસ જે લે છે, તેથી આલ-હરતાલ.

૪ तालम् एव तालकं—स्वार्थे कन्—ત્રીજું નામ જુઓ.

શુદ્ધ હરતાલના ગુણો

हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम्।
कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचग्रहान् ॥१२४॥

अन्वय—हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं (सत्) विषं कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचग्रहान् हरेत् ॥

(શુદ્ધ) હરતાલ તીખુ, સ્નિગ્ધ, તુરું અને ગરમ હોઈ ઝેર, ખૂજ, કોઢ, મુખના રોગ, લોહીવિકાર, કફ, પિત્ત, કેશ તથા ગ્રહને મટાડે છે.

અશુદ્ધ હરતાલના દોષો

हरति च हरितालं चारुतां देहजातां, सृजति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपीडाम्। वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यात्-अविशुद्धमसम्यङ्मारितं चाप्यसम्यक् ॥१२५॥

अन्वय—इदं हरितालम् अशुद्धं च असम्यक् मारितम् अपि (चेत्) देहजातां चारुतां हरति, बहुतापम् अङ्गसङ्कोचपीडां च सृजति, कफवातौ वितरति, कुष्ठरोगं विदध्यात् ॥

અશુદ્ધ અને સારી રીતે નહિ મરાયેલું હરતાલ જો ખાધું હોય તો દેહની શોભાને હરી લે છે, ઘણા તાપવાળી અંગોના સંકોચની પીડા કરે છે અને કફ, વાયુ તથા કોઢનો રોગ ઉપજાવે છે. ૧૨૫

મનશીલનાં નામો

मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका।
नैपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधिः स्मृता ॥

अन्वयः—मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका

નેપાલી કુનટી ગોલા શિલા દિવ્યૌષધિઃ સ્મૃતા ॥

મનઃશિલા,[૧] મનોગુપ્તા,[૨] મનોહ્વા,[૩] નાગજિહ્વિકા,[૪] નૈપાલી,[૫] કુનટી[૬] ગોલા,[૭] શિલા[૮] અને દિવ્યૌષધિ[૯] એટલાં મણશીલનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૧૨૬

૧. મનઃશબ્દવાચ્યા શિલા-શાકપાર્થિવાદિઃ-મનસ્ શબ્દથી કહેવાતી શિલા-તે મનઃશિલા-મણશીલ.

૨. મનસા-મનઃશબ્દેન ગુપ્તા ઇવ-મન વડે એટલે મનસ્ શબ્દથી જાણે રક્ષાયેલી હોય છે, તેથી મનોગુપ્તા-મણશીલ.

૩. મનસા-મન શબ્દેન હૂયતે, હ્વેઞ્ સ્પર્ધાશબ્દયોઃ- 'કવિધૌ સંપ્રસારણમ્યો ઙઃ' ઇતિ ઙઃ-જે મનસ્શબ્દ વડે કહેવાય છે, તેથી મનોહ્વા-મણશીલ.

૪. નાગાનાં જિહ્વા ઇવ વર્ણે, સ્વાર્થે કન્-રંગમાં નાગોની-સાપ કે હાથીઓની જાણે જીભ હોય તેવી હોય છે, તેથી નાગજિહ્વિકા-મણશીલ.

૫. નેપાલદેશે ભવા 'તત્ર ભવ' ઇત્યણ્, અણન્તત્વાદ્ ઙીપ્-નેપાળ દેશમાં જે થાય છે, તેથી નૈપાલી-મણશીલ.

૬. કૌ નર્તતિ-અવસ્પન્દતે-નટ અવસ્પન્દને અચ્, ગૌરાદિઃ, યદ્વા કુત્સિતા નટી ઇવ-પૃથ્વી પર જે ફરકયા છે અથવા નિંદ્ય નટી જેવી હોવાથી કુનટી-મણશીલ.

૭ ગાં-દીપ્તિં લાતિ ઇન્દ્રજાલાદિપ્રયોગે, 'આતોઽનુપસર્ગે કઃ,' યદ્વા ગુડયતે-વેષ્ટ્યતે કટુત્વાદિગુણૈઃ, ગુડ વેષ્ટને-ઘઞ્-ડલયોરૈક્યમ્-ઈંદ્રજાલ આદિ પ્રયોગમાં કાંતિને ધારણ કરે છે અથવા તીખાશ વગેરે ગુણોથી જે વીંટાયેલી છે, તેથી ગોલા-મણશીલ.

૮. શિલતિ-ઉઞ્છતિ શ્વાસાદીન્, શિલ ઉઞ્છે-'ઇગુપધે'તિ કઃ, ટાપ્-શ્વાસ વગેરેને જે વીણી કાઢે છે, તેથી શિલા-મણશીલ.

૯. દિવ્યા ચાસૌ ઓષધિઃ-દિવ્ય ઔષધિ ગણાય છે, તેથી દિવ્યૌષધિ-મણશીલ

શુદ્ધ મણશીલના ગુણો

મનઃશિલા ગુરુર્વર્ણ્યા રસોષ્ણા લેખની કટુઃ ।
તિક્તા સ્નિગ્ધા વિષશ્વાસકાસભૂતકફાસ્રનુત્ ॥

અન્વયઃ-મનઃશિલા ગુરુઃ વર્ણ્યા રસોષ્ણા લેખની કટુઃ તિક્તા સ્નિગ્ધા (સતી) વિષશ્વાસકાસભૂતકફાસ્રનુત (અસ્તિ) ॥

મણશીલ ભારે, વર્ણને સારો કરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, ગરમ, મળોને ઉખેડનાર, તીખી, કડવી અને સ્નિગ્ધ હોઈ ઝેર, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૧૨૭

અશુદ્ધ મણશીલના દોષો

મનઃશિલા મન્દબલં કરોતિ,
જન્તું ધ્રુવં શોધનમન્તરેણ ।
મલાનુબન્ધં કિલ મૂત્રરોધં,
સશર્કરં કૃચ્છ્રગદં ચ કુર્યાત્ ॥ ૧૨૮ ॥

અન્વયઃ-શોધનમ્ અન્તરેણ મનઃશિલા ધ્રુવં જન્તું મન્દબલં કરોતિ, (તથા) ચ મલાનુબન્ધં મૂત્રરોધં સશર્કરં ચ કૃચ્છ્રગદં કુર્યાત્ ॥

શુદ્ધ કર્યા વગરની મણશીલ (ખાધી હોય તો) માણસોના બળને અવશ્ય ઓછું કરે છે; ઝાડાની કબજિયાત, મૂત્રનું રોકાણ અને કાંકરીઓવાળો મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

સુરમાનાં નામો તથા ભેદો

અઞ્જનં યામુનં ચાપિ કાપોતાઞ્જનમિત્યપિ ।
તત્તુ સ્રોતોઽઞ્જનં કૃષ્ણં સૌવીરં શ્વેતમીરિતમ્ ॥

અન્વયઃ-અઞ્જનં યામુનમ્ અપિ ચ કાપોતાઞ્જનમ્ ઇત્યપિ (કથ્યતે) તત્તુ કૃષ્ણં સ્રોતોઽઞ્જનં, શ્વેતં સૌવીરમ્ ઈરિતમ્ ॥

અંજન,[૧] યામુન[૨] અને કાપોતાંજન[૩] એટલાં સુરમાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાળો સુરમો સ્રોતાંજન અને ધોળો સુરમો સૌવીર કહેવાય છે. ૧૨૯

૧. અજ્યતે અનેન ચક્ષુઃ, અઞ્જ-ધાતોઃ-કરણે લ્યુટ્-જેનાથી આંખ અંજાય છે, તેથી અંજન-સુરમો.

૨. યમુનાયાં ભવ-ભવાર્થે અણ્, યદ્વા યમુનાયા ઇદં-તદ્વત્ શ્યામત્વાત્-યમુનામાં જે થાય છે અથવા યમુના નદીના જળ જેવા કાળા રંગનું જે હોય છે, તેથી યામુન સુરમો.

૩. કપોતસ્યેદં કાપોતમ્, તત્તુલ્યવર્ણત્વાત્, ઇદમર્થેઽણ્, કાપોતં ચ તત્ અઞ્જનં ચ કાપોતાઞ્જનમ્-કબૂતરના જેવા રંગવાળું હોવાથી કાપોતાંજન કાળો સુરમો.

સ્રોતાંજન સુરમો કેવો હોય?

વલ્મીકશિખરાકારં ભિન્નમઞ્જનસન્નિભમ્ ।
ઘૃષ્ટં તુ ગૈરિકાકારમેતત્સ્રોતોઽઞ્જનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૩૦

અન્વયઃ-વલ્મીકશિખરાકારં ભિન્નં (સત્) અઞ્જનસન્નિભમ્ ઘૃષ્ટં તુ ગૈરિકાકારમ્-એતત્ સ્રોતોઽઞ્જનં સ્મૃતમ્ ॥

જે રાફડાના શિખર જેવો, ચીરતાં આંજણ જેવો અને ઘસતાં ગેરુ જેવો દેખાય, એ સુરમો સ્રોતાંજન કહેવાય છે. ૧૩૦

સૌવીર સુરમાની ઓળખ અને સ્રોતોંજનના ગુણો

स्रोतोऽञ्जनसमं ज्ञेयं सौवीरं तत्तु पाण्डुरम्।
स्रोतोऽञ्जनं स्मृतं स्वादु चक्षुष्यं कफपित्तनुत्॥
कषायं लेखनं स्निग्धं ग्राहि छर्दिविनाशनम्।
हिध्माक्षयास्रजित् शीतं सेवनीयं सदा बुधैः॥१३२

अन्वय—सौवीरं स्रोतोऽञ्जनसमं ज्ञेयं तत्तु पाण्डुरं (भवति)। स्रोतोऽञ्जनं स्वादु चक्षुष्यं कषायं लेखनं स्निग्धं ग्राहि बुधैः सदा सेवनीयं शीतं (स्मृतं) छर्दिविनाशनं हिध्माक्षयास्रजित् (भवति)॥

સૌવીર સુરમો પણ સ્રોતોંજન જેવો જ હોય છે, પરંતુ એ પીળા રંગવાળો હોય છે. સ્રોતોંજન મધુર, નેત્રને હિતકારી, તૂરુ, મળને ઉખેડનાર, સ્નિગ્ધ, ઝાડો રોકનાર, સમજુ લોકોએ સર્વકાળ સેવવા યોગ્ય અને ટાઢો હોઈ કફ, પિત્ત, ઊલટી, ઝેર, ધોળો કોઢ, ક્ષય તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે

સૌવીર કરતાં સ્રોતોંજનની શ્રેષ્ઠતા

स्रोतोऽञ्जनगुणाः सर्वे सौवीरेऽपि मता बुधैः।
किन्तु द्वयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनं स्मृतम्॥

अन्वय—स्रोतोऽञ्जनगुणाः सर्वे बुधैः सौवीरे अपि मताः, किन्तु द्वयोः अञ्जनयोः स्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं मतम्॥

સ્રોતોંજનના સઘળા ગુણો સૌવીરમાં પણ વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યા છે, તોપણ એ બે સુરમાઓમાં સ્રોતોંજન શ્રેષ્ઠ મનાય છે ૧૩૩

ટંકણખારના નામો તથા ગુણો

टङ्कणोऽग्निकृद्रूक्षः कफघ्नो वातपित्तकृत्॥

ટંકણખાર[×] અગ્નિ કરનાર, રૂક્ષ, કફને હણનાર, અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે

ફટકડીના નામો

स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा।
दृढरङ्गा रङ्गदा च रङ्गाङ्गापि कथ्यते॥१३५॥

अन्वय—स्फटी च स्फटिका श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा प्रोक्ता, अपि च दृढरङ्गा रङ्गदा रङ्गाङ्गा कथ्यते॥

સ્ફટી,[1] સ્ફટિકા,[2] શ્વેતા,[3] શુભ્રા[4] રંગદા,[5] દૃઢરંગા,[6] રંગદા,[7] અને રંગાંગા,[8] એટલાં ફટકડીનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે ૧૩૫

× પ્રથમ હરીતક્યાદિવર્ગમાં ક્ષારોની વચ્ચે જવખારનાં નામ-ગુણ પછી ટંકણખારનાં નામો તથા ગુણો કહેલ છે, ત્યાં ટંકણખારને ઉપરસ તરીકે માન્યો હોવાથી અહીં ઉપરસોમાં તેને ફરી કહ્યો છે

૧ સ્ફટતિ—વિકસતિ વ ચિક્કણે સ્ફટ વિ—ને પચાવવું—ભેદવું—અગ્નિનો સંયોગ થતાં જે ફૂલે છે, તેથી સ્ફટી—ફટકડી.

૨. સ્ફટી एव स्फटिका—स्वार्थे कन्, ટાપ્, 'કેટવ' इति सूत्रेण—અર્થ ઉપર જુઓ.

૩ શ્વેતઃ વર્ણ अस्ति अस्याः—अर्शआदित्वात् अच्—જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી શ્વેતા—ફટકડી

૪ શુભ્ર ગુણ: अस्ति अस्याः—अर्शआद्यच्—અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૫ रङ्गं—रागं ददाति वा रङ्गति—अलोऽनुपर्मो कः—જે રંગ આપે છે, એટલે કપડાં વગેરેમાં પાકો રંગ ચઢાવવા વપરાય છે, તેથી રંગદા—ફટકડી.

૬ દૃઢ: रङ्गः अस्ति अस्या: इति—જેનો રંગમાં સંયોગ થવાથી રંગ પાકો બને છે, તેથી દૃઢરંગા—ફટકડી.

૭. रङ्गं ददाति—शोधयति, दैप् शोधने—'आतोऽनुपसर्गे कः'—જે રંગને શુદ્ધ કરે છે, તેથી રંગદા—ફટકડી.

૮ रङ्गम् अङ्गति अस्याः कर्मणि घञ्—જેથી રંગ પાકો કરાય છે, તેથી રંગાંગા—ફટકડી.

ફટકડીના ગુણો

स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफापहा॥
निहन्ति श्वित्रवीसर्पान्योनिसङ्कोचकारिणी॥१३६

अन्वय—स्फटिका तु कषाया उष्णा (स्फटी) योनिसङ्कोचकारिणी वातपित्तकफापहा—नाशना, श्वित्रवीसर्पान् निहन्ति॥

ફટકડી તૂરી અને ગરમ હોઈ યોનિનો સંકોચ કરનાર છે તેમજ વાયુ, પિત્ત, કફ, ગળુ, શ્વિત્રકોઢ તથા રતવાનો નાશ કરે છે.

રાજાવર્તનું નામ તથા ગુણો

राजावर्तः कटुस्तिक्तः शिशिरः पित्तनाशनः।
राजावर्तः प्रमेहघ्नः छर्दिहिक्कानिवारणः॥१३७॥

રાજાવર્ત તીખો, કડવો અને ટાઢો હોઈ પિત્ત, પ્રમેહ, ઊલટી તથા હેડકીને મટાડે છે

૧ राजानम् आवर्तयति—अनुकूलयति—आनुकूल्यम् प्रापयति—शिवस्वरूपम् करोति ये રાજાને અનુકૂળ કરે છે—ખુશ કરે છે, તે એક જાતનો હીરો—રત્ન.

ચુંબક અથવા લોહચુંબકનાં નામો તથા ગુણો

चुम्बकः कान्तपाषाणोऽयस्कान्तो लोहकर्षकः।
चुम्बको लेखनः शीतो मेदोविषगरापहः॥१३८

ચુંબક,[1] કાંતપાષાણ,[2] અયસ્કાંત,[3] અને

લોહકર્ષક,[૪] એટલાં ચમકનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચમક મળોને ઉખેડનાર અને ટાઢો હોઈ મેદ, વિષ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૩૮

૧. ચુમ્બતિ-આકર્ષતિ લોહં, ચુવિ વક્ત્રસંયોગે-ણ્વુલ્-જે લોઢાને ચોંટી રહે છે અથવા ખેંચે છે, તે ચુંબક-ચમક.

૨. કાન્તશ્ચાસૌ પાષાણઃ-લોઢાને પ્રિય એવો જે પથ્થર તે કાન્તપાષાણ-ચુંબક.

૩. અયસઃ કાન્તઃ-પ્રિયઃ-જે લોઢાને પ્રિય છે, તેથી અયસ્કાન્ત-ચુંબક.

૪. કૃષતિ ઇતિ કર્ષકઃ-ણ્વુલ્, લોહસ્ય કર્ષકઃ-જે લોઢાને આકર્ષે છે-ખેંચે છે તેથી લોહકર્ષક ચુંબક.

ગેરુ તથા સોનાગેરુનાં નામો તથા ગુણો

ગૈરિકં રક્તધાતુશ્ચ ગૈરેયં ગિરિજં તથા।
સુવર્ણગૈરિકં ત્વન્યત્તતો રક્તતરં હિ તત્ ॥૧૩૯॥
ગૈરિકદ્વિતયં સ્નિગ્ધં મધુરં તુવરં હિમમ્।
ચક્ષુષ્યં દાહપિત્તાસ્રકફહિક્કાવિષાપહમ્ ॥૧૪૦॥

અન્વય-ગૈરિકં રક્તધાતુઃ ચ ગૈરેયં તથા ગિરિજં (સ્મૃતમ્), સુવર્ણગૈરિક તુ તતઃ અન્યત્, તત્ હિ રક્તતર (ભવતિ), ગૈરિકદ્વિતયં સ્નિગ્ધં મધુરં તુવરં હિમં ચક્ષુષ્યં (સત્) દાહપિત્તાસ્રકફહિક્કાવિષાપહમ્ (અસ્તિ)॥

ગૈરિક,[૧] રક્તધાતુ,[૨] ગૈરેય[૩] અને ગિરિજ,[૪] એટલાં ગેરુનાં સંસ્કૃત નામો છે. બીજો સોના ગેરુ તેથી જુદો થાય છે; તે ગેરુ કરતાં વધારે રાતો હોય છે. બન્ને ગેરુ સ્નિગ્ધ, મધુર, તૂરા, ટાઢા, નેત્રને હિતકારી અને દાહ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, હેડકી તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૩૯,૧૪૦

૧. ગિરૌ ભવમ્-અધ્યાત્માદિત્વાત્ ઠક્-પર્વતમાં જે થાય છે, તેથી ગૈરિક-ગેરુ.

૨. રક્તશ્ચાસૌ ધાતુઃ-લાલ રંગની જે ધાતુ થાય છે, તેથી રક્તધાતુ-ગેરુ.

૩. ગિરૌ ભવમ્-'નદ્યાદિભ્યો ઢક્'-પહાડમાં જે થાય છે, તેથી ગૈરેય-ગેરુ.

૪. ગિરૌ જાયતે સ્મ-'સપ્તમ્યાં જનેર્ડઃ'-પહાડમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગિરિજ-ગેરુ.

ખડી તથા ચાકનાં નામો તથા ગુણો

ખટિકા કઠિની ચાપિ લેખની ચ નિગદ્યતે।
ખટિકા દાહજિચ્છીતા મધુરા વિષશોથજિત્ ॥

અન્વય:-ખટિકા અપિ ચ કઠિની ચ લેખની નિગદ્યતે, ખટિકા દાહજિત્ શીતા મધુરા (સતી) વિષશોથજિત્ (અસ્તિ)॥

ખટિકા,[૧] કઠિની[૨] અને લેખની[૩] એટલાં ખડી તથા ચાકનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખડી બળતરાને મટાડનાર, ટાઢી અને મધુર હોઈ ઝેર તથા સોજાને મટાડે છે. ૧૪૧

૧. ખટ્યતે-કાઙ્ક્ષ્યતે દાહશમનાર્થં જનૈઃ, ખટ કાઙ્ક્ષાયામ્-'પુંસિ સંજ્ઞાયાં ઘઃ', તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, અત ઇત્વં ચ-દાહને શાંત કરવા લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી ખટિકા-ખડી.

૨. કઠતિ-કૃચ્છ્રેણ જીવતિ વિષાદ્યપનયાર્થં ચૂર્ણીકૃત્ય લિપ્યમાનત્વાત્, કઠ કૃચ્છ્રજીવને-'ઘઞ્ચલમન્યત્રાપી'તિ ઇનચ્, ગૌરાદિભ્યશ્ચ-ઝેર. સોજો વગેરે મટાડવા ભૂકો કરી જેનો લેપ કરાય છે, તેથી જે ભાગ્યે જ મૂળ સ્વરૂપમાં રહે છે, તેથી કઠિની-ખડી ચોક.

૩. લિખ્યતે અનયા કાષ્ઠપટ્ટિકોપરિ, લિખ અક્ષરવિન્યાસે-કરણે લ્યુટ્ ટિત્ત્વાદ્ ઙીપ્-લાકડાના પાટિયા ઉપર જેનાથી લખાણુ લખાય છે, તેથી લેખની-ખડી ચોક.

ખડીના ગુણ સંબંધે ચોખવટ

લેપાદેતદ્ગુણા પ્રોક્તા। ભક્ષિતા મૃત્તિકાસમા।
ખટી ગૌરખટી દ્વે ચ ગુણૈસ્તુલ્યે પ્રકીર્તિતે ॥૧૪૨

અન્વયઃ-(ખટી) લેપાત્ એતદ્ગુણા પ્રોક્તા, ભક્ષિતા મૃત્તિકાસમા (અસ્તિ), ખટી ચ ગૌરખટી દ્વે ગુણૈઃ તુલ્યે પ્રકીર્તિતે ॥

ખડી ચોપડવાથી ઉપર કહેલા ગુણોવાળી કહી છે, પણ ખાધેલી તો તે માટી જેવી જ છે. ખડી અને ચાક એ બન્ને ગુણો વડે સરખી જ કહી છે. ૧૪૨

રેતીનાં નામો તથા ગુણો

વાલુકા સિકતા પ્રોક્તા શર્કરા રેતજાપિ ચ।
વાલુકા લેખની શીતા વ્રણોરઃક્ષતનાશિની ॥૧૪૩

અન્વયઃ-વાલુકા સિકતા શર્કરા ચ રેતજા અપિ પ્રોક્તા। વાલુકા લેખની શીતા (સતી) વ્રણોરઃક્ષતનાશિની (અસ્તિ)॥

વાલુકા,[૧] સિકતા,[૨] શર્કરા[૩] અને રેતજા[૪] એટલાં રેતીનાં સંસ્કૃત નામો છે. રેતી મળોને ઉખેડનાર અને ટાઢી હોઈ વ્રણ તથા છાતીના ક્ષતને મટાડે છે. ૧૪૩

૧. બલતિ-પ્રાણિતિ દીર્ઘકાલં, બલ પ્રાણને-બાહુલકાદુણ્, સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, બવયોરૈક્યાદ્ વાલુકા-જે ઘણો લાંબો [illegible] વાલુકા-રેતી.

૨. सिञ्चति शैत्यं त्वगुपरि, सिच क्षरणे धातोः कतन् पृषोदरादित्वात् साधु च:, मस्-मघ વગેરે ઉપર જે શીતળતાને કરે છે, તેથી સિકતા–રેતી.

૩. शर्करा–शृणाति क्षतम्, शॄ हिंसायाम् - 'शॄ कमन्' (उणा. ४-३), क्षतम्-मघ તથા છાતીના ક્ષતનો જે નાશ કરે છે; તેથી શર્કરા–રેતી.

૪. रेत इव जायते प्रस्तरस्य चूर्णत्वात्, 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति जनेर्डः, पृषोदरादित्वात् साधुः–જે વીર્યની જેમ પથ્થરના ચૂર્ણરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી રેતજા–રેતી.

ખાપરિયાનાં નામો તથા ગુણો

खर्परी तुत्थकं तुत्थादन्यत्तद्रसकं स्मृतम् ।
ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः ॥

अन्वय –खर्परी तुत्थकं (तत्) तुत्थात् अन्यत् रसकं स्मृतम् । ये गुणाः तुत्थके प्रोक्ताः ते गुणाः रसके स्मृताः ॥

ખર્પરી,[1] તુત્થક[2] અને રસક,[3] એ ત્રણ ખાપરિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખાપરિયું એક જાતનું મોરથુથુ જ છે, પણ મોરથુથુથી જુદું જણાય છે અને તે રસક નામે ઓળખાય છે. જે ગુણો મોરથુથુના કહેવાયા છે, તે જ ગુણો ખાપરિયામાં છે. ૧૪૪

૧. खर्परे–सामर्थ्यं धत्ते तुत्थस्य इत्यू सामर्थ्ये–खर्परम्, अरन् प्रत्ययः, पृषोदरादित्वात् साधु च, ङित्वात् ङीप्–મોરથુથુના ગુણોનું જે સામર્થ્ય ધરાવે છે, તે મોરથુથુ જેવા જ ગુણવાળું છે, તેથી ખર્પરી–ખાપરિયું.

૨. तुत्थयति–आप्नोति तुत्थगुणान्, तुत्थ आप्त्यै–ण्वुल्–જે મોરથુથુના ગુણો જ સ્વીકારે છે, તેથી તુત્થક–ખાપરિયું.

૩. रसयति तुत्थगुणान्, रस आस्वादने–ण्वुल्, अन्येष्वपि दृश्यते इति–જે મોરથુથુના ગુણો પ્રત્યે રસ ધરાવે છે, તેથી રસક–ખાપરિયું.

હીરાકસીનાં નામો

कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि ।
तदेव किञ्चित्पीतं तु पुष्पकासीसमुच्यते ॥१४५

अन्वयः–कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसम्–इत्यपि (कथ्यते), तदेव किञ्चित् पीतं तु पुष्पकासीसम् उच्यते ॥

કાસીસ,[1] ધાતુકાસીસ[2] અને પાંશુકાસીસ[3] એટલાં હીરાકસીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાંઈક પીળી હીરાકસી હોય તો તે પુષ્પકાસીસ[4] કહેવાય છે. ૧૪૫

૧. कुत्सितमीषद्वा सी(सी)सम् इव–'कुत्सितार्थ' इति कादेशः, 'ईषदर्थे' इति वा कादेशः–જે ખરાબ અથવા થોડા અંશે સીસું હોય તેવી છે, તેથી કાશી(સી)સ–હીરાકસી.

૨. धातुरूपं–कासीसं धातुकासीसम्–જે ધાતુરૂપે હમાર સીસા જેવી હોય છે, તેથી ધાતુકાસીસ–હીરાકસી.

૩. पांशु इव कासीसं–હમાર ધૂળ જેવું જે સીસું ગણાય છે, તેથી પાંશુકાસીસ–હીરાકસી.

૪. पुष्पवत् किञ्चित् पीतवर्णं कासीसं पुष्पकासीसम्–જે કાંઈક પીળા રંગનું દેખાતું જે સીસું ગણાય છે, તેથી પુષ્પકાસીસ–હીરાકસી.

હીરાકસીના ગુણો

कासीसमम्लमुष्णं च तिक्तं च तुवरं तथा ।
वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् ॥
मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितम् ॥१४६॥

अन्वय–कासीसम् अम्लम् उष्णं च तिक्तं तथा च तुवरं (तत्) वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितम् ॥

હીરાકસી ખાટી, ગરમ, કડવી તથા તૂરી હોઈ વાયુ તથા કફને હરનાર, કેશને હિત કરી અને નેત્રની ચેળ, ઝેર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી તથા શ્વિત્ર નામના કોઢને મટાડે છે. ૧૪૬

સોરઠી માટીનાં નામો તથા ગુણો

सौराष्ट्री तुवरी काङ्क्षी मृत्तालकसुराष्ट्रजे ।
आढकी चापि सा प्रोक्ता मृत्स्ना च सुरमृत्तिका ॥
स्फटिकाया गुणाः सर्वे सौराष्ट्र्या अपि कीर्तिताः ॥

अन्वय–सौराष्ट्री तुवरी काङ्क्षी मृत्तालकसुराष्ट्रजे आढकी अपि च सा मृत्स्ना च सुरमृत्तिका (कथ्यते) । स्फटिकायाः सर्वे गुणाः सौराष्ट्र्याः अपि कीर्तिताः ॥

સૌરાષ્ટ્રી,[1] તુવરી,[2] કાંક્ષી,[3] મૃત્તાલક,[4] સુરાષ્ટ્રજ[5] આઢકી,[6] મૃત્સ્ના[7] અને સુરમૃત્તિકા[8] એટલાં સોરઠી માટીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ફટકડીના જે ગુણો છે તે બધા સોરઠી માટીના પણ કહ્યા છે. ૧૪૭

૧. सुराष्ट्रे भवा–भवार्थे अण्, ततः ङीप्–સોરઠ દેશમાં જે થાય, તેથી સૌરાષ્ટ્રી–સોરઠી માટી.

૨. तुवति–हिनस्ति रोगान्, तु हिंसायाम्– 'किदरच्' (उणा. १-१) इति अरच्, ततः तुवरः गुणः अस्ति अस्याः–अर्शआद्यच्, ततः ङीप्–રોગોનો જે નાશ કરે છે, તે તૂરો ગુણ જેમાં હોય છે, તેથી

તુવરી સોરઠી માટી.

૩. કાङ्क्ष्यते व्रणादिरोपणार्थं या, कर्मणि घञ्, गौरादि:-વ્રણ આદિને રૂઝવવા જે ઇચ્છાય છે, તેથી કાંક્ષી સોરઠી માટી.

૪. मृत्सु तालः-प्रतिष्ठा यस्य तत्-'शेषाद् विभाषे'ति कप्-દરેક જાતની માટીમાં જેની પ્રતિષ્ઠા અથવા શ્રેષ્ઠતાની ખ્યાતિ છે, તેથી મૃત્તાલક-સોરઠી માટી.

૫. सुराष्ट्रे जाता-'सप्तम्यां जनेर्डः'-સોરઠ દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી સુરાષ્ટ્રજા-સોરઠી માટી.

૬. आसामन्ताद् ढौकते ढौक्यते वा व्रणाद्युपरि लेपरूपेण, ढौकृ गतौ-पचाद्यच्, कर्मणि घञ् वा-વ્રણ વગેરે ઉપર ચોપાસ જે લાગે છે અથવા લોકો જેનો લેપ લગાડે છે, તેથી આઢકી-સોરઠી માટી.

૭. मृद्यते-क्षुद्यते सर्वप्राणिभिः, मृद क्षोदे-संपदादित्वात् क्विप्, ततः प्रशस्ता मृत्-मृत्स्ना, 'सस्नौ प्रशंसायाम्' इति स्नः, टाप्-જેને સર્વ પ્રાણીઓ ખૂંદે-મસળે છે-દબાવે છે, તે મૃદ્-માટી; અને જે ઉત્તમ માટી તે મૃત્સ્ના-સોરઠી માટી.

૮. सुराणां मृत्तिका-જે દેવોની માટી ગણાય છે, તેથી સુરમૃત્તિકા સોરઠી-માટી.

કાળી માટીનું નામ તથા ગુણો

कृष्णमृत् क्षतदाहास्रप्रदरश्लेष्मपित्तनुत् ॥१४८

अन्वय.-कृष्णमृत् क्षतदाहास्रप्रदरश्लेष्मपित्तनुत् ॥

કૃષ્ણમૃત્[1]-કાળી માટી ક્ષત, દાહ, લોહીવિકાર, પ્રદર નામનો સ્ત્રીનો રોગ, શ્લેષ્મ કે સળેખમરૂપી કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૧૪૮

૧. कृष्णा चासौ मृत्-कृष्णमृत्-કાળી માટી.

કાદવનું નામ તથા ગુણો

कर्दमो दाहपित्तार्तिशोथघ्नः शीतलः सरः ॥१४९

अन्वय.-कर्दमः दाहपित्तार्तिशोथघ्नः शीतलः सरः ॥

કર્દમ[1]-કાદવ ટાઢો, ઝાડો ઉતારનાર અને દાહ, પિત્તની પીડા તથા સોજાને મટાડનાર છે.

૧. कर्दति-कुत्सितं शब्दं करोति पादविन्यासे, कर्द कुत्सिते शब्दे-' कलिकर्दोरमः' (ઉણા. ૪-૮૪)-જેમાં પગ મૂકતાં ખરાબ અવાજ કરે છે, તેથી કર્દમ-કાદવ.

હીરાબોળનાં નામો તથા ગુણો

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ।
बोलं रक्तहरं शीतं मेध्यं दीपनपाचनम् ॥१५०॥
मधुरं कटु तिक्तं च दाहस्वेदत्रिदोषजित् ।
ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥१५१॥

अन्वयः-बोल-गन्धरस-प्राण-पिण्ड-गोपरसाः (इति नामानि, गुणाश्च-) बोलं रक्तहरं शीतं मेध्यं दीपन-पाचनं मधुरं कटु च तिक्तं (सत्) दाहस्वेदत्रिदोषजित् ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नं गर्भाशयविशुद्धिकृत् (अस्ति) ॥

બોલ,[1] ગંધરસ,[2] પ્રાણ,[3] પિંડ[4] અને ગોપરસ[5] એટલાં હીરાબોળના સંસ્કૃત નામો છે. હીરાબોળ લોહીવિકારને મટાડનાર, ટાઢો, બુદ્ધિને વધારનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર; પાચન કરનાર, મધુર, તીખો અને કડવો હોઈ દાહને મટાડે, પરસેવો ઓછો કરે, ત્રણે દોષને હરે અને તાવ, વાઈ તથા કોઢને મટાડે છે; તેમ જ ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરે છે. ૧૫૦,૧૫૧

૧. बोलयति-मज्जति रुधिरम्, बुल मज्जने-पचाद्यच्; यद्वा वाति शैत्यगन्धं च, वा गतिगन्धनयोः-पिञ्जादित्वात् ઉલચ્-જે લોહીને શુદ્ધ કરે છે અથવા શીતળતા અને ગંધને ધારણ કરે છે, તેથી બોલ-હીરાબોળ.

૨. गन्धवान् रसः अस्य-જેનો રસ ગંધવાળો હોય છે, તેથી ગંધરસ-હીરાબોળ

૩. प्राणिति अनेन दाहज्वरकुष्ठयुक्तः तन्नाशकत्वात्-જેનાથી દાહ તાવ તથા કોઢ મટે છે, તેથી તે તે રોગવાળાને જિવાડે છે, માટે પ્રાણ-હીરાબોળ.

૪. पिण्डते-संहन्ति दीपनपाचनादिगुणनिवहं, पिडि संघाते-पचाद्यच्-દીપન, પાચન આદિ ગુણોનો સમુદાય જે એકી સાથે ધારણ કરે છે, તેથી પિંડ-હીરાબોળ.

૫. गोपे-उत्पत्तौ रसः अस्य-જેની ઉત્પત્તિમાં રસ હોય છે, તેથી ગોપરસ-હીરાબોળ.

પીળિયાની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, નામો તથા ગુણો

हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते ।
तत्रैकं रक्तकालं स्यात्तदन्यदण्डकं स्मृतम् ॥१५२
पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिशेत् ।
श्यामं पीतं लघु त्यक्तसत्त्वं नेष्टं तथाण्डकम् १५३
कङ्कुष्ठं काककुष्ठं च वराङ्गं कोलकाकुलम् ।
कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् ।
कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाहकफापहम् ॥१५४॥

अन्वय.-हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठम् उपजायते, तत्र एकं रक्तकालं स्यात्, तदन्यत् अण्डकं स्मृतम्। पीतप्रभं गुरु स्निग्धं कङ्कुष्ठं श्रेष्ठम् आदिशेत्, श्यामं पीतं तथा लघु अण्डकं त्यक्तसत्त्वं (सत्) न इष्टम्, (अथ तन्नामानि-) कङ्कुष्ठं काककुष्ठं वराङ्गं च कोलकाकुलं (कथ्यते, तद्गुणाश्च-) कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटु उष्णं (सत्) वर्णकारकं कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाहकफापहम् (अस्ति)॥

પર પીળિયો ઉત્પન્ન થાય છે. રક્તકાલ[1] અને અંડક[2] એ નામની તેની બે જાત છે. જે પીળિયો પીળી કાંતિવાળો, ભારે અને સ્નિગ્ધ હોય તેને શ્રેષ્ઠ સમજવો. જે કાળો, પીળો અને હલકો હોય તેને અંડક સમજવો. અંડકમાં સામર્થ્ય હોતું નથી, તેથી તે ઉપયોગમાં લેવાતો નથી. કંકુષ્ઠ,[3] કાકકુષ્ઠ,[4] વરાંગ[5] અને કોલકાકુલ[6] એટલા પીળિયાના સંસ્કૃત નામો છે. પીળિયો રેચક, કડવો, તીખો અને ગરમ હોઈ વર્ણને સારો કરનાર છે, તેમજ કૃમિ, સોજા, પેટનો આફરો, ગોળો, પેડુનો આફરો તથા કફને મટાડનાર છે. ૧૫૨-૧૫૪

૧. રક્તં-રુધિરં કાલયતિ-પ્રેરયતિ વર્ણપ્રસાદકત્વાત્, ઇતિ રક્તકાલ—જે શરીરનો રંગ સારો કરનાર હોવાથી લોહીને પ્રેરણા આપે છે, માટે રક્તકાલ-પીળિયો.

૨. અમતિ-ગચ્છતિ શ્યામતાં પીતતાં લાઘવં ચ, અમ ગત્યાદૌ-'અમન્તાડ્ડઃ' (ઉણા ૧-૧૧૪) ઇતિ ડઃ—જે કાળાશ, પીળાશ તથા હલકાઈ ધારણ કરે છે, તેથી અંડક—હલકો પીળિયો.

૩. કઙ્કો-તૃણવિશેષસ્તસ્મિન્ તિષ્ઠતિ હિમાલય-શિખરે, કઙ્કો 'કુષ્ઠ' ... 'કુષ્ઠ ઇતિ ...'—હિમાલયની પાસેના પર્વતના શિખર પર કંકુ નામના એક જાતના ઘાસની પાસે જે હોય છે, તે એક જાતની માટી કંકુષ્ઠ-પીળિયો.

૪. કાકવર્ણં કુષ્ઠમિવ, ઇતિ કાકકુષ્ઠમ્—કાગડો જાણે કેમ હોય તેવા પીળા રંગનો હોય છે, તેથી કાકકુષ્ઠ—પીળિયો.

૫. વરમ્ અઙ્ગં યસ્ય યસ્માદ્વા વર્ણપ્રસાદકત્વાત્—જેનો દેખાવ સારો હોય છે અથવા શરીરનો રંગ સારો કરે છે, તેથી એના વડે માણસોનું અંગ ઉત્તમ બને છે, માટે વરાંગ—પીળિયો.

૬. કોલકે—મરિચે ... —નીપજતા અને ગરમાગરમ હોવાથી જાણે મરિચાંથી આમ હોય તેવો લાગે છે, તેથી કોલકાકુલ—પીળિયો.

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં રત્નની વ્યાખ્યા

धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत् ।
ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदैः ॥१५५॥

अन्वयः—धनार्थिनः सर्वे जनाः यत् अस्मिन् अतीव रमन्ते, ततः शब्दशास्त्रविशारदैः रत्नम् इति प्रोक्तम् ॥

ધનને ઇચ્છતા લોકો એમાં અત્યંત રમી-આનંદ પામે છે, તેથી 'રત્ન[1]' એમ વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ રત્નશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહી છે.

૧. રમન્તે ધનાર્થિનો લોકા યત્ર, રમુ ક્રીડાયામ્—... મિત્વાત્ ... —ધનને ઇચ્છતા લોકો જેઓમાં આનંદ પામે છે, તેથી રત્ન.

રત્નોની ઓળખ

रत्नं क्लीबे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
स तु पाषाणभेदोऽस्ति मुक्तादि च तदुच्यते ॥१५६॥

अन्वयः—रत्नं क्लीबे, मणिः पुंसि स्त्रियाम् अपि निगद्यते, सः तु पाषाणभेदः अस्ति, तत् च मुक्तादि उच्यते ॥

રત્નશબ્દ નપુંસકલિંગે અને તેનો પર્યાય મણિશબ્દ પુંલિંગે તથા સ્ત્રીલિંગે પણ કહેવાય છે. એ રત્ન એક જાતનો પથ્થર છે અને મોતી વગેરે પણ રત્ન કહેવાય છે. ૧૫૬

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥१५७॥

अन्वयः—(तथा च अमरसिंहः भणति)—रत्नं, मणिः—द्वयोः, अश्मजातौ मुक्तादिके अपि (प्रयुज्यते) ॥

અમરકોશમાં કહ્યું છે કે રત્નશબ્દ તથા બે લિંગવાળો મણિ[1]શબ્દ પથરાની જાતમાં અને મોતી વગેરેમાં પણ વપરાય છે. ૧૫૭

૧. મણ્યતે—શબ્દ્યતે અશ્મજાતિરૂપેણ મુક્તાદિરૂપેણ ચ, મણ શબ્દે—'સર્વધાતુભ્ય ઇન્' (ઉણા ૪-૧૧૮)—પથરાની એક જાતિ તરીકે તથા મોતી વગેરે રૂપે જે કહેવાય છે, તે મણિ—હીરા, મોતી વગેરે.

રત્નોની ગણના

रत्नं गारुत्मतं पुष्परागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ॥१५८॥

अन्वयः—रत्नं गारुत्मतं पुष्परागः च माणिक्यम् एव, इन्द्रनीलः च गोमेदः तथा वैदूर्यम् इति, अपि च मौक्तिकं विद्रुमः—इति नव वै रत्नानि उक्तानि ।

હીરા, પાનું, પોખરાજ, માણેક, નીલમ, ગોમેદ, લસણિયો, મોતી અને પરવાળું એ નવ રત્ન કહેવાય છે. ૧૫૮

टीका—रत्नं हीरं, गारुत्मतं पाचं माणिक्यं पद्मरागः, इन्द्रनीलं नीलम्। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ...—'मुक्ताफलं हीरकं च वैदूर्यं पद्मरागकम् । पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा । प्रवालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ॥' વિષ્ણુધર્મોત્તર નામના પુરાણગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે 'મોતી, હીરો, લસણિયો, માણેક, પોખરાજ, ગોમેદ, નીલમ, પાનું અને પરવાળું એ નવ મહારત્ન સમજવાં.' ૧૫૮

હીરાનાં નામો, રંગ, જાતિ વગેરે

હીરકઃ પુંસિ વજ્રોઽસ્ત્રી ચન્દ્રો મણિવરશ્ચ સઃ ।
સ તુ શ્વેતઃ સ્મૃતો વિપ્રો લોહિતઃ ક્ષત્રિયઃ સ્મૃતઃ ॥
પીતો વૈશ્યોઽસિતઃ શૂદ્રશ્ચતુર્વર્ણાત્મકશ્ચ સઃ ।
રસાયને મતો વિપ્રઃ સર્વસિદ્ધિપ્રદાયકઃ ॥ ૧૬૦ ॥
ક્ષત્રિયો વ્યાધિવિધ્વંસી જરામૃત્યુહરઃ સ્મૃતઃ ।
વૈશ્યો ધનપ્રદઃ પ્રોક્તસ્તથા દેહસ્ય દાર્ઢ્યકૃત્ ॥
શૂદ્રો નાશયતિ વ્યાધીન્ વયઃસ્તમ્ભં કરોતિ ચ ૧૬૧

અન્વયઃ–હીરકઃ પુંસિ, વજ્રઃ અસ્ત્રી, ચન્દ્રઃ ચ સઃ મણિવરઃ (કથ્યતે), સ ચ ચતુર્વર્ણાત્મકઃ (ભવતિ, યથા–યઃ) શ્વેતઃ સ તુ વિપ્રઃ સ્મૃતઃ, લોહિતઃ ક્ષત્રિયઃ સ્મૃતઃ, પીતઃ વૈશ્યઃ (તથા) અસિતઃ શૂદ્રઃ (સ્મૃતઃ), (તત્ર) વિપ્રઃ રસાયને સર્વસિદ્ધિપ્રદાયકઃ મતઃ, ક્ષત્રિયઃ વ્યાધિવિધ્વંસી (સન્) જરામૃત્યુહરઃ સ્મૃતઃ, વૈશ્યઃ ધનપ્રદઃ તથા દેહસ્ય દાર્ઢ્યકૃત્ પ્રોક્તઃ, શૂદ્રઃ વ્યાધીન્ નાશયતિ, ચ વયઃસ્તમ્ભં કરોતિ ॥

હીરક[1] શબ્દ પુલ્લિંગે છે; વજ્ર[2] પુલ્લિંગે તથા નપુસકલિંગે છે, ચંદ્ર[3] અને મણિવર[4] એટલાં હીરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. હીરો ચાર રંગનો કે જાતનો હોય છે; તેમાં જે ધોળો હોય તે બ્રાહ્મણ, રાતો હોય તે ક્ષત્રિય, પીળો હોય તે વૈશ્ય અને કાળો હોય તે શૂદ્ર કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ હીરો રસાયનના કામમાં સઘળી સિદ્ધિ આપે છે, ક્ષત્રિય હીરો વ્યાધિને મટાડનાર હોઈ ઘડપણ તથા મૃત્યુને દૂર કરે છે, વૈશ્ય હીરો ધન આપનાર તથા દેહની દૃઢતા કરે છે અને શૂદ્ર હીરો રોગોનો નાશ કરે છે તથા જુવાનીને ટકાવી રાખે છે ૧૫૯ ૧૬૧

૧. હરતિ સર્વાન્ વ્યાધીન્ જરાં મૃત્યું ચ સમ્યક્ શુદ્ધા મારિતશ્ચેત્, અન્યથા હરતિ પ્રાણાનપિ, હૃ હરણે–પચાદ્યચ્, પૃષોદરાદિત્વાત્ અકારસ્ય ઈત્વં નિપાત્યતે, તતશ્ચ સ્વાર્થે કન્–જેને બરાબર શુદ્ધ કરી માર્યો હોય તો સેવવાથી સર્વ રોગોને, ઘડપણને તથા મૃત્યુને પણ દૂર કરે છે; પરંતુ બરાબર માર્યો કે શુદ્ધ કર્યો ન હોય તો પ્રાણોને પણ હરે છે, તેથી હીરક–હીરો.

૨. વજતિ–ગચ્છતિ બ્રાહ્મણાદિચતુર્વર્ણાત્મકત્વં–સર્વસિદ્ધિપ્રદાયકત્વાદિગુણવિશેષં ચ, વજ ગતૌ–'ઋજ્રેન્દ્ર.' (ઉણા. ૨–૨૯) ઇતિ સાધુઃ–જે બ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણપણું તથા સર્વ સિદ્ધિઓને આપનાર આદિ તે તે વર્ણને લગતા ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી વજ્ર–હીરો.

૩. ચન્દતિ–આહ્લાદયતિ દર્શનાદેવ સર્વાન્ જનાન્, ચદિ આહ્લાદને–'સ્ફાયિતઞ્ચિ.' (ઉણા. ૨–૧૩) ઇતિ રક્–જે દેખવાથી જ સર્વ લોકોને હર્ષ ઉપજાવે છે, તેથી ચંદ્ર–હીરો.

૪. મણિષુ વરઃ–મણિઓમાં જે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી મણિવર–હીરો.

હીરાનો નર, નારી અને નાન્યતર જાતિ તથા તેનાં લક્ષણો

પુંસ્ત્રીનપુંસકાનીહ લક્ષણીયાનિ લક્ષણૈઃ ।
સુવૃત્તાઃ ફલસમ્પૂર્ણાસ્તેજોયુક્તા બૃહત્તરાઃ ॥૧૬૨॥
પુરુષાસ્તે સમાખ્યાતા રેખાબિન્દુવિવર્જિતાઃ ।
રેખાબિન્દુસમાયુક્તાઃ ષડસ્રાસ્તે સ્ત્રિયઃ સ્મૃતાઃ ૧૬૩
ત્રિકોણાશ્ચ સુદીર્ઘાસ્તે વિજ્ઞેયાશ્ચ નપુંસકાઃ ।
તેષુ સ્યુઃ પુરુષાઃ શ્રેષ્ઠા રસબન્ધનકારિણઃ ॥ ૧૬૪ ॥
સ્ત્રિયઃ કુર્વન્તિ કાયસ્ય કાન્તિં સ્ત્રીણાં સુખપ્રદાઃ ।
નપુંસકાસ્ત્વવીર્યાઃ સ્યુરકામાઃ સત્ત્વવર્જિતાઃ ૧૬૫

(કિંચ) ઇહ લક્ષણૈઃ પુંસ્ત્રીનપુંસકલક્ષણાનિ લક્ષણીયાનિ, (યથા યે હીરકાઃ) સુવૃત્તાઃ ફલસંપૂર્ણાઃ તેજોયુક્તાઃ બૃહત્તરાઃ રેખાબિન્દુવિવર્જિતાઃ (સ્યુઃ) તે પુરુષાઃ સમાખ્યાતાઃ, (યે ચ) રેખાબિન્દુસમાયુક્તાઃ ષડસ્રાઃ (સ્યુઃ) તે સ્ત્રિયઃ સ્મૃતાઃ, (યે) ચ ત્રિકોણા ચ સુદીર્ઘાઃ (સ્યુઃ) તે નપુંસકાઃ વિજ્ઞેયાઃ । તેષુ પુરુષાઃ શ્રેષ્ઠાઃ રસબન્ધનકારિણઃ સ્યુઃ, સ્ત્રિયઃ કાયસ્ય કાન્તિં કુર્વન્તિ, સ્ત્રીણાં સુખપ્રદાઃ (સ્યુઃ), નપુંસકાઃ તુ અવીર્યાઃ અકામાઃ સત્ત્વવર્જિતાઃ સ્યુઃ ॥

હીરામાં લક્ષણો ઉપરથી પુરુષ સ્ત્રી તથા નપુંસક જાતિ પણ સમજવાની હોય છે: જે હીરા સારી પેઠે ગોળ, પૂરી હાંસોવાળા, તેજસ્વી, બહુ જ મોટા અને રેખા તથા છાંટણાં વગરના હોય તે પુરુષ કહેવાય છે; જે હીરા રેખા તથા છાંટણાવાળા અને છ હાંસોવાળા હોય તે સ્ત્રી કહેવાય છે અને જે હીરા ત્રણ ખૂણાવાળા તથા બહુ જ લાંબા હોય તેઓ નપુંસક કહેવાય છે. તેઓમાં પુરુષ હીરા શ્રેષ્ઠ છે અને તેઓ દ્વારા પારદનું બંધન થાય છે; સ્ત્રી જાતના હીરા શરીરની કાંતિ વધારે છે અને સ્ત્રીઓને સુખ આપે છે અને નપુંસક હીરા તો વીર્યરહિત, કામના કે ઉપયોગ વિનાના અને શક્તિ વિનાના હોય છે.

હીરાની યથાયોગ્ય વપરાશ

સ્ત્રિયઃ સ્ત્રીભ્યઃ પ્રદાતવ્યાઃ ક્લીબં ક્લીબે પ્રયોજયેત્ ।
સર્વેભ્યઃ સર્વદા દેયાઃ પુરુષા વીર્યવર્ધનાઃ ॥ ૧૬૬ ॥

अन्वय —स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः क्लीबं क्लीबे प्रयोजयेत्, पुमांसः वीर्यवर्धना (सन्तः) सर्वेभ्यः सर्वेभ्यः देयाः

સ્ત્રીજાતિના હીરા સ્ત્રીઓને દેવા અને નપુંસક જાતિના હીરા નપુંસકોને દેવા; પણ પુરુષ જાતિના હીરા તો વીર્યને વધારનાર હોઈ સર્વ કાળે સઘળાઓને આપી શકાય છે. ૧૬૬

અશુદ્ધ હીરાના દોષો

अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथां तथा।
पाण्डुतां पङ्गुलत्वं च तस्मात् संशोध्य मारयेत् ॥१६७॥

अन्वय—अशुद्धं वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथां तथा पाण्डुतां च पङ्गुलत्वं कुरुते, तस्मात् (हीरकं) संशोध्य मारयेत् ॥

અશુદ્ધ હીરો કોઢ, પડખાની પીડા, પાંડુરોગ તથા પાંગળાપણું કરે છે, માટે હીરાને શુદ્ધ કરી મારવો જોઈએ. ૧૬૭

મારેલા હીરાના ગુણો

आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च।
सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः ॥१६८॥

अन्वय मृतं वज्रं आयु पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं च सौख्यं करोति, सेवितं (सत्) सर्वरोगघ्नं (भवति) न संशयः ॥

મારેલો હીરો આયુષને વધારે, બળ આપે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે, વર્ણને સારો કરે, સુખ આપે અને સેવન કર્યો હોય તો સઘળા રોગોને મટાડે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૬૮

પાનાનાં નામો

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः।

ગારુત્મત,[1] મરકત,[2] અશ્મગર્ભ,[3] તથા હરિન્મણિ[4] એટલાં પાનાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. गरुत्मतः—गरुडस्य इदं रत्नम्, तस्मात् गारुत्मतम्—ગરુડપક્ષીનું રત્ન ગણાય છે, કેમકે તેનાથી તે વિષનો નાશ કરે છે, માટે ગારુત્મત—પાના.

૨. मिरकत वधा मरकत, मृङ् मरणे—कत्वादिकॄन् प्रत्ययः, तत् मरकम्—मरणभयं तरन्ति अनेन मरकतम्.—... 'अरकतोऽपि' इति ...—જેનાથી લોકો મરકી વગેરે અકાળ મરણ પામતા નથી, તેથી મરકત—પાના.

૩. अश्मनः गर्भे—अश्मसार—પથરાની અંદરનો જે સાર ગણાય છે, તેથી અશ્મગર્ભ—પાનાં.

૪. हरित् मणिः—आकार्यवर्णमणिः—જે લીલા રંગનો મણિ ગણાય છે, તેથી હરિન્મણિ—પાનાં.

માણિક્યનાં નામો

माणिक्यं पद्मरागः स्यात् शोणरत्नं च लोहितम् ॥१६९॥

માણિક્ય,[1] પદ્મરાગ,[2] શોણરત્ન,[3] અને લોહિત[4] એટલાં માણિક્યનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. मणि इव चकास्ति, वै शब्दे—'मणी' ति ... —જે મણિ જેવો કહેવાય છે અથવા પ્રકાશે છે, તેથી માણિક્ય—માણેક.

૨. पद्मस्येव रागो यस्य सः—જેનો રંગ કમળ જેવો હોય છે, તેથી પદ્મરાગ—માણેક.

૩. शोणं च तद् रत्नम्—જે રાતું રત્ન છે, તેથી શોણરત્ન—માણેક.

૪. लोहितो वर्णोऽस्यास्ति—अर्शआद्यच्—જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી લોહિત—માણેક.

પોખરાજનાં નામો

पुष्परागो मञ्जुमणिः स्याद्वाचस्पतिवल्लभः।

પુષ્પરાગ,[1] મંજુમણિ[2] અને વાચસ્પતિવલ્લભ[3] એટલાં પોખરાજનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. पुष्पस्येव रागो—वर्णो यस्य—જેનો રંગ ફૂલ જેવો હોય છે, તેથી પુષ્પરાગ—પોખરાજ.

૨. मञ्जुश्चासौ मणिः—સુંદર મણિ છે, તેથી મંજુમણિ—પોખરાજ.

૩. वाचस्पतेः वल्लभः—બૃહસ્પતિને પ્રિય છે, તેથી વાચસ્પતિવલ્લભ—પોખરાજ.

નીલમ તથા ગોમેદનાં નામો

नीलः स्यादिन्द्रनीलश्च गोमेदः पीतरक्तकम् ॥१७०॥

નીલ[1] અને ઇંદ્રનીલ[2] એ બે નીલમનાં સંસ્કૃત નામો છે અને ગોમેદ[1] તથા પીતરત્ન[2] એ બે ગોમેદનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. नीलः वर्णः अस्ति अस्य—अर्शआद्यच्—જેનો રંગ કાળાશપડતો—વાદળિયો હોય છે, તેથી નીલ—નીલમ.

૨. इन्द्रस्य प्रियं नीलं, यद्वा इन्द्र इव नीलो ...—જે પ્રિય છે અથવા ઇન્દ્ર જેવા કાળા રંગનું જે હોય છે, તેથી ઇન્દ્રનીલ—નીલમ. આની પરીક્ષા માટે સમજવું કે—'क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं चेन्नीलतां व्रजेत्। इन्द्रनील इति ख्यातः सर्वरत्नोत्तमोत्तमः'—દૂધમાં નીલમ નાખ્યું હોય તો દૂધ નીલમ જેવા રંગનું બની જાય, તો તે નીલમ સર્વોત્તમ મણિ તરીકે જાહેર થાય છે.

૧. गो इव मिनोति—मिमिता ... , यद्वा गोः मेद इव—ગાયના મેદ જેવું જે ધુમાડિયું અથવા સ્નેહાળ હોય છે અથવા ગાયના મેદ જેવું રંગે જે લાગે છે,

તેથી ગોમેદ કહેવાતું રત્ન.

૨. પીતં च तत् रत्नम्-જે રત્ન રંગે પીળું હોય છે, તેથી પીતરત્ન-ગોમેદ.

લસણિયાનાં નામો

वैदूर्यं दूरजं रत्नं स्यात्केतुग्रहवल्लभम् ।

વૈદૂર્ય[1] દૂરજ,[2] રત્ન[3] અને કેતુગ્રહવલ્લભ[4] એટલાં લસણિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. विदूरात् गिरेः, यद्वा वालवायाख्यदेशपर्यायो विदूरशब्द इति भाष्यमतेन तद्देशात् प्रभवति-'विदूराञ्ञ्यः'-વિદૂર નામના પર્વતમાંથી કે તે નામના દેશમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વૈદૂર્ય-લસણિયો.

૨. दूरे देशे जातं-'सप्तम्यां जनेर्डः'-દૂર દેશમાં જે થાય છે, તેથી દૂરજ-લસણિયો.

૩. રત્ન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુઓ ૧૫૫ મા શ્લોક ઉપર.

૪. केतुनामा ग्रहः, तस्य वल्लभम्-કેતુ નામના ગ્રહને જે પ્રિય છે, તેથી કેતુગ્રહવલ્લભ-લસણિયો.

મોતીનાં નામો, ઉત્પત્તિ તથા ગુણો

मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलं च तत् ।
शुक्तिः शङ्खो गजः क्रोडः फणी मत्स्यश्च दर्दुरः ॥१७१॥
वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनयः ।
मौक्तिकं शीतलं वृष्यं चक्षुष्यं बलपुष्टिदम् ॥ १७२॥

अन्वयः-मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा च तत् मुक्ताफलं (कथ्यते)। शुक्तिः शङ्खः गजः क्रोडः फणी मत्स्यः दर्दुरः च वेणुः एते तज्ज्ञैः मौक्तिकयोनयः समाख्याताः। मौक्तिकं शीतलं वृष्यं चक्षुष्यं बलपुष्टिदम् (भवति)॥

મૌક્તિક,[1] શૌક્તિક[2] મુક્તા[3] અને મુક્તાફલ[4] એટલાં મોતીનાં સંસ્કૃત નામો છે. છીપ, શંખ, હાથી, સૂવર, સર્પ, મત્સ્ય, દેડકો અને વાંસ એ આઠને વિદ્વાનોએ મોતીનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો કહ્યાં છે. મોતી ટાઢું, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી અને બળ તથા પુષ્ટિને આપનાર છે. ૧૭૧-૧૭૨

૧. मुच्यते स्म शुक्त्यादिभिः, मुच्लृ मोक्षणे-कर्मणि क्तः, ततः टाप्-मुक्ता एव मौक्तिकम्-'विनयादिभ्यष्ठक्'-જેને છીપ વગેરેએ મૂક્યું હોય છે, તે મૌક્તિક-મોતી.

૨. शुक्तौ भवं शौक्तिकम्-अध्यात्मादित्वाद् ठञ्-છીપમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી શૌક્તિક-મોતી.

૩. मुच्यते स्म शुक्त्यादिभिः, मुच्लृ मोक्षणे-कर्मणि क्तः-टाप्-છીપ વગેરેમાંથી જે નીકળ્યું હોય છે, તેથી મુક્તા-મોતી.

૪. मुक्ता एव फलं, यद्वा मुक्ता फलमिव-જે મોતીરૂપે એક જાતનું ફળ જ પાકે છે અથવા મોતીરૂપે જાણે ફળ હોય તેવું છે, તેથી મુક્તાફલ-મોતી.

પરવાળાંનાં નામો

पुंसि क्लीबे प्रवालः स्यात्पुमानेव तु विद्रुमः ॥१७३॥

अन्वयः-प्रवालः पुंसि क्लीबे स्यात्, विद्रुमः तु पुमान् एव (प्रयुज्यते)॥

પ્રવાલ[1] નામ પુલ્લિંગે તથા નપુંસકલિંગે છે, પણ વિદ્રુમ[2] તો પુલ્લિંગે જ વપરાય છે; એ બે પરવાળાંનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭૩

૧. प्रकृष्टं वलति-प्राणिति जनं, वल प्राणने-'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः,' ववयोरैक्यात् प्रवालः-જે માણસને ખૂબ જ બળવાન કરી જિવાડે છે-અતિશય બળ આપે છે, તેથી પ્રવાલ-પરવાળું.

૨. विशिष्टः द्रुमः, यद्वा विशिष्टे द्रौ भवः-'द्रुद्रुम्यां मः'-જે એક જાતના જુદા જ ઝાડરૂપે થાય છે અથવા જે એક જાતના ખાસ જુદા જ ઝાડના જેવા રૂપમાં થાય છે, તેથી વિદ્રુમ-પરવાળું.

રત્નોના ગુણો

रत्नानि भक्षितानि स्युर्मधुराणि सराणि च ।
चक्षुष्याणि च शीतानि विषघ्नानि धृतानि च ।
मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोषहराणि च ॥ १७४॥

अन्वयः-रत्नानि भक्षितानि (चेत्) मधुराणि च सराणि चक्षुष्याणि शीतानि च विषघ्नानि स्युः, धृतानि च मङ्गल्यानि मनोज्ञानि च ग्रहदोषहराणि (स्युः)॥

રત્નો જો ખવાયાં હોય તો તેઓ મધુર હોઈ ઝાડો ઉતારનાર છે, નેત્રને હિતકારી છે અને ટાઢાં છે; શરીર પર જો ધારણ કર્યાં હોય તો ઝેરને હણે છે, મંગળ કરે છે, મનને ગમે છે અને ગ્રહોના દોષોને મટાડે છે. ૧૭૪

किं रत्नं कस्य ग्रहस्य प्रीतिकारित्वेन दोषहरं भवतीति प्रश्ने तदुत्तरमाह रत्नमालायाम्-કયું રત્ન કયા ગ્રહને પ્રીતિકારક થઈ તેના દોષને દૂર કરનાર થાય છે? આવો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર રત્નમાલા નામના ગ્રંથમાં કહ્યો છે કે:

'माणिक्यं तरणेः सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगोर्माहेयस्य तु विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यस्य वज्रं शनेर्नीलं निर्मलमन्ययोर्निगदिते गोमेदवैदूर्यके॥'

अन्वयः-तरणेः माणिक्यं, शीतगोः अमलं सुजातम् मुक्ताफलं, माहेयस्य तु विद्रुमः निगदितः, सौम्यस्य

ગવલમણિ, च वैदूर्यस्य पुष्परागम्, मधुरवर्णस्य शनेः, राहोः निर्मलं गोमेदम्, अन्यथो (વહુકેતો.) લોકેન-केतोः निर्मलं ॥

સૂર્યનું રત્ન માણેક, ચંદ્રનું નિર્મળ સુંદર મોતી, મંગળનું પરવાળું, બુધનું પાનું, બૃહસ્પતિનું પોખરાજ, શુક્રનું હીરો, શનિનું નીલમ, રાહુનું ગોમેદ અને કેતુનું રત્ન લસણિયો કહેલ છે. ૧૭૫

ઉપરત્નો ક્યાં અને કેટલાં ?

उपरत्नानि काचश्च कर्पूराश्मा तथैव च।
मुक्ताशुक्तिस्तथा शङ्ख इत्यादीनि बहून्यपि ॥१७६॥

अन्वय—काचः च कर्पूराश्मा तथा एव मुक्ताशुक्तिः च तथा शङ्खः इत्यादीनि उपरत्नानि बहूनि अपि (सन्ति) ॥

કાચ,[1] ખીરોદી નામનો જગમગતો પથરો—કર્પૂરાશ્મા[2] મુક્તાશુક્તિ[3] તથા શંખ[4] ઈત્યાદિ ઉપરત્નો ઘણાંય છે. ૧૭૬

टीका—उपरत्नानि—उपरत्नानि, कर्पूराश्मा—कर्पूराभिधा मुक्ताशुक्ति—'सीप' इति लोके प्रसिद्धा । (આનો અર્થ ઉપર ભાષાન્તરમાં સમાયો છે.)

૧. काच—काचयति दीप्यते वा हीरकवत्, काच दीप्तौ धातु—अच्, तत: काच एव काच—काम वर्णं—स्वार्थे, यद्वा काचयतीति काच—अच्—જે હીરાનો ગુણ ધારણ કરે છે અને હીરાની પેઠે ચળકે છે, તેથી કાચ.

૨. કર્પૂરાશ્મ,કર્પૂરાશ્મા—જેનો રંગ કપૂર જેવો હોય છે, તેવો એક જાતનો પથ્થર કર્પૂરાશ્મા—ખીરોદી નામનો પથ્થર.

૩. मुक्ताया शुक्ति—મોતીની છીપ—તે મુક્તાશુક્તિ.

૪. शं—सुखं कल्याणं वा खनति—जनयति, खनु अवदारणे—'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड, यद्वा शं सुखम् अस्य, यद्वा शाम्यति अनयी—शमु उपशमे—अन्तर्भावितण्यर्थात् 'शमेः खः' (उणा.१-१०२)—જે કલ્યાણ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા જેનું પોતાનું—આકાર કલ્યાણ તથા સુખકારી છે, અથવા અંદરથી કે દરિયાને જે શમાવે—દૂર કરે છે, તેથી શંખ.

ઉપરત્નોના ગુણો

गुणा यथैव रत्नानामुपरत्नेषु ते तथा।
किन्तु किञ्चित्ततो हीना विशेषोऽयमुदाहृतः ॥१७७॥

अन्वय—ये च गुणाः रत्नानां (सन्ति) ते तथा एव उपरत्नेषु (भवन्ति), किन्तु ततः किञ्चित् हीनाः (भवन्ति), अयं विशेषः उदाहृतः (अस्ति) ॥

જે ગુણો રત્નોમાં છે, તે જ ગુણો ઉપરત્નોમાં પણ છે પરંતુ રત્નો કરતાં કાંઈક ઓછા છે, એટલો તફાવત કહ્યો છે. ૧૭૭

સ્થાવર વિષનાં નામો તથા નવ ભેદો

विषं तु गरलः क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे।
वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥१७८॥
सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च।
हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव ॥१७९॥

अन्वय—विषं तु गरलः क्ष्वेडः (कथ्यते), तस्य भेदान् उदाहरे—वत्सनाभः सहारिद्रः च सक्तुकः प्रदीपनः सौराष्ट्रिकः च शृङ्गिकः तथा एव कालकूटः च हालाहलः (च) ब्रह्मपुत्रः—अमी नव विषभेदाः (सन्ति) ॥

વિષ,[1] ગરલ[2] અને ક્ષ્વેડ[3] એ વિષ—(ઝેર)નાં સંસ્કૃત નામો છે. વત્સનાભ, હારિદ્ર, સક્તુક, પ્રદીપન, સૌરાષ્ટ્રિક, શૃંગિક, કાલકૂટ, હાલાહલ અને બ્રહ્મપુત્ર એ રીતે વિષના નવ ભેદો છે. ૧૭૮,૧૭૯

૧. वेवेष्टि—व्याप्नोति समस्तशरीरावयवेषु—विष्लृ व्याप्तौ, यद्वा विष्यति—विषु—विप्रयोगे प्राणान्, 'विष विप्रयोगे—इगुपधात् कित्' इति क—શરીરના સમગ્ર અવયવોમાં જે વ્યાપી જાય છે, અથવા પ્રાણને છૂટા કરે છે, તેથી વિષ—ઝેર.

૨. गिरति जीवम् गृ निगरणे—अच्, गर कण्ठाय 'अलोऽनुप्रत्यय' इति—अच्‌—तत्स्थले परस्थल, यद्वा निगरति—गिलति—ઝાને જે ગળી જાય છે, તેમ પ્રાણહારકપણાનો ગુણ જે ધરાવે છે, તેથી ગરલ—ઝેર.

૩. क्ष्वेडते—मोहयति जीवं—प्राणम्, क्ष्विदा—मुह्यन्ति जीवा अनेन वा 'क्ष्वेड' इति वा, निक्ष्विदा स्नेहमोचनयोः, मोहयत्येनं, प्रलयति—જે પ્રાણને મોહ પમાડે—બેભાન બનાવે છે અથવા જેનાથી જીવો મૂંઝાય—બેભાન બને છે. તેથી ક્ષ્વેડ—ઝેર.

વત્સનાભનું સ્વરૂપ

सिन्दुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा।
यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥१८०॥

अन्वय—सिन्दुवारसदृक्पत्रः तथा वत्सनाभ्याकृतिः (यत्) यत्पार्श्वे तरोः वृद्धिः न (भवति), स वत्सनाभः भाषितः ॥

જેનાં પાંદડાં નગોડના જેવાં હોય, જેની આકૃતિ વાછડાની નાભિ જેવી હોય તથા જેની આજુબાજુમાં બીજાં ઝાડની વૃદ્ધિ થાય

નહિ, તે વત્સનાભ[1] કહેવાય છે. ૧૮૦

૧. वत्सस्य नाभिः इव आकृत्या–'अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्' इतियोगविभागात् अच् समासान्तः, यद्वा वत्सान्–बालकान् नह्नाति–हिनस्ति, णभ हिंसायाम्–कर्मण्यण्–જેની આકૃતિ વાછડાની નાભિ જેવી હોય છે, તેથી અથવા જે નાની ઉંમરનાં બાળકોને કે વાછડાંઓને તો મારી જ નાખે છે, તેથી વત્સનાભ નામે ઝેર.

હારિદ્ર તથા સક્તુનું સ્વરૂપ

हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ।
यद्ग्रन्थिः सक्तुकेनेव पूर्णमध्यः स सक्तुकः ॥१८१॥

अन्वयः–यः हरिद्रातुल्यमूलः सः हारिद्रः उदाहृतः, यद्ग्रन्थिः सक्तुकेन पूर्णमध्यः इव (भवति) सः सक्तुकः ॥

જેનું મૂળ હળદરના જેવું હોય તે હારિદ્ર[1] કહેવાય છે. જેની ગાંઠમાં સાથવા જેવો ભૂકો ભરેલો હોય છે, તે સકતુક[2] કહેવાય છે. ૧૮૧

૧. हरिद्रया रक्तं हारिद्रम्–रक्तार्थेऽण् . हारिद्रं–हरिद्रारक्तमिव तत्सदृशं मूलम् अस्ति अस्य–अर्शआद्यच्–જેનું મૂળિયું હળદરથી જાણે રંગ્યું હોય તેવું કોઈ હળદરના જેવું હોય છે, તેથી હારિદ્ર–નામનું ઝેર.

૨. सक्तुरिव कायति यद्ग्रन्थिस्थं चूर्णम्, कै शब्दे–'अन्येभ्योऽपि.' इति डः–જેની ગાંઠમાં રહેલું ચૂર્ણ જાણે સાથવો હોય તેવું લાગે છે, તેથી સકતુક–કહેવાતું એક ઝેર.

પ્રદીપનનું સ્વરૂપ

वर्णतो लोहितो यः स्याद्दीप्तिमान्दहनप्रभः ।
महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः ॥ १८२ ॥

अन्वय–यः वर्णतः लोहितः दीप्तिमान् दहनप्रभः महादाहकरः स्यात्, सः पूर्वैः प्रदीपनः कथितः ॥

જે વિષ રાતા રંગવાળું, દીપતું, અગ્નિ જેવી પ્રભાવાળું અને બહુ જ દાહ કરનાર હોય છે, તેને પૂર્વકાળના પંડિતોએ પ્રદીપન[1] કહેલ છે. ૧૮૨

૧. प्रकर्षेण दीपयति–दाहजनकं भवति, अग्निवत् प्रकाशते च दीपेर्ण्यन्तात्–नन्द्यादेर्ल्युः–જે અત્યંત દાહ કરનાર હોય છે અને પોતે પણ અગ્નિ જેવી કાંતિવાળું હોય છે, તે પ્રદીપન નામનું ઝેર.

સૌરાષ્ટ્રિકનું સ્વરૂપ

सुराष्ट्रविषये यः स्यात्स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥१८३॥

अन्वयः–यः सुराष्ट्रविषये स्यात् सः सौराष्ट्रिकः उच्यते ॥

જે વિષ સોરઠ દેશમાં થાય છે, તે સૌરાષ્ટ્રિક[1] કહેવાય છે. ૧૮૩

૧. सौराष्ट्रदेशे भवम्–अध्यात्मादित्वात् ठञ्–જે સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં થાય છે, તે સૌરાષ્ટ્રિક નામે ઝેર.

શૃઙ્ગિકનું સ્વરૂપ

यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुग्धं भवति लोहितम् ।
स शृङ्गिक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः ॥१८४॥

अन्वयः–यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे (सति) दुग्धं लोहितं भवति, सः द्रव्यतत्त्वविशारदैः शृङ्गिकः इति प्रोक्तः ॥

જેને ગાયનાં શીંગડાં ઉપર જો બાંધ્યું હોય તો એ ગાયનું દૂધ રાતું થઈ જાય, તેને પદાર્થોનું તત્ત્વ જાણનારા વિદ્વાનો શૃંગિક[1] કહે છે. ૧૮૪

૧. शृङ्गम्–शृङ्गाकारः अस्ति अस्य–'अत इनिठनौ' इति ठन्–જેનો આકાર શીંગડાં જેવો હોય છે, તે શૃંગિક નામનું ઝેર.

કાલકૂટની ઉત્પત્તિ અને તેનું સ્વરૂપ

देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः ।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः ॥ १८५॥
निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।
सो हि क्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥ १८६॥

अन्वयः–(पुरा) देवासुररणे देवैः हतस्य पृथुमालिनः दैत्यस्य रुधिरात् अश्वत्थसंनिभः तरुः जातः । अस्य निर्यासः मुनिभिः कालकूटः परिकीर्तितः । स हि शृङ्गवेरे क्षेत्रे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥

પૂર્વે દેવતાઓ અને અસુરોના સંગ્રામમાં દેવતાઓએ મારેલા પૃથુમાલી નામના એક દૈત્યના રુધિરમાંથી પીપળા જેવું ઝાડ પેદા થયું છે; તે ઝાડમાંથી જે ગુંદર નીકળે છે, તેને મુનિઓ કાલકૂટ[1] કહે છે. એ કાલકૂટ શૃંગવેરક્ષેત્રમાં, કોંકણમાં અને મલયાચલમાં થાય છે. ૧૮૫,૧૮૬

૧. कालमपि कूटयति–परितो दहति, कूट परिदाहे–कर्मण्यण्; यद्वा कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरिव भयानकम्–જે કાળને પણ ચારે બાજુથી બાળી નાખે છે અથવા કાળાં કર્મો કે કાળ–મૃત્યુનો જાણે ઢગલો હોય તેવું ભયાનક હોય છે, તે કાલકૂટ–ઝેર.

હાલાહલનું સ્વરૂપ તથા ઉત્પત્તિ

गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।
तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः ॥ १८७॥

असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये ।
दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते ॥१८८॥

अन्वय—गोस्तनाभफलः तथा तालपत्रच्छदः, यस्य तेजसा समीपस्थाः द्रुमादयः दह्यन्ते, असौ गुच्छः हालाहलः ज्ञेयः, (स च) किष्किन्धायां हिमालये दक्षिणाब्धितटे च कोङ्कणे देशे अपि जायते ॥

જેના ફળ ગાયના આંચળ જેવાં તથા પાંદડાં તાડપત્ર જેવાં થાય છે અને જેના તેજથી પાસે રહેલાં ઝાડ આદિ બળી જાય [તે] ગુચ્છાકૃતિ ઝેરને હાલાહલ[1] જાણવું. [તે] કિષ્કિંધામાં, હિમાલયમાં, [દક્ષિણ સમુદ્ર]ના કાંઠા પર તથા કોંકણ દેશોમાં થાય છે. ૧૮૭,૧૮૮

૧. [illegible] विलेखने—धातु—જેનાથી પેટ ખોતરી નખાય છે, તે તાડીના રસનો દારૂ અથવા જેનાથી ખેતર ખેડાય છે, તે હળની અણી—હાલા; એ હાલા એટલે તાડીના દારૂની પેઠે અથવા હળની અણીની પેઠે પેટને જે ખોતરી નાખે છે, તે હાલાહલ—નામનું ઝેર.

બ્રહ્મપુત્રનું સ્વરૂપ તથા ઉત્પત્તિ

वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले ॥१८९॥

अन्वय—यः वर्णतः तथा सारतः कपिलः स्यात्, सः ब्रह्मपुत्रः विज्ञेयः, (स च) मलयाचले जायते ॥

જેનો રંગ અને અંદરનો સાર પણ પીંગળો હોય, તેને બ્રહ્મપુત્ર[1] જાણવું; એ બ્રહ્મપુત્ર મલયાચલમાં થાય છે. ૧૮૯

૧. ब्रह्मणः पुत्रः ब्रह्मपुत्रः—જે બ્રહ્માનો પુત્ર સમાન છે, તે એક જાતનું ઝેર બ્રહ્મપુત્ર નામે છે.

ઝેરના ચાર પ્રકાર

ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः ।
वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः ॥१९०॥

अन्वय—तेषु (विषेषु) पाण्डुरः ब्राह्मणः, लोहितप्रभः क्षत्रियः, पीतः वैश्यः, असितः शूद्रः (असितः, कृष्णः) विषः चतुर्विधः उक्तः ॥

એ ઝેરોમાં જે ધોળા રંગવાળું હોય તે બ્રાહ્મણ જાતિનું, જે રાતી કાંતિવાળું હોય તે ક્ષત્રિય જાતિનું, પીળા રંગવાળું હોય તે વૈશ્ય જાતિનું અને કાળા રંગવાળું હોય તે શૂદ્ર જાતિનું હોય છે; એ રીતે ઝેરને ચાર પ્રકારનું કહેલ છે.

એ ચારે ઝેરનો જુદા જુદા કામોમાં ઉપયોગ

रसायने विषं विप्रं क्षत्रियं देहपुष्टये ।
वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्याद्वधाय हि ॥१९१॥

अन्वय—रसायने विप्रं विषं, देहपुष्टये क्षत्रियं, कुष्ठविनाशाय वैश्यं, वधाय शूद्रं हि दद्यात् ॥

રસાયનના કામમાં બ્રાહ્મણ જાતિના ઝેરનો, દેહની પુષ્ટિના કામમાં ક્ષત્રિય જાતિના ઝેરનો, કોઢનો વિનાશ કરવાના કામમાં વૈશ્ય જાતિના ઝેરનો અને મારી નાખવાના કામમાં શૂદ્ર જાતિના ઝેરનો ઉપયોગ કરવો. ૧૯૧

ઝેરના ગુણો

विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च ।
आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम् ॥१९२॥

अन्वय—(अथ तद्गुणाः यथा—) विषं प्राणहरं व्यवायि च विकाशि च आग्नेयं योगवाहि मदावहं वातकफहृत् प्रोक्तम् ॥

ઝેર પ્રાણને હરનાર, સઘળી કાયામાં વ્યાપીને પછી પચનાર, ઓજને સુકાવી સાંધાઓને ઢીલા કરનાર, અગ્નિના અધિક અંશવાળું, પચતી વેળા પોતાના સંગીના ગુણને લેનાર, તમોગુણના અધિકપણાને લીધે બુદ્ધિનો નાશ કરનાર અને વાયુ તથા કફને હરનાર કહ્યું છે.

યુક્તિયુક્ત ઝેર અમૃત

तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ।
योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्यवर्धनम् ॥१९३॥

अन्वय—तद् एव (विषं) युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनं योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्यवर्धनं (भवति) ॥

એ જ ઝેર જો યુક્તિથી ઉપયોગમાં લીધું હોય તો પ્રાણ દેનાર, રસાયનરૂપ, પચતી વેળા પોતાના સંગીના ગુણને ગ્રહણ કરનાર, ત્રણે દોષને હણનાર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર અને વીર્યને વધારનાર (અમૃતરૂપ થાય) છે. ૧૯૩

વિષ શુદ્ધ કરીને જ વાપરવું

ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥१९४॥

अन्वय—अशुद्धे विषे ये दुर्गुणाः (सन्ति) ते विशोधनात् हीनाः स्युः, तस्मात् प्रयोगेषु विषं शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥

શુદ્ધ નહીં કરેલા ઝેરમાં જે દુર્ગુણો

રહ્યા છે, તે શુદ્ધ કરવાથી જતા રહે છે, માટે (ઔષધોના) પ્રયોગોમાં ઝેરને શુદ્ધ કરીને ઉપયોગમાં લેવું. ૧૯૪

ટીકા—વ્યવાયિ—સકલકાયગુણવ્યાપનપૂર્વકં પાકગમનશીલમ્ । વિકાશિ—ઓજઃશોષણપૂર્વકં સન્ધિબન્ધશિથિલીકરણશીલમ્ । આગ્નેયમ્—અધિકાગ્નિવંશમ્, યોગવાહિ—સન્નિગુણગ્રાહકમ્ । મદાવહમ્—તમોગુણાધિક્યેન બુદ્ધિવિધ્વંસકમ્ । (આનો અર્થ ઉપર તે તે શ્લોકમાં સમાવેલ છે.)

સાત ઉપવિષો

અર્કક્ષીરં સ્નુહીક્ષીરં લાઙ્ગલી કરવીરકઃ ।
ગુઞ્જાઽહિફેનો ધત્તૂરઃ સપ્તોપવિષજાતયઃ ॥૧૯૫॥

આકડાનું ક્ષીર, થોરનું ક્ષીર, લાંગલી (દેશી દૂધિયો વછનાગ), કરેણ, ચણોઠી, અફીણ અને ધંતૂરો—એ સાત ઉપવિષ એટલે ગૌણ વિષની જાતિઓ છે. (તેઓના ગુણો પ્રથમ કહેવાયા છે; માટે તે તે સ્થળેથી જોઈ લેવા.) ૧૯૫

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં ધાતુ–ઉપધાતુ–રસ–ઉપરસ–રત્ન–ઉપરત્ન–વિષ–ઉપવિષવર્ગ સમાપ્ત

૮ : ધાન્યવર્ગ

પાંચ જાતનાં ધાન્યો

શાલિધાન્યં વ્રીહિધાન્યં શૂકધાન્યં તૃતીયકમ્ ।
શિમ્બીધાન્યં ક્ષુદ્રધાન્યમિત્યુક્તં ધાન્યપઞ્ચકમ્ ॥ ૧
શાલયો રક્તશાલ્યાદ્યા વ્રીહયઃ ષષ્ટિકાદયઃ ।
યવાદિકં શૂકધાન્યં મુદ્ગાદ્યં શિમ્બિધાન્યકમ્ ।
કઙ્ગ્વાદિકં ક્ષુદ્રધાન્યં તૃણધાન્યં ચ તત્સ્મૃતમ્ ॥૨

અન્વયઃ—શાલિધાન્યં વ્રીહિધાન્યં તૃતીયકં શૂકધાન્યં શિમ્બીધાન્યં ક્ષુદ્રધાન્યમ્—ઇતિ ધાન્યપઞ્ચકમ્ ઉક્તમ્ । રક્તશાલ્યાદ્યાઃ શાલયઃ, ષષ્ટિકાદયઃ વ્રીહયઃ, યવાદિકં શૂકધાન્યં, મુદ્ગાદ્યં શિમ્બિધાન્યકં, કઙ્ગ્વાદિકં ક્ષુદ્રધાન્યં (કથ્યતે) તત્ ચ તૃણધાન્યં સ્મૃતમ્ ॥

શાલિધાન્ય, વ્રીહિધાન્ય, શૂકધાન્ય, શિંબીધાન્ય અને ક્ષુદ્રધાન્ય એ રીતે ધાન્યોના[1] પાંચ ભેદો છે. રક્તશાલિ (દાઉદખાની) વગેરે ચોખા શાલિધાન્ય ગણાય છે, ષષ્ટિક[2] વગેરે વ્રીહિધાન્ય ગણાય છે, જવ આદિ શૂકધાન્ય ગણાય છે, મગ આદિ શિંબીધાન્ય ગણાય છે અને કાંગ આદિ ક્ષુદ્રધાન્ય ગણાય છે; તે જ ક્ષુદ્રધાન્ય તૃણધાન્ય પણ કહેવાય છે. ૧–૨

૧. ધીયતે—ધાર્યતે પુષ્યતે ચેતિ ધાન—ડુધાઞ્ ધારણપોષણયોઃ—ભાવે લ્યુટ્, ધાને—શરીરસ્ય ધારણે પોષણે ચ સાધુ ઇતિ ધાન્યમ્—'તત્ર સાધુઃ' ઇતિ યત્—જે શરીરને ટકાવી રાખવામાં તથા પોષણ આપવામાં ઉત્તમ છે, તે ધાન્ય.

૨. ષષ્ટિરાત્રેણ પચ્યન્તે ઇતિ ષષ્ટિકાઃ—'ષષ્ટિકાઃ ષષ્ટિરાત્રેણ—' ઇતિ સૂત્રેણ કન્, રાત્રશબ્દલોપશ્ચ નિપાત્યતે—જે સાઠ દિવસે પાકી તૈયાર થાય છે, તેથી ષષ્ટિક—સાઠી ચોખા.

શાલિધાન્યની ઓળખ

કણ્ડનેન વિના શુક્લા હૈમન્તાઃ શાલયઃ સ્મૃતાઃ ॥

અન્વય.—હૈમન્તાઃ કણ્ડનેન વિના શુક્લાઃ શાલયઃ સ્મૃતાઃ ॥

જે ચોખા શિયાળામાં પાકે છે અને ખાંડ્યા વિના ધોળા થાય છે, તે શાલિ કહેવાય છે. ૩

શાલિચોખાના ભેદો

રક્તશાલિઃ સ કલમઃ પાણ્ડુકઃ શકુનાહૃતઃ ।
સુગન્ધકઃ કર્દમકો મહાશાલિશ્ચ દૂષકઃ ॥ ૪ ॥
પુષ્પાણ્ડકઃ પુણ્ડરીકસ્તથા મહિષમસ્તકઃ ।
દીર્ઘશૂકઃ કાઞ્ચનકો હાયનો લોધ્રપુષ્પકઃ ॥૫॥
ઇત્યાદ્યાઃ શાલયઃ સન્તિ બહવો બહુદેશજાઃ ।
ગ્રન્થવિસ્તરભીતેસ્તે સમસ્તા નાત્ર ભાષિતાઃ ॥૬॥

અન્વય—રક્તશાલિઃ સઃ કલમઃ પાણ્ડુકઃ શકુનાહૃતઃ સુગન્ધકઃ કર્દમકઃ મહાશાલિઃ ચ દૂષકઃ પુષ્પાણ્ડકઃ પુણ્ડરીકઃ તથા મહિષમસ્તકઃ દીર્ઘશૂકઃ કાઞ્ચનકઃ હાયનઃ લોધ્રપુષ્પક—ઇત્યાદ્યાઃ બહવઃ બહુદેશજાઃ શાલયઃ સન્તિ, ગ્રન્થવિસ્તરભીતઃ તે સમસ્તાઃ અત્ર ન ભાષિતાઃ ॥

રક્તશાલિ,[1] કલમ,[2] પાંડુક,[3] શકુનાહૃત,[4] સુગંધક,[5] કર્દમક,[6] મહાશાલિ,[7] દૂષક,[8] પુષ્પાંડક,[9] પુંડરીક,[10] મહિષમસ્તક,[11] દીર્ઘશૂક,[12] કાંચનક,[13] હાયન[14] અને લોધ્રપુષ્પક[15] ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારના અને ઘણા દેશોમાં ઉત્પન્ન થતા શાલિચોખા છે. ગ્રંથનો વિસ્તાર થઈ જવાના ભયથી તે સઘળા શાલિચોખાનાં નામો અહીં કહ્યાં નથી. ૪–૬

૧. શાલ્યતે—આપ્લાવ્યતે જલભૃત—આલવાલેષુ પાકકાલે, શાડ્ આપ્લાવ્ય—ઇન્ (ઉણા. ૪–૧૧૮), ડલયોરૈક્યાત્—શાલિઃ—જેને પકવતી વેળા પાણીથી ભરપૂર ક્યારાઓમાં ડુબાડી રાખવામાં આવે છે, તે શાલિ—

શાળના ચોખા. રક્તવર્ણત્વાત્ શાલિ–રક્તશાલિઃ–લાલ રંગના ડાંગરના ચોખા–રક્તશાલિ.

૨ કલયતિ–માનયતિ મનો યત્ર બૃંહણત્વાત્ કલમ–સ્તત્ર, કલ મદે–ભૌવાદિક–કલમ, કલ્યોરેરનાત્–કલમ –જેનાથી લોકો આનંદ પામે છે, કેમકે પૌષ્ટિક તથા વીર્યવર્ધક હોય છે, તેથી કલમ–કલમી ચોખા

૩ પાણ્ડુવર્ણં ક્રામતિ કૈ શબ્દે–'સુપી'તિ ક ગર્ભિમાનત્ ક–જે આપોઆપ પીળા રંગે જ પ્રકાશે છે, તેથી પાંડુક–શાલિચોખા.

૪ શકુનૈ આહૃતઃ–પક્ષીઓએ આણેલા કોઈ આપોઆપ જે ઊગે છે તેથી શકુનાહૃત–કહેવાતા શાલિચોખા.

૫ સુષ્ઠુ ગન્ધો યસ્ય સ, 'ગન્ધસ્યેદુત્પૂતિ'ઇતિ ઇત્–જેની ગંધ ઉત્તમ હોય છે, તેથી સુગન્ધક–શાલિચોખા.

૬ કર્દમે જાયતે મધ્યાહ્ને, ક શબ્દે–'સુપી'તિ ક.–જે કાદવમાં પાકે છે, તેથી કર્દમક–એક જાતના શાલિચોખા.

૭. મહાંશ્ચાસૌ શાલિ–કદમાં જે ઘણા મોટા થાય છે તેથી મહાશાલિ–એક જાતના શાલિચોખા.

૮ દૂષયતિ અન્યાન્ધાન્યાનિ સ્વૈર્ગુણૈરુત્તમત્વાત્ એવ દૂષકઃ–પિ.અન્તાત્ ણ્વુલ્–જે પોતાના એક ગુણોથી બીજા ધાન્યોને હલકાં જણાવે છે અને પોતે ઉત્તમ ઠરે છે, તેથી દૂષક–એક જાતના શાલિચોખા.

૯ પુષ્પસ્ય અણ્ડં–બીજં સાર ઇવ અણ્ડાતિ–શોભતિ અણ્ડાત્–કૈ શબ્દે સુપી'તિ ક.–જે સુગંધી હોવાને લીધે ફૂલનો જાણે સાર હોય તેવા હોય છે, તેથી પુષ્પાણ્ડક–એક જાતના શાલિચોખા.

૧૦ પુણ્ડરીકમ્ અસ્તિ યસ્ય તત્ત્વવર્ણો યત્–અર્શ આદ્યચ્–જેનો રંગ પીળા કમળ જેવો સફેદ હોય છે, તેથી પુંડરીક–એક જાતના શાલિચોખા.

૧૧ મહિષસ્ય મસ્તકમિવ આકારો યસ્ય જેનો આકાર પાડાના માથા જેવો હોય છે, તેથી મહિષમસ્તક–એક જાતના શાલિચોખા.

૧૨. દીર્ઘ શૂકઃ–અગ્રં યસ્ય સ–જેની અણી લાંબી હોય છે તેથી દીર્ઘશૂક–એક જાતના શાલિચોખા.

૧૩ કાઞ્ચનમિવ ક્રામતિ તદ્રૂપત્વાત્, કૈ શબ્દે–'સુપી'તિ કઃ–જેનો રંગ સોના જેવો પીળાશ પર હોય છે, તેથી કંચનક–એક જાતના શાલિચોખા.

૧૪ અમ્બુ જહાતિ જિહીતે વા–'હન હીઙિ'કમ્યો' ઇતિ યુટ્–જે અધિક વખતે પાણીને છોડે છે અથવા અધિક વખત સુધી પાણીમાં રહે છે, તેથી હાયન–એક જાતના શાલિચોખા.

૧૫. આમોદ પુષ્પમિવ ક્રામતિ રક્તવર્ણં, કૈ શબ્દે–'સુપી'તિ કઃ–જે લાલ રંગના લોધ્રનાં ફૂલ જેવા હોય છે, તેથી લોધ્રપુષ્પક–એક જાતના શાલિચોખા.

શાલિચોખાના ગુણો

શાલયો મધુરાઃ સ્નિગ્ધા બલ્યા બદ્ધાલ્પવર્ચસઃ।
કષાયા લઘવો રુચ્યાઃ સ્વર્યા વૃષ્યાશ્ચ બૃંહણાઃ॥
અલ્પાનિલકફાઃ શીતાઃ પિત્તઘ્ના મૂત્રલાસ્તથા॥૭

અન્વય–(અથ તદ્ગુણાઃ–) શાલયઃ મધુરાઃ સ્નિગ્ધાઃ બલ્યાઃ બદ્ધાલ્પવર્ચસઃ કષાયાઃ લઘવઃ રુચ્યાઃ સ્વર્યાઃ વૃષ્યાઃ ચ બૃંહણાઃ–(તથા) અલ્પાનિલકફાઃ શીતાઃ પિત્તઘ્નાઃ મૂત્રલાઃ તથા (સન્તિ)॥

શાલિચોખા મધુર, સ્નિગ્ધ, બળ વધારનારા, તૂરા, હલકા, રુચિ ઉપજાવનારા, સ્વરને સારો કરનારા, વીર્યને વધારનારા, શરીરને પુષ્ટ કરનારા, વાયુ તથા કફના થોડા પ્રમાણવાળા, ઠંડા, પિત્તને હણનારા, મૂત્રને વધારનારા અને (ખાધાથી) વિષ્ઠાને બંધાયેલી તથા થોડી ઉતારનારા છે. ૭

બળેલી માટીમાં થતા શાલિચોખાના ગુણો

શાલયો દગ્ધમૃજ્જાતાઃ કષાયા લઘુપાકિનઃ।
સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાશ્ચ રૂક્ષાઃ શ્લેષ્માપકર્ષણાઃ॥૮॥

અન્વય–દગ્ધમૃજ્જાતાઃ શાલયઃ કષાયાઃ લઘુપાકિનઃ સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાઃ રૂક્ષાઃ ચ શ્લેષ્માપકર્ષણાઃ (ભવન્તિ)॥

બળેલી માટીમાં થતા શાલિચોખા તૂરા, તરત પચનારા, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને વધારનારા અને રૂક્ષ હોઈ કફને ઓછો કરનારા છે. ૮

ક્યારામાં થતા શાલિચોખાના ગુણો

કૈદારા વાતપિત્તઘ્ના ગુરવઃ કફશુક્રલાઃ।
કષાયા અલ્પવર્ચસ્કા મેધ્યાશ્ચૈવ બલાવહાઃ॥૯॥

અન્વય–કૈદારાઃ (શાલયઃ) વાતપિત્તઘ્નાઃ ગુરવઃ કફશુક્રલાઃ કષાયાઃ મેધ્યાઃ ચ બલાવહાઃ અલ્પવર્ચસ્કાઃ એવ (સન્તિ)॥

ક્યારા એટલે ખેતરના ક્યારામાં થતા શાલિચોખા વાયુ તથા પિત્તને હણનારા, ભારે, કફ તથા વીર્યને વધારનારા, તૂરા, બુદ્ધિવર્ધક, બળ આપનારા અને ખાધાથી વિષ્ઠાને ઓછી ઉતારનારા હોય છે. ૯

ખેડ્યા વગરની જમીનમાં આપોઆપ થતા શાલિચોખાના ગુણો

સ્થલજાઃ સ્વાદવઃ પિત્તકફઘ્ના વાતવહ્નિદાઃ।
કિંચિત્સતિક્તાઃ કષાયાશ્ચ વિપાકે કટુકા મતાઃ॥૧૦

અન્વય:-સ્થલજા: (શાલય:) સ્વાદવ: પિત્તકફઘ્ના: વાતવહ્નિદા: કિંચિત્ તિક્તા: ચ કષાયા: વિપાકે કટુકા: અપિ (સન્તિ)॥

ખેડ્યા વગરની જમીનમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થતા શાલિચોખા મધુર હોઈ પિત્ત તથા કફને હણનારા, વાયુ તથા અગ્નિને વધારનારા, કાંઈક કડવા, તૂરા અને પાકમાં તીખા પણ હોય છે. ૧૦

ખાસ વાવેલા શાલિચોખાના ગુણો

વાપિતા મધુરા વૃષ્યા વલ્યા: પિત્તપ્રણાશના: ।
શ્લેષ્મલાશ્ચાલ્પવર્ચસ્કા: કષાયા ગુરવો હિમા: ॥

અન્વય:-વાપિતા: (શાલય:) મધુરા: વૃષ્યા: વલ્યા: પિત્તપ્રણાશના: શ્લેષ્મલા: ચ કષાયા: ગુરવ: હિમા: અલ્પવર્ચસ્કા: (ભવન્તિ) ॥

ખેડેલા અથવા નહિ ખેડેલા ખેતરમાં વાવેલા શાલિચોખા મધુર, વીર્યને વધારનારા, બળ આપનારા, પિત્તનો નાશ કરનારા, કફને વધારનારા, તૂરા, ભારે, ટાઢા અને ખાધાથી વિષ્ઠાને ઓછી ઉતારનારા હોય છે. ૧૧

ટીકા:-વાપિતા: કૃષ્ટક્ષેત્રે અકૃષ્ટક્ષેત્રે ચ। (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.) ૧૧

વાવ્યા વિના થતા શાલિચોખાના ગુણો

વાપિતેભ્યો ગુણૈ: કિંચિદ્ હીના: પ્રોક્તા અવાપિતા:॥

અન્વય:-અવાપિતા: (શાલય:) ગુણૈ: વાપિતેભ્ય: કિંચિદ્ હીના: પ્રોક્તા. ॥

(ખેડેલા કે નહિ ખેડેલા ખેતરમાં) વાવ્યા વિના-આપોઆપ થતા શાલિચોખા ગુણોમા વાવેલા ચોખાના કરતાં કંઈક ઊતરતા કહ્યા છે.

ટીકા-કૃષ્ટક્ષેત્રે અકૃષ્ટક્ષેત્રે વા। (આનો અર્થ પણ ઉપર અપાયો છે.)

નહિ વાવેલા કરતાં વાવેલા શાલિચોખા વધારે ગુણકારી

રોપિતાસ્તુ નવા વૃષ્યા: પુરાણા લઘવ: સ્મૃતા: ।
તેભ્યસ્તુ રોપિતા ભૂય: શીઘ્રપાકા ગુણાધિકા: ॥

અન્વય:-રોપિતા: તુ નવા: (શાલય:) વૃષ્યા: પુરાણા: લઘવ: સ્મૃતા: । તેભ્ય: તુ રોપિતા: ભૂય: શીઘ્રપાકા: ગુણાધિકા: (મતા:) ॥

(વાવેલા શાલિચોખા કરતાં નહીં વાવેલા ગુણોમાં કાંઈક ઊતરતા હોય છે.) વાવેલા શાલિચોખા નવા હોય ત્યારે વીર્યને વધારે અને જૂના હોય ત્યારે હલકા છે. વાવેલા અને નહીં વાવેલા શાલિચોખામાં વાવેલા તરત પચનારા અને ગુણોથી અધિક છે. ૧૨

કાપ્યા પછી ઊગતા શાલિચોખાના ગુણો

છિન્નરુઢા હિમા રૂક્ષા વલ્યા: પિત્તકફાપહા: ।
વદ્ધવિટ્કા: કષાયાશ્ચ લઘવશ્ચાલ્પતિક્તકા. ॥૧૩

અન્વય:-છિન્નરુઢા: (શાલય:) રૂક્ષા: વલ્યા: પિત્તકફાપહા: વદ્ધવિટ્કા: ચ કષાયા: લઘવ: ચ અલ્પતિક્તકા: (ભવન્તિ) ॥

કાપી નાખ્યા પછી ઊગેલા શાલિચોખા ટાઢા, રૂક્ષ, બળ આપનારા, પિત્ત તથા કફને હણનારા, વિષ્ઠાને બાંધનારા, તૂરા, હલકા અને થોડાક કડવા હોય છે. ૧૩

દાઉદખાની-લાલ શાલિચોખાના ગુણો

રક્તશાલિર્વરસ્તેષુ વલ્યો વર્ણ્યસ્ત્રિદોષજિત્ ।
ચક્ષુષ્યો મૂત્રલ. સ્વર્ય: શુક્રલસ્તૃડ્જ્વરાપહ: ॥૧૪
વિષવ્રણશ્વાસકાસદાહનુદ્વહ્નિપુષ્ટિદ: ।
તસ્માદલ્પાન્તરગુણા: શાલયો મહદાદય: ॥૧૫॥

અન્વય:-તેષુ રક્તશાલિ: વર: (સન્) વલ્ય: વર્ણ્ય: ત્રિદોષજિત્ ચક્ષુષ્ય: મૂત્રલ: સ્વર્ય: શુક્રલ: વહ્નિપુષ્ટિદ: તૃડ્જ્વરાપહ: વિષવ્રણશ્વાસકાસદાહનુત્ (ભવતિ)। મહદાદય: શાલય: તસ્માત્ અલ્પાન્તરગુણા. (સન્તિ)॥

સઘળા શાલિચોખામાં દાઉદખાની ચોખા ઉત્તમ હોઈ બળ આપનારા, વર્ણને સારો કરનારા, ત્રણે દોષને મટાડનારા, નેત્રને હિતકારી, મૂત્રને વધારનારા, સ્વરને સારો કરનારા, વીર્યને વધારનારા, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને તરશ, તાવ, ઝેર, વ્રણ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા દાહને મટાડનારા છે. મહાશાલિ વગેરે બીજા ચોખાઓ આનાથી કાંઈક ઓછા તફાવત અને ગુણવાળા છે. ૧૪,૧૫

ટીકા: રક્તશાલિ:'દાઉદખાની' ઇતિ લોકે મગધદેશે પ્રસિદ્ધ:-દાઉદખાની ચોખા મગધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે.

વ્રીહિધાન્યનાં લક્ષણ તથા ભેદો

વાર્ષિકા: કણ્ડિતા: શુક્લા વ્રીહયશ્ચિરપાકિન: ।
કૃષ્ણવ્રીહિ: પાટલશ્ચ કુક્કુટાણ્ડક ઇત્યપિ ॥૧૬॥
શાલામુખો જતુમુખ ઇત્યાદ્યા વ્રીહય: સ્મૃતા: ।
કૃષ્ણવ્રીહિ: સ વિજ્ઞેયો ય: કૃષ્ણતુષતણ્ડુલ: ॥૧૭
પાટલ: પાટલાપુષ્પવર્ણકો વ્રીહિરુચ્યતે ।
કુક્કુટાણ્ડાકૃતિર્વ્રીહિ: કુક્કુટાણ્ડક ઉચ્યતે ॥૧૮॥

शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते ।
लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः ॥१९॥

अन्वय—वार्षिकः कथिताः इत्यादि । ... व्रीहयः (कथ्यन्ते, तद्भेदाश्च—) कृष्णव्रीहिः च पाटलः कुक्कुटाण्डकः इति अपि शालामुखः जतुमुखः इत्याद्याः व्रीहेः भेदाः स्युः । यः कृष्णशूकः च कृष्णव्रीहिः ज्ञेयः, पाटलपुष्पवर्णः व्रीहिः पाटलः उच्यते, कुक्कुटाण्डाकृतिः व्रीहिः कुक्कुटाण्डकः उच्यते, कृष्णशूकः कृष्णतण्डुलः शालामुखः उच्यते, यस्य मुखं लाक्षावर्णं (भवति) सः तु जतुमुखः ज्ञेयः ॥

જે ચોખા વર્ષાઋતુમાં થાય છે, ખાંડ્યા પછી ધોળા થાય છે અને ઘણી મુદતે પાકે છે તે વ્રીહિ[1] કહેવાય છે. કૃષ્ણવ્રીહિ,[1] પાટલ,[2] કુક્કુટાંડક,[3] શાલામુખ[4] અને જતુમુખ[5] વગેરે વ્રીહિઓના ભેદો છે. જેના ફોતરા અને ચોખા કાળા હોય તેને કૃષ્ણવ્રીહિ સમજવા; જેઓનો રંગ પાટલાના ફૂલ જેવો હોય છે, તેઓ પાટલ કહેવાય છે; જેઓની આકૃતિ કૂકડાના ઈંડા જેવી હોય તેઓ કુક્કુટાંડક કહેવાય છે; જેઓની અણીઓ અને ચોખા કાળા કાળા હોય તેઓ શાલામુખ કહેવાય છે; અને જેઓનાં મોઢાં લાખ જેવા રંગવાળાં હોય, તેઓને જતુમુખ સમજવા. ૧૮-૧૯

૧ व्रीहि—उष्णसमयगर्भस्थ वर्षासु स व्रीहि— ... (उणा ४-१२०) इति ... वर्षासु ... पाके ... व्रीहि पर्ण—... जે ચોખા વર્ષાઋતુમાં પુષ્કળ થઈ આવતા ઘણી લાંબી મુદતે પાકે છે તે વ્રીહિ કહેવાય છે.

૧ कृष्णव्रीहि—कृष्णवर्णत्वात्—જેનાં ફોતરાં તથા ચોખા કાળા હોય છે તેથી—કૃષ્ણવ્રીહિ.

૨ पाटलपुष्पसदृशो वर्णो यस्य—पाटलः—જેનો રંગ પાટલાના ફૂલ જેવો હોય છે, તેથી પાટલ—વ્રીહિશાખા.

૩ कुक्कुटस्य — अण्डमिव आकृतिः अस्त्यस्य, कुक्कुटाण्ड—'अणादृशुपमर्दे च'—જેનો આકાર કૂકડાનાં ઈંડાં જેવો હોય છે, તેથી કુક્કુટાંડક—વ્રીહિધાન્ય.

૪ शाला वर्णं कृष्णम् आमुखं यस्य सः—જેની અણી તથા ચોખા કાળા રંગના હોય છે, તે શાલામુખ—વ્રીહિધાન્ય.

૫ जतुमुखं—लाक्षा वर्णं मुखं यस्य—જેઓના મોઢાં લાખના જેવા રંગનાં હોય તે જતુમુખ—વ્રીહિધાન્ય.

વ્રીહિધાન્યના ગુણો

व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिमाः ।
अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः ।
कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे ॥२०॥

अन्वय—व्रीहयः पाके मधुराः वीर्यतः हिमाः अल्पाभिष्यन्दिनः बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः कथिताः. तेषां कृष्णव्रीहिः वरः (भवति) परे तस्मात् अल्पगुणाः (भवन्ति) ॥

વ્રીહિધાન્ય પાકમાં મધુર, હિતકારી વીર્યવાળા, જરા કફ કરનારા, વિષ્ઠાને બાંધનારા અને (જેઓનું લક્ષણ નીચે કહેવાશે તે) ષષ્ટિક જેવા હોય છે. તેઓમાં કૃષ્ણવ્રીહિ ઉત્તમ છે; એથી બીજા ઓછા ગુણોવાળા હોય છે. ૨૦

ષષ્ટિકના લક્ષણ તથા ભેદો

गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः ।
षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ ॥२१॥
महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः ।
एतेऽपि व्रीहयः प्रोक्ता व्रीहिलक्षणदर्शनात् ॥२२॥

अन्वय—ये गर्भस्था एव पाकं यान्ति ते षष्टिकाः मताः, षष्टिकः च शतपुष्पः प्रमोदकमुकुन्दकौ महाषष्टिकः इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः, व्रीहिलक्षणदर्शनात् एते अपि व्रीहयः प्रोक्ताः ॥

જે ચોખા ગર્ભમાં જ પાકી જાય છે તેઓ ષષ્ટિક કહેવાય છે. ષષ્ટિક,[1] શતપુષ્પ,[2] પ્રમોદક,[3] મુકુંદક[4] અને મહાષષ્ટિક[5] ઇત્યાદિ ષષ્ટિકોના ભેદો કહ્યા છે. તેઓમાં વ્રીહિનાં લક્ષણ જોવામાં આવે છે, તેથી તેઓ પણ વ્રીહિ કહેવાય છે. ૨૧-૨૨

૧. षष्ट्या अहोभिः पच्यन्ते इति षष्टिकाः, 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण'—इति ... —જે સાઠ દિવસ—રાતના કાળે પાકે છે, તે ષષ્ટિક—સાઠી ચોખા.

૨ शतं पुष्पाणि यस्य सः—જેને સો ફૂલ આવે છે, તેથી શતપુષ્પ—સાઠી ચોખાની એક જાત.

૩. प्रकर्षेण मोदयति जनान् मधुरत्वात्, सुख र्थे—... —મધુર હોવાથી લોકોને જે ખૂબ આનંદ પમાડે છે, તેથી પ્રમોદક—સાઠી ચોખાની એક જાત.

૪ मुकुं—प्रेमरसं ददाति— ... —'मुकुन्द' ... इति ... —પ્રેમરસ આપનાર હોવાથી અથવા મુકુંદ ભગવાન હોય તેવા છે.

તેથી મુકુંદક-સાઠી ચોખાની એક જાત.

૫. મહાંશ્વાસો પષ્ટિકશ્ચ-મહાપષ્ટિક-કહેવાતી સાઠી ચોખાની એક ઉત્તમ જાત

સાઠી ચોખાના ગુણો

પષ્ટિકા મધુરાઃ શીતા લઘવો બદ્ધવર્ચસઃ ।
વાતપિત્તપ્રશમનાઃ શાલિભિઃ સદૃશા ગુણૈઃ ॥૨૩

અન્વયઃ-પષ્ટિકાઃ મધુરાઃ શીતાઃ લઘવઃ બદ્ધવર્ચસઃ વાતપિત્તપ્રશમનાઃ (સન્તઃ) ગુણૈઃ શાલિભિઃ સદૃશાઃ (સન્તિ) ॥

સાઠીચોખા મધુર, ટાઢા, હલકા, વિષ્ઠાને બાંધનારા અને વાયુ તથા પિત્તને શમાવનારા હોઈ ગુણોમાં શાલિના જેવા જ હોય છે. ૨૩

સાઠી ચોખા સર્વોત્તમ

પષ્ટિકા પ્રવરા તેષાં લઘ્વી સ્નિગ્ધા ત્રિદોષજિત્ ।
સ્વાદ્વી મૃદ્વી ગ્રાહિણી ચ બલદા જ્વરહારિણી ।
રક્તશાલિગુણૈસ્તુલ્યા તતઃ સ્વલ્પગુણાઃ પરે ॥૨૪

અન્વયઃ-તેષાં પષ્ટિકા પ્રવરા, (યતઃ સા) લઘ્વી સ્નિગ્ધા ત્રિદોષજિત્ સ્વાદ્વી મૃદ્વી ગ્રાહિણી બલદા જ્વરહારિણી ચ રક્તશાલિગુણૈઃ તુલ્યા (ભવતિ), પરે તતઃ સ્વલ્પગુણાઃ (સન્તિ) ॥

તેઓમાં સાઠી ચોખા ઉત્તમ છે; કેમકે તે હલકા, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને મટાડનારા, મધુર, કોમળ, ઝાડાને રોકનાર, બળ આપનાર, તાવને હરનાર અને દાઉદખાનીના જેવા જ ગુણવાળા હોય છે; બીજી જાતના ચોખા તેઓના કરતાં ઓછા ગુણવાળા હોય છે. ૨૪

શૂકધાન્ય×-જવનાં લક્ષણ તથા ત્રણ ભેદો

યવસ્તુ શિતશૂકઃ સ્યાન્નિઃશૂકોઽતિયવઃ સ્મૃતઃ ।
તોક્યસ્તદ્વત્સહરિતસ્તતઃ સ્વલ્પશ્ચ કીર્તિતઃ ॥૨૫

અન્વયઃ-શિતશૂકઃ તુ યવઃ સ્યાત્, નિઃશૂકઃ અતિયવઃ સ્મૃતઃ, તદ્વત્ સહરિતઃ ચ તતઃ સ્વલ્પઃ તોક્યઃ કીર્તિતઃ ॥

તીક્ષ્ણ અણીવાળો જવ યવ[1] કહેવાય છે; અણી વગરનો (અને કાળા તથા રાતા રંગવાળો હોય) તે જવ અતિયવ[2] કહેવાય છે; હરિયાળા રંગવાળો, અણી વગરનો અને ઝીણો જવ તોક્ય[3] કહેવાય છે. ૨૫

× શૂકં-શ્લક્ષ્ણતીક્ષ્ણાગ્રં-તત્પ્રધાનં ધાન્યં શૂકધાન્યમ્-જેને સુંવાળા તીક્ષ્ણ અણી ખાસ હોય છે, તે શૂકધાન્ય-જવ-ઘઉં.

૧. યૌતિ શિતં શૂકં, યૂયતે વા શિતેન શૂકેન, યુ મિશ્રણે-અચ્-જેને તીક્ષ્ણ અણી હોય છે, તેથી યવ-જવ.

૨. અતિક્રાન્તઃ યવં નિઃશૂકત્વાત્-જેને અણી ન હોય તેથી જે અણિયાળા જવથી જુદા પડે છે, માટે અતિયવ-જવની એક જાત.

૩. તકતિ તક્યતે વા સ્વલ્પત્વાત્ નિઃશૂકત્વાચ્ચ સ્વયમન્યાન્ અન્યૈર્વા, તક સહને હાસે ચ-બાહુલકાત્ યઃ ઓત્વં ચ-પોતે નાનો તથા અણી વગરનો હોવાથી બીજાઓને સહન કરે છે કે હસે છે અથવા બીજાઓ વડે જે સહાય કે હસાય છે, તેથી તોક્ય-ઝીણા જવ.

ટીકા-શૂકધાન્યેષુ યવઃ પ્રસિદ્ધઃ । અતિયવોઽતિશૂકઃ કૃષ્ણારુણવર્ણો યવસ્તોક્યો હરિતોઽતિશૂકઃ સ્વલ્પો યવઃ । જવ અને ઘઉં શૂકધાન્ય છે; તેઓમાં યવ, અતિયવ અને તોક્ય એમ ત્રણ જવની જાતો છે. ૨૫

ત્રણે જાતના જવના ગુણો

યવઃ કષાયો મધુરઃ શીતલો લેખનો મૃદુઃ ।
વ્રણેષુ તિલવત્પથ્યો રૂક્ષો મેધાગ્નિવર્ધનઃ ॥૨૬॥
કટુપાકોઽનભિષ્યન્દી સ્વર્યો બલકરો ગુરુઃ ।
બહુવાતમલો વર્ણસ્થૈર્યકારી ચ પિચ્છિલઃ ॥૨૭॥
કણ્ઠત્વગામયશ્લેષ્મપિત્તમેદઃપ્રણાશનઃ ।
પીનસશ્વાસકાસોરુસ્તમ્ભલોહિતતૃટ્પ્રણુત્ ॥
અસ્માદતિયવો ન્યૂનસ્તોક્યો ન્યૂનતરસ્તતઃ ॥૨૮॥

અન્વયઃ-યવઃ કષાયઃ મધુરઃ શીતલઃ લેખનઃ મૃદુઃ વ્રણેષુ તિલવત્ પથ્યઃ રૂક્ષઃ મેધાગ્નિવર્ધનઃ કટુપાકઃ અનભિષ્યન્દી સ્વર્યઃ બલકરઃ ગુરુઃ બહુવાતમલઃ વર્ણસ્થૈર્યકારી ચ પિચ્છિલઃ (સન્), કણ્ઠત્વગામયશ્લેષ્મપિત્તમેદઃપ્રણાશનઃ પીનસશ્વાસકાસોરુસ્તમ્ભલોહિતતૃટ્પ્રણુત્ (અસ્તિ), અતિયવઃ અસ્માત્ ન્યૂનઃ, તોક્યઃ તતઃ ન્યૂનતરઃ (ભવતિ)॥

જવ તૂરા, મધુર, ટાઢા, મળને ઉખેડનાર, કોમળ, વ્રણ ઉપર તલની પેઠે હિતકારી, રૂક્ષ, બુદ્ધિ તથા અગ્નિને વધારનાર, પાકમાં કડવા, કફકારી નથી, સ્વર માટે સારા, બળ આપનાર, ભારે, વાયુ તથા મળને ખૂબ કરનાર, વર્ણની સ્થિરતા કરનાર અને ચીકણા હોઈ કંઠના રોગ, ચામડીના રોગ, કફ, પિત્ત, મેદ, સળેખમ, શ્વાસ, ઉધરસ, સાથળનું ઝલાઈ જવું, લોહીવિકાર અને તરશને મટાડનાર છે. એમાં અતિયવ જવ કરતાં ઓછા ગુણવાળા હોય છે અને તોક્ય અતિયવ કરતાં પણ ઓછા ગુણવાળા હોય છે. ૨૬-૨૮

શૂકધાન્ય–ઘઉંનાં નામો તથા ત્રણ ભેદો

ગોધૂમઃ સુમનોઽપિ સ્યાત્ ત્રિવિધઃ સ ચ કીર્તિતઃ ।
મહાગોધૂમ ઇત્યાખ્યઃ પશ્ચાદ્દેશાત્સમાગતઃ ॥૨૯॥
મધૂલી તુ તતઃ કિંચિદલ્પા સા મધ્યદેશજા ।
નિઃશૂકો દીર્ઘગોધૂમઃ ક્વચિન્નન્દીમુખાભિધઃ ॥૩૦॥

અન્વય–ગોધૂમઃ સુમનઃ અપિ સ્યાત્, સ ચ ત્રિવિધઃ કીર્તિતઃ, મહાગોધૂમઃ ઇત્યાખ્યઃ પશ્ચાદ્દેશાત્ સમાગતઃ, મધૂલી તુ તતઃ કિંચિત્ અલ્પા (ભવતિ) સા મધ્યદેશજા, નિઃશૂકઃ દીર્ઘગોધૂમઃ (કથ્યતે, સ એવ) ક્વચિત્ નન્દીમુખાભિધઃ (કથ્યતે) ॥

ગોધૂમ[1] અને સુમન[2] એ ઘઉંના સંસ્કૃત નામો છે. ઘઉંના ત્રણ ભેદો છે; જે ઘઉં પશ્ચિમ દેશમાંથી આવે છે તે મહાગોધૂમ[1] કહેવાય છે; મહાગોધૂમથી કાંઈક નાના કણવાળા ઘઉં મધૂલી[2] કહેવાય છે અને તે મધ્ય દેશમાં થાય છે; જે ઘઉં અણી વગરના હોય છે, તે દીર્ઘગોધૂમ[3] અને કોઈક સ્થળે તે નંદીમુખ[4] પણ કહેવાય છે ૨૯,૩૦

૧ ગુધ્યતિ વેષ્ટયન્ ગુણાન્ ગુધ્યતે વા લોકૈરિવ માધુર્યાદિગુણયુક્તત્વાત્, ગુધ પરિવેષ્ટને–'ગુધેરૂમ' (ઉણા ૫–૨)–જે વેષ્ટ ગુણોને ધારણ કરે છે અને મધુરતા આદિ ગુણયુક્ત હોવાથી સર્વ લોકો વડે જે વીંટાય છે–ઇચ્છાય છે, તેથી ગોધૂમ–ઘઉં

૨ શોભનં મનઃ–આત્મનઃ સત્યાં સ્વરુચિમ્, મન જ્ઞાને–મન્યતે–પોતાના ઉપરની શોભાની રુચિને જે સારી પેઠ જાણે છે, તેથી સુમન–ઘઉં

૧ મહાંશ્ચાસૌ ગોધૂમશ્ચ–કણમાં જે મોટા થાય છે, તે ભારતના ઘઉં–મહાગોધૂમ

૨ મધુ અસ્તિ–અતોઽસ્ત્યર્થે લ., અન્યપદાર્થી ઇતિ ડીપ્, ગૌરાદિત્વાત્ ડીપ્–જે મધને એટલે મધ જેવી મીઠાશને ધારણ કરે છે, તેથી મધૂલી–નાના કણના ઘઉંની મધ્યદેશમાં થતી એક જાત.

૩ દીર્ઘશ્ચાસૌ ગોધૂમઃ–જે ઘઉં અણી વગરના તથા લાંબા થાય છે, તે દીર્ઘગોધૂમ કહેવાય છે

૪ નન્દ્યાં મુખં યસ્માત્ સ–જેનાથી મોઢું આનંદમાં આવી જાય છે, તે નંદીમુખ–ઉપરના જ ઘઉંનું બીજું નામ છે

શૂકધાન્ય–ઘઉંના ત્રણે ભેદોના ગુણો

ગોધૂમો મધુરઃ શીતો વાતપિત્તહરો ગુરુઃ ।
કફશુક્રપ્રદો બલ્યઃ સ્નિગ્ધઃ સન્ધાનકૃત્સરઃ ॥
જીવનો બૃંહણો વર્ણ્યો વ્રણ્યો રુચ્યઃ સ્થિરત્વકૃત્ ॥
મધૂલી શીતલા સ્નિગ્ધા પિત્તઘ્ની મધુરા લઘુઃ ।
શુક્રલા બૃંહણી પથ્યા તદ્વન્નન્દીમુખઃ સ્મૃતઃ ॥૩૨॥

અન્વય–ગોધૂમઃ મધુરઃ શીતઃ વાતપિત્તહરઃ ગુરુઃ કફશુક્રપ્રદઃ બલ્યઃ સ્નિગ્ધઃ સન્ધાનકૃત્ સરઃ જીવનઃ બૃંહણઃ વર્ણ્યઃ વ્રણ્યઃ રુચ્યઃ સ્થિરત્વકૃત્ (સ્યાત્)। મધૂલી શીતલા સ્નિગ્ધા પિત્તઘ્ની મધુરા લઘુઃ શુક્રલા બૃંહણી પથ્યા (સ્યાત્), નન્દીમુખઃ તદ્વત્ સ્મૃતઃ ॥

ઘઉં મધુર, ટાઢા, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, ભારે, કફ કરનાર, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, ભાંગેલું સાંધનાર, મળને ઉતારનાર, જીવનરૂપ, પુષ્ટિ આપનાર, વર્ણને સારો કરનાર, ઘાને હિતકારી, રુચિ આપનાર અને સ્થિરતા કરનાર છે. મધૂલી નામના ઘઉં ટાઢા, સ્નિગ્ધ, પિત્તને હણનાર, મધુર, હલકા, વીર્યને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને પથ્ય છે; નંદીમુખ નામના ઘઉં પણ એવા જ ગુણોવાળા હોય છે ૩૧,૩૨

ટીકા–કફપ્રદો નવીનો ન તુ પુરાણઃ । 'પુરાણયવગોધૂમક્ષૌદ્રજાઙ્ગલશૂલ્યભુક્' ઇતિ વાગ્ભટેન વસન્તર્તુચર્યાયામુક્તત્વાત્ ॥ નવા ઘઉં કફ કરે છે, પણ જૂના ઘઉં કફ કરતા નથી, કારણ કે વાગ્ભટે વસંતમાં જૂના ઘઉં ખાવાનું કહ્યું છે. વાગ્ભટ કહે છે કે, '(વસંતમાં) જૂના જવ, જૂના ઘઉં, મધ, જંગલી જાનવરોનાં માંસ અને કાંટાથી પાકેલું માંસ ખાવું'. ૩૧,૩૨

શિંબીધાન્યોના નામો તથા ગુણો

શમીજાઃ શિમ્બિજાઃ શિમ્બીભવાઃ સૂપ્યાશ્ચ વૈદલાઃ ।
વૈદલા મધુરા રૂક્ષાઃ કષાયાઃ કટુપાકિનઃ ॥૩૩॥
વાતલાઃ કફપિત્તઘ્ના બદ્ધમૂત્રમલા હિમાઃ ।
ઋતે મુદ્ગમસૂરાભ્યામન્યે ત્વાધ્માનકારિણઃ ॥૩૪॥

અન્વય–શમીજાઃ શિમ્બિજાઃ શિમ્બીભવાઃ, સૂપ્યાઃ ચ વૈદલાઃ (કથ્યન્તે)। વૈદલાઃ મધુરાઃ રૂક્ષાઃ કષાયાઃ કટુપાકિનઃ વાતલાઃ કફપિત્તઘ્નાઃ બદ્ધમૂત્રમલાઃ હિમાઃ (સન્તિ) મુદ્ગમસૂરાભ્યામ્ ઋતે અન્યે તુ આધ્માનકારિણઃ (ભવન્તિ) ॥

શમીજ[1], શિંબીજ[2], શિંબીભવ[3], સૂપ્ય[4] અને વૈદલ[5] એટલાં શિંબીધાન્યનાં સંસ્કૃત નામો છે. વૈદલ–શિંબીધાન્યો* એટલે શીંગ

* શિમ્બિસમ્ભવાનિ ધાન્યાનિ–શિમ્બીધાન્યાનિ–જેઓ શીંગમાં થાય છે, તે શિંબીધાન્ય–શીંગવાળાં ધાન્ય–કઠોળ.

માંથી બે ફાડરૂપે ઉત્પન્ન થતાં (કઠોર) ધાન્યો મધુર, રૂક્ષ, તૂરાં, પાકમાં તીખાં, વાયુ કરનારાં, કફ તથા પિત્તને હણનારાં, મૂત્ર તથા મળને બાંધનારાં, ટાઢાં અને મગ તથા મસૂર વિના બીજાં સઘળાં આફરો કરનારાં છે. ૩૩,૩૪

૧. શામ્યતિ ધાન્યોત્પત્ત્યનન્તરં, શમુ ઉપશમે–અચ્, ગૌરાદિઃ, શમ્યાં જાતાઃ–'સપ્તમ્યાં જનેર્ડઃ' અંદરના ભાગમાં કઠોળ નીપજી પાકી ગયા પછી જે શાંત થાય–વધતી બંધ થાય અને છેવટે ખરી પડે, તે શીંગમાં ઉત્પન્ન થતાં ધાન્યો શમીજ–હરકોઈ કઠોળ.

૨. સમતિ–વૈક્લવ્યં ગચ્છતિ ધાન્યોત્પત્ત્યનન્તરં, ષમ વૈક્લવ્યે–'ઉલ્વાદયશ્ચ' (ઉણા. ૪–૯૫) ઇતિ સાધુઃ, યદ્વા શિનોતિ–શિઞ્ નિશાને–પૂર્વવત્ સાધુઃ, શિમ્બ્યાં જાતાઃ શિમ્બિજા', પૂર્વવત્ ડ–અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે.

૩. શિમ્બીષુ ભવન્તિ–ભવતેરચ્–શીંગોમાં જે થાય છે, તે શિમ્બીભવ–કઠોળ ધાન્ય.

૪. સરન્તિ શૂર્પાદિષુ, યદ્વા સુવન્તિ–પ્રેરયન્તિ વાતમાધ્માનં ચ–સૃ ગતૌ, ષૂ પ્રેરણે વા–'રાજસૂયસૂર્ય.' ઇતિ નિપાતિતઃ–જે સૂપડાં વગેરેમાં સરકે છે અથવા વાયુ તથા આફરાને પ્રેરણા આપે છે, તેથી સૂર્ય–કઠોળ ધાન્ય.

૫. વિઘટ્ટિતં દલં યેષાન્તે વિદલાઃ, તતઃ વિદલા એવ વૈદલાઃ, સ્વાર્થે પ્રજ્ઞાદ્યણ્–જેને ભરડવાથી બરાબર અર્ધું ફાડિયું છૂટું પડે છે, તે વૈદલ–કઠોળ ધાન્ય.

ટીકા–મુદ્ગમસૂરયોરનાધ્માનકારિત્વમન્યવૈદલાપેક્ષયા, નતુ સર્વથા; એતયોરપિ કિઞ્ચિદાધ્માનકારિત્વદર્શનાત્ ॥ મગ અને મસૂર બીજાં શિંબીધાન્યો કરતાં ઓછો આફરો કરનારાં છે, પણ સર્વથા આફરો કરતાં જ નથી એમ નથી; કાંઈક આફરો તો કરે જ છે, એમ દેખાયું છે. ૩૩,૩૪

મગનું નામ તથા ગુણો

મુદ્ગો રૂક્ષો લઘુર્ગ્રાહી કફપિત્તહરો હિમઃ ।
સ્વાદુરલ્પાનિલો નેત્ર્યો જ્વરઘ્નો વનજસ્તથા ॥ ૩૫ ॥

અન્વય–મુદ્ગઃ રૂક્ષઃ લઘુઃ ગ્રાહી કફપિત્તહરઃ હિમઃ સ્વાદુઃ અલ્પાનિલઃ નેત્ર્યઃ જ્વરઘ્નઃ (ભવતિ) વનજઃ તથા ॥

મુદ્ગ[૧]–મગ રૂક્ષ, હલકા, ઝાડાને રોકનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, ટાઢા, મધુર અને કંઈક વાયુવાળા હોઈ થોડા વાયડા, નેત્રને હિતકારી અને તાવને મટાડનાર છે; મઠ પણ એવા જ ગુણોવાળા હોય છે. ૩૫

૧ મોદતે–હર્ષં પ્રાપ્નોતિ જનોઽનેન સ્વાદુત્વાદિગુણયુક્તત્વાત્, મુદ હર્ષે–'મુદિગ્રોર્ગગ્ગૌ' (ઉણા. ૧–૧૨૫) ઇતિ ગક્–સ્વાદિષ્ટ આદિ ગુણોવાળા હોવાથી લોકો જેનાથી આનંદ પામે છે, તેથી મુદ્ગ–મગ.

મગના ભેદો

મુદ્ગો બહુવિધઃ શ્યામો હરિતઃ પીતકસ્તથા ।
શ્વેતો રક્તશ્ચ તેષાં તુ પૂર્વઃ પૂર્વો લઘુઃ સ્મૃતઃ ॥૩૬॥

અન્વયઃ–શ્યામઃ હરિતઃ પીતક. શ્વેતઃ તથા ચ રક્તઃ મુદ્ગઃ બહુવિધઃ (ભવતિ), તેષાં તુ પૂર્વઃ પૂર્વઃ લઘુઃ સ્મૃતઃ ॥

કાળા, લીલા, પીળા, ધોળા અને રાતા એમ મગ ઘણા પ્રકારના થાય છે; તેઓમાં પણ પહેલા પહેલા પછી પછીના કરતાં વધારે હલકા કહેલ છે. ૩૬

લીલા મગ શ્રેષ્ઠ

સુશ્રુતેન પુનઃ પ્રોક્તો હરિતઃ પ્રવરો ગુણૈઃ ।
ચરકાદિભિરપ્યુક્ત એષ એવ ગુણાધિકઃ ॥ ૩૭॥

અન્વયઃ–સુશ્રુતેન પુનઃ હરિત. ગુણૈઃ પ્રવરઃ પ્રોક્તઃ, ચરકાદિભિઃ અપિ એષઃ એવ ગુણાધિકઃ ઉક્તઃ ॥

સુશ્રુતે તો 'લીલા મગને ગુણો વડે શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે અને ચરક આદિએ પણ એ લીલા મગને જ ગુણોથી અધિક કહ્યા છે. ૩૭

અડદનું નામ તથા ગુણો

માષો ગુરુઃ સ્વાદુપાકઃ સ્નિગ્ધો રુચ્યોઽનિલાપહઃ ।
સ્રંસનસ્તર્પણો બલ્યઃ શુક્રલો બૃંહણઃ પરઃ ॥૩૮॥
ભિન્નમૂત્રમલઃ સ્તન્યો મેદઃપિત્તકફપ્રદઃ ।
ગુદકીલાર્દિતશ્વાસપક્તિશૂલાનિ નાશયેત્ ॥૩૯॥
કફપિત્તકરા માષાઃ કફપિત્તકરં દધિ ।
કફપિત્તકરા મત્સ્યા વૃન્તાકં કફપિત્તકૃત્ ॥૪૦॥

અન્વય–માષઃ ગુરુઃ સ્વાદુપાકઃ સ્નિગ્ધઃ રુચ્યઃ અનિલાપહઃ સ્રંસનઃ તર્પણઃ બલ્યઃ શુક્રલઃ પરઃ બૃંહણઃ ભિન્નમૂત્રમલઃ સ્તન્યઃ મેદપિત્તકફપ્રદઃ (સન્) ગુદકીલાર્દિતશ્વાસપક્તિશૂલાનિ નાશયેત્ । માષાઃ કફપિત્તકરાઃ, દધિ કફપિત્તકરં, મત્સ્યાઃ કફપિત્તકરાઃ, વૃન્તાકં કફપિત્તકૃત્ (અસ્તિ) ॥

માષ[૧]–અડદ ભારે, પાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, રુચિ ઉપજાવનાર, વાયુને તોડનાર, મળને ઢીલા કરી નીચે પાડનાર, તૃપ્તિ આપનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, બહુજ પુષ્ટિ આપનાર, મળ તથા મૂત્રને પોતાના સ્થાનેથી જુદાં

પાડનાર, ધાવણ વધારનાર, મેદ કરનાર અને પિત્ત તથા કફને વધારનાર હોઈ અરશ, અર્દિતરોગ, વાયુ, શ્વાસ અને પક્તિશૂલ કે પરિણામ શૂલનો નાશ કરનાર છે. અડદ, દહીં, માછલાં અને રીંગણાં એ કફ તથા પિત્તને કરનારાં છે ૩૮–૪૦

૧ માષતિ–હિનસ્તિ વાયું ગુરુત્વેન વીર્યેણ ગૌરવાત્, માષ વિશબ્દમ્–'ઇત્યુક્ત બહુલમિતિ સંજ્ઞાયાં કર્તરિ ઘઞ્–જે વાયુને તથા મુત્રીસ–અરશ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી માષ–અડદ.

ચોળાનાં નામો તથા ગુણો

राजमाषो महामाषश्चपलश्चवलः स्मृतः ।
राजमाषो गुरुः स्वादुस्तुवरस्तर्पणः सरः ॥
रूक्षो वातकरो रुच्यः स्तन्यभूरिबलप्रदः ॥ ४१ ॥

अन्वय–राजमाष महामाष चपल चवल स्मृत । राजमाष गुरु स्वादु तुवर तर्पण सर रूक्ष वात कर. रुच्य (च) स्तन्यभूरिबलप्रद (अस्ति)

રાજમાષ,[1] મહામાષ,[2] ચપલ[3] અને ચવલ[4] એટલાં ચોળાના સંસ્કૃત નામો છે. ચોળા ભારે, મધુર, તુરા, તૃપ્તિ આપનાર, ઝાડો ઉતારનાર, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર અને રુચિ કરનાર હોઈ ધાવણ વધારનાર તથા ઘણું જ બળ આપનાર છે ૪૧

૧ માષાણાં રાજા–રાજદન્તાદિત્વાત્ પરનિપાત–અડદોનો જે રાજા મુખ્ય છે, તેથી રાજમાષ–ચોળા.

૨. મહાંશ્ચાસૌ માષ–મોટા અડદની એક જાત છે, તેથી મહામાષ–ચોળા.

૩ ચોપતિ–સમ્ગ ગચ્છતિ પચ્યતુલ્યત્વાત્, ચુપ મન્દાયાં ગતૌ– ચુપેશ્ચોપધાયા '–(ઉણા. ૧–૧૧૧) ઇતિ કલ, પક્ષે ચપલ ચર, ચપ સાન્ત્વને–કન્તાત્ 'એરચ' અર્થે–ઘ્નન્તિ અસ્તિ–દદાતિ બલપ્રદત્વાત્, કા ઘને અન્યને ચ–'અ કડ્ડુમ્બર્ચે ચ–જે ભારે હોવાથી ધીમે પાચન થાય છે અથવા બળ આપનાર હોવાથી જે શક્તિ વર્ધક છે, તેથી ચપલ–ચોળા.

૪ ચૂર્ણત્ ચર્વ, કેવલ પૃષોદરાદિત્વાત્ ચવલ ચ–ચવલ આ નામનો અર્થ વગેરે મધુ ઉપર પ્રમાણે છે

ચોળાના ત્રણ પ્રકારો

श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधः स प्रकीर्तितः ।
यो महांस्तेषु भवति स प्रधानो गुणाधिकः ॥ ४२ ॥

अन्वय–सः श्वेतः रक्तः तथा कृष्ण–त्रिविध प्रकीर्तित, तेषु यः महान् भवति सः एव गुणाधिक ॥

ચોળા ધોળા, રાતા અને કાળા એમ ત્રણ પ્રકારના થાય છે; તેઓમાં જે ચોળા કદમાં મોટા હોય તેમનામાં અધિક ગુણો કહ્યા છે. ૪૨

વાલનાં નામો તથા ગુણો

निष्पावो राजशिम्बिः स्याद्वल्लकः श्वेतशिम्बिकः ।
निष्पावो मधुरो रूक्षो विपाकेऽम्लो गुरुः सरः ॥ ४३ ॥
कषायः स्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धकृत् ।
विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथहृच्छुक्रनाशनः ॥ ४४ ॥

अन्वय–निष्पाव राजशिम्बि. वल्लक श्वेतशिम्बिक. स्यात् । निष्पाव मधुर रूक्ष विपाके अम्ल गुरु सर कषाय. (च) स्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धकृत्, विदाही उष्ण विषश्लेष्मशोथहृत् शुक्रनाशन (अस्ति) ॥

નિષ્પાવ,[1] રાજશિંબી,[2] વલ્લક[3] અને શ્વેતશિંબિક[4] એટલાં વાલનાં સંસ્કૃત નામો છે વાલ મધુર, રૂક્ષ, પાકમાં ખાટા, ભારે, ઝાડો ઉતારનાર અને તુરા હોઈ ધાવણ વધારનાર તથા પિત્ત, લોહીવિકાર કે રક્તપિત્ત, મૂત્ર, વાયુ તથા આફરો કરનાર છે; તેમજ દાહ કરનાર, ગરમ, વીર્યનો નાશ કરનાર તથા ઝેર, કફ અને સોજાને મટાડનાર છે ૪૩,૪૪

૧. નિષ્પૂયતે–પુનાતિ–અનેન શોધ્યતે–નિષ્પૂર્વક પૂઙ્ પવને–અમતિ ઘઞ્, યદ્વા નિષ્પૂયતે–શોધ્યતે અનેન ઘઞ્ અપનયનાત્ અસ્મિન્–અર્થે ઘઞ્–ફોતરાં વગેરે દૂર કરી જેને શુદ્ધ–સાફ કરવામાં આવે છે, તેથી અથવા સારક અને વાયુ હોવાથી મળને જે શુદ્ધ સાફ કરે છે, તેથી નિષ્પાવ–વાલ.

૨ શિમ્બીનાં–શિમ્બિધાન્યાનાં રાજા–રાજદન્તાદિત્વાત્ પરનિપાત.–શીંગમાં થતાં કઠોળ ધાન્યોનો જે રાજા મુખ્ય છે, તેથી રાજશિમ્બિ–વાલ–અવર.

૩ વલ્લ–વેષ્ટયતિ ઉદરં રુધિરં ચ, વલ્લ–સંવરણે ણ્વુલ્ વલ્લતે સંવરણાત્ વાયુકારક તથા આફરો કરનાર હોવાથી પેટને ઢાંકી દે છે, તેમ જ ગરમ હોઈને દાહક હોવાને લીધે લોહીને પણ ઢાંકી લે છે, તેથી વલ્લક–વાલ.

૪ શ્વેતા શિમ્બિર્યસ્ય સ–'શેષાદ્ વિભાષે'તિ કપ્–જેની શીંગ ધોળી થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્બિક–વાલ.

ટીપ્પણ–ન તુ રાજશિમ્બીબીજં 'મહાભાષ્યે' ઇતિ કેચિદ્–આ ચોળાને 'રાજશિમ્બીબીજ' પણ કહે છે અને કોઈક દેશમાં 'મટવાસ' નામથી ઓળખે છે.

મઠનાં નામો તથા ગુણો

મકુષ્ઠો વનમુદ્ગઃ સ્યાન્મકુષ્ઠકમુકુષ્ઠકૌ ।
મકુષ્ઠો વાતલો ગ્રાહી કફપિત્તહરો લઘુઃ ॥
વહ્નિજિન્મધુરઃ પાકે કૃમિકૃજ્જ્વરનાશનઃ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ—મકુષ્ઠઃ વનમુદ્ગઃ સ્યાત્, મકુષ્ઠક-મુકુષ્ઠકૌ, (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ—) મકુષ્ઠઃ વાતલઃ ગ્રાહી કફપિત્તહરઃ લઘુઃ વહ્નિજિત્ પાકે મધુરઃ કૃમિકૃત્ જ્વરનાશનઃ (ભવતિ) ॥

મકુષ્ઠ,[1] વનમુદ્ગ,[2] મકુષ્ઠક[3] અને મુકુષ્ઠક,[4] એટલાં મઠનાં સંસ્કૃત નામો છે. મઠ વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, હલકા, અગ્નિને મંદ કરનાર, પાકમાં મધુર, કૃમિ કરનાર અને તાવનો નાશ કરનાર છે. ૪૫

૧. મઙ્કતિ મઙ્કતે વા શરીરં પાકે મધુરત્વાત્, મકિ મણ્ડને—બાહુલકાત્ ઉઃ, નુમભાવશ્ચ, મકુઃ તિષ્ઠતિ—ષ્ઠા ગતિનિવૃત્તૌ—'સુપિ સ્થઃ'—ઇતિ ક —જે પાકમાં મધુર હોવાથી શરીરને શોભાવનાર તરીકે શોભા રહે છે, તેથી મકુષ્ઠ—મઠ.

૨. વનસ્ય મુદ્ગઃ—વનમુદ્ગઃ—જંગલના મગ કે જંગલી મગ કહેવાય છે, તેથી વનમુદ્ગ—મઠ.

૩. મકુઃ તિષ્ઠતિ—ષ્ઠા ગતિનિવૃત્તૌ 'વુન્' (ઉણા. ૨-૩૨)—મકુષ્ઠક—અર્થ પડેલા નામ પ્રમાણે જ છે.

૪. પૂર્વવત્ સર્વં, કિંતુ પૃષોદરાદિત્વાત્ અત ઉત્વમ્—અર્થ પડેલા નામ પ્રમાણે જ થાય છે; યદ્વા મુકુ.—મલોત્સર્ગઃ, તં સ્તકતિ—પ્રતિબધ્નાતિ ગ્રાહિત્વાત્, ષ્ટક પ્રતિઘાતે—મૂલવિભુજાદિત્વાત્ કઃ, પૃષોદરાદિત્વાત્ ટસ્ય ઠઃ—જે ઝાડાને રોકનાર હોવાથી મળનું છૂટવું રોકે છે, તેથી મુકુષ્ઠક—મઠ.

મસૂરનાં નામો તથા ગુણો

મઙ્ગલ્યકો મસૂરઃ સ્યાન્મઙ્ગલ્યા ચ મસૂરિકા ।
મસૂરો મધુરઃ પાકે સંગ્રાહી શીતલો લઘુઃ ॥
કફપિત્તાસ્રજિદ્રૂક્ષો વાતલો જ્વરનાશનઃ ॥ ૪૬ ॥

અન્વયઃ—મઙ્ગલ્યકઃ મસૂરઃ મઙ્ગલ્યા ચ મસૂરિકા સ્યાત્ । મસૂરઃ પાકે મધુરઃ સંગ્રાહી શીતલઃ લઘુઃ રૂક્ષઃ વાતલઃ (સન્) કફપિત્તાસ્રજિત્ જ્વરનાશનઃ (અસ્તિ) ॥

મંગલ્યક,[1] મસૂર,[2] મંગલ્યા,[3] મસૂરિકા[4] એટલાં મસૂરનાં સંસ્કૃત નામો છે. મસૂર પાકમાં મધુર, ઝાડાને રોકનાર, શીતળ, હલકા, રૂક્ષ અને વાયડા હોઈ કફ, પિત્ત કે રક્તપિત્તને મટાડનાર અને તાવનો નાશ કરનાર છે. ૪૬

૧. મઙ્ગલે સાધુઃ—'તત્ર સાધુઃ' ઇતિ યત્, તતઃ સ્વાર્થે કન્—જે મંગલ માટે સારો ગણાય છે, તેથી મંગલ્યક—મસૂર.

૨. મસ્યતિ—પરિણમતિ પાકે મધુરો લઘુશ્ચ, મસી પરિણામે—'મસેરૂરન્' (ઉણા ૫-૩)—જે પાકમાં મધુર પરિણામ પામે છે અને હલકો હોવાથી જલદી પચે છે, તેથી મસૂર.

૩. મઙ્ગલે સાધુઃ—પ્રથમવત્ યત્, ટાપ્—મઙ્ગલ્યા—અર્થ પડેલા નામ પ્રમાણે છે.

૪. મસ્યતિ—પરિણમતીત્યાદિ દ્વિતીયવત્, સ્ત્રીત્વાત્ ટાપ્, અત ઇત્વં ચ—મસૂરિકા—અર્થ બીજા નામ પ્રમાણે.

તુવરનાં નામો તથા ગુણો

આઢકી તુવરી ચાપિ સા પ્રોક્તા શણપુષ્પિકા ।
આઢકી તુવરા રૂક્ષા મધુરા શીતલા લઘુઃ ।
ગ્રાહિણી વાતજનની વર્ણ્યા પિત્તકફાસ્રજિત્ ॥૪૭॥

અન્વયઃ—આઢકી તુવરી અપિ ચ સા શણપુષ્પિકા પ્રોક્તા । આઢકી તુવરા રૂક્ષા મધુરા શીતલા લઘુઃ ગ્રાહિણી (સતી) વાતજનની વર્ણ્યા પિત્તકફાસ્રજિત્ (અસ્તિ) ॥

આઢકી,[1] તુવરી[2] અને શણપુષ્પિકા[3] એટલાં તુવરનાં સંસ્કૃત નામો છે. તુવર તૂરી, રૂક્ષ, મધુર, ટાઢી, હલકી, ઝાડાને રોકનાર, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

૧. આ—સમન્તાદ્ ઢૌક્તે ઢૌક્યતે વા માધુર્ય શૈત્યાદિ ચ યયા. આઙ્પૂર્વકાદ્ ઢૌકૃ ગતૌ—અચ્, ઘઞ્ વા, પૃષોદરાદિઃ, ગૌરાદિશ્ચ—જે ચોપાસ મધુરતા, શીતળતા તૂરાશ વગેરે ગુણોને હાજર કરે છે, તેથી આઢકી—તુવર.

૨. તુવરઃ ગુણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ—અર્શઆદ્યચ્, યદ્વા—તવીતિ—હિનસ્તિ પિત્તકફાસ્રમ્, તુ ઇતિ સૌત્રો ધાતુઃ હિંસાર્થઃ. તસ્માત્ 'છિત્વરછત્વર'—ઇત્યાદિના (ઉણા. ૩-૧) ષ્વરચ્, ષિત્વાદ્ ઙીપ્—જેમાં તૂરાશનો ગુણ છે અથવા જે પિત્ત, કફ તથા લોહીવિકારનો નાશ કરે છે. તેથી તુવરી—તુવર.

૩. શણસદૃશં પુષ્પં યસ્યાઃ—'પાકકર્ણે'તિ ઙીપ્, સ્વાર્થે કન્, 'કેઽણઃ' ઇતિ હ્રસ્વત્વં ચ—જેનાં ફૂલ શણના ફૂલ જેવાં થાય છે, તેથી શણપુષ્પિકા—તુવેર.

ચણાનાં નામો તથા ગુણો

ચણકો હરિમન્થઃ સ્યાત્સકલપ્રિય ઇત્યપિ ।
ચણકઃ શીતલો રૂક્ષઃ પિત્તરક્તકફાપહઃ ॥ ૪૮ ॥
લઘુઃ કષાયો વિષ્ટમ્ભી વાતલો જ્વરનાશનઃ ।
સ ચાઙ્ગારેણ સંભૃષ્ટસ્તૈલભૃષ્ટશ્ચ તદ્ગુણઃ ॥ ૪૯ ॥

ત્રિપુટ,[1] અને ખંડિક[2] એ મકાઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. મકાઈ મધુર, કડવી. તૂરી, બહુ જ રૂક્ષપણું કરનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, ઝાડાને રોકનાર અને ટાઢી છે; પરંતુ લૂલાપણું તથા પાંગળાપણું કરનાર છે અને વાયુને અત્યંત કોપાવનાર છે.

૧. त्रयः पुटा यस्य सः त्रिपुटः-જેને ત્રણ પડ હોય છે, તેથી ત્રિપુટ-મકાઈ.

૨. खण्डः अस्ति अस्य-'अत इनिठनौ' इति ठन्-જેના ખંડ હોય-એટલે ડૂંડાંમાં જેના દાણા જુદા જુદા ખંડોમાં એટલે વિભાગોમાં ગોઠવાયા હોય છે, તેથી ખંડિક-મકાઈ.

કળથીનાં નામો તથા ગુણો

कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् ॥५५॥
लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान् ।
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदृगानाहान्सपीनसान् ॥
स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरकृमिहरः परः ॥ ५६ ॥

अन्वयः-कुलत्थिका च कुलत्थः (इति नामनी), अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते-कुलत्थः पाके कटुकः कषायः (सन्) पित्तरक्तकृत् लघुः विदाही वीर्योष्णः स्वेदसंग्राहकी (सन्) श्वासकासकफानिलान् हिक्काश्मरीशुक्रदृगानाहान् सपीनसान् हन्ति, (तथा) परः मेदोज्वरकृमिहरः (अस्ति) ॥

કુલત્થિકા[1] અને કુલત્થ[2] એ બે કળથીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કળથી પાકમાં તીખી, તૂરી, પિત્ત તથા લોહીવિકારને કરનાર, હલકી, દાહ કરનાર, ઉષ્ણવીર્ય, પરસેવાને રોકનાર અને શ્વાસ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, હેડકી, પથરી, વીર્ય, આંખનું ઉપસવું, સળેખમ, મેદ, તાવ તથા કૃમિને અત્યંત મટાડનાર છે. ૫૫,૫૬

૧. कुलं-मूलम् सत् तिष्ठति, ष्ठा गतिनिवृत्तौ-'सुपि स्थः' इति कः, टाप् ततः स्वार्थे कन्, 'केऽण' इति ह्रस्वत्वं, टाप्, अत इत्वं च-જે ભોંય પર લાગેલી રહે છે, તેથી કુલત્થિકા-કળથી.

૨. कुलत्थ-પણ ઉપર પ્રમાણે જ સિદ્ધ છે, કેવળ સ્વાર્થિક પ્રત્યય નથી, અને સ્ત્રીલિંગ નથી; અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે.

કાળા, ધોળા, રાતા તલનું નામ તથા ગુણો

तिलः कृष्णः सितो रक्तः स वन्योऽल्पतिलः स्मृतः ।
तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः ॥५७॥
विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत् ।
वल्यः केश्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः स्तन्यो व्रणे हितः ५८
दन्त्योऽल्पमूत्रकृद् ग्राही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः ।
कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः ॥
अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादयस्तिलाः ॥५९॥

अन्वयः-तिलः[1] कृष्णः सितः रक्तः (भवति), सः वन्यः अल्पतिलः स्मृतः, तिलः रसे कटुः तिक्तः मधुरः तुवरः गुरुः, विपाके कटुकः स्वादु स्निग्धोष्ण कफपित्तनुत्, वल्यः केश्यः हिमस्पर्शः त्वच्यः स्तन्यः, व्रणे हितः दन्त्यः अल्पमूत्रकृत् ग्राही वातघ्नः अग्नि-मतिप्रदः (भवति). तेषु कृष्णः श्रेष्ठतमः (सन्) शुक्लः (अस्ति), सितः मध्यमः, अन्ये रक्तादयः तिलाः तज्ज्ञैः हीनतराः प्रोक्ताः ॥

કાળા, ધોળા અને રાતા એમ ત્રણ પ્રકારના તલ થાય છે. જે તલ વગડામાં થાય છે, તે અલ્પતિલ કહેવાય છે. તલ રસમાં તીખા, કડવા, મધુર, તૂરા, ભારે, પાકમાં તીખા, સ્વાદિષ્ઠ, સ્નિગ્ધ, ગરમ, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર, બળ આપનાર, કેશને સારા કરનાર, ટાઢા સ્પર્શવાળા, ચામડીને હિતકારી, ધાવણ વધારનાર, વ્રણ મટાડવામાં ઉપયોગી, દાંતને સારા કરનાર, મૂત્રને થોડું કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, વાયુને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બુદ્ધિ આપનાર છે. તલની જાતોમાં કાળા તલ સર્વોત્તમ અને વીર્યને વધારનાર છે; ધોળા તલ મધ્યમ ગુણવાળા અને બીજા રાતા વગેરે તલોને તે વિષયના વિદ્વાનોએ બહુ જ ઓછા ગુણવાળા કહ્યા છે. ૫૭-૫૯

૧. तिलति-स्निग्धतां करोति सर्वावयवेषु स्निग्धत्वात् तिल स्नेहने-'इगुपधे'ति कः-જે સ્નિગ્ધ હોવાથી શરીરના દરેક અવયવોને સ્નેહન અથવા ચીકાશ પહોંચાડે છે, તેથી તિલ-તલ.

અળસીનાં નામો તથા ગુણો

अतसी नीलपुष्पी च पार्वती स्यादुमा क्षुमा ।
अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुर्गुरुः ॥
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी ॥

अन्वयः-अतसी नीलपुष्पी पार्वती उमा च क्षुमा स्यात् । (गुणाश्च-) अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुः गुरुः उष्णा (सती) दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी (भवति) ॥

आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ।
शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षश्च वातकुष्ठप्रकोपणः ॥५०॥
स्विन्नः पित्तकफं हन्यात् सूपः शोषकरो मतः ।
आर्द्रोऽतिकोमलो रुच्यः पित्तशुक्रहरो हिमः ॥
कषायो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ॥५१॥

अन्वय—चणकः हरिमन्थः सकलप्रियः इत्यपि स्यात्। चणकः शीतलः रूक्षः लघुः कषायः विष्टम्भी वातलः (च) पित्तरक्तकफापहः ज्वरनाशनः (अस्ति), स च भ्राष्ट्रेण भृष्टः च तैलभृष्टः तद्गुणः (भवति)। आर्द्रभृष्टः बलकरः च रोचनः प्रकीर्तितः, शुष्कभृष्टः अतिरूक्षः च वातकुष्ठप्रकोपणः (स्यात्), स्विन्नः पित्तकफं हन्यात्, सूपः शोषकरः मतः, आर्द्रः अतिकोमलः रुच्यः पित्तशुक्रहरः हिमः कषायः वातलः ग्राही लघुः (च) कफपित्तहरः (स्यात्)॥

ચણક,¹ હરિમંથ² અને સકલપ્રિય³ એટલાં ચણાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચણા ટાઢા, રૂક્ષ, હલકા, તૂરા, ઝાડાને રોકનાર અને વાયુ કરનાર હોઈ પિત્ત, લોહીવિકાર, કફ તથા તાવને મટાડનાર છે. આ પ્રમાણે અંગારાથી અથવા તેલથી ભૂંજેલા (શેકેલા) ચણામાં પણ એ જ ગુણો છે. લીલા શેકેલા ચણા બળ આપનાર અને રુચિ ઉપજાવનાર છે. સૂકા શેકેલા ચણા અત્યંત રૂક્ષ હોઈ વાયુ તથા કોઢની વૃદ્ધિ કરનાર છે. બાફેલા ચણા પિત્ત તથા કફને મટાડે છે. ચણાની રાંધેલી દાળ પેટમાં ખડ ખડ કરનાર છે. લીલા ચણા કોમળ, રુચિ ઉપજાવનાર, પિત્ત તથા વીર્યને હરનાર, ટાઢા, તૂરા, વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, હલકા અને કફ તથા પિત્તને હરનાર છે. ૪૯—૫૧

૧ ચણક—ચીયતે સંચીયતે ધર્મિભિઃ, ચણતે—ચીયતે કર્મ પચુભિઃ કોપેન ચણુતાત્, ... ઇતિ 'ચણુન્' (ઉણા ૨-૧૨)—જે ખાવાને પ્રિય હોવાથી દરેકને આપી શકાય છે અથવા પાકમાં દાહક તથા વાયડા હોવાથી અગ્નિદીપક તથા વાયુકારક પણ છે, તેથી ચણક—ચણા.

૨. हरि—पीतं हरितं वा मन्थ—पक्षेषो अस्य, यद्वा हरिभिर्वानरैः घोटकैः अपि मथ्यते खाद्यते, ... જેનો અમુક ભાગ પીળો અથવા કંઈક લીલો હોય છે અથવા જેને વાંદરા તથા ઘોડા ખૂબ ખાય છે. કેમકે તેઓને તે પ્રિય હોય છે, તેથી તેઓ ખૂબ ખાઈ જાય છે, માટે હરિમંથ—ચણા.

૩. સકલના પ્રિય સકલપ્રિય—જે રુચિકારક હોવાથી દરેકને પ્રિય હોય છે, તેથી સકલપ્રિય—ચણા.

વટાણાનાં નામો તથા ગુણો

कलायो वर्तुलः प्रोक्तः सतीनश्च हरेणुकः ।
कलायो मधुरः स्वादुः पाके रूक्षश्च शीतलः ॥५२॥

अन्वय—कलायः वर्तुलः सतीनः च हरेणुकः प्रोक्तः। कलायः मधुरः पाके स्वादुः रूक्षः च शीतलः (भवति)॥

કલાય,¹ વર્તુલ,² સતીન³ અને હરેણુક⁴ એટલાં વટાણાનાં સંસ્કૃત નામો છે. વટાણા મધુર, પાકમાં પણ મધુર, રૂક્ષ અને ટાઢા છે. ૫૨

૧. કલં—માધુર્યમ् અયતે—પ્રાપ્નોતિ, ... કલં—માધુર્યમ્—જે મધુરતાને ધારણ કરે છે, તેથી કલાય—વટાણા.

૨. વર્તતે ગોલાકારેણ, इति वर्तुलः—જે ગોળાકારે થાય છે, તેથી વર્તુલ—વટાણા.

૩ सितेन—तिलादिसदृशचिह्नेन सह अस्ति, यद्वा सतिर्न—वायुरस्मिन् वा—સતીનમ્—જેમાં તલ જેવું ચિહ્ન હોય છે અથવા જેને કે જેમાં વાયુનો સંબંધ રહ્યો છે—એટલે જે વાયડા છે, તેથી સતીન—વટાણા.

અમરકોશમાં 'સતીનક' એવું વટાણાનું એક નામ છે, તેની વ્યુત્પત્તિ પણ આમ લખી છે—'सति सीदति ... वायु—सतीन—' इति समासः, 'इन्वन्तात्'—इति ... सतीन—वायुं करोति—'अन्येभ्योऽपि' इति क—प्रत्यय હોય તો જે સામર્થ્ય ધરાવે છે, એવા વાયુને કરનાર હોવાથી સતીનક—વટાણા.

૪ हरति कफं पित्तं च रूक्षत्वात् शीतत्वात्, इति हरेणुः 'हृपिभ्यां...'—(उणा. ३-१), ततः स्वार्थे कन्—જે રૂક્ષ તથા શીતળ હોવાથી કફનો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, તેથી હરેણુક—વટાણા.

મકાઈનાં નામો તથા ગુણો

त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् ॥५३॥
कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ।
किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥५४॥

अन्वय—त्रिपुटः खण्डिकः अपि स्यात्, अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते—त्रिपुटः मधुरः तिक्तः तुवरः भृशं रूक्षणः कफपित्तहरः रुच्यः ग्राहकः तथा शीतलः (अस्ति), किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः (स्यात्)॥

ત્રિપુટ,[1] અને ખંડિક[2] એ મકાઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. મકાઈ મધુર, કડવી. તૂરી, બહુ જ રૂક્ષપણું કરનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, ઝાડાને રોકનાર અને ટાઢી છે; પરંતુ લૂલાપણું તથા પાંગળાપણું કરનાર છે અને વાયુને અત્યંત કોપાવનાર છે.

૧. त्रयः पुटा यस्य सः त्रिपुटः–જેને ત્રણ પડ હોય છે, તેથી ત્રિપુટ–મકાઈ.

૨. खण्डः अस्ति अस्य–'अत इनिठनौ' इति ठन्–જેના ખંડ હોય–એટલે ડૂંડાંમાં જેના દાણા જુદા જુદા ખંડોમાં એટલે વિભાગોમાં ગોઠવાયા હોય છે, તેથી ખંડિક–મકાઈ.

કળથીનાં નામો તથા ગુણો

कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् ॥५५॥
लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान्।
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदृगानाहान्सपीनसान् ॥
स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरक्रमिहरः परः ॥ ५६ ॥

अन्वयः–कुलत्थिका च कुलत्थः (इति नामनी), अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते–कुलत्थः पाके कटुकः कषायः (सन्) पित्तरक्तकृत् लघुः विदाही वीर्योष्णः स्वेदसंग्राहकी (सन्) श्वासकासकफानिलान् हिक्काश्मरीशुक्रदृगानाहान् सपीनसान् हन्ति, (तथा) परः मेदोज्वरक्रमिहरः (अस्ति)॥

કુલત્થિકા[1] અને કુલત્થ[2] એ બે કળથીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કળથી પાકમાં તીખી, તૂરી, પિત્ત તથા લોહીવિકારને કરનાર, હલકી, દાહ કરનાર, ઉષ્ણવીર્ય, પરસેવાને રોકનાર અને શ્વાસ, ઉધરસ, કફ, વાયુ. હેડકી, પથરી, વીર્ય, આંખનું ઉપસવું, સળેખમ, મેદ, તાવ તથા કૃમિને અત્યંત મટાડનાર છે. ૫૫,૫૬

૧. कुलं–मूलमं सत् तिष्ठति, ष्ठा गतिनिवृत्तौ–'सुपि स्थः' इति कः, टाप् ततः स्वार्थे कन्, 'केऽण' इति ह्रस्वत्वं, टाप्, अत इत्वं च–જે ભોંય પર લાગેલી રહે છે. તેથી કુલત્થિકા–કળથી.

૨. कुलत्थ–પણ ઉપર પ્રમાણે જ સિદ્ધ છે, કેવળ સ્વાર્થિક પ્રત્યય નથી, અને સ્ત્રીલિંગ નથી; અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે.

કાળા, ધોળા, રાતા તલનું નામ તથા ગુણો

तिलः कृष्णः सितो रक्तः स वन्योऽल्पतिलः स्मृतः।
तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः ॥५७॥
विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत्।
बल्यः केश्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः स्तन्यो व्रणे हितः ॥५८॥
दन्त्योऽल्पमूत्रकृद् ग्राही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः।
कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः ॥
अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादयस्तिलाः ॥५९॥

अन्वयः–तिलः[1] कृष्णः सितः रक्तः (भवति), सः वन्यः अल्पतिलः स्मृतः, तिलः रसे कटुः तिक्तः मधुरः तुवरः गुरुः, विपाके कटुकः स्वादु स्निग्धोष्ण कफपित्तनुत्, बल्यः केश्यः हिमस्पर्शः त्वच्यः स्तन्य, व्रणे हितः दन्त्यः अल्पमूत्रकृत् ग्राही वातघ्नः अग्नि–मतिप्रदः (भवति). तेषु कृष्णः श्रेष्ठतमः (सन्) शुक्लः (अस्ति), सितः मध्यमः, अन्ये रक्तादयः तिलाः तज्ज्ञैः हीनतराः प्रोक्ताः ॥

કાળા, ધોળા અને રાતા એમ ત્રણ પ્રકારના તલ થાય છે. જે તલ વગડામાં થાય છે, તે અલ્પતિલ કહેવાય છે. તલ રસમાં તીખા, કડવા, મધુર, તૂરા, ભારે, પાકમાં તીખા, સ્વાદિષ્ઠ, સ્નિગ્ધ, ગરમ, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર, બળ આપનાર, કેશને સારા કરનાર, ટાઢા સ્પર્શવાળા, ચામડીને હિતકારી, ધાવણ વધારનાર, વ્રણ મટાડવામાં ઉપયોગી, દાંતને સારા કરનાર, મૂત્રને થોડું કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, વાયુને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બુદ્ધિ આપનાર છે. તલની જાતોમાં કાળા તલ સર્વોત્તમ અને વીર્યને વધારનાર છે; ધોળા તલ મધ્યમ ગુણવાળા અને બીજા રાતા વગેરે તલોને તે વિષયના વિદ્વાનોએ બહુ જ ઓછા ગુણવાળા કહ્યા છે. ૫૭–૫૯

૧. तिलति–स्निग्धतां करोति सर्वावयवेषु स्निग्धत्वात् तिल स्नेहने–'इगुपधे'ति कः–જે સ્નિગ્ધ હોવાથી શરીરના દરેક અવયવોને સ્નેહન અથવા ચીકાશ પહોંચાડે છે, તેથી તિલ–તલ.

અળસીનાં નામો તથા ગુણો

अतसी नीलपुष्पी च पार्वती स्यादुमा क्षुमा।
अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुर्गुरुः ॥
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी ॥ ...

अन्वयः–अतसी नीलपुष्पी पार्वती उमा च क्षुमा स्यात्। (गुणाः–) अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुः गुरुः उष्णा (सती) दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी (भवति)॥

અતસી,[1] નીલપુષ્પી,[2] પાર્વતી,[3] ઉમા[4] અને ક્ષુમા[5] એટલાં અળસીનાં સંસ્કૃત નામો છે. અળસી મધુર, કડવી, સ્નિગ્ધ, પાકમાં તીખી, ભારે તથા ગરમ હોઈ દૃષ્ટિ, વીર્ય તથા વાયુને હણનારી અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ૬૦

૧. અતતિ-સતતં ગચ્છતિ માધુર્યોષ્ણત્વાદિગુણાન્-અત સાતત્યગમને-'અત્યવિચમિ.' (ઉણા. ૩-૧૧૭)-સુષ્ઠુ, મૌખ્યાદિ-જે મધુરતા આદિ ગુણોને કાયમ ધારણ કરે છે, તેથી અતસી-અળસી.

૨. નીલાનિ પુષ્પાણિ યસ્યા સા-જેના ફૂલ કાળાં-વાદળી-અસમાના રંગના થાય છે તેથી નીલપુષ્પી-અળસી.

૩. પર્વતે ભવા-માર્ગે ભવ, 'ટિડ્ઢે'તિ ઙીપ્-જે પહાડી જમતમાં થાય છે તેથી પાર્વતી-અળસી.

૪. ઉ-શંભું માતિ મિમીતે વા, મા, માઙ્ વા માને-'આતોઽનુપસર્ગે કઃ'-ટાપ્-જે શિવને માને છે-પ્રિય તેઓ સ્વીકારે છે-વરે છે, તેથી અથવા અતતે ઉમતે વા, ઉન્દ્ ઉન્દ- વિભાષા ઉમિમા રોમા- 'ઇતિ નિપાતનાત્ મક્ ઇતિ વા-જે ઓંકારનો શબ્દ કે અનાદર કરે છે, તેથી ઉમા-અળસી.

૫. ક્ષૌતિ ક્ષુતે વા-ક્ષુ શબ્દે-બાહુલકાત્ મક્, યદ્વા 'અર્તિસ્તુ.' (ઉણા. ૧-૧૪૦) ઇતિ મન્-ક્ષુમા-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

રાતાં ફૂલવાળી તુવરના ગુણો

તુવરી માહિલી મોક્તા સચ્ચી કફવિનાશવિત્ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણા વહ્નિદા કન્ડૂકુષ્ઠકોષ્ઠકૃમિપ્રણુત્ ॥૬૧

અન્વય -તુવરી માહિલી કથી તીક્ષ્ણા ઉષ્ણા (સતી) વહ્નિદા કફવિત્તવિનાશવિત્, કન્ડૂકુષ્ઠકોષ્ઠકૃમિનુત્ પ્રાપ્ય ॥

રાતા ફૂલવાળી તુવરની દાળ કફને રોકનાર, હલકી, તીક્ષ્ણ તથા ગરમ હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને કફ, ઝેર, લોહી વિકાર, ખળ, કોઢ તથા કોઠાના કૃમિને મટાડનાર કહી છે. ૬૧

રાતા અને પીળા સરસવનાં નામો

સર્ષપઃ કટુકસ્નેહસ્તુન્તુભશ્ચ કદમ્બકઃ ।
ગૌરસ્તુ સર્ષપઃ પ્રાજ્ઞૈઃ સિદ્ધાર્થ ઇતિ કથ્યતે ॥૬૨

અન્વય -સર્ષપ કટુસ્નેહ તુન્તુભ ચ કદમ્બક (ઉક્ત), ગૌર સર્ષપ તુ પ્રાજ્ઞૈ સિદ્ધાર્થ ઇતિ કથ્યતે ॥

સર્ષપ,[1] કટુકસ્નેહ,[2] તુન્તુભ[3] અને કદંબક[4] એટલાં સરસવનાં સંસ્કૃત નામો છે. પીળા સરસવને વિદ્વાનો 'સિદ્ધાર્થ'[5] કહે છે.

૧. સરતિ સ્નેહ અસ્માત્, સૃ ગતૌ-'સર્તેરપ પુક્ ચ' (ઉણા. ૩-૧૪૧) ઇત્યપ પુગાગમશ્ચ-જેમાંથી ઓકાશ અથવા તેલ નીકળે છે, તેથી સર્ષપ-સરસવ.

૨. કટુકઃ સ્નેહો યસ્ય સ -જેની ઓકાશ અથવા તેલ તીખું હોય છે, તેથી કટુકસ્નેહ-સરસવ.

૩. તુદતિ રક્ષાંસિ તુદ્યતઃ ...-જે રાક્ષસોનો, રોગનો, કોઠાનાં કરમિયાં તથા મડાંનો નાશ કરે છે, તેથી તુન્તુભ-સરસવ.

૪. કન્દયતિ કન્દયતિ વા-હિનસ્તિ, આહ્વયતિ, રોદયતિ વા કદ્ કદ્ આહ્વાને, વધિ હિંસાયાં વા વધિ આહ્વાને રોદને ચ-'કબ્ધમિચિદિ.' (ઉણા. ૪-૮૧) અમ્બચ્ પ્રત્યય-અનિત્યત્વાત્ નુમ્, ततः कन् स्वार्थे-જે મળ, કફ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે અથવા પોતાની સામે ટકવા તેઓને આહ્વાન કરે છે અને રડાવે છે, તેથી કદંબક-સરસવ.

૫. સિદ્ધઃ અર્થઃ અસ્માદ્ ગૌરત્વેન મઙ્ગલ્યત્વાત્-જે પીળા હોવાથી માંગલિક ગણાય છે, તેથી સિદ્ધાર્થ-પીળા સરસવ.

બન્ને સરસવના ગુણો

સર્ષપસ્તુ રસે પાકે કટુઃ સ્નિગ્ધઃ સતિક્તકઃ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણઃ કફવાતઘ્નો રક્તપિત્તાગ્નિવર્ધનઃ ॥૬૩॥
રક્ષોહરો જયેત્કણ્ડૂ કુષ્ઠકોષ્ઠકૃમિગ્રહાન્ ।
યથા રક્તસ્તથા ગૌરઃ કિન્તુ ગૌરો વરો મતઃ ॥૬૪

અન્વય -સર્ષપ તુ રસે પાકે કટુ સ્નિગ્ધ સતિક્તક તીક્ષ્ણોષ્ણ કફવાતઘ્ન રક્તપિત્તાગ્નિવર્ધન રક્ષોહર (ચ) કુષ્ઠકોષ્ઠકૃમિગ્રહાન્, જયેત્, યથા રક્ત તથા ગૌર, કિન્તુ ગૌર વર મત ॥

સરસવ રસમાં અને પાકમાં તીખા, સ્નિગ્ધ, કડવાશવાળા, તીક્ષ્ણ, ગરમ, કફ તથા વાયુને હણનાર, લોહીવિકાર, પિત્ત કે રક્તપિત્તને તથા અગ્નિને વધારનાર, રાક્ષસોને કાઢી મૂકનાર અને ખળ, કોઢ, કોઠાના કૃમિ તથા ગ્રહોને જીતનાર છે. રાતા સરસવમાં જેવા ગુણો છે, તેવા જ પીળામાં પણ છે, છતાં પીળા સરસવ ઉત્તમ મનાય છે. ૬૩,૬૪

રાઈ તથા કાળી રાઈનાં નામો

રાજી તુ રાજિકા તીક્ષ્ણગન્ધા ક્ષુજનિકાઽસુરી ।
ક્ષવઃ ક્ષુતાભિજનકઃ કૃષ્ણિકાઽસુરસર્ષપઃ ॥૬૫॥

અન્વય-રાજી તુ રાજિકા તીક્ષ્ણગન્ધા ક્ષુજનિકા

આસુરી (कथ्यते, तथा कृष्णा तु) क्षवः क्षुताभिजनकः क्रमिकृत् कृष्णसर्षपः (प्रोच्यते) ॥

રાજી,[૧] રાજિકા,[૨] તીક્ષ્ણગંધા,[૩] ક્ષુજ્જનિકા[૪] અને આસુરી[૫] એટલાં રાઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. ક્ષવ,[૧] ક્ષુતાભિજનક,[૨] કૃમિકૃત્[૩] અને કૃષ્ણસર્ષપ[૪] એટલાં કાળી રાઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૬૫

૧. राजति पुष्पादिभी राजयति च अन्यानि, राजृ दीप्तौ-'सर्वधातुभ्य इन्' 'कृदिकारादि'ति वा ङीप्-જે ફૂલ વગેરેથી પોતે શોભે છે અને બીજાને પણ શોભાવે છે, તેથી રાજી-રાઈ.

૨. 'राजति राजयति वा, क्वुन् (ઉણા. ૨-૩૨), टाप्, अत इत्वं च-રાજિકા-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૩. तीक्ष्णः गन्धो यस्याः सा-જેની ગંધ તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણગંધા-રાઈ.

૪. जनयतीति जनिका-ण्यन्ताद् जनी प्रादुर्भावे-ण्वुल्, टाप्, अत इत्वं च, क्षुधो जनिका-क्षुज्जनिका-ભૂખ લગાડનારી છે, તેથી ક્ષુજ્જનિકા-રાઈ.

૫. असुराणामियं प्रिया-इदमर्थेऽण्, अण्णन्तत्वाद् ङीप्-અસુરોને પ્રિય હોવાથી આસુરી-રાઈ.

૧. क्षौति-शब्दं कारयति क्षुतस्य, टुक्षु शब्दे-ण्यर्थात् अच्-જે છીંક કરાવે છે, તેથી ક્ષવ-કાળી રાઈ.

૨. अभिजनयति-इति अभिजनकः-ण्वुल्, क्षुतस्य अभिजनकः-છીંકને ઉપજાવનાર છે, તેથી ક્ષુતાભિજનક-કાળી રાઈ.

૩. कृमीन् कृन्तति, कृती छेदने-क्विप् तुक् च-કરમિયાંનો જે નાશ કરે છે અથવા હરકોઈ જંતુઓનો જે નાશ કરે છે. તેથી કૃમિકૃત્-કાળી રાઈ.

૪. कृष्णश्चासौ सर्षपः-કાળો સરસવ ગણાય છે, તેથી કૃષ્ણસર્ષપ-કાળી રાઈ.

રાઈ તથા કાળી રાઈના ગુણો

राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत् ।
किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमीन् हरेत् ॥
अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका ॥६६

अन्वयः-राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णा उष्णा रक्तपित्तकृत् किंचित् रूक्षा अग्निदा (सती) कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमीन् हरेत्, विशेषेण तीक्ष्णा (भवति), कृष्णा अपि राजिका तद्वत् (गुणैः) ॥

રાઈ કફ તથા પિત્તને હણનારી, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રક્તપિત્તને કરનારી, કાંઈક રૂક્ષ તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ ચળ, કોઢ તથા કોઠાના કૃમિઓનો નાશ કરે છે તથા વિશેષે કરી અત્યંત તીક્ષ્ણ છે; કાળી રાઈમાં પણ એવા જ ગુણો છે. ૬૬

ક્ષુદ્ર ધાન્યનાં નામો તથા ગુણો

क्षुद्रधान्यं कुधान्यं च तृणधान्यमिति स्मृतम् ।
क्षुद्रधान्यमनुष्णं स्यात्कषायं लघु लेखनम् ॥६७
मधुरं कटुकं पाके रूक्षं च क्लेदशोषकम् ।
वातकृद्बद्धविट्कं च पित्तरक्तकफापहम् ॥६८॥

अन्वयः-क्षुद्रधान्यं कुधान्यं च तृणधान्यम् इति स्मृतम्, क्षुद्रधान्यम् अनुष्णं कषायं लघु लेखनं मधुरं पाके कटुकं च रूक्षं क्लेदशोषकं वातकृत् बद्धविट्कं च पित्तरक्तकफापहम् (अस्ति) ॥

ક્ષુદ્રધાન્ય,[૧] કુધાન્ય[૨] અને તૃણધાન્ય[૩] એટલાં ક્ષુદ્રધાન્ય(ખડધાન)નાં સંસ્કૃત નામો છે. ખડધાન ગરમ નથી, તૂરું, હલકું મળને ઉખેડનાર, મધુર, પાકમાં તીખું, રૂક્ષ, ભીનાશને સૂકવનાર, વાયુ કરનાર, વિષ્ઠાને કઠણ કરનાર અને પિત્ત, લોહીવિકાર કે રક્તપિત્તને મટાડનાર છે. ૬૭,૬૮

૧. क्षुद्रं च तत् धान्यं क्षुद्रधान्यम्-જે હલકું અનાજ ગણાય છે, તેથી ક્ષુદ્રધાન્ય-ખડધાન.

૨. कुत्सितं धान्यं कुधान्यम्-ખરાબ અથવા હલકું ધાન્ય ગણાય છે, તેથી કુધાન્ય-ખડધાન.

૩. तृणरूपं धान्यं-तृणमिव धान्यं-तृणं धान्यमिवेति वा-જે ધાન્ય ઘાસ જેવું, ઘાસરૂપ અથવા ઘાસ જ ધાન્ય જેવું હોય છે, તેથી તૃણધાન્ય-ખડધાન.

કાંગનાં નામો તથા ભેદો

स्त्रियां कङ्गुप्रियङ्गू द्वे कृष्णा रक्ता सिता तथा ।
पीता चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता ॥

अन्वयः-कङ्गु-प्रियङ्गू द्वे स्त्रियां (स्तः), कृष्णा, रक्ता, सिता तथा पीता-चतुर्विधा कङ्गुः (भवति), तासां पीता वरा स्मृता ॥

કંગુ[૧] અને પ્રિયંગુ[૨] એ બન્ને(સ્ત્રીલિંગે) કાંગનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાળી, રાતી, ધોળી અને પીળી એમ ચાર પ્રકારની કાંગ થાય છે; તેઓમાં પીળી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૬૯

૧. कं-जलम् अङ्कति-गच्छति, अगि गतौ-मृगय्वादित्वात् कुः, शकन्ध्वादिश्च, यद्वा कं-सुखं गच्छति जनोऽनया बृंहणीत्वात्, गम्लृ गतौ-मितद्र्वादित्वात् डुः-જે પાણીમાં પ્રાપ્ત થાય છે-પાકે છે અથવા પૌષ્ટિક

દેવાથી લોકો જેનાથી સુખ પામે છે તેથી કંગુ-કાંગ.

૨. પ્રિયં ગચ્છતિ-પ્રેમપાત્ર સુખ પ્રત્યાતિ આત્મસ્થાન-ફલાદિકં પ્રાપયત્ મિત્રત્વાદિભાવાત્ ક્રુ-ભોજનિ સાધનાર-ફલું વગરે પ્રીતિકારક સુખ પમાવે છે, તેથી પ્રિયંગુ-કાંગ.

કાંગના ગુણો

કઙ્ગુસ્તુ ભગ્નસન્ધાનવાતકૃત્ બૃંહણી ગુરુ ।
રૂક્ષા શ્લેષ્મહરાતીવ વાજિનાં ગુણકૃત્ ભૃશમ્ ॥૭૦

અન્વય—કઙ્ગુ તુ ભગ્નસન્ધાનકૃત્ બૃંહણી ગુરુ રૂક્ષા અતીવ શ્લેષ્મહરા વાજિનાં ભૃશં ગુણકૃત્ (અસ્તિ) ॥

કાંગ ભાંગ્યાને સાંધનારી, વાયુ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, રૂક્ષ, કફને બહુ જ હરનારી અને ઘોડાઓને બહુ ગુણકારી છે. ૭૦

ચીણાનું નામ તથા ગુણો

ચીનાકઃ કઙ્ગુભેદોઽસ્તિ સ જ્ઞેયઃ કઙ્ગુવદ્ ગુણૈઃ ॥

અન્વયઃ—ચીનાકઃ કઙ્ગુભેદઃ અસ્તિ, સ ગુણૈઃ કઙ્ગુવત્ જ્ઞેયઃ ॥

ચીનાક[1]—ચીણો એ કાંગની જાત છે અને તેમાં કાંગના જેવા જ ગુણો જાણવા.

૧ ચિનોતિ ગુણાન્ ઇતિ ચીન,—ચિઞ્ ચયને ઔણાદિકઃ નક્ પ્રત્યય, ચીનમ્ અકતિ—ગચ્છતિ ગુણૈઃ—સમાનત્વ—જે ગુણો વડે ચીનતાને પામે છે અથવા કાંગના જ ગુણો ધરાવે છે, તેથી ચીનાક—ચીણો.

સામાનું નામ તથા ગુણો

શ્યામાકઃ શોષણો રૂક્ષો વાતલઃ કફપિત્તહૃત્ ॥૭૧

શ્યામાક—[1]સામો શોષણ કરનાર, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર અને કફ તથા પિત્તને હરનાર છે ૭૧

૧. શ્યામ ઇવ આત્માનમ્ આકતિ, કિં ચ—'કન્યેષ્વોઽપિ દૃશ્યતે' ઇતિ ક, યદ્વા શ્યામમિવ વર્ણમ્ અકતિ—ગચ્છતિ—વર્ણત્વમ્—જે ખોરાક ખાવે કાંઈ શામળો હોય એવો-એના જેવો થાય છે એટલે ખાવે શામળો વર્ણ ધારણ કરતો હોય તેવો થાય છે, તેથી શ્યામાક—સામો.

બે જાતના કોદરાના નામો તથા ગુણો

કોદ્રવઃ કોરદૂષઃ સ્યાદુદ્દાલો વનકોદ્રવઃ ।
કોદ્રવો વાતલો ગ્રાહી હિમઃ પિત્તકફાપહઃ ॥
ઉદ્દાલસ્તુ ભવેદુષ્ણો ગ્રાહી વાતકરો ભૃશમ્ ॥૭૨

અન્વય—કોદ્રવ કોરદૂષ સ્યાત્, વનકોદ્રવ ઉદ્દાલ (કથ્યતે); કોદ્રવ વાતલઃ ગ્રાહી હિમ (સન્) પિત્તકફાપહ (અસ્તિ), ઉદ્દાલ તુ ઉષ્ણ ગ્રાહી ભૃશં વાતકરઃ ભવેત્ ॥

કોદ્રવ[1] અને કોરદૂષ[2] એ બે કોદરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જંગલી કોદરો ઉદ્દાલ[1] કહેવાય છે. કોદરો વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢો અને પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે જંગલી કોદરો ગરમ, ઝાડાને રોકનાર અને બહુ જ વાયુ કરનાર છે ૭૨

૧. કવતે ઇતિ કો—કુ શબ્દે—વિપ્, દ્રવતિ ઇતિ દ્રુ—દ્રુ ગતૌ—અચ્, કોઃ—શબ્દસ્ય દ્રવ કોદ્રવ—પૃષોદરાદિ, યદ્વા કેન—વાયુના દ્રવતિ—અચ્—પૃષોદરાદિ—જે અવાજ કરતો ઉડે છે અથવા વાયુથી વ્યાપ્ત રહે છે, તેથી કોદ્રવ—કોદરા

૨. કોરં—ચક્ષિં દૂષયતિ વાતવ્યાપ્તેન, દુષ વૈકૃત્યે—અચ્—જે વાપરો દેવાથી સોજીને ભગાડે છે—બુદ્ધિવિકાર કરે છે, તેથી કોરદૂષ—કોદરા.

૧ ઉદ્દાલયતિ—વિદારયતિ ભૃશં વાયું, દલ વિશરણે—વિદારણે, અણ્—જે વાયુને ખૂબ જ વિસ્તારે-ઉપજાવે છે, તેથી ઉદ્દાલ—જંગલી કોદરા.

રાજગરાના નામો તથા ગુણો

આરક્ષઃ સરબીજઃ સ્યાત્કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ।
આરક્ષો મધુરો રૂક્ષો રક્તપિત્તકફાપહઃ ॥૭૩॥
શીતલો બહુવીર્યશ્ચ કષાયો વાતકોપનઃ ॥૭૪॥

અન્વય—આરક્ષ સરબીજ સ્યાત્। અથ તદ્ગુણા કથ્યન્તે—આરક્ષઃ મધુરઃ રૂક્ષઃ રક્તપિત્તકફાપહઃ શીતલઃ બહુવીર્યઃ કષાયઃ ચ વાતકોપન (ભવતિ) ॥

આરક્ષ,[1] અને સરબીજ,[2] એ બે રાજગરાનાં સંસ્કૃત નામો છે રાજગરો મધુર, રૂક્ષ, રક્તપિત્તને તથા કફને મટાડનાર, ટાઢો, ઘણો, વીર્યને વધારનાર, તૂરો અને વાયુને કોપાવનાર છે ૭૩,૭૪

૧ આરક્ષતિ—પાલયતિ વિશેષે મધુરત્વાદિગુણૈઃ—'રક્ષ પાલને'—(ભ્વા. ૧-૧) ઇતિ ધાતુ, તતઃ આરક્ષ એવ આરક્ષક—મધુર કષાય અને વીર્યવર્ધક આદિ ગુણોને લીધે જે વિશેષમાં પોષણ આપે છે તેથી આરક્ષ—રાજગરો.

૨. સરન્તીતિ સરાણિ—સૃ ગતૌ—અચ્, સરાણિ બીજાનિ યસ્ય સઃ—જેનાં બીજ સરકનારાં હોય છે, તેથી સરબીજ—રાજગરો.

વંશબીજના નામો તથા ગુણો

યવા વંશભવા રૂક્ષાઃ કષાયાઃ કટુપાકિનઃ ।
બદ્ધમૂત્રાઃ કફઘ્નાશ્ચ વાતપિત્તકરાઃ સરાઃ ॥૭૫॥

અન્વય—વંશભવાઃ[?] યવાઃ રૂક્ષાઃ કષાયાઃ કટુપાકિનઃ બદ્ધમૂત્રાઃ કફઘ્નાઃ વાતપિત્તકરાઃ ચ સરાઃ (સન્તિ) ॥

વાંસના જવ (બીજ) રૂક્ષ, તૂરા,

ચાકમાં તીખાં, મૂત્રને રોકનાર, કફને હણનાર, વાયુ તથા પિત્તને કરનારા અને ઝાડાને ઉતારનારા છે. ૭૫

૧ वंशस्य बीजानि–વાંસના બિયાં તે વંશબીજ.

૨ वंशे भवन्ति–भू–પચાદ્યચ્–વાંસમાં જે થાય છે, તેથી વંશભવ–વંશબીજ

કસૂંબાના બીજનાં નામો તથા ગુણો

कुसुम्भबीजं वरटा सैव प्रोक्ता वरट्टिका ।
वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापहा ।
कषाया शीतला गुर्वी स्यादवृष्यानिलापहा ॥७६॥

અન્વય.–कुसुम्भबीजं वरटा, सा एव वरट्टिका प्रोक्ता, वरटा मधुरा स्निग्धा कषाया शीतला गुर्वी अवृष्या रक्तपित्तकफापहा अनिलापहा स्यात् ॥

કુસુંભબીજ,[1] વરટા[2] અને વરટ્ટિકા,[3] એટલાં કસૂંબાના બીજનાં સંસ્કૃત નામો છે. કસૂંબાનાં બીજ મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરાં, ટાઢાં, ભારે, વીર્યને વધારનાર નથી અને રક્તપિત્ત, કફ તથા વાયુને મટાડનારાં છે. ૭૬

૧. कुसुम्भस्य बीजं–કસૂંબાનું બીજ.

૨. व्रियते–स्वीक्रियते वातपित्तकफघ्नत्वात् लोकैः–वृञ् વરણે–'शकादिभ्योऽटन्' (ઉણા. ૪–૮૧) ટાપ્–વાત, પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર હોવાથી લોકો વડે જે સ્વીકારાય–પસંદ કરાય છે, તેથી વરટા–કસૂંબાનાં બિયાં.

૩. वरं–श्रेष्ठं वृष्यत्वगुणम् अट्टति–अतिकाम्यति–अवृष्यत्वात्, अट्ट अतिक्रमहिंसयोः–कर्मण्यण्, शकन्ध्वादिः, अण्णन्तत्वाद् ङीप्, स्वार्थे कन्, 'केऽण' इति ह्रस्वत्वं च–જે વીર્યવર્ધક નહિ હોવાથી તે ઉત્તમ ગુણથી રહિત છે, તેથી વરટ્ટિકા–કસૂંબાનાં બિયાં.

થેગીનાં નામો તથા ગુણો

गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधु कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत्कफनाशिनी ॥७७॥

અન્વય:–गवेधुका तु विद्वद्भिः गवेधुः कथिता, स्त्रियाम् (वर्तते); गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत्कफनाशिनी (भवेत्) ॥

ગવેધુકા,[1] અને ગવેધુ[2] એ બન્ને (સ્ત્રીલિંગે) થેગીનાં સંસ્કૃત નામો છે. થેગી તીખી, મધુર, દૂબળાપણું કરનાર અને કફનો નાશ કરનાર છે. (થેગી ફલાહારમાં કામ આવે છે.) ૭૭

૧. गवा જલેન तत्र वा गवि एधते, एव वृद्धौ–मृगय्वादित्वात् कुः, ततः स्वार्थे कन् टाप् च–જે પાણી વડે કે પાણીમાં વધે છે, તેથી ગવેધુકા–થેગી.

૨. गवे–गवार्थं दीयते–रक्ष्यतेऽसौ, देङ् पालने–मृगय्वादित्वात् कुः, पृषोदरादित्वात् दस्य धत्वं, यद्वा पूर्ववत्–જે ગાય કે બળદ માટે સાચવી રખાય છે, તેથી અથવા ઉપર પ્રમાણેનો અર્થ પણ ધરાવે છે, તેથી ગવેધુ–થેગી.

નાનવીનાં નામો તથા ગુણો

प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्तमिति च स्मृतम् ।
नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत् ॥७८॥

અન્વય:–प्रसाधिका तु नीवारः च तृणान्तम् इति स्मृतम्. नीवारः शीतलः ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत् (अस्ति) ॥

પ્રસાધિકા,[1] નીવાર[2] અને તૃણાંત[3] એટલાં નાનવીનાં સંસ્કૃત નામો છે. નાનવી ટાઢી, ઝાડાને રોકનારી, પિત્તને હણનારી અને કફ તથા વાયુને કરનારી છે. ૭૮

૧. प्रसाधयति कार्यमन्नस्य फलाहारैषिणां तपस्विनाम्–प्रपूर्वकात् साध संसिद्धावित्यस्माण्णिजन्ताद् ण्वुल्–टाप्, अत इत्वं च–ફલાહાર ઇચ્છતા તપસ્વીઓને અન્નનું કાર્ય જે સિદ્ધ કરી આપે છે, તેથી પ્રસાધિકા–નાનવી.

૨. नितरां व्रियते तापसैः अकृष्टोत्पन्नत्वात्, वृञ् વરણે–'नौ वृ धान्ये' इत्यनेन घञ्, 'ઉપસર્ગસ્યે'ति दीर्घत्वं च–જેને તપસ્વીઓ અત્યંત સ્વીકારે છે, કેમકે ખેડ્યા વિના જ સ્વાભાવિક તૃણધાન્ય તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી નીવાર–નાનવી.

૩. तृणस्य–तृणधान्यस्य अन्तम् इव–તૃણધાન્યનો જાણે છેડો હોય, તેમ લગભગ છેલ્લી કક્ષાનું ખડધાન્ય છે, તેથી તૃણાન્ત–નાનવી.

યાવનાલ–જુવારનું નામ તથા ગુણો

यावनालो हिमः स्वादुर्लोहितः श्लेष्मपित्तजित् ।
अवृष्यस्तुवरो रूक्षः क्लेदकृत् कथितो लघुः ॥७९॥

અન્વય:–यावनालः हिमः स्वादुः लोहितः श्लेष्मपित्तजित् अवृष्यः तुवरः रूक्षः क्लेदकृत् लघुः कथितः ॥

યાવનાલ[1] ટાઢો અને મધુર હોય છે; જે રાતો હોય તે કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે; પણ વીર્ય માટે સારો નથી; વળી તે તૂરો, રૂક્ષ, ગ્લાનિ કરનાર અને હલકો કહેવાય છે. ૭૯

૧. यवस्येव नालं यस्य सः यवनालः, यवनाल एव यावनालः–स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्–જેનું નાળ અથવા સાંઠો જવના જેવો હોય છે, તે યાવનાલ–જુવાર નામે ધાન્ય.

ધાન્યો વિષે સામાન્ય સૂચન

धान्यं सर्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम्।
तत्तु वर्षोषितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम्॥८०॥

अन्वय-सर्वं धान्यं नवं (सत्) स्वादु गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम्, तत् वर्षोषितं तत् लघुतरं (सत्) हितं पथ्यं (भवति)॥

બધા પ્રકારના ધાન્ય નવાં હોય ત્યાં સુધી મધુર, ભારે અને કફ કરનાર હોય છે; કારણ કે એક વર્ષનું જૂનું ધાન્ય થાય તે બહુ જ હલકું થઈ હિતકારી અને પથ્ય થાય છે. ૮૦

वर्षोषितं सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति।
न तु त्यजति वीर्यं स्वं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम्॥८१॥

अन्वय-वर्षोषितं सर्वधान्यं च गौरवं परिमुञ्चति, स्वं वीर्यं तु न त्यजति, अतः परं क्रमात् मुञ्चति॥

એક વર્ષનું જૂનું થયેલું ધાન્ય ભારેપણું મૂકી દે છે, પણ પોતાની શક્તિને છોડતું નથી; એક વર્ષ થયા પછી અનુક્રમે પોતાની શક્તિને તે છોડતું જાય છે. ૮૧

धान्येषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः।
पुराणा विरसा रूक्षा न तथा गुणकारिणः॥८२॥

अन्वय-एतेषु यवगोधूमतिलमाषाः नवाः हिताः (सन्ति), पुराणाः विरसाः रूक्षाः (सन्तः) तथा गुणकारिणः न (भवन्ति)॥

ધાન્યોમાં જવ, ઘઉં, તલ અને અડદ એ નવાં સારાં છે; તે જૂનાં થાય ત્યારે રસરહિત અને રૂક્ષ થઈ જવાથી તેવા ગુણકારી રહેતા નથી.

टीका-पुराणा यवगोधूमादि हिताः। नवास्तथा बलवतामपि हिताः। पथ्याशिनां तु पुराणा हिताः। पुराण यवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् इति वसन्ते वाग्भटोक्तेः वचनात्. અત્ર સ્થળે 'જૂનાં' એટલે બે વર્ષ કરતાં વધારે રહેલાં સમજવાં. નવાં જવ આદિ ધાન્યો સશક્ત નીરોગીઓને હિતકારી છે, પણ પથ્ય ખાનાર રોગીઓને તો જૂનાં જ હિતકારી છે, કારણ કે 'વસંત ઋતુમાં જૂના જવ, જૂના ઘઉં, જંગલી પશુઓનું માંસ અને શેકેલા કાંટાથી પકાવેલું માંસ ખાવાં' એમ વાગ્ભટે કહ્યું છે. ૮૨

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં ધાન્યવર્ગ સમાપ્ત

૯ : શાકવર્ગ

છ પ્રકારનાં શાક વિષે સામાન્ય સૂચના

पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्॥१॥

अन्वय-पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं तथा संस्वेदजम् (इति) षड्विधं शाकम् उद्दिष्टम्, (तत्) यथोत्तरं गुरु विद्यात्॥

પાંદડાં, ફૂલ, ફળ, દાંડલી, કંદ અને સંસ્વેદજ (ચોમાસામાં થતાં બિલાડીનાં ટોપ વગેરે), એમ છ પ્રકારનાં શાક[1] કહેવાય છે; તેઓમાં પહેલા પહેલાના કરતાં પછી પછીનું ભારે સમજવું. ૧

૧. શાક એટલે / शक्यते भोक्तुं येन अन्नादि, शक्नोति अनेन वा, यथा शक्नोति-शक्नोति यत् ..., विष्टम्भगुरुरूक्षादिदुर्गुणैः मारुतवेल्लनात्, यो तनुं दृष्टिं बुद्ध्यादिकं च शातयति—જેને લીધે અન્ન આદિ ખાઈ શકાય છે, તેથી અથવા ઝાડાને રોકવાપણું, ભારેપણું, લૂખાપણું વગેરે અવગુણોવાળું હોઈને વાયુરૂપી વેલણથી જે શરીરને, નેત્રને, બુદ્ધિને તથા સ્મરણશક્તિ આદિને ઓછાં કરે છે, તેથી શાક કહેવાય છે.

શાકોના સામાન્ય ગુણદોષ

प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च।
रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च॥२॥

अन्वय-प्रायः सर्वाणि शाकानि विष्टम्भीनि गुरूणि रूक्षाणि बहुवर्चांसि च सृष्टविण्मारुतानि (भवन्ति)॥

ઘણું કરી બધાં શાકો ઝાડાને રોકનારાં, ભારે, રૂક્ષ, વિષ્ટાને ઘણી કરનારાં અને ઝાડાને તથા પવનને છોડનારાં છે. ૨

शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रे, वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम्। प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितं च नूनं, हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥३॥

अन्वय-शाकं वपुः अस्थि भिनत्ति, नेत्रे निहन्ति, वर्णं रक्तम् अथ शुक्रम् अपि विनाशयति, प्रज्ञाक्षयं च पलितं कुरुते, स्मृतिं गतिं नूनं हन्ति, इति तज्ज्ञाः प्रवदन्ति॥

શાક શરીરનાં હાડકાંને ચીરી નાખે, નેત્રને હણે; રંગ, લોહી તથા વીર્યનો નાશ કરે, બુદ્ધિનો ક્ષય કરે, કેશને ધોળા કરે, અને સ્મૃતિને તથા ગતિને નક્કી હણે છે, એમ તે વિષયને જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે. ૩

શાકેષુ સર્વેષુ વસન્તિ રોગાસ્તે હેતવો દેહવિનાશનાય । તસ્માદ્ બુધઃ શાકવિવર્જનં તુ, કુર્યાત્તથામ્લેષુ સ એવ દોષઃ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ–સર્વેષુ શાકેષુ રોગાઃ વસન્તિ, તે (રોગાઃ) દેહવિનાશનાય હેતવઃ (સ્યુઃ), તસ્માદ્ બુધઃ તુ શાકવિવર્જનં કુર્યાત્, તથા આમ્લેષુ સઃ એવ દોષઃ (અસ્તિ) ॥

સઘળાં શાકોમાં રોગો રહે છે અને તે રોગો દેહનો વિનાશ કરવામાં કારણરૂપ થાય છે; માટે સમજુ માણસે તો શાકોનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ; જે દોષો શાકોમાં છે, તે જ દોષો ખાટા પદાર્થોમાં પણ છે.૪

ટીકા–એતાનિ શાકનિન્દકાનિ વચનાનિ સામાન્યાનિ । અથ શાકેષુ વિશિષ્ટાનિ વચનાનિ ॥ આમ શાકની નિંદા કરનારાં જે જે વચનો છે, તેઓને સામાન્ય વચનરૂપે જ સમજવાં; કેમકે તેઓના વિષે જે વિશેષ વચનો છે, તે હવે નીચે કહેવાય છે. ૪

પત્રશાક*

બે જાતની ચીલી કે બથવાનાં નામો, ભેદો તથા ગુણો

વાસ્તૂકં વાસ્તુકં ચ સ્યાત્ક્ષારપત્રં ચ શાકરાટ્ ।
તદેવ તુ બૃહત્પત્રં રક્તં સ્યાદ્ ગૌડવાસ્તુકમ્ ॥૫॥
પ્રાયશો યવમધ્યે સ્યાદ્યવશાકમતઃ સ્મૃતમ્ ।
વાસ્તૂકદ્વિતયં સ્વાદુ ક્ષારં પાકે કટૂદિતમ્ ॥૬॥
દીપનં પાચનં રુચ્યં લઘુ શુક્રબલપ્રદમ્ ।
સરં પ્લીહાસ્રપિત્તાર્શઃકૃમિદોષત્રયાપહમ્ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ–વાસ્તૂકં વાસ્તુકં ચ ક્ષારપત્રં ચ શાકરાટ્ સ્યાત્, તદ્ એવ બૃહત્પત્રં રક્તં ગૌડવાસ્તુકં સ્યાત્, (इदं) પ્રાયશઃ યવમધ્યે સ્યાત્, અતઃ યવશાકં સ્મૃતમ્ । વાસ્તૂકદ્વિતયં સ્વાદુ ક્ષારં પાકે કટુ દીપનં પાચનં રુચ્યં લઘુ શુક્રબલપ્રદં સરં (સત્) પ્લીહાસ્રપિત્તાર્શઃકૃમિદોષત્રયાપહમ્ ઉદિતમ્ ॥

વાસ્તૂક,[1] વાસ્તુક,[2] ક્ષારપત્ર[3] અને શાકરાટ્[4] એટલાં ચીલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોટાં પાંદડાંવાળી જે રાતી ચીલી થાય છે, તે ગૌડવાસ્તુક કહેવાય છે. ચીલી ઘણું કરીને જવના ખેતરમાં તેઓની વચ્ચે થાય છે, તેથી યવશાક[5] પણ કહેવાય છે. બન્ને જાતની ચીલી મધુર, ખારી, પાકમાં તીખી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચક, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકી, વીર્ય તથા બળને આપનારી, ઝાડો ઉતારનાર અને બરોળ, લોહીનો બગાડ, પિત્ત કે રક્તપિત્ત, અરશ, કૃમિ અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. (કેટલાક વૈદ્યો આ વાસ્તૂકને ટાંકો કહે છે.) ૫–૭

* પત્રરૂપં શાકં–જે શાક પાંદડાંરૂપે થાય છે, તે પત્રશાક કહેવાય છે.

૧, ૨. વસતિ દેહે, યદ્વા વસન્તિ ચિરં ગુણા અસ્મિન્, વસ નિવાસે–'ઉલૂકાદયશ્ચ' ઇતિ સાધુઃ, (ઉણા. ૪–૪૧), તતઃ વાસ્તૌ ભવમ્–'અધ્યાત્માદિત્વાત્ ઠઞ્, 'ઇસુસુક્.' ઇતિ કઃ–જે લાંબો કાળ શરીરમાં ટકે છે અથવા જેમાં લાંબા કાળ સુધી ગુણો રહે છે, એવા પ્રદેશમાં જે થાય છે, તેથી વાસ્તૂક અથવા વાસ્તુક ચીલી કે બથવો.

૩. ક્ષારાણિ પત્રાણિ યસ્ય તત્–જેનાં પાંદડાં ખારાશપડતાં હોય છે, તેથી ક્ષારપત્ર ચીલી.

૪ શાકાનાં રાટ્, શાકેષુ વા રાજતે ગુણૈઃ–રાજૃ દીપ્તૌ–ક્વિપ્–શાકોનો જે રાજા ગણાય છે અથવા ગુણોને લીધે શાકોમાં જે શોભે છે, તેથી શાકરાટ્–ચીલી કે બથવો.

૫. યવાનાં મધ્યે જાતં શાકં–શાકપાર્થિવાદિઃ–જે શાક જવના ખેતરમાં તેઓની વચ્ચે થાય છે, તેથી યવશાક ચીલી.

પોથીનાં નામો તથા ગુણો

પોતક્યુપોદિકા સા તુ માલવામૃતવલ્લરી ।
પોતકી શીતલા સ્નિગ્ધા શ્લેષ્મલા વાતપિત્તનુત્ ॥
અકણ્ઠ્યા પિચ્છિલા નિદ્રાશુક્રદા રક્તપિત્તજિત્ ।
બલદા રુચિકૃત્પથ્યા બૃંહણી તૃપ્તિકારિણી ॥૯॥

અન્વયઃ–પોતકી ઉપોદિકા માલવા અમૃતવલ્લરી (કથ્યતે)। સા તુ પોતકી શીતલા સ્નિગ્ધા શ્લેષ્મલા વાતપિત્તનુત્ અકણ્ઠ્યા પિચ્છિલા નિદ્રાશુક્રદા રક્તપિત્તજિત્, બલદા રુચિકૃત્ પથ્યા બૃંહણી તૃપ્તિકારિણી (ભવતિ)॥

પોતકી,[1] ઉપોદિકા,[2] માલવા[3] અને અમૃતવલ્લરી[4] એટલાં પોથીનાં સંસ્કૃત નામો છે. પોથી ટાઢી, સ્નિગ્ધ, કફ કરનારી, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનારી, કંઠ માટે સારી નથી, ચીકણી, નિદ્રા આપનારી, વીર્યને વધારનારી રક્તપિત્તને મટાડનારી, બળ આપનારી, રુચિ કરનારી, પથ્ય, પુષ્ટિ આપનારી અને તૃપ્તિ કરનારી છે. ૮,૯

૧. પુનાતિ શરીરં પથ્યત્વાત્ બૃંહણીત્વાચ્ચ–પૂઞ્ પવને–ઉણાદિસ્તન્ પ્રત્યયઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ગૌરાદિત્વાચ્ચ

શરીરને સ્વચ્છ સાફ બનાવે છે, તેથી પોતકી-પોથી.

૨. ઉપધત્તમ્ અધિકમ્ ઉદકમ્ અસ્યામ્-'ઉત્તરપદસ્ય ચ' ઇત્યુત્તરપદ-'ઉદકસ્ય' ઇત્યાદિ વિભાષે'તિ ઉદ્, અસ્, ભવ ઇતિ ચ-જેમાં પાણીનો ભાગ વધારે હોય છે, તેથી ઉપોદિકા-પોથી.

૩. માલવ દેશ ઉત્પત્તિસ્થાનમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ-અર્શ આદ્યચ્, યદ્વા માલવમ્-ઉત્પત્તિસ્થાનમસ્તિ અસ્યા ઉત્પત્તિસ્થાનમ્-અન્યેભ્યોઽપિ દૃશ્યતે' ઇતિ મત્વર્થીયો ચ, અચ્-જેનું અસલ ઉત્પત્તિસ્થાન માલવ દેશ છે અથવા ત્યાંથી જેમાં જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોય છે, તેથી માલવા-પોથી.

૪ અમૃતસ્ય વલ્લી ઇવ તૃપ્તિકરત્વાત્-તૃપ્તિકારક હોવાથી જાણે અમૃતની વેલ હોય તેવી થાય છે, તેથી અમૃતવલ્લરી-પોથી.

ધોળા અને રાતા ડાંભાનાં નામો તથા ગુણો

મારિષો બાષ્પકો માર્ષઃ શ્વેતો રક્તશ્ચ સ સ્મૃતઃ ।
મારિષો મધુરઃ શીતો વિષ્ટમ્ભી પિત્તનુદ્ ગુરુઃ ।
વાતશ્લેષ્મકરો રક્તપિત્તનુદ્વિષમાગ્નિજિત્ ॥૧૦॥
રક્તમાર્ષો ગુરુર્નાતિ સક્ષારો મધુરઃ સરઃ ।
શ્લેષ્મલઃ કટુકઃ પાકે સ્વલ્પદોષ ઉદીરિતઃ ॥૧૧॥

અન્વય-મારિષ બાષ્પક માર્ષ (ઇતિ નામાનિ), સ ચ શ્વેતઃ રક્ત સ્મૃતઃ, (ગુણાસ્તુ-) મારિષ મધુરઃ શીત વિષ્ટમ્ભી પિત્તનુદ્ ગુરુ વાતશ્લેષ્મકર રક્તપિત્તનુદ્ વિષમાગ્નિજિત્ (ભવતિ) । રક્તમાર્ષ નાતિગુરુ ચ, સક્ષાર મધુર સર શ્લેષ્મલ પાકે કટુક સ્વલ્પદોષ ઉદીરિત ॥

મારિષ,[1] બાષ્પક[2] અને માર્ષ[3] એટલા ડાંભાના સંસ્કૃત નામો છે એ ડાંભો ધોળો અને રાતો એમ બે પ્રકારનો થાય છે. ડાંભો મધુર, ટાઢો, ઝાડાને રોકનાર, પિત્તને મટાડનાર, ભારે, વાયુ તથા કફને કરનાર અને રક્તપિત્તને તથા અગ્નિની વિષમતાને મટાડનાર છે. રાતો ડાંભો બહુ ભારે નથી પણ ખારાશવાળો, મધુર, ઝાડો ઉતારનાર, કફ કરનાર, પાકમાં તીખો અને થોડા દોષવાળો કહેવાય છે. ૧૦,૧૧

૧. મા રિષતિ-હિનસ્તિ વિષમાગ્નિમિત્યર્થઃ, રિષ હિંસાયામ્-'ઇગુપધે'તિ કઃ-જે અગ્નિની વિષમતા મટાડે છે, તેથી મરવા દેતો નથી અર્થાત્ જિવાડે છે, તેથી મારિસ-ડાંભો.

૨. બાષ્પે રક્તપિત્તે વિષમાગ્નૌ ચ, વાત્ વિભાષે'તિ-'બહુલમન્યત્રાપિ'-(ઉણા. ૨-૧૮) ઇતિ બાહુલ-

કાત્. સાર્થે કન્-જે રક્તપિત્તને તથા અગ્નિની વિષમતાને મટાડે છે, તેથી બાષ્પક-ડાંભો.

૩. મૃષ્યતિ-ક્ષમતે શમયતિ દોષાન્, મૃષ તિતિક્ષાયામ્-'ઇગુપધે'તિ કઃ, તત મૃષ એવ માર્ષ-સ્વાર્થે પ્રજ્ઞાદ્યણ્-જે થોડા દોષોને શમન કરે છે, તેથી માર્ષ-ડાંભો.

તાંદળજાનાં નામો

તણ્ડુલીયો મેઘનાદઃ કાણ્ડેરસ્તણ્ડુલેરકઃ ।
ભણ્ડીરસ્તણ્ડુલીબીજો વિષઘ્નશ્ચાલ્પમારિષઃ ॥૧૨॥

અન્વય-તણ્ડુલીય મેઘનાદ કાણ્ડેર તણ્ડુલેરક ભણ્ડીર તણ્ડુલીબીજ વિષઘ્ન ચ અલ્પમારિષ (કથ્યતે) ॥

તંદુલીય,[1] મેઘનાદ,[2] કંડિર,[3] તંદુલેરક,[4] ભંડીર,[5] તંદુલીબીજ,[6] વિષઘ્ન[7] અને અલ્પમારિષ[8] એટલાં તાંદળજાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. તણ્ડુલે-અન્નમાત્ર ઇતિ તણ્ડુલ, તત્ર સાધવે-'ઘસ્યમિત્તનભિ'-ઇતિ નિપાતઃ, તણ્ડુલાય-વિષાદિદોષનાશાય હિત, યદ્વા તણ્ડુલેભ્યો હિત-'તસ્મૈ હિતમ્' ઇતિ છઃ-વિષ વગેરેનો નાશ કરવા જે હિતકારી અથવા ઉપયોગી છે અથવા ચોખાને હિતકારી છે, તેથી તંદુલીય-તાંદળજો.

૨. મેઘ ઇવ નાદો યસ્ય વિષવિકારનિવારકે-વિષ, કફ તથા લોહી-વિકારને નસાડી મૂકવા જેની ગર્જના મેઘના જેવી છે, તેથી મેઘનાદ-તાંદળજો.

૩. કાણ્ડ-નીરં નાડીકાણ્ડો વા અસ્તિ અસ્ય-'અન્યેભ્યોઽપિ દૃશ્યતે' ઇતિ ઇરન્ પ્રત્યયઃ, પૃષોદરાદિ-જેમાં જળતત્ત્વ અથવા ડાળીઓ વધારે હોય છે, તેથી કંડિર-તાંદળજો.

૪. તણ્ડુલાન્ ઈરયતિ પ્રેરયતિ હિતત્વાત્, ઈર પ્રેરણે-અણ્, તત સ્વાર્થે કન્-ચોખાને હિતકારી હોવાથી તેઓને જે પ્રેરણા આપે છે, તેથી તંદુલેરક-તાંદળજો.

૫. ભણ્ડતિ-નિરસ્યતિ વિષાદરક્તાદીન્ સ્વગુણાન્, 'ભડિ કથને, ભણ્ડ પરિભાષણે'-'ગમ્ભીરાદયશ્ચ'-ઉણા-ઈરન્-ઝેરનો નાશ કરવાપણું વગેરે પોતાના ગુણોને જે જણાવે છે, તેથી ભંડીર-તાંદળજો.

૬. તણ્ડુલા બીજમિવ બીજં યસ્ય સ-જેનું બીજ તંદુલીના બીજ જેવું હોય છે, તેથી તંદુલીબીજ-તાંદળજો.

૭ વિષં હન્તિ-'અમનુષ્યકર્તૃકે ચ' ઇતિ ટક્-ઝેરનો જે નાશ કરે છે, તેથી વિષઘ્ન-તાંદળજો.

૮. અલ્પશ્ચાસૌ મારિષ-જે થોડો મારિસ એટલે ડાંભો સમાન છે-અર્થાત્ તેના જેવો કંઈક હોય છે, તેથી અલ્પમારિસ-તાંદળજો.

તાંદળજાના ગુણો

तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित्।
सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः ॥ १३ ॥

अन्वयः–तण्डुलीयः लघुः शीतः रूक्षः सृष्टमूत्रमलः रुच्यः दीपनः विषहारकः पित्तकफास्रजित् (अस्ति) ॥

તાંદળજો હલકો, ટાઢો, રૂક્ષ, મળ તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઝેરને હરનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

પાણીના તાંદળજાનાં નામો તથા ગુણો

पानीयतण्डुलीयं तु कचटं समुदाहृतम्।
कचटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥ १४ ॥

પાનીયતંડુલ[1] અને કચટ[2] એ બે પાણીમાં થતા તાંદળજાનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાણીનો તાંદળજો કડવો અને હલકો હોઈ રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડે છે. ૧૪

૧. पानीयजातं तण्डुलीयं–शाकपार्थिवादिः–પાણીમાં થતો તાંદળજો પાનીયતંડુલીય કહેવાય છે.

૨. कचति–दीप्यते तिक्तकगुणेन, कच दीप्तौ–'शकादिभ्योऽटन्' (ઉણા. ૪–૮૧)–જે કડવાશનો ગુણ પ્રકાશિત કરે છે, તેથી કચટ–પાણીનો તાંદળજો.

ટાંકાનાં નામો તથા ગુણો

पलक्या वास्तुकाकारा छुरिका चीरितच्छदा।
पलक्या वातला शीता श्लेष्मला भेदिनी गुरुः ॥
विष्टम्भिनी मदश्वासपित्तरक्तकफापहा ॥ १५ ॥

પલકયા,[1] વાસ્તુકાકારા,[2] છુરિકા[3] અને ચીરિતચ્છદા[4] એટલાં ટાંકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ટાંકો વાયુ કરનાર, ટાઢો, કફ કરનાર, ઝાડો છૂટો પાડનાર, ભારે, મળને રોકનાર અને મદ, શ્વાસ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા કફનો નાશ કરનાર છે. (કેટલાક માને છે કે આ ટાંકો જ ચીલી કે બથવો કહેવાય છે.) ૧૫

૧. पलमेव पलकं–स्वार्थे कन्, पलकाय–मांसवृद्धये हिता–हितार्थे गवादित्वाद् यः–માંસ વધારવા જે હિતકારી છે, તેથી પલકયા–ટાંકો–ભાજી.

૨. वास्तुकस्येव आकारो यस्याः सा–જેનો આકાર બથવો કે ચાલી જેવો હોય છે, તેથી વાસ્તુકાકારા–ટાંકો.

૩. छुरति–छिनत्ति मलं मदश्वासादींश्च भेदिनीत्वात्–छुर छेदने 'क्वुन्' (ઉણા. ૨–૩૫), 'इगुपधे'ति को वा, कन्, टाप्, अत इत्वं च–જે મળને તોડનાર હોવાથી મળ તથા મદ–શ્વાસ વગેરેને તોડે છે, તેથી છુરિકા–ટાંકો.

૪. चीरवद् आचरितं छदं यस्याः–જેનું પાંદડું ચીંથરા જેવું–ફાટેલાં વસ્ત્ર જેવું હોય છે, તેથી ચીરિતચ્છદા–ટાંકો.

કરલીનાં નામો તથા ગુણો

नाडिकं कालशाकं च श्राद्धशाकं च कालकम्।
कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत्कफशोथहृत् ॥
वल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम् ॥१६॥

अन्वयः–नाडिकं कालशाकं च श्राद्धशाकं च कालकम् (कथ्यते)। कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत् कफशोथहृत् वल्यं रुचिकरं मेध्यं हिमं रक्तपित्तहरम् (अस्ति) ॥

નાડિક,[1] કાલશાક,[2] શ્રાદ્ધશાક[3] અને કાલક[4] એટલાં કરલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કરલી ઝાડો ઉતારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, વાયુ કરનાર, કફ તથા સોજાને હરનાર, બળ આપનાર, કાંતિકારક, બુદ્ધિને હિતકારી અને ટાઢી હોઈ રક્તપિત્તને મટાડનાર છે. ૧૬

૧. नाडी इव कायति–कै शब्दे–'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः–यद्वा नाडिरिव प्रतिकृतिः–'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–જે નાળ જેવું લાગે છે, તેથી નાડિક–કરલી.

૨. कालवर्णं शाकं–शाकपार्थिवादिः–જે કાળા રંગના શાકરૂપે થાય છે, તેથી કાલશાક–કરલી.

૩. श्राद्धयोग्यं शाकं–જે શાક શ્રાદ્ધમાં ગ્યોગ્ય ગણાય છે, તેથી શ્રાદ્ધશાક–કરલી.

૪. कालवर्णं कायति–'कै शब्दे–'अन्येभ्योऽपि.' इति डः–જે કાળા રંગનું કહેવાય છે, તેથી કાલક–કરલી.

અળવીનાં નામો તથા ગુણો

पट्टशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च स स्मृतः।
नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः ॥१७

अन्वयः–पट्टशाकः तु नाडीकः स च नाडीशाकः स्मृतः, नाडीकः रक्तपित्तघ्नः विष्टम्भी वातकोपनः (अस्ति) ॥

પટ્ટશાક,[1] નાડીક[2] અને નાડીશાક[3] એટલાં અળવીનાં સંસ્કૃત નામો છે. અળવી રક્તપિત્તને મટાડનાર, મળને રોકનાર અને વાયુનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૧૭

૧. पट्टस्य वृक्षस्य शाकः, यद्वा पट्टश्चासौ शाकश्च–જે પટ્ટ નામના વૃક્ષનું શાક ગણાય છે, તેથી પટ્ટશાક–અળવી.

૨. नाडीक–ઉપર કરલીનું ૧લું નામ જુઓ.

૩. नाडीप्रधानः शाकः–शाकपार्थिवादिः–જે શાક

મુખ્યત્વે નસો કે નાળવાળું હોય છે, તેથી નાડી શાક–નાળી.

કોભીનાં નામો તથા ગુણો

कलम्बी शतपर्वा च कथ्यन्ते तद्गुणा मताः ।
कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी ॥१८॥

अन्वयः कलम्बी च शतपर्वा (इति नामद्वयम्), अस्य तद्गुणाः कथ्यन्ते कलम्बी स्तन्यदा मधुरा शुक्रकारिणी प्रोक्ता ॥

કલંબી¹ અને શતપર્વા² એ બે કોભીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કોભીને ધાવણ વધારનાર, મધુર અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર કહી છે. ૧૮

૧ कलति–मदं करोति इत्यर्थः, अत्र मते–'कलिकिलिकिलिम्बोऽम्बच्'–(उणा. ४–८१) अम्बो रेफस्य, यद्वा के–जले अम्बते, शब्दं करोति (?)–જે વીર્યકારક હોવાથી મદ કરે છે અથવા પાણીમાં પથરાય છે, તેથી કલંબી–કોભી.

૨ शत पर्वाणि अस्याः सा–જેને સો ગાંઠ અથવા સાંધા હોય છે, તેથી શતપર્વા–કોભી.

નાની તથા મોટી લૂણીનાં નામો તથા ગુણો

लोणा लोणी च कथिता बृहल्लोणी तु घोटिका ।
लोणी रूक्षा स्मृता गुर्वी वातश्लेष्मकरी पटुः ॥१९॥
अर्शोघ्नी दीपनी चाम्ला मन्दाग्निविषनाशिनी ।
घोटिकाम्ला सरा रूक्षा वातकृत्कफपित्तहृत् ॥२०॥
वाग्दोषव्रणगुल्मघ्नी श्वासकासप्रमेहनुत् ।
शोथलोचनरोगे च हिता तज्ज्ञैरुदाहृता ॥२१॥

अन्वयः–लोणा च लोणी कथिता, बृहल्लोणी तु घोटिका (कथ्यते)। लोणी रूक्षा गुर्वी वातश्लेष्मकरी पटुः अर्शोघ्नी दीपनी च अम्ला (सती) मन्दाग्निविषनाशिनी (अस्ति)। घोटिका अम्ला सरा च रूक्षा (सती) वातकृत् कफपित्तहृत् शोथलोचनरोगे हिता वाग्दोषव्रणगुल्मघ्नी च श्वासकासप्रमेहनुत् तज्ज्ञैः उदाहृता ॥

લોણા¹ અને લોણી,² એ બે લૂણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોટી લૂણી ઘોટિકા¹ કહેવાય છે. લૂણી રૂક્ષ, ભારે, વાયુ તથા કફને કરનાર, ખારી, અરશને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને ખાટી હોઈ મંદ અગ્નિને તથા ઝેરને મટાડનાર છે. મોટી લૂણી ખાટી, મળને ખસેડનાર, ગરમ, વાયુ કરનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, સોજા તથા નેત્રના રોગમાં હિતકારી અને તોતડાપણું આદિ વાણીના દોષ, વ્રણ, ગોળો, શ્વાસ, ઉધરસ, તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે, એમ તેને જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે. ૧૯—૨૧

૧. लवणम् अस्ति अस्याम्–अर्शआद्यच्, पृषोदरादि–त्वात्–જેમાં ખારાશ હોવાથી લવણવાળી હોય છે, તેથી લોણા–લૂણી.

૨. लवणम् अस्ति अस्याम्–गौरादित्वात् ङीष्–अर्शआद्यच्, पृषोदरादित्वादुपधि–જેમાં ખારાશ હોય છે, તેથી જે લવણવાળી મનાય છે, તેથી લોણી–લૂણી.

૧. घोटते–परिवर्तते भूमिषु वा घोटते परिवर्तते–घुट्, अच्, स्वार्थे कः–જે જમીન પર પથરાય છે અને તોતડાપણું વગેરે વાણીના દોષ દૂર કરવા હેવાય છે, તેથી ઘોટિકા–ઘોળી લૂણી.

બહુજ ખાટી લૂણીનાં નામો તથા ગુણો

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः ॥२२॥
चाङ्गेरी दीपनी रुच्या रूक्षोष्णा कफवातनुत् ।
पित्तलाम्ला ग्रहण्यर्शःकुष्ठातीसारनाशिनी ॥२३॥

अन्वयः–चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठा अम्बष्ठा अम्ललोणिका अश्मन्तकः तु शफरी कुशली च अम्लपत्रकः (कथ्यते)। चाङ्गेरी दीपनी रुच्या रूक्षा उष्णा (सती) कफवातनुत् पित्तला अम्ला ग्रहण्यर्शःकुष्ठातीसारनाशिनी (अस्ति) ॥

ચાંગેરી,¹ ચુક્રિકા,² દંતશઠા,³ અંબષ્ઠા,⁴ અમ્લલોણિકા,⁵ અશ્મંતક,⁶ શફરી,⁷ કુશલી,⁸ અને અમ્લપત્રક⁹ એટલાં બહુ ખાટી લૂણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. બહુ જ ખાટી લૂણી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, રૂક્ષ, ગરમ, પિત્તવાળી, કફ તથા વાયુને મટાડનાર, બહુ ખાટી અને ગ્રહણીરોગ, અરશ, કોઢ તથા અતિસારનો નાશ કરનારી છે. ૨૨,૨૩

૧ 'चाङ्गेरी चोलिका(?) स्त्री' इति मेदिनी–चाङ्गम्–शोभनं यथा तथा ईरयति इत्यर्थः–ईर गतौ–कर्मण्यण्–गौरादित्वात् ङीष्–જે રુચિકારક હોવાથી ખાટા મધુર ભાણાને પણ પ્રેરે છે, તેથી ચાંગેરી–ખાટી લૂણી.

૨ चुक्रीति–अम्लयति अन्नम्–चुक्र, अम्लीकरणे(?)–'फनेन'–(उणा. २–१४) इति चुक्रः, ततः स्त्रियाम्, ङीष्, यद्वा चुक्रमिव चरति(?) इति कन्, टाप्, अत इत्वं च–જે સંગ્રહણી વગેરે રોગને મટાડે છે અને અન્નને ખટાશ આપે છે, અથવા ચૂકા જેવી ખાટી હોય છે, તેથી ચુક્રિકા–ખાટી લૂણી.

૩. શઠતિ-હિનસ્તિ ક્લિશ્નાતિ વા-શઠ હિંસાક્લેશકૈતવેષુ-પચાદ્યચ્, ટાપ્, દન્તાનાં શઠા-દાંતને જે અંબાવી દે છે, તેથી દંતશઠા-ખાટી લૂણી.

૪. અમ્બે તિષ્ઠતિ-'સુપી'તિ કઃ-'અમ્બામ્બે'-તિ ષત્વમ્, ટાપ્-રસાળ પ્રદેશમાં જે થાય છે, તેથી અંબષ્ઠા-ખાટી લૂણી.

૫. અમ્લા ચાસૌ લોણિકા-અમ્લલોણિકા-ખાટી લૂણી.

૬. અશ્મનઃ અપિ અન્તઃ યસ્મિન્-અત્યમ્લત્વાત્, શકન્ધ્વાદિઃ-જેમાં પથ્થરનો પણ અંત થાય એવી-પથરાને પણ ઓગાળી કાઢનારી ખટાઈ રહેલી હોય છે, તેથી અશ્મંતક-ખાટી લૂણી.

૭. શર્મ રાતિ પ્રહણ્યર્શઃપ્રભૃતિરોગાણાં નાશનં કૃત્વા, રા દાને-'આતોઽનુપસર્ગે કઃ,' 'જાતેરિ'તિ ઙીપ્-સંગ્રહણી, અરશ વગેરે રોગોનો નાશ કરી સુખ આપે છે, તેથી શર્કરી-ખાટી લૂણી.

૮. પેસતિ-ગચ્છતિ કફં વાયું ચ નાશયિતું, પિસ ગતૌ-વૃષાદિત્વાત્ કલચ્, ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીપ્-કફ તથા વાયુનો નાશ કરવા જે કામ કરે છે, તેથી પિસલી-ખાટી લૂણી.

૯. અમ્લાનિ પત્રાણિ યસ્ય સઃ-'શેષાદ્ વિભાષે'તિ કપ્-જેનાં પાંદડાં ખાટાં હોય છે, તેથી અમ્લપત્રક-ખાટી લૂણી.

ચૂકાનાં નામો તથા ગુણો

ચુક્રિકા સ્યાત્તુ પત્રામ્લા રોચિની શતવેધિની ।
ચુક્રા ત્વમ્લતરા સ્વાદ્વી વાતઘ્ની કફપિત્તકૃત્ ॥
રુચ્યા લઘુતરા પાકે વૃન્તાકેનાતિરોચની ॥૨૪॥

અન્વયઃ-ચુક્રિકા તુ પત્રામ્લા રોચિની શતવેધિની સ્યાત્, ચુક્રા તુ અમ્લતરા સ્વાદ્વી વાતઘ્ની કફપિત્તકૃત્ રુચ્યા પાકે લઘુતરા વૃન્તાકેન અતિરોચની (ભવતિ) ॥

ચુક્રિકા,[1] પત્રામ્લા,[2] રોચિની[3] અને શતવેધિની,[4] એટલાં ચૂકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચૂકો બહુ જ ખાટો, સ્વાદિષ્ઠ વાયુને હણનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, પાકમાં બહુ જ હલકો અને રીંગણાની સાથે ખાવાથી અતિશય રુચિકારક થાય છે. ૨૪

૧. ચુક્રિકા-ઉપર ખાટી લૂણીનું પહેલું નામ જુઓ.

૨. પત્રેષુ અમ્લા-પાંદડામાં જે ખટાઈ ધરાવે છે, તેથી પત્રામ્લા-ચૂકો.

૩. રોચયતિ ઇત્યેવંશીલા-'ઇન્ સર્વધાતુભ્યઃ,' નાન્તત્વાદ્ ઙીપ્-જે રુચિ ઉપજાવનાર હોય છે, તેથી રોચિની-ચૂકો.

૪. શતં વેધિતું શીલમ્ અસ્યાઃ-વિધ વિધાને-'સુપ્યજાતૌ.' ઇતિ ણિનિઃ, નાન્તત્વાદ્ ઙીપ્-જે સો પદાર્થોને અસર કરે એવા સ્વભાવની છે, તેથી શતવેધિની-ચૂકો.

છૂંછનાં નામો તથા ગુણો

ચિઞ્ચા ચઞ્ચુશ્ચઞ્ચુકી ચ દીર્ઘપત્રા સતિક્તકા ।
ચઞ્ચુઃ શીતા સરા રુચ્યા સ્વાદ્વી દોષત્રયાપહા ॥
ધાતુપુષ્ટિકરી બલ્યા મેધ્યા પિચ્છિલકા સ્મૃતા ॥

અન્વયઃ-ચિઞ્ચા ચઞ્ચુઃ ચઞ્ચુકી દીર્ઘપત્રા ચ સતિક્તકા (સ્મૃતા)। ચઞ્ચુઃ શીતા સરા રુચ્યા સ્વાદ્વી દોષત્રયાપહા ધાતુપુષ્ટિકરી બલ્યા મેધ્યા પિચ્છિલકા સ્મૃતા ॥

ચિંચા,[1] ચંચુ,[2] ચંચુકી,[3] દીર્ઘપત્રા[4] અને સતિક્તકા,[5] એટલાં છૂંછનાં સંસ્કૃત નામો છે. છૂંછ ટાઢી, મળને ખસેડનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, મીઠી, ત્રણે દોષને મટાડનાર, ધાતુને પુષ્ટ કરનાર, બળ આપનાર, બુદ્ધિને સારી કરનાર અને ચીકણી મનાઈ છે.

૧. 'ચિમ્' ઇતિ અવ્યક્તં શબ્દં ચિનોતિ પિચ્છિલત્વાત્, ચિઞ્ ચયને-'અન્યેભ્યોઽપિ.'-ઇતિ ડઃ, ટાપ્-ચીકાશને લીધે 'ચિં' એવો અસ્પષ્ટ અવાજ જે કરે છે, તેથી ચિંચા-છૂંછ.

૨. ચઞ્ચતિ-ગચ્છતિ શૈત્યાદિગુણાન્, ચઞ્ચુર્ગત્યર્થઃ-બાહુલકાદ્ ઉઃ-શીતળતા આદિ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી ચંચુ-છૂંછ.

૩. ચઞ્ચુઃ એવ ચઞ્ચુકી-સ્વાર્થિકે કનિ-ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીપ્ ચંચુકી-અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

૪. દીર્ઘાણિ પત્રાણિ યસ્યાઃ સા-જેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રા-છૂંછ.

૫. તિક્તેન ગુણેન સહિતા-જે કડવાશના ગુણવાળી હોય છે, તેથી સતિક્તકા-છૂંછ.

હિલમોચિકાનાં નામો તથા ગુણો

બ્રાહ્મી શઙ્ખધરા ચારી મત્સ્યાક્ષી હિલમોચિકા ।
શોથં કુષ્ઠં કફં પિત્તં હરતે હિલમોચિકા ॥૨૬॥

અન્વયઃ-બ્રાહ્મી શઙ્ખધરા ચારી મત્સ્યાક્ષી હિલમોચિકા, (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ-) હિલમોચિકા શોથં કુષ્ઠં કફં પિત્તં હરતે ॥

બ્રાહ્મી,[1] શંખધરા,[2] ચારી,[3] મત્સ્યાક્ષી[4] અને હિલમોચિકા,[5] એટલાં હિલમોચિકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. હિલમોચિકા સોજાને,

મોહને, કફને અને પિત્તને મટાડે છે ૨૬

૧ ब्रह्म इव ब्रह्मचारिणी–वत्सर्वोऽस्तु–'ब्राह्मोऽस्' वाली'–इत्यादि विशेष –જેને બ્રહ્મનો–પરમેશ્વર કે બ્રહ્મા વાળીનો સંબંધ છે, તેથી બ્રાહ્મી–હિલમોચિકા.

૨. चरति इति चर–चर् चरणे–अच्, शक्; चक्रस्य आकारे. चर चक्रनम–જે શ ખનો આકાર ધારણ કરે છે, તેથી શખરા–હિલમોચિકા.

૩. चरति शोफहीन दोषं–चर्यम्, तत्र सार्थे प्रत्ययः–'शिल्पि'स्ति दीपू–જે સોજા વગેરેને મટાડવા કામ કરે છે, તેથી ચારી–હિલમોચિકા.

૪. मत्स्यस्य अक्षि इव पुष्प यस्या सा–मत्स्याक्षी –सानन्दे पोष–'बहुव्रीहौ'–इति षच्, पित्ताघ्नी–જેનું ફૂલ માછલાની આંખ જેવું હોય છે, તેથી મત્સ્યાક્ષી–હિલમોચિકા.

૫. हिलति–भाव करोति, हिल भावकरणे–'इगुपधे'ति क–वम्, मोचयति कुष्ठादिभ्य, मुच् मोचने–ण्वुल्, टाप्, मत इत्वं च, हिला चासौ मोचिका–જે ભાવ કરે છે અને કોઢ વગેરે રોગોથી છોડાવે છે, તેથી હિલમોચિકા.

સુનિસણ્ણકનાં નામો

शितिवारः शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुक्कुटः शिखी॥२७

अन्वय–शितिवारः शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुक्कुटः शिखी (कथ्यते)॥

શિતિવાર,[1] શિતિવર,[2] સ્વસ્તિક,[3] સુનિષણ્ણક,[4] શ્રીવારક,[5] સૂચિપત્ર,[6] પર્ણક,[7] કુક્કુટ[8] અને શિખી[9] એટલાં સુનિષણ્ણકનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૭

૧. शिति अन् शितौ–श्वेतवर्णे यस्य, शिता शितिवारः वृणोति–वर्णयन्–જે કાળાશપડતો હોય કે સફેદરંગ છે અથવા જે કાળાશપડતો રંગ સ્વીકારે છે, તેથી શિતિવાર–સુનિષણ્ણક.

૨. शितिभ्यो वर –જે કાળાશપડતો હોય તે શ્રેષ્ઠ મનાય છે, તેથી શિતિવર–સુનિષણ્ણક.

૩. स्वस्ति–क्षेमं करोति रोगनाशकत्वात्, कि घार्दे–'आतोऽनुपसर्गे कः'–જે રોગોને મટાડનાર હોવાથી જે કલ્યાણરૂપ છે, તેથી સ્વસ્તિક–સુનિષણ્ણક.

૪. सुष्ठु निषण्णम् अस्मात् भवति रोगिणाम्–'षेघात् निषादे'ति क्त–જેનાથી રોગીઓનું ઉત્તમ આશ્રય થાય છે, તેથી સુનિષણ્ણક–સુનિષણ્ણક.

૫. श्रिय–शोभां वारयति–धर्मभव्, तत स्वार्थे कन्–જે શોભાને વધારે છે, તેથી શ્રીવારક–સુનિષણ્ણક.

૬. सूचिवत् पत्राणि यस्य सः–જેનાં પાંદડાં સોય જેવાં અણિયાળાં હોય છે, તેથી સૂચિપત્ર–સુનિષણ્ણક.

૭ पर्णं यस्यति, कै शब्दे–'आतोऽनुपसर्गे कः'–इति क–જે પાંદડાંમય હોવાથી પાંદડાં વડે જ પ્રકાશે છે, તેથી પર્ણક–સુનિષણ્ણક.

૮. कु–पृथिवीं कुटति–कुट कौटिल्ये–मूलविभुजादित्वात् क, यद्वा कुत्सित कुट, यो पृथिव्या कुट्यो या–प्रयोऽदर्श–જે પૃથ્વીને ખરાબ કરે છે અથવા ઢાંકી દે છે તેથી, અથવા (આચ્છાદન કેળવીને) પૃથ્વીને વાંકીચૂંકી કરી દે છે, તેથી કુક્કુટ–સુનિષણ્ણક.

૯ शिखा अस्ति अस्य ब्रीह्यादित्वात् इन–જેને શિખા હોય છે, તેથી શિખી–સુનિષણ્ણક.

સુનિષણ્ણકનાં લક્ષણ

चांगेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दल इतीरितः।
शाको जलान्विते देशे चतुःपत्रीति चोच्यते॥२८

अन्वय–पत्रैः चांगेरीसदृशः चतुर्दल इति ईरितः, जलान्विते देशे शाकः चतुःपत्री इति च उच्यते॥

સુનિષણ્ણક લૂણી જેવા જ ચાર ચાર પાંદડાંવાળો હોઈ 'ચતુર્દલ' એમ કહેવાય છે. એ શાક પાણીવાળા પ્રદેશમાં થાય છે અને ચતુષ્પત્રી એમ પણ કહેવાય છે. ૨૮

સુનિષણ્ણકના ગુણો

सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापहः।
अविदाही लघुः स्वादुः कषायो रूक्षदीपनः।
वृष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत्॥२९

अन्वय–सुनिषण्णः हिमः ग्राही मोहदोषत्रयापहः अविदाही लघुः स्वादुः रूक्षः दीपनः वृष्यः रुच्यः ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् (भवति)॥

સુનિષણ્ણક ઠંડો, ઝાડાને રોકનાર, મોહને તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર, બળતરા કરતો નથી, હલકો, સ્વાદિષ્ઠ, તૂરો, રૂક્ષ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને તાવ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કોઢ તથા ભ્રમને મટાડનાર છે. ૨૯

મૂળાનાં પાંદડાંના ગુણો

पाचनं लघु रुच्योष्णं पत्रं मूलकजं नवम्।
स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत्॥३०

अन्वय–मूलकजं नवं पत्रं पाचनं लघु रुच्योष्णं (च) स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नम्, असिद्धं कफपित्तकृत् (भवेत्)॥

મૂળાનું નવું–કૂણું તાજું પાંદડું પાચન, હલકું, રુચિ ઉપજાવનાર અને ગરમ છે; તેને જો તેલમાં પકાવ્યું હોય તો ત્રણે દોષને મટાડનાર છે અને પકાવ્યું ન હોય તો કફ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૩૦

કૂબાનાં પાંદડાંનું નામ તથા ગુણો

द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरु च पित्तकृत् ।
भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु ॥ ३१ ॥

अन्वयः–द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरु च पित्तकृत् भेदनं कटु (सत्) कामलाशोथमेहज्वरहरं (भवति) ॥

દ્રોણપુષ્પીદલ[1]–કૂબાનાં પાંદડાં સ્વાદિષ્ટ, રૂક્ષ, ભારે, પિત્ત કરનાર, મળ તોડનાર અને તીખાં હોઈ કમળો, સોજા, પ્રમેહ, તથા તાવને મટાડનાર છે. ૩૧

૧ द्रोणसदृशं–कलशाकारं पुष्पं यस्याः सा–'पाककर्णे'ति ङीप्–द्रोणपुष्प्याः दलम्–જેનું ફૂલ કળશના આકારનું થાય છે, તે દ્રોણપુષ્પી–કૂબાનું પાન.

અજમાના પાંદડાંના ગુણો

यवानीशाकमाग्नेयं रुच्यं वातकफप्रणुत् ।
उष्णं कटु च तिक्तं च पित्तलं लघु शूलकृत् ॥३२

अन्वयः–यवानीशाकम् आग्नेयं रुच्यं वातकफप्रणुत् उष्णं च कटु च तिक्तं पित्तलं लघु (सत्) शूलकृत् (अस्ति) ॥

અજમાનાં પાંદડાં અગ્નિના સંબંધવાળાં, રુચિ ઉપજાવનાર, વાયુ તથા કફને મટાડનાર, ગરમ, તીખા, કડવાં, પિત્ત કરનાર અને હલકાં છે, છતાં શૂળ કરનાર છે. ૩૨

કૂંવાડિયાનાં પાંદડાંનું નામ તથા ગુણો

दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लं वातकफापहम् ।
कण्डूकासकृमिश्वासदद्रूकुष्ठप्रणुल्लघु ॥ ३३ ॥

अन्वयः–दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नम् अम्लं लघु (सत्) वातकफापहं कण्डूकासकृमिश्वासदद्रूकुष्ठप्रणुत् (अस्ति) ॥

દદ્રુઘ્નપત્ર[1]–કૂંવાડિયાનાં પાંદડાં દોષને મટાડનાર, ખાટાં અને હલકાં હોઈ વાયુ, કફ, ચળ, ઉધરસ, કૃમિ, શ્વાસ, દાદર તથા કોઢને મટાડનાર છે. ૩૩

૧ दद्रुं हन्ति–'अमनुष्यकर्तृके च'–इति टक्, 'अत्पूर्वस्ये'ति नियमान्न णत्वम्–दद्रुघ्नस्य पत्रं–દાદરના રોગનો જે નાશ કરે છે, તે કૂંવાડિયાનું પાંદડું.

ખુરસાણી થોરનાં પાંદડાંના ગુણો

सेहुण्डस्य दलं तीक्ष्णं दीपनं रोचनं हरेत् ।
आध्मानाष्ठीलिकागुल्मशूलशोथोदराणि च ॥३४॥

अन्वयः–सेहुण्डस्य दलं तीक्ष्णं दीपनं च रोचनं (सत्) आध्मानाष्ठीलिकागुल्मशूलशोथोदराणि हरेत् ॥

ખુરસાણી થોરનાં પાંદડાં તીક્ષ્ણ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અને રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ આફરો, અષ્ઠીલા–મૂત્રાઘાત રોગ, ગોળો, શૂળ, સોજા તથા પેટનારોગને મટાડનાર છે. ૩૪

ખડસલિયાનાં પાંદડાંના ગુણો

पर्पटो हन्ति पित्तास्रज्वरतृष्णाकफभ्रमान् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्वातलो लघुः ॥३५॥

अन्वयः–पर्पटः संग्राही शीतलः तिक्तः वातलः लघुः दाहनुत् (सन्) पित्तास्रज्वरतृष्णाकफभ्रमान् हन्ति ॥

ખડસલિયાનું પાંદડું ઝાડાને રોકનાર, શીતલ, કડવું, વાયડું, હલકું અને દાહને મટાડનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, તાવ, તરશ, કફ તથા ભ્રમને મટાડનાર છે. ૩૫

ગળજીભીનાં પાંદડાંના ગુણો

गोजिह्वा कुष्ठमेहास्रकृच्छ्रज्वरहरी लघुः ॥३६॥

ગળજીભીનાં પાંદડાં કોઢ, પ્રમેહ, લોહીનો બગાડ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા તાવને મટાડનાર અને હલકાં છે. ૩૬

પરવળનાં પાંદડાંના ગુણો

पटोलपत्रं पित्तघ्नं दीपनं पाचनं लघु ।
स्निग्धं वृष्यं तथोष्णं च ज्वरकासकृमिप्रणुत् ॥३७

अन्वयः–पटोलपत्रं पित्तघ्नं दीपनं पाचनं लघु स्निग्धं वृष्यं तथा च उष्णं (सत्) ज्वरकासकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

પરવળનું પાંદડું પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, હલકું, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર અને ગરમ હોઈ તાવ, ઉધરસ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૩૭

ગળોનાં પાંદડાંના ગુણો

गुडूचीपत्रमाग्नेयं सर्वज्वरहरं लघु ।
कषायं कटु तिक्तं च स्वादुपाकं रसायनम् ॥३८
बल्यमुष्णं च संग्राहि हन्याद्दोषत्रयं तृषाम् ।
दाहप्रमेहवातास्रक्कामलाकुष्ठपाण्डुताम् ॥ ३९ ॥

अन्वयः–गुडूचीपत्रम् आग्नेयं सर्वज्वरहरं लघु कषायं कटु च तिक्तं स्वादुपाकं रसायनं बल्यं च उष्णं संग्राहि

(स्यात्) रोपणश्च पूर्वो रक्तप्रमेहवातासृक्कुष्ठम्नश्च पाण्डुत्वं हन्यात् ॥

ગળોના પાંદડાં અગ્નિના અંશવાળાં, સર્વ પ્રકારના વાયોને હરનારાં, હલકાં, તુરાં, તીખાં, કડવાં, પાકમાં મધુર, રસાયનરૂપ, બળ આપનાર, ગરમ અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ ત્રણે દોષ, તરસ, દાહ, પ્રમેહ, વાતરક્ત રોગ, કૃમિઓ, કોઢ તથા પાંડુરોગ મટાડે છે. ૩૮, ૩૯

કાસુંદરાનાં નામો તથા પાંદડાંના ગુણો

कासमर्दोऽरिमर्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा ।
कासमर्ददलं रुच्यं वृष्यं कासविषास्रनुत् ॥४०॥
मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनम् ।
विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु ॥४१॥

अन्वय—कासमर्दः च अरिमर्दः कासारिः तथा कर्कशः (इति नामानि, गुणास्तु—) कासमर्ददलं रुच्यं वृष्यं कासविषास्रनुत् मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु (सत्) विशेषेण कासहरम् (भवति)॥

કાસમર્દ,[1] અરિમર્દ,[2] કાસારિ[3] અને કર્કશ[4] એટલાં કાસુંદરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાસુંદરાનાં પાંદડાં રુચિકારક, વીર્યને વધારનાર, ઉધરસ, ઝેર તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર, મધુર, કફ, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર, પાચન, કંઠને સાફ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, હલકાં અને વિશેષે કરી ઉધરસને મટાડનારાં છે. ૪૦,૪૧

૧ कासं मृद्नाति, मृद् क्षोदे—मर्दनम्—ઉધરસનો જે નાશ કરે છે, તેથી કાસમર્દ—કાસુંદરો.

૨. अरिं—कासरूपं मृद्नाति—मर्दयति—ઉધરસરૂપ શત્રુનો જે નાશ કરે છે, તેથી અરિમર્દ—કાસુંદરો.

૩. कासस्य अरिः—ઉધરસનો શત્રુ હોવાથી કાસારિ—કાસુંદરો.

૪ कृणाति—हिनस्ति कासं, कृ हिंसायाम्—मिष्, कर्क इति जातः, कर्कं शास्ति—पलायते, शस् गतौ कास—ઉધરસ-નો નાશ કરનાર તરીકે પોતાને જે જણાવે છે, તેથી કર્કશ—કાસુંદરો.

ચણાની ભાજીનાં પાંદડાંના ગુણો

रुच्यं चणकशाकं स्याद्दुर्जरं कफवातकृत् ।
अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तनुद्दन्तशोफहृत् ॥४२॥

अन्वयः—चणकशाकं रुच्यं दुर्जरं च कफवातकृत् अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तनुत् दन्तशोफहृत् स्यात् ॥

ચણાની ભાજી રુચિકારક, મોડે પચે એવું, દાંતના સોજાને હરનાર, ખાટું, મળને રોકનાર, પિત્તને મટાડનાર અને કફ તથા વાયુને કરનાર છે. ૪૨

વટાણાનાં પાંદડાંના ગુણો

कलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्तं त्रिदोषजित् ।

अन्वय—कलायशाकं भेदि लघु तिक्तं त्रिदोषजित् स्यात् ॥

વટાણાના પાંદડાંનું શાક મળને તોડનાર, હલકું અને કડવું હોઈ ત્રણે દોષને મટાડનાર છે

સરસવનાં પાંદડાંના ગુણો

कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूत्रमलं गुरु ॥४३॥
अम्लपाकं विदाहि स्यादुष्णं रूक्षं त्रिदोषकृत् ।
सक्षारं लवणं तीक्ष्णं स्वादु शाकेषु निन्दितम् ॥४४॥

अन्वय—सार्षपं शाकं कटुकं बहुमूत्रमलं गुरु अम्लपाकं विदाहि उष्णं रूक्षं त्रिदोषकृत् सक्षारं लवणं तीक्ष्णं स्वादु (सत् अपि) शाकेषु निन्दितं स्यात् ॥

સરસવનાં પાંદડાંનું શાક તીખું, મૂત્રને તથા મળને બહુ કરનાર, ભારે, પાકમાં ખાટું, બળતરા કરનાર, ગરમ, રૂક્ષ, ત્રણે દોષને મટાડનાર, ખારાશવાળું, ક્ષારવાળું, તીક્ષ્ણ તથા સ્વાદિષ્ટ છતાં શાકોમાં નિંદિત છે ૪૩,૪૪

પુષ્પશાક

અગથિયાનાં ફૂલના ગુણો

आगस्त्यकुसुमं शीतं चातुर्थिकनिवारणम् ।
नक्तान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च ॥
पीनसश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिभिर्मतम् ॥४५॥

अन्वय—आगस्त्यकुसुमं शीतं चातुर्थिकनिवारणं नक्तान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं च कटुपाकि (सत्) पीनसश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिभिः मतम् ॥

અગથિયાનાં ફૂલ ટાઢાં, ચોથિયા તાવને મટાડનાર, રાતના આંધળાપણાને મટાડનાર, કડવાં, તુરાં અને પાકમાં તીખાં હોઈ સળેખમ, કફ, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે, એમ મુનિઓએ માન્યું છે. ૪૫

કેળનાં ફૂલના ગુણો

रम्भायाः कुसुमं स्निग्धं मधुरं तुवरं गुरु ।
वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रणुत् ॥४६॥

અન્વયઃ–કદલ્યાઃ કુસુમં સ્નિગ્ધં મધુરં તુવરં ગુરુ શીતં (સત્) વાતપિત્તહરં રક્તપિત્તક્ષયપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

કેળનાં ફૂલ સ્નિગ્ધ, મધુર, તૂરાં, ભારે અને ટાઢાં હોઈ વાયુ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયને મટાડનાર છે. ૪૬

સરગવાનાં ફૂલના તથા મધના ગુણો

શિગ્રોઃ પુષ્પં તુ કટુકં તીક્ષ્ણોષ્ણં સ્નાયુશોથહૃત્ ।
કૃમિહૃત્કફવાતઘ્નં વિદ્રધિપ્લીહગુલ્મજિત્ ॥
મધુ શિગ્રોસ્ત્વક્ષિહિતં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૪૭ ॥

અન્વયઃ–શિગ્રોઃ પુષ્પં તુ કટુકં તીક્ષ્ણોષ્ણં સ્નાયુશોથહૃત્ કૃમિહૃત્ કફવાતઘ્નં વિદ્રધિપ્લીહગુલ્મજિત્ (ભવતિ), શિગ્રોઃ મધુ તુ અક્ષિહિતં રક્તપિત્તપ્રસાદનં (સ્યાત્) ॥

સરગવાનાં ફૂલ તીખાં, તીક્ષ્ણ, ગરમ, સ્નાયુઓના સોજાને મટાડનારાં તથા કૃમિને હરનારાં હોઈ કફ, વાયુ, અંદરનાં ગૂમડાં, બરોળ તથા ગોળાને મટાડનારાં છે. સરગવાનું મધ પણ નેત્રને હિતકારી અને રક્તપિત્તને સાફ કરનાર છે. ૪૭

શીમળાનાં ફૂલના ગુણો

શાલ્મલીપુષ્પશાકં તુ ઘૃતસૈન્ધવસાધિતમ્ ।
પ્રદરં નાશયત્યેવ દુઃસાધ્યં ચ ન સંશયઃ ॥૪૮॥

અન્વયઃ–શાલ્મલીપુષ્પશાકં તુ ઘૃતસૈન્ધવસાધિતં (ભક્ષિતં ચેત્) દુઃસાધ્યં પ્રદરં નાશયતિ એવ, ન ચ સંશયઃ ॥

શીમળાનાં ફૂલનું શાક જો ઘી અને સૈંધવમાં પકાવી ખાધું હોય તો કષ્ટસાધ્ય પ્રદરનો પણ અવશ્ય નાશ કરે છે, એમાં સંશય નથી.

રસે પાકે ચ મધુરં કષાયં શીતલં ગુરુ ।
કફપિત્તાસ્રજિદ્ગ્રાહિ વાતલં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

અન્વયઃ–(કિંચ તત્) રસે ચ પાકે મધુરં કષાયં શીતલં ગુરુ ગ્રાહિ ચ વાતલં (સત્) કફપિત્તાસ્રજિત્ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

વળી એ શાક રસમાં તથા પાકમાં મધુર, તૂરું, ટાઢું, ભારે, ઝાડાને રોકનાર અને વાયુ કરનાર હોઈ કફ, પિત્ત તથા લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૯

ફળશાક

કોળાનાં નામો તથા ગુણો

કૂષ્માણ્ડં સ્યાત્પુષ્પફલં પીતપુષ્પં બૃહત્ફલમ્ ।
કૂષ્માણ્ડં બૃંહણં વૃષ્યં ગુરુ પિત્તાસ્રવાતનુત્ ॥૫૦॥
બાલં પિત્તાપહં શીતં મધ્યમં કફકારકમ્ ॥
વૃદ્ધં નાતિહિમં સ્વાદુ સક્ષારં દીપનં લઘુ ।
વસ્તિશુદ્ધિકરં ચેતોરોગહૃત્સર્વદોષજિત્ ॥ ૫૧ ॥

અન્વયઃ–કૂષ્માણ્ડં પુષ્પફલં પીતપુષ્પં બૃહત્ફલં સ્યાત્, કૂષ્માણ્ડં બૃંહણં વૃષ્યં ગુરુ (સત્) પિત્તાસ્રવાતનુત્ (અસ્તિ), બાલં શીતં પિત્તાપહં (ભવતિ), મધ્યમં કફકારકમ્ (અસ્તિ), વૃદ્ધમ્ અતિહિમં ન, સ્વાદુ સક્ષારં દીપનં લઘુ (સત્) વસ્તિશુદ્ધિકરં ચેતોરોગહૃત્ સર્વદોષજિત્ (કથ્યતે) ॥

કૂષ્માંડ,[1] પુષ્પફળ,[2] પીતપુષ્પ[3] અને બૃહત્ફલ[4] એટલાં કોળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કોળું પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યને વધારનાર અને ભારે હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ, રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે. નાનું–કૂણું કોળું ટાઢું અને પિત્ત મટાડનાર છે; મધ્યમ કોળું કફ કરનાર છે; મોટું કોળું બહુ ટાઢું નથી, મધુર છે અને ક્ષાર સાથે લેવાય તો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, ચિત્તના રોગને હરનાર અને સઘળા દોષને મટાડનાર છે.

૧. કુ–ઈષત્ ઉષ્મા અણ્ડેષુ–બીજેષુ યસ્ય તત્ પિત્તલત્વાત્–જેનાં બિયાંમાં લગાર ગરમી હોય છે, કેમકે તે પિત્તયુક્ત હોય છે; તેથી કૂષ્માંડ–કોળું.

૨. પુષ્પે સતિ ફલતિ–પચાદ્યચ્–પુષ્પ આવ્યા પછી જેને ફળ આવે છે, તેથી પુષ્પફલ–કોળું.

૩. પીતં પુષ્પં યસ્ય તત્–જેનાં ફૂલ પીળાં થાય છે, તેથી પીતપુષ્પ–કોળું.

૪. બૃહત્ ફલં યસ્ય તત્–જેનાં ફળ મોટાં થાય છે, તેથી બૃહત્ફલ–કોળું.

ખૂબ નાના કોળાનાં નામો તથા ગુણો

કૂષ્માણ્ડી તુ ભૃશં લઘ્વી કર્કારુરપિ કીર્તિતા ।
કર્કારુર્ગ્રાહિણી શીતા રક્તપિત્તહરા ગુરુઃ ॥
પક્વા તિક્તાગ્નિજનની સક્ષારા કફવાતનુત્ ॥૫૨

અન્વયઃ–ભૃશં લઘ્વી કૂષ્માણ્ડી તુ કર્કારુઃ અપિ કીર્તિતા । કર્કારુઃ ગ્રાહિણી શીતા રક્તપિત્તહરા ગુરુઃ (ભવતિ), પક્વા (સા) તિક્તા અગ્નિજનની સક્ષારા કફવાતનુત્ (કીર્તિતા) ॥

બહુ જ નાનું કોળું કર્કારુ[1] પણ કહેવાય છે. નાનું કોળું ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું, રક્તપિત્તને હરનાર અને ભારે છે. પાકું તે કોળું તીખું થઈ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર છતાં ખાર

સાથે લેવાય તો કફ તથા વાયુને પણ મટાડે છે.

૧. कर्क—श्वेतं वर्णम् —कर्कटि—क गतौ —(?) वपु—જે ધોળા એટલે ભૂરા રંગને ધારણ કરે છે, તેથી કર્કારુ—ભૂરુ નાનું કોળું.

બે મીઠી તુંબડીનાં નામો તથા ફળના ગુણો

अलाबूः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला।
मिष्टतुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥
वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्धनम् ॥५३॥

अन्वय—अलाबूः तुम्बी कथिता, (सा) दीर्घा च वर्तुला द्विधा (भवति)। मिष्टतुम्बीफलं हृद्यं पित्त-श्लेष्मापहं गुरु वृष्यं रुचिकरं धातुपुष्टिविवर्धनं प्रोक्तम् ॥

અલાબૂ[1] અને તુંબી[2] એ બે મીઠી તુંબડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ લાંબાં ફળવાળી અને ગોળ ફળવાળી એમ બે પ્રકારની થાય છે. મીઠી તુંબડીનું ફળ હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, પિત્ત તથા કફને હણનાર, ભારે, વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને ધાતુપુષ્ટિને વધારનાર કહેલ છે. ૫૩

૧ न लम्बते इति —(?) —'नञि लम्बेर्नलोपश्च' (उणा. १—८७)—જેનું પોતાના વેલામાં લટકતું નથી પણ જમીન પર રહે છે, તેથી અલાબૂ—મીઠી તુંબડી.

૨. तुम्बति—अर्दयति रुचिं इत्यतः. तुबि अर्दने—अच् इन् वा, यद्वा तुम्बति—(?) पित्तं कफं वा—જે હૃદયને ગમે તેવી હોવાથી રુચિ ઉપજાવે છે અથવા પિત્તનો તથા કફનો પણ નાશ કરે છે, તેથી તુમ્બી—તુંબડી.

કડવી તુંબડીનાં નામો તથા ફળના ગુણો

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महाफला।
कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तश्वासविषापहा ॥
तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत् ॥५४॥

अन्वय—कटुतुम्बी इक्ष्वाकुः स्यात्, सा च तुम्बी महाफला (स्यात्), कटुतुम्बी हिमा हृद्या (तथा) पित्त-श्वासविषापहा तिक्ता विपाके कटुः च वातपित्तज्वरान्तकृत् (भवति) ॥

ઈક્ષ્વાકુ,[1] કટુતુંબી,[2] તુંબી[3] અને મહાફલા[4] એટલાં કડવી તુંબડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કડવી તુંબડીનું ફળ ટાઢું તથા હૃદયને ગમે એવું હોઈ પિત્ત, ઉધરસ અને ઝેરને હણનાર છે; તેમજ એ તીખું અને પાચન થતાં કડવું થઈ વાયુનો તથા પિત્તના તાવનો નાશ કરનાર છે. ૫૪

૧. इषुम् आरोहति—आङ्—मितद्रुवादित्वात् डु, पृषो (?) वा, अथवा 'इषु' इति शब्दम् अकति—प्राप्नोति वेल(?)ने, अक गतौ—(?)—इक्ष्वाकु—જે ઊંચાઈનો કંઈક આકાર ધારણ કરે છે અથવા છીંક વખતે થતો 'ઇક્ષુ' એવો શબ્દ હોવાથી વેળા કે કાળની વેળા કરે છે, તેથી ઇક્ષ્વાકુ—કડવી તુંબડી.

૨. कटुश्चासौ तुम्बी—कटुतुम्बी—કડવી જે તુંબડી તે કટુતુંબી કહેવાય છે.

૩. તુમ્બી—ઉપર તુંબડીના ૨ જા નામ પ્રમાણે.

૪. महत् फलं यस्याः सा—જેનું ફળ મોટું થાય છે તેથી મહાફલા—કડવી તુંબડી.

કાકડીનાં નામો તથા ગુણો

एर्वारु. कर्कटी प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अपि।
कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः (?)
रुच्या पित्तहरा साम्ला, पक्वा तृष्णाग्निपित्तकृत् ॥

अन्वय—एर्वारु कर्कटी प्रोक्ता। अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते सामा सा कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः रुच्या पित्तहरा (भवति), पक्वा तृष्णाग्निपित्तकृत् (भवति) ॥

એર્વારુ[1] અને કર્કટી[2] એ બે કાકડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાચી કાકડી, ટાઢી, રૂક્ષ, ઝાડાને રોકનાર, મધુર, ભારે, રુચિ કરનાર અને પિત્તને હરનાર છે. પાકી કાકડી તરસ અગ્નિ તથા પિત્તને કરનારી છે. ૫૫

૧. आ—समन्तात् ईरं गमनमिति यत्, अनुस्वार—(?) वा ईर गतौ—(?) किप्, एवं इर्वारिति वाच्यम्—(?) वृ वरणे—(?) उण्—જેનો વેલો ચોપાસ પોતાની ગતિ સ્વીકારે છે અથવા ચોપાસ ફેલાઈ બીજાની ગતિને અટકાવી દે છે, તેથી એર્વારુ—કાકડી.

૨. कर्क करोति—वर्धते —(?) वा, कर्के वर्तते—'सृ' (उणा. ४—११८), पृषोदरादि 'कृत्यचः' इति वा डीप्—જે દાબ પર વરસે છે દાબને ભીનો કરે છે અથવા ઠાર્યો રહે છે, તેથી કર્કટી—કાકડી.

ચીભડાંનાં નામો તથા ગુણો

चिर्भिटः. श्वेतपाकिः स्यात् सुदीर्घो पृष्ठपुष्पकः।
चिर्भिटो वातपित्तघ्नो वस्यः पथ्यो रुचिप्रदः।
गोरक्षोऽपि विहितः चिर्भिटं गुणैस्तुल्या पटोलवत्।

अन्वय—चिर्भिटः (?) सुदीर्घ (?)

સ્યાત્, ચિચિણ્ડઃ વાતપિત્તઘ્નઃ વલ્યઃ પથ્યઃ રુચિપ્રદઃ શોષણઃ અતિહિતઃ ગુણૈઃ પટોલતઃ કિંચિત્ ન્યૂનઃ (ભવતિ)॥

ચિચિંડ,[1] શ્વેતરાજિ,[2] સુદીર્ઘ[3] અને ગૃહકૂલક[4] એટલાં પંડોળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. પંડોળું વાયુ તથા પિત્તને હણનાર, બળ આપનાર, પથ્ય, રુચિ ઉપજાવનાર, શોષણ કરનાર, બહુ જ હિતકારી અને પરવળ કરતાં કાંઈક ઓછા ગુણવાળું હોય છે. ૫૬,૫૭

૧. ચિનોતિ સુતરાં પથ્યતાં હિતકારિતાં ચ, ચિઞ્ ચયને-બાહુલકાત્ ઇણ્ડચ્ પ્રત્યયઃ, ચુક્ આગમશ્ચ-જે અત્યંત પથ્યપણું તથા હિતકારીપણું ધારણ કરે છે, તેથી ચિચિંડ-પંડોળું.

૨. શ્વેતા રાજિઃ યસ્મિન્ સઃ-જેમાં ધોળી રેખાઓ અથવા ચાઠાં હોય છે, તેથી શ્વેતરાજિ-પંડોળું.

૩. સુતરાં દીર્ઘઃ-પ્રાદિસમાસઃ-જે અતિશય લાંબું થાય છે, તેથી સુદીર્ઘ-પંડોળું.

૪. ગૃહસ્ય કૂલે-સમીપે ભવઃ-ભવાર્થે કન્-જે ઘરની પાસે થાય છે, તેથી ગૃહકૂલક-પંડોળું.

બે જાતનાં કારેલાનાં નામો તથા ગુણો

કારવેલ્લં કટિલ્લં સ્યાત્કારવેલ્લી તતો લઘુઃ ।
કારવેલ્લં હિમં ભેદિ લઘુ તિક્તમવાતલમ્ ॥૫૮॥
જ્વરપિત્તકફાસ્રઘ્નં પાણ્ડુમેહક્રમીન્હરેત્ ।
તદ્ગુણા કારવેલ્લી સ્યાદ્વિશેષાદ્દીપની લઘુઃ ॥૫૯

અન્વયઃ-કારવેલ્લં કટિલ્લં સ્યાત્, તતઃ લઘુઃ કારવેલ્લી (કથ્યતે), કારવેલ્લં હિમં ભેદિ લઘુ તિક્તમ્ અવાતલં જ્વરપિત્તકફાસ્રઘ્નં (સત્) પાણ્ડુમેહક્રમીન્ હરેત્, કારવેલ્લી તદ્ગુણા સ્યાત્, વિશેષાદ્ દીપની લઘુઃ (અસ્તિ)॥

કારવેલ્લ[1] અને કટિલ્લ[2] એ કારેલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. નાના કદનાં કારેલાં હોય તે કારવેલ્લી[1] કહેવાય છે. કારેલું ટાઢું, મળને તોડનાર, હલકું, કડવું, વાયુને નહિ ઉત્પન્ન કરનાર; તાવ, પિત્ત, કફ, લોહીનો બગાડ, પાંડુ, પ્રમેહ તથા કૃમિને મટાડે છે. કારવેલ્લી તેના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે; વિશેષમાં અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી છે. ૫૮,૫૯

૧. કારં-જ્વરાદિવધં પ્રતિ વેલ્લતિ-ચલતિ, વેલ્લ ચલને-કર્મણ્યણ્-તાવ વગેરેનો નાશ કરવા જે ચાલે-કામ કરે છે, તેથી કારવેલ્લ-કારેલું.

૨. કટતિ-વર્ષતિ આવૃણોતિ વા હિમાદિગુણાન્-કટે વર્ષાવરણયોઃ-બાહુલકાદિલ્લઃ-જે શીતળતા વગેરે ગુણોને વર્ષે છે અથવા ચોપાસ પોતાને તે તે ગુણોથી આવરે છે-વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી કટિલ્લ-કારેલું.

૧. કારવેલ્લી-ઉપરના પહેલા જ નામ પ્રમાણે છે, કેવળ સ્ત્રીલિંગપ્રત્યય વધારે છે.

ગલકીનાં નામો તથા તેના ફળના ગુણો

મહાકોશાતકી પ્રોક્તા હસ્તિઘોષા મહાફલા ।
ધામાર્ગવો ઘોષકશ્ચ હસ્તિપર્ણશ્ચ સ સ્મૃતઃ ॥
મહાકોશાતકી સ્નિગ્ધા રક્તપિત્તાનિલાપહા ॥૬૦॥

અન્વયઃ-મહાકોશાતકી હસ્તિઘોષા મહાફલા પ્રોક્તા, સ ચ ધામાર્ગવઃ ઘોષકઃ ચ હસ્તિપર્ણઃ સ્મૃતઃ । મહાકોશાતકી સ્નિગ્ધા (સતી) રક્તપિત્તાનિલાપહા (અસ્તિ)॥

મહાકોશાતકી,[1] હસ્તિઘોષા,[2] મહાફલા,[3] ધામાર્ગવ,[4] ઘોષક[5] અને હસ્તિપર્ણ[6] એટલાં ગલકીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગલકાં સ્નિગ્ધ છે અને રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડે છે. ૬૦

૧. કોશમ્-કોશાકારમ્ અતતિ-સતતં ગચ્છતિ ફલેષુ, અત સાતત્યગમને-'ક્વુન્' (ઉણા. ૨-૩૨), ગૌરાદિઃ, તતો મહતી ચાસૌ કોશાતકી-જેના ફળનો આકાર કાયમ દોડા જેવો થાય છે, તે મોટી ગલકી-મહાકોશાતકી.

૨. હસ્તીવ ઘોષતિ રક્તપિત્તમ્ અનિલં ચ પ્રતિ તન્નાશકત્વાત્, ઘુષ્-અચ્, ટાપ્-જે રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરનાર હોવાથી તેઓના પ્રત્યે હાથી જેવી ગર્જના કરે છે, તેથી હસ્તિઘોષા-ગલકી.

૩. ધામ ઋચ્છતિ-ઋ ગતૌ-'અન્યેભ્યોઽપિ.'-ઇતિ વિચ્, તતો ધામાર્ ચાસૌ ગૌશ્ચ-'ગોરતદ્ધિતલુકિ' ઇતિ ટચ્-જે તેજને પ્રાપ્ત કરનાર ઔષધિ છે, તેથી ધામાર્ગવ-ગલકી.

૪. ઘોષતિ રક્તપિત્તાનિલં પ્રતિ ઇતિ ઘોષકઃ-ઘુષિર્ વિશબ્દને-પચાદ્યચ્, સ્વાર્થે ચ કન્-જે રક્તપિત્ત અને વાયુ પ્રત્યે ગર્જના કરે છે, તેથી ઘોષક-ગલકી.

૫. હસ્તી-તત્કર્ણ ઇવ પર્ણં યસ્ય-જેનું પાન હાથીના કાન જેવું હોય છે, તેથી હસ્તિપર્ણ-ગલકી.

ઝુમખડી કે તૂરિયાંનાં નામો તથા ફળના ગુણો

ધામાર્ગવઃ પીતપુષ્પો જાલિની કૃતવેધના ।
રાજકોશાતકી ચેતિ તથોક્તા રાજિમત્ફલા ॥૬૧
રાજકોશાતકી શીતા મધુરા કફવાતલા ।
પિત્તઘ્ની દીપની શ્વાસજ્વરકાસકૃમિપ્રણુત્ ॥૬૨॥

અન્વયઃ-ધામાર્ગવઃ પીતપુષ્પઃ જાલિની કૃતવેધના રાજકોશાતકી તથા ચ રાજિમત્ફલા ઇતિ ઉક્તા॥ રાજકોશાતકી શીતા મધુરા કફવાતલા પિત્તઘ્ની દીપની (સતી) શ્વાસજ્વરકાસકૃમિપ્રણુત્ (અસ્તિ)॥

ધામાર્ગવ,[1] પીતપુષ્પ,[2] જાલિની,[3] કૃતવેધના,[4] રાજકોશાતકી[5] અને રાજિમત્ફલા[6] એટલાં ઝુમખડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઝુમખડી ઠંડી, મધુર, કફ તથા વાયુને કરનાર, પિત્તને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને શ્વાસ, તાવ, ઉધરસ તથા કૃમિને મટાડનાર છે.

૧ ધામાર્ગવ–ઉપર ગલકીનું ત્રીજું નામ જુઓ.

૨ પીતં પુષ્પં યસ્યાઃ સા–જેનાં ફૂલ પીળાં હોય છે, તેથી પીતપુષ્પ–તુરિયાનો વેલો.

૩ જાલવતિ–પ્રચ્છાદયતિ, જાલ આચ્છાદને–જુહોત્યા–આચ્છાદન કરે–જે બીજાને ઢાંકી દે એવા સ્વભાવની હોય છે, અથવા પોતાની અંદર જાળાંવાળી થાય છે, તેથી જાલિની–તુરિયાનો વેલો.

૪ કૃતં વેધનં યયા–જેણે બીજાને વીંધ્યું અથવા વીંટવું કર્યું હોય છે, તેથી કૃતવેધના–તુરિયાનો વેલો.

૫ રાજ્ઞઃ પ્રિયા કોશાતકી–રાજાને અથવા શ્રીમંતોને પ્રિય એવી ગલકાની એક જાત છે, તેથી રાજકોશાતકી–તુરિયાનો વેલો.

૬ રાજિ–રેખા અસ્તિ એષાં રાજિમન્તિ, રાજિમન્તિ ફલાનિ યસ્યાઃ સા–જેનાં ફળ રેખાવાળાં થાય છે, તેથી રાજિમત્ફલા–તુરિયાનો વેલો.

પરવળનાં નામો તથા ફળ આદિના ગુણો

पटोलः कुलकस्तिक्तः पाण्डुकः कर्कशच्छदः ।
राजीफलः पाण्डुफलो राजेयश्चामृताफलः ॥१३॥
बीजगर्भः प्रतीकश्च कुष्ठघ्नः कासमर्दनः ।
पटोलं पाचनं हृद्यं वृष्यं लघ्वग्निदीपनम् ॥१४॥
स्निग्धोष्णं हन्ति कासास्रज्वरदोषत्रयक्रिमीन् ।
पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात् ॥१५॥
नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः ।
दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वत्तिक्ता पटोलिका ॥१६॥

अन्वय–पटोलः कुलकः तिक्तः पाण्डुकः कर्कशच्छदः राजीफलः पाण्डुफलः राजेयः च अमृताफलः बीजगर्भः प्रतीकः च कुष्ठघ्नः कासमर्दनः (इति नामानि, अथ तत्फलगुणाः–) पटोलं पाचनं हृद्यं वृष्यं लघु अग्निदीपनं स्निग्धोष्णं (च) कासास्रज्वरदोषत्रयक्रिमीन् हन्ति। पटोलस्य मूलं सुखात् विरेचनकरं भवेत्, नालं श्लेष्महरं, पत्रं पित्तहारि, फलं पुनः दोषत्रयहरं प्रोक्तम्, तिक्ता पटोलिका तद्वत् (गुणयुक्ता भवति) ॥

પટોલ,[1] કુલક,[2] તિક્ત[3], પાંડુક,[4] કર્કશચ્છદ,[5] રાજીફલ,[6] પાંડુફલ,[7] રાજેય,[8] અમૃતાફલ,[9] બીજગર્ભ,[10] પ્રતીક,[11] કુષ્ઠઘ્ન[12] અને કાસમર્દન,[13] એટલાં પરવળનાં સંસ્કૃત નામો છે. પરવળ પાચક, હૃદયને પ્રિય લાગે એવાં, વીર્ય વધારનાર, હલકાં, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ અને ગરમ હોઈ ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, તાવ, ત્રણે દોષ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. પરવળનું મૂળ સુખથી રેચ લાવનાર હોઈ એની ડાંડલી કફને હરનાર, પાંદડું પિત્તને હરનાર અને ફળ ત્રણે દોષને મટાડનાર કહ્યું છે; કડવા પરવળમાં પણ એ જ ગુણો હોય છે. ૧૩–૧૬

૧ પટતિ–પટતિ પલ્લવમિત્યર્થઃ, પટ ગતૌ–'ઇગુપધ૰' (ઉણા. ૧–૧૬) ઇત્યોલચ્–પલ્લવાદિ વગેરે ગુણોને જે પમાડે છે–ધારણ કરે છે, તેથી પટોલ–પરવળ.

૨. કોલતિ ... સ્ત્યાયતિ ... ગુણાન્ પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ, કુલ સંસ્ત્યાને–'ઇગુપધેતિ ક, સર્વે ચ ...' ... 'વ્વુન્' (ઉણા. ૨–૩૨)–જે વીર્યવર્ધકપણું આદિ એ ગુણસમુદાયને જમાવે છે અથવા એકઠો પોતાને ધારણ કરે છે, તેથી કુલક–પરવળ.

૩ તેજયતિ તમ અગ્નિમ્, તિજ નિશાને–'ગત્યર્થેતિ કર્મણિ ક્ત', ... –અગ્નિને જે તેજ કરે છે, તે કડવો રસ જેમાં હોય છે, તેથી તિક્ત–પરવળ.

૪. પાણ્ડુ ... અસ્તિ અસ્મિન્, ... ઇતિ ક–જે ફળમાં કંઈક ધોળાશપડતો રંગ જણાય છે, તેથી પાંડુક–પરવળ.

૫. કર્કશઃ છદઃ યસ્ય સઃ–જેનાં પાંદડાં કંઈક ખરબચડાં હોય છે, તેથી કર્કશચ્છદ પરવળ.

૬ રાજીમન્તિ રેખાવન્તિ ફલાનિ યસ્ય સઃ–જેનાં ફળ રેખાવાળાં હોય છે, તેથી રાજીફલ–પરવળ.

૭. પાણ્ડુવર્ણાનિ ફલાનિ યસ્ય સઃ–જેનાં ફળ કંઈક ધોળા રંગનાં હોય છે, તેથી પાંડુફલ–પરવળ.

૮ રાજ્ઞઃ–રાજાને જે ગુણકારી છે–'ઢક્'–ખાવામાં રુચિકર હોવાથી જે ગુણકારી હોય છે, તેથી રાજેય–પરવળ.

૯. અમૃતસ્ય ઇવ ફલં યસ્ય સઃ દોષત્રયનાશનાત્–જેનું ફળ ત્રણે દોષને નાશ કરનાર હોવાથી જાણે અમૃતનું કે આમળાનું ફળ હોય તેવું હોય છે, તેથી અમૃતાફલ–પરવળ.

૧૦. બીજાનિ ગર્ભે યસ્ય સઃ–જેના ફળમાં ગર્ભની

અંદર બિયાં હોય છે, તેથી બીજગર્ભ–પરવળ.

૧૧. प्रत्येति प्रतीयते वा अवयवत्वेन–इण् गतौ–'અલીકાદયશ્ચ' (ઉણા. ૪–૨૫) इति साधुः–જે અવયવરૂપે જણાય છે, તેથી પ્રતીક–પરવળ.

૧૨. कुष्ठं हन्ति–'अमनुष्यकर्तृके च' इति हन्तेष्टक्–કોઢ રોગનો જે નાશ કરે છે, તેથી કુષ્ઠઘ્ન–પરવળ.

૧૩. ભનક્તીતિ ભઞ્જનઃ–'युच्' (ઉણા. ૨–૭૮) કાસસ્ય ભઞ્જનઃ–ઉધરસનો જે નાશ કરે છે, તેથી કાસભંજન–પરવળ.

ટિંડોરી કે ઘિલોડીનાં નામો તથા ફળના ગુણો

बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरी च बिम्बिका ।
ओष्ठोपमफला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते ॥६७
बिम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् ।
स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम् ॥६८

अन्वयः–बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरी च बिम्बिका ओष्ठोपमफला प्रोक्ता, च पीलुपर्णी कथ्यते। (इति नामानि, तत्फलगुणाश्च–) बिम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम् (भवति) ॥

બિંબી,[1] રક્તફલા,[2] તુંડી,[3] તુંડિકેરી,[4] બિંબિકા,[5] ઓષ્ઠોપમફલા[6] અને પીલુપર્ણી[7] એટલાં ટિંડોરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ટિંડોરીનાં ફલ (ટિંડોરાં) મધુર, ટાઢાં અને ભારે હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, સ્તંભક, મળને ઉખેડનાર, રુચિકારક અને મળાવરોધ તથા આફરો કરનાર છે. ૬૭,૬૮

૧. बिम्बायाः फलं बिम्बम्–तद् अस्ति अस्याः–अर्शआद्यच्–जातित्वाद् ङीष्–જેમાં ઘિલોડાં થાય છે, તે બિંબી–ઘિલોડીનો વેલો.

૨. पाकादनन्तरं रक्तानि फलानि यस्याः सा–જેનાં ફળ પાકયા પછી રાતાં થાય છે, તેથી રક્તફલા–ઘિલોડી.

૩. तुण्डं–पक्षिणां चञ्चुः–अस्ति अस्याः–फलपाककाले भक्षणार्थं पक्षिणां तत्रागमसंभवात्–अर्शआद्यच्–गौरादित्वाद् ङीष्–ફળ પાકયાના સમયે જેના પર તે ફળ ખાવા આવતાં પક્ષીઓની ચાંચ લાગુ જ હોય છે, તેથી તુંડી–ઘિલોડી.

૪. तुण्डं अस्ति एषामिति तुण्डिकाः–पक्षिणः–'अत इनिठनौ' इति ठन्, ततः तुण्डिकान् ईरयति–कर्मण्यण्, अणन्तत्वाद् ङीप्–ચાંચવાળાં પક્ષીઓને ફળપાક વખતે ફળ ખાવા જે પ્રેરણા કરે છે, તેથી તુંડિકેરી–ઘિલોડી.

૫. बिम्बी एव बिम्बिका–स्वार्थे कन्, 'ङ्यापोः' इति ह्रस्वत्वं च–જેમાં ઘિલોડાં થાય છે, તે બિંબિકા–ઘિલોડીનો વેલો.

૬. ओष्ठस्य उपमा यस्य तत्–ओष्ठोपमं फलं यस्याः सा–જેનું ફળ માણસના હોઠની ઉપમાને યોગ્ય હોય છે, તેથી ઓષ્ઠોપમફલા–ઘિલોડી.

૭. पीलोः इव पर्णानि यस्याः सा–'पाककर्ण'ति ङीप्–જેનાં પાંદડાં પીલુડીનાં જેવાં થાય છે, તેથી પીલુપર્ણી–ઘિલોડી.

બે જાતની વાલોળનાં નામો તથા ગુણો

शिम्बिः शिम्बी पुस्तशिम्बी तथा पुस्तकशिम्बिका ।
शिम्बीद्वयं च मधुरं रसे पाके हिमं गुरु ।
बल्यं दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्मलं वातपित्तजित् ॥६९

अन्वयः–शिम्बिः शिम्बी पुस्तशिम्बी तथा पुस्तकशिम्बिका (कथ्यते)। शिम्बीद्वयं रसे च पाके मधुरं हिमं गुरु बल्यं दाहकरं श्लेष्मलं (सत्) वातपित्तजित् प्रोक्तम् ॥

શિંબિ,[1] શિંબી,[2] પુસ્તશિંબી,[3] અને પુસ્તકશિંબિકા[4] એ વાલોળનાં સંસ્કૃત નામો છે. વાલોળ બે જાતની થાય છે; બન્ને જાતની વાલોળ રસમાં તથા પાકમાં મધુર, ટાઢી, ભારે, બળ આપનાર, દાહ કરનાર, કફ કરનાર અને વાયુ તથા પિત્તને જીતનાર કહી છે. ૬૯

૧. शाम्यति इति शिम्बिः, शमु उपशमे–डिम्बच् प्रत्ययः बाहुलकात्, पृषोदरादिः–જે શીંગરૂપે થાય છે, તેથી શિંબી–વાલોળ.

૨. शाम्यति इति शिम्बी–बाहुलकात् बिः–पृषोदरादिः–'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीष्–અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે.

૩. पुस्तमिव शिम्बी, पुस्तरूपा वा शिम्बी–જે એક જાતની કારીગીરી હોય તેવી શીંગરૂપે થાય છે, તેથી પુસ્તશિંબી–વાલોળ.

૪. पुस्तकरूपा शिम्बिका–જાણે કોઈ પુસ્તક હોય તેવી શીંગરૂપે જે થાય છે, તેથી પુસ્તકશિમ્બિકા–વાલોળ.

કાળી વાલોળનાં નામો તથા ગુણો

कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्यङ्कपट्टिका ।
कोलशिम्बिः समीरघ्नी गुर्व्युष्णा कफपित्तकृत् ॥
शुक्राग्निसादकृद्रूक्षा रुचिकृद्वद्वविड् गुरुः ॥७०॥

अन्वयः–कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्यङ्कपट्टिका

(कथ्यते)। कोलशिम्बिः समीरघ्नी गुर्वी उष्णा कफपित्तकरी शुक्राग्निनाशिनी रुचिकृत् मलविष्टम्भकृत् गुरुः (भवति)॥

કોલશિમ્બી,[1] કૃષ્ણફલા[2] અને પર્પટિકા[3] એટલાં કાળી અને પહોળી વાલોળનાં સંસ્કૃત નામો છે એ વાલોળ વાયુને મટાડનાર, ભારે, ગરમ, કફ તથા પિત્તને કરનાર, વીર્ય તથા અગ્નિને ઓછાં કરનાર, વીર્યને વધારે સાંદનાર, રુચિ કરનાર, વિષ્ઠાને બાંધનાર તથા ભારે છે ૭૦

૧ कोलवत् शिम्बी यस्या सा—જેની શીંગ બોર જેવી કાળી હોય છે, તેથી કોલશિમ્બી—કાળી વાલોળ.

૨ कृष्णं फलं यस्याः सा—જેનું ફળ કાળું હોય છે, તેથી કૃષ્ણફલા—કાળી વાલોળ

૩ पर्पटस्य पत्रमिव फल–પાપડની જેવી ચપટી હોય તેવી શીંગ થાય છે, તેથી પર્પટિકા—કાળી વાલોળ.

સરગવાની શીંગના ગુણો

शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तनुत्।
शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं दीपनं परम्॥७१॥

अन्वयः—शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं (सत्) कफपित्तनुत् च परं दीपनं शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्महृत् (भवति)॥

સરગવાની શીંગ સ્વાદવાળી, તૂરી, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને બહુ જ પ્રદીપ્ત કરનાર અને શૂલ, કોઢ, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગોળાના રોગને મટાડનાર છે ૭૧

રીંગણીના નામો તથા તેના ફળના ગુણો

वृन्ताकं स्त्री तु वार्ताकुर्भण्टाकी भण्टिकापि च।
वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम्॥७२॥
ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु।
तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं लघु॥७३॥
वृन्ताकं पित्तलं किंचिदङ्गारपरिपाचितम्।
कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यर्थं लघु दीपनम्॥
तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम्॥७४॥
अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्।
तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनं च पूर्वतः॥७५॥

अन्वयः—वृन्ताकं वार्ताकुः तु स्त्री भण्टाकी च भण्टिका अपि (कथ्यते)। वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकम् अपित्तलं ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु (भवति)। बालं तत् कफपित्तघ्नं, वृद्धं पित्तकरं लघु (भवति)। अङ्गारपरिपाचितं वृन्ताकं किंचित् पित्तलम् अत्यर्थं लघु दीपनं (सत्) कफमेदोऽनिलामघ्नं (भवति), तदेव हि सतैलं लवणान्वितं (सत्) गुरु स्निग्धं (भवति), अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्, तत् विशेषेण अर्शःसु हितं च पूर्वतः हीनं (भवति)॥

વૃંતાક,[1] વાર્તાકુ[2]—સ્ત્રીલિંગે છે, ભંટાકી[3] અને ભાંટિકા,[4] એટલાં રીંગણીના સંસ્કૃત નામો છે. રીંગણાં મધુર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પાકમાં તીખાં છતાં પિત્ત નહિ કરનારાં હોઈ તાવ, વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે; અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર તથા હલકાં છે; નાનું—કૂણું રીંગણું કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે અને વધીને મોટું થયેલું રીંગણું પિત્ત કરનાર તથા હલકું છે અંગારા પર પકાવેલું (ભડથું કરેલું) રીંગણું કાંઈક પિત્ત કરનાર, અત્યંત હલકું તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ કફ, મેદ, વાયુ તથા આમને મટાડનાર છે એ જ રીંગણામાં જો તેલ અને લૂણ નાખ્યાં હોય તો તે રીંગણું ભારે અને સ્નિગ્ધ છે; ધોળું પણ રીંગણું કૂકડાના ઈંડા જેવું થાય છે એ રીંગણું વિશેષે કરી મસા ઉપર હિતકારી છે અને કાળા રીંગણા કરતાં ગુણમાં ઓછું છે ૭૨–૭૫

૧ वृन्तम् अतति—गच्छति, अत सातत्यगमने—જે ડીંટાને પ્રાપ્ત કરે છે—જેના ફળમાં ડીંટું થાય છે, તેથી વૃન્તાક—રીંગણી.

૨ वार्ताम्—आरोग्यम् अतति—प्राप्नोति, अत धातो— उण् प्रत्ययः—જે આરોગ્યને પમાડે છે, તેથી વાર્તાકુ—રીંગણી.

૩ भटति—बिभर्ति तैक्ष्ण्यौष्ण्यम्, भट भृतौ इति धातोः दीपनी इत्यपि मद भृतौ—'भिदाद्यङ्' (उणा—४—१५) इति साधु—જે તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતાને ધારણ કરે છે અથવા જે દીપની તથા વીર્યપ્રદ કહેવાય છે, તેથી ભંટાકી—રીંગણી.

૪ भाण्टिका—આનું ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ જાણવો છે

ટીંડસાં કે ટીંડિશનાં નામો તથા ગુણો

डिण्डिशो रोमशफलो मुनिनिर्मित इत्यपि।
डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः।
सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः॥७६॥

अन्वयः—डिण्डिशः रोमशफलः मुनिनिर्मितः इति अपि (कथ्यते)। डिण्डिशः रुचिकृत् भेदी पित्तश्लेष्मापहः सुशीतः

વાતલઃ રૂક્ષઃ મૂત્રલઃ ચ અશ્મરીહરઃ સ્મૃતઃ ॥

ડિંડિશ,[૧] રોમશફલ,[૨] અને મુનિનિર્મિત,[૩] એટલાં કંકોડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કંટોલાં રુચિ ઉપજાવનાર, મળ તોડનાર, પિત્ત કથા કફને હણનાર તેમજ બહુ જ ટાઢાં હોઈ વાયુ કરનાર, રૂક્ષ, મૂત્રને વધારનાર તથા પથરીને મટાડનાર કહ્યાં છે. ૭૬

૧. ડિણ્ડિઃ–ફેનમ્ અસ્તિ અસ્ય–લોમાદિત્વાત્ શઃ–જેનાં ફીણ વળે છે, તેથી ડિંડિશ–કંકોડાં.

૨. રોમાણિ સન્તિ અસ્ય–પૂર્વવત્ શઃ, રોમશં ફલં યસ્ય સઃ–જેનું ફળ રૂંછાડવાળું હોય છે, તેથી રોમશફલ–કંકોડાં.

૩. મુનિભિઃ નિર્મિતઃ મુનિનિર્મિતઃ–જેને મુનિઓએ નિર્માણ કર્યું છે; કેમકે વાવ્યા વિના જ ઊગી નીકળે છે, તેથી મુનિનિર્મિત–કંકોડાં.

પિંડાર કે પિંડાલુનું નામ તથા ગુણો

પિણ્ડારં શીતલં વલ્યં પિત્તઘ્નં રુચિકારકમ્ ।
પાકે લઘુ વિશેષેણ વિષશાન્તિકરં સ્મૃતમ્ ॥૭૭

અન્વયઃ–પિણ્ડારં શીતલં વલ્યં પિત્તઘ્નં રુચિકારકં પાકે લઘુ વિશેષેણ વિષશાન્તિકરં સ્મૃતમ્ ॥

પિંડાર[૧] કે પિંડાલુ ટાઢું, બળ આપનાર, પિત્તને હણનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, પાકમાં હલકું અને વિશેષે કરી ઝેરની શાંતિ કરનાર કહ્યું છે. ૭૭

૧. પિણ્ડં–સંહતં ઋચ્છતિ–ઋ ગતૌ કર્મણ્યણ્–જે પિંડાકારે એકઠું ગુચ્છારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પિંડાર–પિંડાલુ.

કડવી ઘિલોડીનાં નામો તથા ગુણો

કર્કોટકી પીતપુષ્પા મહાજાલીતિ ચોચ્યતે ।
કર્કોટી મલહૃત્કુષ્ઠહૃલ્લાસારુચિનાશની ।
શ્વાસકાસજ્વરાન્હન્તિ કટુપાકા ચ દીપની ॥૭૮॥

અન્વયઃ–કર્કોટકી પીતપુષ્પા ચ મહાજાલી ઇતિ ઉચ્યતે । કર્કોટી મલહૃત્, કુષ્ઠહૃલ્લાસારુચિનાશની, શ્વાસકાસજ્વરાન્ હન્તિ, કટુપાકા ચ દીપની (અસ્તિ) ॥

કર્કોટકી,[૧] પીતપુષ્પા,[૨] અને મહાજાલી,[૩] એટલાં કડવી ઘિલોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કડવી ઘિલોડી મળને હરનાર હોઈ કોઢ, ઊબકા–મોળ, અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા તાવને મટાડનારી છે અને પાકમાં તીખી હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. ૭૮

૧. કર્કતિ–હસતિ કુષ્ઠાદિરોગાન્ તન્નાશકત્વાત્, કર્ક હસને–સૌત્રો ધાતુઃ, તસ્માદ્ વાહુલકાદ્ ઓટઃ પ્રત્યયઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્, જાતિત્વાદ્ ઙીપ્–કોઢ વગેરે રોગોનો નાશ કરનાર હોવાથી જે તેઓને હસે છે, તેથી કર્કોટકી–કડવી ઘિલોડી.

૨. પીતાનિ પુષ્પાણિ યસ્યાઃ સા–જેનાં ફૂલ પીળાં થાય છે, તેથી પીતપુષ્પા–કડવી ઘિલોડી.

૩. જાલયતિ–આચ્છાદયતિ સમીપસ્થં સર્વં, જલ આચ્છાદને–પચાદ્યચ્, ગૌરાદિઃ, મહતી ચાસૌ જાલી મહાજાલી–જે પાસેનાં હરકોઈને અત્યંત ઢાંકી દે છે, તેથી મહાજાલી–કડવી ઘિલોડી.

મીઠી ખરખોડીનાં નામો તથા ગુણો

ડોડિકા વિષમુષ્ટિશ્ચ ડોડીત્યપિ સુમુષ્ટિકા ।
ડોડિકા પુષ્ટિદા વૃષ્યા રુચ્યા વહ્નિપ્રદા લઘુઃ ।
હન્તિ પિત્તકફાર્શાંસિ ક્રૃમિગુલ્મવિષામયાન્ ॥૭૯॥

અન્વયઃ–ડોડિકા ચ વિષમુષ્ટિઃ ડોડી સુમુષ્ટિકા ઇત્યપિ (કથ્યતે) । ડોડિકા પુષ્ટિદા વૃષ્યા રુચ્યા વહ્નિપ્રદા લઘુઃ (સતી) પિત્તકફાર્શાંસિ ક્રૃમિગુલ્મવિષામયાન્ હન્તિ ॥

ડોડિકા,[૧] વિષમુષ્ટિ,[૨] ડોડી[૩] અને સુમુષ્ટિકા[૪] એ મીઠી ખરખોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મીઠી ખરખોડી પુષ્ટિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી હોઈ પિત્ત, કફ, અરશ, કૃમિ, ગોળો તથા ઝેરના રોગને મટાડનાર છે. ૭૯

૧. ડોડી એવ ડોડિકા–સ્વાર્થે કન્–'ઙ્યાપોરિ'તિ હ્રસ્વશ્ચ–ડોડી એ જ ડોડિકા–મીઠી ખરખોડી.

૨. વિષં મુષ્ણાતિ તન્નાશકત્વાત્, મુષ સ્તેયે–સ્ત્રિયાં કર્તરિ ક્તિન્–ઝેરનો જે નાશ કરે છે, તેથી વિષમુષ્ટિ–મીઠી ખરખોડી.

૩. ડોડઃ–ડોડાકારં ફલમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ–અર્શઆદ્યચ્–ગૌરાદિઃ–જેને ડોડા જેવું ફળ થાય છે, તેથી ડોડી–મીઠી ખરખોડી.

૪. સુતરાં મુષ્ણાતિ પિત્તકફવિષાદીન્, મુષ સ્તેયે–ક્તિન્ પૂર્વવત્, તતઃ સ્વાર્થે ચ કન્–પિત્ત, કફ, ઝેર વગેરેનો જે બરાબર નાશ કરે છે, તેથી સુમુષ્ટિકા–મીઠી ખરખોડી.

ભોરીંગણીના ડોડવાના ગુણો

કણ્ટકારીફલં તિક્તં કટુકં દીપનં લઘુ ।
રૂક્ષોષ્ણં શ્વાસકાસઘ્નં જ્વરાનિલકફાપહમ્ ॥૮૦॥

ભોરીંગણીનાં ડોડવાં કડવાં, તીખાં, દીપન,

કડવાં, રૂક્ષ અને ગરમ હોઈ શ્વાસ અને ઉધરસને હણનાર તથા વાત, વાયુ અને કફને મટાડનાર છે ૮૦

ડાંડલીનાં શાક

સરસવની ડાંડલીના ગુણો

तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातश्लेष्मव्रणापहम् ।
कण्डूकृमिहरं वक्ष्यं क्षिकिकारकम् ॥ ८१ ॥

अन्वय –सार्षपं नालं तीक्ष्णोष्णं रुचिकरं वात-श्लेष्मव्रणनाशनं कण्डूकृमिहरं वल्कुरुं (प्रोक्तम्) ॥

સરસવની ડાંડલી તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર અને વાયુ, કફ, વ્રણ, ખાજ, ચેળ, કૃમિ, ઝાડ તથા કોઢને મટાડનાર છે ૮૧

કંદશાક

સૂરણના નામો તથા ગુણો

सूरणः कन्द ओलश्च कन्दलोऽर्शोघ्न इत्यपि ।
सूरणो दीपनो रूक्षः कषायः कण्डुकृत्कटुः ॥ ८२ ॥
विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः ।
विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः ॥ ८३ ॥

अन्वयः–सूरणः कन्दः ओलः कन्दलः अपि च अर्शोघ्न इति (कथ्यते) । सूरणः दीपनः रूक्षः कषायः कण्डूकृत् कटुः विष्टम्भी विशदः रुच्यः लघुः कफार्शः कृन्तनः (अस्ति), विशेषात् अर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्म-विनाशनः (अस्ति) ॥

સૂરણ,[1] કંદ[2] ઓલ,[3] કંદલ[4] અને અર્શોઘ્ન[5] એટલાં સૂરણનાં સંસ્કૃત નામો છે સૂરણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રૂક્ષ, તૂરું ખાજ કરનાર, કડવું, મળને રોકનાર, સ્વચ્છ, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકું અને કફ તથા અરશને કાપનાર છે વિશેષે કરી અરશ ઉપર તે પથ્ય છે અને બરોળ તથા ગોળાને પણ મટાડનાર છે ૮૨,૮૩

૧ सूरणो–दीप्यते अग्निः अनेन अथवा सुष्ठु रणति वातादीन् नाशयति इति सूरणः–सुष्ठु (जुओ २–७८)–જેના વડે અરશ, બરોળ તથા ગોળાના રોગોનો ખાસ નાશ કરાય છે, તેથી સૂરણ.

૨ कन्दति कन्दत वा–अह्वानं करोति क्रिमयो वा अर्शःप्रभृतिरोगाणाम् अनेन इति आह्वानं ददाति स–कन्दम् वा–અરશ વગેરે રોગોને જે આહ્વાન કરે છે–તેઓનો નાશ કરવા જે ખાતરી આપે છે તેથી કંદ–સૂરણ.

૩ ओल–अनलवत् उलति ज्वलति अग्निं प्रज्वालयति वा–उलति वहति अर्शः–ओलम् इति ज्ञेयम् तस्मै प्रयोजयितव्यम् रसं अलम्–ખાધેલા અન્નને વીર્ય પોષાય જે ભીનાશ ધારણ કરે છે તેથી ઓલ–સૂરણ.

૪ कन्दं लाति ददाति वा मांसलं–अथवा कन्दलं करोति कन्दलाकृतिम्, यद्वा आर्द्रत्वे कन्दम्–उत्पत्ति–મૂળરૂપે માંસને જે ધારણ કરે છે તેથી કંદલ–સૂરણ, અથવા બીજા નામ પ્રમાણે અર્થ થાય છે

૫ अर्शांसि हन्ति इति– अर्शोघ्नः इति इत्युच्यते–જે અરશના રોગને અવશ્ય નાશ કરે છે તેથી અર્શોઘ્ન–સૂરણ.

સૂરણ શ્રેષ્ઠ છતાં કોને અહિતકારી?

सर्वेषां कन्दशाकानां सूरणः श्रेष्ठ उच्यते ।
दद्रूणां कुष्ठिनां रक्तपित्तिनां न हितो हि सः ।
सन्धानयोगं सम्प्राप्तः सूरणो गुणवत्तरः ॥ ८४ ॥

अन्वय–सर्वेषां कन्दशाकानां सूरणः श्रेष्ठः उच्यते, (तथापि) दद्रूणां कुष्ठिनां रक्तपित्तिनां च हितः न हि सन्धानयोगे सम्प्राप्तः सूरणः गुणवत्तरः (भवति) ॥

સઘળાં કંદશાકોમાં સૂરણ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે; છતાં દાદર, કોઢ અને રક્તપિત્તના રોગવાળાઓને સૂરણ હિતકારી નથી જો પ્રકારની કાંજીનો યોગ આપ્યો હોય, તો સૂરણ બહુ જ ગુણકારી થાય છે ૮૪

બટાટાના નામો, જાતિ, લક્ષણ તથા ગુણો

आलुकं वीरसेनं च वीरं वीरोदकं तथा ।
आरुकं चालुकं तत्पिण्डं वीरसेनकम् ॥ ८५ ॥
आलुकस्य प्रभेदास्तस्य लक्षणानि कथ्यन्ते ।
पिण्डालुकमथालुकमालुकानि षोडशानि ॥ ८६ ॥
आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु ।
सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्जरं रक्तपित्तनुत् ।
कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्वल्पाग्निवर्धनम् ॥ ८७ ॥

अन्वयः आलुकं वीरसेनं च वीरं तथा वीरोदकम् आरुकम् आलुकं वीरसेनकम् अपि तत् कथितम् (तथा च) आलुकप्रभेदास्तस्य लक्षणानि कथ्यन्ते पिण्डालुकमथालुकमालुकानि च उक्तानि आलुकं सर्वं शीतलं विष्टम्भि मधुरं गुरु सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्जरं रक्तपित्तनुत् कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्वल्पाग्निवर्धनम् (कथितम्) ॥

આલુક,[1] વીરસેન,[2] વીર,[3] વીરોદક,[4] આરુક,[5] આલુક,[6] અને વીરસેનક,[7] એટલાં

બટાટાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાષ્ઠાલુક,[૧] શંખાલુક,[૨] હસ્ત્યાલૂક,[૩] પિંડાલુક,[૪] સપ્તાલુક,[૫] અને રક્તાલુક,[૬] એ બટાટાની જાતો છે. જે કઠણપણાવાળું હોય તે કાષ્ઠાલુક કહેવાય છે; જે ધોળાશવાળું હોય તે શંખાલુક કહેવાય છે; જે લંબાઈવાળું અને મોટા કદવાળું હોય તે હસ્ત્યાલુક કહેવાય છે; જે મીઠાશવાળું અને રુંછાડવાળું હોય તે સપ્તાલુક કહેવાય છે; જે ગોળ હોય તે પિંડાલુક કહેવાય છે; જે રતાળુ કહેવાય છે, તે રક્તાલુક સમજવું. સઘળી જાતના બટાટા ટાઢા, મળને રોકનાર, મધુર, ભારે, મળ તથા મૂત્રને ઉત્પન્ન કરનાર, રૂક્ષ, માંડ પચે એવા, રક્તપિત્તને મટાડનાર, કફ તથા વાયુને કરનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધારે કાઢનાર અને અગ્નિને ઘણો જ ઓછો વધારનાર છે.

૧. ઇયર્તિ-પ્રાપ્નોતિ શીતલત્વાદિગુણાન્-ઋ ગતૌ-'ણિત્ કસિપદ્યર્તેઃ' (ઉણા. ૧-૮૫) ઇતિ ઉઃ, તતઃ આરુઃ एव આરુકમ્-संज्ञायां कन्-જે શીતલતા આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે, તે આરૂક-બટાટા.

૨. સાતમા નામ પ્રમાણે છે; કેવળ 'कन्' પ્રત્યય નથી-વીરસેન-બટાટા.

૩. વિશેષેણ ईर्ते ईरयति वा माधुर्यादिगुणान्, विपूर्वकात् ईर गतौ-'इगुपधे'ति कः-જે મધુરતા આદિ ગુણોને વિશેષ ધારણ કરે છે, તેથી વીર-બટાટાં.

૪. वीरः रुकः-कन्दरूपः यस्य तत्, 'शेषाद् विभाषे'ति कप्-જેની ગાંઠ કે કંદરૂપ સાથળ ઘણા ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી વીરારુક-બટાટા.

૫. આરુક-નામ પડેલા નામ પ્રમાણે છે; કેવળ 'बाहुलकाद् ह्रस्वः' વિશેષ છે.

૬. आ-समन्तात् लुनाति रक्तपित्तम्-आङ्पूर्वकात् लूञ् छेदने इत्यस्मात् क्विप्, ततः संज्ञायां कन्, यद्वा आ-समन्तात् लीयते पृथिव्याम्, लाति-ददाति वा बलं मैथुन-शक्ति च वल्यत्वाद् वृष्यत्वाच्च, मितद्रवादित्वात् डुः-संज्ञायां कन्-જે રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે અથવા કંદ હોવાથી જમીનમાં ભરાઈ રહે છે અથવા બળ તથા મૈથુનશક્તિને આપે છે, તેથી આલૂક અથવા આલુક-દીર્ઘમધ્ય કે હ્રસ્વમધ્ય પણ મળે છે-અર્થ બટાટા.

૭. वीरा सेना-गुणरूपा यस्य तत्-ततः संज्ञायां कन्-જેની ગુણોરૂપી સેના વીર છે-બળદાયી છે, તેથી વીરસેનક-બટાટા.

૧. काष्ठसदृशं कठिनम् आलुकम्-લાકડાં જેવું જે કઠણ હોય તે કાષ્ઠાલુક-બટાટાની એક જાત.

૨. शङ्खसदृशं श्वेतम् आलुकम्-શંખ જેવું જે ધોળું હોય તે શંખાલુક-બટાટાની એક જાત.

૩. हस्तिसदृशं दीर्घं महाशरीरम् आलूकम्-હાથી જેવું લાંબું ને મોટા કદવાળું જે હોય છે, તે હસ્ત્યાલૂક-બટાટાની એક જાત.

૪. पिण्डसदृशं वर्तुलमालुकम्-પિંડ જેવું જે ગોળ હોય તે પિંડાલુક-બટાટાની એક જાત.

૫. माधुर्यादिसप्तगुणयुक्तम् आलुकम्-મીઠાશ વગેરે સાત ગુણોવાળું ને રુંછાડવાળું જે હોય તે સપ્તાલુક-બટાટાની એક જાત.

૬. रक्तवर्णं च तत् आलूकम्-જે લાલ રંગનું હોય છે, તે રક્તાલૂક-રતાળુ નામે બટાટાની એક જાત.

टीका-काष्ठालुकं-काठिन्ययुक्तं-'कठाउ'। शङ्खालुकं-श्वेततायुक्तं-'शङ्खाउ'। हस्त्यालूकं-दीर्घतायुक्तं महाशरीरम्। पिण्डालुकं-वर्तुलम्-'सुथनी'। सप्तालुकं माधुरतायुक्तं-रोमान्वितं-'दीर्घसुथनी'। रक्तालुकं-'रक्तालु-रतालु-रतण्ढ' इति च। (અર્થ ઉપર આવી જાય છે.) ૮૫-૮૭

લાંબા તથા પાતળા રતાળુનું નામ તથા ગુણ

रक्तालुभेदे या दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी।
आलुकी बलकृत्स्निग्धा गुर्वी हृत्कफनाशिनी॥
विष्टम्भकारिणी तैले ललितातिरुचिप्रदा॥८८॥

अन्वयः-रक्तालुभेदे या दीर्घा च तन्वी (सा) आलुकी प्रथिता। आलुकी बलकृत् स्निग्धा गुर्वी हृत्कफनाशिनी विष्टम्भकारिणी (भवति), तैले ललिता अतिरुचिप्रदा (स्यात्)॥

રક્તાલુના ભેદોમાં લાંબું તથા પાતળું જે રતાળુ થાય છે તે આલુકી[૧] નામે પ્રખ્યાત છે. એ રતાળુ બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, ભારે, હૃદયના કફનો નાશ કરનાર, મળને રોકનાર અને તેલમાં જો તળ્યું હોય તો બહુ જ સારું તથા રુચિદાયક થાય છે. ૮૮

૧. दीर्घं तनुश्च आलुः आलुकी-संज्ञायां कन्-जातित्वाच्च ङीप्-લાંબું ને પાતળું રતાળુ આલુકી કહેવાય છે.

મૂળાના બે ભેદો તથા નામો

मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम्।
शालमर्कटकं विस्रं शालेयं मरुसम्भवम्॥८९॥

चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकं चान्यत् तद्भवेद्गजदन्तवत् ॥९०॥

अन्वय—मूलकं द्विविधं प्रोक्तम्; तत्र एकं लघुमूलकं शालामर्कटकं विस्रं शालेयं मरुसम्भवं चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका (कथ्यते), गजदन्तवत् तद् अन्यत् नेपालमूलकं भवेत् ॥

મૂળાની બે જાત કહી છે તેઓમાં જે નાના મૂળા થાય છે, તેઓનાં લઘુમૂલક,[1] શાલમર્કટક,[2] વિસ્ર,[3] શાલેય,[4] મરુસંભવ,[5] ચાણક્યમૂલક,[6] તીક્ષ્ણ,[7] અને મૂલકપોતિકા[8] એટલાં સંસ્કૃત નામો છે. જે હાથીના દાંત જેવો બીજો મોટો મૂળો થાય છે, તે નેપાલમૂલક[1] કહેવાય છે. ૮૯,૯૦

૧. मूलति—प्रतिष्ठां गच्छति पृथिव्यां रोपणप्रक्षालनादिगुणैः, यद्वा मूलति—रोहति पृथिव्यां कन्दरूपेण—मूल रोहणे—अच्, संज्ञायां कन्, 'लघुन्' (उणा. १-२९) ना, लघु च तत् मू॰ । જે જમીનમાં નાખવા અને દેલાને હસ્વાપણું વગેરે ગુણોથી જે પૃથ્વી પર પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, તે નાનો મૂળો લઘુમૂલક કહેવાય છે.

૨. शालमर्कटे—शाखायां गुणैः इति शालम्—शालु चलनामणूः कर्माणि अण् ...रोपणम्, मर्कटि—गच्छति तीक्ष्णतादिगु-णान्—मर्क इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः—बाहुलकात् (उणा. ४-८१) अटन्, ततः संज्ञायां कन्, शालं च तत् मर्कटकं च—જે ગુણોથી વખણાય છે તેમ જ તીક્ષ્ણતા આદિ ગુણોને ગ્રહણ કરે છે, તેથી શાલમર્કટક—નાનો મૂળો.

૩. विस्रवति प्रेरयति सर्वान् भक्षणाय, विस्र प्रेरणे—'स्फायि.' (उणा. २-१३)—इति रक्प्रत्ययः रक्; यद्वा विस गतसर्गे—विसति—उत्पतति भाडुर्वा, यद्वा विसंसते—अधःपतति पृथिव्यां कन्दरूपेण, विपूर्वकात् स्रंसु अधः पतने इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि' इति डः—જે અતિખારાશ હોવાથી સર્વને ખાવાની પ્રેરણા કરે છે અથવા તીક્ષ્ણતાને છોડે છે અથવા જમીનમાં કંદરૂપે રોપેલો હોય છે, તેથી વિસ્ર—નાનો મૂળો.

૪. शालायां—पृथिव्यां भवम् अन्तर्भूतं कन्दरूपेण—'यथा स्त्रियो ढक्'—જમીનની અંદર કંદરૂપે જે થાય છે, તેથી શાલેય—નાનો મૂળો.

૫. मरुदेशे संभवति—उत्पद्यते—ભીનાશ પાણીવાળા પ્રદેશમાં જે થાય છે, તેથી મરુસંભવ—નાનો મૂળો.

૬. चाणक एव चाणक्यम्—स्वार्थे ष्यञ्, चाणक्यस्य इव मूल यस्य तत्—'शेषाद् विभाषे'ति कप्—જેનું મૂળિયું ચાણક્યના જેવું હોય છે, તેથી ચાણક્યમૂલક—નાનો મૂળો.

૭. तीक्ष्णयति अग्निम् उत्तेजयति, तिज निशाने—'तिजेर्दीर्घश्च'—(उणा. ३-१८) इति क्स प्रत्यये तीक्ष्णम्—જે ગરમ હોવાથી જઠરાગ્નિને તેજ કરે છે, તેથી તીક્ષ્ણ—નાનો મૂળો.

૮. मूलकस्य पोती इव—'द्वौ प्रतिषेधौ' इति कन्—'इत्वासो'रिति ह्रस्वत्वं च भवति કે મૂળાની નાની ઓરી હોય તેવો હોય છે, તેથી મૂલકપોતિકા—નાનો મૂળો.

૧. नेपालदेशे भवं मूलकं नेपालमूलकम्—નેપાલ દેશમાં થનો મોટો મૂળો નેપાલમૂલક કહેવાય છે.

મૂળાના ગુણો

लघुमूलं कटूष्णं स्याद्रुच्यं लघु च पाचनम् ।
दोषत्रयहरं स्वर्यं ज्वरश्वासविनाशनम् ॥९१॥
नासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम् ।
महत्तदेव रूक्षोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ।
स्नेहसिद्धं तदेव स्याद्दोषत्रयविनाशनम् ॥९२॥

अन्वयः—लघुमूलं कटु उष्णं रुच्यं लघु च पाचनं (तत्) दोषत्रयहरं स्वर्यं ज्वरश्वासविनाशनं नासिका-कण्ठ-रोगघ्नं नयनामयनाशनं स्यात्, महत् तद् एव रूक्षोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदं (स्यात्), तद् एव स्नेहसिद्धं (सत्) दोषत्रयविनाशनं स्यात् ॥

નાના મૂળા તીખા, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકા, પાચન, ત્રણે દોષને હરનાર, સ્વરને સારો કરનાર, તાવ તથા શ્વાસનો નાશ કરનાર અને નાકના રોગ, કંઠના રોગ તથા નેત્રના રોગને મટાડનાર છે. મોટા મૂળા રૂક્ષ, ગરમ, ભારે અને ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ જ મૂળા જો તેલ કે ઘીમાં પકવ્યા હોય તો ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર થાય છે. ૯૧,૯૨

ગાજરનાં નામો તથા ગુણો

गार्जरं गृञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम् ।
गार्जरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु ।
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् ॥९३॥

अन्वयः—गार्जरं गृञ्जनं तथा नारङ्गवर्णकं प्रोक्तम्, गार्जरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु संग्राहि (तत्) रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् (भवति) ॥

ગાજર,[1] ગૃંજન[2] અને નારંગવર્ણક,[3] એટલાં ગાજરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગાજર મધુર, તીક્ષ્ણ, કડવું, ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ

રક્તપિત્ત, અરશ, ગ્રહણીરોગ, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૯૩

૧. गज्यते इति गाजः—गाज मदे—भावे घञ्, गाजं—मदं राति—ददाति तीक्ष्णोष्णत्वात्, रा दाने—'आतोऽनुपसर्गे कः'—જે તીક્ષ્ણ તથા ગરમ હોવાથી મદ આપે છે, બળવાન કરે છે, તેથી ગાજર.

૨ गृञ्ज्यते—भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु वैद्यैः, गृजि शब्दे—कर्मणि ल्युट्—જેને રોગોમાં ખાવા માટે વૈદ્યો ખાસ કહે છે, તેથી ગૃંજન—ગાજર.

૩. नारङ्गसदृशो वर्णो यस्य तत्—'शेषाद् विभाषे'ति कप्—જેનો રંગ નારંગી જેવો હોય છે, તેથી નારંગવર્ણક—ગાજર.

કેળના કંદના ગુણો

शीतलः कदलीकन्दो वल्यः केश्योऽम्लपित्तजित् ।
वह्निकृद्दाहहारी च मधुरो रुचिकारकः ॥ ९४ ॥

अन्वयः—कदलीकन्दः शीतलः वल्यः केश्यः अम्लपित्तजित् वह्निकृत् दाहहारी मधुरः च रुचिकारकः (अस्ति) ॥

કદલીકન્દ[૧]—કેળનો કંદ ટાઢો, બળ આપનાર, કેશ માટે સારો, અમ્લપિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને કરનાર, દાહને હરનાર, મધુર અને રુચિકારક છે. ૯૪

૧. कदल्याः कन्दः कदलीकन्दः—કેળનો કંદ.

માનકંદનાં નામો તથા ગુણો

मानकः स्यान्महापत्रः कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
मानकः शोथहृच्छान्तः पित्तरक्तहरो लघुः ॥९५॥

अन्वयः—मानकः महापत्रः स्यात्, अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते—मानकः शोथहृत् शान्तः पित्तरक्तहरः लघुः (अस्ति) ॥

માનક[૧] અને મહાપત્ર,[૨] એ બે માનકંદનાં નામો છે. માનકંદ સોજાને મટાડનાર, ટાઢો, પિત્ત તથા લોહીના બગાડને હરનાર અને હલકો છે. ૯૫

૧. मानयति—बृहत्परिमाणं स्वकीयं ज्ञापयति—मन ज्ञाने—ण्यन्ताण्ण्वुल्—જે પોતાનું ઘણું મોટું માપ જણાવે છે, તેથી માનક—માનકંદ.

૨. महान्ति पत्राणि यस्य सः—જેનાં પાંદડાં પણ મોટાં થાય છે, તેથી મહાપત્ર—માનકંદ.

વારાહીકંદના ગુણો

वाराही पित्तला वल्या कट्वी तिक्ता रसायनी ।
आयुःशुक्राग्निकृन्मेहकफकुष्ठानिलापहा ॥ ९६ ॥

अन्वयः—वाराही पित्तला वल्या कट्वी तिक्ता रसायनी (सती) आयुःशुक्राग्निकृत् मेहकफकुष्ठानिलापहा (भवति) ॥

વારાહીકંદ પિત્ત કરનાર, બળ આપનાર, તીખો, કડવો તથા રસાયનરૂપ હોઈ આયુષ, વીર્ય તથા અગ્નિને વધારનાર અને પ્રમેહ, કફ, કોઢ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૯૬

હસ્તિકર્ણી અથવા માનકંદની એક જાતનું નામ તથા ગુણો

गजकर्णा तु तिक्तोष्णा तथा वातकफाञ्जयेत् ।
शीतज्वरहरी स्वादुः पाके तस्यास्तु कन्दकः ॥९७॥
पाण्डुशोथकृमिप्लीहगुल्मानाहोदरापहः ।
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नो वनसूरणकन्दवत् ॥ ९८ ॥

अन्वयः—गजकर्णा तु तिक्ता उष्णा पाके स्वादुः (सती) शीतज्वरहरी तथा वातकफान् जयेत्, तस्याः कन्दः तु वनसूरणकन्दवत् पाण्डुशोथकृमिप्लीहगुल्मानाहोदरापहः ग्रहण्यर्शोविकारघ्नः (भवति) ॥

ગજકર્ણી[૧] કે હસ્તિકર્ણી[૨] કડવી, ગરમ તથા પાકમાં મધુર હોઈ ટાઢિયો તાવ, વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે; હસ્તિકર્ણીનો કંદ જંગલી સૂરણના કંદની પેઠે પાંડુ, સોજો, કૃમિ, બરોળ, ગોળો, આફરો, પેટના રોગ, ગ્રહણીરોગ તથા અરશના વિકારને મટાડનાર છે.

૧ हस्तिनः कर्ण इव पत्रं यस्याः सा—જેનું પાંદડું હાથીના કાન જેવું થાય છે, તે હસ્તિકર્ણી નામની માનકંદની એક જાત.

૨. तथैव गजस्य कर्ण इव पत्रं यस्याः सा गजकर्णा—અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

કેમુકના ગુણો

केऽमुकं कटुकं पाके तिक्तं ग्राहि हिमं लघु ।
दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहम् ।
कुष्ठकासप्रमेहास्रनाशनं वातलं कटु ॥ ९९ ॥

अन्वयः—केमुकं कटुकं पाके तिक्तं ग्राहि हिमं लघु दीपनं पाचनं हृद्यं वातलं कटु (सत्) कफपित्तज्वरापहं कुष्ठकासप्रमेहास्रनाशनम् (अस्ति) ॥

કેમુક[૧] તીખું, પાકમાં કડવું, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચક, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, વાયુ કરનાર અને તીખું હોઈ કફ, પિત્તનો તાવ, કોઢ, ઉધરસ, પ્રમેહ તથા લોહીના બગાડને

મટાડનાર છે. ૯૯

૧ કે મસ્તકે ભ્રમતિ-રોગે કરોતિ રુક્ષેશ્રીમ પાકે વિ-ભ્યાત્ મલિનાત્ વાતમૂત્રાત્, ભ્રમ રોગે જન્ ... —જે પાચન થયા પછી કાચું, ઝાડાને રોકનાર તથા વાયુ હોવાથી માથાનો રોગ ઉપજાવે છે, તેથી ભ્રમ—તે નામે કઠ

કસેરાંના નામો તથા ભેદો

કસેરુ દ્વિવિધં તત્તુ મહદ્રાજકસેરુકમ્ ।
મુસ્તાકૃતિ લઘુ સ્યાત્તચ્ચિચોડમિતિ સ્મૃતમ્ ॥૧૦૦॥

અન્વય-કસેરુ દ્વિવિધં (ભવતિ), તત્તુ મહત્ રાજકસેરુકં, યત્ લઘુ મુસ્તાકૃતિ સ્યાત્, તત્ ચિચોડમ્ ઇતિ સ્મૃતમ્ ॥

કસેરુ[1]—કસેરાં બે પ્રકારનાં થાય છે; જે મોટાં કદનું કસેરુ હોય તે રાજકસેરુ[2] કહેવાય છે; અને જે મોથ જેવી આકૃતિ વાળું નાનું હોય તે ચિચોડ[3] કહેવાય છે ૧૦૦

૧ કસે—જલમધ્યે શીતં માધુર્યં ચ, ધારયતિ વા પિત્તશોણિતાદિ, ... —જે શીતળતા તથા મધુરતા ધારણ કરે છે અને તેથી જ પિત્તનો તથા લોહીવિકાર કે દાહનો નાશ કરે છે, તેથી કસેરુ—કસેરું.

૨ કસેરૂણાં રાજા રાજકસેરુ, તત્ર સંજ્ઞા ... —મોટાં કદનું કસેરું—તેઓની જાતમાં રાજા કહેવાય છે, તેથી રાજકસેરુક—મોટા કદનું કસેરું

૩ ચિચોડ—આ શબ્દ કોઈ દેશ્ય કે પ્રાકૃત જણાય છે સંસ્કૃત શબ્દકોષોમાં મળતો નથી.

બેઉ જાતનાં કસેરાંના ગુણો

કસેરુકદ્વયં શીતં મધુરં તુવરં ગુરુ ।
પિત્તશોણિતદાહઘ્નં નયનામયનાશનમ્ ।
ગ્રાહિ શુક્રાનિલશ્લેષ્મરુચિસ્તન્યકરં સ્મૃતમ્ ॥૧૦૧॥

અન્વય-કસેરુકદ્વયં શીતં મધુરં તુવરં ગુરુ (ચ) પિત્તશોણિતદાહઘ્નં નયનામયનાશનં ગ્રાહિ શુક્રાનિલશ્લેષ્મરુચિસ્તન્યકરં સ્મૃતમ્ ॥

બન્ને જાતનાં કસેરાં ટાઢાં, મધુર, તૂરાં ને ભારે હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ, દાહ તથા નેત્રના રોગને મટાડનાર, ઝાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, વાયુ, કફ તથા અરુચિને કરનાર અને ધાવણને વધારનાર કહ્યાં છે. ૧૦૧

કમળકંદનાં તથા કમળકંદના મૂળનાં નામો

પદ્માદિકન્દઃ શાલૂકં કરહાટં સમુચ્યતે ।
મૃણાલમૂલં ભિસ્સાણ્ડં જલાલૂકં ચ કથ્યતે ॥૧૦૨॥

અન્વય-પદ્માદિકન્દઃ શાલૂકં કરહાટં (ચ) સમુચ્યતે, મૃણાલમૂલં ભિસ્સાણ્ડં ચ જલાલૂકં કથ્યતે ॥

શાલૂક[1] અને કરહાટ,[2] એ કમળકંદનાં સંસ્કૃત નામો છે. કમળના દાંડાનું મૂળ ભિસ્સાંડ,[1] અને જલાલૂક[2] કહેવાય છે.

૧ શલતિ ગચ્છતિ વા શીતલતામ્, ... —'પદ્મબિસમૃણાલ—(અમર ૪-૪૨), ... —જેનામાં શીતળતા આદિ ગુણો હોય છે, તેથી શાલૂક—કમળકંદ

૨ કરો—સૂર્યકિરણૈ હૃષ્યતે—રોહતિ ... —સૂર્યનાં કિરણો વડે જે પ્રફુલ્લિત થાય છે, તેથી કરહાટ—કમળકંદ.

૧ ભસતિ—દીપ્યતે ... —જે તેજ વડે પ્રકાશે છે—તે ભાલાનું ભાલું છે; લોહ—ભાલાનું ભાલું મૂળ હોય તેવું હોય છે, તેથી ભિસ્સાંડ—કમળના દાંડાનું મૂળ.

૨. જલે ભવ. ... —પાણીમાં ભાલું બટાટા જેવું જણાય છે, તેથી જલાલૂક—પાણીનું મૂળ

કમળકંદના તથા કમળકંદના મૂળના ગુણો

શાલૂકં શીતલં વૃષ્યં પિત્તદાહાસ્રનુદ્ ગુરુ ।
દુર્જરં સ્વાદુપાકં ચ સ્તન્યાનિલકફપ્રદમ્ ।
સંગ્રાહિ મધુરં રૂક્ષં ભિસ્સાણ્ડમપિ તદ્ગુણમ્ ॥૧૦૩॥

અન્વય-શાલૂકં શીતલં વૃષ્યં પિત્તદાહાસ્રનુત્ ગુરુ દુર્જરં ચ સ્વાદુપાકં (ચ) સ્તન્યાનિલકફપ્રદં સંગ્રાહિ મધુરં રૂક્ષં (ભવતિ)। ભિસ્સાણ્ડમ્ અપિ તદ્ગુણમ્ (સ્મૃતમ્) ॥

કમળકંદ ટાઢું, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, પિત્ત, દાહ તથા લોહીનો બગાડ મટાડનાર, ભારે, મોડે પચે એવું પાકમાં મધુર, ધાવણ વધારનાર, વાયુ તથા કફને કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, મધુર અને લૂખું હોય છે. કમળના દાંડાના મૂળના પણ એ જ ગુણો હોય છે ૧૦૩

કંદશાક વિષેની સામાન્ય સૂચના

बालं ह्यनार्तवं जीर्णं व्याधितं कृमिभक्षितम् ।
कन्दं विवर्जयेत्सर्वं यद्वाऽग्न्यादिविदूषितम् ॥ १०४
अतिजीर्णमकालोत्थं रूक्षसिद्धमदेशजम् ।
कर्कशं कोमलं चातिशीतव्यालादिदूषितम् ॥
संशुष्कं सकलं शाकं नाश्नीयान्मूलकं विना ॥१०५

અન્વયઃ—बालम् अनार्तवं जीर्णं व्याधितं कृमिभक्षितं सर्वं हि कन्दं विवर्जयेत्, यद्वा अग्न्यादिविदूषितम् अतिजीर्णं रूक्षसिद्धम् अकालोत्थम् अदेशजं कर्कशं कोमलं च अतिशीतव्यालादिदूषितं संशुष्कं सकलं मूलकं विना शाकं न अश्नीयात् ॥

જે કંદ કાચું હોય, ઋતુ વગર ઉત્પન્ન થયેલ હોય, જૂનું હોય, દરદવાળું હોય, કીડાઓએ ખાધેલ હોય, તે સર્વનો ત્યાગ કરવો; અથવા જે શાક અગ્નિ આદિથી ખરાબ થયેલ હોય, અતિજીર્ણ હોય, રૂક્ષ હોય—તેલ આદિમાં પકાવેલ ન હોય, સમય વગર થયેલ હોય, ખરાબ જગ્યામાં ઉત્પન્ન થયેલ હોય, અત્યંત કઠણ હોય, કોમળ હોય કે ઘણી ટાઢ અથવા સર્પ આદિથી દૂષિત થયેલ હોય અને ખૂબ સુકાઈ ગયું હોય તે સઘળું મૂળા સિવાયનું શાક ખાવું નહિ—અર્થાત્ મૂળા વિના હરકોઈ કંદ કે શાકને પાણી, અગ્નિ આદિમાં સારી રીતે પકાવ્યા વગર ખાવું નહીં. ૧૦૪,૧૦૫

સંસ્વેદજ શાકોનાં નામો

उक्तं संस्वेदजं शाकं भूमिच्छत्रं शिलीन्ध्रकम् ।
क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु तदुद्भवेत् ॥ १०६ ॥

અન્વયઃ—संस्वेदजं शाकं भूमिच्छत्रं शिलीन्ध्रकम् उक्तम्, तत् क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु उद्भवेत् ॥

સંસ્વેદજ,[1] ભૂમિચ્છત્ર[2] અને શિલીન્ધ્રક[3] એટલાં સંસ્વેદજ શાકોનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ શાકો (બિલાડીનાં ટોપ વગેરે) પૃથ્વી, છાણ, લાકડાં તથા ઝાડ આદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૬

૧. संस्वेदात्—क्षितिगोमयकाष्ठवृक्षादीनाम् ऊष्मणः जातम्—'पञ्चम्यामजातौ'—इति जनेर्डः—જમીન, છાણ, લાકડાં તથા ઝાડ વગેરેની બાફરૂપી ગરમીથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંસ્વેદજ શાક કહેવાય છે.

૨. भूमौ भूम्यां वा छन्नम्—જમીનમાં જે ઢંકાયેલું હોય છે, તેથી ભૂમિચ્છન્ન સંસ્વેદજ શાક.

૩. शिलीं—क्षित्यादीनामम्रमुन्नतं भागं धरन्ति—रोहणार्थम्, धृञ् धारणे—मूलविभुजादित्वात् कः, पृषोदरादित्वात् मुम्, ततः संज्ञायां कन्—જમીન વગેરેના ઊંચાણના ટેકરા જેવા ભાગને જે ધારણ કરે છે, ત્યાં ઊગે છે, તેથી શિલીંધ્રક સંસ્વેદજ શાક.

સંસ્વેદજ શાકોના ગુણો

सर्वे संस्वेदजाः शीता दोषलाः पिच्छलाश्च ते ।
गुरवश्छर्दतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदाः ॥ १०७ ॥
श्वेतशुभ्रस्थलीकाष्ठवंशगोमयसम्भवाः ।
नातिदोषकरास्ते स्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥

અન્વયઃ—सर्वे संस्वेदजाः शीताः दोषलाः च पिच्छिलाः (भवन्ति), ते गुरवः छर्दतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदाः (सन्ति, ये तु) श्वेतशुभ्रस्थलीकाष्ठवंशगोमयसंभवाः (स्युः) ते अतिदोषकराः न स्युः, तेभ्यः शेषाः विगर्हिताः (सन्ति) ॥

સઘળાં સંસ્વેદજ શાકો ટાઢાં, દોષવાળાં, ચીકણાં, અને ભારે હોઈ ઊલટી, અતિસાર, તાવ તથા કફસંબંધી રોગને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. જે સંસ્વેદજ શાકો ધોળા રંગવાળાં હોઈ પવિત્ર સ્થળમાં, કાષ્ઠમાં, વાંસમાં અને ગાયના છાણમાં થયેલાં હોય, તે બહુ હાનિકારક નથી; એ સિવાય બીજાં સંસ્વેદજ શાકો નિંદિત છે.

૧૦ : માંસવર્ગ*

માંસનાં નામો તથા ગુણો

मांसं तु पिशितं क्रव्यमामिषं पललं पलम् ।
मांसं वातहरं सर्वं बृंहणं बलपुष्टिकृत् ॥
प्रीणनं गुरु हृद्यं च मधुरं रसपाकयोः ॥ १ ॥

* વૈદ્યકની પદ્ધતિ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોના ગુણ-દોષના પ્રકરણમાં માંસના પણ ગુણદોષ લખવા જોઈએ, તેથી અહીં લખ્યા છે; પરંતુ સમજુ લોકોએ જાણવું જોઈએ કે, માંસભક્ષણ મોટા પાપરૂપ છે; પારકાના પ્રાણ લઈને પોતાના પ્રાણનું પોષણ કરવું એના જેવો બીજો કયો અધર્મ હોય ? સર્વ ધર્મોના અનુયાયીઓ અને સર્વ શાસ્ત્રોના લેખકો દયાને સર્વોત્તમ ગણે છે. માંસભક્ષણ દયાથી વિરુદ્ધ છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. બીજાં ધાન્ય વગેરે પદાર્થોમાં પણ માંસ જેવા જ ગુણો હોય છે; માટે તેથી નિર્વાહ કરી માંસનો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો

અન્વય.—માંસં તુ પિશિતં ક્રવ્યમ્ આમિષં પલલં પલં (કથ્યતે, તદ્ગુણાશ્ચ—) સર્વં માંસં વાતહરં બૃંહણં બલપુષ્ટિકૃત્ પ્રીણનં ગુરુ હૃદ્યં ચ રસપાકયોઃ મધુરં (ભવતિ) ॥

માંસ,[1] પિશિત,[2] ક્રવ્ય,[3] આમિષ,[4] પલલ[5] અને પલ,[6] એટલાં માંસનાં સંસ્કૃત નામો છે. સઘળાં માંસ વાયુને હરનાર, શરીરને વધારનાર, બળ તથા પુષ્ટિને કરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, ભારે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવાં અને રસમાં તથા પાકમાં મધુર હોય છે. ૧

૧ મન્યતે—જ્ઞાયતે વાતહરાદિગુણૈઃ યત્ તત્, મન જ્ઞાને—'મનેર્દીર્ઘશ્ચ' (ઉણા. ૩-૬૪) ઇતિ સ—જેના ગુણો જેને વાયુ હરનાર વગેરે ગુણવાળું જાણે છે, તેથી માંસ.

૨ પિશતિ—પૃથક્ અવયવત્વં ભવતિ—'પિશ અવયવે' (ઉણા. ૩-૯૫) ઇતિ ક્ત, યદ્વા પિશ્યતે ઇતિ ...—જે અલગ અલગ પેશીઓરૂપે હોય છે અથવા જે પેશીઓરૂપે જ થાય છે, તેથી પિશિત—માંસ.

૩ ક્રવ્યતે ક્રમ્યતે—વિમેતિ—ભીયતે વા યસ્મો યદ્દેન વા યસ્માત્ દર્શનેનાપિ, ક્રવ્ય ભયે ... 'ક્રવ્યા દય—' ઇત્યાદિના ..., યદ્વા ક્રૂયતે ગમ્યતે અનેન પ્રાણિનાં શરીરે ધાતુરૂપેણ—ક્રુદ્ ગતૌ—જેને દેખતાં જ માણસ બીએ છે, તેથી અથવા પ્રાણીઓના શરીરમાં જે ધાતુરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ક્રવ્ય—માંસ.

૪ આ—સમન્તાત્ મિષતિ—સ્પર્ધતે ... દ્રવ્યાન્તરૈઃ, મિષ સ્પર્ધાયામ્, યદ્વા આ—સમન્તાત્ મેષતિ—સિંચતિ મધુરં રસમિતિ—આમિષમ્—'ટિષેઃ' ઇતિ ક—જે પૌષ્ટિકપણું આદિ ગુણોથી બીજા પૌષ્ટિક પદાર્થો સાથે ચોતરફ સ્પર્ધા—હરીફાઈ કરે છે અથવા ચોતરફથી મધુર રસને જે સીંચે છે, તેથી આમિષ—માંસ.

૫ પલતિ ગચ્છતિ વા અનેન રુધિરાત્, પ્રાણિનાં શરીરેણ પલ ગતૌ—'પલાદિભ્યશ્ચિત્' (ઉણા. ૧-૧૦૬) ઇતિ કલચ્—જે રુધિરમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ જેના વડે પ્રાણીઓના શરીરમાંથી મેળવાય છે, તેથી પલલ—માંસ.

૬ પલતિ—ગચ્છતિ પ્રાણિનઃ શરીરે ધાતુરૂપેણ પલ ગતૌ—પચાદ્યચ્—પ્રાણીઓના શરીરમાં જે ધાતુરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પલ—માંસ.

મેળવાય છે, આ જ અભિપ્રાયથી ભગવાન મનુ કહે છે 'માં સ ભક્ષયિતાઽમુત્ર, યસ્ય માંસમિહાદ્મ્યહમ્, એતન્માંસસ્ય માંસત્વં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ'—જે પ્રાણીનું માંસ હું અહીં ખાઉં છું, 'માં સઃ'—તે પ્રાણી મને પરલોકમાં—એટલે કે બીજા જન્મમાં ખાશે' આ આશયને સમજતો 'માંસ' શબ્દ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.

માંસવર્ગના ભેદો

માંસવર્ગો દ્વિધા જ્ઞેયો જાઙ્ગલોઽનૂપ એવ ચ ॥

અન્વય.—જાઙ્ગલઃ અનૂપઃ એવ ચ માંસવર્ગઃ દ્વિધા જ્ઞેયઃ ॥

જાંગલ માંસ[1] અને આનૂપ માંસ[2] એવા ભેદથી માંસવર્ગ બે પ્રકારનો જાણવો. ૨

૧. અલ્પજલતૃણાદિયુક્તદેશઃ જાઙ્ગલઃ, તત્ર ભવાનાં પ્રાણિનાં માંસં—જાઙ્ગલમાંસમ્—જ્યાં પાણી—ઘાસ—વનસ્પતિ વગેરે ઓછાં હોય છે એવા લગભગ મેદાન જેવા—જાંગલ પ્રદેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓનું માંસ—તે જાંગલ માંસ.

૨ અનૂપઃ—અનૂપદેશજાનાં પ્રાણિનાં માંસમ્—આનૂપમાંસમ્—જ્યાં પાણી જ વધારે હોય છે, તેવા જળ ભરેલા—કચ્છ વગેરે પ્રદેશોમાં થતાં પ્રાણીઓનું માંસ તે આનૂપ માંસ.

જાંગલ પ્રાણીની ૮ જાતિ અને તેના ગુણો

માંસવર્ગોઽત્ર જાઙ્ગલા બિલસ્થાશ્ચ ગુહાશયાઃ ।
તથા પર્ણમૃગા જ્ઞેયા વિષ્કિરાઃ પ્રતુદોઽપિ ચ ॥
પ્રસહા ગ્રામ્યજાતાશ્ચ અષ્ટૌ જાઙ્ગલજાતયઃ ।
જાઙ્ગલા મધુરા રૂક્ષાઃ કષાયા લઘવસ્તથા ॥
બલ્યાસ્તે બૃંહણા વૃષ્યા દીપના દોષહારિણઃ ।
મૂકત્વં મિન્મિનત્વં ચ ગદ્ગદત્વાર્દિતે તથા ॥
બાધિર્યમરુચિચ્છર્દિપ્રમેહં મુખજાન્ ગદાન્ ।
શ્લીપદં ગલગણ્ડં ચ નાશયન્ત્યનિલામયાન્ ॥

અન્વય.—અત્ર માંસવર્ગે જાઙ્ગલાઃ બિલસ્થાઃ ચ ગુહાશયાઃ તથા પર્ણમૃગાઃ વિષ્કિરાઃ અપિ પ્રતુદાઃ જ્ઞેયાઃ, પ્રસહાઃ ચ ગ્રામ્યજાતાઃ (ઇતિ) અષ્ટૌ જાઙ્ગલજાતયઃ (કથ્યન્તે, તદ્ગુણાશ્ચ—) જાઙ્ગલાઃ મધુરાઃ રૂક્ષાઃ કષાયાઃ લઘવઃ તથા તે બલ્યાઃ બૃંહણાઃ વૃષ્યાઃ દીપનાઃ દોષહારિણઃ (સન્તિ) મૂકત્વં ચ મિન્મિનત્વં તથા બાધિર્યમ્ અરુચિ છર્દિપ્રમેહં મુખજાન્ ગદાન્ શ્લીપદં ગલગણ્ડં ચ અનિલામયાન્ નાશયન્તિ ॥

આ માંસવર્ગમાં જાંગલ,[1] બિલસ્થ,[2] ગુહાશય,[3] પર્ણમૃગ,[4] વિષ્કિર,[5] પ્રતુદ,[6] પ્રસહ,[7] અને ગ્રામ્ય,[8] એ આઠ જાંગલ જાતિઓ કહેવાય છે. જાંગલ જાતિનાં માંસો મધુર, રૂક્ષ, તૂરાં, હલકાં, બળ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, અગ્નિને

પ્રદીપ્ત કરનાર અને દોષોને હરનાર હોઈ મૂંગાપણું, મિન્મિનવાયુ–તોતડાપણું, અર્દિત-વાયુ, બહેરાપણું અરુચિ, ઊલટી, પ્રમેહ, મોઢાના રોગ, શ્લીપદ, ગલગંડ અને વાયુથી થતા રોગોનો નાશ કરનાર છે. ૩–૬

૧. અત્યન્તં વેગવતી જઙ્ઘા અસ્તિ એષાં જઙ્ઘાલાઃ–હરિણાદયઃ–સિધ્માદિત્વાત્ લચ્–જેઓની જાંઘ ઘણી જ વેગવાળી ને મજબૂત હોય છે, તે હરણિયાં વગેરે જંઘાલ કહેવાય છે.

૨. બિલેષુ તિષ્ઠન્તિ–બિલસ્થાઃ મૂષકાદયઃ–'સુપિ સ્થઃ' ઇતિ કઃ–જમીનમાં દરની અંદર રહેતાં ઉંદર વગેરે પ્રાણીઓ બિલસ્થ.

૩. ગુહાસુ શેરતે–ગુહાશયાઃ સિંહાદયઃ–અચ્–ગુફાઓમાં પડી રહેતાં સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ ગુહાશય.

૪. પર્ણચરા મૃગાઃ પર્ણમૃગાઃ–વાનરાદયઃ–પાંદડાં ખાઈ જીવતાં પ્રાણી વાંદરાં વગેરે પર્ણમૃગ.

૫. વિકિરન્તિ–વિક્ષિપન્તિ ભૂમિમ્ આહારશોધનાર્થં પાદાભ્યાં–વિકૄ–'ઇગુપધે'તિ કઃ–'વિષ્કિરઃ શકુનૌ વા' ઇતિ વા સુડાગમઃ–વિષ્કિરાઃ કુક્કુટાદયઃ–જેઓ આહાર શોધવા માટે જમીનને બેય પગથી ખોતરે છે, તે કૂકડાં વગેરે પક્ષીઓ વિષ્કિર કહેવાય છે.

૬. પ્રતુદન્તિ ભક્ષ્યં ચઞ્ચ્વા, તુદ વ્યથને–'ઇગુપધે'તિ કઃ–પ્રતુદાઃ–પારાવતાદયઃ–જેઓ આહારને ચાંચ વડે કોચીને ખાય છે–તે કબૂતર વગેરે પ્રતુદ કહેવાય છે.

૭. પ્રસહન્તે–બલાત્કારં કુર્વન્તિ–પ્રસહ–અચ્–પ્રસહાઃ–કાકાદયઃ–જેઓ બલાત્કાર કરે છે–બીજાં પાસેથી આહારને બળથી પડાવી જાય છે, તે કાગડા વગેરે પ્રસહ કહેવાય છે.

૮. ગ્રામે ભવાઃ ગ્રામ્યાશ્છાગાદયઃ–'ગ્રામાદ્ યખઞૌ' ઇતિ યત્–ગામમાં ઉત્પન્ન થતાં બકરાં વગેરે ગ્રામ્ય કહેવાય છે.

આનૂપના પાંચ પ્રકાર અને તેઓના ગુણો

કૂલેચરાઃ પ્લવાશ્ચાપિ કોશસ્થાઃ પાદિનસ્તથા ।
મત્સ્યા એતે સમાખ્યાતાઃ પઞ્ચધાઽઽનૂપજાતયઃ ॥૭
આનૂપા મધુરાઃ સ્નિગ્ધા ગુરવો વહ્નિસાદનાઃ ।
શ્લેષ્મલાઃ પિચ્છિલાશ્ચાપિ માંસપુષ્ટિપ્રદા ભૃશમ્ ।
તથાભિષ્યન્દિનસ્તે હિ પ્રાયઃ પથ્યતમાઃ સ્મૃતાઃ ॥૮

અન્વયઃ–કૂલેચરાઃ પ્લવાઃ અપિ ચ કોશસ્થાઃ પાદિનઃ તથા મત્સ્યાઃ–એતે પઞ્ચધા આનૂપજાતયઃ સમાખ્યાતાઃ । આનૂપાઃ મધુરાઃ સ્નિગ્ધાઃ ગુરવઃ વહ્નિસાદનાઃ શ્લેષ્મલાઃ પિચ્છિલાઃ અપિ ચ ભૃશં માંસપુષ્ટિપ્રદાઃ તથા અભિષ્યન્દિનઃ (ભવન્તિ), તે પ્રાયઃ પથ્યતમાઃ હિ સ્મૃતાઃ ॥

કૂલેચર,[1] પ્લવ,[2] કોશસ્થ,[3] પાદી[4] અને મત્સ્ય[5] એ પાંચ પ્રકાર(નાં પ્રાણીઓ)ની આનૂપ જાતિ કહેવાય છે. આનૂપ જાતિનાં માંસો મધુર, સ્નિગ્ધ, ભારે, અગ્નિને મંદ કરનાર, કફ કરનાર, ચીકણાં, માંસને બહુજ પુષ્ટિ આપનાર અને દહીંની પેઠે કફકારી છે. એ માંસો ઘણું કરી બહુ જ પથ્ય ગણાય છે. ૭,૮

૧. નદ્યાદિજલાશયાનાં કૂલે ચરન્તિ ઇતિ કૂલેચરાઃ–વરાહાદયઃ–નદી વગેરે જલાશયોના કાંઠે ચરતાં કે ફરતાં ભૂંડ વગેરે કૂલેચર કહેવાય છે.

૨. પ્લવન્તે જલે ઇતિ પ્લવાઃ–હંસાદયઃ–પ્લુ પ્લવનતરણયોઃ–અચ્–જેઓ પાણીમાં તરે છે, તે હંસ વગેરે પ્લવ કહેવાય છે.

૩. કોશે તિષ્ઠન્તિ ઇતિ કોશસ્થાઃ–'સુપિ સ્થઃ' ઇતિ કઃ–શઙ્ખાદયઃ–જેઓ કોશમાં અમુક આવરણ કે ઢાંકણમાં રહે છે. તે શંખ વગેરેમાં થતાં જંતુઓ કોશસ્થ કહેવાય છે.

૪. પાદાઃ સન્તિ એષાં જલચરાણામિતિ પાદિનઃ, કૂર્માદયઃ–'અત ઇનિ.'–ઇતિ ઇન્–જે જલચર જીવોને પગ હોય છે, તે કાચબા વગેરે પાદી કહેવાય છે.

૫. માદ્યતિ–હર્ષં પ્રાપ્નોતિ જલે, મદી હર્ષે–'ઋતન્યઞ્જિ.'–(ઉણા. ૪–૨) ઇતિ સ્યન્–પાણીમાં જે હર્ષ–આનંદ પામે છે, તેથી મત્સ્ય–માછલાં.

જંઘાલની ગણતરી

હરિણૈણકુરઙ્ગર્ક્ષ્યપૃષતન્યઙ્કુશમ્બરાઃ ।
રાજીવોઽપિ ચ મુણ્ડી ચેત્યાદ્યા જઙ્ઘાલસંજ્ઞકાઃ ॥૯

અન્વયઃ–હરિણૈણકુરઙ્ગર્ક્ષ્યપૃષતન્યઙ્કુશમ્બરાઃ રાજીવઃ અપિ ચ મુણ્ડી ચ–ઇત્યાદ્યાઃ જઙ્ઘાલસંજ્ઞકાઃ (કથ્યન્તે) ॥

હરિણ, એણ, કુરંગ, ઋષ્ય, પૃષત, ન્યંકુ, શંબર (સાબર), રાજીવ અને મુંડી વગેરે પશુઓ જંઘાલ કહેવાય છે. ૯

મૃગોની જાતિઓ

હરિણસ્તામ્રવર્ણઃ સ્યાદેણઃ કૃષ્ણઃ પ્રકીર્તિતઃ ।
કુરઙ્ગ ઈષત્તામ્રઃ સ્યાદેણતુલ્યાકૃતિર્મહાન્ ॥૧૦॥
ઋષ્યો નીલાઙ્કકો લોકે સ રોઝ ઇતિ કીર્તિતઃ ।
પૃષતશ્ચન્દ્રબિન્દુઃ સ્યાદ્ધરિણાત્કિઞ્ચિદલ્પકઃ ॥૧૧॥
ન્યઙ્કુર્બહુવિષાણોઽથ શમ્બરો ગવયો મહાન્ ।
રાજીવસ્તુ મૃગો જ્ઞેયો રાજિભિઃ પરિતો વૃતઃ ॥
યો મૃગઃ શૃઙ્ગહીનઃ સ્યાત્સ મુણ્ડીતિ નિગદ્યતે ॥૧૨

અન્વયઃ–તામ્રવર્ણઃ હરિણઃ સ્યાત્, કૃષ્ણઃ એણ.

प्रकीर्तित, सितासम महान् एणतुल्याकृति कृष्ण स्यात्, (च) नीलाङ्क (भवति) स ऋष्य लोके रोझ इति कीर्तितः, चन्द्रबिन्दु इत्यादि किञ्चित् ह्रस्वः पृषतः स्यात्, बहुविषाणः न्यङ्कु, यः महान् स च शम्बरः, राजिभिः परित यः मृग तु राजीव ज्ञेय च मृगः रोमशः स्यात् स मुण्डी इति निगद्यते ॥

જે મૃગ રાતો હોય તે હરિણ કહેવાય છે, કાળો હોય તે એણ કહેવાય છે, જરા રાતો, મોટો તથા એણ જેવી આકૃતિવાળો તે કુરંગ કહેવાય છે, જે નીલા અંગ વાળો છે, તે ઋષ્ય કહેવાય છે, જેને લોકો રોઝ પણ કહે છે; જે ચંદ્ર જેવાં ટપકાંવાળો તથા હરિણથી કાંઈક નાના કદવાળો હોય તે પૃષત કહેવાય છે જેને ઘણાં શીંગડાં હોય છે તે ન્યંકુ કહેવાય છે મોટો રોઝ (સાબર) શંબર કહેવાય છે જેના શરીર પર ચોપાસ દોરી જેવી રેખાઓ હોય તે મૃગ રાજીવ કહેવાય છે અને જે મૃગ શીંગડાં વગરનો હોય તે મુંડી કહેવાય છે

જાંગલના ગુણો

जङ्घाला प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महरा स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥१३॥

अन्वय-प्रायशः सर्वे जङ्घालाः पित्तश्लेष्महराः किञ्चित् वातकराः लघवः अपि च बलवर्धनाः स्मृताः ॥

ઘણું કરીને સઘળાં જાંઘાલો(નાં માંસો) પિત્ત તથા કફને હરનાર, કાંઈક વાયુ કરનાર, હલકાં અને બળને વધારનારાં છે ૧૩

બિલશયોની ગણતરી તથા ગુણો

गोधाशशभुजङ्गाखुशल्लक्याद्या बिलेशयाः ।
बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।
बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्योष्णाश्च प्रकीर्तिताः ॥१४॥

अन्वय-गोधा-शश-भुजङ्ग-आखु-शल्लकी-आद्या बिलेशयाः (स्मृताः)। बिलेशयाः वातहराः रसपाकयोः मधुराः बृंहणाः बद्धविण्मूत्राः च वीर्योष्णाः प्रकीर्तिताः ॥

ઘો, સસલાં, સર્પ, ઉંદર અને શેળો વગેરે બિલશયો કહેવાય છે. બિલશયોનાં માંસો વાયુને હરનાર, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, પુષ્ટિ આપનાર, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને બાંધનાર અને ઉષ્ણવીર્ય છે ૧૪

ગુહાશયોની ગણતરી

सिंहव्याघ्रवृकऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा
बभ्रुजम्बूकमार्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ।
स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुरेष स नाकुलः ॥१५

अन्वय-सिंहव्याघ्रवृकऋक्षतरक्षुद्वीपिनः तथा बभ्रुजम्बूकमार्जाराः इत्याद्याः गुहाशयाः स्युः । (यः) बभ्रुरेष स्थूलपुच्छः रक्तनेत्रः (भवति) स नाकुलः (कथ्यते) ॥

સિંહ, વાઘ, નાહાર, રીંછ, જરખ, દીપડો, નોળિયો, શિયાળ અને બિલાડો વગેરે ગુહાશય કહેવાય છે જે નોળિયું જાડા પૂંછડાવાળું અને રાતા નેત્રવાળું હોય તે નાકુલ કહેવાય છે ૧૫

टीका-ऋक्षु-भल्लूक इति लोके । द्वीपी-चित्रक इति लोके । (અર્થ ઉપર આવી જાય છે)

ગુહાશયોના ગુણો

गुहाशया वातहरा गुरूष्णा मधुरास्तथा ।
स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥१६

अन्वय-हे गुहाशया वातहराः गुरूष्णाः मधुराः स्निग्धाः बल्याः च नेत्रगुह्यविकारिणां नित्यं हिताः (स्युः) ॥

સઘળાં ગુહાશયો(નાં માંસો) વાયુને હરનાર, ભારે, ગરમ, મધુર, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર અને નેત્ર તથા ગુહ્યભાગના વિકાર વાળાઓને હમેશાં હિતકારી છે ૧૬

પર્ણમૃગોની ગણતરી

वनौकः वृक्षमार्जारो वृक्षमर्कटिकादयः ।
एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः ॥१७॥

अन्वय-वनौकः वृक्षमार्जारः वृक्षमर्कटिकादयः एते सुश्रुताद्यैः महर्षिभिः पर्णमृगाः प्रोक्ताः ॥

વાનર, ઝાડ પર રહેનારો બિલાડો અને ખિસકોલી વગેરેને સુશ્રુત આદિ મોટા ઋષિઓએ પર્ણમૃગો કહ્યાં છે ૧૭

टीका-वनौकः-वानर । वृक्षमार्जारः-वृक्षबिडाल । वृक्षमर्कटिका-खरी इति लोके । (અર્થ ભાષાંતરમાં આવ્યો છે) ૧૭

પર્ણમૃગોના ગુણો

स्मृताः पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणो हिताः ।
श्वासार्शःकासशमनाः सृष्टमूत्रपुरीषकाः ॥१८॥

अन्वय-पर्णमृगाः वृष्याः चक्षुष्याः शोषिणः हिताः सृष्टमूत्रपुरीषकाः श्वासार्शःकासशमनाः स्मृताः ॥

પર્ણમૃગો (નાં માંસો) મૈથુનશક્તિને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, જેઓને શોપ પડતો હોય તેઓ માટે સારાં, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને વધારે ઉત્પન્ન કરનારાં અને શ્વાસ, અરશ તથા ઉધરસને મટાડનારાં કહ્યાં છે. ૧૮

વિષ્કિરોની ગણતરી અને વિષ્કિર નામનું કારણ

वर्तका लाववर्तीरकपिञ्जलकतित्तिराः ।
कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ॥१९॥
विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः ।
कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरिः ॥२०॥

अन्वयः—वर्तका लाववर्तीरकपिञ्जलकतित्तिराः च कुलिङ्गकुक्कुटाद्याः विष्किराः समुदाहृताः ॥ एते यस्मात् विकीर्य भक्षयन्ति तस्मात् हि विष्किराः (कथ्यन्ते)। गौरतित्तिरिः प्राज्ञैः कपिञ्जलः इति कथितः (अस्ति)॥

વર્ત્તકા (બટાઉડાં), લાવાં, લવાઈડાં, કપિંજલ, તેતર, ચકલાં અને કૂકડાં આદિ વિષ્કિર કહેવાય છે. તેઓ જમીનને ખોતરી ખોતરીને ખાય છે, તેથી જ 'વિષ્કિર' કહેવાય છે. ધોળાં તેતરને જાણકાર માણસો 'કપિંજલ' કહે છે. ૧૯,૨૦

ટીકા—कुलिङ्गः—गवरैआ इति लोके । અર્થ ઉપર છે.

વિષ્કિરોના ગુણો

विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः ।
बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः ॥

अन्वयः—ते विष्किराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः बल्याः वृष्याः त्रिदोषघ्नाः पथ्याः लघवः स्मृताः ॥

વિષ્કિરો(નાં માંસ) મધુર, ટાઢાં, તૂરાં, પાકમાં તીખાં, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ત્રણે દોષને હણનાર, પથ્ય અને હલકાં કહેવાય છે. ૨૧

પ્રતુદોની ગણતરી તથા પ્રતુદ નામનું કારણ

कालकण्ठकहारीतकपोतशतपत्रकाः ।
पारावतः खञ्जरीटः पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः ।
प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः ॥ २२ ॥

अन्वयः—कालकण्ठकहारीतकपोतशतपत्रकाः पारावतः खञ्जरीटः पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः, एते तुण्डेन प्रतुद्य भक्षयन्ति ततः प्रतुदाः (कथ्यन्ते)॥

કાબર, હારિલ, હોલાં, શતપત્રક, પારેવાં (કબૂતર), ખંજન અને કોયલ વગેરે પ્રતુદ કહેવાય છે; તેઓ ચાંચથી પદાર્થને ફોલી ફોલી ખાય છે, તેથી તેઓનું નામ 'પ્રતુદ' છે. (ધોળા રંગનાં અને વિચિત્ર પાંખોવાળાં એમ હોલાં બે પ્રકારનાં થાય છે. શતપત્રક એટલે મોટો પોપટ (કાકાકૌવો) સમજવો. અમરકોશમાં તો 'શતપત્ર' એટલે 'ટંકારો સુતાર પક્ષી' એમ લખ્યું છે.) ૨૨

ટીકા—हारीतः—हारिल इति लोके । 'कपोतो धवलः-पाण्डुःशतपत्रो बृहच्चुकः । दार्वाघाट' इत्यमरः । कठफोरवा इति लोके । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પ્રતુદોના ગુણો

प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः ।
लघवो बद्धवर्चस्काः किञ्चिद्वातकराः स्मृताः ॥२३॥

अन्वयः—प्रतुदाः मधुराः (सन्तः) पित्तकफघ्नाः तुवराः हिमाः लघवः बद्धवर्चस्काः किंचिद् वातकराः स्मृताः ॥

પ્રતુદો(નાં માંસ) મધુર હોઈ પિત્ત તથા કફને હણનાર, તૂરાં, ટાઢાં, હલકાં, વિષ્ઠાને બાંધનાર અને કાંઈક વાયુ કરનાર છે. ૨૩

પ્રસહોની ગણતરી અને પ્રસહ નામનું કારણ

काको गृध्र उलूकश्च चिल्लश्च शशघातकः ।
चाषो भासश्च कुररः इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ।
प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात् ॥२४॥

अन्वयः—काकः गृध्रः च उलूकः च चिल्लः शशघातकः चाषः भासः च कुररः—इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः । एते प्रसह्य आच्छिद्य भक्षणात् प्रसहाः कीर्तिताः ॥

કાગડા, ગીધ, ઘુવડ, સમળાં, બાજ, નીલકંઠ, ગરંજ અને ટિટોડાં વગેરે પ્રસહ કહેવાય છે. તેઓ બળાત્કારથી ઝૂંટવી લઈને ખાય છે, તેથી 'પ્રસહ' કહેવાય છે. ૨૪

ટીકા—शशघातकः—'बाज' इति लोके । चाष—'नीलकण्ठ' इति लोके । 'भासो—गृध्रविशेषः स्यात्' कुररः—'कुराङ्कुर' इति लोके । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પ્રસહોના ગુણદોષ

प्रसहाः खलु वीर्योष्णास्तन्मांसं भक्षयन्ति ये ।
ते शोषभस्मकोन्मादशुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥२५॥

अन्वयः—प्रसहाः खलु वीर्योष्णाः (भवन्ति, ततः) ये तन्मांसं भक्षयन्ति, ते शोषभस्मकोन्मादशुक्रक्षीणाः हि भवन्ति ॥

પ્રસહો ઉષ્ણવીર્ય છે, માટે તેઓનાં માંસને જેઓ ખાય છે, તેઓને શોષ,

ગમે છે, તેથી સુદર્શન-ચાખ્યું

૧૦ रोहति-प्रादुर्भवति अस्मात्, यद्वा रोह-प्रादुर्भाव जातः अस्य अस्मत्स्वेन, प्रथमपक्षे स्व शीतलम्नानि आयुर्भावे च-हरस्मात् 'स्थे रस च वा' इतीदम्, द्वितीयपक्षे तु तारकादित्वात् इतच्-જે ઉંદરમાંથી જન્મે છે અથવા જેનો જન્મ ઉંદરમાંથી થાય છે, તેથી રોહિત-એક જાતનું માછલું

હરિણના ગુણો

हरिणः शीतलो बद्धविण्मूत्रो दीपनो लघुः।
रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा ॥३९॥

अन्वय-हरिणः शीतलः बद्धविण्मूत्रः दीपनः लघुः रसे च पाके मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा (भवति) ॥

હરિણ[1](નું માંસ) ટાઢું, વિષ્ટા તથા મૂત્રને બાંધનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, સુગંધી અને સન્નિપાતને મટાડનાર છે. ૩૯

૧ हरति मनः सर्वेषां, हियते वा गीतेन-इति हरिणः-'श्यामस्य...' (उणा. ૧-४९)-દરેકના મનને જે હરે છે-આકર્ષે છે અને પોતે સંગીત વડે હરાય-આકર્ષાય છે, તેથી હરિણ-મૃગ.

એણના ગુણો

एणः कषायो मधुरः पित्तासृक्कफवातहृत्।
संग्राही रोचनो बल्यो ज्वरप्रशमनः स्मृतः ॥४०॥

अन्वय-एणः कषायः मधुरः संग्राही रोचनः बल्यः (च) पित्तासृक्कफवातहृत् ज्वरप्रशमनः स्मृतः ॥

એણ[1](નું માંસ) તૂરું, મધુર, ઝાડાને રોકનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, બળ આપનાર અને પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, વાયુ તથા તાવને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૦

૧ एति गच्छति अनुगम्यत्वं च, इण् गतौ-...-જે દોડવાનો ગુણ તથા રંગે કાળાશ ધારણ કરે છે, તેથી એણ-કાળિયાર મૃગ.

કુરંગના ગુણો

कुरङ्गो बृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृद् गुरुः।
मधुरो वातहृद् ग्राही किञ्चित्कफकरः स्मृतः ॥४१॥

કુરંગ[1](નું માંસ) પુષ્ટિ આપનાર, બળ વધારનાર, ટાઢું, પિત્તને હરનાર, ભારે, મધુર, વાયુને હરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને કાંઈક કફ કરનાર કહેલ છે. ૪૧

૧ कौ-पृथिव्यां रङ्गति-गच्छति अद्भुतं, रगि गतौ-पचाद्यच्; यद्वा कौ रङ्गो-विचित्रो वर्णो (यस्य)... वर्णो वा अस्ति यस्य-પૃથ્વી પર જે અદ્ભુત ચાલે છે અથવા જેની ચાલ તથા કાંઈક રતાશવાળો રંગ પૃથ્વી પર અદ્ભુત છે, તેથી કુરંગ-તે જાતનો મૃગ.

રોઝનાં નામો તથા ગુણો

ऋष्यो नीलाण्डकश्चापि गवयो रोझ इत्यपि।
गवयो मधुरो बल्यः स्निग्धोष्णः कफपित्तकृत् ॥४२॥

अन्वय-ऋष्यः नीलाण्डकः अपि च गवयः रोझः इत्यपि (कथ्यते)। गवयः मधुरः बल्यः स्निग्धोष्णः कफपित्तकृत् (भवति) ॥

ઋષ્ય,[1] નીલાંડક,[2] ગવય[3] અને રોઝ,[4] એટલાં રોઝનાં સંસ્કૃત નામો છે. રોઝ(નું માંસ), મધુર, બળ વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ગરમ અને કફ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૪૨

૧. ऋषति इति वा ऋषिवत् इदम्, ऋष गतौ-..., मृगस्यास्त्येव ऋषति-गच्छति शीघ्रं वनम्, ऋषी गतौ-अन्यादित्वात् (उणा ४-११२) साधुः-જે કાળા રંગવાળો અથવા જેનું શરીર ગળી જેવા રંગવાળું હોય છે, તેથી ऋश्य કે ઋષ્ય-રોઝ નામનો મૃગ.

૨ नील अण्ड यस्य स 'नीलाण्ड'-इति कप्-જેનાં વૃષણ પણ નીલા રંગનાં-વાદળિયાં હોય છે, તેથી નીલાંડક-રોઝ નામનો મૃગ.

૩. गवते-शब्दं करोति, गुङ् शब्दे-...-, यद्वा गवते श-'...', गां गवेन वा...-'...'-જે અવાજ કરે છે અથવા ગાયના જેવું સ્વરૂપ જ-આકૃતિ છે, તેથી ગવય-રોઝ.

૪ रोझं यस्य योग्यो वा अस्ति, ...-જેના પર સવારી કરાતી હોય અથવા અશ્વ જે વાહન હોવાથી રોઝ-રોઝ.

પૃષતના ગુણો

पृषतस्तु मधुरः स्वादुर्ग्राहकः शीतलो लघुः।
दीपनो रोचनः श्वासज्वरदोषत्रयास्रजित् ॥४३॥

अन्वय-पृषतः तु स्वादुः ग्राहकः शीतलः लघुः दीपनः रोचनः (च) श्वासज्वरदोषत्रयास्रजित् भवेत् ॥

પૃષત[1](નું માંસ) મધુર, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિકારક અને શ્વાસ, તાવ, ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ૪૩

૧ पृषन्ति ... बिन्दवः सन्ति अस्य शरीरे-..., यद्वा पृषति-सिञ्चति ..., ... 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्'

(ઉણા. ૩-૧૧૧) इत्यतच्-જેના શરીર પર ચંદ્ર જેવાં છાંટણાં હોય છે, તેથી અથવા શરીર પર ચંદ્ર જેવાં બિંદુઓને જે ધારણ કરે છે, તેથી પૃષત કહેવાતો મૃગ.

ન્યંકુના ગુણો

न्यङ्कुः स्वादुर्लघुर्बल्यो वृष्यो दोषत्रयापहः ॥४४॥

ન્યંકુ[1] (નું માંસ) મધુર, હલકું, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૪૪

૧. नितराम् अश्वति-प्राप्नोति विषाणान्-'नावश्चेः' (ઉણા. ૧-૧૭) इति कुः, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्-જેને શિંગડાં ઘણાં હોય છે, તેથી ન્યંકુ કહેવાતો મૃગ.

સાબરના માંસના ગુણો

शाम्बरं पललं स्निग्धं शीतलं गुरु च स्मृतम् ।
रसे पाके च मधुरं कफदं रक्तपित्तहृत् ॥४५॥

अन्वयः-शाम्बरं पललं स्निग्धं शीतलं गुरु रसे च पाके मधुरं कफदं च रक्तपित्तहृत् स्मृतम् ॥

શામ્બર[1]-સાબરનું માંસ સ્નિગ્ધ, ટાઢું, ભારે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, કફકારી અને રક્તપિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૫

૧. शं-सुखं कल्याणं च वृणोति स्वकीयमन्येषां चापि, वृञ् वरणे-'शमि धातोः संज्ञायाम्' इत्यच्-शम्बरः-शम्बरस्येदं शाम्बरम्-इदमर्थेऽण्, बवयोरैक्यं-જે પોતાનું તથા બીજાઓનું પણ સુખ તથા કલ્યાણ પસંદ કરે છે, તેથી શંબર નામનો એક મૃગ; અને તેનું માંસ-તે શામ્બર અથવા શાંબર.

રાજીવના ગુણો

राजीवस्तु गुणैर्ज्ञेयः पृषतेन समो जनैः ॥४६॥

अन्वयः-राजीवः तु गुणैः पृषतेन समः जनैः ज्ञेयः ॥

રાજીવ[1] (ના માંસ)ના ગુણો પૃષતના માંસના જેવા જ લોકોએ સમજવા. ૪૬

૧. राज्यः-रेखाः सन्ति अस्य शरीरे-'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति मत्वर्थीयो वः-જેના શરીર પર રેખાઓ એટલે દોરી જેવી નિશાનીઓ રહેલી હોય છે, તેથી રાજીવ-મૃગ.

મુંડીના ગુણો

मुण्डी तु ज्वरकासास्रक्षयश्वासापहो हिमः ॥४७॥

अन्वयः-मुण्डी तु हिमः (सन्) ज्वरकासास्रक्षयश्वासापहः (कथितः) ॥

મુંડી[1] (નું માંસ) ટાઢું છે અને તાવ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા શ્વાસને મટાડનાર છે. ૪૭

૧. मुण्डं-शृङ्गहीनं शिरः अस्ति अस्य-'अत इनि-' इति इन्-જેનું માથું શીંગડાં વિનાનું-બોડું હોય છે, તેથી મુંડી-એક મૃગજાતિ.

બિલેશયો

સસલાનાં નામો તથા ગુણો

लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णो बिलेशयः ।
शशः शीतो लघुर्ग्राही रूक्षः स्वादुः सदा हितः ॥४८
वह्निकृत्कफपित्तघ्नो वातसाधारणः स्मृतः ।
ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहरश्च सः ॥४९॥

अन्वयः-लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णः बिलेशयः (इति नामानि, गुणाश्च-) शशः शीतः लघुः ग्राही रूक्षः स्वादुः सदा हितः वह्निकृत् कफपित्तघ्नः वातसाधारणः स्मृतः, स च ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहरः (अस्ति) ॥

લંબકર્ણ,[1] શશ,[2] શૂલી,[3] લોમકર્ણ,[4] અને બિલેશય,[5] એટલાં સસલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. સસલાનું માંસ ટાઢું, હલકું, ઝાડાને રોકનાર, રૂક્ષ, મધુર, સર્વકાળ હિતકારી, અગ્નિ કરનાર, કફ તથા પિત્તને હણનાર તથા વાયુ માટે સાધારણ હોઈ તાવ, અતિસાર, શોષ, લોહીનો બગાડ તથા શ્વાસરોગને મટાડે છે.

૧. लम्बौ कर्णौ यस्य सः-જેના કાન લાંબા હોય છે, તેથી લંબકર્ણ સસલું.

૨. शशति-प्लुतेन गच्छति, शश प्लुतगतौ-पचाद्यच्-જે કૂદી કૂદીને જાય છે, તેથી શશ-સસલું.

૩. शूलम् अस्ति अस्य पाकसाधनम्-'अत इनि.'-इति इन्-જેને પકાવવાનું સાધન લોઢાનો સોયો હોય છે, તેથી શૂલી-સસલું.

૪. लोमाकीर्णौ कर्णौ यस्य सः-જેના કાન રુવાંટાંથી ખૂબ વ્યાપ્ત હોય છે, તેથી લોમકર્ણ-સસલું

૫. बिले शेते इति-જે દરમાં રહે છે, તેથી બિલેશય-સસલું.

શેઢાઈનાં નામો તથા ગુણો

सेधा तु शल्यकः श्वावित्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
शल्यकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः ॥५०॥

अन्वयः-सेधा तु शल्यकः श्वावित् (प्रोक्ताः)। अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते-शल्यकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः (स्मृतः) ॥

સેધા,[1] શલ્યક,[2] અને શ્વાવિત્[3] એટલાં શેઢાઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. શેઢાઈનું માંસ

प्रकीर्तितः, हरिणवत् महान् एणतुल्याकृतिः कुरङ्गः स्यात्, (यः) नीलाङ्गः (भवति) स ऋष्यः लोके रोझः इति कीर्तितः, चन्द्रबिन्दुः हरिणवत् किञ्चित् ह्रस्वकः पृषतः स्यात्, बहुविषाणः न्यङ्कुः, अथ महान् गवयः शम्बरः, राजिभिः चरितः मृगः तु राजीवः ज्ञेयः, यः मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डी इति निगद्यते॥

જે મૃગ રાતો હોય તે હરિણ કહેવાય છે, કાળો હોય તે એણ કહેવાય છે, જરા રાતો, મોટો તથા એણ જેવી આકૃતિવાળો તે કુરંગ કહેવાય છે; જે નીલા અંગ વાળો છે, તે ઋષ્ય કહેવાય છે, જેને લોકો રોઝ પણ કહે છે; જે ચંદ્ર જેવાં છાંટણાંવાળો તથા હરિણથી કાંઈક નાના કદવાળો હોય તે પૃષત કહેવાય છે જેને ઘણાં શીંગડાં હોય છે તે ન્યંકુ કહેવાય છે. મોટો રોઝ (સાબર) શંબર કહેવાય છે. જેના શરીર પર ચોપાસ દોરી જેવી રેખાઓ હોય તે મૃગ રાજીવ કહેવાય છે અને જે મૃગ શીંગડાં વગરનો હોય તે મુંડી કહેવાય છે

જાંગલના ગુણો

जाङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः॥१३॥

अन्वयः-प्रायशः सर्वे जाङ्गलाः पित्तश्लेष्महराः किञ्चित् वातकराः तथा अपि च लघवः बलवर्धनाः स्मृताः॥

ઘણું કરીને સઘળાં જાંગલો(નાં માંસો) પિત્ત તથા કફને હરનાર, કાંઈક વાયુ કરનાર, હલકાં અને બળને વધારનારાં છે. ૧૩

બિલશયોની ગણતરી તથા ગુણો

गोधाशशभुजङ्गाखुशल्लक्याद्या बिलेशयाः।
बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः।
बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्योष्णाश्च प्रकीर्तिताः॥१४॥

अन्वयः-गोधा-शश-भुजङ्ग-आखु-शल्लकी-आद्याः बिलेशयाः (स्मृताः)। बिलेशयाः वातहराः रसपाकयोः मधुराः बृंहणाः बद्धविण्मूत्राः च वीर्योष्णाः प्रकीर्तिताः॥

ઘો, સસલાં, સર્પ, ઉંદર અને શેળાઈ વગેરે બિલશયો કહેવાય છે. બિલશયોનાં માંસો વાયુને હરનાર, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, પુષ્ટિ આપનાર, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને બાંધનાર અને ઉષ્ણવીર્ય છે. ૧૪

ગુહાશયોની ગણતરી

सिंहव्याघ्रवृका भल्लतरक्षुद्वीपिनस्तथा
बभ्रुजम्बूकमार्जाराद्याः स्युर्गुहाशयाः।
स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुरेव स नाकुलः॥१५॥

अन्वयः-सिंहव्याघ्रवृकाः तथा भल्लतरक्षुद्वीपिनः बभ्रुजम्बूकमार्जाराद्याः गुहाशयाः स्युः। (यः) बभ्रुः एव स्थूलपुच्छः रक्तनेत्रः (भवति) स नाकुलः (कथ्यते)॥

સિંહ, વાઘ, નાહાર, રીંછ, ઝરખ, દીપડો, નોળિયો, શિયાળ અને બિલાડો વગેરે ગુહાશય કહેવાય છે. જે નોળિયું જાડા પૂંછડાવાળું અને રાતા નેત્રવાળું હોય તે નાકુલ કહેવાય છે. ૧૫

टीका-तरक्षु-तरसा इति लोके। द्वीपी-चित्ता बाघ इति लोके। (અર્થ ઉપર આવી ગયા છે.)

ગુહાશયોના ગુણો

गुहाशया वातहरा गुरूष्णा मधुराश्च ते।
स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम्॥१६॥

अन्वयः-ते गुहाशयाः वातहराः गुरूष्णाः मधुराः स्निग्धाः बल्याः च नेत्रगुह्यविकारिणां नित्यं हिताः (स्युः)॥

સઘળાં ગુહાશયો(નાં માંસો) વાયુને હરનાર, ભારે, ગરમ, મધુર, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર અને નેત્ર તથા ગુહ્યભાગના વિકારવાળાઓને હમેશાં હિતકારી છે. ૧૬

પર્ણમૃગોની ગણતરી

वनौको वृक्षमार्जारो वृक्षमर्कटिकादयः।
एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः॥१७॥

अन्वयः-वनौकः वृक्षमार्जारः वृक्षमर्कटिकादयः एते सुश्रुताद्यैः महर्षिभिः पर्णमृगाः प्रोक्ताः॥

વાનર, ઝાડ પર રહેનારો બિલાડો અને ખિસકોલી વગેરેને સુશ્રુત આદિ મહર્ષિઓએ પર્ણમૃગો કહ્યાં છે. ૧૭

टीका-वनौकः-वानरः। वृक्षमार्जारः-वृक्षबिडाल, वृक्षमर्कटिका-खारी इति लोके। (અર્થ આવી ગયો છે.) ૧૭

પર્ણમૃગોના ગુણો

स्मृताः पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणो हिताः
श्वासार्शःकासशमनाः सृष्टमूत्रपुरीषकाः॥१८॥

अन्वयः-पर्णमृगाः वृष्याः चक्षुष्याः शोषिणः हिताः श्वासार्शःकासशमनाः सृष्टमूत्रपुरीषकाः स्मृताः॥

પર્ણમૃગો (નાં માંસો) મૈથુનશક્તિને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, જેઓને શોષ પડતો હોય તેઓ માટે સારાં, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને વધારે ઉત્પન્ન કરનારાં અને શ્વાસ, અરશ તથા ઉધરસને મટાડનારાં કહ્યાં છે. ૧૮

વિષ્કિરોની ગણતરી અને વિષ્કિર નામનું કારણ

वर्तका लाववर्तीरकपिञ्जलकतित्तिराः ।
कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ॥१९
विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः ।
कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरिः ॥२०

अन्वयः–वर्तका लाववर्तीरकपिञ्जलकतित्तिराः च कुलिङ्गकुक्कुटाद्याः विष्किराः समुदाहृताः ॥ एते यस्मात् विकीर्य भक्षयन्ति तस्मात् हि विष्किराः (कथ्यन्ते)। गौरतित्तिरिः प्राज्ञैः कपिञ्जलः इति कथितः (अस्ति)॥

વર્ત્તકા (બટાઉડાં), લાવાં, લવાઈડાં, કપિંજલ, તેતર, ચકલાં અને કૂકડાં આદિ વિષ્કિર કહેવાય છે. તેઓ જમીનને ખોતરી ખોતરીને ખાય છે, તેથી જ 'વિષ્કિર' કહેવાય છે. ધોળાં તેતરને જાણકાર માણસો 'કપિંજલ' કહે છે. ૧૯,૨૦

ટીકા–कुलिङ्गः–ગાવરૈઆ इति लोके । અર્થ ઉપર છે.

વિષ્કિરોના ગુણો

विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः ।
बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः ॥

अन्वयः–ते विष्किराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः बल्याः वृष्याः त्रिदोषघ्नाः पथ्याः लघवः स्मृताः ॥

વિષ્કિરો(નાં માંસ) મધુર, ટાઢાં, તૂરાં, પાકમાં તીખાં, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ત્રણે દોષને હણનાર, પથ્ય અને હલકાં કહેવાય છે. ૨૧

પ્રતુદોની ગણતરી તથા પ્રતુદ નામનું કારણ

कालकण्ठकहारीतकपोतशतपत्रकाः ।
पारावतः खञ्जरीटः पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः ।
प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः ॥ २२ ॥

अन्वयः–कालकण्ठकहारीतकपोतशतपत्रकाः पारावतः खञ्जरीटः पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः, एते तुण्डेन प्रतुद्य भक्षयन्ति ततः प्रतुदाः (कथ्यन्ते)॥

કાબર, હારિલ, હોલાં, શતપત્રક, પારેવાં (કબૂતર), ખંજન અને કોયલ વગેરે પ્રતુદ કહેવાય છે; તેઓ ચાંચથી પદાર્થને ફોલી ફોલી ખાય છે, તેથી તેઓનું નામ 'પ્રતુદ' છે. (ધોળા રંગનાં અને વિચિત્ર પાંખોવાળાં એમ હોલાં બે પ્રકારનાં થાય છે. શતપત્રક એટલે મોટો પોપટ (કાકાકૌવો) સમજવો. અમરકોશમાં તો 'શતપત્ર' એટલે 'ટંકારો સુતાર પક્ષી' એમ લખ્યું છે.) ૨૨

ટીકા–हारीतः–हारिल इति लोके । 'कपोतो धवलः-पाण्डुःशतपत्रो बृहच्छुकः । दार्वाघाट' इत्यमरः । कठफोरवा इति लोके । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પ્રતુદોના ગુણો

प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः ।
लघवो बद्धवर्चस्काः किञ्चिद्वातकराः स्मृताः ॥२३

अन्वयः–प्रतुदाः मधुराः (सन्तः) पित्तकफघ्नाः तुवराः हिमाः लघवः बद्धवर्चस्काः किंचिद् वातकराः स्मृताः ॥

પ્રતુદો(નાં માંસ) મધુર હોઈ પિત્ત તથા કફને હણનાર, તૂરાં, ટાઢાં, હલકાં, વિષ્ઠાને બાંધનાર અને કાંઈક વાયુ કરનાર છે. ૨૩

પ્રસહોની ગણતરી અને પ્રસહ નામનું કારણ

काको गृध्र उलूकश्च चिल्लश्च शशघातकः ।
चाषो भासश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ।
प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात् ॥२४

अन्वयः–काकः गृध्रः च उलूकः च चिल्लः शशघातकः चाषः भासः च कुररः–इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः । एते प्रसह्य आच्छिद्य भक्षणात् प्रसहाः कीर्तिताः ॥

કાગડા, ગીધ, ઘુવડ, સમળાં, બાજ, નીલકંઠ, ગરંજ અને ટિટોડાં વગેરે પ્રસહ કહેવાય છે. તેઓ બળાત્કારથી ઝૂંટવી લઈને ખાય છે, તેથી 'પ્રસહ' કહેવાય છે. ૨૪

ટીકા–शशघातकः–'बाज' इति लोके । चाष–'नीलकण्ठ' इति लोके । 'भासो–गृध्रविशेषः स्यात्' कुररः–'कुराङ्कुर' इति लोके । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પ્રસહોના ગુણદોષ

प्रसहाः खलु वीर्योष्णास्तन्मांसं भक्षयन्ति ये ।
ते शोषभस्मकोन्मादशुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥२५॥

अन्वयः–प्रसहाः खलु वीर्योष्णाः (भवन्ति, ततः) ये तन्मांसं भक्षयन्ति, ते शोषभस्मकोन्मादशुक्रक्षीणाः हि भवन्ति ॥

પ્રસહો ઉષ્ણવીર્ય છે, માટે તેઓનાં માંસને જેઓ ખાય છે, તેઓને શોષ,

અશ્મક અને ઉન્માદ નામના રોગો થાય છે અને તેઓનું વીર્ય પણ અવશ્ય ક્ષીણ થાય છે ૨૫

ગ્રામ્યોની ગણતરી તથા ગુણો

छागमेषवृषाश्वाद्या ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः।
ग्राम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः॥
मधुरा रसपाकाभ्यां बृंहणा बलवर्धनाः॥२६॥

अन्वय—छागमेषवृषाश्वा च महर्षिभिः ग्राम्याः प्रोक्ताः। सर्वे ग्राम्याः वातहराः दीपनाः कफपित्तलाः रसपाकाभ्यां मधुराः बृंहणाः बलवर्धनाः (सन्ति)॥

બકરા, ગાડર, બળદ અને ઘોડાને મોટા ઋષિઓએ ગ્રામ્ય કહ્યા છે બધા ગ્રામ્યો (નાં માંસ) વાયુને હરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, પુષ્ટિ આપનાર અને બળને વધારનાર છે ૨૬

આનૂપોમાનાં કૂલેચરોની ગણતરી

सृमरगवयवराहचमरीवारणादयः।
एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यपाम्॥२७॥

अन्वय—सृमरगवयवराहचमरीवारणादयः—एते कूलेचराः प्रोक्ताः यतः (ते) अपां कूले चरन्ति॥

પાડા, રોઝ, સૂવર, ચમરી અને હાથી વગેરે આ 'કૂલેચર' કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ જળના કિનારા પર (વધારે) ફરે છે ૨૭

टीका—सृमरो—महिष गवय—रोझ। चमरी—चमरपुच्छी गौ। (અર્થ ઉપર આપ્યો છે) ૨૭

કૂલેચરોના ગુણો

कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः।
मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्धनाः॥२८॥

કૂલેચરો (ના માંસ) વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર મધુર, ટાઢાં, સ્નિગ્ધ અને મૂત્રને વધારનાર છે ૨૮

આનૂપ—પ્લવોની ગણતરી તથા પ્લવ નામનું કારણ

हंससारसकारण्डवबकक्रौञ्चशरारिकाः।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः।
प्लवन्ति सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः॥२९॥

अन्वय—हंससारसकारण्डवबकक्रौञ्चशरारिकाः नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः, यस्मात् एते सलिले प्लवन्ति तस्मात् प्लवाः स्मृताः॥

હંસ, સારસ, કારંડ નામનાં મોટા બગલા, બીજા બગલા, કુંજ, શરારી (બગલાની એક જાત), નદીમુખી બતક અને નાનાં બગલા વગેરે 'પ્લવ' કહેવાય છે, કેમકે તેઓ પાણીમાં તરે છે તેથી 'પ્લવ' કહેવાય છે ૨૯

टीका—कारण्ड—[illegible]। क्रौञ्च—बकविशेष स्यात् 'कूंज' इति लोके। शरारि—[illegible] इति॥ कादम्ब—'बतक' इति लोके। बलाका—'बगली' इति लोके॥ (અર્થ ઉપર આપ્યો છે)

નદીમુખીની ઓળખ

स्थूला कठोरा वृत्ता च यस्याश्चञ्चूपरि स्थिता।
गुटिका जम्बुसदृशी प्रोक्ता नन्दीमुखीति सा॥३०॥

अन्वय—यस्याः चञ्चूपरि स्थूला कठोरा वृत्ता च जम्बुसदृशी गुटिका स्थिता (भवति) सा नन्दीमुखी इति प्रोक्ता॥

જેની ચાંચ ઉપર જાડી, કઠણ, ગોળ અને જાંબુ જેવી ગોળી હોય છે, તે નદીમુખી એમ કહેવાય છે ૩૦

પ્લવોના ગુણો

प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः॥३१॥

अन्वय—प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवः हिमाः वातश्लेष्मप्रदाः च बलशुक्रकराः सराः (सन्ति)॥

પ્લવો (ના માંસ) પિત્તને હરનાર, સ્નિગ્ધ, મધુર, ભારે, ટાઢાં, વાયુ તથા કફને ઉત્પન્ન કરનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધારનાર અને ઝાડો ઉતારનાર છે ૩૧

કોશસ્થોની ગણતરી

शङ्खाः शङ्खनखाश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः।
जीवा एवंविधाश्चान्ये कोशस्थाः परिकीर्तिताः॥३२॥

अन्वय—शङ्खाः शङ्खनखाः च शुक्तिशम्बूककर्कटाः च एवंविधाः अन्ये अपि जीवाः कोशस्थाः परिकीर्तिताः॥

શંખના જીવડાં, નાના શંખલાનાં જીવડાં, છીપનાં જીવડાં, કયાનાં જીવડાં અને કુડચલા એ અને એવા પ્રકારના બીજા પણ જીવો કોશસ્થ કહેવાય છે ૩૨

टीका—शम्बूक—घोंघा। અર્થ ઉપર આપ્યા છે.

(ઉણા. ૩-૧૧૧) इत्यतच्-જેના શરીર પર ચંદ્ર જેવાં છાંટણાં હોય છે, તેથી અથવા શરીર પર ચંદ્ર જેવાં બિંદુઓને જે ધારણ કરે છે, તેથી પૃષત કહેવાતો મૃગ.

ન્યંકુના ગુણો

न्यङ्कुः स्वादुर्लघुर्बल्यो वृष्यो दोषत्रयापहः ॥४४॥

ન્યંકુ[1] (નું માંસ) મધુર, હલકું, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૪૪

૧. नितराम् अञ्चति-प्राप्नोति विषाणान्-' नावञ्चेः ' (ઉણા. ૧-૧૭) इति कुः, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् - જેને શિંગડાં ઘણાં હોય છે, તેથી ન્યંકુ કહેવાતો મૃગ.

સાબરના માંસના ગુણો

शाम्बरं पललं स्निग्धं शीतलं गुरु च स्मृतम् ।
रसे पाके च मधुरं कफदं रक्तपित्तहृत् ॥४५॥

अन्वयः-शाम्बरं पललं स्निग्धं शीतलं गुरु रसे च पाके मधुरं कफदं च रक्तपित्तहृत् स्मृतम् ॥

શામ્બર[1]-સાબરનું માંસ સ્નિગ્ધ, ટાઢું, ભારે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, કફકારી અને રક્તપિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૫

૧. शं-सुखं कल्याणं च वृणोति स्वकीयमन्येषां चापि, वृञ् वरणे-' शमि धातोः संज्ञायाम् ' इत्यच्-शम्वरः-शम्वरस्येदं शाम्वरम्-इदमर्थेऽण्, बवयोरैक्यं-જે પોતાનું તથા બીજાઓનું પણ સુખ તથા કલ્યાણ પસંદ કરે છે, તેથી શંબર નામનો એક મૃગ; અને તેનું માંસ-તે શામ્વર અથવા શાંબર.

રાજીવના ગુણો

राजीवस्तु गुणैर्ज्ञेयः पृषतेन समो जनैः ॥४६॥

अन्वयः-राजीवः तु गुणैः पृषतेन समः जनैः ज्ञेयः ॥

રાજીવ[1](ના માંસ)ના ગુણો પૃષતના માંસના જેવા જ લોકોએ સમજવા. ૪૬

૧. राज्यः-रेखाः सन्ति अस्य शरीरे-' अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' इति मत्वर्थीयो वः-જેના શરીર પર રેખાઓ એટલે દોરી જેવી નિશાનીઓ રહેલી હોય છે, તેથી રાજીવ-મૃગ.

મુંડીના ગુણો

मुण्डी तु ज्वरकासास्रक्षयश्वासापहो हिमः ॥४७॥

अन्वयः-मुण्डी तु हिमः (सन्) ज्वरकासास्रक्षयश्वासापहः (कथितः) ॥

મુંડી[1](નું માંસ) ટાઢું છે અને તાવ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા શ્વાસને મટાડનાર છે. ૪૭

૧. मुण्डं-शृङ्गहीनं शिरः अस्ति अस्य-' अत इनि- ' इति इन्-જેનું માથું શીંગડાં વિનાનું-બોડું હોય છે, તેથી મુંડી-એક મૃગજાતિ.

બિલેશયો

સસલાનાં નામો તથા ગુણો

लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णो बिलेशयः ।
शशः शीतो लघुर्ग्राही रूक्षः स्वादुः सदा हितः ॥४८
वह्निकृत्कफपित्तघ्नो वातसाधारणः स्मृतः ।
ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहरश्च सः ॥४९॥

अन्वयः-लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णः बिलेशयः (इति नामानि, गुणाश्च-) शशः शीतः लघुः ग्राही रूक्षः स्वादुः सदा हितः वह्निकृत् कफपित्तघ्नः वातसाधारणः स्मृतः, स च ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहरः (अस्ति) ॥

લંબકર્ણ,[1] શશ,[2] શૂલી,[3] લોમકર્ણ,[4] અને બિલેશય,[5] એટલાં સસલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. સસલાનું માંસ ટાઢું, હલકું, ઝાડાને રોકનાર, રૂક્ષ, મધુર, સર્વકાળ હિતકારી, અગ્નિ કરનાર, કફ તથા પિત્તને હણનાર તથા વાયુ માટે સાધારણ હોઈ તાવ, અતિસાર, શોષ, લોહીનો બગાડ તથા શ્વાસરોગને મટાડે છે.

૧. लम्बौ कर्णौ यस्य सः-જેના કાન લાંબા હોય છે, તેથી લંબકર્ણ સસલું.

૨. शशति-प्लुतेन गच्छति, शश प्लुतगतौ-पचाद्यच्-જે કૂદી કૂદીને જાય છે, તેથી શશ-સસલું.

૩. शूलम् अस्ति अस्य पाकसाधनम्-' अत इनि.'- इति इन्-જેને પકાવવાનું સાધન લોઢાનો સોયો હોય છે, તેથી શૂલી-સસલું.

૪. लोमाकीर्णौ कर्णौ यस्य सः-જેના કાન રુવાંટાંથી ખૂબ વ્યાપ્ત હોય છે, તેથી લોમકર્ણ-સસલું

૫. बिले शेते इति-જે દરમાં રહે છે, તેથી બિલેશય-સસલું.

શેઢાઈનાં નામો તથા ગુણો

सेधा तु शल्यकः श्वावित्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
शल्यकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः ॥५०॥

अन्वयः-सेधा तु शल्यकः श्वावित् (प्रोक्ताः)। अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते-शल्यकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः (स्मृतः) ॥

સેધા,[1] શલ્યક,[2] અને શ્વાવિત્[3] એટલાં શેઢાઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. શેઢાઈનું માંસ

ગમે છે તેથી સુદર્શન—માછલું

૧૦ रोहित—ऋतुभेदेन गच्छति, यद्वा रोह—प्रादुर्भावे धातुः, ... उदकादेव ... जन्म यस्य—જે ઉદરમાંથી જન્મે છે અથવા જેનો જન્મ ઉદરમાંથી થાય છે તેથી રોહિત—એક જાતનું માછલું

હરિણના ગુણો

हारिणः शीतलो बद्धविण्मूत्रो दीपनो लघुः।
रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहृत्॥३९॥

अन्वय—हरिणः शीतलः बद्धविण्मूत्रः दीपनः लघुः रसे च पाके मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहृत् (भवति)॥

હરિણ[1](નું માંસ) ટાઢું, વિષ્ટા તથા મૂત્રને બાંધનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, સુગંધી અને સન્નિપાતને મટાડનાર છે ૩૯

૧ हरति मनः सर्वेषाम्, ह्रियते वा गीतेन—हृञ् हरणे— श्यास्त्याहृञ्विभ्य इनच्' (उणा. १-४६)—દરેકના મનને જે હરે છે—આકર્ષે છે અને પોતે સંગીત વડે હરાય—આકર્ષાય છે તેથી હરિણ—મૃગ.

એણના ગુણો

एणः कषायो मधुरः पित्तासृक्कफवातहृत्।
संग्राही रोचनो बल्यो ज्वरप्रशमनः स्मृतः॥४०॥

अन्वय—एणः कषायः मधुरः संग्राही रोचनः बल्यः (च) पित्तासृक्कफवातहृत् ज्वरप्रशमनः स्मृतः॥

એણ[1](નું માંસ) તૂરું, મધુર, ઝાડાને રોકનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, બળ આપનાર અને પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, વાયુ તથા તાવને મટાડનાર કહેલ છે ૪૦

૧ एति श्यामगुणवर्णं त्वगतेर्वा एण्‌ गतौ—... च—જે ત્વરાનો ગુણ તથા રંગે કાળાશ ધારણ કરે છે તેથી એણ કહેવાતો મૃગ.

કુરંગના ગુણો

कुरङ्गो बृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्कफकरः स्मृतः॥४१॥

કુરંગ[1](નું માંસ) પુષ્ટિ આપનાર, બળ વધારનાર, ટાઢું, પિત્તને હરનાર, ભારે, મધુર, વાયુને હરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને કિંચિત્ કફ કરનાર કહેલ છે. ૪૧

૧ कौ—पृथिव्यां रङ्गति—गच्छति कुरङ्गः, रगि गतौ—... यद्वा कौ रङ्गो—विचित्रं गमनं किञ्चिद्रक्तो वर्णो वा अस्ति यस्य सः—પૃથ્વી પર જે અદ્ભુત ચાલે છે અથવા જેની ચાલ તથા કંઈક રતાશવાળો રંગ પૃથ્વી પર અદ્ભુત છે, તેથી કુરંગ—એ જાતનો મૃગ.

રોઝના નામો તથા ગુણો

ऋष्यो नीलाण्डकश्चापि गवयो रोझ इत्यपि।
गवयो मधुरो बल्यः स्निग्धोष्णः कफपित्तकृत्॥४२॥

अन्वय—ऋष्यः नीलाण्डकः अपि च गवयः रोझ इत्यपि (कथ्यते)। गवयः मधुरः बल्यः स्निग्धोष्णः कफपित्तकृत् (भवति)॥

ઋષ્ય,[1] નીલાંડક,[2] ગવય[3] અને રોઝ,[4] એટલાં રોઝનાં સંસ્કૃત નામો છે રોઝ(નું) માંસ, મધુર, બળ વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ગરમ અને કફ તથા પિત્તને કરનાર છે ૪૨

૧ ... ऋषति हिनस्ति वा नीलाण्डकम्, ऋ गतौ—... ऋष्यम्, शुक्लश्यामौ ... गतौ—अन्यद्वर्णितम् (उणा ४-१११) ऋश्य—જે કાળા રંગવાળો અથવા જેનું શરીર ગણી જેવા રંગવાળું હોય છે, તેથી ઋશ્ય કે ઋષ્ય—રોઝ નામનો મૃગ.

૨ नीलः अण्डः यस्य स 'नीलाण्ड'—इति कन्—જેના વૃષણ પણ નીલા રંગના—વાદળિયા હોય છે, તેથી નીલાંડક—રોઝ નામનો મૃગ.

૩ गवते—शब्दं करोति, गुङ् शब्दे—... अयच्, यद्वा गवां गतः—... 'मूर्च्छितु' ... अयच्—જે અવાજ કરે છે અથવા અવાજપૂર્વક જાય છે—ચાલે છે તેથી ગવય—રોઝ.

૪ रोझे यस्य वोढा वा ..., ... गोसदृशः—અર્ધાંક જેના પર સવારી કરાતી હતી અથવા મનુ જે વાહન હોવાથી રોઝ—રોઝ.

પૃષતના ગુણો

पृषतस्तु मधुरस्स्वादुर्ग्राहकः शीतलो लघुः।
दीपनो रोचनः श्वासज्वरदोषत्रयास्रजित्॥४३॥

अन्वय—पृषतः तु स्वादुः ग्राहकः शीतलः लघुः दीपनः रोचनः (स्यात्) श्वासज्वरदोषत्रयास्रजित् भवेत्॥

પૃષત[1](નું માંસ) મધુર, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિકારક અને શ્વાસ, તાવ, ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે ૪૩

૧ पृषन्ति ... बिन्दवः सन्ति यस्य शरीरे—..., यद्वा पर्षति—सिञ्चति ... बिन्दून् स्वशरीरोपरि—... ઉપરને 'પુષ્પિતિકાનાં ચિહ્ન'

(ઉણા. ૩-૧૧૧) इत्यतच्-જેના શરીર પર ચંદ્ર જેવાં છાંટણાં હોય છે, તેથી અથવા શરીર પર ચંદ્ર જેવાં બિંદુઓને જે ધારણ કરે છે, તેથી પૃષત કહેવાતો મૃગ.

ન્યંકુના ગુણો

न्यङ्कुः स्वादुर्लघुर्बल्यो वृष्यो दोषत्रयापहः ॥४४॥

ન્યંકુ[૧] (નું માંસ) મધુર, હલકું, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૪૪

૧. नितराम् अञ्चति-प्राप्नोति विपाणान्-'नाव्रेः' (ઉણા. ૧-૧૭) इति कुः, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् - જેને શિંગડાં ઘણાં હોય છે, તેથી ન્યંકુ કહેવાતો મૃગ.

સાબરના માંસના ગુણો

शाम्बरं पललं स्निग्धं शीतलं गुरु च स्मृतम् ।
रसे पाके च मधुरं कफदं रक्तपित्तहृत् ॥४५॥

अन्वयः-शाम्बरं पललं स्निग्धं शीतलं गुरु रसे च पाके मधुरं कफदं च रक्तपित्तहृत् स्मृतम् ॥

શામ્બર[૧]-સાબરનું માંસ સ્નિગ્ધ, ટાઢું, ભારે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, કફકારી અને રક્તપિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૫

૧. शं-सुखं कल्याणं च वृणोति स्वकीयमन्येषां चापि, वृञ् वरणे-'शमि धातोः संज्ञायाम्' इत्यच्-शम्वरः-शम्वरस्येदं शाम्वरम्-इदमर्थेऽण्, ववयोरैक्यं-જે પોતાનું તથા બીજાઓનું પણ સુખ તથા કલ્યાણ પસંદ કરે છે, તેથી શંબર નામનો એક મૃગ; અને તેનું માંસ-તે શામ્વર અથવા શાંબર.

રાજીવના ગુણો

राजीवस्तु गुणैर्ज्ञेयः पृषतेन समो जनैः ॥४६॥

अन्वयः-राजीवः तु गुणैः पृषतेन समः जनैः ज्ञेयः ॥

રાજીવ[૧] (ના માંસ)ના ગુણો પૃષતના માંસના જેવા જ લોકોએ સમજવા. ૪૬

૧. राज्यः-रेखाः सन्ति अस्य शरीरे-'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति मत्वर्थीयो वः-જેના શરીર પર રેખાઓ એટલે દોરી જેવી નિશાનીઓ રહેલી હોય છે, તેથી રાજીવ-મૃગ.

મુંડીના ગુણો

मुण्डी तु ज्वरकासास्रक्षयश्वासापहो हिमः ॥४७॥

अन्वयः-मुण्डी तु हिमः (सन्) ज्वरकासास्रक्षयश्वासापहः (कथितः) ॥

મુંડી[૧] (નું માંસ) ટાઢું છે અને તાવ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા શ્વાસને મટાડનાર છે. ૪૭

૧. मुण्डं-शृङ्गहीनं शिरः अस्ति अस्य-'अत इनि-' इति इन्-જેનું માથું શીંગડાં વિનાનું-બોડું હોય છે, તેથી મુંડી-એક મૃગજાતિ.

બિલેશયો

સસલાનાં નામો તથા ગુણો

लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णो बिलेशयः ।
शशः शीतो लघुर्ग्राही रूक्षः स्वादुः सदा हितः ॥४८
वह्निकृत्कफपित्तघ्नो वातसाधारणः स्मृतः ।
ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहरश्च सः ॥४९॥

अन्वयः-लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णः बिलेशयः (इति नामानि, गुणाश्च-) शशः शीतः लघुः ग्राही रूक्षः स्वादुः सदा हितः वह्निकृत् कफपित्तघ्नः वातसाधारणः स्मृतः, स च ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहरः (अस्ति) ॥

લંબકર્ણ,[૧] શશ,[૨] શૂલી,[૩] લોમકર્ણ,[૪] અને બિલેશય,[૫] એટલાં સસલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. સસલાનું માંસ ટાઢું, હલકું, ઝાડાને રોકનાર, રૂક્ષ, મધુર, સર્વકાળ હિતકારી, અગ્નિ કરનાર, કફ તથા પિત્તને હણનાર તથા વાયુ માટે સાધારણ હોઈ તાવ, અતિસાર, શોષ, લોહીનો બગાડ તથા શ્વાસરોગને મટાડે છે.

૧. लम्बौ कर्णौ यस्य सः-જેના કાન લાંબા હોય છે, તેથી લંબકર્ણ-સસલું.

૨. शशति-प्लुतेन गच्छति, शश प्लुतगतौ-पचाद्यच्-જે કૂદી કૂદીને જાય છે, તેથી શશ-સસલું.

૩. शूलम् अस्ति अस्य पाकसाधनम्-'अत इनि.'-इति इन्-જેને પકાવવાનું સાધન લોઢાનો સોયો હોય છે, તેથી શૂલી-સસલું.

૪. लोमाकीर्णौ कर्णौ यस्य सः-જેના કાન રુવાંટાંથી ખૂબ વ્યાપ્ત હોય છે, તેથી લોમકર્ણ-સસલું

૫. बिले शेते इति-જે દરમાં રહે છે, તેથી બિલેશય-સસલું.

શેઢાઈનાં નામો તથા ગુણો

सेधा तु शल्यकः श्वावित्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
शल्यकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः ॥५०॥

अन्वयः-सेधा तु शल्यकः श्वावित् (प्रोक्ताः) । अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते-शल्यकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः (स्मृतः) ॥

સેધા,[૧] શલ્યક,[૨] અને શ્વાવિત્[૩] એટલાં શેઢાઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. શેઢાઈનું માંસ

શ્વાસ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, શોષ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૫૦

૧. લેયતિ-पच्छति वाचार्थं क्षिपे, लिप गत्याम्-धना-वर्-यत्-જે ગ્રેવા માટે જને મેળવે છે, તેથી લેવા-તીતર.

૨. एतन्न इव भवति धर्मोपरि रोमणि, के शरीरे-'अन्येभ्योऽपि'-इति ड-જેના શરીર પર જાણે ફોલા હોય તથા રુવાટાં પ્રકાશે છે, તેથી શરભક પક્ષી.

૩. याति विष्कति धान्यगुल्मपांसम्-, लप वाक्ये-खि, 'नखौ ग्रि.'-इति सर्वे-જે કાદા જેવાં પોતાના રુવાંટાથી દૂરથી વીખી નાખે છે, તેથી આવિર-પક્ષી.

પક્ષીઓનાં નામો તથા તેમના માંસના ગુણો

पक्षी खगो विहङ्गश्च विहगश्च विहंगमः ।
शकुनिर्विः पतत्री च विष्किरो विकिरोऽण्डजः ॥५१॥
आम्यायक्कुरुवप ऐडम तेषां मांसं लघूत्तमम् ।
आनूपं बहुमांसं स्निग्धं गुरुतरं स्मृतम् ॥५२॥

अन्वय-पक्षी खगः च विहङ्गः च विहगः विहंगम शकुनि वि च पतत्री विष्किर विकिरः अण्डजः (कथ्यते)। अत्र ये जाम्यायक्कुरुवप तेषां मांसं लघु (उत) उत्तमं (स्मृतम्), आनूपं मांसं स्निग्धं बहुमांसं गुरुतरं स्मृतम् ॥

પક્ષી,[1] ખગ,[2] વિહંગ,[3] વિહગ,[4] વિહંગમ,[5] શકુનિ,[6] વિ,[7] પતત્રી,[8] વિષ્કિર,[9] વિકિર[10] અને અંડજ,[11] એટલાં પક્ષીનાં સંસ્કૃત નામો છે. જે પક્ષીઓ ધાન્યો તથા અંકુરોને ખાનારાં છે, તેઓનું માંસ હલકું કોઈ ઉત્તમ છે; જે પક્ષીઓ જળમાં રહેનારાં છે, તેઓનું માંસ સ્નિગ્ધ, બળ દેનાર અને બહુ જ ભારે કહેલ છે. ૫૧, ૫૨

૧. पक्षौ स्तः अस्य-'अत इनि.'-इति इन-જેને બે પાંખ હોય છે, તેથી પક્ષી.

૨. खे गच्छति-'अन्येभ्योऽपि.'-इति ड्वे-જે આકાશમાં જાય છે, તેથી ખગ-પક્ષી.

૩, ૪, ૫. विहायसि गच्छति-'गमश्च'-इति खच् । 'विहायसो विह आदेशो वक्तव्यः' विहङ्ग, अन्येभ्योऽपि'-इति डे तु विहगः, खचो डिन्वाद् विहङ्गम-જે આકાશમાં જઈ શકે છે, તેથી વિહગ, વિહંગ અને વિહંગમ-પક્ષી.

૬. शक्नोति गन्तुमिति शकुनि, शकुरु धातो-'शकेरुनोन्त०'-(उणा. ३-४९) इति उनि प्रत्यय-જે આકાશમાં જઈ જવા સમર્થ હોય છે, તેથી શકુનિ-પક્ષી.

૭. वाति-गच्छति आकाशे पक्षाभ्यां, वा गतौ-'वातेर्डित्-इञ्'-જે આકાશમાં પાંખો વડે જઈ શકે છે, તેથી વિ-પક્ષી.

૮. पतत्रम् अस्ति अस्य-'अत इनि.'-इति इन-જેને પાંખ હોય છે, તેથી પતત્રી-પક્ષી.

૯. વિષ્કિર નામની વ્યુત્પત્તિ ૩ જા શ્લોક પર આપી ગઈ છે, તે ત્યાં જોવી.

૧૦. विकिरति-विक्षिपति आहार चञ्च्वा-कृ-'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'-જે પોતાના ખોરાકને ચાંચથી છૂટો પાડી ખાય છે, તેથી વિકિર-પક્ષી.

૧૧ अण्डात् जात.-'पञ्चम्यामजातौ' इति डः-જે ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અંડજ-પક્ષી.

વર્તિકા

બટાઈઓનાં નામો તથા ગુણો

वर्तिको वर्तकश्चित्रकस्तथाऽन्या वर्तिका स्मृता ।
वर्तकोऽग्निकृत् शीतो ज्वरदोषत्रयापहः ।
सुरुच्यः शुक्रदो बल्यो वर्तिकाऽल्पगुणा ततः ॥५३॥

अन्वय-वर्तिकः वर्तकः चित्रकः (इति कथ्यते), तथा अन्या वर्तिका स्मृता, वर्तकः अग्निकृत्, शीतः सुरुच्यः शुक्रदः बल्यः (भवति) ज्वरदोषत्रयापहः (भवति) वर्तिका ततः अल्पगुणा (स्यात्) ॥

વર્તિક,[1] વર્તક[2] અને ચિત્ર[3] એટલાં બટાઈઓનાં સંસ્કૃત નામો છે; એથી જુદી (અને તેઓની જાતનાં બીજાં બટાઈઓ) વર્તિકા કહેવાય છે. બટાઈઓનું માંસ અગ્નિ કરનાર, ટાઢું, રુચિકર, વીર્યને વધારનાર તથા બળ આપનાર કોઈ તાવ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. વર્તિકામાં એથી ઓછા ગુણ છે. ૫૩

૧. वर्तते स्निग्धत्वम्, वर्तिक्, वृत् वर्तने-'वृतेस्तिकन्'-(उणा. ३-१४६) इति तिकन् प्रत्यय-પક્ષીઓમાં જે વિશેષ સ્નિગ્ધ હોય છે, તેથી વર્તિક-બટાઈ.

૨. वर्तते इति वर्तक-ण्वुल् प्रत्यय-अर्थ' उपर પ્રમાણે થાય છે.

૩. चित्रयति-चित्रं करोति पुच्छं, चित्र चित्रकरणे-ण्वुल्-જે ગુચ્છો વડે આશ્ચર્ય કરે છે અથવા રંગબેરંગી હોય છે, તેથી ચિત્ર-બટાઈ.

લાવાંના ભેદો, નામો તથા ગુણો

लावा विष्किरवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ।
पांशुलो गौरकोऽन्यस्तु पौण्ड्रको दर्भरस्तथा ॥५४॥
लावा वह्निकराः स्निग्धा गरघ्ना ग्राहका हिताः ।
पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ॥५५
गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् ।
पौण्ड्रकः पित्तकृत्किंचिल्लघुर्वातकफापहः ।
दर्भको रक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः ॥ ५६ ॥

अन्वयः–विष्किरवर्गेषु ते लावाः पांशुलः गौरकः अन्यः तु पौण्ड्रकः तथा दर्भरः (इति) चतुर्धा बुधैः मताः । लावाः वह्निकराः स्निग्धाः गरघ्नाः ग्राहकाः हिताः (सन्ति)। तेषु पांशुलः श्लेष्मलः वीर्योष्णः अनिलनाशनः, गौरः लघुतरः रूक्षः वह्निकारी त्रिदोषजित्, पौण्ड्रकः पित्तकृत् किंचित् लघुः वातकफापहः, दर्भकः रक्तपित्तघ्नः हृदामयहरः हिम. (भवति) ॥

વિષ્કિરોના વર્ગોમાં ગણાવેલાં તે લાવાં× પાંશુલ,[૧] ગૌરક,[૨] પૌંડ્રક[૩] અને દર્ભર,[૪] એમ ચાર પ્રકારનાં વિદ્વાનોએ માન્યાં છે. લાવાં અગ્નિ કરનાર, સ્નિગ્ધ, ઝેરને મટાડનાર, ઝાડાને રોકનાર, અને હિતકારી છે. તેઓમાં પાંશુલ જાતનાં લાવાં કફ કરનાર, ઉષ્ણવીર્ય અને વાયુનો નાશ કરનાર છે; ગૌરક જાતનાં લાવાં બહુ હલકાં, રૂક્ષ, અગ્નિ કરનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે; પૌંડ્રક જાતનાં લાવાં પિત્તકારી, કાંઈક હલકાં અને વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે; દર્ભક જાતનાં લાવાં રક્તપિત્તને મટાડનાર, હૃદયનો રોગ હરનાર અને ટાઢાં છે.

૧. पांशुः–શ્લેષ્મરૂપો મલઃ અસ્તિ અસ્મિન્ શ્લેષ્મલત્વાત્, સિધ્માદિત્વાત્ લચ્–જે કફકારક હોવાથી જેનામાં કફરૂપી મળ હોય છે, તેથી પાંશુલ–લાવાંની એક જાત.

૨. गौरवर्णः कायति–कै શબ્દે–'અન્યેભ્યોઽપિ૦'–ઇતિ ડઃ–જે ધોળા રંગનો હોય છે, તેથી ગૌરક-લાવાંની એક જાત.

૩. पौण्ड्र इक्षुरिव कायति वर्णेन रसेन च–कै શબ્દે–પૂર્વવત્ ડઃ–જે રંગમાં તથા રસમાં પૌંડ્ર નામની શેલડી જેવો હોય છે, તેથી પૌંડ્રક–એક જાતનું લાવું.

૪. दर्भसदृशं रक्तपित्तविदारणरूपं गुणं राति–ददाति–'आतोऽनुपसर्गे कः'–રક્તપિત્તને કાપનાર હોવાથી જે દર્ભ જેવો ગુણ આપે છે, તેથી દર્ભર–એક જાતનું લાવું.

× लावयति स्वकीयमाहारं चञ्च्वा–लूञ् छेदने–स्वार्थिकण्यन्ताद् अच्–પોતાના ખોરાકને ચાંચ વતી જે કાપી ખાય છે, તેથી લાવ–લાવું.

લવાઈડાંનાં નામો તથા ગુણો

वार्तिरो वर्तिचटको वार्तिकश्चैव स स्मृतः ।
वार्तिको मधुरः शीतो रूक्षश्च कफपित्तनुत् ॥ ५७ ॥

अन्वयः–वार्तिर. वर्तिचटकः स एव च वार्तिकः स्मृत. । वार्तिकः मधुरः शीतः रूक्षः च कफपित्तनुत् (स्मृतः) ॥

વાર્તિર,[૧] વર્તિચટક[૨] અને વાર્તિક એટલાં લવાઈડાંનાં સંસ્કૃત નામો છે. લવાઈડાંનું માંસ મધુર, ટાઢું, રૂક્ષ અને કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૫૭

૧. वर्तिं राति 'आतोऽनुपसर्गे कः'–वर्तिरः, वर्तिरः एव वार्तिरः–શરીર પર જે રેખાઓ અથવા લીટીઓ ધારણ કરે છે, તેથી વાર્તિર–લવાઈડું.

૨. वर्तियुक्तः चटकः–શાકપાર્થિવાદિઃ–શરીર પર લીટીઓ ધરાવતો ચકલો–લવાઈડું.

૩. वर्तिकः एव वार्तिकः–અર્થ બટાઉડાંના પહેલા નામ પ્રમાણે.

કાળાં તથા ગોરાં તેતરનાં નામો તથા ગુણો

तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्याच्चित्रोऽन्यो गौरतित्तिरिः ।
तित्तिरिर्बलदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः ।
श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः ॥५८॥

अन्वयः–तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात, अन्यः चित्रः गौरतित्तिरिः (कथ्यते)। तित्तिरिः बलदः ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः श्वासकासज्वरहरः (अस्ति) । तस्मात् गौरः गुणैः अधिकः ॥

એક તેતર[૧] કાળા રંગનું હોય છે; બીજી જાતનું તેતર વિચિત્ર રંગનું પણ હોય છે; તેને ગૌરતિત્તિર[૨]–ગોરું તેતર કહે છે. તેતરનું માંસ બળ આપનાર, ઝાડાને રોકનાર અને હેડકી, ત્રણે દોષ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા તાવને મટાડનાર છે. કાળા તેતરના માંસ કરતાં ગોરા તેતરના માંસમાં વધારે ગુણ હોય છે. ૫૮

૧. 'तित्ति' इति शब्दं राति रा दाने–બાહુલકાત્ किः–જે 'તિત્તિ' એવો શબ્દ કરે છે, તેથી તિત્તિરિ–તેતર.

૨. गौरवर्णः तित्तिरिः–શાકપાર્થિવાદિઃ–ગોરા રંગનું તેતર ગૌરતિત્તિરિ કહેવાય છે.

ચકલાનાં નામો તથા ગુણો

चटकः कलविङ्कः स्यात्कुलिङ्गः कालकण्ठकः ।
कुलिङ्गः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः ॥
सन्निपातहरो वेश्मचटकस्त्वतिशुक्रलः ॥५९॥

अन्वय—चटकः कलविङ्कः कुलिङ्गः कालकण्ठकः स्यात्, कुलिङ्गः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः सन्निपातहरः (भवति), वेश्मचटकः च अतिशुक्रलः (भवति)॥

ચટક,[1] કલવિંક,[2] કુલિંગ[3] અને કાલકંઠક[4] એટલાં ચકલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચકલાનું માંસ ટાઢું, સ્નિગ્ધ, સ્વાદિષ્ઠ, વીર્ય તથા કફને વધારનાર અને સન્નિપાતને મટાડનાર છે. ઘરમાં રહેનાર ચકલાનું માંસ વીર્યને બહુ જ વધારનાર છે. ૫૯

૧ चटति—भिनत्ति सन्निपातं, चट भेदने—'वमुन्' (उणा. ૨-૩૧)—જે સન્નિપાતનો નાશ કરે છે, તેથી ચટક—ચકલો.

૨. कलं—मधुरं वदति—शब्दं करोति—अच्, पृषोदरादित्वात् ...—જે મધુર અવાજથી બોલે છે, તેથી કલવિંક—ચકલો.

૩ कौ—पृथिव्यां लिङ्गति—गच्छति चरणार्थम्, लिगि गतौ—अच्—જે ચરવા માટે પૃથ્વી પર જાય છે તેથી કુલિંગ—ચકલો.

૪ कालः कण्ठो यस्य सः—'शेषाद् विभाषे'ति कप्—જેનો કંઠ કાળો હોય છે, તેથી કાલકંઠક—ચકલો.

કૂકડાના નામો તથા ગુણો

कुक्कुटः कृकवाकुः स्यात्कालज्ञश्चरणायुधः ।
ताम्रचूडस्तथा दक्षः प्रातर्नादी शिखण्डिकः ॥
कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः ।
चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्बल्यो वृष्यः कषायकः ॥६१॥
आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।
वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः ॥६२॥

अन्वय—कुक्कुटः कृकवाकुः कालज्ञः चरणायुधः ताम्रचूडः दक्षः प्रातर्नादी तथा शिखण्डिकः स्यात्॥ कुक्कुटः बृंहणः स्निग्धः वीर्योष्णः अनिलहृत् गुरुः चक्षुष्यः शुक्रकफकृत् बल्यः वृष्यः कषायकः (भवति)॥ आरण्यकुक्कुटः स्निग्धः बृंहणः श्लेष्मलः गुरुः (च) वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः (स्यात्)॥

કુક્કુટ,[1] કૃકવાકુ,[2] કાલજ્ઞ,[3] ચરણાયુધ,[4] તામ્રચૂડ,[5] દક્ષ,[6] પ્રાતર્નાદી[7] અને શિખંડિક[8] એટલાં કૂકડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કૂકડાનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીર્ય, વાયુને હરનાર, ભારે, નેત્રને હિતકારી, વીર્ય તથા કફને વધારનાર, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને આપનાર અને તૂરું હોય છે. જંગલી કૂકડાનું માંસ સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર, કફ કરનાર અને ભારે હોઈ વાત, પિત્ત, ક્ષય, ઊલટી તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરનાર છે ૬૦-૬૨

૧. कुत्सितं कोकते वा—कुक आदाने—कोकते—कुत्सितम् ..., कुत्सितं कुकः 'पृषोदरादि'—त्वि च, कुक कुट कुटुट—'...'—इति समासः, यद्वा कुत्सितं कुटः, को: पृथिव्याः वा कुटः—कुक्कुटः—જે ચારા લેવા માટે જમીનને ખોતરે છે અથવા ખરાબ રીતે ખોતરી કાઢે છે, અથવા જમીનને જે ખોતરી કાઢનારો છે, તેથી કુક્કુટ—કૂકડો.

૨ कृकेण—गलेन वक्ति, वच परिभाषणे—'कृके वचः कश्च' (उणा. ૧-૬) इत्युण्—જે ગળામાંથી બોલે છે, તેથી કૃકવાકુ—કૂકડો.

૩. 'क' इति अव्यक्तं शब्दं जानाति—जायते, ...—જે 'ક' એવો અસ્પષ્ટ શબ્દ બોલે છે, તેથી કાલજ્ઞ—કૂકડો.

૪. चरण एव आयुधं यस्य सः—પગ એ જ જેનું હથિયાર છે, તેથી ચરણાયુધ—કૂકડો.

૫. ताम्रा चूडा यस्य सः—જેને લાલ રંગની કલગી હોય છે, તેથી તામ્રચૂડ—કૂકડો.

૬ दक्षते—वर्धते शुक्रं, दक्ष वृद्धौ अच् ...—જે અભિવાદો છે, તેથી દક્ષ—કૂકડો.

૭ प्रातः नदति शब्दं करोति, णद अव्यक्ते शब्दे—'सुप्यजातौ'—इति णिनिः—સવારમાં અસ્પષ્ટ શબ્દ કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, તેથી પ્રાતર્નાદી—કૂકડો.

૮. शिखण्डम् अस्ति, अस्य पचाद्यो—मौक्तिकौ व प्रत्ययः, यद्वा शिखण्ड अस्य इनि—...—शिखण्डिकः—જેને માથાની ટોચ પર થતી કલગી હોય છે, તેથી શિખંડિક—કૂકડો.

પતુદો

હારિતના નામો તથા ગુણો

हारीतो रक्तपित्तः स्याद्धरितोऽपि स कथ्यते ।
हारीतो रूक्ष उष्णश्च रक्तपित्तकफापहः ।
स्वेदस्वरकरः प्रोक्त ईषद्वातकरश्च सः ॥६३॥

अन्वय—हारीतः रक्तपित्तः स्यात्, सः हरितः अपि कथ्यते। हारीतः रूक्षः उष्णः च रक्तपित्तकफापहः स्वेदस्वरकरः, सः च ईषद्वातकरः प्रोक्तः ॥

હારીત,[1] રક્તપિત્ત[2] અને હરિત[3] એટલાં હારિલનાં સંસ્કૃત નામો છે. હારિલનું માંસ રૂક્ષ, ગરમ, રક્તપિત્ત તથા કફને મટાડનાર, પરસેવો કરનાર, સ્વરને સારો કરનાર અને કાંઈક વાયુ કરનાર કહેલ છે. ૬૩

૧. हारि-मनोहरम् इतं-गमनं यस्य सः, यद्वा हारयति इति हार्-क्विप्, एति स्म-इति ईतः-ई गतौ-'गत्यर्थे'ति कर्तरि क्तः, हार् चासौ ईतश्च-हारीतः-જેની ચાલ સુંદર હોય છે અથવા આકર્ષક થઈને જે ચાલે છે, તેથી હારીત-હારિલ પક્ષી.

૨. रक्तवर्णं पित्तं यस्य सः-જેનું પિત્ત લાલ રંગનું હોય છે, તેથી રક્તપિત્ત-હારિલ.

૩. हरितः वर्णः अस्ति अस्य-अर्शआद्यच्-જેનો રંગ હરિયાળો હોય છે, તેથી હરિત-હારિલ

બે જાતના હોલાનાં નામો તથા ગુણો

पाण्डुस्तु द्विविधो ज्ञेयश्चित्रपक्षः कलध्वनिः ।
द्वितीयो धवलः प्रोक्तः स कपोतः स्फुटस्वनः ॥ ६४
चित्रपक्षः कफहरो वातघ्नो ग्रहिणीप्रणुत् ।
धवलस्तु समुद्दिष्टो रक्तपित्तहरो हिमः ॥ ६५ ॥

अन्वयः-पाण्डुः तु द्विविधः ज्ञेयः-चित्रपक्षः कलध्वनिः, द्वितीयः धवलः प्रोक्तः, सः स्फुटस्वनः कपोतः (कथ्यते) ॥ चित्रपक्षः कफहरः वातघ्नः ग्रहिणीप्रणुत् (अस्ति). धवलः तु रक्तपित्तहरः हिमः समुद्दिष्टः ॥

હોલા બે પ્રકારના જણાય છે-એક ચિત્રપક્ષ[1]-વિચિત્ર પાંખોવાળો અને કલધ્વનિ[2]-અસ્ફુટ શબ્દ બોલનારો; અને બીજો ધવલ[1]-ધોળા રંગનો તથા સ્ફુટસ્વન[2]-સ્ફુટ શબ્દ કરનારો કહેવાય છે અને તે જ કપોત[3] પણ કહેવાય છે. પહેલા હોલાનું માંસ કફને હરનાર અને વાયુ તથા ગ્રહણીરોગને મટાડનાર છે. બીજા ધવલ હોલાનું માંસ રક્તપિત્તને હરનાર અને ટાઢું કહેલ છે. ૬૪,૬૫

૧. चित्रः पक्षः यस्य सः-જેની પાંખ રંગબેરંગી હોય છે, તેથી ચિત્રપક્ષ-હોલો.

૨. कलः-मधुरास्फुटः ध्वनिः यस्य सः-જેનો શબ્દ મધુર તથા અસ્પષ્ટ હોય છે, તેથી કલધ્વનિ-હોલો.

૧. धावति-गच्छति मनः अत्र शुभ्रवर्णस्पष्टध्वनियुक्तत्वात्-धावु गतिशुद्ध्योः-वृषादित्वात् कलच्, बाहुलकाद् ह्रस्वश्च-જેનો રંગ ધોળો તથા શબ્દ સ્પષ્ટ હોય છે, તેથી જેના તરફ મન દોડે છે, માટે ધવલ-બીજી જાતનો ધોળો હોલો.

૨. स्फुटः स्वनः यस्य सः-જેનો શબ્દ સ્પષ્ટ હોય છે, તેથી સ્ફુટસ્વન-બીજી જાતનો ધોળો હોલો.

૩. कस्य-वायोः पोत इव-शीघ्रगामित्वात्-જે ઝડપથી ઊડી જતો હોવાથી જાણે વાયુનું બચ્ચું હોય તેવો લાગે છે, તેથી કપોત-બીજી જાતનો ધોળો હોલો.

મોરનાં નામો તથા ગુણો

मयूरश्चन्द्रकी केकी मेघरावो भुजङ्गभुक् ।
शिखी शिखावलो बर्ही शिखण्डी नीलकण्ठकः ॥ ६६
शुक्लापाङ्गः कलापी च मेघनादानुलास्यपि ।
रसे पाके च मधुरः संग्राही वातशान्तिकृत् ॥ ६७ ॥

अन्वयः-मयूरः चन्द्रकी केकी मेघरावः भुजङ्गभुक् शिखी शिखावलः बर्ही शिखण्डी नीलकण्ठकः शुक्लापाङ्गः कलापी च मेघनादानुलासी अपि (कथ्यते, स च) रसे च पाके मधुरः संग्राही वातशान्तिकृत (भवति) ॥

મયૂર,[1] ચંદ્રકી,[2] કેકી,[3] મેઘરાવ,[4] ભુજંગભુક્,[5] શિખી,[6] શિખાવલ,[7] બર્હી,[8] શિખંડી,[9] નીલકંઠક,[10] શુકલાપાંગ,[11] કલાપી[12] અને મેઘનાદાનુલાસી[13] એટલાં મોરનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોરનું માંસ રસમાં તથા પાકમાં મધુર, ઝાડાને રોકનાર અને વાયુની શાંતિ કરનાર છે. ૬૬,૬૭

૧. मयते-प्राप्नोति आनन्दं मेघदर्शनात्, मय गतौ-खर्जादित्वात् (ઉણા. ૪-૧૦) ऊरः, यद्वा मह्यां रौति, रु शब्दे-'अन्येभ्योऽपि'-इति डः, पृषोदरादिः-જે મેઘને જોઈ આનંદ પામે છે અથવા જમીન પર કલ્લોલ કરે છે, તેથી મયૂર-મોર પક્ષી.

૨ चन्द्रकाः सन्ति अस्य पिच्छेषु 'अत इनि.'-इति इन्-જેના પીંછામાં ચંદ્રકો હોય છે, તેથી ચંદ્રકી-મોરપક્ષી.

૩. के-मूर्धनि कायति-कै शब्दे-'अन्येभ्योऽपि.'-इति डः-'हलदन्तात्' इत्यलुक्, टाप्-केका अस्ति अस्य-व्रीह्यादित्वात् इन्-જેની વાણી માથામાંથી અવાજ કરતી હોય છે, તેથી કેકી-મોરપક્ષી.

૪. मेघं प्रति रौति, रु शब्दे-कर्मण्यण्-મેઘને ઉદ્દેશી જે અવાજ કરે છે, અથવા મેઘને જે બોલાવે છે, તેથી મેઘરાવ-મોર.

૫. भुजङ्गं भुङ्क्ते, भुज पालनाभ्यवहारयोः'-क्विप्-સર્પને જે ખાય છે, તેથી ભુજંગભુક્-મોર.

૬. शिखा अस्ति अस्य-व्रीह्यादित्वादिन्-જેને

એડક,[1] અવિ,[2] વૃષ્ણિ[3] અને ઊર્ણાયુ[4] એટલાં ઘેટાનાં સંસ્કૃત નામો છે હવે તેના ગુણો કહેવાય છે–ઘેટાનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, પિત્ત તથા કફને કરનાર અને ભારે છે જેના વૃષણ કાઢી લીધા હોય એવા ઘેટાનું માંસ કાંઈક હલકું છે ૭૬,૭૭

૧ મેહતિ–સિઞ્ચતિ વીર્યં, મિહ સેચને–એડ્ (તથા ૪–૧૪૧) જે વીર્યસિંચન કરે છે, તેથી મેઢ્ર–ઘેટો.

૨ મેહતિ–દ્રવતિ પૂર્વવત્–પૂર્વોક્તરીતે –એજક– અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે

૩. ઇલતિ–ગચ્છતિ રમણાવેશેન, ઇલ ગતૌ–'ઇલપર્ય'-સિ ક–જે રતાવગિયો આવેશ કરી ધસે છે, તેથી એડક–ઘેટો.

૪ સ્પૃશતિ–સ્પૃશતિ અન્યૈ સહ, સ્પૃશ સંસર્ગે–અર્ – જે બીજાઓ સાથે સ્પર્શ–સંસર્ગ કરે છે, તેથી મેષ–ઘેટો.

૫. વર્ધયતિ અસ્તિ વા પિત્તશ્લેષ્મણી ઉત્કર્ષાત્, વૃધ વૃદ્ધૌ–'અર્તે વૃષુરચ'–(ઉણા. ૫–૧૭) ઇતિ વૃષ્ણ–જે પિત્ત તથા કફનો ભાગ વધારે ધારણ કરે છે અને તેથી જ જે પિત્ત–કફકારક છે, માટે વૃષ્ણ–ઘેટો.

૬ એડતિ એડયતિ વા–અવક્ષેપ્યતે વા એડ પરિક્ષેપણવગો–એડક, એડ ઇલૈનમ્–જે ખૂબ ચાલી શકે છે અને અનાદર તથા તિરસ્કાર પામે છે, તેથી એડક–ઘેટો.

૭ અવતિ–રક્ષતિ અન્યાન્ પુષ્ટિકરત્વેન, અવ રક્ષણે–'સર્વધાતુભ્ય ઇન્' (ઉણા. ૪–૧૧૮)–જે પુષ્ટિ કરક હોઈ બીજાઓનું રક્ષણ કરે છે, તેથી અવિ–ઘેટો.

૮ વૃષતિ–સિઞ્ચતિ વીર્યં કફ પિત્તં વાપિ વૃષ–એષણાર્–જે વીર્ય કફ તથા પિત્તકારક હોઈ તેને સીંચે છે, તેથી વૃષ્ણ–ઘેટો.

૯ ઊર્ણા અસ્તિ અસ્ય– ઊર્ણાયા યુક્ '–જેના પર ઊન હોય છે, તેથી ઊર્ણાયુ–ઘેટો.

ધંબા ઘેટાનાં નામો તથા માંસના ગુણો

એડકः પૃથુશૃઙ્ગઃ સ્યાન્મેઢ્રપુચ્છસ્તુ દુમ્બકઃ ।
પૃથુશૃઙ્ગસ્ય પલં પ્રોક્તં મેષામિષસમં ગુણૈઃ ॥
મેઢ્રપુચ્છોદ્ભવં માંસં હૃદ્યં વૃષ્યં શ્રમાપહમ્ ।
પિત્તશ્લેષ્મકરં કિઞ્ચિદ્વાતવ્યાધિવિનાશનમ્ ॥૭૮॥

અન્વય–એડકઃ પૃથુશૃઙ્ગઃ મેઢ્રપુચ્છઃ તુ દુમ્બકઃ સ્યાત્, પૃથુશૃઙ્ગસ્ય પલં ગુણૈઃ મેષામિષસમં જ્ઞેયમ્ । મેઢ્ર–પુચ્છોદ્ભવં માંસં હૃદ્યં વૃષ્યં શ્રમાપહં કિઞ્ચિત્ પિત્ત–શ્લેષ્મકરં વાતવ્યાધિવિનાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

એડક,[1] પૃથુશૃંગ,[2] મેઢ્રપુચ્છ[3] અને દુમ્બક[4] એટલાં જેના પૂંછડા આગળ–પાછળ ઉપર મેદનો મોટો લોચો થાય છે, એવા ધંબા ઘેટાનાં સંસ્કૃત નામો છે એ ઘેટાના માંસમાં બકરાના માંસના જેવા જ ગુણો જાણવા. એ માંસ હૃદયને ગમે એવું, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, શ્રમને મટાડનાર, કાંઈક પિત્ત તથા કફને કરનાર અને વાયુસંબંધી રોગોનો નાશ કરનાર છે ૭૮

૧ એડક–એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ઘેટાના કહ્યા નામ પ્રમાણે છે

૨ પૃથુની શૃઙ્ગે અસ્ય સ્તઃ–જેનાં શિંગડાં પહોળાં ને ખૂબ મોટાં હોય છે, તેથી પૃથુશૃંગ–ધંબો ઘેટો.

૩ મેઢ્ર પુચ્છે અસ્ય સ્તઃ–જેના પૂછડામાં મેદનો લોચો ભરેલો હોય છે, તેથી મેઢ્રપુચ્છ–ધંબો ઘેટો.

૪ દુમ્બ ઇતિ મહોપુચ્છ – ત્યા ખ્યાતિ કૈ ક્ષપે–'–દેશ્યોઽપિ'–ઇતિ ક –જે મેદ ભરેલા પૂછડા વાળો–એ નામથી દુંબ અથવા ધંબો એ નામે જાહેર છે, માટે દુમ્બક–ધંબો ઘેટો.

ઘોડાનાં નામો તથા માંસના ગુણો

ઘોટકો વીતિસ્તુરગસ્તુરઙ્ગાશ્વતુરઙ્ગમાઃ ।
વાજિવાહાર્વગન્ધર્વહયસૈન્ધવસપ્તયઃ ॥ ૭૯ ॥
અશ્વમાંસં તુ તુવરં વહ્નિકૃત્કફપિત્તકૃત્ ।
વાતઘ્નં બૃંહણં બલ્યં ચક્ષુષ્યં મધુરં લઘુ ॥ ૮૦ ॥

અન્વય–ઘોટકઃ વીતિ–તુરગ–તુરઙ્ગ અશ્વ તુરઙ્ગમાઃ વાજિ–વાહ અર્વ ગન્ધર્વ હય–સૈન્ધવ–સપ્તયઃ (અશ્વસ્યાખ્યાઃ)॥ અશ્વમાંસં તુ તુવરં વહ્નિકૃત્ કફપિત્તકૃત્ વાતઘ્નં બૃંહણં બલ્યં ચક્ષુષ્યં મધુરં લઘુ (ભવતિ)॥

ઘોટક,[1] વીતિ,[2] તુરગ,[3] તુરંગ,[4] અશ્વ,[5] તુરંગમ,[6] વાજી,[7] વાહ,[8] અર્વન્,[9] ગંધર્વ,[10] હય,[11] સૈંધવ[12] અને સપ્તિ[13] એટલાં ઘોડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઘોડાનું માંસ તૂરું, અગ્નિ કરનાર, કફ તથા પિત્ત કરનાર, વાયુને હરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, નેત્રને હિતકારી, મધુર અને હલકું હોય છે ૭૯,૮૦

૧ ઘોટયતિ–પરિવર્તતે ચાલ્યમાન સન્ પૃથિવ્યામ્, ઘુટ પરિવર્તે ... –જે ચાલતો હોય ત્યારે પૃથ્વી પર આળોટે છે, તેથી ઘોટક–ઘોડો.

૨. વેતિ–ગચ્છતિ ત્વરયા, ક્ષિપતિ ચાન્યાન્ ગત્યા–વી ગત્યાદૌ–ક્તિન્–જે ખૂબ ચાલી શકે છે અને જવામાં બીજા પ્રાણીને થકવે છે, તેથી વીતિ–ઘોડો.

૩. તોરણં તુરઃ–તુર ત્વરણે–ઘઞર્થે કઃ, બાહુલકાદ્ ઘઞ્ વા, તુરેણ–ત્વરયા ગચ્છતિ–'અન્યેભ્યોઽપિ.'–ઇતિ ડઃ–જે વેગથી જાય છે, તેથી તુરગ–ઘોડો.

૪. તુરેણ ગચ્છતિ–'ગમશ્વ'–ઇતિ ખચ્, 'ખચ્ચ વા ડિત્'–'અરુર્દ્વિષદ્'–ઇતિ મુમ્–અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫. અશ્નુતે–વ્યાપ્નોતિ માર્ગમ્ ગત્યા, અશૂ વ્યાપ્તૌ–'અશૂપ્રુષિ'–(ઉણા. ૧–૧૫૧) ઇતિ ક્વન્–જે પોતાની ચાલ વડે માર્ગને વ્યાપે છે; અથવા વેગથી રસ્તો કાપે છે, તેથી અશ્વ–ઘોડો.

૬. તુરઙ્ગમ–ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ૪થા નામ પ્રમાણે.

૭. અવશ્યં વજતિ–ગચ્છતિ વેગેન, વજ ગતૌ–'આવશ્યકા.'–ઇતિ ણિનિઃ–જે અવશ્ય વેગથી જાય છે, તેથી વાજિન્–ઘોડો.

૮. ઉહ્યતે અસૌ અનેન વા રથાદિકં, વહ પ્રાપ્તૌ–કર્મણિ કરણે વા ઘઞ્, યદ્વા વાહ્યતેઽસૌ વાહઃ–અચ્, યદ્વા વાહતે–પ્રયત્નં કરોતિ યથાશક્તિ ગન્તું, વાહ પ્રયત્ને–અચ્–જેના પર બેસાય છે, અથવા જેના સાધને રથ વગેરેને માર્ગે લઈ જવાય છે, અથવા પોતાના સવારને ઇષ્ટ સ્થાને જે પહોંચાડે છે, અથવા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ચાલવા જે પ્રયત્ન કરે છે, તેથી વાહ–ઘોડો.

૯. ઋચ્છતિ–ગચ્છતિ–સત્વરમ્, ઋ ગતૌ–'અન્યેભ્યોઽપિ.'–ઇતિ વનિપ્, યદ્વા અર્વતિ–ગચ્છતિ વેગેન–અર્વ ગતૌ–બાહુલકાત્ કનિન્–જે ઉતાવળો ચાલે છે, ઘણી ઝડપથી જાય છે, તેથી અર્વન્–ઘોડો.

૧૦. ગન્ધમ્ અર્વતિ–પ્રાપ્નોતિ ગન્ધગ્રહણસ્વાભાવ્યાત્, સ્વયં ચ ગન્ધયુક્તત્વાદ્વા, અર્વ ગતૌ–કર્મણ્યણ્, શકન્ધ્વાદિઃ–જેનો સ્વભાવ ગંધ લેવાનો હોઈ ગંધ લીધા કરે છે; અથવા પોતે પણ ગંધવાળું પ્રાણી છે, તેથી ગન્ધર્વ–ઘોડો.

૧૧. હયતિ–ગચ્છતિ સર્વેભ્યોઽધિકં ગતિમતામ્, યદ્વા હિનોતિ–ગચ્છતિ ત્વરયા, હય ગતૌ–ઇત્યસ્માત્, હિ ગતૌ–ઇત્યસ્માદ્વા અચ્–જે ગતિવાળાં બધાં પ્રાણીઓમાં સૌથી વધારે ચાલી શકે છે, અથવા ઘણી ઝડપથી ચાલી શકે છે, તેથી હય–ઘોડો.

૧૨. સિન્ધુષુ ભવઃ–'તત્ર ભવ'–ઇત્યણ્–જે સિન્ધુ દેશમાં સારી પેદાશ ધરાવે છે, તેથી સૈન્ધવ–ઘોડો.

૧૩. સપતિ–સેનાયાં સમવૈતિ, ષપ સમવાયે–ક્તિન્, યદ્વા બાહુલકાત્ તિઃ–જે સેનામાં સમાવેશ પામે છે, તેથી સપ્તિ–ઘોડો.

ક્લેચરો

પાડાનાં નામો તથા માંસના ગુણો

મહિષો ઘોટકારિઃ સ્યાત્કાસરશ્ચ રજસ્વલઃ ।
પીનસ્કન્ધઃ કૃષ્ણકાયો લુલાયો યમવાહનઃ ॥૮૧॥
મહિષસ્યામિષં સ્વાદુ સ્નિગ્ધોષ્ણં વાતનાશનમ્ ।
નિદ્રાશુક્રપ્રદં બલ્યં તનુદાઢર્યકરં ગુરુ ॥
વૃષ્યં ચ સૃષ્ટવિણ્મૂત્રં વાતપિત્તાસ્રનાશનમ્ ॥૮૨॥

અન્વયઃ–મહિષઃ ઘોટકારિઃ કાસરઃ રજસ્વલઃ પીનસ્કન્ધઃ કૃષ્ણકાયઃ લુલાયઃ ચ યમવાહનઃ સ્યાત્ ॥ મહિષસ્ય આમિષં સ્વાદુ સ્નિગ્ધોષ્ણં વાતનાશનં નિદ્રાશુક્રપ્રદં બલ્યં તનુદાઢર્યકરં ગુરુ વૃષ્યં સૃષ્ટવિણ્મૂત્રં ચ વાતપિત્તાસ્રનાશનમ્ (ભવતિ) ॥

મહિષ,[1] ઘોટકારિ,[2] કાસર,[3] રજસ્વલ,[4] પીનસ્કંધ,[5] કૃષ્ણકાય,[6] લુલાય[7] અને યમવાહન[8] એટલાં પાડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાડાનું માંસ મધુર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, વાયુને મટાડનાર, નિદ્રા આપનાર, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, શરીરને દૃઢ કરનાર, ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને બહુ ઉત્પન્ન કરનાર અને વાતપ્રધાન રક્તપિત્ત રોગને મટાડનાર છે. ૮૧,૮૨

૧. મહતિ–પૂજયતિ યમદેવં તદ્વાહનત્વાત્, યદ્વા મહ્યતે–પૂજ્યતે–લોકૈર્યમવાહનત્વાદ્ યમપૂજાસમયે, મહ પૂજાયામ્–'અવિમહ્યોષ્ટિષચ્;' યદ્વા મંહતે–વર્ધતે પશુષુ બલેન વપુષા ચ–મહિઙ્ વૃદ્ધૌ–આગમશાસ્ત્રાનિત્યત્વાન્ન નુમ્–જે યમદેવનું વાહન હોઈ તેને પૂજે છે, અથવા યમદેવની પૂજા વખતે તેમના વાહનરૂપે લોકો જેને પૂજે છે અથવા પશુ જાતિમાં સૌ કરતાં બળ તથા શરીરથી જે વધે છે, તેથી મહિષ–પાડો.

૨. ઘોટકસ્ય અરિઃ, ઘોટકોઽરિર્યસ્ય વા–તયોઃ પરસ્પરં સ્વાભાવિકવૈરત્વાત્–ઘોડાનો જે શત્રુ છે અથવા ઘોડો જેનો શત્રુ છે; કેમકે એ બંનેનું વૈર સ્વાભાવિક છે, તેથી ઘોટકારિ–પાડો.

૩. કે–જલે–આ–સમન્તાત્ સરતિ તત્પ્રિયત્વાત્, યદ્વા ઈષત્ સરતિ સ્થૂલકાયત્વાત્, સૃ ગતૌ–ઇત્યસ્માત્ અચ્, ઈષદર્થે કોઃ કાદેશઃ–જે પાણીમાં ચોપાસ સરકે છે; કેમકે પાણી તેને પ્રિય હોય છે, અથવા શરીર ભારે હોવાથી જે ધીમી ચાલથી ચાલે છે, તેથી કાસર–પાડો.

એડક,[1] અવિ,[2] વૃષ્ણિ[3] અને ઉર્ણાયુ[4] એટલાં ઘેટાના સંસ્કૃત નામો છે હવે તેના ગુણો કહેવાય છે-ઘેટાનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, પિત્ત તથા કફને કરનાર અને ભારે છે જેના વૃષણ કાઢી લીધા હોય એવા ઘેટાનું માંસ કાર્ષિક હલકું છે. ૭૬,૭૭

૧ મેહતિ-સિંચતિ વીર્યં, મિહ સેચને-મૂત્ર (ઉણા ૪-૧૪૬) જે વીર્યસિંચન કરે છે, તેથી મેઢ્ર-મેંઢો.

૨ મહતિ-[illegible] પૂર્ણત્વ-પૃષોદરાદિ-એટલે-આપ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે

૩. [illegible] રમસાવેશેન [illegible] ગતૌ-'[illegible]' ઇતિ ક-જે ઉતાવળિયો આવેશ કરી ધસે છે તેથી હુડ-મેંઢો.

૪ મિષતિ-સ્પર્ધતે અન્યૈ સહ, મિષ સ્પર્ધાયામ્-અચ્-જે બીજાઓની સામે સ્પર્ધા-હરિફાઈ કરે છે તેથી મેષ-ઘેટો.

૫ [illegible] [illegible] વા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મર્તો [illegible] -(ઉણા. ૫-૧૭) ઇતિ [illegible]-જે પિત્ત તથા કફનો ભાગ વધારે ધારણ કરે છે અને તેથી જ જે પિત્ત-કફકારક છે, માટે ઉરભ્ર-ઘેટો.

૬ [illegible] [illegible] વા-[illegible] [illegible] વા [illegible] [illegible]-[illegible], [illegible]-જે ખૂબ માર સહે છે અને અનાદર તથા તિરસ્કાર પામે છે તેથી એડક-ઘેટો.

૭. અવતિ-રક્ષતિ [illegible] પુષ્ટિત્વેન [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] (ઉણા. ૪-૧૧૮)-જે પુષ્ટિકારક હોઈ બીજાઓનું રક્ષણ કરે છે તેથી અવિ-ઘેટો.

૮ વર્ષતિ-સિંચતિ વીર્યં [illegible] પિત્ત [illegible] [illegible]-જે વીર્ય કફ તથા પિત્તકારક હોઈ તેને સીંચે છે તેથી વૃષ્ણિ-ઘેટો.

૯ ઉર્ણા અસ્તિ અસ્ય- ઉર્ણાયા યુસ્-જેના પર ઊન હોય છે તેથી ઉર્ણાયુ-ઘેટો.

ઘણા ઘેટાના નામો તથા માંસના ગુણો

[illegible] પૃથુશૃઙ્ગઃ સ્યાન્મેઢ્રપુચ્છસ્તુ દુમ્બકઃ ।
[illegible] [illegible] [illegible] મેષ [illegible] ગુરુ ॥
મેઢ્રપુચ્છોદ્ભવં માંસં હૃદ્યં વૃષ્યં શ્રમાપહમ્ ।
પિત્તશ્લેષ્મકરં કિંચિદ્વાતવ્યાધિવિનાશનમ્ ॥૭૮॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દુમ્બકઃ [illegible] [illegible] [illegible] ગુરુ [illegible] [illegible] । [illegible] પુચ્છમાંસં હૃદ્યં વૃષ્યં શ્રમાપહં કિંચિત્ પિત્ત [illegible] [illegible] વિનાશનમ્ (ભવતિ) ॥

એડક,[1] પૃથુશૃંગ,[2] મેઢ્રપુચ્છ[3] અને દુમ્બક[4] એટલાં જેના પૂંછડા આગળ-ગોદ ઉપર મેદનો મોટો લોંદો થાય છે, એવા ઘણા ઘેટાનાં સંસ્કૃત નામો છે એ ઘેટાના માંસમાં બકરાના માંસના જેવા જ ગુણો જાણવા એ માંસ હૃદયને ગમે એવું, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, શ્રમને મટાડનાર, કાંઈક પિત્ત તથા કફને કરનાર અને વાયુસંબંધી રોગોનો નાશ કરનાર છે ૭૮

૧ એડક-એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ઘેટાંના કહ્યા નામ પ્રમાણે છે

૨ [illegible] [illegible] [illegible] સ-જેના શિંગડાં પહોળાં ને ખૂબ મોટાં હોય છે તેથી પૃથુશૃંગ-ઘણો ઘેટો.

૩ મેદ પુચ્છે અસ્ય સ-જેના પૂંછડામાં મેદનો લોંદો ભર્યો હોય છે તેથી મેઢ્રપુચ્છ-ઘણો ઘેટો.

૪ દુમ્બ ઇતિ [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] '[illegible]-જે મેદ ભરેલા પૂંછડાવાળો-એ નામથી દુંબ ગણાતા ઘણો એ નામે ઓળખાય છે માટે દુમ્બક-ઘણો ઘેટો.

ઘોડાના નામો તથા માંસના ગુણો

ઘોટકો વીતિતુરગતુરઙ્ગાશ્વતુરઙ્ગમાઃ ।
વાજિવાહાર્વગન્ધર્વહયસૈન્ધવસપ્તયઃ ॥૭૯॥
અશ્વમાંસં તુ ગુરુકં વહ્નિકૃત્કફપિત્તકૃત્ ।
વાતઘ્નં બૃંહણં બલ્યં ચક્ષુષ્યં મધુરં લઘુ ॥૮૦॥

[illegible] ઘોટકો વીતિ-તુરગ-તુરઙ્ગ અશ્વ તુરઙ્ગમાઃ વાજિ-વાહ [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] (અશ્વનામે)॥ અશ્વમાંસં તુ ગુરુકં વહ્નિકૃત્ કફપિત્તકૃત્ વાતઘ્નં બૃંહણં બલ્યં ચક્ષુષ્યં મધુરં લઘુ (ભવતિ) ॥

ઘોટક,[1] વીતિ,[2] તુરગ,[3] તુરંગ,[4] અશ્વ,[5] તુરંગમ,[6] વાજી,[7] વાહ,[8] અર્વન્,[9] ગંધર્વ,[10] હય,[11] સૈન્ધવ[12] અને સપ્તિ[13] એટલાં ઘોડાના સંસ્કૃત નામો છે ઘોડાનું માંસ ગુરુ, અગ્નિ કરનાર, કફ તથા પિત્ત કરનાર, વાયુને હરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, નેત્રને હિતકારી, મધુર અને હલકું હોય છે ૭૯,૮૦

૧ ઘોટતે-પરિવર્તતે [illegible] [illegible] પૃથિવ્યામ્ ઘુટ પરિવર્તને [illegible] જે આળોટે હોય ત્યારે પૃથ્વી પર આળોટે છે તેથી ઘોટક-ઘોડો.

૨. વેતિ-ગચ્છતિ ત્વરયા, ક્ષિપતિ ચાન્યાન્ ગત્યા-વી ગત્યાદૌ-ક્તિચ્-જે ખૂબ ચાલી શકે છે અને જવામાં બીજા પ્રાણીને થકવે છે, તેથી વીતિ-ઘોડો.

૩. તોરણં તુરઃ-તુર ત્વરણે-ઘઞર્થે કઃ, બાહુલકાદ્ ઘઞ્ વા, તુરેણ-ત્વરયા ગચ્છતિ-'અન્યેભ્યોઽપિ.'-ઇતિ ડઃ-જે વેગથી જાય છે, તેથી તુરગ-ઘોડો.

૪. તુરેણ ગચ્છતિ-'ગમશ્ચ'-ઇતિ ખચ્, 'ખચ્ચ વા ડિત્'-'અરુર્દ્વિષદ્'-ઇતિ મુમ્-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫. અશ્નુતે-વ્યાપ્નોતિ માર્ગમ્ ગત્યા, અશૂ વ્યાપ્તૌ-'અશૂપ્રુષિ'-(ઉણા. ૧-૧૫૧) ઇતિ ક્વન્-જે પોતાની ચાલ વડે માર્ગને વ્યાપે છે; અથવા વેગથી રસ્તો કાપે છે, તેથી અશ્વ-ઘોડો.

૬. તુરઙ્ગમ-ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ૪થા નામ પ્રમાણે.

૭. અવશ્યં વજતિ-ગચ્છતિ વેગેન, વજ ગતૌ-'આવશ્યકા.'-ઇતિ ણિનિઃ-જે અવશ્ય વેગથી જાય છે, તેથી વાજિન્-ઘોડો.

૮. ઉહ્યતે અસૌ અનેન વા રથાદિકં, વહ પ્રાપ્તૌ-કર્મણિ કરણે વા ઘઞ્, યદ્વા વાહ્યતેઽસૌ વાહઃ અચ્, યદ્વા વાહતે-પ્રયત્નં કરોતિ યથાશક્તિ ગન્તું, વાહૃ પ્રયત્ને-અચ્-જેના પર બેસાય છે, અથવા જેના સાધને રથ વગેરેને માર્ગે લઈ જવાય છે, અથવા પોતાના સવારને ઇષ્ટ સ્થાને જે પહોંચાડે છે, અથવા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ચાલવા જે પ્રયત્ન કરે છે, તેથી વાહ-ઘોડો.

૯. ઋચ્છતિ-ગચ્છતિ-સત્વરમ્, ઋ ગતૌ-'અન્યેભ્યોઽપિ.'-ઇતિ વનિપ્, યદ્વા અર્વતિ-ગચ્છતિ વેગેન-અર્વ ગતૌ-બાહુલકાત્ કનિન્-જે ઉતાવળો ચાલે છે, ઘણી ઝડપથી જાય છે, તેથી અર્વન્-ઘોડો.

૧૦. ગન્ધમ્ અર્વતિ-પ્રાપ્નોતિ ગન્ધગ્રહણસ્વાભાવ્યાત્, સ્વયં ચ ગન્ધયુક્તત્વાદ્વા, અર્વ ગતૌ-કર્મણ્યણ્, શકન્ધ્વાદિઃ-જેનો સ્વભાવ ગંધ લેવાનો હોઈ ગંધ લીધા કરે છે; અથવા પોતે પણ ગંધવાળું પ્રાણી છે, તેથી ગન્ધર્વ-ઘોડો.

૧૧. હયતિ-ગચ્છતિ સર્વેભ્યોઽધિકં ગતિમતામ્, યદ્વા હિનોતિ-ગચ્છતિ ત્વરયા, હય ગતૌ-ઇત્યસ્માત્, હિ ગતૌ-ઇત્યસ્માદ્વા અચ્-જે ગતિવાળાં બધાં પ્રાણીઓમાં સૌથી વધારે ચાલી શકે છે, અથવા ઘણી ઝડપથી ચાલી શકે છે, તેથી હય-ઘોડો.

૧૨. સિન્ધુષુ ભવઃ-'તત્ર ભવ'-ઇત્યણ્-જે સિન્ધુ દેશમાં સારી પેદાશ ધરાવે છે, તેથી સૈન્ધવ-ઘોડો.

૧૩. સપતિ-સેનાયાં સમવૈતિ, ષપ સમવાયે-ક્તિચ્, યદ્વા બાહુલકાત્ તિઃ-જે સેનામાં સમાવેશ પામે છે, તેથી સપ્તિ-ઘોડો.

કૂલેચરો

પાડાનાં નામો તથા માંસના ગુણો

મહિષો ઘોટકારિઃ સ્યાત્કાસરશ્ચ રજસ્વલઃ ।
પીનસ્કન્ધઃ કૃષ્ણકાયો લુલાયો યમવાહનઃ ॥૮૧॥
મહિષસ્યામિષં સ્વાદુ સ્નિગ્ધોષ્ણં વાતનાશનમ્ ।
નિદ્રાશુક્રપ્રદં બલ્યં તનુદાર્ઢ્યકરં ગુરુ ॥
વૃષ્યં ચ સૃષ્ટવિણ્મૂત્રં વાતપિત્તાસ્રનાશનમ્ ॥૮૨॥

અન્વયઃ-મહિષઃ ઘોટકારિઃ કાસરઃ રજસ્વલઃ પીનસ્કન્ધઃ કૃષ્ણકાયઃ લુલાયઃ ચ યમવાહનઃ સ્યાત્ ॥મહિષસ્ય આમિષં સ્વાદુ સ્નિગ્ધોષ્ણં વાતનાશનં નિદ્રાશુક્રપ્રદં બલ્યં તનુદાર્ઢ્યકરં ગુરુ વૃષ્યં સૃષ્ટવિણ્મૂત્રં ચ વાતપિત્તાસ્રનાશનમ્ (ભવતિ)॥

મહિષ,[1] ઘોટકારિ,[2] કાસર,[3] રજસ્વલ,[4] પીનસ્કંધ,[5] કૃષ્ણકાય,[6] લુલાય[7] અને યમવાહન[8] એટલાં પાડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાડાનું માંસ મધુર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, વાયુને મટાડનાર, નિદ્રા આપનાર, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, શરીરને દૃઢ કરનાર, ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને બહુ ઉત્પન્ન કરનાર અને વાતપ્રધાન રક્તપિત્ત રોગને મટાડનાર છે. ૮૧,૮૨

૧. મહતિ-પૂજયતિ યમદેવં તદ્વાહનત્વાત્, યદ્વા મહ્યતે-પૂજ્યતે-લોકૈર્યમવાહનત્વાદ્ યમપૂજાસમયે, મહ પૂજાયામ્-'અવિમહ્યોષ્ટિષચ્;' યદ્વા મંહતે-વર્ધતે પશુષુ બલેન વપુષા ચ-મહિઙ્ વૃદ્ધૌ-આગમશાસ્ત્રાનિત્યત્વાન્ન નુમ્-જે યમદેવનું વાહન હોઈ તેને પૂજે છે, અથવા યમદેવની પૂજા વખતે તેમના વાહનરૂપે લોકો જેને પૂજે છે અથવા પશુ જાતિમાં સૌ કરતાં બળ તથા શરીરથી જે વધે છે, તેથી મહિષ-પાડો.

૨. ઘોટકસ્ય અરિઃ, ઘોટકોઽરિર્યસ્ય વા-તયોઃ પરસ્પરં સ્વાભાવિકવૈરત્વાત્-ઘોડાનો જે શત્રુ છે અથવા ઘોડો જેનો શત્રુ છે; કેમકે એ બંનેનું વૈર સ્વાભાવિક છે, તેથી ઘોટકારિ-પાડો.

૩. કે-જલે-આ-સમન્તાત્ સરતિ તત્પ્રિયત્વાત્, યદ્વા ઈષત્ સરતિ સ્થૂલકાયત્વાત્, સૃ ગતૌ-ઇત્યસ્માત્ અચ્, ઈષદર્થે કોઃ કાદેશઃ-જે પાણીમાં ચોપાસ સરકે છે; કેમકે પાણી તેને પ્રિય હોય છે, અથવા શરીર ભારે હોવાથી જે ધીમી ચાલથી ચાલે છે, તેથી કાસર-પાડો.

નાર, હલકું અને રૂક્ષ છે; માંસ ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, ભારે અને વાયુને હણનાર છે. ૯૧,૯૨

गुरुजातिष्वल्पदेहा महादेहेषु पूजिताः ।
अल्पदेहेषु शस्यन्ते तथैव स्थूलदेहिनः ॥९३॥

अन्वय —महादेहेषु गुरुजातिषु अल्पदेहाः पूजिताः, तथैव अल्पदेहेषु गुरुजातिषु स्थूलदेहिनः शस्यन्ते ॥

જેઓનો દેહ કદાવર અને જાડો હોય છે એવાં સરખી જાતના પ્રાણીઓમાં પાતળા દેહવાળાઓનું માંસ ઉત્તમ છે; અને જેઓનો દેહ નાના કદનો હોય છે એવા સરખી જાતનાં પ્રાણીઓમાં જાડા દેહવાળાઓનું માંસ ઉત્તમ હોય છે ૯૩

જળચર માછલાં

રોહિત મત્સ્યનાં લક્ષણ તથા ગુણો

रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः ।
कृष्णपुच्छो मत्स्यश्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः ॥९४॥
रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितार्तिजित् ।
कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् ।
ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान्हन्याद्रोहितमुत्तमम् ॥९५॥

अन्वय —रक्तोदर रक्तमुख रक्ताक्ष रक्तपक्षति कृष्णपुच्छ मत्स्यश्रेष्ठः बुधैः रोहितः कथितः ॥ सर्वमत्स्यानां रोहितः वरः वृष्यः अर्दितार्तिजित् कषायानुरसः स्वादुः वातघ्नः अतिपित्तकृत् न (अस्ति), रोहितमुत्तमम् ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्यात् ॥

રાતા પેટવાળો, રાતા મોઢાવાળો, રાતી આંખોવાળો, રાતી પાંખોવાળો અને કાળા પૂંછડાવાળો જે ઉત્તમ મત્સ્ય તેને વિદ્વાનોએ રોહિત કહ્યો છે સઘળાં માછલાંઓમાં રોહિત[1] ઉત્તમ હોઈ મૈથુનશક્તિને વધારનાર, અર્દિતરોગને મટાડનાર, પરિણામે તૂરો, મધુર, વાયુને હરનાર અને બહુ પિત્ત કરનાર નથી. રોહિતનું માછલું ડોકની હાંસડીથી ઉપરના ભાગના રોગોનો નાશ કરે છે. ૯૪,૯૫

૧ રોહિત ની વ્યુત્પત્તિ પ્રથમ અપાઈ છે.

સિલંધ મત્સ્યના ગુણો

सिलन्ध्रः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः ।
वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरस्तथा ॥९६॥

સિલંધ[1] કફકારી, બળ આપનાર, પાકમાં મધુર, ભારે, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવો અને આમવાતને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૯૬

૧ સિલન્ધ શબ્દ દેશ્ય-પ્રાકૃત છે, તેનું સંસ્કૃત રાજવલ્લભ 'શિલિન્દ' લખે છે, તેમણે આ ૯૬ મા શ્લોક જેવો જ એ મત્સ્યના ગુણો બતાવતો આ શ્લોક પોતાના નિઘંટુમાં ઉતાર્યો છે—'शिलिन्दः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः '।—આ ઉપરથી—'शिलिं दधाति इति शिलिन्दः, शिलाद् धत्ते—'गलोऽङ्गुपसर्गे..', દ્યોતવાચી—કાંને જે ધારે છે, તે શિલિન્દ કહેવાતું માછલું.

મદ્ગુર મત્સ્યના ગુણો

मद्गुरो मधुरः शीतो वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः ।
विष्टम्भजननश्चापि रक्तपित्तहरः स्मृतः ॥९७॥

મદ્ગુર[1] મત્સ્ય મધુર, ઠંડો, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર, ભારે, મળને રોકનાર અને રક્તપિત્તને મટાડનાર મનાય છે. ૯૭

૧ 'म' इतिपूर्वकं कुरति यो नाम्नि—इति मद्गुर—कुर धातु—'कुर शब्दे'—જે પોતાના નામમાં 'મ' અક્ષરપૂર્વક કહેવાય છે, તેથી મદ્ગુર કહેવાઈ એક જાતનું માછલું

મોચિકા મત્સ્યના ગુણો

मोचिका वातहृद्बल्या बृंहणी मधुरा गुरुः ।
पित्तहृत्कफकृद्रुच्या वृष्या दीप्ताग्नये हिता ॥९८॥

મોચિકા[1] મત્સ્ય વાયુને હરનાર, બળ આપનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મધુર, ભારે, પિત્તને હરનાર, કફ કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળાને હિતકારી છે ૯૮

૧. मुच्यते अनया वातादिरोगेभ्यो जनः, मुच्ल मोचने—ण्वुल्, वा मुञ्चति मधुरत्वादिगुणान्—मुच्, ण्वुल्, अत इत्वं च—જેનાથી માણસ વાયુ વગેરેના રોગોથી છૂટે છે અથવા મધુરતા, વીર્યવૃદ્ધિ વગેરે ગુણોને જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી મોચિકા નામની માછલી

પાઠીન મત્સ્યના ગુણ-દોષ

पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः ।
दूषयेद्रुधिरं पित्त-कुष्ठरोगं करोति च ॥९९॥

अन्वय —पाठीनः श्लेष्मलः वृष्यः निद्रालुः पिशिताशनः (अस्ति) रुधिरं दूषयेत् च पित्तकुष्ठरोगं करोति ॥

પાઠીન[1] મત્સ્ય કફ કરનાર, બળ આપનાર, ઊંઘવાના સ્વભાવવાળો હોઈ નિદ્રા આપનાર,

માંસને તોડનાર, લોહીને બગાડનાર અને પિત્ત તથા કોઢના રોગને કરનાર છે. ૯૯

૧. પાઠીં-પૃષ્ઠં નમયતિ, ણમ પ્રહ્વત્વે-ણ્યન્તાત્ 'અન્યેભ્યોઽપિ-' ઇતિ ડઃ-'અન્યેષામપિ-' ઇતિ દીર્ઘશ્ચ, યદ્વા અવશ્યં પઠતિ, પઠ વ્યક્તાયાં વાચિ-'આવશ્યકે ણિનિઃ-' પાઠી-દ્વિજઃ, તસ્ય ઇન ઇવ અપેક્ષિતઃ, હવ્યકવ્યયોઃ પ્રશસ્તત્વાત્-જે પીઠને નમાવે છે, તેથી પાઠીન; અથવા અવશ્ય વેદ જાણનાર યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોનો જાણે રાજા કે સ્વામી હોય તેવો છે; કેમકે તેઓનાં યજ્ઞકાર્ય તથા પિતૃકાર્યમાં તે માછલાંનો હવિષ તરીકે તથા પિતૃબલિ તરીકે તે બ્રાહ્મણોને તેની જરૂર પડે છે, તેથી પાઠી+ઇન-પાઠીન કહેવાતું એક માછલું.

શૃંગી મત્સ્યના ગુણો

શૃઙ્ગી તુ વાતશમની સ્નિગ્ધા શ્લેષ્મપ્રકોપની ।
રસે તિક્તા કષાયા ચ લઘ્વી રુચ્યા સ્મૃતા બુધૈઃ ॥

અન્વયઃ-શૃઙ્ગી તુ વાતશમની સ્નિગ્ધા શ્લેષ્મપ્રકોપની રસે તિક્તા કષાયા લઘ્વી ચ રુચ્યા બુધૈઃ સ્મૃતા ॥

શૃંગી[1] માછલી વાયુને શમાવનારી, સ્નિગ્ધ, કફને કોપવનારી, રસમાં કડવી, તૂરી, હલકી અને રુચિ ઉપજાવનાર તરીકે વિદ્વાનોએ કહી છે.

૧. શૃણાતિ-હિનસ્તિ ક્ષુદ્રાન્ જલજન્તૂન્ વાયું ચાપિ, શૃ હિંસાયામ્-'શૃણાતેર્હ્રસ્વશ્ચ' (ઉણા. ૧-૧૨૬) ઇતિ ગન્, હ્રસ્વત્વં કિત્વં નુડાગમશ્ચ, 'પુંયોગાદિ'તિ, 'જાતેરિ'તિ વા ઙીપ્-જે ક્ષુદ્ર જળજીવોનો તથા વાયુનો પણ નાશ કરે છે, તેથી શૃંગી નામની એક જાતની માછલી, જે મદ્‌ગુ મત્સ્યની સ્ત્રી ગણાય છે.

ઇલ્લીસના ગુણો

ઇલ્લીસો મધુરઃ સ્નિગ્ધો રોચનો વહ્નિવર્ધનઃ ।
પિત્તહૃત્કફકૃત્કિઞ્ચિલ્લઘુર્વૃષ્યોઽનિલાપહઃ ॥૧૦૧॥

ઇલ્લીસ[1] માછલી મધુર, સ્નિગ્ધ, રુચિ કરનાર, અગ્નિને વધારનાર, પિત્તને હરનાર, કફને કરનાર, કાંઈક હલકી, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને વાયુને હણનાર છે. ૧૦૧

૧. આ ઇલ્લીસ નામ કોઈ પ્રાકૃત-દેશ્ય જણાય છે; હીંદીમાં 'ઇલ્સા' કહેવાય છે; આનું સંસ્કૃત ઉદ્દભટે 'ઇલીશ' લખ્યું છે; એ ઉપરથી-ઇલી ઇવ શોભતે યઃ આકૃત્યા-ઇતિ ઇલીશઃ, શુભ દીપ્તૌ-ડઃ પ્રત્યયઃ-જે આકારથી કટાર જેવું શોભે છે, તેથી ઇલીશ કહેવાતું એક જાતનું માછલું.

શષ્કુલીના ગુણો

શષ્કુલી ગ્રાહિણી હૃદ્યા મધુરા તુવરા સ્મૃતા ।

શષ્કુલી[1] માછલી ઝાડાને રોકનારી, હૃદયને પ્રિય લાગે એવી, મધુર અને તૂરી કહી છે.

૧. શપતિ-હિનસ્તિ ક્ષુદ્રાન્ જલજીવાન્, સ્વયં ચ શપ્યતે-હિંસ્યતે અન્યૈર્માંસાહારિભિશ્ચેતિ શષ્કુલી, શપ હિંસાયામ્-ઉણાદિઃ કુલચ્ પ્રત્યયઃ, જાતિત્વાદ્ ઙીપ્-જે હલકા જળજીવોનો નાશ કરે છે અને પોતે પણ બીજા માંસાહારીઓથી હણાય છે, તેથી શષ્કુલી નામે કહેવાતી-માછલી.

ગર્ગરના ગુણો

ગર્ગરઃ પિત્તલઃ કિઞ્ચિદ્વાતજિત્કફકોપનઃ ॥૧૦૨॥

ગર્ગર[1] માછલું પિત્ત કરનાર, કાંઈક વાયુને મટાડનાર અને કફને કોપાવનાર છે.

૧. 'ગર્ગ' ઇતિ શબ્દં રાતિ, રા દાને-'આતોઽનુપસર્ગે' કઃ-જે ગર્ગ એવો અવાજ કરે છે, તે એક જાતનું માછલું ગર્ગર કહેવાય છે.

કવિકાના ગુણો

કવિકા મધુરા સ્નિગ્ધા કફઘ્ની રુચિકારિણી ।
કિઞ્ચિત્પિત્તકરી વાત-નાશિની વહ્નિવર્ધિની ॥૧૦૩

કવિકા[1] માછલી મધુર, સ્નિગ્ધ, કફને હણનારી, રુચિ કરનારી, કાંઈક પિત્ત કરનારી, વાયુનો નાશ કરનારી અને અગ્નિને વધારનારી છે.

૧. કવતે-શબ્દં કરોતિ, કૂયતે-વર્ણ્યતે વા તત્સ્વાદજ્ઞૈઃ;-કુઙ્ શબ્દે-'ક્વુનાદિભ્યો વુન્' (ઉણા. ૫-૩૫) ઇતિ વુન્, ટાપ્, અત ઇત્વં ચ-જે અવાજ કરે છે, તેથી અથવા જેનો સ્વાદ જાણતા લોકો જેને વખાણે છે, તેથી કવિકા-નામે કહેવાતી માછલી.

વર્મિ મત્સ્યના ગુણો

વર્મિમત્સ્યો હરેદ્વાતં પિત્તં રુચિકરો લઘુઃ ॥૧૦૪॥

અન્વયઃ-વર્મિમત્સ્યઃ વાતં પિત્તં હરેત્, રુચિકરઃ લઘુઃ (ભવતિ) ॥

વર્મિ[1] માછલું વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકું છે.

૧. વ્રિયતે-સ્વીક્રિયતે મત્સ્યાશિભિર્વિશેષાદ્ રુચિકરત્વાત્, વૃઞ્ વરણે-બાહુલકાત્ મિન્-જે રુચિકારક હોવાથી મત્સ્ય ખાનારાઓ વડે ખાસ પસંદ કરાય છે, તેથી વર્મિ કહેવાતું એક જાતનું માછલું.

દંડ મત્સ્યના ગુણો

દણ્ડમત્સ્યો રસે તિક્તઃ પિત્તરક્તં કફં હરેત્ ।
વાતસાધારણઃ પ્રોક્તઃ શકલો ... ॥૧૦...

अन्वयः—... स्नेह (च) हरेत् (तथा) वातसाधारण ... बलं वर्धनं प्रोक्तः ॥

ઇંઢ[1] મત્સ્ય રસમાં કડવો હોઈ પિત્તયુક્ત રોહીવિકાર તથા કફને મટાડનાર, સાધારણ વાયુ કરનાર અને વીર્યને તથા બળને વધારનાર છે ૧૦૫

૧. इञ—... अस्ति ... अर्थात्—જેનો આકાર સાકડી જેવો હોય છે, તેથી ઇંઢ કહેવાતું એક જાતનું માછલું.

એરંગ મત્સ્યના ગુણો

वरङ्गो मधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो लघुः ॥१०६॥

એરંગ[1] માછલું મધુર, સ્નિગ્ધ, મળને રોકનાર, ટાઢું અને હલકું છે. ૧૦૬

૧. आ ... मत्स्या ... —‘...’—જે મધુર હોવાથી મત્સ્ય ખાનારાઓને એ ખાસ ખાવાની પ્રેરણા કરે છે, તેથી એરંગ કહેવાતું માછલું.

મહાશફર મત્સ્યના ગુણો

महाशफरसंज्ञस्तु शिशिरः पित्तकफापहः ।
शिशिरो मधुरो रुच्यो वातसाधारणः स्मृतः ॥१०७॥

મહાશફર[1] મત્સ્ય કડવો, પિત્ત તથા કફને હણનાર, ટાઢો, મધુર, રુચિ ઉપજાવનાર અને સાધારણ વાયુ કરનાર છે. ૧૦૭

૧ ... ‘...’ ... વગેરેની ખરી જેવા આકારને ધારણ કરતું મોટું માછલું મહાશફર કહેવાય છે.

ગરગી માછલીના ગુણો

गरगी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् ।
कफघ्नी रुचिकृद्वल्या दीपनी बलवीर्यकृत् ॥१०८॥

ગરગી[1] માછલી મધુર, કડવી, તૂરી, વાયુ તથા પિત્તને હરનારી, કફને હણનારી, રુચિકારક, હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને બળ તથા વીર્યને વધારનારી છે. ૧૦૮

૧. ...—‘...’ ...—જે ગિર અથવા રોગનો નાશ કરે છે, તે માછલી ગરગી કહેવાય છે.

મંગુરી મત્સ્યના ગુણો

मद्गुरो वातहृद्बल्यो वृष्यः कफकरो लघुः ॥१०९॥

મંગુરી[1] મત્સ્ય વાયુને હરનાર, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર અને હલકો છે. ૧૦૯

૧. ...—‘मद्गुरवन’—(... १,४१) ...—જે વીર્યવર્ધક આદિ ગુણને ધારણ કરે છે, તેથી મગુર અથવા પુષ્કળ પાણી મેળવીને આનંદ પામે છે અથવા ખાસ કરી પાણીની અંદર ડૂબ્યું રહે છે, તેથી મદ્ગુર અથવા મગુર કહેવાતું એક જાતનું માછલું.

પગવાળાં માછલાંના ગુણો

सपादमत्स्यो मेधाकृन्मेहघ्नः पवनापहः ।
वातपित्तहरश्चापि रुचिकृत्परमो मतः ॥११०॥

अन्वयः—... मेधाकृत् मेहघ्नः ... च वातपित्तहरः अपि च परमः रुचिकृत् मतः ॥

સપાદમત્સ્ય[1]—પગવાળું માછલું ધારણાશક્તિવાળી બુદ્ધિને વધારનાર, મેહને ઓછો કરનાર, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર અને બહુ જ રુચિ ઉપજાવનાર મનાય છે. ૧૧૦

૧. ... ‘...’ ... મત્સ્ય—જે માછલાંને પગ હોય છે, તે સપાદમત્સ્ય કહેવાય છે.

મોહી માછલીના ગુણો

मोही तिक्ता कटुः स्वाद्वी शुक्रला कफवातजित् ।
स्निग्धास्यकण्ठरोगघ्नी रोचनी च लघुः स्मृता ॥

મોહી[1] માછલી કડવી, તીખી, મધુર, વીર્યને વધારનાર, કફ તથા વાયુને મટાડનાર, સ્નિગ્ધ, મોઢાના તથા કંઠના રોગને મટાડનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકી મનાય છે.

૧. ... —‘...’—... ‘...’ ... —જેના મોઢું મોટા હોય છે, તેથી મોહી કહેવાતી એક જાતની માછલી

ઝીણાં માછલાંના ગુણો

क्षुद्रा मत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः ।
लघुपाका रुचिकरा बल्यास्ते हिता मताः ॥१११॥

ઝીણાં માછલાં મધુર રસવાળાં, ત્રણે દોષને મટાડનાર, તરત પચી જાય એવાં, રુચિ ઉપજાવનાર, બળ આપનાર અને હિતકારી મનાય છે. ૧૧૨

બહુજ ઝીણાં માછલાંના ગુણો

અતિસૂક્ષ્માઃ પુંસ્ત્વહરા રુચ્યાઃ કાસાનિલાપહાઃ ॥

બહુ જ ઝીણાં માછલાં પુરુષાતનને હરી લેનારાં, રુચિ ઉપજાવનારાં અને ઉધરસ તથા વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૧૩

માછલાંનાં ઈંડાંના ગુણો

મત્સ્યગર્ભો ભૃશં વૃષ્યઃ સ્નિગ્ધઃ પુષ્ટિકરો લઘુઃ ।
કફમેદઃપ્રદો બલ્યો ગ્લાનિકૃન્મેહનાશનઃ ॥૧૧૪॥

માછલાના ગર્ભરૂપ-ઈંડાં મૈથુનશક્તિને બહુ જ વધારનાર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર, હલકાં, કફ તથા મેદને વધારનાર, બળ આપનાર, ગ્લાનિ કરનાર અને પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે. ૧૧૪

સુકાયેલાં માછલાંના દોષો

શુષ્કમત્સ્યા ન બલ્યાઃ સ્યુર્દુર્જરા વિડ્વિબન્ધિનઃ ॥

અન્વયઃ-શુષ્કમત્સ્યાઃ બલ્યાઃ ન સ્યુઃ, (પ્રત્યુત) દુર્જરાઃ વિડ્વિબન્ધિનઃ (સ્યુઃ) ॥

સુકાઈ ગયેલાં માછલાં બળ માટે હિતકારી નથી; ઊલટાં માંડ પચે એવાં અને ઝાડાને રોકનારાં છે. ૧૧૫

બળેલાં માછલાંના ગુણો

દગ્ધમત્સ્યો ગુણૈઃ શ્રેષ્ઠઃ પુષ્ટિકૃદ્બલવર્ધનઃ ॥૧૧૬॥

બળેલાં માછલાં ઉત્તમ ગુણવાળાં, પુષ્ટિ આપનાર અને બળને વધારનારાં છે. ૧૧૬

કૂવા વગેરે પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માછલાંના ગુણો

કૌપમત્સ્યાઃ[1] શુક્રમૂત્રકુષ્ઠશ્લેષ્મવિવર્ધનાઃ ।
સરોજા[2] મધુરાઃ સ્નિગ્ધા બલ્યા વાતવિનાશનાઃ ॥
નાદેયા[3] બૃંહણા મત્સ્યા ગુરવોઽનિલનાશનાઃ ।
રક્તપિત્તકરા વૃષ્યાઃ સ્નિગ્ધોષ્ણાઃ સ્વલ્પવર્ચસઃ ॥
ચૌઞ્જાઃ[4] પિત્તકરાઃ સ્નિગ્ધા મધુરા લઘવો હિમાઃ ।
તાડાગા[5] ગુરવો વૃષ્યાઃ શીતલા બલમૂત્રદાઃ ॥
તાડાગા વા નિર્ઝરજા[6] બલાયુર્મતિદક્બલાઃ ॥૧૧૯॥

કૂવાનાં માછલાં વીર્ય, મૂત્ર, કોઢ અને કફને વધારનારાં છે; છૂટાં તળાવનાં માછલાં મધુર, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર અને વાયુનો નાશ કરનારાં છે; નદીનાં માછલાં પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, વાયુનો નાશ કરનારાં, રક્તપિત્ત કરનારાં, મૈથુનશક્તિને વધારનારાં, સ્નિગ્ધ તથા ગરમ હોઈ ખાધાથી ઘણી જ થોડી વિષ્ઠા કરનારાં છે. હોજનાં માછલાં પિત્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ, મધુર, હલકાં અને ટાઢાં છે; બાંધેલા તળાવનાં માછલાં ભારે, મૈથુનશક્તિ આપનારાં, ટાઢાં અને બળ તથા મૂત્રને વધારનારાં છે; પાણીના ઝરણામાં થયેલાં માછલાં તળાવનાં માછલાંની પેઠે બળ, આયુષ, બુદ્ધિ તથા નેત્રની શક્તિને વધારનારાં છે. ૧૧૭-૧૧૯

૧. કૂપે ભવાઃ મત્સ્યાઃ કૌપાઃ-ભવાર્થેઽણ્, કૌપાશ્ચ તે મત્સ્યાઃ-કૂવામાં થયેલાં માછલાં-કૌપમત્સ્ય.

૨. સરસિ જાતાઃ સરોજાઃ-'સપ્તમ્યાં જનેર્ડઃ'-ખુલ્લાં સરોવરમાં થયેલાં માછલાં-સરોજ.

૩. નદ્યાં ભવાઃ-ભવાર્થે-નદ્યાદેર્ઢક્-નદીમાં થયેલાં માછલાં-નાદેય

૪. ચોઞ્જે ભવાશ્ચૌઞ્જાઃ-ભવાર્થેઽણ્-હોજનાં માછલાં ચૌંજ કહેવાય છે.

૫. તડાગે ભવાઃ-ભવાર્થેઽણ્-તાડાગાઃ-બાંધેલા તળાવમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માછલાં તાડાગ કહેવાય છે.

૬. નિર્ઝરેષુ જાતાઃ નિર્ઝરજાઃ-'સપ્તમ્યાં જનેર્ડઃ'-પાણીનાં ઝરણોમાં થયેલાં માછલાં નિર્ઝરજ કહેવાય છે.

કઈ ઋતુમાં કયાં માછલાંઓનો ઉપયોગ હિતકારી છે?

હેમન્તે કૂપજા મત્સ્યાઃ શિશિરે સારસા હિતાઃ ।
વસન્તે તે તુ નાદેયા ગ્રીષ્મે ચૌઞ્જસમુદ્ભવાઃ ॥૧૨૦॥
તડાગજાતા વર્ષાસુ તાસ્વપથ્યા નદીભવાઃ ।
નૈર્ઝરાઃ શરદિ શ્રેષ્ઠા વિશેષોઽયમુદાહૃતઃ ॥૧૨૧॥

અન્વયઃ-હેમન્તે કૂપજાઃ મત્સ્યાઃ હિતાઃ, શિશિરે સારસાઃ હિતાઃ, વસન્તે તુ નાદેયાઃ તે હિતાઃ, ગ્રીષ્મે ચૌઞ્જસમુદ્ભવાઃ હિતાઃ, વર્ષાસુ તડાગજાતાઃ હિતાઃ, તાસુ નદીભવાઃ અપથ્યાઃ, શરદિ નૈર્ઝરાઃ શ્રેષ્ઠાઃ, અયં વિશેષઃ ઉદાહૃતઃ ॥

હેમંતઋતુમાં કૂવાનાં માછલાં, શિશિરઋતુમાં છૂટાં તળાવનાં માછલાં, વસંતઋતુમાં નદીનાં માછલાં, ગ્રીષ્મઋતુમાં હોજનાં માછલાં અને વર્ષાઋતુમાં બાંધેલા તળાવનાં માછલાં હિતકારી છે; પણ વર્ષાઋતુમાં નદીનાં માછલાં હિતકારી નથી; અને શરદ્ઋતુમાં ઝરણાંનાં માછલાં શ્રેષ્ઠ છે, આ ખાસ વિશેષતા કહી છે.

૧૧ : કૃતાન્નવર્ગ

રાંધેલાં અન્ન વિષે પરિભાષા કે સૂચના

સમ્યાપિનિ હેતૌ યે મુનિભિર્ગદિતા ગુણાઃ ।
કાર્યેઽપિ તેઽખિલા જ્ઞેયા પરિભાષેતિ ભાષિતા ॥૧॥

અન્વય—સમ્યાપિનિ હેતૌ યે ગુણાઃ મુનિભિઃ ગદિતાઃ તે અખિલાઃ કાર્યે અપિ જ્ઞેયાઃ, ઇતિ પરિભાષા ભાષિતા ॥

મૂળ કારણરૂપ પદાર્થોમાં જે ગુણો મુનિઓએ કહ્યા છે, તે સઘળા ગુણો, તેઓનાં કાર્યોમાં એટલે તે પદાર્થોમાંથી બનાવવામાં આવેલી વાનીઓમાં પણ સમજવા, એ સામાન્ય સૂચના કહી છે ૧

ક્વચિત્સંસ્કારભેદેન ગુણભેદો ભવેદપિ ।
યથા લઘુ પૃથુકસ્ય શાલેસ્તદ્વિપરીતો ગુરુ ॥૨॥

અન્વય—ક્વચિત્ સંસ્કારભેદેન ગુણભેદઃ ભવેત્, યથા પૃથુકસ્ય શાલેઃ લઘુ (સ્યાત્), તદ્વિપરીતઃ ગુરુ (ભવેત્) ॥

કોઈક અન્નમાં સંસ્કારોની જુદાઈને લીધે ગુણોની પણ જુદાઈ થાય છે, જેમ કે ડાંગરનો ભાત હલકો થાય છે, પણ તેના પૌંઆ ભારે થાય છે ૨

ક્વચિદ્યોગપ્રભાવેણ ગુણાન્તરમપેક્ષતે ।
યથાન્નં ગુરુ સર્પિશ્ચ તદ્યુક્તં સુપચં ભવેત્ ॥૩॥

અન્વય—ક્વચિત્ યોગપ્રભાવેણ ગુણાન્તરમ્ અપેક્ષતે (યથા—) અન્નં ચ સર્પિઃ ગુરુ (અસ્તિ, કિન્તુ) તદ્યુક્તં સુપચં ભવેત્ ॥

કોઈક સ્થળે સંયોગના પ્રભાવથી પણ ગુણોનો ફેરફાર થાય છે જેમ કે ખરાબ અન્ન અને ઘી (બન્ને) ભારે છે, પરંતુ તે જ ખરાબ અન્ન અને ઘી બન્ને ભેગાં ખાધાં હોય તો, (હલકાં થઈ) સહેલે પચી જાય તેવાં થાય છે ૩

રાંધેલા ચોખા કે ભાતનાં નામો

ભક્તમન્નં તથાન્ધશ્ચ ક્વચિત્કૂરં ચ કીર્તિતમ્ ।
ઓદનોઽસ્ત્રી સ્ત્રિયાં ભિસ્સા દીદિવિઃ પુંસિ ભાષિતઃ ॥૪॥

અન્વય—ભક્તમ્ અન્નં તથા ચ અન્ધઃ ક્વચિત્ ચ કૂરં કીર્તિતમ્, ઓદનઃ અસ્ત્રી, ભિસ્સા સ્ત્રિયાં, દીદિવિઃ પુંસિ ભાષિતઃ ॥

ભક્ત,[1] અન્ન,[2] અંધસ,[3] કોઈક ગ્રંથમાં કૂર,[4] ઓદન[5]—પુંલિંગે તથા નપુંસકલિંગે છે, ભિસ્સા[6]—સ્ત્રીલિંગે છે અને દીદિવિ[7]—પુંલિંગે છે એટલાં ભાતનાં સંસ્કૃત નામો છે (ભાત-ચોખા.) ૪

૧. ભજ્યતે-સેવ્યતે સ્મ ભુક્તિ—ભજ સેવાયામ્-કર્મણિ ક્ત—જેને ભૂખ્યાં લોકો સેવેલ છે, તેથી ભક્ત-ભાત-ચોખા.

૨. અદ્યતે ગલત્ત ક્ષુધિતઃ પચ્યતે, અદ ભક્ષણે-કર્મણિ ક્ત—'અન્નાન્' ઇતિ નિપાતનાત્, 'ક્ષુધાર્ત' ઇતિ વા અનિતિ—જેને લોકો ભૂખ મટાડવા ખાય છે, તેથી અન્ન-ભાત-ચોખા.

૩. અદ્યતે—અશ્નાતિ પ્રાણિભિઃ, અદ ભક્ષણે—'અદેર્નુમ્ ધૌ ચ' (ઉણા ૪-૨-૧) ઇત્યસુન્, યદ્વા ધ્યાયન્તિ—મના સા પ્રાણિનાં દૃષ્ટિમ્ ઉપહન્તિ ઇતિ અન્ધ.—અન્ધ દૃષ્ટ્યુપઘાતે—અસુન્ (ઉણા. ૪-૧૮૯)—જેને પ્રાણીઓ ખાય છે તેથી અથવા પોતાના વિના જે પ્રાણીઓની દૃષ્ટિનો નાશ કરે છે—જેના વિના લોકોની આંખે અંધારાં આવે છે, તેથી અંધસ્ ભાત-ચોખા.

૪ કર્મ ક્ત—કેમ્ ઉન્મુખત્વેન ઉત્તારિતત્વાત્ ગતિ કિન્તુ, તદ. કૌ—પૃથિવ્યાં ઉર્ધ્વ-વર્ધ-પુનઃપુનઃ ઉન્મુખો ભવતિ રાતિ વા—'નખોઽસ્તુપ્યર્ષો ક.'—જમીનની અંદર પોતાનાં મૂળિયાંની પરંપરાને જે ગ્રહણ કરે છે તે કૂર-અનાજ; અથવા કૌતિ—શબ્દં કરોતિ અલ્પ સકોન પ્રાણી, કુ શબ્દે—'કુરચ્' (હૈમ ઉણા. ૧૧૬) ઇતિ રસ્તો નિપાતનાત્—ઇતિ કૂરમ્—ઇતિ હૈમ—જેને ખાવાથી પ્રાણી બોલે છે—શબ્દ કરી શકે છે—જેને ખાધું ન હોય તો બોલી શકાય પણ નહિ, તેથી કૂર-ભાત-અનાજ, એમ હેમ શબ્દકોશમાં વ્યુત્પત્તિ લખી છે

૫. ઉનત્તિ—ક્લેદયતિ પાત્રસ્થાન્નિક્ષેપે પચ—, ઉત્તમ પાત્રસ્થમ્ ઉપમન્તિ ઉનત્તિ ક્લેદને—'ઉન્દેર્નલોપશ્ચ'—ઇતિ યુચ્, યદ્વા ઉનત્તિ—ક્લીન્નતિ પ્રાણી મનઃ મદૃશેન, ઉદ્યં શીતલમ્—ઉદકે સુદ, ઉનત્તિ—ખેતરમાં પાણી ભેગા પાણીથી ભરેલા ક્યારાઓમાં રહી જે ભીનાશ ધરાવે છે, તેમ જ રંધાતી વેળા પણ તપેલી વગેરેમાં રહી પાણીની ભીનાશ ધરાવે છે, તેથી ઓદન, અથવા જેને ખાવાથી પ્રાણી રમે—આનંદી બને છે, તેથી ઓદન—ભાત-રાંધેલા ચોખા.

૬. ભસ્તિ—દીપ્યતે ક્ષુધીતેભ્યઃ, ભસ ભર્ત્સન-દીપ્ત્યોઃ—'ક્ષુધં ભસતિ' ઇતીતમ્—'ભક્ષ્ય-ભિસ્સા' ઇતિ સૂત્રે ભસ્યમાનાત્ સ્યાત્ ભિસ્સા ભેદ્યં નિરુત્ત્પાદિતત્વાત્ કિન્તુ, તતો ભિસ્ ધીઇત્વ, સ્ત્રીત્વ—ભક્ષણીય—ભાવ ભૂપ સ્ત્રીત્વાત્, પોઽપ્યર્ભાપિ—'ભસ્તોડસ્ય ઙ્', ઇતોદપિ—અન્ન તથા વીર્યના પ્રકાશથી જે

પ્રકાશે છે, તેથી ભિસ્સા; અથવા જેને ખાવાથી બળવીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી શરીરનું ભાંગવું–તૂટવું અટકે છે–ભૂખથી થતી શરીરની કળતર કે તૂટનો જે નાશ કરે છે, તેથી ભિસ્સા–ભાત–ખોરાક.

૭. દીવ્યતિ–ક્રીડતિ પ્રાણી અસ્ય મક્ષણાત્, દિવુ ક્રીડાયામ્–'દિવો દ્વે દીર્ઘશ્ચાઽભ્યાસસ્ય' (ઉણા. ૪–૫૫) ઇતિ ક્વિન્ પ્રત્યયઃ–જેને ખાવાથી પ્રાણી રમે–આનંદી બને છે, તેથી દીદિવ–ભાત–ખોરાક.

ભાત રાંધવાની રીત

સુધૌતાંસ્તણ્ડુલાન્ સ્ફીતાંસ્તોયે પઞ્ચગુણે પચેત્ ।
તદ્ભક્તં પ્રસ્તુતં ચોષ્ણં વિશદં ગુણવન્મતમ્ ॥૫॥

અન્વયઃ–સુધૌતાન્ સ્ફીતાન્ તણ્ડુલાન્ પઞ્ચગુણે તોયે પચેત્, તદ્ ઉષ્ણં પ્રસ્તુતં મક્ત વિશદં ગુણવત્ મતમ્ ॥

સારી રીતે ધોયેલા ઉત્તમ ચોખાને પાંચગણા પાણીમાં રાંધવા. તે ગરમ ગરમ ભાત સ્વચ્છ, ગુણકારી અને વખાણવા યોગ્ય થયેલો મનાય છે. ૫

ભાતના ગુણો તથા દોષો

ભક્તં વહ્નિકરં પથ્યં તર્પણં રોચનં લઘુ ।
અધૌતમસ્રુતં શીતં ગુર્વરુચ્યં કફપ્રદમ્ ॥૬॥

અન્વયઃ–ભક્તં વહ્નિકરં પથ્યં તર્પણં રોચનં લઘુ (અસ્તિ, તદ્ એવ) અધૌતમ અસ્રુતં શીતં (સત્) ગુરુ અરુચ્યં કફપ્રદમ્ (મવતિ) ॥

ભાત અગ્નિ કરનાર, પથ્ય, તૃપ્તિ આપઆપનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકો છે; છતાં તેજ ભાત નહીં ધોયેલો, ઓછો ચડેલો અને ટાઢો થઈ ગયો હોય તો ભારે, અરુચિ કરનાર અને કફ કરનાર થાય છે. ૬

દાળનાં નામો, રાંધવાની રીત તથા ગુણદોષ

દલિતં તુ શમીધાન્યં દાલિર્દાલી સ્ત્રિયામુમે ।
દાલી તુ સલિલે સિદ્ધા લવણાર્દ્રકહિઙ્ગુભિઃ ॥
સંયુક્તા સૂપનામ્ની સ્યાત્કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ॥૭
સૂપો વિષ્ટમ્મકો રૂક્ષઃ શીતસ્તુ સ વિશેષતઃ ।
નિસ્તુષો ભ્રષ્ટસંસિદ્ધો લાઘવં સુતરાં વ્રજેત્ ॥૮॥

અન્વયઃ–શમીધાન્યં દલિતં તુ દાલિઃ દાલી ઉમે સ્ત્રિયાં (કથિતે), દાલી તુ સલિલે સિદ્ધા લવણાર્દ્રકહિઙ્ગુભિઃ સંયુક્તા સૂપનામ્ની સ્યાત્, અથ તદ્ગુણાઃ કથ્યન્તે–સઃ સૂપઃ વિષ્ટમ્મકઃ રૂક્ષઃ (અસ્તિ), શીતઃ તુ વિશેષતઃ (અસ્તિ), નિસ્તુષઃ ભ્રષ્ટસંસિદ્ધઃ સુતરાં લાઘવં વ્રજેત્ ॥

શીંગમાંથી થતાં ધાન્યોને ભરડવામાં આવે એટલે તે દાળ કહેવાય છે; દાલિ[1] અને દાલી[2]–બન્ને સ્ત્રીલિંગે દાળનાં સંસ્કૃત નામો છે. દાળને પાણીમાં રાંધવામાં આવે અને પછી તેમાં લૂણ, આદુ અને હિંગ યોગ્ય રીતે નંખાય ત્યારે તે તૈયાર થયેલ સૂપ[3] કહેવાય છે. સૂપ મળને રોકનાર અને રૂક્ષ છે; અને તે ટાઢી તો વધારે મળ રોકનાર તથા રૂક્ષ બને છે. ફોતરાં કાઢી નાખી શેકીને રાંધેલી દાળ બહુ જ હલકી થાય છે.

૧. દાલ્યતે–વિશાર્યતે, દલ વિશરણે–ણિજન્તાત્ 'અચ ઇઃ' (ઉણા. ૪–૧૩૯) ઇતિ ઇઃ પ્રત્યયઃ–જે શીંગધાન્ય–કઠોળને ભરડી નાખવામાં આવે છે, તે દાલિ કહેવાય છે.

૨. ઉપરના જ દાલિ શબ્દથી 'કૃદિકારાદક્તિનઃ' ઇતિ વા ઙીપ્'–સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યય વધવાથી દીર્ઘ દાલી શબ્દ સિદ્ધ થાય છે અને તેનો અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે.

૩. સવતિ રસાન્ ઇતિ સૂપઃ, ષુ પ્રસવાદૌ 'સુશૂભ્યાં નિચ્ચ'–(ઉણા. ૩–૨૬) ઇતિ પઃ પ્રત્યયો દીર્ઘશ્ચ–જે બધા રસોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી સૂપ–દાળ.

ખીચડી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો

તણ્ડુલા દાલિસંમિશ્રા લવણાર્દ્રકહિઙ્ગુભિઃ ।
સંયુક્તાઃ સલિલે સિદ્ધાઃ કૃસરા કથિતા બુધૈઃ ॥૯
કૃસરા શુક્રલા બલ્યા ગુરુઃ પિત્તકફપ્રદા ।
દુર્જરા બુદ્ધિવિષ્ટમ્મમલમૂત્રકરી સ્મૃતા ॥૧૦॥

અન્વયઃ–દાલિસંમિશ્રાઃ તણ્ડુલાઃ લવણાર્દ્રકહિઙ્ગુભિઃ સંયુક્તાઃ સલિલે સિદ્ધાઃ (સન્તઃ) બુધૈઃ કૃસરા કથિતા ॥ કૃસરા શુક્રલા બલ્યા ગુરુઃ પિત્તકફપ્રદા દુર્જરા (સતી) બુદ્ધિવિષ્ટમ્મમલમૂત્રકરી સ્મૃતા ॥

દાળ અને ચોખા ભેગા કરી તેમાં લૂણ, આદુ અને હિંગ નાખી પાણીમાં રંધાય, એટલે તે તૈયાર થયેલ કૃસરા[1]–ખીચડી કહેવાય છે. ખીચડી વીર્ય વધારનાર, બળ આપનાર, ભારે, કફ તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર, માંડ પચે એવી, બુદ્ધિને અડચણ કરનાર અને મળ તથા મૂત્રને વધારનાર છે. ૯,૧૦

૧. કરોતિ શુક્રં બલં પિત્તં કફં મલં મૂત્રં ચાપિ–ડુકૃઞ્ કરણે–'કૃધૂસદિભ્યઃ કિત્' (ઉણા. ૨–૭૩) ઇતિ સરઃ પ્રત્યયઃ, વાહુલકાન્ન ણત્વમ્, તતઃ સ્ત્રીત્વે ટાપ્–જે વીર્ય, બળ, પિત્ત, કફ, મળ તથા મૂત્રને પણ કરે છે, તેથી કૃસરા–ખીચડી.

તાપહરી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

घृते हरिद्रासंयुक्ते माषाणां भर्जयेद्वटीम् ।
तण्डुलानपि निर्धौतान् सहैव परिमर्जयेत् ॥११॥
सिद्धयोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निक्षिपेत् ॥
एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ॥१२
भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमावहेत् ।
बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी पित्तहरी स्मृता ॥१३॥

अन्वय—हरिद्रासंयुक्ते घृते माषाणां वटीं भर्जयेत्, (तथा) च निर्धौतान् तण्डुलान् अपि सहैव परिमर्जयेत् ॥ तत्र सिद्धयोग्यं जलं प्रक्षिप्य कुशलः पचेत्, (तथा च) तत्र लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया निक्षिपेत्, एषा सिद्धिं समायाता बुधैः तापहरी प्रोक्ता । तापहरी बल्या वृष्या भवेत्, श्लेष्माणम् आवहेत्, बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी पित्तहरी स्मृता ॥

ઘીમાં હળદર નાખી તેમાં અડદની વડીઓ શેકી લેવી અને સારી પેઠે ધોયેલા ચોખા પણ સાથે જ શેકી લેવા; પછી તે રંધાઈ જાય તેટલું પાણી નાખી સમજુ પુરુષે રાંધવા અને તેમાં યોગ્ય માપે લૂણ, આદું તથા હિંગ નાખવાં. એ બરાબર રંધાઈ રહે ત્યારે ડાહ્યા માણસો તેને તાપહરી[1] કહે છે. તાપહરી તૃપ્તિ આપનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે અને પિત્તને હરનાર કહેલ છે ૧૧–૧૩

૧. तापं हरति पैत्त्यानुबन्धात् इति तापहरी—'हरतेरनुद्यमनेऽच्'—इति अच् प्रत्ययः, गौरादित्वात् ङीष्—જે શીતળ ગુણવાળી હોવાથી તાપ અથવા પિત્તને દૂર કરે છે, તેથી તાપહરી—અડદવડી.

દૂધપાકનાં નામો, બનાવવાની રીત અને ગુણો

पायसं परमान्नं स्यात्क्षीरिकापि तदुच्यते ।
दुग्धार्धपक्वे दुग्धे तु पूतान्क्षिप्त्वा तु तण्डुलान्पचेत् ॥१४
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याताः ससितास्तु घृतोत्तमाः ।
क्षीरिका दुर्जरा प्रोक्ता बृंहणी बलवर्धिनी ॥१५॥

अन्वय—पायसं परमान्नं स्यात्, तत् क्षीरिका अपि उच्यते । दुग्धार्धपक्वे दुग्धे तु पूतान् तण्डुलान् पचेत् ॥ ते सिद्धाः (सन्तः) ससिताः घृतोत्तमाः क्षीरिका ख्याताः । क्षीरिका दुर्जरा बृंहणी बलवर्धिनी प्रोक्ता ॥

પાયસ,[1] પરમાન્ન[2] અને ક્ષીરિકા[3] એટલાં દૂધપાકનાં સંસ્કૃત નામો છે. અરધા પાકેલા શુદ્ધ દૂધમાં ધીમી ધોયેલા ચોખા નાખવા; એ ચોખા પાકી જાય ત્યારે તેમાં સાકર તથા ઘી નાખવાં, એટલે તે ઉત્તમ દૂધપાક કહેવાય છે. દૂધપાક મોડે પચે એવો, પુષ્ટિ આપનાર અને બળને વધારનાર કહેલ છે. ૧૪,૧૫

૧. पयसि संस्कृतं पायसम्—'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्—દૂધમાં જે રંધેલ હોય છે, તેથી પાયસ—દૂધપાક.

૨. परमं च तद् अन्नं परमान्नम्—'सन्महत्'—इति समास, यद्वा परमान्नम्—उत्तमान्नम् भक्ष्यम् परमान्नम्—જે શ્રેષ્ઠ અન્ન ગણાય છે અથવા ઉત્તમ ભોજન લોકોનો જે ખોરાક ગણાય છે, તેથી પરમાન્ન—દૂધપાક.

૩. क्षीरम् अस्ति अस्याः मुख्यं पाकसाधनम्—'अत इनिठनौ' इति ठन्, टापेच्, इत्, अत इत्वं च—જેને પકાવવામાં મુખ્ય સાધન દૂધ હોય છે, તેથી ક્ષીરિકા—દૂધપાક.

નાળીએરનો દૂધપાક બનાવવાની રીત

नारिकेलं तनूकृत्य क्षिप्त्वा पयसि गोः क्षिपेत् ।
सितागव्याज्यसंयुक्ते तत्पचेन्मृदुनाग्निना ॥१६॥

अन्वय—नारिकेलं क्षिप्त्वा तनूकृत्य सितागव्याज्यसंयुक्ते गोः पयसि क्षिपेत् । (तथा) तत् (तदः) मृदुना अग्निना पचेत् ॥

નાળીએરના ટોપરાને બહુ જ ઝીણું છીણી, સાકર તથા ગાયનું ઘી નાખેલા ગાયના દૂધમાં નાંખવું; એમ કર્યા પછી કોમળ અગ્નિથી તેને રાંધવું. ૧૬

નાળીએરના દૂધપાકના ગુણો

नारिकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥१७॥

अन्वयः—नारिकेलोद्भवा (सा) क्षीरी स्निग्धा शीता अतिपुष्टिदा गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा (कथ्यते) ॥

નાળીએરનો તે તૈયાર થયેલો દૂધપાક સ્નિગ્ધ, ટાઢો, બહુ જ પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, ઘણો જ મધુર, વીર્યને વધારનાર અને રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૧૭

સેવ અને તેનો દૂધપાક બનાવવાની રીત

समितायास्तनिका कृत्वा सुसूक्ष्मा पवसन्निभाः ।
शुष्का क्षीरे ससिताज्या भोज्या घृतसितान्विताः ॥

अन्वय—यवसन्निभाः सुसूक्ष्माः समितायाः तनिकाः कृत्वा (ताः) क्षीरे संसाध्य, (ताः) घृतसिता-

ન્વિતાઃ (તાઃ) ભોજ્યાઃ ॥

પરસુલી–મેંદાની જવ જેવી બહુ જ ઝીલી વાટો કરી સૂકવીને દૂધમાં રાંધવી અને ઘી તથા સાકર સહિત (દૂધપાકરૂપે થયેલી તેને) જમવી. ૧૮

સેવના ગુણો

સેવિકા તર્પણી વલ્યા ગુર્વી પિત્તાનિલાપહા ।
ગ્રાહિણી સન્ધિકૃદ્રુચ્યા તાં ખાદેન્નાતિમાત્રયા ॥૧૯

અન્વયઃ–(સા) સેવિકા તર્પણી વલ્યા ગુર્વી પિત્તાનિલાપહા ગ્રાહિણી સન્ધિકૃત્ રુચ્યા (અસ્તિ, તથાપિ) તામ્ અતિમાત્રયા ન ખાદેત્ ॥

એ સેવિકા[1] કે સેવ તૃપ્તિ આપનાર, બળ વધારનાર, ભારે, પિત્ત તથા વાયુને તોડનાર, ઝાડાને રોકનાર, ભાંગેલાને સાંધનાર અને રુચિ ઉપજાવનાર છે; છતાં એને વધારે પ્રમાણમાં ખાવી નહીં. ૧૯

૧. સેવ્યતે તૃપ્તિબલકામૈઃ પિત્તવાયુનાશાર્થિભિશ્ચ નાતિમાત્રયા, ષેવૃ સેવાયામ્–'ક્વુન્' (ઉણા. ૨–૩૪) ઇતિ કર્મણિ ક્વુન્, ટાપ્, અત ઇત્વં ચ–તૃપ્તિ તથા બળ ઇચ્છનારા તથા પિત્ત અને વાયુનો નાશ કરવા ઇચ્છતા લોકો જેને માપસર સેવે છે, તેથી સેવિકા–સેવ.

પરસુલી કે ઘઉંનો મેંદો બનાવવાની રીત

ગોધૂમા ધવલા ધૌતાઃ કુટ્ટિતાઃ શોષિતાસ્તતઃ ।
પ્રોક્ષિતા યન્ત્રનિષ્પિષ્ટાશ્ચાલિતાઃ સમિતાઃ સ્મૃતાઃ ૨૦

અન્વયઃ–ધવલાઃ ગોધૂમાઃ ધૌતાઃ કુટ્ટિતાઃ શોષિતાઃ તતઃ પ્રોક્ષિતાઃ યન્ત્રનિષ્પિષ્ટાઃ ચાલિતાઃ સમિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ધોળા ઘઉંને ધોઈ, ખાંડી, સૂકવી અને પાણી છાંટીને ઘંટીથી દળવામાં આવે અને પછી ચાળી લેવામાં આવે, તે લોટ પરસુલી કે મેંદો કહેવાય છે. ૨૦

મેંદાના મંડક કે માંડા બનાવવાની રીત

વારિણા કોમલાં કૃત્વા સમિતાં સાધુ મર્દયેત્ ।
હસ્તતાલનયા તસ્યા લોપ્ત્રીં સમ્યક્ પ્રસારયેત્ ૨૧
અધોમુખઘટસ્યૈતાં વિસ્તૃતાં પ્રક્ષિપેદ્બહિઃ ।
મૃદુના વહ્નિના સાધ્યા સિદ્ધો મણ્ડક ઉચ્યતે ॥૨૨॥

અન્વયઃ–(તાં) સમિતાં વારિણા કોમલાં કૃત્વા સાધુ મર્દયેત્, (તતઃ) હસ્તતાલનયા તસ્યાઃ લોપ્ત્રીં સમ્યક્ પ્રસારયેત્ ॥ વિસ્તૃતામ્ એતામ્ અધોમુખઘટસ્ય વહિઃ વિસ્તૃતાં પ્રક્ષિપેત્, (તતઃ) મૃદુના વહ્નિના સાધ્યા, સિદ્ધઃ (સન્) મણ્ડકઃ ઉચ્યતે ॥

પરસુલીને પાણીથી કોમળ કરી સારી પેઠે ટૂંપવી; પછી હાથ વડે તેના લૂઆને સારી રીતે પ્રસારી મોટી રોટલી કરી ઊંધા વાળેલા ઘડાની બહાર પીઠ ઉપર પાથરી નાખવી; અને કોમળ અગ્નિથી પકાવવી, એટલે તે પકવ થયેલ મંડક કહેવાય છે. ૨૧,૨૨

૧. મણ્ડયતિ–ભૂષયતિ શરીરં બૃંહણવૃષ્યબલ્યત્વાદિગુણૈ-ર્દોષત્રયાપહારકત્વેન ચ, મડિ ભૂષાયામ્–પચાદ્યચ્, તતઃ સંજ્ઞાયાં કન્–પૌષ્ટિક, વીર્યવર્ધક, બલપ્રદ આદિ ગુણો હોવાથી ત્રણે દોષને દૂર કરીને શરીરને જે સુશોભિત બનાવે છે, તેથી મંડક કહેવાતું એક ખાદ્ય.

ટીકા–લોપ્ત્રી લોઈ ઇતિ લોકે । અર્થ ઉપર છે.

એ મંડક કોની સાથે ખવાય?

દુગ્ધેન સાજ્યખણ્ડેન મણ્ડકં ભક્ષયેન્નરઃ ।
અથવા સિદ્ધમાંસેન સતક્રવટકેન વા ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ–નરઃ સાજ્યખણ્ડેન દુગ્ધેન મણ્ડકં ભક્ષયેત્, અથવા સિદ્ધમાંસેન વા સતક્રવટકેન (સહ મણ્ડકં ભક્ષયેત્) ॥

માણસે ઘી તથા ખાંડ નાખેલા દૂધની સાથે અથવા પકાવેલા માંસની સાથે અથવા છાશવડાંની સાથે તે મંડકને ખાવા. ૨૩

મંડકના ગુણો

મણ્ડકો બૃંહણો વૃષ્યો વલ્યો રુચિકરો ભૃશમ્ ।
પાકેઽપિ મધુરો ગ્રાહી લઘુર્દોષત્રયાપહઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્વયઃ–મણ્ડકઃ બૃંહણઃ વૃષ્યઃ વલ્યઃ ભૃશં રુચિકરઃ પાકે અપિ મધુરઃ લઘુઃ (સન્) દોષત્રયાપહઃ (અસ્તિ) ॥

એ મંડક પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિ આપનાર, બળ વધારનાર, બહુ જ રુચિ ઉપજાવનાર, પાકમાં પણ મધુર, ઝાડાને રોકનાર અને હલકા હોઈ ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૨૪

પોળી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો

કુર્યાત્સમિતયાઽતીવ તન્વીં પર્પટિકાં તતઃ ।
સ્વેદયેત્તપ્તકે તાં તુ પોલિકાં જગદુર્બુધાઃ ।
તાં ખાદેલ્લપ્સિકાયુક્તાં તસ્યા મણ્ડકવદ્ ગુણાઃ ॥૨૫

અન્વયઃ–સમિતયા અતીવ તન્વીં પર્પટિકાં કુર્યાત્, તતઃ તાં તપ્તકે સ્વેદયેત્; તાં તુ બુધાઃ પોલિકાં જગદુઃ, તાં લપ્સિકાયુક્તાં ખાદેત્, તસ્યાઃ ગુણાઃ મણ્ડકવત્ (સન્તિ) ॥

પરસુલીની અત્યંત પાતળી પાપડ જેવી પોલિકા[1]–રોટલી બનાવવી; અને તેને લોઢી ઉપર શેકવી, એટલે ડાહ્યા માણસો તેને

(તૈયાર થયેલી) પોળી કહે છે. એ પોળી લાપસીની સાથે ખાવી; તેના ગુણો મંડકના જેવા છે ૨૫

૧. પાત્રતિ પુષ્ણાતિ પોલયતિ વા–મહત્ત્વમોમસ્ય વ પ્રસ્રોતિ પરિભ્રમણમ્, રસૂરં ચ ક્રામતિ મલિના પુરલપરિપુષ્ટં પરિભ્રમ્ય, પુન મારત્વં–પ્રપાવત્, સ્વમાત્રમાત્ વા વા, તત્ર પૌર્દિલાત્ વીવુ, સંવર્ધ્ય વન્, કપતાદિતિ દૃસતં ચ–અગ્નિનો સંયોગ થતા જે ફૂલે છે, મોટી થાય છે અને ખાવાથી શરીરને પુષ્ટ બનાવી તેનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે, તેથી પોલિકા–પોળી.

લાપસી બનાવવાની રીત. નામ તથા ગુણો

સમિતાં સર્પિષા ભૃષ્ટાં શર્કરાપયસિ ક્ષિપેત્ ।
તસ્મિન્ઘનીભૂતે ન્યસેદેલામરિચાદિકમ્ ॥ ૨૬ ॥
સિદ્ધૈષા લપ્સિકાખ્યાતા ગુણાસ્તસ્યા વદામ્યહમ્ ।
લપ્સિકા બૃંહણી વૃષ્યા બલ્યા પિત્તાનિલાપહા ॥
સ્નિગ્ધા શ્લેષ્મકરી ગુર્વી રોચની તર્પણી પરમ્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વય –સર્પિષા ભૃષ્ટાં સમિતાં શર્કરાપયસિ ક્ષિપેત્, તસ્મિન્ ઘનીભૂતે એલામરિચાદિકં ન્યસેત્ ॥ એષા સિદ્ધા લપ્સિકા ખ્યાતા તસ્યા ગુણાન્ અહં વદામિ–લપ્સિકા બૃંહણી વૃષ્યા બલ્યા પિત્તાનિલાપહા સ્નિગ્ધા શ્લેષ્મકરી ગુર્વી રોચની પરં તર્પણી (ભવતિ) ॥

ઘઉંના લોટને ઘીમાં શેકી સાકરના પાણીમાં નાખવો; એ અગ્નિથી જાડું થઈ જાય, ત્યારે તેમાં એલચી અને મરી આદિ નાખવાં, એટલે તે લપ્સિકા[1]–લાપસી તૈયાર થઈ કહેવાય છે; હવે તેના ગુણો હું કહું છુંઃ લાપસી પુષ્ટિ આપનારી, મૈથુનશક્તિને વધારનારી, બળ આપનારી, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનારી, સ્નિગ્ધ, કફ કરનારી, ભારે, રુચિ ઉપજાવનારી અને બહુ જ તૃપ્તિકારક છે.

૧ લપ્યતે–લભ્યતે સ્નિગ્ધતાદિગુણયુક્ત પાકપાત્રમિતિ, ... –લોપયતિ વા પ્રસ્ફુરણ, તતો નોપમિત્વાત્ ટીપ્ સંજ્ઞાયાં ચ કન્, અપ્ ... કપાતો–રિતિ હૃસ્વત્વં ચ–પાત્રમાંથી પકિતો જેને ચોંટી આદિ ગુણોવાળી વર્ણવે છે, તેથી લપ્સિકા–લાપસી કે લાપસી.

રોટલી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો

ક્ષુણ્ણગોધૂમચૂર્ણેન કિંચિત્પૂર્વાં ચ પોલિકામ્ ।
તસકે તવે પક્વા પૂર્વઙ્ગારેઽપિ તાં પચેત્ ॥ ૨૮ ॥
સિદ્ધેયં રોટિકા પ્રોક્તા ગુણાસ્તસ્યાઃ પ્રચક્ષ્મહે ।
રોટિકા બલકૃદ્રુચ્યા બૃંહણી ધાતુવર્ધિની ।
વાતઘ્ની કફકૃદ્ ગુર્વી દીપ્તાગ્નીનાં પ્રપૂજિતા ॥ ૨૯ ॥

અન્વય –ક્ષુણ્ણગોધૂમચૂર્ણેન (અસ્મુપેન) કિંચિત્ પૂર્વાં પોલિકાં કૃત્વા તસકે તવે, તાં ચ પૂર્વઙ્ગારે અપિ પચેત્ ॥ એષા સિદ્ધા રોટિકા પ્રોક્તા, તસ્યા ગુણાન્ પ્રચક્ષ્મહે–રોટિકા બલકૃત્ રુચ્યા બૃંહણી ધાતુવર્ધિની વાતઘ્ની કફકૃત્ ગુર્વી (સતી) દીપ્તાગ્નીનાં પ્રપૂજિતા ॥

સૂકા ઘઉંના લોટમાં પાણી નાખી કાંઈક જાડી પોળી બનાવવી, અને પછી તેને લોઢી પર શેકી આંચ અંગારા પર નાખી દેવી, એ પાકી રહે ત્યારે રોટલી કહેવાય છે. રોટિકા[1]–રોટલી બળ આપનારી, રુચિકારક, પુષ્ટિ આપનારી, ધાતુને વધારનારી, વાયુને હણનારી, કફ કરનારી, ભારે અને પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળાઓ માટે સારી છે ૨૮,૨૯

૧. રાત્યતે–દીયતે બલપુષ્ટ્યાદિગુણૈર્, રુદ્ તૌ પુષ્–અવિ, ટીસાત્ અપ્, અત્ ત્વં ચ–બળકારક વગેરે આદિ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી રોટિકા–રોટલી.

બાટી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો

ક્ષુણ્ણગોધૂમચૂર્ણં તુ સલિલેન વિમર્દયેત્ ।
વિધાય વટકાકારાન્નિર્ધૂમેઽઙ્ગારકે પચેત્ ॥ ૩૦ ॥
અઙ્ગારકર્કટી હ્યેષા બૃંહણી શુક્રલા લઘુઃ ।
દીપની કફકૃદ્બલ્યા પીનસશ્વાસકાસજિત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્વય –ક્ષુણ્ણગોધૂમચૂર્ણં સલિલેન વિમર્દયેત્, વટકાકારાન્ વિધાય નિર્ધૂમે અઙ્ગારકે પચેત્ ॥ એષા હિ અઙ્ગારકર્કટી બૃંહણી શુક્રલા લઘુઃ દીપની કફકૃત્ બલ્યા પીનસશ્વાસકાસજિત્ (ભવતિ) ॥

સૂકા ઘઉંના લોટમાં પાણી નાખી ખૂબ ગૂંદી, વડાં જેવો આકાર કરી તેને ધુમાડા વગરના અગ્નિમાં ધીરે ધીરે પકાવવો, એટલે તે અંગારકર્કટી[1]–બાટી કહેવાય છે. એ બાટી પુષ્ટિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કફ વધારનાર, બળ આપનાર અને સળેખમ, શ્વાસ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે ૩૦,૩૧

૧ અઙ્ગારેષુ પચ્યમાના વા કર્કટી ઇવ, તદુપરિ પચ્યમાનત્વાત્–અંગારા ઉપર પકાવતી હોવાથી જાણે અંગારાની કાકડી હોય, તેવી તૈયાર કરાય છે, તેથી અંગારકર્કટી–બાટી.

જવની રોટલીના ગુણો

યવજા રોટિકા રુચ્યા મધુરા વિશદા લઘુઃ ।
મલશુક્રાનિલકરી બલ્યા હન્તિ કફામયાન્ ॥૩૨॥

અન્વયઃ–યવજા રોટિકા રુચ્યા મધુરા વિશદા લઘુઃ મલશુક્રાનિલકરી બલ્યા (સતી) કફામયાન્ હન્તિ ॥

જવની રોટલી રુચિ ઉપજાવનાર, મધુર, સ્વચ્છ, હલકી, બળ આપનાર, મળ તથા વીર્યને વધારનાર, વાયુને કરનાર અને કફ સંબંધી રોગોને મટાડનાર છે. ૩૨

અડદનો લોટ બનાવવાની રીત અને તેનું નામ

માષાણાં દાલયસ્તોયે સ્થાપિતાસ્ત્યક્તકઞ્ચુકાઃ ।
આતપે શોષિતા યન્ત્રે પિષ્ટાસ્તા ધૂમસી સ્મૃતા ॥૩૩

અન્વયઃ–માષાણાં દાલયઃ તોયે સ્થાપિતાઃ ત્યક્તકઞ્ચુકાઃ આતપે શોષિતાઃ યન્ત્રે પિષ્ટાઃ (ભવન્તિ), તાઃ ધૂમસી સ્મૃતા ॥

અડદની દાળને પાણીમાં પલાળી ફોતરાં ઉતારી નાખવાં; પછી તડકામાં સૂકવી ઘંટીથી દળીને તેનો જે લોટ કરાય, તેને ધૂમસી[1] કહેલ છે. ૩૩

૧. ધૂમં–ધૂમ્રવર્ણં સ્યતિ–અન્તયતિ–તિરસ્કરોતિ વા ધૂમ્રવર્ણાવહત્વાત્, ષો–અન્તકર્મણિ–'આતોઽનુપસર્ગે કઃ'–ગૌરાદિઃ–જે ભૂખરો વર્ણ ધારણ કરે છે, તેથી ધુમાડાના રંગનો તિરસ્કાર કરે છે, માટે ધૂમસી–અડદની છડી દાળનો લોટ.

અડદના લોટની રોટલીના ગુણો

ધૂમસી રચિતા ચૈવ પ્રોક્તા ઝર્ઝરિકા બુધૈઃ ।
ઝર્ઝરી કફપિત્તઘ્ની કિઞ્ચિદ્વાતકરી સ્મૃતા ॥૩૪॥

અન્વયઃ–(સા) ધૂમસી એવ (રોટિકારૂપેણ) રચિતા (સતી) બુધૈઃ ઝર્ઝરિકા પ્રોક્તા, (સા) ઝર્ઝરી કિંચિદ્ વાતકરી સ્મૃતા ॥

ધૂમસીમાંથી જે રોટલી બનાવવામાં આવે તે ઝર્ઝરી[1] કહેવાય છે; એ રોટલી કફ તથા પિત્તને હણનારી અને કાંઈક વાયુ કરનારી છે.

૧. ઝર્ઝ ઇતિ અવ્યક્તં શબ્દં રાતિ પચ્યમાના, ભક્ષિતા ચાપિ વાતકરત્વાત્, રા દાને–'આતોઽનુપસર્ગે કઃ'–ગૌરાદિત્વાત્ ઙીપ્–રંધાતી વેળા જે ઝર્ઝ એવો અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે અને ખાધા પછી પણ વાયડી હોવાથી અપાનવાયુનો તેવો અવાજ–શબ્દ કરાવે છે, તેથી ઝર્ઝરી–અડદની રોટલી.

ચણાની તથા તલની રોટલીના ગુણો

ચણકસ્યા રોટિકા રુક્ષા શ્લેષ્મપિત્તાસ્રનુદ્ ગુરુઃ ।
વિષ્ટમ્ભિની ચ ચક્ષુષ્યા તદ્ગુણા તિલશષ્કુલી ॥૩૫

અન્વયઃ–ચણકસ્યા રોટિકા રુક્ષા (સતી) શ્લેષ્મપિત્તાસ્રનુત્ ગુરુઃ વિષ્ટમ્ભિની ચ ચક્ષુષ્યા (ભવતિ)। તિલશષ્કુલી (અપિ) તદ્ગુણા (કથ્યતે) ॥

ચણાની રોટલી રૂક્ષ, કફ, પિત્ત તથા લોહીના બગાડને મટાડનારી, ભારે, મળને રોકનારી અને નેત્રને હિતકારી છે. તિલશષ્કુલી[1]–તલની રોટલી પણ તેના જેવા જ ગુણવાળી કહેવાય છે. ૩૫

૧. શપતિ–હિનસ્તિ શ્લેષ્મપિત્તાસ્રં, શપ હિંસાયામ્–ઉણાદિઃ ઘુલચ્, ગૌરાદિઃ–તિલાનાં શષ્કુલી–કફ, પિત્ત તથા લોહીવિકારનો જે નાશ કરે છે, તે તલની રોટલી–તિલશષ્કુલી કહેવાય છે.

પિષ્ટિકા બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

દાલિઃ સંસ્થાપિતા તોયે તતોઽપહૃતકઞ્ચુકા ।
શિલાયાં સાધુ સમ્પિષ્ટા પિષ્ટિકા કથિતા બુધૈઃ ॥૩૬

અન્વયઃ–તોયે સંસ્થાપિતા તતઃ અપહૃતકઞ્ચુકા શિલાયાં સાધુ સંપિષ્ટા દાલિઃ બુધૈઃ પિષ્ટિકા કથિતા ॥

પાણીમાં પલાળી ફોતરાં ઉતારી નાખીને પથરા ઉપર સારી રીતે વાટેલી દાળને વિદ્વાનોએ પિષ્ટિકા[1] કહી છે. ૩૬

૧. પિષ્ટં–શિલાયાં સંચૂર્ણનમ્ અસ્તિ અસ્યા ઉત્પત્તિસાધનમ્–'અત ઇનિઠનૌ' ઇતિ ઠન્, ઠસ્યેકઃ, ટાપ્, અત ઇત્વં ચ–દાળને પલાળી પથ્થર પર વાટવી, એ જ જેનું ઉત્પત્તિસાધન છે, તેથી પિષ્ટિકા–વાટેલી દાળ.

વેઢમિકા રોટલી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

માષપિષ્ટિકયા પૂર્ણગર્ભા ગોધૂમચૂર્ણતઃ ।
રચિતા રોટિકા સૈવ પ્રોક્તા વેઢમિકા બુધૈઃ ॥૩૭॥
ભવેદ્વેઢમિકા બલ્યા વૃષ્યા રુચ્યાઽનિલાપહા ।
ઉષ્ણા સન્તર્પણી ગુર્વી બૃંહણી શુક્રલા પરમ્ ॥૩૮॥
ભિન્નમૂત્રમલા સ્તન્યમેદઃપિત્તકફપ્રદા ।
ગુદકીલાર્દિતશ્વાસપક્તિશૂલાનિ નાશયેત્ ॥ ૩૯ ॥

અન્વયઃ–માષપિષ્ટિકયા પૂર્ણગર્ભા ગોધૂમચૂર્ણતઃ રચિતા (યા) રોટિકા સા એવ બુધૈઃ વેઢમિકા પ્રોક્તા । વેઢમિકા બલ્યા વૃષ્યા રુચ્યા અનિલાપહા ઉષ્ણા સંતર્પણી ગુર્વી બૃંહણી પરં શુક્રલા ભિન્નમૂત્રમલા સ્તન્યમેદઃપિત્તકફપ્રદા ભવેત્, (તથા ચ) ગુદકીલાર્દિતશ્વાસપક્તિશૂલાનિ નાશયેત્ ॥

અડદની પિષ્ટિકાનું પૂરણ ભરી ઘઉંના લોટની જે રોટલી બનાવવામાં આવે, તે વેડમિકા રોટલી કહેવાય છે. એ રોટલી બળ આપનાર, મૈથુન શક્તિ વધારનાર, રુચિકારક વાયુને હણનાર, ગરમ, તૃપ્તિ આપનાર, ભારે, પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યની ખૂબ વૃદ્ધિ કરનાર, ઝાડો લગાડનાર, મૂત્ર કરનાર, ધાવણ તથા મેદને વધારનાર, પિત્ત તથા કફને કરનાર અને ગુદકીલ, અર્દિત, શ્વાસ તથા પક્તિશૂલ-એ રોગોનો નાશ કરે છે ૩૭-૩૯

૧. વેડં છિદ્રરહિતં પૂર્ણં મનતિ-પ્રાપ્નોતિ-અસ્માત્-'સર્વધાતુભ્ય ઇન્', ઇઁકારો ઋન્, વયુ-વેડમિકા-છિદ્ર વગરના પૂર્ણ મનને જે પામે છે, તેથી વેડમિકા-સ્વાર્થે ઇન્, તસ્ય સ્ત્રી વેડમિકા-વેડમી.

પાપડ બનાવવાની રીત, તેનું નામ તથા ગુણો

धूमसी रचिता हिङ्गुहरिद्रामरिचैर्युता ।
जीरकस्वर्जिकाभ्यां च तनूकृत्य च वेल्लिता ॥४०॥
पर्पटास्ते समाख्याताः पचमानाः ।
दीपनाः पाचना रूक्षा गुरवो विष्टम्भिनो रिताः ॥४१॥
मौद्गास्तु तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिताः ।
चणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः ।
स्नेहभृष्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ॥४२॥

अन्वय-हिङ्गुहरिद्रा-... च जीरकस्वर्जिका-... युता रचिता धूमसी तनूकृत्य वेल्लिता (सती) पर्पटाः (कथ्यन्ते)। ते सदा ... पचमानाः दीपनाः पाचनाः रूक्षाः (च) किञ्चित् गुरवः ईरिताः । मौद्गाः तु तद्गुणाः प्रोक्ताः विशेषात् लघवः हिताः (भवन्ति), ... पर्पटाः चणकस्य गुणैः युक्ताः (स्युः), स्नेहभृष्टाः तु ते सर्वे गुणैः मध्यमाः भवेयुः ॥

(અડદની દાળને પાણીમાં પલાળી, ફોતરાં ઉતારી, તડકામાં સૂકવી ચટીથી દળી તે લોટમાં) હિંગ, હળદર, મરી, જીરું તથા સાજીખાર નાખી પાણીથી બાંધી બહુ જ પાતળા પાતળા વણવામાં આવે, તે પાપડ કહેવાય છે. એ પાપડને હમેશ અંગારા પર શેકીને ખાવા. પર્પટ[1]-પાપડ ઘણી રુચિ ઉપજાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, રૂક્ષ અને કાંઈક ભારે છે. એ જ પ્રમાણે મગની દાળના પાપડ કરાય તો તે પણ ઉપર કહેલાના જેવા જ ગુણવાળા, વિશેષ કરી હલકા અને હિતકારી થાય છે. ચણાની દાળના પાપડ કરાય તો તે ચણાના જેવા ગુણવાળા થાય છે; એ પાપડને તેલમાં તળવામાં આવે તો તે મધ્યમ ગુણવાળા થાય છે. ૪૦-૪૨

૧. પર્પટિત-... રૈક્ષ્યાત્ત્વમ્, ... પર્પ ગતૌ-... ' (ઉણા. ૪-૮૧) ઇતિ અટન્ પ્રત્યય-જેઓ ઘણી જ ખૂબ પાતળા બને અને અંગારા પર શેકતાં ઘણી જે રુચિકારક તથા અગ્નિદીપક આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી પર્પટ-પાપડ.

પૂરિકા બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
तया पिष्टिकया पूर्णा समितासम्भवां लोपिकाम् ॥४३॥
तप्ततैले पचेत् सा पूरिका कथिता बुधैः ।
रुच्या स्वाद्वी गुरुः स्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका ॥४४॥
चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी ।
तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ॥४५॥

अन्वय-माषाणां पिष्टिकां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः युक्ताम्, तया पिष्टिकया पूर्णां समितासम्भवां लोपिकां (या मनुष्यः) तप्त. सा तैले पक्वा (सती) बुधैः पूरिका कथिता । (सा पूरिका) स्वाद्वी रुच्या गुरुः स्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका चक्षुस्तेजोहरी पाके च उष्णा (सती) वातविनाशिनी (भवति), घृतपक्वा अपि तथैव (गुणैः युक्ता सती विशेषात्) चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् (भवति) ॥

અડદની વાટેલી દાળમાં લૂણ, આદું તથા હિંગ નાખી તેનું પૂરણ ભરી મેદાની પૂરી બનાવી તેને તેલમાં તળી લેવાય એટલે વિદ્વાનોએ તેને પૂરિકા[1] કહી છે. એ પૂરિકા મધુર, રુચિ ઉપજાવનારી, ભારે, સ્નિગ્ધ, બળ આપનારી, પિત્તને તથા લોહીને બગાડનારી, નેત્રના તેજને હરનારી, પાકમાં ગરમ અને વાયુનો નાશ કરનારી છે. એ પૂરિકા જો ઘીમાં પકાવી હોય તો નેત્રને હિતકારી થાય છે અને રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૪૩-૪૫

૧. પૂર્યતે માષાણાં પિષ્ટિકયા ...ઇતિ પૂરિકા વસ્ત્રો, ... પૂર્યતે ... ગુણા અપિ, સા પૂરિકા, પૂરી ...-'...' ઇતિ ... , ... લૂણ, આદું તથા હિંગ નાખેલી અડદની દાળનું પૂરણ જેમાં ભરાય છે, મેંદાની પૂરીને તેલ કે ઘીમાં તળી નાખ...

રુચિકારક આદિ ગુણોથી ભરપૂર બનાવાય છે, તે પૂરિકા કહેવાય છે. ભોજનકૌતુહલ નામના ગ્રંથમાં આનું લક્ષણ આ રીતે આપ્યું છે: 'समितावेसने जीरहिङ्गुमारीचसंयुतं, घृताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेल्लितं, घृतेन वाथ तैलेन भर्जिता पूरिका मता'-જીરું. હિંગ તથા મરિયાં નાખેલું અને ઘી તથા પાણીથી ટૂંપેલું સમિતાનું વેસણ આડણી પર વણી નાખી તેલ કે ઘીમાં તળી કાઢવામાં આવે, તેને પૂરિકા કહી છે.' આમાં કંઈક ફરક છે, છતાં લગભગ મળતું જણાય છે.

અડદનાં વડાં બનાવવાની રીત

माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
कृत्वा विदध्याद्वटकांस्तांस्तैलेषु पचेच्छनैः ॥४६॥

अन्वयः—माषाणां पिष्टिकां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः युक्तां कृत्वा वटकान् विदध्यात्, तान् तैलेषु शनैः पचेत् ॥

અડદની વાટેલી દાળમાં લૂણ, આદું તથા હિંગ નાખી તેનાં વડાં કરવાં; અને તેને તેલમાં ધીરે ધીરે પકાવવાં. ૪૬

વડાંનાં નામ તથા ગુણો

विशुष्का वटका बल्या बृंहणा वीर्यवर्धनाः ।
वातामयहरा रुच्या विशेषादर्दितापहाः ॥४७॥
विबन्धभेदिनः श्लेष्मकारिणोऽत्यग्निपूजिताः ।
संचूर्ण्य निक्षिपेत्तक्रे भ्रष्टं जीरकहिङ्गु च ॥४८॥
लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ।
शुक्लस्तत्र वटको बलकृद्रोचनो गुरुः ॥४९॥
विबन्धकृद्विदाही च श्लेष्मलः पवनापहः ।
राज्यकाथातिरोचिन्या पाचन्या तांस्तु भक्षयेत् ॥५०॥

अन्वयः—विशुष्काः वटकाः बल्याः बृंहणाः वीर्यवर्धनाः वातामयहराः रुच्याः विशेषात् अर्दितापहाः (सन्ति, तथा च) विबन्धभेदिनः श्लेष्मकारिणः अत्यग्निपूजिताः (भवन्ति), भ्रष्टं च जीरकहिङ्गु संचूर्ण्य तक्रे निक्षिपेत्, तत्र सकलान् अपि वटकान् मज्जयेत्, (एवं) तत्र (क्षिप्तः सः) वटकः शुक्लः बलकृत् रोचनः गुरुः विबन्धकृत् विदाही श्लेष्मलः च पवनापहः (स्यात्, किंच) तान् अतिरोचिन्या पाचन्या राज्यकाथया तु भक्षयेत् ॥

સુકાયેલાં વટક[1]-વડાં બળ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યને વધારનાર, વાયુના રોગને મટાડનાર, રુચિકારક અને ખાસ કરી અર્દિત(મોઢાના લકવા)નો નાશ કરનારાં છે; વળી તે ઝાડાની કબજિયાત તોડનાર, કફ કરનાર અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓ માટે ઘણાં સારાં છે. જીરું તથા હિંગનો ભૂકો કરી શેકીને તેને ખૂબ જાડી છાશમાં નાંખવો; પછી તે છાશમાં લૂણ નાખી સઘળાં વડાં તેમાં બોળી દેવાં; એ વડાં વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, ભારે, મળ બંધ કરનાર, દાહ કરનાર, કફ કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે. તે વડાં અતિ રુચિ ઉપજાવનાર અને પાચક એવાં રાઈતાં સાથે પણ ખવાય.

[1] वटन्ति-वेष्टयन्ति गोलाकारेण बृंहणत्वादिगुणैश्चात्मानमिति वटाः, वट वेष्टने-पचाद्यच्, ततः वटा एव वटकाः-संज्ञायां कन्-જેઓ ગોળ આકારથી અને પુષ્ટિકારકપણું આદિ ગુણોથી પોતાને વીંટે-વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી વટક-વડાં.

કાંજીવડાં બનાવવાની રીત અને તેનાં નામ તથા ગુણો

मन्थनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपिता ।
निर्मलेनाम्बुनापूर्य तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत् ॥५१॥
राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतम् ।
निःक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यं च मुद्रयेत् ॥
ततो दिनत्रयादूर्ध्वमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम् ॥५२॥
काञ्जिको वटको रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः ॥
शूलघ्नोऽजीर्णदाहघ्नो नेत्ररोगेषु नो हितः ॥५३॥

अन्वयः—नूतना मन्थनी धार्या, (सा च) कटुतैलेन लेपिता (कार्या), तां च निर्मलेन अम्बुना आपूर्य तस्यां राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतं चूर्णं विनिःक्षिपेत्, (तथा च) तत्र वटकान् निःक्षिपेत्, भाण्डस्य आस्यं च मुद्रयेत्; ततः दिनत्रयात् ऊर्ध्वं वटकाः ध्रुवम् अम्लाः स्युः । (अयं) काञ्जिकः वटकः रुच्यः वातघ्नः श्लेष्मकारकः शूलघ्नः अजीर्णदाहघ्नः (अस्ति, किंतु) नेत्ररोगेषु हितः नो (भवति) ॥

નવું હાંડલું લઈ તેમાં સરસિયું તેલ ચોપડી નિર્મળ પાણી ભરી તેમાં રાઈ, જીરું લૂણ, હિંગ, સૂંઠ અને હળદરથી બનાવેલું ચૂર્ણ નાખીને તેમાં વડાં નાખવાં અને હાંડલાનું મોઢું તદ્દન બંધ કરી દેવું; એમ ત્રણ દિવસ રાખ્યા પછી તેમાંથી બહાર કાઢેલાં વડાં ખરેખર ખાટાં થઈ જાય છે; તે કાંજિક[1]-કાંજીવડાં કહેવાય છે; એ કાંજીવડાં રુચિકારક, વાયુને હણનાર, કફને કરનાર અને શૂલ-

ગરુજ્યું તથા હાડને મટાડનાર છે; પણ નેત્રના રોગવાળાઓને એ વડાં હિતકારી નથી. ૫૧-૫૩

૧ કુસ્થિત અક્ષિન—અજિર્ અમલત્સા અક્ષિ ભવતિ અજિ—, તદ્ અક્ષિ યસ્ય અમલતયાયમ્ ઇતિ અક્ષિક—અયમાયમ્—ખટાઈવે જેનું ખરાબ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે તે કાંજિક કહેવાય છે જો કોઈ અને છે એ કાઈ જેમાં ખટાઈ લાવવા સામેલ બને છે, તેથી કાંજિક-કાંજીવડા કહેવાય છે

આમલીવડાના નામ તથા ગુણો

અમ્લિકાં સ્વેદયિત્વા તુ જલેન સહ મર્દયેત્।
તન્નીરે કૃતસંસ્કારે વટકાન્ મજ્જયેત્તના ॥ ૫૪ ॥
અમ્લિકાવટકાસ્તે તુ કથ્યા વહ્નિપ્રદીપનાઃ।
વટકસ્ય ગુણૈઃ પૂર્વૈસ્તેઽપિ ચ સમન્વિતાઃ ॥ ૫૫ ॥

અન્વય—અમ્લિકાં તુ સ્વેદયિત્વા જલેન સહ મર્દયેત્, કૃતસંસ્કારે તન્નીરે ચન વટકાન્ મજ્જયેત્। તે તુ અમ્લિકાવટકાઃ કથ્યા વહ્નિદીપના (ભવન્તિ) તે ચ પૂર્વૈઃ વટકસ્ય ગુણૈઃ અપિ સમન્વિતા (સન્તિ) ॥

આંબલીના કાતરાને ગોઠીને પાણીમાં ચોળી નાખવા; પછી સંસ્કાર આપેલા તે પાણીમાં વડાંને બોળી દેવાં, એટલે તે અમ્લિકા વટક[1]—આમલીવડાં કહેવાય છે એ વડાં રુચિકારક અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોય છે અને તેઓમાં ઉપર કહેલા વડાના ગુણો પણ સંપૂર્ણ રહે છે ૫૪,૫૫

૧ અમ્લિકાવટકા વટક—વાતપત્તિનાશિ—આંબલીથી સંસ્કારી કરેલ—આંબલીના પાણીમાં બોળેલાં જે વડાં તે અમ્લિકાવટક—આંબલીવડાં કહેવાય છે

મગના વડાના ગુણો

મુદ્ગાનાં પલકસ્ત્યક્તે ભક્ષિતા સુપથ્યો હિમાઃ।
દોષત્રયપ્રશમનાર્થે પિત્તોન્નામના હિતાઃ ॥ ૫૬ ॥

અન્વય—તથા ભક્ષિતા મુદ્ગાનાં વટકા લઘવ હિમા દોષત્રયશમન ચૈવ પિત્તોપશમનાદ (ભવન્તિ) હિતા (સન્તિ) ॥

ચાટી છાશમાં બોળેલા મગના વડાં હલકાં ટાઢાં અને સંસ્કારથી થયેલા પ્રભાવને લીધે ત્રણે દોષને શમાવનાર તથા હિતકારી થાય છે. ૫૬

અડદની વડીઓ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

માષાણાં પિષ્ટિકા હિઙ્ગુલવણાર્દ્રકસંસ્કૃતા।
તયા વિરચિતા વસ્ત્રે વટિકાઃ સાધુશોષિતાઃ ॥
ભર્જિતાસ્તૈલતૈલે તા અથવા સુપક્વહિતાઃ।
વટકસ્ય ગુણૈર્યુક્તા જ્ઞાતવ્યા વહ્નિદા મુખમ્ ॥ ૫૭-૫૮

અન્વય—માષાણાં પિષ્ટિકા હિઙ્ગુલવણાર્દ્રકસંસ્કૃતા (ભવેત્), તયા વસ્ત્રે વિરચિતા વટિકા સાધુશોષિતા તસ્તૈલે ભર્જિતાઃ અથવા સુપક્વહિતા તાઃ વટકસ્ય ગુણૈઃ યુક્તા (સન્ત્ય) મુખ રુચિદા જ્ઞાતવ્યા ॥

અડદની વાટેલી દાળમાં હિંગ, લૂણ તથા આદુ નાખી સંસ્કારી કરવી; પછી તેમાંથી વસ્ત્ર પર વડીઓ બનાવવી અને સારી રીતે સુકવવી; એ વડીઓને તેલમાં તળવી અથવા રાંધેલી દાળમાં નાખવી; એ વડીઓ વડાના જેવા ગુણવાળી હોઈ (ખાવામાં) મજીજ રુચિ આપનારી થાય છે ૫૭,૫૮

કોળાની વડીઓના ગુણો

કૂષ્માણ્ડમાષવટી જ્ઞેયા પૂર્વોક્તવટિકાગુણા।
વિશેષાત્પિત્તરક્તઘ્ની લઘ્વી ચ કથિતા બુધૈઃ ॥ ૫૯

અન્વય—કૂષ્માણ્ડવટી પૂર્વોક્તવટિકાગુણા જ્ઞેયા, વિશેષાત્ પિત્તરક્તઘ્ની ચ લઘ્વી બુધૈઃ કથિતા ॥

કોળાની વડી પણ અડદની વડી જેવા જ ગુણોવાળી જાણવી. તે વડી વિશેષે કરી રક્તપિત્તને મટાડનારી અને હલકી વિદ્વાનોએ કહી છે. ૫૯

મગની વડીઓના ગુણો

મુદ્ગાનાં વટિકા તદ્વદ્વિરચિતા સાધિતા તથા।
પથ્યા રુચ્યા તથા લઘ્વી મુદ્ગસૂપગુણા સ્મૃતા ॥ ૬૦

અન્વય—તદ્વત્ વિરચિતા તથા સાધિતા મુદ્ગાનાં વટિકા પથ્યા રુચ્યા તથા લઘ્વી (લઘ્વી) મુદ્ગસૂપગુણા સ્મૃતા ॥

અડદની વડીઓની પેઠે જ બનાવેલી તથા રાંધેલી મગની વડીઓ પણ પથ્ય, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકી હોઈ મગની રાંધેલી દાળના જેવા જ ગુણોવાળી કહી છે

બોધ માટલાં બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

માષપિષ્ટિકયા લિપ્તં નાગપત્રીદલં મહત્।
તત્ સંવેષ્ટયેત્ સુરુચ્યાં સ્થાપ્યાસ્તારકોપરિ ॥
તતો નિષ્પીડ્ય તત્ સમ્યક્ વટસ્તૈલેન ભર્જયેત્ ॥ ૬૧

अलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः ।
तं वृन्ताकमटित्रेण वास्तूकेन च भक्षयेत् ॥६२॥

अन्वयः—महत् नागवल्लीदलं माषपिष्टिकया लिप्तं (कृत्वा) तत्तु स्थाल्याम् आस्तारकोपरि युक्त्या संस्वेदयेत्, ततः खण्ड्यं तत् ततः निष्कास्य तैलेन भर्जयेत् । अयं प्रकारः पाकपण्डितैः अलीकमत्स्यः उक्तः, तं वृन्ताकमटित्रेण च वास्तूकेन भक्षयेत् ॥

મોટા નાગરવેલના પાન ઉપર અડદની દાળ ચોપડીને તેને તપેલામાં ખડના માળા ઉપર યુક્તિથી પકાવવું. એ પાન જ્યારે ટુકડા થઈ શકે એવું થાય ત્યારે તેને તેમાંથી બહાર કાઢી (સુધારીને) તેલમાં તળવું; આ પ્રકારને પાકશાસ્ત્રના પંડિતોએ ખોટું માછલું કહેલ છે; તેને રીંગણાના ભડથાંની સાથે અથવા ટાંકાની સાથે ખાવું. ૬૧,૬૨

કઢી બનાવવાની રીત

स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
अवलेहनसंयुक्तं तक्रं तत्रैव निःक्षिपेत् ॥
एषा सिद्धा समरिचा क्वथिता कथिता बुधैः ॥६३॥

अन्वयः—स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत्, तत्र एव अवलेहनसंयुक्तं तक्रं निःक्षिपेत्, समरिचा एषा सिद्धा (सती) बुधैः क्वथिता कथिता ॥

તપેલીની અંદર ઘીમાં કે તેલમાં હળદર અને હિંગનો વઘાર મૂકવો. પછી તે વઘારમાં વેસણવાળી છાશ નાખવી અને મરી નાખવાં; એ પાકી રહે ત્યારે વિદ્વાનોએ તેને કઢી કહેલ છે. ૬૩

કઢીના ગુણો

क्वथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निप्रदीपनी ।
कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी ॥६४॥

अन्वयः—क्वथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निदीपनी किंचित् पित्तप्रकोपिणी कफानिलविबन्धघ्नी (स्यात्) ॥

કવથિતા[1]—કઢી પાચન, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને કફ, વાયુ તથા મળના રોકાણને મટાડનાર છે. ૬૪

૧. क्वथ्यते—निष्पाच्यते स्म भर्जितहरिद्राहिङ्गुमिश्रं समरिचमवलेहनयुक्तं तक्रं स्थाल्यां सा सिद्धा—क्वथिता, क्वथे निष्पाके—कर्मणि क्तः, टाप्—હળદર તથા હિંગના વઘારવાળી અને મરિયાં સાથે વેસણથી મિશ્ર કરેલી છાશને તપેલીમાં ઉકાળીને જે તૈયાર કરાય, તે કવથિતા—કઢી કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત ખોટાં માછલાંના કઢી સાથેના ગુણો

अलीकमत्स्याः शुष्का वा किं वा क्वथितया युताः ।
बृंहणा रोचना वृष्या बल्या वातगदापहाः ॥६५॥
कोष्ठशुद्धिकराः शुष्काः किञ्चित्पित्तप्रकोपणाः ।
अर्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ॥६६॥

अन्वयः—अलीकमत्स्याः वा शुष्काः किंवा क्वथितया युताः (भक्षिताः सन्तः) बृंहणाः रोचनाः वृष्याः बल्याः (सन्तः) वातगदापहाः (भवन्ति) ॥ शुष्काः (ते) कोष्ठशुद्धिकराः किंचित् पित्तप्रकोपणाः (सन्तः) अर्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ॥

ઉપર કહેલાં ખોટાં માછલાં નકરાં જ ખાવાં અથવા કઢીની સાથે ખાવાં. કઢીની સાથે ખાધેલાં એ માછલાં પુષ્ટિ આપનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુસંબંધી રોગોને મટાડનાર છે. એ નકરાં માછલાં કોઠાને સાફ કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને અર્દિત રોગમાં તથા દાઢી ઝલાઈ જવાના રોગમાં વિશેષે કરી હિતકારી કહ્યાં છે. ૬૫,૬૬

મગનાં લીલાં વડાં બનાવવાની રીત

मुद्गपिष्टाविरचितान् वटाँस्तैलेन पाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिश्चूर्णे विनिःक्षिपेत् ॥६७॥
भ्रष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरीचं जीरकं तथा ।
निम्बूरसं यवानीं च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् ॥६८॥

अन्वयः—मुद्गपिष्टाविरचितान् वटान् तैलेन पाचितान् (कृत्वा) हस्तेन सम्यक् चूर्णयेत्, तस्मिन् चूर्णे भ्रष्टं हिङ्गु सूक्ष्मम् आर्द्रकं मरीचं जीरकं निम्बूरसं तथा च यवान् विनिःक्षिपेत् (तत्) सर्वं युक्त्या विमिश्रयेत् ॥

મગની વાટીદાળનાં વડાં બનાવી તેઓને તેલમાં પકાવી હાથ વડે સારી રીતનો ભૂકો કરી નાખવો. પછી તે ભૂકામાં શેકેલી હિંગ, શેકેલું ઝીણું આદું, શેકેલાં મરી, શેકેલું જીરું, લીંબુનો રસ તથા અજમો એ સઘળા પદાર્થો નાખવા અને યુક્તિથી મેળવી દેવા.

मुद्गपिष्टिं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामास्तारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्यात्तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥६९॥

अन्वयः—(ततः) मुद्गपिष्टिं स्थाल्याम् आस्तारकोपरि

અરુચિ તથા વાયુને મટાડનાર છે; પણ નેત્રના રોગવાળાઓને એ વડાં હિતકારી નથી. ૫૧–૫૩

૧. कुसिता भ्रविः—अविद्, अम्लत्वस्य भरित अस्येति भ्रविःम्, तद् भस्ति अस्य अम्लत्वमावम् इति भाविक—भर्धभावक—ખટાશપે જેનું ખરાબ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, તે કાંજિક કહેવાય છે—જેને કાંજી કહે છે, એ કાંજી જેમાં ખટાશ લાવવા શક્ત બને છે, તેથી કાંજિક–કાંજ્યથં કહેવાય છે

આંબલીવડાંનાં નામ તથા ગુણો

अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकानवधारयेत् ॥ ५४ ॥
अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणैः पूर्वैस्तेऽपि च समन्विताः ॥ ५५ ॥

अन्वय—अम्लिकां तु स्वेदयित्वा जलेन सह मर्दयेत्, कृतसंस्कारे तन्नीरे च वटकान् मज्जयेत् । ते तु अम्लिकावटकाः रुच्याः वह्निप्रदीपनाः (भवन्ति), पूर्वैः च वटकस्य गुणैः अपि समन्विताः (सन्ति) ॥

આંબલીના કાતરાને બાફીને પાણીમાં ચોળી નાખવા; પછી સંસ્કાર આપેલા તે પાણીમાં વડાંને બોળી દેવાં, એટલે તે અમ્લિકા વટક[1]–આંબલીવડાં કહેવાય છે. એ વડાં રુચિકારક અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોય છે અને તેઓમાં ઉપર કહેલા વડાના ગુણો પણ સંપૂર્ણ રહે છે. ૫૪,૫૫

૧. अम्लिकावटकाः अम्लिकादिवि—આંબલીથી સંસ્કારી કરેલ–આંબલીના પાણીમાં બોળેલાં જે વડાં તે અમ્લિકાવટક–આંબલીવડાં કહેવાય છે.

મગનાં વડાંના ગુણો

मुद्गानां वटकास्तद्वत् भर्जिताः सलिले हिमाः ।
संस्कारप्रभावेण मिदोषशमना हिताः ॥ ५६ ॥

अन्वय—तद्वत् भर्जिताः मुद्गानां वटकाः सलिले हिमाः संस्कारप्रभावेण त्रिदोषशमनाः (सन्ति) हिताः (च) ॥

વાટી છાશમાં બોળેલાં મગનાં વડાં ઠંડાં થાય અને સંસ્કારથી મળેલા પ્રભાવને લીધે ત્રણે દોષને શમાવનાર તથા હિતકારી થાય છે. ૫૬

અડદની વડીઓ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

माषस्य पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृता ।
तया विरचिता पक्षे वटिका वायुशोषिता ॥ ५७ ॥
भर्जितास्तप्ततैले ता अथवा सूपलेहिता ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिराः शुभाः ॥ ५८ ॥

अन्वय—माषस्य पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृता (भवेत), तया पक्षे विरचिताः वटिकाः वायुशोषिताः तप्ततैले भर्जिताः अथवा सूपलेहिताः ताः वटकस्य गुणैः युक्ताः (सन्ति) रुचिराः शुभाः (च) ज्ञातव्याः ॥

અડદની વાટેલી દાળમાં હિંગ, લૂણ તથા આદુ નાખી સંસ્કારી કરવી; પછી તેમાંથી વસ્ત્ર પર વડીઓ બનાવવી અને સારી રીતે સુકવવી; એ વડીઓને તેલમાં તળવી અથવા રાંધેલી દાળમાં નાખવી; એ વડીઓ વડાના જેવા ગુણવાળી હોઈ (ખાવામાં) સ્વાદિષ્ટ રુચિ આપનારી થાય છે. ૫૭,૫૮

કોળાંની વડીઓના ગુણો

कूष्माण्डवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषाद्रक्तपित्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥ ५९ ॥

अन्वय—कूष्माण्डवटी पूर्वोक्तवटिकागुणा ज्ञेया, विशेषात् रक्तपित्तघ्नी च लघ्वी बुधैः कथिता ॥

કોળાની વડી પણ અડદની વડી જેવા જ ગુણોવાળી જાણવી. તે વડી વિશેષે કરી રક્તપિત્તને મટાડનારી અને હલકી વિદ્વાનોએ કહી છે. ૫૯

મગની વડીઓના ગુણો

मुद्गानां वटिका तद्वद्भर्जिता साधिता तथा ।
पथ्या रुच्या तथा लघ्वी मुद्गसूपगुणा स्मृता ॥ ६० ॥

अन्वय—तद्वत् भर्जिता तथा साधिता मुद्गानां वटिका पथ्या रुच्या तथा लघ्वी (सती) मुद्गसूपगुणा स्मृता ॥

અડદની વડીઓની પેઠે જ બનાવેલી તથા રાંધેલી મગની વડીઓ પણ પથ્ય, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકી હોઈ મગની રાંધેલી દાળના જેવા જ ગુણોવાળી કહી છે

ખોયાં માલપૂડાં બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

माषपिष्टिकया किञ्चिन्माषवटीनिभं सृजेत् ।
तत्तु संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामास्तारकोपरि ।
ततो निष्काश्य तत् कल्कं तप्ततैलेन मर्दयेत् ॥ ६१

અલીકમત્સ્ય ઉક્તોઽયં પ્રકારઃ પાકપણ્ડિતૈઃ ।
તં વૃન્તાકમટિત્રેણ વાસ્તૂકેન ચ ભક્ષયેત્ ॥૬૨॥

અન્વયઃ—મહત્ નાગવલ્લીદલં માષપિષ્ટિકયા લિપ્તં (કૃત્વા) તત્તુ સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ યુક્ત્યા સંસ્વેદયેત્, તતઃ ખણ્ડ્યં તત્ તતઃ નિષ્કાસ્ય તૈલેન ભર્જયેત્ । અયં પ્રકારઃ પાકપણ્ડિતૈઃ અલીકમત્સ્યઃ ઉક્તઃ, તં વૃન્તાકમટિત્રેણ ચ વાસ્તૂકેન ભક્ષયેત્ ॥

મોટા નાગરવેલના પાન ઉપર અડદની દાળ ચોપડીને તેને તપેલામાં ખડના માળા ઉપર યુક્તિથી પકાવવું. એ પાન જ્યારે ટુકડા થઈ શકે એવું થાય ત્યારે તેને તેમાંથી બહાર કાઢી (સુધારીને) તેલમાં તળવું; આ પ્રકારને પાકશાસ્ત્રના પંડિતોએ ખોટું માછલું કહેલ છે; તેને રીંગણાના ભડથાંની સાથે અથવા ટાંકાની સાથે ખાવું. ૬૧,૬૨

કઢી બનાવવાની રીત

સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાહિઙ્ગુ ભર્જયેત્ ।
અવલેહનસંયુક્તં તક્રં તત્રૈવ નિઃક્ષિપેત્ ॥
એષા સિદ્ધા સમરિચા ક્કથિતા કથિતા બુધૈઃ ॥૬૩

અન્વયઃ—સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાહિઙ્ગુ ભર્જયેત્, તત્ર એવ અવલેહનસંયુક્તં તક્રં નિઃક્ષિપેત્, સમરિચા એષા સિદ્ધા (સતી) બુધૈઃ ક્કથિતા કથિતા ॥

તપેલીની અંદર ઘીમાં કે તેલમાં હળદર અને હિંગનો વધાર મૂકવો. પછી તે વધારમાં વેસણવાળી છાશ નાખવી અને મરી નાખવાં; એ પાકી રહે ત્યારે વિદ્વાનોએ તેને કઢી કહેલ છે. ૬૩

કઢીના ગુણો

ક્કથિતા પાચની રુચ્યા લઘ્વી વહ્નિપ્રદીપની ।
કફાનિલવિબન્ધઘ્ની કિઞ્ચિત્પિત્તપ્રકોપિણી ॥૬૪॥

અન્વયઃ—ક્કથિતા પાચની રુચ્યા લઘ્વી વહ્નિદીપની કિંચિત્ પિત્તપ્રકોપિણી કફાનિલવિબન્ધઘ્ની (સ્યાત્) ॥

કવથિતા[1]—કઢી પાચન, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને કફ, વાયુ તથા મળના રોકાણને મટાડનાર છે. ૬૪

૧. ક્વથ્યતે—નિષ્પાચ્યતે સ્મ ભર્જિતહરિદ્રાહિઙ્ગુમિશ્રં સમરિચમવલેહનયુક્તં તક્રં સ્થાલ્યાં સા સિદ્ધા—ક્કથિતા, ક્કથે નિષ્પાકે કર્મણિ ક્તઃ, ટાપ્—હળદર તથા હિંગના વધારવાળી અને મરિયાં સાથે વેસણથી મિશ્ર કરેલી છાશને તપેલીમાં ઉકાળીને જે તૈયાર કરાય, તે ક્વથિતા—કઢી કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત ખોટાં માછલાંના કઢી સાથેના ગુણો

અલીકમત્સ્યાઃ શુષ્કા વા કિં વા ક્કથિતયા યુતાઃ ।
બૃંહણા રોચના વૃષ્યા બલ્યા વાતગદાપહાઃ ॥૬૫॥
કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ શુષ્કાઃ કિઞ્ચિત્પિત્તપ્રકોપણાઃ ।
અર્દિતે સહનુસ્તમ્ભે વિશેષેણ હિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥૬૬॥

અન્વયઃ—અલીકમત્સ્યાઃ વા શુષ્કાઃ કિંવા ક્કથિતયા યુતાઃ (ભક્ષિતાઃ સન્તઃ) બૃંહણાઃ રોચનાઃ વૃષ્યાઃ બલ્યાઃ (સન્તઃ) વાતગદાપહાઃ (ભવન્તિ) ॥ શુષ્કાઃ (તે) કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ કિંચિત્ પિત્તપ્રકોપણાઃ (સન્તઃ) અર્દિતે સહનુસ્તમ્ભે વિશેષેણ હિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ઉપર કહેલાં ખોટાં માછલાં નકરાં જ ખાવાં અથવા કઢીની સાથે ખાવાં. કઢીની સાથે ખાધેલાં એ માછલાં પુષ્ટિ આપનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુસંબંધી રોગોને મટાડનાર છે. એ નકરાં માછલાં કોઠાને સાફ કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને અર્દિત રોગમાં તથા દાઢી ઝલાઈ જવાના રોગમાં વિશેષે કરી હિતકારી કહ્યાં છે. ૬૫,૬૬

મગનાં લીલાં વડાં બનાવવાની રીત

મુદ્ગપિષ્ટાવિરચિતાન્ વટાંસ્તૈલેન પાચિતાન્ ।
હસ્તેન ચૂર્ણયેત્સમ્યક્ તસ્મિંશ્ચૂર્ણે વિનિઃક્ષિપેત્ ॥૬૭
ભ્રષ્ટં હિઙ્ગ્વાર્દ્રકં સૂક્ષ્મં મરીચં જીરકં તથા ।
નિમ્બૂરસં યવાનીં ચ યુક્ત્યા સર્વં વિમિશ્રયેત્ ॥૬૮॥

અન્વયઃ—મુદ્ગપિષ્ટાવિરચિતાન્ વટાન્ તૈલેન પાચિતાન્ (કૃત્વા) હસ્તેન સમ્યક્ ચૂર્ણયેત્, તસ્મિન્ ચૂર્ણે ભ્રષ્ટં હિઙ્ગુ સૂક્ષ્મમ્ આર્દ્રકં મરીચં જીરકં નિમ્બૂરસં તથા ચ યવાન્ વિનિઃક્ષિપેત્ (તત્) સર્વં યુક્ત્યા વિમિશ્રયેત્ ॥

મગની વાટીદાળનાં વડાં બનાવી તેઓને તેલમાં પકાવી હાથ વડે સારી રીતનો ભૂકો કરી નાખવો. પછી તે ભૂકામાં શેકેલી હિંગ, શેકેલું ઝીણું આદું, શેકેલાં મરી, શેકેલું જીરું, લીંબુનો રસ તથા અજમો એ સઘળા પદાર્થો નાખવા અને યુક્તિથી મેળવી દેવા.

મુદ્ગપિષ્ટિં પચેત્સમ્યક્ સ્થાલ્યામાસ્તારકોપરિ ।
તસ્યાસ્તુ ગોલકં કુર્યાત્તન્મધ્યે પૂરણં ક્ષિપેત્ ॥૬૯॥

અન્વયઃ—(તતઃ) મુદ્ગપિષ્ટિં સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ

અજીર્ણ તથા તાવને મટાડનાર છે; પણ નેત્રના રોગવાળાઓને એ વડાં હિતકારી નથી. ૫૧-૫૩

१. कुथिता अम्लिका—अम्लिक् अम्लस्य अस्ति अस्याम् इति अम्लिका, तत् अस्ति अस्य अम्लकांजिकम् इति कांजिक—कांजिकम्—ખટાશરૂપે જેનું ખટાશ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે, તે કાંજિક કહેવાય છે—જેને કાંજી કહે છે, એ કાંજી જેમાં ખટાશ લાવવા સાધન બને છે, તેથી કાંજિક—કાંજીવડાં કહેવાય છે

આંબલીવડાંનાં નામ તથા ગુણો

अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे हतसंस्कारे वटकान्मज्जयेत्पुनः ॥५४॥
अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः ॥५५॥

अन्वय—अम्लिकां तु स्वेदयित्वा जलेन सह मर्दयेत्, हतसंस्कारे तन्नीरे वटकान् मज्जयेत् । ते तु अम्लिकावटकाः रुच्याः वह्निप्रदीपनाः (भवन्ति), एते च पूर्वैः वटकस्य गुणैः अपि समन्विताः (सन्ति) ॥

આંબલીના કાતરાને શેકીને પાણીમાં ચોળી નાખવા; પછી સંસ્કાર આપેલા તે પાણીમાં વડાંને બોળી દેવાં, એટલે તે અમ્લિકા વટક[1]—આંબલીવડાં કહેવાય છે. એ વડાં રુચિકારક અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોય છે અને તેઓમાં ઉપર કહેલા વડાંના ગુણો પણ સંપૂર્ણ રહે છે ૫૪,૫૫

१ अम्लिकावटकाः ... —आम्लीवटका इति— આંબલીથી સંસ્કારી કરેલ—આંબલીના પાણીમાં ઝબોળેલાં જે વડાં તે અમ્લિકાવટક—આંબલીવડાં કહેવાય છે

મગનાં વડાંના ગુણો

मुद्गानां वटकास्तक्रे भर्जिता अथवा हिमाः ।
संस्कारप्रभावेण त्रिदोषशमना हिताः ॥५६॥

अन्वय—तक्रे भर्जिताः मुद्गानां वटकाः अथवा हिमाः संस्कारप्रभावेन त्रिदोषशमनाः (भवन्ति) हिताः (च) ॥

ખાટી છાશમાં ઝબોળેલા મગનાં વડાં ઠંડાં રહ્યાં અને સંસ્કારથી થયેલા પ્રભાવને લીધે ત્રણે દોષને શમાવનાર તથા હિતકારી થાય છે. ૫૬

અડદની વડીઓ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

माषाणां पिष्टिकां हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृताम् ।
तया विरचिता यत्ने वटिकाः साधुशोषिताः ।
भर्जितास्तप्ततैले ता अथवा सूपशोधिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिरा भृशम् ॥

अन्वय—माषाणां पिष्टिकां हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृतां (कृत्वा), तया यत्नेन विरचिता वटिकाः साधुशोषिताः तप्ततैले भर्जिताः अथवा सूपशोधिताः ताः वटकस्य गुणैः युक्ताः (तथा) भृशं रुचिरा ज्ञातव्याः ॥

અડદની વાટેલી દાળમાં હિંગ, લૂણ તથા આદુ નાખી સંસ્કારી કરવી; પછી તેમાંથી વસ્ત્ર પર વડીઓ બનાવવી અને સારી રીતે સુકવવી; એ વડીઓને તેલમાં તળવી અથવા રાંધેલી દાળમાં નાખવી; એ વડીઓ વડાંના જેવા ગુણવાળી હોઈ (ખાવામાં) ઘણી જ રુચિ આપનારી થાય છે. ૫૭,૫૮

કોળાંની વડીઓના ગુણો

कूष्माण्डवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥५९॥

अन्वय—कूष्माण्डवटी पूर्वोक्तवटिकागुणा ज्ञेया, विशेषात् पित्तरक्तघ्नी च लघ्वी बुधैः कथिता ॥

કોળાની વડી પણ અડદની વડી જેવા જ ગુણોવાળી જાણવી. તે વડી વિશેષે કરી રક્તપિત્તને મટાડનારી અને હલકી વિદ્વાનોએ કહી છે. ૫૯

મગની વડીઓના ગુણો

मुद्गानां वटिका तद्वद्रचिता साधिता तथा ।
पथ्या रुच्या तथा लघ्वी मुद्गसूपगुणा स्मृता ॥६०॥

अन्वय—तद्वत् रचिता तथा साधिता मुद्गानां वटिका पथ्या रुच्या तथा लघ्वी (च) मुद्गसूपगुणा स्मृता ॥

અડદની વડીઓની પેઠે જ બનાવેલી તથા રાંધેલી મગની વડીઓ પણ પથ્ય, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકી હોઈ મગની રાંધેલી દાળના જેવા જ ગુણોવાળી કહી છે

બીડાં માછલાં બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत् ।
तत्तु संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामास्तीर्य चोपरि ॥
[illegible]

मलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः ।
तं वृन्ताकमटित्रेण वास्तूकेन च भक्षयेत् ॥६२॥

अन्वयः—महत् नागवल्लीदलं माषपिष्टिकया लिप्तं (कृत्वा) तत् स्थाल्याम् आस्तारकोपरि युक्त्या संस्वेदयेत्, ततः खण्डयं तत् ततः निष्काश्य तैलेन भर्जयेत् । अयं प्रकारः पाकपण्डितैः अलीकमत्स्यः उक्त., तं वृन्ताकमटित्रेण च वास्तूकेन भक्षयेत् ॥

મોટા નાગરવેલના પાન ઉપર અડદની દાળ ચોપડીને તેને તપેલામાં ખડના માળા ઉપર યુક્તિથી પકાવવું. એ પાન જ્યારે ટુકડા થઈ શકે એવું થાય ત્યારે તેને તેમાંથી બહાર કાઢી (સુધારીને) તેલમાં તળવું; આ પ્રકારને પાકશાસ્ત્રના પંડિતોએ ખોટું માછલું કહેલ છે; તેને રીંગણાના ભડથાંની સાથે અથવા ટાંકાની સાથે ખાવું. ૬૧,૬૨

કઢી બનાવવાની રીત

स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
अवलेहनसंयुक्तं तक्रं तत्रैव निःक्षिपेत् ॥
पपा सिद्धा समरिचा क्वथिता कथिता बुधैः ॥६३

अन्वयः—स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत्, तत्र एव अवलेहनसंयुक्तं तक्रं निःक्षिपेत्, समरिचा एपा सिद्धा (सती) बुधैः क्वथिता कथिता ॥

તપેલીની અંદર ઘીમાં કે તેલમાં હળદર અને હિંગનો વધાર મૂકવો. પછી તે વધારમાં વેસણવાળી છાશ નાખવી અને મરી નાખવાં; એ પાકી રહે ત્યારે વિદ્વાનોએ તેને કઢી કહેલ છે. ૬૩

કઢીના ગુણો

क्वथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निप्रदीपनी ।
कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी ॥६४॥

अन्वयः—क्वथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निदीपनी किञ्चित् पित्तप्रकोपिणी कफानिलविबन्धघ्नी (स्यात्) ॥

કવથિતા[1]-કઢી પાચન, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને કફ, વાયુ તથા મળના રોકાણને મટાડનાર છે. ૬૪

૧. क्वथ्यते—निष्पाच्यते स्म भर्जितहरिद्राहिङ्गुमिश्रं समरिचमवलेहनयुक्तं तक्रं स्थाल्यां सा सिद्धा—क्वथिता, क्वथे निष्पाके—कर्मणि क्तः, टाप्—હળદર તથા હિંગના વધારવાળી અને મરિયાં સાથે વેસણથી મિશ્ર કરેલી છાશને તપેલીમાં ઉકાળીને જે તૈયાર કરાય, તે ક્વથિતા-કઢી કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત ખોટાં માછલાંના કઢી સાથેના ગુણો

मलीकमत्स्याः शुष्का वा किं वा क्वथितया युताः ।
बृंहणा रोचना वृष्या बल्या वातगदापहाः ॥६५॥
कोष्ठशुद्धिकराः शुष्काः किञ्चित्पित्तप्रकोपणाः ।
अर्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ॥६६॥

अन्वयः—अलीकमत्स्याः वा शुष्काः किंवा क्वथितया युताः (भक्षिताः सन्तः) बृंहणाः रोचनाः वृष्याः बल्याः (सन्तः) वातगदापहाः (भवन्ति) ॥ शुष्काः (ते) कोष्ठशुद्धिकराः किञ्चित् पित्तप्रकोपणाः (सन्तः) अर्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ॥

ઉપર કહેલાં ખોટાં માછલાં નકરાં જ ખાવાં અથવા કઢીની સાથે ખાવાં. કઢીની સાથે ખાધેલાં એ માછલાં પુષ્ટિ આપનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુસંબંધી રોગોને મટાડનાર છે. એ નકરાં માછલાં કોઠાને સાફ કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને અર્દિત રોગમાં તથા દાઢી ઝલાઈ જવાના રોગમાં વિશેષે કરી હિતકારી કહ્યાં છે. ૬૫,૬૬

મગનાં લીલાં વડાં બનાવવાની રીત

मुद्गपिष्टविरचितान् वटाँस्तैलेन पाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिश्चूर्णे विनिःक्षिपेत् ॥६७
भ्रष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरीचं जीरकं तथा ।
निम्बूरसं यवानीं च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् ॥६८॥

अन्वयः—मुद्गपिष्टविरचितान् वटान् तैलेन पाचितान् (कृत्वा) हस्तेन सम्यक् चूर्णयेत्, तस्मिन् चूर्णे भ्रष्टं हिङ्गु सूक्ष्मम् आर्द्रकं मरीचं जीरकं निम्बूरसं तथा च यवान् विनिःक्षिपेत् (तत्) सर्वं युक्त्या विमिश्रयेत् ॥

મગની વાટીદાળનાં વડાં બનાવી તેઓને તેલમાં પકાવી હાથ વડે સારી રીતનો ભૂકો કરી નાખવો. પછી તે ભૂકામાં શેકેલી હિંગ, શેકેલું ઝીણું આદું, શેકેલાં મરી, શેકેલું જીરું, લીંબુનો રસ તથા અજમો એ સઘળા પદાર્થો નાખવા અને યુક્તિથી મેળવી દેવા.

मुद्गपिष्टिं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामास्तारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्यात्तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥६९॥

अन्वयः—(ततः) मुद्गपिष्टिं स्थाल्याम् आस्तारकोपरि

અરુચિ તથા શ્વાસને મટાડનાર છે; પણ નેત્રના રોગવાળાઓને એ વડાં હિતકારી નથી. ૫૧-૫૩

૧ કુત્સિતા મલિકા—મલિકા, અથવા મલ્લિકા અસ્તિ અસ્યેતિ મલ્લિકમ્, તદ્ અસ્તિ યસ્ય મલ્લિકપાત્રમ્ ઇતિ મલ્લિક—મલિનપાત્ર—ભઠ્ઠીરૂપે જેનું ખરાબ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, તે મલ્લિક કહેવાય છે—જેને કાંઠો કહે છે, એ કાંઠો જેમાં ખરાબ થાવવા નાખ્યા બને છે, તેથી કાંજિક—કાંઠાવડાં કહેવાય છે

આમલીવડાનાં નામ તથા ગુણો

અમ્લિકાં સ્વેદયિત્વા તુ જલેન સહ મર્દયેત્ ।
તન્નીરે કૃતસંસ્કારે વટકાન્મજ્જયેદ્બુધઃ ॥ ૫૪ ॥
અમ્લિકાવટકાસ્તે તુ રુચ્યા વહ્નિપ્રદીપનાઃ ।
વટકસ્ય ગુણૈઃ પૂર્વોક્તૈરપિ ચ સમન્વિતાઃ ॥ ૫૫ ॥

અન્વય—અમ્લિકાં તુ સ્વેદયિત્વા જલેન સહ મર્દયેત્, કૃતસંસ્કારે તન્નીરે બુધ વટકાન્ મજ્જયેત્ । તે તુ અમ્લિકાવટકાઃ રુચ્યાઃ વહ્નિપ્રદીપનાઃ (ભવન્તિ), પૂર્વોક્તૈઃ ચ વટકસ્ય ગુણૈઃ અપિ સમન્વિતાઃ (સન્તિ) ॥

આંબલીના કાતરાને શેકીને પાણીમાં ચોળી નાખવા, પછી સંસ્કાર આપેલા તે પાણીમાં વડાંને બોળી દેવાં, એટલે તે અમ્લિકા વટક[૧]—આંબલીવડાં કહેવાય છે. એ વડાં રુચિકારક અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોય છે અને તેઓમાં ઉપર કહેલા વડાંના ગુણો પણ સંપૂર્ણ રહે છે ૫૪,૫૫

૧ અમ્લિકાયાઃ કૃતા વટકાઃ—અમ્લિકાવટકાઃ—આંબલીથી સંસ્કારી કરેલ—આંબલીના પાણીમાં ઝબોળેલા જે વડાં તે અમ્લિકાવટક—આંબલીવડાં કહેવાય છે

મગના વડાંના ગુણો

મુદ્ગાનાં વટકાસ્તક્રે મજ્જિતા લઘવો હિમાઃ ।
સંસ્કારબહુમાનેન ત્રિદોષશમના હિતાઃ ॥ ૫૬ ॥

અન્વય—તક્રે મજ્જિતાઃ મુદ્ગાનાં વટકાઃ લઘવઃ હિમાઃ સંસ્કારબહુમાનેન ત્રિદોષશમનાઃ (ચ) હિતાઃ (સન્તિ) ॥

પાટી છાશમાં બોળેલા મગના વડાં હલકાં ટાઢાં અને સંસ્કારથી થયેલા પ્રભાવને લીધે ત્રણે દોષને શમાવનાર તથા હિતકારી થાય છે. ૫૬

અડદની વડીઓ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

માષાણાં પિષ્ટિકાં હિંગુલવણાર્દ્રકસંસ્કૃતામ્ ।
તયા વિરચિતા વટ્ટ્યો વટિકાઃ સાધુશોષિતાઃ ।
ભર્જિતાસ્તૈલમધ્યે તા અથવા સૂપલેહિતાઃ ।
વટકસ્ય ગુણૈર્યુક્તા જ્ઞાતવ્યા રુચિદા ભૃશમ્ ॥ ૫૭-૫૮ ॥

અન્વય—માષાણાં પિષ્ટિકાં હિંગુલવણાર્દ્રકસંસ્કૃતામ્ (વિધાય), તયા વટ્ટ્યો વિરચિતાઃ વટિકાઃ સાધુશોષિતાઃ તૈલમધ્યે ભર્જિતાઃ અથવા સૂપલેહિતાઃ તાઃ વટકસ્ય ગુણૈઃ યુક્તાઃ (સન્ત્યઃ) ભૃશં રુચિદાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ ॥

અડદની વાટેલી દાળમાં હિંગ, લૂણ તથા આદુ નાખી સંસ્કારી કરવી, પછી તેમાંથી વસ્ત્ર પર વડીઓ બનાવવી અને સારી રીતે સુકાવવી; એ વડીઓને તેલમાં તળવી અથવા રાંધેલી દાળમાં નાખવી, એ વડીઓ વડાંના જેવા ગુણવાળી હોઈ (ખાવામાં) ઘણીજ રુચિ આપનારી થાય છે ૫૭,૫૮

કોળાની વડીઓના ગુણો

કૂષ્માણ્ડવટિકા જ્ઞેયા પૂર્વોક્તવટિકાગુણા ।
વિશેષાત્પિત્તરક્તઘ્ની લઘ્વી ચ કથિતા બુધૈઃ ॥ ૫૯ ॥

અન્વય—કૂષ્માણ્ડવટિકા પૂર્વોક્તવટિકાગુણા જ્ઞેયા, વિશેષાત્ પિત્તરક્તઘ્ની ચ લઘ્વી બુધૈઃ કથિતા ॥

કોળાની વડી પણ અડદની વડી જેવા જ ગુણોવાળી જાણવી. તે વડી વિશેષે કરી રક્તપિત્તને મટાડનારી અને હલકી વિદ્વાનોએ કહી છે. ૫૯

મગની વડીઓના ગુણો

મુદ્ગાનાં વટિકા તદ્વદ્વિરચિતા શોષિતા તથા ।
પથ્યા રુચ્યા તથા લઘ્વી મુદ્ગયૂષગુણા સ્મૃતા ॥ ૬૦ ॥

અન્વય—તદ્વત્ વિરચિતા તથા શોષિતા મુદ્ગાનાં વટિકા પથ્યા રુચ્યા તથા લઘ્વી (સતી) મુદ્ગયૂષગુણા સ્મૃતા ॥

અડદની વડીઓની પેઠે જ બનાવેલી તથા શેકેલી મગની વડીઓ પણ પથ્ય, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકી હોઈ મગની રાંધેલી દાળના જેવા જ ગુણોવાળી કહી છે

એવાં માળવાં બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

માષપિષ્ટિકયા સિદ્ધં નાગવલ્લીદલં મહત્ ।
તત્તુ સંસ્વેદયેદ્ યુક્ત્યા સ્થાલ્યામાસ્તારકોપરિ ॥
તતો નિષ્કાસ્ય તત્ સમ્યક્ તત્સૈલેન ભર્જયેત્ ॥૧

અલીકમત્સ્ય ઉક્તોઽયં પ્રકારઃ પાકપણ્ડિતૈઃ ।
તં વૃન્તાકમટિત્રેણ વાસ્તૂકેન ચ ભક્ષયેત્ ॥૬૨॥

અન્વયઃ—મહત્ નાગવલ્લીદલં માષપિષ્ટિકયા લિપ્તં (કૃત્વા) તત્તુ સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ યુક્ત્યા સંસ્વેદયેત્, તતઃ ખણ્ડયં તત્ તતઃ નિષ્કાસ્ય તૈલેન ભર્જયેત્ । અયં પ્રકારઃ પાકપણ્ડિતૈઃ અલીકમત્સ્યઃ ઉક્ત., તં વૃન્તાકમટિત્રેણ ચ વાસ્તૂકેન ભક્ષયેત્ ॥

મોટા નાગરવેલના પાન ઉપર અડદની દાળ ચોપડીને તેને તપેલામાં ખડના માળા ઉપર યુક્તિથી પકાવવું. એ પાન જ્યારે ટુકડા થઈ શકે એવું થાય ત્યારે તેને તેમાંથી બહાર કાઢી (સુધારીને) તેલમાં તળવું; આ પ્રકારને પાકશાસ્ત્રના પંડિતોએ ખોટું માછલું કહેલ છે; તેને રીંગણાના ભડથાંની સાથે અથવા ટાંકાની સાથે ખાવું. ૬૧,૬૨

કઢી બનાવવાની રીત

સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાહિઙ્ગુ ભર્જયેત્ ।
અવલેહનસંયુક્તં તક્રં તત્રૈવ નિઃક્ષિપેત્ ॥
એષા સિદ્ધા સમરિચા ક્વથિતા કથિતા બુધૈઃ ॥૬૩

અન્વયઃ—સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાહિઙ્ગુ ભર્જયેત્, તત્ર એવ અવલેહનસંયુક્તં તક્રં નિઃક્ષિપેત્, સમરિચા એષા સિદ્ધા (સતી) બુધૈઃ ક્વથિતા કથિતા ॥

તપેલીની અંદર ઘીમાં કે તેલમાં હળદર અને હિંગનો વઘાર મૂકવો. પછી તે વઘારમાં વેસણવાળી છાશ નાખવી અને મરી નાખવાં; એ પાકી રહે ત્યારે વિદ્વાનોએ તેને કઢી કહેલ છે. ૬૩

કઢીના ગુણો

ક્વથિતા પાચની રુચ્યા લઘ્વી વહ્નિપ્રદીપની ।
કફાનિલવિબન્ધઘ્ની કિઞ્ચિત્પિત્તપ્રકોપિણી ॥૬૪॥

અન્વયઃ—ક્વથિતા પાચની રુચ્યા લઘ્વી વહ્નિદીપની કિંચિત્ પિત્તપ્રકોપિણી કફાનિલવિબન્ધઘ્ની (સ્યાત્) ॥

કવથિતા[1]—કઢી પાચન, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને કફ, વાયુ તથા મળના રોકાણને મટાડનાર છે. ૬૪

૧. ક્વથ્યતે—નિષ્પાચ્યતે સ્મ ભર્જિતહરિદ્રાહિઙ્ગુમિશ્રં સમરિચમવલેહનયુક્તં તક્રં સ્થાલ્યાં સા સિદ્ધા—ક્વથિતા, ક્વથે નિષ્પાકે—કર્મણિ ક્તઃ, ટાપ્—હળદર તથા હિંગના વઘારવાળી અને મરિયાં સાથે વેસણથી મિશ્ર કરેલી છાશને તપેલીમાં ઉકાળીને જે તૈયાર કરાય, તે ક્વથિતા—કઢી કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત ખોટાં માછલાંના કઢી સાથેના ગુણો

અલીકમત્સ્યાઃ શુષ્કા વા કિં વા ક્વથિતયા યુતાઃ ।
બૃંહણા રોચના વૃષ્યા બલ્યા વાતગદાપહાઃ ॥૬૫॥
કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ શુષ્કાઃ કિઞ્ચિત્પિત્તપ્રકોપણાઃ ।
અર્દિતે સહનુસ્તમ્ભે વિશેષેણ હિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥૬૬॥

અન્વયઃ—અલીકમત્સ્યાઃ વા શુષ્કાઃ કિંવા ક્વથિતયા યુતાઃ (ભક્ષિતાઃ સન્તઃ) બૃંહણાઃ રોચનાઃ વૃષ્યાઃ બલ્યાઃ (સન્તઃ) વાતગદાપહાઃ (ભવન્તિ) ॥ શુષ્કાઃ (તે) કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ કિંચિત્ પિત્તપ્રકોપણાઃ (સન્તઃ) અર્દિતે સહનુસ્તમ્ભે વિશેષેણ હિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ઉપર કહેલાં ખોટાં માછલાં નકરાં જ ખાવાં અથવા કઢીની સાથે ખાવાં. કઢીની સાથે ખાધેલાં એ માછલાં પુષ્ટિ આપનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુસંબંધી રોગોને મટાડનાર છે. એ નકરાં માછલાં કોઠાને સાફ કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને અર્દિત રોગમાં તથા દાઢી ઝલાઈ જવાના રોગમાં વિશેષે કરી હિતકારી કહ્યાં છે. ૬૫,૬૬

મગનાં લીલાં વડાં બનાવવાની રીત

મુદ્ગપિષ્ટવિરચિતાન્ વટાંસ્તૈલેન પાચિતાન્ ।
હસ્તેન ચૂર્ણયેત્સમ્યક્ તસ્મિંશ્ચૂર્ણે વિનિઃક્ષિપેત્ ॥૬૭
ભ્રષ્ટં હિઙ્ગ્વાર્દ્રકં સૂક્ષ્મં મરીચં જીરકં તથા ।
નિમ્બૂરસં યવાનીં ચ યુક્ત્યા સર્વં વિમિશ્રયેત્ ॥૬૮॥

અન્વયઃ—મુદ્ગપિષ્ટવિરચિતાન્ વટાન્ તૈલેન પાચિતાન્ (કૃત્વા) હસ્તેન સમ્યક્ ચૂર્ણયેત્, તસ્મિન્ ચૂર્ણે ભ્રષ્ટં હિઙ્ગુ સૂક્ષ્મમ્ આર્દ્રકં મરીચં જીરકં નિમ્બૂરસં તથા ચ યવાન્ વિનિઃક્ષિપેત્ (તત્) સર્વં યુક્ત્યા વિમિશ્રયેત્ ॥

મગની વાટીદાળનાં વડાં બનાવી તેઓને તેલમાં પકાવી હાથ વડે સારી રીતનો ભૂકો કરી નાખવો. પછી તે ભૂકામાં શેકેલી હિંગ, શેકેલું ઝીણું આદું, શેકેલાં મરી, શેકેલું જીરું, લીંબુનો રસ તથા અજમો એ સઘળા પદાર્થો નાખવા અને યુક્તિથી મેળવી દેવા.

મુદ્ગપિષ્ટિં પચેત્સમ્યક્ સ્થાલ્યામાસ્તારકોપરિ ।
તસ્યાસ્તુ ગોલકં કુર્યાત્તન્મધ્યે પૂરણં ક્ષિપેત્ ॥૬૯॥

અન્વયઃ—(તતઃ) મુદ્ગપિષ્ટિં સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ

સમ્યક્ પચેત્, તસ્ય તુ ગોલકાન્ કુર્યાત્, તન્મધ્યે પૂરણં ક્ષિપેત્ ॥

પછી મગની વાટીદાળને વપેલામાં ખડ ના ભાળા ઉપર સારી રીતે પકાવી તેના ગોળા બનાવી, તે ગોળાઓની અંદર ઉપર કહેલા મૂકાનું પૂરણ ભરવું ૬૯

મગના લીલાં વડાના ગુણો

તૈલે તાન્ ગોલકાન્ પક્ત્વા ક્વથિતાયાં નિમજ્જયેત્ ।
ગોલકાઃ પાચકાઃ પ્રોક્તાસ્તે ત્વાર્દ્રકવટા અપિ ॥૭૦॥
ગુરવો વૃંહણા વૃષ્યા બલકારકાઃ ।
દીપનાસ્તર્પણા પથ્યાસ્ત્રિષુ દોષેષુ પૂજિતાઃ ॥૭૧॥

અન્વયઃ–(તત) તાન્ ગોલકાન્ તૈલે પક્ત્વા ક્વથિતાયાં નિમજ્જયેત્, તે ગોલકાઃ આર્દ્રવટકાઃ અપિ પ્રોક્તાઃ (તે ચ) ગુરવઃ વૃંહણાઃ વૃષ્યાઃ પાચકાઃ બલકારકાઃ દીપનાઃ તર્પણાઃ પથ્યાઃ (સન્તઃ) ત્રિષુ દોષેષુ પૂજિતાઃ (કથ્યન્તે) ॥

પછી એ ગોળાઓને તેલમાં પકાવી કઢીમાં બોળવા, એટલે તે મગનાં લીલા વડાં કહેવાય એ વડાં અગ્નિકારક, પાચક, હલકા, બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તૃપ્તિ કરનાર, પથ્ય અને ત્રણે દોષોમાં હિતકારી કહેવાય છે. ૭૦,૭૧

વેસણ અને પકવડીની બનાવટ તથા ગુણો

રાજમાષકણાનાં તુ નિસ્તુષા પિષ્ટપિષ્ટિતાઃ ।
તચ્ચૂર્ણં વેશનં પ્રોક્તં પાકશાકાધિકારિભિઃ ॥૭૨॥
વટિકા વેશનસ્યાપિ પક્વા તૈલે નિમજ્જિતા ।
દધ્ના વિદાહજનની વસ્યા પુષ્ટિકરી સ્મૃતા ॥૭૩॥

અન્વયઃ–રાજમાષકણાનાં તુ નિસ્તુષા પિષ્ટપિષ્ટિતા (ભવન્તિ), તચ્ચૂર્ણં પાકશાકાધિકારિભિઃ વેશનં પ્રોક્તમ્ ॥ વેશનસ્ય વટિકા અપિ તૈલે પક્વા નિમજ્જિતા (લોકે પકવડી–પકવડી કથ્યતે, સા ચ) દધ્ના વિદાહજનની વસ્યા પુષ્ટિકરી સ્મૃતા ॥

મગની દાળના ફોતરા કાઢી નાખી તેને વટીથી દળવી, એનો જે લોટ થાય તેને પાકશાસ્ત્રીઓ વેશન[1] (વેસણ) કહે છે એ વેસણની વડીઓ કઢીમાં નાંખી સાથે ઉકાળવી, એટલે તે પકવડી[2]–પાવડી કહેવાય છે. એ વડી અગ્નિકારક, મળનું પોષણ કરનાર, બળ આપનાર અને પુષ્ટિકારક છે (એમ વેસણમાંથી સેવ ગાંઠીઆ અને ખડ આદિ બીજા પ્રકારો પણ સમજી લેવા) ૭૨–૭૩

૧ વેશનમિતિ ભાષા વિભિન્નશ્લાઘ્યત્વાત્ષિ, ઘણ વિશ્લેષે સ્નેહેન વિભિન્નશ્લાઘ્યનાત્ષિ પ્રક્રાન્ત ઈતિ વેશનમ્, વિશ પ્રવેશને–અધિકરણે ણ પ્રત્યયે લ્યુટ્–બીજ જાતની પકવાનની વાનીઓ જેમાં સમાય છે અથવા અનેક જાતનાં પકવાનોની વાનીઓમાં જેનો મુખ્યત્વે પ્રવેશ હોય છે, તેથી વેશન–મગની છડી દાળનો લોટ

૨ (પક્વવટિકા) પકવા વાસો વડી પકવડી ઈતિ ભાષાયે–કઢીમાં ઉકાળેલી મગના વેસણની જે વડી તે પકવડી અને પ્રાકૃતમાં તેને પાવડી કહે છે

માંસના પ્રકારો

શુદ્ધ માંસ પકાવવાની રીત

પાકપાત્રે ઘૃતં દદ્યાત્તૈલં વા તત્પ્રમાણતઃ ।
તત્ર હિઙ્ગુ હરિદ્રાં ચ ભર્જયેત્તદનન્તરમ્ ॥૧॥
આગતૈરસ્થિરહિતં માંસં તત્ર વિનિઃક્ષિપેત્ ।
પેશીં નિઃક્ષિપેત્ તસ્મિન્ ઘૃતે તદ્ભર્જયેત્પુનઃ ॥૨॥
સિદ્ધયોગ્યં જલં દત્ત્વા લવણં તુ પચેત્તતઃ ।
સિદ્ધે પ્રક્ષેપેણ સમિશ્ર્ય વેશવારં પરિક્ષિપેત્ ॥૩॥
ચૂર્ણાનિ વેશવારસ્ય નાગવલ્લીદલાનિ ચ ।
લવઙ્ગાસ્ય ચ ચૂર્ણાનિ મરીચાનિ સમાવપેત્ ॥
અનેન વિધિના સિદ્ધં શુદ્ધમાંસમિતિ સ્મૃતમ્ ॥૪॥

અન્વયઃ–પાકપાત્રે ઘૃતં તત્પ્રમાણં વા તૈલં દદ્યાત્, તત્ર હિઙ્ગુ ચ હરિદ્રાં ભર્જયેત્, તદનન્તરં અસ્થિરહિતં આગતૈઃ તત્ (પૂર્વોક્ત) આગતૈઃ માંસં ઘૃતે પેશીં નિઃક્ષિપ્ય (ચ કૃત્વા) તસ્મિન્ ઘૃતે પુનઃ તત્ ભર્જયેત્ ॥ તત્ર સિદ્ધયોગ્યં જલં દત્ત્વા (તત્ર) લવણં તુ પચેત્, સિદ્ધે (તસ્મિન્) વેશવારચૂર્ણેન સમિશ્ર્ય પરિક્ષિપેત્ ॥ વેશવારસ્ય ચૂર્ણાનિ–નાગવલ્લીદલાનિ ચ લવઙ્ગસ્ય ચૂર્ણાનિ મરીચાનિ સમાવપેત્ (ક્ષેપયેત્), અનેન વિધિના સિદ્ધં શુદ્ધમાંસમ્ ઇતિ સ્મૃતમ્ ॥

પકાવવાના વાસણમાં ઘી અથવા તે ન મળે તો તેલ નાખવું એમાં હિંગ તથા હળદરનો વધાર મૂકવો પછી હાડકાં વગરના તથા ટુકડા કરેલા બકરા વગેરેના માંસને અવશ્ય પીઈ ગાળી નાખીને તે ઘીમા અથવા તેલમા ધીરે ધીરે પકાવવું. પકાવતી વખતે જરૂર જેટલું પાણી નાખી તેમાં લુણને પણ પકાવવું. પાકી રહ્યા પછી તેમાં નીચે લખેલ વેશવાર–મસાલાના પદાર્થો પાણીમાં વાટીને નાખવા મસાલાના પદાર્થો નાગરવેલનાં

પાન, ચોખા, લવિંગ અને મરી એટલા ટંકમાં કહ્યા છે. આ પ્રકારથી પકવેલું માંસ તે શુદ્ધ માંસ કહેવાય છે. ૧–૪

टीका–वेशवारः वेगर इति लोके। (અર્થ ઉપર છે.)

શુદ્ધ માંસના ગુણો

शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यं च बृंहणम्।
त्रिदोषशमकं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्धनम्॥५॥

अन्वयः–शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यं बृंहणं त्रिदोष-शमकं श्रेष्ठं दीपनं च धातुवर्धनम् (कथ्यते)॥

શુદ્ધ માંસ મૈથુનશક્તિને ખૂબ વધારનાર, બળ આપનાર, રુચિકારક, પુષ્ટિ આપનાર, ત્રણે દોષોનું શમન કરનાર, શ્રેષ્ઠ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને ધાતુને વધારનાર છે. ૫

સહદ્રક માંસ પકાવવાની રીત અને તેના ગુણો

छागादेर्मांसमूर्वादेः कुट्टितं खण्डितं पुनः।
शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत्सहद्रकम्।
सहद्रकं गुणग्रन्थे शुद्धमांसगुणं स्मृतम्॥६॥

अन्वयः–छागादेः ऊर्वादेः मांसं कुट्टितं पुनः खण्डितं (कृत्वा) शुद्धमांसविधानेन पचेत्, एतत् सहद्रकं (कथ्यते), सहद्रकं शुद्धमांसगुणं गुणग्रन्थे स्मृतम्॥

બકરા વગેરે જાનવરના સાથળ આદિ અવયવના માંસને કૂટી ટુકડા કરીને ઉપર કહેલી શુદ્ધ માંસની રીતે પકાવવું, એટલે તે સહદ્રક કહેવાય છે. સહદ્રક[1] માંસમાં શુદ્ધ માંસના જેવા જ ગુણો છે, એમ ગુણગ્રંથમાં કહ્યું છે. ૬

૧. આ સહદ્રક શબ્દ કોઈ પ્રાકૃત–દેશ્ય અરબી ભાષાનો જણાય છે; અથવા आर्द्रकेन सह वर्तते इति सहार्द्रकम्–મુખ્યત્વે આદા સહિત જે હોય છે, તે સહાર્દ્રક–સંસ્કૃત ઉપરથી સહદ્રક–પ્રાકૃત થાય ખરું.

છાશયુક્ત માંસ રાંધવાની રીત અને તેના ગુણો

पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत्।
छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यपि च भर्जयेत्॥७
सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा।
जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत्॥८॥
तक्रमांसं तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम्।
कफघ्नं पित्तलं किञ्चित्सर्वाहारस्य पाचकम्॥९॥

अन्वयः–पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत्, अपि च छागादेः सकलस्य (मांसस्य) खण्डानि (तत्र घृते) भर्जयेत्, सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा मृदुतरं यथा (स्यात् तथा तत्) पचेत्, (ततः) जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत्॥ (तत्) तक्रमांसं (कथ्यमानं) तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदं कफघ्नं किञ्चित् पित्तलं सर्वाहारस्य पाचकम् (भवति)॥

પકવવાના વાસણમાં ઘી નાખી તેમાં હળદર તથા હિંગનો વઘાર મૂકીને સઘળાં બકરા આદિ જાનવરના માંસના ટુકડા તેમાં પકાવવા. પકાવતી વખતે જરૂર જેટલું પાણી નાખી અગ્નિની ધીમી આંચ દેવી. પછી જીરું વગેરે નાખેલી ઘાટી છાશમાં એ માંસના ટુકડા નાખી દેવા, એટલે તે તક્રમાંસ કહેવાય છે. એ માંસ વાયુને હણનાર, હલકું, રુચિકારક, બળ આપનાર, કફને તોડનાર, કાંઈક પિત્ત કરનાર અને સઘળા આહારને પચાવનાર છે. ૭–૯

टीका–तक्रमांसम् 'अखनी' इति लोके। આ માંસને લોકો 'અખની' કહે છે.

હરીસા માંસ પકાવવાની રીત

पाकपात्रे तु बृहति मांसखण्डानि निक्षिपेत्।
पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम्॥१०॥
हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च।
तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बहून्॥११
यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि।
तथा पचेत् तु निपुणो बहुमांसस्थितिर्यथा॥१२॥

अन्वयः–बृहति पाकपात्रे तु मांसखण्डानि निक्षिपेत्, (तथा च तत्र) प्रचुरं पानीयं प्रभूतं सर्पिः हिङ्गु जीरकं हरिद्राम् आर्द्रकं शुण्ठीं लवणं च मरिचानि तण्डुलान् अपि च गोधूमान् जम्बीराणां बहून् रसान् (निक्षिपेत्)। सर्वाणि वस्तूनि यथा सुपक्वानि भवन्ति, यथा हि बहुमांसस्थितिः (भवेत्) तथा तु निपुणः पचेत्॥

પકાવવાના મોટા વાસણમાં માંસના ટુકડા નાખી તેમાં પુષ્કળ પાણી, ઝાઝું ઘી, હિંગ, જીરું, હળદર, આદું, સૂંઠ, લૂણ, મરી, ચોખા, ઘઉં તથા લીંબુનો ઘણો રસ નાખવો. સઘળી વસ્તુઓ સારી પેઠે જેમ પાકી જાય અને ઘણા માંસમાં બરાબર લાગી જાય, એ રીતે કુશળ મનુષ્યે તેને રાંધવું. (એ હરીસા કહેવાય છે.) ૧૦–૧૨

હરીસાના ગુણો

एषा हरीसा बलकृद् वातपित्तापहा गुरुः।
शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी॥

अन्वयः–एषा हरीसा बलकृत् वातपित्तापहा गुरुः

सम्यक् पचेत्, तस्मात् तु गोलकान् कुर्यात्, तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥

પછી મગની પાટીઓને તપેલામાં ખડના માળા ઉપર સારી રીતે પકાવી તેના ગોળા બનાવી, તે ગોળાઓની અંદર ઉપર કહેલા ભૂમનું પૂરણ ભરવું. ૬૯

મગનાં લીલાં વડાંના ગુણો

तैले तान् गोलकान् पक्त्वा क्वथितायां निमज्जयेत् ।
गोलिका पाचकाः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि ॥७०॥
सुखार्द्रकवटा रुच्या बल्या वातकफापहाः ।
दीपनास्तर्पणाः पथ्याः त्रिषु दोषेषु पूजिताः ॥७१॥

अन्वयः–(तत्र) तान् गोलकान् तैले पक्त्वा क्वथितायां निमज्जयेत्, ते गोलकाः आर्द्रकवटाः अपि प्रोक्ताः, (ते च) सुखार्द्रकवटाः रुच्याः पाचकाः बल्याः वातकफापहाः दीपनाः तर्पणाः पथ्याः (तथा) त्रिषु दोषेषु पूजिताः (सन्ति) ॥

પછી એ ગોળાઓને તેલમાં પકાવી કઢીમાં બોળવા, એટલે તે મગનાં લીલાં વડાં કહેવાય. એ વડાં રુચિકારક, પાચક, હલકાં, બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તૃપ્તિ કરનાર, પથ્ય અને ત્રણે દોષોમાં હિતકારી કહેવાય છે. ૭૦,૭૧

વેસણ અને પકવડીની બનાવટ તથા ગુણો

राजमाषकणानां तु निस्तुषा धन्वपेषिता ।
तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥७२॥
वटिका वेसनस्यापि पचितायां निमज्जिता ।
रुच्या विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥७३॥

अन्वयः–राजमाषकणानां तु निस्तुषा धन्वपेषिता (चूर्णम्), तच्चूर्णं पाकशास्त्रविशारदैः वेसनं प्रोक्तम् ॥ वेसनस्य वटिका अपि पचितायां निमज्जिता (सा लोके पतवडी–पकवडी कथ्यते, सा च) रुच्या विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥

ચણાની દાળના ફોતરાં કાઢી નાખી તેને ઘંટીથી દળવી; એનો જે લોટ થાય તેને પાકશાસ્ત્રીઓ વેસન[1] (વેસણ) કહે છે. એ વેસણની વડીઓ કઢીમાં નાંખી થોડી ઉકાળવી, એટલે તે પાતવડી[2]–પતવડી કહેવાય છે. એ વડી રુચિકારક, મળનું રોકાણ કરનાર, બળ આપનાર અને પુષ્ટિકારક છે. (એમ વેસણમાંથી બનતા ખંડન અને ખાંડ આદિ બીજા પ્રકારો પણ સમજી લેવા.) ૭૨–૭૩

१. बिभर्ति अत्र विविधमिश्रणजातानि, यद्वा बिभर्ति अनेन विविधव्यञ्जनजातानि प्रधानत्व इति वेसनम्, विश् प्रवेशने–अधिकरणे वा कर्मणि ल्युट्–અનેક જાતની પકવાનની વાનીઓ જેમાં સમાય છે અથવા અનેક જાતનાં પકવાનોની વાનીઓમાં જેનો મુખ્યત્વે પ્રવેશ હોય છે, તેથી વેસન–ચણાની દાળનો લોટ

२. (पतवडिका) पत्ता पाते इति पतवडी–पतवडी इति प्राकृते–કઢીમાં ઉકાળેલી ચણાના વેસણની જે વડી તે પતવડી અને પ્રાકૃતમાં તેને પાતડી કહે છે.

માંસના પ્રકારો

શુદ્ધ માંસ પકાવવાની રીત

पाकपात्रे घृतं दद्यात्तैलं वा तदभावतः ।
तत्र हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥१॥
छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं शुभम् ।
धौतं निर्गालितं तस्मिन् तत्र भर्जितमध्यमम् ॥२॥
किञ्चिद्भृष्टे जलं दत्त्वा लवणं तु प्रदापयेत् ।
सिद्धे जाते सम्पिष्य वेसवारं परिक्षिपेत् ॥३॥
द्रव्याणि वेसवारस्य मागधीमरिचानि च ।
त्वगेलाः लवङ्गानि मरिचानि समासतः ॥
अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ॥४॥

अन्वयः–पाकपात्रे घृतं तदभावतः च तैलं दद्यात्, तत्र हिङ्गु च हरिद्रां भर्जयेत्, तदनन्तरं छागादेः अस्थिरहितं खण्डितं तत् (पूर्वोक्तं) शुभं मांसं धौतं निर्गालितं (च कृत्वा) तस्मिन् घृते क्षिपेत्, तत्र भर्जयेत् ॥ ततः किञ्चिद्भृष्टे जलं दत्त्वा (तत्र) लवणं तु दद्यात्, सिद्धे (तस्मिन्) वेसवारेण सम्पिष्य परिक्षिपेत् ॥ वेसवारस्य द्रव्याणि–मागधीमरिचानि च त्वगुङ्काः लवङ्गानि मरिचानि समासतः (प्रोक्तानि), अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसम् इति स्मृतम् ॥

પકાવવાના વાસણમાં ઘી અથવા તે ન મળે તો તેલ નાખવું. એમાં હિંગ તથા હળદરનો વઘાર મૂકવો. પછી હાડકાં વગરના તથા ટુકડા કરેલા બકરા વગેરેના માંસને અવશ્ય ધોઈ ગાળી નાખીને તે ઘીમાં અથવા તેલમાં ધીરે ધીરે પકાવવું. પકાવતી વખતે જરૂર જેટલું પાણી નાખી તેમાં લૂણને પણ પકાવવું. પાકી રહ્યા પછી તેમાં નીચે લખેલ વેસવાર–મસાલાના પદાર્થો પાણીમાં વાટીને નાખવા. મસાલાના પદાર્થો નાગરવેલનાં

अन्वयः—सिद्धमांसरसः रुच्यः प्रीणनः वातपित्तघ्नः श्रमश्वासक्षयापहः (अस्ति, तथा च) क्षीणानाम् अल्परेतसां विश्लिष्टभग्नसन्धीनां शुद्धिकाङ्क्षिणां स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसां स्वरहीनानां दृष्ट्यायुःश्रवणार्थिनां शुद्धानां शस्यते ॥ (शास्त्रेषु) मांससम्भवाः बहवः प्रकाराः कथिताः सन्ति, ते (तु) ग्रन्थविस्तारभीतेः मया अत्र न प्रकीर्तिताः ॥

પકાવેલા માંસનો રસ રુચિકારક, તૃપ્તિ આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર અને શ્રમ, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે; તેમજ ક્ષીણ થયેલા, અલ્પ વીર્યવાળા, વીંખાઈ ગયેલા તથા ભાંગેલા સાંધાવાળા, શરીરની સફાઈ ને ઇચ્છનારા, સ્મૃતિ વગરના, ઓજ તથા બળવગરના, તાવથી ક્ષીણ થયેલા, છાતીમાં ક્ષતવાળા, સ્વરભંગ થયેલા, નેત્રની શક્તિને ઇચ્છનારા, આયુષની સ્થિતિને ઇચ્છનારા, કાનની શક્તિને ઇચ્છનારા તથા સ્વસ્થ શરીરવાળાઓને પણ માંસનો એ રસ હિતકારી છે. શાસ્ત્રોમાં માંસ સંબંધી ઘણા પ્રકારો કહેલા છે; પરંતુ તે પ્રકારો ગ્રંથનું લંબાણ થવાની બીકથી મેં અહીં કહ્યા નથી. ૨૧–૨૩

શાક પકાવવાની રીત

हिङ्गुजीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् ।
लवणं चाम्लचूर्णादि सिद्धे हिङ्गूदकं क्षिपेत् ।
इत्येवं सर्वशाकानां साधनेऽभिहितो विधिः ॥२४

अन्वयः—हिङ्गुजीरयुते तैले सुखण्डितं शाकं क्षिपेत्, (ततः तस्मिन्) सिद्धे (सति) लवणम् अम्लचूर्णादि हिङ्गूदकं च (तत्र) क्षिपेत् । इति सर्वशाकानां साधने एवं विधिः अभिहितः ॥

હિંગ તથા જીરાં સાથે વઘાર માટેના તેલમાં સારી રીતે સમારેલું શાક નાખવું. તે પાકી રહ્યા પછી તેમાં લૂણ, ખાટાં ચૂર્ણ વગેરે તથા હિંગનું પાણી નાખવું. આમ સઘળાં શાકો રાંધવાનો આવો જ પ્રકાર કહેલ છે.૨૪

મંડ બનાવવાની રીત

समितां मर्दयेदाज्यैर्जलेनापि च सन्नयेत् ।
तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसाम् ॥२५
एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते ।
मज्जयित्वा सितापाके ततस्तां च समुद्धरेत् ।
अयं प्रकारः संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ॥ २६ ॥

अन्वयः—समिताम् आज्यैः मर्दयेत् च जलेन अपि सन्नयेत्, तस्याः तु वटिकां कृत्वा सर्पिषि नीरसां पचेत् ॥ तां च एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैः अलङ्कृते सितापाके मज्जयित्वा समुद्धरेत् । अयं संसिद्धः प्रकारः मण्डः इति अभिधीयते ॥

પરસુદીને ઘીથી તથા પાણીથી પણ ટૂંપવી; પછી તેની વડીઓ કરી ઘીમાં આકરી પકાવવી; પછી એલચી, લવિંગ, ભીમસેની બરાસ, કપૂર તથા મરી આદિ જેમાં નાખેલાં હોય એવા સાકરના પાકમાં (ચાસણીમાં) તે વડીઓને બોળીને કાઢી લેવી. (એને મંડ કહે છે.)

મંડના ગુણો

मण्डस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः ।
पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ॥२७
समिताशर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये ।
प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चेत्तद्गुणाः स्मृताः ॥

अन्वयः—मण्डः तु बृंहणः वृष्यः बल्यः सुमधुरः गुरुः पित्तानिलहरः रुच्यः दीप्ताग्नीनां सुपूजितः (भवति) ॥ समिताशर्करासर्पिर्निर्मिताः अपरे अपि ये प्रकाराः चेत् (शास्त्रे उक्ताः) ते अपि अमुना तुल्याः (सन्तः) तद्गुणाः स्मृताः ॥

તે મંડ[1] પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર, ઘણો મધુર, ભારે, પિત્ત તથા વાયુને હરનાર, રુચિકારક અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓ માટે સારો છે. મેંદાનો લોટ, સાકર અને ઘીથી બનાવવામાં આવતા બીજા પ્રકારો પણ જો (શાસ્ત્રમાં કહ્યા) હોય તો તેઓ પણ આ પ્રકાર જેવા જ છે અને ગુણોમાં પણ એવા જ છે. ૨૭,૨૮

૧. मण्डयति—भूषयति शरीरं भक्षितः सन् बृंहणत्वादिश्रेष्ठगुणयुक्तत्वात्, मडि भूषायाम्—पचाद्यच्—પૌષ્ટિક આદિ ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જે ખાધાથી શરીરને સુશોભિત બનાવે છે, તે પકવાન્ન—મંડ કહેવાય છે.

સંપાવ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

पर्पट्यः साज्यसमितानिर्मिता घृतमर्जिताः ।
कुट्टिताश्चालिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्दिताः ॥२९॥
तत्र चूर्णे क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च ।
नालिकेरं सकर्पूरं चारबीजान्यनेकधा ॥ ३० ॥
घृताक्तसमिता पुष्परोटिका रचिता ततः ।
तस्यान्तःपूरणं तस्य कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ।
सर्पिषि प्रचुरे तां तु सुपचेन्निपुणो जनः ॥ ३१ ॥

शीता उष्णा गुरुः स्निग्धा तथा दीपनकारिणी (कथ्यते) ॥

એ હરીસા[1] બળ આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, ભારે, ટાઢી, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ઝાડો ઉતારનાર અને અગ્નિને સાધનાર પણ કહેવાય છે. ૧૩

૧. આ હરીસા શબ્દ પ્રાકૃત–ઉર્દૂ કે ફારસી ભાષાનો હશે.

તળેલું માંસ બનાવવાની રીત અને ગુણો

शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥१४॥
तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ॥१५॥

अन्वय—शुद्धमांसविधानेन सम्यक् प्रसाधितं (यत्) मांसं (भवेत्) तत् पुनः आज्ये सम्भृष्टं (सत्) बुधैः तलितं प्रोच्यते ॥ (तत्) तलितं (मांसं) तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरं (तथा) बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् (भवति) ॥

શુદ્ધ માંસની રીતિ પ્રમાણે સારી પેઠે માંસને પકાવી પછી તેને ઘીમાં તળી લેવાય, એટલે ડાહ્યા માણસો તેને તળેલું માંસ કહે છે. એ તળેલું માંસ તૃપ્તિ કરનાર, હલકું, ઘણું જ સ્નિગ્ધ, રુચિકારક અને શરીરની દૃઢતા કરનાર હોઈ બળ, બુદ્ધિ, અગ્નિ, માંસ, ઓજ તથા વીર્યને વધારનાર મનાય છે. ૧૪,૧૫

માંસને લોઢાના સળિયાથી પકાવવાની રીત અને તેના ગુણો

छागलादेश्च मांसानि प्रविद्धानि शलाकया ।
पूर्वं सलवणं कृत्वा निर्धूमे वह्नौ पचेत् ॥
तत्तु शूल्यमिति प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः ॥१६॥
शूल्यं पलं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु ।
कफवातहरं बल्यं किञ्चित्पित्तकरं हितम् ॥१७॥

अन्वय—छागलादेः मांसानि शलाकया प्रविद्धानि (कृत्वा, तानि) पूर्वं सलवणं कृत्वा निर्धूमे वह्नौ पचेत् । तत् तु पाककर्मविचक्षणैः शूल्यं प्रोक्तम् ॥ शूल्यं पलं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु कफवातहरं बल्यं (तथा) किञ्चित् पित्तकरं हितम् (भवति) ॥

બકરાં ઘેટાંઓની ગાય વગેરેના માંસોને લોઢાના સોયામાં પરોવી ઘી તથા લૂણ નાખી નિર્ધૂમ અગ્નિમાં પકાવાય, એટલે તેને પાકવિદ્યા જાણનાર પુરુષો શૂલ્ય[1] માંસ કહે છે. એ માંસ અમૃત જેવું હોઈ રુચિકારક, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, કફ તથા વાયુને હરનાર અને બળ આપનાર છે, છતાં કાંઈક પિત્ત કરનાર પણ છે. ૧૬,૧૭

૧. એને સંસ્કૃતમાં શૂલ્યમ્–[illegible] સોયામાં પરોવી પકવેલું માંસ શૂલ્ય કહેવાય છે.

શુંગાટક માંસ પકવવાની રીત

शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं स्वेदितं जले ।
लवङ्गहिङ्गुलशुनमरिचार्द्रकसंयुतम् ॥१८॥
एलाजीरकधान्याकनिम्बूरससमन्वितम् ।
घृते सुगन्धे तद्भृष्टं मांसं शुङ्गाटकोच्यते ॥१९॥

अन्वय—शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं जले स्वेदितं लवङ्गहिङ्गुलशुनमरिचार्द्रकसंयुतम् एलाजीरकधान्याकनिम्बूरससमन्वितं (कृत्वा) सुगन्धे घृते भृष्टं तत् मांसं शुङ्गाटकम् उच्यते ॥

શુદ્ધ માંસ ઝીણું કાપી પાણીમાં પકાવવું; પછી તેમાં લવિંગ, હિંગ, લસણ, મરી, આદુ, એલચી, જીરું, ધાણા તથા લીંબુનો રસ નાખી સુગંધી ઘીમાં પકાવવું, એટલે તે માંસ શુંગાટક[1] કહેવાય છે. ૧૮,૧૯

૧. [illegible] રૂપિયા આકારમાં [illegible] મુખ્ય તથા [illegible] મનાય છે, તેથી શુંગાટક કહેવાનું રાખેલું માંસ.

શુંગાટક માંસના ગુણો

मांसं शुङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलदं गुरु ।
वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥२०॥

अन्वय—शुङ्गाटकं मांसं रुच्यं बृंहणं बलदं गुरु वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनं (भवति) ॥

શુંગાટક માંસ રુચિકારક, પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, ભારે, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફને તોડનાર અને વીર્યને વધારનાર છે. ૨૦

રસિલા માંસના રસના ગુણો

सिद्धमांसरसो हृद्यः श्रमश्वासक्षयापहः ।
प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् ॥२१॥
विश्लिष्टभग्नसन्धीनां क्षुत्क्षामाणां सुखावहः ।
स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतात्मनाम् ।
सात्म्यो व्याधिविमुक्तानां सुकुमारनराय च ॥२२॥
[illegible] रक्तपित्तार्तानां शस्तो मांसरसः सदा ।
[illegible] मांसेभ्यो रसा [illegible] ॥२३॥

અન્વયઃ—સિદ્ધમાંસરસઃ રુચ્યઃ પ્રીણનઃ વાતપિત્તઘ્નઃ શ્રમશ્વાસક્ષયાપહઃ (અસ્તિ, તથા ચ) ક્ષીણાનામ્ અલ્પરેતસાં વિશ્લિષ્ટભગ્નસન્ધીનાં શુદ્ધિકાઙ્ક્ષિણાં સ્મૃત્યોજોબલહીનાનાં જ્વરક્ષીણક્ષતોરસાં સ્વરહીનાનાં દૃગ્ર્થ્યાયુઃશ્રવણાર્થિનાં શુદ્ધાનાં શસ્યતે ॥ (શાસ્ત્રેષુ) માંસસમ્ભવાઃ બહવઃ પ્રકારાઃ કથિતાઃ સન્તિ, તે (તુ) ગ્રન્થવિસ્તારભીતઃ મયા અત્ર ન પ્રકીર્તિતાઃ ॥

પકાવેલા માંસનો રસ રુચિકારક, તૃપ્તિ આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર અને શ્રમ, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે; તેમજ ક્ષીણ થયેલા, અલ્પ વીર્યવાળા, વીંખાઈ ગયેલા તથા ભાંગેલા સાંધાવાળા, શરીરની સફાઈ ને ઇચ્છનારા, સ્મૃતિ વગરના, ઓજ તથા બળવગરના, તાવથી ક્ષીણ થયેલા, છાતીમાં ક્ષતવાળા, સ્વરભંગ થયેલા, નેત્રની શક્તિને ઇચ્છનારા, આયુષની સ્થિતિને ઇચ્છનારા, કાનની શક્તિને ઇચ્છનારા તથા સ્વસ્થ શરીરવાળાઓને પણ માંસનો એ રસ હિતકારી છે. શાસ્ત્રોમાં માંસ સંબંધી ઘણા પ્રકારો કહેલા છે; પરંતુ તે પ્રકારો ગ્રંથનું લંબાણ થવાની બીકથી મેં અહીં કહ્યા નથી. ૨૧–૨૩

શાક પકાવવાની રીત

હિઙ્ગુજીરયુતે તૈલે ક્ષિપેચ્છાકં સુખણ્ડિતમ્ ।
લવણં ચામ્લચૂર્ણાદિ સિદ્ધે હિઙ્ગૂદકં ક્ષિપેત્ ।
ઇત્યેવં સર્વશાકાનાં સાધનેઽભિહિતો વિધિઃ ॥૨૪

અન્વયઃ—હિઙ્ગુજીરયુતે તૈલે સુખણ્ડિતં શાકં ક્ષિપેત્, (તતઃ તસ્મિન્) સિદ્ધે (સતિ) લવણમ્ અમ્લચૂર્ણાદિ હિઙ્ગૂદકં ચ (તત્ર) ક્ષિપેત્ । ઇતિ સર્વશાકાનાં સાધને એવં વિધિઃ અભિહિતઃ ॥

હિંગ તથા જીરાં સાથે વઘાર માટેના તેલમાં સારી રીતે સમારેલું શાક નાખવું. તે પાકી રહ્યા પછી તેમાં લૂણ, ખાટાં ચૂર્ણ વગેરે તથા હિંગનું પાણી નાખવું. આમ સઘળાં શાકો રાંધવાનો આવો જ પ્રકાર કહેલ છે.૨૪

મંડ બનાવવાની રીત

સમિતાં મર્દયેદાજ્યૈર્જલેનાપિ ચ સન્નયેત્ ।
તસ્યાસ્તુ વટિકાં કૃત્વા પચેત્સર્પિષિ નીરસામ્ ॥૨૫
એલાલવઙ્ગકર્પૂરમરીચાદ્યૈરલઙ્કૃતે ।
મજ્જયિત્વા સિતાપાકે તતસ્તાં ચ સમુદ્ધરેત્ ।
અયં પ્રકારઃ સંસિદ્ધો મણ્ડ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૨૬ ॥

અન્વયઃ—સમિતામ્ આજ્યૈઃ મર્દયેત્ ચ જલેન અપિ સન્નયેત્, તસ્યાઃ તુ વટિકાં કૃત્વા સર્પિષિ નીરસાં પચેત્ ॥ તાં ચ એલાલવઙ્ગકર્પૂરમરીચાદ્યૈઃ અલઙ્કૃતે સિતાપાકે મજ્જયિત્વા સમુદ્ધરેત્ । અયં સંસિદ્ધઃ પ્રકારઃ મણ્ડઃ ઇતિ અભિધીયતે ॥

પરસુદીને ઘીથી તથા પાણીથી પણ ટૂંપવી; પછી તેની વડીઓ કરી ઘીમાં આકરી પકાવવી; પછી એલચી, લવિંગ, ભીમસેની બરાસ, કપૂર તથા મરી આદિ જેમાં નાખેલાં હોય એવા સાકરના પાકમાં (ચાસણીમાં) તે વડીઓને બોળીને કાઢી લેવી. (એને મંડ કહે છે.)

મંડના ગુણો

મણ્ડસ્તુ બૃંહણો વૃષ્યો બલ્યઃ સુમધુરો ગુરુઃ ।
પિત્તાનિલહરો રુચ્યો દીપ્તાગ્નીનાં સુપૂજિતઃ ॥૨૭
સમિતાશર્કરાસર્પિર્નિર્મિતા અપરેઽપિ યે ।
પ્રકારા અમુના તુલ્યાસ્તેઽપિ ચેત્તદ્ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અન્વયઃ—મણ્ડઃ તુ બૃંહણઃ વૃષ્યઃ બલ્યઃ સુમધુરઃ ગુરુઃ પિત્તાનિલહરઃ રુચ્યઃ દીપ્તાગ્નીનાં સુપૂજિતઃ (ભવતિ) ॥ સમિતાશર્કરાસર્પિર્નિર્મિતાઃ અપરે અપિ યે પ્રકારાઃ ચેત્ (શાસ્ત્રે ઉક્તાઃ) તે અપિ અમુના તુલ્યાઃ (સન્તઃ) તદ્ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

તે મંડ[1] પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર, ઘણો મધુર, ભારે, પિત્ત તથા વાયુને હરનાર, રુચિકારક અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓ માટે સારો છે. મેંદાનો લોટ, સાકર અને ઘીથી બનાવવામાં આવતા બીજા પ્રકારો પણ જો (શાસ્ત્રમાં કહ્યા) હોય તો તેઓ પણ આ પ્રકાર જેવા જ છે અને ગુણોમાં પણ એવા જ છે. ૨૭,૨૮

૧. મણ્ડયતિ–ભૂષયતિ શરીરં ભક્ષિતઃ સન્ બૃંહણત્વાદિશ્રેષ્ઠગુણયુક્તત્વાત્, મડિ ભૂષાયામ્–પચાદ્યચ્–પૌષ્ટિક આદિ ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જે ખાધાથી શરીરને સુશોભિત બનાવે છે, તે પકવાન્ન–મંડ કહેવાય છે.

સંપાવ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

પર્પટ્યઃ સાજ્યસમિતાનિર્મિતા ઘૃતમર્જિતાઃ ।
કુટ્ટિતાશ્ચાલિતાઃ શુદ્ધશર્કરામિર્વિમર્દિતાઃ ॥૨૯॥
તત્ર ચૂર્ણે ક્ષિપેદેલાલવઙ્ગમરિચાનિ ચ ।
નાલિકેરં સકર્પૂરં ચારબીજાન્યનેકધા ॥ ૩૦ ॥
ઘૃતાક્તસમિતા પુષ્ટરોટિકા રચિતા તતઃ ।
તસ્યાન્તઃપૂરણં તસ્ય કુર્યાન્મુદ્રાં દૃઢાં સુધીઃ ।
સર્પિષિ પ્રચુરે તાં તુ સુપચેન્નિપુણો જનઃ ॥ ૩૧ ॥

शीतं उष्णा छर्दा स्निग्धा सदा संयमचारिणी (कथ्यते) ॥

એ હરીસા[1] બળ આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર, ભારે, ટાઢી, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ઝાડો ઉતારનાર અને આમેલાને સાધનાર પણ કહેવાય છે ૧૩

૧ આ હરીસા શબ્દ પ્રાકૃત-ઉર્દૂ કે ફારસી ભાષાનો હશે છે

તળેલુ માંસ બનાવવાની રીત અને ગુણો

शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्प्रसाधितम् ।
पुनस्तद्भाण्डे सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥१४॥
तलितं च नेत्राग्निमांसौजश्चुक्रवृद्धिकृत् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढतानृतम् ॥१५॥

अन्वय—शुद्धमांसविधानेन सम्यक् प्रसाधितं (यत्) मांसं भवत्) तत् पुनः भाण्डे सम्भृष्टं (तत्) बुधैः तलितं प्रोच्यते ॥ (तत् तलितं (मांसं) तर्पणं लघु सुस्निग्ध रोचनं दृढता (च) बलमांसाग्निमेधौजःशुक्रवृद्धिकृत् (भवति) ॥

શુદ્ધ માંસની રીતિ પ્રમાણે સારી પેઠે માંસને પકાવી પાછુ તેને ઘીમા તળી લેવાય, એટલે ડાહ્યા માણસો તેને તળેલુ માંસ કહે છે એ તળેલુ માંસ તૃપ્તિ કરનાર, હલકું, ઘણુ જ સ્નિગ્ધ, રુચિકારક અને શરીરની દૃઢતા કરનાર હોઈ બળ, બુદ્ધિ, અગ્નિ, માંસ, ઓજ તથા વીર્યને વધારનાર થાય છે ૧૪,૧૫

માંસને સોડાના મોવાથી પકાવવાની રીત અને તેના ગુણ

काण्डद्वादिमांसानि प्रविनानि यथाक्रमं ।
पूर्वं सन्ध्यं कृत्वा निर्धूमे वह्नौ पचेत् ॥
तत् प्रत्यमिदं प्रोक्तं पाकज्ञैरपि सम्मतं ॥१६॥
प्रत्यं परं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु ।
… वातहरं बल्यं पित्तप्रकोपनं हितम् ॥१७॥

अन्वय—… (कृत्वा) … निर्धूमे वह्नौ पचेत् तत् … प्रत्यं प्रोच्यते ॥ प्रत्यं तत् … सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु … (तत्) … (भवति) ॥

અમણા પકવાની આ વગેરેના માંસોને લોઢાના મોવામાં પરોવી ઘી તથા લૂણ નાખી નિર્ધૂમ અગ્નિમાં પકાવાય, એટલે તેને પાકક્રિયા જાણનાર પુરુષો પ્રત્ય[1] માંસ કહે છે એ માંસ અમૃત જેવું હોઈ રુચિકારક, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકુ, કફ તથા વાયુને હરનાર અને બળ આપનાર છે, છતા કાંઈક પિત્ત કરનાર પણ છે. ૧૬,૧૭

૧ एतत् संस्कृतं मांसं प्रत्यम्—… मराठीમાં … લોઢાના સળીઆમા પરોવી પકવેલુ માંસ થાય કહેવાય છે

શૃંગાટક માંસ પકવવાની રીત

शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं स्वेदितं जले ।
सघृतहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् ॥१८॥
धान्यजीरकधान्याकनिम्बूकरससमन्वितम् ।
घृते सुगन्धे तत्पक्वं मांसं शृङ्गाटकोच्यते ॥१९॥

अन्वय—शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं जले स्वेदितं सघृतहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् धान्यजीरकधान्याक-निम्बूकरससमन्वितं (कृत्वा) सुगन्धे घृते पक्वं तत् मांसं शृङ्गाटकं उच्यते ॥

શુદ્ધ માંસ ઝીણુ કાપી પાણીમા પકાવવુ; પછી તેમા હળદર, હિંગ, લૂણ, મરી, આદુ, ધાણા, જીરુ, ધાણા તથા લીંબુનો રસ નાખી સુગંધી ઘીમા પકાવવું, એટલે તે માંસ શૃંગાટક[1] કહેવાય છે ૧૮,૧૯

૧ शृङ्गाटकम्—… મરાઠી … શૃંગાટક … તથા … જેવા આકાર છે તેથી શૃંગાટક કહેવાતું નહિ માંસ

શૃંગાટક માંસના ગુણો

मांसं शृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलदं गुरु ।
वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥२०॥

अन्वय—शृङ्गाटकं मांसं रुच्यं बृंहणं बलदं गुरु वातपित्तहरं वृष्यं वीर्यवर्धनं (भवति) ॥

શૃંગાટક માંસ રુચિકારક, પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, ભારે, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફને તોડનાર અને વીર્યને વધારનાર છે ૨૦

શરપીલા માંસના રસના ગુણો

सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः ।
प्रीणनो वातपित्तघ्नः … ॥२१॥
स्निग्धमांसरसाः … ।
… ॥२२॥
… ।
… ॥२३॥

अन्वयः–सिद्धमांसरसः रुच्यः प्रीणनः वातपित्तघ्नः श्रमश्वासक्षयापहः (अस्ति, तथा च) क्षीणानाम् अल्परेतसां विश्लिष्टभग्नसन्धीनां शुद्धिकाङ्क्षिणां स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसां स्वरहीनानां दृष्ट्यायु:श्रवणार्थिनां शुद्धानां शस्यते ॥ (शास्त्रेषु) मांससम्भवाः वहवः प्रकाराः कथिताः सन्ति, ते (तु) ग्रन्थविस्तारभीतेः मया अत्र न प्रकीर्तिताः ॥

પકાવેલા માંસનો રસ રુચિકારક, તૃપ્તિ આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર અને શ્રમ, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે; તેમજ ક્ષીણ થયેલા, અલ્પ વીર્યવાળા, વીંખાઈ ગયેલા તથા ભાંગેલા સાંધાવાળા, શરીરની સફાઈને ઇચ્છનારા, સ્મૃતિ વગરના, ઓજ તથા બળવગરના, તાવથી ક્ષીણ થયેલા, છાતીમાં ક્ષતવાળા, સ્વરભંગ થયેલા, નેત્રની શક્તિને ઇચ્છનારા, આયુષની સ્થિતિને ઇચ્છનારા, કાનની શક્તિને ઇચ્છનારા તથા સ્વસ્થ શરીરવાળાઓને પણ માંસનો એ રસ હિતકારી છે. શાસ્ત્રોમાં માંસ સંબંધી ઘણા પ્રકારો કહેલા છે; પરંતુ તે પ્રકારો ગ્રંથનું લંબાણ થવાની બીકથી મેં અહીં કહ્યા નથી. ૨૧–૨૩

શાક પકાવવાની રીત

हिङ्गुजीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् ।
लवणं चाम्लचूर्णादि सिद्धे हिङ्गूदकं क्षिपेत् ।
इत्येवं सर्वशाकानां साधनेऽभिहितो विधिः ॥२४

अन्वयः–हिङ्गुजीरयुते तैले सुखण्डितं शाकं क्षिपेत्, (ततः तस्मिन्) सिद्धे (सति) लवणम् अम्लचूर्णादि हिङ्गूदकं च (तत्र) क्षिपेत् । इति सर्वशाकानां साधने एवं विधिः अभिहितः ॥

હિંગ તથા જીરાં સાથે વઘાર માટેના તેલમાં સારી રીતે સમારેલું શાક નાખવું. તે પાકી રહ્યા પછી તેમાં લૂણ, ખાટાં ચૂર્ણ વગેરે તથા હિંગનું પાણી નાખવું. આમ સઘળાં શાકો રાંધવાનો આવો જ પ્રકાર કહેલ છે. ૨૪

મંડ બનાવવાની રીત

समितां मर्दयेदाज्यैर्जलेनापि च सन्नयेत् ।
तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसाम् ॥२५
एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते ।
मज्जयित्वा सितापाके ततस्तां च समुद्धरेत् ।
अयं प्रकारः संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ॥ २६ ॥

अन्वयः–समिताम् आज्यैः मर्दयेत् च जलेन अपि सन्नयेत्, तस्याः तु वटिकां कृत्वा सर्पिषि नीरसां पचेत् ॥ तां च एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैः अलङ्कृते सितापाके मज्जयित्वा समुद्धरेत् । अयं संसिद्धः प्रकारः मण्डः इति अभिधीयते ॥

પરસુદીને ઘીથી તથા પાણીથી પણ ટૂંપવી; પછી તેની વડીઓ કરી ઘીમાં આકરી પકાવવી; પછી એલચી, લવિંગ. ભીમસેની બરાસ, કપૂર તથા મરી આદિ જેમાં નાખેલાં હોય એવા સાકરના પાકમાં (ચાસણીમાં) તે વડીઓને બોળીને કાઢી લેવી. (એને મંડ કહે છે.)

મંડના ગુણો

मण्डस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः ।
पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ॥२७
समिताशर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये ।
प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चेत्तद्गुणाः स्मृताः ॥

अन्वयः–मण्डः तु बृंहणः वृष्यः बल्यः सुमधुरः गुरुः पित्तानिलहरः रुच्यः दीप्ताग्नीनां सुपूजितः (भवति) ॥ समिताशर्करासर्पिर्निर्मिताः अपरे अपि ये प्रकाराः चेत् (शास्त्रे उक्ताः) ते अपि अमुना तुल्याः (सन्तः) तद्गुणाः स्मृताः ॥

તે મંડ[1] પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર, ઘણો મધુર, ભારે, પિત્ત તથા વાયુને હરનાર, રુચિકારક અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓ માટે સારો છે. મેંદાનો લોટ, સાકર અને ઘીથી બનાવવામાં આવતા બીજા પ્રકારો પણ જો (શાસ્ત્રમાં કહ્યા) હોય તો તેઓ પણ આ પ્રકાર જેવા જ છે અને ગુણોમાં પણ એવા જ છે. ૨૭,૨૮

૧. मण्डयति–भूषयति शरीरं भक्षितः सन् बृंहणत्वादिश्रेष्ठगुणयुक्तत्वात्, मडि भूषायाम्–पचाद्यच्–પૌષ્ટિક આદિ ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જે ખાધાથી શરીરને સુશોભિત બનાવે છે, તે પક્વાન્ન–મંડ કહેવાય છે.

સંપાવ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

पर्पट्यः साज्यसमितानिर्मिता घृतमर्जिताः ।
कुट्टिताश्चालिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्दिताः ॥२९॥
तत्र चूर्णे क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च ।
नालिकेरं सकर्पूरं चारुबीजान्यनेकधा ॥ ३० ॥
घृताक्तसमिता पुष्टरोटिका रचिता ततः ।
तस्यान्तःपूरणं तस्य कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ।
सर्पिषि प्रचुरे तां तु सुपचेन्निपुणो जनः ॥ ३१ ॥

मण्डको मधुरोऽयं सम्पाव इति कीर्तितः।
मण्डकस्य समो ज्ञेयः सम्पावोऽपि गुणैर्नरैः ॥३२

अन्वय–सम्यक्सिताभिर्मिश्रित पर्पटं कृतमखिलं क्षुण्णित नाभिता सुदर्शनामि मिमखितः (कर्तव्या)॥ तत्र चूर्णम् अनेकधा एलालवङ्गमरिचानि नारिकेलं सकर्पूरं च चारबीजानि क्षिपेत्॥ तत्र घृताक्तमिव पुटोत्थित रचिता (क्रियेत), तस्य मध्ये तस्य (चपुंचचूर्णस्य) पूर्णं सुधी कुर्यात्, ततो (च) मुखं (कुर्यात्), निपुणः जनः तां तु मधुरे सर्पिषि सुपचेत्॥ अयं मण्डकः सम्पाव इति कीर्तितः, सम्पावः अपि गुणैः मण्डकस्य गुणैः सम ज्ञेयः॥

મેંદાના લોટને ઘીનું મોણ દઈ પાપડી બનાવી ઘીમાં તળીને કૂટવી; તેને ગાળી નાખ્યા પછી શુદ્ધ સાકરનું ભૂરું તેમાં મેળવી મેળવીને સેળવવું; એ ભૂકામાં પુષ્કળ એલચી, લવિંગ, મરી, ટોપરું, ભીમસેની કપૂર અને ચારોળીના બીજ નાખવા. પછી ઘીના મોણવાળી મેંદાની જાડી પોટલી કરી તેની અંદર પેલા ચૂર્ણનું પૂરણ ભરી દૃઢ રીતે મોઢું બંધ કરી દેવું. એ પોટલીને સમજુ માણસે ગાયના ઘીમાં પકાવવી; એટલે તે સંપાવ[1] થાય છે, એમ પાકશાસ્ત્રીઓએ કહ્યું છે આ સંપાવના ગુણોને લોકોએ મંડકના જેવા જ જાણવા. ૨૯–૩૨

૧. सम्यक् पूरणे मञ्जेन भक्षिते शरीरं पुनन्त्यमी पुष्णन्त्यपः, बलप्रद छूं अने–स्वस्वाद अर्थे पमू– पौष્ટિક આદિ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જે ખાવાથી શરીર બરાબર પવિત્ર એટલે બરાબર વર્ણ તેજસ્વી બને છે, તેથી સંપાવ કહેવાતું પકવાન.

કર્પૂરનાલી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

घृताढ्यया समितया लम्बं कृत्वा पुटं ततः।
लवङ्गोपलकर्पूरयुतया सितयान्वितम् ॥३३॥
पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका।
सम्पावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ॥३४॥

अन्वय–घृताढ्यया समितया लवङ्गोपलकर्पूरयुतया सितया अन्वितं लम्बं पुटं कृत्वा आज्येन पचेत्, एषा सिद्धा कर्पूरनालिका ज्ञेया, (इयं) कर्पूरनालिका गुणैः संपावसदृशी ज्ञेया॥

ઘીના મોણવાળા મેંદામાં લવિંગ, મરી અને ભીમસેની બરાસવાળી સાકર મેળવી તેનું લાંબુ નાળ કરી ઘીમાં પકાવવું, એટલે તે તૈયાર થયેલી કર્પૂરનાલિકા સમજવી. એ કર્પૂરનાલિકાઓમાં સંપાવના જેવા જ ગુણો જાણવા. ૩૩,૩૪

૧. नालं–नलाकारम् अस्ति यस्याः–'नल इति' इति ठन्, 'अस्थ०,' टाप्, नल एवम्–नालिका, कर्पूरयुता नालिका कर्पूरनालिका–જેનો આકાર નળ અથવા પોલી નળી જેવો હોય છ અને મુખ્યત્વે મસાલામાં ભીમસેની કપૂર જેમાં વધારે હોય છે, એવી મેંદાની એક પકવાનની વાની કર્પૂરનાલિકા કહેવાય છે.

ફેનિકા અથવા સુતરફેણી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

समितायाः घृताढ्यायाः वर्तीर्दीर्घाः समाचरेत्।
तास्तु संमिलिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत् ॥
वेल्लयेल्लम्बिता यत्नेन पर्पटी भवेत्।
ततस्तुरिकया तां तु संलग्नामेव कर्तयेत् ॥३६॥
ततस्तु वेल्लयेद् भूयः सङ्कोचेन च लेपयेत्।
घृतपूर्णे पूर्वं तोयं निर्मितं सहकं पचेत् ॥३७॥
ततः संवृत्य तण्डोपी विपरीतं पृथक् पृथक्।
पुनस्तां वेल्लयेद्यज्ञी यथा स्यात्मपक्वाकृतिः ॥३८॥
ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः।
सुगन्धया शर्करया तदूर्ध्वमाचरेत् ॥३९॥
सिद्धेयं फेनिकानाम्नी मण्डकेन समा गुणैः।
ततः किञ्चिच्च मधुरेयं विशेषोऽयमुदाहृतः ॥४०॥

अन्वय–घृताढ्याया समितायाः दीर्घाः वर्तीः समाचरेत्, ता तु पीठस्य उपरि संमिलिता दीर्घाः धारयेत्॥ तत्र यथा एका पर्पटी भवेत् (तथा) एताः वेल्लयेत्, तत तां तु संलग्नाम् एव छुरिकया कर्तयेत्,॥ तत्र भूयः तु वेल्लयेत्, खटेन च लेपयेत्। घाज्ञिपूर्णे पूर्वं तोयं निर्मितं (निर्मितं तत्) सहकं पचेत्॥ ततः संवृत्य पृथक् तण्डोपी विपरीतं, तां तोपनी पुनः यथा मध्यस्तम्बी स्यात् (तथा) वेल्लयेत्॥ ततः ताम् आज्ये सुपचेत्, स्फुटाः पुटाः च भवेयुः, सुगन्धया शर्करया तदूर्ध्वम् आचरेत्॥ एषा सिद्धा फेनिकानाम्नी (कथ्यते), गुणैः मण्डकेन समा (भवति), इयं ततः किञ्चित् मधु (स्यात्), अयं विशेष उदाहृतः॥

ઘીના મોણવાળા મેંદાની લાંબી લાંબી વાટો બનાવી તેઓને લાકડાની બાજઠ પર પાસેપાસે લાંબી મૂકવી. અને તેઓમાંથી એક પાપડી થાય એમ વેલણથી વણવી. પછી છરી વડે એ પાપડીને ચોંટી રહે તે રીતે જ

કાપવી; તેને પાછી વણીને તેના પર સટામણ ચોપડવું. ચોખાનો લોટ, ઘી અને પાણી ભેગાં કરાય તેને સટામણ કહે છે. પછી તેને વીટીને જુદા જુદા લૂઆ કરી નાખવા. તે લૂઆને પાછા વણી ગોળ રોટલી બનાવી તેને ઘીમાં પકાવવી, એટલે જુદાં જુદાં પડ થાય છે; એ પડોને સુગંધવાળી સાકરની ચાસણી ચડાવવી. આ પ્રમાણે બનેલી તે ફેનિકા કહેવાય છે. તેમાં પણ મંડકના જેવા જ ગુણો હોય છે, તોપણ તે કાંઈક હલકી થાય છે, એટલો તફાવત છે.

૧. फेनः—फेनाकारः अस्ति अस्याः—'अत इनिठनौ' इति ठन्, ठस्येकः, टाप्, अत इत्वं च—જેનો આકાર ફીણ જેવો હોય છે, તેથી ફેનિકા—ફેણી નામનું પકવાન્ન.

સુંવાળી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

समिताया घृताक्ताया लोप्त्रीं कृत्वा च वेल्लयेत् ।
आज्ये तां मर्जयेत्सिद्धां शष्कुली फेनिकागुणा ॥

अन्वयः—घृताक्तायाः समितायाः लोप्त्रीं कृत्वा च वेल्लयेत्, ताम् आज्ये सिद्धां मर्जयेत्, (इयं) शष्कुली (कथ्यते) फेनिकागुणा (स्मृता) ॥

ઘીના મોણવાળા મેંદાના લૂઆ કરી તેઓને વેલણથી વણવા અને ઘીમાં પકાવવા એટલે તે શષ્કુલી[1]—સુંવાળી કહેવાય છે. એ સુંવાળીમાં ફેનિકાના જેવા જ ગુણો હોય છે.

૧. शपति—हिनस्ति पित्तम् अनिलं चापि, शप हिंसायाम्—कुलच् प्रत्ययः उणादिः, गौरादित्वाद् ङीप्—જે પિત્તનો તથા વાયુનો નાશ કરે છે, તેથી શષ્કુલી—સુંવાળી.

સેવના લાડુ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

घृताढ्यया समितया कृत्वा सूत्राणि तानि तु ।
निपुणो मर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् ॥
युक्तेन मोदकान् कुर्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ॥४२॥

अन्वयः—निपुणः घृताढ्यया समितया सूत्राणि कृत्वा तानि तु आज्ये मर्जयेत्, युक्तेन खण्डपाकेन योजयेत्, मोदकान् (च) कुर्यात्, ते गुणैः यथा मण्डकाः (तथा स्युः)॥

ચતુર માણસે ઘીવાળી પરસુદીની સેવ બનાવી તેને ઘીમાં પકાવવી અને સાકરની યોગ્ય ચાસણીમાં નાખવી; પછી તેના મોદક[1]—લાડુ વાળવા, તે સેવના લાડુ કહેવાય છે; એ લાડુમાં મંડકના જેવા જ ગુણો હોય છે. ૪૨

૧. मोदयन्ति जनानां चित्तं भक्षणात् स्वादेन बृंहणत्वादिगुणैश्चापि, मुद हर्षे-णिजन्तात् ण्वुल्—જે ખાવાથી સ્વાદ વડે તથા પૌષ્ટિકપણું આદિ ગુણો વડે લોકોના ચિત્તને આનંદ પમાડે છે, તેથી મોદક—લાડુ

મોતીચૂરના લાડુ બનાવવાની રીત

मुद्गानां धूमसीं सम्यग् घोलयेन्निर्मलाऽम्बुना ।
कटाहस्य घृतस्योर्ध्वे झर्झरं स्थापयेत्ततः ॥ ४३ ॥
धूमसीं तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेज्झर्झरोपरि ।
पतन्ति विन्दवस्तस्मात्तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् ॥
सितापाकेन संयोज्य कुर्याद्धस्तेन मोदकान् ॥४४॥

अन्वयः—मुद्गानां धूमसीं निर्मलाम्बुना सम्यक् घोलयेत्, ततः कटाहस्य घृतस्य ऊर्ध्वे झर्झरं स्थापयेत्, द्रवीभूतां धूमसीं तु झर्झरोपरि स्थापयेत् ॥ तस्माद् (ये) विन्दवः पतन्ति, तान् सुपक्वान् समुद्धरेत्, सितापाकेन संयोज्य हस्तेन मोदकान् कुर्यात् ॥

મગની છડેલી દાળના લોટને નિર્મળ પાણીમાં સારી રીતે ઘોળવો. પછી કડાયાના ઘીની ઉપર ઝારો મૂકી તે ઘોળેલા રસને ઝારા ઉપર નાખવો. ઝારામાંથી જે ટીપાં પડે તે સારી પેઠે પાકી જાય, એટલે તેને કાઢી લેવાં અને સાકરની ચાસણીમાં નાખી હાથ વડે લાડુ વાળવા. ૪૩,૪૪

મોતીચૂર લાડુના ગુણો

लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृद्बल्यस्तर्पणो मुद्गमोदकः ॥ ४५ ॥

अन्वय.—मुद्गमोदकः लघुः ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुः शीतः रुचिप्रदः चक्षुष्यः ज्वरहृत् बल्यः तर्पणः (भवति)॥

એ મુદ્ગમોદક[1]—મગના લાડુ હલકા, ઝાડાને રોકનાર, ત્રણે દોષને મટાડનાર, સ્વાદિષ્ટ, ટાઢા, રુચિ ઉપજાવનાર, નેત્રને હિતકારી, તાવને મટાડનાર, બળ આપનાર અને તૃપ્તિકારક છે.

૧. मुद्गानां मोदकाः मुद्गमोदकाः, अथवा मुद्गानां चूर्णं, तस्य मोदकाः मुद्गचूर्णमोदकाः—મગના લાડુ અથવા મગની છડીદાળના લોટના લાડુ તે મોતીચૂર—લાડુ.

બુંદીના લાડુની બનાવટ અને તેના ગુણો

एवमेव प्रकारेण कार्या वेशनमोदकाः ।
ते वल्या लघवः शीताः किंचिद्वातकरास्तथा ॥
विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पित्तरक्तकफापहाः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—एवम् एव प्रकारेण वेशनमोदकाः कार्याः, ते बल्याः लघवः शीताः किंचिद् वातकराः विष्टम्भिनः तथा ज्वरघ्नाः च पित्तरक्तकफापहाः (भवन्ति)॥

મોતીચૂરના લાડુની પેઠે જ ચણાના વેસણના લાડુ કરવા, તે વેસનમોદક[1]—બુંદીના લાડુ કહેવાય છે. બુંદીના લાડુ બળ આપનાર, હલકા, ટાઢા, કોઈક વાયુ કરનાર, મળને રોકનાર, તાવને મટાડનાર અને પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા કફનો નાશ કરનાર છે. ૪૬

૧ વેસવાર [illegible] વેસનમોદક—ચણાની છડીદાળનો લોટ તે વેસન અને તેના લાડુ તે વેસનમોદક—બુંદીના લાડુ

દુગ્ધકૂપિકા બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

तण्डुलचूर्णविनिर्मित—पर्पटीरेव सान्द्रपिष्टेन ।
रचयेत्कूपिकां विदध्यात्, तां च पयोभिः सम्यक् ॥
अथ तां कोमलमध्यां, घनपयसा पूर्णगर्भां च ।
संरुद्धमुद्रितवक्त्रां, तप्तघृते पक्ववक्त्रां च ॥४७॥
अतिपाण्डुरवर्णपाके, अपयेत्कर्पूरवासिते कुशलः ।
अथ दुग्धकूपिका सा, बल्या पित्तानिलापहा चापि ॥
वृष्या शीता गुर्वी, शुक्रकरी बृंहणी रुच्या ।
विदधाति कायपुष्टिं, दृष्टिं चूर्णसारिणीं सुचिरम् ॥

अन्वय —तण्डुलचूर्णविनिर्मितपर्पटीरेव सान्द्रपिष्टेन कूपिकां विदध्यात्, तां च दर्विका सम्यक् पचेत् ॥ अथ कोमलमध्यां घनपयसा च पूर्णगर्भां संरुद्धमुद्रितवक्त्रां तप्तघृते च पक्ववक्त्रां तां कुशलः कर्पूरस्य सिते अतिपाण्डु-वर्णपाके स्नापयेत् । अथ सा दुग्धकूपिका बल्या पित्ता-निलापहा अपि च वृष्या शीता गुर्वी शुक्रकरी बृंहणी रुच्या (सती) कायपुष्टिं सुचिरं चूर्णसारिणीं (च) दृष्टिं विदधाति ॥

દૂધ નીકળી ન જાય તે માટે ચોખા લોટમાં મીઠાનો લોટ મેળવી તેની ઘટ્ટ કૂપી બનાવીને તેને ઘીમાં સારી રીતે પકાવવી, પછી તેનો વચલો ભાગ કોરી તેમાં દૂધનો રેડ ભરી સટાસટથી મોઢું બંધ કરી તપેલા ઘીમાં પકાવવી. મોઢું પાકી જાય ત્યારે નિપુણ માણસે તેને કપૂરથી સુગંધી કરેલી જાડું જ પાણી ખાંડની ચાસણીમાં બોળવી. આમ દુગ્ધકૂપિકા[1] થાય છે. દુગ્ધકૂપિકા બળ આપનાર, પિત્ત તથા વાયુને હણનાર, કામનાને વધારનાર, ટાઢી, ભારે, વીર્યને વધારનાર, ધાતુઓને પણ વધારનાર અને રુચિકારક કોઈ કાયાને પુષ્ટ કરે છે અને દૃષ્ટિને લાંબા કાળ સુધી દૂર પહોંચનારી કરે છે. ૪૭–૫૦

૧ દુગ્ધસ્ય કૂપી ઇવ [illegible] पूर्णमभवत्, इत्यर्थे कन् [illegible] जेनो मध्यभाग कोरीने तेमां पाकुं दूध भरवामां आवे छे, तेथी दूधनी जाणे कूपी जेवी थीथी होय तेवी जणाय छे तेथी दुग्धकूपिका कहेवाय એમ ધારવામાં.

જલેબી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

नूतने घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः ।
प्रस्थार्धपरिमाणेन दध्नाम्लेन प्रलेपयेत् ॥५१॥
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम् ।
घृतमर्धशरावं च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् ॥५२॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम् ।
ततस्तत्क्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत् ॥५३॥
परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत्सन्तप्ते घृते क्षिपेत् ।
पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम् ॥५४॥
तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे ।
कर्पूरादिसुगन्धे च प्लावयित्वोद्धरेत्ततः ॥५५॥
एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा ।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी ॥५६॥

अन्वय—कुशलः जनः नूतनं घटम् आनीय तस्य अन्तः प्रस्थार्धपरिमाणेन अम्लेन दध्ना प्रलेपयेत् ॥ तत्र घटे द्विप्रस्थां समिताम्, प्रस्थसम्मितं अम्लं दधि अर्धशरावं च घृतं घोलयित्वा क्षिपेत् ॥ तत् यावत् अम्लतां याति तावत् आतपे स्थापयेत्, ततः तु सच्छिद्रे पात्रे भाजने प्रक्षिपेत् ॥ परिभ्राम्य परिभ्राम्य संतप्ते घृते तत् क्षिपेत्, पुनः पुनः तदावृत्त्या मण्डलाकृतिं विदध्यात् ॥ सुपक्वां तां घृतात् नीत्वा तनुद्रवे च कर्पूरादिसुगन्धे सितापाके प्लावयित्वा ततः उद्धरेत् ॥ एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च इन्द्रियतर्पणी (भवति) ॥

રાંધવામાં કુશળતાવાળા માણસે નવો ઘડો લાવી તેની અંદર બત્રીસ રૂપિયાભાર ખાટું દહીં ચોપડવું. પછી એકસો અઠ્ઠાવીસ રૂપિયાભાર મેંદો, ચોસઠ રૂપિયાભાર ખાટું દહીં અને અરધો વાટકો ઘી ઘોળીને પેલા ઘડામાં નાખી હલાવીને ખાટો આથો આવતાં સુધી તેને તડકામાં મૂકી રાખવું. પછી એ આથાને નીચે કાણાવાળા વાસણમાં નાખી ફેરવી ફેરવીને તપાવેલા ઘીમાં નાખવો. આમ વાર વાર ફેરવી મંડલ જેવી ગોળ આકૃતિ બનાવવી. એ સારી રીતે પાકી જાય ત્યારે ઘીમાંથી કાઢી લઈ કપૂર આદિથી સુગંધી કરેલી

છે, તેની વ્યુત્પત્તિ આમ થાય છે–'रसान्–माधुर्यादीन् आ–समन्तात् भजते–आस्ते, आ आसने–मधुरादिभिरा-लाप् च, यद्वा रसैर्माधुर्यादिभिः आलायते–भूष्यते, आ भूषयति यत् सा–જે મધુરતા આદિ રસોને ચોપાસ ધરાવે છે અથવા મધુરતા આદિ રસો વડે જે શણગારાય–સુશોભિત કરાય છે, તેથી રસાલા–શ્રીખંડ.

૨. शिखा–माधुर्यादिस्वादवैलक्षण्यम् खण्डम्–एक शिखायाम् इव प्रत्यक्षमिति श्रीखण्डम्–મધુરતા આદિ સ્વાદરૂપ શિખા જાણે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય હોય તેવો દેખાય છે, તેથી શ્રીખંડ–પ્રાકૃત–શીખંડ.

સાકરના શરબતની બનાવટ અને તેના ગુણો

खण्डेन शीतलेनैव मिश्रिता शुभवारिणा ।
एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता ॥ ११ ॥
शार्करोदकनाम्ना तत् प्रसिद्धं विदुषां मुखे ।
शार्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् ॥ १२ ॥
बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तप्रणाशनम् ।
मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरघ्नं शिशिरं परम् ॥ १३ ॥

अन्वय–शीतलेन एव खण्डेन वारिणा च एलालवङ्गकर्पूरमरिचैः समन्विता शुभवारिणा शार्करोदकनाम्ना विदुषां मुखे तत् प्रसिद्धम् । शार्करोदकं शुक्रलं शिशिरं सरं बल्यं रुच्यं लघु स्वादु (तत्) वातपित्तप्रणाशनं परं मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरघ्नम् आख्यातम् ॥

ટાઢા પાણીમાં જ ધોળી સાકરને ઘોળી તેમાં એલચી, લવિંગ, ભીમસેની બરાસ તથા મરી નાખવાં, એટલે તે શર્કરોદક[1]–સાકરનું શરબત એ નામે વિદ્વાનોના મોઢે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે સાકરનું શરબત વીર્યને વધારનાર, ટાઢું, ઝાડો ઉતારનાર, બળ આપનાર, રુચિકારક, હલકું, મધુર અને વાયુ, પિત્ત, મૂર્છા, ઊલટી, તરસ, દાહ તથા તાવને શાંત કરનાર છે ૧૧–૧૩

૧ शर्करया मिश्रम् उदकं–शार्करोदकम्–સાકર તથા એલચી વગેરેથી મિશ્ર કરેલું શીતળ પાણી–શર્કરોદક અથવા સાકરનું શરબત કહેવાય છે

પ્રપાનકો અથવા ઉત્તમ પીણાં

આંબાના ફળનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

आममाम्रं जले स्विन्नं मर्दितं दृढपाणिना ।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥ १ ॥
प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥ २ ॥

अन्वय–आमम् आम्रं जले स्विन्नं दृढपाणिना मर्दितं सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं (क्रियेत) । इदं श्रेष्ठं प्रपानकं भीमसेनेन निर्मितम् (प्राचीनं, तत्) सद्यः रुचिकरं बल्यं शीघ्रम् इन्द्रियतर्पणम् (भवति) ॥

કાચી કેરી લઈ તેને પાણીમાં બાફી કઠણ હાથથી ચોળી નાખીને તેમાં સાકર, ટાઢું પાણી, ભીમસેની બરાસ અને મરી નાખવાથી તે આંબાનું પ્રપાનક થયું કહેવાય છે. આ પ્રપાનક[1] ભીમસેને બનાવ્યું હતું. તે શ્રેષ્ઠ છે, બળ આપનાર છે અને ઇંદ્રિયોને તરત જ તૃપ્ત કરનાર છે ૧,૨

૧. पीयते इति पानम्, पा पाने–धातुः ल्युट्, प्रकर्षेण पानं यस्य तत्–'शेषाद् विभाषा' इति कप्–જે પીણું અતિશય ઉત્કૃષ્ટ અથવા જલદી જ રુચિકર તથા ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરનાર હોય છે, તેથી પ્રપાનક અથવા ઉત્તમ પીણું કહેવાય છે.

આંબલીના ફળનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् ।
शर्करामरिचैर्मिश्रं कर्पूरेणाधिवासितम् ॥ ३ ॥
अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् रुच्यं वह्निबोधनम् ॥ ४ ॥

अन्वयः–अम्लिकायाः पक्वं फलं वारिणा दृढं मर्दितं शर्करामरिचैः मिश्रं कर्पूरेण अधिवासितं (क्रियेत, तत्) अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनं किञ्चित् पित्तश्लेष्मकरं रुच्यं वह्निबोधनम् (भवति) ॥

આંબલીના પાકા કાતરાને પાણીમાં ખૂબ ચોળી તેમાં સાકર, મરી, લવિંગ અને ભીમસેની બરાસ નાખી સુવાસિત કરવું, એટલે તે આંબલીનું પ્રપાનક થયું કહેવાય છે એ આંબલીના કાતરાનું પ્રપાનક વાયુનો નાશ કરનાર, કંઈક પિત્તને તથા કફને કરનાર, રુચિકારક અને અગ્નિને જાગ્રત કરનાર છે. ૪

લીંબુનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

भागैकं निम्बुकं तोयं षड्भागं शार्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचैर्मिश्रं पाने पानकमुत्तमम् ॥ ५ ॥
निम्बूफलभवं पानमत्यर्थं वातनाशनम् ।
वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥ ६ ॥

એક ભાગ લીંબુના રસમાં છ ભાગ સાકર

વાળું પાણી નાખવું અને તેમાં લવિંગ તથા મરી નાંખવાં, એટલે તે લીંબુનું પ્રપાનક થાય છે. આ લીંબુના ફળનું પ્રપાનક ઉત્તમ છે, બહુ જ ખાટું, વાયુનો નાશ કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિકારક અને સઘળા આહારોને પચાવનાર છે. ૫,૬

ધાણાનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

શિલાયાં સાધુ સમ્પિષ્ટં ધાન્યકં વસ્ત્રગાલિતમ્ ।
શર્કરોદકસંયુક્તં કર્પૂરાદિસુસંસ્કૃતમ્ ।
નૂતને મૃણ્મયે પાત્રે સ્થિતં પિત્તહરં પરમ્ ॥ ૭ ॥

ધાણાને છીપર ઉપર ખૂબ વાટી લૂગડાથી ગાળીને તેમાં સાકરનું પાણી નાખવું અને ભીમસેની બરાસ આદિનો સંસ્કાર દેવો, એટલે તે ધાણાનું પ્રપાનક થાય છે. એ પ્રપાનકને માટીના નવા વાસણમાં રાખી–સારી રીતે ઠંડું કરીને પીવું. આ પ્રપાનક પિત્તનો ખૂબ નાશ કરે છે. ૭

કાંજીનું પ્રપાનક અને તેના ગુણો

કાઞ્જિકં રોચનં રુચ્યં પાચનં વહ્નિદીપનમ્ ।
શૂલાજીર્ણવિબન્ધઘ્નં કોષ્ઠશુદ્ધિકરં પરમ્ ।
ન ભવેત્ કાઞ્જિકં યત્ર તત્ર જાલિઃ પ્રદીયતે ॥ ૮ ॥

(કાંજીની બનાવટ વડાં બનાવવાના વિષયમાં લખી છે.) કાંજીનું પ્રપાનક કાંતિ આપનાર, રુચિકારક, પાચન, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને શૂળ, અજીર્ણ તથા મળબંધનો નાશ કરનાર તથા કોઠાને બહુ જ સાફ કરનાર છે. કાંજી ન મળે તો તેને બદલે નીચે લખેલી જાલિનો ઉપયોગ કરાય છે.૮

જાલિ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

આમમામ્રફલં પિષ્ટં રાજિકાલવણાન્વિતમ્ ।
ભ્રષ્ટહિઙ્ગુયુતં પૂતં ઘોલિતં જાલિરુચ્યતે ॥ ૯ ॥
જાલિર્હરતિ જિહ્વાયાઃ કુણ્ઠત્વં કણ્ઠશોધિની ।
મન્દં મન્દં તુ પીતા સા રોચની વહ્નિબોધિની ॥૧૦

આંબાનાં કાચાં ફળને વાટી તેમાં રાઈ, લૂણ તથા શેકેલી હિંગ નાખી ગાળી લઈ પાણીમાં ઘોળવું, એટલે તે જાલિ કહેવાય છે. એ જાલિ જીભના અટકવાને મટાડે છે અને કંઠને સાફ કરે છે; તેમ જ ધીરે ધીરે જો પીધી હોય તો રુચિ ઉપજાવે છે અને અગ્નિને જાગ્રત કરે છે. ૯,૧૦

છાશ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

તુર્યાંશેન જલેન સંયુતમતિસ્થૂલં સદમ્લં દધિ,
પ્રાયો માહિષમમ્બુકેન વિમલે મૃદ્ભાજને મીલયેત્ ।
ભ્રષ્ટં હિઙ્ગુ ચ જીરકં ચ લવણં રાજીં ચ કિઞ્ચિન્મિતાં, પિષ્ટાં તત્ર વિમિશ્રયેદ્ભવતિ તત્
તક્રં ન કસ્ય પ્રિયમ્ ॥ ૧૧ ॥
તક્રં રુચિકરં વહ્નિ,–દીપનં પાચનં પરમ્ ।
ઉદરે યે ગદાસ્તેષાં નાશનં તૃપ્તિકારકમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ–પ્રાયઃ માહિષમ્ અતિસ્થૂલં સત્ અમ્લં દધિ તુર્યાંશેન જલેન સંયુતં વિમલે મૃદ્ભાજને અમ્બુકેન મીલયેત્, તત્ર ચ ભ્રષ્ટં હિઙ્ગુ જીરકં ચ લવણં ચ કિંચિન્મિતાં પિષ્ટાં રાજીં વિમિશ્રયેત્, તત્ તક્રં કસ્ય પ્રિયં ન ભવતિ? (સર્વસ્ય પ્રિયં ભવતિ) ॥ તક્રં રુચિકરં વહ્નિદીપનં પરં પાચનં (સત્) ઉદરે યે ગદાઃ (સ્યુઃ), તેષાં નાશનં તૃપ્તિકારકં (ચ) સ્યાત્ ॥

ઘણું કરી ભેંસના ખૂબ જાડા, સારા અને ખાટા દહીંમાં તેના ચોથા ભાગનું પાણી નાખીને માટીના નિર્મળ વાસણમાં રવાઈથી વલોવવું અને પછી તેમાં શેકેલાં હિંગ, જીરું, લૂણ તથા વાટેલી થોડીક રાઈ મેળવવી, એટલે તે તક્ર[1] (છાશ) થાય છે; એ છાશ કોને પ્રિય ન થાય? (સર્વને પ્રિય થાય.) એ છાશ રુચિકારક, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બહુ જ પાચન, પેટના સઘળા રોગોનો નાશ કરનાર અને તૃપ્તિ કરનાર છે. ૧૧,૧૨

૧. તચ્યતિ તચ્યતે વા સર્વેષાં પ્રિયત્વં વહ્નિદીપનત્વપાચનત્વમ્ ઉદરરોગનાશકત્વં તૃપ્તિકારકત્વં ચ, તઞ્ચુ ગતૌ–' સ્ફાયિતઞ્ચિ '–ઇતિ (ઉણા. ૨–૧૩) રક્, ન્યઙ્ક્વાદિત્વાત્ કુત્વમ્–જે દરેકને પ્રિય થાય છે અને અગ્નિદીપક, પાચન, પેટના રોગોનો નાશ કરનાર તથા તૃપ્તિકારકપણું–એ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી તક્ર–છાશ.

દૂધ શા માટે ને ક્યારે પીવું?

વિદાહીન્યન્નપાનાનિ યાનિ ભુઙ્ક્તે હિ માનવઃ ।
તદ્વિદાહપ્રશાન્ત્યર્થં ભોજનાન્તે પયઃ પિબેત્ ॥૧૩॥

અન્વયઃ–માનવઃ યાનિ વિદાહીનિ અન્નપાનાનિ ભુઙ્ક્તે તદ્વિદાહપ્રશાન્ત્યર્થં ભોજનાન્તે હિ પયઃ પિબેત્ ॥

માણસ જે જે બળતરા કરનારાં અન્ન–

પાનનો ઉપયોગ કરે છે, તેઓની બળતરા શાંત કરવા જમી રહ્યા પછી તેણે અવશ્ય દૂધ પીવું. ૧૩

ટીકા—દુગ્ધપ્રકારે ગુણા ઉક્તા એવ દુગ્ધવર્ગે। દૂધમાં જે બીજા ગુણો છે, તે તેના વર્ગમાં કહેવાશે.

સાથવો બનાવવાની રીત

ધાન્યાનિ ભ્રાષ્ટ્રભૃષ્ટાનિ યન્ત્રપિષ્ટાનિ સક્તવઃ॥૧૪॥

અન્વય—ભ્રાષ્ટ્રભૃષ્ટાનિ ધાન્યાનિ યન્ત્રપિષ્ટાનિ સક્તવ (કથ્યન્તે)॥

તાવડામાં શેકીને ઘંટીથી દળવામાં આવે તે ધાન્યો સક્તુ[1]–સાથવો કહેવાય છે. ૧૪

૧. સચ્યન્ત–સમવેયન્ત–સમ્બધ્યન્ત જલેન શીત્યાદિગુણૈ ક્ષારાદિભિર્વેતિ સક્તવ, પાક સમવાયે–ષિચ–ષિક્ષિ'–(ઉણા ૧–૬૯) ઇતિ તુન્ પ્રત્યય—જેને પાણી, શીતળતા આદિ ગુણો તથા ક્ષાર વગેરેથી મિશ્ર કરાય છે, તેથી સક્તુ—સાથવો.

જવના સાથવાના ગુણો

યવજાઃ સક્તવઃ શીતા દીપના લઘવઃ સરાઃ।
કફપિત્તહરા રૂક્ષા લેખનાશ્ચ પ્રકીર્તિતાઃ॥૧૫॥
તે પીતા બલદા વૃષ્યા બૃંહણા ભેદનાસ્તથા।
તર્પણા મધુરા રુચ્યાઃ પરિણામે બલાપહાઃ॥૧૬॥
કફપિત્તશ્રમક્ષુત્તૃડ્વ્રણનેત્રામયાપહાઃ।
પ્રશસ્તા ઘર્મદાહાઢ્યવ્યાયામાર્તશરીરિણામ્॥૧૭॥

જવનો સાથવો ટાઢો, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકો, ઝાડો ઉતારનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, રૂક્ષ અને મળને ઉખેડનાર છે. સાથવો પીવાથી તે બળદાયી, મૈથુનશક્તિ વધારનાર, પુષ્ટિકારક, મળ છૂટો કરનાર, તૃપ્તિકારક, મીઠાશવાળો અને રુચિકારક છતાં પરિણામે બળનો નાશ કરે છે અને કફ, પિત્ત, શ્રમ, ભૂખ, તરશનો વધારો, તથા નેત્રના રોગ મટાડે છે. ગરમીથી તપેલા અને કસરતથી થાકેલા શરીરવાળાઓએ સાથવો પીવો સારો છે ૧૫–૧૭

ચણા તથા જવના મિશ્ર સાથવાના ગુણો

નિસ્તુષૈશ્ચણકૈર્ભૃષ્ટૈસ્તુર્યાંશૈશ્ચ યવૈઃ કૃતાઃ।
સક્તવઃ શર્કરાસર્પિર્યુક્તા ગ્રીષ્મેઽતિપૂજિતાઃ॥૧૮॥

અન્વય–નિસ્તુષૈ ભૃષ્ટૈ ચણકૈ ચ તુર્યાંશૈ (ભૃષ્ટૈ) યવૈ કૃતા શર્કરાસર્પિર્યુક્તા સક્તવઃ ગ્રીષ્મે અતિપૂજિતા (ભવન્તિ)॥

ફોતરાં કાઢી નાખેલા શેકેલા ચણા અને તેઓના ચોથા ભાગના શેકેલા જવનો સાથવો કરી સાકર અને ઘીની સાથે ગ્રીષ્મઋતુમાં (ખાવો) બહુ જ ઉત્તમ છે. ૧૮

શાળના સાથવાના ગુણો

સક્તવઃ શાલિસમ્ભૂતા વહ્નિદા લઘવો હિમાઃ।
મધુરા ગ્રાહિણો રુચ્યાઃ પથ્યાશ્ચ બલશુક્રદાઃ॥૧૯॥

શાળનો સાથવો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકો, ટાઢો, મધુર, ઝાડાને રોકનાર, રુચિકારક, પથ્ય અને બળ તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૧૯

સાથવા સંબંધે ખાસ સૂચન

ન ભુક્ત્વા ન રદૈશ્છિત્ત્વા ન નિશાયાં ન વા બહૂન્।
ન જલાન્તરિતાન્ ન દ્વિઃ સક્તૂનદ્યાન્ન કેવલાન્॥૨૦॥
પૃથક્ પાનં પુનર્દાનં સામિષં પયસા નિશિ।
દન્તચ્છેદમનુષ્ણં ચ સપ્ત સક્તુષુ વર્જયેત્॥૨૧॥

અન્વય–ભુક્ત્વા સક્તૂન્ ન અદ્યાત્, રદૈ છિત્ત્વા ન, નિશાયાં ન, બહૂન્ વા ન, જલાન્તરિતાન્ ન, દ્વિ ન, (તથા) કેવલાન્ ન અદ્યાત્॥ પૃથક્ પાનં, પુનર્દાનં સામિષં, પયસા (સહ), નિશિ, દન્તચ્છેદમ્, ચ અનુષ્ણં–સપ્ત સક્તુષુ વર્જયેત્॥

જમ્યા પછી સાથવો ખાવો નહીં, દાંતથી ચાવીને ખાવો નહીં, રાતમાં ખાવો નહીં, ઝાઝો ખાવો નહીં, પાણીમાં પલાળીને ખાવો નહીં, બે વાર ખાવો નહીં, અને એકલો પણ ખાવો નહીં. સાથવાને નકરો જ ખાવો નહીં, જેણે એકવાર ખાધો હોય તેને બીજી વાર દેવો નહીં, માંસની સાથે ખાવો નહીં, દૂધની સાથે ખાવો નહીં, રાત્રે ખાવો નહીં, દાંતથી ચાવવો નહીં અને ઊનો ઊનો ખાવો નહીં; આ સાત ક્રિયાઓ સાથવામાં છોડવી.

જવની ધાણીના ગુણો

યવાસ્તુ નિસ્તુષા ભ્રષ્ટાઃ સ્મૃતા ધાના ઇતિ સ્ત્રિયામ્।
ધાનાઃ સ્યુર્દુર્જરા રૂક્ષાસ્તૃટ્પ્રદા ગુરવશ્ચ તાઃ॥
તાસ્તુ મેહકફચ્છર્દિનાશિન્યઃ સંપ્રકીર્તિતાઃ॥૨૨॥

અન્વય–નિસ્તુષા ભ્રષ્ટા યવા તુ સ્ત્રિયામ્ ધાના ઇતિ સ્મૃતા (ભવન્તિ)। ધાના દુર્જરા રૂક્ષા તૃટ્પ્રદા ગુરવ ચ સ્યુ, તા તુ મેહકફચ્છર્દિનાશિન્ય સંપ્રકીર્તિતા॥

ફોતરાં વગરના શેકેલા જવ ધાના–ધાણી કહેવાય છે ધાણી મોટે પગે એવી, રૂક્ષ,

તરશ લગાડનાર, ભારે અને પ્રમેહ કફ તથા ઊલટીનો નાશ કરનાર કહેવાય છે. ૨૨

૧. दधति-धारयन्ति दुर्जरतारूक्षत्वतृट्प्रदत्वगुरुत्वादि, डुधाञ् धारणे-'धापॄवस्यजि-'-इति (ઉણા. ૩-૬) नः प्रत्ययः, टाप्, भूम्नि प्रयोगः-જે માંડ પચે એવી, રૂક્ષ, તરશ લગાડનાર તથા ભારેપણું વગેરે ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી ધાના-ધાણી.

લાજની ઓળખ અને તેના ગુણો

येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषाणि च ।
भ्रष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजानिति मनीषिणः ॥२३
लाजाः स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते ।
स्वल्पमूत्रमला रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः ॥
छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः ॥ २४ ॥

અન્વય.-येषां तण्डुलाः स्युः तानि सतुषाणि च भ्रष्टानि स्फुटितानि धान्यानि मनीषिणः लाजान् आहुः। ते लाजाः मधुराः शीताः लघवः दीपनाः स्वल्पमूत्रमलाः रूक्षाः बल्याः पित्तकफच्छिदः च छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः स्युः ॥

જેઓમાંથી ચોખા થાય છે તે ધાન્યોને ફોતરાં સહિત શેકતાં ફૂટી જાય ત્યારે લાજ[1] કહેવાય છે; તે લાજ મધુર, ટાઢા, હલકા, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, મળ-મૂત્રને થોડાં ઉત્પન્ન કરનાર, રૂક્ષ, બળ આપનાર અને પિત્ત, કફ, ઊલટી, અતીસાર, દાહ, લોહીનો બગાડ, પ્રમેહ, મેદ તથા તરશને મટાડનાર છે. ૨૩,૨૪

૧. लज्यन्ते-भर्ज्यन्ते सतुषा ये व्रीहयस्ते लाजाः-लज भर्जने-कर्मणि घञ्, भूम्नि पुंलिङ्गे प्रयोगः-જે ધાન્યો ફોતરાં સહિત શેકતાં ફૂટી જાય છે, તે લાજ-ચોખા વગેરેની ધાણી-મમરા વગેરે.

પૌંઆની ઓળખ, નામો તથા ગુણો

शालयः सतुषा आर्द्रा भ्रष्टा अस्फुटिताश्च तत् ।
कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि ॥२५
पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि ।
सक्षीरा बृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ॥२६॥

અન્વય.-सतुषाः आर्द्राः शालयः भ्रष्टाः च अस्फुटिताः (सन्तः) कुट्टिताः (क्रियेरन्) तत् ते चिपिटाः पृथुकाः अपि प्रोक्ताः॥ पृथुकाः गुरवः वातनाशनाः श्लेष्मलाः अपि (स्युः), ते च सक्षीराः (भुक्ताश्चेत्) बृंहणाः वृष्याः च भिन्नमलाः (भवन्ति) ॥

ફોતરાં સહિત ભીની શાળને શેકી તે ચિપિટ[1] અથવા પૃથુક[2] (પૌંઆ) પણ કહેવાય છે. પૌંઆ ભારે, વાયુનો નાશ કરનાર અને કફ કરનાર છે; તેઓને દૂધની સાથે ખાધા હોય તો પુષ્ટિકારક, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર અને મળને છૂટા કરનાર છે.

૧. नासिकाया नतम् इव, 'इनच्पिटच्चिकचि च'-इति पिटच् प्रत्ययः, प्रकृतेश्चि इत्यादेशश्च-જાણે ચીબું નાક હોય તેવા ચીબડા કે ચપટા બને છે, તેથી ચિપિટ-એટલે પૌંઆ.

૨. प्रथन्ते-विस्तारं प्राप्नुवन्ति, आर्द्रा एव कुट्यन्ते इति हेतोः, प्रथ प्रख्याने-'पृथुकपाकाः'-(ઉણા. ૫-૫૨) इति साधुः-જેઓને ભીના જ કૂટવામાં આવે છે. તેથી જેઓ પહોળા થાય છે; માટે પૃથુક-પૌંઆ.

ઓળાની ઓળખ અને તેના ગુણો

अर्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभ्रष्टैश्च होलकः ।
होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः ॥
भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ॥२७

અન્વય:-शमीधान्यैः अर्धपक्वैः च तृणभ्रष्टैः होलकः (भवति,)। होलकः अल्पानिलः मेदःकफदोषत्रयापहः स्यात्, यः होलकः यस्य भवेत् स च तत्तद्गुणः भवेत् ॥

શીંગ સંબંધી ધાન્યોને અરધાં કાચાં તોડી ખડના અગ્નિમાં શેકવામાં આવે, એટલે હોલક[1] અથવા ઓળા કહેવાય છે. ઓળા થોડા વાયુવાળા છે અને મેદ, કફ, તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ઓળા જે ધાન્યના હોય તે ધાન્યના ગુણો તેઓમાં હોય છે. ૨૭

૧. होलति-प्राप्नोति तृणभ्रष्टताम्, हुल गतौ-कर्तरि ण्वुल्-होलकः-જે અર્ધા પાકેલા ધાન્ય ઘાસથી ભુંજાય-શેકાય છે, તેથી હોલક; તથા च होलति-गच्छति दोषत्रयघ्नगुणतामल्पानिलतां च-તેમજ ત્રણે દોષોનો નાશ કરનારરૂપ ગુણને તથા થોડો વાયુ કરનારપણું પણ જે ધારણ કરે છે, તેથી પણ હોલક-ઓળા.

પોંકનું નામ તથા ગુણો

मञ्जरी त्वर्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् ।
तृणानलेन संभ्रष्टा बुधैरूम्बीति सा स्मृता ॥२८॥
ऊम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ॥२९॥

અન્વય:-यवगोधूमयोः या तु अर्धपक्वा मञ्जरी भवेत्, सा तृणानलेन संभ्रष्टा (सती) बुधैः 'ऊम्बी' इति स्मृता ॥ ऊम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिला...

જવ અથવા ઘઉંની અર્ધી પાકેલી મંજરી-ડૂંડી લઈ ઘાસના અગ્નિમાં શેકાય, એટલે તે ઊંબી[1]-પોંક કહેવાય છે. પોંક કફ કરનાર, બળ વધારનાર, હલકો ને પિત્ત તથા વાયુને હણનાર છે. ૨૮,૨૯

૧. ઉમ્બી સમવેતા યવયવા, ઉમ સમવાયે—ઉમ્બ્યતે—સમ્બધ્યતે ગુણૈ: કફપ્રદત્વબલ્યત્વાદિગુણ્ય, ... પરિમાણે—બાહુલકાત્ કિ, પૃષોદરાદિ, 'કૃદિકારાદ્' ઇતિ ... ઙીષ્—જેને અર્ધી પાકેલી જવ લઈ સેકાય, તેથી અથવા જેને વિદ્વાનો કફકારક, બલપ્રદ આદિ ગુણોવાળા પણ જે છે, તેથી ઊંબી—જવ કે ઘઉંનો પોંક

ઘૂઘરીનું નામ તથા ગુણો

अर्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ।
कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः ॥
कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ॥३०॥

अन्वय—अर्धस्विन्नाः गोधूमाः, अन्ये अपि चणकादयः शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः कुल्माषाः कथ्यन्ते । कुल्माषाः गुरवः रूक्षाः वातलाः भिन्नवर्चसः (सन्ति)॥

ઘઉં અથવા ચણા આદિ બીજા ધાન્યો અર્ધાં રંધાય કે બફાય એટલે તે કુલ્માષ[1]—ઘૂઘરી કહેવાય, એમ શબ્દશાસ્ત્રના પંડિતો કહે છે. ઘૂઘરી ભારે, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર અને ઝાડો છૂટો કરનાર છે. ૩૦

૧. કુલં—મહત્ત્વં પરિમાણં વા મસ્યતિ—પરિણમતિ—વહ્નિજલસંયોગાત્, મસી પરિણામે, અણ્—ન, પૃષોદરાદિત્વાત્ સાધુ—અગ્નિ તથા પાણીના યોગથી જે ફૂલે છે, અને ભારે થાય છે, તેથી કુલ્માષ—ભારા—ઘૂઘરી.

તલવટનું નામ તથા ગુણો

पललं तु समाख्यातं सगुडं तिलपिष्टकम् ।
पललं मलकृद्वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् ॥३१॥
बृंहणं च गुरु स्निग्धं मूत्राधिक्यनिवर्तकम् ॥३२॥

अन्वय—सगुडं तिलपिष्टं तु पललं समाख्यातम्, पललं मलकृत् वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् बृंहणं गुरु स्निग्धं च मूत्राधिक्यनिवर्तकम् (अस्ति)॥

તલને વાટી તેમાં ગોળ મેળવવામાં આવે, એટલે પલલ[1]—તલવટ કહેવાય છે. તલવટ વિષ્ઠાને વધારી કરનાર, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર, વાયુને હણનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ અને મૂત્રના અધિકપણાને મટાડનાર છે. ૩૧,૩૨

૧. પલતિ—પ્રાપ્નોતિ બલમ્ પુરુષત્વં ... ચ યત:—પ્રાપ્નોતિ, ... 'ઇણ્‌ભીકાપાશલ્યતિ' (ઉણા. ૧-૧૦૬) ઇતિ કલચ્ પ્રત્યય—જેનાથી માણસ પુષ્ટતા અને વીર્યવૃદ્ધિ મેળવે છે, તેથી પલલ—તલવટ.

તલના ખોળનાં નામો તથા ગુણો

तिलकिट्टं तु पिण्याकस्तथा तिलखलिः स्मृता ।
पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ॥३३॥

તિલકિટ્ટ,[1] પિણ્યાક[2] અને તિલખલિ[3] એટલાં ખોળનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખોળ ગ્લાનિ કરનાર, રૂક્ષ, મળને રોકનાર અને દૃષ્ટિને ખરાબ કરનાર છે. ૩૩

૧. તિલાનાં કિટ્ટ—સ્નેહરહિતો નિઃસારભાગ—તલનો નિચોવેલ તેલ વિનાનો નિઃસાર ભાગ તે તિલકિટ્ટ—તલનો ખોળ.

૨. પિબતિ—આપ્યાયયતિ ગવાદીન્ ... , ... 'પિનાકાદયશ્ચ'—(ઉણા. ૪-૧૫) ઇતિ સાધુ—ગાય વગેરેનું દૂધ વધારવા જેનો ઉપયોગ કરાય છે, તેથી પિણ્યાક—તલનો ખોળ.

૩. તિલાનાં ખલિ:—નિઃસ્નેહ: ભેદ—તલનો તેલ વિનાનો—નિઃસાર બાકી રહેલો ભાગ તે તિલખલિ—તલનો ખોળ

ચોખાના ગુણો

तण्डुलो मेहजन्तुघ्नः स नवस्त्वतिदुर्जरः ॥३४॥

ચોખા પ્રમેહ તથા કૃમિને મટાડનાર છે, જે ચોખા નવા હોય તે માંડ પચે છે. ૩૪

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશોક્તં ધાન્યવર્ગં સમાપ્ત

૧૨ : વારિવર્ગ

પાણીનાં નામો

पानीयं सलिलं नीरं कीलालं जलमम्बु च ।
आपो वार्वारि कं तोयं पयः पाथस्तथोदकम् ॥
जीवनं वनमम्भोऽर्णोऽमृतं घनरसोऽपि च ॥१॥

अन्वय—पानीयं सलिलं नीरं कीलालं जलं च अम्बु आपः वाः वारि कं तोयं पयः पाथः तथा उदकं जीवनं वनम् अम्भः अर्णः अमृतम् अपि च घनरसः (इति नामानि)॥

પાનીય,[1] સલિલ,[2] નીર,[3] કીલાલ,[4] જલ,[5] અંબુ,[6] આપ,[7] વાર્,[8] વારિ,[9] ક,[10] તોય,[11] પયસ્,[12] પાથસ્,[13] ઉદક,[14] જીવન,[15] વન,[16] અંભસ્,[17] અર્ણસ્,[18] અમૃત[19] અને

ઘનરસ,[૨૦] એટલાં પાણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧

૧. पीयते सर्वैः प्राणिभिः, पा पाने-अनीयर्, यद्वा शोष्यते वह्नेस्तापेन, पै शोषणे-अनीयर्, બધાં પ્રાણીઓ જેને પીએ છે, તેથી અથવા અગ્નિના તાપ વડે જે શોષાય છે, તેથી પાનીય-પાણી.

૨. सलति-गच्छति नीचैःप्रदेशं नित्यं च हिताविहताम्, षल गतौ-'सलिकलि'-(ઉણા. ૧-૫૪) इति इलच्-જે નીચાણ તરફ ઢળી જાય છે, તથા કાયમ હિતકારીપણું ધારણ કરે છે, તેથી સલિલ-પાણી.

૩. नीयते यत्र कुत्रापि नीचैःप्रदेशं, णीञ् प्रापणे-'स्फायि.'-(ઉણા. ૨-૧૩) इति रक्, यद्वा निर्गतं रात-अग्नेः-'अग्नेरापः' इति तैत्तिरीयश्रुतेः, 'निरादय'-इति समासः, 'ढ्लोप' इति दीर्घश्च, यद्वा निष्क्रान्तो रोऽग्निर्यस्मात्-'अद्भ्योऽग्नि'रिति स्मृतेः, 'प्रादिभ्यो धातुजस्ये'ति समासः, यद्वा निश्चयेन राति-ददाति सुखं सर्वेभ्यः हृद्यतर्पणत्वादिगुणयुक्तत्वात्, रा दाने-'आतश्चोपसर्गे'ति कः-જેને હરકોઈ નીચાણ તરફ લઈ જઈ શકાતું હોવાથી અથવા અગ્નિમાંથી જળ ઉત્પન્ન થયું છે, એ તૈત્તિરીય શ્રુતિના આધારે-અગ્નિમાંથી નીકળ્યું હોવાથી, અથવા પાણીમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે, એ સ્મૃતિના આધારે જેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો હોવાથી, અથવા હૃદયને પ્રિય અને તૃપ્તિકારક હોવાથી જે સર્વ પ્રાણીઓને અવશ્ય સુખદાયી છે, તેથી નીર-પાણી.

૪. कीलाम्-अग्नेर्ज्वालाम् अलति-वारयति, अल भूषणादौ-कर्मण्यण्, यद्वा और्वाग्नेः कीलां लाति-गृह्णाति-ला आदाने-'आतोऽनुपसर्गे'ति कः-અગ્નિની જ્વાળાને જે અટકાવે છે અથવા વડવાનલની જ્વાળાને જે સ્વીકારે છે, તેથી કીલાલ-પાણી.

૫. जलति-अपवारयति तृषाम्, जल अपवारणे-'पचाद्यच्-જે તરશને મટાડે છે, તેથી જલ-પાણી.

૬. अम्बते-शब्दं करोति आहतं सत्, अबि शब्दे-बाहुलकाद् उः-જે હરકોઈ સાથે અથડાતાં અવાજ કરે છે, તેથી અંબુ-પાણી.

૭. आप्नुवन्ति-व्याप्नुवन्ति सर्वत्रापि, यद्वा-आप्यन्ते-व्याप्यन्ते च सर्वे पदार्था याभिः, आप्लृ व्याप्तौ-'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च'-इति क्विप् ह्रस्वश्च-(ઉણા. ૨-૫૮)-आपः स्त्री भूम्नि, असुनि-(ઉણા. ૪-૨૦૮) सान्तं क्लीबं च-'आपोभिर्मार्जनं कृत्वा' इति स्मृतेः'-જે સર્વમાં વ્યાપી જાય છે અથવા જેનાથી દરેક પદાર્થો વ્યાપેલા છે, તેથી આપઃ—પાણી; આ अप् શબ્દ ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત હોય તો સ્ત્રીલિંગે બહુવચનમાં વપરાય છે, પરંતુ 'असुन्' પ્રત્યયાન્ત હોય તો નપુંસકલિંગે વપરાય છે; તેમાં 'आपोभिः'-એ સ્મૃતિ પ્રમાણ છે.

૮,૯ वारयति तृषां मूर्छां श्रमं क्लमं च, वृञो ण्यन्तात् क्विप्, 'वसिवपि'-(ઉણા. ૪-૧૨) इति इञ् प्रत्यये वारि च-જે તરશને, મૂર્છાને, થાકને તથા અકળામણ કે ઢીલાશને દૂર કરે છે, તેથી વાર્ અને વારિ-પાણી.

૧૦. कायति-शब्दं करोति आहतं सत्, यद्वा कचति-दीप्यते स्वच्छत्वात् बध्नाति चापि शैत्य गुणं जीवनं चूर्णादि च, कै शब्दे, कच दीप्तौ बन्धने चेति धातुभ्यां 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति डः-જે કોઈ પણ સાથે અથડાતાં અવાજ કરે છે અથવા જે સ્વચ્છ હોવાથી પ્રકાશે છે અને શીતળતારૂપ ગુણ ધારણ કરે છે, તેમજ જીવનને તથા લોટ વગેરે ભૂકાને બાંધે છે, તેથી ક-પાણી.

૧૧. तौति-आवृणोति सर्वं प्रदेशं रसरूपत्वात्, तुः सौत्रो धातुरावरणार्थः (ઉણા. ૪-૧૧૨) इति यः प्रत्ययः-જે રસરૂપ હોવાથી બધા પ્રદેશને ઢાંકી દે છે-બધેય ફેલાય છે. તેથી તોય-પાણી.

૧૨. पयति-गच्छति शैत्यमाधुर्यादिगुणं, यद्वा पीयते सर्वैः प्राणिभिः, पय गतौ, पीङ् पाने वेत्याभ्याम् असुन् (ઉણા. ૪-૧૮૯)-જે શીતળતા અને મધુરતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી અથવા સર્વ પ્રાણીઓ જેને પીએ છે, તેથી પયસ્-પાણી.

૧૩. पाति-रक्षति सर्वजीवान्, प्राणस्य अम्मयत्वात्, पा रक्षणे 'उदके थुट् च' (ઉણા. ૪-૨૦૪) इत्यसुन्, थुट् च-દરેક પ્રાણીઓના પ્રાણ જળમય હોવાથી દરેક પ્રાણીઓનું જે રક્ષણ કરે છે, તેથી પાથસ્-પાણી.

૧૪. उनत्ति-क्लेदयति सर्वपदार्थान्, उन्दी क्लेदने-'उदकं'-(ઉણા. ૨-૩૫) इति साधुः-જે બધા પદાર્થોને ભીના કરે છે, તેથી ઉદક-પાણી.

૧૫. जीव्यते अनेन सर्वैः, जीव प्राणधारणे-करणे ल्युट्-જેના વડે બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે, તેથી જીવન-પાણી.

૧૬. वन्यते-संभज्यते-सेव्यते याच्यते सर्वैस्तृषार्त्तैः-जीवनार्थिभिर्वा. वन संभक्तौ, वनु याचने, कर्मणि घञ्, संज्ञापूर्वकाद् वृद्ध्यभावः-તરશથી પીડાતાં બધાં પ્રાણીઓ જેને સારી રીતે સેવે છે અને માગે છે, તેથી વન-પાણી

૧૭. आप्नोति आप्यते वा सर्वत्र. आप्लृ व्याप्तौ-'उदके नुम्भौ च' इत्यसुन् ह्रस्वो भान्तादेशो नुमागमश्च (ઉણા. ૪-૨૧), यद्वा अम्भते-शब्द करोति आहतं सत्, अभि शब्दे-असुन् (ઉણા. ૪-૧૮૯)-જે બધે વ્યાપે છે અથવા જેના વડે બધું વ્યાપ્ત થાય છે,

તેથી અથવા કોઈ સાથે અથડાતાં અવાજ કરે છે, તેથી અ નભ્ર–પાણી.

૧૮ અપકતે–ગચ્છતિ નીચૈ–અંયમ્, અગલૌ–'ઉગ કે ગુરૂ ચ' (ઉણા ૪–૧૧૭) ઇત્યનુન, ઉત્તમમ–જે નીચાણ તરફ જાય છે, તેથી અપ્ય–પાણી.

૧૯. ન મિદ્વ મૃતં–મરણમ્ અસ્મિન્ સેવિત, અત્યમરત્વાત્ પ્રાણાનામ્–પ્રાણ એ જળમય છે, તેથી એને સેવતા અકાળ મરણ થતું નથી, તેથી અમૃત–પાણી

૨૦ ઘનસ્ય–મેઘસ્ય રસ–જે મેઘના રસરૂપ છે, તેથી ઘનરસ–પાણી

પાણીના ગુણો

પાનીયં શ્રમનાશનં ક્લમહરં મૂર્ચ્છાપિપાસાપહં,
તન્દ્રાચ્છર્દિવિબન્ધહૃદ્બલકરં નિદ્રાહરં તર્પણમ્ ।
હૃદ્યં ગુપ્તરસં હ્યજીર્ણશમનં નિત્યં હિતં શીતલમ્,
લઘ્વચ્છં રસકારણં નિગદિતં પીયૂષવજ્જીવનમ્ ॥૨॥

પાણી પરિશ્રમને મટાડનાર, થાકને હરનાર, મૂર્છાને તથા તરસને ટાળનાર; આળસને, ઊલટીને તથા મળબંધને હણનાર, બળ દેનાર, નિદ્રાને હરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, ગુપ્ત રસવાળું, અજીર્ણને શમાવનાર, સર્વકાળ હિતકારી, શીતળ, હલકું, સ્વચ્છ, રસના કારણરૂપ અને અમૃતની પેઠે જીવન આપનાર કહેલ છે. ૨

પાણીના ભેદો

પાનીયં મુનિભિઃ પ્રોક્તં દિવ્યં ભૌમમિતિ દ્વિધા ।
દિવ્યં ચતુર્વિધં પ્રોક્તં ધારજં કરકાભવમ્ ॥૩॥
તૌષારં ચ તથા હૈમં તેષુ ધારં ગુણાધિકમ્ ॥૪॥

અન્વય–દિવ્ય ભૌમમ્ ઇતિ દ્વિધા પાનીય મુનિભિ પ્રોક્તમ્, (તત્ર) દિવ્ય–ધારજં કરકાભવં તૌષારં તથા ચ હૈમમ્ (ઇતિ) ચતુર્વિધં પ્રોક્તમ્, તેષુ ધારં ગુણાધિકં (ભવતિ) ॥

દિવ્ય (આકાશનું) અને ભૌમ (પૃથ્વીનું) એ રીતે બે પ્રકારનું પાણી મુનિઓએ કહ્યું છે, તેમાં દિવ્ય ધારાજ, કરકાભવ, તૌષાર અને હૈમ એમ ચાર પ્રકારનું છે. દિવ્ય જળના ચાર પ્રકારોમાં ધારાજ અધિક ગુણવાળું છે ૩,૪

ધારાજ પાણીનું લક્ષણ

ધારાભિઃ પતિતં તોયં ગૃહીતં સ્ફીતવાસસા ।
શિલાયાં વસુધાયાં વા ધૌતાયાં પતિતં ચ યત્ ॥૫॥
સૌવર્ણે રાજતે તામ્રે સ્ફાટિકે કાચનિર્મિતે ।
ભાજને મૃણ્મયે વાપિ સ્થાપિતં ધારમુચ્યતે ॥૬॥

અન્વય–ધારાભિ પતિતં (યત્) તોયં સ્ફીતવાસસા ગૃહીતં, ચ ધૌતાયાં શિલાયાં વા વસુધાયાં પતિતં (ભવતિ) તત્ સૌવર્ણે રાજતે તામ્રે સ્ફાટિકે કાચનિર્મિતે અપિ વા મૃણ્મયે ભાજને સ્થાપિતં ધારમ્ ઉચ્યતે ॥

વરસાદની ધારાઓ દ્વારા પડેલું જે પાણી જાડા લૂગડાથી ઝીલી લીધું હોય, અથવા સ્વચ્છ શિલા ઉપર કે ધોવાયેલી ધરતી પર પડેલું હોય તેને સુવર્ણના, રૂપાના ત્રાંબાના, સ્ફટિકના, કાચના અથવા માટીના વાસણમાં રાખી મૂક્યું હોય તે 'ધારાજ'[1] પાણી કહેવાય છે. ૫,૬

૧ મેઘાનાં ધારાભિ જાતં ધારજમ્–'અન્યેષ્વપિ–' ઇતિ જનેડ–વરસાદની ધારા વડે ઉત્પન્ન થયેલું પાણી–ધારાજ કહેવાય છે

ધારાજ પાણીના ગુણો

ધારં નીરં ત્રિદોષઘ્નમનિર્દેશ્યરસં લઘુ ।
સૌમ્યં રસાયનં બલ્યં તર્પણં હ્લાદિ જીવનમ્ ॥૭॥
પાચનં મતિકૃન્મૂર્ચ્છાતન્દ્રાદાહશ્રમક્લમાન્ ।
તૃષ્ણાં હરતિ તત્પથ્યં વિશેષાત્પ્રાવૃષિ સ્થિતમ્ ॥૮॥

અન્વય–ધારં નીરં ત્રિદોષઘ્નમ્ અનિર્દેશ્યરસં લઘુ સૌમ્યં રસાયનં બલ્યં તર્પણં હ્લાદિ જીવનં પાચનં મતિકૃત મૂર્ચ્છાતન્દ્રાદાહશ્રમક્લમાન્ તૃષ્ણાં હરતિ, તત્ પ્રાવૃષિ સ્થિતં વિશેષાત્ પથ્યમ્ (ભવતિ) ॥

ધારાજ પાણી ત્રણે દોષને હરનાર, અપૂર્વ રસવાળું, હલકું, સૌમ્ય, રસાયનરૂપ, બળ આપનાર, તૃપ્તિ આપનાર, આનંદ કરનાર, જિવાડનાર, પાચન, બુદ્ધિને વધારનાર અને મૂર્છા, આળસ, દાહ, પરિશ્રમ–થાક, ગ્લાનિ તથા તરસને હરનાર છે. એ ધારાજ પાણી વર્ષાઋતુમાં લીધું હોય તો વધારે પથ્ય છે ૭,૮

ધારાજ પાણીના બે ભેદોમાંનું ગાંગજળ

ધારજં ચ દ્વિવિધં ગાઙ્ગસામુદ્રભેદતઃ ।
આકાશગઙ્ગાસમ્બન્ધિ જલમાહુસ્તુ ગાઙ્ગકમ્ ॥૯॥
મેઘૈરન્તરિતા વૃષ્ટિં કુર્વન્તિ વચસા સતામ્ ।
ગાઙ્ગમાશ્વયુજે માસિ પ્રાયો વર્ષતિ વારિદઃ ॥૧૦॥

અન્વય–ગાઙ્ગસામુદ્રભેદત ધારજં ચ દ્વિવિધં (ભવતિ)। દિગ્ગજા આકાશગઙ્ગાસમ્બન્ધિ જલમ્ આદાય મેઘૈ અન્તરિતા (સન્ત.) વૃષ્ટિં કુર્વન્તિ ઇતિ સતાં વચ

(अस्ति), प्रायः आश्वयुजे मासि वारिदैः गाङ्गं वर्षति ॥

ગાંગ અને સામુદ્ર એવા ભેદથી ધારાજ પાણી પણ બે પ્રકારનું હોય છે; દિશાઓના હાથીઓ આકાશગંગાનું જળ લઈ વાદળાંઓથી ઢંકાયેલા રહી (તે જળની) વૃષ્ટિ કરે છે, એમ મહાત્માઓનું કહેવું છે. ઘણું કરી આસો મહિનામાં વાદળાં આકાશગંગાનું પાણી વર્ષે છે; (તે ગાંગ સમજવું.) ૯,૧૦

सर्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः।
स्थापितं हेमजे पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ॥११॥

अन्वय.–हेमजे राजते मृण्मये वा अपि पात्रे स्थापितं तद् जलं सर्वथा देयं. चरके अपि तथा एव वचः (उक्तम्) ॥

સોનાના, રૂપાના અથવા માટીના વાસણમાં રાખી મૂકેલું તે ગાંગજળ સર્વથા (રોગીઓને) દેવું; ચરકમાં પણ એમ જ કહેલું છે. ૧૧

ગાંગજળનું લક્ષણ તથા ગુણો

शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदि वर्णवत्।
तद्गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ॥ १२ ॥

अन्वयः–येन संसिक्तं शाल्यन्नम् अक्लेदि वर्णवत् भवेत् तद् गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयम्, अन्यथा सामुद्रम् ॥

જેથી પકાવેલા ચોખા સારા રંગવાળા અને છૂટા છૂટા થઈ જાય તે ગાંગજળ (સમજવું; એ જળ) સઘળા દોષોને હણનાર છે; એવા ગુણ જેમાં ન હોય તેને સામુદ્રજળ જાણવું. ૧૨

સામુદ્રજળનું લક્ષણ તથા ગુણો

तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम्।
विस्रं च दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥१३॥

अन्वय.–तत्तु सक्षारलवणं विस्रं दोषलं च तीक्ष्णं (सत्) सर्वकर्मसु गर्हितं शुक्रदृष्टिबलापहम् (अस्ति) ॥

સામુદ્રજળ ક્ષારભાગને લીધે ખારું, દુર્ગંધવાળું, દોષને વધારનાર અને તીક્ષ્ણ હોઈ સઘળાં કામોમાં નિંદિત અને વીર્યને, દૃષ્ટિને તથા બળને નુકસાન કરનાર છે. ૧૩

सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत्।
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात्सकलं जलम्।
निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥१४॥

अन्वयः–आश्विने मासि सामुद्रं तु गुणैः गाङ्गवत् आदिशेत्. यतः दिव्यर्षेः अगस्त्यस्य उदयात् सकलं जलं निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्रलम् अदोषलं स्यात् ॥

આસો મહિનામાં (પડેલું) સામુદ્રજળ પણ ગાંગજળના જેવા જ ગુણોવાળું સમજવું; કારણ કે દિવ્ય ઋષિ અગસ્ત્ય મુનિના તારાનો ઉદય થવાથી સર્વ જળ નિર્મળ, ઝેર વિનાનાં મધુર, વીર્યને વધારનાર અને દોષરહિત થાય છે.

फूत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम्।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥१५॥

अन्वय.–(अत एवाह–) वर्षासु दिव्यं तोयम् अपि व्योमचारिणां नागानां फूत्कारवातेन सविषम् (भवति, किंतु) आश्विनं विना ॥

(એટલા માટે જ કહ્યું છે કે) 'વર્ષાઋતુમાં દિવ્ય જળ પણ આકાશમાં ફરતા નાગલોકોના ફૂંફાડાના ઝેરી વાયુથી ઝેરી થઈ જાય છે; પણ આસો મહિનામાં પડતું દિવ્ય જળ ઝેરી થતું નથી.' ૧૫

ઋતુ વગર થયેલા વરસાદનું જળ ખરાબ

अनार्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत्।
तत्त्रिदोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

अन्वयः–वारिधराः यत् वारि अनार्तवं प्रमुञ्चन्ति, तत् सर्वेषां देहिनां त्रिदोषाय (भवति इति महात्मभिः) परिकीर्तितम् ॥

વાદળાં જે પાણીને ઋતુ વગર વર્ષે છે, તે સઘળાં પ્રાણીઓને ત્રણે દોષ ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે, એમ મહાત્માઓએ કહેલું છે. (ઋતુ વગર પડેલા જળની જે આ નિંદા કરી, તે પોષ આદિ ચાર મહિનામાં પડેલા માવઠાંના જળની સમજવી.) ૧૬

टीका–अनार्तवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम्। (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

કરકાભવ જળ અને તેના ગુણો

दिव्यवाय्वग्निसंयोगात्संहताः खात्पतन्ति याः।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः करक्योऽमृतोपमाः ॥१७
करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम्।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥१८॥

अन्वयः–दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् पाषाणखण्डवत् (भूताः) याः अमृतोपमाः आपः खात् पतन्ति, ताः करक्यः (कथ्यन्ते)। करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु स्थिरं दारुणं शीतलं च सान्द्रं (सत्) पित्तहृत् कफवातकृत्

(ભવતિ)॥

દિવ્ય વાયુના અને દિવ્ય અગ્નિના સંયોગથી પથરાના ટુકડા જેવાં થયેલાં જે અમૃત તુલ્ય જળ આકાશમાંથી પડે છે, તે કરકાભવ[1]-કરા કહેવાય છે. કરાનું જળ રૂક્ષ, સ્વચ્છ, ભારે, સ્થિર, બહુ જ ટાઢું અને ઘાટું હોઈ પિત્તને હરનાર અને કફ તથા વાયુને કરનાર છે. ૧૭,૧૮

૧ કુર્વન્તિ-હિંસન્તિ પક્ષિણ પાતાલવત् ... કરકાભવ કહેવાય છે.

તોષાર જળ અને તેના ગુણો

અપિ નદ્યાઃ સમુદ્રાન્તે બહિઃપયસ્તથુદ્રવાઃ।
ધૂમાવ્યવનિર્મુક્તાસ્તુષારાખ્યાસ્તુ તાઃ સ્મૃતાઃ॥
અપથ્યાઃ પ્રાણિનાં પ્રાયો ભૂરુહાણાં તુ તા હિતાઃ।
તુષારામ્બુ હિમં રૂક્ષં સ્યાદ્વાતલમપિત્તલમ્।
કફોરુસ્તમ્ભકણ્ઠાગ્નિમેહગણ્ડાદિરોગનુત્॥૨૦॥

અન્વય-નદ્યાઃ સમુદ્રાન્તે અપિ વહ્નિ (સન્ત), ... (ભવતિ)॥

નદીથી માંડી સમુદ્ર સુધી જે અગ્નિ રહે છે, તે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં અને જેઓમાં ધુમાડાનો લેશ પણ હોતો નથી એવાં જળ તોષાર[1] કહેવાય છે. (નદીઓની તથા સમુદ્રની આસપાસ જે જળ અકળરૂપે થાય છે, તે) તોષાર જળ પ્રાણીઓને અપથ્ય છે, પણ વૃક્ષોને તદ્દન હિતકારી છે. તોષાર જળ ટાઢું અને રૂક્ષ હોઈ વાયુ કરનાર છે, પિત્તને વધારનાર નથી અને કફ, સાથળનું જકડાઈ જવું, કંઠરોગ, ગરમી, મેહ તથા ગંડ આદિ રોગને મટાડનાર છે. ૧૯,૨૦

૧. તોષયતિ ભૂરુહાન્, ન તુ પ્રાણિનઃ, ... 'તુષારચ્યવ' (ચક્ર. ૩-૧૧૬) ઇતિ ભારત્ કિંચ, ... પમાડે છે, પણ પ્રાણીઓને હિતકારી નથી, તે તુષાર (ઝાકળ) રૂપે બનું પાણી તોષાર કહેવાય છે.

ટીકા-અપિ નદ્યાઃ સમુદ્રાન્તે ... (આખો અર્થ અહીં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.)

હૈમજળ અને તેના ગુણો

હિમવચ્છિખરાદિભ્યો દ્રવીભૂયાભિવર્ષતિ।
યત્તદેવ હિમં હૈમં ઝલ્લમાહુર્મનીષિણઃ।
હિમામ્બુ શીતલં પિત્તઘ્નં ગુરુ વાતવિવર્ધનમ્॥૨૧॥
હિમં તુ શીતલં રૂક્ષં દારુણં સૂક્ષ્મમિત્યપિ।
ન તદ્ દુષયતે વાતં ન ચ પિત્તં ન વા કફમ્॥૨૨॥

અન્વય-હિમવચ્છિખરાદિભ્યઃ દ્રવીભૂય યત્ હિમમ્ અભિવર્ષતિ તત્ એવ મનીષિણઃ હૈમં ઝલ્લમ્ આહુઃ, હિમામ્બુ શીતં પિત્તઘ્નં ગુરુ (તત્) વાતવિવર્ધનમ્ (ભવતિ)। તત્ હિમં તુ શીતલં રૂક્ષં દારુણં સૂક્ષ્મમ્ અપિ (તત્) વાતં ન દૂષયતે, પિત્તં ચ ન, કફં વા ન (દૂષયતે)॥

હિમાલયના શિખર આદિ પરથી જે હિમ પીગળીને જળરૂપે વરસે છે, તેને જ વિદ્વાનો હૈમજલ[1] કહે છે. એ જળ ટાઢું, પિત્તને હણનાર તથા ભારે હોઈ વાયુને વધારનાર છે. (બીજા વિદ્વાનો કહે છે કે 'વડવાનલના ધુમાડાની પ્રેરણાથી ઘાટું થયેલું અને પવને ઉત્તર દિશામાં આણેલું સમુદ્રનું જે જળ તે જ 'હિમ' કહેવાય છે.) હિમ ટાઢું, રૂક્ષ, દારુણ અને સૂક્ષ્મ પણ છે, છતાં તે વાયુને, પિત્તને કે કફને દૂષિત કરતું નથી.

૧. હન્તિ-હિનસ્તિ પલ્લવાદિકં પ્રાણિનાત્મનિ, ... 'હન્તેર્હિ ચ' (ઉણા. ૧-૧૪૦) ... હિમમેવ હૈમં-ધ જલ ... પણ નાશ કરે છે અને પવનથી પ્રેરાઈને ઉત્તર દિશા તરફ જાય છે; અથવા પીગળીને વર્ષે છે, તે હિમરૂપ જળ-હૈમજળ.

ટીકા-હૈમં ચાર્દ્ર-તુષારજલમ્। અન્યે તુ 'શૌર્ય-

ધૂમેરિતમમ્બુ સમુદ્રસ્ય યદ્ ઘનીભૂતમ્ । પવનાનીતમુદીચ્યાં તદ્ધિમમિતિ કથ્યતે સદ્ભિઃ' । હિમં કુહેસ ઇતિ લોકે । (અર્થ ભાષાંતરમાં આપ્યો છે.)

પૃથ્વી સંબંધી-ભૌમ જળના ત્રણ ભેદો

ભૌમમમ્ભો નિગદિતં પ્રથમં ત્રિવિધં બુધૈઃ ।
જાઙ્ગલં પરમાનૂપં તતઃ સાધારણં ક્રમાત્ ॥૨૩॥

અન્વયઃ-પ્રથમં જાઙ્ગલં પરમ્ આનૂપં તતઃ સાધારણં (ઇત્યેવં) ક્રમાત્ બુધૈઃ ભૌમમ્ અમ્મઃ ત્રિવિધં નિગદિતમ્ ॥

પહેલું જાંગલ, બીજું આનૂપ અને પછી ત્રીજું સાધારણ એવા ક્રમથી વિદ્વાનોએ પૃથ્વીના-ભૌમ[1] જળને ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે.

૧. ભૂમૌ ભવં ભૌમં-ભવાર્થેઽણ્ . યદ્વા ભૂમેરિદં ભૌમમ્-ઇદમર્થેઽણ્-પૃથ્વી પર હોનાર-થનાર અથવા પૃથ્વી સંબંધી તે ભૌમં ચ તત્ જલં-ભૌમ જળ.

ત્રણે ભૌમ જળનાં લક્ષણો

અલ્પોદકોઽલ્પવૃક્ષશ્ચ પિત્તરક્તામયાન્વિતઃ ।
જ્ઞાતવ્યો જાઙ્ગલો દેશસ્તત્રત્યં જાઙ્ગલં જલમ્ ॥૨૪
બહ્વમ્બુર્બહુવૃક્ષશ્ચ વાતશ્લેષ્મામયાન્વિતઃ ।
દેશોઽનૂપ ઇતિ ખ્યાત આનૂપં તદ્ભવં જલમ્ ॥૨૫
મિશ્રચિહ્નસ્તુ યો દેશઃ સ હિ સાધારણઃ સ્મૃતઃ ।
તસ્મિન્દેશે યદુદકં તત્તુ સાધારણં સ્મૃતમ્ ॥૨૬॥

અન્વયઃ-અલ્પોદકઃ ચ અલ્પવૃક્ષઃ (સન્) પિત્તરક્તામયાન્વિતઃ દેશ જાઙ્ગલઃ જ્ઞાતવ્યઃ, તત્રત્યં જલં જાઙ્ગલં (કથ્યતે) ॥ બહ્વમ્બુઃ ચ બહુવૃક્ષઃ (સન્) વાતશ્લેષ્મામયાન્વિતઃ દેશઃ અનૂપઃ ખ્યાતઃ, તદ્ભવં જલમ્ આનૂપમ્ (ઉચ્યતે) ॥ યઃ દેશઃ તુ મિશ્રચિહ્નઃ (ભવેત્) સઃ હિ સાધારણઃ સ્મૃતઃ, તસ્મિન્ દેશે યદ્ ઉદકં તત્ તુ સાધારણં સ્મૃતમ્ ॥

થોડાં પાણીવાળો તથા થોડાં વૃક્ષવાળો હોઈ પિત્ત તથા લોહીનાં દરદવાળો દેશ જાંગલ જાણવો; એવા દેશનું જળ પણ જાંગલ કહેવાય છે. ઘણાં જળવાળો અને ઘણાં વૃક્ષવાળો હોઈ વાયુ તથા કફનાં દરદવાળો દેશ આનૂપ જાણવો; એવા દેશનું જળ આનૂપ કહેવાય છે. જે દેશમાં જાંગલનાં અને આનૂપનાં મિશ્રિત લક્ષણો હોય તે દેશ સાધારણ કહેવાય છે; એવા દેશનું જળ પણ સાધારણ કહેવાય છે. ૨૪-૨૬

ત્રણે ભૌમ જળના ગુણદોષ

જાઙ્ગલં સલિલં રૂક્ષં લવણં લઘુ પિત્તનુત્ ।
વહ્નિકૃત્કફકૃત્પથ્યં વિકારાન્હરતે બહૂન્ ॥ ૨૭ ॥
આનૂપં વાર્યભિષ્યન્દિ સ્વાદુ સ્નિગ્ધં ઘનં ગુરુ ।
વહ્નિકૃત્કફકૃદ્ધૃદ્યં વિકારાન્કુરુતે બહૂન્ ॥ ૨૮ ॥
સાધારણં તુ મધુરં દીપનં શીતલં લઘુ ।
તર્પણં રોચનં તૃષ્ણાદાહદોષત્રયપ્રણુત્ ॥ ૨૯ ॥

અન્વયઃ-જાઙ્ગલં સલિલં રૂક્ષં લવણં લઘુ (સત્) પિત્તનુત્ વહ્નિકૃત્ કફકૃત્ પથ્ય (સત્), બહૂન્ વિકારાન્ હરતે ॥ આનૂપં વારિ ગુરુ (સત્) અભિષ્યન્દિ સ્વાદુ સ્નિગ્ધં ઘન વહ્નિકૃત્ કફકૃત્ હૃદ્યં (ભવતિ), બહૂન્ વિકારાન્ કુરુતે ॥ સાધારણં તુ (જલં) મધુરં દીપનં શીતલં લઘુ (સત્) તર્પણં રોચનં તૃષ્ણાદાહદોષત્રય-પ્રણુત્ (ભવતિ) ॥

જાંગલ જળ રૂક્ષ, ખારું તથા હલકું હોઈ પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિ કરનાર, કફને વધારનાર છતાં પથ્ય હોઈ ઘણા વિકારોને ટાળનાર છે. આનૂપ જળ ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, મધુર, સ્નિગ્ધ, ખાટું, અગ્નિ કરનાર, કફને વધારનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છતાં ઘણા વિકારોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. સાધારણ જળ મધુર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ટાઢું ને હલકું હોઇ તૃપ્તિ કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને તરશ, દાહ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે.

નદીના જળના ગુણદોષ

નદ્યા નદસ્ય વા નીરં નાદેયમિતિ કીર્તિતમ્ ।
નાદેયમુદકં રૂક્ષં વાતલં લઘુ દીપનમ્ ॥
અનભિષ્યન્દિ વિશદં કટુકં કફપિત્તનુત્ ॥ ૩૦ ॥
નદ્યઃ શીઘ્રવહા લઘ્વ્યઃ સર્વા યાશ્ચામલોદકાઃ ॥
ગુર્વ્યઃ શૈવલસંછન્ના મન્દગાઃ કલુષાશ્ચ યાઃ ॥૩૧॥
હિમવત્પ્રભવા યાસ્તુ નદ્યોઽશ્માહતપાથસઃ ।
ગઙ્ગાશતદ્રુસરયૂયમુનાદ્યા ગુણોત્તમાઃ ॥ ૩૨ ॥
સહ્યશૈલભવા નદ્યો વેણાગોદાવરીમુખાઃ ।
કુર્વન્તિ પ્રાયશઃ કુષ્ઠમીષદ્વાતકફાવહાઃ ॥ ૩૩ ॥
નદીસરસ્તડાગસ્થે કૂપપ્રસ્રવણાદિજે ।
ઉદકે દેશભેદેન ગુણાન્દોષાંશ્ચ લક્ષયેત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ-નદ્યાઃ વા નદસ્ય નીરં 'નાદેયમ્' ઇતિ કીર્તિતં । નાદેયમ્ ઉદકં રૂક્ષં વાતલં લઘુ દીપનમ્ અનભિષ્યન્દિ વિશદં કટુકં કફપિત્તનુત્ (ભવતિ) ॥ યાઃ નદ્યઃ શીઘ્રવહાઃ ચ અમલોદકાઃ (સ્યુઃ, તાઃ) સર્વાઃ

लघ्व्य (ज्ञेया), या सैकतसंस्थिता मन्दगा च मलाया (सा, ता) गुर्व्यो (ज्ञेया) ॥ या पाण्डुरतरवर्णा ता तु हिमवत्प्रभवा अवस्थानामवत् (सन्ति, ता.) गुणोत्तमा (ज्ञेया.) ॥ वेगवत्तोयाभिमुखा सह्याद्रिप्रभवा नद्य प्रायश कुष्ठं कुर्वन्ति, (विन्ध्यप्रभवा (च सन्ति) ॥ नदीसरस्तडागादिके उदके गुणान् च दोषान् देशभेदेन लक्षयेत् ॥

નદીનું અથવા નદનું જળ 'નાદેય[1]' કહેવાય છે નાદેય જળ રૂક્ષ, વાયુને વધારનાર, હલકુ અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર કોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકતું નથી; તેમજ સ્વચ્છ તથા તીખું હોઈ કફને તથા પિત્તને મટાડનાર હોય છે જે નદીઓ પ્રબળ વેગવાળી અને નિર્મળ જળવાળી હોય છે, તેઓના જળને હલકા સમજવા. જે નદીઓ શેવાળથી ઢંકાયેલી, ધીમા વેગવાળી અને મલિન હોય છે, તેઓના જળને ભારે સમજવા; પણ ગંગા, સતલજ, સરયૂ અને યમુના વગેરે નદીઓ હિમાલયથી ઉત્પન્ન થયેલી અને પથરાઓ પર પછડાતા જળવાળી છે, તેઓને ઉત્તમ ગુણોવાળી સમજવી વેણા અને ગોદાવરી આદિ જે નદીઓ સહ્યાદ્રિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેઓ પણ કરી કોઢને ઉત્પન્ન કરે છે અને જરાક વાયુ તથા કફને પણ ઉત્પન્ન કરે છે નદી, સરોવર, તળાવ, કુવા કે એવાં આદિનાં પાણીના ગુણદોષ તે તે દેશના અનુસારે સમજી લેવા ૩૦-૩૪

1 नद्यां भवं वा नद नादेयम्-नद्याः 'नद्यादिभ्यो ढक्'-જે પાણી નદીમાં કે નદમાં હોય છે, તે 'નાદેય' કહેવાય છે

ઔદ્‌ભિદ જળનું લક્ષણ અને તેના ગુણો

विदार्य भूमि निम्नां यन्महत्या धारया समेत्।
तत्तोयमौद्भिदं नाम यदुर्ध्वंमिति महर्षय ॥ ३५ ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाहि अतिशीतलम्।
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषन्मारुतकृत् लघु ॥ ३६ ॥

अन्वय – यत् निम्नां भूमि विदार्य महत्या धारया समेत्, तत् तोयं महर्षय औद्भिदम् इति नाम वदन्ति ॥ औद्भिदं वारि पित्तघ्नम् अविदाहि अतिशीतलं प्रीणनं मधुरं बल्यम् ईषत् मारुतकृत् लघु (अस्ति) ॥

જે પાણી નીચાણવાળી જમીનને ચીરી મોટી ધારાથી ... ...

'ઔદ્‌ભિદ'[1] નામે કહે છે ઔદ્‌ભિદ જળ પિત્તને હણનાર, દાહ કરનાર નથી, અત્યંત શીતળ, તૃપ્તિ કરનાર, મધુર, બળ આપનાર, જરાક વાયુ કરનાર અને હલકું છે ૩૫,૩૬

1. (भूमिम्) उद्भिनत्ति-विदारयति इति उद् भिदम्-उद्‌भिदम् भिदिर् विदारणे इत्यस्मात् 'इगुपधे कि क', तत उद्भिदमेव औद्भिदम्-स्वार्थे अण्-જમીનને ચીરી નાખી તેમાંથી જે બહાર નીકળે છે, તે ઉદ્‌ભિદ કે ઔદ્‌ભિદ-જળ

નૈર્ઝર જળનું લક્ષણ અને તેના ગુણો

शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः।
स तु प्रस्रवणश्चापि तदुत्थं नैर्झरं जलम् ॥ ३७ ॥
नैर्झरं रुचिकृद्वह्नि कफघ्नं दीपनं लघु।
मधुरं कटुपाकं च वातलं स्यादपित्तलम् ॥ ३८ ॥

अन्वय – शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाह निर्झर झर अपि च स तु प्रस्रवण (कथ्यते) तदुत्थं जलं नैर्झरम् (उच्यते) ॥ नैर्झरं नीरं रुचिकृत् कफघ्नं दीपनं लघु मधुरं कटुपाकं वातलं च अपित्तलं स्यात् ॥

પર્વતના શિખરોમાંથી ઝરતો પાણીનો પ્રવાહ, નિર્ઝર,[1] ઝર[2] અને પ્રસ્રવણ[3] પણ કહેવાય છે; અને એ પ્રવાહનું જળ નૈર્ઝર[4] કહેવાય છે. નૈર્ઝર જળ રુચિ ઉપજાવનાર, કફને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, મધુર, પાકમાં તીખું, વાયુ ઉપજાવનાર છે અને પિત્તને વધારનાર નથી ૩૭,૩૮

1 निर्झरः शिलाभ्यो नीचैर्-भूमौ झरति निर्झर नि+झृ-क्षरणे+अच्-ઢોળ પર્વતના શિખરમાંથી નીકળીને પોતાના મૂળ સ્થાને જે શું પડે અને બહારના ભાગમાં જે વહે છે નિર્ઝર-ઝરણું

2 झर નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે, કેવળ નિર્ ઉપસર્ગ નથી

3. प्रस्रवति वारि प्रस्रवण-प्र पर्वते-'भीम इव एकदेश, 'इन्द्रकूट'-इति वा अवयवने स्रुह-જેમાંથી પાણી ઝરે છે તે પ્રસ્રવણ-ઝરણું

4 निर्झरे भवं नैर्झरम्-ઝરણામાં જે હોય છે તે પાણી નૈર્ઝર કહેવાય છે

સરોવરનું લક્ષણ અને તેના જળના ગુણો

यथा शालादिभ्याया यत्र संवृत्य तिष्ठति।

सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं स्मृतम् ॥४०॥

अन्वय.–शैलादिरुद्धायाः नद्याः (जलं) संस्रुत्य यत्र तिष्ठति, तत् जलजच्छन्नं सरः (कथ्यते), तदम्भः सारसं स्मृतम् ॥ सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं स्मृतम् ॥

પર્વત આદિથી રોકાયેલી નદીનું જળ સ્રવીસ્રવીને જ્યાં એકઠું થતું હોય અને જ્યાંનું જળ કમળોથી ઢંકાયેલું હોય તે સરસ્[1]–સરોવર કહેવાય છે. એવા સરોવરનું જળ સારસ કહેવાય છે. સારસ[2] જળ બળ આપનાર, તરશને મટાડનાર, મધુર, હલકું, રુચિ ઉપજાવનાર, તૂરું, રૂક્ષ અને મળમૂત્રને બાંધનાર કહેવાય છે. ૩૯,૪૦

૧. स्रियते जलमत्र नद्यादीनाम्, सृ गतौ–'कमण्यमुन्' (उणा. ४–१८९)–જ્યાં નદી આદિનું જળ એકઠું વહી સ્થિર થઈ, તે સરસ્–સરોવર.

૨. सरसि भवं, सरस इदमिति वा सारसम्–भवार्थे इदमर्थे वा अण्–જે સરોવરમાં હોય અથવા તેના સંબંધવાળું–તેનું હોય, તે સારસ–સરોવરનું પાણી

તડાગનું લક્ષણ અને તાડાગ જળના ગુણો

प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः।
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥४१
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च।
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्पित्तकफापहम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः–बहुसंवत्सरोषितः प्रशस्तभूमिभागस्थः जलाशयः तडागः स्यात्, तज्जलं ताडागं स्मृतम् ॥ ताडागम् उदकं स्वादु कषायं कटुपाकि वातलं बद्धविण्मूत्रं च असृक्पित्तकफापहम् (अस्ति) ॥

ઘણાં વર્ષનું અને પૃથ્વીના ઉત્તમ ભાગ પર રહેલું જે જળાશય હોય તેને તડાગ[1] સમજવું; અને એ જળાશયનું જળ તાડાગ[2] કહેવાય છે. તાડાગ જળ મધુર, તૂરું, પાકમાં તીખું, વાયુ કરનાર, વિષ્ઠાને તથા મૂત્રને બાંધનાર અને લોહીવિકાર, પિત્ત કે રક્તપિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે. ૪૧,૪૨

૧. तडयते–आसमन्तात् हन्यते–खन्यते लोकैः प्राणिभिश्चापि, तड आघाते–'तडागादयश्च' अथवा 'पिनाकादयः' (उणा. ४–१५) इति निपातितः–જેને લોકોએ ચોપાસ ખોદ્યું હોય અને ઘણાં પ્રાણીઓ પણ જેને ખોદ્યા કરતાં હોય–ઘસારો આપ્યા કરતાં હોય, તે તડાગ–તલાવ.

૨. तडागे भवं, तडागस्येदं वा जलं–भवार्थे, इदमर्थे वाण्–જે પાણી તળાવમાં હોય અથવા તળાવનું હોય તે તાડાગજલ કહેવાય છે.

વાપીનું લક્ષણ અને વાપ્ય જળના ગુણો

पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धः कूपो बृहत्तरः।
ससोपानो भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥ ४३ ॥
वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत्कफवातहृत्।
तदेव मिष्टं कफकृद्वातपित्तहरं भवेत् ॥ ४४ ॥

अन्वयः–पाषाणैः वा इष्टकाभिः बृहत्तरः कूपः बद्धः (सन्) ससोपानः (क्रियेत चेत् तर्हि) वापी भवेत्, तज्जलं वाप्यम् उच्यते ॥ वाप्यं वारि यदि क्षारं (चेत् तर्हि) पित्तकृत् कफवातहृत् (अस्ति), तत् एव मिष्टं (चेत् तर्हि) कफकृत् वातपित्तहरं भवेत् ॥

પથરાઓથી અથવા ઈંટોથી બહુ મોટો કૂવો બાંધી તેમાં (ઊતરવા માટેની નાળ તથા) પગથિયાં કર્યાં હોય તે વાપી–[1] વાવ કહેવાય અને તે વાવનું જળ વાપ્ય[2] કહેવાય છે. એ જળ જો ખારું હોય તો પિત્ત કરનાર અને કફને તથા વાયુને હરનાર છે. જો મીઠું હોય તો કફ કરનાર અને વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે. ૪૩,૪૪

૧. उप्यते अस्यां पद्मादिकं सोपानपङ्क्तिर्वा, डुवप् बीजतन्तुसन्ताने–'वसिवपियजिराजि'–(उणा. ४–१२५) इति इञ्, 'कृदिकारात्'–इति वा ङीष्–જેમાં કમળ વગેરે વવાય અથવા પગથિયાં બાંધ્યાં હોય, તે વાપી–વાવ.

૨. वाप्यां भवं वाप्यं–भवार्थे यत्–વાવનું પાણી વાપ્ય કહેવાય છે.

કૂપનું લક્ષણ અને કૌપ જળના ગુણો

भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते ॥ ४५
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु।
तत्क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम् ॥ ४६ ॥

પૃથ્વીમાં થોડા વિસ્તારવાળો, ઊંડો અને ગોળ આકારવાળો જે ખાડો ખોદ્યો હોય તે પથરા આદિથી બાંધેલો હોય કે ન હોય તે કૂપ[1] (કૂવો); અને તેનું પાણી કૌપ[2] કહેવાય છે. કૂવાનું પાણી જો મીઠું હોય તો ત્રણે દોષને હરનાર, હિતકારી અને હલકું છે; જો ખારું હોય તો કફને તથા

વાયુને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બહુ જ પિત્ત કરનાર છે ૪૫,૪૬

૧ चौति-प्रतिपदपानि करोति, यथा कुर्वन्ति मेघा दर्पोऽसिमन्-कु शब्दे-'कुमुर्भ्यां च' (उणा. १-२७) इति च कीर्त्यं यथा कुत्सितं किरू वा अपोऽस्मिन्-'कूपुर' -इति म समासान्त.-જે ખડખડ અવાજ કરે છે અથવા દેડકાં વગેરે જેમા અવાજ કરે છે, અથવા બીજા કરતાં જળ ખરાબ હોય તેથી કૂપ-કૂવો.

૨ कूपे भवं कौपं-કૂવાનું પાણી કૌપ કહેવાય છે

ચૌડયનું અને તેના જળનું લક્ષણ

शिलाकीर्णे स्वयं श्वभ्रे नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसंछन्नं चौण्ट्यमित्यभिधीयते ॥ ४७ ॥
अश्मादिभिरबद्धं यत्तच्चौण्ट्यमिति वा परे ।
तज्जलमुदकं चौण्ट्य मुनिभिस्तदुदाहृतम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः-(यत्) शिलाकीर्णे स्वयं श्वभ्रे नीलाञ्जनसमोदकं लतावितानसंछन्नं चौण्ट्यम् इति अभिधीयते, वा अश्मादिभिः यत् अबद्धं तत् चौण्ट्यम्-इति परे (वदन्ति), तज्जलम् उदकं तत् चौण्ट्यं मुनिभिः उदाहृतम् ॥

જે ખાડો આપોઆપ શિલાઓથી વ્યાપ્ત, આંજણ જેવા કાળા પાણીવાળો અને અનેક લતાઓના જાળાથી ઢંકાયેલો હોય તે ચૌંડય કહેવાય છે; અથવા 'એવો જે ખાડો પથરાઓથી બાંધેલો ન હોય તે ચૌંડ્ય કહેવાય,' એમ બીજાઓ કહે છે ચૌંડ્યનું જળ પણ મુનિઓએ ચૌંડ્ય કહેલું છે. ૪૭,૪૮

ચૌંડ્યના જળના ગુણો

चौण्ट्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु ।
मधुरं पित्तनुद्रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥४९॥

अन्वयः-चौण्ट्यं नीरं वह्निकरं रूक्षं कफहरं लघु मधुरं पित्तनुत् रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥

ચૌંડ્ય જળ અગ્નિ કરનાર, રૂક્ષ, કફને હરનાર, હલકું, મધુર, પિત્તને હણનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, પાચન અને સ્વચ્છ હોય છે. ૪૯

પાલ્વલનું લક્ષણ અને પાલ્વલ જળના ગુણો

अल्पं सरः पल्वलं स्याद्यत्र चन्द्रभगे रवौ ।
न तिष्ठति यत्र किञ्चित्तस्य वारि पाल्वलम् ।
पाल्वलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥५०॥

अन्वयः-रवौ चन्द्रभगे (सति) यत्र किञ्चित् जलं न तिष्ठति (तत्) अल्पं सरः पल्वलं स्यात्, तस्य वारि पाल्वलं (कथ्यते), पाल्वलं वारि गुरु अभिष्यन्दि स्वादु त्रिदोषकृत् (भवति) ॥

સૂર્ય મૃગશિર નક્ષત્રમાં આવે ત્યારે જેમાં જરા પણ પાણી રહેતું ન હોય એવું નાનું તળાવ પલ્વલ[1] કહેવાય છે અને તેનું જળ પાલ્વલ કહેવાય છે. પાલ્વલ[2] જળ ભારે, રસ વાહી નાડીઓને રોકનાર, મધુર અને ત્રણે દોષોને કરનાર હોય છે. ૫૦

टीका-चन्द्रभं-मृगशिरस्त्वमयं ॥ (અર્થ ઉપર આપેલો છે)

૧. पलति गच्छति वा जलमत्रस्थम्, पल गतौ-'पलश्वितपथि-(उणा. ४-१०७) इति कलच्-જે નાના સરોવરરૂપે હોય છે, તે પલ્વલ નાનું તળાવ.

૨. पल्वले भवं पाल्वलेयं वा पाल्वलम्-भवार्थे वा इदमर्थेऽण्-પલ્વલનું પાણી પાલ્વલ કહેવાય છે

વિકિર જળનું લક્ષણ

नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्धृत्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥५१॥

अन्वयः-नद्यादिनिकटे या वालुकामयी भूमिः भवेत्, ततः यत् जलम् उद्धृत्यते, तत् तु विकिरं विदुः ॥

નદી આદિની સમીપમાં જે રેતીમય જમીન હોય, તેમાથી (કેટલોક રેતીનો ભાગ કાઢી નાખી) જે જળ પ્રકટ કરાય, તે જળ વિકિર[1] કહેવાય છે. ૫૧

૧ विकिरति-विक्षिप्यते सिकतादिकम् अस्मात् इति विकिरः, कॄ विक्षेपे-वर्गः क-જેની આસપાસ રહેલી રેતી વગેરે કાઢી દૂર કરવામાં આવે છે, તે વિકિર-વીરડો.

વિકિર જળના ગુણો

विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत्पित्तकृन्मनाक् ॥५२॥

अन्वयः-तत् विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु तुवरं स्वादु पित्तघ्नं, क्षारं च मनाक् पित्तकृत् स्मृतम् ॥

તે વિકિર જળ ટાઢું, સ્વચ્છ, નિર્દોષ, હલકું, તૂરું અને મધુર હોય તે પિત્તને હણનાર છે; પણ એ જળ જો ખારું હોય તો કાંઈક પિત્તને કરનાર છે. ૫૨

કેદારનું લક્ષણ અને કેદાર જળના ગુણો

केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥५३॥

અન્વયઃ-કેદારં ક્ષેત્રમ્ ઉદ્દિષ્ટં, તજ્જલં કેદારં સ્મૃતમ્, કેદારં વારિ ગુરુ અભિષ્યન્દિ મધુરં દોષકૃત્ (ભવતિ) ॥

કેદાર[1] એટલે ખેતર કે ક્યારો; અને તેનું જે જળ હોય તે કેદાર કહેવાય છે; એ જળ ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકી દેનાર, મધુર અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૫૩

૧. કે-જલે શિરસિ વા દારો અસ્ય સઃ, 'હલ દન્તાત્'-ઇતિ સપ્તમ્યા અલુક્, યદ્વા કેન-જલેન દીર્યતે-દૄ વિદારણે-કર્મણિ ઘઞ્, 'કેદારાદ્ યઞ્' ઇતિ નિર્દેશાદ્ ણત્વમ્-જેના પાણીમાં અથવા ઉપરના ભાગમાં ચિરાડ હોય છે, અથવા પાણી વડે જે ચિરાય છે, તે કેદાર-ખેતર કે ક્યારો.

વરસાદના જળના ગુણો

વાર્ષિકં તદહર્ભૂમિસ્થમહિતં જલમ્ ।
ત્રિરાત્રમુષિતં તત્તુ પ્રસન્નમમૃતોપમમ્ ॥ ૫૪ ॥

અન્વયઃ-ભૂમિસ્થં વાર્ષિકં જલં તદહર્ભૂમ્ અહિતં, તત્ તુ ત્રિરાત્રમ્ ઉષિતં પ્રસન્નમ્ અમૃતોપમં (ભવતિ) ॥

જમીન પર પડેલું વરસાદનું પાણી પહેલા દિવસે અહિતકારી છે, પણ તે જ ત્રણ દિવસ વીત્યા પછી સ્વચ્છ થઈ અમૃત સમાન થાય છે. ૫૪

હેમંત અને શરદમાં કયું પાણી સારું?

હેમન્તે સારસં તોયં તાડાગં વા હિતં સ્મૃતમ્ ।
હેમન્તે વિહિતં તોયં શિશિરેઽપિ પ્રશસ્યતે ॥૫૫॥

અન્વયઃ-હેમન્તે સારસં વા તાડાગં તોયં હિતં સ્મૃતમ્, હેમન્તે વિહિતં તોયં શિશિરે અપિ પ્રશસ્યતે ॥

હેમંત ઋતુમાં સરોવરનું તથા તળાવનું જળ હિતકારી છે; વળી હેમંત ઋતુમાં કહેલું તે જ પાણી શિશિર ઋતુમાં પણ વખણાય છે.

વસંત અને ગ્રીષ્મમાં કયું પાણી સારું?

વસન્તગ્રીષ્મયોઃ કૌપં વાપ્યં વા નૈર્ઝરં જલમ્ ।
નાદેયં વારિ નાદેયં વસન્તગ્રીષ્મયોર્બુધૈઃ ।
વિષવદ્વનવૃક્ષાણાં પત્રાદ્યૈર્દૂષિતં યતઃ ॥ ૫૬ ॥

અન્વયઃ-વસન્તગ્રીષ્મયોઃ કૌપં વાપ્યં વા નૈર્ઝરં જલં (હિતમ્), બુધૈઃ વસન્તગ્રીષ્મયોઃ નાદેયં વારિ ન આદેયમ્, યતઃ વિષવદ્વનવૃક્ષાણાં પત્રાદ્યૈઃ (તદ્ દૂષિતં ભવતિ)

વસંત ઋતુમાં અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કૂવાનું, વાવનું તથા પર્વતનાં ઝરણાનું જળ હિતકારી છે. સમજુ લોકોએ વસંતમાં તથા ગ્રીષ્મમાં નદીનું પાણી પીવું નહી; કારણ કે તે સમયમાં વનનાં ઝેરી ઝાડોનાં પાંદડાં આદિથી તે દૂષિત થયેલું હોય છે. ૫૬

પ્રાવૃષ અને શરદ ઋતુમાં કયું પાણી સારું?

ઔદ્ભિદં વાન્તરિક્ષં વા કૌપં વા પ્રાવૃષિ સ્મૃતમ્ ।
શસ્તં શરદિ નાદેયં નીરમંશૂદકં પરમ્ ॥૫૭॥

અન્વયઃ-પ્રાવૃષિ ઔદ્ભિદં વા આન્તરિક્ષં વા કૌપં વા (જલં શસ્તં) સ્મૃતમ્, શરદિ નાદેયં નીરં (વા) અંશૂદકં પરં શસ્તમ્ (સ્મૃતમ્) ॥

પ્રાવૃષ ઋતુમાં ઔદ્ભિદ, અંતરિક્ષનું અથવા કૂવાનું જળ સારું ગણાય છે; શરદ ઋતુમાં નદીનું પાણી તથા અંશૂદક શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

અંશૂદક જળનું લક્ષણ અને ગુણો

દિવા રવિકરૈર્જુષ્ટં નિશિ શીતકરાંશુભિઃ ।
જ્ઞેયમંશૂદકં નામ સ્નિગ્ધં દોષત્રયાપહમ્ ॥ ૫૮ ॥
અનભિષ્યન્દિ નિર્દોષમાન્તરિક્ષજલોપમમ્ ।
બલ્યં રસાયનં મેધ્યં શીતં લઘુ સુધાસમમ્ ॥૫૯॥

અન્વયઃ-દિવા રવિકરૈઃ નિશિ શીતકરાંશુભિઃ જુષ્ટં (જલં) અંશૂદકં નામ જ્ઞેયમ્, (તત્) સ્નિગ્ધં દોષત્રયાપહમ્ અનભિષ્યન્દિ નિર્દોષમ્, આન્તરિક્ષજલોપમં બલ્યં રસાયનં મેધ્યં શીતં લઘુ સુધાસમં (જ્ઞેયમ્) ॥

જે જળાશય ઉપર આખો દિવસ સૂર્યનાં કિરણો અને રાત્રે ચંદ્ર રહેતો હોય તેટલી વાર ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય તે જળાશયનું પાણી અંશૂદક કહેવાય છે. તે અંશૂદક સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને હરનાર, રસવાહી નાડીઓને નહિ રોકનાર, નિર્દોષ, અંતરિક્ષના જળ જેવું, બળ આપનાર, રસાયનરૂપ, પવિત્ર, ટાઢું, હલકું અને અમૃત સમાન છે. ૫૮,૫૯

ટીકા-રવિકરૈર્જુષ્ટમિત્યુક્તે દિવાપદં સમસ્તદિવસપ્રાપ્ત્યર્થં, શીતકરાંશુભિર્જુષ્ટમિત્યુક્તે નિશીતિપદં સમસ્તરાત્રિપ્રાપ્ત્યર્થમ્ । અન્યચ્ચ-શરદિ 'સ્વચ્છમુદયાદગસ્ત્યસ્યાખિલં હિતમ્' અહિ ૫૮ મા શ્લોકમાં સૂર્યનાં કિરણો કહ્યાં છતાં 'દિવા' પદ મૂકી આખો દિવસ સૂર્યનાં કિરણોનો સંબંધ જેના પર થતો હોય એમ સૂચવે છે અને તેજ પ્રમાણે ચંદ્રનાં કિરણો કહ્યાં છતાં 'નિશિ' પદ મૂકીને રાતમાં ચંદ્ર હોય તેટલો કાળ પણ ચંદ્રનાં કિરણોનો સંબંધ જેના પર થતો હોય, એમ જણાવવા માગે છે. વળી બીજું શરદમાં અગસ્ત્યના તારાનો ઉદય થયા પછી બધાં પાણી સ્વચ્છ બની હિતકારી થાય છે, એમ પણ સમજવું. ૫૮,૫૯

વૃદ્ધસુશ્રુતસ્તુ-વૃદ્ધ સુશ્રુત તો કહે છે :

અમુક મહિનામાં અમુક જ પાણી હિતકારી

पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तडागजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥६०
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥६१
भाद्रे कौपं पयः शस्तं आश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥६२॥

अन्वय –पौषे सरोजातं वारि, माघे तु तडागजं तत्, फाल्गुने कूपसम्भूतं, चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् । वैशाखे नैर्झरं नीरं तथा ज्येष्ठे औद्भिदं शस्तम्, आषाढे कौपं शस्यते श्रावणे च दिव्यम् एव (शस्तं), भाद्रे कौपं पयः च आश्विने चौण्ड्यम् एव शस्तम्, कार्तिके च मार्गशीर्षे जलमात्रं प्रशस्यते ॥

પોષ માસમાં સરોવરનું, માઘમાં તળાવનું, ફાગણમાં કૂવાનું, ચૈત્રમાં ચૌણ્ડ્યનું, વૈશાખમાં ઝરણાનું, જ્યેષ્ઠમાં ઔદ્ભિદનું, આષાઢમાં કૂવાનું, શ્રાવણમાં દિવ્યજળ, ભાદરવામાં કૂવાનું, આસોમાં ચૌણ્ડ્યનું અને કાર્તિકમાં તથા માગશરમાં બધા જળાશયનું જળ હિતકારી છે.

જળ સેવાનો સમય

भौमानामम्भसां प्रायो प्रशस्तं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्मलत्वं च यतस्तेषां मतो गुणः ॥६३॥

अन्वय –भौमानाम् अम्भसां प्रायः प्रातः ग्रहणम् इष्यते यतः तेषां (तत्समये) शीतत्वं च निर्मलत्वं गुणः मतः ॥

જમીન ઉપરનું પાણી લગભગ સવારમાં ભરી લેવું ઉત્તમ છે, કારણ કે (તે સમયે) તેનું શીતળપણું તથા નિર્મળપણું ગુણ મનાય છે ૬૩

જળપાનવિધિ

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय
मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥६४॥

अन्वय –अत्यम्बुपानात् अन्नं न विपच्यते, च अनम्बुपानात् स एव दोषः (अस्ति) तस्मात् नरः वह्निविवर्धनाय मुहुर्मुहुः अभूरि वारि पिबेत् ॥

ઘણું પાણી પીવાથી ખોરાક બરાબર પચતો નથી અને પાણી ન જ પીવાથી પણ એ જ દોષ છે—એટલે ખોરાક બરાબર પચતો નથી; માટે માણસે અગ્નિને બરાબર વધારવા વારંવાર થોડું થોડું પાણી પીધા કરવું જોઈએ. ૬૪

રોગ પ્રમાણે શીતળ જળના ગુણ-દોષ

मूर्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
श्रमे भ्रमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा ।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्बु प्रशस्यते ॥६५॥
पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥६६॥
हिक्कायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥६७॥

મૂર્છામાં, પિત્તમાં, ગરમીમાં, દાહમાં, ઝેર ઉપર, લોહીવિકારના દરદમાં, મદાત્યયમાં, શ્રમમાં, ભ્રમમાં, ખોરાક બરાબર પચ્યો ન હોય તેથી ખાટો થઈ જેમાં ધુમાડાવાળા ખાટા ઓડકાર આવે છે તે વિદગ્ધ અજીર્ણમાં, ઊલટી ઉપર, તમક નામના શ્વાસમાં, ઊલટીમાં તથા ઊર્ધ્વગામી એટલે ઊંચી ગતિ કરતા રક્તપિત્તમાં ટાઢા જળનો ઉપયોગ કરવો ઉત્તમ છે; (પરંતુ) પડખાના શૂળમાં, સળેખમમાં, વાયુસંબંધી રોગમાં, ગળગ્રહરોગમાં, આફરામાં, બંધકોષમાં, રેચ વગેરે વસ્તુની શુદ્ધિ ઉપર, નવા તાવમાં, અરુચિમાં, સંગ્રહણીરોગમાં, ઓળના રોગમાં, શ્વાસ તથા ઉધરસમાં, વિદ્રધિ નામના ગૂમડામાં, હેડકીમાં અને ઘી કે તેલ પીવાનો પ્રયોગ કર્યો હોય ત્યારે ટાઢા પાણીનો ત્યાગ કરવો. ૬૫–૬૭

કયા રોગોમાં પાણી થોડું પીવું ?

अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये ।
मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ॥
व्रणे च मधुमेहे च पिबेत्पानीयमल्पकम् ॥६८॥

અરુચિમાં, સળેખમમાં, મંદાગ્નિમાં, સોજામાં, ક્ષયમાં, મોઢેથી લાળ વહ્યા કરે છે તે દરદમાં, પેટના રોગમાં, કોઢમાં, નેત્રના રોગમાં, તાવમાં, વ્રણમાં, અને સાકરિયા પ્રમેહમાં પાણી થોડું પીવું ૬૮

જળ પીવાનો અત્યંત નિષેધ ન જ કરાય

जीवनं जीविनां जीवो जगत्सर्वं तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्तनिषेधेन न कचिद्वारि वार्यते ॥६९॥
तृषा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥७०॥

તૃષિતો મોહમાયાતિ મોહાત્પ્રાણાન્વિમુઞ્ચતિ ।
अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वर्जयेत् ॥७१॥

अन्वयः—जीवनं जीविनां जीवः (अस्ति), सर्वं जगत् तु तन्मयं (विद्यते), अतः क्वचित् अत्यन्तनिषेधेन वारि न वार्यते ॥ गरीयसी तृषा घोरा (सती) सद्यःप्राणविनाशिनी (भवति), तस्मात् तृषार्त्ताय पानीयं देयं, (यतः) प्राणधारणम् (स्यात्) ॥

જળ પ્રાણીઓના જીવનરૂપ છે અને આખુંય જગત એ જળરૂપ જીવનમય જ છે, માટે કોઈ પણ સમયે જળ પીવાની અત્યંત મનાઈ કરવી નહીં. (હારીતમુનિએ પણ કહ્યું છે કે) 'ઘણી તરશ અત્યંત ભયંકર હોઈ તરત જ પ્રાણનો નાશ કરનારી થાય છે, માટે તરસ્યા માણસને અવશ્ય જળ દેવું જ જોઈએ, જેથી પ્રાણ રહે છે.' તરસ્યો માણસ મોહ (મૂર્છા) પામે છે અને મોહથી તે પ્રાણ ત્યજે છે, માટે કોઈ પણ સ્થિતિમાં જળનો ત્યાગ કદી કરવો નહિ. ૬૯-૭૧

ગુણકારી જળ કયું?

अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् ।
अच्छं लघुं च हृद्यं च तोयं गुणवदुच्यते ॥७२॥

જે જળ ગંધવગરનું, અસ્પષ્ટ રસવાળું, બહુજ ટાઢું, તરશને મટાડનાર, સ્વચ્છ, હલકું અને મનને ગમે એવું હોય તે ગુણકારી કહેવાય છે. ૭૨

નિંદિત જળ કયું?

पिच्छिलं क्रमिलं क्लिन्नं पर्णशेवालकर्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं गर्हितं जलम् ॥७३॥
कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः ।
दुर्देशजमसंस्पृष्टं सौरचान्द्रमरीचिभिः ॥ ७४ ॥
अनार्तवं वार्षिकं तु प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापन्नं परिहर्तव्यं सर्वदोषप्रकोपनम् ॥ ७५ ॥
तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानचिरज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकं तथा ॥ ७६

अन्वयः—पिच्छिलं क्रमिलं पर्णशेवालकर्दमैः क्लिन्नं विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं जलं गर्हितम् (अस्ति तथा) कलुषम् अम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः छन्नं दुर्देशजं सौरचान्द्रमरीचिभिः असंस्पृष्टम् अनार्त्तवं प्रथमं तु वार्षिकं तत् च भूमिगं व्यापन्नम् परिहर्त्तव्यम् (यतः तत्) सर्वदोषप्रकोपनम् (भवति) ॥ तथा तत् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानचिरज्वरान् (च) कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकं कुर्यात् ॥

જે જળ ચીકણું, કીડાવાળું, પાંદડાંથી, શેવાલથી કે કાદવથી ખરાબ થયેલું, સારા રંગવગરનું, રસવગરનું, ઘાટું કે દુર્ગંધવાળું હોય તે નિંદ્ય હોઈ હિતકારી નથી; તેમ જ ડોળું, કમળોથી, પાંદડાંથી, શેવાલથી કે ખડ આદિથી ઢંકાયેલું, ખરાબ જગ્યાનું, સૂર્યનાં તથા ચંદ્રનાં કિરણોના સ્પર્શ વગરનું, માવઠાનું, વરસાદ પડ્યા પછી જેને ત્રણ દિવસ ન થયા હોય એવું અને બગડી ગયેલું જળ છોડી દેવું જોઈએ; કારણ કે તે સઘળા દોષોને અત્યંત કોપાવનાર હોય છે. એવા જળમાં નાહવાથી અને એવું જળ પીવાથી તરશ, આફરો, જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, અગ્નિનું મંદપણું, રસવાહી નાડીઓનું રોકાણ, ચળ તથા ગૂમડાં આદિને તે ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૩-૭૬

દૂષિત જળને નિર્દોષ કરવાના ઉપાયો

निन्दितं चापि पानीयं क्वथितं सूर्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लौहं पाषाणं सिकतामपि ॥७७॥
भृशं सन्ताप्य निर्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥ ७८ ॥
शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्जितम् ।
स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्जितम् ॥७९॥
पर्णमूलविषग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः ।
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्यादम्बुप्रसादनम् ॥ ८० ॥

अन्वयः—निन्दितं पानीयम् अपि क्वथितं सूर्यतापितं, सुवर्णं रजतं लौहं पाषाणं सिकताम् अपि भृशं संताप्य सप्तधा निर्वाप्य तथा साधितं, कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितं शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्जितं कनकमुक्ताद्यैः स्वच्छं (कृतं सत्) शुद्धं दोषवर्जितं स्यात् ॥ (अपि च) पर्णमूलविषग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः गोमेदेन च वस्त्रेण अम्बुप्रसादनं कुर्यात् ॥

ખરાબ જળને પણ ઉકાળી લેવાય અથવા સૂર્યનાં કિરણોથી તપાવાય અથવા સોનાને, રૂપાને, લોઢાને, પથ્થરને કે રેતીને ખૂબ તપાવી તપાવી સાતવાર તેથી ઝામવામાં આવે; અથવા કપૂર, જાયફળ, પુન્નાગ તથા પાડલા આદિથી સારી પેઠે સુવાસિત કરાય અથવા સ્વચ્છ જાડાં લૂગડાંથી ગાળી

ઊંચા ઉભરા કાઢીને સાફ કરાય અથવા સોના કે મોતી વગેરેથી સ્વચ્છ કરાય તો શુદ્ધ અને નિર્દોષ થાય છે. પાકાથી, મૂળિયાથી, ઝેરની ગાંઠથી, મોતીથી, સોનાથી, શેવાળથી, ગોમેદથી અને વસ્ત્રથી પણ જળને સ્વચ્છ કરવું ૭૭–૮૦

પીધેલું પાણી પચવાના સમય

पीतं जलं जीर्यति यामयुग्मा-
द्यामैकमात्रात्सृतशीतलं च ।
तदर्धमात्रेण सृतं कदुष्णं,
पयःप्रपाके त्रय एव कालाः ॥८१॥

अन्वय—पीतं (आमं शीतं) जलं यामयुग्मात् जीर्यति, सृतशीतलं यामैकमात्रात् (जीर्यति), च सृतं कदुष्णं (पीतं जलं) तदर्धमात्रेण (जीर्यति, इत्येवं) पयःपाके त्रय एव कालाः (सन्ति) ॥

પીધેલું (કાચું) ટાઢું જળ બે પહોરે પચે છે, ઉકાળ્યા પછી ટાઢું કરીને પીધેલું પાણી એક પહોરે પચે છે અને ઉકાળી જરાક ઊનું પીધેલું પાણી માત્ર અર્ધો પહોરે પચે છે; એમ જળ પચવાના ત્રણ જ સમયો છે ૮૧

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં વારિવર્ગ સમાપ્ત

૧૨ : દુગ્ધવર્ગ

દૂધનાં નામો તથા ગુણો

दुग्धं क्षीरं पयः स्तन्यं बालजीवनमित्यपि ।
दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं सरम् ॥ १ ॥
सद्यः शुक्रकरं शीतं सात्म्यं सर्वशरीरिणाम् ।
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् ॥ २ ॥
वयःस्थापनमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ।
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्धनम् ॥ ३ ॥
जीर्णज्वरे मनोरोगे शोषमूर्च्छाभ्रमेषु च ।
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदामये ॥ ४ ॥
शूलोदावर्तगुल्मेषु बस्तिरोगे गुदाङ्कुरे ।
रक्तपित्तेऽतिसारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे ॥
गर्भस्रावे च सततं हितं मुनिवरैः स्मृतम् ॥ ५ ॥
बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्व्यवायकृशाश्च ये ।
तेभ्यः सदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥ ६ ॥

अन्वय—दुग्धं क्षीरं पयः स्तन्यं बालजीवनम् इत्यपि (कथ्यते)। दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं सरं सद्यः शुक्रकरं शीतं सर्वशरीरिणां सात्म्यं जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं परं वाजीकरं वयःस्थापनम् आयुष्यं सन्धिकारि रसायनं (तथा) विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यम् ओजोविवर्धनम् (अस्ति)॥ जीर्णज्वरे मनोरोगे शोषमूर्च्छाभ्रमेषु च ग्रहण्यां च पाण्डुरोगे दाहे तृषि हृदामये शूलोदावर्तगुल्मेषु बस्तिरोगे गुदाङ्कुरे रक्तपित्ते च अतिसारे योनिरोगे श्रमे क्लमे च गर्भस्रावे सततं हितम् (अस्ति इति) मुनिवरैः स्मृतम्॥ ये बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्व्यवायकृशाः च (सन्ति) तेभ्यः एतत् सदा अतिशयितं हितम् उदाहृतम्॥

દુગ્ધ,[1] ક્ષીર,[2] પયસ્,[3] સ્તન્ય[4] અને બાલજીવન[5] એટલાં દૂધનાં સંસ્કૃત નામો છે. દૂધ અત્યંત મધુર, સ્નિગ્ધ, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, વીર્યને તરત ઉત્પન્ન કરનાર, ટાઢું, સર્વ પ્રાણીઓના શરીરને અનુકૂળ, જિવાડનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ દેનાર, બુદ્ધિને સારી કરનાર, મૈથુનશક્તિને ખૂબ વધારનાર, જુવાનીને સ્થિર રાખનાર, આયુષ વધારનાર, ભાંગેલાને સાંધનાર તથા રસાયનરૂપ હોઈ રેચ, વમનક્રિયા તથા બસ્તિક્રિયાની પેઠે જ ઓજ(સામર્થ્ય)ને વધારનાર છે. જીર્ણજ્વરમાં, માનસિક રોગમાં, શોષમાં, મૂર્છામાં, ભ્રમમાં, સંગ્રહણીરોગમાં, પાંડુરોગમાં, દાહમાં, તરસમાં, હૃદયના રોગમાં, શૂળમાં, ઉદાવર્ત નામના રોગમાં, ગોળામાં, નાભિની નીચેના રોગમાં, અર્શમાં, રક્તપિત્તમાં, અતિસારમાં, યોનિના રોગમાં, શ્રમમાં, ગ્લાનિમાં અને ગર્ભસ્રાવમાં દૂધ કાયમ હિતકારી છે, એમ મુનિઓએ કહ્યું છે. જેઓ બાળક, વૃદ્ધ, ક્ષતવાળા, ક્ષીણ થયેલા, ભૂખથી દુર્બળ થયેલા કે મૈથુનથી દુર્બળ થયેલા હોય તેઓને દૂધ સર્વકાળ અત્યંત હિતકારી કહેલ છે ૧-૬

૧ दुह्यते स्म यत् तत्, दुह प्रपूरणे—अमरकोष—ગાય વગેરેમાંથી જે દોહવાય છે, તેથી દુગ્ધ–દૂધ

૨. क्षीयते क्षरति वा क्षी–क्षरत्यादिस्त्वात्, क्रि. [illegible] ईरयति–[illegible] क्षीरं [illegible], यद्वा घसत्–भक्षण [illegible], घस्लृ अदने–'घसो क्षिप' (उणा ४–३४) इति [illegible], 'पंचानने–लुप्तपदोप.', [illegible] वा। च–ક્ષીણપણાને અથવા ક્ષયરોગને જે

કંપાવે-મટાડે છે, તેથી અથવા દરેકને હિતકારી હોવાથી દરેક લોકો જેને ખાય-પીએ છે, તેથી ક્ષીર-દૂધ.

૩. પીયતે સર્વૈઃ, યદ્વા પયતે-ગચ્છતિ સર્વેષાં સાત્મ્યભાવં, પીઙ્ પાને, પય ગતૌ વેત્યસ્માત્ અસુન્-(ઉણા. ૪-૧૮૯)-પયસ્-જેને સર્વ લોકો પીએ છે અથવા જે દરેકને અનુકૂળ તથા હિતકારી થાય છે, તેથી પયસ્-દૂધ.

૪. સ્તનેષુ ભવં-ભવાર્થે-'શરીરાવયવાદ્ યત્'-જે સ્તનોમાં કે આંચળો કે અડાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સ્તન્ય-દૂધ.

૫. જીવ્યતે અનેન જીવનમ્-કરણે લ્યુટ્, યદ્વા જીવયતીતિ જીવનં-નન્ધાદેર્લ્યુઃ. બાલાનાં જીવનમ્-જેનાથી જિવાય અથવા જે જિવાડે તે જીવન, બાળકોનું જે જીવન છે, તેથી બાલજીવન-દૂધ.

ગાયના દૂધના ગુણો

ગવ્યં દુગ્ધં વિશેષેણ મધુરં રસપાકયોઃ ।
શીતલં સ્તન્યકૃત્સ્નિગ્ધં વાતપિત્તાસ્રનાશનમ્ ॥૭
દોષધાતુમલસ્રોતઃ-કિઞ્ચિત્ક્લેદકરં ગુરુ ।
જરાસમસ્તરોગાણાં શાન્તિકૃત્સેવિનાં સદા ॥૮॥

અન્વયઃ-ગવ્યં દુગ્ધં રસપાકયોઃ વિશેષેણ મધુરં શીતલં સ્તન્યકૃત્ સ્નિગ્ધં વાતપિત્તાસ્રનાશનં દોષધાતુ-મલસ્રોતઃ-કિઞ્ચિત્-ક્લેદકરં ગુરુ (સત્) સદા સેવિનાં જરાસમસ્તરોગાણાં શાન્તિકૃત્ (અસ્તિ) ॥

ગાયનું દૂધ રસમાં તથા પાકમાં વિશેષે કરી મધુર, શીતળ, ધાવણને વધારનાર, સ્નિગ્ધ; વાયુને, પિત્તને તથા રુધિર સંબંધી રોગોને અથવા વાતપ્રધાન રક્તપિત્તને ટાળનાર; દોષોને, ધાતુઓને, મળને તથા નાડીઓને કાંઈક આર્દ્ર (ભીનાં) કરનાર તથા ભારે હોઈ સર્વકાળ સેવન કરનારાઓના ઘડપણને તથા સઘળા રોગોને મટાડનાર છે. ૭,૮

ગાયના રંગ પ્રમાણે તેના દૂધના ખાસ ગુણો

કૃષ્ણાયા ગોર્ભવેદ્ દુગ્ધં વાતહારિ ગુણાધિકમ્ ।
પીતાયા હરતે પિત્તં તથા વાતહરં ભવેત્ ।
શ્લેષ્મલં ગુરુ શુક્લાયા રક્તચિત્રા ચ વાતહૃત્ ॥૯॥

અન્વય.-કૃષ્ણાયાઃ ગોઃ દુગ્ધં વાતહારિ ગુણાધિકમ્ (ભવતિ), પીતાયાઃ (દુગ્ધં) પિત્તં હરતે તથા વાતહરં ભવેત્, શુક્લાયાઃ (દુગ્ધં) શ્લેષ્મલં ગુરુ (ભવતિ), ચ રક્તચિત્રા વાતહૃત્ (સ્યાત્) ॥

કાળી ગાયનું દૂધ વાયુને હરનાર અને અધિક ગુણવાળું છે; પીળી ગાયનું દૂધ પિત્તને તથા વાયુને હરનાર છે; ધોળી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર અને ભારે છે; રાતી તથા કાબરી ગાયનું દૂધ વાયુને હરનાર છે. ૮,૯

ગાયના દૂધના દોષ-ગુણો

બાલવત્સવિવત્સાનાં ગવાં દુગ્ધં ત્રિદોષકૃત્ ।
વષ્કયિણ્યાસ્ત્રિદોષઘ્નં તર્પણં બલકૃત્પયઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્વયઃ-બાલવત્સવિવત્સાનાં ગવાં દુગ્ધં ત્રિદોષકૃત્ (ભવતિ). વષ્કયિણ્યાઃ પયઃ ત્રિદોષઘ્નં તર્પણં બલકૃત્ (સ્યાત્) ॥

નાનાં વાછડાંવાળી તથા વાછડાં વિનાની ગાયોનું દૂધ ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે. મોટાં વાછડાંવાળી ગાયનું દૂધ ત્રણે દોષને હરનાર, તૃપ્તિ કરનાર અને બળને વધારનાર છે.

દેશો પ્રમાણે ગાયના દૂધના ગુણો

જાઙ્ગલાનૂપશૈલેષુ ચરન્તીનાં યથોત્તરમ્ ।
પયો ગુરુતરં સ્નેહો યથાહારં પ્રવર્તતે ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ-જાઙ્ગલાનૂપશૈલેષુ ચરન્તીનાં પયઃ યથોત્તરં ગુરુતરં (સ્યાત્, યતઃ) યથાહારં સ્નેહઃ પ્રવર્તતે ॥

જાંગલદેશ, અનૂપદેશ અને પહાડોમાં ચરતી ગાયોનું દૂધ એક એકથી વધારે ભારે હોય છે. કારણ કે (ગાયોમાં કે હરકોઈ મનુષ્યાદિમાં) જેવો ખોરાક તેવી ચીકાશ થાય છે. ૧૧

આહારથી દૂધના ગુણોનો ફેરફાર

સ્વલ્પાન્નભક્ષણાજ્જાતં ક્ષીરં ગુરુ કફપ્રદમ્ ।
તત્તુ બલ્યં પરં વૃષ્યં સ્વસ્થાનાં ગુણદાયકમ્ ॥ ૧૨
પલાલતૃણકાર્પાસબીજજાતં ગુણૈર્હિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

ગાયોને ખૂબ થોડોક જ ખોરાક-ચારો ખવડાવવાથી થયેલું દૂધ ભારે, કફ કરનાર, બળ વધારનાર, મૈથુનશક્તિને અત્યંત વધારનાર અને સ્વસ્થ માણસોને ગુણદાયક થાય છે. પરાળ, ઘાસ અને કપાસિયા ખવડાવવાથી થયેલું દૂધ ગુણોથી હિતકારી છે.

ભેંસના દૂધના ગુણો

માહિષં મધુરં ગવ્યાત્સ્નિગ્ધં શુક્રકરં ગુરુ ।
નિદ્રાકરમભિષ્યન્દિ ક્ષુધાધિક્યકરં હિમમ્ ॥ ૧૪

અન્વયઃ-માહિષ (દુગ્ધં) ગવ્યાત્ મધુરં સ્નિગ્ધં શુક્રકરં ગુરુ નિદ્રાકરમ્ અભિષ્યન્દિ ક્ષુધાધિક્યકરં હિમમ્ (અસ્તિ) ॥

ભેંસનું દૂધ ગાયના દૂધથી વધારે મધુર, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર, ભારે, નિદ્રા કરનાર, રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, ભૂખને વધારનાર અને ટાઢું હોય છે. ૧૪

બકરીના દૂધના ગુણો

छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि तथा लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥ १५ ॥
अजानामल्पकायत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् ।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात्सर्वरोगापहं पयः ॥१६॥

अन्वय —छागं (पयः) कषायं मधुरं शीतं ग्राहि लघु (तथा) रक्तपित्तातिसारघ्नं तथा क्षयकासज्वरापहम् (भवति किंच—) अजानाम् अल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् स्तोकाम्बुपानात् व्यायामात् (तासां) पयः सर्वरोगापहम् (भवति) ॥

બકરીનું દૂધ તૂરું, મધુર, ટાઢું, ઝાડાને રોકનાર અને હલકું હોઈ રક્તપિત્ત, અતિસાર, ક્ષય, ઉધરસ તથા તાવને મટાડનાર છે બકરીઓ કદમા નાની હોય છે, તીખા તથા કડવા પદાર્થોને ખાય છે, પાણી થોડું પીએ છે અને ફરવાનો પરિશ્રમ ઘણો કરે છે, તેથી તેઓનુ દૂધ સઘળા રોગોને મટાડનાર છે

હરણીનું દૂધ

मृगीणां जाङ्गलोत्थानामजाक्षीरगुणं पयः ॥१७॥

अन्वय —जाङ्गलोत्थानां मृगीणां पयः अजाक्षीरगुण (स्यात्) ॥

જાંગલ પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થયેલી હરણીઓનાં દૂધ બકરીના દૂધના જેવા જ ગુણવાળા હોય છે ૧૭

ગાડરના દૂધના ગુણો

आविकं लवणं स्वादु स्निग्धोष्णं चाश्मरीप्रणुत् ।
अहृद्यं तर्पणं वृष्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ।
गुरु कासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम् ॥१८॥

अन्वय—आविकं (दुग्धं) लवणं स्वादु स्निग्धोष्णं च अश्मरीप्रणुत् अहृद्यं तर्पणं वृष्यं शुक्रपित्तकफप्रदं (तथा) अनिलोद्भूते कासे गुरु, च केवले अनिले वरम् (भवति) ॥

ગાડરનુ દૂધ ખારું, મધુર, સ્નિગ્ધ ગરમ, પથરીને મટાડનાર, હૃદયને પ્રિય ન લાગે એવું તૃપ્તિ કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વીર્યને, પિત્તને તથા કફને કરનાર હોઈ વાયુથી થયેલી ઉધરસમા ભારે પડે છે, છતાં કેવળ વાયુ ઉપર હિતકારી છે ૧૮

ઘોડીના દૂધના ગુણો

उष्णं च वडवाक्षीरं बल्यं शोषानिलापहम् ।
अम्लं कटु लघु स्वादु सर्वमेकशफं तथा ॥१९॥

अन्वय—वडवाक्षीरं उष्णं बल्यं शोषानिलापहम् अम्लं कटु लघु स्वादु (भवति), एकशफं सर्वं (दुग्धं) तथा (वडवाक्षीरगुणं ज्ञेयम्) ॥

ઘોડીનું દૂધ રૂક્ષ, ગરમ, બળ આપનાર શોષને તથા વાયુને હણનાર, ખાટું, તીખું, હલકું અને મધુર છે એક ખરીવાળાં સઘળાં પશુઓના દૂધના ગુણો ઘોડીના દૂધના જેવા છે.

ઊંટડીના દૂધના ગુણો

औष्ट्रं दुग्धं लघु स्वादु लवणं दीपनं तथा ।
कृमिकुष्ठकफानाहशोथोदरहरं सरम् ॥ २० ॥

ઊંટડીનું દૂધ હલકું, મધુર, ખારું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કૃમિ, કોઢ, કફ, પેટનો આફરો, સોજા તથા પેટના રોગને હણનાર અને ઝાડો ઉતારનાર છે ૨૦

હાથણીના દૂધના ગુણો

बृंहणं हस्तिनीदुग्धं मधुरं तुवरं गुरु ।
वृष्यं बल्यं हिमं स्निग्धं चक्षुष्यं स्थैर्यकारकम् ॥२१॥

હાથણીનું દૂધ પુષ્ટિ કરનાર, મધુર, તૂરું, ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર, ટાઢું, સ્નિગ્ધ નેત્રને હિતકારી અને શરીરની સ્થિરતા કરનારું છે ૨૧

સ્ત્રીના દૂધના ગુણો

नार्या लघु पयः शीतं दीपनं वातपित्तजित् ।
चक्षुःशूलाभिघातघ्नं नस्याश्च्योतनयोर्वरम् ॥२२॥

अन्वय —नार्याः पयः लघु शीतं दीपनं वातपित्तजित् चक्षुःशूलाभिघातघ्नं नस्य-आश्च्योतनयोः वरम् (भवम्) ॥

સ્ત્રીનું દૂધ હલકું, ટાઢું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને વાયુને, પિત્તને, નેત્રરોગને, શૂળને તથા પછાડને મટાડનાર તેમ જ નસ્ય દેવામા તથા ટીપાં નાખવામાં સારું છે ૨૨

ધારોષ્ણ વગેરે દૂધના ગુણદોષ

धारोष्णं गोपयो बल्यं लघु शीतं सुधासमम् ।
दीपनं च त्रिदोषघ्नं तद्धाराशिशिरं त्यजेत् ॥२३॥
धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतं तु माहिषम् ।
शृतोष्णमाविकं पथ्यं शृतशीतमजापयः ॥२४॥

आमं क्षीरमभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्धनम् ।
ज्ञेयं सर्वमपथ्यं तु गव्यमाहिषवर्जितम् ॥ २५ ॥
नारीक्षीरं त्वाममेव हितं न तु शृतं हितम् ।
शृतोष्णं कफवातघ्नं शृतं शीतं तु पित्तनुत् ॥
अर्धोदकं क्षीरशिष्टमामाल्लघुतरं पयः ॥ २६ ॥
जलेन रहितं दुग्धमतिपक्वं यथा यथा ।
तथा तथा गुरु स्निग्धं वृष्यं बलविवर्धनम् ॥ २७ ॥

अन्वयः–धारोष्णं गोपयः बल्यं लघु शीतं सुधासमं दीपनं च त्रिदोषघ्नं (भवेत्), तद् धाराशिशिरं त्यजेत् । गव्यं धारोष्णं शस्यते, माहिषं तु धाराशीतं (शस्यते), आविकं शृतोष्णं पथ्यम्, अजापयः शृतशीतं (पथ्यम्) । गव्यमाहिषवर्जितं सर्वम् आमं क्षीरं तु गुरु अभिष्यन्दि श्लेष्मामवर्धनम् अपथ्यं ज्ञेयम् । नारीक्षीरं तु आमम् एव हितं, शृतं तु हितं न, शृतोष्णं (पीतं पयः) कफवातघ्नं, शृतं शीतं (पीतं) तु पित्तनुत्, अर्धोदकं क्षीरशिष्टं पयः आमात् लघुतरं (भवति) । जलेन रहितं दुग्धं यथा यथा अतिपक्वं (स्यात्) तथा तथा गुरु स्निग्धं वृष्यं (च) बलविवर्धनम् (भवेत्) ॥

ગાયનું શેડકઢ્યું દૂધ બળ આપનાર, હલકું, ઠંડું, અમૃત જેવું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને ત્રણે દોષને હણનાર છે. ગાયનું દૂધ દોહ્યા પછી ઠંડું થઈ ગયું હોય તો ત્યજવું; (ગરમ કરીને જ તેનો ઉપયોગ કરવો.) ગાયનું દૂધ શેડકઢ્યું હોય તો વખાણવા લાયક છે; પણ ભેંશનું દૂધ તો દોહ્યા પછી ઠંડું થઈ ગયું હોય તે જ વખાણવા લાયક છે. ગાડરનું દૂધ ઉકાળેલું ગરમ હોય તે જ હિતકારી છે અને બકરીનું દૂધ ઉકાળેલું ટાઢું થયા પછી હિતકારી થાય છે. ગાયના અને ભેંસના દૂધ સિવાય સઘળું કાચું દૂધ ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, કફને તથા આમને વધારનાર અને અપથ્ય જાણવું. સ્ત્રીનું દૂધ તો કાચું જ હિતકારી છે, પણ ગરમ કરેલું હિતકારી નથી. ગરમ કર્યા પછી ઊનું ઊનું દૂધ પીવાથી કફ તથા વાયુનો નાશ થાય છે; ગરમ કર્યા પછી ઠારીને પીધેલું દૂધ પિત્તનો નાશ કરે છે અને દૂધમાં અરધો-અરધ પાણી નાખી ગરમ કરી પાણી બાળી નાખ્યા પછી તે જો પિવાય તો કાચા દૂધથી વધારે હલકું થાય છે. પાણી નાખ્યા વગરનું દૂધ જેમ જેમ વધારે પકાવાય તેમ તેમ ભારે, સ્નિગ્ધ, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને બળ આપનાર થાય છે. ૨૩–૨૭

દૂધની જુદી જુદી બનાવટોની ઓળખ

क्षीरं तत्कालसूतायाः घनं पीयूषमुच्यते ।
नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः ॥२८
अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः ।
दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ॥ २९ ॥
द्रवभागेन हीनं यत्तक्रपिण्डः स उच्यते ।
नष्टदुग्धभवं नीरं मोरटं जेज्जटोऽब्रवीत् ॥ ३० ॥

अन्वयः–तत्कालप्रसूतायाः घनं क्षीरं पीयूषम् उच्यते, पक्वस्य नष्टदुग्धस्य पिण्डः किलाटकः प्रोक्तः ॥ अपक्वम् एव नष्टं यत् पयः तत् हि क्षीरशाकं (कथ्यते) ॥ यत् दुग्धं दध्ना वा तक्रेण नष्टं सुवाससा बद्धं (सत्) द्रवभागेन हीनं (भवति) सः तक्रपिण्डः उच्यते ॥ नष्टदुग्धभवं नीरं मोरटम् (इति) जेज्जटः अब्रवीत् ॥

તરત જ વિયાયેલીનું ઘાટું દૂધ પીયૂષ[1] (ખીરું) કહેવાય છે. ખૂબ ગરમ કરી કરી દૂધનો ભાવ ટાળી નાખીને જે પિંડો કરવામાં આવે તે કિલાટક[2] (માવો) કહેવાય છે. કાચું છતાં જ બગડીને દડબાં થઈ ગયેલું દૂધ ક્ષીરશાક[3] કહેવાય છે. જે દૂધને દહીંથી અથવા છાશથી ફાડી નાખી સારા લૂગડામાં બાંધી પ્રવાહી ભાગ વગરનું કરાય છે, તે તક્રપિંડ[4] કહેવાય છે. ફાટી ગયેલા દૂધમાંથી જે પાણી નીકળે તેને જૈજટ પંડિતે મોરટ[5] કહ્યું છે. ૨૮–૩૦

૧. पीयति–तर्पयति, पीयते–तृप्यते वा अनेनेति पीयूषम्–'पीयू प्रीतौ' इति सौत्रो धातुः, तस्मात् 'पीयेरूषन्' (उणा. ४–१६)–જે તૃપ્ત કરે છે અથવા જેનાથી તૃપ્ત થવાય છે, તેથી પીયૂષ–નવું દૂધ–ખીરું.

૨. किरति–विक्षिपति क्षुधं गुरुत्वात्, कॄ विक्षेपे–'किरो लश्च वा' (उणा. १४७) इति आटः प्रत्ययः लश्चेति किलाटः (इति हैमः) ततः, स्वार्थे कन्–જે ભારે હોવાથી ભૂખને મટાડી દે છે, તે કિલાટક–માવો.

૩. क्षीरस्य शाकमिव क्षीरशाकम्–દૂધનું જાણે શાક હોય તેવું જે લાગે છે, તે ક્ષીરશાક–કાચું જ ફાટી જઈ દડબું થયેલું દૂધ.

૪. तक्रनिष्पन्नः पिण्डः तक्रपिण्डः–દૂધને દહીં કે

અગ્નથી કાઢી નાખી કપડામાં નાખી પત્રાળી વગરનું કરાય તે-તક્રપિંડ કહેવાય છે.

૪ મુરલિ-પ્રસવતિ ગ્લૌ વુર ગમ્ પુર પેલને-'પ્રસ્રવિ ગ્યોડકન્' (ગણ ૪-૬૧)-ગાયની અનેવા દૂધને જે વીટી વખે છે, તે તેનુ પાણી-મોરટ કહેવાય છે

ટીપ્પ-પીયૂષ પેરશ ઇતિ લોકે ॥ કિલાટક. મિશ્રિરી ઇતિ લોકે ॥ ક્ષીરશાકં તુપિમયં ઇતિ લોકે ॥ (અર્થ ઉપર આપેલ છે.)

દૂધની ઉપર્યુક્ત બનાવટોના ગુણો

पीयूषं च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च।
तक्रपिण्ड इमे वृष्या बृंहणा बलवर्धनाः ॥३१॥
गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः।
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विद्यधो भामिपूजिताः ॥३२
सुमहाच्चवृष्याराहकपित्तज्वरप्रणुत्।
रुचिबलकरो रुच्यो मोरटः स्यात्सितायुतः ॥३३॥

अन्वय-पीयूषं च किलाटः च क्षीरशाकं तथा एव च तक्रपिण्ड-इमे वृष्या बृंहणा बलप्रदा गुरवः श्लेष्मलाः हृद्या वातपित्तविनाशनाः (सन्ति) दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां च विप्रयो भाभिपूजिता (सन्ति)। सिता-युतः मोरटः लघु बलकर रुच्य (सन्) सुवाहोदरदाह-वातरक्तपित्तज्वरप्रणुत् (अस्ति) ॥

ખીરુ, માવો, ક્ષીરશાક અને તક્રપિંડ, એ સઘળા મૈથુનશક્તિને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળની વૃદ્ધિ કરનાર, ભારે, કફ કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવા અને વાયુનો તથા પિત્તનો નાશ કરનાર હોઈ પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને, જેઓને નિદ્રા ન આવતી હોય તેઓને તથા અમુકના નિરુપિ ગૂમડાવાળાઓ માટે બહુ જ ઉત્તમ છે. એમાં સાકર નાખી હોય એવો મોરટ હલકો, બળ આપનાર તથા રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ મોઢાનો શોષ, તરશ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા તાવને મટાડનાર છે ૩૧-૩૩

દૂધની તરના ગુણો

सन्तानिका गुरुः शीता वृष्या पित्तास्रवातनुत्।
तर्पणी बृंहणी स्निग्धा बलासबलशुक्रदा ॥३४॥

દૂધની સંતાનિકા[1]-તર ભારે, ટાઢી, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, પિત્તને, લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર, તૃપ્ત કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને સ્નિગ્ધ હોઈ કફને, બળને તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૩૪

૧. संतानो-विस्तार अस्ति अस्या यस्याः सा उपरीस्थितानिका, 'अत इनिठनौ'-इति ठन्, टाप्, सन्-તાનિકા-તાને પાકેલા દૂધ ઉપર જેનો ફેલાવ થાય છે, તે સંતાનિકા-દૂધની તર.

ખાંડ, સાકર કે ગોળ નાખેલ દૂધના ગુણો

खण्डेन सहितं दुग्धं कफकृद्वातनाशनम्।
सितासितोपलायुक्तं शुक्रलं त्रिमलापहम् ॥
सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं परम् ॥३५॥

ખાંડ નાખેલું દૂધ કફ કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે; સાકર કે ખડીસાકર નાખેલું દૂધ વીર્યને વધારનાર અને ત્રણે દોષ મટાડનાર છે, ગોળ નાખેલું દૂધ મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છતાં પિત્તને તથા કફને અત્યંત કરનાર છે. ૩૫

પ્રભાત આદિ સમયના દૂધના ગુણો

रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्याद्व्यायामाकरणात्तथा।
प्राभातिकं पयः प्रायः प्रोक्तं गुरु शीतलम् ॥३६॥
दिवाकरकराघाताद्व्यायामानलसेवनात्।
प्राभातिकात्तु सायाह्नं लघु वातकफापहम् ॥३७॥

રાત્રિમાં ચંદ્રના ગુણ અધિક હોવાથી અને ફરવાનો પરિશ્રમ નહીં પડવાથી પ્રભાતકાળનું દૂધ ઘણું કરીને સાંજના દૂધ કરતાં ભારે અને ટાઢું હોય છે. દિવસે સૂર્યનાં કિરણોનો સંબંધ થવાથી અને પરિશ્રમની ગરમી સેવ્યાથી સાંજનું દૂધ પ્રભાતના દૂધ કરતાં હલકું હોઈ વાયુ તથા કફને હણે છે.

દૂધ સેવવાના સમય

वृष्यं बृंहणमग्निदीपनकरं पूर्वाह्णकाले पयो,
मध्याह्ने तु बलावहं कफहरं पित्तापहं दीपनम्।
बाले वृद्धिकरं क्षये क्षयहरं वृद्धेषु रेतोवहं,
रात्रौ पथ्यमनेकदोषशमनं क्षीरं सदा सेव्यते ॥३८
वदन्ति पेयं निशि केवलं पयो,
भोज्यं न तेनेह सहौदनादिकम्।
भवत्यजीर्णे न रायीत शर्वरी-
क्षीरस्य पीतस्य न दोषमुत्सृजेत् ॥३९॥
निशान्धिमधपानामि दिवा गुरुत्वं हि यच्चरेत्।
तस्मिन्न प्रभात्तत्र रात्रौ क्षीरं सदा पिबेत् ॥४०
दीप्तानले हृतो पुंसि बाले वृद्धे च यूनि च।
सर्वं हितकर्म पथ्यं सद्यःशुक्रकरं पयः ॥४१॥

अन्वय-पूर्वाह्णकाले (पीतं) पयः वृष्यं बृंहणम् अग्निदीपनम् (भवति), मध्याह्ने तु (पीतं पयः) बलावहं कफहरं पित्तहरं दीपनं (भवति), रात्रौ सदा क्षीरं

(चेत्) सेव्यते (तर्हि तत्) बाले वृद्धिकरं क्षये क्षयकरं वृद्धेषु रेतोवहं पथ्यम् अनेकदोषशमनं (स्यात्)॥ निशि केवलं पयः पेयं, तेन सह ओदनादिकम् इह न भोज्यम्, (यतः) अजीर्णं भवति (सति) न शयीत. पीतस्य शर्वरीक्षीरस्य शेषं न उत्सृजेत्॥ दिवा विदाहीनि अन्नपानानि नरः यद् भुङ्क्ते, तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ सदा क्षीरं पिबेत्॥ दीप्तानले कृशे बाले च वृद्धे च यूनि पुंसि पयः हिततमं पथ्यं सद्यः शुक्रकरं मतम्॥

દિવસના પહેલા ભાગના સમયે પીધેલું દૂધ વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકારક અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર થાય છે. બપોરે પીધેલું દૂધ બળ આપે છે, કફને તથા પિત્તને તોડે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. રાત્રિના સમયે હંમેશાં સેવેલું દૂધ બાળકને વૃદ્ધિ આપનાર, ક્ષયનો નાશ કરનાર, વૃદ્ધ લોકોને વીર્ય આપનાર, બહુ જ પથ્ય તથા અનેક દોષોને શમાવનાર છે. રાત્રે નકરું જ દૂધ પીવું, પણ તેની સાથે ભાત વગેરે જમવાં નહીં, એમ વિદ્વાનો કહે છે. રાત્રે દૂધની સાથે ભાત વગેરે જમવાથી અજીર્ણ થાય છે, તેથી નિદ્રા આવતી નથી. રાત્રે પીવા માટે વાસણમાં લીધેલું સઘળું દૂધ પી જવું, પણ તેમાંથી વધારવું નહીં. દિવસે બળતરા કરનારાં જે અન્નપાન માણસો ખાય છે, તેઓથી થતી બળતરા શાંત કરવા કાયમ રાત્રે દૂધ પીવું જોઈએ. પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાને, શરીરમાં દૂબળાને, બાળકને, જુવાનને અને વૃદ્ધ પુરુષને પણ દૂધ અત્યંત હિતકારી, પથ્ય અને તરત વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર મનાય છે. ૩૮–૪૧

મથેલા દૂધના ગુણો

क्षीरं गव्यमथाजं वा कोष्णं दण्डाहतं पिबेत्।
लघु वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापहम्॥४२॥

अन्वयः—गव्यम् अथ वा आजं क्षीरं दण्डाहतं (कृत्वा) कोष्णं पिबेत्, (यतस्तत्) लघु (सत्) वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापहम् (भवति)॥

ગાયનું અથવા બકરીનું દૂધ રવાઈથી વલોવી જરા ઊનું ઊનું પીવું; કારણ કે તે હલકું થઈ મૈથુનશક્તિ વધારનાર, તાવ મટાડનાર અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનાર થાય છે. ૪૨

ગાયના કે બકરીના દૂધના ફીણના ગુણો

गोदुग्धप्रभवं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवम्।
भवेत्फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्धनम्॥४३॥
वह्निवृद्धिकरं वृष्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु।
अतीसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरेऽजीर्णे प्रशस्यते॥४४

अन्वयः—गोदुग्धप्रभवं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवं फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्धनं वह्निवृद्धिकरं वृष्यं सद्यः तृप्तिकरं लघु भवेत् (तथा तत्) अतीसारे अग्निमान्द्ये ज्वरे च अजीर्णे प्रशस्यते॥

ગાયના અથવા બકરીના દૂધનું ફીણ ત્રણે દોષને હણનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, બળને વધારનાર, અગ્નિનો વધારો કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, તરત તૃપ્તિ કરનાર અને હલકું છે. એ ફીણ અતિસારમાં, અગ્નિની મંદતા ઉપર તથા જીર્ણજ્વર ઉપર બહુ વખણાય છે. ૪૩.૪૪

કેવું દૂધ ન પીવું?

विवर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथितं पयः।
वर्जयेदम्ललवण,-युक्तं बुद्ध्यादिहृद्यतः॥४५॥

अन्वयः—विवर्णं विरसं च अम्लं दुर्गन्धं ग्रथितम् अम्ललवणयुक्तं पयः वर्जयेत्, यतः (तत्) बुद्ध्यादिहृद् (भवति)॥

બગડી ગયેલા રંગવાળું, રસ વગરનું, ખાટું, દુર્ગંધવાળું, ગાંઠાગાંઠાવાળું થઈ ગયેલું અને ખાટા કે ખારા પદાર્થના સંયોગવાળું દૂધ છોડી દેવું (ન પીવું); કારણ કે તે બુદ્ધિ વગેરેનો નાશ કરનાર હોય છે.

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં દુગ્ધવર્ગ સમાપ્ત

૧૪ : દધિવર્ગ

દહીંના ગુણો

दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु।
पाकेऽम्लं ग्राहि पित्तास्र-शोथमेदःकफप्रदम्॥१॥
मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतगे विषमज्वरे।
अतीसारेऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्रकृत्॥२॥

દધિ—દહીં ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ, તૂરાશના સંબંધવાળું, ભારે, પાકમાં ખાટું, ઝાડાને રોકનાર અને પિત્ત, લોહીનો

બગાડ કે રક્તપિત્ત, સોજા, મેદ તથા કફને કરનાર છે મૂત્રકૃચ્છ્રમાં, સળેખમમાં, ટાઢિયા વિષમજ્વરમાં, અતિસારમાં, અરુચિમાં અને દુર્બળપણા ઉપર દહીં વખણાય છે અને બળને તથા વીર્યને વધારનાર છે ૧,૨

૧ ददाति—धारयति दीप्तत्वादिगुणं पोषयति च शरीरं स्वस्वकर्मत्वात् इति दधि, डुधाञ् धारणपोषणयोः — 'धाधामी धातुः'—इति धातोरिः कि. प्रत्यय, स च कित्—જે અગ્નિપ્રદીપકપણું આદિ ગુણ ધારણ કરે છે અને ખાવાથી બળ તથા વીર્ય વધારી શરીરનું પોષણ કરે છે, તેથી દધિ—દહીં

દહીંના પાંચ પ્રકારો

मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लं च ततः परम्।
अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥३॥

મંદ, સ્વાદુ, સ્વાદ્વમ્લ, અમ્લ અને અત્યમ્લ એ રીતે દહીંના પાંચ ભેદો છે ૩

એ પાંચે ભેદોના લક્ષણો તથા ગુણો

मन्दं तुल्यवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्।
मन्दं स्यात्सर्वविण्मूत्रदोषदाहविदाहकृत् ॥४॥
यत्सम्यग् घनतां यातं व्यक्तस्वादुरसं भवेत्।
अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विज्ञैरुदाहृतम् ॥५॥
स्वादु स्यादतिमभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफावहम्।
वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥६॥
स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत्।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवद्बुधैः ॥७॥
यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लं तदम्लकम्।
अम्लं तु दीपनं पित्त-रक्तश्लेष्मविवर्धनम् ॥८॥
यदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत्।
अत्यम्लं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम् ॥९॥

अन्वय —(यत् दधि) तुल्यवत् अव्यक्तरसं किञ्चिद् घनं (च) भवेत् (तत्) मन्दं स्यात्, मन्दं सर्वविण्मूत्रदोषदाहविदाहकृत् (स्यात्)॥ यत् सम्यक् घनतां यातं व्यक्तस्वादुरसं (च) अव्यक्ताम्लरसं भवेत् तत्तु विज्ञैः स्वादु उदाहृतम्॥ स्वादु अति अभिष्यन्दि वृष्यं मेदः कफावहं वातघ्नं पाके मधुरं (तथा) रक्तपित्तप्रसादनं स्यात्॥ (यत्) सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् (तत्) स्वाद्वम्लं (ज्ञेयम्)। स्वाद्वम्लस्य गुणा बुधैः सामान्यदधिवत् ज्ञेयाः॥ यत् तिरोहितमाधुर्यं (तत्) व्यक्ताम्लं (स्यात्) तत् अम्लकं (ज्ञेयम्)। अम्लं तु दीपनं (च) पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनम् (भवेत्)॥ (यत्) दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् (स्यात्) तत् अत्यम्लं (ज्ञेयम्) अत्यम्लं दीपनं (तत्) परं रक्तवातपित्तकृत् (भवेत्)॥

જે દહીં દૂધની પેઠે અસ્પષ્ટ રસવાળું અને કાંઈક ઘાડું હોય તેને મંદ સમજવું. મંદ દહીં વિષ્ઠા તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર, ત્રણે દોષને કરનાર અને દાહને ઉત્પન્ન કરનાર છે જે દહીં સારી રીતે ઘાડું થયેલું, સ્પષ્ટ થયેલા મધુર રસવાળું અને અસ્પષ્ટ ખટાશવાળું હોય, તેને વિદ્વાન લોકો સ્વાદુ કહે છે સ્વાદુ દહીં રસવાહી નાડીઓને ખૂબ રોકનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, મેદને તથા કફને કરનાર, વાયુને હણનાર, પાકમાં મધુર અને રક્તપિત્તને સાફ કરનાર છે જે દહીં ઘાડું, મીઠું અને તૂરાશને અનુસરતું હોય તે સ્વાદ્વમ્લ જાણવું, સ્વાદ્વમ્લ દહીંના ગુણો સાધારણ દહીંના જેવા સમજવા. જેમાં મીઠાશ ઢંકાઈ જઈને ખટાશ સ્પષ્ટ થઈ હોય તે દહીં અમ્લ કહેવાય છે અમ્લ દહીં અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ પિત્તને, લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને તથા કફને વધારનાર છે જે ખાવાથી દાંત અંબાઈ જાય, રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય અને કંઠ આદિમાં બળતરા થાય, તે દહીં અત્યમ્લ કહેવાય છે અત્યમ્લ દહીં અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ લોહીનો બગાડ, વાયુ તથા પિત્તને બહુ જ ઉત્પન્ન કરે છે ૪-૯

ગાયના દહીંના ગુણો

गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वम्लं च रुचिप्रदम्।
पवित्रं दीपनं हृद्यं पुष्टिकृत्पवनापहम् ॥
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥१०॥

अन्वय—गव्यं दधि विशेषेण स्वादु च अम्लं (तत्) रुचिप्रदं पवित्रं दीपनं हृद्यं पुष्टिकृत् पवनापहं (स्यात्) अशेषाणां दध्नां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् उक्तम्॥

ગાયનું દહીં વિશેષે કરી મધુર, ખાટું રુચિ આપનાર, પવિત્ર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને પ્રિય થાય એવું, પુષ્ટિ કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે સઘળાં દહીંમાં ગાયનું દહીં અધિક ગુણોવાળું કહ્યું છે ૧૦

ભેંસના દહીંના ગુણો

माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत्।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषकम् ॥११॥

ભેંસનું દહીં બહુ જ સ્નિગ્ધ, કફ કરનાર, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનાર, પાકમાં મધુર, રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, ભારે અને લોહીને બગાડનાર છે. ૧૧

બકરીના દહીંના ગુણો

आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥१२॥

अन्वयः–आजं दधि उत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहं दीपनं (सत्) श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु शस्यते ॥

બકરીનું દહીં ઉત્તમ, ઝાડાને રોકનાર, હલકું, ત્રણે દોષને હણનાર અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ શ્વાસ, ઉધરસ, અરશ, ક્ષય તથા દૂબળાપણા ઉપર વખણાય છે. ૧૩

પાકા દૂધમાંથી થયેલા દહીંના ગુણો

पक्वदुग्धभवं रुच्यं दधि स्निग्धं गुणोत्तमम् ।
पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्धनम् ॥ १३ ॥

પકાવેલા દૂધનું દહીં રુચિકારક, સ્નિગ્ધ, ઉત્તમ ગુણવાળું, પિત્તને તથા વાયુને હણનારું અને સઘળી ધાતુઓના તથા અગ્નિના બળને વધારનારું છે. ૧૩

નિઃસાર દૂધમાંથી કરેલા દહીંના ગુણો

असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं लघु ।
विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥१४॥

નિઃસાર (દૂધનું) દહીં ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, હલકું, મળને રોકનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને ગ્રહણી નામના રોગને મટાડનાર છે.૧૪

ગાળેલા દહીંના ગુણો

गालितं दधि सुस्निग्धं वातघ्नं कफकृद् गुरु ।
बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नातिपित्तकृत् ॥ १५ ॥

ગાળેલું દહીં બહુ જ સ્નિગ્ધ, વાયુને હણનાર, કફ કરનાર, ભારે, બળ વધારનાર, પુષ્ટિ કરનાર, રુચિકારક, મધુર અને પિત્તને બહુ કરનાર નથી. ૧૫

સાકર કે ગોળ નાખેલા દહીંના ગુણો

सशार्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित् ।
सगुडं वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ॥ १६ ॥

સાકરવાળું દહીં શ્રેષ્ઠ હોઈ તરશ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે. ગોળ નાખેલું દહીં વાયુને મટાડનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, પુષ્ટિ કરનાર, તૃપ્તિ પમાડનાર અને ભારે છે. ૧૬

રાત્રે દહીં ન ખવાય, છતાં કયા પદાર્થો સાથે ખવાય?

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ १७ ॥
शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तं चाम्बुघृतान्वितम् ।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु नैव तत् ॥ १८ ॥

अन्वयः–नक्तं दधि न भुञ्जीत, अपि च अघृतशर्करं न, अमुद्गसूपं न, अक्षौद्रं न, उष्णं न, आमलकैः विना न (भुञ्जीत) । रात्रौ दधि न शस्यते, अम्बुघृतान्वितम् च शस्तं, रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु तत् (अपि) न एव (शस्तम्) ॥

રાત્રે દહીં ખાવું નહીં; (જો ખાવું હોય તો) ઘી–સાકર વગરનું, મગની દાળ વગરનું, મધ વગરનું, ગરમ કરેલું કે આમળાં વગરનું ખાવું નહીં. (ઘી–સાકર વગેરે સહિત દહીં રાત્રે પણ ખાવાની છૂટ છે; કહ્યું છે કે) 'રાત્રે દહીં ખાવું સારું નથી; (ખાવાની જરૂર હોય તો) પાણી તથા ઘી નાખીને ખાવું; રક્તપિત્ત તથા કફસંબંધી વિકારોમાં તો તે દહીં ઘી તથા પાણી સહિત પણ ખાવું સારું નથી.

टीका–अयमर्थः–रात्रौ दधि न भुञ्जीत । भुञ्जीत चेत्तदा अघृतशर्करममुद्गसूपमक्षौद्रमुष्णं विनामलकैश्च दधि न भुञ्जीत । तेन घृतशर्करादियुक्तं दधि रात्रावपि भुञ्जीतेत्यर्थः । (અર્થ ઉપર આવી જાય છે.) ૧૭,૧૮

દહીં કઈ ઋતુમાં સારું ને ખરાબ?

हेमन्ते शिशिरे चापि वर्षासु दधि शस्यते ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्विगर्हितम् ॥ १९ ॥

अन्वयः–हेमन्ते शिशिरे अपि च वर्षासु दधि शस्यते, (किंतु) शरद्–ग्रीष्म–वसन्तेषु प्रायशः तद् विगर्हितम् ॥

હેમંત, શિશિર અને વર્ષા–એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાવું સારું છે; પણ શરદ, ગ્રીષ્મ અને વસંત–એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાવું તે લગભગ ખરાબ છે. ૧૯

વિધિ વિના દહીં ખાવાથી દોષ

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम् ।
प्राप्नुयात्कामलां चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥२०

अन्वय—दधिप्रिय (जन) विधिं हित्वा (यदि दधि भुङ्क्ते) ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम् च उग्रां कामलां प्राप्नुयात् ॥

દહીં ઉપર પ્રેમ ધરાવતો માણસ (દહીં ખાવાની) વિધિ ત્યજીને (પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દહીં ખાય તો,) તાવ, લોહીના રોગ, પિત્ત કે રક્તપિત્ત, રતવા, કોઢ, પાંડુરોગ, ભ્રમ અને ભયંકર કમળો—એ રોગોને પામે છે. ૨૦

સર તથા મસ્તુનું લક્ષણ તથા ગુણો

दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः ।
स लोके सर इत्युक्तो दध्नो मण्डस्तु मस्त्विति ॥२१
सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः
साम्लो बस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥२२॥
मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् ।
स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहम् ।
अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसञ्चयम् ॥२३॥

अन्वय—दध्नः उपरि तु स्नेहसमन्वितः यः घनः भागः स सरः इति उक्तः, दध्नः मण्डः तु मस्तु इति (कथ्यते)। सरः स्वादुः गुरुः वृष्यः वातवह्निप्रणाशनः साम्लः बस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः (अस्ति)। मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहम् अवृष्यं शीघ्रं प्रीणनं मलसञ्चयं भिनत्ति ॥

દહીંની ઉપર ચીકાશવાળો જે ઘાટો ભાગ થાય છે, તે સર¹—તર કહેવાય છે અને દહીંના ડહોળામાંથી છૂટું પડેલું પાણી મસ્તુ² કહેવાય છે. સર મધુર, ભારે મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વાયુનો તથા અગ્નિનો નાશ કરનાર, ખટાશવાળો, બસ્તિરોગને શાંત કરનાર અને પિત્તને તથા કફને વધારનાર છે; મસ્તુ—દહીંનું પાણી ગ્લાનિને મટાડનાર, બળ આપનાર, હલકું, અન્નની ઇચ્છા કરાવનાર, નાડીઓને સાફ કરનાર, આનંદ પમાડનાર; કફને, તરશને તથા વાયુને મટાડનાર છે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર નથી; તરત તૃપ્તિ કરનાર અને મળના સમૂહને તોડનાર છે

૧. सरति—गच्छति दध्न उपरि स्नेहयुक्तत्वेन इति सरः, स दध्नो—घनभागः—દહીંની ઉપર ચીકાશવાળા ઘાટા ભાગરૂપે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર—દહીંની તર.

૨. मस्यते—परिणमति दध्नो भागरूपेणेति मस्तु '–(उणा. १-११ इति तुन्)–દહીંનાં દહીંમાંથી છૂટું પડી તેના પાણીરૂપે જે પરિણમે છે, તે મસ્તુ—દહીંનું પાણી.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં દધિવર્ગ સમાપ્ત

૧૫ : તક્રવર્ગ

છાશના પાંચ પ્રકાર તથા પાંચેના ગુણો

घोलं तु मथितं तक्रमुदश्विच्छच्छिकापि च ।
ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम् ॥१॥
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विदर्धवारिकम् ।
छच्छिका सारहीना स्यात्स्वच्छा प्रचुरवारिका ॥२॥
घोलं तु शर्करायुक्तं गुणैर्ज्ञेयं रसालवत् ।
वातपित्तहरं ह्लादि मथितं कफपित्तनुत् ॥३॥
तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु ।
वीर्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥४॥
ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत्संग्राहि लाघवात् ।
किंच स्वादुविपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपनम् ।
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम् ॥५॥

न तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्
न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥६॥

उदश्वित्कफकृद्बल्यमामघ्नं परमं मतम् ।
छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषापहा ॥७॥
वातनुत्कफकृत्सा तु दीपनी लवणान्विता ॥८॥

अन्वय—घोलं तु मथितं तक्रम् उदश्वित् अपि च छच्छिका (इति भेदपञ्चकम्, तक्रनामानि तु—) निर्जलं ससरं घोलं, असरोदकं तु मथितं, पादजलं तक्रम्, अर्धवारिकं तु उदश्वित् प्रोक्तम्, सारहीना प्रचुरवारिका स्वच्छा छच्छिका स्यात्। शर्करायुक्तं घोलं तु गुणैः रसालवत् ज्ञेयम्, मथितं वातपित्तहरं ह्लादि कफपित्तनुत् (अस्ति) तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु वीर्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् लाघवात् संग्राहि (सत्) ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत्, किं च स्वादुविपाकित्वात् पित्तप्रकोपनं न (भवेत्), अपि च कषायोष्णविकाशित्वात् रौक्ष्यात् (च) कफापहं (स्यात्)। तक्रसेवी कदाचित् न व्यथते, तक्रदग्धाः रोगाः न प्रभवन्ति, यथा भवति सुराणां (दिवि) सुखाय (अमृतम्) तथा तक्रं

नराणां सुखि (सुखाय भवति इति वैद्याः) आहुः ॥ उदश्वित् कफकृत् बल्यम् आमघ्नं (सत्) परमं मतम् । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी वातनुत् कफकृत् (सती अपि) सा तु लवणान्विता दीपनी (भवति) ॥

ઘોલ, મથિત, તક્ર, ઉદશ્વિત્ અને છચ્છિકા, એટલા છાશના ભેદો છે. પાણી નાખ્યા વિના જ ઉપરના ચીકાશવાળા ઘાટા ભાગ સહિત વલોવેલું દહીં ઘોલ[1] (ઘોળવું) કહેવાય છે. ઉપરનો ચીકાશવાળો ઘાટો ભાગ કાઢી નાખી પાણી વગર જ વલોવેલું દહીં મથિત[2] કહેવાય છે. ચોથા ભાગનું પાણી નાખી વલોવેલું દહીં તક્ર[3] કહેવાય છે. બરાબર અર્ધું પાણી નાખી વલોવેલું દહીં ઉદશ્વિત્[4] કહેવાય છે અને વલોવીને જેમાંથી માખણ કાઢી લીધું હોય તથા ઘણું પાણી નાંખીને ખૂબ આછું કરેલ હોય તે દહીં છચ્છિકા[5] કહેવાય છે. સાકર નાખેલ ઘોલના ગુણો આંબાના રસના જેવા થાય છે. મથિત વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, આનંદ પમાડનાર અને કફને તથા પિત્તને તોડનાર છે. તક્ર આડાને રોકનાર, તૂરું, ખાટું, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, હલકું, ઉષ્ણવીર્ય, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, તૃપ્તિ આપનાર, વાયુનો નાશ કરનાર અને હલકું હોવાથી આડાને રોકનાર હોઈ ગ્રહણી આદિ રોગવાળાઓને પથ્ય થાય છે; વળી તે પાકમાં મધુર હોવાથી પિત્તનો પ્રકોપ કરતું નથી અને તૂરું, ઉષ્ણવીર્ય તથા રૂક્ષ હોવાથી કફને તોડે છે. તક્રનું સેવન કરનાર માણસ (રોગથી) કદી પીડાતો નથી અને તક્રથી બળી ગયેલા રોગો પાછા કદી ઉત્પન્ન થતા નથી. જેમ અમૃત દેવતાઓને (સ્વર્ગમાં) સુખ આપનાર છે, તેમ તક્ર પૃથ્વી પર માણસોને સુખ આપનાર થાય છે, એમ (વૈદ્યો) કહે છે. ઉદશ્વિત્ કફ કરનાર, બળને વધારનાર અને અજીર્ણાંશનો નાશ કરનાર હોઈ અતિશય ઉત્તમ છે. છચ્છિકા ટાઢી, હલકી; પિત્તને, શ્રમને તથા તૃષાને મટાડનારી; વાયુને મટાડનારી અને કફને કરનારી છે, છતાં લૂણ નાખેલી છચ્છિકા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર થાય છે. ૧-૮

૧. घुटयते–आलोड्यते मथ्यते वाससरं निर्जलमेव यत्, घुड प्रतिघाते–कर्मणि घञ्, डस्य च लः, यद्वा हन्यते मथा इति घोलं, (हैम–उणा ४९५) इत्योले निपात्यते– જેને પાણી નાખ્યા વિના જ તર સાથે વલોવી નંખાય તે ઘોલ; અથવા રવૈયાથી જેને હણી નંખાય છે, તે ઘોલ–(હૈમકોષના આધારે)–દહીંનું ઘોરવું.

૨. मथ्यते–विलोड्यते स्म असरं निर्जलमेव, मथे विलोडने, कर्मणि क्तः–मथितम्–જેને તર કાઢી નાખી પાણી નાખ્યા વગર જ મથિ વલોવાય છે, તેવું દહીં મથિત કહેવાય છે.

૩. तक्यति तच्यते वा पादजलम्, उष्णवीर्यत्वादिगुणजातं चेति तक्रम्, तकु गतौ–'स्फायितञ्चि०'–(उणा. २–१३) इति रक्–જેમાં એક ચતુર્થાંશ પાણી પડે છે અને જે ઉષ્ણવીર્ય આદિ ગુણોને પામે છે, તેથી તક્ર–ચોથા ભાગ પાણીવાળું દહીં–છાશ.

૪. अर्धभागेन उदकेन श्वयति–वर्धते, 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः–क्विप्–અર્ધભાગે પાણી નાખવાથી જે વધે છે, તેવું દહીં વલોવેલી છાશ–ઉદશ્વિત્

૫. छद्यते–बलवान् क्रियते वह्निरनया, अपवार्यते च वायुर्यया, छदिर् ऊर्जने अपवारणे चेति धातोः–'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः'–इत्यौणादिः क्वुन्, बाहुलकाद् दस्य छः– જે અગ્નિને બળવાન કરે છે, તથા વાયુને મટાડે છે, તે પુષ્કળ પાણીવાળી અને માખણ વિનાની સ્વચ્છ છાશ–છચ્છિકા.

टीका–मथितं महवा इति लोके। छच्छिका–छाछ इति लोके। મથિતને લોકમાં મહો કહે છે અને છચ્છિકાને છાશ કહે છે.

જુદી જુદી જાતની છાશના ગુણો

समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद् गुरु वृष्यं कफापहम् ॥९॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥ १० ॥

अन्वयः–समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं (च) विशेषतः लघु (भवति), स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद् गुरु वृष्यं कफापहं (स्यात्), अनुद्धृतघृतं (तु) सान्द्रं (सत्) गुरु पुष्टिकफप्रदं (च भवेत्) ॥

જેમાંથી સઘળું માખણરૂપ ઘી કાઢી લીધું હોય એવું તક્ર (છાશ) પથ્ય અને અત્યંત હલકું છે; જેમાંથી થોડુંક ઘી કાઢી લીધું હોય એવું તક્ર ઉપરના તક્ર કરતાં ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને કફ કર-

વિધિ વિના દહીં ખાવાથી રોગ

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम्।
प्राप्नुयात्कामलां चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः॥२०॥

अन्वयः—दधिप्रियः (नरः) विधिं हित्वा (दधि भुञ्जानः) ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम् च उग्रां कामलां प्राप्नुयात्॥

દહીં ઉપર પ્રેમ ધરાવતો માણસ (દહીં ખાવાની) વિધિ તજીને (પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દહીં ખાય તો,) તાવ, લોહીના રોગ, પિત્ત કે રક્તપિત્ત, રતવા, કોઢ, પાંડુરોગ, ભ્રમ અને ભયંકર કમળો—એ રોગોને પામે છે. ૨૦

સર તથા મસ્તુનું લક્ષણ તથા ગુણો

दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः।
स लोके सर इत्युक्तो दध्नो मण्डस्तु मस्तु च॥२१॥
सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः।
साम्लो बस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः॥२२॥
मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत्।
स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहम्।
अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसञ्चयम्॥२३॥

अन्वयः—दध्नः उपरि तु स्नेहसमन्वितः घनः भागः स सर इति उक्तः, दध्नः मण्डः तु मस्तु इति (कथ्यते)। सरः स्वादुः गुरुः वृष्यः वातवह्निनाशनः साम्लः बस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः (अस्ति)। मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहम् अवृष्यं शीघ्रं प्रीणनं मलसञ्चयं भिनत्ति॥

દહીંની ઉપર ચીકાશવાળો જે ઘાટો ભાગ થાય છે, તે સર[1]—તર કહેવાય છે અને દહીંના ડબાથી છૂટું પડેલું પાણી મસ્તુ[2] કહેવાય છે. સર મધુર, ભારે મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વાયુનો તથા અગ્નિનો નાશ કરનાર, ખટાશવાળો, બસ્તિરોગને શાંત કરનાર અને પિત્તને તથા કફને વધારનાર છે; મસ્તુ—દહીંનું પાણી ગ્લાનિને મટાડનાર, બળ આપનાર, હલકું, અન્નની ઇચ્છા કરાવનાર, નાડીઓને સાફ કરનાર, આનંદ પમાડનાર; કફને, તરસને તથા વાયુને મટાડનાર છે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર નથી; તરત તૃપ્તિ કરનાર અને મળના સમૂહને તોડનાર છે.

૧ सरः—'दध्न उपरि स्नेहयुक्तघनभाग' इत्येवं सरः, स [illegible] દહીંની ઉપર ચીકાશવાળો ઘટ્ટ ભાગ જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર—દહીંની તર.

૨. मस्तु—[illegible] मस्तु [illegible] (शब्द. ૧-૬૧ [illegible]) દહીંના [illegible] છૂટું પડી તેના પાણીરૂપે જે પરિણમે છે, તે મસ્તુ—દહીંનું પાણી.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં દધિવર્ગ સમાપ્ત

૧૫ : તક્રવર્ગ

છાશના પાંચ પ્રકાર તથા પાંચેના ગુણો

घोलं तु मथितं तक्रमुदश्विच्छच्छिकापि च।
ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम्॥१॥
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्धवारिकम्।
छच्छिका सारहीना स्यात्स्वच्छा प्रचुरवारिका॥२॥
घोलं तु शर्करायुक्तं गुणैर्ज्ञेयं रसालवत्।
वातपित्तहरं ह्लादि मथितं कफपित्तनुत्॥३॥
तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु।
वीर्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम्॥४॥
ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत्संग्राहि लाघवात्।
किञ्चित्स्वादुविपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपनम्।
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम्॥५॥

न तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्
न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः।
यथा सुराणाममृतं सुखाय,
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः॥६॥

उदश्वित्कफकृद्बल्यमामघ्नं परमं मतम्।
छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी॥७॥
वातघ्नी कफकृत्सा तु दीपनी लवणान्विता॥८॥

अन्वयः—घोलं तु मथितं तक्रम् उदश्वित् अपि च छच्छिका (इति भेदपञ्चकम्, [illegible]) निर्जलं ससरं घोलं, असरोदकं तु मथितं, पादजलं तक्रम्, अर्धवारिकं तु उदश्वित् प्रोक्तम्, सारहीना प्रचुरवारिका स्वच्छा छच्छिका स्यात्। शर्करायुक्तं घोलं तु गुणैः रसालवत् ज्ञेयम्, मथितं वातपित्तहरं ह्लादि कफपित्तनुत् (अस्ति), तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु वीर्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् लाघवात् संग्राहि (सत्) ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत्, किं च स्वादुविपाकित्वात् पित्तप्रकोपनं च न (भवेत्), अपि च कषायोष्णविकाशित्वात् रौक्ष्यात् (च) कफापहं (स्यात्)। तक्रसेवी कदाचित् न व्यथते, [illegible] रोगाः न प्रभवन्ति, यथा अमृतं सुराणां (सिद्धौ) सुखाय (भवति) तथा तक्रं

नराणां भुवि (सुखाय भवति इति वैद्याः) आहुः ॥ उदश्वित् कफकृत् बल्यम् आमघ्नं (सत्) परमं मतम् । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी वातनुत् कफकृत् (सती अपि) सा तु लवणान्विता दीपनी (भवति) ॥

ઘોલ, મથિત, તક્ર, ઉદશ્વિત્ અને છચ્છિકા, એટલા છાશના ભેદો છે. પાણી નાખ્યા વિના જ ઉપરના ચીકાશવાળા ઘાટા ભાગ સહિત વલોવેલું દહીં ઘોલ[1] (ઘોળવું) કહેવાય છે. ઉપરનો ચીકાશવાળો ઘાટો ભાગ કાઢી નાખી પાણી વગર જ વલોવેલું દહીં મથિત[2] કહેવાય છે. ચોથા ભાગનું પાણી નાખી વલોવેલું દહીં તક્ર[3] કહેવાય છે. બરાબર અર્ધું પાણી નાખી વલોવેલું દહીં ઉદશ્વિત્[4] કહેવાય છે અને વલોવીને જેમાંથી માખણ કાઢી લીધું હોય તથા ઘણું પાણી નાંખીને ખૂબ આછું કરેલ હોય તે દહીં છચ્છિકા[5] કહેવાય છે. સાકર નાખેલ ઘોલના ગુણો આંબાના રસના જેવા થાય છે. મથિત વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, આનંદ પમાડનાર અને કફને તથા પિત્તને તોડનાર છે. તક્ર ઝાડાને રોકનાર, તૂરું, ખાટું, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, હલકું, ઉષ્ણવીર્ય, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, તૃપ્તિ આપનાર, વાયુનો નાશ કરનાર અને હલકું હોવાથી ઝાડાને રોકનાર હોઈ ગ્રહણી આદિ રોગવાળાઓને પથ્ય થાય છે; વળી તે પાકમાં મધુર હોવાથી પિત્તનો પ્રકોપ કરતું નથી અને તૂરું, ઉષ્ણવીર્ય તથા રૂક્ષ હોવાથી કફને તોડે છે. તક્રનું સેવન કરનાર માણસ (રોગથી) કદી પીડાતો નથી અને તક્રથી બળી ગયેલા રોગો પાછા કદી ઉત્પન્ન થતા નથી. જેમ અમૃત દેવતાઓને (સ્વર્ગમાં) સુખ આપનાર છે, તેમ તક્ર પૃથ્વી પર માણસોને સુખ આપનાર થાય છે, એમ (વૈદ્યો) કહે છે. ઉદશ્વિત્ કફ કરનાર, બળને વધારનાર અને અજીર્ણાંશનો નાશ કરનાર હોઈ અતિશય ઉત્તમ છે. છચ્છિકા ટાઢી, હલકી; પિત્તને, શ્રમને તથા તૃષાને મટાડનારી; વાયુને મટાડનારી અને કફને કરનારી છે, છતાં લૂણ નાખેલી છચ્છિકા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર થાય છે. ૧-૮

૧. घुड्यते—आलोड्यते मथ्यते वा ससरं निर्जलमेव यत्, घुड प्रतिघाते—कर्मणि घञ्, डस्य च लः, यद्वा हन्यते मथा इति घोलं, (हैम—उणा ४९५) इत्योले निपात्यते— જેને પાણી નાખ્યા વિના જ તર સાથે વલોવી નંખાય તે ઘોલ; અથવા રવૈયાથી જેને હણી નંખાય છે, તે ઘોલ—(હૈમકોપના આધારે)—દહીંનું ઘોરવું.

૨. मथ्यते—विलोड्यते स्म असरं निर्जलमेव, मथे विलोडने, कर्मणि क्तः—मथितम्—જેને તર કાઢી નાખી પાણી નાખ્યા વગર જ મથિ વલોવાય છે, તેવું દહીં મથિત કહેવાય છે.

૩. तक्ति तच्यते वा पादजलम्, उष्णवीर्यत्वादिगुणजातं चेति तक्रम्, तक्षु गतौ—'स्फायितञ्चि०'—(उणा. २–१३)इति रक्—જેમાં એક ચતુર્થાંશ પાણી પડે છે અને જે ઉષ્ણવીર્ય આદિ ગુણોને પામે છે, તેથી તક્ર-ચોથા ભાગ પાણીવાળું દહીં—છાશ.

૪. अर्धभागेन उदकेन श्वयति—वर्धते, 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः—क्विप्—અર્ધભાગે પાણી નાખવાથી જે વધે છે, તેવું દહીં વલોવેલી છાશ—ઉદશ્વિત્

૫. छद्यते—बलवान् क्रियते वह्निरनया, अपवार्यते च वायुर्यया, छदिर् ऊर्जने अपवारणे चेति धातोः—'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः'—इत्यौणादिः क्वुन्, बाहुलकाद् दस्य छः— જે અગ્નિને બળવાન કરે છે, તથા વાયુને મટાડે છે, તે પુષ્કળ પાણીવાળી અને માખણ વિનાની સ્વચ્છ છાશ—છચ્છિકા.

टीका—मथितं महवा इति लोके । छच्छिका—छाछ इति लोके । મથિતને લોકમાં મહો કહે છે અને છચ્છિકાને છાશ કહે છે.

જુદી જુદી જાતની છાશના ગુણો

समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद् गुरु वृष्यं कफापहम् ॥९॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥ १० ॥

अन्वयः—समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं (च) विशेषतः लघु (भवति), स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद् गुरु वृष्यं कफापहं (स्यात्), अनुद्धृतघृतं (तु) सान्द्रं (सत्) गुरु पुष्टिकफप्रदं (च भवेत्) ॥

જેમાંથી સઘળું માખણરૂપ ઘી કાઢી લીધું હોય એવું તક્ર (છાશ) પથ્ય અને અત્યંત હલકું છે; જેમાંથી થોડુંક ઘી કાઢી લીધું હોય એવું તક્ર ઉપરના તક્ર કરતાં ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને કફ કર-

નાર છે; એમાંથી ઘી બિલકુલ કાઢી લીધું ન હોય એવું તક્ર ભારે તથા ભારે હોઈ પુષ્ટિ આપનાર અને કફ કરનાર છે ૯,૧૦

જુદા જુદા રોગ ઉપર તે તે છાશનો ઉપયોગ

वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम्।
पित्ते स्वादु सितायुक्तं सव्योषमधिके कफे ॥११॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन च संयुतम्।
भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत्परम् ॥१२॥
रुचिदं पुष्टिदं बल्यं बस्तिशूलविनाशनम्।
मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ॥१३॥

अन्वयः—वाते अम्लं शुण्ठीसैन्धवसंयुतं तक्रं शस्यते, पित्ते सितायुतं स्वादु (शस्यते) कफे अधिके सव्योषं (शस्यते)। हिङ्गुजीरयुतं च सैन्धवेन संयुतं घोलं अतीव वातघ्नम् अर्शोऽतीसारहृत् परं रुचिदं पुष्टिदं बल्यं बस्तिशूलविनाशनं भवेत्, सगुडं तु (घोलं) मूत्रकृच्छ्रे (शस्यते) सचित्रकं (तु घोलं) पाण्डुरोगे (प्रशस्यते)॥

વાયુ ઉપર ખાટું અને સૂંઠ તથા સિંધવ નાખેલું તક્ર ઉત્તમ છે પિત્ત ઉપર સાકર નાખી મીઠું તક્ર ઉત્તમ છે કફ વધ્યો હોય તો સૂંઠ, મરી અને પીપરવાળું તક્ર ઉત્તમ છે. હિંગ, જીરું તથા સિંધવથી મિશ્રિત કરેલું દહીંનું ઘોળવું વાયુને અત્યંત તોડનાર, અરશને તથા અતિસારને મટાડનાર, ખૂબ રુચિ આપનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ વધારનાર અને નાભિથી નીચેના ભાગના શૂળને મટાડનાર છે ગોળથી મિશ્ર કરેલું ઘોળવું મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ઉત્તમ છે અને ચીતરાથી મિશ્ર કરેલું ઘોળવું પાંડુરોગ ઉપર શ્રેષ્ઠ છે ૧૧,૧૩

કાચી તથા પાકી છાશના ગુણો

तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥१४॥

अन्वयः—आमं तक्रं कोष्ठे कफं हन्ति, कण्ठे च (कफं) करोति। पीनसश्वासकासादौ पक्वम् एव (तक्रं) प्रयुज्यते॥

કાચું તક્ર કોઠાના કફને તોડે છે અને કંઠમાં કફ કરે છે સળેખમ, શ્વાસ અને ઉધરસ આદિ દરદોમાં પાકા તક્રનો જ ઉપયોગ થાય છે ૧૪

તક્રસેવનના વિષયો અને ગુણો

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च।
अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् ॥१५॥
तक्रं हन्ति गरच्छर्दि-प्रसेकविषमज्वरान्।
पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शो-मूत्रग्रहभगन्दरान् ॥१६॥
मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः।
श्वित्रकोष्ठगतव्याधीन्कुष्ठशोथतृषाकृमीन् ॥१७॥

अन्वयः—शीतकाले च अग्निमान्द्ये तथा च वातामयेषु अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रम् अमृतोपमं स्यात्॥ तक्रं तु गरच्छर्दिप्रसेकविषमज्वरान् पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्दरान् मेहं गुल्मम् अतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः श्वित्रकोष्ठगतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाकृमीन् हन्ति॥

શીતકાળમાં, અગ્નિ મંદ થયો હોય ત્યારે, વાયુનાં દરદોમાં, અરુચિમાં અને નાડીઓઈ રોકાણ થયું હોય ત્યારે તક્ર અમૃત જેવું કામ કરે છે તક્ર ઝેરને, ઊલટીને, લાળના ઝરવાને, વિષમજ્વરને, પાંડુરોગને, મેદને, સંગ્રહણીરોગને અરશને, મૂત્રકૃચ્છ્રને, ભગંદરને, પ્રમેહને, ગોળાને, અતિસારને, શૂળને, બરલને, પેટના રોગને, અરુચિને, ધોળા કોઢને, કોઠાનાં દરદોને, કોઢને, સોજાને, તૃષાને અને કૃમિઓને મટાડે છે. ૧૫-૧૭

છાશના નિષેધના વિષયો

नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे ॥१८॥

अन्वयः—क्षते तक्रं नैव दद्यात्, उष्णकाले न, दुर्बले न, मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न, रक्तपित्तजे रोगे न (दद्यात्)॥

ક્ષતવાળાને, ઉનાળામાં, દૂબળાને, મૂર્ચ્છામાં, ભ્રમમાં, દાહમાં અને રક્તપિત્તના રોગમા તક્ર કદી ન દેવાય. ૧૮

દહીંના પ્રકાર પ્રમાણે છાશના ગુણો

यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ॥१९॥

अन्वयः—(दधिवर्गे) यानि अष्टौ दधीनि उक्तानि तद्गुणं तक्रम् आदिशेत्॥

(દધિવર્ગમા) જે આઠ પ્રકારના દહીં કહ્યાં છે, (અને તેઓમા જે ગુણો કહ્યા છે,) તે તે દહીંના તક્રમાં પણ તે તે જ ગુણો જાણવા. ૧૯

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં તક્રવર્ગ સમાપ્ત

૧૯ : નવનીતવર્ગ

માખણનાં નામો તથા ગાયના માખણના ગુણો

પ્રક્ષણં સરજં હૈયઙ્ગવીનં નવનીતકમ્ ।
નવનીતં હિતં ગવ્યં વૃષ્યં વર્ણબલાગ્નિકૃત્ ॥૧॥
સંગ્રાહિ વાતપિત્તાસૃક્,-ક્ષયાર્શોઽર્દિતકાસહૃત્ ।
તદ્ધિતં બાલકે વૃદ્ધે વિશેષાદમૃતં શિશોઃ ॥૨॥

અન્વયઃ—પ્રક્ષણં સરજં હૈયઙ્ગવીનં નવનીતકમ્ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ–) ગવ્યં નવનીતં હિતં વૃષ્યં વર્ણબલાગ્નિકૃત્ સંગ્રાહિ વાતપિત્તાસૃક્ક્ષયાર્શોઽર્દિતકાસહૃત્ (ભવતિ), તદ્ બાલકે (ચ) વૃદ્ધે હિતમ્ (અસ્તિ), શિશોઃ વિશેષાત્ અમૃતમ્ (ભવતિ) ॥

પ્રક્ષણ,[1] સરજ,[2] હૈયંગવીન[3] અને નવનીત[4] એટલાં માખણનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગાયનું માખણ હિતકારી, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર, બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને વાયુ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે વાતપ્રધાન રક્તપિત્ત, અરશ, અર્દિત વાયુ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. એ માખણ બાળકને તથા વૃદ્ધને પણ હિતકારી છે અને તેમાંય બાળકને તો ખાસ અમૃતરૂપ છે. ૧,૨

૧. પ્રક્ષ્યતે–મિશ્રીક્રિયતે અન્નાદિના યત્, ઉપદિહ્યતે વા યેનાન્નાદિ તત્ પ્રક્ષણમ્, પ્રક્ષ સંઘાતે ઉપદેહે ચ–કર્મણિ કરણે વા લ્યુટ્–જેને અન્નાદિ સાથે મિશ્ર કરાય છે અથવા જેના વડે અન્નાદિ ચોપડાય છે, તે પ્રક્ષણ–માખણ.

૨. પયસો દધ્નો વા સરાત્ જાતમ્–'પઞ્ચમ્યાં જનેર્ડઃ' દૂધની કે દહીંની તરમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સરજ–માખણ.

૩. દુહ્યતે ઇતિ દોહઃ–કર્મણિ ઘઞ્, ગવાં દોહઃ ગોદોહઃ, હ્યો ગોદોહઃ–હ્યોગોદોહઃ, હ્યોગોદોહસ્ય વિકારઃ હૈયઙ્ગવીનમ્–'હૈયઙ્ગવીનં સંજ્ઞાયામ્' ઇત્યનેન નિપાત્યતે–ગઈ કાલના ગાયના દૂધમાંથી બનેલા દહીંનો જે વિકાર તે હૈયંગવીન–તાજું માખણ.

૪. નવં ચ તત્ નીતં હ્યોગોદોહાત્ ઇતિ નવનીતમ્–ગઈ કાલના દૂધના દહીંમાંથી તાજું વલોવી કાઢેલું માખણ તે નવનીત.

ભેંસના માખણના ગુણો

નવનીતં મહિષ્યાસ્તુ વાતશ્લેષ્મકરં ગુરુ ।
દાહપિત્તશ્રમહરં મેદઃશુક્રવિવર્ધનમ્ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ—મહિષ્યાઃ નવનીતં તુ વાતશ્લેષ્મકરં ગુરુ દાહપિત્તશ્રમહરં મેદઃશુક્રવિવર્ધનમ્ (ભવતિ) ॥

ભેંસનું માખણ વાયુને તથા કફને કરનાર, ભારે; દાહને, પિત્તને તથા શ્રમને મટાડનાર અને મેદને તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૩

દૂધમાંથી કાઢેલા માખણના ગુણો

દુગ્ધોત્થં નવનીતં તુ ચક્ષુષ્યં રક્તપિત્તનુત્ ।
વૃષ્યં બલ્યમતિસ્નિગ્ધં મધુરં ગ્રાહિ શીતલમ્ ॥૪

દૂધમાંથી પરબારું જ કાઢેલું માખણ નેત્રને હિતકારી, રક્તપિત્તને મટાડનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર, બહુ જ સ્નિગ્ધ તથા મધુર હોઈ ઝાડાને રોકનાર અને ટાઢું છે. ૪

તાજા માખણના ગુણો

નવનીતં તુ સદ્યસ્કં સ્વાદુ ગ્રાહિ હિમં લઘુ ।
મેધ્યં કિઞ્ચિત્કષાયામ્લમીષત્તક્રાંશસંક્રમાત્ ॥૫॥

અન્વયઃ—સદ્યસ્કં નવનીતં તુ સ્વાદુ ગ્રાહિ હિમં લઘુ (સત્) મેધ્યં (તથા) ઈષત્ તક્રાંશસંક્રમાત્ કિંચિત્ કષાયામ્લમ્ (ભવતિ) ॥

તાજું માખણ મધુર, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું તથા હલકું હોઈ બુદ્ધિને હિતકારી છે અને જરાક તક્રનો અંશ આવવાથી કાંઈક તૂરું તથા ખાટું હોય છે. ૫

વાસી માખણના ગુણો

સક્ષારકટુકામ્લત્વાચ્છર્દ્યર્શઃકુષ્ઠકારકમ્ ।
શ્લેષ્મલં ગુરુ મેદસ્યં નવનીતં ચિરંતનમ્ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ—ચિરંતનં નવનીતં સક્ષારકટુકામ્લત્વાત્ છર્દ્યર્શઃકુષ્ઠકારકં શ્લેષ્મલં ગુરુ મેદસ્યં (ભવતિ) ॥

ઘણા વખતનું (વાસી) માખણ ખારાશથી, તીખાશથી તથા ખટાશથી યુક્ત થવાને લીધે ઊલટી, અરશ તથા કોઢને કરનાર, કફ વધારનાર, ભારે અને મેદની વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે. ૬

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં નવનીતવર્ગ સમાપ્ત

૧૭ ઘૃતવર્ગ

ઘીનાં નામો તથા સામાન્ય ગુણો

घृतमाज्यं हविः सर्पिः कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
घृतं रसायनं स्वादु चक्षुष्यं वह्निदीपनम् ॥१॥
शीतवीर्यं विषालक्ष्मी-पापपित्तानिलापहम् ।
अल्पाभिष्यन्दि कान्त्योजस्तेजोलावण्यबुद्धिकृत् ॥२॥
स्वरस्मृतिकरं मेध्यमायुष्यं बलकृद् गुरु ।
उदावर्तज्वरोन्माद-शूलानाहव्रणान्हरेत् ।
स्निग्धं कफकरं रक्षः-क्षयवीसर्परक्तनुत् ॥३॥

अन्वय—घृतम् आज्यं हविः सर्पिः (इति नामानि) अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते घृतं रसायनं स्वादु चक्षुष्यं वह्नि-दीपनं शीतवीर्यं (च) विषालक्ष्मीपापपित्तानिलापहम् अल्पाभिष्यन्दि कान्त्योजस्तेजोलावण्यबुद्धिकृत् स्वरस्मृतिकरं मेध्यम् आयुष्यं बलकृत् गुरु स्निग्धं कफकरं (च) उदावर्तज्वरोन्मादशूलानाहव्रणान् हरेत् (तथा च) रक्षःक्षयवीसर्परक्तनुत् (भवति) ॥

ઘૃત,[1] આજ્ય,[2] હવિષ્[3] અને સર્પિષ્[4] એટલાં ઘીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઘી રસાયન, મધુર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા શીતવીર્યવાળું હોઈ ઝેર, અલક્ષ્મી, પાપ, પિત્ત અને વાયુને મટાડનાર, રસવાહી, નાડીઓને થોડી રોકનાર, કાંતિ, બળ, તેજ, લાવણ્ય, બુદ્ધિને કરનાર; સ્વરનું નિર્મળપણું તથા સ્મરણશક્તિ ઉપજાવનાર, પવિત્ર, આયુષ્યને વધારનાર, શક્તિ આપનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ તથા કફ કરનાર હોઈ ઉદાવર્ત નામનો રોગ, તાવ, ઉન્માદ, શૂળ, આફરો, ત્રણ, રાક્ષસ, ક્ષય, રતવા તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

૧ ઘૃત–ક્ષરતિ તેજોભિર્દીપ્તિ કરે, સિંચે–સિંચ્યતે ચ હવિ સર્પિષા ઘૃતં–ઇતિ ઘૃતમ્, ઋ વેદમાં 'અગ્નિર્ઘૃતેન વ.' (ઋગ્. ૧–૮૧)–જે શરીરમાં તેજ, બળ તથા વીર્ય વગેરેને સિંચે છે, તેમ જ દેવાદિના અભિધાનરૂપે જેને અગ્નિમાં સિંચવામાં–હોમવામાં આવે છે, તેથી ઘૃત–ઘી.

૨. આ + અંજ્ ધાતુ ઉપરથી આજ્યમ્, અજ્ આજ્યતે–'આજ્ય હોમાય' ઇતિ વચનાત્–જેનાથી અન્ન વગેરે ચોપડીને ખવાય–ચોપડાય કે વપરાય છે, તેથી આજ્ય–ઘી.

૩ હૂયતે–પ્રક્ષિપ્યતે દેવતાપ્રીત્યર્થ યત્ અગ્નૌ ઇતિ હવિઃ–જેને ઋષિઓ વગેરે દેવાદિના નિમિત્ત અગ્નિમાં અર્પે–હોમે છે, તેથી હવિષ્–ઘી.

૪. સર્પતિ–ગચ્છતિ સ્નિગ્ધત્વાદિગુણાન્, સૃપ્ ધાતુ–ઇસ્ પ્રત્યય (ઉણા. ૨–૧૦૮)–જે સ્નિગ્ધ વગેરે ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી સર્પિષ્–ઘી.

ગાયના ઘીના ગુણો

गव्यं घृतं विशेषेण चक्षुष्यं वृष्यमग्निकृत् ।
स्वादुपाककरं शीतं वातपित्तकफापहम् ॥४॥
मेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिकरं परम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं वयसः स्थापकं गुरु ॥५॥
बल्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम् ।
सुगन्धं रोचनं चारु सर्वाज्येषु गुणाधिकम् ॥६॥

ગાયનું ઘી વિશેષે કરી નેત્રને હિતકારી, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાકમાં મધુર, ટાઢું; વાત, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર; બુદ્ધિની, લાવણ્યની, કાંતિની, સામર્થ્યની તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર; અલક્ષ્મીને, પાપને તથા રાક્ષસોને હણનાર, જુવાનીને સ્થિર રાખનાર, ભારે, બળ આપનાર, પવિત્ર, આયુષ્યને વધારનાર, મંગળરૂપ, રસાયન, સુગંધયુક્ત, રુચિ ઉપજાવનાર, સુંદર અને ઘીની સઘળી જાતોમાં ગુણોથી અધિક છે. ૪–૬

ભેંસના ઘીના ગુણો

माहिषं तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् ।
शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु स्वादु विपाकतः ॥७॥

अन्वय—माहिषं घृतं तु स्वादु शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु (च) स्वादु विपाके (तथा) पित्तरक्ता-निलापहम् (भवति) ॥

ભેંસનું ઘી મધુર, ટાઢું, કફ કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ભારે તથા પાકમાં મધુર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૭

બકરીના ઘીના ગુણો

आजमाज्यं करोत्यग्निं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ।
कासे श्वासे क्षये चापि हितं पाके च तल्लघु ॥८॥

अन्वय—आजम् आज्यम् अग्निं करोति, चक्षुष्यं बलवर्धनम् अपि च पाके लघु (तथा) कासे श्वासे क्षये हितं भवेत् ॥

બકરીનું ઘી અગ્નિ કરનાર, નેત્રને હિતકારી, બળને વધારનાર અને પાકમાં હલકું હોઈ

ઉધરસ, શ્વાસ તથા ક્ષય ઉપર હિતકારી છે. ૮

ઊંટડીના ઘીના ગુણો

औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषकृमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥९॥

अन्वयः—औष्ट्रं घृतं पाके कटु (सत्) दीपनं शोषकृमिविषापहं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् (स्यात्) ॥

ઊંટડીનું ઘી પાકમાં તીખું હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને શોષ, કૃમિ, ઝેર, કફ, વાયુ, કોઢ, ગોળો તથા પેટના રોગને મટાડનાર છે. ૯

ગાડરના ઘીના ગુણો

पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्वरोगविनाशनम् ।
वृद्धिं करोति चास्थीनामश्मरीशर्करापहम् ।
चक्षुष्यमग्निबलदं वातदोषनिवारकम् ॥ १० ॥

अन्वयः—आविकं सर्पिः पाके लघु (सत्) सर्वरोगविनाशनं च अस्थीनां वृद्धिं करोति, (तथा) अश्मरीशर्करापहं चक्षुष्यम् अग्निबलदं वातदोषनिवारकम् (भवति) ॥

ગાડરનું ઘી પાકમાં હલકું હોઈ સર્વ રોગોનો નાશ તથા હાડકાંની વૃદ્ધિ કરે છે; તેમ જ પથરીને તથા કાંકરીને મટાડનાર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને વાયુના દોષનું નિવારણ કરનાર છે. ૧૦

સ્ત્રીના ઘીના ગુણો

कफेऽनिले योनिदोषे पित्ते रक्ते च तद्धितम् ।
चक्षुष्यमाज्यं स्त्रीणां वा सर्पिः स्यादमृतोपमम् ॥

अन्वयः—स्त्रीणाम् आज्यं कफे अनिले योनिदोषे पित्ते च रक्ते हितं, तत् सर्पिः चक्षुष्यं वा अमृतोपमं स्यात् ॥

સ્ત્રીઓનું ઘી કફ, વાયુ, યોનિદોષ, પિત્ત અને લોહીના બગાડ ઉપર હિતકારી છે; અને તે ઘી નેત્રને હિતકારી હોઈ અમૃત સમાન છે. ૧૧

ઘોડીના ઘીના ગુણો

वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ।
तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुद्वडवाघृतम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—वडवाघृतं देहाग्नेः वृद्धिं करोति, पाके लघु विषापहं तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुत् (स्यात्) ॥

ઘોડીનું ઘી શરીરના અગ્નિને વધારે છે, પાકમાં હલકું, ઝેરને હણનાર, તૃપ્તિ આપનાર, નેત્રના રોગને હણનાર અને દાહને મટાડનાર છે. ૧૨

દૂધમાંથી કાઢેલા ઘીના ગુણો

घृतं दुग्धभवं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगहृत् ।
निहन्ति पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान् ॥१३॥

अन्वयः—दुग्धभवं घृतं ग्राहि शीतलं (सत्) नेत्ररोगहृत्, पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान् निहन्ति ॥

દૂધમાંથી બનાવેલું ઘી ઝાડાને રોકનાર અને ટાઢું હોઈ નેત્રના રોગને મટાડનાર અને પિત્ત, દાહ, લોહીનો બગાડ, મદ, મૂર્છા, ભ્રમ તથા વાયુને હણે છે. ૧૩

ગઈ કાલના દહીંમાંથી કરેલા ઘીના ગુણો

हविर्ह्यस्तनदध्युत्थं तत्स्याद्धैयङ्गवीनकम् ।
हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रुचिकृत्परम् ।
बलकृद् बृंहणं वृष्यं विशेषाज्ज्वरनाशनम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—ह्यस्तनदध्युत्थं हविः हैयङ्गवीनकं स्यात्, तद् हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं परं रुचिकृत् बलकृत् बृंहणं वृष्यं विशेषात् ज्वरनाशनं (स्यात्) ॥

ગઈ કાલના—વાસી દહીંમાંથી કરેલું ઘી હૈયંગવીનક કહેવાય છે; એ ઘી નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઘણું રુચિકારક, બળ આપનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને વિશેષે કરી તાવનો નાશ કરનાર છે. ૧૪

જૂના ઘીના ગુણો

वर्षादूर्ध्वं भवेदाज्यं पुराणं तत्त्रिदोषनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरापहम् ॥ १५ ॥
यथा यथाऽखिलं सर्पिः पुराणमधिकं भवेत् ।
तथा तथा गुणैः स्वैः स्वैरधिकं तदुदाहृतम् ॥१६

अन्वयः—वर्षात् ऊर्ध्वम् आज्यं पुराणं भवेत्, तत् त्रिदोषनुत् मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरापहं (च स्यात्)। अखिलं सर्पिः यथा यथा अधिकं पुराणं भवेत् तथा तथा स्वैः स्वैः गुणैः अधिकं तद् उदाहृतम् ॥

એક વર્ષથી ઉપરનું ઘી જૂનું થાય છે; એ ઘી ત્રણે દોષને મટાડનાર અને મૂર્છા, કોઢ, ઝેર, ઉન્માદ, વાઈ તથા આંખે ઝાંખ પડવારૂપ-તિમિર રોગને મટાડે છે. સર્વ પ્રકારનું ઘી જેમ જેમ વધારે જૂનું થાય, તેમ તેમ પોતપોતાના વધારે ગુણવાળું તે કહેવાય છે. ૧૫,૧૬

શા ઉપર તાજું જ ઘી વાપરવું ?

योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे।
बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः॥१७॥

अन्वय—भोजने तर्पणे श्रमे बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः नवम् एव आज्यं योजयेत्॥

ભોજનમાં, તર્પણપ્રયોગમાં, પરિશ્રમ ઉપર, બળના ક્ષય ઉપર, પાંડુરોગ ઉપર, કમળા ઉપર અને નેત્રના હરકોઈ રોગ ઉપર તાજા ઘીનો જ ઉપયોગ કરવો. ૧૭

ઘી કોને તથા ક્યા રોગ પર ન દેવું ?

राजयक्ष्मण्यपि बाले च वृद्धे श्लेष्मकृते गदे।
रोगे सामे विसूच्यां च विबन्धे च मदात्यये।
ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्बहु मन्यते॥१८॥

अन्वय—बाले च वृद्धे राजयक्ष्मणि श्लेष्मकृते गदे सामे रोगे च विसूच्यां च विबन्धे मदात्यये ज्वरे च मन्दे दहने सर्पिः बहु न मन्यते॥

બાળકને, વૃદ્ધને, ક્ષયરોગ ઉપર, કફના દરદ ઉપર, આમવાળા રોગ ઉપર, કોલેરા ઉપર, મળબંધ ઉપર, મદાત્યય ઉપર, તાવ ઉપર અને મંદાગ્નિ ઉપર ઘી (દેવું) સારું નથી. ૧૮

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં ઘૃતવર્ગ સમાપ્ત

૧૮ મૂત્રવર્ગ

ગોમૂત્રના ગુણો

गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं क्षारं तिक्तं कषायकम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तकृत्कफवातहृत्॥१॥
शूलगुल्मोदरानाह,-कण्डूनेत्रमुखरोगजित्।
किलासगदवातामब,-स्तिरुक्कुष्ठनाशनम्।
कासश्वासापहं शोथ,-कामलापाण्डुरोगहृत्॥२॥
कण्डूकिलासगदशूलमुखाक्षिरोगान्,
गुल्मातिसारमरुदामयमूत्ररोधान्।
कासं सकुष्ठजठरक्रिमिपाण्डुरोगान्,
गोमूत्रमेकमपि पीतमपाकरोति॥३॥
सर्वेष्वपि च मूत्रेषु गोमूत्रं गुणतोऽधिकम्।
अतोऽविशेषात्कथने मूत्रं गोमूत्रमुच्यते॥४॥
प्लीहोदरश्वासकास,-शोथवर्चोग्रहापहम्।
शूलगुल्मरुजानाह,-कामलापाण्डुरोगहृत्॥५॥
कषायं तिक्ततीक्ष्णं च पूरणात्कर्णशूलनुत्॥६॥

अन्वय—गोमूत्रम् एकम् अपि पीतं (चेत् तर्हि तद् एव) कण्डूकिलासगदशूलमुखाक्षिरोगान् गुल्मातिसारमरुदामयमूत्ररोधान् कासं सकुष्ठजठरक्रिमिपाण्डुरोगान् अपाकरोति॥ अपि च सर्वेषु मूत्रेषु गोमूत्रं गुणतः अधिकम् (भवति) अतः अविशेषात् कथने मूत्रं गोमूत्रम् उच्यते॥ (गोमूत्रं) कषायं च तिक्ततीक्ष्णं। (तत्) पूरणात् कर्णशूलनुत् प्लीहोदरश्वासकासशोथवर्चोग्रहापहं शूलगुल्मरुजानाहकामलापाण्डुरोगहृत् (भवति)॥

ગોમૂત્ર તીખું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ખારું, કડવું, તૂરું, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પવિત્ર, પિત્ત કરનાર અને કફ, વાયુ, શૂળ, ગોળો, પેટનો આફરો, ખસ, નેત્રના રોગ, મોઢાના રોગ, સફેદ ગુલાબી જ્યાતા કોઢનો રોગ, વાયુ સંબંધી આમ, પેડુના રોગ, હરકોઈ કોઢ, ઉધરસ, શ્વાસ સોજો, કમળો તથા પાંડુરોગને મટાડનાર છે ગોમૂત્ર એકલું પણ પીધું હોય તો તે જ ખસને, સફેદ ગુલાબી જ્યાતા કોઢને, શૂળને, મોઢાનાં દરદોને, નેત્રનાં દરદોને, ગોળાને, અતિસારને, વાયુ સંબંધી રોગોને, મૂત્રના અટકાવને, ઉધરસને, કોઢને, પેટના રોગને, કૃમિઓને અને પાંડુરોગને મટાડે છે. સઘળાં મૂત્રોમાં ગોમૂત્ર અધિક ગુણવાળું છે, આથી જ્યાં સામાન્ય મૂત્ર[1] એમ વિશેષ કહ્યું ન હોય, ત્યાં મૂત્ર શબ્દથી ગોમૂત્ર જ સમજવું ગોમૂત્ર તૂરું, કડવું, તીક્ષ્ણ, કાનમાં રેડવાથી કાનના શૂળને મટાડનાર અને બરલનું દરદ, પેટનાં દરદ, શ્વાસ, ઉધરસ, સોજો, ઝાડાની કબજિયાત, શૂળ, ગોળાનું દરદ, પેટનો આફરો, કમળો અને પાંડુરોગને મટાડે છે ૧–૬

૧ मूयते—स्रवते येनमार्गेण तीक्ष्णोष्ण-क्षारतोयं मूत्रं प्रकाश्यते—સ્રવતિ ઇતિ—જે ભાગના માર્ગમાંથી તીક્ષ્ણ ગરમ અને ખારા જળરૂપે જે બહાર નીકળે છે તે મૂત્ર.

માણસના મૂત્રના ગુણો

नरमूत्रं गरं हन्ति सेवितं तद्रसायनम्।
रक्तपामाहरं तीक्ष्णं सक्षारलवणं स्मृतम्॥७॥

अन्वय—नरमूत्रं सक्षारलवणं तीक्ष्णं (तत्) गरं हन्ति रक्तपामाहरं तत् सेवितं (चेत्) रसायनं स्मृतम्॥

માણસનું મૂત્ર ક્ષારવાળું હોઈ ખારું અને તીક્ષ્ણ હોઈ ઝેરને હરનાર, રાતી ખસને મટાડનાર અને સેવન કર્યું હોય તો રસા

યન જેવા ગુણ કરે છે. ૭

મૂત્રના વિષયમાં સામાન્ય સૂચન

ગોઽજાઽવિમહિષીણાં તુ સ્ત્રીણાં મૂત્રં પ્રશસ્યતે ।
ખરોષ્ટ્રેભનરાશ્વાનાં પુંસાં મૂત્રં હિતં સ્મૃતમ્ ॥ ૮ ॥

ગાય, બકરાં, ગાડર (ઘેટાં) અને ભેંસ એ પ્રાણીનું મૂત્ર લેવા કહ્યું હોય, ત્યાં તેઓમાં નારીજાતિનું મૂત્ર ઉત્તમ ગણાય છે; અને ગધેડાં, ઊંટ, હાથી, માણસ અને ઘોડાં એ પ્રાણીનું મૂત્ર લેવા કહ્યું હોય, ત્યાં તેઓમાં નરજાતિનું મૂત્ર હિતકારી મનાય છે. ૮

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં મૂત્રવર્ગ સમાપ્ત

૧૯ : તૈલવર્ગ

તેલનું સ્વરૂપ અને તેના સામાન્ય ગુણો

તિલાદિસ્નિગ્ધવસ્તૂનાં સ્નેહસ્તૈલમુદાહૃતમ્ ।
તત્તુ વાતહરં સર્વં વિશેષાત્તિલસંભવમ્ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ–તિલાદિસ્નિગ્ધવસ્તૂનાં સ્નેહઃ તૈલમ્ ઉદાહૃતમ્, તત્તુ સર્વં વાતહરં (ભવતિ), તિલસંભવં વિશેષાત્ વાતહરં (સ્યાત્) ॥

તલ વગેરે સ્નિગ્ધ વસ્તુઓનો જે સ્નેહ-ભાગ કાઢી લેવામાં આવે, તે (તૈલ કે તેલ) કહેવાય છે. સઘળી જાતનું તેલ વાયુને હરનાર છે; તેમાં પણ તલનુ તેલ વિશેષે કરી વાયુને હરનાર છે. ૧

તલના તેલના ગુણો

તિલતૈલં ગુરુ સ્થૈર્યં,–બલવર્ણકરં સરમ્ ।
વૃષ્યં વિકાશિ વિશદં મધુરં રસપાકયોઃ ॥ ૨ ॥
સૂક્ષ્મં કષાયાનુરસં તિક્તં વાતકફાપહમ્ ।
વીર્યેણોષ્ણં હિમં સ્પર્શે બૃંહણં રક્તપિત્તકૃત્ ॥ ૩ ॥
લેખનં બદ્ધવિણ્મૂત્રં ગર્ભાશયવિશોધનમ્ ।
દીપનં બુદ્ધિદં મેધ્યં વ્યવાયિ વ્રણમેહનુત્ ॥ ૪ ॥
શ્રોત્રયોનિશિરઃશૂલ,–નાશનં લઘુતાકરમ્ ।
ત્વચ્યં કેશ્યં ચ ચક્ષુષ્ય,–મભ્યઙ્ગે ભોજનેઽન્યથા ॥ ૫
છિન્નભિન્નચ્યુતોત્પિષ્ટ,–મથિતક્ષતપિચ્ચિતે ।
ભગ્નસ્ફુટિતવિદ્ધાગ્નિ,–દગ્ધવિશ્લિષ્ટદારિતે ॥ ૬ ॥
તથાભિહતનિર્ભુગ્ન, મૃગવ્યાઘ્રાદિવિક્ષતે ।
બસ્તૌ પાનેઽન્નસંસ્કારે નસ્યે કર્ણાક્ષિપૂરણે ॥
સેકાભ્યઙ્ગાવગાહેષુ તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ–તિલતૈલં ગુરુ સ્થૈર્યબલવર્ણકરં સરં વૃષ્યં વિકાશિ વિશદં રસપાકયોઃ મધુરં સૂક્ષ્મં કષાયાનુરસં તિક્તં વાતકફાપહં વીર્યેણ ઉષ્ણં સ્પર્શે હિમં બૃંહણં રક્તપિત્તકૃત્ લેખનં બદ્ધવિણ્મૂત્રં ગર્ભાશયવિશોધનં દીપનં બુદ્ધિદં મેધ્યં વ્યવાયિ વ્રણમેહનુત્ શ્રોત્રયોનિશિરઃશૂલનાશનમ્ અભ્યઙ્ગે લઘુતાકરં ત્વચ્યં કેશ્યં ચ ચક્ષુષ્યમ્ (અસ્તિ), ભોજને (તુ) અન્યથા । છિન્નભિન્નચ્યુતોત્પિષ્ટમથિતક્ષતપિચ્ચિતે ભગ્નસ્ફુટિતવિદ્ધાગ્નિદગ્ધવિશ્લિષ્ટદારિતે તથા અભિહતનિર્ભુગ્નમૃગવ્યાઘ્રાદિવિક્ષતે બસ્તૌ પાને અન્નસંસ્કારે નસ્યે કર્ણાક્ષિપૂરણે સેકાભ્યઙ્ગાવગાહેષુ તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ॥

તલનું તેલ ભારે, સ્થિરતા કરનાર, બળ આપનાર, વર્ણને સારો કરનાર, ઝાડો ઉતાનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, સઘળાં અંગોના સાંધાઓને ઢીલા કરી રસ આદિ ધાતુઓના જોરને નરમ પાડનાર, સ્વચ્છ, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, પાતળું, તૂરાશને અનુસરતું, કડવું, વાયુને તથા કફને મટાડનાર, ઉષ્ણવીર્ય, ટાઢા સ્પર્શવાળું, પુષ્ટિ આપનાર, રક્તપિત્તને કરનાર, દોષોને ઉખેડનાર, વિષ્ઠાને તથા મૂત્રને બાંધનાર, ગર્ભાશયને સાફ કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બુદ્ધિ દેનાર, પવિત્ર, સઘળા શરીરમાં તરત જ વ્યાપ્ત થનાર; વ્રણને, પ્રમેહને, કાનના શૂલને, યોનિના શૂલને અને માથાના શૂલને મટાડનાર; શરીર પર ચોળવાથી હલકાઈ કરનાર, ચામડી-ને, કેશને તથા ચક્ષુને હિતકારી અને ખાવાથી ત્વચાને, કેશને તથા ચક્ષુને હાનિ કરનાર છે; તેમજ છેદાયેલ, ભેદાયેલ, ખસી ગયેલ, ભીંસાયેલ, મથાયેલ, ઘવાયેલ, ચગદાઈ ગયેલ, ભાંગેલ, ફૂટેલ, વીંધાયેલ, અગ્નિથી બળેલ, મૃગ કે વાઘ આદિથી ઘવાયેલ, પછડાયેલ, વળી ગયેલ, તૂટી ગયેલ અને ચિરાઈ ગયેલા ઉપર તલનું તેલ બહુ હિત-કારી છે. બસ્તિકર્મમાં, પીવામાં, અન્નને સંસ્કાર દેવામાં, નાકમાં ટીપાં નાખવામાં, કાનમાં રેડવામાં, આંખમાં રેડવામાં, સીંચ-વામાં, ચોળવામાં અને નાહવામાં તલનું તેલ ખૂબ વખણાય છે. ૨–૭

નનુ બૃંહણલેખનયોઃ કથં સામાનાધિકરણ્યમિ...

આય। અહીં શંકા થાય કે તલના તેલને પુષ્ટિ આપનાર કહ્યું અને દોષોને ઉખેડનાર પણ કહ્યું, તો એક જ પદાર્થમાં એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો કેમ સંભવે ?' તેનું સમાધાન કરે છે

તેલના પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોનો સમન્વય

रूक्षादिगुणः पवनः स्रोतः सङ्कोचयेद्यदा ।
रसोऽसम्यग्वहन्कार्श्यं कुर्याद्धात्वप्रवर्धनम् ॥८॥
तेषु प्रविश्य सूक्ष्मत्व–सौम्यस्निग्धत्वमार्दवैः ।
तैलं क्षमं रसं नेतुं कृशानां तेन बृंहणम् ॥९॥
व्यवायि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्मेदसः क्षयम् ।
कुर्वन् स्थूले हितं तेन लेखनमीरितम् ॥१०॥
मूत्रं पुरीषं भजति स्खलितं तत्प्रवर्तयेत् ।
ग्राहकं सारकं चापि तेन तत्समुदीरितम् ॥११॥
पूतमब्दान्तरं पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते ।
तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥१२॥

अन्वय –रूक्षादिगुणः पवनः यदा स्रोतः संकोचयेत्, (तदा) असम्यक् वहन् रसः धातूनाम् अप्रवर्धनम् कार्श्यं कुर्यात् (तस्मिन् समये) सूक्ष्मत्वसौम्यस्निग्धत्वमार्दवैः तेषु रसं प्रवेष्टुं (च) नेतुं तैलं क्षमं (भवति), तेन कृशानां बृंहणं (भवत्)। (किंच) व्यवायि (सत्) सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैः स्थूले मेदसः क्षयं कुर्वत्, तत् तेन लेखनम् ईरितम् अपि च (तत्) मूत्रं पुरीषं भजति, स्खलितं तत् प्रवर्तयेत् तेन तत् ग्राहकं सारकं च उदीरितम् पक्वं पूतम् अब्दान्तरं हीनवीर्यं प्रजायते तैलं (तु) पक्वं वा अपक्वं चिरस्थायि अपि (तत्) गुणाधिकम् (अस्ति)॥

રૂક્ષ આદિ પદાર્થોથી દુષ્ટ થયેલો પવન સ્રોતસ નામની નાડીઓનો સંકોચ કરે છે, ત્યારે બરાબર નહીં ચાલતો રસ, રુધિરવગેરેને નહીં વધારતાં દુબળાપણું કરે છે; એ સમયે પોતાના સરકી પેસી જવારૂપ ગુણને લીધે, પાતળાપણાને લીધે, સ્નિગ્ધપણાને લીધે તથા કોમળપણાને લીધે, સ્રોતોમાં રસનો પ્રવેશ કરાવવાને તથા તેઓમાં તેની સારી રીતે ગતિ કરાવવાને તેલ સમર્થ થાય છે, તેથી તેલ દુબળાઓને પુષ્ટિ આપનાર છે, એમ કહ્યું છે; તેમ જ તેલ સઘળા શરીરમાં તરત વ્યાપ્ત થતું હોવાથી, પાતળાપણાથી, તીક્ષ્ણપણાથી, ઉષ્ણપણાથી અને સરકી પેસી જવાના ગુણને લીધે ધીરે ધીરે મેદનો ક્ષય કરે છે, તેથી તેલ દોષોને ઉખેડનાર છે, એમ કહ્યું છે; વળી તેલ પાતળા ઝાડાને બાંધે છે અને ખસેલા ઝાડાને બહાર કાઢે છે, તેથી ઝાડાને રોકનારપણું તથા ઝાડાને લાવનારપણું એ બન્ને ગુણો તેમાં રહ્યા છે. પાકું ઘી એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થઈ જાય છે; પણ તેલ તો પાકું હોય કે કાચું હોય છતાં લાંબા કાળ સુધી હીનવીર્ય થતું નથી, તેથી અધિક ગુણવાળું છે ૮–૧૨

સરસવના, કાળી રાઈના તથા રાતી રાઈના તેલના ગુણો

दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रदूषकम् ॥१३॥
कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डूकुष्ठकृमिश्वित्रकोठदुष्टापहम् ॥१४॥
तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ॥१५॥

સરસવનું તેલ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રસમાં તથા પાકમાં તીખું, હલકું, મળોને ઉખેડનાર, સ્પર્શમાં તથા વીર્યમાં ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, પિત્તને તથા રુધિરને ખરાબ કરનાર, અને કફ, મેદ, વાયુ, અરશ, માથાના રોગ, કાનના રોગ, ખસ, કોઢ, કૃમિ, ધોળો કોઢ, કોઠ નામનો શીળસનો રોગ અને દુષ્ટ વ્રણને મટાડનાર છે. કાળી રાઈનું તથા રાતી રાઈનું તેલ પણ એ જ ગુણોવાળું છે અને એ બસ રાઈનું તેલ વિશેષે કરી મૂત્રકૃચ્છ્રને કરનાર છે ૧૩–૧૫

तीक्ष्ण–पित्तकृत्–कफवातकृत्त्वात् ।

તુવરના તેલના ગુણો

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।
वह्निकृत्स्विपहृत्कण्डूकुष्ठकोठकृमिमेहनुत् ॥
मेदोदोषापहं चापि व्रणशोथहरं परम् ॥१६॥

अन्वय –तुवरीतैलं तीक्ष्णोष्णं लघु ग्राहि कफास्रजित् वह्निकृत् कण्डूकुष्ठकोठकृमिमेहनुत् मेदोदोषापहम् अपि च परं व्रणशोथहरम् (भवति)॥

તુવરનું તેલ તીક્ષ્ણ, ગરમ, હલકું, મળને બાંધનાર, અગ્નિને કરનાર, ઝેરને હરનાર અને કફ, લોહીનો બગાડ, ખસ, કોઢ, કોઠ નામનો શીળસનો રોગ, કૃમિ, મેદનો દોષ, વ્રણ તથા સોજાને સારી પેઠે મટાડનાર છે ૧૬

અળસીના તેલના ગુણો

अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् ।
कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ॥ १७ ॥
मलकृद्रसतः स्वादु ग्राहि त्वग्दोषहृद्घनम् ।
बस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे ।
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥१८॥

અળસીનું તેલ અગ્નિના અધિક અંશવાળું, સ્નિગ્ધ, ગરમ, કફને તથા પિત્તને કરનાર, પાકમાં તીખું, નેત્રને હિતકારી નથી, બળ આપનાર, વાયુને હરનાર. ભારે, મળને કરનાર, મધુર રસવાળું, ઝાડાને રોકનાર, ચામડીના દોષને હરનાર અને ઘાટું હોય છે. બસ્તિકર્મમાં, પીવામાં, અભ્યંગમાં, નાકમાં ટીપાં નાંખવામાં, કાનમાં રેડવામાં અને વાયુની શાંતિ માટેનાં અનુપાન કરવામાં એ તેલનો ઉપયોગ કરવો. ૧૭,૧૮

કસુંબાના તેલના ગુણો

कुसुम्भतैलमम्लं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च ।
चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—कुसुम्भतैलम् अम्लम् उष्णं गुरु च विदाहि (सत्) चक्षुर्भ्याम् अहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् (भवति) ॥

કસુંબાનું તેલ ખાટું, ગરમ, ભારે તથા બળતરા કરનાર હોઈ નેત્રને અહિતકારી, બળ આપનાર અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર છે. ૧૯

ખસખસના તેલના ગુણો

तैलं तु खसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत्कफहृच्छीतं स्वादुपाकरसं च तत् ॥२०॥

अन्वयः—खसबीजानां तैलं तु बल्यं वृष्यं गुरु वातहृत् कफहृत् शीतं स्मृतम्, तत् च स्वादुपाकरसम (भवति)॥

ખસખસનું તેલ બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વાયુને તથા કફને હરનાર અને ટાઢું કહેવાય છે; અને તે પાકમાં તથા રસમાં મધુર થાય છે. ૨૦

એરંડાના તેલના ગુણો

एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु ।
वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् ॥
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् ।
विस्रं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम् ॥२२
विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलनुत् ।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटिग्रहान् ।
वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन् ॥२३॥
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेसरी ॥ २४ ॥

अन्वयः—एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् विस्रं कटुकं रसे स्वादु पाके सतिक्तं सर (सत्) विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलनुत् वातोदरानाहगुल्म ष्ठीलाकटिग्रहान् वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन् हन्ति अयम् एरण्डस्नेहकेसरी एकः एव शरीरवनचारिणः आमवातगजेन्द्रस्य निहन्ता (अस्ति) ॥

એરંડિયાનું તેલ તીક્ષ્ણ, ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ચીકણું, ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ચામડીને હિતકારી, જુવાનીને સ્થિર રાખનાર; બુદ્ધિ, કાંતિ તથા બળને વધારનાર; તૂરાશવાળું, સૂક્ષ્મ, યોનિને તથા વીર્યને સાફ કરનાર, દુર્ગંધવાળું, તીખું, રસમાં મધુર, પાકમાં કડવું અને ઝાડા લગાડનાર હોઈ વિષમજ્વર, હૃદયના રોગ, વાંસાનાં શૂળ, ગુહ્યભાગ વગેરેનાં શૂળ, વાયુસંબંધી પેટના રોગ, આફરો, ગોળો, અષ્ઠીલા નામનો રોગ, કેડનું ઝલાઈ જવું, વાયુ, લોહીનો બગાડ, ઝાડાની કબજિયાત, બદગાંઠનો રોગ, સોજા, આમ અને અંદરનાં ગૂમડાંને મટાડનાર છે. આ એરંડિયા તેલરૂપી સિંહ એક જ, શરીરરૂપી વનમાં ફરનારા આમવાતરૂપી મોટા હાથીને મારનાર છે. ૨૧-૨૪

રાળના તેલના ગુણો

तैलं सर्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाकृमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥ २५॥

રાળનું તેલ વિસ્ફોટક, વ્રણ, કોઢ, ખસ, કૃમિ, વાયુનાં દરદ અને કફનાં દરદનો નાશ કરનાર છે. ૨૫

સઘળી જાતના તેલના ગુણો

तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम् ।
अतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिवत् ॥

अन्वयः—अखिल तैलं स्वयोनिगुणकृत् वाग्भटेन मतम्, अतः शेषस्य तैलस्य गुणाः स्वयोनिवत् ज्ञेयाः ॥

સઘળાં તેલ, પોતાનું ઉત્પત્તિસ્થાન જે

પદાર્થ હોય તેના જ ગુણોને કરનાર છે, એમ વાગ્ભટે માન્યું છે; આથી બાકીનાં તેલના ગુણો, જે પદાર્થમાંથી તે કર્યું હોય તેના જેવા સમજવા. ૨૬

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં તૈલવર્ગ સમાપ્ત

૨૦ : સન્ધાનવર્ગ

સંધાન–આથા: તેમાં કાંજીનું લક્ષણ તથા ગુણો

सन्धितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः ।
काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ॥१॥
दाहज्वरहरं स्पर्शात्पानाद्वातकफापहम् ।
माषादिवटकैर्युक्तं स्थितं तद्गुणाधिकम् ॥२॥
लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परम् ।
शूलाजीर्णविबन्धामनाशनं वस्तिशोधनम् ॥३॥
शोषमूर्च्छाभ्रमार्तानां मदकण्डूविशोषिणाम् ।
कुष्ठिनां रक्तपित्तीनां काञ्जिकं न प्रशस्यते ॥४॥
पाण्डुरोगे यक्ष्मणि च तथा शोफातुरेषु च ।
क्षतक्षीणे तथा श्रान्ते मन्दज्वरनिपीडिते ।
एतेषां तु हितं प्रोक्तं काञ्जिकं दोषहारकम् ॥५॥

अन्वयः—धान्यमण्डादि सन्धितं जनैः काञ्जिकं कथ्यते, काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु (अस्ति) स्पर्शात् दाहज्वरहरं पानात् वातकफापहम् (अस्ति)। माषादिवटकैः तु युक्तं स्थितं तद्गुणाधिकं लघु वातहरम् (भवति) तत् तु रोचनं परं पाचनम् (अस्ति) शूलाजीर्णविबन्धामनाशनं वस्तिशोधनम् (भवति)। (तथापि) शोषमूर्च्छाभ्रमार्तानां मदकण्डूविशोषिणां कुष्ठिनां रक्तपित्तिनां काञ्जिकं न प्रशस्यते। (परंतु) पाण्डुरोगे च यक्ष्मणि तथा शोफातुरेषु च क्षतक्षीणे तथा श्रान्ते मन्दज्वरनिपीडिते—एतेषां काञ्जिकं हितं दोषहारकं प्रोक्तम्॥

ધાન્ય અને મંડ–પાતળી ઓસામણ આદિ આથ્યા હોય તેને લોકો કાંજી કહે છે. કાંજી મળને છૂટો પાડનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર, પાચન, હલકી, સ્પર્શમાત્રથી બળતરાવાળા તાવને મટાડનાર અને પીવાથી વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે. અડદ આદિના વડાંઓથી જે કાંજી કરાય છે, તે અધિક ગુણવાળી, હલકી, વાયુને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને બહુ પાચન હોઈ શૂળ, અજીર્ણ, મળબંધ તથા આમનો નાશ કરનાર હોઈ નાભિની નીચેના ભાગને સાફ કરનાર છે; છતાં શોષ, મૂર્છા, ભ્રમ, મદ, ખસ, શોષ, કોઢ અને રક્તપિત્તના દર્દવાળાને કાંજી હિત કારી નથી; પણ પાંડુરોગમાં, ક્ષયમાં, શોફથી આતુર થયેલાઓને, ક્ષતથી દુર્બળ થયેલાને, પરિશ્રમથી થાકેલાને અને ઝીણા તાવની પીડાવાળાને–એટલાને કાંજી હિતકારી અને દોષોને હરનાર કહેલ છે. ૧-૫

તુષોદકનું લક્ષણ તથા ગુણો

तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः ॥६॥
तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुकृमिविनाशनम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृद्वस्तिशूलनुत् ॥७॥

अन्वयः—सतुषैः शकलीकृतैः आमैः यवैः तुषोदकं (स्यात्), तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुकृमिनाशनं तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकरं वस्तिशूलनुत् (अस्ति)॥

ફોતરાં સહિત કાચા જવને ટુકડા ટુકડા કરી પાણીમાં જે આથ્યા હોય તે પાણી તુષોદક કહેવાય છે. તુષોદક અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, પાંડુરોગને તથા કૃમિ રોગને હણનારું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પાચન, પિત્તને તથા લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને કરનાર અને નાભિથી નીચેના ભાગનું શૂળ મટાડનાર છે. ૬,૭

टीका—यवैः—अत्र संधितैः इत्यध्याहार्यम्। અહીં સંધાન વર્ગમાં કહેલા હોવાથી પાણીમાં આથેલા જવ સમજવા.

સૌવીરનું લક્ષણ તથા ગુણો

सौवीरं तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतम् ।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिदूचिरे ॥८॥
सौवीरं तु ग्रहण्यर्शःकफघ्नं भेदि दीपनम् ।
उदावर्ताङ्गमर्दास्थि-शूलानाहेषु शस्यते ॥९॥

अन्वयः—निस्तुषैः आमैः वा पक्वैः यवैः कृतं तु सौवीरं (स्यात्)। केचित् आचार्याः ऊचिरे–(यत्) गोधूमैः अपि सौवीरम् (भवति)॥

ફોતરાં કાઢી નાખેલા કાચા અથવા પાકા જવના ટુકડા કરી પાણીમાં આથ્યા હોય તે પાણી સૌવીર કહેવાય છે; કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે 'એ રીતે ઘઉંના ટુકડા આથવાથી પણ સૌવીર થાય છે.' સૌવીર ગ્રહણી રોગ, અરશ, તથા કફને મટાડનાર,

મળને છૂટો પાડનાર તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ ઉદાવર્ત,× અંગમર્દ, હાડકાનાં શૂલ. તથા આફરા ઉપર વખણાય છે. ૮,૯

આરનાલનું લક્ષણ તથા ગુણો

आरनालं तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः ।
पक्वैर्वा सन्धितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः ॥१०॥

अन्वयः—निस्तुषैः आमैः वा पक्वैः सन्धितैः गोधूमैः तु आरनालं स्यात्, तत् तु गुणैः सौवीरसदृशं (ज्ञेयम) ॥

ફોતરાં વગરના કાચા અથવા પાકા આથેલા ઘઉં વડે તો આરનાલ થાય છે; એ આરનાલ પણ ગુણોમાં સૌવીરના જેવું જ સમજવું. ૧૦

ધાન્યામ્લનું લક્ષણ તથા ગુણો

धान्याम्लं शालिचूर्णं च कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्वात्प्रीणनं लघु दीपनम् ।
अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वास्थापने हितम् ॥११॥

अन्वयः—शालिचूर्णं च कोद्रवादिकृत धान्याम्लं भवेत् । धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनं (सत्) अरुचौ सर्वेषु वातरोगेषु आस्थापने (च) हितम् (अस्ति) ॥

ચોખાનું ચૂર્ણ તથા કોદરા આદિને આથીને જે કર્યું હોય તે ધાન્યામ્લ થાય છે. ધાન્યામ્લ ધાન્યોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તેથી તૃપ્તિ કરનાર, હલકું તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ અરુચિ ઉપર, વાયુ સંબંધી બધા રોગો ઉપર અને નિરૂહબસ્તિ નામની પિચકારી મારવામાં હિતકારી છે. ૧૧

શિંડાકીનું લક્ષણ તથા ગુણો

शिण्डाकी राजिकायुक्तैः स्यान्मूलकदलद्रवैः ।
सर्षपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥ १२ ॥
शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥१३

अन्वयः—राजिकायुक्तैः मूलकदलद्रवैः अपि वा शालिपिष्टकसंयुतैः सर्षपस्वरसैः (संधितैः) शिण्डाकी स्यात् ॥ शिण्डाकी रोचनी गुर्वी (सती) पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥

રાઈ અને મૂળાનાં પાંદડાંનો રસ આથવાથી અથવા ચોખાનો લોટ અને સર્ષપનો સ્વરસ આથવાથી શિંડાકી થાય છે. શિંડાકી રુચિ ઉપજાવનાર તથા ભારે હોઈ પિત્તને તથા કફને કરનાર મનાઈ છે. ૧૨,૧૩

શુક્તનું લક્ષણ તથા ગુણો

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥१४॥
शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ।
पाण्डुक्रमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् ॥ १५ ॥

अन्वयः—सस्नेहलवणानि कन्दमूलफलादीनि यत्र च द्रवे अभिषूयन्ते, तत् शुक्तम् अभिधीयते ॥ शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु पाण्डुक्रमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् (अस्ति) ॥

તેલ અને લૂણ નાખેલાં કંદ, મૂળ અને ફળ આદિને જે દ્રવમાં આથવામાં આવે તે દ્રવ કે પ્રવાહી રસ શુક્ત કહેવાય છે. શુક્ત કફને હણનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર, પાચન, હલકું, પાંડુરોગને તથા કૃમિને મટાડનાર, રૂક્ષ, મળ છૂટો પાડનાર અને રક્તપિત્તને કરનાર છે. ૧૪,૧૫

આસુતનું લક્ષણ તથા ગુણો

कन्दमूलफलाद्यं यत् तत्तु विज्ञेयमासुतम् ।
तद्रुच्यं पाचनं वातहरं लघु विशेषतः ॥१६॥

अन्वयः—यत् कन्दमूलफलाद्यं (संधितं भवति), तत् तु आसुतं विज्ञेयम्, तद् रुच्यं पाचनं वातहरं (सत्) विशेषतः लघु (भवति) ॥

કંદ, મૂળ અને ફળ આદિ જે આથ્યાં હોય તેને આસુત જાણવું; તે આસુત રુચિકારક, પાચન અને વાયુને હરનાર હોઈ વિશેષે કરી હલકું હોય છે. ૧૬

મદ્યનાં નામો

मद्यं तु शीधु मैरेयमिरा च मदिरा सुरा ।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा ॥१७

अन्वयः—मद्यं तु शीधु मैरेयम् इरा च मदिरा सुरा कादम्बरी वारुणी हाला अपि च बलवल्लभा (कथ्यते) ॥

મદ્ય,[1] શીધુ,[2] મૈરેય,[3] ઇરા,[4] મદિરા,[5] સુરા,[6] કાદંબરી,[7] વારુણી,[8] હાલા[9] અને બલવલ્લભા[10] એટલાં મદ્યનાં સંસ્કૃત નામો છે.

× ઉદાવર્ત અને અંગમર્દ એ રોગોનાં લક્ષણો રોગના પ્રકરણમાં કહેવાશે.

૧. माद्यन्ति—हर्षं प्राप्नुवन्ति मुह्यन्ति च जना अनेनेति मद्यम्, मदी हर्षे—'गदमदचर'—इति यत्—જેનાથી લોકો હર્ષ પામે છે તથા નશાથી બેભાન થાય છે, તેથી મદ્ય.

२ शेते जना अनेन, शीङ् स्वप्ने-'शीङो धुक्'-(उणा. ४-१८), अर्थवादि—જેનાથી માણસ બેભાન થઈ સૂઈ જાય છે, તેથી શીધુ-મદ્ય.

૩ मिरया—देशविशेषे ... वा मवं मैरेयम्-'...ढक्'—જે મિરા નામના કોઈ દેશમાં અથવા શેરડી, ધાવડી વગેરે ઓષધિમાંથી થાય છે, તેથી મૈરેય-મદ્ય.

૪ ईर्-गमने ... इरा ... 'मालेऽनुपसर्गे कः', टाप्—જે માદક તથા દીપક હોવાથી કામદેવને આપે-માણસને કામાતુર બનાવે છે તેથી ઇરા-મદ્ય

૫. माद्यति अनया जनः, मदी हर्षे-'इषिमदिमुदि'-(उणा १-५१) इति किरच्, टाप्—જેનાથી માણસ નશામાં બેભાન બને છે, તેથી મદિરા-મદ્ય.

૬ सुन्वन्ति ... मरम्, यद्वा सुष्ठु रान्ति ... 'अन्येष्वपि दृश्यते'-इति ड, यद्वा ... —જે ખૂબ નશો આપે છે, અથવા જેને પીધે માણસ ખૂબ મો છે, તેથી સુરા-મદ્ય

૭ कुत्सितम् अम्बरं कदम्बरं-'कुगति'-इति समासः, ... कदम्बरं-नीलाम्बरम् अस्ति ... कदम्बर-बलदेव, ... कदम्बर-स्येयं प्रिया कादम्बरी-'तस्येदमित्यण्', ... यद्वा कदम्बे जातः रस ... -'तत्र जातः' इत्यण्-... 'अतोऽनुपसर्गे कः', गौरादि-ङीष्—બલરામ-કાળાં વસ્ત્રો જે પહેરે છે, તે હળધર-બળદેવજીને જે પ્રિય છે તેથી કાદમ્બરી, અથવા કદમ વૃક્ષના જેવો માદક રસ જે આપે છે, તેથી કાદમ્બરી-મદ્ય.

૮ वरुणस्य देवस्य वा ... वारुणी-... यद्वा वरुणो देवता अस्याः-... —જે વરુણ દેવની અથવા આકાશે કરેલા જળની કન્યા અર્થાત્ છે અથવા જેનો દેવ વરુણ છે, તેથી વારુણી-મદ્ય.

૯ हलति-विलिखति ... हाला, हल विलेखने- ... यद्वा ... टाप्—જે બેભાન તથા તીક્ષ્ણ હોવાથી આખા જગતને ખેતરી કરે છે, તેથી હાલા-મદ્ય.

૧૦ बलस्य ... —જે બળદેવજીને પ્રિય છે, તેથી બલવલ્લભા-મદ્ય

મદ્યનું લક્ષણ, ભેદો તથા ગુણો

पेयं यन्मादकं लोकैस्तन्मद्यमभिधीयते।
यथारिष्टं सुरा सीधुरासवाद्यमनेकधा ॥१८॥
मद्यं सर्वं भवेदुष्णं पित्तकृद्वातनाशनम्।
भेदनं शीघ्रपाकं च रूक्षं कफहरं परम् ॥१९॥
अम्लं च दीपनं रुच्यं पाचनं चाशुकारि च।
तीक्ष्णं सूक्ष्मं च विशदं व्यवायि च विकाशि च ॥२०॥

अन्वय—यत् पेयं मादकं (स्यात्) तत् लोकैः मद्यम् अभिधीयते, यथा अरिष्टं सुरा सीधुः आसवाद्यम् अनेकधा (तत् भवति)। सर्वं मद्यम् उष्णं पित्तकृत् वातनाशनं भेदनं शीघ्रपाकं च रूक्षं परं कफहरम् अम्लं च दीपनं रुच्यं पाचनं च आशुकारि च तीक्ष्णं सूक्ष्मं च विशदं च व्यवायि च विकाशि भवेत्॥

જે પીણું નશો ઉપજાવનાર હોય તેને લોકો મદ્ય કહે છે; તે અરિષ્ટ, સુરા, શીધુ અને આસવ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનું થાય છે. સઘળા પ્રકારના મદ્યો ગરમ, પિત્ત કરનાર, વાયુનો નાશ કરનારા, મળને છૂટો પાડનારાં, તરત પાકનારાં, રૂક્ષ, કફને અત્યંત હરનારાં, ખાટાં, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, રુચિ ઉપજાવનારાં, પાચન, તરત કામ કરનારાં, તીક્ષ્ણ, પાતળાં, સ્વચ્છ, આખા શરીરમાં પ્રથમ વ્યાપીને તે પછી પચનારાં અને શરીરના સાંધાઓને ઢીલા કરનારાં છે ૧૮-૨૦

અરિષ્ટનું લક્ષણ તથા ગુણો

पक्वौषधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत्स्यादरिष्टकम् ॥२१॥
अरिष्टं लघु पाकेन सर्वतश्च गुणाधिकम्।
अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥२२॥

अन्वय—पक्वौषधाम्बुसिद्धं यत् मद्यं तत् अरिष्टकं स्यात्। अरिष्टं पाकेन लघु च सर्वतः गुणाधिकं (भवति)। अरिष्टस्य गुणाः बीजद्रव्यगुणैः समाः ज्ञेयाः॥

રાંધેલાં ઓષધોથી અને પાણીથી કરેલું જે મદ્ય તે અરિષ્ટ[1] કહેવાય છે (લોકો અરિષ્ટને મદ્ય જ કહે છે જેમકે દ્રાક્ષનું અરિષ્ટ, દશમૂળનું અરિષ્ટ, બાવળનું અરિષ્ટ ઇત્યાદિ) અરિષ્ટ પાકમાં હલકું અને સર્વથી અધિક ગુણોવાળું છે અરિષ્ટના ગુણો, જે પદાર્થનું અરિષ્ટ બનાવ્યું હોય તે પદાર્થના ગુણો જેવા જાણવા ૨૧,૨૨

૧. न विद्यते रिष्टम्-अशुभमस्मात् अस्त्यर्थे-

સ્યાત્–જે સર્વ પ્રકારના ગુણોથી અધિક હોવાને લીધે જેનાથી અશુભ કે કોઈ રોગ રહેતો નથી. તેથી અરિષ્ટ–એક જાતનું મદ્ય.

ટીકા–अरिष्टं मद्यमिति लोके। यथा द्राक्षारिष्टम्। दशमूलारिष्टम्। बब्बूलारिष्टमिति। (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

સુરાનું લક્ષણ તથા ગુણો

शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता ॥२३॥
सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा।
ग्राहिणी शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् ॥२४॥

अन्वयः–शालिषष्टिकपिष्टादिकृत मद्यं सुरा स्मृता। सुरा गुर्वी ग्राहिणी (सती) बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा (च) शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् (अस्ति)॥

ચોખાના અથવા સાઠી ચોખાના લોટ આદિથી કરેલું મદ્ય સુરા કહેવાય છે. સુરા ભારે તથા ઝાડાની કબજિયાત કરનાર છે; તેમજ બળને, ધાવણને, પુષ્ટિને, મેદને તથા કફને વધારનાર અને સોજા, ગોળો, અરશ, સંગ્રહણી તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છે. ૨૩,૨૪

વારુણીનું લક્ષણ તથા ગુણો

पुनर्नवाशालिपिष्टि–विहिता वारुणी स्मृता।
संहितैस्तालखर्जूररसैर्या सापि वारुणी॥
सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलनुत् ॥२५॥

अन्वयः–पुनर्नवाशालिपिष्टिविहिता वारुणी स्मृता, (तथा) तालखर्जूररसैः संहितैः या (विहिता) सा अपि वारुणी (स्मृता)। वारुणी सुरावत् (गुणयुक्ता) लघ्वी (सती) पीनसाध्मानशूलनुत् (भवति)॥

સાટોડીના રસનો અને ચોખાના લોટનો આથો કરીને તૈયાર કરી હોય તે વારુણી કહેવાય છે અને તાડી તથા ખજૂરીના રસનો આથો કરી જે બનાવી હોય તે પણ વારુણી કહેવાય છે. વારુણી (મદિરા) સુરાના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે, છતાં સુરા કરતાં હલકી હોઈ સળેખમ, આફરો તથા શૂળને મટાડનાર છે. ૨૫

બે જાતના શીધુનાં લક્ષણ તથા ગુણો

इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः शीधुः पक्वरसश्च सः।
आमैस्तैरेव यः शीधुः स च शीतरसः स्मृतः ॥२६
शीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत्।
वातपित्तकरः सद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत् ॥२७
विबन्धमेदःशोथार्शःशोफोदरकफामयान्।
तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः ॥२८

अन्वयः–इक्षोः पक्वैः रसैः सिद्धः शीधुः सः पक्वरसः स्मृतः, तैः एव आमैः यः (सिद्धः) स च शीतरसः (स्मृतः)॥ पक्वरसः शीधुः श्रेष्ठः (सन्) स्वराग्निबलवर्णकृत् वातपित्तकरः सद्यः स्नेहनः रोचनः (च सन्) विबन्धमेदःशोथार्शःशोफोदरकफामयान् हरेत्। शीतरसः (शीधुः) तस्मात् अल्पगुणः संलेखनः स्मृतः॥

શેરડીના પાકા રસથી જે મદ્ય કરાય છે, તે 'પકવરસ શીધુ' કહેવાય છે અને શેરડીના કાચા જ રસમાંથી જે મદ્ય કરાય છે, તે 'શીતરસ શીધુ' કહેવાય છે. પકવરસ શીધુ શ્રેષ્ઠ હોઈ સ્વરને સારો કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બળને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર, વાયુને તથા પિત્તને કરનાર, તરત સ્નિગ્ધપણું કરનાર અને રુચિકારક હોઈ મળબંધ, મેદ, સોજા, અરશ, પેટના સોજારૂપ રોગ તથા કફ સંબંધી રોગ મટાડનાર છે. એ શીધુ કરતાં શીતરસ શીધુ ઓછા ગુણોવાળો અને ધાતુઓને તથા મળોને ખોતરનાર છે. ૨૬–૨૮

આસવનું લક્ષણ તથા ગુણો

यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः।
आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः॥

अन्वयः–अपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं यत् मद्यं सः आसवः (कथ्यते)। आसवस्य गुणाः बीजद्रव्यगुणैः समाः ज्ञेयाः॥

કાચાં ઔષધ અને કાચાં પાણીથી જે મદ્ય તૈયાર કરાય તે આસવ[1] કહેવાય છે. (જેમકે લોહાસવ–લોઢાનો આસવ વગેરે.) આસવના ગુણો જે પદાર્થનો આસવ કર્યો હોય તે પદાર્થના ગુણો જેવા જાણવા. ૨૯

૧. आसूयते–अभिषूयते अपक्वौषधाम्बुभ्यां स आसवः, षुञ् अभिषवे–'ऋदोरप्' इति अप् कर्मणि–જે કાચાં ઔષધો તથા પાણી આથીને તૈયાર કરાય છે, તે આસવ–નામે મદ્ય.

નવા તથા જૂના મદ્યના ગુણો

मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम्।
अहृद्यं बृंहणं दाहि दुर्गन्धं विशदं गुरु ॥३०॥
जीर्णं तदेव रोचिष्णु कृमिश्लेष्मानिलापहम्।
हृद्यं सुगन्धि गुणवल्लघु स्रोतोविशोधनम् ॥३१॥

નવું મદ્ય રસવાહી નાડીઓ રોકીને શરીરમાં ભારેપણું કરનાર, ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, હૃદયને અપ્રિય, પુષ્ટિ

આપનાર, દાહ કરનાર, દુર્ગંધવાળું, સ્વચ્છ અને ભારે છે. વળી તે જ મદ્ય રુચિ ઉપજાવનાર; કૃમિને, કફને તથા વાયુને મટાડનાર, હૃદયને ગમે એવું, સુગંધવાળું, ગુણકારી, હલકું અને નાડીઓને સાફ કરનાર છે ૩૦,૩૧

મદ્ય પીવાથી થતી ચેષ્ટાઓ

सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् ।
तामसे निन्द्यकर्माणि निद्रां च मदिराचरेत् ॥३२॥

अन्वय -(पीता) मदिरा सात्त्विके गीतहास्यादि, राजसे साहसादिकं, तामसे निन्द्यकर्माणि च निद्राम् आचरेत् ॥

(પીધેલી) મદિરા, સત્ત્વગુણી માણસમાં ગીત–હાસ્ય આદિને, રજોગુણીમાં સાહસ વગેરેને તથા તમોગુણીમાં નિંદ્ય કર્મો તથા નિદ્રા ઉપજાવે છે ૩૨

મદ્ય અમૃત જેવું છતાં રોગકારી ક્યારે?

विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥३३॥
किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम् ॥३४॥

अन्वय –यः प्रहृष्टः (सन्) यथाबलं विधिना मात्रया काले हितैः अन्नैः (सह) मद्यं पिबेत् तस्य अमृतं यथा स्यात् ॥ मद्यं स्वभावेन यथा अन्नं तथा एव स्मृतम्, किन्तु अयुक्तियुक्तं रोगाय, युक्तियुक्तं यथा अमृतं (तथा हितं भवति) ॥

જે માણસ પ્રસન્ન થઈ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક માપસર, નિયમિત સમયે અને હિતકારી અન્ન સાથે મદ્ય પીએ, તે માણસને મદ્ય અમૃત જેવું થાય છે. અન્નનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો જ મદ્યનો સ્વભાવ કહ્યો છે, છતાં યુક્તિરહિત–અયોગ્ય રીતે તેનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે રોગ કરનાર થાય છે અને યુક્તિથી–યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કર્યો હોય તો અમૃત જેવું હિતકારી થાય છે.

મદ્યની ગંધ નાશ કરવાનો ઉપાય

मुस्तैलवालुकाचव्यकपाम्यर्थिका, यच्चैवान्यदसि वाचमभिव्यनक्ति । स्वाभाविकं मुखगन्धमुदस्यति पूतिपर्यं, गन्धं च मद्यलशुनादिभवं च नूनम् ॥३५॥

अन्वय.–य मुस्तैलवालुकाचव्यकपाम्यर्थिका यच्चान्यत् वाचम् अभिव्यनक्ति, (स) मुखस्य स्वाभाविकं पूतिगन्धं च मद्यलशुनादिभवं च गन्धं नूनम् उदस्यति ॥

જે માણસ નાગરમોથ, કાળો વાળો, કચૂરો, ધાણા, અને એલચી ને ચાવતાં ચાવતાં સભામાં વાતચીત કરે, તેના મોઢાની સ્વાભાવિક દુર્ગંધ તેમ જ મદ્ય પીવાથી કે લસણ વગેરે ખાવાથી થયેલી દુર્ગંધ અવશ્ય જતી રહે છે. ૩૫

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં સંધાનવર્ગ સમાપ્ત

૨૧ : મધુવર્ગ

મધનાં નામો તથા ગુણો

मधु माक्षिकमाध्वीकक्षौद्रसारघमीरितम् ।
मक्षिकावान्तवरटाभृङ्गवान्तं पुष्परसोद्भवम् ॥१॥
मधु शीतं लघु स्वादु रूक्षं ग्राहि विलेखनम् ।
चक्षुष्यं दीपनं स्वर्यं व्रणशोधनरोपणम् ॥२॥
सौकुमार्यकरं सूक्ष्मं परं स्रोतोविशोधनम् ।
कषायानुरसं ह्लादि प्रसादजननं परम् ॥३॥
वर्ण्यं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं हरेत् ।
कुष्ठार्शःकासपित्तास्रकफमेहक्लमक्रिमीन् ॥४॥
मेदस्तृष्णावमिश्वासहिक्कातीसारविड्ग्रहान् ।
दाहक्षतक्षयांस्तत्तु योगवाह्यल्पवातलम् ॥५॥

अन्वय –मधु माक्षिक-माध्वीक क्षौद्र सारघ मक्षिकावान्त-वरटावान्त-भृङ्गवान्त पुष्परसोद्भवम् ईरितम् । मधु शीतं लघु स्वादु रूक्षं ग्राहि विलेखनं चक्षुष्यं दीपनं स्वर्यं व्रणशोधनरोपणं सौकुमार्यकरं सूक्ष्मं परं स्रोतोविशोधनं कषायानुरसं ह्लादि परं प्रसादजननं वर्ण्यं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं (तत्) कुष्ठार्शःकासपित्तास्रकफमेहक्लमक्रिमीन् मेदस्तृष्णावमिश्वासहिक्कातीसारविड्ग्रहान् दाहक्षतक्षयान् हरेत्, तत् योगवाहि (तत्) अल्पवातलम् (भवति) ॥

મધુ,[1] માક્ષિક,[2] માધ્વીક,[3] ક્ષૌદ્ર,[4] સારઘ,[5] મક્ષિકાવાંત,[6] વરટાવાંત,[7] ભૃંગવાંત[8] અને પુષ્પરસોદ્ભવ[9] એટલાં મધનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. મધ ટાઢું, હલકું, મધુર, રૂક્ષ, ઝાડાને બાંધનાર, મળને ખોતરનાર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્વરને હિતકારી ઘાને સાફ કરનાર છે. ઘા રૂઝાવનાર, કોમળપણું કરનાર, સૂક્ષ્મ, નાડીઓ

ને અત્યંત સાફ કરનાર, તૂરાશને અનુસારતું, હર્ષ પમાડનાર, અત્યંત સ્વચ્છપણું કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર, બુદ્ધિની ધારણાશક્તિને વધારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, સ્વચ્છ અને રુચિકારક હોઈ કોઢ, અરશ, ઉધરસ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, પ્રમેહ, ગ્લાનિ, કૃમિ, મેદ, તરશ, ઊલટી, શ્વાસ, હેડકી, અતિસાર, મળબંધ, દાહ, ક્ષત અને ક્ષયને મટાડનાર છે; પણ તે સંસર્ગી પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર હોઈ જરાક વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧–૫

૧. मन्यते–ज्ञायते शैत्यस्वादुत्वादिगुणयुक्तं, मन ज्ञाने–'फलिपाटि.'–(उणा. ૧–૧૮)–इति साधुः–જે શીતળતા, મીઠાશ વગેરે ગુણોવાળું જણાય છે, તેથી મધુ–મધ.

૨. मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम्–'संज्ञायाम्'-इत्यण्–માખીઓએ કરેલું હોવાથી માક્ષિક–મધ.

૩. मधुनः विकारः माध्वी–विकारेऽण् 'टिड्ढे'ति ङीप्, ततः स्वार्थे कन्–મીઠાશનો એક વિકાર છે, તેથી માધ્વીક; यद्वा माद्यत्यनयेति माध्वीकम्–'सृणिकास्तीक–' (हैमउणा. ૫૦)इतीके निपात्यते–અથવા જેનાથી માણુસ આનંદ પામે છે, માટે માધ્વીક–મધ.

૪. क्षुद्राभिः मक्षिकाभिःकृतं क्षौद्रम्–'क्षुद्र भ्रमर.'–इत्यण्–નાની માખીઓએ કરેલું હોય છે, તેથી ક્ષૌદ્ર–મધ.

૫. सरघाभिः–मधुमक्षिकाभिः कृतं सारघम्–'संज्ञायाम्'–इत्यण्–મધમાખીઓએ કરેલું હોય છે, તેથી સારઘ–મધ.

૬. मक्षिकाभिः वान्तं मक्षिकावान्तम्–માખીઓએ ઓકી કાઢેલું હોય છે, તેથી મક્ષિકાવાન્ત–મધ.

૭. वरटाभिः–गन्धोलीभिः वान्तं वरटावान्तम्–ગંધાતી માખીઓએ ઓકેલું મધ–વરટાવાન્ત કહેવાય છે.

૮. भृङ्गैः वान्तं भृङ्गवान्तम्–ભમરાઓએ ઓકી કાઢેલું જે મધ તે ભૃંગવાન્ત કહેવાય છે.

૯. पुष्पाणां रसः पुष्परसः, पुष्परसाद् उद्भवति–पचाद्यच्–ફૂલના રસમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પુષ્પરસોદ્ભવ–મધ.

મધના ભેદો

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रमित्यपि ।
आर्घ्यमौद्दालकं [illegible] मधुजातयः ॥ ६ ॥

માક્ષિક, ભ્રામર, ક્ષૌદ્ર, પૌતિક, છાત્ર, આર્ઘ્ય, ઔદ્દાલક અને દાલ એ આઠ મધની જાતો છે. ૬

માક્ષિક મધનું લક્ષણ અને ગુણો

मक्षिकाः पिङ्गवर्णास्तु महत्यो मधुमक्षिकाः ।
ताभिः कृतं तैलवर्णं माक्षिकं परिकीर्तितम् ॥७॥
माक्षिकं मधुषु श्रेष्ठं नेत्रामयहरं लघु ।
कामलार्शःक्षतश्वास–कासक्षयविनाशनम् ॥ ८ ॥

अन्वयः–पिङ्गवर्णाः (याः) महत्यः मक्षिकाः (ताः) तु मधुमक्षिकाः (कथ्यन्ते), ताभिः कृतं तैलवर्णं माक्षिकं परिकीर्तितम् ॥ माक्षिकं मधुषु श्रेष्ठं नेत्रामयहरं लघु कामलार्शःक्षतश्वासकासक्षयविनाशनम् (अस्ति) ॥

પીળા રંગની જે મોટી માખીઓ થાય છે, તે મધમાખીઓ કહેવાય છે, તેઓએ બનાવેલું તેલના જેવા રંગનું જે મધ હોય છે તે માક્ષિક કહેવાય છે; એ માક્ષિક સઘળા મધમાં શ્રેષ્ઠ, નેત્રના રોગને હરનાર, હલકું અને કમળો, અરશ, ક્ષત, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે. ૭,૮

ભ્રામર મધનું લક્ષણ તથા ગુણો

किञ्चित्सूक्ष्मैः प्रसिद्धेभ्यः षट्पदेभ्योऽलिभिश्चितम् ।
निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु भ्रामरं स्मृतम् ॥९॥
भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजाड्यकरं गुरु ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि विशेषात्पिच्छिलं हिमम् ॥

अन्वयः–प्रसिद्धेभ्यः षट्पदेभ्यः किंचित् सूक्ष्मैः अलिभिः चितं स्फटिकाभं निर्मलं यत् मधु तत् भ्रामरं स्मृतम् ॥ भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजाड्यकरं गुरु स्वादुपाकम् अभिष्यन्दि विशेषात् पिच्छिलं हिमम् (अस्ति) ॥

પ્રસિદ્ધ ભમરા કરતાં કાંઈક ઝીણા ભમરાઓએ બનાવેલું અને સ્ફટિકમણિ સરખું નિર્મળ જે મધ હોય તે ભ્રામર (ભ્રમરિયું) કહેવાય છે. ભ્રામર મધ રક્તપિત્તને મટાડનાર, મૂત્રમાં શીતળતા કરનાર, ભારે, પાકમાં મધુર, રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, વધારે ચીકણું અને ટાઢું હોય છે. ૯,૧૦

ક્ષૌદ્ર મધનું લક્ષણ તથા ગુણો

मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात्कापिलं भवेत् ।
गुणैर्माक्षिकवत्क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम् ॥ ११ ॥

अन्वयः–कपिलाः सूक्ष्माः मक्षिकाः क्षुद्राख्याः.

बहलं मधु मुनिभिः क्षौद्रम् इति उक्तम्, तत् क्षौद्रं वर्णेन कपिलं गुणैः माक्षिकवत् विशेषात् मेहनाशनं (भवति)॥

પીંગળા રંગવાળી ઝીણી માખીઓ ક્ષુદ્રા કહેવાય છે; એ માખીઓએ કરેલા મધને મુનિઓએ ક્ષૌદ્ર કહેલું છે, તે ક્ષૌદ્ર મધ પીંગળા રંગવાળું, માક્ષિકના જેવા જ ગુણો વાળું અને વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે. ૧૧

પૌત્તિક મધનું લક્ષણ તથા ગુણો

कृष्णा या मशकोपमा लघुतराः प्रायो महापीडिकाः कोटरस्था वृक्षकोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुर्वते। तास्त्वस्मिन्निह पुत्तिका निगदितास्ताभिः कृतं सर्पिषा तुल्यं यन्मधु तद्वनेचरजनैः संकीर्तितं पौत्तिकम्॥१२॥
पौत्तिकं मधु रूक्षोष्णं पित्तदाहास्रवातकृत्।
विदाहि मेहकृच्छ्राश्मग्रन्थिक्षतशोषि च॥१३॥

अन्वयः—याः मशकोपमाः लघुतराः कृष्णाः प्रायः महापीडिकाः वृक्षकोटरान्तरगता याः (मक्षिकाः) पुष्पासवं कुर्वन्ति, ताः तस्मिन् इह पुत्तिकाः निगदिताः, ताभिः कृतं सर्पिषा तुल्यं यत् मधु तद् वनेचरजनैः पौत्तिकं संकीर्तितम्॥ पौत्तिकं मधु रूक्षोष्णं पित्तदाहास्रवातकृत् विदाहि मेहकृच्छ्राश्मग्रन्थिक्षतशोषि च (भवति)॥

લગભગ મચ્છર જેવી અત્યંત ઝીણી, કાળી, લોકોને બહુ પીડા કરનારી અને વૃક્ષોની કોતરોમાં રહેનારી જે માખીઓ મધ બનાવે છે, તેઓને તેના જાણકાર વિદ્વાનો પુત્તિકા કહે છે, તેઓએ બનાવેલું ઘી જેવું જે મધ હોય તેને વનમાં ફરનારા લોકો પૌત્તિક[1] કહે છે. પૌત્તિક મધ, રૂક્ષ તથા ગરમ હોઈ પિત્ત, બળતરા, લોહીવિકાર તથા વાયુને કરનાર, પ્રમેહને તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર અને ગાંઠ આદિનું તથા ક્ષતનું શોષણ કરનાર છે. ૧૨,૧૩

૧. पुत्तिकाः कृष्णाः सूक्ष्माः मशकोपमाः मक्षिकाः तासाम् इदं पौत्तिकम्—'पैत्तिकम्'—मशक—મચ્છરો જેવી ઝીણી અને કાળી માખીઓ પુત્તિકા કહેવાય છે અને તેઓએ કરેલું જે મધ તે પૌત્તિક કહેવાય છે.

છાત્ર મધનું લક્ષણ તથા ગુણો

वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने।
कुर्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम्॥१४॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात्पिच्छिलं शीतलं गुरु।
स्वादुपाके कृमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित्।
भ्रमतृण्मोहविषहृत्तर्पणं च गुणाधिकम्॥१५॥

अन्वयः—प्रायः हिमवतः वने कपिलाः पीताः वरटाः (मक्षिकाः) छत्रकाकारं कुर्वन्ति, तज्जं मधु छात्रं स्मृतम्॥ छात्रं कपिलपीतं पिच्छिलं शीतलं गुरु स्वादुपाकं तर्पणं च गुणाधिकं (च) कृमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् भ्रमतृण्मोहविषहृत् स्यात्॥

ઘણું કરી હિમાલયના વનમાં પીંગળી અને પીળી વરટા નામની માખીઓ છત્ર જેવા આકારવાળા જે મધપૂડાને બનાવે છે, તે મધપૂડાનું મધ છાત્ર કહેવાય છે. છાત્ર મધ પીંગળું, પીળું, ચીકણું, ટાઢું, ભારે, પાકમાં મધુર, તૃપ્તિ કરનાર તથા અધિક ગુણોવાળું હોઈ કૃમિ, ધોળો કોઢ, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, ભ્રમ, તરસ, મોહ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૪,૧૫

૧. छात्रं—हिमवद्वने वरटाभिः छत्रकाकारकम्, तत्र जातं छात्रम्—जायते यत्—હિમાલયના વનમાં વરટા નામની પીળી માખીઓએ છત્ર જેવા આકારનો જે મધપૂડો બનાવ્યો હોય છે, તેમાં તે માખીઓએ કરેલું જે મધ તે છાત્ર કહેવાય છે.

આર્ઘ્ય મધનું લક્ષણ તથા ગુણો

मधूकवृक्षात् निर्यासो जरत्कार्वाश्रमोद्भवाः।
स्रवत्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मानवैः पुनः॥१६॥
तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदोपमाः।
अर्घ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगुः॥१७॥
आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम्।
कषायं कटुकं पाके तिक्तं च बलपुष्टिकृत्॥१८॥

अन्वयः—जरत्कार्वाश्रमोद्भव मधूकवृक्षात् (यः) निर्यासः स्रवन्ति, तत् आर्घ्यम् आख्यातम्, मानवैः पुनः (तत्) श्वेतकम् (उच्यते)। षट्पदोपमाः तीक्ष्णतुण्डाः पीताः मक्षिकाः ताः अर्घ्याः (कथ्यन्ते), ताभिः कृतं यत् (मधु) तद् आर्घ्यम् इति अपरे जगुः। आर्घ्यं मधु अतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परं कषायं पाके कटुकं तिक्तं च बलपुष्टिकृत् (भवति)॥

જરત્કારુ મુનિના આશ્રમમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મહુડાંનાં વૃક્ષોમાંથી જે ગુંદર ઝરે છે, તે આર્ઘ્ય કહેવાય છે; તે માળવા દેશમાં શ્વેતક કહેવાય છે. 'ભમરા જેવી અને તીક્ષ્ણ મોઢાં

વાળી જે પીળી માખીઓ થાય છે, તેઓનું નામ 'અર્ધ્ય' છે, તેથી તેઓએ બનાવેલું જે મધ તે આર્ધ્ય[1] કહેવાય છે,' એમ બીજા વિદ્વાનો કહે છે. આર્ધ્ય મધ નેત્રને ઘણું હિતકારી, કફને તથા પિત્તને હરનાર, ઉત્તમ, તૂરું, પાકમાં તીખું, કડવું અને બળને તથા પુષ્ટિને કરનાર છે. ૧૬–૧૮

૧. અર્ધ્યાભિઃ–તીક્ષ્ણતુણ્ડપીતમક્ષિકાભિઃ કૃતં 'સંજ્ઞાયામ્' ઇત્યણ્–તીક્ષ્ણ મોઢાંવાળી પીળી માખીઓએ કરેલું જે મધ તે આર્ધ્ય કહેવાય છે.

ઔદ્દાલક મધનું લક્ષણ તથા ગુણો

प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकीटकाः।
कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत्स्यादौद्दालकं मधु ॥१९॥
औद्दालकं रुचिकरं स्वर्यं कुष्ठविषापहम्।
कषायमुष्णमम्लं च कटुपाकं च पित्तकृत् ॥२०॥

અન્વયઃ–પ્રાયઃ વલ્મીકમધ્યસ્થાઃ કપિલાઃ સ્વલ્પકીટકાઃ (યત્) કપિલં સ્વલ્પં મધુ કુર્વન્તિ, તત્ ઔદ્દાલકં સ્યાત્ ॥ ઔદ્દાલકં રુચિકરં સ્વર્યં કુષ્ઠવિષાપહમ્ કષાયમ્ ઉષ્ણમ્ અમ્લં ચ કટુપાકં ચ પિત્તકૃત્ (અસ્તિ) ॥

ઘણું કરી રાફડાઓમાં રહેનારા પીંગળા ઝીણા કીડાઓ, જે પીંગળા રંગવાળું થોડુંક મધ બનાવે છે, તે મધ ઔદ્દાલક[1] કહેવાય છે. ઔદ્દાલક મધ રુચિકારક, સ્વર માટે સારું, કોઢને તથા ઝેરને મટાડનારું, તૂરું, ગરમ, ખાટું, પાકમાં તીખું અને પિત્ત કરનાર હોય છે. ૧૯,૨૦

૧. ઉદ્દાલયન્તિ ભૂમિં વલ્મીકરૂપેણ, ઉત્–દલ વિશરણે–ણિજન્તાત્ ણ્વુલ્–ઉદ્દાલકાઃ સ્વલ્પકીટકા વલ્મીકસ્થાઃ, તૈઃ કૃતં સ્વલ્પં મધુ ઔદ્દાલકમ્–'સંજ્ઞાયામ્' ઇત્યણ્–જમીનને ફોડી જેઓ રાફડારૂપે બનાવે છે, તે રાફડામાં રહેતા ઝીણા કીડા ઉદ્દાલક કહેવાય છે અને તેઓએ કરેલું થોડું જે મધ તે–ઔદ્દાલક કહેવાય છે.

દાલ મધનું લક્ષણ તથા ગુણો

संस्रुत्य पतितं पुष्पाद्यत्तु पत्रोपरि स्थितम्।
मधुराम्लकषायं च तद्दालं मधु कीर्तितम् ॥२१
दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम्।
कषायानुरसं रूक्षं रुच्यं छर्दिप्रमेहजित् ॥
अधिकं मधुरं स्निग्धं बृंहणं गुरुभारिकम् ॥२२॥

અન્વયઃ–યત્તુ પુષ્પાત્ સંસ્રુત્ય પત્રોપરિ પતિતં (તત્ર ચ) સ્થિતં ચ મધુરામ્લકષાયં (ભવતિ) તદ્ મધુ દાલં કીર્તિતમ્। દાલં મધુ લઘુ દીપનીયં કફાપહં કષાયાનુરસં રૂક્ષં રુચ્યં છર્દિપ્રમેહજિત્ અધિકં મધુરં સ્નિગ્ધં બૃંહણં ગુરુભારિકં પ્રોક્તમ્ ॥

પુષ્પોમાંથી ઝરીને પાંદડાં ઉપર પડેલો જે મધુર, ખાટો અને તૂરો મકરંદ (રસ) તે દાલ[1]મધ કહેવાય છે. દાલમધ પાકમાં હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કફને તોડનાર, તૂરા રસને અનુસરતું, રૂક્ષ, રુચિકારક, ઊલટીને તથા પ્રમેહને મટાડનાર, બહુ જ મીઠું, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર અને વજનમાં ભારે હોય છે.

૧. દલે ભવં–પુષ્પાત્ સંસ્રુત્ય પતિતં તત્ર ચ સંચિતં–દાલમ્–ભવાર્થેઽણ્–ફૂલમાંથી ઝરી પાંદડાં પર પડીને તેના પર એકઠું થયેલું મધ–દાલ કહેવાય છે.

નવા તથા જૂના મધના ગુણો

नवं मधु भवेत्पुष्ट्यै नातिश्लेष्महरं सरम्।
पुराणं ग्राहकं रूक्षं मेदोघ्नमतिलेखनम् ॥२३॥
मधुनः शर्करायाश्च गुडस्यापि विशेषतः।
एकसंवत्सरेऽतीते पुराणत्वं स्मृतं बुधैः ॥ २४ ॥

અન્વયઃ–નવં મધુ પુષ્ટ્યૈ ભવેત્, ન અતિ શ્લેષ્મહરં સરં (ચ ભવતિ)। પુરાણં ગ્રાહકં રૂક્ષં મેદોઘ્નમ્ અતિલેખનં (સ્યાત્)। મધુનઃ શર્કરાયાઃ ચ ગુડસ્ય અપિ વિશેષતઃ એકસંવત્સરે અતીતે બુધૈઃ પુરાણત્વં સ્મૃતમ્ ॥

નવું મધ પુષ્ટિકારક હોય છે, કફને બહુ તોડનાર નથી અને મળને પ્રવર્તાવનાર છે. જૂનું મધ મળના પાતળાપણાને મટાડનાર, રૂક્ષ, મેદને તોડનાર અને મળોને બહુ જ ઉખેડનાર છે. મધને, સાકરને તથા ગોળને વધારામાં વધારે એક વર્ષ વીતી જાય, ત્યારે તેઓને વિદ્વાનો જૂનાં કહે છે. ૨૩,૨૪

ઝેરી મધના ગુણદોષ

विषपुष्पादपि रसं सविषा भ्रमरादयः।
गृहीत्वा मधु कुर्वन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु ॥२५॥
विषान्वयात्तदुष्णं तु द्रव्येणोष्णेन वा सह।
उष्णार्तस्योष्णकाले च स्मृतं विषसमं मधु ॥२६

અન્વયઃ–સવિષાઃ ભ્રમરાદયઃ વિષપુષ્પાત્ અપિ રસં ગૃહીત્વા મધુ કુર્વન્તિ, તત્ મધુ શીતં ગુણવત્ (ભવતિ)॥ તત્ તુ વિષાન્વયાત્ વા ઉષ્ણેન દ્રવ્યેણ સહ ઉષ્ણં (ભવતિ તતશ્ચ) ઉષ્ણાર્તસ્ય ચ ઉષ્ણકાલે (તત્) મધુ વિષસમં

ચાર જાતની શેરડીના ગુણો

સૂચિપત્રો નીલપોરો નૈપાલો દીર્ઘપત્રકઃ ।
વાતલાઃ કફપિત્તઘ્નાઃ સકષાયા વિદાહિનઃ ॥૧૧॥

સૂચિપત્ર,[1] નેપાલ,[2] દીર્ઘપત્ર,[3] અને નીલપોર,[4] એ ચાર જાતની શેરડી વાયુ કરનાર, કફને તથા પિત્તને હણનાર, તૂરાશ વાળી અને બળતરા કરનાર હોય છે ૧૧

૧ સૂચ્ય ઇવ પત્રાણિ યસ્ય સઃ—જેનાં પાદડાં સોય જેવી અણીવાળા હોય છે, તેથી સૂચિપત્ર–કહેવાતી શેરડી

૨ નેપાલદેશે ભવઃ નૈપાલઃ જે શેરડી નેપાલ દેશમા થાય છે તે નેપાલ કહેવાય છે

૩ દીર્ઘાણિ પત્રાણિ યસ્ય સઃ—જેના પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તે દીર્ઘપત્ર શેરડી કહેવાય છે

૪ નીલઃ પોરો યસ્ય સઃ—જેની કાતરી કાળા રંગની હોય છે તે નીલપોર–શેરડી કહેવાય છે

મનોગુપ્તાના ગુણો

મનોગુપ્તા વાતહરી તૃષ્ણાશ્રમવિનાશિની ।
સુશીતા મધુરાતીવ રક્તપિત્તપ્રણાશિની ॥૧૨॥

મનોગુપ્તા[1] શેરડી વાયુને હરનાર, તરશ સબંધી રોગોને મટાડનાર, ખૂબ ટાઢી, બહુ જ મીઠી અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનારી હોય છે ૧૨

૧ મનસા—મન ધ્યાન મન સંકલ્પેન મનોવિચારેણ વા ગુપ્તા યદ્વા મનો ગુપ્તં યયા અત્યન્તશીત પિત્તધ્નત્વાત્ રક્તપિત્તનાશકત્વાત્—જે મન ધ્યાનથી અથવા મનના સંકલ્પ કે વિચારથી ગુપ્ત હોય છે અથવા જે રક્તનાશક અતિશીતળ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર હોવાથી જાણે મનની રક્ષા કરી હોય છે તેથી મનોગુપ્તા કહેવાતી શેરડી

બાળક, જુવાન અને ઘરડી શેરડીના ગુણો

બાલેક્ષુસ્તુ કફં કુર્યાન્મેદોમેહકરશ્ચ સઃ ।
યુવા તુ વાતહૃત્સ્વાદુરીષત્તીક્ષ્ણશ્ચ પિત્તનુત્ ।
રક્તપિત્તહરો વૃદ્ધઃ ક્ષતહૃદ્બલવીર્યકૃત્ ॥૧૩॥

અન્વય—બાલેક્ષુ તુ કફં કુર્યાત્ ચ સઃ મેદોમેહકરઃ (અસ્તિ) યુવા તુ વાતહૃત્ સ્વાદુ ચ ઈષત્ તીક્ષ્ણઃ ચ પિત્તનુત્ (સ્યાત્) વૃદ્ધઃ (સઃ) રક્તપિત્તહરઃ ક્ષતહૃત્ બલવીર્યકૃત્ (ભવતિ) ॥

બાળક (જેને ઊગ્યાને ઘણા દિવસ ન થયા હોય તે) શેરડી કફ કરનાર અને મેદને તથા પ્રમેહને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે; જુવાન શેરડી વાયુને હરનાર, મધુર, કાંઈક તીક્ષ્ણ અને પિત્તને મટાડનાર હોય છે; ઘરડી શેરડી રક્તપિત્તને મટાડનાર, ક્ષતને મટાડનાર અને બળ તથા વીર્યને કરનાર હોય છે ૧૩

શેરડીના અંગોમા જુદા જુદા ગુણો

મૂલે તુ મધુરોઽત્યર્થં મધ્યેઽપિ મધુરઃ સ્મૃતઃ ।
અગ્રે ગ્રન્થિષુ વિજ્ઞેય ઇક્ષુઃ પટુરસો બુધૈઃ ॥૧૪॥

અન્વય—ઇક્ષુઃ મૂલે તુ અત્યર્થં મધુરઃ મધ્યે અપિ મધુરઃ સ્મૃતઃ, અગ્રે (ચ) ગ્રન્થિષુ બુધૈઃ પટુરસઃ વિજ્ઞેયઃ ॥

શેરડી મૂળમા અત્યંત મધુર, મધ્ય ભાગમા પણ મધુર અને અગ્ર ભાગમા તથા ગાંઠોમા ડાહ્યાઓએ તેને ખારી જાણવી. ૧૪

દાંતે ચૂસેલી શેરડીના ગુણો

દન્તનિષ્પીડિતસ્યેક્ષો રસઃ પિત્તાસ્રનાશનઃ ।
શર્કરાસમવીર્યઃ સ્યાદવિદાહી કફપ્રદઃ ॥૧૫॥

અન્વય—દન્તનિષ્પીડિતસ્ય ઇક્ષોઃ રસઃ પિત્તાસ્રનાશનઃ શર્કરાસમવીર્યઃ અવિદાહી કફપ્રદઃ સ્યાત્ ॥

દાંતે ચૂસેલી શેરડીનો રસ પિત્તનો તથા લોહીના બગાડનો કે રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર, સાકરના જેવી શક્તિવાળો, બળતરા નહિ કરનાર અને કફ કરનાર થાય છે ૧૫

યંત્રમા પીલેલી શેરડીના ગુણો

મૂલાગ્રજન્તુજગ્ધાદિપીડનાન્મલસઙ્કરાત્ ।
કિઞ્ચિત્કાલવિધૃત્યા ચ વિકૃતિં યાતિ યાન્ત્રિકઃ ।
તસ્માદ્વિદાહી વિષ્ટમ્ભી ગુરુઃ સ્યાદ્યાન્ત્રિકો રસઃ ॥

અન્વય—યાન્ત્રિકઃ રસઃ મૂલાગ્રજન્તુજગ્ધાદિપીડનાત્ મલસઙ્કરાત્ ચ કિઞ્ચિત્ કાલવિધૃત્યા વિકૃતિં યાતિ તસ્માત્ યાન્ત્રિકઃ (રસઃ) વિદાહી વિષ્ટમ્ભી ગુરુઃ સ્યાત્ ॥

યંત્રથી પીલેલી શેરડીનો રસ મૂળ, આગલો ભાગ, જીવડા તથા ગાંઠો પિલાવાથી, મેલ આવી જવાથી અને કાંઈક વધારે વખત રહેવાથી વિકાર પામેલો હોય છે, તેથી બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે, મળને રોકે છે અને ભારે થાય છે ૧૬

શેરડીના વાસી રસના ગુણો

રસઃ પર્યુષિતો નેષ્ટો હ્યમ્લો વાતાપહો ગુરુઃ ।
કફપિત્તકરઃ શોષી ભેદનશ્ચાતિમૂત્રલઃ ॥૧૭॥

શેરડીનો વાસી રસ સારો લાગતો નથી; કારણ કે તે ખાટો થઈ જાય છે; અને વાયુને હણનાર, ભારે, કફને તથા પિત્તને

કરનાર, શોષ કરનાર, મળને તોડનાર અને મૂત્રને બહુ વધારનાર હોય છે. ૧૭

શેરડીના પકવેલા રસના ગુણો

पक्वो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ।
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित्पित्तकरः स्मृतः ॥१८॥

શેરડીનો પકાવેલો રસ ભારે, સ્નિગ્ધ, બહુ તીક્ષ્ણ, કફને તથા વાયુને મટાડનાર, ગોળાને તથા આફરાને શાંત કરનાર અને કાંઈક પિત્ત કરનાર મનાય છે. ૧૮

શેરડીના રસમાંથી બનતા પદાર્થોના ગુણો

इक्षोर्विकारास्तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः ।
गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सराः ॥
वृष्या मोहहराः शीता बृंहणा विषहारिणः ॥१९॥

શેરડીના રસમાંથી થતા પદાર્થો તરશને, બળતરાને, મૂર્છાને, પિત્તને તથા લોહીના બગાડને રક્તપિત્તને મટાડનાર; ભારે, મધુર, બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, વાયુને હરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, મોહને હણનાર, ટાઢા, પુષ્ટિ આપનાર અને ઝેરને હરનારા છે. ૧૯

શેરડીના રસની પાતળી રાબનું લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः ।
स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥२०॥
फाणितं गुर्वभिष्यन्दि बृंहणं कफशुक्रकृत् ।
वातपित्तश्रमान् हन्ति मूत्रबस्तिविशोधनम् ॥२१॥

अन्वयः—इक्षोः यः तु रसः पक्वः किंचिद् गाढः बहुद्रवः (भवेत्) सः एव इक्षुविकारेषु फाणितसंज्ञया ख्यातः ॥ फाणितं गुरु अभिष्यन्दि बृंहणं कफशुक्रकृत वातपित्तश्रमान् हन्ति, मूत्रबस्तिविशोधनम् (चास्ति) ॥

શેરડીનો જે રસ પકાવેલો, કાંઈક ઘાટો અને જેનો રેલો ચાલે એવો હોય તે ફાણિત[1] નામે કહેવાય છે. ફાણિત ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકી દેનાર, પુષ્ટિ આપનાર, કફને તથા વીર્યને વધારનાર; વાયુને, પિત્તને તથા શ્રમને મટાડનાર અને મૂત્રને તથા નાભિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર હોય છે. ૨૦,૨૧

૧. फाण्यते स्म—प्राप्यते स्म पक्वता किंचिद् गाढता बहुद्रवता च जनैः, फण गतौ—ण्यन्तात् कर्मणि क्तः—જેને લોકોએ પરિપક્વ, કંઈક ઘાટો અને ખૂબ પ્રવાહી કર્યો હોય તે શેરડીનો રસ ફાણિત કહેવાય છે.

શેરડીના રસની ઘાટી રાબનું લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

इक्षो रसो यः सम्पक्वो घनः किञ्चिद्द्रवान्वितः ।
मन्दं यत्स्यन्दते तस्मात्तन्मत्स्यण्डी निगद्यते ॥२२॥
मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।
मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥२३॥

अन्वयः—इक्षोः यः रसः संपक्वः घनः किंचिद् द्रवान्वितः (सन्) यत् मन्दं स्यन्दते तस्मात् तत् मत्स्यण्डी निगद्यते ॥ मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥

શેરડીનો જે રસ સારી રીતે પકાવેલો, ઘાટો અને કાંઈક રેલો ચાલે એવો થઈને ધીમે ધીમે ઝરે છે, તે કારણે (વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ) મત્સ્યંડી[1] કહેવાય છે. મત્સ્યંડી મળને છૂટા કરનાર, બળ આપનાર, હલકી, પિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર, મધુર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને લોહીના દોષોને મટાડનાર છે. ૨૨,૨૩

૧. मन्दं मद्दं मुदं वा स्यन्दते—प्रस्रवते इति मत्स्यण्डी, स्यन्दू प्रस्रवणे—कर्मण्यण्, 'टिड्ढे'ति ङीप्, पृषोदरादित्व—જે ધીમેધીમે ઝરે અથવા આનંદ તથા હર્ષને ઝરે છે, તેથી મત્સ્યંડી કહેવાતો શેરડીનો પક્વ રસ.

ગોળનું લક્ષણ નામો તથા ગુણો

इक्षो रसो यः सम्पक्वो जायते लोष्ठवद् दृढः ।
स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यण्डयेव गुडो मतः ॥२४
गुडो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
नातिपित्तहरो मेदःकफकृमिबलप्रदः ॥ २५ ॥

अन्वयः—इक्षोः संपक्वः रसः लोष्ठवत् दृढः जायते सः गुडः (कथ्यते), गौडदेशे तु मत्स्यण्डी एव गुडः मतः ॥

શેરડીનો સારી પેઠે પકાવેલો જે રસ ઢેફાંની પેઠે દૃઢ થઈ જાય, તે (ગુડ)[1] ગોળ કહેવાય છે. ગૌડ દેશના લોકો તો એ રસની ઘાટી (મત્સ્યણ્ડી) રાબને જ ગોળ માને છે. ગોળ વીર્યને વધારનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ, વાયુને હણનાર, મૂત્રને સાફ કરનાર, પિત્તને અત્યંત હરનાર નથી અને મેદને, કફને, કૃમિને તથા બળને વધારનાર છે. ૨૪,૨૫

૧ गुडति—वेष्टयति स्वमिक्षोर्गुणै—माधुर्यादिभिः स्व-

स्मृतम् ॥

ઝેરવાળા ભમરા વગેરે ઝેરી ફૂલોમાંથી પણ રસ લઈને મધ બનાવે છે, તે મધ શીતળ અને ગુણકારી હોય છે પરંતુ તેમાં ઝેરી પદાર્થનો સંબંધ હોવાથી અથવા ગરમ પદાર્થ મળવાથી તે ગરમ થાય છે અને તે કારણે ગરમીથી પીડાયેલાને કે ગરમીના કાળમાં તે મધ ઝેરના જેવું કામ કરે છે.

મીણનાં નામો તથા ગુણો

मदनं तु मधूच्छिष्टं मधुशेषं च सिक्थकम् ।
मध्वाधारो मदनकं मधूत्थितमपि स्मृतम् ॥२७॥
मदनं मृदु सुस्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।
भग्नसन्धानकृद्वात-कुष्ठवीसर्परक्तजित् ॥२८॥

મદન,[1] મધૂચ્છિષ્ટ,[2] મધુશેષ,[3] સિક્થક, મધ્વાધાર,[5] મદનક[6] અને મધૂત્થિત[7] એટલાં મીણનાં સંસ્કૃત નામો છે મીણ કોમળ, ખૂબ સ્નિગ્ધ, ભૂતને હણનાર, વ્રણને રુઝાવનાર, ભાંગેલાને સાંધનાર અને વાયુને, કોઢને, રતવા રોગને તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

૧. मदयति—मादयति मधुमाक्षिकादि … —जे કોમળપણું વગેરે ગુણને ધારણ કરે છે અને વાયુ વગેરેને મટાડે છે, તેથી મદન—મીણ.

૨ मधुन उच्छिष्टम् मधूच्छिष्टम्—મધનું એંઠું—મધ કાઢી લીધા પછી બાકી રહેલું તે મધૂચ્છિષ્ટ—મીણ.

૩ मधुन शेष मधुशेषम्—અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે

૪. सिच्यति मधु सिच्यते वा मधु अस्मात्, सिच … ('वाक्पुष्टि'—उणा ૧-७) इति थक्, … —જે મધને ઝરે છે અથવા જેમાંથી મધ ઝારી લેવાય છે, તેથી સિક્થક—મીણ.

૫. मधुन आधार मध्वाधार—જે મધનો આધાર ગણાય છે તેથી મધ્વાધાર—મીણ.

૬ मादयति … —જેના વડે ચાંદા વગેરેનો નાશ કરી લોકો આનંદ પામે છે, તેથી મદનક—મીણ.

૭. मधुना उत्थितं वा मधु … मधूत्थितम्—મધ વડે પથરાયેલું અથવા જેમાં મધ રહ્યું હોય છે, તેથી મધૂત્થિત—મીણ.

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં મધુવર્ગ સમાપ્ત

૨૨ : ઇક્ષુવર્ગ

શેરડીનાં નામો તથા ગુણો

इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूमिरसोऽपि च ।
गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतृणः स्मृतः ॥१॥
इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः ।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः ॥२॥

अन्वय—इक्षुः दीर्घच्छदः प्रोक्तः तथा भूमिरसः अपि च गुडमूलः च असिपत्रः तथा मधुतृणः स्मृतः ॥

ઇક્ષુ,[1] દીર્ઘચ્છદ,[2] ભૂમિરસ,[3] ગુડમૂલ, અસિપત્ર,[5] અને મધુતૃણ,[6] એટલાં શેરડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. શેરડીઓ રક્તપિત્તને મટાડનાર, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, ભારે, મૂત્રને વધારનાર અને ટાઢી છે.

૧. इष्यते सर्वैरिति माधुर्यादिगुणयुक्तत्वात्, … ('इषे क्सु' उणा ૩-१५७), 'वषो च'—મીઠાશ વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી ઇક્ષુ—શેરડી.

૨. दीर्घाश्छदा यस्य स—જેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘચ્છદ—શેરડી.

૩ भूमौ भूमेर्वा रसो यस्य स —જેનો રસ જમીનમાં હોય અથવા જમીનમાંથી આવે છે, તેથી ભૂમિરસ શેરડી.

૪ गुडस्य मूलं—कारणमस्य—ગોળનું જે મૂળ કારણ હોય છે, તેથી ગુડમૂલ—શેરડી.

૫. असिः इव … पत्रं यस्य स —તરવારની ધાર જેવું જેનું પાંદડું તીક્ષ્ણ અણીવાળું અને તરવાર જેવા આકારનું પણ હોય છે, તેથી અસિપત્ર—શેરડી.

૬ मधु तृणेषु, मधुरस्तृणभेदो वा—જે ઘાસમાં મધુર છે અથવા મીઠા ઘાસરૂપ ગણાય છે, તેથી મધુતૃણ—શેરડી.

શેરડીની જાતો

पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ॥३॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।
मनोज्ञुप्ता च इत्येता जातयः समुदीरिताः ॥४॥

પૌંડ્રક, ભીરુક, વંશક, શતપોરક, કાંતાર, તાપસેક્ષુ, કાષ્ઠેક્ષુ, સૂચિપત્રક, નેપાલ, દીર્ઘપત્ર, નીલપોર, કોશક અને મનોજ્ઞુપ્તા

એટલી શેરડીની જાતો કહી છે. (હવે તેઓના ગુણ કહું છું.) ૩,૪

પૌંડ્રકના તથા ભીરુકના ગુણો

वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशीतो बृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥५

अन्वयः—पौण्ड्रकः तथा भीरुकः वातपित्तप्रशमनः रसपाकयोः मधुरः सुशीतः बृंहणः बल्यः (भवति) ॥

પૌંડ્રક[1] અને ભીરુક[2] શેરડી વાયુને તથા પિત્તને શમાવનાર, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, ખૂબ ટાઢી અને પુષ્ટિ તથા બળને કરનાર છે.

૧. पुण्डति—खण्डयति वायुं पित्तं च, पुडि खण्डने—'स्फायि.'—(उणा. २–१६) इति रक्, ततः पुण्ड्र एव पौण्ड्रः—स्वार्थे अण् कन् च—જે વાયુનો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, તેથી પૌંડ્રક–ધોળી શેરડી.

૨. बिभेति वातादिभ्य. इत्येवंशीलः—'ञिभी भये—'भिय कुक्रुकनौ' 'कुकन्नपि' इति कुकन्—જે બહારના પવન વગેરેથી ભયભીત રહે છે, તેથી ભીરુક કહેવાતી શેરડી.

કોશકૃત કે કોશકારના ગુણો

कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।

કોશકૃત[1]–દોડા જેવો આકાર ધારણ કરતી શેરડી ભારે, ટાઢી અને રક્તપિત્તને તથા ક્ષયને મટાડનાર છે.

૧. कोशं—कोशाकारं करोति, डुकृञ् करणे—क्विप्—જે દોડા જેવો આકાર ધારણ કરે છે, તેથી કોશકૃત્ કહેવાતી એક શેરડી.

કાંતારેક્ષુના ગુણો

कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो बृंहणो सरः ॥६॥

કાન્તારેક્ષુ[1]–જંગલી શેરડી ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને ઝાડો ઉતારનાર છે. ૬

૧. कान्तं—सुन्दरं रसम् ऋच्छति—प्राप्नोति, ऋ गतौ—कर्मण्यण्—कान्तारश्चासौ इक्षुः कान्तारेक्षुः—જે સુંદર રસને ધારણ કરે છે, તેથી કાન્તારેક્ષુ કહેવાતી શેરડી.

વંશકના ગુણો

दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः ॥७

अन्वयः—वंशकः दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारः स्मृतः ॥

વંશક[1]–વાંસ જેવા આકારવાળી શેરડી લાંબી કાતરીઓવાળી, બહુ જ કઠણ અને ખારાશવાળી હોય છે. ૭

૧. वंश इव कायति, वंश इवाकृत्यैति वा वंशकः—જે વાંસ જેવા આકારની હોય છે, તેથી વંશક કહેવાતી શેરડી.

શતપોરકના ગુણો

शतपर्वा भवेत्किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः ।
विशेषात्किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः ॥८॥

अन्वयः—शतपर्वा किंचित्कोशकारगुणान्वितः भवेत्, विशेषात् किंचित् उष्णः च सक्षारः (सन्) पवनापहः (भवति) ॥

શતપોરક[1]–ઘણી કાતરીઓવાળી શેરડી કાંઈક કોશકાર શેરડીના જેવા ગુણવાળી, વિશેષમાં કાંઈક ગરમ, ખારાશવાળી અને વાયુને મટાડનારી હોય છે. ૮

૧ शतं पोराः पर्वाणि—विभागा यस्य सः—જેને સેંકડો કાતરીઓ હોય છે, તેથી શતપોરક કે શતપર્વા શેરડી.

તાપસેક્ષુના ગુણો

तापसेक्षुर्भवेन्मृद्वी मधुरा श्लेष्मकोपनी ।
तर्पणी रुचिकृच्चापि वृष्या च बलकारिणी ॥९॥

अन्वयः—तापसेक्षुः मृद्वी मधुरा (सती) श्लेष्मकोपनी तर्पणी अपि च रुचिकृत् वृष्या च बलकारिणी भवेत् ॥

તાપસેક્ષુ[1] નામની પાતળી શેરડી કૂણી, મધુર, કફનો પ્રકોપ કરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, રુચિકારક, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને બળકારક હોય છે. ૯

૧. तापसप्रिया इक्षुः, यद्वा तापससमाना कृशा मृद्वी चासौ इक्षुः—તપસ્વીઓને પ્રિય અથવા તપસ્વીના જેવી પાતળી તથા કોમળ–પોચી શેરડી તે તાપસેક્ષુ કહેવાય છે.

કાંડેક્ષુના ગુણો

एवंगुणैस्तु काण्डेक्षुः स तु वातप्रकोपनः ॥१०॥

अन्वयः—काण्डेक्षुः गुणैः तु एवं, (किं) तु सः वातप्रकोपनः (भवति) ॥

કાંડેક્ષુ–જાડી શેરડી પણ ઉપર કહેલી પાતળી શેરડીના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે, પણ તે વાયુનો પ્રકોપ કરનાર હોય છે. ૧૦

૧. काण्डम् इव स्थूल इक्षुः—काण्डेक्षुः—થોડા જેવી જાડી શેરડી–કાંડેક્ષુ કહેવાય છે.

ચાર જાતની શેરડીના ગુણો

सूचिपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।
वातला कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥११॥

સૂચિપત્ર,[1] નેપાલ,[2] દીર્ઘપત્ર,[3] અને નીલપોર,[4] એ ચાર જાતની શેરડી વાયુ કરનાર, કફને તથા પિત્તને હણનાર, તૂરાશ વાળી અને બળતરા કરનાર હોય છે ૧૧

૧ सूच्य इव पत्राणि यस्य सः —જેના પાદડાં સોય જેવી અણીવાળા હોય છે, તેથી સૂચિપત્ર-કહેવાતી શેરડી

૨ नेपालदेशे भवः नैपालः—જે શેરડી નેપાલ દેશમાં થાય છે, તે નેપાલ કહેવાય છે

૩ दीर्घाणि पत्राणि यस्य सः—જેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તે દીર્ઘપત્ર શેરડી કહેવાય છે

૪ नीलः पोरो यस्य सः—જેની કાતરી કાળા રંગની હોય છે તે નીલપોર—શેરડી કહેવાય છે

મનોગુપ્તાના ગુણો

मनोरमा वातहरी तृष्णाश्रमविनाशिनी ।
सुशीता मधुराऽतीव रक्तपित्तप्रणाशिनी ॥१२॥

મનોગુપ્તા[1] શેરડી વાયુને હરનાર, તરસ અને થાકને મટાડનાર, ખૂબ ઠાઢી, બહુ જ મીઠી અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનારી હોય છે ૧૨

૧ मनसा-मनःशब्देन मन संकल्पेन मनोविकारेण वा गुप्ता यया मनो गुप्तं यया वा मनोरमा गुप्तरसा मधुरत्वात् रक्तपित्तनाशकत्वात्—જે મન સંબંધી અથવા મનના સંકલ્પ કે વિચારથી ગુપ્ત હોય છે અથવા જે વાતનાશક અતિશીતળ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર હોવાથી જેણે મનનો રક્ષા કરી હોય છે તેથી મનોગુપ્તા કહેવાતી શેરડી

બાળક, જુવાન અને ઘરડી શેરડીના ગુણો

बालेक्षुस्तु कफं कुर्यान्मेदोमेहकरश्च सः ।
युवा तु वातहृत्स्वादुरीषत्तीक्ष्णश्च पित्तनुत् ।
रक्तपित्तहरो वृद्धः क्षतहृद्बलवीर्यकृत् ॥१३॥

अन्वय—बालेक्षुस्तु कफं कुर्यात् च सः मेदोमेहकरः (अस्ति) युवा तु वातहृत् स्वादुः च ईषत्तीक्ष्णः च पित्तनुत् (स्यात्), वृद्धः (स) रक्तपित्तहरः क्षतहृत् बलवीर्यकृत् (भवति) ॥

બાળક (જેને ઊગ્યાને ઘણા દિવસ ન થયા હોય તે) શેરડી કફ કરનાર અને મેદને તથા ... જુવાન શેરડી વાયુને હરનાર, મધુર, કાંઈક તીક્ષ્ણ અને પિત્તને મટાડનાર હોય છે; ઘરડી શેરડી રક્તપિત્તને મટાડનાર, ક્ષતને મટાડ નાર અને બળ તથા વીર્યને કરનાર હોય છે ૧૩

શેરડીનાં અંગોમાં જુદા જુદા ગુણો

मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्योऽपि मधुरः स्मृतः ।
मध्ये ग्रन्थिषु विज्ञेयं ह्यग्रे पटुरसो भवेत् ॥१४॥

अन्वयः—इक्षुः मूले तु अत्यर्थं मधुरः, मध्ये अपि मधुरः स्मृतः, अग्रे (च) ग्रन्थिषु च पटुरसः विज्ञेयः ॥

શેરડી મૂળમાં અત્યંત મધુર, મધ્ય ભાગમાં પણ મધુર અને અગ્ર ભાગમાં તથા ગાંઠોમાં ખારાશવાળી તેને ખારી જાણવી. ૧૪

દાંતે ચૂસેલી શેરડીના ગુણો

दन्तनिष्पीडितस्येक्षो रसः पित्तास्रनाशनः ।
शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफप्रदः ॥१५॥

अन्वयः—दन्तनिष्पीडितस्य इक्षोः रसः पित्तास्रनाशनः शर्करासमवीर्यः अविदाही कफप्रदः स्यात् ॥

દાંતે ચૂસેલી શેરડીનો રસ પિત્તનો તથા લોહીના બગાડનો કે રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર, સાકરના જેવી શક્તિવાળો, બળતરા નહિ કરનાર અને કફ કરનાર થાય છે ૧૫

યંત્રમાં પીલેલી શેરડીના ગુણો

मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसङ्करात् ।
किञ्चित्कालविधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥
तस्माद्विदाही विष्टम्भी गुरुः स्याद्यान्त्रिको रसः ॥

अन्वयः—यान्त्रिकः रसः मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनात् मलसङ्करात् च किञ्चित् कालविधृत्या विकृतिं याति तस्मात् यान्त्रिकः (रसः) विदाही विष्टम्भी गुरुः स्यात् ॥

યંત્રથી પીલેલી શેરડીનો રસ મૂળ, આગલો ભાગ, જીવડાં તથા મેલ વિગેરેથી, મેલ ભળી જવાથી અને કાંઈક વધારે વખત રહેવાથી વિકાર પામેલો હોય છે, તેથી બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે, મળને રોકે છે અને ભારે થાય છે ૧૬

શેરડીના વાસી રસના ગુણો

रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरुः ।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः ॥१७॥

શેરડીનો વાસી રસ સારો ગણાતો નથી; કારણ કે તે ખાટો થઈ જાય છે, અને ... કરનાર ... પિત્તને

કરનાર, શોષ કરનાર, મળને તોડનાર અને મૂત્રને બહુ વધારનાર હોય છે. ૧૭

શેરડીના પકવેલા રસના ગુણો

પક્વો રસો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ સુતીક્ષ્ણઃ કફવાતનુત્ ।
ગુલ્માનાહપ્રશમનઃ કિઞ્ચિત્પિત્તકરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૮॥

શેરડીનો પકાવેલો રસ ભારે, સ્નિગ્ધ, બહુ તીક્ષ્ણ, કફને તથા વાયુને મટાડનાર, ગોળાને તથા આફરાને શાંત કરનાર અને કાંઈક પિત્ત કરનાર મનાય છે. ૧૮

શેરડીના રસમાંથી બનતા પદાર્થોના ગુણો

ઇક્ષોર્વિકારાસ્તૃડ્દાહમૂર્ચ્છાપિત્તાસ્રનાશનાઃ ।
ગુરવો મધુરા બલ્યાઃ સ્નિગ્ધા વાતહરાઃ સરાઃ ॥
વૃષ્યા મોહહરાઃ શીતા બૃંહણા વિષહારિણઃ ॥૧૯॥

શેરડીના રસમાંથી થતા પદાર્થો તરશને, બળતરાને, મૂર્છાને, પિત્તને તથા લોહીના બગાડને રક્તપિત્તને મટાડનાર; ભારે, મધુર, બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, વાયુને હરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, મોહને હણનાર, ટાઢા, પુષ્ટિ આપનાર અને ઝેરને હરનારા છે. ૧૯

શેરડીના રસની પાતળી રાબનું લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

ઇક્ષો રસસ્તુ યઃ પક્વઃ કિઞ્ચિદ્ગાઢો બહુદ્રવઃ ।
સ એવેક્ષુવિકારેષુ ખ્યાતઃ ફાણિતસંજ્ઞયા ॥૨૦॥
ફાણિતં ગુર્વભિષ્યન્દિ બૃંહણં કફશુક્રકૃત્ ।
વાતપિત્તશ્રમાન્ હન્તિ મૂત્રવસ્તિવિશોધનમ્ ॥૨૧॥

અન્વયઃ—ઇક્ષોઃ યઃ તુ રસઃ પક્વઃ કિંચિદ્ ગાઢઃ બહુદ્રવઃ (ભવેત્) સઃ એવ ઇક્ષુવિકારેષુ ફાણિતસંજ્ઞયા ખ્યાતઃ ॥ ફાણિતં ગુરુ અભિષ્યન્દિ બૃંહણં કફશુક્રકૃત્ વાતપિત્તશ્રમાન્ હન્તિ, મૂત્રવસ્તિવિશોધનમ્ (ચાસ્તિ) ॥

શેરડીનો જે રસ પકાવેલો, કાંઈક ઘાટો અને જેનો રેલો ચાલે એવો હોય તે ફાણિત[1] નામે કહેવાય છે. ફાણિત ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકી દેનાર, પુષ્ટિ આપનાર, કફને તથા વીર્યને વધારનાર; વાયુને, પિત્તને તથા શ્રમને મટાડનાર અને મૂત્રને તથા નાભિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર હોય છે. ૨૦,૨૧

૧. ફાણ્યતે સ્મ—પ્રાપ્યતે સ્મ પક્વતા કિંચિદ્ ગાઢતા બહુદ્રવતા ચ જનૈઃ, ફણ ગતૌ—ણ્યન્તાત્ કર્મણિ ક્તઃ—જેને લોકોએ પરિપક્વ, કાંઈક ઘાટો અને ખૂબ પ્રવાહી કર્યો હોય તે શેરડીનો રસ ફાણિત કહેવાય છે.

શેરડીના રસની ઘાટી રાબનું લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

ઇક્ષો રસો યઃ સમ્પક્વો ઘનઃ કિઞ્ચિદ્દ્રવાન્વિતઃ ।
મન્દં યત્સ્યન્દતે તસ્માત્તન્મત્સ્યણ્ડી નિગદ્યતે ॥૨૨॥
મત્સ્યણ્ડી ભેદિની બલ્યા લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા ।
મધુરા બૃંહણી વૃષ્યા રક્તદોષાપહા સ્મૃતા ॥૨૩॥

અન્વયઃ—ઇક્ષોઃ યઃ રસઃ સંપક્વઃ ઘનઃ કિંચિદ્ દ્રવાન્વિતઃ (સન્) યત્ મન્દં સ્યન્દતે તસ્માત્ તત્ મત્સ્યણ્ડી નિગદ્યતે ॥ મત્સ્યણ્ડી ભેદિની બલ્યા લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા મધુરા બૃંહણી વૃષ્યા રક્તદોષાપહા સ્મૃતા ॥

શેરડીનો જે રસ સારી રીતે પકાવેલો, ઘાટો અને કાંઈક રેલો ચાલે એવો થઈને ધીમે ધીમે ઝરે છે, તે કારણે (વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ) મત્સ્યંડી[1] કહેવાય છે. મત્સ્યંડી મળને છૂટા કરનાર, બળ આપનાર, હલકી, પિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર, મધુર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને લોહીના દોષોને મટાડનાર છે. ૨૨,૨૩

૧. મન્દં મન્દં મુદં વા સ્યન્દતે—પ્રસ્રવતે ઇતિ મત્સ્યણ્ડી, સ્યન્દૂ પ્રસ્રવણે—કર્મણ્યણ્, 'ટિડ્ઢે'તિ ઙીપ્, પૃષોદરાદિશ્ચ—જે ધીમેધીમે ઝરે અથવા આનંદ તથા હર્ષને ઝરે છે, તેથી મત્સ્યંડી કહેવાતો શેરડીનો પકવ રસ.

ગોળનું લક્ષણ નામો તથા ગુણો

ઇક્ષો રસો યઃ સમ્પક્વો જાયતે લોષ્ઠવદ્ દૃઢઃ ।
સ ગુડો ગૌડદેશે તુ મત્સ્યણ્ડ્યેવ ગુડો મતઃ ॥૨૪
ગુડો વૃષ્યો ગુરુઃ સ્નિગ્ધો વાતઘ્નો મૂત્રશોધનઃ ।
નાતિપિત્તહરો મેદઃકફકૃમિબલપ્રદઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્વયઃ—ઇક્ષોઃ સંપક્વઃ રસઃ લોષ્ઠવત્ દૃઢઃ જાયતે સઃ ગુડઃ (કથ્યતે), ગૌડદેશે તુ મત્સ્યણ્ડી એવ ગુડઃ મતઃ ॥

શેરડીનો સારી પેઠે પકાવેલો જે રસ ઢેફાંની પેઠે દૃઢ થઈ જાય, તે (ગુડ)[1] ગોળ કહેવાય છે. ગૌડ દેશના લોકો તો એ રસની ઘાટી (મત્સ્યણ્ડી) રાબને જ ગોળ માને છે. ગોળ વીર્યને વધારનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ, વાયુને હણનાર, મૂત્રને સાફ કરનાર, પિત્તને અત્યંત હરનાર નથી અને મેદને, કફને, કૃમિને તથા બળને વધારનાર છે. ૨૪,૨૫

૧ ગુડતિ—વેષ્ટયતિ સ્વમિક્ષોર્ગુણૈઃ—માધુર્યાદિભિઃ સ્વ-

कोर्येण सवर्मैरपि-गुड पिने-'गुडणे'ति च—જે ક્ષેત્ર-ડીના સંપૂર્ણ ગુણો વડે તથા પોતાના પણ સ્વતંત્ર ગુણોવડે પોતાને વીંટે-વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી ગુડ-ગોળ.

જૂના ગોળના ગુણો

गुडो जीर्णो मधुरः पथ्योऽनभिष्यन्द्यग्निपुष्टिकृत् ।
पित्तघ्नो मधुरो वृष्यो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥२६॥

જૂનો ગોળ હલકો, પથ્ય, ચીકાશથી નાડીઓને રોકી શરીરમાં ભારેપણું કરતો નથી, અગ્નિને વધારનાર, પિત્તને હણનાર, મધુર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વાયુને હણનાર અને લોહીને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૨૬

નવા ગોળના ગુણો

गुडो नवः कफश्वासकासकृमिकरोऽग्निकृत् ॥२७॥

નવો ગોળ કફને, શ્વાસને, ઉધરસને કૃમિઓને અને અગ્નિને વધારનાર છે. ૨૭

જુદા જુદા અનુપાનના ગોળના પણ જુદા જુદા ગુણો

श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सहार्द्रकेण पित्तं निहन्ति च स एव हरीतकीभिः । शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय ॥२८॥

अन्वय—आर्द्रकेण सह (भक्षित गुड) आशु श्लेष्माणं विनिहन्ति हरीतकीभिः स एव च पित्तं निहन्ति शुण्ठ्या समम् अशेषं वातं हरति । इत्थं दोषत्रयक्षयकराय गुडाय नम (अस्तु) ॥

આદુની સાથે ખાધેલો ગોળ તરત કફને મટાડે, હરડેની સાથે ખાધેલો તે જ ગોળ પિત્તને મટાડે અને સૂંઠની ખાધેલો ગોળ સઘળા પ્રકારના વાયુને મટાડે છે એમ ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર ગોળને નમસ્કાર હો. ૨૮

ખાંડના ગુણો

खण्डं तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं बृंहणं हिमम् ।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥२९॥

ખાંડ[1] પણ મધુર, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, પુષ્ટિ આપનાર, ટાઢી, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર અને ઊલટીને અત્યંત મટાડનાર છે.

૧ खण्डयति—खण्डयते वा वमिम्-वातपित्तभ्रमादीन्–खण्डम्-खण्ड्यते वा—જે ઊલટીનો, વાયુનો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, તે ખંડ-ખાંડ.

સાકરિયા ખાંડના ગુણો

खण्डं तु सिकतारूपं सुश्वेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् ॥
मूर्च्छाछर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ॥३०॥

अन्वय—सिकतारूपं सुश्वेतं खण्डं तु शर्करा सिता (कथ्यते) ॥

જે ખાંડ રેતી જેવી અને બહુજ ધોળી થાય છે તે શર્કરા,[1] અને સિતા[2] કહેવાય છે સાકરિયા ખાંડ બહુ મધુર, રુચિકારક, વાયુને, પિત્તને, લોહીના બગાડને, બળતરાને, મૂર્છાને, ઊલટીને તથા જ્વરને મટાડનાર, બહુ ટાઢી અને વીર્યને વધારનાર છે. ૩૦

૧ शृणाति—हिनस्ति वातपित्तास्रदाहं मूर्च्छाम् ज्वरं च—शृ हिंसायां 'श करन्' (उणा ४-३)—જે વાયુ પિત્ત, લોહીવિકાર, દાહ, મૂર્છા, ઊલટી તથા તાવનો પણ નાશ કરે છે, તેથી શર્કરા-સાકરિયા ખાંડ.

૨ सिनोति बध्नाति सुमाधुर्यं रुचिं शुक्रं चापि-षिञ् बन्धने—'असिपुषिभ्य च' (उणा. ३-८९), यद्वा सित वर्णः अस्ति अस्या अर्शआदित्वात्, अच्—જે અત્યંત મધુરતા, રુચિ તથા વીર્યને પણ કરે છે, તેથી અથવા જેનો રંગ ખૂબ ધોળો હોય છે, તેથી સિતા-સાકરિયા ખાંડ.

પોળી તથા ખડીસાકરના ગુણો

भवेत्पुष्पसिता शीता रक्तपित्तहरी लघुः ।
सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥३१॥

अन्वय—पुष्पसिता शीता रक्तपित्तहरी लघु भवेत् ।
सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा (स्यात्) ॥

પોળી સાકર ટાઢી, લોહીના બગાડને તથા પિત્તને મટાડનારી અને હલકી છે. ખડીસાકર દસ્ત ઉતારનાર, હલકી, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારી અને ટાઢી છે. ૩૧

૧ पुष्पम् इव सित वर्णः अस्ति अस्या—अर्शआदित्वात्, अच्—જેનો રંગ સફેદ ફૂલના જેવો હોય છે, તેથી પુષ્પસિતા-પોળી સાકર

૨. सिता—श्वेतवर्णा उपलः (इव भासते) यस्याः सा—જેના ગાંગડા ધોળા પથરા જેવા ખૂબ સફેદ હોય છે, તેથી સિતોપલા-ખડીસાકર

મધની ખાંડના ગુણો

मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः ।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तघ्नी तुवरा हिमा ॥३२॥

अन्वयः–मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः तुवरा हिमा (सती) छर्दतीसारतृड्दाहरक्तहृत् (अस्ति)॥

મધમાંથી કરેલી ખાંડ રૂક્ષ, કફને તથા પિત્તને હરનારી, ભારે, તૂરી અને ટાઢી હોઈ ઊલટી, અતિસાર, તરશ, દાહ તથા લોહીના બગાડને મટાડનારી છે. ૩૨

ખાંડ અને સાકરની નિર્મળતામાં જ તેના ગુણો

यथा यथा स्यान्नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा।
स्नेहलाघवशैत्यादि सरत्वं च तथा तथा॥३३॥

अन्वयः–(खण्डशर्करयोः) यथा यथा नैर्मल्यं तथा तथा मधुरत्वं तथा तथा च सरत्वं स्नेहलाघवशैत्यादि (अधिकं) स्यात्॥

ખાંડ અને સાકર જેમ જેમ વધારે નિર્મળ હોય, તેમ તેમ તેઓમાં વધારે મધુરપણું, ઝાડાને વધારે સાફ ઉતારનારપણું, સ્નિગ્ધપણું, હલકાપણું અને ટાઢાપણું આદિ ગુણો પણ વધારે હોય છે. ૩૩

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં ઇક્ષુવર્ગ સમાપ્ત

૨૩ : અનેકાર્થ નામવર્ગ

तत्र द्व्यर्थानि नामानि यथा–

બે અર્થવાળાં નામો

'अश्मन्तकः'–अम्ललोणिका कोविदारश्च॥ 'कठिल्लकः'–कारवेल्लो रक्तपुनर्नवा च॥ 'कुलकः'–पटोलः कुपीलुश्च ('कुचिला' इति लोके प्रसिद्धः)॥ 'कोशातकी'–महाकोशातकी राजकोशातकी च॥ 'दीप्यकः'–यवान्यजमोदा च॥ 'मरुवकः'–फणिज्झकः पिण्डीतकश्च (फणिज्झकः 'मरुआ' इति लोके। (पिण्डीतकः 'मैनफल' इति लोके)॥ 'मधूलिका'–मूर्वा जलयष्टी च॥ 'रुचकम्'–सौवर्चलं वीजपूरकं च॥ 'लोणिका' लोणीशाकं चाङ्गेरीशाकं च। 'वसुकः'–मन्दारः क्षारलवणश्च॥ 'वाल्हीकम्'–कुङ्कुमं हिङ्गु च॥ 'वितुन्नकम्'–धान्यकं तुत्थं च॥ 'स्वादुकण्टकः'–गोक्षुरो विकङ्कतश्च। 'अग्निमुखी'–भल्लातकी लाङ्गली च। 'अग्निशिखम्'–कुङ्कुमं कुसुम्भश्च। 'अजशृङ्गी'–मेषशृङ्गी कर्कटशृङ्गी च। 'प्रियङ्गुः'–फलिनी कङ्गुश्च। 'भृङ्गः'–भृङ्गराजस्त्वक् च। 'समङ्गा'–मञ्जिष्ठा लज्जालुश्च। 'अमोघा'–विडङ्गं पाटला च। 'मोचा'–कदली शाल्मलिश्च। 'कुटन्नटः'–श्योनाकः कैवर्तीमुस्तं च। 'कुनटी'–धनिका मनःशिला च। 'घोण्टा'–पूगी वदरी च। 'त्रिपुटा'–त्रिवृत्सूक्ष्मैला च। 'शटी'–कर्चूरो गन्धपलाशी च। 'दन्तशठः'–जम्बीरः कपित्थश्च। 'दन्तशठा'–अम्लिका चाङ्गेरी च। 'अरुणा'–मञ्जिष्ठा अतिविषा च। 'कणा'–पिप्पली जीरकं च। 'तालपर्णी'–मुसली मुरा च। 'पीलुपर्णी'–मूर्वा बिम्बी च। 'ब्राह्मणी'–भार्गी स्पृक्का च। 'अपराजिता'–विष्णुक्रान्ता शालिपर्णी च। 'आस्फोता–' अपराजिता सारिवा च। 'पारावतपदी'–ज्योतिष्मती काकजङ्घा च। 'शारदी' सारिवा जलपिप्पली च। 'उग्रगन्धा'–वचा यवानी च। 'परिव्याधः'–कर्णिकारो जलवेतसश्च। 'अञ्जनम्'–स्रोतोञ्जनं सौवीरं च। 'अग्निः'–चित्रको भल्लातश्च। 'कृमिघ्नः'–विडङ्गो हरिद्रा च। 'तेजनः'–शरो वेणुश्च। 'तेजनी'–तेजस्वती मूर्वा च। रोचनः'–कम्पिल्लो रोचना च ('रोचना' गोरोचन)। 'राजादनम्'–क्षीरिका प्रियालश्च। 'शकुलादनी'–कटुका जलपिप्पली च। 'गोलोमी'–श्वेतदूर्वा वचा च। 'पद्मा'–पद्मचारिणी भार्गी च। 'श्यामा' सारिवा प्रियङ्गुश्च। 'उत्तमा'–त्रिफला सर्वतोभद्रा च। 'धान्यम्'–धान्याकं शाल्यादि च। 'सहस्रवीर्या'–नीलदूर्वा महाशतावरी च। 'सेव्यम्'–उशीरं लामज्जकं च। 'उदुम्बरः'–जन्तुफलं ताम्रं च। 'ऐन्द्री'–इन्द्रवारुणी इन्द्राणी च। 'कटम्भरा'–कटुका स्योनाकं च। 'क्षारः'–यवक्षारः स्वर्जिका च। 'गण्डीरः'–गण्डारी मञ्जिष्ठा च (गण्डारी–शाकविशेषो गण्डिनीति लोके)। 'गन्धारी'–दुरालभा गन्धपलाशी च। 'चित्रा'–इन्द्रवारुणी वृहद्दन्ती च। 'तुण्डिकेरी'–कार्पासी बिम्बी च। 'धारा'–गुडूची क्षीरकाकोली च। 'वालपत्रः'–खदिरो यवासश्च। 'वारि'–वालकमुदकं च। 'अङ्गारवल्ली'–भार्गी गुञ्जा च। 'अमृणालम्' लामज्जकम् उशीरं च। 'कुण्डली'–गुडूची कोविदारश्च। 'गन्धफली'–प्रियङ्गुश्चम्पककलिका च। 'दीर्घमूलः'–यवासः शालिपर्णी च। 'पिच्छिला'–शाल्मली शिंशपा च। 'पुष्पफलः'–कपित्थः कूष्माण्डश्च।

'पोटगलः'-नलः काशश्च। 'पद्मकम्'-कुष्ठमौषधम्। 'देवी'-मूर्वा स्पृक्का च। 'पिच्छा'-शुक्लातिविषा च। 'शीतशिवम्'-सैन्धवं मिश्रेया च। 'कर्कशः'-काम्पिल्यः कासमर्दश्च। 'धर्मकना'-शातला मांसरोहिणी च। 'नन्दिवृक्षः'-अश्वत्थभेदो गोमुखपत्राकारः ('बैठिया-पीपर' इति लोके) तूणिश्च। 'पयः'-क्षीरमुदकं च। 'वसा'-मूर्वा मांसरोहिणी च। 'सिंही'-बृहती वासा च। 'कतकम्'-विषघ्नं निर्मलीफलं च। 'कण्टकाढ्या'-कुब्जकः धामनो च। 'पद्मपुष्पः'-सप्तनिर्यास पाठश्च 'प्राचिप्पी'-शटी सप्तला च। 'हरविलासिनी'-हरिद्रा नली च। 'विषपर्णम्'-रक्तचन्दनं मन्थि पर्णं च। 'मधुरः'-जीवकः जीवनीयगणश्च। 'मोहनाशनी'-नागदूर्वा अम्लवेतसम्। 'मागिनी'-ताम्बूली नागपुष्पी च। 'सूर्यवल्ली' मिश्रत् मार्कण्डिका च। 'मठ'-श्योनाकः म-घोषश्च 'वनस्पतिः'-वटः नन्दिवृक्षश्च। 'मन्दारः'-श्वेतार्कः महानिम्बश्च। 'अम्बुद'-कालम् रक्तसारश्च। 'कदरी'-बर्बरी विष्णुपर्णी च। 'कुमारी'-घृतकुमारिका शतपत्री च। 'बलिकाम' पाठा अम्बष्ठानामा च। 'पक्षिय'-खदिरः पलाशश्च। 'रक्तबीज'-अरिष्टक कस्तूरी च। 'सारमेया' पलाशा मोसलश्च। 'श्वेतपुष्पा'-श्वेतार्कः हस्तिवारुणी च। 'तुवरी'-सौराष्ट्री आढकी च। 'कृमिघ्न'-पूगफलं वारिपर्णी च। 'चन्द्रपुष्पिका'-रेणुका जाती च। 'रक्तपुष्प'-रक्तार्क कस्तूरी च। 'हस्तिका'-पाटला पाटली च। 'निम्बुकिका'-महानिम्बो बिल्वतिन्दुकश्च। 'रक्तफला'-स्वर्णवल्ली पत्रश्च। 'चन्द्रहासा' गुडूची कटम्भा च।

બે અર્થવાળાં નામો

અશ્મંતક-ખાટી લૂણી અને કચનાર.
કઠિલક-કારેલી અને રાતી સાટોડી.
કુલક-વિસોડી અને એરકોલ્લ.
કોશાતકી-જીમખડાં અને મોટા વિસોડા.
દીપ્યક-અજમા અને અજમોદ.
મરુબક-મરવો અને મીંઢોળ.
મધૂલિકા-પીલુડી અને પાણીનું વેઠીમધ.
રુચક-સંચળ અને બિજેરું.
લોણિકા-લાની લૂણી અને નાની ખાટી લૂણી.
વસુક-રાતો આકડો અને ક્ષારલવણ-ખારો.
બાહ્લીક-કેસર અને હિંગ.
વિતુન્નક-ધાણા અને મોરથુથુ.
સ્વાદુકંટક-ગોખરુ અને વીકળો.
અગ્નિમુખી-ભિલામો અને કળગારી.
અગ્નિશિખ-કેસર અને કસુંબો.
અજશૃંગી-અરડાશીંગી અને કાકડાશીંગી.
પ્રિયંગુ-ઘઉંલા અને કાંગ.
ભૃંગ-ભાંગરો અને તજ.
ક્ષમંઆ-મજીઠ અને રિસામણી.
અમોઘા-વાવડિંગ અને પાડલા.
મોચા-કેળ અને શીમળો.
કુટજટ-અરડુ અને કૈવર્તીમોથ.
કુનટી-ધાણા અને મણશીલ.
ઘોંટા-સોપારી અને બોરડી.
ત્રિપુટા-નસોતર અને લીલી એલચી.
શટી-કચૂરો અને અંબહળદર.
દંતશઠ-લીંબુ અને કોઠ.
દંતશઠા-આમલી અને નાની ખાટી લૂણી.
અરુણુ-મજીઠ અને અતિવિષ.
કણા-લીંડીપીપર અને જીરું.
તામ્રપર્ણી-કાળી મુસળી અને મુસમાંસી.
પીલુપર્ણી-પીલુડી અને પીલુડીને વેલો.
બ્રાહ્મણી-ભારંગી અને કપૂરી મધુરી.
અપરાજિતા-કાળો કુપો અને સમેરવો.
આસ્ફોતા-કાળો કુપો અને સારિવા.
(જેમાંથી સારસાપરીલા નામનું ઔષધ થાય છે.)
પારાવતપદી-આકડાવણી અને રાતી અળાવી.
શારદી-સારિવા અને સ્તવેલીઓ.
ઉગ્રગંધા-વજ અને અજમાન.
પરિવ્યાધ-કણેર અને જળબાંગરો.
અંજન-રસવંતી અને સુરમો.
અગ્નિ-ચિત્રો અને ભિલામો.
કૃમિઘ્ન-વાવડિંગ અને કણઝર.
તેજન-મઠ અને વાંસ.
તેજની-તેજબળ અને મોરવેલ.
રોચન-કપીલો અને ગોરોચના.
રોચના-ગોરોચન અને રાતું કમળ.

રાજાદન–દુધેલી અને રાણ.
શકુલાદની–કડુ અને રતવેલીઓ.
ગોલોમી–ધોળી ધ્રો અને વજ.
પદ્મા–કમલિની અને ભારંગી.
શ્યામા–સારિવા અને ઘઉંલા.
ઉત્તમા–ત્રિફળા અનેસર્વતોભદ્રા–ગંભારી
ધાન્ય–ધાણા અને ચોખા વગેરે ધાન્ય.
સહસ્રવીર્યા–કાળી ધ્રો અને મહાશતાવરી.
સેવ્ય–વાળો અને કાળો વાળો.
ઉદુંબર–ઉંબરાનું ઝાડ અને ત્રાંબું.
ઐંદ્રી–ઇંદ્રવારુણી અને મોટાં ત્રુસડાં.
કટંભરા–કડુ અને અરલુ.
ક્ષાર–જવખાર અને સાજીખાર. [મજીઠ.
ગંડીર–એક જાતનું શાક અને સ્રીલિંગે.
ગંધારી–ધમાસો અને ગંધપલાશી.
ચિત્રા–ઇંદ્રવારુણી અને મોટો નેપાળો.
તુંડિકેરી–કપાસનો છોડ અને ઘીલોડી.
ધારા–ગળો અને ક્ષીરકાકોલી.
વાલપત્ર–ખેર અને જવાસો.
વારિ–વાળો અને પાણી.
અંગારવલ્લી–ભારંગી અને ચણોઠી.
અમૃણાલ–કાળો વાળો અને ધોળો વાળો.
કુંડલી–ગળો અને કંચનાર.
ગંધફલી–ઘઉંલા અને ચંપાની કળી.
દીર્ઘમૂલ–જવાસો અને સમેરવો.
પિચ્છિલા–શીમળો અને શીસમ.
પુષ્પફલ–કોઠ અને કોળું.
પોટગલ–બરુ અને કાસડો.
યવફલ–ઇંદ્રજવનું ઝાડ અને વાંસ.
દેવી–મોરવેલ અને કપૂરી મધુરી.
વિશ્વા–સૂંઠ અને અતિવિખ.
શીતશિવ–સૈંધવ અને વરિયાળી.
કર્કશ–કપીલો અને કાસમર્દ.
ચર્મકષા–હાથલો અને કડુ.
નંદિવૃક્ષ–વેલીયો પીપળો અને પારસપીપળો.
પયસ્–દૂધ અને પાણી.
રુહા–ધ્રો અને કડુ.
સિંહી–ઊભી ભોંયરીંગણી અને અરડૂસો.
કતક–બિડલૂણ અને નિર્મળીનું ફળ.
કંટકાઢય–કુંજડો અને શીમળો.
યક્ષધૂપ–દેવદારનો ગુંદર અને રાળ.
દ્રાવણી–કપૂર કાચલી અને ઝીણી એલચી.
હટ્ટવિલાસિની–હળદર અને નખલી.
તિલપર્ણી–રતાંજળી અને તગરની ગાંઠ.
મધુર–જીવક અને જીવનીયગણ.
લોહદ્રાવણી–ગાંઠાવાળી ધ્રોખડ અને અમ્લવેતસ.
નાગિની–નાગરવેલ અને નાગપુષ્પી.
મૃદરેચની–નસોતર અને ધોળી મીંઢીઆવળ.
નટ–અરલુ–મોટો અરડૂસો અને આસોપાલવ.
વનસ્પતિ–વડનું ઝાડ અને વેલીયો પીપળો.
મંદાર–ધોળો આકડો અને બકાનનું ઝાડ.
અંબુજ–કમળ અને સમુદ્રફળ કે સમુદ્રશોષ.
કબરી–જંગલી તુલસી અને હિંગુપત્રી.
કુમારી–કુંવાર અને મોસમી ગુલાબ.
વરતિક્તક–કાળીપાડ અને પિતપાપડો.
ચત્રિક–કાળીપાડ અને ચિતરો.
અજ્ઞિય–ખેર અને ખાખરો.
રક્તબીજ–લીંબડાનું કે અરીઠાનું ઝાડ અને કંદુરી વનસ્પતિ.
ક્ષારશ્રેષ્ઠ–ખાખરો અને જધરીઓ ખાખરો.
શ્વેતપુષ્પ–ધોળો આકડો અને ઇંદ્રવારુણી.
તુવરી–સોરઠી માટી અને તુવેર..
કુંભિકા–કાયફલ અને પાણી ઉપર થતો વેલો.
રાજપુત્રિકા–રેણુકા અને ચંબેલી.
રક્તપુષ્પ–રાતાં ફૂલવાળો આકડો અને કંદુરી.
સપ્તલા–શાતલા–થોર અને બટમોગરો.
વિષમુષ્ટિક બકાન–લીંબડો અને ઝેરકોચલું.
રક્તફલા–સોનવેલ અને વજ.
ચન્દ્રહાસા–ગળો અને લક્ષ્મણા.

અથ–ત્ર્યર્થાનિ નામાન્યાહ–

હવે ત્રણ અર્થોવાળાં નામો

'क्रमुकः'–पूगस्तुदः पट्टिकालोध्रश्च। 'क्षुरकः'–कोकिलाक्षो गोक्षुरस्तिलकनामपुष्पविशेषश्च। 'प्रियकः'–प्रियङ्गुः कदम्बोऽसनश्च। 'पृथ्वीका'–कालाजाजी बृहदेला हिङ्गुपत्री च। 'भूतीकम्'–भूनिम्बः कत्तृणं भूस्तृणं च। 'सोमवल्कः'–

फलाः श्वेतखदिरो पूतपूर्णकरञ्जश्च । 'सौगन्धिकं'-कल्हारं कतृणं गन्धकं च । 'भूतृण'-भूतृणमस्त्वग म्मरुश्च । 'अरिष्ट'-निम्बो रसोन मद्यं च । 'मर्कटी'-कपिकच्छूर नागार्जुन कस्तूरी च । 'अम्बष्ठा'-पाठा चाङ्गेरी माचिका च । 'कृष्णा'-पिप्पली काकजाङ्घी नीली च । 'क्षीरिणी'-दुग्धिका क्षीरकाकोली श्वेतसारिवा च । 'मधुपर्णी'-गुडूची गम्भारी नीली च । 'मण्डूकपर्णी'-स्योनाक स ब्राह्मी तु मञ्जिष्ठा ब्रह्ममाण्डूकी च । 'श्रीपर्णी'-गम्भारी गणिकारिका कट्फलं च । 'अमृता'-गुडूची हरीतकी धात्री च । 'अनन्ता'-दुरालभा नीलदूर्वा लाङ्गली च । 'अप्रमोघा'-अतिबला महाशतावरी कपिकच्छूश्च । 'कृष्णवृन्ता'-पाटली गम्भारी माषपर्णी च । 'जीवन्ती'-गुडूची शाकविशेषो वन्दा च । 'लता'-सारिवा प्रियङ्गुर्ज्योतिष्मती च । 'समुद्रान्ता'-दुरालभा कार्पासी स्पृक्का च । 'हैमवती'-हरीतकी श्वेतवचा पीतदुग्धा सेहुण्डश्च (यस्य मूलं चोक इति प्रसिद्धम्) । 'अभया'-हरीतकी महाश्रावणी पद्मचारिणी च । 'पद्मगन्धा'-वचा गन्धपलाशी कचूरी च । 'वरदा'-सुवर्चला (हुरहुर इति लोके) अश्वगन्धा वाराही (गेठीति लोके)। 'इक्षुगन्धा'-काशकोकिलाक्षक्षीरविदारी च। 'काकस्कन्ध'-तमालतिन्दुक काकतिन्दुश्च । 'महौषधम्'-शुण्ठी रसोनो विषं च । 'मधु'-क्षौद्रं पुष्परसो मद्यं च । 'कपीतन'-आम्रातक शिरीषो गर्दभाण्डश्च । 'मदना'-पिण्डीतको धत्तूरः सिक्थकं च । 'शतपर्वा'-वंशो दूर्वा वचा च । 'सहस्रवेधी' चाम्लवेतसो मृगमदो हिङ्गु च । 'ताम्रपुष्पी'-धातकी पाटला श्यामा त्रिवृच्च । 'सदापुष्पा'-श्वेतार्का रक्तार्क कुन्दश्च । 'सुरभी'-सल्लकी मुरैलवालुकं च । 'लक्ष्मी'-ऋद्धिर्वृद्धिः शमी च । 'कालानुसार्यम्'-कालीयकं तगरं शैलेयं च । 'चाम्पेय'-चम्पको नागकेसरः पद्मकेसरश्च । 'नादेयी'-जयकारिका जलजम्बूर्भूवेतसश्च । 'पाक्यम्'-बिडं सौवर्चलं यवक्षारश्च । 'विशल्या'-लाङ्गली गुडूची मधुरन्ती च । 'इन्द्रद्रुः' ककुभो देवदारु कुटजश्च । 'काश्मीरम्'-'काश्मीरी'-कुङ्कुमं पुष्करमूलं गम्भारी च । 'गुन्द्रा'-चोरक मुस्ता एरका । 'गुन्द्रा'-प्रियङ्गु पद्मिनी भद्रमुस्तकं च ।

'शुक्रम्'-शुक्रमम्लवेतसं वृक्षाम्लम् । 'पारिभद्र'-निम्ब पारिजातो देवदारुश्च । 'पीतदारु'-हरिद्रा देवदारु सरलश्च । 'क्षीर'-ककुभो क्षीरम काकोली च । 'वीरतरु'-ककुभो वीरणं शरश्च । 'मयूर'-अपामार्गोऽजमोदा तुत्थं च । 'रक्तसार'-रक्तचन्दनं पतङ्गः खदिरश्च । 'वरा'-सुवर्चला अश्वगन्धा वाराही च । 'शिखरी' रक्तापामार्गो गजपिप्पली समुद्रलवणं च । 'सौवीरम्'-अञ्जनभेदो बदरं सन्धानभेदश्च । 'वञ्जुल'-अशोको वेतसस्तिनिशश्च । 'शिला'-मनःशिला शिलाजतु गैरिकं च । 'सोमवल्ली'-वाकुची गुडूची ब्राह्मी च । 'मसीव'-सोमराजो महानिम्बः समुद्रफलं च । 'अरणी'-काकमाची शतावरी अजमोदा च । 'आममोघ'-रक्तापामार्गो राजकोशातकी महाकोशातकी च । 'दुस्पर्श'-यवासः कपिकच्छू कण्टकारी च । 'पलाश'-किंशुको गन्धपलाशी पर्णं च । 'कालमेषी'-मञ्जिष्ठा वाकुची श्यामा त्रिवृच्च । 'पञ्चपा'-गुग्गुलुर्नालुको रास्ना च । 'मधुरसा'-द्राक्षा मूर्वा गम्भारी च । 'रसा'-रास्ना शल्लकी पाठा च । 'श्रेयसी'-हरीतकी रास्ना गजपिप्पली च । 'लोहम्'-मद्यं कांस्यमगुरु च । 'सहा'-मुद्गपर्णी बलाभेदः (ककही इति लोके)-शतपत्री (सेवती गुलाब इति लोके)। 'सुवहा'-रास्ना नाकुली नीलपुष्पा सिन्दुवारश्च । 'कठिल्लक'-कारवेल्लं रक्तपुनर्नवा कृष्णतुलसी च । 'मधूलिका'-मूर्वा यष्टी मधूकश्च । 'त्रिपुटक'-धान्यकं तुत्थकं गोनर्दम् । 'देवी'-स्पृक्का मूर्वा कर्कटी च । 'वसुक'-शिवमल्ली श्वेतार्क रक्तार्क च । 'गण्डीर'-शाकविशेषो मञ्जिष्ठा गण्डदूर्वा च । 'माखुली'-कलिहारी गजपिप्पली नारिकेलश्च । 'पिच्छिला'-शिंशपा शाल्मलि मूलवृक्षश्च । 'महासहा'-माषपर्णी अम्लातक कुब्जकश्च । 'चन्द्रिका'-मेथी चन्द्रशूर श्वेत कण्टकारी चेति ।

ક્રમુક—સોપારી, શેતૂર, અને પાટીઓ લોધર. [મનુ ઓઃ ફૂ.

ખુરક—ગોખરો, ગોખરુ અને તિલક ના

પિચક—પર્ડા, ડમ અને બીજલો

પૃથ્વીકા—કાળીજીરી, મોટી એલચી અને નકુરણી [દૃશ નામનું પાક

મૂતીક—હરિયાળુ, રોહિશ ખડ અને

સોમવલ્ક–કાયફળ, ધોળો ખેર અને પર-
ખડિયાંવાળો કરંજ.
સૌગંધિક–કલ્હાર નામનું કમળ, રોહિસ
ખડ અને ગંધક.
ભૃંગ–ભાંગરો, તજ અને ભમરો.
અરિષ્ટ–લીંમડો, લસણ અને મદ્ય.
મર્કટી–કૌચાં, અઘેડો અને નાની કરંજ.
અંબષ્ઠા–કાળીપાટ, ખાટી લૂણી અને પીલુડી.
કૃષ્ણા–લીંડીપીપર, કાળી જીરી, અને ગળી.
ક્ષીરિણી–દુધેલી, ક્ષીરકાકોલી અને ધોળી
સારિવા.
મધુપર્ણી–ગળો, શીવણ અને ગળી.
મંડૂકપર્ણ–અરલુ, મજીઠ અને બ્રાહ્મી.
(મજીઠ અને બ્રાહ્મીને કહેનારો મંડૂક-
પર્ણી સ્ત્રીલિંગ શબ્દ છે.) [કાયફળ.
શ્રીપર્ણી–શીવણ, મોટી અરણી અને
અમૃતા–ગળો, હરડે અને આમળી.
અનંતા–ધમાસો, કાળી ધ્રો અને કલગારી.
[અને કૌચાં.
ઋષ્યપ્રોક્તા–અતિબલા, મહાશતાવરી
કૃષ્ણવૃંતા–પાડલા, સીવણ અને જંગલીઅડદ.
જીવંતી–ગળો, મીઠી ખરખોડી અને વન્દા-
ઝાડ ઉપર થતું બીજું ઝાડ.
લતા–સારિવા, ઘઉંલા અને માલકાંકણી.
સમુદ્રાંતા–ધમાસો, કપાસનો છોડ અને
કપૂરી મધુરી.
હૈમવતી–હરડે, ધોળી વજ અને નાગ
ધંતૂરો–દારુડી; આ દારુડીનાં મૂળને ચોક
કહે છે. [કમલિની.
અવ્યથા–હરડે, મોટી ગોરખમુંડી અને
ષડ્ગ્રંથા–વજ, કપૂરકાચલી અને નાની
કરંજ. [ગાંઠ–વારાહીકંદ.
વરદા–તલવણી, આસોંદ અને ફોગીઆની
ઇક્ષુગંધા–કાસડો, એખરો અને ક્ષીરવિદારી.
કાલસ્કંધ–તમાલ, ટીંબરુ અને કાળો ખેર.
મહૌષધ સૂંઠ, લસણ અને ઝેર.
મધુ–મધ, ફૂલનો રસ અને મદ્ય.
કપીતન–જંગલી આંબો, સરસડીઓ અને
પારસપીપળો.

મદન–મીંઢળ, ધંતૂરો અને મીણ.
શતપર્વા–વાંસ, ધ્રો અને વજ.
સહસ્રવેધી–અમ્લવેતસ નામનું લીંબુ, કસ્તૂરી
અને હિંગ.
તામ્રપુષ્પી–ધાવડી, પાડલા અને કાળું
નસોતર.
સદાપુષ્પા–ધોળો આકડો, રાતો આકડો
અને ડોલર.
સુરભી–શરુ, મુરામાંસી અને કાળો વાળો.
લક્ષ્મી–ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, અને ખીજડી.
કાલાનુસાર્ય–દારુહળદર, તગર અને શિલા-
જિત. [કેસરા.
ચાંપેય–ચંપો, નાગકેસર અને કમળના
નાદેયી–મોટી અરણી, જલજાંબૂ અને જલ-
માં થતું નેતર.
પાક્ય–બીડલૂણ, સંચળ અને જવખાર.
વિશલ્યા–કલગારી, ગળો અને નાનો
નેપાળો. [ઝાડ.
ઇંદ્રદ્રુ–આસુંદરો, દેવદાર અને ઇંદ્રજવનું
કાશ્મીર–કેસર, કમળનું મૂળ, અને સીવણ.
(સીવણનું નામ કાશ્મીરી પણ છે.)
ગુન્દ્ર–ગુંદ્રખડ, મુંજ અને કાસડો.
ગુન્દ્રા–ઘઉંલા, ઇન્દ્રપુષ્પી અને નાગરમોથ.
ચુક્ર–ચુકો, અમ્લવેતસ નામનું લીંબુ
અને કોકમ. [દાર.
પારિભદ્ર–લીંબડો, પારિજાત અને દેવ-
પીતદારુ–હળદર, દેવદાર અને શરુ.
વીર–આંસુદરો, વાળો, અને કાકોલી.
વીરતરુ–આંસુંદરો, વાળો અને બરુ.
મયૂર–અઘેડો, અજમોદ અને મોરથૂથુ.
રક્તસાર–રતાંજળી, પતંગ અને ખેર.
બદરા–તલવણી, આસોંદ અને વારાહીકંદ.
[લૂણ.
વશિર–રાતો અઘેડો, ગજપીપર અને દરિયાઈ.
સૌવીર–સુરમો, બોર અને એક જાતનો
આથો.
વંજુલ–આસોપાલવ, નેતર, અને તિનિશ.
શિલા–મનશીલ, શિલાજિત, અને ગેરૂ.
સોમવલ્લી–બાવચી, ગળો અને બ્રાહ્મી.

અક્ષીવ–સરગવો, બકાન અને હરિવાર્ણવૃક્ષ.
કારવી–કાળીજીરી, સુવા અને અજમોદ.
અપામાર્ગબ–રાતો અઘેડો, ગુમખડા અને પીસોટા.
દુ:સ્પર્શ–જવાસો, કૌચા અને સોપારીઆણી.
પલાશ–ખાખરો, કપૂરકાચલી, અને પાંદડા. [નસોતર.
કાલમેષી–મજીઠ, બાવચી અને કાળું
પલંકષા–ગુગળ, ગોખરૂ અને લાખ.
મધુરસા–દ્રાક્ષ, પીલુડી અને કપૂર
રસા–રાસ્ના, શક અને કાળીપાઠ. [કાચલી.
શ્રેયસી–હરડે, રાસ્ના અને ગજપીપર.
લોહ–લોઢું, કાંસું અને અગુરુ.
સહા–જંગલી મગ, ખપાટની એક જાત અને ગુલાબ. [વાળી નગોડ.
સુવહા–રાસ્ના, નોરવેલ અને કાળાં ફૂલ-
કહિલ્લક–કારેલું, શવી સાટોડી અને કાળી જંગલી તુલસી.
મધુલિકા–મોરવેલ, જેઠીમધ, અને મહુડો.
વિતુન્નક–ધાણા, મોરથુથુ અને ઓળખું–મોથ.
દેવી–કપૂરી મધુરી, પોરવેલ અને કડૂ.
મધુક–મોટી ઓલચરી, પીળો આકડો અને સાલરવૃક્ષ.
ગંદીર–એક શાક, મજીઠ અને ગાયવાળી ખોખર.
લાંગલી–કલિહારી, ગજપીપર અને નાળીએર.
પિચ્છિલા–શીશમ, સીમળો અને ભૂતવૃક્ષ.
મહાસહા–જંગલી અડદ, અમ્લાતક અને કૂજો.
ચન્દ્રિકા–મેથી, અઘેરીયો અને પીળી સોરીઅણી.

अथ चतुरर्थानि नामान्याह—

ચાર અર્થવાળાં નામો

'श्वेतपुष्पा'—इन्द्रवारुणी, सिन्दुवार श्वेता- र्क शैरेयकाः । 'कारवी'—पृथ्वीका, शतपुष्पा अजाजाजी अजमोदा च । 'अम्बष्ठा'—पाठा, चाङ्गेरी, माचिका, यूथिका च ॥

શ્વેતપુષ્પા–ઇન્દ્રવારણી, નગોડ, ધોળો આકડો અને કાંટાઅશેળિયો.

કારવી–હીંગપત્રી, સુવા, કલોંજી જીરું અને અજમોદ.

અંબષ્ઠા–કાળીપાટ, ખાટી લુણી, નાની પીલુડી અને સોનેરી જૂઈ.

ઘણાં અર્થવાળાં નામો

अक्षाख्य. स्मृतोऽप्यक्षु सौवर्चलबिभीतके ।
कर्षेपमासमक्षालाक्ष्येन्द्रियपाशके ॥ १ ॥
काकाख्य. काकमाची च काकोली काकनासिका ।
काकजङ्घा काकमाता काकोदुम्बरिकापि च ॥
सप्तस्वर्थेषु कथित काकशब्दो विचक्षणैः ॥ २ ॥
सर्पद्विरदमेघेषु सीसके नागकेसरे ।
नागवल्ल्यां नागदन्त्यां नागशब्दः प्रयुज्यते ॥ ३ ॥
मांसे द्रवे वेल्लरसे पारदे मधुरादिषु ।
स्वादे रोगे विषे नीरे रसो नवसु वर्तते ॥ ४ ॥

अन्वय कर्षे तुषे—अक्षे—इन्द्रिय—पाशके सौवर्चले बिभीतके अक्षस्तु अक्षशब्दः स्मृतः ॥ काकस्य च काकमाची काकोली काकनासिका काकजङ्घा काकमाता अपि च काकोदुम्बरिका—एषु सप्तसु विचक्षणै- काकशब्दः कथित ॥ सर्पद्विरदमेघेषु सीसके नागकेसरे नागवल्ल्यां नागदन्त्यां नागशब्दः प्रयुज्यते ॥ मांसे द्रवे च वेल्लरसे पारदे मधुरादिषु स्वादे रोगे विषे नीरे नवसु रस वर्तते ॥

તોલો, બચાલ, બહેડાં, આડું, ઇંદ્રિય, પાશ, સંચળ અને બહેડાનું ઝાડ એ આઠ અર્થોમાં 'અક્ષ' શબ્દ વપરાય છે. કાગડો, પીલુડી, કાકોલી, શવી અઘેડી, રાતી ચણોઠી, મોટી ઇદ્રવારણી અને કાળો ઉંબરો એ સાત અર્થોમાં વિદ્વાનોએ 'કાક' શબ્દ (વપરાતો) કહેલ છે. સર્પ, હાથી, મેઘ, સીસું, નાગકેસર, નાગરવેલ અને નાનો નેપાળો એ સાત અર્થોમાં 'નાગ' શબ્દ વપરાય છે. માંસ, દ્રવ, શીલડીનો રસ, પારો, મધુર આદિ રસ, સ્વાદ, રોગ, ઝેર અને પાણી એ નવ અર્થોમાં 'રસ' શબ્દ વપરાય છે. ૧–૪

इति श्रीभावप्रकाशे अनेकार्थनाम-
वर्ग समाप्त

ભાવપ્રકાશ–નિઘંટુ સમાપ્ત

૧ : માનપરિભાષા–પ્રકરણ

મગધ દેશનાં માપ

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।
अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥
चरकस्य मतं वैद्यैराद्यैर्यस्मान्मतं ततः ।
विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते ॥ २ ॥
त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।
त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥
जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते ।
षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ४
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥५॥
षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधानकौ ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ।
क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
कोलद्वयं तु कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
अक्षः पिचुः पाणितलं किंचित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥८
विडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता ।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
उदुम्बरं च पर्यायैः कर्षमेव निगद्यते ।
स्यात्कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ॥ १० ॥
शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ।
प्रकुञ्चः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥१२॥
अष्टमानं च स ज्ञेयः कुडवाभ्यां च मानिका ।
शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥ १३ ॥
शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थः चतुःप्रस्थैस्तथाढकः ।
भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः ॥१४॥
चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्मणः ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः ॥ १५ ॥
द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।
शूर्पाभ्यां च भवेद् द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
पलानां द्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः ।
तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
माषटङ्काक्षविल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—मानेन विना द्रव्याणां युक्तिः क्वचित् न जायते, अतः प्रयोगकार्यार्थं अत्र मानम् मया उच्यते ॥ आद्यैः वैद्यैः चरकस्य मतं यस्मात् मतं, ततः सर्वमानानि विहाय मागधं मानम् उच्यते । बुधैः त्रिंशता परमाणुभिः त्रसरेणुः प्रोक्तः, त्रसरेणुः तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ॥ जालान्तरगतैः सूर्यकरैः वंशी विलोक्यते, षड्वंशीभिः मरीचिः स्यात्, च ताभिः षड्भिः राजिका (स्यात्), च तिसृभिः राजिकाभिः बुधैः सर्षपः प्रोच्यते, अष्टसर्षपैः यवः प्रोक्तः । तच्चतुष्टयं गुञ्जा स्यात् । षड्भिः रत्तिकाभिः तु माषकः स्यात्, हेमधानकौ (माषकपर्यायौ), चतुर्भिः माषकैः शाणः स्यात्, सः धरणः निगद्यते । सः एव टङ्कः कथितः, तद्द्वयं कोलः उच्यते, सः एव च क्षुद्रकः वटकः द्रङ्क्षणः निगद्यते । कोलद्वयं तु कर्षः स्यात्, सः पाणिमानिका प्रोक्तः, अक्षः पिचुः पाणितलं किंचित्पाणिः च तिन्दुकं च विडालपदकं तथा च षोडशिका एव मता, करमध्यः हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः च उदुम्बरम् (इति) पर्यायैः कर्षम् एव निगद्यते, कर्षाभ्याम् अर्धपलं स्यात्, तथा शुक्तिः अष्टमिका (तत् कथ्यते) ॥ शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयम्, मुष्टिः आम्रं चतुर्थिका प्रकुञ्चः षोडशी विल्वम्—अत्र पलम् एव कीर्त्यते ॥ पलाभ्यां प्रसृतिः ज्ञेया च प्रसृतं निगद्यते, प्रसृतिभ्याम् अञ्जलिः स्यात्, कुडवः अर्धशरावकः च अष्टमानं सः ज्ञेयः, कुडवाभ्यां च मानिका, तद्वत् शरावः अष्टपलं विचक्षणैः अत्र ज्ञेयम् ॥ शरावाभ्यां प्रस्थः भवेत्, तथा चतुःप्रस्थैः आढकः भाजनं च चतुःषष्टिपलः च सः एव (ज्ञेयः), चतुर्भिः आढकैः द्रोणः (भवति), कलशः नल्वणः अर्मणः उन्मानः घटः च राशिः द्रोण–पर्यायसंज्ञितः (भवति) ॥ द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुः–षष्टिशरावकः (स्यात्), च शूर्पाभ्यां द्रोणी भवेत्, वाहः च गोणी सा स्मृता ॥ सूक्ष्मबुद्धिभिः द्रोणी–चतुष्टयं खारी कथिता, सा च षण्णवत्यधिका चतुःसहस्रपलिका (भवति) ॥ पलानां द्विसहस्रं च एकः भारः प्रकीर्तितः, तुला पलशतं ज्ञेयम्, सर्वत्र एषः एव निश्चयः (अस्ति) ॥ माषटङ्काक्षविल्वानि कुडवः प्रस्थम् आढकं राशिः गोणी खारिका इति यथोत्तरं चतुर्गुणं (कथ्यते) ॥

તોલ વિના પદાર્થોની યોગ્ય ગોઠવણ કદી થતી નથી, તેથી પ્રયોગનાં કામો માટે અહીં તોલ વિષે હું કહું છું. જૂના વૈદ્યોએ ચરકના મતને જે કારણે સ્વીકારેલ છે, તે માટે સઘળા તોલને છોડી (ચરકના મત પ્રમાણે) મગધ દેશનો તોલ અહીં કહેવાય છે. વિદ્વાનોએ ત્રીશ પરમાણુનો **ત્રસરેણુ** કહ્યો છે અને તે જ ત્રસરેણુનું પર્યાય નામ વંશી કહેવાય

છે જાળીયામાં પડતાં સૂર્યનાં કિરણોમાં જે ઝીણી ઝીણી કણીઓ દેખાય છે, તેમાંની એક કણી જેટલા વજનનું તોલ ત્રસરેણુ કે વંશી સમજવું, એ છ ત્રસરેણુ મળી મરીચિ થાય છે, છ મરીચિથી રાજિકા (રાઈનું માપ) થાય છે ત્રણ રાજિકાથી સર્ષપ (એક સરસવનું માપ) થાય છે. આઠ સર્ષપથી યવ (એક જવનું માપ) થાય છે, ચાર યવથી ગુંજા (રતી) થાય છે છ ગુંજાથી માષક થાય છે; હેમ અને ધાનક એ માષકના જ નામ છે ચાર માષકથી શાણ[1] થાય છે અને એ શાણ જ ધરણ તથા ટંક કહેવાય છે બે શાણથી કોલ[2] થાય છે, ક્ષુદ્રક, વટક અને દ્રંક્ષણ એ કોલના જ નામો છે બે કોલથી કર્ષ[3] થાય છે; પાણિમાનિકા, અક્ષ, પિચુ, પાણિતલ, કિંચિત્પાણિ, તિંદુક, બિડાલપદક, ષોડશિકા, કરમધ્ય, હંસપદ, સુવર્ણ, કવલગ્રહ અને ઉદુંબર એ બધાં કર્ષનાં જ નામો છે બે કર્ષથી અર્ધપલ[4] થાય છે શુક્તિ અને અષ્ટમિકા એ અર્ધપલનાં જ નામો છે બે અર્ધપલથી પલ[5] થાય છે મુષ્ટિ, આમ્ર, ચતુર્થિકા, પ્રકુંચ, ષોડશી અને બિલ્વ એ પલના જ નામો છે બે પલથી પ્રસૃતિ[6] થાય છે પ્રસૃત એ પ્રસૃતિનું જ નામ છે બે પ્રસૃતિથી અંજલિ[7] થાય છે કુડવ, અર્ધશરાવ અને અષ્ટમાન એ અંજલિના જ નામો છે બે અંજલિથી માનિકા[8] થાય છે શરાવ અને અષ્ટપલ એ માનિકાના જ નામો છે બે શરાવથી પ્રસ્થ[9] થાય છે ચાર પ્રસ્થથી આઢક[10] થાય છે ભાજન, કાંસ્યપાત્ર અને ચતુઃષષ્ટિપલ તે આઢકનાં જ નામો છે ચાર આઢકથી દ્રોણ[11] થાય છે કલશ, નલ્વણ, અર્મણ, ઉન્માન, ઘટ અને રાશિ એ દ્રોણના જ નામો છે બે દ્રોણથી શૂર્પ[12] થાય છે; કુંભ અને ચતુઃષષ્ટિશરાવક એ શૂર્પના જ નામો છે બે શૂર્પથી દ્રોણી[13] થાય છે; વાહ અને ગોણી એ દ્રોણીનાં જ નામો છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનોએ ચાર દ્રોણીની ખારી[14] કહી છે—એટલે ચાર હજાર ને છન્નું પલની ખારી થાય છે બે હજાર પલનો એક ભાર[15] થાય છે અને સો પલની એક તુલા[16] થાય છે, એ સર્વ ક્રમોનો નિર્ણય છે માષ, ટંક, અક્ષ, બિલ્વ, કુડવ, પ્રસ્થ, આઢક, રાશિ, ગોણી અને ખારી—એ ઉત્તરોત્તર ચોગણા થાય છે

૧ ચાળીસ ચણોઠીભાર. ૨ અડતાળીસ ચણોઠીભાર. ૩ એક તોલા અથવા એક રૂપિયાભાર. ૪ બે રૂપિયાભાર ૫ ચાર રૂપિયાભાર. ૬ આઠ રૂપિયાભાર. ૭ સોળ રૂપિયાભાર ૮ બત્રીસ રૂપિયાભાર ૯ ચોસઠ રૂપિયાભાર. ૧૦ બસો છપ્પન રૂપિયાભાર. ૧૧ એક હજાર ને ચોવીસ રૂપિયાભાર. ૧૨ બે હજાર ને અડતાળીસ રૂપિયાભાર ૧૩ ચાર હજાર ને છન્નુ રૂપિયાભાર. ૧૪ સોળ હજાર ને ત્રણસો ને ચોરાશી રૂપિયાભાર. ૧૫ આઠ હજાર રૂપિયાભારનો તોલ. ૧૬ ચારસો રૂપિયાભાર.

टीका—मगधपरिभाषायां षड्रक्तिको माषः । चतुर्विंशतिरक्तिकः टङ्कः । षण्णवतिरक्तिकः कर्षः । मते चरकस्यैतत् । सुश्रुतमते पञ्चरक्तिको माषः विंशतिरक्तिकः टङ्कः अशीतिरक्तिकः कर्षः अनयोः कलिङ्गपरिभाषायामपि अशीतिरक्तिको माषो ... षष्टिरक्तिकः कर्षः । આ મગધ દેશની પરિભાષા પ્રમાણે છ રતિનો માસ ચોવીસ રતિનો ટંક અને છન્નું રતિનો કર્ષ થાય છે જે ચરકને માન્ય છે સુશ્રુતના મતમાં પાંચ રતિનો માસ, વીસ રતિનો ટંક અને એંશી રતિનો કર્ષ થાય છે કલિંગ દેશની પરિભાષામાં પણ એંશી રતિનો જ કર્ષ થાય છે કહ્યું છે, તે પરિભાષામાં આઠ રતિનો માસ છે બત્રીસ રતિનો ટંક છે અને અઢી ટંકનો કર્ષ છે

गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ।
द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥२०॥
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद् द्रवार्द्रयोः ।
मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित्स्मृतम् ॥२१॥
मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥२२॥

अन्वय—गुञ्जादिमानम् आरभ्य यावत् कुडवस्थितिः स्यात्, तावत् द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां मानं समं मतम् ॥ प्रस्थादिमानम् आरभ्य तद् मानं द्रवार्द्रयोः (मध्ये) द्विगुणं (स्यात्) तथा तुलायाः (मानं) तु क्वचित्

द्विगुणं न स्मृतम् ॥ सद्वृक्षवेणुलोहादेः यत् चतुरङ्गुलं विस्तीर्णं च तथा च उच्चं भाण्डं (स्यात्) तद् मानं कुडवं वदेत् ॥

ગુંજાથી માંડી કુડવ સુધીનું માપ દ્રવરૂપ પદાર્થોનું, લીલા પદાર્થોનું અને સૂકા પદાર્થોનું સરખું જ મનાય છે. પ્રસ્થથી માંડીને તે માપ દ્રવ પદાર્થોનું અને લીલા પદાર્થોનું બમણું માનય છે. (કારણ કે સૂકા પદાર્થ કરતાં લીલાં પદાર્થમાં વજન વધારે હોય છે.) તુલાનું માપ તો કોઈ પણ ઠેકાણે બમણું માનેલું નથી. સારાં લાકડાનું, વાંસનું કે લોઢા આદિનું ચાર આંગળ પહોળું અને ચાર આંગળ ઊંચું જે વાસણ કરવામાં આવે તે માપ કુડવ નામે કહેવાય છે. ૨૦–૨૨

કલિંગદેશના માપ–તોલનાં નામ

यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ ।
अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसंमता ॥२३॥
यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ।
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते ॥२४॥
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्क्वचित् ।
चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ॥२५॥
गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः ।
चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
चतुःपलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥२६॥
स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलम् ।
प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥२७॥
नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाम्भोऽल्पं महानलम् ।
अतिमात्रं च दोषाय यथा सस्यं बहूदकम् ॥२८॥

अन्वयः—कलौ यतः मन्दाग्नयः ह्रस्वाः हीनसत्त्वाः नराः (भवन्ति) अतः तद्योग्या तु मात्रा सुज्ञसंमता प्रोच्यते ॥ बुधैः द्वादशभिः गौरसर्षपैः यवः प्रोच्यते, यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्, त्रिगुञ्जः वल्लः उच्यते ॥ अष्टाभिः गुञ्जाभिः क्वचित् वा सप्तभिः (गुञ्जाभिः) माषः भवेत्, चतुर्भिः माषकैः शाणः, स च निष्कटङ्कः एव (कथ्यते) ॥ षड्भिः माषकैः गद्याणः, दशमाषिकः कर्षः स्यात्, बुधैः चतुःकर्षैः दशशाणमितं पलं प्रोक्तम्, चतुःपलैः कुडवः (स्यात्) प्रस्थाद्याः पूर्ववत् मताः ॥ मात्रायाः स्थितिः नास्त्येव, (किंतु) कालम् अग्निं वयः बलं प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ यथा अल्पम् अम्भः महानलं न हन्ति, तथा अल्पम् औषधं व्याधिं न हन्ति, (तथा च) यथा बहु उदकं सस्यं (नाशयति तथा) अतिमात्रम् (औषधं) दोषाय (भवति) ॥

કળિયુગમાં માણસો જે કારણે મંદ અગ્નિવાળાં, ટૂંકા કદનાં અને ઓછી શક્તિવાળાં હોય છે, માટે તેઓને લાયક જે માપ વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યાં છે, તે હવે કહેવાય છે: વિદ્વાનોએ બાર ધોળા સર્ષપથી એક **જવ**નું વજન કહેલ છે; બે જવથી **ગુંજા**નું વજન થાય છે; ત્રણ ગુંજાથી **વાલ**નું માપ થાય છે. આઠ ગુંજાથી **માષ**નું માપ થાય છે; કોઈ સ્થળે સાત ગુંજાથી પણ માષનું માપ માનેલ છે; ચાર માષથી **શાણ**નું માપ થાય છે. નિષ્ક અને ટંક એ શાણનાં જ નામો છે. છ માષથી **ગદ્યાણ** થાય છે. દશ માષથી **કર્ષ** થાય છે. ચાર કર્ષથી **પલ** થાય છે. દશ શાણ એ પલનું જ નામ છે. ચાર પલથી **કુડવ** થાય છે. પ્રસ્થ વગેરેનું માપ તો મગધ દેશનાં પ્રસ્થ વગેરે પ્રમાણે જ માનવામાં આવે છે. માત્રાની મર્યાદા હોતી જ નથી; માટે કાળ, જઠરાગ્નિ, અવસ્થા, બળ, પ્રકૃતિ દોષ અને દેશને જોઈને માત્રાની કલ્પના કરવી. જેમ થોડું પાણી ઘણા અગ્નિને શમાવી શકતું નથી, તેમ થોડું ઔષધ મોટા વ્યાધિને મટાડી શકતું નથી; તેમ જ જેમ (ખેતરમાં ઊગેલાં) ધાન્ય પર ઝાઝું પાણી પડે તો ખરાબી કરે છે, તેમ થોડા રોગ ઉપર ઘણું ઔષધ દેવામાં આવે તો પણ ખરાબી કરે છે. ૨૩–૨૮

ઇતિ માનપરિભાષા

ઔષધો બનાવવાની રીતો

કષાયોના પાંચ ભેદો

स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ ।
ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥१॥

अन्वयः—स्वरसः तथा च कल्कः च क्वाथः हिमफाण्टकौ—एते पञ्च कषायाः ज्ञेयाः, (ते) यथोत्तरं लघवः स्युः ॥

ઔષધોનો સ્વરસ, કલ્ક, ક્વાથ, હિમ, અને ફાંટ આ પાંચ કષાયો જાણવા; તેઓમાં સ્વરસથી કલ્ક, કલ્કથી ક્વાથ, ક્વાથથી

હિમ અને હિમથી ફાંટ (પચવામાં) હલકા હોય છે. ૧

સ્વરસ કરવાની રીત

आहतात्तत्क्षणाकृष्टाद् द्रव्यात्क्षुण्णात्समुद्भवेत्।
वस्त्रनिष्पीडितो यस्तु स्वरसो रस उच्यते॥२॥
कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तं च द्विगुणे जले।
अहोरात्रं स्थितं तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः॥३॥
आदाय शुष्कद्रव्यं वा स्वरसानामसंभवे।
जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादशिष्टं च गृह्यते॥४॥
स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्धं प्रयोजयेत्।
निशोषितं चाग्निसिद्धं पलमात्रं रसं पिबेत्॥५॥
सितामधुगुडक्षाराञ्जीरकं लवणं तथा।
घृतं तैलं च चूर्णादीन्कोलमात्रान्रसे क्षिपेत्॥६॥

अन्वय—आहतात् तत्क्षणाकृष्टात् क्षुण्णात् द्रव्यात् यः रसः वस्त्रनिष्पीडितः च समुद्भवेत् (स) स्वरसः उच्यते॥ वा कुडवं चूर्णितं द्रव्यं द्विगुणे च जले क्षिप्तम् अहोरात्रं स्थितं (भवेत्), तस्मात् उत्तमः रसः भवेत्॥ वा स्वरसानाम् असंभवे शुष्कद्रव्यम् आदाय अष्टगुणिते जले साध्यम्, च पादशिष्टं ग्राह्यम्॥ स्वरसस्य च गुरुत्वात् अर्धं पलं प्रयोजयेत्, निशोषितम् अग्निसिद्धं च रसं पलमात्रं पिबेत्॥ सिता-मधु-गुड-क्षारान् जीरकं तथा लवणं घृतं तैलं च चूर्णादीन् रसे कोलमात्रान् क्षिपेत्॥

ટાઢથી, અગ્નિથી કે કીડા વગેરેથી નહી ખરાબ થયેલી તાજી લીલી ઓષધિ લાવી, તેને તે વખતે જ ખાંડી અથવા વાટીને તેનો જે રસ કપડાથી ગાળી લેવામાં આવે, તે સ્વરસ કહેવાય છે; અથવા સોળ રૂપિયાભાર લીલા ઓષધનું ચૂર્ણ (કરી તેને) બમણા જળમાં નાખી એક દિવસરાત રહેવા દેવું, પછી તેમાંથી જે રસ લેવામાં આવે, તે પણ ઉત્તમ સ્વરસ કહેવાય છે; અથવા લીલી ઓષધિ ન મળે તો સૂકી ઓષધિ લઈ (તેનું ચૂર્ણ કરી) તેથી આઠગણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે લઈ લેવું, એ પણ સ્વરસ કહેવાય છે. પહેલા પ્રકારનો સ્વરસ ભારે હોય છે, તેથી બે રૂપિયાભારના માપમાં તેનો (પીવામાં) ઉપયોગ કરવો અને (બીજા તથા ત્રીજા પ્રકારના એટલે) રાતે ભીંજવી રાખીને કરેલા તથા અગ્નિથી ઉકાળીને કરેલા સ્વરસને ચાર રૂપિયાભાર માપથી પીવો. સાકર, મધ, ગોળ, ક્ષાર, જીરું, લૂણ, ઘી, તેલ કે ચૂર્ણ આદિ એ સ્વરસમાં નાખવાં હોય તો અડતાલીસ ચણોઠીભાર નાખવાં. ૨–૬

टीका—आहतात्—पीडादिभिरभिहतात्। क्षुण्णात् —संपिष्टात्। चूर्णितं—चूर्णीकृतम्। निशोषितं—निशायामुषितम्। कोलम्—बदरं च। (અર્થ ભાષાંતરમાં આવી જાય છે.)

ચોખાનો સ્વરસ કરવાની રીત

कल्कीकृतं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत्।
भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु॥७॥

अन्वय—तण्डुलपलं कल्कीकृतम् अष्टगुणिते जले क्षिपेत्, भावयित्वा जलं ग्राह्यम्, सर्वत्र कर्मसु देयम्॥

ચાર રૂપિયાભાર ખાંડેલા ચોખાને આઠગણા પાણીમાં નાખવા અને તેઓને ડૂબા કરી તે સ્વરસરૂપ પાણી લઈ લેવું; પછી તે પાણીનો સર્વ પ્રયોગોમાં ઉપયોગ કરવો. ૭

टीका—भावयित्वा—आलोड्य।

હિમ કરવાની રીત

क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्नीरपलैः प्लुतम्।
निशोषितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः॥
तस्य मानं मतं पाने पलद्वयमितं बुधैः॥८॥

अन्वय—द्रव्यपलं सम्यक् क्षुण्णं (कृत्वा) षड्भिः नीरपलैः प्लुतं तथा निशोषितं (कार्यम्)। स हिमः (वा) शीतकषायकः स्यात्, तस्य पाने बुधैः पलद्वयमितं मानं मतम्॥

ચાર રૂપિયાભાર ઓષધને સારી પેઠે ખાંડી અથવા વાટી, ચોવીશ રૂપિયાભાર પાણીમાં પલાળી, આખી રાત એમ ને એમ રહેવા દઈ સવારે લઈ લેવું, તે હિમ અથવા શીતકષાય કહેવાય છે; તેને પીવામાં વિદ્વાનોએ આઠ રૂપિયાભારનું માપ માન્યું છે. ૮

टीका—क्षुण्णं चूर्णितम्।

ફાંટ કરવાની રીત

क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यग् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत्।
मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्रावयेत्पटात्॥९॥
स स्याच्चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम्।
सितामधुगुडादींस्तु कषायवद्विनिःक्षिपेत्॥१०॥

अन्वय ९–१० क्षुण्णे द्रव्यपले कुडवोन्मानम् उष्णं

जले विनिक्षिपेत्, ततः मृत्पात्रे पचात् स्रावयेत् ॥ सः चूर्णद्रवः फाण्टः स्यात्, तन्मानं द्विपलोन्मितं (ज्ञेयं, तत्र) क्षौद्रं सितागुडादीन् तु कर्षमात्रान् विनिक्षिपेत् ॥

સારી પેઠે ચૂર્ણ કરેલા ચાર રૂપિયાભાર ઔષધમાં સોળ રૂપિયાભાર ઊનું પાણી નાખીને પછી માટીના વાસણમાં તેને કપડાથી ગાળી લેવું; એટલે તે ગાળેલો ચૂર્ણનો રસ ફાંટ કહેવાય છે; તેને પીવાનું માપ આઠ રૂપિયાભાર સમજવું અને તેમાં મધ, સાકર કે ગોળ વગેરે નાખવાં હોય તો એક રૂપિયાભાર નાખવાં. ૯,૧૦

टीका–क्षुण्णं–चूर्णीकृतं. स चूर्णद्रवःफाण्टः स्यादित्यन्वयः ।

ફાંટનો જ ભેદ–મંથ કરવાની રીત

जले चतुष्पले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे मन्थयेत्सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ॥

अन्वयः–द्रव्यपलं क्षुण्णं (कृत्वा) चतुष्पले शीत जले क्षिपेत्, मृत्पात्रे च सम्यक् मन्थयेत्, तस्मात्, द्विपलं पिबेत् ॥

ચાર રૂપિયાભાર ઔષધનું ચૂર્ણ કરી તેને સોળ રૂપિયાભાર ટાઢા પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં સારી પેઠે વલોવવું, એટલે તે મંથ થયો કહેવાય છે; તેમાંથી આઠ રૂપિયાભાર પીવું. ૧૧

टीका–क्षुण्णं–चूर्णीकृतम् । मन्थयेत्–मथ्नीयात् ।

કલ્ક કરવાની રીત

द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।*
प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसंमितम् ॥१२॥
कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया ।
सितागुडं समं दद्याद् द्रवो देयश्चतुर्गुणः ॥ १३ ॥

अन्वयः–आर्द्रं द्रव्यं शिलापिष्टं (कुर्यात्), शुष्कं वा सजलं (शिलापिष्टं) भवेत्, ते प्रक्षेप–आवाप–कल्काः (स्युः), तन्मानं कर्षसंमितं (स्यात्) ॥ कल्के मधु घृतं तैलं द्विगुणमात्रया देयम्, सितागुडं समं दद्यात्, द्रवः चतुर्गुणः देयः ॥

લીલા ઔષધને છીપર પર વાટવું અને સૂકું ઔષધ હોય તો તેમાં પાણી નાખી છીપર પર વાટવું; (તેની ચટણી જેવી લૂગદી થાય) તે પ્રક્ષેપ, આવાપ કે કલ્ક કહેવાય છે; તેનું માપ એક તોલાભાર સમજવું. કલ્કમાં મધ, ઘી કે તેલ નાખવાં હોય તો બમણાં નાખવાં; સાકર કે ગોળ નાખવાં હોય તો કલ્ક જેટલાં જ નાખવાં અને કોઈ પ્રવાહી રસ નાખવો હોય તો ચોગણો નાખવો. ૧૨,૧૩

ચૂર્ણ કરવાની રીત અને અનુપાનો

अत्यन्तशुष्कं यद् द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।
तत्स्याच्चूर्णं रजःक्षोदस्तन्मात्रा कर्षसंमिता ॥१४
चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता ।
चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् ॥१५
लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः ।
पिबेच्चतुर्गुणैरेवं चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥१६॥
चूर्णावलेहगुटिकाकल्कानामनुपानकम् ।
पित्तवातकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेत् ॥ १७ ॥
यथा तैलं जले क्षिप्तं क्षणेनैव विसर्पति ।
अनुपानबलादङ्गे तथा सर्पति भेषजम् ॥ १८ ॥

अन्वयः–अत्यन्तशुष्कं यद् द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितं (क्रियेत) तत् चूर्णं रजः क्षोदः (भवेत्), तन्मात्रा कर्षसंमिता (स्यात्) ॥ चूर्णे गुडः समः देयः, शर्करा द्विगुणा मता, चूर्णेषु हिङ्गु भर्जितं देयं, (यतः) उत्क्लेदकृत् न भवेत् ॥ घृताद्यैः द्रवैः सर्वैः द्विगुणोन्मितैः चूर्णं लिहेत्, एवं चतुर्गुणैः द्रवैः आलोडितं चूर्णं पिबेत् ॥ चूर्णावलेहगुटिकाकल्कानाम् अनुपानकं पित्त–वात–कफातङ्के (क्रमात्) द्वि–त्रि–एक–पलम् आहरेत् ॥ यथा जले क्षिप्तं तैलं क्षणेन एव विसर्पति, तथा भेषजम् अनुपानबलात् (क्षणेन एव) अङ्गे सर्पति ॥

અત્યંત સુકાયેલા જે ઔષધને સારી પેઠે ઝીણું વાટી કપડાથી ચાળી લેવાય, એટલે તે ચૂર્ણ, રજ અથવા ક્ષોદ તૈયાર થાય છે; એ ચૂર્ણનું માપ એક રૂપિયાભાર લેવાય છે; ચૂર્ણમાં ગોળ નાખવો હોય તો ચૂર્ણ જેટલો જ નાખવો અને સાકર નાખવી હોય તો બમણી નાખવી. ચૂર્ણમાં હિંગ નાખવી હોય તો શેકેલી નાખવી, જેથી ચૂર્ણમાં ચીકાશ ન

* આ બન્ને શ્લોકો શાર્ઙ્ગધરમાંથી લેવાયેલા જણાય છે અને ત્યાં આ પ્રમાણે જ મળે છે; તેથી અહીં તે પ્રમાણે જ લીધા છે; કાશીની પ્રતમાં ૧૨ મા શ્લોકનું ત્રીજું ચરણ આવું મળે છે– 'तदेव कल्को विज्ञेयः' આવો ફેરફાર કરવાથી 'प्रक्षेप' અને 'आवाप' એ બન્ને 'कल्क' ના પર્યાયો છે, એ જણાવવું બાકી રહી જાય છે.

થાય; અથવા તે ચૂર્ણ બકારી કરનાર પણ ન થાય ઘી વગેરે પ્રવાહી પદાર્થોમાં કાલવીને ચૂર્ણ ચાટ્યું હોય તો તે બધા પદાર્થો બમણા લેવા; પણ તે પ્રવાહી પદાર્થોમાં ચોળીને ચૂર્ણ પીધું હોય તો તે પદાર્થો ચૂર્ણથી ચોગણા લેવા ચૂર્ણ, અવલેહ, ગોળી અને કલ્ક ઉપરનું (કોઈ પણ) અનુપાન (અનુક્રમે) પિત્તના દરદમાં આઠ રૂપિયાભાર, વાયુના દરદમાં બાર રૂપિયાભાર અને કફના દરદમાં ચાર રૂપિયાભાર લેવું જેમ પાણીમાં નાખેલું તેલ ક્ષણવારમાં ફેલાઈ જાય છે, તેમ ઔષધ, અનુપાનના બળથી ક્ષણવારમાં સઘળા અંગમાં ફેલાઈ જાય છે ૧૪–૧૮

ચૂર્ણને ભાવના દેવાની રીત

द्रवेण यावता सम्यक् चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत् ।
भावनायाः प्रमाणं तु चूर्णे प्रोक्तं भिषग्वरैः ॥१९॥

अन्वय —यावता द्रवेण सर्वं चूर्णं सम्यक् प्लुतं भवेत् (तावता द्रवेण चूर्णं भावनीयम्) भिषग्वरैः चूर्णे भावनायाः प्रमाणं तु (एतत्) प्रोक्तम् ॥

જેટલા પ્રવાહીથી બધું ચૂર્ણ સારી પેઠે ભીનું થઈ જાય, તેટલા પ્રવાહીથી ચૂર્ણને ભાવના દેવી, ઉત્તમ વૈદ્યોએ ભાવનાનું એ જ પ્રમાણ કહ્યું છે ૧૯

પુટપાકની રીત

पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः ।
अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥२०॥
पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।
लेपं च त्र्यङ्गुलं स्थूलं कुर्याद्वाङ्गुष्ठमात्रकम् ॥
काश्मरीवटजम्ब्वादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ।
पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥
कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिताः बुधैः ॥२१॥

अन्वय —यतः (हेतोः पूर्वं) कल्कस्य (पश्चात्) पुटपाकस्य (द्रव्यस्य) स्वरसः गृह्यते, अतः तु पुटपाकानां युक्तिः अत्र मया उच्यते ॥ (औषधानां कल्कोपरि) काश्मरी-वट-जम्ब्वादिपत्रैः उत्तमं वेष्टनं (कुर्यात्, तत उपरि) त्र्यङ्गुलं स्थूलं च अङ्गुष्ठमात्रकं (वा) लेपं कुर्यात् (तत्र तम् अग्नौ निपातयेत्) लेपस्य अङ्गारवर्णता (भवेत्) अयं पुटपाकस्य पाकः (ज्ञेयः) ॥ पलमात्रः रसः ग्राह्यः, तस्मिन् मधु कर्षमात्रं क्षिपेत्, कल्कचूर्णद्रवाद्याः तु बुधैः कोलमिताः देयाः ॥

(જે કારણે પ્રથમ) ચટણી જેવા કલ્કનો અને (પછી) પુટપાકથી પકાવેલા (દ્રવ્ય)નો પણ સ્વરસ લેવાય છે, માટે હવે પુટપાકોની યુક્તિ હું કહું છું ઔષધોનો કલ્ક કરી તેના ઉપર શીવણનાં, વડનાં કે જાંબુ વગેરેનાં પાંદડાં સારી રીતે વીંટી, તે ઉપર બે આંગળ જાડો અથવા બે આંગળ જેટલો કે માત્ર અંગૂઠા જેટલો[×] માટીનો થર ચઢાવી તેને અગ્નિમાં મૂકવો માટીનો થર ધગધગતા અંગારા જેવા વર્ણવાળો થઈ જાય ત્યાંસુધી અગ્નિમાં રાખ્યા પછી તે ગોળાને બહાર કાઢી લેવો; આ પુટપાકની રીતિ છે (પછી માટીને તથા પાંદડાંને દૂર કરી કલ્કના રસને નીચોવી લેવો.) એ રસની માત્રા ચાર રૂપિયાભાર લેવાય છે; તેમાં મધ મેળવવાનું હોય તો એક રૂપિયાભાર મેળવવું એ રસમાં બીજો કોઈ કલ્ક, ચૂર્ણ કે પ્રવાહી વગેરે નાખવાં હોય તો અર્ધો રૂપિયાભાર નાખવાં ૨૦–૨૨

ગરમ પાણી કરવાની રીત અને તે પીવાથી થતા ફાયદા

अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्धकेन वा ।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं भवेत् ॥२३॥
श्लेष्मामवातमेदोघ्नं बस्तिशोधनदीपनम् ।
कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि ॥२४॥

अन्वय —अष्टमेन अंशशेषेण वा चतुर्थेन अर्धकेन (अंशशेषेण) अथवा क्वथनेन एव उष्णोदकं सिद्धं भवेत् ॥ निशि पीतम् उष्णोदकं श्लेष्मामवातमेदोघ्नं (भवति तथा) कासश्वासज्वरान् हन्ति बस्तिशोधनदीपनं (च स्यात्) ॥

(ગરમ કરતાં) પાણીનો આઠમાંશ, ચતુર્થાંશ અથવા અર્ધભાગ બાકી રહે, ત્યારે અથવા સારી પેઠે ઊકળવા માત્રથી જ પાણીને ગરમ થયેલું સમજવું એ ગરમ પાણી રાત્રે પીધું હોય તો કફ, આમવાત, મેદ, ઉધરસ, શ્વાસ તથા તાવ મટાડે છે, નાભિથી નીચેનો ભાગ સાફ થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે ૨૩–૨૪

[×] અહીં આવો પણ અર્થ થઈ શકે છે તે ૨૧મા શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ શાર્ઙ્ગધરમાં કુર્યાદઙ્ગુષ્ઠમાત્રકમ્ એ પ્રમાણે છે, તેના આધારે કરેલ છે

થાય છે. ૨૩,૨૪

દૂધ પકવવાની રીત અને તેના ગુણો

क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात्क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत् ॥२५॥

अन्वयः–द्रव्यात् अष्टगुणं क्षीरं, क्षीरात् चतुर्गुणं नीरं (क्वाथयेत्, ततः) क्षीरावशेषं तत् पीतं (चेत् तर्हि) आमोद्भवं शूलं जयेत् ॥

પદાર્થથી આઠગણું દૂધ લેવું અને તેમાં દૂધથી ચોગણું પાણી નાખવું. પછી એ સઘળું ઉકાળી માત્ર દૂધ જ બાકી રહે, ત્યારે તે પિવાય તો આમથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ મટી જાય છે. ૨૫

ક્વાથ કરવાની રીત

पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे क्वाथयेद् ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥२६
कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात्षोडशिकं जलम् ।
ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् ॥
चतुर्गुणमतश्चोर्ध्वं यावत्प्रस्थं भवेज्जलम् ॥ २७ ॥
तज्जलं पाययेद्धीमान्कोष्णं मृद्वग्निसाधितम् ।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥२८

अन्वयः–क्षुण्णे द्रव्यपले षोडशगुणं पानीयं क्षिपेत्, मृत्पात्रे (तत्) क्वाथयेत्. अष्टमांशावशेषितं ग्राह्यम् ॥ कर्षादौ पलं तु यावत् षोडशिकं जलं दद्यात्, ततः कुडवं तु यावत् अष्टगुणं तोयं भवेत्, अतः ऊर्ध्वं च प्रस्थं यावत् चतुर्गुणं जलं भवेत् ॥ मृद्वग्निसाधितम् (अष्टमांशावशेषितं) तत् जलं धीमान् कोष्णं (रोगिणम्) पाययेत्, सः शृतः क्वाथः कषायः च निर्यूहः निगद्यते ॥

સારી રીતે ખાંડેલાં ચાર રૂપિયાભાર ઓસડિયાંમાં સોળગણું પાણી નાખી માટીના વાસણમાં ઉકાળવું અને અષ્ટમાંશ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું, એ ક્વાથ કહેવાય છે. ક્વાથ કરવો હોય તો એક રૂપિયાભારથી ચાર રૂપિયાભાર સુધીના ઓસડમાં સોળગણું પાણી નાખવું. એ ઉપર સોળ રૂપિયાભાર સુધીના ઓસડમાં તેનાથી આઠગણું પાણી નાખવું. અને એ ઉપર ચોસઠ રૂપિયાભાર સુધીના ઓસડમાં તેનાથી ચોગણું પાણી નાખવું. ધીમી ધીમી આંચથી પકાવેલું એ પાણી અષ્ટમાંશ બાકી રહે ત્યારે બુદ્ધિમાન માણસે જરાક ઊનું ઊનું (રોગીને) આ શૃત, ક્વાથ, કષાય અને નિર્યૂહ પણ કહેવાય છે.' ૨૬–૨૮

ટીકા–षोडशिकं–षोडशगुणम् ।

ક્વાથ પીવાનું માપ

मात्रोत्तमा पलेन स्यात्त्रिभिरक्षैस्तु मध्यमा ।
जघन्या च पलार्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च ॥ २९ ॥

अन्वयः स्नेहक्वाथौषधेषु पलेन मात्रा उत्तमा स्यात्, त्रिभिः अक्षैः तु मध्यमा, च पलार्धेन च जघन्या स्यात् ॥

સ્નેહ, ક્વાથ અને ઔષધમાં ચાર રૂપિયાભારનું માપ ઉત્તમ, ત્રણ રૂપિયાભાર મધ્યમ અને બે રૂપિયાભાર અધમ જાણવું. ૨૯

ક્વાથ માટેના પાણી અને માપ વિષે મતભેદો

तन्त्रान्तरे–

क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते ।
चतुर्भागावशिष्टं तु पेयं पलचतुष्टयम् ॥ ३० ॥
दीप्तानलं महाकायं पाययेदञ्जलिं जलम् ।
अन्ये त्वर्धं परित्यज्य प्रसृतिं तु चिकित्सकाः ॥३१॥
क्वाथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्टभागावशेषितम् ।
पारम्पर्योपदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः–क्वाथ्यद्रव्यपले द्विरष्टगुणं वारि इष्यते, चतुर्भागावशिष्टं पलचतुष्टयं तु पेयम् ॥ दीप्तानलं महाकायम् अञ्जलिं जलं पाययेत्, अन्ये तु चिकित्सकाः अर्धं परित्यज्य प्रसृतिं (पाययेत् इति वदन्ति) ॥ (ये) वृद्धवैद्याः (ते) क्वाथत्यागम् अनिच्छन्तः तु पारंपर्योपदेशेन अष्टभागावशेषितं पलद्वयं (पाययन्ति) ॥

(બીજા ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે) 'ક્વાથ કરવા માટેનાં ચાર રૂપિયાભાર ઓસડીયાંમાં સોળગણું એટલે ચોસઠ રૂપિયાભાર પાણી નાખવું. કાઢો થતાં તેમાંથી ચોથો ભાગ એટલે સોળ રૂપિયાભાર બાકી રહે ત્યારે તે રોગીને પાવું. જે રોગી પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો અને મોટા કદવાળો હોય તેને એ સોળ રૂપિયાભાર ક્વાથ પાવો. બીજા વૈદ્યો કહે છે કે 'એ સોળ રૂપિયાભાર ક્વાથમાંથી અર્ધો ક્વાથ છોડી દઈ પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અને મોટા કદવાળા રોગીને પણ આઠ રૂપિયાભાર જ પાવો; પરંતુ જે વૃદ્ધ વૈદ્યો ક્વાથના ભાગને છોડી દેવા ઈચ્છતા નથી, તેઓ પરંપરાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ક્વાથ ઉકાળી આઠમો ભાગ એટલે આઠ રૂપિયાભાર જ

રાખી તે સવળો ક્વાથ પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા તથા મોટા કફના રોગીને પાય છે. ૩૦–૩૨

टीका—अथमध्यमप्रदेयितस्य चतुर्भागप्रमितिपरिशेषस्य प्रस्तावत् मितानलं महाबलं पाययेत् पादं मध्यमं वा मध्यमबलाग्नि मध्यं पादमात्रं पाययेत्। मतोऽत्रमध्य पक्षेन स्वादित्याहि वचनात्॥ ચાર ભાગે બાકી રાખેલા ક્વાથ કરતા આઠમા ભાગે બાકી રાખેલો ક્વાથ આરે ભારે છે, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અને મોટા કફવાળા માણસને તેટલો ક્વાથ પાવો જોઈએ પણ મધ્યમ અગ્નિવાળા તથા મધ્યમ કફના માણસ માટે તો 'ચાર રૂપિયાભારનું માપ ઉત્તમ છે' એ વચન પ્રમાણે ચાર રૂપિયાભાર જ પાવો.

ક્વાથમા નાખવાના સાકર વગેરેનું માપ અને ઔષધ પીવાની રીત

क्वाथे क्षिपेत्सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोडशैः ।
वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम् ॥३३॥
जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणं च शिलाजतु ।
हिङ्गु त्रिकटुकं चैव क्वाथे शाणोन्मितं क्षिपेत् ॥३४॥
क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यद् द्रवं तथा ।
कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत्कर्षसंमितम् ॥३५॥
तथोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
सौवर्णे हैमराजतमृण्मयान्यतमस्थितम् ॥३६॥
पिबेत्प्रसन्नहृदयः पीत्वा पात्रमधोमुखम् ।
विधाय पात्रं सलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥३७॥

अन्वय—क्वाथे सितां वातपित्तकफातङ्के (क्रमात्) चतुर्थाष्टमषोडशैः अंशैः क्षिपेत्, मधु विपरीतं स्मृतम्॥ जीरकं गुग्गुलुं क्षारं च लवणं शिलाजतु हिङ्गु च त्रिकटुकं क्वाथे शाणोन्मितम् एव क्षिपेत्॥ क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रम् अन्यत् च द्रवं तथा कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे कर्षसंमितं क्षिपेत्॥ (औषधपानसमये रोगी) तथा उपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः (सन्) हैमराजतमृण्मयान्यतमस्थितम् औषधं पिबेत्, पीत्वा पात्रम् अधोमुखं विधाय सलिलं, ताम्बूलादि उपयोजयेत्॥

ક્વાથમા સાકર નાખવી હોય તો વાયુના રોગમા (ક્વાથના) ચોથા ભાગે, પિત્તના રોગમા આઠમા ભાગે અને કફના રોગમા સોળમા ભાગે નાખવી. મધ નાખવું હોય તો કફના રોગમા ચોથા ભાગે, પિત્તના રોગમા આઠમા ભાગે અને વાયુના રોગમા સોળમા ભાગે નાખવું. જીરૂ, ગુગળ, ખાર, લવણ, શિલાજિત, હિંગ કે સૂંઠ, મરી, પીપર નાખવાં હોય તો ચોવીશ અધેલીભાર માપે નાખવાં. દૂધ, ઘી, ગોળ, તેલ, મૂત્ર, બીજો કોઈ પ્રવાહી પદાર્થ, કલ્ક કે ચૂર્ણ આદિ નાખવા હોય તો એક રૂપિયાભાર માપે નાખવા. ઔષધ પીનારે સારી રીતે બેસી, વિશ્રાંતિ લઈ મુખને, હૃદયને તથા નેત્રને પ્રસન્ન રાખી સોનાના, રૂપાના કે માટીના વાસણમા રાખેલું ઔષધ પી જવું અને પીધા પછી તે વાસણને ઊંધુ વાળી પાણી પીને પાનબીડું વગેરેનો ઉપયોગ કરવો.

અવલેહ બનાવવાની રીત

क्वाथादेर्यत्पुनः पाकाद्घनत्वं सा रसक्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता ॥३८॥
सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः ।
द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥३९॥
सुपक्वे तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहेऽप्सु मज्जनम् ।
स्थिरत्वं पीडिते मुद्रा गन्धवर्णरसोद्भवः ॥४०॥
दुग्धमिक्षुरसो यूषः पञ्चमूलकषायकः ।
वासाक्वाथो यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥४१॥

अन्वय—क्वाथादेः पुनः पाकात् यत् घनत्वं सा रसक्रिया स अवलेहः च लेहः (कथ्यते), तन्मात्रा पलोन्मिता स्यात्॥ सिता चूर्णात् चतुर्गुणा कार्या, गुडः द्विगुणः, द्रवं चतुर्गुणं दद्यात्, इति सर्वत्र निश्चयः (अस्ति)॥ अवलेहे सुपक्वे तन्तुमत्त्वम्, अप्सु मज्जनं, स्थिरत्वं, पीडिते मुद्रा गन्धवर्णरसोद्भवः स्यात्॥ (अवलेहोपरि) दुग्धम् इक्षुरसः पञ्चमूलकषायकः यूषः वासाक्वाथः—यथायोग्यम् अनुपानं प्रशस्यते॥

ક્વાથ વગેરેને ફરીવાર પકાવીને ઘાટો ચાસણી જેવો કરવામા આવે, તે રસક્રિયા, અવલેહ અને લેહ કહેવાય છે. અવલેહ (ચાટણ)નું માપ ચાર રૂપિયાભાર હોય છે અવલેહમાં સાકર મેળવવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી, ગોળ મેળવવો હોય તો ચૂર્ણથી બમણો અને દ્રવ પદાર્થ મેળવવો હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણો નાખવો, એવો સર્વ સ્થળમા નિશ્ચય છે. અવલેહ બરાબર પાકયો હોય તો તેમાંથી ચાસણીના જેવા તાર નીકળવા માંડે, પાણીમાં નાખતાં તે ડૂબી જાય, તેમાં કઠણપણું થાય, આંગળી થી દબાવતા તેમા આંગળીની રેખા ઊઠે

અને તેનો ગંધ, વર્ણ તથા રસ અપૂર્વ થાય; (એ નિશાનીઓથી અવલેહને સારી રીતે પાકેલો જાણવો.) અવલેહ ઉપર દૂધ, શેરડીનો રસ, પંચમૂલના કાઢાનો યૂષ અને અરડૂસાનો ક્વાથ-એમાંથી જે યોગ્ય જણાય તે અનુપાન વખણાય છે. ૩૮-૪૧

ગોળીઓ બનાવવાની રીત અને તેની માત્રા

वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्तिस्तथोच्यते ॥४२॥
लेहवत्साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्कराथवा ।
गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥४३॥
कुर्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद् गुग्गुलुना वटीम् ॥
द्रवेण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥४४॥
सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ।
चूर्णे चूर्णसमः कार्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ॥४५॥
द्रवं तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ।
कर्षप्रमाणं तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ॥४६॥

अन्वयः—अथ वटकाः कथ्यन्ते । गुटिका वटी मोदकः वटिका पिण्डी गुडः तथा वर्तिका (इति) तन्नाम उच्यते ॥ वह्नौ लेहवत् गुडः वा शर्करा अथवा गुग्गुलुः साध्यते, तत्र चूर्णं क्षिपेत्, तन्निर्मिता वटी स्यात् ॥ क्वचित् अवह्निसिद्धेन गुग्गुलुना वटीं कुर्यात्, वा द्रवेण मधुना अपि बुधः गुटिकां कारयेत् ॥ वटीषु चूर्णे सिता चतुर्गुणा देया, गुडः द्विगुणः, गुग्गुलुः चूर्णसमः कार्यः, मधु तत्समं (ग्राह्यम्) ॥ भिषग्वरैः मोदकेषु द्रवं तु द्विगुणं देयम् ॥ तन्मात्रा कर्षप्रमाणम् (अस्ति तथापि) बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ॥

હવે ગોળીઓ કરવાની રીત કહેવાય છે. ગુટિકા (ગોળી), વટી (વડી), મોદક (લાડુ), વટિકા (વડાં), પિંડી (મૂઠિયાં), ગુડ (ગોળો) અને વર્તિ (વાટ) એ ગોળીઓનાં જ નામો કહેવાય છે. અગ્નિ ઉપર અવલેહની પેઠે ગોળ, સાકર અથવા ગૂગળનો પાક કરી તેમાં ઔષધનું ચૂર્ણ નાખી તેની ગોળીઓ બનાવવી. કોઈક સમયે પાક કર્યા વગરના ગૂગળથી, મધથી અથવા બીજા પ્રવાહી પદાર્થથી પણ વિદ્વાનો ગોળીઓ બનાવે છે.

સાકરથી ગોળીઓ કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકર લેવી, ગોળથી કરવી હોય તો ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લેવો અને ગુગળથી કે મધથી ગોળીઓ કરવી હોય તો ચૂર્ણના જેટલાં જ ગુગળ અને મધ લેવાં. બીજા કોઈ પ્રવાહી પદાર્થથી ગોળીઓ કરવી હોય તો ઉત્તમ વૈદ્યોએ ચૂર્ણથી બમણો પ્રવાહી પદાર્થ લેવો. એ ગોળી (લેવાનું) માપ એક તોલાભાર છે; છતાં તેમાં (રોગીનું) બળ (તથા સમય) જોઈને ઉપયોગ કરવો. ૪૨-૪૬

टीका—तत्र वह्निसिद्धे गुडादौ । तत्समं—चूर्णसमम् । द्रवं—द्रवरूपद्रव्यम् । बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् ।

ઘી તથા તેલ પકાવવાની રીત

कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव च ।
चतुर्गुणद्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता ॥४७॥

अन्वयः—घृतं वा तैलम् एव कल्कात् चतुर्गुणीकृत्य चतुर्गुणद्रवे साध्यम्, तस्य च मात्रा पलोन्मिता (स्यात्) ॥

ઘી કે તેલને કલ્કથી ચોગણું તેમાં મેળવી તેને તેનાથી ચોગણા પ્રવાહી પદાર્થમાં પકાવવું; (પ્રવાહી પદાર્થ બળી જઈ ઘી કે તેલ જ બાકી રહે ત્યારે નીચોવી લઈ લેવું; ખાવા માટે) એ ઘી કે તેલનું માપ ચાર રૂપિયાભાર હોય. ૪૭

टीका—मात्रा पलोन्मिता भक्षणाय ।

निक्षिप्य क्राथयेत्तोयं क्राथ्यद्रव्याच्चतुर्गुणम् ।
पादशिष्टं गृहीत्वा तु स्नेहं तेनैव साधयेत् ॥४८॥
चतुर्गुणं मृदुद्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम् ।
मृद्वादिक्राथ्यसंघाते दद्यादष्टगुणं पयः ।
अत्यन्तकठिने द्रव्ये नीरं षोडशिकं मतम् ॥४९॥

अन्वयः—क्वाथ्यद्रव्यात् चतुर्गुणं तोयं निक्षिप्य क्वाथयेत्, पादशिष्टं तु गृहीत्वा तेन एव स्नेहं साधयेत् ॥ मृदुद्रव्ये चतुर्गुणं जलं, कठिने अष्टगुणं, मृद्वादिक्वाथ्यसंघाते अष्टगुणं पयः दद्यात्, अत्यन्तकठिने द्रव्ये षोडशिकं नीरं मतम् ॥

(અથવા) ક્વાથ કરવાના ચૂર્ણમાં તેથી ચોગણું પાણી નાખી ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તે લઈને તેમાં ઘી કે તેલ નાખી સઘળું પાણી બળી જતાં સુધી તેને પકાવવું અને પછી લઈ લેવું. ઉપર જે ચોગણું પાણી નાખવાનું કહ્યું,

તે ગળો આદિ લીલા–તાજા પદાર્થમાં સમ જવુ; સૂંઠ આદિ સૂકા પદાર્થ હોય તો આઠગણુ પાણી નાખવુ; સૂકા અને લીલા પદાર્થ ભેગા હોય તો પણ આઠગણુ નાખવુ અને દેવદાર વગેરે ઘણા દિવસના અત્યંત સૂકા પદાર્થ હોય તો સોળગણુ નાખવુ ૪૮,૪૯

ટીકા–મૃદુદ્રવ્યે મધ્યદ્રવ્યે ચતુર્ગુણતોયં । કઠિને ષોડશગુણમિતિ । અત્યન્તકઠિને વિજ્ઞાને દેવદારુઃ ॥
(આ ટીકાનો અર્થ ઉપર ભાષાંતરમાં આપાયો છે)

પૂર્વં ચતુર્ગુણં ષોડશગુણં ઇત્યાદિના ક્વાથજલસ્ય ... પરિમાણમુક્તમ્ । ઇદાનીં ... ક્વાથિત પલં યાવદિત્યાદિવચનેન દ્રવ્યપરિમાણમેવ જલપરિમાણં મન્તવ્યમ્ ।

ઉપર જણાવેલ પાણીનું આ પ્રમાણ ક્વાથ કરવાના પદાર્થના કામળ કઠણ વગેરે ગુણો ઉપરથી કહ્યુ, પણ કેટલાક આચાર્યો તો તે પદાર્થોના તોલ ઉપરથી પાણીનું પ્રમાણ કરે છે જેમ કે –

કર્ષાદિતઃ પલં યાવત્ક્ષિપેત્ષોડશિકં જલમ્ ।
તદૂર્ધ્વં કુડવં યાવત્તોયમષ્ટગુણં પચેત્ ॥ ૫૦ ॥
પ્રસ્થાદિતઃ ક્ષિપેન્નીરં ખારીં યાવચ્ચતુર્ગુણમ્ ॥૫૧॥

અન્વય –કર્ષાદિતઃ પલં યાવત્ ષોડશિકં જલં ક્ષિપેત્, તદૂર્ધ્વં કુડવં યાવત્ અષ્ટગુણં જલં ભવેત્ ॥ પ્રસ્થાદિતઃ ખારીં યાવત્ ચતુર્ગુણં નીરં ક્ષિપેત્ ॥

એક તોલાથી ચાર તોલાસુધીના પદાર્થોમા સોળગણુ પાણી નાખવુ ચાર તોલાથી ઉપર સોળ તોલાસુધીના પદાર્થોમા આઠગણુ પાણી નાખવુ અને ચોસઠ તોલાથી ૧૬૩૮૪ તોલા સુધીના પદાર્થોમા ચારગણુ પાણી નાખવુ ૫૦ ૫૧

અમ્બુક્વાથરસૈર્યત્ર પૃથક્ સ્નેહસ્ય સાધનમ્ ।
કલ્કસ્યાંશં તત્ર દદ્યાચ્ચતુર્થં ષષ્ઠમષ્ટમમ્ ॥૫૨॥

અન્વય –યત્ર અમ્બુક્વાથરસૈઃ પૃથક્ સ્નેહસ્ય સાધનં (ભવેત્ તર્હિ) તત્ર કલ્કસ્ય અંશં (ક્રમશઃ) ચતુર્થં ષષ્ઠમ્ અષ્ટમં (ચ) દદ્યાત્ ॥

ઘીને કે તેલને પાણીથી પકાવવુ હોય, તો તે ઘીના કે તેલના ચોથા ભાગ જેટલો કલ્ક નાખવો, ક્વાથથી પકાવવુ હોય તો છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કલ્ક નાખવો અને સ્વરસથી પકાવવુ હોય તો આઠમા ભાગ જેટલો કલ્ક નાખવો. ૫૨

ટીકા–અમ્બુમાત્રે ચતુર્થાંશં સ્નેહપાકે કલ્કં સ્નેહસ્ય ચતુર્થાંશં દદ્યાત્ । ક્વાથેન સ્નેહપાકે સ્નેહસ્ય ષષ્ઠાંશં કલ્કં દદ્યાત્ । સ્વરસે સ્નેહપાકે સ્નેહસ્યાષ્ટમાંશં કલ્કં દદ્યાત્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે)

વળી વિશેષ કહે છે

દુગ્ધે દધ્નિ રસે તક્રે કલ્કો દેયોઽષ્ટમાંશિકઃ ।
કલ્કસ્ય સમ્યક્ પાકાર્થં તોયમત્ર ચતુર્ગુણમ્ ॥

અન્વય –દુગ્ધે દધ્નિ રસે તક્રે અષ્ટમાંશિકઃ કલ્કઃ દેયઃ, અત્ર ચ કલ્કસ્ય સમ્યક્ પાકાર્થં ચતુર્ગુણં તોયં (દેયમ્) ॥

દૂધમાં, દહીંમા, સ્વરસમાં કે ચોથા ભાગના પાણીવાળી છાશમા (ઘી કે તેલ) પકાવવુ હોય તો તેમા આઠમા ભાગનો કલ્ક નાખવો, પણ પાક બરાબર થાય તે માટે કલ્કના પદાર્થો કરતાં ચોગણા પાણીથી એ કલ્ક સારી રીતે વાટેલો હોવો જોઈએ. ૫૩

ટીકા ... । ચતુર્ગુણં તોયં દેયમ્ ।

દ્રવ્યાણિ યત્ર સ્નેહેષુ પઞ્ચાદીનિ ભવન્તિ હિ ।
તત્ર સ્નેહસમાન્યાહુર્યથા પૂર્વં ચતુર્ગુણમ્ ॥૫૪॥

અન્વય –યત્ર સ્નેહેષુ પઞ્ચાદીનિ દ્રવ્યાણિ ભવન્તિ, તત્ર હિ (તાનિ) સ્નેહસમાનિ આહુઃ યથા પૂર્વં ચતુર્ગુણં (ભવતિ) ॥

જે સ્નેહ(ઘી કે તેલ)માં દૂધ, દહીં, સ્વરસ, છાશ અને કલ્ક વાટતા નાખવામા આવેલું પાણી–એ પાંચ પદાર્થોનો યોગ આપવો હોય, તે સ્નેહમા એ દહી, દૂધ, સ્વરસ અને છાશનો એકંદર તોલ (પકાવતી વખતે) સ્નેહથી ચોગણો થવો જોઈએ; કારણ કે એ સ્નેહને ચોગણા પ્રવાહીમાં પકાવવુ, એમ પ્રથમ કહ્યુ છે ૫૪

ટીકા ... –યત્ર સ્નેહેષુ ... પઞ્ચ દ્રવ્યાણિ ... સ્નેહસમાનિ ... યથા પૂર્વં ... ભવતિ ॥ (આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે)

દ્રવેણ કેવલેનૈવ સ્નેહપાકો ભવેદ્યદિ ।
તત્રામ્બુપિષ્ટઃ કલ્કઃ સ્યાજ્જલં ચાત્ર ચતુર્ગુણમ્ ॥૫૫॥

અન્વય –યદા કેવલેન દ્રવેણ એવ સ્નેહપાકઃ ભવેત્, તત્ર કલ્કઃ અમ્બુપિષ્ટઃ સ્યાત્, અત્ર ચ જલં ચતુર્ગુણં (ભવેત્) ॥

જો એકલા દ્રવ્યથી જ સ્નેહનો પાક કરવો હોય, તો તેમાં કલ્ક પાણીથી વાટી નાખેલો જોઈએ અને તેમાં પાણી ચારગણું હોવું જોઈએ. ૫૫

टीका–अत्र–कल्कद्रव्ये ।

क्वाथेन केवलेनैव पाको यत्रोदितः क्वचित् ।
क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ॥५६

अन्वयः–यत्र क्वचित् केवलेन क्वाथेन एव पाकः उदितः भवेत्, तत्र क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्कः अपि स्नेहे प्रयुज्यते ॥

કોઈક સ્થળે એકલા કવાથથી જ સ્નેહને પકાવવા કહ્યું હોય, ત્યાં ઔષધોના ચૂર્ણને કવાથમાં નાખવા ઉપરાંત તે ઔષધોનો કલ્ક પણ સ્નેહમાં નાખવો જોઈએ. ૫૬

कल्कहीनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्रवे ।

अन्वयः– यः तु स्नेहः कल्कहीनः (स्यात्) सः केवले द्रवे साध्यः ॥

પણ જે સ્નેહને કલ્ક નાખ્યાવગર જ પકાવવાનો હોય, ત્યાં તે સ્નેહને કવાથ સિવાય બીજા સ્વરસ આદિ પ્રવાહીમાં જ પકાવવો જોઈએ. ૫૭

टीका–केवले द्रवे–क्वाथेतरस्मिन् स्वरसादिरूपे ।

पुष्पकल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ।
स्नेहात्स्नेहाष्टमांशश्च पुष्पकल्कः प्रयुज्यते ॥५८॥

अन्वयः–यः तु स्नेहः पुष्पकल्कः (स्यात्) तत्र स्नेहात् चतुर्गुणं तोयं (भवेत्), पुष्पकल्कः च स्नेहाष्टमांशः प्रयुज्यते ॥

પરંતુ ફૂલનો કલ્ક નાખી સ્નેહને જો પકાવવો હોય, ત્યાં પાણી સ્નેહથી ચોગણું અને ફૂલનો કલ્ક સ્નેહથી આઠમા ભાગનો જોઈએ. ૫૮

સ્નેહ તૈયાર થયાનાં લક્ષણ વગેરે

वर्तिवत्स्नेहकल्कः स्याद्यदाङ्गुल्या विमर्दितः ।
शब्दहीनोऽग्निनिक्षिप्तः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा ॥५९
यदा फेनोद्गमस्तैले फेनशान्तिश्च सर्पिषि ।
वर्णगन्धरसोत्पत्तिः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा ॥६०॥
स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ॥६१॥
मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमले ।
ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत्खरः ॥
तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्याद्दाहकृन्निष्प्रयोजनः ॥६२॥
आमपक्वश्च निर्वीर्यो वह्निमान्द्यकरो गुरुः ।
नस्यार्थे स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ॥६३
अभ्यङ्गार्थे खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथोचितम् ॥६४
घृततैलगुडादींश्च साधयेन्नैकवासरे ।
प्रकुर्वन्त्युषितास्त्वेते विशेषाद् गुणसंचयम् ॥६५॥

अन्वयः स्नेहकल्कः अङ्गुल्या विमर्दितः (सन्) यदा वर्तिवत् स्यात्, अग्निनिक्षिप्तः (सन्) शब्दहीनः भवेत् तदा स्नेहः सिद्धः (इति ज्ञेयम्) ॥ यदा तैले फेनोद्गमः सर्पिषि च फेनशान्तिः, वर्णगन्धरसोत्पत्तिः (च) भवेत्, तदा स्नेहः सिद्धः (इति ज्ञेयम्) ॥ स्नेहपाकः मृदुः मध्यः तथा खरः त्रिधा प्रोक्तः, ईषत्सरसकल्कः स्नेहपाकः तु मृदुः भवेत् ॥ कल्के च नीरसकोमले (सति) मध्यपाकस्य सिद्धिः (ज्ञेया), च ईषत्कठिनकल्कः स्नेहपाकः खरः भवेत्, तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्यात्, (स च) दाहकृत् निष्प्रयोजनः (ज्ञेयः) ॥ आमपक्वः च (पाकः) निर्वीर्यः (सन्) वह्निमान्द्यकरः गुरुः (भवति), मृदुः पाकः नस्यार्थे स्यात्, मध्यमः सर्वकर्मसु (प्रयुज्यते) ॥ खरः (पाकः) अभ्यङ्गार्थे प्रोक्तः, एवं यथोचितं युञ्ज्यात् ॥ घृततैलगुडादीन् च एकवासरे न साधयेत्, एते तु उषिताः (सन्तः) विशेषात् गुणसंचयं प्रकुर्वन्ति ॥

પાક કરતાં જ્યારે સ્નેહનો કલ્ક આંગળીથી ચોળતાં વાટ જેવો થઈ જાય અને અગ્નિમાં નાંખતાં કાંઈ અવાજ (ચમચમાટ) ન કરે, ત્યારે સ્નેહનો પાક બરાબર થયેલો જાણવો. તેલનો પાક કરવામાં આવે ત્યારે તેલમાં જ્યારે ફીણ આવે અને ઘીનો પાક કરવામાં આવે ત્યારે ઘીનાં ફીણ બેસી જાય, ત્યારે પાકને સિદ્ધ થયેલો જાણવો. તેમજ સ્નેહમાં અપૂર્વ વર્ણ, ગંધ અને રસની ઉત્પત્તિ થાય, એ પાક પણ બરાબર તૈયાર થયેલો જાણવો. સ્નેહનો પાક મૃદુ, મધ્ય અને ખર–એમ ત્રણ પ્રકારનો કહેવાય છે; જેમાં કલ્ક કાંઈક રસ ભરેલો રહે, તે પાક મૃદુ સમજવો; જેમાં કલ્ક રસ વગરનો થયા છતાં કૂણો રહે, તે પાકને મધ્ય સમજવો; અને જેમાં કલ્ક જરા કઠણ થઈ જાય તે પાકને ખર (આકરો) સમજવો; પણ તે પછી જ્યારે કલ્ક બળી જાય તે દગ્ધપાક થયો કહેવાય છે અને તે બળતરા કરનાર તથા નિરુપયોગી સમજવો. જો પાક કાચો

રહ્યો હોય તો તે શક્તિરહિત થયો હોઈ જઠરાગ્નિની મન્દતા કરે છે અને પચવામાં ભારે થાય છે; સુરૂપાક નાકમાં ટીપાં નાખવાના કામમાં ઉપયોગી છે; મધ્યપાક સઘળાં કામોમાં ઉપયોગી છે અને ખરપાક શરીરપર ચોળવાના કામમાં ઉપયોગી કહ્યો છે, એમ સમજીને તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવો. ઘી, તેલ કે ગોળ વગેરે પદાર્થોને તાજા લાવી તેઓનો તે જ દિવસે (ઔષધો વગેરેમાં) ઉપયોગ ન કરવો, (પણ કેટલાક દિવસો સુધી તેઓને રાખી મૂકવા;) કારણ કે એ પદાર્થો જેમ જૂના થાય, તેમ અધિકાધિક ગુણ કરે છે ૫૯—૬૫

સન્ધાન—આથો કરવાની રીત

द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत्सन्धितं भवेत्।
आसवारिष्टभेदैस्तु प्रोच्यते भेषजोचितम्॥६६॥

अन्वय—द्रवेषु चिरकालस्थं यद् द्रव्यं सन्धितं भवेत्, (तद्) आसवारिष्टभेदैः (यथा) भेषजोचितं (भवति तद् प्रकारम्) प्रोच्यते॥

પ્રવાહી પદાર્થોમાં જે પદાર્થ લાંબા કાળ સુધી રાખી મૂકવામાં હોય તે સંધિત (આથાએલા) થઈ જાય છે એ આથાએલા પદાર્થ 'આસવ' અને 'અરિષ્ટ' એવાં જુદાં જુદાં નામે જે રીતે ઔષધોમાં યોગ્ય ગણાય છે, તે હવે કહેવાય છે ૬૬

टीका—भेषजेषु युक्तं तद् भेषजोचितम्।

આસવ તથા અરિષ્ટનાં લક્ષણો

यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः।
अरिष्टं क्वाथसाध्यं स्यात्तयोर्मानं पलोन्मितम्॥६७॥

अन्वय—अपक्वौषधाम्बुभ्यां यद् मद्यं सिद्धं (भवति) स आसवः (कथ्यते); क्वाथसाध्यम् अरिष्टं स्यात्, तयोः मानं पलोन्मितं भवति॥

કાચા ઔષધો અને કાચાં પાણીથી જે મદ્ય તૈયાર કર્યું હોય તે 'આસવ' કહેવાય છે; અને ક્વાથ કરીને જે મદ્ય તૈયાર કર્યું હોય તે 'અરિષ્ટ' કહેવાય છે; તેઓને લેવાનું માપ ચાર રૂપિયાભાર હોય છે ૬૭

અરિષ્ટ કરવાની સામાન્ય રીત

अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवद्रोणे गुडं तुलाम्।
क्षौद्रं क्षिपेद् गुडादर्धं प्रक्षेप्यं दशमांशिकम्॥६८॥

अन्वय—अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवद्रोणे गुडं तुलां (क्षिपेत्), गुडात् अर्धं (च) क्षौद्रं, दशमांशिकम् प्रक्षेप्यं क्षिपेत्॥

જ્યાં અરિષ્ટમાં નાખવાના પદાર્થોનું માપ ન કહ્યું હોય, ત્યાં ૧૦૨૪ રૂપિયાભાર દ્રવ (પાણી), ૪૦૦ રૂપિયાભાર ગોળ, ૨૦૦ રૂપીઆભાર મધ અને ૪૦ રૂપીઆભાર ઔષધ નાખવું. ૬૮

टीका—दशमांशिकम्—गुडस्य दशमांशम्।

શીધુના બે પ્રકાર

ज्ञेयः शीतरसः सीधुरपक्वमधुरद्रवैः।
सिद्धः पक्वरसः सीधुः सम्पक्वमधुरद्रवैः॥६९॥

अन्वय—अपक्वमधुरद्रवैः सिद्धः 'शीतरसः सीधुः' सम्पक्वमधुरद्रवैः सिद्धः 'पक्वरसः सीधुः' ज्ञेयः॥

નહીં પકાવેલા (શેરડી વગેરેના) મધુર રસોથી જે મદ્ય બનાવાય તે 'શીતરસશીધુ' અને પકાવેલા એ મધુર રસોથી જે મદ્ય બનાવાય તે 'પક્વરસશીધુ' જાણવું. ૬૯

टीका—मधुरद्रवैः—इक्षुरसादिभिः।

સુરા તથા તેની જાતો

परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्नां सुरां जगुः।
सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्ततः कादम्बरी घना॥
तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाद् घनः।
पक्वोऽशिष्टो बुक्कसः स्यात्तत्सुराबीजं च किण्वकम्।
यत्तालखर्जूररसैः सन्धिता सा हि वारुणी॥७०-७२॥

अन्वय—(पण्डिताः) परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्नां सुरां जगुः, सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्, ततः घना कादम्बरी, तदधः जगलः, जगलात् घनः मेदकः ज्ञेयः, पक्वः अशिष्टः बुक्कसः स्यात्, तत् किण्वकं च सुराबीजं स्यात्॥ यत् तालखर्जूररसैः सन्धिता सा हि वारुणी (कथ्यते)॥

પકાવેલાં અન્નનો આથો કરી જે મદ્ય તૈયાર કરાય, તેને (વિદ્વાનો) 'સુરા' કહે છે પાતળી સુરા 'પ્રસન્ના' કહેવાય અને જાડી સુરા 'કાદમ્બરી' કહેવાય છે. સુરાની નીચે રહેલો (પાતળો) રગડો 'જગલ' અને જાડો રગડો 'મેદક' કહેવાય છે એ રગડાને પકાવી સારભાગ કાઢી લેતાં બાકી જે જવ, ઘઉં કે ચોખા આદિનો ડૂચો વધે, તે 'સુરાબીજ' અને 'કિણ્વક' કહેવાય છે. તાડીના કે ખજૂરીના રસનો આથો કરી જે મદ્ય કરાય તે 'વારુણી' કહેવાય છે ૭૦—૭૨

टीका-सुराबीजं-यवगोधूमतण्डुलादि ॥

શુક્તનું લક્ષણ

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥७३॥

अन्वयः-सस्नेहलवणानि च कन्दमूलफलादीनि यत्र द्रवे अभिषूयन्ते, तद् शुक्तम् अभिधीयते ॥

તેલ અને લૂણથી યુક્ત કરેલાં કંદ, મૂલ અને ફળ આદિનો જે પ્રવાહીમાં આથો કરવામાં આવે, તે પ્રવાહી 'શુક્ત' કહેવાય છે.

टीका-अभिषूयन्ते-द्रवेणाप्लाव्य सन्धीयन्ते ।

ચુક્રનું લક્ષણ

विनष्टमम्लतां यातं मद्यं वा मधुरद्रवः ।
विनष्टः सन्धितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥७४॥
गुडाम्बुना सतैलेन कन्दशाकफलैस्तथा ।
सन्धितं चाम्लतां यातं गुडचुक्रं प्रचक्षते ॥७५॥
एवमेव हि चुक्रं स्यान्मृद्वीकासंभवं तथा ॥७६॥

अन्वयः-विनष्टम् अम्लतां यातं मद्यं वा विनष्टः संधितः यः तु मधुरद्रवः तत् 'चुक्रम्' अभिधीयते ॥ सतैलेन गुडाम्बुना तथा कन्दशाकफलैः संधितम् अम्लतां च यातं गुडचुक्रं प्रचक्षते, एवमेव हि मृद्वीकासंभवं चुक्रं तथा स्यात् ॥

બગડીને ખાટું થયેલું મદ્ય અથવા બગડેલા મધુર દ્રવનો જે આથો કર્યો હોય, તે 'ચુક્ર' કહેવાય છે. ગોળ, પાણી, તેલ, કંદ, મૂળ અને ફળનો આથો ખટાશ પામે ત્યારે 'ગુડચુક્ર' કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે દ્રાક્ષનું ચુક્ર પણ થાય છે. ૭૪-૭૬

તુષોદક, સૌવીર, આરનાલ, કાંજિક અને શિંડાકીનાં લક્ષણો

तुषाम्बु सन्धितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः ।
यवैस्तु निस्तुषैः पक्वैः सौवीरं साधितं भवेत् ॥७७॥
आरनालं तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः ।
पक्वैर्वा संहितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः ॥७८॥
कुल्माषधान्यमण्डादि संहितं काञ्जिकं विदुः ।
शिण्डाकी संहिता ज्ञेया मूलकैः सर्षपादिभिः ॥७९॥

अन्वयः-विदलितैः आमैः यवैः सन्धितं 'तुषाम्बु' ज्ञेयम्, निस्तुषैः पक्वैः यवैः तु साधितं 'सौवीरं' भवेत् ॥ निस्तुषीकृतैः आमैः वा पक्वैः गोधूमैः संहितैः 'आरनालं' स्यात्, तत् तु गुणैः सौवीरसदृशं (ज्ञेयम्) कुल्माषधान्यमण्डादि संहितं 'काञ्जिकं' विदुः, मूलकैः सर्षपादिभिः संहिता 'शिण्डाकी' ज्ञेयाः ॥

ભરડેલા કાચા જવનો પાણીમાં જે આથો કરાય, તે 'તુષોદક' કહેવાય; ફોતરાં-વગરના પકાવેલા જવનો પાણીમાં જે આથો કરાય, તે 'સૌવીર' કહેવાય છે. ફોતરાં-વગરના કાચા અથવા પકાવેલા ઘઉંનો જે આથો કરાય, તે 'આરનાલ' કહેવાય છે. આરનાલમાં સૌવીરના જેવા જ ગુણો હોય છે. ધાન્યની ઘૂઘરી અને મંડ આદિનો જે આથો કરાય, તે 'કાંજિક' કહેવાય છે. મૂળાનાં પાંદડાં અને સરસવ આદિનો જે આથો કર્યો હોય, તે 'શિંડાકી' કહેવાય છે.

ધાતુ આદિનું મારણ કરવામાં ઉપયોગી પુટો

પુટ આપવાનું પ્રયોજન

लोहादेरपुनर्भावस्तद्गुणत्वं गुणाढ्यता ।
सलिले तरणं चापि तत्सिद्धिः पुटनाद्भवेत् ॥१॥

अन्वयः-लोहादेः पुटनाद् अपुनर्भावः तद्गुणत्वं गुणाढ्यता अपि च सलिले तरणं तत्सिद्धिः भवेत् ॥

લોઢું આદિ ધાતુઓને અગ્નિના પુટ આપવાથી તે ધાતુઓ પાછી જીવતી થતી નથી, તેના ગુણો તે જ રહેવા ઉપરાંત તેઓમાં વધારે ગુણો આવે છે, અને તે ધાતુઓ પાણીમાં તરે છે; આ સિદ્ધિ પુટથી થાય છે. ૧

મહાપુટનું લક્ષણ

गम्भीरे विस्तृते कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके ।
वनोपलसहस्रेण पूरिते पुनरौषधम् ॥२॥
कोष्ठे रुद्ध्वा प्रयत्नेन गोविष्ठोपरि धारयेत् ।
वनोपलसहस्रार्धं कोष्ठिकोपरि निःक्षिपेत् ॥
वह्निं विनिःक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम् ॥३॥

अन्वयः-द्विहस्ते गम्भीरे विस्तृते चतुरस्रके कुण्डे वनोपलसहस्रेण पूरिते (कृते सति) पुनः औषधं कोष्ठे प्रयत्नेन रुद्ध्वा गोविष्ठोपरि धारयेत्, कोष्ठिकोपरि वनोपलसहस्रार्धं निःक्षिपेत्, तत्र वह्निं विनिःक्षिपेत्, इति महापुटं स्मृतम् ॥

બે હાથ ઊંડો અને બે હાથ પહોળો ચોરસ ખાડો કરી તેમાં એક હજાર અડાયાં છાણાં ભરવાં. પછી ઔષધને કુલડીમાં નાખી પ્રયત્નપૂર્વક કપડમટ્ટીથી બંધ કરી તેને અડાયાં ઉપર મૂકવું; કુલડી ઉપર બીજાં

જે કરાય છે, તે મહાપુટ કહેવાય છે ૨,૩

टीका—कान्त—कमुआ । करीषम्—'गोबर' इति लोके ।

ગજપુટનું લક્ષણ

सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते ।
वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत् ॥४॥
पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे ।
अधान्यानि करीषाणि अर्धान्युपरि निःक्षिपेत् ॥५॥
एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम् ॥
साधारणमनुष्यस्य वितस्त्युन्मितो गजः ॥६॥

अन्वय—सपादहस्तमानेन निम्ने तथा आयते कुण्डे वनोपलसहस्रेण पूर्णे (इति सति) मध्ये पुटनद्रव्यसंयुक्तां मुखे मुद्रितां कोष्ठिकां धारयेत्, अथ अर्धानि करीषाणि अर्धानि उपरि निःक्षिपेत्, एतद् गजपुटं प्रोक्तं तत् सर्वपुटोत्तमं ख्यातम् ॥

(સાધારણ કદના માણસના) ત્રીશ આંગળ ઊંડો અને પોહોળો ખાડો કરી તેમાં પાયસો અડાયા ભરવા પછી જેમાં ઔષધ નાખ્યું હોય એવી કુલડીનું મોડું બંધ કરી કપડમટ્ટીનો થર દઈ તે અડાયાની ઉપર વચમાં મૂકવી અને કુલડી ઉપર બીજા પાયસો અડાયા મૂકી અગ્નિ દેવો, આ ગજપુટ કહેવાય છે, આ ગજપુટ સઘળા પુટોમાં ઉત્તમ તરીકે પ્રખ્યાત છે ૪-૬

टीका—हस्तचतुर्विंशत्यङ्गुलमानम् । स एव तन्मितः । अत्र पूर्वोक्तम् । इति गजपुटम् ।

સાધારણ કદના માણસની આંગળી પ્રમાણે ૩૦ આંગળનો ગજપુટ થાય છે

વારાહપુટ તથા કૌકુટપુટના લક્ષણ

अरत्निमात्रके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते ।
वितस्तिमात्रके खाते कथितं कौक्कुटं पुटम् ॥७॥
षोडशाङ्गुलके खाते कस्यचित्कौक्कुटं पुटम् ॥८॥

अन्वय—अरत्निमात्रके कुण्डे वाराहं पुटम् उच्यते वितस्तिमात्रके खाते कौक्कुटं पुटं कथितम् ॥ कस्यचित् (मते) षोडशाङ्गुलके खाते कौक्कुटं पुटं (भवति) ॥

જેમાં ટચલી આંગળી ઊંચી રાખીને બાકીની આંગળીઓની મૂઠી વાળી હોય એવા એક હાથના ખાડામાં અડાયાં ભરી તેની વચ્ચે એટલે અરધો અરધ અડાયા ઉપર અને અરધો અરધ અડાયા નીચે કુલડી મૂકીને અગ્નિ દેવો, એ વારાહપુટ કહેવાય છે એક વેંતના ખાડામાં અડાયા ભરી તેઓની વચ્ચે કુલડી મૂકીને અગ્નિ દેવો તે કૌકુટપુટ કહેવાય છે કોઈકનો મત એવો પણ છે કે સોળ આંગળના ખાડામાં અડાયા ભરી ઉપર પ્રમાણે કરવું, તે કૌકુટપુટ કહેવાય છે ૭,૮

टीका—अरत्निस्तु मिलितकनिष्ठिकमुष्टिः करः । निष्कनिष्ठिका मुष्टिरित्यपरे ।

કપોતપુટનું લક્ષણ

यत्पुटं दीयते खाते अष्टसंख्यैर्वनोपलैः ।
कपोतपुटमेतत्तु कथितं पुटपण्डितैः ॥९॥

अन्वय—खाते अष्टसंख्यैः वनोपलैः यत् पुटं दीयते, एतत् तु पुटपण्डितैः कपोतपुटं कथितम् ॥

ખાડામાં આઠ અડાયા ભરી વચ્ચે કુલડી મૂકીને જે અગ્નિ દેવો, તેને પુટવિધાના પંડિતો કપોતપુટ કહે છે ૯

ગોવરપુટનું લક્ષણ અને ઉપયોગ

गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कं चूर्णितगोमयम् ।
गोवरं तत्समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥१०॥
यत्पुटं गोवरैर्दत्तं गोवरैर्दीयते पुटम् ।
तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषग्भिः सूतभस्मनि ॥११॥

अन्वय—गोष्ठान्तः गोखुरक्षुण्णं शुष्कं (यत्) चूर्णितगोमयं (भवेत्) तत् गोवरं समाख्यातं, रससाधने (तत्) वरिष्ठं (कथ्यते) ॥ गोवरैः यत् पुटं दीयते तत् गोवरपुटं भिषग्भिः सूतभस्मनि प्रोक्तम् ॥

ગાયોના વાડાની અંદર ગાયોની ખરી ઓથી કચરાયેલા છાણનો જે સુકાયેલો ભૂકો હોય તે 'ગોવર' કહેવાય છે, પારાને સિદ્ધ કરવામાં તે ઉત્તમ છે મોટા વાસણમાં ગોવર ભરી વાસણના મધ્ય ભાગમાં કુલડી રાખીને અગ્નિ દેવો તે ગોવરપુટ કહેવાય છે પારાની ભસ્મ કરવામાં આ ગોવરપુટને વૈદ્યોએ ઉપયોગી કહેલ છે ૧૦,૧૧

ભાંડપુટનું લક્ષણ

स्थूलभाण्डे तुषैः पूर्णे मध्ये मूषां निधापयेत् ।
वह्निना विहिते पाके तद्भाण्डपुटमुच्यते ॥१२॥

अन्वय—स्थूलभाण्डे तुषैः पूर्णे (इति सति) मध्ये मूषां निधापयेत् (तत्र तत्र) वह्निं विहिता पाकं कुर्यात्, तद् भाण्डपुटम् उच्यते ॥

મોટા વાસણમાં ફોતરાં ભરી વાસણના

મધ્યભાગમાં કુલડી મૂકી અગ્નિ નાખીને વાસણનું મોઢું બંધ કરવું, તે ભાંડપુટ કહેવાય છે. ૧૨

જુદાંજુદાં યંત્રો

વાલુકા યંત્ર

भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके ।
कूपिकाकण्ठपर्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते ॥ १ ॥
भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते ।
वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम् ॥ २ ॥

अन्वयः–वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके कूपिकाकण्ठपर्यन्तं च वालुकाभिः पूरिते यत्र भाण्डे कूपिकासंस्थं भेषजं वह्निना पच्यते, एतद् यन्त्रतन्त्रबुधैः वालुकायन्त्रं स्मृतम् ॥

એક વેંત ઊંડા વાસણમાં વચ્ચે શીશી મૂકવી અને શીશીની બહાર તેના ગળા સુધી રેતી ભરી દેવી; પછી વાસણની નીચે અગ્નિ કરી તે શીશીમાં રહેલા ઔષધને પકાવવું, એને યંત્રશાસ્ત્રના વિદ્વાનો વાલુકાયંત્ર કહે છે.

દોલા યંત્ર

निबद्धमौषधं सूत्रैर्भूर्जे तत्त्रिगुणाम्बरे ।
रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्ध्वा गुणेन हि ॥ ३ ॥
सन्धानपूर्णकुम्भान्तः स्वावलम्बनलम्बितम् ।
अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि ॥
दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि ॥ ४ ॥

अन्वयः–औषधं सूत्रैः भूर्जे निबद्धं (कृत्वा) तत् त्रिगुणाम्बरे (पुनः) बद्ध्वा (तां) रसपोटलिकां काष्ठे गुणेन हि दृढं बद्ध्वा संधानपूर्णकुम्भान्तः (तत्) स्वावलम्बनलम्बितं (कुर्यात्, ततः तस्य कुम्भस्य) अधस्तात् तत्तदुक्तक्रमेण हि अग्निं ज्वालयेत्, इदं दोलायन्त्रं प्रोक्तम्, तद् एव हि (कैश्चित्) स्वेदनाख्यं प्रोक्तम् ॥

ઔષધને દોરાથી ભોજપત્રમાં બાંધી તે ભોજપત્રની ઉપર ત્રેવડું લૂગડું બાંધી તે રસની પોટલીને એક લાકડાની દાંડીની વચ્ચે દોરાથી મજબૂત બાંધવી. પછી કાંજી આદિ આથાના પદાર્થોથી ભરેલા હાંડલાના કાંઠા ઉપર વચ્ચે તે લાકડું બાંધી હાંડલાની અંદર તે પોટલીને અધવચ લટકતી રાખવી અને હાંડલાની નીચે તે તે પ્રકરણમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે અગ્નિ સળગાવવો, એ દોલાયંત્ર કહેવાય છે. આ દોલાયંત્રને કેટલાક સ્વેદન-યંત્ર પણ કહે છે. ૩,૪

टीका–सन्धानं–काञ्जिकादि ।

સ્વેદનયંત્ર

साम्बुस्थालीमुखे वस्त्रे बद्धे वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च ।
पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्रं स्वेदनं स्मृतम् ॥ ५ ॥

अन्वयः–साम्बुस्थालीमुखे वस्त्रे बद्धे (सति तदुपरि) च स्वेद्यं निधाय (स्थालीमुखं) पिधाय यत्र पच्यते तत् स्वेदनं यन्त्रं स्मृतम् ॥

હાંડલીમાં પાણી ભરી હાંડલીના મોઢા ઉપર વસ્ત્ર બાંધી તે વસ્ત્ર ઉપર બાફવાના ઔષધને મૂકી, તેના ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી, નીચે અગ્નિ કરીને બાફવું, એ સ્વેદનયંત્ર કહેવાય છે.

વિદ્યાધર યંત્ર

अथ स्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि ।
स्थालीमूर्ध्वमुखीं सम्यङ् निरुध्य मृदुमृत्स्नया ॥
ऊर्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा चुल्ल्यामारोप्य यत्नतः ।
अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यावत्प्रहरपञ्चकम् ॥ ७ ॥
स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्राद् गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ।
विद्याधराभिधं यन्त्रमेतत्तज्ज्ञैरुदाहृतम् ॥ ८ ॥

अथ स्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा तन्मुखोपरि ऊर्ध्वमुखीं (द्वितीयां) स्थालीं निदध्यात्, (ततस्तयोः संधिं) मृदुमृत्स्नया सम्यक् निरुध्य ऊर्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा यत्नतः (तत् स्थालीद्वयम् अपि) चुल्ल्याम् आरोप्य अधस्तात् प्रहरपञ्चकं यावत् अग्निं ज्वालयेत्, ततः यन्त्रात् स्वाङ्गशीतम् उत्तमं रसं गृह्णीयात्, एतत् तज्ज्ञैः विद्याधराभिधं यन्त्रम् उदाहृतम् ॥

એક હાંડલીમાં પારો નાખી એ હાંડલીના મોઢા ઉપર પાણીના બેડાની પેઠે ઊંચા મોઢાવાળી બીજી હાંડલી મૂકી પહેલીના મુખની તથા બીજીના પેટાળની સંધિને કૂણી માટીથી બંધ કરી, ઉપરની હાંડલીમાં પાણી ભરી કાળજીપૂર્વક ચૂલે ચડાવીને નીચલી હાંડલીની નીચે પાંચ પ્રહર સુધી (સાવધાનપણાથી) અગ્નિ બાળવો. પછી અગ્નિ ઠરી જતાં એ યંત્રમાંથી પોતાની મેળે શીતલ થયેલા અને ઉપલી હાંડલીના પેટાળને ચોંટી રહેલા ઉત્તમ પારાને લઈ લેવો, આને યંત્રો જાણનારાઓ વિદ્યાધરયંત્ર કહે છે. ૬-૮

ભૂધર યંત્ર

वालुकाभिः समस्ताङ्गं गर्ते मूषां रसान्विताम्।
दीप्तोपलैः संवृणुयाद्यन्त्रं भूधरनामकम्॥९॥

अन्वय—समस्ताङ्गं वालुकाभिः (पूरिते) गर्ते रसान्वितां मूषां (निधाय) दीप्तोपलैः संवृणुयात्, (तत्) भूधरनामकं यन्त्रं (कथ्यते)॥

જેમાં એક નાનો ખાડો કર્યો હોય એવો મોટો ખાડો કરી નાના ખાડામાં રેતી ભરી, તેમાં જેની અંદર પારો નાખ્યો હોય એવી કુલડી કે હાંડલી મૂકી, મોટા ખાડામાં સળગતા અડાયાં ભરી દેવાં, એ ભૂધરયંત્ર કહેવાય છે. ૯

ડમરુયંત્ર

यन्त्रं डमरुकं ख्यातं स्थाल्यास्थाल्योर्मुद्रिते मुखे॥१०॥

अन्वय—स्थाल्यास्थाल्योः मुखे मुद्रिते (सति) डमरुकं यन्त्रं ख्यातम्॥

એક હાંડલી ઉપર બીજી હાંડલી ઊંધી મૂકી એ બન્નેના મોઢાની સાંધને બંધ કરી દેવી, એ ડમરુયંત્ર કહેવાય છે. ૧૦

ધાતુઓનું શોધન તથા મારણ કરવાની રીત

મારવા યોગ્ય ઉત્તમ સોનું

दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम्।
तारशुल्बोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत्॥१॥

अन्वय—दाहे रक्तं छेदे सितं निकषे कुङ्कुमप्रभं तारशुल्बोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् (श्रेष्ठम्)॥

જે સોનું તપાવતાં રાતું, કાપતાં ધોળું અને ઘસતાં કેસર જેવું દેખાય, તેમજ રૂપા તથા ત્રાંબાવગરનું, ચીકણું, કૂણું અને ભારે હોય, તે સોનું ઉત્તમ સમજવું. ૧

टीका—सत्—उत्तमम्।

ત્યજવા યોગ્ય હલકું સોનું

तच्छ्वेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम्।
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे स्फुटं लघु त्यजेत्॥२॥

अन्वय—यत् छेदे कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलं दाहे छेदे सितं कषे श्वेतं लघु स्फुटं (हेम) त्यजेत्॥

જે સોનું કાપતાં કઠણ, રૂક્ષ, ખરાબ વર્ણવાળું, મેલવાળું, પોપડાવાળું, તપાવતાં તથા કાપતાં ધોળાશવાળું, કસોટીમાં ધોળું, હલકું અને વળી મારતાં ફાટી જાય એવું હોય, તે સોનાનો ત્યાગ કરવો. ૨

સોનાને શુદ્ધ કરવાની રીત

पत्तलीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत्।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके॥३॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा।
एवं हेम्नः परेषां च धातूनां शोधनं भवेत्॥४॥

अन्वय—हेम्नः पत्तलीकृतपत्राणि वह्नौ प्रतापयेत्, तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा निषिञ्चेत्, एवं हेम्नः च परेषां धातूनां शोधनं भवेत्॥

સોનાનાં પાતળાં પતરાં કરી અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરવાં, તપાવી તપાવીને પછી તેલમાં, છાશમાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના કાઢામાં નાખી ત્રણત્રણ વાર ઠંડાં કરવાં, એ રીતે સોનું શુદ્ધ થાય છે. બીજી ધાતુઓ પણ એ જ રીતે શુદ્ધ થાય છે. ૩,૪

અશુદ્ધ સોનાના દોષો

बलं सवीर्यं हरते नराणां,
रोगव्रजं पोषयतीह काये।
असौख्यकार्येव सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणं च कुर्यात्॥५॥

अन्वय—एतत् सुवर्णम् अशुद्धं (चेत् तर्हि) नराणां सवीर्यं बलं हरते, इह काये रोगव्रजं पोषयति, सदा असौख्यकारि एव (भवेत्), च मरणं कुर्यात्॥

આ સોનું બરાબર શુદ્ધ કરેલું ન હોય તો મનુષ્યોના બળને તથા વીર્યને હરી લે, આ કાયામાં અનેક રોગોને વધારે, સર્વકાળ દુઃખ કરે અને મરણ પણ કરે છે. ૫

સોનાને મારવાની રીત

स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्दयेत्।
तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम्॥६॥
गोलकं च ततो रुद्ध्वा शरावदृढसम्पुटे।
त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात्पुटान्येवं चतुर्दश॥
निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः॥७॥

अन्वय—स्वर्णस्य द्विगुणं सूतम् अम्लेन सह मर्दयेत्, तद्गोलकसमं गन्धम् अधरोत्तरं निदध्यात्। ततः च गोलकं शरावदृढसम्पुटे रुद्ध्वा त्रिंशद्वनोपलैः एवं चतुर्दश पुटानि दद्यात् (ततः) निरुत्थं भस्म जायते, गन्धः पुनः पुनः देयः॥

જેનાં બહુ જ પાતળાં પતરાં કરવામાં આવ્યાં હોય એવા સોનાના વજનથી બમણો

પારો લઈ બન્નેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો; તે ગોળાના વજન જેટલો ગંધક લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને ગોળાની ચારે બાજુ લગાવી દેવું અને ગોળાને રાખવાનાં બે મજબૂત કોડિયાંમાં પણ પાથરવું; પછી તે ગોળાને ઉપર તથા નીચે એ બેય કોડિયાંઓના સંપુટમાં રાખી સંપુટને બરાબર બંધ કરી કપડમટ્ટી (વસ્ત્ર સહિત કૂટેલી ચીકણી માટી)નો ફરતો થર ચડાવી સુકાવીને ત્રીશ અડાયાંના અગ્નિમાં મૂકવો; સઘળાં અડાયાં બળીને રાખ ઠંડી પડતાં તેમાંથી સંપુટને કાઢીને વળી પણ ત્રીશ અડાયાંના અગ્નિમાં મૂકવો; એ રીતે વારંવાર અગ્નિના ચૌદ પુટ દેવામાં આવે, એટલે જેમાંથી સોનું પાછું જીવતું ન થાય એવી સોનાની ભસ્મ થાય છે. દરેક પુટમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વારંવાર ગંધક નાખતા જવું. ૬,૭

टीका स्वर्णस्य—अतितनूकृतपत्रस्य। गन्धं—गन्धकचूर्णम्। रुद्ध्वा सवस्त्रकुट्टितचिक्कणमृत्तिकया। वनोपलः—'गोइठा' इति लोके। निरुत्थं—यत्पुनर्न जीवति। (આનો અર્થ ભાષાંતરમાં અપાયો છે.)

સોનું મારવાની બીજી રીત

काञ्चने गालिते नागं षोडशांशेन निक्षिपेत्।
चूर्णयित्वा तथाम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा तु गोलकम्॥८
गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम्।
शरावसंपुटे धृत्वा पुटैस्त्रिंशद्वनोपलैः॥९॥
एवं सप्त पुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते॥१०॥

अन्वयः—काञ्चने गालिते षोडशांशेन नागं निक्षिपेत्, चूर्णयित्वा तथा अम्लेन घृष्ट्वा गोलकं तु कृत्वा गोलकेन समं गन्धं च अधरोत्तरं दत्त्वा एव शरावसंपुटे धृत्वा त्रिंशद्वनोपलैः (पुटानि दद्यात्), एवं सप्तपुटैः निरुत्थं हेम भस्म जायते॥

સોનાને ગાળી તેમાં સોળમા ભાગે સીસું મેળવી દેવું; પછી એ રસનું બારીક ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો; ગોળાના વજન જેટલો ગંધક લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ગોળાની ચારેબાજુ તે લગાવી દેવું અને ગોળાને રાખવાનાં બન્ને કોડિયાંમાં પણ પાથરવું. ગોળાને ઉપર તથા નીચે બે કોડિયાંમાં સંપુટ રાખી સંપુટને મજબૂત બંધ કરી કપડમટ્ટીનો થર ચડાવી સુકાવીને ત્રીશ અડાયાંના અગ્નિમાં મૂકવો; એ રીતે વારંવાર અગ્નિના સાત પુટ દેવા; એટલે સોનાની ભસ્મ થાય છે; તેમાંથી સોનું પાછું જીવતું થતું નથી. (આ રીતમાં પણ પહેલી રીતની પેઠે ગંધક નાખતા જવું.) ૮,૧૦

સોનું મારવાની ત્રીજી રીત

काञ्चनाररसैर्घृष्ट्वा समसूतकगन्धयोः।
कज्जलीं हेमपत्राणि लेपयेत्समया तया॥११॥
काञ्चनारत्वचः कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत्॥१२॥
धृत्वा तत्सम्पुटे गोलं मृन्मूषासम्पुटे च तत्।
निधाय सन्धिरोधं च कृत्वा संशोष्य गोलकम्॥१३
वह्निं खरतरं कुर्यादेवं दत्त्वा पुटत्रयम्।
निरुत्थं जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत्॥१४॥
काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम्॥
ज्वालामुखी तथा हन्यात्तथा हन्ति मनःशिला॥१५

अन्वयः—काञ्चनाररसैः घृष्ट्वा समसूतकगन्धयोः कज्जलीं (कृत्वा) समया तया हेमपत्राणि लेपयेत्॥ (ततः) काञ्चनारत्वचः कल्कैः मूषायुग्मं प्रकल्पयेत्, तत्संपुटे गोलं धृत्वा मृन्मूषासंपुटे च तत् निधाय सन्धिरोधं कृत्वा गोलकं संशोष्य खरतरं वह्निं कुर्यात्, एवं पुटत्रयं दत्त्वा निरुत्थं भस्म जायते, सर्वकर्मसु (तद्) योजयेत्॥ (यथा) काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली काञ्चनं हन्ति, तथा ज्वालामुखी हन्यात्, तथा मनःशिला हन्ति॥

પારો અને ગંધક પરસ્પર સરખા વજનનાં લઈ તેઓનું કાંચનાર નામના ઝાડના રસથી ખરલમાં મર્દન કરી, કજ્જલી કરી, સોનાનાં પતરાંના વજન જેટલી તે કજલીથી સોનાનાં પતરાંને લેપન કરવું. પછી કાંચનારની છાલને બારીક વાટી તેની લુગદીમાંથી બે કુલડીઓ કરી તે કુલડીઓના સંપુટમાં સોનાનાં પતરાંનો ગોળો મૂકી સંપુટને મજબૂત બંધ કરી તેને માટીની કુલડીઓના સંપુટમાં મૂકવો; પછી એ માટીના સંપુટના સાંધા બંધ કરી કપડમટ્ટીનો થર ચડાવી સૂકવીને તેને અત્યંત આકરો અગ્નિ દેવો; એ રીતે અગ્નિના ત્રણ પુટ દેવામાં આવે, એટલે જેમાંથી સોનું પાછું જીવતું ન થાય એવી સોનાની ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મનો

બધા રોગો ઉપરનાં કામોમાં ઉપયોગ કરવો જેમ કાંચનાર સોનાને મારી નાખે છે, તે જ રીતે કલગારી, જલસાંબરો તથા મણશીલ પણ સોનાને મારે છે ૧૧–૧૫

ટીપ્પ–કાગ્રામી–કલિહારી ।

સોનુ મારવાની ચોથી રીત

शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरर्कदुग्धकैः ।
सप्तधा भावनां दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः ॥१६॥
ततस्तु पत्रिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः ।
पुनर्मोमेदक्षिपेत् यथा कल्को विलीयते ॥
एवं वेळाचतुःपञ्चदशकम् हेमघृतिर्मवेत् ॥१७॥

अन्वय –शिलासिन्दूरयो समयो चूर्णम् अर्कदुग्ध के. सप्तधा भावनां दद्यात्, च पुनः पुनः शोषयेत् ॥ ततः तु पत्रिते हेम्नि अयं कल्कः (हेम्ना सम) दीयते पुनः अग्निदां धमेत्, यथा कल्कः विलीयते । एवं वैसाखः पञ्च दद्यात् (तदा) हेमभूतिः भवेत् ॥

મણશીલ અને સિંદૂર સરખે વજને લઈ તેઓનુ ચૂર્ણ કરી તેને આકડાના દૂધની ભાવના દેવી અને તડકામાં સુકવવું એ રીતે સૂકવી સૂકાનીને સાત વાર ભાવના ઓ દેવાયા પછી ગાળેલા સોનામાં સોનાના વજન જેટલો તે ચૂર્ણનો કલ્ક નાખવો, એમ કલ્ક નાખ્યા પછી અત્યંત ધમવું, જેથી સઘળો કલ્ક લય પામી જાય, એ રીતે પાંચ વાર મણશીલનો અને સિંદૂરનો કલ્ક નાખવાથી સોનુ મરી જાય છે. ૧૬,૧૭

મારેલા સોનાના ગુણો

सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् ।
स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् ॥१८
पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् ।
हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् ॥
विषक्षयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् ॥१९,२०॥

अन्वय –(मारितं) सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनं स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलं पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदं हृद्यम् आयुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत विषक्षयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वर शोषजित् (भवति) ॥

મારેલું સોનું ટાઢું, કામી પુરુષને હિત કારી, બળ આપનાર, ભારે, ઘડપણનો તથા વ્યાધિનો નાશ કરનાર, મધુર, કડવું, તુરૂ, પાકમાં મધુર, ચીકણું, પવિત્ર, પુષ્ટિ આપ નાર, નેત્રને હિતકારી, ધારણાશક્તિ આપનાર, સ્મરણશક્તિ આપનાર, બુદ્ધિબળને વધારનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, આયુષને વધાર નાર, કાંતિને સારી કરનાર, વાણીને શુદ્ધ કર નાર, સ્થિરતા કરનાર અને (સ્થાવરજંગમ)બે પ્રકારના ઝેરને, ક્ષયને, ઉન્માદને, ત્રણે દોષોને, તાવને તથા શોષને મટાડનાર છે ૧૮–૨૦

બરાબર ન મારેલા સોનાના દોષો

असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्यं च नाशयेत् ।
करोति रोगान्मृत्युं च तद्धन्याद्यत्नतस्ततः ॥२१॥

अन्वय –असम्यक् मारितं स्वर्णं बलं च वीर्यं नाशयेत्, रोगान् मृत्युं च करोति तत तद् यत्नतः हन्यात् ॥

બરાબર નહી મારેલું સોનુ બળનો તથા વીર્યનો નાશ કરે, રોગોને અને મરણને પણ કરે છે, માટે સોનાને ચાલી કાળજી રાખી મારવું જોઈએ. ૨૧

મારવા યોગ્ય ઉત્તમ રૂપું

गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमम् ।
स्वर्णादिरहितं स्वच्छं तारं नवगुणं शुभम् ॥२२॥

अन्वय –गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमं स्वर्णादिरहितं स्वच्छं नवगुणं तारं शुभं (भवति) ॥

ભારે, સ્નિગ્ધ, કોમળ, ધોળુ, દાહને સહન કરનાર, કાપને સહન કરનાર, ઘણના પ્રહારને સહન કરનાર, સોના વગેરેથી રહિત અને સ્વચ્છ—એમ નવ ગુણોવાળું રૂપું સારૂ–માર વાને યોગ્ય જાણવું. ૨૨

મારવાને અયોગ્ય ખરાબ રૂપું

कठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतदलं लघु ।
दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥२३॥

જે રૂપું, કઠણ, બનાવટી, રૂક્ષ, રાતું, પીળાં પતરાંવાળું, હલકું, તપાવતાં કે કાપતાં ઘીબાઈ જાય એવું, કે ઘણ મારતાં ટુકડા થઈ જાય એવું હોય, તે રૂપું દુષ્ટ–મારવામાં અયોગ્ય કહેલ છે ૨૩

રૂપું શુદ્ધ કરવાની રીત

पत्रलीकृततप्तानि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥२४॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं रजतपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥२५॥

अन्वयः-तारस्य पत्तलीकृतपत्राणि अग्नौ प्रतापयेत्, तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये त्रिधा त्रिधा निषिञ्चेत, एवं रजतपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥

રૂપાનાં પાતળાં કરેલાં પતરાં અગ્નિમાં તપાવવાં અને તપાવી તપાવીને તેલમાં, છાશમાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વાર ઠારવાં; એમ કરવાથી રૂપાનાં પતરાંઓની અત્યંત શુદ્ધિ થાય છે. ૨૪,૨૫

નહીં શોધાયેલા રૂપાના દોષો

रूप्यं त्वशुद्धं प्रकरोति तापं,
विबन्धकं वीर्यबलक्षयं च।
देहस्य पुष्टिं हरते तनोति,
रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्यात् ॥ २६ ॥

अन्वयः-अशुद्धं रूप्यं तु तापं विबन्धकं च वीर्यबलक्षयं प्रकरोति, देहस्य पुष्टिं हरते, रोगान् तनोति, ततः अस्य शोधनं कुर्यात् ॥

નહીં શોધાયેલું રૂપું શરીરમાં તાપ તથા મલબંધ કરે; વીર્યનો તથા બળનો ક્ષય કરે, શરીરની પુષ્ટિને હરે અને રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે રૂપાને શુદ્ધ કરવું જોઈએ. ૨૬

રૂપું મારવાની રીત

भागैकं तालकं मर्द्य याममम्लेन केनचित् ।
तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥ २७ ॥
धृत्वा मूषापुटे रुद्ध्वा पुटे त्रिंशद्वनोपलैः ।
समुद्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥
एवं चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥ २८ ॥

अन्वयः-भागैकं तालकम् यामं केनचित् अम्लेन मर्दयेत्, तेन भागत्रयं तालपत्राणि परिलेपयेत् ॥ मूषापुटे धृत्वा पुटे रुद्ध्वा त्रिंशद्वनोपलैः (अग्निं दद्यात्), समुद्धृत्य पुनः तालं दत्त्वा पुटे रुद्ध्वा पचेत् । एवं चतुर्दशपुटैः तारं भस्म प्रजायते ॥

એક ભાગ હરતાલનું એક પહોર સુધી કોઈ ખાટા રસથી ખરલમાં મર્દન કરવું; પછી તે હરતાલથી ત્રણગણા વજનનાં રૂપાનાં પતરાંઓને તેનું લેપન કરવું. એ પતરાંઓને કુલડીઓના સંપુટમાં મૂકી કપડમટ્ટીનો થર દઈ ને ત્રીશ અડાયાંના અગ્નિમાં મૂકવાં. અગ્નિ ઠરી ગયા પછી કાઢી લઈ ફરી હરતાલ લગાવી કપડમટ્ટી કરીને અગ્નિનો પુટ દેવો; એ રીતે ચૌદ પુટ દેવાથી રૂપું ભસ્મ થાય છે. ૨૭,૨૮

રૂપું મારવાની બીજી રીત

स्नुहीक्षीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेपयेत् ।
तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ॥
पुटेच्चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥ २९,३० ॥

अन्वयः-बुद्धिमान् माक्षिकं तालकस्य प्रकारेण स्नुहीक्षीरेण संपिष्टं (कुर्यात्), तेन तारपत्राणि लेपयेत्, चतुर्दशपुटैः पुटेत्, (ततः) तारं भस्म प्रजायते ॥

બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે સોનામખી ધાતુને ઉપર લખેલી હરતાલ જેટલી જ લઈ તેનું થોરના દૂધથી ખરલમાં મર્દન કરવું; પછી તે સોનામખીથી ત્રણ ભાગ જેટલાં (ત્રણગણા વજનનાં) રૂપાનાં પતરાંઓને તેનાથી લેપન કરવું. એ પતરાંઓને કુલડીઓના સંપુટમાં મૂકી કપડમટ્ટીનો થર થઈ ને ત્રીશ અડાયાંના અગ્નિથી પુટ દેવો. અગ્નિ ઠરી ગયા પછી કાઢી લઈ ફરી સોનામખી લેપી કપડમટ્ટી કરીને અગ્નિનો પુટ દેવો; એ રીતે ચૌદ પુટ દેવાથી રૂપું ભસ્મ થાય છે. ૨૯,૩૦

મારેલા રૂપાના ગુણો

रौप्यं शीतं कषायं च स्वादुपाकरसं सरम् ।
वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद् ध्रुवम् ॥३१॥

अन्वयः-(मारितं) रौप्यं शीतं च कषायं स्वादुपाकरसं सरं वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् च अचिरात् प्रमेहादिकरोगान् ध्रुवं नाशयति ॥

(મારેલું) રૂપું ટાઢું, તૂરું, ખાટું, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, ઝાડો ઉતારનાર, યૌવનને સ્થિર રાખનાર, સ્નિગ્ધ, મળોને ખોતરી કાઢનાર, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનાર અને થોડા જ વખતમાં પ્રમેહ આદિ રોગોનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૩૧

મારવા યોગ્ય ત્રાંબું

जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं गुरु घनक्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥३२॥

(જે) જાસૂદના ફૂલ જેવું, સ્નિગ્ધ, ભારે, ઘણના મારને ખમી શકે એવું અને લોઢાં તથા સીસાના ભેળ વગરનું હોય તે ત્રાંબું

મારવાની ક્રિયા માટે વખણાય છે ૩૨

મારવાને અયોગ્ય ત્રાંબુ

कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतं चापि घनासहम्।
लोहनागयुतं चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्तितम्॥३३॥

જે ત્રાંબુ કાળું, રૂક્ષ, બહુ અક્કડ, ધોળું, ઘણના મારને ન ખમે એવું અને લોઢા કે સીસાવાળું હોય, તેને અયોગ્ય કહ્યું છે. ૩૩

ત્રાંબાને શોધવાની રીત

पत्रीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत्।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके॥३४॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा।
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते॥३५॥

अन्वय—ताम्रस्य पत्रीकृतपत्राणि अग्नौ प्रतापयेत्, तप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा निषिञ्चेत्, एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संजायते।

ત્રાંબાનાં પાતળાં કરેલા પતરાં અગ્નિમા તપાવવાં; તપાવી તપાવીને તેલમા, છાશમાં, કાંજીમા, ગોમૂત્રમા અને કળથીના કાઢામા ત્રણ ત્રણ વાર ઠારવા; એમ કરવાથી ત્રાંબાનાં પતરા શુદ્ધ થાય છે. ૩૪,૩૫

અશુદ્ધ ત્રાંબાના દોષો

एको दोषो विषे ताम्रे त्वशुद्धेऽष्टौ भ्रमो वमिः।
विरेकः स्वेद उत्क्लेदो मूर्च्छा दाहोऽरुचिस्तथा॥३६॥
न विषं विषमित्याहुस्ताम्रं तु विषमुच्यते।
एको दोषो विषे ताम्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः॥३७॥

अन्वय—विषे एकः दोषः अशुद्धे ताम्रे तु भ्रमः वमिः विरेकः स्वेदः उत्क्लेदः मूर्च्छा दाहः तथा अरुचिः—अष्टौ (दोषाः सन्ति) (विद्वांसः) विषं विषम् इति न आहुः (किं) ताम्रं तु विषम् उच्यते, (यतः) विषे एकः दोषः (अस्ति) ताम्रे तु अष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः॥

ઝેરમા તો એક દોષ છે, પણ બરાબર નહીં શોધાયેલા ત્રાંબામા ભ્રમ, વમન, રેચ, પસીનો, ઊબકા—બકારી કરનારપણું, મૂર્છા, દાહ અને અરુચિ—એ આઠ દોષો છે (વિદ્વાનો) ઝેરને ઝેર કહેતા નથી, પણ ત્રાંબાને જ ઝેર કહે છે; કારણ કે ઝેરમાં એક દોષ છે અને ત્રાંબામાં તો આઠ દોષો કહ્યા છે ૩૬,૩૭

ત્રાંબુ મારવાની રીત

सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद् बुधः।
वासरत्रयमम्लेन ततः खल्वे विनिक्षिपेत्॥३८॥
पादांशं सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्दयेत्।
तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद् द्विगुणेन च॥३९॥
गन्धकेनाम्लपिष्टेन तस्य कुर्याच्च गोलकम्।
ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं वा पुनर्नवाम्॥४०॥
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेदङ्गुलोन्मितम्।
धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत्॥४१॥
वालुकाभिः प्रपूर्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः।
दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्ल्यां विपाचयेत्॥४२॥
क्रमवृद्ध्याग्निना सम्यग्यावद्यामचतुष्टयम्।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्दयेत्सूरणद्रवैः॥४३॥
दत्त्वा तु गोलकं तच्च निक्षिपेत्सूरणोदरे।
मृदा लेपस्तु कर्तव्यः सर्वतोऽङ्गुष्ठमानतः॥
पाच्यं गजपुटे भिसं मृतं भवति निश्चितम्॥४४॥
वमनं च विरेकं च भ्रमं क्लममथारुचिम्॥
विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन॥४५॥

अन्वय—बुधः सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा वासरत्रयम् अम्लेन संस्वेदयेत्, ततः खल्वे विनिक्षिपेत्, पादांशं सूतकं दत्त्वा यामम् अम्लेन मर्दयेत्, ततः पत्राणि उद्धृत्य (यामम्) अम्लपिष्टेन द्विगुणेन च गन्धकेन लेपयेत्, तस्य च गोलकं कुर्यात्, ततः च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं वा पुनर्नवां पिष्ट्वा तत्कल्केन बहिः गोलं अङ्गुलोन्मितं लेपयेत्, तत् गोलकं भाण्डे धृत्वा शरावेण च रोधयेत्। अथ वालुकाभिः प्रपूर्य भाण्डमुखे विभूतिलवणाम्बुभिः मुद्रां दत्त्वा ततः चुल्ल्यां क्रमवृद्ध्या अग्निना यामचतुष्टयं यावत् सम्यक् विपाचयेत्॥ स्वाङ्गशीतं गोलकं समुद्धृत्य सूरणद्रवैः मर्दयेत्, तत् च गोलकं सूरणोदरे निक्षिपेत्, सर्वतः अङ्गुष्ठमानतः मृदा लेपः तु कर्तव्यः, गजपुटे भिसं पाच्यम्, निश्चितं मृतं भवति॥ (एतदर्थं मारितं ताम्रं) वमनं च विरेकं च भ्रमं क्लमम् अथ अरुचिं विदाहं स्वेदम् उत्क्लेदं कदाचन न करोति॥

વિદ્વાન વૈદ્ય ત્રાંબાના ઝીણા પાતળા પતરા કરી ત્રણ દિવસ સુધી લીંબુના રસમાં બાફવાં; પછી ખરલમા નાખી તેથી ચોથા ભાગ પારો લઈ એક પહોર સુધી લીંબુના નવા રસથી ખરલ કરવા. પછી પતરા કાઢી લઈ એક પહોર સુધી લીંબુના રસમા ખરલ કરેલા અને પતરાંથી બમણા વજનના ગંધકથી તેઓને લેપન કરી ગોળો કરવો. પછી

મત્સ્યાક્ષી-મછછીને અથવા ચાર ચાર પાંદડાંવાળી ખાટી લૂણીને અથવા સાટોડીને વાટી તેના કલ્કનો ગોળા ઉપર બે આંગળનો થર ચડાવવો. થર ચડાવેલા ગોળાને હાંડલામાં મૂકી ગોળા ઉપર કોડિયું ઊંધું મૂકી હાંડલાના બાકીના ભાગમાં રેતી ભરી હાંડલાના મોઢાને પાણીમાં કાલવેલાં રાખ અને લૂણથી બંધ કરી ચૂલા ઉપર ચડાવવું અને અનુક્રમે વધતા વધતા અગ્નિથી ચાર પોહોર સુધી સારી રીતે આંચ દેવી. અગ્નિ ઠરી જતાં હાંડલું ઠંડું થઈ ગયા પછી તેમાંથી ત્રાંબાનો ગોળો કાઢી લઈ એક પોહોર સુધી સૂરણના રસમાં તેનો ખરલ કરવો. એ ખરલ કરેલા ત્રાંબાનો ગોળો કરી તેને પાછો સૂરણની અંદર નાખી તે સૂરણને ફરતો અંગૂઠા જેટલો માટીનો લેપ ચડાવી ગજપુટમાં મૂકી પકાવવું, એટલે ત્રાંબું અવશ્ય મરી જાય છે. એ રીતે મારેલું ત્રાંબું વમનને, રેચને, ભ્રમને, ગ્લાનિને, અરુચિને, બળતરાને, પસીનાને કે મોળ-બકારીને કદી કરતું નથી. ૩૮-૪૫

टीका—चाङ्गेरी—चतुष्पत्राम्ला लोनिकाभेदः ।

મારેલા ત્રાંબાના ગુણો

ताम्रं कषायं मधुरं सतिक्त-
मम्लं च पाके कटु सारकं च ।
पित्तापहं श्लेष्महरं च शीतं,
तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनं च ॥ ४६ ॥
पाण्डूदरार्शोज्वरकुष्ठकास-
श्वासक्षयान्पीनसमम्लपित्तम् ।
शोथं कृमिं शूलमपाकरोति,
प्राहुर्बुधा बृंहणमल्पमेतत् ॥ ४७ ॥
एको दोषो विषे ताम्रे त्वसम्यङ् मारिते पुनः ।
दाहः स्वेदोऽरुचिर्मूर्च्छा क्लेदो रेको वमिर्भ्रमः ॥

अन्वयः—ताम्रं कषायं मधुरं सतिक्तं च अम्लं पाके च कटु सारकं (सत्) पित्तापहं श्लेष्महरं च शीतं रोपणं लघु च लेखनं स्यात् ॥ (तथा च तत्) पाण्डूदरार्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसम् अम्लपित्तं शोथं कृमिं शूलम् अपाकरोति, बुधाः प्राहुः—एतत् अल्पं बृंहणम् (अस्ति) ॥ विषे एकः दोषः (अस्ति) पुनः असम्यक् मारिते ताम्रे तु दाहः स्वेदः अरुचिः मूर्च्छा क्लेदः रेकः वमिः भ्रमः (इति अष्टौ दोषाः सन्ति)॥

(મારેલું) તાંબું તૂરું, મધુર, કડવું, ખાટું, પાકમાં તીખું તથા ઝાડો ઉતારનાર હોઈ, પિત્તને તથા કફને મટાડનાર, ટાઢું, વ્રણને રુઝાવનાર, હલકું અને મળોને ખોતરનાર છે; તેમજ પાંડુ, ઉદરરોગ, અરશ, તાવ, કોઢ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, સળેખમ, અમ્લપિત્ત, સોજા, કૃમિ તથા શૂળને મટાડે છે. પંડિતો કહે છે કે, 'ત્રાંબું શરીરને પુષ્ટ કરવાના ગુણમાં ઓછું છે.' ઝેરમાં તો એક જ દોષ છે, પણ સારી રીતે નહીં મરાયેલા ત્રાંબાથી દાહ, પસીનો, અરુચિ, મૂર્છા, ભીનાશ, રેચ, વમન અને ભ્રમ-એ આઠ દોષો થાય છે. ૪૬-૪૮

टीका—रेको—विरेकः

કથીર (કલઈ)ના ભેદો અને તેમાંનું સારું નરતું

वङ्गं च गिरिजं तच्च खुरकं मिश्रकं द्विधा ।
तयोस्तु खुरकं श्रेष्ठं मिश्रकं त्वहितं मतम् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—वङ्गं च गिरिजं (भवति), तत् खुरकं च मिश्रकं द्विधा (स्यात्), तयोः खुरकं तु श्रेष्ठं, मिश्रकं तु अहितं मतम् ॥

કથીર (કલઈ) પર્વતમાં થાય છે અને તેના ખુરક અને મિશ્રક એવા બે ભેદો છે. તેમાંનું ખુરક (રૂપા જેવું ચકચકિત) ઉત્તમ છે, પણ મિશ્રક હિતકારી મનાયું નથી. ૪૯

અશુદ્ધ કથીરના દોષો

वङ्गं विधत्ते खलु शुद्धिहीन-
माक्षेपकम्पौ च किलासगुल्मौ ।
कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं
पाण्डुं प्रमेहं च भगंदरं च ॥ ५० ॥
विषोपमं रक्तविकारवृन्दं
क्षयं च कृच्छ्राणि कफज्वरं च ।
मेहाश्मरीविद्रधिमुष्करोगा-
न्नागोऽपि कुर्यात्कथितान्विकारान् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—शुद्धिहीनं वङ्गं खलु आक्षेपकम्पौ च किलासगुल्मौ कुष्ठानि शूलं वातशोथं पाण्डुं प्रमेहं च भगंदरं च किल विधत्ते ॥ (तथा) विषोपमं (तत्) रक्तविकारवृन्दं क्षयं च कृच्छ्राणि च कफज्वरं च मेहाश्मरीविद्रधिमुष्करोगान् कुर्यात्, (तथैव शुद्धिहीनः) नागः अपि कथितान् विकारान् कुर्यात् ॥

બરાબર નહીં શોધાયેલું કથીર ખરેખર

આક્ષેપક રોગ, કંપ, કિલાસ–કોઢ, ગોળો, કોઢ, શૂળ, વાયુસબંધી સોજા, પાંડુ, પ્રમેહ તથા ભગંદરને અવશ્ય કરે છે; તેમ જ એ ઝેર જેવું હોઈને કોઠી સંબંધી અનેક વિકારો, ક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફજ્વર, પથરી, વિદ્રધિ–મોટું ગડ અને વૃષણના રોગોને પણ ઉત્પન્ન કરે છે; તે જ પ્રમાણે બરાબર નહિ શોધાયેલું સીસું પણ ઉપર કહેલા એ જ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૦,૫૧

કથીર તથા સીસાને શુદ્ધ કરવાની રીત

वङ्गनागौ प्रतप्तौ च गालितौ तौ निषेचयेत् ।
त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्याद्रविदुग्धेऽपि च त्रिधा ॥५२॥

अन्वय–वङ्गनागौ प्रतप्तौ गालितौ च (कृत्वा) तौ (तैलतक्रकाञ्जिकगोमूत्रकुलत्थक्वाथेषु) त्रिधा त्रिधा, च रविदुग्धे अपि त्रिधा निषेचयेत्, (एवं तयोः) विशुद्धिः स्यात् ॥

કથીરને તથા સીસાને તપાવી ગાળી ગાળીને તેલમાં, છાશમાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વાર ઠારવા અને પછી આકડાના દૂધમાં પણ ત્રણ વાર ઠારવા, એટલે કથીર (કલઈ) તથા સીસું શુદ્ધ થાય છે. (અર્થાત્ કલઈ તથા સીસાને શુદ્ધ કરવાનો આ પ્રકાર સરખો જ છે.) ૫૨

કથીરને મારવાની રીત

मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचो रजः ।
क्षिप्त्वा वङ्गचतुर्थांशमयोदर्व्या प्रचालयेत् ॥५३॥
ततो द्वियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।
अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाम्लेन विमर्दयेत् ॥५४॥
ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्दयेत् ।
तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।
एवं दशपुटैः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥५५॥

अन्वय–मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे वङ्गचतुर्थांशं चिञ्चाश्वत्थत्वचां रजः क्षिप्त्वा अयोदर्व्या प्रचालयेत् ॥ ततः द्वियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते, अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वा अम्लेन विमर्दयेत् । ततः गजपुटे पक्त्वा पुनः दशमांशेन तालेन अम्लेन एकं यामं विमर्द्य ततः पुटेत्, एवं दशपुटैः पक्वं वङ्गं मारितं भवति ॥

માટીના વાસણની અંદર ઓગાળેલા કથીરમાં, કથીરના ચોથા ભાગે આંબલીની તથા પીંપળાની છાલનું ચૂર્ણ નાખી લોઢાની કડછીથી બે પહોરસુધી ઘૂંટવું, એટલે કથીર ભસ્મરૂપ થઈ જાય છે. પછી તે ભસ્મમાં તેના જેટલી જ હરતાલ નાખી ખાટા રસથી ખરલમાં મર્દન કરવું. પછી તેને અગ્નિના ગજપુટમાં પકાવી વળી દશમા ભાગે હરતાલ નાખી ખાટા રસથી ખરલમાં એક પહોર સુધી મર્દન કરી ગજપુટમાં પકાવવી; એ રીતે દશ પુટ દેવાથી કથીર (કલઈ) ખરી રીતે મારેલું થાય છે. ૫૩–૫૫

टीका–चिञ्चा–आमली । रजश्चूर्णम् । अश्वत्थो–पी-पळी ॥

મારેલા કથીરના ગુણો

वङ्गं लघु सरं रूक्षं कुष्ठमेहकफक्रिमीन् ।
निहन्ति पाण्डुं सश्वासं नेत्र्यमीषच्च पित्तलम् ॥५६॥
सिंहो गजौघं तु यथा निहन्ति,
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं,
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥५७॥

अन्वयः–वङ्गं लघु सरं रूक्षं नेत्र्यम् ईषत् च पित्तलम् (अस्ति) (तत्) कुष्ठमेहकफक्रिमीन् पाण्डुं सश्वासं निहन्ति । यथा सिंहः गजौघं निहन्ति, तथैव वङ्गः अखिलं मेहवर्गं (निहन्ति), तथा च नरस्य देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं पुष्टिं (च) नूनं विदधाति ॥

કથીર હલકું, ઝાડો ઉતારનાર, રૂક્ષ, નેત્રને હિતકારી, અને લગાર પિત્ત કરનાર હોઈ કોઢ, પ્રમેહ, કફ, કૃમિ, પાંડુ તથા શ્વાસને મટાડે છે. જેમ સિંહ હાથીઓના સમૂહને મારી નાખે, તેમ કથીર સઘળા પ્રમેહના સમૂહનો નાશ કરે, માણસના દેહમાં સુખ ઉપજાવે, ઇંદ્રિયોની પ્રબળતા કરે અને અવશ્ય પુષ્ટિ કરે છે. ૫૬,૫૭

જસતનું સ્વરૂપ, શોધન, મારણ તથા ગુણો

यशदं गिरिजं तस्य शोधनं शोधनमारणे ।
वङ्गस्येव हि बोध्यानि गुणांस्तु कथयाम्यथ ॥५८॥
यशदं च सरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत् ।
चक्षुष्यं परमं मेहान्पाण्डुं श्वासं च नाशयेत् ॥५९॥

अन्वय–यशदं गिरिजं (भवति), तस्य शोधन-मारणे (च), वङ्गस्य इव हि बोध्यानि, अथ गुणान् तु कथयामि । यशदं च सरं तिक्तं शीतलं (च) कफ-पित्तहृत् (तथा) परमं चाक्षुष्यं (च) मेहान् पाण्डुं च

मारं नोच्येत् ॥

જસત પર્વતમાં થાય છે; તેના દોષો, શોધન અને મારણ કથીરની રીતે જ સમજવાં; હવે જસતના ગુણો હું કહું છું: જસત આડો ઉતારનાર, કડવું, ટાઢું, કફને તથા પિત્તને હરનાર, નેત્રને ઘણું જ હિતકારી અને પ્રમેહ, પાંડુ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ૫૮,૫૯

સીસાને શુદ્ધ કરવાની રીત

तस्य साहजिका दोषा वङ्गस्येव निदर्शिताः ।
शोधनं चापि तस्येव भिषग्भिर्गदितं पुरा ॥ ६० ॥

अन्वयः-तस्य वङ्गस्य इव साहजिकाः दोषाः निदर्शिताः, अपि च तस्य शोधनं पुरा भिषग्भिः तस्य इव गदितम् ॥

કથીરમાં જે દોષો કહ્યા છે, તે જ સીસામાં પણ સ્વાભાવિક રહેલા છે તથા સીસાનું શોધન પણ કથીરની પેઠે જ કરવું, એમ પ્રાચીન વૈદ્યોએ કહ્યું છે. ૬૦

સીસાને મારવાની રીત

ताम्बूलरससंपिष्टशिलालेपात्पुनः पुनः ।
द्वात्रिंशद्भिः पुटैर्नागो निरुत्थं भस्म जायते ॥ ६१ ॥

નાગરવેલનાં પાનના રસથી મણશીલને ખરલમાં બારીક વાટી તેથી સીસાને લેપન કરી ગજપુટ દેવો; એ રીતે વારંવાર લેપન કરી અગ્નિના બત્રીસ પુટ દેવાથી સીસાની ભસ્મ થાય છે; જેમાંથી સીસું પાછું જીવતું થતું નથી. ૬૧

टीका-शिला-मनःशिला ।

સીસું મારવાની બીજી રીત

अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे विद्रुतो नागो लोहदर्व्या प्रचालितः ॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्या स्यान्मनःशिला ।
काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद् गजपुटेन च ॥ ६३ ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च ।
पुनः पचेच्छरावाभ्यामेवं षष्टिपुटैर्मृतिः ॥ ६४ ॥

अन्वयः-मृत्पात्रे नागः विद्रुतः (कार्यः, तत्र) चतुर्थांशेन अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं निक्षिपेत्, (ततः) लोहदर्व्या प्रचालितः (सः) यामैकेन भस्म भवेत्, (ततः) तत्तुल्या मनःशिला स्यात्, काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा गजपुटेन च पचेत्, स्वाङ्गशीतं (तद् भस्म) पुनः शिलया च काञ्जिकेन पिष्ट्वा पुनः शरावाभ्यां पचेत्, एवं षष्टिपुटैः मृतिः (स्यात्) ॥

માટીના વાસણમાં સીસાને ગાળી તેમાં સીસાના ચોથા ભાગે પીપળાની તથા આંબલીની છાલનું ચૂર્ણ નાખી લોઢાની કડછીથી એક પહોર સુધી હલાવવું, એટલે સીસાની ભસ્મ થાય છે; તે ભસ્મને તેના સરખા વજને મનશીલ અને કાંજીમાં વાટી બે કોડિયાંના સંપુટમાં નાખીને ગજપુટથી પકાવવી; ગજપુટનો અગ્નિ ઠરી જતાં શીતળ થઈ જાય, ત્યારે વળી તે ભસ્મને મણશીલ તથા કાંજીમાં વાટી બે કોડિયાંના સંપુટમાં નાખી પકાવવી, એમ અગ્નિના સાઠ પુટથી સીસું (પૂર્ણ રીતે) મરી જાય છે. ૬૨-૬૪

મારેલા સીસાના ગુણો

सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम् ॥ ६५ ॥

नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति,
व्याधिं च नाशयति जीवनमातनोति ।
वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति,
मृत्युं च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥ ६६ ॥

अन्वयः-सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयम्, विशेषात् मेहनाशनम् (भवति) ॥ संततसेवितः सः नागः तु नागशततुल्यबलं ददाति, व्याधिं च नाशयति, जीवनम् आतनोति, वह्निं प्रदीपयति, कामबलं करोति, मृत्युं च नाशयति ॥

સીસામાં કથીરના જેવા જ ગુણો જાણવા; અને વિશેષે કરી તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે. સીસાનું જો નિરંતર સેવન કર્યું હોય, તો તે સો હાથીઓ જેટલું બળ આપે, વ્યાધિઓનો નાશ કરે, જીવનને વધારે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે, કામદેવનું બળ કરે અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. ૬૫,૬૬

નહીં શોધેલા લોઢાના દોષો

खञ्जत्वकुष्ठामयमृत्युकारि,
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीं च ।
नानारुजानां च तथा प्रकोपं,
कुर्याच्च हृल्लासमशुद्धलोहम् ॥ ६७ ॥

अन्वयः-अशुद्धलोहं खञ्जत्वकुष्ठामयमृत्युकारि, हृद्रोगशूलौ च अश्मरीं कुरुते, तथा हृल्लासं च नानारुजानां प्रकोपं कुर्यात् ॥

અશુદ્ધ લોઢું (ખાવામાં આવે તો)

સંગ્રહણી, કોઢનો રોગ, મરણ, હૃદયના રોગ, શૂળ, પથરી, ગોળ-શિરકા અને બીજા પણ અનેક પ્રકારના રોગોનો પ્રકોપ કરે છે ૬૭

લોઢાના દોષોની શાંતિ માટે શોધનની રીત

पत्रीकृतानि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥६८॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥६९॥

अन्वयः—लोहस्य पत्रीकृतानि अग्नौ प्रतापयेत्, तप्ततप्तानि (तानि) तैले तक्रे च काञ्जिके च गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये त्रिधा त्रिधा निषिञ्चेत्, एवं (कृते) लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥

લોઢાના પાતળાં કરેલા પતરાને અગ્નિમાં તપાવી તેલમાં, છાશમાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વાર બોળવા, એમ કરવાથી લોઢાના પતરાની શુદ્ધિ થાય છે. ૬૮,૬૯

લોઢાને મારવાની રીત

शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः ।
मर्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम् ॥७०॥
पुटत्रयं कुमार्याश्च कुठारच्छिन्नकारसैः ।
पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत् ॥७१॥

अन्वयः—शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः मर्दयित्वा वह्नौ पुटेत्, एवं पुटत्रयं दद्यात् च कुमार्याः पुटत्रयं (दद्यात्), तत कुठारच्छिन्नकारसैः पुटषट्कं दद्यात्, एवं तीक्ष्णमृतिः भवेत् ॥

શુદ્ધ લોઢાના ચૂર્ણને પાતાળગરુડી (પાતાળતુંબડી)ના રસથી ખરલ કરી બે કોડિયાંના સંપુટમાં મૂકવું વગેરે ક્રિયા કરી અગ્નિનો ગજપુટ દેવો, એમ ત્રણ વાર ગજપુટ આપ્યા પછી કુંવારના રસમાં વાટીને ત્રણ ગજપુટ દેવા અને તે પછી કાકસાળના રસમાં વાટીને છ ગજપુટ દેવા; એમ કરવાથી લોઢું મરી જાય છે ૭૦,૭૧

લોઢાને મારવાની બીજી રીત

क्षिपेद्य द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।
मर्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत् ॥
एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥७२॥

अन्वयः—तीक्ष्णचूर्णतः द्वादशांशेन दरदं क्षिपेत्, च कन्यकाद्रावैः यामयुग्मं मर्दयेत्, ततः पुटेत्, एवं सप्तपुटैः लोहचूर्णं मृत्युम् अवाप्नुयात् ॥

લોઢાના ચૂર્ણમાં તેના બારમા ભાગે હિંગળો નાખી કુંવારના રસથી બે પહોર સુધી ખરલમાં વાટી અગ્નિનો પુટ દેવો; એમ સાત વાર અગ્નિના પુટ આપવાથી લોઢાનું ચૂર્ણ મરી જાય છે. ૭૨

લોઢાને મારવાની ત્રીજી રીત

अस्त्यन्योऽनुभूतो योगिभिर्लोहमारणे ॥७३॥
कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाऽधुना ।
सूतकात् त्रिगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्याच्च कज्जलीम् ॥
द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ।
याममात्रं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ॥७४॥
घर्मे धृत्वा रुबूकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः ।
यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः ॥७५॥
दत्त्वोपरि शरावं तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ।
पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत् ॥७६॥

अन्वयः—लोहमारणे योगिभिः अनुभूतः अन्यः अस्ति, (स) कौतूहलधिया रामराजेन अधुना कथ्यते, सूतकात् त्रिगुणं गन्धं दत्त्वा कज्जलीं कुर्यात्, द्वयोः समं लोहचूर्णं च (तत्र क्षिप्त्वा) कन्यकाद्रवैः याममात्रं मर्दयेत्, ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके घर्मे धृत्वा बुधः रुबूकस्य पत्रैः आच्छादयेत्, यामद्वयात् उष्णं भवेत्, तत उपरि शरावं दत्त्वा धान्यराशौ न्यसेत्, त्रिदिनान्ते तु समुद्धरेत्, पिष्ट्वा च वस्त्रात् गालयेत्, एवं वारितरं भवेत् ॥

લોઢાને મારવામાં મોટા યોગીઓએ ખરી ખરી અનુભવેલી જે બીજી રીત છે, તે કૌતુકવાળી બુદ્ધિ હોવાથી રામરાજ નામના વૈદ્ય કહેલ છે, તે હવે હું કહું છું : પારામાં તેથી બમણો ગંધક નાખી તેઓની કજ્જળી કરવી; પછી તે કજ્જળીના વજન જેટલું લોઢાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી કુંવારના રસથી એક પહોર સુધી ખરલમાં તેનું મર્દન કરવું; પછી વિદ્વાન વૈદ્યે એ ચૂર્ણના ગોળાને ત્રાંબાના વાસણની અંદર તડકામાં મૂકી, તેને એરંડાના પાંદડાંઓથી ઢાંકી મૂકવો, એટલે બે પહોરે ગરમ થઈ જાય છે; પછી તેને કોડિયાના સંપુટમાં મૂકી ધાન્યના સમૂહમાં મૂકવો અને ત્રણ દિવસ પછી કાઢવો; પછી તેને વાટી લૂગડાથી ચાળી લેવો; એમ કરવાથી

એ ચૂર્ણ પાણીમાં તરે એવું (ભસ્મ) થાય છે.

લોઢાને મારવાની ચોથી રીત

दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा ।
तद्रसेनायसं चूर्णं सन्नीय प्लावयेदिति ॥ ७८ ॥
आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनःपुनः ।
एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशयः ॥ ७९ ॥
एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत् ॥ ८० ॥

अन्वय.–दाडिमस्य दलं तच्चतुर्गुणवारिणा पिष्ट्वा तद्रसेन आयसं चूर्णं संनीय प्लावयेत्, इति आतपे शोषयेत् तच्च पुटेत्, एवं पुनः पुनः एकविंशतिवारैः (आतपे शोषणेन वह्निपुटनेन च) तत् म्रियते, अत्र संशयः न (अस्ति). एवं स्वर्णादीनि सर्वाणि अपि लोहानि मारयेत् ॥

દાડિમનાં પાંદડાંને તેનાથી ચોગણા પાણીથી વાટી તેના રસમાં લોઢાનું ચૂર્ણ નાખી ભીંજવવું; પછી તેને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તડકામાં સુકાવવું અને સુકાયા પછી અગ્નિનો પુટ દેવો; એ રીતે વારંવાર સુકાવી એકવીશ પુટ દેવાથી તે ચૂર્ણ મરી જાય છે, એમાં સંશય નથી. સોનું આદિ બધી ધાતુઓ આ રીતે મારી શકાય છે. ૭૮–૮૦

મારેલા લોઢાના ગુણો, માત્રા તથા પરેજી

लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।
रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥ ८१ ॥
कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शःप्लीहपाण्डुताः ।
मेदोमेहकृमीन्कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि ॥ ८२ ॥
गुञ्जामेकां समारभ्य यावत्स्युर्नव रक्तिकाः ।
तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः ॥ ८३ ॥
कूष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा ।
मद्यमम्लरसं चैव वर्जयेल्लोहसेवकः ॥ ८४ ॥

अन्वयः–लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं (सत्) कफं पित्तं गरं शूलं शोफ–अर्शः–प्लीह–पाण्डुताः मेदस्–मेह–कृमीन् कुष्ठं जयेत्, तत्किट्टं तद्वत् एव हि (गुणान् धरति) ॥ नरः यथादोषानलम् एकां गुञ्जां समारभ्य यावत् नव रक्तिकाः स्युः, तावत् लोहं समश्नीयात् ॥ लोहसेवकः कूष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा मद्यं च अम्लरसं वर्जयेत् एव ॥

(મારેલું) લોઢું કડવું, ઝાડો ઉતારનાર, ટાઢું, તૂરું, મધુર, ભારે, રૂક્ષ, યૌવનને સ્થિર રાખનાર, નેત્રને હિતકારી, મળોને ઉખેડનાર તથા વાયુને કરનાર હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, શૂળ, સોજા, અરશ, બરલ, પાંડુ, મેદ, પ્રમેહ, કૃમિ, તથા કોઢને મટાડે છે. લોઢાની કીટીમાં પણ લોઢાના જેવા જ ગુણો છે. માણસે પોતાના કફ આદિ દોષો ઉપર તથા જઠરાગ્નિના બળ ઉપર ધ્યાન રાખી એક રતિથી નવ રતિ સુધી લોઢાની માત્રા ખાવી. લોઢાનું સેવન કરનારે કોળું, તલનું તેલ, અડદનો ખોરાક, રાઈ, મદ્ય અને ખાટા રસનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. ૮૧–૮૪

સઘળી ધાતુઓને મારવાની એકસરખી રીત.

शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः ।
म्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा ॥ ८५ ॥

अन्वयः–गुरुवचः सत्यं यथा शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः द्वादशपुटैः म्रियन्ते ॥

ગુરુનું (આ) વચન સત્ય છે, કે 'મનશીલને તથા ગંધકને આકડાના દૂધમાં વાટી તેથી વારંવાર લેપન કરી અગ્નિના બાર પુટ દેવાથી સોનું વગેરે સર્વ ધાતુઓ મરી જાય છે.' ૮૫

ઉપધાતુઓનાં શોધન–મારણ પ્રકાર

અશુદ્ધ સોનામખીના દોષો

मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां ।
विष्टम्भितां नेत्रगदान्सकुष्ठान् ॥
मालां तथैव व्रणपूर्विकां च ।
कुर्यादशुद्धं खलु माक्षिकं च ॥ १ ॥

अन्वयः–अशुद्धं माक्षिकं खलु मन्दानलत्वम् उग्रां बलहानिं विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान् तथा च व्रणपूर्विकां मालां च कुर्यात् एव ॥

અશુદ્ધ સોનામખી (ઉપયોગ કરવાથી) અવશ્ય અગ્નિનું મંદપણું, બળની બહુ જ હાનિ, ઝાડાની કબજિયાત, નેત્રના રોગ, કોઢ અને વ્રણોની પંક્તિ (અથવા ગંડમાળા કે કંઠમાળ પણ) ઉત્પન્ન કરે જ છે. ૧

સોનામખીને શુદ્ધ કરવાની રીત

माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च ।
मातुलुङ्गद्रवैर्वाऽथ जम्बीरस्य द्रवैः पचेत् ॥ २ ॥
चालयेल्लोहजे पात्रे यावत्पात्रं सुलोहितम् ।
पतेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥ ३ ॥

अन्वय–माक्षिकस्य त्रयः भागाः च सैन्धवस्य भागैकं मातुलुङ्गद्रवे अथवा जम्बीरस्य द्रवे लोहपात्रे पचेत्, यावत् पात्रं सुलोहितं (भवेत् तावत्) पचेदेव, तत्र तु स्वर्णमाक्षिकं शुद्धिम् गच्छति ॥

ત્રણ ભાગ સોનામખી અને એક ભાગ સિંધાલૂણ લઈ તેઓને બિજોરાના રસથી અથવા લીંબુના રસથી લોઢાના વાસણમાં પકાવવાં, પકાવવાં જ્યાંસુધી લોઢાનું વાસણ અદ્દલ જ લાલ થાય ત્યાંસુધી હલાવ્યા કરવાં; એમ કરવાથી સોનામખી શુદ્ધ થાય છે ૨,૩

સોનામખીને મારવાની રીત

कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत् ।
तक्रेण वाऽजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ॥ ४ ॥

अन्वय–स्वर्णमाक्षिकं कुलत्थस्य कषायेण तैलेन तक्रेण वा अजमूत्रेण घृष्ट्वा पुटेत्, (येन तत्) म्रियते ॥

સોનામખીને કળથીના કાઢામાં અથવા તેલમાં અથવા છાશમાં અથવા બકરાના મૂત્રમાં ખરલની અંદર સારી પેઠે ઘૂંટી અગ્નિનો પુટ દેવાથી સોનામખી મરી જાય છે ૪

રૂપામખીને શોધવાની રીત

स्वर्णमाक्षिकवद्दोषा विज्ञेयास्तारमाक्षिके ।
अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनं तस्य कथ्यते ॥ ५ ॥
कर्कोटीमेषशृङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम् ।
भावयेदातपे तीव्रे विमला शुध्यति ध्रुवम् ॥ ६ ॥

अन्वय–तारमाक्षिके स्वर्णमाक्षिकवत् दोषाः विज्ञेयाः, अतः तद्दोषशान्त्यर्थं तस्य शोधनम् (यथा) कथ्यते । (तार माक्षिकं) दिनम् (यावत्) कर्कोटीमेषशृङ्गीउत्थैः जम्बीरजैः द्रवैः तीव्रे आतपे भावयेत् (च शोषयेत्, येन) विमला ध्रुवं शुध्यति ।

રૂપામખીમાં સોનામખીના જેવા જ દોષો રહેલા જાણવા; માટે તે દોષો દૂર કરવા રૂપામખીને શુદ્ધ કરવાની રીત અમે કહીએ છીએ. રૂપામખીને એક દિવસ સુધી વાંઝણી કંટોલી, મરડાશીંગી અને લીંબુના રસની ભાવના દેવી, પછી આકરા તડકામાં સુકાવવી, એટલે રૂપામખી અવશ્ય શુદ્ધ થાય છે. ૫,૬

टीका–विमला–तारमाक्षिकम् । कर्कोटी–वैन्ध्या । मेषशृङ्गी–मेढाशृङ्गी ।

રૂપામખીને મારવાની રીત

कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत् ।
तक्रेण वाऽजमूत्रेण म्रियते तारमाक्षिकम् ॥ ७ ॥

अन्वय–तारमाक्षिकं कुलत्थस्य कषायेण वा तैलेन वा तक्रेण वा अजमूत्रेण घृष्ट्वा पुटेत् (येन तत्) म्रियते ॥

રૂપામખીને કળથીના કાઢામાં અથવા તેલમાં અથવા છાશમાં અથવા બકરાના મૂત્રમાં ખરલની અંદર સારી પેઠે ઘૂંટી અગ્નિનો પુટ દેવો, જેથી તે રૂપામખી મરી જાય છે ૭

સોનામખીના તથા રૂપામખીના વિશેષ ગુણો

न केवलं स्वर्णरूप्यगुणास्तापीजयोर्मताः ।
द्रव्यान्तरस्य संसर्गात्सन्त्यन्येऽपि गुणास्तयोः ॥ ८ ॥
माक्षिकं मधुरं तिक्तं स्वर्यं वृष्यं रसायनम् ।
चक्षुष्यं बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम् ॥
अर्शः शोफं क्षयं कण्डूं त्रिदोषं च नियच्छति ॥ ९ ॥

अन्वय–तापीजयोः केवलं स्वर्णरूप्यगुणाः न मताः, (किन्तु) द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् तयोः अन्ये अपि गुणाः सन्ति । माक्षिकं मधुरं तिक्तं स्वर्यं वृष्यं रसायनं चक्षुष्यं (तत्) बस्तिरुक्कुष्ठं पाण्डुमेहविषोदरं अर्शः शोफं क्षयं कण्डूं च त्रिदोषं नियच्छति ॥

સોનામખીમાં સોનાના જ ગુણો અને રૂપામખીમાં રૂપાના જ ગુણો રહેલા માન્યા નથી, પણ તેઓમાં બીજા પદાર્થોનો સંબંધ હોવાથી બીજા પણ ગુણો રહ્યા છે. સોનામખી તથા રૂપામખી મધુર, કડવી, સ્વરને સારો કરનારી, કામી પુરુષને હિતકારી, ઘડપણને તથા વ્યાધિને ટાળનારી, નેત્રને હિતકારી અને મૂત્રાશયના રોગ, કોઢ, પાંડુ પ્રમેહ, ઝેર, પેટના રોગ, અરશ, સોજા, ક્ષય, ખસ તથા ત્રણે દોષને મટાડે છે. ૮,૯

વિમળના શોધન તથા મારણની રીત

विमलां मर्दयेत्तुल्यां मातुलिङ्गरसेन वा ।
द्वादशांशं गन्धकं दत्त्वा संपुटे पुटेत्ततः ॥ १० ॥
पुटं दत्त्वा पुटं दद्याद् म्रियते ... ॥ ११ ॥

अन्वय–तुल्यं द्वादशांशं गन्धकं दत्त्वा मातुलिङ्गरसेन विमलां मर्दयेत्, ततः लघु पुटेत्, ततः ...

(येन तुत्थं विशुद्धं सत् म्रियते) ॥

મોરથૂથુમાં દશમા ભાગે ટંકણખાર નાખી ખરલની અંદર બિલાડાની તથા હોલાની વિષ્ઠામાં તેનું મર્દન કરી અગ્નિનો હલકો પુટ દેવો; પછી દહીંમાં મર્દન કરીને પુટ દેવો અને પછી મધમાં મર્દન કરીને પુટ દેવો, જેથી મોરથૂથુ શુદ્ધ થઈને મરી જાય છે. ૧૦,૧૧

શુદ્ધ મોરથૂથુના ગુણો

तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु ।
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ॥१२॥
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं तद्गुणं खर्परं मतम् ॥१३॥

अन्वयः-(शुद्धं) तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं (भवति), खर्परम् (अपि) तद्गुणं मतम् ॥

મોરથૂથુ તીખું, ખારું તૂરું, ઊલટી કરાવનાર, હલકું, મળને ઉખેડનાર, ઝાડો લગાડનાર, ટાઢું, નેત્રને હિતકારી તથા કફને, પિત્તને, ઝેરને, પથરીને, કોઢને તથા ચળને મટાડનાર છે. ખાપરિયામાં પણ એ જ ગુણો છે. ૧૨,૧૩

કાંસું તથા પિત્તળ શુદ્ધ કરવાની રીત

पत्तलीकृतपत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥१४॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः संप्रजायते ॥१५॥

अन्वयः-कांस्यस्य पत्तलीकृतपत्राणि अग्नौ प्रतापयेत्, तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके च गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये त्रिधा त्रिधा निषिञ्चेत्, एवं कांस्यस्य च रीतेः विशुद्धिः संप्रजायते ॥

કાંસાનાં પાતળાં કરેલાં પતરાંઓને અગ્નિમાં તપાવી તપાવી તેલમાં, છાશમાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના કાઢામાં અનુક્રમે ત્રણ ત્રણ વાર ઠારવાં; એમ કરવાથી કાંસાની તથા પિત્તળની શુદ્ધિ થાય છે. ૧૪,૧૫

કાંસું તથા પિત્તળ મારવાની રીત

अर्कक्षीरेण संपिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत् ।
समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुहुः ॥१६॥
ततो मूषापुटे धृत्वा पचेद्गजपुटेन च ।
एवं पुटद्वयात्कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम् ॥१७॥

अन्वयः-गन्धकः अर्कक्षीरेण संपिष्टः (कर्तव्यः, ततः) अम्लद्रवैः मुहुः शुद्धानि कांस्यपत्राणि तेन समेन लेपयेत् ॥ ततः मूषापुटे धृत्वा गजपुटेन च पचेत्, एवं पुटद्वयात् कांस्यं च रीतिः ध्रुवं म्रियते ॥

(કાંસાનાં પતરાંના જેટલા વજનના) ગંધકને આકડાના દૂધમાં વાટવો; પછી ખાટા રસોથી વારંવાર સ્વચ્છ કરેલાં કાંસાનાં તે પતરાંઓને સરખા માપના ગંધકથી લેપન કરી કુલડીના સંપુટમાં મૂકી અગ્નિનો ગજપુટ દેવો; એવા બે પુટ દેવાથી કાંસું તથા પિત્તળ અવશ્ય મરે છે. ૧૬,૧૭

મારેલા કાંસાના તથા પિત્તળના ગુણો

कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम् ।
गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम् ॥१८॥
रीतिका तु भवेद्रूक्षा सतिक्ता लवणा रसे ।
शोधिनी पाण्डुरोगघ्नी कृमिहृन्नातिलेखनी ॥१९॥

अन्वयः-कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरं गुरु नेत्रहितं रूक्षं (सत्) परं कफपित्तहरम् (अस्ति) ॥ रीतिका तु रूक्षा सतिक्ता रसे लवणा शोधिनी (सती) पाण्डुरोगघ्नी कृमिहृत् न अतिलेखनी भवेत् ॥

(મારેલું) કાંસું તૂરું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, મળોને ઉખેડનાર, સ્વચ્છ, ઝાડો ઉતારનાર, ભારે, નેત્રને હિતકારી, રૂક્ષ અને કફને તથા પિત્તને અત્યંત હરનાર છે. પિત્તળ રૂક્ષ, કડવાશવાળું, રસમાં ખારું, મળના સમૂહને દૂર કરનાર, પાંડુરોગને હણનાર, કૃમિને મટાડનાર અને મળોને બહુ ખોતરનાર નથી. ૧૮,૧૯

સિંદૂરને શુદ્ધ કરવાની રીત

दुग्धाम्लयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः ।

अन्वयः-बुधैः दुग्धाम्लयोगतः तस्य विशुद्धिः गदिता ।

વિદ્વાનોએ દૂધના અને ખાટા રસના યોગથી સિંદૂરની શુદ્ધિ કહી છે.

શુદ્ધ સિંદૂરના ગુણો

सिन्दूरं उष्णो वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहः ।
भग्नसंधानजननो व्रणशोधनरोपणः ॥२०॥

अन्वयः-सिन्दूरः उष्णः (सन्) वीसर्पकुष्ठकण्डू-विषापहः भग्नसंधानजननः व्रणशोधनरोपणः (अस्ति) ॥

(શુદ્ધ) સિંદૂર ગરમ હોઈ રતવાને, કોઢને, ચળને તથા ઝેરને મટાડનાર, ભાંગેલાને

...ચાધ્યમ્, પાદાંશે પૂતોષ્ણે તત્ક્વાથે ગિરિજં પ્રક્ષિપેત્ ॥ ...મરસતાં યાતં તત્ સંશુષ્કં (કૃત્વા) ભૂયઃ રસે પ્રક્ષિપેત્, ...વં સૈઃ સ્વૈઃ ક્વાથૈઃ સપ્ત વારાન્ ભાવ્યં ભવેત્ ॥ ...ય સ્નિગ્ધસ્ય શુદ્ધસ્ય (જનસ્ય) ત્ર્યહં તિક્તકસાધિતં ...તં યુઞ્જીત, તથા ત્ર્યહં ફલત્રયસ્ય પટોલ્યાઃ ચ મધુ-...સ્ય એકૈકેન યૂષેણ ગિરિજં યુઞ્જીત, એવં (યોજિતં) ...શિલાજં દેહસ્ય અતિ–ઉપકારકં ભવતિ ॥

'રોગને અને રોગીને કયો ક્વાથ અનુકૂલ પડશે, તેનો વિચાર કરી શિલાજિતના ગાંગડાઓને તે ક્વાથથી લોઢાનાં પાત્રમાં ભાવના દેવી. તે આ રીતે કે પ્રથમ એકલા જળથી ધોઈ સૂકવીને પછી શિલાજિતના વજન જેટલું ભાવના દેવાનું ઔષધ લઈ તેનાથી આઠગણા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. બળતાં ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તે ગરમ પાણીને ગાળી લઈ તેમાં શિલાજિત નાખવું. એ પાણીમાં શિલાજિત એકરસ થઈ જાય ત્યારે તેને સૂકવીને વળી નવા ક્વાથમાં નાખવું. એ રીતે રોગને અને રોગીને અનુસરતા તે તે ક્વાથોથી સાત વાર ભાવના દેવી. પછી સ્નિગ્ધ કરેલા અને શુદ્ધ કરેલા માણસને ત્રણ દિવસ સુધી તિક્તકસાધિત[1] ઘી ખવરાવી પછી ત્રણ દિવસ સુધી હરડાં, બેહડાં તથા આમળાંના ક્વાથની સાથે શિલાજિત ખવરાવવું. પછી ત્રણ દિવસ સુધી પરવળના ક્વાથની સાથે અને તે પછી ત્રણ દિવસ સુધી જેઠીમધના ક્વાથની સાથે શિલાજિત ખવરાવવું; આમ ખવરાવેલું શિલાજિત શરીરને ઘણું જ ઉપકારી થાય છે. ૨૭–૩૧

અવતરણટીકા—ક્વાથદ્રવ્યાણિ ભાવનાફલં ચાહ હારિતઃ । ક્વાથના દ્રવ્યો તથા ભાવનાનું ફળ હારિત કહે છે:

> લોહસ્થિતં નિમ્બગુડૂચિસર્પિ-
> ર્યવૈર્યથાવત્પરિભાવયેત્તત્ ।
> સન્તાનિકાકીટપતઙ્ગદંશ-
> દુષ્ટૌપધીદોષનિવારણાય ॥ ૩૨ ॥

અન્વયઃ—લોહસ્થિતં તત્ સંતાનિકાકીટપતઙ્ગદંશદુષ્ટૌપધીદોષનિવારણાય નિમ્બગુડૂચિસર્પિર્યવૈઃ યથાવત્ પરિભાવયેત્ ॥

લોઢાના વાસણમાં રાખેલા શિલાજિતને તેની અંદર લાગેલા માટી આદિના થર દૂર કરવા, તેમ જ કીડા તથા પતંગિયાં આદિના દંશનો દોષ દૂર કરવા અને ખરાબ ઔષધિઓનો સંસર્ગદોષ દૂર કરવા લીંબડો, ગળો, ઘી અને જવના ક્વાથથી બરાબર ભાવના દેવી. ૩૨

ટીકા—સન્તાનિકા–તદન્તઃસંલગ્નમૃત્તિકાદિમયી । એવં ભાવનાં દત્ત્વા સંશોધ્ય કેવલેન જલેન શોધનં કર્તવ્યમ્ । તત્પ્રકારમાહ અગ્નિવેશઃ ॥ આ શ્લોકમાં જે 'સંતાનિકા' શબ્દ છે, તેનો અર્થ 'શિલાજિતમાં વળગેલા માટી વગેરેના થર' એવો જાણવો. એમ ભાવના આપ્યા પછી એ શિલાજિતને સૂકવી નાખી એકલા પાણીથી જ તેનું શોધન કરવું; તેની રીત અગ્નિવેશ આમ કહે છે:

> ઉષ્ણે ચ કાલે રવિતાપયુક્તે,
> વ્યભ્રે નિવાતે સમભૂમિભાગે ।
> ચત્વારિ પાત્રાણ્યપિ ચાયસાનિ,
> ન્યસ્યાતપે તત્ર કૃતાવધાનઃ ॥ ૩૩ ॥
> શિલાજતુ શ્રેષ્ઠમવાપ્ય પાત્રે,
> પ્રક્ષિપ્ય તસ્માદ્ દ્વિગુણં ચ તોયમ્ ।
> ઉષ્ણં તદર્ધે ક્વથિતં ચ દત્ત્વા,
> વિશોધયેત્તદ્ મૃદિતં યથાવત્ ॥ ૩૪ ॥
> તતસ્તુ યત્કૃષ્ણમુપૈતિ ચોર્ધ્વં,
> સન્તાનિકાવદ્રવિરશ્મિતપ્તમ્ ।
> પાત્રે તદન્યત્ર તતો નિદધ્યા-
> ત્તત્રાપરં કોષ્ણજલં ક્ષિપેચ્ચ ॥ ૩૫ ॥
> પુનશ્ચ તસ્માદપરત્ર પાત્રે,
> પશ્ચાચ્ચ પાત્રાદપરત્ર ભૂયઃ ।
> યદા વિશુદ્ધં જલમેવમૂર્ધ્વે,
> કૃષ્ણં સમસ્તં મલમેત્યધસ્તાત્ ।
> તદા ત્યજેત્તત્સલિલં મલં ચ,
> શિલાજતુ સ્યાજ્જલશુદ્ધમેવમ્ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ—વ્યભ્રે ચ ઉષ્ણે કાલે રવિતાપયુક્તે નિવાતે સમભૂમિભાગે આતપે આયસાનિ ચત્વારિ પાત્રાણિ ન્યસ્ય સાવધાનઃ (સન્) શ્રેષ્ઠં શિલાજતુ અવાપ્ય તત્ર (એકસ્મિન્) પાત્રે પ્રક્ષિપ્ય તસ્માત્ દ્વિગુણં તોયં ચ તદર્ધં ક્વથિતમ્ ઉષ્ણં ચ દત્ત્વા મૃદિતં તદ્ યથાવત્ વિશોધયેત્, તતઃ તુ રવિરશ્મિતપ્તં ચ યત્ કૃષ્ણં સંતાનિકાવત્ ઊર્ધ્વમ્ ઉપૈતિ, તત્ તતઃ ...

---

[1] અરડૂસો, લીંબડો, ગળો, ભોરીંગણી અને પરવલનો કલ્ક નાખી જે ઘી પકાવેલું હોય તે તિક્તકસાધિત કહેવાય છે.

निःस्राव्य, तत्र च अपरं आयसपात्रं क्षिपेत्, पुनः च तस्मात् आतपगते, पश्चात् च भूयः (तस्मात्) पात्रात् अपरत्र (पात्रं क्षिपेत्), एवं (कृते सति) यदा निर्मलं जलम् भवेत्, समस्तं कृष्णं मलम् अधस्तात् एति, तदा तत् सलिलं त्यजेत्, मलं च शिलाजतु एव शुद्धं स्यात् ॥

'વાઘળાના સરખા વજનના ઉષ્ણ કાળમા સૂર્યના તડકાવાળા અને વાયુ વગરના સપાટ ભૂમિના ભાગપર તડકાની અંદર લોઢાના ચાર વાસણ મૂકી સાવધાનપણાથી સારુ શિલાજિત્વ મેળવી તેને એક વાસણમાં નાખી શિલાજિતના વજનથી અમણુ અને અરધોઅરધ બાળીને પ્રથમ કરેલુ પાણી તેમા નાખવું પછી એ પાણીમા બરાબર ચોળી નાખી તેને તડકામાં મૂકવું. સૂર્યના કિરણોનો તાપ લાગતા પાણી ઉપર તરની પેઠે જે કાળો ભાગ આવે, તેને લઈ બીજા વાસણમા નાખવો અને તેમાં પાણ જરા ઉનાશવાળુ પાણી નાખવું. તડકામા મૂકવા એ પાણી ઉપર જે કાળો ભાગ આવે તેને લઈ ત્રીજા વાસણમા નાખવો અને તેમાં પાણ જરા ઉનાશવાળુ પાણી નાખી તડકામાં મૂકવુ એ પાણી ઉપર જે કાળો ભાગ આવે તેને લઈ ચોથા વાસણમા નાખવો અને તેમા પણ જરા ઊનુ ઊનું પાણી નાખી તડકામા મૂકવુ આમ કરવાથી આખુ પાણી ઉપર રહે છે અને સઘળો કાળો મેલ નીચે રહી જાય છે આમ થાય ત્યારે પાણીને કાઢી નાખવું અને તે કાઢી નાખતાં કાળો મેલ જે નીચે રહ્યા હોય તે જળથી શુદ્ધ થયેલું શિલાજિત્વ થાય છે. ૩૩-૩૬

શોધેલા શિલાજિતના ગુણ

शिलाजतु स्मृतं तिक्तं कटूष्णं कटुपाकि च ।
रसायनं योगवाहि श्लेष्ममेदोऽश्मशर्कराः ॥३७॥
मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुताम् ।
वातरक्तं तथा कुष्ठमपस्मारोदरं हरेत् ॥३८॥

अन्वय—शिलाजतु तिक्तं कटु उष्णं कटुपाकि रसायनं च योगवाहि स्मृतं तथा मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं शोथम् वातार्शांसि पाण्डुतां वातरक्तं कुष्ठं तथा अपस्मारोदरं हरेत् ॥

શિલાજિત્વ કડવું, તીખુ, ગરમ, પાકમાં તીખુ, રસાયણ તથા મરણને ટાળનાર તથા સંસર્ગી પદાર્થોના ગુણોને વધારનાર કહેલ છે; તેમ જ કફ, પ્રમેહ, પથરી, કાંકરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, સોજા, અરશ, પાંડુ વાતરક્ત, કોઢ, વાઈ તથા પેટના રોગને મટાડે છે. ૩૭,૩૮

રસ(પારદ)ને શુદ્ધ કરવાની રીત

તેમાં પ્રથમ પારાને સ્વેદન એટલે બફારો આપવાની રીત

मानामान्यैर्वैद्यामस्तुपर्वतमाश्रितैः ।
सूतकार्थं पूरितं रसेन् यावत्सत्त्वमाप्नुयात् ॥४१॥
तन्मध्ये सूतपादं सुण्ठी विष्णुक्रान्ता पुनर्नवा ।
मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी ॥४०॥
त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकम् ॥४१॥
समूलं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिक्षिपेत् ॥४२॥
पूर्वोक्तमानकमध्ये तु धान्याम्लकमिदं स्मृतम् ।
स्वेदनादिषु सर्वत्र रसराजस्य योजयेत् ॥४३॥
अत्यम्लमारनालं वा तदभावे प्रयोजयेत् ।
स्थूलं कर्कशं राजी रजनी त्रिफलार्द्रकम् ॥४४॥
महाबला नागबला मेघनादः पुनर्नवा ।
मेषशृङ्गी चित्रकं च नवसारं समं समम् ॥४५॥
पलार्धमस्तं व्यस्तं वा पूर्वसिद्धेन पेषयेत् ।
प्रलिम्पेत्तेन कल्केन वस्त्रमङ्गुलमानकम् ॥४६॥
तन्मध्ये निक्षिपेत्सूतं बद्ध्वा तत्स्विन्ने पचेत् ।
दोलायन्त्रेऽम्लसंयुक्ते जायते स्वेदितो रसः ॥४७॥

अन्वय—सुधार्के यत्पात्रे अवस्थिते धान्याम्ली पूरिते पूतार्थे यावत् अम्लत्वम् आप्नुयात् (तावत्) रक्षेत् ॥ तन्मध्ये सूतपादं सुण्ठी विष्णुक्रान्ता पुनर्नवा मीनाक्षी च सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकम्—(एतानि) यथालाभं समूलम् (एव) कुट्टयित्वा पूर्वोक्तमानकमध्ये तु विनिक्षिपेत्, तत् तु धान्याम्लकं स्मृतम्, रसराजस्य स्वेदनादिषु सर्वत्र (तत्) योजयेत् ॥ तदभावे वा अत्यम्लम् आरनालं प्रयोजयेत् (तत) स्थूलं कर्कशं राजी रजनी त्रिफला आर्द्रकं महाबला नागबला मेघनादः पुनर्नवा मेषशृङ्गी चित्रकं च नवसारं समं समं (मात्रम्), एतत् समस्तं वा व्यस्तं पूर्वसिद्धेन एव पेषयेत्, तेन कल्केन अङ्गुलमानकं वस्त्रं प्रलिम्पेत्, तन्मध्ये सूतं बद्ध्वा अम्लसंयुक्ते दोलायन्त्रे त्रिदिनं तत् पचेत्, (तेन) रसः स्वेदितः जायते ॥

હેવત્ર વજનનાં કરકોઈ પાન્યો, એટલે

મળે તે સઘળાંને પાણી સાથે માટીના વાસણમાં ભરી જ્યાંસુધી ખટાશ આવે ત્યાંસુધી તે વાસણને એમ ને એમ રાખી મૂકવું; પછી તે આથાવાળા વાસણમાં ભાંગરો, ગોરખમુંડી, ધોળાં ફૂલવાળો કુંપો, સાટોડી. મત્સ્યાંક્ષી, નોરવેલ, ખપાટ, શતાવરી, હરડાં, બેહડાં, આમળાં, કાળાં ફૂલવાળો કુંપો, હંસરાજ અને ચિત્રો એ ઔષધિઓમાંથી જેટલી મળે તેટલીને મૂળ સહિત કૂટીને નાખવી, એટલે એ 'ધાન્યામ્લક' થયું કહેવાય છે. પારાના સ્વેદન આદિ સંસ્કારોમાં સર્વ સ્થળે એનો ઉપયોગ કરવો; એ ધાન્યામ્લક ન હોય તો આરનાલનો (ફોતરાં વગરના કાચા અથવા પકાવેલા ઘઉંના આથાનો) ઉપયોગ કરવો. પછી સૂંઠ, મરી, પીપર, લૂણ, રાઈ, કળદર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, આદુ, ખપાટ, ગંગેટી, તાંદળજો, સાટોડી, મરડાશીંગી, ચિત્રો અને નવસારને સરખા ભાગે લઈ બધાંને સાથે અથવા એક એકને જુદાં જુદાં ઉપર કહેલા ધાન્યામ્લકથી વાટી કલ્ક કરી તે કલ્કનો એક આંગળ જાડો થર કપડાં પર ચડાવવો. પછી એ થર ચડાવેલા કપડામાં પારાને બાંધી ખાટા રસથી ભરેલા દોલાયંત્રમાં ત્રણ દિવસ સુધી બાફવો, એટલે પારો સ્વેદિત થાય છે. (ઉપર કહેલાં ઔષધોમાં મરડાશીંગી ન મળે, તો તેને બદલે કાકડાશીંગી લેવી.) ૩૯–૪૭

टीका–विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव श्वेतपुष्पभेदात्। तदभावे–धान्याम्लाभावे॥ मेघनादः–तण्डुलीयशाकविशेषः। मेषशृङ्गी–मेढाशृङ्गी। तदलाभे–कर्कटशृङ्गी आह्या। नवसारं–नवसादरम्।

अन्यच्च–

પારાને સ્વેદન આપવાની બીજી રીત

मूलकानलसिन्धूत्थत्र्यूषणार्द्रकराजिकाः।
रसस्य षोडशांशेन द्रव्यं युञ्ज्यात्पृथक् पृथक्॥
द्रव्येष्वनुक्तमानेषु मतं मानमिदं बुधैः।
पट्टावृतेषु चैतेषु सूतं प्रक्षिप्य काञ्जिके॥४९॥
स्वेदयेद्दिनमेकं च दोलायन्त्रेण बुद्धिमान्।
स्वेदात्तीव्रो भवेत्सूतो मर्दनाच्च सुनिर्मलः॥५०॥

अन्वयः–मूलकानलसिन्धूत्थत्र्यूषणार्द्रकराजिकाः पृथक् पृथक् द्रव्यं रसस्य षोडशांशेन युञ्ज्यात्, अनुक्तमानेषु द्रव्येषु बुधैः इदं मानं मतम्, बुद्धिमान् पट्टावृतेषु च एतेषु सूतं प्रक्षिप्य एकं दिनं काञ्जिके दोलायन्त्रेण स्वेदयेत्, (एवं) स्वेदात् सूतः तीव्रः भवेत्, च मर्दनात् सुनिर्मलः (स्यात्)॥

મૂળા, ચિત્રો, સિંધાલૂણ, સૂંઠ, મરી, પીપર, આદુ અને રાઈ–એ પદાર્થોને દરેકને પારાના સોળમા ભાગે લઈ તેઓનો કલ્ક કરવો. જ્યાં પદાર્થોનું માપ ન કહ્યું હોય ત્યાં આ–સોળમો ભાગ માપરૂપે લેવો, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. પછી તે કલ્કનો લૂગડાને થર દઈ તેમાં પારો બાંધી, કાંજીની અંદર દોલાયંત્રમાં એક દિવસ સુધી બાફવો; એમ બાફવાથી પારો તીવ્ર થાય છે અને (નીચે કહ્યા પ્રમાણે) મર્દન કરવાથી બહુ જ નિર્મળ થાય છે. ૪૮–૫૦

टीका–मूलकः–मुरई, मूली वा इति लोके। अनलः–चित्रकम्। त्र्यूषणं–त्रिकटु। राजिका–राई।

પારાનું મર્દન કરવાની રીત

इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यो रसस्ततः।
दध्ना गुडेन सिन्धूत्थराजिकागृहधूमकैः॥५१॥

अन्वयः–आदौ इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यां रसः मर्द्यः, ततः दध्ना गुडेन सिन्धूत्थराजिकागृहधूमकैः (रसः मर्द्यः)॥

(ઉપર કહ્યા પ્રમાણે–બાફ્યા પછી) પ્રથમ ઈંટોના ભૂકાથી અને ચૂનાથી પારાનું મર્દન કરવું અને પછી દહીં, ગોળ, સિંધાલૂણ, રાઈ અને ઘરમાં વળગેલી ધુમાડાની ધૂંસથી ખરલમાં મર્દન કરવું. ૫૧

अन्यच्च–

પારાનું મર્દન કરવાની બીજી રીત

कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः।
फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते॥५२॥

अन्वयः–बृहतीविमिश्रितैः कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः कृतैः कषायैः (अथ च) फलत्रिकेण अपि (कृतैः कषायैः) दिनत्रयं विमर्दितः रसः सर्वमलैः विमुच्यते॥

(અથવા) કુંવાર, ચિત્રો, રાતા સરસવ

અને ભોરીંગણીનો કાઢો કરીને તેમ જ હરડા, બેહડા અને આમળાનો કાઢો કરી, તેથી ત્રણ દિવસ પારાને ખરલમા મર્દવો, એટલે તેથી પણ પારો સઘળા મેલથી રહિત થાય છે ૫૨

પારાને મૂર્છિત કરવાની રીત

त्र्यूषणत्रिफलावन्ध्याकन्दैः बृहतीद्वयान्वितैः ।
चित्रकोर्णानिशाक्षारकन्यार्ककनकद्रवैः ॥५३॥
सूतं हतेन यूषेण वासरान्सप्ताभिमर्दयेत् ।
इत्थं सम्मूर्छितः सूतस्त्यजेत्सप्तापि कञ्चुकान् ॥५४॥

अन्वय—त्र्यूषणत्रिफलावन्ध्याकन्दैः बृहतीद्वयान्वितैः चित्रकोर्णानिशाक्षारकन्यार्ककनकद्रवैः हतेन यूषेण सूतं वासरान् अभिमर्दयेत्, एवं संमूर्छितः सूतः सप्त अपि कञ्चुकान् त्यजेत् ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, વાંઝણી કંટોલીનો કંદ, ઊભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, ચિત્રો, ઊન, હળદર, જવખાર, કુંવારનો રસ આકડાનાં પાંદડાંનો રસ અને ધતુરાના પાંદડાનો રસ—એટલાંનો ક્વાથ કરી તેથી સાત વાર પારાનું મર્દન કરવું, એટલે પારો મૂર્છિત થઈ જાય છે; એમ મૂર્છિત કરેલો પારો સાતે (દોષોરૂપી) કાંચળીઓથી રહિત થાય છે. ૫૩,૫૪

टीका—वन्ध्याकन्द—वान्ध्यकर्कोटकन्द (बांझ ककोडा)। बृहतीद्वयं—छोटी कटेरी, बडी कटेरी । ऊर्णा—भेडकी ऊन । निशा—हरिद्रा । क्षार—यवक्षार कन्या—कुमारिका । अर्कः—अर्कपत्र । कनकः—धतूरपत्र ।

પારાને ઊંચે ચઢાવવાની રીત

मयूरग्रीवताप्याभ्यां नारीपीठद्रवस्य च ।
यन्त्रे विद्याधरे कुर्यात्सूतस्योर्ध्वपातनम् ॥५५॥

अन्वय—मयूरग्रीवताप्याभ्यां नारीपीठद्रवस्य रसैः सूतस्य विद्याधरे यन्त्रे ऊर्ध्वपातनं कुर्यात् ॥

મોરથુથુ તથા સોનામાખીની સાથે કુંવારના રસમાં એ પારાને એવી રીતે ખરલમાં વાટવો જોઈએ, કે જેથી પારો જુદો ન દેખાય; પછી તેને ડમરુ યંત્રમાં નાખી ઉપલી હાંડી પર ચઢાવવો. ૫૫

टीका—ताप्य—सुवर्णमाक्षिक । नारीपीठद्रव कुमारि [illegible] तावन्मर्दयेत् यावत् सूतः पृथक् न दृश्यते । [illegible]

પારાને નીચે પાડવાની રીત

त्रिफलाशिग्रुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः ।
नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेदूर्ध्वभाजनम् ॥५६॥
ततो दीप्तैरधःपातमुपलैस्तस्य कारयेत् ।
यन्त्रे भूधरसंज्ञे तु ततः सूतो विशुध्यति ॥५७॥
स्वेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा कार्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्वकर्मसु ॥५८॥

अन्वयः—त्रिफलाशिग्रुशिखिभिः लवणासुरिसंयुतैः एतैः नष्टपिष्टं रसं कृत्वा ऊर्ध्वभाजनं लेपयेत् ॥ ततः भूधरसंज्ञे यन्त्रे दीप्तैः उपलैः तस्य अधःपातं कारयेत् ॥ ततः तु सूतः विशुध्यति ॥ (एवं) स्वेदनादिक्रियाभिः असौ यदा शोधितः भवेत् तदा (सर्वाणि) कार्याणि कुरुते, सर्वकर्मसु प्रयोज्यः (स्यात्) ॥

હરડાં, બેહડાં, આમળાં, સરગવો, ચિત્રો, લૂણ અને રાઈ એટલાની સાથે કુંવારના રસથી પારાને એ રીતે ખરલમાં વાટવો, કે જેથી પારો જુદો ન દેખાય; પછી તે પારાને ઉપલા હાંડલામાં ચોપડી, તેને ભૂધરયંત્રમાં મૂકી, ઉપર અડાયા સળગાવીને નીચલા હાંડલામાં પાડવો; એમ સ્વેદન, મૂર્છન, ઊર્ધ્વપાતન અને અધઃપાતનરૂપ ક્રિયાઓથી એ પારો જ્યારે શુદ્ધ બનેલો થાય, ત્યારે સઘળાં કામ કરે છે અને સઘળા પ્રયોગોમાં ઉપયોગ કરવા લાયક થાય છે ૫૬-૫૮

પારાના મુખ્ય દોષને દૂર કરનારી શોધનરીતિ

वृद्धकन्या हरति मलं, त्रिफला-
ऽग्निं चित्रको विषं हन्ति ।
तस्मादेभिर्मिश्रै-
र्वारान्सप्तमूर्च्छयेत्सूतम् ॥५९॥

अन्वय—वृद्धकन्या (पारदस्य) मलं हरति, त्रिफला अग्निं (हरति) चित्रकः विषं हन्ति, तस्मात् एभिः मिश्रैः सप्तवारान् (सूतं) संमूर्छयेत् ॥

કુંવાર પારાના મેલને મટાડે છે, હરડાં બેહડાં તથા આમળાં પારાના અગ્નિને મટાડે છે અને ચિત્રો પારાના ઝેરને મટાડે છે, માટે તેને ભેગાં કરી તેઓથી સાત વાર પારાને ખરલમાં મર્દન કરવું. (એકવાર સૂકાઈ જાય એટલે બીજી વાર, એમ સાત વાર મર્દન કરવું.) ૫૯

પારાના સર્વ દોષોને દૂર કરનારી ટૂંકી શોધન ક્રિયા

कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः,
कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो,
दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते ॥ ६० ॥
कुमार्या च निशाचूर्णैर्दिनं सूतं विमर्दयेत् ।
एवं कदर्थितः सूतः षण्ढो भवति निश्चितम् ॥ ६१ ॥
सर्पाक्षीचिञ्चिकावन्ध्यामृङ्गाब्दैः स्वेदितो बली ।
ततः स पावकद्रावैः स्विन्नः स्यादतिदीप्तिमान् ॥ ६२

अन्वयः—कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः बृहतीविमिश्रितैः तैः कषायैः फलत्रिकेण अपि (कृतैः कषायैः) दिन- ये विमर्दितः रसः सर्वमलैः विमुच्यते ॥ कुमार्या च शाचूर्णैः दिनं सूतं विमर्दयेत्, एवं कदर्थितः सूतः श्चितं षण्ढः भवति ॥ सर्पाक्षीचिञ्चिकावन्ध्यामृङ्गाब्दैः वेदितः बली, ततः पावकद्रावैः स्विन्नः सः (पारदः) मतिदीप्तिमान् स्यात् ॥

કુંવાર, ચિત્રો, રાતા સરસવ, ભોરીંગણી, હરડાં, બેહડાં અને આમળાંનો કવાથ કરી, તેથી ત્રણ દિવસ સુધી ખરલમાં પારાનું મર્દન કરવું, એટલે પારો સઘળા મેલથી રહિત થાય છે; પછી કુંવારના રસથી અને હળદરથી એક દિવસ સુધી પારાનું મર્દન કરવું; એમ કરવાથી પારો નપુંસક થઈ જાય છે, એમાં સંશય નથી; પછી નોરવેલ, આંબલી, વાંઝણી કંટોલી, ભાંગરો અને મોથના કવાથમાં દોલાયંત્રથી પારાને બાફવો, એટલે પારો બળવાન થાય છે; પછી ચિત્રાના કવાથમાં એ જ રીતે બાફવો, એટલે પારો અત્યંત તેજસ્વી થાય છે. ૬૦–૬૨

टीका—सर्पाक्षी—नागफणी । चिञ्चिका—अम्बिली । वन्ध्या- कंकोडा । मृङ्गः—मृङ्गराजः । अब्दः—मुस्ता । पावकः- चित्रकम् ।

પારાને મારવાની રીત

धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम् ।
यामैकं मर्दयेदम्लैर्भागं कृत्वा समं समम् ॥ ६३ ॥
काचकूप्यां विनिक्षिप्य तां च मृद्वस्त्रमुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥ ६४ ॥
अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीं वालुकापूरैर्भृत्वा चाकूपिकागलम् ॥ ६५ ॥
निवेश्य चुल्ल्यां तदधो वह्निं कुर्याच्छनैश्शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित्पावकं ज्वालयेत्क्रमात् ॥ ६६ ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्म्रियते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत्स्वाङ्गशीतं तमूर्ध्वगं गन्धकं त्यजेत् ॥ ६७ ॥
अधःस्थं च मृतं सूतं गृह्णीयात्तं तु मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ६८ ॥

अन्वयः—धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरं समं समं भागं कृत्वा यामैकम् अम्लैः मर्दयेत्, (तच्च) काच- कूप्यां विनिक्षिप्य तां च मृद्वस्त्रमुद्रया परितः विलिप्य वक्त्रे मुद्रां दत्त्वा विशोषयेत्, (ततः तां) कूपीं अधः सच्छिद्र- पिठरीमध्ये निवेशयेत्, पिठरीं च आकूपिकागलं वालुका- पूरैः भृत्वा चुल्ल्यां निवेश्य तदधः शनैः शनैः वह्निं कुर्यात्, क्रमात् तस्मात् अपि किंचित् अधिकं पावकं ज्वालयेत्, एवं द्वादशभिः यामैः रसः म्रियते उत्तमः (च भवति) । स्वाङ्गशीतं तं स्फोटयेत्, ऊर्ध्वगं गन्धकं त्यजेत्, अधःस्थं च मृतं सूतं गृह्णीयात्, तं तु मात्रया यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥

ધુમાડાની ધૂંસ, પારો, ફટકડી, ગંધક અને નવસાર–એ પાંચ પદાર્થોને સરખા ભાગે લઈ એક પોહોર સુધી ખાટા રસથી ખરલમાં ઘૂંટવા. પછી તેને કાચની શીશીમાં નાખી શીશીની ચારે બાજુ કપડમટ્ટી લગાવી શીશીના મોઢાને બરાબર દાટો મારી બંધ કરીને સુકવવી. પછી જેની નીચે કાણું પાડ્યું હોય એવી હાંડલીમાં પેલી શીશીને રાખી હાંડલીમાં શીશીના ગળાસુધી રેતી ભરી દઈ ચૂલાપર ચડાવીને તેની નીચે ધીરે ધીરે અગ્નિ કરવો અને પછી અનુક્રમે તેથી કાંઈક વધારે વધારે અગ્નિ કરતા જવું; એમ કરતાં બાર પોહોરે પારો મરી જાય છે અને તે ઉત્તમ થાય છે. પછી શીશી ઠરીને ટાઢી થઈ જાય ત્યારે તેને ઉઘાડીને ઉપર આવેલો ગંધક કાઢી નાખવો અને નીચે રહેલો મરેલો પારો* લઈ લેવો. એ પારાનો યોગ્ય

* રંજન (કેવળ નિર્મળ ત્રાંબાને હિંગળામાં વાટી પારાથી ત્રણગણું પારાને દેવામાં આવે એટલે પારાનો રંગ લાખ જેવો થઈ જાય છે તે) અને કામણ (મનશીલથી હરતાલને મારી તેનો પારાને યોગ આપતાં પારો ફરવા લાગે છે તે) વગેરે સંસ્કારો બીજા ગ્રંથોમાં લખ્યા છે, પણ તેઓને અહીં ઉપયોગી નહીં ધારી આ ગ્રંથકારે લખ્યા નથી.

માત્રાથી અને યોગ્ય અનુપાનથી સર્વ કામો-માં ઉપયોગ કરવો. ૬૩-૬૮

પારાને મારવાની બીજી રીત

અપામાર્ગસ્ય બીજાનાં મૂષાયુગ્મં પ્રકલ્પયેત્ ।
તત્સંપુટે ક્ષિપેત્સૂતં મલયૂદુગ્ધમિશ્રિતમ્ ॥ ૬૯ ॥
દ્રોણપુષ્પીપ્રસૂનાનિ વિડઙ્ગમરિચૈઃ સહ ।
એતચ્ચૂર્ણમધશ્ચોર્ધ્વં દત્ત્વા મુદ્રા પ્રદીયતે ॥ ૭૦ ॥
તતોઽધિકં સ્થાપયેત્સમ્યગ્ મૃન્મૂષાસંપુટે પચેત્ ।
એવમેકપુટેનૈવ સૂતં ભસ્મ પ્રજાયતે ॥
તત્પ્રયોજ્યં યથાસ્થાને યથામાત્રં યથાવિધિ ॥ ૭૧ ॥

અન્વયઃ—અપામાર્ગસ્ય બીજાનાં મૂષાયુગ્મં પ્રકલ્પયેત્, તત્સંપુટે મલયૂદુગ્ધમિશ્રિતં સૂતં ક્ષિપેત્ ॥ (તતઃ) દ્રોણપુષ્પીપ્રસૂનાનિ વિડઙ્ગમ્ મરિચૈઃ—એતચ્ચૂર્ણમ્ અધઃ ઊર્ધ્વં ચ દત્ત્વા મુદ્રા પ્રદીયતે ॥ તતઃ મૃન્મૂષાસંપુટે સમ્યક્ સ્થાપયેત્ (ચ) પચેત્, એવમ્ એકપુટેન એવ સૂતં ભસ્મ પ્રજાયતે, તત્ યથાસ્થાને યથામાત્રં યથાવિધિ પ્રયોજ્યમ્ ॥

અઘેડાના બીજ વાટી તેની બે કુલડીઓ કરવી, તેઓના સંપુટમાં કાળા ઉંબરાના દૂધથી મિશ્રિત કરેલો પારો મૂકવો. પછી કુંભાના ફૂલ, વાવડિંગ અને મરીનું ચૂર્ણ પારા-ની ઉપર તથા નીચે ભભરાવી સંપુટના સાંધા બંધ કરવા. પછી એ ગોળાને માટીની (બે) કુલડીના સંપુટમાં મૂકી તેને કપડમટ્ટીનો થર ચઢાવી અગ્નિનો પુટ દેવો. એમ એક પુટ દેવાથી જ પારો ભસ્મ થઈ જાય છે. એ ભસ્મનો યોગ્ય સ્થળે, યોગ્ય માત્રાથી અને યોગ્ય રીતિથી ઉપયોગ કરવો. ૬૯—૭૧

[illegible] ॥

પારાને મારવાની ત્રીજી રીત

કાકોદુમ્બરિકાદુગ્ધે રસં કિંચિદ્વિમર્દયેત્ ।
તદ્દુગ્ધપિષ્ટહિઙ્ગોશ્ચ મૂષાયુગ્મં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૭૨ ॥
ક્ષિપ્ત્વા તત્સંપુટે સૂતં તત્ર મુદ્રાં પ્રદાપયેત્ ॥
ધૃત્વા તદ્ગોલકં પ્રાજ્ઞો મૃન્મૂષાસંપુટેઽધિકે ।
પચેદ્ગજપુટેનૈવ સૂતકો યાતિ ભસ્મતામ્ ॥ ૭૪ ॥

અન્વયઃ—કાકોદુમ્બરિકાદુગ્ધે રસં કિંચિત્ વિમર્દયેત્, તદ્દુગ્ધપિષ્ટહિઙ્ગોઃ મૂષાયુગ્મં પ્રકલ્પયેત્, તત્સંપુટે સૂતં ક્ષિપ્ત્વા તત્ર મુદ્રાં પ્રદાપયેત્, પ્રાજ્ઞઃ તદ્ગોલકમ્ અધિકે મૃન્મૂષાસંપુટે ધૃત્વા ગજપુટેન એવ પચેત્, (તતઃ) સૂતકો ભસ્મતાં યાતિ ॥

કાળા ઉંબરાના દૂધથી પારાનું થોડું મર્દન કરવું; એ પારાને કાળા ઉંબરાના દૂધમાં વાટેલી હીંગની બે કુલડીઓ કરી તેઓના સંપુટમાં મૂકી સંપુટના સાંધા બંધ કરી, તે સંપુટના ગોળાને તેથી મોટી માટીની કુલડીઓના સંપુટમાં મૂકવો અને પછી કપડ-મટ્ટીનો થર કરી અગ્નિનો ગજપુટ દેવો, એટલે પારો ભસ્મ થઈ જાય છે. ૭૨—૭૪

પારાને મારવાની ચોથી રીત

નાગવલ્લીરસૈર્ઘૃષ્ટઃ કર્કોટીકન્દગર્ભિતઃ ।
મૃન્મૂષાસંપુટે પક્વઃ સૂતો યાત્યેવ ભસ્મતામ્ ॥ ૭૫ ॥

અન્વયઃ—નાગવલ્લીરસૈઃ ઘૃષ્ટઃ કર્કોટીકન્દગર્ભિતઃ ચ મૃન્મૂષાસંપુટે પક્વઃ સૂતઃ ભસ્મતાં યાતિ એવ ॥

પારાનું નાગરવેલનાં પાનના રસમાં મર્દન કર્યા પછી તેને વાંઝણી કંટોલીના કંદના ગર્ભમાં મૂકી, એ કંદને માટીની કુલડીઓના સંપુટ-માં મૂકી કપડમટ્ટીનો થર કરી અગ્નિનો ગજ-પુટ આપી પકવેલો તે પારો ભસ્મ થઈ જ જાય છે. ૭૫

રસકર્પૂર કરવાની રીત

તત્ર પારદસ્ય શોધનં પ્રથમં કાર્યમ્. તેમાં પારાને ઉપર બતાવેલી ટૂંકી રીતે પ્રથમ શુદ્ધ કરવો જોઈએ :

શુદ્ધસૂતસમં કુર્યાત્પ્રત્યેકં ગૈરિકં સુધીઃ ।
ઇષ્ટિકાં ખટિકાં તદ્વત્ સ્ફટિકાં સિન્ધુજન્મ ચ ॥ ૭૬ ॥
વલ્મીકં ક્ષારલવણં ભાણ્ડરઞ્જકમૃત્તિકામ્ ।
સર્વાણ્યેતાનિ સંચૂર્ણ્ય વાસસા ચાપિ શોધયેત્ ॥ ૭૭ ॥
એભિશ્ચૂર્ણૈર્યુતં સૂતં યાવદ્યામં વિમર્દયેત્ ।
તચ્ચૂર્ણસહિતં સૂતં સ્થાલીમધ્યે વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૭૮ ॥
તસ્યાઃ સ્થાલ્યા મુખે સ્થાલીમપરાં ધારયેત્સમામ્ ।
સપ્તકર્પટિતમૃદા મુદ્રયેત્તયોર્મુખમ્ ॥ ૭૯ ॥
સંશોષ્ય મુદ્રયેદ્ ભૂયો ભૂયઃ સંશોષ્ય મુદ્રયેત્ ।
સમ્યગ્વિશોષ્ય મુદ્રાં તાં સ્થાલીં ચુલ્યાં વિધારયેત્ ॥
અગ્નિં નિરન્તરં દદ્યાદ્ યાવદ્દિનચતુષ્ટયમ્ ।
ભાણ્ડોપરિ તતઃ સ્થાલ્યા રસોઽધોભાવદર્શિતમ્ ॥ ૮૧ ॥
શનૈરુદ્ઘાટયેન્મૂર્ધ્વસ્થાલીગતં રસમ્ ।
કર્પૂરવત્સુવિમલં ગૃહ્ણીયાત્ ગુણવત્તરમ્ ॥ ૮૨ ॥
તદ્યથાકુસુમચન્દનકસ્તૂરિકુઙ્કુમૈર્યુક્તમ્ ।
તામ્બૂલેન નિશાયાં સોપ્રતન સપદિ ॥ ૮૩ ॥
વિન્દતિ [illegible] પુષ્ટિં વીર્યં [illegible] વિપુલમ્ ।
જયતિ રમણીરાતકરસકર્પૂરસ્ય સેવક સતતમ્ ॥

अन्वयः–(ततः) सुधीः गैरिकम् इष्टिकां खटिकां तद्वत् स्फटिकां सिन्धुजन्म च वल्मीकं क्षारलवणं भाण्डरञ्जमृत्तिकाम्–प्रत्येकं शुद्धसूतसमं कुर्यात्, अपि च एतानि सर्वाणि संचूर्ण्य वाससा शोधयेत् ॥ एभिः चूर्णैः युतं सूतं यामं यावत् विमर्दयेत्, (ततः) तच्चूर्णसहितं सूतं स्थालीमध्ये परिक्षिपेत्, तस्याः स्थाल्याः मुखे अपरां समां स्थालीं धारयेत्, अनयोः मुखं सवस्त्रकुट्टितमृदा मुद्रयेत्, संशोष्य भूयः मुद्रयेत्, संशोष्य भूयः मुद्रयेत्; तां मुद्रां सम्यक् विशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यां विधारयेत्, दिनचतुष्टयं यावत् निरन्तरम् अग्निं दद्यात्, तद् यन्त्रम् अङ्गारोपरि अहर्निशं यत्नात् रक्षेत्, (ततः) शनैः यन्त्रम् उद्घाटयेत्, ऊर्ध्वस्थालीगतं गुणवत्तरं कर्पूरवत् सुविमलं रसं गृह्णीयात् । तत् देवकुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैः युक्तं खादन् (जनः) सोपद्रवं फिरङ्गं व्याधिं सपदि हरति ॥ रसकर्पूरस्य सततं सेवकः वह्नेः दीप्तिं पुष्टिं वीर्यं विपुलं बलं विन्दति, रमणीशतकं रमयति ॥

પછી ગેરુ, ચૂનો, ઈંટ, ખડી, ફટકડી, સિંધાલૂણ, રાફડાની માટી, ખારાનું લૂણ અને વાસણ રંગવાની માટી, એ દરેક પદાર્થોને શુદ્ધ પારાના વજન જેટલા લઈ વાટી લૂગડાથી ચાળી લઈ તે ચૂર્ણસહિત પારાનું એક પોહોર સુધી મર્દન કરી ચૂર્ણસહિત પારાને હાંડલીમાં મૂકવો. પછી તે હાંડલીના મોઢાંપર તેના જ જેવડી બીજી હાંડલી બરાબર મૂકી બન્ને હાંડલીઓનાં મોઢાંની સંધિને વસ્ત્રસહિત કૂટેલી માટીથી બંધ કરવી. એને સુકાવી વળી તેના ઉપર કપડમટ્ટીનો થર દેવો અને વળી તેને સુકાવી તેના ઉપર કપડમટ્ટીનો થર દેવો; એ થરને સારી રીતે સુકાવી હાંડલીને ચૂલા ઉપર મૂકવી અને ચાર દિવસરાત સુધી અખંડ અગ્નિ દેવો; તેમજ અંગારા ઉપર રહેલા તે યંત્રની રાતદિવસ કાળજીપૂર્વક રક્ષા કરવી. પછી ધીરેથી તે યંત્રને ઉઘાડી ઉપલી હાંડલીમાં આવેલા, અત્યંત ગુણવાન અને કપૂર જેવા નિર્મલ પારાને લઈ લેવો. (એ પારો રસકપૂર કહેવાય છે.) એ રસકપૂરને લવિંગ, ચંદન, કસ્તૂરી અને કેસરની સાથે માણસ ખાય, તો ઉપદ્રવો સહિત ફ્રિરંગ નામનો રોગ [ફિરંગ] તરત મટી જાય છે. એ રસકપૂર સેવનારો પુરુષ જઠરાગ્નિનું દીપન, પુષ્ટિ, વીર્ય તથા ઘણું જ બળ મેળવે છે; તેમજ સો સ્ત્રીઓને રાજી કરી શકે છે. ૭૬–૮૪

टीका–खटिका–खडी । स्फटिका–फटकरी । सिन्धुजन्म–सैन्धवम् । वल्मीकम् वमई । क्षारलवणम्–खारिनोन । भाण्डरञ्जमृत्तिका–काविसा ॥ इति कर्पूररसः ।

સિંદૂર–રસ કરવાની રીત

शुद्धसूतस्य गृह्णीयाद्भिषग्भागचतुष्टयम् ।
शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत्कृत्रिमगन्धकम् ॥ ८५ ॥
अथवा पारदस्यार्धं शुद्धगन्धकमेव हि ।
तयोः कज्जलिकां कुर्याद्दिनमेकं विमर्दयेत् ॥ ८६ ॥
मृत्तिकां वाससा सार्धं कुट्टयेदतियत्नतः ।
तया वारत्रयं सम्यक्काचकूपीं प्रलेपयेत् ॥ ८७ ॥
मृत्तिकां शोषयित्वा तु कूप्यां कज्जलिकां क्षिपेत् ।
तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥ ८८ ॥
अग्निं निरन्तरं दद्याद् यावद्दिनचतुष्टयम् ।
गृह्णीयादूर्ध्वसंलग्नं सिन्दूरसदृशं रसम् ॥ ८९ ॥

अन्वयः–भिषक् शुद्धसूतस्य भागचतुष्टयं शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् कृत्रिमगन्धकं गृह्णीयात्, अथवा पारदस्य अर्धं हि शुद्धगन्धकम् एव (गृह्णीयात्), तयोः कज्जलिकां कुर्यात्, एकं दिनं विमर्दयेत्, (ततः) वाससा सार्धं मृत्तिकाम् अतियत्नतः कुट्टयेत्, तया वारत्रयं काचकूपीं सम्यक् प्रलेपयेत्, मृत्तिकां तु शोषयित्वा कूप्यां कज्जलिकां क्षिपेत्, कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत्, दिनचतुष्टयं यावत् निरन्तरम् अग्निं दद्यात्, ऊर्ध्वसंलग्नं सिन्दूरसदृशं रसं गृह्णीयात् ॥

વૈદ્યે શુદ્ધ કરેલા પારાના ચાર ભાગ લેવા, શુદ્ધ કરેલા ગંધકનો એક ભાગ લેવો અને બનાવટી ગંધકનો એક ભાગે લેવો. અથવા શુદ્ધ કરેલા પારાના અર્ધો ભાગ શુદ્ધ કરેલો ગંધક જ લેવો. પછી પારાની અને ગંધકની કજલી કરી એક દિવસસુધી ઘૂંટવી; વસ્ત્રની સાથે માટીને કૂટી તે માટીથી ઘણા યત્નપૂર્વક કાચની શીશીને ત્રણ વાર લેપન કરવું; માટીને સુકાવી કાચની શીશીમાં પેલી કજલી નાખવી; એ શીશીને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી ચાર દિવસરાત સુધી અખંડિત અગ્નિ દેવો. પછી શીશીના ઉપરના ભાગમાં લાગી રહેલા સિંદૂર જેવા પારાને લઈ લેવો. (એ પારો સિંદૂરરસ કહેવાય છે.) ૮૫–૮૯

મારેલા તથા મૂર્છિત કરેલા પારાના ગુણો

पारदः कृमिकुष्ठघ्नश्चक्षुष्यो दृष्टिदः स्थिरः ।
मृत्युहृच्च महावीर्यो योगवाही ज्वरापहः ॥९०॥
स्मृत्योजोरूपदो वृष्यो वृद्धिकृद्धातुवर्धनः ।
षण्ढत्वनाशनः शूरः खेचरः सिद्धिदः परः ॥९१॥
पारदः सकलरोगहा स्मृतः,
षड्रसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तित-
स्तेन तद्गुणगणैर्विराजते ॥९२॥

પારો કૃમિને તથા કોઢને હણનાર, બળ આપનાર, નેત્રને સારાં કરનાર, આંટો ઉતારનાર, મૃત્યુને હરનાર, ઘણી શક્તિવાળો, સંસર્ગી પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર, તાવને હણનાર; સ્મૃતિને, ઓજને તથા રૂપને આપનાર, કામી પુરુષને ગુણકારી, શરીરની વૃદ્ધિ કરનાર, ધાતુને વધારનાર, નપુંસકપણાનો નાશ કરનાર, આકાશમાં ફરવાની શક્તિ આપનાર, વીર અને અત્યંત સિદ્ધિ આપનાર છે 'પારો સઘળા રોગોનો નાશ કરનાર, છ રસવાળો અને સઘળા સંસર્ગી પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર કહેવાય છે આ પારો પંચભૂતમય કહેવાય છે, તેથી પાંચે ભૂતોના ગુણોના સમૂહો તેમાં રહ્યા છે.' ૯૦-૯૨

રસામૃતગ્રંથમાં કહ્યું છે કે

यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥९३॥

अन्वयः—यस्य रोगस्य यः योगः तेन सह एव योजितः रसेन्द्रः नरकुञ्जरवाजिनां तं रोगं हन्ति ॥

જે રોગોનો જે ઉપાય છે, તેની સાથે પારાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો પારો મનુષ્યોના, હાથીઓના અને ઘોડાઓના તે રોગને મટાડે છે. ૯૩

ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાની રીત

હિંગળાને શુદ્ધ કરવાની રીત

मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् ।
सप्तवारान्प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥१॥

अन्वयः—मेषीक्षीरेण च अम्लवर्गैः सप्तवारान् प्रयत्नेन भावितं दरदं निश्चितं शुद्धिम् आयाति ॥

ગાડરના દૂધથી તથા ખાટા પદાર્થોના રસોથી સાત વાર પ્રયત્નપૂર્વક ભાવના આપેલો હિંગળો અવશ્ય શુદ્ધ થાય છે

શુદ્ધ કરેલા હિંગળાના ગુણો

तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।
हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च,
प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥२॥

अन्वयः—हिङ्गुलं तिक्तं कषायं कटु (च) नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि स्यात्, (तथा) च हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाः प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥

હિંગળો કડવો, તૂરો, તીખો, નેત્રના રોગને મટાડનાર અને કફ, પિત્ત, ઉબકા-મોળ, કોઢ, જ્વર, કમળો, બરલ, આમવાત અને ઝેરનો નાશ કરે છે. ૨

હિંગળામાંથી પારો ખેંચવાની રીત

निम्बूरसैर्निम्बपत्ररसैर्वा याममात्रकम् ।
दरदं मर्दयित्वा तु पातयेत्सूतयुक्तिवत् ॥३॥
तत्रोर्ध्वपिठरीमध्ये ग्राहयेत्सूतमुत्तमम् ।
शुद्धमेव हि तं सूतं सर्वकर्मसु योजयेत् ॥४॥

अन्वयः—निम्बूरसैः वा निम्बपत्ररसैः याममात्रं दरदं मर्दयित्वा सूतयुक्तिवत् तु ऊर्ध्वं पातयेत्, तत्र ऊर्ध्वपिठरीमध्ये उत्तमं रसं गृह्णीयात्, शुद्धम् एव तं सूतं सर्वकर्मसु हि योजयेत् ॥

લીંબુના રસથી અથવા લીંબડાના પાંદડાંના રસથી એક પહોર સુધી હિંગળાને મર્દન કરી પારાના વિષયમાં કહેલી યુક્તિ પ્રમાણે હિંગળાના પારાને ઊંચે ચઢાવવો. પછી ઉપલી હાંડલીમાં લાગી રહેલા ઉત્તમ પારાને લઈ લેવો. હિંગળાનો એ પારો શુદ્ધ જ હોય છે, માટે તેનો સઘળાં કામોમાં ઉપયોગ કરવો. ૩,૪

નહીં શોધાયેલા ગંધકના દોષો

अशुद्धो गन्धकः कुर्यात्कुष्ठं पित्तरुजां भ्रमम् ।
हन्ति वीर्यं वलं रूपं तस्माच्छुद्धः प्रयुज्यते ॥५॥

अन्वयः—अशुद्धः गन्धकः कुष्ठं पित्तरुजां भ्रमं कुर्यात्, वीर्यं वलं रूपं हन्ति, तस्मात् शुद्धः प्रयुज्यते ॥

અશુદ્ધ ગંધક કોઢને, પિત્તસંબંધી રોગને અને ભ્રમને ઉત્પન્ન કરે છે; તથા વીર્યનો, બળનો અને રૂપનો નાશ કરે છે, માટે શુદ્ધ કરેલા ગંધકનો જ ઉપયોગ કરવો. પ

ગંધકને શુદ્ધ કરવાની રીત

लोहपात्रे विनिक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।
तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः ॥ ६ ॥
विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तनुवस्त्रे विनिक्षिपेत् ।
यथा वस्त्राद्विनिःसृत्य दुग्धमध्येऽखिलं पतेत् ।
एवं स गन्धकः शुद्धः सर्वकर्मोचितो भवेत् ॥७॥

अन्वयः—लोहपात्रे घृतं विनिक्षिप्य अग्नौ प्रतापयेत्, तप्ते घृते तत्समान गन्धकजं रजः क्षिपेत्, गन्धकं विद्रुतं दृष्ट्वा तनुवस्त्रे विनिक्षिपेत्, यथा अखिलं वस्त्राद् विनिःसृत्य दुग्धमध्ये पतेत्, एवं शुद्धः सः गन्धकः सर्वकर्मोचितः भवेत् ॥

લોઢાના પાત્રમાં ઘી નાખી અગ્નિમાં ગરમ કરવું. ગરમ થયેલા તે ઘીમાં તેના જેટલા વજનનું ગંધકનું ચૂર્ણ નાખવું. ગંધક પીગળી જાય એટલે તેને ઝીણા લૂગડામાં એ રીતે નાખવો કે જેથી લૂગડામાંથી સવીને તે સઘળો દૂધમાં પડે. આમ કરવાથી ગંધક શુદ્ધ થાય છે અને તે સઘળાં કામોમાં ઉપયોગી થાય છે. ૬,૭

શુદ્ધ ગંધકના ગુણો

गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्तुवरः सरः ॥८॥
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ।
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ॥९॥

अन्वयः—गन्धकः कटुकः तिक्तः वीर्योष्णः तुवरः सरः पित्तलः पाके कटुकः रसायनः कण्डूवीसर्पजन्तुजित् (सन्) कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् हन्ति ॥

ગંધક તીખો, કડવો, ઉષ્ણવીર્ય, ઝાડો ઉતારનાર, પિત્ત કરનાર, પાકમાં તીખો, ઘડપણ તથા રોગોને મટાડનાર અને ચળ, રતવા-રોગ, કૃમિ, કોઢ, ક્ષય, બરલ, કફ તથા વાયુને હણે છે. ૮,૯

અશુદ્ધ અભ્રકના દોષો

पीडां विधत्ते विविधां नराणां,
कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदं च कुर्यात् ।
हृत्पार्श्वपीडां च करोत्यसह्या-
मशुद्धमभ्रं गुरु वह्निहृत्स्यात् ॥ १० ॥

अन्वयः—अशुद्धम् अभ्रं नराणां विविधां पीडां विधत्ते. असह्यां च हृत्पार्श्वपीडां करोति, गुरु (सत्) वह्निहृत् स्यात्, कुष्ठं क्षयं च पाण्डुगदं कुर्यात् ॥

નહીં શોધાયેલું અભ્રક માણસોને અનેક પ્રકારની પીડા કરે, હૃદયમાં તથા પડખામાં અસહ્ય વેદના ઉત્પન્ન કરે તેમ જ ભારે હોઈ જઠરાગ્નિનો નાશ કરે અને કોઢ, ક્ષય તથા પાંડુરોગની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૧૦.

અભ્રકને શુદ્ધ કરવાની રીત

कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् ।
भिन्नपत्रं तु तत्कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः ॥
भावयेदष्टयामं तदेवमभ्रं विशुद्धयति ॥ ११ ॥

अन्वय.—कृष्णाभ्रकं वह्नौ धमेत्, ततः क्षीरे विनिक्षिपेत्, तत् भिन्नपत्रं तु कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोः द्रवैः अष्टयामं भावयेत्, एवं तद् अभ्रं विशुद्धयति ॥

કાળા અભ્રકને અગ્નિમાં નાખી ખૂબ તપાવવું. અભ્રક લાલ થયા પછી તેને દૂધમાં નાખી ઠારવું. પછી તેનાં પડ જુદાં જુદાં કરી તાંદળજાના અને લીંબુના રસથી આઠ પોહોર સુધી ભાવના દેવી, એમ કરવાથી અભ્રક શુદ્ધ થાય છે. ૧૧

અભ્રકને મારવાની રીત

कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोषयित्वाऽथ मर्दयेत् ।
अर्कक्षीरैर्दिनं खल्वे चक्राकारं च कारयेत् ॥ १२
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्गजपुटे पचेत् ।
पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं सप्तवारान्पुनः पुनः ॥ १३ ॥
ततो वटजटाक्वाथैस्तद्वद्देयं पुटत्रयम् ।
म्रियते नात्र सन्देहः प्रयोज्यं सर्वकर्मसु ॥१४॥
तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लोहपात्रे विपाचयेत् ।
घृते जीर्णे तदभ्रं तु सर्वयोगेषु योजयेत् ॥१५॥

अन्वयः—(निम्नदर्शितरीत्या) धान्याभ्रकं कृत्वा अथ च तत् शोषयित्वा खल्वे दिनम्. अर्कक्षीरैः मर्दयेत्, च चक्राकारं कारयेत् ॥ अर्कपत्रैः च वेष्टयेत्, गजपुटे सम्यक् पचेत्, (एवं) पुनः मर्द्यं, पुनः पाच्यं,

…मभ्रकम् पुनः पुनः (एवं कृत्वा) तत्र वटजटाक्वाथेन (मर्दयित्वा) पुटत्रयं देयम्, (येन तद् अभ्रं) म्रियते, अत्र संदेहः न, सर्वकर्मसु (तत्) प्रयोज्यम्, (ततः) मृताभ्रकतुल्यं घृतं लोहपात्रे विपाचयेत्, घृते जीर्णे तद् अभ्रं तु सर्वरोगेषु योजयेत् ॥

નીચે લખ્યા પ્રમાણે ધાન્યાભ્રક કરી તેને સુકાવી ખરલમાં એક દિવસ સુધી આકડાના દૂધથી તેનું મર્દન કરવું પછી તેની ટીકડી કરી આકડાના પાંદડાથી વીંટીને સારી રીતે અગ્નિનો ગજપુટ દેવો. ગજપુટ કરી રહ્યા પછી તેમાંથી કાઢી આકડાના દૂધથી મર્દન કરી, ટીકડી કરી આકડાનાં પાંદડામાં વીંટીને ગજપુટ દેવો. એમ વારવાર કરતાં સાત વાર થયા પછી વડની વડવાઈના ક્વાથથી ખરલમાં મર્દન કરી ત્રણ વાર અગ્નિનો ગજપુટ દેવો; આમ કરવાથી અભ્રક અવશ્ય મરી જાય છે પછી લોઢાના વાસણમાં મરેલા અભ્રકના વજન જેટલું ઘી નાખી તેમાં તે અભ્રકને પકાવવું; એ સઘળું ઘી અભ્રકને પચી જાય, ત્યારે તેને સઘળા પ્રયોગોમાં કામે લગાડવું ૧૨-૧૫

ધાન્યાભ્રક કરવાની રીત

पादांशशालिसंयुक्तमभ्रं बद्ध्वाऽथ कम्बले ।
त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत्क्लिन्नं मर्दयेत्करैः ॥१६॥
कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं वालुकारहितं च यत् ।
तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये ॥१७॥

अन्वय—पादांशशालिसंयुक्तम् अभ्रं कम्बले बद्ध्वा अथ त्रिरात्रं नीरे स्थापयेत्, क्लिन्नं तत् करैः मर्दयेत्। कम्बलात् गलितं वालुकारहितं च यत् सूक्ष्मं (अभ्रम्) तत् धान्याभ्रम् इति अभ्रमारणसिद्धये प्रोक्तम् ॥

અભ્રકના વજનથી ચોથા ભાગે ચોખા લઈ તેઓની સાથે અભ્રકને કામળામાં બાંધી ત્રણ રાત સુધી પાણીમાં રાખી મૂકવું પછી પલળેલા અભ્રકને હાથથી ચોળી કામળામાંથી ગાળવું કામળામાંથી જેટલું રેતી જેવું સૂક્ષ્મ જે અભ્રક થાય તે ધાન્યાભ્રક કહેવાય છે, એ ધાન્યાભ્રકને ઉપર કહેલી રીત મારણ કરવા માટે કહ્યું છે ૧૬,૧૭

મારેલા અભ્રકના ગુણો

अभ्रं कषायं मधुरं सुशीत-
मायुष्करं धातुविवर्धनं च ।
हन्यात्त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठ-
प्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमींश्च ॥१८॥
रोगान् हन्ति द्रढयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते,
तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव ।
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् सिंहतुल्यप्रभावान्,
मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रम् ॥१९॥

अन्वय—अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतम् आयुष्करं च धातुविवर्धनं (तथा) त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठं च प्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमीन् हन्यात् ॥ सेव्यमानं मृताभ्रं रोगान् हन्ति, वपुः द्रढयति वीर्यवृद्धिं विधत्ते, तारुण्याढ्यं योषितां शतं नित्यम् एव रमयति दीर्घायुष्कान् सिंहतुल्यप्रभावान् सुतान् जनयति मृत्योः भीतिं सततं हरति ॥

અભ્રક તૂરૂ, મધુર, ઘણું જ ટાઢું અને આયુષ્યને તથા ધાતુને વધારનાર હોઈ ત્રિદોષ, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, બરલ, પેટની ગાંઠ, ઝેર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે; મારેલું અભ્રક નિરંતર સેવ્યું હોય, તો રોગોને હણે છે, શરીરને મજબૂત કરે છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે, નિત્ય જુવાનીથી ભરપૂર સો સ્ત્રીઓને રમાડી શકે છે, લાંબા આયુષ્યવાળા તથા સિંહ જેવા પરાક્રમી દીકરા ઉત્પન્ન કરાવે છે અને મૃત્યુનો ભય બરાબર હરે છે ૧૮,૧૯

અશુદ્ધ હરતાલના રોગો

अशुद्धं तालमायुर्घ्नं कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोचान् कुरुते तेन शोधयेत् ॥२०॥

અશુદ્ધ હરતાલ આયુષ્યને હરે, કફ, વાયુ તથા પ્રમેહને ઉત્પન્ન કરે, તાપ ઉપજાવે, ફોલ્લા ઉત્પન્ન કરે અને અંગોનો સંકોચ કરે છે, માટે હરતાલને શુદ્ધ કરવું જોઈએ ૨૦

હરતાલને શુદ્ધ કરવાની રીત

तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजे रसे ॥२१॥
तिलतैले पचेद्यामं यामं च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥२२॥

अन्वय—तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं दोलायन्त्रेण यामैकं काञ्जिके पचेत्। ततः यामैकं कूष्माण्डजे रसे, यामं तिलतैले, यामं च त्रिफलाजले पचेत्, एवं यन्त्रे

चतुर्थीमं पक्वं तालकं शुद्ध्यति ॥

હરતાલનો ભૂકો કરી તે ભૂકાને એક પોહોર સુધી દોલાયંત્રથી કાંજીમાં બાફવો; પછી એક પોહોર સુધી કોળાંના રસમાં, એક પોહોર સુધી તલના તેલમાં અને એક પોહોર સુધી હરડાં, બેહડાં તથા આમળાનાં પાણીમાં બાફવો; એ રીતે દોલાયંત્રમાં ચાર પોહોર સુધી પાકેલું હરતાલ શુદ્ધ થાય છે. ૨૧,૨૨

હરતાલને મારવાની રીત

सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्वे विमर्दयेदेकं दिनं पश्चाद्विशोषयेत् ॥ २३ ॥
ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्धं प्रपूरयेत् ।
तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥ २४ ॥
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्धयेत् ॥२५
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्च वह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका ॥२६॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥२७॥

अन्वयः—शुद्धं सदलं तालकम् एकं दिनं खल्वे पौनर्नवरसेन तु विमर्दयेत्, पश्चात् विशोषयेत्। ततः स्थाल्याम् अर्धं पुनर्नवाक्षारैः प्रपूरयेत्, तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनः तेन एव आकण्ठं पिठरं पूरयेत्, तस्य मुखे पिधानं धारयेत्। स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमात् वह्निं विवर्धयेत्। अन्तरशून्यानि पञ्च दिनानि वह्निं प्रदापयेत्, एवं तत् तालं म्रियते, तस्य मात्रा एकरक्तिका (भवति), यथायोग्यम् अनेकानि अनुपानानि प्रयोजयेत् ॥

શુદ્ધ કરેલ પતરાંવાળાં હરતાલને એક દિવસ સુધી ખરલમાં સાટોડીના રસથી પાટીને સુકવવું. પછી એક હાંડલી લઈ તેના અર્ધ ભાગમા સાટોડીનો ખાર ભરી તે ઉપર હરતાલનો ગોળો મૂકી તે હાંડલીને પાછી ગળાં સુધી સાટોડીના ખારથી ભરીને મોઢા ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી દેવું. એ હાંડલીને ચૂલે ચઢાવી અનુક્રમે અગ્નિને વધારતા જવું. અખંડ પાંચ દિવસરાત સુધી એ પ્રમાણે અગ્નિ દેવાથી હરતાલ મરી જાય છે. તેની માત્રા એક રતીભારની હોય છે અને તેમાં યોગ્યતા પ્રમાણે અનેક અનુપાનોની યોજના કરવી.

શોધેલ અને મારેલ હરતાલના ગુણો

हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।
कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् ॥ २८ ॥

अन्वयः—हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं (सत्) विषं (च) कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् हरेत् ॥

હરતાલ તીખું, સ્નિગ્ધ, તૂરું અને ગરમ હોઈ ઝેર, ચળ, કોઢ, મોઢાના રોગ, લોહીનો બગાડ, કફ, પિત્ત, ખરાબ કેશ અને વ્રણને મટાડે છે. ૨૮

टीका—अन्यच्च—વળી બીજું—

तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्यवृद्धिं तथाऽयुषम् ॥२९

अन्वयः—शोधितं तालकं रोगान् हरते, कुष्ठमृत्युज्वरापहं (भवति), कान्तिं वीर्यवृद्धिं तथा आयुषं कुरुते ॥

શોધેલું હરતાલ રોગોને ટાળે; કોઢને મૃત્યુને તથા તાવને મટાડે; કાંતિને સારી કરે, વીર્યને વધારે અને આયુષને લાંબું કરે છે. ૨૯

મણશીલની ઓળખ

तालकस्यैव भेदोऽस्ति मनोगुप्तैतदन्तरम् ।
तालकं त्वतिपीतं स्याद्रक्ता मनःशिला ॥३०॥

अन्वयः—मनोगुप्ता तालकस्य एव भेदः अस्ति, (तथाऽपि) अन्तरं तु एतत्–(यत्) तालकम् अतिपीतं स्यात्, मनःशिला रक्ता भवेत् ॥

મણશીલ એ હરતાલનો જ ભેદ છે, છતાં તફાવત આ છે, કે હરતાલ બહુ પીળું હોય અને મણશીલ રાતું હોય છે. ૩૦

અશુદ્ધ મણશીલના દોષો

मनःशिला मन्दबलं करोति,
जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरेण ।
मलस्य बन्धं किल मूत्ररोधं
सशर्करं कृच्छ्रगदं च कुर्यात् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—मनःशिला शोधनम् अन्तरेण जन्तुं ध्रुवं मन्दबलं करोति, मलस्य बन्धं मूत्ररोधं च सशर्करं कृच्छ्रगदं किल कुर्यात् ॥

મણશીલ જો શુદ્ધ કરેલ ન હોય, તો તે માણસના બળને અવશ્ય ઓછું કરે, મળબંધ કરે, મૂત્રને રોકે અને સાકરવાળું મૂત્રકૃચ્છ્રનું દરદ અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૧

મણશીલને શુદ્ધ કરવાની રીત

पचेत् त्र्यहमजामूत्रे दोलायन्त्रे मनःशिलाम्।
भावयेत्सप्तधा पित्तैरजायाः सा विशुध्यति॥३२॥

अन्वय—मनःशिलां त्र्यहं दोलायन्त्रे अजामूत्रे पचेत्, (ततः) अजायाः पित्तैः सप्तधा भावयेत्, (एवं) सा विशुध्यति॥

મણશીલને ત્રણ દિવસસુધી દોલાયંત્રમાં બકરીના મૂત્રની અંદર પકાવવું અને પછી તેને બકરીના પિત્તથી સાત વાર ભાવના દેવી, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે ૩૨

શુદ્ધ મણશીલના ગુણો

मनःशिला गुरुर्वर्ण्या सरोष्णा लेखनी कटुः।
तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफास्रनुत्॥३३

મણશીલ ભારે, વર્ણને સારો કરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, ગરમ, મળોને ખોતરી કાઢનાર, તીખું, કડવું અને સ્નિગ્ધ હોઈ ઝેર, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂતનો વળગાડ, કફ અને લોહીના બગાડને મટાડનાર છે ૩૩

કલખાપરિયાને શુદ્ધ કરવાની રીત

भावप्रकाश टीका—अयं खर्परस्तुत्थभेदस्तस्य शोधनविधि॥

કલખાપરિયું એ મોરથુથુની જ એક જાત છે, તેનું શોધન આ રીતે થાય છે—

नरमूत्रे च गोमूत्रे सप्ताहं रसकं पचेत्।
दोलायन्त्रेण शुद्धः स्यात्ततः कार्येषु योजयेत्॥३४॥

अन्वय—रसकं दोलायन्त्रेण सप्ताहं नरमूत्रे च गोमूत्रे पचेत्, तत शुद्धः स्यात् (तं च) कार्येषु योजयेत्॥

કલખાપરિયાને દોલાયંત્રથી સાત દિવસ સુધી માણસના મૂત્રમાં અને સાત દિવસ સુધી ગાયના મૂત્રમાં બાફવું, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે; શુદ્ધ કર્યા પછી તેનો કરકોઈ કાર્યોમાં ઉપયોગ કરવો ૩૪

શુદ્ધ કલખાપરિયાના ગુણો

खर्परः कटुकः क्षारः कषायो वामको लघुः।
लेखनो भेदनः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत्।
विषाश्मकुष्ठकण्डूनां नाशनः परमं मतम्॥३५॥

કલખાપરિયું તીખું, ખારું, તૂરું, ઉલટી કરાવનાર, હલકું, મળોને ખોતરનાર, ઝાડો લગાડનાર, ટાઢું, નેત્રને હિતકારી, કફ તથા પિત્તને હરનાર હોઈ ઝેર, પથરી, કોઢ તથા ખસનો અત્યંત નાશ કરનાર મનાય છે. ૩૫

સઘળા ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાની સામાન્ય રીત

सूर्यावर्तो वज्रकन्दः कदली देवदालिका।
शिग्रुः कोशातकी वन्ध्या काकमाची च वालकम्॥३६
पञ्चाङ्गस्वरसैरेव मिश्रितैर्लवणैः सह।
भावयेत्स्वरसैर्वा दिनमेकं प्रयत्नतः॥३७॥
ततः पचेच्च तद्द्रावैर्दोलायन्त्रे दिनं सुधीः।
एवं शुध्यन्ति ते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि ये॥३८॥

अन्वय—सूर्यावर्त वज्रकन्द कदली देवदालि शिग्रु कोशातकी वन्ध्या काकमाची च वालकम्—एषाम् पञ्चाङ्गस्वरसैः एव मिश्रितैः लवणैः सह च प्रयत्नतः एकं दिनं भावयेत्। ततः च सुधीः दोलायन्त्रे तद्द्रावैः दिनं पचेत्, एवं ये उपरसाः प्रोक्ताः ते सर्वे शुध्यन्ति हि॥

હીરો ભાગરો, કડવું સૂરણ, કેળ, દૂધવેલ, સરગવો, કડવી ઘીસોડી, વાંઝણી કંટોલી, પીલુડી અને વાળો, એમાંના એકનો જ રસ તથા જવખાર, ટંકણખાર, સાજીખાર, પંચ લવણ અને ખાટા પદાર્થોનો રસ (તૈયાર કરી) તેમાં એક દિવસ સુધી ઉપરસોને કાળજીથી પલાળવા અને પછી દોલાયંત્રમાં એક દિવસ સુધી ઉપર કહેલા પદાર્થોના રસમાં બાફવા, એટલે ઉપર જે ઉપરસો કહ્યા છે, તે સઘળા શુદ્ધ થાય છે ૩૬-૩૮

બીજા ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાની રીત

कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खं कासीसं टङ्कणं तथा।
नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटकाः॥३९॥
जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा।
शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये॥४०॥

अन्वय—कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खं कासीसं टङ्कणं तथा नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटकाः—अमी (एते) जम्बीरवारिणा स्विन्नाः कोष्णवारिणा (च) क्षालिताः (सन्तः) शुद्धिम् आयान्ति, (ततः) भिषग्भिः योगसिद्धये योज्याः॥

પીળીઓ, ગેરુ, શંખ, હીરાકસી, ટંકણખાર, સુરમો, છીપની જાતો, શંખલાં અને કોડીઓને લીંબુના રસમાં બાફી ગરમ પાણીથી ધોઈ નાખવા, એટલે તેઓ શુદ્ધ થાય છે. વૈદ્યોએ એમ શુદ્ધ કરેલા એ પદાર્થોનો યોગસિદ્ધિ માટે ઉપયોગ કરવો ૩૯,૪૦

ટીકા-एवं शोधितानामुपरसानां पृथग्गुणा गुणप्रन्थे द्रष्ट्व्याः ॥ એમ શોધેલા ઉપરસોમાં જે જુદા જુદા ગુણો છે, તેઓને પ્રથમ કહેલા ગુણપ્રકરણમાં જોઈ લેવા.

રત્નોનાં શોધન તથા મારણની રીત

અશુદ્ધ હીરાના દોષો

अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथां तथा ।
पाण्डुतां पङ्गुलत्वं च तस्मात् संशोध्य मारयेत् ॥ १

अन्वयः—अशुद्धं वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथां तथा पाण्डुतां च पङ्गुलत्वं कुरुते, तस्मात् (तत्) संशोध्य मारयेत् ॥

અશુદ્ધ હીરો કોઢને, પડખામાં પીડાને, પાંડુરોગને અને પાંગળાપણાને કરે છે, માટે હીરાને શુદ્ધ કરી મારવો જોઈએ. ૧

હીરાને શુદ્ધ કરવાની રીત

कुलत्थकोद्रवक्वाथे दोलायन्त्रे विपाचयेत् ।
व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं तद्विशुद्ध्यति ॥२॥

अन्वयः—वज्रं व्याघ्रीकन्दगतं (कृत्वा) दोलायन्त्रे कुलत्थकोद्रवक्वाथे त्रिदिनं विपाचयेत्, (येन) तत् विशुद्ध्यति ॥

હીરાને ભોરીંગણીના કંદમાં નાખી દોલાયંત્રમાં કળથીના અને કોદરાના ક્વાથમાં ત્રણ દિવસ સુધી બાફવો, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. ૨

ટીકા—व्याघ्री—कण्टकारिका ।

હીરાને શુદ્ધ કરવાની બીજી રીત

गृहीत्वाह्नि शुभे वज्रं व्याघ्रीकन्दोदरे क्षिपेत् ।
महिषीविष्ठया लिप्त्वा कारीषाग्नौ विपाचयेत् ॥३॥
त्रियामायां चतुर्यामं यामिन्यन्तेऽश्वमूत्रके ।
सेचयेत्पाचयेदेवं सप्तरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ४ ॥

अन्वयः—शुभे अह्नि वज्रं गृहीत्वा व्याघ्रीकन्दोदरे क्षिपेत्, महिषीविष्ठया लिप्त्वा त्रियामायां चतुर्यामं कारीषाग्नौ विपाचयेत्। यामिन्यन्ते अश्वमूत्रके सेचयेत्, एवं (पुन:पुन:) पाचयेत् (च सेचयेत्, येन) सप्तरात्रेण (तत्) शुद्ध्यति ॥

શુભ દિવસે હીરાને ભોરીંગણીના કંદમાં નાખી ભેંસના છાણનું લેપન કરી રાતના ચાર પહોરસુધી અડાયાંના અગ્નિમાં પકાવવો અને સવારે ઘોડાના મૂત્રમાં ઠારવો; એ રીતે સાત રાત સુધી વારંવાર કરવાથી હીરો શુદ્ધ થાય છે. ૩,૪

હીરાને મારવાની રીત

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ते क्षिपेत्क्वाथे कुलत्थजे ।
तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भवेद्भस्म त्रिसप्तधा ॥ ५ ॥

अन्वयः—तप्तं तप्तं (शुद्धं) वज्रं हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ते कुलत्थजे क्वाथे पुनः (पुनः) क्षिपेत्, (एवं) त्रिसप्तधा (करणेन वज्रं) भस्म भवेत् ॥

હીરાને તપાવી તપાવી હિંગ અને સિંધાલૂણથી સંયુક્ત કરેલા કળથીના ક્વાથમાં વારંવાર નાખવો; એ રીતે એકવીશ વાર કરવાથી હીરો ભસ્મ થઈ જાય છે. ૫

હીરાને મારવાની બીજી રીત

मेषशृङ्गभुजङ्गास्थिकूर्मपृष्ठाम्लवेतसम् ।
शशदन्तं समं पिष्ट्वा वज्रीक्षीरेण गोलकम् ॥
कृत्वा तन्मध्यगं वज्रं म्रियते ध्मातमेव हि ॥६॥

अन्वयः—मेषशृङ्ग — भुजङ्गास्थि — कूर्मपृष्ठ— अम्लवेतसं शशदन्तं (च) समं वज्रीक्षीरेण पिष्ट्वा गोलकं कृत्वा तन्मध्यगं वज्रं ध्मातम् एव हि म्रियते ॥

ઘેટાનું શીંગડું, સર્પનું હાડકું, કાચબાની પીઠ, અમ્લવેતસ નામનું લીંબુ અને સસલાના દાતને સમ ભાગે લઈ થોરના દૂધમાં વાટી તેનો ગોળો બનાવી તેની અંદર હીરાને મૂકી અગ્નિનો પુટ દેવો, એટલે તરત હીરો મરી જાય છે. ૬

મારેલા હીરાના ગુણો

आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च ।
सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः ॥ ७ ॥

अन्वयः—मृतं वज्रं सेवितं (सत्) आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं च सौख्यं करोति, सर्वरोगघ्नं (भवेत्), न संशयः ॥

મારેલો હીરો સેવ્યો હોય તો આયુષ, પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય, શરીરનો વર્ણ તથા સુખ કરે અને બધા રોગોનો નાશ કરે, એમાં સંશય નથી. ૭

સઘળાં રત્નોનાં શોધનમારણની રીત તથા ગુણો

वज्रवत्सर्वरत्नानि शोधयेन्मारयेत्तथा ।
शुद्धानां मारितानां च तेषां [illegible]

मणयो वीर्यतः शीता मधुरास्तुवरा रसात् ।
चक्षुष्या लेखनाश्चापि धारणात् विषहारकाः ॥९॥
धारणाद्धे तु मङ्गल्या ग्रहदृष्टिहरा अपि ॥१०॥

अन्वय —अप्रस्तावपि रत्नानि शोधयेत् तथा मारयेत्, शुद्धानां च मारितानां तेषां गुणान् अपि ब्रूमः—मणयः वीर्यतः शीताः मधुराः रसात् तुवराः चक्षुष्याः लेखनाः अपि च धारणात् विषहारकाः (सन्ति), ते तु धारणात् मङ्गल्याः ग्रहदृष्टिहराः अपि (भवन्ति) ॥

સઘળાં રત્નોને હીરાની પેઠે જ શુદ્ધ કરીને મારવાં, મારેલાં રત્નોના ગુણો હું કહું છું, તે તમે સાંભળો : રત્નો (મણિઓ) શીત વીર્યવાળાં, મધુર, રસમાં તુરા, નેત્રને હિતકારી, મળોને ઉખેડનાર, ઝેરો ઉતારનાર અને ઝેરને હરનાર છે રત્નોને પહેરવાથી પણ મંગલ થાય છે, ગ્રહની પીડાઓ મટે છે અને કોઈની નજર લાગતી નથી. ૮-૧૦

ટીકા-રત્નાનાં શોધનમારણવિધિશ્ચિન્ત્ય —રત્નોને શુદ્ધ કરવાની તથા મારવાની રીત (વૈદ્યોએ) વિચારી લેવી.

વિષ-ઉપવિષને શુદ્ધ કરવાની રીત

વછનાગનું સ્વરૂપ

सिन्दुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा ।
यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥१॥

अन्वय —सिन्दुवारसदृक्पत्रः वत्सनाभ्याकृतिः तथा यत्पार्श्वे (अन्यस्य कस्यचित्) तरोः वृद्धिः न (भवेत्), स वत्सनाभः भाषितः ॥

નગોડના જેવા પાંદડાંવાળો, વાછડાની નાભિના જેવા આકારવાળો અને જેની પાસે બીજા કોઈ ઝાડની વૃદ્ધિ થતી નથી, તે વછનાગ કહેવાય છે ૧

ઝેરને શુદ્ધ કરવાની રીત

गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्य विषं तेन विशुध्यति ।
रक्तसर्षपतैलाक्ते स्थाप्यं वा वाससि ॥२॥
ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥३॥

अन्वय-विषं त्रिदिनं गोमूत्रे स्थाप्यं, तथा च रक्तसर्षपतैलाक्ते वाससि धार्यं, तेन (तत्) विशुध्यति । गरले ये गुणाः प्रोक्ताः ते विशोधनात् हीनाः स्युः, तस्मात् विषं तु प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥

ઝેરને ત્રણ દિવસ સુધી ગોમૂત્રમાં રાખવું અને પછી રાતા સરસવના તેલથી ભીંજવેલા કપડામાં રાખવું, તેથી ઝેર શુદ્ધ થાય છે. ઝેરમાં જે ગુણો કહ્યા છે તેઓ તેને શુદ્ધ કરવાથી ઓછા થાય છે, માટે ઝેરને તો શુદ્ધ કર્યો પછી જ તેનો ઔષધોમાં ઉપયોગ કરવો ૨,૩

ઝેરના ગુણો

विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च ।
आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि मदावहम् ॥४॥

अन्वय—विषं प्राणहरं व्यवायि च विकाशि च आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि मदावहं प्रोक्तम् ॥

ઝેર પ્રાણને હરનાર, આખા શરીરમાં પ્રથમ વ્યાપીને પછી પાકનાર, ઓજનું શોષણ કરી સાંધાઓના બંધને ઢીલા કરનાર, અગ્નિના અધિક અંશવાળું, વાયુને તથા કફને હરનાર, સંસર્ગી પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર અને (પોતામાં તમોગુણની મુખ્યતા હોવાથી) બુદ્ધિનો નાશ કરનાર કહેવાય છે. ૪

ટીકા-વ્યવાયિ-સકલશરીરમનુવ્યાપ્ય પૂર્વં પાકમાર્ગમ, વિકાશિ-ઓજઃશોષણપૂર્વકં સન્ધિબન્ધશિથિલીકરણશીલમ્ । આગ્નેયમ્-અગ્નિપ્રધાનમ્ । યોગવાહિ-સંસર્ગિગુણગ્રાહકમ્ । મદાવહ-તમોગુણપ્રાધાન્યેન બુદ્ધિવિધ્વંસકમ્ ।

तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ।
योगवाहि परं वातश्लेष्मजित्सन्निपातहृत् ॥५॥

अन्वय—तद् एव (विषं) युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनं परं योगवाहि वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत् (भवति) ॥

એ જ ઝેર જો યુક્તિપૂર્વક (ખાવામાં) યોજ્યું હોય તો જીવન આપે, મરણ તથા રોગોને ટાળે, સંસર્ગી પદાર્થોના ગુણોને અત્યંત ગ્રહણ કરે, વાયુને તથા કફને જીતે અને સન્નિપાતને મટાડે છે ૫

ઉપવિષોની સાત જાતિ

अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः ।
गुञ्जाहिफेनौ धत्तूरः सप्तोपविषजातयः ॥६॥

આકડાનું દૂધ, થોરનું દૂધ, કળિહારી કે દેશી દૂધિયો વછનાગ, કણેર, અફીણ, ચણોઠી અને ધતૂરો-એ સાત ઉપવિષોની જાતિ છે. ૬

टीका—एतेषां शोधनं चिन्त्यं, गुणास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः । તેઓને શુદ્ધ કરવાની રીત વિચારી લેવી અને તેઓના ગુણો તે તે પ્રકરણોમાંથી જોઈ લેવા. ૬

કયા પદાર્થોમાં કયાં સુધી ગુણો રહે છે?

गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ।
मासद्वयात् तथा चूर्णं लभते हीनवीर्यताम् ॥७॥
हीनत्वं गुटिकालेहौ लभेते वत्सरं यदि ।
हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ॥८॥

अन्वयः—औषधं तद्रूपं (सत् अपि) वर्षात् ऊर्ध्वं गुणहीनं भवेत्, तथा चूर्णं मासद्वयात् हीनवीर्यतां लभते ॥ गुटिकालेहौ यदि वत्सरं (स्यात् तर्हि) हीनत्वं लभेते, तथा घृततैलाद्याः चतुर्मासाधिकाः (भवेयुः तर्हि) हीनाः स्युः ॥

ઔષધ તેવા ને તેવા રૂપવાળું હોય છતાં એક વર્ષ પછી ગુણરહિત થાય છે. ચૂર્ણ બે મહિના પછી ઓછી શક્તિવાળું થઈ જાય છે. ગોળી અને અવલેહ એક વર્ષ પછી શક્તિરહિત થાય છે. ઘી અને તેલ આદિ પદાર્થો સોળ મહિના પછી ઓછી શક્તિવાળાં થાય છે. ૭,૮

टीका—घृततैलाद्या इति योगविशेषणम् । चतुर्मासाधिकाः—वत्सरादुपरि चत्वारो मासा अधिका येषु ते— આ શ્લોકમાં 'घृततैलाद्याः' એ પદ યોગનું વિશેષણ છે અને 'चतुर्मासाधिकाः' એ પદનો અર્થ એક વર્ષ ઉપર ચાર મહિના જેઓને થયા હોય, એવો સમજવો.

घृततैलयोर्विशेषमाह तन्त्रान्तरे—ઘી અને તેલની બાબતમાં જે વિશેષતા છે, તે બીજા ગ્રંથમાં જણાવેલી અહીં કહે છે:

घृतमब्दात्परं पक्वं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
तैलं पक्वमपक्वं च चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥९॥
औषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् ।
पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवो धातवो रसाः ॥१०॥

अन्वयः—पक्वं घृतम् अब्दात् परं हीनवीर्यत्वम् आप्नुयात्, तैलं (तु) पक्वं च अपक्वं चिरस्थायि गुणाधिकं (च भवति) ॥ लघुपाकाः ओषध्यः वत्सरात् परं निर्वीर्याः स्युः, आसवः धातवः रसाः पुराणाः (सन्तः) गुणैः युक्ताः स्युः ॥

'પાકું ઘી એક વર્ષ પછી શક્તિરહિત થાય છે અને તેલ તો પાકું હોય કે કાચું હોય છતાં લાંબા કાળ સુધી રહેનારું અને અધિક ગુણોવાળું થાય છે. તરત પાકનારી ધાન્ય આદિ ઔષધિઓ એક વર્ષ પછી શક્તિરહિત થાય છે. આસવો, ધાતુઓ અને રસો તો જેમ વધારે જૂના થાય તેમ અધિક ગુણવાળા થાય છે.' ૯-૧૦.

टीका—तदपि षोडशमासाभ्यन्तरितं पक्वं तैलं गुणाधिकं बोद्धव्यम् । એ તેલ પણ સોળ મહિનાની અંદર પાકેલું અધિક ગુણવાળું થાય છે, એમ જાણવું. ओषध्यो—धान्यादयः । लघुपाकाः—शीघ्रपाकाः निर्वीर्याः स्युः ॥

સ્નેહપાનવિધિ

સ્નેહના પ્રકાર અને તે પીવાનો સમય

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ।
मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ॥१॥
स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ।
तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ॥२॥
द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा यमकस्त्रिवृतो महान् ।
पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा ॥३॥

अन्वयः—घृतं तैलं वसा तथा मज्जा (इत्येवं) स्नेहः चतुर्विधः प्रोक्तः, तं च मर्त्यः रवौ किंचित् अभ्युदिते पिबेत् ॥ स्थावरः च जङ्गमः—द्वियोनिः एव स्नेहः उच्यते, स्थावरेषु तिलतैलं, जङ्गमेषु घृतं वरम् (अस्ति) ॥ द्वाभ्यां यमकः, त्रिभिः त्रिवृतः, चतुर्भिर् वा महान् (स्नेहः स्यात्) । त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं वा षडहानि पिबेत् ॥

ઘી, તેલ, ચરબી અને મજ્જા—હાડકાની અંદરનો ચીકણો રસ—એમ ચાર પ્રકારનો સ્નેહ કહેવાય છે. માણસે સૂર્યનો કાંઈક ઉદય થાય તે સમયે સ્નેહ પીવો જોઈએ. સ્થાવર અને જંગમ—એ બેમાંથી સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્થાવરથી થયેલા સ્નેહોમાં તલનું તેલ ઉત્તમ છે અને જંગમથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહોમાં ઘી ઉત્તમ છે. ઘી અને તેલ એ બન્ને ભેગાં થવાથી '**યમક**' નામનો સ્નેહ થાય છે; ઘી, તેલ અને ચરબી એ ત્રણ ભેગાં થવાથી '**ત્રિવૃત**' નામનો સ્નેહ થાય છે; ઘી, તેલ, ચરબી અને હાડકાંનો રસ એ ચાર ભેગાં થવાથી '**મહાસ્નેહ**' થાય છે. એ સ્નેહને ત્રણ, ચાર, પાંચ કે છ દિવસ પીવો. ૧-૩.

ટીકા–ત્રયાણામપિ–ત્રયાણાં સ્નેહાનાં–ઘૃતતૈલવસાનાં સમવાયેન સ્નેહ સ્યાત્। ત્રિભિઃ સ્નેહૈ–ઘૃતતૈલવસા-મજ્જભિઃ મિલિતૈઃ સ્યાત્। ચતુર્ભિઃ સ્નેહૈઃ સમવાયેન મિલિતૈર્મહાસ્નેહ સ્યાદિત્યર્થ–આનો આ અર્થ છે–ઘી અને તેલ–એ બેને ભેગા કરાય તે 'યમક' નામે સ્નેહ થાય, ઘી, તેલ અને ચરબી–એમ ત્રણ સ્નેહો ભેગા થવાથી 'ત્રિવૃત' નામે સ્નેહ થાય અને ઘી, તેલ ચરબી તથા હાડકાંની અંદરની મીંજાગ–એ ચાર સ્નેહો ભેગા થવાથી 'મહાસ્નેહ' નામે સ્નેહ થાય છે

મૃદુમધ્યક્રૂરકોષ્ઠેષુ ત્ર્યહં ચતુરહં પઞ્ચાહં વ્યવસ્થાપયેદિતિ। મૃદુ–કોમળ, મધ્ય તથા ક્રૂર–અતિશય કઠણુ કોઠા પ્રમાણે ત્રણ અનુક્રમે ત્રણ ચાર, પાંચ કે છ દિવસો કહ્યા છે. તે સઘળું કહ્યું છે કે–

મૃદુકોષ્ઠસ્ત્રિરાત્રેણ સ્નિહ્યત્યચ્છોપસેવયા।
સ્નિહ્યતિ મધ્યકોષ્ઠશ્ચતુર્ભિશ્ચ દિવસૈઃ ક્રૂરઃ ॥૪॥
પઞ્ચભિર્વાઽપ્યથ ષડ્ભિર્વા દિનૈઃ ક્રૂરો વિશુધ્યતિ।
સપ્તરાત્રાત્પરં સ્નેહ સાત્મ્યીભવતિ સેવિતઃ ॥૫॥

અન્વય–મૃદુકોષ્ઠ ત્રિરાત્રેણ અચ્છોપસેવયા સ્નિગ્ધ (ભવતિ) મધ્યકોષ્ઠ ચતુર્ભિ દિવસૈ શુધ્યતિ સ્નિહ્યતિ ॥ ક્રૂર (કોષ્ઠ) પઞ્ચભિ અથવા ષડ્ભિ દિનૈ વા વિશુધ્યતિ સેવિત સ્નેહ સપ્તરાત્રાત્ પરં સાત્મ્યીભવતિ ॥

'કોમળ કોઠો ત્રણ દિવસ સુધી સ્નેહનું સેવન કરવાથી સ્નિગ્ધ થાય છે, મધ્યમ કોઠો ચાર દિવસ સુધી સ્નેહનું સેવન કરવાથી સ્નિગ્ધ થાય છે અને ક્રૂર કોઠો પાંચ કે છ દિવસ સુધી સ્નેહનું સેવન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે કોઠો ગમે તેવો હોય પણ સઘળા માણસોને સાત રાત પછી જ સ્નેહ શરીરને અનુકૂળ થાય છે ૪,૫

ટીકા–મૃદુમધ્યક્રૂરકોષ્ઠાનાં સર્વેષામપિ સપ્તરાત્રાત્પરં સાત્મ્યીભવતિ–વાતઘ્ન ... વાયુનું ... ઇત્યાદિ ... સાત્મ્યીભવતિ। ન તુ સપ્તરાત્રાત્પરમપિ કરોતિ ॥ કોમળ મધ્યમ કે ક્રૂર–કઠણ કોઠાવાળા લોકોને સ્નેહ સાત દિવસો પૂરા થતા પછી જ અનુકૂળ અથવા માફક આવે છે. એટલે વાયુને હરનો થનારે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે કોઠાને શુદ્ધ કરે છે અંગોને કોમળ તથા સ્નિગ્ધ કરે છે, સ્વરને તથા વાણીને સારા કરે છે, શરીરમાં દૃઢતા કરે છે, ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે, ઇંદ્રિયને પ્રસન્ન કરે છે, પરાક્રમને કરે છે, આયુને વધારે છે અને શરીરનો વર્ણ સારો કરે છે, પણ અગ્નિ ઉપર હોય કે ગ્લાનિ વગેરેને ઉત્પન્ન કરતો નથી ૪,૫

સ્નેહપાન–માત્રા

દોષકાલબલવયોવહ્નિપ્રમાણાન્યાલોક્ય યોજયેત્।
હીનાં ચ મધ્યમાં જ્યેષ્ઠાં માત્રાં સ્નેહસ્ય બુદ્ધિમાન્ ॥૬॥
અમાત્રયા તથાઽકાલે મિથ્યાહારવિહારતઃ।
સ્નેહઃ કરોતિ શોફાર્શસ્તન્દ્રાનિદ્રાવિસંજ્ઞતાઃ ॥૭॥
દેયા દીપ્તાગ્નયે માત્રા સ્નેહસ્યૈકપ્રયોજિતા।
મધ્યમાય દ્વિકર્ષા સ્યાજ્જઘન્યાય ત્રિકર્ષિકી ॥૮॥

અન્વય–બુદ્ધિમાન્ (વૈદ્ય) દોષકાલબલવયોવહ્નિપ્રમાણાનિ આલોક્ય સ્નેહસ્ય હીનાં મધ્યમાં ચ જ્યેષ્ઠાં માત્રાં યોજયેત્ ॥ અમાત્રયા તથા અકાલે મિથ્યાહારવિહારતઃ સ્નેહઃ શોફાર્શસ્તન્દ્રાનિદ્રાવિસંજ્ઞતાઃ કરોતિ ॥ દીપ્તાગ્નયે સ્નેહસ્ય એકપ્રયોજિતા માત્રા દેયા મધ્યમાય દ્વિકર્ષા, જઘન્યાય ત્રિકર્ષિકી સ્યાત્ ॥

બુદ્ધિમાન વૈદ્યે દોષ, કાળ, ઉંમર, અગ્નિ અને બળ જોઈને સ્નેહની ઓછી, મધ્યમ કે અધિક માત્રાનો ઉપયોગ કરાવવો; અયોગ્ય માત્રાથી કે અયોગ્ય આહારવિહારથી સ્નેહ શરીરમાં સોજા, અરશ, આળસ, નિદ્રા તથા બાનરહિતપણું ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા માણસને સ્નેહની ચાર રૂપિયાભાર માત્રા દેવી; મધ્યમ અગ્નિવાળાને ત્રણ રૂપિયાભાર દેવી અને મંદ અગ્નિવાળાને બે રૂપિયાભાર દેવી ૬–૮

ટીકા–મધ્યમાય–મધ્યમાગ્નયે। જઘન્યાય–હીનાગ્નયે। અથવા સ્નેહમાત્રા ચતુર્વિધોક્તા સર્વસમ્મતા।
અહોરાત્રેણ મહતી જીર્યત્યહ્નિ તુ મધ્યમા ॥
જીર્યત્યલ્પા દિનાર્ધેન સા વિશેષા પ્રકાશિતા ॥

અન્વય–સર્વસમ્મતાઃ અન્યા ત્રિસ્રઃ સ્નેહમાત્રાઃ ચતુ–અહોરાત્રેણ જીર્યતે સા મહતી, અહ્નિ તુ મધ્યમા, દિનાર્ધેન (યા) જીર્યતિ સા અલ્પા પ્રકાશિતા વિશેષા ॥

અથવા સઘળા વૈદ્યોએ સ્વીકારેલી સ્નેહની બીજી ત્રણ માત્રાઓ આ પ્રમાણે છેઃ જે માત્રા એક દિવસરાતમાં પચે તેને મોટી સમજવી, આખા દિવસે પચે તેને મધ્યમ સમજવી અને અર્ધો દિવસે પચે તેને અલ્પ સમજવી; અલ્પ માત્રાને મુખ્યતાથી આપવી. ૯

ટીકા–અત્રૈવ–અહોરાત્રેણ જીર્યતિ સા માત્રા મહતી। એવં મધ્યમા અલ્પા ચ જ્ઞેયા।

સ્નેહપાનની માત્રાનું ફળ

અલ્પા સ્યાદ્દીપની વૃષ્યા સ્વલ્પદોષે પ્રપૂજિતા ॥૧૦
મધ્યમા સ્નેહની જ્ઞેયા બૃંહણી શ્રમહારિણી ।
જ્યેષ્ઠા કુષ્ઠવિષોન્માદગ્રહાપસ્મારનાશિની ॥૧૧॥

અન્વયઃ—અલ્પા (માત્રા) દીપની વૃષ્યા (સતી) સ્વલ્પદોષે પ્રપૂજિતા સ્યાત્, મધ્યમા સ્નેહની બૃંહણી શ્રમહારિણી જ્ઞેયા, જ્યેષ્ઠા કુષ્ઠવિષોન્માદગ્રહાપસ્મારનાશિની (ભવેત્)॥

અલ્પ માત્રા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને મૈથુનશક્તિને વધારનાર હોઈ થોડા દોષવાળા માણસને બહુ જ સારી છે, મધ્યમ માત્રા ચીકાશ કરનારી, પુષ્ટિ આપનારી અને શ્રમને મટાડનારી છે. મોટી માત્રા કોઢને, ઝેરને ઉન્માદને, ગ્રહ–ભૂતના વળગાડને અને વાઈને મટાડનારી છે. ૧૦,૧૧

ટીકા–સુશ્રુતઃ પુનરેવમાહ–સુશ્રુત વળી આમ કહે છે–

યા માત્રા પ્રથમે યામે ગતે જીર્યતિ વાસરે ।
સા માત્રા દીપયત્યગ્નિમલ્પદોષે ચ પૂજિતા ॥૧૨॥
યા માત્રા વાસરસ્યાર્ધે વ્યતીતે પરિજીર્યતિ ।
સા વૃષ્યા બૃંહણી ચ સ્યાન્મધ્યદોષે પ્રપૂજિતા ॥૧૩
યા માત્રા ચરમે યામે સ્થિતેઽહ્નઃ પરિજીર્યતિ ।
સા માત્રા સ્નેહની જ્ઞેયા બહુદોષેષુ પૂજિતા ॥૧૪॥

અન્વયઃ—યા માત્રા વાસરે, પ્રથમે યામે ગતે જીર્યતિ સા માત્રા અગ્નિં દીપયતિ ચ અલ્પદોષે પૂજિતા (ભવતિ)॥ યા માત્રા વાસરસ્ય અર્ધે વ્યતીતે પરિજીર્યતિ સા વૃષ્યા ચ બૃંહણી (સતી) મધ્યદોષે પ્રપૂજિતા સ્યાત્॥ યા માત્રા અહ્નઃ ચરમે યામે સ્થિતે પરિજીર્યતિ સા માત્રા સ્નેહની (સતી) સર્વદોષેષુ પૂજિતા જ્ઞેયા॥

'જે માત્રા દિવસનો પહેલો પહોર જતાં પચી જાય, તે અગ્નિને દીપ્ત કરે છે અને થોડા દોષવાળા માટે ઘણી જ સારી છે. જે માત્રા બપોર વીત્યા પછી પચે તે માત્રા મૈથુનશક્તિને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને મધ્યમ દોષવાળા માટે સારી છે. જે માત્રા દિવસનો છેલ્લો પહોર રહેતાં પચે, તે બહુ જ સ્નિગ્ધપણું કરનારી હોઈ ઘણા દોષવાળા માટે સારી જાણવી.' ૧૨–૧૪

કેવું ઘી કોને પાવું?

કેવલં પૈત્તિકે સર્પિર્વાતિકે લવણાન્વિતમ્ ।
દેયં બહુકફે વહ્નિવ્યોષક્ષારસમન્વિતમ્ ॥ ૧૫ ॥
રૂક્ષક્ષતવિષાર્તાનાં વાતપિત્તવિકારિણામ્ ।
હીનમેધાસ્મૃતીનાં ચ સર્પિઃપાનં પ્રશસ્યતે ॥૧૬॥

અન્વયઃ—પૈત્તિકે કેવલં સર્પિઃ દેયમ્, વાતિકે લવણાન્વિતં દેયમ્, બહુકફે વહ્નિવ્યોષક્ષારસમન્વિતં દેયમ્॥

પિત્ત અધિક હોય તો એકલું ઘી દેવું, વાયુ અધિક હોય તો લૂણસહિત ઘી દેવું અને કફ ઝાઝો હોય તો ચીતરો, સૂંઠ, મરી, પીપર તથા ક્ષારસહિત ઘી દેવું. જેઓ રૂક્ષ, ક્ષતથી પીડાયેલા, ઝેરથી પીડાયેલા, વાયુના કે પિત્તના વિકારવાળા અને ઓછી ધારણાશક્તિ તથા ઓછી સ્મરણશક્તિવાળા થયા હોય એવાં માણસોએ ઘી પીવું બહુ જ ઉત્તમ છે. ૧૫,૧૬

તેલ કોણે પીવું?

કૃમિકોષ્ઠાનિલાવિષ્ટાઃ પ્રવૃદ્ધકફમેદસઃ ।
પિબેયુસ્તૈલસાત્મ્યાશ્ચ તૈલં દાર્ઢ્યાર્થિનસ્તુ યે ॥૧૭

અન્વયઃ—યે તુ કૃમિકોષ્ઠાનિલાવિષ્ટાઃ પ્રવૃદ્ધકફમેદસઃ તૈલસાત્મ્યાઃ ચ દાર્ઢ્યાર્થિનઃ (સ્યુઃ તે) તૈલં પિબેયુઃ॥

જેઓના કોઠામાં કૃમિ વધી ગયાં હોય, વાયુનો ઉપદ્રવ થયો હોય, કફ કે મેદ વધી ગયાં હોય તથા જેઓને તેલ સદી ગયું હોય તથા જેઓ શરીરની મજબૂતાઈ ઇચ્છતા હોય તેઓએ તેલ પીવું. ૧૭

ચરબી કોણે પીવી?

વ્યાયામકર્ષિતાઃ શુષ્કરેતોરક્તા મહારુજાઃ।
મહાઽગ્નિમારુતપ્રાણા વસાયોગ્યા નરાઃ સ્મૃતાઃ॥૧૮

અન્વય.–(યે તુ) વ્યાયામકર્ષિતાઃ શુષ્કરેતોરક્તાઃ મહારુજાઃ મહાઽગ્નિમારુતપ્રાણાઃ (સ્યુઃ તે) નરાઃ વસાયોગ્યાઃ સ્મૃતાઃ॥

કસરત કરવાથી જેઓ દૂબળા થયા હોય, જેઓનાં વીર્ય તથા લોહી સુકાઈ ગયાં હોય, જેઓ મોટાં દરદવાળા હોય, મોટા જઠરાગ્નિવાળા હોય, જેઓમાં વાયુ ઘણો હોય તથા પ્રાણબળ પણ ઘણું હોય, તેઓ ચરબીનું સ્નેહપાન કરવા યોગ્ય ગણાય છે. ૧૮

મજ્જા કોણે પીવી?

ક્રૂરાશયાઃ ક્લેશસહા વાતાર્તા દીપ્તવહ્નયઃ
મજ્જાનં ચ પિબેયુસ્તે સર્પિર્વા સર્વતો હિતમ્ ॥૧૯॥

અન્વય.–(યે) ચ ક્રૂરાશયાઃ ક્લેશસહાઃ વાતાર્તાઃ દીપ્તવહ્નયઃ (સ્યુઃ) તે મજ્જાનં વા સર્વતઃ હિતં સર્પિઃ પિબેયુઃ॥

જેઓનો કોઠો ક્રૂર–કઠણ હોય, જેઓ દુઃખને સહી શકતા હોય, જેઓ વાયુથી પીડાતા હોય અને જેઓનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય, તેઓએ મજ્જાનું અથવા સર્વ રીતે હિતકારી ઘીનું સ્નેહપાન કરવું જોઈએ. ૧૯

સ્નેહપાનના જુદાજુદા સમય

शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ।
वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥२०॥

अन्वय—शीतकाले दिवा, उष्णकाले निशि स्नेहं पिबेत्, वातपित्ताधिके रात्रौ, वातश्लेष्माधिके दिवा स्नेहं पिबेत् ॥

શીતકાળમાં દિવસે, અને ઉષ્ણકાળમાં રાત્રે સ્નેહપાન કરવું; વાયુનો તથા પિત્તનો વધારો થયો હોય તો રાત્રે, અને વાયુ તથા કફનો વધારો થયો હોય, તો દિવસે સ્નેહપાન કરવું ૨૦

નસ્ય આદિમાં તેલ તથા ઘીનો પ્રયોગ

नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूर्धकर्णाक्षितर्पणे ।
तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥२१॥

अन्वय—नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूर्धकर्णाक्षितर्पणे दोषबलाबलं दृष्ट्वा तैलं वा घृतं युञ्जीत ॥

નાકમાં ટીપાં નાખવાના કામમાં, ચોળવામાં, કોગળા કરવામાં તથા માથામાં, કાનમાં કે આંખમાં તર્પણક્રિયા કરવામાં દોષોનું બલાબલ જોઈને તેલનો કે ઘીનો ઉપયોગ કરવો. ૨૧

ઘી આદિ પીવામાં અનુપાન

घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते ।
वसामज्जोः पिबेन्मण्डमनुपानं सुखावहम् ॥२२॥

अन्वय—घृते कोष्णं जलम् अनुपानं पिबेत्, तैले यूषः (अनुपानं) प्रशस्यते, वसामज्जोः मण्डम् सुखावहम् अनुपानं पिबेत् ॥

ઘી ઉપર નવશેકું પાણી પીવું, તેલ ઉપર મગનો યૂષ-ક્વાથ પીવો ઉત્તમ છે અને ચરબી તથા હાડકાના રસની ઉપર ભાત રાંધ્યાનું રાબ જેવું જાડું ઓસામણ પીવું; સ્નેહપાન ઉપર એ અનુપાન હિતકારી છે. ૨૨

સ્નેહના દ્વેષીઓને સ્નેહપાન કઈ રીતે કરાવવું?

स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान् कृशानपि ।
तृष्णालूनुष्णकाले च सह भक्तेन पाययेत् ॥२३॥

अन्वय—स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान् कृशान् उष्णकाले तृष्णालून् अपि भक्तेन सह (स्नेहं) पाययेत् ॥

સ્નેહપાન ઉપર અરુચિવાળાઓને, બાળકોને, વૃદ્ધોને, સુકુમાર શરીરવાળાઓને દૂબળા શરીરવાળાઓને તથા ઉષ્ણકાળે જેઓને તરસ લાગ્યા કરતી હોય, તેઓને ખોરાકની સાથે સ્નેહપાન કરાવવું. ૨૩

તરત સ્નેહકારી બીજા પદાર્થો

सर्पिष्मती बहुतिला यवागूः स्वल्पतण्डुला ।
सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी ॥
शर्कराचूर्णसंयुक्ते दोहनस्थे घृते तु गाम् ।
दुग्ध्वा क्षीरं पिबेन्मर्त्यः सद्यः स्नेहनमुत्तमम् ॥२

अन्वय—सर्पिष्मती बहुतिला स्वल्पतण्डुला सुखोष्णा यवागूः सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी भवति । मर्त्यः शर्कराचूर्णसंयुक्ते दोहनस्थे घृते तु गां दुग्ध्वा क्षीरं पिबेत्, (तत्) सद्यः उत्तमं स्नेहनम् (भवति)।

ઝાઝા ઘીવાળી, ઘણા તલવાળી, થોડા ચોખાવાળી અને અત્યંત ગરમ એવી રાબ સેવી હોય તો શરીરને તરત સ્નિગ્ધ કરનારી થાય છે. રૂક્ષ થયેલો માણસ, દોહવાના વાસણમાં સાકરના ભુકા સહિત ઘી નાખી, તેમાં ગાયને દોહીને તે દૂધ જો પીએ, તો એ તરત ઉત્તમ સ્નેહન થાય છે. ૨૪,૨૫

સ્નેહનું અજીર્ણ થાય તો?

मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ।
विष्टभ्य वाऽपि जीर्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥२६॥

अन्वय—यस्य स्नेहः मिथ्याचारात् बहुत्वात् वा न जीर्यति, अपि वा विष्टभ्य जीर्येत, (तम्) उष्णेन वारिणा वामयेत् ॥

જે માણસને અયોગ્ય આહારવિહારને લીધે અથવા ઘણાપણાને લીધે સ્નેહ પચે નહીં અથવા આફરાની કબજિયાત કરીને તે પચે, એ માણસને ઊના પાણીથી ઊલટી કરાવવી. ૨૬

સ્નેહના અજીર્ણની શંકા થાય તો?

स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः ।
तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा ॥२७॥

अन्वय—स्नेहस्य अजीर्णशङ्कायां (सत्यां) नरः उष्णोदकं पिबेत्, तेन शुद्धः उद्गारः तथा भक्तं प्रति रुचिः भवेत् ॥

સ્નેહનું અજીર્ણ થવાની શંકા થાય, તો ...વસે ઊનું પાણી પીવું, એટલે ઓડકાર ...દ્ આવે અને અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન ...ય છે. ૨૭

સ્નેહપાન પછી તરશ લાગે તો?

...નેહેન પૈત્તિકસ્યાગ્નિર્યદા તીક્ષ્ણતરીકૃતઃ ।
...દાઽસ્યોદીરયેત્તૃષ્ણાં વિષમાં તસ્ય પાયયેત્ ॥
...ીતલં પાયસં તેન તૃષ્ણા તસ્ય પ્રશામ્યતિ ॥૨૮

અન્વયઃ–પૈત્તિકસ્ય અગ્નિ સ્નેહેન યદા તીક્ષ્ણતરીકૃતઃ (સન્) અસ્ય વિષમાં તૃષ્ણામ્ ઉદીરયેત્, તદા તસ્ય ...ીતલં પાયસં પાયયેત્, તેન તસ્ય તૃષ્ણા પ્રશામ્યતિ ॥

પિત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસને અગ્નિ, સ્નેહ-પાનથી બહુ જ તીક્ષ્ણ થઈ ને ઘણી જ તરશ લગાડે, તો તેને ટાઢો દૂધપાક પિવડાવવો, એટલે તેની તરશ શાંત થાય છે. ૨૮

સ્નેહપાન કોણે અને ક્યારે ન કરવું?

અજીર્ણી વર્જયેત્ સ્નેહમુદરી તરુણજ્વરી ।
દુર્બલોઽરોચકી સ્થૂલો મૂર્ચ્છાલો મેહપીડિતઃ ॥૨૯
દત્તવસ્તિર્વિરિક્તશ્ચ વાન્તસ્તૃષ્ણાશ્રમાન્વિતઃ ।
અકાલપ્રસવા નારી દુર્દિને ચ વિવર્જયેત્ ॥૩૦॥

અન્વયઃ–અજીર્ણી ઉદરી તરુણજ્વરી દુર્બલઃ અરોચકી સ્થૂલઃ મૂર્ચ્છાલઃ મેહપીડિતઃ દત્તવસ્તિઃ વિરિક્તઃ વાન્તઃ ચ તૃષ્ણાશ્રમાન્વિતઃ ચ અકાલપ્રસવા નારી સ્નેહં વર્જયેત્, દુર્દિને ચ વિવર્જયેત્ ॥

અજીર્ણવાળાએ, પેટના રોગવાળાએ, તાજા તાવવાળાએ, દૂબળા શરીરવાળાએ. અન્ન ઉપર અરુચિવાળાએ, જાડા શરીરવાળાએ, મૂર્છાના સ્વભાવવાળાએ, પ્રમેહની પીડાવાળાએ, જેને પિચકારી મારી હોય, જેણે રેચ લીધો હોય, ઊલટી કરી હોય, જે તરસ્યો હોય, થાકેલો હોય અને જે સ્ત્રી સમય વગર પ્રસવતી હોય, તેણે સ્નેહપાન કરવું નહીં. જે દિવસે વાદળાં ઘેરાયાં હોય તે દિવસે પણ સ્નેહપાન કરવું નહીં. ૨૯,૩૦

સ્નેહપાનને યોગ્ય કોણ?

સ્વેદ્યસંશોધ્યમદ્યસ્ત્રીવ્યાયામાસક્તચિત્તકાઃ ।
વૃદ્ધબાલકૃશા રૂક્ષાઃ ક્ષીણાસ્રાઃ ક્ષીણરેતસઃ ॥
વાતાર્તાસ્તિમિરાર્તા યે તેષાં સ્નેહનમુત્તમમ્ ॥૩૧

જેઓને બાફ દઈ પરસેવો લાવવો હોય, જેઓને રેચ દઈ શુદ્ધ કરવાના હોય, જેઓનાં ચિત્ત મદ્યમાં, સ્ત્રીઓમાં કે કસરતમાં આસક્ત હોય, જેઓ વૃદ્ધ કે બાળક હોય, દૂબળા હોય, રૂક્ષ શરીરવાળા, ક્ષીણ રુધિરવાળા અને ક્ષીણ વીર્યવાળા થયા હોય, જેઓ વાયુથી પિડાયેલા તથા તિમિરથી પિડાયેલા હોય, તેઓને સ્નેહનની ક્રિયા કરવી ઉત્તમ છે. ૩૧

સ્નેહપાન બરાબર લાગુ થયા ન થયાનાં લક્ષણો

વાતાનુલોમ્યં દીપ્તોઽગ્નિર્વર્ચઃ સ્નિગ્ધમસંહતમ્ ।
મૃદુસ્નિગ્ધાઙ્ગતાઽગ્લાનિઃ સ્નેહદ્વેષોઽથ લાઘવમ્ ॥
વિમલેન્દ્રિયતા સમ્યક્ સ્નિગ્ધે રૂક્ષે વિપર્યયઃ ॥૩૨॥

(સારી રીતે સ્નિગ્ધ થયાની પરીક્ષા આ છે કે) વાયુ સરખો ચાલવા લાગે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, ઝાડો સ્નિગ્ધ તથા છૂટો થયેલો આવે, શરીર કોમળ અને તાજું દેખાય, ગ્લાનિ ન થાય, સ્નેહ ઉપર દ્વેષ થાય, શરીરમાં હલકાઈ થાય અને ઇંદ્રિયો નિર્મળ થાય. (સ્નિગ્ધ નહિ થયેલા) રૂક્ષ માણસને ઉપર જણાવ્યા કરતાં સઘળું ઊલટું થાય છે. ૩૨

સ્નેહપાનની અસર ખૂબ થઈ હોય તેનાં લક્ષણો

ભક્તદ્વેષો મુખસ્રાવો ગુદે દાહઃ પ્રવાહિકા ।
તન્દ્રાઽતીસારપાણ્ડુત્વં મૃશં સ્નિગ્ધસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩૩

જેને અન્ન ઉપર અરુચિ થાય, મોઢેથી લાળ ઝરવા લાગે, ગુદામાં બળતરા થાય, ઝાડો પાતળો વહેવા લાગે, શરીરમાં આળસ આવે, ઝાડા થાય અને શરીર ફિક્કું પડી જાય, એટલાં ખૂબ જ સ્નિગ્ધ થયાનાં લક્ષણો છે. ૩૩

રૂક્ષને સ્નેહન તથા અતિસ્નિગ્ધને રૂક્ષણ

રૂક્ષસ્ય સ્નેહનં સ્નેહૈરતિસ્નિગ્ધસ્ય રૂક્ષણમ્ ।
શ્યામાકચણકાદ્યૈશ્ચ તક્રપિણ્યાકસક્તુભિઃ ॥૩૪॥

અન્વયઃ–રૂક્ષસ્ય સ્નેહૈઃ સ્નેહનં (કાર્યમ્), અતિસ્નિગ્ધસ્ય શ્યામાકચણકાદ્યૈઃ ચ તક્રપિણ્યાકસક્તુભિઃ રૂક્ષણં (કાર્યમ્) ॥

રૂક્ષ માણસને સ્નેહપાનથી સ્નિગ્ધ કરવો જોઈએ અને અતિ સ્નિગ્ધ થયેલાને સામો, ચણા આદિ ખવડાવીને અને છાશ, ખોળ તથા સાથવા આદિ ખવડાવીને રૂક્ષ કરવો.

જોઈએ. ૩૪

સ્નેહના સેવનથી લાભ

दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पुष्टधातुर्दृढेन्द्रियः ।
निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः ॥ ३५ ॥

अन्वय.—स्नेहसेवी नरः निर्जरः च बलवर्णाढ्यः दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठः पुष्टधातुः दृढेन्द्रियः (भवेत्) ॥

સ્નેહનું સેવન કરનાર માણસ ઘડપણ વિનાનો, બળથી તથા સારા વર્ણથી યુક્ત, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો, શુદ્ધ કોઠાવાળો, પુષ્ટ ધાતુવાળો અને દૃઢ ઇંદ્રિયોવાળો થાય છે ૩૫

સ્નેહસેવનમા શું ત્યજવું જોઈએ?

स्नेहे व्यायामसंशीतवेगाघातप्रजागरान् ।
दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रूक्षान्नं च विवर्जयेत् ॥ ३६ ॥

સ્નેહનું સેવન કરનારાએ કસરત કરવી નહી, ઠંડકમા રહેવું નહી, હાજતને રોકવી નહી, ઉજાગરો કરવો નહી, દિવસે સૂવું નહી અને રસવાહી નાડીઓને રોકનારું તથા રૂક્ષ અન્ન ખાવું નહી ૩૬

પંચકર્મવિધિ

પાંચ કર્મોનાં નામો

प्रथमं वमनं पश्चाद्विरेकश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि निरूहो नावनं तथा ॥ १ ॥

अन्वय.—प्रथमं वमनं पश्चाद् विरेकः, अनुवासनं च निरूहः तथा नावनम्—एतानि पञ्च कर्माणि (कथितानि सन्ति) ॥

પહેલું વમન, પછી વિરેચન, અનુવાસન અને નિરૂહ (બસ્તિ) તથા નાવન (નસ્ય), એ પાંચ કર્મો શરીરને હલકા કર્યા છે ૧

તેમા પહેલા વમનનો સમય અને તે ક્યારે કોને કરાવવું?

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट्काले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्याप्तं हृल्लासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विषदोषे स्तन्यरोगे मन्देऽग्नौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगे कुष्ठवीसर्पे मेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोष्ठपाकेषु कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ।
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद् भिषक् ॥ ६ ॥

अन्वय— कुशलः भिषक् शरत्काले च वसन्ते च प्रावृट्काले देहिनां वमनं च रेचनम् एव कारयेत् । बलवन्तं कफव्याप्तं हृल्लासादिनिपीडितं तथा च वमनसात्म्यं च धीरचित्तं वामयेत् । भिषक् विषदोषे स्तन्यरोगे मन्दे अग्नौ श्लीपदे अर्बुदे हृद्रोगे कुष्ठवीसर्पे मेहाजीर्णभ्रमेषु च विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु नासाताल्वोष्ठपाकेषु कर्णस्रावे अधिजिह्वके गलशुण्ड्याम् अतीसारे पित्त-श्लेष्मगदे तथा मेदोगदे च अरुचौ एव वमनं कारयेत् ॥

પ્રવીણ વૈદ્યે શરદઋતુમાં, વસંતઋતુમાં, અને વર્ષાઋતુમાં માણસોને વમન કરાવવું અને રેચ દેવો. જે માણસ બળવાન હોય, કફથી વ્યાપ્ત હોય, મોળ–ઊબકા આદિ દરદોથી પિડાયેલો હોય, ધીર ચિત્તવાળો હોય, અને જેની પ્રકૃતિને વમન અનુકૂળ હોય એવા માણસને વમન કરાવવું. વૈદે ઝેરના દોષવાળાને, ખરાબ ધાવણથી રોગવાળા બાળકને, મંદ અગ્નિવાળાને, હાથીપગું થયેલાને, અર્બુદ નામની ગાંઠ–કેન્સરવાળાને, હૃદયના રોગવાળાને, કોઢવાળાને, રતવાવાળાને, પ્રમેહવાળાને, અજીર્ણવાળાને, ભ્રમવાળાને, વિદારિકા નામના પગ કાઢવાના રોગવાળાને, અપચી નામના ગંડમાળની પૂર્વાવસ્થારૂપ ગાંઠવાળાને, ઉધરસવાળાને, શ્વાસવાળાને, સળેખમવાળાને, વધરાવળવાળાને, વાઈવાળાને, જ્વરસબંધી ઉન્માદવાળાને, લોહી વહેતા અતિસારવાળાને, જેનાં નાક, તાળવું કે હોઠ પાક્યા હોય તેને, કાનમાંથી પરુ નીકળતું હોય તેને, અધિજિહ્વક રોગ જેને થયો હોય તેને, ગલશુંડી નામના ગળાના રોગવાળાને, અતીસારવાળાને, પિત્ત કે કફના રોગવાળાને, મેદના રોગવાળાને અને અરુચિવાળાને જ વમન કરાવવું ૨–૬

टीप. १—गलो—[illegible]

કોને વમન કરાવવું નહિ?

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥७॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रूक्षः क्षुधितश्च निरूहितः ॥८॥
उदावर्त्त्यूर्ध्वरक्ती च दुश्छर्द्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात् स्वरघातवान् ॥९॥

अन्वयः- तिमिरी न वामनीयः, गुल्मी न, उदरी न, अतिवृद्धः न, गर्भिणी च न, स्थूलः न, क्षतातुरः न॥ मदार्तः बालकः रूक्षः च क्षुधितः निरूहितः उदावर्त्ती ऊर्ध्वरक्ती च दुश्छर्द्यः केवलानिली पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात् स्वरघातवान् (एते न वाम्याः) ॥

તિમિરવાળો, ગોળાવાળો, પેટના રોગવાળો, શરીરમાં દૂબળો, અત્યંત વૃદ્ધ, ગર્ભવાળી સ્ત્રી, જાડા શરીરવાળો, ક્ષતથી આતુર થએલો, મદથી પિડાયેલો, બાલક, રૂક્ષ, ભૂખ્યો, જેને પિચકારી મારી હોય તે, ઉદાવર્ત્ત રોગવાળો, જેના નાકમાંથી કાનમાંથી, આંખમાંથી અને મોઢામાંથી લોહી નીકળતું હોય તે, જેણે રૂક્ષ અને કઠણ પદાર્થો ખાધા હોય તે, કેવળ વાયુવાળો, પાંડુરોગવાળો, પેટમાં કૃમિઓથી વ્યાપ્ત થયેલો અને ભણવાથી જેનો સ્વર બેસી ગયો હોય તેઓને વમન કરાવવું નહિ ૭,૯

टीका-ऊर्ध्वरक्ती-यस्य नासाऽक्षिकर्णास्यमार्गे रक्तं प्रवर्तते सः । भुक्तरूक्षकर्कशद्रव्यो दुश्छर्द्यः ।

વમનને અયોગ્ય છતાં તેઓને પણ વમન ક્યારે અને તે કયું?

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विषपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधुकक्वाथपानतः ॥ १० ॥

अन्वयः-एते अपि ये अजीर्णव्यथिताः विषपीडिताः च कफव्याप्ताः (स्युः) ते मधुकक्वाथपानतः वाम्याः ॥

તેઓમાં પણ જેઓ અજીર્ણથી પીડાયા હોય, ઝેરથી વ્યાકુળ થયા હોય કે કફથી વ્યાપ્ત થયા હોય, તેઓને મધ નાખેલો કવાથ પાઈને વમન કરાવવું. ૧૦

વમન કરાવવાની રીત

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुं च वामयेत् ।
पाययित्वा यवागूं वा क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्भोज्यैर्दोषानुत्क्लेश्य देहिनाम् ।
स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधु वा हितम् ।
बीभत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

अन्वयः-सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं च भीरुं यवागूं वा क्षीरतक्रदधीनि पाययित्वा वामयेत् । देहिनां दोषान् असात्म्यैः श्लेष्मलैः भोज्यैः उत्क्लेश्य स्निग्धस्विन्नाय दत्तं वमनं सम्यक् प्रवर्तते ॥ सर्वेषु च वमनेषु सैन्धवं वा मधु हितम् (भवति), वमनं बीभत्सं, विरेचनं विपरीतं दद्यात् ॥

જે માણસ સુકુમાર, શરીરમાં દૂબળો, બાલક, વૃદ્ધ કે બીકણ હોય તેને રાબ, દૂધ, છાશ કે દહીં પાઈને વમન કરાવવું. જે માણસોને વમન કરાવવું હોય તેઓને પ્રથમ તેઓની પ્રકૃતિને માફક ન હોય એવાં કફકારી ભોજનો આપી તેઓના દોષોને પ્રકુપિત કર્યા પછી સ્નિગ્ધ કરી અગ્નિની બાફ દઈને તે તે માણસોને જો વમન આપ્યું હોય તો એ વમન સારી રીતે થાય છે. સર્વ પ્રકારનાં વમનોમાં સિંધાલૂણ અથવા મધ દેવું હિતકારી થાય છે. વમનનું ઔષધ સૂગ કરે એવું દેવું અને રેચનું ઔષધ એથી ઉલટું-રુચિકારક દેવું. ૧૧-૧૩

टीका:-बीभत्सम् अरुच्यं, विपरीतम्-रुच्यम् ।

क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके ।
अर्धभागावशिष्टं च वमनेष्ववचारयेत् ॥ १४ ॥
क्वाथपाने नवप्रस्था ज्येष्ठा मात्रा प्रकीर्तिता ।
मध्यमा षण्मिता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी ॥१५
वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।
अर्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥ १६ ॥

अन्वयः-क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं जलाढके श्रपयित्वा अर्धभागावशिष्टं च वमनेषु अवचारयेत् ॥ क्वाथपाने नवप्रस्था मात्रा ज्येष्ठा प्रकीर्तिता, षण्मिता मध्यमा, त्रिप्रस्था च कनीयसी (ज्ञेया) ॥ वमने च विरेके तथा च शोणितमोक्षणे मनीषिणः अर्धत्रयोदशपलं प्रस्थम् आहुः ॥

કવાથ કરવાના સોળ રૂપિયાભાર પદાર્થને બસો છપ્પન રૂપિયાભાર પાણીમાં પકવી અર્ધો ભાગ બાકી રહેલો તે કવાથ વમન માટે દેવો. કવાથ પીવામાં નવ પ્રસ્થની માત્રા મોટી કહેવાય છે, છ પ્રસ્થની માત્રા મધ્યમ કહેવાય છે અને ત્રણ પ્રસ્થની માત્રા અલ્પ કહેવાય છે. વમનમાં, રેચમાં અને લોહી

કાઢવાના વિષયમાં જ્યાં પ્રસ્થ આવે, ત્યાં છત્રીશ રૂપિયાભાર સમજવુ, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યુ છે ૧૪-૧૬

टीका—अत्र पलं—चार्तोलकम्× ।

कल्कचूर्णावलेहानां त्रिपलं मात्रयोत्तमम् ।
मध्यमं द्विपलं विद्यात्कनीयस्तु पलं भवेत् ॥१७॥
वमने चाष्टवेगाः स्युः पित्तान्ता उत्तमास्तु ते ।
षड्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारस्त्ववरे मताः ॥१८॥
कफं कटुकतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् ।
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥१९॥
कृष्णां राट्फलसिन्धुं च कफे कोष्णजलैः पिबेत् ।
पटोलवासानिम्बांश्च पित्ते शीतजलैः पिबेत् ॥२०॥

अन्वय—कल्कचूर्णावलेहानां मात्रया त्रिपलम् उत्तमम्, द्विपलं मध्यमं विद्यात्, पलं तु कनीयः भवेत् ॥ वमने च पित्तान्ताः अष्टवेगाः स्युः ते उत्तमाः, षड्वेगाः मध्यमाः चत्वारः तु अवरे मताः ॥ कटुकतीक्ष्णोष्णैः कफं जयेत्, स्वादुहिमैः पित्तं जयेत्, वायुना संसृष्टं कफं स्वाद्वम्ललवणस्निग्धैः जयेत् ॥ कफे कृष्णां च राट्फलसिन्धुं कोष्णजलैः पिबेत्, पित्ते च पटोलवासानिम्बान् शीतजलैः पिबेत् ॥

કલ્ક, ચૂર્ણ અને અવલેહની માત્રા બાર રૂપિયાભારની ઉત્તમ છે, આઠ રૂપિયાભારની મધ્યમ છે અને ચાર રૂપિયાભારની અલ્પ છે વમનમાં જેને છેડે પિત્ત પડે એવા આઠ વેગ આવે તે ઉત્તમ સમજવા, છ વેગ આવે તે મધ્યમ સમજવા અને ચાર વેગ આવે તે કનિષ્ઠ સમજવા. તીખા, તીક્ષ્ણ અને ગરમ પદાર્થોથી કફને જીતવો; મીઠા અને ટાઢા પદાર્થોથી પિત્તને જીતવુ; મીઠા, ખારા, ખાટા અને ચરબ પદાર્થોથી વાયુસહિત કફને જીતવો. કફ ઉપર પીપર, મીંઢળ તથા સિંધાલૂણ જરા ગરમ પાણી સાથે પીવાં. પિત્ત ઉપર કડવી પટોળી, અરડૂસો તથા લીંબડો ટાઢા પાણી સાથે પીવાં. ૧૭-૨૦

टीका—राट्फलं—मदनफलम् ।

सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् ।
अजीर्णे कोष्णपानीयं सिन्धुं पीत्वा वमेत्सुधीः ॥२१॥

अन्वय—सुधीः श्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत्, अजीर्णे कोष्णपानीयं सिन्धुं पीत्वा वमेत् ॥

સારી બુદ્ધિવાળા માણસે કફસહિત વાયુ ઉપર દૂધસહિત મીંઢળ પીવું; અજીર્ણ હોય તો જરા ઊનું પાણી અને સિંધાલૂણ પીને વમન કરવુ. ૨૧

टीका—मदनं—मदनफलम्—मींढळ इति लोके ।

वमनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् ।
कण्ठमेरण्डनालेन स्पृशन्तं वामयेद्भिषक् ॥२२॥
प्रसेको हृद्ग्रहः कोठः कण्डूर्दुश्छर्दिते भवेत् ।
अतिवान्ते भवेत्तृष्णा हिक्कोद्गारौ विसंज्ञता ॥२३॥
जिह्वानिःसरणं चाक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहतिः ।
रक्तच्छर्दिः ष्ठीवनं च कण्ठपीडा च जायते ॥२४॥

अन्वय—भिषक् (रोगिणं) वमनं पाययित्वा जानुमात्रासने स्थितम् एरण्डनालेन कण्ठं स्पृशन्तं वामयेत् ॥ दुश्छर्दिते प्रसेकः हृद्ग्रहः कोठः कण्डूः भवेत्, अतिवान्ते तृष्णा हिक्का उद्गारौ विसंज्ञता भवेत् ॥ (तथा) जिह्वानिःसरणम् अक्ष्णोः व्यावृत्तिः हनुसंहतिः रक्तच्छर्दिः च ष्ठीवनं च कण्ठपीडा जायते ॥

વૈદ્યે રોગીને વમનનુ ઔષધ પાઈ ઊભડક બેસાડી તેના ગળામાં તેના હાથથી જ એરંડાનુ નાળ નંખાવીને વમન કરાવવુ. જો ઊલટી બરાબર ન થાય તો મોઢામાં પાણી આવે છે, છાતી ભીડાય છે, મોટાં ચકામાં કે શીળસ થાય છે અને ખુજ આવે છે બહુ ઊલટી થાય તો તરશ લાગે છે, હેડકી આવે છે, ઓડકાર આવે છે, બેભાનપણુ થઈ જાય છે, જીભ બહાર નીકળી જાય છે, આંખના ડોળા બહાર નીકળી જાય છે, મોઢુ કારડુંને કારડુ રહે છે, ઊલટીમાં લોહી નીકળે છે, થૂકમાં લોહી પડે છે અને ગળામાં પીડા

× ઉપર જણાવેલો વમન માટેનો ક્વાથ તૈયાર થએલો ૧૨૮ તોલાભાર લેવો છે તેમાંથી મોટી માત્રા નવપ્રસ્થની મધ્યમ ૭ પ્રસ્થની, અને નાની ત્રણ પ્રસ્થની કહી છે અહીં વમનમાં પ્રસ્થનુ માપ ૨૧ તોલા લેવાનુ છે આ માપે નવ પ્રસ્થની મોટી માત્રા તથા ૭ પ્રસ્થની મધ્યમ માત્રા ૧૨૮ તોલા તૈયાર ક્વાથમાં કઈ રીતે સમજે? આ વિરોધ જણાય છે, તેનો પરિહાર શાર્ઙ્ગધરની ગૂઢાર્થદીપિકાના ટીકાકારે આ પ્રમાણે કરેલ છે, કે આનો અર્થ આવો જ સમજે છે, કે છેક ગળા સુધી ઢીંચીઢીંચીને ઉકાળા પીવો કે જેથી ભારી થઈ ઊલટી થઈ જાય.

થાય છે. ૨૨–૨૪

ટીકા–હનુસંહતિઃ–હન્વોરમીલનમ્ ।

વમનના અતિયોગમાં ઉપાયો

વમનસ્યાતિયોગે તુ મૃદુ કુર્યાદ્વિરેચનમ્ ।
વમનેન પ્રવિષ્ટાયાં જિહ્વાયાં કવલગ્રહાઃ ॥
સ્નિગ્ધામ્લલવણૈર્યુક્તૈર્ઘૃતક્ષીરરસૈર્હિતાઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્વયઃ–વમનસ્ય અતિયોગે તુ મૃદુ વિરેચનં કુર્યાત્, વમનેન જિહ્વાયાં પ્રવિષ્ટાયાં સ્નિગ્ધામ્લલવણૈઃ યુક્તાઃ ઘૃતક્ષીરરસૈઃ હિતાઃ કવલગ્રહાઃ (કાર્યાઃ) ॥

વમનનો અતિયોગ થયો હોય તો થોડોક રેચ દેવો. વમન કરતાં જીભ અંદર પેસી ગઈ હોય તો સ્નિગ્ધ, ખારા અને ખાટા રસોથી સંયુક્ત કરી ઘીના, દૂધના અને માંસના રસના હિતકારી કોળિયા ભરાવવા.

ટીકા–રસૈર્માંસરસૈઃ ।

ફલાન્યમ્લાનિ સ્વાદેયુસ્તસ્ય ચાન્યેઽગ્રતો નરાઃ ।
નિઃસૃતાં તુ તિલદ્રાક્ષાકલ્કલિપ્તાં પ્રવેશયેત્ ॥૨૬॥

અન્વયઃ–તસ્ય ચ અગ્રે અન્યે નરાઃ અમ્લાનિ ફલાનિ સ્વાદેયુઃ, નિઃસૃતાં (જિહ્વાં) તુ તિલદ્રાક્ષાકલ્કલિપ્તાં પ્રવેશયેત્ ॥

અને તેની આગળ બીજા માણસોએ ખાટાં ફળો ખાવાં. જીભ નીકળી પડી હોય તો જીભ ઉપર તલનો અને દ્રાક્ષનો કલ્ક ચોપડી તેને અંદર પેસાડવી. ૨૬

વ્યાવૃત્તેઽક્ષ્ણિ ઘૃતાભ્યક્તે પીડનં ચ શનૈઃ શનૈઃ ।
હનુમોક્ષે સ્મૃતઃ સ્વેદો નસ્યં ચ શ્લેષ્મવાતહૃત્ ॥૨૭॥
રક્તપિત્તવિધાનેન રક્તષ્ઠીવમુપાચરેત્ ।
ધાત્રીરસાઞ્જનોશીરલાજાચન્દનવારિભિઃ ॥ ૨૮ ॥
મન્થં કૃત્વા પાયયેચ્ચ સઘૃતં ક્ષૌદ્રશર્કરમ્ ।
શામ્યન્ત્યનેન તૃષ્ણાદ્યા રોગાશ્છર્દિસમુદ્ભવાઃ ॥૨૯

અન્વયઃ–અક્ષ્ણિ વ્યાવૃત્તે ઘૃતાભ્યક્તે ચ શનૈઃ શનૈઃ પીડનં (કર્તવ્યમ્); હનુમોક્ષે સ્વેદઃ સ્મૃતઃ, ચ શ્લેષ્મવાતનુત્ નસ્યં (દેયમ્) ॥ રક્તષ્ઠીવં રક્તપિત્તવિધાનેન ઉપાચરેત્, ચ ધાત્રીરસાઞ્જનોશીરલાજાચન્દનવારિભિઃ મન્થં કૃત્વા સઘૃતં ક્ષૌદ્રશર્કરમ્ પાયયેત્ ॥ અનેન છર્દિસમુદ્ભવાઃ તૃષ્ણાદ્યાઃ રોગાઃ શામ્યન્તિ ॥

આંખના ડોળા નીકળી પડ્યા હોય તો ઘી ચોપડીને ધીરે ધીરે આંખોને દાબવી, મોઢું ફાટ્યું રહ્યું હોય તો શેક કરવો અને નાકમાં કફને તથા વાયુને હરનારાં ટીપાં નાખવાં. થૂંકમાં લોહી પડતું હોય તો રક્તપિત્તની રીતિ પ્રમાણે ઉપચાર કરવા. આમળાં, રસવંતી, વાળો અને ચોખાની શાળને ચંદનના જલમાં વલોવી ઘી, મધ તથા સાકરસહિત પાવામાં આવે તો ઊલટીથી ઉત્પન્ન થયેલા તરશ આદિ રોગો શાંત થાય છે. ૨૭–૨૯

બરાબર વમન થયાનું લક્ષણ

હૃત્કણ્ઠશિરસાં શુદ્ધિર્દીપ્તાગ્નિત્વં ચ લાઘવમ્ ।
કફપિત્તવિનાશશ્ચ સમ્યગ્વાન્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩૦॥

અન્વયઃ–હૃત્કણ્ઠશિરસાં શુદ્ધિઃ દીપ્તાગ્નિત્વં ચ લાઘવં ચ કફપિત્તવિનાશઃ–સમ્યક્ વાન્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

હૃદય, ગળું તથા માથું સાફ થઈ જાય, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, શરીરમાં હલકાઈ થાય અને કફનો તથા પિત્તનો નાશ થાય, એ ઊલટી બરાબર થયાનું લક્ષણ છે. ૩૦

વમન પછી ક્યારે શું જમાડવું?

તતોઽપરાહ્ણે દીપ્તાગ્નિં મુદ્ગષષ્ટિકશાલિભિઃ ।
હૃદ્યૈશ્ચ જાઙ્ગલરસૈઃ કૃત્વા યૂષં ચ ભોજયેત્ ॥૩૧॥

અન્વયઃ–તતઃ અપરાહ્ણે દીપ્તાગ્નિં મુદ્ગષષ્ટિકશાલિભિઃ ચ હૃદ્યૈઃ જાઙ્ગલરસૈઃ યૂષં કૃત્વા ભોજયેત્ ॥

જેને યોગ્ય રીતે વમન થયું હોય એવા પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા માણસને બપોર પછી મગ, સાઠીચોખા અને હૃદયને ગમે એવાં જંગલી જાનવરોનાં માંસના રસનો યૂષ (ઓસામણ) કરી જમાડવો. ૩૧

બરાબર વમનના ખાસ ફાયદા

તન્દ્રા નિદ્રાઽસ્યદૌર્ગન્ધ્યં કણ્ડૂશ્ચ ગ્રહણી વિષમ્ ।
સુવાન્તસ્ય ન પીડાયૈ ભવન્ત્યેતે કદાચન ॥ ૩૨ ॥

અન્વયઃ–સુવાન્તસ્ય તન્દ્રા નિદ્રા આસ્યદૌર્ગન્ધ્યં કણ્ડૂઃ ગ્રહણી ચ વિષમ્–એતે કદાચન પીડાયૈ ન ભવન્તિ ॥

જેને સારી રીતે ઊલટી થઈ હોય તેને નિદ્રા, આળસ, મુખનું દુર્ગંધપણું, ચળ, સંગ્રહણી અને ઝેર કદી પીડા કરતાં નથી. ૩૨

વમન કરેલાએ ત્યજવાનું

અજીર્ણં શીતપાનીયં વ્યાયામં મૈથુનં તથા ।
સ્નેહાભ્યઙ્ગં ચ રોષં ચ દિનમેકં સુધીસ્ત્યજેત્ ॥૩૩॥

અન્વયઃ–સુધીઃ (વમનાનન્તરમ્) એકં દિનમ્ અજીર્ણં શીતપાનીયં વ્યાયામં તથા મૈથુનં ચ સ્નેહાભ્યઙ્ગં ચ રોષં ત્યજેત્ ॥

સમજુ માણસે વમન કર્યા પછી એક દિવસ સુધી અજીર્ણ થાય એવું ખાવું નહીં.

ટાઢું પાણી પીવું નહીં, કસરત કરવી નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, શરીરે તેલ ચોળવું નહીં અને ક્રોધ કરવો નહીં. ૩૩

વિરેચનવિધિ

વિરેચન કોને અને ક્યારે?

स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥१॥
मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
अथवा पाचनैरामं बलासं परिपाचयेत् ॥२॥
शरतो वसन्ते शारदि देहशुद्धौ विरेचयेत् ।
अन्यदाऽप्ययिके कार्ये शोधनं शीलयेद् बुधः ॥३॥

अन्वयः—स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय सम्यक् विरेचनं दद्यात्, अवान्तस्य तु कफः अधः स्रस्तः ग्रहणीं छादयेत् । मन्दाग्निं गौरवं कुर्यात्, वा प्रवाहिकां जनयेत्, अथवा पाचनैः आमं बलासं परिपाचयेत् । वसन्ते शरदि शरतो देहशुद्धौ विरेचयेत्, अत्ययिके (वा) कार्ये बुधः अन्यदा शोधनं शीलयेत् ॥

પ્રથમ માણસને સ્નેહપાન કરાવી બાફ દઈ વમન કરાવ્યા પછી યોગ્ય રીતે રેચ દેવો; વમન કરાવ્યા વગર રેચ દેવાથી કફ નીચા ભાગમાં સરકી પડી શરીરની અંદરના ગ્રહણી નામના સ્થાનને ઢાંકી દે છે, જેથી અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે અથવા પ્રવાહિકા નામનું પાતળા ઝાડાનું દરદ થાય છે; અથવા વમન કરાવ્યા વગર રેચ આપી પાચન દ્રવ્યો વડે કફને પકાવવો જોઈએ. વસંતઋતુમાં અને શરદઋતુમાં દેહનું શોધન કરવા રેચ દેવો; અથવા પ્રાણસંકટ જેવું દરદ થયું હોય તો સમજુ વૈદે બીજી ઋતુઓમાં પણ રેચ દેવો. ૧–૩

टीका—अत्ययिके—प्राणसङ्कटे ।

ક્યા રોગ પર ખાસ વિરેચન?

पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा ।
उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥४॥
दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥५॥

अन्वयः—पित्ते आमोद्भूते गदे तथा उदरे तथा च आध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः विरेचनं युञ्ज्यात् ॥ लङ्घनपाचनैः जिताः दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति, ये तु शोधनैः शोधिताः (दोषाः) तेषां पुनर् उद्भवः न (भवति) ॥

પિત્તમાં, આમથી થયેલા રોગમાં, પેટનો રોગ કે આફરો થયો હોય અથવા કોઠો સાફ કરવો હોય ત્યારે વિશેષે કરી રેચ દેવો. લાંઘણથી અને પાચનના ઉપાયોથી છતેલા દોષો કોઈક સમયે કોપે છે, પણ રેચ દેવાથી સાફ કરેલા દોષો પાછા ઉત્પન્ન જ થતા નથી. ૪,૫

વિરેચન કોને ન દેવાય?

बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः ।
श्रान्तस्तृषार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥६॥
नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ।
शल्यार्दितश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥७॥

अन्वयः—बालः, वृद्धः, भृशं स्निग्धः, क्षतक्षीणः, भयान्वितः, श्रान्तः, तृषार्तः, स्थूलः च, गर्भिणी, नवज्वरी च, नवप्रसूता नारी च, मन्दाग्निः, मदात्ययी च, शल्यार्दितः च रूक्षः (एते) विजानता न विरेच्याः ॥

બાળક, વૃદ્ધ, અત્યંત સ્નિગ્ધ, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલ, ભય પામેલ, થાકી ગયેલ, તરસથી પીડાયેલ, જાડા શરીરવાળો, ગર્ભવાળી સ્ત્રી, નવા તાવવાળો, જેણે તરત પ્રસવ્યું હોય એવી સ્ત્રી, મંદ અગ્નિવાળો, મદાત્યય રોગવાળો, શરીરમાં કાંટો કે નખ આદિ શલ્ય પેસી જવાથી પીડાયેલો, અને લૂખા શરીરવાળો—એટલાને સમજુ વૈદે રેચ ન દેવો જોઈએ. ૬,૭

વિરેચનને યોગ્ય કોણ?

जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरोगी भगन्दरी ।
अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडिताः ॥८॥
योनिरोगप्रमेहार्ता गुल्मप्लीहव्रणार्दिताः ।
विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविसूचीकुष्ठसंयुताः ॥९॥
कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः ।
यकृच्छोथाक्षिरोगार्ताः कृमिक्षाराग्निपीडिताः ।
शूलिनो मूत्राघातार्ता विरेकार्हा नरा मताः ॥१०॥

अन्वयः—जीर्णज्वरी, गरव्याप्तः, वातरोगी, भगन्दरी, अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडिताः, योनिरोगप्रमेहार्ताः, गुल्मप्लीहव्रणार्दिताः, विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविसूचीकुष्ठसंयुताः, कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः, यकृच्छोथाक्षिरोगार्ताः, कृमिक्षाराग्निपीडिताः, शूलिनः मूत्राघातार्ताः नराः विरेकार्हाः मताः ॥

મૂત્રા તાવવાળો, ઝેરથી પીડાયલો, વાતરક્તવાળો, ભગંદરના રોગવાળો અને અરશ, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, ગાંઠ, હૃદયનાં દરદ, અરુચિ, યોનિના રોગ, પ્રમેહ, ગોળાનું દરદ, બરલનું દરદ, વ્રણ, વિદ્રધિ, ઊલટી, વિસ્ફોટક, કોઢ, કાનના રોગ, નાકના રોગ, માથાના રોગ, મોઢાના રોગ, ગુદાના રોગ, લિંગના રોગ, યકૃતનો રોગ, સોજા, નેત્રના રોગ, કૃમિનું દરદ; ક્ષારથી થયેલા વિકાર, વાયુસંબંધી દરદ, શૂળનું દરદ તથા મૂત્રાઘાતથી પીડાયેલા માણસો રેચ દેવાને યોગ્ય મનાય છે. ૮–૧૦

કોમળ, મધ્યમ અને કઠણ કોઠાવાળા કોણ?

बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥११॥

अन्वयः—बहुपित्तः मृदुः प्रोक्तः. बहुश्लेष्मा च मध्यमः (प्रोक्तः), बहुवातः क्रूरकोष्ठः (प्रोक्तः). सः दुर्विरेच्यः कथ्यते ॥

જે માણસના કોઠામાં પિત્ત ઘણું હોય તેને કોમળ કોઠાવાળો સમજવો, જેના કોઠામાં કફ ઝાઝો હોય તેને મધ્યમ કોઠાવાળો સમજવો અને જેના કોઠામાં વાયુ ઝાઝો હોય તેને કઠણ કોઠાવાળો સમજવો. આ કઠણ કોઠાવાળા માણસને રેચ માંડ માંડ લાગે છે. ૧૧

કોઠા પ્રમાણે રેચની માત્રા

मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ॥
क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः ॥१२॥
मृदुर्द्राक्षापयश्चञ्चुतैलैरपि विरिच्यते ।
मध्यमस्त्रिवृतातिक्ताराजवृक्षैर्विरिच्यते ।
क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः ॥१३॥

अन्वयः—मृदौ कोष्ठे मृद्वी मात्रा, मध्यकोष्ठे च मध्यमा, क्रूरे तीक्ष्णा मता, (सा च) मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः द्रव्यैः (ज्ञेया) ॥ मृदुः द्राक्षापयश्चञ्चुतैलैः अपि विरिच्यते, मध्यमः त्रिवृतातिक्ताराजवृक्षैः विरिच्यते, क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः (विरिच्यते) ॥

કોમળ કોઠાવાળાને રેચની કૂણી માત્રા દેવી, મધ્યમ કોઠાવાળાને મધ્યમ માત્રા દેવી અને કઠણ કોઠાવાળાને તીવ્ર માત્રા દેવી. કૂણા પદાર્થોની માત્રા કૂણી કહેવાય છે, મધ્યમ પદાર્થોની માત્રા મધ્યમ કહેવાય છે અને તીવ્ર પદાર્થોની માત્રા તીવ્ર કહેવાય છે. કૂણા કોઠાવાળા માણસને કાળી દ્રાક્ષ, દૂધ અને એરંડિયા તેલથી પણ રેચ લાગે છે; મધ્યમ કોઠાવાળા માણસને નસોતર, કડુ અને ગરમાળાથી રેચ લાગે છે; અને કઠણ કોઠાવાળા માણસને થોરનું દૂધ, દારૂડીનાં મૂળ અને મોટા નેપાળાનાં બિયાંથી રેચ લાગે છે. ૧૨,૧૩

टीका—चञ्चुतैलम्–एरण्डतैलम् । राजवृक्षः–घनवहेरा । हेमक्षीरी–चोक । दन्तीफलम्–वृहद्दन्तीफलम्–जयपालेति प्रसिद्धम् ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

ઉત્તમ આદિ માત્રાની સમજણ

मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तिका ।
वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका ॥१४॥
द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च पलं भवेत् ।
पलार्धं च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥१५॥
कल्कमोदकचूर्णानां कर्षं मध्वाज्यलेहतः ।
कर्षद्वयं पलं वाऽपि वयोरोगाद्यपेक्षया ॥१६॥

अन्वयः—त्रिंशद्वेगैः विरेकस्य कफान्तिका उत्तमा मात्रा, विंशतिभिः मध्या, दशवेगिका हीना उक्ता ॥ कषायाणां द्विपलं विरेचनं श्रेष्ठम् आख्यात, पलं च मध्यमं भवेत्, च पलार्धं तु कनीयः (आख्यातम्) ॥ कल्कमोदकचूर्णानां कर्षं मध्वाज्यलेहतः कर्षद्वयं (देयम्) वा वयोरोगाद्यपेक्षया पलम् अपि (देयम्) ॥

જેથી ત્રીસ વાર ઝાડા થઈને છેલ્લો કફ પડે તે રેચની માત્રાને ઉત્તમ જાણવી, જેથી વીસ વાર ઝાડા થઈને છેલ્લો કફ પડે તે રેચની માત્રાને મધ્યમ જાણવી, અને જેથી દસ વાર ઝાડા થઈને છેલ્લો કફ પડે તે માત્રાને ખૂબ ઓછી જાણવી. રેચ લગાડવા માટે બે પલ કષાય દેવાય તો ખૂબ રેચ લાગે છે; એક પલ કષાય દેવાય તો મધ્યમ રેચ લાગે છે; અને અર્ધ પલ કષાય દેવાય તો હલકો રેચ લાગે છે. (પલ એટલે ચાર તોલા.) કલ્ક, લાડુ અને ચૂર્ણ, એ દરેકને એક તોલા મધમાં અથવા એક તોલા ઘીમાં મેળવી બે તોલાની માત્રા દેવી; અથવા ઉંમર અને રોગ ઉપર ધ્યાન આપી યોગ્ય લાગે તો ચાર તોલાની પણ માત્રા દેવી. ૧૪–૧૬

કયા રોગીએ કયું દ્રવ્ય રેચ માટે પીવું?

पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्वाथादिभिः पिबेत्।
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः पिबेद्व्योषं कफार्दितः॥१७॥
त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः।
वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा॥१८॥
एरण्डतैलं त्रिफलाक्वाथेन द्विगुणेन वा।
युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते॥१९॥

अन्वय–पित्तोत्तरे द्राक्षाक्वाथादिभिः त्रिवृच्चूर्णं पिबेत्, कफार्दितः त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः व्योषं पिबेत्, वातार्दितः नरः विरेकाय त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णम् अम्लैः वा जाङ्गलानां रसेन (सह) पिबेत्॥ वा द्विगुणेन त्रिफलाक्वाथेन वा पयोभिः युक्तम् एरण्डतैलं पीतं (चेत्) न चिरेण विरिच्यते॥

પિત્તથી પીડાયેલા માણસે કાળી દ્રાક્ષના ક્વાથ આદિની સાથે નસોતરનું ચૂર્ણ પીવું; કફથી પીડાયેલા માણસે હરડાં, બહેડાં તથા આમળાંના ક્વાથ અને ગોમૂત્રની સાથે સૂઠ, મરી અને પીપર પીવાં; વાયુથી પીડાયેલા માણસે રેચ માટે ખાટા પદાર્થોની સાથે અથવા જંગલી જાનવરોના માંસના રસની સાથે નસોતર, સિંધાલૂણ તથા સૂઠનું ચૂર્ણ પીવું. હરડાં, બહેડાં, તથા આમળાના બમણા ક્વાથની સાથે અથવા દૂધની સાથે એરંડિયું તેલ પીવાથી તરત રેચ લાગે છે ૧૭ ૧૯

ઋતુ અનુસાર વિરેચન દ્રવ્ય

त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम्।
समृद्वीकारसक्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम्॥२०॥
त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम्।
द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वं शीतलं च घनात्यये॥२१॥

अन्वय–वर्षाकाले (विरेचनं) समृद्वीकारसक्षौद्रं त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजं विरेचनम् (मतम्)॥ घनात्यये (विरेचनं) द्राक्षाम्बुना त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनं सयष्ट्याह्वं च शीतलं (विरेचनं मतम्)॥

વર્ષાઋતુમાં રેચ માટે દ્રાક્ષના રસની અને મધની સાથે નસોતર, ઇંદ્રજવ, પીપર અને સૂઠનો ઉપયોગ કરવો. શરદઋતુમાં રેચ માટે દ્રાક્ષના રસની સાથે નસોતર, ધમાસો, મોથ, સાકર, વાળો, ચંદન અને જેઠીમધના ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવો; એ રેચ ટાઢો છે. ૨૦,૨૧

टीका–उदीच्यं–वाला, घनात्यये–शरदि।

पिप्पली नागरं सिन्धुं श्यामां त्रिवृतया सह।
लिह्यात् क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम्।
त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम्॥२२॥

अन्वय–शिशिरे च वसन्ते पिप्पली नागरं सिन्धुं श्यामां त्रिवृतया सह क्षौद्रेण सह विरेचने लिह्यात्। ग्रीष्मकाले शर्करातुल्या त्रिवृता विरेचनं (श्रेष्ठम्)॥

શિશિરઋતુમાં અને વસંતઋતુમાં મધની સાથે પીપર, સૂઠ, સિંધાલૂણ, કાળી ઉપલસરી અને કાળી નસોતરનું ચૂર્ણ રેચ માટે ચાટવું; ગ્રીષ્મઋતુમાં રેચ માટે સમભાગે નસોતરનું અને સાકરનું વિરેચન લેવું. ૨૨

टीका–श्यामा–शारिवा।

ઉત્કૃષ્ટ રસાયન–અભયાદિ મોદક

अभया मरिचं शुण्ठी विडङ्गामलकानि च।
पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च॥२३॥
एतानि समभागानि दन्ती तु त्रिगुणा भवेत्।
त्रिवृताऽष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा॥२४॥
मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रान् प्रमाणतः।
एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानुपिबेज्जलम्॥२५॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते।
पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणः सदा॥२६॥
विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान्।
दुर्नामकुष्ठगुल्मार्शोगलगण्डभ्रमोदरान्॥२७॥
विदाहप्लीहमेहांश्च यक्ष्माणं नयनामयान्।
वातरोगांस्तथाऽऽध्मानं मूत्रकृच्छ्राणि चाश्मरीम्॥२८॥
पृष्ठपार्श्वोरुजघनजङ्घोदररुजं जयेत्।
सेव्यास्मिन् न तोयं च दिनमेकं सुखी भवेत्॥२९॥
सततं शीलनादेव पलितानि प्रणाशयेत्।
अभयामोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः॥३०॥

अन्वयः–अभया मरिचं शुण्ठी च विडङ्गामलकानि पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं च मुस्तम् एतानि समभागानि, दन्ती तु त्रिगुणा भवेत्, अत्र त्रिवृता अष्टगुणा, शर्करा च षड्गुणा ज्ञेया, प्रमाणतः कर्षमात्रान् मोदकान् मधुना कृत्वा एकैकं प्रातः भक्षयेत्, शीतं च जलम् अनुपिबेत्, यावत् उष्णं न सेवते, तावत् जन्तुः विरिच्यते, पानाहारविहारेषु सदा निर्यन्त्रणः भवेत्, (अयं मोदकः) विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान् दुर्नामकुष्ठगुल्मार्शोगलगण्डभ्रमोदरान्, विदाहप्लीहमेहांश्च यक्ष्माणं नयनामयान् वातरोगान् तथा आध्मानं

मूत्रकृच्छ्राणि च अश्मरीं पृष्ठपार्श्वोरुजघनजङ्घोदररुजं चयेत्। सुधीः एकं दिनं स्नेहाभ्यङ्गं च रोषं च त्यजेत्। सततं शीलनात् पलितानि प्रणाशयेत् एव, एते हि अभयामोदकाः रसायनवराः स्मृताः ॥

હરડે, મરી, સૂંઠ, વાવડિંગ, આમળાં, પીપર, પીપરીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, અને નાગરમોથને સમ ભાગે લઈ તેઓમાં ત્રણ ગણો નેપાળો, આઠગણું નસોતર અને છ ગણી સાકર નાખી મધથી એક એક તોલાના વજનના લાડુ વાળવા; એ લાડુઓ-માંથી સવારે એક એક લાડુ ખાવો અને તેની ઉપર ટાઢું પાણી પીવું. એ લાડુ ખાધા પછી જ્યાં સુધી ઊનું પાણી પિવાય નહિ અને ઊનું અન્ન ખાવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી માણસને રેચ લાગ્યા કરે છે. એ લાડુ ખાનારાએ હંમેશાં ખાવાપીવામાં અને વિહાર કરવામાં ખાસ પરેજ રાખવાની જરૂર નથી. એ લાડુ હંમેશ ખાવાથી વિષમજ્વર, અગ્નિનું મંદપણું, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, અરશ, કોઢ, ગોળો, હરકોઈ અરશ, ગલગંડ, ઉદરરોગ, ભ્રમ, બળતરા, ડાબી બાજુ હૃદયની નીચેની ગાંઠ-બરળ રોગ, મેહ, ક્ષય, નેત્રરોગ, વાયુના રોગો, આફરો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, પીઠનાં દરદ, પડખાની પીડા, સાથળનું દરદ, સાથળના મૂળનું દરદ, પીંડીનું દરદ, અને પેટનું દરદ મટે છે. એ લાડુ ખાધા હોય તે એક દિવસ સમજુ માણસે શરીર પર તેલ ચોળવું નહીં અને ક્રોધ કરવો 'નહીં'; આ લાડુઓનું નિત્ય સેવન કરવાથી ધોળા વાળ અવશ્ય કાળા થઈ જાય છે. આ અભયામોદક નામના લાડુઓ રસાયનોમાં ઉત્તમ કહેવાય છે. ૨૩–૩૦

રેચ લીધા પછીનું કર્તવ્ય

पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी।
सुगन्धि किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद्बुधः ॥३१॥
निर्वातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न शयीत च।
शीताम्बु न स्पृशेत्क्वापि कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः ॥३२

अन्वयः—विरेचनं पीत्वा शीतजलैः चक्षुषी संसिच्य किञ्चित् सुगन्धि आघ्राय बुधः ताम्बूलं शीलयेत्, निर्वातस्थः (सन्) वेगान् च न धारयेत्, न च शयीत, शीताम्बु क्वापि न स्पृशेत्, मुहुः कोष्णनीरं पिबेत् ॥

રેચનું ઔષધ પીધા પછી આંખો પર ટાઢું પાણી છાંટી કોઈ પણ સુગંધી પદાર્થ સૂંઘીને સમજુ માણસે નાગરવેલનું પાન ખાવું, વાયુ વગરની જગ્યામાં બેસવું, ઝાડાના વેગોને રોકવા નહીં, સૂઈ રહેવું નહીં, ટાઢા પાણીનો ક્યાંય પણ સ્પર્શ કરવો નહીં અને વારંવાર લગાર ઊનું પાણી પીધા કરવું. ૩૧–૩૨

વિરેચનથી ફાયદા

बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ते यथा व्रजेत्।
रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजं च कफो व्रजेत् ॥३३॥

अन्वयः—यथा वान्ते बलासौषधपित्तानि (च) वायुः (मुखद्वाराद् बहिर्) व्रजेत्, तथा रेकात् मलं पित्तम् औषधं च कफः (गुदद्वारात् बहिर्) व्रजेत् ॥

જેમ વમન કરવાથી કફ, ઔષધ, પિત્ત અને વાયુ મોઢેથી બહાર નીકળે છે, તેમ રેચ લેવાથી મળ, પિત્ત, ઔષધ અને કફ એ સઘળાં ગુદદ્વારથી બહાર નીકળે છે. ૩૩

રેચ બરાબર ન લાગે તો?

दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धता कुक्षिशूलरुक्।
पुरीषवातसङ्गश्च कण्डूमण्डलगौरवम् ॥३४॥
विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते।
तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा स्निग्धं तु रेचयेत् ॥
तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता भवेत् ॥३५॥

अन्वयः—दुर्विरिक्तस्य तु नाभेः स्तब्धता कुक्षिशूल-रुक् पुरीषवातसङ्गः च कण्डूमण्डलगौरवं विदाहः अरुचिः आध्मानं भ्रमः च छर्दिः जायते, तं पाचनैः पक्त्वा स्नेहैः स्निग्धं तु (कृत्वा) पुनः रेचयेत्, तेन अस्य उपद्रवाः यान्ति, दीप्ताग्निः (च) लघुता भवेत् ॥

જેને રેચ બરાબર ન લાગ્યો હોય તેની નાભિ સજ્જડ થઈ જાય, કૂખમાં શૂળ નીકળે, ઝાડો બંધ થઈ જાય, પવન રોકાઈ જાય, ચળ આવે, ઢ્રામઠાં ઊપડે, શરીરમાં ભારેપણું થાય, બળતરા થાય, અરુચિ થાય, પેટ આફરી આવે, ભ્રમ થાય અને ઊલટી થાય છે; એવા તે માણસને પાચન પદાર્થો ખવરાવી, તેના આમને પકાવી, સ્નેહપાન કરાવીને સ્નિગ્ધ કરવો અને પછી ફરીવાર રેચ દેવો; એમ કરવાથી તેના ઉપદ્રવો શમે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને શરીરમાં હલકાઈ આવે છે.

રેચ બહુ જ લાગે તો ?

विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च ।
शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसंनिभम् ॥३६॥
मेदोनिभं जलाभासं रक्तं चापि विरिच्यते ।
तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ॥३७॥
मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु ।
सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ॥३८॥
पिष्टो नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम् ।
सौवीरं तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषीकृतैः ॥३९॥

अन्वय–विरेकस्य अतियोगेन मूर्च्छा च गुदस्य भ्रंश एवं कफातियोगः स्यात्, अपि च मांसधावनसंनिभं मेदोनिभं जलाभासं रक्तं च विरिच्यते, तस्य शरीरं शीताम्बुभिः सिक्त्वा शीतैः मधुमिश्रैः तण्डुलाम्बुभिः मृदु वमनं कारयेत् । सहकारत्वचः कल्कः दध्ना वा सौवीरकेण पिष्टा नाभिप्रलेपेन उल्बणम् अतीसारं हन्ति, निस्तुषीकृतैः आमैः वा पक्वैः यवैः तु सौवीरं (भवति) ॥

રેચ બહુ જ લાગે તો મૂર્છા આવે, ગુદાની આમળ બહાર નીકળે, શૂળ નીકળે, કફનો અતિયોગ થાય અને માંસના પાણી જેવું, મેદ જેવું અને પાણી જેવું લોહી પડવા લાગે છે એ રીતે જેને બહુ જ રેચ લાગ્યો હોય, તેના શરીર પર ટાઢું પાણી છાંટવું અને ચોખાના ટાઢા પાણીમાં મધ મેળવી તે પાઈને પોચું વમન કરાવવું આંબાની છાલના કલ્કને દહીંમાં અથવા જવના આથામાં વાટી નાભિ ઉપર ચોપડવાથી ભયંકર ઝાડો પણ બંધ થાય છે કાચા અથવા પાકા ફોતરાં વગરના જવનો (આથો) સૌવીર કહેવાય છે ૩૬–૩૯

ટીકા–સૌવીર–સન્ધાનમ્ ।

अजाक्षीरं रसं वापि वैष्किरं हारिणं तथा ।
शालिभिः षष्टिकैश्चापि भोजयेत्...॥४०॥
...
...॥४१॥
...
...॥४२॥

अन्वय–अपि च ... (कि च अतिविरेके) भिषक् ... कुर्वीत ॥

વળી સરખા વજનના સાઠી ચોખાની સાથે અથવા મસૂરની સાથે બકરીનું દૂધ અને વિષ્કિર પક્ષીનાં તથા હરણનાં માંસનો રસ ખવરાવવો (તેથી પણ ઝાડો બંધ થાય છે) બટાવડાં, લાવાં, વેલાં, તેતર, લાવર, ચીવરાં તેતર, ચકોર અને કપિંજલ વગેરે પક્ષીઓ વિષ્કિર કહેવાય છે બહુ જ રેચ લાગ્યો હોય તો વૈદ્યે ટાઢાં અને ઝાડાને રોકનારાં ઔષધોથી ઝાડો રોકવો. ૪૦–૪૨

ટીકા–વરક–વરાહ ઇતિ લોકે । ...

રેચ બરાબર લાગ્યા પછી શું ?

लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोमे गतेऽनिले ।
सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ॥४३॥
इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तता ।
धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं भवेद्रेचनसेवनात् ॥४४॥
प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यञ्जनमजीर्णताम् ।
व्यायामं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ॥४५॥
शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवाग्वा भोजयेत् क्रमात् ।
...
...॥४६॥
...॥४७॥

अन्वय–लाघवे मनसः तुष्टौ (च सत्यां) अनिले अनुलोमं गते (सति) नरं सुविरिक्तं ज्ञात्वा निशि पाचनं पाययेत्, रेचनसेवनात् इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादः वह्निदीप्तता धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं भवेत्, विरेचितः प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यञ्जनम् अजीर्णताम् व्यायामं च मैथुनं न सेवेत एव । (विरेचितम्) शालिषष्टिकमुद्गाद्यैः ... भोजयेत्, ... (भवति) ...

જો શરીરમાં હલકાપણું થાય, મનમાં પ્રસન્નતા થાય અને વાયુ અનુકૂળ થાય, તો એ લક્ષણો ઉપરથી રેચ ઠીક–બરોબર લાગેલો જાણી (વૈદ્યે) તે માણસને રાત્રે પાચન પદાર્થ પિવડાવવો. રેચનું સેવન કરવાથી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વધે છે, બુદ્ધિમાં સ્વચ્છતા થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુની

તથા શરીરની સ્થિરતા થાય છે. રેચ લીધા પછી ઝાઝા પવનનું, ટાઢા પાણીનું, અજીર્ણ કરનારાં અન્નનું, કસરતનું, મૈથુનનું અને શરીર પર તેલના માલિશનું સેવન કરવું નહીં. રેચ લાગી રહ્યા પછી ચોખાની, સાઠીચોખાની અને મગ આદિ ધાન્યની રાબ કરાવીને પીવી અથવા જંઘાલ પશુઓના કે વિષ્કિર પક્ષીઓના માંસના રસની સાથે ચોખાનો ભાત ખાવો હિતકારી છે. હરિણ, એણ, કુરંગ, ઋષ્ય, વાતાયુ, રાજીવ અને પૃષત આદિ મૃગની જાતો અને શરભ આદિ પશુઓ જંઘાલ કહેવાય છે. ૪૩–૪૭

સ્નેહબસ્તિવિધિ*

બસ્તિના બે ભેદો: 'બસ્તિ' નામ પડવાનું કારણ

વસ્તિર્દ્વિધાऽનુવાસાખ્યો નિરુહશ્ચ તતઃ પરમ્ ।
યઃ સ્નેહો દીયતે સ સ્યાદનુવાસનનામકઃ ॥૧॥
કષાયક્ષીરતૈલૈર્યો નિરુહઃ સ નિગદ્યતે ।
વસ્તિભિર્દીયતે યસ્માત્તસ્માદ્વસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥૨

अन्वयः—अनुवासाख्यः च ततः परं निरूहः (इति) द्विधा वस्तिः (कथ्यते)। यः स्नेहः दीयते सः अनुवासननामकः (भवति), यः कषायक्षीरतैलैः (दीयते) सः निरूहः निगद्यते, यस्माद् वस्तिभिः दीयते तस्माद् वस्तिः इति स्मृतः ॥

અનુવાસન અને નિરૂહ એમ બસ્તિના (પિચકારીના) બે ભેદો છે. ઘી કે તેલ આદિની પિચકારી અનુવાસનબસ્તિ કહેવાય છે અને કાઢાને, દૂધને તથા તેલને ભેગાં કરી તેની જે પિચકારી દેવાય, તે નિરૂહબસ્તિ કહેવાય છે. મૃગ આદિના મૂત્રાશયની કોથળીરૂપ સાધનથી પિચકારી ભરાય છે, માટે પિચકારીનું નામ 'બસ્તિ' કહેવાય છે. (અહીં બસ્તિ એ મૃગ આદિના મૂત્રાશયનું નામ છે.) ૧,૨

टीका—वस्तिभिः—मृगादीनां मूत्राशयैः ।

અનુવાસન બસ્તિની માત્રા; અને તે કોને ન દેવી?

તત્રાનુવાસનાખ્યો હિ વસ્તિર્યઃ સોऽત્ર કથ્યતે ।
અનુવાસનભેદશ્ચ માત્રાવસ્તિરુદીરિતઃ ॥ ૩ ॥
પલદ્વયં તસ્ય માત્રા તસ્માદર્ધાપિ વા ભવેત્ ।
અનુવાસ્યસ્તુ રૂક્ષઃ સ્યાત્તીક્ષ્ણાગ્નિઃ કેવલાનિલી ॥૪
નાનુવાસ્યસ્તુ કુષ્ઠી સ્યાન્મેહી સ્થૂલસ્તથોદરી ।
નાસ્થાપ્યા નાનુવાસ્યાશ્ચાજીર્ણોન્માદતૃડર્દિતાઃ ॥
શોથમૂર્ચ્છારુચિભયશ્વાસકાસક્ષયાતુરાઃ ॥ ૫ ॥

अन्वयः—तत्र यः अनुवासनाख्यः वस्तिः सः हि अत्र कथ्यते, मात्रावस्तिः च अनुवासनभेदः उदीरितः, तस्य मात्रा पलद्वयं वा तस्मात् अर्धा अपि भवेत् । रूक्षः तीक्ष्णाग्निः केवलानिली तु अनुवास्यः स्यात्, कुष्ठी मेही स्थूलः तथा उदरी तु न अनुवास्यः स्यात्, अजीर्णोन्मादतृडर्दिताः च शोथमूर्च्छारुचिभयश्वासकासक्षयार्दिताः न आस्थाप्याः न च अनुवास्याः ॥

બે પ્રકારની બસ્તિઓમાં પહેલી જે અનુવાસનબસ્તિ છે, તે અહીં કહેવાય છે: માત્રાબસ્તિ, એ અનુવાસનબસ્તિનો જ એક ભેદ છે. માત્રાબસ્તિમાં ઘી આદિની માત્રા આઠ તોલાની અથવા ચાર તોલાની કરવી. રૂક્ષ શરીરવાળો, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળો અને કેવળ વાયુવાળો જે માણસ હોય તેને જ અનુવાસનબસ્તિ દેવી; પણ કોઢિયાને, મેહવાળાને, જાડા શરીરવાળાને અને પેટના રોગવાળાને અનુવાસનબસ્તિ દેવી નહીં; તેમજ અજીર્ણવાળા, ઉન્માદવાળા, તરશથી પીડાયેલા, સોજાવાળા, મૂર્છાવાળા, અરુચિવાળા, ભય પામેલા, શ્વાસના દરદવાળા, ઉધરસવાળા અને ક્ષયથી પીડાયેલાને પણ નિરૂહબસ્તિ કે અનુવાસનબસ્તિ ન દેવી. ૩–૫

બસ્તિનું નેત્ર એટલે નળી કયા પદાર્થની?

નેત્રં કાર્યં સુવર્ણાદિધાતુભિર્વૃક્ષવેણુભિઃ ।
નલૈર્દન્તૈર્વિષાણાગ્રૈર્મણિભિર્વા વિધીયતે ॥ ૬ ॥

अन्वयः—नेत्रं सुवर्णादिधातुभिः कार्यं, वा वृक्षवेणुभिः नलैः दन्तैः विषाणाग्रैः मणिभिः विधीयते ॥

બસ્તિ દેવાનું નેત્ર એટલે નળી સુવર્ણ આદિ ધાતુની, વૃક્ષની, વાંસની, બરુની, દાંતની, શિંગડાંના અગ્રની અથવા મણિની કરવી. ૬

टीका—नेत्रं—नाडी ।

तथा चोक्तं विश्वप्रकाशे—

'નેત્ર' શબ્દનો અર્થ 'નળી' કયા આધારે?

'નેત્રં મન્થગુણે વસ્ત્રે તરુમૂલે વિલોચને ।
નેત્રવન્ધે ચ નાડ્યાં ચ નેત્રો નેતરિ મેદ્યવદિતિ' ॥૭

* ઘી કે તેલ આદિથી ગુદામાં પિચકારી મારવાની જે ક્રિયા, તે સ્નેહબસ્તિ વિધિ કહેવાય છે.

(વિશ્વપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,) “નપુંસકલિંગવાળો ‘નેત્ર’ શબ્દ રવાઈના નેતરામાં, વસ્ત્રમાં, ઝાડના મૂળમાં, આંખમાં, નેત્રના બસ્તિમાં અને નળીમાં વપરાય છે; દોરનાર કે નાયક અર્થમાં જે નેત્ર શબ્દ વપરાય છે, તેને વિશેષ્યના જેવું લિંગ લાગે છે.” ૭

નળીનું માપ, કાણું, આકાર વગેરે

एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम् ।
ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसम्मितम् ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता ॥८॥
मुद्गच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिसन्निभम् ॥
यथासंख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम् ।
गोपुच्छसन्निभं मूले स्थूलं तस्मात् क्रमात्तनु ॥
आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम् ॥१०॥

अन्वयः एकवर्षात् षड्वर्षं तु यावत् षडङ्गुलं मानं, ततः द्वादशकं यावत् अष्टसंमितं मानं स्यात्, ततः परं द्वादशभिः अङ्गुलैः नेत्रदीर्घता। यथासंख्यं मुद्गच्छिद्रं कलायाभं कोलास्थिसन्निभं छिद्रं भवेत्, नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभं (स्यात्) गोपुच्छसन्निभं—मूले स्थूलं, तस्मात् क्रमात् तनु (भवेत्)॥ (तच्च नेत्रं) मूले (नयनाग्र-मुखे) आतुराङ्गुष्ठमानेन स्थूलम् (उपरिभागे—) कनिष्ठिका-परीणाहम्, अग्रे च गुटिकामुखं विधीयते॥

એક વર્ષથી માંડી છ વર્ષ સુધીના બાળકને બસ્તિ દેવામાં છ આંગળ લાંબી નળીનો ઉપયોગ કરવો; છ વર્ષથી માંડી બાર વર્ષ સુધીના માણસને બસ્તિ દેવામાં આઠ આંગળ લાંબી નળીનો ઉપયોગ કરવો અને બાર વર્ષથી ઉપરના માણસને બસ્તિ દેવામાં બાર આંગળ લાંબી નળીનો ઉપયોગ કરવો; તેમાં અનુક્રમે છ આંગળની નળીમાં મગના દાણા જેવડું, આઠ આંગળની નળીમાં વટાણા જેવડું અને બાર આંગળની નળીમાં બોરના ઠળિયા જેવડું છિદ્ર રાખવું. નળી લીસી જોઈએ તથા ગાયના પૂંછડાની પેઠે મૂળમાં જાડી અને તે પછી ઉપરના ભાગમાં અનુક્રમે પાતળી હોવી જોઈએ. એ નળી મૂળમાં (એટલે જ્યાં ચામડું બંધાય છે ત્યાં) રોગીના અંગૂઠા જેવી જાડી જોઈએ; છેડામાં જે પેસાડાય છે તે ભાગમાં ટચલી આંગળી જેવી જાડી જોઈએ અને તેના આગલા ભાગમાં એટલે જ્યાંથી છિદ્ર હોય ત્યાંથી ગુદામાં જાય છે, તે છેક છેડાના ભાગમાં ગોળ મોઢાવાળી જોઈએ ૮-૧૦

ટીકા—મુદ્ગચ્છિદ્રાદિષ્વત્ર નેત્રં ક્રમેણ ષડ્વર્ષાદિ દ્વાદશવર્ષાદિ તદૂર્ધ્વવર્ષાણાં જ્ઞેયમ્। પરીણાહોऽત્ર સ્થૌલ્યમ્।

બસ્તિની બે કોઠીઓ

तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाच्चतुर्थकात् ।
योजयेत्तत्र बस्तिं च बन्धद्वयविधानतः ॥११॥

अन्वय—तन्मूले च चतुर्थकात् भागात् द्वे कर्णिके कार्ये, तत्र च बन्धद्वयविधानतः बस्तिं योजयेत्॥

નળીના ચોથા ભાગ મૂકી દઈ ચોથા ભાગરૂપ મૂળમાં ગાય જાતિના કાન જેવી બે કોઠીઓ કરવી અને તે કોઠીઓમાં બસ્તિને બાંધી દેવી. ૧૧

ટીકા—કર્ણિકે—ચાતુર્ભિત્ત્વ।

બસ્તિ કયા પદાર્થની અને કેવી કરવી?

मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत्
मूत्रकोशस्य बस्तिस्तु तदभावे तु चर्मणः ॥१२
कषायरक्तः सुमृदुर्बस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ।
व्रणबस्तेस्तु नेत्रं स्यात् श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम् ॥
मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्षनलिकापरिणाहि च ॥१३॥

अन्वयः— बस्तिः तु मृगाजशूकरगवाम् वा महिषस्य अपि मूत्रकोशस्य भवेत्, तदभावे तु (तेषां) चर्मणः (भवेत्)॥ (स) बस्तिः कषायरक्तः सुमृदुः स्निग्धः दृढः हितः (स्यात्) व्रणबस्तेः नेत्रं तु श्लक्ष्णम् अष्टाङ्गुलोन्मितं मुद्गच्छिद्रं च गृध्रपक्षनलिका-परिणाहि स्यात्॥

એ બસ્તિ પણ હરણના, બકરાના, સૂવરના, બળદના અથવા પાડાના મૂત્રાશયની કોથળીની હોવી જોઈએ; એ (પશુઓના) મૂત્રાશયની કોથળી ન મળે તો ચામડાની કોથળીની કરવી. એ કોથળી કાથવાળી રંગેલી, બહુ કૂણી, ચીકણી અને મજબૂત હોય તો હિતકારી થાય છે. વ્રણમાં પીચકારી મારવી હોય તો તેની નળી લીસી, આઠ આંગળની, મગ જેવડા છિદ્રવાળી અને ગીધ પક્ષીની પાંખની નળી જેવી જાડી જોઈએ. ૧૨,૧૩

બરાબર સેવેલી બસ્તિના ફાયદા

शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।
कुरुते परिवृद्धिं च बस्तिः सम्यगुपासितः ॥१४

અન્વયઃ-સમ્યક્ ઉપાસિતઃ બસ્તિઃ શરીરોપચયં વર્ણં બલમ્ આરોગ્યં ચ આયુષઃ પરિવૃદ્ધિં કુરુતે ॥

સારી રીતે સેવેલી બસ્તિ શરીરને પુષ્ટ કરે છે, વર્ણ સારો કરે છે, બળ વધારે છે, આરોગ્ય કરે છે અને આયુષની વૃદ્ધિ કરે છે.

સ્નેહબસ્તિનો કાળ

દિવા શીતે વસન્તે ચ સ્નેહવસ્તિઃ પ્રદીયતે ।
ગ્રીષ્મવર્ષાશરત્કાલે રાત્રૌ સ્યાદનુવાસનમ્ ॥૧૫॥

અન્વયઃ-સ્નેહવસ્તિઃ શીતે ચ વસન્તે દિવા પ્રદીયતે, ગ્રીષ્મવર્ષાશરત્કાલે રાત્રૌ અનુવાસનં સ્યાત્ ॥

શીતકાળમાં અને વસંતઋતુમાં સ્નેહની બસ્તિ દિવસે અપાય છે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં, વર્ષાઋતુમાં તથા શરદઋતુમાં સ્નેહની બસ્તિ રાત્રે દેવી જોઈએ. ૧૫

અતિસ્નિગ્ધ જમાડી અનુવાસન નહિ

ન ચાતિસ્નિગ્ધમશનં ભોજયિત્વાઽનુવાસયેત્ ।
મદં મૂર્ચ્છાં ચ જનયેદ્દ્વિધા સ્નેહઃ પ્રયોજિતઃ ॥૧૬

અન્વયઃ-અતિસ્નિગ્ધમ્ અશનં ભોજયિત્વા ન ચ અનુવાસયેત્, (યતઃ) દ્વિધા પ્રયોજિતઃ સ્નેહઃ મદં ચ મૂર્ચ્છાં જનયેત્ ॥

રોગીને ઘણા ઘી કે તેલવાળું ભોજન જમાડી અનુવાસન બસ્તિ ન દેવી; કારણ કે જમવામાં અને પિચકારીમાં એમ બે પ્રકારે યોજાયેલો સ્નેહ મદને અને મૂર્છાને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૬

ટીકા-દ્વિધા-ભોજને વસ્તૌ ચ ।

યથોચિત સ્નેહવાળું જમાડી અનુવાસન દેવું

રૂક્ષં ભુક્તવતોઽત્યન્તં વલં વર્ણં ચ હાપયેત્ ।
યુક્તસ્નેહમતો જન્તું ભોજયિત્વાઽનુવાસયેત્ ॥૧૭

અન્વયઃ-અત્યન્તં રૂક્ષં ભુક્તવતઃ (અનુવાસનં) વલં ચ વર્ણં હાપયેત્, અતઃ જન્તું યુક્તસ્નેહં ભોજયિત્વા અનુવાસયેત્ ॥

જેણે અત્યંત રૂક્ષ અન્ન ખાધું હોય તેને બસ્તિ દેવાથી બળનો અને વર્ણનો તે નાશ કરે છે, માટે રોગીને યથાયોગ્ય ઘીવાળું અન્ન જમાડ્યા પછી બસ્તિ દેવી. ૧૭

ટીકા-યુક્તસ્નેહં-યથોચિતસ્નેહં ભોજ્યં ભોજયિત્વેત્યર્થઃ ।

ખૂબ ઓછી કે ખૂબ વધારે માત્રા નહિ

હીનમાત્રાવુભૌ વસ્તી નાતિકાર્યકરૌ સ્મૃતૌ ।
અતિમાત્રૌ તથાઽનાહક્લમાતીસારકારકૌ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-ઉભૌ વસ્તી હીનમાત્રૌ અતિકાર્યકરૌ ન સ્મૃતૌ, તથા અતિમાત્રૌ આનાહક્લમાતીસારકારકૌ (ભવતઃ) ।

અનુવાસન અને નિરૂહ નામની બન્ને બસ્તિ જો ઓછી માત્રાથી દેવાય તો જોઈએ તેવું કામ કરતી નથી; અને વધુ માત્રાથી દેવાય તો આફરો, ગ્લાનિ અને અતીસારને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૮

ટીકાઃ-ઉભૌ વસ્તી-અનુવાસનનિરૂહાખ્યૌ ।

સ્નેહબસ્તિની માત્રા

ઉત્તમા સ્યાત્પલૈઃ ષડ્ભિર્મધ્યમા સ્યાત્પલૈસ્ત્રિભિઃ ।
પલાધ્યર્ધેન હીના સ્યાદુક્તા માત્રાઽનુવાસને ॥૧૯॥

અન્વયઃ-અનુવાસને માત્રા ઉક્તા (યથા,-ષડ્ભિઃ પલૈઃ ઉત્તમા સ્યાત્, ત્રિભિ પલૈઃ મધ્યમા સ્યાત્, પલાધ્યર્ધેન હીના સ્યાત્ ॥

અનુવાસન બસ્તિમાં સ્નેહની માત્રા આ પ્રમાણે કહી છે કે છ પલની માત્રા ઉત્તમ, ત્રણ પલની માત્રા મધ્યમ અને દોઢ પલની માત્રા કનિષ્ઠ-ખૂબ ઓછી જાણવી. (પલ એટલે ચાર તોલા.) ૧૯

સ્નેહમાં નાખવાનું ચૂર્ણ અને તેની માત્રા

શતાહ્વાસૈન્ધવાભ્યાં ચ દેયં સ્નેહે ચ ચૂર્ણકમ્ ।
તન્માત્રોત્તમમધ્યાઽન્ત્યા ષટ્ચતુર્દ્વયમાષકૈઃ ॥૨૦॥

અન્વયઃ-સ્નેહે ચ શતાહ્વાસૈન્ધવાભ્યાં ચ ચૂર્ણકં દેયમ્, તન્માત્રા ષટ્-ચતુર્-દ્વયમાષકૈઃ ઉત્તમમધ્યાઽન્ત્યા (ભવતિ) ॥

સ્નેહમાં સુવાનું અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાખવું જોઈએ; એ ચૂર્ણની માત્રા છ માષની ઉત્તમ, ચાર માષની મધ્યમ અને બે માષની કનિષ્ઠ જાણવી. (છ રતિનો એક માષ ગણાય છે.)

વિરેચન આપી સાત દિવસે અનુવાસન

વિરેચનાત્સપ્તરાત્રે ગતે જાતવલાય ચ ।
ભુક્તાન્નાયાનુવાસ્યાય વસ્તિર્દેયોઽનુવાસનઃ ॥૨૧॥

અન્વયઃ-વિરેચનાત્ સપ્તરાત્રે ગતે જાતવલાય ભુક્તાન્નાય ચ અનુવાસ્યાય અનુવાસનઃ વસ્તિઃ દેયઃ ॥

રેચ લીધાને સાત દિવસ-રાત વીત્યા પછી જેના શરીરમાં બળ આવ્યું હોય એવા રોગીને જમાડ્યા પછી અનુવાસનબસ્તિ દેવી.

શું કરાવીને અનુવાસન દેવાય?

અથાનુવાસ્યં સ્વભ્યક્તમુષ્ણામ્બુસ્વેદિતં શનૈઃ ।
ભોજયિત્વા યથાશાસ્ત્રં કૃતચઙ્ક્રમણં તતઃ ।
ઉત્સૃષ્ટાનિલવિણ્મૂત્રં યોજયેત્ સ્નેહવસ્તિના ॥૨૨

अन्वयः—अथ सम्यक् शनैः उष्णाम्बुसेचितम् अनुवास्यं यथाशास्त्रं भोजयित्वा ततः कृतचङ्क्रमणम् उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं स्नेहबस्तिना योजयेत्॥

રોગીને સારી રીતે તેલ ચોળી, ધીરે ધીરે ઊના પાણીથી નવડાવી, ભોજન કરાવી, શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે પગથી વારંવાર ચલાવી, ઝાડો કરાવી, મુતરાવી અને પવન છોડાવીને પછી અનુવાસન બસ્તિ દેવી. ૨૨

टीका—उष्णाम्बुसेचितम्—उष्णाम्बुना सिक्तम्।

સ્નેહબસ્તિ આપવાની રીત

सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः।
कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत्॥२३॥
बद्ध्वा बस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत्।
पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः॥२४॥
जृम्भाकासक्षवादींश्च बस्तिकाले न कारयेत्।
त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो बस्तेस्तु पीडने॥२५
ततः प्रणिहिते स्नेहे, उत्तानो वाक्शतं भवेत्।
स्वजानुनः करावर्तं कुर्याच्छोटिकया पुनः॥२६
एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः।
निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या छोटिकाऽथवा॥२७
गुर्वक्षरोच्चारणं वा मात्रेयं स्मृता बुधैः।
प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्यं प्रसर्पति॥२८॥

अन्वयः—वामपार्श्वेन सुप्तस्य वामजङ्घाप्रसारिणः कुञ्चितापरजङ्घस्य (रोगिणः) स्निग्धे गुदे नेत्रं न्यसेत्॥ धीरधीः (वैद्यः) सूत्रैः बद्ध्वा बस्तिमुखं च वामहस्तेन धारयेत्, दक्षिणेन एव (हस्तेन) मध्यवेगेन पीडयेत्। बस्तिकाले च जृम्भाकासक्षवादीन् न कारयेत्। बस्तेः पीडने तु त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तः। स्वजानुनः करावर्तं कुर्यात्, पुनः छोटिकया एषा एका मात्रा भवेत्, एष सर्वत्र एव निश्चयः (अस्ति) अथवा पुंसां निमेषोन्मेषणम्, अङ्गुल्या छोटिका वा गुर्वक्षरोच्चारणं स्यात्, इयं बुधैः मात्रा स्मृता, ततः स्नेहे प्रणिहिते (सति) च [illegible] प्रसारितैः सर्वगात्रैः उत्तानः भवेत्, तथा वीर्यं प्रसर्पति॥

રોગીને ડાબા પડખાભર સુવડાવી, ડાબો સાથળ લાંબો કરાવી, જમણો સાથળ સંકોચાવી, ગુદાને ચીકણી કરી પછી તેમાં નળી નાખવી. ધીરબુદ્ધિવાળા વૈદ્યે દોરાથી બાંધેલા પિચકારીના મોઢાને ડાબા હાથથી પકડી રાખી જમણા હાથથી મધ્યમ વેગે દાબ દેવો. પિચકારી દેવાના સમયે (વૈદ્યે કે) રોગીએ બગાસું કે ઉધરસ ખાવી નહીં અને છીંક પણ ખાવી નહીં. પિચકારીને દબાવવાનો કાળ ત્રીશ માત્રા સુધીનો સમજવો. પોતાના ગોઠણને હાથનો આંટો લઈ એક ચપટી વગાડવામાં આવે, અથવા આંખ મીંચીને ઉઘાડવામાં આવે, અથવા ચપટી વગાડવામાં આવે, અથવા એક ગુરુ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે, તેટલો સમય એક માત્રા કહેવાય છે શરીરમાં સ્નેહ સારી રીતે પેઠા પછી સો માત્રા સુધી—એટલે સો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય, તેટલા કાળ સુધી સઘળાં ગાત્રો લાંબાં કરી ચત્તા સૂવું, કે જેથી સઘળા શરીરમાં સ્નેહ પ્રસરી જાય.

टीका—यथा वीर्यं—स्नेहः॥

ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः।
स्फिचोश्चैनं तथा श्रोण्यौ शय्यां चैवोत्क्षिपेत्ततः।
स्फिचोर्वैवं स्वपाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद् बुधः।
शय्यां च पादतस्तस्य त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः॥३०
जाते विधाने तु ततः कुर्यान्निद्रां यथासुखम्॥३१
सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु।
उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः॥३२॥

अन्वयः—ततः (वैद्यः) एनं तलयोः त्रीन् त्रीन् वारान् शनैः शनैः ताडयेत्, तथा स्फिचौ च श्रोण्यौ (ताडयेत्), शय्यां च उत्क्षिपेत् एवं ततः बुधः एवं पूर्ववत् स्फिचौ (स्वपाणिभ्याम्) ताडयेत्, शय्यां च तस्य पादतः त्रीन् वारान् उत्क्षिपेत्, (एवं) विधाने जाते ततः यथासुखं निद्रां कुर्यात्। यस्य तु उपद्रवं विना सानिलः च सपुरीषः स्नेहः शीघ्रं प्रत्येति, सः सम्यक् अनुवासितः (ज्ञेयः)

પછી વૈદ્યે રોગીના પગના બન્ને તળિયાંમાં ત્રણ ત્રણ વાર ધીમે ધીમે પોતાના હાથનાં તળિયાં ઠોકવાં; એ જ રીતે બન્ને સાથળ ઉપર તથા બન્ને કુલા ઉપર પણ ઠોકવાં. પછી તેની શય્યા ઊંચકાવવી અને ફરી પણ સમજુ વૈદ્યે, રોગીની બન્ને સાથળ પર પહેલાંની પેઠે પોતાના બન્ને હાથનાં તળિયાં ઠોકવાં; તેમજ શય્યાને તેના પગ આગળથી ત્રણ વાર ઊંચી કરવી. એ પ્રમાણે ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી રોગીએ સુખેથી નિદ્રા કરવી. જે રોગીને કોઈ પણ ઉપદ્રવ થયા વિના પવન સહિત અને વિષ્ઠા સહિત સ્નેહ ગુદામાંથી તરત પાછો નીકળે, તેને

સારી રીતે અનુવાસિત થયો સમજવો. ૨૯—૩૨

टीका-उपद्रवस्थाने 'औपचोपौ' इति सुश्रुते पाठः ।

जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥ ३३॥
अनुवासिताय दातव्यमितरेऽह्नि सुखोदकम् ।
धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥३४॥

अन्वयः-अथ स्नेहे पुनः प्रत्यागते (सति) यदि तु नरः दीप्ताग्निः (चेत् तर्हि) जीर्णान्ने (तम्) सायाह्ने कामं लघ्वन्नं भोजयेत् ॥ अनुवासिताय (तस्मै) स्नेहव्यापत्तिनाशने इतरे अह्नि सुखोदकं वा धान्यशुण्ठीकषायं दातव्यम् ॥

સ્નેહ ગુદામાંથી પાછો નીકળ્યા પછી રોગી જો પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો હોય અને તેણે ખાધેલું અન્ન પચી ગયું હોય તો તેને સાંજે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે હલકું અન્ન જમવા આપવું. જેને અનુવાસન બસ્તિ દીધેલ હોય એવા તેને સ્નેહના વિકારનો નાશ કરવા માટે બીજા દિવસે ઊનું પાણી અથવા ધાણાનો અને સૂંઠનો કાઢો પાવો. ૩૩,૩૪

टीका-सुखोदकमुष्णोदकं, व्यापत्तिर्व्याधिः ।

अनेन विधिना षड् वा सप्त चाष्टौ नवापि वा ।
विधेया बस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम् ॥ ३५॥
दत्तस्तु प्रथमो बस्तिः स्नेहयेद् बस्तिवङ्क्षणौ ।
सम्यग् दत्तो द्वितीयस्तु मूर्धस्थमनिलं जयेत् ॥३६॥
बलं वर्णं च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजी ॥ ३७॥
षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ।
अष्टमो नवमश्चास्थि मज्जानं च यथाक्रमम् ॥ ३८॥

अन्वयः-अनेन विधिना षड् वा सप्त च अष्टौ वा नव अपि बस्तयः विधेयाः, तेषाम् अन्ते एव च निरूहणं देयम् ॥ प्रथमः दत्तः बस्तिः तु बस्तिवङ्क्षणौ स्नेहयेत्, सम्यग् दत्तः द्वितीयः तु मूर्धस्थम् अनिलं जयेत् ॥ तृतीयः तु प्रयोजितः (बस्तिः) बलं च वर्णं जनयेत्, चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ (बस्ती) रसासृजी स्नेहयेताम्, षष्ठः मांसं स्नेहयति, सप्तमः च मेदः एव (स्नेहयेत्), अष्टमः च नवमः यथाक्रमम् अस्थि च मज्जानं (स्नेहयेताम्) ॥

એ રીતે છ, સાત, આઠ અથવા નવ અનુવાસન બસ્તિ દેવી અને તે સઘળી બસ્તિઓ દેવાઈ રહ્યા પછી છેવટે નિરૂહબસ્તિ દેવી. પહેલી આપેલી બસ્તિ મૂત્રાશય અને સાથળના સાંધા સ્નિગ્ધ કરે છે; બરાબર આપેલી બીજી બસ્તિ માથાનો પવન શાંત કરે છે અને ત્રીજી આપેલી બસ્તિ બળ કરે છે તથા વર્ણ સારો કરે છે; ચોથી અને પાંચમી આપેલી બસ્તિ રસ તથા રુધિરને સ્નિગ્ધ કરે છે; છઠ્ઠી બસ્તિ માંસને સ્નિગ્ધ કરે છે; સાતમી બસ્તિ મેદને સ્નિગ્ધ કરે છે, આઠમી બસ્તિ હાડકાં સ્નિગ્ધ કરે છે અને નવમી બસ્તિ મજ્જાને સ્નિગ્ધ કરે છે.

टीका-यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत् ।

एवं शुक्रगतान्दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत् ॥ ३९

अन्वयः-एवं द्विगुणः (बस्तिः) शुक्रगतान् दोषान् साधु साधयेत् ॥

આમ અઢાર બસ્તિઓ દેવાથી વીર્યના દોષો પણ સારી રીતે મટી જાય છે. ૩૯

टीका-अष्टादशदिवसावधिको बस्तिः ।

अष्टादशाष्टादशकाद्दिनाद्यो ना निषेवते ।
स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः ॥ ४०॥
रूक्षाय बहुवाताय स्नेहबस्तिं दिने दिने ।
दद्याद्वैद्यस्तथान्येषामग्न्याबाधभयात् त्र्यहात् ॥४१॥

अन्वयः-यः ना अष्टादशकात् दिनात् अष्टादश (बस्तीन्) निषेवते, सः कुञ्जरबलः अश्वस्य जवतुल्यः अमरप्रभः (भवति) ॥ वैद्यः रूक्षाय बहुवाताय दिने दिने स्नेहबस्तिं दद्यात्, अन्येषाम् अग्न्याबाधभयात् त्र्यहात् (दद्यात्) ॥

જે પુરુષ અઢાર દિવસ સુધી અઢાર બસ્તિઓનું સેવન કરે, તે હાથીના જેવા બળવાળો, ઘોડાના જેવા વેગવાળો અને દેવના જેવી કાંતિવાળો થાય છે. જે માણસ રૂક્ષ હોય અને ઘણા વાયુવાળો હોય તેને વૈદ્યે હમેશાં બસ્તિ દેવી અને બીજાઓને અગ્નિમાં હરકત ન થાય તે માટે ત્રણ ત્રણ દિવસના આંતરે બસ્તિ દેવી. ૪૦,૪૧

स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः ।
तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते ॥ ४२॥
अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ।
तस्याप्यल्पतरो देयो न हि स्निग्धेऽवतिष्ठते ॥ ४३॥

अन्वयः-रूक्षाणाम् अल्पमात्रः स्नेहः दीर्घकालम् अनत्ययः (भवति), तथा स्निग्धानाम् अल्पमात्रः निरूहः प्रशस्यते। अथवा यस्य तत्कालं केवलः स्नेहः

निर्याति, तस्य अपि अल्पतरः देयः, हि स्निग्धे (शरीरे स्नेहः) न अवतिष्ठते ॥

રૂક્ષ શરીરવાળા માણસોને થોડી માત્રાની અનુવાસન બસ્તિ દેવાય તો લાંબા કાળ સુધી પણ હરકત કરતી નથી. સ્નિગ્ધ માણસોને થોડી માત્રાની નિરૂહબસ્તિ દેવાય તો તે અનુકૂળ થાય છે; અથવા જે માણસને બસ્તિ દીધા પછી તરત જ એકદમ સ્નેહ પાછો નીકળે, તેને પણ બહુ જ થોડી માત્રાની બસ્તિ દેવી, કારણ કે સ્નિગ્ધ શરીરમાં નાખેલો સ્નેહ ટકતો નથી. ૪૨,૪૩

टीका—अन्वक्—पश्चात् । अवतिष्ठते यस्त स्नेह इति शेषः ।

अनुवास्यस्य यस्यान्वक् स्नेहो नैति यथा पुनः ।
तदाऽङ्गसदनाध्माने शूलं श्वासश्च जायते ॥४४॥
पक्वाशये गुरुत्वं च तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्तं फलवर्तिमथापि वा ॥४५॥
यथाऽनुलोमनो वायुर्मलः स्नेहश्च जायते ।
तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ॥४६॥
यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहबस्तिरनिःसृतः ।
सर्वोऽपि व्यावृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥४७॥
अनायाते त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ।
स्नेहबस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥४८॥
गुडूच्येरण्डपूतीकभार्गीवृषकरोहिषम् ।
शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ॥४९॥
यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ।
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ॥५०॥
पचेत्तैलाढकं सर्वैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ॥५१॥

अन्वयः—अनुवास्यस्य यस्य अन्वक् स्नेहः पुनः न एति, तदा अङ्गसदनाध्माने शूलं च श्वासः पक्वाशये च गुरुत्वं जायते । तत्र तीक्ष्णौषधैर्युक्तं तीक्ष्णं निरूहणम् अथापि वा फलवर्तिं (दद्यात्) यथा वायुः मलः च स्नेहः अनुलोमनः जायते, तथा विरेचनं दद्यात्, तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते । यस्य अनिःसृतः स्नेहबस्तिः उपद्रवं न कुर्यात् (तस्य) रौक्ष्यात् सर्वः अपि (स्नेहः) व्यावृतः, (इत्येवं) विजानता (वैद्येन) स उपेक्ष्यः । अहोरात्रे तु अनायाते स्नेहं संशोधनैः हरेत्, (किंतु) स्नेहबस्तौ अनायाते अन्यः स्नेहः न विधीयते । गुडूच्येरण्डपूतीकभार्गीवृषकरोहिषं शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मितां यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् अम्भसः चतुर्द्रोणे पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च पलोन्मितैः सर्वैः जीवनीयैः तैलाढकं पचेत् । एतत् अनुवासनं हि सर्ववातविकारनुत् (भवति) ॥

બરાબર શુદ્ધ નહીં થયેલા માણસને જો વિષ્ઠા સહિત સ્નેહ પાછો ન નીકળે, તો અંગ શિથિલ થઈ જાય છે, આફરો થઈ આવે છે, શૂળ નીકળે છે, શ્વાસ થાય છે અને પક્વાશયમાં ભારેપણું થાય છે આવું જો બન્યું હોય તો તીક્ષ્ણ ઔષધોવાળી તીક્ષ્ણ નિરૂહબસ્તિ દેવી અથવા વસ્ત્રાદિકની બત્તી વાટ કરી તેમાં ઔષધ નાખીને ગુદામાં બેસાડવી, કે જેથી વાયુ અનુલોમ થાય છે અને વિષ્ઠા સહિત સ્નેહ બહાર નીકળે છે; એવા માણસને વિરેચન દેવું પણ ઠીક છે અને તીક્ષ્ણ નસ્ય દેવું પણ સારું છે. જે માણસને અનુવાસનબસ્તિ શરીરમાંથી પાછી નહીં નીકળ્યા છતાં કશો ઉપદ્રવ ન કરે, 'તે માણસ રૂક્ષ હોવાથી તેના શરીરમાં સઘળો સ્નેહ કામ આવી ગયો' એમ સમજી ચતુર વૈદે તેની ઉપેક્ષા કરવી—એટલે તે સ્નેહને પાછો કાઢવા યત્ન કરવો નહીં. સ્નેહ એક દિવસ-રાત સુધી પાછો ન નીકળે, તો શોધનના ઉપાયોથી તેને પાછો કાઢવો, પણ તેને કાઢવા બીજી વાર સ્નેહની બસ્તિ દેવી નહીં. ગળો, એરંડ, કરંજ, ભારંગી, અરડૂસો, રોહિષ નામનું સુગંધી ઘાસ, શતાવરી, કાંટાશેળિયો અને ચણોઠી, એ ઔષધોને ચાર ચાર તોલાભાર લઈ તેમ જ જવ, અડદ, અળસી, બોરડીનાં બીજ તથા કળથી એ ઔષધોને આઠ આઠ તોલાભાર લઈ તે સઘળાંઓને ચાર દ્રોણ વજનના પાણીમાં પકાવી એક દ્રોણ બાકી રહે ત્યારે તેમાં ચાર ચાર રૂપિયા ભાર સઘળાં જીવનીય ગણનાં ઔષધોની સાથે એક આઢક તેલ પકાવવું. એમ પકાવેલા એ અનુવાસન તેલનો ઉપયોગ કરવાથી વાયુ સંબંધી સઘળા વિકારો મટી જાય છે ૪૪–૫૧

टीका—पूतीक—करञ्ज । रोहिष—सुगन्धतृण विशेष । काकनासा—कौआठोडी । प्रसृतम्—अञ्जलम् ।

षट्सप्ततिर्व्यापदस्तु जायन्ते वस्तिकर्मणः ।
दूषितात् समुदायेन ताश्चिकित्स्यास्तु सुश्रुतात् ॥

अन्वयः—दूषितात् तु वस्तिकर्मणः षट्सप्ततिः व्यापदः जायन्ते, ताः सुश्रुतात् समुदायेन चिकित्स्याः ॥

બસ્તિ ક્રિયામાં કાંઈક વિપરીતપણું થઈ જાય તો છોતેર પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; એ રોગો જો ઉત્પન્ન થયા હોય તો સુશ્રુતમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગ્ય નળી આદિ સામગ્રીઓથી તેઓની ચિકિત્સા કરવી. ૫૨

टीका—समुदायेन—समुचितनेत्रादिसामग्र्या ।

पानाहारविहाराश्च परिहाराश्च कृत्स्नशः ।
स्नेहपानसमाः कार्या नात्र कार्या विचारणा ॥ ५३

अन्वयः—अत्र च पानाहारविहाराः च परिहाराः कृत्स्नशः स्नेहपानसमाः कार्याः, अत्र विचारणा न कार्या ॥

આ ક્રિયામાં પાન, આહાર, વિહાર અને સઘળા નિષેધો સ્નેહપાનની રીતિ પ્રમાણે પાળવા; તેમાં સંશય કરવો નહીં. ૫૩

નિરૂહબસ્તિવિધિ

નિરૂહબસ્તિના ભેદો

निरूहवस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।
तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ १ ॥

अन्वयः—कारणान्तरैः निरूहवस्तिः बहुधा भिद्यते, मुनिपुंगवैः तैः एव तस्य नामानि कृतानि (सन्ति) ॥

જુદાં જુદાં (ઔષધોની મેળવણીરૂપ સમવાયી) કારણોથી નિરૂહબસ્તિના ઘણા પ્રકારો થાય છે અને એ પ્રકારો ઉપરથી જ ઉત્તમ મુનિઓએ, તે બસ્તિનાં જુદાં જુદાં નામો પાડ્યાં છે. ૧

टीका—कारणान्तरैः—समवायिकारणभेदैः ।

નિરૂહનું બીજું નામ આસ્થાપન

निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।
स्वस्थाने स्थापनाद्दोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥२

अन्वयः—बुधैः निरूहस्य अपरं नाम आस्थापनं प्रोक्तम्, (यतः) दोषधातूनां स्वस्थाने स्थापनात् स्थापनं मतम् ॥

પંડિતોએ નિરૂહબસ્તિનું બીજું નામ 'આસ્થાપન' કહેલું છે; કારણ કે એથી દોષોનું અને ધાતુઓનું પોતપોતાને સ્થાને સ્થાપન થતું હોવાથી તે આસ્થાપન મનાય છે.

નિરૂહ બસ્તિનું માપ

निरूहस्य प्रमाणं तु प्रस्थपादोत्तरं परम् ।
मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनं च कुडवास्त्रयः ॥३॥

अन्वयः—निरूहस्य तु प्रस्थपादोत्तरं परं प्रमाणं, प्रस्थं मध्यमं, च त्रयः कुडवाः हीनं उद्दिष्टम् ॥

નિરૂહબસ્તિની સવા પ્રસ્થની માત્રા ઉત્તમ સમજવી, એક પ્રસ્થની માત્રા મધ્યમ સમજવી અને ત્રણ કુડવની માત્રા કનિષ્ઠ સમજવી. ૩

टीका—परं—श्रेष्ठम् ।

નિરૂહબસ્તિ કોને ન દેવી ?

अतिस्निग्धोऽक्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः कृशस्तथा ।
आध्मानच्छर्दिहिक्काऽर्शःकासश्वासप्रपीडितः ॥४॥
गुदशोफातिसारार्तो विषूचीकुष्ठसंयुतः ।
गर्भिणी मधुमेही च नास्थाप्यश्च जलोदरी ॥५॥

अन्वयः—अतिस्निग्धः अक्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः तथा कृशः आध्मानच्छर्दिहिक्कार्शःकासश्वासप्रपीडितः गुदशोफातिसारार्तः विषूचीकुष्ठसंयुतः गर्भिणी मधुमेही च जलोदरी न आस्थाप्यः ॥

જે અત્યંત સ્નિગ્ધ શરીરવાળો હોય, જેના દોષોને પકાવીને તે તે સ્થાનકોમાંથી ખસેડ્યા ન હોય, જેને છાતીમાં ક્ષતનું દરદ હોય, જે દૂબળો હોય, જેનું પેટ આફરી આવ્યું હોય; જે ઊલટીથી કે હેડકીથી પીડાયેલો હોય, અથવા જે ઉધરસવાળો, શ્વાસવાળો, ગુદાની પીડાવાળો, સોજાવાળો, ઝાડાના રોગથી પીડાયેલો, કૉલેરાવાળો તથા કોઢિયો હોય, જે સ્ત્રી ગર્ભવાળી હોય, જે મધુમેહવાળો અને જળોદરવાળો હોય, તેઓને નિરૂહબસ્તિ ન દેવી. ૪,૫

टीका—अक्लिष्टदोषः—अदत्तोत्क्लेशन इति यावत् । क्षतोरस्कः—उरःक्षतवान् ।

નિરૂહબસ્તિ કોને દેવી ?

वातव्याधावुदावर्ते वातासृग्विषमज्वरे ।
मूर्च्छातृष्णोदरानाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ॥ ६ ॥
वृद्ध्यसृग्दरमन्दाग्निप्रमेहेषु निरूहणम् ।
शूलेऽम्लपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद् बुधः ॥७॥

अन्वयः—वातव्याधौ उदावर्ते वातासृग्विषमज्वरे मूर्च्छातृष्णोदरानाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीषु वृद्ध्यसृग्दरमन्दाग्निप्रमेहेषु शूले अम्लपित्ते च हृद्रोगे बुधः विधिवत् निरूहणं योजयेत् ॥

વાયુસંબંધી વ્યાધિ, ઉદાવર્ત્ત રોગ. વાત-

શ્રમ, વિષમજ્વર, મૂર્છા, તરસ, ઉદરરોગ, પેટનું ચડવું, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, વધરાવળ, લોહીવાળુ મરડો, અગ્નિનું મન્દપણું, પ્રમેહ, શૂળ, અમ્લપિત્ત અને હૃદયના રોગમાં સમજુ વૈદ્યે વિધિપૂર્વક નિરૂહબસ્તિ દેવી. ૬,૭

રોગીને શું કરાવી ક્યા વખતે ક્યાં નિરૂહબસ્તિ આપવી?

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं स्निग्धं स्विन्नमभोजनम्।
मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोग्यं निरूहयेत् ॥८॥

અપાન વાયુની, ઝાડાની કે પેશાબની કાંઈ પણ હાજત થઈ હોય, તો તે હાજત જેણે પૂરી કરી લીધી હોય, તેલ આદિથી જેને બરાબર માલિસ કર્યું હોય, ગરમ પાણીથી જેને નવડાવેલ હોય અને જે ભૂખ્યો રહ્યો હોય એવા રોગીને સમજુ વૈદ્યે બપોરના વખતે ઘરની અંદર યથાયોગ્ય નિરૂહબસ્તિ દેવી.

टीका—स्निग्धं—स्नेहयुक्तम्। स्विन्नं स्वेदयुक्तम्।

નિરૂહવિધાન અને તે પછીનું કર્તવ્ય

स्नेहबस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरूहणम्।
जाते निरूहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ॥
तिष्ठेन्मुहूर्तमात्रं तु निरूहागमनेच्छया ॥९॥

अन्वय—बुध स्नेहबस्तिविधानेन निरूहणं कुर्यात्, निरूहे च जाते ततः निरूहागमनेच्छया मुहूर्तमात्रं तु उत्कटकासनः भवेत्॥

વિદ્વાન વૈદ્યે સ્નેહબસ્તિની વિધિ પ્રમાણે નિરૂહબસ્તિ દેવી. નિરૂહબસ્તિ અપાયા પછી તે પિચકારીને ગુદાદ્વારથી પાછી બહાર કાઢવા રોગીએ બે ઘડી સુધી ઉભડક બેસવું (એટલે બે ઘડીની અંદર નિરૂહબસ્તિ પાછી નીકળે છે)

टीका—अत्र मुहूर्तं घटीद्वयात्मकमपि बोध्यम्—निरूहागमनेच्छया मुहूर्तमात्रम्।

બે ઘડી સુધીમાં નિરૂહ પાછું ન નીકળે તો?

अनायाते मुहूर्ते तु निरूहे शोधनं हरेत्॥
निरूहैरेव मतिमान् क्षारमूत्राम्लसंयुतैः ॥१०॥

अन्वय—मुहूर्ते तु अनायाते निरूहे मतिमान् क्षारमूत्राम्लसंयुतैः निरूहैः एव शोधनं हरेत्॥

જો બે ઘડી સુધીમાં નિરૂહબસ્તિ પાછી ન નીકળે, તો જવખાર, મૂત્ર, લીંબુનો રસ અને સૈંધવની પિચકારીઓ મારવારૂપ શોધન ના ઉપાયોથી તે નિરૂહબસ્તિને પાછી કાઢ

નિરૂહબસ્તિ બરાબર લાગુ થયેલી કોને

यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः।
लाघवं चोपजायेत सुनिरूढं तमादिशेत् ॥११॥

अन्वय—यस्य क्रमेण विट्पित्तकफवायवः गच्छन्ति लाघवं च उपजायेत, तं सुनिरूढम् आदिशेत्॥

જે માણસને અનુક્રમે વિષ્ઠા, પિત્ત, કફ અને વાયુ નીકળી જાય અને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ હલકાઈ માલૂમ થાય, તેને 'નિરૂહબસ્તિ બરાબર લાગી છે' એમ કહેવું. ૧૧

નિરૂહબસ્તિ બરાબર ન લાગુ થયેલી કોને

यस्य स्याद्बस्तिरल्पाल्पवेगो हीनमलानिलः।
मूर्च्छार्तिजाड्यारुचिमान् दुर्निरूढं तमादिशेत्॥

अन्वय—यस्य बस्तिः अल्पाल्पवेगः हीनमलानिलः मूर्च्छार्तिजाड्यारुचिमान् स्यात्, तं दुर्निरूढम् आदिशेत्॥

જે માણસને પિચકારી થોડી થોડી વેગથી પાછી નીકળે, મળ તથા પવન થોડા થોડા નીકળે, મૂર્છા આવે, પીડા થાય, જડતા થાય અને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય, તેને નિરૂહબસ્તિ બરાબર લાગી નથી, એમ કહેવું. ૧૨

આસ્થાપન અને સ્નેહબસ્તિ બરાબર અપાયાનું લક્ષણ

विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः।
आस्थापनस्नेहबस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणम् ॥१३॥

આપેલું ઔષધ બહાર નીકળી જાય, મનની પ્રસન્નતા થાય, સ્નિગ્ધપણું થાય અને રોગ મટી જાય, એ નિરૂહબસ્તિ તથા સ્નેહબસ્તિ સારી રીતે દેવાયાના લક્ષણો છે ૧૩

टीका—विविक्तता—स्रोतोविमलत्वम्।

બે, ત્રણ કે ચાર વાર પણ નિરૂહબસ્તિ દેવાય

अनेन विधिना युञ्ज्यान्निरूहं बस्तिदानवित्।
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥१४॥

अन्वय—बस्तिदानवित् अनेन विधिना द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा निरूहं युञ्ज्यात्॥

બસ્તિ દેવાનું બરાબર જાણનાર વૈદ્યે એ પ્રકારથી નિરૂહબસ્તિ દેવી. યોગ્ય લાગે તો એ બસ્તિ બીજી વાર, ત્રીજી વાર અને ચોથી વાર પણ દેવી. ૧૪

કયા દોષમાં કયું નિરૂહણ દેવું ?

સસ્નેહ એકઃ પવને પિત્તે દ્વૌ પયસા સહ ।
કષાયકટુમૂત્રાદ્યાઃ કફયુષ્ણાસ્ત્રયો હિતાઃ ।
પિત્તશ્લેષ્માનિલાવિષ્ટં ક્ષીરયૂષરસૈઃ ક્રમાત્ ॥
નિરૂઢં ભોજયિત્વા ચ તતસ્તમનુવાસયેત્ ॥૧૫॥

અન્વયઃ-પવને સસ્નેહઃ એકઃ, પિત્તે પયસા સહ દ્વૌ, કફે કષાયકટુમૂત્રાદ્યાઃ ઉષ્ણાઃ ત્રયઃ હિતાઃ (સ્યુઃ)। પિત્તશ્લેષ્માનિલાવિષ્ટં (તુ) ક્રમાત્ ક્ષીરયૂષરસૈઃ (દદ્યાત્), તતઃ ચ નિરૂઢં તં ભોજયિત્વા અનુવાસયેત્ ॥

વાયુનો રોગ હોય તો સ્નેહવાળી એક નિરૂહબસ્તિ દેવી, પિત્તનો રોગ હોય તો દૂધવાળી બે નિરૂહબસ્તિ દેવી અને કફનો રોગ હોય તો તૂરા, તીખા અને મૂત્ર આદિ પદાર્થોને ગરમ કરી તેઓની ત્રણ નિરૂહ-બસ્તિઓ દેવી. જો માણસ પિત્ત, કફ અને વાયુ (ત્રણેથી) ઘેરાયેલ હોય તો અનુક્રમે દૂધની, મગના રસની અને માંસના રસની (ત્રણ) બસ્તિઓ દેવી. જેને નિરૂહબસ્તિ દેવામાં આવી હોય તે માણસને જમાડીને પછી અનુવાસનબસ્તિ દેવી. ૧૫

કોમળ, વૃદ્ધ તથા બાળકને કેવી બસ્તિ ?

સુકુમારસ્ય વૃદ્ધસ્ય બાલસ્ય ચ મૃદુર્હિતઃ ।
બસ્તિસ્તીક્ષ્ણઃ પ્રયુક્તસ્તુ તેષાં હન્યાદ્બલાયુષી ॥૧૬

અન્વયઃ-સુકુમારસ્ય વૃદ્ધસ્ય ચ બાલસ્ય તુ મૃદુઃ બસ્તિઃ હિતઃ (સ્યાત્), તેષાં તીક્ષ્ણઃ બસ્તિઃ પ્રયુક્તઃ તુ (તેષાં) બલાયુષી હન્યાત્ ॥

સુકુમાર શરીરવાળાને, વૃદ્ધને અને બાળકને તો કોમળ જ બસ્તિ હિતકારક થાય છે; એમને જો તીક્ષ્ણ બસ્તિ દેવાય તો તેઓનાં બળનો અને આયુષનો નાશ કરે છે. ૧૬

નિરૂહબસ્તિના ભેદો

દદ્યાદુત્ક્લેશનં પૂર્વં મધ્યં દોષહરં તતઃ ।
પશ્ચાત્સંશમનીયં ચ દદ્યાદ્બસ્તિં વિચક્ષણઃ ॥૧૭॥

અન્વયઃ-વિચક્ષણઃ પૂર્વમ્ ઉત્ક્લેશનં દદ્યાત્, તતઃ દોષહરં મધ્યં, પશ્ચાત્ ચ સંશમનીયં બસ્તિં દદ્યાત્ ॥

સમજુ વૈદ્યે પ્રથમ **ઉત્ક્લેશન** બસ્તિ દેવી, પછી **દોષહર** મધ્ય બસ્તિ દેવી અને તે પછી **સંશમનીય** બસ્તિ દેવી. ૧૭

ઉત્ક્લેશન બસ્તિ

એરણ્ડબીજં મધૂકં પિપ્પલી સૈન્ધવં વચા ।
હપુષાફલકલ્કશ્ચ બસ્તિરુત્ક્લેશનઃસ્મૃતઃ ॥૧૮॥

એરંડી, મહુડાની છાલ, પીપર, સિંધવ, વજ અને પલાશીનાં ફળનો કલ્ક, એટલાંની બસ્તિ દેવામાં આવે, તે **ઉત્ક્લેશન** બસ્તિ કહેવાય છે. (જેથી દોષો પાકી પોતપોતાનાં સ્થાનોમાંથી ખસીને અલગ થઈ જાય છે.) ૧૮

દોષહર બસ્તિ

શતાહ્વા મધુકં બિલ્વં કૌટજં ફલમેવ ચ ।
સકાઞ્જિકઃ સગોમૂત્રો બસ્તિર્દોષહરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૯

શતાવરી, જેઠીમધ, બીલી તથા ઇંદ્રજવને કાંજીમાં તથા ગોમૂત્રમાં વાટી, તેથી બસ્તિ દેવામાં આવે, તે **દોષહર** બસ્તિ કહેવાય છે. (જેથી વાત આદિ દોષો દૂર થાય છે.) ૧૯

સંશમન બસ્તિ

પ્રિયઙ્ગુર્મધુકં મુસ્તા તથૈવ ચ રસાઞ્જનમ્ ।
સક્ષીરઃ શસ્યતે બસ્તિર્દોષાણાં શમનઃ સ્મૃતઃ ॥૨૦

કાંગ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને રસવંતીને દૂધમાં વાટી, તેથી બસ્તિ દેવામાં આવે, તે **સંશમન** બસ્તિ કહેવાય છે. (જેથી દોષોનું શમન થાય છે.) ૨૦

લેખન બસ્તિ

ત્રિફલાક્વાથગોમૂત્રક્ષૌદ્રક્ષારસમાયુતાઃ ।
ઊષકાદિપ્રતીવાપૈર્બસ્તયો લેખનાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૧॥

હરડાં, બહેડાં તથા આમળાંનો ક્વાથ, ગોમૂત્ર, મધ અને જવખારથી યુક્ત અને ઊષક આદિ ગણનાં વિશેષ ચૂર્ણોનાં પ્રક્ષેપવાળી જે બસ્તિ દેવામાં આવે, તે **લેખન** બસ્તિ કહેવાય છે. (એ બસ્તિથી મળો ઊખડી જાય છે.) ૨૧

ટીકા-ઊષકાદિપ્રતીવાપાઃ-ઊષકાદિગણવિશેષચૂર્ણ-પ્રક્ષેપાઃ ।

બૃંહણ બસ્તિ

બૃંહણદ્રવ્યનિક્વાથૈઃ કલ્કૈર્મધુરકૈર્યુતાઃ ।
સર્પિર્માંસરસોપેતા બસ્તયો બૃંહણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૨

અન્વયઃ-બૃંહણદ્રવ્યનિક્વાથૈઃ મધુરકૈઃ કલ્કૈઃ યુતાઃ સર્પિર્માંસરસોપેતાઃ બસ્તયઃ બૃંહણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ધાતુઓને વધારનારા પદાર્થોનો ક્વાથ, મધુર પદાર્થોના કલ્ક, ઘી અને માંસના રસથી જે બસ્તિ દેવામાં આવે, તે **બૃંહણ** બસ્તિ કહેવાય છે. (એ બસ્તિથી ધાતુઓની પુષ્ટિ થાય છે.) ૨૨

પિચ્છિલ બસ્તિ

बदरैरावतीशेलुशाल्मलीपुष्पजाङ्कुराः ।
क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः ।
अजोरभ्रैणरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणैः ॥२३॥

अन्वय–विचक्षणैः बदरैरावतीशेलुशाल्मलीपुष्पजाङ्कुराः क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ताः अजोरभ्रैणरुधिरैः युक्ताः नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः (बस्तयः) देयाः ॥

બોર, નારંગી, ગૂંદાં તથા શીમળાના ફૂલના અંકુરોને દૂધમાં પકાવી મધ નાખીને બકરાના, ઘેટાના તથા કાળા હરણના લોહી સહિત જે બસ્તિ દેવામાં આવે, તે પિચ્છિલ નામની બસ્તિઓ કહેવાય છે (એ બસ્તિથી ચીકાશ થાય છે) ૨૩

टीका–ऐरावती–नागरी, शेलु–बहुवार। श्लेष्मातकः। उरभ्रो मेषः। एण–कृष्णमृगः।

પિચ્છિલ બસ્તિનું માપ

मात्रा पिच्छिलबस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता ॥२४॥

अन्वय–पिच्छिलबस्तीनां मात्रा द्वादशभिः पलैः मता ॥

પિચ્છિલ બસ્તિની માત્રા બાર પલની મનાઈ છે ૨૪

નિરૂહ બસ્તિનું માપ

दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतिद्वयम् ।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ॥२५॥
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ।
संमूर्च्छिते कषायं तु चतुःप्रसृतिसंमितम् ॥२६॥
क्षिप्त्वा विमथ्य दद्याच्च निरूहं कुशलो भिषक् ।
वाते चतुःपलं क्षौद्रं दद्यात् स्नेहस्य षट्पलम् ॥२७॥
पित्ते चतुष्पलं क्षौद्रं स्नेहं दद्यात्पलत्रयम् ।
कफे तु षट्पलं क्षौद्रं क्षिपेत् स्नेहं चतुष्पलम् ॥२८॥

अन्वय–आदौ सैन्धवस्य अक्षं दत्त्वा मधुनः प्रसृतिद्वयं दद्यात्, ततः विनिर्मथ्य स्नेहस्य प्रसृतित्रयं दद्यात्, ततः स्नेहे एकीभूते (सति) कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत्, संमूर्च्छिते तु चतुःप्रसृतिसंमितं कषायं क्षिप्त्वा विमथ्य च कुशलः भिषक् निरूहं दद्यात्। वाते चतुष्पलं क्षौद्रं स्नेहस्य षट्पलं दद्यात्। पित्ते चतुष्पलं क्षौद्रं स्नेहं पलत्रयं दद्यात्, कफे तु षट्पलं क्षौद्रं स्नेहं चतुष्पलं क्षिपेत् ॥

પ્રથમ એક તોલો સૈંધવ નાખી તેમાં સોળ તોલા મધ નાખી ખૂબ વાટીને પછી તેમાં ચોવીશ રૂપિયાભાર સ્નેહ નાખવો. મંથન કરીને સ્નેહને સારી રીતે એકજીવ કીધા પછી તેમાં આઠ રૂપિયાભાર કલ્ક નાખવો. કલ્કને ઘૂંટીને એકજીવ કીધા પછી તેમાં બત્રીશ રૂપિયાભાર ક્વાથ નાખી સઘળાનું ખૂબ મંથન કરી સમજુ વૈદ્ય તેથી નિરૂહબસ્તિ દે (તેમાં વિશેષ આ છે કે) વાયુનું દરદ હોય તો ચાર પલ મધ અને છ પલ સ્નેહ નાખવો; પિત્તનું દરદ હોય તો ચાર પલ મધ અને ત્રણ પલ સ્નેહ નાખવો; અને કફનું દરદ હોય તો છ પલ મધ અને ચાર પલ સ્નેહ નાખવો ૨૫–૨૮

મધુતૈલક બસ્તિ

एरण्डक्वाथतुल्यांशं मधुतैलं पलाष्टकम् ।
शतपुष्पापलार्धेन सैन्धवार्धेन संयुतम् ॥२९॥
मधुतैलकसंज्ञोऽयं बस्तिः खजविलोडितः ।
मेदोगुल्मकृमिप्लीहमलोदावर्तनाशनः ।
बलवर्णकरश्चैव वृष्यो दीपनबृंहणः ॥३०॥

अन्वय–एरण्डक्वाथतुल्यांशं पलाष्टकं मधुतैलं च शतपुष्पापलार्धेन सैन्धवार्धेन संयुतं (मिश्रितं, ततः) खजविलोडितः मधुतैलकसंज्ञः अयं बस्तिः बलवर्णकरः वृष्यः च दीपनबृंहणः मेदोगुल्मकृमिप्लीहमलोदावर्तनाशनः एव (भवति) ॥

આઠ પલ એરંડાના મૂળનો ક્વાથ કરી તેમાં તેના સમાનભાગે ચાર પલ મધ અને ચાર પલ તેલ, અર્ધું પલ સુવા અને અર્ધું પલ સૈંધવ નાખી સર્વને રવાઈથી વલોવવું એટલે એ મધુતૈલક નામની પિચકારી થાય છે. આ પિચકારી મારવાથી બળ વધે છે, વર્ણ સારો થાય છે, મૈથુનની શક્તિ વધે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ધાતુની પુષ્ટિ થાય છે અને મેદ, ગોળો, કૃમિ, બરલ, મળ તથા ઉદાવર્ત્તનો અવશ્ય નાશ થાય છે ૨૯,૩૦

યાપન બસ્તિ

क्षौद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।
हवुषासैन्धवार्धाक्षो बस्तिः स्याद् यापना परा ॥३१॥

अन्वय–क्षौद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत्, हवुषासैन्धवार्धाक्षः (भवेत्) एषः बस्तिः यापना परा स्यात् ॥

મધ, ઘી, દૂધ અને તેલને આઠ આઠ રૂપિયાભાર લઈ તેમાં એક તોલો હપુષા અને એક તોલો સૈંધવ નાખી ઘૂંટીને જે

પિચકારી કરવામાં આવે, તે ઉત્તમ **યાપન** બસ્તિ કહેવાય છે. (એ બસ્તિથી પાચન થાય છે અને ઝાડો પણ ઊતરે છે.) ૩૧

ટીકા–इति पाचनसारकः यापनवस्तिः ।

યુક્તરથ બસ્તિ

एरण्डमूलनिकाथो मधुतैलं ससैन्धवम् ।
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥ ३२ ॥

अन्वयः–एरण्डमूलनिक्काथः, ससैन्धवं मधुतैलम्–एषः सवचापिप्पलीफलः युक्तरथः वस्तिः (कथ्यते) ॥

એરંડાનાં મૂળિયાંનો કવાથ કરી તેમાં મધ, તેલ, સિંધવ, વજ અને પીપર નાખવામાં આવે, તો તે **યુક્તરથ** નામે પિચકારી કહેવાય છે. ૩૨

સિદ્ધ બસ્તિ

पञ्चमूलस्य निक्काथैस्तैलं मागधिका मधु ।
ससैन्धवः सयष्ट्याह्वः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥

अन्वयः–पञ्चमूलस्य निक्वाथैः (सह) तैलं मागधिका मधु ससैन्धवः सयष्ट्याह्वः (यः भवति सः) सिद्धवस्तिः इति स्मृतः ॥

પંચમૂળના કવાથમાં તેલ, પીપર, સિંધવ, તથા જેઠીમધ નાખીને જે પિચકારી કરવામાં આવે, તે **સિદ્ધબસ્તિ** કહેવાય છે. ૩૩

નિરૂહબસ્તિ લેનારે કરવાનું તથા ત્યજવાનું

स्नानमुष्णोदकैः कुर्याद्दिवास्वप्नमजीर्णताम् ।
वर्जयेदपरं सर्वमाचरेत् स्नेहवस्तिवत् ॥ ३४ ॥

अन्वयः–(निरूहसेवी जनः) उष्णोदकैः स्नानं कुर्यात्, दिवास्वप्नम् अजीर्णतां वर्जयेत्, अपरं सर्वं स्नेहवस्तिवत् आचरेत् ॥

નિરૂહ બસ્તિ લેનારા માણસે ઊના પાણીથી નાહવું, દિવસે સૂવું નહીં, અજીર્ણ થવા દેવું નહીં અને બીજું સઘળું સ્નેહ બસ્તિની રીતિ પ્રમાણે કરવું. ૩૪

ઉત્તરબસ્તિવિધિ

ઉત્તરબસ્તિ નામ પડવામાં કારણ

अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।
निरूहादुत्तरो यस्मात्तस्मादुत्तरसंज्ञकः ॥ १ ॥

अन्वयः–अतःपरम् उत्तरसंज्ञितं वस्तिं प्रवक्ष्यामि–यस्मात् निरूहात् उत्तरः तस्मात् उत्तरसंज्ञकः (कथ्यते) ॥

હવે ઉત્તરબસ્તિ× વિષે કહું છું; આ બસ્તિ નિરૂહબસ્તિ દીધા પછી દેવા યોગ્ય હોય છે તેથી અથવા બસ્તિઓમાં નિરૂહની પછી આને જણાવેલ છે તેથી અથવા ગુદસ્થાનથી ઉત્તર કે ઉપર રહેલા ગુહ્યપ્રદેશોમાં આ અપાય છે, તેથી આ ઉત્તરબસ્તિ કહેવાય છે.

ઉત્તરબસ્તિની નળી વિષે

द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ।
मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमम् ॥ २ ॥

अन्वयः–मध्ये कृतकर्णिकं मालतीपुष्पवृन्ताभं सर्षपनिर्गमं छिद्रं द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं (भवेत्) ॥

મધ્યમાં ગાયના કાન જેવી ડોડીવાળી, માલતીના ફૂલના દીંટિયા (એટલે કળી) જેવી અને સરસવ નીકળે એટલા છિદ્રવાળી બાર આંગળની નળી કરવી. ૨

ઉંમર પ્રમાણે ઉત્તરબસ્તિની માત્રા

पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकार्षिकी ।
तदूर्ध्वं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥ ३ ॥

अन्वयः–भिषग्वरैः पञ्चविंशतिवर्षाणाम् अधः स्नेहे द्विकार्षिकी मात्रा, तदूर्ध्वं च (स्नेहे) पलमात्रा उक्ता ॥

ઉત્તમ વૈદ્યોએ પચીશ વર્ષથી ઓછી ઉંમરવાળાઓ માટે ઉત્તરબસ્તિમાં સ્નેહની માત્રા બે તોલાની અને એથી વધારે ઉંમરવાળાઓ માટે એ બસ્તિમાં સ્નેહની માત્રા ચાર તોલાની કહી છે. ૩

ઉત્તરબસ્તિ આપવાની રીત

अथास्थापनशुद्धस्य तृप्तस्य स्नानभोजनैः ।
स्थितस्य जानुमात्रे च पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥ ४ ॥
स्निग्धया मेढ्रमार्गं तु ततो नेत्रं नियोजयेत् ।
शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं मेढ्ररन्ध्रेऽङ्गुलानि षट् ॥ ५ ॥
ततोऽवपीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रं विनिर्हरेत् ।
ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥ ६ ॥
स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलम् ।
मुद्गप्रवेशयोग्यं च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥ ७ ॥
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे च सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत् ।
मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ॥ ८ ॥
शनैर्निष्कम्पमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः ।
मालतीपुष्पवृन्ताभं नेत्रमित्युदितं पुनः ॥ ९ ॥

× લિંગમાં કે યોનિમાં પિચકારી મારવી તે ઉત્તરબસ્તિ કહેવાય છે.

अन्वय—अथ अस्थापनशुद्धाय स्नातभोजिने तृप्ताय जानुमात्रे च पीठे स्थितस्य मेढ्रमार्गे (प्रथमं मेढ्रमार्गं) स्निग्धया शलाकया अन्विष्य तत मेढ्रच्छिद्रे तत्सदृशं नेत्रं शनै शनै षड् अङ्गुलानि निवेशयेत्, तत बस्तिम् अपीडयेत्, शनैः नेत्रं निर्हरेत्, तत स्नेहे प्रत्यागते (सति) स्नेहबस्तिक्रम इष्ट (भवति)। स्त्रीणां नेत्रं कर्णिका — स्त्रीं शुक्रप्रवेशनोऽर्थ च यथायुक्तं कुर्यात्, (तत) नेत्रं योन्यन्तः चतुरङ्गुलं मूत्रमार्गे च द्व्यङ्गुलं सूक्ष्मं च निवेशयेत्। बालानां मूत्रमार्गे कृच्छ्रे तु नि—पि एकम् अङ्गुलं नेत्रं नि—यं शनैः आवेश्यम्, (तत) पुन नेत्र सूक्ष्मं मालतीपुष्पवृन्तवत् (स्यात्) इति उचितम्॥

निरूहबस्तिथी शुद्ध थयेला अने स्नानथी तथा भोजनथी तृप्त थयेला पुरुषने ढींचण जेटली ऊंची पाट पर सुवाडीने तेना लिंगमां प्रथम लिंगना मार्गने चीकणी सळीथी शोधी–मार्गने साफ कर्या पछी बीजी अर्ध ठेली छ आंगळ नळी धीरे धीरे लिंगना छिद्रमां घालवी. पछी बस्तिने दबावीने धीरेथी नळी बहार काढी लेवी. बहार काढ्या पछी लिंगमांथी स्नेह पाछो नीकळे, एटले ते पछी पहेला कहेली स्नेहबस्तिनी रीतिना क्रम प्रमाणे करवु, ए हितकारी छे स्त्रीना गुह्यभागमा उत्तरबस्तिनी क्रिया करवी होय तो (ए स्त्रीनी ज) टचली आंगळी जेवी जाडी अने जेमां मग पेसी जाय एवडा छिद्र वाळी चार आंगळनी ऊंची नळी कराववी. ए नळीने गर्भाशयमां घालवी होय तो चार आंगळ घालवी अने मूत्रना मार्गमां घालवी होय तो बे आंगळ घालवी. बाळकोने मूत्रकृच्छ्रनो विकार थयो होय तो एक आंगळ नी नळी वापरवी नहीं कापवतां धीरे धीरे लिंगनी अंदर घालवी; पण ए नळी वधारे पातळी अने मालतीना फूलना डींटिया (के कळी) जेवी लेई ए एम कहेलु छे ४–९

टीका—सूक्ष्मचम्पामिव मालत्याः ... मालती ... वृन्तवत् ॥

स्त्री तथा बाळकने उत्तरबस्ति आपवा विषे

योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी।
मूत्रमार्गे पलोन्मानं बालानां च द्विकार्षिकी ॥१०॥
तदभावे स्थिते यथापूर्वक्रमेण विचक्षणः।
अप्रत्यागच्छति भिषग्बस्तावुत्तरसंज्ञिते ॥११॥
भूयो बस्तिं निदध्यात् संयुक्तं शोधनौषधैः।
फलवर्तिं निदध्याद्वा योनिमार्गे ददीत भिषक् ॥१२॥
सूत्रैर्विनिर्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम्।
वृषणाभे तथा बस्तौ यथायुक्ति विचारयेत्।
क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन वा ॥१३॥

अन्वय—नारीणां योनिमार्गेषु स्नेहमात्रा द्विपालिकी (भवेत्), मूत्रमार्गे पलोन्माने (स्यात्), बालानां च द्विकार्षिकी (ज्ञेया)। विचक्षण उत्तरसंज्ञिते बस्तौ स्नेहे (बस्ति) दद्यात्, उत्तरसंज्ञिते बस्तौ अप्रत्यागच्छति (सति) भिषक् भूयः शोधनैः युक्तं संयुक्तं च बस्तिं निदध्यात्, वा योनिमार्गे सूत्रैः विनिर्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुतां फलवर्तिं निदध्यात्, तथा बस्तौ वृषणाभे (सति) विचारयेत् भिषक् क्षीरवृक्षकषायेण च शीतलेन पयसा बस्तिं दद्यात् ॥

स्त्रीओना गर्भाशयमा स्नेहनी बाळ कृपियाभारनी मात्रा करवी अने मूत्रना मार्गमां चार रूपियाभारनी मात्रा करवी. बाळकोना लिंगमां बे रूपियाभारनी मात्रा करवी. समजु वैद्ये स्त्रीने चती सुवराबी, शेठाणु जूब ऊंचा करावीने पिचकारी मारवी. ए उत्तरबस्ति पाछी न आवे तो वैद्ये शोधन गुणवाळी बीजी पिचकारी मारवी अथवा योनिना मार्गमां सुतरथी बनावेली, चीकणी अने शोधन पदार्थोथी युक्त करेली मजबूत वाट घोसी मूकवी. जे स्थानमां पिचकारी मारी होय, ते स्थानमा बळतरा ऊठे, तो चतुर वैद्ये दूधवाळा झाडना क्वाथ थी अथवा टाढा पाणीथी बीजी पिचकारी मारवी १०–१३

टीका—वृषणाभे बस्तौ—बस्तिम् स्थाने ... च्छिन्नप्रमाणे ॥

उत्तरबस्तिना फायदा वगेरे

बस्तिः शुक्रकृतान् पुंसां स्त्रीणामार्तवजान् गदान्।
हन्यादुत्तरबस्तिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित् ॥१४॥
अप्यत्रतस्य क्रियते ... क्रम एव च।
बस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समाना स्नेहबस्तिना ॥१५॥

अन्वयः—(उत्तर) बस्तिः पुंसां शुक्रजान् स्त्रीणाम् आर्तवजान् गदान् हन्यात्, (किं) तु मेहिनां उत्तर-

वस्तिः क्वचित् न इचितः (भवेत्)। सम्यग् दत्तस्य उत्तरसंज्ञस्य वस्तेः लिङ्गानि व्यापदः च क्रमः स्नेहवस्तिना समानः एव (ज्ञेयः)॥

ઉત્તરબસ્તિ પુરુષોનાં વીર્યનાં દરદોને અને સ્ત્રીઓનાં ઋતુનાં દરદોને મટાડે છે. મેહના દરદવાળાઓને કદી પણ ઉત્તરબસ્તિની ક્રિયા કરવી નહીં. ઉત્તરબસ્તિ બરાબર દેવાયાની નિશાનીઓ તથા બરાબર ન દેવાઈ હોય તો તેથી થતી પીડાઓ અને બીજા પણ સઘળા ક્રમો સ્નેહની બસ્તિના જેવા જ સમજવા. ૧૪,૧૫

ફલવર્તિવિધિ

ફલવર્તિ એટલે શું?

ताभ्यक्ते गुदे क्षिप्ता श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।
मलप्रवर्तिनी वर्तिः फलवर्तिश्च सा स्मृता ॥१॥

अन्वयः–घृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्ता श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा मलप्रवर्तिनी (या) च वर्तिः सा फलवर्तिः स्मृता ॥

ગુદામાં ઘી ચોપડીને રોગીના અંગૂઠા જેવી જાડી અને ચીકણી જે વાટ ઝાડો લાવવા ખોસવામાં આવે છે, તેને વૈદ્યો 'ફલવર્તિ' કહે છે. ૧

નસ્યગ્રહણવિધિ

નસ્ય એટલે શું?

नस्यं तत्कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं यदौषधम् ।
नावनं नस्यकर्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥१॥

अन्वयः–नासाग्राह्यं यत् औषधं तत् धीरैः नस्यं कथ्यते, तस्य 'नावनं' 'नस्यकर्म' इति नामद्वयं मतम् ॥

નાકથી ગ્રહણ કરાવવાનું જે ઔષધ હોય, તેને વિદ્વાનો 'નસ્ય' કહે છે; એનાં 'નાવન' અને 'નસ્યકર્મ' એ બે નામો છે. ૧

टीका–नस्यकर्म–नासिकायां कर्म–चिकित्सा येन तत् नस्यकर्म ॥ જેથી નાસિકામાં ચિકિત્સા થાય તે નસ્યકર્મ.

એ નસ્યના બે ભેદો અને તે લેવાના સમય

नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनं तथा ।
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥२॥
कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वमध्यापराह्णके ।
दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रावप्युत्कटे गदे ॥३॥

अन्वयः–रेचनं तथा स्नेहनम् (इति) नस्यभेदः द्विधा प्रोक्तः । (तत्र) कर्षणं रेचनं प्रोक्तम्, बृंहणं स्नेहनं मतम् । कफपित्तानिलध्वंसे दिनस्य पूर्व–मध्य–अपराह्णके नस्यं गृह्यते, गदे उत्कटे (सति) रात्रौ अपि (नस्यं गृह्यते) ॥

રેચન અને સ્નેહન એમ નસ્યના બે પ્રકારો છે; તેમાં જે નસ્યથી અંદરના પદાર્થોને ઓછા કરાય, તે રેચન કહેવાય છે અને જે નસ્યથી અંદરના પદાર્થોમાં પુષ્ટિ કરાય, તે સ્નેહન કહેવાય છે. કફ મટાડવો હોય તો દિવસના પ્રથમ ભાગના સમયમાં નસ્ય દેવું, પિત્ત મટાડવું હોય તો બપોરના વખતે નસ્ય દેવું અને વાયુ મટાડવો હોય તો દિવસના પાછલા ભાગમાં નસ્ય દેવું. જો રોગ ભયંકર હોય તો રાત્રિના સમયે પણ નસ્ય દેવું. ૨,૩

टीका–दिनस्य त्रिधा विभक्तस्य पूर्वभागादौ ॥

નસ્ય ક્યારે ને કોણે ન લેવું?

नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्दिने चापतर्पितः ।
तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी ज्वरदूषितः ॥
अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ॥४॥
क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्तौ वृद्धबालकौ ।
वेगावरोधी श्रान्तश्च स्नातुकामश्च वर्जयेत् ॥५॥
अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ।
अशीतिवर्षादूर्ध्वं च नावनं नैव दीयते ॥६॥

अन्वयः–भोजनान्ते च दुर्दिने नस्यं त्यजेत्, तथा अपतर्पितः नवप्रतिश्यायी गर्भिणी ज्वरदूषितः अजीर्णी च दत्तवस्तिः पीतस्नेहोदकासवः क्रुद्धः च शोकाभिभूतः तृषार्तः वृद्धबालकौ वेगावरोधी च श्रान्तः च स्नातुकामः (नस्यं) वर्जयेत् । अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत्, च अशीतिवर्षादूर्ध्वं नावनं नैव दीयते ॥

જમ્યા પછી તરત, વાદળાંઓથી ઢંકાયેલા દિવસમાં, લાંઘણ કરીને, તાજું સળેખમ થયું હોય ત્યારે; સ્નેહનું, જળનું કે આસવનું પાન કર્યું હોય ત્યારે, અજીર્ણ હોય તો, પિચકારી દેવાયા પછી, તાવ આવતો હોય તો, ક્રોધ ચડ્યો હોય ત્યારે અને નાહવાની ઇચ્છા થઈ હોય ત્યારે નસ્ય લેવું નહીં; તેમ જ

શોકથી પીડાયેલાઓએ, ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ, થાકેલાઓએ, તરસ્યાઓએ, વૃદ્ધે, બાળકે અને મૂત્ર આદિના વેગોને રોકનારાએ પણ નસ્ય લેવું નહીં. બાળક જો આઠ વર્ષનો થયો હોય તો તેને નસ્ય દેવાય (પણ આઠ વર્ષની પહેલાં નસ્ય ન દેવાય); તેમ જ એંશી વર્ષથી ઉપરના વૃદ્ધને પણ નસ્ય ન દેવું. ૪-૬

टीका—नस्यमिति शेषः ॥

રેચન નસ્ય અને તેનું માપ

अथ वैरेचनं नस्यं मात्रां तैलैः सुतीक्ष्णकैः ।
तीक्ष्णभेषजसिद्धैर्वा स्नेहैः क्वाथैः रसैस्तथा ॥७॥
नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च बिन्दवः ।
प्रत्येकं रेचने योग्यं मुख्यमध्याल्पमात्रया ॥८॥

अन्वयः—अथ सुतीक्ष्णकैः तैलैः तीक्ष्णभेषजसिद्धैः वा स्नेहैः क्वाथैः तथा रसैः वैरेचनं नस्यं मतम् । नासिकारन्ध्रयोः प्रत्येकं मुख्यमध्याल्पमात्रया अष्टौ षट् च चत्वारः बिन्दवः रेचने योग्यं (स्यात्) ॥

તીક્ષ્ણ તેલોથી અથવા તીક્ષ્ણ ઓષધોમાં પકાવેલા સ્નેહોથી, કવાથોથી કે રસોથી રેચન નસ્ય લેવું. નાસિકાના બેય છિદ્રોમાં પ્રત્યેકમાં રેચન નસ્ય દેવું. પ્રત્યેક છિદ્રમાં આઠ આઠ ટીપાં નાખવાં, એ ઉત્તમ માત્રા છે; છ છ ટીપાં નાખવાં, એ મધ્યમ માત્રા છે; અને ચાર ચાર ટીપાં નાખવાં, એ કનિષ્ઠ—ઘણી ઓછી માત્રા છે. ૭,૮

નસ્યમાં ઓષધોનું માપ

नस्यकर्मणि दातव्यं माषैकं तीक्ष्णमौषधम् ।
हिङ्गु स्याद्यवमात्रं तु माषैकं सैन्धवं मतम् ॥९॥
क्षीरं चैवाष्टशाणं स्यात्पानीयं च त्रिकार्षिकम् ।
कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्मणि योजयेत् ॥१०॥

अन्वयः—नस्यकर्मणि तीक्ष्णम् औषधं माषैकं दातव्यम्, हिङ्गु यवमात्रं स्यात्, सैन्धवं माषैकं मतम्, क्षीरं च अष्टशाणम् एव, पानीयं च त्रिकार्षिकं स्यात्, मधुरं द्रव्यं नस्यकर्मणि कार्षिकं योजयेत् ॥

નસ્યના કામમાં તીક્ષ્ણ ઓષધ બાવીશ ચણોઠીભાર લેવું, હિંગ એક જવભાર, સિંધવ છ ચણોઠીભાર, દૂધ આઠ શાણભાર, પાણી ત્રણ રૂપિયાભાર અને મધુર દ્રવ્ય એક રૂપિયાભાર લેવું. ૯,૧૦

રેચન નસ્યના બીજા બે ભેદ

अवपीडः प्रधमनं द्वौ भेदावपरौ स्मृतौ ।
शिरोविरेचनस्यार्थे तौ तु देयौ यथायथम् ॥११॥

अन्वयः—अवपीडः प्रधमनम् (इति) अपरौ द्वौ भेदौ स्मृतौ, तौ तु शिरोविरेचनस्य अर्थे यथायथं देयौ ।

(રેચન નસ્યના) અવપીડ અને પ્રધમન નામના બીજા બે ભેદો છે. નસ્ય દઈને માથાને ખાલી કરવું હોય, તો યોગ્ય રીતે એ ભેદોનો ઉપયોગ કરવો. ૧૧

એ બન્ને ભેદોનું સ્વરૂપ

कल्कीकृतादौषधाद्यः पीडितो निःसृतो रसः ।
सोऽवपीडः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥१२॥
षडङ्गुला द्विमुखा या नाडी चूर्णं तया धमेत् ।
तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हि तत् ॥१३॥

अन्वयः—तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः कल्कीकृतात् औषधात् पीडितः यः रसः निःसृतः स अवपीडः समुद्दिष्टः । षडङ्गुला द्विमुखा या नाडी (भवेत्), तया कोलमितं तीक्ष्णं चूर्णं वक्त्रवातैः धमेत्, तद् हि प्रधमनम् (कथ्यते) ॥

જેની સાથે તીક્ષ્ણ પદાર્થો મેળવ્યા હોય એવા કલ્કરૂપ ઓષધમાંથી નીચોવીને જે રસ કાઢ્યો હોય તે અવપીડ કહેવાય છે. છ આંગળની બે મોઢાંવાળી નળીમાં અડતાળીશ ચણોઠીભાર તીક્ષ્ણ ચૂર્ણ ભરી, મોઢાની ફૂંક મારીને તે ચૂર્ણને નાકમાં ચડાવી દેવું, એ પ્રધમન કહેવાય છે. ૧૨,૧૩

ક્યા રોગ પર વિરેચન નસ્ય અપાય?

ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये ।
अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ।
शोथापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ॥१४॥

अन्वयः—ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे शोथापस्मारकुष्ठेषु वैरेचनं नस्यं हितं (भवति) ॥

ડોકની હાંસડીથી ઉપરના રોગમાં, કફથી ઘાંટો બેસી ગયો હોય ત્યારે, અરુચિમાં, સળેખમમાં, માથાના શૂળમાં, નાકે સૂંઘા કરતું હોય તેમાં, સોજામાં, વાઈમાં અને કોઢમાં રેચન નસ્ય દેવું હિતકારી છે.

સ્નેહન તથા અવપીડન નસ્ય કોને દેવું?

भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते ।
गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीडकम् ॥१५॥

अन्वयः—भीरुस्त्रीकृशबालानां स्नेहेन नस्यं शस्यते। गलरोगे संनिपाते निद्रायां विषमज्वरे मनोविकारे च कृमिषु अवपीडनं पूज्यते॥

પણ બીકણને, સ્ત્રીઓને, દૂબળાઓને તથા બાળકોને સ્નેહન નસ્ય દેવું સારું છે; તેમજ ગળાના રોગમાં, સન્નિપાતમાં, નિદ્રા સંબંધી રોગમાં, વિષમજ્વરમાં, મનના વિકારોમાં અને કૃમિની પીડામાં અવપીડન નસ્ય દેવું યોગ્ય છે. ૧૫

કયા રોગો પર પ્રધમન નસ્ય દેવું?

अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते।
चूर्णं प्रधमनं धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः॥१६॥

अन्वयः—अत्यन्तोत्कटदोषेषु च विसंज्ञेषु धीरैः प्रधमनं चूर्णं दीयते, यतः तद् हि तीक्ष्णतरं (भवति)॥

અત્યંત પ્રકોપ પામેલ દોષોવાળા રોગોમાં અને જેઓથી બેભાનપણું થઈ ગયું હોય એવા રોગોમાં ધીર વૈદ્યોએ ચૂર્ણરૂપે પ્રધમન નસ્ય દેવું યોગ્ય છે; કારણ કે તે અત્યંત તીક્ષ્ણ હોય છે. ૧૬

રેચન નસ્યનાં ઔષધો અને તેના ગુણો

नस्यं स्याद् गुडशुण्ठीभ्यां पिप्पलीसैन्धवेन वा।
जलपिष्टेन कर्णाक्षिनासामूर्धभवा गदाः॥
मन्याहनुगलोद्‌भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः॥१७॥

अन्वयः—गुडशुण्ठीभ्यां वा जलपिष्टेन पिप्पलीसैन्धवेन नस्यं स्यात्, (यतः तेन) कर्णाक्षिनासामूर्धभवाः मन्याहनुगलोद्‌भूताः भुजपृष्ठजाः गदाः नश्यन्ति॥

સૂંઠના ચૂર્ણને તથા ગોળને ભેગાં કરીને અથવા પીપરને તથા સૈંધવને પાણીમાં વાટી તેનાથી નસ્ય દેવામાં આવે, તો કાનના, આંખના, નાકના, માથાના, ગળાની નાડીના, દાઢીના, ગળાના, હાથના અને વાંસાના રોગો નાશ પામે છે. ૧૭

સંજ્ઞાપ્રબોધન નસ્ય

मधूकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः।
नस्यं कोष्णाम्भसा पिष्टं दद्यात् संज्ञाप्रबोधनम्।
अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके॥१८॥

अन्वयः—मधूकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः कोष्णाम्भसा पिष्टं संज्ञाप्रबोधनं नस्यं अपस्मारे उन्मादे सन्निपाते तथा अपतन्त्रके दद्यात्॥

મહુડાનાં લાકડાંનો ગર્ભ, પીપર, વજ, મરી અને સૈંધવને થોડા થોડા ઊના પાણીમાં વાટી, તેનાથી સંજ્ઞાપ્રબોધન નામનું એ નસ્ય વાઈના રોગમાં, ઉન્માદમાં, સન્નિપાતમાં અને જેમાં વાયુને લીધે ચેષ્ટા બિલકુલ બંધ પડી જાય છે એવા અપતંત્રક નામના રોગમાં આપવું, જેથી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮

તન્દ્રાનિવારણ નસ્ય

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च।
बस्तमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम्॥१९॥

अन्वयः—सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः च कुष्ठम् बस्तमूत्रेण एव संपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणं (स्यात्)॥

સૈંધવ, સરગવાનાં બી, સરસવ અને ઉપલેટને બકરાના મૂત્રમાં જ વાટી તેથી નસ્ય દેવાય, તો તન્દ્રા કે ઘેન મટે છે. ૧૯

પ્રધમન નસ્યનાં ઔષધો

रोहितस्य च पित्तेन भावितं मरिचं वचा।
कट्फलं चेति तच्चूर्णं देयं प्रधमनं बुधैः॥२०॥

अन्वयः—मरिचं वचा च कट्फलम्—इति तच्चूर्णं रोहितस्य पित्तेन च भावितं बुधैः प्रधमनं देयम्॥

મરી, વજ અને કાયફલનુ ચૂર્ણ કરી તેને રોહિત નામના માછલાંનાં પિત્તની ભાવના દઈ વિદ્વાનોએ (નળીથી) પ્રધમન નસ્ય દેવું.

બૃંહણ અથવા સ્નેહન નસ્યના ભેદો વગેરે

अथ बृंहणनस्यस्य कल्पना कथ्यतेऽधुना।
मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ स्नेहने मतौ॥२१॥
मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या शाणैः स्मृताऽष्टभिः।
मध्यमा तु चतुःशाणैर्हीना शाणमिता मता॥२२॥
एकैकस्मिंस्तु मात्रेयं देया नासापुटे बुधैः।
मर्शस्य द्वित्रिवेलं वा वीक्ष्य दोषबलाबलम्॥२३॥
एकान्तरं द्व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः।
त्र्यहं पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्त्रितः॥२४॥

अन्वयः—अथ अधुना बृंहणनस्यस्य कल्पना कथ्यते—स्नेहने मर्शः च प्रतिमर्शः—द्वौ भेदौ मतौ, मर्शस्य मुख्या तर्पणी मात्रा अष्टभिः शाणैः स्मृता, मध्यमा तु चतुःशाणैः, हीना शाणमिता मता। बुधैः एकैकस्मिन् नासापुटे इयं मात्रा देया। विचक्षणः दोषबलाबलं वीक्ष्य द्वित्रिवेलं वा एकान्तरं वा द्व्यन्तरं मर्शस्य नस्यं दद्यात्॥ अथवा सुयन्त्रितः (सन्) त्र्यहं पञ्चाहं वा सप्ताहं (दद्यात्)॥

હવે બૃંહણ નસ્યની કલ્પના કહીએ છીએ: એના મર્શ અને પ્રતિમર્શ એ નામના બે

એવે માન્યા છે. તર્જની આંગળીથી પાડેલાં આઠ ટીપાંની માત્રા શાણ કહેવાય છે; એ શાણના વજનથી જે સ્નેહન નસ્ય દેવાય તે મર્શ કહેવાય છે. પુષ્ટિ કરનારા નસ્યની આઠ શાણની માત્રા એક એક નાકમાં નખાય, તો મર્શની ઉત્તમ માત્રા સમજવી; ચાર શાણની માત્રા એક એક નાકમાં નખાય, તો મર્શની મધ્યમ માત્રા સમજવી અને એક શાણની માત્રા એક એક નાકમાં નખાય તો કનિષ્ઠ માત્રા સમજવી. (જો એક એક નાકમાં બેબે ટીપાં જ નાખવામાં આવે તો તે પ્રતિમર્શ કહેવાય છે) સમજુ વૈદે દોષનું બલાબલ જોઈને એક દિવસમાં બે કે ત્રણવાર અથવા એક દિવસના આંતરે કે બે દિવસના આંતરે મર્શ નસ્ય દેવું; અથવા બરાબર સાવધાન રહી ત્રણ, પાંચ કે સાત દિવસ સુધી લાગટ એ નસ્ય આપવું (અહીં મૂળ શ્લોકમાં 'સુયન્ત્રિતઃ' પદ મૂકીને સૂચવ્યું છે, કે તેમાં રોગીને નાક ખૂબ છીંકવું પડે, વગેરે ભારે ગભરાટ ન થાય, એ માટે વૈદ કાળજી રાખવી.) ૨૧-૨૪

टीका—एकान्तरम्—एकं दिनमन्तरं मध्यस्थं यत्र तदेकान्तरम् ॥ अथवा द्व्यहम्—द्वौ अहनी इति यावत् । प्रतिदिनं एवं यथार्ह सप्ताहं वा । सुयन्त्रितः—सावधानः । यथा व्यतिक्रमो न भवति ॥

મર્શ કે રેચન નસ્ય આપ્યા પછી રોગ થાય તો?

मर्शे शिरोविरेके च व्यापदो विविधाः स्मृताः ।
दोषाः प्रकोपमायान्ति विरेकात् सम्यगागतम् ॥
दोषप्रकोपनिमित्तासु कुर्याद्वमनशोधनम् ॥२५॥

अन्वयः—मर्शे च शिरोविरेके व्यापन्नो दोषप्रकोपात् च सम्यक् ता विविधा व्यापदः स्मृताः (कथिताः) तत्र दोषप्रकोपनिमित्तासु वमनरूपं शोधनं कुर्यात् ।

મર્શ નસ્ય દેવાયા પછી સ્થાનથી ખસેલા દોષો પ્રકોપ પામે અને માથાને ખાલી કરનારું રેચન નસ્ય અપાયા પછી મેદ આદિનો ક્ષય થવાથી જ અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; એમ દોષના પ્રકોપથી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય તો વમન રૂપ શોધન આપવું. ૨૫

टीका—वमनरूपं शोधनम् ॥

ક્યા રોગો પર બૃંહણ કે સ્નેહન નસ્ય દેવું

क्षयजासु निमित्तासु यथास्वं बृंहणं हितम् ।
शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्यावर्तार्धभेदके ॥२६॥
दन्तरोगे बले हीने मन्याबाहुंसके गते ।
मुखशोषे कर्णनादे वातपित्तगदे तथा ॥२७॥
अकालपलिते चैव केशश्मश्रुप्रपातने ।
पूज्यते बृंहणं नस्यं स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ॥२८॥

अन्वयः—क्षयनिमित्तासु यथास्वं बृंहणं हितं (भवति) । शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्यावर्ते अर्धभेदके दन्तरोगे बले हीने मन्याबाहुंसके गते मुखशोषे कर्णनादे च वातपित्तगदे च अकालपलिते केशश्मश्रुप्रपातने बृंहणं मधुरैः स्नेहैः नस्यम् एव पूज्यते ॥

જો મેદ આદિના ક્ષયથી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય તો તે તે વ્યાધિ પ્રમાણે સ્નેહન દેવું, તે હિતકારી છે; તેમજ માથાનો રોગ, નાકનો રોગ, આંખનો રોગ, સૂર્યાવર્ત રોગ, આધાશીશી, દાંતનો રોગ, બળ ઓછું થવાને રોગ, ગળાની નાડીનો રોગ, હાથનો રોગ, ખભાનો રોગ, મોઢામાં શોષ પડવાનો રોગ, કાનમાં અવાજ થવાનો રોગ, વાતપિત્તસંબંધી રોગ, સમય વગર વાળ પાકી જવાનો રોગ અને વાળ તથા દાઢીમૂછ ખરી પડવારૂપ (ઉંદરી નામનો રોગ) થયો હોય તો સ્નેહોથી અથવા મધુર પદાર્થોના રસોથી સ્નેહન નસ્ય દેવું તે જ યોગ્ય છે. ૨૬-૨૮

બૃંહણ અથવા સ્નેહનના પ્રકાર તથા કલ્પ

बृंहणं नस्यं यथा—બૃંહણ નસ્ય આ પ્રમાણે—

सशर्करं पयःपिष्टं धूममाषेण बृंहणम् ।
जाङ्गलपोतानां हृद्यमांसरसस्तथा ॥२९॥
भूनागमातुलिङ्गस्य मूलैः सर्पिर्मेदसा ।
नस्यं मारणुर्नलेन तथा नावनेन वा ।
मांसरसेन वा सर्पिर्मेदसा कुर्याच्च बृंहणम् ॥

अन्वयः—सशर्करं कुङ्कुम पयःपिष्टं बृंहणं नस्यं (तथा) भूनागमातुलिङ्गस्य मूलैः सर्पिर्मेदसा वा मांसरसेन वा सर्पिषा (वसा) वा बृंहणमपि नस्यं स्यात् ॥

સાકર સહિત કેસરને દૂધમાં વાટી, ઘીમાં

ને તેનું નસ્ય દેવાય તો વાતરક્તથી
ી પીડાઓનો તે નાશ કરે છે; તેમ જ
ના રોગ, કપાલના રોગ, નેત્રના રોગ,
ના રોગ, કાનના રોગ, સૂર્યાવર્ત્ત અને
ાશીશીનો પણ એ નસ્યથી નાશ થાય
અથવા અણુતૈલથી કે નારાયણતૈલથી
ા માષાદિતૈલથી કે તે તે યોગ્ય ઔષધો
પકાવેલાં ઘીથી પણ સ્નેહન નસ્ય દેવું.
અણુતૈલ કરવાની રીત સુશ્રુતમાં નીચે
પ્રમાણે કહી છે :

ટીકા–અણુતૈલમુક્તં સુશ્રુતેન તદ્યથા–તિલપરિપીડનો-
પકાષ્ઠાન્યાહૃત્ય યૈરનલ્પકાલે તિલાઃ પરિપીડિતાસ્તા-
નિ ખણ્ડશઃ કલ્પયિત્વા ઉલૂખલે સઙ્કુટ્ય કટાહે
યેનાપ્લાવ્ય ક્વાથયેત્તતસ્તૈલં નિઃસરતિ, તત્તૈલં શીતલં
ાં જલાભિઃસાર્ય વાતઘ્નૌષધકલ્કેન પચેત્ । તદણુ-
મેતિ, તદ્વાતરોગહરમ્ ॥

તલ પીલવાની ઘાણીનાં લાકડાં, કે જેઓથી
ો કાળ સુધી તલ પિલાયા હોય, તેઓને લાવી
ાના ઝીણા ઝીણા કટકા કરી ખાંડણિયામાં
ી કડાયામાં નાખી પાણીથી ડુબાડીને નીચે
મે કરતાં તેઓમાંથી જે તેલ નીકળે તે તેલને ઠંડું
ા પછી હાથ વડે પાણીમાંથી કાઢી લઈ વાયુને
નારાં ઔષધોના કલ્કમાં પકાવવું, એટલે તે
ણુતૈલ કહેવાય છે; એ તૈલ વાયુસંબંધી રોગોને
ાડે છે. ૨૯,૩૦

નસ્યના બીજા ભેદો

ઠે કફે સવાતે ચ કેવલે પવને વસામ્ ।
દાન્નસ્યં સદા પિત્તે સર્પિર્મજ્જાનમેવ ચ ॥ ૩૧ ॥

અન્વયઃ–સવાતે કફે તૈલં, ચ કેવલે પવને વસાં, ચ
ત્તે સદા સર્પિઃ ચ મજ્જાનમ્ એવ નસ્યં દદ્યાત્ ॥

જો વાયુ સહિત કફનું દરદ હોય તો
લનું અને એકલા વાયુનું દરદ હોય તો
રબીનું નસ્ય દેવું; પિત્તનું દરદ હોય તો
મેશા ઘીનું અને હાડકાંની અંદરના સ્નેહનું
નસ્ય દેવું. ૩૧

કંપારીવાળા પક્ષાઘાત તથા બીજા રોગો માટેનું નસ્ય

માષાત્મગુપ્તારાસ્નાભિર્બલાસ્વુકરોહિષૈઃ ।
કૃતોઽશ્વગન્ધયા ક્વાથો હિઙ્ગુસૈન્ધવસંયુતઃ ॥ ૩૨
કોષ્ણો નસ્યપ્રયોગેણ પક્ષાઘાતં સકમ્પનમ્ ।
જયેદર્દિતવાતં ચ મન્યાસ્તમ્ભાવબાહુકૌ ॥ ૩૩ ॥

અન્વયઃ–માષાત્મગુપ્તારાસ્નાભિઃ બલારુવુકરોહિષૈઃ
અશ્વગન્ધયા કૃતઃ ક્વાથઃ હિઙ્ગુસૈન્ધવસંયુતઃ કોષ્ણઃ (સન્)
નસ્યપ્રયોગેણ સકમ્પનં પક્ષાઘાતમ્ અર્દિતવાતં ચ મન્યા-
સ્તમ્ભાવબાહુકૌ જયેત્ ॥

અડદ, કૌચાનાં બીજ, રાસ્ના, એરંડાનાં
મૂળ, બલા, રૌહિષ નામનું સુગંધી ઘાસ
અને આસોંદનો કવાથ કરી તેમાં હિંગ તથા
સિંધવ નાખી લગાર ઊના તે કવાથનું નસ્ય
દેવાય તો કંપારીવાળો પક્ષાઘાત (અર્ધાંગ),
અરદિયો વાયુ, ગળાની નાડીઓનું ઝલાઈ
જવું અને હાથનું ઝલાઈ જવું મટે છે. ૩૨,૩૩

પ્રતિમર્શ નસ્યની માત્રા

પ્રતિમર્શસ્ય માત્રા તુ દ્વિદ્વિબિન્દુમિતા મતા ।
પ્રત્યેકશો નાસિકયોઃ સ્નેહેનેતિ વિનિશ્ચિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ–નાસિકયોઃ પ્રત્યેકશઃ સ્નેહેન દ્વિદ્વિબિન્દુ-
મિતા પ્રતિમર્શસ્ય તુ માત્રા મતા ઇતિ વિનિશ્ચિતમ્ ॥

નાકનાં બેય નસકોરાંમાં સ્નેહનાં બબે
ટીપાં નાખવાં, એ પ્રતિમર્શ નસ્યનું માપ
નિર્ણયરૂપે માન્યું છે. ૩૪

ટીપાંનું લક્ષણ

સ્નેહે પ્રન્થિદ્વયં યાવન્નિમગ્ના ચોદ્ધૃતા તતઃ ।
તર્જની યં સ્રવેદ્બિન્દું સા માત્રા બિન્દુસંજ્ઞિતા ॥ ૩૫ ॥

અન્વયઃ–ઇયં તર્જની સ્નેહે પ્રન્થિદ્વયં યાવત્ નિમગ્ના
ચ તતઃ ઉદ્ધૃતા (સતી) બિન્દું સ્રવેત્, સા બિન્દુસંજ્ઞિતા
માત્રા (કથ્યતે) ॥

આ તર્જની આંગળીને તેનાં બે પર્વ (વેઢા)
સુધી સ્નેહમાં બોળી, કાઢી લેતાં તે આંગ-
ળીમાંથી જે બિંદુ પડે, તે ટીપાંરૂપ માત્રા
કહેવાય છે. ૩૫

શાણનું માપ અને તેની યોજના

એવંવિધૈર્બિન્દુસંજ્ઞૈરષ્ટાભિઃ શાણ ઉચ્યતે ।
સ દેયો મર્શનસ્યેષુ પ્રતિમર્શો દ્વિબિન્દુકઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ–એવંવિધૈઃ અષ્ટભિઃ બિન્દુસંજ્ઞૈઃ શાણઃ ઉચ્યતે,
સઃ મર્શનસ્યેષુ દેયઃ, પ્રતિમર્શઃ દ્વિબિન્દુકઃ (ભવતિ) ॥

એ રીતનાં આઠ ટીપાંઓથી શાણ નામે
માપ કહેવાય છે, જેનો મર્શ નામના
નસ્યમાં ઉપયોગ કરાય છે; પ્રતિમર્શ નસ્ય
તો એવાં બે ટીપાંનું જ અપાય છે; અર્થાત્
શાણરૂપ માત્રાથી જે નસ્ય દેવાય તે મર્શ
અને બબે ટીપાંરૂપ જે નસ્ય દેવાય તે પ્રતિ-

મર્શ કહેવાય છે. ૩૬

પ્રતિમર્શ નસ્યના સમય

क्षयाः प्रतिमर्शस्य बुधैः प्रोक्ताश्चतुर्दश ।
प्रभाते दन्तकाष्ठान्ते गृहान्निर्गमने तथा ॥३७॥
व्यायामव्यवायाध्वान्ते विण्मूत्रान्तेऽञ्जने कृते ।
कवलान्ते भोजनान्ते दिवास्वप्नोत्थिते तथा ॥
वमनान्ते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते ॥३८॥

अन्वय—बुधैः प्रतिमर्शस्य समयाः चतुर्दश प्रोक्ताः— प्रभाते, दन्तकाष्ठान्ते, गृहात् निर्गमने, तथा व्यायाम-व्यवाय-अध्वान्ते, विण्-मूत्र-अन्ते अञ्जने कृते, कवलान्ते, भोजनान्ते, दिवास्वप्नोत्थिते तथा वमनान्ते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते ॥

વિદ્વાનોએ પ્રતિમર્શ નસ્ય દેવાના ચૌદ સમયો કહ્યા છે: પ્રભાતમાં, દાતણ કર્યા પછી, ઘરમાંથી બહાર નીકળતાં, કસરત કર્યા પછી, માર્ગમાં ચાલી આવ્યા પછી, મૈથુન કર્યા પછી, ઝાડે જઈ આવ્યા પછી, પેશાબ કર્યા પછી, અંજન આંજ્યા પછી, કવલ ધારણ કર્યા પછી, ભોજન કર્યા પછી, દિવસે સૂઈને ઊઠ્યા પછી, વમન કર્યા પછી અને સાયંકાળે પ્રતિમર્શ નસ્ય દેવાય છે ૩૭,૩૮

પ્રતિમર્શથી તૃપ્ત થયાનું લક્ષણ

ईषदुच्छिङ्घनात् स्नेहो यावान् वक्त्रं प्रपद्यते ।
नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शप्रमाणतः ॥३९॥

अन्वय—यावान् स्नेहः ईषत् उच्छिङ्घनात् वक्त्रं प्रपद्यते, (तथा) तं प्रतिमर्शप्रमाणतः निषिक्तं विद्यात् ॥

જરાક ઉપર ખેંચવાથી નાકમાં રેડેલો પદાર્થ મોઢામાં આવે, ત્યારે તે માપ એને પ્રતિમર્શના પ્રમાણ જેટલા માપથી તૃપ્ત થયેલો જાણવો. ૩૯

ટીકા—પ્રમાણતઃ—માત્રયા ।

પ્રતિમર્શ નસ્યથી વમને સૂચના

प्रतिमर्शं न निष्ठीवेदपि हीवेत्सुखमानयम् ॥४०॥

अन्वय—प्रतिमर्शम् एव न निष्ठीवेत्, सुखम् आनयम् एव निष्ठीवेत् ॥

નાકમાંથી મોઢામાં આવેલા તે સ્નેહ પદાર્થને પી જવાય નહીં, પણ મોઢામાં આવે કે તરત તેને થૂંકી નાખવો જોઈએ. ૪૦

ટીકા—નિષ્ઠીવેત્—બહિસ્ત્યજેત્ ।

પ્રતિમર્શ નસ્ય કોને દેવું? અને તેના ફાયદા

क्षीणे तृष्णास्यशोषार्ते बाले वृद्धे च युज्यते ।
प्रतिमर्शेन जायन्ते प्राक्ऊर्ध्वजत्रुजाः ॥
वलीपलितनाशश्च बलमिन्द्रियजं मर्त्ये ॥४१॥

अन्वय—क्षीणे तृष्णाऽऽस्यशोषार्ते बाले च वृद्धे (प्रतिमर्शः) युज्यते । प्रतिमर्शात् ऊर्ध्वजत्रुजाः रोगाः न जायन्ते, च वलीपलितनाशः इन्द्रियजं बलं (च) मर्त्ये ॥

ક્ષીણ થયેલાને, તરસથી પીડાતાને, મોઢાના શોષના રોગવાળાને, બાળકને અને વૃદ્ધને પ્રતિમર્શ નસ્ય હિતકારી છે; પ્રતિમર્શ નસ્ય લેવાથી હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં રોગો થતા જ નથી; વળિયાં તથા સફેદ થયેલા કેશનો નાશ થાય છે અને ઇંદ્રિયોની શક્તિ સારી થાય છે. ૪૧

ધોળા થયેલા માથાના વાળને કાળા કરનાર મરિનું નસ્ય

बिभीतं निम्बगाम्भारी शिवा सेहुण्ड काकिनी ।
एतेषां तैलनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम् ॥४२॥

બહેડાં, લીંબડો, શીવણ, હરડે, થૂંઅ અને માલકાંકણી—એમાંના કોઈ એક પદાર્થના તેલનું નસ્ય લેવાનો અભ્યાસ રાખવાથી ધોળા વાળ અવશ્ય નાશ પામે છે. ૪૨

નસ્યની સામાન્ય વિધિ

अथ नस्यविधिं वक्ष्ये नस्यमहर्दिवसे ।
शौचो वातरजोमुक्ते स्वस्थेन्द्रियमुखेऽप्यम् ॥४३॥
निष्ठ्यूते धूमपानेन शिरमाभ्यज्य तथा ।
उत्तानशायिनं किंचित्प्रलम्बितशिरसं नरम् ॥४४॥
आसीनं तथा पादं च करावस्थितलोचनम् ।
समुपस्थितमात्रामं वैद्यो नस्येन योजयेत् ॥
कोष्णेनाभ्यञ्जपात्रेण हेमताराविशुक्तिभिः ॥
शुक्त्या वा पिचुशुक्त्या वा प्रोक्तं नस्यमाचरेत् ॥

अन्वय—अथ नस्यमहर्दिवसे नस्यविधिं वक्ष्ये— शौचस्नानादिनन्तरं निष्ठ्यूते धूमपानेन शिरोभ्यज्य तथा वातरजोमुक्ते वैद्ये उत्तानशायिनं किंचित् प्रलम्बितशिरसम् आसीनं पादं च करावस्थितलोचनं च समुपस्थितमात्राम् नरं वैद्य कोष्णेन अभ्यञ्जपात्रेण नस्येन योजयेत् । हेमताराविशुक्तिभिः शुक्त्या वा पिचुशुक्त्या वा प्रोक्तं नस्यम् आचरेत् ॥

હવે નસ્ય લેવાની વિધિ કહું છું: દાતણ કરાવ્યા પછી, શુદ્ધિ કરાવ્યા પછી અને ધૂમ

પાન કરાવવાથી કપાળમાં તથા ગળામાં સ્વેદિત કર્યા પછી રોગીને વાયુ તથા રજ વિનાના પ્રદેશમાં ચત્તો સુવડાવી, માથાને કાંઈક લટકતું રખાવી, હાથ-પગ લાંબા કરાવી, નેત્રોને વસ્ત્રથી ઢાંકી દઈ અને નાકની અણી ઊંચી કરીને જેની ધાર વચ્ચેથી ન તૂટી હોય એવું લગાર ગરમ નસ્ય દેવું; અને તે પણ સોનાની અથવા રૂપા વગેરેની ચમચીથી, છીપથી અથવા કોઈ યંત્રની યુક્તિથી અથવા પૂમડાથી કે રૂના પૂમડાથી, નસ્યકર્મ કરવું.

टीका—श्रोतैर्वस्त्रैस्तदुपलक्षितैस्तूलैरपि ।

નસ્ય લેતાં રોગીનું કર્તવ્ય

नस्येष्वासिच्यमानेषु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।
न कुप्येन्न प्रभाषेत नोच्छिक्केन्न हसेत्तथा ॥४७॥
एतैर्हि विहितः स्नेहो नैवान्तः सम्प्रपद्यते ।
ततः कासप्रतिश्यायशिरोऽक्षिगदसम्भवः ॥४८॥
शृङ्गाटकमभिव्याप्य स्थापयेन्न गिलेद्द्रवम् ।
पञ्च सप्तदशैव स्युर्मात्रा स्नेहस्य धारणे ॥४९॥
उपविश्याथ निष्ठीवेन्नासावक्त्रागतं द्रवम् ।
वामदक्षिणपार्श्वाभ्यां निष्ठीवेत्संमुखं न हि ॥५०॥

अन्वयः—नस्येषु आसिच्यमानेषु शिरः नैव प्रकम्पयेत्, न कुप्येत्, न प्रभाषेत, न उच्छिक्केत् तथा न हसेत्, एतैः हि विहितः स्नेहः अन्तः नैव संप्रपद्यते, ततः कासप्रतिश्यायशिरोऽक्षिगदसंभवः (स्यात्), द्रवं शृङ्गाटकम् अभिव्याप्य स्थापयेत्, न गिलेत्, पञ्च सप्त दश एव मात्राः स्नेहस्य धारणे स्युः । अथ उपविश्य नासावक्त्रागतं द्रवं निष्ठीवेत्, वामदक्षिणपार्श्वाभ्यां निष्ठीवेत्, संमुखं न हि (निष्ठीवेत्) ॥

નાકમાં નસ્ય નખાતું હોય તે વેળા રોગીએ માથું હલાવવું જ નહીં, ગુસ્સો કરવો નહિ, કોઈની સાથે બોલવું નહી, છીંક ખાવી નહીં અને હસવું પણ નહીં; કારણ કે તેથી સ્નેહ પાછો ઠેલાઈને અંદર પહોંચતો જ નથી અને ઉધરસ, સળેખમ, માથાનાં દરદ અને નેત્રનાં દરદ ઉત્પન્ન થાય છે. નસ્યને કપાળનાં હાડકાં સુધી પહોંચવા દઈ સ્થિર રાખવું, ગળી જવું જ નહીં; પાંચ, સાત અથવા દશ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય ત્યાં સુધી નસ્યને ધારણ કરી રાખવું; પછી બેઠા થઈ નાકમાંથી મુખમાં આવેલા રસને થૂંકી નાખવો; તે પણ જમણે કે ડાબે પડખે થૂંકવું, સામા ભાગમાં થૂંકવું નહીં. ૪૭-૫૦

નસ્ય લીધા પછી શું ?

नीते नस्ये मनस्तापं रजः क्रोधं च सन्त्यजेत् ।
शयीत निद्रां त्यक्त्वा च प्रोत्तानो वाक्शतं नरः ।
तथा शिरोविरेकान्ते धूमो वा कवलो हितः ॥५१॥

अन्वयः—नस्ये नीते नरः मनस्तापं रजः च क्रोधं संत्यजेत्, निद्रां च त्यक्त्वा वाक्शतं प्रोत्तानः शयीत, तथा शिरोविरेकान्ते धूमः वा कवलः हितः (भवति) ॥

નસ્ય લીધા પછી માણસે મનમાં સંતાપ થવા દેવો નહીં, ધૂળથી દૂર રહેવું, ક્રોધનો ત્યાગ કરવો અને સો અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય ત્યાં સુધી નિદ્રા ન કરતાં ચત્તા સૂઈ રહેવું; તેમજ માથાનું રેચન નસ્ય લીધા પછી ધૂમપાન કરવું અને કવલ ખાવો, એ હિતકારી છે. ૫૧

નસ્યમાં ત્રણ લક્ષણો

नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः ।
शुद्धिहीनातियोगा हि विज्ञेयाः शास्त्रचिन्तकैः ॥५२॥

अन्वयः—नस्ये शास्त्रचिन्तकैः त्रीणि लक्षणानि उपदिष्टानि—प्रयोगतः शुद्धिहीनातियोगाः हि विज्ञेयाः ॥

શાસ્ત્ર જાણનારાઓએ નસ્ય-પ્રયોગમાં ત્રણ લક્ષણો કહ્યાં છે; જેમકે તેના પ્રયોગથી શુદ્ધિ,હીનયોગ અને અતિયોગ બરાબર જાણવા.

શુદ્ધિનું લક્ષણ

लाघवं मलसंशुद्धिः स्रोतसां व्याधिसङ्क्षयः ।
चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥५३॥

શરીરમાં હલકાઈ થાય, મળ સાફ ઊતરે, નાડીઓનાં દરદોનો નાશ થાય અને ચિત્તમાં તથા ઇંદ્રિયોમાં પ્રસન્નતા થાય, એ નસ્યથી માથાની શુદ્ધિ થયાનું લક્ષણ છે. ૫૩

હીનયોગનું લક્ષણ

कण्डूः प्रदेहो गुरुता स्रोतसां कफसंस्रवः ।
मूर्ध्नि हीनाविशुद्धेस्तु लक्षणं परिकीर्त्तितम् ॥५४॥

પણ જો ચળ આવે, શરીરમાં ચીકાશ તથા ભારેપણું થાય અને નાડીઓમાં કફ વધે તો મસ્તકમાં નસ્ય ઓછું દેવાયાથી રહેલી અશુદ્ધિનું એ લક્ષણ કહ્યું છે. ૫૪

टीका—हीनाविशुद्धेः—हीननस्येनाविशुद्धेः ।

અતિયોગનું લક્ષણ

મસ્તુલુઙ્ગાગમો વાતવૃદ્ધિરિન્દ્રિયવિભ્રમઃ ।
શૂન્યતા શિરસશ્ચાપિ મૂર્ધ્નિ ગાઢં વિરેચિતે ॥૫૫॥

અન્વય—અતિ ચ મૂર્ધ્નિ ગાઢં વિરેચિતે (સતિ) શિરસઃ મસ્તુલુઙ્ગાગમ વાતવૃદ્ધિ ઇન્દ્રિયવિભ્રમ શિરસઃ શૂન્યતા ચ (ભવતિ) ॥

પરંતુ જો માથું બહુ જ ખાલી કરાયું હોય (એટલે માપથી વધારે રેચન નસ્ય અપાઈ ગયું હોય) તો નાકમાંથી માથાનો મગજ પડે છે, વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે, ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને બરાબર ગ્રહણ કરી શકતી નથી અને માથું શૂન્ય કે જડ જેવું થઈ જાય છે ૫૫

ટીકા—મસ્તુલુઙ્ગમ્—મસ્તકમજ્જા સ્નેહ । ઇન્દ્રિયવિભ્રમ ઇન્દ્રિયાણાં સ્વસ્વવિષયભ્રમઃ ।

નસ્યના હીનયોગ તથા અતિયોગના ઉપાય

હીનાતિશુદ્ધે શિરસિ કફવાતઘ્નમાચરેત્ ।
તત્ર હીનેન નસ્યેન શુદ્ધે શ્લેષ્મઘ્નમાચરેત્ ॥૫૬॥
અતિશુદ્ધે તુ શિરસિ વાતઘ્નં નસ્યમાચરેત્ ।
સમ્યગ્વિશુદ્ધે શિરસિ સર્પિર્નસ્યે નિષેચયેત્ ॥૫૭॥

અન્વય—શિરસિ હીનાતિશુદ્ધે (ક્રમાત્) કફવાતઘ્નમ્ આચરેત્ । તત્ર હીનેન નસ્યેન શિરસિ શુદ્ધે (સતિ) શ્લેષ્મઘ્નમ્ આચરેત્, અતિશુદ્ધે તુ શિરસિ વાતઘ્નં નસ્યમ્ આચરેત્, શિરસિ સમ્યક્ વિશુદ્ધે (સતિ) નસ્યે સર્પિ નિષેચયેત્ ॥

મસ્તક જો હીન શુદ્ધ થયું કે અતિ શુદ્ધ થયું હોય તો અનુક્રમે કફઘ્ન તથા વાતઘ્ન (નસ્યકર્મ) કરવું, એટલે જ્યારે નસ્યના હીનયોગથી માથું ઓછું શુદ્ધ થયું હોય તો કફ મટે એવો ઉપાય કરવો; પણ નસ્યના અતિયોગથી માથું માપથી વધારે ખૂબ શુદ્ધ કરાઈ ગયું હોય તો વાયુનાશક ક્રિયા કરવી, પણ જો માથું બરાબર શુદ્ધ થયું હોય તો નસ્યમાં ઘીની યોજના કરવી. ૫૬,૫૭

નસ્યમાં સ્નેહનો અતિયોગ થયો હોય તો?

કફપ્રસેકઃ શિરસો ગુરુતેન્દ્રિયવિભ્રમઃ ।
લક્ષણં ત્વતિસ્નિગ્ધે તત્ર રૂક્ષં પ્રયોજયેત્ ।
મોતવેચામમિધ્યન્તિ નસ્યે ચાતિસ્નિગ્ધવિરેચેત્ ॥૫૮॥

અન્વયઃ—અતિસ્નિગ્ધે નસ્યેન શિરસઃ ગુરુતા ઇન્દ્રિયવિભ્રમ—એતત્ લક્ષણં (ભવતિ) તત્ર રૂક્ષં પ્રયોજયેત્, ... ચ યોજયેત્, નસ્યે ચાતિસ્નિગ્ધં વિરેચેત્ ॥

સ્નેહન નસ્યનો અતિયોગ થતાં માથું બહુ જ સ્નિગ્ધ થઈ ગયું હોય તો કફનો સ્રાવ થાય છે, માથું ભારે થઈ જાય છે, અને ઇંદ્રિયોનો વિભ્રમ એ રૂપી લક્ષણ થાય છે આવું બને ત્યારે વૈદ્યે રોગીને રૂક્ષ પદાર્થનું નસ્ય દેવું રસવાહી નાડીઓને ન રોકે એવા પદાર્થો જમાડવા અને વાયુ વધે એવી ક્રિયા બતાવવી ૫૮

ટીકા—વાતિસ્નિગ્ધ—વાતઘ્નમુપચરેત્ ॥ ઇતિ પથ્યપ્રદમ્ ॥

નસ્ય કર્મનું પ્રકરણ સમાપ્ત

ધૂમપાનવિધિ

ધુમાડાના ૭ ભેદ

ધૂમસ્તુ ષડ્વિધઃ પ્રોક્તઃ શમનો બૃંહણસ્તથા ।
રેચનઃ કાસહા ચૈવ વામનો વ્રણધૂપનઃ ॥૧॥
શમનસ્ય તુ પર્યાયૌ મધ્યઃ પ્રાયોગિકસ્તથા ।
બૃંહણસ્ય ચ પર્યાયૌ સ્નેહનો મૃદુરેવ ચ ॥
રેચનસ્યાપિ પર્યાયૌ શોધનસ્તીક્ષ્ણ એવ ચ ॥૨॥

અન્વય—ધૂમ તુ ષડ્વિધ પ્રોક્ત—શમન, બૃંહણ તથા રેચન કાસહા વામન ચ વ્રણધૂપન, એવ (ચ) શમનસ્ય તુ (દ્વૌ) પર્યાયૌ—મધ્ય તથા પ્રાયોગિક, બૃંહણસ્ય (દ્વૌ) પર્યાયૌ—સ્નેહન ચ મૃદુ એવ, રેચનસ્ય અપિ (દ્વૌ) પર્યાયૌ—શોધન ચ તીક્ષ્ણ એવ ॥

ધુમાડાને છ પ્રકારનો કહ્યો છે, જેમકે શમન,[1] બૃંહણ,[2] રેચન,[3] કાસહા,[4] વામન,[5] અને વ્રણધૂપન[6]; તેમાં શમનના બે પર્યાયો છે—મધ્ય તથા પ્રાયોગિક; બૃંહણના પણ બે પર્યાયો છે—સ્નેહન અને મૃદુ; રેચનના પણ બે પર્યાયો છે—શોધન તથા તીક્ષ્ણ. ૧,૨

ધુમાડો પીવાને અયોગ્ય માણસો

અધૂમાર્હાશ્ચ જન્તૌ તે મા તો મીતશ્ચ દુઃખિતઃ ।
દત્તવસ્તિર્વિરિક્તશ્ચ રાત્રૌ જાગરિતસ્તથા ॥૩॥
પિપાસિતશ્ચ દાહાર્તસ્તાલુશોષી તથોદરી ।
શિરોઽભિતાપી તિમિરી છર્દ્યાધ્માનપ્રપીડિતઃ ॥૪॥
ક્ષતોરસ્કઃ પ્રમેહાર્તઃ પાણ્ડુરોગી ચ ગર્ભિણી ॥

૧ કોપ પામેલા દોષોને શાંત કરનાર ૨ ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર ૩ શરીરને દોષોથી ખાલી કરનાર ૪ ઉધરસ મટાડનાર ૫ ઉલટી કરાવનાર ૬ વ્રણને ધુમાડી દેનાર

रूक्षः क्षीणोऽभ्यवहृतक्षीरक्षौद्रघृतासवः ।
मुक्तान्नदधिमत्स्यश्च बालो वृद्धः कृशस्तथा ॥५॥

अन्वयः—एते अधूमार्हाः खलु (सन्ति)—श्रान्तः भीतः च दुःखितः दत्तवस्तिः च विरिक्तः तथा रात्रौ जागरितः पिपासितः च दाहार्तः तालुशोषी तथा उदरी शिरोऽभितापी तिमिरी छर्द्याध्मानप्रपीडितः क्षतोरस्कः प्रमेहार्तः पाण्डुरोगो च गर्भिणी रूक्षः क्षीणः अभ्यवहृतक्षीरक्षौद्रघृतासवः भुक्तान्नदधिमत्स्यः च बालः वृद्धः तथा कृशाः—एते अधूमार्हाः खलु ॥

થાકેલો, ભય પામેલો, દુખિત, જેને પિચકારી દીધી હોય, જેને રેચ દીધો હોય, જેણે રાત્રે ઉજાગરો કર્યો હોય, જે તરસ્યો હોય, જે બળતરાથી પીડાયેલો, તાળવામાં શોષવાળો, પેટના રોગવાળો, માથાની બળતરાવાળો, તિમિરનાં દરદવાળો, ઊલટીથી પીડાયેલો, જેનું પેટ ચડી આવ્યું હોય, જેને છાતીમાં ક્ષત પડ્યું હોય, જે પ્રમેહથી પીડાયેલો હોય, કે પાંડુરોગવાળો, હોય તેમ જ ગર્ભવાળી સ્ત્રી, રૂક્ષ શરીરવાળો, ક્ષીણ થયેલો; જેણે દૂધ, મધ, ઘી કે આસવનો ઉપયોગ કર્યો હોય, જેણે અન્ન, દહીં તથા માછલાં ખાધાં હોય, જે બાળક, વૃદ્ધ અને દૂબળા શરીરવાળો હોય, તે ધુમાડો પીવાને યોગ્ય નથી. ૩-૫

અયોગ્ય કાળે કે વધુ ધુમાડો પિવાય તો?

अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ।
तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ॥ ६ ॥
सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शर्कराम्बु वा ।
मधुराम्लौ रसौ वापि शमनाय प्रदापयेत् ॥७॥

अन्वयः—अकाले च अतिपीतः धूमः उपद्रवान् कुर्यात्, तत्र शमनाय सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् इष्टम्, अपि वा सर्पिः इक्षुरसं द्राक्षां वा पयः वा शर्कराम्बु वा मधुराम्लौ रसौ प्रदापयेत् ॥

ધુમાડો જો અયોગ્ય સમયે પિવાય અથવા બહુ પિવાય તો ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે; તેવા ઉપદ્રવોને શાંત કરવા ઘી પીવું, નસ્ય દેવું, અંજન આંજવું, તર્પણ કરવું, ઘી લગાડવું, શેરડીનો રસ પાવો, દ્રાક્ષ ખવડાવવી, દૂધ પિવરાવવું, સાકરનું પાણી પિવરાવવું, અથવા મધુર કે ખાટા રસનો ઉપયોગ કરાવવો. ૬,૭

કઈ ઉંમરે ધુમાડો લેવાય?

धूमस्तु द्वादशाद् वर्षाद् गृह्यतेऽशीतिकान् न च ।

अन्वयः—द्वादशात् वर्षात् (ऊर्ध्वं) धूमः तु गृह्यते, च अशीतिकात् न गृह्यते ॥

બારમું વર્ષ બેઠા પછી જ ધુમાડો લેવાય છે અને એંશીમું વર્ષ બેઠા પછી ધુમાડો લેવાતો નથી. ૮

ધુમાડાના ઉપયોગથી ફાયદા

कासश्वासप्रतिश्यायान्मन्याहनुशिरोरुजः ।
वातश्लेष्मविकारांश्च हन्याद्धूमः सुयोजितः ॥९॥
धूमोपयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।
दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिवदनो भवेत् ॥ १० ॥

अन्वयः—सुयोजितः धूमः कासश्वासप्रतिश्यायान् मन्याहनुशिरोरुजः च वातश्लेष्मविकारान् हन्यात् ॥

બરાબર યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરેલો ધુમાડો ઉધરસ, શ્વાસ, સળેખમ, ગળાની નાડીનું દરદ, દાઢીનાં દરદ, માથાની પીડા અને વાયુના તથા કફના વિકારોને મટાડે છે. ધુમાડાનો ઉપયોગ કરવાથી માણસની ઇંદ્રિયો, વાણી તથા મન સ્વચ્છ થાય છે; કેશ, દાંત અને દાઢીમૂછ મજબૂત થાય છે અને મોઢું સુગંધી થાય છે. ૯,૧૦

ધુમાડો પીવાની નળી કેવી હોય?

धूमनाडी भवेत्तत्र त्रिखण्डा च त्रिपर्विका ।
कनिष्ठिकापरीणाहा राजमाषागमान्तरा ॥ ११ ॥
धूमनाडी भवेद्दीर्घा शमने रोगिणोऽङ्गुलैः ।
चत्वारिंशन्मितैस्तद्वद् द्वात्रिंशद्भिर्मृदौ मता ॥१२
तीक्ष्णे चतुर्विंशतिभिः कासघ्ने षोडशोन्मितैः ॥१३
दशाङ्गुलैर्वामनीये तथा स्याद् व्रणनाडिका ।
कलायमण्डलस्थूला कुलत्थागमरन्ध्रिका ॥ १४ ॥

अन्वयः—तत्र धूमनाडी त्रिखण्डा त्रिपर्विका कनिष्ठिकापरीणाहा च राजमाषान्तरा भवेत् ॥ शमने रोगिणः चत्वारिंशन्मितैः अङ्गुलैः दीर्घा नाडी भवेत्, मृदौ तद्वत् द्वात्रिंशद्भिः (अङ्गुलैः दीर्घा) मता ॥ तीक्ष्णे चतुर्विंशतिभिः, कासघ्ने षोडशोन्मितैः, वामनीये दशाङ्गुलैः । व्रणनाडिका तथा (दशाङ्गुलमिता) कलायमण्डलस्थूला कुलत्थागमरन्ध्रिका स्यात् ॥

તેમાં ધુમાડો પીવાની નળી ત્રણ સાંધાવાળી, ત્રણ પેચવાળી, ટચલી આંગળી જેવી જાડી અને અંદર ચોળો પેસી જાય એવા છિદ્ર-

વાળી કરવી, શમન ધુમાડો દેવો હોય તો રોગીના ચાળીશ આગળ લાંબી, બૃંહણ ધુમાડો દેવો હોય તો રોગીના બત્રીશ આંગળ લાંબી, રેચન ધુમાડો દેવો હોય તો રોગીના ચોવીશ આગળ લાંબી, કાસઘ્ન ધુમાડો દેવો હોય તો રોગીનાં સોળ આગળ લાંબી, વામન ધુમાડો દેવો હોય તો રોગીનાં દશ આગળ લાંબી અને વ્રણને ધુમાડો દેવો હોય તોપણ રોગીના દશ આગળ લાંબી નળી કરવી; પણ વ્રણને ધુમાડો દેવાની નળી તો વટાણાના મગના જેવી જાડી અને કળથીનો દાણો પેસે એવડા છિદ્રવાળી કરવી. ૧૧–૧૪

ટીકા—પ્રમાણમાત્મ્ય સમસ્તા નાડી । શમે—બૃંહણે । તીક્ષ્ણે—રેચન । તથા—વ્રણાતુરસ્ય ।

ધુમાડો પીવાની રીત

યથોચિતાં પ્રવિશ્યૈવ ધૂમનાલ્યાં યથાયથમ્ ।
ધૂમદ્રવ્યસ્य કલ્કેન લેપમાધાય યત્નતઃ ॥૧૫
કલ્કે વર્તિમિતિ ક્ષિપ્ત્વા છાયાશુષ્કં ચ કારયેત્ ॥
ઈષિકામપનીયાથ સ્નેહાક્તાં વર્તિમાદરાત્ ॥૧૬॥
નાડ્યાં નિધાય દીપ્તાં તાં ધૂમં નેત્રસ્य સમ્મુખે ।
વક્ત્રેણૈવ પિબેદ્ધૂમં વક્ત્રેણૈવ સમુત્સૃજેત્ ॥ ૧૭ ॥
નાસિકાભ્યાં તથા પીત્વા મુખેનૈવ વમેત્સુધીઃ ।
શરાવસંપુટે ક્ષિપ્ત્વા કલ્કમાગ્નિપ્રદીપિતમ્ ॥૧૮॥
છિદ્રે નેત્રં નિવેશ્યાથ વ્રણં તેનૈવ ધૂપયેત્ ॥૧૯॥

અન્વય—અથ ચ દ્વાદશાઙ્ગુલાં શુષ્કાયામ્ ઈષિકાં ધૂમદ્રવ્યસ્य કલ્કેન પ્રલિમ્પેત્, તેન ચ અઙ્ગુષ્ઠ સ્થૂલં વર્તિમિતિ ચ કલ્કે ક્ષિપ્ત્વા છાયાશુષ્કં કારયેત્, અથ ઈષિકામ્ અપનીય સ્નેહાક્તાં વર્તિમ્ આદરાત્ નેત્રસ્ય સમ્મુખે કૃત્વા અગ્નિં દીપિતાં કૃત્વા વક્ત્રેણ ધૂમં પિબેત્, વક્ત્રેણ એવ સમુત્સૃજેત્ । તથા સુધી (પુરુષ) નાસિકાભ્યાં પીત્વા મુખેન એવ વમેત્ । અથ (વ્રણધૂપનાને તુ) અગ્નિદીપિતં કલ્કં શરાવસંપુટે ક્ષિપ્ત્વા છિદ્રે નેત્રં નિવેશ્ય તેન એવ વ્રણં ધૂપયેત્ ॥

નળી તૈયાર કર્યા પછી બાર આગળ લાંબી કાસડાની તીલી સળી લઈ જે ઓષધ ધુમાડામાં પિવરાવવાનું હોય તેનો કલ્ક તે સળી ઉપર આઠ આંગળ સુધી લગાવવો; એમ એક તોલા ભાર કલ્ક લગાવી તેને છાયામાં સુકવી તેમાંથી કાસડાની સળી કાઢી લઈ તે છિદ્રમાં ઘીથી ભિંજવેલી વાટ ઘસી સંભાળથી નાખવી, પછી એ વાટને અંગારાથી સળગાવી ઓસડની ધૂમ્રવર્તિ નળીના છિદ્રમાં નાખી મોઢાથી ધુમાડો પીને મોઢાથી જ કાઢવો; અને તે પછી નાકનાં બે છિદ્રોથી પીને પણ મોઢાથી જ કાઢવો, પણ જો વ્રણને ધુમાડો દેવો હોય તો અંગારાથી સળગાવેલા કલ્કને કોડિયાના સંપુટમાં નાખી ઉપલા કોડિયામાં કરેલા છિદ્રમાં નળી નાખીને તેથી વ્રણને ધુમાડો દેવો. ૧૫–૧૯

ટીકા—ઈષિકામ્–શરકાણ્ડમ્ ॥

ધુમાડો પીવામાં ઓષધોના ફરક

એલાદિકલ્કં શમને સ્નિગ્ધે સર્જરસં સ્મૃતૌ ।
રેચને તીક્ષ્ણકલ્કં ચ કાસઘ્ને ક્ષુદ્રિકોપલમ્ ॥૨૦
વામને સ્નાયુચર્માદ્યં વ્રણાતુરસ્ય પાનકમ્ ।
વ્રણે નિમ્બવચાદ્યૈશ્ચ ધૂપનં સમુદાહૃતં ॥ ૨૧ ॥

અન્વય—શમને એલાદિકલ્કં, સ્નિગ્ધે સર્જરસં, રેચને તીક્ષ્ણકલ્કં, કાસઘ્ને ચ ક્ષુદ્રિકોપલં, વામને સ્નાયુચર્માદિકં ધૂમસ્ય પાનકં દદ્યાત્, વ્રણે ચ નિમ્બવચાદ્યૈઃ ધૂપનં સમુદાહૃતં ॥

શમન ધુમાડામાં એલચી આદિનો, બૃંહણ ધુમાડામાં પીવાબો રાળનો, રેચન ધુમાડામાં રાઈ આદિ તીક્ષ્ણ પદાર્થનો, કાસઘ્ન ધુમાડામાં ભોરીંગણીનો તથા ત્રિકટુ–સુંઠ, મરી ને પીપરનો, વામન ધુમાડામાં નસોનો તથા ચામડા આદિનો અને વ્રણને ધુમાડો દેવામાં લીંબડાનો તથા વજ વગેરેનો કલ્ક પણ જ વખણાય છે ૨૦,૨૧

ઘરમાં દેવાનો અપરાજિત ધૂમ

અન્યોઽપિ ધૂમા ગેહેષુ કર્તવ્યા રોગશાન્તયે ।
મયૂરપિચ્છં નિમ્બસ્ય પત્રાણિ બૃહતીફલમ્ ॥૨૨॥
મરિચં હિઙ્ગુ માંસી ચ બીજં કાર્પાસસમ્ભવમ્ ।
છાગરોમાહિનિર્મોકો વિષ્ઠા વૈડાલિકી તથા ॥૨૩॥
ગજદન્તશ્ચ તચ્ચૂર્ણં કિઞ્ચિદ્ઘૃતવિમિશ્રિતમ્ ।
ગેહેષુ ધૂપનં દત્તં સર્વાન્ બાલગ્રહાન્ હરેત્ ॥
પિશાચાન્ રાક્ષસાન્ હત્વા સર્વજ્વરહરં ભવેત્ ॥૨૪

અન્વય—રોગશાન્તયે અન્યે અપિ ધૂમા ગેહેષુ કર્તવ્યાઃ, (તદ્યથા–) મયૂરપિચ્છં નિમ્બસ્ય પત્રાણિ બૃહતીફલં મરિચં હિઙ્ગુ માંસી ચ કાર્પાસસમ્ભવં બીજં છાગરોમ–અહિનિર્મોકઃ તથા વૈડાલિકી વિષ્ઠા ચ ગજદન્તઃ તચ્ચૂર્ણં કિઞ્ચિદ્ઘૃતવિમિશ્રિતં (કૃત્વા) ગેહેષુ ધૂપનં દત્તં

(हि ग्रहे) गन्धं धूमपानात् पिबेत्, (तथा) शिरः न (च) ग्रहणात् हरा मोहंजनदं भवेत् ॥

ગ્રહોની શાન્તિ માટે ઘરમાં બીજા ધુમાડા પણ કરવા જોઈએ; (તેમાં) મોરપીંછ, લીમડાનાં પાંદડાં, બોરડી ગળોના કકડા, મરી, હિંગ, જટામાંસી, કપાસિયા, બકરાનાં રૂંવાડાં, સર્પની કાંચળી, બિલાડાની વિષ્ટા અને હાથી દાંત, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી, તેમાં થોડુંક ઘી નાખીને તે ચૂર્ણનો ઘરમાં ધુમાડો દીધો હોય તો સઘળા બાલગ્રહો, પિશાચો અને રાક્ષસોને તે દૂર કરે છે અને સર્વ પ્રકારના જ્વરને પણ મટાડે છે. (આ ધુમાડો 'અપરાજિત ધૂમ' એ નામે ઓળખાય છે.) ૨૨–૨૪

टीका—अर्दितमोक्षः—गलग्रहः।

ધૂમપાનમાં પરેજી તથા નળી શાની?

मनस्तापं रजःक्रोधौ धूमपानं निवारयेत् ।
नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलवंशादिजान्यपि ॥२५॥

अन्वयः—धूमपानं मनस्तापं रजःक्रोधौ निवारयेत्, नेत्राणि (च) धातुजानि नलवंशजानि अपि आहुः ॥

ધૂમપાન ચાલતું હોય ત્યારે મનમાં સંતાપ થવા દેવો નહીં, ધૂળથી દૂર રહેવું અને ક્રોધ કરવો નહીં; તેમજ ધુમાડો પીવાની નળી હરકોઈ ધાતુની કે વાંસ આદિની પણ બનાવાય, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૨૫

ગણ્ડૂષ, કવલ, પ્રતિસારણ–વિધિ

ગંડૂષ–કોગળા કરવાની રીત અને સંખ્યા

स्नेहक्षीरकषायादिद्रव्यैः संपूर्णमाननम् ।
आपूर्य स्थीयते तावद्विधिर्गण्डूषधारणे ॥ १ ॥
कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् ।
नेत्रघ्राणस्रुतिर्यावत्तावद्गण्डूषधारणम् ॥ २ ॥
गण्डूषान् सुस्थितः कुर्यात् स्विन्नभालगलादिकः ।
मनुष्यस्त्रींस्तथा पञ्च सप्त वाऽऽदोपनाशनात् ॥३

अन्वयः—स्नेहक्षीरकषायाद्यैः आननं संपूर्णम् आपूर्य (यावत्) स्थीयते तावत् गण्डूषधारणे विधिः (कथितः) ॥ यावत् कफपूर्णास्यता, यावद् वा दोषस्य छेदः भवेत्, यावत् नेत्रघ्राणस्रुतिः (स्यात्), तावद् गण्डूषधारणं (कुर्यात्)॥ मनुष्यः सुस्थितः (सन्) स्विन्नभालगलादिकः (यावद् भवेत् तावत्) आदोपनाशनात् त्रीन् तथा पञ्च वा सप्त गण्डूषान् कुर्यात् ॥

સ્નેહ, દૂધ અને કવાથ આદિ પ્રવાહી પદાર્થોથી મોઢાને ભરપૂર કરી જેટલીવાર રહી શકાય તેટલી વાર રાખવું, એ કોગળા કરવાના કાળની અવધિ છે; અથવા મોઢું કફથી ભરાઈ જાય ત્યાં સુધી, અથવા જે દોષ હોય તેનો નાશ થાય ત્યાં સુધી અથવા આંખમાંથી અને નાકમાંથી પાણી ઝરવા લાગે ત્યાં સુધી મોઢામાં કોગળા ધારણ કરી રાખવા. માણસે પૂર્ણ સ્વસ્થ રહી કપાળ ઉપર, ગળા ઉપર તથા ગાલ ઉપર પસીનો આવે ત્યાં સુધી અથવા જે દોષ હોય તેનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ત્રણ, પાંચ કે સાત કોગળા કરવા. ૧–૩

टीका—गलादिक इत्यादिशब्देन कपोलौ गृह्येते मुखु-तोंकताम् ।

કોગળાના ચાર ભેદો

चतुर्विधः स्याद्गण्डूषः स्नेहनः शमनस्तथा ।
शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तादृशः ॥ ४ ॥
स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः ।
पित्ते कट्वम्ललवणैरुष्णैः संशोधनः कफे ॥
कषायतिक्तमधुरैः कदुष्णो रोपणो व्रणे ॥ ५ ॥

अन्वयः—स्नेहनः तथा शमनः च शोधनः च रोपणः (इति) चतुर्विधः गण्डूषः स्यात्, च कवलः अपि तादृशः (भवेत्)। वाते स्निग्धोष्णैः स्नैहिकः, पित्ते स्वादुशीतैः प्रसादनः, कफे कट्वम्ललवणैः उष्णैः संशोधनः, व्रणे कषायतिक्तमधुरैः कदुष्णः रोपणः गण्डूषः कवलश्च कर्तव्यः ॥

સ્નેહન,[1] શમન[2], શોધન[3] તથા રોપણ[4] એ રીતે કોગળાના ચાર ભેદો છે. કોળિયાના પણ આ જ ચાર ભેદો છે. વાયુનું દરદ હોય તો સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી કોગળા કરવા તે સ્નેહન કહેવાય છે; પિત્ત હોય તો મધુર અને શીતળ પદાર્થોથી કોગળા કરવા તે શમન કહેવાય છે; કફ હોય તો તીખા, ખાટા, ખારા અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી કોગળા કરવા તે શોધન કહેવાય છે; વ્રણ હોય તો તૂરા, કડવા અને મધુર પદાર્થોથી લગાર ઊના ઊના કોગળા કરવા તે રોપણ કહેવાય છે. ૪,૫

૧ ચીકાશ કરનાર. ૨ શાંત કરનાર. ૩ સાફ કરનાર. ૪ સ્વચ્છ ધાતુઓ ભરીને રૂઝ લાવનાર.

કોગળામાં ઔષધનું માપ

द्रवाद्येषु चूर्णं च गण्डूषे कोलमात्रकम् ।
कर्षप्रमाणः कल्कश्च कवले दीयते बुधैः ॥६॥

अन्वयः—गण्डूषे च द्रवेषु कोलमात्रकं चूर्णं दद्यात्, कवले च बुधैः कर्षप्रमाणः कल्कः दीयते ॥

કોગળા કરવાના પ્રવાહીમાં અડતાળીસ ચણોઠીભાર ચૂર્ણ નાખવું અને કવલમાં વિદ્વાનો એક તોલો કલ્ક નાખે છે. ૬

કેટલી ઉંમરે કોગળા કરાય? અને તેના ફાયદા

धार्यन्ते पञ्चमाद्वर्षादूर्ध्वं गण्डूषकवलादयः ।
व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ॥७॥
इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे विधृते भवेत् ।
हरेदास्यस्य वैरस्यं शोषं पाकं भ्रमं तृषाम् ।
दन्तचालं च गण्डूषो वैशद्यं तु करोति हि ॥८॥

अन्वयः—पञ्चमात् वर्षात् (ऊर्ध्वं) गण्डूषा कवलादयः धार्यन्ते । गण्डूषे विधृते (सति) व्याधेः अपचयः तुष्टिः वैशद्यं वक्त्रलाघवं च इन्द्रियाणां प्रसादः भवेत् । गण्डूषः आस्यस्य वैरस्यं शोषं पाकं भ्रमं तृषां च दन्तचालं हरेत्, वैशद्यं तु करोति हि ॥

કોગળા અને કવલનો ઉપયોગ પાંચ વર્ષની ઉંમર થયા પછી જ કરાવવો. કોગળાને મુખમાં ધારણ કરવાથી વ્યાધિનો ઘટાડો થાય, સંતોષ થાય, સ્વચ્છપણું થાય, મોઢામાં હલકાઈ થાય અને ઇંદ્રિયોમાં પ્રસન્નતા થાય છે. કોગળો મોઢાના વિરસપણાને, સોજાને, પાકવાને, ભ્રમને, તરસને અને દાંતના હલી જવાને મટાડે છે તથા સ્વચ્છપણું કરે છે. ૭,૮

કોળિયાની રીત અને તેના ફાયદા

वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे ।
सम्यक् निक्षिप्य संचर्व्य निष्ठीवेत्कवले विधिः ॥९॥
कवलः कुरुते काङ्क्षां मर्त्येषु हरते कफम् ।
तृष्णां शोषं च वैरस्यं दन्तचालं च नाशयेत् ॥१०॥

अन्वयः—वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे निक्षिप्य सर्वं सम्यक् निष्ठीवेत्, (अयं) कवले विधि (अस्ति) । कवलः मर्त्येषु काङ्क्षां कुरुते, कफं हरते, तृष्णां शोषं च वैरस्यं च दन्तचालं नाशयेत् ॥

વાયુને, પિત્તને તથા કફને મટાડનારા પદાર્થના કોળિયાને મોઢામાં મૂકી ચાવીને થૂંકી નાખવો, એ કોળિયાની રીત છે. કોળિયો ખાવાના પદાર્થો પર ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે, કફને હરે છે અને તરસનો, શોષનો, વિરસપણાનો તથા દાંતના હલવાનો નાશ કરે છે. ૯,૧૦

પ્રતિસારણ એટલે શું? અને તેના ફાયદા

दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहकैः ।
शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥११॥
वैरस्यं मुखदौर्गन्ध्यं मुखशोषं तथा तृषाम् ।
अरुचिं दन्तपीडां च निहन्ति प्रतिसारणम् ॥१२॥

अन्वयः—अङ्गुल्या चूर्णकल्कावलेहैः दन्तजिह्वामुखानां यद् घर्षणं तद् प्रतिसारणम् उक्तम् । प्रतिसारणं वैरस्यं मुखदौर्गन्ध्यं मुखशोषं तृषां तथा अरुचिं च दन्तपीडां निहन्ति ॥

આંગળી વડે ચૂર્ણથી, કલ્કથી અથવા અવલેહથી દાંતોને, જીભને તથા મુખને ધીરે ધીરે ઘસવાં, એ પ્રતિસારણ કહેવાય છે. પ્રતિસારણ વિરસપણાને, મુખના દુર્ગંધને, મુખના શોષને, તરસને, અરુચિને અને દાંતની પીડાને મટાડે છે. ૧૧,૧૨

પ્રતિસારણનો હીનયોગ કે અતિયોગ થાય તો!

हीने जाड्यकफोत्क्लेदावरसज्ञानमेव च ।
अतियोगान्मुखे पाकः शोषस्तृष्णा वमिः क्लमः ॥

अन्वयः—हीने जाड्यकफोत्क्लेदौ च अरसज्ञानम् एव (स्यात्), अतियोगात् मुखे पाकः शोषः तृष्णा वमिः क्लमः (भवेत्) ॥

જો પ્રતિસારણની માત્રાનો ઓછો ઉપયોગ કરાયો હોય તો શરીરમાં જડપણું તથા કફની અધિકતાવાળી બમારી–ઊબકા થાય છે અને રસોનું જ્ઞાન થતું નથી, તેમ જ તેનો અતિયોગ થવાથી મોઢું પાકી આવે છે, શોષ થાય છે, તરસ વધુ લાગે છે, ઊલટી થાય છે અને ગ્લાનિ થાય છે. ૧૩

સ્વેદવિધિ

સ્વેદના પ્રકારો અને ફાયદા

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसंज्ञितः ।
उपनाहो द्रवस्वेदः सर्वे वातार्तिहारिणः ॥१॥

अन्वयः—तापोष्मस्वेदसंज्ञितः उपनाहः द्रवस्वेदः (इत्येवं) चतुर्विधः स्वेदः प्रोक्तः, (एते) सर्वे (स्वेदाः) वातार्तिहारिणः (सन्ति) ॥

તાપસ્વેદ, ઉષ્મસ્વેદ, ઉપનાહસ્વેદ અને

દ્રવસ્વેદ, એમ ચાર પ્રકારનો સ્વેદ કહ્યો છે; એ સઘળા સ્વેદો વાયુની પીડાને મટાડનાર છે.

ટીકા-તાપસ્વેદ ઉષ્મસ્વેદશ્ચ તાભ્યાં સંજ્ઞિતઃ । ઉપનાહઃ-ઉપનાહસ્વેદઃ ।

જુદા જુદા સ્વેદનાં ફળ

સ્વેદૌ તાપોષ્મજૌ પ્રાયઃ શ્લેષ્મઘ્નૌ સમુદીરિતૌ ।
ઉપનાહસ્તુ વાતઘ્નઃ પિત્તસઙ્ગે દ્રવો હિતઃ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ-તાપોષ્મજૌ સ્વેદૌ પ્રાયઃ શ્લેષ્મઘ્નૌ સમુદીરિતૌ । ઉપનાહઃ તુ વાતઘ્નઃ, પિત્તસંગે દ્રવઃ હિતઃ (ભવતિ) ॥

તાપસ્વેદ અને ઉષ્મસ્વેદ એ ઘણું કરી કફને મટાડનારા કહેવાયા છે. ઉપનાહસ્વેદ વાયુને મટાડે છે અને પિત્તનો વિશેષ સંબંધ હોય તો દ્રવસ્વેદ હિતકારી થાય છે. ૨

ટીકા-દ્રવો હિ દ્રવસ્વેદઃ ।

જેવો રોગ તેવો સ્વેદ

મહાબલે મહાવ્યાધૌ વાતે સ્વેદો મહાન્ સ્મૃતઃ ।
દુર્બલે દુર્બલઃ સ્વેદો મધ્યમે મધ્યમો મતઃ ।
અલ્પાર્ત્તે રૂક્ષણઃ સ્વેદો રૂક્ષસ્નિગ્ધઃ કફાનિલે ॥

અન્વયઃ-મહાબલે વાતે મહાવ્યાધૌ મહાન્ સ્વેદઃ સ્મૃતઃ, દુર્બલે દુર્બલઃ સ્વેદઃ, મધ્યમે મધ્યમઃ મતઃ, અલ્પાર્ત્તે રૂક્ષણઃ સ્વેદઃ, કફાનિલે રૂક્ષસ્નિગ્ધઃ (સ્વેદઃ સ્યાત્)

અત્યંત બળવાન વાયુસંબંધી મહારોગ થયો હોય, તો પ્રબળ સ્વેદ કરવો; મધ્યમ પ્રકારનો રોગ હોય તો મધ્યમ પ્રકારનો સ્વેદ કરવો અને થોડો વ્યાધિ હોય તો થોડો સ્વેદ કરવો. કફનો વ્યાધિ હોય તો રૂક્ષ કરનારો સ્વેદ કરવો અને કફ સહિત વાયુનો વ્યાધિ હોય તો રૂક્ષપણું તથા સ્નિગ્ધપણું પણ કરનારો સ્વેદ કરવો. ૩

ટીકા-રૂક્ષણ.-રૂક્ષયતીતિ રૂક્ષણઃ નન્દ્યાદિત્વાત્ લ્યુપ્રત્યયઃ । રૂક્ષણ શબ્દમાં વ્યાકરણનો કૃદંત લ્યુ પ્રત્યય લાગેલો છે.

સ્વેદ માટેનાં વિશેષ સૂચનો

કફમેદોવૃતે વાતે કોષ્ણં ગેહં રવેઃ કરાન્ ।
નિયુદ્ધં માર્ગગમનં ગુરુ પ્રાવરણં ધ્રુવમ્ ।
ચિન્તાવ્યાયામભારાંશ્ચ સેવેતામયમુક્તયે ॥ ૪ ॥
યેષાં નસ્યં પ્રદાતવ્યં વસ્તિશ્ચાપિ હિ દેહિનામ્ ।
શોધનીયાશ્ચ યે કેચિત્ પૂર્વં સ્વેદ્યાશ્ચ તે મતાઃ ॥
સ્વેદ્યા ઊર્ધ્વં ત્રયોઽપીહ ભગન્દર્યર્શસસ્તથા ।
અશ્મર્યા ચાતુરો જન્તુઃ સમયાચ્છસ્ત્રકર્મણઃ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ-કફમેદોવૃતે વાતે આમયમુક્તયે કોષ્ણં ગેહં રવેઃ કરાન્ નિયુદ્ધં માર્ગગમનં ગુરુ પ્રાવરણં ચિન્તાવ્યાયામભારાન્ ધ્રુવં સેવેત ॥ યેષાં દેહિનાં નસ્યમ્ પ્રદાતવ્યમ્ અપિ ચ વસ્તિઃ (પ્રદાતવ્યઃ), યે ચ કેચિત્ શોધનીયાઃ, તે ચ પૂર્વં સ્વેદ્યાઃ મતાઃ ॥ તથા ભગન્દરી અર્શસઃ ચ અશ્મર્યા આતુરઃ જન્તુઃ-(એતે) ત્રયઃ અપિ ઇહ શસ્ત્રકર્મણઃ સમયાત્ ઊર્ધ્વં (પૂર્વં ચ) સ્વેદ્યાઃ (ઇતિ સુશ્રુતઃ)॥

કફ તથા મેદ સહિત વાયુનો રોગ હોય તો તે રોગથી છૂટવા માટે જરા ગરમીવાળા ઘરમાં રહેવું, સૂર્યનાં કિરણોનું સેવન કરવું. કુસ્તિ કરવી, રસ્તામાં વધારે ચાલવું અને જાડાં તથા ભારે લૂગડાં પહેરવાં, ચિંતા કર્યા કરવી, કસરત કરવી અને બોજો ઉપાડવાનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો. જેઓને નસ્ય દેવાનું હોય, બસ્તિ દેવાની હોય અથવા રેચ દેવાનો હોય તેઓના શરીરમાં પ્રથમ સ્વેદની ક્રિયા કરવી જોઈએ. ભગંદર, અરશ કે પથરીથી પીડાતા રોગીને શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પહેલાં અને શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી પણ સ્વેદ દેવો, એમ સુશ્રુતમાં કહ્યું છે. ૪-૬

ટીકા-શસ્ત્રકર્મણઃ ઊર્ધ્વં પૂર્વં ચેતિ સુશ્રુતે ।

પશ્ચાત્ સ્વેદ્યા હૃતે શલ્યે મૂઢગર્ભગદે તથા ।
કાલે પ્રજાતાઽકાલે વા પશ્ચાત્ સ્વેદ્યા નિતમ્બિની ॥
સર્વાન્ સ્વેદાન્ નિવાતે ચ જીર્ણેઽન્ને ચૈવ કારયેત્ ॥
સ્વેદાદ્ધાતુસ્થિતા દોષાઃ સ્નેહક્લિન્નસ્ય દેહિનઃ ।
દ્રવત્વં પ્રાપ્ય કોષ્ઠાન્તર્ગત્વા યાન્તિ વિરેકતામ્ ॥
સ્નેહાભ્યક્તશરીરસ્ય શીતૈરાચ્છાદ્ય ચક્ષુષી ।
સ્વેદ્યમાનશરીરસ્ય હૃદયં શીતલૈઃ સ્પૃશેત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વયઃ-નિતમ્બિની શલ્યે તથા મૂઢગર્ભગદે હૃતે (સતિ) પશ્ચાત્ સ્વેદ્યા, કાલે વા અકાલે પ્રજાતા (નિતમ્બિની) પશ્ચાત્ સ્વેદ્યા । સર્વાન્ સ્વેદાન્ નિવાતે અન્ને ચ જીર્ણે (સતિ) એવ ચ કારયેત્ । સ્નેહક્લિન્નસ્ય દેહિનઃ ધાતુસ્થિતાઃ દોષાઃ સ્વેદાત્ દ્રવત્વં પ્રાપ્ય કોષ્ઠાન્તર્ ગત્વા વિરેકતાં યાન્તિ । સ્નેહાભ્યક્તશરીરસ્ય સ્વેદ્યમાનશરીરસ્ય ચક્ષુષી શીતૈઃ આચ્છાદ્ય હૃદયં શીતલૈઃ સ્પૃશેત્ ॥

સ્ત્રીના પેટમાં શલ્ય હોય તો તે કાઢી લીધા પછી સ્ત્રીને સ્વેદ દેવો; તેમ જ સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ ઘણા કાળથી એમ ને એમ સ્થિર રહેલ

નું દરદ હોય તો તે દરદ મટાડ્યા પછી સ્વેદ દેવો; તેમ જ સમયસર અથવા સમય વગર પ્રસવેલી સ્ત્રીને પણ પ્રસવ થયા પછી જ સ્વેદ દેવો. સઘળા પ્રકારના સ્વેદો વાયુ વગરની જગ્યામાં અને ખાધેલું અન્ન પચી ગયા પછી દેવા; ઘી કે તેલ આદિ સ્નેહ પદાર્થથી માલિશ કર્યા પછી સ્વેદ દેવાથી ધાતુઓમાં રહેલા દોષો દ્રવપણું પામી કોઠાની અંદર જઈને રેચ જેવા ઝાડાની સાથે નીકળી જાય છે. રોગીના શરીરને પ્રથમ સ્નેહ પદાર્થથી માલિસ કર્યા પછી સ્વેદ દેવો અને સ્વેદ દેતાં તેની આંખોને ભીનાં વસ્ત્ર આદિ શીતળ પદાર્થથી ઢાંકી રાખવી તેમજ હૃદય ઉપર પણ તેવા જ શીતળ પદાર્થો ઢાંકી રાખવા. ૭–૧૦

टीप–[illegible] इति ।

સ્વેદ માટે અયોગ્ય કોણ?

अजीर्णी दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ।
अतीसारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ।
मेदस्वी गर्भिणी चैव नहि स्वेद्या विजानता ॥ ११
स्वेदादेषां यान्ति देहा विनाशं,
नो साध्यतां यान्ति तथैषां विकाराः ।

अन्वय–विजानता (वैद्येन) अजीर्णी दुर्बलः मेही क्षतक्षीणः पिपासितः अतीसारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथा उदरी मेदस्वी च गर्भिणी (एते) नहि स्वेद्याः ॥ एषां देहाः स्वेदात् विनाशं यान्ति, एषां च विकाराः (स्वेदात्) साध्यतां नो यान्ति ॥

અજીર્ણવાળો, દુબળો, પ્રમેહવાળો, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલો, તરસ્યો, અતીસાર–ઝાડાના રોગવાળો, રક્તપિત્તવાળો, પાંડુરોગવાળો, પેટના રોગવાળો, ઘણા મેદવાળો અને ગર્ભવાળી સ્ત્રી, એટલાને સમજુ વૈદ્યે સ્વેદ દેવો નહીં; કારણ કે તેઓના શરીર સ્વેદ દેવાથી વિનાશ પામે છે–અર્થાત્ બહુ દુઃખી થાય છે, છતાં તેઓના રોગો સ્વેદથી સાધ્ય થતા નથી ૧૧

સ્વેદ માટે અયોગ્યને પણ મૃદુસ્વેદ સારો

एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् ।
मृदुस्वेदं मुष्कयोश्च तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु ॥ १२ ॥

अन्वयः–एतान् अपि स्वेदसाध्यान् (विकारान्) मृदुस्वेदैः उपाचरेत् तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु मृदुस्वेदं मुष्कयो

કદાચ તેઓના રોગો સ્વેદથી સાધ્ય થ એમ જણાય તો તેઓને પણ કુણા કુ સ્વેદના ઉપચારો કરવા. તેમ જ હૃદય ઉ વૃષણ ઉપર કે નેત્ર ઉપર સ્વેદ દેવો હોય કુણો કુણો જ દેવો જોઈએ ૧૨

સ્વેદના અતિયોગથી નુકસાન

अतिस्वेदात्सन्धिपीडा दाहस्तृष्णा क्लमो भ्रम
पित्तासृक्पिडकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥ १

अन्वयः–अतिस्वेदात् सन्धिपीडा दाहः तृष्णा क्ल भ्रमः पित्तासृक्पिडकाकोपः (च भवेत्) तत्र शी उपाचरेत् ॥

સ્વેદનો અતિયોગ થવાથી સાંધાઓ પીડા થાય છે, દાહ થાય છે, તરસ લા છે, ગ્લાનિ થાય છે, ભ્રમ થાય છે અ પિત્તના તથા રુધિરના પ્રકોપથી ફોલ્લી ઊપડી આવે છે; સ્વેદ દેવાથી એવું જો બન હોય તો તે ઉપર શીતળ ઉપચારો કરવા ૧

તાપસ્વેદ

तेषु तापाभिधः स्वेदो वालुकावस्त्रपाणिभिः ।
कपालकन्दुकाङ्गारैर्यथायोग्यं हि जायते ॥ १४

ઉપર કહેલા સ્વેદોમાંથી તાપ નામનો સ્વે રેતીને, વસ્ત્રને, હાથને, ઠીકરાંને અને ના કણને તપાવી તેનાથી જ યોગ્ય રી (શરીર ઉપર શેકરૂપે) કરાય છે. ૧૪

ઊષ્મસ્વેદ

ऊष्मस्वेदः प्रयोक्तव्यो लोहपिण्डेष्टकाश्मभिः ।
भृशमग्निप्रतप्तैर्जलसिक्तैश्च काये वस्त्रावेष्टिते ॥ १५ ॥
अथवा वातजिद्द्रव्यक्वाथपयस्तादिभिः ।
स्थालीं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं विधाय च ॥ १६
छिद्रमुखेऽर्पितां नाडीं च धातुजां काष्ठजां तु वा
गजहस्ताकृतिं गोपुच्छाभां गुरुम्
द्विहस्तकाम् ॥ १७
सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतम् ।
हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥

अन्वयः–लोहपिण्डेष्टकाश्मभिः भृशम् अग्नि
सिक्त–इष्टका–अश्मभिः उष्णोदकैः अथवा ।
उष्णं वातनिवर्तिद्रव्यक्वाथादिभिः वा पूरिता
च छिद्रं विधाय नाड्या विपुलं स्थाल्या नाड्या

नां पञ्चुलास्यं गोपुच्छवत् द्विहस्तां नाडीं कुर्यात् ।
ती तैन मुखं नाडी हस्तिशुण्डिकाकारां (कृत्वा)
नाड्या नाड्या स्वेदयेत् ॥

...ભ્યંગાથી ચીરેલા શરીર પર પ્રથમ તપા-
...લા અને પછી જેઓના ઉપર ખાટો રસ
...ઓ હોય એવા લોઢાના ગોળાથી, ઇંટથી
...પથ્થરાથી શેક કરવો તે ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય
... અથવા વાયુનો નાશ કરનાર પદાર્થોના
...ક્વાથ કે રસ આદિથી એક ઘડો ભરી,
...ઘડાનું મોઢું બંધ કરી, એ ઘડાનાં પડ-
...ખામાં કાણું પાડી તેમાં ધાતુની અથવા
...લાકડાની નળી નાખીને તેનાથી જે બાફ
...અપાય તે પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે. એ
...નળી બાફ દેવાની અનુકૂળતા માટે ત્રણ
...વાંકવાળી, મૂળમાં છ આંગળ પહોળાં
...મોઢાવાળી, ગાયના પૂંછડાની પેઠે અનુક્રમે
...પાતળી (અંદર છિદ્રવાળી) અને બે હાથ
...લાંબી કરવી. વાયુના દરદવાળા માણસને સારી
...રીતે બેસાડી સ્નેહ પદાર્થનો અભ્યંગ કરી
...શરીર ઉપર જાડું વસ્ત્ર ઓઢાડીને હસ્તિશુંડિકા
...નામની એ નળીથી બાફ દેવો. (એ નળી હાથી
...ની સૂંઢની પેઠે અનુક્રમે પાતળી હોય છે, તેથી
...હસ્તિશુંડિકા કહેવાય છે.) ૧૫–૧૮

टीका–त्रिवक्रामिति स्वेदसौकर्यार्थम् । षडङ्गुलास्या-
मिति–मूले षडङ्गुलविशालमुखीं, गोपुच्छमिव क्रमकृशाम् ।
...गोपुच्छाग्रपरिमाणेन कृशाम् । नाडीम्–अन्तः सरन्ध्रां
...हस्ताम्–हस्तद्वयपरिमाणाम् । हस्तिशुण्डिकयेति–हस्ति-
...वत् क्रमकृशत्वान्नाड्या इयं संज्ञा । (અર્થ ઉપર છે.)

ઉષ્મસ્વેદના બીજા પ્રકારો

...षायाममात्रां वा भूमिमुत्कीर्य खादिरैः ।
...र्दग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः १९
...तघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् ।
...वं माषादिभिः स्विन्नैः शयानं स्वेदमाचरेत् ॥२०

अन्वयः–पुरुषायाममात्रां वा भूमिम् उत्कीर्य खादिरैः
...काष्ठैः दग्ध्वा तथा क्षीरधान्याम्लवारिभिः अभ्युक्ष्य
...वातघ्नपत्रैः आच्छाद्य शयानं नरं स्वेदयेत्, एवं स्विन्नैः
...माषादिभिः शयानं (नरम्) स्वेदम् आचरेत् ॥

જમીનમાં પુરુષપ્રમાણ એટલે સાડાત્રણ અથવા ચાર હાથ લાંબો ખાડો ખોદી તેમાં ખેરનાં લાકડાં બાળી, પછી અગ્નિને બહાર કાઢી લઈ, ખાડામાં દૂધ અથવા આગળ કહ્યા પ્રમાણે ધાન્યામ્લનું પાણી છાંટી, તેમાં વાયુને હરનારાં આકડા વગેરેનાં પાંદડાં પાથરી તે ઉપર રોગીને સુવડાવી ઉપર જાડું વસ્ત્ર ઓઢાડી દેવું. આ રીતે જે ખાડાની બાફ દેવી, તે પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે. રોગીને બાફેલા અડદ આદિ પદાર્થોમાં સુવડાવીને બાફ લેવરાવવી, તે પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે. ૧૯,૨૦

ઉપનાહસ્વેદ અથવા મહાશાલ્વણપ્રયોગ

अथोपनाहस्वेदं च कुर्याद्वातहरौषधैः ।
प्रदिह्य देहं वातार्त्तं क्षीरमांसरसान्वितैः ॥ २१ ॥
अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
उत ग्राम्यानूपमांसैर्जीवनीयगणेन च ॥ २२ ॥
दधिसौवीरकक्षीरैर्वीरतर्वादिना तथा ।
कुलत्थमाषगोधूमैरतसीतिलसर्षपैः ॥ २३ ॥
शतपुष्पादेवदारुशेफालीस्थूलजीरकैः ।
एरण्डमूलजीरैश्च रास्नामूलकशिग्रुभिः ॥ २४ ॥
मिसिकृष्णाकुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ।
प्रसारण्यश्वगन्धाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः ॥ २५ ॥
गुडूच्या वानरीबीजैर्यथालाभसमाहृतैः ।
क्षुण्णैः स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ।
महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलार्त्तिहृत् ॥२६

अन्वयः–अथ वातहरौषधैः अम्लपिष्टैः सलवणैः क्षीर-मांसरसान्वितैः स्नेहसंयुतैः सुखोष्णैः वातार्त्तं देहं प्रदिह्य उपनाहस्वेदं च कुर्यात् । उत ग्राम्यानूपमांसैः च जीवनीयगणेन तथा दधिसौवीरकक्षीरैः वीरतर्वादिना कुलत्थ-माषगोधूमैः अतसीतिलसर्षपैः शतपुष्पादेवदारुशेफाली-स्थूलजीरकैः एरण्डमूलैः च रास्नामूलकशिग्रुभिः मिसिकृष्णा-कुठेरैः अम्लसंयुतैः लवणैः प्रसारण्यश्वगन्धाभ्यां बलाभिः दशमूलकैः गुडूच्या वानरीबीजैः यथालाभसमाहृतैः क्षुण्णैः च स्विन्नैः वस्त्रेण बद्धैः नरं संस्वेदयेत् । अयं महा-शाल्वणसंज्ञः योगः सर्वानिलार्त्तिहृत् (अस्ति) ॥

વળી વાયુને હરનારાં ઔષધોને કાંજી અથવા છાશ આદિ ખાટા રસોથી વાટી, જેઓમાં લૂણ, દૂધ, માંસનો રસો તથા ઘી આદિ સ્નેહ નાખી લગાર ઊનાં તે ઔષધો વડે વાયુના દરદવાળા માણસને ખરડીને ઉપનાહ સ્વેદ કરવો; અથવા ગામનાં કે જળની પાસે રહેનારાં જાનવરોનાં માંસો, કાકોલી

આદિ જીવનીય ગણના ઔષધો, દહીં, કાંજી અને વીસ્તરુ આદિ ગણનાં ઔષધો નાખી ગરમ કરીને તેઓથી ફરીને સહેવાય એવો તેના શરીર ઉપર ખરડ કરવો તેમ જ કળથી, અડદ, ઘઉં, અળશી, તલ, સરસવ, સુવા, દેવદાર, નગોડ, કતા છ છડ, એરંડાનાં મૂળ, રાસ્ના, મૂળા, સરગવો, વરિયાળી, પીપર, જંગલી તુલસી, પથરવણ, ખાટા પદાર્થો, ગંધપ્રસારિણી, આસોદ, બલા, દશમૂળ, જવો અને કોવાનાં બીજ—એમાંથી જેટલા પદાર્થો મળે તેટલા લઈ તેઓને વાટી બાફી રોગીના શરીર ઉપર લૂગડા વડે બાંધીને તેઓની જે બાફ દેવાય, તે પણ એક પ્રકારનો ઉપનાહ સ્વેદ કહેવાય છે ઉપર કહેલા પદાર્થોથી કરેલો બાફનો પ્રયોગ 'મહાશાલ્વણ' નામથી પ્રખ્યાત છે અને તે પ્રયોગ સઘળા પ્રકારની વાયુ સંબંધી પીડાને હરનાર છે ૨૧-૨૬

ટીકા ગરવામર્થ । ઉપનાહસ્વેદં ચ કુર્વીત, કેન અમ્લપિષ્ટૈસ્સ્નેહયુક્તૈઃ... —વાતહરૌષધૈઃ ... સિદ્ધૈઃ ... સ્નેહસંયુતૈઃ ... પ્રલિપ્ય-પ્રલિપ્ય સ્વેદયેદિત્યર્થઃ । (આનો અર્થ ઉપર છે)

ઉપનાહના બીજા પ્રકારો

અથવાઽમ્લેન સંપિષ્ટૈઃ કોષ્ણૈઃ સ્વલ્પપત્રસ્થિતૈઃ ।
લેપનૈઃ સ્વેદયેત્ કિંવા સ્થિતૈઃ કોષ્ણૈઃ પત્રસ્થિતૈઃ ॥૨૭

અન્વય —... અમ્લેન સંપિષ્ટૈઃ કોષ્ણૈઃ સ્વલ્પપત્ર સ્થિતૈઃ લેપનૈઃ (સ્વેદયેત્) કિંવા સ્થિતૈઃ કોષ્ણૈઃ પત્રસ્થિતૈઃ સ્વેદયેત્ ॥

અથવા ખાટા રસથી વાટેલાં, થોડાંથોડાં ઊનાં અને ઝીણા લૂગડામાં રાખેલાં ઔષધો શરીર પર બાંધી તેના વડે જે બાફ દેવાય તે પણ ઉપનાહ સ્વેદ કહેવાય છે, અથવા ઔષધોને બાફી જરા ઊના ઊનાં કપડા પર લઈ શરીર ઉપર બાંધીને જે બાફ દેવી, તે પણ ઉપનાહ સ્વેદ કહેવાય છે ૨૭

દ્રવસ્વેદ

દ્રવસ્વેદસ્તુ વાતઘ્નદ્રવ્યક્વાથેન પૂરિતે ।
કટાહે કોષ્ઠકે વાપિ સુપવિષ્ટોઽવગાહયેત્ ॥૨૮
સૌવર્ણે રાજતે વાપિ તામ્રે લૌહે ચ દારુજમ્ ।
કોષ્ઠકં તત્ર કુર્વીતોચ્છ્રાયે ષટ્ત્રિંશદઙ્ગુલમ્ ॥
આયામે ચ તદેવ સ્યાચ્ચતુષ્કોણં તુ વિસ્તૃતમ્ ॥

અન્વય—વાતઘ્નદ્રવ્યક્વાથેન પૂરિતે કટાહે અપિ કોષ્ઠકે સુપવિષ્ટઃ અવગાહયેત્, (અયં) તુ દ્રવસ્વેદઃ (કથ્યતે) ॥ તત્ર સૌવર્ણે રાજતે તામ્રે અપિ વા લૌહે ચ દારુજં કોષ્ઠકં કુર્વીત, (તત્) ઉચ્છ્રાયે ષટ્ત્રિંશદઙ્ગુલં આયામે ચ તદેવ સ્યાત્, ચતુષ્કોણં વિસ્તૃતં તુ (ભવેત્)

વાયુને હણનારાં ઔષધોના ક્વાથ ભરેલા કડાયામાં કે કોઠીમાં સારી રીતે બેઠેલો રોગી તેમા ડૂબકીઓ મારે એ દ્રવસ્વેદ કહેવાય છે, તેમાં એ કોઠી સોનાની, રૂપાની, ત્રાંબાની, લોઢાની કે લાકડાની છત્રીસ આંગળ ઊંચી, લંબાઈમાં પણ તેટલી જ, ચ ખૂણાવાળી અને પહોળી કરવી જોઈએ ૨૮,૨૯

ટીકા—અવગાહ—અવગાહતે ... ક્વાથેન પૂરિતે કોષ્ઠકે કટાહે વા સુપવિષ્ટઃ સ્થિતઃ ।

દ્રવસ્વેદના બીજા પ્રકારો

પક્ષાન્તરમાહ—પક્ષાન્તર કહે છે

નાભેઃ ષડઙ્ગુલં યાવન્મગ્નં કાયસ્ય ધારયા ।
કોષ્ણયા સ્કન્ધયોઃ સિક્તસ્તિષ્ઠેત્ સ્નિગ્ધતનુર્નરઃ

અન્વય—સ્નિગ્ધતનુઃ નરઃ નાભેઃ ષડઙ્ગુલં યાવત્ મગ્નં કાયસ્ય કોષ્ણયા ધારયા સ્કન્ધયોઃ સિક્તઃ તિષ્ઠેત્ ॥

ઘી કે તેલ આદિથી જેના શરીર પર ખરડ કર્યો હોય એવો તે રોગી, ક્વાથમાં નાભિથી ઉપર છ આંગળ જેટલો ડૂબે, એ રીતે ક્વાથથી ભરેલી કોઠીમાં બેસે, ત્યારે તેના બંને ખભાઓ ઉપર ક્વાથની ધારા ઊની ઊની ધાર, જ્યાં સુધી તે કોઠી પૂરે પૂરી ભરાય, ત્યાં સુધી કર્યા કરવી, એ પણ દ્રવસ્વેદ કહેવાય છે ૩૦

ટીકા । નાભેઃ ષડઙ્ગુલમૂર્ધ્વં યાવત્ ... । ... ધારયા સ્કન્ધયોઃ સિક્તઃ સ્થિરો ... ॥ ... પરિપૂર્ણં ... । ... સ્નેહાભ્યક્તતનુરિત્યર્થઃ ॥

એ દ્રવસ્વેદનો કાળ

મુહૂર્તં સમારભ્ય યાવત્સ્યાચ્ચતુષ્ટયમ્ ।
તાવત્તત્રાવગાહેત યાવદ્રોગોપશાન્તયે ॥૩૧॥
એવં તૈલેન દુગ્ધેન સર્પિષા સ્વેદયેન્નરમ્ ।
પઞ્ચાન્તરે દ્વયન્તરે વા યુક્તઃ સ્નેહોઽવગાહને ॥૩૨

અન્વય—મુહૂર્તં સમારભ્ય યાવત્ ચતુષ્ટયં યાવત્ રોગોપશાન્તિઃ (સ્યાત્), તાવત્ એવ તૈલેન દુગ્ધેન

ति नरं स्वेदयेत्, अवगाहने स्नेहः एकान्तरः वा
न्तरः युक्तः ॥

બે ઘડીથી તે આઠ ઘડી સુધીના સમય-
માં આરોગ્યનો નિશ્ચય થતાં સુધી રોગીએ
એ રીતે નાહવું. ઉપર કહેલી રીતે તેલથી,
દૂધથી કે ઘીથી ભરેલા વાસણમાં રોગીને
નવરાવવામાં આવે તે પણ દ્રવસ્વેદ કહેવાય
છે. દ્રવસ્વેદ દેવામાં કવાથનો અને દૂધનો
રોજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ; પણ સ્નેહ
પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો હોય તો વચમાં
એક દિવસનું કે બે દિવસનું અંતર રાખીને
કરવો (કારણ કે સ્નેહનો નિત્ય ઉપયોગ
ી અગ્નિ મંદ થઈ જવાનો ભય
છે.) ૩૧,૩૨

ટીકા–एतावता क्वाथो दुग्धं च नित्यमेव युज्यते,
दिनमेकं द्वे वा दिने गमयित्वा युक्तः । अग्नि-
मान्द्येति भावः । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

દ્રવસ્વેદનું ફળ આદિ

मुखैर्लोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयेत् ।
रं बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥३३॥
सिक्तस्य वर्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरादयः ।
व धातुवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥३४॥
वः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ।
तिशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
तेऽग्नौ मार्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥३५॥

अन्वयः–अवगाहने युक्तः स्नेहः शिरामुखैः लोम-
कूपैः च धमनीभिः शरीरं तर्पयेत्, बलम् (च)
आधत्ते। यथा मूले जलसिक्तस्य (वृक्षस्य) अङ्कुरादयः
वर्धन्ते तथा एव स्नेहसिक्तस्य (नरस्य) धातुवृद्धिः
जायते। वातनाशन. अतः परतरः कश्चित् उपायः न,
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे अग्नौ दीप्ते मार्दवे (च)
जाते स्वेदनात् विरतिः मता ॥

દ્રવસ્વેદમાં ઉપયોગમાં લીધેલો ઘી આદિ
સ્નેહ પદાર્થ નસોનાં મોઢાંમાં, રૂંવાડાં-
ઓનાં છિદ્રોમાં અને મોટી નાડીઓમાં અંદર
જઈને શરીરને તૃપ્ત કરે છે અને બળ આપે
છે. જેમ ઝાડના મૂળમાં પાણી રેડવાથી
ઝાડના અંકુર વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ
સ્નેહનું સિંચન થવાથી (શરીરની) ધાતુઓ-
ની વૃદ્ધિ થાય છે. વાયુનો નાશ કરવા માટે
આ દ્રવસ્વેદનથી અધિક બીજો કોઈ પણ ઉપાય
નથી. શીત, શૂળ, અંગનું ઝલાઈ જવું તથા
ભારેપણું મટી જાય, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અને
શરીરમાં કૂણાશ આવે, ત્યારે સ્વેદની ક્રિયાથી
અટકવું જોઈએ. ૩૩–૩૫

મૂર્ધતૈલવિધિ

માથામાં તેલ નાખવાના ચાર પ્રકારો

अभ्यङ्गः परिषेकश्च पिचुर्वस्तिरिति क्रमात् ।
मूर्धतैलं चतुर्धा स्याद्बलवत्तद्यथोत्तरम् ॥१॥

अन्वयः–अभ्यङ्गः च परिषेकः पिचुः बस्तिः–इति
क्रमात् चतुर्धा मूर्धतैलं यथोत्तरं बलवत् स्यात् ॥

માથા પર તેલનું મર્દન–માલિસ કરવું,
ઊંચેથી તેલની ધાર કરવી, તેલથી ભીંજાવેલાં
રૂનાં પૂમડાં મૂકવાં અને તેલની બસ્તિ દેવી,
એ ક્રમે માથામાં તેલ નાખવાના ચાર પ્રકારો
છે; અને તેઓમાં પહેલાથી બીજો, બીજાથી
ત્રીજો અને ત્રીજાથી ચોથો વધારે બળવાન છે. ૧

ટીકા–अभ्यङ्गः–तैलेन शिरसो मर्दनम् । परिषेकः–
शिरसि धारापातनम् । पिचुः–तैलाक्तं तूलं 'फोहा' इति
लोके। वस्तिर्वक्ष्यमाणः ।

શિરોબસ્તિની વિધિ, કાળ તથા ફળ

त्रयोऽभ्यङ्गादयः पूर्वं प्रसिद्धाः सर्वतः स्मृताः ।
शिरोवस्तिविधिश्चात्र प्रोच्यते सुज्ञसम्मतः ॥२॥
शिरोवस्तिश्चर्मणः स्याद् द्विमुखो द्वादशाङ्गुलः ।
शिरःप्रमाणस्तं बद्ध्वा मस्तके माषपिष्टकैः ॥३॥
सन्धिरोधं विधायाशु स्नेहैः कोष्णैः प्रपूरयेत् ।
तावद्धार्यस्तु यावत्स्यान्नासाकर्णमुखस्रुतिः ॥४॥
वेदनोपशमो वापि मात्राणां वा सहस्रकम् ।
स्वजानुनः करावर्तं कुर्याच्छोटिकया युतम् ॥५॥
एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः ।
विना भोजनमेवात्र शिरोवस्तिः प्रशस्यते ॥६॥
प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्च सप्त दिनानि वा ।
विमोच्य शिरसो वस्तिं गृह्णीयाच्च समन्ततः ॥७
ऊर्ध्वकायं ततः कोष्णे नीरे स्नानं समाचरेत् ।
अनेन दुर्जया रोगा वातजा यान्ति संक्षयम् ॥
शिरःकम्पादयस्तेन सर्वकालेषु युज्यते ॥ ८ ॥

अन्वयः–पूर्वं अभ्यङ्गादयः त्रयः सर्वतः प्रसिद्धाः
स्मृताः । अत्र च सुज्ञसंमतः शिरोवस्तिविधिः प्रोच्यते ।
द्विमुखः द्वादशाङ्गुलः शिरःप्रमाणः चर्मणः शिरोवस्तिः

स्यात्, तं मस्तके धृत्वा मात्रापिण्डं द्व्यङ्गुलोच्छ्रितं चर्मपुटं कोष्णे स्नेहे मस्तु नक्तं(?) पूरयेत् ॥ यावत् तु मस्तकोपशुष्कतिः अपि वा वेदनोपशम वा मात्राणां सहस्रं (स्यात्), तावत् (स बस्तिः मस्तके) धार्यः, स- प्रातुम् करतलं छोटिकया युगं कुर्यात्, एषा एका मात्रा भवेत्, एष सर्वत्र एव नियमः (अस्ति)। अत्र भोजने विना एव शिरोबस्तिः प्रशस्तः, पञ्च वा सप्त दिनानि शिरोबस्तिं तु प्रयोज्य, बस्तिं शिरसः विमोच्य च (स्कन्धे) सर्वतः मर्दयित्वा, तत कोष्णे नीरे कण्ठपर्यन्त स्नानं समाचरेत्। (अनेन) विधिना शिरोबस्तेः कुर्वता वातजाः रोगाः सर्वे यान्ति, इति सर्वमध्ये मुख्यः॥

તેમા પ્રથમના અભ્યંગ આદિ ત્રણ પ્રકારો સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ જ છે, માટે તેઓ વિષે નહી કહેતા માથામા તેલની બસ્તિ દેવાની જે વિધિ વિદ્વાનોએ સ્વીકારી છે, તે અહીં કહીએ છીએ- બે મોઢાવાળી, બાર આંગળ ઊંચી અને માથામા પહેરાય એવડી ચામડા ની ટોપી કરવી, એ ટોપીને માથામાં પહેરી અડદના લોટથી તેના સાધાઓ પૂરી દઈ તેના નીચલા મોઢાની નીચે અડદના લોટની પાળ કરી ઉપલા મોઢામા જરા ઊનાશવાળુ તેલ તરત ભરી દેવુ, એ રીતે જે કરવુ તે માથામા તેલની બસ્તિ દીધી કહેવાય છે. પછી નાક- માથી, કાનમાથી અને મોઢામાથી પાણી ઝરે ત્યા સુધી અથવા વેદના મટે ત્યા સુધી અથવા હજાર માત્રા થાય ત્યા સુધી એ બસ્તિને માથા પર રાખવી પોતાના ઢીંચણને હાથનો આંટો દઈ એક ચપટી વગાડવી તે એક માત્રારૂપ કાળ થાય છે, એમ સર્વ સ્થળે આ નિયમ કર્યો છે રોગીએ ભોજન કર્યું ન હોય ને સમયે એ બસ્તિ દેવી, ને ઉત્તમ છે પાંચ અથવા સાત દિવસ સુધી એ પ્રયોગ દરરોજ કરવો, દરરોજ બસ્તિના ધારણનો સમય પૂરો થાય ત્યારે ટોપીને છોડી નાખી ચારે બાજુથી તેલ ઉતારી લેવું. તે પછી રોગીએ જરા જરા ગરમ પાણીમા ઊભા રહીને રહી નહાઈ લેવુ આ બસ્તિવિધિથી માથાનો કફ અતિ વાયુ ગણાતો રોગો મટવા મુગેલ હોય તે પણ નાશ પામે છે; આ કારણે હરકોઈ કાળમાં તે કરી શકાય છે. (તેમ જ પાંચ કે સાત દિવસ સુધી બસ્તિની ક્રિયા કર્યા છતાં રોગ ન મટે તો વધારે દિવસો સુધી પણ એમ બસ્તિ દેવી.) ૨-૮

टीका—पञ्च सप्त दिनानि येतुक्त्वा सर्वथोपि(?) कार्या दिरोध्वाविरोधस्तु(?) सेयम्।

કર્ણપૂરણવિધિ

કાનમાં તેલ વગેરે નાખવાની ક્રિયા

स्वेदयेत्कर्णदेशं तु विधिज्ञः पार्श्वशायिनः।
मूत्रैः स्नेहै रसैर्वापि कोष्णैः कर्णं प्रपूरयेत् ॥ १ ॥
कर्णे च पूरिते रक्षेच्छतं पञ्चशतानि वा।
सहस्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे ॥ २ ॥
मूत्राद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक् प्रशस्यते।
तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ ३ ॥

अन्वय—पार्श्वशायिनः तु कर्णदेशं तु विधिज्ञः स्वेदयेत्, (तत) कोष्णैः मूत्रैः स्नेहैः रसैः वा कर्णं प्रपूरयेत् ॥ श्रोत्रकण्ठशिरोगदे च पूरिते कर्णे (क्रमात्) मात्राणां शतं वा पञ्च शतानि वा सहस्रम् अपि रक्षेत्। मूत्राद्यैः कर्णे पूरणं भोजनात् प्राक् प्रशस्यते, तैलाद्यैः कर्णे पूरणं भास्करे अस्तम् उपागते (सति प्रशस्तम्)

રોગીને પડખાભર સુવડાવી તેના કાનના પ્રદેશને પોટલા શેક કરી કાનના છિદ્રને ઊના મૂત્રથી, સ્નેહથી કે રસાથી ભરી દેવું. કાનનો રોગ હોય તો સો માત્રા સુધી, ગળાનો રોગ હોય તો પાંચસો માત્રા સુધી અને માથાનો રોગ હોય તો હજાર માત્રા સુધી કાનને તેલ આદિથી ભરેલો રહેવા દેવો. કાનને મૂત્ર આદિથી પૂરવો હોય તો જમ્યા પહેલા અને તેલ આદિથી પૂરવો હોય તો સૂર્ય આથમ્યા પછી પૂરવો એ સારું છે. ૧-૩

કાનના કયા રોગ પર કયું ઔષધ?

तत्र—ते आ प्रमाणे:

कर्णे नादरुजे श्रोत्रे कर्णमूले सशोथके।
निरिक्षितरुच आमयानि पूतिकर्णादिके तथा
कृमिके च प्रसूते स्राव कर्णे नियोजयेत्।
कर्णपूर्णे कर्णरोगेष्वि प्रमेहात् स्याद् वेदनाप्रशमनम्

પીતાર્કપત્રમાજ્યેન લિપ્તં વહ્નૌ પ્રતાપયેત્ ।
તદ્રસઃ શ્રવણે ક્ષિપ્તઃ કર્ણશૂલહરઃ પરઃ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ-કર્ણે શૂલાકુલે (સતિ) સસૈન્ધવં કોષ્ણં બસ્તમૂત્રં નિક્ષિપેત્, તેન શૂલપાકાદિકાઃ રુજઃ શામ્યન્તિ । આર્દ્રકરસં ચ મધુકં સૈન્ધવં ચ તૈલમ્ એવ કદુષ્ણં કર્ણયોઃ દેયમ્, એતત્ વેદનાપહં સ્યાત્ । પીતાર્કપત્રમ્ આજ્યેન લિપ્તં (કૃત્વા) વહ્નૌ પ્રતાપયેત્, તદ્રસઃ શ્રવણે ક્ષિપ્તઃ (ચેત્ તર્હિ) પરઃ કર્ણશૂલહરઃ (ભવતિ) ॥

કાનમાં શૂળ નીકળતાં હોય તો સિંધવ સહિત જરા ઊનું ઊનું બકરાંનું મૂત્ર તેમાં નાખવું; એમ કરવાથી કાનનાં શૂળ તથા કાનનું પાકવું વગેરે દરદો મટી જાય છે. આદાનો રસ, મધ, સિંધવ અને તેલ એટલા પદાર્થો કાનમાં જરા ઊના ઊના નાખવાથી કાનની વેદના મટી જાય છે. આકડાનાં પીળાં પાંદડાને ઘી ચોપડી અગ્નિમાં તપાવીને તેનો રસ કાનમાં નાખવાથી કાનનું શૂળ મટી જાય છે. કાનનું શૂળ મટાડવાનો આ ઉત્તમ ઉપાય છે. ૪-૬

લેપવિધિ

લેપના નામો તથા પ્રકારો

આલેપસ્ય તુ નામાનિ લેપો લેપનલિપ્તકૌ ।
દોષઘ્નો વિષહા વર્ણ્યઃ સ ચ લેપસ્ત્રિધા મતઃ ॥૧
પ્રમાણાશ્ચતુર્ભાગસ્ત્રિભાગાર્ધાઙ્ગુલોન્નતઃ ।
આર્દ્રો વ્યાધિહરઃ સ સ્યાચ્છુષ્કો દૂષયતિ ચ્છવિમ્ ॥

અન્વયઃ-લેપઃ લેપનલિપ્તકૌ (ઇતિ) આલેપસ્ય તુ નામાનિ (સન્તિ), સ ચ લેપઃ દોષઘ્નઃ વિષહા વર્ણ્યઃ (ઇતિ) ત્રિધા મતઃ । (પુનશ્ચ) ચતુર્ભાગત્રિભાગાર્ધાઙ્ગુલોન્નતઃ (ઇત્યેવં) પ્રમાણઃ સઃ આર્દ્રઃ (ચેત્) વ્યાધિહરઃ સ્યાત્, શુષ્કઃ (તુ) છવિં દૂષયતિ ॥

લેપ, આલેપ, લેપન અને લિપ્તક એટલાં લેપનાં નામો છે. દોષઘ્ન (દરદને હણનાર), વિષહા (ઝેરને મટાડનાર) અને વર્ણ્ય (વર્ણને સારો કરનાર), એ રીતે લેપના ત્રણ પ્રકારો છે. એક આંગળ ઊંચો થર, પોણો આંગળ ઊંચો થર અને અરધો આંગળ ઊંચો થર, એમ લેપના થરના ત્રણ પ્રકારો છે. ભીનો લેપ વ્યાધિને મટાડે છે અને સુકાયેલો લેપ કાંતિને બગાડી નાખે છે. ૧,૨

દોષઘ્ન લેપ

શોથઘ્નીદારુસિદ્ધાર્થશુણ્ઠીશોભાઞ્જનત્વચામ્ ।
આરનાલેન પિષ્ટાનાં પ્રલેપઃ સર્વશોથહા ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-આરનાલેન પિષ્ટાનાં શોથઘ્નીદારુસિદ્ધાર્થશુણ્ઠીશોભાઞ્જનત્વચાં પ્રલેપઃ સર્વશોથહા (ભવતિ)

આરનાલ-કાંજીના ખાટા રસમાં વાટેલ સાટોડી, દેવદાર, સરસવ, સૂંઠ અને સરગવાની છાલ, એ પાંચ ઓસડિયાંનો લેપ સઘળા પ્રકારના સોજા મટાડે છે. (આ લેપ 'દોષઘ્ન' કહેવાય છે.) ૩

ટીકા-શોથઘ્ની-પુનર્નવા ।

દશાંગ લેપ

શિરીષં મધુયષ્ટી ચ તગરં રક્તચન્દનમ્ ।
એલા માંસી નિશાયુગ્મં કુષ્ઠં વાલકમેવ ચ ॥૪॥
ઇતિ સંચૂર્ણ્ય લેપોઽયં પઞ્ચમાંશઘૃતપ્લુતઃ ।
જલેન ક્રિયતે સુજ્ઞૈર્દશાઙ્ગ ઇતિ સંજ્ઞિતઃ ।
વીસર્પં ચ વિષસ્ફોટાન્ શોથદુષ્ટવ્રણાન્ જયેત્ ॥૫

અન્વયઃ-શિરીષં મધુયષ્ટી ચ તગરં રક્તચન્દનમ્ એલા માંસી નિશાયુગ્મં કુષ્ઠં ચ વાલકમ્ ઇતિ સંચૂર્ણ્ય એવ પઞ્ચમાંશઘૃતપ્લુતઃ અયં લેપઃ સુજ્ઞૈઃ જલેન ક્રિયતે; દશાઙ્ગઃ ઇતિ સંજ્ઞિતઃ (અયં લેપઃ) વીસર્પં વિષસ્ફોટાન્ ચ શોથદુષ્ટવ્રણાન્ જયેત્ ॥

સરસડિયો, જેઠીમધ, તગર, રતાંજલિ, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારુહળદર, કઠ અને વાળો, એટલા પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં પાંચમા ભાગ જેટલું ઘી નાખી પાણીથી કાલવીને લેપ કરવો; 'દશાંગ' નામનો આ લેપ રતવા, ઝેર, વિસ્ફોટક, સોજા અને દુષ્ટ વ્રણને મટાડે છે. ૪,૫

વિષઘ્ન લેપ

અજાદુગ્ધતિલૈર્લેપો નવનીતેન સંયુતઃ ।
શોથમારુષ્કરં હન્તિ લેપો વા કૃષ્ણમાર્ત્તિકઃ ॥૬॥

અન્વયઃ-અજાદુગ્ધતિલૈઃ નવનીતેન સંયુતઃ વા કૃષ્ણમાર્ત્તિકઃ લેપઃ આરુષ્કરં શોથં હન્તિ ॥

બકરીના દૂધમાં તલ વાટી તેમાં ભેંસનું માખણ મેળવીને કરેલો લેપ અથવા કાળી માટીનો લેપ ભિલામાં આદિથી થયેલા સોજાને મટાડે છે. (આ લેપને વિદ્વાનો 'વિષહા' કહે છે.) ૬

टीका—नवनीतेनात्र माहिषेण । कृष्णमृत्तिका—कृष्णमृत्पिण्डव ।

વર્ણ્યલેપ

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठालोध्रकुष्ठप्रियङ्गव ।
वटाङ्कुराश्च मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥७॥

अन्वय—रक्तचन्दनमञ्जिष्ठालोध्रकुष्ठप्रियङ्गव वटाङ्कुरा च मसूरा व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदा (भवन्ति) ॥

રતાંજલિ, મજીઠ, લોધર, કઠ, કાંગ, વડના અંકુર અને મસૂર, એટલાનો લેપ કરી ચોપડવાથી મોઢા ઉપરના ખીલ મટે છે અને મોઢાની કાંતિ સારી થાય છે. (આ લેપને વિદ્વાનો ‘ વર્ણ્ય ’ કહે છે) ૭

લેપના બે ભેદ

प्रलेपश्च प्रदेहश्च द्वौ भेदौ तस्य भाषितौ ।
चर्मार्द्रं माहिषं यद्वत्प्रोच्यते सा मितिस्तयो ॥८॥
शीतस्तनुर्विशोषी च प्रलेपः पित्तहृन्मतः ।
आर्द्रो घनस्तथोष्णः स्यात्प्रदेहः श्लेष्मवातहा ॥९॥

अन्वय—तस्य प्रलेप च प्रदेह द्वौ भेदौ भाषितौ, यद्वत् आर्द्रमाहिषं चर्म (स्यात्) सा तयोः मिति प्रोच्यते । शीत तनु च विशोषी प्रलेप पित्तहृत् मत । आर्द्र घन तथा उष्ण प्रदेह श्लेष्मवातहा स्यात् ॥

પ્રલેપ અને પ્રદેહ એ નામે લેપના બીજા બે ભેદો કહ્યા છે, એ બન્ને લેપ ભેંસનું આલું ચામડું જેવું હોય તેવા જ ભીના અને ચળકતા રાખવા જોઈએ. જે લેપ ટાઢો, પાતળો અને સુકાઈ જાય એવો હોય તે પ્રલેપ કહેવાય છે, એ પ્રલેપથી પિત્ત મટે છે. જે લેપ તરત સુકાય નહી એવો, જાડો અને ગરમ હોય તે પ્રદેહ કહેવાય છે, એ પ્રદેહથી કફ અને વાયુ મટે છે. ૮,૯

રાત્રે લેપ ન લગાવાય

न रात्रौ लेपनं कुर्याच्छुष्यमाणं न धारयेत् ।
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ॥ १० ॥
तमसा पिहितो ह्यूष्मा लोमकूपमुखे स्थितः ।
विना लेपेन निर्याति रात्रौ नालेपयेत्ततः ॥११॥

अन्वय—रात्रौ लेपं न कुर्वीत, शुष्यमाणं न धारयेत् । पीडनं प्रति शुष्यमाणं प्रदेहम् उपेक्षेत । हि लोमकूपमुखे स्थित ऊष्मा तमसा पिहित. (सन्) लेपेन विना निर्याति, अत रात्रौ न आलेपयेत् ॥

રાત્રે લેપ કરવો નહી અને સુકાયેલા લેપને શરીર પર રાખવો પણ નહી; છતાં ગૂમડ વગેરે ઉપર દબાણ કરવાને જાડો લેપ કર્યો હોય તો તેને સુકાવા દેવો. રુવાંટાંનાં છિદ્રોનાં મોઢાઓમાં રહેલી ગરમી રાતના અંધારાથી દબાઈને લેપ વિના પણ બહાર જતી રહે છે, માટે રાત્રે લેપ કરવો નહીં. (છતાં લેપ કર્યો હોય તો ઊલટી એ ગરમી રાત્રે રુવાંડામાં રોકાઈ જાય છે) ૧૦,૧૧

टीका—तमसा—तमसान्धकारेण ।

કેવા વ્રણ ઉપર રાત્રે પણ લેપ કરવો?

रात्रावपि प्रलेपादिर्विधेयो विचक्षणै ।
अपाकिष्वगम्भीरे रक्तश्लेष्मसमुद्भवे ॥ १२ ॥

अन्वय—अपाकिनि अगम्भीरे रक्तश्लेष्मसमुद्भवे व्रणे विचक्षणै रात्रौ अपि प्रलेपादि विधेय ॥

જે વ્રણ પાકતું ન હોય, અત્યંત ગંભીર હોય અને રુધિરથી તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તે ઉપર વિદ્વાનોએ રાત્રે પણ લેપ લગાડવો. ૧૨

પિત્તના સોજા પર પ્રલેપ

मधुकं चन्दनं दूर्वा नलमूलं च पद्मकम् ।
उशीरं वालकं पद्मं प्रलेपः पित्तशोथहृत् ॥१३॥

જેઠીમધ, ચંદન, ધ્રો. રાતા કમળના મૂળ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, કાળો વાળો અને કમળનો પ્રલેપ પિત્તનો સોજો મટાડે છે ૧૩

વાયુના સોજા પર પ્રદેહ

बीजपूरजटा शिग्रु देवदारु महौषधम् ।
रास्नाऽग्निः प्रदेहोऽयं वातशोथविनाशनः ॥१४॥

બિજોરાના મૂળ, જટામાંસી, દેવદાર, સૂંઠ, રાસ્ના અને અરણિનો પ્રદેહ વાયુનો સોજો મટાડે છે ૧૪

टीका—अग्निरग्निमन्थ ।

કફના સોજા પર પ્રદેહ

कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वक्सिकतातसी ।
गोमूत्रपिष्टः कोष्णोऽयं प्रदेहः श्लेष्मशोथहृत् ॥१५॥

પીપર, જૂનો તલનો ખોળ, સરગવાની છાલ, સાકર અને કરડને ગોમૂત્રમાં વાટી જરા ગરમ પ્રદેહ લગાવવાથી કફનો સોજો મટે છે.

શોણિતસ્રાવણ(ફ્સ)ની વિધિ

શોણિતં સ્રાવયેજ્જન્તોરામયં પ્રસમીક્ષ્ય ચ ।
પ્રસ્થં પ્રસ્થાર્ધમથવા પ્રસ્થાર્ધાર્ધમથાપિ વા ॥૧॥
કાલે સ્વભાવેન શોણિતં સ્રાવયેન્નરઃ ।
દોષપ્રન્થિગોગાદ્યા નશ્યન્તિ રુધિરોદ્ભવાઃ ॥૨
ઘે વર્ષાસુ વિદ્યુત્સુ ધર્મે ગ્રીષ્મે શરદ્યપિ ।
મધ્યાહ્ને શીતકાલે ચ રુધિરં સ્રાવયેદ્ બુધઃ ॥૩॥

અન્વયઃ-જન્તોઃ આમયં પ્રસમીક્ષ્ય પ્રસ્થમ્ અથવા પ્રસ્થાર્ધમ્ અપિ શોણિતં સ્રાવયેત્ ॥ સ્વભાવેન શોણિતં સ્રાવયેત્, (તેન) રુધિરોદ્ભવાઃ ...દોષગ્રન્થિશોથાદ્યાઃ નશ્યન્તિ । બુધઃ વર્ષાસુ વિદ્યુત્સુ સતિ ગ્રીષ્મે શરદિ અપિ મધ્યાહ્ને ન ...કે રુધિરં સ્રાવયેત્ ॥

માણસના રોગ ઉપર ધ્યાન આપી ચોસઠ તોલાભાર, બત્રીસ તોલાભાર કે સોળ તોલાભાર લોહી કઢાવવું. માણસે સ્વાભાવિક રીતે ...ઋતુમાં લોહી કઢાવવું. લોહી કઢાવવાથી લોહીથી ઉત્પન્ન થતા ચામડીના દોષો, ગાંઠ અને સોજા વગેરે મટે છે. વાદળાં ન હોય સમયે, વર્ષાઋતુમાં, વીજળીઓ ચમકતી હોય ત્યારે, ગ્રીષ્મઋતુમાં, શરદઋતુમાં, બપોરના સમયે અને શીતકાળમાં પણ વિદ્વાન વૈદ્ય રોગ ઉપર ધ્યાન આપી લોહી કઢાવવું. ૧-૩

લોહીનું સ્વરૂપ

મધુરં વર્ણતો રક્તમશીતોષ્ણં તથા ગુરુ ।
શોણિતં સ્નિગ્ધવિસ્રં ચ વિદાહશ્ચાસ્ય પિત્તવત્ ॥૪
...સતા દ્રવતા રાગશ્ચલનં વિસ્રવસ્તથા ।
ભૂમ્યાદિપઞ્ચભૂતાનામેતે રક્તે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૫॥

અન્વયઃ-શોણિતં મધુરં વર્ણતઃ રક્તમ્ અશીતોષ્ણં તથા ગુરુ સ્નિગ્ધવિસ્રં ચ પિત્તવદ્ અસ્ય વિદાહઃ (ભવેત્)। ...સતા દ્રવતા રાગઃ ચલનં તથા વિસ્રવઃ-એતે (ક્રમશઃ) ...ભૂમ્યાદિપઞ્ચભૂતાનાં ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

લોહી મધુર, રંગે રાતું, શીતળતાથી તથા ઉષ્ણતાથી રહિત, ભારે, ચીકાશવાળું અને કાચા પદાર્થના જેવા ગંધવાળું હોઈ પિત્ત ...ની પેઠે એમાં દાહક શક્તિ હોય છે. લોહીમાં ...ગંધ છે તે પૃથ્વીનો ગુણ છે, પ્રવાહીપણું જળનો ગુણ છે, રતાશ તેજનો ગુણ છે, ચલન ક્રિયા વાયુનો ગુણ છે અને અવાજ આકાશનો ગુણ છે; એમ લોહીમાં પૃથ્વી આદિ પાંચે ભૂતોના ગુણો છે. ૪,૫

લોહીનો બગાડ વગેરેથી થતા વિકારો

રક્તે દુષ્ટે ભવેચ્છોથો રક્તમણ્ડલમેવ ચ ।
વ્યથા દાહશ્ચ પાકશ્ચ કણ્ડૂશ્ચ પિટકોદ્ગમઃ ॥૬॥
વૃદ્ધે રક્તાક્ષનેત્રત્વં શિરાણાં પૂર્ણતા તથા ।
ગાત્રાણાં ગૌરવં નિદ્રા મદો દાહશ્ચ જાયતે ॥૭॥
ક્ષીણેઽસ્ત્રે મધુરાકાઙ્ક્ષા મૂર્ચ્છા ચ ત્વચિ રૂક્ષતા ।
શૈથિલ્યં ચ શિરાણાં સ્યાદ્વાતાદુન્માર્ગગામિતા ॥૮

અન્વયઃ-રક્તે દુષ્ટે શોથઃ ચ રક્તમણ્ડલમ્ એવ, ચ વ્યથા ચ દાહઃ ચ પાકઃ ચ કણ્ડૂઃ પિટકોદ્ગમઃ ભવેત્। (રક્તે) વૃદ્ધે રક્તાક્ષનેત્રત્વં શિરાણાં પૂર્ણતા તથા ગાત્રાણાં ગૌરવં નિદ્રા ચ મદઃ દાહઃ જાયતે। અસ્ત્રે ક્ષીણે મધુરાકાઙ્ક્ષા મૂર્ચ્છા ચ ત્વચિ રૂક્ષતા વાતાત્ ચ શિરાણામ્ શૈથિલ્યં ઉન્માર્ગગામિતા સ્યાત્ ॥

લોહી બગડ્યું હોય તો સોજા થાય, રાતાં ચામઠાં થાય, પીડા થાય, બળતરા થાય, શરીરમાં પાક થાય, ચેળ આવે અને ફોલ્લીઓ ઊપડે છે. શરીરમાં લોહી વધી ગયું હોય તો અંગો તથા નેત્રો રાતાં થઈ જાય, નસો ફૂલી જાય, ગાત્રોમાં ભારેપણું થાય, નિદ્રા ઘણી આવે, ઘેન થાય અને બળતરા થાય છે. શરીરમાં લોહી ઓછું થઈ ગયું હોય તો મધુર પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય, મૂર્છા થાય, ચામડી રૂક્ષ થઈ જાય અને શરીરની નસો, લોહીના ખૂટવાથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુને લીધે ઢીલી થઈ જાય તથા અયોગ્ય ક્રમે ચાલવા લાગે છે. ૬-૮

ટીકા-વાતાત્-રક્તક્ષૈણ્યજનિતાત્ ।

જુદા જુદા ત્રણે દોષથી બગડેલ લોહીનાં લક્ષણો

અરુણં ફેનિલં રૂક્ષં પરુષં તનુ શીઘ્રગમ્ ।
અસ્કન્દિ સૂચીનિસ્તોદિ રક્તં સ્યાદ્વાતદૂષિતમ્ ॥૯
પિત્તેન પીતં હરિતં નીલં શ્યાવં ચ વિસ્રકમ્ ।
અસ્વાદુષ્ણં મક્ષિકાણાં પિપીલીનામનિષ્ટકમ્ ॥૧૦
શીતલં બહલં સ્નિગ્ધં ગૈરિકોદકસન્નિભમ્ ।
માંસપેશીપ્રભં સ્કન્દિ મન્દગં કફદૂષિતમ્ ॥૧૧॥

અન્વયઃ-વાતદૂષિતં રક્તમ્ અરુણં રૂક્ષં પરુષં તનુ શીઘ્રગમ્ અસ્કન્દિ સૂચીનિસ્તોદિ સ્યાત્ । પિત્તેન (દુષ્ટં રક્તં) પીતં હરિતં નીલં શ્યાવં ચ વિસ્રકમ્

गसादृशं (स्यात्) मक्षिकाणां पिपीलिकानाम् अनिष्टं (स्यात्)। कफदुष्टं (रक्तं) शीतलं घनं स्निग्धं गैरिकोदकसन्निभं मांसपेशीप्रभं स्रावि मन्दगं (भवेत्)।

લોહી જે વાયુથી બગડ્યુ હોય તો કાળું, ફીણવાળું, રૂક્ષ, ઠંડું, પાતળું, ઉતાવળી ગતિવાળું, થીજે નહિ એવું અને સોઇની પેઠે વેદના કરનારું થાય છે. લોહી જે પિત્તથી બગડ્યું હોય તો પીળું, હરિયાળા રંગવાળું, લીલું, કાળું, કાચા પદાર્થના જેવા ગંધવાળું, મીઠાશ વગરનું, ગરમ અને માખીઓને તથા કીડીઓને ગમે નહીં એવું થાય છે લોહી જે કફથી બગડ્યું હોય તો ટાઢું, ઘાડું, ચીકાશવાળું, ગેરૂવાળા પાણી જેવું, માંસની પેશી જેવી કાંતિવાળું, થીજીને છૂટું ન પડે એવું અને ધીમી ગતિવાળું થાય છે ૯–૧૧

બે કે ત્રણ દોષથી બગડેલ લોહીના લક્ષણો

द्विदोषलिङ्गं संसृष्टं त्रिदुष्टं पूतिगन्धकम्।
सर्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकाभं च जायते ॥१२॥

अन्वय–द्विदोषलिङ्गं संसृष्टं (स्यात्), त्रिदुष्टं पूतिगन्धकं सर्वलक्षणसंयुक्तं च काञ्जिकाभं जायते॥

લોહી જે બે દોષથી બગડ્યું હોય તો તેમાં બે દોષનાં લક્ષણો દેખાય છે અને જે ત્રણે દોષોથી બગડ્યુ હોય તો તે દુર્ગંધવાળું, સઘળા દોષોના લક્ષણોવાળું તથા કાંજી જેવું થાય છે ૧૨

ઝેરથી લોહી બગડ્યું હોય તો?

विषदुष्टं भवेत् श्यावं नासिकोन्मार्गगं तथा।
विस्रं काञ्जिकसंकाशं सर्वकुष्ठकरं तथा ॥१३॥

अन्वय–विषदुष्टं (रक्तं) श्यावं तथा च नासिकोन्मार्गगं विस्रं काञ्जिकसंकाशं तथा सर्वकुष्ठकरं स्यात्॥

લોહી જે ઝેરથી બગડ્યું હોય તો કાળું થાય, નાકમાંથી અવળા માર્ગે નીકળવા લાગે, કાચા પદાર્થના જેવા ગંધવાળું થાય, કાંજી જેવું થઇ જાય અને સર્વ પ્રકારના કોઢને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૩

નહિ બગડેલ અસલ લોહીના લક્ષણો

इन्द्रगोपप्रतीकाशं ज्ञेयं प्रकृतिस्थमसंहतम्।

अन्वय–असंहतं (रक्तम्) प्रकृतिस्थम् इन्द्रगोपप्रतीकाशं ज्ञेयम्॥

જે લોહી બગડ્યું જ ન હોય એટલે જેવું જોઈએ તેવું હોય તો પાતળું અને ચોમાસામાં થતા ઇન્દ્રગોપ નામના લાલ કીડાના જેવા રંગવાળું હોય છે.

લોહી કાઢવું જરૂરી ક્યારે?

शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्ते वर्णेऽसृजः स्रुतौ ॥१४॥
वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयेऽनिले।
पाण्डुरोगे श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते ॥१५॥
ग्रन्थ्यर्बुदापचीक्षुद्ररोगाधिमन्थकादिषु।
विदारीस्तनरोगेषु गात्राणां सादगौरवे ॥१६॥
रक्ताभिष्यन्दतन्द्रायां पूतिघ्राणास्यदेहके।
यकृत्प्लीहविसर्पेषु विद्रधौ पिडकोद्गमे ॥१७॥
कर्णौष्ठघ्राणवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि।
उपदंशे रक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते ॥१८॥

अन्वय–शोथे दाहे च अङ्गपाके रक्ते वर्णे असृजः स्रुतौ वातरक्ते तथा कुष्ठे दुर्जये सपीडे अनिले पाण्डुरोगे च श्लीपदे च शोणिते विषदुष्टे ग्रन्थ्यर्बुदापचीक्षुद्ररोगाधिमन्थकादिषु विदारीस्तनरोगेषु गात्राणां सादगौरवे रक्ताभिष्यन्दतन्द्रायां पूतिघ्राणास्यदेहके यकृत्प्लीहविसर्पेषु विद्रधौ पिडकोद्गमे कर्णौष्ठघ्राणवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि उपदंशे रक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते॥

સોજો, દાહ, અંગનું પાકવું, શરીરનો રંગ લાલ થઈ જાય, નાક આદિમાંથી લોહી નીકળે, વાતરક્ત રોગ, કોઢ, હઠથી શમાય નહી એવો પીડાકારી વાયુનો રોગ, પાંડુરોગ, હાથીપગુ રોગ, લોહીનું ઝેરથી દૂષિત થવું, ગાંઠ, અર્બુદરોગ, અપચી નામનો ગળાનો રોગ, ક્ષુદ્ર રોગ, અધિમંથ નામનો આંખનો રોગ, વિદારીરોગ, સ્તનના રોગ, ગાત્રોનું પીડવું, ગાત્રોમાં ભારેપણું, રક્તાભિષ્યંદ નામનો આંખનો રોગ, ઘેન, નાકમાંથી કે મોઢામાંથી દુર્ગંધ નીકળે કે બળતરા થાય, જઠરા પડખાની ગાંઠનો રોગ, બરલનું દરદ, રતવા, વિદ્રધિ ગૂમડું, ફોલ્લીઓ ઊપડે, કાનનું, હોઠનું, નાકનું કે મોઢાનું પાકવું, દાહ માથાનું દરદ, ચાંદીનો રોગ અને રક્તપિત્ત થયું હોય તો લોહી કઢાવવું બહુ ઉત્તમ છે ૧૪–૧૮

લોહી કાઢવાના સાધનો

एषु रोगेषु शृङ्गाद्यैर्जलौकालाबुकैरपि।
प्रच्छानैरपि शिरामोक्षैः कारयेद्रक्तपातनम् ॥१९॥

अन्वयः–एषु रोगेषु शृङ्गैः अपि वा जलौकालाबुकैः अथवा शिरामोक्षैः अपि रक्तपातनं कारयेत् ॥

એ રોગોમાં શીંગડાં મૂકીને અથવા જળો મૂકીને અથવા તુંબડાં લગાવીને અથવા નસ ખોલીને પણ લોહી કઢાવવું. ૧૯

કોનું લોહી ન કઢાય?

न कुर्वीत शिरामोक्षं कृशस्यातिव्यवायिनः ।
क्लीवस्य भीरोर्गर्भिण्याः सूतायाः पाण्डुरोगिणः ॥२०॥
पञ्चकर्मविशुद्धस्य पीतस्नेहस्य चार्शसाम् ।
सर्वाङ्गशोथयुक्तानामुदरिश्वासकासिनाम् ॥२१॥
छर्दतीसारकुष्ठानामतिस्विन्नतनोरपि ।
ऊनषोडशवर्षस्य गतसप्ततिकस्य च ॥
आघातात्स्रुतरक्तस्य शिरामोक्षो न शस्यते ॥२२॥

अन्वयः–कृशस्य अतिव्यवायिनः क्लीवस्य भीरोः गर्भिण्याः सूतायाः पाण्डुरोगिणः पञ्चकर्मविशुद्धस्य च पीतस्नेहस्य शिरामोक्षं न कुर्वीत, च अर्शसां सर्वाङ्गशोथयुक्तानाम् उदरिश्वासकासिनां छर्दतीसारकुष्ठानाम् अतिस्विन्नतनोः ऊनषोडशवर्षस्य च गतसप्ततिकस्य च आघातात् स्रुतरक्तस्य अपि शिरामोक्षः न शस्यते ॥

દૂબળો, બહુ મૈથુન કરનાર, નપુંસક, બીકણ, ગર્ભવાળી સ્ત્રી, સુવાવડી, પાંડુરોગવાળો, વમન આદિ પંચકર્મોથી શુદ્ધ થયેલો, જેણે સ્નેહપાન કર્યું હોય, જે અરશવાળો, સર્વ અંગોમાં સોજાવાળો, પેટના રોગવાળો, શ્વાસવાળો, ઉધરસવાળો, ઊલટીના રોગવાળો, ઝાડાના રોગવાળો, કોઢિયો, જેના શરીર પર સ્વેદનની ક્રિયા ખૂબ થઈ હોય, જે સોળ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનો, સિત્તેર વર્ષથી વધારે ઉંમરનો અને જેનું લોહી કોઈ પ્રહાર કે રક્તપિત્ત આદિથી નીકળી ગયું હોય, તેવાઓની નસ ખોલવી નહીં ૨૦–૨૨

टीका–आघातात्स्रुतरक्तस्य–रक्तपित्तादिना गतरक्तस्य॥

ઉપર જણાવેલાનું પણ લોહી ક્યારે અને કયા સાધનથી કાઢવું?

एषां चात्ययिके रोगे जलौकाभिर्विनिर्हरेत् ।
तथा च विषजुष्टानां शिरामोक्षोऽपि शस्यते ॥२३॥

अन्वयः–एषां च आत्ययिके रोगे जलौकाभिः विनिर्हरेत्, तथा च विषजुष्टानाम् अपि शिरामोक्षः शस्यते ॥

એવાને પણ પ્રાણઘાતક રોગ થતાં લોહી કઢાવવાની ખાસ જરૂર પડે તો જળો મૂકીને કઢાવવું; તેમ જ જેઓને ઝેર ચડ્યું હોય તેઓને (એકલી જળોથી જ નહિ, પરંતુ) નસ ખોલીને પણ લોહી કઢાવવું સારું છે.

દોષદુષ્ટ લોહી કાઢવાનાં સાધન

गोशृङ्गेण जलौकाभिरलाबूभिरपि त्रिधा ।
वातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं स्रावयेद् बुधः ॥२४॥
द्विदोषाभ्यां तु दुष्टं यत् त्रिदोषैरपि दूषितम् ।
शोणितं स्रावयेद्युक्त्या शिरामोक्षैः पदैस्तथा ॥२५॥

अन्वयः–बुधः वातपित्तकफैः त्रिधा दुष्टं शोणितं गोशृङ्गेण जलौकाभिः अलाबूभिः अपि स्रावयेत् । (तथा) यत् शोणितं द्विदोषाभ्यां दुष्टं, त्रिदोषैः अपि दूषितं (स्यात्, तत्र) युक्त्या शिरामोक्षैः तथा पदैः स्रावयेत् ॥

વિદ્વાન વૈદ્યે રોગીના વાયુથી, પિત્તથી કે કફથી બગડેલા લોહીને ગાયના શીંગડાંથી, જળોથી કે તુંબડાંથી કઢાવવું; પણ બે દોષથી કે ત્રણે દોષથી લોહી બગડ્યું હોય તો યુક્તિથી નસ ખોલીને અને ફાચરુ મારવાની ક્રિયા કરીને પણ લોહી કઢાવવું. ૨૪,૨૫

કયું સાધન કેટલા આંગળનું લોહી ખેંચે?

गृह्णाति शोणितं शृङ्गं दशाङ्गुलमितं बलात् ।
जलौकाहस्तमात्रं तु तुम्बी तु द्वादशाङ्गुलम् ।
पदमङ्गुलमात्रस्य शिरा सर्वाङ्गशोधिनी ॥२६॥

अन्वयः–शृङ्गं दशाङ्गुलमितं शोणितं बलात् गृह्णाति, जलौका तु हस्तमात्रं, तुम्बी तु द्वादशाङ्गुलम्, पदम् अङ्गुलमात्रस्य, शिरा सर्वाङ्गशोधिनी (भवति) ॥

શીંગડું આજુબાજુથી દશ આંગળસુધીના લોહીને બલાત્કારથી ખેંચે છે, જળો એક હાથ સુધીના લોહીને ખેંચે છે, તુંબડું બાર આંગળ સુધીના લોહીને ખેંચે છે, ફાચરું એક આંગળ સુધીના લોહીને ખેંચે છે અને નસ ખોલવામાં આવે તો સઘળાં શરીરનું લોહી ખેંચાઈને સાફ થાય છે. ૨૬

કયા સમયે અને કોનું લોહી ન જ નીકળે?

शीते निरभ्रे मूर्च्छार्त्तिनिद्राभीतिमदश्रमैः ।
युक्तानां न स्रवेद्रक्तं तथा विण्मूत्रसङ्गिनाम् ॥२७॥

अन्वयः–शीते निरभ्रे मूर्च्छार्त्तिनिद्राभीतिमदश्रमैः युक्तानां तथा विण्मूत्रसंगिनां रक्तं न स्रवेत् ॥

ઠંડીના સમયમાં લોહી ન નીકળે; ભૂખ્યાનું લોહી ન નીકળે; તેમજ વાદળાં ...

નિદ્રાથી ઘેરાયેલાનું, બીધેલાનું, મદવાળાનું, થાકેલાનું અને જેઓનાં વિષ્ઠા કે મૂત્ર રોકાઈ ગયાં હોય, તેઓનું લોહી નીકળે નહિ ૨૭

લોહી કાઢવા માંડ્યા છતાં ન નીકળે તો?

शोणिते चाप्रवृत्ते तु कुष्ठनिम्बादिसैन्धवैः ।
मर्दयेत् व्रणवर्त्मं च तेन रक्तं प्रवर्त्तते ॥२८॥

अन्वय—शोणिते च अप्रवृत्ते तु कुष्ठनिम्बादिसैन्धवैः व्रणवर्त्म मर्दयेत्, तेन च रक्तं प्रवर्त्तते ॥

લોહી કાઢવાની ક્રિયાઓ કર્યા છતાં લોહી બહાર ન આવે, તો કઠથી, સૂંઠથી, મરીથી, પીપરથી અને સેંધવથી છિદ્રનું મોઢું ચોળવું, એટલે તેથી લોહી નીકળવા માંડે છે

ક્યા કાળે કેવું લોહી કાઢવું?

तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने नातितापिते ।
पीत्वा यवागूं तृप्तस्य स्रावयेच्छोणितं बुधः ॥२९॥

अन्वय—तस्मात् न शीते न अत्युष्णे (काले) न अस्विन्ने न अतितापिते (जने), बुधः यवागूं पीत्वा तृप्तस्य शोणितं स्रावयेत् ।

જ્યારે બહુ ઠંડી ન હોય અને બહુ ગરમી ન હોય, તેમ જ રોગીને સ્વેદની ક્રિયા ન કરી હોય અને તેનું શરીર બહુ ગરમ કર્યું ન હોય, તે સમયે વિદ્વાન વૈદ્યે રોગીને રાબ પીવરાવી તૃપ્ત કર્યા પછી તેનું લોહી કાઢવું ૨૯

લોહી ખૂબ નીકળવા લાગે તો?

अविस्रावणस्योष्णकाले तथैवातिसिराव्यधात् ।
अतिप्रवर्त्तते रक्तं तत्र कुर्यादिति क्रियाम् ॥३०॥
अतिप्रवृत्ते रक्ते तु लोध्रसर्जरसाञ्जनैः ।
यवगोधूमचूर्णैश्च धवधन्वनगैरिकैः ॥३१॥
सर्पनिर्मोकचूर्णैर्वा भस्मना क्षौमजेन वा ।
मुखं व्रणस्य बद्ध्वा च शीतैश्चोपाचरेद् व्रणम् ॥३२॥
सिरावेधं द्वितीयं वा तावद्दहेत्क्षारेण वह्निना ।
व्रणं कषायः संधत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ।
तथा संपाचयेत्क्षारो दाहः संकोचयेत्सिराः ॥३३॥

अन्वयः—अविस्रावणात् उष्णकाले तथा एव अतिसिराव्यधात् रक्तम् अतिप्रवर्त्तते, तत्र प्रतिक्रियां कुर्वीत ॥ रक्ते अतिप्रवृत्ते तु लोध्रसर्जरसाञ्जनैः यवगोधूमचूर्णैः च धवधन्वनगैरिकैः सर्पनिर्मोकचूर्णैः वा क्षौमजेन भस्मना व्रणस्य मुखं बद्ध्वा च शीतैः व्रणम् उपाचरेत् ॥ (यद्वा) सर्वविधं तावत् विध्येत्, क्षारेण वह्निना दहेत् । कषायः व्रणं संधत्ते, हिमं रक्तं स्कन्दयते, क्षारः तथा संपाचयेत्, दाहः सिराः संकोचयेत् ॥

અકાળે પસીનો આવ્યો હોય અથવા ઉષ્ણકાળ હોય અથવા નસમાં ઊંડું શસ્ત્ર ઘોંચાયું હોય તો લોહી બહુ જ નીકળે છે, એ રીતે લોહી બહુ જ નીકળવા લાગે, તો લોધરથી, રાળથી, રસાંજનથી, જવના કે ઘઉંના લોટથી, ધાવડાના ચૂર્ણથી, ધામણના ચૂર્ણથી, ગેરુથી, સર્પની કાંચળીના ચૂર્ણથી અથવા રેશમી કપડાની કે સાદા કપડાની રાખથી છિદ્રનું મોઢું બંધ કરી દઈ તે ઉપર શીતળ ઉપચાર કરવા અથવા છિદ્રની ઉપરના નસના ભાગને વીંધવો કે છિદ્ર ઉપર ખાર મૂકવો અથવા છિદ્રને અગ્નિથી ડામવું. ઔષધો વ્રણને સાંધી દે છે, શીતળ ઉપચાર લોહીને થીજાવી દે છે, ખાર વ્રણના મોઢાને એકી દે છે અને ડામ નસોને સંકોચાવી દે છે ૩૦-૩૩

બગડેલું લોહી પણ બધુંય ન કઢાય

रक्ते दुष्टेऽवशिष्टेऽपि व्याधिर्नैव प्रकुप्यति ।
अतो रक्षेत् सावशेषे रक्ते नातिस्रुतिर्हिता ॥३४॥
आन्ध्यमाक्षेपकं तृष्णां तिमिरं शिरसो रुजा ।
पक्षाघातं श्वासकासौ हिक्कादाहौ च पाण्डुताम् ।
कुरुतेऽतिस्रुतं रक्तं मरणं वा करोति च ॥३५॥
देहस्योत्पत्तिरस्राद्धि रक्तेनैव च धार्यते ।
रक्तं जीवस्य चाधारस्तस्माद्रक्षेत्तदुत्तमम् ॥३६॥

अन्वय—दुष्टे रक्ते अवशिष्टे अपि व्याधिः न प्रकुप्यति अतः सावशेषं रक्षेत् । रक्ते अतिस्रुतिः हिता न । अतिस्रुतं रक्तम् आन्ध्यम् आक्षेपकं तृष्णां तिमिरं शिरसः रुजं पक्षाघातं श्वासकासौ हिक्कादाहौ च पाण्डुतां कुरुते, वा मरणं च करोति; (अपि च) देहस्य उत्पत्तिः अस्रात् तेन एव देहः धार्यते, रक्तं च जीवस्य आधारः (अस्ति), तस्मात् बुधः अस्रक् रक्षेत् ॥

બગડેલું લોહી શરીરમાં થોડુંક બાકી રહી જાય તોપણ વ્યાધિનો પ્રકોપ થતો નથી, માટે લોહીને બાકી રાખી દેવું; કારણ કે લોહી બહુ જ નીકળે એ સારું નથી; લોહી બહુ જ નીકળે તો આંધળાપણું, આક્ષેપકવાયુ, તરસ, આંખનું તિમિર, માથાના દરદ, પક્ષાઘાત, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, બળતરા તથા પાંડુરોગની ઉત્પત્તિ થાય છે અને કદાચ મરણ પણ થઈ જાય છે દેહની ઉત્પત્તિ લોહીથી થઈ છે, લોહી જ દેહને ધારણ કરે છે અને

લોહી જ જીવનો આધાર છે, માટે સમજુએ લોહીનું રક્ષણ કરવું. ૩૪–૩૬

લોહી કઢાવેલાનો વાયુ કોપે તો?

શીતોપચારૈઃ કુપિતે સ્રુતરક્તસ્ય મારુતે ।
કોષ્ણેન સર્પિષા શોથં સવ્યથં પરિષેચયેત્ ॥૩૭॥
ક્ષીણસ્યણશશોરભ્રહરિણચ્છાગમાંસજઃ ।
રસઃ સમુચિતઃ પાને ક્ષીરં પષ્ટિકયા હિતમ્ ॥૩૮

अन्वयः–स्रुतरक्तस्य मारुते शीतोपचारैः कुपिते (सति) सव्यथं शोथं कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत्, (तथा) क्षीणस्य एणशशोरभ्रहरिणच्छागमांसजः रसः पाने समुचितः, (अपि च) षष्टिकया (सहितं) क्षीरं हितम् (भवति) ॥

લોહી કાઢ્યા પછી શીત ઉપચારો કરવાથી વાયુનો પ્રકોપ થાય તો પીડાવાળા સોજા ઉપર જરા ઊનાશવાળું ઘી રેડવું. લોહી નીકળવાથી બહુ જ નબળા થઈ ગયેલા રોગીને હરણના, સસલાના, ઘેટાના, કાળિયારના અને બકરાના માંસના રસો પાવા અને દૂધ સાથે સાઠીચોખા ખવરાવવા, એ હિતકારી થાય છે. ૩૭,૩૮

લોહી બરાબર કઢાયાનું લક્ષણ

પીડાશાન્તિર્લઘુત્વં ચ વ્યાધ્યુપદ્રવસંક્ષયઃ ।
મનઃસ્વાસ્થ્યં ભવેચ્ચિહ્નં સમ્યઙ્નિઃસારિતેઽસૃજિ ॥૩૯

अन्वयः–असृजि सम्यक् निःसारिते (सति) पीडाशान्तिः लघुत्वं व्याध्युपद्रवसंक्षयः च मनःस्वास्थ्यं चेद्नं भवेत् ॥

જો લોહી બરાબર કઢાયું હોય તો પીડાની શાંતિ થાય, શરીરમાં હલકાઈ થાય, રોગરૂપી ઉપદ્રવનો નાશ થાય અને મન સ્વસ્થ થાય, આટલી નિશાનીઓ જણાય છે. ૩૯

લોહી કઢાવ્યા પછી ત્યજવાનું

વ્યાયામમૈથુનક્રોધશીતસ્નાનપ્રવાતકાન્ ।
એકાશનં દિવાનિદ્રાં ક્ષારામ્લકટુભોજનમ્ ।
શોકં વાદમજીર્ણં ચ ત્યજેદાબલદર્શનાત્ ॥૪૦॥

अन्वयः–(शोणितस्रावणानन्तरं) आबलदर्शनात् व्यायाममैथुनक्रोधशीतस्नानप्रवातकान्, एकाशनं दिवानिद्रां क्षाराम्लकटुभोजनं शोकं वादं च अजीर्णम् त्यजेत् ॥

લોહી કઢાવ્યા પછી શરીરમાં બળ આવે ત્યાં સુધી અત્યંત મહેનત કરવી નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, ક્રોધ કરવો નહીં, ટાઢા પાણીથી નાહવું નહીં, ઘણા પવનમાં રહેવું નહીં, એક વખત જમવાની ટેવ રાખવી નહીં, દિવસે સૂવું નહિ; ખારું, ખાટું કે તીખું જમવું નહીં, શોક કરવો નહીં, વાદ કરવો નહિં અને અજીર્ણ થવા દેવું નહીં.

નેત્રપ્રસાદન કર્મો

નેત્રને સ્વચ્છ કરનારી ક્રિયાઓ

સેક આશ્ચ્યોતનં પિણ્ડી બિડાલસ્તર્પણં તથા ।
પુટપાકોઽઞ્જનં ચેતિ કલ્પૈર્નેત્રમુપાચરેત્ ॥ ૧ ॥

अन्वयः–सेकः आश्च्योतनं पिण्डी बिडालः तर्पणं तथा पुटपाकः च अञ्जनम्–इति कल्पैः नेत्रम् उपाचरेत् ॥

સેક (પાણી વગેરેની ધાર કરવી), આશ્ચ્યોતન (ટીપાં નાખવાં), પિંડી (લુપરી મૂકવી), બિડાલ (લેપ કરવો), તર્પણ (તૃપ્તિ કરવા માટે આંખ ઉપર દૂધ આદિ ભરવું), પુટપાક, (પકાવેલો રસ નેત્રમાં રેડવો) અને અંજન (આંજવું), આટલી ક્રિયાઓથી નેત્રના ઉપચારો કરવા. ૧

તેમાં પ્રથમ સેક અથવા સિંચનક્રિયા

સેકસ્તુ સૂક્ષ્મધારાભિઃ સર્વસ્મિન્નયને હિતઃ ।
મીલિતાક્ષસ્ય મર્ત્યસ્ય પ્રદેયશ્ચતુરઙ્ગુલઃ ॥ ૨ ॥
સ સસ્નેહો ભવેદ્વાતે પિત્તે રક્તે ચ રોપણઃ ।
લેખનસ્તુ કફે કાર્યસ્તસ્ય માત્રાભિધીયતે ॥૩॥
ષડ્ભિર્વાચાં શતૈઃ સ્નેહે ચતુર્ભિશ્ચૈવ રોપણે ।
તૈસ્ત્રિભિર્લેખને કાર્યઃ સેકો નેત્રપ્રસાદને ॥ ૪ ॥
નિમેષોન્મેષણં પુંસામઙ્ગુલ્યા च्छोटिकाथ વા ।
ગુર્વક્ષરોચ્ચારણં વા વાઙ્માત્રેયં સ્મૃતા બુધૈઃ ॥૫॥
સેકસ્તુ દિવસે કાર્યો રાત્રૌ ચાત્યન્તિકે ગદે ।
એરણ્ડસ્ય દલૈઃ પિષ્ટૈઃ પક્વમાજં પયો હિતમ્ ॥
સુખોષ્ણં નેત્રયોઃસિક્તં વાતાભિષ્યન્દનાશનમ્ ॥૬॥

अन्वयः–मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य चतुरङ्गुलः सूक्ष्मधाराभिः सेकः तु प्रदेयः, सः सर्वस्मिन् नयने हितः भवेत्, सः वाते सस्नेहः भवेत्, पित्ते रक्ते च रोपणः, कफे तु लेखनः कार्यः, तस्य मात्रा अभिधीयते–नेत्रप्रसादने स्नेहे वाचां षड्भिः शतैः, रोपणे च चतुर्भिः एव, लेखने तैः त्रिभिः सेकः कार्यः । पुंसां निमेषोन्मेषणम् अथवा अङ्गुल्या च्छोटिका वा गुर्वक्षरोच्चारणम्–इयं बुधैः वाङ्मात्रा स्मृता । सेकः तु

नियतं यस्य, आस्थमिते नरे च रात्रौ (कर्म)।
परमस्य निर्दे. स्नेहो पत्रं मात्रे पञ्च सुयोऽव्यम्
नेत्राणां सेकं (सन्) हितं वाताभिष्यन्दनाशनं (भवति)॥

રોગીનાં નેત્રોને મિચાવી તેના ઉપર ચાર આંગળ ઊંચેથી ઝીણી ઝીણી ધારાઓ કરવી, એ સઘળા નેત્રસંબંધી રોગો ઉપર સારી છે વાયુનું દરદ હોય તો ઘી આદિ સ્નેહ પદાર્થોની ધારા કરવી, એ સ્નેહન સેક કહેવાય છે; પિત્તનું કે લોહીનું દરદ હોય તો કરડે આદિના રસની ધારા કરવી, એ રોપણ સેક કહેવાય છે; કફનું દરદ હોય તો મળને ઉખેડનાર સૂંઠ આદિના રસની ધારા કરવી, એ લેખન સેક કહેવાય છે, હવે તેની માત્રા કહેવાય છે—નેત્રને સ્વચ્છ કરવા સ્નેહન સેક કરવો હોય તો છસો માત્રા સુધી કરવો, રોપણ સેક કરવો હોય તો ચારસો માત્રા સુધી કરવો અને લેખન સેક કરવો હોય તો ત્રણસો માત્રા સુધી કરવો માણસ આંખ મીંચીને ઉઘાડે તેટલો સમય અથવા એક ચપટી વગાડવામાં આવે તેટલો સમય અથવા એક ગુરુ અક્ષર બોલવામાં આવે તેટલો સમય વાણીની એક માત્રા કહેવાય છે ધારા પાડવારૂપ સેક દિવસે જ કરવો પણ અતિશય વધારે દુખાવો રોગ હોય તો રાત્રે પણ કરવો એરંડાનાં વાટેલા પાંદડાંની સાથે બકરીનું દૂધ પકાવી જરા ઊનાશવાળું તે દૂધ નેત્રની ઉપર રેડવામાં આવે તો તે સેચન સારું છે અને વાયુ સંબંધી નેત્રની પીડાને મટાડે છે. ૨-૬

આશ્ચ્યોતનક્રિયા

आश्च्योतनं च कर्तव्यं निशायां नैव कर्हिचित् ॥ ७ ॥
पूर्णोन्मीलितनेत्रे मोक्षमाश्च्योतनं हितम् ॥
बिन्दवोऽष्टौ लेखनेषु रोपणे दश बिन्दवः ।
स्नेहे ते द्वादश प्रोक्ता शीतले कोष्णरूपिणः ॥ ८ ॥
उष्णे तु शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैव निश्चयः ।
वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलम् ॥ ९ ॥
कफे तिक्तोष्णरूक्षं स्यात् क्रमादाश्च्योतनं हितम् ।
आश्च्योतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वाक्शतोन्मिता ॥
आश्च्योतनं न कर्तव्यं निशायां नैव कर्हिचित् ॥ ११ ॥

अन्वय—पूर्णोन्मीलिते नेत्रे द्वयङ्गुलोच्छ्रितो बिन्दुर्यत् पातनं (तत्) तु हितम् — आश्च्योतनं प्रोक्तम् । लेखनेषु अष्टौ बिन्दवः, रोपणे दश बिन्दवः, स्नेहे ते द्वादश प्रोक्ताः । शीतले कोष्णरूपिणः, उष्णे तु शीतरूपाः स्युः एव सर्वत्र एव निश्चयः (अस्ति)। वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलं, कफे तिक्तोष्णरूक्षम् आश्च्योतनं क्रमात् हितं (स्यात्)। सर्वेषाम् आश्च्योतनानां मात्रा वाक्शतोन्मिता स्यात्। कैश्चित् निशायां कर्हिचित् आश्च्योतनं न कर्तव्यम् ॥

રોગીની આંખને બે આંગળથી ઉઘાડી રાખી તેમાં કવાથના, મધનાં, આસવનાં કે સ્નેહના ટીપા પાડવા એ આશ્ચ્યોતન કહેવાય છે અને તે હિતકારી છે મળને ઉખેડવાની ક્રિયા કરવી હોય તો આઠ ટીપાં નાખવા, રૂઝવવાની ક્રિયા કરવી હોય તો દશ ટીપા નાખવા અને ચીકાશ કરવાની ક્રિયા કરવી હોય તો બાર ટીપા નાખવાં ટાઢીના સમયે કાંઈક ગરમ કરીને ટીપા નાખવા અને ગરમીના વખતે ટાઢા ટીપાં નાખવા, એ સઘળી ક્રિયાઓમાં સિદ્ધાંત છે. વાયુનું દરદ હોય તો કડવાં તથા સ્નેહવાળાં ટીપા હિતકારી છે, પિત્તનું દરદ હોય તો મધુર અને ટાઢા ટીપા નાખવા હિતકારી છે અને કફનું દરદ હોય તો કડવાં, ગરમ તથા રૂક્ષ ઔષધના ટીપા નાખવાં હિતકારી છે. બધા આશ્ચ્યોતનોની માત્રા સો ગુરુ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ થાય ત્યાં સુધીની સમજવી. કોઈ પણ વૈદે આંખના કોઈ પણ રોગ પર રાત્રે ટીપાં નાખવા નહીં ૭-૧૧

ઉપચાર—તે ટીપાં આ પ્રમાણે

बिल्वादिपञ्चमूलेन बृहत्यैरण्डशिग्रुभिः ।
कार्य आश्च्योतने कोष्णो वाताभिष्यन्दनाशनः ॥ १२ ॥

अन्वय—बिल्वादिपञ्चमूलेन बृहत्यैरण्डशिग्रुभिः कृतः कोष्णः आश्च्योतने वाताभिष्यन्दनाशन (भवति) ॥

બીલી આદિ પંચમૂળ, ભોરીંગણી, એરંડો અને સરગવાનો કવાથ કરી તેના સહેવાય તેવા ગરમ ટીપાં નાખવા તે નેત્રના વાતાભિષ્યંદ (વાયુને લીધે આંખો દુખવા આવે છે તે) રોગનો નાશ કરે છે ૧૨

પિંડીની ક્રિયા

...ઠોથી આંખ પર મૂકવાની થેપલીઓ

...क्मेजकल्कस्य पिण्डी कवलमात्रया ।
...वस्त्रेण संबद्धा नेत्रेऽभिष्यन्दनाशिनी ॥१॥
...ष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।
...ष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विचित्रको बुधैरयम् ॥२

अन्वयः-युक्तभेषजकल्कस्य कवलमात्रया (कृता) ...नी वस्त्रखण्डेन नेत्रे संबद्धा (सती) अभिष्यन्द-...शिनी (भवति)। वाते स्निग्धा उष्णा पिण्डिका, पित्ते ...शीतला मता, श्लेष्मणि रूक्षा उष्णा प्रोक्ता, अयं ...चित्रः बुधैः उक्तः ॥

યોગ્ય ઔષધોના કલ્કની કોળિયા જેવડી થેપલી વસ્ત્રના પાટાથી આંખ પર બરાબર બાંધી હોય તો આંખો દુખવાનું દરદ મટે છે. વાયુથી દુખવા આવેલી આંખ પર સ્નેહવાળી ગરમ થેપલી મૂકવી; પિત્તથી દુખવા આવેલી આંખ પર શીતળ થેપલી મૂકવી અને કફથી દુખતી આંખ પર રૂક્ષ તથા ગરમ ઔષધોની થેપલી મૂકવી; આ થેપલી મૂકવાની ક્રિયા વિદ્વાનોએ કહેલી છે.

सा यथा-તે થેપલી આ:

एरण्डपत्रमूलत्वङ्निर्मिता वातनाशिनी ।
धात्रीविरचिता पित्ते शिग्रुपत्रकृता कफे ॥ ३ ॥

अन्वयः-एरण्डपत्रमूलत्वङ्निर्मिता (पिण्डी) वात-नाशिनी (स्यात्), धात्रीविरचिता (पिण्डी) पित्ते (उपयुज्येत), शिग्रुपत्रकृता (पिण्डी) कफे (मोक्तव्या)॥

એરંડાનાં પાંદડાં, મૂળ અને છાલની થેપલી વાયુનો નાશ કરે છે, આમળાંની થેપલી પિત્તમાં ઉપયોગી છે અને સરગવાનાં પાંદડાંની થેપલી કફમાં મુકાય છે. ૩

બિડાલક્રિયાનો પ્રકાર

बिडालको वहिर्लेपो नेत्रपक्ष्मविवर्जितः ।
तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखलेपविधानवत् ॥१॥
यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः ।
जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥ २ ॥

अन्वयः-नेत्रपक्ष्मविवर्जितः बहिर्लेपः बिडालकः (कथ्यते), तस्य मात्रा मुखलेपविधानवत् परिज्ञेया ॥ यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः जलपिष्टैः बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः (भवति) ॥

આંખની પાંપણોને છોડી દઈ આંખની બહારના ભાગો ઉપર લેપ કરવો, એ બિડાલક્રિયા કહેવાય છે; તેની માત્રા મોઢા પરના લેપની જેમ સમજવી; અર્થાત્ ખીલ મટાડવા માટે મોઢા પર લેપ કરવાની જેટલી માત્રા કહી છે, તેટલી જ માત્રા બિડાલક્રિયામાં પણ જાણવી; જેમકે એ લેપનો થર અરધો આંગળ ઊંચો કરવો. જેઠીમધ, સોનાગેરુ, સિંધવ, દારુહળદર, અને કલખાપરિયું સરખા ભાગે લઈ પાણીમાં વાટી આંખની બહારના ભાગો ઉપર કરેલો તેઓનો લેપ આંખના સઘળા રોગોનો નાશ કરે છે. ૧,૨

તર્પણક્રિયા

આંખને તૃપ્ત કરવાનો પ્રકાર

वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिनः ।
आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिपिण्डितौ ॥१॥
समौ दृढावसंबाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोशयोः ।
पूरयेद् घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः ॥ २ ॥
सर्पिषा शतधौतेन क्षीरजेन घृतेन वा ।
निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावत् स्युस्तावदेव हि ॥३
पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ।
भिषग्भिरेष विख्यातस्तर्पणस्योदितो विधिः ॥४॥

अन्वयः-वातातपरजोहीने वेश्मनि उत्तानशायिनः (रोगिणः) नेत्रकोशयोः क्लिन्नेन माषचूर्णेन परिपिण्डितौ समौ दृढौ असंबाधौ आधारौ कर्तव्यौ, (ततः) सुखोदकैः विलीनेन घृतमण्डेन शतधौतेन सर्पिषा क्षीरजेन वा घृतेन पूरयेत्, यावत् अक्षिपक्ष्माणि निमग्नानि स्युः तावत् एव पूरयेत्, ततः मीलिते नेत्रे शनैः उन्मील-येत्, एषः भिषग्भिः उदितः तर्पणस्य विधिः विख्यातः ॥

જેમાં વાયુ, તડકો કે રજ ન હોય એવા ઘરમાં રોગીને ચત્તો સુવડાવી તેનાં બન્ને નેત્ર ઉપર પલાળેલા અડદના લોટની ચોપાસ ગોળ, દૃઢ અને સાંકડ વિનાની ફરતી પાળો કરવી. પછી રોગીની આંખો મીંચાવીને ગરમ પાણીથી પિગળાવેલું ઘી અથવા સો વાર પાણીથી ધોયેલું ઘી અથવા દૂધમાંથી બારોબાર કાઢેલું ઘી, પાંપણો ડૂબી જાય ત્યાં સુધી તે પાળોમાં ભરવું. એ ભરાઈ રહ્યા પછી રોગીની મીંચેલી આંખો ધીમેથી ઉઘડાવવી; એ

વૈદ્યોએ કહેલો તર્પણનો પ્રકાર પ્રખ્યાત છે.

કેવાં નેત્રને તર્પણ જરૂરી છે?

યદ્રૂક્ષં ચ પરિમ્લાનિ નેત્રં કુટિલમાવિલમ્ ।
શીર્ણપક્ષ્મશિરોત્પાતકૃચ્છ્રોન્મીલનસંયુતમ્ ॥૫॥
તિમિરાર્જુનસુક્રાદ્યૈરભિષ્યન્દાધિમન્થકૈઃ ।
શુષ્કાક્ષિપાકશોથાભ્યાં યુતં વાતવિપર્યયૈઃ ।
તન્નેત્રં તર્પયેત્સમ્યક્ નેત્રરોગવિશારદઃ ॥૬॥

અન્વય—યત્ નેત્રં રૂક્ષં પરિમ્લાનિ કુટિલમ્ આવિલં શીર્ણપક્ષ્મશિરોત્પાતકૃચ્છ્રોન્મીલનસંયુતં તિમિરાર્જુનશુક્રાદ્યૈઃ અભિષ્યન્દાધિમન્થકૈઃ શુષ્કાક્ષિપાકશોથાભ્યાં વાતવિપર્યયૈઃ યુતં (સ્યાત્), તત્ નેત્રં નેત્રરોગવિશારદઃ સમ્યક્ તર્પયેત્ ॥

જે નેત્ર રૂક્ષ થઈ ગયાં હોય, પાણી ગયાં કરતાં હોય, વાંકાં અને મેલાં થઈ ગયાં હોય, પાંપણો ખરી પડતી હોય, ડોળાની નસ રાતી થઈને બહુ પીડા કરતી હોય, પાંપણો માંડ ઊઘડતી હોય, પદાર્થો વિપરીત દેખાતા હોય, પીળા ડોળા ઉપર રાતું ચાઠું થયું હોય, ફૂલું પડવું વગેરે થયું હોય, આંખો દુખવા ઊઠી હોય, ડોળામાં જાણે કોઈ વલોવતું હોય એવી પીડા ઊઠીને આખી માથામાં વેદના થતી હોય, પાંપણની કિનાર રૂક્ષ થવાથી આંખ પાકવાથી વ્યાકુળતા થતી આંખ ઊઘડતી ન હોય, સોજો આવ્યો હોય અને અમરમાં તથા નેત્રમાં વારંવાર વાયુ ફરવાથી જાતજાતની તીક્ષ્ણ પીડા થતી હોય તો નેત્રના રોગમાં અત્યંત કુશળ વૈદ્યે નેત્રનું સારી રીતે તર્પણ કરવું ૫,૬

ક્યા રોગ પર ક્યાં સુધી તર્પણ રાખવું?

તર્પણં વાર્ત્મરોગેષુ શતં માત્રાં ધારયેત્ બુધઃ ।
સ્વસ્થે કફે સન્ધિરોગે માત્રાં પંચ શતાનિ ચ ॥૭॥
પિત્તે શતાનિ ષટ્ કૃષ્ણરોગે સપ્ત શતાનિ હિ ।
દૃષ્ટિરોગે શતાન્યષ્ટાવભિમન્થે સહસ્રકમ્ ॥૮॥
સહસ્રં વાતરોગેષુ ધાર્યમેવ હિ તર્પણમ્ ।

અન્વય—બુધઃ વર્ત્મરોગે માત્રાં શતં તર્પણં ધારયેત્, સ્વસ્થે કફે ચ સન્ધિરોગે માત્રાં પંચ શતાનિ, પિત્તે ષટ્ શતાનિ, કૃષ્ણરોગે સપ્ત શતાનિ હિ, દૃષ્ટિરોગે અષ્ટૌ શતાનિ, અભિમન્થે સહસ્રકં, વાતરોગેષુ સહસ્રં હિ તર્પણં ધાર્યમ્ એવ ॥

વિદ્વાન વૈદ્યે પાંપણની અંદર માંસનો ભરાવો આદિ પાંપણના રોગ હોય તો સો ગુરુ અક્ષરોના ઉચ્ચારણકાળ સુધી નેત્ર તર્પણ રાખવું; સ્વસ્થપણામાં, કફમાં સંધિરોગમાં પાંચસો ગુરુ અક્ષરોના ઉચ્ચારણકાળ સુધી તર્પણ રાખવું; પિત્ત હોય તો છસો ગુરુ અક્ષરોના ઉચ્ચારણ કાળ સુધી તર્પણ રાખવું, કાળા ડોળામાં રોગ હોય તો સાતસો ગુરુ અક્ષરોના ઉચ્ચારણ સુધી તર્પણ રાખવું, દૃષ્ટિરોગમાં આઠસો ગુરુ અક્ષરોના ઉચ્ચારણકાળ સુધી તર્પણ રાખવું, આંખ ઉપર સોજાવાળો અને પીડાવાળો અધિમન્થ નામનો રોગ હોય તો હજાર ગુરુ અક્ષરોના ઉચ્ચારણ સુધી તર્પણ રાખવું અને વાયુ સંબંધી રોગ હોય તોપણ હજાર ગુરુ અક્ષરોના ઉચ્ચારણ સુધી તર્પણ રાખવું. ૭,૮

તર્પણ પછીની ક્રિયા

પૂર્વં ચાપાઙ્ગમાર્ગેણ ત્વાવયિત્વાક્ષિ શોધયેત્ ।
સ્વિન્નેન યવપિષ્ટેન સ્નેહવીર્યેરિતં તતઃ ॥૯॥
યથાસ્વં ધૂમપાનેન કફમસ્ય વિરેચયેત્ ।
એકાહં વા ત્ર્યહં વાપિ પઞ્ચાહં તર્પયં ચરેત્ ॥૧૦॥

અન્વય—(તર્પણે) ચ પૂર્ણે અપાઙ્ગમાર્ગેણ અક્ષિ સ્ત્રાવયિત્વા સ્વિન્નેન યવપિષ્ટેન અક્ષિ શોધયેત્, તતઃ સ્નેહવીર્યેરિતં અસ્ય કફં યથાસ્વં ધૂમપાનેન વિરેચયેત્ । (એવં) એકાહં વા ત્ર્યહં વા પઞ્ચાહમ્ અપિ તર્પણં ચરેત્ ॥

તર્પણ પૂરું થઈ રહ્યા પછી નેત્રના ખૂણાના માર્ગે થીને વહેવડાવી નાખ્યા પછી બાફેલા જવના લોટથી આંખોને સાફ કરી નાખવી અને તે પછી ઘી આદિની ચીકાશ વડે વધી જમેલા નેત્રના કફને યથાયોગ્ય ધૂમપાન કરાવી દૂર કરવો; એમ એક દિવસ ત્રણ દિવસ કે સાત દિવસ સુધી તર્પણક્રિયા કરવી. ૯,૧૦

તર્પણ બરાબર થયાનાં ચિહ્નો

તર્પિતે તૃપ્તિલિઙ્ગાનિ નેત્રસ્યૈતાનિ લક્ષયેત્ ।
સુખસ્વપ્નાવબોધત્વં વૈશદ્યં વર્ણપાટવમ્ ॥
નિર્વૃતિર્વ્યાધિવિધ્વંસઃ ક્રિયાલાઘવમેવ ચ ॥૧૧॥

અન્વય—નેત્રસ્ય તર્પિતે એતાનિ તૃપ્તિલિઙ્ગાનિ લક્ષયેત્ સુખસ્વપ્નાવબોધત્વં વૈશદ્યં વર્ણપાટવં નિર્વૃતિઃ ચ વ્યાધિવિધ્વંસઃ ચ ક્રિયાલાઘવમ્ એવ ॥

નેત્રનું તર્પણ બરાબર થયું હોય તો તૃપ્તિનાં આ ચિહ્નો જણાય-નિદ્રા સુખથી આવે, જાગવું પણ સુખથી થાય, સ્વચ્છપણું થાય, નેત્રની શક્તિ વધે, સુખ થાય, વ્યાધિની શાંતિ થાય અને ઉઘાડવી, મીચવી આદિ ક્રિયા કરવામાં આંખ હલકી જ થાય. ૧૧

टीका-निर्वृत्तिः-सुखं, क्रियालाघवम्-नेत्रस्य क्रियायां निमेषोन्मेषादौ लघुता ।

તર્પણનો અતિયોગ કે હીનયોગ થાય તો?

गुर्वाविलमतिस्निग्धमश्रुकण्डूपदेहवत् ॥ १२ ॥
दोषयुतं नेत्रमतितर्पितमादिशेत् ।
स्रावशोफपीडाढ्यमुपदेहसमाकुलम् ॥ १३ ॥
क्षमस्राविलं रूक्षं नेत्रं स्याद्धीनतर्पितम् ।
तयोर्दोषबाहुल्यात् प्रयतेत चिकित्सिते ॥१४॥
रूक्षस्निग्धोपचाराभ्यामेतयोः स्यात्प्रतिक्रिया ॥१५

अन्वयः-गुरु आविलम् अतिस्निग्धम् अश्रुकण्डूपदेह-त् घर्षतोद्युतं नेत्रम् अतितर्पितम् आदिशेत् । हीनतर्पितं त्रम् आस्रावशोफपीडाढ्यम् उपदेहसमाकुलं रूक्षम्, क्षमाविलं रूक्षं स्यात् । अनयोः दोषबाहुल्यात् चिकित्सिते यतेत, रूक्षस्निग्धोपचाराभ्याम् एतयोः प्रतिक्रिया स्यात् ॥

(તર્પણનો જો અતિયોગ થયો હોય તો) આંખ ભારે થાય, મેલી થઈ જાય, અત્યંત ચીકાશવાળી થઈ જાય, આંસુ ઝર્યા કરે, ચળ આવે, ઉપર થર ચડ્યો હોય એવી થઈ જાય અને જાણે ઘસાતાં હોય કે સોયથી ભોંકાતાં હોય એવી પીડા થાય છે. એ ચિહ્નો ઉપરથી વૈદ્યે નેત્રનું અત્યંત તર્પણ જણાવવું. તેમજ નેત્રનું ઓછું તર્પણ થયું હોય તો નેત્રમાંથી પાણી ઝરે, સોજો થાય, પીડા થાય, ઉપદેહથી વ્યાકુળ થાય, રૂક્ષપણું થાય, આંસુથી મેલું થાય અને કળતરવાળું થાય છે. આમ તર્પણ અધિક અથવા ઓછું થયું હોય તો ઘણા દોષો થાય છે, માટે તેઓની ચિકિત્સા કરવા યત્ન કરવો. જો અત્યંત તર્પણ થયું હોય તો રૂક્ષ ઉપચાર કરવા અને ઓછું તર્પણ થયું હોય તો સ્નિગ્ધ ઉપચાર કરવા. ૧૨-૧૫

टीका-अनयोः-अतितर्पितहीनतर्पितयोः ।

નેત્રતર્પણ ક્યારે ન કરાય?

दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायां संभ्रमेषु च ।
अशान्तोपद्रवे चाक्षितर्पणं न प्रशस्यते ॥ १६ ॥

अन्वयः-दुर्दिन-अतिउष्ण-शीतेषु चिन्तायां च संभ्रमेषु च अशान्त-उपद्रवे अक्षितर्पणं न प्रशस्यते ॥

વાદળાંથી ઘમઘોર થયેલા દિવસમાં, ઘણી જ ગરમીના સમયમાં, ખૂબ ઠંડીના સમયમાં, કોઈ ચિંતા હોય ત્યારે, ગભરાટ હોય ત્યારે અને અશાન્ત ઉપદ્રવો થયા હોય ત્યારે નેત્રનું તર્પણ કરવું યોગ્ય નથી. ૧૬

પુટપાકક્રિયા

પુટપાકની રીતે પકાવેલા રસથી નેત્રનું તર્પણ કરવાની ક્રિયા

द्वे बिल्वे स्निग्धमांसस्य परं द्रव्यं पले मतम् ।
द्रवस्य कुडवोन्मानं सर्वमेकत्र पेषयेत् ॥ १ ॥
तदेकत्र समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ।
पुटपाकविधानेन तत् पक्त्वा तद्रसं बुधः ॥ २ ॥
तर्पणोक्तेन विधिना यथावदवचारयेत् ।
दृष्टिमध्ये निषेच्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ॥३॥

अन्वयः-स्निग्धमांसस्य द्वे बिल्वे, परं द्रव्यं पले मतम्, द्रवस्य कुडवोन्मानं-सर्वम् एकत्र पेषयेत्, तत् एकत्र समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितं (कृत्वा) पुटपाक-विधानेन तत् पक्त्वा बुधः तद्रसं तर्पणोक्तेन विधिना यथावत् अवचारयेत्, नित्यम् उत्तानशायिनः (रोगिणः) दृष्टिमध्ये (सः रसः) निषेच्यः स्यात् ॥

સ્નેહ ભરેલું માંસ આઠ તોલા લઈ તેમાં બીજાં ઔષધો ચાર તોલા ભાર અને પ્રવાહી પદાર્થ સોળ તોલા ભાર નાખી સર્વને એકઠાં વાટવાં. પછી તેનો એક લોંદો કરી તેને પાંદડાંઓથી સારી રીતે વીટી પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે પુટપાકની રીતિથી અગ્નિમાં પકાવવો. પછી તેમાંથી રસ નીચોવી તે રસનો તર્પણની રીતિ પ્રમાણે નેત્રમાં બરાબર ઉપયોગ કરવો. રોગીને હંમેશાં ચત્તો સુવડાવી તેના નેત્રમાં એ રસ નાખવો. ૧-૩

પુટપાકના ત્રણ ભેદો

स्नेहनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ।
हितः स्निग्धोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्य स तु लेखनः ॥४
दृष्टेर्बलार्थमितरः पित्तासृग्व्रणवातनुत् ॥ ५ ॥

अन्वय—स्नेहनः लेखनः च रोपणः इति सः त्रिधा एव (मतः)। अतिरूक्षस्य स्निग्धः हितः, स्निग्धस्य तु लेखनः (हितः), दृष्टेः बलार्थम् इतरः (रोपणः) पित्तासृग्व्रणवातनुत् (भवति) ॥

સ્નેહન એટલે ચીકાશ કરનાર, લેખન એટલે મળોને ઉખેડનાર અને રોપણ એટલે રૂઝવનાર અથવા માંસ ભરનાર–એમ પુટપાકના ત્રણ ભેદો છે. અત્યંત રૂક્ષ થયેલા માણસ માટે સ્નેહન પુટપાકનો રસ સારો છે, સ્નિગ્ધ થયેલા માણસ માટે લેખન પુટપાક રસ સારો છે અને દૃષ્ટિને બળ આપવા માટે રોપણ પુટપાકનો રસ સારો છે, કે જે પિત્ત, લોહીનો બગાડ, વ્રણ અને વાયુને મટાડે છે.

टीका—इतरो रोपण —બીજો રોપણ.

ઉપરના ત્રણેની બનાવટ અને ધારણકાળ

स्नेहमांसवसामज्जामेदःस्वाद्वौषधैः कृतः ।
स्नेहनः पुटपाकः स्याद्धार्यो द्वे वाक्शते तु सः ॥६॥
जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः ।
कृष्णलोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ॥७॥
समुद्रफेनकासीसस्रोतोऽञ्जनदधिस्तुभिः ।
लेखनो वाक्शतं तस्य परं धारणमिष्यते ॥८॥
स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तकद्रव्यपाचितः ।
लेखनात् त्रिगुणो धार्यो पुटपाकस्तु रोपणः ॥९॥

अन्वय—स्नेहमांसवसामज्जामेदःस्वाद्वौषधैः कृतः पुटपाकः स्नेहनः स्यात् स तु द्वे वाक्शते धार्यः । लेखनद्रव्यसंयुतैः जाङ्गलानां यकृन्मांसैः कृष्णलोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः समुद्रफेनकासीसस्रोतोऽञ्जनदधिस्तुभिः लेखनः (पुटपाकः स्यात्)। तस्य परं धारणं वाक्शतम् इष्यते । स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तकद्रव्यपाचितः रोपणः पुटपाकः तु लेखनात् त्रिगुणः धार्यः ॥

સ્નેહ, માંસ, ચરબી, મજ્જા, મેદ તથા મધુર ઔષધોથી કરેલો પુટપાકનો રસ સ્નેહન થાય છે. એ સ્નેહન રસને બસો ગુરુ અક્ષરોના ઉચ્ચારણ સુધી નેત્ર પર રાખવો. મળોને ઉખેડનારાં ઔષધો, જંગલી પશુઓની જમણાં પડખાંની બરોળ તથા માંસો, કાળા લોઢાનું ચૂર્ણ, ત્રાંબાનું ચૂર્ણ, શંખનું ચૂર્ણ, પરવાળાનું ચૂર્ણ, સિંધાલૂણનું ચૂર્ણ, સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ, હીરાકસીનું ચૂર્ણ, સુરમાનું ચૂર્ણ અને દહીંનું ઉપરનું પડેલું પાણી, એટલાંથી કરેલો પુટપાકનો રસ લેખન થાય છે. લેખન રસને સો ગુરુ અક્ષરોના ઉચ્ચારણ સુધી જ નેત્ર પર રાખવો. ધાવણ, જંગલી પશુઓનું માંસ, મધ, ઘી, તીખાં–કડવાં દ્રવ્યો, આરડૂસો, કડવી ઘિસોડી અને લીંબડો–એ દ્રવ્યોથી કરેલો પુટપાકનો રસ રોપણ છે. એ રોપણ રસને ત્રણસો ગુરુ અક્ષરોના ઉચ્ચારણ સુધી નેત્ર ઉપર રાખવો. ૯

પાંચ કડવાં દ્રવ્યો

तिक्तपञ्चक—પાંચ કડવાં દ્રવ્યો ।

निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकाभिः
स्यात् पञ्चतिक्तक इति प्रथितो गणोऽयम्
आचरेत् तर्पणोक्तां तु क्रियां व्यापत्तिवर्जने

अन्वय—निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकाभिः पञ्चतिक्तकः इति प्रथितः अयं गणः स्यात् ॥ व्यापत्तिवर्जने तु तर्पणोक्तां क्रियां आचरेत् ॥

લીંબડો, ગળો, અરડૂસો, પટોલ અને ભોરીંગણી સુધીના પાંચ પદાર્થો કહ્યા, તે તિક્તગણ કહેવાય. પુટપાકના રસનો વધારે કે ઓછો ઉપયોગ થવાથી વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થયેલી દેખાય તો તર્પણના વિષયમાં કહેલી ક્રિયા કરવી. ૧૦

टीका—व्यापत्तिवर्जने—વિપરીત ઉપયોગથી થયેલ વ્યાધિને મટાડવા માટે ।

તર્પણ કે પુટપાક સેવનાર માટે સૂચન

तेजोऽनिलाकाशादर्शान् भास्वद्रूपाणि च ।
नेक्षेत तर्पिते नेत्रे यस्य वा पुटपाकतः ॥११॥

अन्वय—यस्य तर्पिते वा पुटपाकतः च (तर्पिते नेत्रे स) तेजांसि अनिलम् आकाशम् आदर्शं च भास्वद्रूपाणि च न ईक्षेत ॥

નેત્રનું તર્પણ કર્યું હોય અથવા પુટપાક રસનો જેણે ઉપયોગ કર્યો હોય તે માણસે તેજ સામે, વાયુ સામે કે આકાશ સામે જોવું નહીં; તેમ જ આરસી કે તેજસ્વી પદાર્થો પણ જોવા નહીં. ૧૧

અંજનક્રિયા

અંજન એટલે શું?

अथ संपक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।
नयने क्रियते येन तदूर्ध्वं धार्यते स्मृतम् ॥१२॥

अन्वयः—अथ संपक्वदोषस्य (नेत्रस्य) प्राप्तम्

लक्षनम् आचरेत्। येन च अञ्जनं क्रियते तद् द्रव्यम् अञ्जनं मतम् ॥

સઘળા દોષો પાકી ગયા પછી નેત્રમાં યોગ્ય અંજન આંજવું. જેનાથી નેત્ર અંજાય તે પદાર્થ અંજન કહેવાય છે. ૧

અંજનના ભેદો

तद्यथा—તે આ પ્રમાણે :

रसो वटी तथा चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम्।
यथापूर्वं बलं तेषु एवमाहुर्मनीषिणः ॥ २ ॥
तत् प्रत्येकं त्रिधा प्रोक्तं लेखनं रोपणं तथा।
स्नेहनं चेति लिङ्गानि तेषां विस्तरतः शृणु ॥३॥

अन्वयः—रसः वटी तथा चूर्णम् इति अञ्जनं त्रिविधम् (भवति), तेषु यथापूर्वं बलम् (अस्ति), एवं मनीषिणः आहुः। तत् प्रत्येकं लेखनं रोपणं तथा च स्नेहनम् इति त्रिधा प्रोक्तम्, तेषां लिङ्गानि विस्तरतः शृणु ॥

રસરૂપ, વાટરૂપ અને ચૂર્ણરૂપ એમ અંજનના ત્રણ પ્રકાર છે; તેઓમાં ચૂર્ણથી વાટ બળવાન છે અને વાટથી રસ બળવાન છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. એ પ્રત્યેક અંજન લેખન, રોપણ અને સ્નેહન એવા ત્રણ પ્રકારનું છે; તેઓનાં લક્ષણો વિસ્તારથી કહીએ છીએ, સાંભળો. ૨,૩

રસાંજનના ત્રણ ભેદો

लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्लरसैरञ्जनमुच्यते।
नेत्रवर्त्मशिराजालश्रोत्रशृङ्गाटकस्थितम् ॥ ४ ॥
मुखनासाक्षिभिर्दोषमुत्क्लिश्य स्रावयेच्च तत्।
कषायं तिक्तकं चापि सस्नेहं रोपणं मतम् ॥५॥
स्नेहस्य शैत्याद्वर्ण्यं स्यात् दृष्टेश्च बलवर्धनम्।
मधुरं स्नेहसंपन्नमञ्जनं स्यात् प्रसादनम् ॥
दृष्टिदोषप्रसादार्थं स्नेहनार्थं च तद्धितम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—क्षारतीक्ष्णाम्लरसैः अञ्जनं लेखनम् उच्यते, तत् च नेत्रवर्त्मशिराजालश्रोत्रशृङ्गाटकस्थितं दोषम् उत्क्लिश्य मुखनासाक्षिभिः स्रावयेत् ॥ कषायं तिक्तकम् अपि च सस्नेहम् (अञ्जनं) रोपणं मतम्। (तत् रोपणं) स्नेहस्य शैत्यात् वर्ण्यं च दृष्टेः बलवर्धनं स्यात्। मधुरं स्नेहसंपन्नम् अञ्जनं प्रसादनं स्यात्, तत् दृष्टिदोषप्रसादार्थं च स्नेहनार्थं हितं (भवति) ॥

ક્ષાર, તીક્ષ્ણ અને ખાટા રસવાળું અંજન લેખન કહેવાય છે; એ અંજન નેત્રમાં, પાંપણમાં, નસના સમૂહમાં, કાનમાં કે કપાળના હાડકામાં રહેલા દોષને તેના સ્થાનેથી ખસેડી મોઢાથી, નાકથી તથા આંખથી ઝારી નાખે છે. તૂરા તથા કડવા રસવાળું અને સ્નેહવાળું અંજન રોપણ કહેવાય છે; એ રોપણ અંજન સ્નેહના શીતળપણાને લીધે વર્ણને સારો કરે છે અને દૃષ્ટિના બળને પણ વધારે છે. મધુર રસવાળું અને સ્નેહવાળું અંજન સ્નેહન કહેવાય છે; એ સ્નેહન અંજન દૃષ્ટિના દોષને સાફ કરવાને તેમજ દૃષ્ટિને સ્નિગ્ધ કરવાને હિતકારી છે.

અંજનવર્તિના ત્રણ ભેદો અને તેનાં માપ

एरण्डमात्रावर्त्तिस्तु लेखनी स्यात् प्रमाणतः ॥७
सार्धैकरेणुकामिता रोपणी वर्त्तिरिष्यते।
क्रियते स्नेहनी वर्त्तिर्द्विहरेणुकमात्रया ॥ ८ ॥

अन्वयः—लेखनी वर्तिः तु प्रमाणतः एरण्डमात्रा स्यात्, रोपणी वर्तिः सार्धैकरेणुकमिता इष्यते, स्नेहनी वर्तिः द्विहरेणुकमात्रया क्रियते ॥

દૃષ્ટિના મળોને ઉખેડનારી લેખની વાટ એક એરંડબીજના જેટલા વજનની કરવી; દૃષ્ટિનું બળ વધારનારી રોપણી વાટ મેંદીના દોઢ બિયાં જેટલા વજનની કરવી અને દૃષ્ટિને સ્નિગ્ધ કરનારી સ્નેહની વાટ બે વટાણા જેટલા વજનની કરવી. ૭,૮

અંજનની માત્રા

रसाञ्जनस्य मात्रा तु वेल्लतुल्या प्रकीर्तिता।
चूर्णे तु लेखनं वैद्यैर्द्विशलाकं प्रदीयते ॥
रोपणं त्रिशलाकं स्याच्चतस्रः स्नेहनाञ्जने ॥९॥

अन्वयः—रसाञ्जनस्य मात्रा तु वेल्लतुल्या प्रकीर्तिता ('पिष्टवर्तिमिता मता' इत्यपि पाठः) वैद्यैः लेखनं चूर्णे तु द्विशलाकं प्रदीयते, रोपणं त्रिशलाकं स्यात्, स्नेहनाञ्जने (चूर्णे) चतस्रः (शलाकाः स्युः) ॥

રસરૂપ અંજનની માત્રા એક વાવડિંગ જેટલા વજનની કહેલ છે; લેખન ચૂર્ણ આંજવું હોય તો તેની બે સળી આંજવી, રોપણ ચૂર્ણ આંજવું હોય તો તેની ત્રણ સળી આંજવી અને સ્નેહન ચૂર્ણ આંજવું હોય તો તેની ચાર સળી આંજવી. ૯

टीका—चतस्रः शलाकाः स्नेहनाञ्जने चूर्णे।

અંજનની સળી વિષે

मुखयोर्मुकुलाकारा कलायपरिमण्डला।
अष्टाङ्गुला शलाका स्यादश्मजा धातुजाथवा ॥१०

ताम्रलोहाश्मसंजाता शलाका लेखने मता।
सुवर्णरजतोद्भूता स्नेहने समुदाहृता ॥११॥
अङ्गुली च मृदुत्वेन रोपणे संप्रयुज्यते।
कृष्णभागादधो सिञ्चेदपाङ्गं यावदञ्जनम् ॥१२॥

अन्वय—मुखयोः मुकुलाकारा कलायपरिमण्डला अष्टाङ्गुला तनुमध्या अथवा धातुजा शलाका स्यात्। लेखने ताम्रलोहाश्मसंजाता शलाका मता, स्नेहने सुवर्णरजतोद्भूता समुदाहृता, रोपणे च मृदुत्वेन अङ्गुली संप्रयुज्यते, कृष्णभागात् अधः अपाङ्गं यावत् अञ्जनं सिञ्चेत् ॥

આંજવાની સળી બેય બાજુના મોઢે કળી જેવા આકારની, વટાણા જેવા ગોળ ઘેરાવની, આઠ આંગળની અને પથરાની કે ધાતુની કરવી જોઈએ. લેખન ચૂર્ણ આંજવામાં તાંબાની, લોઢાની કે પથ્થરની સળી કરવી જોઈએ. સ્નેહન ચૂર્ણ આંજવા માટે સોનાની અથવા રૂપાની સળી હોવી જોઈએ; પણ રોપણ ચૂર્ણ આંજવું હોય તો આંગળીથી જ આંજવું; કારણ કે આંગળી કોમળ હોય છે. અંજન આંજતી વેળા કાળા ડોળાની નીચે છેક નેત્રના ખૂણા સુધી આંજવું. ૧૦–૧૨

અંજનના સમય

हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते।
पूर्वाह्णे वापराह्णे वा ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ॥१३॥
वर्षास्वनभ्रे नात्युष्णे वसन्ते तु सदैव हि।
अथवा सर्वदा प्रातः सायं वाञ्जनमाचरेत् ॥१४॥
नातिशीतोष्णवाताभ्रवेलायां तत् प्रयुज्यते ॥१५॥

अन्वय—हेमन्ते च शिशिरे मध्याह्ने एव अञ्जनम् इष्यते, ग्रीष्मे च शरदि पूर्वाह्णे वा अपराह्णे (अञ्जनम्) इष्यते, वर्षासु अनभ्रे न अत्युष्णे (अञ्जनम् इष्यते), वसन्ते तु सदा एव हि (अञ्जनं कर्तुं शक्यम्), अथवा सर्वदा प्रातः सायं वा अञ्जनम् आचरेत्, न-अतिशीतोष्णवाताभ्रवेलायां तत् प्रयुज्यते ॥

હેમંત અને શિશિરઋતુમાં બપોરે અંજન આંજવું; ગ્રીષ્મઋતુમાં અને શરદ ઋતુમાં દિવસના પહેલા ભાગમાં કે પાછલા ભાગમાં અંજન આંજવું; વર્ષાઋતુમાં વાદળાં ન હોય અને બહુ ગરમી ન હોય ત્યારે આંજવું; વસંતઋતુમાં હરકોઈ વખતે આંજવું; અથવા સર્વકાળે સવારે કે સાંજે અંજન આંજવું. જે સમયે બહુ ટાઢ કે બહુ તાપ ન હોય, બહુ પવન અને વાદળાં ન હોય તે સમયે અંજન આંજવું ૧૩–૧૫

અંજન કેવાને ન અંજાય?

श्रान्तेऽप्य रुदिते भीते पीतमद्ये नवज्वरे।
अजीर्णे वेगघाते च नाञ्जनं संप्रयुज्यते ॥१६॥

अन्वय—श्रान्ते अपि रुदिते भीते पीतमद्ये नवज्वरे अजीर्णे च वेगघाते अञ्जनं न संप्रयुज्यते ॥

થાકેલો, રડેલો, બીધેલો, જેણે દારૂ પીધો હોય, તાજા તાવવાળો, અજીર્ણવાળો અને જેની ઝાડા વગેરેની હાજત રોકાઈ હો તેઓને અંજન આંજવું નહી. ૧૬

નિષેધ કરેલાને અંજન અંજાય તો?

नेत्रोपरोधं तिमिरं शूलं संरम्भमेव च।
निद्रानाशं च कुरुते निषिद्धे युक्तमञ्जनम् ॥१७॥

अन्वय—निषिद्धे युक्तम् अञ्जनं नेत्रोपरोधं तिमिरं शूलं च संरम्भं च निद्रानाशम् एव कुरुते ॥

જેઓને અંજન આંજવાનો નિષેધ કર્યો હોય તેઓને અંજન આંજવામાં આવે તો નેત્રમાં રતાશ કરે, આંખો ફુલાવી દે, તિમિર રોગ જ કરે, શૂળ કરે, રોગનો પ્રકોપ કરે અને નિદ્રાનો નાશ કરે. ૧૭

અંજન–ઔષધવિધાન

ચોખની ચન્દ્રોદયા વર્તિ

शङ्खनाभिर्बिभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥१॥
छागीक्षीरेण संपिष्य वर्तिं कुर्याद् यवोन्मिताम्।
हरेणुमात्रां संपिष्य वर्तिं कुर्यात्तथाञ्जनम् ॥२॥
तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं पटलमर्बुदम्।
रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वर्तिश्चन्द्रोदया हरेत् ॥३॥

अन्वयः—शङ्खनाभिः बिभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला पिप्पली मरिचं कुष्ठं च वचा—इति समांशकं छागीक्षीरेण संपिष्य हरेणुमात्रां यवोन्मितां वर्तिं कुर्यात्, वर्तिं तथा अञ्जनं कुर्यात्, (एषा) चन्द्रोदया वर्तिः तिमिरं मांसवृद्धिं काचं पटलम् अर्बुदं रात्र्यन्धं च वार्षिकं पुष्पं हरेत् ॥

શંખની નાભિનો ભાગ, બહેડાંનો ગર્ભ, હરડે, મનશીલ, પીપર, મરી, કઠ અને વજ એટલાંને સરખા ભાગે લઈ બકરીના દૂધમાં

વાટી એક વટાણાના વજનની અને જવ જેવા આકારની વાટ કરવી. એ વાટને પાણીથી વાટી યોગ્ય રીતે આંજવી. આ ચન્દ્રોદયા વર્તિ (આંજવાથી) તિમિર, માંસની વૃદ્ધિ, કાચ, પડલ, પાંપણની અંદરનું અર્બુદ, રાત્રે આંધળાપણું અને એક વર્ષનું ફૂલું મટાડે છે.

રોપણી કુસુમિકા વર્તિ

अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिःपिप्पलितण्डुलाः ।
जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि तु षोडश ॥४॥
सूक्ष्मं पिष्ट्वाऽम्बुना वर्तिः कृता कुसुमिकाभिधा ।
तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिनुत् ॥
एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मात्रा सार्धहरेणुका ॥५॥

अन्वयः-तिलपुष्पाणि अशीतिः, पिप्पलितण्डुलाः षष्टिः, जातीपुष्पाणि पञ्चाशत्, मरिचानि तु षोडश (एतत् सर्वं) अम्बुना पिष्ट्वा कृता कुसुमिका वर्तिः तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी (भवति), एतस्याः अञ्जने सार्धहरेणुका मात्रा [illegible] ॥

તલનાં ફૂલ ૮૦, પીપરના દાણા ૬૦, જાઈનાં ફૂલ ૫૦ અને મરી ૧૬, આટલાંને પાણીમાં ઝીણાં વાટી જે વાટ કરાય તે 'કુસુમિકા' નામની વર્તિ તિમિરને, સફેદ ડોળા ઉપરનાં રાતાં ચાઠાંને તથા ફૂલાંને મટાડે છે અને માંસની વૃદ્ધિને પણ તોડે છે. આ વાટને આંજવામાં મેંદીના દોઢ બીજ જેટલા વજનની માત્રા કહેલી છે. ૪,૫

टीका-कुसुमिका रोपणी वटी ।

સ્નેહની વર્તિ

धात्र्यक्षपथ्यावीजानि एकद्वित्रिगुणानि च ॥६॥
पिष्ट्वा वर्तिं जलैः कुर्यादञ्जनं द्विहरेणुकम् ।
नेत्रस्रावं हरत्याशु वातरक्तरुजं तथा ॥७॥

अन्वयः-धात्र्यक्षपथ्यावीजानि च एकद्वित्रिगुणानि जलैः पिष्ट्वा वर्तिं (कृत्वा) द्विहरेणुकम् अञ्जनं कुर्यात्, (तत्) नेत्रस्रावं तथा वातरक्तजम् आशु हरति ॥

આમળાંના ઠળિયાનો ગર્ભ એક ભાગ, બહેડાંના ઠળિયાનો ગર્ભ બે ભાગ અને હરડેના ઠળિયાનો ગર્ભ ત્રણ ભાગ પાણીમાં વાટી, વાટ કરીને બે વટાણા જેટલી આંજવી. આ અંજન નેત્રનું ઝરવું તથા વાતરક્તનો વિકાર તરત મટાડે છે. ૬,૭

લેખની રસક્રિયા

तुत्थमाक्षिकसिन्धूत्थसिताशङ्खमनःशिलाः ।
गैरिकं सिन्धुफेनं च मरिचं चेति चूर्णयेत् ॥९॥
संयोज्य मधुना कुर्यादञ्जनार्थं रसक्रियाम् ।
वर्त्मरोगार्मतिमिरकाचशुक्रहरीं पराम् ॥१०॥

अन्वयः-तुत्थमाक्षिकसिन्धूत्थसिताशङ्खमनःशिलाः गैरिकं च सिन्धुफेनं च मरिचम्-इति चूर्णयेत् (तत् चूर्णं) मधुना संयोज्य अञ्जनार्थं (युञ्जीत,) वर्त्मरोगार्मतिमिरकाचशुक्रहरीं परां रसक्रियां कुर्यात् ॥

મોરથુથુ, સોનામખી, સિંધાલૂણ, સાકર, શંખનું ચૂર્ણ, મણશીલ, ગેરુ, સમુદ્રફીણ અને મરી ખૂબ વાટી મધમાં કાલવીને આંજવા માટેની રસક્રિયા કરવી-એટલે રસાંજનરૂપે તે આંજવું; જેથી પાંપણના રોગ, ડોળા ઉપરનો મસ જેવો અર્મરોગ, તિમિર, મોતિયા અને ફૂલાનો તે અત્યંત નાશ કરે છે. ૯,૧૦

રોપણી રસક્રિયા

रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला ।
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचं तथा ॥११॥
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचं तथा ॥
एतत्समांशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्नवर्त्मनोः ।
अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥१२॥

अन्वयः-रसाञ्जनं सर्जरसः जातीपुष्पं मनःशिला समुद्रफेनः लवणं गैरिकं तथा मरिचम्-एतत् समांशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्नवर्त्मनोः अञ्जनं (कृतं चेत्) क्लेदकण्डूघ्नं च पक्ष्मणां प्ररोहणम् (भवति)

રસવંતી, રાળ, જાઈનાં ફૂલ, મણશીલ, સમુદ્રફીણ, સિંધાલૂણ, ગેરુ, અને મરી એટલાં સમભાગે લઈ મધમાં ઝીણાં વાટીને ઝરતી પાંપણમાં અંજન કર્યું હોય તો પાંપણની ભીનાશ તથા ચળ મટે છે અને ખરી પડતા પાંપણના વાળ ઊગે છે. ૧૧,૧૨

સ્નેહની રસક્રિયા

कतकस्य फलं घृष्ट्वा मधुना नेत्रमञ्जयेत् ।
ईषत्कर्पूरसहितं स्मृतं नेत्रप्रसादनम् ॥१३॥

अन्वयः-कतकस्य फलम् ईषत्कर्पूरसहितं मधुना घृष्ट्वा नेत्रम् अञ्जयेत्, (तत्) नेत्रप्रसादनं स्मृतम् ॥

નિર્મળીના ફળને તથા થોડાક કપૂરને મધમાં ઘસી નેત્રમાં તે આંજવું; તે આંખને સ્નિગ્ધતાપૂર્વક સ્વચ્છ કરે છે. ૧૩

લેખન ચૂર્ણ

વસ્તાપદ્મકમુદ્રિકાભયાકુમ્ભમવિન્યવૈ।
માર્જને દ્રવ્યે નિત્યં સર્વાનક્ષિગદાન્ જયાત્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય —વસ્તાપદ્મકમુદ્રિકાભયાકુમ્ભવન્યસૈન્ધવો
નિત્યમ् માર્જને સર્વાન् અક્ષિગદાન् જયત् દ્રવ્યે ॥

દૂકડાની ઈંડાની છાલ, મણુશીલ, કથ, શંખ, ચંદન અને સિંધાલૂણના ચૂર્ણથી હમેશ આંખ આંજવાથી નેત્રના સઘળા રોગો અવશ્ય મટે છે ૧૪

ટીકા—વસ્ત—કુક્કુટ । તથા ચ નિઘણ્ટુ—
'કુ પત્ત્યા વસ્ત ચાણ્ડોઽથ શિખણ્ડિક' ઇતિ।

આ શ્લોકમાં 'વસ્ત' શબ્દનો અર્થ 'કૂકડો' કરેલ છે, તેમાં આ નિઘંટુ (શબ્દકોષ) પ્રમાણ છે—કૂકવાકુ વસ્ત ચરણાયુધ અને શિખંડિ એટલાં કૂકડાના સંસ્કૃત નામો છે ' ૧૪

રોપણ ચૂર્ણ

શંખાભાં રસકં પિષ્ટ્વા સમ્યગાપ્લાવ્ય વારિણા।
ગૃહીત્વા તદ્રજઃ સર્વં ત્યક્ત્વા ચૂર્ણમધોગતમ્ ॥ ૧૫ ॥
શુષ્કં તચ્ચ યદા સર્વં પર્પટીસદૃશં ભવેત્।
વિચૂર્ણ્ય ભાવયેત્સમ્યક્ ત્રિવેલં ત્રિફલારસૈઃ ॥ ૧૬ ॥
કર્પૂરસ્ય રજસ્તત્ર દશમાંશેન નિક્ષિપેત્।
અઞ્જયેન્નયનં તેન સર્વરોગપ્રશાન્તયે।
સમસ્તનેત્રરોગઘ્નં ચૂર્ણમેતન્ન સંશયઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ—શિલાયાં રસકં પિષ્ટ્વા વારિણા સમ્યક્ આપ્લાવ્ય તદ્રજઃ સર્વં ગૃહીત્વા, અધોગતં ચૂર્ણં ત્યક્ત્વા, તત્ ચ યદા સર્વં શુષ્કં (સત્) પર્પટીસદૃશં ભવેત્। (તત્) વિચૂર્ણ્ય ત્રિફલારસૈઃ ત્રિવેલં સમ્યક્ ભાવયેત્, તત્ર કર્પૂરસ્ય રજઃ દશમાંશેન નિક્ષિપેત્, તેન સર્વરોગપ્રશાન્તયે નયનમ् અઞ્જયેત્. એતત્ ચૂર્ણં સમસ્તનેત્રરોગઘ્નમ્ (અસ્તિ), ન સંશયઃ ॥

ખાપરની પથરમાં કકળાપરિયું વાટી, પાણીમાં સારી રીતે ભીંજવી રાખી તેની સઘળી આછ લઈ લેવી અને નીચે રહેલો ભૂકો દેઈ દેવો. એ સઘળી આછ સુકાઈને પોપડા જેવી થઈ જાય ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ત્રણ, બહેડાં તથા આમળાંના રસથી ત્રણ ભાવનાઓ સારી રીતે દેવી અને તેમાં તેના દશમા ભાગ જેટલું કપૂરનું ચૂર્ણ મેળવવું. એ ચૂર્ણથી સઘળા રોગોની શાંતિ માટે આંખને આંજવી; એ ચૂર્ણ નેત્રના સઘળા રોગોને મટાડે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૫-૧૭

રસોત્તમ ચૂર્ણ

અગ્નિતપ્તં હિ સૌવીરં નિષિઞ્ચેત્ ત્રિફલારસૈઃ।
સપ્તવેલં તથા સ્તન્યૈ ક્ષીર્યા સિક્તં વિચૂર્ણિતમ્ ॥
અઞ્જયેત્તેન નયને પ્રત્યહં ચક્ષુરોર્હિતમ્।
સર્વાનક્ષિવિકારાંસ્તુ હન્ત્યાદેતન્ન સંશયઃ ॥૧૯॥

અન્વય—સૌવીરમ् અગ્નિતપ્તં હિ (કૃત્વા) ત્રિફલારસૈઃ સપ્તવાર નિષિઞ્ચેત્, તથા ક્ષીર્યા સ્તન્યૈઃ સિક્તં વિચૂર્ણિતં (કુર્યાત્), તેન પ્રત્યહં નયને અઞ્જયેત્, એતત્ ચક્ષુષો હિતં (અસ્તિ) સર્વાન् તુ અક્ષિવિકારાન્ હન્યાત્ ન સંશયઃ ॥

ધોળા સુરમાને અગ્નિમાં તપાવી તપાવી સાતવાર ત્રણ, બહેડાં તથા આમળાંના રસમાં ઠારી મૂકવો, ફરી પણ તપાવીને સાત વાર સ્ત્રીના ધાવણમાં ઠારી પાડવો. પછી એ સુરમાનું ચૂર્ણ કરી હમેશ તેનાથી નેત્ર આંજવાં; એ નેત્રને હિતકારી થાય છે અને નેત્રસંબંધી સઘળા વિકારોનો નાશ કરે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૮,૧૯

ટીકા—સૌવીરં—શ્વેતાઞ્જનમ્ ॥

પ્રત્યંજન ક્રિયા

પ્રત્યંજન સેવનવિધિ

ગતદોષમપેતાશ્રુ પશ્યત્ સમ્યગક્ષિ।
મહાસ્યાક્ષિ યથાદોષં કાર્યં પ્રત્યઞ્જનં તતઃ ॥૧॥
ન ચાઞ્જનિર્ગતદોષેઽપ્રક્ષિપ્ય ધાવનં સમ્પ્રયોજયેત્।
પ્રત્યઞ્જને તત્ર વ્યાસ્ચૂર્ણં તીક્ષ્ણપ્રસાદનમ્ ॥૨॥

અન્વય—ગતદોષમ् અપેતાશ્રુ (ચ) સમ્યગક્ષિ સમ્યક્ પશ્યત્ અક્ષિ મહાસ્ય તત ... દોષં પ્રત્યઞ્જનં કાર્યમ્। અનિર્ગતદોષે અક્ષિ ધાવનં ન સમ્પ્રયોજયેત્ (તત્ર પ્રત્યઞ્જને) તત્ર તીક્ષ્ણપ્રસાદને પ્રત્યઞ્જને ચૂર્ણં સ્યાત્ ॥

નેત્રમાંથી દોષો ગયા પછી અને આંસુ પણ નીકળી ગયા પછી નેત્ર કંઈ પાણીની સામે સારી રીતે જોઈ શકે, ત્યારે નેત્રને ધોઈ નાખ્યા પછી દોષને અનુસરીને પ્રત્યંજન (ફરીવાર અંજન) આંજવું, પણ નેત્રમાંથી દોષ ગયા ન હોય ત્યાં સુધી આંખને ધોવી નહીં પછી આંખને ધોઈને તેમાં તીક્ષ્ણ

...થી થયેલો પરિતાપ દૂર કરનારું પ્રત્યંજન ચૂર્ણ આંજવું. ૧,૨

પ્રત્યંજન–નયનામૃત ચૂર્ણ

...ત આ પ્રમાણે:

...નાગે દ્રુતે તુલ્યં શુદ્ધં સૂતં વિનિક્ષિપેત્ ।
...ઞ્જનં તયોસ્તુલ્યં સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ ૩ ॥
...શાંશેન કર્પૂરં તસ્મિઞ્શ્ચાપિ વિનિક્ષિપેત્ ।
...પ્રત્યઞ્જનં નેત્રગદજિન્નયનામૃતમ્ ॥ ૪ ॥

अन्वयः–शुद्धनागे द्रुते तुल्यं सूतं विनिक्षिपेत्, ... तुल्यं कृष्णाञ्जनं, सर्वम् एकत्र चूर्णयेत्, तस्मिन् ... दशमांशेन कर्पूरं विनिक्षिपेत्, एतत् नयनामृतं ... प्रत्यञ्जनं नेत्रगदजित् (स्यात्) ॥

શુદ્ધ કરેલા સીસાને પિગળાવી તેમાં ...ના જેટલો જ શુદ્ધ પારો નાખવો; અને ...ના વજન જેટલું સ્રોતાંજન એટલે કાળો ...મો નાખવો. પછી એ સર્વ ચૂર્ણ એકઠું ...ી તેમાં તેના દશમા ભાગે કપૂર નાખવું. ...'નયનામૃત' નામનું પ્રત્યંજન (આંજવાથી) ...ના રોગોને મટાડે છે. ૩,૪

टीका–कृष्णाञ्जनं–स्रोतोञ्जनम् । तथा च मदनपालः– स्रोतोऽञ्जनं तु तद्विद्यादञ्जनाभं यदञ्जनम् । नयनामृतं ...ञ्जनम् । કૃષ્ણાંજન–કાળા સુરમાને સ્રોતાંજન ...કહે છે. મદનપાલ નિઘંટુમાં કહ્યું છે કે– ...જેવો કાળો સુરમો થાય છે, તેને સ્રોતાંજન નામે જાણવો.

દૃષ્ટિને સ્વચ્છ કરનારી સળી

...ત્રિફલામૃઙ્ગશુણ્ઠીનાં રસૈસ્તદ્વચ્ચ સર્પિષા ।
...મૂત્રમધ્વજાક્ષીરૈઃ સિક્તો નાગઃ પ્રતાપિતઃ ।
...શલાકા હરત્યેવ સર્વાન્ નેત્રભવાન્ ગદાન્ ॥૫

अन्वयः–प्रतापितः नागः त्रिफलामृङ्गशुण्ठीनां रसैः ... सर्पिषा च गोमूत्रमध्वजाक्षीरैः सिक्तः (कार्यः), ...शलाका नेत्रभवान् सर्वान् गदान् हरति एव ॥

શુદ્ધ સીસાને વારંવાર તપાવી તપાવીને ...રડાં, બહેડાં તથા આમળાંના રસમાં, ઘીમાં, ...મૂત્રમાં, મધમાં અને બકરીના દૂધમાં ઠંડું ...ડવું. પછી એ સીસાની બનાવેલી સળી ...નેત્રમાં ફેરવી આંજવાથી) નેત્રસંબંધી સઘળા ...ોગોનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૫

ભૈષજ–ભક્ષણ–સમય

ઔષધ ખાવાનો વખત

ભૈષજ્યમભ્યવહરેત્પ્રભાતે પ્રાયશો બુધઃ ।
કષાયાંસ્તુ વિશેષેણ તત્ર ભેદસ્તુ દર્શિતઃ ॥૧॥
જ્ઞેયઃ પઞ્ચવિધઃ કાલો ભૈષજ્યગ્રહણે નૃણામ્ ॥૨॥
કિઞ્ચિત્સૂર્યોદયે જાતે તથા દિવસભોજને ।
સાયન્તને ભોજને ચ મુહુશ્ચાપિ તથા નિશિ ॥૩॥

अन्वयः–बुधः भैषज्यम् प्रायशः प्रभाते अभ्यवहरेत्, कषायान् तु विशेषेण, तत्र भेदः तु (एवं) दर्शितः (अस्ति) ॥ नृणां भैषज्यग्रहणे पञ्चविधः कालः ज्ञेयः–किञ्चित् सूर्योदये जाते, तथा दिवसभोजने, च सायंतने भोजने, अपि च मुहुः, तथा निशि ॥

સમજુ માણસે ઔષધોને લગભગ પ્રાતઃકાળમાં ખાવાં અને ઉકાળા તો ખાસ પ્રાતઃકાળમાં જ પીવા; છતાં તેમાં જે ભેદ છે. તે આ રીતે બતાવેલ છેઃ માણસો માટે ઔષધ લેવાના સમય આ રીતે પાંચ પ્રકારના જાણવા. કાંઈક સૂર્યોદય થયા પછી, દિવસનું ભોજન કરવાના સમયે, સાયંકાળનું ભોજન કરવાના વખતે, વારંવાર અને રાત્રે પણ ઔષધો ખાવાં. ૧–૩

પહેલો પ્રભાત સમય

પ્રાયઃ પિત્તકફોદ્રેકે વિરેકવમનાર્થયોઃ ।
લેખનાર્થે ચ ભૈષજ્યં પ્રભાતેઽનન્નમાહરેત્ ॥ ૪ ॥

अन्वयः–पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः च लेखनार्थे प्रायः प्रभाते अनन्नं भैषज्यम् आहरेत् ॥

પિત્તનો કે કફનો વધારો થયો હોય, રેચ લેવો હોય, વમન કરવું હોય કે મળોને ઉખેડવા હોય તો લગભગ પ્રાતઃકાળમાં નરણે કોઠે જ ઔષધો ખાવાં. ૪

બીજો ભોજનની આદિ, મધ્ય કે અંત સમય

ભૈષજ્યં વિગુણેઽપાને ભોજનાગ્રે પ્રશસ્યતે ।
અરુચૌ ચિત્રભોજ્યૈશ્ચ મિશ્રં રુચિરમાહરેત્ ॥ ૫ ॥
સમાનવાતે વિગુણે મન્દેઽગ્નાવતિદીપનમ્ ।
દદ્યાદ્ભોજનમધ્યે ચ ભૈષજ્યં કુશલો ભિષક્ ॥૬॥
વ્યાનકોપે તુ ભૈષજ્યં ભોજનાન્તે સમાહરેત્ ।
હિક્કાક્ષેપકકમ્પેષુ પૂર્વમન્તે ચ ભોજનાત્ ॥૭॥

अन्वयः–अपाने विगुणे भोजनाग्रे भैषज्यं प्रशस्यते, अरुचौ चित्रभोज्यैः मिश्रं रुचिरम् आहरेत्, समानवाते विगुणे (वा) अग्नौ मन्दे (सति) कुशलः भिषक्

भोजनमध्ये भैषज्यं दद्यात्, व्यानकोपे तु भोजनान्ते भैषज्यं प्रयुञ्जीत, हिक्काक्षेपककम्पेषु भोजनात् पूर्वं च अन्ते (भैषज्यम्) प्रयोजयेत् ॥

અપાનવાયુ બગડ્યો હોય તો દિવસના ભોજનની પહેલાં ઓષધ ખાવું તે ઉત્તમ છે; અરુચિ થઈ હોય તો ખાવાના વિચિત્ર પદાર્થોની સાથે રુચિકારક ઓષધ ખાવું; રોગીનો (નાભિસ્થલમાં રહેનારો) સમાનવાયુ બગડ્યો હોય અને અગ્નિ મંદ થયો હોય તો કુશળ વૈદ્યે અગ્નિને અત્યંત પ્રદીપ્ત કરનારું ઓષધ ભોજનના મધ્યમાં ખવરાવવું. (સર્વ શરીરમાં રહેનાર) વ્યાન વાયુનો કોપ થયો હોય તો ભોજનની અંતે ઓષધ ખવરાવવું હેડકી, આક્ષેપક વાયુ કે કંપના રોગમાં તો જમ્યા પહેલાં અને જમ્યા પછી પણ ઓષધ ખાવું. ૫-૭

ત્રીજો સાંજના ભોજનનો સમય

उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ।
ग्रासग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सान्ध्यभोजने ॥८॥
प्राणे प्रदुष्टे सान्ध्यस्य भुक्तस्यान्ते प्रदीयते ।
औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात् तृतीयकः ॥९॥

अन्वय—स्वरभङ्गादिकारिणि उदाने वाते कुपिते सान्ध्यभोजने ग्रासग्रासान्तरे भैषज्यं देयम्, प्राणे प्रदुष्टे धीरैः प्रायशः सा-- भुक्तस्य अन्ते औषधं प्रदीयते, अयं तृतीयकः कालः स्यात् ॥

(ગળામાં રહેતો કોઈ) સ્વરભંગ વગેરે કરનાર ઉદાનવાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તો સાયંકાળના ભોજનમાં કોળિયે કોળિયે ઓષધ ખવરાવવું. (હૃદયમાં રહેતા) પ્રાણ વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તો ધીરજવાળા વૈદ્યોએ ઘણું કરી સાયંકાળનું ભોજન કરાવ્યા પછી ઓષધ ખવરાવવું, એ ત્રીજો સમય છે. ૮,૯

ચોથો વારંવારનો સમય

मुहुर्मुहुश्च तृट्छर्दिहिक्काश्वासगरेषु च ।
सान्नं च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ॥१०॥

अन्वय—तृट्छर्दिहिक्काश्वासगरेषु च मुहुः च मुहुः च सान्नं च भेषजं दद्यात्, इति चतुर्थकः कालः (ज्ञेयः) ॥

તરશ, ઊલટી, હેડકી, શ્વાસ કે ઝેરની પીડા હોય તો અન્નની સાથે વારંવાર ઓષધ ખવરાવવું, એ ચોથો સમય છે. ૧૦

પાંચમો રાત્રે ભોજન વિનાનો સમય

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने बृंहणे तथा ।
पाचने शमने देयमनन्नं भेषजं निशि ॥११॥

अन्वय—ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने बृंहणे पाचने तथा शमने निशि अनन्नं भेषजं देयम् ॥

હાંસડીની ઉપરના વિકારો હોય અને લેખનક્રિયા, બૃંહણક્રિયા, પાચનક્રિયા કે શમનક્રિયા કરવી હોય તો રાત્રે ભોજન આપ્યા વગર ઓષધ ખવરાવવું. ૧૧

નરણે કોઠે ઓષધ લેવા વિષે

वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं,
हन्यात्तथामयमसंशयमाशु चैव ।
तद्बालवृद्धयुवतीमृदवश्च पीत्वा
ग्लानिं परां प्रपन्नति चाशु बलक्षयं च ॥१२॥

अन्वय—अन्नहीनं भेषजं वीर्याधिकं भवति, तत् च असंशयम् आशु आमयं हन्यात्, (किंतु) -----मृदवः पीत्वा तत् (औषधं) परां ग्लानिं च आशु च बलक्षयं भवति ॥

નરણે કોઠે ઓષધ જો લીધું હોય તો ઓષધની શક્તિ અધિક થાય છે, અને તે ઓષધ અવશ્ય તરત રોગને મટાડે છે; પણ બાળક, વૃદ્ધ, જુવાન સ્ત્રીઓ કે કુણી પ્રકૃતિવાળા માણસો, નરણે કોઠે ઓષધ પીએ તો તેઓને ઘણો જ કંટાળો કે ગ્લાનિ થાય; જેથી તરત તેમના શરીરના બળનો તે ક્ષય કરે છે ૧૨

ખોરાક સાથે ઓષધ લેવાથી ફાયદા

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्या-
दन्नावृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति ।
पतन्ति स्थविरबालकभीरुनारी-
प्राग्भोजनात् यद्विहितं भिषक् तत् तद्वत् ॥१३॥

अन्वय—अन्नावृतं (भेषजं) शीघ्रं विपाकम् उपयाति, बलं च न हिंस्यात्, वदनात् मुहुः न निरेति, स्थविर-बालकभीरुनारी एतत् हितं (भवति), भोजनात् प्राक् च यत् (औषधम्) विहितं (स्यात्,) तत् तद्वत् भिषक् (पुनः) भवति) ॥

અન્નમાં વીંટીને લીધેલું ઓષધ તરત પચી જાય છે, બળનો ક્ષય કરતું નથી અને

મોઢાંમાંથી વારંવાર બહાર નીકળી જતું નથી; માટે વૃદ્ધને, બાળકને, દુર્બળ શરીરવાળાઓને તથા સ્ત્રીઓને તો એ રીતે જ ઔષધ આપવું હિતકારી છે; વળી ભોજન કર્યા પહેલાં ઔષધ લેવાય તોપણ તે ઔષધ અન્નથી વીંટીને લીધાના જેવો જ ગુણ કરે છે. ૧૩

ટીકા—તદ્વત્ ગ્રાસામૃતવત્, ભેષજમિતિ શેષઃ ।

અયોગ્ય રીતે ઔષધ લેવાથી નુકસાન

ઔષધશેષે ભુક્તં, ભોજનશેષે યદૌષધં પીતમ્ ।
ન કરોતિ ગદોપશમં, પ્રકોપયત્યન્યરોગાંશ્ચ ॥૧૪॥

અન્વયઃ—ઔષધશેષે ભુક્તં, ભોજનશેષે વા પીતં યત્ ઔષધં (તત્) ગદોપશમં ન કરોતિ, અન્યરોગાન્ ચ પ્રકોપયતિ ॥

ઔષધ થોડુંક બાકી રહે છતાં જમી લેવામાં આવે અથવા ભોજન થોડુંક બાકી હોય છતાં તે વખતે જે ઔષધ લેવાય, તે ઔષધ રોગોને શાંત કરતું નથી, એટલું જ નહીં પણ ઊલટું બીજા રોગોને કોપાવે છે.

ટીકા—પીતમિત્યુપલક્ષણં લીઢાદિકં ચ ।

ઔષધ પચ્યા તથા ન પચ્યાનાં ચિહ્નો

અનુલોમોઽનિલઃ સ્વાસ્થ્યક્ષુત્તૃષ્ણાસુમનસ્કતાઃ ।
લઘુત્વમિન્દ્રિયોદ્ગારશુદ્ધિર્જીર્ણૌષધાકૃતિઃ ॥ ૧૫ ॥
ક્લમો દાહોઽઙ્ગસદનં ભ્રમમૂર્ચ્છાશિરોરુજઃ ।
અરતિર્બલહાનિશ્ચ સાવશેષૌષધાકૃતિઃ ॥ ૧૬ ॥

પવન અનુકૂળ ચાલે, સ્વસ્થપણું થાય, ભૂખ અને તરશ લાગે, મનમાં પ્રસન્નતા થાય, શરીરમાં હલકાઈ થાય અને ઓડકાર ચોખ્ખા આવે, એ ઔષધ પચ્યાનાં ચિહ્નો છે; તેમજ ગ્લાનિ કે બેચેની થાય, બળતરા થાય, અંગમાં પીડા થાય, ભ્રમ થાય, મૂર્છા થાય, માથું દુખે, અરુચિ થાય અને બળની હાનિ થાય, એ ઔષધ ન પચ્યાનાં ચિહ્નો છે. ૧૫,૧૬

ઔષધ ખાવાના સમયે ભગવાન ચરકે કહેલી વિધિ

અથ ભેષજભક્ષણવિધિમાહ ચરકઃ—હવે ભગવાન ચરક ઔષધ ખાવાની વિધિ કહે છે :

દેવાન્ ગુરૂંસ્તથા વિપ્રાન્ પૂજયિત્વા પ્રણમ્ય ચ ।
આશિષશ્ચ સમાદાય શ્રદ્ધયા ભેષજં ભજેત્ ॥૧૭॥
રસાયનમિવર્ષીણાં દેવાનામમૃતં યથા ।
સુધેવોત્તમનાગાનાં ભૈષજ્યમિદમસ્તુ તે ॥ ૧૮ ॥
બ્રહ્મદક્ષાશ્વિરુદ્રેન્દ્રભૂચન્દ્રાર્કાનિલાનલાઃ ।
દેવાશ્ચ સૌષધિગ્રામા ભૂમિદેવાશ્ચ પાન્તુ વઃ ॥૧૯॥
ઔષધં હેમરજતમૃદ્ભાજનપરિસ્થિતમ્ ।
પિબેદાપ્તજનસ્યાગ્રે પ્રસન્નવદનેક્ષણઃ ॥ ૨૦ ॥
વિશ્રાન્તસ્તૂપવિશ્યાથ પીત્વા પાત્રમધોમુખમ્ ।
નિક્ષિપ્યાચમ્ય સલિલં તામ્બૂલાદ્યુપયોજયેત્ ॥૨૧

અન્વયઃ—દેવાન્ ગુરૂન્ તથા વિપ્રાન્ પૂજયિત્વા ચ પ્રણમ્ય ચ (તેષામ્) આશિષઃ સમાદાય શ્રદ્ધયા ભેષજં ભજેત્, ઋષીણાં રસાયનમ્ ઇવ, દેવાનામ્ અમૃતં યથા ઉત્તમનાગાનાં સુધા ઇવ ઇદં ભૈષજ્યં તે (આરોગ્યદાયિ વલદં ચ) અસ્તુ । (કિં ચ) બ્રહ્મદક્ષાશ્વિરુદ્રેન્દ્રભૂચન્દ્રાર્કાનિલાનલાઃ ચ સૌષધિગ્રામાઃ દેવાઃ ચ ભૂમિદેવાઃ વઃ પાન્તુ । (તતઃ) પ્રસન્નવદનેક્ષણઃ (રોગી) આપ્તજનસ્ય અગ્રે હેમરજતમૃદ્ભાજનપરિસ્થિતમ્ ઔષધં પિબેત્ ॥ (તદા) વિશ્રાન્તઃ (સન્) ઉપવિશ્ય અથ (ભેષજં) પીત્વા પાત્રમ્ અધોમુખં નિક્ષિપ્ય સલિલમ્ આચમ્ય તામ્બૂલાદિ ઉપયોજયેત્ ॥

દેવતાઓને, ગુરુઓને તથા બ્રાહ્મણોને પૂજી, પ્રણામ કરી તેઓના આશીર્વાદ લઈને શ્રદ્ધાથી ઔષધ સેવવું. ગુરુઓ તથા બ્રાહ્મણો પણ તે વેળા રોગીને આશીર્વાદ આપે કે 'જેમ ઋષિઓને રસાયને અને દેવતાઓને તથા ઉત્તમ નાગોને અમૃતે રોગરહિત તથા બલિષ્ઠ કર્યા છે, તેમ આ ઔષધ તમને રોગરહિત અને બલિષ્ઠ કરો; તેમ જ બ્રહ્મા, દક્ષ, અશ્વિનીકુમાર, રુદ્રો, ઇંદ્ર, પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, બીજા દેવતાઓ, ઔષધિઓના સમૂહો અને બ્રાહ્મણો તમારી રક્ષા કરો.' પછી રોગીએ પોતાનું મુખ અને નેત્ર પ્રસન્ન રાખી પોતાના સ્નેહી અને હિતૈષી લોકોની આગળ સોનાના, રૂપાના કે માટીના વાસણમાં રાખેલું ઔષધ પી જવું. તે વેળા વિશ્રામ લઈ બેઠાં બેઠાં ઔષધ પી ગયા પછી ઔષધના વાસણને જમીન પર ઊંધું વાળી દઈ જળથી આચમન કરીને નાગરવેલનાં પાન આદિનો ઉપયોગ કરવો. ૧૭–૨૧

ઇતિશ્રી મિશ્રલટકના પુત્ર શ્રીભાવમિશ્રે રચેલા ભાવપ્રકાશમાં છઠ્ઠું પ્રકરણ સમાપ્ત

૭ : રોગિ-પરીક્ષા પ્રકરણ

ચિકિત્સા માટે વાગ્ભટે કહેલી રોગીની પરીક્ષા

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम्।
आयुरादि दृशा स्पर्शाच्छीतादि प्रश्नतः परम्॥१॥

अन्वयः—(वैद्यः) दर्शन-स्पर्शन-प्रश्नैः च रोगिणं परीक्षेत। (तत्र) आयुरादि दृशा, स्पर्शात् शीतादि, परं प्रश्नतः (परीक्षेत)॥

દર્શનથી, સ્પર્શથી અને પૂછવાથી રોગીની પરીક્ષા કરવી; તેમાં દર્શનથી એટલે રોગીનાં નેત્ર, જીભ તથા મૂત્ર આદિને જોઈને આયુષની અને રોગનું સાધ્યપણું કે અસાધ્યપણું વગેરેની પરીક્ષા કરવી; સ્પર્શથી એટલે રોગીના શરીરનો સ્પર્શ કરી ઠંડી, ગરમી, કોમળપણું અને કઠણપણું-વગેરેની પરીક્ષા કરવી અથવા નાડીની પરીક્ષા કરવી, બાકીનું બીજું પૂછવાથી એટલે રોગીને પૂછી તેના પેટનું હલકાપણું, ભારેપણું, તરશ, તરશનો અભાવ, ભૂખ, ભૂખનો અભાવ, બળ અને બળનો અભાવ આદિની પરીક્ષા કરવી. ૧

टीका—आयुरादि—आदिपदात् साध्यत्वासाध्यत्वादि, दृशा—दर्शनेन, अत्र 'संपदादिभ्यः क्विप्' इति भावे क्विप्। स्पर्शात्—स्पर्शनम्, शीतादि शीतोष्णमृदुकठिनत्वादि—' भावे परीक्षणं च। प्रश्नतः—उदरस्य लघुत्वगुरुत्वतृष्णाक्षुधा-बलाबल आदि॥ तत्र दर्शने नेत्रजिह्वामूत्रादीनां ग्रहणम्। 'दृश्' ધાતુના પાણિનીય સૂત્ર ૩-૩-૯૪ ઉપરના 'संपदादिभ्यः क्विप्' એ વાર્તિકથી ભાવ અર્થમાં 'क्विप्' પ્રત્યય થયો છે (આકૃતિનો અર્થ ઉપર છે)

વૈદ્યોને મૂંઝવે એવા વિકારો

मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च।
तथा दुष्परिमृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकम्॥२॥

अन्वयः—मिथ्यादृष्टाः तथा च दुराख्याताः तथा च दुष्परिमृष्टाः विकाराः चिकित्सकं मोहयेयुः एव॥

ખોટી રીતે જોયેલા, ખોટી રીતે કહેલા અને ખોટી રીતે પૂછેલા વિકારો વૈદ્યોને મૂંઝવે જ છે (માટે વૈદ્યે વિકારોને બરાબર જોવા તથા બરાબર પૂછવા; તેમ જ રોગીએ પણ બરાબર સત્ય કહેવા.) ૨

ત્રણે દોષ ઉપરથી નેત્રની પરીક્ષા

नेत्रं स्याद्वातरूक्षं धूम्रवर्णं तथारुणम्।
कोटरान्तःप्रविष्टं च तथा स्तब्धविलोकनम्॥
हरिद्राभं च वा रक्तं वा हरितं तथा।
दीप्त्यापि सदाहं च नेत्रं स्यात्पित्तकोपतः॥
बहुलाश्रुकफात्स्निग्धं स्यात्सलिलप्लुतम्
तथा धवलवर्णं च ज्योतिर्हीनं बलान्वितम्॥
नेत्रं द्विदोषजातस्यात् दोषद्वयलक्षणम्।
त्रिदोषलिङ्गसंयुक्तं तन्मारयति रोगिणम्॥६॥
त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्तर्मग्नं भवेत्।
त्रिभिः अपि प्रान्तेनोन्मीलितमपि॥७॥

अन्वयः—वातात् नेत्रं रूक्षं धूम्रवर्णं अरुणं च कोटरान्तःप्रविष्टं तथा स्तब्धविलोकनं स्यात्, पित्तकोपात् नेत्रं हरिद्राभवर्णं वा रक्तं वा हरितं (स्यात्) दीप्त्या च सदाहं स्यात्, कफात् बहुलाश्रु स्निग्धं सलिलप्लुतं तथा धवलवर्णं च ज्योतिर्हीनं बलान्वितं स्यात्, द्विदोषात् नेत्रं दोषद्वयलक्षणं स्यात्, त्रिदोषलिङ्गं तत् रोगिणं मारयति, (तथा च) त्रिदोषदूषितं नेत्रं मग्नम् अन्तर्मग्नं भवेत्, त्रिभिः दूषितं अपि (तत्) प्रान्तेन उन्मीलितं अपि॥

વાયુના પ્રકોપથી નેત્ર રૂક્ષ, ધુમાડા જેવા ભૂખરા રંગવાળાં, રાતાં, ખાડા રીતે એક અને ઊંડાં પેસી ગયેલાં થાય, પિત્તના પ્રકોપથી નેત્ર હળદરના ટુકડાના જેવા રંગનાં, અથવા રાતાં, અથવા હરિયાળા રંગનાં, તીવ્ર તરેહ આગ્નિવાળાં અને બળતરાવાળાં થાય છે; કફનો વધારો કે પ્રકોપ થવાથી નેત્ર સ્નિગ્ધ, પાણીથી વ્યાપ્ત, પીળા રંગવાળાં, તેજ વગરનાં અને બળ કે શક્તિવાળાં થયેલાં હોય છે ને દોષના વધારાથી કે પ્રકોપથી નેત્રમાં બે દોષનાં લક્ષણો દેખાય છે; અને ત્રણે દોષનાં લક્ષણો નેત્રમાં જોવામાં આવે તો તેઓ રોગીને મારી નાખે છે; જો ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલાં નેત્રો બહુ જ ઊંડાં ઊતરી ગયેલાં, પાણીને ઝરી રહેલાં તથા છેડાના ભાગથી (માંડ) ઉઘડી શકતાં જણાય છે. ૩-૭

ત્રણ દોષોથી જીભની પરીક્ષા

शाकपत्रसमा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात्।
रक्ता श्यावा भवेत्पित्तात्...माद्री पञ्चमा कफात्॥८॥
परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके।
...दोषद्वयाऽधिक्ये दोषलिङ्गसमन्वया॥९॥

સ્ફુટ થાય, કફ અધિક હોય તો ત્રીજી આંગળીની નીચે સ્ફુટ થાય; વાયુ તથા પિત્ત અધિક હોય તો અંગૂઠા પાસેની આંગળી તથા વચલી આંગળીના મધ્યમાં સ્ફુટ થાય; વાયુ તથા કફ અધિક હોય તો છેલ્લી અને તેની પાસેની આંગળીના મધ્યમાં સ્ફુટ થાય, પિત્ત તથા કફ અધિક હોય તો વચલી અને તેની પાસેની અનામિકા આંગળીની મધ્યમાં સ્ફુટ થાય અને ત્રણે દોષોનો પ્રકોપ હોય તો (છેલ્લી સિવાયની) ત્રણે આંગળીઓમાં સ્ફુટ થાય. વાયુ અધિક હોય તો નાડી વાંકી ચાલે; પિત્ત અધિક હોય તો કૂદી કૂદીને ચાલે; કફ અધિક હોય તો ધીમે ધીમે ચાલે; ત્રણે દોષના પ્રકોપથી અત્યંત ઉતાવળી ચાલે; વાયુનો તથા પિત્તનો વધારો હોય તો વાંકી કૂદી કૂદીને ચાલે; વાયુનો તથા કફનો વધારો હોય તો વાંકી અને ધીમી ચાલે; અને પિત્તનો તથા કફનો વધારો હોય તો કૂદી કૂદીને ધીમી ચાલે; કામથી તથા ક્રોધથી ઉતાવળી ચાલે અને ચિંતા કે ભય હોય તો ક્ષીણ થયેલી જણાય છે. જે નાડી થોભી થોભીને ચાલે, ઠેકાણેથી ખસી ગયેલી હોય, અત્યંત ક્ષીણ હોય અને ટાઢી થઈ ગઈ હોય, તે નાડી પ્રાણનો નાશ કરે છે, એમાં સંશય નથી. તાવના કોપથી નાડી ગરમ થાય અને વેગથી ચાલે; જેનો અગ્નિ મંદ થયો હોય અને ધાતુઓ ક્ષીણ થઈ હોય તેની નાડી બહુ જ ધીમી ચાલે. ભૂખ્યાની નાડી ચપળ થાય, તૃપ્ત થયેલાની નાડી સ્થિર થાય અને સુખિયાની નાડી પણ સ્થિરતાવાળી તથા બળવાળી હોય છે. ૧૧-૨૨

રોગ જાણવામાં પાંચ કારણો

हेतुश्चाद्यं समाप्तिः पूर्वरूपं च लक्षणम् ।
तथैवोपशयः पञ्च रोगविज्ञानहेतवः ॥ २३ ॥

अन्वय—हेतुः समाप्तिः च पूर्वरूपं लक्षणं तथा एव उपशयः—पञ्च रोगविज्ञानहेतवः (सन्ति) ॥

હેતુ, સમાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ અને ઉપશય—એ પાંચ (વૈદ્યને) રોગોનું બરાબર જ્ઞાન થવામાં કારણો છે.* ૨૩

હેતુ એટલે શું?

यत्तु न स्याद्विना येन तस्य तद्धेतुरुच्यते ।
शास्त्रे संव्यवहाराय तत्पर्यायानथाभ्यहे ॥ २४ ॥

* અહીં મૂળમાં 'रोगविज्ञानहेतवः' એમ કહીને સમજાવ્યું છે કે, 'રોગોનું વિશેષજ્ઞાન કરવામાં આ પાંચ અસાધારણ કારણો છે—અર્થાત્ 'व्यापारवद् असाधारणं कारणं करणम्—વ્યાપારયુક્ત જે અસાધારણ કારણ તે કરણ' એ ન્યાયશાસ્ત્રોક્ત કરણલક્ષણયુક્ત પાંચ કરણો છે' આ સિદ્ધાન્ત પ્રત્યેક આયુર્વેદાચાર્યોએ સ્વીકાર્યો છે, છતાં કેટલાક અતિશય અર્વાચીન વિદ્વાનો, એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત માનવા તૈયાર ન થઈ પોતાની આવી ભ્રમમૂલક માન્યતા દર્શાવી રહ્યા છે, કે 'नहि निदानादयो ज्ञानकरणानि, किन्तु ज्ञानविषयाः—આ નિદાનાદિ પાંચ, રોગોનાં જ્ઞાનનાં કરણો નથી, પણ જ્ઞાનના વિષયો છે' પોતાની આ માન્યતામાં તેઓ પ્રથમ તો વાગ્ભટનું આ વચન પ્રમાણ તરીકે જણાવે છે

'निदानं पूर्वरूपं च रूपं चोपशयस्तथा ।
संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम्' ॥
(अ. हृ. नि. अ. १)

પણ વાગ્ભટના આ શ્લોકનો આશય બરાબર નહિ સમજવાથી તેઓ ભ્રમમાં પડ્યા છે. આ શ્લોકમાં વાગ્ભટ આમ જ સ્પષ્ટ જણાવે છે, કે 'નિદાન, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય તથા સંપ્રાપ્તિ આ પાંચ પ્રકારનાં કારણો કે સાધનોથી રોગોનું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે;' અર્થાત્ 'एभिः पञ्चप्रकारैः सर्वे रोगाः विज्ञायन्ते वैद्येन—આ પાંચ પ્રકારનાં સાધનોથી વૈદ્ય રોગોને જાણે છે' આવી મૂળ સંસ્કૃત વાક્યરચનાને વ્યાકરણદૃષ્ટિએ અહીં વાગ્ભટ જણાવવા માગે છે, કેમકે વાગ્ભટના આ શ્લોકમાં 'रोगाणाम्' એ ષષ્ઠી વિભક્તિ 'विज्ञानम्' એ કૃદન્તના યોગમાં 'रोगाः' એ અસલી કર્મને બદલે બનેલી કર્મષષ્ઠી છે, આથી આમ જ સમજવું જોઈએ, કે 'રોગોનું જ્ઞાન કરવાની ક્રિયામાં વૈદ્ય કર્તા છે, રોગો જ એ જ્ઞાનક્રિયાના વિષયભૂત કર્મ છે, અને રોગોનું જ્ઞાન કરવારૂપ વૈદ્યની ક્રિયામાં નિદાનાદિ પાંચ તો કરણ કે સાધનો જ છે.'

વળી તે અર્વાચીન પંડિતો પોતાની ભ્રમ માન્યતામાં બીજું પ્રમાણ ચરકનું આ વચન લે છે 'तस्मात् ज्ञातीन् भिषग् अनुपहतसत्त्वबुद्धिर्हेतुलिङ्गौषधज्ञानमहतीत' (नि.–अ. १–११) પર

...નં કારણં હેતુર્નિમિત્તં ચ નિબન્ધનમ્ ।
...આયતનં તત્ર પ્રત્યયોઽપિ નિગદ્યતે ॥૨૫॥

...ન્વયઃ—યત્ તુ યેન વિના ન સ્યાત્ તત્ તસ્ય ...ચ્યતે । શાસ્ત્રે સંવ્યવહારાય તત્પર્યાયાન્ પ્રચક્ષ્મહે— ...નં કારણં હેતુઃ નિમિત્તં ચ નિબન્ધનં મૂલમ્ આયતનં ...ત્યયઃ અપિ નિગદ્યતે ॥

જે કંઈ જે વિના ન થાય તે તેનો હેતુ ...ય છે; શાસ્ત્રમાં બરાબર વ્યવહાર કરવા માટે તેના પર્યાયો અમે કહીએ છીએ-નિદાન, કારણ, હેતુ, નિમિત્ત, નિબંધન, મૂલ, આયતન અને પ્રત્યય એટલા શબ્દો તે હેતુવાચક કહેવાય છે. ૨૪,૨૫

ટીકા—તત્ર હેતુઃ—વ્યાધીનાં જ્ઞાનાય હેતુર્યથા—વર્ષાર્તુરૂક્ષશ્રમહિમાનશનાનિ મૈથુનશોકચિન્તાભયાદયો વાતપ્રકોપહેતવો વાતજાન્ વ્યાધીન્ બોધયન્તિ । શરદૃતુકટ્વમ્લોષ્ણતીક્ષ્ણક્રોધતૃષ્ણાક્ષુધાભિઘાતાતપાદયઃ પિત્તપ્રકોપહેતવઃ પિત્તજાન્ વ્યાધીન્ બોધયન્તિ । વસન્તમધુરસ્નિગ્ધશીતાદયઃ કફપ્રકોપહેતવઃ કફજાન્ વ્યાધીન્ બોધયન્તિ ॥

તેમાં હેતુ—એટલે રોગોને જાણવા માટે તેમનાં કારણો આ હોય છે: વર્ષાઋતુ, રૂક્ષ પદાર્થો, શ્રમ, હિમ, ભોજનનો અભાવ, મૈથુન, શોક, ચિંતા અને ભય વગેરે વાયુના પ્રકોપનાં કારણો હોઈ તેઓ વાયુ સંબંધી રોગોને જણાવે છે. શરદ્ઋતુ, તીખા, ખાટા, ગરમ અને તીક્ષ્ણ પદાર્થો, ક્રોધ, તરશ, ભૂખ, પછડાટ અને તડકો વગેરે પિત્તનો પ્રકોપ થવાનાં કારણો હોઈ તેઓ પિત્તસંબંધી રોગોને જણાવે છે. વસંતઋતુ, મધુર, સ્નિગ્ધ અને શીત વગેરે પદાર્થો કફનો પ્રકોપ થવાનાં કારણો હોઈ કફ સંબંધી વ્યાધિઓને જણાવે છે. ૨૫

સંપ્રાપ્તિ એટલે શું?

યથા દુષ્ટેન દોષેણ યથા ચાનુવિસર્પતા ।
ઉત્પત્તિરામયસ્યાસૌ સંપ્રાપ્તિર્જાતિરાગતિઃ ॥૨૬॥

અન્વયઃ—યથા દુષ્ટેન દોષેણ યથા ચ અનુવિસર્પતા (દોષેણ) આમયસ્ય યા ઉત્પત્તિઃ અસૌ સંપ્રાપ્તિઃ જાતિઃ આગતિઃ (કથ્યતે) ॥

જુદાં જુદાં કારણોથી દુષ્ટ થયેલા દોષને લીધે તેમ જ અનેક પ્રકારે-ઊંચે, નીચે કે આડાઅવળા ફેલાતા એ દોષને જ લીધે

...આ વચનનો આવો સ્પષ્ટાર્થ પણ તેઓ સમજ્યા ...નથી; જેમકે-'અસ્ખલિત પ્રભાવશાળી બુદ્ધિવાળો ...હેતુ (નિદાન) આદિ પાંચ ભાવો-(એટલે ...તત ધરાવતાં કારણો)થી રોગોને બરાબર ...છે.' આ ચરકનું વચન ટાંકીને પણ તેઓએ ...રણદૃષ્ટિએ તે ઉપર વિચાર જ કર્યો નથી; તે ...માં મહર્ષિ ચરક પણ રોગોને જાણવાની ...માં વૈદ્યને કર્તા કહે છે, રોગોને એ ક્રિયાના ...(વિષયો) કહે છે, અને નિદાનાદિને એ ક્રિયામાં ...કે સાધનો જ સૂચવે છે.

વળી તે અર્વાચીન પંડિતો પોતાની માન્યતામાં ...નું આ વચન પણ પ્રમાણ ગણે છે-'તસ્યોપલ...નિદાન-પૂર્વરૂપ-રૂપ-ઉપશય-સંપ્રાપ્તિતઃ (નિ. અ. ૬)' પણ આ વચનનો યથાર્થ અર્થ જો સમ...ય તો તરત જણાય તેમ છે, કે નિદાનાદિ પાંચે ...ગો જાણવામાં કારણો જ છે; એ વચનનો આ ...ર્થ છે કે 'તસ્ય' એટલે તે રોગનું 'ઉપલબ્ધિઃ' ...એટલે જ્ઞાન, 'નિદાન-પૂર્વરૂપ-રૂપ-ઉપશય-સંપ્રાપ્તિતઃ-...એટલે નિદાનથી, પૂર્વરૂપથી, રૂપથી, ઉપશયથી તથા ...સંપ્રાપ્તિથી થાય છે' આ વચનમાં પણ 'તસ્ય' ...ને પછી, 'ઉપલબ્ધિઃ' એ કૃદન્તના યોગમાં થયેલી કર્મષષ્ઠી છે, તેથી આ વચન પણ મૂળ તો વ્યાકરણદૃષ્ટિએ આવી વાક્યરચના જણાવે છે-'સઃ ઉપલભ્યતે વૈદ્યેન નિદાન-પૂર્વરૂપ-રૂપ-ઉપશય-સંપ્રાપ્તિતઃ' આ વાક્યમાં 'સઃ' એટલે તે 'રોગ' એ કર્મ છે, પણ 'ઉપલભ્યતે ઇતિ ઉપલબ્ધિ'-એવું કૃદન્ત જોડાતાં તેને કર્મષષ્ઠી થઈ છે; અને છેલ્લું-'સંપ્રાપ્તિતઃ' એ પદ પણ અસલ તો-'સંપ્રાપ્તિભિઃ' એમ કરણાર્થે તૃતીયા વિભક્તિમાં જ છે, પણ ત્યાં ગ્રન્થકારે 'આદ્યાદિભ્ય ઉપસંખ્યાનમ્' એ વાર્તિકથી સાર્વવિભક્તિક 'તસિ' પ્રત્યય કરેલ છે; એટલે એકંદર આ વચન પણ રોગને જાણવાની ક્રિયામાં વૈદ્યને કર્તા, રોગને કર્મ તથા નિદાનાદિને કરણ જ સૂચવે છે;

વળી ચરકના આ વચનપર ટીકાકાર શ્રીચક્રપાણિદત્ત પણ આવી ટીકા લખે છે કે 'ઇદાનીં વ્યાધેર્જનકહેતુમભિધાય તથા તદ્ધેતુજન્યં ચ વ્યાધિમુક્ત્વા તસ્ય વ્યાધેર્જ્ઞાનોપાયમાહ-તસ્યેત્યાદિ ।' આમ ટીકા લખીને તે ટીકાકાર પણ આ જ જણાવે છે કે 'ભગવાન ચરક, હવે રોગ જાણવાના ઉપાય-સાધનો કહે છે.' આ ઉપરથી સાબિત થાય છે, કે નિદાનાદિ પાંચે, રોગો જાણવામાં ઉપાયભૂત કારણો-કરણો કે સાધનો જ છે. આ આશયને જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અહીં પંડિત શ્રીભાવમિશ્ર, 'રોગવિજ્ઞાનહેતવઃ' એ પદથી જણાવે છે.

રોગની જે પ્રાપ્તિ થાય તે સંપ્રાપ્તિ, જાતિ કે આગતિ કહેવાય છે. ૨૬

टीका—यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुगमेन दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां विसर्पण-मूर्ध्वाधस्तिर्यक्प्रभृतिगतिभेदेन, तथा च विसर्पता व्याधेर्जन्म या उत्पत्तिः सा सम्प्राप्तिः । ... पर्यायान् ... । सम्प्राप्तिर्व्याधीनां ज्ञानस्य हेतुः । यथा मिथ्याऽऽहारविहारकुपितवातादयः ... ज्वरोत्पत्तिं कुर्वन्ति, तथा ... दोषयति, तेषु ... चिकित्साविशेषश्च स्यात् ॥

વ્યાધિમાં વ્યવહાર કરવા માટે આ સંપ્રાપ્તિના જ પર્યાય—જાતિ તથા આગતિ કહ્યા છે. આ સંપ્રાપ્તિ પણ રોગોનું જ્ઞાન કરવામાં કારણ બને છે, જેમકે ખોટી રીતે સેવેલા આહારવિહારથી કુપિત થયેલા વાતાદિ દોષો આમાશયમાં જઈ રસને જે રીતે દૂષિત કરે છે અને તેથી કોઠાનો અગ્નિ જે રીતે બહાર નીકળે છે અને તાવને ઉત્પન્ન કરે છે, આ બધું સંપ્રાપ્તિ જણાવે છે. તેમજ રોગોની સંખ્યા, દોષોના અંશોની કલ્પના, વ્યાધિનું પ્રાધાન્ય, બળ તથા કાળને પણ સંપ્રાપ્તિ જ જણાવે છે, અને તે બધું જણાયા પછી જ જુદી જુદી ચિકિત્સા થઈ શકે છે.

સંપ્રાપ્તિના ઔપાધિક ભેદ; તેમાંની સંખ્યાસંપ્રાપ્તિ

संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥२७॥

अन्वय—सा (संप्राप्तिः) संख्याविकल्पप्राधान्य-बलकालविशेषेण भिद्यते, यथा अत्र (ग्रन्थे) एव वक्ष्यन्ते अष्टौ ज्वरा इति ॥

સંખ્યા, વિકલ્પ, પ્રાધાન્ય, બળ અને કાળના વિશેષો ઉપરથી તે સંપ્રાપ્તિ જુદી જુદી કહેવાય છે; જેમકે આ ગ્રંથમાં જ જ્વર આઠ પ્રકારનો અને અતિસાર છ પ્રકારનો, ઇત્યાદિ તે તે રોગોની સંખ્યા કહેવાશે. (તે ઉપરથી સંપ્રાપ્તિનો જે નિશ્ચય કરાય, તે સંખ્યાસંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે.) ૨૭

टीका—संख्यादीनां ये विशेषास्तैः सा सम्प्राप्ति-र्भिद्यते—भेदवती क्रियते इत्यर्थः । तत्र संख्या विशेषो—यथा ज्वरोऽष्टधा, अतीसारः षड्विध इत्यादि ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં આવ્યો છે.)

વિકલ્પસંપ્રાપ્તિ

विकल्पं विवृणोति—વિકલ્પસંપ્રાપ્તિને કહે છે

दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना ॥२८॥

अन्वय—समवेतानां दोषाणाम् अंशांशकल्पना विकल्पः (ज्ञेयः) ॥

ભેગા થયેલા દોષોમાં કયો દોષ અધિક છે, કયો દોષ મધ્યમ છે અને કયો દોષ ઓછો છે, એ રીતે દોષોના ભાગોની જે કલ્પના કરવી, તે વિકલ્પ કહેવાય છે. (એ વિકલ્પ ઉપરથી સંપ્રાપ્તિનો જે નિશ્ચય કરાય તે વિકલ્પસંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે. ૨૮

टीका—समवेतानां—सम्मिलितानां दोषाणाम् । अंशांश-कल्पना—हीनमध्याधिक्यभेदेन कल्पना विकल्पः । (અર્થ ભાષાંતરમાં સમાયો છે.)

પ્રાધાન્યસંપ્રાપ્તિ

प्राधान्यं विवृणोति—પ્રાધાન્યસંપ્રાપ્તિને કહે છે:

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥२९॥

अन्वय—व्याधेः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां प्राधान्य-मादिशेत् ॥

વ્યાધિના સ્વતંત્રપણાથી અને પરતંત્રપણાથી પ્રાધાન્ય કહી શકાય; અર્થાત્ જે રોગ સ્વતંત્ર હોય તે પ્રધાનવ્યાધિ અને જે રોગ એ સ્વતંત્ર વ્યાધિને અધીન હોય તે અપ્રધાનવ્યાધિ કહેવાય છે; જેમકે જ્વરને લીધે શ્વાસ આદિ વ્યાધિઓ થયા હોય તો જ્વર પ્રધાન અને શ્વાસ આદિ વ્યાધિઓ અપ્રધાન ગણાય છે. (એ રીતે પ્રધાનપણા ઉપરથી તથા અપ્રધાનપણા ઉપરથી સંપ્રાપ્તિનો જે નિશ્ચય કરાય, તે પ્રાધાન્યસંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે.) ૨૯

टीका—व्याधेः स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येण अप्राधान्यं च बोद्धव्यम् । यथा ज्वरस्य ज्वरस्य प्राधान्यं ज्वरजनितानां श्वासादीनामप्राधान्यम् । (અર્થ ભાષાંતરમાં આવ્યો છે.)

બલ-અબલ-સંપ્રાપ્તિ

हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥३०॥

अन्वय—हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैः (व्याधेः) बलाबलविशेषणम् (भवति) ॥

હેતુ આદિના સમગ્રપણાથી કે અમુક અંશો ઉપરથી રોગનાં બળ કે નિર્બળતા નક્કી

સમજાય છે; અર્થાત્ હેતુ, પૂર્વરૂપ અને
ે એ સંપૂર્ણ અંશોથી છે કે થોડા થોડા
ોથી છે ? એની પરીક્ષા ઉપરથી વ્યાધિના
ળપણાનો કે નિર્બળપણાનો જે નિશ્ચય
, તે બલાબલસંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે. ૩૦
ટીका-अत्रापि व्याधेरित्यनुवर्तते । हेत्वादेः-हेतु-
ात्माणाम्। कारत्स्न्येन-साकल्येन, अवयवैः-एकदेशैश्च,
ेलाबलयोर्विशेषणं-विशेषयोयः । અર્થ ભાષાંતર-
અપાયો છે.)

કાલસંપ્રાપ્તિ

कालं विवृणोति-કાલસંપ્રાપ્તિને કહે છે :

दिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः-नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैः यथामलं व्याधिकालः
ते)॥

રાત્રિ, દિવસ, ઋતુ અને ખાધેલું અન્ન
, એના જે જે અવયવો વડે જે જે દોષનો
પ થવાનું કહ્યું છે, તે તે અવયવને તે તે
ાથી થતા વ્યાધિનો કાળ સમજવો. (એ જ
ઉપરથી સંપ્રાપ્તિનો જે નિશ્ચય કરાય,
કાલસંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે.) ૩૧

ટીका-नक्तमत्राव्ययं रात्रिवाचकम् । एतैनैतदुक्तं-
मक्तादेरंशे यस्य दोषस्य प्रकोप उक्तोऽस्ति सोऽशा-
प दोषजस्य व्याधेः काल इत्यर्थः । (અર્થ ભાષાંતરમાં
ી જાય છે.)

नक्तादेरंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वाग्भटेन-રાત્રિ
દિના અંશોમાં વાતાદિનો પ્રકોપ વાગ્ભટે આમ
છે :

व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ।
ोऽह्नोरात्रभुक्तानामन्तमध्यादिगाः

क्रमात्' ॥ इति ॥

अन्वयः-ते (वातपित्तकफाः सर्वस्मिन् शरीरे)
पिनः अपि (विशेषात्) हृन्नाभ्योः अधोमध्योर्ध्व-
याः (सन्ति, तथा च) क्रमात् वयोऽह्नोरात्रभुक्ता-
(अन्तमध्यादिगाः (भवन्ति)॥

વાયુ આદિ દોષો સઘળા શરીરમાં રહે-
રા છે, તોપણ વિશેષે કરી વાયુ નાભિની
ચે રહ્યો છે; પિત્ત હૃદય તથા નાભિના
ધ્યમાં રહ્યું છે અને કફ હૃદયની ઉપરના
ાગમાં રહેલ છે; તેમ જ માણસની ઉંમર-
અંત-વૃદ્ધાવસ્થા તે વાયુના પ્રકોપનો
સમય છે; ઉંમરનો મધ્યભાગ-જુવાની તે
પિત્તના પ્રકોપનો સમય છે અને ઉંમરનો
આદિભાગ-બાળપણ તે કફના પ્રકોપનો સમય
છે; તે જ પ્રમાણે દિવસનો તથા રાત્રિનો
અંતભાગ વાયુના પ્રકોપનો સમય છે; મધ્ય-
ભાગ પિત્તના પ્રકોપનો સમય છે અને આદિ
ભાગ કફના પ્રકોપનો સમય છે; તે જ રીતે
ખાધેલા અન્નાદિનો અંત એટલે પચી જવારૂપ
સ્થિતિ તે વાયુના પ્રકોપનો સમય છે; મધ્ય-
ભાગ એટલે જઠરાગ્નિથી પચવારૂપ સ્થિતિ તે
પિત્તના પ્રકોપનો સમય છે અને આદિભાગ
એટલે પેટમાં ગયા પછી મધુર થવારૂપ સ્થિતિ
તે કફના પ્રકોપનો સમય છે. ૩૨

टीका-वातपित्तकफाः । ऋतुषु वातादिका यथा-

ઋતુ અનુસાર વાતાદિના પ્રકોપ

वर्षासु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णके ।
वसन्ते तु कफः कुप्येदेवा प्रकृतिरार्त्तवी ॥ ३३ ॥

अन्वयः-वर्षासु (च) शिशिरे वायुः 'कुप्येत्,
शरदि (च) उष्णके पित्तं कुप्येत्, वसन्ते तु कफः
कुप्येत्, एषा आर्त्तवी प्रकृतिः (अस्ति) ३३

વર્ષાઋતુમાં અને શિશિરઋતુમાં વાયુનો
પ્રકોપ થાય છે; શરદઋતુમાં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં
પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને વસંતઋતુમાં
કફનો પ્રકોપ થાય છે, એ ઋતુઓનો સ્વભાવ છે.

રોગના પૂર્વરૂપનું લક્ષણ અને ભેદો

पूर्वरूपं तु तद्येन विद्याद्भाविनमामयम् ।
सामान्यं च विशिष्टं च द्विविधं तदुदाहृतम् ॥ ३४ ॥
सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितम् ।
विशिष्टमीषद्युक्तं स्याद्विशेषैश्च समन्वितम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः-भाविनम् आमयं येन विद्यात् तत् तु
पूर्वरूपं (कथ्यते), तत् सामान्यं च विशिष्टम् (इति)
द्विविधम् उदाहृतम् । तत्र दोषाणां विशेषैः अनधिष्ठितं
सामान्यम्, (यत्तु) ईषद् युक्तं च विशेषैः समन्वितं
स्यात् (तद्) विशिष्टम् (उच्यते) ॥

ભવિષ્યકાળના રોગની ઉત્પત્તિ જેનાથી
જણાય, તે રોગનું પૂર્વરૂપ કહેવાય છે; એ
પૂર્વરૂપ સામાન્ય તથા વિશેષ એમ બે પ્રકા-
રનું કહેલ છે; તેમાં જે દોષોના વિશેષો વગ-
રનું હોય તે સામાન્ય પૂર્વરૂપ કહેવાય છે

અને જે દોષોના વિશેષોથી યુક્ત હોય તે રોગના અમુક કોઈક પ્રકારને જણાવતું હોવાથી વિશેષ પૂર્વરૂપ કહેવાય છે ૩૪,૩૫

टीका–दोषाणां विशेषा—जृम्भाविजृम्भनेत्रदाहादिमान्द्यादयः । तत्र पूर्वरूपं सामान्यं ज्वरस्य हेतुर्जृम्भा—श्रमादयो भाविनं ज्वरं बोधयन्ति । यत्र च त एव श्रमादयोऽविशिष्टजृम्भायुक्ता भाविनं वातज्वरं, नेत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्तज्वरं, अरुचिमात्रयुक्ता भाविनं कफज्वरं बोधयन्ति ।

અત્યંત બગાસાં આવવાં, નેત્રમાં બળતરા થવી અને અગ્નિ મંદ થવો વગેરે દોષોના જે વિશેષો છે, તે વિના એકલા શ્રમાદિક હોય તે તાવનું સામાન્ય પૂર્વરૂપ છે—અર્થાત્ તે ભવિષ્યકાળમાં સામાન્ય તાવ આવવાનું જ જણાવે છે, પણ એ શ્રમાદિક જો વિશેષોથી યુક્ત હોય તો તાવનું એ વિશેષ પૂર્વરૂપ છે, એટલે કે અત્યંત બગાસાથી યુક્ત શ્રમાદિ જો હોય તો ભવિષ્યમાં વાતજ્વર આવવાનું જણાવે છે, નેત્રની બળતરાથી યુક્ત હોય તો ભવિષ્યમાં પિત્તજ્વર આવવાનું જણાવે છે અને અગ્નિના મંદપણાથી યુક્ત હોય તો ભવિષ્યમાં કફ જ્વર આવવાનું જણાવે છે ૩૪,૩૫

લક્ષણનું લક્ષણ

पूर्वरूपं विशिष्टं यद्व्यक्तं तल्लक्षणं स्मृतम् ।
संस्थानं लिङ्गं चिह्नं च व्यञ्जनं रूपमाकृतिः ॥३६॥

अन्वय—विशिष्टं पूर्वरूपं यद् व्यक्तं (भवेत्) तत् लक्षणं स्मृतम्, संस्थानं लिङ्गं चिह्नं व्यञ्जनं रूपं च आकृतिः (इति तस्य पर्यायाः) ॥

રોગના અમુક પ્રકારને કોઈક થોડું જણાવતું વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ જે અધિક પ્રકાશવાળું એટલે ખૂબ જ સ્પષ્ટતાથી રોગને જણાવતું થાય, તે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ લક્ષણ કહેવાય છે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં વ્યવહાર કરવા માટે સંસ્થાન, લિંગ, ચિહ્ન, રૂપ અને આકૃતિ એ તે લક્ષણના પર્યાયો કહ્યા છે ૩૬

टीका–विशिष्टं पूर्वरूपम् किंचिद्व्यक्तं व्यक्तं यदा व्यक्तं लक्षणं स्मृतम् । तस्य चान्ये व्यवहारार्थं पर्यायनामान्युक्तानि—संस्थानमित्यादि ।(અર્થ ભાષાંતરમાં સમાયો છે)

એ લક્ષણને સમજાવતું દષ્ટાંત

स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।
युगपद् यत्र रोगे तु स ज्वरः परिकीर्तितः ॥३७॥

अन्वय—यत्र रोगे स्वेदावरोधः संतापः तथा सर्वाङ्गग्रहणं युगपद् (भवेत्) स तु ज्वरः परिकीर्तितः

જે રોગમાં પસીનાનું રોકાઈ જવું, સંતાપ અને સર્વ અંગોનું જકડાઈ જવું, સઘળા (લક્ષણ) એકી વખતે થાય તે રોગ જ્વર કહેવાય છે ૩૭

टीका–युगपद्ग्रहणाद् ज्वरं बोधयति । એકી વખતે થયેલું આ લક્ષણ જ્વરને જણાવે છે ૩૭

ઉપશયનું લક્ષણ

औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ।
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥

अन्वय—व्याधेः सुखावहम् औषधान्नविहाराणाम् उपयोगम् उपशयं विद्यात् स हि 'सात्म्यम्' इति स्मृतः

મનુષ્યોને સુખ થાય એવો ઔષધોનો, અન્નનો અને વિહારનો જે ઉપયોગ તે ઉપશય[×] કહેવાય છે અને તે જ 'સાત્મ્ય' કહેવાય છે ૩૮

टीका–उपशयो व्याधेर्ज्ञानस्य हेतुत्वं यथा चरकेण—गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत तथा च सुश्रुते । રોગને જાણવા માટે ઉપશય પણ એક કારણ છે કારણ કે ચરકે કહ્યું છે કે 'ગૂઢ ચિહ્નવાળા તથા મિશ્ર લક્ષણોવાળા રોગોની ઉપશય તથા અનુપશય—બંનેથી પરીક્ષા કરવી' સુશ્રુતે પણ તેમજ કહ્યું છે. ૩૮

રક્તરોગ જણાવતો ઉપશય

अभ्यङ्गस्वेदमर्दनैर्विकारो वातिकस्तु यः ।
न शाम्येत्तत्र विज्ञेयं रक्तमत्रास्ति दूषितम् ॥३९॥

अन्वय—यः तु वातिकः विकारः अभ्यङ्गस्वेदमर्दनैः न शाम्येत्, तत्र विज्ञेयं (यत्) अत्र रक्तं दूषितम् अस्ति (इति) ॥

જે કોઈ વાયુ સંબંધી વિકાર સ્વેદનથી અને સ્નેહનથી શાંત ન થાય, તો તે વેળા જાણવું કે આ વિકારમાં લોહી બગડ્યું છે ૩૯

× માધવનિદાનની મધુકોશ ટીકામાં ઉપશયનાં આવાં ગણ લક્ષણો જણાવ્યાં છે 'सम्यगुपशयेन तु व्योपयन्ति दुःखसख सात्म्यमुपशय, इति वा लक्षणम्, 'औषधान्नविहाराणां सुखानुबन्ध उपशयः' इति वा लक्षणम्' રોગથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને બરાબર દબાવવામાં જે કારણ તે ઉપશય અથવા 'સાત્મ્ય' એટલે શરીરની પ્રકૃતિને અનુકૂળ—માફક આવી—થઈ જાય તે ઉપશય, અથવા ઔષધના ઉપયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી સુખની એકધારી સ્થિતિ તે ઉપશય

વાયુનો ઉપશય

મધુરલવણસામ્લસ્નિગ્ધનસ્યોષ્ણનિદ્રા,
ગુરુર્વિકરવસ્તિસ્વેદસંમર્દનાનિ ।
દૈહનજલદરોષાભ્યઙ્ગસંતર્પણાનિ,
પ્રકુપિતપવમાનં શાન્તમેતાનિ કુર્યુઃ ॥૪૦॥

અન્વયઃ-મધુર-લવણ-સામ્લ-સ્નિગ્ધ-નસ્ય-ઉષ્ણ-નિદ્રા-વિકિર-વસ્તિ-સ્વેદ-સંમર્દનાનિ+ (તથા ચ) દહન-દરદ-રોષ-અભ્યઙ્ગ-સંતર્પણાનિ-એતાનિ પ્રકુપિતપવમાનં શાન્તં કુર્યુઃ ॥

મધુર પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, સ્નિગ્ધ પદાર્થો, નસ્ય, ગરમ પદાર્થો, નિદ્રા, ભારે પદાર્થો, સૂર્યનાં કિરણો, પિચકારીની ક્રિયા, સ્વેદન, શરીરનું બરાબર મર્દન કાંભવું, વરસાદ, ક્રોધ, (તેલ વગેરે) સ્નેહનો અભ્યંગ (માલિશ) અને તૃપ્તિ આ બધાં પ્રકોપ પામેલા પવનને શાંત કરે છે; અર્થાત્ આ પદાર્થોનો તથા ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરાવવાથી જો દરદની કાંઈક શાંતિ થાય તો જાણવું કે એ દરદ વાયુનું છે. ૪૦

પિત્તનો ઉપશય

તિક્તસ્વાદુકષાયશીતપવનચ્છાયાનિશાવીજનં-
જ્યોત્સ્નાભૂગૃહયન્ત્રવારિજલજસ્ત્રીગાત્રસંસ્પર્શનમ્ ।
સર્પિઃક્ષીરવિરેકસેકરુધિરસ્રાવપ્રદેહાદિકં ।
પાનાહારવિહારભેષજમિદં પિત્તં પ્રશાન્તિં નયેત્ ॥૪૧

અન્વયઃ-તિક્ત સ્વાદુ-કષાય-શીતપવન-છાયા-નિશા-વીજન-જ્યોત્સ્ના-ભૂગૃહ-યન્ત્રવારિ-જલજ-સ્ત્રીગાત્ર-સંસ્પર્શનમ્ (તથા) સર્પિઃ-ક્ષીર-વિરેક-સેક-રુધિરસ્રાવ-પ્રદેહાદિકં, પાન-આહાર-વિહાર-ભેષજમ્-ઇદં પિત્તં શાન્તિં નયેત્ ॥

કડવા પદાર્થો, મધુર પદાર્થો, તૂરા પદાર્થો, શીતળ પદાર્થો, શીતળ પવન, છાયા, રાત્રિ, પંખાનો પવન, ચાંદની, જમીનમાં કરેલું ઠંડકવાળું ઘર, ફુવારાનું જળ, કમળ, સ્ત્રીના ગાત્રનો સ્પર્શ, દૂધ, ઘી, વિરેચન, પાણી છાંટવું, લોહી કાઢવું, શીતળ પદાર્થોનું લેપન વગેરે; તેમજ (ઠંડાં) પીણાં, આહાર, વિહાર અને ઔષધો આ પિત્તને શાંત કરે છે; અર્થાત્ આ પદાર્થોનો તથા ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરાવવાથી જો દરદની કાંઈક શાંતિ થાય તો જાણવું કે એ દરદ પિત્તનું છે. ૪૧

+ કાશીના પુસ્તકમાં આ સ્થળે આવો પાઠ પણ મળે છે-'દધિઘૃતતિલતૈલાભ્યક્ષસંમર્દનાનિ' આનો અર્થ-દહીં, ઘી, તલના તેલનું માલિસ, તથા બરાબર મર્દન એમ સમજવો.

કફનો ઉપશય

રૂક્ષક્ષારકષાયતિક્તકટુકવ્યાયામનિષ્ઠીવનં,
ધૂમાત્યુષ્ણશિરોવિરેકવમનસ્વેદોપવાસાદિકમ્ ।
તૃડ્વાતાધ્વનિયુદ્ધજાગરજલક્રીડાઙ્ગનાસેવનં,
પાનાહારવિહારભેષજમિદં શ્લેષ્માણમુગ્રં હરેત્ ॥૪૨

અન્વયઃ-રુક્ષ-ક્ષાર-કષાય-તિક્ત-કટુક-વ્યાયામ-નિષ્ઠીવનં (તથા) ધૂમ-અત્યુષ્ણ-શિરોવિરેક-વમન-સ્વેદ-ઉપવાસાદિકં (તથા) તૃડ્-વાત-અધ્વ-નિયુદ્ધ-જાગર-જલક્રીડા-અઙ્ગનાસેવનં (તથા ચ) પાન-આહાર-વિહાર-ભેષજમ્-ઇદમ્ ઉગ્રં શ્લેષ્માણં હરેત્ ॥

રૂક્ષ પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, તૂરા પદાર્થો, કડવા પદાર્થો, તીખા પદાર્થો, કસરત, થૂકવું, ધુમાડો, અત્યંત ઉષ્ણ પદાર્થો કે ગરમી, માથાનું વિરેચન, ઊલટી, પરસેવો, ઉપવાસ વગેરે, તરશ, વાયુ, પંથે ચાલવું, કુસ્તી, ઉજાગરો, જળમાં ક્રીડા અને સ્ત્રીઓનું સેવન; તેમ જ ઊનાં પીણાં, આહાર, વિહાર અને ઔષધો- આ બધાં ઉગ્ર કફને પણ શાંત કરે છે; અર્થાત્ આ પદાર્થોનો તથા ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરાવવાથી જો દરદની શાંતિ થાય તો જાણવું કે એ દરદ કફ સંબંધી છે. ૪૨

ટીકા-જલક્રીડા કફં કથં હરતિ? તદાહ-જલક્રીડાજનિતશૈત્યેનાવરુદ્ધોષ્મા પઙ્કલિપ્તોઽગ્નિતઃ પાકાગ્નિરિવોગ્રો ભૂત્વા કફં શોષયતીતિ સમાધિઃ। અહીં શંકા થાય છે કે જળમાં ક્રીડા કરવી, એ કફને શી રીતે દૂર કરે? આનું સમાધાન આ છે કે જળમાં ક્રીડા કરવાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી શીતતાથી બહાર જતી અટકેલી શરીરની ગરમી, ચોપાસ કાદવથી છાંદી લીધેલા ચૂલાના અગ્નિની પેઠે ઉગ્ર થઈને કફને સૂકવી નાખે છે. ૪૨

રોગોના નિદાનનું વિવેચન

સર્વેષામેવ રોગાણાં નિદાનં કુપિતા મલાઃ ।
તત્પ્રકોપસ્ય તુ પ્રોક્તં વિવિધાહિતસેવનમ્ ॥૪૩॥

અન્વયઃ-કુપિતાઃ મલાઃ એવ સર્વેષાં રોગાણાં નિદાનમ્ (અસ્તિ), તત્પ્રકોપસ્ય (નિદાનં) વિવિધાહિત-સેવનં પ્રોક્તમ્ ॥

(પોતાના હેતુઓથી દુષ્ટ થયેલા) દોષો-

વાત, પિત્ત અને કફ જ સઘળા રોગોનાં નિદાન છે–એટલે નજીકનાં કારણો છે; અને તેઓના પ્રકોપનું કારણ અનેક પ્રકારના અસાત્મ્ય એટલે પોતાના શરીરને માફક ન હોય એવા આહાર–વિહાર આદિનું સેવન છે ૪૩

ટીકા–સર્વેષાં રોગાણાં નિદાનં–સંનિકૃષ્ટ કારણમ્। કુપિતાઃ–સ્વહેતુના પ્રકુપિતાઃ વાતપિત્તકફા એવેત્યન્વયઃ। તથા ચ વાગ્ભટઃ–

‘દોષા એવ હિ સર્વેષાં રોગાણામેકકારણમિ’તિ।

નન્વાગન્તુકવ્યાધિષુ વ્યભિચારઃ સ્યાત્, તત્ર। આગન્તુષ્વપ્યનન્તરં દોષપ્રકોપસ્યાવશ્યંભાવિત્વાત્। યસ્ય દ્રવ્યેષુ ગુણયોગસ્યેવ। ઉક્તં ચ ચરકે–‘આગન્તુર્હિ વ્યથાપૂર્વો જાયતે, પશ્ચાદ્દોષૈરનુબધ્યતે’ ઇતિ। તત્પ્રકોપસ્ય તુ–દોષપ્રકોપસ્ય તુ નિદાનમ્, વિવિધાહિતસેવન–વિવિધાનિ–અનેકવિધાનિ યાન્યહિતાન્યસાત્મ્યાન્યાહારવિહારાદીનિ તેષાં સેવનમ્। વાગ્ભટે પણ તેમ જ કહ્યું છે કે ‘વાત આદિ દોષો જ સઘળા રોગોનું મુખ્ય કારણ છે’ અહીં શંકા થાય છે કે, સર્વ રોગોનું મુખ્ય કારણ કેવળ દોષો જ છે, તો પ્રહાર આદિથી ઉત્પન્ન થતા આગન્તુક વ્યાધિઓનું કારણ આ વાતપિત્ત આદિમાં સંભવતું નથી તેનું કેમ? આનું સમાધાન આ છે, કે જેમ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ થયા પછી તેઓમાં ગુણોનો યોગ થાય છે, તેમ આગંતુક વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ થયા પછી તેઓમાં પણ દોષોનો પ્રકોપ અવશ્ય થાય જ છે, માટે એ વ્યાધિઓનું કારણ પણ વાત–પિત્તાદિક જ છે ચરકે પણ કહ્યું છે કે, ‘આગંતુક વ્યાધિ પ્રથમ તો વ્યથાને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછળથી પોતાના દોષો સાથે સંબંધ પામે જ છે’

વાયુના પ્રકોપનાં નિદાનો

તીવ્રાપકિમ્પુટ સતીનયવકમ્યામાક્યુગ્રાહકી,
નિષ્પાવમ્ મકુષ્ઠકમ્ વરટી મહૂસ્યક કોદ્રવઃ।
યદ્ દ્રવ્યં કટુકં સતિક્તતુવરં શીતં ચ રૂક્ષં લઘુ,
સ્વલ્પાશો વિષમાશનં નિરશનં મુક્તે ચ જીર્ણેઽશનમ્।
મુક્તં જીર્ણતરે પરિશ્રમભવે ગાત્રાદિકોત્ક્ષેપણે,
વાકુલ્યાં તરણં તતઃ પ્રપતનં માર્ગાતિયાનં પરા।
દ્રવ્યાદિમહતિ ક્ષપોપપતનં ધાતુક્ષયો જાગરઃ,
શોકભયાપતર્પ વ્યવાયમુત્તમા વાતાદિવેગાદતિ યમ્ય
મસ્યર્થ વમનં વિરેચનમતિ ભાવોઽતિચિન્તાશ્રમો,
રોગાત્માંસવિહીનતાતિમદમતિચિન્તા ચ શોકો ભયમ્।
વર્ષા વૈ શિશિરો દિનસ્ય રજનેર્ભાગો તૃતીયો ઘના,
પ્રાગ્વાતસ્તુહિનં શરીરમરુતો દુષ્ટેઃ ભવેત્ કારણ
ટીકા–નીવારઃ, ત્રિપુટઃ, સતીન–વટક–સ્યામાક–

ગુદ્દય–ગ્રાહકી, ચ નિષ્પાવ, ચ મકુષ્ઠક, વરટી, મહૂસ્યક, કોદ્રવ, યદ્ દ્રવ્યં કટુકં સતિક્તતુવરં ચ શીતં, રૂક્ષં, લઘુ, સ્વલ્પાશઃ, વિષમાશને, નિરશનં, મુક્તે જીર્ણે હિ અશનં, જીર્ણતરે મુક્તં, પરિશ્રમઃ, ગાત્રાદિ–ઉત્ક્ષેપણં, વાકુલ્યાં તરણં, તતો પ્રપતનં, પરા માર્ગે અતિયાનં, દ્રવ્યાદિમહતિ, ક્ષપા ઉપપતનં, ધાતુક્ષયઃ, જાગરઃ, શોકઃ ભયમ્, અપતર્પણં, વ્યવાયઃ, વાત–આદિવેગ–ધારણં, અત્યર્થં વમનં વિરેચનમ્, ભારઃ ચ અતિ, અતિશ્રમઃ, રોગાત્ માંસવિહીનતા, અતિમદઃ, ચિન્તા ચ શોકઃ, ભયમ્, વર્ષા વૈ શિશિરં, દિનસ્ય રજનેઃ તૃતીયો ભાગો, ઘના, પ્રાગ્વાતઃ, તુહિનમ્–એતે શરીરમરુતઃ દુષ્ટેઃ હેતવઃ (સન્તિ)॥

નાનવી, મકાઈ, વટાણા, ચણા, સામો, મગ, તુવરની દાળ, ચોળા, મઠ, કસુંબાનાં બીજ, મસૂર, કોદરા, તીખા પદાર્થો, કડવા પદાર્થો, તુરા પદાર્થો, ઠંડા પદાર્થો, રૂક્ષ પદાર્થો, હલકા પદાર્થો, ખૂબ થોડું ભોજન, વાંકું અથવા સમય વગરનું ભોજન, ઉપવાસ, પહેલાંનું ખાધેલું હોય છતાં ભોજન, પહેલાંનું જમેલું અત્યંત પચી ગયા પછી ભોજન, ઘણો જ પરિશ્રમ, ખાડા આદિનું ઉલ્લંઘન, હાથ વડે પાણીમાં તરવું, ઝાડ વગેરે ઉપરથી પડવું, પગથી ઘણો પંથ કરવો, લાકડી વગેરેનો માર, ઊંચા સ્થળેથી પડવું, ધાતુઓનો ક્ષય, રાતનો ઉજાગરો, શોક આદિથી થતું, અત્યંત મૈથુન તથા અપાનવાયુ, વિષ્ઠા, મૂત્ર, આંસુ, હેડકી, છીંક, ઓડકાર, ઊલટી, વીર્ય, ભૂખ, તરસ, ઉચ્છ્વાસ તથા નિદ્રાના વેગને રોકવો, અત્યંત ઊલટી, અત્યંત રેચ, રોગીનું વધવું તથા વધારે ફાટવું, રોગને લીધે માંસરહિતપણું, અત્યંત કામદેવ, ચિંતા, શોક, ભય, વર્ષાઋતુ, શિશિરઋતુ, દિવસનો ત્રીજો ભાગ, રાત્રિનો ત્રીજો ભાગ, વાદળાં, પૂર્વ દિશાનો પવન અને હિમ, એટલાં શરીરનો વાયુ બગડવાનાં કારણો છે ૪૪–૪૬

ટીકા–નીવારઃ–પ્રસાદિકા, ‘તીની’ ઇતિ લોકે। ત્રિપુટ–‘ખેસારી’ ઇતિ લોકે। સતીન–વર્તુલકલાયઃ। નિષ્પાવ–ચોળિર્નિર્ગતફલ પ્રસિદ્ધઃ–શીમ્બી ભવતિ। વરટી–વરટિકા, કુસુમ્ભબીજમ્ ‘વરે’ ઇતિ લોકે। મકુષ્ઠકો મઠઃ। નિષ્પાવતન્–

'बहु स्तोकमकाले वा भुक्तं तद्विषमाशनम्' ।
तरोः प्रपतनम्, तरोरित्युपलक्षणम्। अतियानं—पादाभ्यामतिचलनम्। जागरः रात्रौ। वातादिवेगाहतिः आदिशब्देन विण्मूत्रास्रहिक्काछिक्कोद्गारछर्दिशुक्रक्षुत्तृषोच्छ्वासनिद्राः संगृह्यन्ते। दिनस्य त्रिधा विभक्तस्य। एवं रजनेश्च। यस्य यस्य पुनरुक्तिस्तेन तेन वातस्यातिदुष्टिर्बोद्धव्या।
ઉપરનાં કારણોમાં જે જે કારણની પુનરુક્તિ છે તે તે કારણથી વાયુનો અત્યંત પ્રકોપ થાય છે, એમ સમજવું. ૪૪-૪૬

પિત્તના પ્રકોપનાં કારણો

कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातप-
स्त्रीसंभोगतृषाक्षुधाभिहननव्यायाममद्यादिभिः।
भुक्तेऽजीर्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे तथा प्राणिनां-
मध्याह्ने च तथार्धरात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत्॥४७

अन्वयः—कटु,—अम्ल,—उष्ण,—विदाहि,—तीक्ष्ण—लवण,—क्रोध,—उपवास,—आतप,—स्त्रीसंभोग,—तृषा,—क्षुधा—अभिहनन,—व्यायाम,—मद्य, आदिभिः, भुक्ते अजीर्यति भोजने, शरदि, तथा ग्रीष्मे, च मध्याह्ने, तथा अर्धरात्रसमये प्राणिनां पित्तप्रकोपः भवेत्॥

તીખા પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, ગરમ પદાર્થો, વિદાહી પદાર્થો, તીક્ષ્ણ પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, ક્રોધ, ઉપવાસ, તડકો, સ્ત્રીનો સંભોગ, તરશ મારવી, ભૂખ મારવી, કસરત, મદ્ય આદિ, ખાધેલું ન પચ્યા છતાં ભોજન, શરદઋતુ, ગ્રીષ્મઋતુ, મધ્યાહ્ન અને અર્ધ રાત્રિનો સમય, એટલાંથી શરીરમાં પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. ૪૭

વિદાહિ દ્રવ્યનું લક્ષણ

विदाहि द्रव्यमुद्गारमम्लं कुर्यात्तथा तृषाम्।
हृदि दाहं च जनयेत्पाकं गच्छति तच्चिरात्॥४८॥

अन्वयः—(यत्) द्रव्यम् (भुक्तानन्तरम्) चिरात् पाकं गच्छति, अम्लम् उद्गारं तथा तृषां कुर्यात्, हृदि च दाहं जनयेत्, तत् विदाहि (कथ्यते)॥

જે પદાર્થ ખાધા પછી ઘણી વારે પચે, ખાટા ઓડકાર આણે, તરશ લગાડે અને હૃદયમાં બળતરા કરે તે પદાર્થ વિદાહી કહેવાય છે. ૪૮

अन्यच्च—વળી બીજું:
माषैस्तिलैः कुलत्थैश्च मत्स्यैर्मेषामिषेण च।
गव्येन दधितक्रेण नृणां पित्तं प्रकुप्य

अन्वयः—माषैः तिलैः च कुलत्थैः मत्स्यैः च मेषामिषेण गव्येन दधितक्रेण नृणां पित्तं प्रकुप्यति॥

અડદ, તલ, કળથી, માછલાં, ઘેટાનું માંસ, ગાયનું દહીં અને ગાયની છાશ, આટલાંથી માણસોના પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે

કફના પ્રકોપનાં કારણો

गुरुपटुमधुराम्लस्निग्धमाषैस्तिलैश्च,
द्रवदधिदिननिद्राशीतनिश्चेष्टताभिः।
प्रथमदिवसभागे रात्रिभागेऽपि चाद्ये,
भवति हि कफकोपो भुक्तमात्रे वसन्ते॥५०॥

अन्वयः—गुरु—पटु—मधुर—अम्ल—स्निग्ध—माषैः, च तिलैः द्रव—दधि—दिननिद्रा—शीत—निश्चेष्टताभिः, प्रथमदिवसभागे, आद्ये च रात्रिभागे, भुक्तमात्रे, वसन्ते हि कफकोपः भवति॥

ભારે પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, મધુર પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, સ્નિગ્ધ પદાર્થો, અડદ, તલ, પ્રવાહી પદાર્થ, દહીં, દિવસની નિદ્રા, ટાઢ, આળું બેસી રહેવું, દિવસના ત્રણ ભાગમાં પહેલો ભાગ, રાત્રિના ત્રણ ભાગમાં પહેલો ભાગ, ભોજન કર્યા પછીનો તરતનો સમય અને વસંતઋતુ—એ શરીરમાં કફનો પ્રકોપ થવાનાં કારણો છે. ૫૦

टीका—प्रथमदिवसभागे त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य प्रथमभागे। एवं रात्रेश्चाद्यभागे (આ ટીકાનો અર્થ ભાષાન્તરમાં સમાયો છે.) ૫૦

એક રોગ પણ બીજા રોગનું નિદાન

ननु सर्वेषां रोगाणां निदानं दुष्टा दोषा एव किमन्यदप्यस्तीति संशये चरक आह—અહીં શંકા થાય છે કે 'બધા રોગોનું નિદાન કોપેલા દોષો જ છે, છતાં એ સિવાય બીજું કોઈ પણ નિદાન છે ખરું? આ સંશયનું સમાધાન કરતાં ચરક કહે છે:

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलक्ष्यते॥५१॥

अन्वयः—रोगः अपि रोगस्य निदानार्थकरः उपलक्ष्यते॥

'એક રોગ પણ બીજા રોગના નિદાનનું કામ કરનાર થાય છે. ૫૧

रोगस्य निदानार्थकरः रोगोऽपि उपलक्ष्यते—दृश्यते।
अत्र दृष्टान्तमाह—

ઉપરના કથન પર દૃષ્ટાંતો

तद् यथा ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते।
रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते।

अर्शोभ्यो जाठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥
प्रतिश्यायाद्भवेत्कासः कासात्संजायते क्षयः ॥५३॥
क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते ॥ ५४ ॥

अन्वय—तद् यथा—ज्वरसंतापात् रक्तपित्तम् उदीर्यते, रक्तपित्तात् ज्वरः, ताभ्यां च शोषः अपि उपजायते, प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं, जठरात् च शोफः एव जायते, अर्शोभ्यः जाठरं दुःखं च गुल्मः अपि उपजायते, अथो प्रतिश्यायात् कासः, कासात् क्षयः संजायते ॥ क्षयः शोषस्य रोगस्य हेतुत्वे अपि उपजायते ॥

જેમકે તાવના વધારાથી રક્તપિત્ત થાય છે; રક્તપિત્તથી તાવ આવે છે અને તાવ તથા રક્તપિત્તથી શોષ થાય છે; બરલ વધવાથી પેટના રોગ થાય છે અને પેટના રોગથી સોજો થાય છે; અરશથી પેટનું દુઃખ તથા ગોળો થાય છે; અને સળેખમથી ઉધરસ તથા ઉધરસથી ક્ષય થાય છે. ક્ષયરોગ, શોષ નામના રોગનું પણ કારણ થાય છે. ૫૨,૫૩

अन्ये त्वत्र मधुकोषे—'रोगस्य रोगान्तरनिदानं तथा निदानविशेषोपदेशः, तदिदम्, 'निदानार्थकर' इति वचनमेवद्योतयति—रोगस्य रोगो निदानार्थकरः—निदानकार्यं करोति सहायः । निदानं तु रक्तपित्तादीन् प्रति ज्वरादिरेव हेतुरिति सिद्धान्तः । प्रथमस्य रोगस्य ज्वरादेर्यो दोषो हेतुः स एव पश्चाज्जातस्य रक्तपित्तादेरपि रोगस्य हेतुः' । 'सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः इति नियमात्' । तन्न, तथा रक्तपित्तादेस्तल्लक्षण एव योगेन रोगत्वविनाशः स्यात्, तत 'सर्वेषामिति' वचनं सामान्यम्, 'निदानार्थकर' इति विशेषवचनम् ॥

બીજાઓ (માધવનિદાનની ટીકા) મધુકોશમાં કહે છે કે, "જો એક રોગ બીજા રોગનું નિદાન થતો હોય તો 'એક રોગ બીજા રોગનું નિદાન થાય' એમ જ કહેવું જોઈએ, છતાં તેમ નહીં કહેતાં 'નિદાનનું કામ કરનાર થાય છે' એમ કહ્યું છે, તે ઉપરથી સમજાય છે કે 'નિદાનને પોતાનું કામ કરવામાં રોગ સહાય થાય છે, પણ પોતે નિદાનરૂપ થતો નથી.' તાવથી રક્તપિત્ત વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં તાવનું જે નિદાન હોય છે, તે જ રક્તપિત્ત વગેરેનું નિદાન થાય છે, એવો સિદ્ધાંત છે કુદ્ધ થયેલો જે દોષ, પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા તાવ વગેરેનું નિદાન હોય છે, તે જ દોષ પાછળથી ઉત્પન્ન થતા રક્તપિત્ત આદિનું પણ નિદાન થાય છે; કારણ કે પ્રકોપ પામેલા દોષો જ સઘળા રોગોનું નિદાન છે, એવો નિયમ છે."

આમ તેઓ જે કહે છે તે અયોગ્ય છે, કાર[ણ] તાવનું જે નિદાન છે, તે જ રક્તપિત્ત વગેરેનું નિદાન થતું હોય, તો રક્તપિત્ત વગેરેને ઉત્પ લક્ષણો જ લાગુ પડવાથી તેઓનું રોગપણું જ ખ થઈ જાય છે, માટે 'પ્રકોપ પામેલા દોષો જ રોગોનું નિદાન છે' એ વચનને સામાન્ય ગ 'એક રોગ પણ બીજા રોગના નિદાનનું કામ નાર થાય છે' એ વચનને વિશેષ વચન ગ જોઈએ અને 'નિદાનનું કામ કરનાર,' તે નિદાન જ એમ સમજવું જોઈએ ૫૨ ૫૩

એક રોગના નિદાનરૂપ થતા બીજા રોગની વિચિત્રતા

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ॥

अन्वय—कश्चित् हि रोगः रोगस्य हेतुः प्रशाम्यति ॥

કોઈક રોગ બીજા રોગનું નિદાન • પોતે અત્યંત શાંત થઈ જાય છે ૫૪

टीका—यथा ज्वरो रक्तपित्तमुत्पाद्य स्वयं प्रशाम्यत्येव तेन दोषोद्रेकेण ज्वरो रक्तपित्तमुत्पादितवान् सति स तु ज्वरः स्वयं शाम्यति ? तत्र व्याधिस्वभाव एवेति च दोषः ॥ જેમકે તાવ રક્તપિત્તને ઉ કરી પોતે શાંત થાય છે અહીં શંકા થાય છે કે દોષના વધારાથી તાવે રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે રક્તપિત્ત હોવા છતાં એ તાવ શાંત કેમ થ આના સમાધાનમાં આમ જ માનવું કે રો સ્વભાવ જ તેમાં કારણ છે, એટલે તેમાં દોષ ન

न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपि च ॥

अन्वय—अन्यः च हेत्वर्थम् अपि कुरुते, न अपि प्रशाम्यति ॥

(વળી ગ્રંથકાર કહે છે કે,) 'કોઈ રો બીજા રોગને ઉત્પન્ન પણ કરે છે અને ઉત્ કરીને પોતે શાંત પણ થતો નથી.' ૫૫

टीका—अन्यो हेत्वर्थं कुरुते स्वयं च न प्रशाम्यति । यथा प्रतिश्यायः कासं करोति स्वयं च न प्रशाम्यति । तथार्शो जठरमपि करोति स्वयं च निवर्तते इति ॥ જેમકે સળેખમ ઉધરસને ઉત્પન્ન છે અને તેને ઉત્પન્ન કરી પોતે પણ શાંત થઈ નથી, તેમજ અરશ પેટના રોગને તથા ગોળ ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતે પણ શાંત થતા નથી.

વધેલા અથવા ક્ષીણ થયેલા દોષ, ધાતુ અને મળોની સુશ્રુતે કહેલી ચિકિત્સા

अत्यन्तकुत्सितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ।
श्रेष्ठो मध्यशरीरस्तु स्थूलः क्षीणो न पूजितः ॥५६
कर्षयेद्बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ ।
रक्षणं चापि मध्यस्य कुर्वीत कुशलो भिषक् ॥५७॥

अन्वयः-सदा स्थूलकृशौ एतौ नरौ अत्यन्तकुत्सितौ (स्तः), मध्यशरीरः तु श्रेष्ठः, स्थूलः (वा) कृशः न पूजितः (गण्यते, तस्मात्,) कुशलः भिषक् स्थूलकृशौ नरौ सदा कर्षयेत्, अपि च बृंहयेत्; मध्यस्य च अपि (तथैव) रक्षणं कुर्वीत ॥

(સુશ્રુત કહે છે કે) 'સર્વકાળ જાડો અને હંમેશનો દૂબળો-એ બન્ને માણસો બહુ જ ખરાબ છે; પણ મધ્યમ શરીરવાળો માણસ જ શ્રેષ્ઠ છે; જાડો કે દૂબળો સારો નથી; માટે કુશળ વૈદ્યે જાડા માણસના શરીરમાં સર્વકાળ કર્ષણ ક્રિયા કરવી, દૂબળાના શરીરમાં બૃંહણ ક્રિયા કરવી અને મધ્યમ શરીરવાળા માણસને એમને એમ જ રાખ્યા કરવો.' ૫૬,૫૭

अन्यच्च-વળી બીજું-

क्षपयेद्बृंहयेच्चापि दोषधातुमलान् भिषक् ।
नरो रोगान्वितो यावद्रोगेण रहितो भवेत् ॥५८॥

अन्वयः-रोगान्वितः नरः यावत् रोगेण रहितः भवेत्, तावत् भिषक् दोषधातुमलान् क्षपयेत् अपि च बृंहयेत् ॥

'રોગી માણસ જ્યાં સુધી રોગરહિત થાય ત્યાં સુધી વૈદ્યે દોષોનું, ધાતુઓનું અને મળોનું કર્ષણ કરવું અને બૃંહણ કરવું.' ૫૮

टीका-क्षपयेद्-अतिप्रवृद्धान्दोषधातुमलांस्तत्र क्षेप्यहेतुभिरौषधान्नविहारैर्ह्रासयित्वा समीकुर्यात् । बृंहयेत्-क्षीणान् दोषादींस्तत्तद्वृद्धिहेतुभिरौषधान्नविहारैर्वर्धयित्वा समीकुर्यात् । કર્ષણ કરવું એટલે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષોને, ધાતુઓને તથા મળોને ઓછા કરે એવાં ઔષધોથી, અન્નોથી, તથા વિહારોથી ઓછા કરી સરખા કરવા અને બૃંહણ કરવું એટલે ક્ષીણ થયેલા દોષ વગેરેનો વધારો કરે એવાં ઔષધોથી, અન્નોથી તથા વિહારોથી તેઓને વધારી સરખા કરવા.

સ્વાસ્થ્ય દરેકને પ્રિય હોય છે

अस्वस्थो येन विधिना स्वस्थो भवति मानवः ।
तमेव कारयेद्वैद्यो यतः स्वास्थ्यं सदेप्सितम् ॥५९॥

अन्वयः-येन विधिना मानवः स्वस्थः भवति, तम् एव (विधिं) वैद्यः कारयेत्, यतः स्वास्थ्यं (सर्वेषां) सदा ईप्सितम् (भवति) ॥

અસ્વસ્થ માણસ જે વિધિથી સ્વસ્થ થાય તે જ વિધિ વૈદ્યે કરવો; કારણ કે દરેકને હંમેશાં સ્વસ્થપણું જ ઇષ્ટ હોય છે. ૫૯

સ્વસ્થનું લક્ષણ

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ६० ॥

अन्वयः-समदोषः समाग्निः समधातुमलक्रियः च प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः (जनः) स्वस्थः इति अभिधीयते ॥

જે માણસના દોષ, અગ્નિ, મળ અને ધાતુઓ એકસરખા હોય (શરીરથી જેવાં જોઈએ તેવાં કામો થતાં હોય), અને શરીર, ઇંદ્રિયો તથા મન પ્રસન્ન રહેતાં હોય, તે માણસ સ્વસ્થ કહેવાય છે. ૬૦

टीका-समक्रियः-शरीरानुरूपकर्मा । आत्मात्र शरीरम् ।

સ્વસ્થ માણસનાં ચૌદ લક્ષણો

तन्त्रान्तरेऽपि-બીજા ગ્રંથમાં પણ-

विण्मूत्राखिलदोषधातुसमताकाङ्क्षान्नपाने रुचि-
र्भुक्तं जीर्यति पुष्टये परिणतिः स्वप्नावबोधौ सुखम् ।
गृह्णीते विषयान्यथास्वमुचितान् हर्षो मनो निर्मलं,
स्वस्थस्याभिहितं चतुर्दशविधं जन्तोरिदं लक्षणम् ॥

अन्वयः-विण्मूत्राखिलदोषधातुसमता, अन्नपाने आकाङ्क्षा, रुचिः, भुक्तं जीर्यति, पुष्टये परिणतिः, सुखं स्वप्नावबोधौ, यथास्वम् उचितान् विषयान् गृह्णीते, हर्षः, निर्मलं मनः-इदं चतुर्दशविधं स्वस्थस्य जन्तोः लक्षणम् (प्रोक्तम्) ॥

(બીજા ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે) 'વિષ્ઠાની, મૂત્રની, સઘળા દોષોની અને સઘળા ધાતુઓની સમતા, અન્નની ઇચ્છા, જળની ઇચ્છા, શરીરની કાંતિ, ખાધેલું પચવું, (અન્નનું) પુષ્ટિ આપે એવું પરિણામ થવું, સુખથી સૂવું, સુખથી જાગવું, યોગ્ય વિષયોનું બરાબર રીતે ગ્રહણ થવું, હર્ષ અને મનની નિર્મળતા, એ ચૌદ લક્ષણો સ્વસ્થ માણસનાં કહેવાય છે.' ૬૧

टीका-रुचिः-शरीरकान्तिः । नन्वहर्निशं भुक्तवस्तु दोषाणां वृद्धेः कथं समदोषता ? उच्यते अहोरात्रप्रथममागादिषु तत्तद्दोषवृद्धेः स्वस्थवृत्तोक्तविधिभिरुपशमात्समदोषतेति न दोषः । અહીં શંકા થાય છે કે ભાગમોડ

દિવસોના, રાત્રિના, ઋતુઓના અને ભોજનના આરંભ તો સર્વકાળ ચાલુ જ રહેતા હોવાથી દોષો વધ્યા જ કરવાના, તો દોષોની સમતા કેમ થાય? આનું સમાધાન આ છે, કે દિવસ રાત્રિ, ઋતુ તથા ભોજનના પ્રથમ ભાગ વગેરેમાં તે તે દોષોની જે વૃદ્ધિ થાય છે તેનો સ્વસ્થ રહેવાના આચરણમાં કહેલા પ્રકારોથી જો ઉપશમ કરાય, તો દોષોની સમતા થાય છે, માટે કશો વાંધો નથી ૬૧

દોષોની એક સરખી સ્થિતિ એ જ સ્વાસ્થ્ય

[illegible]

यत्समत्वं हि दोषाणां भिषग्भिरवधार्यते।
न तत्स्वास्थ्यं विना वस्तु साध्यमन्येन हेतुना॥६२॥

अन्वयः—भिषग्भिः दोषाणां यत् समत्वं अवधार्यते, तत् स्वास्थ्यं विना अन्येन हेतुना न हि वस्तु साध्यम्॥

વૈદ્યો દોષોની જે સમતા નક્કી કરે છે, તે સ્વસ્થપણા વિના બીજા કોઈ કારણથી કરી શકાતી જ નથી.' ૬૨

टीका—तेन समदोषस्वस्थयोरन्योन्यसापेक्षत्वम्। स्वस्थ—समदोषः। समदोष—स्वस्थः स्वस्थस्य हितं च तदेव ऋतुकालादौ स्वस्थानस्थितानां साम्यानुवृत्तिहेतुत्वं स्वस्थवृत्तिं करोति। अतएवैतदध्याये [illegible] तथा मात्राशितीये [illegible] तथा यवो[illegible] सामर्थ्यं [illegible] विहितम्॥

આ ઉપરથી સમદોષનું તથા સ્વસ્થનું લક્ષણ પરસ્પર સાપેક્ષ—એટલે એક બીજાની પરસ્પર જરૂર વાળવાળું જ સિદ્ધ થાય છે કે 'સમદોષપણાને લીધે જ સ્વસ્થપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વસ્થપણાને લીધે સમદોષપણું પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જે સ્વસ્થ હોય તે જ સમદોષ કહેવાય અને જે સમદોષ હોય તે જ સ્વસ્થ કહેવાય. છે તેમ જ સ્વસ્થ લોકોને હિતકારી પણ તે જ ગણાય છે, કે જે પોતાના સ્થાનમાં રહેલા દોષ ધાતુ અને મળોને એકસરખા જ રાખે, દુઃખકારક ન થાય અને સ્વસ્થનું અનુસરણ કર્યા કરે. ચરકમાં ઋતુચર્યાના અધ્યાયમાં જે જે સેવવા યોગ્ય છે, તે કહ્યાં છે, તેમ જ માત્રાશિતીય નામના અધ્યાયમાં સાઠી ચોખા, શાલી ચોખા, જવ, ઘઉં, જાંગલ પ્રાણીઓનાં માંસ, હરતી શાક આદિ શાક તથા દૂધ વગેરેનું સેવન કરવા જણાવ્યું છે અને જે ઓજ કરનાર રસાયન હોય, તથા વાજીકરણ હોય, તે પણ સર્વકાળ સેવવા યોગ્ય કહ્યાં છે ૬૨

દોષો, ધાતુઓ અને મળો વધવાનાં નિમિત્તો

तत्तद्वृद्धिकराहारविहारातिनिषेवणात्।
दोषधातुमलानां हि वृद्धिरुक्ता भिषग्वरैः॥६३॥

अन्वयः—तत्तद्वृद्धिकर-आहार-विहार-अतिनिषेवणात् हि दोष-धातु-मलानां वृद्धिः भिषग्वरैः उक्ता॥

દોષોની, ધાતુઓની અને મળોની વૃદ્ધિ કરનારા આહારવિહારોનું અત્યંત સેવન કરવાથી જ દોષોની, ધાતુઓની અને મળોની વૃદ્ધિ ઉત્તમ વૈદ્યોએ કહી છે ૬૩

વાયુ વધ્યો હોય તો?

वाते वृद्धे भवेत्कार्श्यं पारुष्यं चोष्णकामिता।
गाढं मलं बलं चाल्पं गात्रस्फूर्तिर्विनिद्रता॥६४॥

अन्वयः—वाते वृद्धे कार्श्यं पारुष्यं च उष्णकामिता मलं गाढं बलं च अल्पं गात्रस्फूर्तिः विनिद्रता भवेत्॥

વાયુ વધ્યો હોય તો શરીરમાં કૃશતા, કઠોરપણું, ગરમીની ઇચ્છા, મળ ઘાટો, બળ થોડું તથા શરીરના અવયવોનું ફરકવું થાય; અને નિદ્રા આવતી નથી ૬૪

પિત્ત વધ્યું હોય તો?

विण्मूत्रनेत्रगात्राणां पीतत्वं क्षीणमिन्द्रियम्।
शीतेच्छादाहमूर्च्छाः स्युः पित्ते वृद्धेऽल्पमूत्रता॥६५॥

अन्वयः—पित्ते वृद्धे विण्मूत्रनेत्रगात्राणां पीतत्वम्, इन्द्रियं क्षीणं, शीतेच्छा-दाह-मूर्च्छाः स्युः अल्पमूत्रता (च भवेत्)॥

પિત્ત વધ્યું હોય તો વિષ્ટામાં, મૂત્રમાં, નેત્રમાં તથા શરીરમાં પીળાશ થાય, ઇંદ્રિયો ક્ષીણ થાય, ટાઢની ઇચ્છા થાય, દાહ લાગે, મૂર્છા આવે અને મૂત્ર ઓછું થઈ જાય છે ૬૫

કફ વધ્યો હોય તો?

विडादिश्वैत्यं शीतत्वं गौरवं चातिनिद्रता।
सन्धिशैथिल्यमुत्क्लेशो मुखस्रावः कफेऽधिके॥६६॥

अन्वयः—कफे अधिके विडादिश्वैत्यं शीतत्वं गौरवम् अतिनिद्रता संधिशैथिल्यम् उत्क्लेशः च मुखस्रावः (स्यात्)॥

કફ વધ્યો હોય તો વિષ્ટા વગેરેમાં ધોળાશ થાય, તથા શરીરમાં શીતપણું, ભારેપણું થાય, નિદ્રા ખૂબ આવે, સાંધા ઢીલા થાય, મોળ–ઊબકા અને મોઢામાં પાણી આવ્યા કરે. ૬૬

રસ વધ્યો હોય તો?

रसे वृद्धेऽन्नविद्वेषो जायते गात्रगौरवम् ।
लालाप्रसेकश्छर्दिश्च मूर्च्छा सादो भ्रमः कफः ॥६७॥

अन्वयः—रसे वृद्धे अन्नविद्वेषः गात्रगौरवं लालाप्रसेकः छर्दिः मूर्च्छा सादः भ्रमः च कफः जायते ॥

રસ વધ્યો હોય તો અન્ન ઉપર દ્વેષ થાય, શરીરમાં ભારેપણું થાય, લાળ ઝર્યા કરે, ઊલટી થાય, મૂર્છા આવે, શરીરમાં પીડા થાય, ભ્રમ થાય અને કફ થાય છે. ૬૭

લોહી વધ્યું હોય તો?

प्रवृद्धं रुधिरं कुर्याद्गात्रमारक्तवर्णकम् ।
लोचनं च तथा रक्तं शिराः पूरयतेऽपि च ॥६८॥

अन्वयः—प्रवृद्धं रुधिरं गात्रम् आरक्तवर्णकं लोचनं च रक्तं कुर्यात्, तथा च शिराः अपि पूरयते ।

લોહી વધ્યું હોય તો શરીરને અને નેત્રને રાતાં કરે, તેમજ નસોને પણ ભરી દે છે. ૬૮

अन्यच्च—અને બીજું :

रक्तं तु कुरुते वृद्धं विसर्पप्लीहविद्रधीन् ।
कुष्ठं वातास्रकं गुल्मं शिरापूर्णत्वकामले ॥६९॥
गात्राणां गौरवं निद्रा मदो दाहश्च जायते ।
त्वग्नेत्रमूत्ररक्तत्वं...
(printed:) त्वङ्क्षाग्निसादसंमोहरक्तत्वङ्नेत्रमूत्रताः ॥७०॥
गुदमेढ्रास्यपाकार्शः पिडका मशकास्तथा ।
इन्द्रलुप्ताङ्गमर्दासृग्दरास्तापः कराङ्घ्रिषु ॥
शमयेद्रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरेचनैः ॥७१॥

अन्वयः—वृद्धं रक्तं तु विसर्पप्लीहविद्रधीन् कुष्ठं वातास्रकं गुल्मं शिरापूर्णत्वकामले कुरुते ॥ (तथा च रक्ते वृद्धे) गात्राणां गौरवं निद्रा मदः च दाहः जायते, (अपि च) गुदमेढ्र-आस्यपाक–अर्शः पिडकाः तथा मशकाः इन्द्रलुप्त–अङ्गमर्द-असृग्दराः (च) कराङ्घ्रिषु तापः (जायते) । रक्तवृद्ध्युत्थान् (रोगान्) रक्तस्रुतिविरेचनैः शमयेत् ॥

એ વધેલું લોહી રતવા, બરલ, વિદ્રધિરોગ, કોઢ, વાતરક્ત, ગોળા, નસોનું ભરપૂરપણું અને કમળો ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ શરીરમાં ભારેપણું, નિદ્રા, મદ, દાહ, ખીલ, અગ્નિનું મંદપણું, મોહ; ચામડીમાં નેત્રમાં તથા મૂત્રમાં રતાશ; ગુદાનું, લિંગનું તથા મોઢાનું પાકવું; અરશ, ફોલ્લીઓ, મશ, ઊંદરી, અંગો-નું તૂટવું, પ્રદર, હાથમાં અને પગમાં તાપ થાય છે. આમ લોહીના વધવાથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય, તેઓને લોહી કાઢીને અને રેચ દઈને શાંત કરવા. ૬૯–૭૧

માંસ વધ્યું હોય તો?

मांसं वृद्धं तु गण्डौष्ठस्फिगुपस्थोरुबाहुषु ।
जङ्घयोः कुरुते वृद्धिं तथा गात्रस्य गौरवम् ॥७२॥

अन्वयः—वृद्धं मांसं तु गण्डौष्ठस्फिगुपस्थोरुबाहुषु जङ्घयोः वृद्धिं कुरुते, तथा गात्रस्य गौरवं (करोति) ॥

માંસ વધ્યું હોય ત્યારે ગાલ, હોઠ, ગુહ્યભાગ, સાથળ, બાહુ તથા પિંડીઓની તે વૃદ્ધિ કરે છે અને શરીરમાં ભારેપણું કરે છે. ૭૨

મેદ વધેલ હોય તો?

उदरे पार्श्वयोर्वृद्धिः कासश्वासादयस्तथा ।
दौर्गन्ध्यं स्निग्धता गात्रे मेदोवृद्धौ भवेदिति ॥७३॥

अन्वयः—मेदोवृद्धौ उदरे पार्श्वयोः वृद्धिः कास-श्वासादयः दौर्गन्ध्यं गात्रे स्निग्धता इति भवेत् ॥

મેદ અત્યંત વધેલ હોય ત્યારે પેટ તથા પડખાં વધે છે, ઉધરસ તથા શ્વાસ વગેરે થાય છે, દુર્ગંધપણું અને શરીરમાં સ્નિગ્ધપણું થાય છે. ૭૩

अन्यच्च—અને બીજું :

प्रवृद्धं कुरुते मेदः श्रममल्पेऽपि चेष्टिते ।
तृट्स्वेदगलगण्डौष्ठरोगमेहादिजन्म च ॥ ७४ ॥
श्वासं स्फिग्जठरग्रीवास्तनानां लम्बनं तथा ॥७५॥

अन्वयः—प्रवृद्धं मेदः अल्पे अपि चेष्टिते श्रमं कुरुते, च तृट्–स्वेद–गलगण्ड–ओष्ठरोग–मेहादिजन्म (कुरुते), तथा श्वासं स्फिग्–जठर–ग्रीवा–स्तनानां लम्बनं (कुरुते) ॥

વળી તે વધેલો મેદ થોડી હરફર કરવાથી પણ થાક લગાડે છે, અને તરશ તથા પસીનો બહુ કરે છે; ગળાના, ગાલના તથા હોઠના રોગ અને પ્રમેહ આદિને પણ ઉત્પન્ન કરે છે, શ્વાસ કરે છે; ઢગરાં, પેટ, ડોક તથા સ્તનને લાંબાં–લટકતાં કરે છે. ૭૪–૭૫

હાડકાં વધ્યાં હોય તો?

वृद्धान्यस्थीनि कुर्वन्ति अस्थीन्यन्यानि चास्थिषु ।
आचरन्ति तथा दन्तान् विकटान्महतस्तथा ॥७६॥

अन्वयः—वृद्धानि अस्थीनि अस्थिषु अन्यानि अस्थीनि कुर्वन्ति, तथा दन्तान् विकटान् तथा महतः आचरन्ति ॥

હાડકાં વધ્યાં હોય તો હાડકાંઓમાં બીજાં હાડકાં તે ઉત્પન્ન કરે છે અને દાંતને

ભરાવદાર તથા મોટાં કરે છે. ૭૬

મજ્જા વધી હોય તો?

मज्जा वृद्धः समस्ताङ्गनेत्रगौरवमाचरेत् ॥७७॥

अन्वय —वृद्धः मज्जा समस्ताङ्गनेत्रगौरवम् आचरेत् ॥

વધેલી મજ્જા સર્વ અંગોમાં તથા નેત્રોમાં ભારેપણું કરે છે. ૭૭

વીર્ય વધ્યું હોય તો?

शुक्राश्मरी शुक्रवृद्धौ शुक्रस्यातिप्रवर्तनम् ॥७८॥

अन्वय शुक्रवृद्धौ शुक्राश्मरी (च) शुक्रस्य अतिप्रवर्तनम् (भवेत्) ॥

વીર્ય વધ્યું હોય ત્યારે શુક્રાશ્મરી નામનો પથરીનો રોગ અને વીર્ય બહુ જ નીકળે છે. ૭૮

મળ વધ્યા હોય તો?

मलवृद्धावाटोपो जायते जठरे व्यथा ॥७९॥

अन्वय —मलवृद्धौ जठरे आटोपः व्यथा (च) जायते ॥

મળ વધ્યા હોય ત્યારે પેટ ચઢી આવે અને પેટમાં પીડા પણ થાય છે. ૭૯

મૂત્ર વધ્યું હોય તો?

मूत्रे वृद्धे मुहुर्मूत्रमाध्माने बस्तिवेदना ॥८०॥

अन्वयः—मूत्रे वृद्धे मुहुः मूत्रम् आध्माने बस्तिवेदना (भवति) ॥

મૂત્ર વધ્યું હોય ત્યારે વારવાર મુતરવું પડે પેડુ ચઢી આવે અને મૂત્રાશયમાં વેદના થાય છે. ૮૦

પરસેવો વધ્યો હોય તો?

स्वेदे वृद्धे तु दौर्गन्ध्यं त्वचि कण्डूश्च जायते ॥८१॥

अन्वयः—स्वेदे तु वृद्धे दौर्गन्ध्यं त्वचि च कण्डूः जायते ॥

પરસેવો વધ્યો હોય ત્યારે દુર્ગંધપણું થાય અને ચામડી પર ચળ આવે છે. ૮૧

સ્ત્રીનું આર્તવ વધ્યું હોય તો?

आर्तवातिप्रवृत्तिः स्याद्दौर्गन्ध्यं चार्तवे भवेत् ।
अङ्गमर्दश्च जायेत लिङ्गं स्यादार्तवेऽधिके ॥८२॥

अन्वय—आर्तवे च अधिके आर्तवातिप्रवृत्तिः दौर्गन्ध्यं च भवेत्, च अङ्गमर्दः जायेत, (एतत्) आर्तवे अधिके लिङ्गं स्यात् ॥

સ્ત્રીઓનું રજ વધ્યું હોય ત્યારે રજ બહુ જ નીકળે છે, રજમાં દુર્ગંધપણું થાય છે અને અંગો તૂટે છે; આ નિશાની રજ વધ્યાની થાય છે. ૮૨

ધાવણ વધ્યું હોય તો?

स्तनयोरतिपीनत्वं क्षीरस्रावो मुहुर्मुहुः ।
तोदश्च तत्र भवति स्तन्याधिक्यस्य लक्षणम् ॥८३॥

अन्वय —स्तनयोः अतिपीनत्वं मुहुः मुहुः क्षीरस्रावः तत्र च तोदः भवति । (एतत्) स्तन्याधिक्यस्य लक्षणम् ॥

(સ્ત્રીઓનું ધાવણ વધ્યું હોય તો) સ્તન ખૂબ ભરાવદાર થાય, વારંવાર દૂધ ઝર્યા કરે અને સ્તનમાં પીડા થાય, એ ધાવણ વધ્યાનું લક્ષણ છે. ૮૩

ગર્ભ વધતો હોય ત્યારે?

उदरादिप्रवृद्धिस्तु वृद्धे गर्भेऽभिजायते ।
स्वेदश्च गर्भवत्याः स्यात्प्रसवे व्यसनं महत् ॥८४॥

अन्वय —गर्भवत्याः गर्भे वृद्धे तु उदरादिवृद्धिः अभिजायते, च स्वेदः (तथा) प्रसवे महत् व्यसनं स्यात् ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીનો ગર્ભ વધતો હોય ત્યારે પેટ આદિ અંગો વધે છે, પરસેવો બહુ આવે છે અને પ્રસવના સમયે ભારે કષ્ટ થાય છે. ૮૪

અત્યંત વધેલા દોષો, ધાતુઓ અને મળો ઓછા કરવાની જરૂર

અત્યંત વધેલા દોષાદિને ઓછા કરવા જોઈએ એ સંબંધમાં કહે છે—ખૂબ વધેલા દોષો, ધાતુઓ તથા મળોને ઓછા કરવાનું કહે છે

तत्तद्ध्रासकराहारविहारपरिसेवनात् ।
दोषधातुमलानां हि ह्रासो भिषग्भिरितो नृणाम् ॥८५॥
पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्धयेद्धि परं परम् ।
तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम् ॥८६॥

अन्वय—तत्तद्ध्रासकर—आहारविहारपरिसेवनात् नृणां दोषधातुमलानां ह्रासः भिषग्भिः हि ईरितः । पूर्वः पूर्वः अतिवृद्धत्वात् परं परं हि वर्धयेत्, तस्मात् अतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम् (भवति) ॥

તે તે (વધેલા) દોષોને, ધાતુઓને અને મળોને ઓછા કરનારા આહારવિહારોનું બરાબર સેવન કરવાથી મનુષ્યોના તે દોષો, ધાતુઓ અને મળો ઓછા થાય છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલ છે; તેઓમાં પહેલો પહેલો ખૂબ વધીને પછીના પછીનાને અવશ્ય વધારે છે—અર્થાત્ દોષો અત્યંત વધીને ધાતુઓને વધારે છે અને ધાતુઓ અત્યંત વધીને મળોને

વધારે છે; માટે અત્યંત વધેલા ધાતુઓને ઓછા કરવા એ હિતકારી છે. ૮૫.૮૬

દોષોનો, ધાતુઓનો તથા મળોનો ક્ષય થવાનાં નિદાનો

असात्म्यान्नसदाक्रोधशोकचिन्ताभयश्रमैः ।
अतिव्यवायानशनात्यर्थसंशोधनैरपि ॥ ८७ ॥
वेगानां धारणाच्चापि साहसादभिघाततः ।
दोषाणामथ धातूनां मलानां च भवेत् क्षयः ॥८८॥

अन्वय.—असात्म्य–अन्न–सदाक्रोध–शोक–चिन्ता–भय–श्रमैः, अतिव्यवाय–अनशन–अत्यर्थसंशोधनैः अपि. वेगानां धारणात्, अपि च साहसात्, अथ अभिघाततः दोषाणाम्, धातूनां च मलानां क्षयः भवेत् ॥

શરીરની પ્રકૃતિને માફક ન હોય તેવા ખોરાકથી હંમેશાં ક્રોધ, શોક, ચિંતા, ભય, શ્રમ, અતિમૈથુન, ઉપવાસ, તથા અત્યંત રેચ આદિ સંશોધનથી; ઝાડા વગેરેના વેગોને રોકવાથી, સાહસથી અને સામેથી લાગેલા પ્રહારથી પણ દોષોનો, ધાતુઓનો તથા મળોનો ક્ષય થાય છે. ૮૭,૮૮

ક્ષીણ થયેલા દોષાદિકનાં લક્ષણો

वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्यं विसंज्ञता ।
पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निमान्द्यं प्रभाक्षयः ॥८९॥
सन्धयः शिथिला मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहः कफक्षये ।
हृत्पीडा कण्ठशोषश्च त्वक् शून्या तृड् रसक्षये ॥९०॥
शिराः श्लथा हिमा मूर्च्छा त्वक्पारुष्यं क्षयेऽसृजः ।
गण्डौष्ठकन्धरास्कन्धवक्षोजठरसन्धिषु ॥ ९१ ॥
उपस्थपादपिण्डीषु शुष्कता गात्ररूक्षता ।
तोदो धमन्यः शिथिला भवेयुर्मांससंक्षये ॥ ९२ ॥
प्लीहाभिवृद्धिः सन्धीनां शून्यता तनुरूक्षता ।
प्रार्थना स्निग्धमांसस्य लिङ्गं स्यान्मेदसः क्षये ॥ ९३
अस्थिशूलं तनौ रौक्ष्यं नखदन्तत्रुटिस्तथा ।
अस्थिक्षये लिङ्गमेतद्वैद्यैः सर्वैरुदाहृतम् ॥ ९४ ॥
शुक्राल्पत्वं पर्वभेदस्तोदः शून्यत्वमस्थनि ।
लिङ्गान्येतानि जायन्ते नराणां मज्जसंक्षये ॥९५॥
शुक्रक्षये रतेऽशक्तिर्व्यथा शेफसि मुष्कयोः ।
चिरेण शुक्रसेकः स्यात्सेके रक्ताल्पशुक्रता ॥९६॥

अन्वयः—वातक्षये अल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्यं विसंज्ञता (भवेत्), पित्तक्षये श्लेष्मा अधिकः वह्निमान्द्यं प्रभाक्षयः (स्यात्); कफक्षये सन्धयः शिथिलाः (स्युः), मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहः (भवेत्), रसक्षये हृत्पीडा कण्ठशोषः त्वक् शून्या च तृट् (स्यात्); असृजः क्षये शिराः श्लथाः हिमाः (स्युः), मूर्च्छा त्वक् पारुष्यं (स्यात्), मांससंक्षये उपस्थपादपिण्डीषु शुष्कता गात्ररूक्षता तोदः धमन्यः शिथिलाः भवेयुः । मेदसः क्षये प्लीहाभिवृद्धिः संधीनां शून्यता तनुरूक्षता स्निग्धमांसस्य प्रार्थना स्यात् । अस्थिक्षये अस्थिशूलं तनौ रौक्ष्यं तथा नखदन्तत्रुटिः—एतत् लिङ्गं सर्वैः वैद्यैः उदाहृतम् । मज्जसंक्षये नराणां शुक्राल्पत्वं पर्वभेदः तोदः अस्थनि शून्यत्वम्—एतानि लिङ्गानि जायन्ते । शुक्रक्षये रते अशक्तिः, शेफसि मुष्कयोः व्यथा, चिरेण शुक्रसेकः, सेके रक्ताल्पशुक्रता स्यात् ॥

વાયુનો ક્ષય થાય ત્યારે શરીરની ચેષ્ટા ઓછી થાય, થોડું બોલી શકાય અને સંજ્ઞારહિતપણું અથવા બેભાન સ્થિતિ થાય છે. પિત્તનો ક્ષય થાય ત્યારે કફ અધિક થાય, અગ્નિ મંદ થાય અને કાંતિનો નાશ થાય છે. કફનો ક્ષય થાય ત્યારે સાંધાઓ ઢીલા થાય, મૂર્છા આવે, શરીરમાં રૂક્ષપણું થાય અને બળતરા થાય છે. રસનો ક્ષય થાય ત્યારે હૃદયમાં પીડા થાય, ગળું સુકાય, ચામડી બહેર મારી જાય અને તરશ લાગ્યા કરે છે. લોહીનો ક્ષય થાય ત્યારે નસો ઢીલી તથા ટાઢી થાય છે, મૂર્છા આવે અને ચામડી કઠણ થાય છે. માંસનો ક્ષય થાય ત્યારે ગાલ, હોઠ, ડોક, ખભા, છાતી, પેટ, સાંધા, ગુહ્ય ભાગ અને પગની પિંડીઓ સુકાય, શરીર રૂક્ષ થાય, પીડા થાય અને નાડીઓ ઢીલી થાય છે. મેદનો ક્ષય થાય ત્યારે બરલ વધે, સાંધાઓ બહેર મારી જાય, શરીર રૂક્ષ થાય અને સ્નેહ ભરેલું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. હાડકાંઓનો ક્ષય થાય ત્યારે હાડકાંઓમાં શૂળ નીકળે, શરીર રૂક્ષ થાય અને નખ તથા દાંત તૂટવા લાગે; હાડકાં ક્ષીણ થયાનાં એ ચિહ્નો સઘળા વૈદ્યોએ કહ્યાં છે. મજ્જાનો ક્ષય થાય ત્યારે માણસોના વીર્યની ઓછાશ, સાંધાઓનું તૂટવું, પીડા અને હાડકાંઓમાં શૂન્યપણું—એટલાં ચિહ્નો થાય છે. વીર્યનો ક્ષય થાય ત્યારે મૈથુનમાં અશક્તિ થાય, લિંગમાં તથા વૃષણોમાં પીડા થાય વીર્ય ઘણી વારે સ્ખલિત થાય અને જ્યારે સ્ખલિત થાય ત્યારે રાતું અને ઓછું હોય છે.

ઓજના ક્ષયનું નિદાન

ओजः संक्षीयते कोपाच्चिन्ताशोकश्रमादिभिः ।
रूक्षतीक्ष्णोष्णकटुकैः कर्मभिरपरैरपि ॥९७॥

अन्वय–कोपात् चिन्ता शोक-श्रमादिभिः रूक्षतीक्ष्णोष्णकटुकैः अपरैः कर्मभिः अपि ओजः संक्षीयते ॥

ક્રોપથી, ચિંતાથી, શોકથી, શ્રમ આદિથી અને રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, ગરમ તથા તીખા પદાર્થોથી અને બીજા કર્મરૂપ ક્રિયાઓથી પણ ઓજનો ક્ષય થાય છે ૯૭

ઓજનો ક્ષય થવાના લક્ષણો

बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं चिन्तयेद्व्यथितेन्द्रियः ।
दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामः स्यादोजसः क्षये ॥९८॥

अन्वय–ओजसः क्षये (जनः) दुर्बलः (सन्) अभीक्ष्णं बिभेति, चिन्तयेत्, व्यथितेन्द्रियः दुश्छायः दुर्मनाः रूक्षः क्षामः स्यात् ॥

ઓજનો ક્ષય થતા માણસ બળહીન થઈ વારવાર ભય પામ્યા કરે છે, ચિંતા કર્યા કરે છે અને અળસાયેલ ઇંદ્રિયોવાળો, ઝાંખી કાંતિવાળો, મનમાં ઉદાસ, રૂક્ષ અને દૂબળો થઈ જાય છે. ૯૮

વિષ્ઠાનો ક્ષય થવાના લક્ષણો

पुरीषस्य क्षये पार्श्वे हृदये च व्यथा भवेत् ।
सशब्दस्यानिलस्योर्ध्वं गमनं कुक्षिसंवृतिः ॥९९॥

अन्वयः–पुरीषस्य क्षये पार्श्वे च हृदये व्यथा भवेत्, सशब्दस्य अनिलस्य ऊर्ध्वं गमनं, कुक्षिसंवृतिः (च स्यात्) ॥

વિષ્ઠા ક્ષીણ થઈ હોય તો પડખાઓમાં તથા છાતીમાં પીડા થાય, અવાજ કરતો વાયુ ઊંચો આવે અને પેટનો સંકોચ થઈ જાય છે ૯૯

टीका–कुक्षिसंवृतिः–उदरसंकोचः ।

મૂત્રનો, પરસેવાનો, સ્ત્રીના રજનો તથા ધાવણનો ક્ષય થવાના લક્ષણો

मूत्रक्षयेऽल्पमूत्रत्वं बस्तौ तोदश्च जायते ।
स्वेदनाशे त्वचो रौक्ष्यं चक्षुषोरपि रूक्षता ॥१००॥
स्तब्धाश्च रोमकूपाः स्युर्लिङ्गं स्वेदक्षये भवेत् ।
आर्तवस्य क्षये काले चागमस्तस्याल्पताथ वा ॥१०१॥
जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्तवक्षये ।
अभावो वाल्पता वा स्यात् स्तन्यस्याम्लानता तथा ॥
म्लानौ पयोधरौ चैतल्लक्षणं स्तन्यसंक्षये ॥१०२॥

अन्वय–मूत्रक्षये (अल्पं) मूत्रं बस्तौ च तोदः जायते । स्वेदनाशे त्वचः रौक्ष्यं चक्षुषोः अपि रूक्षता, रोमकूपाः च स्तब्धाः स्युः, (एतत्) लिङ्गं स्वेदक्षये भवेत् ॥ आर्तवस्य क्षये काले तस्य अगमनं, अथवा तस्य अल्पता योनौ च वेदना जायते, (एतत्) लिङ्गं स्यात् । स्तन्यक्षये स्तन्यस्य अभावः अल्पता वा पयोधरौ म्लानौ (भवतः) एतत् लक्षणं स्यात् ॥

મૂત્રનો ક્ષય થાય ત્યારે મૂત્ર ઓછું થઈ જાય અને મૂત્રાશયમાં પીડા થાય છે. પરસેવાનો ક્ષય થાય ત્યારે ચામડી અને નેત્ર પણ રૂક્ષ થઈ જાય અને રૂંવાડાઓના છિદ્રો સ્તબ્ધ થઈ જાય છે; આ ચિહ્ન પરસેવાનો ક્ષય થતા જાય છે. સ્ત્રીના રજનો ક્ષય થાય ત્યારે સમયસર માસિક આવતું નથી, તે ઓછું થઈ જાય અને યોનિમાં વેદના થાય છે. સ્ત્રીઓના ધાવણનો ક્ષય થાય ત્યારે ધાવણ આવતું નથી, આવતું હોય તો ઓછું આવે છે અને સ્તન કરમાઈ જાય છે; આ ચિહ્ન ધાવણનો ક્ષય થતા થાય છે

સ્ત્રીના ગર્ભનો ક્ષય થવાના લક્ષણો

अनुन्नतो भवेत्कुक्षिर्गर्भस्यास्पन्दनं तथा ।
इति गर्भक्षये प्राज्ञैर्लक्षणं समुदाहृतम् ॥१०३॥

अन्वय–(स्त्रियाः गर्भक्षये) कुक्षिः अनुन्नतः, तथा गर्भस्य अस्पन्दनं भवेत् । इति लक्षणं गर्भक्षये प्राज्ञैः समुदाहृतम् ॥

સ્ત્રીના ગર્ભનો ક્ષય થાય ત્યારે પેટ નીચું થઈ જાય અને ગર્ભ પેટમાં ફરકતો નથી, એવા ચિહ્નો ગર્ભનો ક્ષય થતાં વિદ્વાનોએ કહ્યા છે ૧૦૩

ક્ષીણ થયેલી ધાતુઓ વધારવાના ઉપાયો

तत्तत्स्ववर्धनाहारविहारप्रतिनिषेवणात् ।
तत्तत् प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति ॥१०४॥

अन्वय–तत्-तत्-वर्धन-आहार-विहार-प्रतिनिषेवणात् नरः तत् तत् प्राप्य शीघ्रं तत्-तत्क्षयम् अपोहति ॥

તે તે ધાતુઓને, દોષોને તથા મળોને વધારનારા આહારવિહારોનું અત્યંત સેવન કરવાથી માણસ તેઓને મેળવીને તરત તેનો તેનો ક્ષય દૂર કરે છે ૧૦૪

ક્ષીણ થયેલું ઓજ વધારવાના ઉપાયો

ओजस्तु वर्धते मूर्छा क्षुभितौ लाघुनिस्तथा ।
दुग्धैर्व्यविशेषात्तु क्षीणमांसरसादिभिः ॥१०५॥

अन्वयः—नृणाम् ओजः तु सुस्निग्धैः तथा स्वादुभिः वृष्यैः विशेषात् तु क्षीर–मांस–रसादिभिः वर्धते ॥

માણસોનું ઓજ પણ સારી રીતે સ્નેહથી ભરેલા, મધુર અને મૈથુનશક્તિને વધારનારા આહારોથી અને વિશેષે કરી દૂધના તથા માંસના રસો વગેરેના ઉપયોગથી વધે છે.

ક્ષીણ થયેલ દોષાદિને વધારવાના ઉપાયો

दोषधातुमलक्षीणो वलक्षीणोऽपि मानवः ।
तत्तत्स्ववर्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥ १०६ ॥
यद्यदाहारजातं तु क्षीणः प्रार्थयते नरः ।
तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपोहति ॥१०७॥

अन्वयः—दोषधातुवलक्षीणः मानवः अपि तत्तत्स्ववर्धनं यत् यत् अन्नपानं (स्यात्) तत् तत् प्रकाङ्क्षति ॥ क्षीणः तु नरः यत् यत् आहारजातं प्रार्थयते, तस्य तस्य लाभेन तत्तत्क्षयम् अपोहति ॥

(વળી બીજું પણ કહ્યું છે કે,) જેના દોષો, ધાતુઓ, મળો કે બળ ક્ષીણ થયાં હોય તે માણસ પણ જે જે અન્નપાનો તેને વધારનારાં હોય છે, તે તેની જ ઇચ્છા કરે છે; માટે ધાતુ આદિની ક્ષીણતા પામેલો તે માણસ, જે જે આહાર વગેરેની ઇચ્છા કરે છે, તેને મેળવી તે તે ધાતુ આદિના ક્ષયને મટાડે છે.

વાયુના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
यवमुद्गप्रियङ्गूंश्च वातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥१०८॥

अन्वयः—वातक्षीणः (जनः) कषायकटुतिक्तानि च रूक्षशीतलघूनि च यवमुद्गप्रियङ्गूः अभिकाङ्क्षति ॥

જેનો વાયુ ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ તૂરા, તીખા, કડવા, રૂક્ષ, ટાઢા અને હલકા પદાર્થો તથા જવ, મગ અને કાંગની ઇચ્છા કરે છે. ૧૦૮

પિત્તના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે

तिलमाषकुलत्थादि पिष्टान्नविकृतिं तथा ।
मस्तुशुक्ताम्लतक्राणि काञ्जिकं च तथा दधि १०९
कट्वम्ललवणोष्णानि तीक्ष्णं क्रोधं विदाहि च ।
समयं देशमुष्णं च पित्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥११०॥

अन्वयः—पित्तक्षीणः (जनः) तिलमाषकुलत्थादि पिष्टान्नविकृतिं तथा मस्तुशुक्ताम्लतक्राणि तथा काञ्जिकं च दधि च कट्वम्ललवणोष्णानि तीक्ष्णं क्रोधं च विदाहि च उष्णं समयं देशं च अभिकाङ्क्षति ॥

જેનું પિત્ત ક્ષીણ થયું હોય તે માણસ તલ, અડદ, કળથી વગેરે, લોટના વિકારો, દહીંનું પાણી, અથાણાં, ખાટા પદાર્થો, છાશ, કાંજી, દહીં; તીખા, ખાટા, ખારા ગરમ અને તીક્ષ્ણ પદાર્થો, ક્રોધ, વિદાહી પદાર્થો, ઉષ્ણકાળ, અને ગરમ પ્રદેશને ઇચ્છે છે. ૧૦૯,૧૧૦

કફના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।
दधि क्षीरं दिवास्वप्नं कफक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ १११

अन्वयः—कफक्षीणः (जनः) मधुरस्निग्धशीतानि च लवणाम्लगुरूणि दधि क्षीरं दिवास्वप्नम् अभिकाङ्क्षति ॥

જેનો કફ ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ખારા, ખાટા અને ભારે પદાર્થો; દહીં, દૂધ તથા દિવસે સૂઈ રહેવું ઇચ્છે છે. ૧૧૧

રસના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે

रसक्षीणो नरः काङ्क्षत्यम्भोऽतिशिशिरं मुहुः ।
रात्रिनिद्रां हिमं चन्द्रं भोक्तुं च मधुरं रसम् ॥११२॥

अन्वयः—रसक्षीणः नरः अतिशिशिरम् अम्भः रात्रिनिद्रां हिमं चन्द्रं च मधुरं रसं भोक्तुम् मुहुः काङ्क्षति ॥

જેનો રસ ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ અત્યંત ટાઢા જળને, રાતની નિદ્રાને, હિમને તથા ચંદ્રને અને મધુર રસ ખાવાને વારંવાર ઇચ્છે છે. ૧૧૨

લોહીના ક્ષયવાળો આ પદાર્થો ઇચ્છે

इक्षुं मांसरसं मन्थं मधुसर्पिर्गुडोदकम् ।
द्राक्षादाडिमशुक्तानि सस्नेहलवणानि च ।
रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥११३

अन्वयः—रक्तक्षीणः (जनः) इक्षुं मांसरसं मन्थं मधुसर्पिः गुडोदकं द्राक्षादाडिमशुक्तानि च सस्नेहलवणानि (च) रक्तसिद्धानि मांसानि अभिकाङ्क्षति ॥

જેનું લોહી ક્ષીણ થયું હોય તે માણસ શેરડીને, માંસના રસોને; સાકરના, દ્રાક્ષના તથા શેરડીના એકઠા કરેલા રસને, મધને, ઘીને અને ગોળના પાણી ઇચ્છે છે; તેમ જ તે

માણસ દ્રાક્ષના તથા દાડિમના મુરબ્બા, સ્નેહવાળા તથા લૂણવાળા પદાર્થો અને હાંડીમાં પકાવેલા માંસોને ઇચ્છે છે. ૧૧૩

માંસના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે

अन्नानि दधिसिद्धानि पाचयेच्च बहूनपि ।
स्थूलमत्स्यादिमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥११४॥

अन्वयः—मांसक्षीणः (नरः) दधिसिद्धानि अन्नानि बहून् च पाचयान् स्थूलमत्स्यादिमांसानि अपि अभिकाङ्क्षति ॥

જેનું માંસ ક્ષીણ થયું હોય તે માણસ દહીંમાં પકાવેલા અન્નોને, મધુર તથા ખાટા વગેરે રસોના સંયોગથી પકાવેલા પદાર્થોને અને માંસને ખાનારા જાડા પ્રાણીઓનાં માંસોને ઇચ્છે છે. ૧૧૪

टीका—पाचका—मधुराम्लादिरससंयोगेन पाचिता गुणप्र-शस्तम् ।

મેદના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે

मेदःसिद्धानि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च ।
सक्षाराणि विशेषेण मेदःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ ११५

अन्वयः—मेदःक्षीणः (नरः) मेदःसिद्धानि ग्राम्या-नूपौदकानि मांसानि च विशेषेण सक्षाराणि अभिकाङ्क्षति ॥

જેનો મેદ ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ મેદમાં પકાવેલા ગ્રામ્ય, આનૂપ તથા જળચર પ્રાણીઓનાં માંસોને અને વિશેષે કરી ખારાશવાળા પદાર્થોને ઇચ્છે છે ૧૧૫

હાડકાના તથા મજ્જાના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે

अस्थिक्षीणस्तथा मांसं मज्जास्थिस्नेहसंयुतम् ।
स्वाद्वम्लसंयुतं द्रव्यं मज्जक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥११६॥

अन्वयः—अस्थिक्षीणः (नरः) मज्जास्थिस्नेहसंयुतं मांसं, तथा मज्जक्षीणः स्वाद्वम्लसंयुतं द्रव्यम् अभिकाङ्क्षति ॥

જેનાં હાડકાં ક્ષીણ થયાં હોય તે માણસ મજ્જાથી તથા હાડકાના સ્નેહથી યુક્ત માંસને અને મધુર તથા ખાટા રસવાળા પદાર્થોને ઇચ્છે છે ૧૧૬

વીર્યના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે

शिखिनः कुक्कुटस्याण्डं हंससारसयोस्तथा ।
ग्राम्यानूपौदकानां च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥११७॥

अन्वयः—शुक्रक्षीणः (नरः) शिखिनः कुक्कुटस्य तथा हंससारसयोः च ग्राम्यानूपौदकानाम् अण्डम् अभिकाङ्क्षति ॥

જેનું વીર્ય ક્ષીણ થયું હોય તે માણસ મોર, કૂકડા, હંસ, સારસ, ગામના પક્ષીઓ, જળને કાંઠે રહેનારા પક્ષીઓ અને જળમાં રહેનારા પક્ષીઓના ઈંડાઓને ઇચ્છે છે ૧૧૭

મળના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે

यवान्नं यवक्वाथं च शाकानि विविधानि च ।
मसूरमाषयूषं च मलक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥११८॥

अन्वयः—मलक्षीणः (नरः) यवान्नं च यवक्वाथं च विविधानि शाकानि च मसूरमाषयूषम् अभिकाङ्क्षति ॥

જેની વિષ્ઠા ક્ષીણ થઈ હોય તે માણસ જવનું અને જીવવા ઘઉંનું અન્ન, અનેક પ્રકારના શાક અને મસૂરનું તથા અડદનું ઓસામણ ઇચ્છે છે ૧૧૮

મૂત્રના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે

पेयमिक्षुरसं क्षीरं सगुडं बदरोदकम् ।
मूत्रक्षीणोऽभिलषति मधुमैरेयकाणि च ॥११९॥

अन्वयः—मूत्रक्षीणः (नरः) पेयम् इक्षुरसं क्षीरं सगुडं बदरोदकं च मधुमैरेयकाणि अभिलषति ॥

જેનું મૂત્ર ક્ષીણ થયું હોય તે માણસ પીવાના પદાર્થોને, શેરડીના રસને, દૂધને ગોળ સહિત બોરના પાણીને, પીલુડાઓને અને કાંજીઓને ઇચ્છે છે. ૧૧૯

પરસેવાના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે

अभ्यङ्गोद्वर्तने स्वप्नं निवातशयनासने ।
गुरु प्रावरणं चैव स्वेदक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥१२०॥

अन्वयः—स्वेदक्षीणः (नरः) अभ्यङ्गोद्वर्तने स्वप्नं निवातशयनासने च गुरु प्रावरणम् एव अभिकाङ्क्षति ॥

જેનો પરસેવો ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ તેલ વગેરેનું માલિસ, શરીરનું ચોળવું, ભય, પવન વગરના પ્રદેશમાં સૂવાનું, તેવા જ સ્થળે બેસવું અને ઓઢવાના વસ્ત્રોને ઇચ્છે છે.

આર્તવના ક્ષયવાળી સ્ત્રી આ પદાર્થોને ઇચ્છે

कटूष्णलवणाम्लोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
फलशाकान्नपानानि स्त्री काङ्क्षत्यार्तवक्षये ॥१२१॥

अन्वयः—आर्तवक्षये स्त्री कटू [illegible] ष्णानि विदा-हीनि च गुरूणि फलशाकान्नपानानि काङ्क्षति ॥

જેનું રજ ક્ષીણ થયું હોય તેવી સ્ત્રી તીખાં,

ખાટાં, ખારાં, ગરમ, બળતરા કરનારાં અને ભારેપણાંવાળાં ફળોને, શાકોને તથા અન્નપાનોને ઇચ્છે છે. ૧૨૧

ધાવણના ક્ષયવાળી સ્ત્રી આ પદાર્થોને ઇચ્છે

સુરાશાલ્યન્નમાંસાનિ ગોક્ષીરં શર્કરાં તથા ।
આસવં દધિ હૃદ્યાનિ સ્તન્યક્ષીણાઽભિવાઞ્છતિ ॥૧૨૨

અન્વયઃ સ્તન્યક્ષીણા (સ્ત્રી) હૃદ્યાનિ સુરાશાલ્યન્નમાંસાનિ ગોક્ષીરં શર્કરામ્ આસવં તથા દધિ અભિવાઞ્છતિ ॥

જેનું ધાવણ ક્ષીણ થયું હોય તેવી સ્ત્રી હૃદયને પ્રિય મદિરાને, ચોખાના અન્નને, માંસને, ગાયના દૂધને, સાકરને, આસવને, અને દહીંને ઇચ્છે છે. ૧૨૨

ગર્ભના ક્ષયવાળી સ્ત્રી આ પદાર્થોને ઇચ્છે

મૃગાજાવિવરાહાણાં ગર્ભાન્વાઞ્છતિ સંસ્કૃતાન્ ।
વસાશૂલ્યપ્રકારાદીન્ મોક્તું ગર્ભપરિક્ષયે ॥૧૨૩॥

અન્વયઃ—ગર્ભપરિક્ષયે (સ્ત્રી) મૃગાજાવિવરાહાણાં ગર્ભાન્ સંસ્કૃતાન્ વસાશૂલ્યપ્રકારાદીન્ મોક્તું વાઞ્છતિ ॥

જેનો ગર્ભ ક્ષીણ થયો હોય તેવી સ્ત્રી મૃગ, બકરાં, ગાડર તથા સૂવરના પકાવેલા ગર્ભોને, ચરબીને તથા લોઢાના કાંટાથી પકાવેલાં માંસોના પ્રકારોને ખાવા ઇચ્છે છે. ૧૨૩

બળનું લક્ષણ

રસાદિશુક્રપર્ય્યન્તપુષ્ટધાતુનિમિત્તકમ્ ।
ચેષ્ટાસુ પાટવં યત્તુ વલં તદભિધીયતે ॥૧૨૪॥

અન્વયઃ—રસાદિશુક્રપર્યન્તં પુષ્ટધાતુનિમિત્તકં ચેષ્ટાસુ યત્ પાટવં તત્ તુ વલમ્ અભિધીયતે ॥

(સુશ્રુત કહે છે કે,) રસથી માંડી વીર્ય સુધીની સઘળી ધાતુઓ પુષ્ટ હોવાને લીધે ચેષ્ટાઓ કરવામાં શરીરનું જે સમર્થપણું તે બળ કહેવાય છે. ૧૨૪

બળનો ક્ષય થવાનાં કારણો

અભિઘાતાદ્ભયાત્ ક્રોધાચ્ચિન્તયા ચ પરિશ્રમાત્ ।
ધાતૂનાં સંક્ષયાચ્છોકાદ્ વલં સંક્ષીયતે નૃણામ્ ॥૧૨૫

અન્વયઃ—અભિઘાતાત્ મયાત્ ક્રોધાત્ ચિન્તયા ચ પરિશ્રમાત્ ધાતૂનાં સંક્ષયાત્ શોકાત્ નૃણાં વલં સંક્ષીયતે ॥

પછડાટ વગેરે અભિઘાતથી, ભયથી, ક્રોધથી, ચિંતાથી, પરિશ્રમથી, ધાતુઓના ક્ષયથી અને શોકથી માણસોનું બળ ક્ષીણ થાય છે. ૧૨૫

બળનો ક્ષય થયાનું લક્ષણ

ગૌરવં સ્તબ્ધતા ગાત્રે મુખમ્લાનિર્વિવર્ણતા ।
તન્દ્રા નિદ્રા વાતશોથો વલવ્યાપત્તિલક્ષણમ્ ॥૧૨૬

અન્વયઃ—ગાત્રે ગૌરવં સ્તબ્ધતા મુખમ્લાનિઃ વિવર્ણતા તન્દ્રા નિદ્રા વાતશોથઃ (એતત્) વલવ્યાપત્તિલક્ષણં (જ્ઞેયમ્) ॥

શરીરમાં ભારેપણું તથા સ્તબ્ધપણું, મોઢાનું કરમાવું, શરીરનો રંગ ખરાબ થવો; ઘેન, નિદ્રા અને વાયુ સંબંધી સોજા, એ બળના ક્ષયનાં લક્ષણો છે. ૧૨૬

બળ વધારનારા પદાર્થો

દોષસામ્યકરં યત્તુ વહ્નિસામ્યકરં ચ યત્ ।
ધાતુપુષ્ટિકરં દ્રવ્યં વલં તદભિવર્ધયેત્ ॥૧૨૭॥

અન્વયઃ—યત્તુ દોષસામ્યકરં યત્ ચ વહ્નિસામ્યકરં (ચ) ધાતુપુષ્ટિકરં (મવતિ) તદ્ દ્રવ્યમ્ વલમ્ અભિવર્ધયેત્ ॥

જે પદાર્થો દોષોની સમતા કરનાર, અગ્નિની સમતા કરનાર અને ધાતુઓની પુષ્ટિ કરનાર છે, તે પદાર્થો બળને વધારે છે. ૧૨૭

બળવાનનું તથા નિર્બળનું લક્ષણ

કૃશોઽપિ વલવાન્ કશ્ચિત્ સ્થૂલોઽપ્યલ્પવલો યતઃ ।
તસ્માચ્ચેષ્ટાપટુત્વેન વલવન્તં વિદુર્બુધાઃ ॥૧૨૮॥

અન્વયઃ—કશ્ચિત્ કૃશઃ અપિ વલવાન્, કશ્ચિત્ સ્થૂલઃ અપિ, યતઃ અલ્પવલી (મવેત્), તસ્માત્ વુધાઃ ચેષ્ટાપટુત્વેન વલવન્તં વિદુઃ ॥

કોઈ માણસ શરીરે દૂબળો હોય છતાં બળવાન હોય છે અને કોઈ માણસ શરીરે જાડો હોય છતાં જે કારણે થોડા બળવાળો હોય છે; તેથી વિદ્વાન વૈદ્યો શરીરની હાલચાલ વગેરે ચેષ્ટાઓ કરવામાં સમર્થપણા ઉપરથી માણસને બળવાન જાણે છે. ૧૨૮

ઇતિશ્રી મિશ્રલટકના પુત્ર શ્રીભાવમિશ્રે રચેલા ભાવપ્રકાશમાં ૭ મું પ્રકરણ સમાપ્ત

પૂર્વખણ્ડ સમાપ્ત

भावप्रकाश–पूर्वखण्ड

समाप्त

'સસ્તું' સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય'

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

ધર્મ–નીતિના ગ્રંથો

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ–બે ગ્રંથોમાં, દૃષ્ટાંતો સાથે સાદી ભાષામાં વેદાંતના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો સમજાવે છે. ૧૪–૦

શ્રીશિવમહાપુરાણ–બે ગ્રંથોમાં, નવ ચિત્રો સાથે ૧૨–૦

વિષ્ણુપુરાણ–ભગવાન વિષ્ણુના મહિમાનું દર્શન ૪–૦

વાલ્મીકિ રામાયણ–બે ગ્રંથોમાં, ૩૦ ચિત્રો સાથે ૧૧–૦

તુલસીકૃત રામાયણ–બે ગ્રંથોમાં, ૩૬ ચિત્રો સાથે ૧૦–૦

શ્રીરામચરિતમાનસ–મૂળ પાઠ, મોટા અક્ષરોમાં ૨–૦

શ્રીમદ્ ભાગવત–આવૃત્તિ ૧૨મી, અક્ષરશઃ ભાષાંતર, બે ગ્રંથોમાં ૨૭ ચિત્રો સાથે ૧૦–૦

મહાભારત–અક્ષરશઃ સરળ ભાષાંતર, સંપૂર્ણ સાત દળદાર ગ્રંથોમાં, પાકાં પૂઠાં, ૨૭ ચિત્રો સાથે. કદ : ૭॥"×૧૦" પૃ. ૫૧૮૮ ૫૨–૦

શ્રી ભગવતી (દેવી) ભાગવત ... ૬–૦

ગિરધરકૃત રામાયણ–મોટા અક્ષરોમાં ... ૪–૮

શાંતિપર્વ–મહાભારતનું–રાજધર્મ અને મોક્ષધર્મ, જેમાં ચાર વર્ણ તથા આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો આપેલા છે. ... ૮–૮

વચનામૃત (સ્વામી સહજાનંદજી કૃત)–ઉપદેશનાં મહામૂલાં વચનામૃતોનો સંગ્રહ ... ૫–૦

એકનાથી ભાગવત–ભાગવતના એકાદશ સ્કંધ ઉપરની મહાત્મા એકનાથની ટીકા, જેમાં ગીતા કરતાં પણ વધારે વિસ્તૃત એવો શ્રીકૃષ્ણનો છેલ્લો બોધ આપેલો છે. ૫–૦

મનુષ્યધર્મ–ઈશ્વર, ધર્મ, મુક્તિ અને ઉચ્ચ જીવનના મહાન પ્રશ્નોનો મહાત્માજી, સંતો, કવિવર ટાગોર તથા ગીતા-ઉપનિષદોનાં વચનોમાં ઉકેલ. ૨–૦

તુલસીસતસઈ–ગોસ્વામી તુલસીદાસજીકૃત ૧–૮

ચંડીપાઠ–ગુજરાતી ભાષાંતર તથા સ્તોત્રો સહિત ૧–૪

નિત્યપાઠ–રોજ બોલવા માટે રુચે એવાં પ્રાર્થના, સ્તુતિ, સ્તોત્રો અને ભજનોનો સંગ્રહ. ૦–૧૨

જપ અને નામસ્મરણ–મંત્રજપ, ગાયત્રી, ૐકાર, અજપાજપ અને નામજપનો સરળ વિધિ. ૧–૦

એકાદશી માહાત્મ્ય–(કવિ છોટમકૃત) વ્રતકથાઓ અને વ્રતવિધિ સાથે ... ૧–૮

શ્રીપુરુષોત્તમમાસમાહાત્મ્ય–મૂળ સાથે સરળ ભાષામાં કથા, સુગ્ધા કથા અને એકાદશી તથા વ્યતીપાતની કથા સાથે. ... ૨–૦

પંચદશી–શ્રીમદ્ વિદ્યારણ્ય સ્વામીકૃત મૂળ સરળ ભાષાંતર સાથે ૪–૮

વેદાંત–રત્નબિંદુ–સંત મંગળનાથકૃત વેદાંતબોધ ૦–૧૨

શ્રી વેદાંતમાર્ગદર્શિની–વિચારસાગર, પંચીકરણ વગેરે ગ્રંથો ઉપરથી વેદાંતના ફૂટ પ્રશ્નોનો ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે સરળ ઉકેલ. ૧–૮

સનાતન ધર્મ–મણિલાલ ન. દ્વિવેદીકૃત પંચશતી, જેમાં ૫૦૦ ધર્મસૂત્રો ભાષાંતર સાથે છે. ૧–૦

જીવન્મુક્તિવિવેક–સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત, વાસનાક્ષય, મનોનાશ અને જીવન્મુક્તિનું વિવરણ. ૧–૪

વિચારસાગર–નિશ્ચલદાસજીકૃત : મૂળ સાથે ભાષાંતર ૩–૦

ધર્મજ્યોતિ–(સ્વામી પ્રકાશાનંદજી) અધ્યાત્મવિદ્યાના અભ્યાસી માટે ૧–૮

મહાવાક્ય–રત્નાવલિ–ઉપનિષદોમાંથી ચૂંટેલાં ધર્મબોધનાં વચનોનો સંગ્રહ, મૂળ સાથે. ૦–૧૨

અષ્ટાવક્રગીતા–મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર. ૦–૮

અવધૂતગીતા–ભગવાન દત્તાત્રેય પ્રણીત ૧–૪

શ્રી સત્યનારાયણની કથા–મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર તથા વિષ્ણુસહસ્રનામાવલિ સાથે. ૦–૧૦

વિદુરનીતિ–સરળ અનુવાદ સાથે. ... ૧–૦

આર્યધર્મનીતિ અને ચાણક્ય નીતિસાર–સદાચાર અને નીતિના શ્લોકો અર્થ સાથે ૦–૧૨

મનુસ્મૃતિ–આર્યપ્રણાલિકાનો મહાન ન્યાયગ્રંથ ૪–૮

બળવાન બનો !–યજુર્વેદનો ઉપદેશ ... ૦–૧૨

આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી–લે૰ સ્વામી સ્વયંજ્યોતિતીર્થ ૧–૪

સ્વરૂપવિચાર–ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે તત્ત્વોપદેશ ૦–૧૦

પંચીકરણ–આત્મબોધ માટે સર્વોત્તમ ગ્રંથ, દૃષ્ટાંતો ને યુક્તિઅનુભવવાળી ટીકા સાથે. ... ૨–૦

પક્ષપાતરહિત અનુભવપ્રકાશ–જેમાં વેદો, શાસ્ત્રો, પુરાણોની તાત્ત્વિક વસ્તુઓને આધ્યાત્મિક અર્થમાં ઘટાવી તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન આપ્યું છે. ૫–૦

સૂર્યકાંત–વેદાંતની સરળ વાતો ... ૨–૦

સુબોધક નીતિકથાઓ–બાળકો માટે ૧૫૨ નીતિકથાઓનો સંગ્રહ ૧–૦

સંતની વાતો–ધર્મ, નીતિ વગેરેનાં દૃષ્ટાંતો સાથે ૧–૮

પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય–સદુપદેશ, ભજનો ઇ૰ ૧–૦

પ્રભુમય જીવન–સુખી થવાના સરળ ઉપાયો ૦–૧૨

તુકારામગાથા–સંત તુકારામના ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક ૪૧૪૧ અભંગોનું બે ગ્રંથોમાં સરળ ભાષાંતર. ૬–૦

શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ (૨)–રામકૃષ્ણ કથામૃતથી આગળના ભાગમાં આવતા ઉપદેશો.

સ્વામી રામતીર્થ (૧)—એમના સદુપદેશ, વ્યાખ્યાનો ઈત્યાદિ. .. ૩ ૦
આખ્યાનમાળા (૧)—શ્રી આનંદશંકરકૃત ૩—૦
દૃષ્ટાંતશતક—બાળકોપયોગી ગોપાલ સો નીતિ-દૃષ્ટાંતો .. ૧—૪
સંત-ગુરુનો પરિચય—ગુરુ શિષ્યના વ્યવહારોની માન્યતાઓ વિવેચન પુરઃસર. ૨ ૦
ઉપદેશસાહસ્રી—વિચારસાગરનો વેદાંત ગ્રંથ ભાષ ૧—૮
સુબોધરત્નાકર—ધર્મનીતિવિષયક ૧૦૫ ટૂંકી વાર્તા ૧ ૮
ધમ્મપદ—બૌદ્ધધર્મનું ગીતા જેવું અમૂલ્ય પુસ્તક ૧—૦
શિક્ષામાળા—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત .. .. ૧—૪
સદાચાર અને સુખ—જૈન ધર્મની ૨૩ બોધક વાતો ૧—૮
વિચારમાળા—અનાથદાસકૃત અદ્વૈત વેદાંતનું પુસ્તક, મૂળ શ્લોકો તથા સરળ અનુવાદ સાથે. ૦—૮
બંગાળાના ‘૫ માલતી સાથે ૫ ગામની તમામ બધી માહિતી. ૦—૬
સ્વપ્ન—સં૦ માધવતીર્થ સ્વપ્ન વિષે ઉપયોગી વર્ણન. .. .. ૦—૮
જ્ઞાનકણિકા—વેદાંતવિષયક અનેક ટૂંક પ્રશ્નોત્તરો ૦—૮
ચરચાળા—અનેક મનનીય સુવાક્યોનો સંગ્રહ ૦ ૩
સંતોની ટૂંકવાણી—સંતજનનાં મહાપુરુષોનો સંગ્રહ .. ૦—૮
હસ્તામલકસ્તોત્ર ને વાક્યસુધા મૂળ સાથે ૦—૨
પ્રશ્નોત્તરમાળા અને છન્દ-મુક્તિ જ્ઞાન ટકોરી મૂળ સાથે ૦—૩
વિચારસાગર (પદ)—મૂળ હિંદી પાઠ અભ્યાસીઓ માટે ૦—૬
યોગવાસિષ્ઠના સૂત્રો—સૂરિકા ૩૧૦ સૂત્રો ૦ ૪
વિવેકવિચાર—વિવેચન સહ નિબંધ ૦—૬
જ્ઞાનેશ્વર ને ચાંગદેવ પાસષ્ઠીઓ પત્ર અર્થ સાથે ૦ ૬
પ્રબોધ ભક્તિ વિજ્ઞાનકૃત ‘માનવરે’નો અનુવાદ ૦ ૬
પુરાણોથી „ „ ‘સિરત્નર’નો અનુવાદ ૦—૪
ભગવત્પ્રસાદ પ્રાતઃસ્મરણસ્તોત્ર, વગેરે ભાગવતમાંના શ્લોકો વગેરે ૦—૪
શિક્ષાપત્રી—શ્રીસ્વામિનારાયણના આજ્ઞા સાથે ૦—૬
અનુભવમાળા—અનેક રમાં ઉપયોગી ચિંતનનો ૦—૮
ગીતાભક્તિ—શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત ૦ ૬
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ—મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર ૦—૩
શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ—સરળ અર્થ સાથે ૦—૪
રમુ—વસ્ત વિવેક—સરળ અનુવાદ સાથે ૦—૨
બ્રહ્મ અને મુક્તિ—મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ભાષામાં ૦—૩
દત્તાત્રેય—દત્ત દેવના ૨૪ ગુરુઓનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન ૦ ૪
નીતિશતક—(ભર્તૃહરિકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે ૦—૪
વૈરાગ્યશતક— „ „ „ ૦—૪
વિજ્ઞાનશતક—ભર્તૃહરિ રચિત સો શ્લોકો ભાવાર્થ સાથે .. .. ૦—૬

સમાધિશતક—જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં સાધકોને ઉપયોગી સો શ્લોકો અનુવાદ સાથે
પ્રેમપંથ—(૧) ગોપીઓના પ્રેમના સંવાદો
પ્રેમપંથ—(૨) સં૦ શ્રી નરહરિભાઈ પ્ર. દેસાઈ
શિવમહિમ્નસ્તોત્રમ્—શ્લોક, અન્વય અર્થ ને ટિપ્પણ સાથે. .. ..
નારાયણકવચ પાઠ ક્રમ, અર્થ, અન્વય ટિપ્પણ મૂળ શ્લોકો સાથે ..
હનુમાનસ્તોત્રમ્—૬૦ કરતાં વધુ પ્રાર્થનાઓ અર્થ સાથે ..
તંત્રની સાધના—સં૦ આચાર્ય શ્રી ક્ષિતિમોહન સેન
ગીતાપોથી—ભગવદ્ગીતાની બાળપોથી—ચૂંટેલા શ્લોકો, અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે.
ગીતાદોહન—સં૦ શ્રી રમણ મહર્ષિ ગીતા સાર સહિત સાથે. ..
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧૨ને ૧૫ અધ્યાય અર્થ સાથે
ગીતાસાર—ડા. મહેતાકૃત ગીતાનું સંક્ષિપ્ત દોહન
ઉત્તરગીતા—તત્ત્વબોધનો સરળ અનુવાદ મૂળ શ્લોકો સાથે. ..
ભક્તિરત્નમાળા—વાગ્ભટાચાર્યકૃત સરળ અર્થ સાથે ૦
પરમ પુરુષાર્થ—જીવનનો ઉદ્દેશ સમજાવતું પુસ્તક
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો મૂળ શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે. .. ..
પરમહંસ શ્રી રામકૃષ્ણદેવના વચનામૃતો (શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃતમાંથી ચૂંટેલાં)
શ્રી રામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ—(૧) વાર્તાપ્રસંગો
ઉચ્ચ જીવન—સં૦ ડૉ. હરિપ્રસાદ વ૦ દેસાઈ
ધ્યાન અને જ્ઞાન—સં૦ સ્વામી માધવતીર્થ
વિચારસુધાકર—વેદાન્ત સહ તત્ત્વજ્ઞાનની સમજ
સત્સંગમાળા—સંતો ને સજ્જનોનાં ૧૦૮ વચનો
બંસીમાં ભગવાને શું ભાખ્યું? (સ્વ૦ ચકિયાકૃત)
મહેન્દ્રનીલ પુરાણપ્રસિદ્ધ આખ્યાન ..
સો સૂત્રોના હકીકતો
પાંડવગીતા
લઘુ યોગવાસિષ્ઠસાર—વેદાંત સહ તત્ત્વજ્ઞાન

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના ગ્રંથો

બાલબોધ ને બીજા ૧૪ ગ્રંથો
શતશ્લોકી અને બીજા ચાર ગ્રંથો
સ્તોત્રસંગ્રહ—ભક્તિ ને વેદાંતસ્તોત્રો
સર્વવેદાન્ત સિદ્ધાંત—સારસંગ્રહ
વિવેકચૂડામણિ

ઉપનિષદો

એકાદશ ઉપનિષદ ૧૧ ઉપનિષદોનું મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર ..
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ—મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ભાષાંતર .. ..

,પદો-પ્રથમ ૨૩ ઉપનિષદ મૂળ શ્લોકો ાનુવાદ સાથે, બાકીનાં ૭૭નું માત્ર ભાષાંસારરૂપે. ૫-૦

વિવેકાનંદના ઉપદેશો વગેરે

ગ-(૮) આવૃત્તિ ૨૭ ... ૨-૦

ા યોગસૂત્ર-શરીર, મન અને આત્માની તિ માટે ઉપયોગી પુસ્તક ... ૧-૦

વિવેકાનંદ-પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર, ક્ષિપ્ત આવૃત્તિ ૧-૮

ભગવદ્‌ગીતાઓ

ગીતા-પુરુષાર્થબોધિની ટીકા, મૂળ શ્લોકો, ચ્છેદ અને અર્થ, પંડિત શ્રી સાતવલેકરજીની ાકા સાથે. ૧૨-૮

ભગવદ્‌ગીતા શાંકરભાષ્ય-ભગવાન ંકરાચાર્યની વિસ્તૃત ટીકાનો સરળ અનુવાદ, ળ શ્લોકો તથા તેના અર્થ સાથે. ૪-૦

ભગવદ્‌ગીતા-નીલકંઠી ટીકા સાથે, મૂળ શ્લોકો તથા તેના અર્થ. ૩-૦

ન ભગવદ્‌ગીતા-શ્રીધરી ટીકા સાથે ભગવદ્‌ગીતા ઉપરાંત વિષ્ણુસહસ્ર, ભીષ્મસ્તવરાજ, અનુસ્મૃતિ અને ગજેંદ્રમોક્ષનું મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર. ... ૨-૦

ાનેશ્વરી ભગવદ્‌ગીતા-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ વિરચિત 'ભાવાર્થદીપિકા' ટીકા સાથે, નવી આવૃત્તિ. ૪-૮

ાસગીતા-મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ ને શબ્દાર્થ ૧-૪

" " -શ્લોકો (ગુજરાતી લિપિમાં) ૧-૪

મદ્ ભગવદ્‌ગીતા-મોટા અક્ષરોમાં ... ૦-૧૨

મદ્ ભગવદ્‌ગીતા-૨૪મી આવૃત્તિ-ગુટકો ૦-૮

સંસ્કૃતમાં પાઠ કરનારાઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ગીતા)

વરત્ન ભગવદ્‌ગીતા મૂળમૂળ-મધ્યમ અક્ષર ૦-૮

સ્વ. પઢિયારનાં ભક્તિરસથી ભરપૂર ૭ પુસ્તકો

ર્મનું વિમાન-ઈશ્વર શું છે, કેવા છે, તે સમજાવતું ભક્તિમાર્ગનું પુસ્તક. ... ૨-૦

ર્મની કૂંચી-સત્ય, દયા, ધર્મનાં કાર્યોની પ્રેરણા આપતું પુસ્તક. ૨-૦

ર્મનો ખજાનો-ભક્તિનો મહિમા, ઈશ્વરસ્વરૂપ, મનને વશ કરવાના ઉપાય, સત્સંગ વગેરે દાખલા દ્વારા સમજાવતું પુસ્તક. ... ૨-૦

ર્મનો પ્રકાશ-સદ્‌ગુણ, સદાચાર, નિષ્કામ સેવા અને પ્રભુપ્રીતિ તરફ દોરતું પુસ્તક. ... ૨-૦

ર્મનો આનંદ-ભક્તિ અને તેના પ્રકારો દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવતું પુસ્તક. ૨-૦

ર્મની સીડી-ઉન્નત જીવન માટે મોક્ષમાર્ગનાં ૧૨ પગથિયાં દર્શાવતું પુસ્તક. ... ૨-૦

સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ અને જ્ઞાનની સાદી વાતો દ્વારા સુખ અને આનંદ મળે તેવાં દૃષ્ટાંતો સાથેનું બોધક પુસ્તક. ૨-૦

સંતવાણી-ભજનો

ભજનસાગર-ભા ૧-૨: ૧૮૨ ભક્તોનાં ૧૨૭૩ ભજનોનો મોટો છતાં સસ્તો સંગ્રહ. ૩-૮

ભજનસાગર ભા. ૨જો-ભા. ૧ લાથી બાકી રહેતાં પથી હ સુધીનાં ૬૦૨ ભજનોનો સંગ્રહ ૨-૦

અખાની વાણી-નવી આવૃત્તિ, અઘરા શબ્દોના અર્થ સાથે ભાવવાહી પદો અને ભજનો. ૩-૦

અખાના છપ્પા-અખાની વાણીમાંથી વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્ય પુસ્તક માટે. ૧-૦

પ્રીતમદાસની વાણી-ભજનો, ધોળ ઇત્યાદિ ૩-૦

મીરાંબાઈનાં ભજનો-૨૨૭ ભજનોનો સંગ્રહ ૦-૧૨

નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો-૧૮૮ ભજનો ૦-૧૨

ભજનસંગ્રહ-જુદાં જુદાં ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ ૧-૦

પરિચિત પદસંગ્રહ-૬૯૭ પદો-ભજનોનો સંગ્રહ ૧-૧૨

તુલસી રામાયણનાં મહાવાક્યો-અર્થ સાથે ૦-૮

દલપતરામની કવિતા-કવિશ્રી દલપતરામની ચૂંટેલી ૮૬ બોધદાયક કવિતાઓનો સંગ્રહ ૦-૧૦

શામળના છપ્પા-(સં. કે. કા. શાસ્ત્રી) શામળ ભટ્ટના છપ્પા તથા કવિતાઓ પ્રશ્નોત્તરી સાથે. ૦-૧૨

કર્મગાથા-કર્મની શ્રેષ્ઠતા સૂચવતો કાવ્યસંગ્રહ ૧-૦

જપજી-ગુરુ નાનકદેવ વિરચિત, મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર... ... ... ૦-૧૦

સાંખ્યસાર અને યોગસાર-ભક્તકવિ છોટમકૃત, હસ્તપ્રત પરથી. ૦-૬

વૈતાલ કહે-અઘરા શબ્દોના અર્થ સાથે ... ૦-૩

ગોરખવાણી-યોગી ગોરખનાથનું ચરિત્ર અને વાણી ૦-૬

સંતકવિ નઝીર-તેમનાં બોધક કાવ્યોનો સંગ્રહ ૦-૮

ગિરિધર કવિરાય-નીતિ-બોધની વાણી ૦-૩

સંત દાદૂ-બોધક ભજનોનો સંગ્રહ, સાર સાથે ૦-૪

સાંઈદીનદરવેશ-પ્રેમ, ભક્તિ ને વૈરાગ્યના કુંડળિયા ૦-૪

કવિ દીનદયાલગિરિ-ભક્તકવિ દીનજીના ચરિત્ર સાથે તેમનાં તત્ત્વજ્ઞાનની મસ્તીભર્યાં કાવ્યો. ૦-૪

રહીમ અને જમાલનાં અને બીજાં બોધકાવ્યો ૦-૪

ઋષિરાજનાં પદો-પ્રચલિત ૮૨ પદોનો સંગ્રહ ૦-૪

ધ્રુવાખ્યાન-કલિકાલ અને બીજાં ૯૪ ભજનો સાથે ૦-૬

સુસુખ તથા નૃસિંહકુંવર-(બે આખ્યાનો) કવિ છોટમ કૃત ૦-૬

પ્રબોધબાવની-કવિ દયારામકૃત બાવન કુંડળિયા ૦-૪

કેશવકૃતિ-ચૂંટેલાં ૪૮ ભજનોનો સંગ્રહ... ૦-૪

કબીરસાહેબની સાખી-૪૫૨ સાખીઓ અર્થ સાથે ૦-૪

રવિ, ભાણ અને મોરાર સાહેબની વાણી-ઉપયોગી ૧૨૧ ભજનોનો સંગ્રહ. ... ૦-૪

દોહારત્નાવલિ-તુલસીદાસજીનાં ધર્મપરની રત્નાવલીરૂપ દોહાઓ અર્થ સાથે. ..

હરિપાઠ—શ્રીજ્ઞાનેશ્વરરચિત ૨૮ અભંગો ... ૦ ૨
ભક્ત સૂરદાસનાં પદો—ટૂંક જીવનચરિત્ર સાથે ૦-૬
મીરાં ભગતનાં પદો—સં. શ્રી. દુ. ગરથી પ. સ. પદ ૦ ૪
તુલસીદાસની સાખીઓ—બોધક સાખીઓ સમજૂતી સાથે ૦ ૪
ભોજા ભગતના ચાબખા—સં. દુ. ગરથી પ. સંપ ૦-૬
સો ભજનો—મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીએ ચૂંટેલાં ભજનો ૦ ૬
કવિ મન કહે... મનિ સ મનના સુંદર ... જ રેલો સમગ્ર ૦-૩

સ્ત્રી તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય

સુખી જીવનની ચાવી—ગૃહજીવનમાં આનંદ અને માધુર્ય રેલાવવા માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક ૧-૮
પાકશાસ્ત્ર—મિઠાઈ, ફરસાણ, શાકભાજી, અથાણાં, મુરબ્બા અને રાયતું, અથાણાં તથા શરબતો વગેરે બનાવવાની સરળ રીતો. ... ૧ ૧૨
ભારતની દેવીઓ ભાગ ૧લો—પ્રાચીન ને અર્વાચીન યુગના ૧૧૧ ચરિત્રો ૩-૦
નળાખ્યાન—મોટા અક્ષરોમાં ૧ ૦
ઓખાહરણ—(મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત) મોટા અક્ષરોમાં, અઘરા શબ્દોના અર્થ સાથે નવી આવૃત્તિ ૦-૮
કન્યાસુમની—શ્રીરામજીની સીતા કસ્તૂરી પુત્રીની રસપ્રદ બોધક નવલકથા ઉપરાંત સ્ત્રીઓના હોંની ઉપયોગી માહિતી અને કન્યાઓના પરિચય સાથે. ૧-૮
શ્રીશારદામણિદેવી—શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનાં પત્નીનું પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર. ૦-૮
ગૃહિણી—સ્ત્રીઓને જન્મથી લઈને ઘડપણ સુધીના જીવનમાં ઉપયોગી થાય તેવું માર્ગદર્શન આપતું આદર્શ પુસ્તક ... ૧-૦
કમળકુમાર—સામાજિક પ્રસંગોવાળી રસિક વાર્તા ૦-૧૨
બાળકોને મુખપાઠ પ્રાચીન મિત્રની સત્કૃતિઓ પરિચય, ૫૨ ચિત્રો સાથે, મોટા અક્ષરોમાં ૧ ૧૨
મહાભારતની નીતિકથાઓ—મહાભારતમાં આવતી વાર્તાઓનો સંગ્રહ. ... ૧ ૪
મિત્રતા અને બીજી—મુત્સદ્દીગીરી ને હાજરજવાબીભરી મિત્રતા—બાળકોની રમૂજી વાતો ૧-૦
તંત્રકથા—(સચિત્ર) પંચતંત્રની બોધક વાર્તાઓ ૧-૮
„ —(અચિત્ર) ૧-૪
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા—(બે ભાગમાં) મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગોનાં ૨૧૦ દૃષ્ટાંતો ૫-૦
બાળરામાયણ—બાળકો માટે રામાયણની સમગ્ર કથા ૭ ચિત્રો સાથે સરળ ભાષામાં ૧-૦
બાળભારત—(સચિત્ર) બાળોપયોગી સચિત્ર મહાભારત મોટા અક્ષરોમાં. ૧-૮

ઈસપની બાળવાર્તાઓ ૪૦ પ્રસંગચિત્રો સાથેની ૧૧૪ ઉત્તમ વાતો. ...
અરેબિયન નાઈટ્સ—ચૂંટેલી ૨૦ વાર્તાઓનો સંગ્રહ
કથાસરિત્સાગર—ગંધર્વ નરવાહનદત્તની રોમાંચક પરાક્રમોની ટૂંકી અને રસમય સચિત્ર વાર્તા
પરાક્રમી રાજકુમાર—શ્રીહર્ષ કવિના રાજકુમાર—ઉપરથી ટૂંકાવીને તૈયાર કરેલું વાર્તાપુસ્તક.
વિદ્યાર્થી બહેનોને—વિવિધ ઉપયોગી વિષયો સાથે સ્ત્રીજીવનનું દર્શન કરાવતું પુસ્તક
વિદ્યાર્થી—શાળા-મહાશાળામાં ન મળતું જ્ઞાન રસિક રીતે આપ્યું છે ... ...
વડીલોની વાતો—રમૂજી બાળવાર્તાઓ ..
બાળસુબોધ—વાર્તારૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ
રાજા ભોજ ને કવિ કાલિદાસ—સમસ્યાપૂર્તિ કથાઓનું સિદ્ધ ગુજરાતીમાં રૂપાંતર.
ભોજપ્રબંધ—કવિ બલ્લાલકૃત 'ભોજપ્રબંધ' ઉપરથી તૈયાર કરેલું ... ...
વિક્રમની વાતો—સિંહાસનબત્રીસીની બત્રીસ પૂતળીની વાર્તાઓનો સંગ્રહ. ..
સદ્ગુણી બાળકો—બાળપણમાં ઉપયોગી થાય તેવી ૬૯ વાતો. .. ...
[illegible] પહેલાંની વાતો—રમૂજ સાથે જ્ઞાન આપતી સચિત્ર પ્રાણીકથાઓ. ..
ટૂંકી વાર્તાઓ—ભા. ૧લો—સામાજિક ૧૧ વાર્તાઓ
„ „ —ભાગ ૨જો—ઉપયોગી ૫૭ વાર્તાઓ ...
„ „ —ભાગ ૩જો—સર્વ માટે બોધક ૮૧ વાર્તાઓ
વીર બાળાઓ—૧૭ વીર બાળાઓના આત્મત્યાગ અને બલિદાનની કથાઓ ..
વીર બાળકો—પ્રસંગચિત્રો સાથે પ્રેમ, શૌર્ય, બલિદાન વગેરેની ૧૮ વાર્તાઓ
બહાદુર બાળકો—બોધક ચરિત્રોનો સચિત્ર સંગ્રહ .. ..
આદર્શ બાળકો—બાળકોની ઉત્તમ અને પવિત્ર ભાવનાઓ દર્શાવતા સચિત્ર પ્રસંગો
કુમાર કથાઓ—બોધક ૩૫ સચિત્ર વાતો.
બોધક જીવનપ્રસંગો—મહાપુરુષોના જીવનમાંથી ચૂંટેલા સેવા અને સમર્પણના ૩૧ સચિત્ર પ્રસંગો .. ..
એક હતા શેઠાણી—રમૂજી ૧૦ વાર્તાનો સંગ્રહ
શેઠ સગાળશા—ધર્મપરાયણ શેઠ સગાળશાની બોધક વાર્તા ..
પાણીકલ્પુ—બાળોપયોગી સચિત્ર પોથી ..
કમ્બુ અને જમ્બુ—બે ભાઈ પહેલવાનોની વાર્તા
શિશુવાચન ભા. ૧થી ૩—વાચન-લેખનથી શરૂ થાય ... ...

ખૂબ ટુચકા–હાસ્ય ઉપજાવતા ટુચકા ને દોહા ૦–૬
વિધિના લેખ અને બીજી વાતો–પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થથી ભરેલી પાંચ વાર્તાઓ ... ૦–૫
બાળકોની વાતો–ભાગ ૧ લો, ચિત્રો સાથે ૦–૬
અમારા માધવકાકા–નાના અક્ષરોમાં સચિત્ર ૦–૩
ભીમભાઈનું પહેરણ–ત્રિરંગી પાંચ ચિત્રો સાથે ૦–૪
સૌથી પહેલા દાદાજી–મોટા અક્ષરોમાં સચિત્ર ૦–૬
કૃપાલ–મોટા અક્ષરોમાં સુંદર વાર્તા ... ૦–૮
આકાશના તારા–મોટા અક્ષરોમાં સચિત્ર વાર્તા ૦–૬
વસંતનું આગમન ,, ,, ,, ,, ૦–૪
બાળકોના આચાર–બાળકોને સદ્વર્તન શીખવતા પાઠો. ૦–૪
બાળકોની રીતભાત–શાળોપયોગી સચિત્ર ૦–૪
બાળકોનો આનંદ–સુધારાવધારા સાથે ૦–૩
સુબોધવાટિકા–બાળોપયોગી ભજનો–કાવ્યો ૦–૩
પ્રૌઢ વાચનપોથી–ઓછું ભણેલાં તથા બાળકો માટે સચિત્ર પાઠો. ૦–૪
પ્રૌઢ વાચનપૂર્તિ–ઓછું ભણેલા માટે દેશ અને સમાજભાવના કેળવતા સચિત્ર પાઠો. ૦–૪
દેશપાઠો–દેશપ્રેમ વિષે પ્રેરણા આપતા સચિત્ર પાઠો ૦–૪
વીર હનુમાન–(ચરિત્ર) નવી સુધારેલી આવૃત્તિ ૦–૩

વાર્તા–નાટકો

લાખેણી વાતો–(લે. જયભિખ્ખુ) હૃદયંગમ ૨૧ વાર્તાઓનો સંગ્રહ ૨–૦
મંગળ વાતો–ઉચ્ચ જીવન તરફ દોરતાં મંગળ તત્ત્વોની જુદા જુદા લેખકોની ૨૦ વાર્તાઓ. ૨–૦
આળાં હૈયાં–લે. સ્વ. મજલાલ મેઘાણી, સદ્ભાવનાને સતેજ કરતી ૨૬ વાર્તાઓ. ... ૨ ૦
રંગમેળો–સમાજદર્શન કરાવતી શ્રી હીરાલાલ ફોફલીઆએ આલેખેલી ૨૦ વાતો. ... ૧–૮
કૃષ્ણચરિત્ર–કવિશ્રી મુલાણીની અનોખી શૈલીએ લખાયેલું નાટક.... ... ... ૧–૮
અજબકુમારી–(લે. મૂળશંકર મૂલાણી) સમાજજીવનના ગુણદોષ તથા ઉપયોગી બાબતો રજૂ કરતું નાટક ૧–૪
ગોપીચંદ (નાટક)–ત્યાગ અને વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરતું નાટક. ૦–૧૨
રાજર્ષિ–લે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ... ૨–૦
સંત બળરામ અને પતિતા–સંત બળરામ અને નર્તકીની ઐતિહાસિક કથા. ... ૦–૧૦
ગજરામારુ લોકવાર્તા, રસમય ભાષામાં ... ૦–૧૦
બરાસકસ્તુરી–શામળ ભટ્ટકૃત સચિત્ર લોકવાર્તા ૦–૮
સુંદર કામદારની વાર્તા–શામળ ભટ્ટકૃત પુરુષાર્થની મહત્તા ગાતી વાર્તા. ... ૦–૧૨
ગુલાબસિંહ–અધ્યાત્મ વિચારપ્રેરક નવલકથા : સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીકૃત. ... ૪–૦
વનરાજ ચાવડો–સ્વ. મહીપતરામ નીલકંઠકૃત ૨–૮

એક હતો શેઠ–૭ બોધપ્રદ બાળવાર્તાઓ ૦–૪
નંદબત્રીસી–શામળભટ્ટકૃત બોધક વાર્તા... ૦–૬
ધીરામારુની વાર્તા–ઉચ્ચ ભાવ નિરૂપણ કરતી વાર્તા ૦–૫
ઢોલામારુ–ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ઉપયોગી વાર્તા ૦–૬
લોકસાહિત્યનાં રહસ્યો–૧૦ પ્રસંગો ... ૦–૪
સુશીલા–સતી–સાધ્વી સ્ત્રીની પ્રેરક વાર્તા... ૦–૪
સિંદબાદનાં સાહસો–૭ સાહસકથાઓ... ૦–૮
ગુજરાતની રંગભૂમિ–નાટક મંડળીઓના ઇતિહાસની રૂપરેખા આપતી ઉપયોગી પુસ્તિકા ૦–૬
સુભાસાંજની વાતો–સચિત્ર વાર્તાસંગ્રહ ૦–૬
મદન–મોહના–પ્રયોજક: કેશવપ્રસાદ છો૦ દેસાઈ ૦–૪
તરંગલોલા–એક સાધ્વીની આદર્શ કથા ૦–૬
દયાળુ માતા–ભાવનાસ્પર્શી વાર્તા ... ૦–૪
સદ્ગુણી પુત્રી–પ્રેરણાત્મક વાર્તા ... ૦–૬
એકલવ્ય તથા બીજી બાલનાટિકાઓ–ચાર બાલ નાટિકાઓનો સંગ્રહ... ... ૦–૫
શ્રમણ નારદ ને પાંડુ ઝવેરી–પદ્માવતી દેસાઈ ૦–૩
મદાલસા અને અલર્ક–ચરિત્ર સાથે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ ૦–૫
દુષ્યંત ને શકુંતલા અને બીજી વાતો... ૦–૬
ધાવણની ધાર અને બીજી વાતો–લે૦ ચૂનીલાલ મડિયા : માનવસ્વભાવ ને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો ૦–૩
કેરીની મોસમ અને બીજી વાતો–લેખક: શયદા. માનવ–હૃદયની સારી–નરસી લાગણીઓ વ્યક્ત કરતી ૭ વાતો ... ૦–૫

આરોગ્ય ને વૈદકના ગ્રંથો

ભાવપ્રકાશ–નિઘંટુ–પર્યાય શબ્દો, મૂળ શ્લોકો, અન્વયો, ટિપ્પણો સરળ ભાષાંતર સાથે ૫–૦
ભાવપ્રકાશ ભાગ ૧ લો–આયુર્વેદિક ચિકિત્સાનો મહાન ગ્રંથ, મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર ટિપ્પણો સાથે ... ૭–૮
ભાવપ્રકાશ ભા. ૨ જો–છપાય છે.
સુશ્રુત–આયુર્વેદ–બે ગ્રંથોમાં મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર ૧૫–૦
અષ્ટાંગહૃદય–વાગભટ–મૂળ શ્લોકો, વિસ્તૃત સમજૂતી તથા સરળ ભાષાંતર સાથે. ૧૨–૦
આર્યભિષક્ અથવા હિન્દુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ–સૌ કોઈને ઉપયોગી મહાન ગ્રંથ ... ૬–૦
વનસ્પતિવર્ણન–સ્વ. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી ઠાકરકૃત વર્ષોથી અપ્રાપ્ય આ ગ્રંથમાં ૯૮ વર્ગની ૬૧૧ વનસ્પતિઓની માહિતી અને તેનો ઉપયોગ વગેરે હકીકતો આપી છે. ... ૨૦–૦
વનસ્પતિવર્ણનપ્રવેશ–લે૦ શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય: વનસ્પતિવર્ણન ઉપર શાસ્ત્રીય આલોચના. ૨–૦
રસતંત્રસાર અને સિદ્ધપ્રયોગસંગ્રહ–આયુર્વેદિક ઔષધોની શાસ્ત્રીય બનાવટનો અપૂર્વ ગ્રંથ ..

આરોગ્યની કૂંચી મૂળ સાથે ભાષાંતરનો અનુ ૧–૮

ઘરઘરનો વૈદ્ય ૭૭ દરદો અને માહિતીને ઉપચાર ૧–૮

આયુર્વેદ યોગશતક ચરિત નારસિંહ પૈ ર
 સ્વાનો ગુજરાતી મૂળ સાથે. ૦ ૧૨

વૈદ્યજીવન વૈદ્યાદિ લોલિંબરાજકૃત આ ગ્રંથમાં
 આયુર્વેદના આસીર પ્રયોગો મૂળ શ્લોકો
 ગુજરાતી સાથે. ... ૧ ૦

વૈદક અનુભવી વિચારો–ભાગ ૧લો ૧૧૮
 ઉપયોગી પ્રયોગો સંગ્રહ. ૧ ૧૨

ઝેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો–સ્થાવર
 તથા જંગમ ઝેરના આસીર ઉપાયો. ૦–૧૦

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન–ડૉ૦ મ૦ ગાંધી ૦–૧૨

બાળકના મુખરોગ–આયુર્વેદ દેશના ખેડૂત
 માટે આયુર્વેદિક પદ્ધતિ માર્ગદર્શન. ૦ ૧૨

પાક–ઔષધિ પાકો બનાવવાની રીત–ઉપયોગ ૦–૧

અર્કવું ઔષધિ–અર્ક, મલમ તેલ વગેરે
 બનાવવાની સરળ રીતો. ૦–૫

બાળકના ઝેર ખાવામાં વની સેવસેવ વિષે માહિતી ૦–૪

સગર્ભામાં ઉપવાસ–આયુર્વેદ પદ્ધતિએ માર્ગદર્શન ૦–૧

બાળકોના દાક્તરો–રોગથી બચવા માટે ઉપયોગી
 પુસ્તક. ... ૦–૧

ઘરટ અને તેના ઉપાયો–(સચિત્ર) સુધારા
 વધારા સાથેની પાંચમી આવૃત્તિ ... ૦–૧

વૈદકના આસીર ઉપાયો–આરોગ્યદર્પણ નામની
 પુસ્તિકા ઉપરથી તૈયાર કરેલ ગ્રંથ, અર્થ
 અને ઉપયોગી ટિપ્પણો સાથે પુસ્તક ૦–૧

જીવનચર્યા–દિનચર્યા રાત્રિચર્યા ઋતુચર્યા અને
 સદ્વર્તનના નિયમો (નવી આવૃત્તિ) ૦–૧

સ્નાન–ઔષધિ–નવી આવૃત્તિ ૦–૧

ચૂર્ણ–ઔષધિ–સૌ ઉપયોગી ચૂર્ણો બનાવવાની રીત ૦ ૪

બાળકનો આહારવિહાર–બીમારીમાં ખાસ
 આહારવિહારની સમજ ૦–૪

જીવનચરિત્રો

સ્વામી સહજાનંદ–જીવનચરિત્ર ... ૧ ૮

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ સહુ ગ્રંથો વિસ્તૃત ચરિત્ર ૮–૦

શ્રીરમણ મહર્ષિ–ચરિત્ર અને ઉપદેશ ૨–૦

હંસ મહારાજ–સંત જેવા મહાન વિભૂતિને વિવિધ
 વ્યક્તિ દ્વારા સરળ રીતે સમજાવતું પુસ્તક ૨–૮

મહર્ષિ દયાનંદ–નવી આવૃત્તિ ... ૧–૮

ભિક્ષુ અખંડાનંદ (ચરિત્ર)–શ્રી સોપાન અને
 શ્રી જ્યોતીન્દ્ર લિખિત ૩–૦

સંત તુકારામ–પ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર ૩–૦

સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદ ને શિવાનંદ–ચરિત્રો ૧ ૧

સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદ–જીવનચરિત્ર અને ઉપદેશ ૦–૮

સ્વામી ભાસ્કરાનંદ–બોધક ચરિત્ર ... ૧ ૪

શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશય–ચરિત્રો ૧–૦

શિવાજી છત્રપતિ–(લે. ચુનીલાલ વ. શાહ)
 બોધક જીવનચરિત્ર ... ૧ ૪

અકબર–(લે. ચુનીલાલ વ. શાહ) અભ્યાસીઓ
 માટે આદરણીય ચરિત્ર ...

વીર દુર્ગાદાસ–સ્વામીભક્ત, સાહસિક અને
 અનેક વીરનું પ્રેરણાત્મક ચરિત્ર ...

લક્ષ્મીબાઈ–(ઝાંસીની વીર રાણી) વીરાંગનાનું
 ઐતિહાસિક ચરિત્ર ... ...

જોન ઓફ આર્ક–ફ્રાંસની મુક્તિ માટે ઝૂઝનાર
 વીરાંગનાનું ચરિત્ર ...

બૂકર ટી વૉશિંગ્ટન–આપબળે આગળ વધેલા
 હબસી ગીરની વૈદ્ય અને બોધક આત્મકથા.

બેન્જામિન ફ્રેંકલિન–મુસીબતો અને વિટંબણાઓ
 વચ્ચે આપબળે આગળ વધેલા પુરુષનું ચરિત્ર

યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય–યોગીશ્વરનું જીવનચરિત્ર

દેવર્ષિ નારદ–તેમના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોનું
 આલેખન ... ...

આદર્શ ચરિત્રમાળા–ભાગ ૧લો ૭૦ બોધક
 દૃષ્ટાંત ચરિત્રોનો સંગ્રહ. ...

મહાત્મા મસ્તાનશાહ–સૌરાષ્ટ્રના સંતનું ચરિત્ર

મહાત્મા સાધુરામ–ચરિત્ર સંસ્મરણો અને
 ઉપદેશ સાથે ... ...

મહાત્મા ઇશુ ખ્રિસ્ત–જીવન અને શિષ્ય
 સમુદાય વિષે માહિતી ... ...

રવિદાસ–નીતિ અને પવિત્રતાભર્યું ચરિત્ર

શ્રી ગુરુગોવિંદ–સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર .. ..

જડભરત બોધક ચરિત્ર ... ...

ભક્ત જલારામ–ચમત્કારિક મહાપુરુષનું ચરિત્ર

ભક્ત પ્રહ્લાદ–પ્રેરણાત્મક ચરિત્ર ...

કબીર સાહેબ–સંત વાક્યો સાથેનું ચરિત્ર

સંત મૂળદાસ પ્રેરણાદાયી આદર્શ જીવનપ્રસંગ

હરિજન સંતો–ચરિત્ર, ભજનો અને
 ઇતિહાસનાં ચરિત્રો ...

વિશ્વામિત્ર અને હરિશ્ચંદ્ર–(સચિત્ર) જીવનપ્રસંગો

ગોસ્વામી તુલસીદાસ સાચવણી ચરિત્ર

ચંદ્રહાસ–ભક્ત ચંદ્રહાસની કથા સાથે

સુદામાચરિત્ર–(મૂળ) પ્રેમાનંદકૃત ...

સતી સાવિત્રી–સત્યવાન ને સાવિત્રીની રોચક કથા

મીનળદેવી ને સિદ્ધરાજ તથા જસમા ઓડણ ને વિક્રમ

ગોરખ ને ગોરક્ષ તથા મચ્છંદર ને ગોપીચંદ–સંત
 કથાઓ ... ...

શ્રીદેવ મહાસ્વામી–વિદ્યાનંદ તથા ચોવીસી
 ભાગનાં ચરિત્રો. ... ...

સ્વામી રામતીર્થ–બીજી આવૃત્તિ

રામકૃષ્ણ–સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર ...

ભક્ત અંબરીષ–ની ચરિત્રકથા

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ–(બાળકો માટે)

નાનાભાઈ ભાપા–મિત્ર આદર્શ સેવક દેવ ચરિત્ર

નાનક–(ગુરુ નાનક) દેવ ચરિત્ર ભજનો સાથે

બાળકોના વિવેકાનંદ પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

ોનાં પગલાં : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી કરસનદાસ માણેક: જગતના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ. ૦-૧૨

ાની ઉંગલી : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી 'સૌજન્ય': વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ ૦-૧૦

ોતરંગ : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે: જીવનમાં હમેશ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ-લેખો. ૦-૧૨

ની કલા : લે૦ શ્રી રવિશંકર મહેતા: જીવનની સફળતા માટેનું માર્ગદર્શન ૦-૧૨

ામાં જાણવા જેવું : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી છોટાલાલ કામદાર: જગતની અદ્‌ભુતતા ને ઉપયોગિતાનો પરિચય ૦-૧૨

ન-પરિવર્તન : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી સોપાન: જીવનપલટાની એક કરુણ-મંગળ સળંગ વાર્તા ૦-૧૦

િહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી ઇંદ્ર વસાવડા: ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ૦-૧૨

મડું બોલે છે : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી ચૂનીલાલ મડિયા: હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન ૦-૧૦

જીવનની કલા : (સચિત્ર, આ. બીજી) લે૦ શ્રી સમાજશાસ્ત્રી: ઘરમાં સુખ ને સંપથી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો. ... ૦-૧૨

રો ભારત દેશ : (સચિત્ર) લેખક: શ્રી કાંતિલાલ પરીખ: ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય. ૦-૧૦

હસકથાઓ : લે૦ શ્રી રમણીક અરાલવાળા: સાહસ કરનાર વીરોની કથાઓ. ... ૦-૧૨

રાતના સેવકો : લે૦ શ્રી ચંદ્રકાંત શાહ: ગુજરાતના ૪ મૂક સેવકોનાં જીવનચરિત્રો ૦-૧૨

ને કન્યા : લે૦ શ્રી ઈશ્વર પેટલીકર: લગ્નો માટે ખેલાતા કાવાદાવાનો વાર્તારૂપે તાદશ ચિતાર ૧-૪

પૂજ્ય બાપુ : શ્રી સોપાન તથા શ્રી જી. રામચંદ્રન્: મહાત્માજીના વિરાટ જીવનનું તેજસ્વી દર્શન. ૧-૦

ળકોની માવજત : લે૦ શ્રીમતી જી. કે. ઉપાધ્યાય: બાળકો પ્રત્યેની માબાપોની ફરજ અંગે માર્ગદર્શન. ૦-૧૨

ેનાં લાડકવાયાં પંખીઓ : લે૦ શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્ય: જુદાં જુદાં ૧૪૦ પક્ષીઓનો સચિત્ર પરિચય. ૧-૪

ગૃહ, ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ : લે૦ શ્રી લાલભાઈ દેસાઈ: ગૃહજીવનના પ્રશ્નોનો સરળ ઉકેલ આપતું પુસ્તક ૧-૮

મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉય : લે૦ શ્રી રામનારાયણ ના૦ પાઠક: મહાન રશિયન સંતનું સુરેખ જીવનચરિત્ર. ૧-૪

બાળક : અનુ૦ શ્રી કુસુમબહેન ચીનુભાઈ શાહ: બાળજીવનનાં વિવિધ પાસાંઓ ઉપર ૧૩ નિબંધો ૧-૪

ભીમનાં પરાક્રમો : લે૦ શ્રી માધવજી ગો. પટેલ: ભીમસેનના જીવનનું સુંદર ને રમૂજી આલેખન ૧-૮

વિશ્વની વિચિત્રતાઓ : લે૦ શ્રી છોટાલાલ મા. કામદાર: જગતની જાણવા જેવી હકીકતોનો સંગ્રહ. ૦-૧૨

ગૌતમ બુદ્ધ : લે૦ શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠક: ભગવાન બુદ્ધનું વિસ્તૃત ચરિત્ર ને ઉપદેશ ૧-૪

મીરાં દાસી જનમ જનમકી : લે૦ શ્રી રેવાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા: ભક્તહૃદયી મીરાંનું જીવનચરિત્ર. ૦-૧૨

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો : લે૦ શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી: ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોનું માહિતી સાથે માર્ગદર્શન.... ... ... ૧-૮

સોનાનો સૂરજ : લે૦ શ્રી પીતાંબર પટેલ: ગાંધીજીને માર્ગે ગામડાંના ઉદ્ધારનું માર્ગદર્શન ૧-૪

હિતોપદેશ : સં૦ શ્રી સીતારામ શર્મા: કથારસ સાથે નીતિજ્ઞાનની કથાઓ. ... ૧-૪

ઇન્સાન મિટા દૂંગા : લે૦ શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી: ઈ. સ. ૧૯૩૦ના જેલજીવનની કથા તથા બીજી વાર્તાઓ. ૧-૪

ગુજરાતનાં લોકગીતો : લે૦ શ્રી મધુભાઈ પટેલ: સરળ લોકગીતો ને કથાઓનો સંગ્રહ. ૧-૪

કોઈને કહેશો નહિ : લેખિકા રંભાબહેન ગાંધી: સમાજનું તાદશ ચિત્રણ રજૂ કરતાં નાટકોનો સંગ્રહ. ૧-૪

શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય : લે૦ શ્રી વામનરાવ મા. પટેલ: જીવનચરિત્ર ૦-૧૦

જગન્નાથપુરી ને ઓરિસ્સાના પુરાતન અવશેષો : લે૦ ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા: ભારતની સાંસ્કારિક એકતાનું દર્શન કરાવતું સચિત્ર પુસ્તક. ૦-૧૪

આરોગ્યની બારમાસી : લે૦ શ્રી પ્રાગજી મો. રાઠોડ: આહારવ્યવહાર વિષેના તથા બીજા ઉપયોગી લેખો. ૧-૦

શાકભાજી અને બીજા છોડો (બાગાયત ફૂલો)
શાકભાજી તથા બીજા ફૂલો સંબંધી માહિતી ૦-૧૨

વનવગડામાં વસનારાં લે૰ શ્રી પ્રમુખ ક. દેસાઈ વનસૃષ્ટિમાં વસનારાં પ્રાણીઓનો સરળ પરિચય. .. ૦-૧૨

આકાશને આંગણે : લે૰ શ્રી કેશવલાલ મ. શાહ આકાશની દુનિયાના અનંત અજાયબોનું સુંદર નિરૂપણ. .. ૧-૮

પૃથ્વીની કથા : લે૰ શ્રી મકરંદ [illegible] પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી માંડીને આજ સુધીની કથા ૦-૧૨

એશિયા
અમેરિકા } લે૰ શ્રી પ્રાણજીવન દોશી
દુનિયાનાં બળવાન અને ધનિક રાષ્ટ્રોની સર્વાંગીણ પ્રગતિનું દર્શન, તે દેશના મહાન પુરુષોની જીવનરેખાઓ સાથે. દરેકની કિં ૧-૮

સૌભાગ્યસુંદરી અને બીજાં નાટકોનું નવનીત : કવિશ્રી મૂળશંકર મૂલાણીનાં મશહૂર સોળ નાટકોમાંથી ચૂંટેલા પ્રવેશોનો સંગ્રહ .. ૧-૮

વૈતાળની વાતો—કવિ શામળ ભટ્ટની 'વેતાળ-પચ્ચીસી' પરથી આજની સરળ શૈલીમાં તૈયાર કરેલ પુસ્તક ૧-૮

માટીની મૂર્તિઓ લે૰ શ્રી મોહમ્મદ માંકડ ગ્રામ સમાજનું દર્શન કરાવતો વાર્તાસંગ્રહ ૦-૧૨

[illegible]—લે૰ શ્રી સારંગ બારોટ લાગણીભરી સામાજિક વાર્તાસંગ્રહ ૧-૮

ધર્મકથાઓ—લે૰ શ્રી વામનરાવ મા. પટેલ ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતો સરળ વાર્તાસંગ્રહ. ૧-૮

અંધારી રાતે—લે૰ શ્રી કેશવ મુનશી વાર્તાસંગ્રહ ૦-૧૨

આત્માના દીવા લે૰ શ્રી ચંદુભાઈ પુરોહિત દેવસ્થાન સુધીની [illegible] વાર્તાસંગ્રહ. ૧-૮

રસ અને દીવા—લે૰ શ્રી મકરંદ પટેલ વાસ્તવદર્શી વાર્તાસંગ્રહ ૧-૮

મહાભારતી ભીમ—લે૰ માધવજી મો. પટેલ 'ભીમનાં પરાક્રમો'ના અનુસંધાનમાં રમૂજ આલેખન ...

જીવનસુવાસ—લે૰ લલ્લુભાઈ ક. દેસાઈ : સમા[illegible] જનિઓ સામે ક્રોધ-વિવાદ કરવા [illegible] કરતી [illegible].

ધરતીઓઢ—[illegible] માનવહૃદયમાં [illegible] સંવેદનોના [illegible] વાર્તાઓ. .. .. ..

સંયમ—લે૰ જગદીશ પરમાર અને [illegible] પરમાર દૈનિક જીવનની વાસ્તવિકતાને રસમય રીતે રજૂ કરતી ૧૧ સામાજિક વાર્તા[illegible]

પાપ લોકકથાઓ—લે૰ કાંતિલાલ શાહ [illegible] જ્ઞાન તથા [illegible] ની પ્રેરક ને [illegible] ઉપાયો [illegible].

જીવનરંગ—લે૰ પીતાંબર પટેલ જીવનનાં વિ[illegible] ની પાર્શ્વભૂમિકામાં આલેખતી રસદાર ૧૪ વાર્તા[illegible]

બનાવટી ફૂલો—લે૰ નાનાલાલ [illegible] નિબંધિકાઓનો સંગ્રહ. ..

સૂચના : દરેક પુસ્તકનું રવાનગી ખર્ચ [illegible] રૂ. ૦-૮ આના વધુ ગણી ઓર્ડર સાથે પૈસા મોકલવા. [illegible] કિંમતનાં મંગાવનારે કિંમત તથા રવાનગીખર્ચની રકમ [illegible] રજિસ્ટર ખર્ચના રૂ. ૦-૯-૦ આના વધુ [illegible] રેલવેરસ્તે રૂ. ૧૦)થી વધુનાં પુસ્તકો વી. પી. મંગાવનારે ૧/૪ કિંમત ઓર્ડર સાથે અગાઉથી [illegible] વધુ પુસ્તકો રેલવેરસ્તે મંગાવનારે પૂરું નામ [illegible] મોકલવું અને રેલવે સ્ટેશન જણાવવું. [illegible] પૂરું સરનામું, ગામ, પોસ્ટ, જિલ્લો વગેરે [illegible] અક્ષરે લખવાં. પરદેશના ગ્રાહકોએ પોસ્ટેજ [illegible] નાખી મોકલવાં. મુંબઈ ઘરાક માટે [illegible] પૈસા પ્રમાણે લેવામાં આવે છે.

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો :—

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } સ્વામી અખંડાનંદ માર્ગ, અમદાવાદ
૧૫૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ—૨